

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

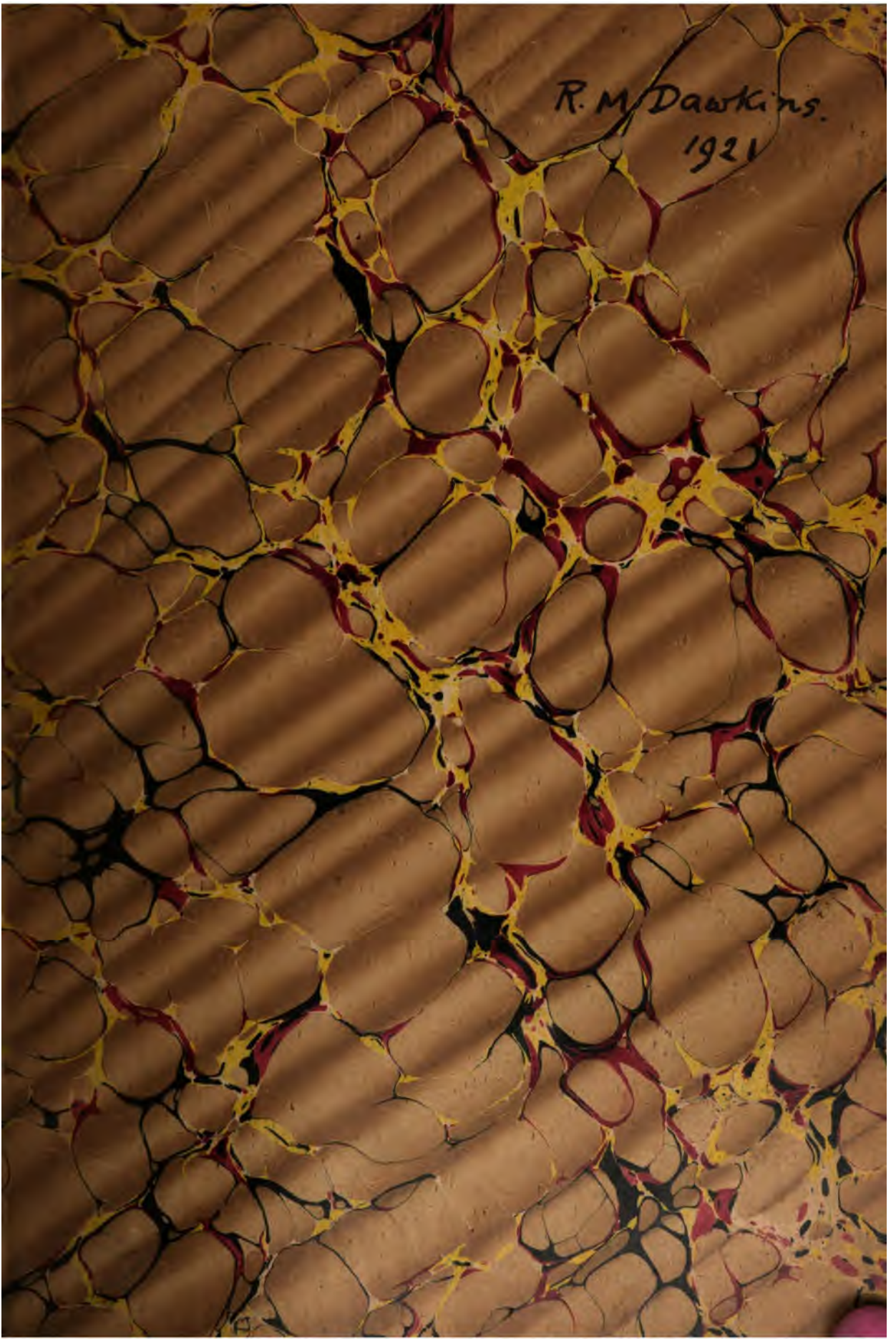
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

276
NO. 291 OF R. M. DAWKINS' COLLECTION
OF BOOKS OF USE TO THE HOLDER OF
THE BYWATER AND SOTHEBY CHAIR
OF BYZANTINE AND MODERN GREEK
IN THE UNIVERSITY OF OXFORD

Dawk. PA 1950. F8(5)

R. M. Dawkins.
1921

FRAGMENTA
HISTORICORUM GRÆCORUM

VOLUMEN QUINTUM.

PARS PRIOR

PARIS. — EXCEDEBANT FIRMIN DIDOT FRATRES, VIA JACOB, 58.

FRAGMENTA HISTORICORUM GRÆCORUM.

VOLUMEN QUINTUM

PARS PRIOR

FRAGMENTA ARISTODEMI, EUSEBII, PRISCI, JOANNIS ANTIOCHENI,
JOANNIS MALELÆ.

CRITOBULI IMBRIOTÆ

LIBRI QUINQUE DE REBUS GESTIS MECHEMETIS.

ACCEDUNT

PHOTII HOMILIÆ DUE DE PRIMA ROSSORUM INVASIONE

FRAGMENTA PERIPLI PONTI EUXINI ET ANAPLI BOSPORI.

E CODICIBUS PARISENSI, SCORIALENSI, CONSTANTINOPOLITANO, ATHOO,
LONDINIENSI EDIDIT, PROLEGOMENIS, ANNOTATIONE,

INDICIBUS INSTRUXIT

CAROLUS MÜLLER

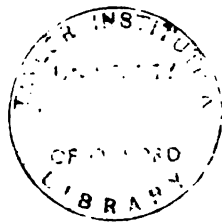
PARISIIS

EDITORE AMBROSIO FIRMIN DIDOT

INSTITUTI FRANCIE TYPOGRAPHO

VIA JACOB, 56

M DCCC LXXIII

PRÆFATIO.

Quæ hoc volumine continentur ut ederem auctor mihi fuit Victor Langlois, quem morte præmatura literis et amicis nuper ereptum esse omnes lugemus. Videlicet quum collegisset vir doctissimus quæcunque ex historiis græce scriptis in armeniam linguam translata superessent, eaque supplementum esse vellet Fragmentorum nostrorum historicorum, hortatus est ut ipse quoque quæ parata haberem additamenta depromerem. Dedi igitur quæ variis e codicibus descripta diu jam scriniis presseram. Cetera quibus priora quattuor Fragmentorum volumina augenda sunt, in illud distuli tempus quo post absoluta scripta geographica, in quibus totus nunc detineor, primum Historicorum volumen de integro tractabo ac novæ ejus editioni adjungam quæ in ceteris desiderantur. Quæ nunc prodeunt e codice Scorialensi, ea Bussemakero debeo; codicis Parisini excerpta historica Dübnero accepta refero, qui paullo postquam Bibliotheca Imperialis eo libro potita erat, quæ rebus meis inservirent, dictante Millerò, descripsit; codices Musei Britannici et Seraglii Constantinopolitani mea ipse manu versavi. Ceterum compositio hujus voluminis typòthetica, si ita dicere licet, sæpius itineribus meis interrupta est quæ Claudii Ptolemæi causa auspiciis summi scholarum publicarum ministri suscepti. Interea Carolus Wescherus, vir doctissimus, splendidissimo volumine scripta poliorcetica codicis Parisini edidit, quibus supplementi loco excerpta historica in eodem codice servata adjunguntur. Contigit igitur ut tum Wescherianam operam tum aliorum virorum doctorum de excerptis illis observationes in Prolegomenis saltem in usus meos convertere possem. Eadem Prolegomenorum opportunitate usus sum ut Appiani fragmentum adderem, quòd E. Millerus, doctissimus et sagacissimus scriptorum deperditorum indagator, ex ignotis tenebris in lucem protulit. — Jam quod utilitatem eorum quæ nunc exhibemus attinet (multa enim eduntur quæ nullo literarum damno in bibliothecarum oculis sepulta manerent), fragmentum, cui Aristodemi nomen præfigitur, non auget quidem copias nostras historicas et tum aliis vitiis tum mira temporum confusione laborat, attamen in ipsa illa confusione suum quoddam pretium repositum habet. Hæc enim ejusmodi est ut inquirenti in causas perturbationis chronologicæ, quæ per omnem Græcorum historiam antiquiorem diffusa late patet, egregium

præbeat adminiculum. E Prisco et Eusebio quæ afferuntur, ea nova prorsus dicere licet. Joannis Antiocheni fragmenta de rebus Zenonis et Anastasii imperatorum, ex optimis fontibus ducta sunt nec pauca habent parum hucusque cognita, in illis præsertim quæ sunt de bellis Isaurico et Vitaliano. Homo novus et antea ne nomine quidem notus procedit Critobulus, qui Græcus natione a Turcis Imbro præfectus, res Mechemetis scribere et ipsi Turcorum imperatori opus dedicare ausus, singularem inter coævos historicos locum obtinet. Non noveramus nisi Ducam et Phrantzem et Chalcocondylam, græcorum principum ministros et nominis Turcici osiores acerbissimi. Gratum igitur præsto jam adesse etiam historicum ex adversariorum castris profectum, quem licet fateamur longe abesse ut studio liber partes suas rite expleverit, nemo tamen negaverit permulta ab eo suppeditari ab alio nullo prodita et quæ ad penitiorum rerum tum temporis gestarum intelligentiam haud levis momenti sint. Huc accedit quod orationis virtute Critobulus ceteros ejus ætatis scriptores longe superat et narrationis perspicuitate et spiritu quodam poetico lectorem demulcet. Argumenti quadam necessitudine inductus operi in quo primas tenent fata Constantinopolis, subjunxi Photii patriarchæ de prima Rossorum in agrum Byzantium invasione homilias duas, quas ex Athoo codice primus edidit Augustus Naukius. Subsequitur pars media Peripli Ponti Euxini, quem anonymus quidam ex periegesi iambica et Menippo et Arriano concinnavit et suis ipsius additamentis adauxit. Hæc et veterum geographorum fragmenta egregia præbet et lacunas quæ in nostro Arriani periplo latebant, explet et, quod maximum est, Ponti oræ orientalis descriptionem satis accuratam exhibet, ut admotis recentissimis tabulis nauticis, quas Britannorum navarchis debemus, situm veterum locorum multo exactius quam antea liceret definire potuerim. Agmen claudit Anapli Bosporici, quem Dionysius Byzantius condidit, pars postrema, ex qua patet Petrum Gillium aut græca sua non ubique fideliter reddidisse aut, quod malim, codice usum esse deteriore et lacunis mutilo. Ceterum, ut hoc addam, ad explicanda fragmentorum argumenta haud mediocrem attulisse mihi videor diligentiam, quam si tu haud inutilem fuisse judicaveris, gaudebo.

GOTTINGÆ, MENS. NOV.

CAROLUS MULLER.

MDCCLXIX.

PROLEGOMENA.

DE CODICIBUS.

I. CODEX PARISIENSIS DCVII SUPPLEMENTI.

De hoc codice, ex quo Aristodemi et Eusebii et Prisci fragmenta exhibemus, quamvis diligenter jam exposuerit Carolus Wescher in libro elegantissimo qui inscribitur *Poliorcétique des Grecs* (Paris. 1867) p. XI sqq., tamen ut denuo nos dicamus, instituti nostri ratio postulare videtur.

Minoidas Minas a scholarum ministro in Orientem missus ut codices ibi antiquos vel coemeret vel describeret, in Galliam redux an. 1843 inter alia bibliothecæ publicæ tradidit fragmenta nonnulla Polybii, Dionysii, Polyæni, Dexippi et Eusebii, quæ se descripsisse dicebat e codice sæculi XII. Hoc Minæ ἀπόγραφον nunc exstat in Bibliothecæ Paris. codice 485 Supplementi, ex eoque fragmina ista publici juris fecimus ad calcem editionis Josephi (1847). Ceterum Minas etiam veterem codicem, ex quo hæc deprompta erant et cujus acquirendi facultatem denegatam esse putabamus, Parisios attulerat, sed nescio quo consilio clam penes se detinebat, usque dum in domicilio defuncti repertus liber bibliothecæ thesauris vindicaretur (an. 1863). Simul tunc e chartis Minæ compertum est codicem fuisse monasterii Athoi quod Βατοπέδι vocatur.

Liber ille, altus centimetra 27, latus centimetra 20, folia membranacea habet 129, quæ Lucas quidam bibliopega e Verona oriundus (λουκας ουερωνενσης ιλλιγατορ ληθρορομ in cod. legitur), sæc. XVI vel XVII in voluminis formam colligavit. Sex continet codices vel codicum particulas totidem scriptos manibus. Ex his ultimum locum tenet codex sæc. XVI (fol. 104-129), novem continens orationes Lysiae (or. 1. 20. 21. 22. 3. 2. 4. 5. 9 ed. Did.). Reliquæ particulae quinque argumenti vinculo quodam inter se junguntur, sed haud justo se ordine excipiunt, et foliorum nonnullorum vel jactura laceræ, vel transpositione perturbatae sunt. Ut nunc liber habet, series codicum hæc est :

1. Nicetæ Choniatae fragmentum, fol. 1-7.
2. Chrysostomi fragmentum, f. 8-15.
3. Scripta de machinis et arte poliorcetica, f. 18-80 et 82.
4. Aristodemi et Philostrati fragmenta, f. 81 et 83-87.
5. Excerpta historica de praeliis et obsidionibus, f. 88-103. 16. 17.

In codicibus 3 et 4 et 5 foliorum ordo talis qualis nunc est, transpositionibus et lacunis turbatus mutilusque, indicatur adscriptis numeris græcis (α'-πζ'). Hi igitur codices juncti inter se erant antequam accederent codices 2 et 3, quorum alter Nicetæ narrationem de expugnata an. 1204 Constantinopoli, alter partem orationis Chrysostomi de Dei civitate defendenda continet.

SCRIPTA DE MACHINIS.

Itaque primo loco loquar de codice tertio, in quo pristina et genuina foliorum series hæc erat :

Quaternio I.	fol. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 32.
II.	25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. *
III.	60. 59. 61. 33. 34. 35. 36. 37.
IV et V.	38-53.

VI.	54. 55. 56. 58. 57. 62. 63. 64.
VII et VIII.	65-80.
IX.	82.

Scripta his continentur :

1. Ἀθηναίου περί μηχανημάτων (f. 18-24. 32. 25).
2. Βίτωνος κατασκευαὶ πολεμικῶν ὀργάνων καὶ καταπελτικῶν (f. 25-31).
3. Ἀπολλοδώρου πολιορκητικὰ initio mutila (f. * 60. 59. 61. 33-45).
4. Ἡρωνος Κτησιθίου βελοποικὰ (f. 46.-55).
5. Ἡρωνος χειροβαλίστρας κατασκευὴ καὶ συμμετρία (f. 56. 58. 57).
6. Ἡρωνος περί διόπτρας (f. 60-80. 82).

Scriptura haud elegans, sed antiqua, simillima ei quam sequentes duo codices ostendunt. Ineunti sæculo decimo vel nono exeunti eam vindicat Carolus Wescher in *Poliorecétique* p. XIX, postquam ad undecimum retulerat in Catalogo Bibliothecæ; Minas sæculum duodecimum agnoscere sibi visus est. Ego quoque aut undecimo sæculo aut duodecimo manum istam attribuerim. Certe quantum meus me librorum usus docuit, neque ductus literarum neque interior horum scriptorum ratio ejusmodi sunt, ut ad antiquiora tempora probabiliter referri mihi videantur. Librum Parisinum cum Vin-dobonensi cod. gr. 120 (sæc. XVI) familiam constituere altera familia, cujus reliqui horum operum codices sunt, multis nominibus præstantiorem docuit Wescherus, qui ex duobus illis libris ingentem in Athenæo lacunam explevit, et haud paucas verborum corruptelas codicis Parisini ope sustulit. Idem tamen liber etiam vitia permulta tum sibi propria tum cum ceteris codicibus communia habet, quorum partem manu leni Wescherus sanavit, cetera artis criticæ medelas exspectant (*).

ARISTODEMI ET PHILOSTRATI FRAGMENTA.

Ex sequente codice sex supersunt folia (81. 83. 84. 85. 86. 87). Initio unum saltem folium deperditum; probabiliter vero duo folia interciderunt quæ cum reliquis sex quaternionem integrum e pleno volumine avulsum constituere. Servata continent fragmentum Aristodemi, cui librarii stupor fragmenta operis Philostrati De Apollonio Tyanensi immiscuit, adeo ut fol. 85 lin. 17 in medio versu oratio ab altero ad altera transeat. Animadversa confusione, quidam notis et signis appositis de restituendo disjectarum particularum ordine ac nexu lectorem admonuit. Origo perturbationis e codice repetenda, in quo justam foliorum seriem solutam esse scriba noster non perspexerat. Singula ejus codicis πρωτότυπου folia tot fere verba continebant quot continentur editionum Didotianarum versibus 75 vel 76. Videlicet libri Parisiensis folio 81 habes primos Philostrati versus 75 (p. 1, 1 — p. 2, 5 ed. Did.) et deinceps, omissis versibus 4×76 (p. 2, 35 — p. 8, 23), alios versus 75 (p. 8, 23 — p. 9, 42). Sequuntur fol. 83 vs. lin. 1 usque ad fol. 85 rect. lin. 17 Aristodemi versus 3×75 (p. 1, 1 — 11, 8 ed. nostræ), quos excipiunt (fol. 85 rect. lin. 17 — fol. 86 v.) Philostrati versus 2×75 (p. 2, 35 — 5, 24), quibus dimidia pars lacunæ, quæ in fol. 81 latet, expletur. Reliqua deinceps ad finem usque folii 87 Aristodemi sunt.

Idem fere singulorum foliorum ambitus est in Turinensi codice eclogarum περί ἀρετῆς καὶ καχίας, ut ex fragmentis inde repetitis in *Fragm. Histor. tom. III*, p. 409 et alibi intelligitur. Idem porro valet de codice eclogarum περί ἐπιβουλῶν, ex quo in Hispania sæc. XVI codex Scorialensis M, I, 11 descriptus est; nam quod ibi in mediam Dionysii narrationem intruditur fragmentum Polybii (v. *Fr. Hist. tom. II*, p. XXVII) 2×77 versus Didotianos explet et in prototypo duo folia loco suo mota complevisse videtur.

Ex his autem libris quum clarissimus ille Turonensis olim bibliothecæ Constantini Porphyrogeniti fuisse haud immerito censeatur, idem fortasse statueris de prototypo codicis Escorialensis

(*) In Athenæi libello corruptissimo nonnulla emendare studui in *Gœttinger gelehrte Anzeigen*. 1869, p. 4-7.

nec non nostri Parisini, qui medius est inter alios duos, quos e collectaneis Constantinianis et bibliothecæ Constantinopolitanæ codicibus profectos esse verisimillimum est.

In folio 81, nullo præmisso titulo, initium vitæ Apollonii Tyanensis exstat inde a verbis : Οἱ τὸν Σάμιον Πυθαγόραν ἐπαινοῦντες usque ad verba : ἀποδημίας τ' αὐτοῦ ἀναγέγραφεν, ὧν κοινωνῆσαι καὶ αὐτός φησι (p. 1, 1 — p. 2, 35 ed. Did.). Hæc igitur primum τοῦ ἀρχετύπου folium implebant. Deinde iacet quattuor foliorum lacuna (p. 2, 35 — p. 8, 22). Adscriptum ibi legitur : Ζήτει τὸ λείπον (ζητὸν cod.) τούτου ὀπισθεν, ἐν ᾧ σημεῖόν ἐστι τοιοῦτον ο—ο, ἢ δὲ ἀρχὴ τοῦ λόγου « γέγραφεν ». Signum istud occurrit in folii 85 r. versu decimo septimo, qui ita habet : εἰς Ταίναρον, ἐν τῷ Ποσειδῶνος τεμένει ἰκέτευεν· γέγραφεν· ὧν κοινωνῆσαι καὶ αὐτός φησι (V. Aristodem. p. 11, c. 8, 2). Verba γέγραφεν... φησι quum jam legantur. fol. 81, consequitur ultima folii primi verba initio secundi folii in πρωτοτύπῳ codice perperam repetita esse. Ceterum fol. 85, 17 sqq. dimidia tantum lacunæ pars (archetypi fol. 3 et 4) expletur usque ad verba δεῖσθαι ἔφη τοῦ ποιήσαντος (p. 5, 24 D.), altera pars usque ad verba τὴν μνημοσύνην ᾗδετο (p. 8, 22), in deperditis codicibus nostri foliis exstitisse debet. Igitur ad finem hujus supplementi iterum adnotandum erat : Ζήτει τὸ λείπον τούτου ὀπισθεν κατ. Quoniam vero nulla ejusmodi nota lector ad sequentia amandatur, annotator noster codicem talem jam repererit qualem nos habemus, in quo folia alteram hujus lacunæ partem exhibentia desiderantur. — Post lacunam illam in folio 81 sequuntur Philostrati verba ἐν ᾧ πάντα κατ. usque ad πηγὰς ἐκδίδωσιν δὲ χῶρος ἀφθόνους (p. 8, 22 — p. 9, 43 Did.). Folium 82 ad Heronis librum pertinet. Folii 83 pagina prior scribæ inattenti sphalmate in codicibus passim obvio vacua relicta est. Majorem ejus partem quidam octo medicamentorum formulis inquinavit. Manu hæc scripta sunt ei quæ reliquum codicem exaravit simillima. Altera folii pagina in media phrasi incipit verbis : ἀττιγάμενος γὰρ μίαν ἡμέραν κατ. Supra hæc versus literis majusculis scriptus exstat qui ita habet :

ο — × — ο καὶ τὸ σημεῖον· τοῦτο ἐστὶ (καὶ) τὸ ζητούμενον τοῦ Ἀριστοδήμου

Alterum καὶ, quod inclusi, in codice linea transducta deletum est. In fine pars membranæ, unius vel duorum verborum capax, periit. Sub voce Ἀριστοδήμου aliquid erasum esse videtur. Litera x ita exaratur ut voces καὶ hanc fere formam præ se ferant : ε'ζ'. Eodem autem prorsus modo litera scripta est in præceptis medicis paginæ antecedentis. Hinc proclivis suspicio est eidem homini qui medica illa dedit, etiam signa et notulas vel inscriptiones deberi, quibus rupta codicis intestina sarciuntur. Signo nostræ paginæ præfixo relegamur ad deperdita nunc folia, ubi narrationi interposito Philostrati loco abruptæ adscriptum legebatur : Ζήτει τὸ λείπον ὀπισθεν τούτου, ἐνθα σημεῖον τοῦτο ο — × — ο, vel tale quid. Initium fragmenti superstitis in narrandis rebus versatur quæ proxime præcedebant pugnam Salaminiam. Has et subsecutas usque ad proelium Mycalense in libro legebantur, cujus finis notatur in imo folio 84 rect., ubi : τέλος τοῦ*. Inferiores literarum partes cultro bibliopegæ præcisæ; numerus libri qui fuerit certius dici nequit, quum tenuissimus solummodo apex servatus sit; δ' fuisse Wescherus censet. In sequente pagina supra primum versum scriptum erat : Τὸ et numerus libri sequentis. Ibi superiora literarum abscisa. Numeri pars inferior a Weschero ad ε' refertur conjectura dubia. Deinde in medio folio 97 interponi locum Philostrati supra jam monui. Post eum resumitur narratio de rebus Græcorum, quæ continuatur usque ad finem folii 87, ubi in expositione causarum belli Peloponnesiaci abrumpitur.

Fragmentum hoc Aristodemi cujusdam historici esse ex præfixis ei verbis probabiliter viri docti collegisse videntur (*). Quamquam ea verba non ita habent ut nullum dubitationi locum relinquunt. Ut nunc exhibentur, sensu carent. Expectabas : ζήτει vel ἰδοὺ τὸ σημεῖον· τοῦτο ἐστὶ τὸ ζητούμενον τοῦ Ἀριστοδήμου, aut : κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἐστὶ τὸ ζ. etc. Itaque nescio an quod in codice

(*) Excipiendus est Minas. Is in indice quem codici inseruit, primam fragmenti partem (c. 1-c. 10, 4 cd. nostr.) ad Charonem refert (Τοῦ Λαμφακηνοῦ, οἶμαι, Χάρωνος τεμάχιον ἐκ τοῦ περὶ Περσῶν πολέμου), reliqua Ephori τεμάχιον esse censet. Quam obiter Minas codicem inspexerit, inde quoque patet, quod fragmentum ionica dialecto scriptum in fol. 17, et ex eodem Eusebio petitum quem fol. 103 habes, ἀνωνύμου τινὸς esse dixit, et quod Josephi de Jotapes obsidione fragmentum ad Hierosolymorum obsidionem pertinere asseverat.

exaratum est καὶ hoc loco significet κατά. Hoc si non concesseris, alterum illud καὶ, quod est ante verba τὸ ζητούμενον, præter rationem deletum dixeris; aut enim utrumque καὶ delendum, aut utrumque servandum fuisse. Si servaveris, verba interpretanda videantur: *Hoc est et signum Aristodemi narrationi in antecc. appositum et narrationis pars quæ in antecc. desiderabatur.* Ceterum nescio an post verba τοῦ Ἀριστοδήμου verbum aliquod una cum membranæ particula avulsum sit. Deinde vero reputes in proxime antecedentibus dicendum fuisse de Aristodemo Spartiata qui ob oculorum morbum non interfuit prælio ad Thermopylas commisso et propterea Trepidi nomine notatus est, quam infamiam ad Platæas summæ virtutis laude delevit (v. fragm. c. 3, 5). Suspiciari igitur licet in præfixo lemmate de ipso hoc Spartiata, non vero de ignoto quodam Aristodemo historico cogitandum esse, adeo ut verba redintegranda sint in hunc sensum: *κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἴσται καὶ τὸ ζητούμενον τοῦ Ἀριστοδήμου [ἀνδραγάθημα], sub hoc signo narratur etiam illud quod in antecc. quærebatur Aristodemi facinus egregium.* Nam fieri potuit ut in antecedentibus ad locum, ubi de Aristodemo ageretur, adscriptum esset: *Ζήτει ἐν τοῖς ὄπισθεν τὸ τοῦ Ἀριστοδήμου ἀνδραγάθημα.* Conferri aliquatenus possit quod in Eclogis Polybianis (14, c. 12) abruptæ ob codicis defectum narrationi de Ptolemæo Philopatore et Cleopatra appictum legitur: *ζήτει· ἐνλείπει γὰρ φύλλα μὴ, ἐν οἷς (addere debebat καὶ) περὶ τοῦ Πτολεμαίου καὶ Ἀρσινόης.* Denique ad hoc quoque attendas quod annotator noster in lemmate Philostrati loco adscripto nomen auctoris non indicavit, neque de eo edoceri poterat ex unico illo quaternione, quem ob oculos habebat, quoniam initium operis Philostrati caret titulo, qui pro more vetere sub finem scriptus fuerit. Eodem autem modo quum historici quoque nomen in fine demum operis integri notatum fuisse probabile sit, Aristodemi nomen, si quidem illud historici est, non ex ipsis illis, quæ tenebat scholiasta, foliis, sed aliunde in notitiam ejus venisse statuendum foret. Hæc quum ita habeant, multum certe abest ut quæ de Aristodemo historico tanquam fragmenti nostri auctore feruntur, pro certis et exploratis vendere possis.

EXCERPTA HISTORICA.

Sequuntur ex alio codice duo quaterniones integri (fol. 88–103) et tertii quaternionis folia duo (16 et 17), quæ neque folio 103 continuantur neque inter sese cohærent. Igitur duo minimum folia interciderunt. In summa pagina fol. 88 olim exstitit inscriptio versum integrum explens et partem versus secundi. Servata sunt verba versus secundi: *διαφόρων πόλεων;* in priori primæ literæ fuisse videntur ςρ, quamvis una ρ litera supersit integra. Quomodo refingendus sit titulus haud liquet. De conjectura scribere licet in hanc fere sententiam: *Στρατηγικαὶ παρατάξεις καὶ στρατηγήματα καὶ πολιορκίαι διαφόρων πόλεων.* Cum his conferri ex parte potest titulus: *Παρεκβολαὶ ἐκ τῶν στρατηγικῶν παρατάξεων,* qui libro e Polyæni maxime Strategematis collecto et in codicibus nonnullis Heroni Byzantio sæc. X scriptori attributo præfigitur (V. Henr. Martin in *Mémoires présentés par divers savants. 1° série, vol. IV, p. 580*). In nostro libro inscriptionem illam idem homo dederit, qui in antecc. laceros codices in ordinem redigere studuit. Continentur in codicis parte superstite de præliis et obsidionibus excerpta historica, quæ hoc se ordine excipiunt:

1. Ἐκ τῆς Διονυσίου ἱστορίας βιβλ. κ'. Πύρρου καὶ Ῥωμαίων ὑπάτων Ποπλίου Δελίου καὶ Ποπλίου (fol. 88 v. — f. 90 v, 19) sive descriptio prælii ad Asculum, quam ex Minæ apographo dedimus ad calcem Josephi ed. Didot.

2. κα'. Ἐκ τῶν Πολυαίνου (4, 3, 22) στρατηγημάτων. Ἀλεξάνδρου καὶ Πύρου (f. 90 v., 15–91 r., 6).

3. κς'. Ἐκ τῶν Πολυαίνου (4, 6, 3) στρατηγημάτων (f. 91 r., 7–15). Narratur strategema quo Megareses elephantos Antigoni, qui urbem obsidebat, immissis suibus in fugam verterint. Quod quum ad *prælia* minus pertineat, tanquam appendix subjunctum esse videtur antecedentibus, ubi de pugna contra Porum Indum ejusque elephantos commissa sermo est.

Deinde a præliis ad obsidiones transitus verbis paratur, quæ in antiquioribus codicibus versus dodecasyllabos fuisse patet hunc in modum refingendos:

Ἐντεῦθεν ἐπὶ τὰς [τε] πολιορκίας

καὶ τὰς ἐκ τῶν ἔνδον παρασκευὰς, εἰ μὴ
 γραφὴν ἀγνωμοσύνης φαύγειν θέλομεν (*),
 ὁ λόγος ἔρχεται, πράξεισι [ταῖς] πάλαι
 τὸ τῶν μηχανῶν πιστούμενος χρήσιμον.

His subjicitur distichon :

Ἵσμίνην δεδάηκας ἀμετροβίων ἐλεφάντων·
 Ἰνδοφόνους (**) κρατεροῦς οὐ τρομέεις πολέμους.

Sequuntur de obsidionibus narrationes quæ excerptæ sunt e Dexippo, Prisco, Arriano, Polybio, Thucydide, Eusebio, Josepho.

1. Ἐκ τῶν Δεξιππου. Πολιορκία Μαρκιανουπόλεως (f. 91 v., 21-92 v., 3).

2. Ἐκ τῶν Δεξιππου. Πολιορκία Φιλιππουπόλεως (f. 92 v., 4-98 v., 6).

3. Ἐκ τῶν Δεξιππου. Σίδης πολιορκία (f. 93 v., 7-93 v., 2).

Hæc ex Minæ ἀπογράφῳ habes in Dexippi fr. 18. 20. 21 in Fragm. Histor. tom. 3, p. 675 sqq.

4. Ἐκ τῶν Πρίσκου. Πολιορκία πόλεως Ὀβιδούνα (f. 93 v., 3-21).

5. Ἐκ τῶν Πρίσκου. Ναϊσσοῦ πολιορκία (f. 93 v., 22-94 v., 2).

6. Ἐκ τῶν Ἀρριανοῦ. Τύρου ἀλωσις (f. 94 v., 3-97 v., 10). Ex Arrian. Exp. 2, c. 15-24.

7. Ἐκ τῶν Ἀρριανοῦ. Γαζέων (deb. Γαζάων) πολιορκία (f. 97, v., 11-98 v., 17). Ex Arrian. Exp. 2, c. 22-27.

8. Ἐκ τῶν Πολυβίου. Συρακουσῶν πολιορκία (f. 98 v., 18-100 v., 27). Majorem hujus excerpti partem aliunde jam noveramus. Quæ nova accedunt, infra exhibebimus.

9. Ἀμβρακίας πολιορκία. Πολυβίου βιβλ. κα' (f. 100 v., 28-102 v., 21). Hæc ex Minæ apographo habes ad calcem Josephi p. 16-18.

10. Ἐκ τῶν Θουκυδίδου. Πολιορκία Πλαταιέων (f. 102 v., 21-103 v., 19).

11. Ἐκ τῶν Εὐσεβίου θ'. Πολιορκία Θεσσαλονίκης (f. 103 v., 20 usque ad finem paginæ, ubi narratio abruptitur unius saltem folii jactura. Ejusdem Eusebii, qui dialecto ionica scripsit, ea sunt quæ leguntur in folio 16 de obsidione urbis Macedonicæ, sive Thessalonica fuerit sive alia. Hæc quoque in media narratione subsistunt. Quot deinde folia perierint, haud liquet. Unum superest folium 17 ex media narratione Josephi de obsidione Jotapes (Bell. Judaic. lib. 3, c. 7, 3-30 et cæp. 33-64, p. 155-164 et 166-167 ed. Didot).

NICETÆ FRAGMENTUM.

Folia 1-7 sunt codicis Nicetæ Choniatae, sæc. XIV. Prima verba : τὴν τοῦ Δούκα τοίνυν ἐπίπληξιν καὶ ἐμβρόμησιν (p. 750, 14 ed. Bonn.). Ad redintegrandam narrationem præcedentes versus 33 editionis Bonnensis desiderantur. Itaque unum solummodo folium excidisse videtur. Desini fragmentum in ultima verba libri de rebus Alexii Murzuphli : ἡ ἐπανάκλησις τε καὶ ἡ παράκλησις (p. 770, 13 ed. B.), quæ exstant in medio folio 6 vso. Sequens folium, quod ejusdem codicis est, scriptura vacat. Igitur quaternionem integrum e codice Nicetæ compiler quidam avulsit, eo scilicet consilio, ut narrationem de expugnata an. 1204 Constantinopoli, in qua major fragmenti pars versatur, antiquioribus illis obsidionum exemplis subjungeret.

FRAGMENTUM CHRYSOSTOMI.

Sequitur fol. 8-15 quaternio, quem in integro codice orationum Chrysostomi vicesimum secundum fuisse ex numero in imo folio 15 adscripto intelligitur. Codex ille sæc. XII binis columnis scriptus eleganter. Superstes quaternio continet ultimos versus quadraginta orationis

(*) Θέλομεν] ἐθέλομεν codex. Includa supplevi.

(**) Ἰνδοφόνους] Ἰνδοφόρους codex. Coniicias ἐλεφάντων Ἰνδοφόνων. At præstat voci ignotæ substituere vocem apud Nonnum frequentissimam. Sic 38,80 habes νίκης Ἰνδοφόνου. Idem Nonnus elephantos ἀμετροβίου; dicere solet. Nostri quoque versus e Bassaricis quibusdam, fortasse Dionysii, petiti fuerint.

tertiæ περί ἱεροσύνης (p. 294. 12-52 ed. Dübner) et dimidiam fere partem orationis quartæ (p. 295, 1 — 302, 21 ed D.). Sequens quaternio, qui reliqua (p. 302, 21 — 308, 41) continebat, in Parisino libro excidisse putandus est. Servata verba ultima et prima partis deperditæ ita habent :

Οὐ γὰρ πρὸς ἓν εἶδος ἡμῖν μάχης ἢ παρασκευῆ, ἀλλὰ ποικίλος οὗτος ὁ πόλεμος καὶ ἐκ διαφορῶν συγκροτούμενος τῶν ἐχθρῶν.... Καὶ δεῖ τὸν μέλλοντα τὴν πρὸς πάντας ἀναδέχασθαι ἢ μάχην τὰς ἀπάντων εἰδέναι τέχνας, καὶ τὸν αὐτὸν τοξότην τε εἶναι καὶ σφενδοθήτην καὶ ταξίαρχον καὶ λοχαγὸν καὶ στρατιώτην καὶ στρατηγὸν καὶ πεζὸν καὶ ἵππεά καὶ ναυμάχην καὶ τειχομάχην.

Fusius deinceps auctor exponit quantis ingenii dotibus ac scientiæ copiis instructus esse debeat, si quis τὴν τοῦ Θεοῦ πόλιν contra impetus hostium diversissimorum defendendam sibi proposuerit. Vides spirituales quendam artes poliorceticas præcedentibus a clerico quodam subjungit. Quodsi simul antecedentis orationis pars postrema exhibetur, id propterea accidit quod in eodem in quo altera quaternione legebatur. Nimirum compilerator noster perfunctorie rem agens integros quaterniones e codicibus suis avulsit, quasi rudes lapides, quos dolare et partibus ad propositum inutilibus purgare neglexit. Sic in Nicetæ quoque quaternione multa sunt quæ ad Constantinopolis obsidionem nihil pertinent. Similiter in altero codice duorum præliorum descriptiones habemus, quoniam obsidionum exempla, quæ sola proferri ratio instituti postulabat, in medio demum quaternione incipiunt. Ipse codex, cujus particulam Noster dedit, aperte destinatus erat ut exemplis historicis illustraret non solum præcepta artis poliorceticæ, sed ea quoque quæ ad tacticam et strategicam spectant. Quemadmodum vero hunc librum compilerator truncavit, sic idem fecerit codici primo, qui et ipse, ut ceteri hujus generis codices tantum non omnes, ante scripta de re poliorcetica dederit alia quæ erant de re tactica et strategica. Laciniam ex uberiore collectione superstitem etiam in Aristodemi fragmento agnoscimus, quod tantum abest ut cum subsequentibus obsidionum exemplis commune aliquid habeat, ut quæ ad ea pertineant, de industria prætermissa esse videantur; nam jure mireris in pentacontaetiæ historia ne verbo quidem commemorari obsidiones celeberrimas Thasi et Ithomes. Contra vero hæc historiæ græcæ pars quæ præliis et artis imperatoris exemplis maxime insignis est, ad illustranda scripta περί τακτικῶν καὶ στρατηγικῶν peraccommodata erat. Simili prorsus modo Romanæ historiæ partem eodem nomine præ ceteris memorabilem in Constantinianis περί στρατηγημάτων eclogis adumbratam fuisse colligitur e titulo περί γνωμῶν, ubi ad verba Polybii (lib. 6, c. 1) : Καλλίστον ἔφαμεν, ἅμα δὲ ὠφελιμώτατον εἶναι... τὸ γνῶναι καὶ μαθεῖν πῶς καὶ τίνοι γένοιτο πολιτείας ἐπικρατηθέντα σχεδὸν πάντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην ἐν οὐδ' ὀλοῖς πεντήκοντα καὶ τρισὶν ἔτεσιν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν Ῥωμαίων ἔπεσαν etc., adscriptum legitur : Ζήτει ἐν τῷ περί στρατηγημάτων.

Obsidionum exempla ex ampliore aliqua collectione delibata esse eo indicari videtur quod locis e Polyæno petitis numeri κα' et κς' adscribuntur, quos e pleniore libro inattentus scriba præter rem in sua transtulit (*). Ampliorem autem illam collectionem eandem fuisse censeo, qua usus est auctor anonymus libri qui inscribitur : Ὅπως χρῆ τὸν τῆς πολιορκουμένης πόλεως στρατηγὸν πρὸς τὴν πολιορκίαν ἀντιτάττεσθαι, καὶ οἷος ἐπιτηδεύμασι ταύτην ἀποκρούεσθαι. Editus liber in Veterum mathematicorum operibus (Paris. 1693) e duobus codd. Parisinis. Idem in aliis haud paucis libris mss. exstat, sed in omnibus sine mutilus est. Quanta ejus pars perierit, nescimus. In nonnullis codd. opus attribuitur Heroni Byzantio, Constantini Porphyrogeniti coætaneo. Quicumque fuerit auctor, non scripsit ante seculum decimum, ut ex mentione Thessaloniciæ an. 904 a Saracenis obsessæ intelligitur. Exempla historica singulis artis obsidionalis præceptis auctor ita subjungit, ut fontes unde ducta sint, non commemoret, et si quid ab historico narretur ad ipsam obsidionem minus pertinens, id vel omittat vel in breve contrahat. Conferre cum nostris excerptis licet quæ Anonymus habet de obsidionibus Tyri, Gazæ, Syracusarum, Ambraciæ et Jotapæ (p. 361. 326. 325. 318. ed. Paris. 1693) (**). Comparatio docet Nostrum et Anonymum interdum verbotenus consen-

(*) In Παρεκβολαῖς ἐκ τῶν στρατηγικῶν πράξεων vel παρατάξεων, περί τοῦ οἷον εἶναι δεῖ τὸν στρατηγὸν (quæ leguntur in codd. Vat. 219, Paris. 2437, 2441, 2522) quinquaginta Polyæni capita habes secundum genera rerum disposita.

(**) Reliquæ obsidiones in superstitute Anonymi parte commemoratæ sunt : Cæsareæ (p. 318), Neapolis (319), Citri

tire, dum aliter rem eloquatur scriptor, ex quo ducta narratio est. Communem igitur excerptorum fundum utrique subesse concludimus. Porro quum Noster ex Arriano excerpta duo tantummodo afferat, plura vero ex eodem Anonymus depromserit, hinc quoque colligimus, quod alio indicio moti jam coniecimus, scilicet in codice Parisino nonnisi selecta quaedam ex antiquiore et pleniore syntagmate capita exhiberi. Similiter etiam in singulis obsidionibus narratio Anonymi integrior est et ab auctoris, qui excerptur, verbis minus recedit, adeo ut Noster sit antiquiorum excerptorum excerptor negligens. () Eamque rationem vel ea ostendunt excerpta, quorum tenorem cum verbis auctoris, ex quo ducta sunt, conferre non licet. Ejusmodi est narratio de obsessis et expugnatis Syracusis. Quatenus de his eadem etiam Anonymus narrat, plenior hic et integrior est; quatenus ex uno codice Parisino pendemus, supina excerptoris negligentia vel ex eo apparet, quod Polybii narrationem ita truncavit, ut urbs non anno demum 212 a. C, sed paucis diebus post quam an. 214 frustra eam Marcellus oppugnaverit, capta esse videatur.

Ceterum fontem ex quo tum Anonymus tum noster scriptor excerpta sua petiverint, in collectaneis Constantinianis agnoscere mihi videor. Etenim Constantinum Porphyrogenitum, qui et ipse quaedam de re tactica elaboraverat, antiquiora de rebus bellicis scripta et horum illustrandorum causa, ex more antiquo, excerpta historica colligenda curasse recte haud dubie a viris doctis statuitur, quamquam disertum ejus rei testimonium desidero. Fortassis ejus operis curam imperator commisit Heroni, quem novimus Athenæi, Bitonis, Heronis Alexandrini, Philonis et præ ceteris Apollodori scripta κατ' ἐκλογὴν συντάξαι et cascum illorum dicendi genus κατὰ τὸ σαφέστερον μεταποιῆσαι (vid. p. 199 et 296 ed. Wescher.) Idem tanquam supplementum τῶν Πολιορκητικῶν etiam Γεωδαισίαν composuit, ex qua liquet scripsisse virum Constantinopoli regnante Constantino Porphyrogenito (Vid. St Vincent in *Extraits et Notices des mss.* tom. XIX, p. II, p. 848 sqq.). Exteriorem excerptorum adornationem, qua singulis narrationibus nomen scriptoris præfigitur, eandem habes in Geoponicis a Cassiano Basso imperatoris jussu collectis, dum alia est in quin-

a Bulgariis captæ (321) [ineunte sæculo decimo, ut videtur. Vid. Tafel in libro De Thessalonica p. 58], Thessalonicae, ab Agarenis captæ (326), Aradi (328), Hierosolymorum (ib.), Sardinum (363), Oxianæ petræ (363), quarum partem haud dubia etiam in nostris excerptis haberemus, si integer codex Parisinus ad nos perdurasset.

(*) Ut exemplo res probetur, enotabo discrepantiam quæ inter Nostrum et Anonymum intercedit in narratione de Tyri obsidione, quam Arrianus, 2, c. 13,7 — c. 24, 2 suppeditavit. — Pag. 308, 13 ed. Wescher. legitur ἀνάγειν ἐς τὴν πόλιν δὲ κορυμῶς τεναγῶδης, ubi post v. πόλιν exciderunt quæ leguntur apud Arrian. 2, c. 18 p. 52, lin. 3-15 ed. Didot. Hæc lacuna, quæ non erat in Excerptis quibus Anonymus usus est, librarii oscitantiae debetur. — 309, 6. ἄλλῃ ἀρθονία] κολλῶν ἀρθ. Anon. et Arrian. — 309,8. Ordo verborum idem est apud Anonymum; alius est in codd. Arriani. — 309,9. Post v. ἐγένετο omittuntur quattuor versus Arriani, quos habet Anonymus. — 309,10. τῷ τε βασιλεύει] τε habet etiam Anon.; in nostris Arriani codd. non legitur. — 310, 2 προχωρήκει] librarii sphalma; προεχωρήκει Arrian. et Anon. Ibid. ἐπέστησαν] δύο addunt Arrian. et Anon. — 310,3. προκαλύμμα] προκαλύμματα Arr. et An. — 310,5. ἐν ταύτῃ] ἐν τῷ αὐτῷ Arr. et An. — 310,7. χωνόντες] ἀπὸ τῶν κύργων addunt Arr. et An. — 310, 9. κληματίδων] κλημάτων Arr. et An. — Ibidem verba καὶ ἐν κύκλῳ περιφέσσουσι Arriani et Anonymi omissa sunt. — 310,16. ἔθεσαν] ἐθέσαν Arr. et An. — 311,8. παρεσκευάστο] παρεσκευασμένα ἦν Arr. et An. — 311,12. Nonnulla Arriani et Anonymi omittuntur. — 312,15. Omittuntur non omittenda et ab Anonymo non omissa verba ὅσας μὴ τὸ ἀπὸ τῆς νεῶς κύρ ἐπέσχεον. — 311,16. Post vocem ἀρτάμενος (p. 53.17 Did.) inseruit ἔγνω, quod non habent Arr. et An. — 312, 3. In brevius contrahuntur verba Arriani c. 19, 6, p. 35, 30-34, quæ integra præbet Anonymus. Deinde septuaginta versus editionis Didotianæ (c. 20, 1-21,2, p. 53, 35-55,6) omittuntur, quos habet Anonymus singulis quibusdam verbis varians, semel addens quæ in nostro Arriano non leguntur; sc. cap. 20, 8, p. 54, 29 post verba αὶ σὺν Ἀλεξάνδρῳ νῆας addit : εἰπὼς ἄρα εἰς ναυμαχίαν τοὺς Τυρίους προκαλείσαιντο. — 312,7. νήσων] librarii errore pro νεῶν, uti est ap. Arr. et An. — 312,12. Quædam omissa quæ habet An. — 312, 15-18. Verba Arriani reddit Anonymus (nisi quod v. ἔγγυς omittit), non item codex Patris. — 315,5 σχολόνος] χοίτικας librarii sphalma ap. Anon. 313,7 et 12. Nonnulla omittuntur quæ habet Anon. — 313, 14. ταῖς τῶν Μακεδόνων ναυσὶ] ταῖς Κυπριαῖς ναυσὶ Arrian. et Anon. — 313,15. Multa omittuntur (c. 22,7-c. 23,2) quæ habet Anon. — 316, 3. Paucis absolvit, quæ integra ex Arr. 23,3, p. 57, 23-27 habet An. — 316, 7. Omittuntur Arrian. p. 57, 32-58, 8; ea Anonymus habet usque ad p. 57, 42, sequentia et ipse comprehendit verbis : ἀλλὰ καὶ τοῦ τείχους ληφθέντος, οἱ Τύριοι οὐκ ἐνετίδωσαν.

In Excerpto de Gazæ obsidione (ex Arrian. 2,25), p. 317,3 ed. Wescher. Γαζέων] Γαζαίων recte cum Arriano Anonymus. 317,4. ὃ ὄνομα] ἦν addunt Arr. et An. — 317,9. ἐ; εἰκοσι] ἐς omis. Arr. et An. — 317,10. ἡ ὁδὸς] ἡ ἄνοδος Arr. et An. — 318,2. ἐπὶ τῆς ἀρχῆς] ἐπὶ τῆ ἀρχῆ Arr. et An. — 318,3. τῇ πόλει] τὴν πόλιν Arr. et An. — 318,5. οἱ γὰρ μὴν] οἱ δὲ Arr. et An. — 318,6. τὴν πόλιν διὰ ὕψους τοῦ τείχους] τὸ τείχος διὰ ὕψους τοῦ χώματος Arr. et An. — 318,7. αἰρετώτερον] αἰρετόν Arr. et An. — 318,15. Omittitur narratio de portento (p. 60,3-12), quam habet Anon. — 319,3 et 320,8. Nonnulla omittuntur, quæ habet Anonymus. Exit Anonymus in v. ἐμάχοντο, post quam vocem oratio lacuna huius.

quaginta tribus eclogarum historicarum titulis. Inter hos quoque unus fuisse videtur *περὶ στρατη-
γημάτων*, qui semel memoratur in eclogis *περὶ γνομῶν*. Quamquam fieri etiam potest ut ibi pars
syntagmatis de rebus bellicis intelligenda sit.

II. CODEX SCORIALENSIS Ω, I, 11.

Joannis Antiocheni fragmenta ex eclogis Constantinianis *περὶ ἐπιβουλῶν* in quarto Fragmentorum
Historicorum volumine dedi secundum codicem Parisiensem 1666, qui fine mutilus in rebus Ze-
nonis (an. 486) subsistit. Nunc quæ ibi desiderantur, supplevi e codice Scorialense Ω, I, 11,
qui easdem de insidiis eclogas exhibet integras. Titulus iis præfigitur (fol. 107) : Ἐκ τῆς ἱστορίας
Ἰωάννου Ἀντιοχείως, ut monui in *Fragm. Hist.* tom. IV, p. 535. Quod vero ibidem dixi subscriptum
legi : Ἰωάννου τοῦ ἐπίκλην Μαλέλα, id, ut postea vidi, secus habet. Videlicet excerpta ex Joanne
Antiocheno subscriptione carent. Post ultimum fragmentum ad postremum Phocæ imp. annum
(610) pertinens in codice spatium vacuum est sex versuum capax. Ea in lacuna periiit tum sub-
scriptio, tum initium excerptorum quæ deinceps leguntur e Chronicis Joannis Malelæ. Servata
eorum pars nunc incipit verbis : ... φεύσατο μετὰ τοῦ Ἀγίσθου πῶς ὀφείλει δόλω φονεῦσθηναι ἐρχόμενος
Ἀγαμέμνων (v. Malela p. 133, 7 ed. Bonn.), pertinet vero usque ad fol. 167, ubi subscriptum est :
Τέλος τῆς ἱστορίας Ἰωάννου τοῦ ἐπίκλην Μαλέλα περὶ ἐπιβουλῆς.

Joannis Antiocheni fragmenta quæ sunt de rebus imperatorum Byzantinorum, nova multa
eque ex optimis fontibus ducta præbere inter historicos satis jam constat, idque iis quæ e co-
dice Scorialensi jam accedunt, magis etiam comprobabitur. Quod duces attinet, quibus Joannes
se addixit, sæpius monui multa eum eodem prorsus modo referre quo eadem narravit Socrates
(vid. not. ad fr. 184, 186, 189, 190, 193, 195, 211). Verum, nisi egregie fallor, Joannes hæc non
ex Socrate, qui ecclesiasticis summa civilis historiæ momenta immiscuit, expiscatus est, sed ex
eodem sumsit Eustathio Epiphaniensi, quo Socrates usus est, et quem historias suas usque ad
duodecimum Anastasii annum (502 p. C.) deduxisse ex eodem Socrate novimus (v. *Fr. Hist.* 4,
p. 138). Ac quoniam Eustathius in historiis suis excerpisse perhibetur tum alios tum Dionem
Cassium, Herodianum, Nicostratum, Dexippum, Arrianum, Asinium Quadratum, Zosimum et
Priscum, ex quibus Dionem, Herodianum, Zosimum et Priscum etiam Joannis fragmentis reddi
luculentissimis exemplis probatur, vix erraveris si Joannem Syrum statueris non denuo istos hi-
stóricos excerpisse, sed excerptos jam ab Eustathio Syro in usus suos convertisse. In postrema
historiarum parte, qua res post an. 502 gestas narrantur, iisdem quibus Theophanes fontibus usus
esse videtur.

Ceterum alter quoque Joannes, Malela ille dictus, quamvis in majori operis parte plane helluo
et pecus sit, attamen Antiochiæ urbis historiæ fons est præcipuus et de suæ ætatis rebus Byzan-
tinis auctor haud spernendus. Quod quidem multo clarius appareret, si integrius opus ad nos per-
venisset. Etenim editiones Malelæ uno nituntur codice Oxoniensi ex quo Chronographiam descri-
psit Edmundus Chilmeadus et e schedulis ejus viri Humfredus Hondius an. 1691 edidit. At codex
ille et initio et fine mutilus est. Ex parte in fine deperdita codex Scorialensis duo excerpta ser-
vavit quæ pertinent ad tempora Justiniani. Reliquis excerptis docemur in codice Oxoniensi narra-
tionem auctoris permultis locis magnopere breviatam esse, adeo ut tum his *περὶ ἐπιβουλῶν* eclogis
tum illis quas *περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας* codex Turonensis (fol. 81 v.-85 r.) suppeditat, ad majorem
integritatem opus revocari possit.

III. CODEX CONSTANTINOPOLITANUS.

Codex qui Critobuli libros quinque de rebus gestis Mechemetis continet, Constantinopoli as-
servatur in bibliotheca Seraglii sive palatii imperatoris Turcorum. In indiculo codicum græco-
rum turcice scripto numero II designatur, in catalogo quem ipse in Seraglio composui, sub nu-
mero XIV recensetur.

Chartaceus est, sæc. XVI, longus centimetra 22, latus centimetra 15; foliis constat 306; in singulis paginis versus 34. Scriptura satis nitida. Singuli foliorum fasciculi, qui, soluta voluminis compagine, nullo jam vinculo coercentur, non ubique sunt quaterniones legitimi, sed foliorum numero variant. Fasciculus primus folia habet sex, decimus decem, decimus septimus septem; vicesimus sex. In vicesimo primo sive ultimo priores paginæ quattuor scripturam ostendunt, reliquæ vacuæ sunt. In decimo (p. 129-148) media folia quattuor (p. 135-142) scripta sunt literis multo majoribus quam cetera. Videtur ibi aliquid omissum fuisse, cujus supplendi causa mediis quaternionibus foliis duobus substituta sunt folia quattuor; quum vero omissorum copia non tanta esset, ut hæc sueto scribendi genere impleri possent, grandioribus literis scriba usus est, quamquam vel sic accidit ut ultimæ paginæ (142) pars manserit vacua. In primo sex foliorum fasciculo paginæ 1-4 et 10-12 scriptura vacant; in paginis 5-9 legitur epistola, qua Critobulus Mechemeti sultano opus suum dedicavit. In margine quinque centimetra lata colore rubro adscribuntur singulorum capitum argumenta, quæ enotare non erat operæ pretium; magni vero momenti sunt quæ ibidem atramento scripta leguntur. Hæc enim ex alio codice aliaque operis recensione, quam in exhibendo verborum græcorum contextu secuti sumus, addidit a se supplementa (*) et locis quam plurimis varias lectiones contexit. Nostrum codicem transcriptum esse ex codice lacunis mutilo, primum colligitur ex lib. 1, c. 5, 7 p. 58, ubi post verba διατιθέμενος δὲ τοῦ oratio abruptur. Desiderantur versus quattuor vel quinque. Scriba lacunam animadvertens, sed quanta deesset nescius, unius fere versus spatium vacuum reliquit; hoc deinde alia manus explevit et reliqua, quæ contineri eo non poterant, ad marginem scripsit. Alia lacuna liber secundus laborat. Etenim quum per totum reliquum opus finis singulorum annorum expressis verbis more Thucydideo commemoretur, in codice nostro desideratur mentio anni 6962, adeo ut libro secundo, quo res quattuor annorum narrantur, tres tantum anni comprehendi videantur (V. not. ad 2, c. 1 p. 105). Et hæc quidem lacuna quum nulla marginis nota indicetur, etiam in altera operis recensione existisse debet. Jam reperit eam auctor argumenti libro secundo præfixi, ut ex verbis χρόνου πληθους ἐτα τρία colligitur. Eadem causa fuit cur in sqq. regis annus quintus in quartum, sextus in quintum et sic porro abierint, qui errores deinde vel ad marginem vel in raris correcti sunt.

Quod epistolam Critobuli attinet, aliud ejus exemplar ab eo quod codex noster habet diversum Tischendorfius edidit in *Notitia editionis codicis Bibliothecarum Sinaitici* (Lips. 1860) p. 123, ubi hæc :

« Denique missis in præsens ahis, de historico breviter dicamus, cujus quod sciam nec opus nec nomen innotuit. Quo enim tempore Muhamedes II orbem terrarum gloria nominis sui implebat, inter monachos græcos montis Athi inventus est qui historiam rerum ab eo gestarum conscriberet. Conscriptam Muhamedi misit, libri censuram exspectans. Cui exspectationi etsi latet quomodo satisfactum sit, tamen ipse liber non periit. Nuperrime enim in ipsa ea urbe, in qua Muhamedes sedem constituit, contigit ut in manus meas incideret codex in quo Muhamedis res gestæ a Critobulo monacho conscriptæ leguntur. Historiam satis verbose scriptam præcedit epistola, unde scriptoris pariter atque libri ratio cognoscitur. Quam quum favore Alexandri Lobanow principis, viri intelligentissimi literarumque amantissimi, nactus sim, viris doctis ejus legendi copiam faciam. »

In his istud de Critobulo monacho Athoo commentum ejusmodi est ut Tischendorfius aut non vidisse codicem aut, si viderit, ne prima quidem ejus verba legisse videatur. Epistola autem, quam vel cujus ἀπόγραφον T. favore Alexandri Lobanow, qui tunc imperatoris Rossorum legatus Constantinopoli versabatur, accepit, num olim in codice nostro, cujus compagine dissolutam esse monui, juxta alteram illam exstiterit, an ex alio quodam Critobuli codice depromta sit, in medio mihi relinquendum est. Nonnulla quæ in nostro codice ad marginem notantur (ut § 4 verba

(*) Vid. v. c. not. ad 2, 19, 2, 3, 8, 4, 4, 1, 4, 5, 4, 4, 10, 7, 5, 6, 1.

ἐν πέντε τμήμασι διελών et § 13 καὶ νεωρίων), alterum epistolæ exemplar in contextu verborum habet; ne tamen putemus id esse ejus Historiarum recensiois, cujus varias lectiones margo nostra præbet, reliquo dissensu, quem in annotatione consignavi, impedimur.

IV. CODEX ATHOUS PHOTII.

De Photii codice chartaceo, formæ maximæ, sæc. XVII, qui in Athoo τῶν Ἱερίων monasterio asservatur, nihil ego novi præter ea quæ in annotatione p. 162 attuli. His nunc addere liceat nonnulla eorum quæ disputavit Augustus Nauck in proœmio editionis Lexici Vindobonensis (Petroполи 1867. 8) p. XXIII.

« Photii, inquit, εἰς τὴν τῶν Ἑὼς διμιλίων, quæ nunc primum integræ a nobis eduntur, spectant ad Rossorum incursionem Constantinopolitanam anno 865 factam, de qua quæ e græcis et slaviciis scriptoribus tradita sunt, tametsi discordant inter se neque ad accuratam rei cognitionem videntur sufficere, hoc tamen ostendunt, ingentem civibus terrorem injecisse Rossorum manum ducentis navibus præter spem appulsam, et nisi coorta subito tempestate prædantium advenarum naves fractæ essent, facile fieri potuisse, ut turpissima quæque Græci perpeterentur. Homilias autem, quibus Photius calamitatem istam Constantini urbi divinitus immissam deplorat, dudum constabat seculo XVII una cum aliis homiliis Photii in codice quodam vel Mosquæ invento vel Mosquam allato lectas esse a Paisio Ligaride metropolita Gazensi. Paisius enim Nicolao Heinsio notitiam rei una cum secundæ homiliæ exemplo impertiit, Heinsius quæ acceperat a Paisio concessit Bigotio, Bigotius eadem primum cum Combesio communicavit, deinde Montefalconio tradidit. Inde Combesius in Bibliothecæ patrum auctario novissimo et Montefalconius in Bibliotheca bibl. mss. initia Photianarum εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ἑὼς homiliarum indicarunt. (*) Alter earundem homiliarum codex olim fuit in Bibliotheca Escorialensi, quem enim Baroëtius in Catalogo codd. Scor. bibl. vel potius Guil. Lindanus (hunc enim Baroëtius sequitur) Photianæ homiliæ prodit titulum εἰς τὴν ἔφοδον τῶν φωτῶν, eo has ipsas de quibus agimus εἰς τ. ἔ. τῶν Ἑὼς significari acute perspexit Kunik... Codices et Mosquensis et Escorialensis incendio videntur absumpti. Paisius autem quod confecit alterius homiliæ exemplar nescimus quo devenerit. Verumtamen quæ apud Mosquenses et Hispanos frustra quæsitæ erant, alibi inventa sunt. Etenim Porphyrius Uspenski archimandrita an. 1858 in codicem monasterii Iberici montis Atho incidit, cui et aliæ Photii homiliæ et duæ εἰς τ. ἔ. τῶν Ἑὼς inerant. Indicavit ἑβραίων suum Petro Sewastianof, qui quas homilias hominibus rerum rossicarum studiosis grates fore intelligebat, photographicæ artis ope reddidit et exemplum Petropolim allatum permisit an. 1861 m. Febr. collegæ cl. E. Kunikio, qui mihi... mandavit ut verba græca transcriberem et recenserem. »

V. CODEX LONDINIENSIS MUSEI BRITANNICI.

De codice Musei Britannici, qui inter codices additicios numero 19, 391 signatur, dixerunt viri doctissimi Fridericus Madden in diario quod *Athenæum* inscribitur (8 Mart. 1856, p. 299) et Joannes Yates in *Transactions of the royal society of Literature* tom. VIII, 1864 (*Some account of a volume containing portions of Ptolemy's Geographi and of the Geography Minores.*), ubi vir egregius etiam verba græca fragmenti ex Anaplo Bospori petiti descripsit. Deinde ipse Londinii totum codicem excussi. Volumen illud, ut nunc habet, viginti et uno constat foliis membranaceis, longis centimetra 34, latis centim. 26, quæ mense Martio an. 1853 Simonides Græcus Museo Britannico vendidit. (**) Duorum codicum particulas continent eadem manu scriptas, quæ sæculi XIV vel,

(*) « Pluribus de hac re disputavit E. Kunik in Bulletin de la classe historico-philologique de l'Acad. des sc. de S.-Petersbourg tom. VI, p. 373-379 (an. 1849); tom. VIII, p. 185 sqq. (an. 1851). »

(**) In prima voluminis pagina Maddenii manu scriptum legitur: « Purchased of M. C. Simonides (through M. W. B. Barker), 12 March 1853. Joannes Yates l. l. : It is important, inquit, to observe, that the contents of the volume were delivered by Dr. Simonides to the British Museum in detached portions, and were afterwards bound together. »

Maddeno iudice, sæc. XV esse videtur. Folia 14-21 avulsa sunt e Ptolemæi geographiæ codice, qui servatur in Athoo τῷ Βατοπεδίου monasterio. Hunc codicem octo illis foliis (f. 34-41) jam spoliatum Petrus Sewastianoff an. 1858 arte photographica exprimendum curavit et an. 1867 photolithographiæ artificio repetivit et edidit Ambrosius Firminus Didot. (**). Reliqua Londiniensis libri folia tredecim (f. 1-13) non continuum orationis tenorem exhibent, sed duorum, ut videtur, foliorum jactura interruptum. Decerpta sunt e codice quem et ipsum in Atho monte quaerendum esse vel ex eo colligas quod fol. 3 juxta verba ἐς τὸν Ἄθω recens manus in margine scripsit Ἄθως ὄρος, quæ quidem marginalis nota hac manu scripta in toto volumine unica est. Integer codex quænam opuscula continuerit, præmisso docemur indiculo. Inde vero nec non ex cetera codicis ratione patet librum Athoum originem ducere ex notissimo codice Heidelbergensi 398, sæculi X, cujus priores quaterniones quinque sive folia quadraginta nunc desiderantur. Videlicet ex 22 opusculis codicis Athoi opuscula 5-22 eodem ordine etiam Heidelbergensis habet, nisi quod in Athoo deest Arriani Κωνηγετικὸς quem Palatinus inter scripta geographica N. 5 et 6 parum apte interponit. Itaque vix dubium est quin priora quattuor scripta codicis Athoi olim etiam in Heidelbergensi legerentur. Quam conjecturam firmat computatio. Etenim si in Athoo libro post folium tertium duo folia excidisse statuamus (quod pro certo fere asseverare licet), usque ad locum ubi nunc incipit Heidelbergensis, quattuordecim paginæ et dimidia forent, quæ in Heidelbergensi 80 fere paginas deperditas explerent, quandoquidem in Athoo scriptura tam est minuta et pressa ut una pagina tot circiter verba habeat quot in Heidelbergensi libro, scriptura grandi et quadrata exarato, paginis quinque et dimidia continentur. Ceterum index scriptorum ita habet :

Ὁ τῶν γραφέντων ὡς βιβλίων πίναξ.

α'. Ὑποτύπωσις γεωγραφίας ἐν ἐπιτόμῳ

(Fol. 1 v., 11-fol. 3 v., 10. Vid. Geogr. Min. tom. 2, p. 494-509.)

β'. Ἀγαθημέρου τοῦ Ὁρθωνος γεωγραφίας ὑποτύπωσις.

(Fol. 3 v., 10 usque ad finem folii 3 v., ubi græca desinunt in verba ἔστι γὰρ μακρὰ, in Geogr.

Min. 2, p. 486, 7. Desunt igitur ultimi versus quattuor vel quinque hujus opusculi. Deinde desideratur opusculum tertium et major pars opusculi quarti. Quæ omnia non ultra duo folia impleverint nunc deperdita.) (*)

γ'. Ἀνέμων θέσις καὶ προσηγορίαι ἐκ τῶν Ἀριστοτέλους περὶ σημάτων.

δ'. Διονυσίου Βυζαντίου Ἀνάπλους Βοσπόρου.

(Ejus scripti pars ultima exstat in fol. 4 r., 1-9. Subscriptum Διῶρθωται οὐ πρὸς πάνυ σπουδαίον ἀντίγραφον. Vide infra p. 190 hujus voluminis.)

ε'. Ἀρριανοῦ περίπλους Εὐξείνου πόντου ἐκατέρων τῶν ἡπείρων τῶν παρὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην διηκουσῶν.

(Fol. 4 v., 10-fol. 7 v., 8. In medio hoc Pseudarriani periplo, fol. 6 v., 18 codicis Londin., § 43, p. 412 in Geogr. min. tom. 2, incipit codex Heidelbergensis, qui postremam peripli partem habet in foliis 1-6. — Deinde codex Heid. fol. 723o ponit Ἀρριανοῦ Κωνηγετικόν, quem Athous liber omisit.)

ς'. Τοῦ αὐτοῦ ἐπιστολὴ πρὸς Τραϊανόν, ἐν ἧ καὶ περίπλους Εὐξείνου πόντου.

(**) *Géographie de Ptolémée, reproduction photolithographique du ms. grec du monastère de Valopédi, exécutée d'après les clichés obtenus sous la direction de M. Pierre de Sewastianoff, et précédée d'une introduction historique sur le mont Athos, les monastères et les dépôts littéraires de la presqu'île sainte par Victor Langlois. Paris 1867, fol. Librairie de F. Didot.* Codicem e Batopedio monasterio ablatum esse acute jam suspicatus erat Joannes Yates l. l. p. 21. Octo illa Ptolemæi folia continent Geographiæ librum septimum, libri octavi capita 1-3, tabulam orbis terrarum, tabulam insularum Britannicarum et dimidiam partem tabulæ Hispaniæ. Fusius de his dicemus in editione Ptolemæi.

(*) In aliis codicibus inter duo hæc opuscula (α' et β'), medius interponitur libellus, cui titulus : Διάγνωσις ἐν ἐπιτόμῃ τῆς ἐν σφίρα γεωγραφίας, ita ut præcedat Agathemeri opus (β' in cod. Lond.), sequatur Anonymi ὑποτύπωσις (α' in cod. L.). Post tria hæc opuscula in codd. Pariss. 1406. 1406. 1554 et Matrit. 138 habes initium Anapli Bospori.

- (Fol. 7 v., 9-fol. 9 v., lin. 2 ab ima. In cod. Heidelb. fol. 30-40. Geogr. Min. 1, p. 370-401.
ζ'. Τοῦ αὐτοῦ περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης.
(Fol. 9 v. ult.-fol. 12 v., 4 ab ima. In cod. Heidelb. fol. 40-54 v. Geogr. min. 1, p. 257-305.
In utroque codice subscriptum : Διώρθωται οὐ πρὸς σπουδαῖον ἀντίγραφον.
η'. Ἄνωτος βασιλείως Καρχηδονίων περίπλους τῶν ὑπὲρ τὰς Ἡρακλείας στήλας Διευκῶν τῆς γῆς μερῶν, ὃν καὶ ἀνέθηκεν ἐν τῷ τοῦ Κρόνου τεμένει.
(Fol. 12 v., 4 ab ima-12 v., 25. In cod. Heidelb. fol. 55-56. Geogr. m. 1, p. 1-14.)
θ'. Φίλωνος Βαντίου (sic pro Βυζαντίου) περὶ τῶν ἑπτὰ θαυμάτων.
(Fol. 12 v., 26-fol. 13 v., 2, relicto deinceps spatio vacuo, quod versibus 17-18 sufficeret.
In cod. Heidelb. fol. 56 usque ad finem folii 59 v. In utroque codice opusculum fine mutilum desinit in verba : πρῶτον μὲν ἐβάλετο κρηπίδα δεκάβαθμον διεγείρων πρὸς βάσιν μεταωροφανές καὶ περὶ. In cod. H. recentiori manu adscribitur : λείπει φύλλα τινά; in cod. Athoo : ἕως ὄδε. Perierunt in illo ultima folia quaternionis decimi tertii. Constat igitur quomodo nata sit lacuna; unde sequitur Athoium codicem, ubi oratio subsistit in prima paginæ parte inque medio versu, originem ducere e codice Heidelbergensi.
ι'. Ἐκ τῶν Στράβωνος γεωγραφικῶν ιζ' βιβλίων.
(Cod. Heidelb. fol. 60-156. In cod. Athoo folii 13 v. pars posterior primos versus 27 hujus operis exhibet. Ultima verba : παραλλήλων καὶ ὀρθῶν καὶ τῶν τοιούτων (p. 513, § 18 in Geogr. min. tom. 2). Reliqua omnia in codice Lond. desiderantur.
ια'. Πλουτάρχου περὶ ποταμῶν καὶ ὄρῶν ἐπωνυμίας καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς εὐρισκομένων.
(Cod. Heidelb. fol. 157-172. Geogr. min. 2, p. 637 sqq.)
ιβ'. Παρθενίου περὶ ἐρωτικῶν παθημάτων.
(Cod. Heidelb. fol. 173-189.)
ιγ'. Ἀντωνίου Λιβεράλις Μεταμορφώσεων συναγωγή.
(Cod. Heidelb. f. 189-208.)
ιδ'. Πάτρις Κωνσταντινουπόλεως κατὰ Ἡσύχιον Ἰλλούστριον.
(Cod. Heidelb. f. 209-215.)
ιε'. Φλέγοντος Τραλλιανοῦ ἀπελευθέρου Καίσαρος περὶ θαυμασιῶν καὶ μακροβίων.
(Cod. Heidelb. f. 216-234.)
ις'. Τοῦ αὐτοῦ περὶ Ὀλυμπίων ἀγώνων.
(Cod. Heidelb. f. 235.)
ιζ'. ἈπOLLωνίου ἱστορικὴ θαυμάσια.
(Cod. Heidelb. f. 236-242.)
ιη'. Ἀντιγόνου ἱστορικῶν παραδόξων συναγωγή.
(Cod. Heidelb. f. 243-264.)
ιθ'. Ἰπποκράτους ἐπιστολὴ Θεμιστοκλέους. Sic scribæ lapsu, ut videtur. Debebat : ιθ'. Ἰπποκράτους ἐπιστολαί (cod. Heid. f. 265 sqq.) κ'. Θεμιστοκλέους (cod. H. f. 283 sqq.).
κ' (deb. κα'). Διογένους τοῦ Κυνός (cod. H. f. 303 sqq.).
κα' (deb. κβ'). Βρούτου Ἑρωμαίων ὑπάτου (cod. H. f. 322 sqq.).

Quodsi ex hisce recte colligitur codicem Londiniensem de codice Palatino, nescio qua successionis serie, descendere, eo ipso liquet in scriptis, quæ uterque codex continet, variæ lectiones libri Lond. ab omni auctoritate destitutas ac meræ scribarum vel negligentiae vel, si quando proba obviam fiunt, intelligentiæ vindicandas esse. Ac sane in Pseudo-Arriani parte ultima, in Arriani et Anonymi periplis Ponti et maris Erythraei et in Hannonis scripto nihil invenitur quod ex alio codice derivandum sit. Quod attinet scripta geographica Anonymi et Agathemerii (N. 1 et 2) et partem Pseudarriani Periplus Ponti Euxini, quæ ex aliis codicibus novimus, Londiniensis liber in plurimis quidem lacunis et nominum numerorumque corruptelis cum reliquis conspirat, simul autem tum vitia quædam ipsi propria habet, tum vero multis locis solus genuinam auctoris scripturam servavit. Omnes illi codices, inter quos principem locum Londiniensis obtinet, ex

eodem fonte satis jam impuro deducendi sunt; qui quidem fundus communis majus scriptorum geographicorum σύνταγμα fuerit, ex quo alii alia quædam selegerunt. Præcipuum vero libri Londiniensis pretium in eo positum est, quod solus suppeditat anonymi peripli Ponti Euxini partem mediam et verba græca ultimorum capitum Anapli Bospori, quæ infra p. 174 sqq. exhibui. Hoc autem loco quæ sit in ceteris libris geographicis in cod. Heidelb. deperditis varia lectio, enotabo.

ANONYMI PERIPLI PONTI EUXINI PARS PRIMA.

Hanc non noveramus nisi e codice Vaticano 143 et excerptis nonnullis quæ suppeditat codex Vindobonensis. (Vid. Geogr. Min. tom. I, p. 402-412.)

Inscriptio libri in codice Lond. ita habet: Ἀρριανοῦ περίπλους Εὐξείνου πόντου ἑκατέρων τῶν ἡπείρων αὐτῶν παρὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην διηκουσῶν. α' Βιθυνίας τῆς πρὸς τῷ Πόντῳ περίπλους. β'. Παφλαγονίας. γ'. Τῶν δύο Πόντων. δ'. Τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ μερῶν τοῦ Πόντου. ε'. Θράκης τῆς πρὸς τῷ Πόντῳ. — Αὐτοκράτορι Καίσαρι Τραϊανῷ Ἀδριανῷ σεβαστῷ Ἀρριανός. Eundem titulum, sed lacuna mutilum, præbent Excerpta codicis Vindobonensis. Vel hinc igitur patet ea non petita esse e genuino Arriani periplo, uti monueram in G. M. p. 402 not. Quamquam vel nuper Hercherus (Arriani scripta minora. Teubn. 1864, p. 94, lin. 6-19) Hudsoni aliorumque vestigia legens locum satis amplum ex cod. Vind. in Arriani periplum infersit.

Pag. 402, 4. προσαγορευόμενος] προσαγορευομένου, ut Vat., neque id mutandum erat. — 7. δὲ] τε bene. — Ib. λειπόμενον] λεγόμενον, ut Vindob. — 8. τὸ .. κείμενον] τοῦ κειμένου. — 10. Διὸς [τοῦ Οὐρίου] τοῦ, a Gailio suppletum, non habet, neque eo opus est.

P. 403, 4. δὲ] om. — Ib. πλείοντι] περιπλείοντι. Dein Ῥίβαν.. Ῥίβα. — 12. Ψιλλίδα] Ψίλιον, recte; sic enim Arrianus. — 14. ὀρμίζοντο] ὀρμίζοντο. — 16. Ψιλλίδος] Ψίλιδος. — Ib. Κάλπην et mox Κάλπη] Κάλπιον... Κάλπις. — 17. τὸ] om. — 19. ὀποῖος] ὀποῖον. — 20. ψυχροῦ καὶ καθαροῦ] καθαροῦ ψυχροῦ. — 24. στάδια κ', μίλια β', ε', σ'] στάδια κβ' ε' δ'. μίλια γ' δ'. Stadium numerus ortus ex conflatis numeris stadiorum et millium, deinde ex corrupto sic stadiorum numero collectus est numerus millium computo haud accurately. — 26. Δάφνην] Δαφνουσίαν, quod recipiendum est, quoniam lin. 30 Vaticanus quoque Δαφνουσίαν habet. — 27. ὑπὸ νήσῳ] ὑπὸ τὴν νήσον; lege ὑπὸ τῇ νήσῳ. — 28. Ἀπολλωνιάς ... Ἀπολλωνιάδος] Ἀπολλωνία ... Ἀπολλωνίας. — 31. ἡ λεγομένη χηλὴ Μηδιανῶν] ἡ καὶ νῦν λ. Χηλὴ Μ. Hæc compiler de suo addidisse videtur, ut passim. Quare etiam non est cur Χηλὴ mutetur in Χηλαί ex Arriano.

P. 404, 2. ἔξεισι διὰ τῆς Θυνιάδος] ἔξεισι δ. τ. Θυμηδίας. — 5. ἐφ' αὐτῷ μεσηγὺς πόλιν Προυσιάδα] ἐπ' αὐτῷ μεσόγειον π. Πλουσιάδα. — 8. ὄρμος] καὶ ὄρμος. — 9. Λιλέον... Λιλεοῦ] Λιλαῖον ... Λιλαίου, recte. Nomen in Arriani periplo § 18, p. 383, abiit in Λίλλιον. — Ib. Ἐλαιον] Ἐλεον. — 12. Lacunam quam explevi verbis: ἀπὸ δὲ Ἐλαίου εἰς Κάλπητα ἐμπόριον καὶ ποταμὸν στάδια ρκ', μίλ. ις', non habet codex Lond., in quo legitur: ἀπὸ δὲ τοῦ Ἐλέου εἰς Κάλπητα ποταμὸν καὶ ἐμπόριον etc. — 16. στάδια ιθ'] στ. κ', recte, quum sic habeat Arrianus. — 19. Μηδίας] Μηδείας. — 28. Ποσειδεῖον ... Ποσειδείου] Ποσειδεῖον ... Ποσειδεῶν. — 29. Ποτίστει] Ποτίστια. — Ib. στάδια μ', μίλια η'] στ. μ', μίλια ε', γ', in quibus stadiorum et millium numeri consentiunt; at quæritur num stadiorum numerus recte habeat. — 30. Κυρσαιτὰ] Κύρσαντα. De vera nominis forma non constat. — 31. Τυνδαριδῶν] Τυνδαρίδος L, Τυνδαριδίνης Vatic.; in antec. uterque εἰς Τυνδαρίδας, ut ap. Arrian. — στάδια με', μίλια σ'] στάδια ιε', μίλ. β', recte, sic ut Arrianus.

P. 405, 1. Ὀξίνα] Ὀξίνα ποταμοῦ. — Ib. Σανδαράχην] Σινδαράχην et mox Σινδαράχης. — 2. μικρᾶς] om. — Ib. μίλια ε'] μίλια ε', γ', recte. — 4. Ψύλλαν .. Ψύλλης] Ψύλλιον .. Ψύλλίου. In Arriani cod. Ψύλλαν. — 9. Βιλλαιὸς ποταμὸς] ποτ. Βιλλ. — 13. Ψίλιδα ... Ψίλιδος] Ψίλλαν .. Ψίλιδος. — 17. δ Παρθένης] δ Παρθένιος. — 20. ἀπὸ δὲ τοῦ Παρθενίου εἰς Ἀμαστράν τὴν καὶ Ἀμαστριν λεγομένην πόλιν etc.] ἀπὸ δὲ τοῦ Παρθενίου εἰς Ἀμαστριν πόλιν Ἑλληνίδα, ἔχουσαν καὶ πρότερον λεγόμενον Σήσαμον. — 23. ἀπὸ δὲ Ἡρακλείας etc... μίλια ε'] om. — 27. Ἀμαστριν] Ἀμάστραν.

P. 406, 1-3 ita habet codex : ἐπὶ τῶν τόπων κτίσασα πόλιν δμῶσμον Ἀμαστρις, Ὁξάθρα μὲν ἱστορομένη θυγάτηρ, ὡς λόγος, ὑπάρχειν τοῦ Πέρσου, τοῦ δὲ Ἡρακλείας Διονυσίου τοῦ τυράννου γενομένη γυνή, ex quibus prima verba usque ad v. ἱστορομένη sic recipienda sunt in periegesin iambicam (vs. 963 p. 237). — 5. Ἐρυθίνους] Εὐρυθίνου. — 6. Χηλῆς Ἐρυθίνων] Εὐρυθίνων χηλοῦ. — 8. εἰς Κύτῳρον] εἰς Κύτῳρον χωρίον, ἄρμον ναυσί. — 9. Κυτῳρών] Κυτῳρών. — 10. στάδια ἑ μιλ. ς', ς', ς'] σταδ. λ', μιλ. δ', recte, quum sic Noster cum Arriano faciat, qui a Climace ad Thymena 90 (30 + 40 + 20) stadia computat. — 13. Θύμνηα .. Θυμήνων] Θύμνηα .. Θυμίνων. — 18. ἐκ] ἀπό. — 21. Μαρσίλλαν] Μόρσουλαν. — 24. Ἀδώνου τεῖχος τὴν νῦν λεγομένην Ἰωνόπολιν] Ἀ. τ., πόλιν τὴν ν. λ. Ἰωνούπολιν. — Ib. Αἰγινίτην] Αἰγινιτῶν. — 30. Κινῳλήν .. Κινῳλή] Κίνολιν .. Κινῳλει et similiter in sqq. — 32. Ἀντικινῳλιν] Ἀντικινῳλιν. — 35. τῶν ποταμῶν] τῶν om. — 36. ἀκρουλεπτήν] ἀκραν λεπτήν et deinde ἀκρας λεπτής, recte. — 38. αὐτὸν] εἰς αὐτόν.

P. 407, 1. Σινῳπην] Σινῳπην πόλιν. — 3. καλεῖται] λέγεται. — 8. πλησίον χωρίον] πλησιοχώρου. — Ib. ποτὲ μὲν] ποτὲ μὲν τὸ πρῖν. — 10. Ἀμαζόννας] Ἀμαζόνων. — 11. Δηλιόντι] Δυιλ. — 12. Ἀδρώνδας γένοι] ex Meinekii conj.; Ἀδρώντας γ. cod. Vat.; lege cum cod. Lond. Ἀδρων τῶ γένοι, ut idem Meinekii conjecerat. — 13. Κῳος] Κῳς. — 17. Εὐναρχος] Εὐναρχος et sic in sqq. — 19. δρίζει τὴν] τὴν om. — 23. τὰ] om. — 27. πρῳτόν] πρῳτήν, recte. — 29 sqq. Codex Lond. ita habet :

Ἀπὸ δὲ Καρουσῶν (Καρούσας Vat.) εἰς Γουρζουθάθην (Γουρζουθάθων Vat.) στάδια ε', μιλια η'.

Ἀπὸ δὲ Γουρζουθάθης εἰς Ζάγορα στάδια ζ', μιλια ιε'.

Ἀπὸ δὲ Ζαγῳρών χωρίου εἰς Κάλιππον (sic) λεγόμενον στάδια ρν', μιλια κ'.

(Ἀπὸ δὲ Γουρζουθάθου εἰς Γάζουρον χωρίον ἤδη Καλίππου λεγόμενον στάδια ρν', μιλια κ' Vat.)

Ἀπὸ δὲ Ζαγῳρών εἰς Κάλικον (leg. Ζάλικον, Vat. Ζάληκον) ποταμὸν καὶ κόμην ἀλίμενον στάδια ζ', μιλια ιε'.

Ἀπὸ δὲ Ζαλίκου (Ζαλήκου Vat.) ποταμοῦ etc., ut in Vat.

In his uterque codex suis vitiis laborat. In Arriano a Carusa ad Zagora 150 stadia esse dicuntur, nullo memorato loco intermedio. Anonymus quum Gurzubathen a Carusis 60 stadia distantem interponat, a Gurzubathe ad Zagora stadia 90 computare debebat, ut recte fit in codice Lond., dum Vaticanus exhibet stadia 150, quem numerum auctor, interpositi loci inmemor, ex Arriano servavit. Error hic in alio codice ad marginem correctus esse videtur, indeque orta confusio illa, qua in cod. Lond. uterque numerus memoratur et inter Zagora et Calippos distinguitur. Cf. p. 409. 2. Nomen Γουρζουθάθων, quod Vat. habet, rectius in cod. Lond. scribi Γουρζουθάθη colligo ex forma nomini *Orgibate* in Geogr. Rav. Hodie locus vocatur : *Kior Siuwei*. Ζάγορα in Arriani cod. scribitur Ζάγορα, in cod. Marciani Ζάγορον, in Vat. Γάζουρον, ap. Ptolem. Γάλωρον, in Tab. Peut. *Zacoria*. Ζάλικος in cod. Lond. minus recte legitur; nam Ζάληκος præbet etiam cod. Marciani p. 571, 22, *Eleca* Tab. Peut. Apud Ptolemæum p. 327, 19 ed. Wilb. editur Ζάλισκος, sed ibi quoque optimus codex Vatican. 191 præbet Ζάλησκος. — 36. ὑπὸ τῇ ἐπικρατείᾳ] ὑπὸ τὴν ἐπικρατείαν. — 40. ἔργα τριακόσια δὲ στάδια] ἄρια, τριακοσίοις σταδίοις. — 42. ἔξεισιν] ἐξίησι.

P. 408, 1. εἰς τὸν N.] εἰς N. — 2. λίμνη .. λίμνης] λιμὴν .. λιμένος. — 3. Εὐσῆνην] Εὐσῆνην .. Εὐσῆνης. — 4. Κωνωπέου] Κωνωπίου, ut Vat. — 7. στάδια ρξ', μιλια κα', ς' ς'] στ. ρξ', μιλ. κα' γ', recte. — 12. ἐστὶν εἰς Ἰσσικὸν] ἐστὶ κατὰ Ἰσσικόν. — 16. περὶ αὐτὸν] π. αὐτὴν. — 17. In Vaticano legitur : Ὁ δὲ Ἡρόδοτος ἔοικεν ἀγνοεῖν λέγων ἐκ τῆς Κιλικίας πεντεκαίδεκα ἡ χερσονήσος. Mutila hæc quomodo resarcire in periegesi iambica (v. 928-32) Meinekii tentaverit, vide in Geogr. min. 1, p. 235. Integriora præbet codex Lond., sed casu accidit, ut in margine libri in quo hæc notaveram, nonnulla bibliopægæ cultro perierint, quamquam quæ desunt facile supplentur. Ita habent : δ δὲ Ἡρόδοτος ἔοικεν ἀγνοεῖν ... ἐκ τῆς Κιλικίας ὑπάρχειν ἡμερῶν ἰθίαν ὄδον τὸς (fuerit δ αὐτὸς) ἱστορεῖ ... ὡν εἰς Σινῳ... τὴν προσωτέ ... λιν· κεκραμ ... ἀριστα τῆς ... ς σχεδὸν χῳ ... γένη τε κατ ... πεντεκαί ... ἡ χερσονήσος. Poeta igitur scripserit :

δ δ' Ἡρόδοτος (2, 34) ἔοικεν ἀγνοεῖν ἐμοί·

ἐκ τῆς Κιλικίας πένθ' ὑπάρχειν ἡμερῶν

ἰθίαν ὄδον ὄτως γὰρ ἱστορεῖ λέγων

εἰς [τὴν] Σινώπην τὴν προσωτέρω πόλιν.
 Κεκραμένη δ' ἄριστα τῆς πάσης σχεδὸν
 χώρας, γένη (τε) κατεῖχε πεντεκαίδεκα
 ἢ χερρόνησος.

20. Ἑλληνικὰ] Ἰωνικά. — 21. δὲ] om. — 23. πρὸς τούτοις εἰ μὴ Κἄρες Μαρνανδουνοὶ τε] πρὸς τοῖς ἀμάχαρες Μαρνανδουνοὶ τε. — στάδια μ', μιλ. ε', ε' ε'] στ. μ', μιλ. ε', γ', recte. — 32. στάδια ρ', μιλ. ις'] στ. ρ', μιλ. ιγ', γ', recte. — 33. Ἰρεως] Ἰριος, quod præstat. — Ib. Ἡράκλειον] Ἡράκλειαν. — 35. Λαμυρῶν δρ-
 μας] om. — 36. ὑδροστόλος] ἔδωρ στόλω, recte. — Ib. Ἡρακλείου] Ἡρακλείας.

P. 409, 1. ἔχουσαι] ἔχων recte; ἔχοντες Vat., ἔχουσαι Hudson. || — 2. διαρρεῖ δὲ Θερμώδων ποταμὸς.
 ** εἰς Βῆριν ποταμὸν στάδια ξ'.] διαρρεῖ δὲ ὁ Θ. ποταμὸς εἰς Βέρριν ποταμὸν. Ἀπὸ δὲ Θερμώδοντος ποταμοῦ
 εἰς Βέρριν ποτ. στάδια ξ'. In Vaticano post v. Θ. ποταμὸς exciderunt verba: ἀπὸ δὲ τοῦ Θερμώδοντος πο-
 ταμοῦ. Locum sic correctum quidam ad marginem scripserat, eumque scriba codicis Lond. in
 verborum contextum recepit, non deleta vitiosa scriptura codicis Vaticani. Similiter egit p. 407,
 23. — 5. Θόαριον] Θόαριν et deinde Θόαριος, recte. — 6. Οἴνιον] Οἴνιον τοῦ Πόντου. — 7. ἔφορμος] ἔφορμος,
 recte. — 8. Φυγαμοῦντα] Φιγ., recte. — 9. στάδια μ', μιλ. ε', ε' ε'] στ. μ', μιλ. ε', γ', recte. Error in
 Vaticano sæpius occurrens e confusis signis γ' (1/3) et γ° (2/3) repetendus esse videtur. — 10.
 Ἀμυλητὸν] Ἀμυλιτὸν et mox Ἀμυλίτου. Locus aliunde non notus, nisi *Camile* Tabulæ Peut. ad eum
 referenda est. — 11. Φαδισσάνην .. Φαδισάνης] Φιδασάνην .. Φαδίσσης. — 12. στάδια ρλ', μιλ. ιζ', ε' ε']
 στ. ρλ', μιλ. ιζ', γ', recte. — 13. Πολεμώνιον λέγω] Π. λεγόμενον, quod præstat. — 14. στάδ. ν', μιλ. ε']
 σταδ. ι', μιλ. α', γ', recte; nam sic Arrianus. — 15. ἕως πλησίον] ἕως πλαγίων, ut Vat. — 16. πρώτων]
 πρώτων, quod malim. — 18. σταδ. ρλ', μιλ. ιζ', ε' γ'] στ. ρλ' μιλ. ιζ' γ', recte. — 20. Κιλίκιον] Κιλίκου,
 sed lin. 19. Κιλίκιον, ut Vat. — Ib. Γένητον] γένητον et lin. 21 γενίπου. In Vat. γένηπον. — 21. στ.
 νε', μιλ. ζ', ε' ε'] στ. νε', μιλ. ζ', γ', recte. — 22. χωρίον] χώραν. — 23. σταδ. κ', μιλ. β', ε, ε'] om. —
 24. Βοῶνος] Βοῶνου. — 25. Κοτύωρον] Κότυρον .. Κοτύρου, sed lin. 28 et 32 Κοτύρου. — 25. ὡς πό-
 λεως Ξενοφῶν] ὁ Πυλάδης Ξενοφῶν. Fortasse genuina hæc scriptura est, adeo ut Arrianus, Ξενοφῶν
 ὁ νέος, Xenophontem Pyladem suum dixerit. — 29. Τιβαρηνοί] Τιβαριανοί. — Ib. πάνυ γελᾶν σπεύ-
 δοντες] παῖζειν γελᾶν σπεύδοντες, recte, opinor, collato Ephoro, quem vide in not. ad *Periegesin*
iamb. in G. Min. 1, p. 335, vs. 916. — 30. ταύτην] αὐτὴν. — 32 et 34. Κοτύωρου] Κοτύρου. —
 33. Μελάνθιον] Μελάνθην. — 34. παραπλέοντι τὸν κόλπον] περιπλ. τ. κ. — 36. Τραπεζοῦσιον] Τραπε-
 ζουντίων, quod præstat. — 37. εἰς Φαρμαντὸν ποταμὸν στάδια ρν'] εἰς Φαρμαντὸν ποταμὸν τὸν λεγόμενον
 Φαρμαντίων (Φαρμαντηνὸν Arrian.) στάδ. ρν'.

P. 410, 1. Φαρμαντοῦ] Φαρμαντίου. — 2. ἦτοι] om. — Ib. τὴν λεγομένην Φαρνακίαν] τὸ λεγόμενον
 Φαρνάκιον. — 4. καὶ αὕτη ἀποικὸς κτισθεῖσα ὑπ' αὐτῶν καθ' ἣν etc.] καὶ αὕτη ἄπ. κτ. καὶ αὕτη καθὼς
 ἔρημος; ἥς ἀντικρυς παροικεῖ. — 6. Ἄρεως] Ἄρεος. — 8. Κοτύωρου] Κοτύρου. — Ib. πρώτων] πρώην. —
 9. ἔθεσιν ὡμοῖς ἔργοις βαρβαρικοῖς (cod. Vat.)] ἔθεσιν ὡμοῖς ἔργοις βαρβαρώτατοι. Ex his vocem βαρβ. de
 conjectura jam dederat Letronnius, qui in *perieg. iamb. scripsit: ἔθεσι, νόμοις, ἔργοις [τε] βαρβαρώ-
 τατοι. Malim: ὡμοῖς ἔθεσιν ἔργοις τε β.* — 12. [ἐν] πύργῳ [τε] συγκακλισμένον] ἐν π. συγχ. — 15. πάντα]
 πάντας. — παραβαίη] παραβαίη. — 18. Ἀρητιάδα (Ἀρτιάδα Vat.)] Ἀρσιτιάδα et similiter lin. 20 et 38,
 ubi Vatic. quoque Ἀρσιτιάδος habet. — 20. Ἄρεως... Ἀρειώνησος] ἀρδοῦς (ut Vat.) ... ἀρειώνησος. —
 24. Ἀργυρά] Ἀργύρια, recte, ut Arrian. — 26. Φιλοκάλειαν] Φιλοκαλίαν ... Φιλοκαλίαν. — 33. εἰς
 Ἐρμούσην καὶ δεῦρο δρμος] στάδια μ'. μιλια ε', γ'. Ἀπὸ δὲ Ἐρμούσης] εἰς Ἐρμώνασαν χωρίον, ἐν ᾧ καὶ δρ-
 μος, στάδια μ', μιλια ζ'. Ἀπὸ δὲ Ἐρμώνασσης etc. In quibus recte habent Ἐρμώνασσα nomen et
 numerus stadiorum, quem eundem legimus in Arriano. Millium numerus esse debet ζ', ε' ε'. —
 35. Δαφνοῦς] Δάφνας. — 38. τῆς Ἀρητιάδος etc.] τῆς Ἀρσιτιάδος νήσου ἦτοι καὶ πάλαι Κερασούντος πρώην
 ᾤκουν.

P. 411, 2. Σουσαρμα ... Σουσαρμίων] Σουσαρμεναν ... Σουσαρμένης, quod præstat. Σουσοῦρμαιναν
 (hod. *Sourmeneh*) hocum dicit Procopius B. Goth. p. 463, 21. V. not. ad Arrian. p. 371. — 6. Θιαν-
 νικῆς] Θιαντικῆς, ut Vat. — Ib. Ἀπὸ οὗν Ὀφιοῦντος ποταμοῦ τὰ ἔθνη τῶν δύο Πόντων ἔστιν] In his lacuna
 patet, ut liquet ex cod. Lond., ubi: Ἀπὸ οὗν Ὀφιοῦντος ποταμοῦ ἕως Τραπεζοῦντίων πρώην ᾤκουν ἔθνος

Βέχειρες λεγόμενον, νῦν δὲ οἰκοῦσι Κόλχοι. Μέχρι οὖν τοῦ Ὀφιοῦντος ποταμοῦ τὰ ἔθνη τῶν δύο Πόντων ἐστίν. 10. Ψυχροῦ] τοῦ Ψ. — 11. εἰς Καλὸν ποταμὸν, τὸν νῦν λεγομένην Καλὴν παρεμβολήν] Ibi Καλὴ παρεμβολή in cod. Lond. Fuerit : ἐν τούτῳ ἢ νῦν λεγομένην Καλὴν παρεμβολή. — 12. Καλῆς] τῆς Κ. — Ib. εἰς τὸν Ῥίξιον λεγόμενον ποτε (em. ποταμὸν) καὶ λιμένα] εἰς τὸ Θρίζιον ἦτοι Ῥίξιον καλούμενον ὁπότε καὶ λιμένα. Lege καλ. ποταμὸν aut καλ. ποτε ποταμὸν. — 14. Ῥιζίου] Ῥιζίου. — 15. Ἀδινῶν ἢ δὴ] Ἀδινῶν ἦτοι. — 18. Ἀδινῶν] Ἀδινῶν. — 18. εἰς Κόρδουλα χωρίον] εἰς Κορδύλην χωρίον κείμενον. — 21. χωρίον.. λεγόμενον] χώρα.. λεγομένη. — 23. τούτου τοῦ χωρίου] τούτῳ τῷ χωρίῳ. — 26. σώζοιτο etc.] σώζοιντο δ' ἂν τοῦ βορρᾶ δρομούντα πλοῖα. — 30. Ἀπὸ δὲ Ἀθηνῶν εἰς Ζάγατιν ποταμὸν στάδια ζ'. Ἀπὸ Ἀθηνῶν εἰς Πρύτανην] Ἀπὸ δὲ Ἀ. εἰς Ζαγγάλην ποτ. στάδια ζ', ε', μιλ. α'. Ἀπο δὲ Ζαγγάλου ποτάμου ἦτοι Ἀθηνῶν εἰς Πυρτάνην. — 32. βασιλεία ἐστίν. Ἀπὸ δὲ Πρυτάνου] omissa. — 34. Ἀρμίνου] Ἀρμίνης.

P. 412, 2. περιοίκων] περιοικούντων. — 6. τῶν ταύρων] Hæc verba, in Vat. omissa, habet codex Lond. — Ib. δς .. διώκων .. φημίζεται] δν .. διώκοντα .. φημίζονται. — 9. εἰς Ὀφιοῦντα] ἕως Ὀφιοῦντος. — 10. πρώτων] πρώην.

II. Ὑποτύπωσις γεωγραφίας ἐν ἐπιτόμῳ. Geogr. Min. 2, p. 494-509.

In corruptelis longe plurimis codex Lond. cum ceteris codd. conspirat. Pauca quædam propria habet : pag. 495, 1. τοῦτον δὲ*] τοῦτον δὲ ποιεῖ recte. — 496, 18. δριζομένη τῷ Ἰστρῳ] δρ. καὶ αὐτῇ τῷ Ἰ. recte. — 498, 11 et 499, 18 et 15 ἢ articulus, quem supplevi, non omittitur. — 498, 22. πολλῇ] πόλις, ut cod. E, πολλὸν cett. codd. — 501, 31 καὶ τὸν Ἄθω] Ibi Ἄθως ὄρος manus recens in margine scripsit. — 506, 25 sq. χξζ' et deinde χιλιοι στάδιοι, μιλια δὲ ρλγ', in L omissa.

III. Ἀγαθὴ μέρου γεωγραφίας ὑποτύπωσις. Geogr. Min. 2, p. 471-487.

P. 471, 1. ἐτόλμησε] ἀπέτολμησε, recte, ut videtur. — 5. Λέσβιο:] ὁ Α., ut cod. G. — 6. πλείστα] a Gronovio additum, habet L. — 483, 7. Θένης] Sic de conjectura scripsi pro Θρήνης, Ἐθρήνης meorum codicum. Legendum e cod. Lond. Θεήνης. Apud Ptolemæum oppidum vocatur Θεαῖναι, apud alios Θένη vel Θαίνη.

DE FRAGMENTO ARISTODEMI.

Fragmentum historicum de rebus Græcorum ex opere Aristodemi cujusdam avulsum esse præmissæ inscriptionis fide a viris doctis censetur. Haud caret ea sententia specie probabilitatis, licet dubitationi sit obnoxia. Quinam vero fuerit Aristodemus ille, si modo fuerit, certius dici nequit. Inter scriptores ejus nominis, quorum notitia ad nos pervenit, antiquissimus esse videtur Aristodemus, cujus Γέλοια ὑπομνήματα ab Athenæo passim laudantur. Hunc enim sub primis Ptolemæis vixisse. ex temporibus personarum, de quibus in fragmentis sermo est, collegeris. (*) Sequitur Aristodemus grammaticus, Aristarchi discipulus (schol. Pind. Nem. 7. 2), qui Alexandrinus vocatur in schol. Pind. Isthm. 1, 11. Idem haud dubie ceteris quoque scholiorum Pindaricorum locis, quibus Aristodemi mentio fit, intelligendus est. Itaque quum quæ in schol. ad Olymp. 3, 22 traduntur, eadem apud Harpocracionem v. Ἐλληνοδῖται ex Aristodemo *Eleo* afferantur, quem civitavit etiam Eusebius in Chronicis p. 141 ed. Mai, Alexandrinum illum ex Elide oriundum fuisse jure censeas (**). Alius Aristarchi discipulus fuit Menecrates Nysænsis. Hujus vero filii fuerunt Socratus et Aristodemus ille rhetor et grammaticus, quem valde senem juvenis admodum Strabo Nysæe audivit, et quem deinde in Rhodo, postea vero Romæ scholas habuisse, ibique filios Pompeji docuisse ex Strabone (p. 650) novimus. Idem refert hujus Aristodemi ἀνεψιὸν fuisse alterum.

(*) Cf. Fragm. hist. tom. 3, p. 307, ubi vide etiam de aliis Aristodemis.

(**) In *Pauli's Realencyclopædie* tom. 1, p. 1607 ed. sec. hic Aristodemus Aristarchi discipulus absque causa componitur cum Aristodemo Nysænsi. Ibidem Aristodemus Eleus fortasse non diversus esse dicitur ab eo, quem laudat Tertullianus De an. c. 46. At qui ibi introducitur Aristodemus non est scriptor, sed vates ille et somniorum interpres qui apud Plutarch. Alex. c. 40 Aristander vocatur.

Aristodemum Nysaensem grammaticum, quo ipse Pompejus Magnus præceptore usus sit. Alteruter eorum est Aristodemus Nysaensis quem in Eroticis suis (c. 8) laudat Augusti coævus Parthenius. Deinde nominandi sunt: Aristodemus Thebanus, *Θηβαϊκῶν* auctor, e scholiastis Apollonii, Theocriti, Euripidis et Homeri bene notus, Aristodemus *Συναγωγῆς μυθικῆς* scriptor, si fides habenda Pseudoplutarcho in Parall. min. c. 3, et Aristodemus qui *περὶ εὐρημάτων* scripsit, teste Clemente Alex. Strom. 1, p. 133. Ceterum hæc opera utrum recte an secus inter tres Aristodemos disper-tiamur, in medio relinquendum est. Haud magis constat quando vixerint auctores, attamen seculo post Christum secundo eos non fuisse posteriores ex ætate eorum, a quibus citantur, intelligitur. Ineunte seculo tertio floruit Aristodemus e Caria oriundus, pictor et operis de pictoribus pictorumque fautoribus auctor, cujus hospitio per quadriennium usus est Flavius Philostratus (*). Medio seculo quarto assignaverim Aristodemum, cujus Suidas meminit verbis: Ἀριστόδημος ἐπιτομὴν τῆς καθόλου Ἡρωδιανοῦ ἔγραψε πρὸς Δαναόν. Etenim, nisi conjectura fallit, Aristodemus ille et Danaus haud diversi fuerint ab iis quos Libanii temporibus in Syria scholas habuisse probabile est (**).

Ex his Aristodemis cum historico nostro componendus videri possit Aristodemus Nysaensis, quippe qui historias scripsisse perhibetur apud Parthenium in Erotic. c. 8, ubi proluxæ narrationi de Herippa Milesia, quam Gallus quidam captivam abduxerat, lemma præfigitur:

Ἱστορεῖ Ἀριστόδημος ὁ Νυσαεὺς ἐν α' Ἱστοριῶν περὶ τούτων, πλὴν ὅτι τὰ ὀνόματα ὑπαλλάττει, ἀντὶ Ἡρίππης καλῶν Εὐθυμίαν (***), τὸν δὲ βάρβαρον Καυάραν.

Hæc tamen sic vix sunt integra. Nam nominibus personarum in opere isto historico traditis Parthenium mero suo arbitrio alia substituisse haud credideris, sed consentaneum est ea ex alio fonte depromi, cujus mentio nunc desideratur. Idque tanto facilius concesseris, quum aliis locis quam plurimis (v. narrat. 1. 4. 6. 9. 11. 13. 14. 15. 22. 28. 33) duo simul singularum narrationum auctores a Parthenio laudentur. Aut igitur scriptum erat: Ἱστορεῖ [ὁ δεῖνα (an. Ἀριστόκριτος?) γράφει δὲ καὶ] Ἀριστόδημος etc., aut: Ἱστορεῖ Ἀριστόδημος, [γράφει δὲ καὶ ὁ δεῖνα] ἐν α' Ἱστοριῶν περὶ τούτων, adeo ut non liqueat utrum Aristodemi historię an alius scriptoris fuerint. Alter ille fortassis Hegesippus vel Aristocritus fuit, quos de rebus Milesiis scripsisse ex ipso Parthenio novimus. Deinde vero quum ex verbis τὰ ὀνόματα ὑπαλλάττει colligatur non modo Milesiæ mulieris sed etiam Galli barbari nomina diversa tradita esse, lemma refingendum esse censeo in hanc sententiam: ἀντὶ Ἡρίππης καλῶν Εὐθυμίαν, τὸν δὲ βάρβαρον [οὐ] Καυάραν [λέγων, ἀλλὰ...]. Ut nunc quidem narrationis verba habent, Galli nomen omnino nullum legitur, at illo loco, ubi mentionem ejus exspectamus, Cauaræ nomen omitti propter proximarum literarum similitudinem facile potuit; scilicet in verbis: ἐνθα αὐτοῦ συνῆν ἡ γυνὴ ἀνδρὶ τῶν μάλιστα παρὰ Κελτοῖς δοξαζομένων scribendum fuerit γυνὴ [Καυάρη] ἀνδρὶ. Ceterum narrat Parthenius Xanthum Milesium, ut Herippam uxorem a Gallis Ioniam vastantibus (****) captivam abductam redimeret, corrassa pecunia in Celticam

(*) Flav. Philostratus De imag. in proœmio p. 339 ed. Didot: Ὅσοι μὲν οὖν κράτος ἤρανο τῆς ἐπιστήμης (sc. τῆς ζωγραφικῆς) καὶ ὅσοι ποίεις καὶ ὅσοι βασιλεῖς ἔρωτι ἐς αὐτὴν ἐχρήσαντο, ἄλλοι: τ' εἰρηταὶ καὶ Ἀριστοδήμῳ τῷ ἐκ Καρίας, ὃν ἐγὼ ἐπὶ ζωγραφίᾳ ξένον ἐποιήσαμην ἐτῶν τεσσαράων· ἔγραψε δὲ κατὰ τὴν Εὐμήλου σοφίαν πολὺ τὸ ἐπιγράμμι ἐς αὐτὴν φέρον. — Statuarii cujusdam Aristodemi meminit Plinius 34, §. 86 ed. Sillig. Alii quibus Aristodemi nomen fuisse constat, recensentur in Pauly's *Realencycl.* s. h. v. et in Papii et Benseleri Lexico nominum propriorum.

(**) Libanius epist. 888, ad Heraclianum præfectum p. 415 ed. Wolf: Οὗτός ἐστι Διφίλος ὁ Δαναοῦ, τὸ τοῦ πατρὸς ποιῶν, διδάσκων, ὡς ἐκεῖνος. Καὶ ἦν μὲν μοι βελτίω τοῦ πατρὸς εἰπεῖν, ἀρκεῖ δὲ μὴ χεῖρω. Τοὺς παλαιούς δὲ ποιητὰς εἰς τὰς τῶν νέων φυγὰς εἰσάγων καὶ αὐτός ἐστι ποιητῆς ἀγαθός... Τιμησίαις δὲ Διφίλον οὐκ ἀμισθί, μέλλων γε αὐτὸν ξεῖν φέροντα τὴν σὴν ἀρχὴν... Ἴσθι δὲ ἐν τοῖς περὶ τούτων Παλαιστίνην εὐφρανῶν, ἐν ᾗ ποιεῖται τὰς συνοουσίας, κάκεινους οἱ, ἐφέστηκας, ἐν οἷς ἔπυ· οὐς εἰ τις ἔροίτο τίνι μαγίστῳ φιλοτιμούντῃ, Δαναὸν ἐροῦσι καὶ Δίφιλόν. Idem epist. 1268, ad Alcinum, p. 596: Μόλις καθὼν τὴν ἡμετέραν πόλιν (Antiochiam) Μητέριος διέδω· πολλοὺς γὰρ ἔχων τοὺς ἐρώντας, ὑπὲρ τοῦ Ἀριστοδήμου (τὸν Ἀριστόδημον edit.) ἔτηρειτο· ἦν γὰρ καὶ αὐτὸς ἐγὼ τῶν βουλομένων αὐτὸν ἐνθάδε εἶναι· καὶ γὰρ ὑπὲρ ἡμῶν ἦν ἐνθάδε... πᾶν γὰρ ἀχθοίμι εἰ τὰ ἄλλα ὦν Μητέριος ἀμειπτος, πονηρὸς εἶναι δόξει, διότι Σύρους θαυμασὰς ταῦτόν ἔσχε παρ' ἐκείνων. — Danaï nomen rarissimum est. Quare in Suidæ loco pro Δαναόν (Δαναόν cod. E) fortassis Διογενειανόν legendum esse Bernhardy suscipabatur. In Benseleri lexico nom. propr. Danaus quidam Ephesius excutatur ex Mionneti *Descr. des med.* VI, 116.

(***) Pro Γυθυμίαν, quod codices et editiones præbent, legendum esse Εὐθυμίαν recte censet Dindorfus in *Thes. gr.* s. v., ubi adde aliam Εὐθυμίαν Milesiam occurrere in Corp. Inscr. N. 708.

(****) Invasionem hanc commemorat Pausanias 10, 32, 4. Ioniam et Æolidem a Gallis Tolistoboiis occupatam esse

profectum ibique a Gallo Herippæ domino sueta hospitalitate exceptum esse; uxorem vero perfida delatione dominum adducere studuisse ut maritum occideret nec ipsam dimitteret; at tantum abfuisse ut ille facinorosæ mulieri obtemperaret, ut supplicio justam ei sceleris pœnam infligeret. Cujusnam generis fuerit opus historiarum in quo illa legebantur, ex unico hoc specimine colligi nequit. Quodsi sumamus hæc petita esse e libro primo operis historici, quale Aristodemus noster scripsisse videtur, opinari sane possis auctorem (sicuti Diodorum libro quinto) Ephori exemplum secutum, libris historicis præmississe geographica et ethnographica quædam, in iisque quum de populorum moribus et institutis sermo fieret, etiam illud de Cauara Gallo narratum esse, quippe quo probaretur Gallos τοῖς ἤθεσι ἀπλοῦς εἶναι καὶ πολὺ χειροισμένους τῆς τῶν νῦν ἀνθρώπων πονηρίας ut inter alia de Gallis verba faciens Diodorus (5, 22, 5) tradit. Et si quis objiciat tantam narrationis prolixitatem haud cadere in historiam compendiarium, respondere licet eam obtinere in superstitie fragmento inæquabilitatem ut res gravissimæ aut levi brachio tangantur aut silentio premantur, multis autem verbis exponatur narratiuncula de Cleonice puella, quam Pausanias in cubiculo interfecerit. Verumtamen quominus ejusmodi suspicionibus locum demus, eo impedimur quod fragmentum Aristodemi, nulla virtute sed vitiis plurimis conspicuum, indole sua et colore auctorem prodit rerum historicarum adeo rudem, ut in eo Pompeji æqualem et ipsius Pompeji vel liberorum ejus magistrum nemo agnoverit nisi certissimis coactus argumentis. Quatenus igitur isæquioris ævi hominem et ad scribendas historias non satis instructum res ipsa postulare videtur, probabilius aliquis conjecerit auctorem fragmenti, qui in codice Parisino cum Flavio Philostrato componitur, fortassis esse Aristodemum ejusdem Philostrati familiarem, qui de pictoribus scripsisse traditur, scribere vero etiam historiæ compendium potuerit, quemadmodum Durim Samium et Jubam regem tum περὶ ζωγράφων libros composuisse tum historias condidisse constat. Ego vero ad hoc potius attendi velim quod Suidas, quamvis eum Aristodemi epitome historica usum esse e compluribus locis colligas, nullam tamen s. v. Ἀριστόδημος ejus historici notitiam exhibuit. Id quum jure mireris, quæritur an epitome illa, quam Suidianus Aristodemus scripsisse dicitur, non fuerit τῆς καθόλου Ἡρωδιανοῦ, sed τῆς καθόλου ἱστορίας. De Aristodemi Epitome τῆς καθόλου seu καθολικῆς προσωδίας Ἡρωδιανοῦ aliunde non constat. Quæ exstat ejus operis epitome (ed. M. Schmidt. Jenæ 1860), in optimo codice Theodosio grammatico, vulgo autem Arcadio attribuitur. Quodsi Ἡρωδιανοῦ nomen, quo notissimum grammatici opus introducitur, non a Suida sed a sciolo quodam profectum esse concesseris, Aristodemi epitome τῆς καθόλου sive τῆς καθολικῆς ἱστορίας eodem modo dicitur quo Nicolai Damasceni et Diodori Siculi opera tanquam ἱστορίαι καθολικαὶ commemorantur. Sin ulterius progredi conjectando velis, glossam Suidæ fortasse notissimo lacunarum genere mutilam esse et hunc in modum refingendam dixeris: Ἀριστόδημος ἐπιτομὴν τῆς καθόλου [ἱστορίας, ἀρξάμενος ἀπὸ τῆς καθόλου] Ἡρακλειδῶν, ἔγραψε πρὸς Δαναόν, ad exemplum scilicet Ephori, qui, ὁ πρῶτος ἐπιβεβλημένος τὰ καθόλου γράφειν (Polyb. 6, 5, 33), a reditu Heraclidarum historiæ suæ sumpsit initium (Diod. 16, 76. 4, 1).

Igitur, ut paucis rem comprehendam, in hac de persona et ætate Aristodemi disquisitione quum disertorum testimoniorum præsidio destituamur et in conjecturarum probabilitate omnia reposita sint, tenuiora quædam indicia rimans in eam sententiam adduci possis, ut Aristodemum suspiceris Libanii cœtaneum medio seculo quarto Antiochiæ scholas habuisse ibique in usum discipulorum historiæ compendium Danao Palæstino dedicatum elaborasse, quemadmodum in eadem Syria ineunte seculo sexto ἐπιτομὴν ἱστορικὴν aut novem aut viginti libris conscripsit Eustathius

tradit Livius. Tempus invasionis accuratius constitui nequit. Vid. Droysen. *Hellenism.* tom. 2, p. 277. Cum narratione de Herippæ scelere componenda est historia de tribus vel septem virginibus Milesiis, quæ in eadem, ut videtur, Gallorum invasione virtute sua inclaruerunt, quarumque laudes cecinit Anyte Mytilenæa in Anthol. VII, 492, epigrammate εἰς τὰς τρεῖς παρθένους τὰς Μιλησῆας ὑπὸ τῶν Γαλατῶν βιασθείσας. Cf. Hieronymus Adv. Jovian. 1, p. 186: *Quis valeat silentio præterire septem Milesias virgines quæ Gallorum impetu omnia vastante, ne quid indecens ab hostibus sustinerent, turpitudinem morte fugerunt.* Utraque narratio junctim narrari potest in exemplis quibus illustrarentur scripta περὶ κακῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων ἀρετῶν, de quibus v. c. Philodemus Ciceronis æqualis quædam composuit.

Epiphaniensis (Fr. hist. 4, p. 138), cujus vestigia seculo septimo legit Joannes Antiochenus. Historiarum compendium a magistro quodam in usum scholarum editum in Aristodemi opere agnoscit etiam Arnoldus Schæfer in *Neue Jahrbücher für Philologie*, 1868, p. 81, ejusque auctorem quinto fere seculo scripsisse videri ex interiore fragmenti superstis ratione collegit Bücheler l. l. p. 93.

Restat ut de ipso videamus fragmento. De ambitu et divisione operis integri nihil inde liquet, nisi unum librorum orsum esse a rebus post bella Medica gestis. Narratorum pars major ex auctore Philippi Amyntæ f. coævo derivanda videtur, nonnulla e Thucydide assumpta, pauca quædam aliis ex fontibus immixta. Ratio autem qua diversa hæc conglutinantur, interdum perinepta est et compilatorem arguit qui quadrata junxit rotundis. Sic quæ de terminis, quos transgredi Persis non liceret, apud varios scriptores varia legebantur, in unum conjunxit (c. 13, 2 p. 16), quamvis ea invicem se excluderent. Eidem rerum geographicarum ignorantia attribuiamus, quod de Parnethe monte Xerxes pugnam Salaminiam spectasse dicitur (c. 1, 2). Idem Aristodemus (c. 6, 4) de Athenis post prælium Plataense Themistoclis consilio munitis ita loquitur, ut tum temporis non modo murum urbanum, sed longos quoque muros et Phalericum structos esse censendum foret. Aperte totum hoc segmen quod est de Athenarum munimentis, aliunde arreptum interposuit nec sensit rei ineptiam. Præterea in rerum delectu et justa narrationis ponderatione haud recto judicio usus est, ex sequioris ævi ingenio narratiunculis quam jejuna historia gravitati addictior. Res post prælium Plataense usque ad semina belli Peloponnesiaci gestæ (c. 11-15) narrantur versibus 240 ed. nostr.; eorumque pars tertia et amplius (c. 8-10) historioli de Pausania et Themistocle absumitur, adeo ut reliqua τῆς πανταχοῦταρίας historia versibus 150 absolvatur ac res gravissimæ aut tribus verbis indicentur aut ne commemorentur quidem. Sic quæ in Thracia Athenienses gesserint et Thasi obsidio diuturna et bellum Messeniæ alto premuntur silentio. Quæ omissiones excusari nequeunt, nisi statuas narrationem Aristodemi non modo scribarum negligentia lacunis nonnullis laceram (ut c. 3, 2. 14, 2), sed etiam de industria breviam esse, quemadmodum breviatus habemus Dionem et Maelam. Ac sane fieri potuit ut quæ ad Thasi et Methones obsidiones pertinerent, de consilio omitterentur, utpote de quibus in obsidionum syntagmate ex Aristodemo aut alio scriptore sermo institueretur. Ceterum novi nihil in fragmento nostro affertur præter nomen patris Cleonicæ (c. 8, 1) et commentum de disco cui nomina civitatum belli contra Persas gesti participum inscripta esse perhibentur (c. 9). Quæ præterea propria fragmentum habet vel habere videri possit, omnia in erroribus versantur. Nonnulla, quæ modo tetigi, stupori compilatoris debentur, plurima vero sic jam tradita accepisse Noster videtur. Ejusmodi sunt quæ de ponte leguntur (c. 1, 2) quo Salaminem continenti jungere ante pugnam rex Persarum voluisset; similia enim jam Ctesias tradiderat. Quod de Tolmide per mediterranea Peloponnesi exercitum ducente Aristodemus hariolatur (c. 15), jam jecerat Æschines (De f. leg. § 75). De ambitu muri urbani Athenarum (c. 5, 4) eodem modo jam statuerat auctor Diodori 13, 72 (*). Cimonis quidem contra Themistoclem expeditionem (c. 11) ex antiquiore scriptore non novimus, haud tamen propterea commentum istud ab ipso Aristodemo profectum esse censeo. Ansam figmento dedit error chronologicus, quo Cimonis expeditio et mors Themistoclis eidem anno assignabantur. Gemellæ vero temporum confusiones in fragmento adeo regnant, ut ex his potissimum Aristodemi narratio suum traxerit colorem. Sic Themistocles tesserarum judicio ejectus esse dicitur antequam commune Græcorum ærarium e Delo Athenas translatum esset; Tolmidis autem expeditio Peloponnesiaca narratur post pugnam ad Coroneam commissam, qua cecidisse Tolmidem constat; denique Samus eodem anno expugnata esse fertur, quo solverentur fœdera tricennialia. His et similibus sphalmatis verus rerum ordo et nexus per totum fragmentum mirum quantum turbantur, nec ullum ego novi auctorem qui in paucis pagellis tot errores coacervaverit,

(*) Narrationem Diodori l. l. de Agidis expeditione in majorem Atheniensium gloriam effectam esse ex iis quæ ap. Xenoph. Hell. 1, 1, 93 leguntur, recte, puto, censet C. A. Volquardson *Untersuchungen über die Quellen der gr. u. sicil. Geschichten bei Diodor. Buch. 11-16* (Kiel. p. 1868), p. 130.

et luculentioribus exemplis doceat quousque genuina historiae traditio adulterari potuerit (*). Attamen si quid utilitatis ex Aristodemo in studia historica redundat, id in ipsa illa temporum confusione quaesiverim. Nam quum idem prorsus genus errorum chronologicorum in antiquiori Graecorum historia apud ceteros quoque scriptores, qui e variis fontibus sua congesserunt, frequens admodum sit, ad communem eorum originem indagandam fragmento nostro egregie adjuvamus. Quapropter de his infra dicemus accuratius.

Quod fontes Aristodemi attinet, fundus narrationis nescio quibus rivulis derivandus videtur ex opere cujus auctor Philippi aevi historias scripsit fuco oratorio tinctas ac nimio Atheniensium studio passim corruptas. Philippi coetaneum locus prodit (c. 2, 2), quo Alexander rex tanquam πρόγονος Philippi introducitur. Atheniensium fautor narrat in pugna Salaminia Athenienses τὸς ἀριστεύσαντας fuisse (c. 2, 4), nec non ad Tanagram item Athenienses victores abiisse (c. 12, 1), porro Alexandrum, Mardonii legatum, contumeliis affectum ab Atheniensibus amandatum esse (c. 2, 2). Eidem vaniloquentiae debentur quae de pace Calliae leguntur in majorem Atheniensium gloriam ementita (c. 13, 2). Orator buccas inflans Xerxem in Psyttaleam insululam trajecisse dicit ἱκανὰς μυριάδας (400 erant milites), quas Aristides ibi confecerit (c. 2, 4), Persas vero per Macedoniam redeuntes inter neciva strage deletos esse (c. 3, 1).

Alterum fontem, quo Aristodemus vel potius auctor, quem ille ob oculos habebat, usus est, Thucydidem fuisse patet. Ex eo ducta sunt cap. 11, 4 de bello Aegypto et cap. 5 de Athenis Themistoclis consilio munitis et quae cap. 16-19 afferuntur de causis belli Peloponnesiaci. Ἡρξάντο δὲ αὐτοῦ (τοῦ πολέμου), Thucydides, 1, 23, 4 ait, Ἀθηναῖοι καὶ Πελοποννήσιοι, λύσαντες τὰς τριακοντούτεϊς σπονδάς... Τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἡγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν· αἱ δὲ ἐς τὸ φανερόν λεγόμεναι αἰτίαι αἰδ' ἦσαν ἑκατέρων, ἀφ' ὧν λύσαντες τὰς σπονδάς ἐς τὸν πόλεμον κατέστησαν. Narrat deinceps causas belli e rebus Epidamni et Potidæe repetendas. Similiter Aristodemus primam belli causam ex rupto foedere tricennali deducit; nam hoc narrato pergit (c. 16): αἰτίαι δὲ καὶ πλείονες φέρονται περὶ τοῦ πολέμου. In sequentibus postquam de Epidamno et de Potidæa dixerat, ultimo loco eam subjungit belli causam quam et ipse, sicut Thucydides, τὴν ἀληθεστάτην vocat. Simul vero his præmisit λαοδογματικὴν istam, cujus fingendæ occasionem dederunt vox Alcibiadis et quæ de Phidia et Pericle Aristophanes per ludum jocumque jecerat. Hanc solam tanquam belli originem Diodorus (12, 39) narrat, laudato Ephoro. Aristodemus eam ex ejusdem farinae historico adscivit, haud vero ex eodem Ephoro. Nam in Aristodemo (16, 4) Alcibiades Pericli adstat σκεπτομένῳ περὶ τῆς ἀποδόσεως ὑπὲρ τῆς ἐργετιστασίας, de qua auctor dixerat c. 16, 1; secundum Ephorum vero (ap. Diod. 12, 38, 2) Pericles de reddendis rationibus sollicitus erat propterea quod partem pecuniarum, quæ ex communi Graecorum contributione coactæ erant, in privatos usus expenderat. Præterea versibus Aristophaneis alia recensio apud Diodorum, alia apud Aristodemum subest. Denique satis jam constat (**). Diodorum in historia bellorum Medicorum et τῆς πεντακονταετίας et belli Peloponnesiaci totum se Ephoro addixisse; dubitari igitur nequit, quin alium ducem secutus sit Aristodemus, quippe qui, quamvis passim cum Diodoro consentiat, in multis tamen et gravissimis rebus ab eo recedit. Porro si ea quæ de Tolmide falsa in nostro fragmento (c. 15) leguntur, sic jam dixerat Æschines in or. de f. leg. § 75 (343 a. C.), vix credideris

(*) Hæc Curtium Wachsmuthium, virum rerum historicarum peritissimum, induxerunt, ut in fragmento nostro agnoscere sibi videretur sætum Minoidæ Minæ, qui silvam historicam ex Herodoto, Thucydide, Demosthene, Æschine, Lycurga, Diodoro, Plutarcho, scholiis in Thucydidem, Aristophanem et Hermogenem et lexicographis collectam, suis ipsius commentis auctam et variegatam, lacunis, corruptelis, interpositis Philostrati locis turbatam, insigni artificio manusque dexteritate in codicem Parisinum intulisset (V. *Rhein. Museum für Philol.* 1868 p. 303 sqq., p. 582 sqq.). Probavit hoc Hieckio in *Zeitschrift für Gymnasialwesen.* 1868, p. 721 sqq. Ego quid de his sentiam, significavi in *Göttinger gel. Anzeigen* 1869, p. 29. Fateor mihi quoque, quum primum an. 1864 κόρυζαν istam ἱστορικὴν obiter movissem, eam vix dignam visam esse quæ in lucem protraheretur. Haud igitur miror simile quid accidisse Wachsmuthio, at mirarer virum doctissimum in ea opinione perseverantem.

(**) Vide diligentissimam disquisitionem Ch. Aug. Volquardseni l. l. p. 51 sqq.

Aristodemum sua petiisse ex ipso Æschine qui ἐν παρόδῳ hæc tribus verbis commemoravit, sed verisimilius est oratorem historica illa ex eodem fonte novisse ex quo in Aristodemum defluerunt. Quo concesso, hinc quoque sequeretur fontem hunc non fuisse Ephori historias, quæ usque ad an. 341 pertinebant necdum ad finem perductæ erant quo anno Alexander in Asiam trajecit (*).

Aristodemi opus inter compendia fuisse ex quibus recentioris ævi scholiastæ et lexicographi notitias historicas, non nominato auctore, delibaverint, ex Suida et scholiasta ad Hermogenem colligitur. Quorum hic locum satis amplum ex Nostro (c. 14-15) mutuatus est in schol. ad Hermog. Εὐρέσεις ap. Walz in rhet. gr. tom. 5, p. 388, ubi hæc (**):

Αἱ τριακοντούταις σπονδαὶ αὐταὶ. Μετὰ τὰ Μηδικὰ ἤδη Ξέρξου ἀποφθαρέντος, καὶ Ἀρταξέρξου ἐπιθέμενου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῖς κατὰ τὴν Ἀσίαν Ἑλληνικοῖς πράγμασι καὶ διαφόρως ἀποκρουσθέντος τῆς ἐλπίδος, εἶτα σπονδῶν Ἑλλησι γενομένων καὶ βαρβάρους, αἷς θρία ἐπεπήγεσαν Κυάνας πέτραι καὶ ποταμοὺς Νέσσοι καὶ Φάτης, πόλις Παμφυλίας, καὶ Χελιδοναί ἀκρωτήριον (cf. Arist. c. 13, 2), ἐγένετο Ἑλλησι διαφορά πρὸς ἀλλήλους ἐξ αἰτίας τοιαύτης·

« Λακεδαιμόνιοι ἀφελόμενοι Φωκίων τὸ ἐν Δελφοῖς ἱερὸν παρέδωσαν Λοκροῖς· εἶτα πάλιν Λοκροὺς ἀφελόμενοι (καὶ ἀφελόμενοι αὐτοὺς cod. Aristod. c. 14) παρέσχον Φωκεῦσιν ὑποστρεφόντων [δὲ] Ἀθηναίων ἀπὸ τῶν πρὸς Ἀρταξέρξην σπονδῶν (ἀπὸ τῆς μάχης Arist.), στρατηγούντος αὐτοῖς Τολμίδου, καὶ γενομένων κατὰ Κορώνειαν, ἐπιθέμενοι αὐτοῖς ἀφ' ὧν Βοιωτοὶ οὖσιν ἀπαρασκευοῖς ἐτρέψαντο αὐτοὺς καὶ τινὰς ἐξ αὐτῶν καὶ (voc. καὶ om. Ar.) ἐζώγησαν ὄσστινας, ἀπαιτούντων Ἀθηναίων, οὐ πρότερον ἀπέδωσαν ἢ τὴν Βοιωτίαν ἀπολαβεῖν. Καὶ μετὰ ταῦτα εὐθὺς Ἀθηναῖοι περιπλεύσαντες τὴν Πελοπόννησον Γύθιον (Θύγιον cod. Ar.) εἶλον, καὶ Τολμίδης χιλιούς ἔχων Ἀθηναίων ἐπιλέκτους διήλθε τὴν Πελοπόννησον. Καὶ πάλιν Ἐδδοῖαν ἀποστῆσαν εἶλον Ἀθηναῖοι. Καὶ ἐπὶ τούτοις (Ἐν δὲ τούτῳ cod. Ar.) Ἀθηναίους καὶ Πελοποννησίους σπονδαὶ τριακοντούταις ἐγένοντο, ἃς τεσσαρεσκαίδεκάτῳ ἔτει ἔλυσαν Ἀθηναῖοι, Σάμον πολιορκίᾳ ἐλόντες, Περικλέους καὶ Σοφοκλέους στρατηγούντων, καὶ ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος ἤρξατο. »

Ultima in nostro Aristodemi codice aliter efformata ita habent :... ἐγένοντο· τῷ τεσσαρεσκαίδεκάτῳ δὲ ἔτει Ἀθηναῖοι Σάμον πολιορκήσαντες εἶλον στρατηγούντος (... οὐντων?) Περικλέους καὶ Θεμιστοκλέους (leg. Σοφοκλ.)· ἐν δὲ τῷ αὐτῷ ἔτει (οὕτω) λύνονται αἱ τῶν λ' ἐτῶν σπονδαί, καὶ ὁ Πελοπόννησος πόλεμος ἐνίσταται. Ceterum vides codicem, quo scholiasta usus est, nonnullis locis nostro Parisiensi integriorem fuisse, sed jam laborasse eadem lacuna quam noster habet ante verba ὑποστρεφόντων δὲ τῶν Ἀθηναίων. Quod non perspiciens scholiasta putansque verba ista referenda esse ad ea quæ in mutilo codice nunc proxime antecedunt de pactis cum Artaxerxe initis, verba ἀπὸ τῆς μάχης mutavit in ἀπὸ τῶν σπονδῶν, ut bene monuit Bücheler in *Neue Jahrb.* l. l. Idem vir doctus probabiliter admodum censet ex eodem Aristodemo scholiastam mutuatum esse quæ antecedunt p. 387 de piaculo Cyloneo :

Τὸ Κυλώνειον ἄγος. Κύλων εἷς ἦν τῶν ἐνδόξων Ἀθηναίων, ἀνὴρ Ὀλυμπιονίκης. Ἐπιθυμίας τυραννῆσαι τῶν Ἀθηναίων παρεγένετο ἐπὶ θεοῦ χρηστήριον καὶ ἐπηρώτα· τοῦ δὲ θεοῦ ἐπιχρήσαντος ἐν τῇ μεγάλῃ ἑορτῇ (ἐν τῇ τοῦ Διὸς τῇ μεγίστῃ ἑορτῇ Thuc. 1, 126, 4) ἐπιθέσθαι τῇ τυραννίδι, ἀγομένων τῶν Ὀλυμπίων, δόξας ταύτην εἶναι τὴν μεγάλην ἑορτὴν, ἐπέθετο καὶ κατέλαβε τὴν ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηναίων. Περικλῆς [δὲ] (Μεγακλῆς sec. Plut. Sol. 12) ἔχων σὺν ἑαυτῷ τοὺς συμπράττοντας ἐπανάστη· ὁ δὲ Κύλων δει-

(*) Hoc liquet e Clement. Strom. I, p. 403. V. Fr. Hist. I, p. LIX. Ephori librum vicesimum, quo narrabantur quæ libro XV Diodorus habet, anno 336 scriptum esse, ex Diodoro (15, 60, 4) colligo. Scilicet Cleomenem II. regem Lacedæmoniorum, regnasse constat an. 370-309 a. C., ut recte etiam Diodorus statuit 20, 29, ubi : ἐπ' ἀρχοντος Δημητρίου (309) Κλειομένης ἐταλευτήσεν ἀρτίας ἐτη ἕ' καὶ μῆνας δέκα. Contra vero lib. 15, 60, 4, Ol. 102, 3, 370 a. C. Diodorus narrat miro casu accidisse ut eodem hoc anno tres principes diem obissent, Amyntas Macedo, Jason Pheræus tyrannus et Agesipolis rex Lacedæmoniorum, cujus frater et successor Cleomenes II ἐβασίλευσεν ἐτη τριάκοντα καὶ εἴκοσι (370-337). Mira discrepantia ex eo explicanda esse mihi videtur quod hæc ex Ephoro (cujus expressa mentio in hoc capite, § 5, injicitur) negligenter excerpta sunt. Nimirum Ephorus, qui historias suas non nisi ad an. 341 deduxit, de toto Cleomenis regno monere non potuit, sed eam ejus partem commemoravit quæ usque ad annum quo ista scripsit, pertinebat. Igitur libro XX res anni 370 scripsit anno 336 (370-34). Res inter Medicum et bellum Pelop. interjectas narravit libro XIII.

(**) Scholion mihi annotationem in fr. Arist. scribenti non innotuit; acceptum refero Büchelero, qui de his dixit in *Neue Jahrb. f. Philol.* 1868, p. 170, quo tempore nostra dudum typis expressa erant.

σας τὸν Περικλέα συνέθετο, ὅπως ὑπόσπονδος σὺν ἀδείᾳ κατέλθοι. Καὶ γενομένων τῶν σπονδῶν κατῆει ἐκδησάμενος ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς μῆρινθον (κρόκην κλωστήν Plut.), ὡς δὴ ἱκέτης τῆς θεοῦ· οἱ δὲ περὶ τὸν Περικλέα οὐ κατασχόντες τὴν ὀργὴν ἀπέκτειναν αὐτὸν κατερχόμενον. Τοῦτό ἐστι τὸ Κυλώνειον ἄγος.

Eandem historiam fusius narrat Plutarchus in Solon. c. 32, ubi pro Pericle habes Megaclem archontem aliunde non notum (Ol. 42 sec. Corsinium et Fischer in Tabb. Chron., Ol. 40 sec. Clinton., Ol. 45 sec. Bæckh.). In scholio Περικλῆς pro Μεγακλῆς exhiberi videtur eodem erroris genere quo in Aristodemi codice Parisino Σοφοκλῆς abiit in Θεμιστοκλῆς. Antiquum esse vitium e Suida liquet, qui s. v. Περικλῆς et Κυλώνειον ἄγος eundem Periclem cum Xanthippi filio inepte confundit. Περικλῆς, αἰτ. Ἀθηναῖος· ἐπὶ τούτου ἤρξατο ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος. Ἐπὶ τούτου τὸ Κυλώνειον ἄγος ἠλαύνετο παρὰ Ἀθηναίων, ᾧ ἐνείχετο Περικλῆς. Κύλωνα γὰρ ἄνδρα Ἀθηναῖον, Ὀλύμπια νενικηκότα, γαμβρὸν Θεαγένους τοῦ Μεγαρέων τυράννου, ἐπιθέμενον τυραννίδι τῶν Ἀθηναίων, παραχρῆμα φυγόντα, καταφυγόντα δὲ ἐπὶ τὰς σεμνὰς θεὰς, ἀποσπάσαντες οἱ περὶ Περικλέα ἀπέκτειναν· οἱ δὲ ἀντεπέταττον, Περικλῆς δὲ οὐκ εἶα πείθεσθαι.

Ejusdem generis notitia historica ex eodem haud dubie fonte deprompta exstat ap. schol. l. 1. p. 378 :

Ἡ Φύη. Πεισίστρατος διωχθεὶς παρὰ τῶν Ἀθηναίων εὔρε γυναῖκα μεγάλην, ἣν καὶ ἀναθιβάσας εἰς ἴππων (ἄρμα sec. Herod.) ἤγαγεν εἰς Ἀθήνας λέγων ὡς ἡ Ἀθηναῖα ἐστὶ, καὶ κομίζει με αὐτὴς εἰς Ἀθήνας. Cf. Herodot. 1, 60; Polyæn. 1, 21, 11; Valer. Max. 1, 2, 2; Clitodemi fr. 24 ap. Athenæum, 13, p. 601, C (*).

Præter scholiastam Hermogenis Suidas s. v. Παισανίας, Θεμιστοκλῆς, Κίμων et Καλλίας (v. not. ad c. 8, 5. 10, 11. 11, 1. 13, 2) Aristodemi opere usus est, quamquam in nonnullis a codice nostro recedit, quæ excerptorum negligentia imputanda esse videntur.

Codex Aristodemi sicut ille qui περὶ μηχανῶν scripta continet, lacunis et mira nominum priorum depravatione et singulorum verborum corruptelis magnopere laborat. Quodsi sustuleris sordes quas manu leni abstergere possis et librariorum negligentia vel stupori deberi quisque largietur, residet oratio incultæ simplicitatis, qualem in compendio a recentioris ætatis magistello scripto et ab aliis fortasse breviato ferre licet. Quæ in ea a puræ putæ græcitatibus usu recedunt, non adeo multa sunt, ac fieri potest ut horum quoque pars corrigendo tollenda sit. Serio rem redolent verborum formæ mediæ ἐκπληττόμενος vel potius ἐκπληξόμενος τοὺς Ἕλληνας (c. 1, 4) et προδώσασθαι τοὺς Ἕλληνας (c. 4, 1), quarum loco expectabas activas ἐκπληξῶν et προδώσειν, quas reponi voluit Bücheler. Similiter Theophylactus Hist. 1, p. 155, D dicit : ἀναιρέσει τοῦτους παράδοτο. Verbum πλῆττεσθαι sensu activo adhibetur quidem ap. Herodot. 3, 14 (κεφαλήν ἐκπληξάτο) et Hom. II. 16, 125 (μηρὸν πλῆξάμενος), ita tamen, ut simul vis verbi medii subsit. Elumbem orationem habes c. 2, 1 : ἐπισχνούμενος δώσειν... τηρήσειν ὑποσχόμενος, ubi fort. δεχόμενος corrigendum esse Bücheler suspicatur. Facilius crediderim scribæ deberi quod legitur c. 8, 2 Ἀργιλῶ ἀγαπωμένῳ ἑαυτοῦ (deb. αὐτοῦ). — Solæca sunt c. 8, 4 : τῆς κατὰ τοῦ παιδὸς κολάσεως, quæ, etiamsi ejectionis vocem κατὰ, contra veterum præceptum forent, ex quo κολασίς est pœna quam luis, non vero, ut nostro loco, quam sumis. Recte dicere licebat τῆς κατὰ τοῦ παιδὸς κρίσεως. Junioris ævi usu dictum fuerit c. 17, 1 : ὑπερφηανεύμενοι ὑπὸ τῶν Κερκυραίων; certe in Steph. Thes. verbi activi ὑπερφηανεύω exempla non afferuntur nisi ex schol. Theocrit. 1, 69 et Athanasio 2, p. 361, D; quamquam altera quoque verbi forma, ὑπερφηανέω, rara est. Quæ cetera Bücheler in Aristodemi oratione reprehendit, minoris momenti sunt. Recte quidem offendit in verbis ἐφ' ᾧ, sequente conjunctivo (c. 16); at patet codicis scripturam aperte corruptam : ἐγίνοντο δὲ αἱ σπονδαὶ ἐπὶ τοῖσδε ἐφ' ᾧ μὴ καταπλέωσιν, refingendam esse in... ἐπὶ τοῖσδε· « μὴ καταπλέωσιν etc. » Neque peregrini aliquid habet phrasis ἐξιλάσκεισθαι τοὺς δαίμονας τινος (c. 8, 1), quum δαίμονες (manes) sæpius hoc sensu in Luciano legatur et ὁ δαίμων eodem sensu jam ap. Æschylum occurrat (V. Thes. s. v.). Denique nihil moror

(*) Quæ præterea in scholiis illis p. 482 leguntur de Διζέο (cf. Aristod. c. 1, 8), ea narrantur laudato Herodoto. Aliud scholion p. 375 de causis belli Peloponnesiaci, quod ex uno tantum codice Mediceo ceteris Walzibus adjunxit, ab Aristodemi narratione alienum est.

istud ὑπάρχων ἐν Αἰγίνῃ τότε (c. 1, 4). Sicut dicitur ἐν Αἰγίνῃ τυγχάνει pro τυγχάνει ὄν, similiter licet ὑπάρχει pro ὑπάρχει ὄν. — Vox aliunde, quantum sciam, non nota in Aristodemi fragmento exstat περίπνος, somnolentus, ad similitudinem vocum κάθυπνος et ἔνυπνος eleganter efformata.

DE FRAGMENTI RATIONE CHRONOLOGICA.

Res inter τὰ Μηδικὰ et bellum Peloponnesiacum gestas primus perstrinxerat Hellenicus, at βραχέως τε καὶ τοῖς χρόνοις οὐκ ἀκριδῶς (Thuc. 1, 97). Quare idem argumentum denuo tractavit Thucydides (1, 98-118), qui quamvis raro seriem rerum ad annorum computationem revocaverit, vel sic tamen firmissimum fundamentum suppeditavit, cui innitentes viri docti et auxilia assumentes ex catalogis archontum Atticorum et regum Lacedæmoniorum Persarumque, res gestas ad suos quasque annos exegerunt adeo tuto iudicio, ut nonnisi de paucis quibusdam dubitationi locus relinquatur (1). Nemo nescit quam diversus ab his sit Diodorus, qui modo recte rerum tempora tradit, modo vel paucis vel etiam sat multis annis a vero aberrat, modo ejusdem rei tempus alio loco definit aliter. Cujus confusionis et inconstantiae causa in eo maxime posita est, quod auctor fontes diversos et diversa narrationis genera temere miscuit. Ac fontium quidem, quibus Diodorus usus sit, duo facile genera distinguuntur; ex altero uberiore græcæ historiæ expositionem deprompsit, cui ex altero breviores notitias chronologicas interspersit. Illud fuisse unum Ephori opus diligentissima inquisitione nuper probavit Volquardsenus (2). Quam diligenter ipse Ephorus in temporibus notandis versatus sit, ignoramus; eum vero historiam non in annalium formam discerpisse, more Diodoreo, sed capitulatim scripsisse atque certas rerum complexiones et personarum historias complurium annorum tempus absumentes uno eodemque loco absolvisse probabiliter admodum statuitur. Hoc enim concesso, confusio, quæ apud Diodorum obtinet, explicationem habet facilem. Videlicet continuas Ephori narrationes Diodorus partim servavit eoque commisit ut multorum res annorum in unius anni angustias temere coerceret, partim in spatia annua haud recte eas diremit. Nonnulla horum, eà præsertim quæ sunt circa minores unius vel duorum annorum errores, ex mero Diodori arbitrio pendere largior, in plurimorum vero distributionem chronologicam vim magnam exercuisse alteram quam adhibuit fontium classem, χρονικῶν scilicet libros (3), tum per se probabile est, tum vero ex eo conficitur, quod eadem errorum ratio, quæ in Diodoro frequentissima est, apud alios quoque auctores et apud ipsum nostrum Aristodemum late patet (4).

(1) Vid. Clinton. in Fastis Hellen. tom. 2; Arnold Schæfer De rerum post bellum Persicum usque ad tricennale fœdus in Græcia gestarum temporibus, Lips. 1865; G. Pierson, *Die thucydideische Darstellung der Pentateuchie erörtert u. mit anderen Quellen verglichen* in Philologo tom. 28 (1868), p. 40-69 et p. 193-220.

(2) Ch. Aug. Volquardsen, *Untersuchungen über die Quellen der gr. u. sicil. Geschichten bei Diodor*, Buch XI-XVI. Kiel, 1868. Cf. Collmann De Diodori fontibus capita IV, Leipz. 1869.

(3) Sic de annis capti Ilii et reditus Heraclidarum (1184 et 1104 a. C.) Diodorus, 1, 5, 1 Apollodori calculos se probare dicit, dum ex eodem Diodoro (16, 76) novimus Ephorum Heraclidarum reditum assignasse anno 1091 a. C. (5X63 ante Olymp. 1), sec. computum Peloponnesiacum, quem etiam Sosibius Laco secutus est sec. Clem. Strom. p. 141. (Quod in Hieronymo sub an. Abr. 923. 1094. a. C. huc referri posse olim videri poterat, id secus habet, ut ex Schœniana Hieronymi editione nunc patet).

(4) Quænam opera chronologica Diodorus usurpaverit, in præsentem non quæro. Haud infimum inter ea locum tenuisse Chronica Apollodori, in propatulo est, verum ex his solis notitiis chronologicas et consulum et archontum nomina fluxisse haud recte censet Volquardsen. Diodorus Apollodorum laudat 1, 5, 1, et 13, 108, 1 de Antimachi ætate, et 13, 103, 4, ubi, postquam dixerat Sophoclem obiisse Ol. 93. 3. 406 a. C., addit: Ἀπολλόδορος δὲ φησι καὶ Εὐραπίδην κατὰ τὸν αὐτὸν ἐνιαυτὸν τελευτῆσαι, τινὲς δὲ λέγουσιν... μικρῶ πρότερον τούτων τῶν χρόνων. Hæc omnia ex eodem Apollodoro discrepantes sententias in medium proferentē fluxisse statuit Volquardsen. At nihil impedit quin ipsum Diodorum juxta Apollodorum alium scriptorem consuluisse putemus. Nam alio loco 16, 11, 5 ad Ol. 94, 1. 404 a. C. Democritum 90 annos natum obiisse dicit (ut Euseb. Chron.), adeo ut natales incidant in an. 494. Id vero alienum est ab Apollodori computo, qui, testante Diogene L. 9, 41, Democritum natum dixit Ol. 80, 460 a. C. dum Thrasyllus natales retulit ad Ol. 77, 3. 470 a. C. Volquardsenus quidem Diodorum mortis annum cum epocha τῆς ἀμφί; confudisse suspicatur, quoniam Diodorea cum iis quæ de Anaxagoræ ætate Apollodorus tradit, non possent conciliari. At dicendum potius erat Apollodorum errasse de temporibus tum Democriti tum Anaxagoræ. Ipse Democritus vitæ suæ tempora ita computasse videtur, ut terminum a quo poneret excidium Ilii; certe sec. Diogenem l. 1. τὸν μικρὸν διάκοσμον se scripsisse dixit annis 730 ὑστέρων τῆς Ἰλίου ἀλώσεως. Eadem vero compu-

Hæc autem errorum ratio ejusmodi est, ut facile intelligatur juxta veram temporum computationem alias duas exstitisse quarum altera septem annis, altera quinque annis a vero aberrat, dum

tandem ratio iis quoque subest quæ de natalibus Democriti produntur, adeo ut dissensus auctorum e diversis æris Trojanis pendeat. Scilicet natus est Democritus :

sec. Diodor. an. 494 a. C. = 723 post. 1217	} exc. Ilii.
sec. Thrasyll. an. 470 a. C. = 723 post. 1193	
sec. Apollod. an. 460 a. C. = 723 post. 1183	

Thrasyllum excidium Trojæ collocasse in an. 1193, qui plerisque est annus expeditionis Trojanæ, testatur Clemens Alex. Strom. 1, p. 145 (V. Fr. Hist. 3, p. 503). Similiter annus 1217, qui item vulgo est expeditionis annus, in auctore quem Diodorus adhibuit, annus excidii erat. Qua quidem terminorum permutatione nihil frequentius est. Jam vero Diodori computum recte habere, ab Apollodoro autem et Thrasyllo ad alios calculos perperam deflexum esse verbo significavi in Fr. Hist. 2, p. 24, pluribus vero demonstravit Car. Fr. Hermannus in Programmate Gœtting. an. 1849 *De philosophorum Ionicorum ætatibus*, p. 14 sqq. Cf. idem in Indice scholarum sem. hib. 1852-53 *De Thrasyllo grammatico et mathematico*, p. 8 sq. Ceterum si apud Diogenem numerus 790 genuinus est, ipse Democritus quartam quandam æram Trojanam secutus esse debet, quam esse illam anni 1154 (63 post. 1217) olim conieci, adeo ut Diacosmus scriptus esset anno 424. Nescio tamen an philosophus secundum æram celeberrimam illam quam Diodori auctor secutus est, et ipse computaverit, numerus Diogenis vero mendam traxerit. Fortassis pro ἑταρὸν ὄστρον τῆς Ἰλίου ἀλώσεως ψλ' legendum ψζ' (790), quo numero Diacosmus pertineret ad an. 427 a. C. sive ætatis D. annum 65. Certe lenis est mutatio, quum peregrinæ numerorum notæ ζ' et ρ' sæpissime in notiores literas a librariis corruptantur et vel a recentioris ævi viris doctis haud recte legantur (sic v. c. Iriarte in apographo suo codicis Matritensis, qui stadiasium maris Magni continet, numerum ζ' ubique corruptit in ς' vel ϛ'). — *Anaxagoras* Democritus ipso antiquioram fuisse dicit annis 40 (ap. Diog. l. l.). Natus igitur an. 534 (494-40) a. C. Sec. Demetrium Phalereum et Apollodorum obiit post vitæ annos 72, i. e. an. 462 a. C., Olymp. 79, 3, ut recte etiam Eusebius in Chron. tradit. Sec. Apollodorum vero Anaxagoras vixit an. 500-428 (Ol. 70, 1-88, 1). Differentia est annorum 34, ut de ætate Democriti. Eandem fere discrepantiam habes in *Anaximandri* anno natali, quem Suidas Olymp. 55 (560 a. C.), Apollodorus Olymp. 63 (528 a. C.) assignant. Eundem denique dissensum fuisse suspicor de ætate *Anaximandri*, quem Apollodorus (ap. Diog. 2, 2) natum dicit Ol. 42, 3. 610 a. C. Verum sec. *Ælium* (V. H. 3, 17) Anaximander ἡγήσατο τῆ; εἰς Ἀπολλωνίαν ἐκ Μιλήτου ἀποικίας, quæ colonia, ut in periegesi iambica v. 734 legitur, 50 annis ante Cyri regnum, sive 609 a. C. deducta est, eodem igitur fere tempore quo natum philosophum Apollodorus prodidit. Itaque ex altero computo Anaximandrum an. 644 (34 ante 610) natum esse dixeris. — Sed illuc revertor. Metrica Apollodori Chronica, quæ a Troicis usque ad an. 145 pertinebant, plenos fastos consulares et archontum catalogos, quos ex iis mutuatus sit Diodorus, continuisse per se parum probabile est. Exstitisse vero juxta hoc *Χρονικὸν* compendium majus aliquod Apollodori opus chronologicum soluta oratione scriptum, ut ipse olim statui et Volquardsen quoque censet, nunc ego nego. Duxit in hanc sententiam famigeratus ille laterculus regum *Ægyptiorum*, quem Syncellus ex Apollodoro affert, hic vero ex Eratosthene habere, Eratosthenes denique a Diospolitans sacerdotibus accepissè perhibetur. Facum hæc fecerunt notissimis nostris chronologiæ *Ægyptiarum* fabris, quamvis vix dubitari queat quin eadem fraude ficta sint, qua τῶ ἀρχαίῳ χρονολογίῳ τοῦ κωνιακοῦ κύκλου, sequioris ævi facti, præfixa ad Ptolemaum regem epistula auctoritatis species affingitur. De necessitudine quæ laterculo Pseuderatosthenico intercedat cum Vetere illo chronico et cum Manethone Panodoro dixi in Fr. Hist. 2, p. 566, probante Gutschmidtio, qui fusiis de his disputavit in *Rhein. Mus.* tom. 12, fasc. 1, p. 9 sqq. et tom. 13, fasc. 4, p. 485 sqq. Nunc addo aliud quod eodem pertinet. Syncellus p. 19 de Beroso et de Manethone suo dicit : Θαυμαζέτω δὲ πῶς οὐκ ἠσχύνθησαν ἀπ' ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀρχὴν θέσθαι ταῖς τερατώδεσιν αὐτῶν συγγραφαῖς. Quomodo in temporibus antediluvianis ingentes annorum numeri quidam ad modica spatia revocarint, satis constat. Superest ut demonstretur quomodo et Menes rex et primus rex Berosianus, qui post mythicos sequitur, uno eodemque anno regna suscipere potuerint. Apud Berosum post diluvium regnant duæ dynastiæ mythicæ; earum prior est Euechoi et Chomasbeli, qui regnarunt annis 5100; altera est regum 84, annorum vero 28980. Utroque numero dies indicari statuens aliquis priorum regum duorum dies revocaverit ad veros solares annos 14 (deficientibus diebus decem), deinde vero regum octoginta quatuor dies 28980 (= 79 ann., 5 1/2 m.) reduxerit ad 953 annos menstruos, adeo ut duabus dynastiis mythicis assignentur anni 967. Quodsi admiseris ejusmodi computum irrationalem, res ita habet :

5493 a. C. Mundi annus 1 sec. æram Alexandrinam.
 3251 . . . Diluvium, 2742 annis post 5493.
 3251—2285 a. C. 86 reges mythici post diluvium ap. Babylonios regnarunt annis 967.
 2284 . . . Initium primæ dynastiæ Medorum sec. Berosum et primus annus Menæ regis sec. Eratosthenem.
 38 reges *Ægyptiorum*, quos Syncellus recenset, inde a Mene usque ad finem Amuthartæ, secundum Eratosthenem regnarunt annis 1076 (2284-1209 a. C.).
 1208 . . . Trojæ excidium. (Eandem æram sequitur auctor veteris Chronici.)
 53 reges qui sec. Eratosthenem (consentiente Eusebio) post Amuthartæum regnarunt (sc. usque ad finem regni *Ægyptiorum* et Alexandriam conditam).
 329 . . . (Olymp. 112, 4), Abrahami an. 1687, Alexandri an. 7 : « *Alexandria in Ægypto condita anno regnantis Alexandri septimo, quo item Asiaticis cepit imperare idem Alexander.* » Eusebius Chron.

igitur a diluvio usque ad finem regni *Ægyptiorum* labuntur anni 2922 (3251-329), quibus computentur duo cycli Sothiaci (2×1461).

Sane quidem primus Alexander *Ægypto* imperantis annus incipit exeunte anno (14 Nov.) 432 a. C., adeo ut eo usque sint fere 2×1460 anni solares; at constat in aliis hujus generis computis multo magis etiam a vero aberratum esse;

media inter utramque sex annorum discrepantia passim fluctuat. Animadvertit rem Varro, de cuius studiis chronologicis agens Censorinus (D. d. nat. c. 21 p. 62 ed. Jahm.) inter alia dicit: *De tertio autem tempore* (sc. quod a prima Olympiade initium habens ἱστορικόν vocatur) *fuit quidem aliqua inter auctores dissensio in sex septemve tantummodo annis versata; sed hoc quodcumque caliginis Varro discussit.* Proxime ad nostrum negotium pertinet septenorum annorum diasensus, quem exemplis nonnullis probare liceat.

Diodorus 11, 48, 1 inter varias notitias chronologicas Siculis historiis præmissas, Ol. 76, 1. 476 Leotychidem obiisse dicit post regnum annorum 22, et successisse Archidamum II, qui regnasset ann. 22. Constans sibi idem 12, 35, 4, Ol. 86, 2. 434 Archidamum mortuum esse narrat eique successisse Agim II, qui regno potitus esset per ann. 27. Idem denique 16, 63, 15, Ol. 108, 3. 346-345 Archidamum III in Italia occubuisse tradit post regnum annorum 23, successorem vero Agim III regnasse annis 15. — De veris horum regum temporibus tu adeas Clintonem in *Fast. Hellen.*; quæ quomodo a Diodori computo differant, hæc docebit tabella:

	Sec. verum comput.	Sec. Diodor.
Leotychides regnavit ann.	22 491 a. C.	22 498
Archidamus II.	42 469	42 476
Agis II.	29 427	27 434
Agesilaus II.	37 398	[39] 407
Archidamus III.	23 361	23 368
Agis III.	8 338	15 345
	-331	-331
	161	168

igitur, missa duorum annorum discrepantia, quæ est circa regna Agidis II et Agesilai II, per totam hanc regum seriem Diodorea chronologia septem annis a genuino computo recedit (*) et in

neque dubito quin annus ab Eusebio traditus ex ea ipsa, quam modo attuli, computatione profectus sit. Patet totam hanc chronologiam historiæ Ægypti et Babylonis ab Alexandrino quodam Judæo concinnatam esse ad similitudinem ejus quam in Vetere isto Chronico habemus. Reges 38 a Syncello enumerati quum desinant in annum, qui est æræ Trojane, hanc ipsam æram auctorem hujus laterculi, sicuti illum Veteris Chronici, adoptasse censeo. Alii Trojæ excidium retulerunt ad finem Thuoris regis antecedentis. Idem si quis in nostro catalogo facere mavelit, excidium Trojæ habebit 63 annis sive uno cyclo superiorem (anni 1271), quoniam Amuthartæus annis 63 regnasse dicitur. Quodcumque statueris, alienum est ab Apollodoro et Eratosthene. — Ceterum ad eundem Pseudapollodorum pertinet mentio Apollodori apud Eusebium p. 5 et 9 ed. Mai., ubi de Berosiana Chaldaeorum historia sermo est. Eusebius ibi Apollodorum ex Alexandro Polyhistore laudare videri possit. Attamen Syncellus p. 71 ed. Bonn. Alexandri narrationem disertis verbis ab Apollodorea distinguit, et apud Eusebium p. 9 verba: *quod et Apollodorus in historia (in volumine verit Aucher) narrat*, ita habent, ut ab ipso Eusebio interponi potuerint. In altero autem loco p. 5 verba Armenia laborare Maius notat. Legitur ibi in Maii versione: *Hac vero ratione narrationem exorditur, ut Apollodorus ait.* Fortasse hoc quoque loco in græcis erat ὡς καὶ Ἄν. Certiora docebit Petermannus in nova quædam parat versione Eusebii.

(*) Eadem computatio pertinuerit etiam ad præcedentia Proclidarum regna et usque ad Charilai regis initium sive Lycurgi epocham, quam qui anno 885 vel 884 a. C. assignant (ut Otesias, Eratosthenes, Apollodor., alii), id ex ipsis his calculis mihi fecisse videntur; nam si septem annis inferiorem posueris in an. 878 (885-7), habebis epocham quæ sec. sincerum computum Atticum plenis cyclis ab æra Trojana et a primo archonte distat (878=5×63 post 1193 et 2×63 ante 752). Idem statuendum est de illo Agidarum initio, quod sec. Eusebium ad an. 1074 referendum est. Secundum istam 7 annorum differentiam epocha hæc reducitur ad an. 1067, quæ ab iisdem parapegmatis ex more vetere integris cyclis disjungitur (1067=2×63 post 1193 et 5×63 ante 752). — Ceterum animadvertas Diodori errores supra notatos ad solos pertinere Proclidas. Agidarum tempora, quæ ex Diodoro novimus inde a Pistarcho usque ad Cleomenem (458-309 a. C.), recte omnia traduntur (V. 13, 17, 1. 14, 89, 1. 15, 23, 1.), nisi quod de Cleomenis regno et vera et falsa exhibentur, de quo supra p. 27 jam monui. Itaque Diodorus ex alio fonte Proclidas, ex alio Agidas afferre videtur. In eandem sententiam adducit Eusebius qui in Chron. p. 166. 167 et 234 ex Diodoro apponit laterculum Agidarum et Proclidarum, qui usque ad Olymp. 1 pertinet. In eo enim Proclidarum series adeo differt ab Agidarum indice, ut duorum regnorum jactura mutilam esse viri docti censeant. At Eusebius duobus locis eadem exhibens retulit quæ reperit. Porro quum a Procle usque ad Olympiadem primam exputentur anni 252 sive 4×63, cyclica hujus numeri ratio non prodit corruptelam, sed computum diversum. Diodorum vero, ex quo hæc colligit Eusebius, incongrua plane per opus suum incredibili iudicii acrisia dispersisse nemo nescit.

Agidis demum regno, quod præter fas septem annis augetur, ad veros calculos traducitur. Errores illos ex Chronicis quibusdam repetendos et ab Ephorea narratione alienos esse ipse Diodorus eo indicat, quod (12, 27 et 52) Archidami II meminit in rebus ann. 429 et 428 et quod (16, 88) Archidamum III an. 338, Ol. 110, 3 occubuisse et Agidem non quindecim, sed novem (deb. octo) annis regnasse dicit.

In Macedonia Alexander II obiit et Perdicas successit an. 454; septem annis aberrat auctor Marmoris Parii (ep. 59), qui rem refert ad an. 461, Olymp. 79, 4, consentiente Hieronymo in Chron. p. 105 ed. Schœne, a quo uno anno differt Eusebii versio armenia ultimum Alexandri annum referens ad Ol. 80, 1.

Archelaus rex regnum suscepit an. 413; septem annis antea, sive an. 420, sec. Marmor Parium. Regnavit annis quattuordecim (413-399), quod Diodori quoque auctor statuisset debet, siquidem (13, 4, 3) Archelai meminit in rebus an. 410, et defunctum esse dicit (14, 37, 5) an-399; nihilominus regnum ejus septem tantummodo annorum fuisse prodit.

Thesei ossa Cimon oraculi jussu e Scyro Athenas attulit an. 469, Ol. 77, 4, archonte Apsephione. Septem annis antea (476, Ol. 76. 1, Phædone archonte) oraculum datum esse Plutarchus dicit (*).

In tributorum tabulis primus annus, quo Athenienses tributa sociorum Athenis administrarunt, notatur annus 454 (V. Kœhler in *Monatsberichte der Berlin. Akad. d. Wiss.*, 1865, p. 214). Consentaneum igitur tunc ærarium e Delo Athenas translatum esse, uti monet Sauppium (*Nachrichten von d. Gesellschaft. d. Wiss. in Gœttingen*, 1865, p. 249). At septem annis antea (461, Ol. 79, 4. Vid. Bœckh, *Staatshaushaltung*, 2, p. 523) hoc ponendum foret secundum Justinum (3, 6) qui postquam dixerat Athenienses a Lacedæmoniis in bello Messenio advocatos, mox vero, utpote suspectæ fidei auxilios, dimissos esse, addit : *Hanc rem Athenienses graviter ferentes pecuniam quæ erat in stipendium Persici belli ab universa Græcia collata, à Delo Athenas transferunt, ne deficientibus a fide societatis Lacedæmoniis prædæ ac rapinæ essent*. In his nexus rerum, ut passim fieri solet, falsæ chronologiæ accommodatus est. Veriora tradiderit Plutarchus (Pericl. 12), qui rei suasorem fuisse dicit Periclem δεισαντα τοὺς βαρβάρους. Ante annum 454 nihil adeo erat cur a Persis Athenienses sibi timerent, at ipso hoc anno 454, quum classis eorum tantum non omniis a Megabyzo Persarum duce in Ægypto deleteretur, τὰ τῶν Ἑλλήνων διεπάρρη (Thuc. 1, 110).

Themistocles in Asiam fuga elapsus literas dedit ad Artaxerxem (**), νεωστὶ βασιλεύοντα (465) et post anni spatium in Persidem profectus ipse ad regem accessit, an. 464. Septennii differentiam habes apud Eusebium, qui ad Ol. 77, 2. 471 (an. Abr. 1545) notavit : *Themistocles ad Persas confugit*. Eodem modo computavit auctor e quo Cicero in Lælio c. 12, 42 refert Themistoclem ad Persas hostes se contulisse viginti annis postquam Coriolanus ad Volscos hostes abiisset (491). In Bruto c. 11 Cicero de hac Themistoclis historia laudat Clitarchum et Stratoclem, tempus vero rei haud dubie definit sec. Apollodorum, cujus Chronica magni fecisse videtur. Sub eodem anno 471 Diodorus quoque (11, 54-59) Themistoclis ad *Xerxem* fugam narrat, sed altius historiam repetit inde ab exilio viri et deinceps ultra ad mortem usque persequitur. Clintonus, Curtius, Schæferus, Piersonus, alii annum 471 apud Diodorum ex vera temporum supputatione ad exilii tempus referendum esse, Eusebium vero et Ciceronem exilii et fugæ tempora confudisse statuerunt. Noli credere. Exilium Themistoclis quum arcte junctum sit cum historia Pausaniæ, quam inde ab anno 477 usque ad mortem ejus viri Diodorus præpostere narrat sub uno anno 477, Ol. 75, 4, falsam chronologiam etiam in Themistoclis rebus secutus fuerit. Quinam verus exilii annus fuerit, haud

(*) Ortum errorem esse ex confusis Apsephionis et Phædonis archontum nominibus olim putaveram cum Krügero aliisque. Cf. Curtius *Gr. Gesch.* 1, p. 744 not. Similiter gemellis erroribus particulares singulis causæ quæruntur inani conamine.

(**) Artaxerxis regni initium ad an. 465 pertinere constat ex certissimo Canone astronomico Ptolemæi, cujus fidem suis calculis seductus in dubium vocavit Krügerus. Finckius vero (Diss. de Themistocle. Götting. 1849, p. 112) qui Themistoclem ad regem venisse an. 472 opinatur, Artaxerxem, vivente Xerxe patre, regni administratorem fuisse ex Lucian. *Macrob.* c. 15 (de quo loco cf. *Geogr. min.* I, p. XXXIII) probare studuit interpretatione insipida.

constat; probabiliter vero ad an. 470 vel 469 referendus est. Mortem Themistoclis Eusebius in falsa chronologia sibi constans assignat an. Abr. 1550. Ol. 78, 3. 466 (*Themistocles tauri sanguine hausto perit*); revera eam pertinere ad annos post 460 proximos e Plutarch. Themist. c. 31 recte collegit Arnoldus Schæfer; ex Eusebio deducitur annus 459 (466-7).

Sexenne bellum Ægyptium sec. Thucyd. cœptum est Ol. 81, 1. 460-459 a. C., finitum vero ineunte Olymp. 81, 3. 454 (Vid. Schæfer. l. l. p. 24). Secundum Diodorum (11, 73 et 75) bellum per triennium gestum est ab Ol. 79, 3—80, 1. 462—460. Inter 460 et 454 nonnisi sex anni intercedunt. At revocandum esse hunc quoque computum ad septem annorum differentiam, qua pro annis 459—454 ponebantur 466—461, ex scholiasta Aristophanis (Plut. 178) colligo qui et ipse falsam chronologiam secutus, Ægyptios a Persis defecisse dicit regnante Xerxe, quem an. 465 mortuum esse constat. Cf. Aristodemus, c. 11, 3.

Bellum Cyprium quod Persæ contra Euagoram gesserunt, sec. Isocratem (Euagor. c. 23; Panegy. c. 39) decennale fuit et ab Ol. 98, 4 ad Ol. 101, 1 sive ab an. 385 ad an. 376 pertinuit. Sec. Diodorum Persæ bellum susceperunt anno 391 (Ol. 97, 2), qui a vero initio sex distat annis, dum falsi computi ratio septem annorum discrepantiam postulat. Fieri potest ut hoc loco Diodorus pro anno 392 annum 391 propterea exhibuerit, quod cum initio belli decennalis confudit ea quæ anno 391 Euagoras contra Persas susceperat (Xenophon Hell. 4, 8, 24). Ceteram confusionem, qua Diodorea de bello Cyprio narratio laborat, nunc nihil curamus (*).

His præmissis, ad Aristodemum rediens ostendam apud hunc quoque historiam eo maxime turbatam esse quod duæ temporum computationes, quarum altera ab altera septem annis differt, temere conflatae sint.

Primum igitur Sami expugnationem (an. 439) et fœderum trecennialium solutionem (432), quæ septem annis est posterior, eidem anno assignari videmus.

Porro statim post prælium ad Cœnophyta commissum (initio an. 456) et ante Tolmidæ expeditionem Peloponnesiacam (an. 455) Cimon in Cyprium profectus ibique mortuus esse perhibetur. Obiit vero an. 449. Iterum igitur junguntur res septennii spatio separatæ.

Bellum Ægyptium (459-454) narratur post prælium ad Eurymedontem (466) et ante pugnam ad Tanagram (457). Igitur hoc quoque bellum septem annis a sede sua dimotum fuerit in annos 466-461. Eandem chronologiam sequitur scholiasta Aristophanis (Plut. 178), qui Inarum vivente Xerxe (465) defecisse dicit, ex eademque profecta sunt confusa illa quæ de hoc bello Diodorum leguntur.

In antecedentibus Aristodemus tradit Athenienses sub Cimone in Asiam profectos contra Themistoclem, qui, appropinquante hoste, venenum hausisset, urbes ionicas liberasse et prælio vicisse ad Eurymedontem fluvium (466). Igitur mors Themistoclis, quæ ad annum 459 referenda est, secundum Aristodemum, sicuti ap. Eusebium, ad annum 466 pertinet. Consequitur Themistoclem ex Aristodemi mente ad regem Persarum venisse an. 471, ut Eusebius et Cicero testantur. Quodsi nihilosecius rex ille *Artaxerxes* fuisse dicitur, nihil aliud inde colligitur nisi auctorem nostrum una cum rerum græcarum temporibus mutasse etiam epochas regum Persarum. Ex eodem computo fuga qua Themistocles ad Naxum ab Atheniensibus tunc obsessam delatus est (465**), anno 472 assignanda est.

Ante hanc fugam in fragmento (c. 9) habes narrationem de disco, cui nomina civitatum quæ

(*) Quum errores quibus uno aut duobus annis a vera temporum ratione disceditur, per totum Diodori opus frequentissimi sint, quaritur an illi errores, qui quinque annorum differentiam præ se ferunt, ex Chironicis, quos D. adhibuit, fluxerint, an Diodori negligentia debeantur et ex septem annorum discrepantia profecti sint. Ejusmodi est quod 11, 64 initium belli Messeniæ anno 469, Ol. 77, 4 (debebat an. 464) assignatur, quod 11, 65 bellum inter Argivos et Mycenæos sub anno 468 (deb. sub an. 463) narratur, et quod Ægina lib. 11, 78 anno 459, Ol. 80, 2, lib. 11, 70 aulem an. 464, Ol. 79, 1 subacta esse dicitur. — Aliud multiplicis confusionis genus subest lib. 12, 65 et 80, ubi sub an. 424, Ol. 89, 1 Nicias Melam vastasse et Cythera et Nysæam occupasse fertur, deinde sub an. 418, Ol. 90, 3 iterum narratur Atheniense Nicia duce Cythera et Nysæam occupasse et Melum expugnasse.

(**) Ad annum 465 rem refero cum Piersono l. l. tom. 28, p. 58. Schæfer l. l. an. 466 exputat. Ceterum haud recte Piersonus statuit de tempore belli Ægyptii.

socia contra Persas arma junxerant, in orbem inscripta legebantur. Quem quidem discum ad instar disci Olympici, de quo Pausanias 5, 20, 1 verba facit, effictum et ab Aristodemi auctore tanquam ἀνάθημα quod Græci primis post Plataense prælium ludis (Ol. 76. 476) Olympiæ dedicassent, commemoratum esse suspicor. Hoc si recte conjeci, præcedentibus quæ sunt de Pausania et de Themistoclis exilio, unus relinquitur annus 477, Ol. 75, 4, quo ipso Diodorus quoque omnem Pausaniæ historiam, quæ est inde ab expeditione Cypria usque ad mortem ejus viri, comprehendit.

Istæ igitur temporum confusiones, quibus antiquior Græcorum historia apud sequioris ævi scriptores laborat, ex fontibus temere mixtis repetendæ sunt. Ipsorum vero fontium dissensus, quo longæ rerum series ab aliis aliter, sed æquabili et constanti discrepantiæ ratione traduntur, iis ortus esse debet temporibus, quibus anni nondum notabantur secundum certam Olympiadis primæ epocham, sed a termino numerabantur, quem alii alio modo constituebant. Rei exemplum supra attuli, ubi ætates philosophorum ionicorum, quæ ab æra Trojana computatæ erant, eadem dissensione exhiberi vidimus, quæ intercedit inter æram anni 1217 et vulgarem æram Atticam an. 1183, quam Apollodorus his calculis subesse perperam opinabatur. Jam quod attinet discrepantiam annorum vel quinum vel septenum, quæ præ ceteris obviam fit et jam Varroni negotium creavit, eam ex varia ratione qua Atticæ historiæ epochæ adornabantur, explicandam esse censeo.

DE ATTICÆ HISTORIÆ EPOCHIS.

Consentaneum est apud Atticos epocham, a qua certioris memoriæ initium sumeretur, et in annis rerum computandis scriptores proficiscerentur, illam fuisse qua post reges et archontes perpetuos secuti sunt archontes decennales, quos mox exceperunt archontes annui. Ex probatissimo computo hæc epocha incidit in annum 752 a. C., Ol. 7, 1; alii vero eam aut quinque aut septem annis superiorem fecisse et an. 757 aut 759 assignasse debent. Nullum sane de his exstat disertum antiquitatis testimonium; at exstitisse archontum catalogos quinque annis a vulgari computo dissentientes ex iis colligitur quæ Pausanias libro quarto affert de Æsimide et Hippomene et Tlesia et Miltiade archontibus, quos omnes quinque annis justo antiquiores ponit, adeo ut ἀναρχαί, quibus usus est, ita habuerint:

Archontes decennales.	Verus computus.	Pausaniam computus.	
1. Charops.....	752 Ol. 7, 1	757 Ol. 5, 4	
2. Aesimides.....	742 » 9, 3	747 » 8, 2	Ol. 9, 2.743 Aesimidis annus quintus ap. Pausan. 4, 5, 4.
3. Clidicus.....	732 » 12, 1	737 » 10, 4	
4. Hippomenes....	722 » 14, 3	727 » 13, 2	Ol. 14, 1.723 έτους 'Ιππομένει τετάρτου τῆς ἀρχῆς ἡνωμένου, Paus. 4, 13, 3.
5. Leocrates.....	712 » 17, 1	717 » 15, 4	
6. Apsander.....	702 » 19, 3	707 » 18, 2	
7. Eryxias.....	692 » 22, 1	697 » 20, 4	
Archontes annui.			
1. Créon.....	682 » 24, 3	687 » 23, 2	
3. Tlesias (*).....	680 » 25, 1	685 » 23, 4	Ol. 23, 4.685 Tlesiae annus ap. Pausan. 4, 15, 1.
24. Miltiades.....	659 » 30, 2	664 » 29, 1	Ol. 29, 1.664 Miltiadis annus ap. Pausan. 4, 25, 5. Verum ejusdem archontis annum ex alio fonte habet Pausan 8, 29, 3.

(*) Tlesiae annum 680 non habemus testatum. In Marmore Pario Tlesiae annus est 682. Verum quum in eodem annus Creontis non sit 682, sed 684, hanc duorum annorum differentiam etiam de Tlesiae magistratu obtinuisse per se verisimile est et comparatis Pausaniæ locis comprobatur. Errat Clintonus qui duos Miltiades archontes, alterum anni 659, alterum anni 664 distinguendos esse suspicatur.

Septennii differentia simili modo probari nequit, sed aliunde eruenda est. Ceterum computorum varietas augetur eo quod Creontis, primi archontis annui, magistratum alii in an. 684 vel 683, alii in an. 680 (Ol. 25, 1), alii in an. 704 (Ol. 19, 1) collocarunt (*). Major etiam dissensus est circa mythicæ historiæ epochas, de quibus Eusebius et Castor et auctores Excerptorum Barbarorum et Marmoris Parii suos quisque calculos secuti sunt. Attamen omnia hæc quantumvis diversa legibus quibusdam nituntur, quibus perspectis facile apparet qui factum sit ut Charopis et Creontis anni tam vario modo constitui indeque etiam tempora historiæ luce clara turbari poterint. Igitur operæ pretium sit summa rei momenta paucis exponere.

Idem argumentum juvenis olim tenuique apparatu instructus in Fragmentis chronologicis tractavi, quæ an. 1844 ad calcem Herodoti éd. Did. prodierunt tanquam præludium majoris operis, quod nunquam dereliqui, sed ad finem perducere nondum potui. Haud pauca commentatio ista habet quæ non recte dicta esse diuturnum harum rerum studium me docuit, illud vero in quo cardo totius negotii versabatur, scilicet præcipuas historiæ incertioris epochas secundum cyclos annorum 63 adornatas esse, tantopere in propatulo esse nunc contendo, ut, si quis scrutans hæc non intellexerit, eum suo gaudere stupore jubeam. Hanc autem doctrinam eo obscuravi errore, quod cyclis illis subesse putabam rudem quandam computum astronomicum, quo 63 anni lunares ad 60 annos solares revocarentur. Seduxit partim Odofredus Müllerus qui ejusmodi cyclum Dædalorum festorum fuisse opinabatur, partim illud quod pro 63 annis passim 60 annos numero rotundo poni videbam, et quod cyclos annorum 60 apud Asiæ mediæ et prisicæ Americæ gentes in usu fuerunt, tandem vero quod vulgarem æram Trojanam anni 1193 computo niti arbitrabar, in quo terminus a quo esset Olympias prima. Hæc omnia vana esse nunc censeo, neque aliud quid in cyclo isto annorum 63 agnosco nisi διάστημα μυθικόν vel μυστικόν (ut Clemens p. 147 ait), cujus vis et ratio unice residet in multiplicatione numerorum septenarii et nonarii (**), quorum usum bene nosti late patere per antiquitatis fabulas et cultus instituta et φιλοσοφήματα. Sic ut unum asseram, Solon vitam humanam novies septenorum annorum periodo contineri dixit, et Pythagorei planetarum distantias 63. 126. 189. 252 etc. millibus stadiorum definiunt, et Eratosthenes terræ ambitum, quem fere 250,000 stadiorum esse calculis astronomicis repererat, commodioris numeri causa 252,000 stadiorum esse sumsit, adeo ut a linea æquinociali ad polum usque essent stadia 63,000.

Ceterum antequam de epochis historiæ Atticæ disseramus, nonnulla præmonenda sunt de epochis belli Trojani et reditus Heraclidarum. Duo in his distinguendi sunt computi, quos Olympicum et Atticum dicere licet. In altero terminus a quo est Olympias prima (776), in altero primus annus primi archontis decennalis (752). Ab utroque termino usque ad eas æras Trojanas, quæ omnium usitatissimæ sunt (an. 1217 et 1193), computantur septem cycli minores (7×63) sive anni 441, quos majoris cycli nomine comprehendendis; hac enim periodo insigniores historiarum epochæ rerumque humanarum conversiones determinantur ubicunque genealogiarum ceteraque traditionis rationes non adeo refragantur. Quamquam passim ipsæ etiam genealogiæ regumque series ad implendos cyclos majores effectæ esse videntur. Sic Erechthidas reges quattuordecim, quibus 441 anni assignantur, ex prisicis fabulis Atticis undique conquisitos et in continuum seriem consarcinatos esse constat. Aliam annorum 441 periodum successoribus Erechthidarum, qui fuerunt usque ad primum archontem annum, a nonnullis attributum esse infra videbimus. Eisdem annos 2×441, qui sic labuntur a Cecrope usque ad Creontem, in Assyriorum regum laterculo habes inde a Nino usque ad finem Teutami et excidium Trojæ sec. Canonem Eusebii (Vid. Castoris fr. p. 159), et ab Ægialo Sicyoniorum rege usque ad captum Ilium secundum Ca-

(*) Africanus apud Syncellum, p. 212, B : Κρέοντος πρώτου ἀρχοντος ἡγησαμένου ἐπὶ τῆς 19' Ὀλυμπιάδος, οἱ δὲ ἐπὶ τῆς 25'.

(**) Similis generis figmento nititur cyclus annorum 59, cujus rationes Ctenopides Chius ænæ tabulæ insculptas Olympiæ dedicasse fertur (Ælian. V. Hist. 10, 7). Vid. Bœckh *Philolaus*, p. 135, Ideler *Handbuch. d. Chronol.* I, p. 303.

storem (l. l. p. 168). Porro Marmoris Parii summa ratio in eo posita est quod toto Chronico tres cycli majores conficiuntur (V. infra). Ni fallor ad cyclos illos annorum 441 revocanda etiam sunt spatia annorum 440-443, quæ in Asiaticis historiis usque recurrunt (*), nec non in Manethoniana quadam chronologia hoc cyclo antiquissimæ rerum Ægyptiarum epochæ definiuntur (**); huc

(*) Sic anni 443 ab Abrahamo ad exitum Judæorum numerantur in Exc. Barbaris; hinc vero anni 440 ad Salomonem et templi ædificium, inde autem anni 442 ad captivitatem Judæorum sec. Eusebium. Similiter sec. Syncellum p. 90, C et 92, A inter diluivum et Assyriorum regni initium interjecti sunt anni 440, quibus 13 reges Chaldæi et Arabes regnarunt. Conferas etiam *ἱστορικὰ μυστικά*, quæ Clemens Strom. p. 147, 47 dicit, apud Matthæum, qui 14 γενεὰς ab Abrahamo ad Davidem, 14 alias ad captivitatem Judæorum, alias item 14 usque ad Christum numerat.

(**) Secundum Africanum et Eusebium Manetho libris primo et secundo recensuit annos 4421 (2300+2121), quorum postremo captum est Ilium (1183). Igitur inde a Mene usque ad expeditionem Trojanam (1193) anni sunt 4410 sive 10×441. De immortalium regnis, quæ non novimus nisi ex Eusebii versione Armenia, incongrua exhibentur. Summam annorum nos colligimus 24925, Eusebius collegit an. 24900, eosque, quum menstrosos esse censeat, ad veros annos 2206 reduci prodit. Patet hæc non posse inter se conciliari. Genuinus fere numerus est 2206, qui uno anno aberrat a prisco numero 2205 (5×441). Igitur quum computo simplicissimo duodeni anni menstrui in annum duodecim mensibus constantem numerentur, annis 2205 efficiuntur anni menstrui 26460 (60×441). Ex his in sex deorum regna supputati fuerint 36×441 sive 15876. Eusebius iis assignat 13900, verum secundum summam annorum 24900 ab ipso Eusebio collectam, anni deorum esse debent 13875, quorum loco quidam numero rotundo scripsit 13900. In his igitur numerus millenarius antiquo errore corruptus est. Pro 13875 ponendi erant 15875 vel accuratius 15876. Reliqui anni 24×441 inter heroes et Manes ex æquo distributi fuerint. Ex numeris Eusebianis veterem computum cyclicam refinxis hunc in modum :

	<i>Euseb.</i>	=	<i>comput. cyclicus.</i>	
Heroes.	1255	=	1260	= 20×63
Alii reges.	1817	=	1827	= 29×63
30 reges Memphis. . .	1790	=	1890	= 30×63
30 reges Thinitæ. . .	350	=	315	= 5×63
	5212	=	5292	= 84×63 = 12×441
Manes.	5813	=	5292	= 84×63 = 12×441
	11025		10584	

Ceterum Eusebiana hæc etsi e vetustiore computo cyclico profecta sint, haud tamen in ipso Eusebio quiddam mutandum est. Quodsi heroum et manium annis 11025 addideris deorum annos 15876, summum obtines annorum menstruorum 26901, sive veros annos 2242, deficientibus mensibus tribus. Jam vero constat annos 2242 numerari a mundi creatione ad diluivum, atque Panodorum modum aliquem excogitasse quo ingentes annorum numeri dii et semidii attributi ad modica spatia ita reducerentur, ut ultimus annus desineret in epocham diluivii. Nullus igitur dubito quis ejusdem generis computus etiam Eusebianis numeris subsit, quorum unum illum qui est de regno deorum, jam Eusebius corruptum invenerit. Eusebius igitur nescius miscuit diversa. Neque id mirandum, quoniam in mortalium quoque temporibus diversa miscentur et Manethonianus computus in dynastiis XVI—XIX ad Judaicam chronologiam accommodatur. — Aliam rationem inivit Bœckhius, quem in Fragmentis Manethonianis secuti sumus. Etenim quum nonnulli prisca Ægyptiorum tempora secundum periodos Sothiacas adornassent, proclivis conjectura erat similiter fecisse Manethonem Africani et Eusebii. Bœckhius igitur ita rem instituit ut deorum anni essent 17×1461=24837, Menis vero annus primus componeretur cum initio periodi Sothiacæ an. 5702. Id tamen fieri non potuit nisi mutatis numeris plurimis. Aliam viam inivit Unger (*Chronologie des Manetho*, Berlin 1867, p. 64 sqq.). Is numerus 2206 mutavit in 2016, reliquos servavit ita, ut immortalium anni sint 24925 (quot nos jam et singulis numeris colligimus), mortalium vero anni 2303+2121+850. Summa annorum 30196 quum contineat viginti periodos Sothiacas et annos 976, periodos illas viginti pertinere censet usque ad an. Sothiacum 1321 (19 Juli) a. C, reliquos vero annos 976 usque ad an. 346/345 (Nov.) a. C., atque hoc anno, non vero an. 340, ut Bœckhius exputavit, Nectanebum regem Æg. ultimum obiisse. Quam recte finis Nectanebi in an. 345 removeatur, nunc non quæro. Monuisse sufficiat Ungeris computum eo labefactari quod anni 850 sec. Africanum pertineant usque ad finem Darii Codomanni, non vero, usque ad mortem Nectanebi; deinde autem sec. Ungerum secundus Manethonis liber desineret in an. 1195 a. C., qui nullius est excidii Trojani; denique parum cadit in mythicæ chronologiæ simplicitatem quod neque immortalium regnum explet certum periodorum numerum, neque Menis annus primus cum initio periodi componitur. Porro fallitur Ungerus Africanum putans Trojæ excidium collocasse in an. 1198. Patere hoc dicit ex Excerptis Barbaris, ubi p. 77 in fine laterculi regum Lacædæmoniorum ab Olymp. 1 ad reditum Heraclidarum anni 350, inde vero (p. 75) ad Ilium captum anni 72 computantur (77+350+72=1198 a. C.). At nituntur hæc locis aperte mendosis. E reliqua Barbari chronologia certissime constat Trojæ excidium ab Africano assignari anno 1184 vel 1183. *Initio* laterculi regum Lacædæm. ab Ol. 1 ad initium regni Eurysthei computantur anni 325, ut apud Eusebium; itaque reditus Heraclidarum pertinet ad an. 1101; inde ad Trojæ excidium (1183) sunt anni 82; ex Barbari numeris (p. 75) nonnisi 72 colliguntur, quoniam librarii errore Ægistho septem anni adscribuntur, quorum loco 17 ex Eusebio reponendi sunt. Quodsi in fine laterculi Lacæd. pro 325 anni ponuntur anni 350, id mero sit errore. Totus scilicet regum laterculus mire corruptus est. Pro novem regibus notissimis, qui usque ad Olympiadem primam regnarunt, undecim censentur, quorum ex regnis colligitur summa ann. 370, qui pro illis 350 notandi fuissent. Nimirum post Agesilaum regem sextum interponitur Cemenelaus quidam cum annis 44, et post Alcamenem regem novum Automedus cum annis 25 adjicitur. Hunc esse Aristodemum Eurysthei patrem, qui pro filio per 25 annos regnum administrasset, opinatur Ungerus. Quinam Cemenelaus fuerit, non dixit. Uterque debetur stupori Barbari, qui græca sua non intellexit. Ecce laterculum, in quo juxta Barbari numeros notavi Eusebianos : Eury-

denique pertinet quod de *καλιγενεσίας* cyclo annorum 440 e Varrone prodidit Augustinus De civ. dei 22, 28 (*). Qui quidem cycclus ille ipse est, qui ab æra Trojana (1193) ad Urbem conditam pertinet.

Aliæ æræ Trojanæ, quæ cyclis integris a prima Olympiade distant, complures deprehenduntur, modo teneas, quod supra jam monui, initium cycli ab aliis cum initio belli, ab aliis cum fine ejus componi. Reditus Heraclidarum ex eodem computo a variis æris Trojanis distat annis 63 aut 126 aut 189.

Epochæ belli Trojani.

1. An. 1227 a. C. =	7 × 63	ante Ol. 1.
2. An. 1154 . . . =	6 × 63	(1)
3. An. 1080 . . . =	8 × 63	(2)
4. An. 1007 . . . =	9 × 63	(3)
5. An. 934 . . . =	13 × 63	(4)

sithus an. 42 (42 Eus.). Ægeus 2 (1). Echestratus 34 (35). Labotas 37 (37). Doryssus 29 (29). Agesilaus 30 (44). Ceme-
nelaus 44 [i. e. Ἀγησίλαος; λ' ἡ καίμην ἄλλως μδ']. Archelaus 60 (60) Teleclus 40 (40). Alcamanus 27 (37). Auto-
medus 25 [i. e. Ἀλκαμένης; κζ' αὐτοῦσι λζ' κα (i. e. καίται)]. Verba αὐτοῦσι λζ' in αὐτόμειδο; corruptenti fortasse obser-
vabatur Automedus, quem in antec. memoraverat in laterculo regum Sicyoniorum. Similiter in laterculo Athenien-
sium regum ex verbis διὰ βίου Diabeus quidam ellicitur.

(*) Augustinus de civ. d. 22, 28 : *Mirabilis autem quiddam Marcus Varro ponit in libris quos inscripsit De gente populi romani, cujus putavi verba ipsa ponenda : « Genethliact quidam scripserunt, inquit, esse in re-
nascendis hominibus quam appellant καλιγενεσίαν Græci; hanc scripserunt confici in annis quadringentis
quadraginta, ut idem corpus et eadem anima, quæ fuerint conjuncta in homine aliquando, eadem rursus
redeant in conjunctionem. »* Cum his componendus est locus Probi ad Virg. Ecl. 4, 4 : *Sibylla Cumana post
quattuor sæcula καλιγενεσίαν futuram dicit.* Unde colligas græco 441 annorum periodo accommodatam esse
istam de seculis annorum 110 doctrinam, quam octavo Romæ urbis sæculo emergere videmus, sed quam neque po-
sterior ætas adoplavit neque novit antiquior (Vid. Th. Mommsen *Die Sæcula in Rœm. Chronologie*, p. 187 sqq.).

(1) *Artemon* ap. Suid. v. Ἀρτεμόν; ab Olymp. 9 (744 a. C.) usque ad τὰ Τρωϊκὰ computavit annos 400, adeo ut
annus excidii sit 1144, annus expeditionis 1154.

(2) *Plutarch. Vit. Homeri* c. 38 a Χορξίς in Europam transitu (480 a. C.) usque ad expeditionem Trojanam nume-
rat annos 790. Hinc efficitur an. 1270 a. C, qui non expeditionis, sed excidii esse debet, quum annus cyclicus sit
1280. — *Aretes* ap. *Censorin. De die nat. c. 21* ab Olymp. 1 usque ad Troica esse statuit annos 514. Hinc nanciscitur
an. 1290, quem *Aretes* expeditionis annum esse statuerit, adeo ut cyclicus annus 1280 cum excidio Trojæ componen-
dus sit. — Eadem æra Trojana subesse videtur calculis Herodoteis (2, c. 145 et 1, c. 7), quamquam certus quidam
annus ex his erui nequit (Reizius et Larcherus Ilium captum ex Herodoti sententia censent an. 1270, *Freret* an.
1282, *Clinton F. H.* 1, p. 193 anno fere 1263). Ceterum Herodotus talia parum curat, neque in calculis sibi con-
stat, ut liquet ex comparatis 8, 131 et 2, 145. Vid. *Clinton. l. l.* — Æra Trojana anni 1280 subindicari videtur
etiam ap. *Plutarch. in Cimon* c. 8, ubi ossa Thesei an. 476 a. C. reportata esse dicuntur 800 circiter annis post
fugam Thesei. Cum Menesthei anno 14 componi solet expeditio Trojana, quæ si assignatur anno 1280, fuga Thesei
incidit in an. 1294 a. C. (818 ante 476).

(3) *Timæus* ap. *schol. Apoll. Rhod.* 4, 1246 a Troicis usque ad coloniam a Chersicrate in Corcyram deductam
(734. Ol. 11, 2) annos sexcentos computavit. 734—600=1334, qui est annus excidii, adeo ut expeditionis annus
sit 1343. Cadunt in hanc æram quæ ex *Timæo* (fr. 66) narrat *Tzetzes* ad *Lyc.* 1141. — Eodem modo statuit *Duris*
(ap. *Clementem Strom.* p. 337), qui ab excidio Trojæ usque ad Alexandri in Asiam transitum (vere an. 334)
annos mille præterlapsos esse dixerat. — Anni 417, quos *Timæus* sec. *Censorinum* l. l. a Troicis ad primam Olympi-
adem computavit, pertinent ab an. 1343 ad an. 926 a. C. sive usque ad Iphiti s. *Lycurgi* Olympiadem, quemad-
modum in computo Attico 417 anni numerabantur ab an. 1193 ad an. 776 sive ad *Choræbi* Olympiadem.
V. Fragm. Chronol. p. 125.

(4) *Clemens* Alex. p. 145 a Cecrope ad Alexandri in Asiam transitum (vere an. 334) annos 1828, a Demophonte
annos 1250 numerari prodit. Demophontis anno primo (sec. Hellenicum) vel ultimo Menesthei anno (sec. Euseb.)
captum est Ilium. Igitur :

Cecropis annus 1.	2162 = 22 × 63	} ante Ol. 1
Expeditio Trojana.	1595 = 13 × 63	
Menesthei annus ultimus.	1585.	
Demophontis annus 1.	1584.	

Ejusmodi computus a suetis rerum græcarum chronologiis prorsus abhorrens eorum esse potuit, qui Ogygem At-
ticum cum Ogyge Titane, Beli Assyriorum regis cœstaneo, componebant (Vid. not. ad *Castoris* fr. 1 p. 157 et
Thalli fr. 1 in *Fr. Hist.* 3, p. 517). Ab Ogyge ad Cecropem Attici numerabant annos 189, adeo ut secundum *Clemen-*

Epochæ reditus Heraclidarum.

1. An. 1091 a. C. = 5×63 ante Ol. 1 (5)

2. An. 1154 a. C. = 6×63 (6)

In Atheniensium historia reditus Heraclidarum nullius erat momenti. Itaque insigniorem locum epocha ejus in Attico computo non obtinuit, sed octoginta annis Trojæ excidio posterior (7) ponebatur in medio cyclo, cujus finem mors Codri nobilitavit. Incidit igitur reditus sec. vulgarem computum in an. 1104 vel 1103 (80 post 1184 vel 1183), secundum Thrasyllum in an. 1113 (80 post 1193). Ab hoc anno 1113 uno cyclo distat an. 1050, cui reditum H. assignavit Phanius Aristotelicus (8). Haud dubie igitur etiam æra Trojana Phaniæ uno cyclo inferior erat vulgari illa anni 1193 (— 63=1130). Præterea alias æras Trojanas integris cyclis a vulgari distantes passim usurpatas esse ex veterum testimoniis nonnullis colligas. Sic æram anni 1004 (3×63 post 1193) a Pythagoreis quibusdam adoptatam esse postulat locus in Theologumenis Arithmeti- cis (9). Alia æra anni 1256 (63 ante 1193) nescio an e loco corrupto Eutropii elicienda sit (10).

tem Ogygis epocha incideret in an. 2150. Sed nescio an Clemens Cecropem cum Ogyge confuderit; nam novem cycli qui ap. Clem. a Troicis ad Cecropem labuntur, in Attica chronologia usque ad Ogygem pertinent. Porro quo tempore sec. Clementem Cecrops vixit, eodem Ogyges vixit sec. Varronem, qui in libro De re rustica 3, 1, circa an. 50 à. C. scripto, dicit Thebas ab Ogyge conditas esse fere ante 2100 annos, i. e. circa an. 2150. Præteriens moneo corruptela laborare Varronis fragmentum ap. Censorin. De d. n. c. 21, ubi pro *mille circiter et sexcentis* (DC) *annis*, qui sint a diluvio Ogygio ad Olymp. 1, legendum *mille circiter et quadringentis* (CD).

(5) Ephorus sec. Diodor. 16, 76, 5 ab obsidione Perinthi (341, Ol. 109, 4) usque ad reditum Heraclidarum computavit annos 750. Pertinet igitur reditus ad an. 1091. Idem computus erat *Sosibii Laconis*, uti liquet e Censorino l. l. c. 21 et Clemente p. 141 (Vid. Fr. Histor. 2, p. 625). Fortasse etiam æra Trojana eadem usi sunt Ephorus et Sosibius, ut Bœckhiius conjecit. Clemens Al. Strom. p. 145 Ephorum dicit ab Euæneto archonte (Ol. 111, 2. 335) exputasse ἑνῆ ψιλῆ (735+335=1070 a. C.). Qui numerus si recte habet, pertinebit ad initium regum Lacedæmoniorum.

(6) *Clitarchus et Timæus* sec. Clement. 1, p. 337 ab Alexandri in Asiam transitu (vere an. 334) ad reditum Heraclidarum annos esse 820 statuerunt. $820+334=1154$ a. C., sive 189 post æram Trojanam anni 1343. Pro annis 63 vel 126 vel 189 inter Troica et reditum H. intercedentibus passim numeri rotundi an. 60 (ap. Strab. p. 582), vel 120 vel 180 (ap. Clement. p. 145) ponuntur. Similiter Ionica migratio 60 annis post reditum H. locum habuisse dicitur, dum accuratius Philostratus Heroic. p. 194 inter Troica et Ionicam migrationem annos 127 (deb. 126) intercedere prodit.

(7) Antiquissimus hujus computus testis est Thucydides, qui Hellenicum secutus fuerit. Hellenicus inde ab expeditione Trojana ad reditum Heraclidarum tres generationes tricenorum annorum computaverit. Idem (fr. 82) inter judicia de Halirrhothii causa et de Oreste *undecim* generationes intercedere dixerat; sec. Marmor Parium vero intercedunt anni 330 (1268-938) sive 11×30 , ex Hellenici, opinor, computatione. Vulgo quidem in Hellenico legitur ἑνῶν γενεῶν , quod in ἑνδέκα γενεῶν corrigendum esse dixi in Fr. Hist. 3, p. 796. Vulgatam defendit Brandis (*De temporum gr. antiquissimorum rationibus*. Bonn. 1847, p. 9). Alcippen ab Halirrhothio vitiatum neptin Cecropis ex Agraulo filia fuisse, ideoque iudicium ad Amphictyonis regis tertii tempora referri potuisse dicit. At hoc si admiseris, dicendum etiam foret de Cephalo causam non cum regno Erechthei et sexta inde ab Orestis iudicio generatione, sed cum septima et Cecropis II regno componendam fuisse, quoniam Procris a Cephalo vitiata erat filia Erechthei. — Ceterum Hellenicum usum esse Trojana æra vulgari computi Attici (1193-83), ex iis colligo quæ de sacerdotibus Junonis Argivæ ap. Eusebium et Hieronymum notantur. Hæc enim ex Hellenici Ἱερφαίης Ἡρα fluxisse verisimillimum est. Jam vero Hypermnestra, quæ prima erat sacerdotum Danaidum, in Hieronymi Chronico ponitur an. Abr. 581, 1435 a. C. sive 252 (4×63) ante excidium Trojæ an. 1183, adeo ut ab ipso hoc anno Hellenicus cyclos computasse videatur. Vid. Fr. Hist. 4, p. 633 sq., ubi simul dixi de Neptuni sacerdotum catalogo, quem in marmore Halicarnassense superstitem habemus. Summa annorum ex eo colligitur 504 sive 8×63 . A Telamone Neptuni filio usque ad Antham, quem historici Halicarnassum condidisse perhibent, catalogus annos habet 90, quibus spatium inter Trojanam expeditionem et reditum Heraclidarum interjectum significari videtur.

(8) Phanius ap. Clement. p. 145 a reditu Heraclidarum usque ad Euænetum archontem Ol. 111, 2. 335-34 a. C. exputavit annos 715. Phania usum esse auctorem Marmoris Parii suspicatus est Bœckhiius, cui conjecturæ Clementis locus adversatur.

(9) In Theologumenis Arithm. p. 40 ed. Ast. ex Androcyde, Eubulide, Aristoxeno, Hippoboto et Neanthe referuntur periodum τῆς μεταμψυλώσεως esse annorum 216 ($6 \times 6 \times 6$); Euphorbi vero animam in Pythagora revivisse post $2 \times 216 = 432$ annos, qui cum vitæ Pyth. annis 82 efficerent summam annorum 514 inde a temporibus Troicis. Jam vero Clintonus (F. Hell. 1. ad an. 570) probavit Pythagoram ex Aristoxeni et Iamblichi sententia natum esse circa an. 570 a. C.; igitur Euphorbus ad Trojam cecidit circa an. 1002 (570+432). Annus 1004 tribus cyclis distat ab an. 1193 æræ vulgaris. Cf. Aristoxeni fr. 23 in Fr. Hist. 2, p. 280, ubi paullo aliter statui, quoniam natales Pythagoræ retuleram ad Ol. 48, 1. 486, ex conjectura Bernhardyi, qui hunc computum Eratostheni (fr. 8 p. 200 in Fr. chronol.) attribuit. Quod probare non debebam.

(10) Eutropius dicit Romam conditam esse *Olympiadis sextæ anno tertio* (754-53 a. C.), post Trojæ excidium,

Denique monendum est computum Atticum a nonnullis misceri cum Olympico. Sic Sosibius Laco l. i. Heraclidarum reditum computo Olympico ponit in an. 1091 (5×63 ante Olymp. 1), et ab hac epocha proficiscens computo Attico octoginta annos numerat usque ad excidium Trojæ (1171). Alia miscendi ratione epochæ antetrojanæ computantur a Trojani belli æra Olympica (1217 a. C.), in subsequentibus vero epochis, insertis alicubi annis viginti quattuor, transitus paratur ad computum Atticum qui pendet ab æra Trojana anni 1193. Ejusmodi calculis nituntur quæ in Excerptis Barbaris de Argivorum et Atticorum regum temporibus traduntur.

His præmissis, videamus de epochis historiæ Atticæ. Ac primum quidem apponam unde pateat eas adornatas esse secundum cyclos annorum 63.

1. A diluvio Ogygio usque ad Cecropem regibus Attica caruit per annos 189 sive 3×63 , uti testatur Eusebius in Præpar. Evang. 10, p. 489, per annos 190, ut idem minus accurate dicit in Chron. lib. I, p. 133 ed. Mai et in Cramer. Anecd. Par. 2, p. 137 (1).

2. Cecropidæ et Erechthidæ reges quattuordecim sec. Excerpta Barbara regnarunt annos 441 sive 7×63 . Ex singulis codicis numeris colliguntur anni 443, qui cum reliqua laterculi ratione (quam vide infra) non quadrant. Quare Demophonti pro 35 annis nonnisi 33 anni ex Eusebio adscribendi fuerint.

3. A Cecrope usque ad expeditionem Trojanam vel etiam, licet minus recte, usque ad excidium Ilii numerabantur anni 378 sive 6×63 . Apud Castorem pertinent usque ad annum excidii (1586-1208 a. C.). Similiter apud Eusebium in præfatione p. 9 ed. A. Schœne (Berolin. 1866) legitur: *A Cecrope usque ad captivitatem Trojæ anni CCC[L]XXVIII sec. codd. AP; anni CCC[L]XXVIII sec. cod. B.* In utroque numero excidisse signum L in aprico est. In Canone ex singulis regnorum annis summa colligitur an. 375, cujus rei causam infra videbimus. Sed in ipso etiam Canone computus quem præfatio habet, eo indicatur, quod nomini Cecropis secundi in plurimis codd. adscribuntur anni 44, qui cum reliquis numeris efficerent summam an. 379, dum ipse laterculus nonnisi 40 Cecropis annos recenset. — In Excerptis Barbaris anni 378 pertinent usque ad Menesthei annum decimum quartum, quo sec. Eusebii Canonem suscepta est expeditio Trojana. Sec. Marmor Parium expeditio incidit in Menesthei annum decimum tertium, sive an. 1218 a. C., an. Marm. 954; verum quum pertineat potius ad an. 1217 a. C., componenda erat cum Menesthei anno decimo quarto. Barbari igitur laterculus computo nititur quo sex cycli numerabantur a Cecrope usque ad annum expeditionis 1217, quamquam ipse auctor aliam æram Trojanam (an. 1193) adoptavit. — In Marmore Pario sec. Seldeni editionem Cecropis annus primus est an. Marmoris 1318, qui ab anno excidii Trojani 945 (9×63) distat annis 373. Sed ipse Seldenus fatetur in hac Marmoris parte; quæ nunc deperdita est, literarum

ut qui plurimum minimumque tradunt, CCCXCIV°. Verba postulant ut duæ memorentur æræ Trojanæ, quarum altera fuerit usitatissima illa apud Romanos potissimum scriptores, qua excidium Trojæ ponitur in an. 1184 vel 1183, a. C., 431 vel 430 ante 753. Excidium quod 394° anno ante 753 contigerit (an. 1146 a. C.), a veterum calculis abhorret. At bene res habet, si centenarii numeri signum in Eutropio excidisse statuamus; sic enim duas æras Trojanas 63 annis inter se distantes nanciscimur. Scriptum igitur fuerit: *post Trojæ excidium, ut qui plurimum minimumque tradunt, [C]CCCXCIV° [aut CCXCXXXI°]*. Idem centenarii numeri signum alio loco excidit in Orosio 2, c. 4, ubi: *Anno post everisionem Trojæ CCCXCIV°* (leg. CCCXC[C]IV), *Olympiade autem VI°* (i. e. Ol. 6, 3, ut ap. Eutrop.) *Roma... condita est (753+493=1246)*. Novit sane Orosius (1, 17) vulgarem æram Trojanam (an. 1183), qua ab urbe condita ad Ilium captum anni 430 numerantur. Eundem vero in mythicarum rerum temporibus etiam auctore usum esse, qui annum excidii Trojani posuit 1246, vix est dubium. Sic a Cecrope usque ad Trojani belli vel initium vel finem numerari solent anni $6 \times 63 = 378$; Orosius vero 1, 9 Amphictyonis regnum posuit annis 810 ante Ol. 6, 3. 753=1563 a. C. Quot annos dederit Cranæo et Cecropi non constat quidem, sed tot fere dederit quot apud Eusebium habemus (59). Secundum hæc Cecropis annus 1 foret 1622. Ratio cyclica postulat an. 1624=378 ante 1246. Inde ad Ogygium diluvium Attici numerabant annos 189, adeo ut ab anno 1624 proficiscentes nanciscamur annum 1813, qui an. 753 distat annis 1060, MLX, pro quibus in Orosii editionibus librorum errore legitur MXL.

(1) In Canone diluvium Ogygium notatur ad an. Abr. 260, Cecropis annus primus ad an. Abr. 461. Intercedunt anni 199. Nimirum cycli sex, qui sunt a Cecrope usque ad Troica, Eusebii auctor computavit ita ut exirent in annum excidii Trojæ; computandi vero rectius erant usque ad annum expeditionis. Quo facto pro annis illis 190 nanciscimur annos 189.

elementa adeo detrita fuisse, ut vel perspicillorum usu vix agnosci potuissent. Itaque nullus dubito quin unam literam haud recte Seldenus legerit, et Cecropis annus non fuerit ΧΗΗΗΔΠΙΙΙ, 1318, sed ΧΗΗΗΔΔΙΙΙ, 1323. Sic usque ad Trojæ excidium labuntur anni 378, ut apud Castorem et Eusebium, et non modo annus excidii Trojani, sed primus etiam totius chronici annus cyclis integris ab anno Diogneti archontis distat. Iste Diogneti annus (264 a. C.) nulla re gesta in historiarum annalibus insignis. Quodsi nihilominus auctor Chronici ad hunc annum supputationes suas direxit, propterea hoc fecit quod inde ab Atticorum regum initio usque ad Diogneti archontatum tres cyclos maximos ($3 \times 441 = 1323$) absolvi statuit (*). Qua de re haud dubie monuerat in primis Marmoris versibus, ex quibus præter paucorum verborum ruinas nihil habemus superstes.

4. Ab expeditione Trojana usque ad finem Thymœtæ computabatur anni 63; nam capta Troja est, sec. Hellenicum (fr. 143) Demophontis anno primo, Demophonti vero ejusque successoribus Erechthidis in Eusebii Canone attribuuntur anni 54.

5. Ab anno expeditionis Trojanæ, 1217 a. C., usque ad mortem Codri, 1092 a. C., in Excerptis Barbaris habes annos 126, 2×63 . Eisdem annos 126, sed ab excidio Trojæ exputatos, præbet Castor. Consequitur eos, qui ab expeditione Trojana usque ad finem Erechthidarum 63 annos numerabant, alteros 63 annos dedisse Nelidis regibus, Melantho et Codro. Pro hisce annis 63 cur in Eusebio et Exc. Barb. nonnisi 58 anni ponantur, videbimus infra.

6. Archontibus perpetuis Eusebius lib. I, p. 130 tribuit annos 315, 5×63 . In Canone sunt anni 316.

7. Archontes perpetuos et septem archontes decennales a nonnullis ita compositos esse, ut conjunctim sex cyclos sive an. 378 complerent, patet e Castore, qui ita rem adornavit ut essent :

$$\begin{array}{r} \text{archontum perpetuorum anni } 308 = 5 \times 63 - 7 \\ \text{archontum decennialium anni } 70 = 63 + 7. \end{array}$$

Nam quod in codice Eusebii pro numero CCCVIII exaratur CCCVIII, apertum est vitium.

8. Archontes septem decennales cum antecedentibus historiæ Atticæ epochis ita a nonnullis junctos esse, ut summa conflaretur annorum 882, sive duorum cyclorum maximorum (2×441), liquet e numeris Castoreis, necnon ex Joanne Antiocheno (fr. 13 in Fr. H. 4, p. 547), ubi codex vitio manifesto habet : ἐπράττει τὰ πάντα ἔτη 285' (982) pro ἔτη 286' (882).

Quamvis igitur regum et archontum laterculi qui ætatem tulerunt, in diversas quique partes abeant, tamen comparatione docemur eos omnes e fundo communi profectos esse, in quo insigniores historiæ Atticæ epochæ ratione cyclica ita definiabantur ut inde a Cecrope usque ad Charopem archontem cycli tredecim sive anni 819 colligerentur (**) hunc in modum distributi :

(*) Nescio an similis generis fuerit Chronicon græcum marmori inscriptum, cujus fragmentum repertum in agro Romano. Vid. Henzen, *Eine neuentdeckte griechische Zeitafel*, in *Rhein. Museum, Jahrgang*, IX, p. 161-178 (an. 1853). In hoc chronico res supputantur ab an. 16 p. C. Pars servata usque ad Solonis tempora pertinet; deperdita quousque processerit, haud liquet. In averso marmoris latere ἀνάγνωσον exstat. Equum ducit vir inermis. Post hunc viri armati incedunt habitu placido. Dein alius equi caput conspicitur. Vestitum virorum nonnullorum orientalem esse censet Garucci Neapolitanus, monente Henzenio. Conjecerim representari Æneæ adventum in terram Latinorum. Advenisse autem Æneas dicitur post captum Ilium anno tertio sive 1181 æræ communis, qui foret marmoris annus 1197 ($1181 + 16$) = 19×63 . Ab Ilio autem capto (1184) usque ad an. 16 p. C. duodecim complentur sæcula, sive tot annos quot Romam duraturam esse Varronis ætate vates Etruscus prædixerat (Censorin. 17, 15).

(**) Sponte intelligitur nullam hoc loco rationem habendam esse computi adulterini, ex quo Cecropis annus primus est 2162 a. C., sive 22×63 ante Olymp. 1, apud Clementem, ut supra monui.

		A. C.	A. C.
		Sec. comput Atticum.	Sec. Troj. æram Olympicam.
Regum solitudo.	Ogygium diluuium.	1760	1784
	189 = 3 × 63.		
Cecropidæ.	Cecrops.	1571	1495
	378 = 6 × 63.		
	Expeditio Trojana.	1193	1217
	63.		
Nelidæ.	Melanthus.	1130	1154
	63.		
	Medon.	1067	1091
Archontes perpetui.	315 = 5 × 63.		
	Charops.	752	776
Archontes decennales.	70.		
	Creon.	682	706

Hoc computi Attici quasi *πρωτότυπον* in Eusebio, Castore, Excerptis Barbaris et Marmore Pario compluribus modis variatum est. Variati autem computi causæ ex eo repetendæ sunt

1. Quod nonnulli belli Trojani æræ Atticæ (1193) substituerunt æram Olympicam (1217).
2. Quod cycli sex, qui sunt a Cecrope ad Troica, non computantur ab anno expeditionis Trojanæ (1193), sed ab anno excidii urbis (1184 vel 1183), idque ita ut aut summa annorum 819 decem vel novem annis minuatur, aut, servandæ rationis cyclicæ causa, totidem anni in posttrojanis temporibus addantur.
3. Quod nonnulli duos computos miscent, priores epochas secundum Trojæ æram Olympicam computantes, deinde vero insertis annis viginti quattuor ad computum Atticum transeunt.
4. Quod decennialium archontum tempus, quod a temporis spatio cyclis definito excludebatur, et ipsum in computum cyclicum recipiunt, adeo ut a Creonte ad Cecropem sint anni 882 (2 × 441). Quo facto in antecedentibus epochis vetus computandi simplicitas turbatur.
5. Quod septem archontum decennialium annos alii septuaginta, alii nonnisi sexaginta octo fuisse statuunt.

Qui disertis verbis archontum decennialium tempus produunt, Eusebius, Barbarus, Castor et Vellejus 1, 8, annos septuaginta iis assignant; at fuisse qui aliter statuerent, e Nicolao Damasceno (in Fr. H. 3, p. 386) liquet, quippe qui Hippomenem propter facinus in filiam commissum magistratu excidisse perhibet. Hoc vero accidisse post exactum muneris annum octavum, adeo ut archontum anni 68 colligantur, propterea statuendum est quod in Marmore Pario Creontis annus non est an. 682, sed 684 a. C. (*), et quod Nelidis regibus a nonnullis pro 63 annis dantur an. 58 sive 63-5, qui respondent archontum annis 68 sive 63+5; scilicet quinque annis qui in archontum tempore cyclum excedebant, demti sunt Nelidarum cyclo, ut summa annorum cyclicæ conservaretur. Eodem denique pertinere videbimus quod Pausanias in archontum decennialium tempore quinque annis a vulgari computo discedit.

(*) Eodem refero quod apud Euseb. Chron. lib. I, p. 138 Mai. legitur: *Et primus quidem annus princeps fuit Creon vicesima quarta Olympiade* (Ol. 24, 1=684 a. C.). Idem sane in Canone Creontem ponit in an. Ol. 24, 3. 682; at inde haud sequitur eundem etiam libro primo minus accurate significari, quum sæpius liber primus a Canone dissentiat. Sic supra jam vidimus de Cecropidarum annis alia libro primo, alia in Canone exhiberi. Africanus ap. Syncellum p. 212, 2 et in Exc. Barbaris Creontis annum 883, inter 684 et 682 medium, selegit, eumque secuti sunt Clinton et Fischer in tab. chron. Quo quidem conciliandi studio nihil nos lucratur, et veteres computi obscurantur. De aliorum sententiis ab Africano ap. Sync. allatis, ex quibus Creontis annus est aut Ol. 19, 1. 704 aut Ol. 25, 1. 680, videbimus postea.

Eusebii et Castoris et Barbari canones computo nituntur, quo tempus archontum decennialium cum antecedentibus historiæ periodis ita junctum erat, ut a Cecrope usque ad Creontem anni 882 sive duo cycli maximi conficerentur. Itaque quum archontum dec. anni 70 aut 68 cyclum excederent annis septem aut quinque, totidem anni aut archontibus perpetuis (ut ap. Castorem), aut Nelidis (ut ap. Euseb. et Barb.) aut Cecropidis demendi erant. Auctor vero ex quo Eusebianus regum catalogus derivatus est, a vetere computo eatenus recessit quatenus primos sex cyclos, qui a Cecropis anno primo usque ad *initium* belli Trojani (1193) pertinebant, ad *finem* usque belli (1184) numeravit, adeo ut a Cecrope ad Creontem non amplius essent anni 882, sed an. 873. Totidem etiam e Canone Eusebiano colliguntur, quamquam non ad amussim singula exacta sunt, quod quidem apud senioris ævi Chronicón scriptores, quos interior harum computationum ratio latebat, nemo mirabitur. Computavit Eusebius hunc in modum :

Cecropidæ	1555	—	1127 a. C., an.	429; debet	432.
Nelidæ	1126	—	1069.	58; . . .	56 (63—7)
Arch. perp.	1068	—	753.	316; . . .	315
Arch. dec.	752	—	683.	<u>70</u> ; . . .	<u>70</u> (63+7)
Creon	682			<u>873</u>	<u>873</u>

Videlicet laborat Canon eo quod archontibus perpetuis attribuit annos 316 pro 315 (5×63), quot recte exhibentur Eusebii libro primo. Deinde si Nelidis dantur anni 58 (63—5), archontibus decennialibus dandi erant anni 68 (63+5), ita ut Creontis annus esset 684, Ol. 24, 1, uti legitur libro primo; sin his dare voluit annos 70 (63+7), Nelidis dandi erant 56 (63—7). His igitur vitiis quum accidisset ut abundarent anni tres, eos detraxit Cecropidis, quibus pro annis 432 (441—9) dedit 429, ita ut usque ad annum capti Ilii non essent 378 (6×63), uti recte dixerat libro primo, sed 375, et annus capti Ilii non esset 1184, sed 1181.

Reges Cecropidæ.	An.	Abr.	A. C.	
1. Cecrops I.	50		461 1555	
2. Cranaus	9 59		511 1505	
3. Amphictyon.	10 69		520 1496	
4. Erichthonius.	50 119		530 1436	
5. Pandion I.	40 159		580 1436	
6. Erechtheus	50 209		620 1396	
7. Cecrops II.	*40 249		670 1346	44 in titulo.
8. Pandion II.	25 274		710 1306	
9. Aegeus	48 322		735 1233	
10. Theseus.	30 352		783 1231	
11. Menesthei an.	1 353		813 1203	
	11 363		823 1193	[Exp. Troj.]
	14 366		826 1190	Exped. Troj.
an. ultimus.	23 375		835 1181	Troja capta.
12. Demophon.	33 408		836 1180	(anno 379 sec.
13. Oxyntes	12 420		369 1147	lib. prim.).
14. Aphidas	1 421		881 1135	
15. Thymætes	8 429		882 1134	
<hr/>				
Reges Nelidæ.				
1. Melanthus	37		890 1126	
2. Codrus	21 58		927 1039	
<hr/>				
Archontes perpetui.				
1. Medon.	20		948 1068	
<hr/>				
2. Acastus. 36 56 968 1042				
3. Archippus 19 75 1004 1002				
4. Thersippus. 41 116 1020 993				
5. Phorbas *31 147 1064 952 30 sec. p. 130.				
6. Megacles. 30 177 1095 921				
7. Diognetus. 28 205 1125 891				
8. Pherecles. 19 224 1153 863				
9. Ariphton. 20 244 1172 844				
10. Thespius 27 271 1192 804				
11. Agamestor 20 291 1219 797				
12. Aeschylus an. 1 292 1239 777				
an ultim. 2 293 1240 776 Olymp. I. 1				
an ultim. 23 314 1261 751				
13. Alcæon. 2*316 1262 754 315 sec. p. 139.				
<hr/>				
Archontes decennales				
1. Charops 10 1264 752 Ol. 7, 1.				
2. Aesimides. 10 20 1274 742				
3. Clidicus. 10 30 1284 732				
4. Hippomenes. 10 40 1294 722				
5. Leocrates. 10 50 1304 712				
6. Apsander 10 60 1314 702				
7. Eryxias. 10 70 1324 692				
<hr/>				
Creon. 1334 682 Ol. 24, 3.				

CANON CASTORIS.

Castor in Chronicis ubique utitur Trojani belli æra Olympica (1217-1208), et in cyclis supputandis ab excidii anno 1208 profiscitur. De Athenarum regno numeros Castoreos Eusebius libro primo (p. 134 Mai) ita tradidit, ut uno anno ab iis quos computi ratio postulat, recedant (*):

Cecropidæ	an.	450,	debebat	451	}	504 (8 × 63)
Nelidæ.		52. . . .		53		
Arch. perp.		309. . . .		308	}	378 (6 × 63)
Arch. dec.		70. . . .		70		
		881		882		(2 × 441)

Jam quum a Cecrope usque ad captum Ilium (1208) anni 378 numerandi sint, computus Castoris ita habet :

An. 1. a. C.	1586	}	378 (6 × 63.)
	1209		
Cecropidæ an. 451.	378	}	63
	379		
	441		
Nelidæ an 53.	442	}	10
	445		
	451		
Arch. perp. an. 308.	452	}	63
	452		
	1135		
Arch. dec. an. 70.	504	}	53
	1033		
	505		
Creon.	1082	}	308
	812		
	775		
	774	}	70
813			
774			
	882	}	378 (6 × 63.)
	705		
	883		
			704 sive Olymp. 19, 1.

Novit hunc computum Africanus, ex quo Syncellus p. 212, B tradit nonnullos Creontis annum assignasse Olympiadi 19. Ex eodem Africano Eusebius hauserit. Quodsi quis Castoris computum ad Atticam Trojæ æram transtulit et anno 1208 annum 1184 substituerit, omnia 24 annis inferiora evadunt et Creontis annus est 680, sive Olymp. 25, 1. Fuisse vero qui ita statuerunt, idem Africanus l. l. testatur. Ceterum vides Castorem, quamvis priores sex cyclos usque ad *excidium* Trojæ numeraverit, sicut Eusebius, nihilominus summam cyclicam annorum 882 eo conservasse, quod in posttrojanis temporibus decem annos adderet, Cecropidis pro 441 annis tribuens annos 451.

Si quis illum computum Atticum, quem tanquam *πρωτότυπον* supra posui, ad æram Olympicam transferat, Ogygii diluvii et Cecropis et Charopis epochæ ab annis 1760. 1571. 752 transponendæ sunt in annos 1784. 1595. 776 a. C. Ac fuisse qui diluvium Ogygium an. 1784 accidisse statuerent, licet probare. Eodem enim anno contigisse credebatur quo exitus Judæorum, qui refertur ad initium dynastiæ XVIII regum Ægyptiorum. Jam si excidii Trojæ annum ponamus 1184 a. C., Menæ annus primus, qui ab illo erat 4421^{mus} (Cf. supra p. XXXVI), est 5604 a. C., dynastiæ vero I-XI regnarunt an. 2300, dynastiæ XII-XVII, sec. Exc. Barbara, an. 1520; igitur initium dynastiæ XVIII et exitus Judæorum et diluvium Ogygium pertinent ad annum 1784 (5604-3820) (**).

(*) Longius recedunt qui in Canone Euseb. ad Abr. an. 885 p. 56 ed. Schæne exhibentur anni 449 et 58 pro 450 et 52.

(**) Ab hoc anno 1784 (1008 ante Ol. 1) non multum recedit Africanus, qui computum græcum ad suam chronologiam Judaicam deflectens Ogygium diluvium accidisse statuit an. 1796 sive 1020 ante Ol. 1 (an. 1797 sec. Exc. Barb.). Syncellus p. 63, C (p. 121 ed. Bonn.): Οὐλοῦν τῶν α κ' ἐτῶν τῶν μέγρι πρώτης Ὀλυμπιάδος ἀπὸ Μωυσεώς τε καὶ Ὀγύγου ἐκκειμένων, πρώτῳ μὲν ἔτει τὸ πάσα καὶ τῶν Ἑβραίων ἔξοδος ἢ ἀπ' Αἰγύπτου, ἐν δὲ τῇ Ἀττικῇ ὁ ἐπὶ Ὀγύγου γίνεται κατακλυσμός· καὶ κατὰ λόγον τῶν γὰρ Αἰγυπτίων ὀργῆ θεοῦ χαλάσαι τε καὶ χειμῶσι μαστιζομένων εἰκὸς ἦν μέρη τινὰ συμπάσχειν τῆς γῆς, ὅτε Ἀθηναίους τῶν αὐτῶν Αἰγυπτίους ἀπολαύειν εἰκὸς ἦν, ἀποίκους ἐκείνων ὑπονοουμένων... Ταῦτα ὁ Ἀφρικανὸς ἐν τῷ τρίτῳ λόγῳ φιλαληθῶς καὶ ἐμμελερτύως ἱστοῶν κτλ. Eusebius Pr. Ev. 10, 10, p. 489: Ἀπὸ Ὀγύγου, ἐπ' οὗ γέγονεν ὁ μέγας... κατακλυσμός, Φερωνέως Ἀργείων βασιλεύσαντος, μέγρι πρώτης Ὀλυμπιάδος..

Quod attinet Charopis epocham ab an. 752 sive Ol. 7, 1 ad an. 776 sive Ol. 1, 1 translata, monere liceat haud casu fortuito fieri, ut Charopis annus sit etiam annus Romæ conditæ, urbis autem origines ab aliis Olymp. 7, 1, ab aliis Olymp. 1, 1 adscriptas esse (Vid. infra).

CANON BARBARI.

In Excerptis Barbaris duo computi miscentur. Quamvis ipse Barbari auctor Atticam belli Trojani æram (an. 1193) adoptaverit, fonte tamen usus est, in quo regum tempora secundum æram Olympicam (an. 1217) supputati erant, deinde vero, ut ad Atticum computum transitus fieret, archontum perpetuorum tempus 24 annis auctum est. Igitur a Cecrope ad Creontem esse debent anni $882+24=906$ (1590-685 a. C.), quorum loco Barbarus collegit annos 907 (1590-684), uno anno aberrans. Similiter in singulis epochis quibusdam ab accurato computo paullulum recedit, hunc in modum :

	Cecropidæ	1590 — 1150 a. C. an.	441
	Nelidæ	1149 — 1192.	58
	Arch. perp.	1191 — 754.	338
	Arch. dec.	753 — 684.	70
	Creon	683	907
Debebat vero :	Cecropidæ	1590 — 1150 a. C. an.	441
	Nelidæ	1149 — 1192.	58 (63—5)
	Arch. perp.	1191 — 753.	339 (5×63+24)
	Arch. dec.	752 — 685.	68 (63+5)
	Creon	684	906

Ceterum regum et archontum laterculum ita habet :

ἔτη συνάγεται .ακ'... Ταῦτα γὰρ οἱ τὰ Ἀθηναίων ἱστοροῦντες Ἑλληνικός τε καὶ Φιλόσοφος οἱ τὰς Ἀθηναίων οἱ τε τὰ Σύρια Καστωρ καὶ Θάλλος, καὶ Διόδωρος Ἀλέξανδρος τε ὁ πολὺστον καὶ τινες τῶν καθ' ἡμᾶς ἀκριθέστερον καὶ τῶν Ἀττικῶν ἀπάντων. Eusebius haud dubie abusus est Africano, qui de Ogygis epocha variorum scriptorum ab Eusebio memoratorum sententias varias pro more suo commemoraverit. Tantum vero abest ut scriptores illi de diluvio Ogygio in an. 1796 ponendo consenserint, ut eorum ne unum quidem hunc annum, quippe qui a Græcis computis prorsus alienus sit, exputasse crediderim. At bene nosti morem Ecclesiasticorum, qui ut fidem verbis suis adstruant, testium nomina autō τῷ θυλάκῳ temere effundere solent. Thallus Ogygem Beli Assyrii æqualem et annis 322 τοῦ Διακοῦ πολέμου προγενέστερον fuisse statuit (v. Fr. Hist. 3, p. 518). Castor ὁ τὰ Σύρια, in *Assyriorum* chronologia Ogygem Beli æqualem non annis 1020, sed, sicuti Varro, mille trecentis ab Olympiade prima disjunxit. Quodsi ab hoc distinxit Ogygem Atticum, 189 annis ante Cecropis epocham ponendum, hic ponendus erat in an. 1775. Hæc quæ ita sint, patet auctoritatem loci Eusebiani esse nullam.

			A. C.	
<i>Cecropidæ.</i>				
1. Cecrops.....	50		1590	
2. Amphictyon.....	40	90	1540	
3. Erichthonius.....	10	100	1500	
4. Pandion I.....	50	150	1490	
5. Erechtheus.....	40	190	1440	
6. Cecrops II.....	53	243	1400	
7. Pandion II.....	43	286	1347	
8. Aegæus.....	48	334	1304	
9. Theseus.....	31	365	1256	
10. Menesthei an.....	1	366	1225	
.....	9	374	1217	
.....	13	378	1213	
.....	14	6 × 63		
.....	14	379	1212	
..... an. ultimus.	19	384	1207	
11. Demophontis an..	1	385	1206	
.....	14	398	1193	
.....	24	408	1183	
..... an. ultimus.	33*	417	1174	
12. Oxyntas.....	14	431	1173	
13. Aphidas.....	1	432	1159	
14. Thymoetas.....	9	441	1158	
		7 × 63		
<i>Nelidæ.</i>				
1. Melanthus.....	37	478	1149	
2. Codrus.....	21	499	1112	
<i>Archontes perp.</i>				
1. Medon.....	20	519	1091	
2. Acastus.....	39	558	1071	
3. Archippus.....	40	591	1032	
4. Phorbas.....	33	632	992	
5. Megacles.....	28	659	959	
6. Diognetus.....	28	687	931	
7. Pherecles.....	15	702	903	
8. Alciphron.....	22*	724	888	
9. Thespias.....	40	764	866	
10. Agamestor.....	26	790	826	
11. Thersippus.....	23	813	800	
12. Aeschylî an.....	1	814	777	
.....	2	815	776	
..... an. ultim.	[14]	827	764	
13. Alcmaeon.....	10	837	763	
<i>Archont. dec.</i>				
1. Charops.....	10	847	753	
2. Aesimides.....	10	857	743	
3. Clidicus.....	10	867	733	
4. Hippomenes.....	10	877	723	
5. Leocrates.....	10	887	713	
6. Apsander.....	10	897	703	
7. Eryxias.....	10	907	693	
Creon arch. an.			683	
				« Anno 208* egressionis primus in Athenis regnavit Cecrops. »
				Exitus Judæorum sec. Barb. pertinet ad 1797 (ad 1796 sec. African. ap. Sync. et Euseb.). — Belli annus I sec. Barb. est 2157 a. C., qui a Cecropis anno I distat annis 567 sive 15 × 63. — Exitus Judæorum componitur cum Leucippi Sicyoniorum regis anno 43. Ab Aegialei anno I (2111 a. C., 1008 (16 × 63) ante reditum Heraclidarum anni 1103 sec. Barbar.) usque ad an. 1796, cui Africanus reditum H. et exitum Jud. assignat, labuntur anni 315 (5 × 63).
				An. 1217 est expeditionis Trojanæ quæ incidit in Menesthei annum 14 (Cf. Canon Eusebil). In Barb. quum Nelidis pro 63 annis dentur 58, Cecropis anno I ab 1595 ad 1590, Menesthei annum 14 ab 1217 ad 1212 descendit. Recte vero sec. veterem computum usque ad Menesthei annum 14 colliguntur anni 378 sive 6 × 63.
				« A Solis ('Ιλιου) devastatione ad Ol. I anni 407. » Barb. Pro 33 in Barbaro legitur 35. Dedi 33 ex Eusebio; nam in uno alterove regno duobus annis erratum esse debet. .
				« A Cecrope ad Codrum anni CCCCXCIX (CCCCXCII vgo). »
				1091 = 2 × 63 post 1217; 5 × 63 ante Ol. I.
				Pro XXII legitur XXX. Mutavi ex Eusebio
				« Aeschylî anno secundo prima Olympias. Colliguntur vero ab initio regni Cecropis in primam Olympiadem anni octingenti XIV. » Aeschylî annorum numerus excidit.
				684. Ol. 24, 1 « Et cessavit regnum Athineorum in Olymp. 24. Fiunt vero omnem Athineorum fortitudinem (γίνεται δὲ πᾶν τὸ ἄθ. κράτος) a Cecrope usque Oxurium (ὡς Ἐρωτίου) anni nongenti septem. » Cf. Malelas p. 72, 12: Κατελύθη ἡ βασιλεία τῶν Ἀθηναίων κρατίσασα ἐτη 24', καθὼς Ἀφρικανός... ἐξέθετο.

In singulorum regnorum annis Barbarus ab Eusebio multum recedit. Inter reges nullum habet Cranaum (sicut neque Cranaum neque Amphictyonem novit Herodotus 8, 44), attamen non excidisse hujus regis nomen, ex annis Cecropidis attributis colligitur. In posttrojanis temporibus bis mutavi numerum ex Eusebio, ut quæ flagitabatur summa annorum conficeretur; nam de summa annorum 907 et de primo anno Cecropis 1590 omnem dubitationem præcidunt ea quæ ad Cecropis annum primum et Æschyli annum secundum adscribuntur et quæ ex Africano tradidit Malelas (*).

MARMOR PARIUM.

Marmor Parium Trojæ æra Olympica utitur. Cycli priores sex numerantur usque ad excidii Trojani annum 1209 (deb. 1208). De singulis regnis antetrojanis ubique fere auctor cum Eusebio fecisse debet. Ab excidio Ilii usque ad Charopem archontem numerandi erant an. 457 (1209-752), qui quomodo distributi fuerint, ex ipso Chronico non patet, veri tamen simillimum est Cecropidis posttrojanis datos esse annos 54, uti est apud Eusebium, adeo ut omne Cecropidarum tempus sit annorum 432 (441-9). In sequentibus ut transitus fieret ab æra Olympica ad Atticam, inserendi erant anni 25 (quoniam tot anni sunt inter 1209 et 1184), quos auctor Marmoris, sicuti Barbarus, inseruerit: annis archontum perpetuorum. Quo concesso, sequitur Nelidis relinqui annos 63 sive cyclum integrum, atque archontum decennialium tempus a computo cyclico exclusum esse. Igitur quum Troja sec. Marm. capta sit an. 1209, anni epocharum ita habebunt:

Cecrops . . .	1587	}	432
Melanthus . . .	1155		
Medon . . .	1092	}	63
Charops . . .	752		
Creon . . .	684	}	340 (5 × 63 + 25).

Sin accuratius Trojam captam posueris in an. 1208 (**), numeri sunt: 1586. 1154. 1091. 752.

(*) Hæc non monuissem nisi aliter prorsus statueret J. Brandis in Dissertatione *De temporum græcorum antiquissimorum rationibus*, (Bonn. 1857) p. 12 sqq. Is enim supplendo et mutando et transponendo efficit ut pro 907 colligantur anni 922 et Cecropis annus primus non sit 1590 sed 1606. A Cecrope usque ad Menesthei finem colligit annos 397, inde ad finem Thymætæ 59, inde usque ad Charopem 396. Hæc sic constituta sunt eum in finem, ut additis annis 189, qui a Cecrope ad Ogygis diluvium numerabantur, nansiscamur fere annum 1796, quem Ogygio diluvio vindicavit Africanus ap. Syncellum et Eusebium loco supra laudato. Ac quoniam in diversissimorum scriptorum cumulo, quos omnes ita computasse Eusebius hariolatur, etiam Hellanicus et Philochorus recensentur, Brandis laterculum, quale ipse confecit et Barbaro obtrusit, pro Hellanici computo venditare conatur. Epochæ igitur ex ista opinione ita habent:

Ogyges . . .	1794	}	189
Cecrops . . .	1605		
Capta Troja . . .	1209	}	396 (pro 397).
Melanthus . . .	1149		
Charops . . .	753	}	60 (pro 59).

Rationem fictæ hujus computationis Brandisius in lusu lepidissimo positam esse vult, quo a Cecrope ad Ilium captum iidem sint anni 396 qui, interjecto sexaginta annorum spatio, deinceps numerentur a Melantheo ad Charopem. Quantum ego video, fecerunt veteres, quod nos quoque facimus, sc. incertioris memoriæ spatia majora rotundis sive eyclieis annorum numeris definiunt; neque quidquam est cur meris ludibriis indulgentes præter omnem rationem ineptias iis æffingamus. Ceterum ut istos numeros Brandis obtineret, primum post Cecropem intulit Cranaum eique novem annos ex Eusebio dedit; deinde Menesthei annos 19 mutavit in 23 et Alcmaeonis annos decem in duos transformavit ex Eusebio. His vero commissis, quum Olympias 1 ad Æschyli annum secundum referri non posset, Thersippo annos 14, Æschylo autem 23 dedit. « Quæ omnia, ait, certissima sunt, quippe quæ duplici summa annorum 814 et 907, quam excerptor computavit, comprobantur. [Quo tandem pacto? nam Brandis hos numeros flocci fecit]. Apparet enim ea menda non interpretis barbari, sed codicis esse, quem Scaliger adhibuit. » Quibus refellendis immorari non est operæ pretium. Similiter vero per omnem Græcorum chronologiam mirum in modum Brandisius debacchatus est.

(**) Loci quibus uno anno Marmor a genuino computo aberrat, haud pauci in Chronico occurrunt. Bœckhius censet auctorem modo numerum epochæ alicui adscriptum a Diogneti anno detraxisse (uti par erat), modo unum annum ei addidisse. Ego locis, quibus uno anno erratur, eandem negligentiam causam subesse credere malim atque illis, quibus duobus vel tribus annis in tempore historiæ luce claro auctor a vero recedit.

684. In hoc computo Marmoris annus 813 (1077 a. C.), quo Neleus colonias Ionicas deduxisse traditur (ep. 27), Medontis annus est decimus sextus, cujus loco lapicidæ sphalmate exaratum legitur Μενισθέως τρισκαδικαίου έτους, quæ verba ex antecedentibus, ubi epocha expeditionis Trojanæ memoratur, perperam repetita sunt, uti recte monuit Palmerius. Bœckhius verba τρισκ. έτους servavit, satis habens pro Μενισθέως scripsisse Μέδοντος. Tum vero Medontis annus primus foret 1189 et anni isti viginti quinque, qui in posttrojanis supplendi erant, partim inter archontes, partim inter reges antecedentes distribuendi forent. Quod quum artificiosius sit, parum mihi probatur.

COMPUTI IRRATIONALES.

Videmus eos qui archontum decennialium annos 70 vel 68 in computum cyclicum receperunt et a Creonte ad Cecropem 14×63 annos numerarunt, Cecropis epocham septem vel quinque annis inferiorem posuisse quam ponenda erat ex vetere computo, quo 13×63 anni erant a Charope ad Cecropem. Sic v. c. vetus Cecropis annus 1571 (13×63 ante 752) evasit annus 1566 vel 1564, si quis 14×63 annos exputavit inde a Creontis anno 684 vel 682.

Jam vero supra exemplis probavimus existitisse falsam aliquam chronologiam, qua archontum et rerum gestarum tempora septem vel quinque annis justo antiquiora ponerentur. Vitiosi hujus computi origo sponte cuique sese offert. Repetenda scilicet ex eo est quod cyclos illos quattuordecim non computabant a Creontis anno, sed a vetere epocha Cecropis. Igitur quum calculus subducendus esset hunc in modum

$$682 + 882 = 1564 \text{ annus 1 Cecropis,}$$

illi, permutato termino a quo, calcularunt :

$$1571 - 882 = 689 \text{ annus Creontis (**).}$$

In hac computatione fieri potuit ut una cum archontum annis etiam æra belli Trojani eodem septem vel quinque annorum numero a justa sua sede dimoveretur, et v. c. ab anno 1193 in annum 1200 transmigraret. Ejusmodi æram (1200-1191) suppeditat Vellejus 1, 8 qui Romanam conditam esse dicit Ol. 6, 3. 754-53 a. C. post Trojam captam annis 437.

DE ANNO ROMÆ CONDITÆ.

Ceterum ex Charopis archontis epocha, quæ in Attica chronologia primas partes tenet, plurima etiam eorum pendunt quæ de anno conditæ Romæ urbis ferebantur. Hæc enim aperte a græcis chronologis profecta sunt, neque explicari ratione probabili possunt, si quis græcam chronologiam a cæcis Romanorum temporibus procul habendam esse cum Mommsenio opinetur. Nituntur συγχρονισμῶν chronologiæ mythicæ simplicitati accommodatissimo : primus rex cum primo archonte decenniali, ultimi regis expulsio cum expulsionem Pisistratarum componitur. Computi vero varietas quæ de Romuli epocha apud Romanos scriptores obtinet, ea est quæ de Charopis anno primo occurrit vel ex legibus chronologiæ Atticæ interpretationem habet facilem.

1. Secundum genuinum computum Atticum Charopis archontis et Romuli regis annus primus ponitur uno cyclo maximo post expeditionem Trojanam (1193-441; 1184-432) sive Olymp. 7, 1. 752-751, et Roma condita est Palilibus sive d. 21 Aprilis an. 751. Hæc Urbis æra, quam Cato, Dionysius, Apion, Eusebius, Solinus adoptarunt, quamvis non sit usitatissima, tamen quatenus computum simplicissimum reddit, ceteris præferenda foret. Quodsi nonnulli, ut Polybius et Cornelius Nepos, pro anno 751 ponunt an. 750, id ex eo derivandum videtur quod in calculis subducendis auctores hujus computi ab anno 1183 proficiscuntur, aut quod urbis annum primum a potiori posuerunt eum, ad quem decem menses anni Olympici pertinent.

(**) Similiter aliæ computationes irrationales locum habere poterant, prout quis summam annorum, quæ a Cecrope ad Creontem pertinens in variis computis varia erat, a Cecropis epocha aliqua numeravit quæ ab hæc annorum summa aliena erat.

2. Jam si belli Trojani æræ Atticæ (1193) substitueris æram Olympicam (1217) viginti quatuor annis ab illa distantem, anno 752 correspondet annus 776, Ol. 1, 1, quo Romam conditam esse tradunt schol. Vatican. Eurip. Troad. 330: Τινές φάσι καὶ τὴν Ῥώμην καὶ τὴν Καρχηδόνα (*) ἐπὶ τῆς πρώτης Ὀλυμπιάδος κτισθῆναι, et auctor Syncelli p. 262: ... ἀπὸ μὲν πρώτης Ὀλυμπιάδος καὶ αὐτῆς ἀρχομένης, καθ' ἣν Ῥωμύλος Ῥώμην κτίζει (**). Hæc quum ab iis quæ usu apud Romanos recepta erant, longe recedant, vulgo ne commemorantur quidem, quamquam ad perspicuendas variorum computorum rationes magni momenti sint.

3. Olympica belli Trojani æra Castor quoque utitur, ita tamen ut cycli semper computentur ab anno excidii 1208. Quare Romæ conditæ annus non est 1217—441=776, sed 1208—441=Ol. 3, 2. 767-766 a. C, uti colligimus ex Eusebio p. 21, 7 Mai, qui Castorem refert Romam conditam dixisse annis 704 (244+460) ante annum M. Valerii Messalæ et M. Pisonis, qui consulatum gessere *Theophimo* (ἐπὶ Θεοφίμου aut Θεοφίλου?) *archonte Athenis* (***). Consulatus initium pertinet ad

(*) Ad correspondentem annum 752, Olymp. 7, 1 Carthaginis origines refert Apion ap. Joseph. C. Ap. 2, 2 (Fr. Hist. 3, p. 509, fr. 3).

(**) Quemadmodum Romæ et Carthaginis initia, sic etiam initium regni Macedonici ad Olymp. 1, sive 776 a. C refertur ap. Syncell. l. l. et in regum laterculis apud Euseb. p. 170 et p. 255. Caranus igitur Heraclida regnum suscepit 5×63 annis post reditum Heraclidarum anni 1091 (1217-126). Sec. alios regum Mac. Catalogos in Canone Eusebii Carani annus primus est 812, i. e. 5×63 post reditum Heraclidarum anni 1127 (1217-90). Vide Porphyrii fr. in Fr. hist. 3, p. 693. Alios de his aliter statuuisse ex discrepantia testimoniorum, quæ sunt de ætate Phidonis, qui frater Carani erat, colligitur. Sic v. c. in Marm. Par. ep. 30 Phidon ponitur in Marmoris anno 630 (894 a. C.) sive 5×63 post excidium Trojæ (an. Marm. 945, a. C. 1209).

(***) Corrupta esse quæ Eusebius de Castoris computo tradit, et ita mutanda videri ut Castor faciat cum Diodoro, quippe qui Castore usus esse videatur, quoniam Diodorus sicuti Castor annos 244 regibus tribuat, præter rationem opinatur Collmann *De Diodori fontibus*, p. 40 (Lips. 1869). Ex quoniam auctore Diodorus fastos suos consularos petiverit, dictu difficile. De Castore non posse cogitari vix est quod moneatur. Apollodorum singulorum annorum consules in metrico suo chronologiæ compendio recensuisse per est improbable. Porro dum Apollodorus eo peccare solet quod res ponit septem annis ante quam poni deberent, in contrariam partem peccat is qui Diodoream consulum seriem confecit; nam consules qui apud Livium sunt annorum 486-375 a. C., in Diodoro ad annos Atticos 480-367 pertinent (Vid. Th. Mommsen *Röm. Chronol.* p. 125). Roma sec. Diodorum ap. Syncell. condita Ol. 7, 2. 751-50; reges regnarunt annis 244; Sp. Cassius et Proculus Virginius, qui sec. æram Varronianam ap. Liv. consules erant reipublicæ anno vicesimo quarto sive 486 a. C., ap. Diodorum magistratum gessere Ol. 75, 1. 480. Denique Roma a Gallis capta sec. Diodor. an. 387, non vero an. 390. Jam si anni Romani et anni Attici differentiam missam feceris, incongrua hæc hunc in modum digerenda videntur. Rerum Romanorum narrationem Diodorus sumsit ex auctore, qui Romam conditam dixit an. 750, indeque ad Romam a Gallis captam (387) numeravit annos 363, quot Livius sec. æram Varr. numeravit ab anno 753 ad 390. Ex alio fonte adsciti sunt fasti consulares, quibus, ut cum Mommsenio censeo, hæc subest computatio:

an. 747 a. C. Roma condita ex æra Fabii.

244 anni regum ex æra Varr. (753-509).

an. 503 a. C. consulum annus 1.

480 consulum annus 24tus; sec. æram Varron. an. 486 a. C.

Fasti igitur e mixtis Fabiano et Varroniano computis temere conflati sunt, iisque inepte jungitur rerum narratio, in qua chronologica ex tertio computo pendet. Reliqua quæ huc pertinent, nunc nihil curo.

Pauca subjungere liceat de auctore, ex quo Diodorus et hinc Eusebius, p. 168 ed Mai, tempora gentium recenset quæ inde a Trojæ excidio usque ad Xerxis in Europam transitum maris imperium tenuerint. Diodorum sua petiisse e Castore, coætaneo natu majori, quippe quem ἀναρχρῆν τῶν θαλασσοκρατήσαντων libris duobus scripsisse Suidas dicat, opinantur plurimi, ut Goodwin Americanus (*De potentia veterum gentium maritimæ epochis* ap. *Eusebium. Gotting.* 1855, p. 53). Unger (*Chronol. d. Manetho*, p. 240), Collmann l. l. Conjectura hæc in trivio posita refellitur rationibus chronologicis. Primi, Eusebius ait, mari imperarunt Lydi seu Mæones per annos 92, deinde Pelasgi, quorum primus annus est 1088 a. C. Lydorum ergo initium pertinet ad an. 1180 a. C., qui excipit annum 1181, quo Trojam captam perperam statuit Eusebius. Quodsi Canonis computum vitiosum correxeris et Trojam captam posueris in an. 1184, Pelasgorum annus primus est 1091 (5×63 ante Ol. 1) sive epocha reditus Heraclidarum ex sententia Ephori et Sosibii Laconis. Vix igitur dubium ex mente auctoris Mæonibus id ipsum assignari spatium quod ab Ilii excidio ad Heraclidarum descensum pertinet. Hoc autem e vetere computo non erat annorum 92, ut suæ ipsius æræ Trojanæ causa Eusebius posuit, sed annorum 80, ut ipse Eusebius eo indicat quod in Canone primus Lydorum annus ponitur an. Abr. 848, a. C. 1163, qui ab an. 1088 non distat annis 92, sed 80. Hinc patet auctorem hujus laterculi Ilii excidium retulisse ad an. 1071 (1091×80), sicut fecisse scimus Sosibium, ac fecisse etiam Ephorum conjecit Bœcklius (*C. Inscr.* 2, p. 327), cujus viri sententiam tanto probabilior esse dixeris quo certius sit Diodorum in hac historiarum parte vestigia legisse Ephori, qui de Æginetarium potentia maritima verba faciens etiam ceteras gentes quæ inde a Troicis mari polluerint, recensere potuit. Nihilominus nescio an. Chronici Sosibii, qui Ptolemæi Philadelphii tempore scripsit, Diodorus usus sit. Certe in Laconem scriptorem apprimè cadit, quod inter τῶν θαλασσοκρατήσαντων præter expectationem celebrantur etiam Lacedæmonii, quibus quasi honoris causa biane maris imperium conceditur. Quod Castorem attinet monuisse sufficit excidium Ilii et

Januar. mensem an. 61, archontatus initium ad Julium m. an. 62. E Castoris sententia computandum est : $62 + 704 = 766$.

4. Qui Creontis annum 684 a. C. ponebant, ac decennialibus archontibus tribuebant annos septuaginta, iis Charopis annus primus erat Ol. 5, 3. 754-753 a. C., cui respondet urbis conditæ æra Varroniana.

5. Ex Africano novimus Creontis annum nonnullis fuisse 680, Ol. 25, 1. Prouti igitur archontibus dec. dantur anni aut 70 aut 68, Charopis epocha est aut an. 750 aut 748. Anno Olympico 748-747 (Ol. 8, 1) correspondet urbis æra Fabiana.

6. Superest singularis computus Cincii Alimenti, quem Dionysius (1, 74) Romæ origines retulisse tradit ad Ol. 12, 4. 729-728 a. C., qui annus ab æra Varroniana distat annis 25, sicuti ab æris annorum 751 et 750 annis 24 et 25 distat computus quo Roma condita est Ol. 1, 1. 775. Hunc ortum esse vidimus eo quod belli Trojani æræ Atticæ (1193) substituebatur æra Olympica (1217). Præterea vidimus nonnullos, Olympicam æram cum Attico computo jungentes, pro annis 882, qui pertinerent a Cecrope ad Creontem, posuisse annos $882 + 24$ sive 906, quorum loco Africanus computavit annos 907. Jam si quis annos istos 906 vel 907 numeravit ab ea Cecropis epocha, a qua, ut staret computus, nonnisi anni 882 numerandi fuissent, sequitur Charopis et Creontis epochas 24 aut 25 annis a justa sua sede in inferiora tempora dimoveri. Ejusmodi computatione irrationali niti suspicor quæ e Cincio refert Dionysius (*).

Igitur quæ hucusque recensui, ex eodem omnia computo profecta sunt. Alia ratio est eorum quæ de Romæ conditæ epocha eo Timæo et Ennio afferuntur. Ex antecedentibus liquet nonnullos iisdem annis Ol. 7, 1 et Ol. 1, 1, quibus Roma condita fertur, etiam Carthaginis natalia vindicasse perperam. Translatum hoc esse videtur ex antiquioribus scriptoribus Græcis, qui earundem urbium origines alio modo composuerant. Condita vero Carthago ex quorundam sententia 378 sive 6×63 annis post æram Troj. sive uno cyclo ante Romam conditam, i. e. ex simplicissimo computo Attico an. 63 ante 752=815 sive 39 an. ante Olymp. 1; ex Romano computo sec. urbis æras usitatissimas an. 63 ante 751 vel 753=814 vel 816 a. C. Eutropius conditam dicit an. 670 ante 146=816, 63 ante 753; Vellejus vero 65 annis ante Romam cond., i. e. 65 ante 751, quamquam ipse Vellejus urbem conditam statuit an. 753. (Idem 1, 12 pro accuratiore numerum rotundum annorum 60 posuit, Carthaginem stetisse dicens annis 667 ($146 + 667 = 813 = 60$ ante 753). Eandem computum e Timæo tradit Dionysius 1, 74 : Τὸν δὲ τελευταῖον τῆς Ῥώμης γενόμενον οἰκισμὸν... Τίμαιος ὁ Συρακίωτης, οὐκ οἶδ' ἔγω κανόνι χρώμενος, ἀμα Καρχηδόνι κτιζομένη γενέσθαι φησι, ὁδὸν καὶ τριακοστῶ πρότερον ἔτει τῆς πρώτης Ὀλυμπιάδος (814 a. C.). Annum 38^{num} Dionysius dixerit annum Romanum, cujus priores menses duo incidunt in annum Olympicum 815. — Ceterum quaeritur num Timæus computaverit a Chærobi Olympiade (776), an ab ea quam Lycurgi sive Iphiti fuisse statuit an. 926 (V. *Fragm. Chron.* p. 120). Hoc si statuas, Carthago et Roma conditæ sunt an. 965 a. C., 6×63 post an. 1343 sive Timæi æram Trojanam, sicuti annus 815 est $= 6 \times 63$ post æram Troj. an. 1193 (*).

Heracidarum reditum ab eo poni in ann. 1208 et 1128. Ceterum complures exstitisse τῶν θαλασσοκρατησάντων catalogos vario modo adornatos ex Hieronymo intelligitur. Is enim postquam ad an. Abr. 1009 (1008 a. C.) tertio loco Thracas inare obtinuisse cum Eusebio dixerat, deinde denuo Thracum imperium maritimum memorat an. Abr. 1055 (962 a. C.), neque hoc esse Hieronymi additamentum e collato Syncello, p. 340, 17 patet. Idem Hieronymus imperii Pelasgici initium non ponit cum Eusebio in an. Abr. 928, sed in suo Abr. anno 960, i. e. 1057 a. C., 2×63 post 1183. Thracum annus primus ei est 962 a. C., qui a Pelasgorum anno primo, quem Eusebius exhibet, 1088, distat item annis 2×63 , qui quidem computandi potius fuerint ab eo Pelasgorum initio quod ipse Hieronymus posuit an. 1057 a. C., adeo ut in an. 931 a. C. descendat initium imperii Thracici, cui nonnisi 19 annos tribuit, dum 79 annos exhibet Eusebius.

(*) Quodsi sumamus Cincium primos consules retulisse ad Ol. 67, 4, regum anni forent 221 vel 220. Tot vero Cincium regibus dedisse, ut numero rotundo istud temporis spatium comprehenderet, Mommsenius (*Rom. Chron.* l. I.) censet; nimirum annos 220 explere duo sæcula annorum 110; ejusmodi autem sæcula quum Cæsaris demum ætate facta essent, computum hunc fraude quorundam Cincio Alimento afflictum esse.

(*) Miror Mommsenium (*Rom. Chron.* p. 136) qui nullus dubitat quin Timæus, quippe qui (fr. 23) fabulam de Didone noverit, Romam ab Ænea conditam esse statuerit, temporum vero incongruentiam nihil curaverit. Timæi

Simili computo niti suspicor quæ de Ennii calculis prodit Varro De re rust. 3, 1 : *Vetustissimum oppidum in agro Romano Roma, quam Romulus rex; nam in hoc nunc denique est, ut dici possit, non cum Ennius scripsit* : « *Septingenti sunt paullo plus aut minus anni, Augusto augurio postquam incluta condita Roma est.* » Igitur Ennius, qui Annalium librum XII vitæ anno 67mo, 173 a. C. scripsit, Romam conditam statuerit inter an. 870 et 880. Si eligere annum licet, cogitarim de anno 878 (5×63 post 1193), qui Carthaginis et Romæ conditarum esse poterat, sicut alia epocha Carthaginis conditæ erat an. 894 (5×63 post 1209) (*).

et Troji Pompeji narratio de Didone quæ principis Libyci nuptias aversata in rogi flammæ se conjecerit, diversa prorsus est ab illa quam hinc natam habes apud Virgilium. Nullus ibi Æneæ locus erat, neque esse poterat, nisi res 368 annis inter se distantes temere junxisse finxeris scriptorem, quem *μαγίστην πρόνοιαν τῆς τῶν χρόνων ἀκριβείας πεποιθῆσθαι* dicit Diodorus, 1, 5.

(*) De variis computis, qui huc pertinent, dixi in Geogr. Min. I, p. XX. — Mommsen l. l. p. 152 postquam dixerat Föbium et Nævium et Ennium nullos novisse Albanos reges præter Æneam et Ascanium et Amulium et Numitorum, adeo ut tempus ab Æneæ adventu ad conditam Romam præterlapsum sæculo comprehendere potuerit, addit Ennii versus ita intelligendos videri « dass von dem hohem Götterwahrspuch, der mit Lavinium's Gründung auch zu Rom den Grund gelegt hat, bis auf des Dichters Zeit ungefähr sieben Secula verstrichen seien. » Vereor ne hæc nimis ingeniosa sint. Ego non sapio ultro Varronem, qui Ennium de Roma a Romulo condita verba fecisse statuit. Ephorus num de anno Romæ conditæ aliquid tradiderit necne, nescio; nec debebam in Fr. Chron. huc trahere locum corruptum Hieronymi p. 69 ed. Schœne, ubi ad an. Abrah. 1104 (912 a. C.) et an. 3 Agrippæ (Agr. an. 1 sec. Euseb.) legitur : *In latina historia hæc ad verbum scripta reperimus : Agrippa apud Latinos regnante Homerus poeta in Græcia claruit, ut testantur Apollodorus grammaticus et Ephorus (Euphorbus, Euphorbius codd.) historicus ante urbem Romam conditam annis CXXIII, et ut ait Cornelius Nepos ante Olympiadem primam ann. C.* Hæc ad annum cui adscripta sunt nihil pertinent. Sec. Gellium (17, 20) vero Cornelius in Chroniceis Homerum floruisse dixit ante Romam conditam (750) *annis circiter centum et sexaginta*, i. e. circa an. 910 a. C., sive Agrippæ anno tertio sec. Euseb. Canonem, anno primo sec. Hieronym. Præbetur hoc testimonio id quod locus Hieronymi sibi flagitat. Igitur pro C legendum CXXXIV (776+134=910). Apollodorus Homeri epocham assignavit an. 944 a. C., ut præter alios ipse testatur Hieronymus ad an. Abr. 914. Claruit ergo poeta ante urbem conditam an. CXCHIII. Is numerus facile abiit in CXXIII. Quo commisso errore, sciolus quidam pro CXXXIV scripsit C, ut utroque numeros inter se conciliaret fere. Ceterum annus 944 ab Agrippa Hieronymi alienus est, neque credideris ipsum Apollodorum vel Ephorum Homeri epocham cum Agrippæ Latini regno suis quibusdam calculis composuisse. Igitur locus Hieronymi incongrua tanquam congrua exhibet. Culpandus videtur excerptor Corneli. Dixit Cornelius Homerum floruisse ante Olymp. 1 annis CXXXIV, at sec. Apollodorum et Ephorum ante u. c. an. CXCHIII; excerptor scripsit quasi Cornelius pro ut dixisset et. Ephorum laudasse videtur Apollodorus. Annus 944 duobus cyclis s. annis 126 distat ab anno 1070, cui Ephorus reditum Heraclidarum sec. Clementem, vel, ut nobis videtur, primum annum Eurysthenis regis assignavit (v. supra p. 38 not. 5). — Apollodori mentione injecta, ἐν παρόδῳ moneo Apollodori libros περὶ γῆς et Chronicorum libros in unum corpus conjunctos fuisse videri, adeo ut geographica præmitterentur chronologicis, quemadmodum Ephorus geographicos libros historicis præmiserat. Sic enim si statueris, explicari possunt difficultates de quibus dixi in Prolegg. ad Geogr. Min. tom. I, p. LXXIX.

CRITOBULUS.

Critobulus Imbrius (*), qui Mechemetis, potentissimi Turcorum imperatoris, historiam condidit, licet ipse rerum sui temporis pars quaedam fuerit nec ignotus homo delituisse videatur, nulla tamen a coëvis scriptoribus et in eodem argumento versantibus ejus mentio injicitur, nec quidquam de eo compertum habemus præter ea quæ ipse de se prodidit. Summa horum momenta paucis comprehendam.

Capta Constantinopoli (d. 29 Maii 1453), quum nuntius rei Italorum navibus in Imbrum et Lemnum et Thasum venisset, metus omnes incessit ne Chamuzas Turcorum navarchus Callipoli in propinquas insulas trajiceret ac pessima quæque forent perpetienda. Itaque archontes quos Constantinus insulis præfecerat, illico fugam arripuerunt, et Lemniorum pars in Cretam et Chium et Eubœam abiit, nec non cetera multitudo alio sedes transferre meditabatur. Quo cognito, Critobulus, ut impetum terroris inhiberet, trepidantes hortatus est ne de salute desperarent. Simul virum fidum cum donis clandestino ad Chamuzam amandavit, ab eoque obtinuit ut nullo insulæ damno afficerentur. Deinde sacerdotem Imbriorum et alium civitatis primorem ad Mechemetem misit qui deditionem insularum ac tributorum pensionem offerrent. Comiter exceptis rex concessit ut, servato qui antea fuerat rerum statu, Imbrus Palamedi, Ænî urbis principi, Thasus vero et Lemnus Dorieo, Mytilenes domino, subjectæ manerent. Ceterum Critobulus, ne solus hæc sua industria effecisse videatur, subjungit Palamedem quoque et Dorieum de eadem re legatos misisse, quos viri ab ipso missi maximopere adjuvissent (3, 75 p. 108).

Initio anni 1456, Dorieo Palamedis filio et successore res novas moliente, ditio ejus a Turcis occupata et Ionuzes navarchus Imbrum appellens Critobulo nostro præfecturam insulæ commisit. Καὶ πῆψας ἀγγελον (Ἰωνούζης) μετακαλεῖται Κριτόβουλον καὶ παραδίδωσιν αὐτῷ τὴν τε νῆσον πᾶσαν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ φρούρια ἄρχειν τε καὶ φυλάττειν (2, 16, 1 p. 114).

Æstate anni sequentis 1457 Ludovicus a Callixto III pontifice in mare Ægæum missus ut insulas a Turcis occupatas in potestatem redigeret, postquam Samothrace et Lemno potitus erat, Comitem nescio quem cum decem triremibus Lemno in Imbrum solvere jussit, ut hanc quoque insulam sibi adjungeret. Κόντος δὲ, Critobulus 2, 23, 2 ait, ἀρικόμενος ἐς Ἰμβρον ἕν ταῖς δέκα τριήρεις (*), λόγους προσφέρει Κριτοβούλῳ τῷ ταύτης ἐπάρχοντι περὶ ἐνδόσεως τῆς νήσου, ἐγχειρίσας αὐτῷ καὶ

(*) Κριτόβουλος ὁ νησιώτης; τὰ πρῶτα τῶν Ἰμβριατῶν, τὴν ἐγγραφὴν τήνδε ζυγγραφε Ib. 1, 1 p. 54; Κριτόβουλος δὲ Ἰμβριώτης ὁ καὶ ταύτη ἐγγράφας, 3, 14, 1 p. 128. Nomen gentile Ἰμβριώτης, quod τοπικὸν fuisse videtur, alibi me legere non memini. Similiter e nominibus in os desinentibus formantur Ἠπειρώτης, Ἰήτης. Quod attinet istud τὰ πρῶτα, cf. Herodot. 6, 100 : Αἰσχίνης ἰὼν τῶν Ἐρετριῶν τὰ πρῶτα, id. 9, 77 : Λάμπων Αἰγινητίων τὰ πρῶτα. V. Bähr, ad Herod. l. l., Steph. Thes. s. v. πρώτη p. 2151, D. — Alius sequioris ævi Critobulus est auctor homiliæ de passione Domini, cujus exemplar olim fuit in bibliotheca Scorialensi. Vid. catalogos librorum gr. Scor. a Barroëtio et Nicolao de la Torre confectos in hod. codd. Scorial. E, VI, 15 et X, I, 6 et hinc apud Emmanuelem Miller in *Catalogue des mss. gr. de l'Escurial* p. 521 et 375. — Cosetaneus nostri historici fuit Κριτόπουλος qui apud Thomam Peloponnesi despota medicum munere functus esse videtur, et eo fere tempore quo Thomas in Italia diem obiit (12 Maii, 1465), cum filiis despota Anconam venit. Vid. epistola Bessarionis Cardinalis (d. 9. Aug. 1465) ap. Phrantzem p. 416-423, in qua pædagogus et Critobulo medico cura puerorum illorum commendatur. Noster quoque Critobulus non ignotus fuit despota Peloponnesi; nam frater Thomæ Demetriud, Imbrum et Lemnum insulas a Turcis sibi dari cupiens, ea de re literis adiit Critobulum et hoc juvante quæ cupiebat obtinuit. Fortassis Critobulus et ipse medicus fuerat penes satrapam aliquem Turcicum, sicut apud reges Persarum Ctesias, Democedes, Apollonides. Virum a rei medicæ scientia non alienum prodere videtur pestis descriptio (5, 18 p. 160), quam, si voluisset, etiam accuratorem exhibere potuisset, ut colligitur ex verbis : Τοιοῦτον δὲ τι καὶ τὸ εἶδος τῆς νόσου, ὡς ἐμοὶ γι κατεβάνη τὰ πλείονα παραλιπόντι. Idem Jagupem, Mechemetis medicum, non introducit absque præconio quod collegam sapit, ἄνδρα vocans σοφὸν καὶ τὰ πρῶτα τῆς τέχνης φέροντα, ὅση περὶ τὰ πρακτικὸν καὶ φαινόμενον ἔχει, καὶ ὅση περὶ τὸ θεωρητικὸν καὶ δογματικὸν, καὶ δὴ καὶ μέγα δυνάμενον παρ' αὐτῷ (4, 5, 4 p. 141).

(**) Cópias hostium nescio an de industria Critobulus justo majores prodiderit. Sec. Ducam p. 338 Ludovicus non nisi undecim sec. Critobulum vero triginta triremes in mare Ægæum adduxit.

γράμματα περὶ τούτου τοῦ Λοδοβίκου. Κριτόβουλος δὲ δέγεται τοῦτον φιλοφρόνως, καὶ πολλὰ δωρησάμενός τε καὶ λόγοις ἡμέροις καὶ προσηνέσι δεξιωσάμενος, πάσῃ τε ἄλλῃ χρησάμενος ἐς αὐτὸν θεραπεία, ἀποπέμπει μετ' εἰρήνης ἀρκεσθέντα τοῖς λόγοις τοῖς παρ' αὐτοῦ καὶ μηδὲν ζητήσαντα περαιτέρω μηδὲ πολυπραγμονήσαντα θλίως ἢ περὶ ὧν ἤκέτι διαπραξάμενον. Ἐγχειρίζει δὲ αὐτῷ καὶ γράμματα ἐς Λοδοβίκον, οἰκονομίαν ἔχοντα καὶ φιλίαν δευκύντα. Καὶ ἀποπλεῖ καὶ οὗτος ἐς Ῥόδον. Tecte his indicare videtur quod apertis verbis eloqui pudebat. Nam in historiarum opere quod Turcorum ἀρμοστής Mechemeti dedicavit, hæc nihil aliud significare possunt nisi Criticulum, quum resistendo se imparem videret, simulasse se Latinorum partibus favere, simul vero persuasisse Comiti ex re fore si inpræsentiarum Imbrii quietem agerent, ac sic deceptum donisque demulsum Ludovici legatum re infecta abiisse. Ceterum dubitatio subnasci possit num reapse ita res habuerit, siquidem Chalcocondylas p. 469 præter Thasum et Lemnum et Samothracen etiam Imbrum insulam a Latinis tunc occupatam esse, paullo post vero, quum classis Latinorum Rhodum rediisset, Lemnum et Imbrum ab Ismaele, Thasum autem et Samothracen a Zagano, Turcorum ducibus, in ditionem esse redactas. Attamen cum Critobulo facit Ducas p. 338, qui de Imbro Turcis erepta nihil prodidit.

Ineunte anno 1459 Lemni præsidia Italorum ægre ferentes, imprimis vero timentes classem Turcorum (*), cui arcendæ et propulsandæ Itali non sufficerent, pellere peregrinos milites et Turcis reddere insulam decreverunt, consiliumque cum Critobulo communicarunt. Is igitur fide a Lemniis accepta, ut ad regem rem deferret, Adrianopolim profectus est. Hinc Demetrio Peloponnesi despota scripsit opportunum jam adesse tempus expetendi sibi a rege Lemnum et Imbrum; haud enim regem adversari neque Italos impedimento fore, utpote Lemno jamjam expellendos. Itaque Demetrius, qui paullo antea de acquirendis istis insulis literas ad Critobulum dederat, Asanen legatum Adrianopolim misit, qui, præsentem et juvante Critobulo, a rege obtinuit ut insulæ despota annuum ter mille aureorum tributum pendenti concederentur. Post hæc Critobulus literis regiis munitus rediit Imbrum. Inde post unius diei moram in Lemnum trajiciens excubias Italorum fefellit et a Castriotis amicis in castellum receptus est. Postero die cum viginti quinque equitum manu in Cotzini oppidum per portulam clam ingressus Italos præsidarios ad deditionem adegit iisque in Eubœam abire permisit. Dehinc ad Michaellem Palæocastri præfectum legatum misit qui arcis deditionem postularet. Repulsam ferens quadringentos equites et trecentos pedites eduxit, quibus cedere coactus Michael arcem se traditurum esse promisit postquam Magnus Magister in Rhodo tum degens deditionem approbaverit. Quem in finem mora trimestris concessa est. Res peractas Critobulus literis Demetrio nuntiavit ab eoque archontes petivit quibus Lemni oppida traderet. Ipse in insula remansit usque dum exeunte anno 1459 arcem Michael dedidisset (3, 15).

Post hæc nulla amplius Critobuli mentio in historiis exstat; vix tamen dubium, quin sub Demetrii quoque auspiciis Imbriorum archontis munere functus sit usque ad auctumnum anni 1466, quo Victor Capella, Venetorum classis præfectus, Imbrum et Lemnum occupavit, uti referunt Phrantzes et Marcus Sanuto (v. Zinkeisen *Gesch. d. osman. R.* 2, p. 313). Critobulus de his quidem nihil prodidit, utpote quæ ad Mechemetis historiam minus pertinerent, attamen narrat (5, 15, 2) hieme hujus anni quum Veneti fœderis pangendi causa Byzantium venissent, Mechemetem ab iis postulasse ut Imbrum et Lemnum redderent. Illi vero tunc non modo insulas non reddiderunt, sed anno 1468 sub Nicolao da Canale duce etiam nova iis præsidia imposuere nec non Ænum urbem incendio deleverunt (v. Zinkeisen l. l. p. 315). Deinde autem quum anno 1470 insignem cladem passi Eubœam insulam deserere cogerentur, etiam Lemnum et Imbrum eos anisisse consentaneum est.

Ni fallor, Critobulus an. 1466, Imbro a Venetis capta, Constantinopolim abiit, ibique historias quas Imbriorum archon (τῶν Ἰμβριωτῶν τὰ πρῶτα, 1, 1) in patria scribere cœperat, ante annum 1470 ad finem perduxit. Etenim quum pestem, quæ æstate an. 1467 Constantinopoli sæviebat,

(*) Chalcocondylas l. l. Ismaelem classis præfectum Latinos Lemno expulsisse dicit. Cum Critobulo dicendum erat metu classis Lemnios adductos esse ut ipsi Latinos pellerent

testis oculatus descripserit (v. 5, 18), eamque per Macedoniam et Thraciam et vicinam Asiæ minoris partem propagatam dicat, insulas vero maris Ægæi invasisse non dicat, jure tuo inde colligas Critobulum tunc in continente degisse. Porro quum historiarum annus postremus 1467 non modo pestilentia calamitosus, sed rebus contra Albanos male gestis etiam inglorius esset, haud substiturus in eo fuisset auctor regis famæ studiosissimus, si Venetorum cladem internecivam an. 1470, qua gloria et potentia Mechemetis summum fastigium attingit, colophonem operi imponere potuisset.

De ratione operis, quod libris quinque res a Mechemete per annos septendecim gestas complectitur, ipse auctor in epistola exponit, qua regi Turcorum historias dedicat atque, si præsens studiorum specimen probatum fuerit, etiam ea quæ deinceps deus Mechemeti perficienda dederit, literis se consignaturum esse pollicetur. Idem in proœmio priorem quoque Turcorum historiam, quippe quæ hucusque haud recte tractata sit, peculiari scripto prosequi sibi propositum esse dicit. Num reapse opus Critobuli in manus regis venerit, et quonam animo ab illo exceptum sit, et num promissis suis auctor steterit, nescimus. Ceterum sensit Critobulus quanta sibi crimina crearet homo græcus idemque laudator regis barbari qui summarum Græcis calamitatum auctor exstitit et cui cœvni scriptores nullas non inurebant notas infamiæ, τύραννον δυσσεβῆ vocantes, ἐχθρὸν παμμίαρον, δλετῆρα τοῦ γένους ἡμῶν, ἀνίχριστον, ἐχθρὸν τοῦ σταυροῦ, μαθητὴν τοῦ σατανᾶ, δαίμονα σαρκόβόρον et si quid hisce crudius (*). Criminationes istas avertere Critobulus (1, 3) studet, longe se abesse asseverans ut gentis suæ infortuniis ex rerum humanarum natura et sortis inconstantia repetendis insultare velit, historici vero munus esse τὸ προσῆχον σώζειν καὶ τὴν ἀλήθειαν. Ac sane nusquam religionem genti suæ debitam violat et fata Constantinopolis proluxa threnodia prosequitur. Immo, si quid ab hac parte in historico desideretur, id in eo potius positum est quod vitia quibus Byzantinorum imperium laborabat, non satis sensisse videtur neque intellexit non tam inconstantiam quam quasi justitiæ sortis deberi, ut juvenilis gentis viribus everteretur tandem regnum senile et decrepitem et putredine diffluens rerum publicarum et plebis degeneris, quæ in summo discrimine salutem patriæ misellis altercationibus postposuerit. At quo minus premebatur rerum græcarum imbecillitas, tanto magis extollebatur virtus regis victoris, quem celebrandum Critobulus sibi sumserat, cuique προσκυνήσας δοῦλος εὐτελής historias suas tanquam obsequii testimonium captandæ benevolentiam causa offerre meditabatur. Sponte hinc colligas τὸ τὴν ἀλήθειαν σώζειν certis contineri finibus, quos migrare conditio et consilia auctoris vetabant, neque quidquam in illo opere proferri quod labem regi adspargere et lædere posset aures patroni iracundi. Sic Critobuli opus colore suo et tenore mirum quantum discrepat a Phrantzæ et Ducæ et Chalcocondylæ historiis, quæ ex adversariorum castris profectæ sunt et ex hac origine sua quædam vitia traxerunt.

Dispositione operis Critobulus Thucydidem imitatus seriem rerum secundum annos, singulorum vero annorum partes hiemis, veris, ætatis et auctumni tempestatibus accurate distinguit (**). Ab

(*) Inter hos palmam tulisse videtur Pusculus poeta, qui in Constantinop. 2, 261 mores Machmeti ita pingit :

*Vita fuit diffundi corpore vasto,
in facinus quodcunque rapi de more serino,
credere nihil velitum, placitum quodcunque licere,
ducere nec turpi quicquam discernere honestum,
quod brutis nativa vetat, non turpe putare;
justitiæ infensus; pietas sibi nulla fidesque,
sed fraudes inerant animo; non sædera firma
noverat, incertus promissis, perfidus, asper,
perjurus, fallax, furibundus, fervidus ira,
terribilis cupiens cunctis dirusque videri,
gaudere a teneris humano sanguine, multa
cæde virum læto pasci super omnia vultu;
venerat in mentem quidquid servebat obire,
si crudele foret; ferro sibi cuncta domare
sperans, hostis erat pacis, fera bella placebant
semper, et infensum Christi sub pectore nomen
impius imprimis gentili more ferebat.*

(**) Mensem semel memorat lib. 1, c. 71, ubi Maii m. die 29 Constantinopolim captam esse dicit.

eodem Thucydide locutiones mutuari adamat tum in rerum gestarum narratione tum vero in duabus illis regis orationibus (1, c. 14 sqq. et c. 48 sqq.), quæ passim centonibus Thucydideis consarcinatæ sunt. Ceterum a pressa Thucydidis dictione longe abest Critobulea verbositas, tanto molestior illa quum variare loquendi formulas non satis auctor noverit. Imprimis hoc offenditur in præliorum descriptionibus quæ ad idem exemplar omnes efformatæ esse videntur nec tam historico conveniunt quam poetæ epico, qui strepitum, clamores, concursus ceteraque pugnarum terriculamenta verbis pingere delectatur. Sin hæc missa feceris, negari nequit Critobulum oratione simplici, perspicua, castigata nec nisi raris sequioris græcitatæ nævis offuscata (*) longe post se relinquere cœtaneos historicos, Phrantzem ajo et Ducam et Chalcocondylam, quorum hic, ut Immanuelis Bekkeri verbis utar, Herodoti imitator infelicissimus, dum Junonem captat, a nube adeo decipitur, ut sæpe ne ipse quidem quid dicere velit nosse videatur.

Jam quod fidem et auctoritatem scriptoris attinet, summopere se allaborasse Critobulus profitetur, ut accuratam rerum gestarum cognitionem sibi compararet. Πολλὰ μογήσας, inquit (epist. § 4), οὐδὲ γὰρ αὐτὸς τοῖς ἔργοις ἐπέστην, ἵνα δὴ καὶ τὸ ἀκριβὲς τούτων εἰδείην, ἀλλ' ἱστορῶν τε ἅμα καὶ πυνθανόμενος τῶν εἰδῶτων καὶ ὡς ἐνῆν ἀκριβῶς ἐξετάζων, ξυντάττα τοῦτο τὸ βιβλίον. Attamen cōpias sic collectas interdum mancas nec ab erroribus vacuas fuisse ipsis historiis comprobatur. Haud raro enim accidit, ut personarum et locorum nomina haud recte tradantur et negligatur ordo rerum chronologicus. Sic Justinianus ille Genuensis, qui Constantinopolim contra Turcos defendit, ubique vocatur Justinus (1, 25 sqq.); pro Georgio Servizæ principe habes Lazarum (2, 6 sqq.) et pro Callixto Romæ pontifice prædecessorum ejus Nicolaum (2, 23), et pro Nicolao Lesbi principe Nicorezum (4, 11, 1). Minoris momenti sunt sphalmata geographica ex eo oriunda quod Critobulus, more eruditulorum Byzantinorum, nominibus quæ tunc usu terebantur, nomina antiqua temere substituit (**). Mochlium Peloponnesi castellum pro vetere Tegea venditat (2, 4); Monembasia ei est Epidaurus Limera; hodiernum *Erzeroum*, Chasanis Armeniorum regis sedem, Tigranocerta appellat (4, 4 et 6), quoniam ejus nominis urbem olim Armeniæ regiam fuisse inaudiverat; Drinum vel, ut in codice legitur, Βρῦνον cum vetere Erigone componit. Ad idem errorum genus referendum videtur quod Thomam Peloponnesi despotam Mantineam aufugisse dicit; quo urbis nomine *Abarinum* (veterem Pylum) significare voluerit. De neglecto temporum ordine vide quæ monui ad 1, 38. 2, 3 et 10. Alia quædam haud recte tradita, ut illa quæ sunt de Gennadio (2, 2) et de Jonuza (2, 3, 2), passim occurrunt. Ceterum hæc facile condonaveris; majorem labem dignitati historiarum auctor eo intulit, quod quæ Mechemetes minus prospere gessit aut odiose fecisse videri possit, silentio premit aut in gratiam patroni a vero detorquet. Sic statim initio operis fratricidium omisit, quo rex securitati suæ more Turcico prospiciendum esse putavit (V. not. 1, 4, 3). Deinde velavit cladem ad Belgradum acceptam, quam vel Turcius historicus Scadeddinus ingenuè fatetur (2, 17 sq.). Similiter omnia illa quæ de rebus contra Scanderbegum gestis narravit, tantopere recedunt a testium locupletissimorum narratione, ut auctoritatem eorum plane nullam esse appareat.

Quamvis igitur multum absit, ut Critobulus historici partes rite expleverit, vel sic tamen tantum est operis pretium ut nemo qui denuo res Mechemetis tractandas sibi sumserit, eo carere possit. Multa sane Ducas et Chalcocondylas et Phrantzes fusius et accuratius exposuerunt, haud pauca vero etiam Critobulus præbet quæ apud illos aut omnino non leguntur aut obiter solummodo perstringuntur. Ejusmodi sunt quæ narrantur de dispositione copiarum Turcicarum in obsidione Constantinopolis (1, 27), de fabricatione bombardæ maximæ (1, 29), de Mechemetis et Paltoglis expedi-

(*) Huc verbi causa pertinet quod ἐξ pro ἐν et vice versa ἐν pro ἐξ nonnullis locis usurpatur, et quod modo δτι πλείστον modo δτι πολύ dicat. Barbara vocabula non occurrunt præter τούφακας (*tufang* turcice, *fusils*) et πασία (*pachsa*). — Pro σύν et εἰς ubique reposui ἐν et ἐξ; nam in his auctorem Thucydidem se addixisse patet, adeo ut scripturæ inæqualitas, quam codex præbet, librariis imputanda sit.

(**) Quemadmodum Chalcocondylas sic etiam Critobulus Albanos, Hungaros, Walachos, Servios vocat Illyrios, Pæones, Dacos Getasque, Triballos.

tionibus contra Therapiam et Studii castellum et in Principum insulam (1, 32, 33), de rebus Imbri et Lemni (1, 75. 3, 14), de expeditione contra Ænum (2, 11-16), de Mechenetis itineribus per Thessaliam et Helladem et Peloponnesum (3, 5) et Armeniam (4, 4-5), de Ismaelis expeditione in Lesbum (3, 10), de peste anni 1567 (5, 18).

ADDENDA.

ARISTODEMUS.

Postquam nostra typis jam expressa erant, fragmenta codicis Parisini Wescherus odidit in libro qui inscribitur *Poliorcétique des Grecs* et deinde repetenda curavit in *Revue archéologique* 1868 et 1869, ac complures viri docti in variis diariis de iis verba fecerunt. Hinc enotabo quæ notanda mihi videntur, iisque de meo quædam interponam.

Cap. 1, § 2, p. 1, 10. μέρος τι ἔχων ἔχεν] μέρος τι ἔχόντων conjecit Hertlein in *Neue Jahrbücher für Philologie und Pædagogik*, vol. 98 p. 241. 1868. Verba γεφυρωθῆναι et ζεύγμα satis indicant de ponte, non vero de aggere sermonem esse. Quomodo intelligenda verba sint, e Justino liquet.

1, 4, p. 2, 5. συνεστηκυίας δὲ τῆς μάχης] Legendum puto ἐνεστηκυίας δὲ τ. μ.

1, 4, p. 28. ἐκπληττόμενος] ἐκπλήττων e communi loquendi usu scribi volunt Bücheler in *Neue Jahrb.* l. 1. p. 93 et Læhbach ibid. p. 242. Similiter c. 4, 1 προδώσειν pro προδώσεται et c. 11, 4 ὀρμηκώτων pro ὀρμηκένων reponi jubet Bücheler. Formæ istæ mediæ usque recurrentes non sunt furca expellendæ, sed serioris ævi scriptori condonandæ.

2, 7, p. 3, 19. ἀγωνίσονται] ἀγωνίσωνται? E. Miller in *Journ. d. Sav.* 1868, p. 322. Futurum bene habet.

Ib. p. 3, 20. κεκυρωμένων δὲ οὐδὲν ἰσχύων] κεκυρωμένον δὲ ο. l., *ne pouvant rien de persuasif*, Miller l. 1. Dicit auctor: nihil valens contra ea quæ in concione duces decreverant. ἰσχύω h. l. genetivo jungitur sicut κατισχύω. Quamquam exemplum in lexicis non reperio præter illud Aristoph. *Vesp.* 357: ἰσχυον αὐτὸς ἑμαυτοῦ. Si quid corrigendum foret, proponere ἀντίπρασσε τῶν κεκυρωμένων· οὐδὲν δὲ ἰσχύων.

2, 1. p. 4, 6. συμ[πεπει]κῶς καὶ αὐτός] συμ[πείσας] καὶ γὰρ αὐτὸς Wescherus e codicis literis partim evanidis elicit, quod certe corrigendum fuisset in σ. γὰρ καὶ αὐτός. Iterum codicem inspexi. Ex κῶς syllaba superest litera x et accentus, deinde vero legitur καὶ αὐτὸς, quod vel invito codice scripseris. συμπεπείκει γὰρ αὐτὸς proposuerat Bücheler.

Ib. p. 4, 13. τηρήσειν τε ὑποσχόμενος] τ. τ. ὑποδεχόμενος? Bücheler, ut vitetur ejusdem vocis repetitio.

2, 3. p. 4, 20. Ἀθήνας] Θήβας codex. De permutatione nominum Θῆβαι et Ἀθῆναι vide quæ citantur in Steph. *Thes.* v. Ἀθῆναι p. 829, D.

2, 5, p. 5, 25. τύγης] Nescio an fuerit λύσσης, collato Herodoto 9, 7, 1: ἔγνωσαν... Ἀριστόδημον μὲν βουλόμενον φανερώς ἀποθανεῖν ἐκ τῆς παρεούσης οἱ αἰτίας, λυσσέοντά τε καὶ ἐκλιπόντα τὴν τάξιν ἔργα ἀποδέξασθαι μεγάλα.

3, 2. p. 6, 7. σταδίους τέσσαρας τοὺς ἀπὸ Σαλαμῖνος εἰς Μίλητον] Arn. Schæfer in *Neue Jahrb.* l. 1. leg. putat ἀπὸ Σάμου, adeo ut stadiorum numerus ad fretum inter Samum et Miletum interjectum referendus sit. Parum hoc probabile.

3, 2. p. 6, 14 ** γιγνομένης] Lacunam hisce verbis explet Bücheler: [θαυμαστὴ δὲ ἦν ἡ κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν συντυχία] γιγνομένης κτλ.

4, 1. p. 6, 26. Lacunas Bücheler hunc in modum explendas censet: Πελοποννησιακὸν πόλεμον κατὰ τὴν Ἑλλάδα ἔργα] ἐπράχθη, et deinde: ἐπειδὴ ἐξήλασαν τοὺς Πέρσας οἱ Ἕλληνας [ἐκ τῆς Εὐρώπης, καταφυγόντων τῶν βαρβάρων εἰς Σηστόν, etc. At Sestus quoque in Europa sita.

4, 1, p. 7, 5. ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων] ὑπὲρ τῶν ἔργων? Bücheler; ὑπὲρ τοὺς Ἕλληνας? Læhbach in *N. Jahrb.* l. 1. p. 82.

Ib. p. 7, 11 πρὸς αὐτὸν] πρὸσαυτὸν (sic) codex. Si mavelis πρὸς αὐτὸν cum Weschero, nihil refragor. Utrumque insolentius dictum pro εἰς α.

5, 1, p. 7, 21 οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι] Præstat quod Wescherus dedit: Λακεδαιμόνιοι δὲ.

6, 1, p. 9, 12. Πausan[α] Πausανίου conj. Læhbach, quo facile carebis.

7, 1, p. 10, 7. κατεσκευάζον [καὶ στρατὸν συνέλεγον καὶ] χρημάτων θησαυροφυλάκιον ἐποίησαντο ἐν Δῆλῳ, [ὡστέρω δὲ χρόνῳ π]άντα ἐκ τῆς Δῆλου τὰ συναχθέντα etc. Bücheler supplevit. In quibus vox πάντα a verbis τὰ συναχθέντα separata parum se commendat. Accedit quod αὐτὰ in codice accentu caret.

8, 2, p. 11, 5 ἑαυτοῦ] fort. librarii lapsu pro αὐτοῦ.

Ib. p. 11, 7 οἱ πρότεροι πεμφθέντες] οἱ πρότερον π. Bücheler. Malim et ipse, sed mutandi nulla necessitas.

8, 3, p. 11, 13 παραγεγόμενοι εἰς τὸ [αὐτὸ τέμενος καὶ] διπλῆν] Horum loco παραγ. καὶ αὐτοὶ [ὑπὸ τὸ τέμενος καὶ] διπλῆν Wescherus. Voces εἰς τὸ certæ esse codicem denuo inspicienti videbantur. Inclusa ex ipso codice erui nequeunt.

Ib. p. 11, 18 διεξήκει] sic recte etiam Wescherus, qui codicem præbere notat διεξειν, dum in menographo a Dübnero scripto est διεξεση. Bücheler conjecit ἐδειξεν.

8, 5, p. 12. 6. παύσασθαι] παύσεσθαι, et eodem modo cap. 10, 4 p. 13, 12 ὑπέσχετο χειρώσεσθαι pro ὑπ. χειρώσασθαι reponi vult Bücheler, præter necessitatem.

10, 4 p. 13, 10. αἴτιος [δηλώσας λύειν μέλλοντας τοὺς Ἑλ]ληνας Bücheler.

10, 5. ἐγγὺς ἤδη γενόμενος τῆς Ἑλλάδος. Hoc manifestum esse figmentum Minoidæ Minæ qui fragmentum nostrum fabricaverit, censuit Wachsmuth in *Rhein. Museum* 1868 p. 33. Ego de his dixi in *Goettingische gelehrte Anzeigen* 1869, *Januar*, p. 28 sqq. In Latinis pro *Minervæ Leucophryῆæ lege Dianæ L.*

11, 1, p. 13, 24. ἐγνωσαν καὶ] εἰς Μαγνησίαν scribi vult Bücheler.

11, 4, p. 14, 12. ἐπὶ τινος ποταμοῦ] ἐπὶ Νεῖλου conj. Læhbach, haud recte.

Ib. p. 14, 14. ἐκτραπεισῶν δὲ ν' νεῶν] οὐκ ἐντραπεισῶν δὲ ν' νεῶν, *indem sie das unbeachtet liessen*, Bücheler. Codicis verba sana sunt. Navigandum erat versus ostium Canobicum, naves vero illæ a recto cursu deflectentes in Mendesium Nili ostium delatæ sunt.

13, p. 16, 4 (ἐπὶ τοῖσδε) ἐφ' ᾧ] Casu factum ut verba ἐπὶ τοῖσδε tanquam ejicienda includantur. Inclusis verbis ἐφ' ᾧ, scribi volebam: ἐπὶ τοῖσδε· ἐντὸς etc.; nam sic demum ferri possunt qui sequuntur conjunctivi.

14-15 p. 16 sq. Cum his cf. scholium ad Hermogenem, quod supra p. XXVII apposui.

16, 1, p. 17, 14. αἰτία δὲ (καὶ) πλείονες]. Vox καὶ non erat uncis includenda. Cf. supra pag. XXVI.

16, 3, p. 19, 6. Κᾶθ'] Κᾶπειθ' codex habet, quod monere oblitus sum.

Ib. p. 19, 12 μήτ' ἐν ἀγορᾷ etc.] Versus refinxī secundum nostros Aristophanis codices. At recte, opinor, Bücheler censet refingendum potius esse hunc in modum:

ὡς χρὴ Μεγαρέας μήτ' ἐν ἀγορᾷ [μήτε γῆ,
μήτ' ἐν θαλάττῃ] μήτ' ἐν ἡπίερω μένειν.

Sic una solummodo codicis lacuna est et melius verba procedunt quam in nostris Aristophanis codicibus.

17, 1, p. 19, 21 ἦν πόλις Κερκυραίων] ἦν πόλις [ἄποικος] Κερκ. Bücheler, recte fortassis.

17, 2, p. 19, 28 ἐχοντες πολὺ ναυτικόν] ὡς ἐχ. τὸ πολὺ ν. aut παρέχοντες πολὺ τὸ ν. ? Bücheler.

18, p. 19, 35 ἐπὶ ταύτῃ] ἐπὶ ταύτῃν Bücheler. Codicis scriptura nihil offensionis habet.

Ib. ἐξεπολιόρχησαν οἱ Ἀθηναῖοι] πόλιν addit Bücheler majoris perspicuitatis gratia.

EUSEBIUS.

Eusebii fragmentum post Wescherum, qui nonnulla jam emendaverat, separatim edidit plurimæque librorum sphalmata sustulit Theodorus Gomperz (*Zu den griechischen Kriegsschriftstel-*

lern. Wien. Gerold. 1868]. Deinde idem fragmentum denuo exhibuit Wescherus in *Revue archéol.* 1868, Jan. p. 403. De eodem denique dixit Lud. Dindorfius in *Neue Jahrb. für Philol.* 1869, p. 47 sq. et p. 122.

§ 1. ἐσθέειν] ἐσθειν codex, ἔσω Dindorf. l. l. p. 47, ἐσελθεῖν idem ib. p. 122. Utrumque a traditis literis longius recedit. — Ib. lin. 6. παρεχόμενον· οἱ] παρεχόμενοι cod.; παρέσχεν· οἱ Dindf., longius iterum recedens. Ceterum pro πολλοῖς... ἐζωγρημένους et ejusmodi aliis, si lubet, reponere licet formas ionicas πολλοῖσι etc. Ego de consilio his abstinui, quum in istis Herodoti simiis dialecti inconstantiam jam Lucianus riserit.—Ib. lin. 8. οὐτ' ἔτε] οὐχ ἔτε cod.; οὐκ τε Dindorf, probabiliter, quamvis, quum lacera oratio sit, nihil decernere possis.

§ 2. ... τὴν ὄψιν αὐτὴν etc.] τὴν ὄψιν οὐτε τοῦ πολέμου ... ἀπορηθῆναι, ὡς ἐν τοῖς ... ἐύρισκθ' proponit et deinde lacunam esse post v. εὐστοχίης statuit Gomperz, quo quid lucremur nihil video. Dindorfius : [οὔτε] τὴν ὄψιν αὐτὴν τοῦ πολέμου οὐτε τῶν ἀντι[στάντων φοβηθέντα τὸ πλῆθος] πολέμων ἀπορηθῆναι ... τῆς (?) ἐν τοῖς, quamvis sequentia cum his non cohærere fateatur. Codicis vocem ἀντιπολέμων (i. e. ἀντιπολέμων) supplemento inserto laceravit, quod in seqq. hostes dicuntur πολέμοιοι, non vero ἀντιπόλεμοιοι. At Herodotus quoque, quem Eusebius æmulatur, vocibus πολέμοιοι et ἀντιπόλεμοιοι promiscue utitur. Vitium quo locus noster laborat, in voce ἐύρισκεις latet. || — ἐξαιρεομένου] ἐξειουμένου codex, ἐξειυμένου Dindorf, recte, puto, quum hæc medicina lenissima sit, quamvis aliud verbi ἐξειρώω exemplum non noverim. Ἐκσειουμένου conj. Gomperz, quæ vox h. l. minus apta.

§ 4, p. 22, lin. 12. Post v. μηχανημάτων aliquid excidisse suspicatur Dindorfius. Sensus integer est, si vocem καὶ, quæ sæpissime male intruditur, ejeceris, aut pro καὶ πολλὰ legeris πάμπολλα.

§ 5, lin. 18. ταῦτα τάπερ] lege ταῦτα τάπερ δὴ. Vocula δὴ typographi culpa excidit. || — lin. 21. ἐπεκβεβλημένας] sic recte meum apographum, quemadmodum supra § 2 βεβλημένω, quorum loco Wescherus habet κακλημένω et ἐπεκκεκλημένω. Pro illo βεβλημένω de conjectura reposuit Gomperz, pro hoc ἐπεκκεκλημένας conj. Wescher, ἐπεγεκκεκλημένω Gomperz et Dindorfius. || — Lin. 22. ἐπὶ τὰ καμπτόμενα] ἐπειτα καμπτομενα codex. || — κατ' ἔτεω ἂν ἐνεχθείη] κατ' ἔτεω ἀνεναίχθειη codex, ut e Weschero video. Legas igitur ἐνεχθείη. Gomperz legi voluit ἂν ἐνεχθῆ. Ac nihil adeo cogit ut contra codicis scripturam optativo cum ἂν particula conjunctivus substituatur.

§ 6, lin. 30. αὐτοεργουσίω] οὕτως ἐχουσίω codex; ἰστοὺς ἐχουσίω Gomperz, sensu parum commodo. || — Μηδείω ἐλαίω] Naphtha dici constat Μηδείας ἐλαιον. Quare nostro quoque loco Μηδείης pro Μηδείω legi vult Dindorfius. Cogitaveram de adjectivo Μηδεαίω, quod formatum foret sicut Μιδεαῖος a Μίδεια. Sed nulla mutandi necessitas. Quidni Μήδειον ἐλαιον dixerit eruditulus auctor, quum pro Μήδεια dicatur etiam Μήδη? || — χρίσαντας ἐνετίθεσαν] χρήσαντας (supra scr. ει) ἐνετείθεσαν codex, unde χρείσαντας retinuit Gomperz. Herodotus ubique χρώω formam habet, quare etiam n. l. ει eodem errore scriptum fuerit quo in v. ἐνετείθεσαν.

§ 7. ἐγένετο] ἐγένετο codex sec. Wescherum. Igitur scribi velim ἐγένετο. Dindorfius ἐγένετο. || — ἀπό γε ὀλίγων] ἀπὸ δὲ δ. Dindorf. Haud recte, opinor. || — οὐκ ἂν (ων codex) δὴ τις τοιαύτη προσείη. οὐκ ὦν ... πρόσκειν Gomperz. Sententia potius postulat ut ὦν emendetur in ἂν. || — πολλῶν μιχ.] leg. πολλέων, ut § 9.

§ 8. Γάδε] Codex præbet τόδε δὲ, idque in textu exhibendum erat. || — ἀπεστήκει [καὶ] τοῖσι ἐπ.] Præstat cum Dindorfio legere ἀπέστη καὶ τοῖσι ἐπ. Ceterum pro ἀπεστήκει, quod meum ἀπόγραφον habet, Wescherus præbet ἐπιστήκει.

PRISCUS.

Fr. 1, p. 24 lin. 11. ἀπηγορεύοντο πόνω διαδοχῆς] Lege : ἀπηγόρευον τῷ πόνω [διὰ τὸ ἐκ] διαδοχῆς. Locum sanavit Bücheler in *Rhein. Mus.* 1869, p. 137, collato Suida : ἀπηγόρευον· ἀπέκαμον· ἐταλαιπώρου. « Ἦνίκα γὰρ ἀπηγόρευον τῷ πόνω, πάλιν ἑαυτοὺς ἀνελάμβανον.

Fr. 2. p. 25. ἐπὶ Δανούβα] His corruptelam subesse propter Δανούβα vocis formam insolitam etiam

Dindorfius suspicatur, qui proponit ἐπὶ τῷ Νούβα, si forte ejus nominis fluvius fuerit. Ex Prisco patere veterem urbem in dextra fluvii ripa sitam fuisse, ubi hunc est castellum hodiernæ Nisch urbis, recte monet Rössler in *Zeitschrift für die österreichisch. Gymnasien* 1868, p. 43. Egregie fallitur Kanitz (*Reise in Südserbien u. Nordbulgarien* p. 27), qui veterem Naissum ab hodierna Nisch urbe longe dissitum fuisse putat.

CRITOBULUS.

Pag. 103, lib. 1, 75, 1. παρ' αὐτοῦ] i. e. a Constantino. Dele' notam, quæ ad hæc verba pertinet.

Fragmenta Dionysii et Polyæni et Dexippi, quæ codex Parisinus habet, ad calcem Josephi edidi ex Minæ apographo; quod quum parum accuratum sit, hoc loco notabo, quæ ex ipso codice emendanda sint.

DIONYSIUS.

Cap. 1, § 2. μὲν, quod est post Μακεδονικὴν, non habet codex et delendum est. Pro Ἀμβρακίας e cod. leg. Ἀμπρακίας, et similiter c. 1, § 4 et c. 2 § 1. || — § 3. τοὺς, quod legitur ante Μολοτῶς delendum sec. cod. || — θυραιοφόρῳ] E codice, ubi θυραιοφόρῳ, recte Wescher posuit θυραιοφόρῳ. || — § 6. τάξεως, εἶναι ... ἐπάρκεισεν (παραιοιν cod.)] Præstat legere cum Dindorfio, l. l. p. 44, τάξεως, εἶναι ... παρῶσιν. Pro εἶναι legendum esse εἶναι jam Millerus monuerat, qui εἶναι ... ἐπαρξέσῃ proposuit in *Journal d. Sav.* 1868, *Mat.*, p. 321.

Cap. 2 § 7 στάλιξιν ὀρθῶς] στόμιξιν ὀρθαῖς codex; στόνυξιν conj. Millerus l. l., idque præstare mihi videtur. || — Cap. 3, 2. Ῥωμαίων ἀμφί] leg. e cod. Ῥ. μὲν ἀ. || — Cap. 4, 2. κατέφυγον] e cod. leg. κατέφυγον. || — Cap. 5, 5. δς, quod post vocem χάρακος errore typographico legitur, ponendum ante v. ἀρξαμένου. Codex pro δς ... παρῆν habet ὡς ... παρῶν, quod sensu cassum. Ante vocem προσβαλὼν codex habet quæ excidisse suspicabar, καὶ τὰ κέντρα. || — § 8. περιδόντες] codex παροιδόντες, addito corruptionis signo. Legendum igitur quod proposueram προῖδόντες.

POLYÆNUS.

Fr. 1. Ἐλάφαντας] leg. ἐλαφρούς. || — Fr. 2. διέφυγον] leg. διέφυγον.

DEXIPPUS.

Fr. 1, § 2. Τῶν πολεμίων ἐν τῷ φυλάττεσθαι μᾶλλον ἢ ἐν τῷ ἐπιχειρεῖν ὄντων] Codex: ... μᾶλλον πᾶν ἐπιχειρεῖν, Wescherus μᾶλλον ἢ παντ' ἐ.; lege μᾶλλον ἢ ἀντεπιχειρεῖν. || — § 3. Μάξιμος, ἀνήρ γένος μὲν τῶν ἀπόρων μεταβου] Codex ... τῶν ἀπορω μεταχου, Wescher τῶν ἀπόρων μετακούων, nescio quo sensu. Literas codicis componas hunc in modum: γένος μὲν τῶν ἀπὸ Ῥωματάκου, in quibus corrigendum Ῥοιμετάκου vel Ῥοιμητάκου, *vir genere ex posteris Rhæmetalceæ*. Intellige celeberrimum Odrysarum regem qui sec. Tacit. An. 2, 64 omnem Thraciæ nationem tenebat (coll. Dion. Cass. 54, 20 et 34. 35, 30). Hujus frater Rescuporis erat, cujus filius Rœmetalces II sub Tiberio partem regni, deinde sub Calligula et ipse totam Thraciam accepit (Tac. An. 3, 38 sqq). || — § 5. συνείχ[ἐγρῶντο]. Codex συνέχεια; itaque cum Weschero legas συνέχεια [ἦν]. || — § 6. ἀπείχον] e cod. leg. ἀπείχοντο. || — § 11. Καὶ μὴ ἀντιδρᾶν ἔχοντες] Codex καὶ μὴ δι' ἀ. ἔ. Igitur legendum καὶ μὴ δὲ ἀ. ἔ. || — Ib. τὴν ἐκ τῶν θυραῶν καιροφυλακῆν] sic Minas; ἀκροφυλακῆν e literis in cod. fere evanidis elicuit Wescherus. Utroque vocabulo h. l. offendor. Subosse suspicor usitatum illud παραφυλακῆν.

Fr. 2. § 6. προσερίδοντες] προσήριδον cod.; leg. cum Weschero προσήριδον. || — § 8. βιαία φορᾶ] βια ὄφορα codex; igitur lege βιαῶ φ., monente Dindorfio, l. l. p. 44. || — § 9. ἐπ' ἴσου] e cod. leg. ἐπ' ἴσου. || — § 13. ἐμηχανήσαντο] e cod. leg. ἐμηχανῶντο. || — § 15. παρείχον] e cod. leg. παρείχον.

EXCERPTA E POLYBIO DE OBSIDIONE SYRACUSARUM.

Subjungo excerpta e Polybio de Syracusarum obsidione, tum ea quæ solus codex Parisinus habet, tum ea quæ aliunde his accedunt.

Codex Parisinus.

Ὅτι δὴ τὰς Συρακούσας Ἐπικύβης τε καὶ Ἴπποκράτης κατέλαβον ἑαυτοῦς τε καὶ τοὺς ἄλλους τῶν πολιτῶν τῆς Ῥωμαίων φιλίας ἀπαλλοτριώσαντες, οἱ Ῥωμαῖοι, προσπεπτωκυίας αὐτοῖς ἤδη καὶ τῆς Ἱερωνύμου τοῦ Συρακουσίων τυράννου καταστροφῆς, Μάρκον Κλαύδιον (deb. Ἄππιον Κλαύδιον, Appium Claudium Pulcrum) ἀντιστράτηγον καταστάντες, αὐτῷ μὲν τὴν πεζὴν συνέστησαν δύναμιν, τὸν δὲ νηϊτικὴν αὐτοῖς στόλον ἐπετρόπευσεν Ἄππιος Κλαύδιος (deb. Μάρκος Κλαύδιος, M. Claudius Marcellus).

2. Οὗτοι μὲν δὴ τὴν στρατοπεδείαν ἐβάλλοντο μικρὸν ἀποσχόντες τῆς πόλεως, τὰς δὲ προσβολὰς ἔκριναν ποιῆσθαι τῇ μὲν πεζῇ δυνάμει κατὰ τοὺς ἀπὸ τῶν Ἐξαπύλων τόπους, τῇ δὲ ναυτικῇ κατὰ [τῆς] Ἀχραδίνης κατὰ τὴν Σκυτικὴν προσαγορευομένην στοᾶν, καθ' ἣν ἐπ' αὐτῆς κεῖται τῆς κρηπίδος τὸ τεῖχος παρὰ θάλασσαν. Ἐτοιμασάμενοι δὲ γέρρα καὶ βέλη καὶ τὰ ἄλλα τὰ πρὸς τὴν πολιορκίαν, οὐ προῖδόμενοι τὴν Ἀρχιμήδους δύναμιν, ἐν ἡμέραις πέντε διὰ τὴν πολυχειρίαν ἤλιπσαν τῇ παρασκευῇ καταταχῆσει τοὺς ὑπεναντίους.

(Cf. Anon. De tol. obs. p. 326, 14 : Οἱ γὰρ Ῥωμαῖοι πολιορκούντες τὰς Συρακούσας [Ἄππιος δ' ἦν ἡγεμῶν] καὶ τῇ μὲν πεζῇ δυνάμει [κατὰ τοὺς ἀπὸ τῶν Ἐξαπύλων τόπους, τῇ δὲ ναυτικῇ κατὰ τῆς Ἀχραδίνης] κατὰ τὴν Σκυτικὴν στοᾶν προσαγορευομένην, καθ' ἣν ἐπ' αὐτῆς κεῖται τῆς κρηπίδος τὸ τεῖχος παρὰ θάλασσαν, περιστοιχίσαντες, ἐτοιμασάμενοί τε γέρρα καὶ βέλη καὶ τὰ ἄλλα τὰ πρὸς τὴν πολιορκίαν ἐν ἡμέραις πέντε διὰ τὴν πολυχειρίαν κατήλιπσαν καταταχῆσει τῇ παρασκευῇ τοὺς ὑπεναντίους, [καὶ ἔργου εἶχοντο], οὐ λογισάμενοι τὴν Ἀρχιμήδους δύναμιν, οὐδὲ προῖδόμενοι, διότι μία ψυχὴ τῆς ἀπάσης ἐστὶ πολυχειρίας ἐν ἐνίοις καιροῖς ἀυστοικωτέρα· πλὴν τότε δι' αὐτῶν ἔγνωσαν τῶν ἔργων τὸ λεγόμενον.)

Suidas s. v. ἐργολάβος : Πολύβιος. « Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι πολιορκοῦντες τὸς Συρακουσίους ἔργου εἶχοντο, οὐ λογισάμενοι τὴν Ἀρχιμήδους δύναμιν. »)

3. Πλὴν ὁ προειρημένος ἀνὴρ κατὰ τινὰς τόπους ὠρισμένους τοιαύτην ἐπὶ τοῦ τεύχους ἡτοίμασε παρασκευὴν, ὁμοίως δὲ καὶ πρὸς τοὺς κατὰ θάλατταν ἐπιπορευομένους, ὥστε μηδὲν ἐκ τοῦ καιροῦ ἀσχολεῖσθαι τοὺς ἀμυνομένους, πρὸς πᾶν δὲ τὸ γινόμενον ὑπὸ τῶν ἐναντίων ἐξ ἐτοίμου ποιῆσθαι τὴν ἀπάντησιν.

Horum loco in Anonymi excerptis hæc habes : Πλὴν τότε δι' αὐτῶν ἔγνωσαν τῶν ἔργων τὸ λεγόμενον. Οὕσης γὰρ ὀχυρᾶς τῆς πόλεως διὰ τὸ κεῖσθαι κύκλῳ τὸ τεῖχος ἐπὶ τόπων ὑπερδεξίων καὶ προκειμένης ὀφρύος, πρὸς ἣν καὶ μηδενὸς κωλύοντος οὐκ ἂν εὐμαρῶς τις δύναιτο πελάσαι, πλὴν κατὰ τινὰς τόπους ὠρισμένους, τοιαύτην ἡτοίμασε παρασκευὴν ὁ προειρημένος ἀνὴρ ἐντὸς τῆς πόλεως, ὁμοίως δὲ καὶ πρὸς τοὺς κατὰ θάλατ-

§ 1. Hæc excerptor introducendæ narrationis causa ex iis quæ antecesserant ap. Polyb. male conflavit. Appium vides confundi cum Marcello. Ceterum antequam Marcellus consul in Siciliam veniret, copiis Romanorum præfuit Appius Claudius, qui initio tumultus Syracusani ad Murgantiæ regionem *classem navium centum habebat atque eo venientes legatos Syracusanos ad Marcellum, vententem in Siciliam*, misit (Liv. 24, 27). Idem deinceps, verum antequam obsidione Syracusæ cingerentur, *ante ostium portus Syracusani naves in statione habere capit* (Liv. 1. 1.). Hæc igitur quum in antec. Polybius, ex quo pendet Livius, narrasse debeat, facile fieri potuit ut inattentus excerptor Appium in ipsa quoque urbis obsidione classis præfectum fuisse diceret. Eundem errorem in ipsam Polybii narrationem § 4 et 5 librarius codicis Parisini intulit, sed vitavit § 10. || — ἀπαλλοτριώσαντες; sic apographum Dübnerianum, ἀλλοτριώσαντες Wescher. Vide codicem.

§ 2. Κατὰ τῆς Ἀχραδίνης] κατασραδίνης cod.; em. Wescher. Ipse Polybius istud κατὰ τῆς Ἀ. κατὰ τὴν etc. vix scripserit. — σκυτικὴν] σκυθικὴν absque causa idonea scripsit Wesseling; librarium scripturam recte servarunt Dindorf in Polybii edit. Lips. 1866, lib. VIII, 5, 2 et Wescher in *Revue Archéol.* 1869, p. 56. — Subjunxi quæ nostro segmini respondent in Anonymo, quem habes in editis Polyb. VIII, c. 5. Liquido patet excerpta, ex quibus sua Anonymus delibavit, uberiora fuisse et (modo a librariis sphalmatis discesseris) ad Polybianum sermonem proliis accessisse iis quæ codex Parisinus habet. Prima verba ap. Thevenot ita habent : τῶν γὰρ Ῥωμαίων ... περιστοιχίσαντες; ἐτοιμασομένων. Inclusa addidi ex libro Parisino. Lacuna imputanda librario qui a voce κατὰ ad alteram κατὰ transiit. Deinde e Suida inserui verba καὶ ἔργου εἶχοντο.

§ 3. Hæc quoque accuratius et plenius exhibent excerpta Anonymi. Cf. Livius 24, 34 : *Murum per inæquales ductum colles (pleraque alta et difficilia aditu, submissa quædam et quæ plantis vallibus adiri possent), ut cuique visum est loco, ita omni genere tormentorum instruxit.*

ταν ἐπιπορευομένους, ὥστε μὴδὲν ἐκ τοῦ καιροῦ δεῖν ἀσχολεῖσθαι τοὺς ἀμυνομένους, πρὸς πᾶν δὲ τὸ γιγνόμενον ὑπὸ τῶν ἐναγτίων ἐξ ἑτοίμου ποιεῖσθαι τὴν ἀπάντησιν.

Codex Parisinus et Anonymus.

4. Πλὴν ὁ μὲν Ἄππιος (Μάρκος cod. P. perperam) ἔχων γέρρα καὶ κλίμακας, ἐνεχείρει προσφέρειν ταῦτα τῷ συνάπτοντι τείχει τοῖς Ἑξαπίλοις ἀπὸ τῶν ἀνατολῶν.

Cod. Paris., Anon., Exc. Antiq.

5. Ὁ δὲ Μάρκος (Ἄππιος cod. P.) ἐξήκοντα σκάφει πεντηρικοῖς ἐποιεῖτο τὸν ἐπίπλου ἐπὶ τὴν Ἀγραδίνην, ὃν ἕκαστον πλήρες ἦν ἀνδρῶν ἔχοντων τόξα καὶ σφενδόνας καὶ γρόσφους, δι' ὧν ἐμελλον τοὺς ἀπὸ τῶν ἐπάλλεων μαχομένους ἀναστελλεῖν. Ἄμα δὲ τούτοις ὀκτὼ πενήτηρες, παραλελυμέναις τοὺς τάρσους, ταῖς μὲν τοὺς δεξιούς, ταῖς δὲ τοὺς εὐωνύμους, καὶ συνεζευγμέναις πρὸς ἀλλήλας σύνδεο κατὰ τοὺς ἐπιλωμένους τοίχους, προσῆγον πρὸς τὸ τεῖχος διὰ τῆς τῶν ἐκτὸς τοίχων εἰρεσίας τὰς λεγομένας σαμβύκας. (6) Τὸ δὲ γένος τῆς κατασκευῆς τῶν εἰρημένων ὀργάνων ἐστὶ τοιοῦτον. Κλίμακα τῷ πλάτει τετράπεδον ἐτοιμάσαντες, ὥστε ἐξ ἀποβάσεως ἰσοῦψῆ γενέσθαι τῷ τείχει, ταύτης ἑκατέραν τὴν πλευρὰν δρυφακτώσαντες καὶ σκεπάσαντες ὑπερπετέει θωρακίοις, ἔθηκαν πλαγίαν ἐπὶ τοὺς συμψάοντας τοίχους τῶν συνεζευγμένων νεῶν, πολὺ προκίπτουσαν τῶν ἐμβόλων, πρὸς δὲ τοῖς ἰστοῖς ἐκ τῶν ἄνω μερῶν τροχιλίαί προσήρτητο σὺν κάλοις. (7) Λοιπὸν, ὅταν ἐγγίσωσι τῆς χρείας, ἐνδεδεμένων τῶν κάλων εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κλίμακος, ἔλκουσι διὰ τῶν τροχιλιῶν τούτους ἐστῶτες ἐν ταῖς πρύμναις· ἕτεροι δὲ παραπλησίως ἐν ταῖς πρῶραις ἐξερείδοντες ταῖς ἀντηρίσιν, ἀσφαλίζουσι τὴν ἄρσιν τοῦ μηχανήματος. Κάπειτα διὰ τῆς εἰρεσίας τῆς ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἐκτὸς ταρσῶν ἐγγίσαντες τῇ γῆ τὰς ναῦς, πειράζουσι προσερείδειν τῷ τείχει τὸ προειρημένον ὄργανον. (8) Ἐπὶ δὲ τῆς κλίμακος ἄκρα ὑπάρχει πέτευρον ἡσφαλισμένον γέρροις τὰς τρεῖς ἐπιφανείας· ἀφ' οὗ τέτταρες ἄνδρες ἐπιθεθηκότες ἀγωνίζονται, διαμαχομένοι πρὸς τοὺς εἰργοντας ἀπὸ τῶν ἐπάλλεων τὴν πρόσθεσιν τῆς σαμβύκης. Ἐπὶ δὲ προσερείσαντες ὑπερδέξιοι γένωνται τοῦ τείχους, οὗτοι μὲν τὰ πλάγια τῶν γέρρων παραλύσαντες ἐξ ἑκατέρου τοῦ μέρους, ἐπιβαίνουσιν ἐπὶ τὰς ἐπάλλεξις ἢ τοὺς πύργους, οἱ δὲ λοιποὶ διὰ τῆς σαμβύκης ἔπονται τούτοις, ἀσφαλῶς τοῖς κάλοις βεδοκνείας τῆς κλίμακος εἰς ἀμφοτέρας τὰς ναῦς. (9) Εἰκότως δὲ τὸ κατασκευάσμα τῆς προσηγορίας τέτευχε ταύτης· ἐπειδὴν γὰρ ἐξαρθῆ, γίγνεται τὸ σχῆμα τῆς νεῶς ταύτης καὶ τῆς κλίμακος ἐνοποιηθὲν παραπλήσιον σαμβύκη.

10. Πλὴν οὗτοι μὲν τὸν τρόπον τοῦτον διηρμωσμένοι, προσάγειν διεννοοῦντο τοῖς πύργοις, ὁ δὲ προειρημένος ἀνὴρ, παρσκευασμένος ὄργανα πρὸς ἅπαν ἐμβελεῖς διάστημα, πάρρωθεν μὲν ἐπιπλέοντας τοῖς εὐτονωτέροις καὶ μείζοσι λιθοδόλοις καὶ βέλαισι τιτρώσκων εἰς ἀπορίαν ἐνέβαλε καὶ δυσχρηστίαν, ὅτε δὲ ταῦθ' ὑπερπετῆ γίγνοιτο, τοῖς ἐλάττοις κατὰ λόγον αἰὲ πρὸς τὸ παρὸν ἀπόστημα χρώμενος, εἰς τοιαύτην ἤγαγε διατρπηὴν ὥστε καθόλου κωλύειν αὐτῶν τὴν ὀρμὴν καὶ τὸν ἐπίπλου, ἕως ὁ Μάρκος δυσθετούμενος ἠναγκάσθη λάθρα νυκτὸς εἶτι ποιήσασθαι τὴν παραγωγὴν. (11) Γενομένων δ' αὐτῶν ἐντὸς βέλους πρὸς τῇ γῆ, πάλιν ἑτέραν

§ 4. Κλίμακας] κάμακας cod. Paris. || — § 5. ἐξήκοντα σκάφεισιν] ἐξηκοντασφασιν cod. Par. || — § 6. τὸ δὲ γένος .. ἐστὶ τοιοῦτον] τὸ δὲ γένος τῶν τοιοῦτων ὀργάνων ἐστο (sic) τοιοῦτο cod. Par. Cf. Suidas : Σάμβυκας (deb. σαμβύκαι), γένος μηχανήματος πολιορκητικοῦ, ὡς φησι Πολύβιος· περὶ δὲ τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ γέγραπται ἐν τῷ Περὶ ἐκπράσεως Idem in antec. s. v. Σαμβύκαι hæc affert : « Οἱ δὲ προσεδοῖθον ἐπὶ τὸ διατείχισμα καὶ πρὸς τοὺς ἀπὸ τοῦ λιμένος ἀπὸ τῶν ὑπεριδόντων ἐπὶ τὸ τεῖχος τὰς (τοὺς cold.) σαμβύκας. » Verba Polybii fuerint. Corrupta Bernhardus restituit scribendo τοὺς ἀπὸ τ. λιμένος ἐπερείδοντες, ejectis verbis ἀπὸ τῶν, post quæ mihi aliquid excidisse videtur. Possis ἀπὸ vel ἐπὶ τῶν νεῶν vel ζευγμάτων. || — προσήρτητο] προσήρτηται cod. Par., probante Weschero propter sequentia ἔλκουσι· ἀσφαλίζουσι. At præcedit ἔθηκαν. In dubiis Excerpta antiqua et Anonymi, quæ auctoris verba fidelius reddere solent, sequi præstat. || — § 7. ἐγγίσωσι τῆς χρείας:] ἐ. τῆ χρεία cod. Paris. Genetivo verbum jungere solet Polybius. V. Steph. Thes. s. v. ἐγγίωσι. Itaque quod mox legitur ἐγγίσαντες τῇ γῆ excerptoris potius quam Polybii fuerit. || — ἀντηρίσιν] ἀντηρίσιν cod. Par., quod nihili est. Simili modo corrupta vox in Athenæo et Apollodoro p. 17, 12. 178, 4, monente Weschero. Prætoriens moneo apud Athenæum p. 36, 7 ed. Wesch. pro ἐξαιρέτις (ἐξαιρέτις, ἐξαιρέτης in var. lect.) scribendum esse ἐξαιρέτις. Masculinum ἐξαιρέτης (ἄρκαξ, harpago, instrumentum) præbet Hesychius. Femininum ἐξαιρέτις alibi non obvium, quantum sciam. At occurrit αἰρέτις. || — κάπειτα] καπειτα Par., unde κῆπειτα dedit W. || § 8. Verba ἐπὶ δὲ τῆς κλίμακος ἄκρα ὑπάρχει πέτευρον omisit cod. Par. || — § 9. Totum hoc segmen omissum in cod. Par. || — § 10. πλὴν οὗτοι μὲν] οὗτοι μὲν οὖν Par. || — προσάγειν διεννοοῦντο τοῖς πύργοις] τῷ τείχει προσεβλῶν cod. Par. || — ἐμβελεῖς] ἐμβάλλει cod. Par., quod miror probasse Wescherum. || — κατὰ λόγον] κατ' ἐλάττον cod. Par., quod et ipsum receipt Wescher. || — ὁ Μάρκος:] sic hoc loco recte etiam codex Par. habet. || — δυσθετούμενος] omisit Par. || — νυκτὸς εἶτι] εἶτι omisit Par. || — § 11. ἕως ἀδρομήκου] ὡς ἄ. codd.; em. Dindorf. — ὕψους] ὕψος cod. Paris. Locum

EXCERPTA E POLYBIO DE OBSIDIONE SYRACUSARUM.

Subjungo excerpta e Polybio de Syracusarum obsidione, tum ea quæ solus codex Parisinus habet, tum ea quæ aliunde his accedunt.

Codex Parisinus.

Ὅτι δὴ τὰς Συρακούσας Ἐπικύδης· τε καὶ Ἴπποκράτης κατέλαβον ἑαυτοὺς τε καὶ τοὺς ἄλλους τῶν πολιτῶν τῆς Ῥωμαίων φιλίας ἀπαλλοτριώσαντες, οἱ Ῥωμαῖοι, προσπετωκυίας αὐτοῖς ἤδη καὶ τῆς Ἱερωνόμου τοῦ Συρακουσίων τυράννου καταστροφῆς, Μάρκον Κλαύδιον (deb. Ἄππιον Κλαύδιον, Appium Claudium Pulcrum) ἀντιστράτηγον καταστάντες, αὐτῶ μὲν τὴν πεζὴν συνέστησαν δύναμιν, τὸν δὲ νη(τή)νην αὐτοῖς στολὸν ἐπετρόπευσεν Ἄππιος Κλαύδιος (deb. Μάρκος Κλαύδιος, M. Claudius Marcellus).

2. Οὗτοι μὲν δὴ τὴν στρατοπεδείαν ἐβάλλοντο μικρὸν ἀποσχόντες τῆς πόλεως, τὰς δὲ προσβολὰς ἔκριναν ποιεῖσθαι τῇ μὲν πεζῇ δυνάμει κατὰ τοὺς ἀπὸ τῶν Ἐξαπύλων τόπους, τῇ δὲ ναυτικῇ κατὰ [τῆς] Ἀχραδίνης κατὰ τὴν Σκυτικὴν προσαγορευομένην στοάν, καθ' ἣν ἐπ' αὐτῆς κεῖται τῆς κρηπίδος τὸ τεῖχος παρὰ θάλασσαν. Ἐτοιμασάμενοι δὲ γέρρα καὶ βέλη καὶ τὰ ἄλλα τὰ πρὸς τὴν πολιορκίαν, οὐ προῖδόμενοι τὴν Ἀρχιμήδους δύναμιν, ἐν ἡμέραις πέντε διὰ τὴν πολυχειρίαν ἤλπισαν τῇ παρασκευῇ καταταχῆσθαι τοὺς ὑπεναντίους.

(Cf. Anon. De tol. obs. p. 326, 14 : Οἱ γὰρ Ῥωμαῖοι πολιορκούντες τὰς Συρακούσας (Ἄππιος δ' ἦν ἡγεμὼν) καὶ τῇ μὲν πεζῇ δυνάμει [κατὰ τοὺς ἀπὸ τῶν Ἐξαπύλων τόπους, τῇ δὲ ναυτικῇ κατὰ τῆς Ἀχραδίνης] κατὰ τὴν Σκυτικὴν στοάν προσαγορευομένην, καθ' ἣν ἐπ' αὐτῆς κεῖται τῆς κρηπίδος τὸ τεῖχος παρὰ θάλασσαν, περιστοιχίσαντες, ἐτοιμασάμενοί τε γέρρα καὶ βέλη καὶ τὰ ἄλλα τὰ πρὸς τὴν πολιορκίαν ἐν ἡμέραις πέντε διὰ τὴν πολυχειρίαν κατήλπισαν καταταχῆσθαι τῇ παρασκευῇ τοὺς ὑπεναντίους, [καὶ ἔργου εἶχοντο], οὐ λογισάμενοι τὴν Ἀρχιμήδους δύναμιν, οὐδὲ προῖδόμενοι, διότι μία ψυχὴ τῆς ἀπάσης ἐστὶ πολυχειρίας ἐν ἐνίοις καιροῖς ἀνυποκωλύετα· πλὴν τότε δι' αὐτῶν ἐγνώσαν τῶν ἔργων τὸ λεγόμενον.

Suidas s. v. ἐργολάδος· Πολύβιος· « Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι πολιορκούντες τοὺς Συρακουσίους ἔργου εἶχοντο, οὐ λογισάμενοι τὴν Ἀρχιμήδους δύναμιν. »)

3. Πλὴν ὁ προειρημένος ἀνὴρ κατὰ τινὰς τόπους ὠρισμένους τοιαύτην ἐπὶ τοῦ τεύχους ἠτοίμασε παρασκευὴν, ὁμοίως δὲ καὶ πρὸς τοὺς κατὰ θάλατταν ἐπιπορευομένους, ὥστε μηδὲν ἐκ τοῦ καιροῦ ἀσχολεῖσθαι τοὺς ἀμυνομένους, πρὸς πᾶν δὲ τὸ γινόμενον ὑπὸ τῶν ἐναντίων ἐξ ἐτοίμου ποιεῖσθαι τὴν ἀπάντησιν.

Horum loco in Anonymi excerptis hæc habes : Πλὴν τότε δι' αὐτῶν ἐγνώσαν τῶν ἔργων τὸ λεγόμενον. Οὐδὲς γὰρ ὀχυρᾶς τῆς πόλεως διὰ τὸ κεῖσθαι κύκλῳ τὸ τεῖχος ἐπὶ τόπων ὑπερδεξίων καὶ προκειμένης ὄφρους, πρὸς ἣν καὶ μηδὲν κωλύοντος οὐκ ἂν εὐμαρῶς τις δύναιτο πελάσαι, πλὴν κατὰ τινὰς τόπους ὠρισμένους, τοιαύτην ἠτοίμασε παρασκευὴν ὁ προειρημένος ἀνὴρ ἐντὸς τῆς πόλεως, ὁμοίως δὲ καὶ πρὸς τοὺς κατὰ θάλατ-

§ 1. Hæc excerptor introducendæ narrationis causa ex iis quæ antecederent ap. Polyb. male conflatit. Appium vides confundi cum Marcello. Ceterum antequam Marcellus consul in Siciliam veniret, copiis Romanorum præfuit Appius Claudius, qui initio tumultus Syracusani ad Murgantiæ regionem *classem navium centum habebat* atque eo venientes legatos Syracusanos *ad Marcellum, venientem in Siciliam*, misit (Liv. 24, 27). Idem deinceps, verum antequam obsidione Syracusæ cingerentur, *ante ostium portus Syracusani naves in statione habere cœpit* (Liv. 1. 1.). Hæc igitur quum in antec. Polybius, ex quo pendet Livius, narraſſe debeat, facile fieri potuit ut inattentus excerptor Appium in ipsa quoque urbis obsidione classis præfectum fuisse diceret. Eundem errorem in ipsam Polybii narrationem § 4 et 5 librarius codicis Parisini intulit, sed vitavit § 10. — ἀπαλλοτριώσαντες; sic apographum Dübnerianum, ἀλλοτριώσαντες Wescher. Vide codicem.

§ 2. Κατὰ τῆς Ἀχραδίνης] κατασχαδίνης cod.; em. Wescher. Ipse Polybius istud κατὰ τῆς Ἀ. κατὰ τὴν etc. vit scripserit. — σκυτικὴν] σκυθικὴν absque causa idonea scripsit Wesseling; librarium scripturam recte servarunt Dindorf in Polybii edit. Lips. 1866, lib. VIII, 5, 2 et Wescher in *Revue Archéol.* 1869, p. 56. — Subjuncti quæ nostro segmini respondent in Anonymo, quem habes in editis Polyb. VIII, c. 5. Liquido patet excerpta, ex quibus suæ Anonymus delibavit, uberiora fuisse et (modo a librariorum sphalmatis discesseris) ad Polybianum sermonem propius accessisse iis quæ codex Parisinus habet. Prima verba ap. Thevenot ita habent : τῶν γὰρ Ῥωμαίων ... περιστοιχίσαντες ἐτοιμασομένων. Inclusa addidi ex libro Parisino. Lacuna imputanda librario qui a voce κατὰ ad alteram κατὰ transiit. Deinde e Suida inserui verba καὶ ἔργου εἶχοντο.

§ 3. Hæc quoque accuratius et plenius exhibent excerpta Anonymi. Cf. Livius 24, 34 : *Murum per inæquales ductum colles (pleraque alta et difficilia aditu, submissa quædam et quæ planis vallibus adiri possent), ut cuique visum est loco, ita omni genere tormentorum instruxit.*

ταν ἐπιπορευομένους, ὥστε μηδὲν ἐκ τοῦ καιροῦ δεῖν ἀσχολεῖσθαι τοὺς ἀμυνομένους, πρὸς πᾶν δὲ τὸ γιγνόμενον ὑπὸ τῶν ἐναγίων ἐξ ἐτοίμου ποιεῖσθαι τὴν ἀπάντησιν.

Codex Parisinus et Anonymus.

4. Πλὴν ὁ μὲν Ἄππιος (Μάρκος cod. P. perperam) ἔχων γέρρα καὶ κλίμακας, ἐνεχείρει προσφέρειν ταῦτα τῷ ἀνάπτοντι τείχει τοῖς Ἐξακύλοις ἀπὸ τῶν ἀνατολῶν.

Cod. Paris., Anon., Exc. Antiq.

6. Ὁ δὲ Μάρκος (Ἄππιος cod. P.) ἐξήκοντα σκάφει πεντηρικοῖς ἐποίητο τὸν ἐπίπλου ἐπὶ τὴν Ἀχραδίνην, ὃν ἕκαστον πλήρες ἦν ἀνδρῶν ἔχοντων τόξα καὶ σφενδόνας καὶ γρόσφους, δι' ὧν ἔμελλον τοὺς ἀπὸ τῶν ἐπάλλεων μαχομένους ἀναστέλλειν. Ἄμα δὲ τούτοις ὀκτὼ πεντήρεσι, παραλελυμέναις τοὺς τάρσους, ταῖς μὲν τοὺς δεξιούς, ταῖς δὲ τοὺς εὐωνύμους, καὶ συνεζευγμέναις πρὸς ἀλλήλας σύνδυο κατὰ τοὺς ἐπιλωμένους τοίχους, προσῆγον πρὸς τὸ τεῖχος διὰ τῆς τῶν ἐκτὸς τοίχων εἰσελάς τὰς λεγομένας σαμβύκας. (6) Τὸ δὲ γένος τῆς κατασκευῆς τῶν εἰρημένων ὀργάνων ἐστὶ τοιοῦτον. Κλίμακα τῷ πλάτει τετράπεδον ἐτοιμάσαντες, ὥστε ἐξ ἀποβάσεως ἰσοῦψῃ γενέσθαι τῷ τείχει, ταύτης ἑκατέραν τὴν πλευρὰν δρυφακτώσαντες καὶ σκεπάσαντες ὑπερτερεῖσι θωρακίοις, ἔθηκαν πλαγίαν ἐπὶ τοὺς συμψάουνας τοίχους τῶν συνεζευγμένων νεῶν, πολὺ προκίπτουσαν τῶν ἐμβόλων, πρὸς δὲ τοῖς ἰσοῖς ἐκ τῶν ἄνω μερῶν τροχιλίαί προσήρτητο σὺν κάλοις. (7) Λοιπὸν, ὅταν ἐγγίῃσιν τῆς χρείας, ἐνδεδεμένων τῶν κάλων εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κλίμακος, ἔλκουσι διὰ τῶν τροχιλιῶν ταύτας ἐστῶτες ἐν ταῖς πρύμναις· ἕτεροι δὲ παραπλησίως ἐν ταῖς πρῶραις ἐξερείδοντες ταῖς ἀντηρίσιν, ἀσφαλίζουσι τὴν ἄρσιν τοῦ μηχανήματος. Κάπειτα διὰ τῆς εἰσελάς τῆς ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἐκτὸς ταρσῶν ἐγγίσαντες τῇ γῆ τὰς ναῦς, πειράζουσι προσερείδειν τῷ τείχει τὸ προειρημένον ὄργανον. (8) Ἐπὶ δὲ τῆς κλίμακος ἄκρας ὑπάρχει πέτευρον ἡσφαλισμένον γέρροις τὰς τρεῖς ἐπιφανείας· ἐφ' οὗ τέτταρες ἄνδρες ἐπιβεθηκότες ἀγωνίζονται, διαμαχόμενοι πρὸς τοὺς εἰργοντάς ἀπὸ τῶν ἐπάλλεων τὴν πρόσθεσιν τῆς σαμβύκης. Ἐπὶ δὲ προσερείσαντες ὑπερδέξιοι γίνονται τοῦ τείχους, οὗτοι μὲν τὰ πλάγια τῶν γέρρων παραλύσαντες ἐξ ἑκατέρου τοῦ μέρους, ἐπιβαίνουσιν ἐπὶ τὰς ἐπάλλξεις ἢ τοὺς πύργους, οἱ δὲ λοιποὶ διὰ τῆς σαμβύκης ἔπονται τούτοις, ἀσφαλῶς τοῖς κάλοις βεβηκυίας τῆς κλίμακος εἰς ἀμφοτέρας τὰς ναῦς. (9) Εἰκότως δὲ τὸ κατασκευάσμα τῆς προσηγορίας τέτυχε ταύτης· ἐπειδὴν γὰρ ἐξαρθῆ, γίνεταί τὸ σχῆμα τῆς νεῶς ταύτης καὶ τῆς κλίμακος ἐνοποιηθὲν παρακλήσιον ἀμυδύκη.

10. Πλὴν οὗτοι μὲν τὸν τρόπον τοῦτον διηρησμένοι, προσάγειν διανοοῦντο τοῖς πύργοις, ὁ δὲ προειρημένος ἀνὴρ, παρσκευασμένος ὄργανα πρὸς ἅπαν ἐμβελὲς διάστημα, πόρρωθεν μὲν ἐπιπλέοντας τοῖς εὐτονωτέροις καὶ μάλιστα λιθοβόλοις καὶ βέλεις τιτρώσκων εἰς ἀπορίαν ἐνέβαλε καὶ δυσχρηστίαν, ὅτε δὲ ταῦθ' ὑπερκετῆ γίνοιτο, τοῖς ἐλάττωσι κατὰ λόγον αἰὲ πρὸς τὸ παρὸν ἀπόστημα χρώμενος, εἰς τοιαύτην ἤγαγε διατρητὴν ὥστε καθόλου κωλύειν αὐτῶν τὴν ὀρμὴν καὶ τὸν ἐπίπλου, ἕως ὁ Μάρκος δυσθετούμενος ἠναγκάσθη λάθρα νυκτὸς εἶτι ποιήσασθαι τὴν παραγωγὴν. (11) Γενομένων δ' αὐτῶν ἐντὸς βέλους πρὸς τῇ γῆ, πάλιν ἐτέραν

§ 4. Κλίμακας] κάμακας cod. Paris. || — § 5. ἐξήκοντα σκάφει] εἰρηκοντασφασιν cod. Par. || — § 6. τὸ δὲ γένος .. ἐστὶ τοιοῦτον] τὸ δὲ γένος τῶν τοιούτων ὀργάνων ἐστο (sic) τοιοῦτο cod. Par. Cf. Suidas : Σάμβυκες (ἀεβ. σαμβύκαι), γένος μηχανήματος πολιορκητικοῦ, ὡς φησι Πολύβιος· περὶ δὲ τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ γέγραπται ἐν τῷ Περὶ ἐκπράσεως lib. in antec. s. v. Σαμβύκαι hæc assert. : αἱ δὲ προσεβήθησαν ἐπὶ τὸ διατείχισμα καὶ πρὸς τοὺς ἀπὸ τοῦ λιμένος ἀπὸ τῶν ὑπερείδοντων ἐπὶ τὸ τεῖχος τὰς (τοὺς codd.) σαμβύκας. = Verba Polybii fuerint. Corrupta Bernhardus restituit scribendo τοὺς ἀπὸ τ. λιμένος ἐπερείδοντας, eiecit verbis ἀπὸ τῶν, post quæ mihi aliquid excidisse videtur. Possis ἀπὸ vel ἐπὶ τῶν νεῶν, vel ζευγμάτων. || — προσήρτητο] προσήρτηται cod. Par., probante Weschero propter sequentia ἔλκουσι· ἀσφαλίζουσι. At præcedit ἔθηκαν. In dubiis Excerpta antiqua et Anonymi, quæ auctoris verba fidelius reddere solent, optui præstat. || — § 7. ἐγγίῃσιν τῆς χρείας;] ἐ. τῇ χρείᾳ cod. Paris. Genetivo verbum jungere solet Polybius. V. Steph. Thes. s. v. ἐγγίζω. Itaque quod mox legitur ἐγγίσαντες τῇ γῆ excerptioris potius quam Polybii fuerit. || — ἀντηρίσιν] ἀντιήρισιν cod. Par., quod nihil est. Simili modo corrupta vox in Athenæo et Apollodoro p. 17, 12. 178, 4, monente Weschero. Præteriens moneo apud Athenæum p. 36, 7 ed. Wesch. pro ἐξαιρέτις (ἐξαιρέτις; ἐξαιρέτις in var. lect.) scribendum esse ἐξαιρέτις. Masculinum ἐξαιρέτης (ἄρπαξ, harpago, instrumentum) præbet Hesychius. Femininum ἐξαιρέτις alibi non obvium, quantum sciam. At occurrit αἰρέτις. || — κάπειτα] καπειτα Par., unde κᾶπειτα dedit W. || § 8. Verba ἐπὶ δε: τῆς κλίμακος ἄκρας ὑπάρχει πέτευρον omisit cod. Par. || — § 9. Totam hoc segmen omissionem in cod. Par. || — § 10. πλὴν οὗτοι μὲν] οὗτοι μὲν οὖν Par. || — προσάγειν διανοοῦντο τοῖς πύργοις] τῷ τείχει προσεβαλλον cod. Par. || — ἐμβαλε] ἐμβάλλει cod. Par., quod miror probasse Wescherum. || — κατὰ λόγον] κατ' ἐλάττων cod. Par., quod et ipsum recepit Wescher. || — ὁ Μάρκος;] sic hoc loco recte etiam codex Par. habet. || — δυσθετούμενος] omisit Par. || — νυκτὸς εἶτι] εἶτι omisit Par. || — § 11. ἕως ἀνδρομήκου] ὡς ἄ. codd.; em. Dindorf. — ὕψους] ὕψος cod. Paris. Locum

ἤτοιμάκει παρασκευὴν πρὸς τοὺς ἀπομαχομένους ἐκ τῶν πλοίων. Ἔως ἀνδρομήκους ὕψους κατεπύκνωσε τρήμασι τὸ τεῖχος ὡς παλαιστιαίοις τὸ μέγεθος κατὰ τὴν ἐκτὸς ἐπιφάνειαν· οἷς τοξότας καὶ σκορπίδια παραστήσας ἐντὸς τοῦ τεύχους καὶ βάλλων διὰ τούτων, ἀχρήστους ἐποίησε τοὺς ἐπιβάτας. Ἐξ οὗ καὶ μακρὰν ἀφροστῶτας καὶ σύνεγγυς ὄντας πολεμίους οὐ μόνον ἀπράκτους παρεσκευάζει πρὸς τὰς ἰδίας ἐπιβολὰς, ἀλλὰ καὶ διέφθειρε τοὺς πλείστους αὐτῶν. (12) Ὅτε δὲ τὰς σαμβύκας ἐγχειρήσαιεν ἐξαιρεῖν, ὄργανα παρ' ὄλον τὸ τεῖχος ἤτοιμάκει τὸν μὲν λοιπὸν χρόνον ἀφανῆ, κατὰ δὲ τὸν τῆς χρείας καιρὸν ἐκ τῶν ἔσω μερῶν ὑπὲρ τοῦ τεύχους ἀνιστάμενα καὶ προπίπτοντα πολλὰ τῆς ἐπάλλεως ταῖς κερααῖαις, ὧν τινὰ μὲν ἐβάσταζε λίθους οὗκ ἐλάττους δέκα ταλάντων, τινὰ δὲ σηκώματα μολύβδινα. (13) Λοιπὸν ὅτε σύνεγγυζοιεν αἱ σαμβύκαι τότε περιεγόμενες ~~καρχησίαι~~ πρὸς τὸ δέον αἱ κερααῖαι, διὰ τινος σχαστηρίας ἤφισαν εἰς τὸ κατασκευάσασθαι τὸν λίθον. Ἐξ οὗ συνέβαινε μὴ μόνον αὐτὰ συνθραύεσθαι τὸ ὄργανον, ἀλλὰ καὶ τὴν ναῦν καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ κινδυνεύειν δλοσχερῶς.

14. Τινὰ δὲ τῶν μηχανημάτων πάλιν ἐπὶ τοὺς ἐφορμῶντας καὶ προβεβλημένους γέρρα καὶ διὰ τούτων ἠσφαλισμένους πρὸς τὸ μὴδὲν πάσχειν ὑπὸ τῶν διὰ τοῦ τεύχους φερομένων βελῶν, ἤφισεν μὲν καὶ λίθους συμμέτρους πρὸς τὸ φεύγειν ἐκ τῆς πύργου τοὺς ἀγωνιζομένους, ἅμα δὲ καὶ καθίει χεῖρα σιδηρᾶν ἐξ ἄλλοσεως δεδεμένην, ἣ δρασάμενος ὁ τὴν κερααίαν οἰακίζων θεν ἐπιλάδοιτο τῆς πύργου, κατῆγε τὴν πτέρναν τῆς μηχανῆς ἐντὸς τοῦ τεύχους. (16) Ὅτε δὲ κουφίζων τὴν πύργον ὄρθον ποιήσεις τὸ σπῆρος ἐπὶ πρύμναν, τὰς μὲν πτέρνας τῶν ὀργάνων εἰς ἀκίνητον καθῆπτε, τὴν δὲ χεῖρα καὶ τὴν ἄλλοισιν ἐκ τῆς μηχανῆς ἔξορρανε διὰ τινος σχαστηρίας. Οὗ γενομένου, τινὰ μὲν τῶν πλοίων πλάγια κατέπιπτε, τινὰ δὲ καὶ καταστράφητο, τὰ δὲ πλείεστα τῆς πύργου ἀφ' ὕψους ῥιφθείσης βαπτίζομενα πλήρη θαλάττης ἐγίνετο καὶ ταραχῆς.

Anon. et Exc. Antiq.

16. Μάρκος δὲ, δυσχεροτούμενος ἐπὶ τοῖς ἀπαντωμένοις ὑπ' Ἀρχιμήδους, καὶ θεωρῶν μετὰ βλάβης καὶ γλευασμοῦ τοὺς ἐνδον ἀποτριβομένους αὐτοῦ τὰς ἐπιβολὰς, δυσχερῶς μὲν ἔφερε τὸ συμβαῖνον, δμως δ' ἐπισκώπτων τὰς αὐτοῦ πράξεις ἔφη ταῖς μὲν ναυσὶν αὐτοῦ κωαθίζεν ἐκ θαλάττης Ἀρχιμήδου, τὰς δὲ σαμβύκας βαπτιζομένας ὡσπερ ἐκποδῶν μετ' αἰσχύνης ἐκπεπτωκέναι. Καὶ τῆς μὲν κατὰ θαλάτταν πολιορκίας τοιοῦτον ἀπέβη τὸ τέλος.

17. Οἱ δὲ περὶ τὸν Ἄππιον εἰς παραπλησίους ἐμπεσόντες δυσχερεῖας ἀπέστησαν τῆς ἐπιβολῆς. Ἐτι μὲν γὰρ ὄντας ἐν ἀποστήματι τοῖς τε πετροβόλοις καὶ καταπέλταις τυπτόμενοι διεφθίροντο, διὰ τὸ θαυμάσιον εἶναι τὴν τῶν βελῶν κατασκευὴν καὶ κατὰ τὸ πλῆθος καὶ κατὰ τὴν ἐνέργειαν, ὡς ἂν Ἰέρωνος μὲν χορηγεῖτο γεγονότος, ἀρχιτέκτονος δὲ καὶ δημιουργοῦ τῶν ἐπινοημάτων Ἀρχιμήδους. (18) Συνεγγίζοντές γε μὴν πρὸς τὴν πόλιν οἱ μὲν ταῖς διὰ τοῦ τεύχους τοξόταις, ὡς ἐπάνω προεῖπον, κακούμενοι συνεχῶς εἴργοντο τῆς προσόδου, οἱ δὲ μετὰ τῶν γέρρων βιαζόμενοι ταῖς τῶν κατὰ κορυφὴν λίθων καὶ δοκῶν ἐμβολαῖς διεφθίροντο. Οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ ταῖς χερσὶ ταῖς ἐκ τῶν μηχανῶν ἑκακοποιοῦν, ὡς καὶ πρότερον εἶπα· σὺν αὐτοῖς γὰρ τοῖς ὄπλοις τοὺς ἄνδρας ἐξείροντες ἐρρίπτουν. (19) Τὸ δὲ πέρασ ἀναχωρήσαντες εἰς τὴν παρεμβολὴν, καὶ συνεδρεύσαντες μετὰ τῶν χιλιάρχων οἱ περὶ τὸν Ἄππιον, δημοθυμαδὸν ἐβουλεύσαντο πάσης ἐλπίδος πείραν λαμβάνειν κλην τοῦ διὰ πολιορκίας εἰλεῖν τὰς Συρακούσας, ὡς καὶ τέλος ἐποίησαν· οὕτω γὰρ μῆνας τῆ πόλει προσκαθεζόμενοι τῶν μὲν ἄλλων στρατηγημάτων ἢ τολμημάτων οὐδενὸς ἀπέστησαν, τοῦ δὲ πολιορκεῖν οὐδέποτε πείραν ἔτι λαβεῖν ἐθάρρησαν. Οὕτως εἰς ἀνὴρ καὶ μία ψυχὴ δεόντως ἠρμωσμένη πρὸς ἕνα τῶν πραγμάτων μέγα τι χρῆμα φαίνεται γίνεσθαι καὶ θαυμάσιον.

hunc Anonymus respicit etiam pag. 319, 6 : Ἀλλὰ καὶ τοξίταις πυκνάς κατασκευάζειν (δει) ... δι' ὧν καὶ μάλλον ὁ σφοδρώτατος Ἀρχιμήδης περιεγένοτο τῶν πολεμίων, τοξόταις κατασκευάσας τὸ τεῖχος καὶ ἀφανῶς δι' αὐτῶν τραυματίζων μέχρι τῆς στεφῆας γῆς τοὺς πολιορκουμένους ὑπὸ τῶν ἐν ταῖς τοξόταις καθημένων. E Polybio petita videntur etiam quae proxime antecedunt : Τὰς δὲ Συρακούσας διὰ τῶν ὑπονόμων ἐγγυς εἰλεῖν τοῦ προδοθῆναι φασί, τῶν προδόντων τὰ τῆς πόλεως διὰ τῶν [ὑπονόμων] ὁμιλούντων τοῖς Ῥωμαίοις. Fortassis haec pertinent ad ea quae narrat Livius 25, 23 init., quamquam cuniculorum ibi non fit mentio. || — ἀφροστῶτας] ἀπόντας; cod. Par. || — § 12. ἐξαιρεῖν] ἐξαιρεῖν Wesch., fort. errore typoogr. || — ὑπὲρ τοῦ τεύχους] ἐπὶ τ. ε. cod. Par.; *telone supra murum eminente* Livius. || — σηκώματα] σκωατα Par., addito signo corruptionis. || — § 13. καρχησίω] om. Par. || — ἤφισαν] sic Par., ἀφίσαν cett. Licebat utrumque. Mox § 14 habes ἤφισεν — συνθραύεσθαι] θραύεσθαι Par. || — § 14. τινὰ δὲ] τινὰ τε codd.; em. Dindorf. || — ἐφορμῶντας] ἐφορμῶντας codd.; em. Dindorf. || — ὑπὸ τῶν διὰ τοῦ τεύχους] ὑπὸ τῶν ἐκ τοῦ τ. Paris. Praepositio diā bene habet. Cf. § 18. || — πύργου] χώρα; Par. Idem mox χεῖρα. || — ἐπὶ πρύμναν] ἐπὶ τὴν πρύμναν scr. Dindorf. In hoc loquendi formula recte omittitur articulus. Cf. Plutarch. Marcell. c. 15 : τὰς δὲ χερσὶ σιδηραῖς ... ἀνασπῶσαι πύργου

Codex Parisinus horum loco nihil habet nisi hæc :

20. Οἱ δὲ Ῥωμαίων στρατηγοὶ τοῖς θλοῖς ἀποροῦντες τὸ μηκέτι ποτὲ ἂν ἐλπίσαι διὰ πολιορκίας τὰς Συρακοῦσας θλεῖν, τῶν μὲν ἄλλων στρατηγημάτων ἢ τολμημάτων οὐδενὸς ἀπέστησαν, τοῦ δὲ πολιορκεῖν οὐδὲ πέραν ἐτι λαθεῖν ἐθάρρησαν. Post quæ ineptus excerptor ad res anni 212 transsilienis pergīt : Μετὰ δὲ τινας ἡμέρας etc., quæ vide infra § 24.

Anon. et Exc. antiq.

21. Ἐκεῖνοι γοῦν τηλικαύτας δυνάμεις ἔχοντες καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν, εἰ μὲν ἀφελοὶ τις προσδύτην ἓνα Συρακοσίων, παραχρῆμα τῆς πόλεως κυριεύσειν ἤλπιζον, τούτου δὲ συμπαρόντος οὐκ ἐθάρρουν οὐδ' ἐπιβαλέσθαι κατὰ γε τοῦτον τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἀμύνασθαι δυνατός ἦν Ἀρχιμήδης. Οὐ μὴν ἀλλὰ νομίσαντες μάλιστα ἂν ὑπὸ τῆς τῶν ἀναγκαίων ἐνδείας διὰ τὸ πλῆθος τοὺς ἐνδον ὑποχειρίους σφίσι γενέσθαι, ταύτης ἀνείχοντο τῆς ἐλπίδος· καὶ ταῖς μὲν ναυσὶ τὰς κατὰ θάλατταν ἐπικουρίας αὐτῶν ἐκώλυσον, τῷ δὲ πεζῷ στρατεύματι τὰς κατὰ γῆν. (22) Βουλόμενοι δὲ μὴ ποιεῖν ἄπρακτον τὸν χρόνον, ἐν ᾧ προσεδρεύουσι ταῖς Συρακούσαις, ἀλλ' ἄμα τι καὶ τῶν ἐκτὸς χρησίων κατασκευάζεσθαι, διεῖλον οἱ στρατηγοὶ σφᾶς αὐτοὺς καὶ τὴν δύναμιν, ὥστε τὸν μὲν Ἄππιον ἔχοντα δύο μέρη προσκαθῆσθαι τοῖς ἐν τῇ πόλει, τὸ δὲ τρίτον ἀναλαβόντα Μάρκον ἐκισπρεύεσθαι τοὺς τὰ Καρχηδονίων αἰρουμένους κατὰ τὴν Σικελίαν.

De iis quæ Marcellus a Syracusis dicens in Sicilia gesserit, fuse exponit Livius sub an. 214, lib. 24, 25 seqq. Quomodo vere an. 212 captæ Syracusæ sint, narrat lib. 25, 23-31. Marcellus urbem quam neque vi neque fame capi posse videbat, proditione in potestatem redigere tentavit. At male res cessit. *Alia subinde spes*, Livius 25, 23 ait, *postquam hæc vana evaserat, excepit. Damippus quidam Lacedæmonius, missus ab Syracusanis ad Philippum regem, captus ab Romanis naviδus erat. Hujus utique redimendi et Epicydæ cura erat ingens, nec abnuī Marcellus... Ad colloquium de redemptione ejus missis, medius maxime atque utrisque opportunus locus, ad portum Trogilionum, propter turrim, quam vocant Galeagram, est visus. Quo cum sæpius commentarent, unus ex Romanis, ex propinquo murum contemplatus, numerando lapides æstimandoque ipse secum, quid in fronte paterent singuli, altitudinem muri, quantum proxime conjectura poterat, permensus, humiliorem aliquanto pristina opinione sua et ceterorum omnium ratus esse et vel mediocribus scalis superabilem, ad Marcellum rem refert. Ad hæc pertinet Excerptorum ex Polybio particula quæ exstat apud*

Suidam s. v. συννόμων·

22. Ἐξηριθμήσατο τοὺς δόμους· ἦν γὰρ [ὁ πύργος] ἐκ συννόμων λίθων ἱεροδομημένος, ὥστε καὶ λίαν ἐθυσυλλόμιστον εἶναι τὴν ἀπὸ γῆς τῶν ἐπάλξεων ἀπόστασιν.

Pergit Livius : *Haud spernenda visa. Sed quum adiri locus, qui ob id ipsum intentius custodiebatur, non posset, occasio quærebatur; quam obtulit transfuga, nuntians diem festum Dianæ per tri-duum agi, et quia alia in obsidione desint, vino largius epulas celebrari, et ab Epicycle præbito universæ plebei et per tribus a principibus diviso. Id ubi accepit Marcellus, cum paucis tribunorum militum collocutus, electisque per eos ad rem tantam agendam audendamque idoneis centurionibus militibusque, et scalis in occulto comparatis, ceteris signum dari jubet, ut mature corpora curarent quietique darent : nocte in expeditionem eundum esse. Inde ubi id temporis visum, quo de die epulatis jam vini satias principumque somni esset, signi unius milites ferre scalas jussit, et ad mille fere armati*

ἄρθος ἐπὶ πρύμναν ἀνεβάπτιζον. || — τὰς μὲν πτέρνας] τ. μ. πέρφρας codd.; em. Dindorfius. Dein καθήπτα cod. Par. || — ἐξέκρανε] sic Par.; ἐξέκρανε vgo. || — κατεπίπτε] κατέπιπτον cod. Par. || — ἐτίγναι] ἐτίγναι. Par. || — καὶ ταραχῆς] om. Par. Quæ deinde § 16-19 leguntur item omittuntur in cod. Par., nisi quod postrema eorum paucis comprehenduntur § 20.

§ 20 ἀποροῦντες τὸ ἀποροῦντες ὥστε?

tenui agmine per silentium eo deducti. Ubi sine strepitu ac tumultu primi evaserunt in murum, secuti ordine alii, quum priorum audacia dubiis etiam animum faceret. Jam mille armatorum ceperant partem, quum ceteræ admotæ, pluribusque scalis in murum evadebant, signo ab Hexapylo dato; quo per ingentem solitudinem erat perventum, quia magna pars in turribus epulati aut sopiti vino erant, aut semigraves potabant. Paucos tamen eorum oppressos in cubilibus interfecerunt. Prope Hexapylon est portula magna vi refringi cæpta, et e muro ex composito tuba datum signum erat, et jam undique non furtim, sed vi aperta gerebatur res. Hæc supra § 20 allatis continuo juncta habet

Codex Parisinus :

24. Μετα δὲ τινὰς ἡμέρας αὐτομόλου διασαφῆσαντος ὅτι θυσίαν ἀγούσι πάνδημον οἱ κατὰ τὴν πόλιν ἐφ' ἡμέρας ἤδη τρεῖς Ἀρτέμιδι καὶ τοῖς μὲν σιτοῖς λιτοῖς χρῶνται διὰ τὴν σπάνιν, τῷ δὲ οἴνῳ δαψιλῆι, πολὺν μὲν Ἐπικούδου ἑδακώτος, πολὺν δὲ Συρακουσίῳν, τότε προσαναλαβὼν ὁ Μάρκος τὸ τεῖχος καθ' ὃ μέρος ἦν ταπεινότερον, καὶ νομισὰς εἰκὸς εἶναι τοὺς ἀνθρώπους μεθύειν διὰ τὴν ἀνεῖσιν καὶ τὴν ἔνδειαν τῆς ζῆρας τροφῆς, ἐπεβάλετο καταπειράζειν τῆς ἐλπίδος· ταχὺ δὲ κλιμάκων δυοῖν συνθεθεῖσῶν εὐαρμόστων πρὸς τὸ τεῖχος, ἐγένετο περὶ τὰ συνεχῆ τῆς πράξεως, καὶ τοῖς μὲν ἐπιτηδείοις πρὸς τὴν ἀνάβασιν καὶ τὸν ἐπιφανέστατον καὶ πρῶτον κίνδυνον ἐκοινολογεῖτο περὶ τοῦ μέλλοντος, μεγάλας ἐλπίδας αὐτοῖς ἐνδιδούς, τοὺς δὲ τούτοις ὑποურγήσοντας καὶ προσοῖσοντας κλίμακας ἐξέλεξε, διασαφῶν οὐδὲν πλὴν ἐτοιμούς εἶναι πρὸς τὸ παραγγελλόμενον. (25) Πειθαρχησάντων δὲ κατὰ τὸ συνταχθὲν, λαθὼν τὸν ἀρμόζοντα καιρὸν νυκτὸς ἤγειρε τοὺς πρῶτους· προπέμψας δὲ τοὺς ἄμα ταῖς κλίμαξι μετὰ σημαίας καὶ χιλιάρχου, καὶ προσαναμνήσας τῶν ἰσομένων δωρεῶν τοῖς ἀνδραγαθήμασι, μετὰ δὲ ταῦτα πᾶσαν τὴν δύναμιν ἐξεγείρας, τοὺς μὲν πρῶτους ἐν διαστήματι κατὰ σημαίαν ἐξαποστέλλει, ἐνωμένων δὲ τούτων εἰς χιλίους, βραχὺ διαλιπὼν αὐτοὺς εἶπετο μετὰ τῆς ἄλλης στρατιᾶς. Ἐπει δὲ οἱ φέροντες τὰς κλίμακας ἔλαθον ἀσφαλῶς τῷ τείχει προσερείσαντες, ἑξαυτῆς ὤρμησαν ἀπροφασίστως οἱ πρὸς τὴν ἀνάβασιν ἀποτεταγμένοι. (26) Λαθόντων δὲ καὶ τούτων καὶ στάντων ἐπὶ τοῦ τεύχους βεβίως, οὐκέτι κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς τάξιν, ἀλλὰ κατὰ δύναμιν ἅπαντες ἐμελλον διὰ τῶν κλιμάκων [ἐπαναβαίνειν]. Κατὰ μὲν οὖν τὰς ἀρχὰς ἐπιπορευόμενοι τὴν ἐφοδείαν ἔρημον εὕρισκον· οἱ γὰρ ἐς τοὺς πύργους ἠθροισμένοι διὰ τὴν θυσίαν οἱ μὲν ἐς ἀκμὴν ἔπινον, οἱ δὲ ἐκοιμῶντο πάλαι μεθυσκόμενοι. Διὸ καὶ τοῖς μὲν πρῶτοις καὶ τοῖς ἐξῆς ἐπιστάντες ἀφῶν καὶ μεθ' ἡσυχίας, ἔλαθον τοὺς πλείστους αὐτῶν ἀποκτείναντες. (27) Ἐπειδὴ δὲ τοῖς Ἐξαπύλοις ἠγγίζον καταβαίνοντες, ἐνωκοδομημένην τινὰ πυλῖδα διεῖλον, δι' ἧς τὸν τε στρατηγὸν καὶ τὸ λοιπὸν ἐδέξαντο στράτευμα. Οὕτω δὴ τὰς Συρακούσας εἶλον Ῥωμαῖοι.

(Cf. Suidas : Αἰτιοῖς, ὀλίγοις, ψιλοῖς, εὐτελέσι. Πολύβιος· « Μαθὼν δ' ἐξ αὐτομόλου διασαφῆσαντος ὅτι ἑορτὴν ἀγούσι πάνδημον καὶ τοῖς σιτοῖς λιτοῖς χρῶνται διὰ τὴν σπάνιν, τῷ δὲ οἴνῳ δαψιλῆι, ἐπολιόρκει. »

Idem : Προσανανεωσάμενος, ἀνακαινίσας καὶ ἀνεγείρας· « Ὁ δὲ Μάρκος προσανανεωσάμενος τὴν τοῦ τεύχους ταπεινότητα ἐπεβάλετο καταπειράζειν τῆς ἐλπίδος. »

Anonym. de obsid. p. 319 sq. : Τὰς γὰρ Συρακούσας μηδέποτε ληφθῆναι δυναμένας διὰ τὴν τοῦ Ἀρχιμήδους εὐμήχανον σοφίαν, ἐπιτηρήσαντες οἱ Ῥωμαῖοι καιρὸν, ὅτε ἑορτὴν ἦγον οἱ Συρακούσιοι, αὐτομόλου τοῦτο αὐτοῖς διασαφῆσαντος ὅτι θυσίαν ἀγούσι πανδημίαι οἱ κατὰ τὴν πόλιν ἐφ' ἡμέρας τρεῖς, καὶ τοῖς μὲν σιτοῖς ὀλίγοις χρῶνται διὰ σπάνιν, τῷ δ' οἴνῳ χρῶνται δαψιλῆι, ταχὺ δὲ καὶ κλιμάκων δύο συνθεθεῖσῶν, ἐγένοντο κύριοι τῶν πύργων· εἰς γὰρ τοὺς πύργους ἠθροισμένοι διὰ τὴν θυσίαν, οἱ μὲν ἀκμὴν ἔπινον, οἱ δὲ ἐκοιμῶντο πάλαι μεθυσκόμενοι· καὶ ἔλαθον αὐτοὺς ἀποκτείναντες.)

§ 24. Ex his nonnulla habes apud Suidam et Anonymum, quæ infra subjuncti. || — θυσίαν] ἑορτὴν Suid. || — σιτοῖς] σιτοῖς Anon. et Suidas et haud dubio Polybius. || — πάνδημον] sic etiam Suidas, πανδημίαι An. || — προσαναλαβὼν...ταπεινότερον] Polybii verba servavit Suidas : προσανανεωσάμενος τὴν τοῦ τεύχους ταπεινότητα. || — κλίμακας] τὰς κλ. ? || — § 25. τοὺς ἄμα] τούτους ἄμα? || — σημαίας] σημείας cod., ut mox σημαίαν. || — στρατιᾶς] στρατιᾶς cod. || — § 26. ἐπαναβαίνειν] addidi vocem. In codice post v. κλιμάκων scriba spatium vacuum reliquit. Mex ἐφοδείαν codex. || — 27. τινὰ πυλῖδα] τὴν ἀπυλῖδα codex; τὴν πρῶτην πυλῖδα Wescherus ingeniose sed parum verisimiliter, laudato Hasio qui in St. Thes. pro ἀσπαθαρίῳ in Phot. ep. 69, 2 emendavit πρωτοσπαθαρίῳ. Per ejusmodi portulam olim clausam, inter portas Ligneam et Charsias sitam, etiam Turci in Const. urbem irruperunt. V. Critob. I, 60 p. 95. || — οὕτω δὴ τ. Συρ. εἶλον Ῥ.] Effracta ista portula nondum capta urbs erat, neque πολιορκιῶν enarrator omittere potuit quæ multis exponit Livius 25, c. 25-31. Vix igitur dubium quin hoc quoque loco excerpta uberiora ab auctore codicis Paris. truncata sint. Pauca quædam, quæ huc pertinent in Suida supersunt.

Suidas v. Ἐπιπολάς.

28. Τοὺς δὲ Ῥωμαίους θαρραῖν συνέβαινε, κρατοῦντας τοῦ περὶ τὰς Ἐπιπολάς τόπου. Cf. Liv. 25, 24 : *Ad Eripolas, frequentem custodiis locum, perventum erat, terrendique magis hostes erant quam fallendi.*

Idem v. Ἀπόστασις.

29. Πολύβιος· Οὐδενὸς ἐπεγνωκότες τῶν πολιτῶν τὸ συμβαῖνον διὰ τὴν ἀπόστασιν, ἅτε μεγάλης οὐσίας τῆς πόλεως. Cf. Livius l. 1. : *Magna pars tamen ignara tanti mali erat, et in vastæ magnitudinis urbe parvum sensu non satis pertinente in omnia.*

His addere liceat fragmentum Appiani, quod Emanuel Millerus, vir de promovendis literis græcis meritissimus, e codice nescio quo nuper edidit in *Revue archéol.* 1869, p. 53. Depromptum est ex Arriani historiarum libro ultimo sive vicesimo quarto, qui, testante Photio, Ἀράβιος inscribitur. Cf. Em. Hannak *Appian und seine Quellen. Wien.* 1869, p. 24.

EX APPIANI LIBRO XXIV.

Περὶ Ἀράβων μαντείας.

Ἀππιανὸς φησι τῷ τέλει τοῦ κ' βιβλίου· « Φεύγοντί μοι ποτε τοὺς Ἰουδαίους ἀνὰ τὸν πόλεμον τὸν ἐν Αἰγύπτῳ γενόμενον καὶ ἴοντι διὰ τῆς Πετραίας Ἀραβίας ἐπὶ ποταμὸν, ἔνθα με σκάφος περιμένον ἐμελλε δοῖσιν ἐς Πηλοῦσιον, Ἄραψ ἀνὴρ διηγείτο (*) μοι τῆς ὁδοῦ νυκτός· οἰομένῳ [δ' ἦδη?] πλησίον εἶναι τοῦ σκάφους, κρωζούσης ἄρτι πρὸς ἕω κορώνης, ἔφη συνταραχθεὶς « πεπλανήμεθα », καὶ κρωζούσης αὖθις, εἶπεν « ἄγαν πεπλανήμεθα. » Θορυβουμένῳ δέ μοι καὶ σκοποῦντι εἰ τις ὁδοίπορος ὀρθήσεται, καὶ οὐδένα δρῶντι ἄς ἐν ὄρθρῳ εἴη πολλῶν καὶ γῆ πολεμουμένη, τὸ τρίτον δ' Ἄραψ τοῦ ὄρνέου πυθόμενος εἶπεν ἡσθαίς « ἐπὶ συμφύροντι πεπλανήμεθα καὶ ἐχόμεθα τῆς ὁδοῦ. » Ἐγὼ δὲ ἐγέλων μὲν εἰ καὶ * ἐξόμεθα τῆς πλανωμένης, καὶ ἀπεγίνωσκον ἑμαυτοῦ, πάντων πολεμίων ὄντων, οὐκ ὄν μοι δυνατόν οὐδ' ἀναστρέψαι διὰ τοὺς ὄπισθεν, οὐς δὴ καὶ φεύγων ἤρχόμην, ὑπὸ δὲ ἀπορίας εἰσόμεν ἐκδοῦς ἑμαυτὸν τῷ μαντεύματι. Οὗτοι δὲ ἔχοντί μοι παρὰ ὄψαν ἕτερος ποταμὸς ἐκφαίνεται ἡ ἀγχοτάτω μάλιστα τοῦ Πηλοῦσιου καὶ τριτῆρος ἐς τὸ Πηλοῦσιον παραπλοῦσα, ἥς ἐπιβάς διεσώζομην, τὸ σκάφος δὲ, ὃ μὲν ἐν τῷ ἐτέρῳ ποταμῷ ὑπέμεινεν, ὑπὸ Ἰουδαίων ἐλήφθη. Τοσοῦτον ὠνάμην τῆς τύχης καὶ τοσοῦτον ἐθαύμασα τοῦ μαντεύματος. Οὗτοι μὲν οὖν εἰσι θρησκευτικοί, μαντικοί, γεωργοί, φαρμάκων ἐπιστήμονες, οὐς εἰκόσ ἐν Αἰγύπτῳ γῆν εὐρόντας ἀγαθὴν, ὅσα γεωργοὺς καὶ ἔθνος ὁμοίως θεοσεβῆς τε καὶ μαντικὸν καὶ φαρμάκων οὐκ ἀπειρὸν οὐδ' ἄστρων, ἐμμεῖναι γαίροντας ὡς παρ' ὁμοίους.

§. 28. Apud Suidam legitur Ἐπιπολάς, τὰ ὦνι. Τοὺς δὲ Ῥωμαίους etc. In quibus quid sibi velit istud τὰ ὦνι, queritur. Confudisse auctorem voces Ἐπιπολαί et ἱπολαί, *merces*, censet Bernhardus. Tὰ ἐπάνω conjecit Gaisfordius. In mentem venerat τὰ ἄνω Νεα [πόλεως], quum Eripolæ imminerent Neapoli et Tychæ urbis Syracusanæ. Manu lentissima, sed conjectura audaciori scripseris τὰ ὄνειρα, adeo ut jugum montanum quod a situ editiore vulgo Ἐπιπολαί vocabatur, proprio quodam nomine τὰ ὄνειρα dictum sit, idque vocabulum Corinthiorum coloni e regione Corinthia in Syracusanam transtulerint. Tὰ ὄνειρα ditionis Corinthiæ a multis memorantur.

(*) Διηγείτο h. l. eodem sensu usurpatur quo vulgo dicitur ἦγστο, *vix mihi dux erat*. In seqq. nescio an auctor scripserit : ἐγὼ δὲ ἐγέλων μὲν, εἰ καὶ [θεοικῶς μὴ] ἐξόμεθα τῆς πλανωμένης. Melius etiam oratio procederet si scriptum esset : ἐγὼ δὲ διετέλον μὲν [θεοικῶς μὴ] ἐξόμεθα etc || — De regione ubi hæc accidisse putanda sint, E. Millerus exponit hunc in modum l. 1. p. 109 : Prenons la carte de la partie basse de l'Égypte, et dirigeons nos regards sur l'endroit où le Nil, se séparant en plusieurs branches, forme ce qu'on appelle le Delta et va se jeter dans la mer Méditerranée. Le grand cours d'eau le plus oriental se sépare en deux dans les environs d'Aphroditopolis et forme deux branches qui vont se jeter l'une à Tanis et l'autre à Péluse, d'où les noms de Tanitique et Pélusiague. Appien venait de l'Arabie Pétrée, qui confinait à ce grand cours d'eau. La barque qui l'attendait se trouvait probablement au-dessus du canal qui conduit à la branche Tanitique. Il n'est pas à supposer qu'elle devait descendre jusqu'à Tanis pour aller à Péluse. Il est probable, au contraire, qu'elle devait descendre jusqu'à la séparation indiquée plus haut, et prendre le cours d'eau qui conduisait à Péluse. Appien pendant la nuit, n'ayant pas reconnu son chemin, aura dévié vers la droite et rencontré la portion du fleuve qui se dirigeait vers Péluse, et où se trouvait une trirème faisant voile pour le port. » Statuere etiam licet Arrianum versatum esse in illo regionis angulo qui est inter Trajanum amnem atque amnem qui versus Pelusium defluit.

FRAGMENTA LEXICI GEOGRAPHICI.

Appendicis loco sint fragmenta duo Lexici geographici, quæ publici juris fecit Franciscus Lenormant in Philologi tomo XXV, p. 147 sq. 1867.

« Quum Athenis degerem, vir doctissimus inquit, anno 1863 accepi a capnopola quodam Agoræ folia duo chartacea quibus herba Nicotiana involuta erat. Horum textum hodie publici juris facio. Scriptura sæculi XIV, diligenti manu exarata; pagina quæque in duas columnas divisa. Insunt fragmenta lexicæ geographici aliunde non noti, ubi nomina in classes distincta erant, ut in libro latino Vibii Sequestris. Quod primum hic ponitur, ad urbium catalogum pertinet, alterum fluviorum nomina complectitur, inter quæ nonnulla sunt plane nova atque hucusque inedita. »

Urbes in primo fragmento recensentur 67. Inter eas 27 occurrunt, quæ apud Stephanum Byz. non commemorantur (N. 2. 3. 5. 6. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 15. 16. 19. 20. 29. 32. 37. 39. 42. 44. 48. 56. 62. 66), at urbium nomina in ea Stephani lexicæ particula, quæ cum nostro fragmento componenda est, enumerata Anonymus quoque habet omnia (*). Porro quinque urbes quibus Μάγαρα nomen erat, et tres urbes quæ Μεδαιών vocabantur, eodem prorsus ordine exhibentur apud utrumque. Quod quum casu fieri vix potuerit, dubium non est quin Anonymus usus sit Stephano. Num vero quæ in nostra Stephani epitome non leguntur, ex eodem opere integro depromserit, an aliunde adsciverit, in mediò relinquendum est. Ceterum non desunt in quibus Anonymus a nostro Stephano recedat.

I.

Μάσταυρα, Λυδίας. Τὸ ἔθνικὸν Μασταυρίτης καὶ Μασταυρεύς.

Μάστη, Αἰθιοπίας. Τὸ ἔθνικὸν Μαστίτης.

Μάσθαλα, Ἀραβίας. Τὸ ἔθνικὸν Μασθαλεύς.

Μαστραμέλλη, Γαλλίας Ναρβωνησίας. Τὸ ἔθνικὸν Μαστραμελληνός.

6 Μάστρον, Παφλαγονίας. Τὸ ἔθνικὸν Μάστριος.

Μαστή, Παφλαγονίας. Ὁ πολίτης Μαστυεύς.

Μασχάνη, Ἀραβίας. Ὁ πολίτης Μασχανεύς.

Μάταλον, Κρήτης. Τὸ ἔθνικὸν Ματαλεύς.

Μάταυρος, Σικελίας. Τὸ ἔθνικὸν Ματαυρίνος.

(*) Quod ap. Steph. ed. Mein. legitur : Μελανίπειον, πόλις Παμφυλίας, id sane ap. Anonymum non legitur. Verum quum vox πόλις e conjectura introducta sit pro v. ποταμός, quam codices præbent, ex fragmento nostro consequitur potius vocem ποταμὸν recte habere et vitium latere in v. Μελανίπειον, quod corrigendum fuerit in Μελανίπειος vel in Μελανίπείων. Simili vitio in secundo Anonymi fragmento inter fluviorum nomina codex habet Κάριον προ Καρῶν.

1. Μάσταυρα] Duae nominis gentilis formas Stephanus quoque habet. || — 2. Μάστη] Memoratur ap. Ptolem. 4, 7, 25. || — 3. Μάσθαλα] Ptolem. 6, 7, 33 p. 409, 23 ed. Wilb. || — 4. Μαστραμέλλη] Sic etiam codex Aldinus Stephani, sed Μαστραμέλη ceteri codd. et Plinius 3, 34 et Avienus Ora marit. 691. || — 5 et 6. Μάστρον et Μαστή sunt formæ nominis ejusdem (cf. μαστεία, μαστός, μαστρία, μάστρος, μαστήρ). Vulgo urbs dicitur Ἀμαστρία, Ἀμάστρα, Ἀμάστριον (V. Wesseling ad Hierocl. p. 696. Parthey in Indice ad Notitias gr. Episcopatum, Berolin. 1866, p. 334). *Mastrum* præbet Tab. Peuting., dum Geogr. Rav. p. 100, 3 in eodem Tabulæ Itinerario habet *Amastra*. Altera forma *Μαστή* occurrit apud Plinium 5, 2 : *Oppidum Tium, ... fluvius Billis; ultra quem gens Paphlagonia; ... oppidum Mastya Milesiorum; dein Cromna*, in quibus *Mastyam* esse Amastrim urbem ex serie locorum patet, quamquam id latuit Plinium qui in seqq. præter ordinem ex alio fonte memorat *Sesamon quod nunc Amastris*. *Μαστίων* in nummo Paphlagoniæ habes ap. Mionnet *Supplém.* vol. 4, p. 568, n. 103. Littera A nominis Ἀμάστριον abjicitur sicut pro Ἄλυκος etiam Λύκος dicebatur. || — 8. Μάταλον] Sic legitur etiam ap. Strabonem p. 411, 6 et 47 ed. Didot., ubi plurimi codices Μέταλον, Μέταλλον, Μάρταλον. Apud Ptolem. 3, 15, p. 243, 18 ed. Wilb. codices Μεταλία. In Stadiasmo Maris magni (G. Min. I, p. 507) codex : εἰς Ματάλαν... ἀπὸ Ματάλης. Hodie *Ματαία*. || — 9. Μάταυρος] Cf. St. Byz. : Μάταυρος, πόλις Σικελίας, Λοκρῶν κτίσμα. Τὸ ἔθνικὸν Ματαυρίνος. Στησίχορος Εὐφύμου παῖς Ματαυρίνος; γένος ὁ τῶν μελῶν ποιητής. Strabo 6, 2, 9, p. 228, 35 ed. Did. commemorat τὸ περὶ Μάταυρον σπήλαιον. Quum aliunde hic Siciliæ locus non notus sit, Strabonis verba mendam traxisse cum Cluvero suspicabar in Ind. Strabon. p. 979. Stephanus epim Italiæ urbem in Locrorum ditone sitam perperam in Siciliam transtulisse videri possit, quoniam Suidas dicit : Στησίχορος... Ἴμερατος, ὃ δὲ ἀπὸ Ματαυρίας τῆς ἐν Ἰταλίᾳ. Testimonium Anonymi, quippe qui e Stephano pendere videatur, nullius auctoritatis esse putaveris. Nihilominus

- 10 **Ματέλγη**, Γαραμαντικής. Τὸ ἔθνικόν Ματελεγῆς.
Ματιλική, Ὀμβρίας. Ὁ πολίτης Ματιλικίτης.
Ματισκῶν, Γαλλίας Κελτικής. Τὸ ἔθνικόν Ματισκωνήσιος.
Ματούσαρον, Λουσιτανίας. Τὸ ἔθνικόν Ματουσαρεύς.
Μαυσός, κόμη Κορίνθου. Ὁ πολίτης Μαυσεύς.
- 15 **Μαυσώκη**, Ὑρκανίας. Τὸ ἔθνικόν Μαυσοικεύς.
Μάφαρις, Ἀραβίας. Τὸ ἔθνικόν Μαφαρίτης.
Μαχαιρούς, Ἰουδαίας. Ὁ πολίτης Μαχαιρούντιος.
Μαχάνη, Ἰουδαίας. Τὸ ἔθνικόν Μαχανεύς.
Μαχμάς, Ἰουδαίας. Τὸ ἔθνικόν Μαχμάσιος.
- 20 **Μαχόρβη**, Ἀραβίας. Τὸ ἔθνικόν Μαχορβίτης.
Μεγαλόπολις, Ἀρκαδίας. Ὁ πολίτης Μεγαλοπολίτης.
Μέγαρα, μεταξὺ Πελοποννήσου, Βοιωτίας καὶ Ἀττικῆς. Ὁ πολίτης Μεγαρεύς.
Μέγαρα, Θετταλίας. Τὸ ἔθνικόν Μεγαρίτης.
Μέγαρα, Πόντου. Τὸ ἔθνικόν Μεγαρεύς.
- 25 **Μέγαρα** Ἰλλυρίας.
Μέγαρα, Μολοσσίδος.
Μέγαρα, Σικελίας, ἢ πρότερον Ὑθλα. Ὁ πολίτης Μεγαρεύς.
Μέγαρα, Συρίας Ἀπαμηνῆς.
Μεγαρικόν, Βιθυνίας. Τὸ ἔθνικόν Μεγαρικηνός.
- 30 **Μέγασα**, Λιβύης. Τὸ ἔθνικόν Μεγασεύς.
Μεγίστη, Λυκίας. Ὁ πολίτης Μεγιστεύς.
Μεδάβη, Ἰουδαίας. Τὸ ἔθνικόν Μεδαβεύς.
Μεδάμη, Βρεττανίων. Τὸ ἔθνικόν Μεδαμαῖος.

omnia hæc in meris versantur conjecturis. || — 10. **Ματέλγη**] Nomen hoc non notum nisi e Plinio (5, 35), qui *Ullra eum* (sc. *Atrum montem*) *deserta, Matelga, oppidum Garamantum itemque Dedris*. Sic enim e codice Borbonico (*N* ap. Sillig.) legendum est. Silligius e codice Θ dedit *mox Talga*; in aliis codd. *Maxihelga, mox thele, mathelge*. De situ loci v. conjecturam viri doctissimi *Vivien de St-Martin* (*Le Nord de l'Afrique dans l'antiquité*, 1863, p. 118). || — 11. **Ματιλική**] *Matelica* apud Frontin. De colon. p. 106. Etiamnum locus sic vocatur. *Matelicates* ap. Plin. 3, 113. || — 12. **Ματισκῶν**] *Matisco* Cæsar. B. G. 7, 90; Itin. Ant. p. 359; Tab. Peut.; hodie *Mácon*. || — 13. **Ματούσαρον**] Memoratur in Itin. Ant. p. 419, 2; in Geogr. Rav. p. 316, 15 corruptum est in *Massusaria*. || — 14. **Μαυσός**] V. St. Byz. s. h. v. et v. Ἀσσί. || — 15. **Μαυσώκη**] *Μαυσόκη* in Ptolemæi edit. principe, *Μαίσοκη, Μαισοκ, Μέσοκη* codd. nostri. || — 16. **Μάφαρις**] *Μαφαρίτις γῶρα* Periplus mar. Erythr. 22 (G. Min. I, p. 274); τῆ *Μαφαρίτη τῦρανῶ* codex ib. § 16, ὁ *Μοφαρείτης τῦραννος* ib. § 8. *Μαφωρίται, Μαφωρείται, Μφωρίται* codd. Ptolemæi 6, 7, p. 407, 21. || — 17 et 18 habet Stephan. || — 19. **Μαχμάς**] Cf. *Jesaias* 10, 28; *Sam.* 13, 2 et 5. 14, 5 et 31; *Josephus* B. Jud. 6, 6, 1, 13, 1, 6. || — 20. **Μαχόρβη**] *Plinius*, 6, 149: *Eblitzi montes, insula Omanus* (*om* = insula; *anus* = *Αἶνος*; Ptolemæi), *portus Mochorbe*. Sic codices Silligii præter duos, qui *Nochorbe*. Ceterum *Mochorbe* habet ed. Broterii. || — 21. *Stephanus* præter *Arcadias Megalopolim* memorat alteram *Carias*, quæ inde *Aphrodisias*, antea *Lelegón* polis et *Ninœ* dicta sit. Hanc noster *Anonymus* s. v. Ἀφροδισιάς fort. nominaverat. || — 23-28. *Priora* *Megara* quinque eodem ordine habes apud *Stephanum*, qui omittit *Megara Syriæ* *Aparnenæ*, de quibus vid. *Strabo* p. 752. || — 29. **Μεγαρικηνός**] *Μεγαρικό*; *Steph.* *Byz.* in codd. *Rav.* et *Voss.*; in ceteris gentile omissum. || — 30. **Μέγασα**] *Μέγοσα*... *Μεγοσεύ*; codex; quod, postulante literarum ordine, mutavi e *Stephano*, ubi *Μέγασα*, ὠ; *Γέρασα*. || — 31. **Μεγίστη**] Cf. *St. Byz.* || — 32. **Μεδάβη**] *Præstaret Μήδαβ*. *Urbs* e *libris sacris* nota. Apud *Josephum* codices inter *Μήδαβα* et *Μηδάβη* fluctuant. || — 33. **Μεδάμη**] *Μέδμη*... *Μεδαμάτος* *Steph. Byz.* ex *Hecatæo*. Apud *Strabonem* p. 256 (213, 24 *Did.*) codices habent *Μέδαμα*, cui in cod. *A* adscriptum *Μέδμα*, in sequentibus vero omnes codices τῆς *Μέδμη*. Quare in antecq. quoque *Cramerus* *Μέδμα* scripsit. Utraque nominis forma in usu fuerit. Similiter vicina urbs *Τέμεσα* et *Τέμψα* dicebatur, testante *Strabone*, p. 255. Alia nominis forma erat *Μέσμα*, quæ in nummis exstat et apud *St. Byz.* (ex *Apollodoro*) s. v. *Μέσμα* et *Etym. M* p. 581, 15 et *Scylacem* § 12, ubi codex *Μέσα*. In periegesi iambica *Μέδμα* corruptum est in *Μέδνα*. *Medma* legitur etiam in *Plinii* edit. 3, 73, ex codicibus, ut videtur; varia lectio ibi a *Silligio* affertur: *Meddua, Medua, Medina, Medara*. In *Pomponio Mela*, 2, 4, 9 *Vossius* et *Tschucke* ediderunt: *Hinc* (a *Metauro*) *Medania, Hippo nunc Vibon. Temesa*. At codices: *Maticana* (*Matichana* cod. *Vat.* 3), *ionium, Vibone* (*V. Mela* ed. *Parthey*. 1868). Horum postrema refingenda sunt in *Hipponium Vibove*. In primo verbo latere *Medaba* a veri specie abhorret. Fuisse suspicor *Vaticana* vel *Manticlana*. Nam promontorium quod est inter *Metaurum* et *Vibonem* hod. vocatur *Cap Vaticano*. Ei adiacebat *Herculis portus* et *Herculis insula* (*Tab. Peut.*), quæ hodie audit *Mantineo*. Ni fallor, sacra erat *Herculi Manticlo*, quem *Messanæ* cultum esse novimus e *Pausania*, 4, 23, 10, et qui apud *Latinos* abire potuit in *Herculem Vaticanum*. Apud *Diodorum* 14, 78, 5 pro *Μεδμναίου* legendum esse *Μεδμπίου* statuitur pro-

- Μεδεών, Βοιωτίας. Ὁ πολίτης Μεδεώνιος.
- 35 Μεδεών, Φωκίδος.
Μεδεών, Δαλματίας. Τὸ ἔθνικόν Μεδεωνίτης.
Μεδιόλανον, Γαλλίας τῆς ἐντὸς τῶν Ἄλπεων. Τὸ ἔθνικόν Μεδιολανήσιος.
Μεδιόλανον, Γαλλίας Ἀκυτανικῆς.
Μεδιόλανον, Γαλλίας Κελτικῆς
- 40 Μεδιόλανον, Βρετανίας.
Μεδίων, Αἰτωλίας. Ὁ πολίτης Μεδιώνιος.
Μεδοβρίγα, Λουσιτανίας. Τὸ ἔθνικόν Μεδοβριγεύς.
Μεδυλλία, Λατίνης. Τὸ ἔθνικόν Μεδυλλίνος.
Μέθανα, Ἀργολίδος. Ὁ πολίτης Μεθωναίος.
- 45 Μεθύδριον, Ἀρκαδίας. Ὁ πολίτης Μεθυδριεύς.
Μεθώνη, Μακεδονίας. Ὁ πολίτης Μεθωναίος.
Μεθώνη, Λακωνίας. Ὁ πολίτης Μεθωναιεύς.
Μελάργη, Ἰνδικῆς. Τὸ ἔθνικόν Μελαγγεύς.
Μέλαιναι, Ἀρκαδίας. Ὁ πολίτης Μελαινεύς.
- 50 Μελαινεῖς, δῆμος Ἀττικῆς.
Μελάμπεια, Λυδίας. Τὸ ἔθνικόν Μελαμπεύς.
Μελαντιάς, Θράκης. Τὸ ἔθνικόν Μελαντιάδειος.
Μελία, Καρίας. Ὁ πολίτης Μελινεύς.
Μελίβοια, Θετταλίας. Ὁ πολίτης Μελιβοεύς.
- 55 Μέλινα, κόμη Ἄργους. Ὁ πολίτης Μελινεύς.
Μελισδουνον, Γερμανίας. Τὸ ἔθνικόν Μελισδουνήσιος.
Μέλισσα, Λιθύης. Τὸ ἔθνικόν Μελισσαίος.
Μελιταία, Θετταλίας. Ὁ πολίτης Μελιταιεύς.
Μελιταῖς, δῆμος Ἀττικῆς.
- 60 Μελιτηνή, Καππαδοκίας. Ὁ πολίτης Μελιτηνός.
Μελίτουσσα, Ἰλλυρίας. Τὸ ἔθνικόν Μελιτουσσαίος καὶ Μελιτούσσιος.
Μελλαρία, Βαιτικῆς. Τὸ ἔθνικόν Μελλαριεύς.
Μελόδουνον, Γαλλίας Κελτικῆς. Τὸ ἔθνικόν Μελοδουνήσιος.
Μελόκαβος, Γερμανίας. Τὸ ἔθνικόν Μελοκαβηνός.
- 65 Μέλπεια, Ἀρκαδίας. Ὁ πολίτης Μελπειεύς.
Μέμβρησα, Ζευγινανίας. Τὸ ἔθνικόν Μεμβρησεύς.
Μέμφρις, Αἰγύπτου. Ὁ πολίτης Μεμφίτης.

habilitèr, quamquam fortasse satis est scripsisse Μεδμαίους; nam quum oppidum situm erat ad fluvium qui hodie *Mesima* audit, fieri facile potest ut jam apud veteres juxta Νιέδαμα, Μέμα, Μέσμα exstaret forma Μέδιμα. In Thucydidè 5, 5 legitur : ὁ πρὸς Ἴτωνείας καὶ Μελαίους πόλεμος ὁμόρους τε ὄντας καὶ ἀποίκους; (sc. τῶν Λοκρῶν); legendum fuerit πρὸς Ἴτωνείας καὶ Μεδμαίους. [Sæpius fit ut geographica nomina in Thucydidis codicibus corrupta sint. Nondum emendatum est quod legitur 6, 104 : Κατὰ τὸν Τερναῖον κόλπον, ubi Ταρναντῖνον legi vult Poppo, improbante Arnoldio, quum probabile non sit nomen notissimum sic esse corruptum; at tamen patet partem aliquam Tarentini sinus intelligendam esse. Legi jubeo κατὰ τὸν [Λευ]τέριον vel fort. Αλευτερῖαιον κόλπον. Sic enim Tarentini sinus pars meridionalis dici potuit a Λευτερῖα παραλίᾳ, quam novimus e Strabone p. 233 ed. Did.] || — 34-36. Eodem eodem ordine Stephanus, nisi quod pro Δαλματίας habet minus recte : ἔστι καὶ τῆς Ἠπειροῦ πόλις καὶ κόμη (ἢ κόμη?), ubi Meinekius post vocem κόμη excidisse aliquid putat. Apud Livium 44, 23-32 est *Meteon Labætidis terra urbs* in Dalmatia, non ita longe a finibus Epiri. || — 37-40. E quatuor Mediolanis Anonymi Stephanus non habet nisi urbem Aquitaniam. || — 41. Μεδίων] Pro Αἰτωλίας rectius Stephanus πόλις πρὸς τῇ Αἰτωλίᾳ. Urbs erat Acarnaniam. || — 42. Μεδοβρίγα] Deest in St. B. || — 43. Λατίνης] τῶν Ἀλβάνων. St. || — 43. Deest in St. || — 46. 47. Præter has Stephanus alias tres Methonas recenset. || — 48. Deest in Steph. V. Ptolem. 7, 1, 14. || — 49. Stephanus præter Arcadiam etiam Lyciam Melænas habet. || — 52. Μελαντιάς] Ap. Stephanum legitur : Μελανδία, χώρα Σιδωνίας. Θεόκομος γ' Φιλίππικῶν. Τὰ ἔθνη καὶ Μελάνδιος καὶ Μελανδία (V. not. Meinekii). Nostro loco nescio an intelligenda fuerit Melantias quæ 18 m. p. a Constantinopoli distat, de qua vid. Itin. p. 138. 230. 323. 332; Ammian. 31, 11, 1, Tab. Peut. (ubi *Melantiana*), Agathias 5, p. 158; Chron. Pasch. p. 717, 10. Ab ea dicta Μελανησία porta Constantinopolis. V. Ducang. Const. Chr. I, p. 30, IV, p. 130. || — 55. Μέλινα κόμη] M. πόλις Steph. || — 56. Non nota nisi e Pto

II.

- Ἰνγκος, Ἀργολίδος, ἀπὸ Ἰνάχου τοῦ βασιλέως. Ἔστι καὶ Ἀκαρνανίας.
 Ἰνδός, ἀφ' οὗ ἡ Ἰνδικὴ ἐκλήθη.
 Ἰνδός, Φρυγίας.
 Ἰνωπός, ἐν Δήλῳ.
 5 Ἰξος, ἐν Ῥόδῳ.
 Ἰορδάνης, Ἰουδαίας.
 Ἰρια, Αἰγυπτιακῆς.
 Ἰρις, Πόντου.
 Ἰς, Βαβυλωνίας.
 10 Ἰσάκα, Βρεταννίας.
 Ἰσαρ, Γαλλίας Ναρβωνησίας.
 Ἰσθουρος, Σικελίας.
 Ἰσις, Κολχίδος.
 Ἰσμηνός, Βοιωτίας παρὰ ταῖς Θήβαις.
 15 Ἰστρος, Θράκης.
 Ἴτυς, Βρεταννίας.
 Κάβειρος, Ἰνδικῆς.
 Κάϊκος, Μυσίας.
 Καινός, Γαλλίας Ναρβωνησίας.
 20 Καίριτης, Τυρρηνίας.
 Κάλαμα, Γεδρωσίας, καὶ χώρα δμώνυμος.
 Καλαίων, Ἰονίας.
 Κάβις, Καρίας.
 Κάλιπος, Λουσιτανίας.
 25 Κάλλας, Εὐβοίας.
 Καλλίας, Θεσπρωτίας.
 Καλλίχορος, Βιθυνίας.
 Καλός, Κολχίδος.
 Κάλωρ, ἐν Σαυνίταις.
 30 Κάλπας, Βιθυνίας.
 Καλύκαδνος, Κιλικίας.
 Καμβύσης, Ἀλβανίας.
 Κάμικος, Σικελίας, ἀφ' οὗ ἡ πόλις ἐκλήθη.
 Κανέντελος, Γαλλίας Ἀκυτανικῆς.
 35 Κάντιος, Βρεταννικῆς.
 Κανωπικόν, Νείλου στόμα.

Iemæo 2, 11, 29. || — 57. Duas Melissas habet Stephanus, sicut mox duas Melitas. || — 62-66. Desunt in Stephano. De Mellaria v. Strabo, Plin., Plutarch., alii; de Meloduno Cæsar. B. G. 7, 58 etc.; de Mellocabo Ptolem. 2, 11, 29; de Melria Pausan. 8, 38, 8; de Membresa Procop. B. V. 2, 15, Itin., Tab. Peut.

II, 3. Φρυγίας] sic codex, ut infra 38 Ἀσσυρίης; et 66 Φρυγίας. De hoc Indo v. Liv. 38, 14. Plin. 5, 103. || — 5. Ixus fl. alibi non memoratur. Ἰξός λιμὴν ap. St. v. Ἰξίαι. || — 7. Ἰρια] Iria s. Hiriis ap. Paulum Diaconum in Hist. Miscell. 16, p. 554; adiacens oppidum Eiria ap. Ptolem., Iria in Itinerariis Ant. p. 288 et in Tab. Peutinger., in qua juxta urbem est Fl. Qadubria (hod. riv. Staffora ad Voghera urbem). || — 10. Ἰσάκα] V. Ptolem. 2, 3, 4. || — 12. Ἰσθουρος] Ptolem. 3, 4, 6. || — 14. Ἰσις] Scylax, Plin., Arrian. || — 16. Ἰτύς] Ptol. 2, 3, 1. || — 17. Κάβειρος] Ignotus. Fort. ad Cabura. || — 19. Καινός] Ptol., 2, 10, 8. || — 20. Καίριτης] Caritis amnis (hod. Vascina) ap. Virgil. Æn. 8, 59. || — 21. Κάλαμα] nunc Calami. V. Arrian. Ind. 26, 6. Geogr. Min. I, p. 344. || — 22. Καλαίων] prope Colophonem. Pausan. 7, 3, 5. 24. || — Κάλιπος] Ptol. 2, 5, 2; Marcian. Peripl. mar. ext. 2, 13. || — 25. Κάλλας] Strabo p. 445. || — 26. Καλλία:] Ignotus. || — 27. Scylax, Apoll. Rhod. 2, 906, Plin. || — 28. Arrian. et Anon. Peripl. Pont. in Geogr. Min. I, p. 30. || — Κάλπας:] Κάλπη; ap. Arrian. V. Geogr. m. 1, p. 30. || — 32. Plin. 6, 15; Dio Cass. 37, 3. || — 34. Ptolem. 2, 7. 2. || — 35. Κάντιος] Non memoratur alibi. Fuerit prope promont. Can-

- Κάπρος, Φρυγίας.
 Κάπρος δ καὶ Ζάβας, Ἀσσυρίας.
 Κάρησος, Μυσίας.
- 40 Κάρμαλος, Καππαδοκίας.
 Καρνίων, Ἀρκαδίας. ἀπ' οὗ ἡ πόλις ἐκλήθη.
 Κάρπις, Πανωνίας.
 Κάρρας, Μεσοποταμίας, καὶ πόλις Καρρῶν.
 Καρσός, Κιλικίας.
- 45 Κάρτενος, Μαυρουσίας.
 Κάσιος, Ἀλβανίας.
 Κατάδας, Ζευγιτανίας.
 Καταράκτης, Παμφυλίας.
 Κατάρρακτος, Κρήτης.
- 50 Καυκών, Ἀχαιίας.
 Κάϊστρος, Ἰωνίας.
 Κεβρήν, Γρωάδος, καὶ πόλις δμώνυμος.
 Κέγγριος; Ἰωνίας.
 Κέδρων, Ἰουδαίας, παρὰ Ἱεροσολύμοις.
- 55 Κεκίνας, Τυρρηνίας.
 Κέλαδος, Ἰσπανίας Ταρρακωνησίας.
 Κέλιδνος, Ὀρεστίδος.
 Κέρατος, Κρήτης.
 Κέρδουλος, Θράκης.
- 60 Κερυνίτης, Ἀχαιίας ἀπὸ τῆς Κερυνίας πόλεως.
 Κέστρος, Παμφυλίας.
 Κέφαλος, Λυκαονίας.
 Κηφισσός, Ἀττικῆς. Ἔστι καὶ Κηφισσός παρὰ τῇ Ἐλευσίνι, τρίτος ἐν Ἀργολίδι, τέταρτος ἐν Βοιωτίᾳ, πέμπτος ἐν Σαλαμίνι, ἕκτος ἐν Σκύρω, ἕβδομος ἐν Φωκίδι.
 Κιάβρος, Μυσίας.
- 65 Κίανος, Κολχίδος.
 Κιθύρας, Φρυγίας.
 Κίγγας, Ἰσπανίας Ταρρακωνησίας.
 Κίκων, Θράκης.

tium. || — 40. Καππαδοκίας] sc. in Cataonia, Cappadociae parte. V. Strabo p. 537. || — 41. Καρνίων] Κάρινον, cōlax; em. ex Pausania 8, 34, 5, Callimach. 1, 24. || — 42. V. Ptol. 2, 15, 4. Herodot. 4, 49. || — 43. Κάρρας] Καρρᾶς; Cf. St. B. v. Κάρρας. || — 44. V. Xenophon An. 1, 4, 4. || — 45. Κάρτενος ap. Ptolem. 4, 2, 4. || — 46. Κάσιος ap. Ptolem. 5, 12, 2 p. 354, 8 dedit Wilberg., sed reponendum Κάσιος. *Castius* etiam ap. Plin. 6, 39. Idem nomen de conjectura in Melam 3, 5, 4 intulit Tzschukke. || — 47. V. Ptol. 4, 3 p. 262, 3 Wilb. || — 49. Ptolem. 3, 17, 4. || — 50. Strabo p. 342. 387. Steph. v. Δύμη. Καυκόνεια. || — 53. Strabo p. 639. Pausan. 7, 8, 10. Tacit. An. 3, 6 1. || — 54. Κεδρών; V. Joseph. B. Jud. 8, 1, 5. || — 55. *Cecina*, Plin. 3, 50. || — 56. Mela 3, 1. || — 57. Ptolem. 3, 12, p. 219, 5: Ὀρεστίδος Ἀμαντία Καλύδνου ποταμοῦ ἐκβολαί. Noster sua duxerit ex ipso Ptolemaeo, qui miro errore Orestidem ad mare Adriaticum pertinere putavit. || — 58. Καίρτος; Callimachus 3, 44, ex quo eadem scriptura illata in Strabonem p. 476, ubi codices Κέρατος. Apud Eustath. ad Dionys. 1, 498 codd. fluctuant. In usu fuerit utrumque. Cf. Hesych. : Καραιτιοῦσι, κεραιτιοῦσι. || — Κέρδουλος] Non noveramus nisi Cerdylum montem e Thuc. 5, 6 sqq. || — 60. Pausan. 7, 27, 5. || — 62. Cephalus ignotus. || — 63. Perperam distinguitur inter Cephissum Phocidis et C. Boeotiae. Cephissos Atticae, Phocidis, Salaminis, Scyri et Argolidis Strabo quoque componit p. 424, iisque addit Cephissum Sicyoniae, quem non habet Noster, dum apud Strabonem desideratur Cephissus Eleusinius, quem praeter Anonymum Pausanias, 1, 38, 4 commemorat. Salaminis Cephissus antea non notus erat nisi e Strabone, apud quem Lealius pro Σαλαμίνι scribi voluit Ἐλευσίνη. Conjectura Anonymi testimonio labefactatur. || — 64. Μυσίας;] i. e. Mœsiæ superioris. V. Ptolem. 3, 9, p. 208, 25 Wilb. || — 65. Κίανος] *Cyaneos* Tab. Peutling; *Cyaneos* Geogr. Rav., Γυνός cod. Scylacis; Κυάνεος Ptolem. 5, 9, p. 350. Apud hos fluvius in mare exit. In Phasim incidit Κυάνεος (Κύανος cod. Voss.) ap. Steph. Byz. et ap. Plin. 6, 13, ubi codd. *Cyaneos*, *Cyaneos*, *Tyanos*. || — 66. Κιθύρας] Κιθύρας; Aliunde non notus. Intellige hodiernum *Horzoum Tchai*, cui adjacent ruinae Cibyræ. || — 67. Κίγγας] Cæsar B. G. 1, 48; Lucan. 4, 21. Hodie *Cinea*. || — 68. Κίκων] Ignotus. || — 69. Κιθία

- Κιλβιανός, Λυδίας.
 70 Κίνυψ, Συρτικῆς Αιθύης.
 Κινύρας, Κύπρου.
 Κίος, Βιθυνίας, ἀφ' οἷ πόλις δμώνυμος. Ἔστι καὶ Μυσίας.
 Κίσσας, Κολχίδος.
 Κισσηνός, Θράκης.
 75 Κισσός, Μακεδονίας.
 Κισθίνης, Μυσίας, καὶ πόλις Κισθίνη.
 Κλάρις Τυρρηνίας. Ἔστι καὶ Λατίνης, ὃ καὶ Λίρις καλεῖται· τρίτος ἐν Καμπανίᾳ.
 Κλάρος, Ἰλλυρίας.

νός] Ignotus. Fuit τοῦ Κιλβιανοῦ πεδίου, de quo Strabo, p. 629. || — 71. Κινύρας] Ignotus. *Cinyria urbs* Cypri ap. Plin. 5, 130 et Nonnum, 13, 451. || — 72. Κίος] Memoratur a Plinio 5, 144. || — 73. Κίσσας] Ptolem. 5, 6, p. 335, 13, ubi fl. Cappadociae assignatur. || — 74. Κισσηνός] Ignotus. Κίσσος, φρούριον Θράκης ap. Ephraem. 8484. || — 75. Κισσός] Novimus ejus nominis urbem et montem Macedoniae (Str. p. 330. Nic. Ther. 804. Lycophr. 1234), non item fluvium. || — 76. Κισθίνης] Urbem habes ap. Strab., Plin., Melam; fluvium nemo memorat. || — 78. Κλάρος] Ignotus.

ARISTODEMUS.

I.... αἰτησάμενος γὰρ μίαν ἡμέραν μόνην ἐπεμψα κρύφα Σίκιννον τὸν ἑαυτοῦ παιδαγωγὸν πρὸς Ξέρξην, ἐγκλεισάμενος αὐτῷ ἐπιτιθεσθαι τοῖς Ἕλλησι καὶ ναυμαγεῖν, δηλῶν τὸν μέλλοντα δρασμὸν ἀπὸ Σαλαμίνας. Ὁ δὲ Ξέρξης νομίσας τὸν Θμιστοκλέα μηδίζοντα ταῦτα ἀπεσταλκέναι, ἐπέμψα τὰς ναῦς ἐπὶ Σαλαμίνα καὶ ἐκυκλώσατο τοὺς Ἕλληνας εἰς τὸ μένειν αὐτούς. (2) Ἐσπούδασεν δὲ ὁ Ξέρξης ζεύγμα κατασκευάσας περὶ ἐπιθῆναι ἐπὶ τὴν Σαλαμίνα, ὃν τρόπον ὀφθῆεν (ἐπὶ) τὸν Ἑλλάσποντον καὶ μέρος τι ἔχων ἦεν κατὰ τὸ Ἡράκλειον· ἐπειδὴ δὲ ἀδύνατον ἦν τὸ πᾶν γεφυρωθῆναι, καθελόμενος ἐπὶ τοῦ Πάρνηθος ὄρους

I..... Etenim *Themistocles*, qui unius solummodo diei moram expetiverat, Sicinno ipsius pædagogo ad Xerxem misso regem adhortatus est, ut adoriretur Græcos pugnamque navalem cum iis committeret, quippe qui a Salamine insula jamjam secessuri essent. Xerxes igitur, Themistoclem utpote Medorum partibus addictum hæc mandasse ratus, classe versus Salaminem missa cinctos Græcos in loco manere coegit. (2) Præterea pontem struere voluit, ut pedibus in Salaminem transiret, quemadmodum Hellespontum trajecerat. Ac parte copiarum assumpta, ad Heracleum venit. Quum vero fieri omnino non posset ut ponte fretum jungeretur, in Parnethe monte, qui in pro-

Aristodemi fragmentum exstat in cod. Paris. 607 Supplementi inde a fol. 83 v. usque ad fol. 87 v. Haud omnia vero quæ in novem his paginis leguntur, Aristodemi sunt; nam in medium fragmentum locus Philostrati intrusus est, qui unam et dimidiam codicis paginam implet inde a fol. 85 v. linea 17 usque ad finem folii 86 v. Videlicet liber Parisinus ex complurium codicum particulis consarcinatus est. Unus horum continebat Philostrati opus de vita Apollonii et historias Aristodemi, descriptus vero erat e codice in quo ordo foliorum subinde turbatus erat, eamque perturbationem scriba parum attentus e prototypo in apographum transtulerat, deinde autem animadverso errore, signis quibusdam notisque lectorem de genuino particularum ordine restituendo admonuit. Sic in priore quoque codicis nostri parte nunc deperdita Aristodemi narrationem interposito Philostrati loco abruptam fuisse puta, fini autem hujus fragmenti appictum exstitisse hoc fere signum :

—X—

Hoc enim ex eo colligitur, quod ad initium nostri fragmenti idem signum appingitur, eique adscriptum legitur : καὶ (?) τὸ σημεῖον τοῦτο ἐστὶ τὸ ζητούμενον τοῦ Ἀριστοδήμου, i. e. *Quare hoc signum in antecedentibus, ubi adscriptum ad locum, quo Aristodemi narratio abrupta est; nam quæ jam sequuntur, sunt Aristodemi illa quæ in antec. l. l. desiderabantur.* Ceterum de codicis ratione videatur Præfatio.

§ 1. Post expugnatas Thermopylas Græciæ ad Salaminem collectis et quid faciendum esset deliberantibus, plurimi hortabantur ut in Peloponnesum discederent; soli Athenienses et Æginetæ et Megaresenses manendum esse et cum hoste conflegendum censebant. Ἐνταῦθα, Herodotus 8, 75, αἰτ. Θμιστοκλέης, ὡς ἔσσοῦτο τῇ γνώμῃ ὑπὸ τῶν Πελοποννησίων, λαθῶν ἐξέρχεται ἐκ τοῦ συνεδρίου, ἑλλθῶν δὲ πέμπει εἰς τὸ στρατόπεδον τὸ Μήδων ἄνδρα κτλ. Similiter ceteri historici. Quod Aristodemus indicat verbis αἰτησάμενος μίαν ἡμέραν μόνην, id alibi non traditur. Ceterum nescio an auctor scripserit μιάς ἡμέρας μόνην vel μίαν ἡμέραν μένειν. || — Σίκιννον] Σίκιννον codex, quæ nominis scriptura etiam in Herodoti codicibus nonnullis obvia. Vide Dindorf. in Thes. gr. s. v. Σίκιννος. Mentio Sicinni fit apud Herod. 8, 75 et 110, Plutarch. Them. c. 12, 4, Polyæn. 1, 30, 2, Clem. Alex. Pædag. p. 271, Themist. epist. 9, 21. Misso hominis nomine, historiam narrat Cornelius Nep. Them. 4, Justinus 2, 12, Diodorus 11, 17, 1, Frontinus 2, 2, 14.

§ 2. Ζεύγμα κατασκευάσας] De hoc commento cum Aristodemo faciunt Ctesias et Strabo, quorum ille in Persic. c. 26 p. 51 ed. Didot. : ὁ δὲ Ξέρξης αὐτόθεν (Athenis) ἐλθὼν ἐπὶ στενότητα τῆς Ἀττικῆς (Ἡράκλειον καλεῖται), ἐχώνους χῶμα ἐπὶ Σαλαμίνα, περὶ ἐπ' αὐτὴν διαβῆναι διανοούμενος. Strabo autem p. 395 : ὁ εἰς Σαλαμίνα πορθμὸς ὅσον διατάξας (Falsum hoc. Ni fallor, olim haud raro scribendi genere exaratum erat δ' σταδίου, i. e. τετραστάδιος, quod abiit in ἄστ.), ὃν διαχοῦν ἑκπαῖστο Ξέρξης, ἐφθῆ δὲ ἡ ναυμαχία γενομένη καὶ φυγὴ τῶν Περσῶν. Sec. Herodotum 8, 97 Xerxes post cladem in Hellespontum abscessurus, ut hoc fugæ consilium celaret, aggerem istum ducere instituit : Ἐθλῶν δὲ μὴ ἐπιθῆλος εἶναι μήτε τοῖς Ἕλλησι μήτε τοῖσι ἑαυτοῦ, εἰς τὴν Σαλαμίνα χῶμα ἑκπαῖστο διαχοῦν, γαυλῶς τε Φοινικίους συνίδες, ἵνα ἀντί τε σχεδίου ἔωσι καὶ ταίχεος, ἀρτίετό τε εἰς πόλεμον ὡς ναυμαχίην ἄλλην ποιησόμενος. Plutarchus Themist. c. 16 : Μετὰ δὲ τὴν ναυμαχίαν ἐπὶ θυμομαχῶν πρὸς τὴν ἀπότευξιν, ἐπεχείρει διὰ χρωμάτων ἰσπῆν τὸ πᾶν εἰς Σαλαμίνα τοῖς Ἕλλησιν, ἐμφράξας τὸν διὰ μέσον πόρον. || — μέρος τι ἔχων] Justinus 2, 12 : Græci... prælium collatis viribus capessunt. Interea rex velut spectator pugna cum parte navium in litore remanet. || — τὸ πᾶν] Licet interpretari totum illud quod inter continentem et insulam interjectum est. At facilis conjectura est disertius auctorem scripsisse : τὸν πόρον vel, quod in latinis expressi, τὸ πᾶν τὸν πόρον. — ἐπὶ τοῦ Πάρνηθος] Aut inepta Aristodemus narrat, aut omnem tractum montanum, qui a Parnethe versus meridiem ad fretum Salaminium descendit, Parnethis nomine comprehendit. Similiter Ægalei montis nomen modo arctiore modo laxiore sensu usurpatur. De loco, unde pugnam rex spectavit, ita Herodotus 8, 90 : κατήμνος ὑπὸ τῷ οὐραῖ ἄντιον

(ἐγγὺς δὲ ἦν τοῦτο), εἶρα τὴν ναυμαχίαν. (3) Ἡρξάντο δὲ τοῦ ναυμαχεῖν Ἀμεινίας Ἀθηναῖος, υἱὸς μὲν Εὐφορίωνος, ἀδελφὸς δὲ Κυνεγείρου καὶ Αἰσχύλου τοῦ τραγωδοποιῦ. Ἐνίκων μὲν οὐν πάντες οἱ Ἕλληνες, ἐκπρεπέστερον δὲ οἱ Ἀθηναῖοι. (4) Συνεστηκυίας δὲ τῆς μάχης, ὁ Ξέρξης ἰκανὰς μυριάδας ἐπέβασεν εἰς τὴν πλησίον νησίδα παρακειμένην τῇ Σαλαμῖνι, ὀνομαζομένην Ψυττάλειαν, ἐκπληττόμενός τε τοὺς Ἕλληνας καὶ βουλόμενος τὰ προσφερόμενα ναυάγια τῶν βαρβάρων ἀνασώζεσθαι. Ἀριστείδης δὲ Ἀθηναῖος, υἱὸς Λυσιστάχου, καλούμενος δίκαιος, ἐξωστραχισμένος ἔκ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὑπάρχων ἐν Αἰγίνῃ τότε, συμμαχῶν καὶ αὐτὸς τοῖς Ἕλλησι παρεγένετο πρὸς Θεμιστοκλέα καὶ στρατὸν αὐτὸν ἤτησεν εἰς τὸ ἀμύνασθαι τοὺς ἐν τῇ Ψυττάλειᾳ. Ὁ δὲ καίπερ ἐχθρὸς αὐτῷ γεγονὼς ὁμως ἰδοὺκε. Λαβὼν δὲ Ἀριστείδης ἐπέβη εἰς τὴν Ψυττάλειαν, καὶ πάντας τοὺς βαρβάρους ἐφρούεσε, καὶ μέγιστον τοῦτο τὸ ἔργον ἐπεδείξατο

pinqno erat, considens praelium navale inde spectabat. (3) Initium pugnandi fecit Aminias Atheniensis, Euphorionis filius, frater Cynegiri et Æschyli poetæ tragici. Ad victoriam deportandam omnes quidem Græci contulerunt, insigniorem vero in modum Athenienses. (4) Conserto jam prælio, Xerxes sat multa hominum millia in Psyttaleam insulam exiguam in propinquo juxta Salaminem sitam trajecit, ut terrorem Græcis incuteret, et naufragia barbarorum, quæ fluctu eo deferrentur, collecta servaret. Aristides vero Atheniensis, Lysimachi filius, justus ille cognominatus, qui tesserarum judicio Athenis ejectus in Ægina tum degebat, et ipse Græcis opitulaturus ad Themistoclem accessit ab eoque copias petivit, ut collocatos in Psyttalea insula hostes oppugnaret. Dedit ille licet inimico. Quibus assumtis Aristides in Psyttaleam egressus omnes ibi barbaros trucidavit ac clarissimo hoc

Σαλαμῖνος, τὸ καλεῖται Αἰγάλεως. Plutarchus Themist. c. 13, 1 : Ἄμα δ' ἡμέρα Ξέρξης μὲν ἄνω καθῆστο, τὸν στόλον ἐποπτεῖων καὶ τὴν παράταξιν, ὡς μὲν Φανόδημος φησιν, ὑπὲρ τὸ Ἡράκλειον, ἢ βραχεῖ πόρῳ διείργεται τῆς Ἀττικῆς ἢ νῆσος, ὡς δὲ Ἀκιστόδωρος, ἐν μεθορία τῆς Μεγαρίδος ὑπὲρ τῶν καλουμένων Κεράτων. Eodem referuntur verba anonymi poetæ (Callimachi in Hecale ut cum Heckero crediderim) apud Suidam v. μάσσον et ὑετόν :

ἐπιπρὸ δε μάσσον ἐπ' αἰετοῖ
Αἰγάλῳ θυμόεντος ἄγων μέγαν ὑετόν ἔσττ.

In his verba ἀγ. μ. ὑετόν vertunt adducens magnam pluviam, Xerxem comparari putantes cum nube vel cum Jove νεφέληγαίτῃ. V. Leake *Die Dæmen von Attika* p. 212 ex versione Westermanni, et quos laudat Bernhardus ad Suidam. Vereor ne hæc inopta sint. Ni fallor, mendosum codicem auctor Suidæ excerpavit. Pro ὑετόν legendum αἰετόν sive αἰετόν; nam locus quo versabatur rex Persarum, indicari solebat aquila expansis alis conto infixâ. Xenophon Cyrop. 7, 1, 4 · παρηγγήσας (Cyrgus) δὲ παρορᾶν πρὸς τὸ σημεῖον... ἦν δ' αὐτῷ τὸ σημεῖον αἰετός χροσσός ἐπὶ δόρατος μακροῦ ἀνατεταμένος. Καὶ νῦν δὲ ἐπὶ τοῦτο τὸ σημεῖον τῷ Περσῶν βασιλεῖ διαμένει. Idem Anab. 1, 10, 12 : γήλαφος ἦν, ἐφ' οὗ ἀναστράφησαν οἱ ἀμφὶ βασιλέα, ... καὶ τὸ βασιλεῖον σημεῖον ὄραν ἔρασαν, αἰετόν τινα χροσσόν ἐπὶ πέλτης ἀνατεταμένον. Eadem docet Philostratus Imagg. p. 100 ed. Jac. — Heracleum memorant etiam Diodorus 11, 18, 3 et Stephanus Byz., qui s. v. Ἐχελίδα dicit Ἐλος τόπον esse μεταξὺ Παιραϊῶς καὶ τοῦ τετρακώμου Ἡρακλείου. His imitans Leakeus l. 1. p. 25 Heracleum agnoscit in templi ruinis, quas vidit in colle haud longe ab ora maritima prope viam quæ Athenis ducit ad locum, unde in Salaminem trajicere solebant. Eodem in tractu nunc sunt rudera vici *Cerasias* dicti et objacet *Philostratus* insula exigua. Itaque suspicor partem Ἐγάλεϊ, in qua Xerxes conседit, proprio nomine Κεράτα dictam esse, idque nomen ab Acestodoro vel ab ejus interprete miro errore in notiora Κεράτα, quæ in Megaridis confinibus erant, translatum esse.

§ 3. Ἀμεινίας Ἀθηναῖος] Diodor. 11, 27, 2 : Ἀμεινίαν Ἀθηναῖον, τὸν ἀδελφὸν Αἰσχύλου. Herodot. 8, 84 : Ἀμεινίας Παλλήνης, ἀνὴρ Ἀθηναῖος. Plutarch. Them. 14, 3 : Ἀμεινίας ὁ Δικαεύς. Vita Æschyli · Αἰσχύλος... Ἀθηναῖος, Ἐλευσίνιος (Δικαεύς, ὡς ἔνιοι;) τὸν ὄμιον, Κυνεγείρου ἀδελφὸς καὶ Ἀμεινίου. Elian. V. H. 5, 19 : Ἀμεινίας ὁ νεώτερος (sc. Αἰσχύλου) ἀδελφός.

§ 4. Συνεστηκυίας δὲ τῆς μάχης] Fuerit ἰνεστη κυίας. Sec. Herodotum 8, 76 in Psyttaleam Persæ quidam trajecerunt noctu quæ præcessit diem pugnæ. — ἰκανὰς μυριάδας] Inepte. Tanti numeri non capax insula exigua. Herodotus 8, 76 : ἐς τὴν νησίδα τὴν Ψυττάλειαν... πολλοὺς τῶν Περσῶν ἀπέβασαν. Numerum eorum unus refert Pausanias 1, 36, 2 : ἐς ταύτην τῶν βαρβάρων ὄσον τετρακοσίους ἀπέβηαι λέγουσιν. — Ψυττάλειαν] Ψυτάλ. codex h. l. et postea iterum. — ἐκπληττόμενος] ἐκπληζόμενος, eodem sensu quo ἐκπλήξω. Fort. auctor scripsit : ἐκβληθησομένους τ. τ. Ἔ. καίνειν βουλόμενος καὶ τὰ etc., collato Herodot. 8, 76 : ἐς δὲ τὴν νησίδα... ἀπέβασαν τῶν Περσῶν, τῶνδε εἰνεκεν, ὡς, ἐπιτὴν γένηται ναυμαχίῃ, ἐνταῦθα μέλιστα ἐξοισομένον τῶν τε ἀνδρῶν καὶ τῶν ναυηγίων (ἐν γὰρ δὴ πόρῳ τῆς ναυμαχίης τῆς μελλούσης ἔσσειαι ἰκέτο ἡ νῆσος), ἵνα τοὺς μὲν περιποιέωσι, τοὺς δὲ διαφθείρωσι. Præcedunt apud Herodotum quæ nondum satis explicata esse mihi videntur. Itaque sententiam meam h. l. interponere liceat. De Persarum classē loquens Herodotus dicit : ἀνήγον τὸ ἀπ' ἰσπέρας κίρας κυκλοῦμενοι πρὸς τὴν Σαλαμῖνα, ἀνήγον δὲ οἱ ἀμφὶ τὴν Κέον τε καὶ τὴν Κυνόσουραν τεταμένοι, κατεῖχον τε μέχρι Μουνυχίης πάντα τὸν πορθμὸν τῆσι νηυσὶ. His respondēt versus oraculi, quos mox Herodotus apponit :

ἀλλ' ὅταν Ἀρτέμιδος χρυσαέρου ἱερὸν ἀκτὴν
νηυσὶ γεφυρώσωσι καὶ εἰναλῆν Κυνόσουραν.

Cynosuram ibi dici promontorium quod juxta Salaminem urbem in caudæ modum longe exporrigitur et hodie *Agia Barbara* vocatur, recte statuit Leakeus l. 1. p. 212, frustra obloquente Grotio in *Hist. of Gr.* 5, p. 173. Fortasse Callimachus poeta in Hecale de ipsa hac pugna Salaminia loquens nomen illud ad totam insulam retulit. Nam scho-

ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων. (5) Διασημότερον δὲ ἠγωνίσαντο τῇ ναυμαχίᾳ [Ἀθηναῖοι], καὶ ἤριστευσαν Ἀμεινίας, τῶν δὲ βαρβάρων γυνὴ Ἀλικαρνασίου τῆς νεῶς αὐτῆς καὶ κινδυνεύουσα ἀπολίσθαι, τὴν ἐμπροσθεν ναῦν ἰδίαν ἄσαν ἐβύθισεν· ὁ δὲ Ἀμεινίας δοῦξας σύμμαχον εἶναι τῶν Ἑλλήνων, ἀπετράπη τοῦ διώκειν. Ὁ δὲ Ξέρξης θεασάμενος τὸ γινόμενον εἶπεν· «Οἱ μὲν ἄνδρες μοι γυναῖκες γεγόνασιν, αἱ δὲ γυναῖκες ἄνδρες.» (6) Ἡρίστεισαν δὲ τῶν Ἑλλήνων ἐκπρεπέστερον μετὰ Ἀθηναίους Αἰγινήται, ὅτινες κατὰ τὸ στενὸν τοῦ πορθμῶ κατατάξαντες ἑαυτοὺς, πολλὰς τῶν βαρβάρων νῆας φεγούσας εἰς τὸ στενὸν παραδεχόμενοι ἐβύθισον. (7) Ἡττηθέντων δὲ τῶν βαρβάρων καὶ φυγόντων, οἱ Ἕλληνες ἐβούλοντο λυεῖν τὸ ἐπὶ τοῦ Ἑλλησπόντου ζεῦγμα καὶ καταλαμβάνεσθαι Ξέρξην ἐν τῇ Ἑλλάδι. Θεμιστοκλῆς δὲ οὐκ οἰόμενος ἀσφαλὲς εἶναι αὐτὸ τοῦτο, δεδοικώς μήποτε, ἐὰν ἀπογῶσι τὴν σωτηρίαν οἱ βάρβαροι, φιλοκινδυνότερον ἀγωνίσονται ἐξ ἰσσοτροφῆς, ἀντέπρασε· κευρωμένω δὲ οὐδὲν ἰσχύων, ἔπεμψε κρύφα Ξέρξῃ δηλῶν ὅτι μέλλουσιν οἱ Ἕλληνες λυεῖν τὸ ζεῦγμα. Ὁ δὲ φοβηθεὶς ἔφραυεν. (8) Ἐν δὲ τῇ ναυμαχίᾳ τῇ περὶ Σαλαμίνα καὶ οἱ θεοὶ συνεμάχησαν τοῖς Ἕλλησιν. Ἴνεος* γὰρ ὁ Θεοκύδους, ἀπὸ Ἀθηναῖος, ἔφη θεάσασθαι ἐν τῷ Θριασίῳ πεδίῳ κοινοτρόν ὡς δυσμυρίων ἀνδρῶν ἀναφερόμενον ἀπ'

facinore de salute Græcorum optime meritus est. (5) Insignius proelio navali certarunt Athenienses, inter quos primas tulit Aminias; ex barbaris vero mulier Halicarnasensis genere, Artemisia dicta, quæ, quum navis ipsius ab instante hoste pressa summopere periclitaretur, in navem objectam, quæ et ipsa Artemisias erat, inpegit eamque demersit. Quo viso Aminias, Artemisias navem sociam Græcorum esse putans, a persequendo destitit. Xerxes vero ejus spectator dixisse fertur: «Viri mihi in mulieres, mulieres vero in viros abierunt.» (6) Secundo ab Atheniensibus loco inter Græcos excelluerunt Æginetæ, qui in angustiis freti collocati multas barbarorum naves in fauces istas fuga delapsas excipientes demerserunt. (7) Devictis barbaris et in fugam conversis, Græci pontem Hellesponti rescindere et Xerxem in Græcia continere voluerunt. Themistocles vero hoc quoque parum tutum esse existmans (timebat enim ne ad salutis desperationem adacti barbari nihil non audentes pugnam renovarent), obstitit, et quum contra decreta nihil valeret, misso clam nuntio Xerxem de Græcorum consilio dissolvendi pontis certiolem fecit. Tum metu rex percussus fugam arripuit. (8) Ceterum Græci in proelio ad Salaminem commisso etiam deos pugnae socios habuerunt. Etenim Ineus (Dicaeus), Theocydis filius, Atheniensis, dixit se in campo Thriasio pulverem tanquam a triginta mil-

lion ad Eusebii Præpar. Evangelicam quod e cod. Paris. 451 fol. 275 edidit E. Millerus in Marcian. p. 283: Σάλαμις ἢ πρός Ἀθήνας· Κούλουρις πάλαι ἐλέγετο, ὡς Καλλιμάχος ὁ Κυρηναῖος ἐν Ἑκάτῃ φησὶν, sic vix recte habet. Κούλουρις Callimachus scripserit Κυνουρις, quod in hodiernum insulæ nomen proclivi errore depravatum est. Jam quod τὴν Κέον Herodoti attinet, de Ceo (hod. *Zea*) insula cogitari non posse patebat; alii Salaminis, alii Atticæ locum aliquem aliunde non notum significari censent. Mihi dubium non est, quin eadem regio indicetur quæ in oraculo Ἀρτίμιδος ἀκτὴ vocatur. Diana illa est Ἀρτεμις; Μουνυχία λυμενοσόκος; (Callimach. in Dian. 259), sive Μουνυχία Ἐκάτη (Orph. Argon. 938), sive Ζεῆ Ἐκάτη (Hesych. s. v.), cujus fanum erat in colle Zeæ et Munychias portibus imminente. Itaque Herodotus τὴν Κέον dixit pro τῇ Ζεῖαν (sicuti inverso ordine Κέως sive Κέα insula nunc Ζεῖα vocatur), aut corrigendum est τὴν Ζεῖαν, quod quidam de Ceo insula intelligens in Κέον mutaverit. || — Ἀριστιδῆς; δὲ etc. || Uberiora de his vide ap. Herodot. 8, 79, 95, Plutarch. Themist. 12, Aristid. 8 et 9, Polyæn. 1, 31, Pausan. 1, 36, 2.

§ 5. Ἀθηναῖοι] Vocem supplevi. Aliter Herodotus 8, 93, 2: ἤκουσαν Ἑλλήνων ἄριστα Αἰγινήται, μετὰ δὲ Ἀθηναῖοι. Idem 8, 122, 1: ἀπαίτεε αὐτοὺς (τοὺς Αἰγινήτας); τὰ ἀριστία τῆς ἐν Σαλαμίῃ ναυμαχίᾳ. Similiter Ælianus V. H. 12, 10. Invidia Atheniensium ducti Lacedæmonii primas Æginetis adjudicarunt, sec. Diodor. II, 27, cum quo cf. Plutarch. Themist. 17, 1 et De Herodoti malign. 40 p. 1061, ed. Didot. V. Dunker *Gesch. d. Allerth.* 4, p. 813. || — Ἀρτεμισία] V. Herodot. 8, 87, Justin. 2, 12, Polyæn. 8, 53, 1.

§ 7. Quæ hoc segmine narrantur, eodem modo tradit Justinus 2, 13: *Sed Græci audita regis fuga, consilium ineunt pontis interrumpendi quem ille Abydo veluti victor maris fecerat, ut intercluso reditu aul cum exercitu deleteretur, aut desperationem pacem victis petere cogere. Sed Themistocles, timens ne interclusi hostes desperationem in virtutem verteret, et iter, quod aliter non pateret, ferro patefaceret, satis multos hostes in Græcia remanere dicitans nec augeri numerum retinendo oportere, quum vincere consilio ceteros non posset, eundem servum ad Xerxem mittit, certiolemque consilii facit et occupare transitum maturata fuga jussit. Ille percussus nuntio tradit ducibus milites perducendos, ipse cum paucis Abydon contendit.* Aliter hæc efformavit Herodotus 8, 108 sqq. et ab Herodoto in nonnullis discendens Plutarchus Themist. 16. Paucis rem tangit Diodorus 11, 19, 5. Cf. etiam Polyæn. 1, 30, 3, Frontin. 2, 6, 8, Plutarch. Aristid. 9. Moral. p. 185, C. || — καταλαμβάνεσθαι] Velim ἀπολαμβάνεσθαι, *intercludere*, uti est ap. Herodot. 8, 108, 3: Εἰ γὰρ ἀναγκασθεὶ ἀποληρθεὶς ὁ Πέρσης μὲν ἐν τῇ Εὐρώπῃ. || — ἔπεμψε] Sicinnun sc., secundum Justinum l. 1. et Diodor. 11, 19, 5; viros fidos inter eosque Sicinnum, sec. Herodot. 8, 110; Arsacem, sec. Polyæn. 1, 30, 3; Arnacem eunuchum captivum, sec. Plutarch. Aristid. 9 et Themist. 16.

§ 8. Ἴνεος] sic, absque accentu, codex. Nomen hoc aliunde, quantum scio, non notum; proxime accederet Δίνας vel Διναῖος. Δικαῖος noster vir dicitur ap. Herodotum et Aristidem, quorum ille 8, 65: Ἐφη ὁ Δικαῖος ὁ Θεοκύδους, ἀπὸ Ἀθηναῖος, ... ἐν τῷ Θριασίῳ πεδίῳ ἰδεῖν κοινοτρόν χωρόντα ἀπ' Ἐλευσίνος ὡς ἀνδρῶν μάλιστα τρισμυρίων (ἄστ. Aristod.), ... καὶ πρόκατε φωνῆς ἀκούειν, καὶ οἱ φαίνεσθαι τὴν φωνὴν εἶναι τὸν μυστικὸν ἰαχχόν... Ἐκ δὲ τοῦ κοινοτροῦ καὶ τῆς φωνῆς γενέσθαι νέφος, καὶ μεταρσιωθὲν φέρεσθαι ἐπὶ Σαλαμῖνος ἐς τὸ στρατόπεδον τῶν Ἑλλήνων. (Ex He-

Ἐλευσίνας, βωόντων τὸν μυστικὸν Ἴαχχον, τὸν δὲ κοινορτὸν νεφωθέντα ἐμπεισὶν ἐς τὰς ναῦς τῶν Ἑλλήνων.

II. Φεύγοντος δὲ τοῦ Ξέρξου, Μαρδόνιος, υἱὸς Γωβρούου τοῦ καὶ αὐτοῦ ἐπιθεμένου τοῖς [μά]γοις, συμπεπεικώς καὶ αὐτὸς Ξέρξῃ στραταῦσαι ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα, ἤτιπτο τὸ πολὺ πλῆθος τῶν βαρβάρων ὡς αἴτιον γενοῦς τῆς ἤττης, ἐπέσχετό τε νικήσειν τοὺς Ἕλληνας, εἰ λάβοι στρατοῦ μυριάδας λ'. (2) Λαβὼν δὲ ὁ Μαρδόνιος ἐπεμψε πρῶτον πρὸς Ἀθηναίους Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα, τὸν Φιλίππου πρόγονον, ὑπισχυόμενος δώσειν αὐτοῖς μύρια τάλαντα καὶ γῆν ὅσῃ ἂν αὐτοὶ βούλοιντο τῆς Ἑλλάδος, τηρήσειν τε ὑποσχόμενος καὶ τὴν ἑλευθερίαν αὐτοῖς καὶ τὴν αὐτονομίαν, εἰ εἰλοῖντο μείνειν ἐφ' ἑαυτῶν καὶ μὴ συμμαχεῖν τοῖς Ἕλλησιν. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἀλέξανδρος παρεγένετο εἰς τὰς Ἀθήνας, καὶ ταῦτ' ἐδήλωσεν, οἱ Ἀθηναῖοι οὐτε τοὺς λόγους προσεδέξαντο, ὑβρίσαντές τε τὸν Ἀλέξανδρον ἀπεπέμψαντο. (3) Ὁ δὲ Μαρδόνιος ἀποτυχὼν ἐν τούτοις, ἐπέβληεν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὰ ἐπιπεριλειπόμενα μέρη προσεπέπρησεν, παραγενόμενος

libus hominum mysticum Iacchum clamantium excitatum et ab Eleusine proficiscentem conspexisse, nubem que e pulvere ortam in naves Græcorum decidisse.

II. Xerxes fugam moliente, Mardonius, Gobryæ, unius ex iis qui contra magos conjuraverant, filius, qui et ipse expeditionem in Græciam Xerxi suaserat, nimiam barbarorum multitudinem causam cladis fuisse prætexebat, promisitque se Græcos debellaturum esse, si ipsi relinquereentur hominum millia triginta. (2) Quibus acceptis, Mardonius primum legato ad Athenienses Alexandro Macedone, uno ex Philippi majoribus, promisit iis daturum se decies mille talenta et quantam vellent Græciæ regionem, atque libertatem ipsis tuiturum esse et suis vendi legibus potestatem pollicitus est, si quietem agere nec optulari reliquis Græcis decreverint. Postquam vero Alexander Athenas venerat, nihil eorum quæ exposuit Athenienses admiserunt et contumelia affectum amandarunt. (3) Itaque Mardonius hac spe frustratus contra Athenas profectus est et partes urbis quæ post prius excidium adhuc supererant, igne vastavit. Inde ad The

rodoto sua sumsit schol. ad Aristoph. Nub. 302.) Aristides Panathen., t. 3, p. 185 Dindf. : Δικαῖος καὶ Δημάρατος Ἀθηναῖοι ὄντες· καὶ πάλαι φυγάδες ἐκ τῆς πόλεως, ὄντες παρὰ Ξέρξῃ γενεμένης τῆς συμπολοκῆς, καὶ κοινορτοῦ ἀρδέντος εἰς αἶρα ἐξ Ἐλευσίνας, ἔβρασαν τῷ βασιλεῖ, ὡς καθ' ὃν ἂν ὁ κοινορτὸς πέσοι, ἤττηθήσονται. Πέντε κατὰ Περσικῶν τριήρων, καὶ σκεδασθεῖς ἐν αὐταῖς εἰς φόβον ἐνήκε τὸν βασιλέα ὃν ὕστερον ἐμῆλλε παύσασθαι. Ἐν δὲ τῇ τοῦ κοινορτοῦ ἀρσει καὶ ὄσοι τῶν Ἀθηναίων ἦσαν μεμνημένοι, ἤκουσαν φωνῆς τινος ἐκ δαιμονός τινος, ἀφανῶς λεχθείσης, ὡς παρίσονται τῇ ναυμαχίᾳ Περσικῶν καὶ Δημήτρῳ.

II. § 1. [μά]γοις συμπεπεικώς] Inclusa chartæ damno in codice perierunt. Ab his verbis incipit fol. 84 r.; in primis autem singularum paginarum versibus nonnulla lacera sunt. De Gobrya v. Herodot. 3, 70 sqq., de Mardonio expeditionis suasore, idem 3, 100. || — μυριάδας λ'] Eundem numerum tradunt Herodot. 8, 100, Plutarch. Aristide 10, 1 et 19, 5, Strabo p. 412. Apud Diodorum 9, 19, 6 legitur : ὁ σύμπα· ἀριθμὸς ὑπέρχεν οὐκ ἐλάττω τῶν πενταράκοντα μυριάδων, at legendum esse τριάκοντα μυρ. ex ipso Diodoro colligitur, qui c. 28 ; 5 ad Persicas copias accessisse e Thracia et Macedonia et aliunde dicit ducenta sociorum millia, c. 30, 1 autem totum barbarorum exercitum quingentorum millium fuisse perhibet. A vero propius abesse videtur Cornelius in Pausan. 1, ubi de prælio Platæensē loquens : Mardonius, ait, cum ducentis peditum millibus, quos viritum legerat, et viginti millibus equitum fugatus est.

§ 2. τὸν Φιλίππου πρόγονον] Similiter Demosthenes or. 2 in Philipp. p. 64, 14 ed. Didot, hanc Alexandri legationem commemorans : Ἦνικ' ἦλθεν Ἀλέξανδρος ὁ τούτων (regum Macedoniorum, nisi potius τούτου, Philippi sc. legendum) πρόγονος. Aristodemus sua duxerit ex historico Philippi comæno. Apud Herodotum 8, 140 Xerxes Mardonio huic mandat : Τοῦτο μὲν τὴν γῆν σρι ἀπόδος, τοῦτο δὲ ἄλλην πρὸς ταύτην ἐλευθερίαν αὐτοῖς, ἤντινα ἂν ἐθέλωσι, ἴοντες· αὐτόνομοι· ἱερά τε πάντα σρι, ἣν δὴ βούλωνται γέ μοι ὁμολογέειν, ἀνόρθωσον, ὅσα ἐγὼ ἐπέπρησα. Herodotum excerpit Harpocratio s. v. Ἀλέξανδρος. Diodorus II, 28, Justinus 2, 14 et Plutarchus Aristid. 11, 2 de hac legatione dicentes, Alexandri mentionem omittunt. Apud Diodorum οἱ τῶν Περσῶν ἀποσταλέντες· ab Atheniensibus petunt ut τὰ τῶν Περσῶν προέλωνται et similiter apud Aristidem in Panathen., t. I, p. 233 Df., ut φίλοι καὶ σύμμαχοι sint. Apud Justinum Mardonius Athenienses in spem pacis et amicitiae regis sollicitat. Ad Aristodemum proxime accedit Plutarchus Aristid. 11, 2 : Πρὸς δὲ τοὺς Ἀθηναίους ἐπέμψεν ἰδίᾳ γράμματα καὶ λόγους· παρὰ βασιλέως· τὴν τε πόλιν αὐτοῖς ἀναστήσειν ἐπαγγελλόμενος, καὶ χρήματα πολλὰ δώσειν καὶ τῶν Ἑλλήνων κυρίου καταστήσειν ἐκποδῶν τοῦ πολέμου γενομένου· || — ὅσῃ ἂν αὐτοὶ βούλοιντο] ὅσῃ αὐτοὶ βούλωνται codex. || — ὑβρίσαντες] Aliter Herodotus 8, 143, ubi Athenienses Alexandro dicunt : Οὐ γὰρ σε βουλόμεθα οὐδὲν ἄχαρι πρὸς Ἀθηναίων παθεῖν ἔοντα πρόξεινόν τε καὶ φίλον. Aristides Panathen. tom. I, p. 293 ed. Dindorf. ita habet : Ἐκρούσκε δὲ Ἀλέξανδρος βασιλεὺς Μακεδονίας. Οἱ δὲ τοσούτον ἀπέσχεον τοῦ θαυμασίου τὰς ἐπαγγελίας... ὥστε ἔσωσε τὸν κρεσσευτὴν τὸ σχῆμα τῆς προξενίας. Οὐ μὴν οὐδὲ οὕτως ἀδείη καθάπαξ ἀπέστειλαν, ἀλλ' εἰ μὴ πρὸ ἡλίου θύοντος· ἐκτός θρων εἴη*, καὶ τοῦ λοιποῦ προσιπόντας· ἄλλο τι τοῖς Ἀθηναίοις μάλλον προξενεῖν, ὡς οὐκ ἄνευ θανάτου τοιαῦτα κρεσθεύοντα. Καὶ ἅμα ἀγωγοὶ διὰ τῆς χώρας αὐτὸν ἤγον, ὅπως μῆτις ἀψηται μῆτε τῷ διαλέγεται. Cf. idem t. 2, p. 286. Harpocratio v. Ἀλέξανδρος· ἄφ' οὗ (a Mardonio) καὶ ἐπέμψθη ἐπὶ γῆς καὶ ὕδατος· αἰτησιν πρὸς Ἀθηναίους· οἱ δὲ οὐχ ὅπως αὐτῷ προσέσχεον τὸν νοῦν, ἀλλὰ καὶ σφόδρα ἀπεπέμψαντες ἀπέπεμψαν. Lycurgus c. Leocrat. § 71 : τὸν παρὰ Ξέρξῃ κρεσσευτὴν Ἀλέξανδρον, φίλον ὄντα πρότερον, μικροῦ δεῖν κατέλευσαν.

§ 3. Παραγενόμενος... Θῆβας] Ἀθήνας codex sphalmate manifesto. Sec. Herodotum 8, 13 Mardonius ex Attica Thebas proficisci voluit, sed in ipso itinere mutata sententia, in Megaridem duxit, inde autem in Bœotiam reversus in agro Thebano ad Asorum castra posuit, quæ ab Erythris usque ad fines Platæensium extendebantur. Sec. Diodorum 11, 29 et 30 Mardonius Athenis Thebas profectus est, deinde, ubi Græcorum copias in Bœotiam tendere

τε εἰς τὰς Θήβας ἄμα τῷ στρατῷ, ἐνταῦθα ἰστροπο-
πεύουστο, οἱ δὲ Ἕλληνας ἰστροποπεύουσαντο ἐν
Πλαταιαῖς. Τὰ δὲ μεταξὺ Θηβῶν καὶ Πλαταιῶν
στάδια ἔστιν π'. Συνπαρετάσσοντο δὲ Μαρδονίῳ
Βοιωτῶν μυριάδες δ'. (4) ἔχον δὲ τὸ μὲν δεξιὸν κέρας
Πέρσαι καὶ Μαρδόνιος, τὸ δὲ εὐώνυμον οἱ μηδίσαντες
Ἕλληνας· τῶν δὲ Ἑλλήνων οἱ μὲν Ἀθηναῖοι εἶχον
τὸ δεξιόν, τὸ δὲ εὐώνυμον Λακεδαιμόνιοι. Μετέστησαν
δὲ αὐτοὺς οἱ Λακεδαιμόνιοι, φήσαντες Ἀθηναίους
ἐμ[π]ροτέρους εἶναι πρὸς τὸ μάχεσθαι Πέρσαις. Ἐν
δὲ τούτῳ Μαρδόνιος δεδοικὼς μάχεσθαι Ἀθηναίους
μετέστησέ τε τὴν φάλαγγα, καὶ οὕτως συνέβη τοῖς Λα-
κεδαιμονίοις καὶ ἀκουσίοις μάχεσθαι τοῖς Πέρσαις.
Ἐστρατήγη δὲ Λακεδαιμονίων μὲν Πausanias ὁ Κλεομ-
βρότου, Ἀθηναίων δὲ Ἀριστιδῆς ὁ δίκαιος. Γενομένης
δὲ τῆς συμβολῆς τῶν Περσῶν, Ἀθηναῖοι ἐπεβοήθησαν
τοῖς Λακεδαιμονίοις καὶ ἐνίκησαν. (5) Ἐνταῦθα Μαρ-
δόνιος ἔπεσεν γυμνῇ τῇ κεφαλῇ μαχόμενος, ἀναι-
ρήτως ὑπὸ Ἀειμνήστου ἀνδρὸς Λακεδαιμονίου. Ἡρί-
στους δὲ ἐνταῦθα καὶ Ἀριστόδημος ὁ ὑποστρέφας
ἀπὸ Θερμοπυλῶν καὶ κληθεὶς διὰ τούτου ὁ τρεσᾶς. Διὸ
Λακεδαιμόνιοι οὐκ ἔδωκαν αὐτῷ τὸ γέρας τῆς ἀρι-
στίας, ἠγησάμενοι τὸ μὲν πρῶτον γεγόμενον περὶ τὴν
λειποταξίαν γνώμης εἶναι, τὸ τελευταῖον δὲ περὶ τὴν
ἀριστείαν τύχης.

III. Ἐπειδὴ δὲ ἔπεσεν ὁ Μαρδόνιος, οἱ Πέρσαι
ἔφυγον εἰς τὰς Θήβας, οἱ δὲ Ἕλληνας ἐπληθόντες δώ-
δεκα μυριάδας αὐτῶν ἐφόνευσαν· ἐξάκις δὲ μυρίων

bas exercitum duxit ibique castra metatus est; Græci
vero castra posuerunt ad Plateas, octoginta a Thebis
stadia distantes. Mardonii partibus quadraginta millia
Bæotorum se adjunxerant. Dextrum cornu Persæ sub
Mardonio, sinistrum Græci Persarum socii obtinebant;
apud Græcos in dextro cornu Athenienses, Lacedæmo-
nii in sinistro stabant; deinde vero Lacedæmonii Athe-
niensium copias transposuerunt, agentes illas contra Per-
sas pugnandi peritiores esse. Interea autem Mardonius,
timens Athenienses in prælio sibi oppositos, ipse quoque
phalangis suæ ordinem mutavit, atque sic accidit ut in-
vitis Lacedæmoniis contra Persas pugnandum esset. Dux
Lacedæmoniorum erat Pausanias Cleombroti filius, Athe-
niensium Aristides justus. Conserto prælio, Lacedæmo-
niis auxilio venerunt Athenienses et victoria potiti sunt.
Ibi Mardonius nudo capite pugnans cecidit manu Ai-
mnesti Lacedæmonii. Strenuissimum eo prælio se gessit
etiam Aristodemus, qui quum a Thermopylis rediisset,
Trepidi cognomine notatus erat. Quare Lacedæmonii
denegarunt ei præmium virtutis; scilicet quod olim aciem
reliquisset, id eum de consilio fecisse censebant, præ-
sens autem virtutis specimen fortunæ imputandum esse.

III. Cæso Mardonio, Persæ Thebas aufugerunt; quos
insecuti Græci centum et viginti millia eorum trucidarunt.
Reliqua sexaginta millia, dum domum revertuntur,

compererat, προῆλθεν ἐκ τῶν Θηβῶν παραγνόμενος; ἐπὶ τὸν Ἄσωπον ποταμὸν ἔθετο παρεμβολήν. Propius hæc accedunt
ad narrationem Aristodemi, qui tamen eo negligentior est, quod de castris ad Asopum positis omnino non loquitur,
et post commissum prælium Persas Thebas fugisse ibique trucidatos esse narrat, quam stragem in castris ad Aso-
pum positis editam esse constat. || — ἰστροποπεύ.] ἰστροποπαιδεύουστο codex h. l. et mox iterum. || — μεταξὺ
Θηβῶν] μ. Θηβαίων cod. || — στάδια ἔστιν π'] Sic etiam Diemarchus, qui vulgo dicitur, in Georg. Min. t. 1, p. 102;
στάδια ο' Thucydides 2, 5, idque accuratius.

§ 4. Φήσαντες Ἀθηναίους] φήσαντες αὐτοὺς Ἀθηναίους, delete deinde vocabulo αὐτοὺς, codex. Præstitisset dicere = μ-
τίσαν δὲ τοὺς Ἀθηναίους ἢ Α., φήσαντες αὐτοὺς etc. || — ἐμπροτέρους] Litteræ ei in lacuna perierunt. De re cf.
Herodot. 9, 46. || — Μαρδόνιος;] Scripsit auctor καὶ Μαρδόνιος, aut in seqq. fuerit μετέστησε τὴν φάλαγγα [καὶ
ἀπὸ τῆς]. || — ἀκουσίοις;] ἀκουσίως; codex.

§ 5. Ἀειμνήστον] Sic etiam Herodot. 9, 64, ubi Dindorfius ex nonnullis codd. edidit Ἀριμνήστου, vix recte, quum
Ἀειμνήστου habeat etiam Plutarch. De malign. c. 42. Alteram nominis scripturam, nescio an librorum vitio, habes
apud Plutarchum Aristid. c. 11, 5 et 19, 2, ubi: Μαρδόνιον... Ἀριμνήστο; ἀποκτίνουσι λίθῳ τὴν κεφαλὴν πατάξας.
De occiso Mardonio consentit etiam Diodorus II, 31, 2: Μαρδόνιος ἀγωνιζόμενος ἐκθύμως ἔπεσε. Contra Ctesias Pers.
25: φεύγει τραυματισθεὶς καὶ Μαρδόνιος, et Justinus 2, 14: victus Mardonius veluti ex naufragio cum paucis
effugit. Mardonium cum Artabazo Justinus etiam in antec. confundit, ubi: Mardonius Olynthum expugnat.
Ἀριστόδημος... ὁ τρεσᾶς] v. Herodot. 9, 71, 7, 229 et 231, Ælian. Hist. An. 4, 1. Diodorus Aristodemi non meminuit.
De ἀτιμῇ trepidorum v. Xenoph. R. Lac. 9, 5, Plutarch. Lycurg. 30.

III. § 1. Ἐφυγον εἰς τὰς Θήβας] Hæc parum accurate dicta sunt pendentque vel ex opinione Nostri, qui castra
Persarum ad ipsam Thebarum urbem fuisse fingit, vel ex eo quod ad totum exercitum retulit; quæ nonnisi ad
articularem ejus pertinent. Secundum Herodotum 9, 65 et 67 Græci quidem Persarum socii Thebas se receperunt,
Persæ autem in castrorum murum ligneum. Similiter Diodorus II, 41, 3 ita habet: Οἱ μὲν πλείους τῶν βαρβάρων
εἰς τὸ ἑλληνικὸν τεῖχος συνέφυγον, τῶν δὲ ἄλλων οἱ μὲν μετὰ Μαρδονίου ταχθέντες Ἕλληνας εἰς τὰς Θήβας ἀνεχώ-
ρησαν, τοὺς δὲ λοιποὺς ὄντας πλείους τῶν τετραχισμυρίων ἀναλαβὼν Ἀρτάβαζος εἰς θάτερον μέρος ἔφυγε. Cum Ari-
stodemo componendus schol. ad Aristid. Panathen., tom. 3, p. 195 ed. Dindf.: Οἱ γὰρ Πέρσαι ἠττηθέντες ἐν Πλα-
ταιαῖς κατέφυγον εἰς τὰς Θήβας, ὑποδεξαμένων αὐτοὺς τῶν Θηβαίων. Ἀθηναῖοι οὖν περιστάντες ἐταιχομάχον. || —
δώδεκα μυριάδας] ὑπὲρ τὰς δέκα μυριάδας sec. Diodor. 11, 32, 7. Herodotus 9, 70, 6· παρὴν δὲ τοῖσι Ἕλλησι φονεύειν
οὕτω ὥστε τρεῖς κόντα μυριάδας στρατῷ, καταδουσίαν τισσέριον εἶχον Ἀρτάβαζος ἔφυγε, τῶν λοιπῶν μὴδὲ τρεῖς
χιλιάδας περιγενέσθαι. Cf. Plutarch. Aristid. 19. Ctesias Pers. 21 post pugnam Salaminiam in ceteris præliis usque
ad fugam interfectos esse dicit centum viginti millia, quod Aristodemus ad Thebas occisos esse refert. || — ἐξά-
κις δὲ μυρίων] 40000 sec. Herodot. 9, 66 et 70 et Plutarch. Arist. 19; πλείους τῶν τετραχισμυρίων, Diodor. 11, 31,
3; εἰς τετρακίς μυριάδας idem 11, 33, 1. || — ὁ ἰδιᾶ πρεσβ.] De meo addidi articulum. Proclivis quidem conjectura

Ἐπειδὴ ἐξήλασαν τοὺς Πέρσας οἱ Ἕλληνας [τῆς Ἰωνίας, πλεύσαντες στολὰξ ἑ' τριή]ρων εἰς Σηστόν οἱ Ἀθηναῖοι προσέμενον προσπολεμοῦντες, καὶ Πausανίας ὁ Κλεομβρότου, ὁ τῶν Λακεδαιμονίων στρατηγός, [οὐ] κατὰ φιλοτιμίαν τὴν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ διὰ προδοσίαν· συνταθειμένος γὰρ ἦν Ξέρξῃ προδώσασθαι αὐτῷ τοὺς Ἕλληνας ἐπὶ τῷ λαβεῖν θυγάτρα παρ' αὐτοῦ πρὸς γάμον· ὃς ἐπηρμένος τῇ τε ἐλπίδι ταύτῃ καὶ τῷ εὐτυχίματι τῷ ἐν Πλαταιαῖς, οὐκ ἐμειροπίασθη, ἀλλὰ πρῶτον μὲν τρίποδα ἀναθείς τῷ ἐν Δελφοῖς Ἀπόλλωνι ἐπιγράμμα ἔγραψε πρὸς αὐτὸν τοιοῦτον·

Ἕλλήνων ἀρχηγὸς ἐπὶ στρατὸν ὤλεσε Μήδων,
Πausανίας Φοῖβον μνήμ' ἀνέθηκε τότε.

(1) Τῶν δὲ ὑποτεταγμένων αὐτῷ πικρῶς ἤρχε καὶ τυραννικῶς, τὴν μὲν Λακωνικὴν δίκαιαν ἀποταθειμένος, ἐπιτετηδευκῶς δὲ τὰς τῶν Περσῶν ἰσθῆτας φορεῖν καὶ Περσικὰς τραπέζας καταταθειμένος πολυτελεῖς, ὡς ἔθος ἐκείνοις.

V. Κατὰ δὲ τοῦτον τὸν χρόνον Ἀθηναῖοι, ἐμπερημένης αὐτῶν τῆς πόλεως ἐπὶ Ξέρξου καὶ Μαρδονίου, ἐβουλεύοντο τευχίζειν αὐτήν· οἱ δὲ Λακεδαι-

Postquam Græci Persas expulerant *ex Ionia*, sexaginta (?) *navium classe Sestum profecti* ejusque urbi obsidioni immorati sunt Athenienses, nec non Pausanias Cleombroti filius, dux Lacedæmoniorum, non tam rerum Græcarum studio quam prodendi consilio; etenim cum Xerxe pactus erat se proditurum ipsi Græcos ea conditione ut filiam ab eo in matrimonium acciperet. Hac elatus spe et secunda fortuna qua ad Platæas usus erat, moderatum se gerere desit, ac primum quidem dedicato Delphis tripodi hos in suam ipsius laudem versus inscripsit:

Græcorum postquam dux agmina Medica fudit,
Phæbo Pausanias hæc monumenta dedit.

(2) Subditis deinde acerbe et tyrannice imperabat, ac spreto victu Laconico, vestitu Persico uti mensisque sumtuosis Persarum more accumbere affectabat.

V. Hoc tempore Athenienses urbem a Xerxe et Mardonio igne vastatam muro cingere decreverunt. Id vero permittere noluerunt Lacedæmonii, prætextu quidem

lacuna est in versu secundo. Hanc num recte expleverim, incertum. Navium numerus a nemine traditur; sexaginta navium fuisse classem Atticam probabiliter exputavit Dunkerus *Gesch.* tom. IV, p. 853. Græci a Mycale versus Hellespontum profecti sunt, ut pontes a Persis prope Abydum structos dissolverent; quos quum jam rescisos repererent, Peloponnesiil sub Leotycheide in Græciam reversi sunt, Athenienses vero manentes ibi ex Abydo Sestum trajecerunt, eamque urbem, in quam e ceteris Chersonesi oppidis copiæ Persarum confluerant, oppugnare cœperunt. Ita narrat Herodotus. Cf. Thuc. 1, 80. Diodor. II, 37. || — προσπολεμοῦντες; an προσπολιορκούντες? Sic infra c. 10 codex habet Νάξον πολιορκούντων pro N. πολιορκούντων. || — καὶ Πausανίας; Nisi truncata narratio est, Pausaniam Aristodemus auctumno anni 479 una cum Atheniensibus Sestum abiisse dixit, perperam; nam Pausanias anno demum 477 (Olymp. 75, 4) cum communi Peloponnesiorum et Atheniensium classe in Cyprium, inde vero in Hellespontum profectus est ibique Byzantium expugnavit. Hac urbe potitus Persas quosdam nobiles, quos vivos cepit, Gongylo tradidit, τῷ μὲν λόγῳ, ut Diodorus 11, 44 ait, πρὸς τιμωρίαν τρησόντι, τῷ δὲ ἔργῳ διασώσονται πρὸς Ξέρξῃν· συνταθειτο γὰρ δι' ἀπορρήτων φιλιαν πρὸς τὸν βασιλέα, καὶ τὴν θυγάτρα τοῦ Ξέρξου γαμεῖν ἐμελλεν, ἵνα προδῶ τὸς Ἕλληνας. Cf. Thuc. 1, 94, Cornel. Paus. c. 2. || — [οὐ] κατὰ φιλοτιμίαν τὴν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ (ἀμα codex) διὰ πρ.] Addidi οὐ (sicut c. 11, I), collato Thuc. 1, 128: Πausanίας ἀπικνεῖται ἐς Ἑλλήσποντον τῷ μὲν λόγῳ ἐπὶ τὸν Ἑλλητικὸν πόλεμον, τῷ δὲ ἔργῳ τὰ πρὸς βασιλεία πράγματα πράττειν... ἐπιέμενος τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχῆς. Quodsi putaveris auctorem indicare voluisse Pausaniam consilium summa rerum Græcorum potiundi, suspicari licet scriptum fuisse κατὰ φιλοτιμίαν τὴν ὑπὲρ τῶν ὄλων (ut Polyb. 1, 52, 4 dicit); at inconcinne his jungerentur sequentia. || — προδῶσασθαι cod. Debebat προδώσειν. Mox ἐπὶ τὸ λαβεῖν... ὡς ἐπηρμ. τε τῇ... προσαυτὸν codex. || — ἐπηρμένος etc.] Thucyd. 1, 130: ταυτα λαβὼν ὁ Πausanίας τὰ γράμματα (Xerxis), ὃν καὶ πρότερον ἐν μεγάλῳ ἀξίωματι ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν Πλαταιαῖσιν ἡγεμονίαν, πολλῶ τότε μᾶλλον ἤροτο, καὶ οὐκ ἐκείνῳ ἠδύνατο ἐν τῷ καθεστηκότῳ τρόπῳ βιοτεῖν, ἀλλὰ σκευὰς τε Μηδικὰς ἐνούμενος ἐκ τοῦ Βυζαντίου ἐξῆει, ... τράπεζάν τε Περσικὴν παρετίθετο. Cf. Diodor. 11, 45, 3, Plutarch. Arist. 23, Justin. et Cornel. l. l. || — ἐπιγράμμα] Epigramma, quod Simonidem composuisse Pausanias 3, 8, 2 dicit, exhibit Thucydides 1, 132, Demosthenes in Neær. § 97, Plutarch. de Herod. malign. 42, Suidas s. v. Πausanίας, Anthologia 6, 197. Cf. Cornel. Pausan. 1. Herodotus non memorat. Diodorus vero 11, 33, 2 ita habet: οἱ δὲ Ἕλληνας ἐκ τῶν λαφύρων δεκάτην ἐξολόμενοι κατισκεύασαν χρυσοῦ τρίποδα, καὶ ἀνέθηκαν εἰς Δελφοῦς ἐπιγράφαντες Διγεῖον τότε.

Ἑλλάδος εὐρυχόρου σωτήρα; τὸνδ' ἀνέθηκαν
δουλοσύνης στυγερὰς βυσάμενοι πόλιας.

Hoc in locum prioris a Lacedæmonis deleti suffectum esse putatur. Thucyd. 1, 132: τὸ μὲν οὖν Διγεῖον οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐξέκοψαν εὐθὺς τότε ἀπὸ τοῦ τρίποδος τοῦτου, καὶ ἐπέγραψαν ὄνομασι τὰς πόλεις ὅσαι ἔνκαθελοῦσαι τὰν βάρβαρον ἴσθησαν τὸ ἀνάθημα. Nomina civitatum τῇ ὑποθήκῃ tripodis, quæ Constantinopoli servatur, inscripta leguntur. || — καταταθειμένος] καταταθειμένας codex.

V. § 1. Κατὰ δὲ τοῦτον τὸν χρόνον] Thucyd. I, 93, 8: Ἀθηναῖοι μὲν οὖν οὕτως ἐταχίσθησαν καὶ τᾶλλα κατασκευάζοντο εὐθὺς μετὰ τὴν τῶν Μήδων ἀναχώρησιν. Diodor. 11, 39, 1: Μετὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς νίκην... εὐθὺς καὶ τὴν πόλιν ἐπεκρίθησαν τευχίζειν. Plutarch. Them. 19, Cornel. Them. 6, Justin 2. 15. || — αὐτήν· οἱ δὲ Λακ. οὐκ] αὐτῇ Λακεδαιμόνιοι, οἱ δὲ οὐκ cod. || — πρόφρασιν μὲν etc.] V. Thuc. 1, 90. || — ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς]. οὗς Θ. codex. Hoc si servare mavellis, verba αὐτῶν τὸν φθόνον tanquam glossema ejicienda forent.

μόνιοι οὐκ ἐπέτρεπον αὐτοῖς, πρόφασιν μὲν ποιούμενοι ὀρμητήριον εἶναι τὰς Ἀθήνας τῶν ἐπιπλεόντων βαρβάρων, τὸ δὲ ἀληθὲς φθονοῦντες καὶ μὴ βουλόμενοι πάλιν αὐξήσθαι. Ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς συνείσει διαφῶρων κατεστρατήγησεν αὐτῶν τὸν φθόνον. (2) Ἐγκαλυεσάμενος γὰρ τοῖς Ἀθηναίοις τευχίζειν τὴν πόλιν ὄψετο εἰς Λακεδαιμόνα, ὡς πρὸς βείων λόγων τε γιγνομένων παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις ὅτι Ἀθηναῖοι τευχίζουσι τὴν πόλιν, ἀντέλεγεν Θεμιστοκλῆς ὥς τε οὐκ ἐπίστευον οἱ Λακεδαιμόνιοι, ἔπεισεν αὐτοὺς πρὸς βείαις πέμψαι τινὰς ἐξ αὐτῶν εἰς τὰς Ἀθήνας τοὺς γνωστομένους εἰ κτιζοίτο ἡ πόλις. Τῶν δὲ Λακεδαιμονίων ἐλομένων ἄνδρας καὶ πεμφάντων, Θεμιστοκλῆς κρύφα ὑπέπεμπε τοῖς Ἀθηναίοις κατέχειν παρ' ἑαυτοῖς τοὺς ἀπεσταλμένους τῶν Λακεδαιμονίων ἄνδρας, ἕως ἂν αὐτὸς ὑποστρέψῃ εἰς τὰς Ἀθήνας. (3) Πραξάντων δὲ τοῦτο τῶν Ἀθηναίων, οἱ Λακεδαιμόνιοι αἰσθόμενοι τὴν ἀπάτην Θεμιστοκλέους, οὐδὲν διέθεσαν αὐτὸν δεινόν, δεδοικότες περὶ τῶν ἰδίων, ἀλλ' ἀποδόντες αὐτὸν ἐκομίσαντο τοὺς ἰδίους. (4) Ἐν δὲ τῷ μεταξὺ χρόνῳ ἐτειχίσθησαν αἱ Ἀθῆναι τὸν τρόπον τοῦτον. Ὁ μὲν τοῦ ἄστεος περίβολος ἐξήκοντα σταδίων ἐτειχίσθη, τὰ δὲ μακρὰ τείχη φέροντα ἐπὶ τὸν Πειραιᾶ ἐξ ἑκατέρου μέρους σταδίων μ', ὁ δὲ τοῦ Πειραιεῶς περίβολος σταδίων π' (ἔστι δὲ ὁ Πειραιεὺς λιμὴν εἰς δύο διηρημέ-

quod munita Athenarum urbs barbaris denuo classe ad-
vectis arx belli futura esset, reapse autem quod invidere-
rent Atheniensibus, eosque viribus rursus augeri nol-
lent. At invidiam istorum insignis Themistoclis sollertia
elusit. (2) Etenim Athenienses urbem munire jussit,
ipse autem tanquam legatus Lacedæmonem profectus
est. Et quum apud Lacedæmonios sermones spargerentur
de Atheniensibus qui muro urbem cingerent, contradixit
Themistocles ac fidem denegantibus suasit, ut ipsi de suo-
rum numero quosdam Athenas mitterent qui quid rei es-
set explorarent. Mittentibus vero Lacedæmonii viros de-
lectos, clandestino nuntio Themistocles Athenienses
jussit detinere in urbe legatos, usque dum ipse Athenas
reversus esset. Id quum facerent Athenienses, Lacedæ-
monii fraudem Themistoclis sentientes, nullo eum malo
affecerunt, quoniam de suis metuebant, sed demittentes
eum suos ipsorum cives recuperarunt. (4) Interex Athenæ
munitæ sunt hunc in modum. Murus urbem ambiens ædi-
ficatus est stadiorum sexaginta; muri longi urbem Piræeo
jungentes ab utraque parte stadiorum quadraginta; Pi-
rææi circuitus stadiorum octoginta (est vero Piræeus

§ 2. Εἰ κτιζοίτο? εἰ τευχίζοιτο? Cum codicis scriptura conferre licet Justin. 2, 15: *Athenienses urbem de integro condere moluntur.*

§ 4. Τοῦ ἄστεος (ἀστεως codex) περ. ε' σταδίων] Idem urbis ambitus traditur a scholiasta Thucydides nec non ex Diodori loco colligitur. Thucydides de his ita habet (2, 13): Τοῦ τε γὰρ Φαληρικοῦ τείχους στάδιον ἦσαν κέντε καὶ τριάκοντα (τριάκοντα Aristodemus) πρὸς τὸν κύκλον τοῦ ἄστεος, καὶ αὐτοῦ τοῦ κύκλου τὸ φυλασσόμενον τρεῖς καὶ τεσσαράκοντα ἔστι δὲ αὐτοῦ ὁ καὶ ἀφύλακτον ἦν, τὸ μεταξὺ τοῦ τε μακροῦ καὶ τοῦ Φαληρικοῦ [ad hæc schol.: τοῦτέστι στῶδιοι δεκαεπτά· ὁ γὰρ ὅλος κύκλος σταδίων ἦν ἐξήκοντα] τὰ δὲ μακρὰ τείχη πρὸς τὸν Πειραιᾶ τεσσαράκοντα σταδίων, ὧν τὸ ἕξωθεν ἐτηρεῖτο· καὶ τοῦ Πειραιεῶς ἐν Μουνυζία ἐξήκοντα (ὀχθὴς) καὶ ἑκατὸν (ὀχθὴς) μὲν σταδίων ὁ ἄστυς περίβολος, τὸ δ' ἐν φυλακῇ ἦν ἡμισυ τοῦτου. Diodorus 13, 72, 8, postquam dixerat Agin contra Athenas duxisse viginti octo millia peditum et mille et ducentos equites, pergit hunc in modum: οἱ δὲ στρατηγοὶ τῶν Ἀθηναίων... θεωροῦντες ἐκταραμένην τὴν τῶν πολεμίων δύναμιν εἰς φάλαγγα, τὸ μὲν βάθος εἰς τέτταρας ἄνδρας, τὸ δὲ μῆκος ἐπὶ σταδίων ἡ', τότε πρῶτον κατεπλάγησαν θεωροῦντες τὰ δύο μέρη σχεδόν τοῦ τείχους· ὑπὸ τῶν πολεμίων περιελημμένα. Hoc de loco quæ Bursianus (*Geogr. von Griechenland*, tom. I, p. 273 not.) nuper dixit, ea admitti nequeunt. Dicendum erat verba ἐπὶ σταδίου; ἢ corrupta esse; id enim vel inde patet, quod phalanx illa 29200 hominum (si in singulos pedites pro more trium pedum spatium, in singulos equites autem sex pedes computaveris) longitudinem habere debebat stadiorum 39. Itaque pro ἡ legas μ', idque tanto confidentius, quum nihil in codicibus sit harum literarum permutatione frequentius. Igitur Diodorus quoque, sicut Aristodemus et scholiasta, ambitum urbis sexaginta stadiorum esse eensuit. At revera circuitum multo minorem fuisse satis jam liquet. Fortassis Ephorus vel quicumque primus istius opinionis auctor fuerit, ad urbis mœnia perperam transtulit mensuram, quæ pertinebat ad ambitum urbis et suburbiorum quæ nullis muris munita erant prope Ilissum fl. et in Ceramicæ exteriori. — De muris longis Aristodemus et Thucydides consentiunt. Tanto major dissensus est de Piræicæ peninsulae ambitu, quem Thucydides 60, Aristodemus 80, Chrysostomus (or. 25 p. 521) vel 90 stadiorum esse perhibent. Nescio an hæc discrepantia ex confusis numerorum signis repetenda sit. Quodsi numerus Thucydideus vetere scribendi genere exaratus erat hunc in modum. Δ (50 + 10), facile in vulgares notas πδ' (84) corrupti potuit, et deinceps pro 84 vel 80 vel 90 stadia rotundis numeris computare licebat. — Simili modo expulverim discrepantiam quæ est de longitudine muri Phalerici, quem libri Thucydides 35 stadiorum fuisse perhibent, dum apud Aristodemum nonnisi 30 stadia computantur. Posterior numerus quom veris locorum mensuris satis conveniat, suspicor in Thucydide olim scriptum fuisse ΗΞΑΝ ΔΔΔ ΠΠΟΣ, quod, litera II perperam repetita, facile abierit in ΔΔΔΠ (35). Ceterum quod Thucydides computum attinet, novissimus de eo inquisivit Ernestus Curtius in operis egregii, quod inscribitur *Altische Studien*, particula prima (*Phyx und Stadtmauer. Gættingen 1862. Abhandlungen der Gesellschaft d. Wiss. zu Gættingen*, tom. XI). Censet vir doctissimus numeros a Thucydide traditos eandem inter se habere proportionem quæ fuisse videantur longitudinum murorum, at singulos stadiorum numeros justis majores esse, si quidem stadium adhibueris vulgare illud (184, 97 metr.), quod Olympicum vulgo vocatur et 125 passus Romanos (184, 84 metr.) sive octavam milliarii partem exæquat. Itaque Thucydidem brevioribus quibusdam stadiis, quorum sex efficerent Olympica stadia quinque, usum esse suspicatur. Et cum mensuras murorum ratione probabili putat ita constitui, ut sit

ως, κέκληται δὲ αὐτοῦ τὸ μὲν τι μέρος Μουνυχία, τὰ δεξιὰ δὲ ἄκρα τοῦ Πειραιῶς Ἡετιώνεια καλεῖται. Ὅρθος δὲ ἔστιν ἐν Πειραιεῖ, ἐπ' οὗ τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερὸν ἴδρυται· τὸ δὲ Φαληρικὸν τεῖχος ἐκτίσθη σταδίων λ' πλατὺ δὲ ἔσται δύο ἄρματα ἀλλήλοις συναντῆν. Καὶ ἡ μὲν τῶν Ἀθηναίων πόλις οὕτως ἐτε- χίσθη.

VI. Ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν σύνεσιν καὶ ἀρετὴν φθονηθεὶς ἐξεδιώχθη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, καὶ παρεγένετο εἰς Ἄργος. Λακεδαιμόνοι δὲ ἀκούσαντες τὰ περὶ τῆς ἐγκεχειρισμένης προδοσίας Πausanias, πέμπαντες αὐτῷ τὴν σκυτάλην μεταλαμβάνοντες αὐτὸν ὡς ἀπολογησόμενον. Ὁ δὲ Πausanias ἔλθων εἰς τὴν Σπάρτην ἀπελογήσατο, καὶ

portus divisus bifariam; pars ejus Munychia vocatur; dextrum Piræei cornu Eetionia dicitur. Porro collem habet Piræeus, in quo sanum Dianæ consecratum; Phalericus denique murus structus est in longitudinem stadiorum triginta; ea vero latitudo erat ut duo currus invicem sibi occurrere possent. Sic igitur Athenarum urbs munita est.

VI. Themistocles propter eximiam sollertiam et virtutem invidia pressus et civitate ab Atheniensibus ejectus Argos se contulit. Lacedæmonii autem, quum de proditione quam Pausanias moliretur, comperissent, missa scytala eum, ut se purgaret, revocarunt. Igitur Pausanias Spartam reverens causam dixit, et a deceptis Lacedæ-

Urbis ambitus 36 stad. Olymp. = 43 stad. Thucyd.

Piræei ambitus 51 60.

Murus longus 33 40.

Murus Phalericus 29 35.

Attamen res lubrica est e quatuor mensuris ambiguis novum elicere genus stadii. De pedis Attici longitudine (0,3028 metr.) certo nunc constat (V. Hultsch. *Gr. u. rom. Metrologie*, Berlin, 1862, p. 53); inde vero consequitur stadium Atticum non esse diversum ab eo quod Olympicum vocatur. Herodotum quidem et Xenophontem viarum longitudinem referre secundum stadia multo breviora, quippe quorum decem fere in octo stadia Olympica computanda sint, inde a Rennelio nonnulli viri docti, inter eosque etiam Hultschius, censuerunt, probari hoc ajentes iis quæ traduntur de longitudine viarum quæ sunt ab Athenis ad Olympiam et a Sardibus Susa et ab Epheso Cunaxa, quamquam de ratione harum viarum haud ita constat ut de diversa stadii mensura inde colligi aliquid posse mihi videatur. Sed de his quidcumque sentias, ad nostram rem nihil facit; nam a Thucydide ejusmodi stadium alienum esse, ex majoribus distantibus ab eo notatis intelligitur. Sic Corintho Crommyonem, itemque Athenis Deceleam 120 stadia, Sparta Pylum 400, Strato ad Anapum 80 stadia esse dicit (4, 19, 2, 4, 45, 4, 3, 2, 2, 32), quæ omnia recte habent, si stadio Attico metiaris, dum ex mensura stadii istius itinerarii pro numeris 80, 120, 400 ponendi fuissent 100, 150, 500. Consentaneum igitur Thucydidem etiam mœnia Athenarum mensum esse stadio Attico. Ambitum urbis in tabula, quam Curtius operi suo adjunxit, metior stadiorum 34, siquidem in latere occiduo juxta veterem istum murum procedas qui a Nympharum colle recta ferme linea ad Museum pertendit. Præterea in anfractus muri orientalis et borealis, cujus nonnisi rarissima quædam vestigia supersunt, quæ rectis lineis in tabula conjunguntur, Curtius octo fere stadia computat, adeo ut circuitus sit stadiorum 42, a quibus sex minimum stadia subtrahenda et muri parti non custodiendæ tribuenda sunt. Relinquuntur igitur stadia 36, pro quibus in Thucydide habes 43. Ex eo ipso autem colligas in latere occiduo urbi addendum esse triangulum, quod a Nympharum et Musei collibus versus occasum hibernum excurrit, et quod jam a Themistocle in urbis ambitum receptum esse recte, opinor, statuit Curtius. Hoc vero in computum assumpto, circuitus urbis septem stadiis augetur, adeo ut pro 36 obtineas 43, quod tradit Thucydides. Idem Piræei peninsulae ambitum 60 stadiorum esse dicit, atque totidem ipse in tabulis nostris metior. Quodsi Curtius nonnisi 51 stadia colligit, id inde fit, quod per ostia Zææ et Munychiæ portuum metiendo procedit, neglectis horum portuum sinibus, qui quamvis ἀγλάκτοι essent, in computum tamen eodem jure recipiendi sunt quo litora Canthari et Piræei portuum recipiuntur. Ex sexaginta illis stadiis custodienda erant triginta; hæc, si metiendi initium in extremo litore orientali posueris indeque per ostia Munychiæ et Zææ processeris, recte pertinent usque ad ostium Piræei quod ab altera parte Eetioneo promontorio clauditur. Ab hoc promontorio (ubi intra veterem murum novum quadringenti viri stuxerunt. Thuc. 8, 90) usque ad urbis circuitum quadraginta fere sunt stadia; hæc ipsa a Thucydide indicari suspicor, quum totus hic tractus, ne absque tutamine portus relinquatur, muniendus et custodiendus esset; quamquam verba Thucydidi ita habent, ut tum exterior tum interior murus longus 40 stadiorum fuisse videatur, quod quomodo fieri poterit non assequor. Ceterum, ut illuc revertar, Aristodemus ita loquitur, ut omnes istos muros a Themistocle structos esse temere putasse videatur. || — Μουνυχία] Μουνυχία cod. || — Ἡετιώνεια] Ἡετιωνώνεια καλεῖται codex. V. Thucyd. 8, 90, 4, Demosthenes contra Theocritum § 67, p. 1343, Plutarch. X. oratt. c. 1, 9, Photius et Zonaras v. Ἡετιώνεια, Harpocratio v. Ἡετιωνία. || — ἐπ' οὗ] ἐπ' ἐν cod. || — δύο ἄρματα] V. Thuc. 1, 93, Diod. II, 38, 2, Aristoph. Av. 1127. Similia de muro Babylonis ap. Strab. p. 628.

VI. § 1. Πausanias etc.] Pausanias classi Græcorum præfectus, postquam (Ol. 75, 4, 477) Byzantium expugnauerat, morum insolentia effecit ut vere anni 476 principatus ad Athenienses transiret. Revocatur Spartam, sed crimine absolutus, mox privatus Byzantium rediit ibique degit usque dum a Cimone ejiceretur. Hoc contigit Ol. 77, 3, 470. Misso igitur tempore, quo revocatus Pausanias Spartæ morabatur, per septem annos Byzantii versatus est, uti testatur Justinus 9, 1: *Hæc urbs condita* (κτισθεῖσα pro κτηθεῖσα in fonte suo Justinus legerit) *primo a Pausania et per septem annos possessa fuit*. Hinc Colonas in Troadem transiit, ubi quum nefasta consilia cum Persis communicare pergeret, ab ephoris misso cum scytala præcone (Thuc. 1, 131) ad causam dicendam arcessitus est. Ne tum quidem statim convinci criminis potuit, tandem vero per Argilium dolo proditionis patefacto, penas dedit (469 vel 468). — Omnem hanc quam paucis modo adumbravi Pausaniæ historiam Diodorus 11,

ἀπατήσας τοὺς Λακεδαιμονίους, ἀπολυθεὶς τῆς αἰτίας ὑπεξήλθεν καὶ πάλιν ἐνήργει τὴν προδοσίαν.

VII. Ἐν δὲ τούτῳ οἱ Ἕλληνας ἀριστάμενοι ἀπὸ τῶν Λακεδαιμονίων διὰ τὸ πικρῶς τυραννεῖσθαι ὑπὸ τοῦ Πausανίου προστεθέντο τοῖς Ἀθηναίοις, καὶ οὕτως ἤρξαντο πάλιν οἱ Ἀθηναῖοι φόρους λαμβάνοντας αὐξεσθαι· ναῦς τε γὰρ κατεσκευάζον [καὶ κοινὸν τῶν Ἑλληνικῶν χ.] ρημάτων θησαυροφυλάκιον ἐποίησαντο ἐν Δήλῳ, [εἰς δὲ κατ' ἔτος συνήγον υἷ' τάλαντα· εἴτα] ἐκ τῆς Δήλου τὰ συναχθέντα μετεκόμισαν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ κατέθεντο ἐντὸς ἐν [τῇ] ἀκροπόλει.

VIII. Ὁ δὲ Πausanίας ὑπάρχων ἐν Βυζαντίῳ ἀναφανδὸν ἐμήδιζεν καὶ κακὰ διετίθει τοὺς Ἕλληνας. Διεπράξατο δὲ τι καὶ τοιοῦτον. Ἦν ἐπιχωρίου τινος θυγάτηρ Κορωνίδου ὄνομα, ἐφ' ἣν ἐπεμψεν ὁ Πausanίας ἐξαιτῶν τὸν πατέρα. Ὁ δὲ Κορωνίδης δεδοικῶς τὴν ὀμότητα τοῦ Πausανίου ἐπεμψεν αὐτῷ τὴν παιδα. Ἦς καὶ παραγενομένης νυκτὸς ἐς τὸ οἶκημα κοιμωμένου τοῦ Πausανίου καὶ παραστάσης, περίπνος γενόμενος ὁ Πausanίας δόξας τε κατ' ἐπιβουλὴν τινα εἰςελθούσθαι, ἐπκράμενος τὸ ξιφίδιον ἐπερόνησε τὴν κόρην καὶ ἀπέκτεινε, καὶ διὰ τοῦτο εἰς μανίαν περιέστη· καὶ γενόμενος φρενομανῆς

daemoniis crimine absolutus saluus evasit iterumque proditioni operam navare cepit.

VII. Eo tempore Græci ob tyrannicam Pausaniæ acerbilitatem a Lacedæmoniis deficientes Atheniensibus se addixerunt, atque ita factum est ut Athenienses tributa accipientes denuo viribus augerentur; naves enim construxerunt et commune Græcorum pecuniarum ærarium in Delo constituerunt, in qua quotannis quadringenta sexaginta cogebantur talenta, (deinde vero) collectas pecunias e Delo Athenas transportarunt ibique in acropoli deposuerunt.

VIII. Pausanias Byzantii degens palam Persarum partes profitebatur et male habebat Græcos. Inter alia etiam hoc peregit. Viri cujusdam indigenæ, cui Coronidæ nomen, filia erat quam per nuntium Pausanias a patre expetivit. Misit eam Coronides crudelitatem Pausaniæ metuens. Quæ quum noctu in cubiculum ad cubantem jam Pausaniam accederet, ille scmnolentus insidiarum causa aliquem ingressum esse opinans, arrepto gladio transfixam puellam occidit. Eo facinore ad insaniam adactus est, ac mente perturbatus clamores jaciebat, quasi fla-

44-47 in unius anni spatium compressam exposuit sub anno Adimantus archontis (Ol. 75, 4. 477-476), expressis verbis clausulam addens : ταῦτα μὲν οὖν ἐπράχθη κατὰ τοῦτον τὸν ἐνιαυτὸν. Similiter etiam Aristodemus rem instituisse debet. Vide Prolegomena. Quæ præcedunt de Themistocle tesserarum iudicio Athenis ejecto, secundum falsam illam quam Aristodemus sequitur chronologiam, ad Olymp. 75, 4. 477 referenda sunt. || — ὑπεξήλθε] Cf. Thucydides 1, 131 de Pausania iterum revocato : Καὶ ἐς μὲν εἰρκτὴν ἐσιπίπτει τὸ πρῶτον... ἔπειτα διαπραξάμενος ὑστερον ἐξῆλθε. Aristodemus Pausaniam bis Spartam revocatum esse non dicit, sed historiam ita truncat, ut Argilius Byzantio Spartam profectus esse videatur.

VII. Καὶ κοινὸν τῶν Ἑλληνικῶν χ.] Hæc supplēvi. Perierunt 22-24 literæ in primo versu folii 85 vs. Totidem fere in secundo versu desiderantur, ubi num recte lacunam expleverim, quæritur. E Thucydide (1, 96) inferre possis : ἦν δὲ ὁ πρῶτος φόρος υἷ' τάλαντα. Deinde ante verba ἐκ τῆς Δήλου scribam omisisse εἶτα vel ὑστερον δὲ suspicari licet. Ærarium Athenas translatum esse Olymp. 81, 3. 454 recto statuere videtur Sauppius in *Nachrichten von der Gesellschaft d. Wiss. in Göttingen*, 1865, p. 249. Eo enim anno incipit administratio ærarii, quam novimus e tabulis tributariis (V. Köhler in *Monatsberichte d. Berlin. Acad.* 1865 p. 24). Plurimi rem anno 461 assignant, innitentes loco Justini (3, 6), ubi postquam dixerat Athenienses sub Cimone duce contra Messenios auxilio missos a suspicioso Lacedæmoniis dimissos esse, pergit hunc in modum. *Hanc rem Athenienses graviter ferentes, pecuniam... Delo Athenas transferunt, ne deficientibus a fide societatis Lacedæmonii prædæ ac rapinæ esset.* His ego censeo eundem subesse errorem chronologicum quo alia multa item septem annis ante quam facta sunt, facta esse perhibentur. Nonnullos denique vel vivente adhuc Aristide (*qui decessit fere post annum quartum quam Themistocles Athenis erat pulsus*, ut ait Cornel. Nep. Arist. 3) pecunias in acropolim translatas putasse, ex narratiuncula colligitur ap. Plutarch. in Aristid. 25 : Καὶ τὰ μὲν χρήματά φησιν (Θεόφραστος) ἐκ Δέλου βουλομένων Ἀθηναῖς κομίσαι παρὰ τὰς συνθήκας, εἰπεὶν ἐκεῖνον (Ἀριστιδῆν), ὡς εὐ δίκαιον μὲν, συμφέρον δὲ τοῦτ' ἐστίν. Quidam Aristodemi auctor de tempore rei statuerit, haud liquet. Ceterum cf. Plutarch. Pericl. 12 et Diodor. 11, 38, 2.

VIII. § 1. Ἀναφανδὸν ἐμήδιζεν] Similiter in Themist. epist. 2 : ἐμελλεν (Pausanias) ἀναφανδὸν μεταστήσασθαι πρὸς βασιλεῖα. || — Κορωνίδου] Filiae nomen exciderit. Nomen patris non legitur apud ceteros qui hanc historiam tradiderunt, Pausaniam sc. 3, 17. 8 et Plutarch. De sera num. vindicta c. 10 in Moral. p. 671, 39, et in Cimon. 6, 3, ubi hæc : Αἰγύπτιος δὲ παρθένον τινα Βυζαντίαν ἐπιφανῶν γονίων, ὄνομα Κλεονίχη, ἐπ' αἰσχύνῃ Πausανίου μεταπεμπομένου, τοὺς μὲν γονεὺς ὑπ' ἀνάγκης καὶ φόβου προέσθαι τὴν παιδα, τὴν δὲ τῶν πρὸ τῷ δωματίῳ δεηθεῖσαν ἀνιλεῖσθαι τὸ φῶς, διὰ σκότους καὶ σιωπῆς τῇ κλίνῃ προσέουσαν ἤδη τοῦ Πausανίου καθυδούστος ἐμπεσεῖν καὶ ἀνατρέψαι τὸ λυχνίον ἄκουσαν· τὸν δὲ ὑπὸ τοῦ φόβου ταραχθέντα σπασάμενον τὸ παρακείμενον ἐγχειρίδιον, ὡς τινος ἐπ' αὐτὸν ἐχθροῦ βαδίζοντος, πατάξει καὶ κατακλείει τὴν παρθένον, ἐκ δὲ τῆς πληγῆς ἀποθανούσαν αὐτὴν οὐκ εἶν τὸν Πausaniam ἡσυχαῖεν, ἀλλὰ νύκτωρ εἰδωλὸν αὐτῷ φοιτῶσαν εἰς τὸν ὕπνον, ὀργῇ λέγειν τὸδε τὸ ἔρπον·

Στεῖχε δίκη· ἄσπον· μάλα τοι κακὸν ἀνδράσιν ὕβρις.

Ἐρ' ὃ καὶ μάλιστα χαλεπῶς ἐνεγκόντες οἱ σύμμαχοι μετὰ τοῦ Κίμωνος ἐξεπολιόρχησαν αὐτόν. Ὁ δὲ ἐκπεσὼν τοῦ Βυζαντίου, καὶ τῷ φάσματι παραττόμενος, ὡς λέγεται, κατέφυγε πρὸς τὸ νεκουμαντιεῖον εἰς Ἡράκλειον καὶ τὴν φυγὴν ἀνακαλούμενος τῆς Κλεονίχης παρηταῖτο τὴν ὀργήν. Ἡ δ' εἰς βῆιν ἐλθούσα ταχέως ἐρηπαύσασθαι τῶν κακῶν αὐτὸν ἐν

εκαράγει, ὡς δὴ μαστιγοῦμενος ὑπὸ τῆς κόρης. Πολ-
 λῷ δὲ χρόνῳ διαγενομένου, ἐξιλιάσατο τοὺς δαίμονας
 τῆς παιδός, καὶ οὕτως ἀποκατέστη. (2) Τῆς δὲ προδο-
 σίας οὐκ ἔπαυετο, ἀλλὰ γράφας ἐπιτολὰς Ξέρξῃ Ἀρ-
 γιλίῳ ἀγαπωμένῳ ἑαυτοῦ δίδωσι ταύτας, ἐγκλειυσά-
 μενος κομίζειν πρὸς Ξέρξην. Ὁ δὲ Ἀργίλιος δεδοικώς
 περὶ αὐτοῦ, ἐπειδὴ (γὰρ) οὐδὲ οἱ πρότεροι πεμφθέντες
 ἀπενόστησαν, πρὸς Ξέρξην οὐ παρεγένετο, ἔλθων δὲ
 εἰς Σπάρτην τοῖς ἐφόροις ἐμήνυσε τὴν προδοσίαν,
 ὑπίσχετο δὲ κατάφωρον δεῖξαι τὸν Πausανίαν. (3)
 Καὶ συνθήμενος περὶ τούτων ἦλθεν εἰς Ταίναρον, ἐν
 τῇ τοῦ Ποσειδῶνος τεμένει ἰκέτευεν. Οἱ δὲ ἔφοροι
 παραγενομένοι εἰς τὸ [αὐτὸ τέμενος καὶ] διπλῆν σκηνὴν
 κατασκυάσαντες ἐν αὐτῇ ἐκρυψαν ἑαυτούς. Οὐκ ἐπι-
 στάμενος δὲ ὁ Πausανίας ταῦτα, ἀκούσας δὲ τὸν Ἀργίλιον
 βιτιώντα, παρεγένετο πρὸς αὐτὸν καὶ ἀπεμέμπετο
 ἐπὶ τῷ μὴ κομίσαι τὰς ἐπιτολὰς πρὸς Ξέρξην, ἄλλα
 τί τινα τεκμήρια διεξῆμι τῆς προδοσίας. Οἱ δὲ ἔφοροι
 ἀκούσοντας τῶν ῥηθέντων, παραχρῆμα μὲν οὐ συνε-
 λάθον αὐτὸν διὰ τὸ εἶναι ἄγιον τὸ τέμενος, ἀλλ' εἴ-
 σαν ἀπελθεῖν, ὕστερον δὲ αὐτὸν ἐλθόντα εἰς Σπάρτην
 ἐβούλοντο συλλαμβάνεσθαι. Ὁ δὲ ὑπονόησας εἰσέδρα-
 μεν εἰς τὸ τῆς Χαλκιοῖκου Ἀθηνᾶς τέμενος καὶ ἰκέ-
 τευεν. (4) Τῶν δὲ Λακεδαιμονίων ἐν ἀπόρῳ ὄντων εἰς
 τὴν εἰς τὴν θεὸν θρησκείαν, ἡ μήτηρ τοῦ Πausανίου
 βαστάσασα πλίνθον εἴθηκεν ἐπὶ τῆς εἰσόδου τοῦ τεμέ-
 νου, προκαταρχόμενη τῆς κατὰ τοῦ παιδὸς κολάσεως.
 Οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι κατακολούθησαντες αὐτῇ ἐνφο-

gellis a puella caederetur, ac multo post demum, quum
 manes virginis placasset, in mentis sanitatem restitutus
 est. (2) At ne tum quidem a proditione destitit, sed Ar-
 gilio amasio literas ad Xerxem perferendas tradidit. Ar-
 gilius vero de se ipse timens, quoniam eorum qui ante
 missi erant nemo redierat, non ad Xerxem se contulit,
 sed Spartam profectus ephoris proditionem indicavit
 atque pollicitus est effecturum se ut manifestum Pausa-
 niam deprehenderent. Ex composito deinde in Tænaram
 ivit, ubi supplex in fano Neptuni consedit. (3) Eodem
 etiam ephori profecti duplex struxerunt tugurium in eoque
 se abscondiderunt. Nescius horum Pausanias ad Argilium,
 quem supplicem sedere compererat, accessit eumque
 reprehendit quod literas ad Xerxem non pertulisset, alia-
 que quaedam proditionis indicia colloquendo edisseruit.
 Quibus auditis ephori, sanctitatem loci reveriti, illico qui-
 dem eum non comprehenderunt, sed abire passi sunt, at
 postquam Spartam reversus esset, manus ei injicere cog-
 itabant. Ille vero rem suspicatus in fanum Minervæ
 Chalcioeci confugit supplex. (4) Lacedæmoniis quid face-
 rent dubiis hærentibus ob debitam deæ reverentiam,
 advenit mater Pausaniæ laterem ferens, quem ad introi-
 tum fani deposuit, eoque viam pœnæ de filio sumendæ
 præivit; nam exemplum ejus socii Lacedæmonii fa-

Σπάρτῃ γενόμενον, αἰνιτομένη, ὡς ἔοικε, τὴν μέλλουσαν αὐτῇ τελευταίην. Ταῦτα μὲν οὖν ὑπὸ πολλῶν ἱστορηται. Apud
 Pausaniam l. 1. Pausanias exipandi facinoris causa adisse dicitur τοὺς ψυχγωγούς Phigaliæ Arcadiæ. || — pe-
 ritionis] vox in lexicis desideratur. || — γενόμενος] γενόμενός (sic) codex; μοι ἐπαρώρησε cod.

§ 2. Ἀργιλίῳ] V. historia in Thuc. 1, 132, Cornel. Nep. Pausan., Themist. epist. 2. || — ἑαυτοῦ... οἱ πρό-
 τεροι] αὐτοῦ... οἱ πρότεροι? || — κατάφωρον] κατάφωρον cod. || — τεμένει] Post vocem τεμένει in fol. 85 r. medio
 versu 17 sequitur locus Philostrati e vita Apollonii (1, 3, 1—1, 9, 2, p. 2, 35 — p. 5, 24 ed. Didot, inde a verbis :
 γέγραπεν, ὧν κοινωνῆσαι usque ad δεῖσθαι ἐξη τοῦ ποιήσαντος). Pertinet usque ad lineam folii 86 r.

§ 3. Διπλῆν] δὴ πλῆν codex. Quæ præcedunt uncis inclusa, in codice evanida fere sunt. Thuc. 1, 133 : τότε δὲ οἱ
 ἔφοροι... ἀπὸ παρασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ Ταίναρον ἰκέτου οἰχομένου καὶ σκηνησαμένου διπλῆν διαφράγματι καλύβην, εἰς
 ἣν τῶν τε ἐφόρων ἐντός τινας ἐκρυψε... καὶ Πausανίου ὡς αὐτὸν ἐλθόντος καὶ ἐρωτῶντος τὴν προαίτιον τῆς ἰκεταίας,
 ῥηθέντο πάντα σαφῶς. Diodorus II, 41 : καθιζόμενος ἐπὶ τῷ τοῦ Ποσειδῶνος ἱερῷ, διπλῆν σκηνὴν περιέβαλετο καὶ τοὺς
 ῥηθέντες καὶ τῶν ἄλλων Σπαρτιατῶν τινας κατεκρυψε. Cornelius Nep. Pausan. 4 : in ara consedit; hanc juxta lo-
 cum fecerunt sub terra, ex quo possent audiri si quis quid loqueretur cum Argillo. || — ἐπὶ τῷ μὴ] ἐπὶ τῷ μὴ
 cod. || — διεξῆμι] διεξῆμι codex.

§ 4. τὴν θεὸν] τὸν θ. cod. De re v. Thuc. I, 134, Nepos l. 1., Themist. epist. 2, Suidas v. Πausanίας. In prima nar-
 rationis parte ad Aristodemum proxime accedit Diodorus II, 45 : Ἀπορουμένων δὲ τῶν Λακεδαιμονίων εἰ τι-
 μωρήσαντα: τὸν ἰκέτην, λέγεται τὴν μητέρα τοῦ Πausανίου κατατήσασαν εἰς τὸ ἱερὸν, ἄλλο μὲν μὴδὲν μῆτ' εἰπεῖν
 μῆτι κρᾶζαί τι, πλίνθον δὲ βαστάσασαν ἀναθεῖναι κατὰ τὴν εἰς τὸ ἱερὸν εἰσόδον, καὶ τοῦτο πράξασαν ἐπανελθεῖν εἰς
 τὴν ἰδίαν οἰκίαν. Τοὺς δὲ Λακεδαιμονίους τῆ τῆς μητρὸς κρίσει συνακολούθησαντας ἐνοικοδομήσαι τὴν εἰσόδον καὶ
 τοῦτω τῷ τρόπῳ συναναγκάσαι τὸν Πausανίαν λιμῷ καταστρεφῆσαι τὸν βίον. Mater Pausaniæ Ἀγχιθέα vocatur ap.
 Suidam v. Πausanίας; sed Ἀλκαθῶα ap. schol. Aristoph. Equit. 74. Pseudoplutarch. in Parall. c. 10 Ageilaum
 patrem laterem attulisse narrat, addens : ἡ δὲ μήτηρ καὶ ἄταρον ἐκρυψε, ὡς Χρύσεμος ἐν β' ἱστοριῶν. || — κολάσεως]
 patrem laterem attulisse narrat, addens : ἡ δὲ μήτηρ καὶ ἄταρον ἐκρυψε, ὡς Χρύσεμος ἐν β' ἱστοριῶν. || — κολάσεως]
 Dicendum erat τῆς κατὰ τοῦ παιδὸς κρίσεως. || — ἐνφοκοδομήσεν] sic etiam Diodor.; ἀπικοδο. Thucydides I, 134 : τοῦ
 οἰκίματος, τὸν ὄρορον ἀπειλον καὶ τὰς θύρας, ἐνδον ὄντα τηρήσαντες αὐτὸν καὶ ἀπολαβόντες ἀπικοδομήσαν, προσ-
 ἐοικένονοι τε ἐξεπλιόκησαν λιμῷ. Themistocles epist. 2 : καὶ ἀνοικοδομήσαντες; (leg. ἀποικ.) τὴν εἰσόδον καὶ
 ἀνελόντες τὴν ὄροφον τοῦ οἴκου ὑπ' ἐνδείας αὐτῷ παρίσχον ἰκέτη μένοντι ἀπολίεσθαι. Cornelius Nep. Paus. 5 : Hinc
 ne exire possent, ephori valvas ejus ædis obstruxerunt, tectumque sunt demolit, quo facillius sub ditto
 periret. || — ἀνελόντες] ἀνελόντες codex. || — ἐκρύψαν] Cf. Chrysermus ap. Pseudoplutarch. l. 1., Suidas l. 1. :
 Καὶ οὕτως ἐνδον ἀπέθανε, τὸ δὲ σώμα εἰς τὸν Κεάδαν ἐκρίψαν... Νοσησάσης δὲ τῆς πόλεως εἰκόνα ἐστήσαν χαλκῆν Πau-
 σάνου καὶ ἐσώθησαν. Alianus Var. Hist. 4, 7 : Λακεδαιμόνιοι Πausanίαν μῆδισαντα οὐ μόνον λιμῷ ἀπέκτειναν, ἀλλὰ
 καὶ τὸν νεκρὸν ἐπέβαλον αὐτοῦ ἐκτός τῶν ὄρων, ὡς φησιν Ἐπιτιμίδης; [Ἐπιτιμίαος; legi vult Pape in Lexico nomin. prop.
 Perperam. Historia affertur ut probetur τῷ; κακοί; οὐδὲ τὸ ἀποθνεῖν κέρδος εἶναι. Itaque Epitimidem fuisse puto

δόμησαν τὸ τέμενος, καὶ λιμῶν διαφθάρεντος τοῦ Πausανίου, ἀνελόντες τὴν στέγην, ἐξείλκυσαν τοῦ ναοῦ ἐπιμπνέοντα τὸν Πausανίαν καὶ ἐξέριψαν. (6) Διὰ δὲ τοῦτο λοιμὸς αὐτοὺς κατέσχεν. Θεοῦ δὲ χρήσαντος, ἐπὶν ἐξιλάσσονται τοὺς δαίμονας τοῦ Πausανίου, παύσασθαι τὸν λοιμὸν, ἀνδριάντα αὐτῶ ἀνέστησαν, καὶ ἐπαύσατο ὁ λοιμὸς.

IX. Ζητήσεως δὲ οὐσης παρὰ τοῖς Ἑλλήσι τίνας δαῖ προγραφῆναι αὐτῶν τῶν συμμεμαχηκότων ἐν τῷ Μηδικῷ πολέμῳ, ἐξεῦρον οἱ Λακεδαιμόνιοι τὸν δίσκον, ἐφ' οὗ κυκλοτερώς ἐπέγραψαν τὰς ἡγωνισμένας πόλεις, ὡς μήτε πρῶτους τίνας γεγράφθαι μήθ' ὑστέρους.

X. Λακεδαιμόνιοι δὲ, ἐπειδὴ τὰ τοῦ Πausανίου ἐπονειδίστως ἐκεχωρήκει, τοὺς Ἀθηναίους ἐπειθον λέγοντες ἐν ταῖς Πausανίου ἐπιστολαῖς κοινοῶν εὐρηκέναι τῆς προδοσίας Θεμιστοκλέα. Ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς δεδουκώς τοὺς Λακεδαιμόνιους οὐκ ἔμεινεν ἐν τῷ Ἄργει, ἀλλὰ παρεγένετο εἰς Κέρκυραν κάκειθεν εἰς Μολοσσούς πρὸς Ἀδμητον βασιλεύοντα, καίτοι ἔχθρὸν αὐτῶ πρότερον. (2) Τῶν δὲ Λακεδαιμόνιων παραγενομένων πρὸς τὸν Ἀδμητον καὶ ἐξαιτούμενων αὐτὸν, ἡ γυνὴ τοῦ Ἀδμητοῦ ὑπέθετο Θεμιστοκλεῖ ἀρκάσαι τὸν τοῦ βασιλέως παῖδα καὶ καθεσθῆναι ἐπὶ τῆς ἐστίας ἰκετεύοντα. Πράξαντος δὲ τοῦ Θεμιστοκλέους, ὁ Ἀδμητος κατελέσας αὐτὸν οὐκ ἐξέδωκεν, ἀλλ' ἀπεκρίθη τοῖς Πελοποννησίοις μὴ δεῖον εἶναι ἐκδοῦναι τὸν ἱκέτην. (3) Ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς οὐκ ἔχων ὅπου ὑποστρέψει, ἐπὶ τὴν Περσίδα ἐπλεῖ. Ἐκινδύνευσε δὲ καὶ πλέων ἀλώνας καὶ παραληφθῆναι. Νᾶξον γὰρ πολιορκούντων τῶν Ἀθηναίων, ἡ ναῦς τοῦ Θεμιστοκλέους, χεῖμωνος ἐπιγενομένου, προσήγετο τῇ Νᾶξῳ ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς δεδουκώς μήποτε συλληφθῆ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, ἠπειλήσε τῷ κυβερνήτῃ ἀναιρήσειν αὐτὸν, εἰ μὴ ἀντέχοι τοῖς

num obstruxerunt; deinde jamjam pereuntem fame Pausaniam, ablato tecto, e sacello extraxerunt et respirantem adhuc projecerunt. (5) Hoc vero propter facinus pestis eos invasit. Editio autem oraculo cessuram esse luem, si manes Pausaniae placaverint, statuum ei erexerunt atque sic peste liberati sunt.

IX. Quærentibus Græcis quinam eorum qui in bello Medico socia arma junxissent, primo loco inscribendi essent, Lacedæmonii discum invenerunt, in quo nomina civitatum, quæ contra Persas dimicarent, in orbem disposita exararunt, adeo ut neque priora aliqua neque posteriora inscripta esse dicere liceret.

X. Lacedæmonii, quum res Pausaniae probrose cessissent, Atheniensibus persuaserunt probari Pausaniae epistolis Themistoclem proditoris fuisse socium. Is igitur timens Lacedæmonios, relictis Argis, in Corcyram, inde vero ad Molossorum regem Admetum, qui prius ipse inimicus fuerat, se contulit. (2) Advenientibus deinde Lacedæmonii qui Themistoclem exposcerent, uxor Admeti ei consuluit, ut arrepto regis filio supplex in foco consideret. Quod quum fecisset Themistocles, Admetus misericordia motus supplicem non tradidit, sed nefas id fore Peloponnesiis respondit. (3) Tum Themistocles non habens quo se converteret, in Persiam navigavit. Quo in itinere periculum erat ne comprehenderetur; nam sub orta tempestate navis Themistoclis ad Naxum delata est quo tempore Athenienses insulam obsidebant. Themistocles metuens ne in manus Atheniensium incideret, mortem gubernatori minatus est, nisi ventis resisteret. Metu

philosophum illum Cyrenæum, Antipatri Aristippei discipulum, cujus meminit Diogenes Laert. 2, 8, 7. Is præcepta philosophica historiae exemplis probaverit]. Aliter Thucydides I. 1. : Καὶ αὐτὸν ἐμῆλλησαν μὲν εἰς τὸν Καίαν, οὐκάρ τοὺς κακούργους, ἐμβάλλειν· ἔπειτα ἔδοξε πλησίον πού κατορῶσαι.

§ 5. Λοιμὸς] Pestem præter Aristodemum unus Suidas I. 1. memorat, qui eo quoque cum Nostro facit, quod unam Pausaniae statuum, non vero duas, ut ceteri produnt, erectas esse dicit. — θεοῦ χρήσαντος] Thucydides I, 134, 4 : ὁ δὲ θεὸς ὁ ἐν Δελφοῖς τὸν τε τάρον ὑστερον ἔχρησε τοῖς Λακεδαιμόνιοις μετενεγκεῖν οὐκάρ ἀπίθανεν, ... καὶ ὡς ἄγος αὐτοῖς ὄν τὸ πεπραγμένον δύο σώματα ἀνθ' ἐνός τῇ Καλκιοῖκῳ ἀποδοῦναι. Οἱ δὲ ποιησάμενοι γαλκοὺς ἀνδριάντας: δύο ὡς ἀντὶ Πausανίου ἀνέθεσαν. Cf. Diodor. 11, 45, 9, Pausanias 3, 17, 7. Apud Plutarch. De sera num. vind. 17, p. 673, 10, ed. Didot. legitur : Σπαρτιάταις χρησθὲν ἰλάσασθαι τὴν Πausανίου ψυχὴν, ἐξ Ἰταλίας μεταπεμφθέντας: οἱ ψυχαγωγοὶ καὶ ὑσαντες ἀπεσπᾶσαντο τοῦ ἱεροῦ τὸ εἶδωλον. In quibus pro ἐξ Ἰταλίας, quod jure mireris, scribendum esse censeo ἐκ Φιγαλίας. Nimiram Lacedæmonii fecerunt quod ipse etiam Pausanias, ut Cleonices manes placaret, fecerat sec. Pausaniam 3, 17, 9, ubi profectus esse dicitur ἐς Φιγαλίαν τὴν Ἀρκάδων παρὰ τοὺς ψυχαγωγούς.

IX. Hæc alius nemo tradidit. Cf. quæ de Iphiti discō Olympico habet Pausanias 5, 20, 1 : ὁ δὲ τοῦ Ἰφίτου δίσκος τὴν ἔκχευρίαν, καθ' ἣν ἐπὶ τοῖς Ὀλυμπίοις ἐπαγγέλλουσιν οἱ Ἕλλητες, ταύτην οὐκ ἐς εὐδὴ ἔχει γεγραμμένην, ἀλλὰ ἐς κύκλου σχῆμα περίεσιν ἐπὶ τῷ δίσκῳ τὰ γράμματα. Cf. Phlegontis Olympion. in Fr. Hist. 3, p. 603. Nostrum quoque discum in quo, sicuti in tripode Delphico, nomina civitatum quæ socia contra Persas arma junxerant, inscripta legentur, Olympias dedicatum esse putō ludis Olympiadis 76, quæ prima fuit post prælium Platæense. Quæ præcedunt, Aristodemus, sicuti Diodorus, sub Olymp. 75, 4 narravit. Iisdem ludis Themistocles utpote Græciæ liberator ingenti plausu exceptus esse narratur ap. Plutarch. Themist. 17, 4, Pausan. 8, 50, 3, Ælian. V. H. 13, 43, Themist. epist. 11, 17. Aristodemus hæc narrare non potuit.

X. § 1. Καίτοι] καὶ cod. Post ἔχθρὸν exciderit ὄντα.

§ 3. Πολιορκούντων] πολιορκούντων codex. Cf. supra c. 4 § 1. Thucyd. I, 137, 2 : καταπέφται χεῖμων ἐς τὸ Ἀθηναίων στρατόπεδον, ὁ ἐπολιόρκει Νᾶξον. || — τῇ Νᾶξῳ] malim τῇ νήσῳ. || — ἠπειλήσε etc.] Aliter de his narrat

πνεύμασιν· ὁ δὲ κυβερνήτης δέσας τὴν ἀπειλὴν, ὤρμησεν ἐπὶ σάλου νύκτα καὶ ἡμέραν, καὶ ἀντίσχε τοῖς ἀέμοιοι· καὶ οὕτω Θεμιστοκλῆς διασωθεὶς παρεγένετο εἰς τὴν Περσίδα. (4) Καὶ Ξέρξην μὲν οὐ κατέλαβε ζῶντα, Ἀρταξέρξην δὲ τὸν υἱὸν αὐτοῦ· ὃ οὐκ ἐνεπρα- νίσθη, ἀλλὰ διατρίψας ἐνιαυτὸν καὶ μαθὼν τὴν Περ- σικὴν γλῶσσαν, τότε παρεγένετο πρὸς τὸν Ἀρταξέρ- ξην· καὶ ὑπέμνησεν αὐτὸν τῶν εὐεργεσιῶν, ἃς ἐδό- κει καταταθεῖσθαι εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ Ξέρξην, λέ- γων καὶ τῆς σωτηρίας αὐτῶ γεγενῆσθαι αἰτίας, [ἐνδε]ί- ξαις λύσειν τοὺς Ἑλληνας τὸ ζεῦγμα. Ὑπέσχετο δὲ, εἰ λάβοι στρατὸν παρ' αὐτοῦ, χειρώσασθαι τοὺς Ἑλληνας. (5) Ὁ δὲ Ἀρταξέρξης προσχῶν τοῖς εἰρη- μίοις, ἔδωκεν αὐτῷ στρατὸν καὶ τρεῖς πόλεις εἰς γο- ρηγίαν, Μαγνησίαν μὲν εἰς σίτον, Λάμψακον δὲ εἰς αἶνον, Μυῶντα δὲ εἰς ὄψον. Λαβὼν δὲ Θεμιστοκλῆς καὶ παραγευόμενος εἰς Μαγνησίαν, ἐγγυς ἤδη γενό- μενος τῆς Ἑλλάδος μετενόησεν, οὐκ ἤγησάμενος δεῖν πολεμεῖν τοῖς δημοφύλοις· θύσων δὲ τῷ Λευκοφρόνῃ Ἀρτέμιδι, στρατομένου ταύρου ὑποσχὼν φιάλην καὶ πληρώσας αἵματος ἔπιεν καὶ ἐταλεύτησεν.

XI. Οἱ δὲ Ἕλληνες [οὐ] γνόντες ταῦτα ἐξεδίωκον τὸν στρατὸν τὸν ἅμα τῷ Θεμιστοκλεῖ, (καὶ) παραγε- νόμενοι δὲ ἔγνωσαν, κατ' ἀντιπεστράτευσον τῷ Ἀρ- ταξέρξει, εὐθέως τε τὰς Ἰωνικάς καὶ τὰς λοιπὰς πόλεις Ἑλληνίδας ἠλευθέρουν Ἀθηναῖοι. (2) Κίμωνος δὲ τῷ Μιλτιάδου στρατηγούτου ἀνέπλευσαν ἐπὶ τὴν Παι- μωνίαν.

gubernator percussus per noctem diemque in salo navem in anchoris tenuit ventisque restitit. Sic salvus Themistocles in Persiam venit. (4) Ibi Xerxem quidem in vivis non reperit, sed filium ejus Artaxerxem. Ejus vero in conspectum non statim venit primo adventu, sed post anni demum moram, quo tempore linguam Persicam didicit, ad regem profectus est, eique in memoriam revocavit beneficia, quæ in Xerxem ejus patrem contulisse sibi videretur, et inter alia dixit salutis se regi auctorem fuisse eo quod pontem in Hellesponto Græcos soluturos esse indicasset. Idem, si exercitus daretur, Græcos se debellaturum esse promisit. (5) Fidem dictis adhibens Artaxerxes et exercitum et in sumptus faciendos tres dedit urbes, Magnesiam quæ panem præberet, Lampsacum unde vinum sumeret, et Myntem ex qua obsonium haberet. Quibus acceptis Themistocles Magnesiam profectus quum jam in propinquo Græciæ esset, coepit eum pœnituit; nam popularibus bellum inferre nefas putabat. Itaque Minervæ Leucophrynæ sacrificium peragens mactati bovis sanguinem subjecta phiala exceptum hausit et sic e vita se subduxit.

XI. Græci horum ignari exercitum qui cum Themistocle erat, persecuturi erant, sed quum advenientes rem cognovissent, contra Artaxerxem expeditionem susceperunt, et festim Ionicas ceterasque civitates Græcæ Athenienses in libertatem vindicarunt. (2) Sub Cimone autem, Miltiadis filio, in Pamphyliam vecti prope

Thucydides. || — νύκτα] νύκτων cod. || — οὐκ ἐβανίσθη] Ante hæc excidisse videtur τότε μὲν vel παραγγῆμα μὲν vel tale quid.

§ 4. Ἀρταξέρξην] Sic recte etiam Thucydides 1, 137, Charon ap. Plutarch. Them. 27, Cicero ad Att. 10, 8, 7, Cornelius Nep. Them. 9, Philostratus Vit. Apoll. 1, 29, Suidas v. Θεμιστοκλῆς, Tzetzes Chil. 10, 360, Themistius or. 15, p. 190. Pro Artaxerxe Xerxem nominatur plurimi, ut Cornel. Nep. ait, ex quibus Plutarchus recenset Ephorum, Dinonem, Heraclidem, Clitarchum, ἐπι' ἄλλοις πλείονας, inter quos nos novimus Diodorum 11, 27, 3 et 11, 56, 5, Strabonem p. 587 et 636, Valerium Max. 5, 3, 3. 8, 7, 15, Libanium vol. 1, p. 464 R. Error nasci potuit vel ex eo quod postrema Xerxis et prima Artaxerxis tempora, intercedente Artabani regno separata, confundenterent, vel ex eo quod cum falsa rerum Themistoclis chronologia genuinus Themistoclis accommodavit; id enim vel inde patet quod Themistoclem ante pugnam ad Eurymedontem commissam mortuum esse dicit. || — γεγενῆσθαι] γενήσασθαι cod. || — ἰκμήνησεν αὐτόν] ἔπιεν. αὐτῷ cod. || — ἐνδείξαι;... Ἑλληνας] Inclusas literas absumpsit lacuna initio folii 87. De re v. Thuc. 1, 137, 4. Cornel. Them. 4.

§ 5. Προσχῶν ... δέδωκεν cod. || — τῆς Ἑλλάδος;] Intellige græcas civitates Asiæ minoris. || — Λευκοφρόνῃ] λευκοφρόνῃ cod. De varia hujus nominis formis v. Steph. Thes. v. λευκοφρῶν. Ceterum ad Aristodemi narrationem proximè accedunt ea quæ leguntur ap. Schol. Aristoph. Equit. 84 et apud Suidam v. Θεμιστοκλῆς; Θεμιστοκλῆς; καταφυγὼν πρὸς Ἀρταξέρξην, τὸν Ξέρξου τοῦ Πέρσου παῖδα, καὶ τιμηθεὶς τὰ μέγιστα παρ' αὐτοῦ, ὡς τρεῖς πόλεις εἰς ὄψον καὶ ἄρτον καὶ ποτὸν λαβεῖν, Μαγνησίαν, Μυῶντα, Λάμψακον· ἐπηγγείλατο οὖν καταδουλώσασθαι τὴν Ἑλλάδα, δύναμιν εἰ λάβοι· παραγε- νόμενος δὲ ἅμα τῷ στρατεύματι εἰς Μαγνησίαν, καταγνοῖς ἑαυτοῦ, εἰ δι' αὐτὸν σωθίντες Ἑλληνας δι' αὐτοῦ δουλεύουσι βαρ- βάρους, προράσει χρησάμενος, ὡς θυσίαν ἐπιτελεῖσαι βούλεται καὶ ἱερουργῆσαι τῇ Λευκοφρόνῃ (..ούνη codd.) Ἀρτέμιδι, τῷ ταύρῳ ὑποθείς τὴν φιάλην καὶ ὑποδεξάμενος τὸ αἷμα χανθὸν πῶν ἐτελεύτησεν.

XI. § 1. οὐ γνόντες ταῦτα] sc. mortem Themistoclis. Particulam οὐ inserui, adeo ut in sqq. vox καὶ abundet. Cimoneν, antequam ad Eurymedontem pugnaretur, Caris et Lyciæ urbes in fidem recepisse tradit Diodorus 11, 60, 4. Quod hæc Cimonsis expeditio (an. 466) cum Themistoclis historia componitur, id merum est commentum. Vera temporum supputatio, ex qua Cimonsis expeditio ad annum 466 pertinet, conflatur cum falsa illa chronologia scriptis annis aberrante, qua mors Themistoclis eidem anno 466 assignatur. Cum Aristodemo unus ille facit quem excerpit Suidas: Κίμων, Μιλτιάδου, ἐπὶ τοῦς σὺν Θεμιστοκλεῖ καταθόντας βαρβάρους; ἐστρατήγησε, καὶ πλείους εἰς Κύπρον καὶ Παμφυλίαν ἐπολέμησε καὶ ἐπ' Ἐυρυμέδοντι ποταμῷ ναυσὶ καὶ περὶ νύκτ' ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας. Οὗτος ἔταξε (cf. infra c. 13, 2) καὶ τοὺς δρους τοῖς βαρβάρους; ἐκτός; τε γὰρ Κυανέων καὶ Χελιδονίων καὶ Φασήλιδος; (πόλις δὲ αὐτῆς τῆς Παμφυλίας) ναῦν Μηδικὴν μὴ πλείν νόμῳ πολέμου, μηδὲ ἵππου δρόμον ἡμέρας ἐντός; ἐπὶ θάλατταν καταβαίνειν βασιλεῶ, αὐτόνομους; τε εἶναι τοὺς Ἑλληνας; τοὺς ἐν Ἀσίᾳ. Ἐν Κτιῶν δὲ τῆς Κύπρου τελευτᾷ.

§ 2. ἑαυτὸν δὲ ναῦς] Similiter rem narrat Diodorus 11, 60, 5 : καὶ πολλὰ; μὲν τῶν ἐναντίων καὶ διεφθέρων, πλείους; δὲ τῶν ἑαυτὸν σὺν αὐτοῖς; τοῖς ἀνδράσι; τῶν Thucydides 1, 100, 5 : εἰλον τρήρεις Φοινίκων καὶ διεφθέρων; τὰς πάσας; ἐς; τὰς

φυλίαν κατὰ τὸν λεγόμενον Ἐυρυμέδοντα ποταμὸν, καὶ ἑναυμάχησαν Φοινίει καὶ Πέρσας, καὶ λαμπρὰ ἔργα ἐπεδείξαντο, ἑκατὸν τε ναῦς ἐλόντες αὐτάνδρους ἐπειρομάχησαν, καὶ δύο τρόπαια ἔστησαν, τὸ μὲν κατὰ γῆν, τὸ δὲ κατὰ θάλατταν. (1) Ἐπλευσαν δὲ καὶ κατὰ Κύπρον καὶ ἐπ' Αἴγυπτον. Ἐβασίλευσε δὲ τῆς Αἴγυπτου Ἰνάρως υἱὸς Ψαμμητίχου, δεῦρος ἀποστῆς Ἀρταξέρξου βοηθοῦς ἐπηγάγετο αὐτῶν τοὺς Ἀθηναίους, οἵτινες ἔχοντες σ' ναῦς ἐπολέμησαν ἐπὶ ἔτη ἕξ τοῖς βαρβάροις. (4) Μετὰ δὲ ταῦτα Μεγάβυζος ὁ Ζωπύρου καταπεμφθεὶς ὑπὸ Ἀρταξέρξου, ὠρημένω τῶν Ἀθηναίων ἐν τῇ καλουμένῃ Προσωπίτιδι νήσῳ ἐπὶ τινος ποταμοῦ, ἐκτρέπει τὸ ρεῖθρον τοῦ ποταμοῦ ἐποησά τε τὰς ναῦς ἐπὶ τῆς γῆς ἀπολειφθῆναι. Ἐκτραπεισῶν δὲ ν' νεῶν Ἀττικῶν προσπλευσῶν τῇ Αἴγυπτῳ, οἱ περὶ τὸν Μεγάβυζον καὶ ταύτας παραλαβόντες, καὶ ἄς μὲν διέφθειραν, ἄς δὲ κατέσχον. Τῶν δὲ ἀνδρῶν οἱ μὲν πλείους διεφθάρησαν, ὀλίγοι δὲ παντάπασιν ὑπέστρεψαν εἰς τὴν οἰκίαν.

XII. Μετὰ δὲ ταῦτα Ἑλληνικὸς πόλεμος ἐγένετο Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων ἐν Τανάγρα· καὶ οἱ μὲν Λακεδαιμόνιοι ἦσαν τὸν ἀριθμὸν μύριοι τρισχίλιοι, οἱ

Eurymedontem fluvium proelio navali cum Phœnicibus Persisque commisso præclare rem gesserunt; nam centum naves una cum viris ceperunt, ac deinde terrestri proelio vicerunt, adeo ut duo tropæa, alterum navalis, alterum terrestris victoriæ, erigerent. (3) Navigarunt etiam in Cyprum et Ægyptum. In Ægypto tum regnabat Inaros Psammetichi filius. Is quum ab Artaxerxe defecisset, Athenienses auxilio accessiverat, qui cum classe ducentarum navium per sex annos bellum contra barbaros sustinuerunt. (4) Post hæc vero Megabyzus, Zopyri filius, ab Artaxerxe missus, classe Atheniensium in Prosopitide insula ad fluvium quendam stationem habente, alveum fluvii alio avertit eoque effecit ut naves Atheniensium in sicco relinquerentur. Et quum alia quinquaginta naves Atticæ in Ægyptum navigantes de recto cursu deflexissent, his quoque Megabyzus potitus partem earum destruxit, partem vero servavit. Militum pars major periiit, perpaucis domum reverti contigit.

XII. Post hæc Græcanicum bellum Atheniensium et Lacedæmoniorum exarsit, in quo ad Tanagram prælium commissum est. Lacedæmoniorum ibi erant tre-

διακοσίαι [In eodem Thuc. capite § 3 pro Θρακῶν ξυμπάντων legerim Θρ. ξυστάτων]. Cuius Thucydide facit Plutarchus Cimon. 12. 10.

§ 3. Ἰνάρως] Ἰναρος; codex, sicut Photius in Excerptis Ctesianis. Deinde ψαμμητίχου codex. || — ἐπηγάγετο... σ ναῦς] Thucyd. 1, 104: Ἰνάρως... ἀπέστειλεν Αἴγυπτου τὰ πλείω ἀπὸ βασιλείως Ἀρτοξέρξου, καὶ αὐτὸς ἀρχῶν γενόμενος Ἀθηναίους ἐπηγάγετο. Οἱ δὲ (ἔτυχον γὰρ ἐς Κύπρον) στρατευόμενοι ναυσι διακοσίαι αὐτῶν τε καὶ τῶν ξυμμάχων, ἦλθον ἀπολειπόντες τὴν Κύπρον. Pro ducentis navibus Diodorus 11, 71 et 13, 25 trecentas dicit, sed alio loco (11, 74, 3) ducentas et ipse habet. || — ἐπὶ ἔτη ἕξ] Thuc. 1, 110, 1: οὕτω μὲν τὰ τῶν Ἑλλήνων πράγματα ἕξ ἔτη πολεμήσαντα. Gestum est bellum ab Ol. 81, 1 ad Ol. 81, 2 (4½ — 4¼). Aliter Aristodemus statuit, qui, narrato hoc bello, verbis μετὰ δὲ ταῦτα transit ad bellum quo ad Tanagram pugnatum est anno 457. Probabiliter in his quoque, sicut in aliis plurimis, a vera chronologia septem annorum spatio recedit, adeo ut bellum relatum sit ad annos 467-461. Eodem modo statuerit auctor schol. ad Aristoph. Plut. 178, qui Inarum Xerxe (qui an. 465 mortuus est) adhuc regnante defecisse dicit. Ἰνάρως, sicut, ὁ τῶν Αἰγυπτίων βασιλεὺς, ἀπέστειλε τοῦ βασιλείως Ξέρξου μοῖραν τινὰ τῆς Αἴγυπτου, καὶ χρήματα πένμιας τοῖς Ἀθηναίοις ἔλαβε συμμαχίας· οἵτινες καὶ διαπεράσαντες εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ ἐν τινὶ τῶν τοῦ Νείλου στομάτων ἀναπλευσάντες προσέσχον τοῖς ἑλασι. Μεγάβυζος δὲ ὁ τοῦ βασιλείως Περσῶν στρατηγὸς τὸν κοταμὲν διακόσας καὶ ἀλλάχστε τρεῖσας εἰλεν ἐκαίοντες ἐπὶ ξηρᾶς καὶ ἀπέκτειναν. Alia rerum confusio est apud Diodorum, qui bellum istud per tres tantum annos inde ab an. 463 ad an. 460 gestum esse prodit.

§ 4. Μετὰ δὲ ταῦτα etc.] Eodem modo rem narrat Thucydides 1, 109, 3; longe aliter Diodorus 11, 77, qui ipsos Athenienses naves suas, ne in hostium potestatem venirent, concremasse, Megabyzum vero virtutem eorum admiratum concessisse dicit, ut incolumes Ægypto excederent. Οἱ μὲν οὖν Ἀθηναῖοι διὰ τὴν ἰδίαν ἀρετὴν τυχόντες; τῆς σωτηρίας ἀπῆλθον ἐκ τῆς Αἴγυπτου. καὶ διὰ τῆς Αἰθύης; εἰς Κυρήνην ἀπελθόντες ἐσώθησαν παραδόξως; εἰς τὴν πατρίδα. || — ἐκτραπεισῶν] Naves in Mendesium Nili ostium aberrarunt, quum cursu dirigendus esset in os Canobicum, ut Atheniensibus infra Memphin in Prosopitide insula collocatis auxiliari possent. Thucyd. 1, 110, 4: Ἐκ δὲ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἄλλης; συμμαχίδος; πενήτηκοντα τριῖσας διακόσιοι πλείους; εἰς Αἴγυπτον ἔσχον κατὰ τὸ Μενδήσιον κέρα, οὐκ εἰδότες τῶν γενημένων οὐδέν· καὶ αὐτοῖς ἕκ τε τῆς γῆς ἐπιπεσόντες; περὶ καὶ ἐκ θαλάττης; Φοινίκων ναυτικῶν διέφθειραν; τὰς πολλὰς; τῶν νεῶν, οἱ δ' ἐλάσσους; διέφυγον; πάλιν.

XII, § 1. μύριοι τρισχίλιοι] Aliter Thucydides 1, 107, 2: ἐσθῆθησαν τοῖς Δωριεῦσιν ἑαυτῶν τε πεντακοσίαι καὶ χίλιοι; ὀπίσται; καὶ τῶν ξυμμάχων; μυριοί. Sic etiam Diodorus 11, 79, 5. || — μύριοι ἑκατὶσχίλιοι] 13000 Athenienses et 1000 socii, sec. Thucyd. l. l. et Diodor. 11, 80, 1. || — νικῶσιν Ἀθηναῖοι] Immo Lacedæmonii. Unus Aristides orator in Panathenæico (tom. I, p. 256 ed. Dindorf) Atheniensium potius quam Lacedæmoniorum victoriam fuisse demonstrare annititur: Τέλος; δὲ συμβαλλουσιν ἐν Τανάγρα; τῆς Βοιωτίας; καὶ γενομένων ἀμφοτέρων ἀνδρῶν τοῦ τοιμήματος; ἀξίω, ἐβοᾶν καθ' ἐν τοῦτο Λακεδαιμόνιοι πλείον ἰσχυρέναι (πῶς ἂν εἰποῖμι εὐπερῶς; ὀκνοῦ γὰρ εἰπεῖν), ὅτι οὐκ ἀπόλοντο· καὶ γὰρ ἦν ὄρος οὗτος Ἀθηναίους μὲν κλεῖσαι τὴν πόρον, Λακεδαιμόνιοι; δὲ σωθῆναι οἰκαδὲ; καὶ κινδυνεύει μόνον τοῦτο τὸ ἔργον τὴν φυγὴν σύμβολον τῆς; νίκης; ἰσχυρέναι... Τρεῖς γὰρ εἰσιν οἱ μαρτυρήσαντες; παράχρημα Ἀθηναίων εἶναι τὴν νίκην, Ἀθηναῖοι, Λακεδαιμόνιοι, Βοιωτοί. Λακεδαιμόνιοι μὲν γὰρ ἠγάπησαν ἀναχωρησάντες, Ἀθηναῖοι δὲ προσῆλθον κατὰ πόδας τῆς μάχης, Βοιωτοὶ δὲ οὐκ ἀντίσχον, ἀλλ' ἠτηθέντες; ἐν Οἰνοφύτοις; ὑπέκυψαν. Ad hæc Scholiasta: Βιάζεται; δὲ ὁ Ἀριστοτέλης; τὴν νίκην Λακεδαιμονίων ἦταν ἀποδείξει. Lacedæmoniorum victoriam fuisse disertis verbis dicit Thucydides 1, 108, 1. Clypeum quem Lacedæmonii ob victoriam Tanagræam Olympiæ dedicarunt, et inscriptum ei epigramma habes ap. Pausaniam 5, 10, 4. Cf. idem 1, 11, 8. 1, 29, 8. Secundum Justin. 3, 6 *quo Marte utrinque discessum*. Similiter Diodorus, 11, 81, 6: τῆς μάχης; ἀμριδοξον λαβούσης; τὸ τέλος; συνέθη; τούς τε Λακεδαιμονίους; ἀμριδοξήσαι; περὶ τῆς;

δι' Ἀθηναίαι μύριοι ἐξακισχλιοί· καὶ νικῶσιν Ἀθηναίαι. (3) Παραταξάμενοι δὲ πάλιν ἐν Οἰνοπόρῳ, στρατηγούτος αὐτῶν Τολμίδου καὶ Μυρωνίδου, ἐνίκησαν Βοιωτοὺς κατὰ κατέσχον Βοιωτῶν.

XIII. Εὐθὺς ἐστράτευσαν ἐπὶ Κύπρον, στρατηγόντος αὐτῶν Κίμωνος τοῦ Μιλτιάδου. Ἐνταῦθα λιμὴ συνεσχέθησαν, καὶ Κίμων νοσήσας ἐν Κιτίῳ πάλαι τῆς Κύπρου τελευτῆ. Οἱ δὲ Πέρσαι δρῶντες πακαυμένους τοὺς Ἀθηναίους, περιφρονήσαντες αὐτῶν ἐπέβησαν ταῖς ναυσὶν, καὶ ἀγῶν γίνεται κατὰ θάλατταν, ἐν ᾧ νικῶσιν Ἀθηναίαι. (2) Καὶ στρατηγὸν αἰρῶνται Καλλιῶν τὸν ἐπίκλην Λακκόπλουτον, ἐπαι

decim millia, Atheniensium sedecim millia Vicerunt Athenienses. (2) Mox altero praelio ad Cenophyta, Tolmida et Myronide ducibus, Bœotus debellarunt et Bœotia potiti sunt.

XIII. Statim post hæc Athenienses in Cyprum expeditionem susceperunt, duce Cimone Miltiadis filio. Ibi fame detinebantur, et Cimon ad Citium Cyprî oppidum morbo vitam finivit. Persæ vero Athenienses, quos malis pressos videbant, despicientes, classem eorum adorti sunt. Commisso praelio navali superiores evadunt Athenienses. (2) Tum ducem creant Calliam, qui Laccoplutos sive Fossidives cognominabatur, quod ad Marathonem

νίας· καὶ τοὺς Ἀθηναίους. Cf. etiam Plato Menex. p. 242 : ἀμφισθητήμιου δὲ τῆς μάχης γενομένης, δίκρινε τὸ ὕστερον ἴσον· οἱ μὲν γὰρ ἔφχοντο ἀκίοντες, καταλιπόντες οἱς ἰσοῦθον, οἱ δὲ ἡμέτεροι τρίτε (sic) ἡμέρα ἐν Οἰνοπόρῳ νικήσαντες etc. — Τολμίδου καὶ Μυρ.] De Tolmide in praelio ad Cenophyta Atheniensium duce aliunde non constat.

XIII § 1. Εὐθὺς] Eodem igitur anno quo ad Cenophyta pugnatum est (456), re vera autem septem annis post (449). De expeditione in Cyprum cum Aristodemum facit Thucydides 1, 112; longe aliter de ea exponunt Diodorus 12, 3 et Plutarchus in Cim. 18. — νοσήσας] Diodor. 12, 4, 0: συνέβη δὲ καὶ τὸν Κίμωνα περὶ τὴν Κύπρον θαυρίβωτα νόσῳ τελευτῆσαι. Plutarch. l. 1. 19 : ἀπέθανε δὲ πολιορκῶν Κίτιον νοσήσας, ἐνίοι δὲ φασιν ἐκ τραύματος — Κιτίῳ] Κιτίῳ cod.

§ 2. τὸν ἐπίκλην] τὸ ἐπίκλην cod. De cognominis origine vid. Plutarch. Aristid. 5, Schol. Aristoph. Nub. 65, Themistoc. epist. 8, 3, p. 294, Alciphron. epist. 1, 19, Hesychius, Photius et Suidas v. Λακκόπλουτος. Calliam, Hipponici filium, ab Atheniensibus legatum Susa ad Artaxerxem missum esse obiter memorat Herodotus 7, 151. Hæc legatio ab ea de qua nostro loco agitur, non diversa fuisse videtur. Thucydides neque legationis neque pacis istius famigeratæ meminit. Theopompus vidit Athenis pacis conditiones in lapide exaratas, indeque Craterus edidit in Συναγωγῇ φηρισμάτων (Plutarch. Cim. 13). Porro statuam Calliæ Athenis fuisse testatur Pausanias 1, 8, 2. At pacis tabulas Atheniensium vanitati deberi et mala fraude compositas esse (eo haud dubie tempore quo Antalcidas Lacedæmonius Græcos Asiaticos Persis prodidit), Theopompus (ap. Harpocr. v. Ἄττικαί; γράμματα) ex eo collegit, quod pacis conditiones non Atticis, sed recentioribus literis Ionicis scriptæ erant. Nec aliter statuerit Callisthenes (ap. Plutarch. Cim. 1. 1.), qui οὐ φησι ταῦτα συνδέσθαι τὸν βάρβαρον, ἀλλ' ἐργὴ ποιῆν διὰ φόβον ἤτης ἐκείνης; (ad Eurymedontem sc.). Secus vero de his sensisse videtur Ephorus, quippe quem Diodorus sequi solet, ac similiter posteriores scriptores in fama vulgi acquieverunt. Ipsam quidem Callii legationem non est cur addubitemus, sed non obtinuisse a rege legatus videtur quæ Athenienses postulaverant ac serior ætas jactabat (V. Curtius Gr. Gesch. tom. 2, p. 169 et 746 not. 60). Subindicatur hoc etiam Demosthenis loco in or. de falsa leg. § 273, p. 488: Ἀπαντες, εὐ οἶδ', οἱ τὸν λόγον τοῦτον ἀκηκόατε, Καλλιῶν τὸν Ἰπποκίτου ταύτην τὴν ὑπὸ πάντων θρυλουμένην εἰρήνην προσθεύσαντα, ἵππου μὲν δρόμον ἡμέρας περὶ μὴ καταβάνειν ἐπὶ τὴν θάλατταν βσιλῆα, ἐντὸς δὲ τῶν Χελιδονίων καὶ Κυανέων πλοῖα μακρὰ μὴ πλεῖν, οἱ δὲ ὄψα λαθεῖν ἔδοξε προσθεύσας, μικροῦ δαῖν ἀπέκτειναν, ἐν δὲ ταῖς εὐθύνας πεντηκοντὶ ἐπράξαντο τάλαντα. — Missa Calliæ mentione, pacis conditiones memorant Lycurgus in Leocrat. § 73, Isocrates in Panegyri. § 118, de pace § 80, in Panathen. § 80, Himerius or. 2, § 29, Aristides in Panathen. p. 249, 266, 277, 325, 329 ed. Dindorf. Post prælium ad Eurymedontem pacem compositam tradunt Plutarchus, Lycurgus et Himerius, post Cimonis expulsiōnem in Cyprum, Diodorus et Aristodemus, majore cum veri specie. Ceterum Diodorus 12, 4, 5 narrat primum Megabyzum et Artabazum de pace facienda legatos Athenas misisse, deinde ab ipsis etiam Atheniensibus ad Persas missos esse πρέσβεις; αὐτοκράτορας; quorum princeps Callias Hipponici filius. Aristodemus tum in cetera narratione a Diodoro recedit, tum vero Calliam, legationis ducem αὐτοκράτορα, mutavit in στρατηγόν. Idem fieri videmus apud Suidam, ubi hæc: Καλλιῶς, ὁ Λακκόπλουτος; ἐπικληθείς, στρατηγὸν πρὸς Ἀρταξέρτην τοὺς ἐπὶ Κίμωνος; τῶν σπονδῶν ἐθεβλίωσεν ὄρους; καθ' ὃν εἰςβαλόντας Λακκαυμένιοι, Πηιστοάνακτος τοῦ Πανσανίου βασιλεύοντος, ἐβήσαντο τὴν Ἐλευσίνα καὶ τὸ Θριάσιον πεδίον. ἐπὶ τῆς πεντηκονταετίας; οὐσίας; ἦς ἔργετο μετὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς μάχην, ἐληγες δὲ εἰς ὄλωσιν Σάμου καὶ ἀρχὴν τῶν Κερκυραϊκῶν. In his vocem στρατηγόν, in qua offendit Küsterus et quam Bernhardus vertendam putavit *callide pactus*, confirmari vides loco Aristodemi. Secundum Suidam Callias *εθεβλίωσεν* sive confirmavit ratæque habuit quæ pactus jam erat Cimon, ἐταξεν Κίμων, ut loco supra laudato (c. 11, § 1) Suidas dixit. Hæc ab Aristodemi narratione aliena sunt. Quæ sequuntur καθ' ὃν εἰςβαλόντας, etc., adjecta esse videntur ad definiendum tempus legationis, adeo ut ex vera temporum ratione referenda sit ad an. 446 (v. Thucyd. 1, 114, 3), ex falsa autem chronologia ad an. 453. Hoc quoque ab Aristodemum alienum esse inde colligas quod in sequentibus res ad an. 455 pertinens narratur. Noster itaque pacta illa ad eundem annum quo cladem Persæ passi sunt, i. e., ex mente Aristodemi, ad an. 456 retulerit, quo Calliam archontem fuisse constat. Deinceps Suidas pro vaga illa temporis notatione quæ inest verbis ἐπὶ τῆς πεντηκονταετίας; οὐσίας; aptius memorasset τὰς σπονδὰς; τὰς πενταετίας; quæ pertinebant ad annos 451-446. Ceterum attendas velim Suidam in eo rursus cum Aristodemum consentire, quod Sami expugnationem, quæ in an. 439 incidit, cum rebus anni 432 componit. — ἐσπίεσατο] ἐσπίεσατο codex. — Νέσσο] Tanquam terminos quos transgredi Persis non liceret, *Cyaneas* et *Chelidonias* ponunt Demosthenes, Plutarchus, Himerius et Aristides; *Cyaneas* et *Phaselidem* Diodorus et Lycurgus (nisi quod apud utrumque script. codices pro Φασήλιδος habent Φάσιδος); *Phaselidem* et *Halyn* Isocrates et Lycurgus (§ 80 et in Panathen. § 59. Apud Aristodemum *Cyaneæ* et *Nessus*, ab altera vero parte *Phaselis* et *Chelidonia* memorantur. Inepta hæc terminorum cumulatīo e diversis fontibus congesta esse videtur. *Nέσσος* apud

θησαυρὸν εὐρῶν ἐν Μαραθῶνι ἀνελόμενος αὐτὸν ἐπλούτησεν. Οὗτος δὲ Καλλίας ἐσπέισατο πρὸς Ἀρταξέρξην καὶ τοὺς λοιποὺς Πέρσας. Ἐγένοντο δὲ αἱ σπονδαὶ (ἐπὶ τοῖσδε) ἐφ' ᾧ ἐντὸς Κυανέων καὶ Νίσσου ποταμοῦ καὶ Φασήλιδος, ἧτις ἐστὶν πόλις Παμφυλίας, καὶ Χελιδονίων μὴ μακροῖς πλοίοις καταπλέωσι Πέρσαι, καὶ ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν ὁδὸν, ἣν ἂν ἵππος ἀνύσῃ διωκόμενος, μὴ κατῴσιν. Καὶ σπονδαὶ οὖν ἐγένοντο τοιαῦται.

XIV. Μετὰ δὲ ταῦτα Ἑλληνικὸς πόλεμος ἐγένετο ἐξ αἰτίας τοιαύτης. Λακεδαιμόνιοι ἀφελόμενοι Φωκίων τὸ ἐν Δελφοῖς ἱερὸν παρέδωκαν Λοκροῖς, καὶ [ἕστερον Ἀθηναῖοι] ἀφελόμενοι αὐτοὺς ἀπέδωκαν πάλιν τοῖς Φωκεῦσιν.

(2) * * * * *

* * * * * ὑποστρεφόντων δὲ τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τῆς μάχης, στρατηγούστων αὐτῶν Τολμίδου, καὶ γενόμενων κατὰ Κορώνειαν, ἐπιθέμενοι αὐτοῖς ἀπρὸ Βοιωτῶν οὖσιν ἀπαρασκεύοις, ἐτρέψαντο αὐτοὺς καὶ

thesauro in fossa abdito potitus divitias nactus esset Callias hic cum Artaxerxe ceterisque Persis foedus pepigit his conditionibus, ut ne intra Cyaneas insulas et Nessum fluvium et Phaselidem Pamphyliæ urbem et Chelidonias insulas navibus longis navigarent, et ne intra trium dierum iter, quod equus cui hostis instat perficere posset, mare versus descenderent. Foedus igitur tale erat.

XIV. Post hæc Græcum bellum ortum est hac de causa. Lacedæmonii templum Delphicum Phocensibus ereptum Locris dederunt, mox vero Athenienses Locris ademptum Phocensibus reddiderunt.

(2) [Deinde Athenienses contra exules Bæotos profecti et prælio commisso Chæroneæ urbe potiti sunt.]

Post prælium vero Atheniensibus sub Tolmide duce domum redeuntibus, prope Coroneam urbem Bæoti de improvviso imparatos aggressi in fugam verterunt et

Hesiod. Theog. 341, Theophrast. Hist. Pl. 3, 1, 5, Liv. 45, 29, Iamblich. Vit. Pyth. 28 Ptolem. Geogr. 3, 11 vocatur notus Thraciæ fluvius, quem Herodotus, Thucydides, Aristoteles, Strabo, alii Nestum (hodie *Mesto*) dicunt. At quum tota hæc Thraciæ ora inde a Bosphoro tum temporis Atheniensibus tributaria esset, haud assequor quam probabilitate aliquis dixerit permissum Persis esse ut ad Nessum usque in Ægæum mare navibus proveherent, dum ab altera parte vel a Lycio mari prohiberentur. Itaque vereor ne Nessi nomen corruptum sit. Apud Isocratem pro Cyaneis Halyn fluvium poni vidimus. Haud improbable est alios terminum etiam longius versus ortum removisse, adeo ut ab omnibus oppidis græcis quæ in meridionali Ponti ora essent, Persæ arcerentur. Fortassis igitur pro Nesso auctor dixerat Hyssum, Trapezuntii agri fluvium, aut Nesin qui in Pontum exit a borea Dioecuriadis et Pisyuntis, ullimarum in hoc tractu coloniarum græcarum. [Hysii portus in Scylacis codice vocatur *φωρῶν λιμὴν*, quod nescio an corrigendum sit in *φωρῶν λιμὴν*, *defraudatorum portus*; nomen hoc bene cadit in portum in confiniis situm. Cf. *φωρῶν λιμὴν*, qui in Attica erat juxta Piræeum.] || — τριῶν ἡμερῶν ὁδόν, ἣν ἂν ἵππος etc.] In his quoque Aristodemum diversa, quæ in fontibus suis legerat, male conflavit. Ceteri scriptores aut triduum peditis viam aut equi cursum diurnum habent; hinc Noster triduum equi iter effinxit. Diodor. 12, 4, 5 : τριῶν ἡμερῶν ὁδόν. Demosthenes de fals. leg. § 273 : ἵππου δρόμον ἡμέρας. Eodem modo Plutarch. Cim. 13, 5, Himerius l. 1., Aristides tom. 1, p. 277, qui idem p. 250 spatium definitivè verbis *σταδίους φ'*; minus probabiliter *σταδίους τ'* exputat Plutarchus l. 1.

XIV. Λοκροῖς] pro Δελφοῖς; fortasse librorum vitio legitur. Deinde post vocem καὶ aliquid excidit. Suppleta sumsi et Thucydide 1, 112, ubi hæc : Λακεδαιμόνιοι δὲ μετὰ ταῦτα τὸν ἱερὸν καλούμενον πόλεμον ἐστράτευσαν, καὶ κρατήσαντες τοῦ ἐν Δελφοῖς ἱεροῦ παρέδωκαν Δελφοῖς; καὶ αὐτοὶ ἕστερον Ἀθηναῖοι, ἀποχωρησάντων αὐτῶν, στρατεύσαντες καὶ κρατήσαντες παρέδωκαν Φωκεῦσιν. Plutarch. Pericl. 21 : Ἐπει γὰρ οἱ Λακεδαιμόνιοι στρατεύσαντες εἰς Δελφούς, Φωκίους ἔχοντων τὸ ἱερὸν, Δελφοῖς ἀπέδωκαν, εὐθύς, ἐκείνων ἀκαλλαγέντων, ὁ Περικλῆς ἐπιστρατεύσας πάλιν εἰσήγαγε τοὺς Φωκίους. Diodorus huius belli non meminit. Schol. Aristoph. Av. 536 : γεγονασί δὲ δύο πόλεμοι ἱεροῖ; πρότερος μὲν Λακεδαιμόνιοι; πρὸς Φωκίαις ὑπὲρ Δελφῶν καὶ κρατήσαντες τοῦ ἱεροῦ Λακεδαιμόνιοι τὴν προμαντείαν παρὰ Δελφῶν ἔλαβον ἕστερον δὲ (τρίτην ἔπει τοῦ πρώτου πολέμου) Ἀθηναῖοι πρὸς Λακεδαιμόνους ὑπὲρ Φωκίων καὶ τὸ ἱερὸν ἀπέδωκαν Φωκεῦσι, καθάπερ καὶ Φιλόχορος ἐν τῷ δ' λέγει. Καλεῖται δὲ ἱερὸς, ὅτι περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς ἱεροῦ ἐγένετο. Ἱστορεῖ περὶ αὐτοῦ καὶ Θεοκυθίδης καὶ Ἐρατοσθένης ἐν τῷ ε' καὶ Θεόπομπος ἐν τῷ κ'. Hinc nonnulla Suidas v. ἱερὸς πόλεμος excerpserit. Verba ἕστερον τρίτην ἔπει debent negligentiam excerptoris, qui verba Thucydidis 1, 112 : ἕστερον διαλειπόντων ἰτῶν τριῶν περπερὰν huc traxerit, recte monet Clinton in Fast. Hell. tom. 2. p. 315 edit. sec. Theopompi libro viceesimo quinto sermo erat de bello sacro secundo (an. 357-346), quod prioris quoque belli memoriam renovandi occasionem præbuerit. Similiter res habuerit in Callisthene, quem peculiare opus de sacro bello secundo composuisse constat; nullus enim dubito qui pro Ἐρατοσθένης apud scholiastam reponendum sit Καλλισθένης.

§ 2. * * * * * ὑποστρεφόντων, etc.] Nullam codex lacunam ostendit, quamquam complura excidisse patet. Narrato bello sacro, Thucydides 1, 113 ita pergit : καὶ χρόνου ἐγγενομένων μετὰ ταῦτα, Ἀθηναῖοι, Βοιωτῶν τῶν φεγγόντων ἐχόντων Ὀρχομένον καὶ Χαϊρώνειαν καὶ ἄλλ' ἅττα χωρία τῆς Βοιωτίας, ἐστράτευσαν ἐαυτῶν μὲν χιλιούς ὀκλίτας, τῶν δὲ ἑμμάγων ὡς ἑκάστοις ἐπὶ τὰ χωρία ταῦτα πόλεμα ὄντα, Τολμίδου τοῦ Τολμαίου στρατηγούστων. Καὶ Χαϊρώνειαν ἐλόντες ἀπαχώρου φυλακὴν καταστήσαντες. Πορευομένοις δ' αὐτοῖς ἐν Κορωνείᾳ ἐπιτίθενται οἱ τε ἐκ τῆς Ὀρχομένου φυγάδες καὶ ὅσοι τῆς αὐτῆς γνώμης ἦσαν, καὶ μάχῃ κρατήσαντες τοὺς μὲν διέφθειραν τῶν Ἀθηναίων, τοὺς δὲ ζῶντας ἔλαβον. Καὶ τὴν Βοιωτίαν ἐξέλιπον Ἀθηναῖοι πᾶσαν, σπονδὰς ποιησάμενοι ἐφ' ᾧ τοὺς ἀνδρας κομιούσται. Καὶ οἱ φεγγόντες Βοιωτῶν καταδόντες καὶ οἱ ἄλλοι πάντες αὐτόνομοι πάλιν ἐγένοντο. Cf. Diodor. 12, 6, Plutarch. Pericl. 18 et Ageail. 19, Pausan. 1, 27, 6, Xenoph. Mem. 3, 5, 4, Plato Alcib. 1, p. 112, Isocrat. de big. § 28, Lysias c. Simon. § 45. Series rerum docet ex Aristodemi computo Tolmidem in Bœotia pugnasse Ol. 81, 2. 455-54. Diodorus 12, 6, recte rem refert an. 447. Idem vero etiam ad Ol. 81, 2, obiter notat hæc : ἐπὶ δὲ τούτων Τολμίδης περὶ τὴν Βοιωτίαν διετρέβεν. De his quum aliunde

πνκς ἐξ αὐτῶν ἐζώγησαν, οὐστίνας, ἀπαιτούντων Ἀθηναίων, ὃ πρότερον ἀπέδωσαν ἢ τὴν Βοιωτίαν ἀπολαβεῖν.

XV. Καὶ μετὰ ταῦτα εὐθὺς Ἀθηναῖοι περιπλεύσαντες τὴν Πελοπόννησον Γύθειον εἶλον· καὶ Τολμίδης χιλίους ἔχων Ἀθηναίους ἐπιλέκτους, διῆλθε τὴν Πελοπόννησον. Καὶ πάλιν Εὐβοίαν ἀποστῆσαν εἶλον Ἀθηναῖοι. Ἐν δὲ τούτῳ τοῖς Ἑλλησι σπονδαὶ τριακοντούταις ἐγένοντο. Τῷ τεσσαρεσκαίδεκάτῳ δὲ ἔτει Ἀθηναῖοι Σάμῳ πολιορκήσαντες εἶλον, στρατηγούντος αὐτῶν Περικλέους καὶ Σοφοκλέους. Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ ἔτει (οὕτω) λύονται αἱ τῶν Ἑτῶν σπονδαὶ καὶ ἐνίσταται ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος.

XVI. Αἰτίαι δὲ (καὶ) πλείονες φέρονται περὶ τοῦ πολέμου· πρώτη δὲ ἡ κατὰ Περικλέα. Φασὶ γὰρ ὅτι τῶν Ἀθηναίων κατασκευαζόντων τὴν Ἐλεφντίνην Ἀθηνῶν,

nonnullos eorum vivos ceperunt, quos exposcentibus Atheniensibus non ante reddiderunt quam ipsi Bœotiam ab illis recepissent.

XV. Statim post hæc Athenienses Peloponnesum circumnavigantes Gythium ceperunt, et Tolmides, mille Atheniensium manum delectam secum ducens Peloponnesum pervasit. Porro Eubœam, quæ defecerat, Athenienses recuperarunt. Eo tempore Græci tricennalia fœdera percusserunt. Anno autem fœderum decimo quarto Athenienses Samum obsidione ceperunt sub Pericle et Sophocle ducibus. Eodem anno fœdera tricennalia solvuntur et instat bellum Peloponnesiacum.

XVI. Cause ejus belli complures perhibentur. Prima ad Periclem pertinet. Etenim quum Athenienses eburneam Minervæ statuam faciendam decrevissent, ejusque

non constat, vereor ne assumta sint ex auctore qui eodem quo Aristodemus modo tempora rerum adornaverat. Tolmidem proelio ad Coroneam cecidisse tradunt Diodorus, Plutarchus et Pausanias; ab Aristodemo hoc propter confusam rerum seriem tradi non potuit.

XV. Μετὰ ταῦτα] Tolmidæ expeditio pertinet ad an. 455. Igitur ex genuino temporum ordine hæc ponenda fuissent ante caput 13 et 14. || — Γύθειον] θυγιον codex. V. Thuc. 1. 108, Diodor. 11, 84, Plutarch. Moral. p. 345, D. Deinde narratio Aristodemi refingenda videatur in hunc modum: Γύθειον εἶλον [στρατηγούντος Τολμίδου,] καὶ Περικλῆς χιλίους ἔχων, etc. Nam Tolmidæ mentio ut desideratur in expeditione qua Gythium captum est, sic parum quadrat in verba διῆλθεν τὴν Πελοπόννησον, etc., quum Tolmides nonnisi maritimum tractum vastaverit, de Pericle autem Plutarchus Per. 19, prodāt: ἐθανμάσθη... περιπλεύσας Πελοπόννησον· οὐ γὰρ μόνον ἐπόρθησε τῆς παραλίας πολλὴν, ὡς Τολμίδης πρότερον, ἀλλὰ καὶ πόρρω θαλάττης προελθὼν, etc.. Similiter de Pericle Diodorus 11, 85 dicit: τῆς Πελοποννήσου πολλὴν ἐπόρθησεν. Verba Aristodemi γιλίους ἔχων Ἀθηναίους tum ad Tolmidæ tum ad Periclis expeditionem referri possent, aiquidem utrumque mille hoplitis instructum fuisse tradunt Diodor. 11, 84 et Thucyd. 1, 108 et 111. Verumtamen errorem, quo Aristodemi narratio laborat, e fonte antiquo repetendum esse probatur loco Æschinis De fals. leg. § 75: τὴν Τολμίδου ζηλοῦν στρατηγίαν καλεῶν, ὃς χιλίους ἐπιλέκτους ἔχων Ἀθηναίους διὰ μέσης Πελοποννήσου πολιμίας οὕσης ἀδείως διεξῆξε. || — Σοφοκλέους] Θεμιστοκλέους codex. Fœdus tricennale pactum est ineunte anno 445, exeunte Ol. 83, 3; Samus autem capta est anno exeunte 439, anno fœderis septimo, non vero decimo quarto; at recte Aristodemus quarto et decimo anno (432) fœdus solum esse dicit, tēstante Thucydide 1, 87, 6: ἡ δὲ ἀσκήνη αὕτη τῆς ἐκκλησίας τοῦ τὰς σπονδὰς λαλῆσαι ἐγένετο ἐν τῷ τετάρτῳ ἔτει καὶ δεκάτῳ τῶν τριακονοσυτίων σπονδῶν προεξεωρηκυῶν, αἱ ἐγένοντο μετὰ τὰ Εὐβοϊκά. Cf. idem 1, 24, 3. Vides in his falsam veracumque chronologiam ab Aristodemo conflata esse.

XVI. § 1. τεχνίτην... ἀλόγος] τεχνίτην... ἀλώντος codex. De hac belli Peloponnesiaci causa ita Diodorus 12, 39: Τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἀγάλμα Φειδίαν μὴ κατασκευάζει, Περικλῆς δὲ ὁ Ξανθίππου καθισταμένος ἦν ἐπιμελητὴς τῶν δὲ συναρτυρομένων τῷ Φειδίᾳ τινες, διενεχθέντες (διαχθέντες vel ἐναγθέντες vel fortasse διεναχθέντες, *seducti et incitati*, *legem*; διενεχθέντες, αὐτῷ καὶ πισθθέντες propositi Saupprius) ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Περικλέους ἐκίσταντο ἐπὶ τὸν τῶν ἑβ' ἑσθ' ἑσθ' ἑσθ' διὰ τὸ παράδοξον δὲ προσκαλούμενοι ἔρασαν πολλὰ τῶν ἱερῶν χρημάτων ἔχοντα Φειδίαν ἐξῆσαν, ἐπισταμένους καὶ συναρτυροῦντος τοῦ ἐπιμελητοῦ Περικλέους· διόπερ ἐκκλησία· συναρτυροῦσα περὶ τούτων, οἱ μὲν ἐχθροὶ τοῦ Περικλέους ἐπισαν τὸν δῆμον συλλαβεῖν τὸν Φειδίαν, [καὶ ἀλόγος αὐτοῦ, *suppleverim*] καὶ αὐτοῦ τοῦ Περικλέους κατηγοροῦν ἱεροσυλίαν. Suidas: Φ· εἰδίας ἀγαματοποιός, ὃς [τὴν τῆς] Ἐλεφντίνης Ἀθηνᾶς εἰκόνα ἐποίησε, Περικλῆς δὲ ἐπὶ τοῖς ἀναλώμασι τυχῆι ἐνοσπίσατο πενήτηντα τάλαντα (tot sc. talenta in aureum status ornatum insumta sunt sec. Diodor. 12, 40; 44 talenta sec. Philochor., 40 sec. Thuc. 2, 13), καὶ ἴνα μὴ δῶ τὰς εὐθύνας πόλεμον ἐκίνησε. Plutarchus Pericl. 31 Phidiam narrat furti quidem convinci non potuisse, sed propterea quod suam ipsius imaginem et Periclis in scuto Minervæ exculpisset, in carcerem abductum esse, ibique decessisse vel morbo vel dato veneno. Aliam de Phidia narrationem e Philochoro habes in scholio ad Aristoph. Pac. 605, quod quomodo disponendum sit, primus nuper docuit Saupprius in *Nachrichten der Gesellschaft der Wiss. zu Gœttingen*, 1867, p. 175. In Philochori fragmentis (loc. 1, p. 100, n. 97) exhibendum erat hunc in modum: Φ· εἰδίας· Φιλόχορος ἐπὶ Θεοδώρου (Ol. 85, 3. 438; Πυθοδώρου codd.; em. Palmer) ἀρχόντος; ταῦτα φησὶ «Καὶ τὸ ἀγάλμα τὸ χρυσοῦν τῆς Ἀθηνᾶς ἐστάθη εἰς τὸν νεῶν τὸν μέγα, ἔχον χρυσοῦν σταθμῶν τάλαντων μδ', Περικλέους ἐπιστατούντος; Φειδίῳ δὲ ποιήσαντος. Καὶ Φειδίας ὁ ποιήσας, δόξαν παραλογίζεσθαι τὸν Ἐλεφντα τὸν (deb. τὸ χρυσοῦν τὸ) εἰς τὰς φολίδας, ἐκρίθη. Καὶ φυγὼν εἰς Ἡλιὸν ἐργολαβῆσαι τὸ ἀγάλμα τοῦ Διὸς· τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ λέγεται, τοῦτο δὲ ἐξεργασάμενος ἀποθανεῖν ὑπὸ Ἡλείων ἐπὶ Πυθοδώρου (Σκυθοδ. codd.; em. Palm.: Ol. 87, 1, 432), ὃς ἴσται ἀπὸ τούτου ἔβδομος.» [ἐρ οὐ] περὶ Μεγαρέων εἰπὼν (sc. Φιλόχορος φησιν) ὅτι «καὶ αὐτοὶ κατεβδόν Ἀθηναίων παρὰ Λακεδαιμονίους, ἀδίκως λέγοντες ἐργεσθαι ἀγορὰς καὶ λιμένων τῶν παρ' Ἀθηναίους· οἱ γὰρ Ἀθηναῖοι ταῦτα ἐφήρισαντο, Περικλέους ἐπιόντος, τὴν γῆν αὐτοῦς αἰτιώμενοι τὴν ἱερὰν τοῖς θεοῖς ἐπεργάζεσθαι (ἀπεργ. codd.; em. Saupprius).» — Aliud scholion: Λέγουσι δὲ τινες ὡς, Φειδίῳ τοῦ ἀγαματοποιοῦ δόξαντος παραλογίζεσθαι τὴν πόλιν καὶ φυγαδευθέντος, ὁ Περικλῆς, φοβηθεὶς διὰ τὸ ἐπιστῆσαι τῇ κατασκευῇ τοῦ ἀγάλματος καὶ συναρτυροῦναι τῇ κλοπῇ, ἔρασε τὸ κατὰ Μεγαρέων πινάκιον, καὶ τὸν πόλεμον ἐκίνησεν, ἴνα ἀπασχολημένοι Ἀθηναῖοι εἰς τὸν πόλεμον μὴ δῶ τὰς εὐθύνας, ἐγκαλέσας Μεγαρεῦσιν ὡς τὴν ἱερὰν ὀργὰτα ταῖν θεῶν ἐργασάμενοι. Ἄλογος δὲ φαίνεται ἡ κατὰ Περικλέους

καὶ ἀποδειξάντων ἐργασιστάτην τὸν Περικλέα, τεχνίτην δὲ Φειδίαν, ἀλόγους τοῦ Φειδίου ἐπινοήσεως, εὐλαθεῖς δὲ Περικλῆς μὴ καὶ αὐτὸς εὐθύνας ἀπειτηθῆ, βουλόμενος ἐκκλίνει τὰς κρίσεις ἐπολιτεύσατο τὸν πόλεμον τοῦτον, γράψας τὸ κατὰ Μεγαρέων ψήφισμα. (2) Διαπιστοῦται δὲ ταῦτα καὶ ὁ τῆς ἀρχαίας κωμωδίας ποιητῆς λέγων οὕτως:

ὦ λιπερνήτες γεωργοί, τὰμὰ δὴ ξυνίετε
βήματ', εἰ βούλεσθ' ἀκούσαι τήνδ' ὅπως ἀπόλετο.
Πρῶτα μὲν γὰρ ἤρξεν ἄτης Φειδίας πράξας κακῶς·
εἶτα Περικλῆς φοβηθεὶς μὴ μετάσχοι τῆς τύχης,
τὰς φύσεις ἑμῶν δεδοικῶς καὶ τὸν αὐθάδη τρόπον,
ἐμβαλὼν σπινθῆρα μικρὸν Μεγαρικῶ ψηφίσματος:

operis curatorem Periclem, artificem vero Phidiam constituisent, Phidias autem peculatus convictus esset, Periclem ferunt, metuentem ne ipse quoque rationes reddere cogeretur, iudicii avertendi causa bellum machinatum esse eo quod illud de Megarensibus decretum scriberet. (2) Fidem horum facit etiam veteris comœdiæ poeta, qui ita habet (*Aristoph. in Pac. vs. 603 sqq.*):

O miseri agricolæ, mea jam percipite
verba, si vultis audire quomodo hæc perierit.
Initium scilicet perniciæ fuit Phidias mala fortuna usus,
deinde Pericles, metuens nepartioeps ejusdem sortis fieret,
quia formidabat indolem vestram præfractamque ingenium,
insecta parva scintilla Megarici decreti

ὑπόνοια, ἐπὶ ἔτει πρότερον τῆς τοῦ πολέμου ἀρχῆς τῶν περὶ Φειδίαν γενομένων. Ὁ Φειδίας, ὡς Φιλόχορος φησιν, ἐπὶ Θεόδωρου (Πυθοδώρου cod., em. Palm.) ἀρχόντος τὸ ἀγάλμα τῆς Ἀθηνᾶς κατασκευάσας ὑφέλετο τὸ χρυσίον ἐκ τῶν δρακόντων τῆς χρυσελεφαντίνης Ἀθηνᾶς, ἐφ' ᾧ καταγνωσθεὶς ἐζημιώθη φυγῆ· γενόμενος δὲ εἰς Ἡλίον καὶ ἐργολαβήσας κατὰ τῶν Ἡλείων τὸ ἀγάλμα τοῦ Διὸς τοῦ Ὀλυμπίου καὶ καταγνωσθεὶς ὑπ' αὐτῶν ὡς νοσορσίμνος· ἀνῆρέθη. — In his certum est duos afferrî Philochori locos, alterum de Phidia, alterum de Periclis decreto Megarico. Minus liquet ubinam quaerenda sit horum fragmentorum compages. Sauppium primum fragmentum pertinere censet usque ad verba ἀποθανεῖν ὑπὸ Ἡλείων, adeo ut annus quo necatus sit Phidias, non indicetur. Hoc si probaveris, legendum certe fuerit: ἐπὶ δὲ Πυθοδώρου, ut transitus ad alterum fragmentum aliquo modo significetur. Ego cum ceteris viris doctis verba ἐπὶ Πυθοδώρου... ἔβδωμος cum antecedentibus junxerim, deinde vero insertis verbis ἐφ' οὗ transitum ad sequentia parandum esse suspicor. Quemadmodum Philochorus fabulam de Phidias furto et morte servavit, sic etiam quæ de tempore mortis cum initiis belli Peloponnesiaci componendo perhibebantur, servare potuit, eo tantum a vulgari fama recedens, quod quæ Athenis fieri non potuisse intelligebat, ea in Elide accidisse statuit. Ceterum de Phidia apud Eleos capitis condemnato cf. Anonymus rhetor in *Notices et Extraits des mss.* tom. 14, p. 183 et in not. ad Schol. *Aristoph. Av.* 605 ed. Dübner., et Seneca *Controv.* 8, 2, et recte hæc dijudicans Sauppium l. l. p. 178. — Igitur quæ in comico poeta mendax Mercurius de Phidia et Pericle finxit, ea quamvis apud ipsum Aristophanem Trygæus et chorus tanquam novum quiddam et inauditum plane mirentur, nihilominus historicorum vulgus inde ab Ephoro in historiam ita traduxit, ut res sex septemve annorum spatio separatas conjungerent. Miræ hujus confusionis origo aperte repetenda est ex ista chronologiarum mixtione per totam historiam Atticam obvia, qua res septem annorum divortio sejunctas componuntur et passim etiam causali quodam nexu inter se junguntur. Sic Sami expugnationem (an. 439) et fœderis solutionem (an. 432, Pythodoro arch.) eidem anno vindicatas esse modo vidimus. Jam consentaneum esse etiam archontes horum annorum 439 et 432 confundi, atque Pythodorum archontem adscribi potuisse rebus anni 439. Ex hoc autem errore deinceps nasci potuit alius, quo duo Pythodori, alter an. 439, alter an. 432, distinguerentur. Id ipsum in Scholiis Arist. accidisse suspicari licet propterea quod quæ de Phidia Minervæ artifice narrantur, ad *Pythodori* annum referuntur, inter hunc vero et alterum Pythodorum anni 432 archontem *septem* anni intercedere perhibentur, adeo ut prior Pythodoros ad annum 439 pertineat. Eodem facit quod in Eusebii Chronico Arm. istud: *Phidias Minervæ signum eburneum fecit* anno 439 (*Ol.* 85, 2) adscriptum sit tum in Maii tum in Aucherii editionibus. At conciliari cum his nequeunt verba scholii: ἐπὶ Πυθοδώρου (an. 432) ὅς ἐστιν ἀπὸ τοῦτου (ab altero Pythodoro) ἔβδωμος, ubi reliqua scholiorum ratio flagitaret: ὄγδοος. Jam vero quum a Pythodoro septimus sit Θεόδωρος; (sec. Diodor. 12, 31 et Schol. Ar. Acharn. 67), archon anni 438, hujus nomen in scholium inferendum esse conjecit Palmerius. Quam conjecturam, licet dubitationi obnoxiam, tanto avidius arriperis, quum altera ratio errore Philochori involvat, quem præjudicata de ejus scriptoris auctoritate opinio œgre admisit.

§ 2. Διαπιστοῦται δὲ ταῦτα, etc.] Apud Diodorum 12, 40, ὁ hæc ita habent: Μέμνηται δὲ τοῦτον καὶ Ἀριστοφάνης ὁ τῆς ἀρχαίας κωμωδίας ποιητῆς, γεγονῶς κατὰ τὴν τοῦ Περικλέους ἡλικίαν, ἐν τοῖσδε τοῖς τετραμέτροις:

ὦ λιπερνήτες γεωργοί, τὰμὰ τις ξυνίετε
βήματ', εἰ βούλεσθ' ἀκούσαι etc. usque ad τοὺς τ' ἐνθάδε.

Καὶ πάλιν ἐν ἄλλοις Εὐπολις ὁ ποιητῆς:

[Immo idem Aristophanes in *Acharn.* 524].

ἤστραπτεν, ἐβρόντα, συνεκύκα τὴν Ἑλλάδα.

[Inserere: Καὶ πάλιν ἐν Δήμοις Εὐπολις ὁ ποιητῆς:]

Πειθῶ τις ἐπακάδιζεν ἐπὶ τοῖς χεῖλεσιν
οὕτως ἐχλεῖ, καὶ μόνος τῶν ῥητόρων
τὸ κέντρον ἐγκατέλειπε τοῖς ἀκρωμένοις.

Περικλῆς δούλμπιος

Αἰτίαι μὲν οὖν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τοιαῦται τινες ὑπῆρξαν, ὡς Ἐφορος ἀνέγραψε. Postremos versus tres e Demis Eupolis petitos esse aliunde constat (V. Comic. *Fragm.* p. 162 ed. Didot). Poetæ hujus mentio librariorum, ut videtur, culpa in alienum locum transmigravit, ubi fortassis illud ἐν ἄλλοις ortum ex ἐν Δήμοις. Aristodemus Eupolis versus non apposuit, ex Acharnensibus vero plura quam Diodorus exhibet. E fonte communi alia Aristodemus, alia Diodorus selegisse videtur. — ὦ λιπερνήτες] sic Diodorus; ὠπερθητες, adscripta litera v supra θ, codex Aristodemi. In nostris Aristophanis codd., ex sequioris ætatis recensione, legitur: ὦ σοφώτατοι γεωργοί. || — δὴ ξυνίετε] δὴ συ-

ἐπεύσησεν τοσοῦτον πόλεμον ὥστ' ἐκ τοῦ καπνοῦ
πάντας Ἑλληνας δακρῦσαι τούς τ' ἐκεί; τούς τ' ἐνθάδε.

(3) Καὶ πάλιν ὑποβάς:

Πόρην δὲ Σιμαίθαν ἰόντες; Μεγάραδε
κανάϊα κλέπτουσι μεθυσκοῦτταβοι,
καὶ οἱ Μεγαρή; ὀδύνας περυσίγγωμένοι
ἀντιέλεψαν Ἀσπασίας πόρνας δύο.
Ἐνθένδ' ὁ πόλεμος ἐμφανῶς κατερράγη
Ἑλλης πᾶσιν ἐκ τριῶν λαικαστριῶν.
Ἐνθένδε μέντοι; Περικλῆς οὐλύμπιος;
ἦτοραπ', ἐβρόντα, συνεκύνκα τὴν Ἑλλάδα,
ἔτιθα νόμους ὥσπερ σκόλια γεγραμμένους,
ὡς χρῆ Μεγαρέας [μήτε γῆ] μήτ' ἐν ἀγοῶ;
[μήτ' ἐν θαλάττῃ] μήτ' ἐν ἡπείρῳ μένειν.

(4) Φασὶ δὲ εἶτι, τοῦ Περικλέους σκεπτομένου περὶ
τῆς ἀποδόσεως τῶν λόγων ὑπὲρ τῆς ἐργεπιστασίας,
Ἀλκιβιάδης ὁ Κλεινίου, ἐπιτροπευόμενος ὑπ' αὐτοῦ,
εἶπεν « Μὴ σκέπτου πῶς ἀποδώς τοὺς λόγους Ἀθη-
ναίως, ἀλλὰ πῶς μὴ ἀποδώς. »

XVII. Δευτέρα δὲ αἰτία φέρεται Κερκυραίων καὶ
Ἐπιδάμνιον τοιαύτη. Ἐπιδάμνος ἦν πόλις Κερκυ-
ραίων ἀποικος δὲ ἡ Κέρκυρα Κορινθίων. Πλημμε-
λούμενοι οἷον κατ' ἐκείνον τὸν καιρὸν καὶ ὑπερηφανεύο-
μενοι ὑπὸ τῶν Κερκυραίων οἱ Ἐπιδάμνιοι, προσποιη-
σάμενοι συμμάχους τοὺς Κορινθίους ὡς μητροπολίτας,
ἐστράτευσαν ἐπὶ Κέρκυραν καὶ ἐπολέμουν. (α) Πιεζό-
μενοι δὲ Κερκυραῖοι τῷ πολέμῳ ἐπεμψαν περὶ συμ-
μαχίας πρὸς Ἀθηναίους, ἔχοντας πολὺ ναυτικόν.
Ἵμοίως δὲ καὶ οἱ Κορινθιοὶ ἐπεμψαν πρὸς Ἀθηναίους,
ἐξοῦντες ἑαυτοῖς καὶ μὴ τοῖς Κερκυραίοις βοηθεῖν
αὐτοῖς. Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι εἶλοντο μᾶλλον βοηθεῖν τοῖς
Κερκυραίοις, καὶ ἐναυμάχησαν τοῖς Κορινθίοις οὖσιν
ἰσχυρόν, καὶ διὰ τοῦτο αἱ σπονδαὶ ἐλύθησαν.

XVIII. Τρίτη αἰτία φέρεται τοιαύτη. Ποτιδαία
πόλις ἀποικος Κορινθίων ἦν ἐπὶ Θράκης. Ἐπὶ ταύτης
ἐπεμψαν Ἀθηναῖοι βουλόμενοι παραλαβεῖν αὐτήν. Οἱ
δὲ Ποτιδαῖται προσέθεντο τοῖς Κορινθίοις, καὶ διὰ

excitavit tantum bellum ut præ fumo
omnes Græci lacrimarent, quique illic quique hic.

(3) Et iterum inferius (*Acharn.* vs. 524 sqq.) :

Sed Simætham meretricem profecti Megara
adolescentes quidam clam rapiunt ebrili;
deinde autem Megarenses dolore exacerbati
duas contra surripiunt meretrices Aspasiæ,
et inde bellum palam erupit
Græcis universis tria propter scorta.
Delode vero Pericles ille Olympius
fulminabat, tonabat, conturbabat Græciam,
ferebat leges scollorum ad exemplum scriptas,
ut Megarensibus neque in regione neque in foro Attico,
neque in mari neque in continente liceret manere.

(4) Pericle perpendente quomodo rationes administratæ
operæ Phidianæ redderet, Alcibiades Cliniae filius tutori
suo dixisse fertur : « Ne tu dispicias quomodo reddas
Atheniensibus rationes, sed quomodo non reddas. »

XVII. Altera belli causa a Corcyræorum et Epidam-
niorum rebus repetitur hunc in modum. Epidamnus erat
urbs Corcyræorum, Corcyra vero Corinthiorum colonia.
Epidamnii igitur illo tempore a Corcyræis læsi et susque
deque habiti cum Corinthiis, quos, utpote coloniae auc-
tores, socios sibi adjunxerant, contra Corcyram bellum
moverunt. (2) Quo pressi Corcyræi legatos societatis
ineundæ causa ad Athenienses miserunt, classe valde
pollentes. Similiter vero Corinthii quoque ad Athenienses
miserunt petentes ut ipsis, non vero Corcyræis, auxilia-
rentur. Athenienses autem Corcyræis auxilio venire sa-
tius duxerunt, et prælium navale cum Corinthiis quan-
tumvis fœdere junctis commiserunt. Quo facto fœdus
solutum est.

XVIII. Tertia belli causa hujusmodi fuisse fertur.
Potidæa urbs erat Corinthiorum colonia ad Thraciam
sita. Contra hanc Athenienses miserunt qui ea poti-
rentur. Potidæatae autem Corinthios sibi adjunxerunt,

νίτε codex, τις ξυνιέτω Diodor., quod præfert Sauppilus. — ῥήματα' εἰ βούλεσθ' ῥήματα βούλοισθ' cod. — πρῶτα]
πρῶτον codex, contra metrum, siquidem sequentia sana sunt, neque fuisse conjeceris πρῶτον ἐνετάραζεν αὐτὴν sive
tale quid. — ἦρξεν αὐτῆς] e Seidleri conjectura (cf. πρῶταρχος αὐτῆ; ap. Æschyl. Agam. 1165); ἦρξας' αὐτῆς codex
Aristodemi; αὐτῆς ἦρξεν Diodorus et Aristophanis codd., quorum loco παντὸς ἦρξες proposuit Sauppilus l. 1. Nescio an
certari possit αὐτῆς, si scripseris ἦρξ' αὐτῆς, primus bellici clamoris auctor fuit — τὸν αὐτοδάξ codd.
Aristophanis, quod audacius dictum jam pridem quidam in αὐθάδῃ mutasse videntur. Ceterum Diodorus hunc ver-
sum omisit. Qui deinceps in nostro Aristophane sequitur versus : κἀντεῦθεν ἀρχὴ τοῦ πολέμου κατερράγη. — ἔλεψε τὴν πόλιν,
neque apud Diodorum neque apud Aristodemum legitur, neque a poeta scriptus esse mihi videtur. — ὥστ' ἐκ τοῦ
κίπνου] ὥστε τῷ κίπνῳ Diodorus et codd. Aristoph.; Aristodemi scriptura præstare videtur.

§ 3. ἰσοδός] Vox parum apta, quum sequentia ex alia fabula petita sint. Fort. temere assumpta ex auctore, qui alia
quædam e Pace fab. subjunxerat. — πόρνην δὲ Σιμαίθαν ἰόντες; πόρνην ἑ; μέθην ἰούσαν μεγάριδα codex. — ἀντιέξ-
ελεψαν] ἀντίελεψαν cod. — πόρνας; δύο] πόρνας β' codex; πόρνας δύο habet etiam Plutarchus (qui in Pericle 30 priores
versus quattuor hujus loci exhibet) et Aristophanis codex Ravennas; vulgo πόρνα δύο præter necessitatem. — ἐνθένδ'
ὁ πόλεμος ἐμφανῶς κατερράγη] Præferendum hoc vulgatæ : κἀντεῦθεν ἀρχὴ τοῦ πολέμου κατερράγη. — λαικαστριῶν]
ἐκαστριῶν codex. In ultimis versibus quæ uncis inclusi, ea in codice omissa sunt.

§ 4. Alcibiadis dictum paucis memorat Plutarch. in Alcib. c. 7 et in Apophthegm. c. 7. Apud Diodorum 12,
38, hæc Alcibiades Pericli dixisse fertur nescio quomodo rationes redderet de pecuniis e communi Græcorum
contributione coactis, quarum partem in privatos usus expenderat.

XVII. Cf. Thucyd. 1, 24 sqq., Diodor. 12, 30, Plutarch. Pericl. 29. — ἀποικος δὲ ἡ] Κερκυραίων ἀποικος, ἡ δὲ
Κέρκυρα, etc.? — ἔχοντας πολὺ ναυτικόν] fort. leg. ἔχοντας. Ceterum de Corcyræorum copiis navalibus v. Thucyd.
1, 25, 4.

XVIII. Ποτιδαία] Πολιτιδαία codex. De re v. Thucyd. 1, 56-65, 70 et Diodor. 12, 34 37, 46.

τοῦτο μάχη ἐγένετο Ἀθηναίων καὶ Κορινθίων, καὶ ἐξεπολιόρκησαν οἱ Ἀθηναῖοι.

XIX. Τετάρτη αἰτία φέρεται ἡ καὶ ἀληθεστάτη. Οἱ Λακεδαιμόνιοι δρῶντες αὐξανόμενος τοὺς Ἀθηναίους καὶ ναύσι καὶ χρήμασι καὶ ζυμμάχοις.....

atque sic res ad praelium inter Athenienses et Corinthios devenit, urbemque obsidentes Athenienses expugnarunt.

XIX. Quarta denique belli causa eaque verissima hac perhibetur. Lacedæmonii videntes viribus Athenienses augeri et classe et opibus et sociis.....

XIX. Cf. Thucyd. 1, 23, 6: Τὴν μὲν ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀρνεοτάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἡγούμαι μεγάλως γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας Λακεδαιμονίαις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν.

EUSEBIUS.

ΕΚ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ Θ'. ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΥΠΟ ΣΚΥ- ΘΩΝ.

Οἱ δὲ Θεσσαλονικεῖς οὐτε ἐν τῷ τοιοῦτῳ ἀδρανεῖς εὐρέθησαν, ἀλλὰ τοῖσι ἐτοίμοισι εὐρισκομένοισι ὅπλι-
σάμενοι, συστάντες τοὺς τε βιωμένους ἐσθῆειν ἀπέρξαν,
καὶ ἐν τῇ ταραχῇ αὐτῇ τῶν βαρβάρων τινὰς συναρ-
πάξουσιν· τὸ δὲ πολλοῖς τῶν ἀπὸ τῆς πόλιος ἐζωγρη-
μένοις πρόφασιν τῆς ἀνακομιδῆς παρεχόμενον· οἱ γὰρ
δὴ βάρβαροι ὑπὲρ τοῦ κομίσασθαι τοὺς σφετέρους,
πολλοὺς τῶν εἶγον λαθόντες ἀπέδωκαν· οὐτ' ὅτε ἦσαν
φθάντες οἱ βάρβαροι ὥστε τῇ σφετέρῃ στρατιῇ πᾶσαν
τὴν πόλιν περιστοιχίσασθαι, (καὶ) οἱ ἀνὰ τὴν πόλιν
οὐδὲν ὑπὸ τοῦ ἀπροσδοκίτου ἀμβλυνθέντες οὐδέ....

(1).... τὴν ὄψιν αὐτῆν τοῦ πολέμου, οὐτε τῶν ἀν-
τιπολέμων ἀπορρηθῆναι, καὶ ἐς τὰ ἀρχαῖα, τοῖς ἐν τοῖς
καθητοῖς ἀθύρμασιν ἠρίστειν, ἐνωτῶ παρουσίας εὐ-
στοχίης, καὶ τοξεύσαντα οὐκ ἀμαρτεῖν, κατὰ δὲ κτεῖναι

EX EUSEBII HISTORiarUM LIBRO NONO THESSALONICA A SCYTHIS OBSESSA.

..... Nec in tali rerum discrimine Thessalonicenses
ignavos se ostenderunt, sed armis quæ in promptu erant
instructi unitis viribus hostem vi irrumpere studentem
arcuerunt, in eoque tumultu barbaros nonnullos corri-
puerunt. Quod quidem multis oppidanis, qui in hostis
potestatem venerant, redeundi occasionem præbuit; nam
barbari ut suos recuperarent, haud paucos eorum, quos
ipsi ceperant, reddiderunt. Neque quando barbari urbem
universam exercitu suo cinxerunt, cives re improvisa
nihil hebetati nec.....

[Excidit unum, ut videtur, folium.]

(2) Neque ipsius belli adpectu neque adversariorum
interdictum esse, et quum ad bellica, quibus in puerili-
bus ludis excellebat, præsto ipsi esset eximia in desti-
nandis ictibus dexteritas, etiam sagittantem a scopo haud

Primum Eusebii fragmentum exstat in cod. Paris. 607 fol. 103 vs., inde a versu vicesimo usque ad linem paginæ.
alterum implet ejusdem codicis folium 17. Scribam quæ scripserit haud satis intellexisse proditur verbis sæpe cor-
ruptis aut male junctis separatiæ nec non omissis accentibus. Secundum fragmentum num item ad Thessalonicenses
obsidionem referendum sit nec ne, ex ipsa narratione non patet; attamen de Macedonia urbe sermonem esse, ex
verbis tæde δὲ παρά γε Μακεδόνων αὐτῶν οὐκ ἦκουσα (§ 7) colligas. Liber nonus fuerit operis ultimus, adeo ut
Herodoteas Musas Eusebius non modo dialecto ionica, sed librorum quoque numero imitatus sit. Thessalonicenses obsi-
diones, quæ in historiis ad Cari imp. usque mortem (283 p. C.) deductis narrari potuerint, duas novimus. De priore,
quæ anno 253 vel paulo post sub Valeriano imperatore accidit, ita habet Zosimus 1, 29: Παρελθὼν δὲ Βαλεριανὸς
κωνὴ γνώμη πρὸς τὴν τῶν ὄλων ἀρχὴν, σπουδῆν ἐποίητο τὰ πράγματα εὐ διαθεῖναι. Σκυθῶν (i. e. Gothorum) δὲ ἐξ ἡθῶν
ἀναστάντων καὶ Μαρκομανθῶν πρὸς τοῦτους ἐξ ἐπόδου τὰ πρόσκαια τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ χωρὶα λεηλατούντων, εἰς ἔσχατον μὲν
ἡ Θεσσαλονικὴ περιέστη κινδύνου, μόλις δὲ καὶ σὺν πόνῳ πολλῶ τῆς πολιουρίας λυθείσης, ταραχαῖς ἡ Ἑλλάς ἐξετάξατο πᾶσα.
Cf. Zonaras 15, 23: Οἱ τε γὰρ Σκυθαὶ τὸν Ἴστρον διαβάντες καὶ αὐθις τὴν Θρακῶν χώρην ἠνδραποδίσαντο, καὶ πόλιν πε-
ρικῆν τὴν Θεσσαλονικὴν ἐπολιόρχησαν μὲν, οὐ μὲντοι καὶ εἶλον. Non ita multo post, regnante Claudio II (268-270
p. C.), Scythæ eorumque socii e Tyra fluvio magna cum classe profecti, postquam Tomos et Marcianopolim et Cyz-
icum frustra tentaverant, παραπλεύσαντες τὸν Ἑλλησποντὸν ἀχρι τε τοῦ Ἄθω παρενεχθέντες· κάκεισε τῶν πλοίων ἐπιμέ-
λαια κοιησάμενοι, Κασάνδρειαν καὶ Θεσσαλονικὴν ἐπολιόρχουν· μηχανὰς δὲ τοῖς τείχεσι προσαγαγόντες καὶ παρὰ βραχὺ
τοῦ ταύτας εἰεῖν ἐλθόντες, ἐπειδὴ τὸν βασιλέα (Claudium) προσάγειν ἐπύθοντο, εἰς τὴν μεσόγειαν ἀναβάντες, τὰ περὶ Δοδῆρον
καὶ Πάλαγονίαν ἐληξίνοντο πάντα χωρῖα. Hæc Zosimus 1, 43. Cf. Trebellius Pollio in Claudio (c. 9): *Pugnatum apud
Thessalonicenses, quos Claudio absente obsederant barbari*. Zonaras 12, 26 Scythas Thessalonicenses obsidentes
repulsos esse ait. Fragmentum Eusebii utrum ad hanc an ad priorem illam urbis obsidionem referendum sit, non
liquet.

§ 1. ἐσθῆειν] εσθῆειν codex. Verbum βιάζομαι infinitivo junctum habes apud Thucydidem 4, 29 et 7, 79. || —
ἀπέρξαν] ἀπέρξαν codex. Fortasse Eusebius scripsit ἀπέρξαν. Sic in Herodoto 5, 22 omnes codices habent ἐξέρξαν;
attamen longe majorem exemplorum numerum omissionem augmenti commendare monet Dindorfius de dialecto He-
rodoti p. XXII. || — ταραχῇ] ταρατῇ cod. || — πολλοῖς] πολλοῖς cod. || — πόλιος] πόλεως cod. || — ἐζωγρημένοι; vel fort.
ἐχωρημένοι;] ἐξω. τήμενοι codex, non vero ἐξω καίμενοι, ut in Minas apographo. || — παρεχόμενον· οἱ γὰρ] πα-
ραχόμενοι γὰρ cod. || — εἶγον] sic codex, non vero εἶδον, quod Minas legit. Mox ἀπέδωσαν cod. || — οὐτ' ὅτε] οὐχ ὅ-
τε codex. Ceterum si οὐτ' ὅτε recte habet, in seqq. abundare videtur καὶ.

§ 2. ἀντιπολέμων] ἀντιπολεμίων codex. Vid. Steph. Thes. s. v. || — ἠρίστειν] εὐρίστειν cod. || — κτεῖναι] τειναι cod.
|| — ἐκτεμεμένον] ἐκτεμεμένου codex, ita ut εἰ: in fine versus positum sit. || — πολεμίους] πολεμους cod.

ἄνδρα πολέμιον, καὶ ἐπὶ τῷ ἔργῳ τούτῳ μεγαλοφρο-
 νόμενον προσθεῖναι καὶ δεύτερον· τῷ γὰρ βεβλημένῳ
 τῶν πολέμιων τινος παραστάντος καὶ τὸ βέλος ἐξαι-
 ρεομένου, τοξεύσαι αὐτίς, καὶ τυχόντε· ἐπὶ τῷ προ-
 τέρῳ καὶ τούτῳ κατακτείναι. (3) Ἰούτο ἰδομένους τοῦ
 παιδὸς τὸ ἔργον τοὺς μὲν πολεμίους θώματι ἐνέχεσθαι
 μυρίῳ, τοὺς δὲ πολίτας, καὶ ἐπὶ μίζον αὐτοῦ τῇ προθυ-
 μίᾳ προσρχομένου, ἐπισχεῖν καὶ ἀναρπάσαι μιν, φόβῳ
 σχομένους μὴ τινι ἄρα παλινκότῳ ἐπὶ παραδόξοις
 οὕτως ἐγένετο. (4) Πρὸς δὲ τὰ ἐπιφερόμενα ἐκ τῶν
 μηχανημάτων (καὶ) πολλὰ ἀντιτεχνησαμένων τῶν ἀπὸ
 τοῦ τεύχεος, τὰ μάλιστα λόγου ἄξια καὶ ἀφηγήσιος
 ἐπιθόμην γενέσθαι τούτοις, ταῦτα σημανέω. Τῇ μὲν
 ὧν ἀπὸ τῶν πυρφόρων βελῶν ἐλπιζομένη ὠφελίη κατὰ
 πάντων ὁμοίως τῶν μηχανημάτων ἐχρέοντο· τὰ δὲ
 πυρφόρα ταῦτα βέλεα ἦν τοιαῦτα. (5) Ἀντὶ τῆς ἀρδίας
 τῆς πρὸς τῷ ἄκρῳ τοῦ ὀστοῦ εἶχε ταῦτα τάπερ με-
 μηχανήτο ὥστε τὸ πῦρ αὐτὸ ἐπιφέρειν· ταῦτα δὲ ἦν
 σιδήρεα, ἔχοντα ἐνερθεν ἐκ τοῦ πυθμένος κεραίας
 ἀπεκβεβλημένας· αἱ δὲ κεραιαί χωρὶς ἐπ' ἐσωτέων
 ἐλαυνόμεναι, ἔπειτα καμπτόμεναι κατὰ κορυφῇ πρὸς
 ἀλλήλας ξυνήγοντο· συναφθεσίων δὲ τούτων ἐς ἄκρον
 ἀκίς ἰθαίη καὶ ὀξυτάτη ἀπὸ πάσεων ἐξήιε. Τῆς δὲ δὴ
 μεμηχανημένης οὕτως ἔργον ἦν, κατ' ὄψεω ἂν ἐνεχ-
 θεῖη, προσπερονημένη μιν ἐνεστάναι. (6) Ταύτης μὲν
 τῆς ἀκίδος ἔργον ἦν τοῦτο· τὸ δὲ ἐπὶ τῷ πυρὶ σπου-
 δαζόμενον ὧδε ἐνηγγέτο. Καμπτόμεναι αἱ κεραιαί
 κόλπῳ κοίλον, κατὰ τὸν διεστεῶσαι ἦσαν ἀπ' ἀλ-
 ληλέων, ἐπίοιον, οἶον δὴ καὶ [αἱ] τῶν αὐτοεργουσέων
 γυναικῶν ἡλακάται, περὶ ἃς δὴ στρέφεται τὸ εἶριον
 ἐξωθεν περιβαλλόμενον, ἀπ' ὧν δὴ τὸν στήμονα κα-
 τάγουσι. Μεταξὺ τούτου τοῦ κόλπου εἰσω στυπίον ἢ
 καὶ ξύλα λεπτά, θείου αὐτοῖσι προσπλασσαμένου ἢ
 καὶ τῷ Μηδείῳ ἐλαίῳ καλομένῳ αὐτὰ χρίσαντες
 ἐνετίθεσαν. (7) Τοῦ δ' ὧν ἀτράχτου τοξευομένου ἦτοι
 ὑπὸ μηχανῆς ἢ καὶ τοξεύων, τὰ ἐνεχόμενα ὑπὸ τῆς
 βύμης ἐξήπτετο καὶ ἀφθέντα φλόγα ἐποίεε. Τοιούτοις
 μὲν δὴ κατ' ἀπάντων τῶν μηχανημάτων ἐχρέοντο, καὶ
 ἀπὸ τούτων πολλῶν ἄμα ἐκπεμπομένων ὠφελίη τις
 ἐγένετο· ἀπὸ γε ὀλίγων ἢ σμικρῇ ἢ οὐκ ἂν δὴ τις
 τοσαύτη προσεῖη· ἢ γὰρ ὑπὸ τῶν βυρσέων ἐργοντο ἢ

aberrasse, sed hostem occidisse, eoque facinore super-
 bientem huic addidisse etiam alterum; videlicet quum
 sauciato adstans unus ex hostibus telum vulnere exi-
 meret, sagittasse iterum et scopum ferientem post prio-
 rem hunc quoque virum interfecisse. (3) Hoc pueri faci-
 nus spectantes hostes quidem magnopere admiratos esse,
 cives vero, in majus procedente ejus audacia, cohi-
 buisse eum et abrupuisse, metuentes ne post tam ino-
 pinatos successus in adversam fortunam deorum invidia
 offenderet. Atque hæc quidem hoc habuerunt modo. (4)
 Contra ea autem quæ e machinis ferebantur, quum
 multa murorum propugnatores artificiose moliti sint,
 ego ea quæ mentione et enarratione dignissima com-
 peri, jam significabo. Igniferorum igitur telorum sperata
 utilitate contra omnes perinde machinas utebantur.
 Erant vero ignifera ista hujusmodi. (5) Cuspis loco in
 extrema sagitta habebant quod ignis inferendi causa ma-
 chinali erant. Ferreum hoc. Ab imo ejus fundo duo cor-
 nua projiciebantur. Hæc cornua, quæ seorsim pro se
 quodque emittebantur, in vertice flexa in se invicem
 conducebantur. Ex his in extremitate sic connexis spicu-
 lum exibat rectum et peracutum, cujus negotium in eo
 erat positum, ut in quodcumque ferretur, ei infixum inhæ-
 reret. (6) Hoc igitur erat spiculi munus. Ignis vero immis-
 sionem tali modo efficere studebant. Flexa illa cornua, ubi
 a se invicem distabant, sinum sive cavitatem faciebant.
 qualem habent etiam operantium mulierum coli, quibus
 extrinsecus lana circumvolvitur, unde stamen ducunt.
 Intra hunc alveum stupam vel etiam minuta ligna sul-
 phure induta vel Medææ quod vocant oleo inuncta collo-
 cabant. (7) Jam misso hoc fuso vel machinæ ope vel
 a sagittariis, materia intus inclusa jactus impetu inces-
 debatur et incensa flammam edebat. Talibus igitur telis
 contra omnes machinas utebantur, et quoniam magna
 eorum copia emittebatur, utilitas quædam hinc redun-
 dabat; a paucis tamen vel parva vel non tanta certe
 fuerit; aut enim pelles ea arcuerint, aut machinæ, quæ
 magno numero ad exstinguenda incendia comparantur.

§ 3. προσρχομένου] προσερχομένους eod.

§ 4. καὶ ante πολλά abundat. || — ἐχρέοντο] ἐχθρευοντο codex. || — τούτοις] τούτωσι codex. Fortasse tamen auctor scripsit τούτωσι, quamquam ejus vocis exemplum desidero.

§ 5. De machina ista ita Amm. Marcellinus 23, 4, 14: « Malleoli autem, teli genus, figurantur hac specie. Sagitta est cannea, inter spiculum et arundinem multiforme ferro coagmentata, quæ in muliebris coli formam, quo nascitur linea stamina, concavatur ventre subtiliter et plurifariam patens, atque in alveo ipso ignem cum aliquo suscipit alimento. Et si emissa lentius arcu invalido (ictu enim rapidiore exstinguitur) hæserit unquam, tenaciter cremat, aquisque conspersa acriores excitat æstus incendiorum, nec remedio ullo quam suprajacto pulvere consopitur. » Cf. Vitruv. 10, 22; Veget. Mil. 4, 18.

§ 6. καὶ [αἱ] τῶν αὐτοεργουσέων] καὶ τῶν οὕτως ἐχουσέων codex. Longius a traditis literis recederet τῶν νεουσέων sive νηουσέων γυναικῶν. || — εἶριον] ἴριον codex, qui dein to στήμονα et εἰσως τυπίον et χρησαντες (suprascripto εἰ) et ἐνετίθεσαν.

§ 7. ἐξήπτετο καὶ ἀφθέντα] ἐξέρθετο καὶ ἐρανετα φλόγα; ποιεε codex.

καὶ ἐπὶ σβεστηρίων πολλῶν μηχανημάτων. (8) Τάδε κατὰ γε Μακεδόνων αὐτῶν οὐκ ἤκουσα, ἐν δ' ἑτέρῃ πολιορκίῃ ἔμαθον ἀντιτεχνῆσθαι πρὸς τὰ πυρφόρα ταῦτα βέλεα, Κελτῶν προσκατημένων πόλει Τυρρηνῶν καλειομένη· ἔστιν δὲ αὕτη χώρας τῆς Γαλατίας τῶν ἐν τῇ ἑσπέρῃ κατοικημένων, ἔθνος τοῦ Λουγδονησίου χρόνος δὲ, κατ' ὄν (ἔτος) προσεκατέατο τῇ πολιορκίῃ, ἦν ἐν τῷ δὴ Γαλατίῃ πᾶσα καὶ τὰ ταύτη προσέχεα ἔθνεα ἀρχῇ τῇ Ῥωμαίων οὐ πιθέσκειτο, ἀλλ' ἀπεστήκει [καὶ] τοῖς ἐπανεστηκόσι συναφρόνες (9) τότε γὰρ, τῶν Κελτῶν τῶν πέρην Ῥήνου ἐπιστρατευσαμένον, μοίρῃ ἀπὸ τούτων ἀποσπαθείσα καὶ προσκατημένη τῇ πόλει τῇ λελεγμένη, καταρλεχθισείων σφι πολλέων μηχανημάτων, ἐξόπισθεν τῶν μηχανέων ἔλυτρα δρύξαντας πλέα ὕδατος ταῦτα ἔκοισον, ἔπειτα μολυβδίνους σταγανοὺς ἀγωγοὺς τοὺς ὑποδέξομένους καὶ πα....

(8) Has ab ipsis quidem Macedonibus adhibitas esse non audiui, sed in alia obsidione igniferis telis oppositas comperi, quando Celtæ *Turonorum* urbem obsidebant. Urbs illa est Galliæ in occiduis Europæ partibus gentisque Lugdunensis. Tempus vero obsidionis illud erat quo omnis Gallia et vicini populi Romanorum imperium detrectantes defecerant et seditiosis se adjugebant. Tunc enim Celtis transrhenanis expeditionem contra Romanos suscipientibus, pars quædam ab iis avulsa et quam diximus urbem obsidens, postquam multæ machinæ immisso igne deletæ erant, a tergo machinarum alveos foderunt eosque aqua impleverunt et deinde tectos ductus plumbeos aquam recepturos et. ...

§ 8. ωφελειη codex. || — ἀπό γε ὀλίγων ἢ σμικρῆ etc.] απογοεμγωνη σμικρηουκωνωδητης codex: || — ἔργοντο ἢ καὶ ἐπὶ σβεστηρίων] εργωντο η και αποσμετηριων cod. || — τάδε] τότε cod. || — κατὰ γε Μακ.] παρα δε Μακ. cod. || — ἐν ἑτέρῃ] εν δε τηρη codex, qui deinde polei Tyrrhenonkaleiomeni. Coniicias significari Τουρόνων urbem (*Tours*), in eaque presidium Romanorum a Gallis obsessum esse tempore rebellionis, de qua Tacitus Annal. 3, 40: *Eodem anno (21 p. C.) Galliarum civitates ob magnitudinem xris alieni rebellionem captaverunt... Haud ferme ulla civitas intacta seminibus ejus motus fuit; sed erupere primi Andecavi ac Turonii... Turonii legionario milite quem Vitellius Varro, Inferioris Germaniæ legatus miserat, oppressi. Ceterum incerta hæc esse sponte intelligitur.* || — ἀντιτεχνῆσθαι] αντιτειχθηναι codex; minus aptum foret ἀντιτειχισθῆναι. || — προσκατημένων] προσκαθημένων codex h. l. et similiter § 9. || — λουγδονησίου codex. || — ἔτος probabiliter varia lectio juxta v. χρόνος; adscripta. || — τοῖσι ἐπεν.] τοις επαν. cod. || — § 9 μοίρῃ] μοριη, interposito signo corruptionis, codex. || — ἀποσπαθείσα] supra scriptis literis γι indicatur varia lectio ἀποσχισθείσα. || — πολλέων μηχανημάτων] πολλέων μηχανησασθαι codex.

PRISCUS.

I. ΕΚ ΤΩΝ ΠΡΙΣΚΟΥ. ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΠΟΛΕΩΣ ΝΟΒΙΔΟΥΝΟΥ.

Οὐάληψ ὁ πάλαι τοὺς Ῥούβους τοῖς Ῥωμαίοις ἐπανάστῃσας τοῖς ἔφοις, καταλαβὼν Νοβίδουον πόλιν πρὸς τῇ ὄχθῃ κειμένην τοῦ ποταμοῦ, τινὰς τε τῶν πολιτῶν διεχειρήσατο καὶ σύμπαντα τὰ ἐν τῷ ἄστει ἀθροίσας χρήματα κατατρέχειν τὴν Θρακῶν καὶ Ἰλ-λυριῶν παρεσκευάζετο μετὰ τῶν νεωτερίζειν σὺν αὐτῷ ἔλομένων. Τῆς δὲ παραστησομένης αὐτὸν πεμφθείσης ἐκ βασιλείως δυνάμεως, τειχέρης γενόμενος τοὺς πολιορκουντας ἐκ τῶν περιβόλων ἤμυνετο, ἐφ' ὅσον αὐτῷ τε καὶ τοῖς ἀμφ' αὐτὸν οἷά τε ἦν καρτερεῖν· ἤνικα γὰρ ἀπηγορεύοντο πόνῳ διαδοχῆς τὸ Ῥωμαϊκὸν μάχεσθαι πλῆθος, ἐς τὰς ἐπάλλξεις τοὺς παῖδας τῶν αἰχμαλώτων ἱστῶντες, τὴν τῶν ἐναντίων βελῶν ἐπεῖχον φορὰν· φλοιὶ γὰρ [όντες] τῶν Ῥωμαϊκῶν παίδων οἱ στρατιῶται οὔτε ἔβαλλον ἐπὶ τοὺς ἐπὶ τοῦ τείχους οὔτε ἠκόντιζον, καὶ οὕτως αὐτῷ τριβομένου τοῦ χρόνου, ἐπὶ συνθήκαις ἢ πολιορκία ἐλύετο.

I. E PRISCI HISTORIIS. OBSIDIO NOVIDUNI.

Valips, qui olim Rubos (*Rugos*?) contra Romanos orientales excitaverat, Noviduno oppido *Colapis* fluvii ripæ adjacentis potius, civium nonnullos interfecit et collectis omnibus quæ in oppido erant pecuniis, in Thracum et Illyriorum terras invasionem parabat una cum iis qui cum ipso res novas moliebantur. Missis autem copiis regis quæ ad deditiōnem eum compellerent, mœnibus oppidi inclusus obsidentes e munimentis arcebat tam diu dum ipsi sociisque vires suppetebant; tandem vero quum labori per successiones sustinendo impares, ab oppugnandis Romanorum copiis destiterunt, impetum telorum hostilium eo continuerunt quod filios captivorum in pinnis mœnium collocarunt; milites enim pueros Romanos in muro stantes, utpote ipsorum amicos, neque sagittis neque jaculis petebant. Et sic quum tempus tereretur, ad pacta res devenit et obsidio soluta est.

Prisci fragmenta duo leguntur in cod. Paris. 607 suppl. fol. 93 v. lin. 3 — fol. 94 v. lin. 2. Novioduni et Naissi obsidiones e primo Historiarum libro petitis esse debent. Naissus ab Hunnis capta est an. 441 p. C., an. 34 Theodosii, Cyro solo consule, ut ad hunc annum legitur in Chronico Marcellini Comitis: *Hunnorum reges numerosis suorum cum millibus in Illyricum irruerunt; Naissum, Singidunum aliasque civitates oppidaque Illyrici plurima exciderunt*. Ex ipso Prisco novimus inter alias illas hujus tractus civitates fuisse Viminacium et Margum (Prisc. fr. 2) et Ratiariam (fr. 3). Itaque de Novioduno narratio ante fragm. 2, Naissi obsidio probabiliter post fr. 3 in fragm. hist. tom. 4 p. 72 collocandæ sunt.

Πόλεως Νοβιδούου] π. οβιδουαι codex. Excerptor in titulo dederit ὀβιδούου, quum in ipso fragmento legatur καταλαβὼν οβιδουον, quod depravatam ex Νοβιδουον. Similiter in secundo fragmento habes τὴν αἰσσον pro τῇ Ναϊσσόν. In Ptolemæo 2, 15, 4 p. 161, 13 Wilbg. codices præbent Νοουοιδουον, Νοουοιδουον et Νοβιδουον, eademque scripturæ varietas alibi obvia. Ceterum Noviodunum nostro loco non est Mœsiæ inferioris urbs (in eam scilicet regionem tum temporis Hunni nondum penetraverant), sed Pannoniæ superioris. Secundum Itinerar. p. 259 et Tabulam Peutinger. situm oppidum erat ubi nunc est *Novigrad* ad *Kulpa* fluvium, ut recte statuerunt Reichardus, Mannertus, Kiepertus. Hatd recte alii, ut Renner, Muchar., Menkius, Noviodunum cum hodierno *Gurksfeld* ad Savum fl. sito componunt. || — Οὐάληψ] Vir aliunde non notus. Fuerit unus ex multarum gentium regibus qui sub Attila et Bleda Illyricum depopulabantur. || — Ῥούβους] Ruborum gentem nusquam inveni. Fortassis aliquis Arabonis (*Raab*) fluvii accolæ intelligere voluerit. Ego legendum esse censeo Ῥούγους, *Rugi* vocantur ap Paul. Diacon. 1, 1, 69 et Jornandem in Getic. 50, 53, 54; Ῥόγοι ap. Procop. B. Goth. 2, 4, 3, 2; *Rugii* in Tacit. Germ. 43; Ῥουγίαιιοι (Ρουγίαιιοι codd.) ap. Ptolem. 2, 10, p. 151, 9 ed. Willg. Ῥόγιοι ap. Joann. Antioch. fr. 214. Olim ad oram oceani Germanici inter Viadrum et Vistulam conserderunt. Hinc in Danubianas regiones, haud constat quo tempore, immigrarunt; memorantur enim inter Attilæ copias (Sidon. Apollin. Panegy. in Avitum v. 319), et post mortem Attilæ (453) ad boreale Danubii litus in hodierna Austria et Ungaria regionem tenebant quæ vocabatur *Rugiland*. V. Mannert. tom. 3, p. 340. Postea ὁ Ζήνων πρὸς τὸν Ὀδοάκρον τὸ τῶν Ῥογίων ἐπανάστῃσας γένος, ut refert Joannes Antioch. fr. 214. || — τοῦ ποταμοῦ] Ante ποταμοῦ excidisse videtur Κολάπεως vel fortasse Κολάπου, quamvis hanc nominis formam aliunde firmare nequeam. Hodiernus *Kulpa* fluvius apud Herodotum Κάρις audit, apud sequioris ævi scriptores Κόλαπις, Κόλαπις, Κόλοψ. Vid. not. ad Strabon. p. 261, 2 et in Indice, p. 984 ed. Didot. || — παραστῃ·σασμένης αὐτὸν] π. αὐτῶν codex. Possis etiam scribere αὐτήν. || τειχέρης γενόμενος] τειχέρης (sic) γενόμενης, appositis literis οι supra νης, quibus indicantur varis lectiones: τειχέρους γενόμενης et τειχέρεις γενόμενοι. Hinc sua habet Suidas: Τε: χ ἤ ρ ης, τειχιρισμένος. « τειχέρης οὖν γενόμενος τοὺς πολιορκουντας ἀπὸ (ἐκ exc.) τῶν περιβόλων ἤμυνετο », ἀντὶ τοῦ εἶωσ τειχῶν. Vulgo legitur: τειχέρεις: τειχιρισμένος. « τειχέρεις οὖν γενόμενος. Quod ego dedi, duo præbent codices Bernhardyi. || — τὸ Ῥωμαϊκὸν μάχεσθαι] malim e vulgari dicendi usu: πρὸς τὸ Ῥωμ. μ. vel τῷ Ῥωμαϊκῷ μ. πλήθει, quamquam ferri potest vulgata. || — ὄντες] post v. φλοῖος inserui. || — ἢ πολιορκία] ἢ πολιορκίας codex.

II. ΕΚ ΤΩΝ ΠΡΙΣΚΟΥ. ΝΑΙΣΣΟΥ ΠΟΛΙΟΥΡΚΙΑ

Ἐπολιόρουν οἱ Σκύθαι τὴν Ναίσσον. Πόλις δὲ αὕτη τῶν Ἰλλυριῶν ἐπὶ Δανούβῳ κειμένη ποταμῷ. Κωνσταντῖνον αὐτῆς εἶναι οἰκιστὴν φασιν, ὃς καὶ τὴν ὀνομαζομένην αὐτῷ πόλιν ἐπὶ τῷ Βυζαντίῳ ἔδειματο. Οἷα δὲ οὖν πολυάνθρωπὸν τε πόλιν αἰρήσειν οἱ βάρβαροι μέλλοντες καὶ ἄλλως ἐρμυνην, διὰ πάσης ἐχθίρου πείρας, τῶν δὲ ἀπὸ τοῦ ἄστεως οὐ θαρρούντων ἐπεζῆναι πρὸς μάχην, τὸν ποταμὸν, ὥστε βράδιαν εἶναι [τῷ] πλήθει τὴν διάβασιν, ἐγεφύρωσαν κατὰ τὸ μεσημβρινὸν μέρος, καθ' ὃ καὶ τὴν πόλιν παραρρεῖ, καὶ μηχανὰς τῷ περιβόλῳ προσήγον, πρῶτον μὲν δοκοῦς ἐπὶ τρογῶν κειμένας διὰ τὸ πρόχειρον αὐτῶν εἶναι τὴν προσαγωγήν, αἷς ἐφεστῶτες ἄνθρωποι ἐς τοὺς ἀπὸ τῶν ἐπάλλεων ἀμυνομένους ἐτόξευον, τῶν δὲ ἑκατέρας κεραιὰς ἐσώτων ἀνδρῶν ὠθούτων τοῖς ποσὶ τοὺς τρογούς καὶ προσαγόντων ἔπη καὶ δεοὶ τὰς μηχανὰς, ὡς ἂν εἴη βάλλειν ἐπίσκοπα διὰ τῶν ἐν τοῖς ἐφεστρίαι πεποιημένων θυρίδων· ὥστε γὰρ τοῖς ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ἀνδράσι ἀκίνδυνον εἶναι τὴν μάχην, λυγοὶς διαπλοκαῖς ἐκαλύπτοντο δέρρεις καὶ διφθέρας ἐχούσας κώλυμα τῶν τε ἄλλων βελῶν καὶ ὄσα ἐπὶ σφᾶς πυρφόρα ἐκπέμποιτο. (2) Πολλῶν δὲ τῷ τρόπῳ τούτῳ ἐπιτεμισθέντων ὀργάνων τῇ πόλει, ὥστε διὰ τὸ πλῆθος βελῶν ἐνοσοῦναι καὶ ὑποχωρῆσαι τοὺς ἐπὶ τῶν ἐπάλλεων, προσήγοντο καὶ οἱ καλούμενοι κριοί· μεγίστη δὲ ἄρα καὶ ἦδε ἡ μηχανή· δοκὸς ἐκ ξύλων πρὸς ἀλληλα πυλώνων χαλαραῖς ἀπρωρημένη ἀλύσεισι, ἐπιδορατίδα καὶ προκαλύμματα ὃν εἰρηται τρόπον ἔχουσα ἀσφαλείας ἕνεκα τῶν ἐργαζομένων· καλωδίους γὰρ ἐκ τῆς ὀπισθεν κεραιὰς εἴλον βιαίως ἀνδρας αὐτὴν εἰς τὸ ἐναντίον τοῦ δεξομένου τὴν πληγὴν, καὶ μετὰ ταῦτα ἤρπασαν, ὥστε τῇ ῥύμῃ πᾶν τὸ ἐμπέπτον τοῦ τεύχους ἀφανίσθαι μέρος (3). Οἱ δὲ ἀπὸ τῶν τειχῶν ἀμυνομένοι ἀμαξιαίους λίθους πρὸς τοῦτο ἦδη παρεσκευασμένους, ἥνικα τῷ περιβόλῳ προσαχθεῖ τὰ ὄργανα, ἐνέβαλλον. Καὶ τινὰ μὲν αὐτοῖς ἀνδράσι συνέτριψαν, πρὸς δὲ τὸ πλῆθος οὐκ ἀντήρουν τῶν μηχανῶν· καὶ γὰρ δὴ προσήγον καὶ κλιμακας, ὥστε πῆ μὲν ἐκ τῶν κριῶν λυθέντος τοῦ τεύχους, πῆ δὲ τῶν ἐν ταῖς ἐπάλ-

II. E PRISCI HISTORIIS. NAISSI OBSIDIO.

Scythæ obsidione cingebant Naissum, quæ urbs est Illyriorum ad Danubium (*Naissum*?) posita. Condidisse eam fertur Constantinus, qui etiam cognominem ipsi urbem ad Bosporum in Byzantii loco ædificavit. Barbari igitur ut urbe tum incolis frequente tum egregie munita potirentur, nihil non tentarunt. Incolis vero ad pugnam exire non audentibus, fluvium qui a meridie urbem præterfluit, ponte junxerunt, ut facilis copiis esset transitus; deinde machinas ad mœnia adduxerunt, et primum quidem trabes, quæ ut facilius admoveri possent, rotis impositæ erant. His insistentes milites oppidanos a muris propugnantes sagittis petebant, dum nonnulli ab utraque antennæ parte stantes et rotas pedibus protrudentes, machinas eo admovebant quo necessarium erat ut scopum ferirent tela, quæ per fenestras tegumentorum emittebantur. Nimirum ut viri in trabe stantes absque periculo pugnarent, cratibus vimineis protegebantur, pelles et coria prætensa habentibus ad arcenda tela tum cetera tum ignifera. (2) Multis in hunc modum machinis urbe obvallata, postquam cives qui in propugnaculis erant, recedentes se subduxerant, arietes advecti sunt. Hæc quoque machina maxima est; trabs scilicet laxis catenis e postibus in se invicem inclinatis suspensa, ferream cuspidem habens et tegumenta qualia jam diximus ad securitatem operantium. Hanc funibus e cornu, quod in posteriore parte erat, nonnulli magna cum vi retrorsum trahebant in adversum ejus loci in quem ictus dirigendus erat; deinde dimittebant trabem, adeo ut impetu ejus concussa quævis muri pars destrueretur. (3) Qui vero a muris propugnabant, grandia saxa ad hoc præparata in admotas mœnibus machinas dejiciebant, et nonnullas quidem una cum viris pessundabant, at magno earum numero impares erant. Ac quum præterea etiam scalas hostes afferrent, factum est ut, hic muro arie-

II. § 1. τὴν Ναίσσον] τὴν αἰσσον codex. Cf. not. ad fragm. 1. || — ἐπὶ Δανούβῳ] Error excerptoris. Ipse Priscus fr. 7 Naissum quinque dierum itinere a Danubio abesse dicit. Fortasse auctor scripserat ἐπὶ τῷ Ναίσσῳ ποταμῷ. Cf. Naissum fluvii nomen. Nunc certe fluvius cui Naissus (hod. *Nich*) adjacet, urbi cognominis vocatur *Nichawa*. In superiore cursu parte *Lukanitza* dicitur. Hunc non diversum esse puto a Lygino, prope quem Alexander Magnus a Philippis contra Triballos proficiscens prælium commisit, indeque tribus castris ad Danubium venit, teste Arriano Exp. 2, 2, 1. || — οἰκιστὴν] Constantinus non condidit, sed auxit urbem. Anonymus in *Gestis Const.*: *Constantinus in oppido Naissu natus et eductus, quod oppidum postea magnifice ornavit*. Stephanus Byz.: *Naissos, κτίσμα καὶ πατρὶς Κωνσταντίνου*. || — εἶναι τὴν πρ.] εἶναι ὡς τὴν cod. || — ἐφεστρίαι] Cf. Suidas Ἐφεστρίαι, « εἰ ἂν οἱ τόξοι ταῖς ἐφεστρίαι καλυπτόμενοι βάλλουσι τοὺς ἐπὶ τῶν τειχῶν. » ὕψωμα ἐξ αἰγίων τριγῶν. « Ἀρτῶντες κώλυμα ἐφεστρίδας καὶ νάκη, ὡς ἂν τὰ τοιαῦτα προβλήματα μὴ εὐπλεκτα εἴη. || — ὥστε γὰρ τοῖς] ὥστε γὰρ ἐν τοῖς cod. || — λυγοὶς αὐτοῖς codex, quod ex λυγοῖς facile nasci potuit.

§ 2. ἐνοσοῦναι] ὀσοῦναι cod. || — καλωδίαις] καλοδ. cod. || — ῥύμῃ] τμη codex. || — § 3. τοῦ περιβόλου] τὸ π. codex

ἔσει βιαζομένων ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν μηχανῶν,
 ἀλῶναι τὴν πόλιν, τῶν βαρβάρων ἐσφρησάντων κατὰ
 τὸ βραγὲν τοῦ περιβόλου μέρος ἐκ εἰς τοῦ κριοῦ πληγῆς,
 τοῦτο δὲ διὰ τῶν κλιμάκων, αἱ τῶν μήπω πεσόντι τοῦ
 τείχους προσήγοντο.

tibus soluto, illic defensoribus a propugnaculis nimia
 machinarum copia repulsis, urbs a barbaris caperetur,
 qui per ruptam arietum impulsu muri partem nec non
 scalis muri parti adhuc integræ admotis in eam pene-
 trarunt.

JOANNES ANTIOCHENUS.

ΧΡΟΝΙΚΑ.

[ΖΗΝΩΝ]

214. [an. 486 sqq. p. Chr.]

Excerpt. De insid. (Fragm. 214 § 7) : Ὑπάτου δὲ τοῦ Λογγίνου κατὰ τὸν ἐξῆς ἀποδεδειγμένου χρόνον (an. 486), δ τε Θεοδώριχος πάλιν εἰς ἀπόστασιν εἶδε καὶ τὰ περὶ τὴν Θράκην ἐλυμαίνετο χωρία, καὶ ὁ Ζήνων πρὸς τὸν Ὀδοάκρον τὸ τῶν Ῥογίων ἐπανεστῆσε γένος, ὡς ἔγνω τούτων πρὸς τὴν Ἰλλοῦ συμμαχίαν παρασκευαζόμενον. Λαμπρὰν δὲ ἀναδησαμένων νίκην τῶν περὶ τὸν Ὀδοάκρον, πρὸς δὲ καὶ κηφάντων δῶρα τῷ Ζήνωνι τῶν λαφύρων, ἀποπροσκοπιζόμενος συνήδετο τοῖς πραχθεῖσιν. Οἱ δὲ τῆ Ἰλλοῦ καὶ Λεοντίου προσεδρεύοντες πολιορκία, μετὰ τὸ ἐπιτυχεῖν τοῦ ἀντιφρουρίου πολλοῖς μηχανήμασιν ἔχρυντο. Ἀντικαθεζόμενον δὲ τῶν στρατευμάτων, καὶ ἐς λόγους φιλίους ἀνήλθον Ἰλλοῦς τε καὶ Ἰωάννης ὁ

Σκύθης, καὶ γραμματίον πρὸς τὸν Ζήωνα διεπέμψαντο, ὑπομιμνήσκον αὐτὸν ἢ τῆς προτέρας εὐνοίας· ὡς δ' οὐδὲν πλέον ἔδρα, αὐθις ἐν τοῖς ὅπλοις ἐγένοντο.

8. Τῷ δὲ ἐξῆς ἔτει (487, Βαβίο solo cons.) Θεοδώριχος ἐπανελθὼν ἐκ Νοβῶν ἱστρατοπέδευσεν ἐν τῷ λεγομένῳ Ῥηγίῳ, καὶ κατέρχεται τὰ πλησίον. Ὁ δὲ γε Ζήνων βουλόμενος αὐτῷ ὑποκλίναί ἦν εἶχεν αὐτοῦ ἀδελφὴν τῆ βασιλίδι συνδικαιωμένην ἀπέπαμπεν ἔτι πολεμοῦντι ἅμα πολλῷ πλούτῳ, ὁπότερον ἐθέλοι διδοῦς· ἐκ τούδα νοεῖν ἦν ὡς φιλοποιούμενος ἔτι.

9. Μετὰ δὲ τὴν Θεοδώριχου τῆς πολιορκίας ἀπαλλαγὴν Ἀνθουσα ἡ τοῦ Ἰλλοῦ θυγάτηρ ἐν τῷ φρουρίῳ μετήλλαξεν, ἐξ οὗπερ μάλιστα ὁ Ἰλλοῦς κατολιγόρει τῆς φυλακῆς τῶν ἐνδον, καὶ ὁ τῶν Περσῶν βασιλεὺς Περόζης ζ' (ξ') βιούς χρόνου, μετὰ τὸν πατέρα Ἰσδιγέρδην βασιλεύσας ἐτελεύτησεν ἐν τῷ πρὸς τοὺς ἡμορῶντας Οὐννοὺς πολέμῳ. Ἐνὸς δὲ διαγενομένου χρόνου Καβάδης τῆς βασιλείας κρατεῖ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐξ ἐπιβουλῆς τῶν ἐν τέλει τινων τῆς ἡγεμονίας ὤσθεις ἐν φρουρίῳ καθεῖρθη, ἐκείθεν τε λάθρα δια-

Eclage περὶ ἐπιβουλῶν ex Chronicis Joannis Antiocheni depromtae in codice Parisino, qui in fine mancus est, perlineat usque ad verba διεπέμψαντο ὑπομιμνήσκον αὐτὸν, in quae desinit fragmentum 214 § 7 in Fragma. Histor. tom. 4 p. 621. His subjungenda sunt quae nunc exhibemus e codice Escorialensi Ω, I, 11.

§ 8. De re cf. Marcellinus in Chron. ad an. 487, Βαβίο solo consule : *Theodoricus, rex Gothorum, Zenonis Auxidis nunquam beneficiis satiatas, magna suorum manu ad Regium civitatem* (sic leg.; *regiam civ.* vulgo) *et Melantiadem (Melentidam vulgo) oppidum infestus accessit, plurimisque locis igne crematis, ad Novensem Mazis civitatem, unde advenerat, remeavit.* De Novis Mysiae inferioris v. Itin. p. 221, Tab. Peuting., Priscus fr. 7, Ptolemaeus 3, 10, p. 212, 17 ed. Willberg, Jornandes Get. c. 18, Notit. Imp. p. 103 ed. Bæking, Hierocles p. 636, Procop. De aedif. 4, 11, et amplior loci descriptio ap. Theophylact. 7, 2. Μελαντιάς κώμη ad Athyrum fl., ab urbe 140 stadia distabat sec. Agathias 4, 14, p. 308, 4 ed. Bonn. Hinc sua Suidas s. v. Μελαντιάς, ubi pro β' καὶ ρ' legendum est μ' καὶ ρ'. Cum Agathia consentit fere Itin. p. 138, sec. quod ab urbe ad Melantiadem sunt 18 m. p. (144 stadia). In Tab. Peuting. ab urbe ad Regium XII, hinc ad *Melantianam* (sic) II (leg. VI) m. p. *Melantiada vilam Czsareanam* habes ap. Ammian. Marc. 31, 11, 1. Cf. Chron. Paschal. p. 717, 10 ed. Bonn : ἐκ τὰ μέρη τῆς Μελαντιάδος. Porta urbis, unde illuc via erat, *Μελανθισία* (sic) vocatur in Synaxariis ad XXV Oct. Eadem etiam *Megia* dicebatur. V. Du Cange Constant. Christ. p. 53. De Regio suburbano v. Agathias 5, 3, p. 283, 22, Procop. de aedif. 4, 8, p. 294 et p. 190 (ubi pro Ῥησίῳ legendum Ῥηγίῳ), Theophanes p. 196. ἢ — αὐτῷ ὑποκλίναί] αὐτὸν ὁ codex. ἢ — αὐτοῦ ἀδελφὴν] αὐτοῦ codex. De sorore aliqua Zenonis non constat. Nam Lucilla Zenonis soror, quae Valberto, primo Hannonis in Belgio comiti, nupsisse dicitur apud Vinchantium in Annal. Hannoniae c. 3, 13, fabula est, monente Gangio in Familiis August. Byzant. p. 82. Jam antea (an. 476) Zeno, ut Theodorichum sibi conciliaret, promiserat ei γάμον τῆς Ολυβρίου παιδὸς ἢ ἄλλης τῶν ἐνδόξων γυναικῶν ἐν τῇ πόλει, referente Malcho fr. 16 (tom. IV, p. 136). Fortassis etiam nostro loco auctor de puella quadam nobili in aula regia tunc versante dixit, adeo ut vox αὐτοῦ ex nomine proprio nata sit. Possis : τὴν Ἀετίου ἀδελφὴν. Certe Aetium, quem Zeno Isauriae praefectum creavit, novimus ex Joann. fr. 211, 4 p. 619. ἢ — ἦν ὡς φίλοκ.] ἢ ὡς φίλ. codex. Fort. auctor scripsit ὁπότερον ἐθέλοι, διδοῦς ἐκ τούδα νοεῖν ὡς ἢ φιλοποιούμενος ἔτι.

§ 9. ζ' βιούς χρόνου.] Aut ante ζ' excidit alius numerus, aut pro ζ' leg. ξ'. ἢ — Ἀν βασιλεύσας [ἐττ' ἢ] ἐπλ.? ἢ — ἡμορῶντας οὐννοὺς codex. Agathias 4, 27 p. 266 : ἀπόλωλε (Περόζης) κατὰ τῶν Νεφθαλιτῶν ἐπιστρατιεύσας (Οὐννικὸν γένος οὐ Νεφθαλιτῶν). Cf. Procop. Bell. Pers. 1, 4 p. 19, Theophanes p. 188, Cedrenus p. 623, Asseman. Bibl. Orient. 3, 1, p. 425. ἢ — ἐνὸς δὲ διαγενομένου χρόνου] διαγενομένης cod. Indicatur tempus quo Balas, frater Perozidis, regnavit. Agathias 4, 27, p. 267 : Βάλας δὲ ὁ τούτου ἀδελφός... βραχὺν ἐπέβιω χρόνον· ἐίτταρα γὰρ αὐτῷ μόνον ἔτη κατὰ τὴν βασιλείαν αἰδύραμεν· ἐπὶ τούτῳ δὲ Καβάδης ὁ Περόζου τῶν Περσικῶν πραγμάτων κρατήσας. Disensus Joannis nescio an fluxerit ex confusione numerorum Α' et Δ'. ἢ — ἐν φρουρίῳ] Agathias p. 268, 6 : εἰς τὸ τῆς Ἀθήης ἐμβάλλουσι φρουρίον. De quo castello pluribus exponit Procopius B. Pers. 1, 5, p. 26 sq. ἢ — Καβισηνούς Οὐννοὺς] Agath. p. 268, 16 : ὑπέκασε

φυγῶν πρὸς τοὺς Καδισηνοὺς λεγομένους Οὐνοὺς ἀφικνεῖται, καὶ δι' αὐτῶν αὐθις τὴν βασιλείαν κτησάμενος τοὺς ἐπιβουλεύσαντας ἀνείλεν.

10. Ἐπράχθη δὲ [an. 488] καὶ ἡ τοῦ φρουρίου Χέρρεως κατάληψις τρώπῳ τοιῶδε. Ἰνδακὸς ὁ Κοττοῦνης, πάλαι τὴν προδοσίαν μελετῶν, ἅμα δὲ καὶ τὴν φυλακὴν τοῦ ἐρύματος ἐπιτετραμμένος, πείθει τὸν Ἰλλοῦν ἔξω τοῦ φρουρίου τοὺς ἄμφ' αὐτὸν παρασκευάσαι, ὡς δὴ τῶν ἐναντίων διὰ τῆς νυκτὸς ἐπιόντων, αὐτὸν δὲ ἅμα Λεοντίῳ ἐν τῷ συνήθει κατευνασθῆναι κοιτῶνι. Ὁ δὲ νυκτὸς ἐπιλαβομένης διὰ τοῦ ἡμεροῦντος μέρους καλῶδιον καθίει τοὺς ἐναντίους ἀνάγει, καὶ πρῶτα μὲν οἱ τῶν πυλῶν φύλακες ἀποσφάττονται, ἔπειτα βῆθς ἀκουσθείσας, ὡς ἔθος ἐστὶ Ῥωμαίους λέγειν « Ζήνων Αὐγούστε τούμδικας », παραχρῆμα μὲν Ἰνδακὸς καὶ οἱ σὺν αὐτῷ προδόντες ἀναιροῦνται, Ἰλλοὺς δὲ καὶ Λεόντιος εἰς τὸ τέμενος τοῦ μάρτυρος Κόνωνος καταφεύγουσι, καὶ τοῦ Λεοντίου βουληθέντος ἀνελεῖν ἑαυτὸν, ἐπέσχεν Ἰλλοὺς· ὡς δὲ εἰς αὐτοὺς ἦλθον οἱ ἐναντίοι πρὸς βίαις ἐκβάλλονται καὶ ξυλοπέδασι δεθέντες ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν ἄγονται. Καὶ ὁ μὲν Ἰλλοὺς πολλὰ καὶ εἰπὼν καὶ ὀδύραμένος ἤτησε τοὺς περὶ Παῦλον καὶ Ἰλλοῦν, τοὺς δούλους αὐτοῦ γενομένους, τὸ μὲν τῆς θυγατρὸς σῶμα ἐν Ταρσῷ ταφῆ δούναι, τὴν δὲ γαμετὴν ἀνύδριστον φυλάξαι καὶ

τὸν οὕτως εὖνον γενομένον Κόνωνα (τὸν ἄνδρα) φειδοῦς τυχεῖν. (11) Οἱ δὲ σπουδαίως ταῦτα ἐπέτελεσαν, καὶ τὸ μὲν σῶμα σὺν τῇ Ἰλλοῦ γαμετῇ καὶ τῇ παιδί Θεάκῃ εἰς τὸ εὐκτῆριον τῶν γ' παίδων ἐν Ταρσῷ ἀπέσωσαν, αὐτοὺς δὲ μικρὸν ἔξω τοῦ φρουρίου λαβόντες καὶ πολλὰ πρὸς τὸ θεῖον σὺν δακρυσιν ἀπειπόντας καὶ τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνατείνοντας τῶν κεφαλῶν ἀπέτεμον. Ἀστραπαὶ δὲ καὶ βρονταὶ σὺν χαλάζῃ καὶ ἀνέμῳ κατὰ τῶν παρόντων ἠνέθησαν, καὶ ὁ ἀνέμων αὐτοὺς ἐξέστη καὶ ἀναυδὸς ἐν Ταρσῷ ἐκομίσθη. Ζήνων δὲ τὰς κεφαλὰς τούτων δεξάμενος ἀντικρὺ τῆς πόλεως ἀνεσκολόπισε καὶ Κόνωνα θαυμάσας θεραπείας ἀξιοῦσθαι προσέταξεν· ἀλλ' ὁ μὲν ἐφθῆ τὸν θάνατον Ἰλλοῦ τε καὶ Λεοντίου μαθεῖν καὶ σπαράξας ἑαυτὸν ἀπέβιου. (12) Ὁ δὲ βασιλεὺς δεῖκναι ἅπασιν τοῖς ἀλοῦσιν ἐπέζηει, τοὺς μὲν ἀναιρῶν χυθῶν, τοὺς δὲ τῶν οὐσίων ἀλλοτριῶν, τὸ δὲ Βηθρίνης σῶμα ἐς τὴν Κωνσταντινου βασιλικῶς ἐκήδευσε καὶ πρὸς τῷ τοῦ ἀνδρὸς καταθέμενος μνήματι Αὐγούστην ὀνομάζεσθαι διεκαλεύσατο, πλείστον τε τῶν ἐν Ἰσαυρίᾳ φρουρίων κατέλυσεν. Καὶ οἱ τῆς Ἰλλοῦ κεκοινωνηκότες προδοσίας οἰκτίστοις διώλοντο θανάτοις, Κοττοῦνης τε ὁ δειλαῖος καὶ Κόνων ὁ ἀγροιώτης καὶ Λογγίνος ὁ τοῦ Λογγίνου παῖς καὶ ὁ Τροκούδου ὑπαπιστής· Ἀρτεμίδωρος.

τοῦ δεσμοτηρίου ὄχρεο πρὸς τοὺς Νεφθαλίτας. Procop. l. 1. 1, 7, p. 32 : Καθίδης δὲ λαθὼν ἄπαντας ἔην τῷ Σίσσηϊ ἐ Οὐνοὺς τοὺς Ἐρθαλίτας ἀφίκετο. Cf. Cedrenus p. 624, Theophanes p. 191, Theophylactus 4, 6. Hunni Erthalitae, qui alibi vocantur, sec. Procop. l. 1. p. 16, προσεικίους Πέρσας πρὸς βερρᾶν, οὐ δὴ πόλις Γοργῶ ὄνομα πρὸς αὐτάς; που τῶν Περσῶν ἐσχατιαὶς ἐστίν. Cf. id. p. 20, 17. Gorgo ultima Persarum urbs, ni fallor, est *Gurlan* sive *Djordjan* ad *Sanium* cognominem in Hyrcania sita. Cadiseno Procopius l. 1. p. 71, 19, tanquam socios Pityazæ Persarum ducis in proelio contra Belisarium commisso commemorat. Fieri potest ut a Cadiseno regione non diversa sit ἡ Καδουσαίων χώρα Persis vicina, cujus mentio est apud Agathiam 2, 27, p. 123, 17. Cadiseni aut pars Fphtalitarum aut vicini eorum fuerint. In regione ubi Ephthalitæ consedissee videntur, tractus montanus extenditur qui in Tab. Peut. *Calacas mons* (hodie *Atak*) vocatur. Eius nomen num forte cum Cadiseno componendum sit, πορὸ τῶν *Calaceni* iidem sint cum Cadusiis, qui Eratosthenis tempore ad meridionalem maris Caspii oram degabant, necne, in medio relinquo.

§ 10. Marcellinus Com. Chronic. ad an. 488, Dinamio et Sifidio coss. : *Leontius interea rex et Illys (sic) tyronau in Papyrio Isauria castello capti decollatique sunt. Capita eorum Constantinopolim allata praefixa hastilibus contabuere. Eodem anno Theodoricus rex, omnium suorum multitudine assumpta Gothorum, in Italiam tendit.* || — Χέρρεως] Χέρρις codex. In fragm. 214 § 5 hoc Isauriæ castellum vocatur τὸ Χέρρεως φρούριον ἐτ' εἰς τὸ Χέρρις φρούριον (sic cod.). Apud Suidam legitur Χέρρεως, φρούριον τι. Idem s. v. Ἰνδακός (v. not. ad fr. 206, p. 17) habet : τοῦ ἐρύματος Χέρρεως. Pro Cherreos castello *Papirium cast.* ponunt Marcellinus l. 1. et Malala p. 389, 4, ubi corrupte legitur εἰς τὸ Παπύριον κατέλιον, at Παπύριον καστ. h. l. præbent Eclogæ de insidiis. Dicendum vero erat τὸ Παπύριον Καστ., uti habent Euagrius 3, 27 ex Eustathio Epiphaniense (Fr. Hist. tom. 4, p. 140), Joannes Antiochen. fr. 214, b, et Theophanes p. 196 (nisi quod ibi Παπουρίου). Videlicet nomen castellum habebat a Papirio patre Indaci, ut testatur Joannes Ant. fr. 206, ubi : ἐστὶν εἰς τοὺς τὸν Ἰνδακὸν ἀποστήσοντας ἀπὸ τοῦ λεγομένου Παπύριου λόφου· τοῦτον γὰρ πρῶτος Νέων ἐπέλεσε, μετ' ὃν Παπύριος καὶ ὁ τοῦτου παῖς Ἰνδακός. Papirii castellum Anastasii jussu eversum esse narrat Joannes fr. 214, b. Quodsi non diversum est a Cherreos castello, ut videtur, mirum est Joannem utrumque nomen adhibuisse promiscue. Situm fuerit prope Seleuciam Isauriæ; nam Seleuciæ occisos esse Illos et Leontium tradit Malala l. 1. Fortasse ad Cherreos castellum referenda sunt ruinae *Chour Euren* dictæ, quæ a Seleucia haud longe absunt versus meridiem. In eadem regione erat Diocessarea. Itaque si Theophanes p. 196 Marcianum rebellem in Papirium castellum, Eustathius Epiphan. vero (fr. 4) ex eoque Joannes fr. 211 § 4 in Caesaream Cappadociæ urbem relegatum esse referunt, proclivis conjectura est Cappadociæ urbem confundi cum Diocessarea Isauriæ. Apud Suidam l. 1. Indacus, viator perniciosissimus, unius diei spatio a Cherreos castello Antiochiam (Isauriæ sc., ad Cragum montem, de quo vide Theophan. p. 119), et alio die ab eodem castello ad Neapolim Isauriæ iter perficisse dicitur. Utraque urbs totidem fere stadia a Seleucia distat. || — Ἰνδακός] Ἰνδακός h. l. codex. || — ὁ Κοττοῦνης] Cf. § 6 ubi : Ἰνδακῷ Κοττοῦνη. Cottunes infra inter Illi socios memoratur, idemque nomen in Excerpt. Malalæ reponendum, ubi codex inter Illi socios habet Κοττοῦλην τὸν ἀπ' ἐπάργων. Nostro loco suspicor legendum esse ο Κοττοῦνης sc. ὑπαπιστής. || — αὐτὸν δὲ] αὐτὸς τε cod. || — τούμδικας] Præstaret τοῦ βίνκας, tu vincas. Sed eodem modo τούμδικας habes in Exc. Escor. Malalæ ad ann. 2 Justiniani, ubi plebs clarissime dicitur : Ἰπάτιε αὐγούστε τού-

214 a. (Ex narratione de bello Italico, an. 489-493).

Ἵτι Θεοδώριχος καὶ Ὀδοάκρος συνθήκας καὶ συμβάσεις ἰποίησαντο πρὸς ἀλλήλους (an. 493 mens. Martii) ἀμφω ἡγεῖσθαι τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, καὶ λοιπὸν ἦσαν αὐτοῖς ἐντεύξεις παρ' ἀλλήλους φοιτῶσι συγκαί. Οὕτω δὲ ἤνυετο ἡμέρα δεκάτῃ καὶ, τοῦ Ὀδοάκρου γενομένου παρὰ τὸν Θεοδώριχον, προσελθόντες τῶν αὐτοῦ ἄνδρες δύο τὰς τοῦ Ὀδοάκρου, αἵ κέεται γενομένοι, κατέγουσι χεῖρας, μεθ' ὧν τῶν προλοχισθέντων ἐν τοῖς παρ' ἑκάτερα οἰκίσκοις ἐπελόντων ἅμα τοῖς ξίφεσιν, ἐκ δὲ τῆς θείας καταπλαγέντων καὶ οὐκ ἐπιτιθεμένων τῷ Ὀδοάκρῳ, Θεοδώριχος προσδραμῶν παῖει τῷ ξίφει αὐτὸν κατὰ τὴν κλεῖδα, ἰκόντα δὲ « Πού ὁ θεός; » ἀμείβεται· « Τοῦτό ἐστιν ὁ καὶ σὺ τοὺς ἐμοὺς ἔδρασας. » Ἦτις δὲ πληγῆς καιρίας καὶ μέχρι τῆς ὀσφύος διελευσῆς τοῦ Ὀδοάκρου σώμα, εἰπεῖν φασὶ Θεοδώριχον, ὡς τάχα οὐδὲ ὀδοῦν ἦν τῷ κλεῖδι τούτῳ. Καὶ τὸν μὲν πέμψας ἔξω θάπτει εἰς τὰς συνόλους τῶν Ἑβραίων ἐν λιθίνῃ λάρνακι ἐτη βεβιωκότα ζ', ἀρξάντα δὲ ἰδ', τὸν δὲ ἀδελφὸν τούτου ἐν τῷ τιμάνει φυγόντα κατετόξευε, συνέχων δὲ καὶ τὴν Ὀδοάκρου γαμετὴν Σουινυλιδαν καὶ Ὀκλὰν τὸν παῖδα, ὃν Ὀδοάκρος Καίσαρα ἀπέδειξεν, τοῦτον μὲν ἐκπέμπει εἰς Γαλλίαν, ἐκείθεν δὲ ἀποδράντα κατὰ τὴν Ἰταλίαν διασφείρει, τὴν δὲ ὑπὸ λιμοῦ φρουρουμένην ἐξήγαγε τοῦ βίου.

[ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ. 491-518]

214 b.

Ἵτι Ἀναστάσιος ὁ βασιλεὺς λύει τῶν δημεύσεως φόβων, ἀπαγορεύει δὲ τοῖς συκοφάνταις τὴν ἄδειαν καὶ τὸ τῆς καλουμένης δηλοτορίας πάθος τιμωρεῖται καὶ τοὺς ἐκ τῶν εἰσφορῶν ὀφειλέτας ἐλευθεροῖ τῶν ἐμπροσθεν χρόνων. (2) Ὡς δὲ κατὰ τὰς θέας ἀτακτοῦσιν, ὁ τῆς πόλεως ἑπαρχος διὰ προγράμματος τὰς ἐνθον διατριβὰς ἀπηγόρευσεν, ὑπονοῖα τὸ λοιπὸν ἐκδόντες ἑαυτοὺς οἱ τοῖς πλημελετήμασιν ἐνεχόμενοι ἅπαντα διετάραττον. Καὶ δὴ τοῦ βασιλέως τὴν ἵπποδρομίαν θεωμένου, πολὺς ἐντεῦθεν διηγείρετο θόρυβος, ὡς καὶ αὐτοῦ τοῦ τῆς βουλῆς ἡγουμένου καταβοῶν· Ἰουλιανὸς δὲ ἦν ὁ Ἀλεξανδρεὺς τῶν ἐκ παιδείας καὶ λόγων εἰσηγητής. Ἐν ὀργῇ τοίνυν τοῦ βασιλέως ποιησαμένου τοὺς τὰ τοιαῦτα τολμῶντας καὶ διὰ πλήθους στρατιωτικοῦ ἀνεῖργον αὐτοὺς ἐπιχειρήσαντος εἰκότως, εἰς ἀπεγνωσμένην ἐπάραψαν πρᾶξιν, πῦρ ἐνέντες τῷ τὰς θύρας τῆς ἵπποδρομίας ἔχοντι τόπῳ, ἔξ οὐπερ καὶ αἱ προσπαρκαίμενοι στοαὶ διασφείραντο βραδίως, ἐκείθεν τε τὰς στήλας τῶν βασιλείων ἐκ χαλκοῦ πεποιημένας τῶν ἰδρυμάτων ὠθήσαντες πᾶν εἶδος ὕβρεως εἰς αὐτὰς ἐπέτελλον, ὡς καὶ αὐτοὺς ἐκείνους αἰκίζόμενοι, κατὰ πολλῶν μὲν ἀναιρουμένων, πολλῶν δὲ καὶ ἡμιθνήτων γενομένων. Ὁ βασιλεὺς τοίνυν ὀρῶν τὴν κατὰ τῶν ὑπηρετῶν αὐτοῦ νίκην οὐ πρόπευσαν εἶναι, ἀναπαύει μὲν τῆς ἀρχῆς

βίβλ. In Theophane p. 383, 11, ita legitur : Ἀναστασία ἀγοῦστα, τοῦ βίβλ. || — καὶ Ἰλλοῦν] Hoc num recte habeat, quaeritur. Ceterum de postremis fatiis Illi et Leontii v. quos laudat Tillemont tom. VI, p. 646 sqq.

§ 12. ἐπεξήρει] ἐπεξήρει cod. || — ἀγροῦντις] ἀγροῦντις cod. Deinde verba Λογγίνο; ὁ τοῦ e margine assumta. De Artemidoro cf. fr. 214, 5.

Fr. 214, a. Marcellin. Chron. ad an. 489 : *Idem Theodoricus rex Gothorum optatam occupavit Italiam. Odoacer ille rex Gothorum metu Theodorici Ravennam ingressus est* [die V Martii an. 493]; *porro ab eodem Theodorico perjuris illectus interfectusque est*. Similiter Johannes sub an. 489 totum illud bellum quod in Italia Theodoricus gessit (489-493), narrasse videtur. || — ἀμφω ἡγεῖσθαι τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς] Procop. B. Goth. 1, 1, p. 9, 21 : ἐπὶ βαλακτῆ τῷ Ῥαβέννης Ιερεῖ (Joanne) ἐς λόγους ἀλλήλοις συνίστασιν, ἐρ φ Θεωδέριχος τε καὶ Ὀδοάκρος ἐν Ῥαβέννη ἐπὶ τῇ ἰσῆ καὶ ὁμοίᾳ διαίτῃ ἔξουσι. Μετὰ δὲ Θεωδέριχα; Ὀδοάκρον λαβὼν, ὡς φασιν, ἐπιβουλή; ἐξ αὐτὸν χρώμενον, τρέπω τε ὁλοκρῶ ἐπὶ θοίνην καλίσσα; ἔκτεινε, καὶ ἀπ' αὐτοῦ βαρβάρων τῶν πολεμίων προσποιησάμενος ὄσους παρῆναι ξυνέπεισεν, εἰπὼς ἰσῆ τὸ Γότθων τε καὶ Ἰταλιωτῶν κράτος. In his verba ἐπὶ τῇ ἰσῆ καὶ ὁμοίᾳ διαίτῃ idem significant quod Joannes dixit verbis ἀμφω ἡγεῖσθαι τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, eoque sensu Procopii locum recte accepit Sigonius. Apud Anonymum Valesii Odoacro promittitur *accepta fide, securum se esse de sanguine*. In Historia miscellan. Anonym. Ricob. : *Odoacer in fidem receptus est*. Apud Jornandem De Get. reb. gest. c. 57 : *Odoacer missa legatione veniam supplicat. Cui et primum concedens Theodericus, postmodum hac luce privavit*. Vid. Fr. Hurter *Geschichte des ostgoth. Königs Theoderich*, I, p. 162 sqq. (Schaffhausen 1807). || — κλεῖδα] κλεῖν margo. || — Ὀκλὰν] Thelan vocatur ap. Isidor. Hisp. Chron. an. 549. Aut OK natum ex ΘΕ, aut ΘΕ ex OK. || — διασφείρει] διασφείρεται cod.

Fr. 214, b. § 1. δηλοτορίας πάθος] Delatores urbe pulsos esse refert etiam Cedrenus, p. 377, C. De Anastasio bene temp. administrante cf. Zonaras, p. 45, C, Procop. B. Pers. 1, 10 : ὄρᾶν γὰρ ἀνεπισκέπτως οὐδὲν ἠπίστατο οὕτω εἰώκει. Theodor. Lect. p. 566, D : Ἀναστάσιος; ἀνίσταται τὸ χρυσάργυρον καὶ τὰ κινῆγια ἔπαυσεν, καὶ τὰς ἀρχάς; ἐπίου; ὄσους, πρῶτα παρῆγεν. De sublato chrysargyro (an. 501) etiam Euagrius 3, 39, Malala, p. 398, Theophanes, alii multi. Quomodo postea mores imperatoris in pejus abierint, narrat Joannes fr. 215 (Exc. de virt.) p. 621. Cf. Tillemont *Hist. des emper.* 6, p. 538.

§ 2. Marcellin. Chron. an. 491, Olybrius solo consule : *Anastastius ex silentiario imperator creatus est. Bellum plebejium inter Byzantinos ortum, parvoque urbis plurima atque circi igne combusta*. De hujus anni turbis in circo natis alibi nihil invenio. Similia vero acciderunt an. 493. Vide Marcellinus ad hunc an., Chron. Paschal. p. 607, Malala, p. 393, alii. || — ὠθήσαντες] ὠθήσαντες codex. || — κατὰ πολλῶν] Oratio claudicat.

τὸν Ἰουλιανὸν, ὑπαρχὸν δὲ προχειρίζεται Σεκουνδῖνον τὸν τῆς ἑαυτοῦ ἀδελφῆς Καισαρίας ἄνδρα, καὶ τούτῳ ληξάσης τῆς τῶν στρατιωτῶν λύτης, οὐ γαλεπῶς καὶ τὰ πεπονητότα τῶν οἰκοδομημάτων ἀνεκτίσατο.

3. Κρίνων δὲ εἰκότως ἐκ τῆς τῶν ἐνδημούντων Ἰσαύρων ἐπιβουλῆς διεσκευάσθαι ταῦτα, ἀποχωρεῖν τούτους τῆς βασιλίδος ἐκέλευσεν, οὐδ' ἀζιωματῶν ἀφαιρούμενός τινα αὐτῶν, οὐδὲ χρημάτων, καὶ ταῦτα ἤδη ἀγγελεύσει τῆς κατὰ [τὴν] χώραν αὐτῶν ἀποστασεως. Μελλόντων δὲ καὶ ἐν διατριβῇ ποιουμένων τὴν ἀναχώρησιν, συνειδὲν αὐτοῖς ἀνάγκην ἐπιθεῖναι, ἐξ οὐπὲρ λαμπρότερον ἀπεδείχθησαν δυσμενεῖς τῷ κρατοῦντι πολιτεύματι. Ἐντεῦθεν λοιπὸν ὁ τοῦ Ζήνωνος ἀδελφὸς Λογγίνος κατὰ τὴν Θηβαίων ἀφορίζεται χώραν καὶ αὐτοῦ ἀπεφθάρη λιμὴ μετὰ χρόνους ἧ', ἧ' τε οὕσα αὐτῷ γαμετῇ Οὐαλερία τούνομα σὺν τῇ παιδίᾳ Λογγίνας, ἧ καὶ ὠμολόγητο Ζήνωνι τῷ Ἀνθεμίου καὶ Ἡραΐδος υἱῷ, καὶ Λαλῆς ἡ Ζήνωνος καὶ Λογγίνου μήτηρ τὸ ἐν Βρόχοις οὕτως πρῶταγορευομένου προαστείῳ τῆς Βιθυνῶν κατέλαβον εὐκτήριον, ἐν ᾧ περ καὶ Ζήνων οὐχ ἥκιστα διεθέρειεν. Ἐπιβίωσασα δὲ χρόνον οὐ μέτριον καὶ τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐξ ἐράνου πο-

ρίζουσα ἄλλοσε ἄλλη μετέλλαξε τὸν βίον. Λογγίνος δὲ ὁ μάγιστρος καὶ Ἀθηνόδωρος ἄνδρα τὰ αὐτῶν καὶ πλουτῶν σὺν ἑτέροις συχοῖς ἐς τὴν Ἰσαύρων ἐξέπεσον χώραν. (4) Ἀποστέρτας δὲ ὁ βασιλεὺς ἐσάπαξ τὰ Ἰσαύρων, τὴν τε τοῦ βασιλεύσαντος Ζήνωνος περιουσίαν προέγραψεν, ὥστε καὶ αὐτῇ γέ ἡ βασιλεὺς ἐσθῆς ὄνιος προὔκειτο, καὶ τὸ Παπειρίου καλούμενον φρούριον πέμψας κατέστρεψεν· ἀναίρει δὲ καὶ τὰς διδομένας αὐτοῖς παρὰ τοῦ Ζήνωνος σιτήσεις τεινούσας εἰς ὕ' καὶ χιλίας χρυσίου λίτρας ἐτησίως. (5) Ἄρτυσαμένων δὲ τὰ πρὸς ἀντίστασιν καὶ ἤδη κινήτων ἐκ τῆς σφετέρας ὑπὸ ἡγεμόσι Λιγγινῆ καὶ Ἀθηνόδωρῳ, συνόντων αὐτοῖς καὶ Κόνωνος Φουσκιανῷ, τοῦ ἀπὸ ἐπισκόπων, καὶ Λογγίνου μαγίστρου καὶ Ἀθηνόδωρου τοῦ ἑτέρου, πληθῶς τε μαχίμων ἀμφὶ τὰς ρ' χιλιάδας ἐπαγομένων ἐκ τε Ἰσαύρων καὶ Ῥωμαίων, τῶν μὲν ἐκουσίας ἐλομένων τὴν συμμαχίαν, τῶν δὲ καὶ ἀνάγκῃ ἐπομένων, καὶ διαδραμαίνων τὰς πόλεις, καὶ γενομένων ἐν Κοταίειρ τῷ ἄστει τῆς Φρυγίας, ὑπηντίασεν αὐτοῖς (καὶ) τὸ τοῦ βασιλέως στρατεύμα ἀμφὶ τοὺς * δισχιλίους. Ἡγούοντο δὲ αὐτῶν στρατηγοὶ β', Ἰωάννης ὁ Σκύθης καὶ Ἰωάννης ὁ

§ 3. μετὰ χρόνους ἧ'] Pro ἧ', quod manu secunda scriptum, prima manus dederat 'β'. Cf. Theophanes p. 211, 12: τούτῳ τῷ ἔτει β' βασιλεύοντος Ἀναστασίου (an. 492)... ἀναστάσασεν κατ' αὐτοῦ ὁ Λογγίνος ὁ Ζήνωνος ἀδελφός, ὃν χειρωσάμενος ἐπ' Αἴγυπτον πέμπει ἐξόριστον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, καὶ ἐκέλευσε χειροτανηθῆναι αὐτὸν πρεσβύτερον· ἐπταετίαν δὲ ἐπιβίου· ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐτελεύτησεν· ὑποψίαν δὲ ἔχων καὶ πρὸς Λογγίνον τὸν μάγιστρον [τὸν ἀπὸ μαγίστρου, τὸν φαλακρὸν Malal. p. 393, 22] ὁ βασιλεὺς; καὶ τοῖς ἐπιδημούντας Ἰσαύρους; καίει τὸν Λογγίνον τοῦ μαγίστρου. Idem ad annum sequentem, p. 212, 15: τούτῳ τῷ ἔτει Ἀναστάσιος τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἰσαύρους; διὰ πολλὰς ἀποκίας ἰδίωξεν, οἱ ἐξεθόντες τυραννίδα ἐμελέτησαν. Cf. Theodor. Lect., p. 558, E. || — τὸ ἐν Βρόχοις; τῷ ἐν Βροχοῖς codex. De hoc loco in Asiatico Bosphori litore sito Procopius De aedif. 1, 8, p. 197, 7: ἰσὰ δύο τῷ ἀρχαγγέλω Μιχαὴλ ἀνεμένα κατανακτικῶ ἀλλήλων ἰστώτα τοῦ πορθμοῦ ἑκατέρωθι συνίβαιεν εἶναι; θάτερον μὲν ἐν χώρῳ καλούμενῳ Ἀνάπλω ἐν ἀριστερᾷ εἰσπλέοντι τὸν Εὐξείνου πόντον, τὸ δὲ δὴ ἕτερον ἐν τῇ ἀντιπέρας ἀκτῇ. Προόχθους; μὲν ἐκάλουν οἱ παλαιοὶ ἄνθρωποι τὴν ἀκτὴν, νῦν δὲ Βρόχοι (ex Joanne corrigas Βρόχοι). Cf. Geogr. Min. tom. 2, p. 90. || — ἐπιβίωσασα; ἐπιβίωσας cod. || — Ἀθηνόδωρος; Ἀθ. codex h. l. et mox iterum. || — καὶ πλουτῶν] Theophanes, p. 213, 7: Ἀθηνόδωρος; ἀπλοῦστατος ἄνθρωπος, ἐς τῶν συγλητικῶν, ubi nescio an ex Joanne corrigendum sit πλουσιώτατος.

§ 4. εἰς ὕ' καὶ χιλίας; χρ. λίτρας] 5000 litras dicit Euagrius 3, 35: Ἐντεῦθεν καὶ τὰ καλούμενα πρῶν Ἰσαυρικῶ τοῖς βασιλικαῖς ἐσενέχθη ἡσαυρικῶ; ἦν δ' ἄρα τοῦτο τὸ χρυσὸν ἐς ἑκαστον ἔτος τοῖς βαρβάρους χορηγούμενον πεντακισχιλίας ἔκων λίτρας.

§ 5. De bello Isaurico Marcellinus Chron. ad an. 492: *Dum bellum paratur Isauricum, dumque Isauri imperium sibi vindicare nituntur, in Phrygia juxta Cotyaeum civitatem undique confluent, ibique Lilingis, segnis quidem pedes, sed eques in bello acerrimus, a Romanis primus in praelio trucidatur, omnesque simul Isauri fugae dediti per montana asperaque loca Isauriam repetunt. Hoc bellum Isauricum per sex annos gestum est.* Idem ad an. 497: *Bellum Isauricum hoc sexto anno sedatum. Athenodorus Isaurorum primus in Isauria captus decollatusque est. Caput ejus Tarsum civitatem allatum pro portis hastili fixum extabuit.* Cf. Theophanes p. 213 sqq., Theodor. Lect. p. 559, Euagrius 3, 35, Malala p. 393 sqq. ceterique Chronicon scriptores, quibus omnibus uberior fuisse videtur Joannes. || — Λιγγινῆ] Λογγινῆ τὸν χωλὸν vocat Malalas p. 393, 22, quod ad Λιγγινῆν nostrum revocandum est; ipse vero Joannes supra fr. 214 § 2, p. 620 habet Λίγγιν τὸν νόθον αὐτοῦ (III) ἀδελφόν, unde sua habet Suidas s. v. βίαιος, ubi Λίγγι; scribitur. Νινίλιγγι; ὁ τῆς Ἰσαυρίας; ἡγεμόνων ἐπὶ Ζήνωνος καταστάς, ἀνὴρ θρασύτατος, ap. Theophan. p. 213, 6 et 16. *Lilingis* ap. Marcellin. et Jordanen regg. c. 48. Ἰνδῆν corrupte legitur in Euagr. 3, 15. Fornus Νινί-λίγγη; et Λιγγί-νίλκς nomen compositum productum ab aliis aliter efformatum. || — Κόνωνος; Cf. fr. 214 § 2 p. 620. || — Λογγίνου μαγίστρου] Hic apud Euagrium 3, 35: ὁ ἕτερος Λογγίνος τὸ πολὺ τῆς τυραννίδος συνέχων, ὁ ἐπίκλην Σελινούντιος. Scilicet praeter hunc etiam alterum Longini Zenonis fratrem bello interfuisse Euagrius tradit. || — Ἀθηνόδ. τοῦ ἑτέρου] Ἀθ. τὸν νεώτερον dicit Malalas p. 393, 22. || — ρ' χιλιάδας;] ρ' χιλ. secundum Theophanem p. 212, 19: Λογγίνο; ... συλλαβῶν τούτους; (Isauros ē Constantino-poli profugos) τε καὶ ἀλλῆν δύναμιν βραβάρων καὶ ληστῶν ὡς πεντεκαίδεκα μυριάδας. || — ὑπηντίασεν] ὑπαντίασεν cod. || — δισχιλίους] Major numerus requiritur. || — ἡγούοντο] ἡγήτο cod. || — καὶ αὐτοῖς;] sicut Joannes Scytha. Cf. Theophanes, p. 213, 11: ἡγουμένοι ὄντες Ἰωάννου τοῦ Σκύθου τοῦ τῆν Ἰλλοῦ καὶ Λιοντίου τυραννίδα καθέλοντο; καὶ Ἰωάννου τοῦ ἐπίκλην κυρτοῦ, ἀμφοτέρων τοῦ Θρακικοῦ στρατεύματος; ἡγουμένων, καὶ Διογένους (Διογενίου) Malal. p. 393, 16) (οὗτος κόμητης σχολῶν ἐτύχχανον ὄντες) καὶ ἑτέρων ἐπαινετῶν ἀνδρῶν. Diogenem Joannes non recenset; de ceteris ducibus ab Joanne memoratis silent reliqui scriptores. || — Σηλυβρία;] Σελ. cod. || — Βεδεριανῆ;] vel fort. Βεδεριανῶ. Codex habet Βεδεριανος absque accentu. Castellī hujus mentionem facit Procopius De aedif. 4, 1,

κυρτός και αὐτός ἐκ Σηλυβρίας ὀρμώμενος, ὑποστράτηγι δὲ Ἰουστινίου ἐκ Βεδεριανῆς φρουρίου πλησιάζοντος Ναισσοῦ τῆ Ἰλλυριδὶ καὶ Ἀφικάλ βαρβαρος γένους τῶν καλουμένων Γότθων, ἔτι τε Σιγίζαν και Ζάλων Οὐννων ἀγοντες πλήθος. Ἐπειδὴ δὲ πλησίον ἀλλήλων ἦλθον συρράξαντες περὶ δειλῆν ἐσπέραν, πολλὰς τῶν ἐναντιῶν διέφθειραν οἱ Ῥωμαῖοι και αὐτὸν ἀνελόντες τὸν ἡγεμόνα τῶν Ἰσαύρων Λιγγινίνην, ὡς τοὺς περιλειφθέντας δρομαίως διαφυγεῖν ἐς τὰ σφέτερα. Ὁ δὲ τοῦ βασιλέως στρατὸς ἐπιδιώξας ἔως και τῆς τοῦ Ταύρου ὑπερβολῆς διέμεινεν τὴν τοῦ χειμῶνος ὥραν.

214 c.

Ἔστι ἐπὶ Ἀναστασίου δ τὴν ὑπαρχον ἀνύων τῆς πόλεως Ἡλίας τούνομα, τὴν τῶν καλουμένων Βρυτῶν

ἐορτὴν ἐπιτελῶν, ὡς οὕτω πρότερον γέγονεν, ὑπὸ τινος βασκανίας αἴτιος πολλῶν ἐγένετο φόνων τῶν γὰρ ἀθροισθέντων ἐς δειλῆν τοῦ δήμου ἅμα ξίφει κατ' ἀλλήλων ὠρμηκῶτων, πολὺς ἦν τῶν ἀλλυμένων δ τρόπος. Ὁμοίως και Κωνσταντῖος δ ἄρχων τῆς πόλεως τὴν αὐτὴν ἐπιτελεῖν τῶν Βρυτῶν πανήγυριν βουλευσάμενος ὀλίγου διώλεσε τὸν ἅπαντα δῆμον ποικίλοις διαφθαρέντα τρόποις, ὡς τὸν βασιλέα τοῦ λοιποῦ χηρῶσαι τῆς καλλίστης ὀρχήσεως τὰς πόλεις.

214 d. [an. 511.]

Ἔστι κατ' ὄν χρόνον δ τοῦ βασιλέως τοῦ Ἀναστασίου γαμβρὸς Σεκουνδίνος τὴν ὑπατον ἀρχὴν παρελήφει (an. 511), ἐκινήθη τὰ περὶ τὴν Παφλαγονίαν.

p. 266, 14 : Ἐν Δαρδάνοις... τοῦ φρουρίου ἀγγιστὰ, ὅπερ Βεδεριανὰ ἐπικαλεῖται, χωρίον Ταυρήσιον ὄνομα ἦν, ἴδιον Ἰουστινιανῶς βασιλέως... ὠρμηκῶς τούτου μὲν οὖν τὸ χωρίον ἐν βραχεῖ τειχισάμενος κατὰ τὸ τετράγωνον σχῆμα, και γωνία ἐκάστη πύργον ἐνθήμενος; Τετρακυργίαν εἶναι τε και καλεῖσθαι πεποιήκα. Παρ' αὐτὸ δὲ μάλιστα τὸ χωρίον πόλιν ἱερωνιστάτην ἰδεῖματο, ἦν περ Ἰουστινιανῆν ὠνόμασε πρίμαν... Ἐτι μὲντοι και Βεδεριανὰ τὸ φρούριον ἀνοικοδομησάμενος ἔδωκε πολλὰ ὄχυρῶτερον καταστήσαστο... Ἀλλὰ και Σαρδικῆ; και Ναισσοῦπόλεως... τὰ τεῖχη ἅμαχα τοῖς πολεμίοις διεφθέτο εἶναι. Cf. Agathias 4, 21 p. 324, 9 : Πατρι; δὲ ἦν αὐτῶ (Justiniano) πόλις Ἰλλυρικῆ Βεδεριανὰ (Βεδέρια cod. Rhed.) μὲν ἐκ παλαιῦ ὀνομαζομένη, ὕστερον δὲ πρώτῃ Ἰουστινιανῆ. De situ horum locorum nihil constabat. Justinianopolim primam non esse Acliridiam Bulgarorum, ut putari possit, pluribus demonstravit Weesselingius ad Hierodem, p. 653. Urbem illam in hodierna *Kostendil* agnoscit Hammer (*Gesch. des osman. Reichs* tom. 2, p. 73), cum hod. *Pirichtina* componit Isambert (ad Procop. hist. arc. tom. 2, p. 616); Danvillius, Mannert, Maltebrun et nuper Hahn (*Reise von Belgrad nach Salonik. Wien*, 1868 p. 106) Scupos, Dardaniæ urbem et sequiore ὄνομα metropolim, per tempus aliquod Justinianopolim dictos esse censent; quid quod in vicis *Taor* et *Bader*, prope *Ukub silis*, prisca Bederianæ et Tauræsii nomina superesse putat Hahn. At si nova urbs ex vetere illa nata foret (sicat mox Procopius Justinianopolim secundam ex amplificata Ulpiana ortam esse dicit), mireris rationem qua situm ejus auctor definiaverit. Scoporum oppidum probabiliter est Σκούπιον Procopii, p. 282, 4. Nongenta circiter stadia distat a Naisso, cujus in vicinia Bederianam fuisse dicit Joannes. Fortasse igitur componenda cum hod. *Piról* urbe ad Naissum (*Nichava*) fluvium sita et a Naisso urbe 300 fere stadia distante. Minus probabile est nomen hujus loci in *Medianam* abiisse apud Ammian. Marcellin. 26, 5, 1, ubi : *Naisi suburbanum quod appellatur Medianam, a civitate tertio lapide separatam*. Sed hoc utut sit, certum est errasse Mansonem (*Gesch. d. ost-goth. Reichs in Italien*, p. 315) et Clossium (ad Jordanis Get. 1866, p. 192), qui Medianam Marcellini memorari putant in Jordane De Get. gest. c. 66, ubi Theodomiro regi a Naisso, quam tenebat, contra Thessalonicaen profecto Hilarianus, Thessalonices præfectus, avertendæ obsidionis causa, sponte tradidit *Cerra*, *Pellas*, *Europam*, *Medianam*, *Pelinam* (s. *Retinam*), *Bereum* et *alia quæ Stum* (vel *Stuth*) *vocantur*, i. e. Cyrrhum vel Serras, Pellam, Europum, Mædicam regionem vel ejus oppidum, Crestonam, Bergam et alia loca quæ Sintorum sive Sintorum vocantur. *Medianam* voce indicari Mædorum locum vel regionem probabiliter statuit Tafel, de Thessalon. p. 185. Mædicæ vero adjacebant Crestone et Sintica, cujus erat Berga oppidum; quare harum regionum nomina ap. Jordanem reponenda esse videntur, non vero *Pellina* (quæ in hac regione est nulla) et *Bereva* et *Dium* (quæ longe dissita sunt). || — και Ἀφικάλ etc.] Hos duces innuit Malalas p. 393, 16 verbis : και ἄλλοι; μετὰ πλήθους Σκυθῶν και Γοτθικῆς και Βεσσικῆς χειρὸς. || — ἐπὶ τὰ σφέτερα] Cf. Theophanes p. 213, 17 : μικροῦ δὲ τὸ πλείστον Ἰσαυρικὸν ἀπολλόμενον μόλις ἐπὶ τὰ σφέτερα διεσώθη.

Fr. 214, c. τὴν ὑπαρχον] Fuerit τὴν ὑπαρχου ἀρχὴν. || — Ἡλίας] Is qui fuerit nescio. An idem est Helias qui sub Justiniano comes largitionum fuit (Theophan. p. 286, 18)? || — βρυτῶν ἐορτὴν] Hanc infra Joannes καλλίστην ὀρχήσιν vocat. Mentio ejus apud Suidam exstat : Μαῖουμᾶς πανήγυρις ἤγετο ἐν τῇ Ῥώμῃ κατὰ τὸν Μαῖον μῆνα. Τῆ ὀρχήσιν λαμβάνοντες πόλιν, τὴν λεγομένην Ὀστίαν, οἱ τὰ πρῶτα τῆς Ῥώμης τελοῦντες ἡδοναθεῖν ἠνείχοντο, ἐν τοῖς θαλαττίοις ὄβασαι ἀλλήλους ἐμβάλλοντες· ὄβην και Μαῖουμᾶς ὁ τῆς τοιαύτης ἐορτῆς καιρὸς ὠνομάζετο. Ἐτέλιον δὲ μέχρι Ἀναστασίου βασιλέως οἱ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει πανήγυριν τῶν βρυτῶν· και ταύτην Ἀναστάσιος ἔπαυσε. De Maiuma pluribus dixerunt W. Teufel in *Pavly's Realencycl.*, tom. 4, p. 1458, Stark in *Gaza u. die philist. Küste*, p. 598, Ritter *Geogr.*, tom. 16, p. 61. Festum hoc etiam Constantinopoli celebrabatur, quamvis a Constantio et Theodosio et Arcadio iterum iterumque ob nimiam licentiam prohibuit esset. Ejusdem generis fuerit ἡ τῶν βρυτῶν πανήγυρις, vernale, opinor, festum fontium scaturientium; nam βρυτὸς ὁ βρυῶν, sec. Arcadium, p. 79. Inter loca suburbana amoenitate sua clara erant αἱ Πηγαὶ ad portam auream et ex adverso urbis in litore Asiatico τὰ Βρυά (v. Du Cange Constant. Christ. 4, 172-176), quæ salvo vocis sensu etiam βρυτά dicere licebat. In hoc igitur suburbano festum celebratum esse suspicor. Infra solennitas aliunde, quantum sciam, non nota in Fr. 214, e § 16 memoratur ἡ τῆ; Γάστρη; πανήγυρις, quæ probabiliter ad locum urbis pertinebat qui Γάστρα vocabatur.

Fr. 214 d. τὰ περὶ τὴν Παφλαγονίαν] Anno Secundini consulis (511) de motu Paphlagonico nihil traditur. Fr. 214 e. Joannes dicit Hunnos ἐκ τῆς προτέρας παροστρυθέντας πεύρας Ponticas provincias depopulatos esse (an. 415). Priorem istam Hunnorum invasionem nostro loco indicari putaverim.

214 e. [an. 514.]

Ἵτι συνεκίκα κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον (an. 514.) τὰ κατὰ τὴν Θράκην Βιταλιανὸς, ἀνθρωπίσκος βραχὺς καὶ τραυλὸς τὴν φωνὴν καὶ τὰς ἀκρας τοῖν βλεφάροιν ὑποκεκαυμένος, υἱὸς ὢν Πατρικίου, πατρίδα ἐσχληκὸς Ζάλδαβα τῆς κάτω Μυσίας πόλισμα βραχύν. Οὗτος ἐπειδὴ τὰ πολλὰ συνδιατρίβων τοῖς Οὐννοῖς ἐτοιμότερος πρὸς ἀπόνοιαν ἠγγέλθη τῷ βασιλεῖ (ἀπαίρηθεις γὰρ σιτήσεως δημοσίας τῶν καλουμένων φοιδαρτικῶν ἀνθρώπων), εἰσηγεῖτο τοῖς τὰ περὶ Σκυθίαν καὶ Θράκην πληροῦσι τάγματα, δυσχεραίνουσι μὲν καὶ ἐξ ἑαυτῶν ἐφ' οἷς ἐπασχον πρὸς τοὺς τὴν στρατηγίαν ἔχοντας Ἰπταίου, καὶ δὴ πείθει βραδύως τὸ πρῶτος ἀρῆσαι τῶν παρανομιωτάτων καὶ ἐπέκεινα τολμῆς· τοὺς γὰρ τῷ στρατηγῷ παρεδρεύοντας Κωνσταντίνου τινα ἐκ Λυδίας καὶ Κελεαρῖνον φουεσας, ἔτι καὶ Μαξέντιον τὸν τοῦ καλουμένου Δουκὸς, ἔτι Μυσῶν ἐπιτετραμμένον ἀρχὴν, διαφθεῖραι, καὶ [τὸν] τῷ στρατηγῷ σύμπνουν καὶ εἰς ἅπαντα κεχαρισμένον Καρίνον συσχῶν, τῆς τοῦ μὴ ἀνελεῖν χάριτος κομίζεται δῶρον τὸ συμπρᾶξι οἱ πρὸς τὴν τῆς Ὀδυσσοῦ καὶ τῆς στρατηγίας ἐξουσίαν, καταφημίσαντα ὡς εἶη αὐτῷ τὰ τῆς ἡγεμονίας ἐπιτετραμμένα, παραδόνται δὲ καὶ ὁπόσον ἦν παρ' αὐτῷ χρυσίον. Πείσας οὖν ἐκ τούτων ἅπαντας βλέπειν εἰς αὐτὸν, συναθροίσας ἀμφὶ τὰς ν' χιλιάδας πολεμικῶν τε καὶ ἀγροικῶν ἀνδρῶν τῇ Κωνσταντίνου προσάγειν ἠγγέλλετο. (2) Ὁ δὲ βασιλεὺς, καὶ ἐξ ὧν ἐναγχος ἐπεπόνθει πρὸς δειλίαν κατενεχθεὶς καὶ τῷ παραδόξῳ τῶν περιστάτων αὐτῷ δυσχεραίνων, προσέτι δὲ καὶ τῷ ἀκούειν τοὺς ἐπιόντας τὴν δημοικὴν τῆς θρησκείας προβάλλεσθαι μέμψιν, σταυροῦς μὲν ἐκ χαλκοῦ παγῆναι ὑπὲρ τὰς πύλας τῶν

τειχῶν παρακελύεται, γράμμασι τὴν αἰτίαν τοῦ συστάντος ἐπ' αὐτὸν θορόβου προκαθιστώντας, τῆς δὲ ὑπὲρ τῶν ζώων εἰσφορᾶς τετάρτην περιελὼν μοῖραν τοῦ Βιθυνῶν τε καὶ Ἀσιανῶν ἔθνους, τὸν ταῦτα δηλοῦντα χάρτην τῇ κατὰ τὴν πρωτεύουσαν ἐκκλησίαν ἱερᾶ τραπέζῃ φέρων κατέθηκε, καὶ τῆς πόλεως φρουρὰν ἐποιεῖτο διὰ τῶν ἐν τοῖς τέλεσιν. (3) Ἦδη δὲ τοῦ Βιταλιανοῦ προσβαλόντος τοῖς τῆς πόλεως πρᾶσταίους καὶ περὶ αὐτὰ τὰ τεῖχη ἐληλακότες, στέλλεται πρὸς αὐτὸν Πατρικίος ὁ στρατηγός, ἅμα μὲν ὡς προσήκοντός οἱ διὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ τοιοῦδε λόγου, ἅμα δὲ καὶ ὡς γέρα προὔχων καὶ ἀξιώσεσι, καὶ αὐτῷ δὲ τῇ Βιταλιανῷ μέρος οὐ μικρὸν τῆς εὐπραγίας γενόμενος· δς, ἐπειδὴ παρ' αὐτὸν ἦλθε καὶ τῇ ἐκ τῆς εὐεργεσίας παρρησία καθήψατο, τὰ εἰκότα ἤκουεν ὡς οἶα πολλὰ προηνέχθη ἐκ τῶν τὴν βασιλείαν ἐσχληκῶν, καὶ νῦν ἦκειν αὐτοὺς δεομένους ἐπανορθωθῆναι μὲν τῶν ἀδικημάτων τοῦ τῆς Θρακῶν στρατηγοῦ, κυρωθῆναι δὲ καὶ τὴν ὀρθῶς ἔχουσαν τοῦ θεοῦ δόξαν. (4) Τῇ δὲ ὑστεραία τῶν ἐν πρώτοις παρὰ τοῦ βασιλέως εἰσκληθέντων καὶ παραγενομένων Βιταλιανοῦ χωρὶς (τοῦτον γὰρ οὐδὲ εἶσω τῆς πόλεως γενέσθαι ἔπεισε), τὰ μὲν ἐπαγκαλέσας ὁ βασιλεὺς καὶ ὡς μηδὲν ὀλιγωρηθέντας διελέγξας, τὰ δὲ ἐκθεραπεύσας δώροισ τε καὶ τῇ τῷ ὀφειλομένῳ ἐπαγγελίᾳ, ἀζειν τε ὑποσχόμενος τοὺς τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης τὰ περὶ τῆς δόξης τῶν ἱερῶν καταστήσοντας, ἀπέπεμψεν, ὄρκους ὑπὲρ τῆς ἐς τὸ λοιπὸν εὐνοίας αὐτῶν ἀποδεξάμενος. Οἱ δὲ τῷ Βιταλιανῷ συγγεγόμῃνοι ἀναλαβόντες αὐτὸν τε καὶ τὸ πλῆθος ὄχοντο. (5) Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἀναστάσιος τὴν τῶν ἐν Θράκῃ στόλων στρατηγίαν Κυρίλλῳ παραδίδωσιν, οὐκ ἀσυνέτως, οὐδὲ πολεμικῆς ἐμπειρίας ἀμαθεῖ. Ἐλθὼν δὲ ὁ Κύριλλος κατὰ Μυσίαν καὶ ἐπι-

Fr. 214 e. Vitalianus bellum nemo Nostro exposuisse videtur uberius. Summam ejus ita dedit Marcellinus Chron. sub an. 514, Senatore solo consule : *Vitalianus Scythia assumtis Romanorum equitum peditumque plus quam LX millibus armorum in triduo congregatorum, auxilio in locum qui Septimus dicitur, advenit ibique castra metatus est; dispositisque a mari in mare suorum ordinibus, ipse ad usque portam, quæ Aurea dicitur, sine ullius accessit dispendio; scilicet pro orthodoxorum se fide proque Macedonio urbis episcopo, incassum ab Anastasio principe exulato, Constantinopolim accessisse asserens. Porro Anastasii simulationibus atque perjuriis per Theodorum internuntium illectus atque illus, octavo die quam urbem accesserat, remeavit. Hinc Odyssum Mæsiæ civitatem Vitalianus pernoctans astu ingressus est. Cyrillum, lenocinantem magis quam strenuum militiæ ductorem, inter duas pellices Vitalianus reperit dormientem, eumque abstractum mox cultro Getico jugulavit, hostemque se Anastasio Cæsari palam aperteque exhibuit.* — Idem ad an. 515, Anthemio consule : *Vitalianus eidem Anastasio imp. immanior factus est inimicus; præmissis quippe suorum equitibus armatisque naviculis sinistro sibi litore occurrentibus, ipse peditum armis stipatus Sosthenense prædium ingressus est, totiusque loci palatium habuit mansionem. Missi sunt ad Vitalianum a Cæsare senatores, qui pacis cum eo leges componerent. Nonaginta auri pondo, exceptis regalibus muneribus, pro pretio tunc accepit Hypatium, jam mille centum auri libris cum Urantio captivo sibi a suis in Sopolio oblati. Magister militum Vitalianus per Thraciam factus Hypatium, quem captivum calenatumque apud Acres castellum tenebat, reversus suo remisit avinculo.* || — Πατρικίου] κόμητος φοιδαρῶν, ut Theophanes, p. 243, 3, dicit. Cf. Procop. B. Pers., p. 39, 19. || — Ζάλδαβα] Ζάλδαβα inter Thraciæ castella mediterranea memorat Procopius De ædif., p. 308, 22. || — ἀπαίρηθεις γὰρ σιτήσεως] dictum pro ἀρ. σίτησιν vel τὰ ἐπὶ τῆς σιτήσεως. || — τάγματα] τάματα codex. || — [τὸν] quod est ante τῷ στρατηγῷ, inserui. || — τῆς τοῦ] τὴν τοῦ cod.

§ 2. ἐξ ὧν] ἐξῶν cod. || — περιελὼν] περιελθὼν cod. || — Πατρικίος] Πατρικίον τὸν Φρύγα dicit Malalas p. 404, 1.

§ 3. τῶν ἀδικημάτων] Videtur legendum τὰ ἀδικήματα, aut ἐλευθερωθῆναι τῶν ἀδικημάτων.

§ 5. στόλων] στᾶλων cod. || — ἐπεβουλεύθη] Fusius hæc narrat Malalas p. 401. || — διαφθερεῖς] εἴρει] Vitalianus cum ense Getico jugulasse narratur apud Marcellinum. Secundum Joannem § 18 Tarrach Hunnus τὸν τοῦ Κυρῶλου φόνον αὐτοχειρίᾳ ἐπραξεν. Aliam rerum seriem habes in Theophane, qui ad an. 512 de Vitaliano narrat : Φασὶ δὲ εἶναι ἐν μᾶ συμβολῇ τε' χιλιάδας (πίσειον ἢ ε' χιλιάδας Joan. § 9) στρατοῦ βασιλικῷ ἐκρήμινισεν σὺν Ἰπταίῳ στρατηγούντι αὐτῶν,

βουλεύσαι σπουδάζων τῷ Βιταλιανῷ αὐτὸς ἐπεβουλεύθη πρῶτος ἐν τοῖς στρατηγικοῖς οἰκοῖς διαφθαρεῖς εἶναι. (6) Ὁ δὲ βασιλεὺς ἀκούσας τὰ συμβάντα δόγματι τῆς συγκλήτου βουλῆς τῆς Ῥωμαϊκῆς πολιτείας ἀλλότριον τὸν Βιταλιανὸν ψηφίζεται, καὶ στρατιὰν μεγίστην ἀγειράς ἀμφὶ τὰς π' χιλιάδας αὐτοκράτορα τε τοῦ πολέμου ἀποδείξας Ἰπάτιον τὸν ἀδελφιδὸν τὸν ἑαυτοῦ, Ἀλαθάρ δὲ, γένος Σκυθικόν, ἐπὶ τῇ τῷ στρατηγῷ τῶν Θρακῶν προσηγορίᾳ ἐπισθαί οἱ προτάξας, καὶ Θεόδωρον τὸν τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν ταμίαν· οἱ συμμαίξαντες αὐτῷ καὶ διαφόροις ἐλασθέντες τύχαις καὶ ποτε καὶ νίκην ἀραντες μετρίαν ἐγνώρισαν τῷ βασιλευσίνι, ὥστε αὐτὸν καὶ προελθεῖν ἐν τοῖς ἱεροῖς τόποις καὶ θεὰς ἐπιτελεῖσαι δημοτελεῖς. (7) Οὐ μακρὰν δὲ Ἰπάτιος πάλιν ἐπὶ τὸν τύραννον ἐρησίας Ἰουλιανὸν ἀπέβαλε ζωγρηθέντα, τὸν ἐκ τῷ λόγῳ τῶν λεγομένων μεμοριαλιῶν, τολμήσαντα θεὰς καὶ θεσπασθαι πόλεμον. Καὶ ὁ μὲν ἐν κλωδῶν βληθείς καὶ περιαχθεῖς ἀπέβη χρυσίω. Ἀναστῆσας οὖν ὁ Ἰπάτιος ἐκ τῶνδε τὸν στρατὸν, ἄρτι τε καὶ Τιμοδείου, τινος τῶν ἐν τοῖς σωματοφύλαξι τεταγμένων τοῦ βασιλέως, ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἀναιρεθῆντας, ἐπὶ τῆς Ἀκρίδος στρατοπεδεύεται, τὸ ἐκ τῶν ἑμαζῶν χαρακώματι προβαλλόμενος. (8) Τότε δὲ τῶν Οὐννων ἀπάντων συναθροισθέντων καὶ εἰς ἅμα ἐπιρομψάντων, ἐπέσχε μὲν τις εἰς βραχὺν χρόνον ἀντίπαλος τοξεία, ὡς δὲ οἱ βάρβαροι [τοὺς] τῶν ἑμαζῶν βόας ἔβαλλον, συσκευασθέντας ἤδη πρὸς μεταστάσιν, διαλυεῖται μὲν ἡ τοῦ χαρακώματος σύνταξις, ἐπ' αὐτοὺς δὲ ἴσταν οἱ βάρβαροι τοὺς Ῥωμαίους, οὐδὲ ἀντῆραι σφίσι τὰς χεῖρας τολμῶντας, ὑπὸ δὲ μιᾶς τῆς πρὸς τὸ ἐποδρῆναι σπουδῆς πιεζομένων πρὸς ἀλλήλων καὶ ὑπὸ τινος μαγείας τῶν βαρβάρων ἐπιγενομένης ἀγλύος ἐπιποσάσης αὐτοῖς τὰς ὄψεις, οὐ προϊδόντες ἐν οἷς τὴν

φυγὴν ἐποιούντο τόποις, ἐς κρημνοὺς καὶ φάραγγας καταφερόμενοι διεφθείροντο. (9) Ἀπόλοντο μὲν οὖν τῷδε τῷ τρόπῳ πλείον ἢ ξ' χιλιάδας, καὶ ταῖς ἀκρωραῖαις τῆς φάραγγος προσιώθη βάθος ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἐμπεσοντῶν ἀνδρῶν τε καὶ ζώων ἀλόγων. Ἦλωσαν δὲ καὶ οἱ τῶν λοχαγῶν τὴν τάξιν πληροῦντες· αὐτὸς δὲ Ἰπάτιος ἐς τὴν θάλατταν καταδύς καὶ οἶα τὰ πολλὰ τῶν ἐν τῇ ἄλλῃ τρεφομένων ὀρνέων ἐκ μόνης ἀνεχούσης τῆς κεφαλῆς ἐπιγνωσθεὶς συνελήφθη. (10) Πληρῶν δὲ Βιταλιανὸς τοῖς Οὐννοις δν ὑπέσχετο πορισμὸν τῶν χρημάτων, ἀποδίδοσθαι αὐτοὺς τοὺς ἀλόντας ἐφῆκεν, καὶ τὸν τε Ἀλαθάρ ἀπελιτρώσατο, καὶ Εὐσίνγιον ἄλλου τε συχνούς. Τὸν δὲ Ἰπάτιος ὁ Βιταλιανὸς κομιδῆς ἤξιον τῆς δεούσης, ὡς ἐπὶ ὠνίῳ μεγάλῳ τὸν ὑπὲρ αὐτοῦ τιθέμενος λόγον· καὶ τὸ λοιπὸν συνεσκευάσατο μὲν ἅπαντα τὰ ἐν Σκύθαις καὶ Μυσησὶς, φρούριά τε καὶ πόλεις, πάντες [τε] αὐτὸν ἰδέδεδισαν, καὶ βασιλεῖα προσεδόκων. (11) Ὁ δὲ βασιλεὺς πρόνοοῦμενος τοῦ συμβάντος στέλλει τινα Οὐράνιον τὴν τοῦ καλουμένου καγκελλαρίου τάξιν πληροῦντα τῶν τῶν ὄφικίων μαγίστρῳ, ἅμα Πολυχρονίῳ τε καὶ Μαρτυρίῳ τοῖς τὰς τῶν Οὐννων πρεσβείας ἐπιτετραμμένοις, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ δέκα χρυσοῦ λιτρῶν ἑκατοντάδας· οὗς δὲ κατὰ τὴν Σωζόπολιν ὁ τύραννος λοχίσας, αὐτὴν τε τὴν πόλιν ἐξεῖλε μηχανήματι δολίῳ, καὶ τὸ χρυσοῖ ἀφαίρειται πρὸς βίαν. (12) Ἐν δὲ τῇ Κωνσταντινίου κατὰ τὴν τῆς ἱππικῆς θείαν τοῦ δήμου πρὸς στάσιν διαναστάντος, τὴν τε τῆς δειλῆς πανήγυριν ὁ βασιλεὺς ἤρνησατο, καὶ φόνος οὐκ ὀλίγος ἐγένονεν, αὐτοῦ [τα] τοῦ τῆς πόλεως νυκτεπάρχου τοῦ καλουμένου Γέτα ἀναιρεθέντος κατὰ τὴν μάχην. (13) Ἦδη δὲ μικροῦ διαδραμόντος χρόνου Βιταλιανὸς αὔθις ἀρας νεῶν ὡς σ' στόλον καὶ στρατὸν πεζικόν τε καὶ ἱππικόν πολὺν, παραπορευθεὶς τὸν Εὐξείνιον Πόντον ἀθρόως ἐπίου

οἷα δὲ ἐξ ἀδελφῆς Ἀναστασίου καὶ Σεκουδίου πατρικίου, δν καὶ πιάσας ζῶντα εἶχεν ἐν φρουρᾷ. Deinde ad an. 513 : Τούτῳ τῷ ἐπι Βιταλιανὸς παραλαβὼν πᾶσαν τὴν Θράκην καὶ Σκυθίαν καὶ Μυσίαν, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ πλήθη Οὐννων καὶ Βουλγάρων, παρελαβὼν τὴν Ἀγχίζιον καὶ τὴν Ὀδυσσόπολιν, πιάσας καὶ τὸν Κύριλλον τὸν στρατηλάτην Θράκης, καὶ ἦλθεν πρὸς αὐτὸν ὡς τοῦ Βυζαντίου. Φειδόμενος δὲ τῆς πόλεως, ἐν Σωσθημῷ ἐστρατοπέδευσεν. Similiter Euagrius 4, 43 et Malalas p. 402 Hyratium captum esse dicunt antequam Cyrillus contra Vitalianum exercitum eduxisset.

§ 6. Ἀλαθάρ] Ἀραθάρ man. 2.; infra § 10 Ἀλαθαρ codex..

§ 7. τῶν... τεταγμένων] τὸν... τεταγμένων cod. || — ἐπὶ τῆς Ἀκρίδος] ad *Acres castellum* Hyratium in custodia detentum dicit Marcellinus. *Acra* erat in Anaplo Bospori non longe a Constantinopoli dissita (Dionys. Byz. Anapl. fr. 28); *Acritam* novimus Bithyniæ promontorium a Chalcedone 60 stadia versus meridiem distans. De his tamen nostro loco cogitari nequit. Intelligenda est Ἀκρα Pontica (Hierocl. et Anonym. Per. Pont. Eux. in Geogr. Min. tom. 1, p. 400), quæ Straboni est ἡ Τίρις ἀκρα, χωρὶν ἑρμυον, ἥ ποτε Λυσίμαχος ἐχρήσατο γαζοφυλακίῳ, ad hodiernum *Cap Calacra*, cui *Cavarna* nunc adjacet, haud longe ab Odesso boream versus. In his enim regionibus quæ sunt circa Odessum et Anchialum, Vitalianus arcem belli constituerat. Mox alia ejusdem tractus urbs Sozopolis memoratur. Nomen Ἀκρίς etiam Libyæ urbis erat, teste Diodoro 20, 57. || — ἑμαζῶν] ἑμαζῶν codex h. 1. et mox iterum.

§ 8. τοξεία codex. Deinde τοὺς inserui.

§ 9. πλείον ἢ ξ' χιλ.] ξ' χιλιάδες Theoph. p. 243.

§ 11. Οὐράνιον] Meminit ejus etiam Marcellinus l. 1. || — Σωζόπολιν] Est urbs Pontica, antea Apollonia dicta, hodie *Sizeboli*.

§ 12. Πρὸς στάσιν διαστάντος] πρόστασιν διαστάντες codex.

§ 13. Βαλεριανῆς] Malala p. 404, 2 : Ἰωάννην τὸν Βαλεριανῆς. || — ὁ μὲν] sc. Vitalianus. || — [ἐκτενεύ] Dicendum erat ζετο vel ἐκάρητο, *castra habebat*. Malala p. 403, 3 : Ἐκάρητο ἐν τῷ Ἀνάκλῳ ἐπὶ τὸν λεγόμενον Σωσθημὴν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τῷ ἀρχιεγγελοῦ Μιχαήλ. Theophanes p. 247, 7 : ἐν Σωσθημῷ ἐστρατοπέδευσεν. Marcellin. l. 1. : *Sosthenense prædium*

ώφθη τῇ Κωνσταντίνου. Μετῴρου δὲ τῆς πόλεως ὄψης καὶ ὑπὸ τοῦς πολεμίου ἐπιζομένης γενέσθαι, στέλλεται παρ' αὐτὸν Ἰωάννης τῶν τῶν στρατηλατῶν καὶ ὑπάτων ἀξίωσιν ἔχων, ἐκ τοῦ τῆς μητρὸς ἐπωνύμου Βαλεριανῆς γνωριζόμενος. Καὶ ὁ μὲν ὑπαντήσας τοῖς πολεμίοις τὸν ἐκ τῆς πρώτης προσβολῆς διηγωνίζετο κίνδυνον, ἐπὶ δὲ τῷ λεγομένῳ Λαοσθενίῳ ἰκέτευεν, αὐτὸς δὲ ἐπᾶνθῆε δρομάδην παρὰ τὸν Ἀναστάσιον, ἀγγέλλων τὰ ὑπὸ τοῦ τυράννου ἐπιζητούμενα. (14) Ὡς δὲ ὁ βασιλεὺς τῆ τε τῆς πολιουρίας ἀνάγκη καὶ τῆ τοῦ στρατηγοῦ καὶ συγγενεὺς ἐποχῇ πάντα ποιῶν ὠμολόγηε, ἐφέρετο μὲν ἡ τοῦ χρυσοῦ ποσότης εἰς πεντακισχιλίας τείνουσα λίτρας, ἐδίδοτο δὲ καὶ τὰ τῆς Θρακίας ἀρχῆς σύμβολα παραχρῆμα, ὅρκοι τε περὶ φιλίας παρείχοντο καὶ τὸ τῆς θρησκείας ἀνευοῦτο κήρυγμα· ὡς δὲ οὐδὲ οὕτως ἔλθειν πρὸς τὸν βασιλέα προθυμαῖτο, ἀπέχρησε.

15. Ἀνθεμίῳ δὲ τὴν ἑπατον ἀρχὴν διαδεξαμένου (an. 515) Βιταλιανὸς αὖθις ἐξογκούμενος δεινῶς τὸν Ἀναστάσιον ἐπαίειν, καὶ οἱ τῶν λεγομένων Οὐννων Σαθῆρ ἐκ τῆς προτέρας παροτρυνθέντες πείρας πολλαπλασίονες τῷ πλήθει ταῖς πάσαις σχεδὸν ἐπεχέθησαν ἐπαρχίαι· τῆς καλουμένης Ποντικῆς, δράσαντες δὲ φόνον μυρίον καὶ ἀγέλας αἰχμαλώτων ἀπήγαγον. (16) Αὖθις τε κατὰ τὴν πανήγυριν τῆς Γάστρης συνέβη θόρυβον ὑπὸ τοῦ δήμου γενέσθαι. (17) Ὁ δὲ βασιλεὺς, ἅτε οὐκ ἀπὸ γνώμης πεπραχὼς τὰς πρὸς τὸν τυράννον συμβάσεις, ἐμχανᾶτο εἶ τι δυνηθεῖ δρᾶσαι κατ' ἐκεῖνου δολίως. Ὁ δὲ παραχρῆμα τὴν τοῦ βασιλέως πυθόμενος γνώμην, αὖθις τὴν προτέραν μετέρχεται πείραν καὶ σὺν πολλῷ πλήθει διαπεραιωθείς τὸν Εὐξείνιον Πόντον εἰς τὸ Λαοσθένιον ἦκεν. Πρὸς αὐταῖς

δὲ ταῖς καλούμεναις Συκαῖς (μοῖρα δὲ αὕτη τῆς πόλεως ἐσχάτη) τῶν βαρβάρων προσελασάντων, πεζομαχία τε συνεκροτήθη πρὸς τοὺς ἐν ἐκείνῃ φυλάττειν ἐκ τε Ἰσαύρων καὶ τῶν ἄλλων λαχόντας (ἑώρα γὰρ ἐς τὰς τῶν προδιδόντων ὑποσχέσεις ὁ τυράννος), καὶ νεῶν αὐτοῦ κατὰ τὸ μεσαίτατον τῆς Χρυσοπόλεως γενομένων, ὑπαντήσασα ναῦς ταχυδρόμος τοῦ βασιλέως, ἐφ' ἧς Ἰουστίνος ἦν ὁ τῶν καλούμενων ἐξκουδιτῶρων ἀρχων, συμπλακαῖς μιᾷ τῶν νεῶν καὶ ζωγράφος τοὺς ἐν αὐτῇ τοὺς ἄλλους ἐς φυγὴν ἔτρειψεν. Ἀθροισθέντων δὲ τῶν πεζῶν κατὰ τὸν Ἀνάπλου, νικτωρ αἰσθόμενος τῆς ἐπ' αὐτῷ γενομένης ἐπιβουλῆς ἀπέδρα, οἱ τε σὺν αὐτῷ ἀφαντοὶ ἅπαντες ἐν ἀκαρεῖ ἐγένοντο χρόνῳ, τοὺς τρωθέντας ἐκ τῶν βαρβάρων πῆ μὲν ἡμιθνήτας, πῆ δὲ καὶ νεκροὺς καταλείψαντες. (18) Μετὰ δὲ τινα χρόνον ὁ τῶν Βιταλιανῶν συναραμένων Οὐννων δεῖ μάλιστα κράτιστος, ὃς καὶ τὸν τῷ Κυρρίλλου τοῦ στρατηγοῦ φόνον αὐτοχειρίας ἐπραξε, Ταρράχ τὴν προσηγορίαν, περιελθόντος αὐτὸν ἀπάτη Τουρροῦν Οὐννου καὶ αὐτοῦ καὶ χρημάτων ἀποδομένου τὴν τοιαύτην πρᾶξιν, συνδεθείς πρὸς αὐτοῦ καὶ τοῖς τοῦ βασιλέως παραδοθείς εἰς τὴν Κωνσταντίνου ἤχθη, καὶ βασάνους πρότερον ὑποστάς μετὰ τοῦτο ζῶν ἐτι πυρὶ διεφάρη κατὰ τὸν Χαλκηδόνας ἐπέκεινα τόπον, ὃν Παντίχιον ὀνομάζουσιν. Μετὰ δὲ ταῦτα Ρουφίνος ὁ στρατηγὸς Ἀναστάσιον τε καὶ Δομνίκιον τοὺς τυράννον σωματοφύλακας ζωγρίᾳ λαβῶν ἐπέμπει τῷ βασιλεῖ, τοὺς δὲ παραγενομένους ὡς πολλῶν θανάτων αἰτίας ὁ αυτοκράτωρ διαφθάρηαι κρίνας τοῖς τῶν νυκτῶν φύλαξι παραδίδωσιν· οἱ δὲ κατὰ τὸν ἀντικρῦ τῆς Κωνσταντίνου πόλεως λόφον τὰς κεφαλὰς ἐκτεμόντες ἐπὶ ζυλίνων ἐπέθηκαν κίωνων.

ingressus est. De Laosthenio deque variis nominis formis v. Geogr. Min. tom. 2, p. 48 not. Formam Ἐωσθένιον Joannes noster habet fr. 15 p. 548. — § 14. καὶ τὰ τῆς] καὶ τὰ τῆς cod.

§ 15. δεινῶς τὸν Ἀναστάσιον ἐπαίειν] Theophanes p. 248, 8 : Τούτῳ τῷ ἔτι (514) Βιταλιανὸς ἀνεκνήσασα κατὰ Ἀναστασίου διὰ τὴν ἐπιουρίαν, πολλὰ κακὰ τοῖς ὑπὸ Ἀναστάσιον στρατοπέδοις καὶ τῇ λοιπῇ πολιτείᾳ ἐπεδείκνυτο, ἀναρᾶν καὶ ἀρπάζων καὶ ἀροπλίζων, καὶ τέλος πρὸς ὕβριν ἑκαστον στρατιώτην μιᾶς φύλλως ἐπέκρυσεν. — Οὐννων Σαθῆρ] Marcellin. an. 515 : *Ex tempestate Hunni Armeniam transmissa Cappadociam devastantes usque Lycosiam penetrarunt*. Theophanes, p. 249, 4 : Οὐννοι οἱ λεγόμενοι Σαθῆρ παράσαντες τὰς Κασπίας πύλας τὴν Ἀρμενίαν ἐξήδραμον, Κακπαδοκίαν τε καὶ Γαλατίαν καὶ Πόντον ληζόμενοι, ὡς ἐπὶ Εὐχάταν μικροῦ δεῖν παραστήσασθαι. Cf. Malalas, ubi Οὐννοι Σάθειροι dicuntur, Cedrenus p. 367, A, Euagrius 4, 43, Victor Tunnensis Chron. h. an. — προτέρας.. πείρας] Cf. fr. 214 d.

§ 16. τῆς Γάστρης] τῆς Γαστρῆς: codex. Locus urbis Γάστρα dicebatur, in quo monasterium τὰ Γάστρα erat. Vid. Du Cange Const. Christ. p. 156. De solennitate illa aliunde, quantum sciam, non constat.

§ 17. De hac pugna, quam Theophanes non commemorat, Euagrius 4, 43, postquam dixerat Vitalianum in Odesso urbe Cyrillum cepisse, ita narrat : Καὶ μέχρι τῶν καλούμενων Συκῶν τὴν ἑλασιν ἐποίησατο, πάντα θρῶν, πάντα πυρπολῶν, οὐδὲν ἕτερον ταῖς φαντασίαις ἔχων ἢ καὶ τὴν πόλιν αὐτὴν ἐξελίειν καὶ τῆς βασιλείας κρατῆσαι. Ἐν Συκαῖς δὲ αὐτοῦ σκηνησαμένου στέλλεται πρὸς τοῦ βασιλέως Μαρῖνος ὁ Εὐρός, οὗ πρόσθεν ἐμνήσθημεν, μετὰ νηϊτοῦ στρατοῦ πολεμῶσιν τῷ Βιταλιανῷ. Συνήτην οὖν ἄμφω τῷ στρατῷ, ὁ μὲν ἐπὶ πύρρυναν τὰς Συκάς, ὁ δὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔχων. Καὶ πρῶτον μὲν ἀνευώχουον· εἴτα μετὰ τοὺς ἐκπλους καὶ τοὺς ἀκροβολισμοὺς μεταξὺ τοῖν δυοῖν στρατοπέδοιν ναυμαχίας κρατερῆς συστάσης περὶ τὰ καλούμενα Βυθάρια, φεύγει μὲν προτροπάζην πρῶτα στρεφόμενος ὁ Βιταλιανὸς, τὰ πολλὰ τῆς δυνάμειος ἀποβαλὼν· εὐφροῖσι δὲ καὶ οἱ ἄμψ' αὐτὸν οὕτω τάχιστα, ὡς μηδὲνα κολίμιον ἀνὰ τὴν ἕξῃ περὶ τὸν Ἀνάπλου ἢ περὶ τὴν πόλιν αὐτὴν ἐφρεθῆναι. Φασὶ δ' οὖν τὸν Βιταλιανὸν ἐν Ἀγγιάλῳ τινα χρόνον διατρίψαι, τὴν ἡσυρίαν ἀγοντα. Cf. Malalas p. 404 et Anonym. Chron. in Cramerii Anecd. Paris. tom. 2, p. 316, qui classem barbarorum sulfureo igne, quem Proculus philosophus Atheniensis suppeditasset, incensam esse tradunt. Simili commento rem exornat Zonaras. p. 55. V. Le Beau, *Hist. du Bas-Empire*, tom. 8, p. 480 sqq.

§ 18. πυρὶ διεφάρη] περιδιεφάρη cod. — Παντίχιον] Παντήχειον codex.

[ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ]

217 a. (530?)

Ἵτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἐτυράνησαν οἱ Σαμαρεῖται
καὶ ἔσπεσαν βασιλέα.

[ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ Ο ΝΕΩΤΕΡΟΣ]

217 b. (570?)

Ἵτι Ἰουστίνος τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ ἀπεκεφάλισεν
ὡς ἐπιβουλεύσαμενον αὐτῷ.

[ΜΑΥΡΙΚΙΟΣ]

218 b. (599)

Ἵτι σκανδαλισθεὶς ὁ Μαυρίκιος ἐπὶ τῷ μισηθῆναι

διὰ τὸ προδοῦναι τὴν αἰχμαλωσίαν. Καὶ γράφει πρὸς
τὸν στρατηγὸν Κομεντιόλον κρύφα προδοῦναι τὸν λαὸν
τῆς Θράκης εἰς τοὺς βαρβάρους. Ἐγὼ οὖν ὁ λαὸς τὸν
δόλον· τὸν γὰρ στρατηγὸν κρατήσαντες, ὑπέδειξεν
αὐτοῖς τὰ γράμματα. Ἀπὸ τότε οὖν ἐζήτησαν φονεῦσαι
Μαυρίκιον. Γνοὺς δὲ ὁ Μαυρίκιος διεδέξατο Κομεν-
τιόλον, ποιήσας Φιλιππικόν. Ἐπεμφάν οὖν ἐντολικα-
ρίους διὰ Κομεντιόλον· ἦν δὲ εἷς ἐξ αὐτῶν Φωκᾶς.
Ὁ οὖν Φωκᾶς ἀντικατέστη τῷ βασιλεῖ, καὶ πάντων
ἐξεληθόντων, εἷς τῶν πατρικίων ἐπιδραμὸν τῷ Φωκᾷ
ἀπέσπασε τὸν γυνεῖον αὐτοῦ, ὁ δὲ Φωκᾶς ἐνέβλεψεν
αὐτὸν, ἀπόκρισιν μὴ δοῦς αὐτῷ.

218 c. (600)

Ἵτι λιτανεύοντος τοῦ βασιλέως Μαυρίκιου εἰς τὴν

Fr. 217 a. Σαμαρεῖται] Chron. Paschal. p. 619 ad Justiniani an. 4 (530), Lampadio et Oreste coss. : Τούτῳ τῷ ἔτι Σαμαρεῖτῶν στασιασάντων καὶ ποιησάντων ἑαυτοῖς βασιλέα καὶ Καίσαρα, ἐπέμπεθ' Εἰρηναῖος ὁ Πενταδίας στρατηλάτης, καὶ θανάτωσε πολλοὺς. Theophanes p. 274, 7 ad secundum Justiniani annum (528) rem refert : τῷ δὲ Ἰουνίῳ μνη- Σαμαρεῖται καὶ Ἰουδαῖοι ἐν Παλαιστίνῃ βασιλέα Ἰουλιανὸν τινα ἔσπεσαν. Procopius Hist. arc. c. 11, p. 75, 15 : οἱ δὲ γενοὶ Κόμμαντες ἀβροῖοι γεγενημένοι ὄπλα ἀνταίρην βασιλεῖ ἐγνώσαν, βασιλέα φασὶ τῶν τινα ληστῶν προδελημένοι Ἰου- λιανὸν ἄνομα, Σαβάρου υἱόν. Ad hunc locum Assemanus e codicibus Vaticanis excitat narrationem Cyrilli Scythopolitani, qui Justiniani imp. coeuvus erat. Prima verba ita habent : Οἱ κατὰ Παλαιστίνην Σαμαρεῖται τὸ ἔθνος ἅπαν κατὰ τὴν Χριστιανῶν στρατεύσαντες, πολλὰ ἀθέμιτα διαπράξαντες, τὰς μὲν ἐμπιπτούσας ἐκκλησίας πραιδύοντες, τοὺς δὲ σφρακίοντας Χριστιανούς διαφόροις καλᾶσει ἀπειθῶς ἀποκτείνοντες καὶ χωρὶα ὀλόκληρα τῷ πυρὶ παραδιδόντες ἐν τοῖς μά- λιστα κερὶ Νεάπολιν τόποις, ἔθνα τυραννήσαντες ἔσπεσαν ἑαυτοῖς βασιλέα Ἰουλιανὸν τινα συνέθνον αὐτῶν. Postrema verba eadem fere habes in fragmento nostro, adeo ut Joannes sua ex ipso illo Cyrillo duxisse videri possit.

Fr. 217 b. De re Theophanes p. 376, 11 ad Justini II annum sextum (570) : Ἀκούσας δὲ Ἰουστίνος ὁ βασιλεὺς περὶ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ, ὃν εἶχεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ αὐγουστάλιον, ὅτι συσκευῆν μελετᾷ κατὰ τοῦ βασιλέως, πέμψας ἀπεκεφάλισεν αὐτὸν. Joannes Viclar. Chron. rem secundo Justini anno assignat. Fusius hæc persequitur Euagrius 5, 1 et 2, sed de structis insidiis neque hic quidquam habet, neque Agathias 4, 22, p. 255, qui Justinum Justini imp. nepotem eitis suo penas dedisse contendit pro eo quod Joanni Afro permisisset ut nefario dolo pecunias a provincialibus exigeret.

Fr. 218 b. Anno 599 Mauritius imp. Comentiolum emiserat, ut Prisco duci contra Chaganum Avarorum ducem belligeranti suppetias ferret. Τοῦτο μαθὼν (Theophan. p. 429 ait) ὁ Χάγανος ἐπὶ Μυσίαν κατὰ Κομεντιόλου στρατεύεται καὶ τρέκοντα σημεῖον τοῦ Κομεντιόλου (Com. tunc castra habebat ad Istrum juxta Istrum urbem, ut Theophylactus 7, 13 dicit). Ὁ δὲ Κομεντιόλος ἐνεπαρῶν ἄγγελον πρὸς τὸν Χάγανον ἐπέμψεν [Theophyl. : νυκτὸς δὲ μεσοῦσης ἐν ἀπορ- ρήῳ πρὸς τὸν Χάγανον ὁ τῶν Ῥωμαίων στρατηγὸς ἐπέμψεν ἄγγελον]. Φασὶ δὲ τινες τὸν Μαυρίκιον υποθίσθαι τῷ Κο- μεντιόλῳ, ὅπως τὸ Ῥωμαϊκὸν στράτευμα παραδόσῃ πολεμίοις διὰ τὰς ἀταξίας αὐτῶν. Νυκτὸς δὲ μεσοῦσης ἐκλείψαν τὸν στρατὸν ὀκλίσασθαι, μὴ παραγμνωσᾶς τοῖς ὄχλοι· μέλλειν πόλεμον συστήσασθαι. Αὐτοὶ δὲ ὑπληροῦτες ἐτι γυμνασίας ἐνεκεν σφόδρα αὐτοὺς ἐκλείψαν, οὐχ ὡς ἔδει ὀπλισάντο. Ἡμέρα δὲ γενομένης αὐ καὶ τῶν βαρβάρων καταλαβόντων (?), θρυλλὸς πολὺς τὸν στρατὸν κατέλαβεν. Ὁ δὲ Κομεντιόλος τὰς τάξεις ἐτάραττεν, καὶ αἰτίους αὐτοῖς ἀκαταστασίας ἐγένετο [Theo- phylact. : Τὰς ἀκτίνας· τοῖνον ἡλίον περιβαλόντος τῆ γῆ, ὁρῶσιν οἱ Ῥωμαῖοι μετ' εὐκοσμίας συντεταγμένον τὸν βάρβαρον ἦν τι ἐκταξιν κατ' αὐτῶν συντόμως ποιοῦμενον. Αἱ μὲν δυνάμεις αἱ περὶ τὸν Κομεντιόλον ἐλασσημένοι εἰς τὸν πολέμαρχον, αἶψον αὐτὸν ἀπαρσκευάσθου ταύτης ἀκοσμίας κατατιώμενοι]. Οἱ μὲν οὖν Ῥωμαῖοι πρὸς φυγὴν ἐτρέποντο. Ex excer- ptorum indicibus apparet Joannem ita narrasse ut de sceleratis Mauriti consiliis, quibus Comentiolum inserviebat, omnis dubitatio præscinderetur, dum Theophanes et Theophylactus, Christianam imperatoris virtutem extollentes, nefasta hæc obtegere et amollire et in Comentiolum amovere student. — Post cladem illam Mauritius ad Cha- ganum legatos misit, quibus ille, Theophane teste p. 431, dixit : Κρίνει ὁ θεὸς ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ Μαυρίκιου αὐτοκρά- τος· αὐτὸς γὰρ τὴν εἰρήνην διέλυσεν· ἐγὼ δὲ τοῦς αἰχμαλώτους ἀποδίδωμι αὐτῷ κατὰ ψυχὴν νόμισμα ἐν κοιζόμενος παρ' αὐτοῦ. Ὁ δὲ Μαυρίκιος οὐκ ἠνέσχετο δοῦναι· καὶ πάλιν ὁ Χάγανος ἤτησεν ἀνὰ ἡμῖς λαβεῖν κατὰ ψυχὴν· καὶ οὐδ' οὕτως ὁ βασιλεὺς δοῦναι κατεδέξατο, ἀλλ' οὐδὲ τεσσάρων κερατίων λαβεῖν· καὶ θυμωθεὶς ὁ Χάγανος πάντας ἀπέκτεινεν, καὶ ἐπὶ τὰ ἴδια ἀνέστεινεν, πενήκοντα χιλιάδας ταῖς σπονδαῖς τοῖς Ῥωμαίοις ἐπιθείς· καὶ τὸν Ἰετρόν ποταμὸν μὴ διαβρῖναι ἐφορῶντας. Ἐκ τούτου πολὺ μῖσος κατὰ Μαυρίκιου τοῦ βασιλέως ἐκινήθη, καὶ ἤσαντο λοιδορίας τοῦτον βάλειν. Ὁμοίως καὶ ὁ λαὸς ὁ ἐν τῇ Θράκῃ πρὸς λοιδορίαν τοῦ βασιλέως ἐκινήθη. Ὁ δὲ στρατὸς ἐντολικαρίους ἐπέμψεν πρὸς τὸν βασιλέα κατὰ Κομεντιόλου, ὡς προδοσίαν ἐν τῷ πολέμῳ ποιήσαντος, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ Φωκᾶς, ὅστις τῷ βασιλεῖ διαλεγόμενος βου- ρῆς τοῦτ' ἀντέλεγεν ἐν τῷ σιλεντίῳ, ὥστε τινα τῶν πατρικίων τοῦτον ματζῶσαι καὶ τὸν πῶγωνα αὐτοῦ τίλει. Ὁ δὲ βασιλεὺς οὐ κατέδετο τὴν κατὰ Κομεντιόλου ἐγκλησιν, ἀλλὰ τοῦτους ἀπράκτους ἀπέλυσεν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐπιβουλὴ ἢ κατὰ τοῦ βασιλέως ἔλαθεν. Eadem iisdem ut plurimum verbis in codice Vaticano Chronici Pasch., p. 694, ed. Bonn. ad mar- ginem adscripta sunt. Theophylactus ea quas de captivis ob avaritiam hosti proditis traduntur, non commemoravit. [— Φιλιππικόν] Philippicus, quem in Comentioli locum imperator suffecit, uxorem habebat Gordiam, sororem Mauriti. V. Theophylactus l. i.

Fr. 218 c. Ἵτακωντῆ] festum occursus Domini. Theophanes, p. 437, 5 : Τοῦ δὲ βασιλέως νυκτὶ ἀνυπόδουτο λιταν-

Ἵπαπαντὴν γυμνόποδος, λίθοι κατ' αὐτοῦ ἐπέμφθησαν εἰς τὰ Καρπιανού· καὶ ἐκάθισάν τινα φαλακρὸν εἰς ὄνον, βαλόντες εἰς τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ σκόροδα, πρὸς μίμησιν Μαυρικίου, λέγοντες· « Ἐδρε τὴν δάμαλιν ἀπαλὴν καὶ τρυφερὰν, καὶ ὡς τὸ καινὸν ἀλεκτόριν, οὕτως αὐτὴν πεπῆδηξεν. »

218 d. (602)

Ὅτι ὕψωτο Μαυρίκιος εἰς τὸν στρατὸν Θράκης καὶ εἰς τὸν γαμβρὸν Φιλιππικόν, καὶ εἶδεν ἀποκάλυψιν ὁ Μαυρίκιος, ὅτι ἴστατο ἐν τῷ πορφυρῷ μαρμάρῳ τῆς Χαλκῆς· καὶ ἔλεγεν αὐτῷ· « Ποῦ θέλεις, ἀποδώσω σοι, ὅδε ἢ ἐν τῷ μέλλοντι; » Ὁ δὲ εἶπεν· « Ὅδε ». Καὶ τότε ἐπέτρεψεν αὐτὸν ἐκδοθῆναι Φωκᾶ στρατιώτῃ, καὶ διυπνίσθη. Ἐποίησεν οὖν μετάνοιαν τῷ Φιλιππικῷ ὁ Μαυρίκιος. (2) Ἐπεχείρουν οὖν οἱ στρατοὶ Θράκης ἀνέρχεσθαι ἐπιβουλὴν Μαυρικίου. Ἐβουλεύσαντο οὖν οἱ στρατοὶ τίνα ποιήσουσι βασιλέα. Ἐποίησεν οὖν Φωκᾶν καὶ ἀφίησαν τὸν τε Ἀλέ-

ξανδρον καὶ Ἀλλιν καὶ ἤλθον ἕως τοῦ κάμπου Ἐβδόμου. Ἵψωρῶντο οὖν οἱ τῆς πόλεως διὰ Μαυρικίου, καὶ οὐδεὶς ἐτόλμα ἐξελεῖν πρὸς αὐτούς. Ἐπισύρτο οὖν εἰς καὶ ἀπῆε πρὸς τὸν στρατόν. (3) Ἡβουλήθη ὁ Μαυρίκιος τῇ νυκτὶ φυγεῖν πρὸς τὸν ἄγιον Αὐτόνομον, ἀλλ' ἐπίσασεν αὐτὸν ἡ ποδαλγία. (4) Προσερρήσαν οὖν καὶ τὰ δύο μέρη, Πράσινοι καὶ Βενετοὶ, καὶ πάντα (καὶ) ἀνήγαγον τὸν Φωκᾶν εἰς σκουτάρην ἐν τῷ τριβουναλίῳ τοῦ κάμπου καὶ ἀνηγόρευσαν αὐτὸν βασιλέα. (5) Ὁ δὲ Μαυρίκιος ἀκούσας, ἐξελθὼν διὰ κοχλίου ἐδόκει μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ φεύγειν εἰς τὸν ἄγιον Αὐτόνομον καὶ πρὸς Χοσρόην ἐν Περσίδι. Ἦν δὲ μετ' αὐτοῦ καὶ Στέφανος ὁ βαΐουλος Θεοδοσίου, ὁ κτίσας τὰ Ἀρματίου καὶ τὸ Σάγμα. Καὶ ἀνανεμίας γενομένης ἐξῆλθεν εἰς Διαδρόμους. (6) Ὁ δὲ Θεόδοσιος ἠδυνήθη διαφυγεῖν, καὶ οὐδεὶς διέγνω· οἱ δὲ ἔφασαν ὅτι φεύγων ἐξέβρασε καὶ ἐτελευτήθη. Ἡ δὲ γυνὴ τοῦ βασιλέως Μαυρικίου καὶ τὰ τέκνα ἀπῆλθον ἐν Χαλκηδόνι, ὁ δὲ Φιλιππικὸς ἐκείρατο τὴν κόμην κληρικᾶς

νεύοντος μετὰ πάσης τῆς πόλεως, παρερχομένου ἐν τοῖς Καρπιανοῖς, στασιάζουσι ἐκ τοῦ πλήθους τινες, καὶ λίθους κατὰ τοῦ βασιλέως ἔβαλλον, ὥστε μόλις τὸν βασιλέα σὺν Θεοδοσίῳ τῷ υἱῷ αὐτοῦ διασωθῆναι καὶ τὴν εὐχὴν πληρῶσαι ἐν Βλαχέρναις. Οἱ δὲ δῆμοι εὐρόντες ἀνδρα προσομοιοῦντα Μαυρικίῳ, καὶ βαλόντες αὐτῷ σάγιον μαῦρον καὶ ἀπὸ σκόρων κλέψαντες στέφανον, καὶ εἰς ὄνον τοῦτον καθίσαντες διέπειζον λέγοντες· « εὐρήκεν τὴν δαμαλίδα ἀπαλὴν, καὶ ὡς τὸ καινὸν ἀλεκτόριν ταύτη πεπῆδηκεν καὶ ἐποίησεν παιδία ὡς τὰ ξυλοκούκουδα. » Verbo has turbas significasse satis habet Theophylactus 8, 4

Fr. 218 d. § 1. ἀποκάλυψιν] ἀποκαμψιν codex. || — καὶ ἔλεγεν] sc. ἡ ἀποκάλυψις, nisi forte φωνῆ vel tale quid exiit. Theophanes p. 439, 16 : Τοῦ δὲ Μαυρικίου τὸν θεὸν ἱκετεύοντος τοῦ ἐλεθῆναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, ἐν μᾶλλον κοιμωμένου αὐτοῦ εἶδεν ὄπτασιαν, εἰς τὴν Χαλκῆν πύλην τοῦ παλατίου τῇ εἰκόνι τοῦ σωτήρος ἑαυτὸν παρεστώτα, καὶ λαὸν παρεστώτα αὐτῷ. Καὶ φωνὴ γέγονε ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ λέγουσα· « ὅσα Μαυρίκιον ». Καὶ κρατήσαντες αὐτὸν οἱ δίκης ὑπηρεταὶ παρέστησαν τῷ πορφυρῷ ὁμαλίῳ τῷ ἐκείῳ· καὶ ἔφη πρὸς αὐτὸν ἡ θεία φωνή· « Ποῦ θέλεις, ἀποδώσω σοι, ὅδε ἢ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι; » Ὁ δὲ ἀκούσας ἔφη· « φιλεάνθρωπε δέσποτα, δικαιοκρίτα, ὅδε μᾶλλον ἢ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι. » Καὶ ἐκλείουσι ἡ θεία φωνὴ ἐκδοθῆναι Μαυρικίῳ καὶ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὰ τέκνα καὶ πᾶσαν τὴν συγγένειαν αὐτοῦ Φωκᾶ τῷ στρατιώτῃ. Διυπνισθεὶς οὖν Μαυρίκιος καὶ κατέλασε τὸν παρακοιμωμένον αὐτῷ ἀπέστειλε πρὸς Φιλιππικὸν τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ ἐν σπουδῇ ἀγαγεῖν αὐτὸν πρὸς τὸν βασιλέα... Εἰσελθὼν δὲ ὁ Φιλιππικὸς ἐν τῷ βασιλικῷ κοιτῶνι, ἔρριψεν ἑαυτὸν εἰς τοὺς πόδας τοῦ βασιλέως. Ὁ δὲ βασιλεὺς λέγει αὐτῷ· συγγνώμην μοι διὰ τὸν θεόν, ὅτι ἡμαρτὸν σοι· ἔως γὰρ νῦν ἐσκανδαλιζόμην εἰς σέ.

§ 2. Ἀλλιν] Meminit ejus Theophylactus 8, 12, p. 339, 4, ubi Lillin Phocæ jussu cædem Mauritiū ejusque liberorum peregrisse dicit. || — τοῦ κάμπου Ἐβδόμου] i. e., ut Theophylacti verbis utar, ἕως τοῦ πεδίου τοῦ ἀνακειμένου ἐν τῷ λεγομένῳ Ἐβδόμῳ, ὃν κάμπου Ῥωμαῖοι κατονομάζουσι. Ceterum de re ita Theophanes, p. 442, 3 : Μαυρικίου τοῦ βασιλέως τῷ Πέτρῳ ἐν τῇ τῶν Σκλαβινῶν χώρα προστάξαντο· τὸν λαὸν παραγεμισάσαι ἀντίστησαν οἱ Ῥωμαῖοι μὴ καταβιζόμενοι τοῦτο ποιεῖν... Μαυρίκιος δὲ τῷ Πέτρῳ ἐνώχλει διὰ γραμμάτων διαπερᾶσαι τὸν Ἴστρον, καὶ τὰς χειμενίας ἀποτροπὰς τοῦ λαοῦ ἐκ τῆς τῶν Σκλαβινῶν χώρας ἀρύσασθαι, ὅπως μὴ δημοσίαι σιτήσεις ἀναγκασθῇ τοῖς Ῥωμαῖοις παρασχίσθαι. . Ὁ δὲ λαὸς τοῦτο ἀκούσας ἐστασίασεν· καὶ οἱ ἐπίσημοι ἀρχόντες φυγόντες ἐξ αὐτῶν πρὸς τὸν στρατηγὸν παρεγένοντο· τὰ δὲ πλῆθη συναθροισθέντα προβάλλονται ἔξαρχον Φωκᾶν τὸν κένταρχον, καὶ ἐπὶ ἀσπίδος τοῦτον ὑψώσαντες εὐφήμησαν ἔξαρχον. Cf. Theophyl. 8, 6, 7.

§ 3-5. Cf. Theophan., p. 445, 8, Theophylact. l. 1., Anonymus in Cramer. Anecd. Paris. tom. 2, p. 331. || — πρὸς... Αὐτόνομον] Theophan. p. 445 : Λαίλακος τοῖνον γενομένου μεγάλου μετὰ κινδύνων μεγίστων διασώζεται Αὐτόνομος (lege πρὸς; vel ἐπὶ τὸν Αὐτόνομον vel τὸν νεῶν Αὐτόνομου). Cf. Theophyl. p. 331 : Λαίλακος τοιγαροῦν γεγονότας μεγίστης, ἔξαισίου νότου προσπνεύσαντος, μόλις ὁ Μαυρίκιος διασώζεται ἐπὶ τὸν νεῶν Αὐτόνομου τοῦ μάρτυρος, ὡς ἀπὸ σταθίων ῥ' τῆς πόλεως Κωνσταντινου. Ἐν αὐτῇ δὲ τῇ νυκτὶ ἐπιτίθενται αὐτῷ καὶ νόσοι ἀρβριτίδες, ἀς ποδαλγίας καὶ χειρῶν γιάς κλοῦσιν. Ἐντεῦθεν ἀποστέλλει Θεόδοσιον τὸν ἑαυτοῦ υἱὸν πρὸς Χοσρόην τὸν βασιλέα Περσῶν μετὰ Κωνσταντίου [ἢ τὰ πλῆθη Λαροῦν κατονομάζον addit Theophyl. p. 332]. || — τὰ Ἀρματίου] V. Du Cange Const. 2, p. 168. || — τὸ Σάγμα] Hoc quid sit nescio. An τὸ Σίγμα? Complura erant urbis loca a forma Σίγμα dicta. V. Du Cange 2, p. 112. 3, p. 19. || — Διαδρόμους] Ejus loci meminit Chronicon Pasch. p. 694, 7 : ἐσφάγησαν δὲ εἰς Διαδρόμους πλησίον τοῦ Ἁκρίτα Κωνσταντινῶς ὁ Αλαρδός, ἀπὸ ἐπάρχων γενόμενος πραιτωρίων καὶ λογοθέτης καὶ κουράτωρ τὸν Ὀρμισθον, καὶ Θεόδοσιος ὁ υἱὸς Μαυρικίου. Cf. Theophan. p. 346, 33. Acritas est promontorium a Chalcedone 60 stadia meridiem versus distans.

§ 6. De Theodosio Anonymus ap. Cramer. in Anecd. 2, p. 331 : Θεόδοσιον ἀπέστειλε Μαυρίκιος πρὸς Χοσρόην... Ἐκ τοῦδε οὐδεὶς ἔγνω τί γέγονεν ὁ αὐτὸς Θεόδοσιος. Theophanes p. 447, 17 : Θεόδοσιον δὲ τὸν υἱὸν αὐτοῦ λόγος κρατὶ περυσυγῆναι καὶ σεσῶσθαι. Ταύτην δὲ τὴν φήμην Χοσρόης; ὁ τῶν Περσῶν βασιλεὺς ἠῆξεν ἄλλοτε ἄλλοτε φευσάμενος, καὶ παρ' ἑαυτοῦ τοῦτον ἔγνω λέγων, καὶ προνοεῖν δὲθεν. Ἰνα τὴν Ῥωμαίων βασιλείαν παραλαβῇ. Secundum Theophylactum p. 335 sqq. Theodosius Nicæam evaserat; hinc vero a patre revocatus, φιλοκόστωτος γεγονὼς πρὸς ἀπροσφαγὴν παραγίνεται; deinde in templum Autonomi martyris confugit; quo comperto, Alexander Phocæ jussu

ἐν Χρυσόπλευ. (7) Ἐξήτησεν οὖν ὁ Φωκάς τὸν πατρίκιον τὸν κρατήσαντα τὸν πάγωνα αὐτοῦ λέγων· « φέρετε τὸν τατά μου, » καὶ ἀπεκεφάλισεν αὐτόν. Ἔστειλεν οὖν τὸν Φωκᾶν Κυριακὸς ὁ πατριάρχης εἰς τὸν ἄγιον Ἰωάννην εἰς τὸ Ἐβδόμον. Ἦν δὲ τῷ γένει Θραξ ἔτων νέ', εἶχε δὲ γυναῖκα Λεοντίαν καὶ μητέρα καὶ θυγατέρα Δομενζίαν, καὶ ἐβασίλευσεν ἔτη 7'. (8) Καὶ ἔκραξεν ὁ δῆμος ἐν τῷ ἱπποδρομίῳ· « Μαυρίκιος οὐκ ἀπέθανε, μάθε τὴν ἀλήθειαν ». Καὶ ἐκίλευσεν ἀπενεθῆναι Μαυρίκιον καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ εἰς τὸν μῶλον τὸν Εὐτροπίου καὶ ἀποκτανθῆναι.

[ΦΩΚΑΣ.]

218 e. (606-608)

Ἵτι ποιήσας τὸν πατρίκιον Πρίσκον ὁ Φωκάς γαμβρὸν ἐπὶ θυγατρὶ καὶ θεωρήσας τὰ λαυράτα τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ καὶ τῆς θυγατρὸς, εἰς ζῆλον ἐλθὼν

ἐξήτασε τοὺς γραμμιστὰς καὶ τοὺς πρώτους τῶν μερῶν. — (1) Ὁ δὲ γαμβρὸς αὐτοῦ Πρίσκος [ἔγραψεν πρὸς Ἡράκλειον τὸν πατρίκιον καὶ στρατηγὸν Ἀφρικῆς,] ὥστε ἀποστελεῖται Ἡράκλειον τὸν υἱὸν αὐτοῦ καὶ Νικήταν τὸν υἱὸν Γρηγοῦ τοῦ ὑποστρατήγου αὐτοῦ, ὑπισχνόμενος αὐτοῖς προδίδόναι Φωκᾶν· ἤκουστο γὰρ ὅτι καταστρατηγεῖ Φωκᾶ. (2) Οἱ δὲ Πράσινοι ἐν ἱπποδρομίᾳ ἔλεγον πρὸς Φωκᾶν· « πάλιν εἰς τὸν καῦκον ἔπιες, πάλιν τὸν νοῦν ἀπόλεσας. » Καὶ πολλοὺς ἐξ αὐτῶν ἀπέκτεινε. Θυμωθέντες οἱ Πράσινοι ἔκαυσαν τὸ πραιτώριον.

218 f. (608-610)

Ἵτι ἐπιβούλους πολλοὺς ἐπίσσε Φωκάς * ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου αὐτοῦ καὶ ἄλλων. — 2. Καὶ ἦλθεν Ἡράκλειος, δηλωθεὶς παρὰ τοῦ Πρίσκου πατρικίου, εἰς Ἄβυδον, καὶ δεξάμενος τὸν κόμητα Ἀβύδου ἔμαθεν

eam occidit. Theodosium ad Diadromos (in quem locum ipsum Mauritium confugisse Joannes tradit) interfectum esse dicit auctor Chron. Pasch. p. 694. Ceterum addit Theophylactus p. 341, 1 famam sparsam esse Alexandrum Theodosio pepercisse aliumque quendam virum similem ejus loco occidisse, ipsum vero Theodosium, postquam varia Orientis loca adiisset, tandem in barbarorum solitudinem profectum morbo decessisse. Ὁ μὲν οὖν λόγος οὗτος ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διήχησε, πλὴν δὲ τις αὐτὸν βάρβαρος ἀπεκύησεν.

§ 7. Κυριακόν] V. Theophan. p. 445, Theophylact. p. 331, alii. || — Δομενζίαν] Δομενζιανὴν codex. V. Theophanes p. 454, 5.

§ 8. Theophanes p. 447 : τῆ δὲ πέμπτῃ ἡμέρᾳ Λεοντίαν τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἔστειλεν Λυγούσταν. Καταστασιαζοῦσι τῶν τὰ μέρη πρὸς ἄλληλα ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ διὰ στάσεις τόπων. Ὁ δὲ τύραννος τὸν Ἀλέξανδρον τὸν συναντήσαντα αὐτοῦ ἐπέμψεν κατασκευάσαι τὰ μέρη. Ὁ δὲ Ἀλέξανδρος Κοσμά τῶν τῶν Βενετῶν δημάρχῳ χεῖρας ἐπιβαλὼν, ὤδησεν καὶ ὄβριον. Οἱ δὲ Βενετοὶ ἀνανακτοῦντες ἔκραζον· « ὕπαγε, μάθε τὴν κατάστασιν· ὁ Μαυρίκιος οὐκ ἀπέθανεν » (sic etiam Theophyl. p. 335, 17). Ὁ δὲ τύραννος τούτων ἀκηκῶς τῶν φωνῶν, ἐπὶ τὸν τοῦ Μαυρικίου φόνον κινεῖται· καὶ ἀποστελλὰς στρατιώτας ἤγαγεν αὐτοὺς ἐν Χαλκηδόνι εἰς τὸ Εὐρωπίου [lege Εὐτροπίου] λιμένα, καὶ προαναίρουσιν τοὺς βασιλεῖς οἱ παῖδες οἱ ἄρρηνες ἐν δῆμῳ αὐτοῦ πέντε [mens. Nov. an. 602]. || — Εὐτροπίου] Theophyl. p. 336, 3 : ἀναίρει τὸν Μαυρίκιον εἰς τὸν λεγόμενον Εὐτροπίου λιμένα. Eodem modo Anonym. in Cramerii Anecd. Par. 2, p. 332. Chronic. Pasch. p. 696, 9 : Καὶ Κωνσταντῖνα ἡ ἀπὸ βασιλισσῶν ἀπεμύθη πέραν εἰς τὸν μῶλον τὸν Εὐτροπίου πλησίον Χαλκηδόνος.

Fr. 218 e. τὰ λαυράτα] τὰ λαυρα (sic) codex. Intellige lauratas imagines Prisci et Domenzian uxoris. Rem narrat Theophanes p. 454, 5 : Τούτῳ τῷ ἔτει (606) Φωκάς ὁ τύραννος ἐξευξεν τὴν αὐτοῦ θυγατέρα Δομενζίαν Πρίσκῳ τῷ πατρικίῳ καὶ κόμητι τῶν ἐξουσιθιτῶν, καὶ γενομένου τοῦ γάμου ἐν τῷ παλατίῳ τῶν Μορίνης ἐκίλευσεν ἱππικὸν ἀχθῆναι. Οἱ δὲ δημαρχοὶ τῶν δύο μερῶν (sc. τῶν Ἱερσίνων καὶ τῶν Βενετῶν) ἐν ταῖς περικίσειν μετὰ τῶν βασιλικῶν λαυράτων ἴσθησαν Πρίσκου καὶ Δομενζίας λαυράτα. Ταῦτα ἰδὼν ὁ βασιλεὺς ἠγανάκτησεν, καὶ πέμψας τοὺς δημάρχους Θεοφάνη καὶ Πάμφρον, καὶ στήσας αὐτοὺς γύμνους εἰς τὸ στόμα, ἐκίλευσεν ἀποκτείνεσθαι αὐτούς. Πέμψας δὲ τὸν πρωτοκρίστηρα αὐτοῦ, ἠρώτα αὐτοῦ, τίνας ἐπιτρέψαντος τοῦτο πεποιήκασι· οἱ δὲ εἶπον, ὅτι κατὰ συνήθειαν οἱ γραμμιστὰς τοῦτο πεποιήκασι. Ὁ δὲ δῆμος καὶ οἱ ὄχλοι ἔκραζον· « φιλανθρώπου δεσπότου πολλὰ τὰ ἔτη ». Οἱ δὲ γραμμιστὰς ἐρωτηθέντες, διὰ τὸ τοῦτο πεποιήκασι, ἔρασαν, ὅτι τοῦ βασιλεῖος τέκνα ὀνομασθέντα ὑπὸ πάντων ἡμεῖς ἀφ' ἑαυτῶν τοῦτο πεποιήκαμεν.

§ 2. Verba ἔγραψεν ... Ἀφρικῆς supplēvi e Theophane p. 456, 9, ubi hæc : Τούτῳ τῷ ἔτει (607) ὁ Πρίσκος μὴ ὑποφῶρον ὄραν τοὺς ἀδικούς φόνους καὶ τὰ ὑπὸ Φωκᾶ γινόμενα, ἔγραψεν πρὸς Ἡράκλειον τὸν πατρίκιον καὶ στρατηγὸν Ἀφρικῆς, ὥστε ἀποστελεῖται τὸν υἱὸν αὐτοῦ καὶ Νικήταν τὸν υἱὸν Γρηγοῦ τοῦ πατρικίου καὶ ὑποστρατήγου αὐτοῦ, ὅπως ἴδωσιν κατὰ τῷ τυράννου Φωκᾶ· ἤκουον γὰρ μελετωμένην ἐν Ἀφρικῇ κατὰ Φωκᾶ ἀνταρσίαν.

§ 3. Theophanes p. 457, 19 (608) : Ὁ δὲ Φωκάς ἐποίησεν ἱππικὸν καὶ οἱ Πράσινοι ὄβριον αὐτὸν λέγοντες· « πάλιν εἰς τὸν καῦκον ἔπιες, πάλιν τὸν νοῦν ἀπόλεσας (ἀπέλεξε; vg.). » Καὶ ἐπέτρεψεν Κώνσταν τὸν ὑπαρχον τῆς πόλεως, καὶ πολλοὺς ἠρωτηρίσασεν καὶ τὰ μετὰ αὐτῶν ἐν τῇ Σφενδόνη ἐπέμψασεν· πορευθέντες (ὀργισθέντες;) δὲ οἱ Πράσινοι ἔβαλον πῦρ εἰς τὸ πραιτώριον καὶ ἔκαυσαν τὸ σκρότερον καὶ τὰ σκρόνια καὶ τὰς φυλακὰς· καὶ ἐλθόντες (leg. ἐξελθόντες) οἱ ἐν ταῖς φυλακαῖς ἔφυγον. Cf. Anonym. in Cram. Anecd. Par. 2, p. 333.

Fr. 218. f. § 1. Hiulca oratio. Post vocem Φωκάς excidisse videtur ἐπεβουλεύθη γὰρ vel tale quid. Subindicantur quæ narrat Theophanes p. 458 (ad an. 608) : Θεόδωρος γὰρ ὁ ὑπαρχος Καππαδοκίας καὶ Ἐλπίδιος ὁ ἐπίσκοπος τοῦ ὀρειμένου καὶ ἕτεροι διάφοροι ἐπιβουλήν ἐποίησαν ἀνελεῖν ἐπὶ ἱπποδρομίῳ τὸν Φωκᾶν. Conjuratōne ab Anastasio largitionum comite prodita, auctores ejus supplicis affecti sunt.

§ 2. De re cf. Theophanes p. 459 (610), qui eodem quo Joannes fonte usus esse videtur. || — Καλώνυμον] Eandem insulam auctor nosier § 3 dicit προσπαρκαλιμένην τῇ πόλει, adeo ut in intimo Cornu sinu quærenda esse videri possit. Significari hodiernam Calonymou vel Calolimni, quæ apud veteres auctores vocatur Beshicus, a Cyzico

παρ' αὐτοῦ τὰ κινούμενα ἐν τῇ πόλει. Ἐπέμφθη δὲ ὁ ἀδελφὸς Φωκά ὁ κονδοχειρ εἰς τὸ Μακρὸν τεῖχος, καὶ μαθὼν εἰς Ἄβυδον εἶναι τὸν Ἡράκλειον, ἔφυγεν ἐν τῇ πόλει. Ὁ Ἡράκλειος οὖν εἰς Ἄβυδον πάντας τοὺς ἐξορίστους ἐδέξατο οὐδ' ἐξώρισε Φωκάς. Ἦλθεν οὖν Ἡράκλειος εἰς Ἡράκλειαν καὶ ἤρξατο εἰς τὴν ἁγίαν Γλυκερίαν, καὶ ἀπὸ Σηλυβρίας εἰσῆλθε πλῆρ' ἀπῆλθεν εἰς τὴν νῆσον τὴν καλουμένην Καλώνυμον. Μαθὼν οὖν Στέφανος ὁ Κυζικηνὸς, λαβὼν ἐκ τῆς θεοτόκου Ἀρτάκης στέμμα ἀπήγαγεν αὐτὸ τῷ Ἡρακλείῳ. (3) Ἐξῆλθεν οὖν Φωκάς ἐν Βλαχέρναις· ἔκειτο γὰρ Πρίσκοσ ὁ γαμβρὸς αὐτοῦ εἰς τὴν ἁγίαν σορὸν, προσποιούμενος ἀλαγεῖν τοὺς πόδας. Ὁ Βούνωσος οὖν συνεβουλευέτο ἀποκτείνειν τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ. Μαθόντες οὖν τινὲς Πράσινοι, ὅτι ἦλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὴν νῆσον τὴν προσπαρακειμένην τῇ πόλει, ἀπῆραν τὴν γυναῖκα, καὶ τὴν μητέρα Ἡρακλείου Φαβίαν καὶ ἀπήνεγκαν Ἡρακλείῳ. (4) Ἐξῆλθεν δὲ ὁ Φωκάς καὶ ἀπῆλθεν εἰς Βυρίδας καὶ ἐθεώρει τὴν παράταξιν τῶν πλοίων τῶν ἐλθόντων μετὰ Ἡρακλείου ἀπὸ Ἀφρικής. Ἦσαν δὲ τὰ πλοῖα ἕως τοῦ Ἐβδόμου. Καὶ ὡς ἐθεώρει ὅτι ἐγγίζουσι τῇ πόλει, ἐνιππύσας ὁ Φωκάς εἰσῆλθεν ἐν τῇ πόλει καὶ ἐπιτρέπει φυλάττεσθαι ἐκ τῶν Πρασίνων τὸν λιμένα τὸν Καισαρίου καὶ τὸν Σοφίας, τοὺς δὲ Βενετούς τὰ ἐπὶ Ὀρμίδου. (5) Ὁ δὲ Πρίσκοσ ἐδήλωσε συναχθῆναι τοὺς ἐξουσιώτας εἰς τὰ Βοραΐδος, εἰς τὸν ἱππόδρομον τοῦ οἴκου αὐτοῦ ἅμα τοῖς στρατιώταις βουκελλαρίοις. Εἶχε δὲ Ἡράκλειος Μαυριτῶν πλῆθος πολὺ· καὶ εἰσῆλθεν εἰς σάνδαλον Καλλιοπᾶς ὁ Τριμολαιμῆς ὁ ἡνίοχος, φορῶν ἄρμα καὶ κασσίδα, καὶ ἐξελθὼν εἰς τὸ ἀκρόμυλον (καὶ) ἐπῆρε τὴν κασσίδα, ἣν ἐφόρει, καὶ γωαρισθέντος αὐτοῦ, εὐθὺς ἔβαλον οἱ Πράσινοι εἰς τὰ Καισαρίου πῦρ. Ὁ δὲ Πρίσκοσ ἐνεψεν αὐτὸν πρὸς τὰ ἐξουσιώτα. Τοῦ δὲ Βουνώσου ἀπελθόντος εἰς τὰ Καισαρία, ἐπῆλθον αὐτῷ οἱ Πράσινοι, καὶ φοβηθεὶς ἔφυγεν εἰς μίαν τῶν σκαλῶν καὶ ἔλαβε κονταριάαν ἐκαῖσε· οἱ δὲ ἀνθρώποι

τοῦ Φωκά ἀνεχώρησαν. (6) Ὁ οὖν Φώτιος ὁ παρὰ Φωκά ἐπιβουλευθεὶς εἰς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, εἰσελθὼν εἰς τὸ παλάτιον μετὰ στρατοῦ, κρατήσας αὐτὸν ἀπὸ τοῦ πώγωνος ἐξέβαλεν αὐτὸν τοῦ παλατίου. Ἐκδύσαντες οὖν αὐτὸν τὴν βασιλικὴν στολὴν καὶ ἐμβαλόντες αὐτὸν εἰς ἀγκυρομάχον ἀπήγαγον πρὸς Ἡράκλειον. Ἰδὼν δὲ αὐτὸν ὁ Ἡράκλειος ἐξάγκωνα δαδόμενον, λέγει αὐτῷ· « Οὕτως διώκησας, ἀθλίμ, τὴν βασιλείαν; » Ὁ δὲ εἶπεν· « Σὺ κάλλιον ἔχεις διακῆσαι. » Ὁ οὖν Ἡράκλειος καθήμενος εἰς τὸ σέλλιν δέδωκεν αὐτῷ λακταίαν, καὶ ἐπὶ τοῦ τοῦτο ἀπικατέλισαν αὐτόν. Κόψαντες τὸν ὦμον τὸν δεξιὸν καὶ τὴν χεῖρα καὶ τὴν φύσιν, καὶ βαλόντες εἰς κονταρία ἔσυραν αὐτὸν καὶ Δομνιτζίολον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ καὶ Βούνωσον καὶ Λεόντιον τὸν σακελλάριον αὐτοῦ, καὶ ἔκαυσαν αὐτοὺς εἰς τὸν Βοῦν.

JOANNIS MALALÆ CHRONOGRAPHIÆ

FRAGMENTA DUO

EX PARTE OPERIS NUNC DEFERDITO REPERTITA.

Exc. De insidiis in cod. Escorial. : Ὅτι ἐπὶ τοῦ βασιλείως Ἰουστινιανοῦ ἐκ τοῦ μέρους τοῦ Πρασίνου, ἐπόμπευσε τις ὄφελων ἀποτιμηθῆναι ὡς φθείρας κόρη· ἡ δὲ κόρη ἦν θυγάτηρ Ἀχακίου τοῦ βασιλικῆς κουράτορος. Καὶ ἐν τῷ πομπεύειν αὐτὸν οἱ ἀπὸ τοῦ Βενέτου μέρους ἐν τῷ διερχέσθαι αὐτὸν πομπεύοντα ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῶν λεγομένων Πιττακίων ἐπιρρήσαντα ἤρπασαν αὐτὸν καὶ εἰσῆγαγον ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, καὶ ἐγένετο στάσις μεγάλη περὶ τούτου καὶ ἀκαταστασία ἐν τῇ αὐτῇ ἐκκλησίᾳ. Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐπιληθρωπέυστο δηλώσας τῷ δήμῳ διὰ σιλενταρίου μηδάτα, τοὺς δὲ ἐκ τοῦ Βενέτου μέρους ἐπόμπευσι ἐπὶ ἡμέρας δύο.

orientem versus 250 stadia distantem vix credideris. Mentio Calonymi cujusdam insulae etiam in Vita Theophanis p. XXI et L ed. Bonn., ubi Theophanes e Polychronio monasterio κατὰ τὴν Συγγραμνὴν vel, ut, altero loco legitur, ἐν τῷ τῶν Συγγραμνῶν ὄρει sito, in Calonymum insulam trajecisse ibique monasterium condidisse dicitur.

§ 3. σορὸν] σωρον codex. || — Βούνωσος] Βόνωσος Theophan. p. 457 et 466; Βόνωσος Chron. Pasch. p. 700. Ceterum tota haec narratio excerptorem redolet in postrema operis suae parte festinantiozem.

§ 4. Βυρίδας] Locum non notus mihi. Ἰγρίσ ἀμαζ (hod. *Touzla bouroun*) *Prinkipos* insulae objacens commemoratur apud Artemidorum in Steph. Byz. s. v. Χαλκίτις (Vid. Geogr. min. 2, p. 98); at hic locus a nostra narratione alienus. Quæritur an legendum sit εἰς τὰ Βοραΐδος, nec diversus sit locus ab eo qui § 5 commemoratur. Eandem indicari puto ab auctore Chron. Pasch. p. 598 : Ἀνθήμιος δομεῖται τὸν οἶκον τοῦ ἁγίου Θεωμᾶ τοῦ ἀποστόλου, τὰ λεγόμενα Ἀνθημίου πλησίον Βοραΐδου [Βοραΐδίου v. l.].

§ 5. τοῦ οἴκου αὐτοῦ] ἀπὸ πλησίον τοῦ etc.? || — ἐνεψεν] corruptum. An ἐπεμψεν αὐτόν? an ἐνήψεν αὐτό? Μοχ codex ἐξουσιώτορα.

§ 6. Φώτιος] Φώτιος (Φώτις e cod. Vat. male Dindorf.) ὁ κουράτωρ τῶν Πλακιδίας Chron. Pasch. p. 700, 15, ad quem locum vide not. Cangii. Uxori Photii stuprum Phocas intulerat. || — εἰς ἀγκυρομάχον] scapham vox significare debet, modo incorrupta sit. Chron. Pasch. p. 700 : καὶ ἀπήγαγον (Phocam) διὰ τοῦ λιμένος ὡς ἐπὶ τὸν οἶκον τῆς Σοφίας, καὶ βαλόντες αὐτὸν εἰς κάραβον ἐδειξαν τοῖς πλοίοις, καὶ τότε ἀποφέρουσιν αὐτὸν πρὸς Ἡράκλειον. || — διώκησας] διοίκησας cod. || — ἔχου:] ἔχου cod. || — Δομνιτζίολον] leg. videtur Δομνιτζίολον. || — εἰς τὸν Βοῦν] Post hæc in codice spatium vacuum sex linearum. Lacuna absumpta est subscriptio (τέλος τῆς ἱστορίας; Ἰωάννου τοῦ Ἀντιοχείου καὶ ἐπιβουλή; vel tale quid) et initium Excerptorum ex Chronicis Joannis Malalæ, quorum pars in codice servata ex abrupto in media enuntiatione incipit.

Ὅτι ἐπὶ ἐπάρχου τῆς πόλεως Ζιμάρχου στάσις γέγονεν ἐν τῇ γειτονίᾳ τῇ λεγομένῃ τῶν Μαζεντιόλου τῷ τρόπῳ τούτῳ. Πέμψας τινὰς τῶν κομενταρησίων Ζιμάρχος ὁ ἐπαρχος ἐπὶ τῷ κρατῆσαι τινα νεώτερον, ὄνομα Καισάριον, ἀντέστησαν οἱ τῆς γειτονίας τῶν Μαζεντιόλου καὶ ἐκύλωσαν πολλοὺς στρατιωτὰς καὶ αὐτοὺς γε μὴν τοὺς κομενταρησίους. Καὶ ἐπεκράτησεν ἡ μάχη ἕως ἡμέρας δύο· καὶ ἐπεμψεν ὁ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς στρατιώτας ἕξι πλείονας καὶ ἐξκουδίτορας, καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν ἐξκουδίτορων καὶ στρατιωτῶν ἐφρονεύθησαν, πολλοὶ δὲ καὶ ἐκ τοῦ μέρους τῶν Πρασίνων ἀπέθανον· καὶ ἀνῆλθον μαχόμενοι ἕως τοῦ φόρου καὶ τοῦ τετραπύλου καὶ τοῦ πραιτωρίου τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως· καὶ οὐ συνέβαλον μετὰ τῶν Πρασίνων οἱ τοῦ Βενέτου μέρους, ἀλλ' ἦν ἡ μάχη αὐτῶν μετὰ τῶν ἐξκουδίτορων καὶ τῶν στρατιωτῶν.

Συνέβαλον δὲ ἐν τῷ στρατηγίῳ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, καὶ διεδέχθη Ζιμάρχος ὁ ἀπὸ ὑπάρχων, ἀνύσας δις τὴν αὐτὴν τοῦ ἐπάρχου ἀρχὴν, καὶ γέγονεν ἀντ' αὐτοῦ Ἰουλιανὸς ἐπαρχος ὁ ἀπὸ ἀντιγραφίων καὶ ἐχρήσατο τοῖς δημόταις, ἐξαιρέτως τοῖς τοῦ Πρασίνου μέρους, πικρῶς ἐπὶ μῆνας ἑ' καὶ προσπαίων καὶ κοντεύων καὶ ἀποτέμων καὶ παραμελεῖς ποιῶν αὐτοὺς, εὕρισκων αὐτοὺς φονεῖς ὄντας καὶ ἐφόδους εἰς ὁδοὺς καὶ ἀρπαγὰς τολμῶντας καὶ ληστείας καὶ πειρατείας, καὶ ἔμεινεν ἐναρμολογούμενος αὐτοῖς ὡς ἐχρῆν. Καὶ οὕτως διὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐπάρχου πόλεως ἔλαβεν ἡ πόλις κατάστασιν, καὶ πάντας ἐλευθερίως καὶ ἀφόβως προήρχοντο καὶ ἰθευαπεύοντο.

Τέλος τῆς ἱστορίας Ἰωάννου τοῦ ἐπίκλην Μαλέλα περὶ ἐπιβουλής.

CRITOBULUS

DE REBUS GESTIS MECHEMETIS II.

INDE AB ANNO 1451 USQUE AD ANNUM 1467 P. CHR.

ARGUMENTUM.

EPISTOLA DEDICATORIA

AD MECHEMETEM REGEM.

Omniū regum ducumque qui unquam exstiterint, Tu quum longe maximus sis, nefas foret Tuarum rerum memoriam non propagari literis græcis. Itaque hoc ego scribendi negotium suscepi. Arabes ac Persæ fortassis accuratius res Tuas tradent, at nullis illi scribent nisi Persis et Arabibus, dum græcæ linguæ usus latissime per orbem terrarum patet. Ipsis quidem rebus ego non interfui, at testes earum bene gnaros diligenter percontatus sum. A regni Tui initio exorsus libris quinque res gestas annorum septemdecim exposui. Continet igitur opus narrationem de Constantinopoli expugnatione, de deditioe Æni et Phocææ deque bellis contra Triballos, Peloponnesios, Sinopenses, Trapezuntios, Getas, Lesbios, Bosnios, Pæones, Illyrios, Venetos. Præterea dixi de operibus Constantinopoli atque alibi exstructis, nec non orationes retuli quas Tu habuisti egregias. Quodsi operam meam probaveris, gratissimum mihi erit, et ad reliqua quæ Deus perficienda Tibi dabit enarranda cum gaudio accedam; sin minus, adorans Te tacebo cedamque melioribus.

LIBER PRIMUS.

INTRODUCTIO.

1. Critobulus, Græcus insulanus, Imbriotarum præfectus, hæc scripsit, ut res præclare gestæ posteritati traderentur, ac monumentum exstaret viris istarum rerum auctoribus. Priscæ memoriæ res, licet sint maximæ, ob nimiam vetustatem et fidem dubiam minus jam placeant, et ad satietatem usque repetitæ nauseam creant, recentes vero et notæ certæque tanto majori plausu excipiuntur quo sunt insigniores. Jam vero maximæ et admirabiles prorsus nostro ævo gestæ sunt; nam brevi temporis spatio ingens corrui imperium et summa rerum obtinuit conversio. De his ego accurate ac personis temporibusque accommodate dicere tentabo.

2. Priorem Turcorum historiam nunc missam facio, quum peculiari opere de ea agere propositum sit; quamvis enim multi hoc argumentum jam tractaverint, haud tamen satisfacisse muneri suo mihi videntur. In præsentiarum totus versabor in narrandis gestis Mechemetis, regis celeberrimi.

3. Ceterum ne quis mihi crimini vertat, quod gentis meæ calamitates scribere sustinuerim. Longe absum ut dolendis nostris infortuniis insultare velim; idem vero satis novi rerum humanarum inconstantiam et imbecillitatem, ut nostræ gentis rationes ab ea non eximendas esse intelligam. Inde ab ultima hominum memoria sortis instabilitas summum imperium a gente ad gentem, ab Assiriis ad Medos, hinc ad Persas et Græcos et Romanos transtulit; haud mirum igitur idem nunc a Romanis transiisse ad alios; neque culpanda gens est propterea quod fortunam in perpetuum sibi devincire non potuerit. Quodsi quando principes exstiterunt pravi ac scelerati, non genti hinc labe adspersitur, sed illi soli plectendi, neque justis propter illorum pravitatem merita sua laude privandi sunt. Sic Josephus, Hierosolymorum expugnationem narrans, et Romanorum virtutem justa laude extollit, et si qui Judæorum male rem gesserint, hos quidem reprehendit, ceteros autem culpa vacare profitetur. Eodem modo nos quoque faciemus, unice sectantes veritatem.

AN. M. 6959 (1 SEPT. 1450-1451 P. C.). REGIS AN. I.

4. Anno mundi 6959 Morates obiit (d. 5 Febr. 1451), natus annos 52, in regno versatus annos 31, rex sextus e gente Atumanarum, qui ab Achæmenidis et Persidis, ideoque a Danao et Lynceo ducunt originem. Mechemetes post patris obitum ex Asia, ubi præfectura fungebatur, Adrianopolim arcessitus, regnum suscepit ætatis anno vicesimo. Futurus novi regni splendor atque instans rerum conversio variis ostentis et vaticiniis prænuntiabantur.

5. Statim ab initio Mechemetes orbis terrarum imperium consiliis suis amplectebatur, ac celeberrimorum regum ducumque exempla ob oculos habebat. Præsto

ad hoc erant naturæ et ingenii dotes egregiæ, quas variæ doctrinæ studiis rex excoluerat. Ac primum quidem inducias fecit cum Constantino imperatore et cum Carmano Phrygiæ superioris et Ciliciæ principe; id enim impæsentiarum ex re esse ducebat. Deinde satrapiarum rationes ordinavit, exercitum lustravit et auxit, jenitzaros sive novum militum corpus peculiari cura prosecutus est, apparatus bellici copiam paravit, æraril paterni administrationem correxit, tributa auxit, iisque colligendis viros fidos probosque præfecit. Dum his rex occupatur, expletur mundi annus 6959, qui est regis annus primus.

AN. M. 6960 (1 SEPT. 1451-1452 P. C.). REGIS AN. II.

Castelli Bosporani exstructio (C. 6-11).

6. Post hæc castellum (*Rumeli hissari*) ad Bosporani freti angustias e regione castelli Asiatici (*Anadolihissari*) extrui jussit, ut penes ipsum esset a continenti in continentem et ex Ponto Euxino in *Ægæum* mare transitus. Hiemis tempore materiam ædificandi comportandam curavit. — 7. Quo comperto, Constantinus rem agre ferens legatos misit, qui castelli exstructionem tantum pactis contrariam quererentur. — 8. Respondit Mechemetes licere sibi facere quæcunque securitati imperii inservirent; ædificandum castellum, ut ne pristina pericula renovarentur; locum ei destinatum in Turcorum ditione situm esse; quodsi pacem servare Constantinus vellet, cavendum ne aliorum ceptis temere se immisce-ret. — 9. Quo relato responso Constantinus territus et resistendo impar egit quietem. — 10. Vere anni 1452 rex naves longas et onerarias Callipoli in Bosporum accessivit, ipse vero cum exercitu Adrianopoli profectus (*d. 26 Mart. 1452*) septem dierum itinere eodem se contulit, locumque ubi ædificandum esset inspexit. Bosporus ibi in septem stadiorum angustias coarctatur, fluxus vehementia aliisque terroribus inde ab Herculis et Argonautarum ævo infamis. — 11. Forma et magnitudine castelli delineatis, ipsum opus Mechemetes inter proceres dispartitus est ac tanto studio ursit, ut ante finem æstatis perficeretur. Forma ædificii, dimensiones, turres, murorum crassities et altitudo describuntur. Tormentis et præsidiis castello impositis, auctumno rex Adrianopolim reversus est. — Exiit mundi annus 6960, qui regis est annus secundus.

AN. M. 6961 (1 SEPT. 1452-1453 P. C.). REGIS AN. III.

Constantinopolis expugnatio (C. 13-72).

12. Prope Adrianopolim Mechemetes palatium ædificavit splendidissimum.

13. Deinde haud differendum esse contra Constantinum bellum censebat; urbe regia potitum cetera omnia facile subacturum esse intervidebat. Excitabant etiam valicinia et anguria aliaque felicem cepti eventum præsentia. Convocatis igitur satrapis militumque ducibus, oratione consilium suum exposuit.

14. Bene nostis, inquit, quomodo majores imperium per multa pericula salvum ad me usque perduxerint. Antiquiores vestrum ex parte rebus gestis eorum interfuerunt, juniores auditu illas a patribus acceperunt. Haud enim casæ sunt memoriæ. Exstant ubique virtutis nostræ testes, rudera castellorum oppidorumque et mardentes adhuc sanguine campi. Statim a principio majores nostri, a parvis licet initiis exorsi, Romanorum imperium evertendum et summa rerum in Asia et Europa potiundum esse decreverunt. Nec spem fefellit eventus. E Cilicia et Tauro profecti Asiam inferiorem brevi subegerunt, ac sedem regiam in Prusa urbe constituerunt. Mox trajecto Hellesponto, castellum maritimum (*Tsympe*) occuparunt (1356), indeque paulatim pergentes Thraces, Macedones, Triballos, Getas, Illyrios et Græcorum plurimos debellarunt et ad pendenda tributa adegerunt. Haud facili sane negotio hæc peracta sunt, sed ingenti labore, quem superarunt animorum perseverantia, fiducia, audacia, ingenii perspicacitas et sollertia. Partam sic majorum virtute gloriam nos ne obsecremus, nec committamus ut vincamur urbe unica eaque fracta jam viribus et exhausta. Semper illa nobis impedimento erat. Contra Bajesidem avum Gallos excitavit et Germanos ac Pæonum Dacumque regem, qui regnum nostrum evertissent, nisi Bajesides copias eorum strage interneciva (*ad Nicopolim, an. 1396*) delevisset. Paulo post Timurem Scytham contra nos accessivit, qui res nostras in summum discrimen adduxit (1402). Nec deinceps unquam negotia nobis facessere destitit. Vel nuper Joannem Hunyadem contra Muratem patrem evocavit, et transfugas excipiendo magnis nos damnis affecit. Ut verbo defungar, nunquam illa quietem ager, dum steterit nec nostra sub manu sit. — 15. Non cunctandum igitur, nec exspectandum, sed in tanta fortunæ inconstantia viri prudentis est futuros casus devitare præoccupando. — 16. Ergo quantocius urbem aggrediamur. Quodsi bene res cesserit, securæ erunt quæ jam tenemus, et alia licet sperare; sin minus, nihil nobis stabile, nihil non erit timendum. Sane quidem, tum avus meus tum pater urbem obsidentes re infecta discesserunt; ejus vero eventus causa non Byzantium virtuti sed adversæ fortunæ vindicanda est. Nam Bajesides ab obsidione destitit, ut contra Sigismundum Pæonum Dacumque regem proficisceretur, Muratem vero perfidia virorum conjunctissimorum impedit quominus cepta perficeret. Sed fac suis Byzantios viribus hostem repulisse; nihil id nos moveret, quum alius tunc esset, alius nunc rerum status sit. Constantinopolis enim et incolarum et pecunie et navium penuria nunc laborat, atque dissidiis ecclesiasticis Italos a se abalienavit, nos vero omne genus subsidiis bellicis abundamus. Vix igitur dubium, quin urbs resistendo impar sit, modo ne nos majorum virtutem dedecoremus. Ego vero anteibo, laborum vestrorum particeps, omnia rite disponens et meritis quemque ornaturus præmiis.

17. His verbis Mechemetes bellum decrevit, approbante concione. Imperavit deinde, ut illico Europæ satrapa collecto exercitū in hostium ditionem irrumperet. Is vicinam urbi regionem et Selymbriæ agrum depopulatus est, et Perinthum et Epibatas et quæ ad Melanem sinum Romanorum castella erant, et Mesembriam Ponticam ad defectionem adegit.

18. Constantinopolitani denuo legatos de pace mittere inutile fore intelligentes et obsidionis calamitatem prævidentes in summis angustiis versabantur, quum et sociis destituti et maris usu libero exclusi essent nec non militibus et pecunia et victu carerent. Nihil secius quæ ad tolerandam obsidionem conferrent, pro virili instruunt; fossas murosque instaurant, arma parant machinasque, pecunias et frumentum undique colligunt, castella insulasque præsidii muniunt, denique Cornu sinum catena a Galatæ muro ad Eugenii portam ducta claudunt (*d. 2 April.*). — 19. Præterea legatos auxilii petendi causa mittunt ad Peloponnesi despotas et Romæ pontificem aliosque Italiæ et occidentalis Europæ principes.

20. Interea Mechemetes collectum ex Asia et Europa exercitum armis instruxit et machinis, tum ceteris tum vero bombardis, recentioris inventionis miræque efficacis tormentis. — 21. Ante omnia autem classis restaurandæ et augendæ curam habuit; nam classis majorem etiam quàm terrestris exercitus in obsidione utilitatem fore opinabatur. — 22. Itaque veris tempore 350 naves longæ aliæque multæ onerariæ Callipoli, ubi convenerant, sub Paltogle (*Ballaoglu*) satrapa in Bosporum proficiscuntur (*12 April.*). — 23. Ipse Mechemetes cum exercitu machinisque Adrianopoli profectus (*23 Mart.*) decimo itineris die ad Byzantium venit, et quattuor fere ab urbe stadiis ex adverso portæ Sancti Romani (*Top-kapussi*) castra metatus est. Copiæ terrestres, quæ quidem in proelium duci poterant, non annumerata cetera turba, erant supra trecenta hominum millia. Naves juxta urbis oram maritimam ad catenam usque stabant in ancoris.

24. Obsessi juxta catenam in Cornu sinu naves longas et onerarias collocarunt, inter quas Cretenses quædam erant et sex trieres Venetæ. — 25. Eodem tempore (*26 Jan.*) Byzantium venerat Justinus Italus (*Joannes Longus Justinianus, Genuensis*), vir nobilis et rei militaris peritissimus, qui cum duabus navibus onerariis et quadringentis militibus in mari Ægæo (circa Rhodum et Chium versans; quæ de instante urbis obsidione audisset, sua sponte auxilio venerat. Quamquam nonnulli a Constantino advocatum, eique post finitum feliciter bellum Lemnum insulam auxilii præmium promissam esse perhibent. Justinus ille, summus belli dux creatus, in muris ac portu omnia rite disposuit; ipse cum suis stationem sibi elegit in muri parte castris Mechemetis opposita, in quam, utpote oppugnatu faciliorem, præcipuum exercitus robur et bombardarum impetum hostis directurus erat. Pars præsidii in palantes Turcos ex urbe erupit, sed repulsa mox rediit.

Tum clausæ sunt portæ, neque aliam deinceps eruptionem Byzantii tentarunt.

26. Mechemetes postquam ad mediam muri partem et Myriandrium haud longe ab urbe, sed extra telli jactum, castra posuerat, legatos misit qui deditionem urbis postularent. His re infecta revrsis, agrum vastari jussit, et murum lustrans cum Zagano et Chalile ducibus loca in quæ impetus dirigendus esset destinavit. — 27. Deinde copias disposuit. Quæ sub Zagano erant, tractum obtinuerunt qui est juxta Galatam et boreale Cornu sinus litus usque ad portam Ligneam. Eidem Zagano mandatum est, ut intimam sinus partem ponte jungeret. Caratzias, Europæ præfectus, exercitum explicavit inde a porta Ligneæ usque ad portam palatii regii (*Hebdomi, hoc Tekfur Sera*) et hinc usque ad portam Charsis (*Edreni kapussi*). Isaacus, Asiæ præfectus, et Machumutes comes copias extenderunt a Myriandrio ad portam Auream, indeque ad mare usque. Medium locum, a Charsis porta ad Myriandrium pertinentem, ipse Mechemetes Chalilem et Saratziam ad latus habens occupavit ibique præcipuum exercitus robur collocavit. — 28. Oram maritimam inde a locis portæ Aureæ vicinis usque ad catenam et Galatæ neoriam per stadia 43 cinxit Paltogles, Callipolis satrapa classisque præfectus. Omnis urbis circuitus stadiorum erat ferme 126, ex quibus incustoditus erat murus maritimus ad Cornu sinum stadiorum triginta quinque. — 29. Deinde ut efficacius murus concuteretur, Mechemetes bombardam iis quæ præsto jam erant majorem fundendam curavit. Opus hoc, cui 1500 æris talenta insumta sunt, paucorum dierum spatio confectum. Fabricatio et forma et magnitudo tormenti ingentis describuntur. — 30. Præterea Critobulus exponit quam ratione bombardam pulvere et lapide instructa sit. Idem verba facit de compositione et natura pulveris tormentarii et de stupenda vi missilium. Bellicum hoc instrumentum, quod vulgo *σευλην* appellant, ante 150 fere annos a Germanis vel Celtis inventum esse fertur. — 31. Tres bombardas maximas Mechemetes contra mediam muri partem direxit, ceteras aliis in locis collocavit. Fossam his objectam saxis et lignis et aggere explevit, ut in murum bombardarum vi dejectum via pateret aggreddentibus. Simul meatus subterraneos fodi jussit, quibus noctu clam in urbem milites penetrarent. Quod quidem opus inutile fuit, quum solis bombardis totum negotium perficeretur.

32. Dum hæc parantur, rex cum parte exercitus præfectus Therapiam castellum cepit, captisque præsidariis palos per anum adegit. Deinde Studii castello potitus milites præsidii ad Constantinopolim abductos in conspectu oppidanorum palis infixit. — 33. Eodem tempore Paltogles in Principum insulam transvectus castellum igne injecto expugnavit ac præsidii milites trecentos numero trucidavit.

33. Interea Justinus (*Justinianus*) prætensis muro saccis lana plenis vim missilium amollire studuerat. Quod

quam male cecisset, ad muri exterioris partem, quam hostis diruerat, vallum lignis et aggero struxit (21 April.)

35. Mechemetes a castellis redux per muri lacunas in urbem penetrare tentavit. — 36. A Justino repulsus est. Subsequentibus diebus iteravit impetus, nec melius res cessit. — 37. Haud magis contra Notaram, Magnum ducem, valuit Paltogles, qui e Principum insula reversus, in Cornu sinum irrumpendi fecit periculum.

38. Deinde Mechemetes naves ostio portus appositas destruere voluit. Quum vero muri Galatenses obstaculo essent, quominus bombardis, quales in usu erant, naves attingeret, novum bombardæ genus excogitavit et fabricandam curavit, quo lapides in altum jacti decidendo naves dirumperent. Ejusmodi tormentum in colle Galatensi (*S. Theodori*) positum. Primus lapis ex eo emissus scopum non tetigit, secundus vero in mediam navem decidit eamque demersit. Quo viso, reliquæ naves mutatis stationibus imminens a mari periculum deviarunt (d. 5 *Maii*, *sec. Barbar.*).

39. Tertio vel quarto post hæc die (20 April. *sec. Barb.*) in alto conspiciuntur tres naves onerariæ, quas Pontifex maximus obsessis auxilio misit. Contra has illico cum classe exiit Paltogles. — 40. Commisso proelio acerrimo, Itali hostium numero oppressi succubuisent, nisi derepente exortus auster validus naves eorum propulisset et, quum Turcorum triremes cursus velocitate inferiores essent, in portum salvas deduxisset. — 41. Speculatus hæc de litore Mechemetes tanto mœstior abiit, quo confidentius victoriam speraverat. Ex Italis perierunt viginti duo; sauciata copiarum pars dimidia et amplius; in Turcorum classe cæsi sunt supra centum, vulnerati amplius trecenti. Ipse Paltogles lapidis ictu vulnus tulit, cujus gratia ab rege irato obtinuit ut vitam salvam haberet; a munere tamen remotus et Chamaæa in locum ejus suffectus est.

42. Deinde (22 April. *sec. Barb.*) ut Cornu sinum navibus occuparet, novum rex consilium inivit et executus est. Viam octo stadiorum stravit, qua naves sexaginta septem a classis statione, quæ erat ad Diplocionium (*Bechtikach*), in collem Galatensem eductæ et hinc demissæ sunt in eam sinus partem quæ vocatur Aquarum frigidarum. Opus hoc mirabilius illo quo Xerxes rex Albo montem perfodit. — 43. Byzantii igitur, quanquam summa jam copiarum inopia laborantes, nunc etiam murum hucusque incustoditum, qui per 30 stadia juxta Cornu pertinet, propugnatoribus munire cogebantur. Huc accessit quod jam etiam pontem in sinu intimo ad finem Turci perduxerant (19 *Maii*, *sec. Barb.*). — 44. Tum Justinus (*Justinianus*) alteram ex duabus suis onerariis et tres triremes Italas ad Cornu sinus ostium duxit, ut hostiles naves inclusas coerceret. At, re comperta, Mechemetes noctu bombardas in oppositum litus clam adduxit, iisque unam triremem demersit. Quo facto, reliquæ extra telorum jactum se subdixerunt.

45. Eodem fere tempore, tribus vel quattuor diebus

(25 vel 26 *Maii*) ante expugnationem urbis, in solenni pompa imago Matris Dei de humeris portantium decidit ac tanta vi terræ adhesit, ut vix tandem a solo divelleretur. Deinde vero suborta subito cum imbre violentissimo procella pompam disturbavit. Infausta hæc præsentia. — 46. Item postero die Constantinopolim tegebatur nubes atra, in qua numen divinum derelinquere urbem videbatur.

47. Jam post quinquaginta fere dierum obsidionem eo res adductæ erant, ut Mechemetes generali assultu terra marique suscepto urbem expugnandam esse censeret. Præterea in mora periculum esse videbatur, quod ex Italia classem auxilio Byzantiis mitti nuntiabatur. — 48-50. Convocata igitur concione rex consilium exposuit. Collaudata exercitus virtute, gloriam et præmia ex capta urbe in singulos milites redundatura prædicat atque summam prosperi successus probabilitatem demonstrat. Deinde ad suos quemque ducem reversum quietem capere jubet, cras autem mane ordines disponere, et silentium agere usque dum canatur classicum. — 51. Chamaæa cum classe murum maritimum, Zaganus, trajecto ponte, murum Cornu sinus, Caratzias et Isaacus et Machumutes objectam cuique muri terrestris partem adorientur, Chaliles autem et Saratzias, ab utroque regis latere stantes, in se ipsos hostem convertere studebunt, ut tanto facilius rex per lacunam muri penetrare Italosque repellere possit.

52. Crastino die (28 *Maii*) omnibus rite dispositis, Mechemetes exercitum murumque terrestrem inspexit. Tum milites cibum sumere et quietem jussit usque dum classicum audiretur. — 53. Insolitum castrorum silentium mirantes obsessi et ipsi ad instans certamen accinguntur. — 54. Vergente die, quando sol Turcis a tergo erat, canitur classicum. Ad solis usque occasum per duas vel tres horas præliantur eminus. — 55. Tum cohortes regie, trajecta fossa, vallum quod obsessi struxerant, adorientur. Sævitur pugna per noctis partem majorcm, nec tamen Justinus ejusque socii de vallo deturbantur. — 56. Haud melius res cessit Zagano et Caratzias ceterisque Turcorum ducibus. — 57. Mechemetes milites fatigatos videns, novas copias inter easque jenizaros, præcipuum exercitus robur, adducit. Denuo prælium exardescit. Strenue Justinus resistit, tandem vero per thoracem in pectus letali vulnere ictus concidit ac saucius asportatur in tentorium. Hoc casu socii ejus turbati, deserto vallo, spretisque Constantini precibus, suæ quique consulentes salutem ad naves se propriant. — 59. Constantinus cum reliquis copiis in vallo pugnam sustinere pergit. — 60. At Mechemetes animadversa Italorum fuga in majorem spem erectus tanto acrius prælium urget. Potiuntur Turci vallo, ejusque propugnatores partim in fossam præcipites dant, partim per portulam, quam in muro magno Justinus aperuerat, in urbem retrudunt. Eo in tumultu Constantinus imperator cecidit. — 61-62. Jam Turcorum pars per portulam illam, alii per muri ruinas in urbem

irrupunt. Die illucescente, juxta vexillum in muro victor stat Mechemetes, dum per urbem grassantur cædes incolarum, bonorum direptio, ululatus captivorum.

— 63. Interim in reliquo muro Græci rerum actarum ignari pugnam continuant, donec hostem a tergo incumbentem conspicientes aut in salutis desperatione de pinnis præcipites se dejiciunt aut captivi abducuntur. — 64. Inter hos fuit Orchanes, Mechemetis patruus, qui ut fratris insidias vitaret, olim Constantinopolim venerat. Primum veste turcica indutus fugam tentavit, deinde agnitus se videns de turri desiliens vitam finivit. Caput ejus ad Sultanum fertur. — 65. Eodem tempore Chamuza navarchus rupta catena in portum invadens naves Græcorum (Italæ enim fuga evaserant) partim demersit, partim cepit. Deinde disjecta porta Basilica cæsisque ejus defensoribus, in urbem penetravit. — 66. Simul per alias portas oræ maritimæ reliquus exercitus cædens prædansque in urbem diffunditur. Ingentem multitudinem in S. Sophiæ templo congregatam quasi reti inclusit et deinde captivam abduxit. — 67. Galatæ incolæ sponte sua portas urbis aperuerunt neque quidquam mali perpassi sunt; Constantinopolis vero a matutino tempore ad seram usque direpta est. Occisi in hoc bello viri et mulieres puerique quater circiter mille, capti vero quinquaginta millia et amplius. E Turcorum exercitu quingenti fere interfecti sunt.

68. Mechemetes urbem ingressus et magnitudinem ejus ac pulcritudinem spectans stragem miseratus est, tantam illam, quantam neque Troja olim neque Babylon neque Carthago neque Hierosolyma neque alia ulla urbs ab hoste passæ sunt. — 69. Neque cladem qua ipsa Constantinopolis antea a Latinis affecta est, cum præsentī calamitate comparare licet. Sic nihil stabile in rebus humanis; temporum fluxu omnia mutantur. Ceterum miro fortune casu accidit, ut tum primus tum ultimus Byzantini regni imperator esset Constantinus Helenæ filius. — 70. Naves triginta, quæ a Pontifice Romano auxilio missæ, ventis contrariis ad Chium detinebantur, comperta urbis expugnatione, domum reversæ sunt. — 71. Capta Constantinopolis est sub Constantino, ex Palæologis imperatore septimo, Mali mensis die vicesimo nono, mundi anno 6961, conditæ urbis anno 1124.

72. *Constantini elogium.* Fuit vir egregius, illis ingenii dotibus præditus quas in Pericle laudat Thucydides, sed per omnem vitam infelix, ejus autem virtutis ut perire una cum patria quam suæ saluti consulere maluisset.

73. Mechemetes ex urbe in castra reversus prædam distribuit. Ipse sibi præter ratam spoliiorum partem præmia selegit tum virgines puerosque formosos, tum vero viros clarissimos inter eosque Lucam Notaram; quos omnes magni fecit et ad summos honores promovisset, nisi aliorum impedivisset invidia. Deinde dimisso exercitu, in urbem reversus de restauranda ea et augenda et ad regni sedis dignitatem provehenda cogitavit. Do-

mus splendidissimas primoribus et amicis habitandas dedit. Conspicuum in media urbe locum ædificandæ regni destinavit. Captivis, quos ipse prædæ partem acceperat, juxta portum et Cornu sinum domicilia assignavit et per ratum tempus immunitatem concessit. Ceteris quoque captivis qui redemptionis pretium dominis solverent vel soluturos se promitterent, redeundi potestatem et domicilia et immunitatem dedit. Idem principum virorum græcorum commodis consulere ac Notaram restaurandæ urbi præfectum creare volebat, at Turcarum invidia suasit, ut suspectos haberet et de medio potius tolleret. Itaque omnes (novem numero erant) cæsi sunt, inter eosque cum duobus filiis Notaras, vir multis nominibus insignis. Postea tamen hujus facinoris regem penituit, et in suosores animadversum est. Urbis præfecturam Soleimanus obtinuit.

74. Dehinc Mechemetes Adrianopolim rediit (18 Junii), quo venerunt de re bene gesta gratulantes legati Tribalorum, Illyriorum, Peloponnesiorum, Mitylenæorum, Chiorum, regum Persarum et Ægypti nec non Carmani Ciliciæ principis. E captivis nobili genere natis rex corporis custodes aliarumque rerum ministros selegit.

75. Eodem tempore legati venerunt ex Imbro et Thaso et Lemno insulis. Byzantini harum insularum præfecti, audita urbis expugnatione, in Italorum navibus auferant, nec non incolarum pars in Chium et Eubœam et Cretam sedes transtulerant. Tum Critobulus reliquos bonis animis esse jussit, et a Chamuza, Callipolis satrapa classisque præfecto, ad quem clam legatos miserat, obtinuit, ut nullo insulæ damno afficerentur. Post hæc, intercedente Chamuza, sacerdotem et primorem Imbri ad regem amandavit, qui insularum deditioem et tributa offerret. Rex vero insulas in eadem qua sub Constantino fuerant conditione manere permisit, adeo ut Imbrus Palamedii, Æni urbis principis, Thasus autem et Lemnus Dorieo, Mitylenes domino, subditæ essent. Ceterum Palamedes et Dorieus ipsi quoque ad regem legatos miserant, quorum consilia adjuvit Critobulus.

76. Iisdem diebus Challices, summus regis minister, qui bellum contra Constantinum dissuaserat et clandestino ab hostibus partibus stetit deprehensus erat, in carcerem conjectus et mox occisus est (1 Julii). Opes, quas multas reliquerat, primum fisco adscriptæ, deinde vero filiis condemnati redditæ sunt. In locum Challicis Isaacus successit. — 77. Paucis diebus post Zagano quoque a munere remotus et filia ejus, quam inter uxores rex nuper receperat, dimissa est. Domicilium iis in Asia assignatum. Zagano suffectus est Machumutes, qui alteram Zagani filiam duxerat, vir paterna et materna origine Græcus, nullisque non ornatus virtutibus. Post hæc auctumni tempore rex Adrianopoli Constantinopolim profectus est. — Exiit mundi annus 6961, regis annus tertius.

LIBER SECUNDUS.

AN. M. 6962 et 6963 (1 SEPT. 1453-1455). REGIS AN. IV et V.

1. Mechemetes novis incolis Constantinopolim frequentaturus, Turcos et Christianos et Judæos ex omnibus regni partibus in eam conduxit. Muros urbis restauravit; palatii jecit fundamenta; ad portam Auream castellum extrui jussit. — 2. Iisdem diebus Gennadium, quem statim post captam urbem queri jusserat ac tandem Adrianopoli inter captivos invenerat, Christianorum patriarcham constituit.

3. In Asiam profectus Prusæ ad patris tumulum inferias egit. Rebus Asiaticis in ordinem redactis et præfectura regionis Chamuzæ commissa (*Aug. 1455*), post dies triginta quinque Byzantium, indeque paulo post hieme Adrianopolim rediit. Ibi Jonutzæ Callipolis satrapæ classisque præfecto mandavit, ut expeditionem susciperet contra Naxum et Rhodum insulasque Rhodiis addictas, Parum, Rhenæam, Con, alias. Nimirum Rhodii et Naxii pacta cum rege inire noluerant, sed cum piratis faciebant, qui Turcorum oram maritimam infestabant.

Jonutzæ expeditio contra Rhodios.

4. Jonutzes cum octoginta navibus longis multisque onerariis Callipoli Tenedum navigavit. Duobus diebus post noctu hinc profectus in tempestate incidit, qua naves viginti quinque demersæ, reliquæ huc illuc dispersæ sunt. — 5. Ipse cum sex navibus vespere sequentis diei in Chii portum delatus est. Recollecta ibi classe, triduo post ad Con appulit. Postquam urbem insulæ per tres dies incassum obsederat, suburbia et agros vastavit, deinde præda onustus reditum instituit, in quo Phœcæ nova (*Foggia nuova*) potitus est (*1 Nov. 1455 sec. Ducam*). Oppidum illud Chiorum call, quibus, licet confederatis, Jonutzes irascebatur. Callipolim reversus paulo post a rege occisus est, tum ob amissam classis partem tum aliis de causis.

Bellum contra Triballos sive Servios.

6. Triballorum (*Serviorum*) princeps et tributo statis temporibus solvendo negligentior erat, et cum Pæonum (*Ungarorum*) rege clam societatem iniverat. Itaque Mechemetes rex bellum ei inferendum tanto promptius decrevit, quod regionem Triballicam, utpote ad invadendos Pæones et Dacos opportunissimam, regno adjungere cupiebat. — 7. Terram hanc, cujus situm et naturam et proventus compluribus Critobulus describit, jam olim (*an. 1438*) Morates rex Lazaro (*deb. Georgio*) ademeral, postea vero (*an. 1444*) reddiderat, tributo annuo contentus, quod deinde etiam Mechemeti Lazarus aliquamdiu solverat. — 8. Mechemetes igitur vere an. 1455 cum quinquaginta equitum millibus et majore peditem numero Adrianopoli profectus septimis castris

Hæmum trajecit et hinc tertis castris in fines venit Triballorum. Agris per viginti quinque dies vastatis et multis captis castellis, Novoprodum (*Novobrodo*) urbem auri et argenti metallis divitem obsidione cinxit. — 9. Lazarus (*Georgius*) incolas e planis locis in altiora abduxit; castella, quæ tenebat adhuc, munivit; Samandriæ regniæ custodiam viro fido commisit, ipse vero cum familia opibusque Istrum transgressus ad Dacos et Pæones abiit; haud multo post autem missis legatis pacem petivit, eamque obtinuit ea conditione ut Mechemetes quæ cepisset loca retineret, reliqua essent Lazari tributum pendentes paulo minus eo quod antea solverat. Interim etiam Novoprodum post quadraginta dierum obsidionem sese dederat (*ineunte Junio 1455*). Lazarus igitur ad suos rediit, Mechemetes vero, Alin pasiam in Servia relinquens, exeunte æstate Adrianopolim reversus est, unde paulo post Byzantium se contulit. — Exiit mundi annus 6963, regis annus quintus.

AN. M. 6964 (1 SEPT. 1455-1456). REGIS AN. VI.

10. Byzantii ad finem perductum est palatium et castellum portæ Auræ. Restauravit rex pontes vetustate collapsos ad Athyram et Rhegium; vias Byzantium ducentes refecit cauponasque iis apposuit; balnea et aquæductus ædificavit, atque novos incolas undique in urbem conduxit.

Expeditio contra Dorieum Æni principem.

11. Dum his rex occupatur, media hieme nuntius venit Dorieum, Æni urbis et Imbri et Samothracæ principem, res novas moliri. Scilicet Palamedes paulo ante defunctus heredes ex æquo reliquerat Dorieum filium et defuncti filii majoris uxorem ejusque liberos; at Dorieus testamentum patris nihil curans, solus et regno et opibus paternis potitus erat. Quare fratris uxor post vana dissuadendi tentamina, avunculum misit qui Doriei factus et nefasta consilia regi indicaret. — 12. Hæc iram Mechemetis moverunt; præterea non contemnenda esse videbatur Ænus urbs insignis tum situ suo tum vero opibus, de quibus fusius Critobulus exponit. — 13. Ante centum et quinquaginta fere annos Gateliuzus Italus Ænum et Mitylenen tanquam dotem uxoris, quæ Romanorum regis filia erat, acceperat; hinc successionis serie urbs ad Palamedem ejusque filium devenerat. Ceterum ejus domini inde ab eo tempore quo Turci Thraciam et Macedoniam subegerant, tributarii erant. — 14. Igitur regis jussu Jonuzes (*Junis-dey*) Callipoli cum classe profectus ad portum Æni appulit, Mechemetes vero (*24 Jan. 1456*) Constantinopoli per mediterranea quadriduo itinere ob frigus et nivis copiam molestissimo ad Cypselorum vicum, centum fere ab Æno stadiis distantem, pervenit. — 15. Interea Dorieus in Samothracen aufugerat. Æni missis Cypsela ad regem legatis urbem dederunt; quam deinde

ingressus et triduum in ea moratus Mechemetes opes palatii et eorum qui cum Dorieo fugerant, abstulit et, relicto Morate praefecto, Adrianopolim reversus est. — 16. Jonutzes autem in Samothracen navem misit, qua Dorieus abduceretur; ipse in Imbrum profectus Critobulum insulae praefecit et magistratus a principe olim creatos secum abduxit. Dorieus vero non consendit navem a Jonuze missam, sed suo ipsius navigio Aeam solvit, unde Adrianopolim ad regem profectus est, qui Imbrum et Lemnum et Samothracen ei reddidisset, nisi dissuasisset Jonuzes, cui obsecutus Mechemetes principi Zechnam regionem assignavit; ex ea autem paullo post Dorieus Mytilenen, hinc in Naxum aufugit, ubi filiam viri cujusdam nobilis uxorem duxit.

Expeditio contra Triballos et Pæones.

17. Collecto per hiemem anni 1456 exercitu, Mechemetes veris tempore Adrianopoli profectus Haemum superavit et postquam magnam Triballicae regionis partem subjecerat, Pelogradum (*Belgrad*), Pæonum urbem munitissimam, obsidione cinxit (*Junio 1456*). — 18. Lazarus (*Georgius*), Triballoorum princeps, in Daciam aufugerat ibique exitum belli expectabat. Turci postquam mœniorum Pelogradi partem tormentis dejecerant, vi expugnare urbem tentarunt. — 19. At Joannes Hunyades, Pæonum dux, qui cum quater mille militibus Istrum transgressus clam in urbem se introduxerat (*14 Julii 1456*), Turcos per muri lacunas in urbem jam penetrantes non modo repulit, sed repulos etiam in castra usque persecutus est (*22 Julii*), quibus totis potitus esset, nisi Mechemetes cum cohorte sua hosti se obijciens Pæones in urbem se recipere coegisset. Castra quidem Turcorum non ita magno damno affecta sunt, sed haud pauci in isto tumultu ceciderunt, inter quos erat Caratzias Europæ praefectus. Ipse etiam Mechemetes in femore vulnus tulit. Deinde rex de expugnatione Pelogradi desperans exercitum abduxit et, vastata parte Triballicae regionis et compluribus captis castellis, Alem satrapam relinquens, Adrianopolim exeunte aestate reversus est, inde vero hiemis initio Byzantium sese contulit. — Exiit mundi annus 6964, qui est regis annus sextus.

AN. M. 6965 (1 SEPT. 1456-1457). REGIS AN. VII.

20. Lazarus (*Georgius*) in patriam redux et Samandriæ degens, a Michaele, quem Joannes Hunyades Pelogradi praefectum reliquerat, ex insidiis correptus et in carcerem conjectus est. Tandem libertate magno pretio redempta, mœrore et morbo confectus obiit (*14 Dec. 1457*). Heredes ex æquo reliquit uxorem (*Irenen*) et Lazarum filium. Lazarus vero sociam regni malis artibus vexatam eo adegit, ut cum Georgio filio a Murate olim excæcato et Amaresa (*Mara s. Maria*) filia fugam capesseret, in qua ipsa quidem correpta est, Georgius autem et Amaresa salvi evaserunt ad Mechemetem re-

gem, qui benevole exules excepit, et Lazaro, qui tributum non solverat aliasque irascendi causas praebuerat, vere hujus anni (*imo an. 1458*) bellum inferendum esse decrevit. Interim vero Lazarus diem obierat (*31 Jan. 1458*), regni successores relinquens uxorem (*Helenam, Thomæ despote filiam*) et filiam (*Mariam*). — 21. Nichilo secius regis jussu Ales pasia, Triballidis Turcis subjectae satrapa, in Lazari ditionem irrupit, et postquam majorem ejus partem subegerat, Samandriam regiam obsidione cinxit.

22. Dum hæc aguntur, rex Constantinopolim balneis, deversoriis, paradisis et aquæductibus ornavit, et tum ipsam urbem tum vicinam regionem novo incolarum et Triballide et Pæonia et Mæsia adductorum incremento auxit.

Italorum in mari Egeæ expeditio.

23. Eodem tempore (*vere an. 1457*) Nicolaus (*deb. Callixtus III*) pontifex classem triginta triremium et duarum onerariarum sub Ludovico, fratris filio et Orientis patriarcha, in mare Egeum misit, ut Imbrum et Lemnum ceterasque insulas Turcis subjectas in libertatem vindicaret. Ludovicus a Rhodo in Lemnum vectus praesidium Turcicum ejecit et, relicta ibi sub Loiso duxæ custodia, post moram quatruiduam Thasum solvit, quam quindecim dierum spatio totam sibi adjunxit. Hinc Lemnum, inde Rhodum reversus est. E Lemno decem triremes Imbrum misit. Dux earum de ditione insulae cum Critobulo egit, sed verbis ejus acquiescens re infecta ex Imbro in Rhodum rediit. — Exiit annus mundi 6965, regis annus septimus.

LIBER TERTIUS.

AN. M. 6966 (1 SEPT. 1457-1458). REGIS AN. VIII.

1. Statim post captam Constantinopolim despote Peloponnesi tributum annum sexties mille staterum polliciti, auxilia contra Illyrios (*Albanos*) a Mechemete petiverant et obtinuerant; at post peractum jam triennium tributum istud nondum solverant. Itaque hieme hujus anni misit rex qui id exigerent simulque de rerum statu inquirerent. Legati vero tributum illud non acceperunt atque omnia dissidiis intestinis turbata deprehenderunt, adeo ut timendum esset, ne Itali se rebus Peloponnesi immiscerent. Quapropter Mechemetes quam primum despotarum ditionem occupandam esse decrevit.

2. Interea Samandria urbs se dedit. Lazari uxor (*Helena*) a Mechemete duas Dalmatiae et Bosniae urbes accepit, quas illa dotis loco filiae dedit, Bosniorum principum nuptae. Deinde Helena e Bosnia in Corcyram ad matrem fratresque se contulit.

Contra Peloponnesi despotas expeditio prior.

3. Vere anni 6966 Mechemetes Adrianopoli per Macedoniam inferiorem in Thessaliam, inde post brevem moram per Phthiotidem et Thermopylas in Bœotiam profectus, ad Asopum fluvium castra posuit et hinc in Isthmum præmisit exploraturos num in Peloponnesum pateret aditus. Tum regem convenerunt Thomæ despota legati partem tributum ferentes et de pacis conditionibus deliberaturi. Assumpsit rex pecuniam, de ceteris in Peloponneso agendum esse dictitans. Florente jam frumento, per Isthmum in Corinthiam contendit et quattuor ab urbe stadiis castra metatus est. Corinthiis ditionem recusantibus, agros vastavit et obsidione urbem inclausit.

4. Deinde dimidia exercitus parte sub Machumute duce ad Corinthum relicta, ipse cum reliquis copiis castella vicina cepit; hinc in interiora progressus Mochlium, Tegeticæ regionis castellum, aliaque ejus tractus oppida subegit. Quod ubi compererant despota in Amyclæa regione tunc degentes, Thomas Mantineam, Demetrius Epidaurum sive Monembasiam se receperunt. — 5. Rex dehinc contra Patras duxit; urbem repperit vacuum, quum cives Naupactum et in Peloponnesi oppida Veneta aufugissent; arcis vero præsidium in ditionem venit. Fugitivis data redeundi venia et immunitas. Vicinis castellis subactis, pars exercitus in Elidem et Messeniam missa est. — 6. Ipse Mechemetes juxta oram sinus Crisæi procedens et in itinere Bostizam et obvia quæque subjiciens, ad Machumutem Corinthi obsidioni insudantem rediit (*Julii m.*) et omni vi urbem quattuor per menses jam obsessam expugnare tentavit; quod quum minime cederet, fame eam ad ditionem adigendam esse censuit. — 7. Interim ex Elide copiæ redierunt, ingentem adducentes pecorum copiam et quater mille captivos, qui Byzantio frequentando destinantur. Eodem tempore Asanes Mathæus a Demetrio auxilio missus cum septuaginta militibus et aliquot frumenti modicis, noctu clam in acropolim ascenderat; ubi quum Corinthios omnium rerum inopia laborantes vidisset, arcem regi tradidit ac pacem inivit ea conditione; ut quæcunque rex in Peloponneso cepisset, ea sub potestate retineret, reliqua autem despota tributum annuum ter mille aureorum pendentes concederentur (6 *Aug.* 1458). — 8. Pacta hæc despota licet inviti comprobarent rataque habuerunt. — 9. Mechemetes acropoli præsidium militum quadringentorum imposuit; reliqua item castella rebus necessariis instruxit, præter nonnulla, quæ diruit incolasque eorum Byzantium abduxit. Amare (*Omare*) satrapa in Peloponneso relicto, ipse inente auctumno per Megaridem rediens Athenas venit, ubi prisci splendoris monumenta demiratus est et Atheniensibus ob majorum gloriam benignum se præbuit. Quattuor ibi dies moratus in Bœotiam perrexit, ubi Euri rationes contemplatus est et Eubœensium legatos

comiter excepit. Decimo inde die Pheras venit, denique medio auctumno reversus est Adrianopolim.

Ismaelis expeditio contra Lesbios.

10. In Lesbo insula tum temporis regnabant Dorici filii (*Dominicus et Nicolaus*), discordes inter se et rerum novarum cupidi. Societate inita cum Ludovico, quem Pontifex maximus cum classe in mare Ægæum miserat, tributum regi recusabant et piratis operam navabant regiam ditionem infestantibus. Itaque post regis e Peloponneso reditum (*inno m. Aug.* 1457) Ismael, Callipolis satrapa, cum centum quinquaginta navibus in Lesbum solvit ibique Molybum oppidum obsedit. Aderant tum ad Mitylenen duodecim triremes classis Italæ sub Sergio duce; is vero, audito Ismaelis adventu, illico Chium recessit. Ismael autem postquam per decem dies Molybum frustra oppugnauerat, incensus suburbii et majori insulæ parte vastata, præda onustus Callipolim reversus est. Post ejus discessum Sergius Mitylenen rediit, sed male exceptus, quod Lesbios vana spe auxilii lactatos in rerum discrimine dereliquisset, Lemnum abiit, unde paulo post in Rhodum ad Ludovicum rediit. Mitylenæ, quos rerum actarum pœnitebat, legatis ad regem missis veniam petierunt, et soluto tributo pacis fœdera renovarunt. Idem mox Chii et Naxii fecerunt. Rex reliquam auctumni partem Adrianopoli transegit; hiemis initio venit Byzantium. — Exiit mundi annus 6966, regis annus octavus.

AN. M. 6967 (1 SEPT. 1458-1459 P. C.). REGIS AN. IX.

11. Constantinopoli rex urbi augendæ ornandæque pro solito operam navavit. E captivis Peloponnesiis artifices aliosque viros insigniores in ipsa urbe collocavit, reliquos per agrum vicatim distribuit. Novos colonos ex Amastri Paphlagoniæ urbe et Armenia accessivit. Turcos ditiores invitavit ut domus splendidas, balnea, deversoria, fora, officinas, templa ædificarent. Ipse in pulcerrimo urbis loco templum splendidissimum atque novam regiam in veteris Byzantii colle maritimo exstrui jussit. — 12. Machumutes, Europæ præfectus, in alio urbis loco conspicuo templum ornatissimum et circa id deversoria et ædificia mendicis alendis destinata et paradisos excitavit. — 13. Deinde rex classem auxit, hoc agens ut penes ipsum esset maris imperium.

Itali e Lemno pulsi opera Critobuli.

14. Eadem hieme Critobulus postquam cum primoribus Lemniorum de pellendis ex insula Italici egerat, Adrianopolim ad regem se contulit et Demetrium despota literis hortatus est, ut ipse sibi Imbrum et Lemnum a rege expeteret. Demetrius igitur Asanem legatum misit, qui, juvante Critobulo, a Mechemete obtinuit ut despota ter mille aureorum tributum pendenti Imbrus et Lemnus adjudicarentur. Critobulus, acceptis a

rege literis, Imbrum rediit. Inde clam Lemnum profectus a Castriolis in castellum receptus est. Hinc Cotzini oppidum petivit. A conjuratis immisus Italos, quadraginta quinque numero, inclusit et ad deditionem aegit. Ducem eorum Calabresum donis honoratum in Euboam dimisit. Deinde Michaelem Palæocastri præfectum literis hortatus est ut castellum traderet. Repulsam ferens, adducta peditum equitumque manu præfectum coegit ut castellum se dediturum promitteret, si deditionem comprobasset Magnus Magister, quem in Rhodo insula Ludovicus in Italiam reversus reliquerat. His peractis, Critobulus a Demetrio despota archontes petivit, quibus Lemnum traderet.

Expediitio contra Illyrios.

16. Illyrii (*Albani*) sub Ariano et Alexandro ducibus, rupto fœdere et neglecta tributis pensione, ditionem regiam incursionibus infestabant. Itaque Mechemetes vere anni 6967 (1459) Adrianopoli profectus viginti tribus castris in fines eorum irrupit. Vastata regione inferiore, Illyrii, qui in altiora se receperant, misso præcone pacem petierunt, quam rex concessit obsides dantibus et tributum ac milites pollicitis. Exeunte æstate Mechemetes Adrianopolim rediit; dehinc initio hiemis Byzantium se contulit. Exiit mundi annus 6967, regis annus nonus.

AN. M. 6968 (1 SEPT. 1459-1460 P. C.). REGIS AN. X.

17. Byzantii rex suetis curis vacavit, præcipue autem rei militari ordinandæ operam dedit. Byzantinos artifices qui per varias regni provincias dispersi erant, in urbem convocavit. Eodem conduxit Phocææ novæ et veteris incolas, item Thasios et Samothracas a Zagano denuo subactos.

18. Michael Palæocastrum Lemni insulæ Critobulo tradidit.

Contra Peloponnesi despota expeditiio altera.

19. In Peloponneso Demetrium et Thomam despota viri ambitiosi alterum contra alterum excitaverant. Thomas, cum quo Illyrii faciebant, compluribus Demetrii castellis potitus erat et ipsum fratrem in Monembasia inclusum obsidebat. Demetrius igitur auxilii petendi causa Asanem ad regem misit; a nonnullis fertur et filiam suam et totam Peloponnesum regi obtulisse ea conditione ut ipsi alia regio daretur; secundum alios vero Asanes hæc contra Demetrii sententiam proposuit. — 20. Mechemetes, cui Thomas castella quædam eripuerat, vere anni 4968 (1460) Adrianopoli profectus itineris die vicesimo septimo Corinthum venit, ibique ad tertium usque diem Demetrii adventum exspectavit. Ille autem non ipse venit, sed Asanem misit. Mechemetes hunc in libera custodia penes se detinuit, deinde vero non Thomæ, sed Demetrii di-

tionem invasit. Primum Argos se contulit; hinc Mechumutem misit qui Sparta urbe, in quam e Monembasia Demetrius ahierat, potiretur. Dedita urbe, despota in castra abductus est, in quæ postero die etiã Mechemetes venit; qui Demetrium blandis verbis demulsit et uxorem ejus atque filiam e Monembasia solenni pompa adduci jussit. — 21. Imposito Spartæ præsidio, secum habens Demetrium rex contra Castrium (*Kastritsam*) oppidum munitissimum profectus est. Quod quum vi expugnare frustra tentasset, tandem aquæ inopia ad deditionem aegit, deditum evertit, viros trucidavit, mulieres puerosque servituti addixit. — 22. Eandem deinde sortem subiit Gardicium castellum. Ulro pergens rex totamque fere Peloponnesum obiens obvia quæque subegit. Captorum castellorum alia servavit, alia diruit; incolarum partem Constantinopoli destinavit. — 23. Thomas cum uxore et liberis Mantineam (*imo Pylum seu Abartnum*), hinc in Corcyram aufugit. E castellorum præfectis nonnulli in Venetorum oppida evaserunt. Ante finem æstatis Mechemetes ducentis et quinquaginta fere castellis oppidisve potitus erat. — 24. Amare satrapa in Peloponneso relicto, Mechemetes per Isthmum rediens, in Lebadea Bœotia urbe Demetrium cum otio commodo deducendum præfectis quibusdam tradidit; medio autumno venit Adrianopolim. Eodem quum paullo post etiam Demetrius venisset, Imbrum et Lemnum et Samothracen ei dedit atque redditus hinc provenientes auxilii argento, quod ex ærario Adrianopolitano solvendum erat. Sub finem autumnii Byzantium profectus est. Exiit mundi annus 6968, regis annus decimus.

LIBER QUARTUS.

AN. M. 6969 (1 SEPT. 1460-1461 P. C.) REGIS AN. XI.

Expeditiio contra Sinopen et Trapezantem.

1. Trapezus, Ionum et Atheniensium colonia, celebre olim emporium, temporum decursu evanescens aliquamdiu jacuit, deinde vero ad pristinam felicitatem resurrexit, et regia sedes evasit unius ex gente Comnenorum, cujus successores in pace regnarunt usque dum dissidiis intestinis res eorum turbarentur adeo ut post captam Constantinopolim tributum penderent regi Turcorum. Postea autem, cognatione cum regibus finitimis contracta, res novas molientes tributum statis temporibus solvere neglexerunt. — 2. Itaque Mechemetes vere anni 6969 (1461) trecentarum fere navium classem sub Casime et Jagurducibus Trapezantem solvere jussit. — 3. Ipse cum Europæis copiis Prusam se contulit, quo Asiaticus exercitus jam convenerat; inde per Galatiam et Paphlagoniam tendens, trajecto Haly fluvio, ad Sinopen venit, præcipuum hujus regionis emporium et vicinis ferri metallis ditissimum. Eodem quum etiam classis appulisset, urbs

terra marique obsideri cœpta est. Ismael vero, ejus regulus, resistendo se imparē videns, ad Mechemetem egressus Sinopen tradidit ea conditione, ut in Europa Scoporum regio Triballis vicina ipsi assignaretur. — 4. Hinc classis Trapezuntē navigavit, Mechemetes autem contra Chasanem Armeniæ principem, qui Trapezuntis regi affinitate et armorum fœdere junctus erat, per mediterranea procedens post Alexandrum Magnum et Pompejum et Timurem ipse quoque Taurum montem trajecit et recta via petivit Tigranocerta (*Erzeroum*), Chasanis regiam. — 5. Eo in itinere accidit ut Machumutes insidiis petitus vulneraretur. — 6. Castris ad Tigranocerta positis, Chasanem matrem ad regem misit, quæ actorum veniam peteret et fœdus armorumque societatem promitteret. His Mechemetes acquievit, sed matrem Chasanis secum abduxit. — 7. Interea Trapezus copiis classe advectis obsidebatur. Vicesimo octavo obsidionis die Machumutes et postridie ipse etiam rex ad urbem venerunt, et misso legato Trapezuntiorum regem adxerunt, ut urbem traderet seque fidei Mechemetis committeret. — 8. Rex et alii Trapezuntii mille quingenti navibus impositi; Casimes satrapa regionis relictus; mater Chasanis domum amandata; Mechemetes viginti octo dierum itinere Prusam, hinc post brevem moram Byzantium reversus. — Exiit mundi annus 6969. regis annus undecimus.

AN. M. 6970 (1 SEPT. 1461-1462 P. C.). REGIS AN. XII.

9. Trapezuntis regi data est regio Strymoni adjacens. Inter viros Trapezunte abductos erat Georgius Ameruces, vir doctissimus, cujus consuetudine Mechemetes magnopere delectabatur. Urbis augendæ curis rex pro more tunc vacabat.

Contra Draculum Getarum expeditio.

10. Draculis Getarum dux ejusque frater Radus (*Radul*) ab Joanne, qui patrem eorum occiderat, regno pulsus pueri adhuc ad Muratem confugerant. Deinde Mechemetes Draculum in regnum reduserat, pacto fœdere. Jam vero violatis pactis Draculis Istrum transgressus regionem Nicopoli et Bidinæ vicinam depopulatus erat, nec non legatos regis ea de re missos palis infixerat. Egere hoc faciens Mechemetes vere anni 6970 (1462) Getarum terram ingressus vastavit, et Draculi, qui in loca munitissima se receperat, Radum fratrem suffecit. Quibus peractis Adrianopolim rediit. Post hæc in expeditionem contra Lesbum classem navium ducentarum parari jussit.

Expeditio contra Lesbum.

11. In Lesbo Dorieus Nicorezo (*Nicolao*) et Dominico filius regnum reliquerat. At Nicorezus, necato ex insidiis fratre, solus summa rerum potitus tributum regi pendere negligebat et cum Italis et piratis, qui Turcici regni oras infestabant, societatem iniverat. Quapropter Ma-

chumutes classe in Lesbum solvit (*Sept.* 6971. 1463 *sec. Duc.*), rex autem cum terrestri exercitu, Hellesponto trajecto, per Phrygiam inferiorem profectus est. Quo in itinere veteris Ilii rudera visens et fato destinatum esse dixit ultorem eorum quæ olim Græci in Teucros commisissent. — 12. Ilio ad Lectum promontorium pergens, ex adverso Lesbi insulæ castra metatus est; Machumutes vero, copiis expositis, Mitylenen obsidione cinxit. Deinde ipse etiam rex in insulam transjecit. Dederunt se Mitylenæi, eorumque exemplum deinceps reliqua insulæ oppida et castella secuta sunt. Post hæc rex in continentem reversus est. Machumutes Mitylenæos in tres divisit partes, quarum unam in urbe reliquit, alteram Constantinopolim abduxit, tertiam inter milites dispersit; Italos mercenarios omnes trucidavit. E reliquis castellis nonnulla evertit incolasque Constantinopolim misit. Relicto in urbe præsidio sub Ali satrapa in continentem trajecit ad regem, qui exeunte auctumno Byzantium rediit. — Exiit m. annus 6970, regis annus duodecimus. — 13. Floruit Lesbus per annos centum quinquaginta inde a quo tempore eam ab imperatore acceperat Nicorezus, primus ille Gageluziorum, vir Italus, qui adeo insulam auxit, ut non modo vicina regio subjecta esset, sed Syria quoque et Ægyptus pacis obtinendæ causa tributa annua penderent. Sub successoribus Nicorezi potentia insulæ paulatim minuebatur, crescente subinde classe Turcorum.

AN. M. 6971 (1 SEPT. 1462-1463 P. C.). REGIS AN. XIII.

14. Rex Byzantium redux Mitylenæis in eodem omnibus urbis loco sedes assignavit, ceterorum Lesbiorum commodis alio modo prospexit, Nicorezum vero, postquam aliquamdiu in custodia tenuerat, occidit. Classem tunc magnopere auxit, et ut ab Hellesponti transitu quoscunque vellet prohibere posset, in angustissima freti parte duo castella ædificari jussit. Curam ejus operis Jaguæ, Callipolis satrapæ et classis præfecto, commisit.

Contra Bosnios expeditio prima.

15. Hieme anni 6971 exercitum instruxit, quem veris tempore contra Pæones duceret intra Savum fluvium degentes, quos etiam Dalmatas, nec non Bostros (*Bosnios*) vocant. Hi enim cum ceterorum Pæonum rege societatem inierant, qua fidentes tributum recusabant. Igitur Mechemetes regionem eorum ingressus et multis jam oppidis et castellis potitus, Isitzam, urbem munitissimam, in quam dux Bosniorum se receperat, obsidione inclusit. Muri parte machinis dejecta, cives urbem dederunt, dux vero in fuga correptus et ad regem adductus capite pœnas luit. Civibus tributum, urbi præsidium impositum. Deinde reliquam Bosniæ partem pervadens rex trecenta fere castella et quattuor Bosniorum duces in potestatem redegit.

Contra Venetos in Peloponneso bellum.

16. Eodem tempore Veneti bellum intulerunt. Scilicet Amares (*Omar*), Peloponnesi ceteraque Græciæ satrapa, Venetis irascens Naupactum et Coroneam et Methonem aliaque Peloponnesi oppida Veneta aggressus multis eos flammis affecerat. Quare Veneti, missa ex Italia septuaginta navium classe, copiisque in Corinthia regione expositis, isthmum muro claudere cœperunt (1 Sept. 1463), et castella quædam maritima et mediterranea in potestatem redegerunt. Amares, collectis copiis suis et assumptis Illyriis quibusdam, Corinthum tuebatur et auxilia expectabat, quæ Mechemetes, de Venetorum adventu certior factus, Machumuti in Peloponnesum ducenda dedit, dum ipse rebus Bosniæ constitutis et satrapa ibi relicto, sub finem auctumni Adrianopolim rediit. — Exiit mundi annus 6971, regis annus decimus tertius.

LIBER QUINTUS.

AN. M. 6972 (1 SEPT. 1463-1464 P. C.). REGIS AN. XIV.

1. Per totum jam Isthmum, excepto trium vel quatuor stadiorum spatio, Veneti murum perduxerant, quando Machumutes ad radices Cithæronis castra metatus adventum suum clam Amari nuntiavit. Deinde simul facto utrinque impetu, ut inter duces convenerat, Veneti in naves repulsi sunt, dux eorum occisus, trecenti milites capti, castra direpta. — 2. Tum Machumutes cum Amare castella quæ defecerant, recepit, Argorum urbem, quæ penes Venetos erat, evertit incolasque Byzantium misit, quo media hieme et ipse rediit. Argivis Byzantii sedes assignantur ad Peribleptum monasterium. Ceteri captivi occiduntur. — 3. Iisdem diebus Iagupes castella Hellepontica, opus mirandum, ad finem perduxit.

Contra Bosnios expeditio secunda.

4. Eadem hieme Pæonum rex (*Mathias Corvinus*) præsidia Turcorum ex Iaitza urbe ceterisque Bosniæ castellis eiecerat. — 5. Itaque vere ineunte Mechemetes iterum in Bosniam profectus Iaitzam recuperare tentavit. Quod quum male cederet, relicta exercitus parte, quæ obsidionem continuaret et fame urbem expugnaret, ipse reliquam Bosniorum terram pervadere voluit. — 6. At allato nuntio, regem Pæonum accedere ut Iaitzam obsidione liberaret, ad urbem remansit, contra Pæones vero Machumutem misit, qui ad Drinum fluvium haud longe ab hostium castris castra et ipse metatus est. Pæonum rex impeditum se videns quominus ultro pergeret, misso clam nuntio obsessos hortatus est ut strenue perseverarent usque dum ipse aliquam auxilii ferendi occasionem nancisceretur; deinde incensis castris a Drino recessit, insequente Machumute, qui novissimum Pæonum agmen

magna clade affecit et multa cum præda ad Mechemetem rediit. Rex vero de Iaitzæ expugnatione desperans ad reliqua regionis castella se convertit, iisque subactis ac necatis præsidiis, exeunte æstate Byzantium reversus est.

Contra Venetos expeditio in mari Egeæ.

7. Eadem æstate Veneti septuaginta navium classe Lesbum navigarunt, ut Turcos insula expellerent. Duobus oppidis potiti Mitylenen obsederunt. Interea Machumutes Byzantio profectus quattuor Venetorum naves excubias agentes ad Tenedum offendit duasque earum cepit, reliquæ autem Mitylenen elapsæ adventum classis hostiliis nuntiarunt. Quo comperto Veneti fugam arripiunt, Machumutes vero a persequendo hoste desistens, rebus Leshiorum ordinatis, redit Byzantium. Exiit m. an. 6972, regis annus decimus quartus.

AN. M. 6973 (1 SEPT. 1464-1465 P. C.). REGIS AN. XV.

8. Accidit ut per triduum sol obscuraretur. Infaustum hoc præsignium. — 9. Rex Byzantii hiemem transgens palatium regium perfecit. — 10. Veris tempore denuo expeditionem suscipere voluit, sed quum milites continuo labore fatigatos et male affectos videret, quietem et otium concedendum ratus in urbe mansit, multumque in studiis philosophicis versatus virorumque doctorum consuetudine usus est. Forte tum incidit in Ptolemæi geographiæ codicem, in quo quum singulæ regiones separatim singulis tabulis descriptæ essent, unam ex his tabulam universalem a Georgio Trapezuntio ejusque filio componendam curavit. Deinde totum Ptolemæi opus geographicum e græco in arabicum sermonem verti jussit. — Exiit m. an. 6973, regis annus decimus quintus.

AN. M. 6974 (1 SEPT. 1465-1466 P. C.). REGIS AN. XVI.

Contra Illyrios expeditio altera.

11. Vere an. 6974 Mechemetes expeditionem suscepit contra Illyrios (*Albanos*) maris Ionii accolæ, qui regionis montanæ munimentis fidentes tributa denegabant et Turcorum ditionem subinde invadebant. Adita vi armorum patefacto, rex inferiorem regionem devastavit et hinc in altiora loca, quo Illyrii sub Alexandro duce se receperant, penetravit magnamque inde captivorum prædæque copiam abduxit. — 12. Post hæc ad Crues (*Crojam*) oppidum munitissimum accessit, quod quum inexpugnabile esse videretur, obsidendo tempus terere noluit, sed aliud oppidum munitum in media regione exstrui jussit, ex quo excurrentes vicina depræderentur et Illyrios impedirent ne e Cruë et de montibus in plana descenderent. Nôvum hoc oppidum (*Elbassan*), veteris urbis (*Scampsæ*) ruinis superstructum, incennte æstate cœptum, exeunte ad finem perductum, quadringentorum militum præsidio firmatum. Rex. relicto in

Illyria Palapano (*Baladan*) satrapa, auctumno rediit Byzantium. — Exiit m. an. 6974, regis annus decimus sextus.

AN. M. 6975 (1 SEPT. 1466-1467 P. C.). REGIS AN. XVII.

Contra Venetos in Peloponnesum expeditio altera.

13. Eodem auctumno Veneti quadraginta navium classe in Peloponnesum profecti Patras obsidione clausurunt diuturna, tandem vero ab Amare clade affecti et in naves repulsi castraque eorum direpta sunt. Captos Amares Byzantium misit.

14. Iisdem diebus per noctem illunem mirus in cœlo fulgor visus, sive cometes sive aliud quippiam fuerit, presagiebat irruituram mox calamitatem. — 15. Hiemem rex Byzantii transegit urbis augendæ curis intentus. Advenerunt tum Venetorum legati de fœdere ea conditione ineundo, ut quæ utrique jam possiderent, ea retinerent. Haud acquiescens his Mechemetes Imbrum et Lemnum (*paullo antea a Venetis occupatas*) reddi et tributa pendere postulavit.

Contra Illyrios expeditio tertia.

16. Deinde nuntiatur Alexandrum, societate cum Pæonibus inita, Palapanum Illyriæ satrapam in fugam vertisse et Cruen urbem rebus ad vitam necessariis instruxisse et oppidum a Turcis recens conditum obsidere. Itaque vere an. 6975 denuo rex Illyriam invadens obvia quæque vastavit et usque in inaccessa montium hostem persecutus est atque Cruen obsidione inclusit. Alexander fuga se subduxit. — 17. Dum hæc aguntur, media æstate pestis ex Thessalia et vicina regione exorsa per Macedoniam et Thraciam et Asiæ minoris partem ad Galatiam usque grassabatur et vi summa sæviebat Constantinopoli. — 18. Ratio morbi describitur. — 19. Mechemetes, quum Crues oppidi obsidio traheretur, relicta parte exercitus, per Hæmum in Mysiam superiorem, utpote a peste liberam, abiit ibique prope Nicopolim et Bidenten auctumnum transegit, deinde vero, deficiente vi pestilentiae, Byzantium reversus est. — Exiit mundi annus 6975, regis annus decimus septimus.

ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΗ

πρὸς τὸν μέγιστον αὐτοκράτορα, περιέχουσα τὸν σκοπὸν τοῦ βιβλίου, καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἱστορούμενα κατ' ἐπιτομὴν καὶ τὴν αἰτίαν δηλοῦσα τῆς συγγραφῆς.

Αὐτοκράτορι μεγίστῳ βασιλεῖ βασιλέων Μεχμέμει, εὐτυχεῖ, νικητῇ, τροπαιούχῳ, θριαμβευτῇ, ἀηττήτῳ, κυρίῳ γῆς καὶ θαλάσσης θεοῦ θελήματι, Κριτόβουλος δοῦλος εὐτελής.

Πολλῶν καὶ μεγάλων ἔργων αὐτουργῶν ὄντα σε δρῶν, ὃ μέγιστε αὐτοκράτωρ, καὶ πολλῶν καὶ μεγάλων τῶν πάλαι φημί στρατηγῶν τε καὶ βασιλέων κρατοῦντα, οὐ μόνον Περσῶν τε καὶ τῶν ἄλλων γενῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ Ῥωμαίων τε καὶ Ἑλλήνων, ἐπὶ τῆ δόξῃ καὶ ἀνδρείᾳ καὶ φρονήσει καὶ στρατηγικῇ ἀρετῇ οὐδ' ὅσον ἐξείναι καὶ παραβάλλειν, οὐ δίκαιον φήθην ἐκείνους μὲν καὶ τὰ ἐκείνων ἔργα καὶ πράξεις ἐξ ἐκείνου μέχρι καὶ νῦν τῇ διαδοχῇ τοῦ χρόνου παραδοθέντα ταῖς Ἑλληνικαῖς ἱστορίαις καὶ συγγραφαῖς ἀδεσθαι καὶ θαυμάζεσθαι παρὰ πᾶσι καὶ μνήμης ἐς αἶδιον ἀπολαύειν, σὲ δὲ, τοιοῦτον ὄντα καὶ τηλικούτου, πάσης τε σχεδὸν τῆς ὑφ' ἡλίου κρατοῦντα καὶ λαμπροῖς καὶ μεγάλοις σεμνυόμενον ἔργοις, ἐς τὸν ἔπειτα χρόνον ἀμάρτυρον ἔχειν τὴν ἀρετὴν, καὶ τὰ πλείστα καὶ μέγιστα καὶ κάλλιστα τῶν ἔργων τῶν σῶν ὡσπερ τινα τῶν ἀφανῶν καὶ ἀδόξων μηδεμίαν γοῦν μνήμης ἢ συγγραφῆς Ἑλληνικῆς ἀξιώσαι τοὺς νῦν, ἀλλ' εἶσαι ταῦτα λήθεις παραδοθῆναι βυθοῖς, καὶ τὰ μὲν τῶν ἄλλων ἔργα, σμικρὰ τε ὄντα καὶ κατ' οὐδὲν ἐπικεικότεα τοῖς σοῖς, πολὺ τοι ἐπιφανέστερα καὶ ἐπικυδέστερα ἐς ἀνθρώπους ἐνεκά γε Ἑλλήνων καὶ τῆς Ἑλλήνων ἱστορίας γενέσθαι, τὰς δὲ σὰς πράξεις, μεγίστας τε οὐσας καὶ κατ' οὐδὲν ἀπεικικίας τῶν Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακε-

δόνος καὶ τῶν κατ' ἐκείνον στρατηγῶν τε καὶ βασιλέων, μὴ Ἑλληνικῶς ἐς τοὺς Ἕλληνας ἐκδοθῆναι μηδὲ τῷ μετὰ ταῦτα χρόνῳ παραδοθῆναι ἐς ἔπαινον μὲν ἀγῆρω καὶ τιμῆν τοῦ κατωρθωκότος, μίμημα δὲ καὶ μᾶθημα κάλλιστον τοῖς σπουδαίοις· καίτοι σύ γε δὴ μόνος βασιλέων ἢ κομιδῇ ζῆν ὀλίγοις ἔργα ζυνῆφας καὶ λόγους καὶ φιλοσοφίαν καὶ βασιλείαν, ὁ αὐτὸς ἂν « βασιλεύς τ' ἀγαθὸς κρατερός τε μαχητής ». (2) Διὸ δὴ μοι καὶ προσήκον τὸ ἄμα καὶ δίκαιον ἔδοξε τῇ σὴ ἀγαθῇ τύχῃ θαρρήσαντι τὸν παρόντα πόνον ἀναδέξασθαι, καὶ τὰς σὰς ἀριστείας καὶ πράξεις, πολλῶν τῶν ἄλλων διαφερούσας κατὰ τὸ πλῆθος καὶ μέγεθος, ὡς οἶόν τέ μοι, Ἑλληνικῇ συγγραφῇ παραδοῦναι. (3) Ἴσως μὲν γὰρ καὶ πολλοὶ τῶν ἔλλογιμων Ἀράβων τε καὶ Περσῶν ἀκριβέστερον ἀναγράψουσι ταύτας καὶ τοῖς ἐφεξῆς παραδόνουσιν, ἐπιστάμενοι τε καλῶς καὶ πρῆκοιλυθότες τοῖς ἔργοις· οὐδὲν δὲ οἶον ἢ τῶν Ἑλλήνων φωνῇ, μέγιστον ἔχουσα παρὰ πᾶσι τὸ κλέος. Κάκεινα μὲν Πέρσαις καὶ Ἀραβῶν ἔσται γνώριμα μόνοις καὶ τοῖς ἐπαῖουσι τὴν ἐκείνων φωνήν· ταῦτα δὲ οὐχ Ἕλλησι μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἑσπερίοις ἅπασιν τῶν γενῶν, καὶ δὴ καὶ τοῖς ἔξω Σητῶν καὶ τοῖς τὰς Βρεταννικῆς νήσους οἰκοῦσι καὶ πολλοῖς ἄλλοις κοινή τις ἔσται φιλοτιμία καὶ θαῦμα ἐς τὴν ἐκείνων γλώτταν ἐρμηνευθέντα, φιλέλλησι τε οὔσι καὶ τὰ τοιαῦτα σπουδαίοις. Ὅ δὴ με καὶ μάλλον ἐπήρη πρὸς τοῦτο, πολλοὺς ἔξιν λογιζόμενον καὶ χριτὰς καὶ μάρτυρας τῆς ἐμῆς συγγραφῆς.

Critobuli opus superstes est in uno codice qui servatur Constantinopoli in bibliotheca palatii imperatoris Turcorum. Præmissæ vero epistolæ duas habemus recensiones, alteram breviorē, quæ sola nunc in codice exstat, alteram pleniorē, quæ in manus venit Alexandri Lobanow principis, a quo nactus eam Tischendorfius edidit in *Notitia editionis codicis Bibliorum Smallici* (Lips. 1861) p. 123. Hanc, quam litera B indicabo, in contextu verborum exhibui; quomodo ab altera (A) differat, in annotatione monebo.

In titulo A non habet verba καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἱστορούμενα κατ' ἐπιτομὴν. || — Μεχμέμει: Nominativus in codice est modo Μεχμέμεις; modo Μεχμέμεις. Apud Laonicum Chacondyli est Μεχμέμεις, ap. Ducam Μεχμέμει. In Ubertini Pucculi carmine de capta Constantin. (ed. A. Ellissen in *Analekten der mittel-u. neugriech. Literatur*. vol. III) legitur *Machmettus*. In Anonymi Threno de capta Constant. (ed. Ellissen l. l.) Μαχουμέτης. In scripto Sultani quod pertinet ad dedicationem Galatæ (ap. Hammer, *Gesch. des osman. Reiches*, tom. I, p. 675) ita habes: Ἐγὼ ὁ μέγα; αὐθέντης καὶ μέγα; ἀμυρά; σουλτάνος ὁ Μεχμέμει τῆς κπέης ὁ υἱὸς τοῦ μεγάλου αὐθέντου καὶ μεγάλου ἀμυρά σουλτάνου τοῦ Μουράτ μπέη. Ὁμνῶ... ἐς τὸν μέγαν προφήτην τὸν Μωάμεθ etc. Forma nominis *Mohamed*, quam nos etiam imperatoribus vindicare solemus, Turci non utuntur nisi de propheta loquentes. V. A. D. Mordtmann, *Belagerung u. Eroberung Constantinopels* 1858 p. 147. || — Κριτόβουλος δοῦλος εὐτελής: Κρ. νησιώτης; δοῦλος; τῶν δούλων τῶν σῶν. A.

§ 1. αὐτοκράτωρ: Sic h. l. et § 4 pro αὐτοκράτωρ ex more ævi sequioris. || — ἀνδρείᾳ καὶ φρονήσει: φρονήσει καὶ ἀνδρείᾳ A. || — ἐς αἶδιον: εἰς ἄ. B et similiter in sqq. || — πλείστα καὶ: desunt in A. || — ἐπικυδέστερα: sic A; ἐπισηδέστερα B sec. edit. Tisch. || — πράξει: πράξει A. || — κατωρθωκότος: κατορθ. AB. || — συνήφας AB. || — βασιλεύς... κρατερός τε μαχητής: sicut Agamemnon ap. Homer. Il. 3, 179: βασιλεύς τ' ἀγαθός κρατερός τ' αἰχιμητής.

§ 2. συγγραφῇ: συγγ. A. et mox iterum. Eadem inconstantia per totum opus obtinet. Ubique reposui litteram ξ.

§ 3. τοῖς ἐφεξῆς: τοῖς ἐξῆς, et in margine μεθ' ἡμᾶς A. || — τὴν ἐκείνων φωνήν: τῆς ἐκ. φωνῆς B, em. Tischendorf; τοῖς τὴν ἐκείνων ἐπαῖουσι γλώτταν A. || — Βρεταννικῆς: Βρεταννικῆς AB. Ceterum cf. Laonicus Chalcocondylas p. 4, 12: Μηδὲ ἐκείνῳ γε πάνυ ἐκραυλῶς ἔχον ἡμῖν, ὡς Ἑλληνικῇ φωνῇ ταῦτα διέξιμαν, ἐπεὶ ἢ γε τῶν Ἑλλήνων φωνῇ πολλαγῆ ἐπὶ τὴν οἰκουμένην διέσπαρτα καὶ συγχνοῖς ἐκκαταμίμικται.

4. Τοίνυν, ὃ μέγιστε αὐτοκράτωρ, πολλὰ μογήσας ἦδη, οὐδὲ γὰρ αὐτὸς τοῖς ἔργοις ἐπέστην, ἵνα δὴ καὶ τὸ ἀκριβὲς τούτων εἰδείην, ἀλλ' ἰστορῶν τε ἅμα καὶ πυνθανόμενος τῶν εἰδότεων καὶ ὡς ἐνῆν ἀκριβῶς ἐξατάων, ζυντέταχα τοῦτο τὸ βιβλίον ἐν πέντε τμήμασι διαλῶν, ἀρχὴν τῆς συγγραφῆς ποιησάμενος ἤπερ καὶ αὐτὸς ἐποίησω τῆς βασιλείας, ἐκ τῆς Ἀσίας ἐς τὴν Εὐρώπην τὸ πρῶτον διαβάς, μεταστάντος σοι τοῦ πατρός. (5) Περιέχει δὲ τὸν τε πολέμον τῶν Ῥωμαίων καὶ τὴν τῆς πόλεως ἄλωσιν, τὰ τε τῆς Αἴνου καὶ τῶν Φωκαίων καὶ δὴ καὶ τῶν Τριβαλλῶν ὡς ἐπράχθη, καὶ τὴν ὄλην τούτων καταστροφὴν καὶ δουλείαν, (6) ἔτι δὲ τὴν ἐς Πελοπόννησον πρῶτην καὶ δευτέραν ἐσβολὴν, καὶ ὡς ἐχειρώθη πᾶσα καὶ αἱ ἐν αὐτῇ πόλεις καὶ τὰ φρούρια, καὶ κατέστη φόρου ὑποταλῆς· (7) προσέτι δὲ τὰ κατὰ Σινώπην καὶ Τραπεζούντα, πόλεις λόγου ἀξίας καὶ τῶν ὀνομαστῶν, καὶ ὡς παρεγώρησαν αὐταὶ ὁμολογία, καὶ πᾶσα ἡ τούτων ἔξω χώρα (καὶ) κατήκωσεν γέγονε τῷ βασιλεῖ· (8) ἔτι γε μὴν τὴν ἐπανάστασιν Δράκουλι καὶ Γετῶν ἀποστασίαν καὶ τὴν ἐς τὴν αὐτῶν ἐσβολὴν τοῦ βασιλέως καὶ καταστροφὴν καὶ δουλείαν σφῶν, καὶ ὡς κατέστη κύριος τούτων ὁ Ῥάδος παρὰ τοῦ βασιλέως, ἀπελαθέντος Δράκουλι τοῦ ἀδελφοῦ, (9) τὴν τε Μιτυληνῆς καὶ Λέσβου ἄλωσιν πάσης, νῆσου μετὰ γε τὰς πρώτας μῆς δὴ τῶν ὀνομαστῶν καὶ πάνου γνωρίμων ἐπὶ τε δεξῇ καὶ μεγέθει καὶ δυνασταίᾳ καὶ πλούτῳ· (10) ἔτι δὲ τὴν ἐς Δαλμάτας καὶ Βόστρους καὶ Παίονας πρῶτην καὶ δευτέραν ἐσβολὴν, καὶ ὡς ἐχειρώθη πᾶσα ἡ τούτων καὶ κατεστράφη, πολιέματὰ τε ἐάλω καὶ φρούρια ὀλίγου δεῖν τριακῶσια, καὶ οἱ τούτων ἡγεμόνες ἀλήθησαν· πρὸς δὲ γε τὴν ἐς Ἰλλυριοὺς τοὺς ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ πρῶτην καὶ δευτέραν ἐσβολὴν καὶ τὴν

τούτων καταστροφὴν· (12) τὸν τε πενταετῆ πόλεμον Ἐνετῶν καὶ τὴν τούτων πρῶτην καὶ δευτέραν ἦσαν ἐν Πελοποννήσῳ παρὰ τῶν σατραπῶν, καὶ ὡς ἐστόρεσε τὸ τούτων φρόνημα ὁ βασιλεὺς· (13) πρὸς δὲ τούτοις οἰκοδομάς τε λαμπράς ἐν τῇ πόλει, νεῶν τε καὶ νεωρίων καὶ βασιλείων καὶ ἀγορῶν καὶ στοῶν καὶ λουτρῶν, καὶ δὴ τειχισμούς τε καὶ ξυνοικησίας φρουρίων καὶ πολιεμάτων πάνυ χρησίμων καὶ ἀναγκαίων, τῶν γε κατὰ τὸν τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ Χερρονήσου πορθμῶν καὶ τὸν τοῦ Βοσπόρου, καὶ ἕτερα οὐκ ὀλίγα τοιαῦτα, καὶ δὴ καὶ δημηγορίας τῶν πάνυ σπουδαίων τοῦ βασιλέως. (14) Χρόνου δὲ πληθὸς ἐν οἷς ταῦτα ἐγένετο ἔτη ἑπτὰ πρὸς τοὺς δέκα. (15) Ταῦτα δὴ πάντα συγγραψάμενός τε καὶ ἀφηγησάμενός ἐν τῷδε τῷ βιβλίῳ, πέμπω τοῦτο τῇ βασιλικῇ σου ἐπιστάσι καὶ σοφίᾳ δοκιμασθησόμενός τε καὶ κριθησόμενος. (16) Κἂν μὲν τι γενναῖον εὐρεθῆ παρ' αὐτῇ, τῇ τε ἀληθείᾳ ξυμβαῖον καὶ τῶν ὧν ἔργων ἐφάμιλλον, τῇ τε βασιλικῇ κυρωθεῖ ψήφῳ, χάριν τε ὁμολογήσομεν τῷ θεῷ καὶ σοί, βασιλεῦ, τοιαύτην ὕλην ἡμῖν παρασχόντι ταῖς ἀρίσταις τῶν πράξεων εἰς ἐπίδειξιν τῶν ἡμετέρων λόγων, καὶ ἅμα θαρροῦντας πρὸς ὄλον τὸν ἐξῆς ἀγῶνα ἀποδυσόμεθα, καὶ μετὰ χαρᾶς πρὸς τὰ λοιπὰ τῶν ἔργων χωρήσομεν, ἃ ζῦν θεῷ σοι πεπράξεται, πυθόμενοι δὴ μόνον καὶ πολλὰ τῶν σφόδρα ἀναγκαίων καὶ ἀνοουμένων ἡμῖν. (17) Εἰ δὲ φανῶσιν οἱ ἡμέτεροι λόγοι πολλῶν τῶν ὧν ἔργων ὄντας καταδεέστεροι καὶ πρὸς τὸ μέγεθος τούτων οὐκ ἐξικνούμενοι, ὁ πᾶσα παθεῖν αὐτοὺς ἀνάγκη, τό τε βιβλίον ὡς ἀγρῖον ἀποδοκιμασθῆ, τῆνικαῦτα δὴ καὶ αὐτὸς πόρωθεν προσκυνήσας καὶ σιωπῆν ἀσπασάμενος, ἐτέροις παραχωρήσω τῆς ἱστορίας, πολλῶν τὰ τοιαῦτα ἐμοῦ βελτίοισιν.

§ 4. μογήσας] πονήσας A. || — ἐπέστην] παρῆν A. || — εἰδείην] εἰδέναι ἔχοιμι A. || — ζυντέταχα τοῦτο] συνέγραφα τοῦτ' A. || — ἐν πέντε τμήμασι διαλῶν] Hæc A nonnisi in margine habet. || — συγγραφῆς] συγγρ. A.

§ 5. τῶν Ῥωμαίων] τῶν om. B. || — Φωκαίων] Φωκίων AB. De Phocæa nova Chiis erepta vid. lib. 2, c. 5; de Æai rebus lib. 2, c. 16; de expeditione contra Triballos sive Servios lib. 2, c. 6-9, 17-21, lib. 3, c. 2.

§ 6. Quæ in sqq. (§ 6-16) leguntur de singulis narrationis capitulis, multo breviora sunt in A, ubi totus hic locus ita habet: "Ἐτι δὲ τὴν ἐς Πελοπόννησον πρῶτην καὶ δευτέραν ἐσβολὴν τοῦ βασιλέως, καὶ ὡς ὑπήγαγε πᾶσαν, καὶ τὰς ἐν αὐτῇ πόλεις ἐχειρώσατο, τὰς μὲν ὁμολογία, τὰς δὲ καὶ πολέμῳ, ἐκυρωτάτας τε οὐσας καὶ λόγου ἀξίας, Κόρινθόν τε φημι καὶ Σπάρτην καὶ Τέγεαν καὶ Πάτρας τῆς Ἀχαΐας καὶ φρούρια πλείστα καὶ ἐρυμνότατα, καὶ κατέστησε πᾶσαν τὴν Πέλοποννησον φόρου ὑποταλῆς, τὴν τε ἐς τὴν Ἰλλυρίδα πρῶτην ἐσβολὴν καὶ δῆσιν ταύτης καὶ λείας ἔλασιν ὅτι γε πλείστην, πρὸς δὲ τοῦτοι; τὰ τε κατὰ Σινώπην καὶ Τραπεζούντα, πόλεις μεγάλας τε καὶ εὐδαίμονας καὶ βασιλικὰς οὐσας, καὶ ὡς παρεστῆσατο ταῦτας ὁμολογία καὶ πᾶσαν τὴν ἔξω χώραν αὐτῶν ἐχειρώσατο, πρὸς δὲ (πρὸς γε supra script.) οἰκοδομάς ἐν τῇ πόλει λαμπράς τε καὶ πολυτελεῖς νεῶν τε (καὶ νεωρίων add. mgo) καὶ βασιλείων καὶ ἀγορῶν καὶ φρουρίων, τὰ τε ἄλλα τῶν ἔργων ἐξῆς ὡς ἐπράχθη πάντα, καὶ δὴ καὶ δημηγορίας τῶν πάνυ σπουδαίων τοῦ αὐτοκράτορος, χρόνου τε πληθῶς ἔτη ἑπτὰ πρὸς τοὺς δέκα. Πέμπω τοίνυν τῇ βασιλικῇ σου ἐπιστάσι καὶ σοφίᾳ δοκιμασθησόμενος, κἂν μὲν τι γενναῖον εὐρεθῆ etc., ut in B.

§ 8. Δράκουλι] Hoc loco nomen indeclinabile; infra lib. 4, c. 10, 1 et 9 legitur Δράκουλις et accusativo casu Δράκουλιν. Apud Laonicum Chalcocondylam p. 518 ed. Bonn. legitur Δρακούλης, apud Ducum p. 202 sqq. Δρακούλιος. Apud alios hic Joannes Wladislaus IV, Walachiae woiwoda cognominatur *Dracula* vel *Dracola*. In muro ecclesie Kronstadianæ legitur: an. 1462 *Mathias rex Dracolum woywodam cepit*. Vid. Zinkeisen *Gesch. des osman. Reiches*, vol. II, p. 176 not. || — ἐς τὴν αὐτῶν] γῆν post τὴν inseruit Tischendorf præter necessitatem. || — ὁ Ῥάδος] Ὁράδος ed. Tischend.; at lib. 4, c. 10, 7 et 10 frater Draculis Ῥάδος vocatur; allis est *Radul*. || — τοῦ ἀδελφοῦ] Hæc in margine adduntur. || — § 10. ἡ τούτων] ἡ (γῆ) τούτων Tischend., quo non opus erat. || — 14. χρόνου δὲ] χρ. τε AB. || — § 15. συγγραψάμενός] συναγαγῶν in margine. § 16. παρ' αὐτῇ] παρ' αὐτῷ AB. || — κυρωθεῖ] Sic passim optativus conjunctivo apud Nostrum jungitur. || — ἃ ζῦν θεῷ σοι πεπράξεται] Hæc non habet A, in quo post. versu ἀνοουμένων ἡμῖν legitur: δὲ ἃ δὴ καὶ ἐς; δεῦρο τὴν ὄλην συγγραφὴν ἀνηρτήσαμεν. || — § 17. βελτίοισι] βελτίωσι AB.

ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΥ

ΞΥΓΓΡΑΦΗΣ ΊΣΤΟΡΙΩΝ ΠΡΩΤΗ.

Παράγει ἤδη ἀρχὴν τῆς βασιλείας Μεχέμετι μεγίστου αὐτοκράτορος καὶ κάρου ἐς αὐτὴν, ἔργα καὶ πράξεις αὐτοῦ, ταυσιμὸν τε τοῦ ἐν Βοσπόρῳ νέου φρουρίου, πόλεμόν τε τῆς Κωνσταντινίου πόλεως καὶ ἄλλων ταύτης. Χρόνου πλῆθος ἐστὶ τρία].

Κριτόβουλος ὁ νησιώτης, τὰ πρῶτα τῶν Ἰμβριωτῶν, τὴν ξυγγραφὴν τήνδε ξυνέγραψε, δικαιώσας μὴ πράγματα οὕτω μεγάλα καὶ θαυμαστά ἐφ' ἡμῶν γεγονότα μείναι ἀνήκουστα, ἀλλὰ ξυγγραφάμενος παραδοῦναι ταῖς μεθ' ἡμῶν γενεαῖς, ὡς μήτε ἔργα γενναῖά τε καὶ ἀξιαφύγητα καὶ τῶν παλαιῶν λειπόμενα μηδενὸς τῷ χρόνῳ καλυφθέντα ἐξ ἀνθρώπων ἀφανισθεῖν, μήτε οἱ γεγονότες ἐς ὕστερον τὰ μέγιστα ζημιωθεῖεν, τοιαύτης ἀμοιρήσαντες ἱστορίας τε καὶ μαθήσεως, καὶ οἱ ταῦτα δὲ πράξαντες ἕως ἂν τι μνημῖον καλλιστον ἐς τὸν ἔπειτα χρόνον τῆς σφῶν αὐτῶν ἀνδρείας καὶ ἀρετῆς ἐκ τῆσδε τῆς ξυγγραφῆς καὶ τῆς τῶν ἔργων ἀποδείξεως. (2) Ἐδόκει δέ μοι καὶ διὰ τὸδε οὐχ ἥμισυ ἀναγκαῖα εἶναι ἢδε ἢ νῦν ξυγγραφῆ· τὰ μὲν γὰρ παλαιὰ τῶν ἔργων, πρεσβύτατα ὄντα καὶ μέγιστα, δυσπαράδεκτά πῶς ἐστὶ καὶ ἐς ἀκοὴν ἔρχεται μόγις, τῷ χρόνῳ ὡσπερ γηράσκοντα καὶ διαπιστούμενα, ἢ τῷ γε πολλῷ τῆς μνήμης ξυνεθισμῷ καὶ καταφρονεῖται· πᾶν γὰρ τὸ πλεονάζον ἐς κόρον ἔχει, κόρος δὲ ἀηδῖαν φέρει· τὰ δὲ δὴ νῦν, καινὰ τε ὄντα καὶ προσεχῆ, καὶ ὡς γῶριμα εὐπαράδεκτά τε ἐστὶ καὶ κατέχεται καὶ ὡς προσεχῆ μᾶλλον θαυμάζεται, καὶ τοσοῦτῳ μᾶλλον ὅσῳ καὶ μᾶλλον διαφέροντα ἢ καὶ τὴν πίστιν ἔχοντα τῷ σαφεῖ καὶ γῶριμῳ, χαίροντων τε τῶν ἀνθρώπων, ὡς τὰ πολλὰ, τοῖς καινότεροις τῶν ἔργων καὶ τούτοις μᾶλλον ἐθελόντων ἔπεσθαι. (3) Διὰ ταῦτα δὴ καὶ ἕτερα τοιαῦτα ἀναγκαῖα μοι κατεφάνη εἶναι ἢδε ἢ ξυγγραφῆ· ἔργα τε γὰρ δὴ μεγάλα καὶ θαυμαστά ἐν τοῖς νῦν καιροῖς καὶ τὰδε ἐπράχθη, οἷα τὸ παλαιὸν ἐν Ἑλλάσι

καὶ βαρβάρους, προσέτι δὲ καὶ Ῥωμαίους, μεγίστην ἀπόδειξιν παρεχόμενα ἀρετῆς καὶ ἀνδρείας τῶν ἐπιφανεστάτων ἀνδρῶν, ἀρχὴ τε κατελύθη μεγίστη δὴ καὶ πρεσβυτάτη ὧν ἴσμεν, οὐκ ἐν πολλῷ χρόνῳ καταπολεμηθεῖσα, ἢ τῶν Ῥωμαίων, κινήσις τε μεγίστη δὴ πάντων γέγονεν αὕτη, καὶ μεταβολὴ πραγμάτων οὐ τῶν τυχόντων. (4) Γράψω δὴ [τὰ] καθέκαστα ὡς ἐγένετο ἀκριβῶς, τοὺς τε λόγους ξυναρμῶζον τοῖς ἔργοις, τὰ τε ἔργα μηδαμοῦ τῶν καιρῶν ἀποδιστάς, ἐν τε τοῖς προσώποις καὶ τοῖς καιροῖς τὴν γιγνομένην τάξιν μετὰ τοῦ προσήκοντος σώζων καὶ διὰ πάντων τᾶληθοῦς πλείστον λόγον ποιούμενος.

II. Τὰ μὲν οὖν πρὸ ἡμῶν καὶ ὅσα ἐς τοὺς ἀνω χρόνους ἔχει τοῦδε τοῦ γένους, ἢ ὅσα οἱ ἐξ ἐκείνων μέχρις ἡμῶν διαδοχῇ προσεχῆ καταγόμενοι βασιλεῖς αὐτῶν κατὰ καιροὺς ἐπραξαν ἔργα γενναῖα καὶ θαυμαστά, καὶ πολέμους οὐς ἐπολέμησαν, καὶ νίκας ἀεὶ ἐπέζηλθον, δι' ὧν τὴν τῶν Ῥωμαίων μεγάλην ἀρχὴν τοῦ χρόνου προϊόντος κατὰ μικρὸν ἐταπεινώσαν τε καὶ ἐς τὸδε κατήγαγον, ἕως ἐχειρώσαντο πᾶσαν καὶ καθέλιον τελείως, τὰ δὴ τοιαῦτα πολλοῖς τε εἰρηταί πρὸ ἡμῶν, καὶ ἡμῖν ἐς τὸ παρὸν οὐ σκοπὸς περὶ τούτων διεξιέναι, οὐδὲ τῆς παρουσίας ὕλη νῦν ξυγγραφῆς· ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐς ὕστερον, θεοῦ διδόντος, ἐν ἄλλοις βιβλίοις ξυντάξομεν, ἴδιαν ξυστησάμενοι πραγματείαν, ἀκριβῶς ἐπιμνησθέντες τῶν τε καιρῶν τῶν τε πραγμάτων τῶν τε καλῶς ἐπεξεργασμένων αὐτά. (2) Εἰ γὰρ πολλοὶ περὶ τούτων εἰρήκασιν, ἀλλὰ οὐ κατὰ τάξιν οὐδὲ καλῶς τε καὶ ὡς ἔδει τὴν ἱστορίαν ξυνέθεντο, ἀλλ' ὡς ἂν ἐπῆλθεν αὐτοῖς ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τῆς γνώμης ἢ τὸ ξυμβαῖνον τῆς μνήμης ἢ τῆς τῶν πραγμάτων πείρας εἶχον, τῆς δ' ἀκριβείας ὀλίγον ἐφρόντισαν. (3) Οὐκ οὖν περὶ τούτων ὁ λόγος ἡμῖν νῦν, ἀλλ' ὅπως τὰ τοῦ νῦν μεγάλου βασιλέως ἔργα Μεχέμετεω, μεγίστά τε

Cap. I. ἐτὶ τρία] Vocem tria addit margo. || — § 1. ὁ νησιώτης] Græcus insulanus, ex Imbro sc. insula. Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριώτης, lib. 3, 14. Cf. initium operis Thucydidei : Θεουκιδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον. Cadunt in Critobulum quæ de Creperejo dicit Lucianus Quomodo histor. conscribenda c. 15 : Θεουκιδίδου (ἡλωτῆς ἀκρας, οἷος· εὐ μάλα τῷ ἀρετέπῳ εἰκασμένος καὶ τὴν ἀρχὴν, ὡς ἐκεῖνος, σὺν τῷ ἑαυτοῦ ὀνόματι ἤρατο, χαριστάτην ἀρχῶν ἀκασῶν καὶ θύμου τοῦ Ἀττικοῦ ἀποπνέουσας. Ὅρα γάρ· « Κρεπερῆος Καλπουριανὸς Πομπηιοπολίτης ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Παρθαίων κτλ.,... ὥστε μετὰ γε τοιαύτην ἀρχὴν τί ἂν σοι τὰ λοιπὰ λέγοιμι ὅποια ἂν ἐν Ἄρμενίᾳ ἰδομῆγορσε, τὸν Καρκυραῖον αὐτὸν ῥήτορα (Thuc. 1, 32) παραστησάμενος etc. Similiter Critobulus (I, 14) Mechemetii orationem tribuit, cujus pars e centonibus Thucydideis consarcinata est.

§ 2. τοσοῦτῳ μᾶλλον ὅσῳ] τοσοῦτο μ. ὅσο cod. || — 3. ξυγγραφῆ] συγγρ. cod. || — ἀνδρείας] ἀνδρείας supra scriptum. Mox c. 2, 3 et passim habes ἀνδρίαν, alibi vero ἀνδρείαν. Hæc ad eandem normam ubique revocare supersedee. || — οὐκ ἐν πολλῷ] ὀλίγῳ habet margo. || — 4. τὰ ante καθέκαστα inserui.

II. § 1 ἐς ὕστερον] ἐς add. manus 2. || — § 2 ξυνέθεντο] ξυνέθισαν man. 2. || — οὐκ οὖν] οὐκ οὖν οὐ cod.

ἴστα καὶ μηδεμίαν ὑπερβολὴν τοῖς πρὸ αὐτῶν καταλείποντα, ἰδίᾳ ξυγγραφῇ τε καὶ ἀφηγήσει τοῖς μεθ' ἡμᾶς παραδῶμεν, μίμημά τε καὶ σπουδάσμα κάλλιστον τοῖς αἰρουμένοις τε καὶ ψυχῆς ἀνδρίαν ὑποφαίνουσι προθέτοντες αὐτά. (4) Τοσοῦτον γὰρ οὗτος οὐ μόνον τῶν ἄλλων τοὺς πρὸ αὐτοῦ, ἀλλὰ δὴ καὶ τοὺς ἐκ γένους αὐτῷ βασιλεῖς κατὰ τε ἀρετὴν (τε) καὶ ἀνδρίαν καὶ στρατηγίαν καὶ τύχην καὶ τὴν τῶν πολεμικῶν ἐμπειρίαν ὑπερεβάλλετο, ὅσον ἔκεινοι τοὺς πρὸ αὐτῶν τε καὶ κατ' αὐτοὺς γενομένους τούτοις ἀπέκρυψαν.

III. Παιριτοῦμαι δὲ τοὺς τε νῦν τοὺς τε χρόνον ὑστέρων ποτε ξυνοσομένους τῆδε τῇ ξυγγραφῇ μηδεμίαν ἀβέλτηριαν ἢ κακοήθειαν καταγῶναι ἡμῶν, εἰ μήτε ξυναλοῦντες ταῖς ἡμετέρας κακοπραγίαις μήτε δὴ ταῖς τοῦ γένους βαρουμενοι ξυμφοραῖς, προηρημέθα ἀνεγράψαι τε καὶ φανερῶς ἐκπομπέειν καὶ διασῶρειν τὰ οἰκία κακὰ, δέον ξυγκαλύπτειν μᾶλλον ἐς δύναμιν καὶ μηδαμοῦ τοῖς πολλοῖς ἐκφορα καθιστῆν. (2) Πρῶτον μὲν γὰρ οὐχ ὥστε μέμψιν τινὰ περιάψαι τῷ γένει οὐδ' ἐπὶ τῷ κακῶς εἰπεῖν τε καὶ διασῶραι τὰ ἡμέτερα ἐς τὸδε προήχθημεν· πόρρω γὰρ τοῦτο καὶ τῆς παρούσης πραγματείας καὶ τοῦ προκειμένου σκοποῦ, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ ἤθους ἡμῶν· οὐχ οὕτω γὰρ ἡμεῖς ἀνάληγοι καὶ πικροὶ τὴν γνώμην, ὥστε πρὸς τοῖς ὄσοι κακοῖς ἀντὶ τοῦ ξυναλγεῖν μᾶλλον καὶ κατηγορίαν προστρέβειν ἰθέλειν καὶ περιάπτειν τῷ γένει· (3) ἔπειτα οὐδ' οὕτως εὐθήεις ἢ διακρίσεως ἄμοιροι καὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ὄλωσ ἐκτὸς, ὡς μήτε τὰς τούτων εἰδέναί τινας τε καὶ μεταβολὰς, μήτε τὸ ἔστατον καὶ ἀδέβαιον καὶ ἀνώμαλον, ἀλλ' ἐν τοσαύτῃ ξυγῶσει καὶ ἀταξίᾳ πραγμάτων καὶ τοῖς κοινοῖς τῆς φύσεως ἀρροστέμασι παρὰ μόνου τοῦ ἡμετέρου γένους ζητεῖν τὸ ἕγιεῖν τε καὶ στάσιμον καὶ ὄλωσ ἀκίνητον, ὡς ἂν ἐξω τούτων παντάπασιν ὄντος ἢ κρείττονός τις φύσεως καὶ μηδαμοῦ δυναμένου ξυμφέρεσθαι τε καὶ ξυμμεταβάλλειν τοῖς ἄλλοις. (4) Τίς γὰρ οὐκ οἶδεν ὡς ἐξ ἔτου γεγόνασιν ἀνθρώποι, τὰ τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἀρχῆς οὐδ' ὄλωσ ἔμεινεν ἐπὶ τῶν αὐτῶν, οὐδ' ἐνὶ γίνεῖ τε καὶ ἔθνεϊ περιεκλείεσθαι, ἀλλ' ὡς πλανώμενά τε αἰεὶ καὶ ἐξ ἔθνῶν ἔθνη καὶ τόπους ἐκ τόπων ἀμεί-

βοντα πανταχοῦ μεταδέθηκέ τε καὶ περίεστη, νῦν μὲν ἐς Ἀσσυρίους καὶ Μήδους καὶ Πέρσας, νῦν δὲ ἐς Ἕλληνας καὶ Ῥωμαίους, κατὰ καιρούς τε καὶ περιόδους ἐνιαυτῶν ἐπιχωριάσαντά τε καὶ οὐδέποτε ἐπὶ τῶν αὐτῶν βεδοκῶτα. (5) Οὐδὲν τοίνυν θαυμαστόν καὶ νῦν τὰ ἑαυτῶν δρᾶσαι τε καὶ παθεῖν, καὶ Ῥωμαίους μὲν τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν τύχην ἀπολιπεῖν, πρὸς ἑτέρους δὲ διαθεῖναι τε καὶ μεταχωρῆσαι, ὥσπερ ἐξ ἄλλων ἐς τούτους, πανταχοῦ τὴν ἰδίαν φύσιν τε καὶ τάξιν τηροῦντα. (6) Πῶς οὖν ἐνεστὶν ἡμῖν δικαίως τοῦ γένους κατηγορεῖν, ὡς μὴ δυνηθέντος διὰ τέλους κατασεῖν τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τηρῆσαι τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν τύχην ἀπαρασάλευτον; (7) Εἰ δὲ τινες ἐν καιροῖς ἰδίους τῶν πραγμάτων ἐπιστατοῦντες, μοχθηρίᾳ φύσεως κακοὶ γεγόνασι περὶ τὴν ἀρχὴν, καὶ τοῖς πράγμασιν οὐκ ἐς δέον ἐχρήσαντο, οὐκ ἔστι τοῦτο τοῦ γένους ἀμαρτήμα, ἀλλὰ τῶν κακῶς τε καὶ εἰς οὐκ ἴδει χρησαμένων τοῖς πράγμασιν· οὗς καὶ δίκαιον μόνους εὐθύνειν, ἀλλὰ μὴ τοῦ γένους κατηγορεῖν, ὥσπερ δὴ καὶ τοὺς ἀγαθοὺς ἐπαινεῖν καὶ τὰ τούτων ἔργα ἐκ παντός τρόπου θαυμάζειν τε καὶ κοσμεῖν, καὶ μὴ διὰ τὴν ἐνίαν βῆθυμίαν τε καὶ κακίαν ἀποστερεῖν ἰθέλειν τούτους τῶν ἐπαινῶν καὶ τῶν ἀθλῶν τῆς ἀρετῆς· ἀλλ' οὐ δίκαιον. (8) Τοῦτο τοίνυν καὶ Ἰώσηπος ὁ Ἑβραῖος εἰδὼς, φιλαλήθης ὢν καὶ τοῖς πράγμασι καλῶς ἐπιστῶν, ἐπαινεῖ μὲν ἐν τῷ τῆς ἀλώσεως βιβλίῳ τὴν Ῥωμαίων τύχην καὶ ἀρετὴν καὶ τῷ λόγῳ φιλαλήθως ἐπαιρεῖ, καθάπτεται δὲ τῶν ἐν τῷ γένει φανέντων κακῶν, τοὺς τε μηδὲν ἡδίκηκότας τῶν ὀνειδῶν ἀπαλλάττει· ὁ δὲ καὶ ἡμεῖς ἐξ ἀπαντός τρόπου ποιήσομεν, μηδὲν ὑποστειλάμενοι τὸ παράπαν, ἀλλ' ἐν πᾶσι τό τε προσήκον καὶ τὴν ἀλήθειαν σώζοντες. Καὶ τούτων μὲν ἄλις, τῶν δὲ προκειμένων ἐχώμεθα.

IV. Ἔτος μὲν οὖν ἐνεστὶ καὶ τῶν ἀπ' ἀρχῆς ἐναυτον καὶ πεντηκοστὸν πρὸς τοῖς ἐναυκοῖσι τε καὶ ἐξακισχιλίαις, καὶ τελευτᾷ τὸν βίον Μωράτης ὁ βασιλεὺς, ζήσας τὰ πάντα δύο καὶ πενήκοντα ἔτη, ἀρξας δὲ ἐν καὶ τριάκοντα, ἀνὴρ ἀριστος ἐν πᾶσι καὶ μεγάλωφρων, ἀλλὰ δὴ καὶ στρατηγικώτατος καὶ πολλὰ παρὰ τὸν βίον ἐπιδεξάμενος ἔργα γενναῖα καὶ θαυμαστά, ὥσπερ δὴ μαρτυροῦσιν αἱ πράξεις αὐταί, τοῦ

III. § 1. βαρουμενοι] βαρρούμενοι cod. || — § 4. Cf. Phrantzes p. 314, 13 : ὥσπερ τοίνυν ἡ τῶν Ἀσσυρίων βασιλεία κατελύθη ὑπὸ τῶν Βαβυλωνίων, ἡ δὲ τῶν Βαβυλωνίων ὑπὸ τῶν Περσῶν, ἡ δὲ τῶν Περσῶν ὑπὸ τῶν Μακεδόνων, ἡ δὲ τῶν Μακεδόνων ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, οὕτως καὶ ἡ τῶν Ῥωμαίων κατελύθη ὑπὸ τῶν Ὀτμανλιδῶν. || — § 7. ἐπαινεῖν] νῦν supra scriptum in cod.

IV. § 1. ζήσας· ὡς ἔτη, ἀρξας δὲ λα'] Regni tempus satis recte, vitæ tempus minus accurate tradi videtur. Nam Seadeddinus sive Saidinus Turcus (*Chronica dell' origine e progressi della casa Ottomana composta da Saidino Turco, tradotta da Bratutti. (Madrid. 1652, tom. 2. p. 122) ita habet: Il re Murad regnò 30 anni, 6 mesi e 7 giorni. Quando sedè al trono reale hebbe diciotto anni, di maniera che visse quaranta nove anni. Eodem modo computant Hammer Gesch. des osman. Reiches tom. 1. p. 400 not. et Zinkeisen Gesch. des osm. Reiches tom. I. p. 793. Laonicus Chalcocondylas p. 375, 5 ed. Bonn. pro annis triginta et dimidio computat δύο καὶ τριάκοντα. Sec. Georgium Phrantzen p. 211, 19 ed. Bonn. Murates obiit τῷ Φεβρουαρίῳ μηνὶ τοῦ 529^ο ἔτους; (1451 p. C.). Sec. Ducam p. 229, 10 ed. Bonn. ἀπέθανεν δευτέρῳ τοῦ Φεβρουαρίου μηνός τοῦ 529^ο (deb. 529^ο). Seadeddin p. 120 : Questo accidente successe l'anno 855 (1451 p. C.) li primi della luna Muharrem. — Primo diei mensis Moharrem (2 Febr. 1451) mortem Muratis assignat Hammer. l. l. 1, p. 665; tertio ejusdem mensis die sive die quinto Februarii regem mortuum esse vulgo tradi, non nominatis fontibus, asseverat Zinkeisen 1, p. 793. Sec. Ducam p. 225 Februarii die quinto Mechemetes Magnesiæ versans obitum patris comperit; illico Magnesiæ profectus biduo itinere*

λαμπροτάτου γένους ὧν Ἀτουμάνων, ἔκτος αὐτὸς, εὐγενής ἐξ εὐγενῶν. (3) Οὗτοι δὲ τοῦ παλαιτάτου γένους εἰσὶν Ἀχαιμενιδῶν τε καὶ Περσιδῶν, ἀφ' ὧν δὴ γενῶν οἱ τῶν Περσῶν βασιλεῖς πάντες κατήγοντο· ἦσαν μὲν γὰρ δὴ καὶ ἄλλα γένη Περσῶν, ὡς Ἡρόδοτος (1, 128) ἱστορεῖ, ἀλλὰ δημοτικὰ καὶ κοινὰ, ταῦτα δὲ μόνον ἐξαιρέτως ἦσαν τῶν βασιλέων, τὸ ἀνέκτισθαι ἀπὸ Ἀχαιμενέου καὶ Περσέως ἔχοντα τὴν ἀρχὴν· οὗτοι δ' ἦσαν Ἑλληνας ἀπὸ Δαναοῦ καταγόμενοι καὶ Λυγίους, οἵτινες Αἰγύπτου ὄντας τὸ ἐξαρχῆς ἐκ πολέως Χέμιος τῆς ἐν τῷ ἔλει κειμένης ἐς τὴν Ἑλλάδα μετωκίσθησαν· χρόνους δὲ ὕστερον οἱ τούτων ἀπόγονοι (Ἀχαιμενίδαι τε καὶ Περσίδαι) κατὰ ξυμφορὰς διαβάντες ἐς τὴν Ἀσίαν, ἐν Περσίδι τὴν ἀρχὴν κατεστήσαντο, καὶ τελευτήσαντες οὗτοι κατέλιπον τὸ τε γένος καὶ τὴν ἐπωνυμίαν τῷ τόπῳ. (3) Τελευτήσαντος δ', ἤπερ ἔφην, Μωράτω, παραλαμβάνει τὴν βασιλείαν Μεχεμέτης ὁ τούτου υἱός, ἔβδομος αὐτὸς, εἰκοστὸν ἔτος ἀγῶν ἤδη τῆς ἡλικίας, μετάπεμπτος ἐξ Ἀσίας γενοῦς· ἐκεῖ γὰρ εἶχε τὴν ἀρχὴν, δόντος αὐτῷ τοῦ πατρὸς. (4) Πολλὰ δ' εὐθὺς τότε καὶ παρὰ τὸ εὐθὺς ὑπεσήμενος τὸ θεῖον ἀήθη τέ τινα καὶ ταρατώδη, ὥσπερ δὴ κἀν τῇ τούτου γεννήσει, οὕτω δὴ κἀν τῇ εἰς τὴν βασιλείαν παρόδῳ· σεισμοὶ τε γὰρ ἀήθεις

καὶ ξένοι γέγονασι, καὶ βρασμοὶ γῆς καὶ τὰ ἐξ οὐρανοῦ, βρονταὶ τε καὶ ἀστραπαὶ καὶ σκηπτοὶ καὶ κρηστῆρες φοικῶδεις καὶ σέλας δρώμενοι καὶ οἷα πολλὰ πολλακίς προφοιδέζειν φιλεῖ τὸ θεῖον ἐπὶ ταῖς μεγίσταις τῶν καθεστώτων καινοτομίαις τε καὶ μεταβολαῖς· οἱ τε μάντις τε καὶ θεοφοροῦμενοι καὶ δὴ καὶ χρησμολόγοι καὶ θεοπρόποι πολλὰ ἐπιθεῖαζόν τε καὶ εἶδον ἐπὶ (τε) τοῖς μέλλουσι γίνεσθαι καὶ ἄμα παραδηλοῦντα τὴν τοῦ νέου βασιλείως ἐσομένην περὶ πάντα τύχην καὶ ἀρετὴν, καὶ ὡς μέγιστον ἐν πᾶσιν ἔσται τὸ κράτος αὐτῷ, καὶ πάντας ὑπερβαλεῖται τοὺς πρὸ αὐτοῦ βασιλεῖς πολλῶν τιμῶν καὶ ἀπειρῶ τῶν μέσῳ ἐπὶ τε ὁδῷ καὶ πλούτῳ καὶ δυναστείᾳ καὶ κατορθώμασι.

V. Καταστάς δὲ κληρονόμος μεγάλης ἀρχῆς καὶ πολλῶν μὲν χρημάτων, πολλῶν δὲ πλοῦν, πολλῶν δὲ στρατιωτῶν τε καὶ καταλόγων γενόμενος κύριος, καὶ τί γὰρ [ἄλλο] ἢ τὰ πλεῖστα καὶ κράτιστα τῆς Ἀσίας τε καὶ Εὐρώπης ἔχων ὑφ' ἑαυτὸν, οὐκ ἀποκρῆν ἰνόμισεν αὐτῷ ταῦτα, οὐδὲ τοῖς παροῦσιν ἠγάπησεν, ἀλλ' εὐθὺς πᾶσαν ἐπέτρεχε τὴν οἰκουμένην τῷ λογισμῷ, καὶ τὴν ταύτης ἀρχὴν εἶχεν ἐν νῷ, καὶ πρὸς Ἀλέξανδρον ἐώρα καὶ Πομπηίου καὶ Καίσαρος καὶ τοὺς κατ' ἐκείνους βασιλεῖς τε καὶ στρατηγούς, (2) Εἶχε μὲν γὰρ καὶ τὴν φύσιν ζυνεργοῦσαν καλεῖς,

venit Callipolim (Febr. d. VII) ; duos ibi dies moratus perrexit Adrianopolim, ubi a proceribus obviam profectis solenni pompa in urbem deductus est et postero die regnum suscepit. Suscepisse vero regnum die XVI Moharrem mensis (die XVIII Febr.) in Turcarum annalibus tradi refert Hammer. 1, p. 605. Attamen Seadeddinus 2, p. 121 narrat Mechemetem, postquam die XVI Moh. mens. Adrianopolim venisset, dies tredecim (?) in palatio absconditum degisse, antequam regni fascibus potiretur. *Quel gran rè, inquit, fu tenuto tredici (tres legitur ap. Zinkeisen l. 1.) giorni nascosto dentro del suo palazzo... Et innanzi che prendesse le fasci dell' imperio quel giovine rè, nessuno seppe la sua venuta.* || — ἐπιδειξάμενος] fort. ἐπιδειξάμενος. || — Ἀτουμάων ἔκτος;] Sextus imperatorum Osmanorum (Ότουμάνια; dicit Chalcocond. p. 13, 12), quorum series hæc est : Osman († 1325), Urchan (1359), Murad I (1389), Bajesid I (1403), Mechemetes I (1421), Murad II (1451).

§ 2. Περσιδῶν] Περσιδῶν codex. De Turcorum origine nostro demum sæculo e Sinarum scriptis certiora quædam innotuerunt, quæ post alios paucis comprehendit Zinkeisen l. 1. Varias Byzantinorum scriptorum opiniones affert Leonicus Chalcocondylas p. 9 sqq., qui postquam dixerat alios a Turca Persarum urbe, alios e Colesyria et Arabia, alios e Parthis originem Turcorum repelere, verisimillimam eorum sententiam esse censet, qui a Tartaris Scythis Turcos oriundos esse perhibent. Quod quidem a vero longe propius abest quam quæ hariolatur Critobulus noster. Apud Æneam Sylvium, Leonardum Chiensem, Ubertinum Pusculum aliosque Turci Teucorum nomine introducuntur, quasi Trojanorum posterii. Hinc etiam pendet quod Turci everso Byzantio pœnas eversi olim Ilii de Græcis sunsisse credebantur, referente Chalcocondyla p. 403, et quod apud Critobulum 4, 11, 6 Mechemetes Ilii rudera visens se ultorem Trojanorum fato destinatum profitetur. || — Λυγίους;] Διγγίους cod. || — Χέμιος;] Χέμιος cod. Chemmis, Thebaidis urbs, non erat ἐν τῷ ἔλει sita.

§ 3. εἰκοστὸν ἔτος ἀγῶν] Secundum Seadeddinum 2, p. 53 Mechemetes natus foret die VII mensis *Redcheb* anni Hegiræ 833, i. e. die XXXI Martii an. Julian. 1429 p. Ch., adeo ut die XVI mensis *Moharrem* an. 855, quo Adrianopolim venit, natus fuisset an. 21, mensis. 10, dies 20. Probat hæc Zinkeisen 1, p. 647, not. Attamen quum Hadchi Chalfa natales Mechemetis ad annum 835 Hegiræ (1431) referat, ut Hammerus 1, p. 444 not. prodit, eundemque annum etiam Critobuli verba flagitent, nescio an apud Seadeddinum numerus 833 in 835 mutandus sit. Sec. Pusculum 2, 253 Machmetus patri succedit *annos bis denos et quinque gerens.* || — ἐξ Ἀσίας;] e Magnesia urbe, in quam venerat medio Januario an. 1451, teste Duca p. 225, qui pluribus exponit de itinere quo Adrianopolim Mechemetes reversus est.

§ 4. ταρατώδη] De his ostentis apud reliquos scriptores nihil legere est. At quo tempore natus est Mechemetes, terræ motum et pestem et famem et solis eclipsin fuisse refert Hadchi Chalfa, ex eoque Hammerus 1, p. 444. || — περὶ πάντα] Sic num recte scripserim, nescio. Ductus literarum in codice parum perspicui περίπανα exhibere videntur. || — ὑπερβαλεῖται;] ὑπερβαλλεῖται codex.

V. § 1. τί γὰρ ἄλλο ἢ] addidi ἄλλο || — ἀποκρῆν] ἀποκρῶν, supra scripto ἦν, codex. || — καὶ Πομπηίου;] Hæc adduntur in margine. || — τοὺς κατ' ἐκείνους;] Malim τ. μετ' ἐ. || — § 2. καὶ δὲν περὶ πάντα et dein v. ἀγῶν adduntur in margine. || — Ἀράβων] Ἀρρ. cod. h. l. et ubique. Literarum studium et favor quo viros doctos prosecutus sit Mechemetes, a multis celebrantur. Vid. Phrantzes p. 93, 8 : καὶ αὐτὸς οὐκ ἀμέθεκτος ἦν σοφίας, καὶ τὴν τέχνην τῆς ἀστρολογίας οὐκ ὀλίγον γευσάμενος ἀναγινώσκων ἀσι ἡγάπα· τὰ τε κατορθώματα καὶ βίους Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαξι-

τό τε δραστήριον αὐτῆς καὶ ὅτι περὶ πάντα, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς ἄγαν ἀρχικὸν καὶ βασιλικὸν· μάλιστα δὲ πρὸς τοῦτο ἐνήγον αὐτὸν ἢ τε σοφία καὶ τὸ πάντα τὰ τῶν παλαιῶν εἰδέναι καλῶς· ἤσκητο γὰρ ἐς ἄκρον πᾶσαν τὴν Ἀράβων καὶ Περσῶν καὶ ὅση τῶν Ἑλλήνων ἐς τὴν Ἀράβων τε καὶ Περσῶν γλῶσσαν μαθηρημενέθη, λέγω δὴ τῶν ἀπὸ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στοᾶς, παιδεύταις χρῆσάμενος Ἀράβων τε καὶ Περσῶν τοῖς σπουδαιωτάτοις τε καὶ σοφοῖς τὰ τοιαῦτα. (β) Οὕτω δὲ γνώμης ἔχων καὶ τοιοῦτοις χρώμενος λογισμοῖς, οὐδεμίαν ἀναβολὴν ἔτι δίδουσι τῷ τε καιρῷ καὶ τοῖς πράγμασιν, ἀλλ' εὐθὺς ὄλος γίνεται τούτων. Καὶ πρῶτα μὲν σπένδεται Ῥωμαίοις καὶ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ· μετὰ δὲ τοῦτο καὶ Καραμάνῳ τῷ τῆς ἄνω Φρυγίας τε καὶ Κιλικίας ἐπάρχοντι, ἐς γὰρ τὸ παρὸν λωπταλεῖν τοῦτο τοῖς αὐτοῦ πράγμασιν ἠγησάμενος. (γ) Ἐπειτα ἐς ἐξέτασιν καθίσταται τῆς ὅλης ἀρχῆς, τὰς τε τῶν ὑπ' αὐτῷ γενῶν σατραπείας φιλονεικῶν, καὶ τοὺς μὲν ἐκβάλλων, τοὺς δὲ ἀντεισάγων τῶν σατραπῶν; ὅσοι τούτῳ ἐδόκουν στρατηγία τε καὶ ξυνέσει

διαφέρειν τῶν ἄλλων καὶ μὴν καὶ δικαιοσύνη· ἐμέλησε γὰρ καὶ τούτου πρὸ τῶν ἄλλων αὐτῷ, τοῦ ὡς ἀριστα καὶ δικαιοτάτα τὴν ὑφ' αὐτῷ πᾶσαν ἀρχὴν διοικεῖσθαι. (δ) Ἐτι δὲ τοὺς καταλόγους καὶ τὰς τάξεις τῶν στρατευμάτων ἐξήτασε, τό τε ἵππικὸν ἅμα καὶ ὀπλιτικὸν τοὺς τε ἐκ τοῦ βασιλικοῦ ταμιεῖου τρεφομένους· καὶ μάλιστα δὴ τὴν βασιλεῖον αὐλὴν διὰ φροντίδος ἐποιεῖτε πολλῆς καὶ ἐς ἐπίδοσιν ἤγε· λέγω δὴ τοὺς νεοδαμῶναι τούτους καὶ πεζαιτέρους καὶ τὸ περὶ αὐτὸν ἄγῃμα, οὗς τῆ σφῶν γλώττη γεννητῆζάρους καλεῖν εἰώσθη, νέον ξυντάγμα τῆς φωνῆς σηματούσας, εἰδὼς ταύτη τὸ κράτος προσὸν αὐτῷ καὶ τῇ τοῦ σώματος φυλακῇ καὶ τῇ τῆς ὄλης ἀρχῆς. Πρὸς δὲ τούτοις ὀπλων τε καὶ βελῶν καὶ τῶν ἐς τὴν τοῦ πολέμου χρεῖαν τε καὶ παρασκευὴν ἀναγκαίων τε καὶ χρησίμων ξυλλογὴν ἐποιεῖτο. (ε) Μετὰ δὲ ταῦτα τοὺς θησαυροὺς ἀνθρώπων τοὺς πατρικοὺς, ἀνακρίνων ὅτι μάλιστα τοὺς τούτων ταμίας, τοὺς τε τῶν ἐτησίων φόρων ἀρχοντας ἀκριβῶς ἐξήταζε, καὶ ἐς ἀνάγκην ἤγε λογοθεσιῶν. Καὶ πολλὰ δὲ τῶν δημοσίων τε καὶ βασιλικῶν χρημάτων εὗρε κακῶς

ἄνεος καὶ τοῦ Ὀκταβίου Καισαρος καὶ Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου τοῦ καὶ Φλαβίου καὶ Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰσπανίας· βασιλείας ἀνεγίνωσκεν, αἰτῶν καὶ ἐρευνητῶν μηχανὰς· ἵνα τοὺς πάντας ὑπερῆθ' καὶ τὰ ὄρια τῆς βασιλείας αὐτοῦ εἰς ἄκρον αὐξήσῃ. Cf. Critobul. 5, c. 10, Seadeddin. 2, p. 124 sqq.

§ 3. Inter primi anni res gestas Critobulus non meminit fatricidii, de quo Ducas p. 230, 15: Ἐβρῶν παιδίον ἄρην τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ὡς μνητὸν ὀκτῶ γεννηθὲν ἐκ τῆς θυγατρὸς τοῦ ἡγεμόνος Σινώπης Σπεντιάς, νομίμου γυναικὸς (καὶ γὰρ οὐτεὶς ἐκ δουλίδος ἐγένετο),... τὸ παιδίον ἐπινέων. Chalcocondyl. p. 376, 10: τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἐπὶ τὴν βασιλείαν παριῶν ἀπέβη, ὄβριον ἐπιστομώσας αὐτοῦ τὴν ἐμπροσθῆν. Seadeddin. 2, p. 122 de eodem fratre dicit: *fu per la tranquillità et compositione del mondo scancellato dal libro de' viventi*. Pusculus 2, 256: *solus Machmettus ut ipse Imperet, ad sese puerum portarier, angi Se spectante jubet per servum guttura fratris Infantis teneri, donec vi spiritus ora Interrupta fugit*. || — σπένδεται Ῥωμαίοις; De Constantini legatione pluribus agit Ducas p. 232. Mechemetes imperatori non modo pacem se servaturam promisit, sed etiam pecuniam (300,000 asprorum) e regione Strymonica quotannis redeuntem assignavit, qua Orchan, ex Osmanorum gente oriundus et Constantinopolit degens (v. Critobul. 1, 64), aleretur. Eandem legationem canit Pusculus 2, 279-378. Princeps legationis, cujus orationem poeta exhibet, vocatur *Sphrancius*, haud dubie Phrantzes protovestiarius, qui multas sane legationes obiit, de hac vero ne verum quidem habet. *Legalis Constantinus inter alia mandavit ut reddi petant Propontidis urbem Heracliam, e vita regem cum Parca Joannem Abstulit, invitit quam concessere parenti, tram dum fugiunt trepidi saxam*. Respondit Mechemetus vs. 352:

Omnia ferte

*qua petitis, vestro pacemque referte tyranno
optatam stabilemque; illi fore semper amicum
me, dum vita erit, hoc et spe promittite certa.
Argenti nummum viginti millia dono
insuper, in pacis monumentum et pignus amoris, etc.*

Præter Byzantinos tunc etiam Servia despota et Walachi et Bulgari et ex insulis Mitylenæ et Chii et Rhodii nec non Gennenses Galatæ missis legatis donisque amicitiam regis expetiverunt; denique Joannes Hunyades, Ungarici exercitus dux, tunc in triennium inducias fecit, referente Duca p. 233. Chalcocondylas p. 378 de pace cum Constantino pacta nihil prodit; nam quæ Zinkeisen 1, p. 810 huc pertinere putat verba: καὶ τοῖς τε Ἑλλήσι σπονδὰς ἐποιεῖτο καὶ ὄβριον τὴν τῆς Ἀσίας παράλιον, ea pertinent potius ad Græcos insulares, Chios et Lesbios etc. Sic Phocæam Asiæ usque ad annum 1455 penes Chios fuisse e Critobulo 2, 5 novimus. || — Καραμάνῳ] Caramanias princeps (Ibrahimbeg ap. Seadeddin) statim post obitum Moratis ditionem Turcarum invaserat et castella nonnulla a Morate olim capta recuperaverat. Itaque Mechemetes contra eum exercitum sub Isaaco duce misit, atque ipse in Asiam trajecit, eoque hostem adegit, ut legatos mitteret qui actorum veniam peterent. Pacem rex tanto facilius concessit, quum animus averteretur in Byzantinos, qui altera missa legatione minaces sermones jactare audebant. De his, quæ silentio premit Critobulus, fuse exponit Ducas p. 233-237. Cf. Phrantzes p. 93, Chalcocond. p. 376; Seadeddin 2, p. 128 sq.; Hammer 1, p. 503; Zinkeisen 1, p. 810. Ceterum princeps Caramanias apud Chalcocondylam vocatur Καραμάνος ὁ Ἀλοσοῦριος; ἐπικλήσῃ p. 65, 19, ὁ Ἀλιζούριος p. 376, 10, ὁ Ἀλοῦριος p. 179, 8. || — ἐς γὰρ τὸ παρὸν etc.] Cf. Chalcocond. p. 376, 4. καθίστη τὰ ἐν τῇ ἀρχῇ ἢ αὐτῷ ἐδοκεῖ πρὸς τὰ παρόντα εὐμεγέθη εἶσθαι.

§ 4. καὶ τούτου] καὶ τοῦτο cod. || — § 5 νεοδαμῶναις] νεοδ. codex h. l. et alibi. || — πεζαιτέρους] De hac nominis forma vide veterum testimonia in Steph. Thesaur. s. v. πεζαιτέρους.

§ 6. τοῖς θησαυροῖς] Ducas p. 230, 11: Αὐτὸς ἤρξατο ἐρευνᾶν τὰ ταμεία καὶ τοὺς θησαυροὺς τοὺς πατρικοὺς, καὶ εὐρίων ἀναριθμήτους ἐν ἀργυροῖς, σκεῦμασιν, ἐν χρυσοῖς, ἐν λίθοις τιμίοις; καὶ ἐν νομίμοις πολυτάλαντοις, αὐτὸς οἰκείσθαι

δαπανώμενα καὶ ἐς οὐδὲν ἀναλισκόμενα δέον, τριτημυρίον που μάλιστα τῶν ἐπετειῶν φόριον, ἃ καὶ τῷ βασιλικῷ ταμείῳ ἐπανεσώσατο, ἐς τε τὸ ἐξῆς καλῶς διετήρησε τὴν τούτων φυλακὴν, τοὺς τε ἐτησίους φόρους ἐς μεγίστην ἐπίδοσιν ἤγαγε, πολλοὺς τε τῶν φορολόγων ἀρχόντων σωφρονίσας τῷ φόβῳ, καὶ πιστοὺς καὶ φρονίμους ἀντικαταστήσας αὐτῶν ἐς τὴν τούτων ξυλλογὴν τε καὶ φυλακὴν· ὃ γὰρ τοι πατὴρ αὐτοῦ ἀπλοώτερον πῶς τοὺς πράγμασι προσεφέρετο, καὶ τῶν τοιούτων βραχὺν ἐποίησε λόγον. (7) Διατιθεμένῳ δὲ ταῦθ' οὕτως τῷ βασιλεῖ καὶ τὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν ἀριστα καὶ κάλλιστα διοικοῦντι καὶ πρὸς μειζόνων ἔργων παρασκευῆν ἐτοιμάζοντι ἐξήκει τὸ πεντηκοστὸν καὶ ἔννατον ἔτος πρὸς τοὺς ἐνακαστοῖς καὶ ἐξακισχίλοις τοῖς ὄλοις, πρῶτον δὲ τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

VI. Ὁ δ' εὐθὺς ὄλος γίνεται τοῦ προκειμένου σκοποῦ. Ὁ δὲ ἦν· φρούριον ἐρυμνὸν ἐγὼ ταίχισαι ἐν τῷ Βοσπόρῳ ἀπὸ τοῦ τῆς Εὐρώπης μέρους καταντικρὺ τοῦ πέραν φρουρίου τῆς Ἀσίας, ταύτη ἦ στενότατόν τε καὶ βουδέετατον, καὶ διαλαβεῖν τὸν πορθμὸν, καὶ ξυνάψαι τὰς ἡπείρους ἀμφοτέρας Ἀσίαν τε καὶ Εὐρώπην, καὶ ἐφ' αὐτῷ ποιήσασθαι τὴν τούτων διά-

βασιν, ὅταν αὐτῷ βουλομένη ᾖ, καὶ μὴ ἐπ' ἄλλοις εἶναι διαβῆναι τε καὶ μὴ, μηδὲ δισταμένων ἀρχειν αὐτῶν. (2) Ἥδη γὰρ καλῶς ὄσα καὶ ὄσα πράγματα τὸ τοιοῦτον παρέσχεν αὐτοῖς ἐν τῷ προτοῦ χρόνῳ ἐπὶ τε τῶν πάππων καὶ τοῦ πατρὸς, καὶ ὄσῃ ἐναντίωσιν ἤνεγκε τοῦτο τοῖς τῶν πράγμασι, καὶ ὡς ὀλίγου ἐδέησε πολλάκις τὴν ἑτέραν αὐτοῦ τῶν ἡπείρων ἀποβαλεῖν, τοῦτο μὲν τοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων ἐν ἐπικαίρῳ τῆς πόλεως καθιέμενος καὶ ἐπεδρεύοντο· αἱ τοῖς καιροῖς τε καὶ πράγμασι, τὰ τε πολλὰ θαλασσοκρατοῦντος καὶ ἐπεξάγοντος αὐτοῖς ἔστιν ὅτε τοῦ σφῶν γένους ὃν ἂν ἐθέλη, καὶ βλάπτοντος, τοῦτο δὲ καὶ τῶν Ἰταλῶν καὶ μάλιστα δὴ τῶν Ἑνετῶν ἐν ταῖς μεταξὺ σφῶν διαφοραῖς τριήρσιν ἐπιπλεόντων μακραις πολλάκις τὸν τε Βόσπορον καὶ Ἑλλησποντον, καὶ κωλυόντων τὴν τούτων διάβασιν. (3) Οὐ ταῦτα δὲ μόνον ἐνήγειν αὐτόν, ἀλλ' ὅτι καὶ πρὸς τὸν προκειμένον οἱ σκοπὸν καλῶς ἔχειν ἐδόκει τὸ φρούριον ταίχισθαι, καὶ πρὸς τὴν ὄσον οὐ καὶ μελετωμένην πολιορκίαν τῆς πόλεως ἐπιειχισμὸν ἐνόμιζεν ἰσχυρότατον, ἀποκλείων αὐτῷ οὐ μόνον τὰς ἡπείρους Ἀσίαν τε καὶ Εὐρώπην, ἀλλὰ δὴ καὶ τὰς θαλάσσας ἀμφοτέρας, ἄνω μὲν τὸν Εὐξείνιον πόντον διὰ τοῦ Βοσπόρου, κάτω δὲ τὸν τε Αἰγαῖον καὶ πᾶσαν

σφραγίδι κατασφραγίσας ἐν τῷ ταμείῳ πάλιν ἀπέθετο. || — ἦγε] καθίστα, cui superscriptum ἦγε. Nomina sic superscripta vel ad marginem notata non sunt glossae, sed sicuti additamenta, quae in margine codicis nostri passim satis ampla leguntur, ex alio codice pleniore repetita sunt. || — ἀπλοώτερον] ἀπλοώτερον cod.

§ 7. Post v. διατιθεμένῳ δὲ ταῦ scriba codicis unius fere versus spatium reliquit vacuum, pergens deinde verbis ὄλος γίνεται (c. 6, 1). Secunda manus et spatium vacuum explevit et, quum explendae lacunae illud non sufficeret, reliqua ad marginem scripsit. || — πρῶτον δὲ τῆς ἀρχῆς] Mundi annus 6959 a primo die Septembris 1450 usque ad ultimum diem Augusti mensis an. 1451 pertinet. Exeunte hoc anno Mechemetes regnaverat menses sex et dimidium. Critobulus ita computat, ut regni initium cum anni civilis initio componendum sit.

Cap. VI-XI. *Castellum ad Bosporum adificatur.* — De castello ad Bosporum exstructo accuratius et absque inani Nostri verboritate narrat Ducas p. 238 sqq.; brevis de eo agunt Chalcocondylas p. 380, Phrantzes p. 233, Seadeddin. 2, p. 132 vers. Bratutti; *Giornale dell' Assedio di Constantinopoli 1453 di Nicolo Barbaro, corredato di note e documenti per Enrico Cornet (Vienna 1856, 8°)* p. 1 sq; Ubertinus Puscus Brixianus Constantinop. lib. 3, vs. 231-256 in A. Ellissen *Analekten der mittel-u. neugriech. Literatur*. tom. 3; Hammer l. 1. 1, p. 506; idem in *Constantinopoli u. der Bosporus* 2, p. 220; Zinkeisen l. 1. 1, p. 813; Mordtmann, *Belagerung Constantinopels* p. 9-18.

VI, § 1, ταύτη ἦ στενότατον] στενώτατον codex. Angustias ibi esse septem stadiorum Critobulus dicit c. 10, 4. Reapse a *Rumeli-hissari* ad obiacens castellum *Anadolu-Hissari* sunt stadia tria et dimidium. Stadia quattuor computant Dionysius Byz. fr. 4 (in Geogr. min. tom. 2, p. 13) et Plinius 4, 24, 76, stadia quinque Polybius 4, 43, 2, Strabo p. 315, Mela 1, 19, 5. Promontorium, cui castellum Mechemetes imposuit, *Hermæum* dicitur apud Polyb. l. 1. Ob fluxus vehementiam hic Bospori tractus Πυρρίας κύων vocabatur, teste Dionysio Byz. fr. 35 p. 42; eundem Gillius suo ἄνω Φωνῆα (i. q. φωνήεντα) nuncupatum esse refert, quod nomen reponendum est apud Ducam p. 241, 20, ubi haec: Καὶ δὴ καταλαβὼν μίανφραχίαν κάτωθεν τοῦ Σωσθένιου (hod. *Stenia*, 14 stadiis a *Rumeli hissari* boream versus), καλουμένην ἑκαταὶ Φονεῖαν (leg. Φωνῆα), ἐκεῖ ὡς ἐν τριγώνῳ σχήματι τὸν θαλάσσιον ὄρισατο πηγνύσαι, ἃ καὶ γενόμενον τὴν κληθῆναι τοῦ κάστρου Πάσχεσεν ἐκέλευσε καλεῖσθαι, ἐξελθόντων δὲ ἐρημνύεται Κεραλοκόπτης, ἔχον ἀντικρὺ καὶ τὸ φρούριον δὲ ἐδεῖματο ὁ πάππος αὐτοῦ. [In antec. Ducas 241, 12 dixit calcei furnos fuisse ἐν τοῖς Καταφυγίοις. Calcei vero fodinas Moltkius in Bospori tabula exhibet prope hod. *Tchi-bouily* in valle exeunte in maris recessum Gillii estate *Castacium*, apud Dionysium Byz. vero fr. 63 p. 86 Κατάγγιον vel Κατάγγιον dictum. Idem nomen ap. Ducam latere probabiliter Bullialdus coniecerit.] Chalcocondylas p. 380, 4: φηροδομῆ... ἦ στενώτατόν ἐστι διαβῆναι ἀπὸ Ἀσίας, πολλήννην Λαιμοκοπίην καλουμένην. Phrantzes p. 233, 10 Mechemetem dicit κατὰ τὸ τῶν Ἀσωμάτων στενὸν ἄστῃ κτίσαι. Videlicet a meridie castelli prope hodiernum *Arnaud-Koi* erat ὁ τῶν Ἀσωμάτων ναὸς sive templum Michaelis angelorum archistrategi, de quo vide Gillium ad Dionys. Byz. p. 38. E templi ejus ruderibus columnas tanquam aedificandi materiam Turci abstulerunt, ut Ducas p. 242, 24 tradit, qui p. 239, 17 nostras Bospori angustias τὸ ἱερὸν στόμιον vocat. Ipsum castellum faucibus appositum, quo transitus navibus praeccludi poterat, Turci vocabant *Boghas-kesen* (*Bogas-chiesen* Seadeddin sec. vers. Bratutti 2, p. 130), i. e. *fauces abscondens*, sive *λαιμοκοπία*, ut recte veritit Chalcocondylas. Apud Ducam l. 1. nomen turcicum in Πάσχεσεν corruptum est, quod, quasi a voce *dach* (caput) deducendum esset, graece redditur κεραλοκόπτης. Vid. Hammer 1, p. 509. || — § 2. τῶν πάππων καὶ τοῦ πατρὸς] Cf. infra c. 8, 3. || — ἔστιν ὅτι] supra ὅτι scriptum

τὴν Ἑλληνικὴν θάλασσαν διὰ τοῦ Ἑλλησπόντου. (1) Ὅπως δὲ διανοηθεὶς, χειμῶνος μὲν τὰ πρὸς τὴν οἰκοδομὴν πάντα κειλεῖται παρασκευάζεσθαι, λίθους τέφρηι καὶ ξύλα καὶ σίδηρον καὶ ὅσα ἄλλα πρὸς τοῦτο χρήσιμα, ἀρχοντας ἐπιστήσας τοῖς ἔργοις τοὺς σπουδαιωτάτους τε καὶ ἐμπειροτάτους, ἐντεταλόμενος τὴν ταχίστην ἀπαντᾶ οἱ εὐτρεπῆ θέσθαι, ὡς ἅμα ἦρι ἀφομένῳ τοῦ ἔργου. Καὶ ὁ μὲν οὕτως.

VII. Βασιλεὺς δὲ Κωνσταντῖνος καὶ οἱ τῆς πόλεως τοῦτο μαθόντες δευρὸν ἤγούοντο τὸ πρῆγμα καὶ μεγάλων κακῶν ἀρχὴν καὶ δουλείας πρόδηλον ἀφορμὴν, νομίζοντες, ὅπερ ἦν ἀληθές, ἐπιταγισμὸν σφισὶ τε αὐτοῖς καὶ τῇ πόλει κατασκευάζεσθαι τοῦτο, καὶ δυσφώρας ἔφρον. (2) Ἐδοξεν οὖν ὡς ἐκ τῶν παρόντων αὐτοῖς πρεσβεῖαν τε πέμπειν καὶ πειρᾶσθαι εἰ δύναντο τρόπον παντὶ τῶν δυνατῶ τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην ποιῆσαι· καὶ πέμπουσι δὴ (πρέσβεις). (3) Οἱ δὲ ἀρκοῦμενοι λόγους τε παντοιοῖς ἔχουσιν, τῶν τε ξυνηθῶν καὶ τῶν ὠμολογημένων ἀναμιμνήσκοντες, καὶ ὡς ἐν πάσαις ταῖς προγεγενημέναις τε καὶ ἀναγεγραμμέναις αὐτοῖς σπονδαῖς ἐπὶ τε τῶν πάππων καὶ τοῦ πατρὸς, ἀλλὰ δὴ καὶ αὐτοῦ, παντάπασιν ἀπειρητο μὴδὲνα κτίειν ἐν τῷδε τῇ χώρῳ μῆτε φρούριον μῆτε ἄλλο τι, ἀλλὰ καὶ τὸν βουλούμενον ἢ ὅπως ἐπιχειρήσονται καὶ ἀμφοτέρους κωλύειν τρόπον παντὶ, καὶ διεσώθῃ τὸ ἐξ ἐκείνου μέχρι καὶ νῦν· « ὁ χῶρος ἐλευθερος, διάβασις δὲ μόνον ἀπλῶς, ἔφασαν, τῶν ὑμετέρων στρατευμάτων τῶν τε ἄλλων ἀποσκευῶν ἐξ ἡπείρου ἐς ἡπείρον. » Καὶ ἅμα ἕξουσιν μηδαμῶς λύειν τὰς σπονδὰς χθὲς δὴ καὶ πρόην γεγενημένας μικρῶν ἔνεκα, μὴδὲ ἀδικεῖν ἐθέλειν μηδὲν ἀδικούντας αὐτοῖς.

VIII. Βασιλεὺς δὲ ἀποκρίνεται τούτοις· « Οὐτε ἀδικεῖν ὑμᾶς, ἄνδρες Ῥωμαῖοι, ἤγοῦμαι, οὔτε παρὰ τὰ ξυγκείμενα πράττειν καὶ τὰς σπονδὰς ἐν τῷδε τῷ ἔργῳ, ἀσφαλίζεσθαι δὲ μόνον τὰ ἑαυτοῦ, μὴ μετὰ βλάβης μένοιτε ὑμετέρας· ἕκαστον δὲ τὰ ἴδια φυλάττειν καὶ βεβαιοῦν μηδαμῶς τοὺς ἐνσπόνδους βλάπτοντα δίκαιόν τε ἔστι καὶ ἀνεμέστην, καὶ πᾶσιν

ἔφεται. (2) Ἐγὼ δὲ, ὡς δρᾶτε, Ἀσίας τε καὶ Εὐρώπης ἀρχῶ ἡπείρων διισταμένων ἀλλήλαις, καὶ πολλοὺς ἔχω τοὺς ἐναντιουμένους τε καὶ ἀνθισταμένους τῇ ἡμετέρᾳ ἀρχῇ ἐν ἑκατέρᾳ τούτων, καὶ δεῖ πανταχοῦ τε παρεῖναι με καὶ ἀμφοτέρας ἀρκεῖν, εἴ γε μὴ βουλομένη ἐξίστασθαι τούτων ἐκὼν εἶναι τοῖς ἡμετέροις ἐχθροῖς. (3) Ἴστε δὲ δήπου καλῶς ὅσα καὶ οἷα πράγματα παρέσχον ἐπὶ τοῦ μου πατρὸς αἱ τριήρεις τῶν Ἰταλῶν βουλομένοις διαβῆναι κατὰ Παιόγων ἐπαλθόντων τῇ ἡμετέρᾳ, περιπλεύουσαι τε τὴν ἡμετέραν θάλασσαν καὶ κωλύουσαι διαβαίνειν ἡμᾶς. (1) Δεῖ οὖν ἀποτειχίσαι τε τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην αὐτοῖς, καὶ ἀσφαλίσασθαι τὴν ἡμετέραν, καὶ μὴ πρὸς τῷ βλαβερῷ καὶ πᾶσιν ὄφειν αἰσχύνην ἡμᾶς ὡς μὴ δυναμένους φυλάξαι τὴν ἡμετέραν θάλασσαν καὶ ἀρχήν. (2) Ὁ δὲ χῶρος οὗτος, ἐν ᾧ τὸ φρούριον μέλλω τειχίζειν, ἡμετέρόν τε ἔστι καὶ τῶν ἡμετέρων διάβασις ἀνωθεν, ἀπὸ τε Ἀσίας ἐς τὴν Εὐρώπην καὶ ἀπὸ ταύτης ἐς τὴν ἑτέραν, καὶ οὐ δεῖ δήπου πολυπραγμονεῖν ὅπως ὑμᾶς, εἴ γε βούλοισθε τὴν εἰρήνην εἶγειν, εἰ μὴ που καὶ αὐτοὶ τῆς διαβάσεως ταύτης εἶργειν ἡμᾶς βούλοισθε· τοῦτο γὰρ ἄλλος ἂν εἴη λόγος. (3) Σπονδὰς δὲ οὔτε λύω οὔτε βουλήσομαι, μενόντων καὶ ὑμῶν κατὰ χώραν καὶ μηδαμῶς τὰ ἡμέτερα πολυπραγμονούντων μηδὲ περιεργάζεσθαι βουλομένων. »

IX. Ταῦτα ἀποκρινάμενος ἀποπέμπει τοὺς πρέσβεις. Οἱ δὲ ἐπανήκοντες ἀπαγγέλλουσι πάντα τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ καὶ τοῖς ἐν τέλει Ῥωμαίοις, τὰ τε ἄλλα καὶ δὴ καὶ ὡς οὐκ ἔνεστιν ὅπως διακωλύσαι τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην οὔτε λόγους οὔτε πειθοῖ, βία μένοιτε μόνῃ, εἰ δύναντο. (2) Οἱ δὲ, καὶ γὰρ ἐδόκει αὐτοῖς πρᾶγμα σφόδρα δευρὸν, ὥσπερ δῆτα καὶ ἦν, μὴ ἔχοντες μένοιτε ὅ τι καὶ δράσαιεν, καὶ ἀκοντες ἡσυχίαν ἦγον.

X. Μεχμέτις δὲ ὁ βασιλεὺς, ὡς ἔαρ ὑπέφαινεν ἤδη, καὶ πάντα οἱ ἦν εὐτρεπῆ, πληρώσας τριήρεις τριάκοντα καὶ καλῶς ὀπλίσας ὡς ἐς ναυμαχίαν, εἴ γε τοῦτου δεήσειεν εἰ ποτέ τις ἐναντίωσις εἴη, παρασκευάσας δὲ καὶ ἕτερα πλοῖα σκευαγωγὰ πλεῖστα, ἀπὸ

ὧ. || — Αἰγαῖον] ἐγαῖον cod. || — διὰ τοῦ Ἑλλησπόντου] Hæc verba velim abesse. De castellis ad Hellespontum structis an. 6971 vide lib. 4, 14.

§ 4. Cf. Ducas p. 237, 19 : Χειμῶνος γὰρ ἀρξαμένον προστάγματα καὶ διαλαλιὰς * ἐν τε δύσει ἐν τε ἀνατολῇ ἐν ἐκαστῇ ἐπαρχίᾳ τοῦ ἐτοιμάσαι οἰκοδόμους τεχνίτας χιλίους καὶ ἐργάτας κατὰ ἀνάλογίαν τῶν τεχνιτῶν καὶ ἀσβεστοκαύστας καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν πᾶσαν ἐργασίαν καὶ παρακομιδὴν, τοῦ εἶναι ἐτοιμοὺς ἐν ἑαρι εἰς κατασκευὴν κάστρου ἐν τῷ στομίῳ τοῦ ἱερῷ τῆς πόλεως. Puscullus 3, 159-172. || — ἀφαιμένῳ] ἀφομένῳ supra versum apponitur.

VII. 1. Cf. Ducas p. 238, 3. || — § 2. ἔδοξεν οὖν... αὐτοῖς] ἔδοξε δ' οὖν... αὐτῆ; codex. || — πρέσβεις add. margo. || — § 3. Aliam legatorum orationem exhibet Ducas p. 238, 18-239, 16. Cf. Puscullus 3, 190-202. Ceterum aliter de his narrat Seadeddin. 2, p. 131, qui Mechemetem dicit ad Constantinum misisse legatum, qui ex eo peteret ut castellum in isto Rospori loco ædificandum permitteret. Imperatorem dixisse locum illum non suæ ditionis esse, sed Itolorum Galatiæ; Itolorum autem permissionem Mechemetem expetere noluisse. || — ἀμφοτέροις; ἀμφοτέροις cod. || — διάβασις; διαβασιν cod.

VIII. § 3. [Ἴστε δὲ etc.] Fusius de his Mechemetes exponit ap. Ducam p. 240. || — § 5. τοῦτο γὰρ ἄλλος ἂν εἴη λόγος] Minus ambignis verbis Sultanus utitur ap. Ducam p. 240, 22 : καὶ ὁ ἰθὺν ἀπὸ τοῦ νῦν ἔνεκα τῆς ὑποθέσεως ταύτης, ἀραιρεθήσεται τὴν δορᾶν.

IX. [Ῥωμαῖοις;] Ῥωμαίων supra scriptum in codice.

X. § 1. Μεχμέτις; sic h. l. et passim pro Μεχμέτις legitur. || — τριήρεις τριάκοντα] 40 naves recenset Nicolaus Barbarus p. 1 : quando il ditto Turco vene a fabricar el ditto castello, vene da Garipoll (i. q. Gallipoli) con

Καλλιουπολεως εξέπεμφεν ἐπὶ Βόσπορον· αὐτὸς δὲ στρατῶν πολλῶν κατὰ γῆν ἐπορεύετο. (α) Καταλαβὼν δὲ τὸν πορθμὸν ἐβδομαῖος, καθίζει τὴν στρατιάν· καὶ αὐτὸς ἀναλαβὼν τῶν ἐν τέλει τινὰς, ἀλλὰ δὴ καὶ γερόντων ἐνίων, οὓς ᾤξει τῶν τοιούτων ἀκριβῆ πείραν ἔχοντας, παριπτεύων κατασκόπει τὸν χώρον τὴν τε θέσιν αὐτοῦ καὶ τὸ κομιδῆ στενὸν τοῦ πορθμοῦ καὶ σφόδρα συνεσταλμένον, τοὺς τε ἑλικοσιδεῖς ἀγκῶνας καὶ τῶν πρῶτων τὰς πυκνάς ἐξοχὰς τε καὶ ἐς τὰ ἔσω ξυννεύσεις τε καὶ καμπὰς, τοῦ τε ῥοῦ τὸν ὀξυτάτον δρόμον καὶ τὰς ἐγγινομένας αὐτῇ διὰ τοὺς ἀγκῶνας ἕνερχεις δίνας καὶ παλιρροίας καὶ ὕληγγας, καὶ ὅσα ἄλλα δυσεκπλότατόν τε καὶ δυσδιεζήτητον ποιεῖ τὸν πορθμὸν. (β) ἂ δὴ καὶ οἱ παλαιοὶ τῶν Ἑλλήνων κατανοήσαντες Συμπληγάδας τὸν χώρον ὠνόμασαν, καὶ Ἡρακλῆα τε πρῶτον ἔφασαν διαβῆναι ταύτας, καὶ μετὰ τοῦτον [ξύν] τοῖς Ἀργοναύταις Ἰάσονα, ξὺν πόνῳ μέντοι γε πλείστῳ καὶ τούτους διὰ τε τὸ κατησφαλισμένον καὶ οἰοεὶ πεφραγμένον τε καὶ ξυμπληττον τῇ τε στενότητι τοῦ χωρίου καὶ τοῦ πορθμοῦ καὶ ταῖς πυκναῖς τῶν ἀκρῶν ἕσοχαῖς τε καὶ ἐξοχαῖς, ὡς δοκεῖν κύκλωθεν ἤπειρον εἶναι τοῖς ἀναπλεύσαι τε καὶ καταπλεύσαι, αὐτοὺς δ' ἐν τῷ μέσῳ ἀπειλημῆνους, ὥσπερ ἐν λίμνῃ βραχεία, μηδαμοῦ διέξοδον ἔχειν, ἔτι τε τῷ πολλῷ ῥοθίῳ καὶ τῇ σφοδρᾷ ῥύμῃ τῶν καταφερομένων ὑδάτων, ἅτε ἀπὸ μεγίστου καὶ εὐρυτάτου πελάγους ἀνωθεν τοῦ Εὐξείνου πόντου κατερχομένων καὶ ἐς στενὸν κομιδῆ τελευτώντων τε καὶ συγκαλειομένων, τῶν τε ὠθισμῶν καὶ τῇ βίᾳ τοῦ ῥοῦ καρχαζόντων τε καὶ ξυνελασόντων ἅμα καὶ ἐποκαλ-

λόντων τὰ ὀκάρη καὶ προσαρασσόντων ταῖς πέτρας καὶ καταγύντων, εἰ μήπου παλλῆ τις ἐπιμέλεια εἴη τῶν ἐμπλεόντων καὶ ἐπιστήμη. (γ) Ἀναμετρῶν δὲ καὶ τὸ μεταξὺ τοῦ πορθμοῦ, ἵνα περ τὸ στενότατον εἴη, εὕρισκε μάλιστα πού σταδίου ἐπίτῃ.

XI. Ταῦτα οὖν ἅπαντα καλῶς ἀναθεωρήσας τε καὶ κατασκαφάμενος τῷ τε λογισμῷ ἄριστα διαγνούς, ἐπεὶ οἱ καταφαίνεται τὸ χωρίον ἐπικαιρότατον, ἐνταῦθα τεχνίζει ἔργον τὸ φρούριον· καὶ διαλαμβάνει δὴ σημείοις τὸν χώρον, ἐν ἑμαλλεῖ τεχνίζει. (α) Σχεδιάσας δὲ τὸ φρούριον τὴν θέσιν τε καὶ τὸ μέγεθος, τῶν τε πύργων καὶ μεταπυργίων τὰς βάσεις καὶ ἀποστάσεις, ἔτι τε προπύργια καὶ ἐπάλλξει καὶ πύλας καὶ ὄπα ἄλλα καλῶς τε καὶ ὡς ἦν αὐτῷ κατὰ νοῦν, κατακερματίζει τοῖς ἐν τέλει, κελεύσας ὅτι τάχιστα ἀνύττειν τὸ ἔργον· καὶ ἄθλα προὔθηκε κάλλιστα τοῖς ἄριστα καὶ τάχιστα τοῦτο ἐξεργασμένοις· καὶ αὐτὸς δὲ τὸ παρὰ τὴν θάλασσαν μέρος τοῦ φρουρίου λαμβάνει. (β) Ἀρξάμενος δὲ τῆς οἰκοδομῆς μεσουῦντος ἔαρος ἦδη, χειρὶ τε πολλῇ καὶ δαπάνῃ καὶ σπουδῇ καὶ ἀντιφιλοτιμῆσει πάντων πρὸς τὸ ἔργον χρησιμοποιμένων, πρὶν διασπῆναι τὸ θέρος ἐξήκειν τεχνίζει τὸ φρούριον, ἐρυμνότατον πάντων καὶ ἀσφαλέστατον καὶ τῶν πώποτε φρουρίων ὀνομαστότατον, λίθοις τε μεγίστοις λογάδην ξυντεθειμένοις ἐξεργασμένον, σιδῆρα τε πολλῶν καὶ μολυβδωτοῖς γόμφους ἐνεσχημένους καὶ πολλοῖς ἄλλοις καταχωρωμένους τε καὶ κατησφαλισμένους, πύργων τε πυκνότητι καὶ μεγέθει καὶ ἀσφαλείᾳ ἐς ὕψος ἡμέρων, μεταπυργίων τε καὶ ἐπάλλξων καρτερότητι, ὕψει τε καὶ τεύχεω παχύτητι. (γ) Εὕρος τῷ τεχνί, ᾧ εἰ-

galie 6 compie (i. e. perfettamente fornite) e fuste 18 e parandarie 16. || — αὐτὸς ἐπορεύετο] Adrianopoli profectus est die 26 Martii 1452, sec. Phrantz. p. 233, 16; Μαρτίου μηνὸς ἦδη παρακληθέντος, sec. Ducam p. 241, 11. || — § 2. ἐξοχὰς] ἐπαρχὰς codex, in quo mox συνεύσεις; et παλιρροίας. || — 3. Συμπληγάδας] non insulas intelligit Critobulus, sed sinuosi Bospori ripas. || — μετὰ τοῦτον ξύν] voculam ξύν addidi. Dein σύμ πόνῳ... καρχαζόντων... ἐπεκαλλόντων... προσαρασσόντων... στενότητων codex.

XI. § 2. Cf. Pusculus 3, 231 :

Machmettus totas vires terraeque marisque convenisse videns, castellum signal aratro condendum; turres, portas describit et alla fundamenta locat; primos instare labori praeficit, atque viris opera in diversa vocatis primus adest instans.

αὐτὸς δὲ τὸ παρὰ θάλασσαν etc.] Aliter de his narrat Ducas p. 242, 4 : Διένειμαν οὖν τὴν οἰκοδομὴν οὕτως· τῷ μὲν Χαλίλ πασίᾳ δέδωκε μίαν τῶν γωνιῶν, τὴν ἐν θαλάσῃ κειμένην (τῶν... κειμένων vulgo), τοῦ οἰκοδομησαὶ πύργον ἐνα ὑπερμεγέθη καὶ στερεῶν ὡς ἀκρόπολιν, τῷ δὲ Ζαγάφῳ ἕτερον ἐν τῇ ἐτέρᾳ γωνίᾳ τῇ κειμένη ἐν τῇ ἡρᾷ, μέγαν καὶ αὐτὸν, τῷ δὲ Σαριτζῆ ἄλλον ἐν τῇ τρίτῃ γωνίᾳ, τοῦ; αὐτοῦς τρεῖς πύργους ὡς ἀντίμαχα καὶ ἀκρόπολεις ἐκ τῶν οἰκείων ἀναλωμάτων, τὸ δὲ τεῖχος· καὶ τὴν ἐτέραν ἄλλην τοῦ κάστρου οἰκοδομὴν αὐτὸς ὁ ἡγεμὼν ἀνελάβετο.

§ 3. πρὶν ὅλον τὸ θέρος· ἐξήκειν] Secundum Nic. Barbarum l. l. perfectum opus est mense Augusti an. 1452. Cf. Seadeddin. 2, p. 132 : in quattro mesi, e, secondo la relazione di Monsignor Idris, in un quarto d'anno fu fornito quel propugnacolo. Chalcocond. p. 381, 10 : ἐπετεταγιστο ἐς τρεῖς μῆνας. Ducas p. 246, 20 : εἰς Ἀδριανούπολιν ἐπορεύετο τέτταρι μῆσι τὸ πᾶν ἀκαρτίσας, ἦδη τῆς ἡγεμονίας αὐτοῦ τρίχοντος δευτέρου ἔτους, ἀπὸ δὲ κτισίας κόσμου ς᾿ἔτα. Silentio praetermisit Critobulus altercationes et rixas et pugnas quae, dum edificabatur castellum, Turcis cum Byzantinis intercessere; de his tu adi Ducam et Phrantzem. || — μολυβδωτοῖς] μολύβδω τοῖς; codex. Aliud huius vocis exemplum non novi. Plumbum etiam ad tegendas turres adhibuit. Phrantzes p. 235, 17 : μολύβδω σιμπίσας τοὺς πύργους. Chalcocond. p. 381, 8 : καὶ μολύβδω τοὺς πύργους ἐστίγματο. Barbarus p. 1 : el qual castello hanno torre quatordecxe, de la qual quatordecxe ne sun cinque principal coverte de piombo, e sono maxize (i. e. massicce).

§ 4. πῆγεις δύο καὶ δέκα] i. e. 24 pedes, quum ex sequioris aevi more in singulos πῆγεις bini pedes computandi

ρότερον, πήχεις δύο καὶ δέκα, ὕψος δὲ τετραπλάσιον· καὶ μέγεθος δὲ οὐ κατὰ φρουρίον, ἀλλὰ πολίχνη προσκειμένη. Τρίγωνον δὲ κατασκευάζει τοῦ φρουρίου τὸ σχῆμα, τὴν μὲν ὀρθὴν γωνίαν ἄνω πρὸς τὸ ἄνωθεν ἔχον καὶ ἐν τῇ κορυφῇ (ἣν γὰρ ἡρέμα πρόσαιας τὸ χωρίον), ὥσπερ τινὰ πρόβολον μετὰ πύργου προβεβλημένην ἰσχυροτάτου τε καὶ μεγίστου, ξυνάππουσάν τε τὰς δύο ἐγκαρσίας πλευρὰς καὶ φυλάττουσάν τὰς δὲ δύο γωνίας τῆς βάσεως κάτω περὶ τὸν εἰρηλικὸν ἑκατέρωθεν τῆς πλευρᾶς, ἣ τοῦτον ἐπέχει, καὶ αὐτὰς πύργους ἰσχυροτάτους τε καὶ μεγίστους ἠσφαλισμένους· καὶ αὐταὶ δὲ αἱ πλευραὶ πύργους ἑτέροις πετύκνυνται, ἐλάσσοσι μὲν τῷ μεγέθει τῶν ἐν ταῖς γωνίαις, δυνάμει δὲ οὐδὲν ἀποδέουσι. (5) Τοῦτο δὲ τὸ σχῆμα καὶ ταύτην τὴν θέσιν ἐμνησάνισατο τοῦ φρουρίου, τῇ μὲν ἴ' ὡς κλειστόν ἐπέχθη τοῦ εἰρηλικῷ, διὰ τὰς πετροβολοῦσας μηχανὰς αἰ πικναὶ περὶ αὐτὸν ἐμαλλόν εἶναι τετραμμέναι πρὸς θάλασσαν, ἵνα δὴ τὸν διέκπλουν κωλύσει, καταγῦσαι τὰ σκάφη, τῇ δὲ καὶ τὴν ἀκρὰν ἄνω κατέχον τε καὶ φρουροῦν, καὶ τοὺς πολεμικοὺς εἶργον ὡς πορρωτάτω, ἵνα μὴ ὑπερκαλῆς οὗτοι βάλλοντες τοὺς ἐπὶ τῶν ἐπαλξεῶν

βλέπτωσιν, ἀλλὰ ἀνασοβῶνται πόρρωθεν. (6) Τειχίσιας δὲ τὸν εἰρηλικὸν τρόπον, ἐπισκευάζει παντοίοις ὀπλοῖς, βέλεσι τε καὶ τόξοις καὶ δόρασι, ἔτι δὲ καὶ ἀσπίσι καὶ θυρεοῖς καὶ πολλοῖς ἄλλοις τοιοῦτοις· πρὸς δὲ τοῦτοις πετροβολοῖς μηχαναῖς μεῖζοσι τε καὶ μείοσι πάσας τὰς ἐπαλξεις ὀπλίξει τῶν τε πύργων καὶ μεταπυργίων καὶ προπυργίων, τὰς δὲ μεγίστας τῶν μηχανῶν τίθησι παρὰ τὴν θάλασσαν ὑπὸ τῷ τείχῳ χαμαὶ πυκνώσας παρὰ διην τὴν πλευρὰν τετραμμένας ἐς θάλασσαν, ἥπερ ἔφη, οὐκ ἐπ' εὐθείας ὀρώσας, ἀλλ' ἄλλη καὶ ἄλλη τοῦ πελάγους, καὶ ἐπαμφοτερίζουσας, τὰς μὲν δεξιὰς ἐπὶ τὰ ἀριστερὰ, τὰς δὲ ἀριστερὰς ἐπὶ τὰ δεξιὰ ὀρώσας τε καὶ ἐξ ὑπερδεξιῶν βαλλούσας καὶ τὸν διέκπλουν, ἥπερ ἔφη, κωλυούσας· (7) ἀφιεῖσαι γὰρ λίθους παμμεγέθεις τε καὶ στοργγύλους ἐν χρωῖ θαλάσσης ὥσπερ νηχομένους, ἀπὸ τε τοῦ φρουρίου τοῦδε μέγρι τοῦ πέραν, καὶ ἀπ' ἐκείνου κάλιν ἐπὶ τὸδε τὸν αὐτὸν τρόπον ἕτεροι μηχαναί, οὐκ ἔωσι διεκπλεῦσαι μὴ ὅτι γε ἄλκαδα καὶ τρίτηρ ἢ ἄλλο τι τῶν φορητῶν καὶ σκευαγωγῶν, ἀλλ' οὐδὲ τὸ μικρότατον ἀκάτιον τοῦ μὴ οὐ καταῖσαι τε καὶ συντρίψαι καὶ ὑποβρύχιον τῷ βυθῷ παραδοῦναι, οὕτω τοι νυκτὸς

sini. Haud multum differunt quæ apud ceteros scriptores leguntur. Phrantzes p. 234, 15 : τὸ δὲ τῶν τευχῶν (sc. turrium) ἄψος ἦν καὶ ποδῶν, τὸ δὲ ἔσωθεν αὐτῶν εὐρύχωρον ὑπῆρχε τριάκοντα καὶ δύο ποδῶν. Chalcocond. p. 381, 8 : τὸ δὲ κλίτος τοῦ τείχους· πόδας κβ', τῶν δὲ πύργων καὶ πλῆρον τούτων, τριάκοντα. Ducas p. 246, 5 : εἰς πάρος τὰ τεῖχη καὶ τὰς πύργους· λ' σπιθαμᾶς (i. e. 22 pedes et dimidium) ἐκτείνας καὶ τὸ ὕψος εἰς τὸ ἄρκοῦν. Altitudinem turrium solus Critobulus tradidit, fortasse justo majorem; eam 60 pedum esse dicit Mordtmann l. 1. p. 17. || — τρίγωνον] Eodem modo Ducas p. 241, 22 : ὡς ἐν τριγώνῳ σχήματι τὸν θεμελιον ὀρίσατο πηγνύναι. Dispositio unum trianguli sec. Critobulum ea erat, ut rectus angulus turrisque maxima versus continentem in solo elatiore, reliquæ duæ juxta oram maritimam essent. Ceteri scriptores græci reclusi inversum ordinem exhibent. Phrantzes p. 234, 12 : ἠκεδόμενος πύργους τρεῖς ἰσχυροῦς, τοὺς δύο μὲν χερσαίους, τὸν δὲ ἕτερον κατὰ θάλασσαν, ὅς καὶ ὀλίγον τι μείζον τῶν δύο ὑπῆρχε. Chalcocond. p. 381, 4 : ἠκεδόμενος πύργους τρεῖς μεγίστους πάντων ὧν ἴσμεν, δύο μὲν κατὰ τὴν ἡπειρον, ὅσπερ ὀριμμένοι ἀπὸ τούτων ἀμύνειν τῷ ἐπὶ τῇ θαλάσῃ ἐρχομένῳ (sc. πύργῳ), τούτων δὲ μέγιστον ἐπιμοδοῦμαι. In his verba ὥστε ὤρα. etc. perperam vertuntur : ut ad his progressi irruere possent in naves quæ mare legunt. Vertendum : ut hinc auxilio ventrent turri maxime juxta mare erectæ, Vox ἐρχομένῳ pro κειμένῳ usurpatur. Allatis addæ verba Ducas p. 242. quæ supra ad § 2 emendavi. Ceterum quæ de castelli forma triquetra deque tribus turribus traduntur, ea falsa esse dicit Mordtmannus l. 1. p. 133; reapse enim 14 turres inter easque 5 majores esse, ut recte legeretur apud Barbarum l. 1.; errore inde repetendum videri, quod ab urbe in Bosporum navigantibus tres tantum turres apparerent eo itineris momento quo Deferdar promontorium circumnavigandum esset. Ego vero vix crediderim ejusmodi errorem fuisse quattuor scriptorum, quorum nullus ab altero pendet. Celeberrimus noster Moltkhus in tabula egregia quæ inscribitur Karte des nardlichen befestigten Theils des Bosporus (Berlin. 1849) delineationem castelli dedit, in qua tres solummodo sunt turres majores ac rotundæ, quarum una juxta mare; reliquæ duæ versus continentem in clivo positæ sunt. Lineis rectis junctæ triangulum efficerent, qui angulum reclusum haberet ad turrem maritimam. At muro recto non junguntur nisi turres rotundæ mediterraneæ, inter quas intercedunt quinque turres minores et quadratæ, quarum historici nostri rationem non habuerunt. Murus ille a borea versus meridiem extenditur. Inter ejus turrem meridionalem et turrem rotundam maritimam notantur quattuor turres quadratæ minoresque, quæ lineam describunt angulo recto fractam. Inter clivi turrem borealem et turrem rotundam oræ maritimæ nonnisi unam turrem quadratam, ceteris quadratis majorem, conspicimus. Itaque quæ de triquetra castelli figura traduntur, haud premenda sunt. Multo minus autem audiendi fuerint Turcorum scriptores, qui castellum figura sua lineas imitari perhibent, quibus Mohamedis nomen Arabes exarare solerent. Vid. Hammer. l. 1. p. 507. De hodierna castelli ratione vid. idem in libro de Bosporo. et Constant. tom. 2, p. 222 sq. || — ἐν τῇ κορυφῇ] Dicendum erat πρὸς τὴν κορυφὴν, versus verticem collis.

§ 6. πετροβολοῦσας μηχαναῖς.] Secundum Ducam p. 246, 7 Mechemetes collocavit ἐν τῷ πύργῳ τοῦ Χαλὶλ παρὰ χωνίαις χαλκοῦς ἀπολύοντας πέτρας ὑπερ ἑξακοσίων λίτρῶν τὸ βάρος. Ejusmodi globos marmoreos etiam nunc prope castellum reperiri testatur Mordtmannus l. 1. p. 18. De bombardis castelli vid. etiam Barbarus p. 2. || — ἄλλη καὶ ἄλλη] καὶ ἄλλη m. 2 supra lineam additur; eadem manus 2 mox addit τε post vocem ὀρώσας.

§ 7. διεκπλεῦσαι] διακλεῦσαι m. 1, διεκπλ. m. 2. Quævis navis Bosporum transiens ad castellum cursum sistere et tectilæ (τὸ κομμάκιον) pendere debebat. Ἡ δ' ἀπειθήσασα ναῦς, Sultanus jussit, καὶ μὴ ἐνδοῦσα ἐν τῇ πετροβολοῦσας κατακοιτιθήτω. Ducas p. 246. Cf. Barbarus l. 1.

ὥσπερ δὴ καὶ ἡμέρας, εἰ μὴ που κατὰ γνώμην εἶη γε τοῦ φρουράρχου. (8) Οὕτως αὐτῶ τὰ τοῦ φρουρίου ἐμελετήθη, καὶ τοῦτον τὸν τρόπον τὰς τε ἡπείρους συνήψε καὶ τὴν διάβασιν ὑφ' αὐτῶ πεποιήται. Ἐπισκευάσας τοίνυν αὐτὸ καλῶς καὶ ὀπλίσας καὶ τοῖς πᾶσιν ἀχειρώτων καταστήσας ἤ, μᾶλλον εἰπεῖν, ὅπως ἀνεπιχειρήτων, φρουρᾶν τε ἱκανὴν ἐγκαταλιπὼν καὶ φρούραρχον ἕνα τῶν πιστοτάτων αὐτῶ ἀποδείξας, ταῖς τε μηχαναῖς ἐπιστήσας τοὺς καλῶς τε καὶ ἐπιστημόνους χρησομένους, ἐπάνεισιν ἐς τὴν Ἀδριανουῦ, φθινοπώρου φθίνοντος ἤδη. Καὶ ἐξηκοστὸν ἔτος πρὸς τοῖς ἑνακοσίοις τε καὶ ἐξακισχιλίοις τοῖς ὄλοις ἠνύετο, δεύτερον δὲ τῆς ἀρχῆς τῶ βασιλεῖ.

XII. Κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον οἰκοδομεῖ καὶ βασιλεία λαμπρὰ περὶ τὴν Ἀδριανουῦ, αὐτοῦ που περὶ τὸν Εὐδρον ποταμὸν πέραν τοῦ ἄστεος, λθοῖς τε λαμπροῖς καὶ μαρμαίροις διαφανέσι κεκοσμημένα, χρυσῶ τε πολλῶ καὶ ἀργύρῳ καταστραπτόμενα ἐνδοθέν τε καὶ ἐξωθεν, ἔτι δὲ γλυφικῇ καὶ γραφικῇ τέχνῃ πεποικιλμένα καὶ διαφόροις ἄλλαις πολυτελεῖαις φιλοτιμίως ἐξεργασμένα καὶ ἡσκημένα. (2) παραδείσους τε φυτεῖς περὶ αὐτὰ, φυτοῖς τε παντοίοις καὶ δένδροις ἡμέροις κομῶντας καὶ καρποῖς ὠραίοις βριθοντας, ζώων τε διάφορα γένη ἡμέρων τε καὶ ἀγρίων καὶ πτηνῶν ἀγέλας τούτοις ἐμβάλλει, καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἀγάλλει καλοῖς, ὅσα τέρψιν ἄμα καὶ κόσμον εἶδε φέρειν καὶ ἡδονήν. (3) Κατασκευάζει δὲ καὶ βασιλεῖον αὐλὴν φιλοτιμίως ζύνεγγος τούτων, καὶ οἰκισιν ὅτι πλείστην ποιεῖται νέων καταλόγων καὶ πεζαιτέρων ἐν αὐτῇ τε καὶ περὶ αὐτὴν, πανταχόθεν ἀσφαλιζόμενος τὰ βασιλεία. Καὶ ταῦτα μὲν ἐς τοσοῦτον.

XIII. Ὁ δὲ τὴν πάλαι οἱ μελετωμένην βουλήν καὶ

ὄν ὥδινε λογισμὸν ἐν τῇ ψυχῇ καὶ πρὸς ὃν ἔφερον αὐτῶ πάντα σκοποῦν ἐξ ἀρχῆς ἐς πέρας ἄγειν ἤδη διανοεῖτο καὶ μηκέτι μελλήσειν μηδ' ἐν ἀνβολαῖς εἶναι. ἢ δὲ ἦν πόλεμον ἐξενεργεῖν Ῥωμαίοις καὶ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ καὶ πολιορκίαν τῇ πόλει. (4) Ἐνόμιζε γὰρ, ὅπερ καὶ ἦν, ὡς, εἰ ταύτην ἔλοι τρόπῳ παντὶ, καὶ τῶν ταύτης κύριος καταστατῆ, μηδὲν εἶναι τὸ κωλύσον ἔτι ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ὡς ἐκ τινος πάντων κοινῆς ἀκροπόλεως ταύτης ὀρμώμενον τὰ λοιπὰ πάντα καταδραμεῖν καὶ ὑφ' αὐτῶ ποιήσασθαι. (5) Διὰ τοῦ τοῦτο οὐδαμοῦ καθεκτός ἦν ἔτι, οὐδ' ἐπὶ τῶν αὐτῶν τοῦ λοιποῦ μένειν ἡξίου καὶ εἰρήνην ἄγειν, ἀλλὰ πολεμητέα οἱ ἐδόκει εἶναι ἐν τάχει καὶ τὴν πόλιν ἐξαιρετέα. (6) Ἐνῆγον δὲ αὐτὸν μάλιστα πρὸς τοῦτο καὶ θεοσημιαῖαι τινες, ἔτι δὲ μανταῖαι καὶ ὁωνισμοὶ καὶ κληδόνες, καὶ ἄλλα ἄττα, οἷς τε προσεῖχε πάνυ, καὶ οἷς τὸ μέλλον οἱ ἄνθρωποι θηρῶνται, ἅπαντα ἐς ταῦτόν ἔφερε, καὶ χρηστάς οἱ ὑπετίθει ἑλπίδας ἀλώσιμον εἶναι τὴν πόλιν αὐτῶ. (7) Ζευκαλέσας οὖν τοὺς ἐν τέλει πάντας, σατράπας τέ φημι καὶ στρατηγούς καὶ ἰάρχας καὶ ταγματάρχας καὶ ἡγεμόνας τῶν τάξεων, καὶ ἐξύλλογον ποιήσας ἔλαξε τοιάδε.

XIV. « Ἄνδρες φίλοι καὶ τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς, ὅτι μὲν οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι τὴν ἀρχὴν τήνδε ἦν ἔχομεν, μετὰ πολλῶν ἀγώνων τε καὶ κινδύνων τῶν μεγίστων ἐκτήσαντο καὶ ἐς δεῦρο διαδοχῇ τῇ σφῶν αὐτῶν διασώσαντες, παῖς παρὰ πατρὸς ἐκδεχόμενοι, παρέπεμψαν ἐς ἐμέ, πάντες ἴσται δήπου καλῶς, οἱ μὲν ὁμῶν καὶ κοινωνοὶ ἐνίων ἔργων ἐν μέρει γεγονότες ἐκεῖνοις, ὅσοιπερ ἐν τῇδε τῇ νῦν μάλιστα καθεστηκυῖα ἡλικία τυγχάνετε πρεσβύτατοι ὄντες, οἱ δὲ καὶ παρὰ τῶν πατέρων ἀκοῆ παρειαυφότες, ὅσοι νεοί

§ 8. φρουρᾶν ἱκανὴν] τετρακοσίους νέους sec. Ducam p. 246, 19. || — ἕνα τῶν πιστοτάτων] Φερούζ Ἄγαν (Firouz Aga) sec. Ducam l. l. || — ἐπάνεισιν] Absolutis rebus castelli, Mechemetes in agrum Constantinopolitanum profectus muros urbis fossasque inspexit die 28 mens. Augusti 6960 (1452) (Phrantzes p. 234. Cf. Chalcocondyl. p. 381. Pusculus 3, 359-366). Adrianopolim profectus est primo die an. 6961, sive primo die Septembr. 1452 (Phrantz. l. l.). || — δεύτερον δὲ] Accuratio Ducas p. 246, 21 : ἤδη τῆς ἡγεμονίας αὐτοῦ τρέχοντος; δευτέρου ἔτους, ἀπὸ δὲ κτίσεως κόσμου 5734.

XII. Βασίλει] Sadeddin 2, p. 133 : *Il re se n' andò alla sua felicissima residenza d' Adrianopoli, dove giunse comandò che alla sponda del fiume Tungia* (i. e. Tonzi fluvii, qui prope urbem in Hebrum influunt) *fabricassero il palazzo nuovo; e con intentione e mira di prendere Constantinopoli fece fondere smisuratissimi pezzi d'artiglieria.* Ducas p. 249, 1 narrat Mechemetem (Januar. 1453) maximam illam bombardam, quam Orbanus Hungarus fecerat, collocasse ἐμπροσθεν τῆς μεγάλης πόλης τῆς αὐλῆς τῶν παλατίων τῶν παρ' αὐτοῦ τῶ] ἔως ἐκεῖνο κτισθέντων. Ceterum die primo mensis Octobris 1452 rex Turchanem ducem cum exercitu in Peloponnesum miserat, ut bello impediret Thomam et Demetrium despotas ne Constantino fratri auxiliarentur. Expeditionem hanc, cujus neque Ducas neque Critobulus meminerunt, narrat Phrantzes, p. 235 sq. et Chalcocondylas, p. 381 sq. Mense Decembri Mechemetes Didymoticho (Dimotica hod.) versabatur, ubi Antonium Rizzum Venetum, cujus navis in Bosporo bombardae maximae lapide demersa (d. 26 Novembr., sec. Barbar. p. 2) erat, palo per anum adacto necari jussit. Hinc deinceps mense Ianuario 1453 Adrianopolim reversus est (Ducas p. 249, 21). || — ἐνδοθέν καὶ ἔξωθεν] Hæc addidit manus secunda. || — § 2. ἐμβάλλει] ἐμβάλλει codex.

XIII. § 1. ὄν ὥδινε λογισμὸν] Cf. Ducas p. 249, 16 : Ἐχον οὖν ὁ ἡγεμὸν καὶ ἐν νυκτὶ καὶ ἡμέρας τὴν πᾶσαν φροντίδα καὶ μέριμναν, κοιτῶμενος καὶ ἀνιστάμενος καὶ ἐντὸς τῆς αὐλῆς αὐτοῦ καὶ ἐκτός, ποίῳ πολέμῳ καὶ ποίῳ μηχανῇ καθέξει τὴν Κωνσταντινούπολιν, etc. Id. p. 252, 1 : τὰς πάσας οὖν νόκτας ἐκεῖνας οὐκ ἔλας διανυκτερεύων καὶ μεριμνῶν τὰ κατὰ τῆς πόλεως, λαμβάνων ἐν χειρὶ χάρτην καὶ μέλανα καὶ σκιαγραφῶν τὴν περιοχὴν τῆς πόλεως. || — μελλήσει] μελλήσιν cod. || — § 3. διὰ τοῦ τοῦτο] τοῦ man. 2 additum. || — § 4. μανταῖαι] De vaticiniis quas apud Osmanos ferebantur, vid. Hammer I, p. 524 sq. || — ἄττα] ἄτα codex.

XIV. Cf. oratio Mechemetis ap. Pusculum 3, 23-51, ubi post regem loquitur Chalil bellum dissuadens (56-92), et deinceps regis consilia probans Zaganus (103-143). || — § 1. ἀρχῆς] Supra scriptum est αὐλῆς. || — ὅσοιπερ

ἰστέ· οὐδὲ γάρ εἰσι τῶν πάντων παλαιῶν, οὐδ' οἶα καὶ διὰ χρόνου πληθὸς λαμβάνειν, ἀλλ' ὅψις ταῦτα μαρτυρεῖ τῶν λεγόντων μάλλον ἢ τῶν ὀρώντων ἀκοή βεβαία, χθὲς καὶ πρώην γεγενημένα. (2) Πάρασι γὰρ σαφῶς ἔτι καὶ νῦν ὄραν πανταχοῦ τῆς ἡμετέρας σημεῖα τῶν ἐκείνων ἔργων δεικνύμενα ἐναργῆ, τεῖχη τε φρουρίων καὶ πόλεων χθὲς καὶ πρώην κατεσκευασμένων, γῆν τε τοῖς ἐκείνων αἵμασι σχεδὸν ἔτι φοινοσομένην καὶ μεμιγμένην καὶ πολλὰ τοιαῦτα μνημεία, ἅττα κάλλιστα τῆς ἐκείνων ἀνδρίας καὶ ἀρετῆς καὶ τῆς ἐν τοῖς δεινοῖς εὐψυχίας ἀείμνηστα μαρτύρια· τοσαύτη γὰρ ἀνδρία ψυχῆς καὶ γνώμης στεροσότητι καὶ φρονήματος μεγαλείῳ περὶ πάντα ἐχρήσαντο, ὡς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἐκ πάντων μικρῶν ἀρχῶν τῆς δυνάμει, εἰς νοῦν βαλέσθαι καθελὼν τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν καὶ πᾶσαν ἐλπίσαι τὴν τῆς Ἀσίας τε καὶ Εὐρώπης ἀρχὴν· καὶ μένοιγε οὐκ ἐψεύσθησαν· (3) Ὀρμηθέντες γὰρ τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῶν Κιλικίας καὶ Ταύρου ὄρων μετὰ μικρᾶς, ἔπειρ ἔφην, ἰσχύος, μεγίστου μένοιγε λογισμοῦ καὶ φρονήματος, κατατρέχουσι μὲν εὐθὺς Λυκίαν καὶ Παμφυλίαν καὶ τὴν ἑνω Φρυγίαν, καταστρέφονται δὲ Λυδοὺς, Κῆρας, Μυσοὺς, Φρύγας τοὺς κάτω, Ἴωνας, πᾶσαν τὴν Ἑλληνικὴν παραλίαν, ἔτι δὲ χειροῦνται Γαλάτας, Καπαδοκάας, Παφλαγόνας, Χάλυδας, Βιθυνοὺς, Ἑλλησποντίους, ἀπλῶς εἰπεῖν πᾶσαν ἢν ὁ Ταῦρος ἐντὸς ὀρίσει, ἀπὸ Κιλικίας παρήκων μέχρι Σινώπης τῆς πρὸς τῷ Εὐζεῖνῳ πόντῳ, ἢν δὴ Κάτω Ἀσίαν φασίν, ἐντὸς ὀλίγου χρόνου χειροῦνται καὶ ὑφ' ἑαυτοῖς βεβαίως ποιοῦνται. (4) Καταστάντες δὲ κύριοι ταύτης ἀπάσης, καὶ τῆς παραλίας αὐτῆς, καὶ τὴν ἐν αὐτῇ πόλεων ἀρξάντες ἐκκρατῶς, βασιλείῳν τε τὴν Προυσίαν καταστησάμενοι διαβαίνουσι τὸν Ἑλλησποντον εὐαριθμητοὺς πάντων, ἔτι οὐκ ἐπὶ πολέμῳ προφανεῖ, ἀλλ' ἐπὶ ληστείᾳ προσκαίρουσι τε καὶ λλοπῆ διαδόντες καὶ ἅμα τῆς ταύτης θαλάσσης εἰργόμενοι, τῶν Ῥωμαίων ἔτι κρατούντων εἰς τῆς. (5) Καταλαβόντες δὲ τὴν ἀκρὰν τοῦ δρους τοῦ πρὸ τοῦ σήματος τῆς Ἑλλης καὶ [τοῦ] τῆς Χερσονήσου ἰσμοῦ κειμένου καὶ φρουρίων ἐξ ἐπιδρομῆς ἢ

ἀπάτης λαβόντες αὐτοῦ, τὸ μὲν πρῶτον ἐκείθεν δρῶμενοι ληστεῖαις τε ἐχρῶντο καὶ καταδρομαῖς ἀφανέσι καὶ προνομαῖς, ληϊζόμενοι τοὺς ἐγγύς. (6) Ὡς δὲ κατὰ μικρὸν προϊόντες καὶ αἰεὶ πλείους γινόμενοι, καὶ τινα τῶν ζύνεγγυς φρουρίων, τὰ μὲν ἐξ ἐπιδρομῆς βία, τὰ δὲ ἀπάτῃ ἐλόντες ἐκράτησαν, καὶ ἐς τὸ πεδῖον κατέβησαν, ἐνταῦθα λοιπὸν οὐκέτι οὐδὲν ἦν αὐτοῖς ἐμποδῶν, ἀλλὰ πεδία τε εἶχον καὶ κώμας διηρηπάζοντο καὶ πόλεις ἤλίσκοντο καὶ φρούρια κατεσκάπτετο καὶ στρατεύματα ἠττάτο καὶ γένη πολλὰ καὶ μεγάλα ἐχειροῦτο, καὶ βραχεῖ λόγῳ κατατρέχουσι μὲν οὐκ ἐν πολλῷ χρόνῳ Θρᾶκην ἄπασαν καὶ Μακεδονίαν, καταστρέφονται δὲ Μυστοὺς τοὺς τε ἐν τῇ μεσογείᾳ καὶ πρὸς τῷ Ἰστροῦ οἰκοῦντας, ἔτι δὲ Ἰλλυριοὺς, Τριβαλλοὺς, Ἑλληνας ἄλλα τε γένη πολλὰ, χειροῦνται δὲ φρούρια ἔρυμνά καὶ πόλεις πολλὰς καὶ μεγάλας, τὰς μὲν ἐν τῇ μεσογείᾳ, τὰς δὲ ἐν τῇ παραλίᾳ κειμένας. (7) Καὶ τί δεῖ πόλεις καὶ ἔθνη καταλέγοντα διατρέβειν; πᾶσαν ἢν ὁ Ἰστρος ἐντὸς ὀρίσει, ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν αὐτοῦ τῶν πρὸς τὸν Εὐζεῖνον πόντον ἀνίοντι μέχρι τῶν ἐσβολῶν Σάου τῶν ἐς αὐτὸν, ἀκαίθεον διὰ τῆς μεσογείας ἰόντι μεταξὺ Ἰστρον τε καὶ Δαλματῶν Παιόνων τε τῶν ἐντὸς Σάου καὶ Ἰλλυρίων πρὸς μεσημβρίαν καὶ νότον ἀνεμον μέχρις Ἰωνίου κόλπου χειροῦνται τε βεβαίως καὶ καταστρέφονται καὶ φόρου ποιοῦνται ὑποταλεῖς πάντας τοὺς ἐν αὐτῇ, ζῖν αὐτοῖς δὲ καὶ τοὺς πέραν τοῦ Ἰστροῦ Γέτας, οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν τὴν παραλίαν αὐτῆς, πλην γε δὴ Πελοποννήσου, ὑπὲρ τοὺς μυρίους σταδίους περιπλοῦν ἔχουσαν. (8) Ταῦτα δὲ οὐκ ἀμογητὴ μὲν, οὐδ' ὡς ἀντικαί ἀπλῶς ἐπέλθοι τῷ λόγῳ, οὐδ' ἀνευ ἐναντιωμάτων τε καὶ κωλυμάτων τῶν μεγίστων, οὐδ' ἀναιμιωτῶν καὶ κινδύνων χωρὶς ἔσχον τε τὴν ἀρχὴν καὶ διεσώσαντο μέχρι νῦν, ἀλλὰ μετὰ πολλῶν αἱμάτων, πολλῶν δὲ τραυμάτων, πολλῶν δὲ ἰδρώτων καὶ πόνων. (9) Καὶ γὰρ καὶ γένη πολλὰ καὶ μεγάλα ἔν τε Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ ἐναντία τούτοις ὄπλα ἤσαντο καὶ λαμπρῶς ὑπὲρ ἐλευθερίας ἡγωνίσαντο μέχρι θανάτου καὶ μετ' ἀρετῆς, καὶ πόλεις ἐν αὐτοῖς πολλαὶ καὶ μεγάλαι καὶ τεύχεσι

ἐν τῆς τῆ νῦν μέγιστα καθεστηκυῖα ἠλικία τυγχάνετε] Cf. Thucyd. 2, 36, 3 in Periclis oratione : ἡμεῖς οἶδε οἱ νῦν ἔτι ὄντες μέγιστα ἐν τῇ καθεστηκυῖα ἠλικία. || — ἀλλ' ὅψις ταῦτα] Ob oculos auctor habuit verba Thucydides 1, 73, 2 in oratione legatorum Atheniensium : τὰ μὲν πάντων παλαιὰ τί δεῖ λέγειν, ὧν ἀκοή μάλλον λόγων μάρτυρες ἢ ὅψις τῶν ἐπινοουμένων. || — § 2 κατεσκευασμένων] Sic manus 2, ... ἕνα κ. 1. || — ἅττα] supra scriptum. || — § 3. ὅπειρ ἔφην] velim ὅπειρ vel ex more Nostri φησὶ ἔφην. || — Ταῦρος... παρήκων μέχρι Σινώπης] Eandem de Tauri tractu opinionem reperit lib. 4, c. 4, 2. || — § 4. βασιλείῳν τε τὴν Προυσίαν καθεστᾶμενοι] Paulo post annum 1326, quo anno urbs ab Uichane sub Osmane I rege capta est. Vid. Seadeddin. 1, p. 23. Obiter rem memorant Byzantini, Nicephorus, Chalcocondylas et Phrantzes. Cf. Zinkeisen l. 1. I, p. 95.

§ 5. Πρὸ τοῦ σήματος τῆς Ἑλλης] Schol. Apollon. Rhod. 2, 1144 : Τελουτῆσαι δὲ τὴν Ἑλλην κατὰ Πακτύην φησὶν Ἑλλάκος. Praeterea autem ad isthmum Chersonesi Thracicae sita est. Ea in regione Turci an. 1356 castellum maritimum occuparunt, 30 fere stadia a Callipoli distans, quod Tzympe ap. Cantacuz. IV, 33, Cimeni ap. Seadeddin. vers. Brattii, nunc Tchimeni vel etiam Dchemenlik vocatur. Anno sequenti ipsa etiam Callipoli potiti sunt. V. Zinkeisen l, p. 206 sqq. || — τοῦ τῆς Χερσονήσου] τοῦ addidi; olim etiam in codice fuerit, quum ante τῆς duarum vel trium literarum spatium vacuum sit. || — § 6. ζύνεγγυς] sic m. 2, ἐγγύς m. 1. || — ἐξ ἐπιδρομῆς ἢ ἀπάτης] Ampliam de his narrationem habes apud Seadeddin. p. 61 sq. || — ἄλλα τε γένη πολλὰ] Hæc in margine adduntur. || — § 7. Ἰστρον τε καὶ Δαλματῶν] in margine adduntur. || — § 9 τοῦ πρόσω] Verba transductâ lineâ deleta, adeo ut in altero codice, qui cum nostro collatus est, non exstiterit videantur.

καὶ σώμασι καὶ ὄπλοις καὶ πλοῦτι καὶ ἀρετῇ τῶν ἰνοικούντων καὶ πολλοῖς ἄλλοις ὠχυρωμένοι πρὸς ἀμύναν διανίσταντο, καὶ φρούρια ἱερμινὰ καὶ δυσάλωτα καὶ τόποι δύσβατοι καὶ δυσχωρίαί πολλαὶ καὶ ποταμοὶ ξυνεχεῖς καὶ οὐ βραδίως διάβατοι καὶ πολλὰ τοιαῦτα ἔργον αὐτοῦς (τοῦ πρόσω), τὸ δὲ μέγιστον, αἱ τῶν Ῥωμαίων δυνάμεις κατὰ τὴν γῆν καὶ θάλασσαν αἰεὶ κατὰ πρόσωπον αὐτοῖς ἀνθιστάμεναι καὶ μαχομένοι καὶ πολλὴν ἐναντιοσίην τε καὶ ἀγωνίαν παρέχουσαι. (10) Ἄλλ' ὅμως οὐδὲν τούτων ἐπέσχεον αὐτοῦς τοῦ πρόσω, οὐδ' ἐκώλυσε τὴν τούτων ὁρμὴν τε καὶ ἀρετὴν, ἕως ἅπαντα καταστρεψάμενοι τε καὶ καθελόντες τελείως ἐκρατύνατο τὴν ἀρχὴν βεβαίως, καὶ τοῖς πᾶσιν ἰσχυροτάτην ἀπέδειξαν, ἄνδρας ἀγαθοὶ γενόμενοι διὰ τέλους καὶ μηδὲν τοῦ ἐξ ἀρχῆς ὄλως ὑφέντες λογισμοῦ καὶ φρονήματος. (11) Κρατοῦντες μὲν γὰρ τῶν ἐχθρῶν ἐπεξήρχοντο μέχρι πολλοῦ, νικώμενοι δὲ οὐκ ἀνέπιπτον, οὐδὲ τὰς χρηστὰς ἀφῆρουν ἐλπίδας, ἀλλὰ τῷ τε σφῶν αὐτῶν εὐφύχῳ καὶ τῇ ἐλπίδι τοῦ μέλλοντος τὸ πᾶν ἐπιτρέποντες, ἔτι δὲ καὶ τῷ τῆς τύχης ἀδήλω, αὐθις ἐρχοντο τῶν πραγμάτων ἐρωμένως, τολμῶντες μὲν καὶ παρὰ δύναντα, κινδυνεύοντες δὲ καὶ παρὰ γνώμην, ἐν δὲ τοῖς δεινοῖς ὄντες εὐέλπιδες, καὶ μὴ ἀνένδοτοι μὲν ἐν πόνοις, ἄσχοιοι δὲ πρὸς πᾶν τὸ δόξαν εὖ ἔχειν αὐτοῖς, πρὸς δὲ μηδὲν τῶν καλῶν μελληταί, ὅτε μὲν ἐπινοῆσαι τὸ δέον, ταχεῖς δὲ τὸ νοηθὲν ἔργῳ τελείσαι. (12) ἀποδημίας τε μακρῆς χαίροντες αἰεὶ πρὸς τὸ κτᾶσθαι τι τῶν οὐκ ὄντων, καὶ μηδέποτε μένοντες ἐπὶ τῶν αὐτῶν, μηδὲ τοὺς ἄλλους ἐβουλεύοντες, τὸ μὲν παρὸν ἐξ οὐδὲν λογιζόμενοι διὰ τὸ αἰετῶν ἀπόντων ἐπίσθαι, τὸ δὲ μὴ ἤδη κτηθῆναι, ἐπινοηθῆναι δὲ, ὡς ὅν κατέχοντες, ἐλάχιστα μὲν ἀπολαύοντες τῶν ὑπαρχόντων διὰ τὴν τοῦ πλείονος ἔφεσιν, αἰεὶ δὲ μοχθοῦντες διὰ τὴν τῶν μηδόντων κτησίν τε καὶ ἀπολαύσιν, τοῖς μὲν σώμασιν ὡς ἄλλοτριῶς χρώμενοι πρὸς τοὺς πόνους τε καὶ κινδύνους, μηδ' ὄλως τούτων φειδόμενοι καὶ σφαλλομένων πολλάκις, τὰς δὲ ψυχὰς ἀήττητοι διαμείνοντες, καὶ οὕτως ὄλον τὸν ἴδιον αἰῶνα μοχθοῦντες,

ἐναγώνιον τε καὶ ἐπίπνον αὐτοῖς καταστησάμενοι τὴν ζωὴν, ἐς τοῦτο δόξης τε καὶ δυνάμειος ἦσαν τὴν ἀρχὴν καὶ σώμασι καὶ χρήμασι καὶ ὄπλοις καὶ τριήρεσι καὶ πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσι, μεγίστην τε ἀπέδειξαν καὶ πρὸς πόλεμον καὶ εἰρήνην αὐταρκεστάτην, καὶ ἡμῖν παρέδωσαν. (13) ἦν μὴ φανώμεν προδιδόντες τὸ γε ἡμῶν μέρος, μηδὲ τὰς τῶν προγόνων ἀνδραγαθίας ἀφανίσωμεν, μηδὲ τὴν ἡμετέραν αὐτῶν ἀναιρήσωμεν δόξαν, ἦν ἔσχομεν ἐκ πάντων πολλοῦ, ὀνομαστοὶ παρὰ πᾶσιν ὄντες ἐπ' ἀνδρία καὶ στρατηγίᾳ καὶ ἀρετῇ, καὶ ἀκαταγώνιστοι ἐς δεῦρο καὶ δοκοῦντες καὶ ὄντες, μᾶλλον πόλεως ἡττημένοι, καὶ ταύτης οὔτε τοῦ θαρρεῖν ἐχούσης ἔτι καιρὸν ὑπὲρ ἑαυτῆς, ἀλλὰ κεκλιωμένης διάλου τῶν οἰκητόρων σχεδόν, πάντα δὲ τὰ πρόσθεν καλά περικεικομένης τε καὶ περιηρημένης τελείως τῷ τε μακρῷ χρόνῳ καὶ ταῖς ξυνεχεῖσι καταδρομαῖς καὶ πολιορκίαις τῶν ἡμετέρων, καὶ μηδὲ πόλεως οὐσης ἔτι, ὄνομα δὲ μόνον σωζούσης· τὰ δ' ἄλλα γῆς ἀροσίμου καὶ φυτῶν καὶ ἀμπελῶν περιβολός ἐστιν, ὡς ὄρατε, καὶ ματαίων οἰκοδομῶν τε καὶ τοίχων κενῶν καὶ τούτων ἐρείπιων τῶν πλείστων. (14) Ὅρατε γὰρ ὡς ἐν τῷ μέσῳ καὶ αἰμένη τῇ ἡμετέρας ἀρχῆς, ἐν ἐπικαίρῳ τε γῆς καὶ θαλάσσης, ὅσα καὶ οἷα πράγματα παρέσχεον ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς, αἰεὶ πολεμουσα, καὶ νῦν ἐπιπαύει, τοῖς ἡμετέροις πράγμασιν ἐφειδούσα καὶ ταῖς ἡμῶν ἀκαιρίαις αἰεὶ ἐπιφουμένη καὶ τὰ μέγιστα βλάπτουσα. (15) Τίς γὰρ οὐκ οἶδεν, ὡς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου προγόνου Παϊαζήτου ἐκείνου πᾶσαν τὴν ἑστέραν ἐκίνησε καθ' ἡμῶν ὁ ταύτης βασιλεὺς, ἐπὶ μὲν ὠκεανοῦ καὶ Μασσαλίας Γαλάτας τε τοὺς ἑσπερίους καὶ Πυρρηναίους καὶ Ἰσπανοὺς, ἀπὸ δὲ Ῥήνου ποταμοῦ καὶ τῶν προσαρκτίων Κελτοῦς καὶ Κελτίθηρας τε καὶ Γερμανοῦς, τὸν τε Παιόνων τε καὶ Δακῶν βασιλέα πολὺ τι χρέημα στρατιᾶς ἄγοντα κατὰ γῆν, ἔτι δὲ καὶ διὰ τοῦ ποταμοῦ τριήρεις· οἱ καὶ διαβάντες τὸν Ἰστρον καὶ παρὰ τὰς τούτου ὄχθας ἐν τῇ ἡμετέρᾳ στρατοπεδεύσαντες, οὐδὲν ἐνεθούον μικρὸν, ἀλλὰ πᾶσαν τὴν ἡμετέραν δύναμιν καὶ ἀρχὴν καθελόντες

§ 10 Ἰσχυροτάτην] supra scriptum ἔ. Igitur in altero codice fuerit ἐχυρωτάτην. — § 11. In sqq. Atheniensium potius quam Turcorum indolem describi dixeris. Critobulus in usus suos convertit Thucydideam orationem legatorum Corinthiorum (1, c. 68 sqq.) et Periclis orationem funebrem (2, 35 sqq.). — κρατοῦντες] Thucyd. 1, 70, 3 : κρατοῦντες τε τῶν ἐχθρῶν ἐπὶ πλείστον ἐξέρχονται, καὶ νικώμενοι ἐπ' ἐλάχιστον ἀναπίπτουσι. — τῷ τε σφῶν αὐτῶν εὐφύχῳ] Thuc. 2, 39, 1 : πιστεύοντες... τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐφύχῳ. — τολμῶντες... εὐέλπιδες] Thuc. 1, 70, 3 : αὐθις οἱ μὲν καὶ παρὰ δύναντα τολμηταὶ καὶ παρὰ γνώμην κινδυνευταὶ καὶ ἐπὶ τοῖς δεινοῖς εὐέλπιδες. — ἀνένδοτοι ἐν πόνοις] Thuc. 1, 70, 8 : καὶ ταῦτα μετὰ πόνων πάντα καὶ κινδύνων δι' ὅλου τοῦ αἰῶνος μοχθοῦσιν. — ἄσχοιοι] Thuc. 1, 70, 4 : ἄσχοιοι πρὸς ὑμᾶς (Lacedaemonios sc.) μελλητάς. — μελληταί] μελληταί cod. — ὄρατε] Thuc. 1, 70, 2 : ἐπινοῆσαι ὄρατε καὶ ἐπιτελεῖσαι ἔργῳ δ' ἂν γνώσιν.

§ 12. ἀποδημίας] Thuc. 1, 70, 4 : ἀποδημιαί... οἴονται γὰρ τῇ ἀπουσίᾳ ἂν (αἰεὶ?) τι κτᾶσθαι, εἰ § 9 : ὥστε μῆτε αὐτοῦς ἔχειν ἡσυχίαν μῆτε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους εἶναι. — τὸ μὲν παρὸν etc.] Thuc. 1, 70, 7 : Καὶ ἂν μὲν ἂν ἐπινοήσαντες μὴ ἐβλάβουσι, οἰκεία στίβασθαι ἡγούσιν, & δ' ἂν ἐπελθόντες κτησώσιν, ὀλίγα πρὸς τὰ μελλόντα τυχεῖν πράξαντες. — ἐλάχιστα μὲν ἀπολαύοντες etc.] Thuc. 1, 70, 8 : καὶ ἀπολαύουσι ἐλάχιστα διὰ τὸ αἰετῶς κτᾶσθαι. — τοῖς μὲν σώμασιν] Thuc. 1, 70, 8 : ἔτι δὲ τοῖς μὲν σώμασι ἄλλοτριωτάτους ὑπὲρ τῆς πόλεως χρώνται, τῇ γνώμῃ δὲ οἰκιστοῦ ἐς τὸ πράσσειν τι ὑπὲρ αὐτῆς. — μοχθοῦντες] Thuc. 1, 70, 8 : δι' ὅλου τοῦ αἰῶνος μοχθοῦσιν.

§ 13. Τῶν ἡμετέρων] sic mgo, ἡμῶν cod. — § 14. ἀκαιρίαί αἰεὶ ἐπιφουμένη] Cf. 16, 6 : τοῖς ἡμῶν ἐπιφουμένη σαθροῖς, alique c. 48, 6 in alia Mechemetis oratione : πόλιν ἐχθρῶν· ἐχούσαν ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς καὶ αἰεὶ ἐπιφουμένην τοῖς ἡμετέροις καλοῖς (leg. κακοῖς) καὶ πάντα τρόπον ἐπιβουλεύουσαν τὴν ἡμετέραν ἀρχὴν. — § 15 Πυρρηναίους] Πυρρηναίους et Ἰnox Κελτίθηρας; codex. — κατὰ γῆν] Haec in margine suppletur.

καὶ τῆς Εὐρώπης τε καὶ Ἀσίας ἡμᾶς ἐκβαλεῖν, εἰ μὴ ἡ τοῦ Παϊαζήτου τότε στρατηγία καὶ ἐμπειρία καὶ τόλμη τοῦτο διεκώλυσε καὶ διέλυσε, κατὰ κράτος αὐτοὺς νικήσασά τε καὶ καθελούσα, καὶ τοὺς μὲν αὐτοῦ κατασπῆναι, τοὺς δ' ἀναποκινῆναι τῷ Ἰστροφ πεποιήκεν, ἐκ πάντων πολλῶν βραχεῖς τινὰς καὶ τούτους μόγις περισθέντας. (16) Καὶ πάλιν μετὰ μικρὸν Τιμήριον τὸν Σκυθὴν ἀπὸ Βαβυλωνίως ἀναστῆσασα καθ' ἡμῶν ἤγαγεν ὑφ' οὗ πεπονώμενοι οἶα ἴσται, καὶ ὡς παρ' οὐδὲν ἤλομεν τότε πάσης τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς καὶ δυνάμεως ἐκπεσεῖν. (17) Καὶ τὸ ἐξ ἐκείνου μέχρι νῦν οὐ διελίπειν ἐπιτάγουσά τε καὶ ἐπιζύουσα κατ' ἀλλήλων τοὺς ἡμετέρους καὶ ζυγκρούουσα καὶ ταράττουσα καὶ βλάπτουσα τὴν ἡμετέραν ἀρχὴν, χθές τε καὶ πρὸ αἰῶνος τὸν Γέτην Ἰωάννην μετὰ Παιόνων τε καὶ Δακῶν κινήσασα καθ' ἡμῶν, δεσὶς τε καὶ τρίς τὸν Ἰστρον διαβάς ζῆν δυνάμει καὶ ἐς τὴν ἡμετέραν ἐσβαλὼν, πολλὰ κακὰ τὸν ἐμὸν πατέρα πεποίηκε. (18) Καὶ παρήμι τὸ τῶν αὐτομόλων πρᾶγμα τοσοῦτον καὶ τὴν ἀπὸ τούτου βλάβην τε καὶ ζημίαν καθ' ἡμέραν ἐγγινομένην ἡμῖν, οὐ μόνον δούλων, ἀλλ' ἤδη καὶ ἐλευθέρων. (19) Βραχὺς δ' λόγος· οὐδ' ἡσύχασεν οὐδ' ὄλωε ἡσύχασει ποτὶ ἀντισταμένην καὶ ἐναντιουμένην τοῖς ἡμετέροις, οὐδὲ στήσεται τοῦ καθ' ἡμῶν πολέμου καὶ τῆς κινήσεως, ἕως ἂν μείνῃ ἐῷμεν αὐτὴν ἐπὶ τῶν αὐτῶν, καὶ μὴ πάντῃ ἐξέλωμεν ἢ ὑπὸ χεῖρα σφῶν ποιησώμεθα. »

XV. « Ταύτης τοίνυν, ὦ φίλοι ἄνδρες, [καὶ] τοιαύτης πόλεως ἀντικαθεστηκυίας ἡμῖν καὶ πάντα πραττόσης καθ' ἡμῶν φανερώς τε καὶ ἀφανῶς καὶ τὴν ἡμετέραν ἐπιβουλεύουσης ἀρχὴν, ἡμεῖς διαμελλόμεν καὶ λόγον οὐδένα ποιούμεθα, οὐδὲ πρὶν ἢ κακῶς ὄρασι ἡμᾶς, σπεύδομεν αὐτὴν ἐξελεῖν, ἀλλὰ νομίζομεν ἐφ' ἡμῖν εἶναι αἰεὶ διατίθεσθαι τὸν πόλεμον ἢ βουλομένα; καὶ οὐκ οἶδαμεν ὡς τὰ τῶν πολέμων καὶ τῶν καιρῶν ἔργα οὐ μνετά, καὶ τῷ χρόνῳ οὐδὲν ἐπιπικτόν, καὶ τὰ τῆς τύχης ἀδῆλα πανταχοῦ, καὶ τὸ τῶν πραγμάτων τέλος ἀσάβητον καὶ ἀτέκμαρτον, καὶ αἰεὶ τὰ τοιαῦτα προλαμβάνειν τε αἰεὶ τοὺς νοῦν ἔχοντας, καὶ καιρὸν ἔχοντας ἐπιτίθεσθαι τοῖς ἐχθροῖς, καὶ μὴ ἀναμένειν παθεῖν κακῶς καὶ τότε ἀμύνασθαι, ἀλλὰ πρὸ τοῦ παθεῖν μάλλον αὐτοὺς ὄραν καὶ προεπιβουλεύειν ἢ ἀντεπιβουλεύειν, καὶ τοῦτο νομίζειν κέρδος εἶναι τοῖς τοιοῦτοις ὃ τι ἂν προλάβοι τις ἐξαπατήσας ἢ

βιασάμενος τὸν ἐχθρὸν; τοιαῦτα γὰρ τὰ τοῦ πολέμου· οὐκ εἰσὶν ἐπὶ βῆτοῖς, ἀλλ', ὡς τὰ πολλὰ, τοῦ δυναμένου καὶ βουλομένου λαθεῖν ἢ προλαθεῖν τι καὶ πλεονεκτῆσαι, οὕτω παρασχόν, ἢ νίκη γίνεται. »

XVI. « Ἐγὼ μὲν οὖν οὕτω γνώμης ἔχων, ὦ ἄνδρες, καὶ τοιούτοις τίσι λογισμοῖς καὶ αἰτίαις χρώμενος, προσέτι δὲ καὶ μεγίστοις ἐγκλήμασι κεκινημένος, ζυνήγαγον ἐνθάδε ὑμᾶς, οὐκ ἔτι ἀνασχετὰ ἡγούμενος εἶναι· καὶ δικαίῳ πάντας ἀναπειθόμενος κοινωνεῖν τῆς γνώμης ἐμοί· καὶ ἐπιχειρητέα εἶναι φημι καὶ πολεμητέα ἐν τάχει, καὶ τὴν πόλιν ταύτην ἐξαιρητέα, πάσης προθυμίας καὶ σπουδῆ τὸν πόλεμον ἀραμένους, ἢ μηδὲ τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς ἔτι καὶ τῶν ταύτης καλῶν ὡς οἰκείων ἀντιποιεῖσθαι μηδὲ νομίζειν τοῦ λοιποῦ βέβαια εἶναι. (2) Ἀδύνατον γὰρ ταύτην τε ἀτρεμεῖν καὶ τὰ ἡμέτερα μὴ ἐν ἀμφιβολίᾳ εἶναι, μὴ τῆς πόλεως ταύτης ἢ ληφθείσης ἡμῖν ἢ γενοῦσας ἐκ μέσου. (3) Ἀπλοῦς δ' λόγος· αἰρούμαι ἢ μετ' αὐτῆς καὶ τὴν ἡμετέραν ἔχειν ἀρχὴν, ἢ ταύτης χωρὶς καὶ ταύτην γε ζυναποβαλεῖν· μετ' αὐτῆς γὰρ, εὖ ἴσται, καὶ τὰ ὄντα ἡμῖν βέβαια καὶ τὰ μὴ ὄντα κτητὰ, ἀνευ δὲ ταύτης ἢ ἐχούσης ὡς ἔχει, τῶν τε ἡμετέρων οὐδὲν πιστόν· τῶν τε ἄλλων οὐδὲν ἐλπιστόν. (4) εἴτε γὰρ ἔχοντες οὗτοι ταύτην καὶ βιαζόμενοι παρ' ἡμῶν, ζυμμαχίαν ἰσχυροτέραν ἐπάξυνται καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς θαλάσσης κρατήσωσιν, ἐν πολέμοις αἰεὶ τὰ ἡμέτερα ἔσται καὶ κινδύνοις καὶ δαπάναις ἐπιζημίαις, καὶ τὸ πέρας ἀδῆλον τοῦ πολέμου· πολλὰ γὰρ καὶ παρὰ λόγον πολλάκις, καὶ ὧν οὐκ ἂν τις προσεδόκησεν, ἐν τοῖς τοιοῦτοις ζυμβαίνειν φιλεῖ, ὃ τε πόλεμος μηχανόμενος ἐς τύχας τὰ πολλὰ περιίσταται. (5) εἴτε πάλιν μὴ δυνάμενοι σώζειν αὐτὴν, ἑτέροις ἰσχυροτέροις σφῶν ἐπιτρέψωσι, καὶ σώμασι καὶ χρήμασι καὶ τριήρεσι καὶ δπλοῖς καὶ τοῖς πᾶσιν ἀρίστα ἐξηρτυμένοις, οἱ δ' ἔρρωμενέστερον ἀνθίζονται τῶν πραγμάτων καὶ ὡς οἰκείων ἤδη ἀντιποιήσαιντο, σκοπεῖται ἐν οἷσι τὰ ἡμέτερα ἔσται. (6) Πόλιν οὕτω μεγάλην ἐν ἐπικαίρῳ γῆς καὶ θαλάσσης κειμένην, ἐφορμούσαν τε τοῖς ἡμετέροις αἰεὶ καὶ τοῖς ἡμῶν ἐπιφουμένην σαθροῖς, δυνάμειν τε κτησαμένην ἀντίρροπον ἀπὸ τοῦ Ἰσου ἡμῖν πολεμεῖν ἐγὼ μὲν οἶμαι, ἀλλ' οὐ βούλομαι λέγειν οὐδὲν δυσχερές, τρέποιο δ' εἰς τὰς τῶν ἐχθρῶν κεφαλὰς τὸ βλάσφημον, πλὴν εἰ καὶ δεινὸν τῷ ἀκούσαι, οὐ πρὸς ἡμῶν γε καὶ τοῦ ἡμετέρου καλοῦ τὰ γε τοιαῦτα.

[16. Τιμήριον] τι μέριον codex. Fortasse erat μικρὸν τι Τιμήριον. Infra c. 16, 10 codex habet Τιμήρις et lib. 4, c. 4, 3 : Τόμηρι; (Τέμηρι;?) ὁ Μασσαγετῶν τε καὶ Σκυθῶν βασιλεῦς. Apud Chalcocond. p. 64 et passim Τομήρι; apud Phrantzen p. 64, 20 Ντεμήρις, apud Ducam p. 57, 23 Τεμύρχαν σουλτάνος Περσίας καὶ Βαβυλωνίως vocatur. Timur in Osmanorum dititionem irrumpit anno 1400. Eum a Byzantinis contra Turcos excitatum esse, num alius scriptor tradiderit, quæro. — παρ' οὐδὲν ἤλομεν ἐκπεσεῖν] sc. post prælium ad Angora mense Julii an. 1402 commissum, quo Bajasides captus est. — [17. Ἰωάννην] Joannem Hunyadem, an. 1441 sq. V. Zinkeisen 1. p. 597 sqq.

XV. Καὶ ante τοιαῦτα inserui. — τὰ τῶν πολέμων καὶ τῶν καιρῶν ἔργα οὐ μνετά] Thucyd. 1, 142, 1 : τοῦδε πολέμου οἱ καιροὶ οὐ μνετοί. — τὰ τῆς τύχης ἀδῆλα] Thuc. 2, 11, 4 : ἀδῆλα γὰρ τὰ τῶν πολέμων. — τὸ τῶν πραγμάτων τέλος ἀσάβητον] Thuc. 3, 59, 1 : ἀσάβητον τὸ τῆς ζυμφορᾶς. — οὐκ εἰσὶν ἐπὶ βῆτοῖς] Thuc. 1, 122, 1 : τίςτα γὰρ ὁ πόλεμος ἐπὶ βῆτοῖς χωρεῖ, αὐτὸς δὲ ἀφ' αὐτοῦ τὰ πολλὰ τεχνάται πρὸς τὸ παρατυγχεῖν.

XVI. [1. Ταύτην post v. τὴν πόλιν supplviti margo.] — [6. Εἰ καὶ δεινὸν τῷ ἀκούσαι] Cf. Thuc. 1, 22, 2 : τὴν

(7) Διὰ τοῦτο οὐ δαί μέλλειν ἡμᾶς ἔτι, οὐδὲ καιρὸν ἔχοντας ἀναδύεσθαι, ἀλλ' ἐπιτίθεσθαι ταύτη πάντας πάσῃ καὶ χειρὶ καὶ δυνάμει καὶ μάλιστα ἕως ἂν καὶ τὰ τοῦ δαιμονίου μεθ' ἡμῶν ᾗ, μηδενὸς φειδομένου τῶν ἐς τὸν πόλεμον, μήτε σωματῶν μήτε χρημάτων μήτε ὄπλων μήτε ἄλλου τοῦ τῶν τοιούτων οὐδενός, μηδ' ἄλλο τι προὔργου τῶν ἀπάντων τιθέναί, ἕως ἂν ᾗ πάντῃ ταύτῃ ἐξελόντες ἐκ μέσου θείημεν, ἢ ὑπὸ χειρῶν σφῶν ποιησάμεθα. (8) Νομίσαι τε μηδαίς ὁμῶν ἀδύνατα εἶναι ταύτην ελεῖν, λογιζόμενος τὸ τοῦ ἡμετέρου πάππου τε καὶ πατρός, καὶ ὡς οὗτοι ταύτην σχόντες τὴν γνώμην εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ πόλεμον ἀσπονδὸν ἀράμενοι πρὸς αὐτήν, χειρὶ τε πολλῇ καὶ δυνάμει περισχόντες καὶ ὄπλοις, εἰ τε χρονίῳ πολιορκίᾳ καὶ λιμῷ πολλῷ πᾶσαν ἐκτετραχότες οὐκ ἠδυνήθησαν ἄρα, ταύτης περιγενομένη. (9) Εἰ μὲν γὰρ αὕτη τῆς ἰδίας βρώμῃ τε καὶ δυνάμει ἀντέσχε, καὶ κρείττων ἰφάνη τῶν ἀντιπολεμούντων, ἅτε σώμασι καὶ χρήμασι καὶ ὄπλοις καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν ἡσφαλισμένη καλῶς, ἢ οὗτοι ταῖς οἰκείαις δυνάμεισι καὶ παρασκευαῖς ἐλάττους ὄντες ὑπέστησαν, μηδαμοῦ δυνηθέντες ταύτην ελεῖν, εἴχεν ἂν λόγον τὸ θεός καὶ οὗτος ὁ λογισμός. (10) νῦν δὲ τίς οὐκ οἶδεν ὡς τῶν μὲν τοῦ Παϊαζήτου χειρῶν τύχη τίς ποθεν ἀδοκῆτως ἐπιφανείσα παρὰ λόγον ἐξήρπασεν, ὅποια πολλὰ πολλακίς παρὰ τοῦ δαιμονίου τοῖς ἀνθρώποις ξυμβαίνει· ξυκαίμενον γὰρ αὐτοῖς ἐπὶ ῥηταῖς ἡμέραις ἐνδιδόναί τοὺς πολίτας τὴν τε πόλιν καὶ ἑαυτοὺς, ἅτε πλέον μὴ δυναμένους ἀντέχειν λιμῷ τε καὶ πολιορκίᾳ μακρᾷ, αἴφνης ἐπιφανέντες ἐκ μὲν Εὐρώπης Παϊόνων καὶ Δακῶν βασιλεὺς πρότερον, ἐκ δὲ Ἀσίας μικρὸν ὕστερον Τεμῆρτις ὁ Βαθυλάντιος ἀνέστησάν τε αὐτὸν τῆς πολιορκίας, καὶ τρέψαντες ἐς αὐτοὺς, οὕτω ξυνέβη ταύτην περιγενομένη ἀνεπίστῳ τύχῃ περισωθεῖσαν. (11) Ὁ δὲ γε πατὴρ ὁ ἐμὸς, ἴσπερ μεθ' ὅσας παρασκευῆς καὶ δυνάμεις ἐστράτευσεν ἐπ' αὐτήν, καὶ ὡς τοσοῦτον τῇ πολιορκίᾳ ταύτῃ ἐκράτησεν, ὡς μηδ' αὐτὸ τὸ τεῖχος ἔχειν ἕσσαι τοὺς προμαχομένους ἐλευθέρων, βαλλομένων τοῖς τε τῆσσι καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν μηχανῶν λίθοις· οὕτως εἶχεν αὐτὴν ἐν χειροῖν· κἂν εἴλε βία τοῖς ὄπλοις μαχόμενος, εἰ μὴ τὸς σφόδρα οἰκείους καὶ οἷς μάλιστα ἐπίστευεν, ἀντιπράττοντας ἀφανῶς εἴχεν αὐτῷ

καὶ τὸ πλέον τῆς γνώμης νέμοντας τοῖς πολιορκουμένοις ἰδίῳ ἕνεκα κερδῶν· οὗτοι τοίνυν τῆς τε πολιορκίας αὐτὸν ἀνέστησαν καὶ ταύτην περιεσώσαντο. (12) Εἰ δὲ καὶ ἰδία δυνάμει τότε περιγενομένη ταύτην ξυνέβη (θῶμεν γὰρ καὶ τοῦτο), ἀλλ' οὐ τὰ αὐτὰ τῶν τότε καὶ νῦν καιρῶν ταύτην τε καὶ ἡμῖν· τότε μὲν γὰρ αὕτη ξυνετωτέρους τε καὶ στρατηγικωτέρους, προσίτι δὲ καὶ τῶν πραγμάτων ἐμπειροτέρους ἐκέχρητο τῷ τε βασιλεῖ καὶ τοῖς ἀρχουσιν, οἰκήτοσι τε πλείστον ἐφρουρεῖτο, τῆς τε θαλάσσης ἐκ μέρους ἐκράτης τῆς κατ' αὐτήν, τὰ τε παρὰ τῶν Ἰταλῶν, ἐπικουρίας τῆς μὲν ἐτύχχανεν ἦδη, τῆς δὲ ἐν ἐλπίσιν ἦν, καὶ ἄλλα δὲ πολλὰ εἶχε τὰ βοηθοῦντα. (13) τὰ δὲ δὴ νῦν ἐσθαιεστερά τε αὐτῇ καὶ τοῖς ὄλοις χειρῶν· τῶν τε γὰρ οἰκητόρων πλείστον κεκένωται, τῆς τε θαλάσσης τελείως ἐστέρηται, ὅ τε βασιλεὺς αὐτῇ καὶ οἱ περὶ αὐτὴν τοιοῦτοί εἰσι οἷους ἂν τις εὖξαιτο ἀνταγωνιστὰς σχεῖν, τὰ δὲ παρὰ τῶν Ἰταλῶν καὶ σφόδρα οὐδ' ἐν ἐλπίσιν αὐτοῖς, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ πάντῃ ἐχθρά, ἐκπεπολιμωμένων τῇ περὶ τὸ θεῖον δόξῃ, τὰ τε ἔνδον αὐτῇ στάσεως γέμει καὶ ταραχῆς διὰ ταύτην γε τὴν αἰτίαν καὶ πολλὰ ἂν τις εὖροι ἐλαττώματα ἄλλα σκοπῶν ἀκριβῶς. (14) Ἡμῖν δὲ καὶ τὰ τῆς ἀρχῆς ἐπὶ μέγα ἦρται πολλῶν ἐπιδόσει· κατάλογοί τε γὰρ στρατευμάτων, ἵππικοὶ τε καὶ πεζικοὶ πλείστοι καὶ κάλλιστοι καὶ εὐοπλότατοι, μᾶλλον εἴπερ ποτὲ καὶ νεότης εὐανδρῶσα πολλῇ, καὶ ἡ ἡμετέρα αὐτῇ νῦν μέγιστον ἔχει τὸ κράτος, χρήματά τε ἡμῖν πλείστα ἐν τε θησαυροῖς καὶ φόροις ἐπετείσις, καὶ ὄπλων εὐπορία πολλῇ καὶ μηχανῶν καὶ παρασκευῶν τῶν ἐς τὸν πόλεμον, καὶ τρίτῃ οὐκ ὀλίγαι καὶ ἄλλα πολλὰ ἐτεγενέτω, ἅ πάντα οὐ πρὸς μίαν ταύτην πόλιν, ἀλλὰ πολλακίς πόλεις ἀντιρρόποις αὐτῇ μερισθέντα ἤρκεσαν ἂν καταγωνισασθαι πάσας. (15) Ἐτι τε τῆς κατ' ἡμᾶς θαλάσσης κρατοῦμεν καὶ τῆς κατ' αὐτὴν ἀπάσης, καὶ φρουρίας αὐτὴν ἄνω καὶ κάτω ἡσφαλισάμεθα διὰ τῶν πορθμῶν τῶν τε ἡπειρῶν ἀμφοτέρων, εἰργόντες αὐτὴν γῆς καὶ θαλάσσης ἀπάσης· ἄλλα τε πρόσεστιν ἡμῖν οὐκ ὀλίγα πλεονεκτήματα, οἷς πᾶσι θαρρῶ καὶ πάνυ πιστεύω οὐκ ἀντισχῆσειν ὄλωσ αὐτήν, ἀλλ' ἢ ἐξ ἐπιδρομῆς βία ἡμᾶς τοῖς ὄπλοις ελεῖν ἂν, ἢ οὐ μακρᾷ πολιορκίᾳ αἰρήσειν. (16) Μόνον μὴ μέλλωμεν, μηδὲ δίδωμεν

ἦσαν, εἰ καὶ δεινὸν τῷ ἀκούσαι, ἴσπερ οὐκ ἄλλο τι φέρουσαν ἢ ἀντικρυς δουλείαν· ὁ καὶ λόγῳ ἐνδοιασθῆναι αἰσχροῦ. || — § 10. Παϊαζήτου] Παγιαζήτῃ ap. Ducam nomen scribitur. || — ἐνδιδόναί] Sic m. 2. ἐνδοῦναι m. 1. || — πρότερον] πρώτων margo. Sigismundus Ungariæ rex, cuius auxilium Emanuel imperator in summas angustias adactus impioraverat, proelio ad Nicopolim mense Sept. an. 1396 commisso a Bajaside debellatus est. || — Τεμῆρτις:] τῆς ex ι; vel τῆς ortum fuerit. Cf. not. ad cap. 14, 16. De Bajaside Timuris motu a rebus Byzantinis avocato v. Ducas p. 59, 19 et Phrantzes p. 64, 17 et 88, 17. || — ἀνεπίστῳ] ἀπίστῳ mgo.

§ 11. Ὁ δὲ γε πατὴρ ὁ ἐμὸς] Morates II sive Murad, pater Mechemetis, Constantinopolim anno 1422, inde a die X Junii ad diem XXI V Augusti, obsedit. Qua de obsidione peculiarem libellum habemus Joannis Cananæ (ad calcem Phrantzæ in edit. Bonn. p. 457-479). Cf. Phrantzes p. 116, Ducas p. 186, Chalcocond. p. 232 sqq. Morates in urbem omni machinarum genere circumvallatam vi irrumperere tentans a Byzantinis clade affectus et repulsus est. Ne ultro rex insisteret, movit rebellio Mustaphæ fratris junioris, cuius conatus Emanuel imperator missis pecuniarum subsidiis adjunxerat. Mustapha ille in Nicæa urbe captus strangulatur. || — § 13. τῆς περὶ τὸ θεῖον δόξῃ] Notissima intellige dissidia quæ de ecclesiarum junctione Nicolao V cum Constantino imperatore intercedebant. || — § 14. μηχανῶν] μηχαν. margo; ultimas vocis literas biblioepiga præcidit. Fuerit μηχανημάτων.

αὐτῷ καιρὸν ἔτι βουλευέσθαι καθ' ἡμῶν, ἀλλὰ φανῶμεν ὅτι τάχιστα ἄνδρες ἀγαθοί, καὶ δεΐξωμεν αὐτῇ τε καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις, ὡς οὐκ ἀνανδρῆς ἢ δειλία καὶ ἀσθενεία, μελλήσει δὲ μάλλον καὶ βραθυμία καὶ μαλακία ἡμῶν περιγέγονε μέχρι τοῦ νῦν, μηδὲ τὰς τῶν ἡμετέρων προγόνων ἀνδραγαθίας καὶ ἀρετὰς καταισχύωμεν, μηδ' ἀνάξιοι φανῶμεν ἐκείνων, ἐν μέσῃ τῇ ἡμετέρα ἀρχῇ τηλικαύτῃ γε οὐση μίαν πόλιν ἑώντες ὥσπερ τύραννον καθεστάναι, πάντα τρόπον ἐπιβουλεύουσιν ταύτῃ, ἀλλὰ μάλλον δεΐξωμεν ἐξ ἐκείνων τε θῆκε καὶ τῇ ἐκείνων ἀνδρεία καὶ ἀρετῇ κεχρημένοι. (17) Ἐκείνοι τε γὰρ πᾶσαν Ἀσίαν τε καὶ Εὐρώπην ἐν βραχεί χρόνῳ παραστυσάμενοι ἰδίῳι κόνιοι τε καὶ κινδύνοις ἐκληρονόμησαν, καὶ πόλεις πολλὰς καὶ μεγάλας ἐχειρώσαντο, καὶ φρούρια ἐρυμνὰ ἐξεῖλον, καὶ γενῶν ἀπεῖραν ἐκράτησαν· ἡμεῖς τε ταύτην ἐλόντες, ὡς ἕκτινος ἀκροπλευρῶς ὀρμώμενοι, ἕξιν ὀλίγῳ πόνῳ τε καὶ καιρῷ τὰ λοιπὰ πάντα καταδραμούμεθα, καὶ οὐδὲν ἡμᾶς ἐπίσχει τοῦ πρόσω, οὐδὲ τῶν ἄλλων οὐδὲ ἐν ἀντιστήναι δυνήσεται τῇ ἡμετέρῃ ἀλλάμει τε καὶ ἀρχῇ, ἀλλ' ἐν βραχεί κύριοι γῆς καὶ θαλάσσης ἐσόμεθα. (18) Μὴ τοίνυν ἀναβολαῖς ἔτι κεχρώμεθα, ἀλλὰ κατὰ τάχος ἐσβάλλωμεν ἐς αὐτὴν πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσιν, οὕτω γνώμης ἔχοντες, ἢ ταύτην εἰλεῖν τε καὶ ἐξελεῖν, ἢ μηδ' ὄλιως ταύτης ἀπαναστῆναι, εἴ γε δὴ καὶ τεθνάναι δεῖοι, ζῶς ἂν ταύτης γενώμεθα κύριοι. (19) Ἐγὼ δὲ καὶ αὐτὸς πρῶτος παρέσομαι ὑμῖν καὶ τῶν πόνων προθύμως ζυμμετασχίσσω, καὶ πᾶσιν ἐπιστατῆσω καλῶς, τιμῆσω τε τοὺς ἀγαθοὺς τοῖς ἐξίοις δώροισι. ἕκαστον κατὰ τε ἀξίωσιν ἰδίαν καὶ ἀρετῇ, καὶ ὅπως τις ἐπιφανῆς ἐν τοῖς κινδύνοις γενήσεται, ἢ ἐπ' ἄλλῃ τινὶ διαπρέψῃ ἀνδραγαθῆ. »

XVII. Ὁ μὲν δὴ τοιαῦτα εἰπὼν ἐπαψήφισεν ἡδὴ τὸν πόλεμον, τῶν δὲ παρόντων πάντες σχεδὸν ἐπακρότησαν πρὸς τὰ παρὰ τοῦ βασιλέως ῥηθέντα, ἐπεινούντες μὲν αὐτὸν τῆς εὐδουλίας τε καὶ ξυνέσεως καὶ τῆς ἄλλης ἀνδρίας καὶ ἀρετῆς, ξυναινούντες δὲ καὶ αὐτοὶ καὶ μάλλον παροξύνοντες ἐς τὸν πόλεμον, οἱ μὲν ἰδίῳις ἔνεκεν φιλοτιμίας καὶ κερδῶν, ἐλπίζοντες ἐκ τοῦδε πλέον ἔξειν καὶ τὰ αὐτῶν ἐπὶ μέγα χωρήσειν, οἱ δὲ χαριζόμενοι τε τῷ βασιλεῖ καὶ ἅμα κερδαίνειν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τῶν τοιούτων ἐθέλοντες, ἕτεροι δὲ ἀγνοῖα τῶν τοῦ πολέμου, ὅσοι τε νέοι ἦσαν καὶ τῶν τοιούτων ἀπειρατοί· (α) οἷς δὲ μὴ κατὰ γνώμην ἐδόκει τὸ πρῆγμα διὰ τέτινας ἄλλας αἰτίας καὶ τὰς ἀναφυομένηας δὴ τῷ πολέμῳ δυσχεραίας καὶ τύχας ὡς τὰ πολλὰ, οὗτοι δὲ ἐβούλοντο μὲν εἰπεῖν τι πρὸς ἀποτροπῆν τοῦ πολέμου, ὀρώντες δὲ τὴν τοῦ βασιλέως ἐνστασιν καὶ καταδρομῆν τὴν τε τῶν ἄλλων πάντων πρὸς τοῦτο ὀρμῆν, δεισαντες, ἐμοὶ δοκεῖν, καὶ ἄκοντες παρεχώρησαν καὶ ξυναπήχθησαν τοῖς πολλοῖς, καὶ κυροῦται δὴ οὕτως ἐξ ἀπάντων ὁ πόλεμος. (β) Κελεύει τοίνυν αὐτίκα τὸν τῆς Εὐρώπης σατράπην στρατιὰν ἀγείραντα κατὰ τάχος, τὴν τε πόλιν αὐτὴν καὶ τὰ περίεξ ταύτης καταδραμεῖν, ὅσα τε ἄλλα ὑπὸ Ῥωμαίοις ἦν. Ὁ δὲ μηδὲν μελλήσας, εὐθὺς στρατιὰν ἀγείρας κατατρέχει μὲν τὰ περὶ τὴν πόλιν ἅπαντα καὶ τὸ ἄστυ μέχρις αὐτῶν τῶν πυλῶν, καὶ ληΐζεται· κατατρέχει δὲ [καὶ] Σηλυβρίαν καὶ τὰ περὶ αὐτὴν, ἀριστᾶ τε τὰ περὶ τὴν ταύτην θάλασσαν, Πείρινθόν τε καὶ τὰ λοιπὰ, προσχωρεῖ δὲ αὐτῷ καὶ τὸ τῶν Ἐπιδατῶν φρούριον ὁμολογία, ξυναριστᾶ δὲ καὶ τὰ περὶ τὸν Μέλανα πόντον ὅσα Ῥωμαίοις ὑπήκοα ἦν, χειροῦται τε πρὸς τοῦτοις καὶ τὸ ἐν Μεσημβρίᾳ φρούριον, ὁμολογία καὶ

§ 16. Μίαν πόλιν ἑώντες ὥσπερ τύραννον καθεστάναι] Cf. Thucyd. 1, 122, 3 in Corinthiorum oratione: ἐν ᾧ ἡ δικαιοσύνη ἀποδοῖται ἢ διὰ δειλίαν ἀνίχθαι καὶ τῶν πατέρων χεῖρους φαίνεσθαι, οἱ τὴν Ἑλλάδα ἡλευθέρωσαν· ἡμεῖς δὲ οὐδ' ἡμῖν αὐτοῖς βεδιούμεν αὐτὸ, τύραννον δὲ ἑῶμεν ἐγκαθεστάναι πόλιν (Athenas sc.) etc. || — § 18. κεχρώμεθα] κεχρώμεθα codex; quod mutavi, quamvis conjunctivum hujus verbi aliunde probare nequeam. || — § 19. πρῶτος] in margine additum. || — γενήσεται... διαπρέψῃ] Supra adscriptum γένοιτο... διαπρέψοι.

XVII. § 1. Ἐς τὸν πόλεμον] ἐς τὸ τ... [πολεμῶν?] ingo. Pars vocis abscisa. || — § 3 τὸν Εὐρ. σατράπην] Karadacha-deg, qui infra c. 27, 3 vocatur Καρατζίας, ap. Ducam, p. 258, 16 Καρατζία πέγις, apud Phrantzem p. 236, 17 Καρατζίας κασία. || — μελλήσας] μελλήσας codex. || — Σηλυβρίαν vel Σηλυμβρίαν] Συλληβρίαν codex; quod praecedat, de meo addidi. Mox Πείρινθον codex. Τὸ τῶν Ἐπιδατῶν φρούριον a Selymbria 50 stadia ortum versus distans, hodie Ριωμαίος vocatur. Ceterum accuratiora de his tradit Ducas p. 258: Ἦν γὰρ ὁ Καρατζία πέγις πρὸ καιροῦ (antequam Mechemetes castra ad urbem posuit) σταθμαί: σὺν δυνάμει εἰς τὰ τοῦ Πόντου κάστρα, ἦγον Μεσημβρίαν, Ἀχελῶν (leg. Ἀγγιῶν), Βυζόν (alii Βίζος, Βίζων, Βιζώνη dicitur. V. G. Min. 1, p. 400; hod. Kawarna) καὶ τὰ λοιπὰ, καὶ πρὸς αὐτὸν ἐποίησαντο. Ὁμοίως καὶ τὰ πρὸς τὴν Σηλυμβρίαν κείμενα πυργία τοῦ ἁγίου Στεφάνου (hod. Stephanos, a Constantin. 50 stadia, a Selymbria autem ultra 250 stadia distans) σὺν πολέμῳ λαθὼν πάντας τοὺς ἔθον κατέσφαξεν. Οἱ δὲ λοιποὶ κύριοι προσεκύνησαν καὶ οἱ Ἐπιδαταί (οἱ ἐπιδαταί edit. Bonn.). Ὅσοι γοῦν παρεδόθησαν ἀλαβαῖς ἐσώθησαν, οἱ δὲ ἀντισταθέντες ἀπεκεφαλίσθησαν· ἢ δὲ Σηλυμβρία μαχίμως ἀνίστατο. Praeter Selymbriam etiam Mesembria non expugnata est, ut Pusculus 3, 375 tradit:

Machmetus quoniam vires nondum orbe coegit oppugnare urbem, [quam] obsessam claudere longo Marte parat, victum prohibet, subigitque subire sub sua jura omnes Danaos, qui proxima circum tura colunt. Castella capit, totumque subactum urbis agrum. Subeunt cuncti invidiosa latenti sponte juga imbelles. Duo tantum fortia fortis presidio munita manent castella. minasque Machmeti intrepida accipiunt, Martisque pericla expectant, mortemque pati pro laude parantur,

αὐτὸ προσχωρήσαν, τὰ τε ἄλλα πάντα λήζεται καὶ πρὸς τὸ δοκοῦν διατίθησι.

XVIII. Βασιλεὺς δὲ Κωνσταντῖνος καὶ οἱ τῆς πόλεως τῷ τε ἀθρόω τῆς μεταβολῆς τῷ τε παραλόγῳ τῆς ἐφόδου καταπλαγέντες καὶ πόλεμον ἀκήρυκτον ἐπελθόντα σφίσι θεασάμενοι παρ' ἐλπίδα (καὶ γὰρ ἤδη πρὸ μικροῦ ἔτυχον γενοῦναι αὐτοῖς αἱ σπονδαί), διαπρεσβεύεσθαι μὲν τοῦ λοιποῦ περὶ τούτων καὶ ξυμβάσεων καὶ εἰρήνης μεμνησθαι παντάσιν ἀπέγνωσαν· (α) ἤδεσαν γὰρ ἀδύνατον ὄν, πρὸς τε τὴν τοῦ βασιλεῦς ὀρμὴν ἀφορῶντες καὶ τὰ γεγενημένα ὑπ' αὐτοῦ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, καὶ ὡς πάντα ταῦτα ἐς οὐδὲν χρηστὸν ἔφερε, πολιορκίαν δὲ προσεδόκων ὅσον οὐκ ἤδη αὐτοῖς ἔσεσθαι, καὶ πόλεμον ἀσπονδὸν κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν, καὶ ὅσα πολέμου κακὰ, ἄλωσίν τε καὶ τὰ τῆς ἀλώσεως πάθη, φόνον τε τῶν ἐν ἡλικίᾳ καὶ διαρπαγῆν τῶν ὑπαρχόντων καὶ σύλησιν ἱερῶν καὶ δουλείαν καὶ ἔβριν γυναικῶν τε καὶ παιδῶν· (β) οὐδὲ γὰρ ἐπὶ μικρὸν ἂν ἀντιστήσιν ὄντο, ἐπιόντος αὐτοῖς τοσοῦτου πολέμου κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν· οὕτως ἠλλοιώντό τε τὰς γνώμας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, καὶ παντάσιν ἀπεγνώκασαν, καὶ χρηστὸν οὐδὲν ἐνενόουν περὶ αὐτῶν· πρὸς γὰρ τὸ ἀνέλπιστόν τε καὶ ἀδόκητον τοῖς λογισμοῖς τραπέμνοι, ἐτοιμῶς προίεντο σφᾶς αὐτοῦς, καὶ οὐδεμίαν εἶχον τοῦ λοιποῦ σωτηρίας ἐλπίδα· (γ) αἴτιον δὲ ἦν αὐτοῖς· ἐν μὲν γὰρ ταῖς προλαβούσαις πολιορκίαις πολλὰ εἶχον τὰ βοή-

θοῦντα, καὶ ἐν ἐλπίσι μεγίσταις ἦσαν αἰ τοῦ περιγενέσθαι· τῆς τε γὰρ κατ' αὐτοὺς θαλάσσης ἐκράτου, καὶ κατὰ γῆν μόνον ὁ πόλεμος αὐτοῖς ἦν, ὃν εἶχον ἀναφέρειν βραδίως, ἐν ἐνὶ μέρει τῷ κατὰ γῆν ἀντιταγμένοι τοῖς πολέμοις, τὰ τε τῆς θαλάσσης ἐκατέρως πλώιμα ἦν ὀλιγάκι τε καὶ πλοίοις μακροῖς, ἢ τε ἐμπορία καθεισθηκεὶ πολλὴν παρέχουσα τῶν ἀναγκαίων καὶ τῶν ἄλλων τὴν ἀφθονίαν, καὶ ἡ πόλις ξένων τε καὶ ἀσπίων ἔγεμε, χρήματά τε πολλὰ ἐν τε τοῖς κοινοῖς καὶ τοῖς ἰδίοις καὶ τοῖς ἱεροῖς ἀποκείμενα ἦν, ὄπλα τε καὶ νῆες καὶ βέλη τὰ τε ἄλλα πάντα καλῶς αὐτῇ παρεσκευάστο, ὡς μηδὲ πολιορκίαν εἶναι τότε τὸ πρᾶγμα δοκεῖν. (δ) Νῦν δὲ ταῦτα πάντα ἐς τοῦναντίον ἦν τε καὶ ἐδόκει· ἢ τε γὰρ θάλασσα φρουρίοις τῶν ἄνω καὶ κάτω πορθμῶν διεσλήπτο καὶ ὄλωσ ἀπλωτος ἦν, αἶ τε ἤπειροι ἐξεπεπολέμωτο, στόλος τε μέγας προσεδοκᾶτο καὶ τοῖς κατὰ θάλασσαν τῆχεσι προσβαλεῖν, καὶ αὐτοῖς ἀδύνατα ὄλωσ εἶναι ἐδόκει τῷ πολέμῳ πρὸς πάντα τὸν περίβολον ἐξαρκεῖν ὀλιγανθρωπία· ἐνδεῖα τε παντελῆς χρημάτων καὶ κοινῶν καὶ ἰδίων ἐπῆν, ἢ τε πόλις τῶν ἀναγκαίων πάντων ἐσπάνιζεν, ἐπικουρία τε αὐτοῖς οὐδεμία οὐδαμοῦ πανταχόθεν ἐφαίνετο. (ε) Οὐχ ἤττον δὲ αὐτοὺς ἔβραττε καὶ τὰ παρὰ λόγον τότε γινόμενα, ἅπερ εἰς θεοσημεῖαν ἐλάμβανον, σεισμοὶ τε ἀήθεις καὶ ξένοι καὶ βρασμῶι γῆς τὰ τε ἐξ οὐρανοῦ, βρονταὶ τε καὶ ἀστραπαὶ καταρρηγνύμεναι καὶ κεραυνοὶ φρικώδεις καὶ σέλας ὀρώμενον καὶ πνεύ-

*Ponti opidum tuto letata Mesembria portu,
et Spartana ample Propontidis alita fluctu
maenia protendens invicta Selymbria muro (Martie?).
Fata ambo expectant urbes, anemque morantur
bellorum. Teucer pugna ne robur inani
incassum frangat, lentans castella per agma
expugnare, animos et ne spe exhausti, omen
hoc fore venturi infelicis triste tumultus
sperans, in solam cunctas contendere vires
Constantini urbem se comparat.
Paucis hæc absolvit Phrantzes p. 236 sq.*

XVIII, § 1. Διαπρεσβεύεσθαι. ἀπέγνωσαν] *Aliter Seadeddin. 2, p. 136: Spedì avvisti humili e supplichevoli alla real corte, e pregò il re che si degnasse d'accettare et gradire tutte le sue città e fortezze che si trovavano nel territorio di Constantinopoli, e di far a lui gratia della sola città di Constantinopoli, et ammerlo al numero degl' altri prencipi sui tributari, obligandosi di pagargli ogni anno il tributo. Ma il re senza ascoltar le parole degl' ablegati, domandò le chiavi della città. Però il prencipe vedendo ch' era disperata la sua dimanda, s' applicò à tutto potere alla difesa.* || — § 2. καὶ σύλησιν ἱερῶν] *Hæc in margine suppleta.* || — § 5. νῦν δὲ] ταῦτα δὲ margo. || — ἐξεπεπολέμωτο] ἐξ suprascr. || — ὀλιγανθρωπία] *Ex recensu quem tunc jusu imperatoris Phrantzes (p. 240) instituit, οἱ πρὸς ἀντιπαράταξιν ἄνδρες ἕντες ἔνδον τῆς πόλεως τῆς τοσαύτης εἰς μέγεθος ἦσαν χιλιάδες τέσσαρες; καὶ τρεῖς καὶ ἑξομῆκοντα καὶ ἑννακόσιοι, ἀνευ τῶν ξένων μάλισ ἔντων χιλιάδων ὄνο. Sec. Ducam p. 287, 16: πᾶς ὁ τῶν ἐνόπλων στρατὸς οὐχ ὑπερβαίνει τοὺς ὀκτακισχιλίους. Leonardus Cliens. l. 1. p. 325: *Græci ad sex millia bellatorum non excedebant; reliqui sive Genuenses sive Veneti cum his qui ex Pera clam ad præsidium accesserant, vix summam trium millium æquabant.**

§ 6. Τὰ παρὰ λόγον τότε γινόμενα] *Puscus 4, 205:*

*Præterea monstis diris terrentur, et atris
prodigiis caelo, terra et super æquore visis.
Paucos ante dies angusto ex æquore capti
ostrea sanguineo maduere infecta rubore;
sanguis erat succus proprius, fluctusque cruenti
æquoris. Et caelo crebri micuere per auras
nocte ignes. Animos insueta tonitrua crebro
terrebant sonitu horribili, nimbisque
fulgure direpta veniebant fulmina densa.
Ipsa etiam tellus vento concussa sub imâ*

ματα βίαια καὶ λάβρων ὑετῶν ἐπικλύσεις τε καὶ καταποροί, ἔτι δὲ ἀστερέων ἀσυνήθων ἀτακτοὶ φάσεις καὶ δρόμοι πεπλανημένοι καὶ πάλιν ἀφανισμοί, ἔτεροι δ' αὖ καταστηριγμένοι τε καὶ πολὺν δὴ χρόνον καπνὸν ὑποβαίνοντα. (7) ἄλλα τε πολλὰ τοιαῦτα τερατώδη τε καὶ παρὰ τὸ εἰωθὸς ὑπεσημαίνε τὸ θεῖον, τὸ τε μέλλον προφοιδάζοντα καὶ μεγίστην ὑποβαίνοντα καινοτομίαν τῶν καθεστῶτων τε καὶ μεταβολήν· εἰκόνας τε γὰρ ἴδρουν ἐν ἱεροῖς καὶ στήλαι καὶ ἀνδριάντες τῶν μακαρίων ἀνδρῶν, κατοχαί τε καὶ ἑνθουσιασμοὶ ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν παρὰ δόξαν ἐγίνοντο, οὐδὲν εἰσιον προμηνύουσαι, οἳ τε μάντιες ἀπαίσια πολλὰ ἐπεθεύαζον, λόγια τε παλαιὰ ἤθετο καὶ χρησμοὶ ἀνηρυνῶντο, καὶ ὅσα ἄλλα ἐν τοῖς τοιοῦτοις ζυμβαίνειν φιλεῖ, πάντα ἐγίνετο, ἀ πάντα ἐς οὐδὲν χρηστὸν φέροντα φόβον τε παρεῖχε πολὺν καὶ ἀγωνίαν αὐτοῖς, καὶ ἑαυτῶν ὄλως ἐξίστα, καὶ περὶ τοῦ μέλλοντος οὐκ ἐδίδου θαρρεῖν. (8) Πλήν γε δὴ ὡς ἐν κακοῖς μικρὸν ἀναφέροντες, ἐκ τῶν ἐνότων παρεσκευάζοντο,

τάφρους τε καθαίροντες καὶ τὰ πεπονηκότα τοῦ τείχους ἀνορθοῦντες, τὰς τε ἐπάλξεις ὀπλίζοντες πύργων τε καὶ μεταπυργίων, καὶ τὸ τεῖχος ἄπαν ἐπισκευάζοντες κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν· ἔτι δὲ ὄπλων τε καὶ βελῶν ξυλλογὴν ἐποιοῦντο καὶ μηχανημάτων παντοίων, τὰ τε ἐξω τῶν φρουρίων ἐπισκευάζον, ὄπλα καὶ φυλακὰς ἐπιπέμποντες, τὰς τε νήσους ἡσφαλίζοντο, μετὰ δὲ τὸν μέγαν λιμένα καὶ τὸ Κέρας ἄπαν, ἀπὸ γε τῶν τοῦ Γαλατῶ νεωρίων μέχρι τῶν Εὐγενίου πυλῶν, ἡπερ τὸ στενότερον ἦν, ἀλύσει μακραῖς διαλάμβανον· (9) χρήματά τε ἀπὸ τε τῶν κοινῶν καὶ τῶν ἰδίων καὶ τῶν ἱερῶν ξυνέλεγον, σῖτόν τε καὶ τὰ ἐς διατροφὴν ἐσεκόμιζον, τοῖς τε ἄλλοις πᾶσιν ὡς δυνατόν ἐξηρτύοντο καὶ τοῖς ὄλοις ἐπισκευάζον τὴν πόλιν τε καὶ τὰ τεῖχος, ὡς κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν πολιορκηθῶμενοι.

XIX. Πρὸς δὲ τούτοις πρεσβείας ἐπιμπον πανταχοῦ, ὅθεν ἦν αὐτοῖς ἐλπὶς ἐπικουρίας ἔξειν τινὰ, τοῦτο μὲν ἐς Πελοπόννησον παρὰ τοὺς ταύτην δεσπότης, σῖτόν τε καὶ ἄνδρας εἰς ἐπικουρίαν αἰτοῦντες (ἐνόμιζον

*radice intremuit, tuere et visa omnia tecta
urbibus in magnis, ac terre mergier allo
noctes atque dies fundo stygiacque palude.
Fama quoque allulerat vastantem rura draconem
ingentem pecori magnisque inferre ruinas
armentis, morsuque truces consternere lauros
tabifico et praedae depasci viscera passim,
desertiisque metu venientem cedere avatris
agricolam, et petiisse fugam, segetemque secari
inceptam liquisse ferunt, vacuosque manere
ruricolis campos; hunc per deserta vagari,
afflatuque loca inficientem pergere ad urbem.*

§ 7. Ἐγίνοντο] Sic margo; ἐβαίνοντο textus. || — § 8. παρεσκευάζοντο sqq.] Cf. Seadeddin. 2, p. 135. Ducas p. 246, 1: Ὁ δὲ βασιλεὺς προσφῶν τὸ μέλλον, πρὸ ἑξ μηνῶν εἶχε τὰ φρούρια ἐν ἐπιμελείᾳ, καὶ τοὺς χωρίτας τοὺς ἐγγύς τῆς πόλεως καὶ τὸν θεωρούμενον στάχυν καὶ τὰς λιμιζόμεναις ἀλωναῖς ἔνδοσ ἐκόμιζεν. Cf. idem p. 265. || — μέχρι τῶν Εὐγενίου πυλῶν] De catena ista cf. Phrantzes p. 238, 6: Προσέταξε τὴν σειρὰν τὴν σιδηρὰν τὴν βαρυτάτην ἐν τῷ στόματι τοῦ λιμένος βαλεῖν. Chalcocond. p. 384: Διὰ θαλάσσης πύργου σιδηρὰς διατείνοντας ἀπὸ τῆς κατακτικῆς πόλεως ἐς τὸ τεῖχος τοῦ Βυζαντίου παρὰ τὴν ἀκρόπολιν καλουμένην. Ducas p. 268, 3: Ὁ δὲ λιμὴν τῆς πόλεως ἠνικακλισμένος σὺν τῇ ἀλύσει ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς πύλης τῆς πόλεως τῆς καλουμένης Ὀραίας εἰς τὸ τοῦ Γαλατῶ μέρος. Pusculus 4, 340:

*Dispositae naves portū ostia claudunt
turratae, ac trabibus ferro et connexa catena
litore ab utroque ingressum religata coercent.*

Barbarus p. 13: A di do April el serenissimo imperator si comandò à ser Bartolamio Soligo che dovesse distender la catena a traverso del porto.... Questa tal catena si tera de legnami grossissimi e redondi, e innarpeza di uno cun l'altro cun feri grossi e cun cadene grosse di fero, e li cavi de la catena, uno cavo si era dentro da le mure de Constantinopoli, e l'altro cavo si era dentro da le mure de Pera per piu segurtade de la dita catena. Cf. Seadeddin. 2, p. 138. — Porta ὄραία, quam Ducas etiam p. 282, 23 nec non Phrantzes p. 254, 19 memorant, a porta quam τοῦ νεωρίου Pachymeres 5, 10 vocat, et a hodierna *Bagtche-Kapou* (horti porta) non diversa fuisse censetur probabiliter. Eandem vel vicinam fuisse Eugenii portam ex eo colligas quod haec prope S. Pauli in Palatio aedem a Nicephoro Gregora 7, p. 192, et sub acropoli a Cantacuzeno 4, 11. 29. 31 et Codino de offic. c. 22 fuisse perhibetur. Ibidem fuerit ὁ τοῦ Εὐγενίου πύργος, usque ad quem veteris Byzantii muros juxta Cornu sinum pertinuisse prodit Codinus De ambitu Constantin. p. 25 ed. Bonn., dum Zosimus 3, 30 muros illos usque ad τὸ νεώριον pertinuisse dicit. In Galata oppido Gillius (Topogr. Constant. 4, 10 p. 222) suo adhuc aeo portam *Catenam* dictam fuisse refert. Ceterum de catena, qua saepius jam Byzantini portum clauserant, vide quae collegit Ducangius in Constantin. Christ. p. 49 sq. || — ἡπερ τὸ στενότερον (στενωτάτων codex) ἦν] Hoc parum accurate dictum est. Angustissima sinus pars est prope *Odun-Kapou* et *Sindou-Kapou*, ubi non fuisse catenam certissimum est.

§ 9. Καὶ τῶν ἱερῶν] V. Phrantzes p. 256, 7 et Leonardus Chiensis *De urbis Const. factura* in Leoniceri Chronicis Turcicis 1, p. 325. || — σῖτον] V. Ducas p. 257, 20, qui ad frumentum importandum quattuor naves in Chium missas esse narrat.

XIX. Ἐξέιν] *σχῆσειν* margo || — ἐς Πελοπόννησον] V. Phrantzes p. 223 sqq. E Peloponneso quominus auxilium veniret, Mechemetes misso contra despotas exercitu impedit. Vide supra not. ad cap. 12. || — ἀρχιερέα] Nicolaum V

γὰρ παρατεθήσασθαι πολιορκίαν αὐτοῖς μέχρι πολλοῦ, καὶ μὴ ἐξ ἐπιδρομῆς βίβησθαι ἀλώνας ἂν, ἤπερ ἐάλωσαν), τοῦτο δὲ παρὰ τὸν μέγαν ἀρχιερέα τῆς Ῥώμης, ὃ καὶ μάλλον εἶχον θαρραίνει, ἐτι δὲ καὶ παρὰ τοὺς ἄλλους ἡγεμόνας τῆς Ἰταλίας καὶ τῶν ἄλλων ἐσπερίων γενῶν, δεόμενοι ξυμμαχίας τε καὶ ἐπικουρίας τὴν ταχίστην τυχεῖν, εἴ γε μὴ μέλλοιεν κινδυνεύσειν ἐν ἀκμῇ κινδύων ἤδη καθεστηκότας. Καὶ οἱ μὲν ἐν τούτοις ἦσαν.

XX. Βασιλεὺς δὲ Μεχμέτις, ἐπειδὴ τὸν πόλεμον λαμπρῶς ἐξήνεγκεν ἤδη, καὶ τῶν ἔξω τὰ μὲν κατέδραμε καὶ διήρπασε, τὰ δὲ ἀπέστησε, τὰ δὲ ἐχειρώσατο, παρεσκευάζετο ἄμα ἤρι καὶ αὐτῇ τῇ πόλει κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν προσβαλεῖν. (2) Καὶ πρῶτα μὲν ξυνήγει τὰς δυνάμεις καὶ ξυνεκρότει, καὶ τὰ στρατεύματα πανταγοῶδεν ξυνήθροισεν ἐκ τῆς Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, ἱππικά τε καὶ πεζικά, ἐτι δὲ ὀπλίτας τε καὶ τοξότας καὶ σφενδονήτας κατέλεγε, καὶ ἀκοντιστάς καὶ πᾶσαν ἄλλην τάξιν ἐξήταζεν, ὅπλα τε κατεσκεύαζεν ἐς ἀσφάλειαν τῶν προμαχομένων, ἀσπίδας τε καὶ κράνη καὶ θώρακας καὶ θυρούς ἐξωθεν καταφράκτους σιδήρῳ, πρὸς δὲ βέλη τε καὶ ἀκόντια καὶ ξίφη καὶ ὄσα ἄλλα οἱ ἐς τειχομαχίαν ἐδόκει ἐπιτήδεια εἶναι πάντα μετὰ πολλῆς ἐπιτοῆς σπουδῆς· πρὸς δὲ τούτους ἄλλαν κατεσκεύαζε τῷ τεύχει παντοίας, τὰς τε ἄλλας καὶ τὰς πετροβόλους δὴ ταύτας (καὶ) νεωτέρας, πρᾶγμα ξένον καὶ εἰς ἀκοὴν ἄπιστον, ὡς εἰδείξεν

ἡ πείρα, αἱ καὶ τὸ πᾶν ἐδυνήθησαν κατεργάσασθαι

XXI. Πρὸ πάντων δὲ τοῦ ναυτικοῦ ἐπεμύετο, τριήρεις τὰς μὲν ἐκ νέου ναυπηγούμενας, τὰς δὲ τῶ χρόνῳ πεπονηκυίας ἀνορθῶν, τὰς δὲ διαβρόχους οὐσας ἀνακεύων καὶ θαρραλέων· ἐτι δὲ πλοῖα μακρὰ κατεσκεύαζε, τὰ δὲ καὶ κατάφρακτα, καὶ ταχείας ναῦς τριακοντόρους τε καὶ πεντηκοντόρους, καὶ τὴν ἄλλην δὲ ἅπασαν τούτων ἐπισκευὴν τε καὶ χρειαίαν ἐτοιμάζων τε ἦν καὶ διορθούμενος ἐτι τάχιστα, μηδεὶς τῶν ἐς τοῦτο φερόντων φειδόμενος. (2) Πρὸς δὲ τούτοις ναυτικὸν ξυπέλεγεν ἐκ πάσης τῆς αὐτοῦ παραλίας Ἀσιανῆς τε καὶ Εὐρωπαϊκῆς, ἐρέτας τε καὶ θρανίτας καὶ θαλαμίους καὶ τοὺς ἐπὶ τῶν καταστροφωμάτων ἐπιλεγόμενος, ἐτι δὲ κυβερνήτας καὶ κελουστὰς, τριηράρχους τε καὶ ναυάρχους καὶ στρατηγούς· καὶ τὰ ἄλλα δὲ πληρώματα τῶν νέων μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας τε καὶ σπουδῆς ἐξεπέληρον· πλεόν γὰρ ἰσχύσειν ἐς τὴν πολιορκίαν τε καὶ τὸν πόλεμον ἐδόκει τῶν κατὰ θάλασσαν ναυτικῶν ἢ τῆ κατὰ γῆν στρατιᾶ, καὶ διὰ τοῦτο τὸ πλεόν ἐνεμε τῆς ἐπιμελείας αὐτῶν, καὶ πάση σπουδῇ καὶ προθυμίᾳ, προσέτι γε μὴν καὶ φιλοτιμίᾳ πρὸς τὸ ἔργον ἐγρήτο, προὔργου τι τοῦτο νομίζων εἶναι.

XXII. Ἐν τούτοις δ' ὄντος αὐτοῦ καὶ παρασκευαζομένου χειμῶνος, καὶ τὸ ἔαρ ὑπέφαιναν ἤδη, καὶ δε εὐθὺς τὰς μὲν ναῦς παρεσκεύαζεν ἐς ἀναγωγὴν ἀπὸ Καλλιουπόλεως (ἐκεῖ γὰρ ἦσαν αὐτῶν ξυνηγμένοι),

qui in testamento suo apud Manetti in Vita Nicolai V, lib. 3 (Murat. III, 2, p. 935) de his ita habet : *Constantini imperatoris oratoribus, qui ad impetrandi favoris gratia venerant, clara et aperta responsonie omnia praesidia nostra partim pecuniarum, partim triremium, partim terrestrium exercituum, parata et in promptu esse foreque significavimus, et quia nostra duntaxat subsidia ad arcendam et amovendam a cervicibus suis obstinatam illam tot immanium tantarumque barbararum gentium obsidionem nequaquam sufficere posse arbitrabamur, monuimus, ut ad celerem quandam aliorum Christianorum favorum impetrationem animum mentemque converteret, ac subsidia nostra certa et vera tamquam solida quaedam ceterorum omnium fundamenta semper parata esse intelligeret, sicque in hunc modum nostro nomine aliis principibus regibusque denuntiaret..... At quum oratores nonnisi generalia responsa retulissent, re infecta ad nos rediere. Haec ego exscripsi ex Zinkeisenii hist. imp. osm. 1, p. 821, ubi vide. Misit pontifex Isidorum cardinalem, qui Genuesi nave Constantinopolim venit mense Novembri 1452 (Ducas p. 253, 9).*

XX. § 1. Μεχμέτις] Sic etiam in sqq. c. 26. 31. 35. 38. 42 et passim nomen regis exaratur. || — τῶν ἔξω τὰ μὲν κατέδραμε etc.] Vicina urbis ante Mechemetis adventum Caratzias vastaverat. V. Duc. p. 263, 8. Phrantzes p. 236, 16. Chalcocond. p. 383, 1. || — § 2. τὰς πετροβόλους] Barbaro p. 3 : *Del meze de Fevver el Turco comenzo a mandar le sue bombarde axo Constantinopoli acompragnade con Turchi diezze millia*. Phrantzes p. 237, 5 : *Ἐφερον γὰρ τριεβόλους πολλὰς, ἐξ αὐτῶν δὲ τινες τοσοῦτον ὑπῆρχον εἰς μέγεθος, ἃς οὐκ ἐδύναντο τεσσαράκοντα ζεύγη βοῶν σῦρειν ἐκάστην αὐτῶν ἢ καὶ πενήτηκοντα ζεύγη καὶ πλεόν ἢ δύο χιλιάδες ἀνθρώπων. De bombardā maxima, quam Adrianopoli Orbanus Hungarus fecerat (v. Ducas p. 247 et 249. Chalcocond. p. 385), ita habet Ducas p. 258 : Τοῦ Φεβρουαρίου ἀρξάντος ἐκέλευσε τὴν γωνίαν μετακομισθῆναι ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, καὶ ζεύξας ἄμαζας τριάκοντα, εἰλον αὐτὴν ἐπισθεν οἱ ἔβόες, λέγω βόες βοῶν (Leonard. Chiens. p. 318 : *quam vix boum quinquaginta centum iuga vehentium*) καὶ ἐκ πλαγίου τῆς γωνίας ἀνδρες σ', καὶ εἰς τὸ ἐν καὶ εἰς τὸ ἕτερον, τοῦ ἔλκειν καὶ ἐξισῶν αὐτὴν, ἵνα μὴ ὀλισθήσει τοῦ δρόμου· καὶ ἐμπροσθεν τῶν ἄμαζῶν τέκτονες ν', τοῦ κατασκευάζειν γεφύρας· ξυλίνας εἰς τὰς ἀνωμαλίας τῆς ὁδοῦ, καὶ ἐργάται σὺν αὐτοῖς σ'. Ἐποίησε γοῦν τὸν Φεβρουαρίου καὶ Μάρτιον ἕως οὐ κατήνησεν ἐν τόπῳ μακρὰν τῆς πόλεως ἀπὸ μιλίων 6 (?). Deinde bombardam illam ἔστησεν ἐν τῇ πύλῃ τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ πλησίον (Ducas p. 272, 1). Chalcocond. p. 382, 20 magnam bombardam tantam fuisse dicit ὡς ζεύγη βοῶν ἔλκειν ἑβδομήκοντα καὶ ἄνδρας ἐς διασχίλους. Critobulus hujus bombardam non meminit, sed de alia, quae obsidionis tempore in ipsius castris conflatā sit, narrat c. ap. 29, ubi vide. || —*

XXI. § 1. Διαβρόχους] Cf. Thucyd. 7, 12 : νῆες διαβρόχου τοσοῦτον χρόνον ἤδη θαλασσεύουσαι. || — ἀνακεύων] Vox alibi non obvia, quantum sciam; attamen ἀκεῶν usurpari pro ἀκέομαι, ἀκέω, ἀκεῖω in lexicis perhibetur.

XXII. § 1. Ἠγεμόνα... τὸν σατράπην Καλλιουπόλεως] Haec in margine supplementur. Παλτόγλης; apud Mordtmannum c. l. p. 43 e turcicis scriptoribus, ut videtur, vocatur *Baltoglu Suleiman Bej*. Apud Chalcocondyliam, p. 390, 6 editur Παντόγλης; ibid. p. 519, 9 Παυτόγλης Καλλιουπόλεως ὑπαρχος; ap. Leonardum Chiens. p. 333 *Balthoglus*; Πάλλος apud Ducam p. 270, 5, ubi : Ἦν δὲ ὁ ἄνθρωπος τὸ γένος ἐκ τῶν Βουλγάρων Ἑλλῶν, τινὸς τῶν ἀρχόντων Βουλ-

ἡγεμόνα καὶ στρατηγὸν ἐπιστήσας αὐταῖς Παλτόγλην τὸν σατραπὴν Καλλιουπόλεως. (2) Ἦσαν δ' αἰ πᾶσαι τὸν δριμύτον, ὡς ἐλέγοντο, τριακῶσαι καὶ πεντήκοντα, ἀνευ μίντοι γε τῶν σκευαγωγῶν καὶ τῶν κατ' ἄλλην τινὰ χρεῖαν ἢ ἐμπορίαν ἀφικνουμένων· αἱ δ' ἀνήγοντο τάχει πολλῶν ξύν βοθῆ καὶ θορόδω καὶ ἀλαλαγμῶ, εἰρασίᾳ τε χρώμεναι καὶ παρακλειψιμῶ καὶ πατάγῳ καὶ ἀντιφιλοτιμήσει πρὸς ἀλλήλας, ὑπερηροῦσαι τὸν Ἑλλησποντον, ἐκπληξιν δὲ καὶ φόβον ὅτι πλείστον παρέχουσαι τοῖς ὀρώσει· (3) διὰ πολλῶν γὰρ χρόνων οὐδαμοῦ τοσοῦτος στόλος νεῶν καὶ παρασκευῆ τοσούδε κατὰ θάλασσαν ἐγεγόνει· ὁ δὲ καὶ μᾶλλον τοὺς ταιλαιπώρους Ῥωμαίους ἐξέπληξε παρ' ἐπιπέδα φανέν, καὶ εἰς ἀπόγνωσιν καὶ ἀθυμίαν μεγίστην ἐνέβαλε, καὶ πᾶσαν ἄλλην ἐπιπέδα χρηστὴν αὐτῶν παρήρητο. (4) Πρῶτερον μὲν γὰρ ἤνικα προσέβαλλον αὐτοῖς οἱ πολέμιοι, κατὰ γῆν ἐπολιορκούντο

μόνον, τῆς δὲ θαλάσσης ἐκράτου, καὶ εἶχον τὰ τε ἐπιτήθεια ἀφθονα τῆ κατὰ θάλασσαν ἐμπορία χρώμενοι, τὸν τε πόλεμον βραδίως ἀνέφερον, καὶ τὰς προσβολὰς οὐ χαλεπῶς ἀπεκρούοντο διὰ πολυχειρίαν, τῶν πολεμίων ἐνὶ μέρει καὶ μόνῳ τῷ κατὰ γῆν μαχομένων· νῦν δὲ κατὰ τε γῆν καὶ θάλασσαν ἐπιόντα δριμύτες τὸν πόλεμον, εἰκότως ἐξεπλήττοντο καὶ εἰς ἀπορίαν μεγίστην καὶ φόβον δεινὸν ἐνέπιπτον. Καὶ ὁ μὲν κατὰ θάλασσαν στόλος τῷ βασιλεῖ οὕτως ἀνήγητο.

XXIII. Αὐτὸς δὲ ἄρας ἐκ τῆς Ἀδριανοῦ παντὶ τῶν στρατῶν ἱππικῶν τε καὶ πεζικῶν διὰ τῆς μεσογείας ἐχώρει, ἅπαντα ζυγκικῶν τε καὶ ζυνταράττων καὶ φόβον καὶ ἀγωνίαν καὶ φρίκην μεγίστην ἐμποῶν καθ' οὓς ἀνέγονοιτο, ζυνεπαγόμενος ἅμα οἱ καὶ τὰς μηχανάς· καὶ ἀφικνεῖται δεκαταῖος ἐς τὸ Βυζάντιον, καὶ στρατοπεδεύεται πρὸς τῆ πόλει ἐγγύς που τοῦ τείχους, ὅσα ἀπὸ σταδίων τεσσάρων, πρὸς ταῖς καλουμένας πύλαις τοῦ

γαρίας υἱός, Πάλλα ἐπινομαζόμενος. Ἐδουλώθη οὖν πρὸ καιροῦ, καὶ ἐξωμόσατο τὸ πάτριον εἶδος, καὶ ἦν δούλος πατρικῶς τοῦ Μεχεμέτ. Ab hoc viro locum Bospori *Balta liman* dici putat Hammerus l. l. 1, p. 528; in hoc enim sinu, qui a *Rumeli Hissari* est boream versus, hieme anni 1452 naves a Paltaogle structas esse dicit, nullo rem firmans testimonio.

§ 2. Τριακῶσαι πεντήκοντα] Navium numerus apud varios scriptores varius : 480 vel 420, 375, 300, 250, 230, 170, 145. Ad Critobulum, qui naves 350 fuisse dicit, non annumeratis onerariis, proxime accedit Phrantzes. Is enim p. 237, 21 eodem die secundo mensis Aprilis quo Mechemetes ad urbem venit, etiam partem classis advenisse refert; ἦσαν δὲ τριήρεις ὡσεὶ τριάκοντα καὶ δρόμωνες, νῆες δὲ καὶ πλοιαρία καὶ μονήρεις τριακοντα καὶ ἑκατόν. Deinde Aprilis die decimo quinto (p. 239, 241) ἔρθεσε καὶ ὁ ἐναπολειφθεὶς στόλος αὐτοῦ ἐκ τῆ τοῦ Εὐξείνου πόντου καὶ Νικομηδείας καὶ Ἀσίας, ὧν ὁ ἀριθμὸς εἴκοσι καὶ τριακόσια, ἐξ ὧν ὑπῆρχον τριήρεις δέκα καὶ ὀκτώ, διήρεις τεσσαράκοντα καὶ ὀκτώ, τὸ δὲ λοιπὸν ὑπῆρχον νῆες μακρὰ καὶ πλοῖα. Hinc summa colligitur navium 480, ἢ, qui numerus pro vulgato ἢ (420) restituendus fuerit in sqq., ubi Mechemetes Aprilis die decimo sexto copiarum recensum instituentis naves 420 numerasse dicitur. Stationem classis habebat, ut idem Phrantzes tradit p. 240, 10, κάτωθεν ὀλίγον τι τοῦ Διπλοῦ κίονος (ad hod. *Bechiktach*) καὶ μέχρι τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου ἐγγύς. Marinus Sanutus *Vit. de' Duchi* apud Murat. sec. 22, p. 1148 classem 375 navium fuisse tradit; trecentas naves refert Ducas p. 268, 2. Secundum Leonardum Chiens. p. 321, *ducentarum et quinquaginta fustarum ex diversis Asiae et Thraciae Pontique litoribus contra urbem disposita classis venit, inter quas triremes sex et decem biremes, septuaginta reliquae fustae unis bancaremis; cymbae etiam barculaeque sagittariis ad ostentationem plenae vehebantur... Quae minus ad stadia centum in Propontidis (sic pro Bosporo dicere solet L.) ripa ancoras figunt.* Chalcocondylas p. 384, 3 : Παρῆν καὶ ὁ στόλος αὐτῶν διὰ θαλάσσης, τριήρεις μὲν τριάκοντα, πλοῖα δὲ μικρὰ ἄμφι τὰ διακόσια. Pusculus 4, 332 :

*Exspectata diu tandem de litore venit
Hellespontico classis delata secundis
flatibus. Armata verrebant aequora nigra
bis denae ante alias fluctu spumante triremes;
pone secant aliae centum mare remige puppes;
quinquaginta illas parvae comitantur.*

Nicolaus Barbarus p. 21 Aprilis mens. die duodecimo, diei hora septima, classem Turcorum ancoras jecisse dicit in uno luogo che se chiama le Colone, che son mia do (duo miliaria) luntan da Constantinopoli... La dita armada del Turco sò vele cento e quaranta cinque fra galle e fuste e parandarie e berganini, ma ne iera galle adodexe compie, fuste grose ne iera ad selanta in olanta, parandarie da vinti in vinti cinque; tutto el resto si iera berganini.

XXIII. § 1. Δεκαταῖος] Aliter Pusculus 4, 237 : *Carpit iter, quartoque die sub mœnibus altis castra locat.* Adrianopoli ad Constantinopolim via est stadiorum fere 1200 sive 50 leugarum gallicarum; quod spatium itinere quatrinduo rex exercitum ducens vix emensus fuerit. Quae vero Critobulus tradit, aliorum testimoniis comprobari queunt. Nam Feridoun-Boy in opere quod inscribitur *Munch at ul Salatein* (Constantinop. 1848), 1, p. 239 (citante Mordtmanno l. l. p. 44) regem cum exercitu Adrianopoli profectum esse scribit Martis mensis die vicesimo tertio. Itaque decem dierum iter pertinet usque ad Aprilis diem secundum, quo advenisse Turcum et castra ad urbem posuisse tradit Phrantzes p. 237, 9, qui ab eodem die etiam tempus obsidionis minus exacte computat p. 273, 9, ubi Constantinus Maii die 28 dicit : ὁ ἀλιτήριος ὁ ἀμηρᾶς πεντήκοντα καὶ ἐπὶ ἡμέρας ἅγις σήμερον, ἀφ' οὗ ἤμαξ ἐλθὼν ἐπέλασαν. Sec. Ducam p. 263, 8 rex urbem περιεγαράκωσεν Aprilis die sexto. Accuratiore praebet Diarium Barbari p. 18. Aprilis die quinto, ejusque hora prima (septima, e nostro computandi more) Mechemetes cum 160,000 militum exercitu castra posuit duobus miliaris et dimidio fere a muris Constantinopolitanis. Die sexto cum dimidia exercitus parte propius accessit, ita ut unum tantum miliarium a muris abesset; deinde die septimo *el signor si se reduisse cun gran parte de quella gente zerca uno quarto di mio luntan pur delle ditte mure, e steva el*

Ῥωμανῶν. (α) Αἱ δὲ νῆες ὀρμίζονται ἀλλή καὶ ἀλλή | πᾶσαν τὴν ταύτη παραλίαν. (β) Ὁ δὲ στρατὸς ἔπαε
τῆς ἡπείρου καταντικρῦ τῆς πόλεως, πληρώσασαι | ἦν, ὡς ἔλγετο, ὑπὲρ τὰς τριάκοντα μυριάδας τὸ μάχι-

campo a la fila quanto che durava la faza de le mure de tera, che tera mia sie [τὸ ἑκαδμιον sp. Phrantz. p. 237, 11], *che sun da la Cresca* (sic etiam p. 42; i. e. Chrysea, aurea) *per fina al Chinigo* (i. e. usque ad τὸ Κυνήγιον). Cf. idem p. 42. Seaddedin p. 145 urbem captam dicens obsidionis die quinquagesimo primo (29 Maii). initium computandi facit ab Aprilis die nono. Sec. Pusculum naves Genuenses, quas die 20ma Aprilis venisse Barbarus notat, apparuerunt post elapsos obsidionis dies decem, adeo ut initium sumserit ab Aprilis die decimo. Ac sane die undecimo demum Mechemetes bombardas suas juxta murum disposuit, ut Barbarus monet. § — πρὸς τ. πόλιν τοῦ Ῥωμανῶν] Phrantzes p. 237, 9 : ἐλθὼν τὴν σκηνὴν αὐτοῦ πήγνυσιν ἐξ ἐναντίας τῆς πόλεως τοῦ ἁγίου Ῥωμανῶν. Chalcocond. p. 385, 5 : κατὰ τὴν τοῦ Ῥωμανῶν καλουμένην πόλιν, ἣ καὶ αὐτὸς ἐστρατοπεδεύετο βασιλεὺς. Ducas p. 263, 2 : πῆξας τὰς αὐτοῦ σκηνὰς κατέναντι τῆς πόλεως τοῦ Χαρισσοῦ ὄπισθεν τοῦ βουνῶ. Portam S. Romani esse hodiernam *Top Kapoussi*, i. e. bombardæ portam, contra quam bombardam maximam Mechemetes collocaverat, inter omnes constat. Porta, quam Ducas l. l. et p. 287, 10 Χαρισσοῦ, p. 286, 14. 294. 7. 300, 7 *Χαρσοῦ* vocat (τῇ Χαρισσοῦ ap. Critobul. l. 1, 27, 3; τῆς Χαρσῆ; ap. Joan. Cananum p. 462 ed. Bonn.; *Charsæa* ap. Puscul. 4, 169, *Χαρσίου* ap. Theophan., Annam Comnen., Pachymerem, Cantacuzenum, Codinum, quorum locos excitat Ducangius Const. christ. lib. 1 p. 51. Eandem indicat Barbarus p. 18, ubi die VI Aprilis Constantinus stationem sibi sumsisse dicitur ad portam *la qual se chiama Cressu*), a porta Romani boream versus erat, adeo ut in medio esset vallis per quam Lycus fluviolus in urbem inluit. Probatur hoc verbis Canani p. 462 : ἐβδομήκοντα βωκία τῆς βολῆς τῆς μεγίστης ἐκείνης τὸν σεσαθρωμένον ἐκείνον ἐκρυσσε πύργον... Ἦν γὰρ ὁ τόπος καὶ σούθα (fossa) καὶ πύργος πλησίον Κυριακῆς τῆς ἁγίας, μέσον Ῥωμανῶν τοῦ ἁγίου καὶ τῆς Χαρσῆς τε τῶν πυλῶν, καὶ πλησιέστερον τούτων εἰς τὸν ποταμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Λύκον. Eodem facit Pusculus 4, 151 sqq., apud quem portæ a meridie versus boream hoc se ordine excipiunt : Aurea, Pegæa, Romani, Charsæa, Regia (Hebdomi, palatii regii), Calligaria, Xyline. Secundum Critobulum l. 1, 27 exercitus pars, quam ipse Mechemet s. duxit, a Myriandrio boream versus pertinebat usque ad Charsiam portam; inde quæ sunt usque ad portam palatii regii et dehinc ad Xylinam portam copiis Caratziæ occupabantur. Hæc igitur quam optime inter se concinant, patet falsum esse quod apud plurimos legitur (V. Ducangius l. l. et Hammer), scilicet Charsisæ portam non differre a porta Calligaria et ab hodierna *Egri kapou* (i. e. porta obliqua, πὼλη καρσία), quæ est ad regionem Blachernarum. Quæ quidem opinio non nititur nisi inepto lusu etymologico, quo *κάρσιο*; vox et *Χαρσία*; componuntur, quamquam Codinus De ædif. p. 47, 19 et 107, 12 et p. 110, 3 ed. Bonn. docet portam nomen habere a Charsia, Mandalæ fratre, Prasinæ factionis duce, qui eam struxerit (an. 447) quo tempore sub Theodosio minore Constantinus Cyrus præfectus prætorio murum urbis mediterraneum ædificandum curaverit. Unus Mordtmannus l. l. p. 137 ex Ducæ narratione et Canani loco (nam Pusculum et Critobulum non novit) regionem in qua Charsisæ porta quærenda sit, recte definit; minus liquet num ipsum etiam portæ locum recte indicaverit. Hunc enim reperisse sibi videtur in porta nunc muro clausa, quæ inter *Top Kapoussi* (P. Romani) et *Edrene Kapoussi* s. Adrianopolitanam portam (veterem Polyandrii sive Myriandrii portam, ut Mordtmannus cum aliis plurimis censet) conspicitur, a Lyco fluvio boream versus nonnisi 180 fere metra gallica distans. Inscriptum supra hanc portam distichon legitur :

*Portarum valido firmavit omine muros
Pusæus, magno non minor Anthemio.*

In quo illud *omine* vix recte legerit Mordtmannus; *limine* scriptum esse suspicor. Anthemium intellige præfectum prætorio qui an. 413 Theodosianos muros struxit. Pusæus vero, ni fallor, is est qui an. 467 sub Leone imp. consul fuit. Vel hoc anno vel sequente Thracia et Hellespontus terræ motu quassatæ, ut Priscus f. 43 (Fr. Histor. t. 4 p. 110) tradit. Collapsos autem muros a Leone Magno reflectos esse testatur Codinus. Ceterum portam hanc Pusæi citeriore adhuc ævo in usu fuisse haud constat, deinde vero in situm ejus non cadit quod Ducas l. l. dicit Mechemetem castra habuisse *pone collem* ex adverso Charsisæ portæ; nam clausa illa porta ex adverso non collem habet, sed vallem Lyci fluvii, in cujus vallis parte superiore juxta *Mallepe* collem regem consedissee recte haud dubie statuitur. Contra facilem explicatum verba Ducæ habent, si Charsisæ porta erat hodierna porta Adrianopolitana; ab hac enim prospetus in castra regis, inter *Top Kapoussi* et *Edrene Kapoussi* media, interposito colle præcedebatur. Bene scio hodiernam portam Adrianopolitanam apud omnes, quantum sciam, pro veteri porta Myriandrii sive Polyandrii venditari; id vero falsum esse pro certo assevero. Nam Myriandrium et a Charsæa et a Romani porta versus *meridiem* fuisse e Critobulo, l. 1, 27 patet, qui Mechemetis copias a Charsæa porta pertinuisse dicit usque ad Myriandrium, a quo deinceps usque ad portam Auream et Proponlidem collocatæ erant Isaaci copis Asiaticæ. Idem colligitur ex Phrantze p. 252, apud quem mediterraneæ portæ hoc recensentur ordine : Aurea, Myriandrii, Scylimbriana, Romani, Calligaria, Lignea. Ex Leonardo Chiense p. 325, qui item Myriandrii mentionem facit, de situ loci nihil certioris colligi potest. Errore autem laborant quæ leguntur apud Codinum De ædif. p. 47 ed. Bonn. Narrat auctor murum mediterraneum a Blachernis ad auream portam sexaginta dierum spatio perfectum esse a Venetis et Prasinis, octonum millium hominum opera usis, *ὄντων ἐημέρων Μανδραῶ μέρους τῶν Βενέτων καὶ Χαρισσοῦ ἀελασοῦ αὐτοῦ μέρους*; Πρασίνων μετὰ καὶ Εὐλαμπίου συγγενοῦς; ἠνώθησαν δὲ οἱ Βενέται ἀπὸ Βλαχερνῶν, οἱ δὲ Πράσινοι ἀπὸ Χρυσίας πόρτης εἰς τὴν Μυριανδρὸν πόρτην τὴν καλουμένην [καὶ] Πολυάνδρου; οὕτως δὲ ἐκλήθη Πολυάνδρος διὰ τὸ ἀμφοτέρω τὰ μέρη ἐκείσε ἐνωθῆναι. Hæc si recte habent, Polyandros porta sita foret a borea Charsisæ portæ, quoniam hæc esse debebat in tractu quem Charsia duce Prasinii a porta Aurea proficiscentes ædificarant. At ipse Codinus p. 110 Charsiam non Prasinorum, sed *Venetorum* ducem fuisse dicit; hinc igitur alter locus corrigendus est, quum sic demum conciliari possit cum testimonio Critobuli. Ceterum e Codini narratiuncula consequitur Myriandrium portam in muro Theodosiano inter Blachernas et portam auream fuisse fere mediam, adeo ut de hodierna *Edrene Kapoussi*, quæ Blachernis propinqua est, cogitari nequeat. Medium ferme muri locum nunc obtinet *Merolane Kapoussi* sive

μον, ἀνευ μόντοιγε τοῦ ἄλλου ὄμιλου, ὃς πολλὸς εἶπετο.

XXIV. Ῥωμαῖοι δὲ στρατὸν τοσοῦτον πεζὸν τε καὶ ναυτικὸν καὶ παρασκευὴν τοσήνδε κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν ἐπιούσαν ὀρῶντες ἐξεπλήττοντο μὲν τῷ τε παραλόγῳ τῆς θέας τῷ τε ἀθρόφῳ τῆς ἐπιθέσεως, οὐ μὴν ἡμέλουν γε καὶ αὐτοὶ τῶν ἐς τὸν πόλεμον καὶ τὴν ἰσχυρίαν παρασκευὴν, ἀλλὰ πάντα ἐποίουν, μηδὲν ἰσχυρίαντες. (2) Καὶ πρῶτον μὲν δολιχὰς μεγάλας περὶ

τε τὴν ἄλυσιν καὶ τὸ στόμα τοῦ μεγάλου λιμένος ἀντιπρώρους βύζην ὄρμιζον, καὶ τριήρεις μακρὰς περὶ αὐτάς, ὡς ταύτη τὸν ἔσπλον τῶν πολεμίων κωλύσοντες. (3) Ἐτυχον δὲ τότε παροῦσαι καὶ τριήρεις ἐξ Ἰταλίας ἐξ Ἐνετικαί, οὐκ ἐπὶ πόλεμον, ἀλλὰ κατὰ χρεῖαν ἰδίαν, καὶ δολιχὰς μεγάλας ἐκ Κρήτης ἀφιγμέναι κατ' ἐμπορίαν, ἃς ἀζώσσει κατέσχον, πέισαντες παραμείναι τῷ πολέμῳ.

Yeni Kapu (i. e. nova porta), quæ proxima est portæ *Top Kapussi*, a qua muro duodecim turres habente (sec. Nordmann l. 1. p. 135) separatur. His duodecim muri turribus totidem turres ligneas opposuisse videtur Chaganus Avarum dux, qui sub Heraclio imp., an. 622, urbem obsedit; nam sec. Chron. Paschal. p. 720, 1 ed. Bonn. παρασκευασαν εἰς τὸ διάστημα τὸ ἀπὸ τῆς Πολυανδρίου πόρτας ἕως τῆς πόρτας τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ στήνα ἢ πυργοκαστέλλους ἰσχυρίαις etc. Obstat sane huic de Myriandrii situ sententiæ quod Phrantzes Myriandrium inter portam Auream et Selymbrianam (*Selymbria Kapussi*) memorat; et quoniam in hoc tractu exstat porta nunc clausa et ab ora maritima sex fere stadia distans, hanc Phrantzii verbis innitens Myriandrii esse dixeris; attamen parum probabile est Asiaticas Turcorum copias (100,000 milit. sec. Ducam) non obtinuisse nisi brevissimum hunc tractum, qui ne quintam quidem muri mediterranei partem constituit. Itaque ordinem quo duæ hæc portæ apud Phrantzem enumerantur, hand premeendum esse credere malim. Idem etiam Leonardus p. 326 suadet, qui ita habet: *Mauritius Calesius, vir nobilis Genuensis, præfectus inter portam Pighi, id est fontis, usque ad Auream cum ducentis balistaris commisit etiam Græcis, contra ligneum castrum, pellibus boum contactum, oppositum decerlat. Paulus, Troilus, Antonius de Bochiardis fratres in loco arduo Myriandri, quo urbs Itudabat* (ὄσον ἢ πόλις ἢ ἰσχυρίαν; Phrantz. p. 253, 12), *pugnam sustinent*. Fontis porta eadem est quam Selymbriæ dicit Phrantzes. Haud igitur inter hanc et Auream Myriandrium fuisse Leonardus censuit. Castrum illud ligneum positum fuisse inter Pegasæam et Auream portam etiam Puscus 4, 154, dicit.

§ 2. Ὀρμιζονται ἄλλη καὶ ἄλλη] Principalem classis stationem fuisse constat ad Ἀποκλιόνιον, qui locus nunc *Bechik-ach* vocatur. || — ὑπὲρ τὰς τριάκοντα μυριάδας] Chalcocond. p. 383, 14: Ἀλέγται δὲ γενέσθαι ἕξμυναντα τὸν στρατὸν ἀμφὶ τὰς τισσάρκοντα μυριάδας. Ducas p. 267, 6: Ἐλέγον οὖν, ὅσοι κατεσχόπευον, εἶναι ὑπὲρ τετρακοσίας χιλιάδας. Idem p. 283, 10 numerum eorum qui expugnationis die ad murum mediterraneum pugnarunt, ita definit, ut Mechemetes et adjuncti ei duces contra mediam muri partem duxerint militum 110,000; meridionalem vero partem oppugnaverint 100,000, borealem denique 50,000, adeo ut summa sit 260,000. Similiter Phrantzes p. 240, 15: Ὁ δὲ στρατὸς ὁ ὄλων μέγιστος ἐκ τῆς γήρουν χιλιάδες ὑπὲρ ἄνω σὴ (258). Leonardus p. 317 pugnatorum fuisse dicit *trecenta et ultra millia*, inter eosque quindecim millia Genitarorum. Nicolaus Barbarus p. 18 numerum minimum sed fortasse corruptum habet: *fo Turchi*, inquit, *zerca sento* (200?) *et sesanta milia*. Ampliorem copiarum catalogum exhibet auctor τῷ ἤρηνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (v. 750 sqq.), quem edidit et commentariis illustravit A. Ellssen in *Analekten der mittel u.-neugriechischen Literatur*, tom. 3. Ex eo summa conflatur militum 217,000, quorum 70,000 ex Asia, 147,000 ex Europa collecti sunt. Adrianopoli rex adduxit 55,000, inter eosque 15,000 janitzaros. Vicina regio præbuit 25,000, Callipolis 3,000, Didymotichus et Nicopolis 12,000, Serræ, Bergia (Berga? Berrheca?) et Scopia 15,000, Ochrida et Castoria et cetera Bulgaria 7,000, Aulona, Radovici, Grevenos, Stepe (?) 4,000; Arta et Janina 1,000, oppida Valachiae inferioris (τῆς χαμηλῆς; Βλαχίας), Tricala, Larissa, Phersala, Phanari, Zitani, Domoco, Salona, Levadia, Hellas (Thessalica), Patra (ubi olim Hypata), Agrapha, Beluchi, Protolio (?) 25,000.

XXIV. § 3. Ἐνετικαί] Alv. codex. Secundum Barbarum p. 3 sqq. Venetæ naves duæ onerariæ a Caffa urbe Constantinopolim venerant die X mensis Novembris; eas duxit Moresinus. Deinde e Tana sub Aloisio Diedo præfecto venerant tres naves mercatoriae, easque comitantes et tuentes duæ naves longæ, quibus præerat Gabrielus Trevisanus. Hæc naves quinque (quarum etiam Leonardus p. 323 meminît), invito Trevisano, Constantinopoli ad tutelam urbis remanere d. XIV mens. Decembris coactæ sunt decreto, cuius tenorem Barbarus, qui in una earum medici munere fungebatur, servavit. — Præterea alia navis Veneta mercatoria, cui præfectus erat Jacobus Coco, die IV Decembris Trapezunte in portum urbis venerat. Alia navis Veneta, cuius dux Petrus Davanzo, die XXV Februarii foga se subduxit. Secundum hæc igitur octo naves Venetæ in portu remanserunt; sex ibi affuisse Critobulus tradit. || — ἐκ Κρήτης ἀφιγμέναι] Tres naves Creticas obsidionis tempore in portu fuisse tradunt Barbarus p. 3 et Phrantzes p. 238. Mense Novembri naves octo vino onustæ e Creta venerant, quarum sex die XXVI Februarii 1453 aufugerunt. — In sqq. Critobulus memorat naves duas Genuenses, quas Justinianus adduxit mense Januario. Mentio etiam faciendâ fuisset aliarum duarum navium Genuensium, quarum in altera mense Novembris Constantinopolim venerant Isidorus cardinalis et Leonardus Chiensis Mytilenæ archiepiscopus (Ducas p. 253. Barbar. l. 1.). Phrantzes p. 238 de navibus, quæ in Cornu sinu præsto erant, ita habet: ἦσαν δὲ ἦτες τοιαῦται: ἐκ μὲν Λιγυρίας τρεῖς, ἐκ δὲ Ἰβηρίας ἦτοι Καστελίας μία, ἐκ τοῦ Γάλλου τῆς Προβεντίας*, ἐκ δὲ τῆς Κρήτης τρεῖς (ἐκ τῆς πόλεως λεγομένης Χάνδακ (Candia) ἢ μία, καὶ αἱ δύο ἐκ Κυθωνίας), πᾶσαι εἰς παράταξιν πολεμικὴν καλῶς ἡτοιμασμέναι: ἔτυχον δὲ καὶ ἐκ τῶν Ἐνετῶν τριήρεις ἑκαττακαὶ μεγάλας τρεῖς, ἃς οἱ Ἰταλοὶ εἰδώσαι γρόσσας γαλέρας καλεῖν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν γαλεάτζες, καὶ ἑτερας τριήρεις πενήτα πρὸς σὺλαξιν καὶ ὑπηρεσίαν τῶν ἐμπορικῶν τεταχμέναι. Secundum Barbarum p. 20 juxta ipsam catenam portum collocatæ erant majores naves decem, ex quibus Genuenses quinque, Anconitana una, Creticæ tres, Constantinopolitana una. *In el porto, dentro de la cadena, ne remaxe nave diezesele chebade, galis tre da la Tana, galie do sutile da Venexia, e galie cinque de l'imperador de Constantinopoli, lo qual galie cinque si era dezarmade, e ancora ne tera assai navilli dexarmadi e messi a fondi per dubito de fuogo e de bote de bombardada*. His adde quæ in Duca p. 270, 16 leguntur: τότε ὁ τύραννος ἰδὼν τὰς νῆας: τὰς μεγάλας ὀκτώ οὖσας, τὰς μικρὰς ἐπίκαινα τῶν πκ, καὶ τριήρεις βασιλικὰς καὶ τριήρεις τῶν Βενετικῶν, καὶ ἄλλα πλείστα μικρὰ, ἔργω ὡς οὐκ ἔστι δυνατόν τοῦ κατασχέειν τὸν λιμένα. Leonardus p. 323 triginta naves in portu fuisse dicit.

XXV. Ἐν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις ἀφικνεῖται καὶ τις ἀνὴρ Ἴταλός, Ἰουστίνος ὄνομα, δυνατός τε καὶ τῶν εὖ γεγονότων, ἀλλὰ δὴ καὶ τὰ ἐς πόλεμον ἔμπειρος καὶ μάλα γενναῖος, ἔχων μεθ' αὐτοῦ καὶ δύο τῶν μεγάλων δλιακῶν, ἃς οἰκοῦεν αὐτὸς ἐπισκευάσας καὶ ὀπλίσας καλῶς ἀνδράσι τε καὶ ὄπλοις παντοίοις (εἶχε γὰρ ἑπάνω τῶν καταστρωμάτων τούτων ἀνδρας καταφράκτους τετρακοσίους) διέτριβε περὶ τὴν Χίον καὶ Ῥόδον καὶ τὴν ταύτην θάλασσαν, λοχῶν τινὰς τῶν αὐτῶν διαφόρων· ὃς προμαθὼν τὸν τε πόλεμον Ῥωμαίων καὶ τὴν ἄσπονδον οὐ τῆς πόλεως ἰσομένην πολιορκίαν καὶ τὴν μεγάλην τοῦ βασιλέως Μεχέμετι παρασκευὴν κατ' αὐτῆς, ἤκεν αὐτοκλήτως ζῆν ταῖς δλιασί βοηθήσων Ῥωμαίοις καὶ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ· εἰσὶ δὲ οἱ καὶ μετάκλητον αὐτὸν γενέσθαι φασὶ παρ' αὐτοῦ ὑπεσχόμενον μετὰ τὸν πόλεμον μισθὸν τῆς βοηθείας τὴν Ἀῆμινον αὐτῆ. (α) Οὗτος ἐν δλίῳ παῖραν τῆς αὐτοῦ γνώμης τε καὶ τῶν τρόπων ἀκριβῆ παρασχῶν, καὶ πίστει δούς καὶ λαθῶν, δέχεται καὶ τιμᾶται παρὰ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν ἐν τέλει καὶ τῆς πολιτείας λαμπρῶς, καὶ καθίσταται παρ' αὐτῶν στρατηγὸς αὐτοκράτωρ καὶ κύριος τοῦ πολέμου παντὸς καὶ βουλής καὶ ῥητῶν καὶ ἀπορρήτων καὶ ὀπλων καὶ πάσης τῆς τοῦ πολέμου χρείας τε καὶ παρασκευῆς. (β) Καταστάς οὖν ἐν τῷ τοῦδε, παντοίως ἐπεσκεύαζε τὴν πόλιν, τό τε κατὰ γῆν τεῖχος ἅπαν ὀπλίζων καὶ τὰς ἐπάλλξεις πετροδόλους τε μηχαναῖς καὶ παντοίους ὄπλους,

τούς τε προμαχομένους τε καὶ προπολεμοῦντας τούτων ἐκτάτων καλῶς καὶ καθιστῶν ἕνα ἕκαστον ἢ δεῖ, καὶ παραγγέλλων, ὅπως χρῆ τοὺς ἐπιόντας ἀμύνεσθαι καὶ φυλάττειν τὸ τεῖχος· ἔτι δὲ τὸν λιμένα καλῶς ἡσφαλίσατο, ἥπερ εἴρηται, δλιασί τε καὶ τριήρεσι καὶ μηχαναῖς παντοίοις, καὶ τὸ κατὰ θάλασσαν ἅπαν τεῖχος, ὥσπερ δὴ καὶ τὸ τῆς ἠπείρου, ἀρκούντως ὤπλισεν· ἦν γὰρ ὁ ἀνὴρ πολέμου ἔμπειρος, ἥπερ ἔφην, καὶ τὰ ἐς τειχομαχίαν μάλιστα ἱκανῶς ἤσκητο. (γ) Ἐγχερίζεται δὲ καὶ τὸ καταντικρὺ τοῦ βασιλέως στρατοπέδου μέρος τοῦ τεύχους, ὡς ἐπιμαχόν τε ὄν, ὅπη δὴ καὶ τὸ καθαρώτατον ἦν τοῦ στρατοῦ καὶ ἡ βασιλείος ἴλη τε καὶ αὐλή, καὶ οὗ τὰς μηχανὰς εἶδε τοὺς πολεμίους προσαγαγεῖν, ὥστε προπολεμεῖν τε αὐτὸς αὐτοῦ καὶ προμάχεσθαι καὶ φυλάττειν μετὰ γε τὸν ζῆν αὐτῆ· εἶχε γὰρ ὑπ' αὐτῶν, ὡς ἔφην εἰπών, καταφράκτους ἀνδρας τετρακοσίους ἄνευ γε τῶν ἄλλων πληρωμάτων τῶν νεῶν. (δ) Γίνεται δὲ τότε καὶ τις ἐκδρομὴ βραχεία τῶν ἐκ τῆς πόλεως πρὸς τινὰς τῶν ἀπὸ τῆς στρατιᾶς προκαταδραμόντας ἀτάκτως, καὶ ἀπέκτειναν ἑνίους αὐτῶν, ὀλίγους δὲ καὶ ἔτρωσαν. Μετὰ δὲ ταῦτα ζυγελαθέντες ὑπὸ πολλῶν ἀντεκδρομόντων ἀπὸ τῆς στρατιᾶς, κατέφυγον ἐς τὴν πόλιν, καὶ κλείσαντες τὰς πύλας οὐκέτι ἐπαξέθεον, ἀλλ' ἐφύλαττον μόνον τὴν πόλιν.

XXVI. Μεχέμετις δὲ ὁ βασιλεὺς στρατόπεδον θέμενος αὐτοῦ που περὶ τὸ καλούμενον Μεσοτείχον καὶ

XXV. § 1. Ἐν ταῖς αὐταῖς ἡμέραις] Immo Just. venerat Januarii mensis die vicesima sexta, ut Barbarus p. 13 ait. Cum Critobulo cf. Pusculus 4, 281 : *navibus altis hic preerat geminis, illis qui forte diebus venerat.* || — Ἰουστίνος] Sic tum hoc loco tum c. 44 et 58 ap. Critobulum vocatur Joannes Justinianus Longus, Genuensis. De re cf. Phrantzes p. 241, 18, Ducas p. 265, 18 Barbarus l. l., Pusculus. || — τετρακοσίους] *homines septingentos* sec. Barbar. p. 13, annumerata, ut videtur, plebe nautica. Cum Critobulo facit Leonardus p. 319 : *duabus cum navibus magnis et armatis circiter quadringentis mare decursitans forte veniens stipendio adscriptus imperatoris ducatum militiæ obtinuit.* Militēs a Justiniano adducti videntur intelligendi esse ap. Phrantz. p. 241, 21, ubi imperator eum δῖμαχον καὶ στρατηγὸν ἐπὶ τριακοσίους ἀνδρας προσέταξεν εἶναι. || — διέτριβε... διαφῶν] Hoc alius nemo tradit. || — αὐτοκλήτως] Barbarus l. l. : *venerat... perche intendeva la necessitate che havea Constantinopoli e per beneficio de la christianitate e per honor del mundo.* || — μετάκλητος] Cf. Pusculus 4, 285 : *rex mercede virum conduxerat.* || — Ἀῆμινον] Ducas p. 266, 5 : εὐεργέτης δὲ τούτῳ καὶ διὰ χρυσοδοῦλλου γράμματος τὴν νῆσον Ἀῆμινον, εἰ ἀποκρουσθήσεται ὁ Μεχέμετ.

§ 2. Στρατηγὸς αὐτοκράτωρ] πρωτοστράτωρ, ut Ducas p. 266, 1 ait.

§ 3. Ἰκανῶς ἤσκητο] sic margo, ἱκανῶς ἔχων textus.

§ 4. Ἐγχερίζεται etc.] Ducas p. 266, 1 : καὶ αὐτὸς (Justinianus) τὴν φύλαξιν τῶν πρὸς τὸ κατὰ τὸν (ad Hebdonum palatium, hodie Tekfur Serai) κειμένων τεύχων ἀνελάβετο· καὶ γὰρ ἦσαν ὀρώντες τὸν τυράνον ἐκαὶ τὰς σκηνὰς τὰς πετροδόλους πηγνύοντα καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν ἀντίμαχον τοῖς ἐν τοῖς τεύχεσι παράταξιν. Hic tractus præ ceteris ἐπιμαχος erat, quum murus ibi debiliior neque antemurali munitus esset (Barbarus p. 14 : *dal palazzo le (mure) sua debole et senza barbancani et senza fosse*), neque fossam haberet antequam hanc in 100 pedum longitudinem duxisset (Martii mens. diebus 14-31) nautæ galerarum Veneticarum, quibus Aloysius Diedo præfectus erat. Cf. Leonardus P. 318 : *Horribilem perinde bombardam (quamquam major alia, quam viz bonum quinquaginta centum juga vehabant) ob partem illam murorum simplicem, quæ nec fossatis nec antemurali tutabatur, Caligariam dictam, figentes, lapide qui palmis undecim ex meis ambibat in gyro, ex ea murum conterebant... Bombarda præterea illa ingens, eo quod Caligariam strenuo reparatam adversum non proficeret, altum locum Bactatinea turris (hic locus p. 332 vocatur Bachatureus murus) juxta sancti Romani portam, inde dimota, lapide in ea æstimatione mille ducentarum librarum interdiu collidit, collisum conculit, concisum exterminat.* Ceterum sec. Critobulum 1, 27 ex adverso Palatii et Caligariæ portæ copiæ Caratzia, non vero ipsius Mochemetis, collocatæ erant. Fortassis igitur eo usque Caratzia exercitus tum demum extendebatur, cum præcipua murorum oppugnatione a Caligaria porta ad portam Romani translata erit.

§ 5. Ἐκδρομὴ βραχεία] Ducas p. 266, 10 : πολλὰς καὶ ἐκτὸς τοῦ τέρρου ἐκπηδῶντες συνεπλέοντο τοῖς Τούρκοις· ὤματα, ποτὲ μὲν ἀέντες, ποτὲ δὲ λαμβάνοντες. Nihil Critobulus habet de excursionibus, de quibus narrat Ducas p. 259, et Pusculus 3, 428 sqq.

τὸ Μυριάνδριον οὐ πόρρω τοῦ τείχους, ἀλλ' ὅτι ἐγγυ-
τατα καὶ ὅσον μὴ ἕσω βελῶν εἶναι, πρῶτον μὲν δεῖν
ἔγω λόγους χρῆσασθαι πρὸς Ῥωμαίους, εἰ βούλοιντο
παραδόντες αὐτῶ τὴν τε πόλιν καὶ ἑαυτοὺς μετὰ ξυμ-
βάσεων καὶ ὄρκων πιστῶν καθῆσθαι ξὺν γυναιξὶ καὶ
τέκνῳ καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσι σῶς καὶ κακῶν ἀπα-
θείς, ἀπολαύοντες τῶν ἰδίων εἰρηνηκῶς καὶ πέμπει δὴ
τοὺς ταῦτα ἐροῦντας, οἱ καὶ παραγενόμενοι ἀπήγγειλαν
τὰ κατὰ τοῦ βασιλέως. (α) Οἱ δὲ οὐκ ἐδέξαντο ἐπὶ
τούτοις, εἰπόντες ἄλλας σπονδὰς ἐθέλειν ποιῆσθαι, τὴν
πόλιν δὲ ἀδύνατα εἶναι παραδώσειν αὐτῶ. (β) Βα-
σιλεὺς δὲ τούτων ἀκούσας, εὐθὺς ἐχειρεῖ τε τὴν γῆν
καὶ τὰ περὶ ἐκείνης τῆς πόλεως ἐδήσασε. Μετὰ δὲ τούτου
ἀναλαθὼν πάντα τε Ζάγανον καὶ Χαλὶλῆν, ἀνδρας τῶν
πρώτων παρ' αὐτῶ, ξὺν αὐτοῖς δὲ καὶ ἑτέρους τῶν
στρατῶν, περιήει τὸ κατ' ἤπειρον μέρος τῆς πό-
λεως, κατασκοπῶν τὸ ταύτη τείχος, ἧ τε ἐπιμαχώ-
τατον εἴη ἐς προσβολὴν, ἧ τε ἀπόμαχον, καὶ ἧ δεῖ
προσάγειν τὰς μηχανὰς ὥστε κατασαιῖαι αὐτό.

XXVII. Μετὰ δὲ τοῦτο ἐκτάσσει πᾶσαν τὴν στρα-
τὴν, τοὺς τε σατράπας καὶ Ἰάργας καὶ ταγματάρχα
καὶ ἡγεμόνας τῶν τάξεων, διδούς ἐκάστῳ καὶ τάξιν
καὶ τόπον, ἧ δεῖ φυλάττειν καὶ μάχεσθαι, καὶ πα-
ραγγέλλων ἃ δεῖ ποιεῖν. (α) Διελθὼν δὲ κατὰ μέρη τὴν
πόλιν ἄσασαν καὶ τὸ τείχος κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν,
Ζαγάνῳ μὲν καὶ τοῖς ὑπ' αὐτὸν ζῶν γε καὶ ἑτέ-
ροις τισὶ τῶν λοχαγῶν καταπιστεύει τὴν τε πολιορ-
κίαν τοῦ Γαλατᾶ καὶ τὸ κατ' αὐτὸν μέρος ἄπαν ζῶν
γε τῷ Κέρατι καὶ λιμένι παντὶ ἀνιόντι μέχρι τῆς
ὀνομαζομένης Ξυλίνης πύλης τῆς πόλεως, ἐνδοῦς αὐτῶ
καὶ γεφυροῦν τὸν ταύτη πορθμὸν τοῦ Κέρατος ἀπὸ
γε τῶν Κεραμικῶν μέχρι τοῦ πέρας καὶ κατανα-
τικρῶ τούτων ὄντος τείχους τῆς πόλεως· ἔγνωστο γὰρ
αὐτῶ καὶ ταύτη διαβιβάσαι ὀπλίτας τε καὶ τοξότας,
ὡς ἂν πανταχόθεν προσβάλλοι τῇ πόλει, καὶ ἀκριβῆ
τὴν πολιορκίαν ποιοῖτο. (β) Καρατζῆ δὲ τῷ τῆς
Εὐρώπης ἐπάρχῳ καὶ ἑτέροις τῶν σατραπῶν τὸ ἀπὸ
τῆς Ξυλίνης πύλης ἀνιόντι μέχρι τῶν βασιλείων τοῦ

XXVI. § 1. Το καλούμενον Μεσοτείχιον] i. e. muri tractum, qui a Charsia porta ad portam Myriandrii pertinet, ut habet e cap. 27. Vocem hoc sensu usurpatam alibi me legere non memini. || — Μυριάνδριον] Cœmatorium, quale ad quamvis fere portam Constantinopolis occurrit. Codini de nominis origine narrationem supra ad c. 23 arripui. || — λόγους] συμβατηρίους addit margo. De hac legatione apud ceteros scriptores nihil legitur. Verum paucis diebus ante expugnationem urbis Mechemetes Ismaelem, Scenderis Sinopensium despotæ filium, de deditione urbis legatum misisse traditur apud Chalcocondylam p. 390, 16. Cf. Ducas p. 279, 18 et Leonardus Chiens. p. 324. Phrantzes hujus legationis non meminit eo narrationis loco, ubi mentionem ejus expectaveris (p. 271), at indicium ejus præbent verba Mechemetis, qui ex capto Notara quærit: Τί οὐκ ἐβούλευσα: τὸν βασιλέα, ὅτι ἐμίγησα ἑσὶ ἵνα μετ' εἰρήνης καὶ ἀγάπης μοι δώσῃ τὴν πόλιν καὶ ἄλλον ἀντ' αὐτῆς τόπον δώσω μετ' ἀγάπης καὶ φιλίας, ἵνα μὴ τοσοῦτοι φόνοι ἀναμίσθον ἡμῶν γενήσονται; Cf. Zinkeisen l. I. 1, p. 842. Mordtmann p. 75. || — § 2. οἱ εἰ] Supra scriptum in codice Ῥωμαῖοι.

XXVII. Dispositionem copiarum Turcorum Critobulus accuratius quam ceteri scriptores exponit. Phrantzes nihil nisi hæc p. 237, 13: ὁ τῆς ἀνατολῆς στρατὸς ἐπέηξεν τὰς σκηνὰς αὐτῶν ἐν τοῖς δεξιῶσι μέρει τοῦ ἀμηνᾶ καὶ ἑσπέρων ἑστῶν τῆς θαλάσσης πύλης τῆς χρυσοῦς, ὁ δὲ τῆς Εὐρώπης ἐν τῇ ἀριστερᾷ καὶ ἑσπέρων τῆς πύλης τῆς Ξυλίνης τῶν ἑκτῶν τοῦ Κερατίου κόλπου. Καὶ ὁ ἀμηνᾶς περιεκυκλοῦτο ὄνυκτοῖς χαρκαῶμασι καὶ ξυλινοῖς περισταυρώμασι, καὶ ἐξώθεν τοῦ χαρκαῶματος περιστάντο οἱ ἰαννιτζάρου σὺν τοῖς ἄλλοις εὐγενέσι τοῦ παλατίου αὐτοῦ. Ὁ δὲ μπασιλῆς ὁ τοῦ ἀμηνᾶ συγγενὴς (Zagranus) ἐλθὼν ἐσκήνωσεν ἅμα τῷ ἐμπροσθεντὶ αὐτῷ στρατῷ ἄνωθεν τοῦ Γαλατᾶ. Ducas p. 263, 3: πᾶσα ἡ δύναμις αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Ξυλοπόρτης τῆς κειμένης ἐγγὺς τοῦ παλατίου ἕως τῆς χρυσοῦς πύλης τῆς πρὸς νότον, καὶ ἐπὶ ἀπὸ τῆς Ξυλοπόρτης ἕως τοῦ Κοσηλίδου, καὶ ἀπὸ τοῦ νότου εἰς πλάτος ὅσον περιέφερον κάμπον αἱ ἀμπελοὶ. Similiter Chalcocond. p. 383, 6-13. Cf. Critobul. c. 51. De stationibus quas Constantinus imp. singulis ducibus assignaverit, Critobulus dicere negavit, dum in his operam posuerunt parum inter se consentientes Phrantzes p. 252 sq., Pusculus 4, 151-195, Leonardus p. 325 sq., Barbarus p. 16.

§ 2. Τὴν πολιορκίαν τοῦ Γαλατᾶ] At alia conditio Galatæ, alia Constantinopolis tunc erat. Vid. Ducas p. 267, Zinkeisen l. p. 837, Mordtmann p. 40. || — γεφυροῦν τὸν τ. πορθμὸν] Constructus pons postquam naves per terrain e Bosphoro in Cornu sinum (d. XXII April.) transductæ erant, ut narrat Phrantzes p. 252, Leonardus p. 325, Pusculus 4, 572; Critobulus tunc eum perfectum esse tradit c. 43; Chalcocondylas p. 388 structum pontem esse prodit postquam obsessi naves Turcorum in portum deductas comburere frustra tentaverant (April. d. XXVIII sec. Barbar.). Die 19 Maii demum factum pontem esse dicit Barbarus p. 43. Cum Barbaro componendus esse videtur Ducas p. 279, qui de ponte hoc exponit postquam narraverat quæ ap. Critob. c. 44 leguntur. De structura pontis præ ceteris v. Phrantzes et Barbarus. || — ἀπὸ γε τῶν Κεραμικῶν] ἀπὸ τε τ. K codex. Cf. Chalcocond. p. 388, 8: γέφυραν ἐκκαίτο ἀπὸ τῆς κατανηκρῶ ἡπείρου τῶν Κεραμαρῶν (Κρομαρῶν ap. Gillium in libro de Bosphoro p. 30) καλουμένης ἐς τὴν πόλιν φέρουσαν, in quibus Κεραμικῶν, officinarum figulorum, legas. Barbarus p. 44: *Questo ponte se vignia a descendere per meso la porta del Chinigo*. Ducas p. 279, 10: γέφυραν ἐξήλινον ἀπὸ τοῦ Γαλατᾶ εἰς Κωννηγὰ. Porta Cynegii nunc vocatur *Aivan Kapussi*. Suburbanum, quod ab ea porta juxta sinum extenditur, *Kassabal Djemekciner* i. e. *suburbium figulorum*, Κεραμικὰ seu Κεραμικία, dicitur, quod nomen sec. Critobulum et Chalcocondylam olim etiam in opposito sinus litore, ubi nunc *Hasskoï*, obtinuisse videtur. Ibi etiam hodie sinus intimus ponte jungitur. Latitudo pontis ea erat ὥστε ἀπόνως πάντα κατὰ πλάτος διέρχεσθαι παζούς, ut ait Ducas p. 279. Longitudo duorum ferme stadiorum esse debebat. Certum est falsa et corrupta nunc legi apud Phrantzem p. 252, 8, ubi: ἔχουσα τὸ πλάτος ὀργυιῶν πενήτην, τὸ δὲ μήκος ἑκατόν, et apud Leonardum p. 322: *longitudinis stadiorum circiter triginta*.

§ 3. Ξυλίνης πύλης] Hæc porta nunc clausa juxta portam Cynegii. || — τῶν βασιλείων] Hebdomi, hod. *Tekfur Sarai*, prope quod Caligaria porta erat. || — τῆς Χαρισσοῦς] portæ Adrianopolitanæ seu *Edrene Kapussi*, ut mihi videtur. V. not. ad cap. 23.

Πορφυρογεννήτου καὶ φθάνοντι μέχρι τῆς ὀνομαζομένης πύλης τῆς Χαρισσοῦς ἐγγχειρίζει, δὸς αὐτῶν καὶ τινὰς τῶν μηχανῶν καὶ μηχανοποιούς παίειν τὸ ταύτη τείχος, ἢ ἂν ἀσθενῆς καὶ ἐπίμαχον εἴη, καὶ καταστῆσαι αὐτό. (α) Ἰσαάκω δὲ τῷ τῆς Ἀσίας ἐπάρχοντι τότε καὶ Μαχομούτῃ κούμητι ὄντι τὸ τηλικαῦτα, ἀνδράσι γενναίοις τε καὶ τῇ κατὰ πόλεμον ἐμπειρίᾳ καὶ τόλμῃ θαυμαζομένοις πολλῇ, τὸ ἀπὸ τοῦ Μυριανδρίου μέχρι τῶν τῆς Χρυσίας πυλῶν καὶ τῆς ταύτης θαλάσσης μέρος ἐπιτρέπει. (β) Αὐτὸς δὲ ὁ βασιλεὺς ζῦν γε τοῖς δυσὶ πασιτάδαις τῷ τε Χαλίλῃ καὶ Σαρατζία τὸ μέσον ἐπέχει τῆς πόλεως καὶ τοῦ κατ' ἡπειρον τείχους, καὶ ἡ μάλιστα ἐνόμιζεν ἐπιμαχώτατον εἶναι, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ τὴν βασιλικὴν αὐλὴν πᾶσαν, λέγω δὴ τοὺς πεζαιτέρους τε καὶ τοξότας καὶ ὑπασπιστάς καὶ τὴν ἄλλην περὶ αὐτὸν ἴλην, ὃ δὴ τὸ καθαρώτατον ἦν τοῦ στρατοῦ.

XXVIII. Ἐκτάξας δὲ οὕτω τὴν κατὰ γῆν στρατὸν καὶ πανταχόθεν τὸ ταύτη τείχος ἀσφαλισάμενος τε καὶ περιλαβὼν τῷ στρατῷ, τὸν κατὰ θάλασσαν πόλεμον ἐγγχειρίζει Παλιτόγλη, ἀνδρὶ γενναίῳ τε καὶ τῶν κατὰ θάλασσαν ἐμπειρῶν τε καὶ στρατηγικῶν, ὃν ἡγεμόνα τοῦ ναυτικοῦ παντὸς εἴλετο, καὶ τῆς παραλιας ἀπάσης, Ἀσιανῆς τε καὶ Εὐρωπαϊας, σατράπην ὄντα Καλλιουπόλεως. (α) ὅς δὴ τὸ κατὰ θάλασσαν ἅπαν τείχος ταῖς ναυσὶ περιεῖλε, ἀπὸ (τε) τῆς Χρυσίας τοῦ ἄκρου μέχρι (δὴ καὶ) τῶν νεωρίων τοῦ Γαλατᾶ, στάδια που μάλιστα τρία καὶ τεσσαράκοντα,

ζῦν γε τῇ ἀλύσει καὶ ταῖς ἐφορμούσαις ταύτη ναυσὶ καὶ δελκασίν· οὐ δὴ καὶ καθ' ἡμέραν προσβάλλων τὸν πόλεμον ἐποίειτο, βουλόμενος τὸν Ἰσπλον βιάσασθαι τοῦ λιμένος, ὡς ἂν καὶ τὸ κατὰ τὸ Κέρας ἅπαν τείχος ἀνοίξη πολέμῳ. (α) Ἦν δὲ ὁ περιβολὸς ἅπας τῆς πόλεως ὁ περιληφθεὶς τῷ στρατῷ κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν ἀκριβῶς λογιζομένην στάδιοι που μάλιστα ἐξ καὶ εἴκοσι πρὸς τοῖς ἑκατόν· ἀπὸ τούτων ἦν ἀφύλακτον μόνον τὸ τοῦ Κέρατος τείχος τὸ ἐντὸς τῆς ἀλύσεως, στάδιοι πέντε καὶ τριάκοντα, τὸ δὲ ἄλλο πᾶν ἐφυλάττετο.

XXIX. Πράξας δὲ οὕτω ταῦτα μετακαλεῖται τοὺς μηχανοποιούς καὶ κοινολογεῖται τούτοις περὶ τε τῶν μηχανῶν καὶ τοῦ τείχους, ὅπως ἂν βῆστα καθαιρεθῆ. Οἱ δὲ ὑπισχυῶνται αὐτῷ βράδιαν εἶναι τὴν τούτου καθάρσιν, εἰ γε πρὸς ταῖς οὐσαις μηχαναῖς (ἦσαν γὰρ αὐτοῖς ἤδη καὶ ἕτεραι πρόσθεν πεποιημένοι) καὶ ἕτεραν ποιήσωσι, τὴν δοκοῦσαν αὐτοῖς ἱκανὴν εἶναι καταστῆσαι τὸ τείχος καὶ καθελεῖν, πρὸς ἦν καὶ ἀναλωμάτων πολλῶν καὶ χαλκοῦ πλείστου καὶ ἑτέρων οὐκ ὀλίγων εἰδῶν ἐνεοσι χρεία. (α) Καὶ ὅς εὐθύς, θάπτον ἢ λόγος, ἅπαντα ἀσφιλῶς αὐτοῖς παρέχει τὰ πρὸς τὴν χρεῖαν, οἱ δὲ κατασκευάζουσι τὴν μηχανὴν, πρᾶγμα φοβερώτατον ἰδεῖν καὶ ἐς ἀκοῆν δῶκε ἀπιστόν τε καὶ δυσπαραδέκτον. Δεῖξω δὲ τὴν κατασκευὴν αὐτῆς καὶ τὸ εἶδος καὶ τὴν ἐνέργειαν, ὡς ἐνόν. (α) Πηλὸς ἐπαλλάσσετο πολλῶν ἡμερῶν, ὥστε κατεργασθῆναι, γῆς τῆς πισοτάτης τε καὶ καθαρωτάτης

§ 4. Ὅντι τὸ την.] Hæc in margine supplentur. || — τῶν τῆς Χρυσίας πυλῶν] Χρυσίας codex; scripsi Χρυσίας collato cap. 28 § 2: ἀπὸ τε τῆς Χρυσίας τοῦ ἄκρου. Ceterum dicendum erat aut τῆς χρυσίας sive χρυσοῦς πύλη; αὐτῶν χρυσίων s. χρυσῶν πυλῶν. Porta nunc clausa prope portam Septem turrium (Jedi Kullı Kapussı). || — § 5. ζῦν γε τοῖς] γε manu 2 additum. || — Χαλίλῃ Χαλίλῃ codex.

XXVIII. § 2. Ἀπὸ τε ... μέχρι δὴ καὶ] In his τε (γε?) et καὶ δὴ abundant. || — 3. στάδιοι] στάδια § 2. || — ἐξ καὶ εἴκοσι πρὸς τοῖς ἑκατόν] Igitur in murum mediterraneum Critobulus computavit stadia 48 (nam 126 = 43 + 35 + 48), consentiente Phrantze p. 237, 11, cui hic murus est τὸ ἑκαμίλιον (6 × 8 stadia) τοῦ χέρσου. Eodem modo Nicolaus Barbarus p. 18: *la faza de le mure de terra, che tera mia sie, che sun de la Cresca* (i. e. a porta Chrysea) *per fina al Chinigo* (usque ad Cynegium). Eadem fere mensura (50 stad.) indicatur apud Anon. in *Descriptione urbis Constant.* (p. 63 in Ducang. Const.), qui latitudinem urbis esse dicit 6150 *pedum*, dicere autem voluit *passuum*. Ceterum longitudo hujus muri multo minor est, si metiaris stadiis, quorum octo in milliarium romanum, et sexcenta in gradum geographicum computantur. In tabula Constantinopolis, quam Stolpius fecit an. 1863, metior 8,200 archinas turcicas sive 6,150 metra gallica, quæ 33 fere stadia vel 4 milliaria et paulo amplius efficiunt. Stadia 43, quæ ad extremum urbis apice juxta portam auream posito usque ad neoria *Galatæ* Critobulus computat, satis recte habent, si metiaris usque ad neoria *Constantinopolis*. Hinc usque ad Cynegium juxta Ceras sinum metior stadia 20 vel paulo amplius, pro quibus false 35 stadia (30 stad. cap. 43, 2) habet Critobulus. Itaque totius urbis ambitus ferret stadiorum ferme 96 sive 12 milliariorum. Recte utique Gillius in *Topogr. Const.* p. 23: *ambitus urbis non attingit 13 milliaria*. Chalcocondylas p. 388, 18 ei tribuit stadia 111. Corrupta sunt quæ apud eundem p. 364, 13 leguntur: *διήκει γὰρ (ὁ λιμὴν) ἐντὸς κατὰ μὲν τὴν πόλιν στάδια ὀγδοήκοντα, ἐπὶ δὲ τὴν ἄλλην ἡπειρον τῆς γῶρας ἐφ' ἑκατόν καὶ πεντήκοντα*. Anonymus in *Descriptione Const. longitudinem* urbis esse dicit 14,075 *pedum* (i. e. *passuum*), ubi numerus ad *ambitum* urbis referendum videtur, quem eundem fere auctor statuerit atque Chalcocondylas, siquidem 14,075 *passus* efficiunt 112 3/5 stadia. Phrantzius p. 238, 5, et Leonardus p. 325 *ambitum* urbis 18 millium esse dicunt, idque recte fit ex eo mensuræ genere, quo murus mediterraneus non quattuor, sed sex milliariorum fuisse perhibetur, adeo ut stadium tertia parte minus quam vetus stadium Olympicum subesse videri possit.

XXIX. De bombardâ maxima mirum quantum scriptores dissentiant. Critobulus bombardam ceteris quas jam habebat rex majorem et quæ muris Constantinopolitanis disiciendis sufficeret, ipsius denique obsidionis tempore prope urbem fabricatam esse tradit. Similiter Jaitzam Bosnia urbem obsidens Mechemetes *bombardas inauditas fundi ibi fecit*, ut Mathias Corvinus ait in epistola ad imp. ap. Calon. tom 14, p. 723. Idem Belgradum oppugnaturus bombardarum maximarum fabricam prope *Krusovaz* Servie urbem instituit (v. Zinkeisen 2, p. 81 ibiq. laud.). Denique ad Corinthum bombardas fundi jusserat, teste Chalcocondylas p. 443, 22. Nihilominus fieri potest, ut Critobulus, in temporibus recte distinendis parum accuratus, ad obsidionis tempus retulerit quæ tribus vel

καὶ λεπτοτάτης τῆ διαθέσει, λίνω τε καὶ κανάδη καὶ τοιούτους τισὶν ἀλλοῖς ξυνδυτικοῖς τε καὶ ξυνεκτικοῖς κατακεκερατισμένοις ἄλλο διόλου μμιγμένους καὶ ζυμφορμένους, ὡς ἐν σῶμα γίνεσθαι τοιούτοις ξυνεγίς τε καὶ ἀδιάσπαστον. (3) Τύπος δ' ἐκ τούτου κατασκευάζεται στρογγύλος, αὐλοειδής, ἐπιμήκης, ὅσος ἐς ἄμφαλόν εἶναι· μήκος τούτω σπιθαμαὶ τετταράκοντα· οὐ τὸ μὲν ἐμπροσθεν ἡμισυ, τὸ πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ λίθου, σπιθαμῶν δυοκαίδεκα τὸν κύκλον καὶ τὴν περιφέρειαν εἶχε τοῦ πάχους, τὸ δ' ὀπισθεν ἡμισυ τῆς ὠρᾶς, τὸ πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ὀνομαζομένης βοτάνης, σπιθαμῶν τεττάρων ἢ καὶ μικρόν τι πρὸς εἶχε τὴν περιφέρειαν τοῦ πάχους, ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν, ὡμαί, τοῦ ἄλλου. (3) Ἐτερὸς δὲ τύπος ἐκτὸς πρὸς

ὑποδοχὴν τούτου κατασκευάζεται, κοίλος ἄλλος διόλου καὶ οἷον θήκη τις εἶναι, εὐρύτερος δὲ μόνον, ὥστε δέξασθαι τούτον ἄλλο αὐτὸς καὶ μετ' ἀποστάσεως· ἀπόστασις δ' ἦν ἐν τῷ μεταξὺ τῶν τύπων ἄμφω ἄλλοι διόλοι ἐπίσης πάντοθεν ὅσον σπιθαμαῖα ἢ καὶ μικρόν τι πρὸς, ἥτις ἐμμελλε δέξασθαι τὸν χαλκὸν εἰσχεόμενον ἀπὸ τῆς χωνείας ἐς ἀπαρτισμὸν τοῦ εἶδους τῆς μηχανῆς. (4) Ὁ δὲ τύπος οὗτος, ὃ ἔξω, φημί, κατασκευάζεται τῷ αὐτῷ πληρῷ· ἦν δὲ ἄλλος διόλου διεωσμένος τε καὶ κατησφαλισμένος σιδήρῳ τε καὶ ξύλοις καὶ γῆ καὶ λίθοις ἐξωθεν ἐπωκοδομημένος καὶ βοηθούμενος, ἵνα μὴ τὸ πολὺ βάρος ἐντὸς ἐμπεσόν τοῦ χαλκοῦ διαρρήξῃ τούτον καὶ ἀπαρακτὸν ἐργασηται τὸ εἶδος τῆς μηχανῆς. (5) Ἴπνοι δὲ δύο σύνεγγυς τούτων ἀμ-

quatuor mensibus ante Adrianopoli facta erant. Nam secundum Ducam p. 247 tormentum maximum, ὅσον πρὸς τὴν ἄκρην καὶ τὸ πάχος τῆς πόλεως, Mechemetes jam eo tempore construendum jussit, quo castellum Bosphoranum exstruebatur. Perficiendo operi Orbanus Hungarus Adrianopoli tres menses insumsit (Ducas p. 248, 6, ἐν τρισὶν οὖν μηνσὶ κατασκευάσθη καὶ ἐχωνεύθη τέρας τι φοβερόν καὶ ἐξαισίον). De ratione qua machina Adrianopoli Constantinopolim transportata sit, monent Ducas, Phrantzes, Chalcocondylas et Leonardus (vid. not. ad c. 20.). Deinde in ipsa obsidione ruptam esse hanc bombardam tradit Phrantzes p. 239, 16: Ἡ δὲ μεγάλη ἐκείνη καὶ ἰσχυρὰ τηλεβόλος διὰ τὸ συννεγᾶς σπανονόειεν καὶ οὐ τοσοῦτον τὸ μεταλλὸν ὑπάρχον καθαρόν διεργᾶν ἐν τῷ βάλλιν (malim ἰμβάλιν, ut p. 259, 21) τὸν τεχνίτην τὸ πῦρ (i. e. eo momento quo ignem ei injecit artifex; vgo verititer: *disrupta igne existitavit magistrum*), καὶ εἰς πολλὰ διεμερίσθη κλάσματα, καὶ ἐκ τούτων πολλοὶ ἀπεκτάθησαν καὶ ἐπλάγησαν. Καὶ ἀκούσας δὲ ἀμυρᾶς ἐλυπήθη λίαν, καὶ προσέταξεν ἵνα ἀντ' αὐτῆς ποιήσωσιν ἄλλην ἰσχυροτέραν, καὶ ἔως τῆς αὐτῆς ἡμέρας οὐδὲν ἄξιον ἔργον καθ' ἡμῶν κατώρθωσαν. Deinde vero p. 242, 4 parum sibi constans in obsidionis narratione pergit verbis: Ὡς δὲ ὁ ἀμυρᾶς τὴν κεκλασμένην τηλεβόλον ταχέως· πάλιν ὑγιῆ καὶ σώαν ἐποίησεν, ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς μετὰ βίας τοῖς ταίχεσιν ἐτυκτον. Igitur non novam bombardam maximam introducit, sed ruptam illam restauratam esse dicit, quamvis id fieri potuisse vix credideris. His adde quod novam bombardam, quam fabricari Mechemetes jusserat, non esse perfectam disertis verbis testatur Leonardus Chius p. 318, ubi post verba ad cap. 25 § 4 adscripta pergit hunc in modum: *Inde quia major (bombarda sc.) contracta regis animum afflictabat, jussit mox aliam longe majoris formæ confari, quam (ut ajunt, industria Chalchibascie, consularis baronis amici) artifex nunquam ad perfectum conduxit*. Ceteri scriptores de rupta Turcorum bombardam maxima vel de nova aliqua in castris confecta nihil tradiderunt. Contra vero earum bombardarum, quibus Byzantini in muris utebantur, maximam primo statim experimento ruptam esse refert Chalcocondylas p. 389, 4: καὶ ὁ μὲν μείζων τηλεβόλος διεργῆνυτο αὐτίκα, ὅτε πρῶτον ἀρίετο. Ducas p. 273 narrat Turcorum bombardam maximam post singulos ictus pilis et lana confectis tectam atque oleo perfusam esse, eoque artificem impedivisse ne tormentum disrumperetur. De pondere globorum maximorum, quos bombardæ jaculabantur, satis inter se consentiunt scriptores; Barbarus p. 21 et 22 pondus lapidis bombardæ maximæ fuisse librarum 1,200, circumferentiam quartarum tredecim (*volve quarte tredere*) fuisse dicit. Idem pondus tradit Leonardus p. 318, quanquam id referat ad lapidem bombardæ quam a illa, quam ruptam esse dicit, distinguit. Circumferentiam lapidis et ostii bombardæ fuisse duodecim σπιθαμῶν sive palmarum expansarum refert Puscus 4, 248: *maxima palmis Expansis circum bis sentis volvitur, æquo Saxa jacit modo*. Eandem ostii mensuram habes apud Critobulum 29, 2 et apud Phrantzem p. 239, 1, ubi: *πλάτος (deb. περιφέρειαν vel κύκλον) ἔγουσαν σπιθαμὰς δυοκαίδεκα*. Paulo aliter de circumferentia lapidis Leonardus p. *lapide qui palmis (sc. expansis, ut Puscus ait) undecim (duodecim?) ex meis ambibat in gyro*. Chalcocondylas p. 385 duas maximas bombardas fuisse dicit, alteram ad Palatium, alteram ad portam Romani; οὗτοι δὲ οἱ δύο μέγιστοι (τηλεβόλοι) λίθον ἕκαστος ἤρϊεσαν διτάλαντον καὶ ἐπέκεινα. Juxta magnam bombardam positæ erant duas minores λίθον ἡμιτάλαντον emittentes. Ictus eo se ordine excipiebant, ut primum ex minoribus duabus duo lapides expellerentur, deinde e majori lapis trium talentorum: μετὰ δὲ τοὺς δύο λίθους ἤρϊετο καὶ ὁ μέγας λίθος· τρεῖς τάλαντα ἐν σταμῶ ἔχων (cf. Ducas. p. 272, 2). In his non tria tormenta maxima distinguenta sunt, sed illud quod trium talentorum lapidem jaculabatur, alterum esse debet ex duobus illis, quæ in antecæ auctor commemoraverat, ubi patum distincte dixit: *λίθον ἕκαστος ἤρϊεσαν διτάλαντον καὶ ἐπέκεινα*. Dicendum erat alteram διτάλαντον lapidem, alteram τριτάλαντον jecisse: id enim colligitur et Barbaro l. 1., qui duas fuisse dicit bombardas maximas, æarumque alteram lapidem habuisse 1,200 librarum, alteram librarum 800. Eadem pondera habet Chalcocondylas, modo tenes illud adhiberi marmoris talentum, in quod 400 libræ computabantur (V. Hesych. s. v. τάλαντον). Ceterum ejus ponderis globos marmoreos etiamnum Constantinopoli superesse inter omnes constat. V. Hammer p. 669, Zinkeisen 1, p. 830, Ellisson p. 63, Mordtmann p. 36. — Quæ c. 29 Critobulus exponit de ratione qua bombardam maxima fabricata sit, alius nemo tradit.] — οὐκ ὀλίγων εἰδῶν] vocem εἰδῶν addit margino.

§ 2. Κανάδη] Formam κανάδη vel κανάθη (sic cod. Med.) pro κάνναδης habes ap. Suidam s. v.] — ἐμπροσθεν] sic manu sec.; ἐμπρόσθιον m. pr.

§ 3. βοτάνη] Similiter germanice olim dicebatur *Kraut*, i. e. herba. Κόνις vocatur ap. Chalcocondyl. p. 231, 22, ubi etiam de compositione pulveris tormentarii nonnulla afferuntur.] — οἶμαι] Auctor scripserit ὦ; πρὸς τὴν ἀνάλωγαν εἶναι τ. δλου.] — Ὀλον] vox supra lineam scripta est.

§ 4. Βάρος] βάρρο; codex h. l. et alibi.

ματαία δαπάνη, τῶν μηχανῶν τὸ πᾶν καταργασαμένων.

XXXII. Ἐν ὅσῳ δὲ ταῦτα ἐγίνετο, ὁ βασιλεὺς ἀναλαβὼν τινὰς τῶν τάξεων καὶ τὴν βασιλικὴν ἴλην πᾶσαν, ἤει ἐπὶ τὸ τοῦ Θεραπειῶ φρούριον, ἐρυμνότερον πάνυ, καὶ ἐπιστήσας μηχανὰς κατέσεισέ τε καὶ κατέρριψε τούτου τὸ πλεόν· καὶ τῶν ἐντὸς πολλοὶ ἀπέθανον τοῖς ἀπὸ τῶν μηχανῶν λίθοις, οἱ δὲ περιλειφθέντες τῶν φρουρῶν οὐ δυνάμενοι ἀντέχειν ἔτι, προσεχώρησαν ὁμολογία χρήσασθαι αὐτοῖς ὅ τι βούλοιο· ὁ δὲ ἀνεσκόλοπισε τούτους τεσσαράκοντα ὄντας. (2) Κάκειθεν ἐφ' ἕτερον ἤει φρούριον Στουδίου καλούμενον, καὶ αὐτὸ κατασεισάσας ταῖς μηχαναῖς καὶ καταβαλὼν αὐθήμερον παρεστήσατο, καὶ τοὺς ἀνδρας ἀνεσκόλοπισεν, ἀγαγὼν παρὰ τὸ τεῖχος τῆς πολέως, ἵνα δὴ καταφανεῖς εἴεν.

XXXIII. Κατὰ δὲ τὰς αὐτὰς ἡμέρας καὶ Παλτογλῆς ὁ τοῦ στόλου ἡγεμὼν τὰς μὲν πλείους τῶν νεῶν αὐτοῦ κατέλιπεν ἐφορμῆν τῷ στόματι τοῦ λιμένος καὶ τῇ ἀλυσίαι, τοῦ μὴ τι ἐσπλείεν ἢ ἐκπλείεν, αὐτὸς δὲ ἀναλαβὼν τὰς λοιπὰς, κελεύσαντος βασιλέως, ἐπιπλεῖ τῇ Πριγκίπῳ νήσῳ· ἦν δ' ἐκεῖ φρούριον ἀσφαλέστατον, φυλακὴν ἔχον ἐντὸς ἀνδρας καταφράκτους τριάκοντα, ἀνευ μέντοιγε τῶν οἰκητόρων. (2) Περισταυρώσας οὖν αὐτὸ καὶ μηχανὰς προσαγαγὼν τῷ τείχει κατέσεισε μὲν τι μέρος τούτου καὶ κατέρριψε, προσβαλὼν δὲ καὶ πειράσας τρόπῳ παντὶ οὐκ ἠδυνήθη ὁμως εἰλεῖν· τέλος ἔδοξεν αὐτῷ πῦρ ἐπαφείναι τῷ φρουρίῳ καὶ πειρᾶσαι εἰ δύναίτο, πνεύματος ἐπιφόρου ἐπιγενομένου, καταφλέξει αὐτό. (3) Κελεύει τοίνυν φακέλους ὕλης παντοδαπῆς καλάμων καὶ κληματιδῶν καὶ χόρτων καὶ ἄλλων εὐπρήστων ὅτι πλείστους τὴν ταχίστην νήσαντας ἐπιφορεῖν καὶ παραβάλλειν τῷ τείχει. Καὶ τούτου τάχιστα γεγονότος διὰ πολυχειρίαν καὶ τῆς ὕλης ἐς ὕψος ἀρθείσης, πῦρ ἐπιβάλλουσι ταύτῃ ξὺν θείῳ καὶ πίσσῃ ἀνάψαντες. Ἡ δ' εὐθὺς δραξαμένη τε τοῦ πυρός, καὶ πνεύματος ἐπι-

φόρου τυχοῦσα τοσαύτην ἐποίησε φλόγα καὶ τοσοῦτον ἤρθη μετέωρος, ὡς καὶ τῶν ἐπάλλεων αὐτῶν ὑπερναβῆναι καὶ ἐς τὰ ἔσω τοῦ φρουρίου χεῖσθαι, καὶ καταφλέξει πολλοὺς τῶν ἐν αὐτῷ, μᾶλλον δὲ ὀλίγου ἐδέησε πάντας διαφθεῖραι τοὺς ἔνδον. (4) Ὅμως γε μὴν οἱ περιλειφθέντες, μόλις καὶ μετὰ κινδύνου πολλοῦ διαδράντες τὸ πῦρ, προσεχώρησαν αὐτῷ καὶ ἀνευ ὁμολογίας· οὐς καὶ λαβὼν αἰχμαλώτους πάντας, τοὺς μὲν οἰκήτορας ἀπέδοτο, τοὺς δὲ περιλειφθέντας τῶν φρουρῶν ἀπέκτεινε. Καὶ ταῦτα μὲν ταύτη.

XXXIV. Ῥωμαῖοι δὲ καὶ Ἰουστίνος, τὸ τεῖχος ὀρῶντες οὕτως ἰσχυρῶς ὑπὸ τῶν μηχανῶν κατασειόμενον καὶ ῥιπτούμενον, τὸ τε ἐντὸς τὸ τε ἔκτος, πρῶτον μὲν δοκοῦς μεγάλας ἐξάπτοντες ἀνωθεν τοῦ τεύχους, καὶ βρόχους ἐξαρθῶντες καὶ σάκτας μεστὰς ἐρίων καὶ ἄλλα τοιαῦτα περιβάλλοντες ἀνέκλων ὡς δυνατὸν τὴν φορὰν τῶν λίθων καὶ ἐξεκαύλιζον. (2) Ὡς δὲ ταῦτα βραχὺ καὶ οὐδὲν ὅ τι καὶ λόγου ἄξιον ἦνυσεν, ἀλλὰ πάντα διελέκμα καὶ διεσκέδαζεν ἡ μηχανή, καὶ τὸ τεῖχος κατέρριπτεν (ἦδη γὰρ πολὺ τι κατέπεσε τοῦ μικροῦ τεύχους, ἀλλὰ δὲ καὶ τοῦ μεγάλου δύο πύργου καὶ μεταπύργιον), ἄλλο τι ἐπινοοῦσι· κεραίας μεγάλας ἐπαγαγόντες ἀπεσταύρων κατὰ τὰ καπερηγμένα τοῦ τεύχους, λέγω δὲ τοῦ ἔκτος, ξυνδόντες αὐτὰς ἰσχυρῶς· καὶ ὕλην ταύταις ἐπεφόρουσαν παντοῖαν λίθων καὶ ξύλων, φακέλους τε χόρτων παντοδαπῶν καὶ κληματιδῶν καὶ καλάμων καὶ ἄλλων πολλῶν μετὰ πηλοῦ μεμιγμένων φορητῶν ξυντιθέντες, καὶ τὸ σταύρωμα ἐς ὕψος αἵροντες. (3) Προκαλύμματα δ' ἦσαν τῇ τε ὕλῃ καὶ τῷ σταυρωμάτι δέρριες καὶ διφθέραι, τοῦ μὴ πυρφόροις οἰστοῖς βλάπτεσθαι. Ἐτι δὲ χῶμα μέγα ἔχον ἀπὸ τῶν ἐντὸς ἀντίπαλον τούτοις προσεχῶς βοήθειάν τε τῷ σταυρωμάτι καὶ ἀντὶ τεύχους εἶναι, ἅμα δὲ, ἵνα καὶ ὁ λίθος μετὰ βίας φερόμενος καταχωννύηται μαλθακῇ καὶ εὐείκτῳ προσπίπτων τῇ γῆ καὶ μὴ ἀντιτύποις καὶ σκληροῖς προσπελάζων βῆξιν ἐργάζηται. (4) Ἐπάνω δὲ τοῦ τε

tuniculus ab oppidanis detectus est Maii mensis die XVI, deinde alii diebus XX. XXIV. XXV, ut pluribus narra Barbarus p. 40, 44.

XXXII. Quæ cap. 32 et 33 de Mechemetis et Paltoglis excursionibus narrantur, aliunde non novimus. Sec. Barbarum p. 22 classis Turcorum ad Diploncionium inde ab Aprilis die duodecimo in ancoris stans quietem egit, nisi forte navis quædam inde ad castellum novum vel in oram Asiaticam sese contulit. Quo tempore gesta sint quæ a Critobulo c. 32 et 33 narrantur, certius quidem dici nequit, quum in sqq. ordinem rerum chronologicum neglectum videamus; probabile tamen est a Paltogle res gestas esse ante pugnam navalem, quam Turci Aprilis die vice-simo cum Genuensibus commiserunt (v. Critob. cap. 42), Mechemetis vero expeditionem susceptam esse ante Aprilis diem duodevicesimum (v. cap. 35). || — Θεραπειῶν] Θεραπεία supra scripto ου, adeo ut nomen loci fuerit τὸ Θεραπειῶν; hodie Θεραπεία vocatur; Θεραπείαι apud Socratem Hist. Eccl. 7, 25. Olim Φαρμακεία et Φαρμακείαις κώλικος. Vid. Dionys. Byz. in Geogr. Min. t. 2, p. 50.

§ 2. Φρούριον Στουδίου] Castellum Studii ubinam fuerit nescio. De monasterio Studii, quod Constantinopoli ad portam Auream erat, v. Gillius Topogr. Const. lib. 4, c. 9. Ducangius Const. christ. lib. 4 p. 103. || — καὶ καταβαλὼν] additum manu sec.

XXXIII. § 2. Περισταυρώσας] sic margo (et Thuc. 2, 75, 2), πολιορκήσας text. || — ἐπιφόρου] additum in margine. Ceterum conferatur Thucydidi (2, 75-77) de Platæarum obsidione narratio, ex qua nonnulla verbotenus in sua transtulit Critobulus.

XXXIV. § 1. Ἰουστίνος] Deb. Ἰουστινιανός. || — § 2. μικροῦ] i. e. τοῦ ἔκτος. || — ταύταις] add. man 2. || — χόρτων παντοδαπῶν] sic margo, φυτῶν textus. || — μεμιγμένων] sic man. 2, μεμιγμένους man. 1. || — § 3 τῇ τε ὕλῃ] τε manu 2 additum. || — χῶμα] ὦμα (sic) cod. || — φερόμενος] sic margo, ἐρχόμενος text. || — καταχωννύηται] καταχώννυται cod. || — De re cf. Puscillus 4, 296 :

σταυρώματος και τοῦ χώματος ἀφορέας μεγάλους ξυλίνους πλήρεις τῆς στιχιδῶν ἐπετίθουν, ἀντί ἐπάλξεων εἶναι τοῖς προμαχομένοις και προβολῆν, ὥστε μὴ βάλ्लεσθαι τοῖς ὀστικοῖς.

XXXV. Μεχέμετι δὲ τῷ βασιλεῖ τῶν φρουρίων ἱκανεθόντι ἔδοξε μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας ἀποπειράσεσθαι τῆς πόλεως κατὰ τὰ παρερρηγμένα τοῦ τείχους, και ἀναλαβόντι τοὺς τε ὀπλίτας και τζόβτας και ἀκοντιστάς και πᾶσαν τὴν περι αὐτὸν ἴλην τῶν κίχαιτέρων προσβάλλειν τῷ τείχει ἰσχυρῶς· ἦδη γὰρ και ἡ τάφρος αὐτῷ πλήρης ἦν. (2) Καὶ οἱ κίχαιτεροι εὐθὺς ἔξιν βοῆ και ἀλαλαγμῷ διαβάντες τὴν τάφρον προσέμιξαν τῷ τείχει. Καὶ πρῶτα μὲν κῦρ ἐπιβάλλειν ἐπεχείρουν τῇ ὕλῃ, ἵνα τὸ τε σταύρωμα ἐμπρήσῃσι, και ἐς τὰ ἄλλα ζυγχοῖσιν ἐργάσωνται και κατέπληξιν τῷ πολέμῳ· ὡς δ' οὐ προὔχωρει τοῦτο αὐτοῖς κατὰ νοῦν, τῶν ἀνωθεν τοῦ σταυρώματος προτεταγμένοι μαχομένων τε καλῶς και σθενύντων τὸ κῦρ, ἐπ' ἄλλο τὴ χωροῦσι. (3) Τοῖς ἀκροῖς τῶν δορτίων ἀγκύρας ἐπατήξαντες, ἀνωθεν κατέσπων τοὺς ἀφορέας, ἀπογομνοῦντες τοὺς προμαχομένους τῆς προβολῆς· οἶδε γὰρ ἀντί τείχους τε και ἐπάλξεων

ἦσαν αὐτοῖς· και οἱ τοξόται και σφενδονῆται και ἀκοντισται βραδίως ἔβαλον ἐπὶ τὰ γυμνά, ἄλλοι δὲ κλίμακας φέροντες προσῆγον τῷ σταυρώματι και ἐπιβαίνειν ἐπειρώοντο τούτου· και αἱ μηχαναὶ δὲ λίθους συχοῦς ἀρείεσαι κατὰ τῶν προμαχομένων, οὐ μικρῶς ἔβλαπτον. Καὶ οἱ μὲν οὕτως.

XXXVI. Ἰουστίνος δὲ και οἱ ἔξιν αὐτῷ (οἱτοὶ γὰρ ἐτετάχατο κατὰ τὰ παρερρηγμένα τοῦ τείχους), ἀλλὰ δὲ και Ῥωμαίων πολλοὶ ἔξιν αὐτοῖς, κατὰφρακτοὶ ὄντες, οὐδεμίαν ἐδέχοντο βλάβην παρά τε τῶν βελῶν και τῶν ἄλλων, ἀλλ' εὐρώστως ἠγωνίζοντο μαχόμενοι τε γενναίως και ἀντιμηχανώμενοι πρὸς τὰ παρ' αὐτῶν και ἀπρακτα δεικνύντες. (2) Ἐλος ὑπερισχύσαντες οἱ τε Ῥωμαῖοι και Ἰουστίνος ἀπεκρούσαντο τε τούτους οὐ χαλεπῶς και τοῦ τείχους ἐξέωσαν, πολλοὺς αὐτῶν τραυματίσαντες· οὐκ ὀλίγοι δὲ και ἀπέθανον. Καὶ ἄλλαι δὲ προσβολαὶ καθ' ἡμέραν ἐγίνοντο ἄλλη και ἄλλη τοῦ τείχους, και μάλιστα κατὰ τὰ παρερρηγμένα, ἐν αἷς οὐδὲν ἔλαττον οἱ τῆς πόλεως ἐγινον, ἀλλ' ἰσχυρῶς τε ἐμάχοντο και ἀντείχον γενναίως.

XXXVII. Παλτόγλης δὲ τὸ φρούριον ἐξελών, αὐθις ἐπιπλεῖ τῷ λιμένι, οὐπερ αἱ ἄλλαι τριήρεις ἐφόρ-

Illuc sarmenta iubentur

*afferri, terram affodiunt, tumulumque sub auras
aggerem constructo educunt, plaustrisque vehuntur
longa trabes, tabulae, limus; quocumque recessu
urbis materiam convectant.*

Leonardus p. 319: *Quanto hostis mole ingentis lapidis muros conterebat, tanto hic (sc. Joannes Longus Justinianus) animosius sarmentis, humo, vastis vinariis intercompositis reparabat.* Aggerem illum sive vallum Justinianus construxit, postquam die XXI Aprilis turris Romani et muri pars proxima corruerant, ut ex Barbaro p. 26 liquet, quamquam is praesuo in Genuenses odio Justiniani mentionem in hac re facere omisit, Veterum suorum meminisse satis habens. *Questi tal Venetiani, inquit, si se messe a far boni et forti repari, dove che el iera de bezogno a le mure rote, i qual repari fo fatto de bote piene de sassi e de tera, e da driedo le bote i fo fatto uno fosso assai razonevole grande, ed oltra del fosso fo fatto uno arzerelo driedo el fosso de la tera che fo cavado el fosso cun bruscadure de vide e d'altre fassime de frasche, incorporado cun acqua per farlo ben duro, in muodo che el iera cussi forte come el fosso stato de mure.*

XXXV. Secundum Critobulum (36, 2) προσβολαὶ καθ' ἡμέραν ἐγίνοντο ἄλλη και ἄλλη τοῦ τείχους; sed harum pleraeque non nisi leviores fuerint vellitationes. Ter tantum Turci omni nisu impetu facientes per lacunas muri in urbem penetrare incassum tentarunt, primum Aprilis die duodevicesimo, deinde Maii die septimo, denique mensis ejusdem die duodecimo, ut colligitur ex Diario Nicolai Barbari. Critobuli narratio ad primum assultum referenda videtur. Series rerum postulat ut ex mente Critobuli proelium commissum sit postquam vallum Justinianus struxerat. Hoc structum esse statim post ruinam turris S. Romani tradit Barbarus. Phrantzes vero p. 246 illico post ejus turris demolitionem dicit pugnam exarsisse φρικαλεάν, quae δὲ ἄλλης τῆς ἡμέρας ἐκράτησε: repulso tandem hoste, Justinianum noctu turrem collapsam restaurasse. Post haec Phrantzes narrat proelium navale (v. Critob. c. 39) quod commissum est Aprilis die vicesimo, ut Barbarus tradit, haud dissentiente Pusculo, qui post elapsos decem obsidionis dies mari configuratum esse dicit. Itaque antecedentem pugnam terrestrem, de qua Phrantzes narrat, ad Aprilis diem duodevicesimum, quo pugnatum esse Barbarus testatur, commode referre licet. At idem Barbarus vicesimo primo demum Aprilis die turrem Romani dejectam vallumque structum esse refert, eoque die Mechemetem cum decem millibus equitum ad Diploncionium se contulisse, reliquos vero Turcos ab impetu abstinuisse affirmat. *Se in questo zorno, inquit p. 24, avesse voluodo el Turco aprezentarsi a le mure solamente con persone dixee milia, senza dubbio nuno el sevo l'intrada el signor dentro de la iera e avariala preza.* Cum his igitur Phrantzes narratio conciliari nequit. Leonardus quoque post memoratam turris S. Romani ruinam de proelio tunc commissum ne verbo quidem monuit, sed satis habet dixisse: *nisi concite introrsum, ut in Caligariae demolitione, reparatio facta fuisset, haud dubie impetu urbem intrassent.* Fortassis igitur Aprilis die XVIII pugnatum est ad Caligariam portam post turris ruinam ibi erat ruinam, eamque pugnam ad portam Romanam perperam transtulit Phrantzes, qui anno demum 1473 in Corcyra insula amicorum hortatu historiam suam conscripsit. Simili confusione etiam Critobuli narratio laborare videtur. || — ἀναλαβόντι] ἀναλαβων codex. || — § 4. ἀγκύρας] ἀγγύρας; codex. Cf. Leonardus p. 327: *uncinis vasa, quae in propugnaculis posuerant, demolito muro, detrahebant.* Phrantzes p. 260, 14: οἱ Τούρκοι κύκωριαν ἐπίσταντες; μετὰ ὀνόγων στήρων ἦτοι ἀγχιστρων ἐν τισι τόποις τὰ; μετὰς χώματος στυριδας, ὅπου ἦσαν εἰ σπέπην τῶν ἐφόρων ἐν τῇ συμπλοκῇ, κάτω ἔσφονον. || — σταυρώματι] supra scriptum τείχει.

XXXVI. § 2. οὐδὲν ἔλαττον] sic man. 2; οὐκ ἔλ. m. 1.

XXXVII. Proelium navale quo in portum alitum sibi patefacere Turci studuerint, neque ante alteram illam pu-

μων, και μετα δευτεραν η τρίτην ημέραν δέχεται ξύνθημα παρὰ τοῦ βασιλέως, ὅπως καλῶς παρασκευασάμενος και ξυνηταγμέναις ταῖς ναυσι διαναυμαχίῃσιν πρὸς τε τὰς δλκάδας και τὰς τριήρεις τὰς ἐφορμούσας τῷ στόματι τοῦ λιμένας και τῇ ἀλύσει, εἴ πως δυνηθεῖ τὸν ἔσπλον βιάσασθαι. (α) Ἐγνωστο γὰρ αὐτῷ ἐξ ἀπαντος τρόπου τὸν τε λιμένα και τὸ Κέρας ὑφ' αὐτῷ ποιήσασθαι, ὡς ἂν πανταχόθεν κατὰ τε γῆν και θάλασσαν προσβάλοι τῇ πόλει· ἐνομιζέτο γὰρ, ὅπερ και ἦν, ὡς εἰ και τὸ ταύτη τεῖχος ἀνοίξει πολέμῳ, βράδιαν ἂν αὐτῷ τὴν τῆς πόλεως ἀφρασει γένεσθαι, οὐκ ἐξαρκούντων τῶν προμαχομένων πρὸς πάντα τὸν περίβολον ὀλιγανθρωπίᾳ, μέγιστον ὄντα. (β) Παλτόγλης δὲ τὰς τε ναῦς ἀπάσας και τοὺς ἐπ' αὐταῖς μαχίμους ἀνδρας ἐκτάξας τε και δπλίσας καλῶς, ἐπιπλεῖ ταῖς δλκάσι και τῇ ἀλύσει ξὺν ὀρμῇ πολλῇ και θυμῷ και ῥύμῃ, ἐτι δὲ βοῆ και ἀλαγαμῶ. Καὶ πρῶτα μὲν μικρὸν ἀνακωχέυσαντες τὰς ναῦς, ὅσον ἐντὸς βέλους εἶναι, ἀκροβολισμοῖς ἐχρήσαντο πόρρωθεν και πείραις, βάλλοντες και βαλλόμενοι τοξέυμασι τε και λίθοις τοῖς ἀπὸ τῶν μηχανῶν ἀφιμένοις, ἐπειτα πολλῇ τῇ ῥύμῃ μέσας ἐμβάλλει ταῖς δλκάσι· και οἱ ἐπὶ τῶν καταστρωμάτων ὀπλίται εὐθὺς οἱ μὲν πῦρ ἐπέφερον ταῖς χερσίν, ἀνάπτει διανοοῦμενοι ταύτας, οἱ δὲ πυρφόροις ὀστοῖς ἔβαλλον, ἄλλοι δὲ τὰς σχοίνους τῶν ἀγκυρῶν ὑποτέμνειν ἐπειρῶντο, οἱ δὲ ἀναρριχώμενοι ἀγκυραῖς και κλιμαξίν ἐπιβαίνειν ἐπει-

ρῶντο τῶν νεῶν, οἱ δὲ ξυστοῖς και παλτοῖς και δόρασι μακροῖς κατηκόντιζον τοὺς προμαχομένους, ὀρμῇ τε ἦν αὐτοῖς οὐ μικρὰ περὶ τὸ ἔργον και προθυμία. (α) Οἱ δὲ ἐπὶ τῶν δλκάδων (ἦσαν γὰρ ἤδη παρασκευασμένοι πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ μεγάλου δουκὸς, ὃς ἦν ἐπὶ τούτοις τεταγμένος και τῆς θαλάσσης εἶχε τὴν φυλακὴν), ἔτε ἀφ' ὑψηλοῦ μαχόμενοι και ἀνωθεν βάλλοντες λίθοις και παλτοῖς και δόρασι και ἀκοντίοις και μάλιστα ἀφ' ὑψηλοτάτου, τῆς τῶν ἰστίων στεφάνης, τραυματίας τε τοὺς πολλοὺς ἐιργάζοντο και ἀνήρουν οὐκ ὀλίγους, ἐτι δὲ ἀμφορίας μεγάλους πλήρεις ὕδατων ἐκπρεμαμένους και λίθους βαρεῖς, σχοινίους ἐκδεδεμένους ἀνωθεν, ἀπολύντες μεγίστην ἐιργάζοντο βλάβην. (β) φιλοτιμία τε ἦν ἀμφοτέροις μεγίστη και σπουδῇ, τῶν μὲν ὑπεροτερῆσαι βουλομένων και τὸν ἔσπλον βιάσασθαι, τῶν δὲ καλῶς τε ἀγωνίασθαι και φυλάξαι τὸν τε λιμένα και τὰς ναῦς και ἀπώσασθαι τούτους· τέλος οἱ ἐπὶ τῶν δλκάδων εὐρώστας μαχόμενοι ἔτρεψάν τε τούτους και ἀπέωσαντο, ἀνδρες ἀγαθοὶ γενόμενοι διὰ τέλους.

XXXVIII. Βασιλεὺς δὲ Μεγέμετις, ἐπειδὴ ταύτης τῆς προσβολῆς ἀπεκρούσθη, πρὸς ἕτερον μηχανῆς εἶδος χωρεῖ, και ξυκαλέσας τοὺς μηχανοποιούς, εἶρετο, εἴ γε δυνατὸν τὰς ἐφορμούσας τῷ στόματι τοῦ λιμένας δλκάδας τοῖς ἀπὸ τῶν μηχανῶν ἀφιμένοις λίθοις αὐτοῦ που συντριψαὶ και καταδῦσαι. Οἱ δὲ πρὸς τοῦτο ἀδυνάτως ἔχριν ἔφασαν, ἐπιπροσθούντες

gnam navalem, quæ c. 39-41 narratur, neque postea commissum esse censeo: nam nulla ejus mentio sit apud Nicolaum Barbarum, qui ipse tunc in nave Veneta inter portus defensores præsens erat, et quæ singulis diebus ibi gesta sint diligenter enotavit. Narrat Barbarus Maii die XVI et iterum die XVII naves Turcorum nonnullas versus portum vectas, sed post missos aliquot e longinquo lapides mox reversas esse, tandem vero die XXI totam classem e regione portus apparuisse quasi prælio certaturam, at hanc quoque subito et absque pugnae periculo suetas stationes repetiisse. Hæc ansam fingendi prælii navalis Critobuli præbuisse videntur.

§ 3. Ὅσον ἐντὸς βέλους εἶναι] Hæc addit margo. || — ἀγκυρῶν] ἀγγυρῶν et mox ἀγγύραις codex. — || § 4. τοῦ μεγάλου δουκὸς] i. e. Lucæ Notaræ. Leonardus p. 326: *Chirtuca* (i. e. Κύρ Δουκὸς) *curæ portus totiusque regionis maritimæ invigilabat*. Phrantzes p. 264, 16: Ὁ δὲ μέγας δοῦξ Λουκᾶ: ὁ Νωταρᾶς τοῖς μέρεσι τοῦ Παιτρῖου (*Petri-kapussi* ad portum) και τῶς τῆς πόλεως τῆς ἁγίας Θεοδοσίας (*Baluk-bazari-kapussi*?) custodiam habebat. || — § 5 ἐπὶ τῶν δλκάδων] ἀπὸ τ. ὁ. supra scriptum.

XXXVIII. Quæ hoc capite narrantur, et cap. 39, 1 tribus vel quattuor diebus ante prælium navale gesta esse dicuntur, post caput 44 ponenda erant; nam navale prælium (c. 39-41) editum est Aprilis die XX, naves per terram transductæ die XXII, deinde Turci de colle Galatino naves hostium bombardis infestarunt Maii die V. Sic Barbarus tempora notavit, eandemque rerum seriem habes apud Phrantzem p. 247. 251. 257. Aliter rem adornavit Pusculus, qui primum descripsit prælium navale, deinde de bombardis in colle Galatino positis, tertio loco de transportatis navibus dixit; aliter denique Leonardus p. 321 sqq., qui primo loco de navibus per collem transvectis, tum de navali pugna, et post hæc de bombardis Galatinis exposuit, quarum Ducas et Chalcocondylas omnino non meminerunt. Prælium navale Ducas p. 271, ut Phrantzes, Barbarus, Critobulus et Pusculus, ante navium transportationem, Chalcocondylas vero, p. 387-389, ut Leonardus, post eam collocant.

§ 1. τοὺς μηχανοποιούς] Secundum Leonardum p. 323 tunc quoque rex opera usus est Orbani Hungari, qui a Constantino ad Mechemetem transierat et Adrianopoli magnam istam bombardam fuderat, cujus rumpentis fragmine interfectus esse a recentioribus historicis perhibetur, quamquam ea fama non nititur nisi falsa versione latina verborum Phrantzæ p. 239 (vid. not. ad cap. 29). *Cogitavit itaque, Leonardus inquit, odio accensus in naves, ex colle Galatæ orientali plaga vel eas lapidibus machinarum obruere vel a catena repellere. Dispositis itaque et ex ripa occidentali bombardis, satagit omni acuitate artificis naves infringere... Itaque artifex, cui provisio negata fuit ex nostris, ad Teucros reductus quanto ingenio potuit, naves frangere studuit.* || — § 2. παραλλάξαι τὸ στήμα] In margine adscribitur μεταματῖσαι (debebat: μετασχηματῖσαι). || — σταθμοῖς πρότερον] pr. in margine additum. Ceteri scriptores novum bombardæ genus tunc fabricatum atque adhibitum esse non commemorant. Unam ex bombardis illis lapides jecisse 200 librarum dicit Barbarus p. 35. Ceterum de mortariis a Mechemete inventis dicit etiam Chalcocondylas p. 414, ubi de Novoberdæ obsidione (an. 1455) sermo est: Ἐπολιόρασι τὴν πόλιν τηλεβόλοις ὑπὸ τῶν βάλων τὰ ἐντὸς τῆς πόλεως: ἐξέρρητο δὲ τῷ βασιλεῖ ἡ τῶν τηλεβόλων ὑπὸ τῶν κατασκευῶν, etc.

ἐπι μάλιστα πάντοθεν τοῦ περιβόλου τοῦ Γαλατᾶ. (γ) Ὁ δὲ τρόπον ἕτερον ἐσηγεῖται τούτοις καὶ μηχανῆς εἶδος καινότερον. Ἐφη γὰρ, εἴ γε βούλοιτο, δυνατὸν εἶναι μηχανῆς ἕτερον εἶδος κατασκευάσαι μικρὸν παραλλάξαι τὸ σχῆμα, δυνάμενον ἀφείναι τὸν λίθον ἐς ὕψος, τὸν δὲ κατηρχόμενον ἐμβάλλειν κατὰ μέσας τὰς ναῦς καὶ καταδύειν, μέτροις τισὶ καὶ σταθμοῖς πρότερον καὶ ἀναλογίαις ἀπειθύνουσι τε καὶ διευθετοῦσιν αὐτοῖς πρὸς τὰς δλκάδας τὴν μηχανήν· καὶ τὸ σχῆμα ἐξηγεῖται. (δ) Οἱ δὲ τὸ πρᾶγμα μαθόντες τῷ λογιῶν εὐρισκόν εἶναι τῶν δυνατῶν, καὶ κατασκευάσαι μηχανῆς εἶδος τοιοῦτον, ὁποῖον ὁ βασιλεὺς ἀπεσχεδίασε. Κατασκοπήσαντες δὲ καὶ τὸν χῶρον πᾶσαι ταύτην μικρὸν ἀπωτέρω τῆς ἀκρας τοῦ Γαλατᾶ ἐπὶ τοῦ ὀλίγον ἀνεχόντος λόφου κατασκευῶν τῶν δλκάδων· ἐπισκευάσαντες δὲ αὐτὴν καλῶς καὶ σταθ-

μήσαντες μέτροις ἰδίοις, ἀνάπτουσι πῦρ ἐπιβαλόντες, ἢ δὲ ἀφήσει τὸν λίθον ἐς ὕψος μέγα, ὃ δὲ καταβῶν τὸ μὲν πρῶτον ἀπέτυχε τῶν δλκάδων, ἔγγυς που τούτων καταπεσὼν ἐν τῇ θαλάσῃ· (ε) ἐπισκευάσαντες δὲ αὐτοῖς αὐτὴν καὶ μικρὸν παρεκκλίναντες ἀφίξιον· ὃ δὲ λίθος ἐς ὕψος ἀπειρον ἀρθείς κάττει μετὰ πατάγου σφοδρότατου καὶ ῥύμης καὶ κατὰ μέσην ἐμβάλλει τὴν δλκάδα καὶ ξυντρίβει πᾶσαν εὐθὺς καὶ καταδύει ἐς βυθὸν, καὶ τῶν ἐπιβατῶν τοὺς μὲν ἀναίρει, τοὺς δὲ καταδύει· οἱ δὲ μὴ ἀπέθανον, ὀλίγοι πάνυ, ἀπηνέχοντο μόλις πρὸς τὰς ἐτέρας δλκάδας καὶ τὰς τριήρεις ξύνεγγυς οὔσας. (ς) Τοῦτο παρὰ δόξαν γεγενὸς ἐθορύθησε πάντας τοὺς ἐν τῇ πόλει, καὶ ἐς μέγιστον φόβον καὶ ἀγωνίαν ἐνέβαλεν· ὅμως γε μὴν ἐκ τῶν δυνατῶν μικρὸν παρεκκλίναντες τὰς ἐτέρας τῶν δλκάδων καὶ τὰς τριήρεις καὶ καταγαγόντες ἐπὶ τὸ ἀσφαλέστερον καὶ

§ 3. ἀνωτέρω τῆς ἀκρας τοῦ Γαλατᾶ] Barbar. l. 1. : *de saxo la cima del monte che son de sora Pera*. Phrantzes p. 259, 5 : ἀνωθεν ἐν τῷ λόφῳ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου πέραν ἐν τῷ Γαλατᾷ. || — τούτων] post ἔγγυς που addit margo.

§ 4. τὴν δλκάδα] Phrantzes l. 1. : τῆ πρώτῃ ἐλεβδαί, ἣ ὁ τεχνίτης τὸ πῦρ ἐνέβαλε, τὴν νῆα τὴν τῶν ἄλλων ἀρχουσαν ἰσθμίου. *Centurionis navem mercibus onustam dicit Leonardus*. Sec. Barbarum bombardæ lapide tertio demersa est navis Genuensis de bote trexento, la qual si iera carga di seda e zera et altre marcadantie per vaiuda de ducati dodeze (e) millia. Pusculus 4, 497 nullam navem lapide tactam esse prodit : *Infremuit saxum...*, at nullam contingens mergitur undis.

§ 5. παρεκκλίναντες] παρῆκλιναν τῆς; codex. Rem disertius tradit Barbarus p. 36 : *Ma vedendo la nostra armada, che quele sue bombardæ ne vigniva a far mal assai, deliberasemo de desfur la cadena del porto, intendando muover le nave solamente, e quele se reduce a presso le mure de Pera, perchè bota de bombardæ non li poteva nuocer; che fo nave dieze, e cosi si fe le nostre galie*. Narrat deinde etiam Peræ (Galatæ) muro lectas naves per complures dies bombardarum lapidibus impetitas nec levi damno affectas esse, quum quovis fere-tormentorum ictu unus ex nautis vel duo vel etiam quattuor occiderentur; tandem vero hostem a cæpto desistisse bombardasque direxisse contra Cynegium. A gravissimo hoc Barbari testimonio mirum discrepant que apud Critobolum leguntur, cum quo reliqui testes consentiunt. Nam ita Phrantzes p. 259, 21 : Αἱ δὲ λοιπαὶ ἴσθμιο τὸν κίνδυνον καὶ θέλουσαι φυγεῖν, ἐπὶ τὸ μέρος πλέον τοῦ Γαλατᾶ ὀλίγον ἐλθοῦσαι τὴν στάσι ἐποίησαν, ὅπως δὲ τῶν ὑψηλοτάτων οἰκῶν σκίπωνται· αὐτὸς δὲ μὴ φειδόμενος τῶν οἰκῶν πολλοὺς ἐχάλασεν, ἵνα ἀκυλύτως τὰς νῆας μάχηται. Καὶ ἦν θαυμάσαι ὅτι πλέον ἢ ἑκατὸν καὶ τριάκοντα (150 sec. Leon.) ἐλεβδαί ῥίψα; οὐδὲν τι πλέον τὰς νῆας ἐβλάψεν οὔτε ἄνθρωπον ἐθανάτωσεν, εἰ μὴ γυναῖκά τινα πέτρα πεισοῦσα ἐκ τῶν τειχῶν ἀπέκτεινεν. Leonardus p. 233 postquam unam navem confossam esse dixerat, pergit hunc in modum : *Quo casu reliquæ ne confringantur, muro Galatæ protectæ hærent. Mirandum quidem Dei iudicium, ut immisiss quinquaginta et centum prope lapidibus, quibus perforatæ nullæ Galatæ domus, et cum mulier optimæ famæ intertriginta conglobatas (sc. naves) illa sola periiit*. Subjungere liceat versus Pusculli 4, 482 sqq. :

*Hos jubet ante diem tormentum montes in allos,
qui Galatæ impendent, ingens vectare, supraque
ipsiusque domos urbis Galatæque penales
in portum atque ipsas naves muralia saxa
torquere ac portu medio lacerare sedentes.
Jussa parant celeres. Radii lustraverat orbem
sol rediens; tonuit subito bombardæ fragore,
improvidos animos turbans, et mania supra
urbicula fumum involvens densum aëra rumpit,
et venit extremumque aufert de puppe revulsam
structum Martis opus, salsasque intorsit in undas.
Ecce aliud stridens non æquo pondere saxum
decidit in portum, et puppis latera ardua strinxit.
Nec mora; namque duo adstanti tormenta; secutum
infremuit saxum, mediumque intercidit altas
naves; at nullam contingens mergitur undis.
Tum vero trepidare rates, solamque catenam
deserere ac vulsis unciis ad mania et altas
se Galatæ referunt ripas, muroque leguntur.
Sed non idcirco Teucri torquere sub ipsos
desistunt muros, aliquam si mergere dextra
sorte datur puppim. Galatæ super ipsa domorum
culmina, dum vires non sufficit impetus illis,
saxa cadunt; pacem quamvis tunc ipsa teneret
cum duce Nachmetto, patitur discrimina belli.*

φυλακὴν ἔχοντες, οὐδεμίαν τοῦ λοιποῦ βλάβην ἰδέ-
οντο παρὰ τῶν λίθων, ἀλλ' ἐφύλαττον ἰσχυρῶς τὸν
τε λιμένα καὶ τὸ Κέρας.

XXXIX. Ἐν τούτοις δ' ὄντων αὐτῶν, οὕτω τριῶν
ἢ τεττάρων παρελθουσῶν ἡμερῶν, ἀναφαίνονται τρεῖς
τῶν μεγάλων δακᾶδων ἐν τῷ πελάγει μετώροι πλέ-
ουσαι, ἃς ἐξ Ἰταλίας ἐπέμφεν ὁ τῆς Ῥώμης ἀρχι-
ρεὺς, ἐπισιτισμὸν ἔχουσας καὶ βοήθειαν τῇ πόλει· ἤδη
γὰρ ἦν μεμαθηκὸς τὸν τε πόλεμον καὶ τὴν ἔσσην οὐ
ταύτης ἔσομένην πολιορκίαν, καὶ προαπίστευεν αὐτὰς
βοηθούς, ἕως ἂν καὶ τὸν ἄλλον ἐξαρτίσθηται στόλον·
παρεσκευάζε γὰρ ἐξ Ἰταλίας τριάκοντα* καὶ δακᾶδας
κατόπιον τούτων βοηθούς ἀποστείλει Ῥωμαίους καὶ βα-
σιλεῖ Κωνσταντίνω, αἱ καὶ ὑστέρησαν. (α) Κατιδόντες
οὖν τὰς δακᾶδας μετώρους πλεούσας ἀπαγγέλλουσι
βασίλει, καὶ ὁς εὐθὺς Παλτόγλην τὸν ἡγεμόνα τοῦ
στόλου μεταστευλάμενος ἐξοπλίσαι κελεύει τὴν ταχί-
στην πάντα τὸν στόλον, καὶ τοὺς ἐν ταῖς ναυσὶ πάντας
ἐρέτας τε καὶ τοὺς ἄλλους ἐπιβάτας καὶ τοὺς ἐπὶ τῶν
καταστρωμάτων μαχίμους ἐκτάξει καλῶς καὶ κατα-
φράκτους ποιῆσαι παντοίους ὄπλους· ἐπιθιβάξει δὲ καὶ
ἄλλα ὄπλα πολλὰ ἐς τὰς ναῦς, ἀσπίδας τε καὶ θυρ-
σοὺς καὶ κράνη καὶ θώρακας, ἔτι δὲ βέλη τε καὶ
ἀκόντια καὶ δόρατα μακρὰ καὶ κοπίδας καὶ ὄσα ἄλλα
ἐς τὸν τῆδε πόλεμον χρήσιμα· πρὸς δὲ τούτοις ὄπλιτας
τε καὶ τοξότας ὅτι πλείστους ἐπιθιβάξει, καὶ τῶν ἀπὸ

τῆς ἰδίας αὐλῆς τοὺς μαχιμωτάτους ἄμα καὶ εὐθαρ-
σεστάτους ἐς τοὺς ἀγῶνας καὶ δὴ καὶ εὐπολοτάτους.
Ἐπισκευάσας δὲ καὶ ὄπλισας τὸν στόλον καλῶς ἀν-
δράσει τε καὶ παντοίους ὄπλους, ἐκπέμψει, κελεύσας ἢ
τὰς δακᾶδας λαβόντας ἀγαγεῖν ὡς αὐτὸν ἢ μηδὲ αὐ-
τοὺς ἐπανήκειν σῶς.

XI. Παλτόγλης δὲ πάντα τὸν στόλον παραλαβὼν,
ἄρας εὐθὺς ἐπιπλεῖ ταῖς δακᾶσι Ῥώμῃ τε πολλῇ καὶ
προθυμίᾳ, ἔτι γε μὴν φιλοτιμίᾳ τε καὶ ἔλπίδι τοῦ
κατορθῶσαι· μόνον οὐ γὰρ ἐν χερσὶν ἐνόμιζεν ἔχειν
αὐτάς. Ὡς δὲ ἔσω βελῶν ἐγένοντο, πρῶτον μὲν
ἀνακαχεύσαντες μικρὸν, ἀκροβολισμοῖς ἰσχυροτάτοις
ἐχρήσαντο, τοξέμασι τε καὶ λίθοις τοῖς ἀπὸ τῶν μη-
χανῶν ἀφιμένους, ἔτι δὲ καὶ πυρφόροις διστοῖς βάλ-
λοντες τὰ τε ἰστία καὶ τὰς δακᾶδας, ἀνάψαι διανοού-
μενοι ταύτας. (α) Οἱ δὲ ἐπὶ τῶν δακᾶδων ἐμάχοντο
καὶ αὐτοὶ γενναίως, ἄτε ἀφ' ὑψηλοῦ τὸν πόλεμον
ποιούμενοι καὶ μάλιστα ἀπὸ τε τῶν ἰστίων καὶ τῶν
ξυλίνων πύργων ἐνωθῶν βάλλοντες διστοῖς καὶ δορατοῖς
καὶ λίθοις σφοδρῶς, καὶ μάλιστα ἐπιτυγχάνοντες,
κραυγὴ τε πολλῇ καὶ τραύματα καὶ φόνος παρ' ἀμ-
φοτέρων ἐγένετο. (α) Ὡς δὲ τούτων ἔλις εἶχον, Παλ-
τόγλης εὐθὺς μέγα βοήσας καὶ τοῖς ἄλλοις ἐγκέλευσά-
μενος οὕτω ποιεῖν, πολλῇ τῇ Ῥώμῃ καὶ τῷ Ῥοδίῳ κατὰ
μέσας ἐμβάλλει τὰς δακᾶδας, καὶ οὕτως ἦδη ἐκ χειρῶν
ἢ μάχῃ ἐγένετο, ἀγχιμαχοῖς ὄπλοις πάντων ξυνεμ-

XXXIX. De proelio navali quod in sqq. narratur, vide Barbarum p. 23-25, Phrantzen p. 247 sq1., Ducam p. 268 sqq., Leonardum p. 322, Chalcocondylam p. 390, Pusculum 4, 353 sqq. Seadeddinus 2, p. 137 duas naves Italas in portum urbis intrasse verbo monuisse satis habet. Apparuerunt naves Aprilis mensis die XX, ejusque hora tertia, ut Barbarus ait. Ad eundem diem commode refertur licet verba Pusculli 4, 353: *Pharbus bis quinos caelo vix fecerat orbes* (inde a quo urbem obsidione Turcus cinxerat), *quattuor ecce rates turritis manibus aequæ, quæ Danais rerum fessis frumenta vehabant, cernuntur*. Naves nonnisi duas fuisse præter Seadeddinum ait Chalcocondylas p. 389, 15; tres Critobulus dicit, quinque Ducas p. 268, 6, quarum μία ἢ τοῦ βασιλέως φέρουσα φόρτον τὸν ἐκ Πελοποννήσου σίτου, αἱ δὲ ἄλλαι τέσσαρες ἐκ Γενούας; ῥογευθεῖσαι παρὰ τοῦ βασιλέως: at quattuor fuisse recte procul dubio tradunt Barbarus, Pusculum, Leonardus et Phrantzes p. 247, 10: Νῆες τρεῖς Λιγυρίας (quibus præfectus erat Mauritius Catanæus Genuensis, seci Leon. p. 322) ἐκ Χίου φόρτον λαβόντες; καὶ ἄνεμον τρησάντες ἐπιτήθειον, τὸν πλοῦν πρὸς ἡμᾶς ἐποίησαντο· διερχομένων δὲ αὐτῶν, καθ' ὁδὸν καὶ ἑτέραν μίαν βασιλικὴν νῆα (cujus dux Phlantanelas, sec. p. 248, 22, *Flectanella* ap. Leon. p. 322,) ἐκ Σικελίας (sic etiam Leonardus) μετὰ σίτου ἐρχομένην. Genuenses naves negotii causa in Chio substiterant usque ad finem mensis Martii; deinde ne illico pergerent boreas ventus impediverat (Ducas p. 268). Naves illas partem fuisse classis quam Nicolaus V pontifex instruxerat, unus tradit Critobulus. || — τριάκοντα* καὶ ὄπλα.] Post triax. excidisse videtur triήρεις. Cap. 70 habes: τριάκοντα τριήρεις. || — αἱ καὶ ὑστέρησαν] Cf. infra cap. 70: ὑστερήσασαι τῆς βοηθείας πάλιν ἀπέπλευσαν οἰκοί.

§ 2. πάντα τὸν στόλον] Naves erant 145 sec. Barbarum p. 24, *circiter ducentæ triremes et biremes* sec. Leonard. p. 322, *vela trecenta quinque* sec. Ducam p. 269, 6.

XI. Naves illæ quattuor in conspectu urbis, cessante subito vento, cursum inhibere cogebantur. Barbarus p. 23: *subito il vento i bonazo, e trovarse le dite nave in gran bonaza*. Ducas p. 269, 4: Ἦν γὰρ καὶ ἡ θάλασσα ἐπειγὴ τῇ ὄρᾳ εὐθείας, ἀνέμου μὴ πνέοντος. Stabant tum laud longe a litore (Phrantzes p. 249, 11: ἦσαν γὰρ ἐγγύς τῆς χέρσου αἱ τριήρεις ὡσεὶ λίθου βολῆν), quod in Propontide ab Aurea porta versus occasum extenditur, ut colligimus e Ducæ verbis: Τότε ἐξελθόντες τὰ πλοῖα ἴσταντο ἐκδεχόμενοι τὴν ἀρεῖν τῶν νηῶν, ἐκ τοῦ λιμένος τῆς Χρυσῆς; πύλης ἐκτός· αἱ δὲ νῆες ἐλθούσαι κατὰ τὴν ἴσην ὁδὸν καὶ βουλόμεναι περᾶσαι τὸν Μεγαδμητήριον τὴν ἀκρόπολιν, τοῦ εἰσελθεῖν ἐν τῷ Κερατίῳ κόλπῳ, τὰ πλοῖα ἀνθίσταντο ταῖς ναυσὶ. Mechemetem, qui e litore proelium spectavit et equum in mare propulsiisse dicitur Leonard. p. 322, Phrantz. p. 249, 10, Chalcocond. p. 390, 2, Duc. p. 269, 14), in promontorio *Zeitin Bournou*, quinque fere stadia a muro urbis dissito, stetisse probabiliter censet Mordtmannus l. 1. p. 138, qui mare ibi tam humile esse prodit, ut ultra centum passus nonnisi paucorum pedum sit profunditas. Oppidanos belli theatrum visuros Hippodromum petiisse, *late spectare unde æquora possent*, refert Pusculus 4, 385. Falsus igitur Leonardus p. 322, qui regem ex colle *Perensi* pugnam spectasse dicit.

§ 1. Ῥώμῃ] Ῥώμῃ? Cf. c. 37, 3, ubi pugna iisdem fere verbis describitur. Præliorum enarrationes apud Critobulum tantum non omnes secundum easdem formulas compositæ sunt et certo quodam locutionum gyro continentur. || — § 2 ἀπὸ τούτων] Hæc post ἀνωθεν addidit manus 2 in margine. || — ἐτίτρωσκον] ἠκό[τιζον] mgo. Deinde codex:

βαλλόντων αὐτῶν, καὶ πάντα ἦν ἁμῶν τὰ δεινὰ· οἱ μὲν πῦρ ἐπέβαλλον ἀνάπτοντας κάτωθεν τὰς δακκάδας, οἱ δὲ παλτοῖς καὶ κοπίσιον ἔκαινον, ἀναρρηγνύοντες τοὺς τῦγους τούτων βουλόμενοι· ἄλλοι δόρασι τε μακροῖς καὶ ἀκοντίοις ἐτίτρωσκον κάτωθεν τοὺς προμαχομένους· οἱ δὲ βέλεσσι τε καὶ λίθοις ἔβαλλον· ἕτεροι δὲ ἀναρριχώμενοι καὶ ἀγκύραις καὶ σχοινίοις ἐκκρεμαννύμενοι, ἐπιβαίνουσι τῶν νεῶν ἐπαιρῶντο, καὶ ἄλλοι ἄλλως ἐμάχοντο, καὶ ἔκοπτον καὶ ἐκόπτοντο ξὺν ὀρμῇ καὶ θυμῷ. (ε) Οἱ δὲ ἐπὶ τῶν δακκάδων κατάφρακτοι ὄντες καὶ ἄνωθεν ἀπὸ τούτων εὐρώστως μαχόμενοι, τοὺς ἐπιόντας ἠμύνοντο ἰσχυρῶς. Καὶ πρῶτα μὲν ἐμπορέας μεγάλους πλήρεις ἰδάντων ἐκκρεμαζόμενοι καὶ λίθους βαρεῖς σχοινίοις ἐκδεδεμένους ἄνωθεν ἀπολύοντες ἐσθένοντο τε τὸ πῦρ καὶ πολλοὺς ἀνήρουν· μετὰ βάρους γὰρ καὶ βίας οὕτοι καταφερόμενοι τοὺς προστυγχάνοντας κάτωθεν πάντας τοὺς μὲν κατέδυνον, τοὺς δὲ διέφθειρον. (ς) Μετὰ δὲ τούτου οἱ μὲν αὐτῶν δόρασι καὶ ἀκοντίοις καὶ ξυστοῖς τοὺς ἐπιόντας ἠκόντιζον, οἱ δὲ λίθοις ἔβαλλον ἄνωθεν, ἄλλοι κοπίσι· τὰς χεῖρας τῶν ἐπιβαίνουσι περιουμένων ἀπέκοπτον, ἕτεροι κωπόναις τε καὶ βοτάλοισι ἄνωθεν καταφερομένοις τὰς κεφαλὰς τούτων παίοντες ξυνέθλων· καὶ βοή πολλή καὶ θροῦς ἦν ἐξ ἀπάντων ἐγειρόμενος, βαλλόντων, βαλλομένων, κτεινόντων, κτεινομένων, ὠθούντων, ὠδομένων, βλασφημούντων, ὑβριζόντων, ἀπειλούντων, στενόντων, πάντα δεινὰ ποιοούντων. (ς) Ὅμως

γε μὴν καὶ οὕτως εὐρώστως ἀγωνιζομένων τῶν ἐν ταῖς δακκάσι, καθυπερέτερον οὐ τοῦ στόλου, διὰ πολυχειρίαν μάλιστα καὶ ἀμοιβαδὸν ἐκ διαδοχῆς ἀγωνιζόμενοι, καὶ τῶν τετραμένων ἢ καὶ ἀπονησκότων τοὺς τόπους τε καὶ τὰς τάξεις ἄλλων ἀναπληρούντων. Κἂν ἀπέπειον οἱ ἐν ταῖς δακκάσι μαχόμενοι καὶ προπολεμοῦντες τῇ παρατάσει τοῦ πολέμου, εἰ μὴ ἄνεμος αἴφνης νότος πνεύσας σφοδρὸς ὥςτε κατὰ μέσων τῶν ἰστιῶν, καὶ μετὰ βίας βρῦσας ἐκίνησέ τε τὰς δακκάδας ἰσχυρῶς, καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν ἀπολελειμμένων τῶν τριήρων, τῷ μὴ δύνασθαι ταῖς δακκάσιν ἔπεσθαι, καὶ τοῦ πολέμου λωφῶντος ἦδη, διεσώθησαν πρὸς τὰς ἄλλας δακκάδας πρὸς τὸ στόμα τοῦ λιμένος, καὶ τὸν κίνδυνον παρὰ δόξαν διέφυγον. Παρὰ τοσοῦτον ἦλθον κινδύνου.

XLI. Βασιλεὺς δὲ παρὰ τὸν αἰγιαλὸν ἐστὼς ἐφιππος ἔώρα τὰ δρώμενα, θάρσος τε ἐμποίων τοῖς αὐτοῦ φαινόμενος καὶ ἅμα τοῦ πολέμου τὸ τέλος ἀποσκοπῶν· ἐνόμιζε γὰρ ἐξ ἀπαντος τρόπου τὸν αὐτοῦ στόλον τῶν δακκάδων περιγενησέσθαι, καὶ κρατήσαντας αἰχμαλώτους ἀφείναι αὐτὰς ὡς αὐτῶν· καὶ πρὸς τὴν εὐχαιρίαν ἦν. Ὡς δὲ ἔώρα σφοδρῶς τε τὸν ἄνεμον πνεύσαντα καὶ τὰς δακκάδας περιγεγενημένας, μεταβαλὼν εὐθύς ἠνέκτο ὑπερβαλλόντως, καὶ πλήξας τὸν ἵππον ἀνεχώρησε σιωπῶν. (α) Ἠπέθανον δὲ τῶν μὲν ἐν ταῖς δακκάσιν ἄνδρες, ὡς ἐλέγοντο, οἱ πάντες δύο καὶ εἴκοσι, τραυματῆται μέντοι γεγόνασιν ὑπὲρ τοὺς ἡμίσεις τῶν πλη-

ἔβαλον.. ἀναρρυχόμενοι (supra lit. u arponitur litera η)... ἀγκύραις || — § 4. ἀμφορέας... ἀπολύοντες] Eadem verba in cap. 37, 4. || — § 5. βάρρους.. ἔβαλον... βαλλόντων, βαλλομένων codex. Cf. cap. 58, 2. || — § 6. βρῦσας] πρῶσας cod. || — ἀπολελειμμένων] ἀπολιπομένων ingo. Cum Critobulo facit Ducas p. 269, 16 : τότε ἀνέμου πνεύσαντος κατὰ τὰ ἰστίαι φυσθηέντα, σχίσαντες τὰ πλοῖα (Turcorum sc.) τὴν ἐν τῷ λιμένι ὄδον ἔπλεον, τὰ δὲ πλοῖα ἔμειναν· εἰ γὰρ ἦν ἐμπροσθεν αὐτῶν τότε ὁ στόλος τοῦ βαρβάρου, ἰδύοντο ἂν αἱ πέντε αὐταὶ νῆες καταποντίσαι καὶ τὰ τριακόσια. Aliter Phrantzes p. 250, 3 : ἐθούσης δὲ τῆς νυκτὸς ἐξ ἀνάγκης ὁ στόλος μικρὸν ἀνεχώρησε, καὶ αἱ νῆες εὐκαιρίαν εὐρόντες εἰσῆλθον ἐν τῷ λιμένι ἄνευ οὐδενὸς ἀποκτεινόντος, εἰ μὴ τινῶν ὀλίγων πληγῶν. Secundum Barbarum p. 23 per tres fere horas pugnatum est, marte quidem ambiguo, sed in majorem honorem eorum qui tanto Turcorum numero non succubuerunt. Deinde Genuenses ingruente nocte versus portum urbis contendunt, timentes ne insequentes hostes pugnam renovare augeant. At soluta catena, Gabrielus Trevisanus et Zacharias Grioni cum tribus galeris Venetis e portu egressi naves illas quattuor remulco tractas in urbis portum salvas deduxerunt. Diverso modo rem adornavit Pusculus 4, 390-471. Turcorum classis praefectus in Propontidem proventus Latinos jubet deponere vela et stare rates. Ili vero parere negant, sed vento carbasa pandunt et cursum inceptum peragere student. Cinguntur itaque hostium navigiis, praeliumque committitur, dum auster in puppim spirans navis plenis velis fert, nec flare desinit

*structa donec statuit super aequora, Bosphorus arctat
litora ubi gemina telluris. Deserit illic
ventus eas; cecidere sinus sub manibus arcis.
Tum vero exoritur pugna, increvere remisso
Teucrum animi vento; segnes fessosque Latinos
non duraturos longo duxere labori.
Præterea pudor incendit, de litore spectans
hauri procul et princeps Machmetius concitat iras.*

Post pugnam acerrimam ad noctem usque perductam Turcorum naves laceræ se subdixerunt, Genuenses autem Venetum de puppe revinctæ in portum salvæ perveniunt. — Similiter Leonardus p. 322, quum Mechemetem in colle Perensi stetisse spectatorem dicat, pugnam in Bosphoro, non vero in Propontide, pugnatam esse statuisse debet.

XLI. § 1. σφοδρῶς τε] τε add. man. 2. || — καὶ πλήξας τὸν ἵππον ἀνεχώρησε σιωπῶν] Minus moderate se gessit sec. Phrantzem p. 249, 7 . μαγεῖς καὶ θυμῷ ληθθεῖς, βρυχώμενος καὶ τοὺς ὄδοντας τρίτων ὕβρις· ἐνέχευε εἰς τοὺς αὐτοῦ, δευλοκαρτίους καὶ γυναικώδεις; καὶ ἀνωφελεῖς ἀποκαλῶν· καὶ τὸν ἵππον κεντρίσας ἦλθεν ἐντὸς τῆς θαλάσσης καὶ τὰ πλείονα τῶν χιτώνων αὐτοῦ ἐδάφησαν ἐκ τῶν τῆς ἀλμυρᾶς θαλάσσης ὑδάτων ... Καὶ πλείστοι ἑπιπτοι τῷ ἀμφοῖ καὶ αὐτοὶ ἀπολοῦσθαι ἔω· τῶν νηῶν ἤγγισαν. Leonardus p. 322 : *blasphemat, urget equum in salum, vestimenta cum furore concindit*. Similiter Ducas p. 269, 13 et Chalcocondylas p. 390, 2. Nihil de his legitur neque apud Barbarum neque in Pusculi carmine.

§ 2. δύο καὶ εἴκοσι] Secundum Phrantzem et Leonardum in Italis navibus ne unus quidem interfectus est, vulnerati

ρωμάτων, τῶν δὲ ἀπὸ τοῦ στόλου ὀλίγων πλείους τῶν ἑκατὸν, τραυματίζονται μόντοι γεγόνασιν ὑπὲρ τοὺς τριακοσίους. (3) Βάλλεται δὲ καὶ Παλτόγλης ὁ τοῦ στόλου ἡγεμὼν τὸν ὀφθαλμὸν λίθῳ, καὶ ζυγήνεγκε τοῦτο ταῖς μὲν ὀκτακσίαι σιτηρίαν, αὐτῷ δὲ Παλτόγλη μὴ ἀποθανεῖν ὑπὸ βασιλέως, ὃς δεῖνόν ἐστι μάλιστα ἐποιήσατο τὴν ἀποφυγὴν τῶν ὀκτακσίων, καὶ τὸ πρᾶγμα βαρέως ἤνεγκε, δευλίαν τε καὶ ἀνανδρίαν καταγνοῦς τοῦ Παλτόγλου, μᾶλλον δὲ ἀμέλειαν καὶ βραθυμίαν τούτου τοῦ θλον νομισίας εἶναι, καὶ προδοσίαν τῶν αὐτοῦ πραγμάτων. (4) Οὐ καλὸν γάρ οἱ οἰωνὸν ἐνόμιζεν εἶναι ἕς γε τὸ προκειμένον ἔργον τὴν τῶν ὀκτακσίων ἀποτυχίαν. Παραλλήλως μόντοι γε τούτων εὐθὺς τῆς ἀρχῆς καὶ παραδίδωσι τὸν τε στόλον καὶ τὴν σατραπείαν Καλλιουπολεως Χαμουζᾶ τῶν ἐταίρων τινὶ καὶ ᾧ μάλιστα τὰ τοιαῦτα ἐπίστευε. (5) Ῥωμαίοις μόντοι γε τοῦτο παρ' ἑλπίδας γεγονός ἀναψυχὴν τινα

τότε καὶ παραμυθίαν ἤνεγκεν οὐ μετρίαν, καὶ χρηστοτέρων ἐλπίδων ἐπέπλησεν, οὐ μόνον τοῖς παρούσιν, ἀλλὰ δὴ καὶ ταῖς χρησταῖς τῶν ἀγγελιῶν, ἕως ἔδει τούτους πράξειν καλῶς καὶ οὐπω παρῆν τὰ δεῖνά· οὐ γὰρ ἔς μακρὰν χαιρήσειν ἔμελλον, ἀλόντες καὶ πᾶσι κακοῖς ἐκλυθέντες, αἰχμαλωσία καὶ δουλεία καὶ φόνος καὶ διαρπαγῆ καὶ ὕβρις γυναικῶν τε καὶ παιδῶν. Καὶ οἱ μὲν οὕτως.

XLII. Βασιλεὺς δὲ Μεχέμετις προύργου τι νομίζων εἶναι οἱ ἕς τὸ προκειμένον τὸν τε λιμένα εἰλεῖν καὶ τὸ Κέρας ἀνοῖξαι ταῖς ἰδίαις ναυσὶν ἐφορμαῖν, ἐπειδὴ πᾶσαν πείραν καὶ μηχανὴν προσαγαγῶν οὐκ ἠδυνήθη τὸν ἔσπλον βιάσασθαι, βουλὴν βουλευέται ζυγήτην καὶ μόνῃς τῆς αὐτοῦ διανοίας καὶ ἰσχύος ἀξίαν, ἣ καὶ πρὸς τὸ προκειμένον οἱ καλῶς ἤρκεσε καὶ τοῖς πᾶσι πέρας ἐπέθηκε. (2) Κελεύει ταῖσιν τοὺς ἐπὶ ταῖς ναυσὶ τεταγμένους ὅτι τάχιστα ποιῶν ὀκλοῦς, φέ-

autem perpauci, quorum duo vel tres post dies nonnulli mortui sunt; Turcorum vero decem millia, ut Leonardus ait, vel duodecim millia, ut apud Phrantzen legitur, cecidisse retulerunt exploratores et profugi. Minus absurda tradit Critobulus, quamvis is Turcorum caesorum numerum fortasse justo minorem exhibuerit. Certe apud Barbarum p. 25 Paltogles in sua ipsius nave homines centum et quindecim occidisse dicit.

§ 3. βάλλεται... τὸν ὀφθαλμὸν] Cum Critobulo facit Chalcocondylas p. 390, 3: Ἐναυθα τιτρώσεται ὁ τοῦ βασιλέως ναύαρχος Παντόγλης τὸν ὀφθαλμὸν ὑπὸ τῶν σφετέρων, ὡς αὐτὸς διεμαρτύρη ἐς τὸν βασιλέα· καὶ εἰ μὴ ἐτρέθη, εἴλεν ἂν τὰς ναῦς δισχυριζόμενος. Οὕτως μόντοι διέφυγεν ὥστε κακὸν τι μὴ παθεῖν ὑπὸ βασιλέως. Orationem, qua Paltogles coram rege, Aprilis die XXI e castris cum 10,000 equitibus ad classis; stationem profecto, se defendit, apud Barbarum p. 25 habes; in ea tamen vulneris illius nulla fit mentio. Secundum Ducam p. 270 Pantogles oculum perdidit postquam poenam ei rex inflixerat. Narrat enim Mechemetem Pantogles in terram dejecto et a quatuor viris distento centum verbera inflixisse virga aurea, ἧς ἡ κεφαλὴ χρυσοῦ καθαροῦ σταθμίων λίτρας πεντακάσιαι (an. λίτρας; καὶ πεντασουλίας?), ἣν αὐτὸς κατασκαύσασεν, ἵνα καίῃ αὐτὴν ὡς δοκίμιον. Deinde pergīt: Καὶ ἰδόντες αὐτὸν ὑπὸ τοῦ τυράννου καταφρονήθεντα καὶ βραδυσθέντα, ἐς τῶν Ἀζαπίδων λίθον ἄρα καὶ κατὰ κόρρης κρούσας ἐξώρυσε τὸν ἕνα ὀφθαλμὸν αὐτοῦ. Nihil de his legitur apud Phrantzem et Leonardum, qui navarchum munere destitutum ac bona ejus janitzaris data esse tradunt, precibus vero ducum impeditum esse quominus supplicio Pantogles afficeretur.

§ 4. Χαμουζᾶ] Iterum ejus mentio fit c. 65 et 75 et lib. 2, c. 3, 1, ubi Chamuzas Asiae praefectura obtinuisse dicitur. Idem Χαμζᾶ vocatur apud Ducam p. 321, 14. Ex Barbaro p. 25 discimus Chamuzam filium fuisse viri, qui Turcorum navarchus erat eo tempore quo Venetorum classi praefectus erat Petrus Loredanus, qui istum Turcorum navarchum, Chamuzæ patrem, clade afflixit (sc. sub Murale II, patre Mechemetis. V. Zinkeisen I. 1. 1, p. 551). Hunc enim in sensum accipienda sunt verba Barbari (quae haud recte intellexit Henricus Cornet in annot. ad Barb. I. 1.): *Ma el signor Turco*, inquit, *primo queto* (Paltoglem) *de esser più capetanio de quela armada, e privado che fo el dito capetanio de la sua capetanaria, el se fece avanti el fol de colui, che fo capetanio quando che fo de misser Piero Loredan* [i. e. filius ejus, qui navarchus erat tempore Petri Loredani. Perperam Cornet: *Il senso è: il figlio di Pietro Loredano, capitano all'epoca della rotta di Murad II, quando fo de la rotta del pare de questo Turco, e disse costui al signor Turco: Signor si tu me fa capetanio de questa tua armada, e che staga al impets de Cristiani, da mo te imprometo de darte tuta l'armada de Cristiani, in ne le man a man salva, e si vignaro a far la vendeta de mio pare, e si questo che te ho dito, non serà vero, da mo te digo senza dir altro, farame taiar la testa de presente. E al Turco i consona el suo parlar, e fèlo capetanio zeneral da mar de tuta la soa armada, e dege de presente el baston in man, e avelo fato so capetanio, che el fosse in pè de la persona del signor, a far e desfar come capetanio, come è le zeneral.*

§ 5. ἐκλυθέντες] sic margo, μερισθέντες; textus.

XLII. De navibus (67 vel 70 vel 72 vel 80 numero) e classis statione, quae in Bosphoro ad Gemellas columnas sive Διπλοκόνιον (*Bechiktach* hod.) erat, per ferram in Cornu sinum deductis, v. Phrantzes p. 251, Leonardus p. 321, Barbarus p. 27, Puscus 4, 534-572, Chalcocondylas p. 387, Ducas p. 270, Seadeddin. 2, p. 138 vers. Brattii, *Historiola quae inscribitur Constantinopolitanæ civitatis expugnatio, e cod. chart. bibl. templi cathedr. Strenge. descripta, ed. L. Thyselius* (Upsalæ 1835), p. 5. Hunc libellum non novi nisi ex Zinkeisenio I. 1. 1, p. 837, qui in eo tradit dicit naves curribus impositas esse. Ex recentioribus præ ceteris adeas Mordtmannus I. 1. p. 57 sq. Transportatæ naves sunt Aprilis mensis die vicesimo secundo, notante Barbaro; ἐν πᾶσι ναυσὶ, ut ait Phrantzes p. 251, 23. || — βουλὴν βουλευέται etc.] Ducas p. 270, 20: ἐσχεάζεται γυναικῶν τι καὶ ἀνδρείων ὄφισμα. Consilium Christianum quidam suppeditaverat (*Si fu insegnà da un Christian*), ut in Barbari Diario ad marginem legitur. Cf. Leonardus p. 321: *Quam novitatem, pulo, Venetorum more ex Gardax lacu is qui artificium Teucris palefecti, didicerat.* Eadem narrat Zorzi Dolfin in *Cronaca delle famiglie nobili di Venezia* in codice bibl. Marcianæ 794, fol. 315, ex quo quæ ad Const. obsidionem pertinent, excerpit et edidit G. M. Thomas (Monac. 1868).

§ 2. Κατὰ γε τὸ τοῦ διπλοῦ κίονος etc.] Ducas p. 270, 23: προστάττει τὸ εὐδωρομηθῆναι τὰς νᾶπας τὰς ἐπισθεν

ροντας ἀπὸ τῆς ἕξω θαλάσσης πρὸς τὴν ἔσω θάλασσαν τοῦ τε λιμένος, φημί, καὶ τοῦ Κέρατος, κατὰ γε τὸ τοῦ Δικλοῦ κίονος ὀνομαζόμενον, καὶ ὑποστρωννύειν τούτους δοκοὺς. (3) Ὁ δὲ χώρος οὗτός ἐστι μὲν ἀπὸ θαλάσσης ἐς θάλασσαν μετροῦντι στάδιοι μάλιστα ἄνω ἐστὶ δὲ σφῶδρα ἀνάντης υπερήμισυ τούτων, ἕως ἂν ἐπὶ τοῦ λόφου καὶ τῆς κορυφῆς γένηται, κακίθεν πάλιν διὰ τοῦ κατάντους φέρεται πρὸς τὴν ἔσω θάλασσαν τοῦ Κέρατος. (4) Τῶν δὲ ὀλων γεγονότων ἄπτον ἢ λόγος διὰ πολυχειρίαν, ἐπάγει τὰς ναῦς· καὶ τρόπεις μεγάλας ὑποθεῖς αὐταῖς καὶ κεραίας ἐκαπέρθεν τῶν πλευρῶν, ὥστε ἀνέχειν αὐτάς, καὶ σχοινίους διαζώσας καλῶς, ἐξάπτει προτόνους μακροὺς τῶν ἀγκώνων ἐκδήσας, καὶ παραδίδωσιν ἔλκειν τῇ στρατιᾷ, τοῖς μὲν αὐτοχειρίᾳ, τοῖς δὲ καὶ διὰ μηχανῶν πινῶν καὶ μαγγάνων. (5) Αἱ μὲν οὖν νῆες εἰληκτο ἔπτον, οἱ δὲ ἐπιβάται τούτων, ὥσπερ ἐπαντρωθῆντες τοῖς γινομένοις τε καὶ ἐπαγγελῶντες, πληρῶντες αὐτάς ἐπὶ τῆς χέρσου ὥσπερ ἐπὶ θαλάσσης, οἱ μὲν ἀνεπετάννουσιν ἐν κραυγῇ τὰ ἱστία, ὡς ὄθθεν ἀναγόμενοι, τὰ δὲ πνεῦμά τε ἐδέχετο καὶ ἐκυρτοῦτο, οἱ δὲ ἐπὶ τῆς εἰρεσίας καθήμενοι κατεῖχον τὰς κόπας ἐν χερσὶν τετροπημέναις ὥσπερ ἐρέττοντες, καὶ οἱ κελουσταὶ διαθόντες ἐπὶ τῆς ἰσοδόκης, συριγμοῖς τε καὶ κραυγῇ καὶ φραγγαλίοις παίοντες τοὺς ἐπὶ τῆς εἰρεσίας ἐρέττειν διεκκελύοντο, αἱ δὲ νῆες ἐπὶ τῆς χέρσου φερόμεναι ὥσπερ ἐπὶ πελάγους, αἱ μὲν ἀνήγοντο διὰ τοῦ ἀνάντους ἐπὶ τὸν λόφον ἄνω, αἱ δὲ πάλιν κατῆ-

γοντο διὰ τοῦ κατάντους ἐς τὸν λιμένα, χαλῶσαι τὰ ἱστία ἐν βοῇ καὶ πατάγῳ πολλῷ. (6) Καὶ ἦν ἰδεῖν θέαμα ξένον καὶ ἀκοαῖς ἀπίστον πλὴν τῶν θεθαμένων, ναῦς ἐπὶ τῆς μεσογείας φερομένης, ὥσπερ ἐπὶ θαλάσσης πλεούσας μετὰ γε τῶν πληρωμάτων αὐτῶν καὶ τῶν ἱστίων καὶ τῆς ἄλλης ἀποσκευῆς. (7) Ἐγὼ δὲ νομίζω καὶ τῆς Ξέρξου Ἄθω διορυγῆς μεῖζον εἶναι τοῦτο πολλῷ, καὶ παραδοξότερον καὶ ἰδεῖν καὶ ἀκοῦσαι· μᾶλλον δὲ τοῦτο χθές καὶ πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμετέρων γεγονὸς βεβαίαν κάκεινω τὴν πίστιν παρέχει τοῦ γεγέσθαι, ὡς ἄνευ γε τούτου μῦθος ἂν ἦν ἐκπῶν καὶ ἐδόκει μάτην λεγόμενον. (8) Κατάγονται τοίνυν ἐν τῇ κόλπῳ τῶν Ψυχρῶν ὑδάτων καλουμένῳ, μικρὸν ἀπωτέρω τοῦ Γαλατᾶ, στόλος οὐ μικρὸς, νῆες ἑπτὰ καὶ ἐξήκοντα, καὶ ὀρμίζονται αὐτοῦ.

XLIII. Ῥωμαῖοι δὲ πρῆγμα τοσοῦτον παρὰ δόξαν γεγονὸς θασάμενοι, καὶ τῷ Κέρατι ναῦς πολεμίας ἐφορμούντας, ἔπερ οὐκ ἂν ποτε προσεδόκησαν, ἐξεπλάγησάν τε τῷ παραλόγῳ τῆς θεᾶς καὶ ἐς ἀμυχανίαν τε καὶ ἀπορίαν μεγίστην ἐνέπεσον, μὴ ἔχοντες τοῦ λοιποῦ ὅτι καὶ δράσαιεν, ἀλλὰ δὴ καὶ ἀπόγωνοιν· (9) καὶ γὰρ ἀφύλακτον ἔχοντες πρότερον τὸ τοῦ Κέρατος τείχος, σταδίους ἐγγύς που τριάκοντα, οὐδὲ οὕτως εἶχον ἀρκούντως τοῖς ἄλλοις τεύχεσιν ἐς γε προφυλακὴν τε καὶ μάχην οὔτε οἱ ἀστοὶ οὔτε οἱ ξένοι, ἀλλ' ἐπάλλεις δύο καὶ τρεῖς εἶχον ἕνα προπολεμοῦντα· ὡν δὲ καὶ τοῦτο τὸ τείχος ἀνοιγὲν τῷ πολέμῳ φυλάττειν ἀνάγκην ἔχοντες, ἠναγκάζοντο τὰς ἄλλας ἐπάλλεις ἀπογυμνοῦν

κενῆς τοῦ Γαλατᾶ ἀπὸ τὸ μέρος τὸ πρὸς ἀνατολὴν κάτωθεν τοῦ Δικλοῦ κίονος ἕως τὸ ἄλλο μέρος τὸ πρὸς τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Κερατίου κόλπου καίμενον ἀντικρὺ Κοσμηθίου. Καὶ κοίτησαντες τὴν ὁδὸν ὀμαλὴν ὅσον ἰδύοντο, διὰ τῶν φαλαγγίων ἐπιθίβασας τὰς διήρεις καὶ τὰ ἱστία πτερώσας ἐκλευσεν ἔλκειν διὰ ἑρᾶς ἐκ τοῦ πορθμοῦ τοῦ Ἰερού στομίου καὶ εἰσάγειν εἰς τὸν Κερατίου κόλπον τὰ πλοῖα. Ὁ καὶ γέγονεν. Ἐδιόκοντο δὲ τὰ σκάφη, καὶ ἐν ἐκάστῳ προωρεῖς καὶ ἄλλοι; ἐπὶ τῶν οἰκίων καθήμενοι, ἕτερος δὲ τὸ πτερὸν κρατῶν τὸ ἱστίον ἐτίνασσαν· ἄλλος τύμπανον, ἕτερος σάλπιγγα κρούων ἐμαλῶδει θαλάσσιον μῦλον. Phrantzes p. 251, 6 : ἐκ τοῦ ὀπισθεν μέρους τοῦ Γαλατᾶ διὰ τοῦ λόφου ὁδὸν εὐθείαν ψυχομένημεν. Secundum Barbarum naves a Columnis per trium milliarium spatium tractas usque ad Perense Galatas armamentarium (fino dentro del narvarchio de Pera). Cui testimonio innitens probabiliter Mordtmannus ductum vis ejusmodi fuisse censet, ut ex valle quae est prope *Beshkitchach*, in collem Peræ ascenderet, deinde inter *Dimitri* et *Jentcher* suburbia descenderet in vallem quae juxta *Kasim-pacha* in medium Cornu sinum exit. Fuisse ibi armamentarium Galatinum, sicuti nunc ibidem est Turcicum, consentaneum fuerit. Vis ejus longitudo 18 fere stadiorum erat, eaque quadrat in tria quae Barbarus dicit milliaria ex illa milliarum mensura, de qua dixi ad cap. 28. Multo longior via, quam per dorsa collium ductam esse statuendum foret, efficitur, si cum Duca censueris eam exiisse in locum Cosmidio oppositum; nam Cosmidium extra urbem erat ad sinus partem intimam. Similiter Augustinus Justinianus in *Chronica* Genuensibus (monente Bullialdo ad Ducam p. 615 ed. Bonn.) naves tractas esse dicit in *Aguas dulcis*, quae in intimo sinus recessu sic etiam nunc vocantur, nec differre mihi videntur ab *Aquis frigidis*, in quas Critobolus noster § 7 naves deductas esse prohibet. || — στάδιοι μάλιστα ὀκτώ] Falsus numerus et haud dubie scribarum errore corruptus. Ex Barbari rationibus pro η' legendum foret ιη' vel κ', at quum reliqua Critobulli narratio longiorem viam postulet, facile fieri potuit, ut η' ortum sit ex μ', sueta harum literarum confusione. Apud Leonardum, ubi : *Jussit evocari equae colle suppositis lenitius vasis lacertorum sex, ad stadia septuaginta trahi biremes*, stadiorum numerus excidisse videtur, nam *septuaginta* vox ad navium numerum, quem eundem etiam Chalcocondylas p. 387, 8 praebet, referenda est. || — τούτους δοκοῖς] sic man. sec. supra scriptum; τούτους δοκοῖς man. 1.

§ 4. πρόπει] Vox de trabibus, quae fulcramento erant et apud Ducam p. 271, 2 φαλάγγια vocantur, intelligenda videtur. || — μαγγάνων] μαγγάνων codex. || — § 5 πατάγῳ πολλῷ] sic margo, ἀλαγαμῷ text. || — § 7. τῆς Ξέρξου. μακρῶν] Ducas p. 271, 16 : ἀλλ' ὑπὸ τὸν Ξέρξην οὗτος. Cf. Pausanias 4, 543. Alia exempla excitat Phrantzes p. 251. Multa concessit Hammerus l. 1. 1, p. 543. || — τῶν ψυχρῶν ὑδάτων] Cf. not. ad § 2. || — νῆες ἑπτὰ καὶ ἐξήκοντα] 76 secundum Chalcocond. p. 387 (et Leonard. p. 321); 72 sec. Barbar.; 80 sec. Ducam p. 271, 11 et 281, 11.

XLIII. § 2. τριάκοντα] 35 stadia supra dixit cap. 28, 3, ubi vid. not. || — ἠναγκάζοντο etc.] Leonardus p. 322 : *Jam perditio portu, necesse fuit ex postis, ut maritimos custodiremus muros, diminuerunt milites*. || — § 3 ἠναγκάζοντο] V. not. ad cap. 27, 2.

καὶ μετακομίζειν ἐνταῦθα τοὺς ἀνδρας· ὅπερ ἦν κίνδυνος προφανής, κενουμένων τῶν προμαχομένων τοῦ ἄλλου τείχους, καὶ μὴ ἀρκούντων τῶν ἐγκαταλειμμένων, ὀλίγων ὄντων, φυλάττειν αὐτό. (α) Οὐ τοῦτο δὲ μόνον ἦν τὸ δεινόν, ἀλλ' ὅτι καὶ ἡ γέφυρα τέλος λαβοῦσα ὀπλίτας ἰδέχεται καὶ τοξότας διαβαίνοντας ἐπὶ τὸ τεῖχος, καὶ ἔδει φυλάττειν κακίαι· καὶ αἱ πρὸς τῷ στόματι δὲ τοῦ λιμένος καὶ τῇ ἀλύσει ὀκνάδες τε καὶ τριήρεις καὶ αἱ ἄλλαι νῆες ἐν τῷ λιμένι φυλακῆς ἤδη μᾶλλον ἐδέοντο πλεονός, ἐνδοθέν τε καὶ ἔξωθεν πολυμοῦνται. Πολλαχόθεν οὖν αὐτοῖς ἄπορα ἦν τε καὶ ἐδόκει, πλὴν γε δὴ οὐκ ἠμέλουν ἐκ τῶν ἐνότων τῶν δυνατῶν.

XLIV. Ἰουστίνος γὰρ, ἄρας μίαν τῶν ὀκνάδων αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ λιμένος καὶ τῶν Ἰταλικῶν τριήρων τρεῖς, ἐπάγει κατὰ τὸ στόμα τοῦ κόλπου, οὐ ἐφόρμουν αἱ νῆες τοῦ βασιλέως, καὶ ὀρμίζει αὐτοῦ, ἐν' ἀπ' αὐτῶν ποιοῖτο τὸν πόλεμον, καὶ κατείργη τὰς πολεμίας ναῦς ἐν τῷ κόλπῳ, μηχανοῦ διεκθεύσας ἢ βλάπτειν δυναμένας τὸν τε λιμένα καὶ τὰ ἐν αὐτῷ σκάφη. Καὶ ἔδοξε τοῦτο ἀρίστη βουλή καὶ ἀντιτεχνῆσις, πρὸς καιρὸν μέντοι. (α) Μεχέμετις γὰρ ὁ βασιλεὺς τοῦτο γνοὺς ἀντιτεχνῆται τοιόνδε. Κελεύει τοὺς μηχανοποιούς νυκτὸς ἀπαγαγόντας λάθρα τὰς μηχανὰς θεῖναι παρὰ τὸν αἰγιαλὸν ἀντικρὺ οὐ ἐφόρμουν αἱ νῆες καὶ ἡ ἄλκας, καὶ ἀφείναι τοὺς λίθους κατ' αὐτῶν. Οἱ δὲ ἔβασσαν τοῦτο ποιήσαντες, βάλλουσι μίαν τῶν τριήρων κατὰ μέσον καὶ καταδύουσιν αὐτανδρον πλὴν ὀλίγων πάνυ ἀπονηξάμενον ἐς τὰς ἄλλας τριήρεις, καὶ οἱ ἐν αὐταῖς ὄντες εὐθὺς ἀπάγουσι τε αὐτὰς ὡς

πορρωτάτω καὶ ὀρμίζουσιν· εἰ γὰρ μὴ τοῦτο τάχος ἐγγράνει, κατεδόντο· ἂν αἱ τριήρεις αὐτανδρῶν καὶ ἡ ἄλκας, μὴδ' αἰσθησὶν γούν ἠντινον τοῦ κακοῦ σχοῦσαι· οὕτως ἦσαν ἐγγὺς τοῦ διαφραθῆναι, τῶν μηχανῶν ἐτοιμῶν οὐσῶν ἀφείναι τοὺς λίθους κατ' αὐτῶν.

(β) Ῥωμαῖοι μέντοι καὶ τούτου διαμαρτόντες οὐκ εἶχον ὁ τι γε ἕτερον διαπραξόνται, μηχαναῖς δὲ μόνον πετροβολοῖς ἀπὸ τοῦ τείχους καὶ βέλεσιν ἔβαλλον τὰς ναῦς καὶ ἀνείργον ὅποι παρῆκοι διεκθεύσας. Ἐπεξέβασον δὲ καὶ τριήρεις ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ λιμένος, καθ' ἡμέραν διώκουσαι τε αὐτάς καὶ ἀνείργουσαι τοῦ μὴ τι βλάπτειν ἐν τῷ λιμένι, πολλὰκις δὲ καὶ μέχρι πρὸς τὴν γῆν ἐποκέλλουσαι πρὸς τοὺς ἑαυτῶν, αἱ δὲ πάλιν ὑπέστρεφον, ἀναστρεφουσῶν τῶν τριήρων, καὶ παρὰ πόδας ἠκολούθουν, βάλλουσαι καὶ βαλλόμεναι· καὶ οὕτως ἠκροβολίζοντο καθ' ἡμέραν.

XLV. Κατὰ δὲ τὰς αὐτάς ἡμέρας ξυνηγέθη καὶ τάδε, ἅπερ θεοσημαῖαι τινες ἦσαν καὶ προφορῶσαι τοῦ ἐσομένου ὄσον οὗ τῆ πόλεο δεινῶν. Πρὸ γὰρ τριῶν ἢ τετάρων ἡμερῶν τοῦ πολέμου θεοκλητούντων πάντων τῶν ἐν τῇ πόλει ἀνδρῶν ὁμοῦ τε καὶ γυναικῶν, καὶ περιερχομένων αὐτὴν μετὰ τῆς εἰκόνοσ τῆς θεομητόροσ, αὐτῆ τῶν χειρῶν αἴφνης ἐκπεσοῦσα τῶν κατεχόντων, μηδεμιᾶς ἤστινοσοῦν ἀνάγκη ἢ βίας ἠγῆσαμένησ, κρηνῆσ ἐπεσεν ἐπ' ἔδαφοσ. Πάντων οὖν ἀναδοησάντων εὐθὺσ καὶ ξυνδεδραμηκότων ἐς ἀνάστασιν τῆσ εἰκόνοσ, αὐτῆ μᾶλλον ἐβρίθη κάτω μολύβδου δίκην βαρυνομένη, ὥσπερ ἐνισχημένη τῷ ἔδαφει, καὶ ὄλωσ δυσασπόσαστοσ ἦν. (α) Καὶ τοῦτο ἐφ' ἱκανὴν ὄραν ἐγίνετο, ὥσ ὡ

XLIV. § 2. γνοῦς] ἴδων mgo. || — 3. διαμαρτόντες.. ἔβαλλον.. ἐποκέλλουσαι] διαμετρῶντες.. ἔβαλον.. ἐποκέλλουσαι codex. De his præter Critobulum unus Ducas p. 277, quinquam paulo aliter, exponit. Τότε, αἱ, ὁ Δόγγος Ἰουστινιανὸς ἐσκέφατο διὰ τῆσ νυκτὸσ προσεγγίσει ταῖσ τριήρεισ καὶ ἐμπρῆσαι ταύτασ. Καὶ δὴ ἐτοιμάσασ μίαν τῶν τριήρων καὶ βαλὼν ἐν αὐτῇ τοὺσ δοκιματώτασ τῶν Ἰταλῶν καὶ παντοῖα μηχανικὰ σκεῦῆ, ἴσταντο ἐκδεχόμενοι τὴν ὄραν. Οἱ δὲ Γενουῖται τοῦ Γαλατᾶ μαθόντεσ τὸ δρώμενον ἀπήγγειλαν τοῖσ Τούρκοισ. Οἱ δὲ τῇ νυκτὶ ἐκείνῃ ἀγρυπνοῖσ διανυκτερεύσαντεσ καὶ σκευὰς ἐτοιμοὺσ παρατετάμενοι τοὺσ Λατίνουσ ἐξεδέχοντο. Οἱ δὲ Λατῖνοι μὴ γνόντεσ τὸ μνηστὴν παρὰ τῶν τοῦ Γαλατᾶ εἰσ τοῖσ ἀσεβείσ, περὶ μέσασ νύκτασ ἀρῶσα τὰσ ἀγρυπα· ἡ τριήρησ ἀψοφητὶ τοῖσ πλοίοισ πλησιάζων ἦν. Οἱ δὲ Τούρκοι ἐν τῇ βοτάνῃ τῆσ σκευῆσ πῦρ βάλλοντεσ, καὶ δὴ ἐκπεμφθεῖσ ὁ λίθοσ κατὰ τῆσ τριήρωσ καὶ σὺν ἤχῳ πλείστω κρούσαν αὐτὴν ἔβαλε κάτω ὑποδύχων σὺν τοῖσ ἐπιβάταισ πέμψασ εἰσ βυθόν. Τοῦτο τοῦσ Λατίνουσ εἰσ φόβοσ καὶ ἀγωνίαν οὐ μικρὰν ἐπέβαλε, καὶ τὸν Ἰωάννην οὐκ εἰσ μικρὰν ἀθυμίαν· ἦσαν γὰρ οἱ καταποντισθέντεσ ἅπαντεσ ἐκ τῆσ αὐτοῦ νῆωσ εὐζώνοι νέοι καὶ λίαν πολεμισταὶ ὑπὲρ τοὺσ ρν'. Post hæc Ducas narrat Turcos sub diei initium bombardæ ictu demersisse navem Genovensem ad Galatæ portam positam, quæ mercibus onusta in Italiam navigatura erat. Jam quum navis illa Genuensîs procul dubio eadem sit, quam jacto e colle Galatæ lapide Turci delevisse dicuntur Maii m. die quinto (Barbar. p. 35. Vid. supra ad cap. 38), Justiniani expeditio secundum Ducæ narrationem ejusdem mensis diei quarto vindicanda foret. Pontis constructio, quam deinceps Ducas narrat, sec. Barbarum pertinet ad diem XIX. Critobuli autem verba si premas (c. 45, 1), Justiniani couamen ad diem XXV ou XXVI Maii referendum foret. Ceterum reputari velim nihil apud Critobulum et Ducam legi de Jacobo Coco Veneto, qui Aprilis die vicesimo octavo naves a Turcis in portum transductas incendere tentavit, sed usus excidit, quum consilium rei a Genuensibus Mechemeti proditum esset et navis Coci bombardæ lapide frangeretur (V. Barbarus p. 29, Puscus 4, 574 sqq., Phrantzes p. 259, Leonardus p. 324. Cf. etiam Chalcocondylas p. 337, 17). Hæc ita comparata sunt, ut magnâ cum probabilitatis specie Ellissenus l. 1. p. 67 conjecerit ejusdem rei memoriam variatam subesse iis quæ de Justiniano narrat Ducas, cui nunc addendus Critobulus.

XLV. De hoc miraculo apud ceteros scriptores nihil legitur. Imaginem intellige Deiparæ τῆσ ὀδηγητρίασ, celeberrimum urbis palladium, de quo vide Ducangium in Const. Christ. lib. 4 p. 90 sq. et Ellissen in not. ad Threnum Constant. l. 1. p. 262. Ceterum solennes pompas supplicantium tunc per urbem perambulasse narrat Phrantzes p. 271; 9 (μετὰ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων καὶ τῶν θείων ἐκτυπωμάτων ἱερὰσ καὶ μοναχοῖ, γυναικίεσ τε καὶ παιδία μετὰ θαυρῶν διὰ τῶν τευχῶν τῆσ πόλεωσ περιερχόμενοι τὸ χύριε ἐλέησον μετὰ θαυρῶν ἱεραζόν), Puscus 4, 229 (ματρημῆσ τει ἐσφιγμῆσ γενεταν ἐσπῆσιβουσ πορτανὶ τοῖσ περ μαρία, etc.), Leonardus p. 330. Cf. Ducas p. 272. Hammer l. 1. p. 544. || — § 1. βαρυνομένη] Hæc vox suppletur in margine. || — § 4. προδάντεσ] sic man. 2; προδῆνασ m. 1.

μετὰ βίας πολλῆς καὶ κραυγῆς μεγάλης καὶ δεήσεως πάντων οἱ τε ἱερεῖς καὶ βασιτάζοντες μόλις ἀνέστησαν τε αὐτὴν καὶ τοῖς τῶν φαρόντων ὤμοις ἐπέθεσαν. (β) Τοῦτο παρὰ δόξαν γεγονός φρίκην τε πολλὴν καὶ αγωνίαν μεγίστην καὶ φόβον πᾶσιν ἐπέβαλεν· ἐνόμιζον γάρ, ὡς περὶ δὴ καὶ ἦν, ἐπ' οὐδενὶ συμβόλῳ χρηστῶ τὴν πῴσιν ταύτην γενέσθαι. (α) Ἐπειτα δὲ οὐκ ἐφθασαν μικρὸν προδόντες, καὶ εὐθὺς μετὰ τοῦτο, μεσημβρίας οὐσας σταθερᾶς, βρονταὶ πολλαὶ καὶ ἀστρακαὶ καταρράγησαν μετὰ νέφους, καὶ ὕστερ' ἄβρον ὑπερὶ μετὰ χαλάζης σφοδρῶτατης, ὥστε μὴ δύνασθαι ἀντέχειν ἢ προβαίνειν ἐπὶ τοὺς τε ἱερεῖς καὶ φέροντας τὴν εἰκόνα καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀκολούθων, τῇ φορᾷ τῶν καταπερομένων ὑδάτων καὶ τῇ βίᾳ τῆς χαλάζης βερυομένους τε καὶ κωλυομένους. (β) Πολλὰ δὲ καὶ τῶν ἐπομένων παιδαρίων ἐκινδύνευσεν παρασυρῆναι τε καὶ ἀποπνιγῆναι, τῇ σφοδρᾷ καὶ βίαιᾳ ῥύμῃ τῶν ὑδάτων παραφερόμενα, εἰ μὴ ἄνδρες εὐθὺς δρατόμενοι μόγις αὐτὰ τῆς φορᾶς τούτων ἐξήρπαζον· οὕτω παραλογόν τι καὶ ἀθῆες ἦν τὸ χρῆμα τοῦ ὑετοῦ καὶ τῆς χαλάζης ἐκείνης, ὅπερ ἐδήλου πάντως τὴν ταχίστην τῶν ὄλων ἀπώλειαν, καὶ ὅτι χειμάρρου δίκην καὶ σφοδρῶτατων ὑδάτων ἅπαντα οἰχῆσεται καὶ παρσυρῆσεται.

XLVI. Καὶ τῇ μὲν προτέρᾳ ταῦτα ἐγένετο, τῇ δ' ὑστερίᾳ ζῶθεν νέφος βαθὺ τὴν πόλιν πᾶσαν περιεκαλύψεν ἀπὸ πρῶιας βαθείας ἕως ἐσπέρας. Τοῦτο πάντως ἐδήλου τὴν ἀποδημίαν τοῦ θεοῦ καὶ ἀναχώρησιν ἐκ τῆς πόλεως ἢ τὴν τελείαν ταύτης ἐγκατάλειψιν καὶ ἀποστροφήν· νέφει γὰρ τὸ θεῖον κρυπτόμενον καὶ παραγίνεται καὶ πάλιν ἀπέργεται. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω. Καὶ ἀπιστήτω μηδεὶς· κλειστοὶ

γὰρ οἱ τούτων μάρτυρές τε καὶ θεαταὶ τῶν τε ξένων καὶ ἀστών.

XLVII. Βασιλεὺς δὲ Μεχμέτις, ἐπειδὴ οἱ πάντα ἦν εὐτρεπῆ καὶ οὐδὲν ἐμποδῶν ἔτι (τό τε γὰρ τείχος τό τε ἐντὸς τό τε ἐκτὸς ταῖς μηχαναῖς καθήριπτο μέγχις ἐδάφους, ἢ τε τάφρος ἐχῶσθη πᾶσα, τό τε Κέρας καὶ τὸ κατ' αὐτὸ τείχος ἅπαν λαμπρῶς ἠνοίγη τῶ πολέμῳ, καὶ ἀκριβῆς ἦν ἡ πολιορκία πανταχόθεν τῇ πόλει, αἱ τε κλίμακες καὶ οἱ ξύλινοι πύργοι καὶ τὰ ἄλλα πάντα καλῶς ἠτοίμαστο, ὃ τε χρόνος τῆς πολιορκίας ἱκανὸς ἦν· ἡμέραι γὰρ δὴ παρεῖλκον αὐτῇ ἐγγύς που πενήκοντα, καὶ δεός ἦν μὴ πού τι καὶ νεοχμῶση ἢ καὶ βοήθειά τις ποθεν ἀπὸ θαλάσσης φανεῖη· ἤδη γὰρ ἐπυνθάνετο καὶ τὸν ἐν Χίῳ ἀπόστολον τῶν Ἰταλικῶν νεῶν), δεῖν ἔργον μηκέτι ἐπιμελλεῖν, μηδὲ τοῦ λοιποῦ μενετεῖα οἱ εἶναι, ἀλλὰ πολεμητέα ἐν τάχει, καὶ ἐπιχειρητέα τῇ πόλει πάση σπουδῇ καὶ δυνάμει κατὰ τε γῆν καὶ θάλασσαν προσβάλλοντι, καὶ πείραν ταύτην αὐτῇ μεγίστην τε καὶ τελευταίαν προσενεγκεῖν. (β) Ξυγκαλέσας οὖν πάντας τοὺς ἐν τέλει τε καὶ περὶ αὐτὸν, σατράπας τέ φημι καὶ στρατηγούς καὶ ἰαρχᾶς καὶ ταγματάρχας καὶ ἡγεμόνας τῶν τάξεων, ἔτι δὲ χιλιάρχους τε καὶ εκατοντάρχους καὶ πενηκοντάρχους τό τε ἄγλημα τοῦ στρατοῦ καὶ τὴν περὶ αὐτὸν πᾶσαν ἴλην καὶ πρὸς τούτοις ναυάρχους τε καὶ τριηράρχους καὶ τὸν ἡγεμόνα τοῦ στόλου παντός, καὶ ξύλλογον ποιήσας ἐλεξε τοιάδε.

XLVIII. « Ἄνδρες φίλοι καὶ τοῦ παρόντος ἀγῶνος ἔμοι κοινῶνοι, ἐγὼ ὑμᾶς ἐνθάδε ξυνεκάλεσα οὐ βῆθιμίαν τινα καταγνοὺς ὑμῶν ἢ ἀμέλειαν ἐς τόδε τὸ ἔργον, οὐδ' ἵνα προθυμότερους ἐς τὸν παρόντα ἀγῶνα ποιήσω·

XLVI. Eodem referenda videntur versus Pusculli 4, 889 :

*Candida completo cum Phæbe surgeret orbe
masta prodit, fati miseræ cladiusque propinque
nuntia; nam tristis faciem velamine nubis
lecta atra, mediisque latens plus parte sereno incedit caelo.*

Barbarus quoque p. 46, Mail die vicesimo secundo in die ab hora prima usque ad horam sextam (post solis occasum) lunam obscuratam esse refert. At eo die neque plenilunium neque lunæ eclipsin fuisse monet Mordtmannus p. 77. De alio ostento illis diebus viso vide Phrantzem p. 284, 14 : φῶς ἀστράπτου καταβαίνειν ἐξ οὐρανῶν καὶ δὲ ὄλα· τῆς νυκτὸς ἀνωθεν τῆς πόλεως ἐστὸς δίδασκεν αὐτὴν.

XLVII. § 1. νεοχμῶση] νεοχμῶση codex h. l. et alibi. || — Ἰταλικῶν] addit mgo. De re cf. Phrantzes p. 263, 19 : Ἡμῶν δὲ οὕτως ἐχόντων, ἰδού τις φήμη ψευδῆς ἐρρίθη εἰς τὸ ἐναντίον στρατοπέδον, ὅτι ἐκ τῆς Ἰταλίας στόλος εἰς βοήθειαν τῆς πόλεως ἐρχεται, ὁμοίως· καὶ ὁ Ἰαρχος ὁ κυβερνήτης τῶν Οὐγγάρων μετὰ κλειστῶν στρατιῶν ἰπτικῶν τε καὶ πεζῶν. Ἀποῤῥαυτες· δὲ οἱ υἱοὶ τῆς Ἄγαρ, φόβος διέσχε κλειστός αὐτούς. Narrat deinde parum abfuisse quin Mechemetes soluta obsidione recederet, suadente etiam Chalile; at Saganum duccem oratione sua ad meliorem spem animum regis revocasse. Tum vero Chalilem misso nuntio Constantinum de regis consilio certiore fecisse simulque hortatum esse ne desperaret, quum anceps esset fortuna. Cum Phrantze consentit Leonardus p. 328. || — τοῦ στρατοῦ] Hæc in margine addita. || — § 2 Ὁ.η.ν] αὐλήν, supra scripto Ὁ.η.ν, codex.

XLVIII. Orationem breviorē, sed Turcorum ingenio ac moribus magis accommodatam concinnavit Phrantzes p. 269 sq.; aliam habes ap. Chalcocondylam p. 392-397, aliam ap. Pusculum 4, 821-855. Cf. Etiam Leonardus p. 329. Nihil Critobolus tradit de legatis quos Mechemetes ad imperatorem de dedenda urbe misisse ap. Ducam p. 279 dicitur neque de iis, quos Ismaelis suasu imperator ad sultanum misisse perhibetur apud Chalcocondylam l. 1.

§ 1. Cf. initium orationis ap. Pusculum :

*His quos longa dies atque experientia belli
spectatos reddiit, socii, verbo addere vires
credere nempe reur vanum.*

πάλαι γὰρ ὄρω τοὺς μὲν ὑμῶν τοσαύτη προθυμία και σπουδή περι τὸ ἔργον κεχηρημένους, ὡς πᾶν ὀτιοῦν ἄν μᾶλλον ἐλομένους παθεῖν ἢ ἀπράκτους τῶν ὄδε ἀναχωρησαί, τοὺς δὲ οὐ μόνον αὐτοὺς, ἀλλὰ και τοὺς ἄλλους παροξύνοντας, πάση δυνάμει πρὸς τὸ ἔργον χωρεῖν. (2) οὐ τοίνυν διὰ τοῦτο ὑμᾶς ζυεκαλέσα, ἀλλ' ὥστε μόνον ἀναμνησαί, πρῶτων μὲν ὡς και τὰ παρόντα ἀγαθὰ, ἃ ἔχετε, οὐ βραθυμοῦντες και ἀμελοῦντες, ἀλλὰ και σφόδρα ποιοῦντες και μετὰ μεγάλων ἀγῶνων τε και κινδύνων μεθ' ἡμῶν ἐκτήσασθε και ἄθλα τῆς ὑμῶν αὐτῶν ἀρετῆς και ἀνδρίας ἔχετε μᾶλλον ἢ τύχης δῶρα. ἔπειτα δὲ, ὡς και τὰ νῦν τὰ τε προκειμένα ἄθλα διδάξει ὑμᾶς ὅσα και οἷά ἐστι, και τὴν ὄξαν ὀπόσην ἔχει μετὰ τοῦ κέρδους και τιμῆν, και ἄμα ἵνα γῶντε καλοῖς ἐπι μεγίστοις ποιούμενον τὸν ἀγῶνα.

(3) Πρῶτον μὲν γὰρ πλοῦτός τέ ἐστι πολλὺς και παντοδαπὸς ἐν τῇδε τῇ πόλει, ὁ μὲν ἐν τοῖς βασιλείοις, ὁ δὲ ἐν τοῖς οἴκοις τῶν δυνατῶν, ὁ δὲ ἐν τοῖς τῶν ἰδιωτῶν, ὁ δὲ καλλίων και μείζων ἐν τοῖς ἱεροῖς ἀποκαίμενος ἀναθημάτων και κειμηλίων παντοίων ἐκ χρυσοῦ και ἀργύρου κατασκευασμένων, λίθων τε τιμίων και μαργάρων πολυτελῶν, ἐπίπλων τε ἀπειρόν τι χρέημα λαμπρῶν, ἄνευ δὲ τῆς ἄλλης κατ' οἶκον κατασκευῆς και περιουσίας. ὧν ἀπάντων ὑμεῖς ἔσεσθε κύριοι.

(4) ἔπειτα ἄνδρες ἀγαθοὶ πλεῖστοί τε και τῶν εὐγεγονότων, ὧν οἱ μὲν δουλεύουσιν ὑμῖν, οἱ δὲ ἐς ἀπόδοσιν ἔσονται, γυναῖκές τε πλεῖσται και κάλλισται, νέαι και ἀγαθαὶ τὰς ὀψεις, και παρθένοι πρὸς γάμον ὠραῖαι εὐγενεῖς τε και ἐξ εὐγενῶν, και ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ἔτι και νῦν ἄθρατοι ἐναι τούτων και πρὸς γάμον ὀρωσῶν ἐπιφανῶν και μεγάλων ἀνδρῶν, ὧν αἱ μὲν ἔσονται ὑμῖν ἐς γυναῖκας, αἱ δὲ πρὸς θεραπείαν ἀρκέσουσιν, αἱ δὲ πρὸς ἀπόδοσιν, και κερδανεῖτε κατὰ πολλὰ ἐς τε ἀπόλαυσιν ὀμοῦ και θεραπείαν και πλοῦτον. και παῖδες ὀμοίως πλεῖστοι και κάλλιστοι και τῶν εὐγεγονότων, ἔτι δὲ νέων τε κάλλη και δημοσίων οἰκοδομημάτων, και οἰκίαι λαμπραὶ και παράδεισοι και τοιαῦτα πολλὰ ἐς τε θέαν ὀμοῦ και τέρψιν και ἡδονὴν και ἀπόλαυσιν ἵκανά.

(5) Και τί δεῖ ταῦτα πάντα καταλέγοντα διατρίβειν; πόλιν μεγάλην και πολυάνθρωπον, βασιλείον τε τῶν παλαιῶν Ῥωμαίων, και ἐς ἄκρον εὐδαιμονίας και τύχης και ὀξῆς ἐλάσασαν, κεφαλὴν τε γεγενημένην τῆς οἰκουμένης ἀπάσης δίδωμι νῦν ὑμῖν ἐς διαρπαγὴν τε και λείαν, πλοῦτον ἀφθονον, ἄνδρας, γυναῖκας, παῖδας, πάντα τὸν ἄλλον αὐτῆς κόσμον και τὴν κατασκευὴν. ὧν ἀπάντων ἐμφορηθήσεσθε ὥσπερ ἐν εὐχίᾳ λαμπρῇ, και ἐνευδαιμονήσετε τούτους ὑμεῖς τε, και τοῖς ὑμετέροις παῖσι πλοῦτον πολλὸν καταλείψετε, και τὸ μέγιστον, ὅτι πάλιν τοιαύτην αἰρήσετε, ἥς τὸ κλέος πᾶσαν

ἐπῆλθε τὴν οἰκουμένην. και ὀηλον ὅτι ἐς ὅσον ἔδραμεν ἢ ταύτης ἡγεμονία και ὀξῆς, ἐς τοσοῦτον και τὸ ὑμῶν κλέος ἀφίξεται τῆς ἀνδρίας και ἀρετῆς, πόλιν τοιαύτην ἐλότων ἐκ προσβολῆς. (6) Και σκοπεῖτε τίς εὐπραγία λαμπροτέρα ἢ τίς ἡδονὴ μείζων ἢ τίς πλοῦτου περιουσία καλλίων ἢ ἢ μετὰ τιμῆς και ὀξῆς προσέεται ἡμῖν; Τὸ δὲ δὴ μείζων πάντων, ὅτι πῶν ἐχθρῶν ἔχουσαν ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς και αἰετὶ ἐπιφουμένην τοῖς ἡμετέροις κακοῖς και πάντα τρόπον ἐπιβουλεύουσιν τὴν ἡμετέραν ἀρχὴν καθαίρησομεν, και τοῦ λοιποῦ αὐτοὶ τε βέβαια ἔξομεν τὰ παρόντα ἀγαθὰ, και ἐν εἰρήνῃ βαθεῖα και ἀσφαλεῖα διαξόμεν, ἀπαλλαγέντες ἐχθροῦ γειτονήματος, και πρὸς τὰ λοιπὰ θύραν ἀνοίξομεν. (7) Και μήτοι νομίσσητε ταῦτα μὲν ὀθως ἔχειν, ἀπόμαχον δὲ εἶναι τὴν πόλιν και τὸ ταύτης τείχος δυσπρόσοδόν τε και δύσβατον και κινδύνον ὠμικρόν ἔχον τοῖς ἐπιούσιν, ὡς οὐ βραδίως ὀν ἄλωτόν. ἀλλ' ἰδοῦ γὰρ, ὡς ὀρῶτε, ἢ μὲν τάφρος πᾶσα ἐγώσθη, τὸ δὲ κατὰ γῆν τείχος ἐν τρισὶ μέρεσιν ὀθωσ τε καττρηπταί, ὅς μὴ μόνον ὀπλίταις τε και εὐζώνοις ἀνδράσι, ὥσπερ ὑμεῖς, ἀλλὰ και ἱπποῖς αὐτοῖς και ἱπποταῖς ὀπλισμένους καλοῖς βραδίως εἶναι διαβατόν. ὀθως οὐ τείχος ἀπόμαχον ὑμῖν, ἀλλὰ πεδῖον ἐκπάσιμον δίδωμι διαβῆναι ζῖν ὀπλοῖς.

XLIX. « Τὰ δὲ τῶν ἀντιτετιχημένων ἡμῖν τί χροῖ και λέγειν; ἄνδρες γὰρ εἰσι πάνν τε ὀλίγοι και οἱ πλείους ἀσπλοῖ και πολέμων ἀπειροί. ὡς γὰρ ἔχω πυνθάνεσθαι τῶν αὐτομολων, μόλις φασὶ δύο ἢ τρεῖς ἄνδρας εἶναι τοὺς ἐν τῇ πύργῳ προμαχομένους και ἔτερους τοσοῦτους ἐν τῷ μεταπυργῳ, ὥστε ζυμβάινειν ἕνα ἄνδρα προπολεμῖν τε και προμάχεσθαι τριῶν ἢ τεττάρων ἐπάλλεσον, και τούτων ἢ ἀσπλον πάντη ἢ κακῶς ὀπλισμένον. (2) Πῶς οὖν ἐς τοσοῦτον πληθος ἡμῶν ἀρκέσουσιν ὀθοῖ; και μάλιστα ἡμῶν μὲν ἐκ διαδοχῆς ἀγωνιζομένων και αἰετὶ νεαρῶν ἐπιόντων ἐς τὸ ἔργον, και καιρὸν ἔχόντων και ὕπνον αἰρεῖσθαι και σῖτα και ἀναπαύειν αὐτούς, αὐτῶν δὲ ἀδιακόπως τε και ἐπιτεταμένως μαχομένων αἰετὶ και μηδένα καιρὸν ἔχόντων ἢ ὕπνου ἢ σιτίου ἢ ποτοῦ ἢ ἀναπαύλης ἢ ἄλλου του τῶν τοιοῦτων μεταλαχεῖν, ἡμῶν ἐπιχειμένων τε τῷ πολέμῳ και βιαζόντων. (3) Οὐδὲ γὰρ ἀκροβολισμοῖς ἔτι χρησόμεθα και ἐπεκδρομαῖς και προσβολαῖς και πείραις μόναις, ὥσπερ πρόσθεν, καθὰ νομίζουσιν, ἀλλ' ἀρξαμένῶν πολεμῖν ὁ πολεμος ζυνεχῆς ἔσται και ἀδιακόπος νύκτωρ και μεθ' ἡμέραν, μηδεμίαν ἔχων ἀναχωρῆν ἢ ἐκεχειρίαν, ἔως ἂν πέρασ λάθη τὰ κατ' αὐτόν. ὥστε νομίζω τούτους τῷ τε ζυνεχεῖ πολέμῳ και τῷ πόνῳ και τῷ λιμῳ και τῇ ἀγρυνία καταπιεσθέντας βραδίως ἐνδῶσειν ἡμῖν. (4) Οἱ δὲ ἐπὶ τοῦ κατερριμμένου τείχους τῶν Ἴταλῶν τεταγ-

§ 4. ἄθρατοι] margo, ἀφαστοι textus, ut infra c. 61, 5. || — ἐπιφανῶν και add. m. 2. || — § 5 τὸ ὑμῶν] man. 2. τὸ ὕμπερον m. 1. || — § 6. κακοῖς] καλοῖς codex. Cf. supra cap. 14, 14 et cap. 16, 6. || — τὴν ἡμετ. ἀρχὴν] malim τῆ. ἀρχῆ, quamquam ferri etiam accusativus potest. || — 7. ὑμεῖς] ὑμῖν?

XLIX. § 2. σῖτα] sic manu 2, σῖτον man. 1; σῖτα habes etiam cap. 52, § 2. || — μεταλαγῆσαι m. 1. || — § 5. σῖτ-

μίνοι, εἰ καὶ τῶν δοκοῦσιν ἀπόμαχοι εἶναι καὶ ἱκανοὶ τοὺς ἐπιόντας ἀμύνεσθαι, ὡς καλῶς τε ὀπλι-
σμένοι καὶ πολέμων ἐμπειροί, καὶ μάλιστα τῶν
ἐν τοῖς φρουρίοις, ἀλλ' ἐμοὶ καὶ τὰ τούτων ἀπιστα
δοαὶ πάντη καὶ σφαλερά. (6) Πρῶτον μὲν γὰρ
οἷα θελήσουσι νοῦν ἔχοντες ὑπὲρ ἀλλοτρίων ἀγαθῶν
μάχεσθαι καὶ πονεῖν καὶ ἐς προὔπτον κίνδυνον
ἐμβάλλειν αὐτοὺς, μηδὲν κερδαίνοντες αὐτοί· ἐπειτα
ζήλοισι τε εἰσι καὶ ἄλλοι ἀλλοθεν ζυνηλυθότες,
ἐπὶ τὸ λαβεῖν βλέποντες μόνον καὶ ἀπελαθεῖν σῶς, οὐκ
ἐπὶ τὸ μαχόμενοι ἀποθανεῖν· ὥστε νῦν μὲν ἀντέχονται
πάντας καὶ μένουσιν, ἐκ διαλειμμάτων ἀκροβολιζο-
μένοι καὶ μαχομένων ἡμῶν, ὥσπερ ἐν παιδιᾷ, νο-
μιλλοῦντες τοιούτων ἡμῶν περᾶσθαι καὶ τοῦ λοιποῦ·
(7) θανὲν δὲ ἴδωσι τὸν πόλεμον περιρρέοντα καὶ παν-
ταχῶς λαμπρῶς ἐπιχειρούμενον καὶ φοβούμενον καὶ τὸν
θάνατον πρὸ ὀφθαλμῶν ἐπαγόμενον, τότε, εὖ οἶδα,
μᾶλλον μελλήσαντες ὄλω, βίψαντες τὰ θπλα καὶ νῦτα
ὄντες ἀποδράσουσιν ἀμεταστρέπτι, καὶ οὐδὲν ἔσταιτο
καλῶς αὐτοὺς ἐτι ἢ ἐπισχῆσον ὄλω. (7) Εἰ δὲ καὶ
παρμένουσι καὶ ἔπωσῶν (ἔστω γάρ), ἀλλ' ἡμεῖς
αὐτοὺς βραδύως τρεψόμεθα βῶμη τε καὶ ἐμπειρία καὶ
τάπη, ὥστε οὐδὲ τούτων ἡγούμαι πᾶν τι ἡμῖν εἶναι
πρὸς λόγου ἢ φροντίδος ἄξιον ὄλω. »

L. « Δείκνυται τοίνυν ἐξ ἀπάντων μεθ' ἡμῶν εἶναι
τὴν νίκην καὶ τὴν πόλιν ἡμῖν ἄλωτην. Πᾶσα γὰρ,
ὡς ὄρατε, καθάπερ ἐν σαγγίνῃ τιμὴ κατὰ τε γῆν καὶ
θάλασσαν ἀποκέλεισται, καὶ οὐκ ἔνεστιν αὐτῇ τοῦ
λοιποῦ τὰ ἡμέτερα ὄπλα καὶ τὰς χεῖρας διαφυγεῖν.
(8) Γίνεσθε οὖν ἄνδρες ἀγαθοὶ αὐτοὶ τε ὑμεῖς, καὶ τοὺς
μεθ' ὑμῶν πάντας παρακλειύσεσθε ἀκολουθεῖν τε γεν-
ναίως ὑμῖν καὶ πάσῃ προθυμίᾳ καὶ σπουδῇ ἐς τὸ ἔργον
κρηθῆσαι, νομιλλοῦντας τοῦ καλῶς πολεμεῖν τρία εἶναι
αἴτια, τὸ τε ἐθέλειν καὶ τὸ αἰσχύνεσθαι καὶ τὸ τοῖς
ἄρχουσι πειθεσθαι· τοῦτο δ' ἐστὶ τὴν ἰδίαν ἑκαστον
τάξιν καλῶς τηρεῖν καὶ μετὰ σιγῆς καὶ κόσμου ἐς τὸ
ἔργον ἵνα, ὥστε καὶ τῶν παραγγελλομένων ὀξείως τε
ἀκούειν αὐτὸν καὶ ἐς τοὺς ἄλλους ταῦτα διαπορθμεύειν
ὁμοίως, καὶ ὅτε σιγῶντας ἐπιναίαι δέοι, σιγᾶν, καὶ
ὅποτε δὲ ἐμβοῆσαι καλὸν καὶ ἐπαλαλάζει μετὰ κραυγῆς
φοβερωτάτης, τοῦτο ποιεῖν· καὶ γὰρ ὡς τὰ πολλὰ κἄν
τοῖς ἄλλοις τῶν πολέμων τοῦτο ζυμφέρει, οὐχ ἥμισυ
δὲ ἐς τειχομαχίαν· τὰ τε ἄλλα παραγγέλλετε πᾶσι

καλῶς καὶ ἐν κόσμῳ καὶ τάξει πάντα ποιεῖν.
(8) Ἀγωνίσασθε οὖν καλῶς καὶ ἀξίως ὑμῶν τε αὐτῶν
καὶ τῶν προειργασμένων ὑμῖν, καὶ μήτε ὑμεῖς μαλα-
κισθῆτε, ὁρῶντες περὶ ὧν ὑμῖν ἐστὶν ὁ ἀγὼν, μήτε
τοῖς ἄλλοις ἐνδῶτε τοῖς μεθ' ὑμῶν. Κἀγὼ δὲ αὐτὸς
πρῶτος παρέσομαι τῷ ἔργῳ, μεθ' ὑμῶν τε ἀγωνιζό-
μενος καὶ τῶν ἑκάστῳ ὁρωμένων θεατής. (9) Καὶ
νῦν μὲν ἀπίτε παρὰ τὴν ἰδίαν τάξιν ἑκαστος καὶ σκη-
νῆν, καὶ δεῖνποποιεῖσθε καὶ ἀναπαύεσθε καὶ παραγ-
γέλλετε ταῦτα καὶ τοῖς ὑφ' ὑμῖν· ἔωθεν δὲ ἀναστάντες
ἐκτάττετε ἑκαστος τὴν ἑαυτοῦ τάξιν καλῶς τε καὶ ζῆλο
κόσμῳ, μηδενὸς αἰσθανομένου τῶν ἑξῶ ἢ κατακούοντος
ὄλω· ταξάμενοι δὲ μένετε σιωπῇ· ἐπὶν δὲ ἀκούσητε
τῶν πολεμικῶν ἀδόντων καὶ τὸ ζήτημα ἴδητε, ἐνταῦθα
τὸ ἔργον ὑμέτερον. »

Ll. « Καὶ σὺ μὲν, ὦ Χαμουζα, περιπλέον ταῖς
ναυσὶ τὸ κατὰ θάλασσαν τείχος, ταῖς μὲν τῶν νεῶν
ἀνακουχέων εἰσω βελῶν, κέλευε τοὺς τε τοξότας καὶ
τοὺς τὰς μηχανὰς ἔχοντας ἐν χερσίν καὶ τοὺς τούφακας
βάλλειν ἀπὸ τῶν καταστρωμάτων τοὺς ἐπὶ τῶν ἐπάλ-
ξεων οὕτω τοι πυκνῶς, ὡς μηδαμοῦ τούτους προκύ-
πτειν ἔαν ἐς τὰ ἔξω ἢ ὄλω ἔχειν κρηθῆσθαι ἑαυτοῖς
τῷ πολέμῳ, τὰς δὲ ἐποκέλλων εἰ ποὶ παρείκοι τοῦ
τείχους, προσάγειν τούτῳ τὰς κλίμακας τοὺς ἐπὶ τούτῳ
τεταγμένους, ὥστε ἐπιβαίνειν διὰ τούτων περᾶσθαι
τοὺς ὀπλίτας τοῦ τείχους. Καὶ οὕτω ἀγωνίζου καλῶς
καὶ πειρῶ ἀνὴρ ἀγαθός εἶναι. (2) Αὐτὸς δὲ, ὦ Ζά-
γανε, σὺ διαβάς τὴν γέφυραν ταχέως πρόσβαλε τῷ τοῦ
Κέρατος τείχει μάλα εὐρώστως, ἔχων μετὰ σεαυτοῦ
καὶ τὰς ἐν τῷ λιμένι ναῦς ζυνεραπτομένας σοι τοῦ
ἔργου, καὶ γίνου ἀνὴρ ἀγαθός. (3) Καὶ σὺ δὲ ὁμοίως,
ὦ Καρατζία, ἔχων τοὺς μετὰ σεαυτοῦ καὶ διαβάς τὴν
τάφρον, πρόσμιγε τῷ κατὰ σε παρερρηγμένῳ τοῦ
τείχους, καὶ βιασάμενος τοὺς προμαχόμενος βωμα-
λέως πειρῶ ἐπιβαίνειν τούτου, ἀγωνιζόμενος γενναίως
ὡς ἀνὴρ ἀγαθός. (4) Καὶ αὐτοὶ δὲ ὑμεῖς, Ἰσαάκ τε
καὶ Μαχουμούτα, ἔχοντες τὰς ἰδίας τάξεις διαβαίνετε
τὴν τάφρον ἀσφαλῶς καὶ περᾶσθε διὰ τῶν κλιμάκων
ἐπιβαίνειν τοῦ τείχους, οἱ δὲ τοξόται καὶ οἱ τὰς μη-
χανὰς ἔχοντες καὶ τοὺς τούφακας, βαλλέτωσαν ἰσχυρῶς
τοὺς ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων, ὡς ἂν ἤττον ἀπειργῶσιν ὑμᾶς
τῆς διαβάσεως. (5) Καὶ ὑμεῖς δὲ, ὦ Χαλλῆ καὶ Σα-
ρατζία, ἐκατέρωθεν ἐμοῦ τὰς τάξεις ἔχοντες καὶ μα-

κλιμαξί] σύγκληθες codex, in quo deinceps: ἐπὶ τῷ λαβεῖν... οὐκ ἐπὶ τῷ. || — § 6. εὖ οἶδα] addit man. 2. || — § 7. ἔστω
γῆ] add. mgo, sicuti in seqq. verba πρὸς λόγου ἢ φροντίδος ἄξιον ὄλω.

L. § 2. Γίνεσθε οὖν etc.] Critobulus ob oculos habuit Brasidæ orationem apud Thucyd. 5, 9, 9, ubi: Καὶ αὐτὸς τε
ἀνὴρ ἀγαθὸς γίνου..., καὶ ὑμεῖς, ὦ ἄνδρες ζῦμμαχοι, ἀκολουθήσατε ἀνδρείως, καὶ νομίσσατε εἶναι τοῦ καλῶς πολεμεῖν
τὸ ἰθέλειν καὶ αἰσχύνεσθαι καὶ τοῖς ἀρχουσι πειθεσθαι. || — § 3. καὶ μήτε ὑμεῖς μαλακισθῆτε]. Cf. Thucyd. 5, 9, 10 :
ἀλλὰ μήτε ὑμεῖς μαλακισθῆτε, ὁρῶντες περὶ ὧν ὑμῖν ἐστὶν, ἐγὼ δὲ δεῖξω etc. || — ἐνδῶτε] sc. τὸ μαλακισθῆναι vel
μαλακῆν τι. Cf. Herodot. 3, 51 : μαλακὸν ἐνδιδόναι βουλόμενος οὐδέν. Euripid. Hel. 508 : ἦν δ' ἐνδιδῶν μαλακὸν τι. ||
— τοῖς μεθ' ὑμῶν] τῶν μ. ὄ: codex.

Ll. § 1. τούφακας] i. e. fusils, turcice toufeng, neogr. τουφέκια, apud Phrantzen τηλοβολίσκοι, apud Ducam μο-
λοβολοί. || — κρηθῆσθαι] sic man. 2, κρηθῆσαι man. 1. || — διὰ τούτων περᾶσθαι] add. margo. || — § 2. πρόσβαλε]
sic margo, πρόσμιγε textus etiam hoc loco sicuti § 3. || — § 4. Μαχουμούτα] Μαχουμάτα codex. Cf. 1, 27, 4.
|| — § 5. Χαλλῆ] Χαλλῆ codex.

χόμενοι, όταν ἐμὲ ἴδῃτε ἀγωνιζόμενον καὶ πειρώμενον ἐπιβαίνειν κατὰ τὰ παρερρηγμένα τοῦ τείχους, βιαζόμενόν τε τοὺς Ἰταλοὺς καὶ τοῖς μετ' ἐμοῦ πάροδον ἀνοίγοντα ἐς τὴν πόλιν, πειρᾶσθε τρόπον παντὶ ἐκατέρωθεν ἀπείργειν τοὺς κατὰ πρόσωπον ὑμῖν ἀντιταγμένους, προσβάλλοντες ἰσχυρῶς, ὡς ἂν μὴ σχολὴν ἄγοντες ἀφ' ἡμῶν, ἤττον προσέχωσιν ἡμῖν καὶ μηδαμοῦ προσβοηθῶσι τοῖς ὑφ' ἡμῶν βιαζόμενοις. Καὶ τὸ ἀπὸ τοῦδε τῶν λοιπῶν ἔμοιγε πάντων μελήσει. Ἄλλ' ἄπιτε πρὸς τὰς σκηνὰς καὶ τὰς τάξεις ὑμῶν ἀγαθῇ τύχῃ, καὶ δειπνοποιησάμενοι ἀναπαύεσθε. »

LII. Τοσαῦτα εἰπὼν διέλυσε τὸν ξύλλογον, καὶ ἀπῆλθον ἕκαστος ἐς τὰς ἑαυτῶν τάξεις τε καὶ σκηνὰς, καὶ αὐτὸς δὲ δειπνοποιησάμενος ἀνεπαύετο. Ἐωθεν δὲ ἀναστὰς καλεῖ πρώτον τοὺς μηχανοποιούς καὶ κελεύει τὰς μηχανὰς ἐτοιμάσοντας τρέψαι κατὰ τὰ παρερρηγμένα τοῦ τείχους, ἵνα, όταν ἦ καιρὸς, κατὰ τῶν ταύτη προμαχομένων ἀφῶσιν αὐτάς. (2) Ἐπειτα ζυγκλιέσας τὰς περὶ αὐτὸν Ἰλας καὶ τάξεις, ὅπλιτας τέ φημι καὶ ὑπασπιστάς καὶ τοξότας καὶ τὴν βασιλικὴν πᾶσαν αὐλὴν, ἐκτάττει καλῶς κατὰ ζυμμορίας τε καὶ ζυσσιτίας καὶ ζυνωμοσίας καὶ τάξεις, ἀνὰ χιλίους ἢ καὶ πλείους τὸν ἀριθμὸν, καὶ κελεύει τούτους ἐκ διαδοχῆς ἐγωνίζεσθαι, όταν ἐς τοῦτο καταστῶσι, καὶ τοὺς μὲν πολεμεῖν τε καὶ μάχεσθαι, τοὺς δὲ ὑπνον αἰρεῖσθαι καὶ σιτία καὶ ἀναπαύειν αὐτούς, ἵν' ὄσι νεαροὶ πάλιν πρὸς τὸν ἀγῶνα, καὶ τούτους πάλιν ἐτέρους διαδέχεσθαι, καὶ οὕτω τάξιν τάξιν διαδεγομένης ἀεὶ καὶ ἀναπαύσεως, ἀδιάκοπόν τε καὶ ζυνεχῆ γίνεσθαι τὸν πόλεμον, ὡς ἂν μηδεμίαν ἀνακωχὴν τις ἦ ἐκχευρία ἢ τῷ πολέμῳ τοῖς ἀντιτεταγμένους. Ἀποτάττει δὲ καὶ τόπον ἐκάστῃ καὶ καιρὸν καὶ τάξιν, καὶ παραγγέλλει πῶς δεῖ καὶ ποῦ καὶ πότε ἀγωνίζεσθαι καλόν. (3) Ἐπειτα παριππεύων περιήει τὰς

ἄλλας τάξεις ἀπάσας, ἀποσκοπῶν τε αὐτάς καὶ παρακελυόμενος καὶ κοινῇ πᾶσι καὶ ἰδίᾳ ἐκάστῳ καὶ παραθαρρύνων καὶ παροτρύνων πρὸς τὸν ἀγῶνα, καὶ μάλιστα δὴ τοὺς ἡγεμόνας τῶν τάξεων, ἐξ ὀνόματος πάντας καλῶν. (4) Περιελθὼν οὖν πᾶσαν τὴν στρατιὰν καὶ τὸ τεῖχος ἀπὸ θαλάσσης ἐς θάλασσαν καὶ παραγεῖλας αἰ δεῖ καὶ παρακαλέσας καὶ παροξύνας ἅπαντας ἐς τὸ πολεμεῖν καὶ παρακελυσάμενος ἀνδρας ἀγαθοὺς γενέσθαι, κελεύει ἐστιθεθῆναι ἀναπαύεσθαι, ἕως ἂν ἄσῃ τὸ πολεμικὸν καὶ τὸ ζήτημα ἴδωσι. Δράσας δὲ ταῦτα ἀνεχώρησεν ἐς τὴν ἑαυτοῦ σκηνὴν, καὶ ἐστιθεὶς ἀνεπαύετο.

LIII. Ῥωμαῖοι δὲ σιωπὴν τοσαύτην ἐν τῇ στρατιᾷ καὶ ἡρεμίαν ὄρωντες παρὰ τὸ ζήτημα ἰθαύμαζόν τε τὸ πρᾶγμα καὶ ἐς διαφόρους λογισμοὺς καὶ ἐννοίας ἐνέπιπτον, οἱ μὲν νομίζοντες ἐτοιμασίαν εἶναι ἐς ἀναχώρησιν, οὐκ ὀρθῶς δοκοῦντες, οἱ δὲ, ὅπερ καὶ ἦν, παρασκευὴν ἐς τὸν πόλεμον καὶ ἐτοιμασίαν, ὅν ὅσον οὐ προσεδόκων, καὶ διεβοῶντο καὶ αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους ἡσυχῇ, καὶ πρὸς τὰς ἑαυτῶν τάξεις ἔχωρον ἕκαστος, τὰ τε ἄλλα παρεσκευάζοντο.

LIV. Βασιλεὺς δὲ, ἐπεὶ ὦρα τε ἦν ἡδὴ κλεινοῦστος ἡμέρας, ἔργος παρὸν περὶ δέλιον, καὶ ὁ ἥλιος κατὰ νῶτόν τε αὐτῶν ἐγένετο καὶ τοῖς ἐναντίοις κατὰ πρόσωπον, ὅπερ ἐβούλετο, ἐνταῦθα δὴ κελεύει πρῶτον ἔσαι τὰς τε σάλπιγγας τὸ πολεμικὸν καὶ τὰ ἄλλα ὄργανα τοὺς τε αὐλοὺς καὶ τὰς σύριγγας καὶ τὰ κύμβαλα πάνυ ἰσχυρῶς ὡς οἶόν τε. Καὶ οὕτως αἱ τε σάλπιγγες πᾶσαι τῶν ἄλλων τάξεων καὶ τὰ ὄργανα ἐκ διαδοχῆς ἤχησαν μέγα καὶ φοβερὸν ὁμοῦ πάντα, καὶ τὸ πᾶν ἐσεισθῆ καὶ διεδοκήθη τῇ περιηχίσει τούτων. (2) Ἐπειτα ἤρθη τὰ σημεῖα· καὶ οἱ τοξόται πρῶτος καὶ σφενδονῆται καὶ οἱ τὰς μηχανὰς καὶ τοὺς τούφακας ἔχοντες (οὕτω γὰρ ἐτέτακτο αὐτοῖς) κατέβαινον ἐπὶ

LII. § 2. πᾶσαν ante αὐλὴν addit m. 2. || — ζυνωμοσίας] συνομοτίας codex b. l. et cap, 61, 4. || — ἀδιάκοπον. συνεχῆ] sic man. 2; ἀδιακόπως... συνεχῶς man. 1. || — τις post ἀνακωχὴ add. man. 2. || — καλόν] Aut hanc vocem aut vocem δεῖ abesse velim, nisi forte pro καλὸν scribendum καλῶς.

LIII. Σιωπὴν τοσαύτην] Ingentes clamores et ignes per castra ubique incensi oppidanis indicarunt ad ultimum assultum Turcos accingi, ut tradunt Phrantzes p. 269-280, Leonardus p. 329, Ducas 281. Cf. Barbari Diarium ad Maii dies 26 et 27 et 28.

LIV. Secundum Ducam p. 282, 15 Mechemetes ἤρατο ἡμέρα κυριακῇ συνάπτειν πόλεμον καθολικόν· καὶ δὴ ἐσπέρας γενομένης οὐκ ἔδωκεν ἀνάπαυσιν τοῖς Ῥωμαίοις τῇ νυκτὶ ἐσεῖν· ἦν γὰρ ἡ κυριακὴ ἐκαινὴ τῶν ἀγίων πάντων, ἀγῶν ὁ Μάιος ἡμέρας κζ'. Ab eodem Maii die XXVII Phrantzes quoque ultimi certaminis initium computat, si quidem p. 283, 16 Turcos dicit urbe politos esse ἡμέρα τρίτη. Ὅρα ἦν ἡμέρας β' καὶ Ἡμισυ, τοῦ ἔτους ς'θξ', τῆ κθ' μηνὸς Μαΐου. Per totum diem bombardarum lapidibus muros impetitos esse refert Barbarus. Critobulus oppugnationis hoc die factae non meminit. Sequente die, sec. Ducam, remissius pugnatum est (bombardis, puta) usque ad diei horam nonam. Μετὰ δὲ τῆ ἐναντίην, περιῆι, διεῖλε τὸν στρατὸν ἀπὸ τοῦ παλαιῦ μέχρι τῆς Χρυσῆς, καὶ τὰ ὀδοθήκοντα πλοῖα ἀπὸ τῆς Συλοπόρτης ἄχρι τῆς Πλατέας. Τὰ δὲ ἔτερα ἰστάμενα ἐν τῷ Διπλοκισίῳ περιεκύκλωσαν ἀπὸ τῆς Ὁραίας κύλης διαβάοντα τὸν Μεγαδημήριον τὴν ἀκρόπολιν· καὶ τὴν πόρτην τὴν μικρὰν τὴν ἐν τῇ μονῇ τῆς Ὁδηγηρίας, καταβάνας· τὸ μέγα καλῶς καὶ διαβάνας τὸν λιμένα περιεκύκλωσαν ἄχρι τοῦ Βλάγκα... Δύνατος οὖν τοῦ ἡλίου τὸ ἐνώσιον ἤχησε, καὶ αὐτὸς ὁ τύραννος ἐπιπτος· τῇ δευτέρᾳ ἐσπέρας, καὶ ἦν ἡ παράταξις μεγάλη σφόδρα etc. Similiter Critobulus ultimum assultum, quo capta urbs est, jam inde a vespere diei XXVIII initium sumpsisse narrat. At audiendi potius testes qui ipse rebus interfuerunt, Barbarus p. 49 sq. et Phrantzes p. 280. Secundum hos Turci die et vespere XXVII omnia quae ad urbem ultimo certamine expugnandam necessaria esse viderentur, praepararunt, ad ipsam vero assultum non accesserunt nisi primo mane diei XXIX. Phrantzes, qui tum una cum imperatore muros obiit, peri δὲ δευτέρην ἀλεξτροφωνίαν, inquit, ἀνευ σημείου τινός, καθῶς καὶ ἄλλαις ἡμέραις προεποιούν, τὸν πόλεμον ἀνήψαν μετὰ μεγάλης σκουδῆς καὶ βίας. Quod ipsam pugnam atinet, Phrantzem et Barbarum adeas; reliqui scriptores minoris sunt momenti.

τὸ τείχος σχολῆ καὶ βάδην· ὡς δ' ἔσω βέλους ἐγένοντο, καταστάντες ἐμάχοντο. Καὶ πρῶτα μὲν ἀκροβατικοῖς ἰσχυροῖς ἐχρήσαντο πρὸς ἀλλήλους ἑκάτεροι, τοῖς τε ἀπὸ τῶν τοξοτῶν βέλεσι τοῖς τε ἀπὸ τῶν σφενδοθητῶν λίθοις· καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν μηχανῶν καὶ τουρβάνων ἀφιμένους σιδηροῖς καὶ μολυβδίνους βόλοις, ἐπὶ δὲ καλοῖς καὶ δορατοῖς, ὡς μάλλον ἐπιησίαζον, βάλλοντες ἀλλήλους καὶ βαλλόμενοι ἀνοικτὶ ξὺν ὀργῇ καὶ θυμῷ πολλῷ· καὶ κραυγῇ ἦν παρ' ἀμφοτέρων ἰσχυρὰ καὶ βλασφημία καὶ ὕβρις· καὶ πολλοὶ μὲν ἐτιτροσκοντο, ἐξ ἑκατέρου μέρους, οὐκ ὀλίγοι δὲ καὶ ἀπέθησκον. Καὶ τοῦτο ἐγένετο μέχρις ἡλίου δυσμῶν ὅσῃ ἢ τριῶν που ὥρων διάστημα.

LV. Ἐπειτα μέγα βοήσας ὁ βασιλεὺς καλεῖ τοὺς πῦρακτοὺς καὶ ὀπλίτας καὶ τὸ ἄλλο ἄγλημα, εἰπὼν· « Ἴτε, φίλοι καὶ παῖδες ἐμοί· καιρὸς ἐστὶν ἀνδρας ἐπιθεῖν ὑμᾶς φανῆναι. » Οἱ δ' εὐθὺς ξὺν βοῇ καὶ ἀλλαγμῷ φρικαλέῳ διαβάντες τὴν τάφρον προσέμειξαν τῷ ἔσω τείχει· τὸ δὲ ὄλον κατέρριπτο ταῖς μηχαναῖς· σταυρώματα δὲ μόνον ἦσαν ἀντὶ τείχους αὐτοῦ μεγάλων ὀκνῶν καὶ ράκελοι κλημάτων καὶ ἄλλης ὕλης καὶ ἀμφορείς μιστοὶ γῆς. (α) Ἐνταῦθα ξυνοίσταται μάχη κατὰ ἑκ χειρῶν ἀγγεμάχοις ὀπλοῖς, τῶν μὲν ὀπλιτῶν καὶ ὑπασιπιστῶν ἀγωνιζομένων βιάσασθαι τε τὴν προμαχόμενος καὶ ἐπιθῆναι τὸ σταυρώματος, τῶν δὲ Ῥωμαίων καὶ Ἰταλῶν ἀπόσασθαι τε τούτους καὶ φυλάξαι τὸ σταυρώμα. Καὶ ποτε μὲν ἐπέβαινον τῷ τείχει καὶ τοῦ σταυρώματος οἱ ὀπλίται θρασείως τε καὶ ξὺν οὐδενὶ λογισμῷ βιαζόμενοι· ποτὲ δὲ ἀπεκρούοντο ἰσχυρῶς καὶ ἐλαύνοντο· καὶ ὁ βασιλεὺς εἶπετο εὐταῖς ἀγωνιζομένους τε γενναίως καὶ παροξύνων αὐτοῖς. (β) Ἐνταῦθα κελύει καὶ τοδὲς μηχανοποιοῦς πῦρ ἐπιβαλεῖν ταῖς μηχαναῖς· αἱ δὲ ἀναφθεῖσαι ἀφῆκαν ταῖς λίθους κατὰ τῶν προμαχόμενων καὶ φόνον οὐκ ὀλίγον ἐξ ἑκατέρου μέρους τῶν προστυχόντων εἰργάσαντο. (γ) Οὕτως οὖν εὐρώστως τε καὶ γενναίως ἀγωνιζομένων ἀμφοτέρων καὶ μαχομένων, τὸ πλεόν τῆς νίκης παρελήλυθε· καὶ ἐκράτουν καὶ ἰσχυρον οὐ μακρῶς οἱ Ῥωμαῖοι καὶ Ἰουστίνος μετὰ τῶν ξὺν αὐτῷ, κατέχοντες τε ἀσφαλῶς τὸ σταυρώμα καὶ φυλάσσοντες, καὶ ἀμυνόμενοι τοὺς ἐπιόντας γενναίως. Καὶ ταύτη μὲν οὕτως.

LVI. Οἱ δὲ ἄλλοι στρατηγοὶ καὶ σατράπαι μετὰ τῶν ἰβνῶν τάξεων, ἀλλὰ δὴ καὶ ὁ τῶν νεῶν ἡγεμῶν, προσβάλλοντες καὶ αὐτοὶ τῷ τείχει κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν ταῖς ναυσὶ ἐμάχοντο ἰσχυρῶς, οἱ μὲν τοῖς ἀπὸ τῶν τοξοτῶν βέλεσι καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν μηχανῶν

ἀφιμένους, οἱ δὲ κλίμακας προσάγοντες τῷ τείχει καὶ γεφύρας καὶ πύργους ξυλίνους καὶ μηχανὰς παντοίας. Καὶ τινες αὐτῶν που ξὺν βία καὶ ἐπιβαίνειν ἐπειρῶντο τοῦ τείχους, καὶ μάλιστα δὴ ἡ δὲ Ζάγανος ἐπέτετακτο καὶ ὁ Καρατζίας. (2) Ὁ μὲν γὰρ, ὁ Ζάγανος, διαβὰς τὴν γεφυραν ἀσφαλῶς καὶ κλίμακας ἐπαγαγὼν τῷ τείχει καὶ γεφύρας ἀναβιβάσειν ἐπειρᾶτο τοὺς ὀπλίτας ξὺν βία, ἔχων καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν ἐντὸς τοῦ λιμένος νεῶν τοξότας τε καὶ τουρακοφόρους βάλλοντας ἀπὸ τῶν καταστρωμάτων ἐξ ὑπερδεξίῶν τοὺς ἐπὶ τῶν ἐπάλλεων ἰσχυρῶς, περιπλουσῶν τῶν νεῶν. (3) Καρατζίας δὲ διαβὰς τὴν τάφρον καὶ γενναίως ἀγωνιζόμενος, ἔσω τοῦ παρερρηγμένου τείχους ἐδιιάζετο παρελθεῖν. (4) Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι καὶ τούτους ἰσχυρῶς ἀπεκρούοντο καὶ ἀπειθοῦντο λαμπρῶς, ἀμυνόμενοι τε γενναίως καὶ τῷ πολέμῳ καθυπερτερροῦντες καὶ ἀνδρες ἀγαθοὶ γινόμενοι· οὐδὲν γὰρ ὄλωσ αὐτοὺς ἡδυνήθη παρατρέψαι τῶν γινομένων, οὐ λιμὰς ἐπιχειμέμενος, οὐκ ἀγρυπνία, οὐ πόλεμος ξυνεχής τε καὶ ἀδιάκοπος, οὐ τραύματα καὶ σφαγαὶ καὶ θάνατοι τῶν οἰκείων πρὸ ὀφθαλμῶν δρώμενοι, οὐκ ἄλλο τῶν φοβερῶν οὐδὲ ἐν, ὥστε ἐνδοῦναι τι καὶ καθυφείναι τῆς πρόσθεν ὁρμῆς τε καὶ γνώμης, | ἀλλ' ἐτήρησαν γενναίως τὴν ἐξ ἀρχῆς ἐνστασιν διὰ πάντων, ἕως ἢ πονηρὰ καὶ ἀγνώμων τύχη προὔδοκε τούτους.

LVII. Μεχέμετις γὰρ ὁ βασιλεὺς, ἐπειδὴ τὰς προβεβλημένας οἱ τάξεις ἑώρα σφόδρα τῷ πολέμῳ πεπονηκυίας, καὶ μηδὲν περαινούσας ὅτι καὶ λόγου ἄξιον, καὶ τοὺς Ῥωμαίους καὶ Ἰταλοὺς εὐρώστως τε ἀγωνιζομένους καὶ τῷ πολέμῳ πλεονεκτοῦντας, ἐνταῦθα δὴ σφόδρα ἀγανακτήσας καὶ οὐκ ἐκεί ἀνασχετὰ ἡγήσάμενος εἶναι, αὐτίκα πάσας ἐπάγει τὰς τάξεις, ἀς ἐς ὑστερον ἐταμιεύετο, ἀνδρας εὐοπλοτάτους τε καὶ εὐτολμοτάτους καὶ εὐθαρσεστάτους ἄμα καὶ τῶν ἄλλων ἐμπειρίᾳ καὶ βῶμῃ πολλῷ προέχοντας· οἱ δὲ ἦσαν τὸ καθαρώτατον τοῦ στρατοῦ, ὀπλίται καὶ τοξόται καὶ ἀκοντισταὶ καὶ ἡ περὶ αὐτὸν τάξις τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν καλουμένων ὀη γεννητῶρων· οἷς μέγα βοήσας καὶ παρακλειυσάμενος ἀνδράσιν ἀγαθοῖς νῦν ἤδη φανῆναι, ἡγεῖτο τὴν ἐπὶ τὸ τείχος πρῶτος αὐτὸς μέχρι τῆς τάφρου. (2) Κάνταῦθα δὴ τοὺς μὲν τοξότας τε καὶ σφενδονήτας καὶ τοὺς τούφακας ἔχοντας πρόρωθεν ἰσταμένους ἐκέλευσε βάλλειν ἐξ ὑπερδεξίῶν τοὺς ἐπὶ τοῦ σταυρώματος καὶ τοῦ παρερρηγμένου τείχους προμαχομένους οὕτω πυκνῶς ὥστε μηκέτι ἑαυτοῖς τῷ πολέμῳ ἔχειν κεχρηθῆναι, μηδὲ ἐς τὰ ἔξω προκύπτειν δύνασθαι τῷ πληθει τῶν ἀφιμένων

LV. § 4. Καὶ ἰσχυρον οὐ μικρῶς] Hæc adduntur in margine. Phrantzes p. 281, 16 : Καὶ ὥραις μὲν δύο ἡ μάχη ἐπιτήκη στενωπῶν καὶ φρικαλέα, ἦν δὲ πως τὰ τῶν Χριστιανῶν ἐπικρατεστέρα.

LVI. § 3. γενναίως] sic mpo, Ῥωμαίως cod. || — παρελθεῖν] παρεθεῖν cod. || — § 4. ὀρμῆς] sic mpo, καίμενοι. καὶ. De re cf. Phr. p. 281, 18 : Καὶ γὰρ αἱ κλιμακοφόροι τριήρεις σὺν τῇ γεφύρᾳ ἀπρακτοὶ τῶν τειχῶν τῶν ὑδραίων ἀπειροσθησαν, καὶ τὰ τῶν λίθων ἐκ τῆς πόλεως ἀπετήρια πλείστους τῶν ἐναντιῶν Ἀγαρηνῶν διεφθίραν, καὶ ἐκ τῆς χέρσου ἔφρου: τὰ ὄρηα τοὺς ἐναντίους καὶ χεῖρον ἐδεξιάσαντο. Cf. Pusculus 4, 939-972.

LVII. § 2. μηκέτι ἑαυτοῖς] sic margo; μ. τούτου; text.

βαλῶν καὶ τῶν ἄλλων, νιφάδων δίκην, πιπτόντων· τοῖς δὲ ἄλλοις ὀπλίταις τε καὶ ὑπασπισταῖς ἐσήμησε διαβάντας τὴν τάφρον σπουδῇ προσμῖξει τῷ σταυρώματι. (3) Οἱ δὲ ἀλαλάξαντες μέγα καὶ φοβερὸν ζῆν ὄργῃ καὶ θυμῷ, μαινομένων δίκην, ἐπίασιν· ἅτε γὰρ νεαροὶ ὄντες καὶ ῥωμαεῖοι καὶ θράσους μεστοὶ καὶ ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως μαχόμενοι οὐδὲν ἤφισαν ὀρμῆς, ἀλλὰ προσμῖξαντες τῷ σταυρώματι θρασέως τε καὶ ζῆν οὐδὲν λογισμῷ καὶ κόσμῳ ἐμάχοντο, κατασπῶντές τε τοὺς προβεβλημένους ἀμφορέας, τὰς τε κεραίας ζυγκλῶντες καὶ τὴν ἄλλην ζυμπαφορημένην ὕλην σκεδανύντες καὶ βιαζόμενοι τρέψασθαι τε τοὺς προμαχομένους καὶ εἰσω τοῦ σταυρώματος παρελθεῖν.

LVIII. Ἰουστίνος δὲ μετὰ τῶν ζῆν αὐτῶ καὶ οἱ ταύτῃ ὄντες Ῥωμαῖοι εὐρώστως ἀγωνιζόμενοι ζυστοὶ καὶ παλτοῖς καὶ ἀκοντίοις καὶ δόρασι μακροῖς καὶ τοιούτοις τιεὶ ἀγγεμάχοις ὀπλοῖς (ἐν χερσὶν γὰρ ἦν ἡ μάχη), κατεῖχόν τε αὐτοὺς τῆς ὀρμῆς, καὶ ἀνείργον εἰσω τοῦ σταυρώματος παρελθεῖν. (2) Ἦν οὖν παρ' ἀμφοτέρων κραυγὴ πολλὴ καὶ βία ζυμμιγῆς βλασφημούντων, ὕβριζόντων, ἀπειλούντων, ὠθοῦντων, ὠθουμένων, βαλλόντων, βαλλομένων, κτεινόντων, κτεινομένων, παντὰ δεινὰ ποιούντων μετὰ θυμοῦ καὶ ὄργῆς· καὶ ἦν ἰδεῖν ἐνταῦθα μάχην κρατερὰν ζυισταμένην τε καὶ ζυσταδὸν γινομένην μετὰ φρονήματος μεγίστου καὶ ὑπὲρ μεγίστων ἀθλῶν μαχομένων γενναίως ἀνδρῶν, τῶν μὲν φιλονεικούντων πάσῃ δυνάμει βιάσασθαι τε τοὺς ἀνδισταμένους καὶ κατασχεῖν τὸ τεῖχος καὶ ἔσω τῆς πόλεως παρελθεῖν ἐπὶ παιδᾶς καὶ γυναῖκας καὶ τὰ τιμιώτατα, τῶν δὲ

ἀγωνιζομένων καλῶς ἀπόσασθαι τε τούτους καὶ φυλάξαι τὰ ὄντα ἀγαθὰ, εἰ καὶ μὴ διὰ τέλους ἰσχυρῶν ὑπερσχεῖν καὶ ταῦτα φυλάξαι. (3) Ἄλλ' ἔδει ποτὲ καὶ τοὺς ταλαιπώρους Ῥωμαίους τῷ τῆς δουλείας ὑπαχθῆναι ζυγῷ καὶ τῶν ταύτης πειραθῆναι δυσκόλων· ἤδη γὰρ μαχομένων γενναίως καὶ προθυμίας καὶ τόλμης οὐδὲν ἔλλειπόντων ἐς τὸν ἀγῶνα, βάλλεται μὲν Ἰουστίνος καιρίαν βέλει τῶν ἀπὸ μηχανῆς κατὰ τοῦ στέρνου διὰ τοῦ θώρακος διαμπᾶξ, καὶ βληθεὶς πίπτει αὐτοῦ, καὶ ἀποκομίζεται ἐς τὴν ἰδίαν σκηνὴν κακῶς ἔχων. Ἐκλύονται δὲ οἱ μετ' αὐτοῦ πάντες ἀπειρηκότες τῷ πάθει, καὶ καταλείψαντες τὸ τε σταυρώμα καὶ τὸ τεῖχος ἵνα ἐμάχοντο, πρὸς ἐν μόνον εὐρών, ἀποκομίσαι τε τοῦτον ἐν ταῖς ἄλκασι καὶ αὐτοὶ ἀποκομισθῆναι σῶς, καίτοι τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου πολλὰ παρακαλοῦντος αὐτοὺς καὶ ὑπεσχημένον μικρὸν παραμῖναι, ἕως ἂν ὁ πόλεμος λωφῆσθ' οἱ δ' οὐκ ἐδέξαντο, ἀλλ' ἀναλαβόντες τὸν ἠγεμόνα σφῶν, ἀπλισμένοι ἐχώρουν ἐπὶ τὰς ἄλκας σπουδῇ καὶ ὀρμῃ, μηδενὸς ἐπιστροφόμενοι τῶν ἄλλων.

LIX. Βασιλεὺς δὲ Κωνσταντίνος ἀπαγορεύσας τοῖς ὀπλοῖς καὶ μῆδ' ὄλιος ἔχων ὅτι καὶ θράσσειν (οὐδὲ γὰρ εἶχεν ἀνδρας ἐτέρους ἀναπληρῶσαι τοὺς ἀπολειφθέντας τόπους καὶ τὰς τάξεις τῶν ἀπελόντων εὐθὺς, ἐπιχειμένου τε τοῦ πολέμου σφοδρῶς καὶ πάντων ἐς τὰς ἰδίας τάξεις τε καὶ τοὺς τόπους ὄντων ἐκ καὶ ἀγωνιζομένων), ὄμιος γὰρ μὴ μετὰ τῶν ἀπολειφθέντων Ῥωμαίων αὐτοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ, εὐαριθμητῶν πάντων, στὰς πρὸ τοῦ σταυρώματος ἀπειμάχου γενναίως.

LX. Μεγμετικὸς δὲ ὁ βασιλεὺς κατανοήσας τὸ τε σταυρώμα καὶ τὸ ἄλλο κατερριμμένον τοῦ τεύχους

LVIII, § 2. ἦν οὖν etc.] Cf. 1, 40, 5, ubi eadem fere. || — ἀγωνιζ. καλῶς] ἀγ. γενναίως; margo. || — § 3. δυσκόλων] κακῶν mgo. || — βάλλεται Ἰουστίνος καιρίαν etc.] « Augustinus Justinianus in Annalibus et Folietis lib. 10 vulnus letale ipsum accepisse scribunt » Bullialdus ad Ducam p. 620. Ceteri aliter rem tradidere. Phrantzes p. 283, 18 : Καὶ ταῦτα τοῦ βασιλέως λέγοντος, Ἰωάννης ὁ Ἰουστινιανῶς ἐπέληγε τόξου βέλει ἐν τοῖς σκέλεισιν ἐπὶ τὸν δεξιὸν ἄκκα. Αὐτοὺς δὲ, ὡς εἶδε τὸ αἷμα βέαν ἐκ τοῦ σώματος αὐτοῦ, ὄλιος ἠλλοιώθη, καὶ ἦν προέδειξεν ἀνδρῶν ἐκ τοῦ φόβου ἔχουσι, καὶ ἀνοφελῶς μετὰ ταῦτα ἔπραξε· ὅς ἀνεχώρησεν ὄθεν ἦν· μετὰ σιωπῆς διήρχετο ζητῶν λατροῦς. Imperatoris hortanti ne ob leve vulnus locum desereret, nihil respondit, sed Galatam trajecit, ubi mortuus est ἐκ τῆς πικρίας καὶ περιφρονήσεως. Eadem narrat Leonardus p. 332, nisi quod Justinianum sub *asella* sagitta vulperatum esse, et deinde e Galata in Chium navigasse atque ibi ex vulnere vel tristitia ingloriam mortem obiisse dicit. Eum in Chio obiisse etiam Petrus Bizzeus lib. 12 historiae Genuensis tradit, monente Bullialdo ad Duc. p. 620. Pusculus 4, 975 :

*Joannes abiit percussus glande lacertum
ac se subripuit pugnae navesque petiit,
sive metu Teucrum, seu vulnere abactus acerbo.*

Chalcocond. p. 395, 3 : Τιτρώσεται τηλεβολίσκῃ ἐς τὴν χεῖρα. Minus probrosam narrationem habet Ducas p. 284, 14 et p. 296 : Ἐπέληγε διὰ μολυβδοβόλου ἐν τῇ χειρὶ ὄπισθεν τοῦ θώρακίου, ἐπὶ σκοτίας ὄψεως, καὶ διατηρήσας τὴν σιδερεὴν χλαμύδα, καὶ ἦτις ὑπῆρχε κατεσκευασμένη ὡς τὰ τοῦ Ἀγγιλλέως ὄπλα, οὐκ ἠδύνατο ὑπὸ τῆς πληγῆς ἡρεμῖν. Καὶ λέγει τῷ βασιλεῖ· Στῆθι θρασυλέως, ἐγὼ δὲ μέχρι τῆς νηὸς ἐλεύσομαι, καὶ καὶ λατρευθεὶς τάχος ἵκαναστρέψω. In nave versans quum nuntium accepisset de morte imperatoris deque Turcorum victoria, suos a pugna revocavit, ut cum illis e porta discederet. Contra Barbarus suo in Genuenses odio indulgens ita narrat : *Vedendo questo Zuav Zustinian Zenovese da Zenova se delibera de abandonar la sua posta [per esser ferito de fresa adscribitur in margine], e corse a la sua nave che iera stà messa a la cadena;... e scampando questo che iera capetanio, vignando el dito per la iera criando : Turchi son intradi dentro de la iera; e menteva per la gola, che ancora i non iera intradi dentro.* Ceterum varia veterum et recentiorum de Justiniano judicia justa trutinā ponderat Ellissen l. 1. p. 75 sq.

LX. § 2. Διὰ τῆς πυλίδος] De hac portula, quae erat ad Hebdomom palatium, hæc habet Ducas p. 282 : οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ἰδόντες τὴν εἰσοδοεξοδὸν αὐτῶν φανερὰν γενομένην, καὶ μὴ δυναμένους εἰσέλαι εἰς τὴν πόλιν καὶ ἀνδιστασθαι τοῖς Τούρκοις ἐν τῷ ἔξω κάστρῳ ἀπερικαλύπτου ὄντας τῶν τειχῶν καταπεσόντων, ἦσαν τινες τῶν γερόντων ἐπιστάμενοι κα-

κινῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν προμαχομένων ἔρημον (ἐγγὺς γὰρ του ἐτόγγανεν ὡν ἀγωνιζόμενος), τοὺς τε ἀνδρας βασιζόμενος λαθραίως, τοὺς τε μένοντας ἀσθενῶς δι' ὀλιγότητα μαχομένους, καὶ γνοὺς ἐκ τούτων τὸν τε δρασμὸν τῶν ἀνδρῶν καὶ τὴν τοῦ τείχους ἀπολειψίν, μέγα βοήσας εὐθύς· « Ἔχομεν, εἶπεν, ὦ φίλοι, τὴν πόλιν, ἔχομεν ἤδη· φεύγουσιν οἱ ἄνδρες ἡμῶς· οὐκέτι παραμένειν ἀνέχονται· γυμνὸν τῶν προμαχομένων τὸ τεῖχος· ἀλίγου πόνου τὸ ἔργον καὶ ἡ πόλις ἐάλω· μὴ μαλακισθῆτε οὖν, ἀλλὰ χρωραίτε πρὸς τὸ ἔργον εὐφύγως, καὶ γίνεσθε ἀνδρες ἀγαθοὶ, κατὰ μεθ' ὑμῶν. »

(2) Ταῦτα εἰπὼν ἤγειτο πρῶτος αὐτός. Οἱ δὲ ἀλαλάζαντες δρόμῳ καὶ βοῇ φρικαλέῳ προλαβόντες τὸν βασιλέα χωροῦσιν ἐπὶ τὸ σταύρωμα, καὶ μάχης ἰσχυρᾶς γενόμενης ἐφ' ἱκανόν, τρέπονται τοὺς ταύτη Ῥωμαίους καὶ βιαίως ἐπιβαίνουσι τοῦ σταυρώματος, καὶ οὕτως τοὺς μὲν αὐτῶν ῥίπτουσι κατὰ τοῦ χάρακος τοῦ

μεταξὺ τοῦ μεγάλου τείχους καὶ του σταυρώματος, βαθείος ὄντος καὶ δυσδιεξιτήτου, καὶ κατασφάττουσι πάντας αὐτοῦ, τοὺς δὲ ὠθοῦσι διὰ τῆς πυλίδος Ἰουστίνου, ἣν οὗτος ἀνέβηκεν ἐν τῷ μεγάλῳ τείχει, ἵνα προχείρως ἔχη διαβαίνειν ἐπὶ τὸ σταύρωμα. (3) Καὶ γίνεται ὠδισμὸς ἐνταῦθα καὶ φόνος τῶν προστυχόντων πολλὸς παρὰ τῶν ὀπλιτῶν, ἅτε ξυνδεδραμηκότων καὶ ἐτέρων οὐκ ὀλίγων ἀτάκτως πρὸς τὴν βοήν πολλαχόθεν· οὗ δὲ καὶ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος πίπτει μαχομένος μετὰ τῶν ξὺν αὐτῷ γενναίως.

LXI. Οἱ δὲ ὀπλίται ἐσεχέοντο ἤδη διὰ τῆς πυλίδος ἐπὶ τὴν πόλιν, οἱ δὲ κατὰ τοῦ καταρριμμένου μεγάλου τείχους ἐσέπιπτον· τὸ δὲ ἄλλο στρατεύμα πᾶν ἐπόμμενον ὠδισμῷ καὶ βίᾳ ἐσεχεῖτο λαμπρῶς ἀνὰ πᾶσαν τὴν πόλιν σκαδαννύμενον. (2) Βασιλεὺς δ' ἐστῶς πρὸ τοῦ μεγάλου τείχους, ἵνα καὶ ἡ μεγάλη σημαία ἦν καὶ τὸ ζύνθημα, ἀπεσκόπει τὰ δρώμενα·

μαρτύριον ἐν πρὸ πολλῶν χρόνων ἀσφαλῶς πεπραγμένον, ὑπόγειον, πρὸς τὸ κάτωθεν μέρος τοῦ παλατίου· καὶ δηλώσαντες τῷ βασιλεῖ, διὰ προσταξίως αὐτοῦ ἠνοιχθῆ· καὶ ἐξήρχοντο ἐξ αὐτοῦ περισκπεόμενοι τοῖς τείχεσι τοῖς ὑγίαινουσι, καὶ ἀντιμαχοντο τοῖς Τούρκοις ἐν τῷ περιβολαίῳ. Τὸ δὲ ὄνομα τῆς κρυφῆς ἐκείνης πύλης ἐκαλεῖτο ποτὶ Κερκοπόρτα. Eadem porta Ξυλοκέρκου dicitur apud Cantacuzenum lib. 3, c. 9 : Καὶ διελέγτο κρύφα τοῖς ἐν Βυζαντίῳ φίλοις, εἰάν δύναντο τὴν πόλιν αὐτῇ παραβιβάσαι· ἐπηγγέλλοντό τε τὴν τῆς Ξυλοκέρκου λεγομένην πύλην ἐκ πολλῶν ἐτῶν ἀπρωκοδομημένην διορύξαντες εἰσαγεῖν. Ceterum per hanc Cercoportam Graecis in urbem retrusos esse in eoque tumultu cecidisse Constantinum Critobolus haud recte dixerit. Ex ceteris scriptoribus colligitur Constantinum inter Charsiam portam et portam S. Romani, non vero prope palatium, cecidisse. Ducas p. 285, 17 Turcos quinquaginta narrat per Cercoportam penetrasse indeque in murum ascendisse; his in alto conspectis, Romanos, qui ante murum pugnant, iertore percultos per Charsi portam (per Romani portam sec. Chalcocond. p. 396, 1) in urbem praecipitanter se recepisse adeo ut invicem se conculcarent. Quo viso, Turcos, qui circa Mechemetem erant, insistentes fugientibus in urbem irrupisse partim per eandem Charsi portam (S. Romani sec. Barbarum), partim vero per proximas muri ruinas, quum porta mox mortuorum et expirantium corporibus obturaretur. Τότε εἰς τῶν Τούρκων δούς αὐτῷ (Constantino) κατὰ πρόσωπον καὶ πληζῶς, καὶ αὐτὸς τῷ Τούρκῳ ἐτέραν ἐχαρίσατο· τῶν ὀπισθεν δ' ἕτερος καιρίαν δούς κλητὴν, ἔπεσε κατὰ γῆς... Ἦν ὥρα πρώτη τῆς ἡμέρας, ἡλίου οὐρα ὑπὲρ γῆν φανέντος. Εἰσελθόντων δὲ καὶ διασκαδασθέντων ἀπὸ τῆς πύλης Χαρισσοῦ ἕως τοῦ παλατίου τὸν ἀπαντήσαντα ἐφόνευσαν ὁμοίως καὶ τὸν φεύγοντα. Phrantzes p. 285, 20 nomen portae per quam Turci irruerunt, non memorat, intellexisse autem videtur S. Romani portam, quoniam circa hanc imperatorem et Franciscum Toletanum et Theophilum Palaeologum et Joannem Dalmatam fortiter pugnantem occubuisse refert p. 287, addens se ipsum tum in his locis non affuisse, sed in alia urbis parte versatum esse. Quare etiam de ratione qua occisus sit imperator nihil tradidit. Leonardus p. 333 ita habet : *Se invicem nostri, ut portam ingrederentur cito oppressi pereunt. Quibus innixus imperator cadens atque resurgens relabitur et compressione principis patriae e vita demigrat. Perierunt ex nostris et Latinis et Graecis se invicem conculcantibus in portae exitu circiter octingenti.* Sec. Chalcocondyliam p. 395, 15 Turci ἐπιόντες καὶ διώκοντες ἔπεσαν βασιλέα Κωνσταντῖνον ἐς τὸν ὄμιον, καὶ ἐταλεύτησεν. Pusculus vero (4, 1006) postquam dixerat Justinianum percussum discessisse, deinde vero decem janitzaros in summum aggerem pervenisse indeque, quum oppidanos perterritos et fugam molientes viderent, horrendum edidisse clamorem, pergit hunc in modum·

*Rex ut forte caput galea nudatus inani
inclinans oculos intra tentoria fessos
carpebat somnum, magno clamore citatus
exiit, eque fuga cives revocare laborans
increpitat socios, tres ipsoque aggere truncat
Janitzaros. Tandem media inter tempora grandi
vibrato cecidit gladio. Caput abstulit unus
ex humeris; regem ut novit, pro numere caesum
attulit atque duci Machmetto, et dona recepit.*

Barbarus p. 57 : *De l'imperador mai non se potè saver novela di fatti soi, ni vivo ni morto, ma alcuni dixe, che el fo visto in nel numero di corpi morti, el qual fo ditto, che el se sosegà al intrà che feze i Turchi a la porta de San-Romano.* Ad haec in margine adscripta sunt : *L'imperador pregava che li suoi l'amazasse, et si messe nella furia con la spada, et cascò et rilevò, poi recascò et così morì.* Denique rumor spargebatur non cecidisse imperatorem, sed elapsum alicubi latitare, ut referunt auctor Threni v. 825 et 1015 et Phrantzes p. 290. De capite imperatoris ad sultanum allato cf. Ducas p. 300, qui praeterea dicit pellem Constantini palea fartam in varias terras missam esse, ut ubique hoc victoriae symbolum spectaretur. Audiendus potius Phrantzes p. 291, qui quaesitum inter mortuos et repertum Constantini corpus κατὰ βασιλικῆς τιμῆς, jussu Mechemetis, sepultum esse prodidit.

LXI. § 1. Λαμπρῶς;] Legendum proponerem λάβρως, nisi λαμπρῶς; in loco simillimo infra cap. 72, 2 occurreret. || —

ἤδη γὰρ καὶ ἡμέρα ὑπέφεινεν. Ἐνθα δὲ φόνος πολλὸς τῶν προστυγχανόντων ἐγένετο, τῶν μὲν κατὰ τὴν ὁδὸν (ἤδη γὰρ ἐξήσάν τινες τῶν οἰκιῶν θέοντες πρὸς τὴν βοήν, καὶ τοῖς ξίφεσι τῶν στρατιωτῶν ἀπροόπτως ἐνέπιπτον), τῶν δὲ ἐν ταῖς οἰκίαις αὐταῖς, ἐπεσπιπτόντων βίᾳ τῶν γενητζάρων καὶ τῶν ἄλλων στρατιωτῶν ζῆν οὐδενὶ κόσμῳ καὶ λογισμῷ, τῶν δὲ καὶ ἐς ἀλκὴν τρεπομένων, τῶν δὲ καὶ πρὸς ἱεροῖς καταπεφυγῶτων τε καὶ ἱκετευόντων, ἀνδρῶν, γυναικῶν, παίδων, πάντων ἀπλῶς, μηδεμιᾶς οὐσης φειδούς· (α) ὀργῇ γὰρ καὶ θυμῷ πολλῶν ἐχώρου ἐπ' αὐτοὺς οἱ στρατιῶται, τοῦτο μὲν ἀχθόμενοι τῇ τριβῇ τῆς πολιορκίας, τοῦτο δ' ὅτι καὶ ἀπὸ τῶν ἐπάλλεων σκώμασσι τε καὶ ὕβρεσιν οὐκ ὀλίγοις ἐβαλλον αὐτοὺς ἐνιοὶ τῶν ἀνοήτων παρ' ὄλον τὸν πόλεμον, τὸ δ' ὄλον ὅπως ἂν θροήσῃσι τοῦ πᾶν καὶ φοβήσῃσι καὶ δουλώσωνται ταῖς σφαγαῖς. (α) Ὡς δὲ ἄλις εἶχον τοῦ φόνου καὶ ἡ πολλὰ ἤδη δεδούλωτο, τρέπονται οἱ μὲν ἐν ταῖς τῶν δυνατῶν οἰκίαις κατὰ ζυμμορίας τε καὶ ζυνωμοσίας καὶ τάξεις ἐπὶ διαρπαγῇ καὶ σκυλμῷ, οἱ δὲ πρὸς σύλησιν τῶν ἱερῶν, οἱ δὲ ἐπὶ τὰς κοινὰς τε καὶ τῶν ἰδιωτῶν οἰκίας ἐσκαδασμένοι, διαρπάζοντες, σκυλεύοντες, ληϊζόμενοι, φονεύοντες, ὑβρίζοντες, ἀπάγοντες αἰχμαλώτους ἀνδρας, γυναίκας, παῖδας, πρεσβύτας, νέους, ἱερεῖς, μοναχοὺς, πᾶσαν ἡλικίαν καὶ τὰς ἐν ἀπλῶς. (β) Καὶ ἦν ἰδεῖν θέαμα δεινὸν καὶ ἔλεεινὸν καὶ πέρα τραγωδίας ἀπάσης, γυναῖκας νέας καὶ σώφρονας, εὐγενεῖς τε καὶ τῶν εὖ γεγονότων, τὰ πολλὰ οἰκουρούσας καὶ οὐδὲ τὴν αὐλίον προελθούσας ποτὲ, καὶ παρθένους εὐπρεπεῖς καὶ ὠραίας λαμπράς τε καὶ λαμπρῶν οἰκιῶν καὶ μέχρι τότε ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ὄλωσ ἀψάστους, τὰς μὲν βίᾳ τῶν θαλάμων ἐξελομένης ἀπὴν τὸς ἄμα καὶ ἀναιδῶς ἀρπαζόμενας, τὰς δὲ — κακὸν αὐταῖς ἔτι κοιμημέναις ἐπιστάμενοι ἄναρ ἀνδρες ξιφήρεις, ἡμαγμένοι τὰς χεῖρας τῷ φόνῳ, θυμοῦ πνέοντες, φονικὸν βλέποντες, ἄσημα φθεγγόμενοι, ἀπρηθριασμένοι πρὸς πάντα τὰ χεῖριστα, ἄτε πλῆθος ζύμμικτον ὄντες, ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ γένους καὶ τύχης ζυνειλεγμένοι, ὥσπερ θῆρες ἄγριοι καὶ ἀνήμεροι ἐσπιδῶντες ἐς τὰς οἰκίας καὶ σύροντες ὀμῶς, ἔλκοντες, σπαράσσοντες, βιαζόμενοι, ἀπάγοντες αἰσχρῶς, ἐπὶ τῶν τριόδων ὑβρίζοντες καὶ τί δεινὸν οὐχὶ ποιοῦντες· φασὶ γέ τοι πολλὰς αὐτῶν καὶ πρὸς μόνην ἀθήτη τὴν θεάν τε καὶ ἀκοὴν τούτων καταπλαγεῖσας ἐγγὺς ἔλθειν ἀφείναι καὶ τὴν ψυχὴν· (α) ἔτι

δὲ γέροντας ἐντίμους ἐλκομένους τῆς πολιτείας, τοὺς δὲ καὶ τυπτομένους ἀνηλεῶς· παρθένους μοναζούσας σιμνάς τε καὶ ἀπροίτους τὸ ὄλον καὶ τῷ θεῷ μόνῳ προσανεγούσας καὶ ζώσας, ᾧ καθιέρωσαν ἑαυτὰς, τὰς μὲν τῶν δοματίων βιαίως ἐξαγομένας καὶ συρομένας, τὰς δὲ τῶν ἱερῶν ἀποσπώμενας, ἐν οἷς κατέφευγον, καὶ ἀπαγομένας ζῆν ὕβρει καὶ ἀτιμία, ζαινομένας τε τὰς παρεῖδς ζῆν οἰμωγῇ καὶ ὀλολογῇ καὶ κοπτομένας πικρῶς· παῖδας ἀπαλοὺς ὥμῳ ἀποσπώμενους μητέρων, κόρας ἔλεινῶς χωριζόμενας τῶν νεογάμων ἀνδρῶν· ἄλλα μυρία εἰργασμένα δεινά.

LXII. Τὴν δὲ τῶν ἱερῶν ὕβριν καὶ σύλησιν καὶ διαρπαγὴν πῶς ἂν τις ἐξεῖποι τῷ λόγῳ; Κατεβάλλοντο μὲν ἀτίμως ἐς γῆν εἰκόνες καὶ ἀφιδρόματα καὶ τᾶλλα τῶν ἱερῶν, ἀπεσπᾶτο δὲ κόσμος ὁ τούτων, ἐδίδοτο δὲ τὰ μὲν αὐτῶν τῷ πυρὶ, τὰ δὲ ἐς λεπτὰ τεμνόμενά τε καὶ ζυντριβόμενα ἐπὶ τῶν τριόδων ἐρριπτεῖτο, ἠνοίγοντο δὲ ἔθνη τῶν παλαιῶν καὶ μακαρίων ἀνδρῶν καὶ τὰ τούτων ἐξήγετο λείψανα καὶ ἀτίμως λεπτυνόμενα καὶ λυόμενα ἐς ἀέρα ἐλικμάτο, τὰ δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἀμφοδῶν ἐρριπτεῖτο, (α) κρατῆρές τε καὶ φιάλαι καὶ ἄ τὴν παναγεστάτην θυσίαν ἐδέχετο, αἱ μὲν ἐς προπόσεις καὶ μέθην ἦσαν αὐτοῖς, οἱ δὲ ζυντριβόμενοι τε καὶ χωνευόμενοι ἀπεδίδοντο, ἱερά δὲ σκεύη καὶ πέπλα τίμια πολυτελῆ τε καὶ πολλῶν χρυσοῦ ἐνυφασμένα, τὰ δὲ καὶ λίθοις διαφανέσι καὶ μαργάρῳ καταστραπτόμενα, τὰ μὲν ἀπεδίδοντο πονηροτάτοις ἀνδράσιν εἰς ἀπόχρησιν οὐ καλὴν, τὰ δὲ πυρὶ παρεδίδοντο, χωνευόμενα διὰ τὸν χρυσόν· (β) βίβλοι τε ἱεραὶ καὶ θεαῖαι, ἄλλα δὲ καὶ τῶν ἔξω μαθημάτων καὶ φιλοσόφων αἱ πλείσται, αἱ μὲν πυρὶ παρεδίδοντο, αἱ δὲ ἀτίμως καταπατοῦντο, αἱ πλείους δὲ αὐτῶν οὐ πρὸς ἀπόδοσιν μᾶλλον ἢ ὕβριν δύο ἢ τριῶν νομισμάτων, ἔστι δ' ὅτε καὶ ὀβολῶν ἀπεδίδοντο· (α) τράπεζαι δὲ ἱεραὶ ἐκ βάθρων αὐτῶν ἀνεσπῶντο καὶ ἀνετρέποντο, τοῖχοι τε τῶν ἀβάτων καὶ ἀψυζύτων τόπων ἀνημενῶντο καὶ τὰ τῶν τεμνῶν ἱερά ἔδη ἀνωρῦτετό τε καὶ κατσεκάπτετο ἐπὶ ζητήσῃ χρυσοῦ, ἄλλα τε πολλὰ τοιαῦτα ἐτολμάτο.

LXIII. Οἱ δὲ ἐπὶ τοῦ ἐτέρου τεύχους τεταγμένοι τε καὶ μαχόμενοι κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν εὐσταχεῖς Ῥωμαῖοι νομίζοντες σῆν εἶναι τὴν πόλιν καὶ κακῶν ἀπαθῆ καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας ἐλευθέρους (οὐδὲ γὰρ ἤδεσαν πῶ τὰ γινόμενα), εὐρώστως τε ἠγωνίζοντο καὶ μετὰ βῶμης ἡμύοντο τοὺς ἐπιόντας καὶ ἀπευθοῦντο,

2. προστυχανόντων] sic m. 1; ἐγτυχ. m. 1. — § 5. ζυνωμοσίας] συνομοσίας codex, ut supra c. 52. — § 5 τὰς δὲ... κακὸν etc.] Structura grammatica in oratione vivida negligitur. — ἄσημα φθεγγόμενοι] Hæc adduntur in margine. — δεινὸν] κακὸν margo. — § 6. ὀλολογῇ] sic m. 2, ὀλολογμῷ m. 1.

LXII. § 1. ἠμφοδῶν ἐρριπτεῖτο] sic m. 2, ἀ. ἐρριπτετο m. 1. — § 2. χωνευόμενοι] γον. cod. h. l. et mox iterum. — πονηροτάτοις ἀνδρ.] Ἰουδαίαις mgo. — βίβλοι etc.] Cf. Ducas p. 312, 14: τὰς δὲ βίβλους ἀπάσας ὑπὲρ ἀριθμῶν ὑπερβαίνουσας τὰς ἀμάξαις φορητήσαστες ἀπαναχοῦ ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ οὕσι διεσπείραν· δι' ἐνὸς νομισματός δέκα βίβλοι ἐπιπράσκοντο, Ἀριστοτελεῖαι, Πλατωνικαὶ, θεολογικαὶ καὶ ἄλλο πᾶν εἶδος βιβλοῦ· εὐαγγέλια μετὰ κόσμου παντοῖου ὑπὲρ μέτρον, ἀνασπῶντες τὸν χρυσόν καὶ τὸν ἄργυρον, ἀλλ' ἐπώλον, ἀλλ' ἐρριπτον.

LXIII. Cf. Ducas p. 294, Chalcocondyl. p. 397.

λαμπρῶς τοὺς ἐπιβιβάνειν πειρωμένους τοῦ τείχους. (9) Ὡς δὲ κατὰ νότου τε εἶδον τοὺς πολεμίους καὶ βαλλοντας ἀπὸ τῶν ἔνδον καὶ τῆς πόλεως αὐτοὺς, καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας ἠνδραποδισμένους ἑώρων καὶ ἀπυρομένους αἰσχρῶς, οἱ μὲν αὐτὸν ἀθυμία ληφθέντας ἱρπίτουν σφᾶς αὐτοὺς μετὰ τῶν θπλων ἀπὸ τοῦ τείχους καὶ ἀπέθησκον, οἱ δὲ ἀπογνόντες τοῖς θλοισ καὶ τὰ θπλα τῶν χειρῶν ἐκλυομένων ἤδη ἀπολύοντες, περιδίδουν αὐτοὺς τοῖς ἐχθροῖς ἀμαχί χρῆσασθαι ὅ τι καὶ βούλοιντο.

LXIV. Ἐτυχε δ' ἕκαστα τότε παρῶν καὶ μαχόμενος ἐπὶ τοῦ τείχους ξὺν αὐτοῖς καὶ Ὀρχάνης ὁ τοῦ βροιλῆος θεῖος, τοῦ Ἀτουμάων γένους, ὃν εἶχε βασιλεὺς Κωνσταντίνος ἐν τῇ πόλει, ἐν πολλῇ ἄγων θερρακίᾳ τε καὶ τιμῇ δι' ἐλπίδας, φυγάδα πρὸ πολλοῦ ὄντα διὰ τὸν φόβον τοῦ ἀδελφοῦ· ἐζήτει γὰρ αὐτὸν ἐλευεῖν· ὃς ἰδὼν τὴν τῆς πόλεως ἄλωσιν καὶ θέλων ἑαυτὸν ἐκώσσαι, πρῶτον μὲν ἐβουλήθη λαθῶν διαδρᾶναι, ὡς εἰς τῶν ἀπὸ τῆς στρατιᾶς τῆ τε σκευῆ καὶ τῆ τῆς φωνῆς ὁμοιότητι· ὡς δὲ εἶδες [ὄτι] γνωσθεῖς

τε καὶ διωκόμενος (ἦσαν γὰρ οἱ ἀναγνόντες αὐτόν), ῥίπτει ἑαυτὸν εὐθὺς κατὰ τοῦ τείχους καὶ ἀποδησκει. (2) Οἱ δὲ στρατιῶται δραμόντες αἴρουν αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν ἀποταμόντες καὶ ἀπήγαγον τῷ βασιλεῖ· καὶ γὰρ ἐζήτει αὐτὸν διὰ σπουδῆς ἢ ζῶντα ἢ τεθνεῶτα ἰδεῖν.

LXV. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Χαμουζᾶς ὁ τῶν νεῶν ἡγεμὼν, ὡς εἶδε τὴν πόλιν ἐχομένην ἤδη καὶ τοὺς θπλίτας ληζόμενους αὐτὴν, εὐθὺς ἐπιπλεῖ τῇ ἄλυσει καὶ διαρρήξας αὐτὴν εἰσω γίνεται τοῦ λιμένος· καὶ ὄσας εὔρε τῶν Ῥωμαϊκῶν νεῶν (αἱ γὰρ τῶν Ἱταλῶν τριήρεις τε καὶ δλκάδες εὐθὺς βιασάμεναι ταύτας ἀνήχθησαν ἐς τὸ πέλαγος), τὰς μὲν κατέδυσεν αὐτοῦ, τὰς δὲ αὐτάνδρους ἔλαθε· καὶ ἐποκείλας τὰς ναῦς ταῖς βασιλικαῖς καλουμένας πύλαις, ἐτι κλεισιμένας εὐρῶν διαρρήσσει τε τὰ τούτων κλειθρα καὶ τοὺς μαχλοὺς καὶ καταβάλλει ταύτας, καὶ ἐσελθὼν μετὰ τῆς στρατιᾶς ἐν τῇ πόλει, εὐρίσκει πολλοὺς ἐκεῖσε τῶν Ῥωμαίων ξυνηταμένους καὶ ἐς ἄλλῃν τραπομένους (οὕτω γὰρ ἐφθάκει πρὸς τοῦτο τὸ μέρος ἢ κατὰ γῆν

LXIV. Ὀρχάνης ὁ τοῦ βασιλεῖος θεῖος.] Igitur Orchanes fuit frater Muratis II. Idem colligas e Turcicis scriptoribus Aali et Scolakfadi, qui fratres Moratis recensent quatuor : Alaeddinum, Achmetem, Orchanem, Hasanum, ut ex Hammero l. l. 1, p. 680 disco. Secundum alios auctores, quos Hammerus in suo Osmanidarum stemmate sequitur, fratres Muratis fuerunt Achmetes, Mustapha, Iusuf, Mechemetes. Aliam de Orchane nostro famam habes apud Chalcocondylam p. 393, qui Orchanem Solimanis e filio nepotem (τὸν Μουσουλμάνεω Ἰδοῦν) fuisse dicit, adeo ut Orchanis nostri pater fuisset Orchanes ille Solimanis filius, qui post mortem patris (1410) ex Asia ab Emmanuele imperatore advocatus et Thessalonicam missus, deinde vero proditione captus et a Musa patruo trucidatus est (V. Zinkeisen l. l. 1, p. 425. Cf. idem p. 809). De Orchane Constantinopoli degente supra (not. ad c. 5, 3) citavimus Ducam p. 232. Ejusdem etiam Barbarus p. 19 meminit hisce : *El Turco Dorgano* (sic), *el qual tera in Constantinopoli al soldo del' imperador, si aveva in varda uno di cantoni da la tera de la banda da mar cum i suo Turchi i qual tera a suo soldo, i qual per avanti aveva revelado* (i. e. rebellaverant) *al suo signor*. De morte ejus ita Chalcocondylas p. 398, 3 : Ἄμπι τὸν Νοταρᾶν τοῦ βασιλεῖος ἀρμοστὴν καὶ Ὀρχάνη τὸν Μουσουλμάνεω Ἰδοῦν, ὡς αὐτοὶ εἶπον Ἕλληνας, τοῖονδε ἐγένετο· ὡς γὰρ ἐπυθάνοντο βελωπνεῖν τὴν πόλιν, ἀπέδρασαν ἐπὶ κίρην τινὰ τῆς πόλεως, ὡς ἐνταῦθα βουλευσάμενοι ὅτι ἔπαν σφᾶς δίοι τραπέσθαι. Καὶ ἐνταῦθα γενόμενοι, Ὀρχάνης μὲν βίαια ἀμειψόμενος Νοταρζίου τινὸς· ἔβαλεν ἑαυτὸν κατὰ τοῦ πύργου καὶ ἀπέθανεν, οἱ δὲ ἄμπι τὸν Νοταρᾶν πολιορκηθέντες ἔβασαν περὶ κλήθουσαν ἀγορᾶν, αὐτὸς τε ἄμψ καὶ οἱ παῖδες αὐτοῦ. Aliter rem narrat Ducas p. 300, 1 : Ἐτεροι δὲ φασιν ὡς ὁδοῖ (Notaras) εὐρέθη μετὰ τοῦ Ὀρχάν ἐν τῷ πύργῳ τῷ τοῦ κασταλίου τοῦ Φραντζεζίδων, κακίᾳ παραδόθησαν, ὁρῶντες ὡς οὐκ ἦν δυνατὸν ἀνδίστασθαι πλέον τοῖς Τούρκοις. Ὅντων δὲ πλείστον ἐκεῖ καὶ εὐγενῶν ἀργόντων σὺν τῷ δοικί, ἠτήσατο ὁ Ὀρχάν ἀπὸ τινος μοναχοῦ τὰ ἀμψα αὐτοῦ, καὶ φορήσας αὐτὰ ἰδὼκε τῷ μοναχῷ τὰ αὐτοῦ, καὶ εἰὰ μιάς τοξοβολικῆς θυρίδος ἔβαλεν ἑαυτὸν κατὰ γῆς· ἔβω τῆς πόλεως. Καὶ λαβόντες οἱ τῶν πλοίων καὶ δεσμώσαντες ἔβαλον ἐντὸς· σὺν τοῖς λοιποῖς αἰχμαλώτοις· οἱ δὲ τοῦ πύργου παραδοθέντες καὶ αὐτοὶ ἐντὸς τοῦ πλοίου ἐκείνου εἰσῆχθησαν. Τότε εἰς τῶν αἰχμαλώτων τῶν Ῥωμαίων καταπραγματευσάμενος τῆν αὐτοῦ ἐλευθερίαν εἴρηκε τῷ ναυάρχῳ « εἰ ἐλευθερώσεις με σήμερον, ἔγω σοι δώσω τὸν Ὀρχάν καὶ τὸν μεγαδοῦκα ὁμοῦ.. » Τότε ἀκούσας ὁ ναύαρχος ὡμοσε τοῦ ἐλευθερῶσαι αὐτόν. Καὶ τότε δεῖξει τὸν μεγαδόουκον Ὀρχάν, καὶ μαθὼν ὅτι κατ' ἀλήθειαν ἐκεῖνός ἐστιν, ἀπέτεμε τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, τὸν δὲ μεγαδοῦκα ζῶντα καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ὀρχάν λαθῶν εἰς τὸν ἡγεμόνα ἀπήγαγεν ἐν τῷ Κοσμηδίῳ· ἐκεῖνός δὲ τῷ ναυάρχῳ εὐερετήσας καὶ πλείστα δοῖς ἀπέκωσεν. || — θέλων] sic m. 2, βουλόμενος m. 1. Deinde inserui ὅτι..

LXV. De iis quæ in portu acciderunt, amplam narrationem habes apud Barbarum p. 56 sqq. cujus summa momenta paucis comprehendere satis sit. Classis Turcorum, quæ ad Colonas stationem habebat, paulo ante solis ortum prope portum apparuit, at prælium committere et rupta catena introitum sibi patefacere non ausa, mox inde se contulit in urbis latus Propontidi obversum, ubi nautæ in terram egressi et in direptionem urbis diffusi sunt. Interea naves Turcorum septuaginta, quæ per collem Galatensem in Cornu sinum transductæ erant, ad Pharam (el Fanari) appulerunt indeque in urbem irrumpunt. Dum sic classiarum per urbem disperguntur et prædæ cõrrendende intenti sunt, major pars navium Italarum, quas singulatim Barbarus recenset, salutis suæ consulentes, rupta catena portum relinquunt. Cf. Ducas, p. 296, 13 : Καὶ γὰρ εἰ καὶ μὴ ἡσχολοῦντο τὰ πλοῖα τοῦ τυράννου ἐν τῇ πραιτῇ καὶ τῷ σκυλιῷ τῆς πόλεως, οὐκ ἂν ἀπέθνηε μία καὶ μόνον. Ἄλλ' οἱ Τούρκοι ἀρέντες τὰ πλοῖα πάντες ἐνδον ἦσαν, καὶ οἱ Λατῖνοι ἀδειαν εὐρόντες ἐζήρχοντο τοῦ λιμένος. Eadem fere Chalcocondylas p. 400, 1. Haud recte igitur Critobulus Italos ait βιάσασθαι classem Turcorum, rupta catena in portum ingressam. Reliquæ narrationis fides ut servaretur, statendum foret, postquam Itali discesserant et Turci a tribus jam partibus in urbem penetraverant, portum denno catena clausum esse et tum demum Chamuzam, e Propontide et meridionali urbis parte reducem, in portum irrumpisse. Quod quam probabile sit, tu videas. || — ταῖς βασιλικαῖς πύλαις] Portam hanc intra catenam fuisse e Critobulo colligitur; haud longe ab ea fuisse ad ipsum portus introitum liquet e Phrantze p. 254, ubi postquam

στρατιὰ ληζομένη τὴν ἄλλην πόλιν), καὶ ζυμβαλῶν αὐτοῖς τρέπεται καὶ φονεύει πάντας αὐτοῦ, ὥστε διὰ τῶν πυλῶν αἷμα ρυθῆναι πολύ.

LXVI. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ ἡ ἄλλη στρατιὰ ἐφθάκει, ἁμοίως δὲ καὶ διὰ τῶν ἄλλων παραλίων πυλῶν ἐσεχόντο λαμπρῶς, ταύτας ζυγκλῶντες καὶ καταβάλλοντες, καὶ οὕτως ἄπαν τὸ στράτευμα τῶν νεῶν ἤδη σκεδασθὲν ἀνά πᾶσαν τὴν πόλιν τρέπεται ἐς διαρπαγὴν, ληϊζόμενον πάντα τὰ ἐν ποσὶ καὶ δίκην ἐμπύπτον πυρὸς ἢ σκηπτῶ καὶ ἐμπιπρῶν πάντα καὶ ἀφανίζον, ἢ χειμάρρου δίκην ἄπαντα παρασύρον καὶ διαφθεῖρον· καὶ γὰρ οὗτοι πάντα διηρουνήσαντο ἀκριδέστερον ἢ Δάτις, φασί, τὴν Ἐρετρικὴν, ναοὺς, ἱερὰ, θήκας τε παλαιὰς καὶ τάφους ἀναρρηγνύντες, στοὰς τε ὑπογείους καὶ καταδύσεις καὶ κρησφύγετα καὶ ἄντρα καὶ χηραμοὺς καὶ ἄλλο πᾶν κεκρυμμένον ἀνερευνῶντες καὶ εἰ ποῦ τις ἦ τι ἦν κεκρυμμένον, ἐς φῶς ἐξάγοντες. (α) Ἐς δὲ τὸν μέγιστον ἐσελθόντες τῆς τοῦ θεοῦ Σοφίας νεῶν, εὖρον ἐκεῖ πολύ τι πλῆθος ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ παιδῶν καταφυγόντας τε καὶ θεοκλητοῦντας· οὗς καὶ δίκην σαγήνης ζυγκλείσαντες παρεστήσαντο πάντας ὁμολογίᾳ, καὶ ἀπήγαγον αἰχμαλώτους, τοὺς μὲν ἐς τὰς τριήρεις, τοὺς δὲ ἐς τὸ στρατόπεδον.

LXVII. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ οἱ ἐν τῷ Γαλατᾷ, ὡς εἶδον τὴν πόλιν ἐχομένην ἤδη καὶ διαρπαζομένην, εὐθὺς προσεχώρησαν ὁμολογίᾳ τῷ βασιλεῖ ἐπὶ τῷ μηδέν τι κακὸν παθεῖν, καὶ ἀνοίξαντες τὰς πύλας ἐσεδέχοντο τὸν Ζάγανον μετὰ τῆς στρατιᾶς, καὶ αὐτοὶ οὐδὲν ὄλωσ ἠδίκηντο. (α) Ἡ δὲ στρατιὰ πᾶσα, ἣ τε κατὰ γῆν ἢ τε κατὰ θάλασσαν, ἐσχυθεῖσα ἐς τὴν πόλιν ἀπὸ πρῶτας βαθείας καὶ αὐτοῦ τοῦ περιόρθρου μέχρι δεξιῆς ὀφίας ἐληϊζέτο καὶ διηρπάζετο ταύτην, ἐκφοροῦσα πᾶσαν τὴν λεῖαν ἐς τὸ στρατόπεδον, τὴν δὲ καὶ ἐς τὰς ναῦς· ἔστιν ἂ δὲ ταύτης καὶ διαρπάζοντες ἐνίοι ὥσπερ φῶρες καὶ λαθραίως ἐξιώντες τῶν πυλῶν ἀπήσαν ἐς τὰ οἴκοι. (α) Οὕτω δὲ πᾶσαν

ταύτην ἐκένωσε καὶ ἠρήμωσε καὶ πυρὸς δίκην ἠφάνισε καὶ ἠμαύρωσεν ὥσθ' ὄλωσ ἀπιστηθῆναι εἰ καὶ ἦν ἐν αὐτῇ ποτε ἢ ἀνθρώπων οἰκησις ἢ πλοῦτος ἢ περιουσία πόλεως ἢ ἄλλη τις κατ' οἶκον κατασκευὴ τε καὶ περιφάνεια, καὶ ταῦτα οὕτω λαμπρᾶς καὶ μεγάλης ὑπαρχούσης πόλεως· οἴκοι δὲ μόνον ἐνακαλείφθησαν ἔρημοι καὶ φόβον παρέχοντες τοῖς δρῶσι διὰ τὴν ἔρημίαν πολύν. (α) Ἀπέθανον δὲ τῶν μὲν Ῥωμαίων καὶ τῶν ξένων, ὡς ἐλέγοντο, παρ' ἑαυτῶν τὸν πόλεμον καὶ ἐν αὐτῇ δὴ τῇ ἀλώσει ζῦμπαντες, ἄνδρες, φημί, καὶ γυναῖκες καὶ παῖδες, ἐγγύς που τετραπισχιλιοί· ἐλήφθησαν δὲ καὶ αἰχμαλώτοι ὄλγω πλείους πεντάκις μυρίων, τῆς δὲ στρατιᾶς ἀπάσης ἀμφὶ τοὺς πενταχοσίους.

LXVIII. Ὁ δὲ βασιλεὺς μετὰ ταῦτα ἐσελθὼν ἐς τὴν πόλιν, κατεβᾶτο τὸ τε μέγεθος καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς, τὴν τε λαμπρότητα καὶ καλλονὴν, τὸ τε πλῆθος καὶ μέγεθος καὶ κάλλος τῶν τε ναῶν καὶ τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων, τῶν τε ἰδιωτικῶν οἰκιῶν καὶ κοινῶν καὶ τῶν ἐν δυνάμει ὄντων τὴν πολυτέλειαν, ἔτι δὲ τὴν τε τοῦ λιμένος θέσιν καὶ τῶν νεωρῶν καὶ τὸ πρὸς πάντε ἐπιτηδείως ἔχειν τὴν πόλιν καὶ εὐφῶς, καὶ ἀπλῶς πᾶσαν αὐτῆς τὴν κατασκευὴν καὶ τὸν κόσμον. (α) Ἐώρα δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀπολλυμένων καὶ τὴν ἐρήμωσιν τῶν οἰκιῶν καὶ τὴν πανταλῆ φθορὰν αὐτῆς καὶ τὸν ὄλεθρον· καὶ οἶκτος αὐτὸν εὐθὺς ἐσῆει καὶ μετὰ μέλος οὐ μικρὸς τῆς ἀπωλείας τε καὶ διαρπαγῆς, καὶ δάκρυον ἀφῆκε τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ μέγα στενάξας τε καὶ περιπαθῆς, « οἶαν, ἔφη, πόλιν ἐς διαρπαγὴν καὶ ἐρήμωσιν ἐκδεδωκάμεν » οὕτως ἔπαθε τὴν ψυχὴν. (α) Καὶ γὰρ ὄντως πάθος μέγα τοῦτο γέγονεν ἐφ' ἡμῶν ἐν μισθ' δὴ ταύτη πόλει οἷον ἐν οὐδέμιθ' τῶν πάλαι μνημονευομένων τε καὶ ἰστορουμένων μεγάλων πόλεων μεγέθει τε τῆς ἀλώσεως πόλεως καὶ ἐξύττητι καὶ ἀποτομίᾳ τοῦ ἔργου· οὐχ ἥμισθα δὲ πάντας ἐξέπληξε τοὺς τε ἄλλους καὶ αὐτοὺς δὴ τοὺς δρᾶσαντας καὶ πα-

dixerat regionem τῆς ὥραιας πύλης custodiᾶ commissam esse nautarum Cretensium [qui ibi usque ad septimam diei horam pugnarunt in turribus Basilii et Leonis et Alexii, id. p. 287, 20], perguit: Τῷ δὲ Γαβριὴλ Τριτάτῳ τῷ τῶν Ἐνετῶν τριηρίων καπετανίῳ μετὰ καὶ ἑτέρων ἀνδρῶν πενήτηκοντα ἐδόθη φυλάττειν τὸν πύργον τὸν ἐν μέσῳ τοῦ βεῦματος, τὸν φυλάσσοντα τὴν εἰσοδὸν τοῦ λιμένος, καὶ ἦν ἀντικρὺς τῆς πύλης τῆς Βασιλικῆς. Cf. Ducas p. 275, 11: Οἱ δὲ Βενετικοὶ ἐν τῇ Βασιλικῇ πύλῃ μέχρι τοῦ Κυνηοῦ σὺν Ῥωμαίοις ἁμοῦ τοῖς Τούρκοις ἐμάχοντο. Leonardus p. 326 Gabrielem Trevisanum cum Venetis suis in regione qua est a turri Phari usque ad Imperialem decertasse dicit. — In Pusculo 4, 190 portarum, quae ad Cornu sinum erant, series haec est: P. Cynegii, Phari, Theodosiae, Petri, Platea, Basilea. Memoratur porta Basilica etiam ap. Ducam p. 295, 1 et p. 303, 5, ubi Lucas Notaras prope eam fuisse dicitur, quo tempore Turci per Charsi portam in urbem irruperunt. Ex allatis patet errare Hammerum qui Basilicam portam componit cum hod. *Balat-Kapussi* quae est inter Cynegii portam (*Aivan-Kapussi*) et Fari portam (*Fesar Kapussi*). Haud magis probandi Mordtmannus et Stolpius (in tabula Constantinopoli) qui Basilicam portam non ad Cornu sinum collocant, sed in hodierna *Achyr-Kapussi* quaerunt, quae in meridionali Seraglii apice sita versus Propontidom spectat. || — τραπόμενος] sic man. 2, τρεπόμενος m. 1. || — ληζομένη τὴν ἄλλην πόλιν] Haec adduntur in margine.

LXVI. § 1. ἢ Δάτις τὴν Ἐρετρικὴν] V. Herodot. 6, 101. || — § 2. Σοφίᾳ; νεῶν] V. Ducas p. 288, 3 1. 291, 6; Phrantzes p. 289, 20; Chalcocondylas p. 397, 9. || — καὶ παῖδων] addit margo.

LXVII. § 1. Οἱ ἐν τῷ Γαλατᾷ etc.] De his vide plura ap. Ducam p. 267, 1. 312, 22 et Chalcocondylam p. 400, 22. Pactorum, quae Mechemetes cum Galatinis inivit, apographum graecum habes apud Hammerum l. 1. 1, p. 675 sq. Idem documentum italica lingua scriptum et in nonnullis a graecis recedens dedit Zinkeisen l. 1. 2, p. 26. || — § 3 ζῦμπαντες] ζῦμ syllaba additur in margine. || — πενταχιλιοί] literæ pentax in rasura scriptæ sunt; 60,000 sec. Leonardum p. 334.

LXVIII. § 1. Εἰσελθὼν ἐς τὴν πόλιν] diei hora octava, sec. Ducam p. 298, 16. Cf. Phrantzes p. 290, 18. || —

θότας τῶν τε παραλόγῳ καὶ ἀθήει τοῦ γεγονότος καὶ τῶν ὑπερβάλλοντι καὶ ξενίζοντι τοῦ δεινοῦ. (4) Ἐάλω Τρόια, ἀλλ' ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ δέκα ἑτη πολεμουμένη, ὥστε εἰ καὶ τῶν πλήθει τῶν τε ἀπολλυμένων τῶν τε ἐαλωτότων οὐ μείων ἦν ἡ ξυμφορὰ, εἰ μὴ καὶ μείζων εἶπεν, ἀλλὰ καὶ ἄμφορ ταῦτα ἔφερε τινα κουρισμὸν καὶ παραμυθίαν αὐτῇ· οἷ τε γὰρ Ἑλληνες φιλανθρωπότερον τοῖς ἐαλωκόσι προσεφέροντο, τὰς κοινὰς αἰδοῦμενοι τύχας, ὅ τε συνεχῆς πόλεμος καὶ μακρὸς καὶ τὸ καθ' ἡμέραν τὴν ἄλωσιν προσδοκῶν παρήρηται τὴν ἀκριβῆ τούτων εἰσθήσιν τῶν δεινῶν· τὸ δὲ παρὸν ἀπαραμύθητον ὄλωσ. (5) Ἐάλω Βαβυλὼν ὑπὸ Κύρου, ἀλλ' οὐδὲν ἐς τὰ καίρια παραβλαβείσα, οὐδ' αἰχμαλωσίᾳ δουλεύσασα, οὐδ' ὕβρει γυναικῶν ἐκδοθείσα καὶ παίδων, ἀλλ' ἡ μόνον δεσποτῆν ἀλλάξασα, καὶ τοῦτον χρηστὸν ἀντὶ πονηροῦ. (6) Ἐάλω Καρχηδῶν ὑπὸ Σκιπίωνος δις, ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον δμηφούς δούσα καὶ τὰς δαπάνας τοῦ πολέμου παρασχομένη, ἐς χρέματα (καὶ) μόνᾳ τὴν ζημίαν ἰδέξατο, τὸ δὲ δεύτερον μικρὸν ἀπωτέρο μετοικισθείσα ἔξιν γυναιξὶ καὶ παισὶ καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσι καὶ τοὺς οἰκήτορας ἔχουσα ὡς καὶ κακῶν ἀπαθείς οὐδὲν τοσοῦτον ὑπέστη δεινόν. (7) Ἐάλω Ῥώμη, τὸ μὲν πρῶτον ὑπὸ Κέλτων τε καὶ Γαλατῶν, ὑπὸ Γότθων τὸ δεύτερον· ἀλλ' οὐδὲν τοσοῦτον καθοῦσα δεινόν, ἀλλ' ἡ μόνον τυραννηθεῖσα μικρὸν καὶ χρήμασι ζημιωθείσα καὶ πλούτῳ καὶ δημεύσει τῶν πρῶτων οἰκῶν καὶ ὑπεροπίας τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν, καὶ πάλιν μικρὸν ὕστερον ἑαυτὴν ἀνακτησαμένη, ἐπὶ μέγα δόξης ἤρθη καὶ πλούτου καὶ δυναστείας καὶ τύχης. (8) Ἐάλω Ἰερουσόλυμα τρίς, ὑπ' Ἀσσυρίων τὸ πρῶτον, ὑπ' Ἀντιόχου τὸ δεύτερον, ὑπὸ Ῥωμαίων τὸ τρίτον· ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον μετοικίαν μόνην ὑπέστη ἔξιν γυναιξὶ καὶ τέκνοις καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσιν ἐς Βαβυλῶνα· ὑπ' Ἀντιόχου δὲ μικρὸν τυραννηθέντες πάλιν εἶχον τὴν πόλιν· ὑπὸ δὲ Ῥωμαίων εἰ καὶ τὰ πάθη τῆς ἀλώσεως ἦσαν οὐ φορητὰ, ἀλλὰ στάσεις τε ἦσαν ἐν αὐτῇ πολλαὶ καὶ δεινὰ καὶ ἐμφύλια καὶ διαρπαγαὶ καὶ σφαγαὶ καὶ φόνοι τῶν ἐνοικούντων τε καὶ τῶν οἰκειοτάτων ἀνόσιοι καὶ πρὸ τοῦ πλείου καὶ ἐν αὐτῶν τῶν πολέμων, ὥστε καὶ ἐν εὐχαίς ἦν αὐτοῖς πολλαὶς τὴν πόλιν ἀλῶναι, ἀπαλλαγὴν ἐκ τούτου τῶν μεγίστων κακῶν οἰομένοις εὐρέσθαι ἢ τῶν θανάτῳ ἢ τῆ δουλείᾳ. Οὕτως οὐδὲν τὰ τῶν πόλεων ἐκείνων πτώματα πρὸς τὸ ταύτης εἰσὶν οἷα καὶ παραβάλλεσθαι. (9) Καὶ ἄλλαι δὲ πόλεις πολλαὶ καὶ μεγάλαι ἐν τε Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ ἐάλωσαν, καὶ πλούτῳ καὶ δόξῃ καὶ σοφίᾳ καὶ ἀρετῇ τῶν ἐνοικούντων

καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἀνοῦσαι τοῖς ἀγαθοῖς, ἀλλ' οὐδὲ τὰ τούτων πτώματα λόγον ἔχει πρὸς τὰ παρόντα δεινὰ.

LXIX. Ἐάλω καὶ ἡ δυστυχῆς αὕτη πόλις πρῶτην παρὰ τῶν ἑσπερίων γενῶν, ἐξήκοντα ἔτη τυραννομένη, καὶ πλοῦτον ἀφῆρήθη πολὺν καὶ ἀναθήματα τῶν ἱερῶν πλείστα καὶ κάλλιστα καὶ πολυτελῆ, καὶ τὰ λαμπρὰ καὶ σεμνὰ καὶ περιμάχητα ταύτης θεάματα καὶ ἀκούσματα τὰ μὲν ἐς ἑσπέραν μετεκοιμίσθη, τὰ δ' ἐν αὐτῇ τῇ πόλει πυρὸς γέγονε παρανάλωμα· ἀλλὰ μέχρι τούτων ἦν αὐτῇ ἡ ζήμια καὶ τὸ δεινόν· εἰ μὴ δὲ ταῦτα μικρὰ, τῶν οἰκητόρων δὲ οὐδὲνα ἀποβέβληκει, οὐδ' ἐς παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὰ τιμώτατα παρεβλάθη, ἀλλ' εἶχε πάντας τοὺς ἐνοικούντας ἀσινεῖς ὄλωσ καὶ κακῶν ἀπαθείς· καὶ πάλιν ἀπωσαμένη τὴν τυραννίδα καὶ ἑαυτὴν ἀνακτησαμένη ἐς τὴν προτέραν ἦκε κατάστασιν, καὶ βασιλεῖον ἦν καὶ γενῶν ἤρχε πολλῶν ἐν τε Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ καὶ νήσων οὐκ ὀλίγων, καὶ ἐν περιφανείᾳ καὶ πλούτῳ καὶ δόξῃ καὶ λαμπρότητι ἦν, καὶ τῶν καλῶν ἀπάντων ἡγεμὼν καὶ παράδειγμα, καὶ λόγων ἦν ἑστία καὶ παιδείας ἀπάσης καὶ σοφίας καὶ ἀρετῆς καὶ πάντων τῶν καλλίστων ὁμοῦ. (1) Νῦν δ' ὄντως ἐξήκει τὰ κατ' αὐτὴν, καὶ τὰ καλὰ ξυλλήβδη ἔρρει, καὶ ἀφῆρηται πάντων, πλούτου, δόξης, ἀρχῆς, περιφανείας, τιμῆς, γένους, λαμπρότητος, ἀρετῆς, παιδείας, σοφίας, ἱερουσύνης, βασιλείας, πάντων ἀπλῶς· καὶ ὅσον ἐς ἄκρον εὐδαιμονίας καὶ τύχης ἤλασε, τοσοῦτον ἐς πυθμένα δυστυχίας καὶ κακοδαιμονίας κατήχθη· καὶ μακαρισθείσα πρῶτην ὑπὸ πολλῶν, νῦν ὑπὸ πάντων δυστυχῆς καὶ βαρυδαίμων ἀκούει· καὶ μέχρι τεματίων τῆς οἰκουμένης προελθοῦσα τῇ δόξῃ, νῦν πᾶσαν ὁμοῦ γῆν τε καὶ θάλασσαν μεστήν πεποίηκε τῶν αὐτῆς ξυμφορῶν καὶ τῆς ἰδίας ἀδοξίας ἐπέπλησε, πανταχοῦ τῆς αὐτῆς κακοδαιμονίας ὑπομνήματα φέρουσα τοὺς οἰκήτορας, ἀνδρας ὁμοῦ καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας διασπαρέντας αἰσχροῦς ἐπ' αἰχμαλωσίᾳ καὶ δουλείᾳ καὶ ὕβρει· καὶ ἡ πολλῶν γενῶν ἐπάρξασα πρότερον μετὰ τιμῆς καὶ δόξης καὶ πλούτου καὶ περιφανείας λαμπρᾶς, νῦν ὑπ' ἐτέρων ἄρχεται μετὰ πενίας καὶ ἀδοξίας καὶ ἀτιμίας καὶ δουλείας αἰσχίστης· καὶ παράδειγμα πάντων εὖσα καλῶν καὶ λαμπρᾶς εὐδαιμονίας εἰκῶν, νῦν εἰκῶν ἔστι δυστυχίας καὶ μεγίστων ξυμφορῶν ὑπόμνημα καὶ στήλη κακοδαιμονίας καὶ μῦθος τῶν βίῳ. (2) Οὕτως οὐδὲν τῶν ἀνθρωπίνων πιστὸν οὐδὲ βέβαιον, ἀλλὰ πάντα δίκην εὐρίπου ἄνω καὶ κάτω στροβιέται καὶ περιφέρεται ταῖς ἀγγιστροφίαις τοῦ βίου μεταβολαῖς, παίζοντα

vān] vān man. 2 in rasura. || — § 3. τὴν ἀκριβῆ] add. mgo. || — § 6. μετοικισθείσα] sic mgo, μετοικίσασα textus. Haud premeda sunt quas de Carthagine bis a Scipione capta Critobulus tradit. || — § 7. Γαλατῶν] sic mgo, Γερμανῶν text. || — § 8. ὑπέστη] sic mgo, ἰδέξατο text. || — ἐμφύλια] ἐμφύλιοι? || — § 9. πτώματα] sic mgo, πάθη text.

LXIX. § 1. ἐξήκοντα] Sunt anni 57 ab Aprilis d. 12 an. 1204 usque ad 25 d. Julii an. 1261. || — § 2. πολλῶν γενῶν] sic mgo; π. ἐθνῶν text. || — μεγίστων] add. mgo. || — § 4. οἰκουμένην] 1136 ann. (328-1453). || — Κωνσταν. γῆν] Cf. Barbarus p. 51, ubi vates prædixisse perhibentur: *quando el se troverà uno imperador che abia nome Constantin fo d'Elena, soto quello imperio el se perderà Constantinopoli.*

καὶ παιζόμενα παρὰ μέρος, καὶ οὐδέποτε στήσεται τῆς ἀτάκτου ταύτης καὶ βρώδους φορᾶς καὶ κινήσεως καὶ τῆς ἀλλοπροσάλλου παλιρροίας τε καὶ μεταβολῆς, ἕως ἂν ἐν τοῖς οὐσι τὸ εἶναι ᾖ. (4) Ἐγὼ δὲ καὶ τοῦτο παντὸς μᾶλλον θαυμάσας ἔχω, τὴν τε γενομένην ξυγκύρτησιν τῶν ὀνομάτων καὶ τὴν τῶν πραγμάτων ἐναντιότητα ἐπὶ τοσαύτης περιόδου ξυνδραμοῦσαν ἐγγύς που διακοσίων μάλιστα καὶ χιλίων ἐτῶν. Κωνσταντῖνος γὰρ αὐτοῦχος βασιλεὺς, Ἑλένης υἱός, ἀνέστησέ τε ταύτην καὶ ἐς ἄκρον εὐδαιμονίας καὶ τύχης ἐπήρσε, καὶ πάλιν ἐπὶ Κωνσταντίνου, δυστυχοῦς βασιλέως, Ἑλένης υἱοῦ, ἔάλω τε καὶ ἐς ἐσχάτην δουλείαν τε καὶ κακοδαιμονίαν κατήχθη. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω.

LXX. Αἱ δὲ τριάκοντα τριήρεις, ἃς ὁ τῆς Ῥώμης ἀρχιερεὺς ἔπεμπε βοηθοῦς τῇ τε πόλει καὶ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ, καταχθῆσαι ἐς Χίον κάκεισε πνεύμασιν ἐναντίως γρησάμεναι, αὐτοῦ περιέμενον, καιρὸν ἐπιτήδαιον ἀναμένουσαι· ὡς δὲ μετὰ μικρὸν ἐπίθοντο τὴν τῆς πόλεως ἄλωσιν, ὑστερήσασαι τῆς βοηθείας πάλιν ἀπέπλευσαν οἱκοι, μηδὲν ὑπὲρ ὧν ἦκον διαπραξάμεναι. (2) Ἐδει δὲ ἄρα πάντως τὴν δυστυχῆ ταύτην πόλιν ἄλῶναι τε καὶ κακῶς παθεῖν, καὶ διὰ τοῦτο πάσης ἐπικουρίας πάντοθεν φαινομένης καὶ δυναμένης αὐτῇ βοηθεῖν, παντάπασιν ἀπεστέρητο· ἀλλὰ δὴ καὶ πάντα ξυνδεδραμηθεὶ πρὸς τοῦτο, οὕτω τοῦ θεοῦ ἐνδόντος.

LXXI. Ἐάλω τοίνυν ἐπὶ Κωνσταντίνου βασιλέως, ἑβδόμου Παλαιολόγων, ἐνάτῃ καὶ εἰκοστῇ φθίνοντος Μαΐου παρὰ Ῥωμαίοις, ἐξήκοντος ἔτους τῶν ἀπ' ἀρχῆς ἑνός τε καὶ ἐξηκοστοῦ παρὰ τοῖς ἑνακοσίοις τε καὶ ἐξακισχίλιοις, ἀπὸ δὲ κτισθείς τε καὶ ξυνοικήσεως ταύτης ἔτεσι τέτταρσι καὶ εἰκοσι καὶ ἑκατὸν πρὸς τοῖς χιλίοις.

LXXII. Θνήσκει δὲ καὶ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος αὐτός ἤπερ ἔφη μαχόμενος, σῶφρον μὲν καὶ μέτριος ἐν τῷ καθ' ἑαυτὸν βίῳ γενόμενος, φρονήσεως δὲ καὶ

ἀρετῆς ἐς ἄκρον ἐπιμεμελημένος, ξυνητός τε καὶ τῶν ἄγαν πεπαιδευμένων, κἀν τοῖς πολιτικοῖς δὲ πράγμασι καὶ τοῖς ἐν ἀρχῇ οὐδενὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων τῶν πρωτείων παραχωρῶν, ὄξυς μὲν ξυνοιδεῖν τὸ θεῖον παντὸς μᾶλλον, ὄξυτερος δὲ ἐλέσθαι, δεινὸς εἰπεῖν, δεινὸς δὲ νοῆσαι, δεινότερος δὲ πράγμασιν ὀμιλεῖται, τῶν μὲν παρόντων ἀκριβοῦς γνώμων, ἤπερ ἔφη τι ὑπὲρ Περικλέους, τῶν δὲ μελλόντων ὡς ἐπὶ πλείστον τοῦ εἰκότος ἀριστος εἰκαστής, ὑπὲρ τε τῆς πατρίδος καὶ τῶν ἀρχομένων πάντα καὶ ποιεῖν καὶ πάσχειν αἰρούμενος, ὅς γε καὶ τὸν ἐπικείμενον τῇ πόλει προφανῆ κίνδυνον ὄρων αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ δυνάμενος αὐτὸν ἐκώσσει καὶ πολλοὺς ἔχων τοὺς πρὸς τοῦτο παρακαλοῦντας, οὐκ ἠθέλησεν, ἀλλ' εἴλε τὸ ξυναποθανεῖν τῇ πατρίδι τε καὶ τοῖς ἀρχομένοις, μᾶλλον δὲ καὶ προποθανεῖν αὐτός, ὅπως μὴ ταύτην τε ἀλούσαν ἐπίδοι, καὶ τῶν οἰκητόρων τοὺς μὲν σφαττομένους ὁμῶς, τοὺς δὲ δορυαλώτους ἀπαγομένους αἰσχροῦς. (2) Ἐπειδὴ γὰρ εἶδε τοὺς πολεμίους βιαζομένους τε αὐτὸν καὶ διὰ τοῦ κατερριμμένου τείχους ἐσπρχομένους ἐπὶ τὴν πόλιν λαμπρῶς, εἰπεῖν λέγεται μέγα βοήσας ὑστάτην ταύτην φωνήν· « ἡ πόλις ἀλίσκεται καὶ ἐμοὶ ζῆν ἐπιπέριεστιν; » καὶ οὕτως ἐς μέσους τριῶν πολεμίων ὥσπερ τε ἑαυτὸν καὶ κατακοπήναι. Οὕτως ἀνὴρ ἀγαθὸς ἦν καὶ τοῦ κοινου κηδεμών, δυστυχῆς μέντοι γε παρὰ πάντα τὸν βίον αὐτοῦ, κἀν τῷ τέλει δὲ δυστυχίστατος. (3) Τὰ μὲν δὴ κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν τὴν Κωνσταντίνου ἐπὶ μέγα δόξης ἀρθεῖσαν καὶ δυνασταίᾳ καὶ πλούτῳ ἐν γε τοῖς κατ' αὐτὴν καιροῖς, καὶ πάσας τὰς πρὸ αὐτῆς ἀποκρούψασαν πολλῶν τινι καὶ ἀπίρῳ τῷ μέσῳ ἐπὶ τε δόξῃ καὶ πλούτῳ καὶ ἀρχῇ καὶ δυνάμει καὶ μεγέθει καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσι θαυμαζομένην, οὕτως ἐτελεύτησεν.

LXXIII. Βασιλεὺς δὲ Μεγάρητις τὴν τε πόλιν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ πάντα καλῶς θεασάμενος, ἐπάγεισιν ἐς τὸ στρατόπεδον καὶ διατίθεται τὰ κατὰ τὴν λείαν. Καὶ

LXX. Αἱ δὲ τριάκοντα etc.] Cf. supra cap. 39. Pusculus de his ita habet 4, 1025 :

*Auxilium Deus ipse negavit :
in Tenedi portu nam tempestatibus actae
stabant bis denae naves, quas Gnosia tellus,
qua Venetum imperium Rhadamanti legibus audit
omissis, plenas frumento et frugibus, inde
bis quinque Veneti mittebant Martē trirēmes
instructas, urbi auxilio Danaicae; sed omnes
mensē unum adverso tenuerunt sidere portum;
nec prius inde datum est se de statione movere,
quam Teucri capiant urbem regemque trucidant.*

§ 2. Τε καὶ κακῶς παθεῖν καὶ] add. margo. || — ἀλλὰ δὴ] add. margo.

LXXI. Ἐβδόμου] ὀγδόου Phrantz. p. 304, 3. || — Ἐνάτῃ καὶ εἰκοστῇ Μαΐου] Cf. Ducas p. 288, 15. Phrantz p. 288, 19, et quae ex Turcicis scriptoribus affert Hammer 1, p. 678. Constantinus obiit natus an. 49, mens. 3, dies 23 secundum Phrantzem p. 291, 12; de regni annis v. Phrantz. p. 304 et Chalcoc. p. 399, 15. || — ἑνός] πρῶτος? At similiter habes καὶ ἐν cap. 77 ult. || — πρὸς τοῖς χιλίοις] πρὸς τρισχίλιους codex; ab Constantinopoli encens (Sept. an. 328) usque ad expugnationem urbis (Maii mens. an. 1453) elapsi sunt anni 1124.

LXXII. § 1. Τῶν πρωτείων] sic mgo, τοῦ ἴσου text. || — ἤπερ] sic m. 2, ὅπερ m. 1. De Themistocle Thucydides dicit 1, 138, 3 : τῶν τε παραχρηῖμα δι' ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστο; γνώμων καὶ τῶν μελλόντων ἐπὶ πλείστον τοῦ γενεοσύνου ἀριστος εἰκαστής.

LXXIII. § 1. Ἔστιν ἂ δὲ τούτων καὶ] sic mgo; ἔστιν οὖ; δὲ καὶ text. || — § 2. Νοταρῶν] De virtute Lucae Notaræ

πρῶτον μὲν λαμβάνει τὸν ξυνήθη δασμὸν αὐτῶ τῶν λαφύρων, ἔπειτα δὲ καὶ ἀριστεία ἀπὸ πάντων ἐκλέγεται, παρθένους τε ὠραίας καὶ τῶν εὖ γεγονότων καὶ παιδας καλλίστους, ἔστιν ἃ δὲ τούτων καὶ ὠνούμενος παρὰ τῶν στρατιωτῶν. (α) Ἐκλέγεται δὲ καὶ τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν οὗς ἐμάθηθαι γένοι τε καὶ φρονήσει καὶ ἀρετῇ διαφέρειν τῶν ἄλλων, καὶ δὴ καὶ Νοταρῶν αὐτὸν, ἀνδρα τῶν δυνατῶν τε καὶ ἐπιφανῶν ὄντα ἐν τε ξυνοίσει καὶ πλούτῳ καὶ ἀρχῇ καὶ ἀρετῇ καὶ πολιτικῇ δυνάμει, καὶ τιμᾷ τούτων τῇ ἰσότητι παρ' αὐτὸν, καὶ λόγων μεταδίδωσι μελιχίων καὶ χρησταῖς ἀνακίβηται ταῖς ἐλπίσιν, οὐ μόνον αὐτὸν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς μετ' αὐτοῦ· ἰσῆγει γὰρ αὐτὸν ἔλεος τῶν ἀνδρῶν καὶ τῆς δυστυχίας αὐτῶν, ἐξ ὧσιν ἄρα εὐδαιμονίας ἐξ ὧσιν κακοδαίμονίαν καθήχθησαν· καὶ χρηστὰ περὶ αὐτῶν ἐβουλεύετο, εἰ καὶ ὁ φθόνος μικρὸν οὐκ εἴασιν ὑστερον. (β) Διαθέμενος δὲ ταῦτά τε καὶ τὰ κατὰ τοὺς στρατιώτας ἅπαντα καλῶς καὶ ὡς ἦν αὐτῶ

κατὰ νοῦν, καὶ τιμήσας τοὺς μὲν αὐτῶν ἀρχαῖς τε καὶ ἀξιώμασι, τοὺς δὲ χρήμασι, τοὺς δὲ σιτηρεσίαις καὶ παντοίοις ἄλλοις δώροις, εὖ πεπονηκώς τε καὶ δεξιωσάμενος οὗς ἦδει καλῶς ἀγωνισαμένους, ἐτι τε δημηγορήσας καὶ πολλὰ εἰπὼν ἐς ἔπαινον φέροντα καὶ εὐχαριστίαν αὐτῶν, ἀπολύει τὴν στρατιάν. (γ) Αὐτὸς δὲ μετὰ γε τῶν ἐν τέλει καὶ τῆς ἰδίας αὐλῆς ἔσεισιν ἐς τὴν πόλιν, καὶ πρῶτον βουλευέται, ὅπως ἂν αὐτὴν ξυνοικίσας πάλιν, οὐχ ὅσον ἦν πρότερον, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν* εἰδιάκαιο, ὥστε βασιλεῖον εἶναι αὐτῶ, ἐν ἐπικαίρῳ γῆς καὶ θαλάσσης κειμένην· ἔπειτα δωρεῖται πᾶσι τοῖς τε ἐν τέλει καὶ οἰκείαις οἰκίας τε λαμπρὰς τὰς τῶν δυνατῶν καὶ παραδείσους καὶ ἀγροὺς καὶ ἀμπελοὺς ἔσω τῆς πόλεως, τοῖς δὲ καὶ ναοὺς περικαλεῖς, ὥστε εἶναι αὐτοῖς ἐς κατοίκησιν. (δ) Ἐκλέγεται δὲ καὶ αὐτὸς τὸν μέσον καὶ κάλλιστον γῶρον τῆς πόλεως ἐς οἰκοδομὴν βασιλείων. Μετὰ δὲ τοῦτο, τῶν αἰχμαλώτων ἕσους ἔλαθε δασμὸν ξὺν γυναίξῃ

longe aliter judicant Pusculus et Leonardus. Videlicet acerrimus fuit τῶν ἐνωτικῶν adversarius, adeo ut dixerit : κραττότερον ἔστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακίλιον βσιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτρον Λατινικήν (Ducas p. 264, 14) De eo ita Pusculus I, 434 :

*generis non nomine clarus,
nec recti studio, pulchras namque oderat artes
barbarus hic, sed opum fama, quas turpiter ipse
et pater ad summum cumulum corraserat; olim
pisciculos vendebat avus; regnabat in urbe
alter, consilia et regis velanda tenebat.
Italiam inprimis, ignobilis, atque Latinum
nomen acri invidia concensus in omen habebat
infandum, fideique rudis perhibebat in auris
ferri concilium, victos nec cedere Grajos
pontifici summo Romano jure volebat.*

Similiter Leonardo archiepiscopo p. 335 est miser ille qui semper gloriam mendacis et schismate captare concupivit. Secundum Ducam p. 295 captus Notaras est postquam a Basilica porta domum se contulerat. [Domum hanc sitam fuisse prope Bucoleonem inter portas Tchallady kapu et Achyr-Kapussi censet Mordtmannus l. I. p. 143. qui ibi in muro urbis hancce reperit inscriptionem :

ΛΟΥΚ... (Reliqua trabe lignea oblecta sunt)
NOTAPAE
ΔΙΕΡΜΗΝΕΥΤΟΥ

ex qua simul patere existimat magnum ducem olim interpretis munere apud imperatorem functum esse. Id tamen e genetivo ἀερμηνευτοῦ colligi nequit. Referenda vox ad patrem Lucæ, Nicolaum Notaram; hunc enim Manuelis imp. ἀερμηνευτὴν fuisse Ducas p. 93, 20 narrat. Neque ex eo quod Ducas p. 295 turrem memorat, in qua inclusa familia Lucæ Turcos aggredientes arcere studebat, consequitur domum Lucæ ad murum in quo inscriptio exstat, sitam fuisse. Probabilius ex titulo colligas istam muri urbani partem a Luca fuisse restauratam.] Re comperta, Mechemetes misit qui Lucam ejusque familiam custodirent ac tuerentur. Adductum deinde quum rex increpasset, quod dedicatione urbis stragem non avertisset, Lucam culpam ejus rei in Chalilem verbis tectis (vel, secundum Leonardum p. 335, monstratis Chalilis literis) retorsisse dicitur. Propius ad Critobuli narrationem accedunt quæ idem Ducas p. 301 sq. prodidit. Ibi Lucam simul cum Orchane captum esse narrat, Mechemetem vero Notaram in Cosmidium adductum benigne exceperisse et familiæ ejus curam habuisse, ac duci dixisse : « Τὴν πόλιν ταύτην σοι μέλλω παρακαταδίδομαι τοῦ ἔχειν τὴν ἅπασαν αὐτῆς φροντίδα, καὶ ποιήσω σε εἰς κραιττότερον δόξαν παρ' ἣν εἶχες ἐν τῷ καιρῷ τοῦ βασιλείου· καὶ μὴ ἀθύμαι » Addit deinceps : Εὐχαριστήσας οὖν καὶ ἀπασάμενος τὴν αὐτοῦ χεῖρα ἀπῆλθεν εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ. Μαθὼν δὲ παρ' αὐτοῦ τὰ ὀνόματα τῶν εὐγενῶν τῶν ἐν τῷ παλατίῳ διακρεψάντων ὀρρικήσιων, πάντων τὰ ὀνόματα καταγράφει· καὶ ἐν τοῖς πλοίοις καὶ ἐν ταῖς σκηναῖς συναθροίσας σύμπαντας ἐξηγόρασεν, ἀνὰ χιλίον ἀσπρῶν δούς τοῖς Τούρκοις, etc. Benevolentia, qua Notaram rex prosecutus sit, paucis etiam Chalcocondylas p. 401, 20 meminit. Longe alia tradit Phrantzes p. 291, 15, apud quem Notaræ animus vilis acerbissimis conviciis a Mechemete castigatur. || — ὄντα] sic mgo; ἔγαν text. || — καθήχθησαν] sic mgo; κατέπεσον text. Ante verba ἐξ ὧσιν fort. excidit ἐνοῶν vel tale quid. || — ὑστερον] Vid. § 8.

§ 4. Ἐνοικίσας] συνοικήσας cod. || — πᾶσαν* εἰδιάκαιο] Corrupta hæc. ἀλλὰ καὶ μάλλον (s. πλέον) εὖ διτιθετο? || — τὰς αὐτὲ τῶν δυνατῶν. add. m. 2. || — § 5. τὸν μέσον γῶρον] Cf. 2, 1, 2 : τὸν πλείστον καὶ κάλλιστον γῶρον, in quo structum palatium quod nunc Eski-Seraï vocatur. Ceterum hoc palatium rex ædificare cœpit æstate anni 1454, postquam e prima contra Servios expeditione [a Critobulo non memorata] redux Constantinopolim venerat. Ducas p. 317, 23 : εἰσελθὼν δὲ ἐν τῇ πόλει καὶ διαμετρήσας ἐν μέσῳ αὐτῆς γῆν περιέχουσαν στάδια ἧ' ἢ καὶ πλέον, ἐκέλευσε περιορίσαι αὐλῆν καὶ ἐνδον αὐτῆς

καὶ παισὶ καθίζει παρὰ τοῦ τοῦ λιμένος αἰγιαλῶ τῆς πόλεως, θαλασσίους ὄντας, οὓς πρῶην Στενίτας ὠνόμαζον, δούς αὐτοῖς καὶ οἰκίας καὶ ἀτέλειαν χρόνιον ῥητῶν. (6) καὶ τοῖς ἄλλοις δὲ πᾶσι τοῦτ' αὐτὸ προκηρύξας, ὅσοι τὴν ἰδίαν ὄνην καταβαλόντες ἢ ξυνθέμενοι καταβαλεῖν ἐν καιρῷ ῥητῶ τοῖς δεσπόταις, βούλονται ἂν κατοικεῖν ἐν τῇ πόλει, καὶ τούτοις δὴ ἀτέλειαν καὶ οἰκίας παρέσχεν ἢ τῶν ἰδίων ἢ τῶν ἄλλοτρίων. (7) Ἐβούλετο δὲ καὶ τῶν ἀρχόντων οὓς ἐξελέξατο κατοικίαις αὐτοῦ ξὺν γυναίξῃ καὶ τέκνοις, παρασχὼν αὐτοῖς καὶ οἰκίας καὶ κτήματα καὶ πρόνοιαν τοῦ ζῆν, καὶ τρόπῳ παντὶ θεραπεῦσαι αὐτούς· καὶ ἦν αὐτῷ τοῦτο κατὰ νοῦν τε καὶ διὰ σπουδῆς, ὡς ἔλεγετο. (8) τὸν δὲ γὰρ Νοταρᾶν καὶ τῆς πόλεως ἐπιστάτην ἐσκόπει καταστῆσαι καὶ τοῦ ξυνοικισμοῦ ταύτης κύριον, ξυμβούλῳ χρησάμενος αὐτῷ πρότερον περὶ τούτου· ἀλλ' ἐφθησαν αὐτοὺς τὰ τοῦ φόδου βέλῃ βαλόντα καιρίαν, καὶ κυροῦται θάνατος ἀδικῶς κατ' αὐτῶν. (9) Τῶν γὰρ μέγα δυναμένων ἐνιοί, οὐκ οἶδ' ὅθεν, φθόνῳ δὴ καὶ μίσει τῷ πρὸς τοὺς ἄνδρας φερόμενοι ἀναπειθοῦσι τὸν κρατοῦντα τούτους ἐκ μέσου ποιῆσαι, μὴ δεῖν λέγοντες ἄνδρας Ῥωμαίους καὶ τῶν ἐπιφανῶν μὴ ὅτι γὰρ κατοικεῖν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ καὶ προνοίας ἡστυνοσοῦν ἠξιώσθαι, ἀλλ' οὐδὲ ζῆν ὄλωσ καὶ περινοστεῖν ἐν τῷ τόπῳ τῷ σῶ· ἀνεθένας γὰρ μικρὸν καὶ τῆς δουλείας ἀπαλλαγέντας οὐκ ἀτρεμήσειν ἔτι, ἀλλὰ τῶν ἰδίων καλῶν καὶ ὧν πρόσθε εἶχον ἐπιθυμήσαντας καὶ δὴ καὶ ἄλυθρας, πάντα πράξεις κατὰ τῆς πόλεως, ἢ αὐτομολήσαντας πρὸς τοὺς ἡμῖν ἐναντίους ἢ αὐτοῦ μένονας. (10) Τούτοις πεισθεὶς ἢ μάλλον παραπεισθεὶς ὁ βασιλεὺς ἐκέλευσεν ἀναιρηθῆναι τοὺς ἄνδρας. Οἱ δὲ ἀναιροῦνται, καὶ ξυναναιρεῖται τούτοις ὁ μέγας δοῦξ ξὺν τοῖς δυσὶ υἱέσι. (11) Φασὶ γέ τοι τοῦτον, ἐς τὸν τόπον τῆς ἀναιρέσεως ἀπαχθέντα, παρακαλέσαι τὸν δῆμιον πρὸ ὀφθαλμῶν αὐτοῦ πρότερον ἀποκτεῖναι τοὺς παῖδας, τοῦ μὴ τὸν θάνατον δεισαντας ἀρηθῆναι τὴν πίστιν, εἶθ' οὕτως αὐτὸν τοῖς παισὶν ἐπιθῦσαι. Ἰστάμενον οὖν ὄραν ἀτενὶ σφατ-

τομένους τοὺς παῖδας ἀτρέπτω τῷ ὄματι καὶ ἀπτοῦ τῇ γνώμῃ, εἶθ' οὕτως εὐξάμενον καὶ τῷ θεῷ χάριτας ἠμολογήσαντα τῆς ἀπαγωγῆς τῶν παίδων, καὶ ἑαυτοῦ ὑποθεῖναι τὸν ἀχθένα τῷ ξίφει. Οὕτω γενναίως καὶ μετὰ φρονήματος καθιστώσας καὶ φυγῆς ἀνδρείας ἀπέθνησκον. (12) Ἦν γὰρ ὁ ἀνήρ εὐσεβὴς τε τὰ ἐς θεὸν ὄλωσ καὶ ξυνέσει διαφέρων, ἔτι δὲ φρονήματος μεγαλείῳ καὶ γνώμης δέξυττι καὶ ψυχῆς ἔλευθρια πάντων κρατῶν, καὶ διὰ πάντων φύσεως βῶμην δεικνὺς καὶ ἀνήρ ἀγαθὸς ὧν· δι' ὧν καὶ τὴν πολιτικὴν ἀρετὴν ἔσχε, καὶ τὴν ἐν τοῖς πράγμασι δύναμιν ἐκτήσατο, καὶ ἐπὶ μέγα δόξης ἤρθη καὶ πλούτου, τὰ πρωτεῖα φέρων οὐ μόνον παρὰ Ῥωμαίους, ἀλλὰ δὴ καὶ πολλοῖς τῶν ἔξω γενῶν. Καὶ οἱ ξὺν αὐτῷ δὲ πάντες εὐθαρῶς τε καὶ μετὰ γνώμης σταθερῶς καὶ ἀνδρείας ἀπέθνησκον, ἐννέα τὸν ἀριθμὸν ὄντας. (13) Ὑστερὸν γὰρ μὴν καταφωράσας ὁ βασιλεὺς τὸν δόλον καὶ τὴν κακουργίαν τῶν ἀναπεισάντων αὐτὸν ἀποκτεῖναι τοὺς ἄνδρας, καὶ μισήσας τῆς κακουργίας αὐτοὺς ἐξ ὀφθαλμῶν ποιεῖται, τοὺς μὲν θανάτῳ ζημιώσας, τοὺς δὲ παραλύσας τῆς ἀξίας καὶ τῆς τιμῆς· καὶ ταύτην οὐκ ἐς μακρὰν ἔδωσαν δίκην τῆς ἐς τοὺς ἄνδρας παρανομίας. Καὶ ταῦτα μὲν μικρὸν ὑστερὸν. (14) Ἀποκαθίστησι δὲ καὶ τῆς πόλεως ἔπαρχον τότε καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ἄνδρα τῶν πάνυ ξυνετῶν καὶ χρησίμων, ἀλλὰ δὴ καὶ τοὺς τρόπους χρηστὸν, Σουλαϊμάνην ὄνομα, ᾧ τὰ τε ἄλλα καὶ δὴ καὶ τὸν τῆς πόλεως ξυνοικισμὸν ἐπέτρεψε πάνυ τοι προὔργου ποιεῖν.

LXXIV. Ταῦτα δὲ δράσας ἐπάνευσιν ἐς τὴν Ἀδριανῶ θέρους, κάκει δέχεται πρεσβείας παρὰ τε Τριβαλλῶν καὶ Ἰλλυριῶν καὶ Πελοποννησίων, ἔτι δὲ Μιτυληναίων καὶ Χίων καὶ πολλῶν ἄλλων, αἷς ἀπάσεις ἐχρημάτισεν ἡμέρας, τοῖς μὲν σπείσάμενος καὶ πιστεῖς δούς καὶ λαβῶν, τοῖς δὲ ὀρησάμενος ἢ ἄστου, ἔστι δ' οἷς καὶ φόρους ἀνεῖς, τοῖς δὲ ἄλλο τι καλὸν πεποιηκῶς, πᾶσι δὲ λαλήσας εἰρηνικό. (α) Ὅμοίως ἤκουσι πρεσβείας αὐτῷ καὶ παρὰ τοῦ Περωσῶν βασιλέως καὶ Αἰγύπτου, ἀλλὰ δὴ καὶ Καραμάνου τοῦ Κιλικίαν

οικοδομησάμενος καλῶν, etc. Cf. Critobul. 2, 1, 2, Seaddedin. p. 165. || — στενίτας; V. Constantin. Porphyrog. De adm. imp. p. 233, 11, ed. Bonn., et plura apud Ducang. in Constant. Christ. lib. 4 p. 186 et in Stephan. Thes. s. v. στενίται. || — § 6. ῥητῶ] add. m. 2. || — § 7. θεραπεῦσαι] θεραπεύσας; ? — ὡ; ἔλεγετο] add. margo. || — § 8. Νοταρᾶν] V. supra ad § 2. || — § 9. πρόσθεν] in. 2, πρότερον m. 1. || — § 10. συναναιρεῖται τ. ὁ μέγας δοῦξ] sc. quod filium libidini regis prostituere noluerat, ut multis narrat Ducas p. 303-306, paucis Chalcocond. p. 402, Leonardus p. 335, Pusculus 4, 1070. Causam hanc condemnationis cum Critobulo tacet Phrantzios p. 293. || — § 11. ἐς τὸν τόπον] τὴν τοῦ Ἐπερῶ λόφου ἀγορᾶν (Aureli bazari) sec. Phrantz. p. 293, 7. || — ἐπιθῦσαι] m. 2; ἐπισφάζει m. 1. || — § 12. ἐννέα] Quinquae comperant Phrantzes et Leonardus l. 1., quorum ille: μετὰ ταῦτα θανάτωσε πολλοὺς εὐγενεῖς ἄρχοντας, τὸν τῶν Ἐπερῶν ἄγγαρον (Ghirolamo Minotto) καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ, τὸν ἀσάνδην τῆς Καταλονίας (Pietro Guliano) καὶ τὸν δύο υἱοὺς αὐτοῦ. || — § 14. Σουλαϊμάνην] Ducas p. 313, 16: ἔπαρχον καταστῆσας Σουλαϊμάν ὄνοματι, δοῦλον αὐτοῦ. Cf. Seaddedin. 2, p. 105.

LXXIV. § 1. Ἐπάνευσιν] Junii mensis die decimo octavo, sec. Ducam p. 313, 21. || — κάκει] κάκεισε m. 2. || — πρεσβείας] Ducas p. 314, 3: Ἐλθὼν δὲ ἐν Ἀδριανῶ πόλει ἐντὸς μετὰ θριάμβου ἐξοχωτάτου, ἦν ἰεῖν συρρόντας πάντας τοὺς ἀρχηγούς καὶ ἡγεμόνας τῶν Χριστιανῶν τοὺς ἑγγύς καὶ τοὺς πόρρω προσαγορεύοντας τὸ χεῖρα. Ποῖα καρδία, ποῖα γνώμη, ποῖα χεῖλη, ποῖον στόμα. Ἄλλ' ἄκοντες καὶ μὴ βουλόμενοι προσεκύνησαν σὺν δάροισι, φοβούμενοι μὴ καὶ αὐτοὶ τὰ ἴδια πάθωσιν. Ὁ δὲ τύραννος ἐκάθητο ὑπαύχην καὶ ἀλάζων, ἐπαίρομενος; ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς πόλεως... Ἀπαλογιστῶσθε ὅταν πρῶτον τῷ πρεσβεί Σεβρίας τοῦ διδόναι κατ' ἔτος τῇ ἡγεμονίᾳ τῶν Τούρκων νομισματα χιλιάδας δώδεκα, τοῖς δεσπόταις τῆς Πελοποννήσου χιλιάδας ἔξκα κατ' ἔτος; σὺν δάροισι; ἐρχοσθαι εἰς προσκύνησιν αὐτοῦ, τῷ ἐν τῇ Χίῳ κατ' ἔτος νομίσματα χιλιάδας ἔξ, τῷ Μιτυλήνῃ; κατ' ἔτος νομισματα χιλιάδας τρεῖς, τῷ Τραπεζοῦντος καὶ πᾶσι τοῖς ἐν τῇ Ποντικῇ θα-

ἐπάρχοντος, ζυγχαίροντες τε τῶν κατωρθωμένων και ἅμα ἐπαινοῦντες αὐτὸν τῆς τε ἀνδρείας και ἀρετῆς και τῆς ὑπὲρ τοῦ γένους σπουδῆς· και δέχεται τούτους σπένδων, και τιμᾶ δώροις ἄλλοις τε πολλοῖς φιλοτίμοις και δὴ και τοῖς ἀπὸ τῶν λαφύρων, και ἀποπέμπει λαμπροῦς. (α) Μετὰ δὲ τοῦτο τῶν εὐγενῶν παιδῶν οὐς ἔλαβεν ἀριστινὴν ἐπιτελέζαμενος, ἀποκαθίστησιν οὐς μὲν σωματοφύλακας και περὶ αὐτὸν, οὐς δὲ και παρὶ τὴν ἑλληνθεραπειαν αὐταῦ, τῆς τε φρονήσεως και τῆς ἄλλης ἀρετῆς και παιδείας θαυμάσας αὐτούς· και γὰρ ἦσαν ὥρα τε σώματος διαλάμποντες και ψυχῆς εὐκταίᾳ και εὐφύτῳ, τῆ τε τῶν τρόπων και τοῦ ἤθους καταστᾶσαι πολὺ διαφέροντες, ἅτε γένους ὄντες ἐπισημοῦ τε και λαμπροῦ και φύσεως τυχόντες ἀριστοῦς και ἐν τοῖς βασιλείοις πεπαιδευμένοι καλῶς. Ὅμοίως δὲ και τὴν τῶν παρθένων ζίδω και κόσμον και κάλλος ἐθαύμασε, και τὴν ἐν τοῖς καλοῖς πᾶσι τοῦ γένους ὑπερσχήν.

LXXV. Ἐν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις ἀφικνεῖται και παρὰ τῶν νήσων πρεσβεία τῷ βασιλεῖ, ἣν ἐπέμψεν Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριώτης, ὁ και τότε ζυγγραψας, ἐνδοῦσα τὰς ἐν τῷ Αἰγαίῳ νήσους αὐτῷ, Ἰμβρον και Αἴμμον και Θάσον, κατακρούς οὐσας πρότερον τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ. Οἱ γὰρ ἐν αὐταῖς παρ' αὐτοῦ σταλέντες ἀρχόντες πρότερον, μαθόντες τὴν τε τῆς πόλεως ἄλωσιν και τὸν αὐτοῦ θάνατον, ἀπογνόντες τοῖς ἔθλοισ ἐυθὺς ὄρχοντο φεύγοντες, οἱ μὲν, οἱ Αἴμνιοι, μετὰ τῶν Ἰταλικῶν τριήρων καταχθεισῶν ἐν ἄκρα τῆς Αἴμμου ἐν τῇ φυγῇ τῇ ἀπὸ τῆς πόλεως και ὑποτροφῇ, οἱ δὲ ἐν τῇ Ἰμβρῳ μετὰ τῶν ὀλακῶν καταχθεισῶν και αὐτῶν ἐν τῷ Κεφάλῳ λεγομένῳ, ἄκρα τῆς Ἰμβρου. (α) Οἱ δὲ ἐν ταῖς νήσοις ἰδόντες τε τὸν δρασμὸν τῶν ἀρχόντων, και δεδιότες τὴν ἔρπον τοῦ βασιλέως στόλου, μήποτε ἐπιπλεύσῃ αὐτοῖς (ἣδη γὰρ ἐπυθνῶντο ὑποστρέφοντα τοῦτον ἐν Καλλιόπολει), δρασμὸν ἐβουλεύοντο· και μὲντοι γε και ἀπέδρων τῶν Αἰμνίων ἐγγύς που διακόσσοι ἄνδρες ζῆν γυναιξὶ και τέκνοις, οἱ μὲν ἐς Κρήτην, οἱ δὲ ἐς Χίον, οἱ δὲ ἐς Εὐβοίαν ἀπαχθέντες. (α) Κρι-

τόβουλος δὲ τοῦτο μαθὼν ἀνέσχε τε τούτους τῆς ὁρμῆς, χρῆσταις ἑλπίαι κούφισας, και ἄνδρα πιστὸν αὐτῷ πέμπει κρύφα Χαμούζα τῷ σατράπῃ Καλλιόπολεως και ἡγεμόνι τοῦ στόλου παντὸς, και μετ' αὐτοῦ ζυγθῆκας ποιᾶται μὴ ἐπιπλεύσειναι ταῖς νήσοις, μηδὲ κακὸν τι μηδὲν ταῦταις ἔθλοισ ἢ βουλεύσαι ἢ πράξει, πολλοῖς δώροις ἀναπέσας αὐτὸν, και δι' αὐτοῦ μέσου πέμπει δὴ και πρέσβεις ὡς βασιλέα τὸν τε ἱερέα τῆς νήσου και ἀρχοντα μετ' αὐτοῦ τῶν ἐγγχωρίων, δώρῃ τε κομιζοντας και ἐνδιδόντας τὰς νήσους αὐτῷ και ἅμα παρακαλοῦντας ἔσαι τε μένειν αὐτὰς ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτῶν καταστάσει οἰκουμέναις και ἀποφέρειν αὐτῷ τούς τε ὄρισμένους φόρους ἐτησίως και ἀρχοντα ἔχειν ὅν ἂν κειλεύσῃ. (α) Βασιλεὺς δὲ δέχεται τούτους ἡμέρωσ και παρέχει τὰ αἰτηθέντα και δωρεῖται τὰς νήσους καθὼς ἦσαν ἐν τῷ τοῦ βασιλέως καιρῷ τεταγμέναι, Ἰμβρον μὲν Παλαμῆδῃ τῷ τῆς Αἴμου ἐπάρχοντι, Αἴμμον δὲ και Θάσον Δωριεῖ τῷ Μυτιλήνης ἡγεμόνι. Ἐτυχον γὰρ τότε ὁ μὲν ἀποστειλας τὸν υἱὸν πρέσβου ὡς βασιλέα, ὁ Δωριεὺς, ὁ δὲ ἀρχοντα τῶν πρώτων παρ' αὐτῷ και σφόδρα οικειῶν, ὁ Παλαμῆδης, κατὰ ζήτησιν τῶν αὐτῶν νήσων· οἷς και ζυνέπραξαν τὰ μάλιστα οἱ παρὰ τοῦ Κριτοβούλου πρέσβεις σταλέντες, ἔχοντες ἀνάθειν ταύτην και ἐξαιτησαντες και αὐτοὶ τοῦτο παρὰ τοῦ βασιλέως. (α) Οὕτως ἡλευθέρωντο τοῦ τότε κινδύνου αἱ νήσοι· προσεδοκᾶτο γὰρ αὐταῖς κίνδυνος οὐχ ὁ τυχὸν ἐν τῇ ἀπὸ τῆς πόλεως ἐπανόδῳ τοῦ στόλου ἐς Καλλιόπολιν.

LXXVI. Κατὰ δὲ τὰς αὐτὰς ἡμέρας ξυλλαμβάνει και Χαλιῶν ὁ βασιλεὺς, ἄνδρα τῶν πρώτων παρ' αὐτῷ και μέγα δυναμένων, και ἐς εἰρκτὴν ἐμβάλλει, και πολλὰ αἰκισάμενος ἀναιρεῖ· εὐρηται δὲ πολὺ τι χρῆμα χρυσοῦ και ἀργύρου ἐν αὐτῷ και πλοῦτου παντοδαποῦ ἐκ παλαιῶν ἤδη χρόνων ξυλλεγέντος παρὰ τε τῶν προγόνων και αὐτοῦ δὴ· ἦν γὰρ ὁ ἀνήρ τῶν εὐγεγονότων παρ' αὐτοῖς, και ἐπὶ δόξῃ και πλοῦτῳ διαφανῶν και δυνάμει. Πάντα οὖν τὸν πλοῦτον ἐπέζηεν ἐς τὸ βασιλικὸν ταμειῶν, πλὴν ὧν καταλιπε τοῖς υἱέσιν αὐτοῦ εὐαριθμητῶν πᾶν· ὕστερον μέντοι πάντα ἀπέ-

λάσθη οἰκοῖσι κατ' ἔτος ἐρχομένους ποιᾶν τὴν προσκύνησιν μετὰ δωροφορίας και διδόναι τὰ τέλη. || — § 2. πρέσβει· π. τ. Περσῶν βασ. και Αἰγύπτου] In Feriduni collectione epistolarum exstant literæ quibus Constantiopolis expugnatione Mechemetes nuntiavit sultano Ægypti et Meccæ principi et horum principum responsa. V. Hammer 1. l. p. 5 not. || — § 3. τυχόντες; m. 2; λαχόντες m. 1.

LXXV. Quæ hoc capite Critobulus de se ipse narrat, aliunde non nota sunt. § 1. παρ' αὐτοῦ] a Critobulo? Fort. leg. παρ' αὐτὸν, ad Constantinum. — ἴρχοντο φεύγοντες;] Cf. Chalcocond. p. 400, 5 : αἱ μὲν οὖν τριήρεις (Venetorum qui Constantinopoli in Eubœam navigarunt) ἀρικόμηναι ἀγγέλλουσι τε τὴν Βυζαντίου συμφορὰν... και αἱ νῆσοι σχεδὸν τι ἔμασσαι ὤρμητο ἐς φυγὴν. || — καταχθεισῶν] m. 2, κατασχουσῶν m. 1. || — τῷ Κεφάλῳ λεγομένῳ, ἄκρα.] Cf. lib. 2, 16, 2. || — §. 2. ἐπιπλεύσῃ] m. 2, Αἰγαίῳ ἐπιπλεύσασιν m. 1. || — δρασμὸν ἐβουλεύοντο] ὄρ. ἔθ. και αὐτοῖς?

LXXVI. Χαλιῶν] Χαλιῶν cod. || — αἰκισάμενος;] sic) margo, quod fuerit τιμωρησάμενος. Secundum Osmansadem in opere quod inscribitur *Hadikatul Wusera* (i. e. hortus Vesirorum), Chaliles tertio post urbem captam die in carcerem conjectus et captivitate die quadagesimo (10 Jul. 1853) interfectus est, notante Hammero 2, p. 5. Seadeddinus 2, p. 144 de his ita habet. *Hallî Bassa vesir grande sù con li suoi dependenti arrestato, e dopo un quarto d'anno privato di vita; pero li suoi dependenti per indulto regio furono lasciati liberi*. Interfectus igitur Chaliles foret initio Septembris mensis. Secundum Phrantzem p. 293, 20 captum μετὰ ὀλίγα ἡμέρας ἠτανίστησιν. Chalcocondylas p. 404, 4 necatum dicit οὐ πολλῷ ὕστερον quam vincetus Adrianopolim abductus esset. Obiter rei meminit Leonardus p. 335, omnino non meminit Ducas. || — πολὺ τι χρῆμα] ὑπὲρ τὰς ἑβ' μυριάδας χρυσοῦ,

δωκεν αὐτοῖς. (3) Εἶχε δ' αἰτίας καὶ ἄλλας μὲν, εἰ-
 ἄς εἰκότως ὠργίζετο αὐτῷ ὁ βασιλεὺς, αἱ δὲ μείζους
 ἦσαν αὐταί, ὅτι τε, ζῶντος αὐτῷ τοῦ πατρὸς, ἐν πολ-
 λοῖς ἠναντιώτο μέγα δυνάμενος παρ' αὐτῷ, καὶ δὴ
 καὶ κύριον ἐτι ζῶντος ἀποδείξαντος αὐτὸν τῆς ὀλιγῆς
 ἀρχῆς, ἐσηγήσασιν τούτου πάλιν παρέλυσεν ταύτης,
 καὶ ὅτι ἐς τὸν κατὰ τῆς πόλεως πολεμὸν ἀποτρέπων τε
 ἦν αὐτὸν, καὶ ἐν ἀπορρητοῖς ἐκοινολογεῖτο Ῥωμαίοις,
 ἐκφορὰ καθιστὰς τὰ αὐτοῦ, καὶ πάντα τρόπον ἀντιπράτ-
 των τε ἦν αὐτῷ καὶ ἐναντιούμενος. (3) Καὶ αὐταὶ μὲν
 ἦσαν αἰτίαι προηγουμέναι ἐς τὸ φανερόν τῆς ἐξυλλή-
 ψεως αὐτοῦ καὶ τῆς ἀναιρέσεως ἦσαν δὲ καὶ ἄλλαι τῶν
 ἀφανῶν. Ἐς δὲ τὴν τούτου τάξιν ἀντικατέστησεν
 Ἰσαάκην, ἀνδρὰ τῶν πάντων ξυνετῶν τε καὶ πολλῶν
 πραγμάτων ἔμπειρον, ἀλλὰ δὲ καὶ στρατηγικὸν καὶ
 ἀνδρείον.

LXXVII. Μετ' οὐ πολλὰς δὲ ἡμέρας παραλύει καὶ
 Ζάγανον τῆς τε ἀρχῆς ἅμα καὶ τάξεως, ἀπολύσας
 αὐτοῦ καὶ τὴν θυγατέρα, ἣν νεωστὶ γεγαμηκώς ἦν·
 καὶ πάλιν δὴ τοῦτον εἶναι τῆς θυγατρὸς ἐς Ἀσίαν, δούς
 αὐτοῖς καὶ χώραν ἱκανὴν ἐκεῖ ἐς διατροφήν. (3) ἀν-
 τικαθιστῆ δὲ ἐς τὴν τούτου τάξιν τε καὶ ἀρχὴν καὶ
 τῶν ὄλων πραγμάτων ἐπιμέλειαν τὸν ἐπὶ τῆς ἐτέρᾳ
 θυγατρὶ αὐτοῦ κηδεστὴν Μαχουμούτσα, ἀνδρὰ τὰ

πρῶτα μὲν φέροντα τοῦ γένους Ῥωμαίων πρὸς τε
 πατρός καὶ μητρός (ὁ δὲ γε πρὸς πατρός πάππος αὐτῷ
 Φιλανίδος καὶ τῆς Ἑλλάδος ἦρχε καὶ τῆ τοῦ Καίσαρος
 ἀξία ἐτετίμητο), οὕτω δὲ φύσεως ἀρίστης λαχόντα,
 ὡς ἀποκρίψαι μὴ μόνον τοὺς κατ' αὐτὸν ἄπαντας,
 ἀλλὰ δὴ καὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ ἐν τε φρονήσει καὶ ἀνδρίᾳ
 καὶ ἀρετῇ καὶ τοῖς ἄλλοις καλοῖς· ὄξυν μὲν οἰκοῦν
 ξυνοῦσιν τὸ δέον καὶ, ἄλλου εἰπόντος, νοῆσαι, ὀξυ-
 τερον δ' ἐλέσθαι καὶ καταπρῆσαι, ἐτι δὲ δεινὸν μὲν
 ὁμιλῆσαι πληθεῖ καὶ πολλῶν ἀρξαι, δεινότερον δὲ
 πράγμασι χρῆσασθαι καὶ ἐν ἀπόροις πόρον εὐρίαν,
 μεγαλοπράγμονα, βουλευτικὸν, εὐθαρσῆ, γενναῖον,
 ἀρίστον διὰ πάντων, ὡς ἐδειξαν αὐτὸν οἱ τε καιροὶ καὶ
 τὰ πράγματα. (3) ἐξ ὅτου γὰρ οὗτος γέγονεν ἐν τοῖς
 τοῦ μεγάλου βασιλέως πράγμασι, πάντα τε τῆς
 μεγάλης ταύτης ἀρχῆς ἐπὶ τὸ κρείττον ἐπέδωκε τῇ τε
 θαυμαστῇ σοουδῇ καὶ ταῖς ἀρίσταῖς βουλαῖς καὶ τῇ
 καθαρῇ καὶ ἀδόλῳ τούτου πρὸς τὸν κρατοῦντα πίστι
 τε καὶ εὐνοίᾳ· οὕτω κρείττενος τοῖς ὄλοις φύσεως ἦν
 τε ὁ ἀνὴρ καὶ διεδείχθη τοῖς πράγμασι. (4) Βασι-
 λεὺς δὲ ταῦτα πράξας ἐν Ἀδριανουπόλει ἐκάνειαι
 φθινοπώρου ἐς τὸ Βυζάντιον· καὶ ἐξηκοστὸν δὴ καὶ ἐν
 ἔτος πρὸς τοῖς ἑνακασίοις καὶ ἑξακισχιλίοις τοῖς ὄλοις
 ἦνύετο, τρίτον δὲ τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

Chalcocond. p. 404, 18. || — § 2. πάλιν παρέλυσεν ταύτης] De his vide Ducam p. 222, 3 sqq. || — ἀποτρέπων τε τὴν κτλ.] V. Chalcocond. l. 1. et Phrantz. p. 265. 268. 293. || — § 3. ἐς τὸ φανερόν] add. mgo. || — ἀντικατέστησεν Ἰσαάκην.] Secundum Turcicos scriptores qui Vesirorum historiam contexuerunt, post necem Challilis locus Vesiri maximi per annum vacavit, deinde vero [postquam ex expeditione contra Servios rex redierat, sec. Seadeddin. p. 167] munus illud demandatum est Machumuti, quem Critobulus Zagano susceptum esse dicit, dum Challilis successorem fuisse perhibet Isaacum, quem ex antec. tanquam Asiae praefectum novimus, quomque Muratis regis viduam in matrimonio habuisse e Duca p. 281, 8 constat. Vide Hammer. l. 1. 2 p. 13. Critobuli auctoritas in his rebus plane nulla.

LXXVII. § 1. Αὐτοῦ τῶν θυγατέρων etc.] E duabus Zagani filiabus alteram Mechemeti, alteram Machumuti in matrimonium datam esse refert Chalcocondylas p. 404, 11. De Zagano in Asiam amandato aliunde non constat, quantum sciam. || — § 2. τὴν τῶν ὄλων πραγματείαν.] Haec ex margine addita. Verba quadrant in munus Vesiri maximi. ideoque in successorem Challilis, non vero Zagani, quamquam reapse, quo tempore Challiles condemnatus est, summi ministerii potestatis penes Zaganum erat regis favore pollentem. Cf. Chalcocond. p. 404, 11 : Ταῦτα δὲ (Challilis condemnatio) ἐγένετο, ἐπικρατοῦντος τότε καὶ τὸ κράτος ἔχοντος παρὰ βασιλεῖ Ζαγάνου, τοῦ κηδεστοῦ βασιλέως. Eoque sensu Zagano successisse Machumutem etiam Chalcocondylas dicit p. 436 : Ἐπίτα μὲν οὖν Ζάγανον τὸν ἑαυτοῦ κηδεστὴν ἐξήλασεν ἐκ τῆς τιμῆς, τὰ πάντα οὗτος (ὁ Μεχμούτης) ἐγένετο· ἐγγόνει δὲ ὄλος οὐδεὶς πω πρότερον ἐς τὸνδε τῶν ἐπὶ ταῖς Ὀτουμανίδων θύραις ἡγεμόνων μεγάλων λεγομένων γενέσθαι. || — τοῦ γένους Ῥωμαίων πρὸς τε πατρός καὶ μητρός:] Aliiter Chalcocond. p. 436 : Οὗτος δὲ ὁ Μεχμούτης, παῖς Μεγαλήου γενόμενος, Τριβαλλός μὲν ἐστὶ τὰ μητροθέν, Ἑλλήν δὲ τὰ πατροθέν· καὶ παῖδα ἐπὶ ὄντα, σὺν τῇ μητρὶ ἰόντα ἀπὸ Νεβοπρίδου ἐς Σμενδερῶσιν, οἱ ἱπποδρόμοι τοῦ βασιλέως καταλιθόντες ἐν τῇ ὁδῷ* ημουμένου, ἀπήγαγον πανοικί τούτου· παρὰ βασιλείᾳ. Λαθῶν δὲ τὸν παῖδα ἐς τὸν κοιτῶνα αὐτοῦ βασιλέως μέγαν τε ἀπέδειξεν ἐν ἀκαρεῖ, καὶ ἱπποκόμην ἐν βραχεῖ ποιησάμενος· μετὰ ταῦτα ἡγεμόνα τῶν θυρῶν ἀπέδειξεν. Apud Osmansadem Machumutes genere Croata fuisse dicitur, monente Hammero 2, p. 13 not. || — ὄξυν μὲν ἐκ.] Eadem fere verba habes cap. 72, 1. || — § 3. δὴ καὶ ἐν] Haec in margine adduntur. Ceterum haud recte Critobulus Mechemetem auctumno anni 6961 (1453) Constantinopolim reversum esse tradit. Hiemem rex Adrianopoli transegit, neque Constantinopolim venit nisi aestate anni 6962 (1454) post expeditionem contra Servios susceptam. V. not. ad lib. II.

ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΥ

ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ 'ΙΣΤΟΡΙΩΝ ΔΕΥΤΕΡΑ.

Παράγει ἡδε τὴν τε τῆς Αἰῶνος προσχώρησιν καὶ τὸν πόλεμον τῶν Τριβαλλῶν καὶ τὴν τελευτὴν τούτων καταστροφὴν καὶ δουλείαν, τὴν τε τῶν νήσων Λήμνου καὶ Θάσου καὶ Σαμοθράκης ἄλλοσιν παρὰ τῶν Ἰταλῶν. Χρόνου πληθος ἔτη τρία.

Ι. Βασιλεὺς δὲ καταλαβὼν τὴν Κωνσταντινίου πρώτον μὲν πάνυ τοι προὔργου ποιεῖται τὸν τε τῆς πόλεως ἔνοικισμὸν καὶ τὴν ἄλλην ταύτης ἐπιμέλειαν καὶ διόρθωσιν· καὶ πέμπει δὴ προστάγματα καὶ διατά-

ξεις βασιλικὰς ἀνὰ πᾶσαν αὐτοῦ τὴν ἀρχὴν, μετοικίζων ἐς αὐτὴν πλείστους ἔσους οὐ μόνον Χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰοῦσφῶν γένους καὶ δὴ καὶ Ἑβραίων τοὺς πολλούς. (α) Ἐπειτα κελεύει τὰ καταρριφθέντα τοῦ τείχους παρὰ τῶν μηχανῶν τευχίζειν τε ἀσφαλῶς πάντα, καὶ ὅπη ἄλλη πεπονηκὸς ἦν τῶν χρόνων κατὰ τε γῆν καὶ θάλασσαν ἀνορθοῦν. Καταβάλλει δὲ καὶ θεμελίους τῶν βασιλείων, ἀπολεξάμενος ὅπερ ἔφην τὸν πλείστον καὶ κάλλιστον χῶρον τῆς πόλεως. (β) Ἔτι δὲ κε-

Quae libro secundo continetur historia annorum quattuor (6962-6965), haud uno nomine laborat. Nam omittuntur quae non erant omittenda, quae vero narrantur, auctor partim male nosse, partim in regis gratiam praeter verum tradidisse videtur; denique justum temporum ordinem etiam in hoc libro parum curavit. Praeterea nescio an codex noster in nonnullis locis mancus sit. Videlicet quum per reliquum opus narratio ita sit distributa, ut singulorum annorum res gestae distineantur, jure mireris in libro secundo non distingui inter res annorum 6962 et 6963, adeo ut trium solammodo annorum (6963. 64. 65) mentio fiat (c. 9. 19. 23). Haec sic jam repperit is qui fronti libri praefixit argumentum, ut ex verbis χρόνου πληθος ἔτη τρία colligitur. Idem ille, ni fallor, cap. 9 regis annum *quartum* notavit, ubi *quinium* recte habet margo. Similiter cap. 19 et 23, ubi nunc in *rasura* recte legitur *ἔκτον* et *ἑβδομὸν* ἔτος, prima manu scriptum fuerit *ἄμικτον* et *ἔκτον*. Fortassis igitur in fine capitis 2 mentio regis anni *quarti* et mundi anni 6962 excidit; certe quae inde a cap. 3 leguntur, ad annum 6963 pertinent. Ceterum ut ratio libri nostri facilius perspiciatur, seriem rerum chronologicam, quatenus eam ex locupletioribus scriptoribus eruere licet, paucis hoc loco comprehendam. Vel novissimus harum rerum scriptor, Zinkeisenius in *Gesch. des osm. Reiches* vol. 2, parum eam curavit.

An. m. 6961 (Sept. 1452-1453) paucis diebus post captam urbem Gennadius patriarcha creatur. Phrantz. p. 304 (V. Critobol. c. 2) — Junii d. XVIII Mechemetes Constantinopoli Adrianopolim proficiscitur (Duc. p. 314). — Augusti mense Serviae princeps Georgius tributum Adrianopolim mittit (Id. p. 314, 21).

An. m. 6962. (Sept. 1453-1454). Hiemem rex Adrianopoli transigit (Duc. p. 315. 6 : τοῦ ἔτους ἡδὴ τρίχοντος ς ςξβ τὴν χειμῶνα οἴκει διαβόλαια). Bellum parat, veris tempore (1454) Georgio Serviae principi inferendum. Primum legatum mittit qui Serviae partem postulet; post 30 dies legato re infecta reverso, Adrianopoli cum exercitu movet Philippopolim. Ibi mandat ut muri Constantinopolis restaurentur (Ducas, p. 317, 20). Hinc per Sophiam profectus in Serviam irrumpit. Smedrobum (hod. *Smederovo*) seu Semendriam urbem incassum oppugnat, at politur Ostrovitza castello; denique, Georgio despota 30,000 ducatorum tributum pollicito (Seadeddin. 2 p. 168), redit Adrianopolim (Ducas p. 317) [Critobulus hanc expeditionem non commemorat]. — Redux Machumuti munus Vesiri maximi committit (Seadedd. p. 167), mense Julii 1454, postquam per anni tempus inde a nece Challis locus ille vacaverat (V. not. ad 1, 76; 3). Adrianopoli rex Constantinopolim profectus muros urbis jam restauratos invenit. Palatii novi (*Eski-Serai*) jecit fundamenta (Ducas p. 317). Hinc Adrianopolim reversus est vel exitu hujus anni vel initio anni sequentis.

An. m. 6963 (Sept. 1454-1455). Adrianopolim venerunt Rhodiorum legati, qui pacta inirent de commercio libere exercendo in Cariae et Lyciae partibus. Mechemetes vero tributum pendere voluit, de eaque re legatum in Rhodum misit. Repulsam ferens vero anni 1455 classem instruxit, quae Junii mense sub Chamza sive Chamuza, Callipolis praefecto et navarcho, in Aegaeum mare contra Rhodios profecta est. Post menses duos Chamuzas re infecta Callipolim rediit (Ducas p. 319-327) [De hac quoque expeditione Critobulus tacet]. — Interea ipse Mechemetes alteram contra Servios expeditionem susceperat, in qua Novoberda urbs post septem dierum oppugnationem capta est (ineunte Junii mense; v. Hammer. 2. p. 13 not.). E Servia per Cassovam planitiem (ubi Murati I, qui an. 1389 ibi ceciderat, inferias egit) Thessalonica, inde Constantinopolim sese contulit (Seadeddin p. 171 sqq. Chalcocond. p. 414. Ducas hanc expeditionem non commemorat, Critobulus narrat c. 6-9, sed perperam collocat post Jonuzas expeditionem contra Chios). — Hinc ineunte mense Augusti an. 1455 vel paulo antea Adrianopolim reversus esse debet; nam Chamuzas Callipoli Adrianopolim profectus est, ut de expeditione sua maritima exponeret deque Chios conquireretur. Rex ob rem male gestam iratus Chamuzam a navarchi munere remotum in Asiam amandavit, ut in Attalia Pamphyliae urbe praefecturam gereret, Chios autem bellum inferendum esse decrevit (Ducas p. 328) [Critobulus, c. 3 § 2, Chamuzam, cujus expeditionem infelicem silentio pressit, praeter verum dicit τῆς δλης Ἀσίας ἔκταρον creatum esse, ac deinceps bellum contra Chios narrat.] Eiusdem Augusti mensis die decimo Adrianopolim venit Ducas (p. 328), qui mensis ejus die primo e Lesbo profectus erat ut ad regem tributum perferret nomine Dominici, Lesbiorum principis, qui nuper Dornio patri, Junii die tricesimo vita defuncto, successerat. Rex vero postulavit ut novus insulae princeps ipse se sisteret. Igitur Ducas Mytilenen reversus Dominicum inde ad-

λεύει ταίχῃζιν καὶ φρούριον ἐρυμνὸν περὶ τοῦ τῆν Χρυσίαν, ἢ ποτε τῶν βασιλέων τὸ φρούριον ἦν, καὶ γίνεσθαι ταῦτα πάντα κατὰ σπουδὴν, ἐργάζεσθαι δὲ τοὺς αἰχμαλώτους Ῥωμαίους λαμβάνοντας τῆς ἡμέρας μισθὸν ἀνὰ νομισμάτων ἕξ ἡ καὶ πλείω. (4) Ἦν δὲ τοῦτο τρόπον τινὰ πρόνοια παρὰ τοῦ βασιλέως τοῖς αἰχμαλώτοις τοῦ τε διατρέφεσθαι καὶ τοῦ τὴν ἰδίαν ὠνὴν εὐποροῦντας ἐκ τούτου ἔχειν κατατίθεσθαι τοῖς σπῶν κυρίοις, καὶ ἐλευθέρους γινομένους κατοικεῖν ἐν τῇ πόλει· οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ φιλανθρωπίᾳ πολλῇ καὶ εὐποιᾷ, προσέτι γε μὴν καὶ μεγαλοψυχίᾳ βασιλικῇ καὶ περὶ πάντα μὲν τοὺς ἄλλους ἀπλῶς, οὐχ ἥκιστα δὲ περὶ τοὺς αἰχμαλώτους τούτους· ἐχρήτο, ἐλεῶν τε αὐτοὺς καὶ καθ' ἡμέραν φιλοτιμίας εὐεργετῶν. (5) Ἐξερχόμενος γὰρ τῶν βασιλείων πολλάκις καὶ κατὰ θέαν τὴν πόλιν περιεὶν ἢ ἄλλως γέ πως, εἴ ποὺ τισὶν ἀνετύχῃασι τούτων, εὐθὺς ἀνέγων τὸν ἔππον διεδίδου πᾶσι δαψιλῶς ἀποχεῖρι καὶ ἀργυρίου νομίσματα καὶ

χρυσίου πολλάκις· τοσούτος ἔλαος εἶχεν αὐτὸν τῶν ἀνδρῶν.

II. Ἐν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις μετακαλεῖται καὶ τὸν Γεννάδιον, ἄνδρα σοφὸν πάνυ καὶ θαυμαστόν· τούτου γὰρ τῆς τε σοφίας καὶ φρονήσεως καὶ ἀρετῆς καὶ πρόσθεν πολλὸν ἔχων λόγον ὑπὸ τῆς φήμης, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀλωσιν ἐζήτει τὸν ἄνδρα, ποθὼν ἰδεῖν τε αὐτὸν καὶ ἀκοῦσαι τῆς σοφίας αὐτοῦ· ἔνθεν τοι καὶ ξὺν πολλῶν πόνῳ ζητήσας αὐτὸν ἐν Ἀδριανουπόλει εὐρίσκει παρὰ τινι τῶν δυνατῶν ἐν κώμῃ τινὶ φυλαττόμενον, ἐν πολλῇ δὲ θεραπείᾳ τυγχάνοντα· ἤδειτο γὰρ αὐτοῦ τὴν ἀρετὴν ὁ κατέγων, καὶ πολέμιος ὢν. (2) Ἰδὼν δὲ τοῦτον ὁ βασιλεὺς, καὶ πείρα ὡς ἐν ὀλίγῳ λαβὼν τῆς τε σοφίας καὶ ξυνέσεως καὶ ἀρετῆς τοῦ ἀνδρός, ἔτι δὲ καὶ τῆς τοῦ λόγου δυνάμειός τε καὶ χάριτος, ἐθαύμασε τε τοῦτον διαπερόντως καὶ ἐν πολλῇ ἤγε θεραπείᾳ τε καὶ τιμῇ, χώραν τε διδοὺς αὐτῷ τῆς εἰσόδου τῆς παρ' αὐτὸν καὶ ὀμιλίας ἀξίῳν ἐλευθέρως καὶ ἡδόμενος

duxit. Interea autem Mechemetes, relicta ob grassantem pestem Adrianopoli, Philippopolim indeque in Sophia regionem abierat. Eandem viam legentes Ducas et Dominicus regem invenerunt in Islati vico Bulgarico, a Sophia urbe ortum versus posito. (Pervenire eo non potuerunt ante medium ferme mensem Septembris an. 1455, p. C. sive ineunte anno m. 6964.)

An. m. 6964 (1 Sept. 1455-56). Lesbi princeps ad regem adductus Thäso insula ei cessit et pro ter mille aureis, quos pater ejus tributi annui nomine solverat, quattuor millia se-soluturum promisit. Deinde cum Duca tredecim dierum itinere Mytilenon reversus est (Ducas p. 330). Duca Philippopoli versante rex imperaverat ut Jonuzes (Jonis-beg) cum classe contra Chios eveheretur. Tempestate classis Mytilenen delata est, mense Octobri 1455. Inde profectus Jonuzes Phocæam novam, Chiis subditam, occupavit mensis Nov. die primo (Duc. p. 333, 18). Quindecim diebus post Phocæa Callipolim rediit, indeque Constantinopolim, ubi tunc Mechemetes degebat, se contulit. Eodem missus est Ducas, ut contra Jonuzam de Lesbiis conquerentem causam ageret. — Decembr. die decimo quarto Phocæa vetus a Turcis occupata est. Januarii die vicesimo quarto an. 1456 Mechemetes Constantinopoli contra Anum profectus est, eaque urbe potitus Adrianopolim rediit (Ducas p. 335). Veris tempore Chii missis legatis et soluto tributo impediverunt, ne denuo bellum ipsis inferretur. Deinde Lemnii Nicolaum, quem Dominicus frater, Lesbi princeps, insula præfecerat, graviter ferentes, a Mechemete præfectum sibi petunt. Regis jussu Lemnus insula Chamuzæ traditur ab Ismaele navarcho, qui quadraginta Lesbios Nicolai partes amplexos cepit et Mali die decimo quarto Callipoliam misit (Ducas p. 336, 21). — Sequitur expeditio in Serviam. An. 1456, Junii mens. die decimo tertio Mechemetes ad Belgradum accedit; Julii d. vicesimo primo urbem vi expugnaturus cladem patitur, quam dissimulare studet Critobulus c. 19. Rediit rex Adrianopolim, quo Lesbiorum tributum, mense Augusti, attulit Ducas (p. 337).

An. m. 6965 (1 Sept. 1456-1457). Callixtus III pontifex vere anni 1457 classem triremium undecim in mare Ægeum misit, ut insulae Turcis tributariae vel ab his occupatae in libertatem vindicarentur. Lemnos et Thasus et Samothrace (nec non Imbrus, sec. Chalcocondylam) Turcis ereptæ sunt (Ducas p. 338. Chalcoc. p. 469). At paulo post Imbrum et Lemnum recuperavit Ismael; Itali milites ab eo capti ad regemque transmissi trucidantur. Deinde Zaganus Samothracen et Thasum ad obedientiam reduxit et incolarum partem majorem Byzantium transportavit (Chalcoc. p. 469 sq.). — Augusti mense Ismael contra Leshum expeditionem suscepit, ex qua mox rediit re infecta. [De hac Critobulus narrat lib. 3, c. 10 sub anno 6966. Fieri potest ut expeditio exeunte anno 6965 suscepta etiam sequentis anni partem aliquam absumserit].

An. 6966 (1 Sept. 1457-1458). Ad hunc annum res Servia pertinent, quæ post mortem Georgii ejusque filii Lazari contigerunt, siquidem Georgius despotæ obiit Decembr. d. XIV, an. 1457, Lazarus vero Januarii d. XXXI, an. 1458. [Apud Critobulum hæc narratur sub. an. 6965].

Ad hanc igitur rerum seriem ut Critobulli narratio accommodaretur, singula capita hunc in modum se excipere debent: II, c. 2 (Gennadius); c. 1 (palatii fundamenta); c. 6-9 (in Triballo expeditio); c. 3 (Chamuzæ in Asia præfectura); c. 11-19 (exp. contra Anum et Belgradum); c. 22 (Lemnus et Thasus ab Italis occupatæ); lib. III, c. 10 (Ismaelis expeditio in Lesbum). II, c. 21-22 (Res Servia post mortem Georgii).

I. § 1. Ἰδῶν] add. margo. || — § 2. ἔπειτα κελύει etc.] Muros restaurari jussit Philippopoli, vere anni 1454 in Serviam iter faciens, teste Duca p. 317, 10. || — καταβάλλει θεμελίους etc.] Hoc fecit e Servia redux, Augusti mense an. 1454, ut e Duca liquet. V. supra. || — § 3. φρούριον π. τ. Χρυσίαν] Castellum ad portam Auream non hoc anno 6962, sed hieme demum anni 6966 (1457) ædificare cepit, sec. Ducam p. 339, 20. V. Hammer *Constantinopel u. d. Bosphorus* tom. I, p. 619 sq.

II. § 1. Ἐν ταῖς αὐταῖς ἡμέραις etc.] Sec. Phrantzem p. 304 Gennadius paucis diebus post urbem captam patriarcha constitutus est, quo quidem tempore Constantinopoli adesse debebat. Scilicet Phranzes, postquam dixerat Mechemetem tertio post urbis expugnationem die triumphum egisse et profugos in urbem revocasse, pergit hunc in modum: ὁμοίως δὲ καὶ προστάξεν ἵνα ποιήσωσι καὶ πατριάρχην, ὡς εἰηθεῖς ἦν κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν ἣν γὰρ προσκο-

ταῖς τε λόγοις αὐτοῦ καὶ ταῖς ἄλλαις ζυτυχίαις καὶ ἀκριβοῦσι· τιμᾶ δὲ καὶ δώροις αὐτὸν φιλοτίμοις τε καὶ ἐντίμοις, καὶ τέλος πατριάρχην καθίστησι καὶ ἀρχιερέα Χριστιανοῖς, πολλὰς ἀξιώσεις καὶ ἀνάγκαις χαρισάμενος αὐτῷ ξὺν πολλοῖς ἄλλοις καὶ τὸ τῆς ἐκκλησίας κράτος καὶ τὴν ἄλλην δύναμιν καὶ ἀρχὴν, οὐδὲν ἦτον ἧς εἶχε πρόσθεν παρὰ τῶν βασιλέων. (β) Καὶ διαλέξεις δὲ πολλὰς καὶ καλὰς περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως καὶ θεολογίας ἐνδίδωσιν αὐτῷ ἰνώπιον αὐτοῦ ἀδελῶς καὶ ἐλευθέρως ποιεῖσθαι, αὐτὸς φοιτῶν παρ' αὐτὸν ἄγων τε μεθ' αὐτοῦ καὶ τοὺς παρ' αὐτῷ ἐντίμοις τε καὶ σοφοῦς, τιμῶν κἀν τούτοις αὐτὸν· καὶ πολλοῖς δὲ ἄλλοις ἀγάλλει τὸν ἀνδρα-στικὰς ἴδεν αἰδεῖσθαι ἀνδρὸς ἀρετῆν οὐ πολέμιος μόνον, ἀλλὰ καὶ εἰς πᾶσα, βασιλέως, φημί, καὶ δυναστῶν. Καὶ οὕτω δὴ καὶ τὴν ἐκκλησίαν Χριστιανῶν θεοῦ θελήματι μετὰ πολλοῦ τοῦ περιόντος ὁ βασιλεὺς ἀποδίδωσι.

III. Οὕτω δὲ διαθείς τὰ κατὰ τὴν πόλιν ὁ βασιλεὺς ἐς τὴν Ἀσίαν διαβαίνει, καὶ καταλαβὼν τὴν Προυσίαν σπένδει τε τῷ πατρὶ καὶ ἀγιστείας ἐπὶ τῷ τῷδε τάφῳ καὶ μνημόσυνα τελεῖ μεγαλοπρεπῶς, κοσμεῖ δὲ τοῦτον ἀναθήμασι πολυτελέσι καὶ δώροις

βασιλικοῖς. (2) Ἐπειτα τὰ ἐν Ἀσίᾳ καθίστησιν, εἰ τί που νεωτερίζον ἦν ἢ νεομοῦν ὄλωσ παρὰ τε τῶν εἰκαστοῦν ἡγεμόνων τε καὶ γενῶν, ἢ ἄλλως γέ πως ἔχον, ἅπαντα καθιστάμενος, ἔτι τε σατραπείας ἀπολεσόμενος καὶ ἀρχάς, καὶ ἀρχοντας καὶ σατράπας ταύταις ἐγκαθιστὰς τὰ τε ἄλλα ἐν αὐτῇ πάντα καλῶς διορθωσάμενός τε καὶ πρὸς τὸ δοκοῦν διαθείς ἐν πάντε καὶ τριάκοντα ταῖς πάσαις ἡμέραις, ἐπαρχόν τε τῆς ὅλης Ἀσίας ἀποδείξας τὸν Χαμουζᾶν, ἐπάνεισιν αὐτῆς ἐς τὸν Βυζάντιον. (3) Μικρὸν δὲ διατρίψας αὐτοῦ καὶ ὄσον θεάσασθαι τὰς ταύτη γεγεννημένας οἰκοδομὰς καὶ ἐπιτάξας ἢ δεῖ ποιεῖν ἐν αὐταῖς τε καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν καὶ οὐ τὰχιστα ἀνύειν τὰ ἔργα, ὤρμησεν ἐς τὴν Ἀδριανοῦ χειμῶνος. (4) Κάκεισθε γινόμενος εὐθὺς μεταπέμπει Ἰουούζην τὸν σατράπην Καλλιουπόλεως καὶ ἡγεμόνα τοῦ στόλου, καὶ κελεύει πάση σπουδῇ τὸν στόλον ἐξαρτύσαντα ἐπιπλεῖν τῇ τῆς Νάξου καὶ ταῖς περὶ Ῥόδου νήσοις, Πάρῳ τε καὶ Ῥηθείᾳ καὶ Κῶ καὶ ταῖς ἄλλαις ταῖς ταύτη. (5) Ῥόδιοι γάρ, τῶν ἄλλων ἀπάντων νησιωτῶν ἐνσπόνδων ὄντων τε καὶ γενομένων τῷ βασιλεῖ, μόνον τὰς πρὸς αὐτὸν διαλλαγὰς τε καὶ σπονδὰς οὐκ ἐδέξαντο, ἀλλ' ἔμειναν ἔξω σπονδῶν, δεχόμενοι δὲ τὰς τῶν δυτικῶν Ἰβήρων καὶ

θενὸν ὁ πατριάρχης· καὶ ἐκλέξαντες οἱ ἐντυχόντες ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ὀλίγοι πάνυ ἔτεροι ἱερομένοι καὶ λαῖκοι τὸν σοφώτατον κῆρ Γεώργιον τὸν σχολάριον λατῶν ἐτι δντα εἰς πατριάρχην ἐχειροτόνησαν, ὃν καὶ Γεννάδιον ἐπωνόμασαν. Sequitur deinceps ampla narratio de ceremoniis, quibus patriarchas electio locum dederit. Cf. Zinkeisen l. l. tom 2, p. 8 sqq.

III. § 2. Ἐγκαθιστὰς] sic margo, ἀποκλήρων text. || — διορθωσάμενός] sic m. 2, διορθώσας m. 1. Ceterum quod Critobulus narrat Mechemetes in Asiam transgressum Prussæ inferias egisse et res Asiaticas constituisse, alius nemo prodidit. (Prussæ Mechemetes fuerat an. 1451, quando contra Caramanum in Asia res gesserat. Duc. p. 234, 8.) Quod Chamuzam attinet, e Duca constat hunc Callipolis præfectum æstate anni 6963 (1455) expeditionem contra Rhodios suscepisse, quam Ducas p. 320-328 uberrima narratione prosequitur, Critobulus autem ne verbo quidem tetigit. Hac expeditione quum nihil profecisset Chamuzas a rege ob rem male gestam irascente exēδλήθη τῆς Καλλιουπόλεως καὶ ἐστάθη ἐν Ἀττάλῃ τῆς Παμφυλίας τοῦ ἡγεμονεύειν ἐκεῖ (Duc. p. 328, 6). Hoc ipsum nec aliud quippiam subest verbis Critobuli: ἐπαρχὸν τῆς ὅλης Ἀσίας ἀποδείξας τὸν Χαμουζᾶν. Accidit hoc mense Augusti ann. 1455, paucis diebus postquam Mechemetes a secunda in Servias expeditione (quam Critobulus c. 6-9 demum narrat) Adrianopolim redierat. Rediens autem rex in Cossovas planitie inferias egerat Murati I abayo, ut intelligitur e Seadeddino 2, p. 173: *Il rè sen' ando alla campagna di Cossovo, che è il luogo del martirio del suo grand avo, dove furono fatte Forationi pubbliche e cibati tutti generalmente e fatte gratie a' soldati poveri*. Neacio igitur an hinc originem duxerint quæ de inferiis Prussæ Murati II actis Critobulus commentus esse mihi videtur. Ceterum quum hæc pertineant ad an. 6963, mentionem hujus anni post caput II excidisse suspicor, ut supra monui. || — χειμῶνος:] Ex expeditione in Serviam initio mensis Augusti an. 1455 vel etiam paulo antea redierat. Hieme (1455-56) Constantinopoli erat. || — § 4. Κάκεισθε γινόμενος] Quo tempore expeditionem istam suscipi jussit (mense Sept.), in Sophiæ regione erat, quo se contulerat ut pestem in Adrianopolitana regione grassantem devitaret. V. Ducas p. 331. || — § 4. Ἰουούζην] Ἰων. h. l. et c. 14, sed in sqq. Ἰουούζης; ut apud Chalcocondyl. p. 519: Ἰουούζης; καταστά; ὑπὸ (ἐκ;) τῶν θυρῶν. Ducas p. 331, 6 dicat Γενουζην νεανίαν εὐειδῆ, ὃν καὶ προσχειροτάτο ἐπαρχὸν Καλλιουπόλεως καὶ μέγαν κοντοσταύλον τοῦ στόλου. Turcice *Junis-beg*. || — Νάξου] Naxi princeps Jacobus Crispo statim post captam Constantinopolim pacis et amicitias pacta cum Mechemete inierat. V. Zinkeisen 2, p. 224 et ibi laudatos auctores. || — § 5. Ῥόδιοι γάρ etc.] Longe aliter de his exponit Ducas p. 319 sqq. Anno 6963, inquit, Adrianopolim venerunt καὶ ἀπὸ Ῥόδου φέρριοι προσκνηθήσαντες τῷ τυράννῳ σὺν δώροις οὐκ ἐλάχιστοις, καὶ συνθήκας ἐνόηκον αἰτήσαντες τοῦ ἐμκατασθῆναι εἰς τὰ τῆς Καρίας καὶ Λυκίας; μὴ οἱ γαίτομας... Ὁ δὲ τυράννος φόρους ἤτησεν· οἱ δὲ πρόσθετι ἀπελογίσαντο ὡς περὶ τούτου οὐκ ἔστιν ἀπόκρισιν δοῦναι. Deinde Mechemetes de hac re legatum ad magnam Rhodiorum magistrum misit, qui et ipse re infecta reversus est. Itaque θυμοῦ μεστός γεγονὼς ἐκήρυξεν μάχην καρτερὰν, καὶ τῷ βουλομένῳ ἐπαρῆσεν τοῦ ἀπελθεῖν καὶ ἀιχμαλωτισθῆναι καὶ φθεῖραι ὄσον δύναιτο· τότε οἱ τῆς ἐπαρχίας τῆς Καρίας οἰκούντες; Τούρκου ἡμῶντες ἐν δῆρσι καὶ ἄλλοις ἀκαταίσις ἕως τριάκοντα τὸν ἀριθμὸν, καὶ τὴν περὶ αὐτὰς διαβάσαντες καὶ εἰς ἐν μέρος τῆς νήσου ληστρικῶς ἐπιβάσαντες ἡχμαλωτίσαντες ψυχὰς μ', καὶ ἐν νήσῳ τῇ Κῶ ὁμοίως. Ἐπαρὸς δὲ ἐπελθόντος στόλου ἀπαρτίσει μέγαν, τρίτης; κᾶ, δῆρσις ν' καὶ μονήρσις; ἕκατόν καὶ πλῆον, ὡς εἶναι τὰς πάσας ἀριθμουμένας μᾶγρι τῶν ρπ'. Καὶ τῷ Ἰουούζην μὴν ἐξελεθόντες ἀπὸ τῆς Καλλιουπόλεως ἦλθασιν ἐν Μιτυλήνῃ ἔχοντες; ἀμυραλὴν Χαμζᾶν, πιγκέρην τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ὃν αὐτὰς ἐπαρχὸν πάσης Χερσονήσου κατέστησεν καὶ καπιτάνεον στόλου. E Lesbo insula, ubi Ducas principis nomine Hamzan salutaverat et multis honoraverat donis, in Chium classis profecta est. Ibi Hamza regis jussu postulavit ut Chii 40,000 ducatos Draperio Galatino mercatori debitos solverent; recusantibus Chiis, agros urbi proximos vastavit, ipsam vero urbem oppugnare non ausus est. Hinc Rhodum navigavit, sed urbem optime munitam et custo-

Ἰαλιανῶν ληστρικός ναὺς καταρούσας αὐτοῦ, καὶ αὐτοὶ ἐτέρας ἀντιπληροῦντες ἐκάκου πᾶσαν τὴν παραλίαν τοῦ βασιλείως. Ὡς δὲ καὶ οἱ Νάξιοι, δεξιόμενοι καὶ αὐτοὶ τὰς καταρσεις τῶν πειρατῶν καὶ παρέχοντες τούτοις σιτήσεις τε καὶ τὰ ἄλλα τὰ πρὸς τὴν χρεῖαν, ἐβλαπτον καὶ αὐτοὶ οὐκ ὀλίγα τὴν βασιλείως. Ἐπὶ τούτοις οὖν τὸν στόλον ἐξέπειψεν.

IV. Ἰονούσης δὲ πληρώσας ὀδοσκήκοντα ναῦς στρατιώτιδας καὶ ὀπλίσας κλιῶς, καὶ ἐτέρας σκευαγωγῶς οὐκ ὀλίγας καὶ φερούσας τὰς μηχανάς, ἀναχθεὶς ἀπὸ Καλλιουπόλεως ἐπλεὶ διὰ τοῦ Ἑλλησποντικῆς πορθμοῦ εὐθὺς τῶν Λιγυσοποταμῶν, καὶ παραμείψας Σηστόν τε καὶ Ἄβυδον καὶ τὰς καλουμένας Κυνὸς κεραλάς, γίνεται κατὰ τὴν Δαρδανίαν πρὸς τῷ στόματι τοῦ πορθμοῦ παραπλεύσας δὲ τό τε Ῥοῖον τὸ Τρωικὸν καὶ τὸ Ἀχιλλεύως σῆμα κατήχθη ἐς Τένεδον. (α) ἐπιμείνας δὲ ταύτη δύο ἡμέρας καὶ ὑδρευσάμενος τὰς τε ναῦς ἀπάσας ξυναγαγὼν (ὕστερίζον γὰρ ἐπὶ τούτων ἴναι, κατὰ τὴν ταύτη παραλίαν ἐρέτας ξυλλέγουσαι), νυκτὸς ἄρας, ἵνα μὴ ἐκπυτος γένηται θεαθεὶς (ἐβούλετο γὰρ λαυθάνειν ὡς τὰ πολλὰ), ἐπλεὶ τὸ Αἰγαῖον, ἐν δεξιᾷ μὲν ἔχων τὰς Κυανίδας νήσους κατὰ πρῶμναν, ἐν ἀριστερᾷ δὲ τὴν Λέσθον κατὰ πρῶραν. (β) Αἶφνης δὲ σφοδρῶς καταραγέντος χειμῶνος καὶ κλύδωνος μετὰ λάβρων βετῶν καὶ ἀστραπῶν καὶ βροντῶν καὶ πνευμάτων ξηρασιῶν καὶ σκότους, τῆς τε θαλάσσης ἀγριουμένης καὶ τρικυμίας ἐγειρούσης μεγάλας, ὥσπερ ξύνηθες τῷ Αἰγαίῳ, τὰ μὲν πρῶτα ἔπλεον αἱ νῆες πᾶσαι περὶ τοῦ φρυκτῶν τῆς στρατηγίδος νεῶς, ἐπόμεναι ταύτῃ, αἱ δὲ ἐν νυκτὶ καὶ σκότῳ βαθεῖ καὶ τρικυμίας μεγίστη καὶ καταγιῶδι καὶ πνευμάτων ἀντιπνοίας ἀτάκτως φερόμεναι ἐξυπέπιπτον ἀλλήλαις καὶ προσπράσσογτο, καὶ κατεδύοντο αἱ πλείους αὐτοῦ, ὥστε καὶ τὴν στρατηγίδα ναῦν μικρῶν κατέδυσαν ἂν ἐπισπεύουσαι ἀθροαί, εἰ μὴ ὁ κυβερνήτης τούτου αἰσθό-

μενος εὐθὺς ἀφάνιζε τὸν φρυκτῶν. Καὶ οὕτω δὴ σκευασθεῖσαι ἄλλη καὶ ἄλλη τοῦ πελάγους ἐφέροντο παννύχιοι χειμαζόμεναι, ἕως ἡμέρας τε ἐγένετο καὶ κατήχθησαν μόγις πῶς ἄλλη καὶ ἄλλη τῆς ταύτης ἡπείρου, ὡς ἔτυχον ἐκάστη περισώθεισα τοῦ κλύδωνος. (α) Ἴναι δὲ καὶ καταχθεῖσαι μικρῶν ἀπωτέρω τῆς γῆς κατέδυσαν, ὑφάλους τε καὶ σπιλάσιον ἐγκύρσασαι, αἱ δὲ τὰς μηχανὰς φέρουσαι νῆες ὑπὸ τῆς βίας τοῦ βῶθ καὶ τῆς τρικυμίας ἀτάκτως φερόμεναι, αἱ μὲν αὐτῶν σκοπέλοις τε καὶ ἀκταῖς προσαρράξασαι ξυνετρίθησαν, καὶ αἱ ἐν αὐταῖς μηχαναὶ αὐτοῦ κατέδυσαν, αἱ δ' ὀψὲ καὶ μόλις περισώθησαν.

V. Ἰονούσης δὲ μετὰ νεῶν ἐξ ἀπολειφθεὶς καὶ πανήμερος ἐν τῷ πελάγει χειμαζόμενος τε καὶ κλυδωνιζόμενος μόλις που καὶ αὐτὸς πρὸς ἑσπέραν ἐς τὸν ἐν τῇ Χίῳ κατήχθη λιμένα, διάβροχος καὶ πάντα τὰ ἐπὶ τῶν καταστροφμάτων ἀποβαλὼν· παρὰ τοσοῦτον ἦλθε κίνδυνον. (2) ἡμέρας δὲ τρεῖς ἐπιμείνας ἐν Χίῳ καὶ τὸν περιλειφθέντα στόλον πάντα ξυναγαγὼν καὶ ἐπισκευάσας ἐκ τῶν ἐνότων, ἀναχθεὶς ἐκείθεν καταίρει ἐς Κῶν τὴν νῆσον, καὶ ἀπόθαξ ἐκείρῃ τε τὴν γῆν τῶν Κῶν, καὶ προσβαλὼν τῷ ἄσπῳ, ἐπολιόρει ἐπὶ τρισὶν ἡμέραις· ὡς δ' οὐδὲν ἦνυσεν, ἐμπρήσας καὶ πρὸ τοῦ ἄσπῳ οἰκίας, καὶ πᾶσαν τὴν ἄλλην νῆσον καταδραμῶν καὶ κώμας διαρπάσας καὶ λείαν πλείστην ἐλάσας καὶ ταῖς ναυσὶν ἐνθέμενος ἐπανήει. (3) Γενόμενος δὲ κατὰ Φώκαιαν τὴν νέαν λεγομένην, Χίῳ οὖσαν, καὶ ἀπόθασιν ποιησάμενος παρεστήσατο ταύτην ὁμολογία. Τοῦτο δ' ἐποίησεν ἐνσπόνδοις ὀργῇ ἔχων τοῖς Χίοις, ὅτι γε οὐκ εἰδὲξαντο τούτου καλῶς ἐπεὶ καταχθέντα, οὐδὲ τοῖς προσήκουσι δῶροις ἐτίμησαν. (4) Διαθεὶς δὲ τὰ κατὰ τὴν Φώκαιαν ὡς ἦν αὐτῶν κατὰ νοῦν, καὶ φυλακὴν ἐγκαταστήσας αὐτῇ καὶ παῖδας λαβὼν ἀπέπλευσεν ἐπὶ οἴκου ἐς Καλλιουπόλιν καὶ διέλυσε τὸν στόλον. (5) Ἀπέβλεπε δὲ τῶν νεῶν ἐν τῇ

ditam videns, retro cursum agens in Con insulam appulit, in eaque per dies 22 Rachiam castellum obsedit frustra. Deinde in Chium reversus, orto inter Chios et Turcos tumultu, navem una cum viris perdidit. Denique Mytilenen, hinc Callipolim, quam duobus mensibus ante reliquerat, rediit. Callipoli Adrianopolim ad regem se contulit, qui Hamzan a navarchi munere removit et Chiiis bellum inferendum decrevit, quod Octobri mense intulit Ionuza. Critobulus Hamzæ et Jonuzæ expeditiones in unam eandemque male conflare videtur.

IV. § 1. Ὀδοσκήκοντα] Secundum Ducam p. 331 Jonuza viginti tantum naves eduxit, quarum septem (viginti quinque sec. Critob. 5, 5) perdidit: πέντε ἐκ τῶν κ' (π' sec. Critobul.) κατεποντισθησαν, καὶ δύο ἐν ταῖς ἀκταῖς συνετρίθησαν. || — τό τε Ῥοῖον] τὸ Ῥοῖαίον ἢ τὸ Τροϊανὸν intelligas. || — τὰς Κυανίδα: νήσους:] A Tenedo naviganti ad dextram et a puppi erat Lemnus insula, adeo ut hanc insulam Vulcani igne adustam (Aἰθαλίαν Polybius dixit) et adjacentes scopulos Κυανίδα: dicere videatur. Ne de Calydnis cogitemus, situs harum insularum obstat videtur. || — § 3. ὁ κυβερνήτης:] ἦν Δακτύος Ἰσπανός τῷ γένει, ut Ducas ait p. 331, 17. || — § 4. ἐγκύρσασαι] sic mgo, ἐγγράψασαι text. || — προσαρράξασαι] sic mgo, ἐποικίλασαι text.

V. § 2. Ἐν Χίῳ] sic mgo; αὐτοῦ text. || — ἐκ τῶν ἐνότων] ἀπὸ τῶν ἐνότων text.; illud mgo. — Ceterum Ionuza neque ad Chium classem recollegit, neque Con insulam vastavit, quum aliter rem exponat Ducas, cujus major in his auctoritas. Navis qua ipse Jonuza vehebatur, per totum diem sæviente tempestate, versus Cyclades insulas aberravit, deinde vero post noctem serenam primo mane in Chium versus ortum deferret. Interea reliquæ naves, quæ tempestatem effugerant, in Mytilenes portum devenerant. Ibi de ducis sorte anxii Turci vespere navem e Chii regione venientem conspiciunt, et pone hanc mox alteram, quæ erat illa Jonuza. In terram egressus et a Nicolao, principis Lesbiorum fratre, comiter exceptus Jonuza navem illam, quæ ante ipsum in portum venerat, tanquam prædam suam sibi tradidit. Recusantibus Lesbii, quod navis esset Mytilenæ et mulier Chia in ea advecta esset socrus principis Lesbiorum, ille fidem lectis non adhibens ex insula solvit in Phocæam novam, quæ primo Novembris die Turcis se dedit. || — § 4. διαθεὶς δὲ τὰ κατὰ τὴν Φώκαιαν] Ducas p. 334, 3: καὶ τῶν μὲν

χειμῶνι πέντε και εικοσι μετά γε τῶν σκευαγωγῶν τὰς πάσας. Ἐφ' ᾧ δὴ και μᾶλλον, ὅς φασιν, ἔκτοτε ὠργίζετο αὐτῷ ὁ βασιλεὺς, και δι' αὐτό γε τούτο και ἄλλας αἰτίας μικρὸν ὕστερον ἀνεῖλεν αὐτόν. Και ταῦτα μὲν ταύτη.

VI. Βασιλεὺς δ' ἐν Ἀδριανουπόλει διάγων χειμῶνος στρατιὰν μεγάλην παρεσκευάζεν ἐπὶ Τριβαλλοῦς· και γὰρ ἦν προκυνθανόμενος τὰ ἐκεῖ νεοχμουῦντα· τὸν γὰρ τῶν Τριβαλλῶν ἡγεμόνα νεωτέρων ἐπιθυμοῦντα κοινολογεῖσθαι τε και λόγους προσφέρειν κρύφα τῇ βασιλεῖ Παϊόνων, και ζυνοθήκας ποιῆσθαι μετ' αὐτοῦ, ὅπως καλῶς τε παρασκευασάμενος και τὸν Ἴστρον διαβάς ἐς τὴν τοῦ βασιλείου χώραν ἐμβάλλη ζυνομβάλλοντι και αὐτῷ. (2) οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ και τὸν ζυνοθήκη δασμὸν βραδέως τε πάνυ παρεῖχε και πλημμελῶς, πλαττόμενος αἰετὸς προφάσει τε και ἀναβολὰς οὐ καλὰς· ἐφ' ᾧ δὴ και μᾶλλον ὠργίζετο ὁ βασιλεὺς τεκμαιρόμενος ἐκ τούτου νεωτέρων αὐτὸν ἐπιθυμεῖν. (3) οὐ ταῦτα δὲ μόνον ἐνήγγεν αὐτόν, ἀλλὰ και ἡ τῆς χώρας φύσις, αὐτάρκη θέσιν παρεχομένη· ἐς τε τὸν κατὰ Παϊόνων τε και Δακῶν πόλεμον ἐκπεπολεμωμένον αὐτῷ, ὥστε βραδίας ἀπ' αὐτῆς ἐς τὴν ἐκείνων ἔχειν ποιῆσθαι τὰς ἰσβολὰς.

VII. Ἡ γὰρ τῶν Τριβαλλῶν καῖται μὲν ἐν ἐπικαίρῳ τῆς ἀνω Θράκης, ἀρχομένη μὲν ἀπὸ τῆς ἀνω Μυσίας και τοῦ Αἰμονος ὄρους, παρήκουσα δὲ μέχρι τοῦ Ἴστρου, και ὁμοροῦσα δι' αὐτοῦ τῇ Δακῶν και Παϊόνων ἀρχῇ· ὁ γὰρ Ἴστρος, μέγιστος ὄν ποταμῶν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην, ἀρχεται μὲν ἀπὸ τῶν Κελτικῶν ὄρων, βίων δὲ δι' αὐτῶν, ἀλλὰ δὴ και τῆς τῶν Παϊόνων τε και Δακῶν και ἐτέρων οὐκ ὀλίγων γεωῶν, και πολλὴν διερχόμενος γῆν και κρείττων αὐτὸς ἑαυτοῦ γινόμενος αἰετὸς προσθήκαις τῶν ἐς αὐτὸν ἐσβαλλόντων ποταμῶν, τελευταῖα μὲν ἐς τὴν

Γετικὴν τε και Σκυθικὴν, και δι' αὐτῶν ἐκδίδωσιν ἐς τὸν Εὐξεινον πόντον. (2) Περικλείει δὲ ἐντὸς ἑαυτοῦ ἄλλα τε ἔθνη πολλὰ μαχημώτατα, και δὴ και τὰ Παϊόνων τε και Δακῶν, οἷς ἐστὶν ὁμορος, ὡς ἐφην, ἡ Τριβαλλῶν παρακειμένη τε τούτοις μέχρι πολλοῦ και πόλεις ἔχουσα πολλὰς και καλὰς ἐν τῇ μεσογειᾷ και φρουρία ἐρυμνὰ περί που τὰς δχθας τοῦ ποταμοῦ· δι' ἃ δὴ και μάλιστα ἀναγκαῖον ἐδόκει τῷ βασιλεῖ χειρῶσασθαι τε αὐτὴν και τὰ παρὰ τὰς δχθας τοῦ ποταμοῦ φρουρία κατασχεῖν, ὅπως εἴη τῆς τούτου διαβάσεως κύριος, και ὅταν αὐτός γε ἐθέλῃ, βραδῶς ἔχῃ διαβαίνειν ἐς τὴν ἐκείνων ἀκείνους (τε) ἀπειργῆ τῆς ἐς τὴν αὐτοῦ διαβάσεως· οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ και ἡ τῆς χώρας ἀρετὴ οὐδὲν ἤττον ἐπέγγεν αὐτόν, θαυμαστή τις οὔσα και πᾶσιν εὐθηνουμένη τοῖς ἀγαθοῖς· ἡ τε γὰρ γῆ πάμφορος τέ ἐστιν αὐτῇ, ἐρρωμένη πρὸς ἀπάσας γωνὰς και πάντα μετὰ θαψιλείας παρεχομένη ὅσα φέρουσιν ὄραι σπερματῶν τε και φυτῶν; ἀλλὰ δὴ και ὅσα νέμονται γῆν, αἰπολιά τε φημί και ποιμνία και σφοδρία και βουκολία και ἵππων ἀγαθῶν οὐκ ὀλίγην φορὰν και πολλῶν ἄλλων ἐδωδῆμων τε και χρῆσιμων ζῶων ἡμέρων τε και ἀγρίων γένη διάφορα ἅπαντα τρέφει μετὰ πολλῆς περιουσίας· (3) τὸ δὲ μέγιστον και ᾧ πάσας τὰς ἄλλας νικᾷ μετ' ὑπερβολῆς, ὅτι χρυσὸν και ἄργυρον ὥσπερ ἀπὸ πηγῶν ἀναδίδωσι, και πανταχοῦ ταύτης ὀρύσσονται ψήγματα παρέχει χρυσοῦ και ἀργύρου πλείεστα και κάλλιστα και κρείσσονα τῆς Ἰνδικῆς· (4) δι' ἃ δὴ και τὸ ἐξ ἀρχῆς ἡ τῶν Τριβαλλῶν ἀρχὴ εὐδαίμων τε ἦν και ἐπὶ πλούτῳ και δυναστείᾳ μέγα ἐφρόνει, και βασιλεῖον ἦν και πόλεις εἶχε πολλὰς και μεγάλας ὑφ' ἑαυτῇ, ἀλλὰ δὴ και εὐδαίμονας, και φρουρία ἐρυμνὰ και δυσάλωτα, και καταλόγων στρατιωτικῶν τε στρατευμάτων ἐπλούτει, και ὅπων πολλῶν και καλῶν,

ἐμπόρους τῶν Γενοῦτῶν τοὺς εὐρεθέντας ἐκεῖ τὰς πραγματείας ἀρεῖλον, αὐτοὺς δὲ ἐν ταῖς τριήρεσιν ἴδαλον· τοὺς δὲ πολίτας ἅπαντας καταγράφας και τοὺς παῖδας και καιδίσκας ἐγγύς που ἑκατὸν ἀφελὼν, και φύλακα τῷ πολίτην ἕνα τῶν Τούρκων ἐγματιστήσας, και πεντεκαίδεκα ἡμέρας τελέσας· ἐκεῖ, ἐξήλθασιν αἱ τριῆρες; τῇ τῆ τοῦ Νοεβρίου μηνὸς 5763' ἔτους. Quæ deinde subsecuta sint, apud ipsum Ducam legas. || — § 5. ὠργίζετο αὐτῷ] Ducas p. 335, 22 : ἦν γὰρ ὁ Γενοῦτης ἐπεδελγῶς; και τὴν ἐπαρχίαν Καρίας ἐπιστατῶν· ὁ δὲ Ἰσμαῆλ ἀντείσθηθη κοντοσταύλος και ἐπαρχος ἐν Χερρονήσῳ. Ceterum Januarii mense anni 1456 (6964) Jonuza adhuc classis præfæctus erat in expeditione contra Enum (v. cap. 11).

VI. § 1. Τριβαλλοῦς] Sic Servios vocat more eruditulorum Byzantinorum. || — νεοχμουῦντα] νεωχμ. cod. || — Τριβαλλῶν ἡγεμόνα] sc. Georgium, Mariæ seu Maræ filium, Lazari e filia nepotem, qui Stephano avunculo in Servie principatu successerat. Miro errore Critobulus pro Georgio ubique Lazarum dicit. || — § 2. τὸν δασμὸν βραδείω... παρεῖχε] Imo promptissime tributum Augusti mense an. 1453 Adrianopolim attulerat. V. Ducas p. 314. Mechemetes Servie potiundæ cupidus causam belli inferendi eo invenit quod ob cognationem cum Servie despotarum familia sibi intercedentem, regionem illam ad se ipsum potius quam ad Georgium pertinere prætexebat. V. Ducas p. 317. Seaddin. 2, p. 171. Mechemetes in Serviam irrupit primum æstate anni 1454, deinde iterum æstate anni 1455, ut supra jam monui. Critobulus nonnisi secundum expeditionem commemorat eamque perperam ponit ante Jonuzæ expeditionem contra Chios. De secunda expeditione, quam Ducas non commemorat, paucis agit Chalcocondylas p. 414, fusius Seaddin. 2, p. 170-173. Cf. Hammer I. l. p. 13, Zinkeisen 2, p. 77.

VII. § 1. Ἄνω Θράκης;] sic mgo; Εὐρώπης; text. || — § 2. παρακειμένη] sic mgo, παρήκουσα text. || — § 3. χρυσὸν] De Servie metallis cf. Chalcocondylas p. 415, 8, Bullialdus ad Ducam p. 541, Hammer. 2, p. 13 not. || — § 4. αὐτῆς, ἀλλὰ δὴ και] Inde ab his verbis incipit codicis pagina 135. Paginæ 135-142, quæ mediam partem quaternionis noni (qui pro suis sedecim paginis viginti habet) constituunt, majoribus literis scriptæ sunt quam ceteræ, ultima autem harum paginarum (p. 142) majorem sui partem habet vacuum. Scriba in hoc quaternione aliquid omisisse videtur, quod ut suppleretur, quatuor paginis mediis alias substituit paginas octo; quas ut impleret,

καὶ οἰκήτορας εἶχεν ἀρίστους, καὶ νεότητά ἐτραφε πολλήν τε καὶ εὐανδροῦσαν, καὶ ζηλωτὸς ἦν ἐν πᾶσι τε καὶ περιβλεπτός, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐπίφθορος, καὶ πολλοὺς εἶχε τοὺς οὐ μόνον ἐρωτῶντας αὐτῆς, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐπιβουλεύοντας. (b) Ἐστράτευσεν μὲν οὖν ἐπὶ ταύτην καὶ πρόσθεν Μωράτης, ὁ τοῦ βασιλέως πατήρ, χειρὶ πολλῇ καὶ δυνάμει ἐσβαλὼν, καὶ πᾶσαν αὐτὴν παρεστήσατο, καὶ πόλεις καὶ φρουρία εἶλε, τὰ τε ἐν τῇ μεσογείᾳ τὰ τε παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Ἰστρου κείμενα, τὰ μὲν ἐξ ἐπιδρομῆς βίβη τοῖς ὄπλοις, τὰ δὲ καὶ ἀμαχίᾳ προσχωροῦντα, καὶ πάσης ἀπλῶς ἐκράτησε, τὸν ταύτης ἡγεμόνα Λάζαρον ἐξαλάσας ἐς Παίονας. (c) Ἐν γὰρ δὴ, χρόνον ἤδη συχρὸν περιούνητα τε καὶ ἀλώμενον ἐν αὐτοῖς; ὡκτερεῖ τῆς ἄλλης ὁ βασιλεὺς, καὶ τὰ μὲν οἴκοθεν, τὰ δὲ ὑπὸ τῶν φίλων παρακληθεὶς (καὶ γὰρ ἦν, εἰ τις ἄλλος, τῆν τε γνώμην καὶ τὸν τρόπον χρηστός), εἶτι δὲ καὶ ξύμμαχόν τε καὶ ξύναργον εἶχεν βουλόμενος, φίλον τε ἤδη γεγονότα καὶ εὐπεπονητότα τὰ μέγιστα, ἐς (τε) τὸν κατὰ Παιόνων τε καὶ Δακῶν πόλεμον, πολὺν δὴ χρόνον ἡμοροῦντά τε τούτοις καὶ τὴν ἐκείνων χώραν καὶ ἤθη καλῶς ἐξεπιστάμενον καὶ δὴ καὶ γενναῖον ὄντα καὶ στρατηγικόν, πάλιν ἀποδίδωσιν αὐτῷ τῆν τε χώραν καὶ τὴν ἀρχήν, μήτε τινὸς στερήσας ὧν ἔλαβε, μᾶλλον δὲ καὶ προσεπιδοῦς πολλὰ τῶν ἰδίων, μήτε μὴν δμηρόν τι λαβὼν παρ' αὐτοῦ, φόρους δὲ μόνους τοὺς εἰθισμένους καταβάλλειν κελεύσας καὶ ὄρκους καταδῆσας καὶ πιστεύσας αὐτῷ τὴν ἀρχήν.

VIII. Λάζαρος δὲ τὴν ἰδίαν ἀρχὴν αὐθις ἀναλαβὼν κατὰ μικρὸν τε κρατυνάμενος καὶ ἀρξας αὐτῆς ἐγκρατῶς, ἦν ὑποταττόμενος τῷ τε πατρὶ τοῦ βασιλέως καὶ αὐτῷ δὴ τῷ βασιλεῖ, μέχρι τινὸς καὶ τὸν φόρον ἀποδιδούς· μετὰ ταῦτά γε μὴν, ἤπερ ἔφη, ἀβουλία γνώμης χρησάμενος καὶ νεωτέρων ἐπιθυμήσας, οὔτε τὸν φόρον ἀπεδίδου βαδίδως, καὶ μετὰ τῶν Παίωνων τε καὶ Δακῶν ἐπραττε, παραβαίνων τὰς μετὰ βασιλέως σπονδάς. (a) Ὁ δὴ καταφωρῶσας ὁ βασιλεὺς αὐτὸν ποιοῦντα καὶ ληφθεὶς ὀργῇ, τὴν ἐκστρατείαν κατ' αὐτοῦ ἐποιεῖτο. Παρασκευασάμενος οὖν χειμῶνος καλῶς, ἐπειδὴ ἐὰρ ὑπέφαιεν ἤδη, ἄρας ἐκ τῆς Ἀδριανοῦ παντὶ τῷ στρατῷ ἵππικῶν τε καὶ πεζικῶν ἐχώρει διὰ τῆς μεσογείας Θράκης τε καὶ Μακεδονίας, ξυνεπαγόμενος ἅμα οἱ καὶ μηχανὰς οὐκ ὀλίγας καὶ ὄπλα πάμπολλα. (b) Ἦν δὲ ὁ στρατὸς αὐτῷ, ὡς ἐλέγετο, ἵππος μὲν πενταχιμῶνρια, πεζὸς δὲ οὐκ ὀλίγῳ πλείων

τούτων. Καταλαβὼν δὲ τὴν τε Μυσίαν καὶ τὸ Αἰμῶνος ὄρος, ἐνθα ἡ πάροδος, ἐβδομαῖος διαβαίνει τε ταύτην ἀσφαλῶς παντὶ τῷ στρατῷ, κἀκεῖθεν ὁρμηθεὶς τριταῖος ἐσβάλλει ἐς τὴν Τριβαλλῶν· καὶ κατατρέπει μὲν αὐτῆς τὰ πολλὰ καὶ ληΐζεται, χειροῦται δὲ καὶ φρουρία οὐκ ὀλίγα, τὰ μὲν ἐξ ἐπιδρομῆς βίβη, τὰ δὲ καὶ πολιορκία ἐλῶν. (c) Δράσας δὲ ταῦτα ἐν πέντε καὶ εἴκοσι ταῖς θλαῖς ἡμέραις μετὰ τὴν ἐσβολήν, ἀφικνεῖται ἐς πόλιν ἐχυρὰν καὶ εὐδαίμονα Νοδόπρον οὕτω καλουμένην τῇ Τριβαλλῶν φωνῇ, ὃ δὴ καὶ πλείστος ἀργυρος καὶ χρυσοῦς γεωργεῖται ἀνορυττόμενος, καὶ στρατοπέδον τίθησιν ἐπ' αὐτῆν. (d) Καὶ πρῶτα μὲν λόγους προσφέρει τοῖς ἐν αὐτῇ περὶ τε ἐνδόσεως καὶ ξυνηθῶν, εἰ βούλοιντο παραδόντες αὐτῷ τὴν πόλιν καὶ ἑαυτοὺς μετὰ ξυμβάσεων καὶ ὁμολογίας καὶ πίστεως καθῆσθαι ξὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσι σῶς καὶ κακῶν ἀπαθεῖς ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς καὶ ὁμοίοις, ἐφ' ὅσπερ καὶ πρότερον, καὶ φόρους ἀποφέρειν οὐς καὶ τῷ σφῶν βασιλεῖ, τοῖς ἄλλοις ἅπασιν εἰρηνεύοντες. (e) Ὡς δ' οὐ προὔχωρει κατὰ νοῦν αὐτῷ ἡ πείρα, τῶν ἐνδον καθάπαξ οὐ βουλομένων, ἔκειρέ τε τὴν γῆν εὐθύς, καὶ περισταυρώσας τὸ ἄστυ καὶ κύκλῳ περιλαβὼν τῷ στρατῷ καὶ μηχανὰς ἐπιστήσας ἐπολιόρκει.

IX. Λάζαρος δὲ ὁ τῶν Τριβαλλῶν ἡγεμὼν τὴν ἀθρόαν ἐφοδὸν τοῦ βασιλέως μαθὼν τὴν τε τῶν φρουρίων ἐλωσιν καὶ τὴν πολιορκίαν τοῦ Νοδοπρόδου, ἐξεπλάγη τε τῷ γινόμενῳ καὶ ὄλος ἦν ἐν ἀμηχανίᾳ καὶ ἀπορίᾳ, μὴ ἔχων ὅτι καὶ δράσειεν· ὁμοῦς γὰρ μὴν ἐκ τῶν δυνατῶν τὰ τε λοιπὰ τῶν φρουρίων ἐπεσκεύαζε τοὺς τε ἀνδρας καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας ἀπὸ τῶν κάτω χωρῶν τοὺς μὲν ἐς τὰ φρουρία, τοὺς δὲ ἐς τὰ μετεωρότερα τῆς χώρας μετακίχζε, τὰ τε βοσκήματα ἀνεκόμεζε καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν περιουσίαν αὐτῶν καὶ ἀποσκευῆν, τὴν τε λοιπὴν ἡσφαλλίζετο χώραν. (a) Αὐτὸς δὲ φρουρὰν τε ἰκάνην καὶ φρουραρχὸν ἕνα τῶν αὐτῷ πιστοτάτων ἐγκαταστήσας τῇ Σαμανδρίᾳ, τὰ τε ἐπιτήδειε ἄφθονα ἐσκομίσας αὐτῇ, καὶ ὅσα γὰρ ἐς μακρὰν πολιορκίαν ἀρκέσειεν ἐνόμιζε, διαβαίνει τὸν Ἰστρον ξὺν γυναικὶ καὶ τέκνοις καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσι καὶ τισὶ τῶν περὶ αὐτὸν, καὶ ἀφικόμενος ἐς Δάκας καὶ Παίονας ἐκεῖ διέτριβεν. (b) Ὅμοῦς γὰρ μὴν μετὰ μικρὸν ἔδοξεν αὐτῷ βουλευσαμένῳ πρεσβίαν τε πέμπειν ὡς βασιλεῖα καὶ πειρᾶσθαι εἰ δύναίτο τρόπῳ παντὶ σπονδῶν τυχεῖν καὶ εἰρήνης. Ἀπολεξάμενος οὖν ἀνδρας

scripturam ampliorem adhibuit, quanquam vel sic accidit ut in fine relinqueretur spatium vacuum. || — § 5. ἐστράτευσεν Μωράτης] De bello quod Morales II an. 1438 contra Georgium Serviae despotam gessit, deque pacis, quibus anno 1444 urbes quæ captæ erant, redditæ filii quæ excæcati Georgio remissæ sunt, v. Ducas, p. 209. 21. Chalcocondylas p. 245. 317, Seadeddin, 2, p. 74. 166, Hammer. 1. l. 1, p. 447. 456. || — § 6. καὶ εὐπεπονητότα τὰ μέγιστα] Hæc adduntur in margine.

VIII, § 2. Ὁ βασιλεὺς] add. mgo. — || § 4. πόλιν] πολίχνην, mgo. || — Νοδόπρον] Nomen in rasura scriptum. Νοδοπρόν vocat Chalcocondylas p. 414, 13; Νοδόπριδον, μητέρα τῶν πόλεων, Ducas p. 209, 15; Novobardo Seadedd. p. 171. Est Novobardo a Pirstina urbe ortum versus sita. || — τῇ Τριβαλλῶν φωνῇ] add. mgo. || — πλείστος ἀργυρος:] De metallis Novoberdæ cf. Chalcocond. p. 415, Bullialdus ad Ducam p. 541, Hammer 2, p. 13.

IX. § 2. Σαμανδρία] Σμεντόροδον vocat Phrantzes p. 386, 16 sqq; Σμέτροδον Ducas p. 206, 6, 209, 3, Σπενδερόδον

τοὺς πρώτους παρ' αὐτῶ, ζυνητούς τε καὶ τῶν ἀγαν πεπαιδευμένων, καὶ δῶρα δούς αὐτοῖς χρυσοῦ καὶ ἄργυρου πλείστα τε καὶ πολυτελεῖ, ἀλλὰ δὴ καὶ τὸν ζυνηθὴ δασμὸν, ὃν ἔπραξαν, ἀποπέμπει. (4) Οἱ δὲ ἀφωμόμενοι τὰ τε δῶρα κομίζουσι τῷ βασιλεῖ καὶ τὸν δασμὸν, ἀπαγγέλλοντες αὐτῷ καὶ τὰ παρὰ τοῦ σφῶν ἡγεμόνος. Καὶ ὁ βασιλεὺς δέχεται τούτους ἡμέρωσ καὶ χρηματίζει φιλανθρώπως, καὶ λαλήσας εἰρηνικὰ μετ' αὐτῶν σπονδὰς ποιεῖται, καὶ πίστει δίδωσι καὶ λαμβάνει ἐφ' ᾧ κατέχειν τε αὐτὸς ἅ ἔλαβε φρούρια, καὶ χώραν δὴν ἐπήλαθε μετὰ τῶν ὀπλων, τῶν δὲ λοιπῶν πάντων ἄρχειν τὸν ἡγεμόνα σφῶν, ἀποδιδόντα φόρον ἕτησον ὀλίγω ἑλάσσονα τοῦ προτέρου καὶ στρατιώτας ἴσους ἐν ταῖς ἐκστρατείαις τοῦ βασιλέως. (5) Ἦδη γὰρ καὶ τὸ πολιορκούμενον ἄστυ τοῦ Νοβοπόδου, μὴ δυνάμενον ἀντέχειν ἐτι τῇ πολιορκίᾳ μέχρι πολλοῦ παρατεινομένη (τεσσαράκοντα γὰρ που παρεῖλον ἡμέραι πολιορκουμένων), ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν τειχῶν αὐτῶ κατερριμμένων ταῖς μηχαναῖς, προσεχώρησεν ὁμολογίᾳ τῷ βασιλεῖ, ἐφ' ᾧ μηδὲν τι κακὸν παθεῖν πάντας τοὺς ἐν αὐτῷ, ἀλλὰ μένειν ὡς εἶχον ζῆν γυναῖξί καὶ τέκνοις καὶ τοῖς υπάρχουσιν πᾶσι, κατοικούντας τε τὸ ἄστυ καὶ νεομύμενος τὴν χώραν. (6) Σπεισάμενος οὖν καὶ πίστει δούς τε καὶ λαβῶν, καὶ δῶροις φιλοτίμοις τε καὶ ξενίοις τιμήσας τοὺς πρέσβεις καὶ λόγους ἡμέροις καὶ φιλανθρώποις δεξιωσάμενος ἀποπέμπει. Οἱ δὲ παραγενόμενοι ἀπαγγέλλουσι τῷ σφῶν ἡγεμόνι Λαζάρω ἃ ἔπραξαν· ὁ δὲ παρ' ἐλπίδα τυχὼν τῶν σπονδῶν, ὅπερ οὐκ ἂν ποτε προσέδοκῃσεν, οὐδὲ γὰρ ἐνόμιζεν ἐτι δυνατὸν εἶναι σπεισασαί οἱ τὸν βασιλέα τοσαύτην ἀγείραντα στρατὸν καὶ παρασκευὴν τοσόνδε καὶ δαπάνην ἐς τὸν πόλεμον πεποιημένον, ὅμως γε μὴν ἤσθη τε τῷ γενομένῳ διαφερόντως καὶ (τῶν) ὧν ἀπέδαλεν οὐδένα πεποιθῆναι λόγον, ἀγαπήσας τοῖς καταλειφθεῖσι· πάντων γὰρ ἀθρόων ἐνόμιζεν ἐκπεσεῖσθαι. (7) Ἀναλῶν οὖν αὐθις τὴν τε γυναῖκα καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν ἀποσκευὴν, καὶ τὸν Ἰστρον διαβάς ἦεν ἐς τὴν ἰδίαν ἀρχήν. (8) Βασιλεὺς δὲ τὰ τε φρούρια καλῶς ἀσφαλισάμενος πάντα ἃ ἔλαβε, καὶ φυλακὴν ἱκανὴν ἐγκαταστήσας τῇ χώρᾳ, σατράπην τε ἐγκαταλιπὼν αὐτῇ τὸν Ἀλῆν, ἄνδρα στρατηγικὸν καὶ γενναῖον, καὶ λείαν ἑλάσας ὅτι πολλὴν αὐτὸς τε καὶ τῇ στρατιᾷ διαδοὺς, ἐπάνεισιν ἐς τὴν Ἀδριανοῦ· ἦδη γὰρ καὶ τὸ θέρος ἐτελεύτα· βραχὺν δὲ χρόνον ἐνδια-

τρίψας αὐτοῦ καὶ τινὰ τῶν αὐτοῦ καταστησάμενος, μεσοῦντος ἦδη φθινοπώρου, ἀφικνεῖται ἐς τὸ Βυζάντιον, παραχειμάσων αὐτοῦ· καὶ τρία καὶ ἑξήκοντα ἔτη πρὸς τοῖς ἐννακοσίοις τε καὶ ἑξακισχιλίους τοῖς ὄλοις ἦνυετο, πέμπτον δὲ τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

X. Καταλαβὼν δὲ τὴν πόλιν εὖρε τὰ τε βασιλεία τετελεσμένα λαμπρῶς, καὶ τὸ ἐν Χρυσείαις φρούριον τὰ τε τείχη τῆς πόλεως πάντα καλῶς ὠκοδομημένα. Ἀρεσθεὶς οὖν τοῖς γενομένοις καὶ τοὺς τῶν ἔργων ἐπιστάτας δωρησάμενος χρήμασι τε καὶ ἱματίοις καὶ πολλοῖς ἄλλοις, κελεύει πάλιν ὅτι τάχιστα ἀνορθοῦν τὰς γεφύρας τὰς ἐν τοῖς κόλποις Ἀθῦρα τε καὶ Ῥηγίου, τῷ χρόνῳ πεπονηκυίας τε καὶ πεσοῦσας, ἐτι δὲ καὶ τὰς ἄλλας ὁδοὺς τὰς πρὸς τὴν πόλιν φερούσας, ὅσην τελευτώδεις τε ἦσαν καὶ δυσδιεξίτητοι, καταλαβαίνοντας καὶ ἐξομαλίζοντας πλαξί καὶ λίθοις καταστρωννύντας, ὥστε βραδίαν εἶναι καὶ ἀσφαλῆ τὴν τούτων διάβασις. (2) οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ πανδοχεῖα καὶ καταγῶγια οἰκοδομεῖν ἐν αὐταῖς ἐς κατάλυσιν τε καὶ ἀνάπαυαν τῶν ὁδοιπορούντων τε καὶ κατὰ γῆν ἐς τὴν πόλιν ἀφικνουμένων, καὶ ἀγορὰν δὲ μεγίστην τε καὶ καλλίστην ἐν μέσῃ τῇ πόλει ἐγγύς που τῶν βασιλείων κελεύει γίνεσθαι τείχεσι τε ἡσφαλισμένην ἰσχυροτάτοις τὰ ἔξω, καὶ στοαῖς καλλίσταις τε καὶ μεγίσταις διειλημμένην τὰ ἐνδον, τὸν τε ὄρορον ἔχουσαν ἐξ ὀπτης πλίνθου καὶ διαφανῶν λίθων ἐξεργασμένον, ἐτι δὲ λουτρά κατασκευάζειν λαμπρὰ καὶ πολυτελεῖ, καὶ ὑδάτων ἀφθονίαν ἐξωθεν ἐπαγαγεῖν τῇ πόλει δι' ὀχετῶν, ἀλλὰ τε πολλὰ τοιαῦτα προσέταξε γίνεσθαι ἐς τε κατασκευὴν καὶ κόσμον τῆς πόλεως καὶ ὠφέλιαν καὶ χρείαν τῶν ἐνοικούντων καὶ ἄλλην παραμυθίαν. (3) Πρὸ πάντων δὲ τοῦ τε ζυνοικισμοῦ τῆς πόλεως ἐπεμέλετο καὶ τοῦ πᾶσαν αὐτὴν οἰκητόρων πληρῶσαι, καθὰ δὴ καὶ τὸ πρὶν ἦν, πανταχόθεν τε τῆς αὐτοῦ πάντα συλλέγων, ἐκ τε Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, καὶ μετοικίζων ἐς αὐτὴν μεθ' ὅτι πλείστῃς ἐπιμελείας τε καὶ σπουδῆς ἐκ παντὸς μὲν καὶ ἄλλου γένους, καὶ μάλιστα δὲ τοῦ Χριστιανῶν· οὗτω δεινὸς ἔρωσ ἐνέπεσαν αὐτοῦ τῇ ψυχῇ τῆς τε πόλεως καὶ τοῦ ταύτης ζυνοικισμοῦ τοῦ τε ἐς τὴν ἀρχαίαν εὐδαιμονίαν ἀποκαταστήσαι πάλιν αὐτήν.

XI. Ἐν τούτοις δ' ὄντος αὐτοῦ, μεσοῦντος ἦδη χειμῶνος, ἀγγέλλεται τὸν ἡγεμόνα τῆς Αἴνου Δωριεία καὶ τῶν νήσων Ἰμβρου καὶ Σαμοθράκης νεοχμοῦν τε βούλεσθαι καὶ νεωτέρων ἐπιθυμεῖν· ὁ γάρτοι

(Σμνδ.) Chalcoz. p. 415, 14. Servilis est Smederewo. || — ζῆν γυναῖξί] σ. γυναῖξί cod. || — § 5. τεσσαράκοντα] Seadeddinus 2, p. 172 post septem dierum oppugnationem Novoberdam se dedidisse tradit. Deinde Trepisia et Buhur urbibus Turci potiti sunt, ut idem narrat Seadeddinus. || — § 8. ὅτι πολλὴν] modo sic, modo ὅτι πλείστην Critobulus dicit. Cf. ὅτι πολλὴν. 3, 16, 3. 4, 10, 4 et 10. 4, 16, 9; ὅτι πολλῶν, 3, 20, 3. 4, 8, 2; ὅτι πολλοῦς, 4, 16, 4. || — καὶ τρία καὶ ἑξήκοντα] Vox tria addita manu secunda. Legitur codicis pag. 142 versu quarto. Reliqua paginae pars vacua. || — πέμπτον] sic recte margo, τέτταρα text. || — ἐπάνεισιν ἐς τὴν Ἀδριανοῦ] Secundum Seadeddin. p. 173 Mechemetes e Servia per Cossowas planitiem Thessalonicam, inde vero Constantinopolim sese contulit.

X. § 1. Καὶ ἱματίοις] add. margo. || — τὰς ἐν τοῖς κόλποις; Ἀθῦρα τε καὶ Ῥηγίου] Per eas transiisse regem Thessalonica Constantinopolim redeuntem consentaneum est. || — 2. προσέταξε] add. mgo.

XI. Expeditionem contra Aenum Phrantzes omnino non commemorat, Ducas vero p. 335, 7 et Chalcocondylas

πατήρ αὐτοῦ Παλαμῆδης, πρὸ μικροῦ τελευτῶν, κατέλιπεν ἐν ταῖς αὐτοῦ διαθήκαις αὐτὸν τὴν Δωριέα καὶ τὴν τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ γυναῖκα καὶ τοὺς παῖδας κληρονόμους τε τῶν αὐτοῦ πάντων ἐξ ἴσης, καὶ τῆς ἀρχῆς διαδόχους, μᾶλλον δὲ καὶ τὸ πλεόν ἐν ταῖς διαθήκαις ἐνεμε ταύτη, τε καὶ τοῖς ταύτης παισίν, ὡς τῆς ἀρχῆς ἐς τὸν πρεσβύτερον υἱά αὐτοῦ περισταμένης δικαίως, ἐπει καὶ ἐτι περιόντι ὁ πατήρ ἐκείνῳ πᾶσαν ἔδωκε τὴν ἀρχὴν, τῶν ἐν τῇ Μιτυληνῇ κτημάτων μόνων κύριον ἀποδείξας τὸν Δωριέα. (2) Ὁ δὲ βραχὺ φροντίσας τοῦ τε δικαίου καὶ τῶν διαθηκῶν τοῦ πατρὸς, ἀλλὰ δὴ καὶ τῆς ἰδίας ἀσφαλείας· ἀσφαλίστατος γὰρ ἐμελλεν εἶναι τῆρσας τὰ πρὸς τοὺς παῖδας τοῦ ἀδελφοῦ· δίκαια καὶ τὴν τούτων μητέρα· ὁ δὲ παρωσάμενος τὴν τε γυναῖκα καὶ τοὺς παῖδας, ἀδικῶς ἐγκρατῆς γίνεται τοῦ τε κατ' οἴκου βίου παντὸς καὶ τῆς ὅλης ἀρχῆς, μηδενὸς τούτων παραχωρήσας τοῖς τε παισὶ καὶ τῇ γυναίκαί. (3) Ἡ δὲ τὸ πρῶγμα ἐν δεινῷ τυχεμένη καὶ τὴν καταδυναστείαν μὴ φέρουσα, τὰ μὲν πρῶτα λόγοις ἐπειράτο τοῦτον τῆς πλεονεξίας ἀπάγειν, τὰ μὲν δι' αὐτῆς, τὰ δὲ καὶ διὰ ξυνητῶν καὶ φρονίμων ἀνδρῶν τῶν ταύτη, προσέτι δὲ καὶ οἰκίω αὐτοῖς, καὶ οἷς οὐχ ἤιστα ἐμελλεν ἀκινδύνως ἔχειν τὰ τῆς ἀρχῆς. (4) Οἱ καὶ προσελθόντες εὐνοικῶς ξυνεβούλευον αὐτῷ μηδὲν ὄλωσ περι τὰς τοῦ πατρὸς διαθήκας καινοτομεῖν, μηδὲ καταδυναστεύειν θέλειν τὴν τε γυναῖκα καὶ τοὺς παῖδας τοῦ ἀδελφοῦ, τὴν τε θεῖαν νέμεσιν δεδίοτα, ἣ πανταχοῦ περιερχομένη τὰ τῶν ἀνθρώπων δικάζει καὶ τοὺς ἀδικουμένους καὶ ἀδικούντας ὄρα, τὴν τε τοῦ κρατούντος πρὸς τὰ τοιαῦτα ῥοπήν καὶ τὸ σφόδρα τὴν ἀπαραίτητον καὶ ἀδιαλλάκτον. (5) Οὐδὲ γὰρ ἀνεκτὸν ἔλεγον εἶσθαι τοῖς ἀδικουμένοις σιγῇ καθῆσθαι, ἀλλὰ ζητήτουςι ἐξ ἅπαντος τρόπου τὸ ἑαυτῶν δίκαιον, καὶ καταδοῆσονταί σου πρὸς τὸν βασιλέα ῥητὰ καὶ ἀρρητὰ ἐξεπόντες· καὶ ὄρα πῆ τελευτήσει τὸ πρῶγμα· ἀλλ' εἴ τι κῆδὸν σαυτοῦ τε καὶ ἡμῶν καὶ τῆς ὅλης ἀρχῆς, πρόσθητι τὰ βέλτιστα ξυμβουλευομένοις ἡμῖν, καὶ κοινῶν τῶν τε πραγμάτων καὶ τῆς ἀρχῆς τοῖς τε παισὶ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ τῇ γυναίκαί, παραχωρῶν τῷ δικαίῳ· καὶ οὕτω χρυστά τε καὶ ἄριστα καὶ βουλεύση καὶ δράσεις σαυτῷ καὶ ἡμῖν πᾶσιν ἐπωφελῆ, εἰρηρικὴν τε ἔξεις τοῦ λοιποῦ καὶ ἀκινδύον τὴν λαχοῦσαν ἀρχήν. (6) Ταῦτά τε καὶ τοιαῦτα πολλὰ πολλάκις

πρὸς αὐτὸν λέγοντες οὐκ ἐπειθον ὁμῶς. Ἡ δὲ γυνὴ τούτων ἀπογνοῦσα καθάπαξ, καταφεύγει πρὸς τὸν κρατοῦντα, καὶ πέμπει δὴ πρέσβυν τε καὶ ἐκέρην τὸν πρὸς μητρὸς θεῖον αὐτῆ. Ὁ δὲ ἀφικόμενος λύπην τε ἔχων καὶ δικαίην ὀργὴν καὶ ἄμα βουλόμενος ἀμύνασθαι τὸν ἀδικούντα, εἰ δεῖοι καὶ κοινῶς ξυνεκπεσῶν τῆς ἀρχῆς, ὁ δὴ ποῦ καὶ γέγονε, πολλὰ κατεφόρει πρὸς τὸν βασιλέα τοῦ Δωριέως, ὡς δύσνους τε εἶη λέγων αὐτῷ, καὶ νεωτέρων ἐπιθυμεῖ καὶ κοινολογεῖται τοῖς Ἰταλοῖς καὶ ὅπλα ξυλλέγει καὶ φρουροὺς μισθοῦται καὶ φύλακας ἐγκαθίσταίνει βούλεται Αἴνω τε καὶ ταῖς νήσοις καὶ ὄλωσ ἐς ἀποστασίαν ὄρα· καὶ εἰ μὴ θάπτον, ἔλεγε, προληφθεῖη, κἂν ἐς ἔργον ἄξει τὸ σπουδαζόμενον.

XII. Ταῦτά τε καὶ πολλὰ τοιαῦτα εἰπὼν ἐς ὀργὴν τε καὶ θυμὸν τὸν βασιλέα κινεῖ. Ὁ δὲ οὐκέτι καθικτὸς ἦν, οὐδὲ γε τοῦ λοιποῦ μελλεν ὤφειτο δεῖν· οὐδὲ γὰρ παροπτεῖα οἱ τὰ τῆς Αἴνου εἶναι ἔδοκει, οὐδὲ γε ὄλωσ ἀμελητέα πόλεως λόγου ἄξια πολλῶν ἔνεκα, καὶ προσόδων μεγάλων καὶ θέσεως ἐπικαίρου καὶ ἀρετῆς γῆς καὶ πολλῶν ἄλλων. (2) Αἴνος γὰρ ἦν μὲν τὸ παλαιὸν πόλις μεγίστη τῶν Αἰολίδων, ἐπὶ τὴν δόξην καὶ πλοῦτον καὶ δυναστείαν μέγα φρονοῦσα, ξυμπάσης τε τῆς καθ' αὐτὴν παραλίας κρατοῦσα, ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν νήσων ἐνίων. Κεῖται γὰρ ἐν καλλίστῳ τῆς παραλίας Θράκης τε καὶ Μακεδονίας, ἐκ μεσημβρίας μὲν ἔχουσα τὸν τε Αἰγαῖον καὶ τὰς νήσους παρακειμένας· μεθρὸν καὶ Αἴημον καὶ τὰς λοιπάς, καὶ τὴν ἀπὸ τούτων ἐμπορίαν δαψιλῶς καρποῦμένη· ἀπὸ δὲ ἄρκτου Εὐρον ποταμῶν, ὅς ἐκ τε τῆς ἄνω Μυσίας καὶ τοῦ Αἰμαonos ὄρους τὰς πηγὰς ἔχων ῥεῖ διὰ τῆς μεσογείας Θράκης τε καὶ Μακεδονίας, κατὰ μεσημβρίαν εἰ πορευόμενος, προῖων δὲ κατὰ μικρὸν καὶ τὴν Ἀδριανῶν παραρρῶν μέγας τε γίνεται καὶ ναυσὶ περατὸς, δεχόμενος καὶ ἑτέρους ποταμοὺς ἐσβάλλοντας ἐς αὐτὸν, τὸν τε Κοντάεσδον καὶ Ἀγριάνην καὶ Τέαρον· (3) ὁ δὲ Τέαρος ἐκ τε τοῦ παρακειμένου ὄρους μεταξὺ Ἡραίου τε καὶ Ἀπολλωνίας τῆς πρὸς Εὐξείνῳ πόντῳ τὰς πηγὰς ἔχων ἐκ πέτρας βρούσας, καὶ καλλιστὸν τε καὶ ποτιμώτατον, ἀλλὰ δὴ καὶ ὤρελιμώτατον ἐν πολλοῖς ὕδωρ ἀπάντων ἔχει μαρτυρεῖται παρὰ τε τῶν ταύτη προσχώρων, ἀλλὰ δὴ καὶ δι' ἑσων ῥεῖ. (4) Ὁ δ' οὖν Εὐβρος κατιῶν τε καὶ πρὸς τῷ Δορίσκῳ γινόμενος καὶ παραρρῶν αὐτὸν ἔξεισι πρὸ τοῦ λιμένος

p. 469, 9 verbo tetigisse satis habent; paullo fusius de ea exponit Seadeddinus 2, p. 168. Alios auctores turcicos laudat Hammerus 2, p. 22, nihil tamen narrat praeter ea quae in Seadeddino leguntur. Causam expeditionis Seadeddini fuisse dicit quod incolae Cypselorum et Feredchik oppidi conquererentur de Aeniis servos fugitivos Turcorum retinentibus deque principe urbis salinas regias fraudulenter administrante. Longe plurima eorum quae c. 11-16 Critobulus narrat, aliunde non nota sunt. || — § 1. υἱά] sic mgo, *υἱὸν text. || — § 3. προσέτι] μᾶλλον supra scriptum || — § 4. ῥοπήν] an ὀργήν? || — § 5 τὸ ἑαυτῶν δίκαιον] τὸ ἴδιον δ. supra script. || — πῆ τελευτήσει τὸ πρῶμα] πῆ τελευτήσει τὸ δεινὸν mgo. || — § 6. τούτων ἀπογνοῦσα] τοῦ πατρὸς α. mgo.

XII. § 2. Πόλις τῶν Αἰολίδων]. Cf. Herodoti 7, 57; Thuc. 7, 58; Ephori fr. 73 (Fr. Hist. 1, p. 256); Scymnus 696; Strabo lib. 7 fr. 50; Stephan. Byz. v. Αἴνος; Mela 2, 2; Virgil. Aen. 3, 18. || — Εὐρον] similiter § 4. Εὐρος pro *Εβρος. || — Κοντάεσδον] Reponendum esse videtur Κοντάεσδον ex nostris codicibus Herodoti (4, 90), quem Critobulus ob oculos habuit. Ὁ δὲ Τέαρος (Her. inquit) λέγεται ὑπὸ τῶν περιόικων εἶναι ποταμῶν ἄριστος, τὰ τε ἄλλα ἐ;

Αἴου ἐς τὴν ταύτη θάλασσαν τοῦ Αἰγαίου. (6) Τρέφει δὲ γένη τε παντοδαπῶν ἰχθύων πολλὰ, μαιζόνων τε καὶ μαιζωνῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ πλιόνων· παρέχει δὲ καὶ τοῖς ἐν τῇ πόλει δι' αὐτοῦ πλοίοις φορητοῖς τὰς ἐμπορίας ποιεῖσθαι ἐς τὴν μεσόγειαν καὶ τινὰς τῶν ἐν αὐτῇ πόλειων πλησιοχώρους αὐτῶ. (6) Εἰσὶ δὲ καὶ πρὸ τῆς πόλεως λίμναι καὶ ἑτεραί περὶ αὐτῆς, αἱ δὴ καὶ χειρρόνησον ταύτην [ποιούσιν], ἀλλὰ δὴ καὶ ἑτέρα τις λίμνη μεγάλη ἐμβαλλούσα ἐς αὐτὰς ὅπισθεν τοῦ πρὸ τῆς πόλεως ὄρους, κειμένη πρὸς βορρᾶν ἄνεμον, Σειτηρίας καλουμένη τὸ παλαιόν, τρέφουσαι καὶ αὐταὶ ἰχθύων τε γένη πολλὰ καὶ κύκνων ἀγέλας καὶ πτηνῶν ἄλλων ἐδωδιμῶν, λίμναις ἐνδοιατωμένων καὶ ποταμοῖς· ἐξ ὧν ἀπάντων ἀφθονίαν εἶχε τὸ παλαιὸν ἡ πόλις αὕτη, καὶ νῦν ἔχει πάντων καλῶν. (7) Τὸ δὲ δὴ μᾶλλον καὶ ᾧ πάσας σχεδὸν τὰς γειτονούσας ναῖ μὲν ὑπερβολῆς τῇ τε τῶν χρημάτων καὶ προσόδων φορᾶ, οἱ ἐν αὐτῇ γινόμενοι ἅλεις κλειστοὶ καὶ κάλλιστοι τῶν ἀπανταχοῦ, οὐκ ἀνα πάσαν Θράκηνην τε καὶ Μακεδονίαν διαδιδοῦσά τε καὶ διατιθεμένη δτι κλειστον ξυλλέγει χρυσὸν καὶ ἄργυρον· καὶ ὡς ἀπὸ πηγῶν οὕτως ἡ πόλις αὕτη τὸ ἐξ ἀρχῆς εὐδαίμων τε ἦν καὶ κλυτὸν ἀφθονον εἶχε καὶ δύναμιν πλείστην καὶ ὄξαν περιετέθειτο, καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἐκόμα καλοῖς. (8) Τῷ χρόνῳ δὲ καὶ αὕτη μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλληνίδων πόλειων πεσοῦσά τε καὶ διαφθαρεῖσα ἔμεινεν ἀοίκητος μέχρι πολλοῦ, χρόνῳ δὲ ὑστερον δι' ἀρετῆν τῆς χώρας ἐπολισθῆ μέρος τι ταύτης πρὸς τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων, τὸ πρὸς τῷ λιμένι, καὶ κατοικήθη, ἡ ἦν τὸ παλαιὸν ἀκρόπολις, καὶ κατὰ βραχὺ προϊούσα γέγονε πόλις αὖθις τῶν ὀνομαστῶν καὶ πλουσίων, οὐκ ἠσπαστοὶ τε ἀρίστοις κεχρημένη καὶ εὐθηνουμένη πᾶσι καλοῖς.

XIII. Ἐἶχε δὲ αὐτῆς τὴν ἀρχὴν πρὸ χρόνων μαλιστα πικρὴν πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν τῶν τις ἀνήρ

Ἰταλῶν, εὐγενῆς τε καὶ τῶν ἄγαν δυνατῶν, Γατελιούζος τοῦνομα, δόντος αὐτῷ τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων τὴν τε ἀδελφὴν ἐς γυναῖκα καὶ φερνήν Αἴνον τε καὶ Μιτυλήνην· δεξὴ δὴ καὶ ἐπὶ τὸ βέλτιον ταύτην προήγαγε τοῦ χρόνου προϊόντος καὶ κρείττω τοῖς ἔλοις ἀπέφηνε. (9) Καὶ ἦκεν ἡ ἐξ ἐκείνου τοῦ γένους διαδοχὴ ἐς τετάρτην δὴ ταύτην γενεὰν μέχρι Παλαμήδους τε καὶ τοῦ υἱοῦ Δωριέως, παρ' ὧν ἀφείλετο τὴν πόλιν ταύτην τελείως ὁ βασιλεὺς· καὶ γὰρ οὗτοί τε καὶ οἱ πρὸ αὐτῶν ἀπέφερον πάντες τοῖς τε προγόνοις τοῦ βασιλέως καὶ δὴ καὶ αὐτῶ, ἐξ ὅτου δὴ τὸ πρῶτον ἐκείνοι διαβάντες ἐς τὴν Εὐρώπην, Θράκην ἅπασαν καὶ Μακεδονίαν κατέσχον, δασμὸν ἐτήσιον τὰς τε δύο μοῖρας τῶν γινομένων ἄλων καὶ τῶν ἄλλων ἐπιτετιῶν φόρων, αὐτοὶ καρπούμενοι τὰ λοιπὰ ἐνόδοει τῶν βασιλέων, καὶ τῆς πόλεως ἄρχοντες· καὶ γὰρ ἦν ἐπ' αὐτοῖς, ὅταν ἐθέλωσι, ταύτην λαβεῖν, ὡσπερ δῆτα καὶ ἔλαβον νῦν. Καὶ ταῦτα μὲν ταύτην.

XIV. Ἰωνούζης δὲ, κελύσαντος βασιλέως, δτι τάχιστα πληρώσας δέκα τριήρεις καὶ ἀναχθεὶς ἀπὸ Καλλιουπόλεως τῇ προτεραίᾳ κατήχθη ἐς Ἐλαιούντα καὶ περιπεύσας Χερρόνησον περαιούται νυκτὸς τὸν Μέλανα κόλπον καὶ καταίρει ἐς ἄκραν Παγείαν ἀκτὴν λεγομένην μικρὸν ἀπωτέρω τῆς Αἴνου, ὅθι δὴ λέγεται Ξέρξη, ὅτε κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἐστράτευσε, τὰς νείας ἀνελεύσαντα τὰς αὐτοῦ διαβρόχους οὐσας θεραπεῦσαι τὴν τε στρατιάν ἐαυτοῦ πᾶσαν ἐν Δωριίῳ ἀναμετρήσαι· τῇ δ' ὑστεραία ἡμα ἡμέρᾳ Ἰωνούζης ἐπιπλεῖ τῷ λιμένι τῆς Αἴνου. (9) Βασιλεὺς δὲ Μυξέμετις ἀναλαβὼν τὴν τε βασιλικὴν Ἰλην πᾶσαν καὶ δύο τάξεις ἰππέων ἐχώρει διὰ τῆς μεσογείας σφοδρῶτατος χειμῶνος· ἦν γὰρ ἐν ἀκμῇ τῆς ὥρας τὰ γινόμενα· τοσοῦτον γὰρ ἐπίεσαν αὐτοὺς καθ' ὁδὸν ὅ τε νιρετὸς καὶ ὁ κρυμὸς καὶ αἱ τοῦ βορείου δριμυταί πνοαὶ ὡστε πολλοὺς μὲν τοῦ πεζοῦ τῇ χιόνι καταχωσθέντας ἀπο-

ἀπεινὴ φέρουσα καὶ δὴ καὶ ἐνδράσι καὶ ἰπποισι ψώρην ἀκίσεσθαι· εἰσὶ δὲ αὐτοῦ αἱ πηγαὶ δυῶν εἶδουσαι τεσσαράκοντα, ἐκ κίρκης τῆς αὐτῆς βέουσαι· καὶ αἱ μὲν αὐτῶν εἰσι ψυχραὶ, αἱ δὲ θερμαὶ· ὁδὸς δ' ἐπ' αὐτὰς ἐστὶ ἰση εἰς Ἡραίου τε πόλιος τῆς κατὰ Περίονος καὶ ἐξ Ἀπολλωνίης τῆς ἐν τῷ Εὐδείῳ κόλπῳ, δυῶν ἡμερῶν ἑκατέρῃ· ἐκδοδοὶ δὲ ὁ Τέταρος οὗτος· ἐς τὸν Κωνσταντινουπόλιν, ὁ δὲ Κωνσταντινοῦς ἐς τὸν Ἀγριανὴν, ὁ δὲ Ἀγριανὴς ἐς τὸν Ἑβρον. — Tearum præter Plinium 4, 45 et Libaniam or. tom. I, p. 696 ed. Reisk. (ubi Ταίναρος) etiam Chalcocondylas p. 12, 10 (ubi Ταίναρος) memorat. Fontes ejus prope Vene et Bunarhissar (Jena et Binarhissar in Klepenti tab. regn. Truc.) quærendos esse probabiliter censet Jochmus (Journal of the roy. geogr. soc. tom. 24, p. 45). De Contadeso aliunde non constat. Fuit aut Remason, qui a Karichitram urbe ab ortu versus occasum lahitur, aut Peke deressi, qui a borea versus meridiem fluens et Eski-Baba oppidum præterlabens in Agrianem (Erkenek) incidit. || — Ἡραίου] Hierum 16 mill. pass. a Penintho occasum versus distat secundum Tab. Peut. et Itin. Hierosol. p. 570. || — § 6. κοῦσαι] addidi vocem.

XIII. § 1. De re v. Ducas p. 46 et Chalcocondylas p. 520.

XIV. § 1. Αἶμα τριήρης] Sic etiam Seadeddin. 2, p. 168. || — Ἐλαιούντα] Ἐλαιούντα cod. || — Παγείαν ἄκραν] hodie Cap Pazzi, olim Sarpedon promontorium. || — Δωριίῳ] Δωρ. codex. || — § 2. ἐχώρει] Constantinopoli prosectus est Januarii die vicesimo quarto an. 6964. 1456, teste Duca, qui expeditionis hujus paucis meminit p. 335, 7: Ἀκάρας δὲ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλιν τῇ κδ' τοῦ Ἰανουαρίου κατήλθεν εἰς Αἴνον, καὶ ταύτην παρέλαβεν καὶ παιδας καὶ παιδίσκας· λαβὼν ἐστράφη εἰς Ἀδριανούπολιν. Ὁ δὲ ἡγεμὼν τῆς Αἴνου ἦν διάγων τῷ τότε καιρῷ ἐν Σχιμοθράκῃ τῇ νήσῳ. Chalcocondylas p. 469, 9: Ἀπεθανόντος τοῦ Παλαμήδου, καὶ τοῦ παιδὸς αὐτοῦ Ντορίου τὴν πόλιν παραλαβόντος, ἐπέλασας ὁ βασιλεὺς ἐδίε τε τὴν Αἴνον, προσχωρησάντων αὐτῶ τῶν ἐν τῇ πόλει αὐτίκα, ἐπεμπε τε Ἰωνούζην τὸν τῆς Καλλιουπόλεως ἑπαρχον παραληφόμενον τὰς νήσους· ἡ μὲν Ἰμβρος αὐτίκα προσχώρησε καὶ ἡ Λήμνος, καὶ προῦρα βασιλέως ἀφίετο ἐς τὰ νήσους. || — ἦν γὰρ... τὰ γινόμενα] add. mgo. || — Κύφελαι] Κύφελαι cod. li. 1. et infra c. 15, 1. || — σταδίων ἑκατὸν] Hod. Ipsala ab Æno secundum tabulas nostras linea recta distat 230 fere stadia. Simili errore apud Strabon. lib. 7, fr. 47 (p. 282, 35 ed. Did.) legitur: Ἑβρος ἀνέπλου ἐχων ἐς Κύφελαι σταδίων ρκ'.

θανῆν εὐθὺς ἐν προαστείοις τῆς πόλεως, ἀλλὰ δὴ καὶ κατὰ τὴν ἄλλην ὁδὸν, οὐκ ὀλίγους δὲ καὶ τὰ τοῦ σώματος ἄκρα λελωθήμενους τῷ ψύχει ἀποβαλεῖν τὰς τε βίνας καὶ ὅτα καὶ τᾶλλα τῶν καιριῶν τοῦ σώματος μοριῶν ἠκρωτηριασμένους. (β) Ὅμως γε μὴν μετὰ τοσοῦτου χειμῶνος καὶ ψύχους καὶ νιφετοῦ ὁρμηθεὶς ἀπὸ τῆς πόλεως τεταρταίος ἀφικνεῖται ἐς Κύψελα, κώμην μεγάλην νῦν, πόλιν οὖσαν τὸ παλαιὸν τῶν ὀνομαστῶν, ἀπέγουσαν τῆς Αἴνου κατὰ γῆν σταδίους ἑκατόν που μάλιστα.

XV. Οἱ δὲ ἐν τῇ πόλει Αἴνω ἰδόντες τε κατὰ θάλασσαν ἐφορμοῦντα τῷ λιμένι τὸν στόλον, τὴν τε τοῦ βασιλέως ἀθρῶν ἐφοδὸν ἐν Κυψέλοις μαθόντες, ἐξεπλάγησάν τε τῷ γινόμενῳ, καὶ τὴν αἰτίαν μηδαμοῦ ξυνοιδεῖν ἔχοντες ἐς ἀπόγνωσιν ὅτι πλείστην καὶ ἀπορίαν δεινὴν καὶ φόβον ἐνέπεσον, μὴ ἔχοντες ὅτι καὶ δρᾶσαι. (α) Ἐνόμισαν γὰρ ἀναρπάξαις ἂν αὐτοὺς εὐθὺς γενήσασθαι ξὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις αὐτοῖς κατὰ τε γῆν καὶ θάλασσαν προσβάλλοντος τοῦ βασιλέως. (β) Δωριεὺς γὰρ ὁ τούτων ἡγεμῶν οὐκ ἦν ἐκείσε τότε παρῶν, ἀλλ' ἔτυχε πρὸ μικροῦ ἐς Σαμοθράκην νῆσον ἀπάρας, παραχειμασίων ἐκεῖ. Πλὴν γε δὴ ἐκ τῶν ἐνότων ἀνδρας ἀπολεξάμενοι τοὺς πρώτους τῶν παρ' αὐτοῖς πέμπουσιν ὡς βασιλέα, ἐνδιδόντες ἑαυτοὺς τε καὶ τὴν πόλιν αὐτῷ ἐπὶ τῷ μηδὲν τι κακὸν παθεῖν. (γ) Βασιλεὺς δὲ ἤκοντας δέχεται τούτους ἡμέρως, καὶ λαλήσας εἰρηνικὰ μετ' αὐτῶν, καὶ τινα ὧν ἤθουν δοὺς ἀποπέμπει ὀπίσω· ξυμπέμπει δὲ αὐτοῖς καὶ Μαχουμούττα τὸν πασίαν, τὴν πόλιν παραληψόμενον. Ἐπὶ δ' ὑστεραία καὶ αὐτὸς ἐς αὐτὴν ἀφικνεῖται καὶ ἐσελθὼν ἐς τὰ βασιλεία Δωριέως ἀφαιρεῖται πάντα τὸν πλοῦτον, ὃν εὔρεν ἐν αὐτοῖς χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ τῶν ἄλλων, ὡς δὲ καὶ τὰς οἰκίας διαρπάξει τῶν δυνατῶν τῶν μετὰ Δωριέως ἀπόντων. (δ) Ἐπιμένιας δὲ ἡμέρας τρεῖς ἐν τῇ πόλει καὶ διαθέμενος τὰ κατ' αὐτὴν ὡς ἐδόκει οἱ, ἀπολεξάμενός τε παῖδας πεντήκοντα καὶ ἑκατόν τοὺς ἀρίστους, καὶ ἄρχοντα ἐπιστήσας αὐτῇ ἀνδρα ξυνοτόν τε καὶ τοὺς τρόπους χρηστὸν Μωράτην οὕτω καλούμενον, ἐπάνεισιν ἐς τὴν Ἀδριανουῦ.

XVI Ἰωνούζης δὲ πεντηκόντορον ἀποστειλάς ἐς Σαμοθράκην, ἀναληφομένην τὸν Δωριέα, αὐτὸς ἀπέπλευσεν ἐπ' Ἴμβρου, καταστητόμενός τε τάκει καὶ τοὺς Δωριέως ἄρμοστὰς ἐκβαλῶν. (α) Χειμῶνι δὲ χρησάμενος οὐκ ἠδυνήθη καταῖρα ἐς τὸν λιμένα, ἀλλὰ προσέσχε τῷ Κεφάλῳ, ἄκρα τῆς Ἰμβρου πρὸς μεσημβρίαν ἀκλύστῳ τε οὐσῇ καὶ εὐδεινῇ. Καὶ πέμψας ἄγγελον μετακαλεῖται Κριτόβουλον καὶ παραδίδωσιν αὐτῷ τὴν τε νῆσον πᾶσαν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ φρούρια ἄρχειν τε καὶ φυλάττειν· αὐτὸς δὲ ἀναλαβὼν τοὺς Δωριέως ἄρμοστὰς ἀπέπλευσεν ἐπὶ οἴκου ἐς Καλλιούπολιν. (β) Δωριεὺς δὲ ἐκ Σαμοθράκης ἐς μὲν τὴν πεντηκόντορον οὐκ ἐσῆλθεν οὐδὲ ἀφίκετο πρὸς Ἰωνούζην, δεισας αὐτὸν, ὡς οἶμαι, ἐμβὰς δὲ ἐς παράλιον τὴν αὐτοῦ, ἀπέπλευσεν ἐπὶ Αἴνου κακεῖθεν ἀφίκετο ἐς τὴν Ἀδριανουῦ· καὶ ἐς ὅσιν ἔλθων τῷ βασιλεῖ δέχεται τε παρ' αὐτοῦ ἡμέρας, καὶ φιλανθρωπίας καὶ προνοίας τυχῶν λαμβάνει πάλιν τὰς νήσους ἐς ἰδίαν ἀρχὴν, Ἴμβρον καὶ Λῆμον καὶ Σαμοθράκην. Ἰωνούζης δὲ ὄργην ἔχων τῷ Δωριεῖ, ὅτι γε οὐκ ἀφίκετο παρ' αὐτὸν, ὡς ἂν δι' αὐτοῦ προσαχθείη τῷ βασιλεῖ, ἀλλ' ὑπεροψίας ἑαυτοῦ νομισας τὸ πρᾶγμα, καὶ ἀμύνασθαι βουλόμενος τοῦτον, πέμπει κρύφα τῷ βασιλεῖ, ἐπιόντος Δωριέως ἐν τῇ Ἀδριανουῦ, μὴ δεῖν λέγων ἐκδοῦναι τὰς νήσους τῷ Δωριεῖ, τῶν τε νησιωτῶν οὐ παραδεχομένων αὐτὸν, καὶ δύσνω ὄντι ἀνδρὶ, ἵνα μὴ κατὰ πολλὴν ἀδειαν τὴν ἐν ταῖς νήσοις νεοχμῶσῃ, ἀλλ' ἐν τῇ μεσογειᾷ δοῦναι χώραν αὐτῷ ἐς διατροφὴν. (γ) Βασιλεὺς δὲ πείθεται τούτοις, καὶ τὰς μὲν νήσους παρακατέχει, δίδωσι δὲ αὐτῷ τὰ περὶ Ζήχνα χωρία καρποῦσθαι. (δ) Δωριεὺς δὲ ἀπελθὼν ἐκείσε καὶ βραχὴν χρόνον αὐτοῦ διαγαγῶν, μικρὸν ὑστερον φυγὰς ἔρχεται ἐς Μιτυλήνην, κακεῖθεν ἐς Νάξον διαβάς καὶ γῆμας ἐν τῇ νήσῳ ἐνὸς τῶν δυνατῶν θυγατέρα, ἔμεινε παρ' αὐτῇ.

XVII. Βασιλεὺς δὲ διάγων ἐν Ἀδριανουπόλει τοῦ αὐτοῦ χειμῶνος, στρατιὰν μεγάλην ἤθροισε, καὶ μηχανὰς κατασκευάζε πρὸς ταῖς οὐσαις πλείους τε καὶ ἰσχυροτάτας καὶ ὄπλα ξυνέλεγε καὶ πᾶσαν ἄλλην πολεμικὴν χρεῖαν ἐξήρτυεν· οὐ μέντοι γε κατάδηλον

XV. § 1. Τῷ λιμένι jadd. mgo. || — § 3. οὐκ ἦν ἐκείσε... ἀλλ' add. mgo. || — ἐς Σαμοθράκην] Cf. Seadd. et Duc. l. I.

XVI. § 2. Κεφάλῳ] Eliamnum cap Cephalo. Sec. Seadeddin. Junisbeg ab Eno solvens Thasum insulam occupavit. At sec. Ducam p. 333, hanc insulam jam Septembris mense an. 1455 Mechemeti dederat Dominicus Lesbi princeps. || — § 3. ἐς ὅσιν ἔλθων τῷ βασιλεῖ etc.] Rem ita narrat Seadeddinus: *Essendo venuto humiliato e mortificato alla real corte, domandò la gratia, e presentò al-rè una bellissima figliuola con altri presenti e regali; perloche le sue colpe furono perdonate et a lui concessa la comenda di Sachna (Ζήχνα Critob.), e per condurlo colà fu accompagnato da molti officiali della real corte, e nell' andare havendo trovato l'occasione, e quelli che l'accompagnarono trascurati e negligenti, sfodrò la spada hostile, e secondo la sua antica perfidia li fece martiri tutti, et egli fuggendo in Italia si salvò.* || — καὶ Λῆμον] Lemni paullo post a Mechemete praefectum turcicum petierunt et obtinuerunt, ut e Duca p. 336 novimus.

XVII. Expeditionis contra Belgradum aestate an. 1456 susceptae descriptionem accuratorem legas apud Zinkeisenium 2, p. 79 sqq. consarcinatam e fontibus graecis, italicis, ungaricis et turcicis, quorum recensum instituit Hammerus 2, p. 545 et Zink. p. 85 not. E Byzantinis scriptoribus Ducas p. 337 paucissimam rem absolvit, fusius vero tradit Chalcocondylas p. 416-424. Critobuli narratio pretio et auctoritate caret, quum et manca sit et partium studio cladem Mechemetis celare studeat, adeo ut Critobulo Graeco sincerior sit Turcus Seadeddinus, 2, p. 179, qui cladem et ruinam exercitus libere fatetur (*esercito restò disfatto e rovinato*), infortunium vero

ἑποίει τὴν αὐτοῦ γνώμην οὐδὲ ἤδει τις ὄποι τὴν ὁρμὴν ποιήσοιτο. (2) Παρασκευασάμενος δὲ καλῶς καὶ ὡς ἦν αὐτῷ κατὰ νοῦν, ἄμα ἤρι ὁρμηθεὶς ἐκ τῆς Ἀδριανού, ἱερούετο διὰ τῆς μεσογείας Θράκης τε καὶ Μακεδονίας ἐπὶ τὴν ἄνω Μυσίαν (ἦν δὴ Σοφίαν καλοῦσι οἱ νῦν) καὶ τὴν τοῦ Αἰμονος πάρορον, καὶ διαβάς αὐτὴν ἰσβάλλει ἐς τὴν Τριβαλλῶν, καὶ καταδραμῶν αὐτῆς τὰ πολλὰ καὶ καταστρεψάμενος ἀφικνεῖται ἐς τὸ τῶν Παπίων ἄστου τὸ παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Ἰστρου κείμενον, Πελωγράδου οὕτω καλούμενον, ἐρυμνότατον πάντη καὶ ἀσφαλέστατον, μᾶλλον δὲ καὶ ἄλλως ἀπομαχῶν τῆ τε ἄλλῃ οἰκοδομῇ καὶ δὴ καὶ τοῖς δυσὶ ποταμοῖς ἐκατέρωθεν διελημμένον τὰς δύο πλευρὰς, ἴσθμὸν μὲν τῷ Ἰστρῷ παραρρόντι ἀπὸ ἄρκτου, ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τῷ τε Σάφῳ ἰσβάλλοντι ἐς αὐτὸν καὶ ὄχθαις μεγάλαις καὶ ἀποκρήμνις καὶ ρεύματι σφοδροτάτῳ καὶ ἴσθμῳ βαθεῖαις καὶ παλιρροίαις καταχωρωμένον, τὴν δὲ γὰρ πρὸς τῆ χέρσῳ πλευρὰν καὶ ἣ μᾶλλον ἐπιμαχῶν ἦν καὶ μηχαναῖς ἀλωτῶν, τείχει τε διπλῶ καὶ ὑπερψήλῳ καὶ τάρφῳ βαθείᾳ καὶ τεναγώδει καὶ ὑδάτων κλῆρει κατησραλισμένην ἔχον. Εἶχε δὲ καὶ φρουρὰν ἐντὸς ἱκανὴν Παιόνων μαχίμων καὶ καταφράκτων διων· οὕτως ἀπόμαχον ἦν. Ἐνταῦθα τοίνυν στρατόπεδον θέμενος ὁ βασιλεὺς καὶ περισταυρώσας τὸ ἄστυ καὶ μηχανὰς ἐπιτετήσας ἐπολιόρκει.

XVIII. Λάζαρος δὲ ὁ τῶν Τριβαλλῶν ἡγεμῶν, ὡς ἔγνω τὴν ἀρχὴν τὴν ἔροδον τοῦ βασιλέως ἐς τὴν αὐτοῦ, αὐτὸς διαβάς τὸν Ἰστρὸν ζὺν γυναῖκα καὶ τέκνοις καὶ τοῖς ἐπάρχουσι πᾶσιν, ὄψατο ἐς Δακίαν κάκει διέτριβε, τοῦ πολέμου τὸ πέρασ ἀποσκοπῶν. (2) Βασιλεὺς δὲ τὸ ἄστυ πολιορκῶν τὸ μὲν τείχος κατέσσει τὰς μηχαναῖς, τὸ δὲ καὶ κατερρίπτει τελείως, αὐτὸς δὲ διανεμιάμενος κατὰ μέρη τὴν στρατιάν, τὴν τάρφρον ἐγώνυεν, ὅπως βαθία εἴη τοῖς ὀπλίταις ἢ ἐς τὸ τείχος διαβάσεις. Καὶ τὸ ἔργον ταχέως ἤνευτο τῇ πολυχειρίᾳ. (3) Οἱ δὲ ἐντὸς τοῦ ἄστεος ἀπεμάχοντο μὲν ἰσχυρῶς σταυρώματά τε καὶ προβλήματα παντοίας ὕλης ἐπάγοντες, λίθων τε φημι καὶ ξύλων καὶ τῶν ἄλλων, τῷ κατερριμμένῳ τοῦ τείχους, τάρφρον τε ἀπὸ τῶν ἐνδον ὀρύττοντες βαθεῖαν καὶ γῶμα αἶροντες ὑψοῦ καὶ τᾶλλα πάντα μηχανώμενοι ἐς ἀποτροπὴν· οὐ μὴν εἶχον τι καὶ ἀνύειν, τῶν ἐκ τῶν μηχανῶν ἀφιεμένων

λίθων ἅπαντα σκεδανύοντων τε καὶ διαλικμώντων συντιθέμενα καὶ καθαιρούτων τὸ τείχος. (4) Ἰωάννης δὲ, ὁ Παίωνων τε καὶ Δακῶν ἡγεμῶν, πέραν τοῦ Ἰστρου καθήμενος ἀπαντικρὺ τοῦ ἄστεος ζὺν τετρακισχιλίους ὀπλίταις ἀπεσκοπεῖ τὰ δρώμενα. Ὡς οὖν ἔγνω τὸ τε τείχος κατερριμμένον, τὴν τε τάρφρον ἤδη χωσθεῖσαν ἅπασαν, τὸν τε πόλεμον ὅσον οὐ προσδοκώμενον καὶ τὴν προσβολὴν τοῦ βασιλέως παντὶ τῷ στρατῷ, δεῖσας περὶ τοῦ ἄστεος, ὅπως μὴ ἐξ ἐπιδρομῆς βίᾳ ληφθεῖ τῶς ὅπλοις, λαθῶν διαβαίνει ζὺν τοῖς ὀπλίταις τὸν ποταμὸν καὶ ἐσελθὼν τὸ ἄστυ ἐκάθητο, μηδενὸς εἰδότες τῶν ἔξω τὴν τούτου διάβασιν. (5) Βασιλεὺς δὲ ἐπειδὴ πάντα οἱ ἦν εὐτρεπῆ (τό τε γὰρ τείχος ἐς ἔδαφος κατέρριπτο, ἣ τε τάρφρος ἐχώσθη, τὰ τε ἄλλα πάντα ἐς τειχομαχίαν καλῶς ἐξήρτυτο), δεῖν ἔγνω μηκέτι τοῦ λοιποῦ διαμέλλειν, μηδ' ἐν ἀναβολαῖς εἶναι, ἀλλὰ κατὰ τάχος προσβάλλειν τῷ ἄστυ πάσῃ καὶ χειρὶ καὶ δυνάμει. (6) Ἐκτάξας οὖν καλῶς πᾶσαν τὴν στρατιάν καὶ παραίνεσας πολλὰ πρότερον καὶ δημηγορήσας καὶ παραβαρύνσας ἐς τὸ πολεμεῖν αὐτοὺς, καὶ παραγγεῖλας αἰ δεῖ ποιεῖν, καὶ παρακελευσάμενος ἀνδράσιν ἀγαθοῖς νῦν ἤδη φανῆναι, ἡγεῖτο πρῶτος αὐτὸς τὴν ἐπὶ τὸ τείχος. Οἱ δὲ στρατιῶται ἀλαλάξαντες μέγα καὶ φοβερὸν δρόμῳ καὶ βοῇ ἐχώρου ἐπὶ τὸ κατερριμμένον τοῦ τείχους, προλαβόντες τὸν βασιλέα, καὶ προσβάλλοντες τούτῳ εὐρώστας ἠγωνίζοντο, παρελθεῖν εἴσω βιαζόμενοι. (7) Οἱ δὲ Παῖονες εἰδέγοντο τε αὐτοὺς ἔρρωμένως, ἀνθιστάμενοι τοῖς ἐπιούσι καὶ μαχόμενοι γενναίως, καὶ ὠθισμὸς ἦν ἐνταῦθα πολὺς καὶ φόνος ἀνδρῶν, τῆς μάχης εὐσταδὸν γινόμενης καὶ πρὸ τοῦ βασιλέως, τῶν μὲν παρελθεῖν εἴσω τοῦ τείχους βιαζομένων καὶ κατασχεῖν αὐτὸ, τῶν δὲ Παίωνων ἀπόσασθαι τε τούτους καὶ τὸ ἄστυ φυλάξαι· καὶ τέλος ὑπερέσγον οἱ τοῦ βασιλέως, καὶ βιασάμενοι τοὺς Παῖονας ἐπιβαίνουσι τοῦ τείχους εὐρώστως, καὶ μαχόμενοι ἰσχυρῶς τρέπονται καὶ ὠθοῦσιν αὐτοὺς, ἔσω τοῦ ἄστεος ἐσχυθέντες, καὶ διώκοντες οὐκ ἐν τάξει καὶ ζὺν οὐδενὶ κόσμῳ ἔκτεινον ἀπειδίως.

XIX. Κἀνταῦθα δὲ ἐπιφαίνεται αὐτοῖς αἰφνης ἐπεκδραμῶν ὁ Ἰωάννης ζὺν τοῖς περὶ αὐτὸν, καὶ μέγα βοήσας ἐτάραξέ τε τούτους εὐθὺς, καὶ σφόδρα καταπλήξας

refert ad decreta fati inexsuperabilis. || — § 1. ποιήσαιτο] sic mgo, ποιοῖτ' ἄν text. Ne verbo quidem Critobulus classis navium ducentarum (sec. Chalcoc. p. 417, 4; sexaginta, sec. Duc. p. 387) meminif, quam in Danubio fluvio rex Belgradum deduxit, Hungari autem proelio Julii d. XIV commisso destruxerunt. || — § 2. ἦν δὴ Σοφίαν κ. οἱ νῦν] add. mgo. || — Πελωγράδου] Μελογράδην vocat Chalcocondylas, Βελόγραδον Ducas. || — ἀπὸ δὲ μεσημβρίας] deb. ἀπὸ δὲ δύσεως.

XVIII. § 1. Λάζαρος] debebat: Γεώργιος. || — ζὺν γυναῖκα] σὺν γυναῖκι cod. || — Ἰωάννη; etc.] Joannes Hunyades. Quod rem attinet, constat Hunyadem copiarum suarum partem in urbem introduxisse postquam Julii die XIV classis Turcorum proelio accerrimo in Danubio fluvio devicta esset. V. Chalcocondyl. p. 418, Tagliacozzo apud Catonem in Historia critica regum Hungariae tom. VI, p. 1072-1075, Joannes Capistrano in Epistola ad Callixtum III ap. Caton. l. I. p. 1102, Zinkeisen. l. I. 2, p. 87.

XIX. § 4. Διηπάγη] sic mgo, διήρπασαν text. Hariolatur Critobulus regem dicens Hungaros in urbem repulisse, tum vero a persequendo hoste desistentem et de expugnatione urbis desperantem copias suas abduxisse. Hungari Turcos ex urbe ejectos persequentes omnibus eorum bombardis potiti sunt, quæ deinceps in castra hostis directæ magnis eis damnis affecerunt. Copiæ Hungaricæ in ipsa castra iterum iterumque penetrantes ex his quidem

εἶρε τοῦ πρόσω. (3) Καὶ γίνεται δὴ μάχη καρτερὰ ἐνταῦθα μετὰ θυμοῦ καὶ ὀργῆς, καὶ φόνος πολλὸς τῶν τε ὀπλιτῶν ἅμα καὶ τῶν Παίωνων, ἀμφοτέρων ἀγωνιζομένων καλῶς καὶ ἀντιφιλοτιμουμένων ἀλλήλοις καὶ ἀνδρῶν ἀγαθῶν γινομένων, τῶν μὲν νομιζόντων σχεδὸν ἔχειν ἤδη τὸ ἄστυ, καὶ δεινὸν ἠγουμένων τὴν τούτου ἀπόλειψιν, τῶν δὲ Παίωνων ἀισχυνομένων τε τὴν ἤτταν καὶ τοιοῦτον ἄστυ ἐκ τῶν χειρῶν ἀπολέσαι. (3) Ὅμως γὰρ μὴ ἐν τούτῳ σφόδρα ἐκακοπάθουν οἱ τοῦ βασιλέως, ἅτε κατὰ πρόσωπόν τε παιόμενοι καὶ ἀνωθεν ἀπὸ τε τῶν ἐπάλξεων τοῦ τείχους καὶ τῶν οἰκημάτων ἐξ ὑπερδεδίωξιν βαλλόμενοι, καὶ πανταχόθεν ἐπικειμένων αὐτοῖς τῶν Παίωνων· καὶ μὴ δυνάμενοι ἀντέχειν ἔτι ἐγκλίνοσι, καὶ οἱ Παῖονες ἀναθαρσήσαντες εὐθὺς ἐσπεύοντες μάλα εὐρώστως, ἐδιωκόν τε τούτους κατὰ πόδας καὶ ἤρουν, καὶ ἀπωσάμενοι τοῦ τείχους εἶποντο μέχρι τοῦ στρατοπέδου κτείνοντας. (4) Γενόμενοι δὲ κατὰ τὰς μηχανάς, ἐνίας μὲν αὐτῶν ῥίπτουσι κατὰ τοῦ ποταμοῦ, ἔστιν ἅς δὲ καὶ ἔσω τοῦ χάρακος· οἱ πλείους δὲ αὐτῶν καὶ πρὸς διαρπαγὴν ἐτρέποντο τοῦ στρατοπέδου, κἂν εἰργάσαντο τὴν μίγα δεινὸν, καὶ τὸ πολὺ τοῦ στρατοπέδου διηρπάγη, εἰ μὴ βασιλεὺς εὐθὺς ἔξιν τοῖς περὶ αὐτὸν ἐσπῆδῆσας κατὰ μέσον αὐτῶν ἐπέσχε τε τῆς ὀρμῆς, καὶ μαχόμενος ἰσχυρῶς τρέπεται τούτους λαμπρῶς καὶ καταδιώκει μέχρι τοῦ τείχους, φονεύων καὶ κτείνων ἀνοικτί, καὶ βιασάμενος μάλα ἐρρωμένως ἔσω τούτους ὠθεῖ καὶ κατακλείει πάλιν ἐντὸς τοῦ ἄστεος· καὶ μετὰ τοῦτο δὴ καὶ αὐτὸς ἀναχωρεῖ τῆς διώξεως καὶ ἐς τὸ στρατόπεδον ἐπάνεισιν. (5) Ἐλήφθη δὲ οὐ πολλὰ τῶν ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου, τοῦ βασιλέως, ὅπερ ἔφην, ἀφῆς ἐσπεύσαντος αὐτοῖς καὶ ἐς φυγὴν τρέψαντος καὶ διώξαντος. (6) Ἀπέθανον δὲ τῶν μὲν ἄλλων στρατιωτῶν οὐκ ὀλίγοι, καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τῆς βασιλικῆς αὐλῆς ἐνίοι ἀγαθοὶ ἄνδρες· πίπτει δὲ καὶ ὁ τῆς Εὐρώπης ἐπαρχὸς Καρατζίας, λίθῳ βληθεὶς τῶν ἀπὸ μηχανῆς, ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ τῶν μὲγα δυναμένων παρὰ βασιλεῖ,

καὶ δὴ καὶ τῶν ὀνομαστῶν ἐπ' ἀνδρία καὶ στρατηγία καὶ ἀρετῇ. Λέγεται δὲ καὶ τὸν βασιλεῖα μαχόμενον βληθῆναι δόρατι τὸν μηρὸν, μὴ μέντοι μίγα εἶναι τὸ τραῦμα, ἀλλ' ἐπιπολαῖον. (7) Βασιλεὺς δὲ ἀπογυνοὺς ὄλωσ τὴν ἀφρῆσιν τοῦ φρουρίου (ἤδη γὰρ ἐν μεγίστῃ φυλακῇ ἦν, πολλῶν ἐσεληλυθότων ἐν αὐτῷ), ἀνίστησιν τε τὴν στρατιάν ἐκείθεν, καὶ καταδραμὼν μέρος τι τῆς Τριβαλλίδος ληίζεται, καὶ φρουρία ροῦται, καὶ κώμας διαρπάξει, καὶ λείων ἐλάσας ἐπιπολὴν αὐτὸς καὶ τῇ στρατιᾷ διαδοῦς σατράπην τε αὐθις ἐγκαταστήσας αὐτῇ τὸν Ἄλῆν, ἐπάνεισιν ἐς τὴν Ἀδριανού, τελευταῖοντος ἤδη τοῦ θέρους· διελθὼν δὲ τὸ φθινόπωρον ὄλον αὐτοῦ, χειμῶνος ἀρρομένου ἀφικνεῖται ἐς τὸ Βυζάντιον. Καὶ τέταρτον καὶ ἑξήκοστον ἔτος πρὸς τοῖς ἐνακοσίοις τε καὶ ἑξακισχίλιοις τοῖς ἔλοις ἠνύετο, ἔκτον δὲ τῆς ἀρχῆς τῶν βασιλεί.

XX. Λάζαρος δὲ ὁ τῶν Τριβαλλῶν ἡγεμῶν ἐπιπὴ ἔγνω τὴν ἀναχώρησιν τοῦ βασιλέως, πάλιν διεβίβησεν τὸν Ἰστρον ἔχων ἐς τὴν αὐτοῦ καὶ ἐν Σαμανδρία διήγε. (2) Μιχαῆλος δὲ, ὁ τοῦ Ἰωάννου τῆς γυναίκος ἀδελφός, ὑπαρχὸς τοῦ Πελωργάδου ἀπολειφθεὶς πρὸς αὐτοῦ, ἐνεκότεν τῷ Λαζάρῳ δεινῶς, καὶ πάτερ τῶν λογίων τε ἦν αὐτὸν καὶ βουλόμενος ἑλληθεῖν, μήτε εἰδότες αὐτοῦ μήτε ἠγῆσαμένης αἰτίας οὐδὲ μιᾶς. (3) Λογήσας οὖν αὐτὸν μετὰ μικρὸν ἐν πῆ τῶν αὐτοῦ φρουρίων ἑλληθεῖν ὄδω, καὶ ἐς εἰρηνικὴν ἐμβάλλων ἐν Πελωργάδῳ, ἐν φυλακῇ εἰσιποῦ πολλῇ. (4) Λάζαρος δὲ μὴ ἔχων ἄλλως ἐκείθεν ἐποφυγεῖν, ἀποδοσθῆναι αὐτὸν χρυσοῦ ἤτε τὸν Μιχαῆλ· ὁ δὲ τὸ μὲν πρῶτον ἀνένευε, χῶραν τε αἰτῶν καὶ φρούρια ἐς ἀπόδοσιν ἦ καὶ βαρύνει βουλόμενος τὴν ὄνην· ἐς δὲ καιροῦ παρεγγαχότος ἔκωντο, μόλις δὲ καὶ πολλὰ παρακληθεὶς ἐνέδωκεν ἀπολύσαι τούτον, λαβὼν τριμυρίου χρυσίνους. (5) Λάζαρος δὲ ἐποσθεὶς ἐς τὴν ἰδίαν ἀρχὴν, πρὶν ἢ γοῦν καὶ μικρὸν ἀναπνεῖσαι τῇ τε λύπῃ κατὰργασθεὶς καὶ νόσῳ βαρεῖα ἑσχεθεὶς τελευτᾷ τὸν βίον, διαδόχους τῆς ἰδίας ἀρχῆς τὴν α

repulsae sunt, sed non in urbem, verum ad bombardas usque, quas Turci recuperare non potuerant. Inter haec quum vespera supervenisset, rex de salute sua desperans, collectis vasis noctu fugam arripuit. V. Chalcocond. p. 423 et alii. || — § 5. Ἐλήφθη οὐ πολλὰ τῶν ἀπὸ τοῦ στρατ.] Videlicet quaecumque auferri non potuerant, igne delenti Mechemetes jusserrat, ut prodit Aeneas Sylvius in Hist. Bohem. c. 63 (citante Zinkeisenio p. 95) : *Victoribus ea tantum praeda relicta est, quam non potuit ignis absumere, tormenta scilicet xnea et arietes ferro graves machinarumque ingens vis.* || — § 6. Totum hoc segmen in margine additur. || — ἀπέθανον... οὐκ ὀλίγοι] viginti quattuor millia ad Belgradum, totidem in fuga perisse traduntur. V. Zinkeisen p. 93. || — Καρατζίας] Cf. Chalcocond. p. 419, 17 : ἐνταῦθα (in oppugnatione urbis, Julii d. 21) ὁ τῆς Εὐρώπης στρατηγός Καρατζίας, ἀνὴρ γινόμενος ἀριστος τῶν ἐν ταῖς βασιλικαῖς θύραις, τελευταῖον ἀπὸ τῶν τῆς πόλεως τηλεβόλων. Sead. p. 178 : *Caragio Bassa da un tiro d'artigliaria colpito bevette il siroppo del martirio.* || — βληθῆναι δ. τ. μηρὸν] Idem tradit Chalcocond. p. 422, 4. || — § 7. καὶ φρούρια χειροῦται] Rex fugiens et ne Hungari fugienti insisterent metuens expugnandis Serviae castellis vix immoratus fuerit. Ceterum quum post cladem Mechemetis Servii Turcici subjecti res novas molirentur, paulo post Machumutes cum 20,000 exercitu in Serviam missus est ibique castella *Ressova, Druno, Crivcovaz* dicta aliisque complura cepit, ut ex Chalcocondyla p. 443 et Seadeddino p. 586 aliisque scriptoribus prodit Zinkeisen. l. I. p. 112. Cf. Hammer 2, p. 21. Fortassis igitur huc referenda sunt quae h. I. Critobulus narrat. || — διελθὼν] διὰ γων; || — ἔκτον] Literas ex in rasura scriptas.

XX. De his Serviae rebus v. Engel *Geschichte von Serbien in Allgem. Welthistorie, Theil 49, Band 3, p. 409* sqq. ex eoque pendentes Hammer l. I. p. 30 et Zinkeisen p. 112 sqq.

§ 5. Τελευτᾷ τὸν βίον] Secundum Phrantzen p. 386 Hunyades et Georgius Serviae despota obierunt mense No vembri anni 6965 (1456), Irene, uxor Georgii, fato defuncta d. 2 Maii 6965 (1457), Lazarus vero, Georgii

γυναίκα καὶ Λάζαρον κάταλιπὼν τὸν υἱόν. (6) Ὁ δὲ κακὸς φανείσκει περὶ τοὺς γεννήσαντας, τὸν τε πατέρα ζῶντα ἐν πολλοῖς τε ἄλλοις σφόδρα ἐλύπησε, καὶ δὴ καὶ κατεχόμενον ὑπὸ τοῦ Μιχαήλου ἐν φρουρᾷ οὐκ ἠθέλει ἀπολύσασθαι καταβαλὼν τὴν ὦνν, ἀλλὰ μόλις που καὶ ζῶν βίᾳ τοῦτο πεποιήκει πολλὰ παρακληθεὶς ὑπὸ τῆς μητρὸς, αὐτὴν τε τὴν μητέρα, τελευτήσαντος αὐτῶ τοῦ πατρὸς, τῆς τε ἀρχῆς ἀπεστέρησε πάσης καὶ πολλὰ ἐκάκου, δι' ὄγλου ταύτης γινόμενος δεσπόμεραι, κληρὸν τε ἀπαιτῶν πατρικῶν καὶ βίον ἀπόθετον ὑπ' αὐτῆς κεκρυμμένον. (7) Ἡ δὲ μὴ φέρουσα τὴν καθ' ἡμέραν ἐπὶ θείαν τούτου καὶ τὴν ἄλλην ἐπίθεισιν, ἀποδιδράσκει λαθούσα ζῶν γε τῇ θυγατρὶ Ἀμνηρῆσιν καὶ τῷ περὶ υἱῷ Γρηγορίῳ, ἐπαγομένη καὶ βίον ἕμα πολύν. (8) Λάζαρος δὲ ὁ υἱὸς τοῦτο πυθόμενος δῶκει κατὰ σπουδὴν, καὶ καταλαμβάνει ταύτας ἐν τινι τῶν φρουρίων τῶν ἑαυτοῦ· οὐδὲ γὰρ ἐφθῆσαν ἐς τὴν χώραν καταφυγεῖν τοῦ βασιλέως, ἐνθα ἠπαίγοντο, ἀλλ' ὁ μὲν Γρηγόριος ζῶν τῇ ἀδελφῇ, λαθόντες ἢ καὶ προλαθόντες αὐτὸν (λέγεται γὰρ καὶ ἄμω), ἀποδιδράσκουσι καὶ καταφεύγουσιν ἐν τινι τῶν φρουρίων τοῦ βασιλέως, καὶ μετὰ ταῦτα παραγενόμενοι ἐς βασιλέα, δέχονται τε παρ' αὐτοῦ ἀσμένως, καὶ τιμῆς ἀξιοῦνται καὶ προνοίας τῆς προσηκούσης· (9) ἢ οἱ μήτηρ, αὐτοῦ καταλειφθεῖσα δι' ἀδυναμίαν τοῦ γέροντος, μετὰ μικρὸν καὶ αὐτὴ κατεργασθεῖσα τῇ λύπῃ καὶ μικρὸν νοσήσασα τελευτᾷ τὸν βίον, καὶ θάπτεται αὐτοῦ. (10) Λάζαρος δὲ ὁ υἱὸς τελέσας ἐπ' αὐτῇ τὰ νομισμένα καὶ λαθῶν πάντα ὅσα ἐπήγματο μεθ' ἑαυτῆς, ἐπάνεισιν ἐς Σαμυνδρίαν, καὶ τὴν ἀρχὴν εἶχε μόνος τὴν Τριβαλλῶν, δεσπὴ κατελείπειτο, μηδὲνα τῶν

οἰκείων ἔχων ἤδη κοινοῦν· τῶν γὰρ ἀδελφῶν, πηρῶν ὄντων, ὁ μὲν, ἤπερ ἐφην, ὁ Γρηγόριος, ὑπεξέφυγε ζῶν τῇ ἀδελφῇ, Στέφανος δὲ αὐτοῦ μένων ἡσύχαζε. (11) Λάζαρος δὲ, ἅτε νέος ὢν καὶ τοῦ ἀρχεῖν ἀπέρατος, καὶ μηδὲνα χρηστὸν ὄλωσ' ἀνδρα καὶ ζυνοτὸν ἔργων ἐν τοῖς πράγμασιν, ἢ, εἰ καὶ εἶχε, μὴ παρακολουθεῖν ἢ πειθόμενος ὄλωσ', οὐ διώκει καλῶς τὴν ἀρχὴν, ἀλλ' ἐνόσει τὰ Τριβαλλῶν, καὶ ἐν ζυγῶσιν ἦν καὶ ἀταξία πολλῇ. Διὸ δὴ καὶ ἐν τε ἄλλοις πολλοῖς ἐσφάλλετο καὶ οὐκ ἤκιστα δὴ τῶ μὴ ἀποδιδόναί τοὺς ζυνοθείας φόρους τῶ βασιλεῖ· ἐφ' ᾧ δὴ καὶ μάλλον ὠργίζετο αὐτῷ ὁ βασιλεὺς, καὶ ἐν παρασκευῇ ἦν ἄμα ἤρι ἐσβαλεῖν ἐς τὴν αὐτοῦ. (12) Ὅμως γε μὴν καὶ οὗτος μικρὸν ἐπίβιους τῇ ἀρχῇ, νοσήσας τελευτᾷ τὸν βίον, διαδόχους καταλιπὼν τῆς ἀρχῆς τὴν τε γυναίκα καὶ παῖδα θήλειαν οὕτω ἐφθον ἐτι.

XXI. Βασιλεὺς δὲ τὸν θάνατον τοῦ Λαζάρου πυθόμενος, αὐτίκα στρατιὰν ἐπέμπευε Ἀλῆ τῷ τῆς χώρας σατράπῃ κελεύων αὐτὸν κατὰ τάχος ἐς τὴν τοῦ Λαζάρου χώραν ἐμβαλεῖν καὶ πᾶσαν καταδραμεῖν καὶ χειρώσασθαι. (1) Ὁ δὲ τὴν στρατιὰν ταύτην δεξάμενος καὶ ἑτέραν οὐκ ὀλίγην ἐκ τῆς αὐτοῦ σατραπείας ἀθροίσας, κατατρέχει τὴν λοιπὴν πᾶσαν τῶν Τριβαλλῶν καὶ χειροῦται, καὶ πόλεις καὶ φρούρια καὶ πᾶσαν τὴν ἄλλην χώραν ποιεῖται ὑφ' ἑαυτοῦ. (2) Προσελάσας δὲ τῇ Σαμυνδρίᾳ πρῶτον μὲν λόγους προσφέρει περὶ ζυμδάσεων τῇ τε βασιλίδι καὶ τοῖς ἐν τέλει, εἰ βούλοιντο, παραδόντες τὸ ἄστυ τῷ βασιλεῖ, τὴν λοιπὴν πᾶσαν χώραν αὐτοὶ καρποῦσθαι, βασιλέως ἐνδόντος καὶ τὰ πιστὰ διδόντος αὐτοῖς. (4) Ὡς δὲ οὐκ ἰδέξαντο ἐπὶ τούτοις, ἀλλὰ κλείσαντες τὰς πύλας ἐκά-

filias, mortuus mense Novembri an. 6966 (1457). Secundum hæc Critobuli narratio de rebus in Servia post mortem Georgii gestis ex parte quidem ad annum 6965 recte referretur. At majoris faciendi videntur scriptores ex quibus Engel, Hammer, Zinkeisen, alii Hunyadem obiisse tradunt die 11 Augusti mens. an. 1456 (6964), Georgium vero die 14 Decembr. mens. an. 1457 (6966), Lazarum denique, Georgii filium, die 31 Januarii mens. 1458 (6966); adeo ut plurima eorum quæ ap. Critob. cap. 20 et 21 leguntur ex ordine chronologico sub anno 6966 narranda fuissent. [τὴν τε γυναίκα] Irenen, Matthæi Cantacuzeni filiam, Joannis Cantacuzeni neptin, Georgii uxorem secundam. [Λάζαρον] Ἐλαζάρου; ap. Chalcocond. p. 415, 18. 459, 7. [Ἀμνηρῆσιν] Aliis vocatur *Maria* ἢ *Mara*, Georgii filia ex priore uxore, quæ soror erat Joannis Comneni imperatoris Trapezuntini. Maria an. 1433 nupsit Amurati sultano, qui fratres ejus Gregorium et Stephanum excæcavit. [— § 8. καὶ μετὰ ταῦτα παραγενόμενοι... τῆς προσηκούσης;] add. mgo. [— § 9. νοσήσασα τελευτᾷ] Obiisse Irene fertur veneno a Lazaro filio propinato. [— § 10. αὐτοῦ μένων ἡσύχαζε] Mox tamen in Ungariam aufugit, inde in Albaniam, hinc in Italiam, ubi diem obiit. [— § 11. ἀπαίρατος;] sic mgo, ἀπαίρατος text. [— ἢ κειθόμενος ὄλωσ;] add. mgo. [— ἄμα ἤρι] anni 1458. 6966. [— 12. τὴν τε γυναίκα] Helenam, Palæologinam, Thoinæ Peloponnesi despotæ filiam, quæ Lazaro nupsit mense Octobri 1446 (Phrantz. p. 202, 13). [— καὶ παῖδα] Mariam. Ceterum de iis, quæ Helena post obitum mariti gesserit, vide Chalcocond. p. 459, Zinkeisen p. 113 sqq. ibique laudatos.

XXI. De re ita habet Phrantzes p. 386 : Ἀπέθνηκε καὶ αὐτὸς ὁ δεσπότης Λάζαρος, καὶ ὁ ἀμνηρᾶς Νεμπίτην τὸν αὐτοῦ μεγαλειεργεῖν ἐδιόρισεν ἵνα, εἰ δύνατον ἦν, μετ' εἰρήνης τὸ Σεμεντόροβον καὶ πᾶσαν δὴ τὴν Σερβίαν μετ' εἰρήνης λάβῃ καὶ ἄλλο ἀντ' αὐτῶν δώσῃ τῇ γυναίκα καὶ τοῖς τέκνοις; αὐτοῦ δὲ τοῦ Λαζάρου ἔπερ καὶ οὐ κατωρθώσῃ τότε, εἰ μὴ μόνον τὸ Περιστέριον παραλαβὴ προσδοτῆ, μετὰ δὲ τινὰ καιρὸν καὶ τὸ Σεμεντόροβον καὶ τὸν ἄλλον τόπον· καὶ τῇ βασιλίῃσιν ἔδωκε τάχα τινὰ κάστρα ἀπερὶ ὁ ἀμνηρᾶς ἐν τῇ Μπόσνᾳ κείνητο. Secundum Chalcocondylam p. 459 ipse Mechemetes rex expeditionem suscepit, eique obviam profecti Servii urbem tradiderunt. Ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς, inquit, παρακινουσάμενος ἤλαυνεν ἐπὶ Σπενδερόβην ὡς ἐξελθὼν κατὰ κράτος; οἱ δὲ ἐν τῇ πόλει Σπενδερόβῃ πυνθανόμενοι βασιλέα ἐκόντα σφίσιον ὑπήγταν αὐτῷ, τὰς κλείς φέροντες; κατὰ τὴν ὁδὸν βασιλεὺς μὲν δὴ τοῦ Τριβαλλοῦς ἰεραπέυσε, χώρας ἐκρησάμενος; καὶ χρέμασι τοῦ πολλοῦ; καὶ τὴν τοῦ Ἐλαζάρου γυναίκα ὑπόσπονδον ἀρῆκεν ἀποφέρεισθαι τὸν πλοῦτον αὐτῆς οἰομένην, καὶ τὴν τε φρουρὰν σὺν αὐτῷ παρέλαβε. Ceterum in expeditione illa Mechemetes ultra Sophiam non est progressus, ut colligitur e Scadeddino p. 191, qui *Mahmud* pasiam narrat quidem Mechemetem ultra Semendriam cepisse, at arcem ejus expugnare non potuisse; itaque ipsum regem vere an. 863 Hegiræ (1458) cum exercitu versus Sophiam profectum

θητο, ὁ Ἄλῃς κύκλω περιλαβὼν αὐτοὺς τῶ στρατῶ καὶ κατακλείσας ἰσχυρῶς ἐφρουρεῖ τοῦ μή τι τῶν ἔνδον ἐξαγαγεῖν ἢ τῶν ἔξωθεν ἐσκομίσασθαι.

XXII. Βασιλεὺς δὲ διάγων ἐν Κωνσταντινουπόλει, ξυνώκιζέ τε αὐτὴν καὶ τῶν ἔνδον ἐπεμελετο ἰσχυρῶς, λουτρά τε κατασκευάζων ἐς κάλλος καὶ χρείαν καὶ μέγεθος ἱκανὰ καὶ οἰκίας λαμπράς καὶ πανδοχεῖα οἰκοδομῶν καὶ ἀγορὰς πανταχοῦ ταύτης καὶ καταγωγὰς, ἔτι δὲ παραδείσους φυτεῶν καὶ ὑδάτων ἀφθονίαν ἐσάγων καὶ ὅσα ἄλλα κόσμον οἶδε φέρειν καὶ κάλλος αὐτῇ καὶ χρείαν ἀναγκαίαν καὶ ψυχαγωγίαν τῶν ἐνοικούντων ἅπαντα καθιστάμενος. (α) οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ τὰ ἔξω πάντα τῆς χώρας ξυνώκιζεν, ἀποικίζων πολλοὺς ἐ τῶν Τριβαλλῶν καὶ Παισίωνων καὶ Μυσῶν τῆς αὐτῶν, τοὺς δὲ καὶ ληιζόμενος καὶ κατοικίζων ἐν αὐτῇ. (β) Ἐγνωστο γὰρ αὐτῶ πᾶσαν τὴν ἔξω καὶ πρὸ τῆς πόλεως χώραν ξυνοικίσαι καλῶς, ἅμα μὲν δι' ἀρετὴν τῆς γῆς (ἔστι γὰρ ἀγαθὴ σπείρειν τε καὶ φυτεῦν καὶ πρὸς ἀπάσας ἐρωμένη γονὰς καὶ καρποὺς, καὶ τὰ μέγιστα ξυντελείσειν ἐμμελε ταῖς χρείαις τῆς πόλεως), ἅμα δὲ καὶ τὴν χώραν ἐξημερῶν, ἐρήμην τε οὖσαν καὶ ἀοίκητον αὐτῆς τὴν πολλὴν καὶ τοῖς ὀδοποροῦσιν ἐπισφαλῆ. Καὶ ὁ μὲν ἐν τούτοις ἦν.

XXIII. Νικόλαος δὲ ὁ τῆς Ῥώμης ἀρχιερεὺς κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον στρατιὰν ἤθροισεν ἐς Ἰταλίαν, καὶ στόλον ἐξήρταε διαπόντιον κατὰ τῶν ἐν τῷ Αἰγαίῳ νήσων τοῦ βασιλέως, Ἰμβρου καὶ Λήμνου καὶ τῶν λοιπῶν. Καὶ πληρώσας τριήρεις τριάκοντα καὶ δικάδας δύο τῶν μεγάλων, καὶ ὀπίστας καλῶς, στρατιώτας τε τῶν μαχιμῶν ἐπιδικάσας καὶ ὀπλα παντοῖα ἐνθέμενος καὶ μηχανάς, καὶ στρατηγὸν αὐτοκράτορα ἐλόμενος Λοδοβίκον τὸν ἀδελφιδοῦν, ὃν καὶ πατριάρχην τῶν ἀνατολικῶν μερῶν κατέστησεν, ἅμα ἦρι ἐκπέμπει. (α) Καὶ δε ἀναχθεῖς ἐξ Ἰταλίας ἀφικνεῖται ἐς Ῥόδον, καὶ μικρὸν τι διατρίψας αὐτοῦ, ἄρας ἐκείθεν ἐπιπλεῖ ταῖς νήσοις τοῦ βασιλέως, καὶ προσσχὼν τὸ

πρῶτον ἐν Λήμνῳ, καὶ ἀπόδασιν ποιησάμενος, παρεστήσατο ταύτην ἠμολογία, τῶν τε Λημνίων ἐνδόντων αὐθὺς καὶ τῶν ἐν αὐτῇ φυλάκων τοῦ βασιλέως· εἶχε γὰρ ἐν αὐτῇ φρουροὺς ἀνδρας ἑκατὸν μαχιμῶς τῶν ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐλῆς νεοδαμωδῶν καὶ ἄρχοντα τούτων τε καὶ τῆς νήσου ξυμπάσης· Μωράτην οὕτω καλούμενον. (α) Ἐπιμείνας δὲ τῇ Λήμνῳ ἡμέρας ὀκτὼ καὶ καταστησάμενος τὰ αὐτοῦ, φρουρὰν τε ἱκανὴν αὐτῇ καὶ φρουράρχον ἐγκαταλιπὼν τὸν Λωῖζον, ἄρα· ἐκείθεν ἐπιπλεῖ τῇ Θάσῳ, καὶ ἀποδὰς λόγους προσφέρει πρῶτον περὶ τε ξυμβάσεων καὶ ἐνδόσεως τῆς νήσου τοῖς ἐν τῷ φρουρίῳ τοῦ λιμένος. Ὡς δ' οὐκ ἔπειθε, κύκλω περιλαβὼν τῇ στρατιᾷ καὶ πανταχοῦθεν προσβαλὼν αὐτῶ ἰσχυρῶς καὶ κλιμακὰς ἐπαγαγὼν τῷ τεῖχει καὶ μηχανάς, αἰρεῖ κατὰ κράτος ἐκ πρώτης προσβολῆς, καὶ τῶν φυλάκων τοὺς μὲν ἀναίρει, τοὺς δὲ ζῶντας αἰρεῖ· ἦσαν γὰρ ἐν τούτῳ φρουροὶ ἀνδρας ἐξήκοντα τοῦ βασιλέως. (β) Καταπλήξας δὲ ἰσχυρῶς ἐκ τούτου καὶ τοὺς ἐν τοῖς ἄλλοις πόλισμασι λαμβάνει καὶ τούτους ἠμολογία ἑαυτοῦς τε καὶ τὰ φρούρια παραδόντας ἀμαχί. (β) Παραστησάμενος δὲ πᾶσαν τὴν νῆσον καὶ κατασχὼν τελείως ἐν πεντεκαίδεκα ἡμέραις ταῖς θλαῖς, διατίθει τὰ κατ' αὐτὴν, καὶ φρουρὰν ἐγκαταστησάμενος αὐθὺς ἀπέπλευσεν ἐς Ἀθήμον παντὶ τῷ στόλῳ, ἔχων καὶ τοὺς ἀνδρας οὐς ἔλαβε ζῶντας τῶν φρουρῶν. (β) Γινόμενος δ' ἐν Λήμνῳ ἐκπέμπει δέκα τριήρεις ἐς Ἰμβρον καὶ ἄρχοντα μετ' αὐτῶν Κόντον οὕτω καλούμενον. Λοδοβίκος δὲ τέτταρα μόνους ἡμέρας ἐπιμείνας τῇ Λήμνῳ τῇ ὑστεραῖ ἀναλαβὼν τοὺς ἀνδρας τοὺς τε ἐκ Λήμνου τοὺς τε ἐκ Θάσου ζωρηθέντας τοῦ βασιλέως, ὅσοι μὴ ἀπέθανον, ξὺν τῷ λοιπῷ στόλῳ ἀπέπλευσεν ἐς Ῥόδον. (γ) Κόντος δὲ ἀφικόμενος ἐς Ἰμβρον ξὺν ταῖς δέκα τριήρεσι, λόγους προσφέρει Κριτοβούλῳ τῷ ταύτης ἐπάρχῳ ἐντὶ περὶ ἐνδόσεως τῆς νήσου, ἐγγχειρίσας αὐτῷ καὶ γράμματα περὶ τούτου τοῦ Λοδοβίκου. (β) Κριτοβούλος δὲ δέχεται ταῦτον φιλο-

esse. Quo audito, praefectum Semendriæ legatione ad regem missa arcem tradidisse. Deditioem Critobulus narrat lib. 3, c. 2, sub anno 6966.

XXII. § 3. ξυνοικίσαι] οικῆσαι, supra addito συν, codex.

XXIII, § 1. Νικόλαος] Imo Callixtus III. Nicolaus V jam an. 1455 diem obiit. — τριήρεις τριάκοντα] undecim, sec. Ducam p. 338, quibus in ipso mari Ægæo quadraginta fere naves piraticæ se adjunxerunt. Ita rem Ducas narrat: Ἐν δὲ τῷ ἔτει ἤλθασιν ἐκ τῆς Ῥώμης τριήρεις ἐνδεκα ἔχοντες ἀρχηγὸν πατριάρχην τῆς Ἀκουλίας, πεμψέσθαι παρὰ τοῦ πάπα Καλλίστου εἰς βοήθειαν τῶν νήσων τῶν πλησιάζοντων τοῖς Τούρκοις, οἷον Ῥόδον, Χίον, Λέσβον, Λήμνον, Ἰμβρον, Σαμοθράκην καὶ Θάσον. Κατήντησαν οὖν ἐν Ῥόδῳ ὡς ὑπὸ τὸν πάπαν τελευσάν καὶ φόρους μὴ θελήσαντες δοῦναι τοῖς Τούρκοις. Ἀπὸ δὲ Ῥόδου ἀπάραντες ἤλθασιν ἐν Χίῳ, αἰτούντες τοῦ μὴ δοῦναι φόρους τοῖς Τούρκοις, ἀλλὰ μάχην μᾶλλον ἐπέσθαι· οἱ δ' οὐκ ἐπίσθησαν· ὁμοίως οἱ ἐν Λέσβῳ καὶ αὐτοὶ τὰ ὅμοια· ἀπὸ δὲ Λέσβου ἀφροισθέντα τὰ τοῦ πάπα [καὶ] τῶν Κατελανῶν καὶ ἐτέρων ἠστροικῶν πλοίων τὸν ἀριθμὸν ἕως μ' ἀπέσσαν ἐν τῇ Λήμνῳ, καὶ παραλαβόντες τὴν νῆσον ἤλθασιν ἐν Σαμοθράκῃ, καὶ λαθόντες καὶ ταύτην εἰς Θάσον ἐγένοντο. Καὶ ζύμακας ἐνέντες ἐν ταῖς νήσοις καὶ καλῶς ἀσφαλισάντες εἰς Ῥόδον ὑπέστρεψαν. Τότε ὁ τύραννος μαθὼν τὰ γινόμενα τὴν πᾶσαν αἰτίαν τῷ ἡγεμόνι τῆς Λέσβου κατέγραψεν, καὶ δὴ μάχην κρατερὰν ἐνόησας κατ' αὐτοῦ στόλον ἀπαρτίζει βαρῖν, καὶ τῷ Αὐγούστῳ μηνὶ πέμπει ταῦτον ἐν Λέσβῳ, ἔχων ἀρχηγὸν τὸν Ἰσμαῖλ (V. Critob. 3, c. 10). Chalcocondylas p. 469 præter Thasum, Lennum et Samothracen etiam Imbrum insulam a Latinis occupatam esse dicit, paullo post vero, quum classis Rhodum abiisset, Ismaelem Lennum et Imbrum recuperasse, deinde a Zagano etiam Thasum et Samothracen in ditionem denuo redactas esse. Critobulus Samothracen h. l. omnino non meminit (quamquam una cum Thaso etiam hanc insulam a Latinis occupatam esse e libr. 3, cap. 17, 4 colligas); neque quidquam novit de Ismaele Imbrum et Lennum recuperante, sed Imbrum sua sollertia Turcis servatam, e Lemno autem sua ipsius opera Latinos pulsos esse narrat (lib. 3, cap. c. 14 sq.).

§ 2. ἀφικνεῖται] sic mgo, καταίρει text. — νεοδ. cod. — § 6. ζωρηθέντας] sic mgo, ληφθέντας text. —

φρόνως, καὶ πολλὰ δωρησάμενός τε καὶ λόγοις ἡμέροις
καὶ προσηέσει δεξιωσάμενος, πάσῃ τε ἄλλῃ χρησά-
μενος ἐς αὐτὸν θεραπείᾳ, ἀποπέμπει μετ' εἰρήνης
ἀρκεσθέντα τοῖς λόγοις τοῖς παρ' αὐτοῦ καὶ μηδὲν
ζητήσαντα περαιτέρω μηδὲ πολυπραγμονήσαντα
ἄλλως ἢ περὶ ὧν ἤκέτι διαπραξάμενον. Ἐγγειρίζει δὲ

αὐτῶν καὶ γράμματα ἐς Λοδοβίκον, οἰκονομίαν δὲ
ἔχοντα καὶ φιλίαν δεικνύοντα. Καὶ ἀποπλεῖ καὶ οὗτος
ἐς Ῥόδον. (9) Ἐν τούτῳ δὲ καὶ τὸ φθινόπωρον ἐτελεύτα,
καὶ ἐξηκοστὸν καὶ πέμπτον ἔτος πρὸς τοῖς ἑνακοσίοις
καὶ ἑξακισχιλίοις τοῖς ἄλλοις ἠνύετο, ἑβδόμον δὲ τῆς
ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

§ 3. Secundum Critobulum Imbriotæ Ludovici auxilia recusantes idem fecisse videntur quod Lesbii et Chii fecerunt
sec. Ducam l. 1. || — § 9. ἑβδόμον.] Literæ ἑβδομ. in rasura scriptæ.

ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΥ

ΕΥΤΓΡΑΦΗΣ ΙΣΤΟΡΙΩΝ ΤΡΙΤΗ.

Παρέλα· ἦδε τὸν τε πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ τὴν πρώτην καὶ δευτέραν ἐσβολὴν τοῦ βασιλέως καὶ τὴν παντελῆ καταστροφὴν καὶ δουλείαν τούτων καὶ ἑτέρας πράξεις ἐν τῷ μεταξύ. Χρόνου πλήθος ἐστὶ τρία.

Τοῦ δ' αὐτοῦ χειμῶνος καὶ βασιλεὺς πέμπει πρεσβείαν ἐς Πελοπόννησον, ἀπαιτῶν παρὰ τῶν ταύτῃ ἡγεμόνων τοὺς ἐπιτελείους φόρους, οὓς ὤφειλον αὐτῷ τριῶν ἐτῶν που μάλιστα. Οἱ γὰρ τῆς Πελοποννήσου δεσπότηται, τῆς Βυζαντιδος ἀλούσης, εὐθύς νεωτερισάντων τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Ἰλλυριῶν καὶ ἐπαναστάντων αὐτοῖς, καλοῦσιν ἐς ἐπικουρίαν τὸν βασιλέα, ὑπεσχόμενοι τούτῳ δασμὸν ἐτήσιον ἀποφέρειν ἀπὸ Πελοποννήσου χρυσοῦ στατήρας ἑξακισχιλίου. (2) Βασιλεὺς δὲ δέχεται τούτους ζυμμαχῆσαι, καὶ παρέχει στρατιάν ἱκανὴν αὐτοῖς. Οἱ δὲ ζῆν ταύτῃ καταγωνισάμενοι τοὺς Ἰλλυριοὺς δουλοῦνται τελείως καὶ φόρου ποιοῦνται ὑποτελεῖς. Μετὰ ταῦτα γε μὴν, τὸν δασμὸν ἀπαιτοῦντος τοῦ βασιλέως, οὐκ ἀπεδίδον βραδίως, πλαττόμενοι τε κενὰς αἰτίας αἰεὶ καὶ ἀναβολὰς οὐ καλὰς, καίτοι γε λαμβάνοντες αὐτοὶ τὸν δασμὸν παρὰ τῶν Ἰλλυριῶν ἐτήσιως ἐπ' ᾧ καταβάλλειν τῷ βασιλεῖ· οἱ δὲ ἀνήλικον ἐς ἀκαίρους δαπάνας ἰδίας, παρακρουόμενοι τὸν βασιλέα. (3) Πέμπων οὖν πολλαῖς πρὸς αὐτοὺς οὐδὲν ἤνευ· οὐ τοῦτο δὲ μόνον ἦν, ἀλλ' ὅτι καὶ πρὸς ἀλλήλους στασιάζοντές τε ἦσαν καὶ ἠκούοντο οἱ δεσπότηται, καὶ πολέμους εἶχον ἐμφυλίου καὶ μάχας, καὶ γείρον εἶχε τὰ τῆς Πελοποννήσου δι' αἰτίας, ἃς μικρόν ὕστερον ἐροῦμεν. (4) Πρὸς τούτους οὖν τοὺς πρέσβεις ἐξέπεμπεν, ἅμα μὲν ἀπαιτῶν τὸν δασμὸν, ἅμα δὲ καὶ τάκει κατασκευάσμενος καλῶς· ἐδεδίει γὰρ μήποτε ἢ πρὸς ἀλλήλους αὕτη τούτων διαφορά τε καὶ στάσις ἐπαγῆγεται τοὺς Ἰταλοὺς ἐς Πελοπόννησον ἢ ἄλλο τι γένος τῶν ἐσπεριῶν, καὶ προκαταλαβεῖν αὐτὸς ἐβού-

λετο ταύτην, χώραν τε οὖσαν ἐχυρωτάτην φύσει καὶ πόλεις ἔχουσαν ὀχυράς τε καὶ λόγου ἀξίας καὶ φρούρια πλείστα τε καὶ δυσάλωτα, καὶ τοῖς πᾶσιν αὐτάρκεις ἔχουσαν πρὸς τε πόλεμον καὶ εἰρήνην, θείσεως τε λαχοῦσαν ἐπικαίρου κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν καὶ δυναμένην παραπέμπειν καλῶς τοὺς τε ἀπὸ Θράκης καὶ Μακεδονίας ἐς Ἰταλίαν, τοὺς τε ἐξ Ἰταλίας αὖθις ἐς Θράκην τε καὶ Μακεδονίαν. (5) Ἀφικόμενοι δὲ οἱ πρέσβεις ἐς Πελοπόννησον καὶ τὰ παρὰ τοῦ βασιλέως ἀπαγγέιλαντες οὔτε τὸν δασμὸν ἔλαβον καὶ τάκει πάντα εὔρον ζυγκεχυμένα τε καὶ νενοσηκῶτα κακῶς. Ἐκινήκοντες οὖν ἀπήγγειλαν πάντα τῷ βασιλεῖ· ὁ δὲ προὔργου ποιοῦμενος τὴν τῆς Πελοποννήσου κατάσχεσιν διὰ τὸν μελετώμενόν οἱ καὶ ὅσον οὐ πρὸς Ἰταλοὺς ἐσόμενον πόλεμον, καλῶς τε παράπλου κειμένην τῆς Ἰταλίας, ὡς ἔφην, καὶ λιμένας ἔχουσαν ἀσφαλεῖς καὶ ὀρηκτῆριον οὖσαν τῷ πολέμῳ στρατευμάτων τε πολλῶν καὶ νεῶν, οὐκέτι μάλ्लειν ὤφειτο δεῖν, ἀλλὰ στρατεύειν ἐς τὴν Πελοπόννησον.

II. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ οἱ ἐν Σαμανδρίᾳ ὄντες τῶν ἐν τέλει καὶ δὴ καὶ ἡ Λαζάρου γυνή, ἐπειδὴ πολὺν ἤδη χρόνον πολιορκούμενοι οὐκ ἀντείχον, ζυνέδισαν βουλῶν, ὥστε λαβόντες πάντα τὰ ἑαυτῶν τοῦ ἀστῆος ἐξελεθῆναι σῶς καὶ κακῶν ἀπαθείς· τῇ δὲ γε Λαζάρου γυναικὶ πολίσματα δύο παρέσχον ἐς ἀρχὴν ἀντὶ Σαμανδρίας ἐς Δαλματίαν καὶ Βόστρους ὁ βασιλεὺς. (2) Ἡ δὲ λαβοῦσα τὴν τε θυγατέρα καὶ πάντα τὸν βίον αὐτῆς, ἀφίκετο ἐς Βόστρους, καὶ ζυνάπτει τὴν θυγατέρα τῷ τούτων ἡγεμόνι, δούσα καὶ φερνὴν αὐτῷ τὰ πολίσματα, καὶ χρόνον ἱκανὸν αὐτοῦ διαγαγῶσα ὕστερον ἀπέπλευσεν ἐς Κέρκυραν παρὰ τε τὴν μητέρα καὶ τοὺς ἀδελφούς.

I, § 1. πέμπει πρεσβείαν etc.] Ducas p. 339, 1 : Ἐν δὲ τῷ ς' θ' ἔτι στέλλει πρὸς τοὺς δεσπότητας Πελοποννήσου δούλων ἕνα, δι' ὀρισμοῦ φρικώδους διαλαμβάνων « πῶς ὑμεῖς εἰκαιοθελῶς ὑπεσχέθητε τοῦ δοῦναι μοι φόρους κατ' ἔτος νομισματα χιλιάδας δέκα, νῦν δὲ ὅρα ὑμᾶς καταφρονούντάς με, καὶ τῶν συνθηκῶν ἡμελήσατε. Ἐκ τῶν δύο οὖν ἔλασθε τὸ κρεῖττον ἢ τὰ κεχρωσθημένα πληρώσατε, καὶ ἔσται ἀγάπη ἐν μέσῳ ἡμῶν καὶ ὑμῶν, ἢ ταχέως ἐξέλθατε ἀρνήτες τὸν τόπον ἐν τῇ ἐμῇ δεσποτείᾳ. » Καὶ γὰρ ἦσαν χρωστοῦντες τριῶν ἐτῶν τέλος. Cf. Chalcoec. p. 442, et p. 414, 4, ubi : Ἦν αὐτοῖς ὁ ἐπίτετος φόρος· μύριοι καὶ διασχίλιοι χρυσοῦ στατήρες. || — νεωτερισάντων τῶν.. Ἰλλυριῶν] Multis hæc persequitur Chalcondylas p. 406-414. || — στατήρας] γρ. χρυσίνους mgo. || — ἑξακισχιλίου] Aliter Ducas, aliter Chalcond., ut modo vidimus. || — § 4. στάσις] μάχη mgo. || — § 5. καλῶς τε παράπλου κειμένην] Cf. Thucyd. 1, 36, 2 : τῆς τε γὰρ Ἰταλίας καὶ Σικελίας καλῶς παράπλου καίται (Corcyra sc.). Pro κειμένης... ἐχούσης... οὔσης accusativos habes, quasi in antec. dictum esset κατέχειν τὴν Πελοπόννησον.

II. § 1. Cf. lib. 1, c. 20 et 21 ibique not. || — § 2. Βόστρους] Sic tum h. l. tum lib 5, 4 sqq. τοῦ; Βοσνίου sen Βόσνου; vocat. || — τῷ τούτων ἡγεμόνι] Stephano. || — ἐς Κέρκραν] Illo haud dubie tempore quo Thomas pater eo confugerat. Hinc auctumno an. 6977 (1468) Venetiam se contulit, ἐγκαλοῦσα τοὺς κλέψαντας τὸν βίον αὐτῆς ἐν Κερκύρᾳ, ut Phrantzes p. 447, 2 prodit. Mortua est monacha in Sancta Maura die septimo Nov. m. an. 6982. eodem Phrantzes teste p. 450, 15. || — φερνὴν αὐτῷ] sic man. 2, φ. αὐτῇ m. 1.

III. Βασιλεὺς δὲ χειμῶνος καλῶς παρασκευασά-
 μος καὶ στρατιᾶν ὅτι πλείστον ἀγείρας ἰπποκῆν τε
 καὶ πεζὴν, ἐπειδὴ ἔαρ ὑπέφαιναν ἤδη, ἄρας ἐκ τῆς
 Ἀδριανῆ παντὶ τῷ στρατῷ, ἐπορεύετο διὰ τῆς κάτω
 Μακεδονίας ὡς ἐπ' Ἀμφίπολιν τε καὶ Στρυμόνα πο-
 ταμὸν, ζυνεπαγόμενος ἅμα οἱ καὶ ὄπλα πολλὰ καὶ
 μηχανὰς παντοίας καὶ χαλκὸν ὅτι πλείστον καὶ σίδη-
 ρον. (α) Γενόμενος δ' ἐν Στρυμόνι διαβαίνει τε τοῦτον
 καὶ παραμείψας τὴν Κερκινίτιν ἢ Βόλβην λίμνην καὶ
 προσελαύνων ἐπὶ τὰ πρόσω, ἐπιβαίνει Θετταλίας,
 κἀνταῦθα στρατοπεδουσάμενος ἔγνω μικρὸν παραμεί-
 νει, ὥστε διαναπαῦσαι τε τὴν στρατιάν καὶ ἑτέραν
 αὐτοῦ περιμῆναι, καὶ ἅμα πείραν ποιούμενος τῶν
 τῆς Πελοποννήσου ἡγεμόνων, εἰ πως ἄρα ἐνόοειν, τὴν
 κατ' αὐτῶν ἐκστρατεῖαν τοῦ βασιλέως μαθόντες, καὶ
 τὸν δασμὸν ἀποδοῖεν. (β) Ἐγγέτο γὰρ καὶ τοῦτο,
 ὅτι εἰ ἦγον ἂν ἐν τῷ τότε πρῶτος αὐτῶν παρὰ βα-
 σιλῆα, κομίζοντές τε τὸν δασμὸν καὶ δεόμενοι τυχεῖν
 εἰρήνης, ἔτυχον ἂν, καὶ οὐκ ἂν ἐπὶ τὰ πρόσω τοῦ
 λοιποῦ προὔχωρει ὁ βασιλεὺς, οὐδ' ἐστράτευσεν κατ'
 αὐτῶν· εἶχε γὰρ ἄλλα τὰ κατεπαίοντα. (γ) Ὡς δὲ
 ἡμέρας ἰκανὰς αὐτοῦ διαγαγὼν οὐδὲν ἀπὸ Πελοποννή-
 σου ἐβραίνετο, ἥ τε στρατιὰ διανεπαύσατο καὶ ἡ προσ-
 δοκιμένη ἀφίκετο, ἄρας ἐκ Θετταλίας ἐχώρει διὰ τῆς
 μσογείας αὐτῆς, παραλάσας δὲ ταύτην τε καὶ τὴν
 Φθιώτιν καὶ ὑπερβαλὼν τὰ τε ὄρη ταύτης καὶ τὰ
 Ἀχαιῆα τοὺς τε ἐν τῷ μεταξὺ ποταμοὺς διαβάς,
 Σκαργεῖον τε καὶ Πηνειὸν, ἀφικνεῖται ἐς Πύλας, καὶ
 διαβαίνει τὴν ταύτην ἀρόδον ἀσφαλῶς. (δ) Καταβάς
 δὲ ἐς τε τὴν Φωκίδα καὶ Βοιωτίαν καὶ Πλαταιίδα
 στρατοπεδεύεται αὐτὰ πρὸς τῷ Ἀσωπῷ ποταμῷ, καὶ
 πύκναι δὴ τοὺς κατασκοπεύμενος τὰς παρόδους τοῦ
 Κιθαῖρονος τὰς φερούσας ἐς τὸν Ἰσθμὸν· ἐδεδίδει γὰρ
 μὴ οἱ Πελοποννήσιοι προεξεληθόντες προκατάσχωσι
 ταύτας, καὶ ἐργώδης εἴη αὐτῷ ἢ ἐς τὸν Ἰσθμὸν διά-
 βασις. (ε) Ἐνταῦθα δὲ ἤκουσι πρῶτος παρὰ τοῦ
 διαπτότου Θωμᾶ, κομίζοντες καὶ τοῦ δασμοῦ μοῖραν
 τινα, πεντακοσίους καὶ τετρακισχιλίους χρυσίνους,
 καὶ δεόμενοι σπονδῶν τυχεῖν καὶ εἰρήνης· τοῦτο δ'

ἀνόνητον ἦν πάντη τότε καὶ παρὰ τὸν καιρὸν, μᾶλλον
 δὲ καὶ ὄλιως ἀνόνητον· ἀπώλεσε γὰρ καὶ τὰ δοθέντα
 καὶ οὐδὲ τῆς εἰρήνης τεύχηκε. (7) Βασιλεὺς γὰρ τὸν
 μὲν δασμὸν ἔλαβε παρὰ τῶν πρέσβειων, « τὰς δὲ
 σπονδὰς ἔταν ἐντός, ἔφη, γενώμεθα τῆς Πελοποννή-
 σου, ποιήσομεν », διαχλευάζων καὶ διαπαίζων αὐτοὺς
 τῆς ἀβουλίας καὶ ἀκαίριος· τότε γὰρ ἴδαι τοῦτο ποιῆ-
 σαι, ὅταν ὁ τε βασιλεὺς ἐκάλει καὶ ὁ καιρὸς μετὰ τῶν
 πραγμάτων ἐδίδου. (8) Ὡς δὲ ἤκον οἱ κατασκοποὶ
 φράζοντες μηδὲν εἶναι ταῖς παρόδοις ἐμποδῶν, ὀρη-
 θείς ἀπὸ τοῦ Ἀσωποῦ ἐχώρει ἐπὶ τὰς παρόδους, ταύτας
 δὲ διαβάς οὐ ζῆν πόνω, καταβαίνει ἐς τὸ πεδίον τὸ
 πρὸ τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ τοῦ τείχους, καὶ στρατοπεδεύεται
 αὐτοῦ μίαν ἡμέραν, τῇ δ' ὑπεραιὶ ἀναλαβὼν τὸν
 στρατὸν ἅπαντα ζυνεταγμένον, ἐσβάλλει ἐς τὴν Κο-
 ρινθίων, ἀκμάζοντος ἤδη τοῦ σίτου, καὶ στρατόπεδον
 τίθησι οὐ μακρὰν, ἀλλ' ἔσον ἀπὸ τεττάρων σταδίων
 ἀπέχον τῆς πόλεως. (9) Τῇ δ' ἐφεξῆς ἀναλαβὼν τῶν
 ἐν τέλει ἐνίου καὶ στρατηγῶν καὶ σατραπῶν τοὺς
 ἀρίστους, περιήει τὸν τε λόφον καὶ τὴν πόλιν αὐτὴν,
 κατασκοπῶν τὰ τε ὄλιως ἀπόμαχα τοῦ χωρίου τὰ τε
 ἐπίμαχα ὀπωσοῦν. (10) Καὶ ἔδοξεν αὐτῷ ἢ πόλις
 ἐχυρωτάτη, ὥσπερ δῆτα καὶ ἦν· ὑπερῶφλόν τε γὰρ
 ἦν τὸ χωρίον καὶ ἀπότομον καὶ κρημνώδες κύκλωθεν,
 καὶ μίαν μόνην ἀρόδον ἔχον τὴν ἐπὶ τὴν πόλιν, καὶ
 αὐτὴν ἀνάντη τε καὶ τριπλῶν τείχει τεταχισμένην καὶ
 περραγμένην· ἢ δὲ γε Ἀκροκόρινθος καὶ πάντη ἀπό-
 μαχος, ὑπερανωκισμένη τε τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου
 καὶ τείχεσιν ἰσχυροτάτοις ὠχυρωμένη. (11) Ἐγνω
 οὖν δεῖν λόγους πρῶτον προσφέρειν τοῖς ἐν τῇ πόλει
 περὶ τε ζυμβάσεων καὶ ἐνδόσεως αὐτῆς· καὶ πέμπει
 δὴ τοὺς ἔρουντας. Ὡς δὲ οὐκ ἔπειθε, πρῶτον μὲν
 ἔκτειρε πᾶσαν τὴν ἐξω χῶραν αὐτῶν καὶ ἐδήλωσε, πα-
 ραδείσους τέ φημι καὶ ἀγροὺς καὶ ἀμπελοὺς καὶ τᾶλλα,
 κάλλιστα τε καὶ πολυφόρα πάντα, τὸν τε σίτον ἀκμά-
 ζοντα ἤδη διέφθειρεν. (12) Ἐπειτα κύκλω περισχὼν
 αὐτοὺς τῷ στρατῷ καὶ κατακλείσας ἐντός τοῦ ἄστεος
 ἀσφαλῶς καὶ μηχανὰς ἐπιστήσας ἐπολιόρκει. (13) Ὡς
 δὲ συχνὰς ἡμέρας περικαθήμενος τῇ πόλει καὶ πο-

III. De expeditione in Peloponnesum pauca habes apud Seadeddinum 2, p. 183-185, Phrantzem p. 387, 2-388, 15, Ducam p. 339, 2-340, 10; his et ipso Critobulo uberius est Chalcocondylas p. 442-452; nonnulla tamen Critobulus habet quae apud Chalcocondylam non leguntur. Sic iter regis § 1-8 unus Noster descripsit. || — § 1. πεζὴν] sic margo, πεζὴν] textus. Illud Thucydideum; plerumque tamen πεζὴν Critobulus dicit. || — καὶ χαλκόν] Bombardas ad Corinthum fundere voluit, testante Chalcocond. p. 443, 22. || — § 2. τὴν Κερκινίτιν ἢ Βόλβην λίμνην] Verba ἢ Βόλβην in margine addita sunt. Intelligit lacum qui hodie Kutchuk et Bujuk (minor et major) Belchik-Gol vocatur; juxta eam a Strymone et Amphipoli Thessalicam iter erat. Hunc vero esse velerem Bolben e Scylace et Thucydide 1, 59 constat; perperam huc trahitur Carcinitidis nomen, quod pertinere ad hodiernum lacum Tachino, quem Strymon fluvius efficit, ex Ariani Exp. Alex. 1, 11 colligitur. V. Tafel. Thessalon. p. 262 sqq. || — προσελαύνων] ἐλαύνων, cui supra lineam additur πρός, codex. || — § 4. ἐχώρει] sic margo, ἦει text. || — Φθιωτίν] Φθιότιν cod. || — § 6. παρὰ τὸν καιρὸν] sic margo, ἔωρον text. || — § 7. παρὰ τῶν πρέσβειων] Haec in margine adduntur.

§ 8. ἐσβάλλει ἐς τὴν Κορινθίων] Phrantzes p. 387, 2: Ματῶ δὲ ἐ' τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὁ ἀμπερὰς παραγέγονεν εἰς τὴν Πελοπόννησον. Verba ἀκμάζοντος ἤδη τοῦ σίτου adduntur in margine. Thucydideam affectat temporis significandi rationem. || — § 9. περιήει... κατασκοπῶν] Chalcocond. p. 443, 19: Περιῶν δὲ ἐσκόπει ὡς ἂν τὸ τεῖχος καθελὼν τηλεβόλοις ἐσπεσῆται ἐς τὴν πόλιν ἀμὰ τῷ στρατῷ· καὶ τηλεβόλους μὲν αὐτοῦ ποιεῖσθαι κατέλιπε (i. e. et qui bombardas facerent ibi reliquit) καὶ τὴν ἐφ' ὧν στρατὸν περικαθήμενον τὴν πόλιν, ... αὐτὸς δὲ ἐντός τῆς Πελοποννήσου γενόμενος; διὰ Φλιεῦντος; ἐπαρέετο. || — § 11. τὸν τε σίτον ἀκμάζοντα ἤδη διέφθειρεν] add. in margine. || — § 14. ἀλλὰ καὶ οὕτως] sic margo, ἀλλ' οὕτως ἦτον text. || — ἀπὸ τῶν ἀκρῶν] sic margo, ἀ. τ. λόφον text.

λορκῶν οὐδὲν ἦν, ἐγνω χρονίαν ἔσεσθαι τὴν πολιορκίαν αὐτῶ· αἶ τε γὰρ μηχαναὶ οὐκ ἐξικνούοντο πρὸς τὸ τεῖχος καλῶς, οὐδὲ βλάβειν ὄλωσ ἠδύνατο· ἀφαιρούμεναι γὰρ τὴν βίαν τῶ μήκει, ἐξεκαυλίζοντο καὶ ἀσθενέστερον τῶ τείχει προσέπιπτον. Οὐ γὰρ ἐνῆν αὐτὰς τῶ ἀποκόρω καὶ σκληρῶ τοῦ χωρίου ἐγγύς που τοῦ τεύχους προσεγγεῖν ὥστε καὶ παῖσιν αὐτὸ μετὰ βίας σφοδρᾶς καὶ ῥύμης καὶ καταρριπτεῖν⁽¹⁾ εἰ δὲ καὶ ὄλωσ κατερριπτεῖτο τὸ τεῖχος, ἀλλὰ καὶ οὕτως ἢ ἐς τὸ ἄστυ καὶ τὴν πόλιν πάροδος ἀτόμαχος ἦν, ἐκατέρωθεν ἀποτόμοις κρημνοῖς καὶ σκοπέλοις διελημμένη καὶ φόβον καὶ δειλίαν πλείστην παρεχόμενη τοῖς κάτωθεν εἰσιούσι μεθ' ὅπλων, ἄνωθεν τε καὶ ὑπὲρ κεφαλῆς βαλλομένοις ἐξ ὑπερδείξιων ἀπὸ τῶν ἄκρων. Καὶ πολλὰκις δὲ ταύτη προσβαλὼν ὁ βασιλεὺς, ἰσχυρῶς ἀπεκρούσθη.

IV. Ἐπεὶ αὖν οὐτε ἐκ προσβολῆς βία τοῖς ὅπλοις, οὐτε μηχαναῖς οὐτε ἄλλω τῶ τρόπῳ τοιούτῳ ὁ βασιλεὺς αἰρήσειν τὴν πόλιν ἐνόμισεν, ἀλλ' ἢ μόνον λιμῶ καὶ πολιορκίᾳ μακροῦ, οὐκίτι πρὸς τὰ λοιπὰ διαμέλλειν ἐγνώκει δεῖν οὐδ' εἰχθὲ τὸν καιρὸν ἀναλίσκειν, ἀλλὰ τὸ μὲν ἤμισυ τῆς στρατιᾶς ἐξὼν Μαχουμούττει καταλιπὼν αὐτοῦ, ὥστε πολιορκεῖν καὶ φυλάσσειν τὴν πόλιν, τοῦ μὴ τῶ ἐνδόν ἐξάγειν ἢ τῶν ἐξωθεν ἐσκομίζεσθαι, αὐτὸς τὴν λοιπὴν ἀναλαβὼν ἐχώρει πρὸς τὰ λοιπὰ. (2) Καὶ πρῶτον μὲν τὰ περὶ τὴν Κόρινθον φρουρία, τὰ μὲν βίᾳ τοῖς ὅπλοις, τὰ δὲ φόβῳ καὶ καταπλήξει, τὰ δὲ καὶ πειθῶ ἐλὼν ἐν ὀλίγαις ἡμέραις ἐχειρῶσατο πάντα. (3) Μετὰ δὲ τοῦτο ἐπὶ τὰ ἐνδόν τῆς Πελοποννήσου προύχωρει, καταστρεφ-

μενός τε καὶ ληϊζόμενος πάντα τὰ ἐν ποσὶ, τὰ τε ἀνάντη καὶ δύσβατα καὶ σκληρὰ τῶν τε χωρίων καὶ τῶν παρόρων ἐξομαλίζων καὶ ἡμερῶν, καὶ τὰ ἐρμυνότατα τῶν φρουρίων ἐξαίρων τε καὶ κατασκάπτων καὶ πάντῃ χειρούμενος. (4) Προσελάσας δὲ τῆ Τεγέε πόλει, ἦν οἱ νῦν Μοχλίον καλοῦσι, στρατόπεδον τίθησι, καὶ περισταυρώσας αὐτὴν καὶ κύκλῳ περιλαβὼν τῶ στρατῶ ἐπολιόρκει ἐπ' ὀλίγαις ἡμέραις. Καὶ μετὰ τοῦτο Δημήτριος Ἀσάνης, ὁ ταύτης ἐπαρχος, λόγῳ προσφέρει τῶ βασιλεῖ περὶ τε ξυμβάσεων καὶ ἐνδόσεως αὐτῆς. Καὶ ξυμβαίνουσι δὴ, καὶ λαμβάνει τὴν πόλιν ὁ βασιλεὺς ὀμολογίᾳ. Προσχωρεῖ δὲ αὐτῶ ἐπὶ ταύτῃ καὶ ἕτερα φρούρια οὐκ ὀλίγα τῶν πηλοισχωρίων. (5) Οἱ δὲ τῆς Πελοποννήσου δεσπόται ἐν τῇ μεσοτείᾳ ταύτης, ἐν Ἀμυκλαίῳ, καθήμενοι ζυντεταγμένοι, ἐπειδὴ ἔμαθον προσελαύνοντα τῆ Τεγέε τὸν βασιλεῖα, διαλυθέντες εὐθὺς ὄχοντο φεύγοντες, καὶ ἀναχωροῦσιν ὁ μὲν ἐς Μαντίνειαν (ὁ Θωμαῆς), οὗ δὲ καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ καὶ οἱ παῖδες ἦσαν, ὁ δὲ ἐς Ἐπίδαυρον τὴν Αἰμυρίν (ὁ Δημήτριος) ἦτις νῦν Μονεμβασία καλεῖται, καὶ διέτριβον ἐν αὐταῖς τοῦ πολέμου τὸ πέρας ἀποσκοποῦντες.

V. Βασιλεὺς δὲ βραχείας ἡμέρας ἐν Τεγέε διεγῶν καὶ καταστησάμενος τὰ αὐτοῦ, φρουρὰς τε ἐγκαταλιπὼν αὐτῇ τε καὶ τοῖς ἄλλοις φρουρίοις, ἦει τὴν ἐπὶ Πάτρας τῆς Ἀχαιῶν τραχείαν ὁδὸν καὶ πάντῃ ἀνάντη, δυσχωρίαις τε πολλαῖς καὶ τόποις ἀβάτοις καὶ ἀποκρήμνοις διεργασμένην καὶ κλειομένην. Ὅ ἐὼ οὐδὲν τι μείον σπουδῆ καὶ πόνῳ προύχωρει, τὰ πρὸ τῶν ποδῶν ἅπαντα ληϊζόμενός τε καὶ καταστρεφ-

IV. § 1 ἐνόμισεν] sic man. 2, ἐνόμizen m. 1. || — § 3. ἐπὶ τὰ ἐνδόν τ. Πελ.] Phrantzes p. 387, 5 : αὐτὸς δὲ ἐλθὼν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τόπου καὶ πάντα τὰ ἐκείσε τὰ μὲν ἠγματοῦτευσε, τὰ δὲ ἠφάνισε καὶ ἐνέκηρσε, ἐκαιρέτως δὲ τὴν Ἀμυκλαίαν τὴν Ἀσάνης καὶ τὴν Πενταχώρια (Πενταχωρία?), κἀκείθεν ἐξελθὼν κατὰ τοῦ Μοχλίου ἐπέδραμον. Sec. Chalcocondylam p. 444 §. Mechemetes in Phliuntis regione cepit Tarsum, deinde alia duo castella, quorum nomina non apponuntur, tum Ἀκρίδην (Ἀκρόβαν Phrantzes) et Ῥουπὴν Φλιασίαν. Hinc ἐλαύνων διὰ τῆς Μαντίνειας χώρας ἀγίετο ἐς Παζενίην πόλιν. Hanc postquam incassum oppugnaverāt, deinceps perrexit in Tegeaticam, ibique obsidione cinxit Μουγλὴν τῆς Τεγέας πόλιν ἐπὶ ὄρου καὶ ὄρου καὶ ἐρμυνοῦ ὄρημνήν. In Seadeddino (ed. Bratutti) Phlius vocatur Fellich, Tarsus vero Tochmach (nomine turcico, quo redditur vox græca τασός). Muchle denique a Bratuttio corruptum in Mungella. Παζενίη ap. Neschri et Solakfæde scriptores Bedchene vocari monet Hammerus p. 35. Tarsus vicus etiamnum existit in valle Aroanii fluvii ad viam quæ a vetere Pallene Pheneum (Phonia) ducit. Acoba hodie dicitur veteris Arcadiæ regio a meridie Ladoni fluvio adiacens, in eaque Acobæ castelli ruinae supersunt prope Galata vicum; olim ibi Teuthis urbs stetit. Horum vero locorum situs minime cadit in viam rectam qua Corintho per Phliuntis et Mantinea regiones in Tegeaticam iter est. Verendum igitur ne Byzantini pro more suo priscis nominibus geographicis abusi sint. || — τε καὶ κατασκάπτων] add. mgo. || — § 4. τῆ Τεγέε π. ἦν οἱ νῦν Μοχλίον καλοῦσι] Hæc inepta. Μουγλίον Phrantzes quoque vocat, Μουγλὴν Chalcocondylas. Hodie Palxomuchli, castelli ruinae in Parthenio monte ad viam quæ a Tegea Argos ducit. Obsidionem oppidi uberius narrat Chalcocondylas p. 447. Cf. Seadeddin. p. 185 : *Quindi andò contra la città di Mungella, la quale dopo d'esser stata oppugnata tre giorni e tre notti fu presa con molta facilità e poi munita e guarnita bene.* || — Δημήτριος Ἀσάνης] Meminerunt ejus etiam Chalc. p. 447, 13 et Phrantzes p. 387, 6. || — ξυμβαίνουσι] sic man. 2, συμβαίνουσι man. 1. || — § 5. ἐς Μαντίνειαν] Cf. Chalcoc. p. 447, 8 : Ἐς ταύτην (sc. τὴν Ἐπίδαυρον) καταφυγὼν ὁ ἕτερος τῶν ἡγεμόνων, τοῦ ἑτέρου ἐς τὴν Μαντίνειαν τῆς Λακωνικῆς πρὸς τὴ θαλάσσης εἴσαν καταφυγόντος σὺν τῇ γυναικί. Sita hæc Mantinea ad sinum Messeniæ in Masna regione, quo loco pridem steterunt Abiæ. Monembasiam pro vetere Epidaurο Limera Chalcocondylas quoque vendit. Seculo duodecimo Epidauri incolæ in viciniam Monembasiam (pristinam Minoam) commigraverant.

V. Quæ hoc capite et cap. 6 § 1 narrantur, alius nemo tradit. Phrantzes post narratam Mochlii expugnationem pergit p. 387, 10 : καὶ τῶ Ἰουλίῳ μηνὶ ἐκείθεν ἐπιστρέψας ὁ ἀμυρᾶς εἰς Κόρινθον ἔπασεν, ἦν δὲ καὶ δεδωκάσιν αὐτῶ. Similitèr Chalc. p. 448, 1 : ἀπὸ τῆς πόλεως (τῆς Μουγλῆς sc.) ἤλανεν ἐπὶ Κόρινθον καὶ ἐπὶ τὸ Ἀσιανὸν στρατόπεδον. Post Corinthi demum editionem Patras captas esse narrat Seadeddinus p. 185 : *poi (post Muchlen captam) assediaron la città di Corfu (i. e. Corinthum) et in poco spatio di tempo presero anco quell' inespugnabil fortessa. Di qui incammaronsi contro la città di Balli-badri (i. e. Patras), la qual era una delle principali città di Morea, in-*

μενος. (2) Οἱ δὲ ἐν ταῖς Πάτρας τὴν κατ' αὐτῶν ἔβδον τοῦ βασιλείως μαθόντες, ἐκπλήξει καὶ φόβῳ ληφθέντες, εὐθὺς ἐκλιπόντες τὴν τε πόλιν καὶ τὰ ἑαυτῶν, ἄγοντο φεύγοντες ἕν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, οἱ μὲν ἐς τὰς ἐντὸς πόλεις Πελοποννήσου τῶν Ἑνετῶν, οἱ δὲ ἐς Ναύπακτον διαπεραιωθέντες, μόνην τὴν ἀκρόπολιν καταλιπόντες ἐν φυλακῇ. (3) Βασιλεὺς δὲ ἀφικόμενος ἐς Πάτρας καὶ τὴν πόλιν ἔρημον εὐρών καὶ κενὴν ἀνδρῶν ἀπολείπει τὴν στρατιάν ἐς διαρπαγὴν τῶν ἐν αὐτῇ, τὴν δὲ ἀκρόπολιν κύκλῳ περισχῶν τῷ στρατῷ καὶ περισταυρώσας πάντοθεν καὶ μηχανὰς ἐπιστήσας ἐπολιόρει. (4) Οἱ δὲ ἐντὸς φρουροὶ δαίσαντες τὸν ἀπὸ τῶν μηχανῶν κίνδυνον, μὴ, τοῦ τείχους καταρριφθέντος, ληφθῶσι βίᾳ τοῖς ὄπλοις, καὶ περὶ τὸ ζῆν κινδυνεύουσι, προσχωροῦσιν ὁμολογίᾳ τῷ βασιλεῖ, ἐφ' ᾧ μὲν τι κακὸν παθεῖν καὶ μέντοι γε οὐδὲ πεσόνθαισι. (5) Βασιλεὺς δὲ τὴν ἀκρόπολιν παραλαβὼν φυλακὴν ἐγκαθίστησι, καὶ Πατρῶν διακηρυκεῖται τοῖς βουλομένοις αὐτὸς ἐς τὴν πόλιν ἰέναι καὶ κατοικεῖν ἐλευθερίαν καὶ ἀτέλειαν χρόνων ῥητῶν καὶ κτημάτων ἐπίδοσιν· (6) ἤρρεσκε γὰρ αὐτῷ διαφερόντως ἢ τε πόλις καὶ ἡ χώρα, κάμφορός τε οὖσα καὶ θάσεως οἰκείας λαχούσα, ἐν καλῷ τε κειμένη τῆς Πελοποννήσου καὶ πρὸς τῷ στόματι τοῦ Κρῖσαίου κόλπου, τῇ τε ἀντιπέρας ἡπίερω διὰ τοῦ ἔκεισε Ἰρίου συναπτομένη καὶ τὰ αὐτῆς καρπουμένη καλῶς, καὶ πᾶσιν ἄλλοις ἀπλῶς αὐθουμένη καλοῖς. Διὰ τοι τοῦτο καὶ περὶ πολλοῦ τὴν ταύτης ξυνοικισίαν τε καὶ φυλακὴν ἔποιετο· καὶ μέντοι γε καὶ ξυνοικισεν. (7) Ἡμέρας δὲ ἱκανὰς αὐτοῦ διατρέψας καὶ τὰ περὶ αὐτὴν φρούρια χειρῶσάμενος πάντα καὶ φρουροὺς ἐγκαταστήσας αὐτῇ τε καὶ τοῖς ἄλλοις φρουροῖς, τῆς μὲν στρατιᾶς εὐθὺς ἐκπέμπει μίρος καταδραμεῖν τὴν τε Ἠλείαν καὶ Μεσσηνίαν καὶ τὰ περὶ αὐτὰς ἄπαντα καὶ ληίσασθαι καρτερῶς καὶ τὴν λείαν πᾶσαν ὡς αὐτὸν ἀγαγεῖν.

VI. Αὐτὸς δὲ τὴν ἄλλην στρατιάν ἀναλαβὼν ἔπειθ' ἐκ τῆς παραλλίας τοῦ Κρῖσαίου κόλπου ὡς ἐπὶ Κόρινθον καὶ προσβάλλει δὴ πόλει τινὶ παραλίῳ τῶν ὀνομαστῶν Βόστριζα καλουμένη τὸ νῦν· καὶ καταπλήξας τοὺς ἐντὸς ἰσχυρῶς ἐξ ἐφόδου καὶ μόνης λαμβάνει καὶ ταύτην ὁμολογίᾳ καὶ φυλακὴν ἐγκαθίστησιν. (2) Ἄρα

δ' ἐκείθεν ἤλαυνεν ἐπὶ Κόρινθον, πάντα τὰ προσυχόντα χειμάρρου δίκην παρασύρων τε καὶ δρ' ἑαυτῶ ποιούμενος, τὰ δὲ καὶ ἐξανδραποδίζόμενος τε καὶ κατασκάπτων τελείως. (3) Ἀφικόμενος δ' ἐς Κόρινθον ὁ βασιλεὺς εὐρὴν ἔτι πολιορκουμένην καὶ μηδαμοῦ ἐνδιδοῦσαν αὐτῇ. Κοινολογησάμενος οὖν Μαχουμούτει καὶ τοῖς ἄλλοις σατράπαις καὶ στρατηγοῖς ἔδοξεν αὐτοῖς κοινῇ βουλευσαμένοις πάση καὶ χειρὶ καὶ δυνάμει καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχουσι τῇ πόλει προσβαλεῖν καὶ πειράσασθαι τρόπῳ παντὶ εἴ γε δυνατόν ἐξ ἐφόδου βίᾳ τοῖς ὄπλοις ταύτην εἰλεῖν (ἤδη γὰρ καταρριφθὴ καὶ μέρος τι τοῦ περὶ τὴν πόροδον καὶ τὰς πύλας τείχους ταῖς μηχαναῖς) καὶ μὴ μάτην ἔτι κατατρέβεσθαι καὶ πονεῖν τοσοῦτον ἤδη χρόνον περικαθημένους αὐτῇ καὶ μηδὲν ἀνύοντας. (4) Ὁ τε γὰρ χρόνος τῆς πολιορκίας ἱκανὸς ἦν· τετράμηνος γάρ ἦ τε στρατιὰ τῆ μῆκει ταύτης τῆς κακοπαθοῦντες ἤχοντο, τὰ τε ἀχθοφόρα τῶν ζῶων λιμῷ διεφθείρετο, τῆς γῆς ἀθουμένης ἀπάσης, ἄλλα τε πολλὰ ἐπιγεγόμενα ἐπίεσεν αὐτοὺς ἰσχυρῶς, καὶ διὰ τοῦτο ἢ οὕτως ἢ ἐκείνως ἀπαναστῆναι ταύτης ἐβούλοντο. (5) Παρασκευασάμενος οὖν ὁ βασιλεὺς καὶ πᾶσαν τὴν στρατιάν ἐκτάξας τε καὶ ὄπλους καλῶς, τοὺς τε ἐν τέλει πάντας, σατράπας τέ φημι καὶ στρατηγοὺς καὶ ἡγεμόνας τῶν τάξεων καὶ δὴ καὶ στρατιώτας αὐτοὺς, παροξύνας τε καὶ παραθαρρύνας ἐς τὸ πολεμεῖν καὶ παρακλευσάμενος ἀνδρας ἀγαθοὺς φανῆναι, προσέβαλλε τῇ πόλει ἰσχυρῶς. (6) Καὶ ξυνίσταται δὴ μάχῃ καρτερὰ περὶ τὰς πύλας καὶ τὴν πόροδον· ἐνταῦθα γὰρ ἦν καὶ μόνον τὸ δοκοῦν ἐπίμαχον, ὡς τῆς γε ἄλλης ἀπάσης πόλεως ἀπομάχου παντάπασιν οὐσης· καὶ γίνεται ὠθισμὸς· ἐνταῦθα πολὺς καὶ κραυγὴ παρ' ἀμφοτέρων καὶ φόνος καὶ τραύματα, τῆς μάχης σχεδὸν ἤδη ζυσταδὸν γινομένης. Βιασάμενοι οὖν τοὺς προμαχομένους εὐρώστως οἱ ὀπλίται γίνονται ἐντὸς τῶν πυλῶν τοῦ καταρριμμένου πρώτου τείχους καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ τείχους ἐγκρατεῖς. (7) Βιαζόμενοι δὲ καὶ τοῦ δευτέρου τείχους ἔσω παραλθεῖν, ἐκακοπάθου ἰσχυρῶς, κατὰ μέτωπόν τε αὐτοῖς προσβαλλόντων τῶν ἐναντίων δόρασι μακροῖς καὶ ζυστοῖς καὶ παλτοῖς, καὶ ἄνωθεν ἀπὸ τῶν ἄκρων ἑκατέρου μέρους ἐξ ὑπερ-

corporando anco quel delizioso luogo. Apud Chalcocondylam p. 452 Mechemetes ad Corinthum de pace faciendā cum Asane et Lucano agens inter alias condiciones ponit τὸ τε Ἀγσιον καὶ Πάτρας καὶ τὴν περίοικον παραδίδοναι ἡμῖν, deinde pace composita, Thomas urbes illas Omaro tradidisse dicitur; secundum Critobulum Turci tum retinuerunt que armorum vi jam possidebant. ||

§ 2. ταῖς ante Πάτρας manu 2 additum. || — ληφθέντες add. mgo. || — § 6. οἰκείας] οἰκείας (sic) mgo, ἀρίστης text. Dein Κρῖσαίου et Ἰρίου cod. || — § 7. καὶ Μεσσηνίαν add. mgo; eadem manus deinceps περὶ αὐτὰς correxit pro περι αὐτὴν quod manu 1 scriptum.

VI. Βόστριζα] olim Ægium, quo nomine Chalcocond. utitur. || — § 2. χειμάρου cod. || — § 4. τετράμηνος;] Secund. Phrantzen l. I. Mechemetes in Peloponnesum venit Maii die decimo sexto, Corinthum vero sese deditit Augusti die sexto. Cf. Chronicon ad calcem Ducæ p. 520 ed. Bonn. : Τῷ ς' τοῦ μηνὸς Μαΐου ἤλθον ὁ ἀμηνρὸς ὁ Μέχεμετ Τζαλάνης (Thelebi)... ἐς τὸν Μωραϊαν καὶ παραλαβὴν τὴν Πάτραν, τὸ Μουχλιν, καὶ Αὐγούστου εἰς τὰς ς' παραλαβὴν τὴν Κόρινθον. Haud igitur τετράμηνος esse potuit obsidio. || — ἢ τε στρατιὰ] sic margo, οἱ τε στρατιώται cod. || — § 5. προσέβαλε τῇ πόλει] Sec. Chalcoec. p. 448 Mechemetes antequam tormentis denuo urbem impeteret, de dedenda urbe legatum misit ad Asanem, qui copiis oppidanorum tum præerat. Apud Critobulum cap. 7, § 3 Asanes post dirutum jam murum exteriorum Corinthum venit. || — γινομένης man. 2; γεν. m. 1. || — § 7. ἐκακοπάθου] Chalcoec. 450, 15 : ἐκράτουν

δεξίων λίθοις βαλλόμενοι κατὰ κεφαλῆς· ὁ δὲ καὶ μάλιστα τούτους ἐπίεσε· καὶ τέλος ἀποκρούονται παρὰ τῶν ἔνδοθεν ἰσχυρῶς, καὶ ἐξωθοῦνται τοῦ τείχους βιαίως· καὶ ἀπέθανον αὐτοῦ οὐκ ὀλίγοι τῶν ὀπλιτῶν, καὶ μάλιστα ὑπὸ τῶν ἀνωθεν καὶ ἀπ' ὑψηλοῦ καταφερομένων μεγίστων λίθων ἰσχυρῶς βαλλόμενοι, βιαζόμενοι τε τὴν εἰσοδὸν καὶ θρασύτερον ἐπιμβαίνοντας.

(8) Ὅπερ ἰδὼν ὁ βασιλεὺς ἀναχωρεῖν εὐθὺς σημαίνει τούτοις, καὶ ἐξω βέλους γενομένοις ἀποστῆναι τοῦ πολέμου, εἰπὼν μὴ μάτην πονεῖν καὶ κινδυνεύειν αὐτούς· οὐ γὰρ ὄπλα καὶ σώματα, ἀλλὰ λιμὸν εἶναι τὸν ταύτης τῆς πόλεως ἰσχυρὸν ἀνταγωνιστὴν, ὃς ἀκονιτὶ καὶ κινδύνων χωρὶς καταγωνιεῖται ταύτην ταχέως. Ἐργῶναι γὰρ ὁ βασιλεὺς μηδαμῶς ταύτης ἀπασατῆναι, ἀλλὰ περικαθῆσθαι αὐτὴν ἕως ἂν ἐκπολιορκήσῃ λιμῶν· ἐνόμιζε γὰρ ὡς ταύτην ἔλῶν πᾶσαν ἤδη τὴν Πελοπόννησον ἔξει ἀμαχεῖ, ὥσπερ ὄητα καὶ γέγονεν.

VII. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ οἱ στρατιῶται ἦγον οἱ σταλέντες ἐς προνομῆν, λείαν ὅτι πλείστην ἐλάσαντες ἀπὸ τῆς Ἥλειας καὶ τῆς ἄλλου προσχώρου· ἐλέγοντο δὲ ζῶων μὲν προβάτων τε καὶ βοῶν καὶ ἵππων ἀμφὶ τὰς πέντε καὶ δέκα μυριάδας ἀγαγεῖν, ἀνδρῶν δὲ καὶ γυναικῶν καὶ παιδῶν ὑπὲρ τὰς τέσσαρας χιλιάδας.

(2) Καὶ τὰ μὲν ἄλλα πάντα, πρόβατά φημι καὶ βόας καὶ ἵππους, διένειμε πάσῃ τῇ στρατιᾷ, ἀνδρας δὲ καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας ἀπέστειλε ἐς τὴν Κωνσταντίνου, κατοικίζων πᾶσαν τὴν ἐξω χώραν αὐτῆς. Καὶ ὁ μὲν οὕτως.

(3) Κορινθίους δὲ τετράμηνον ἤδη πολιορκουμένους ὁ σίτος ἐπελελοίπει καὶ τῶν ἀναγκαίων· καὶ πιεζόμενοι [δὲ] τῷ λιμῶν,

ὁμῶς ἀντίχον ἔτι καλῶς, οὐδαμῶς σπονδῶν μενημένοι· ἐδεδίσαν γὰρ μὴ σφόδρα ὠργισμένοι αὐτοῖς ἂν ὁ βασιλεὺς τῇ τριβῇ τῆς πολιορκίας κακὸν τι μέγα ἐργάσῃται ἐς αὐτούς, ἄλλως τε καὶ ὅτι πολλάκις προκαλεσάμενος ἐπὶ ξυμβάσεις αὐτοὺς οὐκ ἐσηκούσθη, ἀλλ' ἀπεστράφη. (4) Ἐν τούτῳ δὲ παραγίνεται αὐτοῖς Ἀσάνης Ματθαῖος ἀπὸ Σπάρτης, ὃν ἐπιμψεν ὁ δεσπότης Δημήτριος βοηθῶν τε ἦκειν αὐτοῖς καὶ πειρασόμενον εἰ δύναίτο καὶ αὐτοῖς τοῖς δεσπότηταις καταλάξαι τὸν βασιλέα καὶ σπονδὰς ποιῆσαι τὰς δυνατάς, μὴ μέντοι γε τούτῳ τῆς Κορίνθου ἐκστάντα.

(5) Εἶπε δὲ καὶ ἀνδρας ἐβδομήκοντα στρατιώτας μετ' ἑαυτοῦ, ἔχοντας καὶ σίτου μεδίμνους δέκα, ὃν ἔφερον ἐπὶ τῶν ὤμων ἐπηχθισμένοι, ἕκαστος ἀνὰ χοινίον τριῶν· οἷτινες ἐξέπιστάμενοι πάροδον ἐκ τοῦ ἀπομαχωτάτου μέρους τοῦ τε βουνοῦ καὶ τῆς πόλεως, ἀγνοστον μὲν καὶ ἄβαντο τοῖς πολλοῖς, ἀνάνθη δὲ ὄψεσθε τραχεῖαν καὶ εὐσπορον, φέρουσαν ἐς τὸν Ἀκρακόρνηθον, νυκτὸς λαθόντες ἀνήεσαν διὰ τῆς πέτρας χαλεπῶς πᾶν καὶ ἐπικινδύνως, ἀναρριχώμενοι τε καὶ ἕτερος τὸν ἕτερον ἀνέχων τε καὶ διαβαστάζων, ἐνίοις δὲ σπῶν αὐτῶν καὶ ἀνιμώμενοι σχοινίοις ἐκδεδεμένους· καὶ ἐσέρχοντο ἐς τὴν πόλιν. (6) Οἱ δὲ Κορίνθιοι τὸν τε Ἀσάνην ἰδόντες καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ ἀνερωσθησάν τε οὐ μικρὸν καὶ ἀνέπνευσαν, νομίσαντες βοηθῶν τε ἦκειν αὐτοῖς ἐς τὰ τε ἄλλα καὶ ἄρτι καὶ σπονδὰς μετὰ τοῦ βασιλέως ποιήσεν αὐτοῖς συμφερούσας. (7) Ἀσάνης δὲ ἐσελθὼν ἐν τῇ πόλει ὡς εἶδε τοὺς τε Κορινθίους δεινῶς ὑπὸ τοῦ λιμοῦ πιεζομένους καὶ ἀντίχον ἔτι μὴ δυναμένους, διακηρυκτέεται τῷ βασιλεῖ περὶ

(οἱ Κορίνθιοι) τὸ τείχος (τὸ δεύτερον) ἐπὶ ἡμέρας ἱκανὰς ἀμυνόμενοι· οἱ μόντοι τηλεβόλοι καὶ τούτο τὸ τείχος ἐπὶ ἡμέρας ἱκανὰς ἔπικον, καὶ κατέβαλον μέρος οὐκ ὀλίγον. || — ἔνδοθεν] m. 2; ἐνθόν m. 1. || — § 8. De his nihil legitur in Chalc. || — γενομένοις] m. 2, γενομένοις m. 1. || — ταύτην ταχέως] sic mgo, τούτους· τ. text.

VII. § 1 et 2. De his nihil habet Chalcocond. || — προσχώρου] sic man. 2, πλησιοχωρ. m. 1. || — πέντε καὶ δέκα] Verba καὶ δέκα add. margo. || — § 3. σίτος ἐπελελοίπει]. Cf. Chalcocond. p. 541, 6. || — προκαλεσ.] προσκ. cod. Dein vox αὐτοῦ post ἐμψάσεις additur in margine. || — § 4. παραγίνεται Ἀσάνης; Ἀσάνης Ματθαῖος ὁ γυναικάδελφος τοῦ Ἰσποδοῦ κυρ Δημητρίου, υἱὸς δὲ Παύλου τοῦ Ἀσάνου, ut ait Phrantzes p. 388, 14. Ceterum Asanes jam antea Corinthum venerat, prodente Chalcocondyla, qui de adventu ejus ita habet: Ἀσάνης μὲν οὖν οὐ πολλῶ ὕστερον (postquam Memecheteles a Corintho in interiora Peloponnesi abierat), ὡς ἐπυθάνετο τὴν πόλιν πολιορκεῖσθαι ὑπὸ τοῦ Ἀσιανοῦ στρατοπέδου, ἔχων περὶ αὐτὸν ἀνδρας ἱκανοὺς, ὀρμώμενος ἀπὸ Ναυκλίου τῆς Οὐνεσιῶν πόλεως; καὶ διὰ θαλάσσης ἐπὶ τὸν Κεγχεῶν λιμένα ἀφικόμενος νυκτὸς λαθὼν τὸν στρατὸν τοῦ βασιλέως; ἐσῆλθεν ἐς τὴν πόλιν αὐτὸς τε καὶ οἱ ἀμψ' αὐτὸν, καὶ τινὰ βραχύν σίτον εἰσεκομίσαντο. || — ἀνὰ χοινίων τριῶν] Vel in hoc numero vel in modimorum vel in militum eratum est. Decem medimni efficiunt 480 chœnices, adeo ut ex 70 militibus singuli septenos chœnices tulerint. Vox ἀνὰ genitivo juncta isto sensu sæpius a Critobulo usurpatur. || — § 5. ἀναρριχώμενοι] ἀναρριχόμενοι cod. || — αὐτοῖς συμφερούσας:] adduntur in margine. || -- § 7. διακηρυκτέεται etc.] Fusius de his exponit Chalcocondylas p. 451, 6: Καὶ οἱ ἐν τῇ πόλει ἐπιλείποντες τοῦ σίτου χαλεπῶς ἔφερον, καὶ λόγου; εἰδέσαν ἀλλήλους, ἀφικόμενοι ἐς τὸν τῆ; πόλεως ἀρχιερέα. Ἀσάνης; μὲν οὖν κατεῖχε τὸ πλῆθος; ὥστε ἀνέχεσθαι, ἀρχιερεὺς δὲ τῆς πόλεως ἀποστείλας; ὡς βασιλέα ἐσήμανε αὐτῷ τὴν ἔνδειαν, καὶ ὡς στίβια πᾶν ὀλίγα ὑπολείπειτο ὥστε ἀντίχον. Ταῦτα πυθόμενος ὁ βασιλεὺς; λόγου; αὐδὸς προσέφερε, λέγων τοιαῦτα: « Ἐμοὶ παρὰ τῶν ἐν τῇ πόλει εὐνοούντων ἀπαγγέλλεται ὀλίγον πᾶν ἡμέρων ὑπολείπεσθαι ὑμῖν τὰ στίβια. Τί οὖν κακοδαίμονατε καὶ οὐ παραδίδοτε τὴν πόλιν; » Ἐνταῦθα ὡς πυθανόμενον Ἀσάνεω ἔλεγον οἱ τοῦ βασιλέως τὰ καθήκοντα, ἐβουλεύοντο κοινῇ εἶτε παραδώσειεν τὴν πόλιν, εἶτε ἀνεχόμενοι ἀμύνοντο. Ὡς δὲ ἀπεστραμμένους; ἔωρα τοὺς ἐν τῇ πόλει καὶ χαλεπῶς; φέροντας, ὑπόσπονδοι τε ἐσῆλθον αὐτοὺς τε Ἀσάνη; καὶ ὁ Λακεδαιμόνιος; Λουκιῆνης; Ἀσικριῶνων δὲ ἐ; λόγου; τῷ βασιλεῖ, σπονδὰς τε αἰτουμένων, ἔλεγεν αὐτοῖς τάδε: « Ἀπαγγέλλετε τῷ ἡμετέρῳ ἡγεμόνι ὡς σπονδὰς ποιῆσθαι ἐτοιμὸς; εἰμι, ἐφ' ᾧ τὴν χώραν ὄσσην ὁ στρατὸς; παρεῖμι ἐμὴν τε εἶναι, καὶ φέρον ἀπάγειν διὰ τὴν λοιπὴν χώραν πεντακοσίου; στατήρας, τῷ δὲ ἡγεμόνι, ἐπ' ᾧ τὸ τε Αἰγίον καὶ Πάτρας καὶ τὴν περίοικον παραδίδομαι ἡμῖν· εἰ δὲ μὴ, αὐτίκα ἅμα ἐπίοντα με γνωσκόντων. » Ταῦτα δὲ ὡς ἐνετέλλετο αὐτοῖς, καὶ ἐς τοὺς ἡγεμόνας; ἀφικοντο περὶ τὸ Ταύτην τῆς Λακωνικῆς; διατριβόντας, ἀπήγγελλον τε τὰ παρὰ βασιλέως; καὶ αὐτίκα; ἔδοκας; ὥστε μὴ στέρεσθαι; ἤδη ἐμψάσει; τῆς χώρας, πρέσβεις; τε πέμπειν καὶ ἐμπεδοῦν σφίσι τὰ; σπονδὰς; ἐφ' οἷς; προεταίετο βασιλεὺς. Πέμπαντες; δὲ πρέσβεις; τὰς τε σπονδὰς; ἐποιῶσαντο, καὶ τὴν χώραν; ἀπέδωκε τῷ βασιλεῖ; ὑπάρχῳ Ὀμάρῃ (τῆς; Θετταλίας; ὑπάρχος; ἦν), τὸ τε Αἴγιον,

τε ξυθηκῶν καὶ διαλλαγῶν καὶ ἐνδόσεως τῆς πόλεως. Καὶ ὁ βασιλεὺς δέχεται ἐπὶ τούτοις, καὶ δίδωσι αὐτῷ πῶτά. (6) Ὁ δὲ ἐξελευθὼν ποιεῖται ξυθηκὰς τε καὶ σπονδὰς μετὰ τοῦ βασιλέως καὶ παραδίδωσιν αὐτῷ τὴν τε πόλιν καὶ τὸν Ἀκροκόρινθον καὶ τοὺς Κορινθίους μένοντας ἐφ' οἷς ἔχουσι σῶς καὶ κακῶν ἀπαθεῖς, φόρου δὲ μόνον ὑποτελεῖς, ἔπειτα καὶ πᾶσαν τὴν γῶραν Πελοποννήσου, ὅσῃν ἐπῆλθε μεθ' ὀπλων ὁ βασιλεὺς, καὶ πόλεως καὶ φρούρια, ὅσα ἐχειρώσατο, τοῦ βασιλέως εἶναι κατήκασα (ἦν δὲ γε ἡ τρίτη μοῖρα Πελοποννήσου), τὴν δὲ γε λοιπὴν πᾶσαν εἶναι τῶν δυναστῶν δασμῶν ἐτήσιον ἀποφερόντων τῷ βασιλεὶ νομίματα τριχῶλια χρυσοῦ, ἔχειν δὲ μετ' αὐτῶν εἰρήνην βεβαίαν καὶ φιλίαν τὸν βασιλέα καὶ ζύμμηχον εἶναι καὶ βοηθὸν, ἣν τις αὐτοῖς μεθ' ὀπλων ἐπιή.

VIII. Πράξας δὲ ταῦτα μετὰ τοῦ βασιλέως καὶ ξυθήμενος ὁ Ἀσάνης ἐπάνεισιν ἐς τοὺς δεσπότες, ἀπαγγέλλων αὐτοῖς τὰ πεπραγμένα οἱ καὶ τὴν μετὰ τοῦ βασιλέως εἰρήνην. Οἱ δὲ δέχονται τὰς ἐπὶ τούτοις διαλλαγὰς ἐκόντες ἀκοντὰς βαρύτερον γὰρ ἴδοξεν αὐτοῖς καὶ τοῖς ὄλοις εὐχόμενον οὐ τοσοῦτον τὰ ἄλλα ὅσον ἡ τῆς Κορίνθου. Ἐκδοσίς, πόλεως ἐχυρωτάτης τε καὶ λόγου ἀξίας, ἐν ἐπικαίρῳ τε τοῦ Ἰσθμοῦ κειμένης καὶ ὡπερ ἀεροπόλεως οὗσης Πελοποννήσου· ὁμοίως γε μὴν τὶ καὶ εἶχον δρᾶσαι;

IX. Βασιλεὺς δὲ τὴν Κόρινθον παραλαβὼν φυλακτὴν τε ἱκανὴν ἰσάγει ἐς τε τὴν ἄκραν καὶ ἐς αὐτὴν ἄνδρας ἐπιλέκτους τετρακονταίους τῶν ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐλῆς νεοδαμωδῶν, καὶ φρουράρχον αὐτοῖς ἐπίστισιν ἓνα τῶν πισοτάτων αὐτῶν, καὶ σιτήσει καὶ ὀπλοῖς καὶ μηχαναῖς καὶ πᾶσιν ἄλλοις ἐπισκευάζει καλῶς τὰς τε ἄλλας πόλεις δεξιόθι, τὰς τε ἐν τῇ μεσογείᾳ καὶ παραλίᾳ, καὶ φρούρια τὰ δόξαντα καλῶς ἔχειν αὐτῷ πάντα ἐπισκευάζει καὶ ἐξοπλίζει καλῶς φρουροῖς τε καὶ φρουράρχαις καὶ σίτῳ καὶ ὀπλοῖς καὶ βέλεσι καὶ πᾶσι τοῖς ἀναγκαίοις. (9) Ἐνια δὲ τῶν φρουρίων, ὅσα μὴ ἰδοῦναι αὐτῶν, κατασκάπτει τελείως, τοὺς δὲ οὐκ ἔχοντες τούτων, ἄνδρας, φημί, καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας, ἀσινεῖς ὄλωσ ἐκπέμπει καὶ αὐτοὺς ἐς τὴν Κωνσταντινου μετὰ τῶν ἄλλων, κατοικίζων, ἥπερ ἔργον, πᾶσαν τὴν ἔξω γῶραν αὐτῆς. (3) Καταστησάμενος δὲ πάντα τὰ ἐν Πελοποννήσῳ καλῶς τε καὶ ὡς ἦν αὐτῶν κατὰ νοῦν, σατράπην τε πάσῃ τῇ αὐτοῦ γῶρᾳ τὸν Ἀμάρην καταλίπων, ἀπολύεται τὴν στρατιάν, πολλὰ πρότερον ἐπαινεσας τε αὐτοὺς καὶ δωρη

σάμενος καὶ τιμήσας τοὺς ἀγαθοὺς ἐπίδοσέσι τε καὶ ἀξιώμασι καὶ ἀρχαῖς καὶ πολλοῖς ἄλλοις. (4) αὐτὸς δὲ ἄρας ἐκ Κορίνθου, φθινοπώρου ἀρχομένου (τὸ γὰρ θέρος ἤδη τετελευτήκει), μετὰ τε τῆς ἰδίας αὐλῆς καὶ τιμῶν τῶν ἐν τῷ ἐταί, ἔξεισι τοῦ Ἰσθμοῦ, καὶ ἀφικνεῖται διὰ τῶν Μεγάρων ἐς τὰς Ἀθήνας. (5) Κατεῖχε γὰρ αὐτὸν ἔρωσ σφοδρὸς τῆς τε πόλεως ταύτης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ θεαμάτων, ὅτι ἤκουσε πολλὰ καὶ καλὰ περὶ τε τῆς σοφίας καὶ φρονήσεως τῶν ἐνταῦθα προγεγονότων ἀνδρῶν καὶ τῆς ἀλλῆς ἀνδρείας καὶ ἀρετῆς καὶ τῶν πολλῶν καὶ θαυμαστῶν ἔργων, ὧν ἐν τῷ κατ' αὐτοὺς καιροῖς ἐπεδείξαντο καὶ πρὸς Ἑλληνας καὶ πρὸς βαρβάρους ἀγωνιζόμενοι· καὶ ἐπεθύμει ἰδεῖν τε καὶ ἱστορησάσθαι τὴν τε πόλιν καὶ τὰς ἄλλας ταύτης οἰκοδομὰς καὶ ὁρᾶν καὶ τὴν ἀκρόπολιν αὐτὴν τοὺς τε τόπους, ἐν οἷς οἱ ἄνδρες ἐκείνοι ἐπολιτεύοντο καὶ ταῦτα ἔπραττον, καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν θέσιν τῆς γῶρας τε καὶ κατάστασιν τῆς τε κατ' αὐτὴν θαλάσσης καὶ τῶν λιμένων καὶ περὶ πάντων ἀπλῶς. (6) Καὶ εἶδε καὶ ἐθαύμασε καὶ ἐπήνεσε, καὶ μάλιστα γὰρ δὴ τὴν ἀκρόπολιν, ἀναβάς ἐς αὐτὴν, ἀπὸ τε τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν λειψάνων ὡς σοφὸς τε καὶ φιλέλλην καὶ μέγας βασιλεὺς τὰ ἀρχαῖα καὶ ἄρτια στοχαζόμενός τε καὶ τεκμαιρόμενος. Τοὺς δὲ γε οὐκ ἔχοντες ταύτης, αἰδοῖ τῶν προγόνων φιλοφρόνως τε εἶδε καὶ ἐδωρησάτο πολυτρόπως, καὶ πάντων ὧν ἤτησαν ἔτυχον παρ' αὐτοῦ. (7) Τέσσαρας δὲ ἡμέρας αὐτοῦ διαγαγών, τῇ ὕστεραῖα ἐκείθεν δρομηθεὶς ἦει διὰ τε τῆς Βοιωτίας καὶ Πλαταιίδος, ἀποσκοπῶν πάντας τε τοὺς Ἑλληνικοὺς τόπους καὶ ἀνερευνῶν ἀκριβῶς καὶ πυθανόμενος περὶ πάντων. (8) Παροδεύσας δ' ἐξέπιτηδες καὶ γενόμενος καταντικρὺ τῆς Εὐβοίας, κατεθεῖτο τὰς τε συχνὰς παλιρροίας Εὐρίπου καὶ τὰς μεταβολὰς τὴν τε ἄλλην τῆς νήσου θέσιν τε καὶ κατάστασιν καὶ δὴ καὶ ἀρετὴν, καὶ ὡς οἰκιοῦται τῇ χέρσῳ διὰ τοῦ στενοτάτου πορθμοῦ, μᾶλλον δὲ ὡς ἐστὶ χερρόνησος καθάπερ ποταμῶν μέσῳ τῶν βραχυτάτῳ βεῦματι τοῦτ' ἐπιγεγεννημένη καὶ πάλιν ξυναπτομένη γεφύρα. (9) Οἱ δὲ Εὐβοεῖς τὴν ἀθρόαν ἐς αὐτοὺς ἔλευσιν τοῦ βασιλέως ἰδόντες, τὸ μὲν πρῶτον ἔδεισαν περὶ ἑαυτῶν, μὴ ἄρα σφίσι ἐπὶ κακῶν αὐτῆ εἶη, μετὰ δὲ τοῦτο δῶρα πλείστου ἀξία ἐτοιμάσαντες τῷ βασιλεὶ ἐξῆλθον ἐς ξυνάντησιν αὐτῶν. Καὶ ὅς δέχεται τούτους ἡμέρωσ καὶ λαλήσας εἰρηνικὰ μετ' αὐτῶν ἀπολύει πάλιν. (10) Αὐτὸς δὲ ἄρας ἐκείθεν καὶ ἀπὸ σπουδῆς ἔλαβον ἐπὶ τὰ πρόσω, δεκαταῖος ἀφικνεῖται ἐς Φεράς τῆς Μακεδονίας. Ὀλίγας δὲ

Kalabritas, Patras et tunc perierunt tunc Agatas χώρας. || — § 8. παραδίδωσιν] die sexto Augusti an. 6966 (1458 p. Chr.), sec. Phrantz. p. 387, 16. || — νομίματα τριχῶλια χρυσοῦ] sic mgo, τριχίλους χρυσοῦς text.

VIII. ἐπάνεισι] ante deditioem urbis, sec. Chalco. || — οὐ τοσοῦτον τὰ ἄλλα, ὅσον] add. margo. || — πόλεως ὀχυρωτάτης ... οὗσης Πελοποννήσου] add. margo.

IX. § 1. φρουράρχαις] Sic etiam 3, 14, 4 et 15, 1; alibi φρουράρχοις. || — § 3. Ἀμάρην] Ὀμάχη Chalcocond. p. 452 sq. Est Omar Turchanis filius. || — § 4. μετὰ τε] μ. γε cod. || — § 6. De rege Athenas visente et monumenta urbis demirante cf. Chalco. p. 450, 22 et 455, 15, qui ibidem narrat interitum ducatus Atheniensis, quem Critobulus silentio pressit. || — καὶ φιλέλλην] add. margo. || — ἀρτια] sic mgo, πρωτότυπα text. || — § 8. Mechemetis Euripat visentis meminit Victor Capella in oratione sua ap. Chalco. p. 547, 16. || — § 9. ἔλευσιν] sic mgo, ἔρδον text.

ἡμέρας διατρίψας αὐτοῦ καὶ ὅσον διαναπαῦσαι αὐτόν τε καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ, ὁρμηθεὶς ἐκείθεν καταλαμβάνει τὴν Ἀδριανου, μεσοῦντος ἤδη φθινοπώρου.

X. Κάνταυθα γινόμενος εὐθὺς μεταπέμπεται Ἰσμαῆλον τὸν Καλλιουπόλεως ἑπαρχον καὶ τοῦ στόλου παντός ἡγεμόνα, καὶ κελεύει τούτον δι τὰ χίιστα στόλον πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν νεῶν ἑξαρτίσαντα ἐπιπλεῦσαι τῇ Λέσβῳ καὶ Μιτυλήνῃ καὶ καταδραμεῖν πᾶσαν αὐτὴν καὶ ληίσασθαι δηούνη καὶ ἀφανίζοντα κατὰ κράτος. (α) Οἱ γάρ τοῦ ταύτης ἡγεμόνος Δωριέως υἱεὶς δύο καταλειφθέντες μετὰ θάνατον αὐτοῦ κληρονόμοι τῆς τε νήσου ζυμπάσης καὶ τῆς ἀρχῆς, στασιάζοντές τε ἦσαν ἀλλήλοισι, καὶ νεωτέρων ἐπιθυμοῦντες αἰεὶ· καὶ ἐπειδὴ τὰς ἐξ Ἰταλίας ἠκούσας τριάκοντα τριήρεις εἶδον τοῦ Ῥώμης ἀρχιερέως, ὧν ἐναυάρχει Λοδοβίκος στρατηγὸς αυτοκράτωρ ὧν αὐτὸς, ἐνεόμωσαν εὐθὺς, καὶ ζυμθῆκας ποιησάμενοι μετ' αὐτοῦ ἠθέτησαν τὰς μετὰ βασιλέως, καὶ οὐκέτι ἤθελον ἀποδιδόναι αὐτῶ τὸν ζυμθῆθ δασμὸν, ὃν ἀπέφερον ἐπισημίας· οὐ μόνον δέ, ἀλλ' ὅτι καὶ πρὸ τούτου τὰς κητάρσεις τῶν πειρατικῶν νεῶν δεχόμενοι, καὶ σιτήσεις καὶ πίσεις αὐτοῖς λάθρα παρέχοντες ἐκάκουν πᾶσαν τὴν ταύτην παραλίαν τοῦ βασιλέως καὶ τὰς κατ' ἐμπορείαν πλεούσας ναῦς ἐσκύλευον. (β) Ἐχὼν οὖν αὐτοῖς ὄργην διὰ ταῦτα ὁ βασιλεὺς τὸν στόλον ἐξέπεμψεν. Ἰσμαῆλος δὲ πληρώσας δι τὰ χίιστα ναῦς πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν καὶ ὄπλα καὶ μηχανὰς καὶ ὀπλίτας ἐμβιδιάσας αὐταῖς ἱκανοὺς καὶ ἱπκοὺς ἐν ναυσὶν ἵππαγωγούς καὶ πᾶσαν ἄλλην παράσκευὴν τε καὶ χρεῖαν πολεμικὴν ἑξαρτίσας τε καὶ ταῖς ναυσὶν ἐνθέμενος, ἄρας ἐκ Καλλιουπόλεως τριταίος κατέβη εἰς Λέσβον, καὶ ἀποβάς ἐς τινα πολίτην παρὰ τὸν Μόλυθον οὕτω καλουμένην, πρῶτον ἔκειρε πᾶσαν τὴν αὐτοῦ καὶ ἐδήλωσεν, ἔπειτα περισταυρώσας τὸ ἄστυ καὶ κύκλῳ περιλαβὼν τῶ στρατῶ καὶ μηχανὰς ἐπιστήσας ἐπολιόρκει. (γ) Ἐτυχον δὲ τότε ἐν Λέσβῳ παροῦσαι κατὰ ζυμμάχια δύο καὶ δέκα τριήρεις τῶν μετὰ Λοδοβίκου, ὧν ἐναυάρχει Σέργιος, ἃς προαπέστειλε Λοδοβίκος βοηθοὺς Μιτυλήνῃ, εἰ γε ὁ στόλος αὐτῇ ἐπιπλεύσει τοῦ βασιλέως (ἐλέγετο γάρ)· αἱ προμαθοῦσαι τὸν ἐπίπλου τοῦ βασιλέως στόλου, δείσασαι εὐθὺς ἀπέπλευσαν ἐς Χίον καὶ ἐπερίμενον.

(δ) Ἰσμαῆλος δὲ ἐπεὶ δέκα ἡμέρας τὸ ἄστυ πολιόρῳ οὐδὲν ἔβουεν, ἐμπήσας τε τὰς πρὸ τοῦ ἄστυ οἰκίας καὶ καταδραμὼν τὰ πολλὰ τῆς Λέσβου καὶ ληίσαιμενος καὶ δηώσας καὶ κώμας διαρπάζας καὶ λείων δι κλειστήν ἐλάσας καὶ ταῖς ναυσὶν ἐνθέμενος ἀπέπλευσεν ἐπὶ οἴκου ἐς Καλλιουπόλιν, καὶ διέλυσε τὸν στόλον. (ε) Σέργιος δὲ ἔδν ταῖς δώδεκα ναυσὶ μαθὼν ἀναγῆντα τὸν στόλον ἀπὸ τῆς Λέσβου, πάλιν ἐπαῆγεν ἐς Μιτυλήνῃν, καὶ πολλὰ ὄνειδισθεὶς τε καὶ μεμψθεὶς παρὰ τῶν αὐτῆς ἡγεμόνων, ὅπως κατὰ ζυμμάχια τε ἔκων αὐτοῖς καὶ βοηθήσειν ἐπαγγελιάμενος καὶ κεναῖς ἐλπίσιν ἀναρτήσας αὐτοὺς, ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀνάγκης καταλιπὼν φυγὰς ὄψετο, ἀνισθεὶς ἢ μᾶλλον αἰσχυνθεὶς ἀπέπλευσεν ἐς Ἀἴμνον καὶ μετὰ ταῦτα ἐς Ῥόδον παρὰ Λοδοβίκου. (ζ) Μιτυληναῖοι δὲ κατὰ τοὺς νηπίους πληγέντες νοῦν ἔσχον, καὶ μετὰ ταῦτα πέμπουσι πρέσβεις ὡς βασιλέα, ἀπολογούμενοί τε περὶ ὧν ἐνεκαλοῦντο, καὶ τὸν δασμὸν ἀποδιδόντες ὃν ὤφειλον, καὶ δεόμενοι σπονδῶν τυχέειν καὶ εἰρήνης τοῦ λοιποῦ· καὶ μέντοι γε καὶ τυγχάνουσι, δεξαμένου τοῦ βασιλέως σφᾶς. (η) Τὸ δ' αὐτὸ καὶ Χίοι καὶ Νάξιοι πεποιθήκασιν ὕστερον, δείσαντες μὴ ὅπερ ἔπαθον οἱ Μιτυληναῖοι, καὶ αὐτοὶ πάθωσι, καὶ πέμψαντες πρέσβεις τὸν τε δασμὸν ὃν ὤφειλον ἀπέδωσαν, καὶ τὰς μετὰ βασιλέως ζυμθῆκας ἀνενώσαντο. (θ) Βασιλεὺς δὲ τὸ λοιπὸν τοῦ φθινοπώρου διαγαγὼν ἐν Ἀδριανουπόλει, χειμῶνος ἀρχομένου ἀφικνεῖται ἐς τὸ Βιζάντιον, καὶ ἐξηκοστὸν ἤδη καὶ ἑκτὸν ἔτος πρὸς τοῖς ἐνακοσίοις τε καὶ ἑξακισχιλίοις τοῖς ὄλοις ἠνύετα, ὄγδοον δὲ τῆς ἀρχῆς τῶ βασιλεί.

XI. Καταλαβὼν δὲ τὴν Κωνσταντινίου τῶν τε ζυμθῶν φροντίδων εἴγετο, καὶ τῆς κατ' αὐτὴν ἐπιμελείας ὄλος ἦν καὶ τοῦ ταύτης ζυνοικισμοῦ· καὶ πρῶτα μὲν τῶν Πελοποννησίων ὄλος ἦγαγεν, ὅσοι τούτῳ ἰδούκων διαφέρειν τε τῶν ἄλλων καὶ τέχνας ἠπίστατον, ἀπολεξάμενος, ἐντὸς κατοικεῖει τῆς πόλεως, τοὺς δὲ λοιποὺς ἐν τῇ ἑξῶ χώρᾳ κατὰ κώμας καθίζει, διαδοὺς αὐτοῖς καὶ σῖτον καὶ ζεύγη βοῶν καὶ πᾶσαν ἄλλην αὐτάρχειάν τε καὶ χρεῖαν ἐς τὸ παρὸν, ὥστε ἀρᾶν καὶ γεωργίαν προσέχειν. (α) Μετὰ δὲ τούτῳ πέμψας ἐς Ἀμαστριν, πόλιν Παρλαγονίας παρὰ τὸν ἐν τῷ Εὐξείνῳ πόντῳ, ἀποικίει τὸ πλεόν αὐτῆς καὶ μᾶλλον

X. Hanc Ismaelis expeditionem unus Critobulus fusius exponit. || — Κάνταυθα γινόμενος· εὐθὺς μεταπέμπεται τὸν Ἰσμαῆλον] Expeditio igitur sequenti anno 6966 assignanda foret; at Ducas p. 338, 17, gravissimus de rebus Lesbiorum testis, eam mense Augusti anni 6965 susceptam esse dicit. Eandem verbo tangit Chalcocondylas p. 519, 16. Lesbiorum historiam summis lineolis adumbrans. || — ἑξαρτίσαντα] ἑξαρτήσαντα, et similiter § 3 ἑξαρτήσας codex. || — § 2. Δωριέως υἱεὶς δύο] Δωριέως ap. Ducam p. 328, 11 vocatur Δωρίνος ὁ Γατελοῦζος, qui obiit die trigesimo mens. Junii an. 6963 (1455). Filius major et in regno successor Δομνικός (ἑλληνιστὶ δὲ Κυριακός, ut ait Chalcocondylas p. 520, 7), junior Νικόλαος, quem Critobulus lib. 4, c. 11 Νικόρῳζον vocat. || — § 2. ἐνεόμω.] ἐνεώμω. cod. || — § 3. Μόλυθον] olim Μήθυμνα. || — § 6. δώδεκα] δωδέκα cod. || — τε καὶ μεμψθεὶς] add. mgo. || — ἔκτων] Literæ ek et deinde vox ὄγδοον in rasura scriptæ.

XI. § 2. ἐς Ἀμαστριν] Amastrianorum pars major Constantinopolim transducta postquam ista Genuensium urbs Turcis se dederat, quod quidem hoc ipso anno 6967 (1459) accidisse censeo. Expeditionem contra Amastrim, quam neque Ducas neque Critobulus commemorant, narrat Seadeddinus 2, p. 193 et Chalcocondylas, qui postquam de turbis in Peloponneso post Mechemetis discessum de novo a Thoma despota motis (an. 1459) dixerat, pergit p. 459: βασιλεὺς δὲ ἤλαυνε τὸ θῆρος τούτου (1459) ἐπὶ Σμενδροβήν... Καὶ ὡς αὐτῷ προσεχώρησεν ἡ πόλις, ὠρμητο μὲν ἐς Πελοπόννησον

δυναμένον, ἔτι δὲ καὶ Ἀρμενίων τοὺς ὑπ' αὐτῷ δυνατωτάτους τε καὶ εὐπορίας καὶ πλοῦτος καὶ τέχναις καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπιτηδεύμασι διαφέροντας καὶ δὴ καὶ τὴν ταῖς ἐμπορικοὺς πάντας ἀναστήσας τῆς αὐτῶν μεταίξει ἐνταῦθα, οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπ' αὐτῷ ἄλλων γενῶν τοὺς τοιοῦτους. (α) Ἐπειτα δὲ ἤγαγε πάντας τοὺς ἐν τῇ πόλει καὶ μέγα παρ' αὐτῷ δυναμένους καὶ πλοῦτος πολλῶν καὶ εὐπορίας κομῶντας, κελύει λαμπράς τε οἰκίας οἰκοδομεῖν ἐν τῇ πόλει, ἣ ἕκαστος βούλοιο, καὶ βαλανεῖα κατασκευάζειν καὶ πανδοχεῖα καὶ ἀγορὰς καὶ ἐργαστήρια πλεῖστα καὶ κάλλιστα, νεῶς τε ἀνεγείρειν καὶ ἱερὰ, καὶ πολλοὺς ἄλλοις τοιοῦτοις ἀγάλλειν αὐτὴν καὶ κοσμεῖν, μηδενὸς φειδόμενος, ὡς ἕκαστος εὐπορίας ἔχει τε καὶ δυνάμεις. (β) Καὶ αὐτὸς δὲ τὸν κάλλιστον ἀπολεξάμενος χῶρον ἐν μέσῃ τῇ πόλει καὶ μάλλον τῶν ἄλλων ἀνεγχεῖν, νεῶν τε ἀνεγείρειν ἐν τούτῳ κελύει τοῖς ἐν αὐτῇ προὔπαρξουσι μεγίστοις τε καὶ καλλίστοις τῶν νεῶν ἀμιλλώμενον ἐς ὕψος καὶ κάλλος καὶ μέγεθος, καὶ βίαις ἠλλέγειν τε καὶ ἐτοιμάζειν πρὸς τοῦτο παντοίας τε καὶ καλλίστας, μαρμάρων τε καὶ λίθων ἄλλων διαφανῶν καὶ τιμῶν, ἔτι δὲ κίωνων πλῆθος μεγέθει καὶ κάλλει διαφερόντων, καὶ σίδηρον καὶ χαλκὸν οὐ κλείστον καὶ μόλυβδον καὶ πάσῃν ἄλλῃν ὕλην ἐπιτήδειον. (γ) Ἐτι δὲ καὶ βασιλεία οἰκοδομεῖν ἐπέταξεν ἐπὶ τῆς πρὸς θάλασσαν ἀνεχούσης ἄκρας τοῦ παλαιοῦ Βυζαντίου, κρεῖττω τοῖς ἄλλοις καὶ θαυμαστότερα τῶν προτέρων ὄρα τε καὶ μεγέθει καὶ πολυτελείᾳ καὶ χέρει, πρὸς δὲ τούτοις νεῶρια κατασκευάζειν πλεῖστα καὶ κάλλιστα ἐς ὑποδοχὴν τε νεῶν καὶ τῶν τούτων ἀποσκευῶν, οἴκους τε οἰκοδομεῖν ἔχυρωτάτους τε καὶ μεγίστους ἐς φυλακὴν ἄλλων τε καὶ μηχανῶν καὶ τῶν ἄλλων τοιοῦτων. (δ) Καὶ ἄλλα δὴ πολλὰ τοιαῦτα ἐπέταξε γίνεσθαι κόσμον τε τῇ πόλει φέροντα καὶ κοινὴν ὠφέλειαν, προσέτι δὲ καὶ χρεῖαν ἀναγκαίαν ἐς τε τοὺς παλιῶν καὶ τὰς μάχας αὐτῶν, γίνεσθαι δὲ

ταῦτα πάντα κατὰ σπουδῆν, ἀρχοντας ἐπιστήσας τοὺς ἔργους τοὺς ἐμπειροτάτους τε καὶ σπουδαιοτάτους. (ε) Ἐγνωστο γὰρ αὐτῷ διὰ πάντων αὐταρκεστάτην τε καὶ δυνατωτάτην ἀποφῆναι τὴν πόλιν καὶ οἷα τὸ παλαιὸν ἦν ἐν τε δυνάμει καὶ πλοῦτος καὶ δόξη καὶ ἐπιστήμῃσι καὶ τέχναις καὶ πᾶσιν ἄλλοις ἐπιτηδεύμασι τε καὶ παραδείγμασι τῶν καλῶν καὶ δημοσίοις καὶ κοινοῖς οἰκοδομήμασι τε καὶ ἀναθήμασι.

XII. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Μαχουμούτης ὁ τῆς Εὐρώπης ἡγεμὼν, πρῶτός τε ὢν τῶν παρ' αὐτῶν καὶ μέγα δυναμένων μετ' αὐτὸν, καὶ τῶν ἄλλων πραγμάτων τῆς ἀρχῆς ἐπιμελητῆς, νεῶν τε ἀνεγείρει μέγιστον καὶ περικαλλέστατον ἐν ἀπόπτῳ τῆς πόλεως, λίθοις τε διαφανέσι καὶ μαρμαρίοις ἀστράπτοντα καὶ κίωνων ὄρα τε καὶ μεγέθει διαπρεπέστατον, ἔτι δὲ γραφικῆ τε καὶ γλυφικῆ τέχνῃ καλῶς ἡσκημένον, καὶ χρυσῷ πολλῶν καὶ ἀργύρῳ καταλαμπόμενον, καὶ πολλοῖς καὶ καλοῖς ἄλλοις κοσμούμενον δώροις τε καὶ ἀναθήμασι καὶ φιλοτιμίᾳσι. (α) Περὶ αὐτὸν δὲ πτωχοτροφία καὶ πανδοχεῖα κατασκευάζει καὶ λουτρὰ φιλοτιμίας ἄγαν ἐς τε χρεῖαν καὶ κάλλος ἅμα καὶ μέγεθος ἡσκημένα. Πρὸς δὲ τούτοις οἰκίας τε λαμπράς οἰκοδομεῖ ἑαυτῷ καὶ πολυτελεῖς, καὶ παραδείσους φυτεύει περὶ αὐτάς, παντοίοις κομῶντας φυτοῖς ἐς τε χρεῖαν καὶ τέρψιν καὶ ἀπολαυσιν ἱκανοῦς, καὶ ὑδάτων ἀφθονίαν ἐσάγει καὶ πολλὰ τοιαῦτα ποιεῖ, ἐπόμνος τε τῇ τοῦ κρατοῦντος γνῶμῃ κατὰκρας καὶ ἅμα κοσμῶν καὶ αὐτὸς τὴν πόλιν ὡς δυνατόν ἰδίαις τε δαπάναις καὶ ἀναλώμασι καὶ κοινωφελείῃσι οἰκοδομήμασι τε καὶ ἀναθήμασι.

XIII. Μετὰ ταῦτα δὲ καὶ τρίτῃρις ὁ βασιλεὺς πανταχοῦ τῆς αὐτοῦ ναυπηγεῖσθαι κελύει, τὸ τῆς θαλάσσης κράτος εἰδὼς ἀναγκαῖόν τε ὄν αὐτῷ καὶ τὴν ταύτης ἀρχὴν καὶ μάλιστα δὴ ἐν γε ταῖς ὑπεροχίοις ἐκστρατείας· καὶ γὰρ ἤδει κἄν τοῖς πρόσθεν ἔργοις αὐτῷ τὰ μέγιστα ξυνεγεγόντα τὸν κατὰ θάλασσαν στόλον· ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν πάλαι βασιλείων τοὺς τὰ μέ-

νησον στρατεύεσθαι, μετὰ δὲ ἀρικόμενος ἐς Βυζάντιον καὶ ἐς τὴν Ἀσίαν διαβάς ἤλαυνεν ἐπὶ Ἀμαστριν τὴν Ἰαννίων πόλιν. In his erravit auctor Semenderæ deditionem ad annum 1459 referens, at recte huic anno Amasstridis occupationem vindicari e Critobulo collegeris. Hammerus quidem 2, p. 50 cum eoque Zinkeisenus 2, p. 337 in eadem expeditione anni 1461 tum Amasstrin tum Sinopen et Trapezuntem subactas esse opinantur, ejusque sententiæ argumentum ex eo Hammerus repetit, quod omnes auctores Turcici tres illas urbes eodem anno occupatas esse perhibent. At vis hujus argumenti eo infringitur, quod annum illum fuisse 864 Hegiræ sive 1459 p. Chr. produnt; id enim ut de Amasstridis deditione recte traderetur, sic minime quadat in Sinopen et Trapezuntem, quas anno 1461 Turcarum imperio adjunctas esse liquido constat. Deinde vero non is est scriptorum Turcicorum consensus quem dicit Hammerus. Nam Seadeddinus, quem unum ego in Brattutii versione legere potui, expeditionem contra Amasstrin, cujus tempus non indicat, distinguit ab expeditione contra Sinopen et Trapezuntem (anno 864 Heg. falso attributam); nam ab Amasstridis Mechemetes domum rediit, sicut Chalcocondylas quoque narrat. Verba Seadeddini hæc sunt p. 194: *La quale (città) presa et presidata, il re ritorno alla sua real residenza. Monsignor Nisri ha scritto, che havendo il re preso Amassira, mandò quel principe con la sua moglie, figliuoli, baroni et robbe a Constantinopoli, e fece trasportar gl' abitanti del paese d'Achlagan all' Amassira*. Deinceps narrat bellum contra Sinopen et Trapezuntis principes. De Amasstrianis Byzantium abductis cf. Chalcocondylas. p. 460: παραλαβὼν δὲ τὴν πόλιν, τὸ μὲν τρίτον μέρος αὐτοῦ καταλιπὼν ἐν τῇ πόλει, τὰς δὲ δύο μοῖρας ἀγαγὼν τῆς πόλεως ἐς Βυζάντιον κατήκεισε, καὶ τινας τῶν παιδῶν αὐτοῦ τῆς πόλεως ἐξελόμενος ἑαυτῷ ἐκομίζετο ἐπ' οἴκου. Causam hujus expeditionis aliam Seadeddinus tradit, aliam Chalcocondylas. || — § 4. νεῶν] De templo Mechemetis sultani v. Hammer l. I. p. 73 et *Constant. u. der Bosphorus* 1, p. 387 sqq. Architectus ejus Christodulus Græcus fuit.

XII. § 1. De templo, quod Machumutes vezirus maximus ædificavit, vid. Hammer. *Constant. u. d. Bosp.* 1, p. 430. || — ἐν ἀπόπτῳ τῆς πόλεως] add. margo.

γιστα δυνηθέντας ἀκριβῶς ἐξετάζων τε καὶ σκοπού-
μενος εὗρισκε τὰς κατὰ θάλασσαν πράξεις μεγίστας τε
οὐσας καὶ ὀνομαστοτάτας καὶ τὰ μέγιστα κατορθω-
κότας διὰ θαλάσσης αὐτοῦς. Διὰ τοι τοῦτο καὶ τὸ
ταύτης κράτος ἐς ἑαυτὸν ἐβούλετο μεταστῆσαι· γῆ γὰρ
καὶ θάλασσα ξυνηλοῦσαι ὑπὸ μίαν ἀρχὴν, μεγίστην
ταχύως αὐτὴν ἀπεργάζονται. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως.

XIV. Τοῦ δ' αὐτοῦ χειμῶνος καὶ Κριτόβουλος ὁ
Ἰμβριώτης λόγους προσφέρει τοῖς δυνατοῖς τῶν Λημηνίων
περὶ ἐνδόσεως τῆς νήσου τῷ βασιλεῖ· ἐτι γὰρ κατεῖχον
Ἰταλοί. Οἱ δὲ δέχονται καὶ παρέχουσι τοῦτω πιστὰ
ἢ μὴν δώσειν τὴν νῆσον ἀφικόμενον· ἦν γὰρ αὐτοῖς ἐν
τοῖς πρώτοις τῶν φίλων ἀνὴρ, καὶ αὐτοὶ ἐπίστευον
αὐτῷ τὰ γε τοιαῦτα, καὶ πρόεπεμπον κρύφα ἀπλλα-
γῆναι τε βουλόμενοι τῆς βαρύτητος τῶν Ἰταλῶν καὶ,
τὸ μέγιστον, δεδιότες τὸν στόλον τοῦ βασιλέως, μή-
ποτε ἐπελθὼν αἰφνης αὐτοῖς μεγάλως βλάβειε· Ἰταλοὶ
γὰρ οὐκ ἠδύνατον βοηθεῖν· καὶ διὰ τοῦτο ἐβούλοντο
ἀποστάντες αὐτῶν προσχωρῆσαι τῷ βασιλεῖ. (2) Κρι-
τόβουλος δὲ τὰ πιστὰ λαβὼν παρ' αὐτῶν, ἀφικνεῖται
ἐς τὴν Ἀδριανοῦ· καὶ πέμπει δὴ γράμματα κατὰ
τάχος ἐς τὸν δεσπότην Δημήτριον μηνύοντα καιρὸν
εἶναι τὰς νήσους αἰτῆσαι παρὰ τοῦ βασιλέως, Ἰμβρον
καὶ Λῆμνον, ἐτοίμου τε ὄντος δώσειν αὐτοῦ, καὶ
αὐτὸς εἰπὼν δυνατὸς εἶναι τὴν Λῆμνον ἐλεῖν καὶ τοὺς
Ἰταλοὺς ἐξελάσαι· εἶχε γὰρ ἤδη καὶ πρότερον περὶ
τοῦτου γράμματα τοῦ δεσπότη. (3) Δεσπότης δὲ
τοῦτο μαθὼν, ὡς τάχιστα τὸν Ἀσάνην ἐκπέμπει πρέ-
σβυον ὡς βασιλέα, καὶ παρ' αὐτοῦ τὰς νήσους αἰτεῖ
καὶ λαμβάνει, ξυνηθέμενος δὴ καὶ δασμὸν ἐτήσιον ὑπὲρ
τούτων ἀποφέρειν βασιλεῖ τρισχιλίους χρυσίνους,
ξυμπαρόντος γε καὶ αὐτοῦ Κριτόβουλου τότε ἐν Ἀ-
δριανουπόλει (τε) καὶ ξυμπράττοντος. (4) Δεξάμενος
δὲ ὁ Κριτόβουλος τὰ παρὰ τοῦ βασιλέως γράμματα,
ἐπανήλθεν ἐς Ἰμβρον ὡς τάχιστα· καὶ μίαν μόνην
ἡμέραν αὐτοῦ διαγαγών, τῇ ὕστερα αἰ ἐμβὰς ἐς πά-
ραλον καὶ λαβὼν τὰς ἐφορμούσας τε καὶ περιπλεούσας
τὴν νῆσον προφυλακίδας νῆας τῶν Ἰταλῶν, νυκτὸς
καταίρει ἐς Λῆμνον, καὶ ἐσέρχεται ἐν τῷ φρουρίῳ,
τῶν Καστριωτῶν περὶ πρώτῃν που φυλακὴν δεξαμένων
αὐτόν. Κοινολογησάμενος δὲ τῷ τε φρουράρχῃ καὶ
τοῖς μετ' αὐτοῦ (εἶχε γὰρ καὶ τοῦτον μετὰ τῶν ἄλλων
ξυμπράττοντα), εὐθὺς ἀναλαβόντες ἵππεις πέντε καὶ
εἰκοσιν ἀφικνούνται ἐς τὸ τοῦ Κοτζίνου ἄστου περὶ

δρβρον βαθῶν, καὶ ἐσέρχονται ἐν αὐτῷ, ἀνοιξάντων
εὐθὺς τὴν πρὸς νότον πυλῖδα τῶν ἐνδοθεν ξυμπαρ-
τόντων αὐτοῖς· εἶχε γὰρ πάντα τοὺτους ἤπερ ἔφην
προκατεσκευασμένους τε καὶ ταῦτα ξυμβουλομένους
αὐτῷ. (5) Εἰσελθόντα δὲ δέχονται πάντες οἱ τοῦ
ἄστεος ἄσμενοι, καὶ κοινῇ ξυνδραμόντες ξὺν ἑπλοῖς
κατακλείουσι τοὺς Ἰταλοὺς ἐν τοῖς ἐπαρχικαῖς δημο-
σίοις οἴκοις, πέντε καὶ τεσσαράκοντα ὄντας, βουλη-
θέντας μὲν ἐς χεῖρας αὐτοῖς ἵνα καὶ διὰ μάχης γε-
νέσθαι καὶ ὀρηκτάς ἦδη, μὴ δυνηθέντας δέ. Τί
γὰρ καὶ εἶλον ὅσοι θρᾶσαι πρὸς τοὺς ἐκ τοῦ ἄστεος
ἄπαντας; Τέλος δὲ, ἡμέρας ἤδη γενομένης, προσχω-
ροῦσι καὶ ἄνευ ὁμολογίας, καὶ παραδίδουσι σφὰς αὐ-
τοῦς Κριτόβουλω γρηῃσασθαι ὅ τι καὶ βούλοιο, πι-
στεύσαντες αὐτῷ. (6) Ὁ δὲ ἀπέλυσε πάντας εἰπὼν,
« εἰ μὲν αἰρήσθε μεθ' ἡμῶν εἶναι καὶ κατοικεῖν ἐν τῇ
νήσῳ, δεχόμεθα τε ὑμᾶς καὶ τὰ ἐπιτήδεια ἀρκούντα
παρέξομεν· εἰ δ' οὐ, ἅπτε ὅσοι φίλον ἐκίστην. » Τὸν
δὲ γε τούτων ἀρχοντα Καλαβρῆζον δώροισι τε πολλοῖς
καὶ ξενίοις τιμῆσας ἀπέπεμψε μετ' εἰρήνης ἐς Εὐβοίαν
ἀπελθόντα. (7) Μετὰ δὲ τοῦτο πέμψας ἄγγελον ἐς
τὸν τοῦ Παλαιοῦ Κάστρου καλουμένου (τοῦτο δ' ἦν
ἡ παλαιὰ Μυρινούπολις) φρουράρχον Μικέλτην, αἰτεῖ
τὴν ἀκρόπολιν, ὑπισχνόμενος αὐτῷ καὶ δῶρα δώσειν
καὶ τιμήσειν ἱκανῶς. Ἔστι γὰρ ἡ τῆς Μυρινουπολεως
ἀκρόπολις ἐχυρωτάτη καὶ πάντῃ ἀνεπιχειρήτος καὶ τῶν
ὀνομαστῶν ἐπ' ἀσφαλείᾳ ἐκ πάντων παλαιοῦ, ἐπ' ἄκρας τε
ὑπερανωτισμένη τῆς πόλεως ἐφ' ὕψηλοῦ καὶ τριπλῶ
τείχει παλαιατέρῳ καὶ λίθοις μεγίστοις κατασφαλισμένη
τε καὶ κατοχυρωμένη, καὶ πᾶσαν ὕψ' αὐτὴν ἔχουσα καὶ
καταδουλοῦσα τῆς πόλιν. (8) Καὶ διὰ τοῦτο ἐβούλετο
τοῦτον ὑπαγαγεῖσθαι λόγους ἡμέροισι τε καὶ προσῆναι
καὶ τὸ δλον εἰρηνηκοῖς. Ὁ δὲ, ἅτε νέος ὢν καὶ πι-
στεύων τῇ τῆς ἀκροπόλεως ἐχυρότητι καὶ ἅμα φυλακῇ
ισχυρῇ καὶ αἰτήσῃ (εἶχε γὰρ ἐντὸς μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὰ
ἐπιτήδεια ἄφθονα καὶ ἀρκούντα ἐς δλον ἑνιαυτόν, καὶ
ἄνδρας ὀδοθήκοντα καταφράκτους), λόγους μὲν οἷα
ἀποκρίνεται, αἵματι δὲ ξίφος ἐγγαράδας ἐς χάρτην
ἀποπέμπει Κριτόβουλω, τοῦτο δηλῶν, ὡς « αἵματι
καὶ σιδήρῳ μόνῳ τὴν ἀκρόπολιν λήψῃ, ἄλλως δ' οὐ, »
καὶ ἅμα προσεπαπειλησάμενος ἐν τῷ χάρτῃ καὶ τοῦτο
μετ' εἰρωνείας· « μὴ οὕτω τὴν ἀκρόπολιν αἰται, οὐ γὰρ
λήψῃ· ἀλλ' εἰ γε ἀνὴρ εἶ, αὐτὸς ἔλθων ξὺν ἑπλοῖς
λαμβάνει ταύτην. »

XIII. ὀνομαστοτάτας] sic margo, περιφανστοτάτας text.

XIV. Quae c. 14 et 15 de Italis e Lemno Critobuli opera pulsis leguntur, alius nemo tradidit. Chalcocondylas p. 470, 1 Lemnum et Imbrum ab Ismaele classis praefecto recuperatas esse dicit. Idem p. 469, 3 narrat Demetrio despotas propterea quod, Thoma fratre res novas moliente, ipse quietem ageret, Lemnum, Imbrum, Thasum et Samothracen adjudicatas esse. || — § 2. παρ' αὐτῶν] add. margo. || — δώσειν αὐτοῦ] sc. τοῦ βασιλέως, nisi fort. legendum αὐτῷ. || — § 3. πρέσβυον] πρόσβυον cod. h. l. et alibi. || — § 4. Καστριωτῶν] quorum oppidum *Kastro* etiamnum vocatur. || — εὐθὺς] μηδὲν μελλήσαντες; margo. || — Κοτζίνου] Sic etiam Phrantzes p. 447, 23 locum vocat; hod. *Kokkino*. || — § 5. διὰ μάχης γενέσθαι] sic margo, δ. μ. εἰθεῖν text. Modo hoc modo illud ap. Thuc. legitur. || — § 7. Μυρινῶν] sic etiam c. 18, 1. Μικαὴλ ὄνομα ad marg. || — Μυρινούπολις] Μυρηνούπολις cod. h. l. et paulo post c. 15, 1. Apud veteres Μύρινα πόλις. || — ἐφ' ὕψηλοῦ] Aut hoc aut ἐπ' ἄκρας τε abundat. || — καὶ ἅμα] καὶ ἅλα?

XV. Κριτόβουλος δὲ ἡμέρας τέσσαρας ἐν τῷ Κοζίνῳ ἄσται διαγαγὼν καὶ καταστησάμενος τὰ αὐτοῦ, τῇ ὑστεραίᾳ ἀναλιβὼν τετρακοσίους ἵπκεις· εὖ ὀπλισμένους καὶ πεζῶν ὀπλίτας οὐκ ἐλάσσωσ τριακοσίων ἀρκνεῖται ἐς Μυρινοῦπολιν, καὶ στρατοπεδεύεται πόρῳ τοῦ ἄστεος, τοῦ μὴ λυμῆνασθαι τοὺς τε ἵππους καὶ στρατωτάς τὰς περὶ τοῦ ἄστεος ἀμπέλους καὶ τοὺς ἀγρούς· καὶ πέμψας ἄγγελον λαλεῖ πάλιν εἰρηνικὰ τῷ φρουράρχῃ καὶ πειρᾶται λόγοις ἡμέροις αὐτὸν ὑπαγαγέσθαι καὶ ὑποσχέσεσιν. (α) Ὁ δὲ τὴν τε παρῶσαν δύναμιν πρὸ ὀφθαλμῶν ὄρων, καὶ τοὺς ἐντός-ῆς πολέως ὑφορώμενός τε καὶ ἅμα δεδιὼς μὴ τοῖς ἔωθεν ἐπαρθέντας ἢ καὶ κοινολογησάμενοι μετὰ τούτων καὶ αὐτοὶ ἐνδοθεν ξυνοπαναστώσι, καὶ τὴν τε ἀκρόπολιν ἀποβαλεῖ καὶ αὐτὸς κινδυνεύσει, δέχεται τοὺς λόγους εἰρηνικῶς καὶ ξυνηθήκας ποιεῖται καὶ προθεσμίαν αἰτεῖ καὶ λαμβάνει μηνῶν τριῶν, ἕως οὗ κοινωσάμενος τῷ τοῦ τῆς Ῥόδου ἡγουμένῳ μεγάλῳ μαίστρῳ (Λοδοβίκος γὰρ προαπεπελευκίαι ἐς Ἰταλίαν, ἐκίτροπον τοῦτον ταῖς νήσοις καταλιπὼν) διέξεται καὶ παρ' αὐτοῦ ξυνηθῆμα τοῦ παραδοῦναι τὴν τε ἀκρόπολιν καὶ τὸ ἄστυ· καὶ ἡμέρους ἐπὶ τούτοις δίδωσι καὶ πιστά. (β) Κριτόβουλος δὲ ταῦτα διαπραξάμενος ἐκπέμπει δύο τῶν Ἀημνίων ἀρχόντων ἐς Πελοπόννησον ἀγγελοῦντάς τε τῷ Δημητρίῳ τὰ πεπραγμένα οἱ, καὶ ἄροντας εἰτρίστοτας ἀφίχθαι αὐτῷ τοῦ παραδοῦναι τὴν νῆσον καὶ τὰ πολιόμενα. Αὐτὸς δὲ περιέμενει ἐν Ἀήμνῳ. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω.

XVI. Βασιλεὺς δὲ ἅμα ἤρι ἀρχομένῳ ἐκστρατεύει κατὰ τῶν προσοικίων τῷ Ἰονίῳ κολπῳ Ἰλλυριῶν ἐν δεξιᾷ ἐσπλέοντι τοῦτον περὶ που τὴν παλαιὰν Ἐπίδαμνον, οἱ δὲ βάρβηροι ὄντες τὸ ἐξ ἀρχῆς Ταυλάν-

τιοὶ τε καὶ Μαχάονες ἐκαλοῦντο, νομάδες οἱ πλείους αὐτῶν καὶ αὐτόνομοι καὶ ἀβασίλευτοι ἐκ πολλοῦ· οἰκοῦσι δὲ ὄρη τε μεγάλα καὶ ὑπερύψηλα καὶ δυσπρόσοδα, ἔχοντες ἐν αὐτοῖς καὶ φρούρια πλείστα καὶ ἐρυμνὰ καὶ πολιόμενα ἐχυρὰ ἐν τῇ παραλίᾳ τοῦ Ἰονίου, ἢ τε χώρα πᾶσα αὐτῶν πανταχόθεν ὠχυρῶται δυσχωρίαις τε μεγάλαις καὶ ὕλαις βαθεῖαις καὶ τόποις ἀποτόμοις καὶ ἀποκρήμνοις. (α) Προστησάμενοι δὲ πρὸ χρόνων ὀλίγων ἐκ τῆς σφετέρους γενεᾶς Ἀρειανθὴν τινα καὶ Ἀλέξανδρον ἡγεμόνας ἑαυτῶν κατέχουσι τὴν χώραν ἰσχυρῶς, οὐκ ἐθέλοντες οὔτε σπένδεσθαι βασιλεῖ οὔτε δασμὸν ἀποφέρειν οὔθ' ὄλωσ κατακοῦειν αὐτοῦ· οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ τῆς αὐτῶν πολλὰκις ἐκθέοντες καὶ λαθραίας ἐπιθέσεις καὶ ἐκδρομὰς ποιούμενοι ἐβλαπτον τὴν δημορον αὐτοῖς χώραν τοῦ βασιλέως. (β) Ἐστράτευσε μὲν οὖν ἐπὶ τοίτους καὶ πρόσθεν Μωράτης ὁ βασιλεὺς, δὲ τοῦ βασιλέως κατήρ, χειρὶ πολλῇ καὶ δυνάμει, καὶ ζυμβαλῶν αὐτοῖς νικᾷ τε τούτους καὶ τῶν τε παρόδων ἐκράτησε καὶ μέρος πολὺ τῆς αὐτῶν κατέδραμε καὶ ἐδήωσε καὶ τῶν φρουρίων ἕνια εἰεῖλε καὶ λείαν ὡς πλείστην ἤλασεν· οὐκ ἠδυνήθη δ' οὖν ὁμοῦς εἰλεῖν καὶ ὑπαγαγέσθαι τέλειον, ἀλλ' ἐπέισατο μόνον αὐτοῖς αἰτήσασιν, ἐφ' ᾧ καταβάλλειν αὐτῷ δασμὸν τινα ἐπέτειον, ἐλάσας δὲ λείαν ὅτι πολλὴν ἐκείθεν καὶ τῇ στρατιᾷ διαδοῦς ἀνεχώρησεν. (γ) Βραχὺν δὲ οὗτοι χρόνον ἐμμεΐναντες ταῖς ξυνηθήκαις, αὐθις ἐνεόχμωσαν καὶ τὸν τε δασμὸν οὐκ ἀπέδιδσαν καὶ ἐκδρομὰς ποιούμενοι κατέτρεχον τὴν βασιλείωσ καὶ ἐβλαπτον. (δ) Ἐπὶ τούτους οὖν τὴν στρατιάν ἤλαυνεν ὁ βασιλεὺς, καὶ ἄρας ἐκ τῆς Ἀδριανουῦ παντὶ τῷ στρατῷ ἵπτικῷ τε καὶ πεζικῷ, ἦει διὰ τῆς αὐτοῦ καὶ ἀφικνεῖται ἐν τοῖς ὄρειοις αὐτῶν ἐν τρισὶ καὶ τριάκοντα ταῖς ὄλαις

XV. εὖ ὀπλισμένους] sic margo, καταστράτους] text. || — § 2. ἀποβαλεῖ cod. || — § 3. Δημητρίῳ] mgo; δεσπότη] text. || — παραδοῦναι] mgo; παραλαβεῖν] text.

XVI. Quam in sqq. Critobulus narrat contra Alexandrum sive Scanderbegum, Albanorum principem, expeditionem, qua ipse Mechemetes exercitum duxisse, eoque hostem adegisse dicitur ut tributa pendere et obsides dare et milites Turcis praestare cogere, eam neque Graecus ullus neque Turcicus scriptor, neque Barletius Venetus in amplissimo suo de Scanderbegi rebus gestis opere commemorarunt. Quae vero aliunde de Turcorum contra Albanos bellis comperta habemus, tam longe absunt ut Critobuli narrationi speciem aliquam veri concilient, ut eam merum potius scriptoris patrono suo blandientis figmentum esse coarguant. De istis rebus tu videas Barletium (*De vita et gestis Scanderbegi* lib. VII sqq. in Loniceri Chron. Turc. tom. 3) et hujus vestigia legentes Hammerum 2, p. 46 sqq. et Zinkeisenium 2, p. 121 sqq. Ego summa momenta paucis comprehendisse satis habeo. Mechemetes igitur primo regni tempore ut ab aliis plurimis, sic ab Albanorum quoque principe tributum postulaverat. Quod quum Scanderbegus superbiens usque recusaret, tandem arma movens *Hamsa* dux in Albaniam irrupit. Cladem ille passus est et ipse in manus venit hostium. Successit *Debreas*, quem Albani proelio ad Scopiam commisso debellarunt. Post hunc *Sevali* dux ad Belgradum pugna superior evasit, sed statim post partem victoriam Constantinopolim reversus est. Tum sub *Mose* duce nova Turci clade afficiuntur (Febr. 1457); mox alius exercitus sub *Isa* et *Hamza* ducibus inter Drinonem et Mathiam fluvios ad interconnectionem fere deletus est. Post haec, vere an. 1458, *Umur* dux Scanderbegi pacem et foedus obtulit, ille vero oblata tunc quidem non admisit, deinde autem, quum a Ferdinando I contra Francogallos auxilio advocaretur, in Italiam profecturus inducias unius anni cum Turcis pepigit (1459). Ad has inducias ex temporum ordine referenda forent quae Critobulus de Albanis an. 1459 a Mechemete subactis hariolatur. Ceterum nondum peracto induciarum tempore, Mechemetes bellum renovavit missis in Albaniam duobus exercitibus, quorum alter sub *Sinan* duce in Mocris montis faucibus, alter, quem *Hassanbeg* ducebat, ad Crojam urbem devicti sunt. Haud meliori deinceps fortuna eodem anno 1460 pugnarunt *Jussumbeg* et *Karadchabeg*. Post tantas ducum clades Mechemetes mense Maii an. 1461 pacem et foedus denuo obtulit his conditionibus, ut Scanderbegus Joannem silium obsidem daret, et Turcorum copias transitus per Albaniam ad Venetorum oppida pateret, atque liberum in Albania commercium Turcis concederet. Quarum conditionum quamvis Scanderbegus nullam nisi quam postremo loco posui, admisisset, nihilo secius Mechemetes literis suis d. 21 mens. Junii an. 1461 datis Scanderbegum liberum sui que juris Albaniae principem declaravit et ratam habuit possessionem locorum omnium quibus bello Albani politii erant. —

ἡμέραις, καὶ στρατοπεδεύεται αὐτοῦ, καὶ αὐτίκα κελύει Μαχουμούτα τρεῖς Ἰλας ἀπολεξάμενον ὀπλιτῶν τε καὶ τοξωτῶν καὶ ὑπασπιστῶν καὶ δὴ καὶ τῶν ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐλῆς τοὺς μαχμηωτάτους νυκτὸς ἔλθειν ἐπὶ τὰς παρόδους καὶ φθῆναι ταύτας προκατασχόντα πρὶν τοὺς Ἰλλυριοὺς ἦκειν πυθομένους. (6) Ὁ δὲ ἔλθων εὗρε ταύτας ἤδη κατεχομένας ὑπ' αὐτῶν· προσιύθοντο γὰρ τὴν τοῦ βασιλέως ἔφοδον· καὶ ξυμβαλὼν αὐτοῖς νικᾷ τε τούτους λαμπρῶς καὶ κρατεῖ τῶν παρόδων βίᾳ· καὶ ὁ βασιλεὺς κατοπιν ἐλαύνων μετὰ τῆς ὄλης στρατιᾶς ἐσβάλλει ἐς τὴν χώραν αὐτῶν, ἀκμάζοντας ἤδη τοῦ σίτου, καὶ καταδραμῶν αὐτῆς τὰ πλείστα τὸν τε σίτον διαφθείρει καὶ λείαν ὅτι πλείστην ἐλαύνει ἀνθρώπων τε καὶ βοσκημάτων παντοίων, καὶ φροῦρια χειροῦται τὰ μὲν ἐξ ἐπιδρομῆς βίᾳ, τὰ δὲ καὶ πολιορκίᾳ ἔλθων, καὶ κατασκάπτει τελείως, καὶ ἀπλῶς πᾶσαν τὴν ἐν ποσὶ καὶ κάτω χώραν αὐτῶν διαφθείρει, σκυλεύων τε καὶ λιηζόμενος καὶ δῆμῶν κατὰ κράτος. (7) Οἱ δὲ γε Ἰλλυριοὶ κατέχοντες ἤδη τὰ ὑψηλὰ (οὐ γὰρ ἐτόλμων καταβῆναι ἐς τὰ πεδία) καὶ τὴν αὐτῶν ἀγομένην καὶ φερομένην ὀρώμεν καὶ πορθουμένην κακῶς καὶ ἅμα δεδιότες περὶ αὐτῶν, ἐς ἀνάγκην καταστάντες τρέπονται ἐς ξυμβάσεις, καὶ κήρυκα πέμφαντες δέονται τοῦ βασιλέως σπονδῶν τυχεῖν, ὁμήρους τε δόντες καὶ πιστὰ, ἢ μὴν δασμόν τε ἐτήσιον ἀποφέρειν τῷ βασιλεῖ παιδᾶς τε δητοὺς καὶ βοσκημάτων ἀγέλας (οὐ γὰρ ἦσαν αὐτοῖς χρήματα) καὶ στρατιώτας ἐν ταῖς ἐκστρατεῖαις τοῦ βασιλέως καὶ φίλους εἶναι καὶ ξυμμάχους ἀδόλους. (8) Καὶ ὁ βασιλεὺς δέχεται ἐπὶ τούτοις καὶ σπένδεται· καὶ λαβὼν τοὺς ὁμήρους καὶ λείαν ὅτι πλείστην ἐλάσας τε αὐτὸς καὶ τῇ στρατιᾷ διαδοῦς, ἐπάνεισιν ἐπὶ τὴν Ἀδριανού, τελευτῶντος ἤδη τοῦ θέρους· καὶ διαγαγὼν τὸ φθινόπωρον ὄλον αὐτοῦ, χειμῶνος ἀρχομένου ἀφικνεῖται ἐς τὸ Βυζάντιον παραχειμασίῳ αὐτοῦ· καὶ ἐξηκοστὸν καὶ ἑβδομον ἔτος πρὸς τοῖς ἐννακοσίοις καὶ ἑξακισχιλίοις τοῖς θλοῖς ἤνυετο, ἔννατον δὲ τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

XVII. Βασιλεὺς δὲ γενόμενος ἐν τῇ Κωνσταντίνου καὶ μικρὸν διαναπαύσας αὐτὸν πάλιν δίδωσι ταῖς τῆς ἀρχῆς φροντίσι καὶ τῇ τῶν ὄλων διοικήσει καὶ διορθώσει, καὶ μάλιστα δὴ τῶν τῆς ἰδίας αὐλῆς καὶ τῶν

(γε) στ' αἰτωτῶν· φιλοκρινῶν τε πάντας αὐτοὺς καὶ ἐκλεγόμενος τοὺς ἀρίστους ἐν τε φρονήσει καὶ ἀνδρείᾳ καὶ μελέτῃ καὶ ἀσκήσει τῶν πολεμικῶν, καὶ προσηγῶν καὶ προβιβάζων ἐπὶ τὸ πρόσω, διδοῦς τε ἐκάστῳ τὴν ἀρμοττοῦσαν χώραν καὶ τάξιν, καὶ τιμῶν ἐξ ἀπαντακ τοῦ τοῦ ἀγαθοῦς ἐπιδόσεσι τε χρημάτων καὶ ἀρχαῖς καὶ ἀξιώμασι καὶ ταῖς ἀλλαις εὐποιαῖς καὶ δωρεαῖς, μηδενὸς φειδόμενος. (2) Μετὰ δὲ τοῦτο τῶν σατραπῶν τοὺς ἀρίστους τε καὶ δοκιμωτάτους ἀναρνήντας τοῖς ἔργοις καὶ τὰς αὐτῶν σατραπείας τε καὶ ἀρχὰς ὡς εἶδε διωκηκότες καὶ καλῶς ἀρξάντας μετιβίβαζεν ἐπὶ τὰς κρείττους τε καὶ μεγίστας τῶν τιμῶν τε καὶ ἀρχῶν, ἐτέρους τε αὐτῶν αὐτῶν ἀντικαθίστη σατραπείας καὶ τάξεις, ὅσοι τοῦτον ἐδόκουν, ἤπερ ἔφην, τῶν σφόδρα χρησίμων τε καὶ σπουδαίων ἀνδρῶν, ἅθλα παρεχόμενος ἐκάστοις τὰ πρέποντα. (3) Ἐπειτα κηρύγματα διαπέμπει καὶ διατάξεις πταχοῦ τῆς αὐτοῦ ἐν τε Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ, πάντα, ὅσοι τῆς Κωνσταντίνου εἴτε αἰχμαλωσία εἴτε μετακῆσει εἴτε ἄλλως πως ἢ πρὸ τῆς ἀλώσεως ἢ μετὰ τὴν ἀλωσιν ἐν ἐτέραις πόλεσι ὄκουν, μεταπιστῶν τε καὶ μετοικίζων ἐνταῦθα· ἦσαν γὰρ ἐπὶ τούτων πολλοὶ καὶ ἐν τῇ Ἀδριανού καὶ Φιλίππου καὶ Καλλιῶ καὶ Πρωσίου καὶ ἐτέραις πόλεσι ἀπὸ τε τῆς αἰχμαλωσίας καὶ ἐπὶ πρότερον διασπαρέντες καὶ κατοικήσαντες ἐν αὐταῖς, ἐπιστήμονες ἄνδρες καὶ τῶν ἀγῶν χρησίμων, οἱ ταῖς ἰδίαις ἐπιστήμαις χρώμενοι πανταχοῦ ἐν ὄλῃ κειρῶ καὶ εὐπορίᾳ ἔσχον πολλὴν, καὶ πλοῦτον ἐκτήσαντο. Πάντας οὖν τῶν τοιούτους μετοικίζει ἐνταῦθα, διαδιδούς τοῖς μὲν αὐτῶν οἰκίας, τοῖς δὲ πᾶσαν ἄλλην αὐτάρκειάν τε καὶ χρεῖαν ἀναγκαίαν παρέχων φιλοτιμῶς ἐς τὸ παρόν. (4) Ἐν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις ἐποικίη καὶ Φωκαίᾳς ἀμφοτέρους τοὺς ἐν Ἰουλίᾳ τῆς Ἀσίας καὶ κατοικίζει καὶ αὐτοὺς ἐν τῇ πόλει. Ἐκπέμπει δὲ καὶ Ζάγανον τὸν Καλλιουπόλεως σατράπην καὶ ἡγμόνα τῶν στόλου παντὸς μετὰ τεσσαράκοντα νεῶν ἐν ταῖς νήσοις· ὅς ἀφικόμενος ἀνίστησι Θασίους τε καὶ Σαμόθρακας καὶ μετοικίζει ἐνταῦθα. Οὕτω σφοδρῶς ἔρωσ τῆς πόλεως ταύτης ἐνέπνευσεν αὐτοῦ τῇ ψυχῇ, καὶ τοῦ ταύτην αὐθις ἐν τῇ προτέρᾳ δυνάμει τε καὶ δόξῃ καὶ λαμπρότητι καταστῆσαν ἐπίδειν. (5) Ἐπ-

Pacem hanc et ducum Turcicorum clades scriptores Turcici alto premunt silentio; inter graecos scriptores unus Chalcocondylas p. 432 pauca quaedam eaque leviora, quae ad res an. 1457 et 1453 contra Albanos gestas pertinent, commemoravit. || — § 1. Μαχάνας:] Sic codex. Chaones Epiri auctor indicare videtur. || — 2 Ἀρειανόν τινα] Fort. legendum Ἀρειανίτην vel Ἀριανίτην. Certe intelligendus est Ἀριανίτης, Comneni filius, cujus filiam Scanderbegus duxerat, quemque in rebus contra Moratem II ab Albanis gestis cum Scanderbego Chalcocondylas p. 357 et passim composuit. || — Ἀλεξανδρος:] Nomen hoc turcice Σκανδέρης; efferrī monet Chalcocondylas p. 437, 6. Apud Phrantz. p. 425, 14 Σκανδέρης et p. 430, 3 Σκανδάρης legitur. || — § 3 et 4. Eadem iisdem fere verbis iterum habes lib. 5, c. 11, 2. || — § 5. ἀπολεξάμενον] sic margo, ἀναλαβόντα text. || — πυθομένους:] add. margo. || — § 6. ἔννατον] literas ἔννα in rasura scriptas.

XVII. § 3. μεταπιστῶν] Haec verbi forma num alibi occurrit, quæro. Verbi μεπιστάω exempla afferuntur in Theophr. v. μεπιστάω. || — καὶ ἐπὶ πρότερον διασπαρέντες:] Numeris supra versum adscriptis indicatur varia lectio: διασπαρέντες καὶ ἐπὶ πρότερον. || — § 4. Φωκαίᾳς ἀμφοτέρους:] Φωκαίᾳς ἄ. cod. Intellige incolas tum novæ tum veteris Phocææ. Cf. supra lib. 2, c. 5. || — Ζάγανον] Chalcocondyl. p. 470, 7: καὶ οὐ πολλῶ ὑστερον (postquam Ismael navarebus Lemnum et Imbrum Italis eripuerat) Ζάγανος, ὁ; ἀπῆλλαξέ τε τὸν Ἰσμαήλην καὶ κατέστη ἐς τὴν Καλλιούπολιν ἀρχὴν ἐπιπέυσας Σαμοθράκην τε καὶ Θάσον ἐξελὼν ἡνδραποδίσαστο. Καὶ τούτους μὲν κατέκτισε βασιλεὺς ἐς τὸ Βυζάντιον τὰ ἐν νήσοις, καὶ ὅσοι ἐς τὰ ἄκρα τῶν ὄρειων διεξήγον, μὴ ἄνδραποδίσῃσι ** (reliqua desunt). || — ἐνέπνευσεν] sic margo.

σταῖ δὲ καὶ αὐτὸς ταῖς οἰκοδομαῖαις ταῖς ἑαυτοῦ, τοῦ
 τε πῶς, φημί, καὶ τῶν βασιλείων, ἐπιμελῶς ξυγκο-
 μιῶν τε σπουδαῖα οὐ μόνον τῶν ἀναγκαίων ἐς τὰ ἔργα
 ὄλων, ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν ἄγαν φιλοτίμων καὶ περιττῶν,
 καὶ μετακλήσει πανταχόθεν τεχνιτῶν τῶν ἀρίστων,
 οἰκοδόμων τε, φημί, καὶ λιθοξῶν καὶ ξυλουργῶν καὶ
 τῶν ἄλλων ἠγνιστοῦν ἐς τὰ τοιαῦτα ἐχόντων ἐμπειρίαν
 καὶ τέχνην· ἔργα τε γὰρ δὴ μεγάλα κατασκευάζετο
 καὶ ἐξιοθέατα καὶ διὰ πάντων τοῖς μεγίστοις τε καὶ
 καλλίστοις τῶν παλαιῶν ἀμιλλώμενα, καὶ διὰ τοῦτο
 πολλῆς ἰδέϊτο τῆς ἐπιστασίας τε καὶ φροντίδος καὶ
 χειρῶν καὶ ὕλων διαφόρων τε καὶ λαμπρῶν καὶ δα-
 κύνης καὶ ἀναλωμάτων ὡς πλείστον τε καὶ μεγί-
 στον. (ε) Ἔῤιχε μὲν οὖν καὶ πολλοὺς περὶ ταῦτα τοὺς
 ἐραστήκτας καὶ τῶν ἄγαν σπουδαίων τε καὶ ξυνέσει
 καὶ ἐμπειρία διαφερόντων ἐς τὰ τοιαῦτα, οὐ μὲν, ἀλλ'
 οὐδ' αὐτὸς γε ἡμέλει τῆς ξυνεχοῦς ἐπιστασίας τε καὶ
 θίας τῶν ἔργων, φιλοτίμως ἄγαν ἅπαντα πράττων
 καὶ φιλοκαλῶς καὶ τὸ ὄλον βασιλικῶς. Καὶ ὁ μὲν
 περὶ ταῦτ' εἶγεν.

XVIII. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Μικέλης ὁ τὴν τοῦ Πα-
 λαιοῦ Καστροῦ κελουμένου κατέχων ἄκραν ἐν Ἀθήνῳ
 ξυνίδη Κρητοβούλῳ καὶ παραδίδωσιν αὐτῷ τὴν τε
 ἀκρόπολιν καὶ τὸ ἄστυ, λαβῶν παρ' αὐτοῦ χρυσοῦ
 νομίσματα ἰλια, ἃ ξυνεξέτισεν ὁ δῆμος ὁ τῶν Ἀθη-
 ναίων.

XIX. Τοῦ δ' αὐτοῦ χειμῶνος καὶ οἱ τῆς Πελοπον-
 νησου δεσπόται διανεχθέντες ἐπὶ κακῷ τῷ σφετέρῳ
 ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι δι' αἰτίαν τοιαύτην· οἱ γὰρ ὑπὸ

σπισιν ὄντες τῶν ἐν τέλει καὶ ἀρχῆς ἔχοντες καὶ προ-
 ὄδους μεγάλας καὶ πόλεων καὶ φρουρίων ἐπιστα-
 τούντες οὐ καρπούμενοι τούτοις, ἀλλ' ἀπληστία τε
 γνώμης καὶ μοχθηρία τρόπων αἰ τοῦ πλείονος ἐπιέ-
 μενοι καὶ νεωτέρων ἐπιθυμοῦντες, στασιαζόντες τε
 ἦσαν ἐν ἀλλήλοισι αὐτοὶ καὶ πολεμοῦντες καὶ πάντα
 τάκει ξυγγυσεῶς τε καὶ παραχῆς ἐμπιπλῶντες,
 τοὺς τε δεσπότας ξυνέκρουον τε καὶ ξυνέβαλλον ἀλ-
 λήλοισι καὶ ξυνετάραττον, τὰ μὲν πρῶτα καὶ λάθρα
 τοῦτοις προσερχόμενοι καὶ διαλεγόμενοι παρὰ μέρος
 ἐκτέρῳ καὶ ὡς τινα τῶν ἀπορρήτων δῶθεν ἐκφαίνοντες
 καὶ λόγοις ψευδέσι καὶ διαβολαῖς κατ' ἀλλήλων αὐτοὺς
 ἐρεθίζοντες καὶ δπλίζοντες, μετὰ δὲ τοῦτο καὶ φανερώς
 ἀναισχυνοῦντες ἦδη ἀριστάμενοι τε τούτων καὶ αὐ-
 τυμολοῦντες ἀφ' ἑτέρου πρὸς ἕτερον, ξυναφιστῶντές
 τε καὶ πόλεις καὶ φρούρια ἃ κατεῖχον, ὃ δὴ καὶ μᾶλλον
 τοὺς δεσπότας κατ' ἀλλήλων ἐξέμηνε καὶ ἐς φανεράν
 ἔχθραν κατέστησεν. (2) Ἐπειράθησαν μὲν γὰρ καὶ
 ἄπαξ καὶ δις διαπρεσβεσάμενοι παρ' ἀλλήλους λόγοις
 λύειν τὰ διάφορα καὶ μὴ πολέμῳ ὡς δ' οὐ προῦχῶρει
 κατὰ νοῦν αὐτοῖς ἢ πείρα, τῶν χειρόνων κρατούντων,
 καὶ ἀξυμβατοὶ διελύοντο, οὕτως ἦδη καὶ ἐς φανερόν
 κατέστησαν πόλεμον, καὶ καταστάντες ἐμάχοντο κα-
 τακράτος, ἐσβάλλοντες ἐς τὴν ἀλλήλων ἰσχυρῶς καὶ
 κατατρέγοντες καὶ ληϊζόμενοι ταύτην, καὶ χώρας
 ἐμπιπρῶντες καὶ φρούρια χειρούμενοι, τὰ δὲ καὶ κα-
 τασκάπτοντες, καὶ λείαν ἐλαύνοντες καὶ πᾶσι τρόποις
 διαφθείροντες τὸ δμόφυλον καὶ τοῦτο ἦν μέχρι πολλοῦ.
 (3) Μετὰ δὲ τοῦτο τῶν τε ταύτην Ἰλλυριῶν μεταπε-

ἐπέκεινται. || — 5. ταῖς ἑαυτοῦ] ταῖς αὐτοῦ codex. Vocem αὐτὸς post verba ἐπισταται δὲ καὶ posui. Cf. § 6 : ἀλλ' οὐδ' αὐτό, γε ἡμέλει τῆς ἐπιστασίας. || — τέχνην] sic margo, γνῶσιν text.

XIX. De altera hac in Peloponnesum expeditione obiter monuit Ducas p. 340, multis eam persequuntur Chalcocondylas p. 455-460 et p. 469-484, et Phrantzes p. 388-413, quorum hic, Thomae protovestiarius, de despotarum conditiis, ille de Turcorum rebus gestis uberior est. Critobulus, etsi verbis cumulandis quam singulis rebus gestis distincte recensendis intentioni, nonnulla tamen habet quae apud ceteros non commemorantur aut certe aliter narrantur. Eiusmodi est quod Demetrius in Monembasia obsidione cinctus esse (19, 3), Mechemetes Corintho Argos se continuisse (20, 4), Asanem ad Corinthum in custodiam datus esse (20, 3), Thomas Mantineam fugisse (23, 1), Omar satrapam in Peloponneso relicto esse (24, 2) perhibentur. — § 1. De his v. Phrantzes p. 388-394, collato Chalco. p. 456. Mense Octobri an. 6967 (1458) Mechemetes e Peloponneso rediens legatum miserat, qui a despotis obsequii iusjurandum exigeret et filiam Demetrii in matrimonium regium posceret. Jurarunt illi: at paullo post (Jan. m. 1459) Thomas, instigante Lucane Nicophoro, a rege defecit, simulque bellum paravit contra Demetrium fratrem, qui tum temporis Asanem Mathæum de consubio illo ineundo ad regem miserat. Februarii mense Thomas ex Arcadia urbe profectus Turcis Calabryta eripuit, et fratri deinde ademit Caritenam, Sanctum Georgium, Bordoniam, Castritzam, Zartanam, Calamatam, Leuctrum et Mainæ regionis partem majorem; Demetrius vero Leontaria et Acoba aliisque fratribus oppidis potiri tentavit, sed re infecta Spartam rediit. Inter hos tumultus Albani prædabundi per Peloponnesum diffusi varia oppida castellaque occuparunt, nec non Turci e Corintho et Patris excurrentes vicina infestarunt. Rex, Scopis tum degens, his compertis, Omarem, Peloponnesi satrapam, quem clandestinum harum turbarum fautorem esse suspicabatur, a munere removit, eique Achmetem suffecit. Simul collectas e Thessalia et Etolia copias in Peloponnesum misit, quæ sub Chamza duce Thomam a Patris, quam urbem ille obsidebat, repulerunt, deinde vero ad Leontarium prælio vicerunt et in urbem inclusam obsidione cinxerunt. Mox tamen ob inorbum grassantem Chamza obsidionem solvit et, captivis Muchlam alductis parteque exercitus amicum relicta, ad regem auxilii petendi causa recessit. Mechemetes deinceps sub Zagano duce alterum exercitum misit, quo Thomas, demum Patras obsidens, ex Achaia ejectus in meridionalem Peloponnesi regionem compellitur. Tum legato misso despotam pacem petivit et propositis a rege conditionibus acquievit. Attamen cum ter mille stateres, qui ex pactis illico solvendi erant, non solverentur, ipse Mechemetes mense Maii an. 1460 cum exercitu in Peloponnesum profectus est. || — πολεμοῦντες] sic margo, μαχόμενοι text. || — πάντα τάκει] τάκει πάντα supra scriptum.

§ 2. ἐπειράθησαν ... λύειν τὰ διάφορα] Fratres Castritzam convenisse ibique se reconciliasse, sed mox veterem discordiam denuo erupisse narrat Phrantzes p. 394. || — καὶ μὴ πολέμῳ] sic m. 2, καὶ οὐ π. man. 1. || — χειρούμενοι, τὰ δὲ καὶ] add. mgo. || — μέχρι πολλοῦ] sic mgo, ἐπὶ πολὺ text. || — Ἰλλυριῶν] Ἀλβανῶν margo, distinctius sane, sed in sqq. (c. 22, 1) Albani item Illyriorum nomine introducuntur.

σόντων ἐς τὸν δεσπότην Θωμᾶν, τῶν τε τοῦ δεσπότης Δημητρίου καλλιστευόντων αὐτομολία καθ' ἡμέραν χρωμένων ἐς αὐτὸν, καὶ τὰ φρούρια ἐνδιδόντων, ὑπερέσχεν αὐτός, καὶ τῶν πλείστων κύριος γεγονώς καταδιώκει τὸν ἀδελφόν, καὶ κατακλείει μετὰ γε τῆς γυναικὸς καὶ τῆς θυγατρὸς ἐς Ἐπίδουρον τὴν Λιμηρᾶν, ἣ δὴ νῦν Μονεμβασία καλεῖται. (α) Ὑπεραληθῆσας οὖν τοῖς γινόμενοις δὲ δεσπότης Δημήτριος καὶ μὴ ἔχων δὲ τὴν καὶ δράσειν (ἐκινδύνευε γὰρ ἀπάσης ἐκπεσεῖν τῆς ἀρχῆς), ἐκπέμπει τὸν Ἀσάνεα πρόσθον ὡς βασιλέα, δέσμενος ἐπικουρίας καὶ βοηθείας τυχεῖν κατὰ τῆς ἐπηρείας καὶ καταδυναστείας τοῦ ἀδελφοῦ· καὶ ταῦτα μὲν ἐς τὸ φανερόν· (β) ὅμως γε μὴν εἰτιτὸς ἐνταῦθα φέρεται λόγος· οἱ μὲν γὰρ φασιν ὡς οὐχ' ἔνεκεν βοηθείας ἀπλῆς ὁ δεσπότης ἐξέπεμπε τὸν Ἀσάνεα, ἀλλὰ κατεγγυώμενός τε τῷ βασιλεῖ τὴν θυγατέρα καὶ τὴν Πελοπόννησον ἄπασαν ἐνδιδοῦς, αὐτὸς δὲ τόπον ἕτερον αἰτῶν ἀντιδοθῆναι ταύτης ἐν τῇ τοῦ βασιλέως ἐς ἀρχήν. (γ) Ἔτι οὐχ' οὕτως ἔχειν διισχυρίζονται, ἀλλ' ὁ μὲν δεσπότης ζυμυαχίαν αἰτήσονται παρὰ τοῦ βασιλέως ἐξέπεμψε τὸν Ἀσάνεα, ἄνδρας ἐπικούρους καὶ στρατιὰν ἐς βοήθειαν, τὸν δὲ ὄργην ἔχοντα τῶν τε δεσπότη Θωμᾶ καὶ τοῖς ἐν τέλει Πελοποννησίων ἐναντιουμένοις οἱ τὰ μάλιστα, καὶ ἀμυνόμενον, καὶ ἄνευ τῆς τοῦ δεσπότη γνώμης ταῦτα πεποιημένοι.

XX. Πλὴν ὅπως ποτ' εἶχε τὸ πρῶτον, πυθόμενος ὁ βασιλεὺς τὴν τε πρὸς ἀλλήλους σφῶν αὐτῶν μάχην τε καὶ διαφορὰν καὶ τὸν ἀκήρυκτον πόλεμον, οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ ὡς ὁ δεσπότης Θωμᾶς ἀθετήσας τὰς πρὸς αὐτὸν διαλλαγὰς, ἐπεκδραμῶν παρείλετό τινα

τῶν αὐτοῦ καὶ ξυνηθῆκας μετὰ τῶν Ἰταλῶν ποιεῖται καινὰς, καὶ τούτους ἐς ἐπικουρίαν καλεῖ, ὀργισθεὶς τε τῶν γινόμενῶν καὶ ἅμα δεῖσας περὶ τῆ Πελοποννήσου, μὴ ἐπ' ἄλλοις γένηται, οὐκέτι ἐν ἀναβολαῖς τὸ πρῶτον τίθησι, ἀλλ' ὡς εἶπεν εὐθύς, ἕαρος ἐπιλάμποντα ἤδη, ἐκστρατεύει ἐς Πελοπόννησον. (α) Ἄρας οὖν ἐκ τῆς Ἀδριανοῦ παντὶ τῶν στρατῶν ἱππικῶν τε καὶ πεζικῶν καὶ σπουδῇ ἐλαύνων ἐπὶ τὰ πρόσω, ἐδόμηκαι καὶ εἰκοστῇ ἡμέρᾳ ἀφικνεῖται ἐς Κόρινθον, καὶ στρατοπεδεύεται αὐτοῦ τρίτην ἡμέραν περιμένων τὸν δεσπότην Δημήτριον· οὗτω γὰρ ἔβασαν ξυνηθεῖσθαι αὐτῷ παρὰ τοῦ Ἀσάνεω. (β) Δεσπότης δὲ ἐξ Ἐπίδουρου ἤματι ἐς Σπάρτην, αὐτὸς μὲν οὐκ ἀφικνεῖται ἐς βασιλέα, ἐκπέμπει δὲ τὸν Ἀσάνεα μετὰ δώρων ὅτι πολλῶν, καὶ ὁ ἀφικόμενος εὐθύς ἔσεισιν ὡς βασιλεῖα τῇ κροτεραῖα, καὶ κοινολογησάμενος κατὰ μόναν ἐφ' ἱκανῶν αὐτῷ τε καὶ Μαχουμοῦτι τῶν πασῶν ἔσεισιν· τῇ δ' ὑστεραῖα ἅμα ἡμέρᾳ τὸν μὲν Ἀσάνεα κελεῖν ξυλλαβεῖν ὁ βασιλεὺς καὶ ἐν φυλακῇ ἔχειν ἀδέσμω. (γ) Αὐτὸς δὲ ἀναλαβὼν τὴν στρατιὰν ἐσέβαλεν οὐκ ἐς τὴν τοῦ δεσπότη Θωμᾶ οὖσαν ἐγθρᾶν (δὲπερ εἰκὸς τε ἦν καὶ προσεδοκᾶτο), ἀλλ' ἐς τὴν τοῦ δεσπότη Δημητρίου φιλίαν οὖσαν, ἐλαύνων εὐθὺς τοῦ Ἄργου· ὁ δὲ καὶ τοῖς πολλοῖς ἐβεβαίωσε τοὺς προλεχθέντας λόγους, καὶ πιστοὺς εἶναι πεποιθήκεν, ὡς οἴκοθεν οὗτοι καὶ παρ' αὐτῶν ἐπηγάγοντο τὸν βασιλέα, ἐνδιδόντες ἑαυτοῖς καὶ τὴν Πελοπόννησον διὰ τε τὴν πρὸς τὸν δεσπότην Θωμᾶν καὶ τοὺς Πελοποννησίους ἀπάθειαν, τὰ δ' ἄλλα σκηνῇ καὶ ὑπόκρισις ἦσαν καὶ πλάσμα, ὡς καὶ ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα γέγονε δῆλον. (δ) Βασιλεὺς γὰρ παρεγένετο ἐν Ἄργει αὐτίκα κελεῖται Μαχουμοῦτα

§ 4. ἐκπέμπει τὸν Ἀσάνεα] Phrantzes p. 389, postquam dixerat Januarii mense an. 1459 [6967] Lucanem Thomam suasisse ut a rege desiceret ac fratri bellum inferret, pergit hunc in modum : ὁ δὲ ἄλλος ἀγαθὸς ἀνὴρ Ἀσάνης ὁ Μαρτιάς, δὴ τὸ πρὸς τὸν ἄμψρᾶν εἶναι ἀπεσταλμένος περὶ τοῦ εἰρημένου συνοικιστίου τοῦ ἀνά τῆς τούτου ἀνεψιᾶς (sc. Demetrii filia nata erat ex sorore Asanis) καὶ τοῦ ἄμψρᾶ, ταῦτα οὐκ ἐγένεσκον. Secundum hanc igitur non auxilium petendi causa Asanes ad regem missus est, nec mitti tum e Phrantze sententia potuit, de altera autem aliqua Asanis legatione ap. Phrantzem nihil legitur. Ceterum legatio de qua Phrantzes dicit, eadem hieme missa est, qua Critobulus lib. 3, 14, 2 narrat se ipso hortante Asanem ad Mechemetem missum esse, ut Lemnum et Imbrum insulas, quae tunc adhuc penes Latinos erant, Demetrio expeteret. Itaque huc referenda etiam videntur quae apud Chalcocondyliam p. 409, 1 leguntur : ὡς μὲν οὖν ἀφικόμενος Ἀσάνεω παρὰ βασιλέα, ἐπυθάνετο τὰ κατὰ τὴν Πελοπόννησον (ἐκινδύνετο δὲ καὶ παρ' Ἀρχμάτω τῷ τῆς Πελοποννήσου ὑπάρχον ἐν Κόρινθῳ διατρίβοντος Δημητρίου τὸν ἑγγεμόνα ἀρεστηκῶς τῷ ἀδελφοῦ αὐτοῦ κατὰ χώραν μένειν, πολεμοῦμενον καὶ αὐτὸν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ), ἐβωρῆσατο μὲν αὐτίκα αὐτὸν καὶ ἐν τῇ Αἰγαίῳ νήσοις, Λήμνω τε καὶ Ἰμβρῶν καὶ Θάσῳ καὶ Σαμοθράκῃ. Queritur autem num in his Asanis mentio recte habeat; nam in seqq. p. 470, 12, ubi Asanes ille cum exercitu in Peloponnesum profectus esse et Thomam in Lemnarium inclusisse narratur, aperte pro Asane dicendus erit Chamuzas (Χαμουζᾶς ap. Chalc. p. 457). Ceterum totus hic locus a Chalcocondylia alienus esse videtur, ut recte monuit Harmer. 2, p. 22.] — § 4. ἐπηρείας] ἐπειρ. cod.] — § 6. μάλιστα add. margo.

XX. § 1. παρείλετό τινα τῶν αὐτοῦ] Sec. Chalcocond. p. 546, 10 Thomas ἐπολέμη ταῖς βασιλείας ἀκροπόλεσι, κερμένους εἶλεν κατὰ κράτος, προεγώρει δὲ οὐδὲν αὐτῶ ὦν ἐπενόει. Solis Calabrytis eum potitum esse dicit Phrantzes p. 389, 18.] — ξυνηθῆκας μετὰ τῶν Ἰταλῶν ποιεῖται] Gobellini in Comment. rerum memorab. quae temporibus Pii II pontif. contigerunt (Francof. 1614), lib. 3, p. 61 : *Sedecim* (Turcos captivos) *per legatos Pontifici dono misit aurum secundis rebus effragians, nec magno exercitu opus esse dicebat, Italorum partem manus sufficit ad ejiciendos peninsula Turcos.* Citat hanc Zinkeisen l. 1. 2, p. 197. Misit Pius II pedites trecentos.] — καὶ τῆς Πελοποννήσου] sic m. 2, π. τῆς Πελοποννήσου m. 1.] — ἐπ' ἄλλοις] m. 2, ὑπ' ἄλλοις m. 1.] — τίθησι] mgo, ποιεῖται text.] — § 2 Chalcocond. p. 472, 9 : Ἐπει δὲ ἐς Κόρινθον παρεγένετο ἰσθμίων, παρῆν Ἀσάνης ἀπὸ Δημητρίου τοῦ ἑγγεμόνου, ἐπὶ τοὺς πολεμίους ἀπάειν τὸν βασιλέως στρατόν· ὡς δὲ ἐς Τεγῆαν ἀφίκετο, ἐνταῦθα τὸν μὲν Ἀσάνην ἐς φυλακὴν ἐκπέμπετο, καὶ τοὺς τῶν Ἑλλήνων θεράποντας καὶ ὅσοι αὐτῶ εἶποντο, δεσμίους ἔχοντας ἀπέλαυνον ἐπὶ Σπάρτην. Aliter Critobulus.] — § 3. Μαχουμοῦτα] add. mgo.] — § 4. ἔπερ... προσεδοκᾶτο] add. mgo.] — εὐθὺς τοῦ Ἄργου] Alius nepos huc tradit, neque id probabile est, quum Argos tum penes Venetos esset.] — § 5. Θωμᾶν τοῦ Καταβοληνοῦ] Iterum epi

στρατιάν Ικανήν αναλαβόντα νυκτὸς ἀπελθεῖν ἐς Σπάρτην καὶ κατακλείσαι αὐτοῦ δῆθεν τὸν δεσπότην Δημήτριον. Ὁ δ' ἀπελθὼν καὶ νυκτὸς ὄλης ὀδοιπορήσας ἄμα ἡμέρα καταλαμβάνει τοῦτον ἐν Σπάρτῃ, καὶ κατακλείει αὐτοῦ καὶ πέμψας τὸν γραμματεῖα τοῦ βασιλέως Θωμάδην τὸν Καταβοληνοῦ, λόγους προσφέρει τῷ πρῶτῳ εἰρηνοκδοῦ καὶ φίλῳ περὶ τὴν ἐνδόσεως ἑαυτοῦ τε καὶ τοῦ ἄστεος, ἐπ' ἀγαθοῖς ἔσεσθαι λέγων αὐτῷ τε καὶ τοῖς μετ' αὐτοῦ τὸ θαρροῦντως καταπιστεῦσαι αὐτὸν τε καὶ τὴν ἀρχὴν τῷ βασιλεῖ, καὶ μὴ ἀντιβῆναι ὄλης ἢ ἐνδοιάσαι· τούτο γὰρ οὐκ ἐς καλὸν ἔσται αὐτῷ. Δεσπότης δὲ τὸν Ἀσάνεα πρῶτον ἔφη ἀπολυθέντα ἔχειν παρ' αὐτὸν τὰ πιστὰ φέροντα, καὶ οὕτως ὄρᾶσαι τὸ κελυφόμενον. Ταῦτα δὲ πάντα, ἤπειρ ἔφην, ἐς τὸ φανερὸν μὲν ἐπλάττοντο, ἄλλα δ' ἦσαν ἐν ἀπορρήτοις καὶ βεβουλευμένοι καὶ πράττοντες. Μαγουμουτῆς δὲ τὸν μὲν Ἀσάνεα, τὰ πιστὰ δοῦς, ἀπολύει εὐθύς, ξυνακίμπει δὲ αὐτῷ καὶ Χαμουζᾶ τὸν σατράπην, ἐν τοῖς μέλλιστε φίλων ὄντα δεσπότη. Οἱ δὲ ἐς τὴν πόλιν ἐπαλθόντες καὶ τῷ δεσπότη ξυντυχόντες ἐξάγουσι τοῦτον ἐς τὸ στρατοπέδον ὡς Μαγουμουτέα, ὃ δὲ δέχεται τοῦτον ἀσμένως καὶ φιλοφρόνως καὶ μετὰ τῆς προσήκουσας τιμῆς, παραλαμβάνει δὲ καὶ τὴν πόλιν καὶ τὴν ἄκραν αὐτήν. (7) Τῇ δ' ὑστεραίᾳ καὶ βασιλεὺς ἀρκεῖται, καὶ αὐτίκα μετακαλεῖται τὸν δεσπότην, καὶ τιμᾶ τούτον ἔχοντα τῇ ἐσόδῳ τῇ παρ' αὐτὸν, ἵκαναστάς τε τῆς καθέδρας αὐτῷ ἐσιόντι τὴν σκηνὴν καὶ δεξιὰν δοῦς καὶ καθίσας παρ' αὐτῷ, καὶ πολλὰ εἰπὼν εἰρηνικὰ καὶ φιλόφροντα λόγους ἡμέρους καὶ προσήκεις τούτων παραμυθεῖται, ἀγανακτούμενός τε τῆς δειλίας, καὶ τοῦ δέους ἀπαλλάττων· ἡσθάνετο γὰρ αὐτὸν ἐδειότα καὶ θορυβοῦμενον· χρηστάς τε ἐλπίδας αὐτῷ περὶ τοῦ μέλλοντος ὑποτείνει, καὶ ἄμα θαρρεῖν ὀδῶσιν, ὡς πάντα τὰ παρ' αὐτοῦ καλῶς ἔξει καὶ κατὰ γράμην αὐτῷ. Ἐπειτα καὶ πολυτρόπως δωρεῖται χρημάτων τε ἐπιδοῦσαι πολλῶν καὶ πέπλων καὶ ἱματίων πολυτελέων, ἔτι δὲ ἵππων καὶ ἡμιόνων καὶ πολλῶν ἄλλων τῶν ἐς τὴν τότε χρείαν ἰκόντων αὐτῷ· μεταπέμπεται δὲ καὶ τὴν τούτου γυναῖκα καὶ θυγατέρα μετὰ τιμῆς εἰς Ἐπιδαύρου, ἐξαποστειλάς τῶν βασιλικῶν εὐνοῦχων τε ἓνα καὶ ἄρχοντα μετὰ στρατιᾶς ἐς παραπομπὴν μετὰ τοῦ Ἀσάνεω, πᾶσι τε ἄλλοις τρόποις σφόδρα τιμᾶ τούτον καὶ θεραπεύει.

XXI. Τέσσαρας δὲ ἡμέρας αὐτοῦ διαγαῶν καὶ τὴν τε πόλιν καὶ τὴν ἄκραν ἐπισκευάσας καλῶς καὶ ἀσφαλίσάμενος, φρουράρχην τε ἐγκαταλίπων καὶ φρουρὸς ἄνδρας τετρακοσίων τῶν ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐτῆς, τὰ τε ἄλλα πάντα ἐνταῦθα κατὰ νοῦν πράξας τε καὶ καταστησάμενος, ἄρας ἐκεῖθεν, ξυναπαγόμενος ἄμα οἱ καὶ τὸν δεσπότην Δημήτριον, ἀφικνεῖται ἐς τὴν πόλιν ἡμιόνωτον πάντη, τὸ παρὰ τὴν ὑπώρειαν τοῦ μεγάλου ὄρους τῆς Σπάρτης κείμενον, οὐ πόρρω τοῦ ἄστεος, Καστρίον ὀνομαζόμενον, καὶ στρατοπεδευσάμενος αὐτοῦ, πρῶτον προσφέρει λόγους τοῖς ἐν αὐτῷ περὶ τὴν ἐνδόσεως ἑαυτοῦν τε καὶ τοῦ πολιέματος· οἱ δὲ πιστεύοντες ἑαυτοῖς τε καὶ τῇ ἐχυρότητι τοῦ φρουρίου (ἦν γὰρ ὄλης ἀπότομόν τε καὶ ἀπόκρημον τὸ χωρίον, καὶ τραγὺ καὶ ἀναντες πάντη καὶ μίαν μόνην παράδοον ἔχον καὶ ταύτην τριπλῶ τείχει πεφραγμένην τε καὶ κατησφαλισμένην, καὶ αὐτοὶ δὲ ἦσαν ἄνδρες λογάδες ὡσεὶ τετρακόσιοι), οὐ παρεδέξαντο τοὺς λόγους τοῦ βασιλέως, ἀλλὰ κλείσαντες τὰς πύλας ἐκαρτέρουν. (2) Βασιλεὺς δ' αὐτίκα παρακλυόμενος τῇ στρατιᾷ προσέβαλεν ἰσχυρῶς τῷ πολιέματι. Οἱ δὲ ἡμίονον μάλα εὐρώστως, καὶ οἱ δὲ πλείτοι γενναίως ἀγωνιζόμενοι καὶ προσφιλονεικούντες τὴν ἐσοδὸν καὶ τὴν ἀνοδὸν βιαζόμενοι, οἱ μὲν αὐτῶν ἰσχυρῶς ξυνοθύμενοι παρὰ τῶν ἄνω τοῖς κοντοῖς κατεκρημνίζοντο καὶ ἀπώλλυντο, οἱ δὲ περὶ μέγιστον ἄνωθεν ἀπ' ὑψηλοῦ βαλλόμενοι τὰς κεφαλὰς καὶ ξυνηλωμένοι ἀπέθνησκον, καὶ τέλος ἀποκρούονται ἰσχυρῶς· ἔπασσον δὲ αὐτοῦ ποῦ οὐκ ὀλίγοι τῶν ἀγαθῶν καὶ γενναίων ἀνδρῶν, ὅπερ οὐ μικρῶς ἠνίασε τὸν βασιλέα· ὁμοῦ ἀναχώρησιν σημάνας τότε μὲν ἔπασσε τοῦ πολεμῆν. (3) τῇ δ' ὑστεραίᾳ ἡμέρᾳ ἐκτάξας καὶ ὀπίσθας καλῶς πᾶσαν τὴν στρατιάν καὶ λόγοις προτροπικοῖς τε καὶ παρακλητικοῖς παροξύνας αὐτοὺς ἄμα καὶ παραθαυρύνας ἐς τὸ πολεμῆν, καὶ ἄλλα προθεῖς κάλλιστα τοῖς καλῶς ἀγωνιουμένοις διαρπαγῆν τε τοῦ φρουρίου σημάνας ἐκέλευσε προσβάλλειν. (4) Οἱ δὲ στρατιῶται μέγα καὶ φοβερόν ἀλαλάξαντες βοῆ καὶ δρόμῳ προσβάλλουσιν ἰσχυρῶς τῷ πολιέματι· καὶ γίνεται ὠθισμὸς ἐνταῦθα πολὺς καὶ μάχῃ καρτερὰ ξυσταδὸν περὶ τὸ τεῖχος μετὰ θυμοῦ καὶ ὀργῆς καὶ κραυγῆς, καὶ φόνος οὐκ ὀλίγος τῶν προμαχομένων, ἀμφοτέρων ἀγωνιζομένων ἀτάκτως τε καὶ ξυνοῦδενι κόσμῳ καὶ

mentio fit lib. 4, 7, 4. Pater Καταβολῆν, γραμματεὺς τῶν θυρῶν, memoratur ap. Chalc. p. 501, 13. De Spartæ (*Mistræ*) *deditione plura habes ap. Chalc. p. 472, 15-473, 5. Cf. Phrantz. p. 395. || — § 6. Χαμουζᾶ* Χαμουζία h. l. codex. *De Chamuzæ hoc Hieracophoro v. Chalcond. p. 457, 8. 480, 3. 482, 6. 501, 13. 502, 12. || — § 7. ἵκαναστάς* m. 2, ἐξαποστειλάς m. 1. || — ἐς τὴν σκηνήν] m. 2, πρὸς τ. σ. m. 1. || — τῆς δειλίας] περὶ vel ὑπὲρ τ. δ.2? || χρηστάς τ. ἐλπίδας ... ὑποτείνει] Plura de his v. ap. Phrantz. p. 395, Chalc. p. 473, 1. || — μεταπέμπει etc.] V. Phrantz. p. 396, 1. *Sec. Chalcoec. p. 476, 4 Mechemetes ad matrem siliamque Demetrii Epidauri arcessendas Jesum Isaaci filium misit, postquam Castrizam et Gardiciam ceperat. || — τῶν βασιλικῶν εὐνοῦχων τε ἓνα*] Sic margo, εὐνοῦχόν τε text.

XXI. § 1. φρουράρχην] Chalc. p. 473, 9 : φρουράρχην τε ἐραῖνεν ἐν τῇ μητροπόλει, καὶ ἄρχοντα ἐπέστησε Χαζάνην τὸν Ζενοβίαν, Μαγουμουτέω θεράποντα. || Καστρίον] Chalc. p. 473, 11 : ἐπὶ Καστρίην πόλιν ἀπέστησε Χαζάνην τὸν Ζενοβίαν, ἀπὸ τῆς πόλεως. Phrantzes p. 405, 11 Καστρίον locum vocat. Antequam ad *Kastri* rex accederet, Bordaniam cepit, testante Phrantze. Chalcocondylas hunc locum indicat verbis : πόλις ἑλληνικὴ εὐδαίμων· διέγει δὲ ἀπὸ τῆς παλαιᾶς πόλεως καὶ τοῦ Εὐρώτα σταδίου ὡσεὶ τῆ' (imo, Bordia ab Eurota 30, et a Sparta 50 fere stadia distat). || — § 2. ἐπισσον

κατακαινόντων ἀλλήλους ἀνοικτι, τῶν μὲν βιαζομένων πᾶσι τρόποις ἔσω τοῦ τειγίσματος παρελθεῖν, τῶν δὲ ἀμυνομένων ἐρρωμένως καὶ οὐκ ἐώντων. (β) Τέλος ὑπερισχύσαντες οἱ τοῦ βασιλείως κτείνουσι τε πολλοὺς αὐτῶν καὶ βιασάμενοι ἔσω τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου γίνονται τείχους, καὶ μαχόμενοι ἰσχυρῶς καταδιώκουσι τε αὐτοὺς καὶ ξυνωθοῦσιν ἐς τὴν ἄκραν· οἱ δὲ ἐς στενὸν κομιδῇ ξυνελαθέντες καὶ μὴ ἔχοντες ὅ τι καὶ δράσκειν ὑδάτος ἀπορία καὶ τῶν ἀναγκαιῶν, ἀλλ' ἀπογνόντες τοῖς ἔλοις παραδίδασσι σφᾶς αὐτοὺς βασιλεῖ γρήσασθαι ὅ τι καὶ βούλοιοτο. (γ) Βασιλεὺς δὲ τοὺς μὲν ἄνδρας ἐκέλευσεν ἀποσφαγῆναι πάντας εὐθύς ὅσοι περιελείφθησαν τῷ πολέμῳ, τριακοσίους ὄντας, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας ἡνδραποδίσαστο, τὴν δὲ πολίχνην κατέσκαψε.

XXII. Μετὰ δὲ τοῦτο ἐφ' ἕτερον προσελάνει φρούριον Γαρδικίον καλούμενον, ἀνάλωτον πάντη καὶ θυρωτάτων· ἄκρα γὰρ ἦν ἡλίθιατος παρὰ τὴν ἔσοδον τοῦ μεγάλου ὄρους τῆς Σπάρτης, ὃ δὴ Ζυγὸς λέγεται, ἄκρως ἀνέχουσα καὶ ὑπερκειμένη κρημνῷ τε μεγίστῳ καὶ φάραγγι βαθείᾳ, ἐν κύκλῳ πάντοθεν περιειργωμένη καὶ κατησφαλισμένη, μιᾷ δὲ μόνῃ παρόδῳ καὶ ταύτῃ βραχεῖα τὴν ἔσοδον ἔχουσα· παρ' ὃ καὶ πολὺ τι πλῆθος τῶν ἀστυγεϊτόνων ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ παιδῶν ἐνταῦθα ξυγκαταπεφυγὸς ἦν διὰ τὸ ἀσφαλές τοῦ χωρίου· τοῦτο δ' ἦν αὐτοῖς ὄλεθρος προφανής. (α) Βασιλεὺς γὰρ ἐλάσας ταύτη καὶ στρατόπεδον θέμενος τὰ μὲν πρῶτα λόγους ἐπειρᾶτο τούτους ὑπαγαγέσθαι, σῶς εἶναι βουλόμενος καὶ κακῶν ἀπαθεῖς, ὡς δ' οὐκ ἐπειθε, κύκλῳ περισγῶν αὐτοὺς τῷ στρατῷ καὶ κατακλείσας ἰσχυρῶς ἐφύλαττε, λιμῷ καὶ δίψει τούτους ἐκπολιορκῆσαι βουλόμενος, καὶ μὴ ἐς χωρία ἀπόκρημα καὶ ἀνάντη εἰκῆ καὶ μάτην ἀπολλύων τούς στρατιώτας. (β) Οἱ δὲ μίαν δὴ καὶ μόνην ἡμέραν κατακλεισθέντες αὐτοῦ, οὐκέτι ἀντέχειν ἠδύναντο, ἀλλὰ λιμῷ καὶ δίψει καὶ πνίγει καύματος θέρους ὄρα καὶ τῇ ἄλλῃ κακοπαθεῖα πιεζόμενοι, ἅτε πλῆθος ὄντες πολλὸν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ παιδῶν, καὶ ἐς βραχυτάτην ἄκραν ξυνελαθέντες, ὑδάτος ἀπορία καὶ σπᾶνει τῶν ἀναγκαιῶν καὶ μηδεμίαν ἐπικουρίαν ποδὲν ἢ ἔχοντες ἢ ἔλοις ἔξειν ἐλπίζοντες, καὶ ἄκοντες προσχωροῦσι τῷ βασιλεῖ, καὶ παραδίδασσι

σφᾶς αὐτοὺς καὶ ἄνευ ἡμολογίας. (γ) Βασιλεὺς δὲ καὶ τούτους πάντας ἀπέκτεινε, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας ἡνδραποδίσαστο, τὸ δὲ φρούριον κατέσκαψε. Τοῦτο δ' ἐποίησεν ἐν τοῖς φρουρίοις τοῖσδε ὄργην ἔχων καὶ μῆνιν δικαίαν, τοῖς μὲν ὅτι προκαλουμένου σφᾶς ἐπὶ ξυμβάσει αὐτοῦ, ὥστε μηδένα κίνδυνον ἐν τῷ πολέμῳ τοῖς στρατιώταις γενέσθαι, οὐ γὰρ ὑπήκουσαν, ἀλλ' ἐλλοντο μάλλον τὸν πόλεμον, ἐν ᾧ πολλοὺς καὶ ἀγαθοὺς ἄνδρας ἀπεβεβλήκει, τοῖς δὲ, Ἰλλυριοῖς οὖσι τοῖς πλείοσι, διὰ τε τὰς δυστροπίας αὐτῶν καὶ τὰς ξυνεχῆς ἐπαναστάσεις τε καὶ κλοπὰς καὶ ληστείας, καὶ ἅμα ὀροῦσαι πάντας καὶ καταπλήξαι βουλόμενος καὶ ἐς φόβον ὅτι πλείστον καὶ ἀγωνίαν ἐμβαλεῖν, ὥστε μηκέτι ἀντιδιδίναειν ἐθέλειν, μηδὲ τολμᾶν ὄλωσιν ἀπαυθιδίεσθαι τοῦ λοιποῦ, ἀλλὰ προσχωρεῖν ἐτοιμῶς αὐτῷ, ὠθρωμένους τὴν σωτηρίαν· ὃ δὴ ἔτα καὶ γέγονε. (δ) Ὀρμηθεὶς γὰρ ἐκείθεν ὁ βασιλεὺς καὶ προσελάνων ἐπὶ τὰ πρόσω τῆς χώρας, οὐκέτι ἀντιδιδίναειν οὐδὲν οὐδαμοῦ, ἀλλὰ πάντα οἱ προσεχώρει ἐτοιμῶς, τὰ πλείω σχεδὸν καὶ ἄνευ ἡμολογίας, προλαμβάνοντα τὰ πολλὰ καὶ τὴν αὐτοῦ ἔφοδον, καὶ πόλεις καὶ φρούρια καὶ πᾶσα ἢ ἐν ποσὶν εἶχε καὶ ὑπεχώρει πρὸς τὸν τούτου δρόμον καὶ τὴν ὁρμῆν· οὕτως ἅπαντα κατεπτήχει καὶ προσεχώρει, πλὴν εἰ μὴ πού τις κουφότητι γνώμης ἀντέβησαν, οἱ καὶ παρὰ πόδας τοῖς ἔλοις ἐσωφρονίσθησαν. Καὶ μέντοι καὶ ὁ βασιλεὺς τὸ ἐπὶ τοῦδε πᾶσι προσεφέρετο καλῶς τοῖς γε τοιούτοις, καὶ πάντας ἐφύλαττε σῶς ἐν τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσι καὶ ἀσινεῖς ὄλωσιν τῶν ἀπὸ τῆς στρατιᾶς καὶ τοῦ πολέμου κακῶν. (ε) Περιῶν δὲ πᾶσαν τὴν Πελοπόννησον καὶ χειρούμενος, ὅσα μὲν ἔδοκει οἱ τῶν τε φρουρίων καὶ πολισμάτων ἐπιτήδεια εἶναι καὶ ἀσφαλιῆ καὶ πρὸς φυλακὴν ἱκανῶς ἔχειν τῆς χώρας, ἐπεσκαύαζε φρούρια καὶ φρουράρχους καὶ σιτήσαι καὶ ἔλοις καὶ πᾶσαν ἄλλοις ἐξήρτυε, ὅσα δὲ μὴ ἔδοκει, κατέσκαπτε, τὸ δ' οἰκήτορας εἶα μένειν ἐν τοῖς αὐτῶν καὶ οἰκεῖν ὡσπερ κατὰ κόμας, ἐνίοις δὲ αὐτῶν καὶ ἀποικίας ἤγαγεν ἐς τὴν Κωνσταντίου.

XXIII. Καὶ τὰ μὲν αὐτοῦ [τοῦ] βασιλείως οὕτως εἶχε, δεσπότης δὲ Θωμᾶς, ἐπειδὴ τὴν ἀρχὴν ἐπέθετο τὴν ἐς Πελοπόννησον ἔφοδον τοῦ βασιλείως, ἐπισκαύαζεν εἰ τινα τῶν αὐτοῦ φρουρίων καλῶς, καὶ φυλάκας ἐγκα-

β] πεσόντες cod. || — § 6. τριακοσίους] Chalc. p. 474, 10 : πάντας ἀπαγαγὼν εἰς ἓνα χώρον κατέσκαψε γενομένου τοῖς ξύμπαντας ἐς τριακοσίους, καὶ τὸν ἄρχοντα αὐτῶν τῇ ὑστερίᾳ χωρὶς ἔτεμε τὸ σῶμα ποιησόμενον (πριζόμενον? frequentium supplicii genere).

XXII. § 1. Γαρδικίον] Γαρδικίον Chalc. p. 474, 16, Γαρδικίον Phrantzes. In hunc locum incolae Leontarii urbis viciniae confugerant. || — § 3. ξυνελαθέντες] mgo; συνελθόντες text. || — Inter verba τῶν ἀναγκαιῶν et καὶ μηδεμίαν ἐπικουρίαν habet : διεφθερίοντο οὐν καλῶς, quae linea transducta deleta sunt. || — § 4 ἡμολογία:] ἡμίλιας cod. || — παῖδας ἢ καὶ γυναῖκας ἡνδραποδίσαστο] Aliter Phrantzes p. 405, 23 : τέλος δὲ ἐδουλώθησαν, μετὰ συνθήκης καὶ ὄρκου ἐπαγγελίας αὐτοῖς ἓνα μηδένα αὐτῶν ἐνοχλήσῃ ἢ θανατώσῃ ἢ αἰχμαλωτίσῃ· αὐτὸς δὲ τοὺς ὄρκους ἀθετήσας καὶ τῇ μνησικακίᾳ καὶ ὄργῃ κινούμενος, ἐν τινὶ πεδίῳ μικρῷ συνάξας αὐτοὺς πάντας καὶ δεσμεύσας παρανάλωμα τῆς μαχαίρας σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις πεποιήκε. De numero caesorum v. Chalc. p. 475. || — § 5. Quae post Gardiciae expugnationem Mechemetes easque duces in Peloponneso gesserint, Critobulus verbo comprehendit, pluribus exposuit Phrantzius p. 407 sq., ubertius narrat Chalcocondylas p. 474 sqq. || — πᾶσι προσεφέρετο καλῶς, τοῖς γε τοιούτοις καὶ] add. mgo. || — § 6. ὡσπερ] add. mgo.

XXIII. § 1. Μαντινείαν] Mantineam ad sinum Messeniacum in Demetrii dititione sitam Thomas ante Mechemotis

μυριάδες. Ἀπέταξε δὲ αὐτῶν καὶ τρεῖς* τοῦ ἔτους λαμβάνειν ἀπὸ τοῦ τῆς Ἀδριανοῦ ἀργυροκοπέου ἑτέρας μυριάδας δέκα, ὥστε ἑξυμπάσας εἶναι τὰς διδομένας αὐτῶν ἑτησίως παρὰ τοῦ βασιλέως ἐς πρόσοδον ἀργυρίου κέρμα μυριάδας ἑβδομήκοντα. (7) Ταῦτα δὲ οὖν πάντα δοῦς αὐτῶν καὶ ἕτερα πλείστα ἐπιδαψιλευσά-

μενός τε καὶ δωρησάμενος, αὐτοῦ καταλείπει, αὐτὸς δὲ, φθινοπώρου λήγοντος ἤδη, ἀφικνεῖται ἐς τὸ Βυζάντιον παραχειμάσων αὐτοῦ. Καὶ ὄγδοον δὴ καὶ ἐξηκοστὸν ἔτος πρὸς τοῖς ἑξακισχιλίοις τε καὶ ἑννακισίοις τοῖς δλοῖς ἤνυετο, δέκατον δὲ τῆς ἀργῆς τῶν βασιλεῖ.

Ἐξου pro Ἐθρο codex, ut supra. || — § 6. τρεῖς τοῦ ἔτους | Hoc ferri nequit, neque tres scribere licet. An αὐτῶν καὶ τοῖς αὐτοῦ κατ' ἔτος? An καὶ πρὸς τοῖς τοῖς? An σὺς artum est ex dittographia vocis ἑτέρας? || — § 7. ὄγδοον et δσιν δέκατον in rasura scriptum.

ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΥ

ΕΥΓΓΡΑΦΗΣ ΙΣΤΟΡΙΩΝ ΤΕΤΑΡΤΗ.

Περάγει ἤδη προσχώρησιν Σινώπης· πόλεως καὶ πάσης ἀρχῆς τοῦ Ἰσμαήλου καὶ προσχώρησιν Τραπεζοῦντος καὶ πάσης τῆς ἐν αὐτῇ ἀρχῆς· καὶ τοῦ βασιλείως αὐτῆς·, ἔτι δὲ τὴν Ἰταῶν ἐπανάστασιν καὶ δουλείαν τῆν τε τῆς Λέσβου ἄλλωσιν πάσης· καὶ πρώτην ἐσβολὴν τοῦ βασιλείως· κατὰ τῆς Βόστων καὶ καταστροφὴν καὶ ἐλωσιν πάσης. Χρόνου κίθου· ἔτη τρία.

Βασιλεὺς δὲ γενόμενος ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ μισρὸν ἀνεθείς, στρατιὰν αὐτὴς ἤγειρε πλείστην καὶ στόλον μέγαν ἐξήρτυε κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν καὶ ἐπὶ καὶ μηχανὰς κατεσκεύαζε καὶ πᾶσαν ἄλλην ἐξεκλήρου χρεῖαν πολεμικὴν. Ἦν δὲ οἱ ἡ παρασκευὴ αὐτῆ καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐκστρατείας ἐς Τραπεζοῦντά τε καὶ Σινώπην. (α) Ἡ γὰρ Τραπεζοῦς ἦν μὲν τὸ πάλαιον πόλις μεγίστη τε καὶ καλλίστη, ἀλλὰ δὴ καὶ πρεσβυτάτη τῶν Ἑλληνίδων, Ἰώνων ἄποικος οὖσα καὶ Ἀθηναίων, κειμένη δ' ἐν καλῷ τῆς Ἀσίας ἐν τῷ πρὸς ἤλιον ἀνίσχοντα μυρῶ τοῦ Εὐξείνου πόντου παράλιος· νέμαται χώραν ἀρίστην τε καὶ πλείστην καὶ κάμφορον καὶ πολλῆς ἐπάρχει τῆς περιοικίδος· καταστάσα δὲ γε τὸ ἐξ ἀρχῆς κοινὸν ἐμπόριον τῆς ἄνω Ἀσίας, λέγω δὴ Ἀρμενίας τε καὶ Ἀσσυρίας καὶ τῆς ἄλλης πλησιοχώρου, ἤκμασεν ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις, καὶ πλούτον ἔσχε πολὺν καὶ δυνάμιν πλείστην καὶ δόξαν περιεβέβλητο, καὶ τῶν ὀνομαστῶν ἦν οὐ τοῖς ἔγγυς μόνον, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῖς πόρω. (β) Τοῦ χρόνου δὲ προϊόντος κατὰ μικρὸν καὶ τῶν ἐν Ἀσίᾳ πραγμάτων ἄλλοτε ἄλλως ἔχόντων τε καὶ μεταβαλλομένων, καὶ βασιλείων τῶν μὲν καταλυομένων τε καὶ ἀνηρημένων, τῶν δ' ἀνισταμένων ἤδη, καὶ πόλεων καὶ χωρῶν τῶν μὲν κατεστραμμένων τε καὶ ἠφανισμένων τελείως, τῶν δ' ἐπιγινομένων τε καὶ οἰκισζομένων αὐτῆς, ἤφατο καὶ ταύτης μεταβολὴ πρὸς καιρὸν, καὶ πάλιν ἀνακτησαμένη τε ἑαυτὴν ὅτι τάγματα καὶ ἐς τὴν προτέραν εὐδαιμονίαν τε καὶ καταστάσιν ἐπανελευθῶσα διαγράφονε τὸ ἐξ ἐκείνου ἀσινῆς

πάντη καὶ μηδενὶ προσκόψασα δυσχερεῖ. (γ) Ἐν δὲ τοῖς ὑστέροις καὶ πρὸ ἡμῶν ὀλίγον καιροῖς καὶ βασιλείων κατέστη ἐνὸς τῶν ἐκ τοῦ βασιλείου γένους Ῥωμαίων τῶν Κομνηνῶν, ἐκ Βυζαντίου ἐκπεσόντος αὐτοῦ καὶ ἔργα πλείστα καὶ κάλλιστα ἐν αὐτῇ ἐπιδειξαμένου καὶ πολλῶν τῶν περίεξ γενῶν καὶ πόλεων ἀρξάντος· καὶ κατήχθη ἡ τούτων διαδοχὴ τε καὶ βασιλεία ἐς δεῦρο εἰρηνικὴ πάντη καὶ στασιαστος, τῶν τε βασιλείων εἰρηνευόντων τε καὶ ὁμοουσούντων, τῶν τε ἐνδον ἡρεμούντων, τῶν τε ἐξω γενῶν τῶν μὲν ὑπακούοντων, τῶν δὲ ἐνσπόνδων ὄντων αὐτοῖς. (δ) Μετὰ ταῦτά γε μὴν στάσει καὶ ἐμφυλίαις χρῆσασθαι αὐτῶν, καὶ κατ' ἀλλήλων τῶν ἐκ τοῦ γένους μανέντων, ἐνόστησε καὶ αὐτὴ μετὰ τῶν ἄλλων, καὶ τελευτῶσα τοῖς ὄλοις κακῶς ἀπήλλαξε, τῶν βασιλείων καὶ τῶν ἐνδον, ἥπερ ἔφη, στασιαζόντων τε καὶ μαχομένων καὶ διατιθέντων ἀλλήλους κακῶς, τῶν τε πλησιοχώρων ἐθνῶν διὰ τὰς ξυνεγείας στάσεις ἐπανισταμένων τε αὐτῆ καὶ κατατρεχόντων πολλαῖς καὶ ληιζομένων καὶ βλαπτόντων τὰ μέγιστα. (ε) Τοῖνον, ἕως μὲν τὰ τῆς Κωνσταντίνου καλῶς ἐφέρετο, καὶ Ῥωμαῖοι ταύτην ἔχοντες τοῦ πορθμοῦ κύριοι ἦσαν, καὶ ὁ Βόσπορος ἦν οὐ διαβατός, καὶ ὁ Εὐξείνος πόντος ὄλωσ ἀπλωτος ἦν τῷ μεγάλῳ στόλῳ τοῦ βασιλέως, ἀντίεξε καὶ αὐτὴ μετὰ τῶν ἄλλων, καὶ ἀνέφερε τὰς αὐτῆς ἀκαίριας, φυλάττουσα τὴν ἐλευθερίαν ὡς δυνατόν καὶ μηδὲν τοσοῦτον παραβλαπτομένη τοῖς ἐμφυλίαις κακοῖς. Ἐπει δὲ γε τὰ πράγματα μετέπεσε, καὶ ἡ Κωνσταντίνου γειρὶ πολλῇ καὶ δυνάμει ἐκπολιορκηθεῖσα ὑπὸ τοῦ μεγάλου βασιλέως ἐάλω, καὶ ὁ πορθμὸς γέγονεν ὑπ' αὐτῷ, καὶ ἡ πρὸς τὸν Εὐξείνου πόντον καὶ τὰς ἐκεῖσε πόλεις ὁδὸς ἠνοίγη λαμπρῶς κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν, τηνικαῦτα δὴ καὶ αὐτὴ μετὰ τῶν ἄλλων ἐκλίβε καὶ κατακούσειν ἤρξατο, καὶ οἱ ἐν αὐτῇ βασιλεῖς ὑποκύψαντες τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ γεγονάσι φόρου ὑποτελεῖς. (ζ) Ἐως μὲν οὖν εἰρηνευόντες τε ἦσαν αὐτοὶ τε

1. Expeditionem contra Sinopen et Trapezuntem et Armeniæ principem obiter Phrantzes tangit p. 94 et 414, pluribus Ducas p. 340-343, plurimis Chalcocondylas p. 485-497 narrant. Haud spernendus denique Seadeddinus 2, p. 194-199 (*Presa di Sinapi e di Castimonia*) et p. 199-208 (*Presa di Trabisona et di Coiunli*). Ex recentioribus hæc perstringunt Fallmerayer in *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (München 1827) p. 273 sqq., Finlay *The history of Greece and the empire of Trebizond* (London 1851) p. 485 sqq., Hammer l. l. p. 51 sqq., Zinkeisen l. 1. 2, p. 327 sqq. || — In argumento codex Ἰσμαήλου pro Ἰσμαήλου. || — § 1. μέγαν] μέγα cod. || — § 2. Ἰώνων ἄποικος οὖσα καὶ Ἀθηναίων] Trapezus colonia erat Sinopensium, Sinope vero colonos Milesios et deinceps etiam Athenienses acceperat. || — § 4. καὶ πρὸ ἡμῶν ὀλίγον καιροῖς] sic mgo, καὶ κάτω καιροῖς text. || — ἐνδῶ] Isaci. Vid. Chalcoe., qui pluribus hæc prosequitur. || — τῶν Κομνηνῶν add. margo. || — § 5. ἐμφυλίαις] vox h. l. substantivè usurpatur; infra § 6 habes ἐμφυλίαις κακοῖς. || — § 6. ἐκπολιορκηθεῖσα] sic margo, κυκλωθεῖσα text. || — ὑποκύψαντες] sic margo, σπ.ισάμενοι text. || — § 7. τὸν ἐσπόμεν] Joannes Trapezuntis regulus Mechemeti primum 2000, deinde

ἐς ἀλλήλους καὶ τὸν δασμὸν ἀπεδίδουσαν καὶ νεωτέρων πραγμάτων οὐχ ἤπτοντο, ἐτύγχανον καὶ αὐτοὶ τοῦ βασιλέως εἰρηνικοῦ· ἐπεὶ δὲ αὐτοὶ τε ἐν ἀλλήλοις διαστασίασαν καὶ τὸν δασμὸν οὐ πάνυ βραδίως παρεῖχον, πρὸς τε τοὺς πλησιοχώρους αὐτοῖς βασιλεῖς τῶν τε Τιγραιοκέρτων καὶ Ἀρμενίων καὶ Μήδων Χασάνεια τὸν Τομήριος καὶ δὴ καὶ Ἰβήρων ἐπιγαμίαν ἔχοντες, ἰδόντων καινότερά τινα πράττειν καὶ νεογμοῦν ἐς τὰς μετὰ τοῦ βασιλέως σπονδὰς (οὐ γὰρ ἐλάνθανον ταῦτα ποιοῦντες), τηνικαῦτα δὴ καὶ ὁ βασιλεὺς ὀργῇ ληφθεὶς τὴν ἐκστρατείαν κατ' αὐτῶν ἐποιεῖτο, προκαταλαβεῖν τε καὶ προκατασχεῖν τούτους βουλόμενος πρὶν τι καὶ νεώτερον πρᾶξαι.

II. Παρασκευασάμενος οὖν χειμῶνος καλῶς, ἐπειδὴ ἔαρ ὑπέφαιναν ἤδη, πρῶτα μὲν τὸν κατὰ θάλασσαν στόλον ἐξήρτυεν ἐς ἀναγωγὴν· ἦσαν δὲ τριακόσιοι μάλιστα ποντινοὶ καὶ στρατιώτιδες καὶ μάχιμοι τριήρεις τε μακρὰ καὶ πεντήκοντοροι καὶ πλοῖα κατὰ φρακτά παρὰ τῶν σκευαγωγῶν καὶ τῶν φερόντων τὰς μηχανὰς τῶν τε κατ' ἐμπορείαν ἢ χρεῖαν ἄλλην ἀφικνουμένων. (2) Ἐνέθηκε δ' αὐταῖς ὅπλα παντοῖα καὶ πλείστα, ἀσπίδας τε καὶ θυρεοὺς καὶ κράνη καὶ δόρατα, ἐτι δὲ θώρακας τε καὶ ἀκόντια καὶ βελῶν διαφόρων πολὺ τι χρῆμα τῶν τε ἀπὸ τόξων ἀφιεμένων καὶ τῶν ἄλλων μηχανῶν καὶ δὴ καὶ ἀφετήρια πλείστα καὶ πολλὰ ἄλλα τῶν ἐς τεύχεα καὶ ἐπιτηδείων. Ἐνεβίβαζε δὲ καὶ ἄνδρας ὅτι πλείστους εὐρωστοτάτους τε καὶ εὐοπλιωτάτους καὶ τὰ πρὸς πόλεμον ἱκανῶς παρεσκευασμένους καὶ ἐμπειροτάτους, ἐπιστήσας αὐτοῖς καὶ ἡγεμόνας τοῦ στόλου παντός καὶ στρατηγούς αὐτοκράτορας Κασίμην τε τὸν σατράπην Καλλιουπόλεως καὶ Ἰαγούπην, ἄνδρα τὰ τε ναυτικὰ ἐμπειροτάτον καὶ τῶν κατὰ θάλασσαν στρατηγῶν ἀριστον. (3) Ἐξαρτύσας οὖν καὶ ὀπίσθας πάντα τὸν στόλον καλῶς, ἐξέπεμπεν ὁ δ' ἀνήγετο διὰ τοῦ Βοσπόρου ἐπὶ τὴν Εὐξείνου, τάχει τε πολλῷ καὶ βίᾳ καὶ ῥύμῃ φε-

ρόμενος, βοῆ τε ζυμμιγεί καὶ ἀλαλαγῶ καὶ εἰρυσία καὶ ἀντιφιλοτιμήσει ἐς ἀλλήλους γρωμένων τῶν ἐπιβατῶν, καὶ φόβον πολλὸν καὶ ἀγωνίαν παρέχων καθ' οὗς ἂν γένοιτο, καὶ πάντας ἐκπλήττων τῷ παραλόγῳ τῆς θέας. Καὶ ὁ μὲν κατὰ θάλασσαν στόλος οὕτως.

III. Βασιλεὺς δὲ τὰς Εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις συνεκρότει τε καὶ διεβίβαζε ἐς τὴν Ἀσίαν ἵππικὰς τε καὶ πεζικὰς, ἐτι δὲ ἵππων τε καὶ ὑποζυγίων καὶ ἡμιόνων ἀχθοφόρων καὶ καμήλων πολὺ τι χρῆμα καὶ πᾶσαν ἄλλην τοῦ πολέμου χρεῖαν τε καὶ ἀποσκευὴν. Ὡς δὲ ἄλις εἶχε τῆς τούτων διαβάσεως, τότε ἤδη καὶ αὐτὸς διαβαίνει, καὶ προελθὼν διὰ τῆς Βιθυνίας ἀφικνεῖται ἐς τὴν Προυσίου, οὗ δὴ καὶ τὰς τῆς Ἀσίας δυνάμεις εὖρε πάσας ξυνηθροισμένας. (2) Διαγαγὼν δὲ οὐ πολλὰς ἡμέρας αὐτοῦ, καὶ τινα τῶν ἐν χρεῖᾳ κατασθεσάμενος καὶ τὸν στρατὸν ἐξαρτύσας ἅπαντα, σπείσας τε τῷ τάφῳ τοῦ πατρὸς καὶ τὰ νεομισμένα τέλεσας αὐτῷ μεγαλοπρεπῶς, καὶ δώροισι ὅτι γε πλείστοις καὶ ἀναθήμασι κοσμήσας καὶ στεφανώσας αὐτὸν, ἄρας ἐκεῖθεν ἦει διὰ τῆς Γαλατῶν τε καὶ Παφλαγόνων. (3) Ἦν δὲ οἱ ἡ στρατιὰ, ὡς ἐλέγετο, ἵππος μὲν ἑξακισμυρία, πεζοὶ δὲ οὐκ ἐλάσσων ὀκτακισμυρίων ἀνευμέντοι γε τῶν σκευοφόρων καὶ τῶν ἄλλως ἐπομένων τῇ στρατιᾷ. Διαλάσας δὲ ταύτας τε καὶ τὴν Καππαδοκῶν καὶ διαβάς τὸν Ἄλυον γίνεσθαι κατὰ Σινώπην, πολλὴν παράλιον καλλίστην τε καὶ πλουσιωτάτην τῶν ἐν τῇ Εὐξείνῳ πόντῳ, καὶ πλείστης ὅη καὶ ἀρίστης χώρας ἐπάρχουσαν, ἣ δὴ κοινὸν ἐμπόριον οὖσα τῆς περιουκίδος ἀπάσης καὶ δὴ καὶ μέρους οὐκ ὀλίγου τῆς κατὰ Ἀσίας, καὶ πολλοῖς εὐθηνουμένη τοῖς ἀγαθοῖς, ὅσα φέρουσι ὄραι καὶ γῆ καὶ θάλασσα (τὸ μέγιστον δὲ χαλκοῖς ἐστίν, δεῖ ἀφθονῶς ἀνορυττόμενος αὐτοῦ γεωργεῖσθαι, καὶ διατιδόμενος πανταχοῦ τῆς Ἀσίας τε καὶ Εὐρώπης καὶ διατιδόμενος), προσόδους μεγάλας χρυσοῦ καὶ ἀργύρου παρέχει τοῖς ἐν αὐτῇ. (4) Εἶχε δὲ αὐτῆς τὴν ἀρχὴν πρὸ χρόνων πολλῶν

3000 aureos pependerat, sec. Chalc. p. 467, 5. Cf. Ducas p. 314, 17. Zinkeisen 2 p. 328. || — πρὸς τε τοὺς πλησιοχώρους] De his foederibus v. Chalcooc. p. 461, Fallmerayer l. I. p. 259. 264. Hammer 2, p. 57. Zinkeisen 2, p. 328 sqq. || — Χασάνεια] *Usun-Hassan*, i. e. *longus Hassan*, Turcomanorum alborum princeps, Χασάνης ὁ μακρὸς ap. Chalc., Οὐζοῦν Χασάν ὁ δεσποτῶν τὰ μέρη τῆς Ἀρμενίας; καὶ γεινιάζων τοῖς Κολχοῖς; ap. Ducam p. 339. Huic *Haassani* Davides, Trap. imp., Catharinum, Joannis fratris filium, in matrimonium dederat. Verba τὸν Τομήριος (i. e. Timuris) add. margo. Caput Armenias erat Arsinga sive *Erzeroum*, quam urbem Critobulus, veteris geographiae nomina temere aucupans, Tigranocerta vocat. || — νεογμοῦν] νεωχ. cod.

II. § 1. τριακόσιοι] Chalc. p. 485, 22 : πληρώσας ναῦς πλοῖα τε καὶ τριήρεις ὅμηρι τὰ πενήκοντα καὶ ἑκατόν. Ducas p. 340 : ἐποίησε στόλον τριήρων καὶ διήρων μέχρι ποντὸς καὶ νῆας ἑ'. Seadeddin. 2, p. 196 : *mettendo in ordine un' armata di cento galere*. || — § 2. ὅτι πλείστου:] Post haec verba dimidii versus spatium vacuum est; quae ibi scripta erant, deinceps erasa sunt. || — ἱκανῶς παρεσκευασμένους:] sic margo, εὐ ἔχοντας text. || — Κασίμην ... καὶ Ἰαγούπην] Hos alius nemo memorat. || — καὶ Ἰαγούπην ... στρατηγὸν ἀριστον] add. margo.

III. § 1. συνεκρότει τε καὶ] add. mgo. || — παρασκευὴν] mgo; ἀποσκευὴν text. || — εἰς τὴν Προυσίου] Ducas p. 341, 1 αὐτὸς; δὲ τῷ ἔαρ τὸν πορθμὸν διαβάς; ἦκεν εἰς Προῦσαν τῆς Βιθυνίας, μὴ ἐπισταμένου τινὸς μηδὲ νοήσαντος τὴν βουλὴν. Seadeddin. 2, p. 196 : *Il rè sen' andò per via di Mudania a Brussa, dove si trattene con li suoi ministri e cavalieri fin all' arrivo di Mahmud Bassa suo vesir, il quale passando il mare a Gallipoli con un grandissimo esercito s'accampò nella campagna di Frussa. Si congiunse anco l'esercito di Natolia*. || — εὖρε] sic mgo, εἶχε text. || — § 3. διαβάς τὸν Ἄλυον] Ἄλυον cod. A Prusa rex profectus est Ancyram, teste Duca et Seadeddino l. II. Ibi in castra venit Ismaelis Sinopensium regis filius, quem Mechemetes, sec. Seadeddinum, in vincula conjecit, sec. Ducam vero ad patrem remisit deditioem Sinopes postulans. Ab Ancyra porro Chisil-Achmet emissus est, ut Castimonia, Sinopica ditionis urbe, potiretur. Ipse Mechemetes Sinopen petens si Halym trajecit, ut Critobulus refert, per viarum ambages eo se contulit. || — εὐθηνουμένη] εὐθηνουμένη codex. || — § 4. ἐκ συνθήματος:] Haec addit

Ἰσμαῆλος, ἀνὴρ δυνατός τε καὶ τῶν εὖ γενομένων παρ' αὐτοῖς, πατρικὴν ἀνωθεν κεκτημένος ἐς αὐτὸν κατώσαν ἐκ διαδοχῆς. Ἐπὶ ταύτην οὖν ἐλάσας ὁ βασιλεὺς στρατόπεδον τίθησιν· εὐρίσκει δὲ καὶ τὸν κατὰ θάλασσαν στόλον αὐτοῦ ἐφορμούντα τοῖς λιμέσιν αὐτῆς· προλαβόντες γὰρ οἱ στρατηγοὶ ἐκ ξυρθήματος κατήραν, καὶ κρατήσαντες τῶν τε λιμένων καὶ τοῦ ἰσθμοῦ, πᾶσαν ἐν κύκλῳ περιέσχον ταῖς ναυσὶ τήν τε πόλιν καὶ τὴν νησίδα· χερρόνησος γὰρ ἦν. (β) Ἰσμαῆλος δὲ τὴν ἀθρόαν ἐφοδὸν τοῦ βασιλέως ἰδὼν τήν τε κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν στρατιάν περιστοιχίσασαν τήν τε πόλιν καὶ ἑαυτὸν, ἐξεπλάγη τε τῷ γινομένῳ, καὶ τί δεῖ ποιεῖν ἐς τὸ παρὸν ἐσκόπει. Ἐδόξεν οὖν αὐτῷ σκοπεύμενον βέλτιον εἶναι αὐτὸν ἐξελθόντα τῷ βασιλεῖ συνιγχεῖν καὶ τὰς αἰτίας τῆς κατ' αὐτοῦ ἐφοδοῦ μαθεῖν τε καὶ διελύσασθαι, εἰ γε δύναίτο. Καὶ δὴ δῶρα κλειστά τε καὶ κλειστοῦ ἀξία ἐτοιμασάμενος ἔξεισιν ἐς βασιλέα. (σ) Ὁ δὲ δέχεται τοῦτον ἡμέρους καὶ φιλανθρώπως καὶ προσαγορεύει φιλικῶς, καὶ δεξιούται καὶ τιμᾷ ταῖς προκρούσαις τιμαῖς. Ἐς λόγους δὲ καταστάνας τοὺς περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς πόλεως, καὶ πολλὰ εἰπόντες καὶ κοινολογησάμενοι μετ' ἀλλήλων ἑκάτεροι ἀναγκαῖα καὶ δίκαια τῷ τε καιρῷ καὶ ἰαυτοῖς λυσitelῆ τε καὶ πρόσφορα, τέλος ζυμβαίνουσιν ἐπὶ τοῖσδε, καὶ διαλύονται εἰρηνικῶς καὶ φιλικῶς. (ζ) Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς λαμβάνει τήν τε πόλιν Σινώπην καὶ τὴν ταύτην πᾶσαν τοῦ Ἰσμαῆλου ἀρχήν, ἀντιδιδῶσι δὲ αὐτῷ σατραπίαν ἐν τῇ Εὐρώπῃ τῆν τῶν Σκοπίων καλουμένην, ἕμορον οὖσαν τῇ Τριβαλλῶν, χώραν ἀρίστην τε καὶ παμφορωτάτην καὶ κατ' οὐδὲν ἀποδίδουσιν τῆς αὐτοῦ καὶ προσόδων ἕνεκα καὶ ἀρχῆς καὶ τῆς ἄλλης διαίτης καὶ ἀναπαύσεως. (δ) Ὁ γὰρ τοῦ βασιλέως αἰτίαν μὲν οὐδεμίαν ἐπιφέρειν εἶχε τῷ

Ἰσμαῆλι, πάνυ δὲ προὔργου τήν τε Σινώπην καὶ τὴν ταύτης κατάσχεσιν ἐποίειτο, πόλιν τε οὖσαν λόγῳ ἄξιαν ἐν ἐπικαιρῷ τε κειμένῃ τῆς ἐν τῷ Εὐξείνῳ πόντῳ Ἀσιανῆς παραλίᾳ, καὶ λιμένας ἔχουσαν ἀσφαλῆς καὶ παραπέμπειν δυναμένους καλῶς τὸν τε στόλον καὶ τὰ πλοῖα τοῦ βασιλέως ἐς Τραπεζοῦντά τε καὶ τὴν ἄνω πᾶσαν παραλίαν τοῦ Πόντου καὶ τὰς ἐκείσε πόλεις, ἄλλως τε δὴ καὶ ἐν μέσῃ τῇ χώρᾳ τοῦ βασιλέως κειμένην οὐκ ἐδόκει αὐτῷ ἀσφαλῆς εἶναι κατὰ πολλὰ ὑφ' ἑτέροις ἡγεμόσι τελειν καὶ μὴ ὑπ' αὐτῷ· οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ ἐδέδεικε Χασάνεα τὸν βασιλέα Τιγρανοκέρτων καὶ Μήδων, μὴ λάθῃ ταύτην προκατασχὼν ἢ ζυμβάσει ἢ πολέμῳ, γειτονοῦσαν τε τῇ αὐτοῦ καὶ πάντα τρόπον ἐπιβουλεύοντα καὶ χειρώσασθαι ταύτην βουλομένον εἰδὼς ἐκ πολλοῦ. Διὰ ταῦτα τοίνυν ἀναγκαῖα γέγονε τῷ βασιλεῖ ἢ τῆς Σινώπης κατάσχεσις.

IV. Καὶ Ἰσμαῆλος μὲν εἶν τῶις αὐτοῦ πᾶσιν εὐθὺς ὄχητο ἐς τὴν αὐτοῦ σατραπίαν ἀπῶν, βασιλεὺς δὲ παραλαβὼν τήν τε Σινώπην καὶ πᾶσαν τὴν Ἰσμαῆλου ἀρχήν, καὶ τὰ ἐν αὐτῇ καταστησάμενος πάντα, Κασίμην μὲν καὶ Ἰαγοῦπην εὐθὺς κελεύει μετὰ τοῦ στόλου παντὸς ἀναχθέντας πλεῖν εὐθὺ Τραπεζοῦντος, καὶ προσσχόντας τοῖς λιμέσι κατακλείσει ταύτην κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν καὶ φυλάσσειν ἀσφαλῶς· αὐτὸς δὲ ἄρας ἐκείθεν παντὶ τῷ στρατῷ ζει διὰ τῆς μεσογείας, καὶ καταλαβὼν τὸν Ταῦρον, στρατοπεδεύεται πρὸς ταῖς ὑπωρεῖαις αὐτοῦ. (α) Ἔστι δὲ ὁ Ταῦρος ὄρος μέγιστον τῶν ἐν Ἀσίᾳ, διορίζων τὴν κάτω Ἀσίαν ἀπὸ τῆς ἄνω, ἀρχόμενος μὲν ἀπὸ Μυκάλης τοῦ ὄρους καὶ τῆς ταύτης θαλάσσης, ἐκείθεν δὲ παρήκων καὶ τέμων τὴν Ἀσίαν τελειύει ἐς τὸν Εὐξείνῳ πόντον κατὰ Σινώπην, κακείθεν αὖ διερχόμενος

margo. — § 5. εἰ γε δύναίτο] add. margo. — § 7. τῶν Σκοπίων] Veteres Σκοῦποι apud Annam quoque Comnenam 9, p. 253 τὰ Σκόπια vocantur. At non hanc urbem, sed Philippopolim Ismaeli datam esse tradunt Chalcocondyl. p. 488, 1, Ducas p. 342, 3 et Seadeddin. p. 206 : *fu con la sua moglie et figliuoli trasportato a Filippopolì, dove egli stette fin alla sua morte.*

IV. § 1. καὶ Ἰσμαῆλος μὲν... ἀπῶν] add. margo. — προσσχόντας] προσχ. cod. — ἀσφαλῶς] add. margo. — § 2. ἴσθι δὲ ὁ Ταῦρος; etc.] Eodem modo de Tauro Critobulus exponit lib. 1, 14, 3. Sec. Chalcocondyl. p. 491 Mechemetes a Sinope urbe per Cappadociam iter faciens obvium habuit filium suum, Amasiæ præfectum; venit deinde in Sebastiam regionem. Ἐπει δὲ παραμεινόμενος τὴν Σεβάστειαν ἐσίβαλεν ἐς τὴν Χασάνεω χώραν, πολίχνην μὲν τὸν νομόσιν ἐκείνων παρεστήσατο. Μετὰ δὲ προίοντι ἀρικνείται ἐς αὐτὸν βασιλέα ἢ τοῦ Χασάνεω μήτηρ, φέρουσα τε δῶρα λαμπρὰ καὶ ὑπὲρ τοῦ παιδὸς διαπραβευομένη. Oppidum, cuius nomen ap. Chalc. excidit, erat *Kojunlu-hissar*, ut liquet ex Seadeddino 2, p. 201, ubi hæc : *Dopo che hebbe recuperato il paese d'Isfendiario (Sinopen), volò le sue tendini militari contra la città di Colunli per esservi vicina. Onde intesosi da Usun Hassan l'arrivo dell' esercito a quella città, si levò dal distretto d'Erserengiano (Ἐρσίγγα, Ἐρσίγγα, τὰ τῶν Ἀρμενίων βασιλεία ap. Chalc. p. 167, 168, 378, hod. Erzeroum; Τιγρηνόκετρα Critobuli), e si ricoverò nell' alpi di Chiemah (deb. Kumach, ut Fallmerayer monet).* In his quoque regionibus Turci hostem vincunt, et nepotem Chasanis, qui *Menser* montis fauces occupaverat, nocturno impetu opprimunt. Interim *Colunli* oppidum se dederat. Deinde quum rex ad *Balgaro* montem versaretur, Sara mater Chasanis ad regem venit, filii nomine veniam petens. Inde per *Balgaro* montem aspergimum et transeuntibus molestissimum rex Trapezuntem petivit Igitur Mechemetes a Sinope per *Amasiam* et *Tokat* (Eudoxiam) et *Tchamlibel* montem ad *Siva* (Sebastiam) venit in vallem Ihalys fluvii (*Kyzyl-irmak*); inde per vallem fluvii versus ortum hibernum pergens accessit ad *Kujunlu-hissar*, quod oppidum in Kieperti tabula (*Karte von Kleinasien*. Berlin 1854) haud longe a *Scharmagky-Sou* (Lycos fl.) ponitur (35° 41 long. Par. et 40° 22' lat.). Hinc ortum versus ad *Erzeroum* urbem (vet. Theodosiopolim) tetendit, tum boream versus se convertit i valle *Tchourouk* (ol. Acampsis) fluvii, cui ab ortu adiacet *Mesra dagh*, qui est il *monte Menser* Seadeddini, ab occasu autem imminet *Baglar* seu *Balchar-dagh* (*Balgaro* ap. Seadedd.; vet. *Paryadres*), quem transiens Mechemetes Trapezuntem profectus est. Nihil sunt quæ apud Ducam leguntur p. 342, 20 : *Περὶ τῆς δὲ τὴν Ἀρμενίαν καὶ*

ἐνοῦται τοῖς Ἀρμενίων καὶ Μήδων ὄρεσι, καὶ δι' αὐτῶν τῷ Καυκάσῳ. (3) Τοῦτόν φασὶ διαβῆναι ζῆν ὄπλοις πρῶτον Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα μεθ' Ἡρακλέα γε καὶ Διόνυσον, στρατεύσαντα κατὰ Δαρείου τοῦ Περσῶν βασιλέως καὶ τῆς ἄλλης Ἀσίας, καὶ μετ' ἐκείνον αὖθις μετὰ Ῥωμαίων Μάγνον Πομπήιον. Διέβη δὲ καὶ τοῖς ἡμετέροις χρόνοις (καὶ) Τόμιρις ὁ Μασσαγετῶν τε καὶ Σκυθῶν βασιλεὺς, ἦν ἵκα κατὰ Παταζήτεω τοῦ προγόνου τοῦ βασιλέως ἐστράτευσεν ζῆν ὄπλοις μὲν γε καὶ στρατιᾷ, ἀλλὰ τῶν παρόδων αὐτὸς κρατῶν ἐκ πολλοῦ, καὶ διὰ φιλίας τῆς αὐτοῦ πορευόμενος. Διαβαίνει τοῦτον καὶ νῦν ὁ βασιλεὺς Μεγεμέτης, ἀλλὰ ζῆν ὄπλοις καὶ πολέμῳ, τρίτος ἀπ' Ἀλεξάνδρου, μετὰ Ῥωμαίους τε καὶ Πομπήιον. (4) Κασάνης γάρ, ἥ πρόσθεν ἔφην, ἐπιγαμίαν ἔχων τῷ βασιλεῖ Τραπεζοῦντος καὶ ζυμμάχῃν βουλόμενος τούτῳ, ἄλλως δὲ καὶ Τραπεζοῦντα μάλλον αὐτὸς ὑπαγαγέσθαι βουλόμενος καὶ ἰλιζῶν, ἐπειδὴ τὴν κατ' αὐτῆς ἐφοδὸν ἔγνω τοῦ βασιλέως, δύναμιν ἀθροίσας ἤκεν ἐς τὰς παρόδους, εἴρξει βουλόμενος τὸν βασιλέα τῆς διαβάσεως. (5) Βασιλεὺς δὲ τοῦτο μαθὼν, ἐκείνον μὲν αὐτοῦ μετὰ τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ χαίρειν εἶπεν, αὐτὸς δὲ ἄλλην ὁδὸν ἀτριβῆ καὶ τραχιᾶν καὶ πάντῃ δύσπορον καὶ ἀνάντη εὐθὺ φέρουσαν Τυγρνοκέρτων τῶν βασιλείων Κασάνεω ἔτεμε· καὶ πρῶτον μὲν στρατιὴν ἱκανὴν ἐκπέμφας εὐζώνων τε καὶ κούφως ὀπλισμένων ἀνδρῶν τοξοτῶν τε καὶ πελταστῶν μετὰ Μαχουμούτεω τοῦ πασία προκατέσχε τοὺς ἐπικαιροτάτους τῶν λόφων τὰ τε στενά καὶ δυσδιεξίτητα τῶν παρόδων καὶ τὰς δυσχωρίας ἀπάσας. (6) Μετὰ δὲ καὶ ψιλοὺς ἀνδρας ὅτι γε πλείστους ἐκπέμπει ὑλοτομοῦντάς τε καὶ ἐξομαλίζοντας τὰ τὴν σκληρὰ καὶ δυσάντη τὰ τε εὐρέα καὶ λεία τῶν χωρίων καὶ δρυμῶνας καὶ λόχμας, δι' ὧν ἐμελλε ποιεῖσθαι τὴν πάροδον, εὐρυτέραν τε αὐτῶν καὶ λειοτέραν κατασκευάζοντας τὴν διάβασιν. (7) Ἐὶ γὰρ ὄρος τοῦτο ὁ Ταῦρος εἷς μὲν λέγεται εἶναι, ἔχει δὲ ὄρη πολλὰ ἐν ἑαυτῷ δυσδιάβατά τε καὶ δυσδιεξίτητα καὶ κορυφὰς ὑπερνεφεῖς τε καὶ ἠλιεβάτους καὶ πάγους ὑπερψηφίλους καὶ ἀποτόμους καὶ φάραγγας βαθείας τε καὶ κρημνῶδες καὶ σκοπέλους καὶ δυσχωρίας καὶ λόχμας καὶ βάραθρα ἀνάντη τε καὶ κατάντη, δυσάντη τε καὶ προσάντη πολλὰ, ἀ πάντα δυσκολωτάτην τε καὶ δυσχερεστάτην καὶ λίαν ἐπίπονόν τε καὶ κινδυνώδη ποιεῖται τὴν διάβασιν· (8) τὸ δὲ δὴ μείζον ὅτι καὶ πολλῶν ἡμερῶν ὁδὸς ἢ διὰ τῶν τοιούτων τε καὶ τοσοῦτων δυσχερειῶν τε καὶ ἀνοδιῶν φέρουσα, ἣν μῶλις ἀνδρες κούφως ὀπλισμένοι καὶ εὐστατεῖς καὶ οὐτοί γε δὴ ζῆν πόνω πολλῷ

διαβαῖν ἂν ἐν ὀκτὼ καὶ δέκα ταῖς ἡμέραις, μὴ ὅτι γε στρατιὰ τοσαύτη ἱππικὴ τε καὶ πεζικὴ μεθ' ὄπλων τε βάρους καὶ ἀποσκευῆς ἕσης οὐδ' ἂν εἴποι τις, ἔτι δὲ ἱππῶν τε καὶ ὑποζυγίων καὶ κμητῶν καὶ ἡμιόνων πάντων ἀχθοφορούντων πολὺ τι χρήμα· ἀλλ' ὁμοῦ ταῦτα πάντα παρ' οὐδὲν θέμενος ὁ βασιλεὺς διαβαίνειν ἐπειρᾶτο. (9) Ἐκτάξας οὖν καλῶς καὶ ὀπίστας πᾶσαν τὴν στρατιὰν διέβαινε, τὸ μὲν πεζὸν ἐμπροσθεν ἐπὶ κέρως ἔχων αἰὶ πορευόμενος, τὰ σκευοφόρα δ' ἐν τῷ μέσῳ, τὴν δὲ ἱππον ὀπισθεν τάξας ζῆν οὐραγοῖς τε καὶ ὀπισθοφύλαξιν· αὐτὸς δὲ τὸ μέσον ἐπέχων τοῦ πεζοῦ ζῆν ὀλίγοις ἱππόταις, ὅταν μὲν ἐν στενοκόροις διέβαινε, ἐς ὅζῃ τὸ κέρασ ζυνέστῳλλον· ἐστ' ὅτε καὶ μετωπηδὸν ἐπὶ κέρως προσῆε· (10) ὅτε δ' εὐρυτέρας ἐτύγγανε τῆς διόδου, κατὰ μικρὸν ἀνέπτυσσε τὸ κέρασ ἐς φάλαγγα καὶ κατὰ μέτωπον ἦγεν ἐν πλαισίῳ, ἔχων καὶ τοὺς ἐξ ἑκατέρου μέρους τῶν πλεγίων ζυντάζει προϊόντας μετωπηδὸν, τοξότας τε καὶ ὀπίστας, τοὺς μὲν τὰ τόξα διὰ χειρὸς ἔχοντας ἐνταμμένα ταῖς νευραῖς ζῆν τοῖς βέλεσι, καὶ τούτου ἐναλλάξ τοῖς μέρεσιν, τοὺς μὲν ἀριστερῶς βάλλοντας ἐπὶ τὰ δεξιὰ, τοὺς δεξιῶς δ' ἐπὶ τὰ ἀριστερὰ, τοὺς οἱ ὀπίστας τὰ δόρατα φέροντας ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ πατάγοντας αἰὶ ἐνθεν κἀκείθεν καὶ πάλλοντας. (11) Καὶ ἡμέρας μὲν οὕτω ἐπορεύετο, νυκτὸς δὲ στρατοπεδεύμενος πυρὰ τε πολλὰ ἔκακε πρὸ τοῦ στρατοπέδου μικρὸν ἀπωτέρω καὶ φυλακὰς εἶχεν ἰσχυρὰς ἐν κύκλῳ καὶ σκοποὺς συχνοὺς πανταχόθεν καὶ προδρόμους, ὅς ἐταττεν ἡμέρας ἐν τοῖς ἐπικαιροτάτοις τῶν χωρίων, πάντοθεν ἀσφαλιζόμενος τὸ στρατόπεδον.

V. Ἐν τούτοις δὲ καὶ τι ζυνέθη παράλογον, ὅπερ οὐ μικρῶς ἠνίασε τὸν τε βασιλέα καὶ τοὺς ἐν τείλει καὶ πᾶσαν τὴν στρατιάν. Ἐχθρὸς γάρ τις ἀνήρ καὶ δύσνουσ καὶ βράσκηνος, μηδενὸς ὄλης ἔχων αἰτίασθαι, μάλλον μὲν οὖν καὶ προσοφείλων χάριτας, ἴδια δὲ μόνον βασκανίᾳ καὶ κακούργιᾳ κινούμενος ἐπεβούλευε Μαχουμούτεω τῷ πασίᾳ. (1) Δραξάμενος οὖν ἐπιτηδεῖον πρὸς κακούργιαν καιροῦ, καὶ θαρρήσας τῇ δυσχωρίᾳ καὶ ἑλπίσας διαλαθεῖν, λάθρα τε καὶ μηδενὸς εἰδότες ἢ ὑπορωμένου τὸ ζῆνον, ἐντείνας τὸ τοῦ βέλος ἀφήσει κατ' αὐτοῦ, καὶ τυγχάνει μὲν αὐτοῦ κατὰ τοῦ μετώπου, οἱ μὲν γε καιρίαν ἔσχε πληγῆν, ζυγχυθείς τε τὸν λογισμὸν τῷ παραλόγῳ τοῦ ἔργου καὶ τὰς χεῖρας ἐκλυθείς τῇ ζυγχυθεί· ἄλλως δὲ πρὸς θάνατον ἂν ἦν ἡ πληγῆ. (1) Θορύβου δὲ καταστάντος ἐπὶ τούτῳ μεγίστου, καὶ τοῦ τε βασιλέως καὶ τῶν ἐν τείλει καὶ δὴ καὶ τῆς στρατιᾶς ἀπάσης ζυγχυθέντων οἱ

διαβάς τὸν Φάσιδα χώρας τὰς μὲν εἰλε, τὰς δὲ παρέδραμε, καὶ τὰ Καυκάσια ὄρη μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ τῆς ὑστερήσεως τῶν ἀναγκαίων ἀναβάς κατήλθεν ἐς Κολχίδας, καὶ δὴ ἐς Τραπεζοῦντα ἀνεβῶν κτλ. Quibus fingendis ansam fortassis dedit Phasis ille (Pasin-Sou), qui pone Erzeroum in Araxem influit. || — Ἀλεξάνδρου] Sane Taurum Alexander trajecit, at non illum, de quo Critobulus loquitur. || — § 3. χρόνοις] add. margo. || — Τόμιρις] i. e. Timur. cf. lib. 1, 14, 16. || — § 6. λειοτέραν] sic margo, εὐμαρτεστέραν text. || — § 7. καὶ βάραθρα] supra versum adscripta sunt. || — § 8. ζῆν πόνω] συμπῶν cod. || — βάρους] βάρους; cod.

V. § 1. μόνον] add. margo. || — καιρίαν] καιρίως; supra versum adscriptum. || — § 3. τῆς τόλμης] supra versum ad-

μικρῶς τῷ παραλόγῳ τοῦ γεγονότος, καὶ ὡσπερ ἂν εἰ ἐπίσταιν οἱ πολέμιοι αἰζῆνης, ξυλλαμβάνεται μὲν εὐθὺς δὲ κακίστος καὶ δύστροπος ἐκεῖνος ἀνὴρ, καὶ πρὶν ἢ λόγου καὶ ἀπαλογίας τυχεῖν δίδωσι δίκην τῆς τόλμης τὴν ἀξίαν, κατακοπέει ὑπὸ τῆς στρατιᾶς ἀνοικτὴ μελῆδῶν, μόνον οὐ πάντων ἀπογευσαιμένων τῶν αὐτοῦ σαρκῶν καὶ τοῦ αἵματος. (4) Βασιλεὺς δὲ ξυσχεθεῖς ἀμέτρῳ λύπῃ καὶ ἀγωνίᾳ καὶ φόβῳ τῷ περὶ αὐτὸν, εἰ ζῆμιωθήσεται ἀνδρα τηλικιοῦτον καὶ μάλιστα ἐν τοιοῦτῳ τῆς ἀνάγκης καὶ τῶν πραγμάτων καιρῷ καὶ τόπῳ, καλεῖ μὲν παραυτίκα Ἰαγούπην τὸν αὐτοῦ ἱατρὸν, ἀνδρα σοφὸν καὶ τὰ πρῶτα τῆς τέχνης φέροντα, ὅση περὶ τε τὸ πρακτικὸν καὶ φαινόμενον ἔχει, καὶ ὅση περὶ τὸ θεωρητικὸν καὶ δογματικὸν, καὶ δὴ καὶ μέγα δυνάμενον παρ' αὐτῷ, καὶ πυνθάνεται περὶ τοῦ τραύματος. (5) Μαθὼν δ' ἐπιπολαίον εἶναι καὶ μὴ πρὸς κίνδυνον φέρον, ἀνέπνευσε τὴν καὶ τῆς λύπης ἕρκει, καὶ πλείστα τῶν ἐπιπολαίων ἐκέλευσεν ἐπιμελεῖσθαι πάσῃ σπουδῇ. Καὶ ὁ μὲν ἐπιμελείας τῆς προσηκούσης τυχῶν ταχέως τοῦ τραύματος ἀπαλλάττεται.

VI. Βασιλεὺς δὲ ἡμέρας ἑπτὰ πρὸς ταῖς δέκα προλαύων ἀεὶ, καὶ φάραγγας βαθείας καὶ κρημνοὺς ἀποτόμους καὶ δυσχωρίας μεγίστας καὶ τόπους δυσβάτους καὶ ἀποκρότους καὶ πολλὰ τοιαῦτα προσάντη καὶ δυσχερῆ μόλις που καὶ ζῆν πόνῳ πολλῶ διεθῶν, καὶ μεγίστας ὑπομείνας ταλαιπωρίας ἐν ὄπλοις αὐτός τε καὶ πᾶσα ἡ στρατιὰ διαβαίνει τὸν Ταύρον, καὶ καταβὰς ἐς τὸ πεδῖον στρατοπεδεύεται οὐ πόρῳ Ἰγρανοκέρτων. (2) Χασάνης δὲ τὴν ἀθρόαν ἐφοδὸν τοῦ βασιλέως μαθὼν, καὶ ὡς δυσχωρίαν τοσαύτην καὶ ὄδον ἀτριβῆ καὶ πλείστην καὶ τὸ δλον ἄβατον ἐς δέυρο οὕτως ἐκόλωσεν διέβη καὶ μετὰ τοσαύτης στρατιᾶς τε καὶ ὄπλων (καὶ) ἀποσκευῆς, καὶ πρὸς αὐτοῖς ἤλασε τοὺς βασιλείους αὐτοῦ, ἐξέπληγῃ τε τῷ παραλόγῳ τοῦ γεγονότος, καὶ οὐδὲν τι βέλει τῶν ἐξ οὐρανοῦ πληγῆς ἐς ἀμηχανίαν δεινὴν καὶ φόβον ἐνέπεσε, μὴ ἔχων ὅ τι καὶ δράσειε· καὶ τέλος ἐς ἀνάγκην μεγίστην καταστάς ἐκπέμπει τὴν αὐτοῦ μητέρα πρέσβιν ὡς βασιλέα μετὰ δούρων ὅτι πολλῶν, ἀπολογούμενός τε ὑπὲρ ὧν ἐδοξε δρᾶσαι, καὶ ζυγγνώμην αἰτῶν, καὶ ἀμα δεόμενος ζύμμαχον εἶναι καὶ φίλος τοῦ βασιλέως. (3) Ὁ δὲ δέχεται ταύτην φιλιῶς καὶ τιμᾷ ταῖς πρεπούσαις τιμαῖς, καὶ λαλήσας εἰρηνικὰ μετ' αὐτῆς σπένδεται καὶ δέχεται φίλον καὶ ζύμμαχον εἶναι Χασάνα· οὐ μὴν ἀπέπεμψε γὰρ ταύτην εὐθὺς, ἀλλ'

ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ ἐπορεύετο. Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς οὕτως.

VII. Οἱ δὲ τοῦ στόλου ἡγεμόνες καταπλεύσαντες ἐς Τραπεζοῦντα προσέσχον τοῖς λιμέσιν αὐτῆς, καὶ ἀποθάντες ζυνάπτουσι πόλεμον Τραπεζοῦντιοῖς ἐπέβληθῶσι πρὸ τῆς πόλεως· καὶ τρεψάμενοι τούτους ζυνωθοῦσι βία καὶ κατακλείουσιν ἐντὸς τοῦ ἄστεος. (2) Κρατήσαντες δὲ τῆς ἔξω χώρας ἀπάσης καὶ τῆς παρόδου τῆς πρὸς τὴν πόλιν, καὶ κύκλῳ περισχόντες αὐτοὺς τῷ στρατῷ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ταῖς ναυσὶν ἐπολιόρκουν, παραφυλάττοντες ἰσχυρῶς τοῦ μὴ τι τῶν ἐνδον ἐξαγαγεῖν ἢ τῶν ἐξωθεν ἐσκομίσασθαι. (3) Ἡμέραι μὲν οὖν παρήλθον ἐξῆς ὀκτώ πρὸ ταῖς εἴκοσι πολιορκουμένοις, ἐν αἷς ἐκδρομαὶ τινες ἐγίνοντο τῶν ἀπὸ τῆς πόλεως πρὸς τοὺς ἔξω, καὶ νταύταις οὐδὲν ἔλαττον εἶχον οὗτοι τῶν πολεμίων· ὅμως γὰρ μὴν ζυνελευσμένοι βία ὀλίγοι ὑπὸ πολλῶν αὐθις ἐσωθοῦντο καὶ κατακλείοντο ἐς τὸ ἄστυ. (4) Μετὰ δὲ ταῦτα παραγίνεται Μαχουμούτης ὁ πασίας ζῆν τῇ κατὰ γῆν στρατιᾷ, προλαβὼν ἡμέρᾳ μιᾷ τὸν βασιλέα, καὶ στρατοπεδευσάμενος οὐ πόρῳ τοῦ ἄστεος, πέμψας ἄγγελον Θωμᾶν τὸν Καταβοληνοῦ, λόγους προσφέρει τοῖς ἐν τῇ πόλει καὶ βασιλεῖ τούτων ζυμβατηρίους περὶ ἐνδόσεως ἑαυτῶν τε καὶ τῆς πόλεως, βέλτιον εἶναι λέγων αὐτοῖς καὶ τῶν κατὰ πολλὴν ζυμπερόντων καταπιστεῦσαι ἑαυτοῦς τε καὶ τὴν πόλιν τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ μετὰ γὰρ ζυμβάσεων καὶ ὀρκων βεβαίῳν καὶ πίστεως· τοῦτο γὰρ ἔσται πρὸς καλοῦ καὶ ἐπωφελοῦς αὐτοῖς τε κοινῇ τῷ τε βασιλεῖ ἰδίᾳ καὶ παισὶ τοῖς αὐτοῦ καὶ τοῖς γὰρ περὶ αὐτὸν πᾶσι, τῷ μὲν, τυχεῖν προνοίας παρὰ τοῦ μεγάλου βασιλέως, χώρας τε πολλῆς καὶ προσόδων ἱκανῶν ἐς τε διατροφὴν αὐτοῖς καὶ ἀνάπαυσιν καὶ πᾶσαν ἄλλην χρείαν τε καὶ αὐτάρκειαν, τοῖς δὲ, καθῆσθαι ζῆν γυναιξὶ καὶ τέκνοις ἀπαθέσιν ὄλωις κακῶν, ἔχουσι τὴν τε πατρίδα καὶ τὰ ὑπάρχοντα. (5) Εἰ δὲ προκαλουμένου νῦν ἐπὶ ζυμβάσεις τοῦ μεγάλου βασιλέως παρακούσειαν, οὐκέτι ἔξουσι τοῦ λοιποῦ πρὸς αὐτὸν ζυμβάσειν τε καὶ ζυνηκῶν ὄλωις μνησθῆναι, ἀπαξ ὀργῇ καὶ θυμῷ καταστάτους ἐς τὸ πολεμεῖν, ἀλλὰ κριθήσονται τὰ κατ' αὐτοὺς ὄλωις μᾶλλον τε καὶ σιδήρῳ, καὶ ἄλλόντες πολέμῳ ὑποστήσονται φόνον τε καὶ διαρπαγὴν καὶ δουλείαν καὶ ὅσα πολέμου καὶ ἀλώσεως πάθη. Καὶ ὁ μὲν οὕτως. (6) Οἱ δὲ ἐν τῇ πόλει καὶ βασιλεὺς αὐτῶν ἀκούσαντες ταῦτα ἐδῶξαντό τε τοὺς λόγους ἡσύχως, καὶ τοῦ μεγάλου βασιλέως ἔφασαν παραγενομένου

scriptum. || — ἀπογευσαιμένων] sic supra lineam m. 2, ἀπογευόμενον m. 1. || — § 4. Ἰαγούπην τοῦ αὐτοῦ] add. mgo, sicut mox verba ἀνδρα σοφὸν etc... μέγα δυνάμενον. || — § 5. πάση σπουδῇ add. mgo.

VI. § 1. ἐν πόνῳ] συμπόνῳ cod. || — § 2. ἐφοδὸν ... μαθὼν] sic nr. 2 in marg., διαβάσιν ... ἰδῶν m. 1. || — μεγίστην] add. mgo. || — § 3. δέχεται τ. φιλιῶς] Cf. Chalc. p. 491. Seadedd. p. 204.

VII. § 3. ἐξῆς] add. mgo. || — § 3. ὀκτώ πρὸς ταῖς εἴκοσι] 16° sec. Chalc. p. 494, 6. || — § 4. οὐ πόρῳ τοῦ ἄστεος] ἐν τῇ λεγομένῃ Σκυλολίμῳ Chalc. p. 494, 13. || — Καταβοληνοῦ] Cf. supra lib. 3, 20, 5. || — ὑπάρχοντα] οἰκεία mgo. || — τὸν Θωμᾶν] m. 2, τὸν αὐτὸν m. 1. Apud Chalcoe. p. 394, 13 Machumutes Georgium (cujus mater erat soror matris Machumutis. V. Fallmerayer. p. 278), Davidis regis protovestiarium, amandavit ut de tradendo regno verba perferret.

ξυμβήσονται. Τῇ δ' ὕστεραία παραγίνεται καὶ οὗτος, καὶ στρατοπέδευεται πρὸ τῆς πόλεως, καὶ κήρυκα πέμφας τὸν Θωμῆν, προκαλεῖται καὶ αὐτὸς ἐπὶ ξυμβάσει αὐτοῦ ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς καὶ ὁμοίοις, ἐφ' οἷσπερ καὶ Μαχουμούτης. (7) Οἱ δὲ τοῦ κήρυκος ἀκούσαντες, δῶρά τε πλείεστα καὶ κάλλιστα ἐκπεμψάντες εὐθὺς, καὶ ἄνδρας τοὺς ἀρίστους σφῶν ἀπολεξάντων καὶ κίστες δόντες αὐτοῖς ἐκπέμπουσιν. Οἱ δὲ ἀπεπέμψαντες προσκυνοῦσι τὸν βασιλέα καὶ ξυνοθήκας ποιοῦνται, καὶ ὄρκους δόντες καὶ λαβόντες παραδίδουσι τὴν τε πόλιν καὶ ἑαυτοὺς βασιλεῖ, καὶ ἀνοίξαντες τὰς πύλας δέχονται Μαχουμούτητα μετὰ τῆς στρατιᾶς, καὶ παραλαμβάνει Μαχουμούτης τὴν πόλιν. (8) Ἐξείσι δὲ καὶ βασιλεὺς Τραπεζοῦντος ζῆν γε παισὶ καὶ τοῖς περὶ αὐτὸν ἄπαντι ἐς προσκύνησιν τοῦ βασιλέως. Ὁ δὲ λέγεται τοῦτον ἡμέρωσ καὶ φιλανθρώπως, καὶ δεξιωσάμενος καὶ τιμήσας τὰ εἰκότα, δωρεῖται πολυτρόπως αὐτόν τε καὶ τοὺς παῖδας καὶ τοὺς ζῆν αὐτῷ πάντας.

VIII. Καὶ μετὰ τοῦτο ἐσέρχεται ἐς τὴν πόλιν ὁ βασιλεὺς, καὶ περιερχόμενος κατεθεῖτο τὴν τε θέσιν αὐτῆς καὶ ἀσφάλειαν καὶ τὴν ἄλλην ἐπιτηδειότητα τῆς τε χώρας καὶ αὐτῆς, ἔτι δὲ τὴν τε οἰκησιν καὶ τὸ πληθὸν τῶν ἐν αὐτῇ. Ἄνεσι δὲ ἐς τε τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὰ βασιλεία, καὶ εἶδος καὶ ἐθαύμασε τὴν τε ἐχυρότητα τῆς ἀκρας καὶ τὰς οἰκοδομὰς τῶν βασιλείων καὶ τὴν λαμπρότητα, καὶ λόγου ἀξίαν διὰ πάντων τὴν πόλιν ἀπέφαινε. (2) Μετὰ δὲ τοῦτο κελεύει τὸν βασιλέα καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν ἄπαντας καὶ δὴ καὶ τινὰς τῶν ἐν δυνάμει ὄντων τῆς πόλεως καὶ πλοῦτον κεκτημένων ζῆν γυναιξὶ καὶ παισὶ καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσιν ἐξελθόντας ἐμβῆναι ἐς τὰς τριήρεις. Ἐκλέγεται δὲ καὶ παῖδας τῶν ἐφθῶν ἀπὸ τε τῆς πόλεως καὶ τῆς ἕξω χώρας ἀπάσης περὶ πεντακοσίουσ που μάλιστα καὶ χιλίουσ, καὶ αὐτοὺς ἐμβιδάζει ἐς τὰς τριήρεις. (3) Καὶ δωρησάμενος πολλὰ τοῖς ἡγεμόσι τῶν νείων, τριηράρχαις τέ φημι καὶ ναυάρχαις, ἔτι δὲ κυβερνήταις καὶ κελευσταῖς καὶ τοῖς ἄλλοις, ἐκέλευσεν ἀποπλεῖν. Καὶ οἱ μὲν ἀνήγοντο, αὐτὸς δὲ παρακατασχὼν τὸν ἕνα τῶν ἡγεμόνων τοῦ στόλου, Κασίμην τὸν σατραπῆν Καλλιουπόλεως, δίδωσιν αὐτῷ τὴν στρα-

πέαν Τραπεζοῦντος, δίδωσι δὲ καὶ τῶν ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐλῆς ἄνδρας ἐπιλέκτους τετρακοσίους ἐς φυλακῆν. (4) Διαγαγὼν δὲ οὐ πολλὰς ἡμέρας αὐτοῦ καὶ τὰ ἐν τῇ πόλει καταστησάμενος πάντα, ὡς ἦν αὐτῷ κατὰ νοῦν, ἄρας ἐκείθεν ἦει τὴν αὐτὴν αὐθὺς ἐπ' οἴκου. Γενόμενος δὲ κατὰ τὴν Χασάνεω χώραν, ἀποπέμπτει τὴν μητέρα αὐτοῦ, πολλὰ δωρησάμενος καὶ τιμήσας, ἐκπέμπει δὲ καὶ πρέσβεις ζῆν αὐτῇ ἐς Χασάνεα τὸν υἱὸν, ἐπιπέδας τε ἀνανεῶν καὶ φίλον καὶ ζύμμαχον, ἢ πρόσθεν ἔργου, ἔχειν βουλόμενος. (5) Ὁ δὲ καὶ αὐτὸς ἀντιπέμπτει πρέσβεις ἐς βασιλεία δῶρά τε φέροντας καὶ συγγαίροντας αὐτῷ τῶν κατορθωμάτων καὶ χάριν ἡμολογούντας τῆς ἐς τὴν μητέρα τιμῆς, καὶ φίλιαν καὶ ζύμμαχίαν βεβαιοῦντας. Βασιλεὺς δὲ ἐκείθεν ὄρμηθεις καὶ αἰετὸς ἐλαύνουσ ἐπὶ τὰ πρόσω, διαβαίνει τε τὸν Ταῦρον ἀσφαλῶσ καὶ πᾶσαν τὴν μεταξὺ διελθὼν ἐν ὀκτῶ καὶ εἰκοσι ταῖς ἡμέραις ἀφικνεῖται ἐς τὴν Προυσίου, καὶ τὴν στρατιάν διαφεῖς διαναπαύει αὐτόν τε καὶ τοὺς μετ' αὐτῷ ἔνταῦθα ἡμέρας οὐ συγγὰς, καὶ μετὰ τοῦτο, φθινοπώρου λήγοντος ἤδη, παραγίνεται ἐς τὸ Βυζάντιον. Καὶ ἔννατον καὶ ἐξηκοστὸν ἔτος πρὸς τοῖς ἔννακοσίους καὶ ἐξακισχιλίοις τοῖς ὄλοις ἠνύετο, ἐνδέκατον δὲ τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

IX. Τὰ μὲν οὖν κατὰ Σινωπῆν καὶ Τραπεζοῦντα, πόλεις λόγου ἀξίας καὶ τῶν ὀνομαστῶν ἐν τοῖς νῦν καιροῖς, τοῦτον ἔσχε τὸν τρόπον. Βασιλεὺς δὲ Μεγμέτης τὴν Κωνσταντίου καταλαβὼν, πρῶτα μὲν προὔργου τι ποιεῖται τὴν θεραπείαν τοῦ βασιλέως Τραπεζοῦντος, καὶ δίδωσιν αὐτῷ καὶ τοῖς ζῆν αὐτῷ χώραν ἱκανὴν ἐς διατροφήν περὶ που τὸν Στρυμόνιο ποταμῶν, ὥστε ἀποφέρεσθαι ἄσασμὸν ἐκείθεν ἔτησιν ἀργύρου κέρμα νενομισμένον μυριάδας τριάκοντα. (2) Ἦν δὲ καὶ τις ἀνὴρ τῶν μετὰ βασιλείῳ Γεώργιος Ἀμνηρούκης τοῦνομα, φιλοσοφίαν ἄσρος, δση περὶ τι τὸ φυσικὸν ἔχει καὶ δογματικὸν τό τε μαθηματικὸν τε καὶ γεωμετρικὸν καὶ τὰς ἀναλογίας τῶν ἀριθμῶν, καὶ δση τῶν ἀπὸ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στοᾶς, προσεῖτε δὲ καὶ πλήρης ποιῆσας ἐγκυκλίου παιδείας, ῥητορικῆς τε φημι καὶ πολιτικῆς. (3) Περὶ τούτου μαθὼν ὁ βα-

VIII. § 1. Καὶ εἶδε] add. margo. || — ἀπέφαινε] mgo, ἔκρινε text. || — § 2. Chalc., p. 497 9 : ἐπιλεξιμένους καὶ τὰς ὀκτακοσίους ἐς τὴν τῶν νεηλῶδων τάξιν ἐτάξατο. Cf. Seadedd. p. 206. || — § 3. καὶ οἱ μὲν ἀνήγοντο] add. mgo. || — Κασίμην τὸν σατρ. Καδ'ικ.] Chalc. p. 496, 5 : Τὴν μὲν οὖν πόλιν ἐπέτραψε τῷ ναυάρχῳ τῆς Καλλιπούλεως σατραπῆ. || — § 4. ἀποπέμπτει] mgo; ἀποδύει text. De re cf. Seadedd. p. 206. || — 5. ὄρμηθεις] mgo, ἰών text. || — φθινοπώρου λήγοντος κλπ. ἐς τὸ Βυζ.] Sec. Ducam. p. 343, 17 vere demum anni 1462 reversus esset, anno integro in expeditione exacto : ἐπανεστράτην χρόνον τελειον πληρώσας ἐς τὴν ἀποδημίαν αὐτῆν. || — ἔννατον καὶ ἐξή literar et mox ἐνδέκατον in rasura scriptar.

IX. § 1. περὶ τὸν Στρυμόνα κ.] sc. Serrarum urbem, ut refert Spandugino Cantacuscino (*Della origine de' principi turchi*), citante Zinkeisenio 2, p. 342, qui fidem hujus testimonii ob reliquorum historicorum silentium in dubium vocavit. In Phrantze p. 414, 2 haec leguntur : τῷ δὲ τῆς Τραπεζοῦντος βασιλεῖ τῷ Κομνηνῷ κύρ Δαβὶδ χωρία τινὰ δῶσα : ἐπὶ τὸ Μαῦρον ὄρος κατέκτισεν αὐτόν· ὃν δὴ καὶ μετὰ τινος χρόνου μικροῦ παραδρομῆν, εὐρῶν τάχα κατ' αὐτοῦ αἰτίαν πᾶσιν οὐκ ἄληθῆ, πάντα τὰ ἑαυτοῦ ἀφείλετο, κάκεινον πνιγμῶ ἐτελείωσε. Num Μαῦρον ὄρος in Strymonica regione fuerit, nescio. Fallmerayer p. 282, citato Phrantze, Davidi regionem prope Adrianopolim assignatam esse dicit. Ceterum de interitu familiae regiae vid. plura ap. Chalcoz. p. 497 sq. || — § 2. Γεώργιος Ἀμνηρούκης:] Lemma in margine scriptum ita habet : περὶ Γεωργίου τοῦ Ἀμνηρούα, ὅπως ἐδέξατο αὐτόν ὁ βασιλεὺς. *Amyroukem* inter doctos Trapezuntios una cum Bessarione et Manuele commemorat Fallmerayer l. 1. p. 322. || — ἀποδείξει] εἶρησι mgo.

σιλεύς μετακαλείται τὸν ἄνδρα καὶ πείραν ἱκανὴν ἐκ
 τε τῆς ξυτυγίας καὶ ἑμιλίας λαβὼν τῆς τε παιδείας
 καὶ σοφίας αὐτοῦ, θαυμάζει τε τοῦτον διαφερόντως
 καὶ χώρας τῆς προσηκούσης ἀξιοί παρ' αὐτῷ καὶ συ-
 γαίς ὡς αὐτὸν εἰσόδους καὶ ἑμιλίας τιμᾶ, δόγματα
 τῶν παλαιῶν αὐτῷ προτιθεὶς καὶ φιλοσόφους ἀπορίας
 καὶ συζητήσεις καὶ λύσεις· ἐστὶ γὰρ τῶν ἄκρως φιλο-
 σόφων ὁ βασιλεὺς. (4) Μετὰ δὲ τοῦτο τῶν κατὰ τὴν
 πόλιν αὐθις φροντίδων γίνεται, τοῦ τε ξυνοικισμοῦ
 αὐτῆς ἄγαν ἐπιμελούμενος, τοῦ τε κόσμου ζύμπαντος
 καὶ τῆς ἄλλης καλλονῆς καὶ κατασκευῆς, νεώς τε
 ἀνεγείρων καὶ νεώρια οἰκοδομῶν καὶ θέατρα καὶ ἀγο-
 ρὰς καὶ ὅσα τοιαῦτα, προσέτι δὲ καὶ πάσας τέχνας
 καὶ ἐπιστήμας ἐσάγων αὐτῇ, πανταχόθεν ἀγείρων τε
 καὶ μετακομίζων τοὺς τούτων ἐπιστήμονας καὶ τε-
 χνίτας καὶ κατοικίζων αὐτῇ, μηδεμιᾶς δαπάνης ἢ
 ἀνελωμάτων πρὸς τοῦτο φειδόμενος. Ἐσπούδαστο
 γὰρ αὐτῷ διὰ τέλους αὐτάρκη τοῖς ἄλλοις ἀποδειξαι
 τὴν πόλιν, μηδαμῶς προσδεομένην ἑτέρου τινὸς τῶν
 ἔξωθεν ἐς τε φιλοτιμίαν καὶ χρεῖαν καὶ κόσμον ὁμοῦ
 καὶ λαμπρότητα.

X. Ἐν τούτοις τοίνυν ὄντι τῷ βασιλεῖ ἀγγέλλεται
 Δράκουλον, τὸν ἡγεμόνα Γετῶν, νεωτέρων ἐπιθυμή-
 σαντα νεοχμῶσαι, καὶ στρατιᾶν ξυλλεξάμενον ἱκανὴν
 καὶ ἔκπους καὶ ὄπλα ἀντῆραι τῷ βασιλεῖ, ὃς ἦν αὐτῷ
 πρώην ταύτην παρασχὼν τὴν ἀρχήν. (2) Ἀπελαθέντας
 γὰρ αὐτὸν τε καὶ τὸν ἀδελφὸν ὑπὸ τοῦ τῶν Παιόνων
 τε καὶ Δακῶν ἡγεμόνος Ἰωάννου τοῦ Γέτου μετὰ δυνά-
 μεις ἐπελθόντος καὶ τὸν σφῶν ἀποκατείναντος πατέρα,
 καὶ τὴν ἀρχὴν παραδόντος ἑτέρῳ, ἐδέξατο τούτους
 φυγάδας ὁ τοῦ βασιλέως πατὴρ ἐς αὐτὸν καταφυγόν-
 τας, καὶ ἔτρεφεν ἐν τοῖς βασιλείοις ἄγαν φιλοτίμως
 παῖδας ὄντας ἔτι, καὶ τελευταῖον κατέλιπεν αὐτοὺς τῷ
 βασιλεῖ καὶ υἱεῖ· καὶ ὃς εἶχε καὶ ἔτρεφεν αὐτοὺς ἐν
 πολλῇ θεραπείᾳ τε καὶ τιμῇ παρ' ἑαυτῷ καὶ προνοίᾳ
 βασιλικῇ. (3) Νεωτέρων δὲ ἑυδμόνων περὶ τὴν
 ἀρχὴν τὴν Γετῶν, καὶ τοῦ ταύτην ἔχοντος ἀπελα-
 θέντος κακῶς, κατήγαγε τοῦτον ὁ βασιλεὺς χειρὶ

πολλῇ καὶ δαπάνῃ, παραδούς αὐτῷ πᾶσαν τὴν ἀρχὴν
 τὴν Γετῶν, καὶ ξυνηθῆκαις καὶ ἔρκαϊς ξυνηθῆσας αὐτὸν
 ἢ μὴν φυλάζειν ἄδολον καὶ καθαρὴν τὴν πρὸς τὸν
 βασιλέα στοργὴν καὶ εὐνοίαν καὶ τὰς γενομένας πί-
 στευεις τε καὶ ξυνηθῆκας. (4) Ὁ δὲ βραχὺν χρόνον ἐμ-
 μείνας τούτοις, ἔπειτα πάντων ἀμνηστῆσαν λαβὼν καὶ
 κακὸς φανεὶς περὶ τὸν πιστεύσαντα, ἐπανεῖστη κατὰ
 τοῦ βασιλέως. Καὶ πρώτα μὲν λάθρα διαβάς τὸν
 Ἰστρὸν ξὺν δυνάμει καὶ στρατιᾷ οὐκ ὀλίγη κατατρέχει
 πᾶσαν τὴν ὄμορον αὐτῷ χώραν τοῦ βασιλέως, λέγων
 δὴ τὰ περὶ Νικόπολιν καὶ Βιδήνην, καὶ λείαν ἐλάσας
 ὅτι πολλὴν καὶ φόνον ἐργασάμενος οὐκ ὀλίγον πάλιν
 διαβάς ἐπανῆκεν ἐς τὴν αὐτοῦ. (5) Μετὰ δὲ τοῦτο
 κρέσσεις ὡς αὐτὸν ἀποστειλαντος τοῦ βασιλέως
 σπονδῶν τε ἀναμνήσοντας καὶ λαλήσοντας εἰρηνικὰ
 καὶ τὴν αἰτίαν πεισομένου τῆς ἀποστάσεως, ἔδε πρὶν
 ἢ μαθεῖν ἐφ' ἃ ἦκον, ξυλλαβὼν τούτους ἀνεσκολόπισε,
 πολλὰ καὶ βλάσφημα ἀπειλήσας ἐς βασιλέα. (6) Βα-
 σιλεὺς δὲ τὴν ὕβριν ταύτην βαρέως ἀνεγκὼν θυμῷ δι-
 καίῳ ληφθεὶς στρατικὴν ὅτι πλείστην εὐθὺς ἀγείρει,
 καὶ καλῶς παρασκευασάμενος χεიმῶνος, ἅμα ἦρι
 διαβαίνει τὸν Ἰστρὸν καὶ διαβάς κατατρέχει μὲν ἐν οὐ
 πολλαῖς ἡμέραις πᾶσαν σχεδὸν τὴν Γετῶν, πορθῶν
 καὶ δηγῶν αὐτὴν, καὶ χειμάρρου δίκην ἐπερχόμενός τε
 καὶ παρασύρων πάντα τὰ ἐν ποσὶ καὶ φρουρία χει-
 ροῦμενος καὶ κώμας διαρπάζων καὶ λείαν ὅτι πλείστην
 ἀπάγων. (7) Ὁ δὲ θρασὺς ἐκεῖνος καὶ ἀλαζῶν τὴν
 ἀθρόαν ἔφοδον τοῦ βασιλέως μὴ ἀνεγκῶν, φυγὰς εὐθὺς
 ὄρητο, καὶ καταλαβὼν τὰ ἐρμυνότατα τῆς χώρας καὶ
 τῶν βουνῶν διῆγε τὸ τέλος ἀποσκοπῶν τῶν γινομένων.
 Βασιλεὺς δὲ ἦγε καὶ ἔφερε τὴν αὐτοῦ, καὶ τέλος ἡγε-
 μόνα Γετῶν τὸν αὐτοῦ ἀδελφὸν ἀποδείκνυσι Ῥάδον·
 εἶχε γὰρ τούτον μεθ' ἑαυτοῦ. (8) Δράκουλις δὲ ἤδη
 τῶν αὐτοῦ πραγμάτων ὄλωσ ἀπογνοὺς καὶ μηδεμίαν
 ἔχων ἐλπίδα τοῦ λοιποῦ τῆς ἀρχῆς, ἔγνω θανατῶν
 δράσας τι τοὺς ἐχθροὺς κακῶς καὶ παθεῖν αὐτός· καὶ
 δὴ τοῦτο δοῶν ἀνοήτως αὐτῷ, νυκτὸς ἐπιθέσθαι βού-
 λεται τῷ στρατοπέδῳ· καὶ περὶ μέσας νύκτας ἀνα-

X. Expeditionem contra Wallachiam voivodam Wladum (Bláδων Chalc.) sive Wladislaum IV, qui ob sævitiam *Dracul* (diabolus) et *Tchepelpuch* (carnifex) et turcice *Kasikluwoda* (voivoda palis homines infigans) cognominabatur, uberius et accuratius quam Critobulus narrat Chalcocondylas p. 499-518. Paucis verbis ejus meminit *Phrantzes* p. 414, 7-9; paullo fusius, sed parum recte de eadem agit *Ducas* p. 343, 9-345, 30. Cum his cf. *Seadeddinus* 2, p. 209-215. Alios auctores turcicos laudat *Hammer* 2, p. 309-215. Ex recentioribus vide *Engel Geschichte der Wallachei*, *Hammer* 1. I. et *Zinkeisen* 2, p. 160-177.

§ 1. Νεοχμῶσαι] νεοχμ. cod., pro more. || — § 4. Βιδήνην] Βιδήνην vocat Chalc. p. 505, 18; nunc vulgo *Widin*. || — § 5. πρὶν μαθεῖν ἐφ' ἃ ἦκον] Aliter *Ducas* p. 344, 6: Οἱ δὲ (legati) ἐλθόντες καὶ τῷ Βλάδῳ τὰ μνησθέντα δηλώσαντες, πρώτων αὐτοῖς ἐν πάλοις καθίστην, θάνατον ἀπάνθρωπον, ὀδυνηρὸν καὶ ἀσχήμονα· εἶτα παράσας σὺν δυνάμει κατέβησαν ἐν τοῖς μέρεσι Δύστρας. Ibi pro Δύστρας *Zinkeisen* p. 168 Ἰστρας (*Danubii fl.*) corrigi vult, quod ferri nequit. Legas Δρύστας vel Δρίστας; sic enim medio ævo vocabatur vetus *Durostorus*, hodierna *Silistria*. Princeps legationis fuit *Catabolinus scriba* (Chalc. p. 501, 12), cujus filium *Thomam* supra commemoravit *Critobulus*. || — βαρέως ἀνεγκῶν] sic mgo, μὴ ἔ. text. || — § 6. ὅτι πλείστην] 150,000 sec. *Ducam* p. 344; 250,000 sec. *Chalc.* p. 505, 5. || — § 7. Ῥάδον] Ὁρζδον in epistola; v. p. 52. *Darulo* ap. *Seadedd.*, p. 215. Alii *Radul*. *Falso* Δρακουλις ap. *Chalc.* p. 516, 15. || — καὶ τέλος: ἡγεμόνων... μεθ' ἑαυτοῦ] add. *margo*. || — § 8. De nocturna hac *Draculis* irruptione multus est *Chalc.* p. 511 sq; ab hoc et a *Critobulo* mirum quantum recedit *Ducas* p. 345, qui ista nocte *Walachorum* ducenti tanta *Turcos* clade affecisse narrat, ut *Mechemetes* κατησχυμένος, trajecto *Danubio* ad *Adrianopolim* recessisset. || — § 8. ἀκαλαβὼν τοὺς ἑαυτοῦ] add. *mgo*. || — § 9. ὡς ἔγνω τὴν προσβολὴν] *mgo*; προσβῶντες text. || — § 10. ἐξαρτίσας] ἐξαρτίσας text.

λαβὼν τοὺς αὐτοῦ, ἄκρα τινὲ προσβάλλει τοῦ στρατοπέδου ἀτάκτως τε καὶ ξὺν οὐδενὶ κόσμῳ, καὶ φόνον ἐργάζεται ζῶων πολλῶν, καμηλῶν τε καὶ ἵππων καὶ ἡμιόνων· οὐ γὰρ ἐνέτυχεν ἀνδράσι. (9) Βασιλεὺς γὰρ εὐθὺς ὡς ἔγνω τὴν προσβολὴν, ἐξεπίτηδες κελεύει μικρὸν ἀναχωρῆσαι τοὺς στρατιώτας, ἵν' ἐπὶ μᾶλλον προέλθῃ, ὡς ἂν εὐχείρωτος γένηται. Μετὰ δὲ τοῦτο τῇ στρατιᾷ ξυθημα δοῦς κελεύει πανταχόθεν αὐτῷ προσβάλλειν. Οἱ δ' ὀρμήσαντες ξὺν ἀλαλαγῇ καὶ ῥύμῃ καὶ προθυμίᾳ πολλῇ πάντας α' τοῦ κατακόπτουσι, πλὴν ὄσους ζῶντας ἐζώγησαν, εὐαριθμήτους πάνυ. Δράκουλis δὲ διαλαθὼν αὐτοῦ που καὶ διαδράς φυγὰς ἄγχετο ἐς Παίονας, οἱ δὲ ξυλλαβόντες αὐτὸν καθεῖραν ἐν φυλακῇ. (10) Βασιλεὺς δὲ, ἥπερ ἔφην, ἀρχοντα καὶ ἡγεμόνα Γετωῶν ἀποδείκνυσι Ῥάδον, παραδοὺς αὐτῷ πᾶν τὸ σφῶν κράτος καὶ τὴν ἀρχὴν, τὰ πιστὰ λαβὼν παρ' αὐτοῦ, αὐτὸς δὲ λείαν ἐλάσας ἐτι πολλὴν ἀνδραπόδων τε καὶ βοσκημάτων καὶ τῇ στρατιᾷ διαδοὺς, πάλιν διαβαίνει τὸν Ἴστρον, καὶ καταλαβὼν τὴν Ἀδριανοῦ θέρους, μικρὸν διαναπαύει τὴν στρατιάν αὐτοῦ, καὶ μετὰ τοῦτο μετακαλεσάμενος τοὺς ἡγεμόνους τοῦ στόλου, κελεύει διακοσίων νεῶν στόλον ἐξαρτίσει τῇ Λέσβῳ.

XI. Νικορέζος γὰρ ὁ τοῦ Δωριέως υἱός, κληρονόμος καὶ αὐτὸς μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ Δομινίκου καταλειπθεὶς τῆς πατρῆας ἀρχῆς, τελευταίαντος αὐτοῖς τοῦ πατρὸς, καὶ σπονδὰς ἔχων μετὰ τοῦ βασιλέως καὶ φόρου ὑποταλῆς ὢν, πρῶτα μὲν κακῶς βουλευσάμενος καὶ ἀνόσια δρῶν ἐξυλλαβάνει τὸν ἀδελφὸν καὶ ἐς εὐρακτὴν ἐμβάλων ἀναιρεῖ δόλιω· ἔπειτα οὔτε τὸν φόρον ἀπεδίδου προθύμως τῷ βασιλεῖ, οὔτε μένει ἀδόλιως ἤθελεν ἐπὶ τῶν σπονδῶν, ἀλλὰ κοινολογούμενος κρύφα τοῖς Ἴταλοῖς καὶ ξυθημάς ποιῶν μετ' αὐτῶν, ὡς καὶ πρότερόν μοι εἴρηται, παρεσπῶνδει τὸν βασιλέα ἐν ἄλλοις τε πολλοῖς καὶ δὴ καὶ τὰς κατάρσεις δεγόμενος τῶν πειρατικῶν νεῶν καὶ αὐτὸς ἐτέρως

ἀντιπληρῶν καὶ ἡγεμόνας τῶν χωρῶν καὶ λιμένων καὶ τόπων παρέχων αὐτοῖς ἐκάκου λάθρα πᾶσαν τὴν προεχθῆ τῇ Λέσβῳ παραλίαν τοῦ βασιλέως, οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ Χερρόνησον αὐτὴν καὶ τὴν ἀντιπέρας Θράκης τε καὶ Μακεδονίας. (2) Ἄ πυνθανόμενος πολλὰς ὁ βασιλεὺς πέμψων ἐκέλευε μὴ τοιαῦτα δρᾶν ἐν σπονδαῖς καὶ εἰρήνῃ (οὐ γὰρ λανθάνει κακουργῶν ἐν τοιαῦτα), ἀλλὰ ἐμμένειν ἀδόλιως ταῖς σπονδαῖς καὶ τὸν φόρον ἀποδιδόναι προθύμως ἢ πόλεμον ποιῆσαι αὐτῷ. (3) Ὁ δὲ τὰ μὲν ἀρνούμενος τε καὶ λανθάνειν νομίζων, τὰ δὲ καὶ ματαίας ἐλπίδας ἔχων ἐν Ἴταλοῖς, βραχὺ τῶν βασιλέως ἐφρόντιζεν. Ὁ δὲ πολλὰς ἀπειλήσας αὐτῷ καὶ δὴ καὶ στόλον ἐπέμψας, ἢ πρόσθεν ἔφην εἰπὼν, καὶ μέρος τι τῆς Λέσβου καταδραμῶν, ὥστε σιωφρονίσει αὐτὸν· ὁ δ' οὐδὲν μᾶλλον ἤφει; ἀλλὰ πρὸς καιρὸν μὲν ἰδοὺ ποιεῖν φόβου τοῦτο καὶ τῶν τοιούτων ἀπέχεσθαι, οὐδὲν δὲ ἤττον αὐτὸς ἔμενε ἐπὶ τῶν αὐτῶν. (4) Ὅργανθεις οὖν ἐπὶ τούτοις ὁ βασιλεὺς τὴν ἐκστρατείαν κατ' αὐτῷ ἐποιεῖτο. Παρασκευασάμενος οὖν ἐτι τάχος τὸν στόλον καὶ ὀπλίτας καλῶς, καὶ ὀπλίτας πολλοὺς καὶ ὄπλα παντοῖα ἐπιβιβάσας ταῖς ναυσὶ καὶ μηχανῶνς πετροβόλους καὶ ἀφειτήρια, καὶ στρατηγὸν αὐτοκράτορα καὶ ἡγεμόνα τοῦ στόλου παντὸς ἐλόμενος Μαγμουῦτα τὸν πεσίαν ἐπέμπει, αὐτὸς δὲ ξὺν τῇ κατὰ γῆν στρατιᾷ διαβάς τὸν Ἑλλησποντον ἐπορεύετο διὰ τῆς κάτω Φρυγίας. (5) Καὶ ἀφικόμενος ἐς τὸ Ἴλιον κατεθεῖτο τὰ τε εἰρήπια τούτου καὶ τὰ ἰχνη τῆς παλαιᾶς πόλεως Ἰτροῖς καὶ τοῦ μέγεθος καὶ τῆς θέσεως καὶ τῆν ἄλλην τῆς χώρας ἐπιτηδειότητα, καὶ ὡς ἔκειτο γῆς καὶ θαλάσσης ἐν ἐπικαίρῳ, προσέτι δὲ καὶ τῶν ἡρώων τοὺς τάρους ἱστορεῖ, Ἀχιλλέως τε φημι καὶ Αἴαντος καὶ τῶν ἄλλων, καὶ ἐπήνεσε καὶ ἐμακάρισε τούτους τῆς τε μνήμης καὶ τῶν ἔργων καὶ ἐπιέτυγον ἐπαινέτου Ὀμήρου τοῦ ποιητοῦ. (6) ἐτι λέγεται καὶ μικρὸν ξυγκινήσας τὴν κεφαλὴν εἰπὼν

XI. De expeditione in Lesbum (c. 11-13) gravissimus testis est Ducas, Domini principis domesticus, p. 345-346 et p. 582. Narratio ejus in μουσῶν codice Parisino, ex quo editiones nostrae fluxerunt, manca est, sed suppleri potest ex vetero versione italica, quam Venetus quidam sec. integriorem codicem elaboravit, Bekkerus vero ad calcem Ducae ed. Bonn. repetendam curavit. Chalcocondylas p. 518-521 et p. 523-527 de nonnullis rebus Duca uberior est. Phrantzes p. 414, 9 verbo rem absolvit His addatur Seadedlinus 2, p. 216-217. Critobulus a Duca et Chalc. in nonnullis dissentit; novi nihil affert nisi quae de rege Ilium visente c. 11, 5 interponuntur. Ceterum expeditio haec initio anni sequentis 6971 (Sept. 1462) assignanda erat, siquidem mense Septembri classis Turcorum in Lesbum venit, teste Duca p. 345, 21: ἐν δὲ τῷ ἑξῆς ἐταί στόλον ἀπαρτίσας τριήρων καὶ διήρων ἑ καὶ νῆας ἑ κατῆλθεν ἐν τῇ νήσῳ Λέσβῳ Σεπτεμβρίῳ μηνί, καὶ αὐτὸς διὰ τῆς αἰσῶν δυνάμει. Quamquam cum Critobulo facit Seadedlin. p. 216: *Il re quel medesimo anno che soggiogò la Vallachia. sen' andò a Gallipoli con animo di soggiogare l'isola di Metellino.* Itemque Chalc. p. 518, 8: Βασιλεὺς τοῦ αὐτοῦ θέρους, φθινοπωρῶν ἐπιγεμμένου, ἐπέλεγετο ἐπὶ Λέσβον, et p. 529, 3: τὸν μὲν ἐναυτὸν τοῦτον δις αὐτὸς ἐκστρατεύσας βασιλεὺς τὴν μὲν ἐπὶ Δάκας ἔλευσιν ἐποιήσατο, τὴν δὲ ἐπὶ Λέσβον.

§ 1. Νικορέζος: ... Δωριέως] Νικόλαος... Δομίνου sec. Ducam. Apud Chalc. p. 520, 7 pro Nicolao perperam nominatur Dominicus. || — αὐτοῖς] mgo, αὐτῶν text. || — φόρου] Tributum erat 2000 staterum, sec. Chalc. || — ἐς καὶ πρότερόν μοι εἴρηται] add. mgo. || — ἀντιπέρας] m. 2, ἀντιπέραν m. 1. || — § 2. ἐμμένειν] μένει cod. || — § 3. νομίζων] mgo, ἐθέλων text. || — ἀπειλήσας... ἐπέμψας] Participia pro temporibus finitis. || — τῶν τοιούτων ἀπέχεσθαι] add. mgo || — § 4. παντοῖα] add. mgo. || — § 6. ἐκδοκτιῆν] Cf. Chalc. p. 403, 15 de Constantino-polis expunctione loquens: Δοκεῖ δὲ ἡ ζυμορῆ αὐτῆ... τῆ τοῦ Ἰλίου παραπλησία γεγονέναι [καὶ] δίκη γενέσθαι τοῦ Ἰλίου ὑπὸ τῶν βαρβάρων τοῖς Ἑλλήσι περὶ τοὺς ἀπολομένους, καὶ οὕτω τοῖς Ῥωμαίοις οἰεσθαι ἐμυθῆναι τὴν τῶν ἀφείχθαι τοῖς Ἑλλήσι τῆς πάλαι ποτὲ γενομένης Ἰλίου ζυμορᾶς. || — καὶ Μακεδόνιοι] add. mgo. || — τσαυταῖς ἐς ὕστερον περιοδοῖς ἐναυτῶν νῦν ἐμοί, et dein le verba ἡμᾶς καὶ et ὕστερον add. mgo.

· Ἐμὲ τῆς πόλεως ταύτης καὶ τῶν αὐτῆς οἰκητόρων ἐν τοσαύταις περιόδοις ἐτῶν ἐκδικητὴν ἐταμίευσα· ὁ θεὸς ἐμειψάμην γὰρ τοὺς τούτων ἔχθρους, καὶ τὰς πόλεις αὐτῶν ἐπόρθησα, καὶ Μυσῶν λεῖαν τὰ τούτων πεποιήμαι. Ἕλληνες γὰρ ἦσαν καὶ Μακεδόνιοι καὶ Θηταλοὶ καὶ Πελοποννήσιοι οἱ ταύτην κάλαι πορθήσαντες, ὧν οἱ ἀπόγονοι τοσαύταις ἐς ὕστερον περιόδοις ἐπιαιτῶν νῦν ἐμοὶ τὴν δίκην ἀπέτισαν, διὰ τε τὴν τότε ἐς τοὺς Ἀσιανοὺς ἡμᾶς καὶ πολλάκις ὕστερον ὕβριν αὐτῶν. »

XII. Ὀρμηθεὶς οὖν ἐκεῖθεν ἀφίκετο ἐπὶ Λεκτὸν, κἀκίθεν ἄρας στρατοπεδεύεται ἐπὶ τῆς ἀντιπέραν ἡπέρου τῆς Λέσβου, καταντικρὺ Μιτυλήνης. Μαχουούτης δὲ ἀναγκασθεὶς ἐκ Καλλιουπόλεως παντὶ τῷ στόλῳ, ναοὶ διακοσίαις, τριταῖος καταφρεῖ ἐς Μιτυλήνην καὶ ἀποδιδάσας τὴν στρατιάν, στρατόπεδον πῆσιν οὐ πόρῳ τῆς πόλεως. (2) Μιτυληναῖοι δὲ ὅτε πρῶτον ἐπεκδρομὴν ποιησάμενοι καὶ μηδὲν ὄρασαντες πάλιν ξυνελαθόντες ὑπὸ τῶν ὀπλιτῶν βία ἐς τὴν πόλιν, κλείσαντες τὰς πύλας ἔμεινον. Μαχουούτης δὲ λόγους προσφέρει πρῶτον αὐτοῖς καὶ τῷ σφῶν ἡγεμόνι, εἰ βούλοιντο παραδόντες ἑαυτοὺς καὶ τὴν πόλιν ξυμῆθηναι τῷ βασιλεῖ· ὡς δ' οὐκ ἔπειθε, πρῶτα μὲν ἔχειρε τὰ ἔξω τῆς χώρας καὶ ἐδήλωσε πάντα, ἔπειτα περισταυρώσας τὴν πόλιν καὶ κύκλῳ περιλαβὼν τῷ στρατῷ καὶ μηχανὰς ἐπιτιθήσας ἐπολύρκει, καὶ τοῦ μὲν τεύχους ἐν ἑξ ἢ ἑπτὰ ταῖς θλαῖς ἡμέρας κατέσσειε καὶ κατέρριψεν οὐκ ὀλίγον ταῖς μηχαναῖς. (3) Οἱ δὲ ἐν τῇ πόλει ὡς εἶδον τὸ τεῖχος κατερριμμένον, κεραιὰς μεγάλας ἐπαγαγόντες καὶ περισταυρώσαντες αὐτὸ ἐσωθὲν τε καὶ ἔξωθεν, καὶ γῆν καὶ ὕλην ἄλλην ἐνδον ἐπιφορήσαντες ἐμάχοντο ἐπ' αὐτοῦ. (4) Βασιλεὺς δὲ, πέραν ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου τὰ ὄρωμενα σκοπῶν, οὐκέτι μέλλειν ἤσθεο δεῖν, ἀλλ' ὡς ἄριστα παρασκευαστέα οἷ ἐναῖναι παντὶ τῷ στρατῷ καὶ πᾶσιν δυνάμει προσβαλεῖν τῇ πόλει, ὡς αὐτοβοεῖ ταύτην αἰρήσασθαι· καὶ αὐτίκα κελεύει διαβιβάσειν ἐς τὴν νῆσον τὴν στρατιάν καὶ τὸ ὀπλιτικὸν ἅπαν ὅτι ἄριστα. Καὶ οἱ μὲν διέβαινον. (5) Βασιλεὺς δ'

ἐμβὰς ἐς τριήρην περαιουῖται καὶ αὐτὸς ἐς τὴν νῆσον, καὶ ξυγγενόμενος Μαχουούτῃ πυνθάνεται περὶ πάντων· ἔπειτα παρῖπυόντων κατεσκόπει τὴν πόλιν, τὰ τε ἐπίμαχα καὶ ἀπόμαχα ταύτης κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν, καὶ κελεύει τὴν στρατιάν ἐκτάττεσθαι πᾶσαν καὶ τὰς τριήρεις ὀπλίξασθαι, ὡς ἀπὸ θαλάσσης προσβαλοῦσας ἐκ τοῦ λιμένος. (6) Ἐν τούτῳ δὲ οἱ ἐν τῇ πόλει καὶ ὁ τούτων ἡγεμῶν, ὡς εἶδον τὸν τε βασιλέα περαιωθέντα καὶ τὴν στρατιάν παρασκευαζομένην κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν αὐτοῖς προσβαλεῖν, δέξαντες μὴ εὐθὺς ἀνάρπαστοι γένωνται βία τοῖς ὀπλοῖς ἀλόντες (τό τε γὰρ τεῖχος ἐώρων καταρριμμένον ταῖς μηχαναῖς, τοῦ τε στρατοῦ τὸ πλῆθος ἀπειρόν τε καὶ βωμάλιον καὶ κατάφρακτον ἅπαν τὴν τε τοῦ βασιλέως ὄρμηγν ἀνένδοτον οὖσαν, ὡς οὐδ' ἂν, εἴ τι καὶ γένοιτο, τῆς νήσου ἀποστῆναι, εἰ μὴ ταύτην αἰρήσει τελείως), πέμπουσι κήρυκα, ἐνδιδόντες ἑαυτοὺς καὶ τὴν πόλιν τῷ βασιλεῖ, καὶ ἅμα δεόμενοι ξυγγνώμης τυχεῖν, ὅτι μὴ εὐθὺς προσεχώρησαν καλούμενοι. (7) Καὶ ὁ βασιλεὺς δέχεται τούτους καὶ δίδωσι αὐτοῖς τὰ πιστά· οἱ δὲ Μιτυληναῖοι ἔξιασι τῆς πόλεως μετὰ τοῦ σφῶν ἡγεμόνος καὶ προσκυνήσαντες τὸν βασιλέα παραδίδουσι ταύτην αὐτῷ. Ὁ δὲ δέχεται τούτους ἡμέρωσ καὶ δωρεῖται φιλοτίμως· ἔπειτα ἐσελθὼν ἐς τὴν πόλιν ἐθεάσατο πᾶσαν καλῶσ, καὶ ἔδοξεν αὐτῷ ἄριστη τε ἅμα καὶ καλλίστη. ἤκουσι δὲ καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἄλλων φρουρίων καὶ πολισμάτων, ἐνδιδόντες ἑαυτοὺς καὶ τὰ φρούρια. (8) Βασιλεὺς δὲ τέσσαρας θλας ἡμέρας ἐν τῇ νήσῳ διαγαγὼν καὶ θεασάμενος αὐτὴν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ πάντα, καὶ θαυμάσας τὸ τε μέγεθος καὶ κάλλος αὐτῆς καὶ τὴν ἄλλην τῆς γῆς ἀρετὴν καὶ κατασκευὴν, αὐθὺς ἐμβὰς ἐς τριήρην περαιουῖται ἐς τὸ στρατόπεδον, καταλιπὼν Μαχουούτῃ διαθέσθαι τὰ κατὰ τὴν πόλιν καὶ τὴν νῆσον, ὡς προσετάθη. (9) Ὁ δὲ πάντας τοὺς ἐν τῇ πόλει ξυναγαγὼν, ἀνδρας τέ φημι καὶ γυναικας καὶ παῖδας, διεῖλεν ἐς μοίρας τρεῖς, καὶ τὴν μὲν πρώτην εἶασε μένειν ἐπὶ τῆς πόλεως καὶ κατοικεῖν αὐτὴν, ἔχοντας καὶ νεμομένους τὰ ἑαυτῶν, καὶ τὸν εἰθισμένον ἐτη-

XII. § 1. Ἐπὶ τῆς ἀντιπέραν] ad Ajasma, ut Ducas et Seadedd. || — διακοσίαις] classe triremium 25, aliarum navium fere centum, sec. Chalc. c. 523, 7. Ducas numeros vide in not. ad cap. 11. || — τὴν στρατιάν] m. 2, τὸν στρατὸν m. 1. || — § 2. ἐξ ἢ ἑπτὰ etc.] Aliter rem narrat Ducas. Sec. hunc Mechemetes in insulam trajecit ante captam obsidionem. Παράσας οὖν, inquit, ὁ τύραννος ἀπὸ τοῦ Ἁγιάσματος καὶ ζητήσας τὴν πόλιν σὺν τῇ νήσῳ, ἀπεκρίνατο ὁ Νικόλαος = Οὐκ ἔστι δυνατόν παραδοῦναι τὴν πόλιν καὶ τὴν νῆσον, εἰ μὴ πρῶτον αὐτοὶ πολεμικῶ νόμῳ καταθῶσονται. » Τότε πάλιν τὴν περὶ αὐτὴν διαβάς ὁ τύραννος ἀρῆκε τὸν αὐτοῦ βεζύριον Μαχουούτῃ τοῦ πολιορκεῖν Μιτυλήνην. Καὶ ὅτ' τὰς περὶ πόλιν σκευὰς ἀντικρὺ παραστήσας καὶ περὶ πόλιν τὸ ἐν μέρος τῆς πόλεως· τὸ λεγόμενον Μελανούδιον κατὰ γῆς ἐρριψεν, ὁμοίως καὶ ἐξ ἄλλων μερῶν τοὺς προμαχῶνας· καὶ πύργους (Reliqua in graecis desunt). Et havendo zà builtato per terra li merli delle mure el delle torre, uscì fora Luchino Cataluso et con esso in compagnia el vicario della terra, li quali incominzarono ad tramare la tradizione della città con Maomet Basia, mostrandoli tutti li lochi più debeli, li quali havesse ad bombardare, combattere el scalare. Et data cognitione delli mancamenti della terra, tornarono dentro in la città, et cominzarono con persuasione false inclinare el signore ad l'accordio, salvando le teste el l'havere. Et così concludendo mandarono per el signor alli Asmali (i. e. Ἁγιάσματος), el qual venne. El signor Nicoloso uscì fora con tutti li principali, con le chiave in mano. Similiter rerum seriem exhibet Chalcocondylas, qui murum urbis per 27 dies tormenti quassatum esse refert. || — § 6. βωμάλιον] βωμάλιον cod. || — § 7. Μιτυληναῖοι] add. mgo. || — § 9. ἀπῆγαγεν .. κατῳμῶσιν] ἀπαγαγεῖν .. Κατοικίσαι codex. Fortassis tamen excidit ἐκέλευσε vel tale quid. || — ἀπανδραποδίσαι] mgo, αἰχμα-

σίως καταβάλλοντας φόρον, τὴν δὲ δευτέραν ἀπήγαγεν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ κατώκισε, τὴν δὲ τρίτην ἀνδραποδίσας διέδωκε τοῖς στρατιώταις· ὅσους δὲ εὗρε μισθοφόρους τῶν Ἰταλῶν ἐν αὐτῇ, πάντας ἀπέκτεινε. (10) Τὰ δὲ ἐν τῇ νήσῳ ἄλλα φρουρία καὶ πολιόμενα τότε μὲν εἶπε μένειν ὡς εἶχε πρὸς κερδὸν· μετὰ δὲ ταῦτα καὶ τινα τούτων ἐξεῖλε καὶ κατέσκαψε καὶ τοὺς ἀνδρας καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας ἀπόκτισεν ἐν Κωνσταντινουπόλει. (11) Οὕτω δὲ διαθείς τὰ κατὰ τὴν Μιτυληνὴν καὶ τὴν Λέσβον ἄπασαν ὁ Μαχουμούτης, καὶ φρουρὰν ἱκανὴν ἐγκαταστήσας τῇ τε πόλει καὶ τοῖς ἄλλοις φρουρίοις, καὶ σατραπὴν ταύτην καταλιπὼν ἀνδρα τῶν ὀνομαστῶν παρ' αὐτοῖς καὶ πάνυ γνωρίμων ἐπ' ἀνδρείαι καὶ στρατηγία καὶ τῇ λοιπῇ ἀρετῇ Σάμιον Ἄλῃν τοῦνομα, περαιούται καὶ αὐτὸς ἐς βασιλέα. (12) Οἱ δὲ τοῦ στόλου ἡγεμόνες παραλαβόντες μεθ' ἑαυτῶν τὸν τε Λεσβίων ἄρχοντα καὶ πάντας τοὺς ξὺν αὐτῷ τοὺς τε ἀνδρας καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας σφῶν, τοὺς ἐπὶ ξυνοικισμῷ τῆς πόλεως, καὶ λείαν ὅτι πλείστην ἄλλην ἐνθέμενοι ταῖς ναυσίν, ἀπέπλευσαν ἐπ' οἴκου ἐς τε Καλλιούπολιν καὶ Βυζάντιον, καὶ διέλυσαν τὸν στόλον. (13) Βασιλεὺς δὲ τὴν στρατιάν διαφεύξας, αὐτὸς ξὺν τῇ ἰδίᾳ αὐλῇ, φθινοπώρου φθίνοντος ἤδη, ἀφικνεῖται ἐς τὸ Βυζάντιον. Καὶ ἐβρομχοῦσθ' ἔτος πρὸς τοῖς ἐννακοσίοις τε καὶ ἑξακισχιλίοις τοῖς ὄλοις ἡνύετο, δευτερον δὲ καὶ δέκατον τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

XIII. Λέσβος μὲν οὖν οὕτως ὑπὸ βασιλέως ἐάλω καὶ Μιτυληνὴν, χρόνους ἤδη πενήκοντα καὶ ἑκατὸν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς τοῖσδε καιροῖς ἐνευδαίμωνήσασα τε καὶ ἐπὶ μέγα δόξης ἀρθεῖσα καὶ δυναστείας καὶ πλούτου, ἐξ ὅτου δὲ τὸ πρῶτον ἔσχε ταύτην παρὰ τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων ἐς ἰδίαν ἀρχὴν Νικορέζος ἐκαῖνος ὁ πρῶτος Γατελιούζων, ἀνὴρ Ἰταλὸς καὶ τῶν εὐ γενομένων· (2) ὃς ἄγαν ξυνετὸς ὢν καὶ πεπαιδευμένος καὶ ψυχῆς ἀνδρείαν πλουτῶν τοῖς τε ἄλλοις κατὰ σῶμα προτερήμασι κομῶν καὶ καλῶς εἰδὼς ἄριστα καὶ κάλλιστα διέπειν ἀρχὴν, ἐς τοσοῦτον αὐτὴν ἐπῆρε καὶ τοῖς ὄλοις ἀπέφηνε κρείττω ταῖς παρ' ἑαυτοῦ κατὰ μικρὸν ἐπιδόσσει καὶ προσθήκας, ὡς ἀμιλλήθηται σχεδὸν ἐν πᾶσι τῇ παλαιᾷ ταύτης εὐδαμονίᾳ. (3) Οὐ μόνον

γὰρ τὰ ζύνεγγυς καὶ περὶ αὐτὴν ἔσχε κατήκοος, ἀλλὰ καὶ Συρία πᾶσα καὶ Αἴγυπτος αὐτὴν ἐδεδῖει καὶ φόρον ἐτήσιον κατέδραλε, μισθοῦ τὴν εἰρήνην ὠνούμενη παρὰ τοῦ ταύτης κρατούντος· ναυτικὸν τε γὰρ εἶχε καὶ ἔτρεπε λόγου ἀξίον, καὶ τριήρεις ἐκέκτητο πλείστας, τὰς μὲν πλοῖμους, τὰς δὲ καὶ ἐν νεωρίοις, δι' ὧν οὐ μόνον τὴν κατ' αὐτὴν θάλασσαν, ἀλλὰ καὶ τὴν κατ' Αἴγυπτον καὶ Συρίαν καὶ δὴ καὶ Λιβύην εἶχε δουλωσαμένη· πᾶσαν γὰρ αὐτὴν ἐληίζετο καὶ ἐπόρθει ληστεῖαις, ἕως, ἐς τοὺς ἐξ ἐκείνου τῆς ἀρχῆς μεταπεσοῦσης κατὰ διαδοχὴν καὶ κατὰ μικρὸν ἐλασσομένης τῷ χρόνῳ, τῶν τε τοῦ βασιλέως προγόνων, ἀλλὰ δὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ βασιλέως, τὸ κράτος ἤδη τῆς κατ' αὐτοὺς θαλάσσης σχόντων καὶ πάντα τὰ ταύτη δουλωσαμένων, κατέστη καὶ αὕτη μετὰ τῶν ἄλλων κατήκοος βασιλεῖ καὶ φόρου ὑποτελής καὶ νῦν ἐδουλώθη τελευτῶς. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω.

XIV. Βασιλεὺς δὲ τὴν Κωνσταντίνου καταλαβὼν Μιτυληναίους μὲν ἐν ἐνὶ χώρῳ καθίζει τῆς πόλεως, δούς αὐτῶν τοῖς μὲν οἰκίας, τοῖς δὲ χώρον κατ' οἰκοδομὴν οἰκῶν, τοῖς δὲ ἄλλοις τῶν ἐγγρηζῶν· Νικορέζον δὲ τὸν τούτων ἡγεμόνα τότε μὲν καθεῖρε ἐν φυλακῇ, μικρὸν δὲ ὕστερον ἀπέκτεινε δι' αἰτίας. Αὐτὸς δὲ κλεῖνει τὸ τάχος πρὸς ταῖς οὐσαῖς ναυσὶ καὶ ἑτέρας οὐκ ὀλίγας ναυπηγεῖσθαι, καὶ ναυτικὸν ἐκλέγειν ὅτι πολὺ πρὸς ταύτην καὶ μόνῃ τὴν ὑπηρεσίαν ἐκτεταγμένον ἐκ πάσης τῆς αὐτοῦ. (2) Τῆς γὰρ θαλάσσης τὸ κράτος μέγα ὄρων, καὶ τὸ τῶν Ἰταλῶν ναυτικὸν πλεῖον ὄν καὶ ταύτης ἐπικρατοῦν, τῶν τε ἐν Αἰγαίῳ νήσῳ ἀπασῶν ἀρχον καὶ βλάπτον τὴν αὐτοῦ παραλίαν οὐ μικρῶς, Ἀσιανὴν τε καὶ Εὐρώπαιαν, καὶ μάλιστα δι' τὸ τῶν Ἑνετῶν, ἐβουλόμην τοῦτο κωλύσαι τῶν παντὶ, καὶ ζυμπάσης μὲν, εἰ γε δύναιτο, τῆς θαλάσσης ἐγκρατῶς ἀρξαι, εἰ δ' οὐ, ἐκείνους κωλύσαι κακουργεῖν τὴν αὐτοῦ. Διὰ τοῖς τοῦτο ναυτικὸν τε ἐσπευδε ζυστήσασθαι μέγα καὶ τῆς θαλάσσης τὸ κράτος σχεῖν. (3) Μετὰ δὲ τοῦτο ἐδοξεν αὐτῷ σκοπούμενον κράτιστον εἶναι καὶ τῶν σφόδρα ἀναγκαίων τὸν τε τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ Χερρονήσου πορθμῶν φρουρίοις ἐρυμνοτάτους διαλαθεῖν ἐκκατέρωθεν, καὶ τὰς ἡπείρους ἀμφοτέρας ζυνάψαι, Ἀσίαν τε καὶ

λωσίᾳ παραδούς text. — § 11. Σάμιον Ἄλῃν] Chalcocond. p. 526, 17 : ἐγκαθίστη... ἀρχοντα αὐτῶν τοῦ Σαμῖτου παῖδα, ἀνδρα ἐπίσημον, οὗ τὸν πατέρα ἐν ταῖς βασιλέως θύραις ἀκούειν δικαιοσύνης ἄριστον ἐπιθυόμεθα, καὶ δικὰς ἀκρίσαντα ἄριστον πάντων δὴ ὧν ἡμεῖς ἴσμεν. Ni fallor, nomen viri tum apud Critobulum tum apud Chalcocondylam corruptum est. In Critobulo corrigendum fuerit Βεστάμιος Ἄλῃν, apud Chalc. vero : ἀρχοντα αὐτῶν [Ἄλῃν] τὸν Βεσταμιάτῳ. Intelligendus Ali Bestami, vir juris aliarumque scientiarum cognitione celeberrimus, multorumque scriptorum auctor, cujus sententiae innotens Mechemetes Bosniorum regem contra datam a Machumute fidem supplicio affecit. Ceterum Bestami nomine non pater sed patria indicatur; scilicet oriundus vir erat e Beste oppido Herat provinciae. V. Hammer 2, p. 77 et 551. — § 12. τὴν στρατιάν] mgo, τὸν στρατόν text.

XIII. § 2. Κομῶν] mgo, βριθῶν text. — § 3. νῦν] mgo, τέλος text.

XIV. § 1. Νικορέζον... δι' αἰτίας] add. margo. De causis necis v. Chalcocond. p. 528. — κλεῖνει ναυπηγεῖσθαι etc.] Chalcocond. p. 529, 6 : Καὶ τὸν μὲν χειμῶνα (1462) ἐν Βυζαντίῳ διατρίβων ναυτικὸν τε ἐξηγούετο, καὶ ἐς τὸν Εὐρῶνιον πόντον ἐναυπηγεῖτο τριήρεις ἄμφω τὰς τριάκοντα, καὶ οἰκοδομῶν ναοῦς τε καὶ βασιλείας ἐπένοε· τὴν Βυζαντίου πόλιν αὐτῷ εἰς τὰ ναυτικὰ εὐπορίαν παρέξασθαι, ὥστε ἀξιὸν λόγου ναυτικὸν ἐς τὴν θάλασσαν ἐξαρτῆσθαι· τῇ γὰρ θαλάσσῃ λοιπόμενος εὗρισκεν ὡς εἰ ἐπικρατήσει, ἴσον αὐτῷ παραχρῆσθαι καὶ τὰ τῶν πωλεσιῶν. — § 2. καὶ μάλιστα τὸ τῶν Ἑνετῶν] Cf. Chalcocond. p. 530, 10. — § 3. De re cf. Chalc. p. 529, 19 sqq., Hammer 2, p. 73. — Ἀσίαν τε καὶ Εὐρώπην] add.

Ευρώπην, καὶ πᾶσαν τὴν ἄνω θάλασσαν τοῦ
 τε Εὐζείνου πόντου καὶ Ἑλλησπόντου, φημί, ἴσω
 ποιήσασθαι καὶ ἀσφαλίσασθαι ταύτην καλῶς, κλει-
 σαντι τὸν πορθμὸν, ἵνα μὴ ἡ ταύτης παραλία τοῖς
 καλιμίοις ἐπερχομένοις ληστεύηται, ὡς περ διῆτα
 καὶ πρῶην κἂν τῷ Βοσπόρῳ πεποίηκεν. (4) Οὕτω
 δὲ διανοηθεὶς ὁ βασιλεὺς εὐθὺς πέμπει τοὺς κατα-
 σκεψομένους τὸν χῶρον καὶ ἀνυμετρήσοντας τὰ στενώ-
 τατα τοῦ πορθμοῦ καὶ ῥωῶδη. Οἱ δὲ παραγεγόμενοι
 καὶ ἀνυμετρήσαντες εὗρον ὅτι στενωτάτον τε καὶ
 ῥωῶδέστατον τοῦ πορθμοῦ [τὸ κατὰ] τὴν μεταξὺ
 Μαδύτου καὶ Ἑλαοῦντος ἄκραν πρὸς τὴν ἀντιπέρας
 ἤπειρον τῆς Ἀσίας, ἣ Δαρδανία καλεῖται, στάδια
 πρὸς μάλιστα ὀκτώ, ἐν ἧ καὶ τι καὶ πύργου καλαίου
 ἔκειον ἐτύγχανεν ὄν, ἀλύσει βουλῆθεντος τινὸς τῶν
 πρότερον βασιλείων, ὡς λέγεται, κλείσαι τὸν πορθμὸν,
 καὶ μὴ δυνηθέντος, τῇ βίᾳ τοῦ πολλοῦ ῥοῦ ξυελισ-
 σομένης τε καὶ ξυστροφόμενης καὶ ξυγκλωμένης βραδίως
 τῆς ἀλύσεως. (5) Ἐπανελθόντες οὖν ἀνήγγειλαν
 τούτῳ τῷ βασιλεῖ. Ὁ δὲ μετακαλεσάμενος ὅτι τάχιστα
 Ἰαγούπην τὸν σατράπην Καλλιουπολεῶς τε καὶ
 Χερρονήσου καὶ ἡγεμόνα τοῦ στόλου παντὸς καὶ τῆς
 παραλίας ἀπάσης, ἀνατίθεισιν αὐτῷ τὸν τειχιισμόν
 τῶν φρουρίων ὅτι τάχος ποιῆν καὶ τὴν ἄλλην τούτων
 πᾶσαν φροντίδα καὶ ἐπιμέλειαν, μηδὲν σπουδῆς
 ἐνέπνι. Καὶ ὅς οὐδὲν μελλήσας εὐθὺς ἐτείχιζε, χειρὶ
 πολλῇ καὶ προθυμίᾳ καὶ δαπάνῃ, χρώμενος ἐς τὸ
 ἔργον.

XV. Βασιλεὺς δὲ τοῦ χειμῶνος τούτου παρε-
 σκευάζετο ὡς ἄμχα ἦρι στρατιὰν ἐλάσων κατὰ Πατιόνων
 τῶν ἐντὸς Σαῶος ποταμοῦ, οὗς καὶ Δαλιμάτας κα-
 λούσιν, οἱ δὲ νεώτεροι Βόστρων, ἔθνος μέγα τε καὶ
 πολλὸ καὶ μεγάλην ἔχον ἀρχὴν καὶ χώραν ὅτι πλείστην
 νυμωμένον τε καὶ καρπούμενον ἀγαθὴν δυσχωρίαις
 τε μεγίσταις καταχυρωμένη καὶ ὄρει δυσβάτοις καὶ
 ἀποκρότοις καὶ τόποις τραχείοις καὶ ἀποκρήμοις,
 προσεῖτι δὲ φρουριά τε ἔχουσιν ἐρυμνὰ καὶ πολιίσματα
 ἰσχυρὰ καὶ δυσάλωτα καὶ ἡγεμόνας τῶν εὐδαίμωνων
 καὶ δυνατῶν. (2) Ἐχουσι δὲ καὶ φιλιαν αἰεὶ καὶ ξυμ-
 μαχίαν μετὰ τοῦ βασιλέως Πατιόνων καὶ ὀμαιχμίαν
 τε καὶ πίστει ἰσχυρὰς, ἧ μὴν, ἦν τις κατ' αὐτῶν ἐπίτη,

ἀλλήλοισι βοηθεῖν· οἷς πᾶσι θαρρουντες οὐτε σπονδὰς
 ἔχειν ἤθελόν ποτε μετὰ τοῦ βασιλέως, οὔτε δασμὸν
 αὐτῷ καταβάλλειν ἐτήσιον, ὡς περ οἱ ἄλλοι ἕμποροι
 Ἰλλυριοὶ τε καὶ Τριβιλλοὶ, οὐδ' ἄλλως κατακούειν αὐ-
 τοῦ, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ἐς σπονδὰς σφᾶς προκαλου-
 μένου βασιλέως, ἀπηξίουσιν αὐτοὶ καὶ οὐ κατεδέχοντο
 σπένδεσθαι, αὐτόνομοί τε καὶ ἐλευθεροὶ καὶ ἔκσπονδοι
 πάντη εἶναι βουλόμενοι. (3) Διὰ τοιούτου καὶ πολ-
 λάκις στρατιὰν πέμπων ὁ βασιλεὺς ἐληξίετο τὴν αὐ-
 τῶν, κατατρέχων τε καὶ λείαν ὅτι πλείστην ἀπάγων
 ἀνδρῶν τε καὶ παίδων καὶ γυναικῶν καὶ βοσκημάτων.
 Οἱ δὲ οὐδὲν μᾶλλον τῆς ἐξ ἀρχῆς γνώμης ὑψέιντο,
 ἀλλὰ τοῖς ἅπασι δεδογμένοις ἐνέμενον, ἐπὶ τῷ σφετέρῳ
 μέντοι κακῷ. (4) Ἐπὶ τούτοις οὖν ὀργισθεὶς ὁ βα-
 σιλεὺς τὴν ἔκστρατείαν κατ' αὐτῶν ἐποίητο, καὶ
 ὁ καλῶς παρασκευασάμενος καὶ ὄπλα πολλὰ καὶ
 μηχανὰς παντοίας καὶ στρατιὰν ὅτι πλείστην ξυνα-
 γαγῶν ἵππικὴν τε καὶ πεζικὴν, ἄραρος ἐπιλάμπονος
 ἦδη, ἔξεισι κατ' αὐτῶν χειρὶ πολλῇ καὶ δυνάμει.
 (5) Ἄρας οὖν ἐκ τῆς Ἀδριανού παντὶ τῷ στρατῷ
 ἵππικῷ τε καὶ πεζικῷ καὶ αἰεὶ σπουδῇ ἐλαύνων ἐπὶ τὰ
 πρόσω, διαβαίνει τε τὴν αὐτοῦ ταχέως καὶ γενόμενος
 ἐν τοῖς μεθορίοις τῶν Βόστρων, στρατοπεδεύεται
 αὐτοῦ μικρὸν, καὶ μετὰ τοῦτο προσβάλλει τῇ χώρᾳ
 τούτων ἰσχυρῶς, καὶ κατατρέχει ταύτην, σκηπτῷ
 δίκην ἐμπίπτων καὶ ἐμπιπρῶν πάντα καὶ διαφθεύρων
 καὶ ἀφανίζων καὶ φρούρια ἐξαιρῶν, ἐς ἃ δὲ καὶ φρουρὰς
 ἐσάγων καὶ λείαν ἀπάγων καὶ πᾶσαν ἦδη τὴν ἐν
 ποσὶ χειρούμενος, μηδενὸς ἄλλως ἀνίσταμένου.
 (6) Διελάσας δὲ τὸ πλείστον τῆς χώρας ἐν οὐ πολ-
 λαῖς ἡμέραις τε καὶ καταδραμίων, καὶ φρούρια πολλὰ
 καὶ πολιίσματα, ἤπερ ἔργον, τὰ μὲν ἐξ ἐπιδρομῆς βία
 τοῖς ὄπλοις, τὰ δὲ καὶ προσχωρήσει ἐλὼν, γίνεται
 πρὸς τὸ ἄστυ, ἐν ᾧ ἦν καταφυγῶν ὁ τούτων ἡγεμῶν.
 (7) Ἦν γὰρ ἐρυμνόςτατον τοῦτο Ἰαίτιχα καλούμενον
 τῇ ἐπιχώρῳ φωνῇ· καὶ κατακλείει τοῦτον ἐντὸς, καὶ
 προσφέρει λόγους τοῖς ἐν αὐτῷ περὶ (τε) ἐνδόσεως
 ἑαυτῶν τε καὶ τοῦ ἄστεος· ὡς δὲ οὐκ ἔπειθε παν-
 ταχόθεν περισταυρώσας τὸ ἄστυ καὶ κύκλω περιλα-
 βῶν τῷ στρατῷ καὶ μηχανὰς ἐπιστήσας ἐπολιόρκει,
 καὶ τοῦ μὲν τείχους ἐν οὐ πολλαῖς ἡμέραις πολύ τι

margo. || — § 4. τὰ στενώτατα τ. π. καὶ ῥωῶδη] τὰ στενώτα codex; fort. leg. τὰ στενωπά. || — τὸ κατὰ] addidi. Dein
 Μαδύτου codex. Pro Ἑλαοῦντος; praestaret Ἑλαοῦντος. V. Steph. Thes. s. v. Tum δ Δαρδ. codex.

XV. De expeditione contra Stephanum Bosniorum regem et vicinos Bosniae principes ampliore narrationem
 praebet Chalcocondylas p. 530-544. Cf. Seadeddin. 2 p. 217-222 et quos laudant Hammer 2, p. 73 et Zinkeisen 2,
 p. 140 sqq. Critobulus non nisi summa rerum momenta verbosè sed parum recte tradidit. || — § 1. Δαλιμάτας...
 Βόστρων;] Infra § 11 et lib. 5, 4, 1 legitur τὴν Δαλιματῶν καὶ Βόστρων, quod ex nostri loci rationè esse deberet Δαλι-
 ματῶν [τῶν] καὶ Βόστρων. Chalcocondylas Bosnios Illyriorum nomine comprehendit. Critobuli codex ubique praebet
 Βόστρων; pro Bosniis vel Βόσνους. || — § 2. Βασιλέως Πατιόνων] Mathias Corvini. || — ἡ μὴν] add. margo. || — § 4.
 στρατιὰν πλείστην] ἐς πεντεκαίδεκα μυριάδας ἰππέων, Chalc. p. 535, 21. || — § 5. Expeditionis ratio e Chalcocondyla
 aliusque haurienda. Mechemetes a Scopiis (Uskub) profectus per Wucitarnam (hod. Wuchitra inter Uskub et Pris-
 thina opp.), venit ad fluvium Serviam a Bosnia determinantem, quem Chalc. p. 534, 15 Δοδοβίχην (p. 534, 14
 Δοβοβίχην) vocat; hinc perrexit ad Illyrium fluvium eoque trajecto Δοδοβίχην urbem (ho. Babitcha-Otchak ad
 Krivaja fl.) obsidione cinxit, eaque (diè 10 m. Maii 1463) potitus est [Ceteram in Chalc. Bosniorum istorum
 nomina confundi suspicor. Δοδοβίχης fl. cum Δοδοβίχη urbe jungendus, et Βοβοβίχη; et Βοβοβίχη scribendum fuerit,
 adeo ut in Serviae et Bosniae confiniis sit Illyrius fluvius, cuius nominis haud dubie corrupti vestigium superest in

μέρος κατέσεισε ταῖς μηχαναῖς καὶ κατέβαλεν, ἔπειτα παρασκευάετο πάσῃ δυνάμει προσβαλεῖν αὐτῷ. (8) Οἱ δὲ ἐντὸς τοῦ ἄστεος ὄρωντες τό τε πολὺ τοῦ τείχους κατερριμμένον καὶ τὸν βασιλέα ὅσον οὐκ ἦδη προσβαλοῦντα αὐτοῖς ἰσχυρῶς, καὶ δέισαντες μὴ βία ληφθέντες τοῖς ὄπλοις ἀπόλωνται, ἐπικηρυκεύονται κρύφα τοῦ σπῶν ἡγεμόνος τῷ βασιλεῖ, ἐνδιδόντες ἑαυτοὺς καὶ τὸ ἄστυ. (9) Οἱ δὲ τούτων ἡγεμῶν αἰσθόμενος τοῦτο, νυκτὸς λαθῶν ἐξέρχεται τοῦ ἄστεος, λάθρα φυγὰς. Οἱ δὲ τοῦ στρατοπέδου τὴν φυλακὴν ἔχοντες, γνόντες τοῦτον καταδιώκουσιν ἰσχυρῶς, καὶ καταλαθόντες ζωγροῦσι καὶ ἀπάγουσιν ὡς βασιλέα. (9) Οἱ δὲ τοῦτον εὐθὺς ἀπέκτειναν. (9) Οἱ δὲ τοῦ ἄστεος ἐξελλθόντες παραδίδουσιν ἑαυτοὺς τε καὶ τὸ ἄστυ τῷ βασιλεῖ· καὶ ὁ δέχεται τούτους ἡμέρωσ, καὶ δωρησάμενος πολυτρόπως δίδωσιν αὐτοῖς κατοικεῖν τὸ ἄστυ ζῆν γυναίξῃ καὶ τέκνοις καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσι σῶς καὶ κακῶν ἀπαθείς, τὸν ζυγήθη μέντοι γε καὶ μόνον δασμὸν ἀποφέροντας ἑτησίως. (10) Μετὰ τοῦτο ἐσέρχεται καὶ αὐτὸς ἐς τὸ ἄστυ καὶ θεᾶται τοῦτο καλῶς, καὶ ἔδοξεν αὐτῷ πᾶν ἰσχυρὸν, καὶ ἀναγκαῖα ἢ τούτου κατάσχεσις τε καὶ φυλακὴ, καὶ πρὸς τὸν προκείμενόν οἱ σκοπὸν σφόδρα χρήσιμος· κεῖται γὰρ ἐν ἐπικαίρῳ τῆς χώρας, ὁμορον δὲ τῇ Παιόνιῳ, καὶ δύναται στρατιᾶν δεχόμενον ἱκανὴν μεγάλην βλάπτειν αὐτήν. (11) Διὰ τοῦτο καὶ προύργου τὴν τοῦτου κατάσχεσιν ὁ βασιλεὺς ἐποιεῖτο· φρουρὰν οὖν ἱκανὴν ἐγκαταστήσας αὐτῷ καὶ φρούραρχον ἕνα τῶν οἰκείων καταλιπὼν, τὴν στρατιᾶν ἀναλαθὼν αὐτὸς ἐπὶ τὰ λοιπὰ τῆς χώρας ἐτρέπατο, καὶ πρὶν τὸ θέρος ὅλον ἐξήκειν, καταστρέφεται πᾶσαν τὴν Βόστρον καὶ Δαλματῶν καὶ ληΐζεται καὶ χειροῦται φρούρια ὀλίγω ἐλάσσω τριακοσίων, ξυλλαμβάνει δὲ καὶ τέσσαρας τῶν αὐτῆς ἡγεμόνων.

XVI. Τοῦ δ' αὐτοῦ θέρους καὶ Ἐνετοὶ λύσαντες τὰς μετὰ βασιλείως σπονδάς, πόλεμον ἐξήνεγκαν αὐτῷ, ἔχοντες ἐγκλήματα δι' αἰτίας τοιάσδε. Ἀμάρης γὰρ ὁ Πελοποννήσου καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος σα-

τράτης, ἐκ πάνυ μικρῶν αἰτιῶν ὀρηθεὶς, μᾶλλον δὲ οὐδὲ τούτων, ἀλλ' ὄργην ἔχων τοῖς Ἐνετοῖς, οἱ γε οὐ προσεῖχον αὐτῷ φιλικῶς, οὐδὲ χάριτας παρεῖχον ὡς σατράπῃ καὶ γειτονοῦντι καὶ δυναμένῳ βλάπτειν αὐτοὺς, ἀλλὰ νομίζων ὑπεροῦσθαι καὶ βουλόμενος ἀμύνασθαι τούτους, καιρὸν φυλάξας ἀπροδοκῆτοις ἐπέρχεται τοῖς ἐν τῇ Ναυπάκτῳ καὶ κατατρέχει Ναυπακτὸν τε καὶ τὰ περὶ αὐτὴν καὶ Λεῖαν οἱ πλείστην ἀπάγει ἀνδρῶν τε καὶ βοσκημάτων καὶ παιδῶν καὶ γυναικῶν· ἅτε γὰρ αἰφνης ἐπεσπεσῶν καὶ μηδὲν τι τοιοῦτον προσδεχομένοις μηδὲ προσδοκοῦσιν ὄλωσ αὐτοῖς ἐν εἰρήνῃ τε καὶ σπονδαῖς, μεγάλα ἔβλαψε, μᾶλλον δὲ ὀλίγου ἐδέησε καὶ αὐτὸ τὸ ἄστυ λαθεῖν· οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ πόλεις αὐτῶν Κορώνειαν καὶ Μεθώνην καὶ τὰς λοιπὰς κακῶς ἐποίησε, προφάσεις ἐπάγων αἰεὶ καὶ αἰτίας κενάς. (2) Ἐδοξεν οὖν βαρὺ τοῦτο λείαν τοῖς Ἐνετοῖς καὶ μεγίστην πρόφασιν ἐς τὸ πολεμεῖν καὶ ἄλλως ὠδίνουσι τὸν πρὸς βασιλέα πόλεμον, ἐξ ὅτου δὴ τὴν Πελοπόννησον ἐχειρώσατο· αἰεὶ γὰρ ποτε προσεδόκων ἐξείν αὐτὴν οὔτοι, καὶ νομίζοντες ἴδιαν ὄσαν ἀποβαλεῖν, καιρὸν ἐξήτουν καὶ προφάσεις τινὰς πόλεμον ἐξενεγκεῖν βασιλεῖ καὶ στρατεύσαι ἐπ' αὐτήν. (3) Δραξάμενοι οὖν τῶν αἰτιῶν τούτων, εὐθὺς καὶ ἄνευ πρεσβείας ἤστινοσούν καὶ τοῦ λόγοις μᾶλλον ἐβελῆσαι τὰ διάφορα λύσαι, στρατιᾶν μεγάλην καὶ στόλον διαπόντιον ἐξαρτύουσι τῇ Πελοποννήσῳ τριήρων ἐβδομήκοντα καὶ ὀκτάων μεγάλων. (4) Πληθίσαντες οὖν αὐτὰς ἐπιβατῶν, καὶ δπλίτας ἐπιβόσσαντες οἱ πολλοὺς καὶ στρατιώτας καταστράκτους· τε καὶ μαχίμους ἐκ τῶν ἰδίων καταλόγων καὶ τάξεων, ἀλλὰ δὴ καὶ ξένους μισθοφόρους· ὡς πλείστους καὶ θπλα παντοῖα ἐνθέμενοι καὶ μηχανὰς πετροβόλους καὶ ἀφετήρια, ἔτι δὲ καὶ σίδηρον πολὺν καὶ ξυλα καὶ ἄσβεστον καὶ τεχνίτας καὶ οἰκοδόμους καὶ ἐργαλεῖα τὰ ἐς οἰκοδομὴν ἐπιτιθέδια καὶ ὅσα τοιαῦτα ἐπιφορτίσαντες καὶ καλῶς ἐξαρτύσαντες διὰ πάντων, καὶ στρατηγὸν αὐτοκράτορα ἐλόντες ἀνδρα τὸν παρ'

hodierno Ibar, qui a Scupis proficiscenti in confiniis istis occurrit]. A *Babitcha* Machumutes cum parte exercitus versus Iaitzam (Γαίτιαν Chalc.) regiam ad *Verbam* fluvium profectus est; ibi enim Stephanum degere acceperat. Adveniens autem quum urbem a rege jam relictam offenderet, ultro perrexit ad *Kijutch* (Κλιτίαν Chalc.) urbem *Sanna* fluvio appositam, in quam Stephanus se receperat. Interea Mechemetes a *Babitcha* Iaitzam movit, cujus incolae appropinquanti obviam profecti ultro urbem dederunt. Machumutes vero post brevem vobitionem *Kijutch* urbe potitus est. Stephanus captus est a Sultanum adductus supplicio afficitur, quanquam visum ei salvam fore Machumutes promiserat. Post haec rex contra vicinos principes se convertit, captosque necavit. ¶ — τυχίως;] add. margo. ¶ — § 11. τὴν στρατιᾶν ἀνπλαθῶν] add. mgo ¶ — ξυλαμβάνει:] mgo. ζωγρεῖ text. Dein αὐτῆ; m. 2 additum.

XVI. De expeditione contra Venetos vid. Chalcocondylas p. 545-561, Phrantzes p. 415, Seadeddin. 2. p. 229-234 et praeter ceteris *Lettera d'un segretario del signor Sigismondo Malatesta, delle cose fatte nella Morea per Maomath II* in Sansovini Collectione (Venet. 1582) p. 220 sqq.; Sabellico *Historiae rerum Venetiarum in Istoricis delle cose Veneziane* (Venezia 1713), t. I, p. 718; Mar. Sanuto l. I, p. 1172. Cf. Hammer p. 79, Zinkeisen p. 295 sqq. ¶ — § 1. δι' αἰτίας;] καὶ αἰτ. cod. ¶ — Ἀμάρης;] Omar, Turchanis f., ob rem in bello Bosnico strenue gestam Thessaliae praefecturam nuper obtinuerat, teste Chalc. p. 515, 21. ¶ — Ναυπακτὸν τε] margo, ταῦτον text. De re v. Chalcoc. p. 545, 6 sqq. Phrantzes p. 414, 11. ¶ — αὐτοῖς ante ἐν εἰρήνῃ add. mgo. ¶ — ὀλίγο;] man. 2, ὀλίγον m. 1. ¶ — § 3 μᾶλλον;] supra lineam adscriptum. ¶ — τριήρων ο' καὶ ὀκτάων;] Chalc. p. 555, 16: πληρώσαντες τριήρεις δε' καὶ ναῦς τε ἄμα ὀκτὰς β' ἐπλεον ἐπὶ Πελοπόννησον. ¶ — § 4. ἐξαρτύσαντες;] mgo, ἐκλίσατες text. ¶ — § 5. ἐπικαιμένων] add. mgo. Dein ῥαῖον et Κορησαῖον codex. ¶ — § 6. τὸν ἰσθμὸν] Captum opus d.

αὐτοῖς δοκιμώτατον καὶ τῶν ὀνομαστῶν ἐπ' ἀνδρία καὶ στρατηγικῇ ἀρετῇ κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν, ἐκίμπουσι τὸν στόλον. (6) Ἄραντες οὖν ἐκ τῆς αὐτῶν δυνάμει τε πολλῇ καὶ παρασκευῇ τῇ πάσῃ καὶ περιφανεί στρατιᾷ καὶ λαμπραῖς ἐλπίσιν, ἐπλεον τὸν Ἄρριαν τε καὶ Ἴόνιον, παραπλεύσαντες δὲ Κέρκυραν τε καὶ Λευκάδα διὰ τῶν ἐπικειμένων νῆων Ἰθάκης τε καὶ Κεφαλληνίας, προσίσχουσι τῇ Ἠλιῖδι ἄκρῃ τῆς Πελοποννήσου, κἀκείθεν γίνονται κατὰ τὸ Ῥίον τὸ Ἀχαϊκόν, καὶ διαβαλόντες τὸν Κρισαῖον καταίρουσι ἐς τὴν Κορινθίαν ἐν τῷ Ἰσθμῷ, καὶ ἀποβάντες τῶν νεῶν στρατοπεδεύονται αὐτοῦ· τῶν γὰρ ἰδούλοντο πρῶτον τειχεῖσι καὶ προκαταλαβεῖν, ἔπειτα τῇ ὅλῃ Πελοποννήσῳ ἐπιχειρήσαι. (8) Ἐκφορήσαντες οὖν πᾶσαν ἀποσκευὴν τε καὶ χρίαν καὶ διαλαθόντες τὸν ἰσθμὸν ἀπ' ἄκρου ἐς ἄκρον πῆσιν τῇ στρατιᾷ, ἐτείχιζον χειρὶ πολλῇ καὶ δυνάμει, ἐπὶ δὲ καὶ σπουδῇ καὶ προθυμίᾳ τῇ πάσῃ χρώμενοι. Ἀπίστησαν δὲ τότε εὐθὺς καὶ τινα τῶν φρουρίων καὶ πολιμαμάτων τοῦ βασιλέως ἐν τε τῇ μεσογείᾳ καὶ παραλίᾳ, καὶ προσέθεντο αὐτοῖς, ἐν οἷς καὶ φρουροὺς ἐγκατέστησαν· οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἄλλη πᾶσα Πελοπόννησος μετέωρος ἦν, ἀποσκοποῦσα τὸ μέλλον, ὥστε καὶ αὐτὴ ἀποσπῆναι τοῦ βασιλέως. (7) Ἀμάρης δὲ ξυναγαγὼν πάντας τοὺς ὑπ' αὐτὸν καὶ τινας τῶν

ἐκ Πελοποννήσου Ἰλλυριῶν προσλαβόμενος καὶ στρατιὰν οὐ πολλὴν ἀθροίσας, ἐκάθητο ἐν Κορίνθῳ, φυλάσσων τε αὐτὴν, καὶ στρατιὰν ἐκδεχόμενος παρὰ βασιλέως· ἤδη γὰρ ἦν πέμψας ἄγγελον ὡς αὐτὸν, εὐθὺς καταχθέντος τοῦ στόλου, ἀγγελοῦντα τὴν ἔφοδον τούτου, καὶ ἅμα καιρὸν ἐπιτήδειον παραφυλάττων ἐπιθέσθαι αὐτοῖς. Καὶ ὁ μὲν οὕτως. (8) Βασιλεὺς δὲ πυθόμενος τὴν ἐς Πελοπόννησον ἐκστρατείαν τῶν Ἐνετιῶν καὶ τὸν τοῦ ἰσθμοῦ τειχισμὸν, οὐκέτι ἐν ἀναβολαῖς τὸ πρᾶγμα ἐτίθει, ἀλλ' εὐθὺς μετακαλεσάμενος Μαχουμούτα τὸν πασίαν καὶ στρατιὰν αὐτῷ δοὺς ἱκανὴν ὀπλιτῶν τε καὶ τοξοτῶν καὶ τῶν ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐλῆς τοὺς μαχιμωτάτους τε καὶ εὐοπλωτάτους, ἐκπέμπει ἐς Πελοπόννησον. (9) Αὐτὸς δὲ καταστησάμενος πάντα τὰ ἐν τοῖς Βόστροις καλῶς τε καὶ ὡς ἦν αὐτῷ κατὰ νοῦν, φρουροὺς τε καὶ φρουράρχας τῇ τε Ἰαίτζῃ καὶ τοῖς ἄλλοις τῶν φρουρίων ἐγκαταστήσας ὅσα μὴ κατέσκαψε, σατράπην τε ξὺν στρατιᾷ ἱκανῇ τῇ χώρᾳ καταλιπὼν ἄνδρα τῶν ὀνομαστῶν παρ' αὐτῷ ἐπ' ἀνδρία καὶ στρατηγία, καὶ λείαν ἐλάσας ὅτι πολλὴν αὐτὸς τε καὶ τῇ στρατιᾷ διαδοὺς, ἐπάνεισιν ἐς τὴν Ἀδριανοῦ, φθινοπώρου λήγοντος ἤδη. Καὶ ἐν δὴ καὶ ἐβδομηκοστὸν ἔτος πρὸς τοῖς ἑνεακοσίοις τε καὶ ἑξαικισχιλίοις τοῖς ὄλοις ἠνύετο, τρίτον δὲ καὶ δέκατον τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

1 Sept. 1463, finitum 15 dierum spatio. Murus 12 pedes altus et 136 turribus instructus, ut Veneti tradunt. Sec. Phrantz. p. 415. 3 Aloysius Loredano φηκοδόμησε τὸν ἰσθμὸν, κακῶς δὲ διὰ τὴν συντομίαν. Sec. Critob. non finitus est murus. || — ἐν Κορίνθῳ ἐκάθητο] Imo, Omars initio belli erat Leontii, teste Chal. p. 558, 14; Corinthi praesidio tum praerant Sinanbeg, ut ait Seadedd. p. 231. || — § 7. ὡς αὐτὸν] m. 2, ἐς αὐτ. m. 1. || — παραφυλάττων] m. 2, φυλάττων m. 1. || — § 8. ξὺν στρατιᾷ ἱκανῇ] καὶ στρατιὰν ἱκανὴν codex. Possis etiam στρατιῶν τε ἱκανὴν καὶ σατράπην καταλιπὼν. || — § 8. καὶ ἐν] ἐν in rasura. Expectabas πρώτων, at illud ex more Nostri.

ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΥ

ΕΥΓΓΡΑΦΗΣ ΙΣΤΟΡΙΩΝ ΠΕΜΠΤΗ.

Περιέχει ἥδε τὸν τε πόλεμον Ἐνετῶν καὶ τὴν ἐς Βόστρους δευτέραν προσβολὴν τοῦ βασιλείως, ἐτι δὲ καὶ τὴν ἐς Ἰαλυριοῦς πρώτην καὶ δευτέραν ἐκστρατείαν τοῦ βασιλείως καὶ ὡς ὑπηγάγετο ταύτην καὶ πόλιν ἐτείχισεν ἐν αὐτῇ. Χρόνου πλήθος ἐστὶ τέσσαρα.

Μαχουμούτης δὲ ἀφικόμενος ἐς Πελοπόννησον στρατοπεδεύεται ἐκτὸς τοῦ Ἰσθμοῦ πρὸς τῇ ὑπωρείᾳ τοῦ Κιθαιρώνος, καὶ πέμψας ἄγγελον κρύφα κοινολογεῖται Ἀμάρῃ, δηλῶν τε τὴν αὐτοῦ ἐφίξιν καὶ τῆς στρατιᾶς καὶ πυνθανόμενος τὰ ἐν τῷ Ἰσθμῷ πάντα καὶ τὰ τῶν πολεμίων ὡς ἔχει. Καὶ ξυνθέμενοι τὴν ἐπίθεσιν ἐς ἡμέραν βῆτην μετὰ γε ξυνηθήματος ἡσύχαζον. (α) Ἐνετοὶ δὲ σπουδῇ τε πολλῇ καὶ προθυμίᾳ καὶ πολυχειρίᾳ χρώμενοι ἐς τὸ ἔργον, ἐπιτέλουν αὐτὸ ταχέως· καὶ γὰρ ἅπαν τὸ τεῖχος ἐξήνυσαν, πλὴν τριῶν ἢ τεττάρων σταδίων, οὗ μέντοι γε ἐς ὕψος ἱκανὸν ἦραν αὐτὸ, ἀλλ' ὅσον ἐκ τούτου ἀπομάχεσθαι ἀσφαλῶς. Ἐν τούτῳ δὲ Ἀμάρης καιρὸν φυλάξας ἐς ἐπίθεσιν, σημαίνει τῷ Μαχουμούτῃ, καὶ ἀπὸ ἐνὸς ξυνηθήματος ὀρμηθέντες ἀμφοῦ προσβάλλουσι τῷ στρατοπέδῳ τῶν πολεμίων, ὁ μὲν ἐντός, ὁ δὲ ἐκτὸς ἐπιθέμενοι, βοῆ τε πολλῇ καὶ κραυγῇ καὶ ἀλαλαγμῷ χρωμένων τῶν στρατιωτῶν· καὶ γίνεται ἀγὼν ἐνταῦθα μέγας καὶ ὠθισμὸς καὶ μάχη καρτερὰ ξυσταδὸν καὶ φόνος πολὺς· ἐν ἣ μικρὸν μὲν χρόνον ἀντίσχεον οἱ Ἐνετοὶ δεξάμενοι τοὺς ὀπλίτας, ἐπειτα τραπέντες ἔφρουγον ἀνὰ κράτος ἀτάκτως τε καὶ ἕν ὀυδενὶ κόσμῳ, οἱ δὲ ὀπλίται ἐπέκειντο κτείνοντες ἀπειδῶς καὶ ζωγροῦντες σπᾶς, ἕως ἀφίκοντο ἐς τὴν θάλασσαν τε καὶ τὰς ναῦς. (β) Ἐνταῦθα δὲ βία τε πολλῇ καὶ μόγις ἐσθάντες ἐς τὰς τριηρεῖς οἱ Ἐνετοὶ ἀνήχθησαν ἐπὶ μετεώρου μικρὴν ἀναχωχέουσάντες, ὅσον ἐκτὸς βέλους εἶναι, καὶ ἐδέχοντο τοὺς ἀπὸ θαλάσσης νηχο-

μένους· πολλοὶ γὰρ βιαζόμενοι ὑπὸ τῶν πολεμίων, βίπτοντες τὰ ὄπλα ἐπιπτον ἐς τὴν θάλασσαν, οἱ δὲ καὶ ἕν ὀπλοῖς, καὶ ἀπενήγοντο οἱ μὲν ἐς τὰς ναῦς, οἱ δὲ καὶ ἀπεπνίγοντο βάρει τῶν ὀπλων. Ἀπέθανον δὲ ἐν τῇ μάχῃ πλήθος τῶν πολεμίων, ἀστῶν τε καὶ ξένων, καὶ αὐτὸς ὁ στρατηγός, ἀνὴρ ἀγαθὸς γενόμενος, ἐλίφθησαν δὲ καὶ ζῶντες ὀλίγω ἑλάσσως τριακοσίων. (γ) Οἱ δὲ δὴ στρατιῶται διαρπάζουσι τὸ στρατόπεδον ὄλον. Εὐρέθη δὲ ἐν αὐτῷ χρήματά τε πολλὰ καὶ ἐπιπλα καὶ ἐκπώματα καὶ ἄλλη τις οὐκ ὀλίγη ἀποσκευὴ τε καὶ χρεῖα, ἐλίφθη δὲ καὶ ὄπλα πολλὰ, τὰ μὲν ἀπὸ σκύλων τῶν νεκρῶν, τὰ δὲ καὶ ἀποκείμενα, καὶ μηχαναὶ παντοῖαι καὶ ὅσα τοιαῦτα.

II. Μαχουμούτης δὲ μετὰ τοῦτο ἀναλαβὼν τὴν στρατιὰν ἔσεισιν ἐς τὴν μεσόγειαν Πελοποννήσου μετὰ τοῦ Ἀμάρεος ἐπὶ τὰ ἀποστάνα τῶν φρουρίων καὶ τοὺς ἄλλως νεωτερήσαντας Πελοποννησίων καὶ ἐν οὗ πολλαῖς ἡμέραις χειροῦται τὰ τε φρούρια καὶ τὰ ἄλλα πάντα, τὰ μὲν βία τοῖς ὀπλοῖς, τὰ δὲ καὶ πειθοῖ προσαγόμενος. (α) Μετὰ δὲ τοῦτο ἀφικεῖται ἐς Ἄργος, πόλιν τῶν Ἐνετῶν, καὶ στρατοπεδεύεται πρὸ τοῦ ἄστεος, καὶ προσφέρει λόγους τοῖς ἐν αὐτῷ περὶ ἐνδόσεως ἑαυτῶν τε καὶ τοῦ ἄστεος. Οἱ δὲ Ἄργεοὶ ὀρώντες τὸ τε πλῆθος τῆς στρατιᾶς περιστοιχίσαν τὴν πόλιν κύκλῳ, τὸ τε σφῶν τεῖχος ἀσθενὲς καὶ ἐπίμαχον ὄλον, ἐπικουρίαν τε μηδεμίαν ποθὲν ἢ ἔχοντες ἢ ὄλων ἐξείν ἐλπίζοντες, μὴ ἐκ προσβολῆς βία ληφθῶσι τοῖς ὀπλοῖς καὶ ἀπόλωνται, παραδιδόασιν ἀμαχί ἑαυτοὺς τε καὶ τὴν πόλιν Μαχουμούτῃ, τὰ πιστὰ λαβόντες. (β) Ὁ δὲ πάντας αὐτοὺς ἀποικίζει ἐς τὸ Βυζάντιον ἕν γυναξί καὶ τέκνοις καὶ τοῖς ὑπάρχουσι πᾶσι σῶς καὶ κακῶν ἀπαθείς, τὴν δὲ πόλιν κατέσκαψε. Διαθήμενος δὲ τὰ ἐν Πελοποννήσῳ πάντα καλῶς τε

I. Quod in sqq. narratur de Omare et Machumute in Isthmo utrinque Venetos simul adortis et acri pœlio in naves repellentibus, commentum scriptoris esse videtur, ut e ceteris testibus colligas. Veneti Corinthum obsidentes pœlio Octobris die vicesimo commisso insignem cladem passi erant simulque intempestivæ hiemis frigore acerbissimam male afficiebantur. Itaque soluta obsidione partim sub Isthmi murum, partim Naupliam se receperunt. Deinde (d. 4 Nov.) quum nuntias afferretur de instante Machumutis adventu, etiam Isthmum, relictis impedimentis, deseruerunt et in naves aufugerunt, adeo ut Machumutes murum defensoribus vacuum offendens absque pœlio in Peloponnesum invadere posset.

§ 1. Κιθαιρώνος.] De itinere Machumutis plura habes ap. Chalc. p. 560. || — § 2. σπᾶς.] add. mgo. || — § 3. οἱ Ἐνετοὶ et deinde ἀναχωχέουσάντες et βάρει τῶν ὀπλων add. mgo.

II. § 1. Ἐς τὴν μεσόγειαν τοῦ Πελ.] mgo, Πελοπόννησον text. || — τὰ τε φρούρια καὶ τὰ ἄλλα πάντα] margo, τὰ φρούρια text. || — § 2. Ἄργεοὶ] add. margo. || — § 4. Περιέλετο] De hoc monasterio Deipharæ sacro v. Ducang. in Const. Christ. lib. 4 p. 94 sq.

καὶ ὡς ἦν αὐτῶν κατὰ νοῦν καὶ φρουρούς τοῖς φρουρίοις πᾶσι ἐγκαταστήσας ἀνδρας τῶν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς αὐλῆς τοὺς μαχιμωτάτους, τὰ τε ἄλλως νεωτερήσαντα διορθωσάμενός τε καὶ παραδοὺς Ἄμαρει πάντα, αὐτὸς λαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ τοὺς τε ζωγρηθέντας ἀνδρας ἐν τῷ Ἰσθμῷ καὶ οὖς εὔρεν ἐν τοῖς φρουρίοις τῶν Ἐνετῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ τοὺς νεωτερήσαντας Πελοποννησίων καὶ λείαν τινὰ οὐ πολλήν, ἐπάνεισιν ἐς τὴν Κωνσταντίνου, χειμῶνος μεσοῦντος ἦδη. (4) Βασιλεὺς δὲ τοὺς μὲν Ἀργεῖους πάντας κατοικίει ἐν τῇ μονῇ τῇ Περιθιλέπτω καλουμένῃ, δούς αὐτοῖς καὶ οἰκίας καὶ ἀμπέλους καὶ ἀγρούς, τοὺς δὲ ληφθέντας ἀνδρας οὖς ἔφην τῶν πολεμίων τοὺς τε ἐν τοῖς φρουρίοις ἀλόντας τοὺς τε νεωτερήσαντας Πελοποννησίων πάντας ἀπέκτεινεν.

III. Ἐν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις καὶ Ἰαγούπης ὁ στρατάρχης Καλλιουπόλεως τὰ ἐν Ἑλλησπόντῳ φρουρία ἐπέστειλε καὶ φρουρὰν ἐγκατέστησε τούτοις καὶ ὄπλα ἐσήνεγκε πλείστα καὶ μηχανὰς ἐπέστησε πετροβόλους καὶ ἀφετήρια, δι' ὧν ἐμελλε τὸν ἔσπλον αἰεὶ καὶ ἔκπλον κωλύειν τῶν ἀναπλεόντων ἢ καταπλεόντων σκαφῶν, ὅτε καὶ ὧν βούλοιο, τὰ τε ἄλλα πάντα ποιοίημε κατὰ τὴν τοῦ βασιλέως ὑφήγησιν. (2) καὶ ἀπετελέσθη ἔργον μέγα καὶ πάντων ἐξηρημένον καὶ λόγου πολλοῦ καὶ θαύματος ἄξιον, ὅπερ οὔτε τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων τις οὔτε τῶν παλαιοῦν μεγάλων βασιλέων καὶ στρατηγῶν, Ῥωμαίων τε φημί καὶ Περσῶν, ἐπὶ νοῦν ἐβάλλετο ποτε, οὔτε ἐδυνήθη βαλὼν, διασπῆσαι τε τὴν ἄνω θάλασσαν τῆς κάτω θαλάσσης καὶ ταλίσαι ἀπειρῆσαι καὶ ὄλους ἄθρατον τε καὶ ἀπλωτον καταστῆσαι τοῖς ἀναπλεῖν ἢ καταπλεῖν βουλομένοις πᾶσι, πλην οἷς βούλοιο, ὥσπερ πύλας ἐκατέρωθεν τὰ φρουρία ἐπιθεῖς, καὶ μηχανὰς ἐπιστήσας πετροβόλους, δι' ὧν πόρρωθεν ἀνασοῦνται καὶ τριήρεις καὶ δικάδες αἰ μάλιστα καὶ ἄλλο πᾶν καὶ μικρὸν καὶ μέγα ἀκάτιον, εὐθὺς δὴ καὶ μόνον πλησιάζοντα κατασπύμενά τε καὶ ἀπολλύμενα τοῖς ἐκ τῶν μηχανῶν ἐφαιμένους παμμεγέθεσι λίθοις, ὥσπερ τῇ Σκύλλῃ ζυμπλακέντα καὶ τῇ Χαρούδει. (3) Ἐέρξης μὲν γὰρ ἔλυσε πάλιν τὸν Ἑλλησπόντον τοῦτον, ἀλλὰ σχεδία καὶ γερύρα ξυλίνη, ἥτις οὔτε πρὸς τε τὰς τῶν ἀνέμων καὶ τῆς θαλάσσης ἐμβολὰς ἐπὶ πολὺ ἂν ἀντίσχειν ἐδυνήθη;

καὶ μέντοι γε οὐδὲ ἀντίσχε, καὶ ἐχθρῶν ἐπελθοῦσα δύναμις βραδίως ἂν αὐτὴν βίη διέλυεν· ἐνταῦθα δὲ οὐδὲν τι τοιοῦτον ὄλωσ οὔτε ἔστιν οὔτε γενέσθαι δύναται· οὔτε γὰρ θαλάσσης τε καὶ ἀνέμων ἐμβολαὶ καὶ ἐπιρροιαὶ οὔτε ἐχθρῶν καὶ πολεμίων ἐπελθοῦσα δύναμις δύνανται ταύτην παραβιάσαι τὸ ξύνολον ἢ καὶ ὀκωσοῦν διδάσασθαι· οὕτως ἀνάλωτός τε καὶ ἰσχυρὸς ὁ δεσμὸς οὗτος ἐγεγόνει καὶ ἡ σχεδία αὐτῇ.

IV. Τοῦ δ' αὐτοῦ χειμῶνος καὶ βασιλεὺς ὁ Παϊόνων τε καὶ Δακῶν ἐστράτευσεν ἐπὶ τὴν Δαλματῶν καὶ Βόστρων χώραν, ἣν πρῶην ἐχειρῶσατο βασιλεὺς, ὅπως, εἰ δύναίτο, κατάσχε ταύτην καὶ τὰ ἐν αὐτῇ φρουρία ἐξέλη καὶ μάλιστα δὴ τὴν Ἰαίτζαν, ἐξελάσας τοὺς βασιλέως φρουρούς. (2) δεινότατον γάρ οἱ πάντων ἐδόκει εἶναι καὶ τῆς αὐτοῦ χώρας τε καὶ ἡ χῆς βλάβη τε μεγίστη καὶ κατάλυσις προφανῆς ἢ τῆς χώρας ταύτης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ φρουρίων παρὰ τοῦ βασιλέως κατάσχεσις, ἐν ἐπικαίρῳ τε τῆς αὐτοῦ κειμένης καὶ πάντοθεν ὁμόρου τῇ Παϊόνων οὔσης καὶ πρὸς καταδρομὴν ταύτης ἐπιτηδείας. (1) Προσβαλὼν οὖν αὐτῇ μετὰ στρατιᾶς ἱκανῆς καὶ παρασοῦτης, ἀφιστῆ μὲν εὐθὺς τὰ πλείω τῶν φρουρίων ἀπὸ τοῦ βασιλέως, τὰ μὲν πειθοῖ καὶ λόγοις προσαγομένους, τὰ δὲ φόβῳ καὶ ἀπειλαῖς, ἔστιν ἃ δὲ καὶ τοῖς ὄπλοις καταστρεψάμενος. Ἐς δὲ τὴν Ἰαίτζαν ἔλθων, ἀρρεῖ καὶ ταύτην ἀπόνως, τῶν ἐνδον στασιζάντων τε καὶ σφαγὰς ἐργασαμένων ἀλλήλων καὶ προσχωρησάντων ἑκουσίως αὐτῷ. Διαγαγὼν δὲ οὐ πολλὰς ἡμέρας αὐτοῦ καὶ φυλακὰς καταστησάμενος ἰσχυρὰς ἐν αὐτῇ τε καὶ τοῖς ἄλλοις τῶν φρουρίων ἀνδρας καταφράκτους τε καὶ μαχιμους καὶ ὄπλα καὶ σίτον ὅτι πλείστον ἐσαγαγὼν ἀνεχώρησεν ἐπ' οἴκου. Καὶ ὁ μὲν οὕτως.

V. Βασιλεὺς δὲ τοῦτο πυθόμενος καὶ βαρέως διατεθεῖς πρὸς τὴν ἀκοήν, παρεσκευάζετο εὐθὺς ἐκστρατεῦσαι χειρὶ πολλῇ καὶ δυνάμει, οὐ μόνον κατὰ τῆς Βόστρων καὶ τῶν ἀποστάτων φρουρίων, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐς αὐτὴν τὴν Παϊόνων ἐσβάλλειν. Στρατιὰν τοίνυν ὅτι πλείστην ἀγείρας ἰππικὴν τε καὶ πεζικὴν καὶ ὄπλα πολλὰ καὶ μηχανὰς πετροβόλους καὶ ἀφετήρια ξυναγαγὼν καὶ καλῶς παρασκευασάμενος πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσι χειμῶνος, εὐθὺς ἤρως ἀρχομένου ἔξεισι κατ' αὐτῶν. (2) Ἄρας οὖν ἐκ τῆς Ἀδριανουῦ παντὶ τῷ στρατῷ

III. § 1. Τὰ ... φρουρίαι] V. supra lib. 4, c. 14. || — ἀσι] add. man. 2. || — § 2. παμμεγέθεσι] add. man. 2. || — § 3. παραβιάσαι] παραβίψαι cod.

IV. De altera hac in Bosniam expeditione vid. Seadeddinus 2, p. 234-238, Mathias Corvini regis epistolae ad Pium II pontificem et ad Fridericum imp. apud Catonam tom. 14, p. 652 sqq. et p. 723 sqq., Thworz in Chron. Hungar. part. 4, c. 65. || — § 1. ἐξέλη] margo, αἰρήση text. || — φρουρούς] add. m. 2. || — § 2. Ἰαίτζαν.. αἰρεῖ] Iaitzam Mathias Corvini post trium fere mensium obsidionem cepit die 16 mens. Decembris an. 1463. In. Epist. ad Pium II (Jan. 27 an. 1464) p. 672 rex ita scripsit: *Hoc itaque modo et ordine redditis et acceptis castro et oppido Iaicza, max multorum aliorum castrorum deditio secuta est. Jam circiter triginta manibus meis reddita sunt, et totidem vel paulo plura in obedientiam et deditioem accipi; habebamque spem indubiam de ceteris, quod ad hoc usque tempus vel nulla vel pauca apud manus hostium contineri potuissent, si tempestas hiberna, majoribus intensa frigidibus, ampliores mihi labores non interdixisset.* Citat haec Zinkeisen. l. 1. p. 160. || — § 3. καὶ ὁ μὲν οὕτως:] add. margo.

V. § 1. Διατεθείς πρὸς τὴν ἀκοήν] margo, ἐνεγκὼν τὸ πρῶγμα text. || — στρατιὰν ὅτι πλείστην] triginta millia ho-

ἵππικῶν τε καὶ πεζικῶν, ξυνεπαγόμενος ἅμα οἱ καὶ τὰς μηχανὰς καὶ χαλκὸν καὶ σίδηρον ὅτι πολὺν, γίνεται κατὰ τὴν χώραν τῶν Βόστρον. Καὶ γενόμενος ἐν αὐτῇ πρῶτα μὲν ἔγνω δεῖν ἐς Ἰαίττην ἐλθεῖν καὶ ἐπιχειρήσαι ταύτη, εἰ γὰρ δύναίτο παραστήσασθαι ἢ ἠμολογῆσαι ἢ τοῖς ὄπλοις βία, ἔπειτα καὶ πρὸς τὰ ἄλλα χωρῆσαι. (3) Προσελάσας οὖν αὐτῇ καὶ στρατόπεδον βαλλόμενος πρὸ τοῦ ἄστεος, λόγους προσφέρει πρῶτον τοῖς ἐν αὐτῇ περὶ (τε) ἐνδόσεως ἑαυτῶν τε καὶ τοῦ ἄστεος τὰ πιστὰ λαβοῦσιν· ὡς δ' οὐκ ἔπειθε, πρῶτα μὲν τὰ ἔξω τῆς χώρας ἐδήλωσε καὶ ἐνέπρησε πάντα, ἔπειτα χάρακα πρὸ τοῦ ἄστεος βαλλόμενος καὶ κύκλῳ περιλαβὼν τῶν στρατῶν καὶ μηχανὰς ἐπιστήσας ἐπολιόρκει, καὶ ἡμέρας μὲν τινὰς οὐ πολλὰς κατέσειε τὸ τεῖχος καὶ κατερρίπτει ταῖς μηχαναῖς· ὡς δ' ἱκανὸν ἐδόκει αὐτῷ τὸ καταρριφθὲν, παρεσκευάζετο προσβάλλειν τῷ τείχει πάσῃ χειρὶ καὶ δυνάμει. (4) Καλῶς οὖν ἐκτάξας τε καὶ ὀπλίσας τὴν στρατιάν προσέβαλλε πανταχόθεν, ἐπὶ δὲ τὸ κατερριμμένον τοῦ τείχους ἔταξεν ἑαυτὸν ἔξω τῆ ἰδίᾳ αὐλῇ καὶ τῷ ἀκραιφνεῖ τοῦ στρατοῦ, ὀπλίταις τὲ φημι καὶ τοξόταις καὶ σφενδοθήταις καὶ τουρακοφόροις τὰ μάλιστα. Εὐθὺς οὖν λαβόντες οἱ στρατιῶται τὸ ξύνημα, μέγα καὶ φοβερὸν ἀλαλάξαντες ὄρημν πολλῇ καὶ σπουδῇ ἐχώρουν δρόμῳ ἐπὶ τὸ κατερριμμένον τοῦ τείχους, καὶ ἐπιβαίνειν ἐπειρῶντο βίᾳ. (5) Οἱ δὲ δὴ Παῖονες ἀντεπίασιν καὶ αὐτοὶ μάλα θρασέως τε καὶ εὐρώστως μετὰ κραυγῆς ἀσπίδος καὶ βοῆς· καὶ ξυνίσταται ὁ μᾶχῃ καρτερὰ ζυσταδὸν καὶ μέγας ἀγὼν ἐνταῦθα καὶ ὠθησὸς πολλὴ καὶ βοῆ συμμιγῆς παρ' ἀμφοτέρων καὶ βλασφημίᾳ καὶ φόνος οὐκ ὀλίγος, καὶ ἀμφοτέρων ἀνδρῶν ἀγαθῶν γινομένων, τῶν μὲν διαζομένων ἐσελθεῖν καὶ λαβεῖν τὸ ἄστυ, τῶν δὲ ἀπέωσασθαι τούτους καὶ φυλάξαι τὰ ὄντα, παῖδάς τε φημι καὶ γυναῖκας καὶ τὰ τιμωτάτα. (6) Καὶ ποτὲ μὲν βιαζόμενοι οἱ ὀπλίταις τοὺς Παίονας ἐπεκράτουν καὶ ἐπέδαινον τοῦ τείχους, ποτὲ δὲ πάλιν ὠθούμενοι ὑπὸ τῶν Παϊόνων ἐξηλάνοντο βίᾳ, καὶ ἀπέθνησκον αὐτοῦ οὐκ ὀλίγοι μαχομένοι τε καὶ πίπτοντες. Καὶ τοῦτο ἐφ' ἱκανὸν χρόνον ἐγένετο, μαχομένων ἀμφοτέρων γενναίως· ἔπειτα ἐπεκράτουν πολλῶν οἱ Παῖονες καὶ οἱ ὀπλίταις πιεζόμενοι σφόδρα ἐκακοπάθουσαν, πίπτοντες αὐτοῦ πολλοὶ γενναῖοι καὶ ἀγαθοὶ ἄνδρες. (7) Βασιλεὺς δὲ ὄρων οὕτω κακοπαθοῦντας καὶ ἀπολλυμένους τοὺς ἀνδρας βαρέως ἔφερε σφόδρα, καὶ τότε μὲν ἀναχώρησιν σημήνας ἐκέλευσεν ἔξω γενέσθαι βελῶν· καὶ ἀνεχώρουν· μετὰ δὲ ταῦτα πάλιν, ἐν οὐ πολλαῖς ἡμέραις, διαναπαύσας τε τὴν στρατιάν καὶ ὀπλίσας καὶ ἐκτάξας καλῶς, προσέβαλλεν ἰσχυρῶς τῷ πολισμάτι, καὶ ἤγειτο πρῶτος αὐτὸς, ἄλλὰ τε

προκηρύξας, τὰ δὲ καὶ προβαίει πλείστα καὶ μέγιστα καὶ τιμὰς καὶ χάριτας οὐκ ὀλίγας τοῖς πρώτοις ἐπιβαίει τοῦ τείχους, προσέτι δὲ καὶ διαρπαγὴν καὶ σκυλῶν προσσημῆνας πάντων τῶν ἐν τῷ ἄστυ. (8) Καὶ οἱ στρατιῶται μέγα καὶ φοβερὸν ἀλαλάξαντες εὐθὺς οἳ τινες πτηνοὶ ὄρημν πολλῇ καὶ δρόμῳ ἀτάκτως τε καὶ ξὺν οὐδενὶ κόσμῳ καὶ λογισμῷ χωροῦσιν ἐπὶ τὸ τεῖχος καὶ ἐπιβαίνειν ἐπειρῶντο αὐτοῦ, οἱ μὲν κλίμακας ἐπιτιθέντες, οἱ δὲ σχοίνας ἐξαρτῶντες, οἱ δὲ πασσάλους ἐγκαταπηγνύοντες τῷ τείχει, οἱ δὲ ἄλλοι τῶ τρόπῳ δυνατῷ βιαζόμενοι ἐσελθεῖν, ἅτε γὰρ τῷ βασιλεὺς παρόντος καὶ θεωμένου τὰ δρώμενα καὶ τὴν ἐκάστου καὶ ὄρημν καὶ σπουδὴν καὶ βίᾳ καὶ ἀνδρίαν καὶ τάξιν, καὶ ἄλλα μέγιστα προσδοκῶντες ἐκ τούτου λήψεσθαι οὐ μικρὰ ἐφρόνουσαν, ἀλλ' ἕκαστος πρῶτος αὐτὸς γὰρ εἶναι ἐβούλετο καὶ ὁ τοῦ τείχους ἐπιβάς καὶ ὁ Παῖονα κτείνας καὶ ὁ τὴν σημαίν τῷ τείχει καὶ τῇ ἐπάλλξει προσαγαγών. (9) Οἱ δὲ δὴ Παῖονες εὐρώστως μάλα καὶ μετὰ θράσους ὅτι πολλοὺ καὶ ὄρημν καὶ τάχους ξὺν βοῇ ἀσπίδος ἀπῆντων τε καὶ ἐδέχοντο τούτους γενναίως καὶ ἰσχυρῶς· καὶ ξυνίσταται μᾶχῃ τις ἐνταῦθα καρτερὰ καὶ φρικώδης, καὶ οἷαν ὠδεῖς οὐτ' εἶδεν οὐτ' ἤκουσεν ἐπὶ τειχομαχίᾳ γεγενημένην ποτὲ, καὶ μάλιστα δὴ περὶ τὸ κατερριμμένον τοῦ τείχους· μεθυσθέντες γὰρ τῷ πολέμῳ καὶ διακ' ἄλλων ἑαυτοῦς ἐκδόντες ὄρημν καὶ θυμῷ, καὶ σχεδὸν τὴν φύσιν ἡγνοηκότες, κατέκαινον ἀλλήλους καὶ κτεκόποντο ἀνοικτῆ, βάλλοντες, βαλλόμενοι, τιτρώσκοντες, τιτρωσκόμενοι, φονεύοντες, φονευόμενοι, βοῶντες, ὑβρίζοντες, βλασφημοῦντες, μηδενὸς ἐκπεσθανόμενοι τῶν παρόντων ὄλων ἢ τῶν δρώμενων, ὥσπερ οἱ μαινόμενοι. (10) Ἐπιπτον οὖν πολλοὶ καὶ ἀγαθοὶ ἄνδρες μαχομένοι τῶν τε ὀπλιτῶν καὶ τῶν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς αὐλῆς μάλιστα, ἀπειδοῦντες τε ἑαυτῶν καὶ αἰσχυρόμενοι τῷ πρὸ ὀρθαλμῶν ὄρων τὸν βασιλέα· ξὺν αὐτοῖς γὰρ ἦν ἀγωνιζόμενος. Οἱ δὲ Παῖονες ἐπεκράτουν πολλῶν πανταχοῦ, ἀνωθεν τε μαχομένοι καὶ ἐξ ὑπερδεξίων βάλλοντες καὶ μάλα εὐρώστως ἀγωνιζόμενοι· ἦσαν γὰρ ἅπαντες ἀγαθοὶ καὶ μάχιμοι ἄνδρες, ἀριστίνδην ἐξαιρεγμένοι. (11) Βασιλεὺς δὲ ὄρων τοὺς ἀνδρας φθειρομένους παρὰ πολὺ, τότε τε ἔργον οὐδαμοῦ προχωροῦν ἔτι, ἀλλ' ἐς ἀδύνατα σχεδὸν κθεισάμενος τὸ πολέμῳ καὶ ὄπλοις ἐκ προσβολῆς βίᾳ τὸ ἄστυ εἰλεῖν, λιμῶν δὲ μόνον καὶ πολιορκίᾳ μακρῇ, ἀναχώρησιν ἐσήμηνε τῇ στρατιᾷ· καὶ ἐγένοντο ἔξω βελῶν. (12) Ἀνεχώρησας οὖν ἐς τὸ στρατόπεδον ὁ βασιλεὺς παρεσκευάζετο ἐς μὲν τὸ ἄστυ στρατιῶν ἱκανὴν ἀπολιπεῖν πολιορκουσάν τε καὶ φυλάσσουσαν τοῦ μή τι τῶν ἐνδον ἐξαγαγεῖν ἢ τῶν ἐξωθεν ἰσοκί-

minum sec. Mathiam ap. Caton. p. 723, ubi memorabilis illa obsidio fuse describitur. || — § 3. τοῖς ἐν αὐτῇ] add. margo. || — § 6. ἀμφοτέρων] add. margo. Dein αὐτοῦ manu 2 inter versus additum. || — § 7. σημήνας et πικρὸν προσσημῆνας cod. || — § 8. ἐπειρῶντο αὐτοῦ] ἐπ. τάτου cod. Deinde πασσάλους codex. || — ἐκ τούτου] add. margo. || — § 9. σχεδόν] add. m. 2.

ασθαι, αὐτὸς δὲ ζῆν τῇ λοιπῇ στρατιᾷ ἐς τε τὴν ἄλλην χώραν ἐσβαλεῖν ἐπὶ τὰ ἀποστάντα τῶν φρουρῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐς τὴν Παϊόνων.

VI. Ἐν τούτῳ δὲ ἤκεν ἀγγελία φράζουσα τὸν βασιλέα Παϊόνων στρατιᾶν ὅτι πλείστην ἀγείραντα ὄσον οὐκ ᾔδει ἐπιέναι αὐτῷ. Οὗτος γὰρ εὐθύς ὡς ἔγνω τὴν ἐς τὴν Βόστρων ἐσβολὴν τοῦ βασιλέως καὶ τὴν τοῦ ἄστεος Ἰπίτζης πολιορκίαν, στρατιᾶν μεγάλην ἀθροίσας καὶ πᾶσιν οἷς εἶχεν ἱκανῶς παρασκευασάμενος ἔξει ἐναντία τῷ βασιλεῖ, νομίσας οὕτως ἢ λύσειεν τὴν πολιορκίαν τοῦ ἄστεος, τρέψαντα ἐς ἑαυτὸν τὸν τε βασιλέα καὶ τὴν στρατιάν, ἢ δίχα διαιρεθείσης τῆς στρατιᾶς ἐς τε πόλεμον καὶ πολιορκίαν, ἀσθενεστέρω χρήσασθαι προσπολεμησάμενος τῷ βασιλεῖ· ἀλλ' ἐσφάλῃ τῆς γνώμης. (2) Βασιλεὺς γὰρ τούτου μαθὼν, αὐτὸς μὲν ἐς Ἰπίτζαν μένειν ἐγνωκίαι ὁδεῖν πολιορκῶν καὶ μηδαμοῦ ταύτης ἀπαναστήναι, Μαχουμούτεια δὲ, δοὺς αὐτῷ στρατιᾶν ἱκανὴν ἰπικίην τε καὶ πεζικίην καὶ μέρος οὐκ ὀλίγον τῆς ἰδίας αὐλῆς, ἐξέπεμψεν ἐναντία τῷ βασιλεῖ Παϊόνων· οὐ γὰρ αὐτὸς γε ἤξιδι διὰ μάχης τούτῳ ἴεναι. (1) Μαχουμούτης δὲ τὴν στρατιᾶν ἀναλαβὼν ἤλαυσε κατὰ σπουδὴν· καὶ χενομένοις ἐγχιστά που τῶν πολεμίων στρατοπεδεύεται αὐτοῦ. Ἦν δὲ τὸ μεταξὺ τοῖν στρατοπέδοις στάδιά που μάλιστα πέντε καὶ εἴκοσι, ὥστε ἀλλήλους ὄραν· διείργε δὲ αὐτοὺς μέσος ἀπ' ἀλλήλων Ἐρυγῶν ποταμὸς, ὃς τῇ ἐκχωρίῳ φωνῇ νῦν Βρῦνος καλεῖται· ἐνταῦθα γὰρ ἦν στρατοπεδευκῶς πέραν τοῦ ποταμοῦ ὁ τῶν Παϊόνων βασιλεὺς. (4) Μαχουμούτης μὲν οὖν ἐβούλετο διαβάς τὸν ποταμὸν ζυμμίξει τοῖς Παίοισι, βασιλεὺς δὲ πέμπων διεκώλυεν αὐτὸν, μηδεμίαν ἀνάγκην εἶναι λέγων, τό γε νῦν ἔχον, τῆς τοῦ ποταμοῦ διαβάσεως, ἀλλ' ἀρκεῖν μένοντα αὐτοῦ ἐφειδρῶν τοῖς τῶν πολεμίων πράγμασι. Μαχουμούτης μὲν οὖν ἔμμενεν ἡσυχάζων καὶ τὰ τῶν πολεμίων ἀποσκοπῶν. (6) Ὁ δὲ τῶν Παϊόνων ἡγεμὼν, ὡς ἔγνω τὸν τε βασιλέα πολιορκούντα τὸ ἄστυ καὶ μηδαμὸν τούτου ἀπανιστάμενον, καὶ τὸν Μαχουμούτεια μετὰ στρατιᾶς ὅτι πλείστης ἐφειδρῶντα αὐτῷ, ἀπογνοὺς ὄλωσεν τοῦ φανερώς δύ-

νασθαι βοηθῆσαι τῷ ἄστυ, πέμψας ἀγγελον κρύφα διειλέχθη τοῖς ἐν αὐτῷ ἀντέχειν τε καὶ μηδαμοῦ ἐνδιδόναι, ὡς ταχέως τε οὕσης τῆς τοῦ βασιλέως ἀναχωρήσεως πάλιν, καὶ αὐτὸς δὲ οὐ περιειδὲν, ἀλλὰ καιροῦ καλοῦντος καὶ χρείας ἀναγκαίας κατεπιγούσης, βοηθήσειεν τὰ δυνατὰ, ἐγγὺς αὐτοῦ που τυγχάνων. Κακείνοις μὲν ταῦτα. Αὐτὸς δὲ τὸ στρατόπεδον ἐμπρήσας νυκτὸς ἀπάρας ὄχετο ζῆν τῇ στρατιᾷ. (8) Μαχουμούτης δ' ὡς ἤσθετο, κατὰ τάχος διαβάς τὸν ποταμὸν ἤλαυσε κατὰ σπουδὴν διώκων, καὶ καταλαβὼν αὐτούς, ζυμβάλλει τοῖς ὄπισθεν, μέρος οὕσι τῆς στρατιᾶς οὐκ ὀλίγον ἐς φυλακὴν τῶν σκευοφόρων, καὶ τρεψάμενος εἰδὼκε μέγρι τῆς ἄλλης στρατιᾶς· οἱ δ' ἐπεσπεσόντες ἄφνω, διετάραξαν τε αὐτὴν καὶ τὸν βασιλέα, καὶ φυγὴ γίνεται καρτερὰ, πάντων ὁμοῦ φευγόντων ἀτάκτως τε καὶ ζῆν οὐδενὶ κόσμῳ καὶ λογισμῷ. (7) Μαχουμούτης δὲ εἴπτο κτεινὼν τε καὶ φονεύων σφᾶς ἀνοικτί, διώξας δὲ μέγρι πολλοῦ καὶ φόνον πολὺν ἐργασάμενος καὶ πολλοὺς ζωγρήσας ἀνεχώρησε καὶ ἤκεν ἐς βασιλέα, λαβὼν πᾶσαν αὐτῶν τὴν ἀποσκευὴν καὶ τὰς ἀμάξας καὶ ὄπλα καὶ ἵππους καὶ τοὺς σκευοφόρους αὐτούς. Ἀπέθανον δὲ τῶν πολεμίων πλείστοι, ἐλήφθησαν δὲ καὶ ζῶντες ὀλίγω ἐλάσσους διακοσίων, οὓς ὑστερον ἀγαγὼν ἐν Βυζαντίῳ πάντας ἀπέκτεινεν ὁ βασιλεὺς. (8) Αὐτὸς δὲ ἡμέρας οὐ πολλὰς ἐπιμεύσας τῇ πολιορκίᾳ καὶ πολυτρόπως πειράσας τοῦ ἄστεος, ὡς οὐδὲν ἦνυσεν, ἀπογνοὺς τὴν αἵρεσιν τούτου, ἀναλαβὼν τὴν στρατιᾶν τρέπεται πρὸς τὰ λοιπὰ τῶν φρουρῶν, καὶ παραστησάμενος ταῦτα ἐν οὐ πολλαῖς ἡμέραις, τοῖς μὲν, ὅσα γε εἰδὼκε αὐτῷ, φρουρὰς ἐγκαθίστησιν ἰσχυρὰς, ἔστιν ἃ δὲ καὶ κατέσκαψε· τοὺς δὲ ἀνδρας ἀπέκτεινε, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας ἠδραποδίστατο. (9) Καταδραμῶν δὲ καὶ τῆς ἄλλης χώρας τὸ πλείστον, ἀλλὰ δὴ καὶ τῆς Παϊόνων οὐκ ὀλίγον, καὶ λείαν ἐλάσας ὅτι πολλὴν αὐτὸς καὶ τῇ στρατιᾷ διαδοὺς καὶ σατράπην τῇ χώρᾳ καταλιπὼν, θέρους λήγοντος ἤδη ἐπάνευσεν ἐς τὴν Κωνσταντίνου, καὶ διέλυσε τὴν στρατιάν. Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς οὕτως.

VI. § 1. Verba ὁδοῖς γὰρ εὐθύς etc. usque ad ἐσφάλῃ τῆς γνώμης; adduntur in margine. || — χρήσασθαι] χρίσασθαι cod. || — § 2. γὰρ post voc. βασιλεὺς add. man. 2. || — ἐς Ἰπίτζαν] Deb. ἐπ' vel saltem ἐν (ad). Ceterum præter verum Critobulus narrat Mechemetem, dimissa contra Mathiam exercitus parte, Iaitzæ obsidionem continuasse et deinde, quum nihil proficeret, reliqua Bosnia castella in potestatem redigisse ac tum demum Constantinopolim esse reversum. Ex mellioris notæ scriptoribus constat Mechemetem, nuntiato Mathis adventu, obsidionem statim solvisse ac relictiis bombardis ceterisque impedimentis e Bosnia decessisse, Hungaros vero *Serbernik* castello potitos esse et *Zwornik* urbem Drinæ fluvio appositam cinxisse obsidione; hanc autem Turcorum præsidio tam egregie esse defensam, ut per duos menses obsidionem incassum traheretur, et Hungari comæatus inopia et appropinquantis hiemis tempestate summopere laborare cœpissent. Interea Machumutem quadraginta hominum millia ex Europæ provinciis collegisse et mense Novembri obsessis adduxisse auxilio. Quibus accedentibus terribis Hungaros versus Savum fugisse in eaque fuga ab insequente hoste gravissima strage affectos esse. Vid. Catona l. 1. p. 728-733. Cf. Seadeddinus p. 235, qui Mechemetem dicit voluisse quidem ab Iaitza urbe contra *Zwornik* exercitum ducere, sed propter viæ difficultates a consilio desistentem Sophiam abiisse ibique hiemasse, Alexandrum autem Turcici præsidii in *Zwornik* urbe præfectum, strenue obsidionem tolerasse usque ad adventum Machumutis. || — § 3. Ἐρυγῶν... νῦν Βρῦνος] Voluit Ἐριγῶν... νῦν Δρίνος (hod. *Drina*), in quibus Arigonem veteris geographiæ fluvium (hod. *Kara-sou*) cum Drino composuit inepte. || — § 5 τῷ ἄστυ] add. margo. || — § 6. ζυμβάλλει] m. 2. προσβάλλει m. 1. || — § 9. λήγοντο;] margo, μεσοῦντο; text.

VII. Ἐνετοὶ δὲ τοῦ αὐτοῦ θέρους ἐστράτευσαν ἐπὶ Λέσβον καὶ Μιτυλήνην τριήρεσι ἑβδομηκοντα καὶ δὺκασι μεγάλας καὶ τρισχιλίους δπλίταις, οὓς εἶχον ἐπὶ τῶν καταστροφμάτων, ἔφερον δὲ καὶ ὄπλα πολλὰ ἐν ταῖς δὺκασί καὶ μηχανὰς πετροβόλους καὶ ἀφειτήρια καὶ κλίμακας καὶ πᾶσαν ἄλλην κατασκευὴν τῶν ἐς τειχομαχίαν ἐπιτηδείαν. (α) Καὶ ἀφικόμενοι ἐς Λέσβον κατήσαν ἐς τὸν λιμένα Μιτυλήνης, καὶ ἀποβάαντες στρατόπεδον τιθέασι πρὸ τῆς πόλεως, καὶ προσφέρουσι λόγους τοῖς ἐν τῇ πόλει περὶ ἐνδόσεως ἑαυτῶν τε καὶ τῆς πόλεως. Οἱ δὲ αὖκ ἐδέξαντο ἦσαν γὰρ ἐν αὐτῇ φρουροὶ ἄνδρες λογάδες κατάφρακτοι τετρακόσιοι τῶν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς αὐλῆς. (β) Οἱ δὲ πρῶτον μὲν ἔκειραν μέρος τι τῆς γῆς· οὐ γὰρ ἐβούλοντο πᾶσαν δηῶσαι, προσδοκῶντες αὐτὴν λήψεσθαι· μετὰ δὲ τοῦτο περισχόντες ἐν κύκλῳ πᾶσαν τὴν πόλιν τῷ στρατῷ κατὰ γῆν τε καὶ κατὰ θάλασσαν ταῖς ναυσὶ, καὶ μηχανὰς ἐπιστήσαντες ἐπολιόρκουν. (γ) Καὶ τοῦ μὲν τείχους αὐτοὶ μὲν κατέσειον ἡμέρας τι μέρος μικρὸν ταῖς μηχαναῖς καὶ κατερρίπτουν· οἱ δὲ ἐν τῇ πόλει πάλιν ἀνῶρθον αὐτὸ νυκτὸς, λίθους τε καὶ ξύλα καὶ χοῦν ἐπιφορῶντες, προσέτι δὲ καὶ κερκείας μεγάλας ἐπάγοντες περισταύρουν τὸ τεῖχος, τὰς δὲ καὶ ἐξαρτῶντες ἀλύσειν, ἐξεκαύλιζον τὴν φορὰν τῶν λίθων, καὶ οὐδὲν τοσοῦτον ἐβλάπτοντο. (δ) Ἐγίνοντο δὲ καὶ καθ' ἡμέραν ἀκροβολισμοὶ τινες καὶ ἐπεκδρομαὶ ἐπεξιώντων τῶν βασιλείων τοῖς Ἐνετοῖς· οὐ μὴν καὶ ἀπέθνησκόν τινες, ἀλλ' ἐπιτρώσκοντο μόνον πολλοί. Ὑπώρυττον δὲ καὶ τὸ τεῖχος ἔστιν οὗ, ὑπονόμους πρὸς τὴν πόλιν ποιῶντες, καὶ κλίμακας ἐπήγυσαν, καὶ μηχανὰς παντοίας ἐξήρτυον. (ε) Προσεχώρησαν δὲ αὐτοῖς καὶ τῶν ἄλλων πολισμάτων δύο, καὶ ἦσαν ἐν ἐλπίσιν ἤδη μεγίσταις καὶ Μιτυλήνην ελεῖν καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν Λέσβον κατασχέειν καὶ χειρώσασθαι. Καὶ οἱ μὲν ἐν τούτοις ἦσαν. (ζ) Βασιλεὺς δὲ μαθὼν τὴν ἐς Μιτυλήνην ἐφοδὸν τοῦ στόλου τῶν Ἐνετῶν καὶ τὴν πολιορκίαν αὐτῆς, καὶ ὡς κινδυνεύει παρ' αὐτῶν ἀλῶναι, εἰ μὴ τάχιστα τύχοι βοηθείας, εὐθὺς ᾔαττον ἢ λόγος πληρώσας τριήρεις δέκα καὶ ἑκατὸν, καὶ δπλίτας ἐπιειθάσας ὅτι πολλοὺς καὶ ὄπλα παντοῖα καὶ ἀφειτήρια, καὶ πᾶσιν οἷς εἶχεν ἐξαρτῶσας τε καὶ δπλίτας καλῶς παραδίδωσι Μαχουμούττει τῷ πασίᾳ τὸν στόλον, κε-

λεύσας πλεῖν τὴν τάχιστην καὶ ξυμβαλεῖν ταῖς τῶν πολεμίων ναυσὶν, ὅπου ἂν τύχωσιν οὔσαι. (8) Ὅτι ἀναχθεὶς ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου ἔπλεε τὸν Ἑλλησποντον καὶ καταίρει δευτεραίος ἐς Καλλιούπολιν, κακεὶ μαθὼν τέσσαρας τριήρεις τῶν πολεμίων προσκόπους ἐφορμύσας τῷ λιμένι Τενέδου, αἱ δὲ καὶ μέχρι τοῦ στόματος τοῦ πορθμοῦ διαπλεύουσαι ἐς κατασκοπὴν πάλιν ὑπέστρεπον, μηδὲν μελλήσας εὐθὺς νυκτὸς ἀναχθεὶς ἀπὸ Καλλιούπολεως παντὶ τῷ στόλῳ, ἵνα μὴ ἔκπυτος γένηται θεαθεὶς, καὶ πνεύμασιν αἰσίοις χρησάμενος, ἅμα ἡμέρᾳ κατήχθη ἐς Τένεδον. (9) Καὶ καταλαμβάνει δὴ τὰς τριήρεις ἐν τῷ λιμένι ὀρμούσας, καὶ τὰς μὲν δύο αὐτᾶνδρους λαμβάνει πρὸς τὴν στόματι τοῦ λιμένος· οὐ γὰρ ἔφθησαν προεκπεπλευκυῖαι· αἱ δὲ ἕτεραι δύο προαναχθεῖσαι μόγις διέφυγον· ἦσαν δὲ τῶν ἀριστα πλεουσῶν, καὶ δπύσασαι τάχιστα ἀφικνοῦνται ἐς Μιτυλήνην καὶ ἀπαγγέλλουσι τοῖς στρατηγοῖς τὸν ἐπίπλουν τοῦ στόλου τοῦ βασιλέως καὶ τὴν ἄλωσιν τῶν δύο νεῶν. (10) Οἱ δ' εὐθὺς ἀκούσαντες ὡσπερ σκηπτῶ τινι βληθέντες τῇ ἀγγελίᾳ, πάντε καταλιπόντες αὐτοῦ καὶ μηχανὰς καὶ ὄπλα καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀποσκευὴν, ἐσβάντες ἐς τὰς τριήρεις ἀτάκτως τε καὶ ἕν οὐδενὶ κόσμῳ καὶ λογισμῷ, λαβόντες τι μεθ' ἑαυτῶν καὶ τοὺς ἄνδρας καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας τῶν προσχωρησάντων φρουρίων αὐτοῖς, ἀνήχθησαν πρὸ τοῦ τὸν στόλον τοῦ βασιλέως κατᾶραι ἐς Μιτυλήνην, διάστημα ὡσεὶ ὠρῶν ὀκτώ, ὡς λέγεται. (11) Μαχουμούτης δὲ ἀφικόμενος ἐς Μιτυλήνην καὶ μαθὼν προαναχθέντας πρὸ δλίγου αὐτοὺς, εἰδὼς κατὰ σπουδῆν, καὶ γενόμενος ἐπὶ μετεώρῳ πελάγῳ, μόλις καθορᾷ αὐτὰς προσισχοῦσας τῇ Ἀθήνῳ. Ἀπογνοὺς οὖν τὴν τούτων δίωξιν ἐπάνεισιν ἐς Μιτυλήνην, καὶ διαγαγὼν ἐνταῦθα ἡμέρας τέσσαρας καὶ καταστησάμενος τὰ αὐτοῦ πάντα καλῶς, καὶ φρουρᾶνικανὴν καὶ ὄπλα καὶ σῖτον πολλὴν καὶ ἄλλα ἅττα τὰ πρὸς χρεῖαν τῇ πόλει καταλιπὼν, ἐπάνεισιν ἐς τὸ Βυζαντίον, φθινοπώρου φθίνοντος ἤδη, καὶ διέλυσε τὸν στόλον. Καὶ δεύτερον δὲ καὶ ἑβδομηκοστὸν ἔτος πρὸς τοῖς ἑννακισίοις τε καὶ ἐξακισχιλίοις τοῖς ὄλοις ἡνέτα, τέταρτον δὲ καὶ δέκατον τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

VIII. Ὄφθη δὲ κατὰ τὰς αὐτὰς ἡμέρας καὶ ἑμεῖς τι ἐξαίσιον. Ὅ γὰρ ἤλιος, μεσημβρίας οὐσης στ-

VII. Res a Venetis añ. 6972 gestas hisce comprehendit Phrantzes p. 415, 6: Τῷ δὲ 7306' ἔπει παρελθὼν τὴν Μονιβασιάν οἱ Ἐνετοί, οὐ τοσοῦτο θελήσει καὶ χάριτι τοῦ κυριεύοντος αὐτὴν ὅσον ἀνωφελεῖα τοῦ ἡγεμονεύοντος· ἐν αὐτῇ ἀργοντος· ὡσπερ δὲ ὁμοίως ἀνωφελεῖα καὶ ἀτυχία τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἀθήμων πολίτων τὸ λεγόμενον Παλαιόκαρον ἐκλάση μᾶλλον παρὰ τῶν ἐν αὐτῷ τυχόντων ξένων καὶ ἐδόθη τῇ αὐθεντίᾳ τῶν Ἐνετῶν, καὶ ἐξ αὐτοῦ (δῆλον τοῦ παλινοῦ) ἄπασαν τὴν νῆσον ἐκληρώσαντο (Cf. Chalce.), ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Λέσβον ἀπελθόντος αὐτοῦ δὴ τοῦ Λαυρενδανῶ καὶ πολεμήσαντος αὐτῆν, οὐκ ἐπραξέ τι καὶ ἀνεχώρησεν ἀπρακτος. Uberiora vid. in *Lettera d'un segretario*, etc. p. 223. Mar. Sanuto p. 1179, Seadeddin. p. 223. Cf. Hammer p. 83, Zinkeisen p. 305. || — § 1. τριήρεσι ο'] Sec. epistolam laudatam Orsatius Justinianus, Venetorum navarchus, cum 32 galeris Lesbum venit mens. Aprilis an. 1464, ibique Mitylenen per sex septimanas obsedit, tandem vero, adveniente Machumute cum classe navium 150 (quarum 46 triremes erant), in Eubœam recessit. || — § 4. ἐξεκαύλιζον] ἢ ἀνέκλων mgo. || — § 5. τῶν βασιλείων] margo, τῶν ἐντός text. || — § 6. μεγίσταις] Añd. margo. || — § 7. ἐς κατασκοπὴν] margo, καὶ κατασκοποῦσαν text. || — ἵνα μὴ ἔκπυτος etc. usque ad γ. ησάμενος;] add. mgo. || — § 10. τῇ ἀγγελίᾳ] add. margo. || — § 11. δεύτερον] Literæ δεύτερ in rasura scriptæ.

VIII. § 1. ὠφθη] margo, ἐφᾶθη text. || — μεταβαλὼν] add. margo.

θερᾶς, λάμπων τε καθαρὸς καὶ νέφους ἐκτός, ἀφνης μεταβαλὼν ἐσκοτίσθη καὶ ἡμαυρώθη, καὶ τὸ εἶδος αὐτοῦ ἤμειψεν ὡς ἐς χαλκοῦ μέλανος χροιάν, καὶ γήγνε ῥοφώδης ὄλος καὶ μέλας, οὐ κατὰ τὸ εἰωθὸς ὡσπερ ἐν ταῖς ἐκλείψειν· οὐ γὰρ ἦν ἐκλείψεις τότε· ἀλλ' ἄλλον τινὰ τρόπον καινότερον, ὡσπερ δριμύλης τινὸς ἢ νέφους ἀγλυώδους καὶ σκοτεινοῦ ὑποτρέχοντος ἐπὶν καὶ ἐπηλυγάζοντος, καὶ διαγέγονεν ἐν τρισὶ ταῖς ἡμέραις καὶ νυξὶ ἴσαις τοιοῦτος καὶ ὢν καὶ πᾶσι ραινόμενος. Τοῦτο τέρας τι μέγα καὶ θεοσημεία τις ἀντικρὺς ἐβόξε πᾶσιν ἐς τὸ μέλλον μεγάλη κακὰ προφοιβάουσα· ἃ δὴ καὶ μετ' ὀλίγον ἐπηκολούθησε. Καὶ τοῦτο μόντοι τοιοῦτον.

IX. Βασιλεὺς δὲ παρχειμάζων ἐν Βυζαντίῳ τῶν τε ἄλλων ἐπεμέλετο, φημί δὴ τῶν ἐς ξυνοίκησίν τε καὶ κατασκευὴν καὶ κόσμον τῆς ἁγίας πόλεως, καὶ δὴ καὶ τὰ βασιλεία ἐξετέλεσε, χρεῖμά τι κάλλιστον καὶ τῶν ἐς θῆαν καὶ τέρψιν ὁμοῦ καὶ κατασκευὴν καὶ κάλλος οὐδενὸς λειπούμενα τῶν ὀνομασθῶν καὶ λαμπρῶν καὶ δὴ καὶ παλαιῶν οἰκοδομημάτων καὶ θεαμάτων· πύργοι τε γὰρ ἐν αὐτοῖς οἰκοδόμηθητο ἐς ὕψος τε ἡμέτεροι καὶ ἐς κάλλος καὶ μέγεθος ἡσχημένοι, καὶ ἀνδρῶνες καὶ γυναικωνίται καὶ θάλαμοι τρίκλινοί τε καὶ κοιτῶνες καὶ ἰδωμάτια πλείστα καὶ κάλλιστα καὶ οἰκίστοι διάφοροι, ἔτι δὲ πρόδομοί τε καὶ αὐλαὶ καὶ προαυλῖα καὶ πυλῶνες καὶ πρόθυρα καὶ ὀπτανεία καὶ λουτρὰ λόγου ἄξια, καὶ περίβολος μέγιστος δὲ περιέχων αὐτά· (α) ἃ πάντα, ἤπειρ ἔφην, ἐς τε ποικιλίαν ὁμοῦ καὶ κάλλος καὶ μέγεθος καὶ πολυτέλειαν ἡσχητο, χρυσῶν τε πολλῶν καὶ ἀργύρου περιλαμπόμενά τε καὶ κατατραπτόμενα πάντοθεν, ἔσωθέν τε καὶ ἔξωθεν, καὶ λίθων διαφανῶν καὶ μαρμάρων διαφόροις ἀγλαίαις τε καὶ χρυαῖς καὶ ποικιλίαις κεκοσμημένα, στιλπνότητι καὶ λιότητι καὶ διαυγείᾳ νικῶντων, καὶ τέχνῃ τῇ πρώτῃ τε καὶ καλλίστῃ διὰ πάντων φιλοτιμῶς ἐξεργασμένα, ὅση τε γλυφικὴ καὶ πλαστικὴ καὶ ὅση γραμμικὴ νενίκηκεν εἶναι ἀρίστη καὶ καλλίστη τῶν ἁπαντῶν, ἔτι δὲ μολύβδω τε πολλῶν καὶ βαθεῖ ὄλα δι' ὧν πετυκασμένα τε καὶ ξυνηρεφῆ καὶ κατάστεγα, καὶ μυριάς ἄλλαις λαμπρότησι τε καὶ χάρισι καλλυόμενα καὶ κοσμούμενα· (β) οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ παραδείσοι περὶ αὐτὰ κατακέχυντα κύκλῳ μέγιστοί τε καὶ κάλλιστοι, διάφοροι τε καὶ παντοίοις φυτῶν εἶδεις βρῦντες, καὶ καρποὶς ὠραίοις βρῖθοντες καὶ

ὕδατων ἀφθονία περιρρεόμενοι πάντοθεν ψυχρῶν τε καὶ ποτίμων καὶ διειδῶν, καὶ ἄλσεσι καὶ λειμῶσι καλλίστοις ἐμπρέποντες, ἔτι δὲ ἀρνίθων ἀγέλαις ἔδωδιμων καὶ φιδικῶν καταβουόμενοι τε καὶ περιλαλούμενοι πάντοθεν, καὶ ζῶων ἡμέρων τε καὶ ἀγρίων γένη τρέφαντες, καὶ πολλοῖς ἄλλοις καὶ διαφόροις ὠραϊζόμενοι τε καὶ κομῶντες καλοῖς, ὅσα κόσμον οἶδε φέρειν καὶ τέρψιν ὁμοῦ καὶ ἡδονὴν καὶ ἀπολαυσίν· οὕτω φιλοτιμῶς τε καὶ πολυτελῶς ἐξείργαστο ταῦτα τῷ βασιλεῖ.

X. Παραχειμάσας οὖν ἐν τούτοις ὁ βασιλεὺς, ἐπειδὴ ἔαρ ὑπέβαινε ἤδη, ὤρμησε μὲν ἐς ἐκστρατείαν, καὶ παρεσκευάζετο ἐπὶ τούτῳ. Αἰσθόμενος δὲ τοὺς στρατιώτας ἀγανακτοῦντας καὶ τὴν ἰδίαν αὐλήν, κεκακωμένους τε καὶ τεταλαιπωρημένους τὰ μάλιστα ταῖς συγχῆσις τε καὶ μακραῖς ὁδοπορίαις καὶ ἐκστρατεῖαις, καὶ ἀεὶ ἐν ἀποθημαῖς ὄντας ὑπερορίας καὶ πόνοις, καὶ πάντα τὰ ἑαυτῶν ἀπολλύντας καὶ σώματα καὶ χρήματα καὶ ἵππους καὶ ὑποζύγια, καὶ πάντα τρόπον φθειρομένους τε καὶ κακοπαθοῦντας, ἀνέσχε τῆς ὀρμῆς· καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς κεκοπωμένος τε καὶ κατατετριμμένος ὄλος καὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν γνώμην ὑπὸ τῶν ξυνηγῶν καὶ ἀνευδότων λογισμῶν τε καὶ φροντίδων καὶ τῶν ἀτρύτων πόνων καὶ κινδύνων καὶ πειρασμῶν, ἀναπαύλης γούν ἔδειτο προσκαίρου καὶ θεραπείας. (α) Διὰ τοῦτο μὲν ἐγνώκει δεῖν καὶ διαναπαῦσαι ἑαυτὸν τε καὶ τὴν στρατιάν τοῦ ἐνεστώτος θέρους, ὡς ἂν ἔτι γε τοῦ λοιποῦ νεαρωτέροις τε καὶ προθυμοτέροις ἔχοι κεχρησθῆαι πρὸς τὰ λοιπὰ τῶν ἔργων. Καὶ δὴ δόξαν οὕτω, τὴν μὲν ἄλλην στρατιάν πολυτρόπως ὄωρησάμενος ἀπέλυσε, τοῖς μὲν ἵππους, τοῖς δὲ ἐσθήτας, τοῖς δὲ χρήματα, τοῖς δὲ ἄλλο τι διαδίδους, τοὺς δ' ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐλῆς, οὐς ἡπίστατο φιλοπόνους καὶ φιλοκινδύνους καὶ σπουδαίους καὶ χρησίμους τοῖς ὄλοις καὶ ἀγαθοῦς ἀνδρας, καὶ τιμαῖς ταῖς πρεπούσαις ἐτίμησε, καὶ ἀρχαῖς καὶ δούροις λαμπροῖς καὶ πολλοῖς ἄλλοις καλοῖς, προσάγων καὶ προβιβάζων αὐτοὺς ἐπὶ τὰ πρόσω δι' ἀρετῆν. (β) Καὶ τούτους μὲν οὕτω τιμήσας τε καὶ ὄωρησάμενος πολυτρόπως, ἤπειρ ἔφην, ἀπέλυσεν· αὐτὸς δὲ διάγων ἐν Βυζαντίῳ θέρους, τῶν μὲν ὑπὲρ τῆς πόλεως φροντίδων οὐκ ἡμέλει, ξυνήθως τοῦ τε ξυνοικισμοῦ αὐτῆς, φημί, καὶ τῆς ἄλλης κατασκευῆς τε καὶ βελτιώσεως ἄγαν ἐπιμελόμενος. (γ) Ἐσγόλαζε δὲ καὶ φιλοσοφίᾳ, ὅση τε Ἀράβων καὶ Περσῶν καὶ

IX § 1. Τὰ βασιλεία ἐξετέλεσε] Palatium in veteris Byzantii loco aedificatum (*Yeni Serai*) ad finem perductum est Hegiræ anno 872 (1467 p. C.), testante inscriptione quæ supra portam legitur. V. Hammer. I. 1. 2, p. 97. || — καὶ τέρψιν] add. margo. || — τε ἡμέτεροι] add. margo. || — § 3. βρῖθοντες] βρῖθοντες; cod. Possis etiam βρῦντες. || — καὶ ὄλοισι... καλλίστοις ἐμπρέποντες] add. mgo.

X. § 1. Πόνων καὶ] add. mgo. || — § 2. τοῖς ὄλοις] add. mgo. || — § 4. Cf. Nicolaus Segundinus Eubœensis in *Oratione ad regem Aragonum Alphonsum* (Neapol., 30 Jan. 1453), *de persona Teucri* (Mech. II) *et ejus natura, moribus, intellectu, sapientia* (in cod. lat. Paris. 4504. n. 39, citante Villoison. in *Notices et extr. des mss. tom. 8, part. 2, p. 22 not.*): *In tot tantarumque perenni, ut ita dicam, ministracione etiam literis et philosophiæ operam dare conatur. Habet apud se virum in philosophia doctissimum, lingua Arabem, qui quotidie certo tempore principem adeundi et aliquid auditi dignum legendi habet potestatem. Tenet præterea duos medicos, quorum unus latine, alter græce est eruditus. His familiarissime utitur, eorumque*

Ἑλλήνων μάλιστα ἐς τὴν Ἀράβων μετενεχθεῖσα, ζυγῶν τε δομηῆραι τοῖς τούτων ἡγεμόσι καὶ διδασκάλοις (εἶχε δὲ οὐκ ὀλίγους περὶ αὐτόν) καὶ ζυζητῶν ἄμα καὶ ζυμφιλοσοφῶν αὐτοῖς καὶ τοῖς τῆς φιλοσοφίας δόγμασι προσανέχων καὶ μάλιστα τοῖς ἀπὸ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στωᾶς. (6) Ἐντυχῶν δὲ που καὶ τοῖς τοῦ Πτολεμαίου διαγράμμασιν, ἐν οἷς ἐκείνος ἐπιστημονικῶς τε καὶ φιλοσόφως τὴν τοῦ κόσμου περιήγησιν καὶ περίοδον πᾶσαν ἐκτίθειται, πρῶτον μὲν ἠβουλήθη κατακεκερματισμένην οὖσαν αὐτὴν ἐν τῇ δέλτῳ καὶ δυσδιάγνωστον, μὴ ὕρῃ παραδοῦναι ζυνημμένως ἐν ἐνὶ πέπλῳ καὶ πίνακι, σαφεστέραν τε οὖσαν οὕτω καὶ εὐληπτοτέραν ζυμπεριλαβεῖν τε ἄμα τῇ διανοίᾳ καὶ κατασεῖν καὶ γνῶναι καλῶς· καὶ γὰρ ἀναγκαῖον εἶναι οἱ ἔδοξε που τὸ μάθημα τοῦτο καὶ σπουδαιότατον. (6) Μετακαλεσάμενος οὖν Γεώργιον τὸν φιλόσοπον ἀνατίθεισιν αὐτῷ τὸν τοῦ πράγματος πόνον ζυν ἀξιώσει καὶ φιλοτιμίᾳ βασιλικῇ. Καὶ δε ἀναδέχεται τοῦτον ἀσμένως, ὑπουργῶν προθύμως τῷ βασιλέως σκοπῷ καὶ κελεύσματι, καὶ δὴ μετὰ χεῖρας τὸ βιβλίον λαβὼν καὶ τὸ θέρος ὄλον ἐνδιατρίψας τε καὶ σχολάσας αὐτῷ καὶ ἱκανῶς ἐκμελετήσας τε καὶ τὴν τούτου γνῶσιν ἀναλεξάμενος, διέγραψεν ἄριστα καὶ ἐπιστημονικώτατα πᾶσαν τὴν τῆς οἰκουμένης περίοδον ἐν ἐνὶ πέπλῳ καὶ πίνακι γῆς καὶ θαλάσσης ὁμοῦ, ποταμούς τε φημι καὶ λίμνας καὶ νήσους καὶ ὄρη καὶ πόλεις καὶ πάντα ἐπὶ πᾶσι παραδοῦς ἐν τούτῳ καὶ κανόνας καὶ μέτρα καὶ ἀποστάσεις καὶ τᾶλλα πάντα εἰδέναι καλῶς, καὶ παραδίδωσι βασιλεῖ σπουδασμὰ τε καὶ μάθημα πᾶν ἀναγκαῖον καὶ χρῆσιμον τοῖς σπουδαίοις τε ἄμα καὶ φιλοπόνοις καὶ φιλοκαλοῖς. (7) Ἐκτίθειται δὲ καὶ τὰ θνόματα τῶν χωρῶν καὶ τόπων καὶ πόλεων ἀραβικῶς ἐν τῷ πίνακι, χρῆσάμενος ἐρμηνεῖ τῷ σφετέρῳ υἱεῖ, καλῶς ἡσκημένῳ τὴν Ἀράβων τε καὶ Ἑλλήνων.

(8) Ἡσθεὶς οὖν πᾶν τῷ ἔργῳ τούτῳ ὁ βασιλεὺς, καὶ τὴν σοφίαν τε καὶ περινοίαν τοῦ Πτολεμαίου θαυμάσας, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ ἐκθεμένου τούτου καλῶς, δορεῖται τοῦτον πολυτρόπως καὶ φιλοτιμῶς, κελεύει δὲ καὶ πᾶσαν τὴν βίβλον ὑπ' αὐτῶν ἀραβικῶς ἐκδοθῆναι, μισθῶς μεγάλους ὑπὲρ τούτου καὶ οὖρα ἐπαγγεῖλάμενος. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως. (9) Ἐν τούτοις γε μὴν καὶ τοῖς τοιούτοις ἀσχολουμένῳ τε καὶ διατρίβοντι τῷ βασιλεῖ διαγέγονε τὸ θέρος ὄλον καὶ τὸ φθινόπωρον· καὶ τῶν παρωχηκῶτων τρίτον καὶ ἑβδομηκοστὸν ἔτος πρὸς τοῖς ἐννακισίοις τε καὶ ἑξακισχιλίοις τοῖς ὄλοις ἡνῆετα, πέμπτον δὲ καὶ δέκατον τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

XI. Ἐπεὶ δὲ τὸ παρωχηκὸς ἔτος ὄλον διανεπάσατο καλῶς ὁ βασιλεὺς καὶ ἡ στρατιὰ, παρεσκευάσθη χειμῶνος ἄμα ἦρι ἐς τὴν Ἰλλυριῶν ἐσβαλεῖν. Ἰλλυριοὶ γὰρ, ἦπερ καὶ πρόσθεν ἔφαμεν, πρόσκοιαι ὄντι· τῷ Ἰονίῳ καὶ ὄρη μεγάλα ἐκ παλαιῶ οἰκούντες καὶ ὑπερύψηλα, καὶ φρούρια ἔχοντες ἐρυμνὰ καὶ δυσίλωτα ἐν τε τῇ μεσογείᾳ καὶ παραλίᾳ καὶ τόπους δυσβάτους καὶ ἀποκρήμους καὶ πανταχόθεν ὠχυρωμένους τε καὶ ἡσφαλισμένους, καὶ τούτοις θαρροῦντες, εὐτόνομοι τε εἶναι ἐβούλοντο καὶ ἐλευθεροὶ πάντῃ, καὶ οὔτε δασμῶν ἐτήσιοι καταβαλεῖν ἤθελον καὶ αὐτοῖς, ὡσπερ οἱ ἄλλοι ἄσσοι, οὔτε στρατιώτας ἐν ταῖς ἐστρατείαις παρέχοντες οὔτε τῷ πατρὶ τοῦ βασιλέως οὔτε αὐτῷ τῷ βασιλεῖ, οὐδ' ὄλοις κατακοῦεν αὐτοῦ· καὶ αὐτὸ μόνον, ἀλλ' ὅτι καὶ πολλὰ ἐκθέοντες τῆς αὐτῶν μετὰ τοῦ σφῶν ἡγεμόνος ἀνέδην οὕτω κείτρεχον τὴν ἄσσοι τοῦ βασιλέως χώραν καὶ ἐληίζοντο. (2) Ἐστράτευσαν μὲν οὖν ἐπὶ τούτοις καὶ πρόσθεν ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ τούτου πατήρ πρὸ αὐτοῦ, καὶ κατέδραμον τὴν αὐτῶν πᾶσαν καὶ ἐληίσαντο καὶ διέφθειραν, καὶ φρούρια ἐξεῖλον καὶ βοσκήματα πολλὰ καὶ ἀνδράποδα καὶ λείαν ὅτι πλείστην ἀπήγαγον·

dictatu veteris historiae cognitionem habere voluit. — Ἀράβων] App. cod. h. l. et in sqq. — εἶχε] ἔχῃ cod. — § 5. ἐκτίθειται] margo, διέγραψε text. — δέλτῳ] mgo, βίβλῳ text. — § 6. Γεώργιον] Cf. lib. 4, 9, 2. [— § 9. γε μὴν] mgo, δὲ text. — παρωχηκῶτων] mgo, διεθόντων text. — τρίτον] literæ tri in rasura.

XI. De priore contra Albanos bello vide lib. 3 cap. 16. De altero quod in sqq. narratur, uberiora et accuratiora præbet Barletius *De Scanderbegi vita et gestis*, lib. XI. Cf. Zinkeisen 2, p. 390 sqq. — Quam anno 1461 Scanderbegus pacem inierat, eam rupit ineunte anno 1463, quo vicinam Turcorum ditionem vastare cepit. Quare Mechemetes contra Albanos sub *Scheremetbeg* duce exercitum misit, qui prope Achridam strage immensi profugit. Alium deinde exercitum adduxit *Baladan Badera* (*Palapanus ap. Critobul.*), qui primo prælio superior evasit, altero et tertio victus est (1465). Eandem sortem ad *Berat* urbem experiuntur copie auxiliares, quibus *Jacobus* præerat. Post hæc ipse Mechemetes (æstate an. 1466) cum exercitu 200,000 hominum, quem hieme an. 1465 collegerat, in Albaniam irrupit et Crojam urbem munitissimam obsidione cinxit. Quum vero nihil proficeret et a Scanderbego, qui in propinquo castra munita habebat, gravissimis damnis afficeretur, majorem exercitus partem abduxit, exstructo *Eibassan* castello et relicto cum 80,000 militum Baladano, qui fame urbem ad deditionem adigeret. Illic Junis frater auxilia adducere voluit, at nocturno impetu copie ejus omnes trucidantur. Paucis diebus post Baladanus ad Crojam prælians cecidit. Quo casu Turci turbati obsidionem solvunt, et in fugam effusi Macedoniam repetunt. Sequenti anno 1467 denuo Mechemetes in Albaniam invasit, sed iterum re infecta discessit. — Paucis de his exponit Phrantzes p. 425, 12: Καθ' ὃν δὲ κειρὸν ἡμεῖς εἰς τὰ περὶ τὴν Ῥώμην διετρίβοντες (mens. Junii et Julii 6974, 1466), ὁ τῶν ἀσθεῶν ἐξάρχων ἀμφράς ἔλθων κατὰ τῆς Ἀλβανίας· καὶ διώξας τὸν αὐτὸν αὐτῆς τε Σκαντέρβη, καὶ αἰχμαλωτίσας καὶ ἀρανίσας τὸν τόπον, καὶ κτίσας ἄσσο πλησίον τοῦ καθολικοῦ ἄσσης αὐτῆς Κρούας ὀνομαζομένου, πρὸς τὸ ἀντιμάχεσθαι αὐτῷ, ἐπα-έστρεψεν εἰς τὰ περὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ad Critobulum propius accedit Seadeddinus p. 138 sq., secundum quem Mechemetes vere an. 871 Hegiræ (1466) cum exercitu, quem ad *Monaster* convenire jusserat, profectus Albanos, qui tributum solvere recusant pacemque violant, penitus subegit et immensa præda onustus Adrianopolim rediit, postquam, ut rebellantes in posterum facilius occiderentur, *Eibassan* arcem ædifici verat eique præsidium imposuerat. — ἀνείη] ἀνείδη cod.; em. Pantasides.] —

οὐ δὲ τότε μὲν καὶ παρὰ τὴν ἐσβολὴν αὐτὴν τὴν αὐτῶν
 θηρομένην καὶ πορθουμένην ὄρουντες εἰκόν τε καὶ
 ἐκπνέοντο πρὸς καιρὸν καὶ μετ' ὀλίγα πάλιν ἀναι-
 σχυντοῦντες ἐλπίστευον τὴν βασιλείῃς καὶ ἐκακούργουν,
 καὶ τοῦτο ἐποίουν ἔχοντες τὰ ὄρη καὶ τὸ δυσπρόσοδο
 τῆς χώρας καταφυγὴν καὶ προκαλύμμα· μιᾶς γὰρ
 οὐσῆς ἢ δύο παρόδων διὰ τῶν ὄρων ἐς αὐτὴν, ἐφύ-
 λαττόν τε ταύτας φυλακαῖς ἰσχυραῖς, καὶ εἶχον τὴν
 αὐτῶν ἄβυτον πάντῃ τοῖς πολεμίοις καὶ κακῶν ἀπαθῆ,
 εἰ μὴ που μεγάλη τις δυνάμις ἐπελθοῦσα τῶν ὄρων
 τε καὶ τῶν παρόδων κρατήσῃε βίᾳ, καὶ θύραν
 ἀνοίξει τῇ γῶρᾳ τελείως· ὅπερ δὴ καὶ ὁ βασιλεὺς
 ἐνόηκε ποιῆσαι, καὶ ἐπεποιθήκει καλῶς. (3) Παρα-
 σκευασάμενος οὖν χειμῶνος, ἥπερ ἔφη, ὡς εἶδει,
 ἔμει τῆ ἤρι ἐξείσει κατ' αὐτῶν μεγάλη δυνάμις καὶ
 στρατιᾶ ἰππικῆ τε καὶ πεζικῆ, ζυνεπαγόμενος ἅμα
 οἰκὸν μηχανὰς καὶ ὄπλα καὶ παρασκευὰς ἐς οἰκοδομὴν
 καὶ οἰκοδόμους καὶ τέκτονας καὶ ἐργαλεῖς τεκτονικὰ
 καὶ οἰκοδομικὰ καὶ σίδηρον πολλὸν καὶ χαλκὸν καὶ ὅσα
 τοιαῦτα ὡς ἐς τειχισμὸν καὶ οἰκοδομὴν φρουρίου.
 (4) Ἄρας οὖν ἐκ τῆς Ἀδριανοῦ παντὶ τῷ στρατῷ
 ἰππικῷ τε καὶ πεζικῷ ἦει διὰ τῆς αὐτοῦ σπουδῆ·
 διελάσας δὲ ταύτην διτι τάχιστα καὶ γενόμενος ἐν τοῖς
 ὄροις Ἰλλυριῶν, στρατοπεδεύεται αὐτοῦ τῇ προτε-
 ρίᾳ, καὶ τῇ ὑστεραίᾳ ἀναλαβὼν τοὺς τε ψιλοὺς καὶ
 τοξότας καὶ σφενδονήτας καὶ λογχοφόρους καὶ ὑπα-
 πιστάς, προσβάλλει ταῖς παρόδοις φυλαττομένης
 ὑπὸ τῶν Ἰλλυριῶν ἰσχυρῶς· καὶ μάχης μεγάλης
 ἔσταδὸν γενομένης καὶ ὀπίσμου καὶ ἀγῶνος καὶ βίας
 πολλῆς, εὐρώστως ἀπαντησάντων τε καὶ μαχομένων
 τῶν Ἰλλυριῶν, τρέπεται τούτους καὶ κρατεῖ τῶν
 παρόδων βίᾳ, καὶ καταδιώξας φόνον πολλὸν τούτων
 ἐργάζεται. (5) Μετὰ δὲ τοῦτο φυλακὰς ἐγκατα-
 στήσας ἰσχυρὰς ταῖς παρόδοις, τοῦ μὴ βλάπτεσθαι
 τοὺς τε ἐσιόντας καὶ ἐξιόντας ὑπὸ τῶν ληστευόντων
 Ἰλλυριῶν, κελεύει τοὺς τε ὑλοτόμους καὶ μέρος τοῦ
 πεζῶν ἐσελθόντας ὑλοτομεῖν τε καὶ ἐκκαθαίρειν τὰ
 τε λογιώδη καὶ λάσια καὶ δυσσιεξίτητα τῶν χωριῶν,
 καὶ τῶν δδῶν τὰς σκληρὰς καὶ τραχεῖας καὶ ὄλους
 ἀβάτους ἐξομαλίζειν τε καὶ καταλαίειν καὶ εὐρείας
 καὶ λείας ποιεῖν τῇ τε στρατιᾷ πάσῃ ἰππικῆ τε καὶ
 πεζικῆ καὶ τοῖς ἀχθοφόροις τῶν ζῶων καὶ ταῖς ἀμάξις
 καὶ τοῖς ἄλλοις σκευαγωγῶς. (6) Αὐτὸς δὲ πάσῃ τῇ
 στρατιᾷ ἐσελάσας, πρῶτον μὲν τὴν κάτω χώραν αὐ-
 τῶν, τῶν πεδίων τε καὶ ὄση ἰππασίμος ἦν, κατατρέχει
 καὶ ληίζεται πᾶσαν, μετὰ δὲ τοῦτο στρατοπεδεύομε-
 νος κατὰ σταθμοὺς καὶ προσκλήθμενος ἐδῆου ταύτην

ἐμπιπρῶν τοὺς καρπούς καὶ νεμόμενος καὶ διαφθεῖρων
 καὶ ἀφανίζων. (7) Ἰλλυριοὶ δὲ ἀναγαγόντες τοὺς
 σφῶν παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ κτήνη καὶ πᾶσαν ἄλλην
 ἀποσκευὴν ἐπὶ τὰ ὑψηλὰ καὶ δυσάντη καὶ δυσπρόσοδα
 τῶν ὄρων, καὶ καταλαβόντες αὐτοὶ ξὺν ὄπλοις τὰς τε
 δυσχωρίας καὶ τοὺς ἰσχυροὺς τῶν τόπων καὶ τὰς παρ-
 ὄδους, ἐκάθηντο, ἦν τις αὐτοῖς ἐπίτη, ἀμυνοῦμενοι.
 (8) Βασιλεὺς δὲ, ἐπεὶ πᾶσαν τὴν κάτω χώραν αὐ-
 τῶν ἐδῆωσε καὶ ἐπόρθησε, παρασκευασάμενός τε καὶ
 ἐκτάξας καλῶς πᾶσαν τὴν στρατιάν ἔχωρει ἐπὶ τὰ
 ὄρη καὶ τὰς δυσχωρίας καὶ τοὺς ἰσχυροὺς τῶν βουνῶν
 ἐπὶ τε Ἰλλυριῶν καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας σφῶν καὶ
 τὴν ἄλλην ἀποσκευὴν. Προέταξε δὲ, πρόσθεν μὲν,
 τοὺς τε τοξότας καὶ τουρακοφόρους καὶ σφενδονήτας
 βάλλειν τε καὶ τοξεύειν καὶ σφενδονᾶν ἐς τοὺς Ἰλλυ-
 ριοὺς καὶ ἀνείργειν αὐτοὺς πορρωτάτω καὶ ἀναχαι-
 τίζειν ἐς τὸ ἄνω βαλλομένους· μετὰ δὲ τούτους, τοὺς
 τε ψιλοὺς καὶ λογχοφόρους καὶ ὑπαπιστάς ἔταξεν
 ἀνιέναι, ἐπομένως δὲ τοούτους τὸ ὀπλιτικὸν ἅπαν.
 (9) Καὶ ἀνῆσαν σχολῇ καὶ βιάδῃ μέχρι τινός, ὠθοῦντες
 κατὰ μικρὸν τοὺς Ἰλλυριοὺς ἐς τὸ ἄνω· ἔπειτα ἀλα-
 λάξαντες μέγα οἱ τε ψιλοὶ καὶ οἱ ὀπλιταὶ καὶ λογχο-
 φόροι ἐχώρουν δρόμῳ ἐπὶ τοὺς Ἰλλυριοὺς, καὶ τρε-
 ψάμενοι ἐδίωκον ἀνὰ κράτος καὶ καταλαμβάνοντες
 ἔκτεινον, τοὺς δὲ καὶ ζῶντας ἐζώγρουν· ἔνοι δὲ αὐτῶν
 καὶ βιαζόμενοι ὑπὸ τῶν ὀπλιτῶν ἐροίπτουν σφῆς αὐτοὺς
 κατὰ τῶν κρημνῶν καὶ πετρῶν, καὶ διεφθειρόντο· οἱ
 δὲ ὀπλιταὶ καὶ ψιλοὶ καὶ ἡ στρατιὰ πᾶσα χρεῖστα ἀνὰ
 τὰ ὄρη καὶ τὰς δυσχωρίας τὰς ἐκείσε καὶ τὰς χαράδρας
 ἐζώγρουν καὶ ἠνδραποδίζοντο τοὺς τε παῖδας καὶ γυ-
 ναῖκας τῶν Ἰλλυριῶν καὶ πάντα τὰ προσόντα αὐ-
 τοῖς διήραζον· οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ βοσκημάτων
 καὶ ζῶων ἀγέλας πολλὰς ἤλασαν, καταδραμόντες δὲ
 πάντα τὰ ὄρη καλῶς καὶ διερευνησάμενοι καὶ λείαν
 διτι πλείστην ἐκείθεν ἀπαγαγόντες ἀνδραποδῶν τε καὶ
 βοσκημάτων καὶ τῶν ἄλλων, κατήγαγον πάντα ἐς
 τὸ στρατόπεδον. (10) Ἀπέθανον δὲ πλῆθος πολὺ τῶν
 Ἰλλυριῶν, οἱ μὲν ἐν τῷ πολέμῳ, οἱ δὲ καὶ ζῶντες
 ληφθέντες, κελεύσαντος βασιλέως· ἐλήφθησαν δὲ καὶ
 παῖδες καὶ γυναῖκες καὶ ἄνδρες ἐν ἐκείνοις τοῖς ὄρεσι
 ὡσεὶ δισμύριοι. Οἱ δὲ λοιποὶ τῶν Ἰλλυριῶν οἱ μὲν
 ἦσαν ἐν φρουρίοις ἐρυμοῖς, οἱ δὲ ἐν ἄλλοις ὄρεσι πε-
 φευγότες μετὰ τοῦ σφῶν ἡγεμόνος Ἀλεξάνδρου.

XII. Ἦν δὲ τι καὶ φρούριον ἐκείσε τοῖς Ἰλλυριοῖς
 ἀπόμαχον πάντῃ καὶ ἰσχυρότατον Κροῦες ὀνομαζό-
 μενον, ὅπερ δὴ καὶ ὡς ἀκρόπολις τις ἦν τῆς ὄλης
 χώρας καὶ φυλακτῆριον. Τοῦτο πολυτρόπως πρῶην

§ 2. Eadem habes lib. 3, 16, 2. || — πρὸ αὐτοῦ] add. margo. || — πρὸς καιρὸν] margo, μέχρι τινός text. || — § 4. διελάσας] margo, διελθὼν text. || — § 6. ἐσελάσας] margo, διαβάς text. || — προσκλήθμενος] supra versum, περικαθήμενος in versu. || — § 9. ὑπὸ τῶν ὀπλιτῶν] add. mgo. || — τὰς ἐκείσε] mgo, ἐκείνας text. || — ἀγέλας] add. mgo. || — § 10. ἐλήφθησαν etc.] Seadeddin. 2, p. 239: *E mandando gl' escursori in ogni parte, ne fecero cosi grand preda e raccolta della bellezza e gioventù Albanese, che il campo regio diventò come una ragunanza d nimfe et di ganimedi del paradiso.*

XII. § 1. Κροῦες] Κροῦα Phrantzes p. 425, 16 Κροῦή Chalcoe., aliis Croja, Turcis Ak-hissar. || — § 2. ἀπόμαχος]

πειρασας δ τοῦ βασιλέως πατήρ και ὄπλοι και μηχαναῖς πετροβόλους και πολιορκία μακροῦ, οὐκ ἠδυνήθη (δ' οὖν) ὁμοῦς ἐλεῖν· οὕτως ἀπόμαχον ἦν. (3) Ἐν τούτῳ τοίνυν παραγενόμενος δ βασιλεὺς και θεασάμενος αὐτοῦ τό τε ἐρμυῖν και δυσάλωτον και σφόδρα ἀπόμαχον, οὐκ ἐγνώκει δεῖν ὅλως ἐπιχειρεῖν τῷ τοιούτῳ και πονεῖν ἀνήνυτα, οὐδὲ προσταλαιπωρεῖν και κατατρίβειν τὴν στρατιὰν περικαθήμενον και πολιορκοῦντα χρονίαν πολιορκίαν, και σώματα και χρήματα ἀπολλύναι μάστιγ, ἐνὸν ἄλλω τῷ τρόπῳ τοῦ τε ἀστεος και τῆς χώρας ἀπόνως τε και ἀκινδύνως κρατεῖν. (3) Διὰ τοῦτο ἐπιτειχισμὸν αὐτοῖς ἐγνώκει δεῖν κατασκευάσαι, και φρούριον ἐχυρὸν ἐνταῦθα τεῖχισαι ἐν μέσῃ τῇ χώρᾳ, και στρατιὰν ἱκανὴν ἐν αὐτῷ καταλιπεῖν, ἀεὶ κατατρέχουσαν και ληζομένην και μηδαμῷ ἔωσαν τοὺς Ἰλλυριοὺς ἐξερχομένους τοῦ ἀστεος· ἢ τῶν ὀρνῶν κατερχομένους ἐργάζεσθαι ἢ ποιμαίνειν ἢ νέμειν ἢ ἄλλο τι ποιεῖν, ἀλλ' ἀεὶ κατακλεισμένους τε και κακοπαθοῦντας ἀναγκασθῆναι ποτε και ζυμβῆναι τῷ βασιλεῖ. (4) Διερχόμενος οὖν τὴν χώραν ἐπιζητήσῃ χωρίου ἐπικαίρου ἐς τεῖχισμὸν, εὗρε παλαιὰς πόλεις ἴχνη και θεμελίους ἐν ἐπικαίρῳ τε τῆς χώρας κειμένης και ἀρίστης τε και καλλίστης φαινομένης εἶναι τὸ παλαιὸν· ταύτην ἐγὼν τεῖχιζειν· και ἀρξάμενος ἀρχόμενου θέρους χειρὶ πολλῇ και σπουδῇ και ὀδαπάνῃ φιλοτιμίᾳ τε και ἐπιστασίᾳ βασιλικῇ (και γὰρ παρῆν τε αὐτὸς πανταχοῦ τῷ ἔργῳ ἕκαστα ἐξηγούμενος τε και ἐπισπέρχων πάντας, τοὺς μὲν λόγοις, τοὺς δὲ και χρήμασι (και) προθυμότερους ἐς τοῦτο ποιῶν), πρὶν τὸ θέρος ἄλῃν ἐξήκειν τεῖχιζει τὸ φρούριον, ἔργον λόγου και θαύματος ἄξιον, και ξυνοικίζει τοῦτο καλῶς, οἰκήτορας ξυναγαγὼν πλείστους πόσους ἀπὸ τῶν πέριξ αὐτοῦ χωρῶν και τόπων και ἄλλων. (5) Ἐσάγει δὲ και πολλὴν ἀφθονίαν τῶν ἀναγκαίων και ἔς τροφὴν ἐπιτηδείων και θεραπεῖαν αὐτῶν και πᾶσαν ἄλλην αὐτάρκειαν τε και χρεῖαν σαφιλῶς ἐτοιμασάμενος· ἔτι δὲ και ὄπλα πολλά ἐντίθησι και μηχανὰς πετροβόλους και ἀφῆτῆρια και πλείστην ἄλλην οἰκονομίαν τε και παρασκευὴν τῶν ἐς τὸν πόλεμον, και ἐπισκευάζει τοῦτο διὰ πάντων καλῶς τε και ὡσπερ ἂν εἰ οὐ τότε πρῶτον, ἀλλὰ πολλοῖς ἔτεσι πρότερον οἰκούμενον ἦν, και πάντων τῶν ἐν χρεῖᾳ και ἀναγκαίῳν ἡμιοιρῆκει πλουσίως.

(6) Καταλείπει δὲ και φρουρὰν ἐς αὐτὸ ἱκανὴν ἀνδρας τετρακοσίους τῶν ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐλῆς τοὺς μαχιμωτάτους τε και εὐρωστοτάτους, σαπράκην τε τῇ χώρᾳ και στρατηγὸν μετὰ στρατιᾶς ἱκανῆς ἀνδρα τὸν ἀρίστον τῶν παρ' αὐτῷ και πᾶνυ στρατηγῶν, ἵνα κατατρέχῃ και πορθῇ πᾶσαν τὴν Ἰλλυριῶν ξυνεχῶς τε και ἀδικόπως, και τὸ ἄστυ τοῦ Κρούς πολιορκῇ. (7) Πράξας δὲ ταῦτα δ βασιλεὺς και λείαν ἐλάσας ὅτι πολλὴν αὐτὸς ἀνδραπόδων τε και βοσκημάτων, και τῇ στρατιᾷ διαδούς, κῦάνεισι φθινοπώρῳ ἐς τὸ Βυζάντιον και τέταρτον δὴ και ἔβδομηκοστὸν ἔτος πρὸς τοῖς ἐννακασίοις τε και ἑξακισχίλοις τοῖς ὄλοις ἠνύετο, ἕκτον δὲ και δέκατον τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

XIII. Τοῦ αὐτοῦ φθινοπώρου ἀρχομένου ἤδη και Ἐνετοὶ ἀστράτευσαν ἐπὶ Πάτρας τῆς Ἀχαιᾶς ναυῶς τε τεσσαράκοντα και δισχίλους ὀπλίτας, και ἐποδάντες ἐπολιόρκουν τὴν πόλιν, κύκλω περιλαβόντες αὐτὴν τῷ στρατῷ και μηχανὰς ἐπιστήσαντες πετροβόλους. Εἶχον δὲ και τινας τῶν Πελοποννησίων ζυμμαχοῦντας, οἵτινες πρὸ μικροῦ τοῦ βασιλέως ἀποστάνας προσέθεντο αὐτοῖς. Ἐπολιόρκουν οὖν ἐπὶ πολλαῖς ἡμέραις περικαθήμενοι αὐτὴν και τὸ τεῖχος καταρριπτοῦντες ταῖς μηχαναῖς. (2) Ἀμάρης δὲ δ Πελοποννησίου σατράπης στρατιὰν οὐ πολλὴν ἔχων μετ' ἑαυτοῦ, παρστήρει αὐτοὺς ἐξωθεν λοχῶν τε και ἐνεδρεῖται, εἰ πως κατοῦσθε λαβόμενος ἀπροσδοκῆτοις ἐπιθήται αὐτοῖς. Εἶχε δὲ και σκοποὺς ἀπὸ τοῦ Βοδὸς ὄρους πάντε καταθεωμένους τὰ δρώμενα ἐν τῷ στρατοπέδῳ και ἐγγέλλοντας αὐτῷ. Φυλάξας οὖν καιρὸν αἴφνης ἐπιτίθειται αὐτοῖς, και καταπλήξας τῷ ἀθρόῳ τῆς ἐπιθέσεως τρέπεται και καταδιώκει μέχρι θαλάσσης σφᾶς, κτείων τε και ζωγρῶν ἀνοικτε, ἕως ἐς τὰς ναῦς και τὴν θέλασσαν αὐτὴν ἀτάκτως τε και ζῆν οὐδενὶ κόσμῳ ἐλαυνόμενος, ἐπὶ κεραλὴν ὠσθέντας, ἐνέβαλεν. (3) Ἀπίθανον δὲ, ὡς ἐλέγετο, περὶ ἑξακοσίους που μάλιστα, ἐλήφθησαν δὲ και ζῶντες ὀλίγῳ πλείους· τῶν ἐκπῶν, οὐκ ὀλίγοι δὲ αὐτῶν και ἀπεπνίγησαν· βιαζόμενοι γὰρ ἐπὸ τῶν ὀπλιτῶν και ἐλαυνόμενοι πανταχοῦθεν ζῆν τοῖς ὄπλοις ἐπέβαινον τῇ θαλάσῃ, ὡς ἐς τὰς ναῦς διανηξόμενοι, και βαρυνόμενοι τοῖς ὄπλοις κατεποντίζοντο. (4) Ἀμάρης δὲ σκυλεύσας τοὺς τε νεκροὺς και τὸ στρατόπεδον ἅπαν, χρήματά τε πολλὰ ἐλα-

add. mgo. || — § 3. δεῖν] additur supra versum. || — § 4. παλαιᾶς πόλεις] Scampsæ, quæ sec. Itineraria sita erant ubi nunc est *Elbassan*. || — § 5. ἐπιτηδείων et deinde ἐντίθησι add. mgo. || — ἡμιοιρῆκει] margo, ἡμιοίρε: text. || — § 6. στρατηγῶν] Παλάπανο; vocatur c. 16, 1. *Baldan Badera*, natione Albanus, qui puer a Turcis captus erat, in Constantinopoli expugnatione primus in murum urbis ascendisse fertur, narrante Barletio. || — συνεχῶς τε και add. mgo. || — § 7. τέταρτον] mgo, πέμπτον text.

XIII. De re vid. Mar. Sanuto p. 1183 et *Lettera d'un segretario* p. 224. Jacobus Barbarigo, Veneticarum copiarum in Peloponneso dux, ab Omaris equitibus repentino impetu oppressus atque ipse captus et Patris supplicio affectus est. Cladem hanc ulturus cum classe venit Victor Capella navarchus, qui, copiis expositis prælioque commisso, ipse quoque victus est et ægre ad naves se recepit et in Eubœam profectus paulo post vitam finivit. Phrantzes p. 425 de his exponens Barberigi non meminit, Victorem autem Capellam agrum Patrensem vastasse et Omarem prælio vicisse narrat, victores deinde ardore nimio ablatos hostem persecutos esse usque ad Saballiam et montem Siderocastri; ejus vero imprudentiæ poenas dedisse; nam conversum Omarem et turbam incompositam adortum ad naves usque repulisse (August. mens. 6975). — Ceterum Victor Capella antequam Patras veniret, Imbraz-

βεν αὐτὸς καὶ ἡ στρατιὰ, καὶ ὄπλα καὶ ἐπιπλα καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀποσκευήν. Ἐπισκευάσας δὲ τὴν πόλιν οἷς εἶχε καλῶς καὶ τοὺς ζωογηθέντας ἀνδράς καὶ τὴν λείαν λαβὸν ἀνεχώρησεν εἰς Κόρινθον· καὶ μετὰ τοῦτο ἔχων τὴν τι λείαν καὶ τοὺς αἰχμαλώτους, ἦκεν εἰς τὸ Βυζάντιον ὡς βασιλεῦα. Ὁ δὲ τὸν μὲν φιλοφρόνως τε ἰδέξαστο καὶ ἰδωρήσατο μεγάλας καὶ ἐτίμησε τὰ εἰκότα, τοὺς δὲ ἀνδράς ἀπέκτεινεν.

XIV Ἐν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις καὶ σέλας ὤφθη ἐν οὐρανῷ, θαυμαστόν τι καὶ καινότερον θέαμα· περὶ γὰρ πρώτην ὥραν που τῆς νυκτός, ἀσελήνου ταύτης γε οὐσῆς, αἴφνης ἔλαμψεν ἀπὸ τε βορρᾶ καὶ τῶν προσαρκτικῶν μερῶν φῶς μέγα καὶ πυραυγές, ὡς ἐπὶ ἀστὴρος τινὸς λαβὸν τὴν ἀρχήν, καὶ τὸ πᾶν περιήστραψε καὶ κατεφώτισε δίκην ἡλίου· εἶτα ἐκείθεν χυθὴν ὤρμησεν ὡς πρὸς μεσημβρίαν δρόμον ἐγκάρσιον, οἷά τι· στύλος πυρώδης, ὅλον δὲ ὄλου μένον τε καὶ φαινόμενον ἀμείωτον, μᾶλλον δὲ καὶ ἐπὶ πλεον ὑψώμενον καὶ αὐξόμενον, ἔπειτὰ στὰν τῆς κινήσεως ἐμοίγε φαῖνον διάστημα ὡς ὥρας ὄλης μιᾶς, καὶ μετὰ τοῦτο κατακερματισθὲν τε καὶ κατὰ μικρὸν ὑπερρέον ἠφανίσθη. (α) Τοῦτο τὸ τέρας ὤφθη ἐν οὐρανῷ, εἴτε κομήτης τις ἦν ἀστὴρ, εἴτε λαμπαδιάς, εἴτε ἄλλο τι τῶν ὑπεκκαυμάτων, οὐκ οἶδα, πλὴν θάλασσαν σημαῖνον καὶ φθορὰν μεγίστην ἀνθρώπων καὶ ἐπὶ αἰώνων, ἢ καὶ μετὰ μικρὸν ἠκολούθησεν, ὡς ἐν ταῖς ἐξῆς γενήσεται δῆλον. Καὶ τοῦτο μὲν τοιοῦτον.

XV. Βασιλεὺς δὲ παρεχίμαζεν ἐν Βυζαντίῳ διαναπαύων τε ἑαυτὸν τῶν μακρῶν πόνων καὶ τὰ κατὰ τὴν πόλιν διατίθει, ὡς εἴωθε, πρὸς τὸ βέλτιον, τὸν τε ἐγχειρόμενόν οἱ νέον ἐπιμελείας δις πολλῆς ἀξίω, τοὺς τε ἐργαζομένους ἐς τὸ ἔργον ἐπισπέρχων καὶ πάντα τὰ κατ' αὐτὸν φιλοτιμῶς τε καὶ πολυτελῶς γίνεσθαι προστάσων τοῖς τεχνίταις καὶ ἐπιστήμοσιν, ὡς οὐτοῦ γε μηδεμιᾶς δαπάνης ἢ ἀναλωμάτων ἐς τοῦτο φειδομένου ἢ φιλοτιμίας ἑλλείποντος· καὶ μέντοι γε καὶ ἡσκαίτο καθ' ὅσον οἶόν τε ἦν ἐς τε κάλλος καὶ σῆμα καὶ θέσιν καὶ ποικιλίαν καὶ μέγεθος. (β) Τοῦ δ' αὐτοῦ χειμῶνος ἀφικνεῖται καὶ προσεβία κατὰ τῶν Ἐνετῶν, ἀξιοῦσα λύσιν τε γενέσθαι τῶν διαφορῶν καὶ σπείσεσθαι ἐπὶ τοῖς ἴσοις καὶ ὁμοίοις, ἐχόντων ἑκατέρων ἄεχουσι. Βασιλεὺς δὲ οὐκ ἐδέξατο ἐπὶ τούτοις, ἀλλ' ἀπέπεμψεν ἐπειπῶν· « ἀπιτε κάλ-

λιον βουλευσόμενοι, εἴ γε τυχεῖν εἰρήνης βούλοισθε καὶ σπονδῶν παρ' ἐμοῦ· » ἤτει γὰρ αὐτοὺς ἄς ἔλαβον νήσους Ἰμβρόν καὶ Ἀἴμνον, καὶ φόρον ἐτήσιον καταβαλεῖν αὐτῷ.

XVI. Ἐν τούτοις ὄντι τῷ βασιλεῖ ἀγγέλλεται τὸν ἡγεμόνα Ἰλλυριῶν Ἀλέξανδρον ζυμμαχίαν τινα παρὰ Παιῶνων αἰτήσαντα καὶ λαβόντα καὶ τοὺς οἰκείους ἀγείραντα, ἐπιθέσθαι λάθρα λοχίσαντα καὶ μηδὲν ὄλως προειδομένῳ τῷ καταλειφθέντι σατράπῃ τοῦ βασιλέως Παλαπάνω τούνομα, περικαθημένῳ τε καὶ πολιορκούντι τὸ ἄστυ τοῦ Κρούες, καὶ καταπλήξαντα τῷ ἀθρόῳ τῆς ἐπιθέσεως καὶ τρεψάμενον διώξαι τε καὶ ἀποκτεῖναι πολλοὺς τῶν ζῶν αὐτῷ καὶ αὐτὸν δὴ τὸν σατράπῃν ἀγωνιζόμενον καλῶς, καὶ νῦν οἷτόν τε ὅτι πολλὴν καὶ ὄπλα καὶ πᾶσαν ἄλλην αὐτάρκειάν τε καὶ χρεῖαν τῶν ἀναγκαίων ἐσνεργάμενον εἰς τὸ ἄστυ, καὶ δὴ καὶ φυλακὴν καλλίονα, ὡς εἰς πολιορκίαν μακρὰν, ἀναχωρήσαι καὶ τῆς ἐξω πάσης χώρας κρατεῖν, τοῦ νέου ἀστεος κατακεκλεισμένου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ στρατιωτῶν. (α) Τοῦτων οὕτως ἀγγεθέντων, εἰς ὄργην μεγίστην ἐξήχηθ' ὁ βασιλεὺς, καὶ μηδὲν μελλήσας εὐθὺς στρατιὰν ἐπιπολεῖν ἰππικὴν τε καὶ πεζικὴν καλῶς παρασκευασάμενος (ἦδη γὰρ καὶ ὁ χειμῶν ἐτελεύτα), ἅμα τῷ ἦρι ἀρχομένῳ ἐστράτευσεν ἐπ' αὐτόν. Καὶ γενόμενος κατὰ τὴν Ἰλλυριῶν, πᾶσάν τε εὐθὺς κατατρέχει καὶ τὰ ἀποστάνα ταύτης χειροῦται καὶ φόνον πολλὸν τῶν ἀπιστηκότων ἐργάζεται καὶ τὰ ἐν ποσὶ πάντα καταστρέφεται καὶ ληΐζεται, ἐμπιπῶν καὶ δῆων καὶ διαφθεῖρων καὶ ἀφανίζων· καταδιώκει δὲ καὶ τὸν τούτων ἡγεμόνα Ἀλέξανδρον. (β) Ὁ δὲ καταφεύγει πάλιν ἐπὶ τὰ ἔχουρα καὶ ἀπότομα τῶν ὄρων καὶ τὰς εἰθιμίνας αὐτῷ καταφυγὰς καὶ διατριβὰς τῶν βουνῶν, οὐδὲ θέαν ὄλως ὑπομείνας ὡσπερ Γοργόνος τῆς στρατιᾶς. Βασιλεὺς δὲ διαρπαγὴν τε καὶ σκυλμὸν πάντων ἀνδραπόδων κηρύξας τοῖς στρατιώταις, ἐπαφίσει τοῖς ὄρεσι τὸ πλείστον καὶ μαχιμώτατον τῆς στρατιᾶς μετὰ τοῦ Μαχουμούτεω, αὐτὸς δὲ ζῶν τῇ λοιπῇ στρατιᾷ προσκαθήμενος ἐδέξου τὰ λοιπὰ τῆς χώρας, κατὰ σταθμοὺς ἐπιπορευόμενος καὶ στρατοπεδεύων. (γ) Οἱ δὲ δὴ στρατιῶται, ὀπλιται, φημί, καὶ τοξόται καὶ σφενδονῆται καὶ ἀκοντισται, λαβόντες παρὰ τοῦ βασιλέως τὸ ζύνθημα, εὐθὺς ὀρμήσαντες ἀνέβαινον ἐπὶ τὰ ὑπερύψηλα καὶ σκληρὰ

et Thasum et Samothracen occupaverat, quod Critobulus Imbriota non commemoravit, quaquam c. 15, 3 Mechemetem a Venetis postulasse dicit, ut Imbrum et Lemnum redderent. || — § 1. προσέβητο] mgo, προσεγένοντο text. || — § 2. τοῦ Βοός ὄρους] Mons Boidia in recentioribus tabulis ||. — ἀοικίτι et dein καὶ τὴν θάλασσαν αὐτὴν add. margo. || — § 3. ἐλήθησαν... πλείους τῶν ἐκτόν] add. margo.

XIV. § 1. Ἐμοί γε φαῖνον] ἐμοῖς φαῖνον (sic) cod.

XV. § 1. Ἐγχειρόμενον] mgo, οἰκοδομούμενον text. || — καὶ θέσιν] add. mgo. || — § 2. Totum hoc segmen in margine additur. De Venetorum legatione et Mechemetis responso v. Mar. Sanuto p. 1189. Cf. Zinkeisen 2, p. 314. || — Ἰμβρόν] Cf. not. ad. c. 13.

XVI. § 1. Causas expeditionis Seaddedinus 2, p. 240 fuisse dicit quod Scanderbegus tributum denegasset et ditionem regiam vastans pecora e locis aestivis montis *Cancandellen* abegisset, denique *Elbassan* urbem a Turcis recens structam obsedisset et suburbium ejus incendisset. || — διώξαι τε] add. mgo. || — § 2. μεγίστην] add. mgo. || — § 3. Γοργόνος] Γοργάνος; cod. || — § 4. Ἰσταμίνου] mgo, γινομένου text. || — Δᾶτις] Δᾶτιν?

καὶ ἀπότομα τῶν ὄρων, οἳ τινες πτανοί, ζῆν τοῖς ὄπλοις, καὶ πάντα κατέτρεχον ὥσπερ τινὰ πεδία ἰππασίμα, οὐδὲν ἐμποδῶν ἰσταμένου, καὶ διηρημένοι πάντα ἀκριβῶς καὶ πλέον ἢ Δᾶτις (φασί) τὴν Ἐρετρικὴν, ὄρη, κρημνοὺς, φάραγγας, καταδύσεις, ἄντρα, χαράδρας, τρώγλας, χηραμοὺς, πάντας μυχοὺς γῆς, καὶ οὐδὲν ἔπι τούτους διελαθεν ἢ διέφυγε καὶ τῶν σφόδρα ἀποτόμων καὶ ἀποκρότων καὶ ἀνημέρων καὶ ἀβάτων ὄλωις χωρίων, ὅτι μὴ μόνον τὰ φρούρια καὶ οἱ ἐν τούτοις καταπεφυγότες, ἀλλὰ πάντα ἄπλωις κατέδραμον καὶ ἐχειρώσαντο καὶ ἠνδραπόδισαν καὶ διέφθειραν ἐν πέντε καὶ δέκα ταῖς ὄλαις ἡμέραις, καὶ λείων ἐξήλασαν διὰ πλείστην ἠνδραπόδων, ἀνδρῶν, γυναικῶν, παιδῶν, βοσκημάτων παντοίων, ἐπιπλων, πάντων ἄπλωις, καὶ κατήγαγον ἀπὸ τῶν ὄρων ἐν τῷ στρατοπέδῳ. (β) Ὁ δὲ τῶν Ἰλλυριῶν ἡγεμῶν Ἀλέξανδρος ὡς ἔγνω τὴν ἀρχὴν κατελιημμένα τὰ ὄρη τῆ στρατιᾶ, φυγὰς εὐθὺς ἔρχετο, οὐδ' ὅποι γῆς εἴη ἐξακουόμενος. Βασιλεὺς δὲ δηώσας πᾶσαν τὴν χώραν καὶ διαφθείρας, ἐπὶ τὸ Κρούες ὤρμησε, καὶ γενόμενος ἐν αὐτῷ, στρατοπεδεύεται πρὸ αὐτοῦ, καὶ χάρακα βαλόμενος καὶ κύκλῳ περιλαβῶν τῷ στρατῷ καὶ μηχανὰς ἐπιστήσας ἐπολιόρκει.

XVII. Ἐν ταύταις δὲ ταῖς ἡμέραις, θέρους μεσοῦντος ἤδη, καὶ ἡ λοιμώδης νόσος παντὶ τῷ θέματι Θράκης τε καὶ Μακεδονίας ἐνέσκηψεν, ἀρξαμένη μὲν ἀπὸ Θετταλίας καὶ τῶν ταύτη προσχώρων (οὐκ οἶδ' ὅθεν αὐτοῦ τὴν ἀρχὴν ἐπελθοῦσα), ἐπινεμησάμενη δὲ καὶ διαφθείρασα πάσας τὰς ἐν τῇ μεσογείᾳ καὶ παραλίᾳ τούτων πόλεις καὶ χώρας, διαβάσα δὲ καὶ ἐς τὴν Ἀσίαν, πᾶσαν τὴν παραλίαν Ἑλλησπόντου τε καὶ Προποντιδὸς διέφθειρε καὶ ἠρήμωσεν, καὶ ἐς τὴν μεσογείαν ἀναβάσα τὴν τε τοῦ Προυσίου καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ἅπαντα καὶ μέχρι Γαλατίας καὶ δὴ καὶ Γαλατίαν αὐτὴν ἐλυμῆντο καὶ ἠφάνισεν· (α) ἐς δὲ τὴν μεγάλην ἑσωμάσασα πόλιν, τὴν Κωνσταντίνου φημί, τί χρὴ καὶ λέγειν ὡς ἀπιστόν τι πάθος ἐν αὐτῇ καὶ ἀκοιτῆς ὄλωις ἄβατον καὶ ἀφόρητον κατειργάσατο; Ἐξεκομίζοντο μὲν καθ' ἡμέραν τῶν ἀπολωλότων πλῆθος ἀριθμοῦ κρείττον, οἱ δὲ θάπτοντες οὐκ

ἤρουν ἐς τὰς ταφάς· οὐ γὰρ ἦσαν οἱ μὲν γὰρ δεδιότες τὸν φόβον ἔρευγον ἀμεταστρεπτοί, οὐδὲ τῶν μάλιστα οἰκείων ποιούμενοι πρόνοιαν ἢ ὄλωις ἐπιστρεφόμενοι, καίτοι πολλάκις μετ' οἰμωγῆς καὶ θρήνων ἀνακαλούμενων αὐτοὺς, ἀλλὰ καταλιμπάνοντες νοσοῦντας ἀτημελήτους, καὶ τεθνεῶτας ἀτάφους· οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ ἦσαν ἀναπεπλησμένοι τῆς λύμης καὶ ὄλωις δυσθανατοῦντες καὶ οὐδὲ ἑαυτοῖς δυνάμενοι βοηθεῖν. (3) Εἰσὶ δὲ οἱ καὶ κατακλείσαντες ἑαυτοὺς ἐν τοῖς δωματίοις ἕμενον ἀπρόιτοι, καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν αὐτοῦ θνήσκοντες ἔκειντο ἄταφοι ἐπὶ δυοὶ καὶ τρισὶν ἡμέραις ἀγνοοῦμενοι πολλάκις, ἐθάπτοντο δὲ καὶ ζύνδου καὶ ζύντρεις καὶ κατὰ πλείους πολλάκις μιᾷ παραδιόμενοι θήκη, καὶ ὁ θάπτων σήμερον ἕτερον αὐρισὺν ὑπ' ἄλλου ἐθάπτετο, πρεσβύται δὲ καὶ θύται καὶ ἱερεῖς οὐκ ἤρουν ἐς τὰς ἐκφορὰς καὶ ἐξόδους καὶ τὰς ἐπιταφίους ὠδὰς καὶ εὐχὰς, οὐδὲ τῇ γῆ κρύπτειν τοὺς ἀπογνομένους, ἀλλ' ἐξέκαμον· πανημέριον γὰρ διακαρτεροῦντες ἄβρωτοι καὶ ἄσιτοι θέρους ἀντέγειν ὄλωις οὐκ εἶχον, ἀπέθνησκον δὲ οἱ μὲν τριταῖοι, οἱ ἐξ τεταρταῖοι, οἱ δὲ καὶ ἐβδομαῖοι. (4) Καὶ τὸ δεινὸν καθ' ἡμέραν ἐπεδίδου διὰ πάσης ἡλικίας ἤδη χωροῦν, καὶ ἐπὶ μᾶλλον ἐξήπτετο, καὶ ἡ πόλις ἐκενώθη τῶν οἰκητόρων, ἀστῶν τε καὶ ζένων, καὶ χωρίων ἔρημῶν τι ὄλωις ἀνθρώπων ἐδόκει εἶναι, τῶν μὲν ἀπολωλότων τε καὶ ἀπολλυμένων τῇ νόσῳ, τῶν δὲ, ἧπερ ἔφην, ἐξοικιζόμενων τε καὶ φευγόντων, τῶν δὲ ἐν τοῖς οἴκοις ὡσπερ καταδικῶν ἀποκεκλεισμένων· καὶ ἡ ἀθυμία πολλὴ καὶ ἡ λύπη οὐ φορητὴ καὶ κοπετὸς καὶ ὄλαφυρμὸς πανταχοῦ, καὶ ἡ ἀπόγνωσις καὶ δυσελπιστία τὰς πάντων ἐκράτει ψυχὰς, καὶ ἡ τῆς προνοίας ὄλωις ἐξερρήκε δόξα, καὶ πάντα εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε ἐνομίζετο φέρεσθαι, ὡς οὐδενὸς ἐπιστατούντος τῶν γινόμενων. Οὕτω πάντας ἐξέπληξε ὁ τοῦ πάθους πρᾶλογος.

XVIII. Λέξω δὲ καὶ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς νόσου. Τὰ μὲν γὰρ πρῶτα περὶ τοὺς βουδῶνας ἐστηρίζετο τὸ δεινὸν ὅποιδῆποτε, καὶ τὸ σημεῖον ἐν τούτοις εἰδέναι τῷ μείζον ἢ ἑλαττον· ἔπειτα προσέβαλλε σφοδρῶς τῇ κεφαλῇ, καὶ θέρμας ἰσχυρὰς ἐνεποίει ταύτη καὶ πλε-

§ 5. Cf. SeadeIdin. 2, p. 240: *Il rè... distruggendo la grandezza e la baldanza d'Ischiender, compartì il suo paese in due Sangiaccati, e li conferì a due suoi ministri, et anco li suoi grani e beni che lasciò dietro di se tenero nel poter de' ministri regii; et egli fuggendosi con la testa nuda e cruda e con le lagrime agl' occhi al mar Adriatico tutto confuso, ansio et disperato si nascose in un cantone, dove si consumò in genere di dolore Scanderbegus in Alesione Venetorum urbe febrī mortuus est mense Januarii 6976, 1468 (non vero 1467, ut Zinkeisen statuit, et multo minus anno 1466, ut apud Barletium falso legitur et cum illo Hammerus statuit). V. Phrantzes p. 430, 1: καὶ τῷ Ἰανουαρίῳ μηνὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους (6976) καὶ ὁ τῆς Ἀλβανίας αὐθέντης Σκαντέρης τέθνηκε φωνῆ θανάτῳ. || — τὴν ἀρχὴν et mox καὶ χάρακα βαλόμενος; add. margo.*

XVII. § 1. Phrantzes p. 429: Τοῦ αὐτοῦ χρόνου (an. 6975) τῷ θέρει ἐγεγόνει τοιαύτη λοιμώδης νόσος ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, Ἀδριανουπόλει καὶ Καλλιουπόλει: καὶ ταῖς περὶ αὐτῶν πόλεσι καὶ κώμαις, ἀστεσι τε καὶ χώραις, οἳ οὐ γέγονεν ἐν τοῖς παρελθοῦσι χρόνοις ἐκ πολλοῦ καιροῦ, ὥστε τεθνήκασιν, ὡς φασί, μυριάδες: πολλὰ ἀνθρώπων. οὐ χιλιεῖς, ἐν οἷς δὴ καὶ ἡ τοῦ δεσπότου θυγάτηρ ἢ ἀμήρισσα ἀπέθανε. || — οὐκ οἶδ'... ἐπελθοῦσα] add. mgo. || — § 3. ἐπὶ δυοὶ καὶ τρισὶ ἡμέραις] margo, ἐπὶ δύο καὶ τρεῖς ἡμέρας text. || — ἐς τὰς ἐκφορὰς καὶ ἐξόδους] add. mgo. || — § 4. διὰ πάσης... χωροῦν] add. mgo. || — δυσελπιστία] supra versum, ἀνεπιστία in versu. || — ὁ πρᾶλογος] substantivo dictum ut ap. Thuc 2, 85, 7, 28. Phot. Lex. p. 386, 17.

XVIII. Λέξω etc.] Cf. pestis descriptio apud Thucydidem 2, 48 3 sqq. (ἐγὼ δὲ οἶον ἐγίνετο λέξω etc.), quam ob

μονάς περί τε τὰς κοιλίας τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοὺς ὕμνας καὶ μήνιγγας, καὶ φλογώσεις καὶ ἐρυθήματα τοῦ προσώπου· καὶ τούτου τισὶ μὲν ἀναισθησίαν ἔπειραζέτο καὶ ὕπνον βαρὺν καὶ καταφορὰν, τισὶ δὲ καὶ τοῦναντίον φρενίτιν καὶ παραπληξίαν καὶ ἀγρυπνίαν ἐπέφερον· εἶτα ἐστριζέτο περὶ τὴν καρδίαν ὁ πόνος ὄλος καὶ τὸ δεινὸν μετὰ πυρετοῦ λάβρου τε καὶ διακαοῦς τὰ τε ἔνδον ζυμφλέγοντος καὶ ζυγκαίοντος καὶ φλεγμονᾶς ἐμποιοῦντος αὐτῇ σφοδροτάτας, καὶ ἐξάτησιν τοῦ ὄλου αἵματος καὶ φθορὰν καὶ ὀδύνας ἰσχυρὰς ἐκ τούτου καὶ ἀλγηδόνας δριμείας καὶ βοᾶς τῶν ἀπολωλότων, καὶ παλμοὺς ζυνεγείας καὶ ὀξείας καὶ ἄσθμα βαρὺ καὶ δυσῶδες καὶ φρίκην δεινὴν καὶ ψύξιν καὶ νέκρωσιν τῶν ἄκρων καὶ τελευταίων θάνατον. Τοιοῦτον δὲ τι καὶ τὸ εἶδος τῆς νόσου, ὡς ἐμοὶ γε κατεφάνη εἶναι τὰ πλεῖστα παραλιπόντι.

XIX. Βασιλεὺς δ' οὐ πολλὰς ἡμέρας τὸ Κρούες πολιορκῶν, ἐπειδὴ ἔγνω ἀδύνατά οἱ ἂν οὐτ' ἐκ προσβολῆς τοῦτο βίᾳ τοῖς ὅπλοις ἐλείν (ἦν γὰρ ἐρυμνότερον τὸ ἄστυ καὶ πάντη ἀπόμαχον), οὔτε πειθοῖ προσάξασθαι, στρατιὰν ἔγνω δεῖν ἱκανὴν αὐτόσε καταλιπόντα καὶ στρατηγὸν, ὡς ἐς χρονίαν πολιορκίαν, αὐτὸν ἀναχωρήσασθαι ἐς τὸ Βυζάντιον καὶ μὴ μάτην πονεῖν καὶ κόπτειν αὐτόν τε καὶ τὴν στρατιάν, ἐνὸν λιμῶν τε καὶ πολιορκία μακροῦ περιγενέσθαι τοῦ ἄστυος. (2) Καὶ δὴ ὄξαν οὕτω, καταλιπὼν στρατηγὸν αὐτοῦ μετὰ

στρατιᾶς ἱκανῆς, ἀκραιφνοῦς καὶ νεήλυδος, ὥστε δύνασθαι πολιορκεῖν τὸ ἄστυ καὶ πάσης τῆς ἔξω χώρας κρατεῖν, αὐτὸς διαδοὺς τὴν τε λείαν ἄπασαν καὶ τὰ ἀνδράποδα πάσῃ τῇ στρατιᾷ, καὶ ἀπολύσας αὐτοὺς, ἦει ξὺν τῇ ἰδία αὐλῇ τὴν ἐπὶ τὸ Βυζάντιον.

(3) Πυθόμενος δὲ καθ' ὁδὸν τὴν τε χώραν ἄπασαν Θράκης τε καὶ Μακεδονίας καὶ τὰς ἐν αὐτῇ πόλεις, δι' ὧν ἔμελλε ποιεῖσθαι τὴν πάροδον, τῇ λοιμῶδει νόσῳ κατεχομένης τε καὶ διαφθειρομένης κακῶς, καὶ δὴ καὶ τὴν μεγάλην πόλιν αὐτὴν ἀγομένην καὶ φερομένην ὑπὸ τε τῆς λύμης καὶ τοῦ δεινοῦ, μεταβαλὼν εὐθύς ἦει τὴν ἐπὶ τε τὸν Αἴμονα καὶ τὴν ἄνω Μυσίαν· ταύτην τε γὰρ ἐπυθάνετο καὶ τὰ ὑπὲρ τὸν Αἴμονα πάντα καθαρεύειν τῆς νόσου. (4) Καταλιπὼν δὲ τὰ τε περὶ Νικόπολιν καὶ Βυδῆνην χωρία, ὑγιεινά τε ὄντα καὶ κράσεως εὐκαίρου λαχόντα, εὐαγέγονε τὸ φθινόπωρον ὄλον αὐτοῦ διατρίβων. Μετὰ μικρὸν δὲ μαθὼν λωφῆσαν ἦδη τὸ πάθος, καὶ τοῦ λυποῦντος καθαρεύειν τὴν πόλιν (εἶχε γὰρ ἀγγέλους συχνούς καθ' ἡμέραν σχεδὸν ἐκ διαδοχῆς διαθένοντας καὶ ἀγγέλλοντας τὰ ἐκεῖ), χεიმῶνος ἀρχομένου ἦδη, ἀφικνεῖται ἐς τὸ Βυζάντιον. Καὶ πέμπτον δὴ καὶ ἑβδομηκοστὸν ἔτος πρὸς ἑννακοσίους τε καὶ ἑξακισχιλίους τοῖς ὄλοις ἠνύετο, ἑβδομον δὲ καὶ δέκατον τῆς ἀρχῆς τῷ βασιλεῖ.

oculos habuisse Critobulum probabile est. || — § 1. εἰδείνυτο] margo, ἐτέφερον text. || — καὶ παραπληξίαν et mox καὶ τὸ δεινὸν add. margo.

XIX. § 1. Καταλιπόντα... αὐτόν] καταλιπὼν... αὐτός codex. || — § 3. πυθόμενος δὲ κτλ.] Cf. Sededdin. 2, p. 240 : *Essendo dunque sortito l'acquisto d'Albania con molta facilità, il re senè ritornò in dietro. Ma perchè all' hora era l'aria infetta, e regnava la peste in Grecia, però senza entrarvi nelle città, si volto verso la costiera del mar negro, e fin alla venuta del inverno si trattene in quelle parti sotto li suoi padiglioni. Ma poi cessata la peste e la corrullion dell' aria, passò per via d'Aldos alla sua residenza di Constantinopoli.* || — § 4. διαθέντας] sic margo, δ. ἀπρίχοντας textus.

PHOTII

DE ROSSORUM INCURSIONE HOMILIAE DUAE.

I.

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΟΜΙΛΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΦΘΑΘΝ ΤΩΝ ΡΩΣ.

Τί τοῦτο; τίς ἡ χαλεπή αὐτῆ καὶ βαρεία πληγὴ καὶ ὄργη; πόθεν ἡμῖν ὁ ὑπερβόρειος οὗτος καὶ φοβερός

ἐπέσκηψε κεραυνός; ποῖα νέφη καθῶν πυκνωθέντα; τινῶν δὲ κριμάτων σφοδραὶ παρατρίψεις τὴν ἀνυπόστατον ταύτην καθ' ἡμῶν ἐξεπυρήνισαν ἀστραπὴν; πόθεν ἡ βαρβαρική αὐτῆ καὶ πυκνὴ καὶ ἀθρόα καταεργάγη θάλασσα; οὐ καλάμην σίτου κείρουσα καὶ τὸν στάχυν συμπατάσσοῦσα, οὐδὲ κληματίδας ἀμπέλου μαστίζουσα καὶ τὸν καρπὸν ἄωρον τεμαγίζουσα, οὐδὲ φυτῶν τὰ στελέχη τύπτουσα καὶ τοὺς κλάδους διασχίζουσα (ὁ πολλοὺς πολλακίς μέτρον ἐπλά-

Critobuli narrationi de Constantinopoli a Turcis expugnata quasi appendicem subjungo Photii homilias duas de prima Rossorum expeditione Constantinopolitana (865 p. C.). Earum notitia quaedam ad viros doctos jam olim pervenerat e duobus codicibus nunc, ut videtur, deperditis, altero Mosquensi, altero Escorialensi, de quibus v. E. Kunik in *Bulletin de la classe historico-philologique de l'Acad. imp. des sc. de St-Petersbourg* tom. 6. (an. 1849) p. 373-379, et tom. 7 (an. 1850) p. 72-74 et tom. 8 (an. 1851) p. 185. Nuper eadem e codice Athoi τῶν Ἱδύρων monasterii arte photographica exprimendas curavit Sebastianow, vir de promovendis studiis philologicis meritissimus. Inde typis expressas et suis curis emendatas edidit Augustus Nauck (*Lexicon Vindobonense rec. et annot. instruxit Aug. Nauck. Accedit appendix duas Photii homilias et alia opuscula complectens. Petropoli 1867.* 8° p. 201-232). Rossicam homiliarum versionem, cui graecorum verborum particulae passim adiunguntur, anno 1864 Petropoli edidit Porphyrius Uspenski, « qui quum locis permultis, Nauckius p. XXIX ait, a codice discesserit, ne semel quidem traditae scripturae mutationem a se factam commemoravit. Discrepantiae illius et nostrae editionis tot tantaque sunt, ut non mirer si quis dubitarit num uno eodemque fonte uterque nostrum usus sit. Utrum illi an mihi fides habenda sit, facile viderit qui vel codicem Athoum vel photographicum homiliarum exemplum denuo contulerit. » Quum ipse quoque e photographico exemplo Petropoli Parisios misso homilias anno 1866 descripserim, pro certo scio et attester Nauckium in describendo summa fide tantaque diligentia versatum esse, ut vel minima scribae sphalmata, quae enotare vix operae pretium, recensuerit. Quodsi in paucis quibusdam meum apographum a Nauckiano differt, nescio an meo errori discrepantiae culpa imputanda sit. Nonnulla Nauckius an. 1860 facili negotio legisse videtur quae an. 1866 adeo jam evanida erant, ut vix levissimas quasdam literarum umbras vel perspicillorum ope adjutus distinguerem. Ceterum codex Athous, Porphyrio teste, characterus est formae maximae, quem scriba sinivit die 26 mens. April. an. 1627, quamquam id Nauckius dicit dubitationi obnoxium esse usque dum aliunde confirmetur. Photogramma foliis constat longis 20 centimetra, largis vero 30 centimetra. Versus in singulis paginis viceni. Scriptus codex manu eleganti, non ubique tamen lectu facili. Codex continet epistolas duas ad Nicolaum papam, epistolam ad ecclesiam Antiochenam, canones Constant. synodi primae et secundae, homilias sedecim, epistolas varias 275, Amphilochia. Nostrae homiliae duae in codice notantur numeris η' et θ'; leguntur in pagg. 86-102.

De incursione Rossorum in ditionem Const. vil. Th. S. Beyerus *De Russorum prima expeditione Constantinopolitana* in Comment. Academ. scient. Petropolitanae tom. 6, Petrop. 1738 p. 365-391 et E. Kunik in *Berufung der Rosden* 2, p. 332. Graeci scriptores qui de ea re verba fecerunt, a Naukio citantur:

Leo gramm. p. 240 ed. Bonn.: 'Ο δὲ βασιλεὺς ἐπεστράτευσεν κατὰ τῶν Ἀγαρηῶν, καταλιπὼν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ 'Ασπίαν ὑπαρχὸν ὄντα, ὅστις, οὕτω τοῦ βασιλέως οὐδὲν ἐξ ὧν ἐμελέτα καὶ κατὰ νοῦν εἶχεν καταγεγραμμένου, τὴν τῶν ἀθίων 'Ρῶς ἐμήνυσεν ἀρεῖν, γεγενημένων ἤδη κατὰ τὸν Μαῦρον ποταμὸν. Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς καὶ τῆς ἐχομένης ἐπεσπέθη ὁδοῦ, καὶ δι' ἧν ταύτην ἄρῃκεν, οὐδὲν βασιλικὸν καὶ γενναῖον ἐργάσατο· οἱ δὲ 'Ρῶς φθάσαντες ἐνδον τοῦ Ἱεροῦ πολὺν ἐργάσαντο φόνον Χριστιανῶν καὶ ἀθῶων αἵμα ἐξέχον. Ἰπῆρχον δὲ πλοῖα διακόσια, ἃ περιεκύκλωσαν τὴν πόλιν, καὶ πολὺν φόβον αὐτῷ ἐνδοθεν ἐνεποίησαν. 'Ο δὲ βασιλεὺς καταλαθῶν μόλις ἴσχυεν διαπερᾶσαι, καὶ δὴ σὺν τῷ πατριάρχῃ Φωτίῳ εἰς τὸν ἐν Βλαχέρναις ναὸν τῆς τοῦ θεοῦ μητρὸς παρεγένοντο κάκει τὸ θεῖον ἐξέλειονται. Εἶτα μεθ' ὑμνωδίας τὸ ἅγιον ἐξαγαγόντες τῆς θαλάσσης ὁμοπόροισιν τῇ θαλάσῃ ἀκρῶς προσέβησαν, καὶ νηνεμίας οὕσης εὐθύς ἀνέμων ἐπιφορὰ καὶ τῆς θαλάσσης ἠεμούσης κινήσεων ἐπαναστάσει ἀλλεπάλληλοι ἐγγέγονισαν, καὶ τὰ τῶν ἀθίων 'Ρῶς πλοῖα καταέγησαν, ὀλίγων ἐκπερευγῶτων πρὸ κινήτων. Eadem fere praebent Georgius monachus p. 826 ed. Bonn. et Symeon magister p. 674.

Theophanes contin. 4, 33, p. 196, 6: 'Ἐντεῦθεν γούν τὰ μὲν τῶν Ῥωμαίων ἢ τῶν 'Ρῶς ἐκάκην ἐπιδορμή· ἔθνος δὲ οὐκ Ἐκυθικὸν ἀνήμερόν τε καὶ ἀγροικόν, τὸν τε Πόντον αὐτόν, οὐ μὴν καὶ τὸν Εὐξείνιον, κατεπίμπερ καὶ αὐτὴν τὴν πόλιν περιεστοίχιζεν, τρηκαῦτα τοῦ Μιχαὴλ κατὰ Ἰσραηλιτῶν ἐστρατεύοντος. Πλὴν ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν τότε θείας ἐμφορῆς ὄργης, Φωτίου τὸ θεῖον ἐξίλειωσαμένου τοῦ τῆς ἐκκλησίας τοῦς οὐκ ἔχοντος, οὐκ ἔκπερουντο.

ρωσιν ἐσχάτης κακώσεως), ἀλλ' ἀνθρώπων αὐτῶν οἰκτρῶς τὰ σώματα συναλθίθουσα καὶ τὸ γένος ἅπαν κίρως ὀλοθρεύουσα. (2) Πόθεν ἢ πῶς τῶν τηλικούτων καὶ τοσοῦτων κακῶν ὁ τρυγίας, ὅτι μὴ μείζον εἶπεν, ἐξεγύθη ἐφ' ἡμᾶς; ἀρ' οὐ διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ταῦτα πάντα ἦλθεν ἐφ' ἡμᾶς; οὐκ ἔλεγχος ταῦτα καὶ ἀνάγκη ὀρίαιμος τῶν ἡμετέρων παραπτωμάτων; οὐγί δὲ καὶ τεκμηριῶ τῶν παρόντων φοβερὸν τὰ τῶν μελλόντων φορικτὰ καὶ ἀδέκαστα δικαιωτήρια; (3) Οὐκ ἔλπις ἀπάντων ἡμῶν, μάλλον δὲ κοινὴ προκειμένη ὄψις, ἵνα μηδὲ τῆς συμφορᾶς τοῖς ἔπειτα πορφόρος ἐκφύγη, μηκέτι μηδένα εἰς τὸ περιεῖναι ἐγκαταλειφθῆναι· ὄντως « ἔλασσοῦσι φυλάς ἁμαρτίας » (ΠΡΟΝ. 14, 34) καὶ ὡς βομφαία δίστομος πᾶσι τοῖς χρωμένοις αὐτῇ. (4) Ἐρρώσθημεν κακῶν οἷς πολλάκις συνεσθέθημεν· δέον εὐχαριστεῖν, οὐκ ἐγνωσθήσαμεν· ἐσώθημεν, ἠμελήσαμεν· ἐφρουρήθημεν, κατεφρονήσαμεν· ἐφ' οἷς δέος ἦν τιμωρίαν ὑποσχεῖν. Ὡ γνῶμις ὠμῆς καὶ ἀδιακρίτου καὶ τί γὰρ οὐχὶ τῶν δυσχερῶν καὶ δεινῶν πάσχειν ἀξίας. Τοῖς μικρὰ τινα καὶ τῶν εὐτελεστάτων ὀφείλοντας ἀποτόμως εἰσπεραξάμεθα, ἐτιμωρησάμεθα· οὐκ ἐμνήσθημεν τῆς εὐχαριστίας, παρελθούσης τῆς εὐεργασίας, ὡδ', ὅτι συγγνώμης ἐτύχομεν, τοὺς πλησίον ὀφτειρήσαμεν· ἀλλ' ἐν ᾧ τῶν ἐπικριμασθέντων φόβῳ καὶ κινδύνῳ ἀπηλλάγημεν, ἀγριώτεροι τούτοις κατέστημεν, μήτε τὸ πλῆθος καὶ μέγεθος τῶν οἰκείων ὀφλημάτων καὶ τὴν ἐπὶ τούτοις τοῦ σωτήρος συγχώρησιν λησασάμενοι, μήτε τὴν τῶν δημοδούλων ὀφειλὴν βραχυτάτην οὖσαν καὶ μηδὲ ἐν στάθμῃ λόγου ζυγοστατουμένην πρὸς τὰς ἡμετέρας αἰδεσάμενοι. (5) Πολλῶν δὲ καὶ μεγάλων φιλανθρώπως ἐλευθερωθέντες, ὀλίγων ἄλλως καὶ ἀφιλανθρώπως ἐδουλώσαμεν· εὐφράνθημεν, ἔλυψασαμεν· ἐδοξάσθημεν, ἠτιμώσαμεν· ἰσχύσαμεν,

εὐθνήσαμεν, ἐξυβρίσαμεν, ἀφρονήσαμεν· ἐλιπύθημεν, ἐπαχύνθημεν, ἐπλατύθημεν καὶ εἰ μὴ τὸν θεὸν ὡς ὁ πάλας Ἰακώβ ἐγκατελίπομεν, ἀλλ' ὡς ὁ ἡγαπημένος πλησθέντες ἀπελακτίσαμεν καὶ « ὡς δάμλις παροιστρώσω » (Hos. 14, 16) τῶν τοῦ κυρίου προσταγμάτων παροιστήσαμεν καὶ τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ κατολιγορήσαμεν. (6) Διὰ τοῦτο « φωνὴ πολέμου καὶ συντριβὴ πολέμου ἐν τῇ γῆ » ἡμῶν (Jerem. 27, 22). Διὰ τοῦτο « ἦνοιξεν κύριος τὸν θησαυρὸν αὐτοῦ καὶ ἐξήνεγκε τὰ σκεύη τῆς ὀργῆς αὐτοῦ » (Jerem. 27, 25). Διὰ τοῦτο « λαὸς ἐξείρψεν ἀπὸ βορρᾶ », ὡς εἰς ἄλλην ἐπελαύνων Ἱερουσαλήμ, καὶ « ἔθνη ἐξηγέρθη ἀπ' ἰσχύου τῆς γῆς, τόξον καὶ ζιβύνην κρατοῦντες. Ἰταμός ἐστι καὶ οὐκ ἐλείπει φωνὴ αὐτοῦ ὡς θάλασσα κυμαίνουσα· ἠκούσαμεν τὴν ἀκοὴν αὐτῶν » (Id. 6, 22-24), μάλλον δὲ ἀθρόαν εἶδομεν τὴν ὄψιν αὐτῶν, καὶ « παρελύθησαν αἱ χεῖρες ἡμῶν· θλίψις κατέσχεν ἡμᾶς καὶ ὠδίνες ὡς τικτούσας· μὴ ἐκπορεύεσθε εἰς ἀγρὸν καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς μὴ βαδίσετε ὅτι βομφαία παροικεῖ κυκλόθεν » (Id. 6, 25). « Τί μαρτυρήσω σοι, ἢ τί ὁμοίωσω σοι, Ἱερουσαλήμ σὺν ἐμοὶ κεκραξέτω σήμερον, πόλις βασιλεῖς; Ἰς οὖσαι σε καὶ παρακαλέσει σε, ὅτι ἐμεγαλύνθη ποτήριον συντριβῆς σου; Ἰς ἰάσεται σε; » (Thren. 2, 13) Νῦν κλαίετε· μικροῦ καμὲ τὸ πάθος ἐβόησε καὶ τοῦ λέγειν ἀνέκοψεν. Ἄλλὰ τί βοᾶτε πρὸς με; τί δὲ δούρεσθε; ἀκούσατέ μου· στήσατε μικρὸν τὸν κλαυθμὸν, καὶ δότε τοῖς λόγοις πάροδον. (7) Διακρῶ μὲν γὰρ καγῶ σὺν ὑμῖν· ἀλλ' οὔτε τὴν ἐν χρόνῳ ἀναρριπτιθεῖσαν φλόγα μικρὰ βανίδες σθενύουσι, τί γὰρ δεῖ λέγειν; ὡς πλέον ἀνάπτουσιν, οὔτε τὸν ἐκκαυθέντα ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων θυμὸν τοῦ θεοῦ πρόσκαιρον δάκρυον ἰσχύει ἐξιλειώσασθαι. Διακρῶ καγῶ σὺν ὑμῖν, ἀλλὰ πολλῶν ταλαιπωρουμένων παρῆιδεον δίκρυα παρα-

Nicetas Paphl. Vita Ignatii in Harduini Act. concil. tom. 5 (Paris. 1714) p. 965 : Κατ' ἐκεῖνον γὰρ τὸν καιρὸν τὸ μαρτυρῶν τῶν Σκυθῶν ἔθνος, οἱ λεγόμενοι Ῥῶς διὰ τοῦ Εὐξείνου πόντου προσεχωρηκότες τῷ Στενῷ καὶ πάντα μὲν χωρία, πάντα δὲ μοναστήρια διηρακότες, ἐτι δὴ καὶ τῶν τοῦ Βυζαντίου περιουσιῶν κατεβράμουν νησιῶν, σκευὴν νησιῶν, κλεψίνοι καὶ γρήματα, ἀνθρώπους δὲ τῶν ἀλόντας πάντας ἀποκτείνοντες. Πρὸς οἷς καὶ τῶν τοῦ πατριάρχου μοναστηρίων βαρβαρικῶς καταδραμόντες ὀρημάτη καὶ θυμῷ πᾶσαν μὲν τὴν εὐρείαν κτήσιν ἀρείλοντο, εἰκοσι δὲ δύο τῶν γησιωτέρων αὐτοῦ κερρατηκότις οἰκιστῶν, ἐφ' ἐνὶ τροχανήρι πλοίῳ τοῦς πάντας ἀξίνας κατεμείλισαν.

Idem ib. p. 976 : Μέσον γὰρ Πλατείας τῆς νήσου καὶ τοῖς τεσσαράκοντα μάρτυσι· ἐνίδρυται, αὐτοῦ δὲ ἔχοντος τῆς ἡμετέρας· εὐκτερίων. Τούτου τῆς τράπεζαν πρῶν οἱ Ῥῶς τὴν νῆσον πορθοῦντες κατέβαλον εἰς γῆν, ὁ δ' Ἰγνάτιος αὐτῆς ἀνέβηκε.

Photii ep. 4 p. 178 ed. Baletta (Londin. 1864) : Καὶ γὰρ οὐ μόνον τὸ ἔθνος τοῦτο (τῶν Βουλγάρων sc.) τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν τῆς προτέρας ἀσθεσίας ἠλλάξατο, ἀλλὰ γε δὴ καὶ τὸ παρὰ πολλοῖς πολλάκις θρυλούμενον καὶ εἰς ὀμότητα καὶ μακροῖα· πάστας· δευτέρως ταττόμενον, τοῦτο δὴ τὸ καλούμενον τὸ Ῥῶς, οἱ δὴ καὶ κατὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς τοὺς περὶ αὐτῶν δουλωσάμενοι, κακείθεν ὑπέρογκα φρονημασθέντες· χεῖρας ἀντήσαν· ἀλλ' ὁμως νῦν καὶ οὗτοι τὴν τῶν Χριστιανῶν καθαρίαν καὶ ἀκίβητον θρησκείαν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἀθίου δόξης, ἐν ἣ κατείχοντο πρότερον, ἀντηλλάξαντο, ἐν ὑψηλῶν ἐκείνοις καὶ προξένων τάξει, ἀντὶ τῆς πρὸ μικροῦ κατ' ἡμῶν ληλασίας· καὶ τοῦ μεγάλου τολμήματος, ἀγαπητῶς ἐγκαταοῦσαντες. Præterea brevis rei mentio fit ap. Zonaram 162, et Cedrenum tom. 2, p. 173 ed. Bonn.

§ 2. Τεκμηριῶ... φοβερὸν] τεκμηρίων... φοβερῶν codex; emend. Nauckius.

§ 3. Καὶ ἄ; βομφαία] Excidisse aliquid videtur, momente Nauckio. An καὶ εἰσι vel καθὼς ῥ... αὐταῖς; || — § 4. ὠμῆς αἰ καὶ ἀδιακρίτου] Sic legit Nauck; nunc una litera ὠ in codice apparet; ceteræ evanuerunt.

§ 5. Ἐλευθερωθέντες] Meum apographum lectionem vitiosam ἐλευθερωθέντων præbet; eodem modo etiam Porphyrius Uspenski legit. Deinde Porphyrius pro ἄλλως, quod distincte in codice apparet, legit ἀλοῖς, sensumque verum esse hariolatur : nos paucos in spicis excutiendi occupatos in servitutum redeimus. || — ἀφρονήσαμεν] ἠφρονήσαμεν Nauck. || — εἰ μὴ τὸν θεόν] Hæc nunc in codice evanida.

§ 7. Ἐκινήσαμεν] sc. δάκρυα; sic scripsi pro ἐκινώσαμεν quod sensu caret. || — διαφυλαχθέντων] Corruptum. ἀεργήθέντων propositum Nauckius. Mihi in mentem venit διαφυλαχθέντων, refrigeratis, vel διαπραχθέντων, oblituratis.

τρέγω γάρ ὡς καὶ ἐκινήσαμεν· δακρύω καὶ ὡς οὐκ ἔστι δακρῶν καιρὸς ὁ παρὼν καιρὸς, ἀλλὰ μὴ πολλῶν μείζων τῆς τῶν δακρῶν φορᾶς ἢ καταλαβούσα συμφορὰ· εἰαί γάρ, εἰσὶν ὄντως μείζους δακρῶν πολλαὶ συμφοραὶ, ἐν αἷς τῶν ἐνδον ὑπὸ τοῦ στηριχθέντος διαφυλαχθέντων * ἢ καὶ σφόδρα γε συσταλάντων τε καὶ συμμεικτότων, οὐδὲ ἔτι διὰ τῶν ὁμμάτων προγεομένη πολλὰκις καταλείπεται νοτίς. (8) Οὐχ ὄρω δὲ νῦν οὐδὲ τῶν δακρῶν τὸ κέρδος· ὅτε γάρ πρὸ τῶν ἡμετέρων ὁμμάτων τὰ τῶν ἐχθρῶν ἔφη τοῖς τῶν ἁμαρτιῶν βαπτίζεται αἷμασιν, ἡμεῖς δὲ τοῦτο καθορῶντες ἐπικουρεῖν δεόν τοῦτο μὲν ἀπορία τοῦ πράττειν οὐκ ἀναδεχόμεθα, εἰς δάκρυα δὲ καταφερόμεθα, ποταπῇ τοῖς ἀτυχοῦσι παράκλησις ἐπιγίνεται; μείζους ἂν ποταμούς τὰ ἀπὸ τῶν διαιρεθέντων σωμάτων ἐκίνησεν αἷματα ἢ τὰ ἀπὸ τῶν ἡμετέρων βλεφάρων ἀναδιδόμενα δάκρυα. Ἄλλ' ὅτε ταῖς ἐκείθεν καταφερομένης τῶν λύθρων βοαῖς ὁ τῶν πλημμελημάτων οὐκ ἀποσμήχεται μολυσμός, ἤπου γε τὰ τῶν ὁμμάτων βεῖθρα τοῦτον ἐκπλύνει δυνήθηται; (9) Οὐ νῦν ἐδεῖ κλαίειν, ἀγαπητοί, ἀλλὰ τὴν ἁμαρτίαν μισεῖν ἀπ' ἀρχῆς· οὐ νῦν πενθεῖν, ἀλλὰ τὰς δι' ὧν ἡμῖν τὸ πένθος ἐξέφυ πάσαι φεύγειν ἡδονάς. Ἴσον γάρ ἐστι δεσπότης καταδουλωθέντα πικροῖς τὴν ἀπὸ τῶν μαστίγων βάσανον μὴ βούλεσθαι καρτερεῖν καὶ πράξεις ἐαυτοῦ ἐκδεδωκότας πονηραῖς τὰς ἀπὸ τῆς δικαιοκρισίας τοῦ θεοῦ ἐπαφειμένους ἡμῖν παραιτεῖσθαι πονιάς. (10) Οὐ νῦν ἐχρῶν ὀλοφύρεσθαι, ἀλλὰ διὰ βίου σωφρονεῖν· οὐ νῦν τὸν πλοῦτον σκορπίζειν, ὅτε μὴδ' αὐτὸς οἶδας εἰ τούτου κύριος θεὶ καταστήσει, ἀλλὰ πάλαι τῶν ἀλλοτρίων ἀπέχεσθαι, ὅτε ἡ παρούσα θραύσις οὐπω ἐστήρικτο καθ' ἡμῶν· οὐ τὸν νῦν ἔλεον ἐμπορεύεσθαι, ὅτε ἡ τοῦ βίου πανήγυρις ἐν ἐλπίδι κείται τοῖς ἐνεστηκόσι λυθῆναι κακοῖς, ἀλλ' ἐν ᾧ τοῦ δύνασθαι ἢ ἐξουσία περιτὴν μηδέποτε ἀδικεῖν· οὐ νῦν παννυχίζειν καὶ λιταῖα προστρέχειν καὶ στήθη τύπτειν καὶ βαθὺ στενάζειν καὶ χεῖρας ἐπαίρειν καὶ γόνατα κάμπτειν καὶ γοερὰ δακρύνειν καὶ συγγνὸν προσδλέπειν, ὅτε τοῦ θανάτου τὰ κέντρα ἤκονημένα ἦκει καθ' ἡμῶν. Πάλαι ταῦτα προσῆκε ποιεῖν, πάλαι σχολάζειν τοῖς ἀγαθοῖς ἔργοις, πάλαι μετανοεῖν ἐπὶ τοῖς κακοῖς· ἐν ᾧ γὰρ ταῦτα πράττομεν νῦν παρά γε δικαίῳ μάλιστα κριτῇ καὶ μὴ παραπολὺ τὴν γνώμην πρὸς τὴν συγγνώμην ἐπιπερπῶς ἔχοντι, οὐκ εἰς ἔλεον, οἶμαι, κινουμένων τὸν θεόν, ἀλλὰ τῶν ὑπεργμένων ἡμῖν ἁμαρτημάτων κατήγοροι καθιστάμεθα πικροί. (11) Οἱ

γὰρ οὐτ' ἀτενὲς σωφρονεῖς καὶ θεοφιλῶς ἐπιστάμενοι τε καὶ κατισχύοντες ἐμβουῖον, εἴτα πρὶν ἢ τῶν κακῶν ἐπιδήμιος ἢ φορὰ, μὴδὲν εἰς ἀρετῆς καὶ σωτηρίας λόγον πραξάμενοι, ἀλλ' ἀμελῶς οὕτω καὶ βραβύμας τὰς ἐαυτῶν ψυχὰς τοῖς πάθεσι κηλιδῶσαντες, πῶς οὐκ αὐτοκατακρίτους εἰσάγουσιν ἑαυτοῦς; (12) Τί γὰρ νῦν πενθεῖν οὐ πρότερον ἐξίστασο γελώτων μὲν ἀκρατῶν, φσμαίων δὲ πορνικῶν καὶ ἀθυρμάτων θυμελικῶν; Τί δὲ σκυθρωπάτων νῦν τὰς ὄφρῦς συνῆγες καὶ τὰς κραιβάς ἐξήρες, τὸ πρόσπονον τυραννίδος δεκνύων μεστόν; Τί δ' ἐλεῖν τοὺς ἠδικομένους καὶ συμπαθεῖν σεμνυόμενος λοιμὸς αὐτὸς τοῖς παρατυχοῦσιν ἐνέπιπτες ἀπροσδοκῆτος; καὶ, λόγῳ ἐνὶ, τί νῦν πᾶσι καὶ πάντα χρηστός ὢν οὐδενὶ παρείχες πρότερον μέτριον σαυτὸν, ἀλλὰ χειρῶν μὲν ἀρχῶν ἀδικῶν ἐμεγαλοφρονεῖς, ἀμύνασθαι δὲ τὸν ὑπονοηθέντα εἰ μὴ διεπράξω, οὐδὲ βιωτὸν σοὶ τὸν βίον ἐνόμιζες; (13) Καὶ πένθος μὲν πρὸ πυλῶν λιμώτων διέρριπτο βδελύγμα, οἱ δὲ πρὸς γέλωτα εὐδοκμοῦντες τῆς σῆς ἐμπιπλάμενοι τραπέζης καὶ περιουσίας οὐδὲν ἤττον ἐνετρέφωμεν καὶ τῆς εὐθειας, καὶ φίλων μὲν στοργὴν μικροῦ παρέδωκες λήμματος, συγγενείας δὲ φύσιν διέπτυσες καὶ δεσμῶς βοθηθείας ἐρρήγγυες, ἐρινούδης τις ὡςπερ εἶναι ζῴωνικῶν καὶ μισάνθρωπος ἄνθρωπος, πολλοῦ γε δὲ δῶκε καταλέγειν κλοπὰς τε καὶ ἀρπαγὰς πορνεῖας τε καὶ μοιχείας καὶ τὰς ἄλλας ἀρρητοποιίας, τὰ μεγάλα καὶ πολυαρκῆ ταυτησί τῆς ἐκपुरσευθείας ἡμῖν καὶ περιχυθείσης φλογὸς ὑπεκαύματα. (14) Οἶδα ὅτι ταῦτα νῦν καὶ ὑμεῖς ἀναλογιζόμενοι πενθεῖτε καὶ σκυθρωπάετε· ἀλλ' ὄξυν μὲν ὁ καιρὸς, ἀδέκαστος δὲ ὁ κριτῆς, ἢ δ' ἀπειλὴ φοβερά, τὸ δὲ πλῆθος τῶν ἁμαρτημένων πολὺ, καὶ οὐκ ἐξαρκούσα ἢ μετάνοια. Ἐγὼ πολλὰκις ὑμῶν τοῖς ὡσὶ τοὺς παραινετικούς κατίσπειρ λόγους, τοὺς ἀπειλητικούς, ἀλλ', ὡς εἴποιεν, εἰς ἀκάνθους ἐξέφυσα· ἐδυσώπησα, ἐπέπληξα· πολλὰκις ὑμῖν τῶν Σοδομοιτῶν ὑπέδειξα τέφραν καὶ τὸν πρὸ ταύτης κατακλυσμόν, ἤνικα τοῖς ὕδασι ἐπικαταρρῦτου γενημένης τῆς γῆς ὁ τοῦ ἀνθρωπείου γένους συνετελείσθη παγκόσμιος ὀλεθρός. (15) Πολλὰκις τὸν Ἰσραηλίτην παρέστησα λαὸν τὸν περιούσιον, τὸν ἡγαπημένον, τὸ βασιλεῖον ἱεράτευμα, διὰ γογγυσμὸν, δι' ἀντιλογίαν, δι' ἀχαριστίαν, διὰ παράπλησιον πλημμελημα μασπόμενον, ταπεινούμενον ὑπὸ τῶν ἠττωμένων ἐχθρῶν καὶ καθ' ὧν αὐτὸς ἐτροπαιοφῶρει ἐλασσόμενον, πίπτειν, διολλύμενον. Πολλὰκις ὑμῖν ὑπετιθέμεν φυλάξασθε· διορθώθητε, ἐπιστράφητε, μὴ ἀναμείνητε στιλβώθητε

§ 8. Δακρῶντων] δακρῶν malim cum Nauckio. || — ἀποσμήχεται μολυσμός;] ἀποσμίχεται μολισμός; cod.; em. N. || — τὰ ἀπὸ τῆς;] ταῖς ἀπὸ τῆς; cod.; em. N.

§ 10. Προσῆκε] προσῆκε cod., em. N. || — ἀγαθοῖς ἔργοις] ἔργοις ἀγ. cod.; transposuit N.

§ 11. Οἱ γὰρ οὐτ' ἀτενέες;] Sic scripsi pro oi γὰρ οὕτω τινές, quæ sensum non fundunt. || — πρὶν [ἀν] ἢ τῶν κακῶν ἐπιδήμιος ἢ φορὰ] πρὶν ἢ τ. κ. ἐπιδημίος ἢ φ. codex; Naukius conjecit: πρὶν ἢ τ. κ. ἐπιδημία ἢ φορὰ.

§ 12. Γελώτων] γελώντων cod.; em. N. || — καὶ, λόγῳ ἐνὶ] Nauckius junxit: ἀπροσδοκῆτος καὶ λόγῳ ἐνὶ; Τί [γάρ] etc. || — § 13. δὲ δέω] δεῖ δέω cod.; em. N. || — § 14. νῦν καὶ ὑμεῖς] v. κ. ἡμεῖς; cod.; em. N. || — § 15. ἐβῆτε] λάβετε cod.; em. N. || — § 16. ἡ κρείττον] ἢ κρ. cod.; vocem ἢ Nauckius deleuit. || — δίκας] δίψας; cod.; em.

τὴν βουφαίαν· τὸ τόξον ἐντέίνεται· μὴ τὴν μακροθυμίαν ἀφορμὴν καταφρονήσεως λάβητε, μὴ κατὰ τῆς χρηστότητος πονηρεύσθε· ἀλλὰ πῶς ὑμῶν τὰς καρδίας ἤδη φλεγμαινούσας ἐπιξέσω; (18) Ἡ κρεῖττον ὦν ἀλγυνομένους ἐπιπλήξαι ἢ ἐκεῖθεν ἀνεπιτιμῆτους αἰκας ὑφείποντας παραπέμψαι, καὶ τὴν προῦσαν συμφορὰν τοῦ πρὸς ἡμᾶς ἐλέγχου συνεργῶν προσλαβεῖν ἢ διευλαθηθέντα τὸ πάθος ἀνεξέλεγκτον καταλιπεῖν τὸ ἀπειθήσαν καὶ ἡμαρτηκός. Τί οὖν; ἐνοουθήσαμεν, ἠπειλήσαμεν, θεὸν λέγοντες· ὁ θεὸς ἡμῶν ζῆλωτής, μακροθύμος, ἀλλ' ἐὰν ὀργισθῇ, τίς ὑποσχεῖται; (17) Ταῦτα ἔλεγον, ἀλλ', ὡς εἴποιεν, εἰς πῦρ ἕξαινον· τοῦτο γὰρ μοι τὸ νῦν εἶναι, ὡς εἶθε μὴ ὤφελεν, παρομιιάσασθαι καίριον· οὐ γὰρ ἐπεστράφητε, οὐδὲ μετενοήσατε, ἀλλ' ἐβαρύνετε τὰ ὠτα τοῦ μὴ εἰσακούειν λόγον κυρίου. (18) Διὰ τοῦτο ἐξεχύθη ἐξ' ἡμᾶς ὁ θυμὸς αὐτοῦ καὶ ἐργηγόρησεν ἐν ταῖς ἀμαρτίαις ἡμῶν, καὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐστήριξεν ἐφ' ἡμᾶς. « Οἱμοὶ ὅτι ἐμακρύνθη ἡ παροικία μου », καὶ μὴ μακρῆς οὐσίας μετὰ τοῦ ψαλμωδοῦ βοήσομαι Δαυὶδ (Ps. 119, 5), ἐμακρύνθη· ὅτι οὐκ εἰσηκούσθην παρακαλῶν, ὅτι νέφος βαρβάρων ὄρω τοῖς πταίσμασι καταζῆρανθείσαν τὴν πόλιν ἡμῶν τοῖς αἵμασιν ἐπιλύζοντας. (19) Οἱμοὶ ὅτι ἐπὶ τούτοις ἐφυλαττόμην τοῖς κακοῖς ἐγὼ, ὅτι « ἐγενήθημεν ὄνειδος τοῖς γείτοσιν ἡμῶν, μωκτηρισμὸς καὶ χλευασμὸς τοῖς κύκλω ἡμῶν » (Ps. 78, 4), ὅτι βαρβάρων ἀπίστοις δρόμος οὐκ ἔδωκε τῇ φήμῃ καιρὸν ἀγγελίας, ὡς ἂν τις ἀσφάλεια περινηθεῖται, ἀλλὰ σὺνδρομον ἔσχεν ἡ θεὰ τὴν ἀκοὴν καὶ τὸ πεπονθέναι, χώραις πόσαις ἐθναρχίαις τε καὶ ποταμοῖς ναυσιπόροις καὶ ἀλιμένους πελάγῃσι τῶν ἐπελασάντων διειργόμενων. (20) Οἱμοὶ ὅτι ἔθνος ὠμὸν καὶ ἀνήμερον ἐπ' ἀδείας ὄρω τῆς πόλεως περιγέομενον καὶ τὰ πρὸ τῆς πόλεως ληϊζόμενον, πάντα φθειρόν, πάντα λυμαινόμενον, ἀγρούς, οἰκίας, βοσκήματα, ὑπόζυγια, γύναια, παιδάρια, πρεσβύτας, νεανίας, διὰ πάντων τὸ ξίφος ὠδοῦμενον, οὐδενὸς λαμβάνον οἴκτον, οὐδενὸς φειδόμενον. Παγγενῆς ἡ καταφθορά, ὡς ἀκρις ἐν λήϊω, καὶ ὡς ἐρυσίβη ἐν ἀμπελώνι, μᾶλλον δὲ ὡς πρηστήρ ἢ τυφὼν ἢ χειμάρρους ἢ οὐκ οἶδ' ὅ τι εἶπω εἰς τὴν χώραν ἡμῶν εἰσπεσὼν αὐταῖς γενεαῖς τοὺς κατοικοῦντας ἀνάλωσε. (21) Μακαρίζω τοὺς τῆς παλαμναίας καὶ βαρβάρου χειρὸς ἔργον γεγωνότας, ὅτι τεθυηκότες θᾶσσον διέφυγον τὴν συναίσθησιν τῶν κατασχόντων ἡμᾶς ἀνεπίστοις συμφορῶν. Εἰ δὲ αἰσθησῆς ἦν αὐτοῖς· τούτοις ἀποικοιμένοις, ἐθήρησαν ἂν κακῆνοι σὺν ἐμοὶ τοὺς ἐτι περιόντας, ὧν τε διὰ παντὸς πάσχουσι καὶ οἶων ἀλγεινῶν ἀναπλησθέντες οὐκ ἀπαλλάσσονται, καὶ ἐν ᾧ ζητούντες τὸν θάνατον οὐχ ἐβρίσκουσι. (22) Πολλῶν γὰρ αἰρετώτερον ἅπαξ θανεῖν τοῦ διὰ παντὸς ἐπιζῆναι θανεῖν καὶ τοῖς τῶν

πλησίων πάθεσι συνεχῶς ἀλγεῖν καὶ σπαράσσεσθαι τὴν ψυχὴν. Ποῦ νῦν βασιλεὺς ὁ φιλόχριστος; ποῦ τὰ στρατόπεδα; ποῦ τὰ ὄπλα, τὰ μηχανήματα, αἱ στρατηγικαὶ βουλαὶ τε καὶ παρασκευαί; οὐ βαρβάρων ἄλλων ἐφοδος ἐφ' ἑαυτὴν ταῦτα πάντα μετέστησέ τε καὶ μεθειλύσατο; (23) Καὶ βασιλεῦ, μὲν ὑπερορίους πόνους καὶ μακροὺς ἀνατλά, συναπῆρέ τε καὶ συνταλαιπωρεῖ τὸ στρατιωτικόν· ἡμᾶς δὲ ὁ κατ' ὀφθαλμοῦς δλεθρος καὶ φόνος δαπανᾷ, τοῖς μὲν ἐπελθῶν, τοῖς δ' ἤδη ἐπεργόμενος. (23) Τὸ δὲ Σκυθικὸν τοῦτο καὶ ὠμὸν ἔθνος καὶ βάρβαρον ἐξ' αὐτῶν τῶν τῆς πόλεως ἐξερπύσαν προφυλαίων μονιῶν δίκην ἀγρίου τὰ πέριξ αὐτῆς κατενεμήσατο. Τίς οὖν ἡμῶν προπολεμήσει; τίς ἀντιπαρατάξεται τοῖς ἐχθροῖς; Πάντων ἡμεῖς ἔρημοι, πανταγῶθεν ἐξηγορημένοι. Τίς ἐξισωθεῖται θρῆνος ταῖς συμφοραῖς; ποῖον ἐξισχύσει δάκρυον ἐπαρκέσαι πρὸς τὸ μέγεθος τῶν περιστοιχισαμένων ἡμᾶς δυσχερῶν; (24) Δεῦρὸ μοι τῶν προφητῶν συμπθέστατε· συνθρήνησον τὴν Ἱερουσαλήμ, οὐ τὴν παλαιὰν ἐκείνην, ἔθνους ἐνὸς ἐκ μιᾶς βίβλης δώδεκα στελέχη βλαστήσαντος τὴν μητρόπολιν, ἀλλὰ συμπάσης τῆς οἰκουμένης, ὁπόσῃν ὁ Χριστιανῶν λαμπρύνει θεσμὸς, τὴν χρόνῳ καὶ κάλλει καὶ μεγέθει καὶ λαμπρότητι, πολυπληθείᾳ τε τῶν ἐνοικούντων καὶ πολυτελείᾳ δεσπόζουσαν· συνθρήνησόν μοι ταύτην τὴν Ἱερουσαλήμ, οὐχ ἄλοῦσαν ἤδη καὶ χαμαὶ πεσοῦσαν, ἀλλ' ἐγγὺς κειμένην τοῦ ἄλωνα καὶ τοῖς δρωμένοις κατασειομένην· συνθρήνησον τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων, οὐχ αἰχμάλωτον ἀγομένην, ἀλλὰ τῆς σωτηρίας ἐλπίδος ἠχμαλωτισμένην. (25) Ζήτησον ὕδωρ τῇ κεφαλῇ καὶ πηγὰς δακρῶν τοῖς ὀφθαλμοῖς, καὶ συμπένηθησον· καὶ πένθησον ἐπ' αὐτῇ, ὅτι « κλαίουσα ἔκλαυσεν ἐν νυκτὶ, καὶ τὰ δάκρυα αὐτῆς ἐπὶ τῶν σιαγῶν αὐτῆς, καὶ οὐχ ὑπάρχει ὁ παρακαλῶν αὐτὴν » (Thren. 1, 2), ὅτι « ἀμαρτίαν ἤμαρτεν Ἱερουσαλήμ, διὰ τοῦτο εἰς σάλον ἔγενετο » (Ib. 1, 8), καὶ οἱ τεθηπότες αὐτῆς τὴν ἔσχιν ἐξεμωκτῆρισαν αὐτὴν, ὅτι ἐξαπέστειλε κύριος πῦρ ἐν τοῖς ὀστέοις αὐτῆς καὶ ἐβάρυνε τὸν ζυγὸν αὐτοῦ ἐπὶ τὸν τράχηλον ἡμῶν, καὶ « ἔδωκεν ἐν χερσὶν ἡμῶν ὀδύνας » (Ib. 1, 14), ἃς οὐ δύνησόμεθα ὑποστῆναι. (26) Συνθρήνησον, ὅτι ἐξέλιπον ἐν δάκρυσιν οἱ ὀφθαλμοὶ μου· « ἡ κοιλία μου ἐταράχθη καὶ ἐστράφη ἡ καρδιά μου ἐν ἐμοί, ὅτι παραπικραίνουσα παρεπικράνα. Ἐξώθεν ἠτέκνωσέ με μάχαιρα » καὶ « διήνοιξεν ἐπ' ἐμέ ὁ ἐχθρὸς στόμα αὐτοῦ καὶ ἔβρυξεν ὀδόντας καὶ εἶπε· καταπίομαι αὐτήν » (Ib. 2, 16). (27) Ὡ πόλις βασιλὶς, οἶων κακῶν περικέχεται ὄχλος· καὶ τὰ σὰ τῆς κοιλίας ἔργονα καὶ τὰ πρὸ τοῦ ἄστεος, [δ] λαμπρῶς ἐπεπέλιστο, λαγόνες θαλάσσης καὶ πυρὸς καὶ μαχαίρας στόμα βαρβαρικῶ νόμῳ διακληρωσάμενα κατεσθίουσιν. Ὡ

N. — § 18. ὄρω] ὄρα cod.; em. N. — § 19. ἀπίστοις] ἀπιστοί? || — τὸ πεπονθέναι] τότε πόθεν καὶ cod.; em. N. || — § 21. Εἰ δὲ αἰσθησῆς] ἢ δ. a. cod.; em. N., qui deinde legit αὐτοῖς τούτων ἀποικ. || — § 22. ἔλλων] ὠμῶν? || — § 23. Ἄνω-εἶ] ἀνωγει conj. N. || — περιστοιχισάντων] περιστοιχισ. cod.; em. N. || — § 27. ἂ ante λαμπρῶς inseruit N.

πολλῶν ἐπιτις ἀγαθῆ, ὅση χαλεπῶν ἀπειλῆ καὶ δειμάτων πλῆθος περικλύσαν τὰ κύκλω τὴν σὴν περιθόητον ἐταπεινώσει δόξαν. (28) Ὡ πόλις βασιλεύουσα μικροῦ συμπάσης τῆς οἰκουμένης, οἷός σε στρατὸς ἀστρατήγητος καὶ δουλικῶς ἐνεσκευασμένος ὡς δουλεύουσαν ἐκμυκτηρίζει; Ὡ πόλις πολλῶν ἐθνῶν λάφυροις ἐκλαμπρυνθεῖσα, ὅση λαφυραγωγεῖν σε διενόησαστο ἔθνος; ὦ πολλὰ στησαμένη κατὰ τῶν πολεμίων Εὐρώπης τε καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης τρόπαια, ὅπως νῦν ἐπὶ σὲ βαρβαρική καὶ ταπεινὴ χειρ ἐξέτεινε δόρου, τὸ κατὰ σοῦ κράτος ἐπαρθεῖσα τροπαιοφορῆσαι. Ἐπὶ τοσοῦτον γὰρ κακώσεως πάντα σοι ἔχει, ὥστε καὶ τὴν ἀπροσμάχητόν σου βῶμην εἰς τρύγα ἐλάσαι βαθυτάτης ἀρρωστίας, καὶ τὸ ἀρρωστοῦν καὶ τεταπεινωμένον* τῶν ἀντιπάλων φιλόνηρον ὄμμα χειρὸς ἰσχὺν ἐν σοὶ ἀποφαίνειν καὶ δόξης ὀνόματι πειροῖσθαι διακοσμηθῆναι. (29) Ὡ βασιλεῖς πόλεων βασιλίδων, πολλὰς μὲν συμμαχίας ἐξαρπάσασα κινδύνων, πολλὰς δὲ ἐπὶ γόνυ κλιθεῖσας ἀνορθώσασα τοῖς ὄπλοις, εἰς προνομὴν δὲ νυνὶ προκειμένη καὶ τῶν συνεπικουρούντων ἐξηγορημένη. Ὡ ναῶν σεβασμίων χάρις καὶ λαμπρότης, ὦ μεγέθη καὶ κάλλη καὶ λεπτοουργία καὶ ἀγλαΐσματα, ὦ θυμάτων ἀναιμάκτων καὶ φρικτῆς θυσίας; καὶ μυστικῆς τραπέζης, ὦ θυσιαστήριον καὶ χώρος ἀβάτος καὶ σεπτός, ὅπως πολεμίων πόδες βεβήλωσιν ἀπειλοῦσι. Ὡ σέβας αὐτὸ καὶ πίστις ἀχραντος καὶ λατρεία καθαρὰ, ὅπως δυσσεβούντων καθ' ὑμῶν καὶ φρυαττομένων πλατύνεται στόμα. (30) Ὡ ἱερῶν ποδιὰ καὶ χρίσμα καὶ ἱερωσύνη· ὦ μοι τέμενος ἱερὸν θεοῦ καὶ θεοῦ σοφία ὃ τῆς οἰκουμένης ἀκοίμητος ὄφθαλμός. Θρηνησατε, παρθένοι, θυγατέρες Ἰερουσαλὴμ· κλαύσατε, νεανίσκοι πόλεως Ἰερουσαλὴμ, πενήσατε καὶ μητέρες, δακρῦσατε νήπια, δακρῦσατε· τὸ μέγεθος γὰρ τοῦ πάθους καὶ ὑμᾶς εἰς συναίσθησιν ἐκδιάζεται· δακρῦσατε ὅτι ἐπλήθυνεν ἡμῖν τὰ κακὰ καὶ οὐκ ἔστιν ὃ ἐξαιρούμενος, οὐκ ἔστιν ὃ βοηθός. (31) Ἀλλὰ μέχρι τίνος ὁ θῆτος, μέχρι τίνος τὸ πένθος, μέχρι τίνος ὁ ὀλοολυγμός; Τίς εἰσακουσεται, καὶ πῶς ἢ θραύσις κοπιᾶσι; Τίς ἐξιλιάσεται; τίς βοήσεται ὑπὲρ ὑμῶν; εἰ τις ἦν Μωυσῆς, εἶπεν ἂν πρὸς κύριον. « ἔάν αὐτοῖς ἀφῆς, ἀφες· εἰ δὲ μὴ, ἐξάλειψον καὶ ἐκ τῆς βίβλου τῆς ζωῆς, ἧς ἔγραψας (Exod. 32, 32). » Καὶ πρὸς ὑμᾶς δέ· « κύριος πολεμήσει ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ ἡμεῖς σιγήσομεν (Ib. 14, 14). » Ἀλλ' οὐκ ἔστιν, ὅτι ἐκλείπειν ὁ θεὸς ἀπὸ τῆς γῆς· οὐκ ἔστι Μωυσῆς· οὐκ ἔστιν Ἀβραάμ ὥστε διᾶραι τὸ στόμα καὶ παρησιασάσθαι καὶ εἰπεῖν πρὸς τὸν θεόν· « μὴ συναπολέσης δικαίον μετὰ ἀσεβοῦς, καὶ ἔσται ὁ δίκαιος ὡς ὁ ἀσεβῆς (Gen. 18, 23). » Οὐκ ἔστιν ὅστις ἐπέλθοι τὰς φιλανθρώπων ἐκείνας καὶ θαυμασίου τῶν λόγων ἐπαγωγὰς, δι' ὧν ἐπὶ δέκα δικαίους τὴν μυριάνηρον πόλιν ἔξω φύσεως φερομένην ἐν τὸς σω-

τηρίας ἡζῆσαι γενέσθαι καὶ πρὸς τοῦ τῶν ὄλων ἀκοῦσαι θεοῦ ὡς « ἔάν εὐρεθῶσι ἐν τῇ πόλει δέκα, οὐ μὴ ἀπολέσω ἕνεκεν τῶν δέκα (Gen. 18, 32). » (32) Οὐκ ἔστιν οὖν Μωυσῆς, οὐκ ἔστιν Ἀβραάμ· ἀλλ' ἐάν ὑμεῖς βούλησθε (παράδοξον μὲν ἐρῶ, ἀληθές δέ), ὁμοῦ δύνασθε ὑμῖν ἑαυτοῖς Μωυσέα παρασκευάσαι, δύνασθε Ἀβραάμ δεῖξαι. Καὶ Μωυσῆς γὰρ, ἀνεπιστρέφως ἔχοντος τοῦ λαοῦ, δεινὸν οὕτω δεινὸν, εἰ προσέειπεν παρηκούετο· ἀλλ' ἐκεῖνο λίαν φοβερόν, ὡς πολλοὺς πολλαχίς ὑπὲρ ὧν ἅπαντα ἐπαρτεν ὑποχείριζαι ἐχρήσατο. Καὶ Ἀβραάμ δὲ περὶ ὧν ἐδυσώπει καὶ ἰκέτευσεν, τούτους εἶωρα τὸν βίον εἰς πυρὸς ἀπάτην καταστρέφοντας, ὅτι παθῶν αὐτοῖς ἀκάνθαι τὸ γέωργιον ἦν. Δύνασθε, ἐάν βούλησθε, ἵνα λέγη κακίους πρὸς ὑμᾶς· « κύριος πολεμήσει ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ ἡμεῖς σιγήσομεν. » (33) Ποθεῖτε μαθεῖν ὅπως δέδοικα τὸν κλαυθμὸν ὑμῶν; ὅτι πρόκαιρος· τὴν ἐλεημοσύνην ὑμῶν, ὅτι πρὸς βραχὺ· τὴν σωφροσύνην, ὅτι ἐξήμερος· τὴν φιλαδελφίαν, ὅτι μέχρις ἂν τὸ δυσμενὲς τῶν κύκλω ἐχθρῶν, ἄτε ἐν κοινὸν ὑπάρχον κακόν, εἰς ἁμόνοιαν ὑμᾶς συνωθεῖ· τὸ ταπεινὸν καὶ μέτριον τῶν ἡθῶν, ὅτι μέχρις ἂν ἡ αἰχμαλωσία ἐμπρόθεσμος· τὸν τύπον πατούμενον καὶ τὸν θυμὸν χαλινούμενον καὶ τὴν γλῶτταν πνευματικῶν ἀσμάτων, ἀλλὰ μὴ αἰσχροῦ βημάτων δεικνυμένην ὄργανον, ὅτι μέχρις ἂν τῶν πολεμίων οἱ ἀλαγαμοὶ τοῖς ὤσιν ὑμῶν προσάρασσουσι· τὰς λιτὰς καὶ τὰς παννύχους στάσεις καὶ τὴν νηστείαν καὶ τοὺς στεναγμούς, ὅτι μέχρις ἂν ὁ διὰ ζήφους θάνατος. (34) Ταῦτά με ταράττει καὶ θορβεῖ πολὺ τῶν ὄπλων πλέον τῶν βαρβαρικῶν. Ταῦτα δέδοικα βραδίως νυνὶ καὶ παρὰ πάντων ἅμα ὄρων συντελούμενα, ὅτι πρότερον οὐδ' ἐνόμις τισὶν οὐδὲ χωρὶς καὶ μόλις ἐπράττεον. Φοβεῖ με καὶ ἀνιῆ ὅτι ἔταν ἴσταται ἡ πληγὴ, τότε καὶ ἡμεῖς σεμνονόμεθα τὴν ἐπιστροφὴν, ὅτι ὅταν ἐπιστῇ τὰ λυπηρὰ, τότε πρὸς τὰς πράξεις καταφεύγομεν τὰς χρηστάς. Διὰ τοῦτο νῦν οὐκ ἔστι Μωυσῆς οὐδὲ Ἀβραάμ. (35) Εἰ δὲ καὶ παρελθούσης τῆς νῦν ἡμᾶς κατεχούσης συμφορᾶς, τὴν αὐτὴν κοσμιότητα καὶ τάξιν καὶ κατάστασιν ἐφυλάττετε, πολλοὺς ἂν Μωυσέας καὶ Ἀβραάμ προπολεμίων ὑμῶν καὶ ὑπὲρ ἡμῶν ἐξιλεοῦσθαι προσβάλλετο θεός. Καὶ τί λέγω Μωυσέα καὶ Ἀβραάμ; αὐτὸν τὸν κοινὸν δεσπότην ἡμῶν τε κακίων προμαχόν ἡμῶν καὶ προασπιστὴν ἀπεργάζεσθε, τὸν ἐπαγαγόντα τὸν ἔθρονον διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν θραύοντα τῶν ἐχθρῶν τὴν ἰσχύν, τὸν παιδεύοντα ἰώμενον, τὸν ὀργίζοντα φιλανθρωπεύοντα· μεγάλη γὰρ ἡ ἐλεημοσύνη κυρίου τοῦ θεοῦ ἡμῶν καὶ ἐξίλασμός αὐτοῦ τοῖς ἐπιστρέψασιν ἐπ' αὐτὸν ὁσίως, « καὶ [νῦν] βελτίους ποιήσατε », ὁ δὲ Ἰερεμίου (33, 13) βοᾷ, « τὰς δόδους ὑμῶν καὶ τὰ ἔργα ὑμῶν, καὶ ἀκούσατε τῆς φωνῆς κυρίου, καὶ παύσεται κύριος τῶν κακῶν, ὧν ἐλάλησεν ἐφ' ὑμᾶς ».

§ 28. τῶν ἀντιπάλων] Ἀν καὶ τὸ τῶν ἀν. φιλ ὄμμα? Cf. hom. II, 16 : τῆ τῶν ἀντιπάλων εὐμενείᾳ ἐφ τὴν τῶν ἀντ. φιλανθρωπίαν. || — § 29. ὦ μεγέθη] ὦ μεγάλη cod.; em. N. || — § 31. κοπιᾶσι] κοπιᾶσασαι cod.; em. N. || — § 34. ἐρῶν]

Ἄλλ' οὐ βούλεσθε. (30) Μὴ βοᾶτε μηδὲ βορυθεῖσθε· κρείσσον ἢν ἡσύχως εὐχαριστεῖν, ἀλλὰ μὴ διωλύγιον βῶαν ὑπὲρ ὧν μὴ ἐπάσχομεν, ἀλλὰ μὴ περὶ τοῦ δεξιάναι παθεῖν ἢ ταῖς οὐκ ὀρθῶς βιωσὺν ἔπεται παθεῖν, ἐφ' ᾧ τῶν ἀγαθῶν ἡμῖν αἱ κατὰ τὸν βίον ἀφθονοὶ πηγαὶ ἀνεῖδοντο, ἀλλὰ μὴ τῶν χαλεπῶν ἡμῖν ἀπειρῶν ὄχλον ἐπὶ ξυροῦ βεβηκότα πειρᾶσθαι φυγεῖν. (37) Ἄλλὰ στήσατε τὸν κλαυθμὸν, παύσασθε τούτων, ἀσφαλεῖς φύλακες γένησθε, τολμῶν καὶ λέγω ἐγὼ τῆς σωτηρίας ὑμῖν ἐγγυητῆς· ταῖς ἐπαγγελίαις ὑμῶν θαρρῶν τοῦτό φημι, οὐ ταῖς πράξεσι ταῖς ἐμαῖς, ταῖς ὑμῶν ὑποσχέσεσιν, ἀλλ' οὐ ταῖς ἐμαῖς φωναῖς. Ἐγὼ ὑμῖν ἐγγυῶμαι τὴν σωτηρίαν, ἂν αὐτοὶ βεβαίως συντηρήσῃτε τὰς ὁμολογίας, ἐγὼ τὴν τῶν δυσχερῶν ἀπαλλαγὴν, ἂν ὑμεῖς πάγιον τὴν ἐπιστροφὴν, ἐγὼ τὴν ὑποχώρησιν τῶν ἐχθρῶν, ἂν τὴν ἀναχώρησιν ὑμεῖς τῶν παθῶν· μᾶλλον δὲ οὐδὲ τούτων ἐγὼ ἐγγυητῆς, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ ὑπὲρ ὑμῶν, ἂν ἄρα τῶν συνθηκῶν ὑμῶν ἀπροφάσιστοι γένησθε πληρωταί, ὑμᾶς αὐτοὺς προβάλλομαι ἐγγυητὰς, ὑμᾶς ἀποφαίνω πρεσβευτὰς, καὶ γε κύριος φιλόανθρωπος ὢν καὶ μετανοῶν ἐπὶ κακίαις ἀνθρώπων ἐρεῖ πρὸς ὑμᾶς· « Ἰδοὺ ἀπαλείφω ὡς νεφέλην τὰς ἀνομίαις σου καὶ ὡς γνόφον τὰς ἀμαρτίας σου· ἐπιστράφηθι ἐπ' ἐμέ, καὶ λυτρώσομαι σε (Jes. 44, 22) »· καὶ « ἐπιστράφητε πρὸς με, καὶ ἐπιστράφησομαι πρὸς ὑμᾶς (Zachar. 1, 13) »· καὶ « πέρας λαλήσω ἐπὶ ἔθνος ἢ ἐπὶ βασιλείαν τοῦ ἐξἄραι αὐτοὺς καὶ ἀπολλύειν, καὶ ἐὰν ἐπιστραφῇ τὸ ἔθνος ἐκεῖνο ἀπὸ τῶν κακῶν αὐτῶν, μετανοήσω κατὰ τὸν περί πάντων τῶν κακῶν, ὧν ἐλογισάμην τοῦ ποιῆσαι αὐτοῖς » (Ier. 18, 7). (38) Τὸ λοιπὸν, ἀγαπητοί, πρὸς τὴν μητέρα τοῦ λόγου, τὴν μόντην ἡμῶν ἐλπίδα καὶ καταφυγὴν, καιρὸς ἐφέστηκε προσδραμεῖν. Ταῦτη βοήσωμεν ποτινόμενοι· « Σῶσον πόλιν σὴν, ὡς οἶδας, ὧ δέσποινα. » (39) Ταύτην πρὸς τὸν υἱὸν αὐτῆς καὶ θεὸν ἡμῶν μεσιτὴν στησώμεθα, καὶ τῶν διομολογηθέντων ἡμῶν μάρτυρα καὶ ἐγγυητὴν ποιησώμεθα, καὶ τὰς ἡμετέρας αἰτίσεις διαπορθμεύουσιν καὶ τὴν παρὰ τοῦ τεχθέντος ἐξ αὐτῆς φιλανθρωπίαν ἐπομβρίζουσιν καὶ τὸ νέφος τῶν ἐχθρῶν διασκεδάουσιν καὶ τὰς τῆς σωτηρίας ἡμῖν αὐγάς ἀναλάμπουσιν· ἥς ταῖς πρεσβείαις τῆς παρουσίας μεν βυσθεῖμεν ὀργῆς, βυσθεῖμεν δὲ καὶ τῆς μελλούσης καὶ ἀτελευτήτου κατακρίσεως, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ πρέπει δόξα καὶ εὐχαριστία καὶ προσκύνησις ἅμα τῷ πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

II.

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ, ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ, ΟΜΙΛΙΑ ΔΕΥΤΕΡΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΦΟΔΟΝ ΤΩΝ ΡΩΣ.

Οἶδα μὲν ὡς ἅπαντες συνεπίστασθε ὅσοι τε δεινοὶ συνιδεῖν ἀποστροφὴν πρὸς ἀνθρώπους θεοῦ, ὅσοι τε ὑμαθέστερόν πως περὶ τὰ τοῦ κυρίου διάκεισθε κρίματα, πάντας δ' οὖν δυῶς συνίεναι καὶ κατανοῆσαι λογίζομαι τὴν ἐπενεχθεῖσαν ἡμῖν ἀπειλὴν καὶ τὴν τοῦ ἔθνους ἀθρόαν ἐπιδρομὴν οὐκ ἄλλοθεν ποθεν ἢ ἐξ ὀργῆς καὶ θυμοῦ παντοκράτορος κυρίου ἡμῖν ἐπισπλάσαι. (2) Ἄγαθόν μὲν γὰρ τὸ θεῖον καὶ θυμοῦ κρείττον καὶ παντὸς πάθους, ἅτε δὴ πάσης ὑλαίας διαθέσεως ἀνυπερβλήτω λόγῳ τὴν ὑπόθεσιν κληρωσαμένης τῶν φύσιν ἔχον ὑπερανωκισμένην· ὀργίζεσθαι δὲ καὶ θυμοῦσθαι λέγοιτ' ἂν εἰκότως, ἐπειδὴν τι τῶν πεπραγμένων θυμοῦ καὶ ὀργῆς κριθὲν ἄξιον τὴν προσήκουσαν ἐκείθεν δίκην τοῖς δεδρακόσι ἐπισπάσῃται, καθ' ὃν τρόπον καὶ νῦν ἡμῖν ἐπεισφρήσασα κατερράγη συμφορὰ κατὰ πρόσωπον ἡμῶν παριστώσα τῶν ἀμαρτημάτων τὸν ἔλεγχον. (3) Οὐδὲ γὰρ οὐδὲ ταῖς ἄλλαις τῶν βαρβάρων καταδρομαῖς προσέοικεν, ἀλλὰ τὸ τῆς ἐφόδου παράλογον καὶ τοῦ τάχους τὸ παράδοξον τοῦ τε βαρβάρου φύλου τὸ ἀπάνθρωπον καὶ τῶν τρόπων τὸ ἀπότομον καὶ τῆς γνώμης τὸ ἀνήμερον οὐρανόθεν τὴν πληγὴν ὡς σκηπτὸν μηνύει ἐπαφθεῖναι. Οὐχ ὅτι δὲ πάντες τοῦτο συνεπίστασθε, καὶ ταῖς ὑμῶν καρδίαις ἢ τε τοῦ πάθους δξύτης καὶ ἢ τοῦ καιροῦ ἀκμῆ τῶν συνεχθέντων τὸ αἴτιον ἐνεγράφε, διὰ τοῦτο σιγήσομαι, ἀλλ' ὅτι καὶ ὑμᾶς τῶν εἰρησομένων λαβῶν ἔχω συνίστορας διὰ τοῦτο μᾶλλον σὺν ἐλέγχῳ δικαίῳ τοὺς λόγους ποιήσομαι, ἐκεῖνα ὑμῖν ἐκτραγωδῶν καὶ ὑποκρινόμενος, ὧν αὐτοὶ τὴν σκηνὴν τοῖς οἰκείοις ἐπηξάμεθα παραπτώμασι καὶ τὸ δρᾶμα συνεπεσκευασάμεθα παθῶν πολυμόρφων θέατρον τὴν ἡμῶν πολιτείαν στησάμενοι. (4) Ὀργὴ γὰρ θεοῦ διὰ τὰς ἡμῶν ἀμαρτίας ἐπέρχεται, καὶ τῆς ἀπειλῆς ὑλῆ τῶν ἀμαρτανόντων αἱ πράξεις τυγχάνουσι καὶ τῆς τιμωρίας ἢ εἰσπραξίς τῶν ὀλισθημάτων τὸ ἀνεπίστροπον. Ὅσοι δὲ ξένη καὶ δεινῶς ἄτοπος τοῦ καταρραγέντος ἔθνους ἢ ἐφοδος, τοσοῦτω τῶν πλημμεληθέντων ἢ ὑπερβολῇ διελέγεται. Ὅσον δὲ πάλιν ἀφανὲς, ἄσημον καὶ μηδὲ μέχρι τῆς καθ' ἡμῶν ἐπελεύσεως γνωσκόμενον, τοσοῦτον ἡμῖν ὁ τῆς αἰσχύνης ὄγκος ἐπιγράφεται καὶ τῶν ὀνειδισμάτων ὁ ὀρίαμβος αἶρεται, καὶ πικρότερον

ῥῶ cod.; em. N. || — § 35. ἐφυλάττετε] ἐφύλαττε cod.; em. N. || — § 36. πηγαί] πηγαί cod.; em. N. || — § 37. φύλακες γένησθε] φ. γένησθε cod.; em. N.

§ 1. Ὁμῶς] ὁμῶς cod.; em. N. || — ἐπισπλάσαι] vox corrupta; ἐπιπολάσαι con]. Nauck et Porphyg.; recte,

§ 2. Ὑπερανωκισμένην] ὑπεράνω κειμένην Porphyg., probante Nauckio. At codicis scriptura bene habet. Vid. Steph. Thes. v. ὑπερανωκίζομαι. || — § 3. εἰρησομένων] εἰρημένων cod.; em. N. || — § 4. δεινῶς ἄτοπος] δεινὸς ἄτοπος cod.

αἱ μάστιγες τὴν ὀδύνην ἐναποτίθενται. Ἡ γὰρ τοι τῶν ἀσθενεστέρων τε καὶ παρειαυραμένων κατὰ τῶν ἐπιτραπέζια λαμπρινουμένων καὶ ἰσχυρὸν ἀμάχων ἐπικράτεια ἀνυπέβλητον παρίστησι τὴν πληγὴν, ἀπαρσμούθητον εἰσάγει τὴν συμφορὰν, ἀνεξάλειπτον συνέχει τῶν δυστυχημάτων τὴν μνήμην. (5) Οὕτω ταῖς ἀνομαίαις ἡμῶν ἐμαστίχθημεν καὶ τοῖς πάθεισι ὠδυνήθημεν καὶ τοῖς παρπτώμασιν ἐταπεινώθημεν καὶ τοῖς κακοῖς ἐκαρώθημεν, μυκτηρισμὸς καὶ χλευασμὸς τοῖς κύκλῳ γενόμενοι· οἷς γὰρ οὐδὲ Ῥωμαίων φήμη μόνη φορητὴ ποτε κατεφάνετο, οὗτοι κατ' αὐτῆς αὐτῶν τῆς ἐξουσίας ἔπλα ἤροντο, καὶ τὰς χεῖρας ἀνεκρότησαν ἐν ἐλπίδι τοῦ λαθεῖν τὴν βασιλίδι πόλιν ὡς νοσσίαν φρουράμενοι. (6) Τὰ τε γὰρ περὶ αὐτῆς ἐλήσαντο καὶ τὰ πρὸ τοῦ ἀστεος ἐλυμήναντο, καὶ τοὺς συλληφθέντας ὡμῶς ἀπεχρήσαντο καὶ σὺν ἀδείᾳ πάσῃ ταύτῃ περιεχύθησαν, ἐπὶ τοσοῦτον ὑπὸ τῆς ἡμετέρας εὐπραγίας ἐπαρθέντες καὶ ὑψηθέντες ὥστε μὴδ' ὀρθοὶ εἰς αὐτοὺς καὶ ἀπότητοι ἐνατενίζεν τοῖς ὀφθαλμοῖς τοὺς ἐνοικοῦντας δύνασθαι, ἀλλ' ἐξ ὧν εἰκὸς ἦν μᾶλλον αὐτοὺς ἀνδρικώτερον τοῖς πολεμίοις συμπλέκεσθαι, τούτους ἐξενευροῦντο καὶ κατέπιπτον· (7) τὴν γὰρ εἰς τοὺς δημοφύλους τῶν βαρβάρων μταιφονίαν δέον δικαίαν ποιεῖσθαι ὀργὴν καὶ μετ' εὐλόγων ἐλπίδων τὴν ἴσῃν τιμωρίαν ἐπάγεσθαι ἀπαιτεῖν· οἱ δὲ κατεπτηχότες καὶ ἐκπεληγμένοι παρελέλυντο, τὰ πάθη τῶν ἐαλωκότων οἰκείαν ἄλλοισιν οἱ σεσωσμένοι καὶ παρ' ὧν ἐκδίκησις τοῖς ἡτυχηκόσιν ὠφείλετο φανταζόμενοι. (8) Ἐφ' ἅπαξ γὰρ τοῦ αἰφνιδίου δέματος τοῖς τῆς καρδίας κόλπαις ἐναποσκήφαντος καὶ εἰς τραῦμα τὸ πάθος κοιλάναντος, ὥσπερ ἀπὸ πηγῆς τινος καὶ ἀρχῆς τοῦ περικαρδίου μώλωντος τὸ τῆς δειλίας ρεῦμα καὶ εἰς ὄλον τὸ σῶμα μετωγεγέυετο καὶ παρειμένα πάντας φέροντας τὰ μέλη τοὺς ἐφ' οἷς ἢ τοῦ πολέμου κρίσις ἀνέκειτο διεδείκνυεν. (9) Οὕτω δὲ τοῦ βαρβάρου φύλου γεγενήμεθα παίγιον, καὶ τὴν ἀπειλὴν αὐτῶν ἀνυπόστατον ἠγησάμεθα καὶ τὴν βουλήν ἀκαταίσχυτον καὶ τὴν προσβολὴν ἀπροσμάχτητον. Ἐνθα γὰρ ὀργὴ θεοῦ, ἐκεῖ καὶ τὸ ἀτυχεῖν, καὶ ἡνίκα αὐτὸς ἀποστρέφεται, ἐκ τοῦ βῆστος καὶ τὸ καταστραφεῖναι παρσιδύεται, καὶ οὐδ' αὐτὸς μαστίζεσθαι παραδίδωσι, τὸ λαφυραγωγεῖν κατὰ χεῖρας τοῖς ἐπιχειροῦσι παραγίνεται, καὶ « εἰ μὴ κύριος φυλάσσει πόλιν, εἰς μάτην ἀγρυπνοῦσι οἱ φυλάσσοντες (Ps. 126, 1). » (10) Ἔθνος ἀφανές, ἔθνος ἀναριθμητόν, ἔθνος ἐν ἀνδραπόδοις ταττόμενον, ἄγνωστον μὲν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς καθ' ἡμῶν στρατείας ὄνομα λαθὼν, καὶ ἄγνωστον μὲν, ἀλλ' ἐπίσημον γεγονὸς, ταπεινὸν καὶ ἡπορημένον, ἀλλ' εἰς ὑψωμα λαμπρὸν

καὶ πλοῦτον ἀπλετον ἀναβεθηκὸς, ἔθνος πόρρω πω τῆς ἡμῶν ἀπικισμένον, βαρβαρικόν, νομαδικόν, τὸ θράσος ἔχον εἰς ἔπλα, ἀφύλακτον, ἀνεξέλεγκτον, ἀστρατήγητον, οὕτως ἀθρόον, οὕτως ἐν βίπῃ ὀφθαλμοῦ ὡς κύμα θαλάσσης ἐξεγύθη τοῖς ὄροις ἡμῶν, καὶ ὡς μονιὸς ἀγριὸς χόρτον ἢ καλὰ μὴν ἢ λήιον κατενεύησατο τοὺς ἐνοικοῦντας ἐν τῇ γῇ· ὡς τῆς συμπεσούσης ἡμῖν θελάτου ποινητῆς· μὴ φειδόμενον ἀπὸ ἀνθρώπου ἕως κτήνους, οὐ θήλειον ἀσθένειαν εὐλαβοῦμενον, σὺν νηπίων ἀπαλότητα δυσωπούμενον, οὐ πρεσβυτέρων πολὺν καταιδόμενον, ὅπ' οὐδενὸς τῶν ὄσα δυσωπεῖ εἶωθεν ἀνθρώπων κἂν εἰς θηρίων ἐκδράμῃ φύσιν μαλασσόμενον, ἀλλὰ διὰ πάσης ἡλικίας καὶ φύσεως τὸ ξίφος ὡθεῖν θρασυόμενον. (11) Ἦν ἰδεῖν παρ' αὐτῶν νήπια μαζῶν καὶ γάλακτος ἄμα καὶ ζώης αὐτῆς ἀποσπώμενα, καὶ τάφον αὐτοῖς αὐτοσχεδίων, οἱ μοι, τὰς πέτρας αἷς προσηράσσοντο, μητέρας οἰκτρῶς ὀλοῦζουσας καὶ ἐπισφαττομένας ἐπὶ σπαρασσομέναις καὶ ψυχορραγοῦσι τοῖς βρέφεισι, ἄκουσμα ἔλειπτον καὶ θάμα ἔλειπτότερον καὶ πολλὸν κρεῖττον σιγᾶσθαι ἢ λέγεσθαι, καὶ τῶν δεδρακότων μᾶλλον ἢ τῶν πεπονησῶτων ἀξίον. (12) Οὐδὲ γὰρ οὐδὲ μέχρι τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἢ ἀγριότητος προέβαιναν, ἀλλὰ διὰ πάντων ἀλόγων ζώων, βοῶν καὶ ἵππων καὶ ὀρνίθων καὶ τῶν ἄλλων οἷς ἐνέπιπτον, ἢ ὡμότης διήλαυεν. Ἐκειτο βοῦς καὶ παρ' αὐτὸν ἀνθρώπος, καὶ παῖς καὶ ἵππος τάφον εἶχον ὁμόσκητον, καὶ γυναῖκες καὶ ὀρνίθους τοῖς ἀλλήλων συνεφύροντο αἵμασι. (13) Μετὰ δὲ νεκρῶν σωμάτων ἐτύγγανεν ἄπαντα. Ποταμοὶ τὸ βῆθρον εἰς αἶμα μετεσκευάζετο, κρήνας καὶ δεξαμενὰς τὰς μὲν οὐκ ἦν ἐπὶ διακρίνειν ἐξομαλισθέντων τῶν κοιλωμάτων τοῖς σίμασι, ταῖς δὲ παντελῶς ἀμωρῆ τοῦ προτέρου σχήματος ἵγνη ἐφάνετο τῶν παραειμένων αὐτοῖς ἀναπληρούντων τὰ λείποντα. Τὰς ἀρούρας νεκρὰ κατέσπεσε σώματα, τὰς ὁδοὺς ἐστινοχώρει, τὰ ἄλση τούτοις μᾶλλον ἢ τοῖς θάμοις καὶ ταῖς ἐρημίαις ἐθηριοῦτο καὶ ἐξηγρίωτο, τὰ σπῆλαι ἐπεπλήρωτο, ὄρη καὶ λόφοι καὶ χαράδραι καὶ φάργγες οὐδὲν [τῶν] ἐν ταῖς πόλεσι πολυανδρίων διέπερυν. (14) Οὕτω τοῦ πάθους ἢ θραῦσις ἐξήπλωτο, καὶ ὁ τοῦ πολέμου λοιμὸς τοῖς τῶν ἀμαρτημάτων πτεροῖς ἐποχοῦμενος πανταχοῦ περιίπτατο τὸ προτυχὸν λυμαινόμενος. Οὐδεὶς ἂν δύναίτο τὴν ἐπιστάσαν ἡμῖν τότε τῶν κακῶν Ἰλιάδα ἐπιλέσθαι τῷ λόγῳ. (15) Καὶ τίς ταῦτα συνορῶν οὐ τὸν τραγίαν τοῦ ποτηρίου, ὃν ὁ θυμὸς ἐκέρασε κυρίου τοῖς ἡμῶν ὑπερζέσας πλημμυμελῆμασιν, οὐκ ἐφ' ἡμᾶς ἐκχυθῆναι ἂν ὀμολογήσει; τίς ταῦτα μελετῶν καὶ συλλογι-

em. N. Possis etiam deivós καὶ ἄ. || — μὴδὲ μέχρι | an. μὴδ' ὀνόματι μ. ? N. || — ἀνεξέλεγκτον | ἀνεξέληπτον cod.; em. N. || — § 6. ταύτη περιεγύθησαν | ταύτης π. cod.; em. N. || — § 9. τὸ ἀτυχεῖν | τὸ τυχεῖν cod.; em. N. || — § 10. ἀναριθμητόν | εὐαριθμητόν? N. || — καθ' ἡμῶν | x. ἡμᾶς; cod.; em. N. Idem deinde τῶν ὄσα... ἐκδράμῃ... ἀλλὰ διὰ δεξιῆς ῥοῦ τῶν ὄσφ... ἐκδράμοι... ἀλλὰ ἴδια, quae codex habet. || — § 12. ἐνέπιπτον | ἀνέπιπτον cod. || — μετὰ τῶν νεκρ. | μετὰ τ. v. cod.; em. N. || — § 13. σίμασι | πτώμασι Nauk. || — § 14. τῶν post οὐδὲν addidit. N. || — ἐμιστοῦ

μενος, οὐ πενθῶν καὶ σκυθρωπάζων δι' ὄλου τοῦ βίου καὶ πρὸς δυσμάς αὐτάς ἀφικόμενος πορεύεται, ὅπως ἅπαντα τότε συνελέχυτο καὶ πῶς ἡ πόλις μικροῦ δέου φάναι δοριαλάτωτος ἐγενήθη; (16) ἐν ᾧ γὰρ βράδιον μὲν τὸ δλῶναι, ἄπορον δὲ τοῖς ἐνοικοῦσι τὸ ὑπερασπίσαι, ἐν ἐξουσίᾳ δηλονότι τῶν ἀντιπάλων τὸ παθεῖν ταύτην ἢ μὴ παθεῖν ἔκειτο, ἐν ᾧ δὲ ἡ τῆς πόλεως σωτηρία τοῖς τῶν πολεμίων ἤρτητο δακτύλοις, καὶ τῇ τούτων εὐμενείᾳ ἡ ταύτης διμετρεῖτο στάσις, παρὰ βραχὺ ρημι διαφέρειν, μᾶλλον δὲ πολὺ χαλεπώτερον εἶναι τὸ μῆπω πεσεῖν τὴν πόλιν τοῦ πάλαι πεσεῖν· τὸ μὲν γὰρ ἴσως τῷ τάχει τοῦ πάθους ἀδηλον ἂν παρεῖχε τῆς μὴ παρατεῖκα ἁλώσεως τὴν αἰτίαν, τὸ δὲ τῷ μήκει τοῦ χρόνου καὶ τὴν τῶν ἀντιπάλων ἐπαίρειν φιλανθρωπίαν ὡς τῇ ἐκείνων οὕτω συγκατενεχθείσης εὐσπλαγγνίᾳ καὶ τῷ πάθει συνάπτων τὴν ἀπὸ τῆς συμπαθείας ἀδοξίαν ἀγλινοτέρων ποιεῖται τὴν συναίσθησιν τῆς αλγματοσίας. (17) Ἄρα μέμνησθε τοῦ κλόνου καὶ τῶν δακρύων καὶ τῶν ὀλολυγμῶν εἰς ἃ τότε ἡ πόλις πᾶσα σὺν ἀπογνώσει τελευταία κατερέρετο; Ἰστε τὴν νύκτα ἐκείνην τὴν ζοφώδη καὶ φοβεράν, ὅτε συμπάντων ἡμῶν ὁ τοῦ βίου κύκλος τῷ τοῦ ἡλίου κύκλῳ συγκατεδύετο, καὶ τὸ τῆς ζωῆς ἡμῶν ζῆγος εἰς τὸ βαθὺ τοῦ θανάτου σκότος ἐβυθίζετο; (18) Ἰστε τὴν ὥραν ἐκείνην τὴν ἀφόρητον καὶ πικράν, ὅτε κατέπλεον ὑμῖν αἱ βαρβαρικά νῆες ὡμόν τι καὶ ἄγριον καὶ φονικὸν ἀποπνεύσαι; ὅτε ἡ θάλασσα γαληνώσα καὶ ἀτρεμίζουσα τὰ νῶτα ἐξήπλωτο, αὐταῖς μὲν τὸν πλοῦν ἡδὺν καὶ καταθύμιον παρεχομένη, τὰ δὲ τοῦ πολέμου κύματα καθ' ἡμῶν ἐπεκύμαινεν ἀγριαίνουσα; ὅτε τὴν πόλιν παρεπορεύοντο ἀνατείνοντες τὰ ξίφη φέρουσαι καὶ δεικνύουσαι τοὺς ἐμπλέοντας καὶ θάνατον ὡσπερ τὸν διὰ ξίφους ἀπειλοῦσαι κατὰ τῆς πόλεως; ὅτε πᾶσα μὲν ἐλπίς ἀνθρώπινη ἐξ ἀνθρώπων ἐρρήθη, τῇ δὲ πρὸς τὸ θεῖον μόνῃ καταφυγῇ ἡ πόλις ἐπεσάλευεν; ὅτε σεισμὸς καὶ γνόφος κατεῖχε τοὺς λογισμοὺς, καὶ τὰ ὄψα πρὸς οὐδὲν ἠνέωκτο ἕτερον ἢ ὡς οἱ βάρβαροι τειχῶν εἰσῆλασαν ἐντὸς καὶ τοῖς ἔχθροῖς ἡ πόλις κεχεῖραιται; (19) τὸ γὰρ τοῦ συνεγενέτος ἀπροσδόκητον καὶ τῆς ἐφόδου τὸ ἀνέλπιστον τοιαῦτα φαντάζεσθαι καὶ ἀκούειν ὡσπερ ἀνέπειθεν ἅπαντας, εἰώθους μάλιστα τὸ πάθημα τοῦτο τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἄλλως ἐπιφοιτᾶν· ὁ μὲν γὰρ ἐκτόπως δεδίασιν, ἀκρίτω δόξῃ καὶ μὴ παρὸν παρεστάναι νομίζουσι, οὗ δ' ὑπόνοιαν οὐ προέλαβον αὐτεξουσίῳ γνώμῃ καὶ φθάσαντος πόρρω πῆμποςιν. Ἦν ὄντως τότε πένθος καὶ θρῆνος καὶ οὐαί. (20) Τότε τῶν ἰδίων ἀμαρτημάτων ἀδέκατος κριτὴς καθίστατο ἕκαστος, οὐ συκκορᾶντμα κατηγορῶν εἰς φυγὴν τῆς κατηγορίας λαιδορούμενος, οὐ τῶν ἐξωθεν ἐλέγχων δεόμενος, οὐ

μαρτύρων κλησιν προσποιούμενος εἰς τὸν κατὰ τοῦ πονηρεύματος θρίαμβον, ἀλλὰ τὴν ὄργην κυρίου κατ' ὀφθαλμοὺς τιθέμενος ἕκαστος τὸ ἴδιον πταίσμα ἐπεγίνωσκεν, καὶ ὑπὲρ ὧν τῆς ἐντολῆς ἐκτὸς ἀφρόνως ἐπολιτεύσατο, ἐντὸς γενέσθαι τῆς ἀπειλῆς ἐλογίζετο καὶ τῇ τῶν λυπούντων πείρᾳ τῶν ἡδονῶν ἀποσπώμενος εἰς σώφρονα βίον μετακοσμεῖτο καὶ μετερρυθμίζετο, καὶ ἀνομολογεῖσθαι κυρίῳ τοῖς στεναγμοῖς, ἀνομολογεῖσθαι τοῖς δάκρυσι, ταῖς προσευχαῖς, ταῖς δεήσεσιν. (21) Οἶδε γὰρ, οἶδε κοινή συμφορὰ καὶ προσδοκωμένη μετανάστασις ἐπιγνώμονας τῶν ἐλαττωμάτων ποιεῖν καὶ ἐκτῶν γίνεσθαι καὶ βελτίους ταῖς πράξεσι ἀπεργάζεσθαι. Ἄλλ' ὅτε ταῦτα παρ' ἡμῶν κατεβάλλετο, ὅτε τῶν ἡμαρτημένων ἑαυτοῖς τὸν λογισμὸν ἰστώμεν διαιτητὴν ἀπαρέγκλιτον καὶ τὴν ἐλαττωμένην ὡς νικῶσαν ἐφ' ἑαυτοῦς ἐψηφοφοροῦμεν οἱ δικωόμενοι, ὅτε τὸ θεῖον λιταῖς καὶ ὕμνοις ἐξεκαλούμεθα, ὅτε συντριμμῶ καρδίας τὴν μετάνοιαν προσφερόμεν, ὅτε χεῖρας πρὸς θεὸν δι' ὄλης νυκτὸς ἐξαπλοῦντες τῆς αὐτόθεν φιλανθρωπίας ἐδεόμεθα, πάσας ἡμῶν τὰς ἐλπίδας πρὸς αὐτὸν ἀναρτήσαντες, τότε τῆς συμφορᾶς ἐλυτρούμεθα, τότε τῶν περιστοιχησάντων ἡμᾶς κακῶν ἀπαλλαγὴν ἐλαμβάνομεν, τότε τὴν ἀπειλήν θραυομένην εὐλέπομεν, καὶ ἡ ὄργη κυρίου ἀναρπαζομένη ἀφ' ἡμῶν κατεφαίνεται. (22) Τοὺς γὰρ ἔχθρους ἡμῶν ὑποχωροῦντας ἐθεώμεθα καὶ τὴν ἀπειλουμένην πόλιν εἰς ἀρπαγὴν ἐλευθερουμένην τῆς προνομῆς τότε ποτὲ, ἐπειδὴν ἀπάσης βοηθείας ἀπογυμνωθέντες καὶ τῆς ἐξ ἀνθρώπων συμμαχίας ἐξηπορημένοι ἐπὶ ταῖς παρὰ τῆς μητρὸς τοῦ λόγου καὶ θεοῦ ἡμῶν ἐπέγοντες προσδοκίαις ἐψυχαγωγοῦμεθα, αὐτὴν εἰς παράκλησιν κινουῦντες τοῦ υἱοῦ, αὐτὴν εἰς ἐξίλασμον τῶν ὀλισθημάτων, ταύτης τὴν παρρησίαν εἰς σωτηρίαν ἐπιδοῦμενοι, ταύτης τὴν σκέπην εἰς τεῖχος τηρεῖν ἀπολιόρητον, αὐτὴν θραῦσαι τὸ θράσος τῶν βαρβάρων καθικετεύοντες, αὐτὴν κατασπάσαι τὸ φρούργμα, αὐτὴν τοῦ ἀπηλικότος λαοῦ προασπίσαι, τοῦ οἰκείου ποιμνίου ὑπερμυχῆσαι, ἧς καὶ τὴν περιβολὴν εἰς ἀναστολὴν μὲν τῶν πολιορκούντων, φυλακὴν δὲ τῶν πολιορκουμένων σὺν ἑμοῖ πᾶσα ἡ πόλις ἐπιφερόμενοι τὰς ἰκεσίας ἐκουσιαζόμεθα, τὴν λιτανεῖαν ἐποιούμεθα· ἐφ' οἷς ἀφάτω φιλανθρωπία μητρικῆς παρρησιασαμένης ἐντεύξεως καὶ τὸ θεῖον ἐπεκλήθη καὶ ὁ θυμὸς ἀπεστράφη, καὶ ἠλέησε κύριος τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ. (23) Ὅντως μητρὸς θεοῦ περιβολὴ ἡ πάνσπετος αὕτη στολή· αὕτη περιεκύκλου τὰ τεῖχη καὶ τὰ τῶν πολεμίων ἀρρήτων λόγῳ ἐδείκνυτο νῶτα. Ἡ πόλις ταύτην περιεβάλλετο καὶ τὸ χαράκιμα τῶν πολεμίων ὡς ἐκ συνθήματος διελύετο, αὕτη ταύτην ἐστολίζετο, καὶ τῆς ἐλπίδος αὐτῶν, ἐφ' ἧς ἐπωγοῦντο, ἐγυμνοῦτο τὸ πολέμιον·

ἡμῶν] ἐπιστάσιαν ἡμῶν cod.; em. N. || — § 18. κατέπλεον ὑμῖν] x. ἡμῶν? N. || — ἡδὺν] ἡδὺ cod.; em. N. || — παρεχομένη] παρεχόμενα codex. || — παρεστάναι] ἐστάναι cod. || — § 20. ἀνομολογ.] ἀνομολ. Nauck. || — § 21. ἀπαρπαζομένη] ἀπαρπαζομένη cod.; em. N. || — § 22. τηρεῖν] εἰρεῖν codex. || — § 25. καθ' ἡμῶν] x. ἡμῶν cod.; em. N.

ἄμα γὰρ τὸ τεῖχος ἢ παρθενικὴ στολὴ περιελήλυθε, καὶ τῆς πολιορκίας οἱ βάρβαροι ἀπειπόντες ἀνεσκευάσαντο καὶ τῆς προσδοκωμένης ἀλώσεως ἐλυτρώθημεν καὶ τῆς ἀδοκῆτου σωτηρίας ἠξιώμεθα. (21) Οὐ γὰρ ἐπέβλεψε κύριος ἐπὶ ταῖς ἀμαρτίαις ἡμῶν, ἀλλ' ἐπὶ τὴν μετάνοιαν, οὐδὲ ἐμνήσθη τῶν ἀνομιῶν ἡμῶν, ἀλλ' ἐπὶ τὸν συντριμμὸν ἐπέειδε τῶν καρδιῶν ἡμῶν καὶ ἔκλινε τὸ οὖς αὐτοῦ τῇ ἐξομολογήσει τῶν χειλέων ἡμῶν. (22) Ἀπροσδόκητος ἐπέστη ἡ ἐφοδος τῶν ἐχθρῶν, ἀνέλπιστος ἐδείχθη ἡ ἀναχώρησις αὐτῶν· ἐξαισιος ἢ ἀγανάκτησις, ἀλλ' ὑπὲρ λόγον τὸ τέλος· ἀφατος ἦν αὐτῶν ὁ φόβος, εὐκαταφρόνητοι γέγονασιν τῇ φυγῇ· ὄργην εἶχον εἰς τὴν καθ' ἡμῶν ἐπιδρομὴν, συναλεύουσαν αὐτοὺς φιλανθρωπίαν εὐρομεν θεοῦ τούτου ἀναστέλλουσαν τὴν ὁρμὴν. (23) Μὴ οὖν τὴν φιλανθρωπίαν ἀφορμὴν ὀλιγορίας ποιησώμεθα, μηδὲ τὴν εὐσπλαγχτίαν ἐπὶ βραθυμίαν παρέκλυσιν ἠγησώμεθα, μηδὲ τῆς ἀπωλείας πύλην τὴν ἀρχὴν τῆς σωτηρίας ἑαυτοῖς ἀναπετάσωμεν, μηδὲ καταμαλακισθῶμεν τῷ ἔλει αὐτοῦ, ἵνα μὴ τὰ ἔσχατα τῶν πρώτων χεῖρὸν γένηται, καὶ τὴν κατὰ Ἰουδαίων ἀρὰν ἑαυτοῖς ἐφέλκυσώμεθα. « Οὐαὶ ἔθνος ἀμαρτωλῶν, λαὸς πλήρης ἀμαρτιῶν (Jes. 1, 4) ». « Τί ἐτι πληγῆτε προστιθέντες ἀνομίαν; » Ἡσαίου (1, 5) λέγοντος, καὶ « οὐκ ἔστι μάλαγμα ἐπιθεῖναι, οὔτε ἔλαιον οὔτε καταδέσμου (Ib. 1, 6) ». (27) Μὴ οὖν τηλικούτων κακῶν ὑπευθύνους ἑαυτοὺς παρασκευάσωμεν, ἀγαπητοί, μηδὲ τῶν συνθηκῶν ἐπιλήσιμονες γενώμεθα, ἀς θεῷ συνετιθέμεθα, ὅτε τὴν φοβεράν ἐκείνην ἀπειλήν κατὰ πρόσωπον ἡμῶν στηριζομένην ἐβλέπομεν. Ἴστα γὰρ, ἴστε πάντως ὑπὸ τῆς οἰκείας ἕκαστος ἀναδιδοσκόμενος συνειδίξσεως, ὡς κατ' ἐκείνου καιροῦ ὁ μὲν ἀδικὸν τι δεδρακὼς μηκέτι πράττειν τοῦτο θεῷ συνετιθετο, ὁ δὲ πορνεῖα τὸ σῶμα προδεδωκὼς μίσει τοῦ πάθους τὴν τῆς σωφροσύνης δμολογίαν ἐκουσιαζόμενος ἐπεδείκνυτο, καὶ δὴ καὶ ὁ μέλασις σχολάζων ἐνηφε καὶ νῆψεν ἐπισχεῖτο τὸ ἐπίλοιπον. (28) Ἄλλος σκληρὰν ἔχων τὴν καρδίαν καὶ ἀφιλόνητον ὅλος τῆς ἐλεημοσύνης ἐγένετο, τὸν παρὰ θεοῦ ἔλεον εἰς ἀρραβῶνα τῆς πρὸς τοὺς πλησίον ἐλεημοσύνης ἐξαιτούμενος, καὶ ὁ φίλοις μὲν βάσκανος, διαπολιτευομένοις δὲ ὀλεθρος, καὶ δούλοις μὲν δῆμιος, ἐλευθέροις δὲ τύραννος, θρηνοῖς καὶ κοπετοῖς συνεχόμενος τὸ τῶν ἡθῶν ἐξημέρου καὶ μετεσκευάζετο τὸ ἀγρίον. Ταπεινὸς ἦν ἰδεῖν τοὺς ὑψαύχενας καὶ τοὺς τρυφητὰς νηστευτὰς, καὶ οἷς γέλωσ διὰ βίου καὶ παῖγνια, δακρύων βεῖθροις αἱ παρειαὶ κατεπλύνοντο· οἷς δ' ἐπὶ χρημάτων κτήσιν ἑαυτοῦ ἀφέναι διεσπούδαστο, οὗτοι κοινωνοὺς ἐποιοῦντο τοὺς πένητας, τὸ τῆς φιλαργυρίας ἀρρωστῆμα διαπτύοντες, καὶ συγκεφαλαιωσάμενον εἰπεῖν, τὸ οἰκείον πολυπραγμονοῦντες ἐλάττωμα σπουδῇ πολλῇ πε-

ριήρουν καὶ ἀπεσκευάζοντο, καὶ τῶν ὀλιγορίας καὶ βραθυμίας ἐμβεδιωκότων ἕκαστος χεῖρὶ καὶ ποδὶ καὶ πάσῃ δυνάμει παραγγέλλειν εἰς ἀρετὴν ἐπηγγέλλετο, καὶ τὸν ἔπειτα χρόνον καθαρῶς καὶ ἀνεπιστρόφως τὴν τρίθον τέμνειν τῶν διομολογηθέντων τύχοντό τε καὶ συνετιθέντο. (29) Μηδεὶς οὖν ἡμῶν τούτων ἀνημημονεῖτω, μηδεὶς τὰς τοιαύτας ὑποσχέσεις λήθη λυμηνάσθω. Ἡ γὰρ τούτων λήθη ὄργην οἶδεν ἀνάπτειν θεοῦ· καὶ γὰρ καὶ ἐπὶ ταύταις ἡμῶν ταῖς δμολογίαις καὶ τὴν μητέρα τοῦ λόγου καὶ θεοῦ ἡμῶν πρὸς αὐτὴν ἐξεγγυησάμεθα καὶ ἡ αὐτοῦθεν ἡμᾶς φιλανθρωπία τῆς αἰχμαλωσίας ἀφελοῦσα κατελάβετο. Ταύταις τὰς καρδίας ἡμῶν περικαθάραντες καὶ ἀρόσαντες τοὺς ἐπὶ τῇ μετανόια καρποὺς ἐτρογγύσαμεν. (30) Οὕτως τὰς γνώμας βελτιωθέντες τῶν δυσχερῶν ἀπηλλάγημεν· ταύτας κρηπίδας τῆς ἔπειτα πολιτείας τηξάμενοι, μὴ ξύλα μηδὲ χόρτον, μὴ καλάμην ὕλην εὐφλεκτον τῆς ἀμαρτίας καὶ συνδαπανῶσαν τοὺς πεφορτισμένους ἐπισωρεύομεν, ἀλλὰ χρυσὸν καὶ ἄργυρον τὰς εἰλικρινεῖς καὶ καθαρωτάτας τῶν πράξεων, αἷς ἵς πανηρίας οὐκ ἐνέσπαρται, ἐποικοδομήσωμεν, ἵνα ἡμῖν ἔσοιτο τεῖχος ἀρρηκτον εἰς καταφυγὴν καὶ ἱερὸν ἄσλον ἐν ταῖς τῶν πειρασμῶν ἐπαναστάσεσι· μηδὲ ἐκκλινώμεν εἰς τὰ ὀπίσω, ἵνα μὴ κατακριθῶμεν τὸ μὴ εὐθετοὶ φανῆναι ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, ἵνα μὴ τὰ παρελθόντα δυσχερῆ ἐπακολουθοῦντα καὶ συμπαραμένοντα δεῖξομεν τοῖς ἔργοις ἡμῶν. (31) Ἐπιστραφήτω ἕκαστος ἀπὸ τῶν ἔργων αὐτοῦ τῶν πονηρῶν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας αὐτοῦ, ἐπισταθμώμενος καὶ ὀφρευόμενος ἑαυτὸν, τί τῶν ἐργασμένων οὕτω λυπεῖν οὕτως οἶδε θεὸν ὡς τοσαύτην ἐπισπᾶσθαι τὴν ὄργην, τί τοσαύτην ἔχει τῆς μοχθηρίας τὴν ὑπερβολὴν ἢ τηλικαύτην κινεῖν ἀπειλήν, ἐπὶ τίσι τῶν πράξεων ἀνήφθη ἐφ' ἡμᾶς ὁ θυμὸς αὐτοῦ, καὶ ποῖαι τῆς φιλανθρωπίας αὐτοῦ τὴν νεφέλην ἡμῖν ἐπισκιάσαι συγκατεργάσαντο, πόθεν ἐπηρέχη ἡ ποιηὴ καὶ πῶς ἀεστάλη ἡ πληγὴ, πόθεν ἐτραυματίσθημεν καὶ τίσι μετωθέντες ἱατρεύθημεν. (32) Ἄν γὰρ ταῦτα ζητήσοι καὶ οὕτω πολυπραγμονῶμεν ἑαυτοὺς καὶ μελέτη ταῦτα ποιώμεθα, οἶδα ὅτι ἐπὶ πλέον τὸν ἔλεον αὐτοῦ ἐπιδαψιλεύσοιτο κύριος. « Ἐγγὺς γὰρ πᾶσι τοῖς ἐπικαλούμενοις αὐτὸν ἐν ἀληθείᾳ, καὶ θέλημα τῶν φοβουμένων αὐτὸν ποιήσει καὶ τῆς δεξιῆς αὐτῶν εἰσακούσεται καὶ σώσει αὐτοὺς (Ps. 144, 19) », καὶ ὑπερασπιστὴς ἐστί πάντων τῶν ἐλπίζοντων ἐπ' αὐτόν. (33) Ἐάν δὲ τοῖς ἐμπροσθεν ἡμῶν ἀμαρτήματα, δὴ γένοιτο, προστηκώμεθα, μηδὲ γὰρ μὴδ' εἴη τις ἐν ἡμῖν οὕτως ἀνάληγτος καὶ ἀδιόρθωτος ὡς ἀλόγητος τοσαύτης καὶ τηλικαύτης θεληάτου ἀγανακτικῆς, ἀν' οὖν τούτοις αὐτοῦ ἐμολυνώμεθα πάθει καὶ τῇ βορβόρῳ τῶν ἡδονῶν ἱλυσώμεθα, καὶ μὴ τῇ ἐπιμνή-

|| — § 26. τῷ ἐλείει] ἐν τῷ ἐ. cod.; em. N. || — § 27. κατ' ἐκείνου] κατ' ἐκείνου cod.; em. N. || — § 29. τὰς καρδίας] ταῖς καρδίαις cod.; em. N. || — § 31. ἐπισκιάσαι] ἐπισκιάσσαι cod.; em. N. || — 34. ἡμᾶς αὐτοῦ] ἡμᾶς α. cod.;

τῆς μετανοίας τὰ φθάσαντα ἐξελασώμεθα, μηδὲ φυλακὴν τοῦ μέλλοντος βίου τῶν λυπηρῶν τὰ παρογγιζόμενα ποιησώμεθα, φεῦ, εἰς οἷον πάλιν ἑαυτοὺς ἐπιρριπτοίμεν ὄλεθρον, ὡς συμφορῶν ἀνορούσοιμεν βόθυνον, ἡλίκων κακῶν χειμῶνα καθ' ἑαυτῶν ἀγριαίνοντες ἐπεγείρομεν; Ἄ Ἐὰν γὰρ, φησί, μὴ ἐπιστραφήτε, τὴν ῥομφαίαν αὐτοῦ στιλβώσῃ, τὸ τόξον αὐτοῦ ἐνέτεινε καὶ ἠτοίμασεν αὐτὸ, καὶ ἐν αὐτῷ ἠτοίμασε σκέυη θανάτου » (Ps. 7, 13), καὶ « ἐπιβρέξει ἐπὶ ἁμαρτωλοῦς παγίδα, πῦρ καὶ θεῖον καὶ πνεύματα καταιγίδος ἡ μερίς τοῦ ποτηρίου αὐτοῦ » (Ps. 10, 6), καὶ « πῦρ καὶ χάλαρα, λιμὸς καὶ ἀνάτος, ῥομφαία καὶ μάστιξ ἐπὶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἐκτίσθησαν ταῦτα πάντα » (Sicac. 40, 9). (34) Οὐκ ἄλλοτρίων ἡμῖν ὑποδειγμάτων χρεῖα εἰς τὸν οἰκείον σωφρονισμόν ἡμᾶς αὐτοὺς εἰς τὴν σφῆν αὐτῶν διόρθωσιν καὶ νοουθεσίαν δεῖ παραλαβεῖν τὸ πάθος ἡμῶν εἰς ἡμέτερον ἴαμα, τῶν μελλόντων τὸ προλαβόν. Ὅτε γὰρ ἀναγώγους καὶ ἡδυπαθεῖς διατριβαῖς ἐντροφῶντες ἐκδεδιητήμεθα, ἴνα μὴ τὰ ἄλλα λέγω, τότε τὴν ὄργην κυρίου ἐφ' ἡμᾶς ὡς χαλαΐτης πληθὸς ἐπὶ καρπῶν συγκομιδῆς καταπερομένην ἐβλέπομεν. (35) Ἔσθη ἡ θραῦσις τῆς μετανοίας· μὴ κινήσωμεν αὐτὴν τῇ ἀμελείᾳ. Κατεπρόσθη ὁ θυμὸς αὐτοῦ τοῖς τῶν δακρυῶν ἡμῶν ὄχρησι· μὴ ἀνάψωμεν πάλιν αὐτὸν βρασμῷ γέλωτος ἁμαρτωῦς καὶ θυμελικῶν ἀθυρμάτων ἐνδελχισμοῖς. Ἡ καθ' ἡμῶν ἠκονημένη συσεστάλη ῥομφαία λιταῖς καὶ δεήσεσιν ὑποχωρήσασα· καὶ στιλβώσωμεν πάλιν αὐτὴν ὑπνοῖς καὶ μέθαις καὶ θεραπείᾳ τῆς ἀκολάστου σχολάζοντες γαστρῶς. Τοῦ στεναγμοῦ τῆς καρδίας ἡμῶν καὶ τῆς βοῆς ἐκείνης ἤκουσεν ὁ θεὸς καὶ οὐχ ὑπερίδω· μὴ παυσώμεθα τοῦτο ποιεῖν, ἵνα διὰ παντός ἡμῖν ἡ θεόθεν φιλανθρωπία ἐπικουρή. (36) Κακὸν ἡ μέθη, κακὸν ἡ πορνεία, κακὸν τὸ ἀδικεῖν, κακὸν ἡ μισαδελφία, ἡ κατὰ τὸν πλησίον ὄργη, ἡ ὑπερηφία, ὁ φόνος, ὁ φθόνος· κακὸν ἡ βραθυμία καὶ ἡ ἀμέλεια. Φύγωμεν ταῦτα πάση δυνάμει, ἀγαπητοί· κοινὰ τὰ πάθη ἀρχόντων, [ἀρχομένων], πλουσίων, πεινητῶν, ἀνδράσι, γυναιξί· κοινὰ γενέσθω καὶ τὰ κατωρθώματα. Ταῦτα τὴν ὄργην ἐκκαίει τοῦ θεοῦ, ταῦτα τὴν ἀπειλὴν αὖξει, τὴν φιλανθρωπίαν ἀναστέλλει, καὶ ταπεινοὺς μὲν παρασκευάζει τοῖς ἐχθροῖς, ὑπερηφῶν δὲ τὸ πολέμιον καθ' ἡμῶν. Ταῦτα βδελυξώμεθα καὶ ἀποστραφώμεν ἐκ ψυχῆς, ἵνα μὴ τὴν ἐπὶ θεοῦ καταδικασθῶμεν ἀποτροπήν. (37) Καὶ γὰρ ὁ παλαιὸς Ἰσραὴλ, ὅτε τοῖς πάθει ἀλοὺς ἐξηλέγετο, τότε ῥομφαίας παρεδίδοδο στόματι, Ἰσραὴλ ἐκεῖνος οὐχὶ τυχὸν ἔθνος, οὐδὲ λαὸς παρορώμενος, ἀλλ' ὅς « σχοίνισμα κληρονομίας » (Ps. 104, 11) ἐδοξάζετο, καὶ « λαὸς ἐμακαρίζετο περιούσιος » (Exod. 19, 15), ἐκεῖνος οὗτος ἁμαρτάνων μὲν ἐχθροῖς ἐμαστίζετο, κατ-

ορθῶν δὲ τούτων ἐκράτει καὶ ὑπερίσχυε, καὶ φυλακὴν μὲν τῶν ἐντολῶν μελετῶν ὄπλοις ἐκαρπούτο τὴν ἀλλοτρίαν, ἐτέρων πόνοις αὐτὸς εὐφραίνόμενος, τοῦ νόμου δὲ κατολιγῶν αὐτὸς ἀγόμενος ἐουράλωτος τὴν οἰκίαν τοὺς ἐχθροὺς εὔρα διακληρουμένους καὶ τὸ ἐνουαλίον παιωνίζοντάς τε καὶ πυρριχίζοντάς· καὶ λίαν γε τοῦτο σοφῶς τε καὶ δικαίως· δεῖ γὰρ τὸν ἠγαπημένον καὶ οἰκειωθέντα τῷ θεῷ λαὸν οὐ τῇ ἰσχύϊ πεποιθέναι τῶν χειρῶν οὐδὲ τῇ βίῳ μεγαφρονεῖν τοῦ βραχίονος οὐδὲ ταῖς τῶν ὄπλων παρασκευαῖς ἐπερείθεσθαι, πεπεισθαι δὲ κατακυριεύειν τῶν ἀνθεστηκότων καὶ κρατεῖν τῆς συμμαχίας τοῦ κρείττονος, ἐκείνην δὲ πράξεων συνειδέναι ταῖς ἀρίσταις ἐπακολουθεῖν καὶ κατορθωμάτων πληθεῖ ἐπιφοιτᾶν. (38) Ἄν οὖν ἐξολισθήσῃ τις τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς συνολισθάνειν πάντως ἀνάγκη καὶ τῆς συμμαχίας αὐτοῦ τοῦ θεοῦ· ἂν δὲ τοῖς ἀγαθοῖς ἔργοις κομᾷ τὸν βίον καὶ τεωρακισμένος τὴν ἀρετὴν σύμμαχον φέρει τὴν ἄμαχον ἐπικουρίαν καθ' ἐχθρῶν. (39) Ἄλλ' ὁ μὲν τοῦ θεοῦ λαὸς τῇ ἐξ αὐτοῦ συμμαχίᾳ καὶ κρατύνεται καὶ τὴν κατὰ τῶν ἀντιπάλων νίκην τροπαιοφορεῖ· τὰ δὲ λοιπὰ τῶν ἐθνῶν, οἷς ἡ περὶ τοῦ θεοῦ δόξα ἡμάρτηται, οὐ ταῖς σφῆν αὐτῶν ἀγαθοεργίαις, ταῖς ἡμετέραις δὲ κακοπραγίαις αὖξει τὴν ἰσχὴν καὶ ταύταις κραταιοῦται καὶ μεγαλύνεται καθ' ἡμῶν. Μάστιγες γὰρ ὡς περ ἐπαφίενται ἡμῖν καὶ τὰ ἡμέτερα παραπτώματα τῶν μαστιγῶν ὕλη γίνονται, καὶ τοσοῦτον αὐτοῖς τὸ καθ' ἡμῶν κράτος ἐγγεμίζεταί, ὅσον ἂν ἡμεῖς ἐκυτῶν τοῖς πάθει καταστρατηγήσωμεν καὶ τῇ πρὸς τὸ κακὸν νεύσει καὶ ὑποχωρήσει τὴν τάξιν, ἐφ' ἣν ἡμᾶς ὁ σωτήριος καὶ θεῖος νόμος ἔταξεν, ἐγκαταλείψωμεν. (40) Ὅταν οὖν κατορθοῦντες μὲν οἰκειώμεθα θεῷ καὶ τὸ κρατεῖν ἡμῖν παραγίνεται τῶν ἐχθρῶν τῷ κρατεῖν τῶν παθῶν, ἁμαρτάνοντες δὲ τὴν θεόθεν εἰσπραττόμεθα ἀποτροπήν καὶ τὸ πεσεῖν ὑποχείριον τοῖς ἐχθροῖς. Πῶς οὐχὶ ταῦτα μὲν ἐκτρέπεσθαι καὶ βδελύττεσθαι δεῖ, τὰ κατορθώματα δὲ μεταδιώμεν καὶ τούτοις θάλλειν καὶ συναύξειν τὸν βίον διὰ παντός; Πῶς δ' ἂν τις καὶ κατισχύσῃ θαρρήσειεν ἐχθρῶν, ὅτε τοὺς ἐν αὐτῷ πολεμίους καὶ τὰς στάσεις ἐνδὸν θάλλει πορθοῦντας αὐτὸν, ὅτε θυμὸς ἄλογος τοῦ αὐτοκράτορος λογισμοῦ κρατεῖ καὶ κατὰ τοῦ πλησίον μηδὲν ἴσως ἡδίκηκός τις ἀναπέθει φονᾶν; πῶς σοι πολεμίον περιεῖναι τὸ νικᾶν ζητεῖς, ὅτε τὸ λίγνον τῆς ἐπιθυμίας ὑποχείριον λαβὼν τὸν αὐτοδέσποτον λογισμὸν ἔλκει τε καὶ μεθέλκει περιάγον καὶ δουλαγωγῶν, ἐνόη ἂν ἐπιτάτῃ τὸ πάθος; Πῶς οὕτω πορθουμένοις τε καὶ κατηνδραποδισμένοις τὸ κατὰ τῶν πολεμίων ἐπαθλον εἴποιτο; (41) Οὐκ ἔστιν, ὅπως οὐκ ἔστιν ὑπὸ τῶν ἐμφυλίων ἐχθρῶν δεσμευθέντα τε καὶ δουλωθέντα καὶ τοῖς πάθει πεπρακῶτα ἑαυτὸν κυριεύειν δύνασθαι τῶν ὑπαίθρων ἐχθρῶν.

em. N. || — § 37. ἐκεῖνος οὗτος] ἐκ. αὐτὸς conj. N. || — οἰκείαν] οἰκίαν cod.; em. N. || — § 40. ἡμῖν παραγίνεται .. τῷ κρατεῖν] ἡμῶν π... τῷ κράτει cod.; em. N. || — θαρρήσειεν] θαρρήσῃ cod.; em. N.

Ἄν οὖν ἐκείνους καθελθὲν ἐβαλήσωμεν, πολλὸν πρότερον τοὺς ἐντὸς πολεμικούς ὑποτάξαι σπουδάσωμεν, τὴν τοῦτων στάσιν καὶ τὴν ἔριν καταλύσωμεν. Ἔστω τῶν παθῶν ὁ λογισμός αὐταρχῶν, καὶ τότε τῶν ἐναντίων, οἷς ἔξωθεν βάλλειν καὶ τιτρώσκειν ἄδεια, ἐγκρατεῖς γενησόμεθα. (42) Ἄν γὰρ ὄν αυτοκράτορα λογισμὸν ἔλαβες ἐκ θεοῦ, τοῦτον ταῖς ἡδοναῖς προπιῶν ὡς ἀνδράποδον ὑπέταξας αὐταῖς αὐτὸν, πῶς πολεμίῳν ἔξωθεν ἐπιτιθεμένων γενέσθαι κύριος ἐπιθυμεῖς; Πῶς δυσμενῶν σκυλεύσεις ἀποσκευὴν ὁ ταῖς ἐγκολπίοις στάσεις καὶ ταῖς ἐπιβουλαῖς καθ' ἑκάστην σκυλευόμενος τὸν νοῦν; (43) Ἐκφυλλοφορήσωμεν πρότερον τοὺς ἐμφυλίους τῶν λογισμῶν, καὶ τότε λαφυραγωγήσωμεν τῶν ἀλλοφύλων εὐχερῶς τὴν ἰσχύ. Οὐχ ὄρεξ καὶ τὸν Ἰσραὴλ, ὡς ἐπειδὴν μὲν ἐκράτει παθῶν, ἐκράτει καὶ τῶν ἐχθρῶν; συνεστρατήγει γὰρ αὐτῷ ὁ θεός· ὅτε δὲ τῇ ἀμαρτία ἐδεδούλωτο, τότε καὶ τοῖς ἐχθροῖς ἐξεδίδото ἐγκατελείπει γὰρ αὐτοὺς ἡ στρατηγούσα θεὰ ἰσχύς. (44) Οὐτος εὐαρεστῶν θεῷ διὰ Μωυσέως τὰς τῶν Αἰγυπτίων φοβερὰς καὶ βαρεῖας χεῖρας ἐξέφυγε, καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀγριαίνουσα θάλασσα αὐτοῖς μὲν εἰς εὐθείαν τρίβον ὑπὲρ λόγον κατηντρέπιστο, τάφος δ' αἰώνιος τοῖς τῶν Αἰγυπτίων ἐπιδιώκουσιν ἀνεψήγυτο, αὐτοῖς ἵπποι, αὐτοῖς ἄρμασι, αὐτῷ Φαραῶν τερατουργούσα τὸν δλεθρον· ἐν οἷς ὁ ἡγαπημένος τῷ θεῷ λαὸς ἠψφράνθη τε καὶ ἡγαλλιάσατο καὶ τῷ στρατηγῷ καὶ νικοποιῷ θεῷ ὠδῆν ἀνεκρούσατο ἐν χαρᾷ τὴν ἐξόδιον. (45) Ἄλλ' οὗτοι πάλιν ἐπειδὴν ὑπεσύρησαν ἀλῶναι γογγυσμῶν καὶ δίχα προστάγματος θεοῦ ἐπὶ πολέμου παρασκευὴν ἐξηρτύσαντο καὶ τὴν ἐν χειρῶν νόμῳ πεποιθήσιν τοῦ θεοῦ προτειθειέναι συνθήματος ἐξηνέγησαν, κραταιῶς καταπολεμηθέντες ἠττήθησαν, τῷ οικείῳ παρπατώματι τῶν ἀντιπάλων τὸ κράτος ὀγκώσαντες καὶ τὸ κλέος ἀνυψώσαντες. (46) Πάλιν δὲ νόμῳ θεοῦ στρατηγούμενοι καὶ τοῖς Μωυσέως λόγοις πειθαρχούμενοι πολλὰς μὲν τῶν πολεμίῳν πόλεις ἐξεπόρησαν, πολλῶν δὲ σωμάτων ἐκράτησαν, πολλὴν δὲ λείαν ἐλαφυραγώγησαν, καὶ πολλῆς θυμηδίας καὶ χαρᾶς ἐνεπλήσθησαν. Καὶ παρέμεινεν ἂν αὐτοῖς ἡ ἐπὶ τῇ νίκῃ θυμηδία καὶ τέρψις, εἰ μὴ ἀχαριστία τοὺς ὄρεις καθ' ἑαυτῶν ἐπεστράτευσαν, ἐπεὶ μὴ παρῆν ἔθνος ὁ τὴν ἐπὶ τῇ ἀχαριστίᾳ δικαίαν ἀγανάκτησιν τοῦ θεοῦ διὰ ξίφους ἀνεπλήρου καὶ ἀνεδείκνυτο. (47) Οὕτω μαστίζεται λαὸς ἀμαρτάνων ἡ ξίφει πολεμίῳν θεριζόμενοι ἢ θηρίῳν ὀδοῦσι κατεσθίόμενοι ἢ κλόφῳ γῆς καὶ βρασμῷ βιζίου παιδευόμενοι ἢ σκηπτοῖς οὐρανίοις ἀπανθρακούμενοι ἢ καρπῶν ἀφορία πιεζόμενοι ἢ ἀέρος φθόρῳ συμφειρόμενοι. Καὶ τρόπος κολάσεως οὐκ ἔξαπορεῖται κατάλληλος τῷ τοῦ σφάλματος ἐπιτηδεύ-

ματι, καὶ τοῦτο τις διαφυγὼν ἐκείνῳ περιεπάρη, κάκεινο πάλιν ἄλλος ἴσως διαδράς ὑπὸ τοῦ ἐτέρου συνηνέχθη, καὶ ὁ παρανόμως βιούς καὶ τὰς εὐθύναις ὠφληκῶς, τὴν δίκην φυγεῖν οὐ δυνήσεται. (48) Τί γὰρ μοι δεῖ καταλέγειν τὰ ἐπίλοιπα τοῦ Ἰσραὴλ, τὰς κατ' ἐχθρῶν νίκαις, ὅτε ἐσωφρόνει, τὰς ἀπροσδοκίους ἤττας, ὅτε πάλιν παρεφρόνει, τὴν αἰχμαλωσίαν, τὴν ἐπάνοδον, τὴν ἐπανάστασιν, πάλιν τὴν ἀποκατάστασιν, αὐτὴν τὴν καταστρωτὴν τῆς Ἱερουσαλὴμ, τὴν ἀνοικοδομὴν πάλιν. Ἄν τὰ μὲν χρυστὰ χρυσταῖς ἐπὶνθει πράξεις, μογθρῶν δὲ ἦσαν εἰσπράξεις τὰ δυσχερῆ. (49) Ἔχοντες οὖν, ἀγαπητοί, τὰ ἐφ' ἡμᾶς αὐτοὺς συνενεχθέντα εἰς ἡμῶν αὐτῶν ἐπανόρθωσιν τὰ κατὰ τὸν Ἰσραὴλ πάλαι προὑποδειχθέντα, μισήσωμεν τὴν ἀμαρτίαν καὶ ἀνεξιώμεθα τῶν ἀρετῶν. Φύγομεν τὰ ἐγκύκλια ταῦτα καὶ ψυγοβλαβῆ πλημμελήματα, μέθην, πορνεῖαν, φθόνον, καταλαλίαν, πλεονεξίαν, ἀδικίαν, ἀλαζονείαν, μισαδελφίαν, τὰ τούτων ἔκγονα, ὡς ἂν καὶ τῆς ἐν πολέμοις τροπαιοφορίας εὐτυχήσωμεν καὶ τῆς οὐρανίου κληροδοσίας μὴ ἀστορήσωμεν. (50) Ἄλλ' ἐπειδὴ τῆς ἀπειλῆς ἐρρύσθημεν καὶ τὴν μάχαιραν διεφύγομεν καὶ παρῆλθεν ἡμᾶς ὁ δλοθρευτὴς τῆς μητρὸς τοῦ λόγου τῇ περιβολῇ σκεπασθέντας τε καὶ διασημανθέντας, κοινῇ πάντες σὺν αὐτῇ τῷ ἐξ αὐτῆς τεχθέντι Χριστῷ τῷ θεῷ ἡμῶν εὐχαριστηρίους ὠδὰς ἀναπέμφωμεν, πᾶς οἶκος, δεῖ τὸ ξίφος διεφύγειν, ἡλικία πᾶσα, γυναῖκες, παῖδες, νέοι καὶ πρεσβύτεροι· οἷς γὰρ κοινὸς ὁ δλεθρος ἐπεκρέματο, οὗτοι [καὶ] κοινὸν τὸν ὕμνον ἐξοισοῦν καὶ προσάγειν θεῷ καὶ τῷ τούτου μητρὶ κεχρεωσθήκασι. Κοινῆς ἐλευθερίας ἀπηλαύσαμεν, κοινὴν τὴν εὐχαριστίαν προσοίσωμεν. (51) Εἶπωμεν τῇ μητρὶ τοῦ λόγου καὶ γνώμης εὐθιτητὴ καὶ ψυχῆς καθαρότητι· « ἡμεῖς τὴν πρὸς σὲ πίστιν καὶ τὸν πόθον ἀδιστάκτως φυλάττομεν· αὐτὴ τὴν σπὴν πολιν, ὡς οἶδας, εἰς βούλει, περίσωσον. Ὅπλα σὲ καὶ τεῖχος καὶ θυρεοὺς καὶ στρατηγὸν αὐτὸν προβαλλόμεθα· αὐτὴ τοῦ λαοῦ σου ὑπερμάχησον. Ἡμεῖς σοι τὰς καρδίας καθαρὰς, ὄση δύναμις, ῥύπου καὶ παθῶν ἑαυτοὺς ἐξαρκάσαντες παραστήσαι σπουδάσωμεν· αὐτὴ τὰς βουλὰς τῶν καθ' ἡμῶν ἐξωφρουωμένον διασκέδασον. Ἄν γὰρ τι καὶ παρασφαλῶμεν τῶν ἐπηγγελμένων ἡμῖν, σὸν ἐστι τὸ διορθώσασθαι, σὸν ἐστι τὸ χεῖρα τοῖς ἐπὶ γόνυ κλιθεῖσι παρασεῖν καὶ ἀναστήσαι τοῦ πτώματος. » (52) Εἶπωμεν ταῦτα τῇ παρθένῳ καὶ μὴ ψευσώμεθα, ἵνα μὴ τῆς καλῆς ἡμῶν ἐλπιδος διαψευσθῶμεν, ἵνα τῆς προσδοκίας μὴ παρασφαλῶμεν, ἵνα σάλου καὶ κυμάτων καὶ ζάλης τῶν ἐν τῷ βίῳ κακῶν ὑπερανασχόντες τῆς σωτηρίας ἡμῶν τῷ λιμένι ἐγκαθορμισθῶμεν καὶ τῆς ἐπουρανίου ὁδοῦς καταξιωθῶμεν χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ Χριστοῦ τοῦ

§ 42. σκυλεύσεις] σκυλεύεις cod.; em. N. || — § 43. λαφυραγωγήσωμεν cod.; em. N. || — § 47. παιδευόμενοι] Vix recte habet. An σαλεύόμενοι? || — πάλιν ἄλλος] π. ἄλλως cod. || — συνηνέχθη] συνελίχθη? συνεσχέθη? || — § 49. ἡμῶν αὐτῶν]

ἀληθινῷ θεῷ ἡμῶν, ᾧ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ | τῇ δημοσίῳ καὶ ζωαρχικῇ τριάδι, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ
 προσκύνησις ἕκαστῷ πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι, | εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

ἡμῶν a. cod.; em. N. Dein pro ἀποχ. σωμεν... ἀναπέμφωμεν Nauckius mavult ἀποχρήσωμεν... ἀναπέμφωμεν. || — § 50. καὶ
 ante καὶ addidi. || — § 51. φυλάττομεν] φυλάττωμεν vel φυλάζομεν conj. N.

ANONYMI PERIPLUS PONTI EUXINI.

PARS EJUS MEDIA E CODICE LONDINIENSI DESCRIPTA.

XLII. § 1. Ἀπὸ οὖν Ἀρχάβειος ποταμοῦ ἕως Ὀρσιούντος ποταμοῦ πρώην ὄκουν ἔθνος οἱ λεγόμενοι Ἐκχειριεῖς (νῦν δὲ οἰκοῦσι Μαχέλωνες καὶ Ἠνίοχοι) ἀπὸ δὲ Ἀψάρου ποταμοῦ ἕως Ἀρχάβειος ποταμοῦ πρώην ὄκουν οἱ λεγόμενοι Βύζηρες (νῦν δὲ οἰκοῦσι Ζυδραῖται).

2. Ἀπὸ δὲ Ἀψάρου ποταμοῦ εἰς Ἀκαμψιν ποταμὸν ναυσίπορον στάδια ιε', μίλια δύο. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀκάμψιος ποταμοῦ εἰς Βαθὺν ποταμὸν στάδια οε', μίλια ι'. Ἀπὸ δὲ τοῦ Βαθείος ποταμοῦ εἰς Κίνασον ποταμὸν στάδια ζ', μίλια ιβ'. Ἀπὸ δὲ Κίνασου ποταμοῦ εἰς Ἴσιν ποταμὸν ναυσίπορον στάδια ζ', μίλια ιβ'. Ναυσίποροι δὲ εἰσιν ὁ τε Ἀκαμψίς καὶ ὁ Ἴσις, καὶ αὐτὰς τὰς ἐωθινὰς ἰσχυρὰς ἐκπέμπουσιν. Ἀπὸ δὲ Ἴσιος ποταμοῦ εἰς Μόγρον (ἧτοι Νύγρον) λεγόμενον πόρος ναυαὶ σταδίων ζ', μιλίων ιβ'.**

XLII. § 1. Ab Archabi fluvio usque ad Ophiuntem fluvium pridem populus Ecchiriensium habitabat (nunc ibi Machelones et Heniochi degunt). Ab Apsaro autem fluvio usque ad Archabim fluvium Byzeres qui vocantur habitabant (nunc vero Zydrites habitant) [E Menippo].

2. Ab Apsaro fl. ad Acampsin fluvium navigabilem stadia 15, milliaria 2. Ab Acampsi fl. ad Bathyn fl. stadia 75, mill. 10. A Bathyn fl. ad Cinasum stadia 90, mill. 12. A Cinaso fl. ad Isin fluvium navigabilem stadia 90, mill. 12. Acampsis et Isis fluvii navigabiles sunt et validas matutino tempore auras emittunt. Ab Iside ad Mogrum (sive Nygrum) fluvium navigatio est stadiorum 90, mill. 12. [Inde ad Phasin sunt stadia 90, mill. 12.] (Ex Arriano § 9 p. 375.)

Anonymi Periplum Ponti Euxini hucusque non noveramus nisi ex duobus codicibus, quorum alter, Vaticanus, primam libri partem, alter, Palatinus, ultimam exhibebat. Desiderabatur pars media, orae maritimae descriptionem continens, quae ab Ophiunte fluvio ad fauces paludis Mæoticæ pertinet. Eam nunc damus secundum codicem Musei Britannici, qui librum continet integrum. Inserenda est in Geographorum minorum volumine primo pag. 412 post § 42. Ceterum constat periplum istum consarcinatum esse ex Arriano et Menippo vel potius epitomatore Menippi peripli Marciano et ex periagesi Iambica, quæ sub Scymni nomine circumfertur, et ex Pseudo-Scylace. Excerptis nonnulla de suo penu auctor addidit, quibus cum priscis locorum nominibus recentiora componuntur. Haud levis hæc momenti sunt et a viro Bosporano de vicinis patriæ regionibus bene docto profecta esse videntur.

§ 1. Codex Vaticanus desinit in verba : νῦν δὲ οἰκοῦσι Μαχέλωνες καὶ Ἠνίοχοι. || — ἕως Ὀρσιούντος ποτ. πρώην] εἰς Ὀρσιούντα ποταμὸν πρώτον cod. Vat. || — Μαχέλωνες] Sic codex Londin. tum hoc loco, tum infra § 18, tum in antec. p. 378, 25 et 379, 1, ubi ex cod. Vat. editur Μαχέλωνες;... Μαχελόνων, sicut apud Dionem Cassium 68, 19, ubi : Τρακιστῶν;... Ἀγγισίων τὸν Ἠνιόχων καὶ Μαχελόνων βασιλεῖα δώροις ἡμεῖς φαστο. Ceterum verba νῦν δὲ οἰκοῦσι Μαχέλωνες; καὶ Ἠνίοχοι et deinde νῦν δὲ οἰκοῦσι Ζυδραῖται Anonymus addidit cum Menippo Arrianum componens. Menippus Heniochos et Machelones inter Achæos et Sanniches habitare statuit, ut liquet ex § 18. Similiter plerique auctores antiquiores, quibus etiam Ptolemæus se addixit, de Heniochorum sedibus statuerunt. De Machelonibus minus liquet. Nescio an ad eos pertineat Μαχελισσός; (ut editur) vel potius Μαχελισσός; (ut in optimis codd. Florent. et Mediolan. legitur) urbs, quam in mediterraneis Colchidis Ptolemæus habet. Ibidem Ptolemæus Ζυδρίτην urbem collocat, quam cum Zydritis ab uno Arriano memoratis componendam esse censeo. Quod Eccheirienses Menippi attinet, monendum est vicinos iis ab occasu fuisse Bechires, quibus Menippus oræ tractum ab Ophiunte ad Trapezuntem usque pertinentem assignavit. In antecedentibus enim (p. 411, 7 ed. nostr.) codex Londiniensis Vaticano integrior ita habet : Ἀπὸ οὖν Ὀρσιούντος ποταμοῦ [ἕως Τρακιστοντίων πρώην ὄκουν ἔθνος Βέχηρες; (Boz. cod.) λεγόμενοι, νῦν δὲ οἰκοῦσι Κόλχοι. Μέγρι οὖν τοῦ Ὀρσιούντος ποταμοῦ] εἰς ἔθνη τῶν δύο Πόντων ἐστὶ κτλ. Uncis inclusa in Vaticano libro exciderunt. De Bechiribus sive Bechiris inter Ecchirienses et Macrones mediis cf. Scylax § 84 p. 63 ibique not. || — ἕως Ἀρχάβειος] ἕως χόδεω; codex. || — Βύζηρες;] Βούσηρες; codex An. sicuti codex Scylacis § 82, p. 63, ubi vide. Deinde Ζυδραῖται ex Arriano dedi pro Ζυδρίται, quod codex An. habet. Inter Archabim et Apsarum sec. Arrianum nonnisi 60 stadia intercedunt, adeo ut Byzeres perexiguum oræ maritimæ spatium obtinuissent, siquidem in Arriani stadiasmo acquiescendum esset.

§ 2. Σταδία ιε'] Acampsis est hodiernus Tchorok, fluvius hujus tractus longe maximus compluribusque ostiis in mare se eructans. Ab Archabi (h. Archawi) ad Tchorok fluvii os orientale sunt stadia 205-210, Arrianus autem errore manifesto nonnisi 75 stadia computat, quorum 60 pertinent ab Archabi ad Apsarum, 15 ab Apsaro ad Acampsin. Sexaginta stadiis ab Archabi deducimur ad fluvium Tchoppa-Sou; hunc igitur esse Apsarum Arriani olim statue-

3. Οὗτος δὲ ὁ Φάσις ποταμὸς ἔχει τὸ βεῦμα φερόμενον ἐκ τῆς Ἀρμενίας· οὐ πλησίον οἰκοῦσι μεταστάτες ἐξ Ἰβηρίας εἰς Ἀρμενίαν Ἰβηρες. Εἰσιόντων δὲ εἰς ποταμὸν ἀριστερὰ τοῦ Φάσιδος παράκειται Μιλησίων πόλις Ἑλληνίς Φάσις λεγομένη, εἰς ἣν λέγεται καταβαίνειν ἔθνη ἐξήκοντα διαφόροις χρώμασι φωναῖς, ἐν οἷς τινες λέγουσιν ἀπὸ τῆς Ἰνδικῆς καὶ Βακτριανῆς συναφικέσθαι βαρβάρους. Μεταξὺ δὲ τούτων βάρβαρος ἐστὶν ἡ Κοραξικὴ, ἥς τὰ ἐχόμενα ἡ Κωλικὴ καλουμένη, τὸ νῦν Μελαγγλαίων καὶ Κόλγων ἔθνος.

4. Ἐχει δὲ καὶ ἀνάπλουον ὁ ποταμὸς σταδίων ρ', μιλίων δ'. Ἐν ᾧ ἐστὶ πόλις μεγάλη Αἶα λεγομένη, ὅθεν ἡ Μήδεα ἦν.

3. Hic Phasis fluvius ex Armenia defluit. Prope eum Iberes degunt, qui ex Iberia in Armeniam transmigrarunt. Ingredientibus Phasin ad sinistram fluvio adjacet urbs græca, Milesiorum colonia, Phasis dicta, in quam gentes sexaginta diversis linguis utentes descendere dicunt, inter easque etiam ex India et Bactriana barbaros nonnullos advenisse perhibent. Horum in medio est barbara regio Coraxica, quam excipit Colica quæ vocatur; nunc ibi Melanchlenorum et Colchorum gens (*E periegesi iamb.*).

4. Navigatio per adversum fluvium patet in stadia 100 [180?] mill. 4 [24?]. Apposita fluvio est Æa urbs magna, unde Medea oriunda erat (*E Scylacis periplus*).

ham cum Kieperto, Rittero (*Erdkunde* tom. 18, p. 92 an. 1858), aliis plurimis, erroremque quærebam in numero α'. Quod haud commissem, si notum tunc fuisset, quod nunc video ex tabulis nauticis (*Carte de la mer noire, 4me feuille, du Cap Idokopas au Cap Zefiros. Dépôt des cartes de la marine.* 1861), *Tchorok* fluvium compluribus ostiis exire, quorum media inter se quindecim fere stadiis distant. Quo cognito, verissimum esse censeo quod Ritterus l. l. p. 93^a coniecit fortasse apud Arrianum Apsari nomine significari *Tchorok* fluvii ostium occidentum, alteri autem Acampsis nomen dari. Comprobatur hoc eo quod apud Ptolemæum Apsarus ex junctis Lyco et Glauco fluvii nascent et ab Archabi 230 fere stadiis distans permagnus est fluvius, cui cum *Khorra* rivulo nihil negotii esse potest. Deinde vero in Tabula Peutingeriana ab Archabi ad Apsarum fl. millia 27 sive 216 stadia computantur, quæ ab *Archawi* ad *Tchorok* fluvium pertinent. Denique ex Plinio (6, 14) colligitur Apsarum fluvium insignem fuisse, quippe quem in colligendo Ponti stadiasmo inter παραπήγματα memorat: *Flumen Apsarum cum castello cognomine in faucibus a Trapezunte 140 m. p.* (= 1120 stadia; reapse sunt fere 1020)... *Ab Apsaro ad os Phasidis 70 m.* (= 560 stadia; revera 370). Idem Plinius deinde inter fluvios etiam Acampsin memorat, sive alio ex fonte, sive inter Apsarum et Acampsin eodem quo Arrianus modo distinguens. Præterea monendum est in *Tchorok* fluvii situm satis quadrare quæ infra § 11 Arrianus refert: 'Ο δὲ Ἀψαρος πέρας ἐπάνη μοι εἶναι κατὰ μήκος τοῦ Πόντου· ἐνθὲν γὰρ ἦν πρὸς ἄρκτον ὁ πλοῦς· ἡμῖν ἐγένετο. Procopius De bell. Gothi. 4, 2 p. 464 sq. de Apsaro urbe et de Acamysi fluvio prope eam exeunte verba facit, Apsari vero fluvii hoc certe nomine non meminit. || — εἰς Κίναςου] Arriani codex ὁ Ἀκίνας ... ἀπὸ Ἀκίναςου. Aliunde nomen fluvii non notum. Intelligendus est *Chorouk-Sou* in mare exiens inter castella *Eintrich* et *Tsikinsir*, quorum hoc fortasse veteris nominis servat vestigium. || — Μόγγρον] Μώγγρον Arriani codex. Quid præstet, haud liquet, quum nemo alius scriptor græcus fluvii mentionem iniecerit. — ἦτοι Νύγγρον] Hoc e Menippo auctor addiderit. *Nigro* habes in Tab. Peutingeriana. Quod apud Plinium 6, 12 legebatur *Mogrus*, Pintianus ex Arriano intulit; codices præbent *Magrus* et *Nogrus*, quorum hoc recepit Otto Ianus. Deinde in Anonymo excidit nota distantiae, quæ est a Chobo ad Phasin.

§ 3. Ἐκ τῆς Ἀρμενίας:] Eodem modo Eratosthenes ap. schol. Apoll. Rhod. 2, 400 et Strabo p. 498 (427, 20 ed. Did.) et Dionys. Perieg. 691: Φάσις ... ἀρχάμενος ἀπ' οὐρας Ἀρμενίου. Eodem redit quod nonnulli (Apoll. l. l. et Vib. Seq. p. 16.) Phasin defluere dixerunt de Amarantis montibus Colchidis. De aliorum sententiis v. Ukert. 3, 2, p. 208. || — Μιλησίων πόλις Ἑλληνίς:] Cf. Scylax § 81: Φάσις, Ἑλληνίς πόλις. Heraclides Pont. fr. 18 (Fr. Hist. 2, p. 218): Φάσις τὸ ἐξ ἀρχῆς Ἠνίοχοι κατέκων, ... ἔπειτα Μιλήσιοι. Steph. Byz.: Φάσις, ἐκτίσθη ὑπὸ Μιλησίων. || — ἔθνη ἐξήκοντα:] De Dioscuriade hoc narrat Strabo p. 498 (427, 12 Did.): συνέρχονται γούν ἐς αὐτὴν ἑβδομήκοντα, οἱ δὲ καὶ τριακόντα ἔθνη φασὶ, οἷς οὐδὲν τῶν ὄντων μέλει, πάντα δ' ἑτερόγλωττα. Plinius 6, 15: *Dioscurtas quondam adeo clara ut Timosthenes in eam CCC nationes dissimilibus linguis descendere prodiderit, et postea a nostris CXXX interpretibus negotia gesta ibi.* || — ἀπὸ τῆς Ἰνδικῆς:] Camaritas gentes cum Baccho ex India reduce in Arginas Ponticas venisse narrat Dionysius Per. 700, ubi vid. not. || — Κωλικὴ] κολ. cod. Cf. Scylax p. 61. || — Κόλγων] κόλγων cod. Hucusque quæ in hoc segmine leguntur, deprompta sunt ex periegesi iambica, cujus versus hunc fere in modum refingere licet:

Φάσις ποταμὸς ἔχει τὸ βεῦμα φερόμενον
ἐξ Ἀρμενίας, οὐ πλησίον Ἰβηρῆς ποτα
εἰσάνατες ἐξ Ἰβηρίας οἰκοῦσι νῦν.
Ἐσιόουσι ποταμὸν ἀριστερὰ τοῦ Φάσιδος
Μιλησίων ἐστὶ παρακειμένη πόλις
Ἑλληνίς, Φάσις λεγομένη, ἐς ἣν ἔθνη
κατέβαινον ἐξήκοντα φωναῖς διάφορα,
ἐν οἷς τινες λέγουσιν ἀπὸ τῆς Ἰνδικῆς
καὶ Βακτριανῆς συναφικέσθαι βαρβάρους.
Μεταξὺ τούτων βάρβαρος Κοραξικὴ,
ἥς ἐχόμενη γῆ Κωλικὴ καλουμένη,
τὸ νῦν Μελαγγλαίων τε καὶ Κόλγων ἔθνος.

§ 4. Scylax § 81 p. 62: Φάσις ποταμὸς καὶ Φάσις Ἑλληνίς πόλις· καὶ ἀνάπλουος ἀνα τὸν ποταμὸν σταδίων ρπ' εἰς [Αἶαν] πόλιν (Μάλην) μεγάλην βάρβαρον, ὅθεν ἡ Μήδεα ἦν. In his excidisse Αἶαν ex Anonymo jure conieceris. Quod codex

ε. Πάνυ δὲ κουφότατον ὕδωρ ἔχων ὁ Φάσις ἐπιπλεῖ τῇ θαλάσῃ, καὶ οὐ συμμίγνυται· καὶ ἔστι μὲν κατὰ τοῦ ἐπιρρέοντος γλυκύτατον ἀνιμήσασθαι, εἰ δὲ εἰς βάθος τις καθῆκε τὴν κάλπιν, ἀλμυρόν. Καίτοι δὲ πᾶς Πόντος πολὺ τι γλυκύτερου τοῦ ὕδατος ἔστιν ἤπερ ἡ ἔξω θάλασσα· καὶ τούτου τὸ αἴτιον οἱ ποταμοὶ εἰσιν, οὔτε πλῆθος οὔτε μέγεθος σταθμητοὶ ὄντες. Τεκμήριον δὲ τῆς γλυκύτητος, εἰ τεκμηρίων δεῖ ἐπὶ τοῖς αἰσθήσει φαινομένοις, ἄλλ' ἐπειδὴν ἤδη εἰσθαίνουσιν εἰς τὸν ῥοῦν, παραγγέλλεται ἅπαν ἐκχεῖαι τὸ ἐνὸν ὕδωρ ἐν ταῖς ναυσίν· εἰ δὲ μὴ, λόγος κατέχει ὅτι οὐκ εὐπλοοῦσι. Τὸ δὲ ὕδωρ τοῦ Φάσιδος οὐ σήπεται, ἀλλὰ μένει ἀκραϊφνές καὶ ὑπὲρ δέκατον ἔτος, πλήν γε δὴ [ἔτι] εἰς τὸ γλυκύτερον μεταβάλλει.

ε. Ἀπὸ δὲ τοῦ Φάσιδος ποταμοῦ εἰς Χαρίεντα ποταμὸν ναυσίπορον στάδια λ', μίλια εβ'. Ἀπὸ δὲ Χαρίεντος ποταμοῦ εἰς Χόβον ποταμὸν ναυσίπορον στάδια λ', μίλια εβ'. Ἀπὸ δὲ Χόβου ποταμοῦ εἰς Σιγάμην (τὸν καὶ Ζιγανὴν λεγόμενον) ποταμὸν στάδια σί, μίλια κη. Ἀπὸ δὲ Ζιγάνεως εἰς Ταρσοῦρην ποταμὸν (τὸν [νῦν] λεγόμενον Μοχῆ) στάδια ρκ', μίλια ις'. Ἀπὸ δὲ Ταρσοῦρα ποταμοῦ εἰς Ἴππον ποταμὸν (τὸν νῦν λεγόμενον Λαγουμφῶν), στάδια ρν', μίλια κ'. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ἴππου ποταμοῦ εἰς Ἀστέλεφον ποταμὸν, ([τὸν] νῦν λεγόμενον Εὐριπὸν· εἰσπλοῦς

5. Phasis aquam longe levissimam habens innatit mari neque cum eo commiscetur; ex superficie perdulcem aquam haurire licet, sin urnam in profundum demiseris, salsam habes. Ceterum universus Pontus longe dulcioris est aquae quam mare exterum, propter immensam scilicet fluviorum multitudinem magnitudinemque. Argumentum dulcedinis (si modo argumentis opus est in iis quae sensu percipiuntur), quod accolae pecora omnia ad mare ducunt et ex eo aquantur, illa vero libenter bibere cernuntur, et fama obtinet dulci salubriorem eis hunc potum esse. Color Phasidi singularis est, similis aquae plumbo vel stanno infectae, quae tamen ubi subsedit, purissima evadit. Quam ob rem mos obtinuit, ut ingredienti Phasin nihil aquae invehant, sed simulac flumen ingressi fuerint, praecipitur ut quidquid in navibus sit aquae, effundatur; sin minus, fama invaluit haud felice fore navigationem. Aqua Phasidis a putredine est immunis, ac plus quam decem annis incorrupta manet, nisi quod in dulciorem abit (*Ex Arriano*, § 10 p. 375, 11-36).

6. A Phaside fluvio ad Charientem fluvium navigabilem stadia 90, millia 12. A Charientem fluvio ad Chobam fluvium navigabilem stadia 90, millia 12. A Chobo fl. ad Sigamen fluvium [navigabilem], qui etiam Ziganiis vocatur stadia 210, millia 28. A Zigani ad Tarsuram fl., qui nunc Moche dicitur, stadia 120, millia 16. A Tarsura fluvio ad Hippam fl., quem nunc Lagumpsam vocant, stadia 150, millia 20. Ab Hippo fluvio ad Astelephum, qui nunc Euripus vocatur et navigiis aditum praebet, stadia 30, millia 4. Ab Astelepho fl. ad Dioscuriadem urbem, Milesiorum coloniam, nunc Sebastopolim dictam,

habet eis πόλιν μάλῃ μεγάλῃν, aut ortum est ex dittographia vocis μεγάλῃν, aut ex margine in ordinem verborum perperam introductum. Fieri enim potest ut ad Αἴαν, dubiae memoriae urbem, in margine quidam adscripsit ΜΑΔΗΝ (Μαδίαν Ptolemæi, *Matium* Plinii 6, 15), quod deinceps alius in contextum verborum male recepit, egero nomine Αἴαν. || — σταδίων ρ', μιλ. ε'] sic codex; fuerit ρκ', μιλ. κδ', uti Scylax habet; stadia centum efficerent millia 13 1/3, quem numerum manu leni relingere non licet. Apud Plinium 6, 13 *Æa* a mari distat 15 m. p. (120 stad.), at *navigatur Phasis magnis navigiis XXXVIII M. D. pass.* (308 stad.), *inde minoribus longo spatio*. Sec. Steph. Byz. s. v. Αἴα ipsa *Æa* urbs 300 stadiis ab ostio Phasidis et mari aberat. Ptolemæus quoque *Æam* 300 stadiis ab ostio Phasidis, at non juxta flumen, sed in ora maritima posuit.

§ 5. ἐπιπλεῖ τῇ θαλ.] ἐ. τὴν θάλασσαν cod. || — ἐν ταύτῃ ποτίζουσι] ἀπ' αὐτῆ; π. Arrianus. Mox δρᾶται et τούτω τὸ ποτὸν ex Arriano inserui. || — ἡ ἐκ χροῦ τοῦ Φ. ἐξηλλαγμένη, οἷα] ἡ δὲ χροῦ τῶ Φάσιδι οἷα Arrian. || — οὐ τοίνυν] οὐ τ. δὲ cod. || — εἰσθαίνουσι] εἰσβάλλουσι cod. || — ὅτι οὐκ εὐπλ.] ὅτι οἱ τούτου ἀμελήσαντες οὐκ εὐπλ. Arrian. Mox ex Arriano vocem ὅτι addidi post v. πλήν γε δὴ.

§ 6. Χαρίεντα ποταμὸν ναυσίπορον] Inter Phasin et Chobum (*Κηοπί*) tabulae nauticae fluvium omnino nullum exhibent. Navigabilem aliquem ibi non exstare pro certo contendere licet. Itaque Charieis nihil aliud nisi Phasidis ostium boreale, quod in tabulis, quas ob oculos habeo, a meridionali ostio distat 15-17 stadiis. In Tab. Peut. a Phasi ad Charientem sunt 3 m. p. sive 24 stadia. A Phasi ad Chobum metior 90 stadia, a Charientem ad Chobum 75 stadia. In priscis periplis alii a Phasi, alii a Chariente prolificentes ad Chobum usque 90 stadia computaverint, indeque nata videntur quae Arriano tradidit falsissima. || — Χόβον] Χώβον Arriani codex, fortassis rectius. — ναυσίπορον] Vocem hanc non habet codex Arriani, in quo Singames ναυσίπορος esse dicitur, quod de hoc fluvio non movet Anonymus. In integro codice uterque fluvius ναυσίπορος voce distinctus fuerit, quum reapse Chobus et Sigames (*Κηοπί* et *Ingour*) fluvii in hoc tractu longe maximi sint. || — Σιγάμην τὸν καὶ Ζιγανὴν ... Ζιγάνεως] Σιγάμην τ. κ. Ζηγάμην ... Ζηγάνεως codex. Verba τὸν καὶ Ζιγανὴν ex alio fonte addita sunt. In Arriani codice modo Σιγάμην modo Σιγᾶμην. Praefero Σιγγ., quippe quod proprius accedit ad hodiernum nomen *Ingour* s. *Imuri*. Similiter fluctuant Plinii codices (6, 14) ubi: *Sigania* (i. e. *Sigama*), *Sygama*, *Signavia*, *Singania* (i. e. *Singama*). Quod vulgo *kg*-gebatur *Stgames*, ex Arriano arreptum est. || — σι'] Distantia est fere stadiorum 65. Quod Arrianus in fonte suo

πορθίων) στάδια λ', μίλια δ'. Ἀπὸ δὲ Ἀστελέφου ποταμοῦ εἰς πόλιν Διοσκουρίδα λιμένα ἔχουσαν, τὴν νῦν λεγομένην Σεβαστοῦπολιν, στάδια ρλ', μίλια ιη'.

7. Ἀπὸ οὗν Διοσκουρίδος τῆς [καὶ] Σεβαστοπόλεως ἕως Ἀψάρου ποταμοῦ πρώην ὄκουν ἔθνος οἱ λεγόμενοι Κόλχοι οἱ μετονομασθέντες Λαζοί.

8. Ἐθνη δὲ παρημεΐψαμεν τάδε. Τραπεζουντίους μὲν, καθάπερ καὶ Ξενοφῶν λέγει, Κόλχοι ἄμοροι καὶ οὐκ ἔχει τὸν μαχιμωτάτους καὶ ἔχθροτάτους εἶναι τοῖς Τραπεζουντίοις, οὐκ ἔκτιστος μὲν Δρῖλλας ὀνομάζει, ἐμοὶ δὲ δοκοῦσιν οἱ Σάννοι οὗτοι εἶναι. Καὶ γὰρ μαχιμωτάτοι εἰσιν εἰς τοῦτο ἔτι καὶ τοῖς Τραπεζουντίοις ἔχθροτάτοι, καὶ χωρὶα ὄχυρά οἰκοῦσι, καὶ ἔθνος ἀσασλευτόν, πάλαι μὲν καὶ φόρου ὑποτελεῖς Ῥωμαίοις, ὑπὸ δὲ τοῦ ληστεύειν οὐκ ἀκριβοῦσι τὴν φορὰν. Κόλχων δὲ ἔχονται Μαχέλωνες καὶ Ἡνίοχοι. Βασιλεὺς δ' αὐτῶν Ἀρχίαλος.

9. Τὸ δὲ Ἡνιόχων ἔθνος μίξογενές ἐστι. Τούτους δὲ λέγουσιν τινες κληθῆναι Ἡνιόχους ἀπὸ τῶν Πολυδαΐκους καὶ Κάστορος ἡνιόχων Ἀμφιστάτου καὶ Τέλχιος· ἐν γὰρ τῷ μετὰ Ἰάσονος ἀφικέσθαι στόλῳ δοκοῦσιν οὗτοι, περὶ δὲ τούτους τοὺς τόπους ὤκησαν ἀπολειφθέντες, ὡς μυθεύεται. Ὑπὲρ Ἡνιόχους δὲ

quæ portum habet, stadia 135 (120 Arrian.), millia 18 (Ex Arrian. § 13 et 14 p. 376, 33-378, 13, quibus nonnulla compilator de suo addidit).

7. A Dioscuriade sive Sebastopoli usque ad Apsarum fluvium pridem habitarunt Colchi, qui mutato nomine nunc dicuntur Lazi (E Menippi periplo).

8. Gentes vero præternavigavimus hasce. Trapezuntii, ut Xenophon quoque (Anab. 5, 2, 2) scribit, finitimi sunt Colchi et quos ille bellicosissimos esse et Trapezuntii infestissimos ait, quos ipse quidem Drillos vocat, mihi autem iidem esse Sanni videntur. Ii enim ad hoc usque temporis bellicosissimi et Trapezuntii inimicissimi sunt, et loca munita incolunt; regum imperio gens caret; olim tributarii Romanis erant, at latrocinii dediti nunc tributorum solutionem negligunt. Colchos attingunt Machelones et Heniochi, quorum rex Anchialus (Ex Arrian. § 15 p. 478, 15-25).

9. Heniochorum gens mixti generis est. Nomen eos habere nonnulli produnt ab heniochis sive aurigis Polucis et Castoris Amphistata et Telchi; scilicet, ut fabula fert, cum Iasonis classe huc venisse et derelicti sedes ibi fixisse videntur. Super Heniochos sita est mare Caspium accolat habens barbaras gentes quæ equis vescun-

repperit ei, fortasse ortum erat ex ο' (70). || — τὸν [νῦν] λεγόμενον Μοχῆ νῦν vocem addidi. Apud Procopium (B. Goth. p. 461, 536, 543, 549; B. Pers. p. 289 ed. Bonn.) et Agathiam (p. 105, 148, 150) memoratur Μουχίρησις Lazica regionis castellum unius diei itinere ab Archæopoli distans et vicinum Hippī fluvio. Id tamen ad ora tractum, in quo Arrianus Hippum et Thersuram memorat, referri nequit, sed ad mediterranea Colchidis referendum est, adeo ut Hippis sit fluvius qui in Phasidem incidit et hodie vocatur *Tchentstchali* (i. e. equorum fluvius). Μοχῆ, nomine tenuis, aperte respondet fluvio qui apud recentiores vocatur *Tamiche*, *Tamuche*, *Mocoi*, *Murchula* et *Mochidzkhale* (sic Peyssonell in tabula inserta libro *Sur les peuples qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*. Paris 1765). Luce quidem clarius est hunc fluvium, utpote Dioscuriadi proximum, non esse Tarsuram, sed Astelephum Arriani; verum quum ex falsissimis Arriani numeris a Phasi ad Tarsuram (hod. *Tsoricha*) computentur stadia 510 (reapse sunt fere 305), vides qui fieri potuerit ut Anonymus Tarsuram cum hod. *Tamuche* fluvio (410 fere stad. a Phasi distante) componeret. Quod sequitur Hippī fluvii nomen recentius *Λαγουμφῶν* (sic), in nostri ἁπὶ tabulis est *Langour-Khale* (*Laxo* in Periplo Italo anni 1370), *Engour*, *Ingour*, *Iniuri* (Singamis Arriani). Deinde post Hippum 30 stadorum intervallo ap. Arrianum sequitur Astelephus; totidem stadiis a *Langour* fluvio *meridiem* versus sequitur *Chouri* fl., Cherobias Scylacis; eundem Anonymus *Euripum* vocat et pro recentiore Astelephī nomine venditat. Vides igitur Nostrum, erroneis distantiarum notis seductum et de vero fluviorum situ male doctum, post *Mochen* afferre flumina quæ a Moche non boream sed meridiem versus sita erant. || — Ἀστελέφου] Sic Arriani codex; Ἀτέλαφον et mox Ἀτελάφου, item infra § 11 ἐπ' Ἀτέλαφον, sed deinceps ἀπὸ τοῦ Ἀστελέφου codex Anonymi. Deinde inserui v. τόν. Verba εἰσπλον πορθμίοις non habet Arrianus; fortasse e Menippo addita, in quo etiam Ἀτέλαφον illud repperit. Quod nomen attinet, cf. Τέληφις (Τέληφος v. lect.), mediterraneum Colchidis castellum, 150 stad. a Phasidis insula distans, cujus meminit Agathias p. 105, 9, 112, 7. || — λιμένα] λιμνην codex. || — σταδ. ρλ'] σταδ. ρκ' Arrianus; debebat stadia 32 sive 4 m. p., ut Tabula Peutingeriana habet.

§ 8. Καὶ οὐκ ἔχει etc.] Sic Arrianus; καὶ ὡς λέγει ... Τραπεζουντίους, οὐκ ἔχεινος μὲν Δρῖλλας codex. || — καὶ ἔθνος ... ὑποτελεῖς] sic Arrianus; ὡς δὲ ἔθνος ... ὑποτελεῖς cod. An.

§ 9. Versus passim evanidos hunc in modum reficere possis :

Μίξογενες: [εἶπεν] ἔστιν Ἡνιόχων ἔθνος.
- - - - - Τούτους δὲ κληθῆναι τινες
λέγουσιν ἀπὸ Πολυδαΐκους καὶ Κάστορος
τῶν ἡνιόχων Ἀμφιστάτου καὶ Τέλχιος.
ἐν Ἰάσονος στόλῳ γὰρ ἀφικέσθαι ποτὲ
δοκοῦσι οὗτοι, περὶ δὲ τούτους τοὺς τόπους
ὤκησαν ἀπολειφθέντες, ὡς μυθεύεται.
Ὑπὲρ Ἡνιόχους κεῖται δ' ἄνω ἡ Κασπία
καλουμένη θάλασσα, βαρβάρων γένη
ἵπποφάγα περὶ αὐτὴν ἔχουσα οἰκούμενα·
ἧς δὴ τὰ Μίξων ἐστὶν ὄρια πλησίον.

Ἀμφιστάτου καὶ Τέλχιος] Ἀ. καὶ τούτου Τέλχιος codex. Apud Plinium 6, 16 aurigæ vocantur *Amphylius* et *Telchitus*,

θῶν κείται Κασπία καλουμένη θάλασσαν βαρβάρων γένη ἰπποφάγα περὶ αὐτὴν ἔχουσα οἰκούμενα· ἥς δὴ τὰ Μήδων ἐστὶν ὄρια πλησίον.

10. Μαχελώνων δὲ καὶ Ἡνιόχων ἐχόμενοι Ζυδρεῖται· Φαρασμάνου οὗτοι ἐπήκοοι· Ζυδρεϊτῶν δ' ἐχόμενοι Λαζοί, βασιλεὺς δὲ Λαζῶν Μαλάσσας, ὅς τὴν βασιλείαν παρὰ σοῦ ἔχει· Λαζῶν δὲ ἔχονται Ἀψίλοι, βασιλεὺς δὲ Ἀψιλῶν Ἰουλιανός· οὗτος ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ σοῦ τὴν βασιλείαν ἔχει· Ἀψίλοι δὲ ἄλλοι ἄλλοι ἄλλοι, καὶ Ἀβασγῶν βασιλεὺς Ρίμαγας (Ρησμάγας Ἀγγ.)· καὶ οὗτος τὴν βασιλείαν παρὰ σοῦ ἔχει· Ἀβασγῶν δὲ ἐχόμενοι Σαννίγαι· ἐν ᾧ καὶ ἡ Σεβαστοπόλις ὤρισται· Σαννιγῶν βασιλεὺς Σπεδαγᾶς (Σπαδάγας Ἀγγ.) ἐκ σοῦ τὴν βασιλείαν ἔχει.

11. Καὶ μέχρι μὲν Ἀψάρου ὡς πρὸς ἔω (τὸ τε ἀνατολικόν) ἐπλέομεν ἐν δεξιᾷ τοῦ Εὐξείνου. Ὁ δὲ Ἀψαρος πέρας ἐφάνη μοι εἶναι κατὰ μῆκος τοῦ Πόντου· ἐνθεν γὰρ ἤδη πρὸς ἄρκτον ὁ πλοῦς ἡμῶν ἐγένετο ἔσπε ἐπὶ Χόβον [ποταμὸν, καὶ ὑπὲρ τὸν Χόβον] ἐπὶ τὸν Σιγάμην. Ἀπὸ δὲ Σιγάμου ἐκάμπτουμεν εἰς τὴν λαϊάν πλευρὰν τοῦ Πόντου ἔσπε ἐπὶ τὸν Ἴππον ποταμὸν. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ἴππου ποταμοῦ ὡς ἐπ' Ἀστὲλεφρον καὶ Διοσκουριάδα καταφανῶς ἤδη ἐπ' ἀριστερὰ τοῦ Πόντου ἐπλέομεν, καὶ ὁ πλοῦς ἡμῶν πρὸς ἥλιον δυόμενον ἐγένετο· ὡς δὲ ἀπεστρέφομεν ἀπὸ τοῦ Ἀστὲλέφρου ἐπὶ Διοσκουριάδα κατείδομεν τὸν Καύκασον τὸ ὄρος, τὸ ὕψος μάλιστα κατὰ τὰς Ἄλπεις τὰς Κελτικὰς. Καὶ τοῦ Καυκάσου κορυφὴ τις ἐδείκνυτο, Στρόβιλος τῇ κορυφῇ ὄνομα, ἵνα περὶ ὁ Προμηθεὺς κρεμασθῆναι ὑπὸ Ἡφαίστου κατὰ πρόσταξιν Διὸς μυθεύεται.

12. Τὰδε μὲν οὖν τὰ ἀπὸ Βυζαντίου πλεόντων ἐπὶ δεξιᾷ ὡς ἐπὶ Διοσκουριάδα, ἐς ὅπερ στρατόπεδον τελετᾷ Ῥωμαίων ἡ ἐπικρατεία [ἐν δεξιᾷ] εἰσπλέοντων εἰς τὸν Πόντον. Ἐγὼ δὲ ἐπὶ ἐπιθόμην Κότυν τελευτηθέναι, τὸν βασιλεῖα τοῦ Βοσπόρου τοῦ Κιμμερίου καλουμένου, ἐπιμελὲς ἐποίησάμην καὶ τὸν μέχρι τοῦ Βοσπόρου πλοῦν δηλώσαι σοι, ὡς, εἴ τι βουλευέοιο

tur. Huius vero Medorum fines propinqui sunt (*E perieg. iambica*).

10. Machelonibus et Heniochis vicini Zydrites, Pharasmanæ subjecti; Zydritis vicini Lazi; rex Lazorum Malassas, qui a te regnum tenet. Lazis finitimi Apseles, quibus Julianus imperat; hic a patre tuo regnum accepit. Apseles excipiunt Abasgi, quorum rex Rhesmagas; is quoque a te regnum obtinuit. Abasgis contermini Sannigæ, in quorum regione Sebastopolis sita est. Sannigarum rex Spadagas a te regnum habet (*Ex Arrian. § 15, p. 379, 1-11*).

11. Et usque ad Apsarum quidem versus ortum navigavimus in dextra parte Ponti Euxini; Apsarum autem agnovi terminum esse Ponti secundum longitudinem; inde enim jam versus septentrionem nobis navigatio erat usque ad Chobum fluvium et ultra eum usque ad Sigamea. Inde a Sigame fleximus in sinistrum Ponti latus usque ad Hippum fluvium. Ab Hippo autem versus Astelephum et Dioscuriadem aperte jam versus sinistram Ponti partem et versus occasum solis navigavimus. Ab Astelepho versus Dioscuriadem nos convertentes vidimus Caucasum montem altitudinem prorsus Alpibus Celticis comparandum. Et vertex quidam Caucasi monstrabatur, Strobilus ei nomen, in quo Prometheus a Vulcano Jovis jussu suspensum esse fabulantur (*Ex Arrian. § 16, p. 380, 1-13*).

12. Hæc igitur itineris ratio est iis qui a Byzantio versus dextram navigant Dioscuriadem, quod castrum imperii Romani terminus est a dextra Pontum ingrediens. Quum vero Cotyn, regem Bospori Cimmerici, defunctum cognovissem, operam dedi sedulam ut hæc quoque ad Bosporum navigationem tibi exponerem, ut, si quid forte de Bosporo capere velles consilii, hæc

apud Pseudoplutarch. De nobilit. p. 77, 54 *Amphytus et Telqutus* (sic), ap. Ammian. 22, 8, 24 et Solin. 15, 17 p. 96 Mommsen: *Amphitus et Cercius* (*Circius, Cirtius, Tercius* v. l.), ap. Justin. 42, 3, 3 codices: *Amphistratus* et *Frudius* vel *Frandius*, ap. Strabon. p. 495 Cas. (425, 23 Did.) Ῥέικας καὶ Ἀμφίστρατος. Ap. Melam 1, 19, ipsi Dioscuri Dioscuriadem in Heniochorum finibus condidisse feruntur. Mineyios Dioscuros novimus Amphioneum et Zethum; similes vero etiam nostris aurigarum nominibus subesse suspiceris, nisi forte mavelis nomina petita esse a fluvii Dioscuriade vicinis, adeo ut in *Telchis* lateat Astelephus fl., Amphitus vero sit *Mahmidz-Khale* quem Peyssonnelii tabula inter *Mochidz-Khale* (Astelephum) et *Kodor* (Coracem) fl. exhibet. Amphitum Messeniæ fluvium novimus e Pausania.

§ 10. Ζυδρεῖται... Ἀψήλαι... Ἀψιλῶν... Ἀψίλοι cod. || — Σαννίγαι Σαννίγαι cod., Σαννίγαι Arrian. § 15 p. 379, 9; infra § 15 Anonymus et Arrianus Σάνιγαι habent.

§ 11. Verba παρὰ τοῦ Ἰππὸς ὑπὲρ τὸν Χόβον ex Arriano inserui. || — τὴν ante λαϊάν om. cod. || — Verba καταφανῶς ἤδη usque ad ἀπὸ τοῦ Ἀστὲλέφρου ἐπὶ Διοσκουριάδα desunt in nostro Arriani codice. Quod dicit inde ab Hippo fl. (*Osingiri*) versus Astelephum (*Tamichæ*) et Dioscuriadem navigationem versus occasum directam fuisse, id rectissime monet, ut tabulas inspicienti cuique patebit. Vel hinc liquet falsum esse Neumannum (*Die Hellenen in Scythienlande*, 1855, tom. 1. p. 577) qui, præeunte Peyssonnelio (*Observations sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, Paris 1765, p. 60), Dioscuriadem in sinu *Souchoum-Kale* oppidi, inter *Kelasour* et *Kodor* (Coracis) fluvii ostium quærendam esse censet. || — πρὸς ἥλιον δυομένου cod.

§ 12. Τὰδε μὲν οὖν ἀπὸ] Τὰ μὲν οὖν ἀπὸ codex, qui deinde ἐν ὅπερ στρατοπέδῳ τελέ. Ῥ. ἡ ἐπικρατεία εἰσπλέοντων ὡν τὸν Πόντον. || — Κότυν] Κότταν cod. || — βουλευέοιο] βουλεύεις; et mox βουλεύεσθαι codex. Mutavi ex Arriano.

περὶ τοῦ Βουσπόρου, ὑπάρχει σοι καὶ τότε τὸν πλοῦν
μη ἀγνοῦντι βουλευσασθαι.

12. Τὰ δὲ λοιπὰ οὕτω πληρῶν λέξω. Ὀρμισθεῖσιν
ἐν ἑκ Διοσκουριάδος τῆς Σεβαστουπόλεως πρῶτος ἀν
εἴη ὄρμος ἐν Πιτυοῦντι· ἀπὸ οὖν Σεβαστουπόλεως,
ἴθα ὄρμος ναυσί, στάδιοι τν', μίλια μς', ε', ς'.

13. Μέχρι τούτου Ποντικῆ τῶν βαρβάρων ἐστὶ
βασιλεία κατὰ τε Τιβαρηνίην καὶ Σαννικὴν καὶ
Κολχίδα, τὰ δ' ἐχόμενα τῶν αὐτονόμων ἐστὶ βαρ-
βάρων.

14. Ἀπὸ δὲ Πιτυοῦντος εἰς Σταννικὴν χώραν
(καὶ ποτε Τριγλίτην λεγομένην) στάδιοι ρν', μίλια κ',
ἐν ἧ παλαι ὄκει ἔθνος Σκυθικόν, οὗ μνήμην ποιῶνται
ὁ λογοποιὸς Ἡρόδοτος· καὶ λέγει τούτους εἶναι τοὺς
φειροτρικτεῦντας· καὶ γὰρ εἰς τοῦτο ἐτι ἡ δόξα ἦ
αὐτῆ ὑπὲρ αὐτῶν κατέχει. Ἀπὸ δὲ Σταννικῆς εἰς
Ἄβασκον ποταμὸν στάδιοι ζ', μίλια ιβ'. Ἀπὸ δὲ
Ἄβασκου ποταμοῦ εἰς Βρούχοντα ποταμὸν (τὸν νῦν
λεγόμενον Μίζυγον) στάδιοι ρκ', μίλια ις'. Ἀπὸ δὲ
τοῦ Βρούχοντος εἰς Νῆσιν ποταμὸν, ἐν ᾧ καὶ Ἡρά-
κλειαν ἄκραν ἔχεις (τὴν λεγομένην Πυξίτην) στάδιοι
ξ', μίλια η'. Ἀπὸ δὲ Νήσιος ποταμοῦ εἰς Μασσι-
τικὴν ποταμὸν στάδιοι ζ', μίλια ιβ'. Ἀπὸ δὲ Μα-
σσιτικῶ ποταμοῦ εἰς Ἀχαιοῦντα ποταμὸν (ἐν ᾧ εἰσ-
πίους πορβμίους) στάδιοι ξ', μίλια η'. Οὗτος δ'

ignorans hanc quoque navigationem id agere posses (*Ex*
Arrian. § 26, p. 392 11-19).

13. Reliqua hunc in modum explens dicam. Solven-
tibus itaque a Dioscuriade sive Sebastopoli prima statio
ad Pityuntem fuerit. Hucusque a Sebastopoli, ubi statio
navibus, stadia sunt 350, millia 46 2/3 (*Ex Arrian.* § 27,
p. 392, 20).

14. Hucusque pertinet Ponticum barbarorum regnum
in Tibarenia et Sannica et Colchide. Sequentem regionem
barbari tenent liberi (*Ex perieg. iamb.*).

15. A Pityunte in Stenniticam (*Nitricam* Arr.) regionem,
olim Trigliten dictam, stadia 150, millia 20. In ea pridem
habitabat gens Scythica, cujus Herodotus historicus
(4, 109) meminit, pediculis illos vesci ajens; quae quidem
fama de iis etiam nunc obtinet. A Stennitica (*Nitica*) ad
Abasum fluvium stadia 90, millia 12. Ab Abasco fluvio
ad Bruchontem (*Borgyn* Arr.), quem nunc Mizygam
vocat, stadia 120, millia 16. A Bruchonte ad Nesim fluvium,
ubi etiam Heracleum promontorium, nunc Py-
xiten dictum, habes, stadia 60, millia 8. A Nesi fluvio
ad Maseticam fluvium stadia 90, millia 12. A Masetica
fluvio ad Achæuntum fluvium qui navigiis patet, stadia
60, millia 8. Hic fluvius, qui nunc Basis vocatur, Zichos
a Sanichis (*Sannigts*) disternat. Rex Zichorum Sta-

§ 14. Μέχρι δὲ πρώτου Ποντικῆ τῶν βαρβάρων
ἐστὶ βασιλεία κατὰ τε Τιβαρηνίαν
καὶ Σαννικὴν καὶ Κολχικὴν, τὰ δ' ἐχόμενα
αὐτονόμοι ἔχουσι βάρβαροι.

§ 15. εἰς Σταννικὴν... ἀπὸ τῆς Σταννικῆς:] *Arriani codex* : Ἐνθένδε εἰς τὴν Νιτικὴν στάδ. ρν', ἵνα περὶ παλαι ὄκει... Ἐκ
ἑ Νιτικῆς. Illud εἰς Σταννικὴν ortum dixeris ex εἰς τὴν Νιτικὴν. Aliunde de hoc nomine non constat, nisi huc referre
velis *Vesnilis* fluvium, quem a Pityunte boream versus in rudi sua hujus orae tabula habet *Peyssonell* l. 1. Secundum
nostras tabulas a Pityunte 150 stadiis deducimus ad *Gagri* locum hujus tractus praecipuum, fluvio adjacentem
quem vulgo et ipsum *Gagrish* scribunt, *Nordmannus* vero (*Reise durch d. westl. Provinzen des Kaukasos in*
Annalen der Erd und-Völkerkunde. 1839, Berlin, p. 257) *Shevadsek* dici prodit. *Nitice* a *Borgy* fluvio totidem
stadia abest, quot apud *Ptolemaeum* 5, 8 p. 347, 3 a *Burca* fluvio distat *Οὐνάθεια*, quam *Pt.* tanquam notissimam
hujus orae urbem etiam libro octavo commemorat. Haud igitur diversa fuerit a *Nitice*. Hinc vero proclivis conjectura
est apud *Anonymum* scribendum esse : [τὴν] καὶ ποτε Τρυγητὴν vel Τρυγιάτιν (Τριγλίτην cod.) λεγομένην (i. e. *Vinde-*
mialiam regionem), quod regionis nomen cum *Οὐνάθεια* urbe componitur quemadmodum *Nonnus* 14, 227 *Τρυγίαν*
Baocham juxta *Οὐνάθειαν* collocat. Denique quaeritur an illud *Νιτικὴν* s. *Σταννικὴν* depravatam sit ex *Οὐνάθεικὴν*.
] — φειροτρικτεῦντας codex. Intellige *Gelonos*, quos inter *Colchos* et *Melanchlaenos* *Scylax* posuit. *Herodotus* 4,
108 *Budinos* *Scythas*, non vero *Gelonos* *Græcos*, qui in *Budinorum* regionem immigraverant, pediculis vesci solitos
esse tradidit. Cf. not. ad *Scylacem* p. 61.] — Μίζυγον? Hodie *Mizymta*. Ceterum codex habet εἰς Μίζυγον
ποταμὸν τὸν νῦν λεγόμενον Βρούχοντα.] — Βρούχοντα] Nomen hoc ex eodem fonte sumpserit, ex quo *Τρυγιάτιν* modo
attulit. *Borgyn* *Arrianus* dicit, *Βούρχαν* *Ptolemaeus*. *Bruchorum* populum habes ap. *Procop.* B. Goth. 4, 4 p. 473,
5 : Μετὰ δὲ τοῦς Ἀβασσιῶν ὄρους κατὰ μὲν τὸ ὄρος τὸ *Καυκάσιον* Βρούχοι φέκηνται, Ἀβασσιῶν τε καὶ Ἀλιανῶν μεταξὺ ὄντες.
Geogr. Rav. 5, 10 in ora maritima inter *Hermonassam* et *Sopatium Eleobruchion* memorat. *Ptolemaeus* *Burcae*
fluvio in mediterraneis apponit *Cucundam* opp., 400 ab ora maritima stadiis distans, adeo ut satis magnus fluvius
fuisse debeat. Talis vero in hac regione unus est *Mezymta* sive ὁ Μίζυγος *Anonymi*. At mensurae distantiarum ita
habent, ut in regionem deferamur, ubi major fluvius exstat nullus. Bene res procedet, si duas distantiarum notas
transposueris hunc in modum :

Nitice (*Gagri*)
Abasus fl. (*Liapisca*) 90 stad.
Borgys fl. (*Mizymta*) 60 pro 120).
Ἡράκλ. ἄκρα (*C. Solcha Bilkhe*) 120 (pro 60).

Ἡράκλειαν ἄκραν ἔχεις] Ἡρ. 5. ἔχει codex *Anonymi* et *Arriani*, apud quem de conjectura dederam *Ἡράκλειος ἄκρα*
ἄκρως.] — Πυξίτην] *Πυξίτην*? *Hod. C. Solcha-Bilkhe*, prope quod prom. est *Solcha* fluvius, cui adjacet *Nataginsk*
castellum.] — *Μασσιτικὴν*] *Μασετ.* codex bis. Sequens vox ποταμὸν deest in *Arriani* codice. Distantia ducit ad fluvium
quoniam juxta *Cap Joobge*. Exstat sane *Matsa* fluvius inter *Liapisca* et *Mezymta* fere medius, 120 fere stadiis

ποταμὸς Ἀχαιοῦς (λέγεται Βάσις, καὶ) διορίζει Ζιχούς καὶ Σάνιχας. Ζιχῶν δὲ βασιλεὺς Σταχέμφλας· καὶ οὗτος τὴν βασιλείαν παρὰ σοῦ ἔχει.

16. Ἀπὸ οὖν Ἀχαιοῦντος ποταμοῦ ἕως Ἀβάσκου ποταμοῦ Σάνιχας οἰκοῦσιν.

17. Ἀπὸ δὲ Ἀχαιοῦντος ποταμοῦ εἰς Ἡράκλειον ἀκρωτήριον (τὸ νῦν λεγόμενον τὰ Ἐρημα) στάδιοι ρν', μίλια κ'. (Ἀπὸ δὲ Ἡρακλείου ἀκρωτηρίου ἐπ' ἄκραν ἐν ἧ καὶ νῦν λέγεται τὰ Βαγᾶ κάστρον στάδιοι ι', μίλιον α', γ'). Ἀπὸ δὲ [ταύτης τῆς ἄκρας] ἐπ' ἄκραν ἐν ἧ σκέπη ἐστὶν ἀνέμου θρασίου καὶ βορρᾶ, (ἐν ἧ νῦν λέγεται Λαϊά) στάδιοι π', μίλια ι, ε' ζ'. Ἀπὸ δὲ Λαϊᾶς εἰς τὴν λεγομένην Παλαιὰν Λαζικὴν (ἐν ἧ ἱδρύεται ἡ νῦν λεγομένη Νικόφισ, ἧς πλησίον ποταμὸς ὁ νῦν λεγόμενος Ψάχαφισ) στάδιοι ρα', μίλια ις'. Ἀπὸ δὲ τῆς παλαιᾶς Λαζικῆς εἰς τὴν Παλαιὰν Ἀχαΐαν (ἐν ἧ καὶ ποταμὸς ὁ νῦν λεγόμενος Τόψιδας) στάδιοι ρν', μίλια κ'.

18. Ἀπὸ οὖν Παλαιᾶς Ἀχαΐας ἕως τῆς Παλαιᾶς Λαζικῆς καὶ ἐπέκεινα ἕως Ἀχαιοῦντος ποταμοῦ πρώην ὄκουν ἔθνη οἱ λεγόμενοι Ἡνίοχοι, Κοραῖοι καὶ Κωλικοί, Μελάγχλαινοι, Μαχέλωνες, Κόλχοι καὶ Λαζοί, νῦν δὲ οἰκοῦσι Ζιχοί.

chemphas (Stachemphax in Arrian. cod.) Hic quoque a te regnum habet (Ex Arrian. § 27, p. 392 22-393, 11).

16. Ab Achæunte ad Abascum Saniches habitant (E Menippo).

17. Ab Achæunte fluvio ad Heracleum promontorium, quod nunc τὰ Ἐρημα sive *Deserta* vocatur, stadia 150, millia 20. Ab Heracleo promontorio ad promontorium in quo nunc est Baga castrum, stadia 10, mill. 1,1/3. Inde ad aliud promontorium, ubi tuta adversus Thraciam et Boream ventos statio, (ubi nunc est *Læa*), stadia 80, millia 10 2/3 (180 stad. Arrian. A *Læa* ad Veterem Lazicam quæ vocatur, ubi nunc Nicopsis sita est, a qua non longe distat Psachapsis fluvius, stadia 120, millia 16. A Vetere Lazica ad Veterem Achaiam, ubi fluvius est nunc Topsisidas dictus, stadia 150, millia 20 (Ex Arrian. § 27. p. 392, 20-393, 17).

18. A Vetere Achaia usque ad Veterem Lazicam et ultra usque ad Achæuntem fluvium pridem gentes habitabant Heniochi, Coraxi, Melanchlani, Machelones, Colchi et Lazi, nunc Zichi ibi degunt (E Menippi periplo).

distans a C. Joubje; at hic Masæticæ Arriani esse nequit, nisi peripli rationes susque deque turbatas esse stateris. || — ἐν φ̄ εισπλοῦς πορθμίοις] Hæc non habet Arrianus. || — Βάσις] hod. *Khasi-Aps*. || — Σάνιχας] Sic h. l. etiam Arriani codex. Supra § 10 erat Σανίγαι. || — Σταχέμφλας] sine accentu codex An.; Σταχέμφλας cod. Arriani.

§ 17. Τὰ Ἐρημα] *Tchech-bepe*, sec. distantia notam. || — ἄκραν ἐν φ̄ cod. || — τὰ Βαγᾶ (sic) κάστρον] ubi nunc *Ache*. Hujus promontorii Arrianus non meminit. || — ἀπὸ δὲ ἐπ' ἄκρας, ἐν φ̄ σκέπη codex. || — Λαϊά] *Λαϊαί*, sed deinde ἀπὸ *Λαϊᾶς*, codex. In *Geograph. Rav.* p. 367, 17, ed. Parthey, inter *Stelippum* (*Astelephum*) et *Sebastopolim* præter ordinem interponuntur *Lamiropolis* et *Nicopolis*, quas ad *Læam* et *Nicopsin* Anonymi referendas esse puto. In *tabula* anno 1318 a nauta italo confecta (*V. Periplus Ponti Euxini octuplus ad fidem tabularum mss. bibl. Cæs. Vindobon.* 1836, quam denuo excudendam curavit Tafel. in *Constant. Porphy. de prov. imp. Tubingæ* 1847, p. 40 sqq.) idem, ut videtur, locus *Laiaso* scribitur. || — στάδιοι π'] Arrianus a *Heracleo* prom. ad *Læam* prom. computat 180 stadia, idque recte habet; Anonymus ex eodem computo notare debebat st. 170 (180-10), sed nescio qua negligentia nonnisi 80 exhibet; haud subesse scribæ errorem, ex collecta § 27 stadiorum summa colligitur. Promontorium illud eximium nunc vocatur *Cap Kardach* seu *Kodoch* vel etiam *C. Mamai*; castellum ibi russicam *Vehamintof* dictum. || — ἐν ἧ] ἐν φ̄ cod. || — Νικόφισ] Ejus urbis meminit *Constantin. Porphy.* De adm. imper. c. 42, p. 181 ed. Bonn.: Ἀντιχρὸ δὲ τῆς Βοσπόρου (Pōntikapēi) τὸ Ταμάταρχα (*Taman*) λεγόμενον κάστρον ἐστὶ τὸ ἐκ διαστήματος τοῦ περάματος τοῦ τοιοῦτου στομίου ἐστὶ μίλια ιη' ἐν δὲ τῷ μέσῳ τῶν αὐτῶν ιη' μιλίων ἐστὶ νησίον μέγα χαρῆν τὸ λεγόμενον Ἀτέχ (*langue de Tcheska*). Ἀπὸ τοῦ Ταμάταρχα ἐστὶ ποταμὸς ἀπὸ μιλίων ιη' ἢ καὶ κ' (?), λεγόμενος Οὐαρούζ (probabiliter fluvius ad hod. *pointe Ourtrich*, quanquam distantia nota in hunc fluvii situm minime quadrat) ὁ ἑσπέρων τὴν Ζιχίαν καὶ τὸ Ταμάταρχα ἀπὸ δὲ τοῦ Οὐαρούζ μέχρι τοῦ Νικόφωος ποταμοῦ, ἐν φ̄ καὶ κάστρον ἐστὶν ὁμωνυμον τῷ ποταμῷ, ἐστὶν ἡ χώρα τῆς Ζιχίας· τὸ δὲ διάστημα ἐστὶ μίλια ε' (ab *Ourtrich* ad *Negepsouko* sunt fere 100 m. p.) ... Ἀπὸ δὲ Νικόφωος ποταμοῦ ἐστὶν ἡ τῆς Ἀβασγίτις γῶρα μέχρι τοῦ κάστρου Σωτηριουπόλεως· εἰσὶ δὲ μίλια ε'. Hic quoque numerus aperte corruptus est, quanquam de situ *Soteriupolis* non constat. *Nicopsis* nunc est *Negepsouko*. Triginta fere ab eo loco stadiis est *Djoubghe*, quod in mediis ævi periplus vocatur *Goba*, et ultima est navium statio in litore *Zichia*. Primus *Abasgia* locus in iisdem periplus est *Cacari*, hodie *Kakhitab*, 80 fere stadiis a *Negepsouko* meridiem versus distans. *Ψάχαφισ* (*Χάφαφισ*?) fluvius, quem *Nicopsi* vicinum esse *Anonymus* dicit, in tabulis nostris *Chapsouco* vocatur. Adjacet *Tenghinskæ* castellum in sinu intimo, qui *Ptolemæo* est ὁ *Κερκετιδὸς κόλπος*. *Lazicam* urbem *Ptolemæus* dicit *Λάζον* (*Tázon* codd.). || — ἐν ἧ] ἐν φ̄ cod. || — Τόψιδας] nunc *Tuepsin*.

§ 18. Κωλικοί] *Κόρικοι* codex. Vid. *Scylax* § 78 p. 61, ubi adde *Melam* 1, 19, cujus verba ad fidem optimorum librorum ita nuper edidit *Gustavus Parthey* (*Berolin.* 1867): *Reliqua ejus* (litoris sc. *feræ incultæque gentes vasto mari assidentes tenent*, *Melanctea*, *Terrestrea*, *Sexcolicæ*, *Coraxi*, *Cleptrophagi*, *Hæniochi*, *Achæi*, *Cercetici* et jam in confinio *Mæotidis Sindones*. In his illud *Terrestrea* ad *Toretarum* gentem referendum esse recte haud dubie statuit *Gronovius*, qui *Toretæ* scripsit, quum scribendum esset *Toretica* sc. gens. Quod *Vossius* delit *Ecrectice*, propterea ferri nequit, quod *Ἐκρητικὴ* regio a *Ptolemæo*, sicut *Cegritica* regio a *Plinio* 6, 14 in *Colchide* inter *Chobum* et *Singamen* fluvios ponitur. Totus ille populorum recensensus ita relegendus est: gentes.. *Melanchlani*, *Toretica*, sex *Colicæ* (*Siraces*, *Colici* dedit *Tzsch.*): *Coraxici*, *Phithrophagi*, *Heniochi*, *Achæi*, *Cercetici*, ... *Sindones*. Quemadmodum *Plinius* 6, 24 multis nominibus *Heniochorum* gentes fuise statuit, sic *Mela* sex populos *Collicarum* gentium nomine comprehendit. Alii aliter distinxerint. Sic *Hezychius* v. *Κερκετία*: *Cercetas* esse dicit *Ἰνὸς Σινδικόν*. *Coraxici* pro *Coraxi* dicitur, sicut deinceps pro *Cercetæ* scribitur *Cercetici*.

19. Ἀπὸ δὲ τῆς Παλαιᾶς Ἀχαΐας εἰς Πάγρας λιμένα (τὸν νῦν λεγόμενον Ἐπτάλου λιμένα) στάδιοι τν', μιλια μς', ε', ς'.

20. Ἀπὸ οὖν Πάγρας λιμένος ἕως τῆς Παλαιᾶς Ἀχαΐας πρῶτην ὄψουν οἱ λεγόμενοι Ἀχαιοί, νῦν δὲ οἰκοῦσι Ζιγοί.

21. Ἀπὸ δὲ Ἐπτάλου λιμένος εἰς τὸν Ἱερὸν λιμένα (τὸν νῦν λεγόμενον Ἱερίου ἤτοι τὸ Νίκαξιν) στάδιοι ρπ', μιλια κδ'. Ἀπὸ δὲ Ἱεροῦ λιμένος ἤτοι Νίκαξιν εἰς Σινδικὴν (ἤτοι Σινδικὸν λιμένα, νῦν δὲ λεγόμενον Εὐδουσίαν) στάδιοι σδ', μιλια μ'.

19. A Vetere Achaia ad Pagræ portum, qui nunc Heptali portus vocatur, stadia 360, millia 46 $\frac{2}{3}$ (*Ex Arrian.* § 28 p. 293. 17).

20. A Pagræ portu ad Veterem Achaïam pridem habitabant Achæi, nunc ibi habitant Zichi (*E Menippo*).

21. Ab Heptali portu ad Hierum portum, qui nunc vocatur Hierii vel Nicaxin, stadia 180, millia 24. Ab Hiero portu sive Nicaxin ad Sindicam sive Sindicum portum, qui nunc Eudusia (*Eulusia?*) vocatur, stadia 290, [1. 300]. millia 40 (*Ex Arrian.* § 28, p. 393, 18-20).

§ 19. Ἐπτάλου λιμένα] Allibi hujus denominationis vestigium non reperi. Nunc Pagræ portus vocatur *Ghelindjik*, sibi *Varadas* monte situs. Scylaci est Τορικός (l. Τορετικός) λιμὴν καὶ πόλις. Ad Pagræ usque portum Toretas pertinuisse legitur paullo post § 22. Mirum est portus hujus egregii mentionem omitti apud Strabonem, Plinium, Ptolemæum. || — μς', λ', ς'] 46 $\frac{2}{3}$; μη', ς', 48 $\frac{1}{8}$, codex; non erratum esse in stadiorum numero ex Arriano liquet.

§ 21. τὸ Νίκαξιν] In nostris tabulis est *Miskhako*, ad promontorium situm, pone quod est *Soudjak* portus, Hieros Plinii, Πατούς Scylacis, τὰ Βάτα Strabonis et Ptolemæi. Quod Ptolemæus Bata vicum a portu Batorum 100 stadiorum intervallo dirimit, id eodem errore fecerit, quo inter Sindam pagum et Sindicum portum ducenta stadia interposuit. Qui pone *Soudjak* in intimum sinum prope *Novorossisk* castellum fluvius incidit, apud Plinium 6, 17 *Icarusæ* vel *Icarusæ* dici videtur; *Crunoe* (Κρουνοί, a fontibus) promontorium, quod deinceps Plinius memorat, illud esse debet quod exstat ad *Miskhako*; nam qui sequitur apud Plinium *Selheries* vel *Secheries* fluvius aperte est hod. *Ozeriek*, 50 stadia a promontorio illo remotus. Inde ab hoc fluvio post 120 stadia sequitur apex, *Pointe Outrich* dicta, cui Kiepertus in novissima Ponti Euxini tabula (1867) adscripsit Cronium pr., quod e *Crunoe* Plinii effictum esse suspicor. Ceterum Patus portus apud Scylacem Sindis attribuitur; sec. Strabonem ab eo portu incipit ora Cercetarum. || — στάδιοι ρπ'] sic Arrianus, ρν' codex. Stadiorum numerum 180 postulant 24 m. p. Similiter in seq. habes στάδιοι σδ' (290), dum millia 40 efficiunt 300 stadia, quot habet etiam Arrianus. Anonymus complures fontes ob oculos habens diversos computus miscuisse videtur; nam a scribæ errore istud σς' repetere vix licet. || — Εὐδουσίαν] Fort. Εὐλουσίαν vel Εὐλυσίαν legendum est ex Procopio B. G. 4, 4 p. 474: ὑπὲρ δὲ Σαγίδα; (Σαγίνας; v. l.; leg. Σαγίνας) Οὐνικιά ἴθνη πολλά ἴδονται. Τὸ δ' ἐνταῦθεν Εὐλυσία μὲν ἡ γῶρα ἀνώμαται, βάρβαροι δὲ αὐτῆς ἀφροσκοὶ τὰ τε παραλία [καὶ τὴν μεσόγειαν] ἔχουσι μέχρι ἐς τὴν Μαιῶτιν καλουμένην λίμνην καὶ ποταμὸν Τάναϊν. Παρὰ δὲ τὸν χῆρον αὐτὸν, ὅθεν ἡ τῆς λίμνης ἐκβολὴ ἀρχεται, Γότθοι οἱ Τετραξίται καλούμενοι φηκνται. || — Σινδικὴν ἤτοι Σινδικὸν λιμένα] Verba ἤτοι Σινδικὸν λιμένα non habet Arrianus, recte tamen addidit Anonymus. Nam stadia 300, ut Arrianus dicit, vel stadia 290, ut ex alio fonte, ut videtur, Anonymus enotavit, pertinent usque ad hod. *Anapa* portum egregium. Strabo p. 496 Cas. (426, 7 Did.) pro 300 haud recte habet 400 stadia. Plinius 6, 17 ab Hiero portu ad *civitatem Sindicam* LXVII M, D p. sive 540 stadia exputat, siquidem genuinus numerus, Arriani stadia 300 efficerent XXXVII M. D p.; ipse Plinius fortasse dedit XLVII M. D p. sive 380 stadia, qui numerus ad Strabonis computum proxime accederet. Ptolemæus ut inter Batorum portum et vicum, sic inter Sindam vicum et Sindicum portum perperam distinguit; distantiarum vero rationes hunc in modum adornavit:

Bata vicus.	
Inde ad Bata portum stadia 100	} 325 (= 300 Anon.)
Inde ad Sindam pagum 225	
Inde ad Sindicum portum 200	} 440 (= 440 Anon.)
Inde ad Hermonassam 240	
Inde ad Corocondamam 250.	

In his priora stadia 325 respondent stadiis 300, quæ ap. Arrianum et Anonymum sunt a Hiero portu ad Sindicum portum; quæ deinde apud Ptolemæum sequuntur a Sinda pago ad Hermonassam stadia 440, ea ipsa sunt quæ apud Anonymum a portu Sindico ad Hermonassam exputantur. Ubi Sindicum portum Ptolemæus habet, ibi secundum Anonymum erat Corocondame vicus ad aditum lacus Corocondamitidis (*lac du Kouban*). Lacum hunc, de cujus situ nunc demum ex Anonymo certiora docemur, Ptolemæus ignoravit, ideoque nescivit a Sindico portu Hermonassam petenti Corocondamen præternavigandam, ab eoque vico per 240 fere stadia *ortum* versus in lacum penetrandum fuisse. Itaque ut distantiarum rationes in periplis traditæ servarentur, neque tamen Ponti ora Asiatica ultra modum versus occasum extenderetur, inter Bata et Hermonassam sinum 725 stadiorum ambitu finxerunt, cujus in intimo recessu Sindam Ptolemæus posuit. Corocondamen Ptolemæus ab Hermonassa occasum versus in Bospori aditu habet; alii, ut Plinius, hunc vicum prætermittentes, ad ipsam Hermonassam Bospori initium esse staturunt. Ceterum perversa hæc oræ Ponticæ delineatio, quam Ptolemæi tabulæ exhibent, non a Ptolemæo demum profecta est. Nam Straboniana Bospori descriptio, quam in tabulis editionis Didotianæ adumbravi, explicari nequit nisi eo, quod auctor ejus tabulam qualem Ptolemæus præbet, ob oculos habuit, in eamque sinum Corocondamifin, quam Ptolemæus ignoravit, intulit. Scilicet Corocondamen Strabo et ipse ad Bospori introitum collocat, et prope eam ostium lacus esse fingit, cujus litori *meridionali* Hermonassam apponit, quoniam in antiquioribus tabulis hæc urbs ad oram Ponticam posita erat. Idem quum accepisset a Corocondame ad Sindicam esse 180 stadia (quod a vero haud multum abest), hanc distantiam ab ore Bospori versus ortum metiendam esse censuit. Ex his Ptolemæi et Strabonis opinionibus, quantumvis eas ab errore non vacuas esse intelligeretur, hoc tamen ad unum omnes viri docti elicerunt portum Sindicum a Sinda civitate vel vico diversum et ad ostium lacus Kubani (*lac du Kouban* sive *Kisiltach baie*)

22. Ἀπὸ οὖν Σινδικοῦ λιμένος ἕως Πάγρας λιμένος πρῶην ἔβουν ἔθνη οἱ λεγόμενοι Κερκέται ἤτοι Τορίται, νῦν δὲ οἰκοῦσιν Εὐδουσιανοὶ λεγόμενοι, τῇ Γοθικῇ καὶ Ταυρικῇ χρώμενοι γλώττῃ.

23. Ἀπὸ δὲ Σινδικοῦ λιμένος ἐκδέχεται κόμη Κοροκονδάμη λεγομένη, ἐπὶ ἰσθμοῦ ἤτοι στενοῦ τῆς λίμνης καὶ τῆς θαλάσσης κειμένη. Μεθ' ἣν ἡ Κοροκονδαμίτις ἐστὶ λίμνη ἡ νῦν λεγομένη Ὀπισσᾶς, κόλπον εὐμεγέθη ποιούσα, σταδίων χλ', μιλίων πδ'. Εἰσπλεύσαντι δὲ εἰς αὐτὴν τὴν λίμνην καὶ περιπλεύσαντι εἰς Ἐρμώνασσαν πόλιν στάδια υμ', μιλία ντ', ε', σ'.

24. Ἀπὸ οὖν Ἐρμωνάσσης ἕως τοῦ Σινδικοῦ λιμένος παροικοῦσι Μαιωτῶν τινες Σίνδοι λεγόμενοι ἔθνος, ἐφ' οἷς λέγεται Σινδική. Οὗτοι οἱ Σίνδοι βάρβαροι μὲν εἰσι, τοῖς δὲ ἤθεσι ἡμεροί. Ἀπὸ δὲ τῶν Σίνδων εἰσι Κερκέται οἱ λεγόμενοι Τορίται, δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς ἔθνος καὶ ναυτικὸν μάλιστα. Ἀπὸ δὲ Κερκετῶν ὄμορον τούτων ἔχουσι γῆν Ἄχαιοι, οὗς δὲ

22. A Sindico portu usque ad Pagræ portum pridem habitabant Cercetæ sive Toretæ, nunc vero Fudusiani Gothica et Taurica lingua utentes (*E Menippo*).

23. Post Sindicum portum sequitur Corocondame vicus in angusto isthmo inter lacum et mare situs. Post eum est Corocondamitis palus, nunc Opissas dicta, quæ permagnum efficit sinum stadiorum 630, mill. 84. Innaviganti in paludem oramque legenti ad Hermonassam sunt stadia 440, millia 58 2/3 (*E Menippo*?).

24. Ab Hermonassa usque ad Sindicum portum Mæotin accolunt Sindi quidam, de quibus Sindica nomen habet. Sindi illi barbari quidem sunt, sed moribus mansueti. Hos excipiunt Cercetæ dicti Toretæ, justa gens et æqua rei que maritimæ peritissima. Conterminam Cercetis regionem Achæi tenent, quos genere Græcos esse et Achæos barbaros factos appellari ferunt. Etenim prodi

ponendum esse; quid quod totus hic lacus Sindici portus nomine in tabulis affici solet. Corocondamitis vero lacus ab aliis in sinu Phanagorico (*lac de Taman*), ab aliis in lacu cui *Aftanis* nomen, quaritur; alii denique utrosque hos lacus olim junctos et Corocondamitidis paludis nomine comprehensos esse suspicati sunt. Ac sane difficile erat vitare errorem, quem Anonymi denique ope dissipare licet.

§ 22. Τορίται] Sic etiam § 24. Apud Arrianum aliosque dicuntur Τορέται, ap. Strabon. p. 495 Τορέται. Eosdem Τυρίτας dixit Apollodorus ap. Steph. Byz.: Ψησοί, ἔθνος τῆς Ταυρινίας (ad *Pechel* fl., qui a meridie in *Kouban* s. Hypanin influit). Ἀπολλόδωρος ἐν β' περὶ γῆς: «Ἐπειτα δ' Ἐρμώνασσα καὶ Κῆπος [πόλις], Τυρίται δὲ τὸ Ψησοῶν ἔθνος. Pro Τυρίται, quod codex Paris. præbet, ceteri codd. τυριτ, præter Vossianum, in quo τρίτον, quod recepit Meinekius. Ne pro Ταυρινίας (Ταυριανίας? Mein.) scribendum putem Τορίτίας, impediunt quæ ex eodem, ut videtur, fonte traduntur s. v. Ταυρικῇ. Tyritas Apollodorus Pæssorum genti annumerat; Anonymus Toritas et Cercetæ unam eandemque gentem constituisse dicit tum h. l. tum infra § 24.

§ 24. Κοροκονδάμη] Ad ostium (*Boghas*) lacus Kubani ab *Anapa* sive Sindico portu stadia sunt 200, pro quibus Strabo p. 496 habet stadia 180. Cf. Steph. Byz.: Κοροκονδάμη [κόμη] κλησίον Σινώπης. Ἀρτεμίδωρος τὰ Γεωγρ. Conjectis τοῦ στενωποῦ (sc. τοῦ Βοσπόρου, ut ap. Strabon., aut τῆς λίμνης τῆς Κορ., ut ap. Anonym.). At e Strabone p. 426, ubi litus a Corocondame ad Bata pertinens ex adverso Sinopes situm esse dicitur, liquet eodem modo verba Stephani intelligenda esse. Apud Ptolemæum inter meridianum Sinopes (63° 50') et Corocondames (64° 15') intercedit gradus pars fere dimidia. Reapæ inter Sinopen (32° 49', Par.) et Bospori prom. Asiaticum (34° 17') intercedunt 1° 28' A *Boghas* ostio, ubi revera Corocondame sita erat (34° 34') Sinope abest 1° 45'. Lacum memoravit etiam *Mela* 1, 19 p. 30, 9 ed. Parthey: *Obliqua tunc regio et in latum modice patens inter Pontum Paludemque ad Bosporum excurrit; quam duobus alveis in lacum et in mare profuens Corocanda (Corocandam cod. Ven.) præne insulam reddit. Legendum: in lacum Corocandam ... profuens Hypanis insulam facit.* De insula illa monent Strabo et Scymnus et Dionys. Per. 550, ubi vid. not. — De recentiore nomine Ὀπισσᾶς (*Kisiltach* hod.) aliunde mihi nihil cognitum. Ambitus stadia 630 bene habent. Hermonassæ locus ab ostio lacus et a Corocondame vico secundum Anonymum 240 fere stadia aberat. Totidem fere stadia Ptolemæus habet inter Corocondamem et Hermonassam. Plinius 6, 14 a Secherie (*Ozerech*) fluvio usque ad Bospori Cimmerii introitum LXXXVIII M. D p. (708 stad.); in primo autem Bospori aditu Hermonassam esse prodiit. Pertinet hæc mensura ad eum usque locum quo revera sec. Anonymi rationes Hermonassa sita erat, minime vero ad os Bospori. Cum stadiis 440 quæ a Sindico portu ad Hermonassam putantur, optime conciliari possunt stadia 513 quæ in sqq. ab Hermonassa ad Achilleum numerantur. || — περιπλεύσαντι] Malim παραπλεύσαντι. Dein Ἐρμώνασσαν codex.

§ 24. Versus recomponere licet hunc in modum :

Ἔτεν μεθ' Ἐρμώνασσαν ἄχρι τοῦ Σινδικοῦ
λιμένος ἐπὶ παροικοῦσι Μαιωτῶν τινες
Σίνδοι λεγόμενοι, ἐφ' οἷς καλεῖται Σινδική·
οἱ βάρβαροι μὲν εἰσιν, ἤθεσι δ' ἡμεροί.
Ἐντεῦθέν εἰσι Κερκέται Τορετῶν [τ'?] ἔθνος
δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς καὶ μάλ' αὖ ναυτικόν.
Ὄμορον δὲ Κερκετῶν Ἄχαιοι ἔχουσι γῆν.
οὗς δὲ λέγουσιν ὄντας Ἑλληνας γένει
καλεῖσθ' Ἄχαιούς· ἐκβαρβαρωμένους·
τὸν Ὀρχομενίων γὰρ φασὶν λαόν ποτε
τὸν Ταλμένου μνησθῆναι παντὶ στόλῳ
ἐξ Ἰλίου πλόοντα· ὑπὸ τῶν πνευματῶν

λέγουσιν ὄντας Ἑλληνας γένει καλεῖσθαι Ἀχαιοὺς ἐκβαρβαρωμένους· τὸν Ὀρχομενίων γάρ φασιν λαόν ποτι τὸν Ἰαλμέου μνηύεσθαι παντὶ τῷ στόλῳ ἐξ Ἰλίου κλέοντι ἐπὶ τῶν πνευμάτων τοῦ Ταναΐδος ἀνέμου ἰκόντας εἰς τὴν Ποντικὴν καὶ βάρβαρον χώραν κατελθεῖν· ὅθεν ἀπεξενωμένοι εἶναι καὶ παρανόμους φασί, καὶ τοῖς ἤθεσι μάλιστα Ἑλλησι δυσμενεστάτους· πολλοὶ [δὲ] καὶ ἑναντίοι εἰσὶν (οἱ Ἀχαιοὶ) τοῖς Κερκίταις.

25. Ἀπὸ δὲ Ἑρμωνάσσης ἐκπλεύσαντι τοῦ κόλπου ἐπὶ τὸ στόμα τῆς Μαιώτιδος λίμνης καὶ κόμην Ἀχιλλεῖον στάδιοι φια', μίλια ξη', ε', γ'.

26. Ἐπ' εὐθείας δὲ πλέοντι ἀπὸ Σινδικῆς εἰς Βόσπορον τὸν Κιμμέριον καλούμενον καὶ πόλιν Βοσπόρου Παντικάπειον στάδιοι φλ', μίλια οβ'.

27. Ὀμοῦ ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ περιπλέοντι ἕως τοῦ στομίου τῆς Μαιώτιδος λίμνης ἤτοι Ἀχιλλεῖου κόμης στάδιοι ς, βυπζ', μίλια αχγγ', γ'.

28. Ἀπὸ δὲ τῆς Ἀχιλλεῖου κόμης, ἥτις ἐστὶν ἐπὶ τοῦ τέλους τῆς Ἀσίας καὶ τοῦ πόρου τοῦ κατὰ τὸ στόμα τῆς Μαιώτιδος λίμνης ἤτοι τοῦ Τανάειος κειμένη ἐπὶ τὴν καταντικρὺς κειμένην κόμην ἐπὶ τοῦ τέλους τῆς Εὐρώπης, [τὸ] λεγόμενον Πορθμίον, ἥτις καὶ αὕτη κεῖται ἐπὶ τοῦ πόρου τοῦ κατὰ τὸ στόμα τῆς

dicunt Orchomeniorum populum Ialmeni regis omni classe ex Ilio navigantem Tanaidis venti flatibus invitum in Ponticam barbaramque hanc regionem delatum esse; hinc eos in mores externos degenerasse et improbos evasisse ac Græcis maxime infestissimos; multi vero etiam Cercetis inimici sunt (*E perieg. tam b.*).

25. Ab Hermonassa enaviganti e sinu ad ostium paludis Mæotidis et Achilleum vicum stadia sunt 515, millia 68 2/3 (*E Menippo?*).

26. Via recta naviganti in Cimmerium quem vocant Bosporum ad urbem Bospori Panticapæum stadia 530, millia 72 [70 2/3] (*Ex Arrian. § 29, p. 394, 1*).

27. In summa a Fano Iovis Urli naviganti usque ad ostium paludis Mæotidis et Achilleum vicum stadia colliguntur 12487, millia 1653 1/3 [*immo 1665*].

28. Ab Achilleo vico, qui in fine Asiæ et Bospori ad ostium Mæotidis paludis sive Tanaidis situs est, usque ad Porthmium vicum ex adverso positum in fine Europæ itemque ad freti et Mæotidis paludis ostium, trajectus est

Ταναΐδος οὐχ ἰκόντας εἰς τὴν Ποντικὴν καὶ βάρβαρον χώραν κατελθεῖν· διότι δὴ ἀπεξενωμένοι φασὶν καὶ παρανόμους ἤθεσι, μάλιστα Ἑλλησι δυσμενεστάτους· πολλοὶ δὲ καὶ τοῖς Κερκίταις ἑναντίοι.

Ἑρμωνάσσης] Ἑρμον. cod. h. l. et § 25. || — οὔτοι οἱ Σίνδοι] Hæc bis scripta in cod. || — ἤθεσι] ἴθνεσι cod. || — Τόριται] Cf. § 22. || — Ἰαλμέου] Cf. Strabo p. 416 (357, 13 Did.) : Ἰστοροῦσι δὲ τοῦς ἐν τῷ Πόντῳ καλούμενοὺς Ἀχαιοὺς ἰκόντας Ὀρχομενίων εἶναι τῶν μετὰ Ἰαλμέου πλανηθέντων ἐκείσε μετὰ τὴν τῆς Τροίας ἔλωσιν. V. not. ad Scylac. p. 60. || — Τανάειος ἀνέμου] Cf. Procop. B. G. 4, 4, p. 475, 1 : τὸν ἀνεμον δὲ ἐνθὲνδε πνεῖ, Ταναίτην προσαγορεύουσι.

§ 25. Series urbium quæ inter Hermonassam et Achilleum sitæ erant, sec. Scylacem, Melam, Plinium et Tabulam Peutingerianam hæc est : Hermonassa, Cepi, Stratoclia, Phanagoria, Apaturus (*Sopatus* in T. P). Singularum situm defini. e ob testimoniorum penuriam difficile admodum; semper vero ita disponendæ sunt, ut series, quam scriptores fide dignissimi produunt, non susque deque habeatur; quod quidem non monuissem, nisi mos contrarius obtineret. — || ἐκπλεύσαντι τοῦ κόλπου] εἰσπλεύσαντες τὸν κόλπον cod.

§ 26. εἰς Βόσπορον τὸν Κ.] Sic Arrianus; εἰς τὸ Κιμ. codex An. || — φλ'] Fuerit φμ', 540, tot enim stadia Arrianus habet, ac totidem insunt 72 millibus p.

§ 27. Millium numero, quem codex præbet, 12400 stadia efficiuntur. Pro numero hoc rotundo accuratorem habes stadiorum 12487 (1665 m.), quem denuo habes § 92 p. 423, 1 : ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ Διὸς Οὐρίου ἔω; τοῦ στόματος τῆς Μαιώτιδος στάδιοι ς, βυπζ', μίλια αχγγ'. Computat enim Anonymus l. 1 :

A Fano ad Amisum stad.	4460
Inde ad Phasin	3802
Inde ad Achilleum	4025
	12487

Et singulis numeris supra recensitis colliguntur

A Phasi ad Dioscur.	825 (810 Arrian.)
Inde ad Sindicam	2250 (2350 Arr.)
Inde ad Hermonass.	440
Inde ad Achilleum	515
	4020

Quæ summa quoque stadiis differt ab ea quam habes § 92.

§ 28. Πορθμίον] Sic etiam § 50 p. 513, 3 Πορθμίον χωρίον; § 56 p. 516, 16 Πορθμίτις κόμη; Πορθμία κόμη in Anon. Stadiasmo quem ex cod. Paris. dedi in G. Min. t. 1, præf. p. 115; Πορθμίαν et Πορθμίον habes ap. St. Byz. s. v. Cf. Πορθμία Κιμμέριον ap. Herod. 4, 12 et 45. Proprium loci nomen fuerit Μυρμήκιον; certe viginti illa stadia quæ Noster ab Achilleo ad Porthmium exputat, Strabo p. 494 (424, 5 Didot) usque ad Myrmecium pertinere dicit. Quamquam angustissima freti pars non 20, sed 50 stadiorum latitudinem habet.

Μαιώτιδος λίμνης, ἔστι ὁ διάπλους τοῦ στόματος σταδίων κ', μιλίων β', ε' ς'.

29. Ὅστις Τάναϊς ποταμὸς λέγεται ὀρίζεται ἀπὸ τῆς Ἀσίας τὴν Εὐρώπην, καὶ ὀρμᾶται μὲν ἀπὸ λίμνης τῆς Μαιώτιδος, ἐκβάλλει δὲ εἰς θάλασσαν τὴν τοῦ Εὐξείνου πόντου· καίτοι Αἰσχύλος ἐν Προμηθεῖ λυομένῳ τὸν Φᾶσιν ποταμὸν ὄρον τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας ποιεῖ. Λέγουσι γοῦν αὐτῶ οἱ Τίτᾶνες πρὸς τὸν Προμηθεῖα ὅτι

ἤκομεν
τοὺς σοὺς ἄθλους τούτους, Προμηθεῦ,
δεσμοῦ τε πάθος τόδ' ἐποφόμενοι.

Ἐπειτα καταλέγουσιν ὄσῃν χώρῃν ἐπῆλθον·

Ἡ ἢ μὲν δίδυμον χθονὸς Εὐρώπης
μέγαν ἢ δ' Ἀσίας τέρμονα Φᾶσιν.

Τῆς δὲ λίμνης τῆς Μαιώτιδος περίπλους ἐν κύκλῳ λέγεται σταδίων ἄμφι τοὺς β, μιλίων ας'.

stadiorum 20, millium 2 2/3 (*E Menippo, ut videtur*).

29. Tanais fluvius, qui ab Asia Europam disternere dicitur, erumpit e palude Mæotide, exit vero in mare Ponti Euxini. Quamquam Æschylus in Prometheus soluto Phasin fluvium Europæ et Asiæ terminum facit. Etenim Titanes apud illum ita alloquuntur Prometheus:

Venimus
has tuas ærumnas, Prometheus,
vinculorumque hanc calamitatem visuri.

Deinde recensent quantum terrarum tractum peragraverint:

Hic quidem duplicem Europæ
et Asiæ magnum terminum Phæsu.

Paludis Mæotidis ambitus esse fertur stadiorum circiter 9000, millium 1200 (*Ex Arrian. § 29 p. 394, 5-17*).

§ 29. Τάναϊς] Eodem sensu Tanais nomen adhibet Procopius B. G. 4, p. 474. V. not. ad Arrian. p. 394 et que dixi in Geogr. Min. tom. 2, p. 6 not. || — μέγαν ἢ δ' Ἀσίας τέρμονα Φᾶσιν] μέγαν ἢ δ' Ἀσίας Φᾶσιν τέρμονα ποταμὸν codex.

Jam quum Anonymi periplo et recentissimis tabulis nauticis (*Carte de la mer Noire publiée au dépôt des cartes de la Marine. Paris 1860, 8 tabulis formæ maximæ*) adjutus situm locorum qui sunt a Trapezunte ad Bosphorum usque, accuratius quam antea fieri poterat, definire potuerim, tabellas subjungo quibus quomodo singula dispendenda censeam paucis comprehendi.

A TRAPEZUNTE AD PHASIM.

ARRIAN. ET ANONYM.			PTOLEMÆUS.			TAB. PEUTING.				
	Codd.	Ego	Tabb.	Ego		M. P.	Stad.	Ego		
Τραπεζοῦς.			Τραπεζοῦς.		Trapezus.				<i>Trebizonde.</i>	
Ἰσσοῦ λιμῆν.	180	180	Ἰσσοῦ λιμῆν.	125 180	Hysii limen.	XXIV	192	180	<i>Surmeneh.</i> 180	
Ἰοριῶς ποτ.	90	90	Πιτυοῦς.	175 90	Opiunte.	VIII	64	90	<i>Of opp. et Sulanlu fl.</i> 90	
Ἰνγρῶς ποτ.	30	15							<i>Baltachi fl.</i> 15	
Καλῶς ποτ.	30	15							<i>Calopotamos.</i> 15	
Ῥιζιοῦς ποτ.	120	120	Ῥιζιοῦς λιμῆν.	100 150	Reila.	XV	120	150	<i>Rizeh port.</i> 120	
Ἰσκιουρῶς ποτ.	30	25	Ἰθνηῶν ἄκρον.	100 125					<i>Askuros.</i> 25	
Ἰθνηῶς ποτ.	60	120			Adinco.	XVIII	144	145	<i>Cap Kemer.</i> 100	
Κόρδουλα.	100	20	Κορδούλη.	110 40					<i>Sennes.</i> 20	
Ἰθνηαί, Ζάγατις ποτ.	80	30			Atheni. [VII?]	XVI	128	50	<i>Atina opp. et fl.</i> 30	
Πρότανις ποτ.	40	40	Μόρθουλα.	110 70?					<i>Fortuna fl.</i> 40	
Ἰρμίνη.	24	24							<i>ad Fortuna fl., ut vid.</i>	
Ποίτιης ποτ.	66	66			[Pyzites.	XVI]	128	130	<i>Fitseh fl.</i> 90	
Ἰρχαβίς.	90	80	Ἰρχαβίς.	100 170?	Abgabes.	IX	72	80	<i>Archawa fl.</i> 80	
			Ξυλίη.	75						
			Κίρσα ποτ.	75	50	Cissa. [VI?]	XI	88	50	<i>Cisseh.</i> 50
Ἰψήρος ποτ.	60	190			Apsaro.	XVI	128	140	<i>Tchorok fl. os orientale</i> 140	
			Ἰψήρος πολ.	80					<i>prope Gunieh.</i>	
Ἰκαρπίς ποτ.	15	15	Ἰψήρος ποτ.	80					<i>Tchorok os occidentale.</i> 15	
[Plin. st. 1120.]	1015	1030		1190 1030		[119]	117	930 1030	1030	
Βαθὺς ποτ.	75	40			Portu alto.	VI	48	40	<i>Batoum port.</i> 40	
Ἰκίνασις.	90	100							<i>Chorok fl.</i> 100	
Ἰσις.	90	65			Apasidem [XXI?]	XVI	128	165	<i>Cholok fl.</i> 65	
Μάγρος.	90	75			Nigro. [VIII?]	III	24	75	<i>Kegoli fl.</i> 75	
			Σεβαστόπολις (Φᾶσις).	80					<i>Poti.</i> 90	
Φᾶσις ποτ.	90	90	Φᾶσις ποτ.	120	Phasis. [XI?]	VI	48	90	<i>Rion, os merid.</i>	
[Pliniusst. 560.]	450	370		200 370		[40]	31	248 370	370	
	1465	1400		1390 1400			148	1184 1400	[Strab. st. 1400] 1400	

A PHASI AD DIOSCURIADEM.									
ARRIAN. ET ANON.		TABULA PEUT.			PTOLEMÆUS.		SCYLAX.	PLINIUS.	
	Stad.		M. p.	Num. cor- recti.		Stad.			Stad.
Φᾶσις.....		Phasis.			Φᾶσις.....		Φᾶσις.....	Phasis...	<i>Rion, os merid.</i>
Χαρίεις ναυσίπορος.	90	Cariante..	III	III	Χαρίουστος.	220	Ἄριος.....	Charien..	<i>Rion, os borealc.</i> 15
Χῶδος ναυσίπορος.	90	Chobus...	XVI	VIII		Χόρσος.....	Chobus...	<i>Khopi fl.</i> 75
							Χερόβιος..	Rhoas...	<i>Chouri fl.</i> 30
					Δία πόλις..	120			
					Νέα πόλις..	180			
Σιγγάμης ναυσίπορ.	210	Sicanabis.	XIX	VIII	Σιγάνειον..	40	Sigania...	<i>Ingour fl. et</i> <i>Anacia.</i> 30
		Cyanes..	IV	XIX	Κυάνεος....	208	Γυηγός.....		<i>Gudava fl.</i> 140
Ταρσούρας.....	120	Tassirus..	XII	IV	Tarsuras.	<i>Tsoricha fl.</i> 20
Ἴππος.....	150	[<i>Hippus</i> ..	*	XII	Ἴππος.....	250	<i>Osingiri fl.</i> 80
Ἄστειρος.....	30	Stempeo..	IV	IV	<i>Taniche:</i> 25
Σεβαστόπολις ἢ Διοσκουριάς (An. 135)	120	Sebastopolis....	IV	IV	Διοσκουριάς.	130	Διοσκουριάς.	Sebastopolis....	<i>inter Tamiche et Iskuria prom.</i> 30
(Anon. 825.)	810	(St. 496.)	62	62		1143		Stad. 800, M. P. 100.	439

Sec. Strabonem a Phasi ad Dioscuriadem stadia 600.

A DIOSCURIADE AD ACHILLEUM.

ARRIANUS.		ANONYMUS.		PTOLEMÆUS.	
Σεαστόπολις.....		Σεαστόπολις.....		Διοσκουριάς.	
				Κόραξ ποτ.....	260
				Καρτερὸν τείχος..	190
				Θέσσυρις ποτ.....	150
Πιτυοῦς.....	350	Πιτυοῦς.....	350	ad Cap. Pityunda v. recta.
Νηπιή.....	150	Σταννιτική (Τριγλίτης).	150	Οινόανθια.....	120
Ἄβασκος ποτ.....	90	Ἄβασκος ποτ.....	90	Liapisca fl.....
Βόργυς ποτ.....	120	Βρούγων (Μίζυγος)...	120	Βούρκας.....	215
Ἡράκλειος ἄκρα.	60	Ἡράκλ. ἄκ. (Πυξίτης).	60	C. Sotcha-Bitkhe.
καὶ Νῆσις ποτ.....		καὶ Νῆσις ποτ.....		Sotcha fl.
Μασσαιτική.....	90	Μασσαιτική ποτ.....	90	fl. ad Cap. Joobje.....
Ἀχαιοῦς ποτ.....	60	Ἀχαιοῦς ποτ. (Βάσις).	60	Khasi-Aps fl.
				Ἄμψαλις.....	180
Ἡράκλειος ἄκρα.	150	Ἡράκλ. ἄκ. (τὰ ἔρημα).	150	Τορετική ἄκρα.....	200
		ἔκρα καὶ Βαγᾶ Κάστρον.	10	Ache.....
Ἄλλη ἄκρα.....	180	ἔκρα (Δαιζέ).....	8	Cap Karduch.....
Παλαιὰ Δαζική.....	120	Παλ. Δαζ. (Νίκοψις)...	120	Λάζος (Τάζος vgo).....	250
		πλησίον Ψάχαψις ποτ.....		Negepsouko.....
				Κερκέτιδος κόλπος.	190
Παλαιὰ Ἀχαΐα.....	150	Π. Ἀχ. (Τοφίδας π.)...	150	Ἀχαΐα.....	190
				Ψυχρὸς ποτ.....	110
Πάγρας λιμὴν.....	350	Παγρ. λ. (Ἑπτάλου λ.).	350	Gelendjik, port.....
Ἱερὸς λιμὴν.....	180	Ἱερὸς λ. (Ἱερίου ἤτοι τὸ Νίκαζιν).....	180	Βάτα κώμη.....	110
				Soudjak port. prope quem est Miskhako.....
Σινδική.....	300	Σινδική ἢ Σινδικὸς λιμ. (νῦν Εὐδουσία).....	300	Βάτα λιμὴν.....	100
				Σίνδα κώμη.....	225
				Σινδικὸς λιμὴν.....	200
	2350		2260		2700
		Κοροκονδάμη.....		ad fauces lacus.
		Κοροκονδαμίτις λιμὴ (νῦν Ὀπισσᾶς).....		Lac du Kouban sive Kilsiltach.
		Ἐρμώνασσα ἀπὸ Σινδ.	440	Ἐρμώνασσα.....	240
		Ἀχιλλεῖον.....	515	Κοροκονδάμη.....	250
				Ἀχιλλεῖον.....	440
			3210		prope languē de Tcheska.
					530
			3210		3335
Παντικαΐκιον a					
Sindice via recta.	540	Item.....	540	Item.....	700
	2890		2700		3400
				Ab Anapa ad Kertch via recta.....	460
					2825

DIONYSII BYZANTII

ANAPLUS BOSPORI.

FRAGMENTUM E CODICE MUSEI BRITANNICI PETITUM.

..... τῶν ἀπὸ τῆς Βιθυνίας βασιλέων λιμὴν ἐν αὐτῷ πᾶνυ καλὸς, μεθ' ὃν ἀκρωτήριον Αἰετοῦ ῥύγχος, τοῦνομα μὲν ἀπὸ τοῦ σχήματος, πετρῶδες δὲ ἅπαν καὶ ἀγγιβαθές. (2) Ἐνθεν κόλπος Ἄμυκος ἐπέκλῃσιν καὶ Γρωνυγία, πεδίον ὑπτιον· θῆραι δ' ἐν αὐτῷ κητωδῶν ἰχθύων. (3) Ἐξῆς Παλώδες, ἀπὸ τῆς ἑμοίας προχώσεως τοῦ κατὰ Βυζάντιον.

4. Ἐπειτα Κατάγγιον, κόλπος ἰχθύων ἐπαγωγὸς ὡς οὐχ ἕτερος, μᾶλλον δὲ, εἰ χρὴ μηδὲν ὑποστειλᾶμενον ἀληθές εἰπεῖν, μόνος εὐθῆρος ἐκ τῆς Χαλκηδονίων ἀκτῆς· τὰ ἄλλα μὲν γὰρ διαφέρει τοσούτῳ τῶν Εὐρωπαϊκῶν ὄσῳ ἢ θάλαττα τῆς γῆς. (5) Ἐπ' αὐτῷ δὲ Ὀξύρρους ἄκρα. Μεθ' ἣν πολλὸς καὶ ἐπίπεδος αἰγιαλὸς Φριξίου καλεῖται λιμὴν. Μεθ' ὃν ἄλλος ὄρμος Φιέλα Χαλκηδονίων τῶν μέγα δυνηθέντων ἀνδρῶν. Ἐπὶ δ' αὐτῷ βουνοὶ ὑπτιος καὶ περιφερῆς εἰς κύκλου σχῆμα περιγράφων τὴν βᾶσιν· θίατρον δὲ τις εἰκάσειεν ὄραν, ἀπρονόητον ἐπιτήδευμα τῆς φύσεως· τοῦτο δ' ἄρα καὶ κέκληται. (6) Πλησίον δὲ

Post Laurum insanam sequitur sinus profundus valde, nominatus Mucaporis, a rege quodam Bithynia. Portus in ipso perbonus, post quem est promontorium Ἀετόρηχον [Aquilæ rostrum] a figura [nominatum; est autem petrosus totum et proximum habens mare profundum usque ad oram litoris. (2) Inde sinus Amycus appellatus et Gronychia, campus supinus (et planus); in ipso autem piscationes cetaceorum piscium. (3) Deinde Paludes [Palodes sinus] a simili exaggeratione paludem [cœni, πηλοῦ] quæ sunt in penitissimo sinu nuncupato Cornu Byzantii.

4. Post Paludes [Palodem] subsequitur sinus nuncupatus Κατάγγιον, ad se maxime alliciens pisces si quis alter, ac potius (si nihil decet suppressere etiam qui veritatem dicit) solus ex littore Chalcedoniorum est bene piscosus; verumtamen tantum differt ab Eudropæo [Eudropæis], quantum differt mare a terra. Ἐπ' αὐτῷ Ὀξύρρους ἄκρα, hoc est in ipso vel post ipsum est promontorium Oxirrhoum. Post Oxirrhoum succedens littus planus et multum appellatur Phryxi portus, post quem alter portus (et) Phielæ Chalcedoniorum valde potentum. Ἐπὶ δὲ αὐτῷ, id est, in ipso vel post ipsum (Phielæ) est tumulus supinus et rotundus, in circuli figuram circumscribens basim; theatrum aliquis conjectaret se videre improvisum a natura constitutum; [unde etiam nomen habet]. (6) Prope autem est promontō-

Fragmentum postremam Anapli Bosporici partem exhibens e Musei Britannici codice add. 19391 primus edidit JAMES YATES, vir clarissimus, in *Transactions of the royal society of literature, vol. VIII, new series*. Ipse domo condicem contulit. Juxta græca posui latina Petri Gillii, quæ jam dedimus in Geogr. Min. tom. 2, p. 83-98.

§ 1. Αἰετοῦ ῥύγχος: Sic codex, Αἰετοῦ ῥήγος Yates, Ἀετόρηχος Gillius. || — § 2. πεδίον ὑπτιον] *campus supinus et planus* Gillius, adeo ut π. ὄ. καὶ ὁμαλὸν legisse videri possit. || — § 3. ἔξῃ: Παλώδες] ἔξ ἧς π. cod., *deinde Paludes* Gillius, quasi latino vocabulo locus denominatus esset. Παλώδες dorice Byzantini dicebant pro Πηλώδες; (παλὸς pro πηλὸς occurrit in fragm. Pythag. p. 714 ed. Gal., citante Dindorfio in St. Thes. s. v.). Cf. Πηλώδης λιμὴν Ἐπιπὶ αὐτῷ Buthrotum oppidum ap. Strabon. p. 324 (269, 36 Did.). Idem Παλώδες vocatur in Appiano De bell. civ. 5, 55 p. 557 ed. Didot. Allus Πηλώδης κόλπος in sinu Persico ap. Ptolem. 6, 3 et Steph. Byz. v. Ταξίανα. Idem igitur Παλώδες apud Dionysium legebatur etiam in fragm. 17 p. 26, ubi de intimo Cornu sinus recessu Gillius ita habet: *Maris maricidi intimus locus appellabatur Paludes ex eo quod in illo subsidebat lutilenta fluminum recessio; non enim illius vadum arena sed cæno [πηλῷ] tectum est.* || — ἀπὸ τῆς... τοῦ κατὰ Βυζ.] Parum distincte dictum pro: ἐπὶ προχώσεως ἑμοίας τῆ τοῦ κατὰ Βυζάντιον Παλώδους. Gillius græca non tam vertit quam interpretatus est. || — § 4. Κατάγγιον] sic codex, Κατάγγιον Yates, Κατάγγιον Gillius. Ratio nominis obscurior. Otto Frickius (Dionysii Byz. Anapl. p. 35) istum maris recessum, cui nunc Tchiboukli adjacet, *pelvem* dictum esse censet. At quoniam pacio κατάγγιον pro simplici ἄγγιον dici potuerit, haud assequor. Ducas c. 34 p. 241 de castelli Bosporici (*Rumeli-Hissari*) *edificatione verba faciens dicit: ἡ ἄσβατος ἔτοιμος γίνονεν ἐν τοῖς Καταγγίοις*. Ad quæ Bullialdus: « Nescio num sis locus Bospori littori Asiatico adjacens, Κατάγγιον appellatus, et nomen illius mutatum fuerit. » Tanto libentius hoc credideris, quum re vera prope Tchiboukli etiam nunc sint fodinæ calcis (Vid. Moltkiana tabula Bospori). Prociis igitur suspicio apud Nostrum in κατάγγιον sive κατάγγιον latere κατάγγιον sive καταγγίον (Cf. καταγγίον λιπέας ap. schol. Hom. II. 2, 494), cui voci sensu tenus respondent τὰ Καταγγία ap. Ducam. || — τοσούτῳ] τοσούτον Yates. Deinde codex: *Εὐρωπαϊκῶν ὄσον θάλασσα*. Gillius *Εὐρωπαϊκίου* legisse videtur. || — § 5. ὄρμος Φιέλα] Gillius: *portus et Phielæ*, ac mox: *post ipsum Phielæ est tumulus*, in quibus jam olim offendi. || — Τοῦτο δ' ἄρα καὶ κέκληται] *Quære etiam Phielæ nomen loco* (ubi nunc *Koerfes indilum est*). Hæc Gillius aut non invenit, aut non reddidit. In annot. ad h. l. p. 86 adde quem Otto Frickius citavit locum Josephi ex Bell. Jud. 3, 10, 7 (p. 178, 44 ed. Did.): *Φέρεται δὲ* (sc. fons Jordanis fl.) *ὑπὸ τῆν εἰς τοῦτο (τὸ Πάνειον) ἐκ τῆς καλουμένης Φιέλης. Ἐκ μὲν οὖν τῆς περιπερείας ἐτόμος Φιέλης κέκληται, τροχοειδῆς ὄσα λίμνη* Cf. Steph. Thes. v. Φιέλη. || — § 6. αἰγιαλός] Intellige litus quod ab hodierno *Karfes*

ἄρα Λέμβος ὄνομα· κέκληται δὲ ἀπὸ τοῦ σχήματος· καὶ συνεχῆς αὐτῷ αἰγιαλός· κατὰ στόμα δὲ αὐτῷ ἦτος πᾶν βραχεῖα, καθ' ἣν λευκαινόμενος ὁ βυθὸς ὑφάλους βραχίαις ἐπὶ τὴν Εὐρώπην ἀποτρέπει τῶν ἰχθύων τὸν δρόμον· πτούμενοι γὰρ δὴ τὴν ὄψιν ἐκίφορον τῷ βέματι τέμνουσι τὸν πόρον· Βλάβην αὐτὸ Χαλκηδόνιοι καλοῦσιν, ἐτοῖμον ὄνομα καὶ τῆ περὶ τοῦ συμβαινόντος οἰκείου. (7) Ἐνθεν τὸ καλούμενον Ποταμώνιον, καὶ μετ' αὐτὸ Νausίκλεια (καθ' ἣν, ρασι, Χαλκηδόνιοι ναυμαχία περιεγένοντο τῶν ἐναντία σφίσι πλεόντων), Ἐχάια τε, περίρρουν ἀρωγῆριον, καὶ Λυκάδιον, κόλπος ἐπιεικῶς βαθύς, ἡ μὲν ἀπὸ ἀνδρὸς Μεγαρέως, Κυκλάδιον δὲ ἀπὸ τινος τῶν ἐπιχωρίων. (8) Πλησίον δὲ αὐτοῦ Νausιμάχιον, αἰλῆς ναυμαχίας παρασήμερον χωρίον. Ὅθεν Κικόνιον· ὠνομάσθη δὲ καθ' ὑπερβολὰς χαλεπότητος καὶ μαθηρίας τῶν ἐποικησάντων· στάσει γὰρ δὴ βιασθέντας ἐξέπεσον τῆς χώρας. Κατόπι δὲ αὐτοῦ τὸ μὲν Ἄκραι· Ῥοιζούσαι λεγόμεναι [ἀπὸ] τοῦ περὶ αὐτὰς ἀγνύμενου καὶ ροιζοῦντος κύματος, τὸ δὲ Δίσκοι, μείζων μὲν ὁ πρῶτος, παρὰ πολλὸν δὲ ὑποδεέστερος [δ' ἕτερος], ἀμφω δὲ κατ' ὁμοιότητα τοῦ σχήματος. (9) Τούτῳ συνεχῆς Μέτωπον τῷ κατὰ τὴν Εὐρώπην παράλληλον. Μετ' ὁ λιμὴν κάλλιστος ἐκ τε μεγέθους καὶ ἡσυχίας· περιγράφει δὲ αὐτοῦ τὸ μέγεθος ζῶν βαθεῖα καὶ μαλθακὴ, τὰ δὲ ὑπὲρ τῆς θαλάσσης πεδίον ἐπαντες εἰς τὴν ἀκτὴν· κέκληται δὲ Χρυσόπολις, ὡς μὲν ἐνίοι φασιν, ἐπὶ τῆς Περσῶν ἡγεμονίας ἐνταῦθα ποιουμένων τοῦ προσιόντος ἀπὸ τῶν πόρων χρυσοῦ τὸν ἀθροισμὸν, ὡς δὲ ὁ πλείους [ἀπὸ τοῦ] Χρύσου, παιδὸς Χρυσήιδος καὶ Ἀγαμέμνονος, τάφου· ἐνταῦθα γὰρ αὐτὸν φεύγοντα κατὰ δέος Αἰγίσθου καὶ Κλυταίμνηστρας ἀφικέσθαι διανοούμενον ἐς Ταύρους εἰς Ἴφιγένειαν περαιουῖσθαι τὴν ἀδελφὴν· ἤδη γὰρ εἶναι τὴν Ἴφιγένειαν Ἀρτέμιδος ἱερέαν· νόσῳ δὲ καμόντα καταλιπεῖν ἀφ' ἑαυτοῦ τῷ χαρίῳ τοῦνομα. Δύναίτο δ' ἂν καὶ διὰ τὴν τοῦ λι-

rium nominatum Lembus a similitudine lembi. Sub littus illi continuum est insula valde brevis, juxta quam maris vadum exalbescens caulibus sub aqua jacentibus in Europam avertit piscum cursum, cujus adspectu exterriti fretum transeunt secundo Bospori fluxu. Chalcedonii ipsam insulam appellant Βλάβην, apto nomine et proprio experientiae rei quae accidere solet. (7) Inde est Potamonion. Post Potamonion succedit Nausclia, apud quam dicunt Chalcedonios bello navali superasse adversarios contra se navigantes. Inde Echaea, περίρρουν promontorium, et sinus appellatus Lycadium, satis profundus, illud quidem a viro Megarensi, (Lycadium vero sive) Cycladium a quodam indigena. (8) Prope Lycadium promontorium est Nausimachium, locus altera pugna navali illustris. Inde Ciconium nominatum ab excessu malitiae incolarum; seditione enim violenta pressi ex loco exciderunt. A tergo autem Ciconii sunt partim Ῥοιζούσαι ἄκραι, ex eo nominatae, quod circa ipsas franguntur fluctus, et cursu murmurante feruntur, partim Disci, major quidem primus, multo minor secundus, ambo appellati a similitudine figuræ. (9) [His contiguum est Metopon, quod est e regione Metopi Europæ.] Post hoc sequitur portus magnitudine et tranquillitate pulcherrimus et optimus. Ipsi magnitudinem circumscribit littus profundum et molle. Supra mare jacet campus acclivis, appellatur autem Chrysopolis, ut quidam dicunt, ex eo quod Persæ imperantes in hunc locum cogerent auri acervos exactos ab urbium tributis, ut vero multi ferunt, a Chryse filio Chryseidis et Agamemnonis ibi mortuo et sepulto. In hunc enim locum dicunt Chrysen fugientem metu Ægisthi et Clytæmnestræ pervenisse, cogitantem in Tauros transire ad sororem Iphigeniam, sacerdotem initiatam Dianæ, sed illum morbo laborantem hic sepultura affectum fuisse, suoque ex nomine loco nomen reliquisse. Posset etiam ob portus commoditatem ita appellari ab iis qui

(ad Phialæ sinum) recta fere linea ad *Anadolu-Itssari* (Potamonion) extenditur. || — κατὰ στόμα] i. e. ad ostium Phialæ sinus. || — ἐκίφορον τῷ βέματι] ἐπιπέδῳ ἢ *secundo fluxu*? || — βλάβην αὐτὸ] βλ. αὐτὸν Yates. — τῆ περὶ τοῦ] τῆ κατ' αὐτοῦ Yates. || — § 7. Ἐχάια] Sic etiam Gillius. Promontorium ab undarum strepitu τὰ Ἐχάια dictum esse conjeci. Nomen viri Megarensis, a quo nomen promontorii Dionysius deducit, esse poterat Ἦχος, quod ex inscriptione citatur in Papi Lexico nom. ppr. Otto Frickius l. 1. p. 35 contulit Ἐχάια, oppidi nomen ap. Strabonem p. 380 (309, 31 Did.) in loco desperato, de quo præ ceteris adeundus Groskurdius. Recte ille censet verbis: ἐξ ὧ ρασίν οἰκίσαι Τήλεκλον Ποιάεσαν καὶ Ἐχάια καὶ Τράγιον tria indicari Laconiae oppida aliunde non cognita. Equidem legendum propono καὶ Ἐχάια καὶ Δυρράχιον; certe de his nominibus locorum Laconicorum constat ex Lexico Stephani Byzantii. || — § 8 Λυκάδιον .. Κυκλάδιον] Eandem scripturam inconstantiam reperit Gillius. || — Κικόνιον] Nomen D. deduxit a voce κίκκος, i. e. ἀλεκτροῦν ἢ κλέπτης, teste Hesychio. Ἐνδομάγα; ἀλέκτωρ ap. Pind. ll. 12, 20. Æschylus Eum. 622: Μὴ ἐξελεύσ' ὡς καρδίαν ἀλεκτροῦν Ἐν τοῖς ἐμοῖς ἀστοῖσιν ἰδρύσθαι; Ἄρη Ἐμφυλίον τε καὶ πρὸς ἀλλήλους θρασύν. Eandem gallorum indolem produunt quæ de Ciconibus produuntur. V. G. Min. 1, præf. p. 12 not. || — παρὰ πολλὸν δὲ ὑποδεέστερος] παραπολύ; δέ· ὑπὸ δὲ ἕτερος Yates. || — § 9. τούτῳ (velitῶ τούτοις, sc. τοῖς Δίσκοις) συνεχῆς Μέτωπον τῷ κατὰ εἰς.] τούτῳ συνεχῆς καὶ τῷ πόντῳ κατὰ codex. Hæc desiderantur in versione Gillii, qui post verba a figuræ similitudine pergit: Post Discos sequitur portus. Fortasse verba corrupta Gillius non intellexit. Ex καὶ τῷ πόντῳ eliciendum esse Μέτωπον facile colligitur ex Metopo promontorio Europæo, de quo Dionysius dixit fr. 27, p. 32. || — ἔπαντες εἰς τὴν ἀκτὴν] i. e. versus clivum assurgens. Haud recte vertit Gillius. || — Verba κέκληται δὲ Χρυσόπολις; usque ad καὶ Ἀγαμέμνονος, laudat Dionysius, habet Stephanus Byz. v. Χρυσόπολις. || — ἀπὸ τῶν πόρων] ἀπὸ τῶν πώλων Stephani codd. Rhedigeranus et Vossianus, ἀπὸ τῶν πόλων cett. et editi.; ab urbium tributis Gillius utramque lectionem jungens. Præstat τῶν πόρων, nisi fort. erat τῶν [ἐμ]πόρων. Intellexit fabulæ auctor pecuniam quæ redibat a mercatoribus vectigal Bosporicum solventibus. || — ἀπὸ τοῦ ante Χρύσου addidi; ἀπὸ habet etiam Stepha-

μένος εὐκαιρίαν οὕτω κακλήσθαι, χρυσῶ παρομοιούτων τὸ θαυμαστόν. (10) Ἐνθεν ἀκρα προπίπτει ταῖς τῆς θαλάττης πληγαῖς ἐπίδρομος· πολλὸς γὰρ ἐπ' αὐτὴν ὠθεύμενος ὁ πλοῦς πρὸς τὴν καλουμένην ἀνθαμιλλᾶται Βοῦν· ἔστι δὲ οἷον ἀφετήριον τοῦ πρὸς τὴν Εὐρώπην διάπλου, καὶ κίων λίθου λευκοῦ, καθ' ἧς βοῦς, Χάρητος Ἀθηναίων στρατηγοῦ παλλακὴν Βοίδιον ἐνταῦθα καμοῦσαν ἀποκηδεύσαντος. Σημαίνει δὲ ἡ ἐπιγραφή τοῦ λόγου τᾶληθές· οἱ μὲν γὰρ εἰκαίαν καὶ ἀταλαίπωρον ποιούμενοι τὴν ἱστορίαν οἴονται τῆς ἀρχαίας λήξεως εἶναι τὴν εἰκόνα, πλεῖστον ἀποπλανώμενοι τᾶληθούς. (11) Μετὰ δὲ τὴν Βοῦν Ἡραγόρα κρήνη καὶ τέμενος ἥρωος Εὐρώστου. Μεθ' ὃν αἰγιαλὸς ὑπτιος Ἰμέρω ποταμῷ καταδόμενος, καὶ ἐν αὐτῷ τέμενος Ἄφροδίτης. Παρὰ δ' αὐτὸν ὀλίγος ἰσθμὸς πολλὴν πάνυ περιγράφει χερσόνησον, ἐφ' ἧς ἡ πόλις μικρὸν ὑπὲρ Χαλκηδόνος ποταμοῦ· καὶ λιμένες ἀμφοτέρωθεν κατὰ τὰς ἐπὶ τὸν ἰσθμὸν ἀναχωρήσεις, αὐτοφυῆς μὲν ὁ πρὸς ἐσπέραν ἀφορῶν, χειροποίητος δὲ ὁ πρὸς τὴν ἔω καὶ Βυζάντιον. Ἀβτῆ δ' ἀνέστησε λόφου μὲν χθαμαλωτέρα, πεδίου δὲ τραχυτέρα. Πολλὰ δὲ ἐν αὐτῇ θαυμάσια κατὰ τε ἀρχαιότητα τῆς κτίσεως καὶ πράξεις καὶ τύχας καὶ τὰς ἐπ' ἀμφοτέρας μεταβολὰς, μάλιστα γὰρ μὴν τέμενος καὶ χρηστήριον Ἀπόλλωνος οὐδενὸς τῶν ἀκρων ἀποδεέστερον.

Ἔστω δὲ τέμμα τῷ λόγῳ, ταῦτόν δὲ καὶ τοῖς ἐπιούσι τὸν Βόσπορον (τῆς ἱστορίας).

Διονυσίου Βυζαντιοῦ ἀνάπλους Βοσπόρου.

Διῶρθωται πρὸς οὐ πάνυ σπουδαῖον ἀντίγραφον.

Τὸ ἐπίγραμμα τὸ ἐπὶ τῆς λιθίνης βοῦς δηλοῦν τίνος ἐστηλώθη χάριν·

Ἰναχίας οὐκ εἰμι βοῦς τύπος, οὐδ' ἀπ' ἐμοῖο
κλήσεται ἀντιῶπὸν Βοσπόριον πέλαγος·
κεῖ-την γὰρ τὸ πάροιθε βαρὺς χόλος ἤλασεν Ἡρας
εἰς Φθρον· αὐτὰρ ἐγὼ Κεκροπὶς εἰμι νέκυς.
Εὐνέτις ἦν δὲ Χάρητος· ἐπλων δ' ὅτ' ἐπλων ἐκεῖνος·
τῆδε, Φιλίππειων ἀντίπαλος σκαφέων.
Βοίδιον οὖνομα δ' ἦεν ἐμοὶ τότε, νῦν δὲ Χάρητος
εὐνέτις ἡκείριος τέρπομαι ἀμφοτέρας.

mirabilia auro comparare solent. (10) Post Chrysopein promontorium maris ictibus expositum prominet; multa enim navigatio ad ipsum impulsa contra promontorium nominatum Bovem concertat. Est autem is locus tanquam e carceribus emittens trajicientes in Europam. In hoc promontorio existit columna lapidis albi in qua exstat Bos, Charetis imperatoris Atheniensium conjux, quam hic mortuam sepelivit. Inscriptio autem significat sermonis veritatem; at illi qui vanam reddunt historiam, putant antiquæ Bovis statuum, aberrantes a veritate. (Inscripti enim columnæ basi hi versus sunt: Ἰναχίας etc.) (11) Post locum appellatum Bovem sequitur fons nominatus Hermagora [Heragoræ] et delubrum herois Eurosti. Secundum id existit litus supinum et planum, lenissimum [Himero] fluvio irrigatum, in ipsoque Veneris templum, atque juxta ipsum parvus isthmus multam circumscribit chersonesum, in qua urbs Chalcedon, paullo supra fluvium appellatum Chalcedonem sita, portum utrinque habens in flexibus in isthmum recedentibus, unum quidem [natura factum] ad vesperam spectantem, alterum [arte factum] ad solis ortum. Ipsa quidem effertur colle quidem humilior, planitie vero asperior. Multa in urbe hac admiratione digna ob antiquitatem et res gestas et fortunas et in utramque partem mutationes, maxime autem admirabilia Apollinis templum et oraculum nullo sanctorum oraculorum inferius. Verum finis esto meæ Bospori historiae.

Dionysii Byzantii Anapulus Bospori.

Emendatus est secundum parum accuratum exemplar.

Epigramma Bovi lapideæ inscriptum, quo ostenditur quoniam stela illa erecta sit:

Haud Inachiae sum bovis forma, neque a me
nomen habet objectum fretum Bosporium;
Istam enim pridem gravis ira fugavit Junonis
in Pharon, hæc autem ego Cecropia civis Idæjaceo.
Amica Charetis eram; navigavi quum ille navigavit
huc, Philippicarum adversarius navium.
Bucula tunc mihi nomen erat, nunc vero Charetis
amica ambabus delector continentibus.

nus, qui omisit vocem τάφου. || — § 10. τὴν. Βοῦν) τὸν. Βοῦν cod. — Χάρητος] ἑάχητος cod. || — λήξεως] λήξω; Yates. || Post verba ἀποπλανώμενοι τᾶληθούς Gillius inseruit epigramma quod codex noster ad calcem libri in infima pagina tanquam πάρεργον addidit. Gillius epigramma notissimum et a compluribus servatum nescio an aliunde assumerit. Certe alia recensio subest versibus quos codex noster præbet. || — § 11. Ἡραγόρα] Hermagoram in versione Gillius, sed in commentario modo Hermagora modo Heragora legitur. || — Ἰμέρω] Nomen proprium fuerit, ut Ἰμερος, priscum Eurotæ fl. nomen, ap. Plutarch. De fluv. c. 17. Notus Siciliae fluvius Ἰμέρας vocatur. || — αὐτοφυῆς et χειροποίητος] omisit aut non legit Gillius. || — ἐπ' ἀμφοτέρας codex. || — In Epigramm. vs. 4 pro αὐτὰρ codex habet αὐ γὰρ, Gillius ἦδε ἐγὼ ut cett. || — vs. 7 βοίδιον οὖνομα δ' ἦεν ἐμοὶ τότε, νῦν δὲ Χάρητος] sic codex et Hesych. Miles.; βοῖτιδιον δ' ἦεν ἐγὼ τότε Gillius at Planudes, alii aliter. V. Antholog. 7, 169 p. 437 ed. Dübner.

INDEX

NOMINUM ET RERUM.

An. Anonymi Periplus; Ar. Aristodemus; Dion. Dionysius; Eus. Eusebius; Joan. Joannes Antiochenus; Mal. Malelas; Prisc. Priscus. — Numeri quibus nomen scriptoris non apponitur, ad Critobuli historias pertinent. *

A.

- Abascus, Ponti Euxini fl., An. 15 et 16, p. 179 et 180.
 Abasi, gens ad Pontum Eux. Eorum rex Rhesmages, An. 10, p. 178.
 Abydos, Troadis opp., 2, 4, 1. Eo cum classe venit Heraclius (an. 609), Joan. 218 f, 1.
 Acacius, sub Justiniano curator regius, Mal. 1, p. 38.
 Acampsis, Ponti Eux. fl., An. 2, p. 174.
 Achai, gens ad Pontum Eux. Eorum origo, An. 20 et 24 p. 181 sq.
 Achæmenes, a quo Osmani genus ducunt, 1, 4, 2.
 Achæus, Ponti Eux. fl., An. 15, p. 179.
 Achillis tumulus in Troade, 2, 4, 1. 4, 11, 5.
 Ἀκραι βραχέουσαι, prom. Bospori, Dion. Anapl. § 3 p. 188.
 Acris (allis Acra) Ponti Eux. in ora Thraciæ prom. et castellum. Ibi Hypatius castra posuit (an. 514), Joan. 214 e, 7, p. 33.
 Admetus, Molossorum rex, quomodo Themistoclem exceperit, Ar. 10, 2.
 Adrianopolis, Ἀδριανούπολις; vel ἡ Ἄδριανου. Trans urbem ad Hebrum fluvium Mechemetes palatium extruxit, 1, 12. Sæpissime urbis regiæ mentio fit apud Critobulum, ut 1, 23, 1. 1, 74, 1 et 4. 2, 3, 2. 2, 9, 8. 3, 3, 1. 3, 9, 10. 3, 20, 2. 3, 24, 2 et 6. 4, 15, 5.
 Ea urbs Phasidi fl. adjacens, An. 4, p. 175.
 Ægæum mare tempestuosum, 2, 4, 3.
 Ægina ins. in ea exul Aristides degit, Ar. 1, 4. Ægimæta in prælio Salaminio secundas tulerunt, Ar. 1, 6.
 Ægisthus et Clytæmnestra, Dion. Anapl. § 9, p. 189.
 Ægyptotami in Chersoneso, 2, 4, 1.
 Ægyptii sub Inaro ab Artaxerxe deficiunt, Ar. 11, 3. Nicorezo Lesbiorum principi tributum solvebant, 4, 13, 3. Post captam Constantinopolim Ægyptii et Persarum rex legatos ad Mechemetem misit de re bene gesta gratulantes, 1, 74, 1.
 Ænus, Thraciæ urbs, Æolum colonia. Ejus situs et proventus, 2, 12, 1-8. 3, 24, 5. Centum stadia a Cypselis distat, 2, 14, 3. Prope eam Παλαιὰ ἄκρῃ, 2, 14, 1. Historia urbis adumbratur, 2, 12, 8. Æni dominus Palamedes, 1, 75, 4. Successit ejus filius Dorieus, cujus tempore Mechemetes urbe potitus est, 2, 11-12. Cf. s. v. Dorieus. Urbs Demetrio despota datur, 3, 24, 5.
 Æolum colonia Ænus urbs, 2, 12, 2.
 Æschylus poeta, Euphorionis f., Aminia et Cynegiri frater, Ar. 1, 3.
 Agamemnon e Chryseide pater Chrysi, Dion. Anapl. § 9, p. 189.
 Agriæ fl. in Hebrum influit, 2, 12, 2.
 Ajacis tumulus in Troade, 4, 11, 5.
 Αἰετοῦ βράχος, prom. Bospori, Dion. § 1, p. 188.
 Airmnestus Lacedæmonius Mardonium in prælio ad Plataeas occidit, Ar. 2, 5.
 Alathar, Scythæ, sub Hypatio copiarum dux, a Vitaliano capitur, Joan. 214 e 6 et 10 p. 33.
 Albani. Vid. Illyrii.
 Alcibiades, Clinia f., quodnam consilium dedit Pericli tutori de rationibus reddendis anxio, Ar. 16, 4.
 Ales pasia, Serviæ sive Triballicæ partis, quam Turci occupaverant, præfectus, 2, 9, 8. 2, 19, 7. Reliquam Serviæ post Lazari principis mortem in potestatem redegit, 2, 21, 3, 2.
 Alexander, Macedonum rex, post pugnam Salaminiam a Mardonio legatus mittitur ad Athenienses, qui contumeliis affectum amandarunt, Ar. 2. Persas per Macedoniam redeuntes concidit, Ar. 3, 1.
 Alexander Magnus Taurum trajecit, 4, 4, 3. Eum æmulatus est Mechemetes, 1, 5, 1.
 Alexander et Lillis a Thraciæ militibus, qui Phocam imperatorem proclamaverant, legati Constantinopolim mittuntur, Joan. 218 d, 2, p. 36.
 Alexander (Scanderbeg), Illyriorum sive Albanorum dux, an. 1459 bellum gessit contra Mechemetem, 3, 16, et postea, 5, 12. Palapanum Illyriæ satrapam Turcicum in fugam vertit, Cruen urbem rebus necessariis instruxit et castellum a Turcis recens exstructum obsedit; deinde vero, adveniente Mechemete, fuga se subduxit, 5, 16.
 Ali Bestami. Vid. Samius Ales.
 Alpes Celticæ, An. 11, p. 178.
 Amares, Turcorum in Peloponneso satrapa, 3, 9, 3. 3, 24, 2. Venetorum oppida, Naupactum, Coroneam, Methonem, damnis affecti, 4, 16, 1-2. Missa ex Italia Venetorum classe, Corinthum se recepit auxiliorum adventum expectans, 4, 16, 7. Quæ quum sub Machumute advenissent, magnam Venetis cladem intulit, castella, quibus Veneti potiti erant, recuperavit, et Argos, Venetorum opp., evertit, 5, 1-2. Venetos Patras obsidentes in naves repulit, 5, 13.
 Amaresa (allis Maria vel Mara), Georgii Serviæ principis filia, cum Irene matre et Gregorio fratre ad Mechemetem fugit, 2, 20, 10.
 Amastris, Paphlagoniæ urbs. Major incolarum pars a Mechemete Constantinopolim abducta, 3, 11, 2.
 Aminias, Euphorionis f., Cynegiri et Æschyli frater, in pugna Salaminia strenue rem gessit, Ar. 1, 3 et 5.
 Amphistata, Dioscurorum auriga, An. 9, p. 177.
 Amyci sinus in Bosporo, Dion. Anapl. § 2 p. 188.
 Anyclæum Laconicæ, 3, 4, 5.
 Anaplus Bospori, Joan. 214, e, 17, p. 34.
 Anastasius imperator initio regni bene remp. administrans

- in sycophantas et delatores animadvertit et debita remisit (491). Tumultum in circo ortum armis comprimere tentavit. Julianum Alexandrinum populo inivisum a praefectura removit eique substituit Secundinum, Caesariae sororis maritum, *Joan.* 214 b, 2, p. 29. Isauros Constantinopoli degentes, utpote turbarum fautores, urbe expulit. Longinum, Zenonis fratrem, in Thebaidem Aegypti relegavit; ejus uxorem Valeriam et Longinam filiam et Lalidem, Zenonis et Longini matrem, in Brochthorum monasterium dimisit, *ib.* 314 b, 3, p. 30. Papirii castellum Isauricum dirui jussit. Stipendia Isauris sub Zenone data sustulit. Contra rebellantes Isauros, quorum duces Linginines, Athenodorus, Conon Phuscianus, Longinus magister, Athenodorus alius, exercitum misit sub Joanne Scythia et Joanne τῷ κρυτῷ, Selymbrianis, quibus adjuncti erant Justinus Bederianus, Apical Gothus et Hunnorum duces Sizigan et Zolbon. Praelio commisso Romani vicerunt et Linginines dux cecidit, *ib.* p. 30. Sustulit Anast. Brytorum festum sub Helia et Constantino urbis praefectis multorum hominum caede cruentatum, *ib.* p. 31. Vitaliani rebellione in magnas angustias adactus tandem classe hostis a Justino in fugam versa ab imminente periculo liberatus est (an. 514 et 515), *ib.* p. 32-34. Cf. v. Vitalianus. Bithynis vectigal pro pecore solvendum diminuit (514), *ib.* § 2, p. 32. Eo regnante, Hunni Sabiri Ponticam prov. vastarunt, *ib.* § 15. p. 34, et tumultus fuit in hippodromo, *ib.* § 12 et Gastræ festo, *ib.* § 16.
- Anastasius, Vitaliano militum dux; captus et Constantinopoli decollatus, *Joan.* 214 e, 18, p. 34.
- Anchialus, Heniochorum rex, *An.* 8, p. 177.
- Anthemius, Heraidis maritus, Zenonis pater, *Joan.* 214 b, 2 p. 30.
- Anthemius consul (515), *Joan.* 214 e, 15, p. 34.
- Anthusa, Illi filia, moritur, *Joan.* 214, 9, p. 27.
- Antiochus Hierosolyma cepit, 1, 68, 7.
- Apollinis oraculum Chalcedone, *Dion. Anapl.* § 11, p. 190.
- Apollonia, Thraciae opp. ad Pontum Eux., 2, 12, 3.
- Apsarus, fl. Ponti, *An.* 2 et 11, p. 174 et 177 et 178.
- Apical, Gothus, copiarum dux sub Anastasio imp. in bello Isaurico, *Joan.* 214 b, 5, p. 31.
- Apsilæ, Lazis finitimi. Eorum rex Julianus, *An.* 10, p. 178.
- Arabum scriptores et graecos in linguam arabicam versos bene novit Mechemetes, 1, 5, 2., qui etiam Ptolemæi geographiam arabice reddi jussit. V. Ptolemæus.
- Archabis, Ponti Eux. fl., *An.* 1, p. 174.
- Argilus, Thraciae opp. Argilius puer Pausaniae proditionem ephoris patefecit, *Ar.* 8.
- Argonautæ per Symplejadas navigarunt, 1, 10, 3.
- Argos venit Themistocles Athenis tesserarum judicio ejectus, *Ar.* 6, 1. Contra Argos exercitum duxit Mechemetes, 3, 12, 4. Venetorum oppidum a Machumute eversum. Incolæ Constantinopolim abducti, 5, 2, 3.
- Arianus, Illyriorum dux, 3, 16, 1.
- Ariphron, Xanthippi pater, *Ar.* 3, 4.
- Aristides, Lysimachi f., justus, in Aegina exul; in praelio Salamino, *Ar.* 1, 4; ad Plataeas, *Ar.* 2, 4.
- Aristodemus Lacedaemonia a Thermopylis reversus et propterea ὁ τραπεζῆς; vocatus, praelio Plataensi strenue rem gerens cecidit. Cur praemium virtutis ei denegatum sit, *Ar.* 2, 5.
- Aristophanis versus (Pac. 603 sqq., Acharn. 524 sqq.) citantur, *Ar.* 16.
- Armenia. Ex ea Phasis defluit, *An.* 3, p. 175. Armeni ad Constantinopolim incolis frequentandam abducuntur, 3, 11, 2. Armeniorum rex Chasanes, 4, 17.
- Artaxerxes quomodo Themistoclem exceperit, *Ar.* 10, 4. Contra eum Cimons expeditio, *ib.* 11, 1.
- Artemiderus ὁ Τρουκούνδου θηρασιάρχης; Illi socius, a Zenone supplicio afficitur, *Joan.* 214, 12 p. 28.
- Artemisia Halicarnassensis in pugna Salamina, *Ar.* 1, 5.
- Asanes Matthus a Demetrio despota Corinthum missus auxilii ferendi causa. Urbem Turcis tradidit et pacem pepigit, 3, 7, 4 sqq. Ad despotam rediit, 8, 1. Auxilii petendi causa Adrianopolim ad Mechemetem missus, 3, 19, 3, 14, 4. Ad eum denuo Corinthum missus in libera custodia detinetur, 3, 20, 3, mox tamen dimittitur, 3, 20, 6.
- Asia inferior intra Taurum Turcis subjecta, 1, 14, 3.
- Asiae praefectus Isaacus, 1, 27, 4; Chamuzas, 2, 3, 2.
- Asopus, Bœotiae fl., ad quem Mechemetes castra metatus est, 3, 3, 5.
- Aspasiae meretrices, *Ar.* 16, 3.
- Assyrii Hierosolyma ceperunt, 1, 68, 7.
- Astelephus, Ponti Eux. fl., *An.* 6, p. 176. 11, p. 178.
- Athenæ. Longitudo muri urbani, murorum longorum, muri Phalerici, muri Piraici, *Ar.* 5, 3. Athenienses in pugna Salamina ἀπιστεύσαντες, *ib.* 1, 3 et 5. Alexandrum Macedoniam regem, quem Mardonius Athenas legatum misit, quomodo exceperint, *ib.* 2. Urbs eorum a Mardonio vastatur, *ib.* 2, 3. Athenienses in praelio Plataensi, *ib.* 2, 4. Sub Xanthippo duce ad Mycaenae pugnant, *ib.* 3, 3. Sestum obsident, *ib.* 4, 1. Themistoclis consilio et industria urbem muniunt, *ib.* 5. Themistoclem tesserarum suffragis ejiciunt, *ib.* 6, 1. Graeci, desertis ob Pausaniae superbiam Lacedaemonis, ad eos deficient. Commune Graecorum aerarium a Delo Athenas transfertur, *ib.* 7. Themistocles Pausaniae proditionis socius fuisse creditur, *ib.* 10. Naxum obsident, *ib.* 10, 3. Classis eorum in Aegypto a Megabyzo deletur, *ib.* 11, 4. Ad Tanagra Lacedaemonis, ad Cœnophyta Bœotios vincunt, *ib.* 12. Sub Cimone in Cyprum navigant; fame ibi detinentur; nihilominus Persas praelio vincunt. Callia duce foedus cum Persis pangunt; quibusnam conditionibus, *ib.* 13. Delphicum templum, quod Locris Lacedaemonii dederant, Phocensibus reddunt, *ib.* 14. Sub Tolmide Cheroeae potili et domum redeuntes ad Coroneam a Bœotis praelio vincuntur, *ib.* 14, 2. Sub Tolmide in Peloponnesum profecti Gytheum capiunt. Eubœam, quae defecerat, recuperant. Tricennalia foedera pangunt, quae solvuntur anno decimo quarto, quo Samum capiunt, *ib.* 15. Minervæ statuum faciendam Phidiae committunt, *ib.* 16, 1. Corinthiis, licet foederatis, auxilium contra Corcyraeos ferendum denegant, sed Corcyraeorum socii praelium navale cum Corinthiis committunt, *ib.* 17. Potidæam, Corinthiorum coloniam, capiunt, *ib.* 18. — Atheniensium colonia Trapezus, *Crit.* 4, 1, 2. Athenas visit Mechemetes, *ib.* 3, 9.
- Athenodorus, vir fortis divesque, cum Longino alisque Constantinopoli in Isauriam profectus est, ibique dux fuit Isaurorum contra Anastasium rebellantium, *Joan.* 214 b, 2, p. 30.
- Athenodorus alius, Isaurorum dux, *Joan.* 214 b, 5, p. 30.
- Athos mons a Xerxe perfossus, 1, 42, 7.
- Athyrae sinus pontes restaurantur, 2, 10, 1.
- Atumani (Otumaniæ Chalcocond., i. e. Osmanidæ sive Osmani) Turcorum reges, Osmani successores, quorum

sextus Morates II, septimus Mechemetes, 1, 4, 1; ab Achæmene et Perseo genos ducunt, 1, 4, 2.
 Antiochii martyris ædes; 150 stadiis a Constantinopoli in Asia sita. In eam Mauritius imp. confugit, *Joan.* 218 d, 3, p. 36.

B

Babylon a Cyro capta, 1, 68, 1. E Babylonia Timur in Turcorum ditionem irrupit, 1, 14, 16.
 Bacchus Taurum transiit, 4, 4, 3.
 Bactriana regio. Ex ea barbari ad Phasim empore venire solebant, *An.* 3, p. 175.
 Baga, castrum ad Pontum Eux., *An.* 17, p. 180
 Bajesides Vid. Paiazetes.
 Basis, fl. Ponti Eux., *An.* 15, p. 179.
 Bathys, fl. Ponti Eux., *An.* 2, p. 174.
 Bederiana, castellum Naisso urbi propinquum, ex quo oriundus Justinus copiarum dux sub Anastasio imp., *Joan.* 214 b, 5, p. 31.
 Bithyni. Iis τὴν ὑπὲρ τῶν ζώων εἰσφοράν quarta parte diminuit Anastasius imp. (514), *Joan.* 214 e, 2, p. 32.
 Bithynia Turcis subjecta, 1, 14, 3.
 Bidene seu Bydene (*Widdin*), Mœsiae urbs ad Istrum, 5, 19, 4. Ejus regionem Turcis subjectam vastavit Dracalis Wallachiae voivoda, 4, 10, 4.
 Bibe, rupes ad Bospori litus Asiaticum, *Dion. Anapl.* § 6 p. 138.
 Bacherne Constantinopolis, *Joan.* 218 f, 8, p. 38.
 Bardi Mardonii Persæ socii, *Ar.* 2, 4. Ad Oenophyta ab Atheniensibus vincuntur, *Ar.* 12. Ad Coroneam prælio cum Atheniensibus commisso vincunt, *ib.* 14, 2.
 Bolbe sive Cercinthis palus Macedoniae, 3, 3, 2.
 Bombarda, ἑλέκοις, ἀπετήριον, σκαφή, 1, 30, 8. Bombarda maxima ad Constantinopolim Mechemetes jussu quomodo fabricata sit, 1, 29. Novum bombardæ genus, mortarium, a Mechemete inventum, 1, 38.
 Bosni (Bostri ap. Critob.), qui et Dalmatæ vocantur, Pæones intra Savum habitantes, cur bello a Mechemete petiti sint. Capta Jaitza urbe et aliis castellis plurimis subactis, ad pendenda tributa adiguntur. Jaitzæ præsidium Turcicum imponitur. Rex eorum capite plectitur, 4, 15. Quum Pæonum rex Turcos ex Jaitza urbe eiecisset, Mechemetes, altera in Bosnia expeditione suscepta, denuo urbem obsidione cinxit. De expugnatione ejus desperans ad reliqua regionis castella se convertit, quorum cepit plurima et præsidia eorum interfecit, 5, 4-6. Bosniae oppidum Irenæ a Mechemete datum, 3, 2, 2.
 Bosphorus Thracicus. Litorum et fluxus ratio describitur, 1, 10. Bospori locus Διολοῦς Κίλων, ubi classis Turcicæ statio quo tempore Const. obsidebatur, 1, 42, 2, Bosphoranum castellum (*Rumeli-hissari*) cur et quomodo Mechemetes extruxerit, 1, 6-11.
 Bosphorus Cimmerius. Ejus rex Cotys, *An.* 12, p. 178.
 Bostitza, Achaiae urbs, a Turcis capta, 3, 6, 1.
 Bostri. Vid. Bosnii.
 Βράση, pulvis tormentarius, 4, 30.
 Brochthi, Βρόχθοι, monasterium in Asiatico Bospori litore situm, in quod Anastasius Valerium, Longinam et Laidem relegavit. Zeno imp. ætate ibi degere solebat, *Joan.* 214 b, p. 30.
 Bruchon, Ponti Eux. fl., *An.* 15, p. 179.
 Brynus. Vid. Drinus.
 Brytorum festum, ἡ τῶν Βρυτῶν πανήγυρις, quod sustulit Anastasius, *Joan.* 214 c, p. 31.

Bunosus, Phocæ imp. familiaris, Heraclii jussu occisus *Joan.* 218 f, 3 et 6.
 Βῦς, Βούς, Achaiae mons prope Patras, 5, 13, 2.
 Βῦς, Bospori prom., in quo Charetis pellex statuum habet. *Dion.* § 10, p. 189.
 Byrides, locus prope Constantinopolim, ex quo Heraclii classem Phocas spectavit, *Joan.* 218 f, 4.
 Byzantina regio, ἡ Βυζαντίς, 3, 1, 1. Cf. Constantinopolis.
 Bydene. V. Bidene.
 Byzeres, gens Pontica, *An.* 1, p. 174.

C

Cabades post Perozem († 487) rex Persarum, ad Humnos Cadisenos aufugit, a quibus in regnum reductus est, *Joan.* 214, 9, p. 27.
 Cadiseni Hunni. V. Hunni.
 Cæsaria Anastasii soror, Secundini uxor, *Joan.* 214 b, 2, p. 30.
 Cæsarii portus Constantinopolitanus, *Joan.* 218 f, 4.
 Calabresus in Lemni castello præsidii Italici præfectus, 3, 14, 6.
 Callias cur Laccoplutus dictus sit, *Ar.* 13, 2. Post mortem Cimonsis fœdus cum Persarum rege pepigit, *ib.*
 Calliopus ὁ Τριδαίμης, Heraclii auriga, *Joan.* 218 f, 5.
 Callipolis vel Calliupolis, Chersonesi Thr. urbs portusque, ubi classis Turcorum stationem habebat, 1, 10, 2, 1, 22, 1, 1, 75, 3, 2, 3, 2, 2, 5, 4, 2, 16, 2, 4, 12, 1 et passim. Callipolis satrapæ et classis præfecti: Paltogles, 1, 22, 1. Chamuzas, 1, 41, 4. Ismael, 3, 10, 1. Zaganus, 3, 17, 4. Casimes, 4, 8, 3. Jagupes, 4, 14, 4.
 Callixtus III (Nicolaus ap. Critob.), pontifex maximus, sub Ludovico duce classem in mare Ægeum misit, ut insulæ Turcis subjectæ in libertatem vindicarentur, 2, 23.
 Calonymus insula Propontidis, in quam appulit Heraclius, *Joan.* 218 f, 2, p. 38.
 Cappadocia Turcis subjecta, 1, 14, 3.
 Caramanus, Phrygiæ superioris et Ciliciæ princeps cum Mechemete recens imperium nacto fœdera pepigit, 1, 5, 3. Post captam Constantinopolim legatos de re bene gesta gratulantes Constantinopolim misit, 1, 74, 2.
 Caratzias, Europæ satrapa, Selymbriam, Perinthum, Epibatas et quæ ad Melanem sinum castella erant et Mesembriam Turcorum in ditionem adigit, 1, 17, 3. In Const. obsidione exercitum explicavit inde a porta lignea usque ad portam palatii regii et hinc usque ad portam Charsisæ, 1, 27, 3. Cf. 1, 51, 3, 1, 56, 3 et 6. Cecidit ad Pelogradum, 2, 19, 6.
 Caria Turcis subjecta, 1, 14, 3.
 Carinus, vir Hypatio Thraciæ præfecto conjunctissimus, a Vitaliano comprehensus et coactus ut consilii ejus inserviret, *Joan.* 214 c, 1, p. 32.
 Carpiana, vicus Constantinopolis, *Joan.* 218 c, p. 36.
 Carthago bis a Scipione capta, 1, 68, 5.
 Casimes, Callipolis satrapa, et Jagupes, classis duces in expeditione contra Sinopen et Trapezuntem, 4, 2, 2, 4, 4, 1. Casimes Trapezuntiorum satrapa a Mechemete creatur, 4, 8, 3.
 Caspium mare hippophagos accolas habet, *An.* 9, p. 177.
 Castoris et Pollucis aurigæ Amphistata et Telchis, Hæniochorum genti nomen dederunt, *An.* 9, p. 177.

- Castrum, Laconicæ castellum a Mechemete expugnatum 3, 21.
- Castrum, Lemni ins. castellum, 3, 14, 1.
- Catabolenus, Thomæ scribæ pater, 3, 20, 6, 4, 7, 4.
- Catangium, sinus Bospori, *Dion.* § 4, p. 188.
- Caucasi vertex Strobilus, *An.* 11, p. 178.
- Celarinus sub Hypatio in Thracia copiarum dux (514), a Vitaliano occisus, *Joan.* 214 e, p. 32.
- Celtæ Romam ceperunt, 1, 68, 6. Celtæ transrhenani contra Romanos rebellant. Pars eorum Tyrrenorum (*Turonorum?*) urbem Gallicam obsident, *Euseb.* 8, p. 23.
- Celtarum inventum pulvis tormentarius et bombardæ, 1, 30, 7.
- Celtiberes, 1, 14, 15.
- Cephalenia, 4, 16, 5.
- Cephalum, Imbri ins. promontorium, 1, 75, 1, 2, 16, 2.
- Ceramica ad Constant. et Ceras sinum, 1, 27, 2.
- Ceras, τὸ Κέρα, Bospori sinus ad Const., 1, 27, 2, 1, 28, 3, 1, 51, 2 et passim. Catenis clausus a Galatæ armamentario ad Eugenii portam ductis, 1, 18, 8. Intimam sinus partem Turci ponte junxerunt, 1, 27, 2, 1, 43, 3. Classis pars e Bosporo per collem Galatensem in Aquas frigidas Ceratis sinus a Turcis transducitur, 1, 42.
- Cercetæ-Toretæ, gens ad Pontum Eux., *An.* 22 et 24 p. 182.
- Cercinitis sive Bolbe palus Macedoniæ, 3, 3, 2.
- Chalce Constantinopolis, *Joan.* 218 d, 1, p. 36.
- Chalcedon, fluvius et urbs. Ejus situs, portus, Apollinis oraculum, *Dion. Anapl.* § 11, p. 190. Chalcedonem aufugerunt Mauritiï imp. uxor et liberi, *Joan.* 218 d, 5 p. 36.
- Chalcedoniorum litus Bosporicum, *ib.* § 4, in quo navium statio Φαίλα dicta, *ib.* § 5.
- Chaliles, summus Mechemetis minister, in obsidione Constantinopolis ad latus regis erat, 1, 26, 3, 1, 27, 5, 1, 51, 5. Post captam Const. in vincula conjectus, deinde interfectus est. Quibus de causis? Bona ejus fisco adscripta, mox vero filiis ejus reddita, 1, 75. Isaacus Chalilis successor, 1, 76, 3.
- Chalybora regio Turcis subjecta, 1, 14, 3.
- Chamuzas post Paltoglem Callipolis satrapa et classis præfectus, 1, 41, 4, 1, 51, 1. Rupta catena in Ceras sinum penetrans naves Græcorum vel demersit vel cepit; dein per portam regiam in urbem irrupit, 1, 65.
- Critobuli legato concedit ut Imbrus et Lemnus et Thasus ins. nullo damno afficiantur, 1, 75, 2. Asiæ præfecturam obtinuit, 2, 3, 2.
- Chares, Atheniensium dux, cujus pellex statuum habet in Bove Bospori prom., *Dion. Anapl.* § 10, p. 190.
- Charicis fl. Ponti Eux., *An.* 6, p. 176.
- Chasanes, βασιλεὺς τῶν τι Τυραννοκίρων καὶ Ἀρμενίων καὶ Μήδων, 4, 1, 7, 4, 3, 8, cum Trapezuntiorum rege cognatione junctus, 4, 1, 7, 4, 4, 4. A Mechemete bello petitus matrem in castra misit, quæ pacem a rege impetravit, 4, 6, 2. Abducta a Turcis, sed mox dimissa, 4, 8, 4.
- Chelidoniæ ins. ad Lyciæ oram, *Ar.* 13, 2.
- Chemnis, Ægypti urbs in palude sita, ex qua Danaus et Lynceus in Græciam migrarunt, 1, 4, 2.
- Cherroos. Χέρρωος, castellum Isauriæ, in quo illus et Leontius ab Anastasii ducibus obsidebantur. Indaci proditione capitur, *Joan.* 214, 10 p. 28, ibiq. not.
- Chersonesus Thracia. Ibi castellum (*Tzympe*) prope Helles sepulcrum situm Turci occuparunt, 1, 45, 5. Castellum ibi et alterum in adversa ora Turci struxerunt, 4, 14, 5, 3, 1. Chersonesi oppida Elaüs et Madytus, 4, 14, 4.
- Chius ins. Ad eam ventis adversis classis detinetur quam Nicolaus pontifex Constantinopolitanis auxilio mittere voluit, 1, 70, 1. Post captam Const. Chii legati ad regem Turcorum miserunt, 1, 74, 1. In Chium Lemni nonnulli metu Turcorum emigrarunt, 1, 75, 2. In Chio Jonutzes classem tempestate dispersam recolligit, 2, 5, 2. Chiorum erat Phocæa nova, quam Turci occuparunt, 2, 5, 3. Chii fœdera cum Turcis renovarunt, 3, 10, 8.
- Chobas, fl. Ponti Eux., *An.* 6 et 11, p. 176 et 178.
- Chosroes, Persarum rex, ad quem Mauritius imp. confugere voluit, *Joan.* 218 d, 5, p. 36.
- Chryseis Agamemnoni Chrysum peperit, *Dion. Anapl.* § 9, p. 189.
- Chrysopolis, Bithyniæ opp., unde nomen habeat, *Dion.* § 9, p. 189. Memoratur in *Joan.* 214 e, 7, p. 34. Eo abiit Philippicus Mauritiï imp. gener, *ib.* p. 37.
- Chrysus, Agamemnonis et Chryseidis f., a quo dicta Chrysopolis, *Dion. Anapl.* § 9, p. 189.
- Ciconium, locus in Bospori ora Asiatica, unde dictum, *Dion. Anapl.* § 8, p. 189.
- Ciliciæ princeps Caramanus, 1, 5, 3, 1, 74, 2. E Cilicia profecti Turci Asiam inferiorem subegerunt, 1, 14, 3.
- Cimon contra Persas profectus ad Enrymedontem victor, *Ar.* 11, 2. Ad Citium in Cypro moritur, *ib.* 13.
- Cinasus, fl. Ponti Eux., *An.* 2, p. 174.
- Citium, Cypri opp., *Ar.* 13, 1.
- Cithæron mons, 3, 3, 5, 5, 1, 1.
- Cleombrotus, Pausaniæ pater, *Ar.* 2, 4.
- Clinias, Alcibiadis pater, *Ar.* 16, 4.
- Clytæmnestra et Egisthus, *Dion. An.* § 9, p. 189.
- Colapis fl. Pannoniæ, cui Novidunum adjacet, *Pris.* 1, p. 24.
- Colchi, postea Lazi, et Colchis regio, *An.* 3, 7, 14, 18, p. 175, 177, 179, 180.
- Colica regio ad Pontum Eux., *An.* 3, p. 175.
- Commentiolus, militum in Thracia præfectus. Quid ei scripserit Mauritius imp. In locum ejus Philippicus sufficitur, *Joan.* 218 b, p. 35.
- Comnenorum e gente Trapezuntii reges, 4, 1, 4.
- Conon martyr. Ejus in Isauria fanum, *Joan.* 214, 10, p. 28.
- Conon ὁ ἀγροῦτης, Illi socius, supplicio affectus, *Joan.* 214, 12 p. 28.
- Conon Phuscianus, episcopus, dux Isaurorum, *Joan.* 214 b, 5, p. 30.
- Constantinopolis. Hippodromi pars et vicina ædificia an. 491 sub Anastasio imp. igne deleta, *Joan.* 214, b, 2, p. 29. Ressorum in regionem Constantin. incursio, *Phot.* p. 162-173. Constantinopolis semper Turcis infesta eorumque σαφεῖς ἐπιφορένη, 1, 16, 6. A Paiazele et deinde a Murate obsessa, 1, 16, 10 et 11. Contra Muratem excitavit Joannem Hunyadem, et transfugas excipiendo Turcos læsit, 1, 14 et 17. Quo tempore Mechemetes bellum intulit, urbs viribus exhausta, incolarum, navium et pecuniæ inopia laborabat atque dissidiis ecclesiasticis Italos sibi abalienaverat, 1, 16, 13, 1, 18, 5. Signis infaustis et ostentis terrebat. Attamen, quantum ejus fieri potuit, rebus necessariis instruitur. Ceras sinus catena clauditur, 1, 18, 8. Ad urbem accedunt exercitus et classis Turcorum, 1, 27, 3, 1, 24, 1. Mechemetes castra ponit ex adverso portæ S. Romani, ad Mesotichion et Myriandrium, 1, 23, 1, 1, 26, 1. Quomodo reliquæ hostium copiæ atque bombardæ juxta muros dispositæ fuerint, 1, 27 et 28, 1 31 1. cf. 1 51. In urbe Justinianus Genuesis

summi belli dux creatus omnia rite disponit. In portu Græcis præsto erant sex trieres Venetæ et nonnullæ naves Creticæ, 1, 23, 3. Initio obsidionis oppidani ex urbe erumpentes hostem lacessunt, at mox repelluntur. Deinceps portæ clausæ manebant, 1, 25, 5. Cuniculis Turci murum suffodunt, 1, 31, 3. Per lacunas muri penetrare tentantes repelluntur; classe in portum intrare tentant frustra, 1, 36-37. Una ex portus navibus mortario demergitur, 1, 38. Auxilio adveniunt tres Hælorum naves onerariæ, 1, 40, 6. 1, 41, 5. In majores angustias obsessi devenerunt postquam Mechemetes naves 67 e Bosporo per terram in Ceras sinum transduxerat nec non ponte sinus partem intimum junxerat, 1, 43. Una triremium Italarum mergitur, 1, 44, 2. Præsagia infausta terrent, 1, 45, 46. Ad ultimum certamen sustentant accinguntur, 1, 53. Incipit pugna vespere d. 28 mens. Maii. Ad solis usque occasum Turci præliantur eminus, 1, 54. Dein cohortes regie vallum quod oppidani struxerant, adoriuntur. Savit pugna per noctis partem majorem, neque tamen Justinianus ejusque socii de vallo deturbantur, 1, 55. Haud melius res cedit Zagano et Caratiæ ceterisque Turcorum ducibus, 1, 56. Novis copiis inter easque jmitzaris in fatigantium locum subsequentibus, denuo prælium exardescit. Sed his quoque obsessi strenue resistunt. Tandem vero Justinianus letali vulnere ictus cecidit et in tentorium asportatur. Eo casu socii ejus turbati, deserto vallo, spretisque Constantini precibus, suæ salutis consulentes ad naves se propiunt, 1, 58. Imperator cum reliquis copiis pugnam sustinere pergit, 1, 59. At mox Turci vallo potiuntur, ejusque propugnatores partim in fossam præcipites dant, partim per portulam, quam in magno muro Justinianus aperuerat, in urbem retrudunt. Eo in tumultu cadit Constantianus, 1, 60. Pars Turcorum per portulam, alii per muri lacunas in urbem irrumpunt. Die illucescente, Mechemetes juxta vexillum in muro stat victor, dum per urbem grassantur cædes incolarum, honorum direptio, ululatus captivorum, 1, 60-62. Interim in remotiore urbis parte Græci rerum actarum ignari pugnam continent, donec hostem a tergo incumbentem conspicientes aut de pinis præcipites se dejiciunt aut abducuntur captivi, 1, 63. Inter eos etiam Orchanes fuit, Mechemetes patruus, 1, 64. Eodem tempore Chamuzas, classis præfectus, rupta catena in portum invadens naves Græcorum (Italæ enim fuga jam evaserant) partim mergit partim capit, deinde per portam Basilicam in urbem et ipse penetrat, 1, 65. Simul per alias portas oræ maritimæ reliquus exercitus cædente prædandisque per urbem diffunditur. Ingens Græcorum multitudo in Sophiæ templum confugerat, unde captiva abducitur, 1, 66. Galatæ incolæ sponte sua portas hosti aperuerunt nec quidquam mali passi sunt. Constantinopolis vero a matutino tempore ad seram usque diripitur, 1, 67. Occisi in hoc bello viri et mulieres puerique quater fere mille, capti ultra 50,000; e Turcorum exercitu 500 fere interfecti, 1, 67. Mechemetes urbem ingressus et magnitudinem spectans stragem miseratus est, tantam illam quantum neque Troja olim neque Babylon neque Carthago neque Hierosolyma nec alia ulla urbs passæ sunt, 1, 68. Neque cladem qua ipsa Constantinopolis antea a Latinis affecta est, cum præsentem calamitatem comparare licet, 1, 69. Capta urbs Maii die vicesimo nono, mundi an. 6961, conditæ urbis anno 1124, 1, 71. Urbis splendor pristinus, 1, 69. Circuitus stadiorum 126, *ib.* 1, 28, 3. S. Romani porta, 1, 23, 1. Eugenii porta ad sinum, 1, 18, 8. Regia porta ad portum, 1, 65, 1. Charisús vel Charsisæ porta, 1,

27, 3. Ligna porta, 1, 27, 2 et 3. Auræ p. 1, 27, 4, 1, 28, 2, 1, 30. Cercoporta vel Xylocerca p. prope Hebdomi palatium, 1, 60, 2 *not.* Tò Μεσοταίγιον, 1, 26, 1. Μυριάδριον, 1, 26, 1. Cæsarii portus et Sophiæ portus, *Joan.* 218 *f.* 5, p. 38. Sophiæ templum, 1, 66, 2. Hebdomum, *Joan.* p. 37, sive τὰ βραχίλια τοῦ Πορφυρογενήτου, 1, 27, 3. Chalce, *Joan.* p. 36. Tὰ Ἀρματίου, *Joan.* p. 36. Tὰ Μαξεντιόλου *Mal.* 2, p. 39. Tὰ ἐπὶ Ὀρμισθοῦ, *Joan.* p. 38. Tὰ Καρπιανοῦ, *id.* p. 36. Tὰ Βορπαθός, *id.* p. 38. Tὰ Πιττάκια *Mal.* 1, p. 38. Tὸ Σάγμα, *Joan.* p. 36. Joannis ædes ad Hebdomum, *Joan.* p. 37. Hebdomi campus, *ib.* p. 36. Blachernæ *ib.* p. 38. Hippodromus, *ib.* p. 38. Prætorium, Forum, Tetrapiylum, *Mal.* 2, p. 39. Ἡερὸλεπτον monasterium, 5, 2, 4. Στενίται portus accolæ, 1, 73, 5. Brytorum et Gastræ festa, *Joan.* p. 31. — Mechemetes urbem pristino suo nitore restituendam esse decernit, 1, 73, 4. Regiam in media urbe extrui jubet, 1, 73, 5. Captivis, quos ipse prædæ partem acceperat, juxta portum et Cornu sinum domicilia assignantur et per ratum tempus immunitas conceditur. Ceteris quoque captivis, qui redemptionis pretium solverent vel soluturos se promitterent, domicilia et immunitas dantur, 1, 73, 5. Ex omnibus regni provinciis coloni in Const. adducuntur Turci, Christiani et Judæi, 2, 1, 2, 10. Sequentibus annis urbs incolis frequentatur e Triballide, Pæonia et Mæsia, 2, 22; ex Elide et Messenia, 3, 7, 2, et aliis Peloponnesi oppidis, 3, 9, 2, 3, 23, 6. Insigniores Peloponnesii in ipsa urbe collocati, reliqui per agrum vicatim distributi, 3, 11, 1. Alii adducuntur ex Amasiri urbe Paphlagoniæ et ex Armenia, 3, 11, 2; e Phocæa nova et vetere, e Thaso et Samothrace, 3, 17, 4, e Mytilene, 4, 12, 9 (qui in eodem omnes urbis loco domicilia accipiunt, 4, 14, 1); ex Argis, in Peloponneso Venetorum oppido (his ad Peribleptum monasterium sedes dantur), 5, 2, 3; e ceteris Venetorum in Pelop. oppidis, 5, 13. — Restaurantur muri urbis, palatii fundamenta jaciuntur, castellum ad portam auream extruitur; 2, 1, 2, 10. Viæ ad urbem ducentes restaurantur et cauponis instruuntur, 2, 10, 1 sqq. Urbs balneis, paradisis, aqueductibus ornatur; vicina quoque regio excolitur, 2, 22. Templum splendidissimum in media urbe atque nova regia in veteris Byzantii colle ædificantur, 3, 11, 4, 5, 9, 1. Aliud templum et circa id deversoria, ædificia mendicis destinata et paradisos excitavit Machumutes, 3, 12. Anno 1466 pestilentia urbs afflictæ est, 5, 18-19.

Constantinus Magnus, Helenæ f., Constantinopolis conditor, 1, 69, 4. Naissum urbem condidisse fertur, *Prisc.* 2, p. 25.

Constantinus, urbis præfectus sub Anastasio imp., *Joan.* 214 *c.* p. 31.

Constantinus Lydus, sub Hypatio in Thracia militum dux, a Vitaliano occisus, *Joan.* 214 *e.* 1, p. 32.

Constantinus XI, Helenæ filius (sicut Const. Magnus), 1, 69, 4. Cum Mechemete recens imperium nacto fœdera init, 1, 5, 3. Bosporani castelli exstructionem missa ad regem legatione impedire studet frustra, 1, 7-9. De consiliis regis certior factus denuo de pace legatos mittere inutile ducit; instruit quæ ad tolerandam obsidionem conferant; fossas murosque instaurat, castella præsiidiis munit; arma, machinas, pecuniam, frumentum colligit, Ceras sinum claudit, 1, 18; auxilii petendi causa legatos mittit ad Peloponnesi despotas, Romæ pontificem, alios Italicæ ceteræque Europæ principes, 1, 19. Haud obtemperat Mechemeti per legatos deditionem urbis postulanti, 1, 26, 2. Italos, qui vulnerato Justiniano fugam arripuerunt, frustra hor-

- tatur ut in stationibus suis perseverarent, 1, 58, 3.
 Ipse strenue pugnare pergit, 1, 59. Cedit ad Cercasportam, 1, 60, 3. Constantini elogium, 1, 72.
 Contaesdus fl. in Hebrum influit, 2, 12, 2.
 Coraxi et Coraxica regio Ponti Eux., *An.* 3 et 18, p. 175 et 180.
 Corcyra. In eam venit Themistocles, *Ar.* 10, 1. Corcyraei, Corinthiorum coloni, cum Epidamniis bellum gerentes societatem inierunt cum Atheniensibus, *Ar.* 17. In Corcyram venit Irene, Lazari Serviorum principis uxor, 3, 2, 2, et Thomas despota e Peloponneso profugus, 3, 23, 2.
 Corinthii Epidamniis contra Corcyraeos opitulantur. Atheniensium societatem petentes repulsam ferunt, ab iisque, Corcyraeorum sociis, praelio vincuntur, *Ar.* 17. Potidææ coloniae auxiliantes cum Atheniensibus pugnant, *ib.* — Corinthus a Turcis sub Machumate duce obsessa, 3, 3, 12 sqq., fame ad deditionem adigitur et praesidio Turcorum munitur, 3, 6-9. Isthmus Corinthii muro a Venetis clauditur, 4, 16, 5, sqq.
 Corocondame vicus ad lacum Corocondamitin; lacus nunc Opissas vocatur, *An.* 23, p. 182.
 Corona, Bœotiae urbs, ad quam Athenienses sub Tolmide duce cladem passi sunt, *Ar.* 14, 2.
 Coronea, Venetorum in Peloponneso opp., 3, 23, 2, 4, 16, 2.
 Coronides Byzantius, pater puellæ quam Pausanias occidit, *Ar.* 8.
 Cos insula a Jonuze Turcorum duce vastatur; urbs insulæ frustra obsidetur, 2, 5, 2.
 Cotiaum, Phrygiæ opp., ad quod Isauri copiis Anastasii praelio vincuntur, *Joan.* 214 b, 5, p. 30.
 Cottunes δ δειλαίος, Illi socius, supplicio affectus, *Joan.* 214, 12 p. 28. Indacus δ Κοττοώνης, *ib.* p. 28.
 Cotys, Bosphori rex, *An.* 12, p. 178.
 Creta. In eam post captam Constantinopolim pars Lemniorum sedes transtulit, 1, 75, 2. Creticæ naves onerariæ in Cornu sinu aderant quo tempore Turci Const. obsidebant, 1, 23, 3.
 Criæus sinus, 3, 5, 6, 3, 6, 1, 4, 16, 5.
 Critobulus, δ Ἰμβριώτης, 1, 75, 1, 3, 14, 1; δ νησιώτης, τὰ πρῶτα τῶν Ἰμβριωτῶν, 1, 1, p. 54. Capta Constantinopoli cives, metuentes adventum classis Turcorum, bonis animis esse jubet ac missa ad Chamuzam legatione obtinet ut nullo Imbrus et Lemnus insulæ damno afficerentur. Deinde ad ipsum Mechemetem legatos mittit, qui una cum Doriei et Palamedis legatis effecerunt ut insulis eodem quo antea fuerant statu manere permetteretur, 1, 75. Æno a Turcis capto, Imbri insulæ praefectus a Jonuze constituitur, 2, 16. Ludovjci ducem, qui venerat ut Imbrum Latinis vindicaret, verbis donisque adeo demulsit, ut re infecta abiret, 2, 23. Quomodo Critobuli opera Latinorum praesidia e Lemno insula ejecta atque Imbrus et Lemnus a Mechemete Demetrio despota datæ sint, 3, 14-15, 18. Historias suas dedicat Mechemeti epistola in qua summa operis capita recensentur, p. 51 sq. Priorem Turcorum historiam peculiari scripto se expositurum esse dicit, 1, 2, p. 14. Defendit se contra eos qui crimini verterint quod suæ gentis calamitates scribere sustinuerit, 1, 3.
 Cruas, Illyriæ opp. a Mechemete bis obsessum frustra, 5, 12, 5, 16.
 Cyanæ insulæ in Bosphoro, *Ar.* 13, 2.
 Cyanides insulæ in mari Ægæo, 2, 4, 3.
 Cycladium. V. Lycadium.
 Cynegirus, Euphorionis f. Æschylli et Aminiae frater, *Ar.* 1, 3.
 Cynoscephalæ Chersonesi Thr., 2, 4, 1.
 Cyprus. Græcorum expeditio in Cyprum sub Cimone, qui ibi ad Citium opp. mortuus est, *Ar.* 13.
 Cypselæ, Thraciæ vicus, olim urbs, 150 ab Æno stadia distans, 2, 14, 3.
 Cyriacus, patriarchus Const., Phocam coronavit, *Joan.* 218 d, 5, p. 37.
 Cyrillus ab Anastasio in Thraciam missus Vitaliani insidiis periit, *Joan.* 214 e, 5, p. 32. Cædem peregit Tarrach Hunnus, *ib.* § 18, p. 34.
 Cyrus Babylonem cepit, 1, 68, 4.

D.

- Dacæ, 1, 14, 15, 1, 16, 10, 2, 18, 1.
 Dalmatæ, 1, 14, 7, 5, 4, 1, etiam Bosnii (Boetri *Critob.*) dicuntur, 4, 15, 1. Dalmatiæ oppidum Irenæ datur, 3, 22.
 Danaus ex Ægypto in Græciam venit, 1, 4.
 Danubio Naissus apponitur errore excerptoris, *Prisc.* 2, p. 25.
 Dardania Troadis opp., 2, 4, 1.
 Datis Persa Eretriam vastavit, 1, 66, 1, 5, 16, 4.
 Delphicum templum Phocensibus dentum et Locris datum, deinde vero Phocensibus redditum, *Ar.* 14. Delphicus tripus post victoriam Plataensem dedicatus; inscriptum ei epigramma, *Ar.* 4, 1.
 Delus. Ibi commune Græcorum ærarium, quod hinc Athenas translatum, *Ar.* 7.
 Demetrius Asanes Mochilium castellum Mechemeti tradidit, 3, 4, 4.
 Demetrius, Peloponnesi despota, Turcis Peloponnesum invadentibus, Monembasiam se recepit, 3, 4. Asanem Mathæum Corinthiis obsidione pressis auxilio misit, 3, 7. Quibusnam conditionibus post captam Corinthum pax a Turcis concessa sit, 3, 7, 8. Imbrum et Lesbum a rege obtinere cupiens, ea de re literas ad Critobulum dedit, 3, 14, 2, et Asanem ad regem misit, 3, 14, 3. Archontes quibus Lemnus traderetur, ab eo petiit Critobulus, 3, 15, 3. Demetrius dissidiis cum Thomæ fratre intercedentibus res suas in summum discrimen adduxit. Compluribus castellis a fratre orbatus et in Monembasia ab eodem obsessus, Asanem auxilii petendi causa ad Mechemetem misit, et filiam ei totam Peloponnesum regi obtulit ea conditione ut ipsi alia regio daretur, quamquam nonnulli dicunt hanc Asanem contra despota sententiam proposuisse, 3, 19. Ad Mechemetem Corinthi versantem eundem Asanem legatum misit, qui ibi in libera custodia detinetur. Rex vero Corintho profectus non invasit Thomæ ditionem, sed Demetrii. Sparta dedita, despota in castra regis se contulit. Eodem etiam uxor Demetrii et filia e Monembasia solenni pompa deductæ sunt, 3, 20. Postquam omnem fere Peloponnesum Turci obierant plurimisque castellis potiti erant atque fugiens Thomas in Corcyram abierat, rediens Mechemetes Demetrium, quem secum habebat, in Bœotia otio commodo Adrianopolim deducendum praefectis quibusdam tradidit. Quo quum salvus venisset, a rege accepit Imbrum et Lemnum et Samothracen et stipendium et fisco regio solvenda, 3, 24.
 Diadromi, Bithyniæ locus ad Acritam pr. 150 stadiis a Constantinopoli. Huc fugiens appulit Mauritius imp., *Joan.* 218 d, 5, p. 36.
 Dianæ fanum in Piræeo, *Ar.* 5, 3; Leucophryniæ Magnesiæ, *ib.* 10, 5. Dianæ sacerdos Ipligenia, *Dion.* § 9, p. 189.

Icæus (Ineus *cod.*), Theocydis f., Atheniensis, quid viderit in campo Thrasio quo tempore ad Salaminem pugnabatur, *Ar.* 1, 9.

Dioscurus, opp. ad Pontum, *An.* 11, p. 178.

Διόσκου κίων sive **Διπλοκίωνιον**, Bospori locus, ad quem stationem habebat classis Turcorum, 1, 42, 2.

Discus, major et minor, prom. Bospori, *Dion.* § 8, p. 189.

Domentia, mater Phocæ imp., *Joan.* 218 d, 7, p. 37.

Domentia, filia Phocæ et Leontiae, uxor Prisci patricii, *Joan.* 218 d. e, p. 37.

Dominicus et **Nicolaus**, Doriæ Lesbiorum principis filii et successores, discordes inter se, inita cum Ludovico Italo societate, bellum sibi excitarunt. Postquam vero Ismael, Turcorum navarchus, Lesbum vastaverat et Italæ naves in rerum discrimine nullum auxilium præstiterant, legatis ad regem missis pacis fœdera renovarunt, 3, 10. Dominicus a fratre occiditur, 4, 11, 1.

Dominicus, sub Vitaliano militum dux Constantinopoli decollatus (515), *Joan.* 214 e, 18, p. 34.

Dornitziolus, frater Phocæ imp., Heraclii jussu occiditur, *Joan.* 218, f, 6.

Doricus, Thraciæ opp., ad quod Xerxes exercitum recessit, 2, 12, 4, 2, 14, 1.

Dorieus, Mytilenes dominus, post captam Constantinopolim filio ad Mechemetem misso a rege obtinet, ut Thasus et Lemnus insula ipsi subjectæ maneant, 1, 75, 4. Ejus filii et successores Nicolaus et Dominicus, 3, 10, 1, 4, 11, 1.

Dorieus, Palamedis filius. Pater, Æni et Imbri et Samothracæ dominus, heredes ex æquo reliquerat Doricum et defuncti filii majoris uxorem ejusque liberos. At Dorieus solus et regno et opibus paternis potitus est. Quod ægre ferens fratris uxor rem detulit ad Mechemetem, 2, 11, qui, expeditione terra marique suscepta Ænam urbem occupavit, opes palatii abstulit, præfectum urbis reliquit Moratem. Dorieus, qui hoste adveniente Samothracen abierat, postea Adrianopolim ad regem se contulit ab eoque Zechnam regionem accepit. Hinc paullo post Mytilenen, inde vero Naxum aufugit, ubi filiam viri nobilis uxorem duxit, 2, 15, 16.

Draculis ejusque frater Radus ab Joanne, qui patrem eorum, Getarum principem, occiderat, patria pulsus pueri adhuc ad Moratem confugerant. Deinde Mechemetes Draculum in regnum reducerat, pacto fœdere. At violatis pactis, Draculis Istrum transgressus regionem Nicopoli et Bidinæ vicinam depopulatus est et legatos regios ea de re missos palis infixit. Itaque rex an. 1462 Getarum terram vastavit et Draculi, qui in loca munitissima se ceperat, Radum fratrem suffecit, 4, 10, 1-8. Draculis ad Pæones fugit, qui eum in vincula conjecerunt, 4, 10, 9.

Drilla, postea Sanni, Trapezuntiis finitimi, *An.* 8, p. 177.

Drinus (Ἐρίωνος ap. Critob.) fl., olim Erigon dictus, ad quem Machumutes castra posuit, 5, 6, 3.

E.

Echirienses, populus ad Pontum Eux., *An.* 1, p. 174.

Echæa, Bospori prom., *Dion.* § 7, p. 189.

Etionia, prom. ad ostium Piræei portus, *Ar.* 5, 3.

Elæus, Chersonesi Thr. opp., 2, 14, 1, 4, 14, 4.

Sibassan, Illyriæ castellum a Mechemete exstructum, 5, 12, 4

Eleusis, *Ar.* 1, 9.

Eleutheria, Ἐλευθέρια, post victoriam Plataensem celebrata, *Ar.* 3, 4.

Elis a Turcis vastata, 3, 5, 6, 3, 7, 1, 4, 16, 5.

Epibatæ, Thraciæ castellum, a Caratzia Turco expugnatum, 1, 17, 3.

Epidamnii, Corcyræorum col., Corinthios contra Corcyræos advocant, *Ar.* 17, 1.

Epidaurus Limeræ, e. q. Monembasia, 3, 19, 3, 3, 20, 3 et 7.

Erema, τὰ Ἐρημα, locus ad Pontum Eux., *An.* 17, p. 180.

Eretria Eubœæ a Dati vastata, 1, 66, 1, 5, 16, 4.

Erigon postea Drinus, ut Critob. ait, 5, 6, 3.

Eubœa quæ defecerat ab Atheniensibus recuperatur, *Ar.* 15. In eam migrarunt Lemnii nonnulli post captam Constantinopolim, 1, 75, 2. Eubœenses dona obtulerunt Mechemeti, 3, 9, 9.

Eudusia, olim Sindica sive Sindicus portus, *An.* 21, p. 181. Eudusiani ad Pont. Eux. Gothica et Taurica lingua utuntur, *An.* 22, p. 182.

Eugenii porta Constantinopolis ad Ceras sinum, 1, 18, 8.

Euphorion, Aminias pater, Athen., *Ar.* 1, 3.

Euripi παλιρροίας Mechemetes spectavit, 3, 9, 8.

Euripus, fl. Ponti Eux., *An.* 6, p. 176.

Europæ præfectus Caratzias, 1, 17, 3, 1, 27, 3, 2, 19, 6.

Eurosti herois lucus ad Bosporum, *Dion.* § 11, p. 190.

Eusignius, militum dux sub Hypatio (514) ab hoste captus, *Joan.* 214 e, 10, p. 33.

Eutropii moles prope Chalcedonem. Ibi Mauritus imp. interfectus est, *Joan.* 218, d, 8, p. 37.

Eurymedon, Pamphyliæ fl. Prælium ad eum commissum. *Ar.* 11, 2.

F.

Fabia, Heraclii imperatoris mater, *Joan.* 218 f, 3.

G.

Galata, opp. ad Constantinopolim, 1, 27, 2. Ejus περίβολος, 1, 38, 1; νεώρια, 1, 18, 8, 1, 28; ἄκρα, 1, 38, 3. Per collem Galatensem naves e Bosporo in Ceras sinum transvectæ, 1, 42. Capta Constantinopoli, Galatæ incolæ sponte sua portas Turcis aperuerunt, nec quidquam mali perpessi sunt, 1, 67, 1.

Galatia Asiæ Turcis subjecta, 1, 14, 3, 4, 3, 2. Anno 1466 peste infestata est, 5, 17.

Galli Romanorum imperium detrectantes seditiosis se adjunxerunt, *Eus.* 8, p. 23.

Gardicium, Peloponnesi castellum a Turcis expugnatum. 3, 22, 1.

Gastræ festum, ἡ εἰς Γάστρας πανήγυρις, Constantinopoli, *Joan.* 214 e, 16, p. 34.

Gateliuzus, vir Italus, ab imp. Byz. Ænum et Mytilenæ accepit, dotem uxoris. Ab eo genus ducunt posteriores Æni domini, 2, 13, 1, 4, 13, 1, 3, 24, 6.

Gennadius, qui Adrianopoli captivus latebat, patriarcha Constantinopoli creatur, 2, 2.

Georgius (Lazarus ap. Critob.) Triballorum s. Serviorum rex quum tributum solveret negligenter et cum Pæonum s. Ungarorum rege clam societatem inisset, bello a Mechemete petitur, 2, 6. Jam olim Morates regnum ejus occupaverat, sed deinde reddiderat tributo contentus, 2, 7. Mechemete agros vastante et

- Novoprodum obsidente, Georgius incolas in loca altiora abduxit, et Samandriam viro fido commisit, ipse vero ad Pæones abiit; sed haud multo post missis legatis pacem petiuit, quam nactus est ea conditione ut Mechemetes quæ cepisset loca retineret, reliqua essent Georgii tributum pendentis paulo minus eo quod ante solverat, 2, 9. Mechemete denuo Tribalidem invadente, in Daciam fugit, 2, 18, 1. Illo Adrianopolim reverso, in patriam redux et Samandriæ degens, a Michaele Pelogradi præfecto in vincula coniectus est. Libertate magno pretio redempta, mœrore et morbo confectus obiit. Heredes ex æquo reliquit uxorem (Irenen) et Lazarum filium, 2, 20.
- Georgius Ameruces, Trapezuntius, vir doctissimus, cuius consuetudine Mechemetes delectabatur, 4, 9, 2. Tabulam universalem e singulis Ptolemæi geographiæ tabulis conflavit, 5, 10.
- Germanorum vel Celtarum inventum pulvis tormentarius, 1, 30, 7.
- Geta, noctis custodibus Constantinopoli præfectus in circensi tumultu interfectus, *Joan.* 214, e, 12, p. 33.
- Getarum (Walachorum) principes Draculis et Radus fratres, 4, 10. V. Draculis.
- Glyceriæ ædes Heracleæ in Thracia, *Joan.* 218 f, 2, p. 38.
- Gobryas, Mardonii pater, *Ar.* 2, 1.
- Gothi Romam ceperunt, 1, 68, 6. Gothus Apsical dux, *Joan.* 214 b, 5, p. 31. Gothica lingua utuntur Eudusiani, *An.* 22, p. 182. Cf. Scythæ.
- Græci. Prælium ad Salaminem, *Ar.* 1; ad Plataeas, *ib.* 2; ad Mycalen, *ib.* 3. Eleutheria celebrant. Thebanos δεκατέουσι, *ib.* A Mycale Sestum solvunt, *ib.* 4, 1. Delphis tripodem dedicant, *ib.* Ob Pausaniæ superbiam a Lacedæmonis ad Athenienses deficiunt. Commune eorum ærarium in Delo, postea Athenis, *ib.* 7. Disco in orbem inscribunt nomina civitatum quæ contra Persas pugnarunt, *ib.* 9. Contra Themistoclem et Artaxerxem expeditione suscepta, Ionicas Asiæ civitates in libertatem vindicant et ad Eurymedontem terra marique vincunt, *ib.* 11; 1. In Cyprum navigant. In Ægypto a Megabyzo clade afficiuntur, 11, 4. Græcicum bellum quo ad Tanagram pugnatum, 12, et mox ad Cænophyta, *ib.* Græcum bellum de templo Delphico, *ib.* 14, 1. Bellum quo ad Coroneam Athenienses vincuntur, *ib.* 14, 2. Atheniensium in Peloponnesum expeditiones; Eubœæ defectio; fœdera tricennalia; Sami expugnatio, *ib.* 15. Causæ belli Peloponnesiaci: Pericles de reddendis rationibus sollicitus, Corcyra, Potidæa, Lacedæmoniorum in Athenienses invidia, *ib.* 16-19.
- Gregoras, pater Nicetæ ὑποστράτηγου, *Joan.* 218 c, p. 37.
- Gregorius, Georgii Serviæ principis et Irenes filius, frater Stephani, Lazari et Amarese, ab Morate excæcatus, 2, 20, 10; cum matre et sorore ad Mechemetem fugit, 2, 20, 8.
- Gronychia, campus ad Bosporum, *Dion. Anapl.* § 2, p. 188.
- Gythium, Lacedæmoniorum navale ab Atheniensibus capitur, *Ar.* 15.
- H.
- Hæmus mons, 2, 17, 2.
- Halys fl., quem transiit Mechemetes, 4, 3, 3.
- Hebdomum, palatium Constantinop., *Joan.* 218 f, 4. Hebdorni campus, *ib.* 218 d, 2, p. 36.
- Hebrus fl., Εὐρος, 3, 24, 5. Fontes et cursus fluvii. Influunt Contaesdus, Agrianes et Tearus. Adjacet Ænus urbs, 2, 12, 2 sqq.
- Helena, mater Constantini Magni, 1, 69, 4.
- Helena, mater Constantini XI, sub quo capta urbs, 1, 69, 4.
- Helena, Lazari uxor, post captam Samandriam duo Dalmatiæ et Bosniæ oppida a Mechemete accepit. Postea in Corcyram ad matrem fratremque profecta est, 2, 20, 12, 3, 2.
- Helias, urbis præfectus sub Anastasio, *Joan.* 214, c, p. 31.
- Helles sepulcrum, Ἑλλης σῆμα, in Chersoneso, 1, 14, 5. Hellesponticum fretum, 2, 4, 1. Hellespontica castella a Mechemete exstructa 4, 14, 5, 3, 1.
- Heniochi, gens ad Pont. Eux., *An.* 1, 8, 18, p. 174. 177. 180.
- Heptali portus, olim Pagræ portus, Ponti Eux., *An.* 19 et 21 p. 181.
- Heraclea, Thraciæ opp., ædem S. Glyceriæ habet, *Joan.* 218 f, 2.
- Heracleum, prom. Ponti Eux., *An.* 15, p. 179; promont. alterum *ib.* 17, p. 180.
- Heracleum Atticæ e regione Salaminis ins., *Ar.* 1, 2.
- Heraclius patricius, in Africa militum magister. Ad eum literas dedit Priscus rogans ut Heraclium filium et Nicetam mitteret ad evertendum Phocæ imperium, *Joan.* 218 e, p. 37.
- Heraclius, Heraclii f., cum Niceta ex Africa cum classe profectus est ut Phocam imp. expelleret, *Joan.* 218 e, p. 37. Venit Abydum, inde Heracleam; Selymbriam. in Calonymum insulam, ubi coronam S. Virginis Artacænæ attulit Stephanus Cyzicentus. Eodem a sociis ejus Fabia mater adducta est, *ib.* 218 f, 1-3. Juxta urbem Const. classem explicavit usque ad Hebdomum. Multi in navibus milites Mauritani erant. Auriga Heraclii Calliopa in urbem ingressus, Prasini Cæsarium incendunt; Phocas imp. comprehensus vinculusque ad Heraclium adducitur ejusque jussu decollatur, *ib.* § 1 sqq. p. 38.
- Heræum, Thraciæ locus non longe a Perintho dissitus, 2, 12, 3.
- Heragora: fons in litore Bospori, *Dion. Anapl.* § 11, p. 190.
- Herais, Anthemii uxor, Zenonis mater, *Joan.* 214 b, 2, p. 39.
- Hercules per Symplegades navigavit, 1, 10, 3 et Taurum montem transiit, 4, 4, 3.
- Hermonassa ad Corocondamitin paludem sita, *An.* 23, p. 182.
- Herodotus citatur, 1, 4, 2. *An.* 15, p. 179.
- Hierii portus, nunc Nicaxin, ad Pontum Eux. *An.* 21, p. 181.
- Hierosolyma ter capta, ab Assyriis, ab Romanis, ab Antiocho, 1, 68, 7.
- Himerus fl. ad Chalcedonem, *Dion. Anapl.* § 11, p. 190.
- Hippus fl. Ponti Eux., *An.* 6 et 11, p. 176 et 178.
- Hispani, 1, 14, 15.
- Homerus, 4, 11, 5.
- Hormiadi tractus, τὰ Ὀρμιάδου, Constantinopoli, *Joan.* 218 f, 5.
- Hunni, Persis vicini. Contra eos pugnans cecidit Perozes rex Persarum (487), *Joan.* 214, 9, p. 27. Hunnorum duces Sigizan et Zolbon sub Anastasio imperatore in bello Isaurico, *Joan.* 214, b, 5, p. 31. Hunni socii Vitaliani, *ib.* 214, e, 1. 8. 10, p. 32 sq. Ad Hunnos

imperatoris legati venerunt Polychronius et Martyrius, *ib.* § 11, p. 33. Tarrach Hunnus, Cyrilli interfector, a Turgan Hunno proditur, *ib.* § 18, p. 34. Hunni Sabiri Ponticam provinciam invaserunt (515), *ib.* § 15, p. 34. Hunni Cadiseni Cabadem Persarum regem, qui ad eos confugerat, in regnum reducerunt, *ib.* § 9, p. 28. Hypatius, Thracias et Scythias copiarum dux, contra quem Vitalianus seditionem movit, *Joan.* 214 e, 1, p. 32. Ad Acridem a Vitaliano prælio victus et captus libertatem auro redemit, *ib.* § 7 sqq., p. 33.

J.

Jagupes et Casimes, classis duces in expeditione contra Sinopen et Trapezuntem, 4, 2, 2, 4, 4, 1. Jagupes, Callipolis satrapa, castella Hellespontica extruxit, 4, 14, 4, 5, 3, 1.

Jagupes, medicus Mechemetis, vulnus Machumutis curat, 4, 5, 4.

Jaiza, Bosniorum urbs, a Turcis capta et præsidio munita, 4, 15, 7 sqq. Præsidio turcico a Pæonum rege ejecto, denuo a Mechemete obsidetur, 5, 4, 6.

Jason et Argonautæ, 1, 10, 3; in regionem venerunt quam postea Heniochi obtinuerunt, *Ar.* 9, p. 177.

Iberæ Asiæ, 4, 1, 7, *Ar.* 3, p. 175.

Ienetzari, γενετάρης, τὸ καθάρωτατον τοῦ στρατοῦ, 1, 57, 1; τὸ κατὰ αὐτὸν τὸν βασιλεῖα ἀγγεῖα, νέον σύνταγμα τῆς φωνῆς σημαίνουσης, 1, 5, 5.

Ilum visit Mechemetes, 4, 11, 5.

Illus in Cherreos castello a Zenonis ducibus obsessus de pace componenda cum Joanne Scythæ egit et ad Zenonem literas misit nihil proficiens. Odoacer cum eo societatem inire voluit, *Joan.* 214, 7 p. 27. Filia illi in castello obiit (487); inde ab eo tempore custodia loci negligebatur, *ib.* 214, 9. Indaci proditione Cherreos castellum capitur. Illus et Leontius in Cononis martyris sanum fugiunt, ex quo a militibus abducuntur. Illus pro Pauli et Illi servorum salute precatur; filiarum corpus ut Tarsum portetur petit; uxorem et Cononem clementiæ victorum commendat. Ipse et Leontius prope castellum decollantur; capita eorum Constantinopolim missa hastilibus insuntur. Socii Illi, Conon, Cottunes, Longinus, Artemidorus, supplicio afficiuntur, *ib.* 214, 10-12, p. 28.

Illyricum invadere voluit Valips, *Prisc.* 1, p. 24.

Illyrii a Morate ad tributum Turcis pendendum adacti, 3, 16, 3, post captam Constantinopolim legatos ad Mechemetem miserunt, 1, 74, 1. Sub Alexandro et Ariano ducibus, rupto fœdere et neglecta tributii pensione, ditionem Turcorum incursionibus infestabant. Bello a Mechemete petiti e locis planis in altiora se receperunt. Vastata regione, misso præcone pacem petierunt, quam rex concessit obsides dantibus et tributum ac milites pollicitis, 3, 16. Alteram contra eos expeditionem suscipiens Mechemetes, postquam Cruen oppidum frustra oppugnarat, castellum exstruxit, quo Illyrii impedirentur ne Cruen et de montibus in plana descenderent. Præfectum ibi reliquit Palapanum, 5, 11-12. Hunc Alexander, societate cum Pæonibus inita, in fugam vertit. Cruen rebus necessariis instruxit et castellum a Turcis recens conditum obsedit. Itaque exercitum adducens Mechemetes denuo Cruen obsidione cinxit. Alexander tum fugam arripuit, 5, 16. Quam traheretur obsidio, Mechemetes, relicta exercitus parte, reversus est, 5, 19.

Illyrii in Peloponneso degentes Thomæ et Demetrio de-

spots tributarii, 3, 1, 2. A Thomæ partibus stant, 3, 19, 3.

Imbrus insula. In eam appulerunt naves Italæ e portu captæ Constantinopolis elapsæ, quibus aufugit Byzantinus insulæ præfectus. Imbriotas, ne quid sibi timerent, hortatur Critobulus, qui a Chamuza Callipolis satrapa et a rege obtinet ut insula Palamedi Æni domino subjecta maneat, 1, 75. Postquam Ænum Turci occupaverant, et Dorieus, Palamedis. f., regno spoliatus erat, Imbri ins. præfectura Critobulo committitur, 2, 16, 2. Ludovici dux cum decem Italarum trimembris Imbrum profectus et cum Critobulo de deditione insulæ collocutus, re infecta Rhodum revertitur, 2, 23. Imbrus Demetrio Peloponnesi despota a Mechemete datur, 3, 24, 2, cf. 3, 14, 2. Deinde a Venetis occupatur, a quibus eam repetiit Mechemetes, 5, 15, 2. Imbri promontorium Cephalum, 1, 75, 2, 16, 2.

Inaros, Psammetichi f., ab Artaxerxe deficiens Athenienses auxilio advocavit. A Megabyzo debellatus est, *Ar.* 11, 3.

Indacus, ὁ Κορρούνης, Cherreos castellum Zenonis ducibus prodidit, ipse vero cum sociis proditionis occisus est, *Joan.* 214, 10 p. 28.

Ineus. V. Dicæus.

India. Ex ea barbari quidam ad Phasim emp. deveniunt, *Ar.* 3, p. 175.

S. Joannis ædes Constantinopoli, *Joan.* 218 d, 5, p. 37.

Joannes Scythæ, militum dux sub Zenone et Anastasio in bello Isaurico, *Joan.* 214, 7 p. 27. et 214 b, 5, p. 30.

Joannes ὁ Κυπρίος, militum Anastasii dux in bello Isaurico, *Joan.* 214 b, 5, p. 30.

Joannes, Valerianæ f., consul (514), ab Anastasio legatus ad Vitalianum mittitur, *Joan.* 214 e, 13, p. 34.

Joannes Geta, Pæonum et Dacorum dux, Getarum principem, Draculis patrem, occidit, 4, 10, 1.

Joannes *Hungades*, Pæonum dux contra Moratem II hellum gessit, 1, 14, 17. In Pelogradum urbem, quam Turci obsidebant, clam se introduxit, atque hostes per muri lacunas in urbem jam penetrantes repulit et in castra usque persecutus est, 2, 18 et 19. Pelogradi præfecturam Michaeli uxoris fratri dedit, 2, 20, 1.

Ionicæ Asiæ urbes a Græcis in libertatem vindicantur, *Ar.* 11, 1. Ionum colonia Trapezus, 4, 1, 2.

Ionius sinus, 1, 14, 7, 3, 16, 1.

Irene; Georgii Servia principis uxor, a Lazaro filio male habita cum Georgio filio et Amaresa filia fugam tentavit; sed in castello quodam a Lazaro correpta est, in quo paulo post obiit, 2, 20, 9.

Ionuzes, classis Turcorum præfectus, exit contra insulas quæ Rhodiis addictæ pacta cum Mechemete inire volebant. Callipoli tendit in Tenedum; hinc profectus tempestate magnam navium partem amittit. Chium delatus, classe ibi collecta, in Con navigat; insulam vastat sed urbe ejus potiri nequit. In reditu Phocæam novam occupat, unde Callipolim redit, 2, 4-5. Ænum cum classe appellit, 2, 14, 1. Samothracen misit navem qua Dorieus abduceretur, ipse Imbrum venit ibique præfecturam insulæ Critobulo tradidit, 2, 16, 1. Regem hortatur ut ne Dorieo insulas reddat, 2, 16, 4. A rege varias ob causas irascente occiditur, 2, 5, 4.

Josephus, Judæus scriptor, laudatur, 1, 3, 8.

Ipbigenia ad Tauros proficiscens, *Dion. Anapl.* § 9, p. 189.

Isaacus, Asiæ præfectus, in obsidione Constantinopolis cum copiis suis tractum occupavit qui a Myriandrio meridiem versus usque ad mare pertinet, 1, 27, 4, 1.

- 51, 4. In Chalilis locum sufficitur, 1, 76, 3. Memoratur etiam 3, 24, 4.
- Isauri Constantinopoli degentes, utpote fautores tumultuum, ab Anastasio urbe pelluntur. Largitiones Isauris a Zenone destinatae ab eodem Anast. tolluntur. Seditio in Isauria movetur sub Linginine et Athenodoro ducibus, quibus se adjunxerunt Conon Phuscianus, Longinus magister et Athenodorus alius. Proelio ad Cotiaium in Phrygia commisso Isauri fugantur et Linginines dux occisus est, *Joan.* p. 30 sq. Cf. v. Anastasius, Illus, Cherreos cast., Papirii cast.
- Isdigerdes, pater Perozis regis Persarum, *Joan.* 214, 9, p. 27.
- Isis, Ponti Eux. fl., *An.* 2, p. 174.
- Ismael, Callipolis satrapa et classis Turcorum praefectus. Ejus expeditio contra Lesbios, 3, 10, 3.
- Ismael, Sinopes regulus, urbem Mechemeti deditit, a quo Scuporum regionem Triballis vicinam accepit, 4, 3, 7.
- Ister fluvius, 1, 14, 7. 1, 14, 15. 2, 9, 2. 2, 17, 2, et passim.
- Isthmus Corinthius a Venetis muro clauditur, 4, 16, 5. 5, 1, 2.
- Itali Muratem II a Bospori transitu arcere student, 1, 8, 3. Itali cum tribus navibus onerariis a Nicolao V pontifice Constantinopolitani auxilio missi proelio cum Turcis commisso salvi in portum urbis deducuntur, 1, 39, 40. Itali Justiniani Genuensis milites ducem vulneratum in tentorium asportant, navibusque conscensibus e portu aufugiunt, 1, 58, 3. 1, 65, 1. In Lemnum et Imbrum appellentes Byzantinos insularum praefectos abducunt, 1, 75, 1. Sub Ludovico duce Thaso et Lemno insulis potiuntur, 2, 23. E Lemno pelluntur, 3, 14. Cum Lesbi principe societatem ineunt, 4, 11, 1. Cf. Veneti.
- Judaei multi Constantinopoli, 2, 1, 1. — Judaeorum σύνδοχος Ravennae urbis, in qua Odoacer sepultus est, *Joan.* 214 a, p. 29.
- Julianus, Apsilarum rex, *An.* 10, p. 178.
- Julianus Alexandrinus, Anastasio τῶν ἐκ παιδείας καὶ λόγων εἰσηγητής, circi factionibus invisus a munere removetur, *Joan.* 214 b, 2, p. 29.
- Julianus, ἐκ τοῦ λόγου τῶν λεγομένων μεμοροαλιῶν, in Thracia a Vitaliano capitur, *Joan.* 214 e, 7, p. 33.
- Julianus, post Zimarchum urbis praefectus sub Justiniano, *Mal.* 2, p. 29.
- Justinianus imp. Eo regnante Samaritae rebellaverunt (530), *Joan.* 217 a, p. 35. Sub eodem Prasinorum et Venetorum in urbe tumultus, *Mal.* 1 et 2, p. 38 sq.
- Justinianus (Joannes Justinianus Longus, Genuensis, qui in codice Critobuli ubique *Justinus* vocatur) vel sponte sua vel ab imp. advocatus cum duabus navibus onerariis et 400 militibus Constantinopolim venit, ubi summus belli dux ab imp. creatus est. Urbem portumque munivit ad tolerandam obsidionem, ipse stationem sibi elegit ad eam muri partem quae ex adverso erat castrorum Mechemetis, 1, 25, 1-4. Bombardarum ictus saccis lanae plenis amollire studet, 1, 34, 1. Vallum, σταύρωμα, ante magnum murum exstruit. Hostes per ruinas muri penetrare tentantes repellit, 1, 36. Justinianus (?) unam ex duabus navibus onerariis et tres triremes Italas ad Ceratis ostium ducit ut hostium naves inclusas coerceret; at bombardae ictu una triremium mergitur. Quo facto reliquae extra telorum jactum se subduxerunt, 1, 44. Vallum fortiter defendit, 1, 55, 4. 1, 56, 1. 1, 58, 1. Letali vulnere ictus concidit et in tentorium asportatur, 1, 58, 3.
- Justinus, natus in Bederiana castello, copiarum dux et Anastasio in bello Isaurico, *Joan.* 214 b, 5, p. 31.
- Justinus, excubitorum praefectus, an. 515 in Bosporo fugat classem Vitaliani, *Joan.* 214 e, 17, p. 34.
- Justinus II imperator Justinum nepotem ob structas insidias decollari jussit (570), *Joan.* 217 b, p. 35.
- Justinus a Justino II imp. capite plectitur, *Joan.* 217 b p. 35.
- Justinus. V. Justinianus Genuensis.

L.

- Lacedaemonii in proelio ad Platzeas, *Ar.* 2, 4. Aristodemus virtutis praemium denegant, *ib.* 2, 5. Ad Mycalen, *ib.* 3, 3. Athenas muniti nolentes a Themistocle decipiuntur, *ib.* 5. Missa scytala Pausaniam revocant, revocatum absolvunt, *ib.* 6, 1. Proditione ejus patefacta, inclusum fame enecant, protractum projiciunt. Statua erecta ejus manes placant et peste liberantur, *ib.* 8. Eorum inventum est discus cui nomina civitatum belli Persici participum in orbem inscripta erant, *ib.* 9. Themistoclem Pausaniae proditionis socium fuisse contendunt, *ib.* 10, 1. Eum ab Admeto exposcunt, 10, 2. Ad Tanagram ab Athen. vincuntur, *ib.* 12. Templum Delphicum Phocensibus ereptum Locris (Delphis?) dant, *ib.* 14. Gythium navale iis ab Athen. eripitur, *ib.* 15.
- Laëa, locus vel opp. ad Pontum Eux., *An.* 17, p. 180.
- Lagumpsas fl. Ponti Eux., *An.* 6, p. 176.
- Lalis, Zenonis et Longini mater, ab Anastasio in monasterium relegatur, *Joan.* 214 b, 2, p. 30.
- Lampsacus Themistocli data, *Ar.* 10, 5.
- Laosthenium, locus ad Bosporum. Ibi Vitalianus castra habuit (514), *Joan.* 214 e, 15 et 17, p. 34.
- Lazarus, *Georgii* (Lazari sec. Critob.) servae sive Triballicae principis filius, matrem (*Irenen*), regni sociam, malis artibus vexatam eo adiecit ut cum Gregorio filio et Amaresa filia fugam capesseret. Matrem Lazarus in fuga comprehendit, frater vero et soror ad Mechemetem evaserunt, cui Lazarus varias irascendi causas praebuerat. Sed antequam bellum inferretur, diem obiit. Successores reliquit uxorem (Helenam) et filiam (Mariam), 2, 20.
- Lazi, gens Pontica, olim Colchi dicti. Eorum rex Malasas, *An.* 7. 10. 18, p. 177, 180.
- Lectum Troadis prom., 4, 12, 1.
- Lembus, Bospori prom., *Dion. Anapl.* § 6. p. 189.
- Lemnus insula. Capta Constantinopoli, Byzantinus insulae praefectus in Italorum nave aufugit. Pars incolarum metu classis Turcicae sedes transtulerunt in Chium et Euboeam et Cretam. Mechemetes concessit ut Lemnus et Thasus manerent sub potestate Doriae, Mytilenes domino, 1, 75. Turcorum praesidia a Ludovico e Lemno ejiciuntur et custodia insulae Loizo committitur, 2, 23, 2 et 6. Critobuli opera Latini expelluntur atque insula a Mechemete datur Demetrio Peloponnesi despotae, 3, 14-15. 3, 24, 4. Postea a Venetis occupatur, a quibus eam Mechemetes repetit, 5, 12, 1. Castrum, Lemni castellum, 3, 14, 1 et 7. Palaeocastrum olim Myrine, 3, 18.
- Leontius et Illus a Zenonis ducibus in Cherreos castello Isaurico obsidentur (486), *Joan.* 214, 7, p. 27. Capto castello Leontius decollatur, et caput Constantinopolim missum conto infligitur, *ib.* p. 28.
- Leontia, Phocae imp. uxor, mater Domentiae, *Joan.* 218 d, 7, p. 37.

Leontius, Phocæ sacellarius, Heraclii jussu interfectus, *Joan.* 218 f, 6, p. 38.

Leotyehides Laced. dux in proelio ad Mycalen commisso, *Ar.* 3, 3.

Lesbus. Eam a Byzant. imperatore accepit Nicorezus, vir Italus, primus Gatieliuzorum, qui adeo auxit potentiam, ut vel Syria et Ægyptus tributum ei penderent, 4, 13. Principes insulæ Nicolaus et Dominicus, Doriei filii, rerum novarum cupidi societatem cum Ludovico inierant et tributum Mechemeti recusabant. Quapropter bellum intulit Ismael classis regiæ præfectus, qui Molybum quidem frustra obsedit, sed suburbia incendit multamque abstulit prædam. Italæ naves quæ tum aderant, nihil Lesbiis præfuerunt. Missis legatis Lesbii fœdera cum Mechemete renovarunt, 3, 10. Nicolaus fratrem interfecit, et solus regno potitus mox denno irascendi causas Mechemeti præbuit, qui missa Machumute insulam occupavit et Nicolaum cum parte Mytilenæorum Constantinopolim abduxit, insulæ vero præfecit Samium Alen (*Ali Bestami*), 4, 11-12. Postea Veneti cum magna classe appulerunt ut Turcis Leshum eriperent. Duobus oppidis potiti Mytlenen obsederunt, at, adveniente Machumute, aufugerunt, 5, 7.

Leucophryne Diana Magnesie, *Ar.* 10, 5, p. 13.

Lillis et **Alexander** a Thraciæ militibus qui Phocam imperatorem proclamaverant, legati Constantinopolim mittuntur, *Joan.* 218 d, 2, p. 36.

Lingines (aliis Lingis, Niailingis, Lillingis), Isaurorum dux, proelio contra Anastasii copias commisso cecidit, *Joan.* 5, p. 30.

Locris (Delphis?) datur templum Delphicum, mox vero eripitur, *Ar.* 14.

Loizus a Ludovico Lemno insulæ præficitur, 2, 23, 3.

Longina, Longini et Valeriæ f., Zenoni Anthemii et Heraclidis filio desponsata, cum matre ab Anastasio in monasterium relegatur, *Joan.* 214 b, 2, p. 10.

Longinus consul an. 486, *Joan.* 214, 1, p. 27.

Longinus, Zenonis imp. frater, ab Anastasio in Thebaidem Ægypti relegatur, ubi octo annis post fame moritur, *Joan.* 214, b, 2, p. 30. Ejus uxor Valeria et Longina filia in monasterium abducuntur, *ib.* Mater Longini Lalis, *ib.*

Longinus magister Constantinopoli in Isauriam abiit, *Joan.* 214 b, 2, p. 30.

Longinus, Longini f., illi socius, a Zenone supplicio affectus, *Joan.* 214, 12, p. 28.

Ludovicus, Orientis patriarcha, a Callixto pontifice cum classe in mare Ægæum missus ut insulas a Turcorum jugo liberaret. Quomodo rem gesserit, 2, 23. Cum Lesbiis societatem inivit, 3, 10. Ex Rhodo in Italiam redux 3, 15, 2.

Lycadium aut fort. Cycladium, Bospori sinus, *Dion. Anapl.* § 7, p. 189.

Lycia Turcis subjecta, 1, 14, 3.

Lydia Turcis subjecta, 1, 14, 3.

Lycæus Ægyptius cum Danao in Græciam venit, 1, 4, 2.

M.

Macedonia. In ea Persæ e Græciâ domum redeuntes ab Alexandro rege trucidati sunt, *Ar.* 3, 1. Regio Turcis subjecta, 1, 14, 6; anno 1466 peste infestata est, 5, 18.

Machaones (Chaones), Illyriæ gens, 3, 16, 1.

Machelonea, gens ad Pontum Eux., *An.* 1, 8, 10, 18, p. 174, 177, 178, 180

Machumutes, genere paterno et materno Græcus, nepos Philanini (?), 1, 77, 2; comes in obsidione Constantinopolis Isaaco duci adjunctus, 1, 27, 4. 1, 51, 4. In Zagani locum sufficitur, vir nullis non ornatus virtutibus, 1, 77, 2. A rege legatus ad Ænios mittitur, 2, 15, 3. Corinthum obsidet, 3, 4, 1. 3, 6, 3. Europæ præfectus, templum aliaque ædificia Const. exstruit, 3, 12. M. in expeditione contra Illyrios, 3, 16, 5; in secunda expeditione contra Peloponnesi despotos, 3, 20, 3 et 6. 3, 24, 4; in exp. contra Chasanem vulneratur, 4, 5, 1. M. ad Trapezuntem, 4, 7, 4 sq.; in Lesbo, 4, 11-12. Amari Peloponnesi satrapæ auxilio missus, 4, 16, 8, ad isthmum Corinthium Venetos debellat, 5, 1. Argos evertit, 5, 2, 2. In altera contra Bosnios expeditione Pæonum regem clade afficit, 5, 6. In Leshum solvit contra Venetos, 5, 7, 7. M. in tertia contra Illyrios expeditione, 5, 16, 3.

Μακρόν τείχος, Thraciæ opp., *Joan.* 218 f, 2.

Madytus, Chersonesi opp., 4, 14, 4.

Mæotidis accolæ Sindi, *An.* 24, p. 182.

Magnesia ad Mæandrum, Themistocli data, *Ar.* 10, 5.

Ibi colitur Diana Leucophryne, *ib.*

Malassas, Lazorum rex, *An.* 10, p. 178.

Mantineæ, ad sinum Messenium in *Maina* Peloponnesi regione oppidum, in quod Thomas despota con fugit quo tempore Turci Pelop. invaserunt, 3, 4, 5. 3, 23, 1.

Mardonius, Gobryæ f., Xerxi expeditionem in Græciam suscipiendam suasit. Post pugnam Salaminiam in Græcia relictus Alexandrum regem ad Athenienses legatum misit. Dein Athenas vastavit. Proelio ad Platæas victus cecidit, *Ar.* 2.

Martyrius ad Hunnos legationem obiit. Postea auri copiam in Thraciam tulit jussu Anastasii, *Joan.* 214 e, 11, p. 33.

Maria, Lazari filia, 2, 20, 12.

Masæticas, fl. Ponti Eux., *An.* 15, p. 19.

Massiliæ Galatæ, 1, 14, 15.

Mater Dei, ἡ θεομήτωρ. Ejus imago solenni pompa per Constantinopolim portatur, 1, 45, 1.

Mathias Corvinus. V. Pæones.

Mauritani milites, quos Heraclius ex Africa secum Constantinopolim duxit, *Joan.* 218 f, 5, p. 38.

Mauritius, imp. ad Comentiolum scripsit ut milites qui in Thracia erant, barbaris proderet. Re cognita, exercitus ad imp. legatos misit, inter quos Phocas erat. Comentiolo imp. Philippicum generum suffecit (599), *Joan.* 218 b, p. 35. In solenni pompa a plebe convitiis lacesatur, *ib.* p. 36. Philippicum immerito sibi suspectum fuisse intellexit. Somnio de instante sorte docetur, *ib.* p. 36. Exercitu Phocam imperatorem proclamante, Mauritius quamquam podagra laborans cum Theodosio filio et Stephano in Autononi martyris sedem, ac inde ad Chosroen Persarum regem aufugere voluit, *ib.* 218 d, 3. Vento contrario impeditus in Diadromos appulit. Comprehensus et in Eutropii molem abductus Phocæ jussu occiditur. Ibi dem etiam liberi ejus occisi sunt, qui cum matre Chalcedonem abierant, *ib.* § 5-8. Theodosius filius fuga evasit, *ib.*

Maxentioli tractus, τὰ Μαξεντιόλου, urbis Constant. *Mal.* 2, p. 39.

Maxentius, ὁ τοῦ καλουμένου Δουκός, Mæsiæ præfectus sub Anastasio (514), a Vitallano occisus est, *Joan.* 214 e, 1, p. 32.

Mechemetes II, Morætis II filius, septimus Osmanidarum, 1, 4, 3. Patrum habuit Orchanem qui exul vixit Constantinopoli, 1, 64. Vivente adhuc patre imperium ei traditum, sed suadente Chalile dentum

erat. Post obitum patris, vicesimo ætatis anno ex Asia, ubi præfecturam gerebat, Adrianopolim advocatur ut imperium suscipiat, 1, 4, 3. Ostentis variis nuntiatum futuri regni splendor et instans rerum conversio, 1, 4, 4. Rex Alexandri Magni et Pompeji æmulus, egregiis naturæ et ingenii dotibus variaque doctrina instructus, 1, 5, 2. 5, 10, 4. Quænam primo regni anno (6959) gesserit, 1, 5, 3-7. (*Uberius hæc et sqq. habes in summario historis Critobuli præfixo*, p. 40-51). — Anno II, 6960, castellum Rosporanum extruit, 1, 6-11. — Anno III, 6961, Adrianopoli palatium ædificat, 1, 12. Expugnandæ Constantinopolis consilium oratione exponit, 1, 13-16. Vicinam urbi regionem depopulari jubet, 1, 17. Collecto exercitu et classe in Bosporum missa, Adrianopoli profectus ad Constantinopolim castra metatur. Militum et navium numerus, 1, 20-23. De deditione urbis ad Constantinum legatos mittit, 1, 26. Copiarum juxta murum et litora dispositio, 1, 27-28. Bombardam maximam in castris fundit, 1, 29. Fossæ partem explet et meatus fodit subterraneos, 1, 31. Cum parte exercitus ab urbe profectus Therapiam et Studii castellum capit, 1, 32, dum Palloges Principum insulæ castellum expugnat, 1, 33. Ad urbem redux per lacunas muri penetrare tentans ab Justiniano repellitur, 1, 35-36. Haud melius Pantogli cedit periculum in Cornu sinum penetrandi, 1, 37. Mortariorum ope naves ad ostium portus positas destruere vult, sed conatu excidit, 1, 38. Contra advenientes Italorum naves Pallogem emittit. Classis suæ cladem de litore speculatur Pantogli Chamuzam sufficit, 1, 39-41. Naves sexaginta e Bosporo per collem Galatensem in Cornu sinum transvehit, 1, 42. Triremem Justiniani bombardis demergit, 1, 44. Post quinquaginta fere dierum obsidionem ultimo assultu urbem expugnandam esse decernit, 1, 47. Oratione de his exponit. Ducibus suum cuique locum assignat, 1, 48-51. Crastino die exercitum murumque inspicit, 1, 52. Vergente die classicum cani jubet, 1, 54. Postquam per noctem pugna sæviera et Justinianus dux et Constantinus imp. ceciderant, illucescente die Mechemetes victor de muro in urbem prospectat, 1, 55-62. Eodem tempore classis milites per portas maritimas in urbem irrumpunt, 1, 65. Galata se dedit, 1, 67. Casorum numerus, *ib.* Urbem ingressus rex stragem miseratur, 1, 68. Affertur ei Orchanis caput, 1, 64. In castra reversus prædam distribuit, 1, 73. Dimisso exercitu, de urbe restauranda consilia capit. Regiam in media urbe ædificari jubet. Quomodo captivus usus sit. Notaram aliosque vires nobiles interficit. Præfecturam urbis Soleimano tradit, 1, 73. Adrianopolim reversus excipit legatos de re bene gesta gratulantes, 1, 74. Legatis a Dorio et Palamede et Critobulo missis concedit, ut Thasus et Lemnus et Imbrus in eadem qua antea conditione maneant, 1, 75. Chalilem, summum ministrum, utpote proditorem occidit eique Isaacum substituit, 1, 76. Zagano duci Machumutem sufficit et filiam Zagani ex uxorum numero dimittit. Auctumno Constantinopolim profiscitur, 1, 77. — Annis IV et V, 6962 et 63, novis incolis undique collectis urbem frequentat, muros restaurat, palatii fundamenta jacet, castellum ad portam auream extrui jubet, 2, 1. Gennadium patriarcham constituit, 2, 2. Prusam profectus patri inferias agit et Asiæ res ordinat. In Europam redux Jonuzam classis præfectum contra Rhodios eorumque socios emittit, 2, 3. Vere contra Triballos exiens Novoprodum urbem multaque castella capit; et pace cum Georgio principe inita, quæ occupaverat ea retinet. Relicto in Triballica

sive Servia Ali pasia, domum redit, 2, 8-9. — Anno VI, 6964, vias et pontes restaurat, aquæductus ædificat, novos accessit incolas, 2, 10. Media hieme contra Dorieum profectus Ænum capit et Dorio Zechan regionem dat, 2, 14-16. Veris tempore contra Triballos et Pæones exercitum ducit et Pelopogradum obsidet. Vulneratas et de expugnatione urbis desperans revertitur, 2, 17-19. — Anno VII, 6965, Georgium et Amaresam Lazari insidiis vexatos et e Servia profugos comiter excipit et Alen pasiam in Lazari ditionem mittit, ipse urbi ordandæ operam navat, 2, 22. — Anno VIII, 6966, in Peloponnesum ad despotas mittit qui debita tributa exigant et de rerum statu inquirent, 3, 1. Samandria Servie regia potius Helena Lazari principis uxori duo dat oppida Dalmatiæ et Bosnia, 3, 2. Vere in Peloponnesum profectus Corinthum obsidet, 3, 3. Assumpta exercitus parte, in interiora progressus Mochlium aliaque castella capit, tunc Patras contendens urbem occupat et hinc copiarum partem in Elidem et Messeniam mittit, ipse juxta sinum Crisseum Corinthum redit, quam fame ad ditionem adigit, 3, 4-7. Pacis conditionibus a despotis probatis et relicto Corinthi presidio et Amare satrapa, per Athenas et Bœotiam et Thessaliam domum revertitur, 3, 8-9. Cum Lesbii, qui rebellaverant, pacis fœdera renovat, 3, 10. — Anno IX, 6967, urbis et classis augendæ curis vacat, 3, 11-13. Demetrio despotæ Imbrum et Lemnum et Samothracæ, expulsis Latinis, se traditurum esse pollicetur, 3, 14. Contra Ilyrios profectus pacem concedit obsides dantibus et tributum militesque pollicitis, 3, 16. — Anno X, 6968, urbi operam dat et res militares ordinat, 3, 17. Iterum in Peloponnesum contendens Corinthum venit. Obviam missum Demetrii legatum Asanem penes se detinet. Spartam capit et Demetrium secum abducit, 3, 20. Castrio et Gardicio et aliis 250 castellis potius, Thoma despota in Corcyram aufugiente, omnem despotarum ditionem in potestatem redigit. Amare satrapa relicto, domum redit et Demetrio insulas et ex fisco regio stipendia concedit. — Anno IX, 6969, in Asiam transgressus Sinopen deditione capit ejusque regulo Ismaeli Scuporum regionem in Europa assignat, 4, 2-3. Hinc classe Trapezuntem navigante, ipse contra Chasanem Armeniorum regem tendens, superato Tauro, ad Tigranocerta (*Erzeroum*) castra ponit. Pacem petenti Chasani concedit matremque ejus abducens pergit Trapezuntem, 4, 4-7. Urbe dedita, regem aliosque multos Trapezuntios navibus imponit. — Annus XII, 6970. Inter Trapezuntios illes erat Georgius Ameruces, vir doctus, cujus consuetudine magnopere M. delectabatur, 4, 9. Regi Trapez. terram Strymonii adsitam dat, *ib.* Vere hujus anni contra Draculum Getam (Walachia voivodam) quem olim regno pulsum M. reducerat, expeditionem suscipit eique ad incitas redacto Radum fratrem sufficit, 4, 10. Deinde Machumutem opera Lesbios subegit. Ipse per continentem versus Lesbium tendens ruderæ illi visit. — Anno XIII, 6971, Mytilenensis captivus Constantinopoli sedes dat, Nicolaum vero Lesbi principem interficit. Ad Hellespontum duo castella ædificari jubet, 4, 14. Bosniis tributum recusantibus, Jaitzam urbem capit et 300 castella in potestatem redigit, 4, 15. Reversus Machumutem in Peloponnesum mittit contra Venetos, 4, 16. — Anno XIV, 6972, iterum in Bosniam invadit, ut Jaitzam, quam Mathias Corvianus occupaverat, recuperaret, at spe excidit. Meliore fortuna usus Machumutes contra Pæones pugnat, 5, 5-6. — Anno XV, 6973, hiemem Byzantii transgessit

palatium regium perficit, 5, 9. Milites fatigatos et male affectos videns nullam hoc anno expeditionem suscipit. Georgio Trapezuntio mandavit ut ex singulis Ptolemæi geographiæ tabulis unam tabulam universalem componeret. Deinde geographicum Ptolemæi opus in linguam Arabicam verti jubet, 5, 10. — Anno XVI, 6974, de-
 nuo contra Illyrios et Alexandrum profectus Cruen oppidum obsidet et quum potiri eo nequiret, novum oppidum exstruit, cujus præsidio impediret quominus e Cruë et de montibus Illyrii in plana descenderent, 5, 11-12. — Anno XVII, 6975, Venetorum propositiones de furdere pangendo non admittit, 5, 15. Tertio Illyriam invadens Cruen obsidet. Quum traheretur obsidio, relicta exercitus parte, in Mysiam superiorem abiit, et hinc, deficiente pestilentia, quæ in Byzantina regione grassabatur, Constantinopolim reversus est, 5, 16-19.

Medea ex Æa urbe oriunda, *An.* 4, p. 175. Medea oleum. *Eus.* 6, p. 22.

Medorum finibus hippophagi finitimi, *An.* 9, p. 178. Medorum rex Chasanes, 4, 1, 7.

Megabyzus, Zopyri f., Artaxerxis dux, Inarum et Athenienses in Ægypto debellat, *Ar.* 11, 3.

Megara, 3, 9, 4. Megaricum decretum cur Pericles scripserit, *Ar.* 16, 1.

Melanclæni, ad Pontum Eux., *An.* 3 et 18, p. 175 et 180.

Melas sinus, 2, 14, 1. Adjacentia ei castella Turcis se dediderunt (1453), 1, 17, 3.

Mesembria a Turcis occupatur (1453), 1, 17, 3.

Μεσσηνίων Constantinopolis, 1, 26, 1.

Messeniam Turci vastarunt, 3, 5, 6, 3, 7, 1.

Methone, Venetorum in Peloponneso oppidum, 3, 23, 2, 4, 16, 2.

Metopum, Bithyniæ prom. e regione Metopi Europæi, *Dion. Anapl.* § 9, p. 189.

Michael, frater uxoris Joannis Hunyadis, Pelogradi præfectus, Georgium Serviæ principem in vincula conjecit; postea ter mille aureos solventi libertatem reddidit, 2, 20, 1-5.

Michael, Μιχαηλς, in Pælocaastro Lemni præfectus præsidii Latini, 3, 18.

Miletus 4000 stadiis a Salamine abest. In agro Milesio Mycale mons, *Ar.* 3, 2. Milesiorum coloniarum Phasis et Discourias, *An.* 3 et 6, p. 175, 176.

Minervæ Chalciæci fanum, *Ar.* 8, 3. Minervæ statua, Phidiæ opus, *Ar.* 16, 1.

Mitylene. V. Mytilene.

Mizyus, Ponti fl., *An.* 15, p. 179.

Moche, Ponti fl., *An.* 6, p. 176.

Mochlim Peloponnesi cast. a Turcis captum, 3, 4, 4.

Mœsia præfectus Maxentius (514), *Joan.* 214 e, 1, p. 32. E Mœsia Constantinopolis novis incolis frequentata, 2, 22, 2. Mœsiæ opp. Zaldaba, q. v.

Mœsia superior sive Sophia, 2, 17, 2.

Mogrus seu Nygrus, fl. Ponti Eux., *An.* 2, p. 174.

Molosorum rex Admetus, *Ar.* 10, 1.

Molybum, Lesbi opp., quod Ismael frustra oppugnavit, 3, 10, 3.

Morenbasia, olim Epidaurus Limera. Pelop. opp., quo Demetrius despotas se recipit, Turcis Pelop. invadentibus, 3, 4, 5. A Thoma obsidione cincta, 3, 19, 3. Cf. 3, 20, § et 7.

Morates, Turcorum rex, pater Mechemetis, Draculim et Radum Getas patria pulsos exceptit, 4, 10, 1. Contra Pæones bellum gessit, 1, 8, 3. Illyrios ad tributum adegit, 3, 16, 3. Constantinopolim obsedit, 1, 16, 11. Contra despotas Peloponnesi res gessit, 3, 24, 1. Pe-

cunias publicæ administrationem parum curavit, 1, 5, 6. Vivens imperium filio tradidit, deinde vero, suadente Chalile, ademit, 1, 76, 2. Obiit an. mundi 6959, annos natus 52, post regni annos 31. Ejus laus, 1, 4, 1.

Morates, Æni præfectus, 2, 15, 5.

Morates, Lemni præfectus, 2, 23, 2, fort. non diversus a præcedente.

Mortaria, Mechemetis inventum, 1, 38, 1.

Munychia, portus Piræei pen., *Ar.* 5, 3.

Mycale, mons agri Milesii. Prælium ibi commissum, *Ar.* 3, 2.

Μυστινίων Constantinopolis, 1, 26, 1.

Myrinupolis (Myrine), Lemni opp., postea Pælocastrum, 3, 14, 7, 3, 15, 1.

Myronides, Athen. dux in prælio ad Cænophyta commissio, *Ar.* 12.

Mytilene s. Mitylene. Eam ab imperatore Byz. Gateliuzus Italus obtinuit, 2, 13, 1. Mitylenæi an. 1453 legatos ad Mechemetem miserunt, 1, 74, 1. Mytilenen venit Doriæus e Zechna regione, 2, 16, 6. Cepit eam Machumutes, 4, 12. Obsederunt Veneti, 5, 7. Cf. Lesbos.

Myths Themistocli data, *Ar.* 10, 5.

N.

Naissus urbs a Constantino M. condita, a Gothis obsidetur, *Prisc.* 2, p. 25. Ei vicina Bederiana, *Joan.* 214 b, 5, p. 31.

Naupactus, Venetorum opp., 3, 5, 2, cujus regionem Amares Peloponnesi satrapa vastavit, 4, 16, 1.

Nausiclea, locus Bospori, unde nomen habeat, *Dion. Anapl.* § 7, p. 189.

Naxus ab Atheniensibus obsidebatur quo tempore Themistocles in Asiam fugit, *Ar.* 10, 3. Contra eam a Mechemete mittitur Jonuzes satrapa, 2, 3, 3 et 4. Naxii fœdus cum Turcis inierunt, 3, 10, 8. Naxum venit Doriæus, Æni olim dominus, 2, 16, 6.

Neptuni fanum in Tænaro, *Ar.* 8, 2.

Nesis, fl. Ponti Eux., *An.* 15, p. 179.

Nessus, Macedoniae fl., *Ar.* 13, 2.

Nicetas, Gregoræ f., in Africa ὑποστράτηγος; cum Heraclio Constantinopolim advocatur ad evertendum Phocæ imperium, *Joan.* 218 c, p. 37.

Nicolaus (Nicorezus ap. *Critob.*), Doriæi in Lesbo principis filius, Dominicum fratrem, regni socium, interficit. Tributum Turcis pendere neglexit et cum Italis ac piralis qui Turcorum oras infestabant, societatem inivit. Quare bellum inferentes Turci Lesbo potuntur et Nicolaum captivum abducunt, 4, 11-12. Paulo post Mechemetis jussu interficitur, 4, 14, 1.

Nicolaus V, pontifex maximus. Ab eo auxilia petivit Constantinus imp., 1, 19. Misit N. tres naves onerarias, 1, 39, 1, et deinde alias naves triginta, quæ re infecta domum reversæ sunt, quum quo tempore ad Chium insulam vento adverso detinebantur, Const. caperetur, 1, 70, 1. Nicolaus V pro Callixto III perperam memoratur 2, 23, 1.

Nicopolis, Mœsiæ urbs ad Danubium, 5, 19, 4, cujus regionem vastavit Draculis, 4, 10, 4.

Nicopsis, opp. ad Pontum Eux., *An.* 17, p. 180.

Nicorezus, vir Italus, a Byz. imperatore Lesbum obtinuit, 4, 13. Nicorezus pro Nicolao memoratur, 4, 11 etc. V. Nicolaus.

Nitica (Stennitica *cod.*) regio ad Pont. Eux., olim Trigitis dicta. in qua Phthirophagi, *An.* 15, p. 179.

Notaras, ὁ μύρα; δοῦξ, Turcos in portum Constant. penetrare tentantes repulit, 1, 37, 4. Ejus fata postrema. Viri elogium, 1, 73, 2 et 10-12.

Novæ, Mœsiæ opp. Hinc Theodorichus exercitum duxit in regionem Constantinopolitanam (486); *Joan.* 214, 8, p. 27.

Novidunum, Pannoniæ superioris opp. ad Colopim fl., a Valipe capitur et a Romanis, qui recuperare oppidum tentabant, frustra obsidetur, *Prisc.* 1, p. 24.

Novoprodum, Triballorum castellum in regione metallis divite, a Turcis obsessum, 2, 8, 4 sqq., deditur, 2, 9, 5

O.

Oclas (Theclas? Thelas ap. Isidor.). Odoacri f., post patris cædem a Theodoricho in Galliam mittitur; hinc in Italiam reversus occiditur, *Joan.* 214 a, p. 29.

Odessus, Ὀδυσσός; ap. Joan., urbs Pontica, qua Vitalianus potitur, *Joan.* 214 e, p. 32.

Odoacer cum illo societatem inivit. Quare Zeno contra eum Roglos excitavit; quibus devictis, Odoacer e spoliis dona ad Zenonem misit (486), *Joan.* 214, 7, p. 27.

Ravennæ cum Theodoricho fœdus pepigit, sed decimo die post ab eo occisus est, annos natus 60, post regni annos 14. In Judæorum Conventu sepultus. Frater ejus item occisus, Sunigilda uxor fame enecata, Oclas filius in Galliam relegatus, *Joan.* 214 a, p. 29.

Ophiüs, Ponti fl., *An.* 1, p. 174.

Opissas, olim Corcondamitis palus ad Pontum Eux., *An.* 23, p. 182.

Orchanes, Osmanida, patruus Mechemetis, fratris metu ad Constantinum imp. confugit. Capta urbe, se interfecit. Caput ad Mechemetem affertur, 1, 64 p. 97.

Osmani. V. Atumani.

Ostenta, θεσημαίαι, μαντεία, προφηταίμοι, οὐρανισμοί, κληρόνες, edita anno quo Mechemetes regnum suscepit, 1, 4, 4; instante Const. obsidione, 1, 13, 4, 1, 18, 6; obsidionis tempore, 1, 45; ingruente pestilentia, 5, 8, 5, 14.

Ὀξύρρος; ἄκρα Bospori, *Dion. Anapl.* § 5, p. 188.

P.

Pachia, παχεία ἀκτή, prom. ad Enum urbem, 2, 14, 1.

Pæones, 1, 14, 7. 1, 14, 15. Contra eos Palazetes et Morates II bella gesserunt, 1, 16, 10. 1, 8, 3. Rex eorum *Sigismundus*, 1, 16, 10. Cum iis fœdus pepigit Georgius Serviæ princeps, 2, 8, 1. Eorum urbs munitissima Pelogradum, 2, 17, 2, ad quam Turcos urget Joannes Hunyades, 2, 18-19. Captivi Pæones Constantinopolim ducti, 2, 22, 2. Ad Pæones Draculis fugit, 4, 40, 9. Pæonum pars Bosnii, 4, 15, 1. Pæonum rex (*Matias Corvinus*) præsidia Turcorum ex Jaitza urbe ceterisque Bosniæ castellis ejecit, 5, 4. Jaitzam denuo a Turcis obsessam liberare voluit, quod ne perficeret a Machumute impeditus est, qui Pæones a Drino fl. recedentes magna clade affecit, 5, 6. Pæones cum Alexandro Illyriorum duce societatem ineunt, 5, 16, 1.

Pagræ portus, postea Heptali p., ad Pontum Eux., *An.* 10 et 22, p. 181, 182.

Palazetes (*Bajesid*), Turcorum rex, contra quem Byzant. imperator principes Europæ excitavit, 1, 14, 15. Hostes vincit prelio ad Nicopolim an 1396 commisso,

ib. A Constantinopoli obsidione destitit ut contra *Sigismundum* Pæonum regem proficisceretur. Præterea Timuris motu a rebus Byzantinis avocatus est, 1, 16, 1.

Palæocastrum Lemni, olim Myrinopolis, 3, 14, 7, 3, 18.

Palamedes, Æni et Imbri et Samothracæ dominus. Capta Constantinopoli, legato ad Mechemetem misso obtinet ut possessionem servet, 1, 75, 4. Quosnam regni heredes testamento constituerit, 2, 11, 1. Cf. Dorieus.

Palapanus, Illyriæ satrapa, 5, 12, ab Alexandro in Iugam vertitur, 5, 16.

Palodes sive Pelodes sinus Bospori, *Dion. Anapl.* § 3, p. 188.

Paltogles, Callipolis satrapa et classis præfectus, classem in Bosporum ducit ad obsidendam Constantinopolim. Numerus navium, 1, 22, 1. Stationes navium, 1, 28, 2. Castellum Principum insulæ capit, 1, 33. In Ceras sinum penetrare tentat frustra, 1, 37. Contra advenientes Itolorum naves male rem gessit; ipse vulnus tulit; ab irato rege munere remotus et Chamaas in locum ejus suffectus est, 1, 39-41.

Pamphylia Turcis subjecta, 1, 14, 3.

Pantichium, Bithyniæ opp., *Joan.* 214 e, 18, p. 34.

Paphlagonia an. 511, Secundino consule, Hunnorum, ut videtur, incursione infestata, *Joan.* 214 d, p. 31.

Papirii castellum Isauriæ jusu Anastasii dirutum, *Joan.* 314 b, 4, p. 30.

Parnes, Atticæ m., de quo pugnam Salaminiam Xerxes spectasse dicitur, *Ar.* 1, 2.

Parus insula a Rhodiorum partibus stans, 2, 3, 3.

Patræ, Achaia urbs, a Mechemete captæ, 3, 5; a Venetis obsessæ, 5, 13, 1.

Patriciolus, Vitaliani pater, *Joan.* 214, e, 1, p. 32.

Patricius dux ab Anastasio ad Vitalianum, qui ante Const. urbem castra posuerat, legatus mittitur (514), *Joan.* 214 e, 3, p. 32.

Paulus, Illi servus, *Joan.* 214, 10, p. 28.

Pausanias, Cleombroti f., Lacedæmon. dux ad Platæas, *Ar.* 2, 4. Græciam Xerxi proditurus erat, ut filiam regis uxorem acciperet. Tyrannica ejus superbia et luxuries, *ib.* 4. Epigramma ab eo tripodi Delphico inscriptum, *ib.* Spartam revocatus et causam dicens absolvitur et proditorem moliri pergit, *ib.* 6. Acerbitatem ejus ægre ferentes Græci a Lacedæmonis ad Athenienses deficiunt, *ib.* 7. Coronidæ filiam Paus. in cubiculo occidit. Placatis puellæ manibus ad, matris sanitatem redit, *ib.* Proditione ejus per Argilum pœorum patefacta, in Chalciaeci Minervæ fano inclusus fame enecatur ac moriens projicitur. Cur statum ei Lacedæmonii exererint, *Ar.* 8.

Pelogradum (*Belgrad*) ad Savi et Danubii confluentes urbs munitissima, a Mechemete obsidetur, 2, 17, 2. Auxilio veniens Joannes Hunyades Turcos repulit, 2, 19, et præfectum urbi dedit Michaellem, 2, 20, 1.

Peloponnesiaci belli causæ, *Ar.* 16-19.

Peloponnesus, ἡ Πελοπόννησος, 3, 22, 6. 3, 23, 2. 3, 24, 1. Eam pervasit Tolmides, *Ar.* 15. Peloponnesi ad despotam Constantinum imp. legatos misit auxilii petendi causa, 1, 19, 1. Capta Constantinopoli, despotæ ad Mechemetem legatos miserunt de re bene gesta gratulantes, 1, 1, 74, 1. Tributum sexies mille staterum polliciti auxilia contra Illyrios (*Albanos*) a Mechemete obtinuerunt. At peracto jam triennio, tributum istud nondum solverant. Itaque misit rex qui id exigerent. Illi vero nihil acceperunt atque omnia dissidiis intestinis turbata deprehenderunt, 3, 1. Quare exercitum rex in Pelop. duxit. In Bœotia ad Asopum fl. castra metatum

convenere Thomæ despota legati partem tributi ferentes et de pacis conditionibus deliberaturi. Asumsit rex pecuniam, de ceteris in Peloponneso agendum esse dictitans. Per isthmum ingressus Corinthum obsidione cinxit, 3, 3. Cum parte exercitus in interiora progressus Mochlium aliaque castella cepit; inde Patras adortus in potestatem redegit; partem copiarum in Elidem et Messeniam misit; ipse juxta Crisæum sinum ad Corinthum urbem, quam Machumutes obsidebat, reverfitur. Omnium rerum penuria urbs ad deditonem adigitur. Pax ab Asane legato inita et a despotis rata habita est ea conditione ut quæcunque rex in Pelop. cepisset, ea retineret, despota vero ter mille aureorum tributum annuum solverent, 3, 7-8. Satrapa a rege in Pel. Amares reliquitur, 3, 9. Haud multo post Demetrii et Thomæ fratrum dissidiis denuo res Peloponnesi summa perturbatione laborare cæperunt, 3, 19. A Demetrio contra Thomam auxilio advocatus Mechemetes an. 1460 iterum Corinthum venit et hinc totam Peloponnesum obiens non modo Thomæ sed ipsius etiam Demetrii ditone potius est, 3, 20-22. Thomas in Coreyram aufugit, 3, 23. Demetrius a Mechemete abductus Imbrum et Lemnum et Samo-thraceu insulas et stipendium e fisco regio solvendum obtinuit, 3, 24.

Peneus fl., 3, 3, 4.

Perrheptum, Constantinop. monasterium, 5, 2, 4.

Pericles, Xanthippi f., Ar. 3, 4, Samum cepit, *ib.* 15; cur decretum de Megarensibus scripserit, *ib.* 16. Pericles cum Themistocle confunditur ap. Crit. 1, 72, 1.

Perinthus a Turcis subacta, 1, 17, 3.

Peripateticorum scripta in arabicam et persicam linguam versa, 1, 5, 2.

Perozes, Isdigerdæ f., Persarum rex in bello contra Hunnos gesto vitam finivit (487). Post anni spatium successit Cahades, *Joan.* 214, 9, p. 27.

Persæ Chrysopolim vectigalium ærarium habebant, *Dion. Anapl.* § 9; victi ad Salaminem, Ar. 1, ad Platæas, *ib.* 2, 3, trucidati in Macedonia, *ib.* 3, victi ad Mycælem, *ib.*, ad Eurymedontem, *ib.* 11, ad Cyprum, *ib.* 13, quibusnam conditionibus fœdus pepigerint, *ib.* 13. Cf. Xerxes. Artaxerxes. Persarum rex post captam Constantinopolim legatos ad Mechemetem misit, 1, 74, 1. Persarum scriptores bene novit Mechemetes, 1, 5, 2.

Persæ, a quo Osmani genus ducunt, 1, 4, 2.

Pestis quæ an. 1466 per Macedoniam et Thraciam et Asiæ minoris partem grassata est, describitur, 5, 17-18.

Phidias peculatus convictus, Ar. 16.

Phiela, Chalcedoniorum locus ad Bosporum, *Dion. Anopl.* § 5, p.

Philanius (?) qui Græciæ imperasse quasi Cæsar dicitur, avus Machumutis, 1, 77, 2.

Philippicus, Mauritii imp. gener, post Comentiolum militum in Thracia præfectus (599), *Joan.* 218 b, p. 35. Chrysopolim abiit ibique monachus vixit, *ib.* p. 36.

Phocæa nova, quæ Chiorum erat, ab Jonuze Turcicæ classis præfecto occupatur, 2, 5, 3.

Phocas, unus legatorum quos et Thracia milites ad Mauritium imp. miserunt (599), *Joan.* 218 b, p. 35. Ab exercitu imperator proclamatur in Hebdomi campo, *ib.* p. 36. Coronatus est a Cyriaco patriarcha in æde S. Joannis ad Hebdomum sita, *ib.* § 7. Thrax genere, Leontia maritus, Domentia filius et Domentia pater. Regnum quod vitæ anno 55 obtinuit, tenuit per annos octo, *ib.* Mauritium ejusque liberos in mole Eutropii necari jussit, *ib.* § 8, c. 37. Generum habuit Priscum

patricium, qui contra Phocam ex Africa Heraclium adscivit, *ib.* 218 e, p. 37. Prasinorum in Phocam voces, *ib.* § 3. Multorum insidiis Phocas appetitus, *ib.* 218 f, 1. Fratrem τὸν κονδόχουρα in Macron tichos misit explorandi causa; qui quum Heraclium jam adesse Abydi audisset, in urbem rediit. Imperator e Boraidis loco adventantem Heraclii classem spectavit, *ib.* § 4. A Photio in palatio correptus et ad Heraclium ductus decollatur. Occiduntur etiam frater imperatoris Domniziolus et Bunosus familiaris et Leontius sacellarius, *ib.* § 6.

Phocis, 3, 3, 5. Phocensibus ereptum a Lacedæmonis templum Delphicum ab Atheniensibus redditur, Ar. 14.

Phœnices in prælio ad Eurymedontem, Ar. 11, 2.

Photius, cujus uxorem Phocas imp. stupraverat, Phocam in palatio comprehendit vincitumque ad Heraclium adducit, *Joan.* 218 f, 6, p. 38.

Phrygiæ superioris et Ciliciæ princeps Caramanus, 1, 5, 3.

Phryxi sinus in Bosporo, *Dion. Anapl.* § 5, p. 188.

Phthiotis Thessaliæ, 3, 3, 4.

Phithrophagi ad Pont. Eux., Ar. 15, p. 179.

Piræus peninsula. Muri ambitus, Ar. 5, 3. Pars Piræei portus (imo peninsulæ) est Munychia, *ib.* Dextrum portus cornu Eetionia vocatur. In colle peninsulæ Dianæ fanum, *ib.*

Pittacia, τὰ Πιττάκια, locus Constantinopolis, *Mal.* 1, p. 38.

Pityus, opp. ad Pont. Eux., Ar. 13, p. 179.

Platææ 80 stadiis a Thebis distant. Prælium ibi commissum, Ar. 2, 3 sqq. 3, 2.

Platæica regio, ἡ Πλαταικὴ, 3, 3, 5, 3, 9, 7.

Pollux. V. Castor.

Polychronius ad Hunnos legatus et in Thraciam (514), *Joan.* 214 e, 11, p. 33.

Ponti Euxini longitudo usque ad Apsarum fl. pertinet, Ar. 11, p. 178. Ponti aqua dulcis, *ib.* 5, p. 176.

Ponticam provinciam Hunni Sabiri invaserunt, an. 515, *Joan.* 214 e, 15, p. 34.

Polidæa ab Athen. capta, Ar. 18.

Potamonium, Bospori locus, *Dion. Anapl.* § 7, p. 189.

Prasini et Veneti Constantinopoli, *Joan.* p. 36, 37, 38.

Principis insula in Propontide. Castellum ejus a Paltogle expugnatum, 1, 33.

Priscus patricius, qui Domentiam Phocæ imp. filiam in matrimonio habebat, contra Phocam ex Africa arcessivit Heraclium et Nicetam, *Joan.* 218 e, p. 37. Adventante Heraclii classe, podagra se laborare simulavit, operamque navavit Heraclianis, *ib.* § 3 et 5.

Prometheus in Caucaso, Ar. 11, p. 178.

Prosopitis Nili insula, ad quam classis Atheniensium stetit, Ar. 11, 4.

Prusa, Turcorum regia, 1, 14, 4. 2, 3, 1, 4, 3, 2, 4, 8, 5, 5, 17, 1.

Psachapsis, Ponti Eux. fl., Ar. 17, p. 180.

Psammetichus, pater Inari, Ar. 11, 3.

Psyttalia insula a Persis occupata, quos Aristides confecit, Ar. 1, 4.

Ptolemæi Geographiam Mechemetes in arabicam linguam verti jussit. E singulis Ptol. tabulis unam tabulam universalem composuit Georgius Trapez. 5, 10.

Pulvis tormentarius, ἡ βοτάρη, Germanorum s. Celtarum inventum, 1, 30.

Pyrenæi, 1, 14, 15.

Pyxites, Ponti Eux. promont., An. 15, p. 179.

R.

- Radus (*Radul*), frater et successor Draconis, q. v.
Regium, opp. prope Constantinopolim, 2, 10, 1. *Joan.* p. 27.
Rhenæa ins. Rhodiis addicta, 2, 3, 3.
Rhesmages, Abasgorum rex, *An.* 10, p. 178.
Rhium, Achaicum prom., 4, 16, 5, 3, 5, 6.
Rhodii et insulæ iis addictæ, ut Parus, Cos, Naxus, Rhenea, pacta cum Mechemete inire noluerunt; quapropter contra eos mittitur Jonuzes, 2, 3, 3. Rhodium venit Ludovicus quem cum classe in mare *Ægeum* misit Callixtus III, 2, 23, 2 et 6. Rhodus Magni Magistri sedes, 3, 15, 2.
Rhesum (*Rhæsum*), Troadis opp., 2, 4, 1.
Rogii a Zenone contra Odoacrum excitantur, *Joan.* 214, 7, p. 27.
Ῥοιζοῦσαι ἄραι Bosphori, *Dion. Anapl.* § 8, p. 189.
Roma a Celtis et a Gothis capta, 1, 68, 6. Cf. Nicolaus V et Callixtus III.
S. Romani porta Constantinopolis, 1, 23, 1.
Rossorum in regione Constantinopolitanam incursio, *Phot.* p. 162-173.
Rubi (Rugi?) a Valipe contra Romanos orientales excitantur, *Prisc.* 1, p. 24.
Rufinus, sub Anastasio militum dux, captos Vitaliani duces Constantinopolim misit, *Joan.* 214 e, 18, p. 34.
Rugi. V. Rubi.

S.

- Sabiri Hunni. V. Hunni.
Salamina pugna, *Ar.* 1.
Salandria, Sæviæ sive Triballicæ regia, a Turcis obsessa et capta, 2, 9, 2, 2, 20, 1 et 10, 2, 21, 3, 2.
Samaritæ sub Justiniano imp. (530) rebellantur, *Joan.* 217 a, p. 35.
Saminus Ales (*Ales Bestami*), Lesbi ins. præfectus, 4, 11, 12.
Samothrace, Æni urbis principi subjecta, 2, 11, 1, 2, 15, 3, 2, 16, 1; a Zagano satrapa occupata; incolæ Constantinopolim abducti, 3, 17, 4. Insula Demetrio despote datur, 3, 24, 4.
Samus ab Atheniensibus capta, *Ar.* 15.
Sannia regio ad Pontum, *An.* 14, p. 179.
Sannigæ vel Sanichæ, gens ad Pont. Eux.; eorum est Sebastopolis. Rex eorum Spadagas, *An.* 10, 15, 16, p. 179-180.
Saratzias, Turcorum dux, 1, 51, 5, 1, 27, 5.
Şavus fl. in Danubium exiens, 1, 14, 6, 2, 17, 2.
Scanderbeg. V. Alexander.
Σαυή, i. q. bombardæ, 1, 20, 8.
Scipio bis Carthaginem cepisse dicitur, 1, 68, 5.
Scupi vel Scopia, τὰ Σκόπια, opp. Triballis vicinum, Ismaeli, olim Sinopes regulo, a Mechemete datur, 4, 3, 7.
Scythæ (*Gothi*) Naissum obsederunt, *Prisc.* 2, p. 25, et Thessalonicen, *Eus.* 1, p. 21. Scythæ Timur, 1, 14, 16, et Alathar, q. v.
Sebastopolis s. Dioscurias, urbs ad Pontum Eux., *An.* 6, p. 176.
Selymbria, *Joan.* 218 f, 2; Turcis se deditit, 1, 17, 3. Secundinus, qui Anastasii imp. sororem in matrimonio habebat, Juliano præfecto successit, *Joan.* b 2, p. 29; consul an. 511, ib

- Sergius, Ludovici dux, quid in Lesbo egerit, 3, 10, 4.
Sestus, Chersonesi opp., 2, 4, 1, ab Atheniensibus obsidetur, *Ar.* 4, 1.
Sicinnus, Themistoclis pædagogus, *Ar.* 1.
Sigamis seu Ziganis, Ponti Eux. fl., *An.* 6, p. 176; 11, p. 178.
Sigmundus, Pæonum rex contra Paiazetem bellum gessit, 1, 16, 10.
Sigizan, Hunnorum dux sub Anastasio in bello Isaurica, *Joan.* 214 b, 5 p. 31.
Simætha meretrix, *Ar.* 16, 3.
Sindi, paludis Mæotidis incolæ, *An.* 24, p. 182.
Sindica sive Sindicus portus, nunc Eudusia. *An.* 21, p. 181; 24, p. 182.
Sinope. Ejus situs et proventus, 4, 3, 3. Ismael regulus urbem Turcis tradidit, 4, 3, 4 sq.
Sophia sive Mæsia superior, 2, 17, 2.
Sophiæ aedes Constantinopoli, 1, 66, 2. Sophiæ portus, *Joan.* 218 f, 4.
Sophocles et Pericles, Athen. duces, Samum ceperunt, *Ar.* 15.
Sozopolis, Thraciæ opp. ad Pont. Eux., quo Vitalianus potitus est, *Joan.* 214 e, 11, p. 33.
Spadagas, Sannigarum rex, *An.* 10, p. 178.
Spartam Mechemete capta, 3, 20, 3 sqq. Prope eam Zygos mons, 3, 22, 1, 3, 21, 1.
Sperchius fl., 3, 3, 4.
Stachemphas, Zichorum rex, *An.* 15, p. 179.
Stenithæ, incolæ portus Constantinopolitani, 1, 73, 5.
Stentoris palus Thraciæ, 3, 12, 6.
Stennitica, V. Nitica.
Stephanus, bajulus Theodosii Mauritio imp. nati, *Joan.* p. 36.
Stephanus et Gregorius fratres a Morate excæcati, 2, 20, 10. V. Gregorius.
Stoicorum scripta in linguam arabicam et persicam versa, 1, 5, 2.
Strobilus, Caucasii vertex, *An.* 11, p. 178.
Strymon fl., 3, 3, 2. Ei adjacens regio Trapezuntiorum regi datur, 4, 9, 1.
Studii castellum ad Bosphorum a Mechemete captum, 1, 32.
Suleimanus a Mechemete Constantinopolis præfectus creatur, 1, 73, 14.
Sunigilda, Odoacri uxor, a Theodoricho fame necatur, *Joan.* 214 a, p. 29.
Sycæ, suburbium Constantinopolis, *Joan.* 214 e, 17, p. 34.
Symplegades de Bosphoricis litoribus intelligendæ, 1, 10, 3.
Syria olim Nicorezo Lesbiorum principi tributum pendebat, 4, 13, 3.

T.

- Tænarus mons fanum Neptuni habet, *Ar.* 8, 2.
Tanagra, Bœotiæ opp. Prælium ibi commissum, *Ar.* 12.
Tarrach Hunnus, qui Cyrillum interfecerat, a Turgis Hunno proditus, ad Pantichium crematur, *Joan.* 214 e, 18, p. 34.
Tarsuras, fl. Ponti Eux., *An.* 6, p. 176.
Tarsus, Ciliciæ opp., *Joan.* 214, 10 p. 28.
Taulantii Illyriæ, 3, 16, 1.
Tauri Chersonesi Tauricæ. Ad eos Iphigenia venit, *Dion. Anapl.* § 9, p. 189.
Taurica lingua utuntur Eudusiani. *An.* 22, p. 182.
Taurus mons. Ejus situs. 1. 14 3. Transierunt eum Bac-

- chus, Hercules, Alexander, Pompejus, Timur, Mechemetes. 4, 4, 1 sqq.
- Taurus fl. in Hebrum influit. Ejus fontes, 2, 12, 2.
- Tegea sive Mochlium castellum Peloponnesi, 3, 4, 4.
- Tela ignifera describuntur, *Eus.* 4, p. 22.
- Telchis, Dioscurorum auriga, *An.* 9, p. 177.
- Temertis. V. Timur.
- Tædus insula, 2, 4, 2, 5, 7, 8.
- Thasus insula Dorieo Mytilenes domino subjecta, 1, 75.
- A Zagano satrapa occupatur. Incolæ Constantinopolim ducti, 3, 17, 4. A Ludovico Turcis eripitur, 2, 23, 3. A Mechemete Demetrio despota datur, 3, 24, 4.
- Thebas 80 stadiis a Plataeis dissitæ, *Ar.* 2. Thebas fugiunt Persæ ad Plataeas victi, *ib.* 3, 1. Thebani decima mulctati, *ib.* 3, 4.
- Thebis Ægypti. In eam relegatur Longinus Zenonis frater, *Joan.* p. 30.
- Thecia, Illi filia, *Joan.* 214, 11, p. 28.
- Thecias. V. Oclas.
- Themistocles Xerxem induxit ut ad Salaminem pugnam committeret, *Ar.* 1, 1. Aristidi inimico copias dedit, quibus Persas in Psyttalea ins. concideret, *ib.* 1, 4. De Græcorum consilio pontis Hellepontici dissolvendi Xerxem certiore fecit, *ib.* 1, 7. Quomodo effecerit ut Athenæ invitis Lacedæmoniis munirentur, *ib.* 5. Civitate ejectus Argos abiit, *ib.* 6, 1. Argis aufugit in Corcyram et ad Admetum, hinc ad regem Persarum. Cur e vita se subdlexerit, *ib.* 10. De Themistocle verba Thucydidis, 1, 72, 1.
- Theoclydes, Diccæi pater, Atheniensis, *Ar.* 1, 8.
- Theodorichus, rex Gothorum, an. 486 Thraciam vastat, *Joan.* 214, 7, p. 27. Anno sequente Novis profectus ad Regium castra ponit et vicinam regionem infestat. Zeno ei nuptias et opes offert, *ib.* § 8. Cum Odoacro sedes pangit (493), at decimo die post Ravennæ eum occidit, uxorem ejus Sunigildam fame necat, Oclam filium in Galliam ablegat et hinc in Italiam reversum de medio tollit, *ib.* 214 a, p. 29.
- Theodorus, ærarii præfectus sub Hypatio in Thracia militum magistro (514), *Joan.* 214 e, 6, p. 33.
- Theodosius, Mauritiï imp. filius, cum patre venit in Diadromos, unde fugiens salvus evasit, secundum nonnullis vero in fuga perit, *Joan.* 218 d, 5, p. 36.
- Θεοφιλιος εὐρών, 1, 45, 1.
- Therapii castellum in Bosporo a Mechemete captum, 1, 32.
- Thermopylæ, *Ar.* 2, 5.
- Thessalia, 3, 3, 4. Ibi pestis orsa quæ an. 1466 sæviit, 5, 17.
- Thessalonice urbs a Scythis (Gothis) obsessa, *Eus.* 1, p. 21.
- Thomas, Demetrii frater, Peloponnesi despota. Cur bellum ei intulerit Mechemetes, 3, 1. Legatum ad Mechem. misit, 3, 3. Mantineam se recepit, 3, 4. Quibusnam conditionibus pacem nactus sit, 3, 7-8. Fratris castellis nonnullis potitus est et ipsum fratrem in Monembasia inclusum obsedit, 3, 19. Turcis castella quædam eripuit, 3, 20. Bello a Mechemete petitus, in Corcyram aufugit, 3, 23. Cf. Peloponnesus.
- Thomas, Cataloleni f., scriba Mechemetis, 3, 20, 6, 4, 7, 4 et 6.
- Thraïus Atticæ campus, *Ar.* 1, 9.
- Thraciam invadere voluit Valips, *Pisc.* 1, p. 24; eam vastat Theodorichus, *Joan.* 214, 7, p. 27. Thraciæ dux sub Anastasio imp. Hypatius, post hunc Cyrillus. Deinde rebus ibi potitus est Vitalianus, *Joan.* 214 e, p. 32. V. Vitalianus. Thracia Turcis subjecta, 1, 14, 6. An. 1466 pestis ibi grassata est 5, 17.
- Thucydides de Themistocle verba, 1, 72, 1
- Tibarenia regio ad Pontum, *An.* 14, p. 179.
- Tigranocerta (*Erzeroum*), Chasanis regia, 4, 1, 7, 4, 4, 5, 4, 6, 2.
- Timotheus, Anastasio ex corporis custodibus, in Thracia a Vitaliani militibus occisus (514), *Joan.* 214 e, 7, p. 33.
- Timur (Τιμήριος, 1, 14, 6. Τεμάρτις, 1, 16, 10. Τούμρις, 4, 4, 3, Τομάρτις, 4, 1, 7), pater Chasion, 4, 1, 7. Scythia, e Babylonia in Turcorum ditionem irrupit (1400), a Byzantinis contra Paiazetem excitatus, 1, 14, 16, 1, 16, 10, 4, 4, 3.
- Tolmides, Athen. dux ad Cænophyta, *Ar.* 12. Ejus in Peloponnesum expeditio, *Ar.* 15.
- Tomiris. V. Timur.
- Topsidas fl. Ponti Eux., *An.* 17, p. 180.
- Toretæ-Cerectæ, gens ad Pontum Eux., *An.* 17, p. 180, 22, p. 182.
- Trapezûs, Ionum et Atheniensium colonia, celebre olim emporium, temporum decursu evanesces aliquamdiu jacuit, deinde ad pristinam felicitatem resurrexit et regia evasit unius ex gente Comænorum, ejus successores deinceps fortuna prospera usi sunt usque dum dissidiis intestinis res turbarentur adeo ut post captam Constantinopolim tributum penderent regi Turcorum. Postea autem, cognatione cum regibus finitimis contracta, res novas molientes tributi pensionem neglexerunt, 4, 1. Itaque an. 1461 Trapezus terra marique obsidione cineta vicesimo octavo obsidionis die ad ditionem adigitur, 4, 7. Rex Davides alique Trapezuntii mille quingenti (inter quos Georgius Ameruces, vir doctissimus) Byzantium abducuntur. Præfectura regionis Casimi satrapæ committitur, 4, 8. Davidi regi datur regio Strymoni adjacens, 4, 9. — Trapezuntii finitimi Colchi et Drilli sive Sanfi, *An.* 8, p. 177: Τραπέζης Aristodemus, *Ar.* 2, 5.
- Triballorum (*Serviorum*) regio ejusque proventus, 2, 7. A Morate Turcorum rege Lazaro (deb. *Georgid*) principi adempta et postea reddita est, 2, 7. Deinde partem ejus occupavit Mechemetes, 2, 8 sqq., 2, 17, 2, 2, 19, 2; eique Alem satrapam præfecit, 2, 9. Cf. Georgius. Postquam Lazarus, Georgii filius, diem obierat, Mechemetes etiam reliquam Serviam sibi subjecit, 2, 21, 3, 2. V. Lazarus. Triballi Constantinopolim abducti, 2, 22, 2. Regia urbs Samandria, 2, 9, 2, 21, 3, 2; Novoprodum opp., 2, 8. Triballis vicina Scuporum urbs, 4, 3, 7.
- Triglitis regio ad Pont. Eux., *An.* 15, p. 179.
- Trocundes, ἑρασπιστής Artemidorus, *Joan.* 214, 12, p. 28.
- Troja a Græcis capta, 1, 68, 3. Visit eam Mechemetes, 4, 14, 5. In Troade Achillis et Ajacis tumuli, 4, 11, 5. Cf. Lectum. Rhœum. Abydus. Dardania.
- Tuphaces, τούφακες (*toufeng* turcice, *fusils*), 1, 54, 2. τούφακοφόροι, 5, 11, 8.
- Turci e Cilicia et Tauro monte profecti totam Asiam inferiorem quæ cis Taurum est, sibi subjecerunt, 1, 14, 3. Prusam regiam constituerunt, 1, 14, 4. Hellepontum transgressi *Tzympe* castellum occuparunt et hinc progressi Thraciam, Macedoniam, Moesiam, Illyriam, Triballiam, Græciæ partem majorem in potestatem redegerunt; 1, 14, 5 sqq. Ingenium Turcorum, 1, 14, 11 sqq. Γεννητάροι, 1, 5, 5, 1, 57, 1. Antiquiorem T. historiam peculiari opere tractare voluit Critobulus, 1, 2, 1. Cetera quæ ad res Turcorum pertinent, vide s. v. Paiazetes, Morates, Mechemetes.
- Turgun Hunnus Tarrach Hunnum Anastasio prodidit, *Joan.* 214 e, 18, p. 3.

Turoni (?). V. Tyrreni.

Tyrrenorum (*Turonorum?*) urbs, quam Romani in Gallia tenebant, a Celtis transrhenanis obsidetur, *Eus.* 3, p. 23.

U.

Unni. V. Hunni.

Uranus cancellarius sub Anastasio imp. (514), *Joan.* 214 e, 11, p. 33.

V.

Valeria Longini uxor cum Longina filia ab Anastasio in Brochthorum monasterium relegatur, *Joan.* 214 b, 2, p. 30.

Vallips Rubos contra Romanos orientales excitavit. Noviduno potitus a Romanis obsidetur frustra. Cum sociis Thraciam et Illyricum invadere voluit, *Prisc.* 1, p. 24.

Venetorum naves sex in Cornu sinu aderant quo tempore Mechemetes Constantinopolim obsidebat. Eorum in Peloponneso oppida, 3, 5, 2, 3, 23, 2. (V. Methone. Coronea, Argos), et in Hellade Naupactus, q. v. Cum Thoma despota fœdera inierunt, 3, 20, 1. Quum Amares satrapa oppida eorum læsisset, ex Italia missa 70 navium classe copiisque in regione Corinthia expositis, Venell isthmum muro cluserunt et complura Turcorum castella ceperunt. Quo comperto Mechemetes Machumutes cum exercitu in Peloponnesum misit, 4, 16. Prœlio commisso, Veneti in naves repulsi, dux eorum occisus, 300 milites capti, castra direpta, castella, quibus potiti erant, recuperata sunt. Argos eversum et incolæ urbis Constantinopolim abducti, 5, 1-2. Veneti Lesbum Turcis eripere tentarunt frustra, 5, 7. Classe navium 40 in Peloponnesum profecti Patras obsederunt usque dum ab Amare prœlio victi in naves repellerentur. Capti Byzantium missi, 5, 13. Ad Mechemetem legatos miserunt de fœdere ea conditione ineundo, ut quæ utrique jam possiderent, ea retinerent. At rex Imbrum et Lemnum (paulo ante a Venetis occupatas) reddi et tributum pendii jussit, 5, 15, 2.

Veneti, factio circensis. V. Præsini.

Venus. Ejus templum ad Himerum fl. prope Chalcedonem, *Dion. Anapl.* § 11, p. 190.

Vetus Achaia, opp. ad Pontum Eux., *An.* 17 et 19, p. 180 sq.

Vetus Lazica, opp. ad Pontum Eux., *An.* 17, p. 180.

Vitalianus, Patrioli f., e Zaldaba Mœsiæ oppido oriundus, homo pusillus balbusque, qui multum cum Hunnis versabatur, annonæ publicæ confœderatorum ab Anastasio præfectus erat. Quo munere quum deinceps destitueretur, milites quos sub Hypatio duce per Scythiam et Thraciam imperator habebat, ad seditionem induxit (514). Constantinum Lydum et Celarium, Hypatio adjunctos, occidit; item Maxentium Mœsiæ præfectum de medio sustulit, et Carinum, virum Hypatio conjunctissimum, comprehendit ac coegit, ut aurum et Odessam urbem traderet et ipsum Vitalianum exercitus ducem proclamaret. Quo facto, cum 50,000 hominum multitudine Constantinopolim profectus in suburbii substitit. A Patricio in castra misso postulavit ut quæ Thraciæ dux præter fas commisisset, corrigerentur et salva præstaretur fides orthodoxorum. Pollicitationibus imperatoris demulsus in Thraciam revertitur, *Joan.* 214 e, 1-4, p. 32. Thraciæ dux ab imp. creatur Cyrillus. Hunc Vitalianus

occidendum curat, *ib.* § 5, p. 33. Quare hostis publicus declaratur bellumque ei inferendum Hypatio committitur, *ib.* § 6. Initio res geritur Marte accipite; deinde vero Vitalianus Hypatium, qui ad Acridem castra curribus circumvallata habebat, ingenti clade affecit et ipsum aliosque duces cepit, qui auro libertatem postea redemerunt. Plurimis dehinc Scythiæ et Mœsiæ castellis potitus est. Sozopolim quoque ex insidiis occupavit et magnum auri pondus, quod tunc in Thraciam imperator miserat, sibi vindicavit, *ib.* § 7-11. Paulo post cum classe et exercitu in Bosporo ad Laosthenium castra posuit indeque pacis conditiones per Joannem Valerianæ filium ad imperatorem perferendas curavit. Acquiescente Anastasio, 5,000 auri pondo accepit et summam Thraciæ administranda potestatem et amicitia jusjurandum et pollicitationes de tuenda fide orthodoxorum, *ib.* § 12-14. Verum quum pacta quæ coactus inierat imperator mox eludere studeret, anno sequente (415) Vitalianus iterum in Bosporo descendit. Tum vero classem ejus Justinus in fugam vertit; quo viso metuens sibi Vitalianus cum reliquo exercitu aufugit, *ib.* § 17, p. 34. Sociis Vitaliani, Tarrach Hunnus, et corporis custodes Anastasius et Domnicus, capti Constantinopoli supplicio afficiuntur, *ib.* § 18, p. 34.

X.

Xanthippus, Ariphronis f. Periclis pater, Athen. dux in prælio ad Mycalen, *Ar.* 3, 4.

Xenophon (*Anab.* 5, 2, 2) laudatur, *An.* 8, p. 177.

Xerxes, rex Persarum, Hellespontum ponte junxit, 5, 3, 3; ad Doriscum copias recenset, 2, 14, 1; Athon montem perferdit, 1, 42, 7. Themistoclis nuntio inductus ad Salaminem prælium commisit. Insulam ponte continenti jungere voluit. Ad Heracleum venit; de monte pugnam spectavit; in Psyttaleam multos Persas trajecit; Artemisiæ facinus miratur. Victus fugiensque de Græcorum consilio pontis Hellesp. dissolvendi a Themistocle certior factus, *Ar.* 1. In Græcia reliquit Mardonium, *Ar.* 2. Pausaniæ filiam promisit, *Ar.* 4, 1.

Z.

Zaganus, Turcorum dux, quemnam locum copiæ ejus tenuerint in obsidione Constantinopolis, 1, 26, 3. 1, 27, 2. 1, 51, 2. 1, 56, 1. Ei Galatenses se dedidere, 1, 67, 1. Munere destitutus in Asiam relegatur. Filia ejus, quam nuper Mechemetes inter uxores receperat, dimittitur. Successit Zagano Machumutes, 1, 77, 1 sq.

Zaganus, post Ismaelem Callipolis satrapa et classis præfectus, Thasum et Samothracen denuo in potestatem redegit et incolas earum Constantinopolim duxit, 3, 17, 4.

Zaldaba, Mœsiæ inferioris opp., ex quo Vitalianus, *Joan.* 214 e, 1, p. 32.

Zechna, τὰ περὶ Ζήγνα χωρία, Mechemetes Dorico dedit, 2, 16, 5.

Zeno imperator, Lalidis filius, Longini frater, *Joan.* 214 b, 3, p. 30. Rogios contra Odoacrum illo faventem excitat, et deinde missa ab Odoacro victore deum gaudium simulans accipit. Non obtemperat illo qui de pace componenda literas miserat, *ib.* 214, 7, p. 27.

FRAGMENTA
HISTORICORUM GRÆCORUM

VOLUMEN QUINTUM.

PARS ALTERA

Ce volume est le tome 1er de la collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie.

FRAGMENTA HISTORICORUM GRÆCORUM.

VOLUMEN QUINTUM

PARS ALTERA

HISTORICORUM GRÆCORUM ET SYRIORUM RELIQUÆ IN ARMENIORUM SCRIPTIS SERVATÆ.

COLLEGIT, VERSIONE GALLICA, PROLEGOMENIS, ANNOTATIONE, INDICIBUS INSTRUXIT

VICTOR LANGLOIS

PARISIIS,
EDITORE AMBROSIO FIRMIN DIDOT,
INSTITUTI FRANCÆ TYPOGRAPHO.

VIA JACOB. 56

M DCCC LXXII

1572

PRÉFACE.

La littérature arménienne, l'une des plus fécondes et des plus intéressantes de l'Orient chrétien, n'a commencé à être sérieusement appréciée en Europe que depuis un demi-siècle. Jusqu'alors, les tentatives de J. Villotte et de La Croze, au dix-septième siècle, de l'abbé de Villefroy, de Schroeder et des frères Whiston, dans le siècle suivant, étaient restées sans résultats. La congrégation de Saint-Lazare, fondée à Venise, en 1715, par Mekhitar de Sébaste, dans un but à la fois religieux, politique et littéraire, réussit à donner aux études arméniennes une grande impulsion, dont le contre-coup se fit sentir en Europe, surtout au commencement de notre siècle. Jean Saint-Martin, une des gloires de l'érudition moderne, et le chef de l'école des arménistes français, en publiant ses « Mémoires sur l'Arménie », inaugura le point de départ des études arméniennes. Quelques années plus tard, les savants allemands et russes continuèrent la tradition du maître, et, à l'heure où nous écrivons, l'école des arménistes s'est conquis un rang distingué dans l'orientalisme.

La quantité considérable de textes édités dans les contrées de l'Orient où les Arméniens ont fondé des colonies, et notamment dans l'île de Saint-Lazare de Venise, le nombre imposant de manuscrits précieux que possèdent actuellement les bibliothèques de Paris, de Saint-Petersbourg et de Venise, ont contribué puissamment à développer en Europe le goût des études arméniennes. Ce contingent de matériaux, qui faisait défaut aux premiers arménistes, a mis, depuis quelques années, le monde savant en possession d'ouvrages d'un intérêt capital, dus à la plume des érudits modernes et des savants de l'Arménie.

Les écrivains arméniens ont abordé presque tous les genres de littérature, et bien que leurs compositions, soit en prose, soit en vers, se ressentent profondément de l'influence religieuse exercée sur le peuple par le clergé national, néanmoins leur littérature profane est beaucoup plus riche que celle des autres nationalités chrétiennes de l'Asie. Les études historiques ont été, presque à toutes les époques de l'existence du peuple arménien, une des préoccupations favorites de leurs écrivains. Aussi les renseignements que les

annalistes nationaux nous fournissent sur les événements accomplis dans l'Asie occidentale, depuis les origines du monde jusqu'à nos jours, forment une série non interrompue de documents de la plus grande valeur, et que les chroniqueurs des peuples voisins ont complètement passés sous silence. En effet, les détails que racontent les annalistes arméniens sur leurs guerres religieuses avec la Perse, sur les invasions arabes et mongoles, sur la présence des croisés en Asie, jettent un jour tout nouveau et une clarté inattendue sur l'histoire du moyen âge oriental.

Notre but, en entreprenant la publication d'une *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, traduits en français, a été de faire connaître au monde savant l'ensemble des richesses que possède la littérature historique arménienne. M. AMBROISE FIRMIN DIDOT a compris l'importance d'une semblable publication, destinée à rendre le même service à la science que les deux grands Recueils des Historiens grecs et latins dont il fut le promoteur et l'éditeur; aussi n'a-t-il pas hésité à entreprendre cette nouvelle collection qui augmentera encore la somme des titres que sa maison s'est acquis à la reconnaissance du monde savant.

La liste nombreuse des historiens arméniens nous oblige à les publier en plusieurs volumes, en conservant l'ordre chronologique dans lequel les auteurs ont écrit. On sera surpris d'apprendre qu'une littérature, sur laquelle on n'avait que des données fort incomplètes, renferme plus de cinquante historiens et chroniqueurs, la plupart inédits, et dont l'ensemble n'a jamais été traduit dans aucun idiome européen (1).

Pour accomplir une semblable tâche, nous avons dû nous assurer le concours des membres de la savante congrégation mekhitariste de Venise et des arménistes français et étrangers. Tous ont répondu à notre appel avec un empressement et une sympathie qui assurent le succès de l'œuvre. Déjà les RR. PP. de l'Académie arménienne de Venise, MM. Brosset, Emin, etc., nous ont offert leur coopération active, et l'autorité de ces savants nous permet de dire que les traductions que nous publierons mériteront toute confiance.

(1) L'école des arménistes russes a entrepris de publier, sous les auspices de l'Académie impériale des sciences de S.-Pétersbourg, une *Collection des historiens arméniens*, traduits en langue russe et qui compte déjà plusieurs volumes édités par MM. Emin et Patcanian. La collection des traductions en italien, commencée à Venise il y a trente ans, ne se continue pas. Il n'a pas été donné suite non plus au projet de publication d'une « Bibliothèque historique arménienne », dont le programme a paru à Paris, il y a quelques années.

S'il a été donné à M. Firmin Didot d'entreprendre la *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, c'est grâce à la généreuse initiative d'un des hommes d'État les plus considérables de l'Orient, SON EXCELLENCE NUBAR-PACHA, qui a bien voulu prendre notre publication sous son haut et puissant patronage. Le premier ministre de S. A. le vice-roi d'Égypte, en consacrant sa vie et les ressources de sa vaste intelligence au service du prince le plus éclairé de l'islamisme, n'a point oublié qu'il était arménien, et il a voulu participer à l'érection d'un monument littéraire destiné à faire revivre le passé historique de sa patrie.

Le premier volume de la *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie* embrasse toute la période des anciens traducteurs. Nous avons rassemblé dans ce volume les écrits des historiens grecs et syriens dont les œuvres, composées originairement dans les idiomes hellénique et syriaque, sont aujourd'hui perdues, et n'existent plus que dans les versions que les Arméniens en ont faites dans leur langue. Ce volume, tout en formant la tête de notre recueil, servira aussi de complément à l'importante publication qu'achève en ce moment M. Charles Müller, sous le titre de *Fragmenta historicorum græcorum*, et qui fait partie de la « Bibliothèque des classiques grecs » éditée par M. Firmin Didot.

Nous avons divisé ce premier volume en deux parties : dans la première, nous avons rangé les historiens qui ont écrit, soit en syriaque, soit en grec, comme Mar Apas Catina et Bardesane, et les historiens grecs qui ont composé, dans leur idiome maternel, des ouvrages dont nous ne connaissons que des traductions en arménien, comme Agathange et Faustus de Byzance (1). La seconde partie est consacrée aux historiens syriens et à leurs continuateurs arméniens, dont les œuvres originales sont également perdues en syriaque, et qui nous ont été conservées seulement dans l'idiome arménien, comme Léroubna d'Édesse et Zénob de Glag. Enfin, le volume se termine par une série de fragments d'historiens grecs perdus, et dont nous avons trouvé des mentions ou des extraits dans les auteurs arméniens. Un index des noms propres d'hommes et de lieux complète ce premier volume, et permettra au lecteur de

(1) J'aurais dû comprendre parmi ces derniers Eusèbe de Césarée, dont la Chronique, écrite originairement en grec, n'existe plus que dans l'idiome arménien ; mais cet auteur doit être publié à part, et au surplus M. Petermann (de Berlin) vient d'en donner une excellente édition, qui est destinée à remplacer celles du P. Aucher et du cardinal Maï, épuisées depuis longtemps.

se reconnaître aisément dans la masse des appellations et des noms géographiques qui apparaissent à chaque page de l'ouvrage.

Nous ne saurions terminer, sans adresser l'expression de notre vive gratitude à M. F. Dübner qui, avec cette inépuisable complaisance qui le caractérise, a bien voulu mettre à notre service sa connaissance si fine et si exacte de la littérature et de la langue helléniques, et s'est obligeamment chargé de revoir les textes grecs et d'y apporter toutes les améliorations qu'on est en droit d'attendre d'un critique aussi éclairé.

VICTOR LANGLOIS.

[Paris, 1867.]

DISCOURS PRÉLIMINAIRE.

Le royaume d'Arménie, dont l'histoire remonte aux époques les plus anciennes du monde et qui s'est maintenu, malgré des vicissitudes sans nombre, jusqu'à des temps assez rapprochés de nous, n'a jamais joué un rôle bien marquant dans les annales de l'Asie. Entourés de tous côtés par de puissants voisins, sans cesse en lutte ouverte avec eux, pour défendre leur indépendance menacée et maintenir l'intégrité de leurs frontières, constamment arrêtés dans leurs développements par d'audacieux envahisseurs, qui, à plusieurs reprises, dévastèrent et ruinèrent le pays, les Arméniens n'ont jamais pu s'élever à ce degré de puissance qui assure la stabilité et la force d'un empire.

La littérature de l'Arménie s'est fortement ressentie du marasme continu qui a constamment pesé sur le génie des populations nombreuses de ce pays. Si l'on compare ce que l'on connaît des œuvres littéraires des anciens écrivains arméniens à celles des peuples avec lesquels ils se sont trouvés en contact, on est obligé de reconnaître que leurs productions intellectuelles n'occupent qu'un rang secondaire parmi les autres littératures de l'Orient.

Cependant, il paraît qu'à une époque fort ancienne, les Arméniens avaient une littérature très-développée; des fragments de longs poèmes épiques, de chants populaires et de ballades, que nous trouvons épars dans les œuvres de quelques écrivains d'un âge plus récent, sont là pour attester qu'il existait autrefois, en Arménie, de riches trésors littéraires qui sont à jamais perdus.

Ce qui nous est parvenu de ces chants antiques se borne à fort peu de chose; quelques vers isolés, quelques strophes que la tradition transmettait aux générations successives, le souvenir confus de récits héroïques, dont le sens allégorique paraît avoir embarrassé les historiens des premiers siècles du christianisme, tels sont les seuls vestiges qui nous restent de l'antique littérature de l'Arménie. Ces poèmes, composés longtemps avant la prédication de l'Évangile dans les contrées de l'Ararat, sont attribués aux bardes d'un petit district de la province de Vasbouragan, qu'on appelait le canton de Koghtèn, « pays fertile en vin (1). » La verve poétique de ces bardes, qui formaient la caste savante et lettrée de l'Arménie, leur a valu une grande renommée dès les temps les plus anciens.

Les chants de l'antique Arménie rappellent principalement des événements, la plupart héroïques et légendaires, accomplis à des époques très-différentes, ce qui donne à penser qu'ils ont dû être composés, à diverses reprises, par des rhapsodes, dont les noms ne nous sont point parvenus. Les sujets traités dans

(1) Moïse de Khorène. *Hist. d'Arm.*, liv. I. ch. 30.

ces chants démontrent clairement qu'ils n'ont été inspirés ni à des prêtres païens, ni à des poètes qui auraient vécu sous leur influence, en vue d'être récités dans des fêtes religieuses ou en face des autels. Au contraire, on reconnaît de prime abord que ces chants sont l'œuvre de bardes nationaux, ayant un libre accès dans le palais des souverains et à la cour des satrapes. C'est ce qui fait supposer que ces poèmes sont peut-être dus à des *ménéstrels*, à la solde des rois et des nobles, et ayant pour emploi de célébrer leurs vertus et leurs prouesses.

Bien que ces poèmes datent de l'époque où le paganisme florissait en Arménie, ils étaient encore chantés par le peuple, longtemps après que le christianisme eut jeté de profondes et solides racines dans le pays. Le fanatisme religieux qui présida à l'établissement de la foi nouvelle dans les contrées de l'Ararat (1) ne put faire entièrement disparaître les traces du génie poétique d'un âge antérieur, et l'historien Moïse de Khorène, que l'on considère à juste titre comme l'Hérodote de l'Arménie, après avoir rapporté quelques vers détachés de ces chants primitifs, ajoute qu'ils étaient encore récités de son temps par les habitants du canton de Koghtèn (2). Le prince Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie et l'un des écrivains les plus remarquables du onzième siècle, rapporte également une strophe d'une ballade antique, que les villageois chantaient encore de son temps (3).

La foi religieuse est restée complètement étrangère, ainsi que nous l'avons dit, à la composition des chants antiques de l'Arménie. Les poèmes des vieux bardes du Koghtèn nous apparaissent, dans les rares fragments qui nous sont parvenus, comme des « chants traditionnels et historiques, » et c'est ce nom que les écrivains arméniens des premiers siècles de notre ère emploient pour les désigner.

Les critiques les plus autorisés conjecturent, avec beaucoup de vraisemblance, que les chants dont parle Moïse de Khorène formaient une épopée complète, analogue au *Schah-Nameh* des Persans (4), où se déroulait toute l'histoire des anciens rois de l'Arménie. Ces chants historiques étaient de trois sortes : ceux que les critiques appellent *chants de premier ordre* relataient les actes de valeur et les hauts faits des rois et des grands capitaines de l'Arménie. On range dans cette catégorie les fragments poétiques relatifs à Tigrane, fils d'Erouant (5), à Vahakn, son fils (6), à Ardaschès III (7), à Ardavazt

(1) Voir plus loin : Agathange, *Histoire de Tiridate et de saint Grégoire l'Illuminateur*, ch. 108, § 129 et suiv., p. 164 et suiv. — Zénob de Glag, *Histoire de Daron*, p. 344 et suiv. — Gorioun, *Biographie de Mesrob*, dans la *Petite Biblioth. arménienne* (Saint-Lazare de Venise, 1854), p. 5 et suiv. du texte arménien.

(2) Moïse de Khorène, *Histoire d'Arménie*, liv. I, ch. 30.

(3) Correspondance de Grégoire Magistros ; ms. arm. de la Bibliothèque de Saint-Lazare de Venise ; lettr. 46.

(4) Cf. le *Livre des Rois*, éd. de M. J. Mohl, dans la *Collection orientale*.

(5) Moïse de Khorène, *Histoire d'Arménie*, liv. I, ch. 24.

(6) *Id. ibid.*, liv. I, ch. 31.

(7) *Id. ibid.*, liv. II, ch. 50, 54.

son fils (1) et à Vartkès (2). Les *chants de second ordre* sont désignés plus spécialement par Moïse de Khorène sous le nom de « chants métriques ». Dans ces chants, les bardes arméniens racontaient une longue suite d'événements accomplis chez les Assyriens, les Mèdes et les Perses, et qui embrassaient l'espace de plusieurs siècles. Enfin, les *chants de troisième ordre* sont ceux qui renferment des traditions spéciales aux Assyriens, notamment la légende de Piourasb, intercalée entre le premier et le second livre de l'Histoire de Moïse de Khorène (3).

Les invasions et les guerres incessantes qui ne cessèrent de désoler les contrées de l'Ararat et de bouleverser le royaume d'Arménie, pendant toute la durée de la dynastie des Arsacides, contribuèrent, dans une notable proportion, à frapper de stérilité le génie poétique de la race d'Haïg. Mais la religion chrétienne, en pénétrant en Arménie, acheva de porter le coup fatal à l'ancienne littérature nationale. L'apôtre saint Grégoire l'Illuminateur anéantit, à ce que racontent ses biographes, jusqu'aux moindres vestiges de cette littérature profane et païenne, en ordonnant de livrer aux flammes tous les livres qui avaient échappé à la torche incendiaire des envahisseurs venus de la Perse (4). Sans attacher trop d'importance au récit des hagiographes qui attribuent à saint Grégoire la destruction des chefs-d'œuvre de l'antique littérature nationale, nous croyons, avec Moïse de Khorène, que c'est surtout la coupable négligence des Arméniens qui fut la cause principale de l'anéantissement de leurs trésors littéraires. En effet, la religion de l'Évangile, en modifiant d'une manière très-sensible les idées et les coutumes anciennes des Arméniens, et en laissant échapper de leurs souvenirs les vieilles traditions nationales, contribua, dans une très-forte mesure, à la perte des chefs-d'œuvre de l'antique littérature, qui fut complètement oubliée, pour laisser la place à des compositions presque exclusivement religieuses.

On s'aperçoit aisément de cette transformation subite opérée dans les idées du peuple arménien, en lisant les ouvrages que nous ont transmis leurs premiers écrivains chrétiens. Dès que la foi nouvelle se fut victorieusement implantée en Arménie, à la suite du martyre et de la prédication de saint Grégoire, les lettrés du pays, qui tous faisaient partie de la caste sacerdotale, ne songèrent qu'à consolider l'édifice religieux élevé par l'Illuminateur, en répandant, au moyen d'écrits nombreux, la doctrine de l'apôtre et en remaniant, par de grossiers procédés, l'histoire primitive du pays. Les ouvrages historiques se ressentent tellement de cet envahissement des idées chrétiennes dans les esprits, qu'ils

(1) Moïse de Khorène, *Histoire d'Arménie*, liv. II, ch. 61.

(2) *Id. ibid.*, liv. II, ch. 65.

(3) Emin, *Vebkh.... Chants de l'ancienne Arménie* (en arménien). Moscou, 1850. — *Histoire littéraire de l'Arménie*, par le père Katerdji (en arm.), Vienne 1851. — *Le Pazmaveb* (Journal arm. des Mékhitaristes de Venise), septembre 1850 et janvier 1851. — *Étude sur les chants historiques de l'ancienne Arménie*, dans le *Journal asiatique*, 1852. — Le P. Karékin, *Hist. de la littér. armén.* (en arm.); Venise, 1865, p. 45 et suiv.

(4) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 36, 54.

prennent la forme de compositions purement hagiographiques, où la légende occupe la plus grande place. Tels sont, par exemple, les biographies du roi Tiridate et de saint Grégoire par Agathange (1), les récits des premiers triomphes de la foi chrétienne en Arménie par Zénob de Glag (2), et l'histoire de la prédication de l'apôtre Thaddée, à Édesse, qui nous est parvenue sous le nom de Léroubna (3).

La découverte, ou plutôt la mise en usage des caractères alphabétiques arméniens par Mesrob, dès les premières années du cinquième siècle, n'apporta que des modifications peu sensibles au système adopté par les premiers écrivains chrétiens de l'Arménie. Cependant, on doit observer que les historiens du cinquième siècle, et notamment Moïse de Khorène, Lazare de Pharbe et Élisée (4), font exception à cette règle. On trouve dans leurs écrits des traces irrécusables d'une culture nationale antérieure, et c'est grâce à eux et à leur école, profondément imbue des idées grecques, fort en honneur de leur temps en Arménie, que nous devons la conservation des plus vieilles traditions du pays.

Après avoir subi une sorte d'éclipse durant plusieurs siècles, la littérature arménienne reparait sous un jour tout à fait neuf au quatrième siècle de notre ère. Le nouvel alphabet dont Mesrob dota son pays, contribua puissamment à la renaissance des lettres, car presque aussitôt sa mise en pratique, les Arméniens, qui se servaient pour écrire leur langue de caractères perses, syriaques et grecs (5), virent s'ouvrir une ère toute nouvelle pour leur littérature. La langue nationale, formée depuis longtemps déjà, atteignit, pendant toute la durée du cinquième siècle, son plus haut degré de prospérité.

Toutefois, il ne faudrait pas croire que les écrivains que les Arméniens revendiquent avant le quatrième siècle et même à une époque postérieure, comme leurs compatriotes, appartenaient à leur nation. C'étaient pour la plupart des Syriens et des Grecs, dont les œuvres, traduites de bonne heure dans l'idiome national, forment l'ensemble des sources auxquelles puisèrent les annalistes arméniens pour écrire l'histoire de leur pays. Ce sentiment d'un patriotisme exagéré, qui a fait considérer les Syriens Mar Apas Catina (6), Bardesane d'É-

(1) Cf. plus loin, l'*Histoire de Tiridate*, par Agathange, traduite pour la première fois en français sur le texte arménien, et accompagnée de la version grecque, p. 105 et suiv.

(2) Cf. plus loin, l'*Histoire de Daron*, p. 333 et suiv.

(3) Cf. plus loin, la *Lettre d'Abgar*, p. 313 et suiv., traduite pour la première fois en français sur le texte arménien inédit (ms. n° 88, anc. fonds arm.) de la Biblioth. imp. de Paris.

(4) Nous publierons, dans le second volume de cette Collection, les œuvres historiques de ces trois écrivains célèbres.

(5) Diodore de Sicile, liv. XIX, § 13. — Polyen, liv. IV, ch. 8, § 3. — Zénob de Glag, *Histoire de Daron* (en arm.), p. 27 et suiv. — Lazare de Pharbe, *Hist. d'Arm.* (en arm.), p. 27. — Goriotan, *Biogr. de S. Mesrob*, p. 9. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 54. — Cf. aussi les *légendes des médailles arméniennes arsacides*, dans notre *Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité*, p. 23 et suiv.

(6) Cf. plus loin, les fragments d'une *Histoire ancienne de l'Arménie*, par Mar Apas Catina, recueillis par Moïse de Khorène, p. 1 et suiv.

desse (1), Léroubna (2) et Zénob de Glag, les Grecs Olympius (3), Ardithéos (4), Faustus de Byzance (5), et le Perse Khorohpoud (6) comme des écrivains arméniens, n'a rien de fondé ; car ces auteurs, ainsi que leurs noms l'indiquent, étaient très-certainement des étrangers et composèrent leurs ouvrages dans leurs langues maternelles. Au contraire, les auteurs que les Arméniens peuvent revendiquer à juste titre, comme appartenant à leur nation, bien qu'ils aient écrit leurs ouvrages dans une langue étrangère, sont relégués par eux au second plan. Quelques-uns, il est vrai, se servirent de la langue grecque de préférence à l'idiome national ; ainsi le roi Ardavazt Ier, fils de Tigrane, qui fut emmené prisonnier par Marc-Antoine en Égypte, l'an 34 avant notre ère, et périt de mort violente à Alexandrie, avait composé des tragédies, des livres historiques et des discours en grec (7). On cite également le rhéteur Barouïr, appelé par les Grecs Proérésios, qui fut maître d'éloquence à Athènes et à Rome, et qui avait prononcé en grec des discours et des panégyriques tellement remarquables, que ses contemporains lui décernèrent le titre de « prince des orateurs (8) ». On n'est pas certain si saint Grégoire l'Illuminateur, qui composa beaucoup de discours et de prières, et qui rédigea les premiers canons de l'Église d'Arménie, écrivit en arménien, au moyen de l'alphabet hellénique, ou si ses ouvrages ont été rédigés originairement dans l'idiome grec. Tout ce que nous savons, d'une manière certaine, c'est que tous les ouvrages qu'on lui attribue nous sont parvenus dans la langue arménienne (9). On doit croire aussi que les réglemens et les canons de saint Nersès le Parthe furent vraisemblablement rédigés en grec, et que ce ne fut que plus tard qu'ils furent traduits en arménien par les savants du cinquième siècle.

(1) Cf. plus loin tous les fragments historiques et philosophiques de Bardcsane, qui nous sont parvenus en arménien, en grec et en syriaque, p. 63 et suiv.

(2) Cf. plus loin, p. 313 et suiv.

(3) Olympius, appelé Oughoub par les Arméniens, était un prêtre païen qui florissait au temps de Vologèse, roi des Perses, et d'Ardaschès, roi d'Arménie. Il composa une Histoire du fort d'Ani, dans laquelle il était question des événements arrivés au temps de Vologèse et d'Ardaschès. (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 48.) — Cf. aussi le P. Karékin, *Hist. de la littér. arm.*, p. 78.

(4) Ardithéos était un néophyte converti par saint Grégoire l'Illuminateur, qui l'éleva à la dignité épiscopale. Ardithéos, à la prière d'un cénobite appelé Marc, composa une vie de saint Grégoire qu'il écrivit sous la forme épistolaire. (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 80.) — Cf. aussi le P. Karékin, *op. cit.* p., 81.

(5) Cf. plus loin, p. 201 et suiv., la traduction de la version arménienne de la Bibliothèque historique de Faustus de Byzance.

(6) Khorohpoud, secrétaire de Sapor, fut fait prisonnier par Julien l'Apostat, en 362 de notre ère. Il embrassa le christianisme sous le nom d'Eléazar et traduisit en grec l'ouvrage de son compagnon de captivité Parzouma, appelé Rasdsouhoun par les Perses. Khorohpoud avait composé une Histoire de Julien, de Sapor et de Choroès, où la fable tenait une grande place. (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 69.)

(7) Plutarque, *Vie de Crassus*. — Appien, *Guerre Parthiq.*, ch. 3. — Suidas, *sub nom. Artabaze*. — Cf. aussi Fabricius, *Biblioth. græc.*, t. I, liv. II, ch. 19.

(8) Eunnape, *Vie des Philosoph.* (édit. Didot), p. 492. — Saint Grégoire le Théolog., Disc. XXe sur la mort de saint Basile. — Le même, *Épigrammes*.

(9) Homélie de saint Grégoire l'Illuminateur (en arm.). Venise, 1837.

Lorsque la littérature arménienne, par suite de l'adoption des caractères alphabétiques appropriés à son idiome, eut repris le dessus sur les littératures grecque et syriaque, on vit se manifester tout à coup un phénomène bien digne de fixer l'attention des philologues. La langue arménienne, qui n'était plus employée que par le peuple et avait été réduite, pendant plusieurs siècles, à l'état d'idiome vulgaire, devint la langue sacrée et savante du pays. Le clergé arménien avait compris, en effet, que pour répandre les lumières de la foi nouvelle parmi le peuple, il fallait de toute nécessité employer le langage qui lui était familier. Or le grec et le syriaque n'étaient compris que des prêtres, et les populations montraient peu d'empressement à se livrer aux pratiques du nouveau culte, dont les ministres, syriens pour la plupart, employaient leur langue pour célébrer les mystères de la foi.

Pendant près d'un siècle, c'est-à-dire depuis la conversion du roi Tiridate et l'apostolat de saint Grégoire, jusqu'au temps de Vram-Schapouh et de Mesrob, les écoles qu'on avait ouvertes en vue de populariser la religion du Christ ne formaient que des prêtres habiles dans la lecture des textes grecs et syriaques. Pour être admis dans les ordres sacrés, la connaissance du syriaque était indispensable. Agathange (1), Zénob de Glag (2), Gorioun (3) et Vartan (4) attestent ce fait dans leurs écrits. Le clergé national reconnut l'imperfection de cette méthode et résolut de donner une impulsion toute nouvelle à l'étude de la langue arménienne, afin de mettre un terme à l'omnipotence des prêtres syriens. Pour lui, il ne suffisait pas de prêcher la foi nouvelle, il fallait, pour la faire accepter, qu'on formât et qu'on éclairât les esprits. Cette éducation exigeait le concours de la science; mais l'absence de caractères alphabétiques, propres à la langue arménienne, rendait cette tâche extrêmement difficile. C'est alors que Mesrob conçut la pensée de doter sa nation d'une écriture qui permettrait de transcrire avec facilité tous les mots de la langue arménienne. Cette innovation n'avait d'ailleurs rien de blessant pour les Arméniens, car l'écriture est regardée, chez les Orientaux, comme une institution religieuse. Ludolf a observé avec beaucoup de justesse que l'initiation d'un peuple barbare à une foi nouvelle est d'ordinaire suivie de l'introduction de l'alphabet, ou d'un changement dans le caractère national (5).

On a beaucoup disserté sur l'histoire de l'invention des caractères arméniens. L'incertitude et le merveilleux qui planent dans les récits des Arméniens, même contemporains de l'invention, ont donné lieu à des divergences d'opinion très-tranohées. Cependant, si l'on écarte de leurs relations les interventions miraculeuses qui présentent tous les caractères d'une légende, on parvient à se

(1) *Hist. de Tiridate*; cf. plus loin, p. 179.

(2) *Hist. de Daron*; cf. plus loin, p. 337.

(3) *Biographie de Mesrob*.

(4) *Hist. univers.* (en arm.). Venise 1862, p. 51 et suiv.

(5) Ludolf, *Hist. aethiop.*, liv. IV, ch. I, *init.* — Renan, *Hist. gén. des lang. sémit.* (3e édit. 1863), p. 292.

faire une idée assez exacte du procédé que Mesrob employa pour arriver à doter son pays de la découverte précieuse à laquelle son nom est resté attaché.

Lorsque Mesrob conçut le projet d'inventer un alphabet pour sa nation, il consulta d'abord le patriarche saint Sahag et l'engagea à convoquer une assemblée dans la ville de Vagharschabad, pour étudier la question. Le roi Vram-Schapouh, qui assistait à la réunion, ayant appris qu'un évêque syrien, du nom de Daniel, possédait un ancien alphabet arménien, envoya près de lui un prêtre, appelé Abel, qui rapporta ces caractères avec leur épellation. On suppose que cet alphabet, composé de 22 ou de 27 lettres (1), servit de base à Mesrob, et c'est lui qu'on est convenu de désigner sous le nom de *daniélien*. Cet alphabet, ne remplissant pas entièrement le but qu'on s'était proposé, Mesrob, d'après l'ordre du roi et du patriarche, alla trouver Daniel en Mésopotamie, afin d'avoir de lui des renseignements plus précis. Sa mission ayant échoué, Mesrob revint un peu découragé en Arménie. Sur ces entrefaites, il apprit qu'il y avait à Édesse un savant, nommé Platos, qui pourrait l'aider dans ses recherches. Mesrob vint le trouver, et ne put obtenir de Platos qu'une lettre de recommandation pour le rhéteur Épiphane, personnage très-versé dans la lecture et la connaissance des langues de l'Asie. Une nouvelle déception attendait encore Mesrob : Épiphane était mort, et son disciple, Rufin, s'était retiré dans la solitude, à Samos. Mesrob se mit à la recherche de ce dernier, mais il ne put tirer de lui aucun secours. C'est alors, disent ses biographes et les historiens, que Mesrob, désespéré de son insuccès, s'adressa à Dieu, qui lui envoya une vision pendant laquelle il aperçut une main miraculeuse traçant sur la pierre les caractères de la langue arménienne. Mesrob se rendit de nouveau auprès de Rufin qui donna aux lettres, révélées par Dieu à Mesrob, des formes gracieuses et élégantes. Tel est en résumé le récit de Gorioun (2). A ces renseignements, il faut ajouter ce que raconte à ce sujet Moïse de Khorène. L'Hérodote arménien, après avoir parlé des tentatives infructueuses de Mesrob, dit que, pendant sa vision, une main divine traça sur la pierre les sept voyelles de l'alphabet arménien (3). Cette opinion est partagée aussi par Assoghig (4) et par Vartan (5). Cette dernière circonstance de l'invention des voyelles n'est pas clairement expliquée par Gorioun et Lazare de Pharbe (6); cependant Gorioun laisse supposer que les Arméniens possédaient, bien avant la découverte de Mesrob, des caractères qui leur étaient propres (ce sont vraisemblablement ceux qu'on appelle *daniéliens*), et qu'on avait abandonnés depuis long-

(1) Assoghig, *Hist. univ.* (en arm.). Paris, 1859, p. 75. — Vartan, *Hist. univ.*, p. 51 et suiv. — Vartan, *Explic. des passages de l'Écriture sainte* (ms. de la Bibl. imp.; anc. fonds arm., n° 12), et *Journal asiatique* (février-mars 1867), p. 200.

(2) Gorioun, *Biographie de Mesrob*.

(3) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 53.

(4) *Histoire universelle*, p. 75.

(5) *Histoire universelle*, p. 51 et suiv. — *Journal asiat.* (février et mars 1867), p. 200.

(6) *Histoire d'Arménie* (en arm.); Venise, 1793, p. 8.

temps déjà, parce que leur emploi était difficile et qu'ils ne suffisaient pas à exprimer tous les sons de la langue (1). Moïse de Khorène complète ces renseignements en disant que les lettres furent disposées selon l'ordre de l'alphabet grec (2).

De tous ces récits il résulte que Mesrob n'inventa pas l'ensemble des caractères arméniens, comme le croient certains écrivains nationaux (3), mais qu'il compléta l'alphabet *daniélien* au moyen des consonnes et des voyelles qui manquaient, pour exprimer tous les sons de la langue et faciliter l'épellation des mots (4). La découverte de Mesrob se trouve donc réduite maintenant à sa véritable valeur, et on sait du reste que l'introduction des voyelles grecques dans l'écriture syriaque, attribuée à Théophile d'Édesse, au huitième siècle (5), a été amenée par une nécessité analogue à celle qui engagea Mesrob à employer ces mêmes voyelles, pour faciliter l'épellation des syllabes et la lecture des mots du langage arménien.

Par tout ce qui précède, on voit que les Arméniens avaient subi, d'assez bonne heure, l'ascendant exercé sur leur idiome par leur contact avec les Syriens et les Grecs. Leurs plus anciennes traductions portent l'empreinte de l'influence syriaque et hellénique, et la conséquence linguistique de ces relations mutuelles fut l'introduction d'un certain nombre de mots grecs et syriaques dans l'arménien (6).

Nous allons étudier maintenant le rôle prépondérant de l'hellénisme et l'action décisive que la langue grecque exerça dans tout l'Orient, mais surtout en Syrie et en Arménie, durant les premiers siècles de l'ère chrétienne.

De toutes les langues parlées dans l'antiquité, le grec est assurément celle qui a été la plus répandue sur la surface du vieux monde. Cet idiome, qui prit naissance dans la Grèce proprement dite, s'étendit peu à peu sur les contrées du voisinage, gagna la Thessalie, la Macédoine, les points occupés par les colonies grecques de l'Asie-Mineure, et finit bientôt par envahir une notable partie de l'Asie occidentale.

La prépondérance de la langue grecque ne s'exerça pas seulement sur les idiomes avec lesquels elle se trouva en contact immédiat, elle parvint même à en faire oublier quelques-uns, comme ceux qui étaient originairement parlés dans la Thrace et dans la Thessalie. Dans les contrées où la langue grecque

(1) Gorioun, *Biographie de Mesrob*.

(2) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 53.

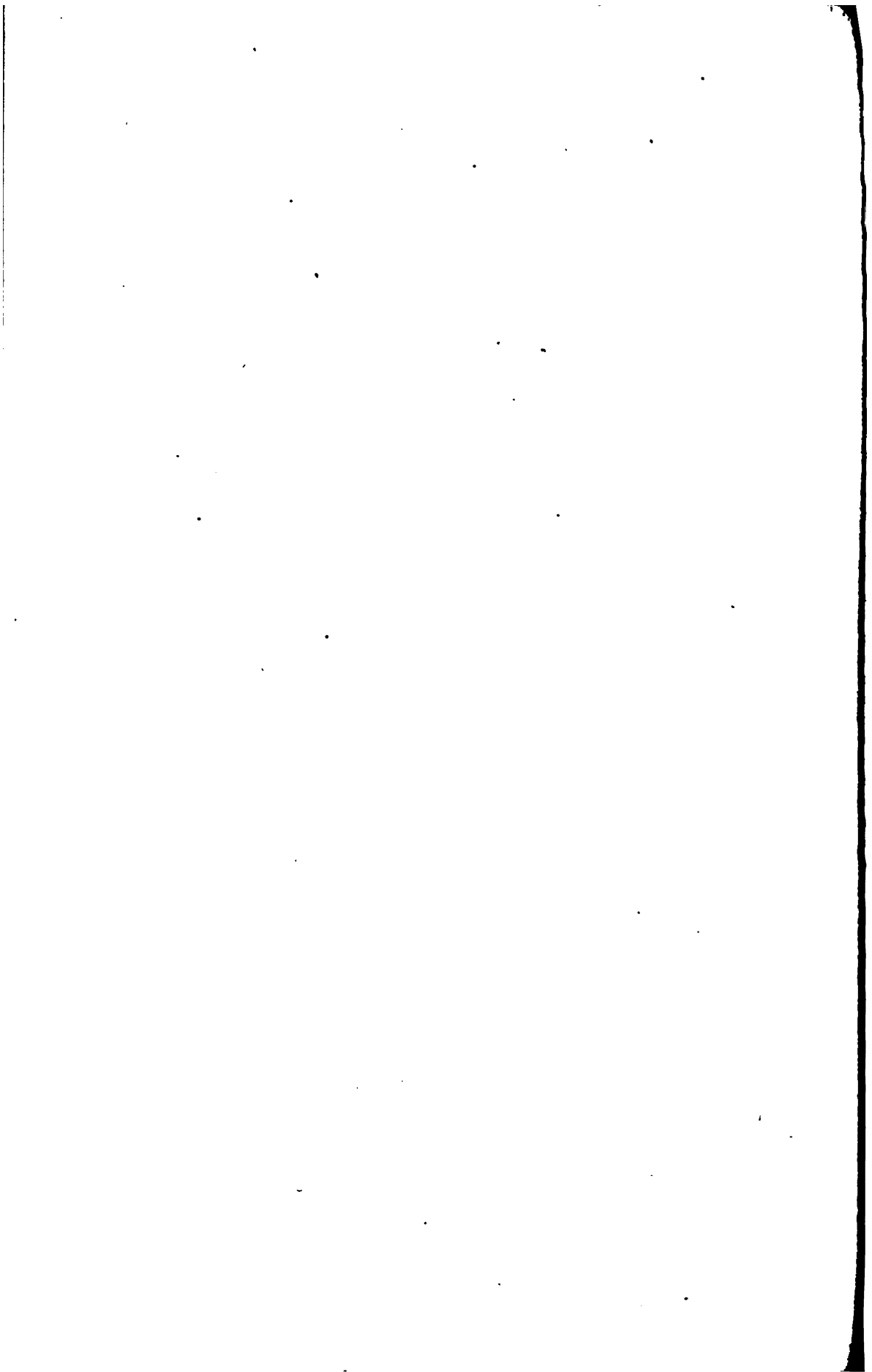
(3) Nersès Schnorhali, *Histoire rimée*, dans les œuvres complètes de cet auteur; en arm. (Venise, 1830), p. 533 et suiv.

(4) Le P. Karékin, dans son *Histoire de la littérature arménienne*, p. 8 et suiv., est entré dans les détails les plus minutieux sur la question de l'invention des caractères arméniens. Nous avons exactement suivi son système, tout en tenant compte des renseignements précieux que M. Emin a donnés sur le même sujet, dans une des notes de son édition russe de Moïse de Khorène, p. 361 et suiv.

(5) Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 299.— Cf. à ce sujet Michaëlis, *Gramm. syr.*, § 7.— Assemani, *Biblioth. orient.*, t. I, p. 64 et 521; t. III, part. 2, p. 378.

(6) Bötticher, *Suppl. lex. aram.*, cf. *Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellschaft*, t. VIII, p. 324.— Renan *Hist. des lang. sémit.*, p. 287.

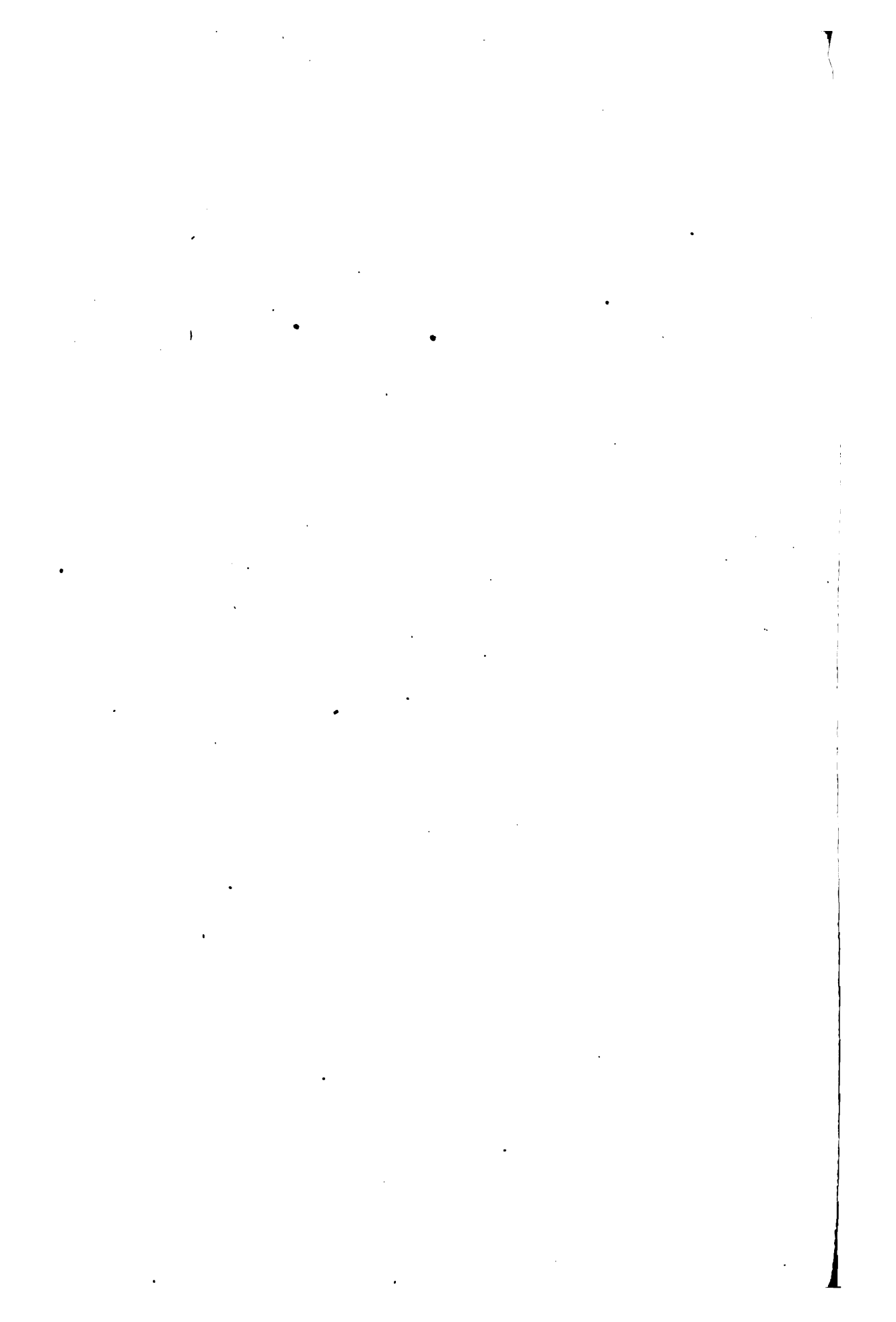
- Theodorico Gothorum regi, qui ad Regium prope Constantinopolim castra posuerat et vicinam regionem infestabat, nuptias et dona offert, *ib.* § 8. Illi et Leonii capita e Cherreos castello Constantinopolim missa prope urbem contis infigi iubet, *ib.* § 11, p. 28. Venæ corpus ex Isauria allatum regia sepultura honorat, *ib.* Æstate imperator in Brochthis degere solebat, *ib.* p. 30. Zenonis bona et ipsam vestem regiam vendidit Anastasius, 214, b, 4, p. 30.
- Zno; Anthemii et Herais f., sponsus Longinæ Longini filie, *Joan.* 214 b, 3, p. 30.
- Zchi, gens ad Pontum Euxinum, Achæunte fluvio a Sannigis disterminantur, *An.* 15, 18, 20, p. 179, 180, 181. Eorum rex Stachemphas, *ib.* 15.
- Ziganis, V. Sigamis.
- Zimarchus, sub Justiniano urbis præfectus, cui sufficitur Julianus, *Mal.* 2, p. 39.
- Zolbon, Ζόλβων, Hunnorum dux sub Anastasio in bello Isaurico, *Joan.* 214, b, 5, p. 31.
- Zopyrus, Megabyzi pater, *Ar.* 11, 3.
- Zydritæ, gens Pontica, Machelonibus et Heniochis finitimi. Eorum rex Pharasmanes, *An.* 10, p. 178, 1, p. 174.
- Zygos, mons Laconicæ, 3, 22, 1.

SCRIPTA

QUÆ HOC VOLUMINE CONTINENTUR.

	Paginæ.
Prefatio.....	v
Prolegomena.....	VII-LXX
De codice Parisino.....	VII-XIII
De codice Scorialensi.....	XIV
De codice Constantinopolitano.....	XV
De codice Athoo.....	XVI
De codice Londiniensi musei Britannici.....	XVI-XVIII
Varia lectio codicis Londin. in Anonymi peripli parte priori.....	XIX-XXII
De Aristodemi fragmento.....	XXII-XXXIV
De epochis historiæ Atticæ.....	XXXIV-XLIX
De Critobulo.....	L-LIV
Addenda ad fragmenta Aristodemi, Eusebii, Prisci, Dionysii, Dexippi.....	LV-LVIII
Polybii fragmenta.....	LIX-LXIV
Appiani fragmentum.....	LXIV
Lexici geographici fragmenta.....	LXV-LXX
Aristodemi fragmentum.....	1-20
Eusebii fragmenta.....	21-23
Prisci fragmenta.....	24-26
Joannis Antiocheni fragmenta.....	27-38
Joannis Malelæ fragmenta.....	38-39
Critobuli historiæ.....	40-161
Photii homiliæ duæ de Rossorum incursione.....	162-173
Anonymi Peripli Ponti Euxini fragmentum.....	174-187
Dionysii Byzantii fragmentum.....	188-190
Index.....	191-203

ne s'étendait que sur une partie du pays, et notamment sur les littoraux où les Hellènes avaient établi des colonies ou des comptoirs, elle réduisit à un rang secondaire les idiomes parlés dans les différentes localités où s'exerça l'activité commerciale du peuple grec. Ainsi, par exemple, en Syrie, en Judée et dans la Basse-Égypte, le grec s'érigea en langue littéraire et savante, et disputa le terrain aux idiomes nationaux qu'elle ne put faire entièrement disparaître.

Lors de sa plus grande extension, la langue grecque était parlée de la Sicile aux rives du Tigre, de la Mer Noire à l'Abyssinie. Ce développement extraordinaire d'une langue, d'abord resserrée dans des limites géographiques assez étroites et qui gagna des contrées fort éloignées de son point de départ, est assurément l'un des plus curieux phénomènes que les fastes du langage offrent aux méditations de l'observateur. Originellement, le grec était l'idiome particulier d'un petit peuple issu de la grande famille arienne; plus tard il devint la langue officielle et savante de toutes les nations avec lesquelles les Grecs se trouvèrent en rapports, et le développement qu'il acquit est la preuve manifeste de sa supériorité sur les idiomes indo-européens et sémitiques qu'il parvint à dominer, lorsqu'il n'arriva pas à les éliminer complètement. M. Renan observe, avec beaucoup d'à propos, qu'un phénomène analogue s'est produit durant tout le moyen-âge, pour une des langues appartenant à la famille des idiomes sémitiques, l'arabe, avec cette différence, toutefois, que si l'extension de ce dernier idiome a été plus grande et plus rapide que celle du grec, il n'est point parvenu cependant à s'imposer victorieusement aux populations soumises durant des siècles à la domination de l'Islam (1). Les développements acquis par la langue grecque, la vulgarisation des chefs-d'œuvre de sa littérature, ont eu pour résultat d'exercer une action civilisatrice et bienfaisante sur le génie des peuples où cette langue s'est plus particulièrement exercée; tandis que l'arabe, malgré les efforts des conquérants musulmans, n'a pu réussir à annihiler l'effet produit, plusieurs siècles auparavant, par l'influence de l'idiome hellénique.

Une des causes de l'action décisive exercée par le grec sur les autres idiomes, avec lesquels il se trouva en contact, est la répulsion marquée que le peuple grec témoigna à toutes les époques, pour l'étude et la pratique des langues étrangères. Les Grecs, regardant comme un privilège tout spécial de parler la langue nationale, n'ont jamais songé à se familiariser avec les idiomes des peuples barbares, ἀγλωσσοί (2), avec lesquels ils furent en relations; et cette indifférence qu'ils témoignèrent pour les langues étrangères n'a pas été une des moindres causes des développements que leur propre idiome a acquis dans les contrées où les Grecs étaient entraînés par l'esprit de conquête ou de commerce. On signale

(1) Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 389.

(2) Les Slaves désignent les peuples qui ne sont pas de leur race et ne parlent point leur langue, sous le nom de *niemché* « muets ». C'est cette épithète que les populations de race slave donnent encore aujourd'hui aux Allemands, parce que ces derniers ne parlent et n'entendent point l'idiome slave. — Cf. ma traduction de la *Chronique de Michel le Syrien*, en cours de publication à Saint-Lazare de Venise, p. 211, note 3.

toutefois quelques exceptions à cette loi générale, par exemple Thémistocle qui étudia et parlait avec facilité la langue des Perses (1). Au contraire, les Orientaux avaient, comme de nos jours, une aptitude toute spéciale pour apprendre les idiomes des peuples étrangers, et ils montraient en particulier une grande prédilection pour l'étude du grec. Peu de temps après la conquête macédonienne, nous trouvons Bérose à Babylone, Ménandre à Tyr, Manéthon en Égypte, compilant, d'après les documents originaux, les annales de leurs patries respectives. C'est donc un fait significatif de voir, peu de temps après le passage d'Alexandre en Orient, la langue grecque cultivée par des écrivains d'origine barbare, et on chercherait en vain un Grec de ce temps-là qui ait composé des ouvrages en langue étrangère.

Ce fut peu de temps après la conquête macédonienne que l'usage de la langue grecque commença à se répandre en Orient. A partir du moment où elle fit son apparition dans les contrées de l'Asie et de l'Afrique, elle étouffa, pour ainsi dire, durant l'espace de six siècles, le génie sémitique, qui abdiqua, dit M. Renan, son individualité, pour subir l'ascendant de la Grèce. Mais, lors de l'apparition de l'islamisme, l'élément sémitique se réveilla tout à coup, et ses développements furent tels, qu'à son tour il éclipsa l'hellénisme et s'isola complètement de toute influence indo-européenne. Cependant, à l'exception de la littérature arabe, toutes les littératures de l'Asie occidentale, syriaque, arménienne, géorgienne, copte, éthiopienne, portent l'empreinte de l'influence grecque, devenue inséparable de la religion chrétienne (2).

Ce furent les Syriens d'en-deçà de l'Euphrate qui subirent les premiers l'ascendant de la Grèce. Le changement politique produit dans l'Aramée, par l'établissement de la dynastie des Séleucides, amena également des modifications profondes dans le caractère des Syriens, qui adoptèrent sans trop de difficultés les coutumes et le langage des Grecs. Ceux de la Mésopotamie résistèrent avec plus d'opiniâtreté, bien que les études helléniques aient été souvent florissantes dans cette contrée.

Dès le cinquième siècle de notre ère, le syriaque, qui était la langue propre de presque toutes les provinces de la Syrie, fut à peu près éclipsé par les études helléniques qui prirent un développement tout nouveau dans la Mésopotamie, grâce à l'école d'Édesse, devenue l'asile des Nestoriens. Après la destruction de cette célèbre école en 489, ces études passèrent aux Jacobites et ne cessèrent de produire entre leurs mains d'assez bons résultats, pendant les siècles qui suivirent (3).

La Syrie fut, de toutes les contrées de l'Asie occidentale, le pays où la langue grecque jeta ses racines les plus profondes et exerça une action prédominante sur les idiomes parlés dans l'Aramée, et notamment sur le syriaque.

(1) Thucydides, *Bell. Pelop.*, liv. 1, ch. 138. — Cf. aussi Max Müller, *Leçons sur la science du langage*; troisième leçon, p. 92 et suiv. de la première édit. de la trad. française.

(2) Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 292.

(3) Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 297.

Depuis l'établissement de la dynastie des Séleucides jusqu'au milieu du premier siècle de notre ère, la domination grecque ne cessa pas en Syrie, et la langue des conquérants acquit dans cette région une importance et une influence décisives. La réduction de la Syrie en province romaine n'apporta aucune modification dans les mœurs et les institutions des habitants, et la langue grecque ne souffrit aucunement du changement politique advenu par suite de l'arrivée des Romains. Bien plus, lorsque la religion chrétienne s'implanta en Syrie, la langue grecque finit par gagner du terrain et envahit peu à peu toutes les populations qui habitaient au-delà de l'Euphrate.

L'introduction d'un culte nouveau en Syrie fut la cause déterminante de l'extension que prit l'idiome grec dans la partie occidentale de la Mésopotamie; mais, comme le peuple n'entendait pas cette langue, le clergé se vit dans la nécessité de remédier à l'ignorance des classes inférieures, en entreprenant des traductions du grec en syriaque, langue vulgaire du pays. C'est à cette circonstance qu'est due la version *peschito* (simple) des Livres-Saints, au deuxième siècle de notre ère (1). Ce premier essai de traduction n'ayant point paru satisfaisant, les savants syriens entreprirent, au sixième siècle, de refaire une nouvelle version, dont la rédaction fut confiée à Philoxène, évêque d'Hiéropolis, et à Polycarpe. Un siècle plus tard, Thomas d'Héraclée en fit la révision sur le texte grec. Les conciles tenus en Syrie par les Pères grecs et syriens assemblés, et dont les actes étaient rédigés en grec, déterminèrent un nombre assez considérable de versions de ces actes en langue syriaque. En même temps, les œuvres des Pères grecs, traduits dans l'idiome vulgaire de Syrie, fournirent une abondante moisson littéraire. Cet ensemble de compositions religieuses, empruntées aux écrivains chrétiens de la Grèce, constitue en majeure partie le fond de l'ancienne littérature syriaque, et c'est à elle qu'il faut demander les traductions des écrits de plusieurs docteurs de l'Église grecque dont les œuvres, originellement écrites dans l'idiome hellénique, sont aujourd'hui perdues. C'est ainsi que nous sont parvenus quelques écrits de Théodore de Mopsueste, de Diodore de Tarse, de Sévère d'Alexandrie et d'Eusèbe de Césarée (2). Les livres de liturgie, les décrets des conciles furent également traduits du grec en syriaque, par des fonctionnaires de l'Église affectés spécialement à ces traductions, et qui furent désignés sous le titre d'« interprètes ou traducteurs (3) ». On cite parmi eux Paul, évêque de Callinique en Osrhoène, au sixième siècle, auteur d'une version syriaque des œuvres de Sévère; Serge de Résaïn, traducteur de livres de médecine et de philosophie; Jacques d'Édesse, au septième siècle, qui, outre les ouvrages des Pères, traduisit plusieurs livres d'Aristote, notamment les Catégories, les Interprétations, les Analytiques, et

(1) Wichelhaus, *De Novi Testam. vers. syr. ant.* — Wiseman, *Horæ syriacæ*, p. 108. — Perles, *Meletemata Peschittioniana*. — Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 263.

(2) Assemani, *Biblioth. orient.*, t. I, in prologo, p. 1.

(3) Assemani, *Biblioth. orient.*, t. I, p. 475.

le *Compendium* de la philosophie aristotélique de Nicolas (1); enfin le patriarche Jacobite Athanase II, auquel on doit une version des Homélie de Sévère, de la Dialectique d'Aristote et de l'*Εισαγωγή* de Porphyre (2).

La littérature profane fut aussi l'objet de la préoccupation des traducteurs, et elle fournit un contingent considérable à la littérature syriaque. Ainsi, outre les œuvres d'Aristote, les interprètes donnèrent des versions des livres d'Hippocrate et de Galien (3). Cependant, les Nestoriens paraissent s'être adonnés de préférence à ces traductions profanes, dont quelques-unes devaient servir elles-mêmes à entreprendre d'autres versions, dans les langues parlées par les autres chrétiens de l'Asie et par les musulmans.

Édesse, capitale d'une toparchie syrienne, et qui était peuplée de savants, possédait de riches bibliothèques, d'importantes archives, et devint le centre des études helléniques (4). C'est dans cette ville que furent entreprises, par les lettrés réunis dans son école, les premières traductions du grec en syriaque. Vers le milieu du cinquième siècle, Cumas, Probus et Ibas donnèrent une version des livres d'Aristote (5). Mais, à la fin du cinquième siècle, l'école d'Édesse fut troublée par des querelles religieuses, et l'empereur Zénon ferma l'école et chassa les savants (6). Les exilés nestoriens transportèrent alors en Perse le goût des études, continuèrent à traduire des livres grecs dans leur idiome maternel (7) et donnèrent une impulsion très-grande à l'école de Nisibe et à celle de Gandischapour qui venait d'être fondée (8).

Lès Syriens chrétiens avaient déjà abandonné en partie la culture du grec. que certaines villes d'Orient, qui avaient reçu d'eux, quelques siècles auparavant, la science hellénique, voyaient fleurir chez elles la littérature grecque, dont elles conservèrent la tradition jusqu'en plein moyen âge. La ville de Carrhes (Harran), par exemple, qui renfermait une population qui n'était ni chrétienne, ni musulmane, possédait une école où l'hellénisme était fort en honneur. C'est de cette école que sont sorties les nombreuses traductions d'ouvrages grecs en syriaque qui furent entreprises au dixième siècle, et dont la tradition se continua jusqu'au douzième siècle (9).

Si des populations qui ne semblaient point appelées, par leur éloignement ou par leurs croyances religieuses, à être envahies par l'hellénisme, subirent son influence, d'autres, au contraire, qui furent en contact incessant avec les Grecs, opposèrent une énergique résistance à l'esprit hellénique. Les Juifs de la Palestine par exemple furent de ce nombre, et les tentatives des Séleucides,

(1) Assemani, t. II, p. 46, 47; t. I, p. 468, 475.

(2) Wenrich, *de auctorum graecorum versionibus syr., arab., arm. persisque Comm.*, p. 126 et suiv.

(3) Wenrich, *op. cit.*, p. 95 et suiv.; 241 et suiv.

(4) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 35.

(5) Ebe d-Jesu, *Cat. lib. syr., apud Asseman. Bibl. orient.*, t. III, P. I, p. 85.

(6) Assemani, *op. cit.*, t. II, p. 402 et 376, t. III, P. I, p. 378.

(7) Assemani, *op. cit.*, t. III, P. II, p. 938.

(8) Schultz, dans les *Mém. de l'Acad. de Saint-Petersbourg*, t. XIII, p. 437.

(9) Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 298.

pour amener les Israélites à adopter leur idiome, échouèrent complètement. Le parti grec qui s'était formé à Jérusalem, à l'époque des Macchabées, dut céder devant l'opiniâtre résistance du parti national (1). Il semble cependant, que dans d'autres villes où s'étaient établies des communautés israélites, comme à Césarée et à Scythopolis, l'hellénisme était en faveur chez les Juifs qui faisaient usage de la version grecque des Écritures (2). Après la catastrophe qui mit fin à la synagogue de Jérusalem, l'antipathie des Juifs pour l'hellénisme devint de plus en plus déclarée (3). On frappa d'anathème quiconque apprendrait les lettres grecques à son fils (4), et il ne resta plus d'autres traces de l'influence grecque et romaine en Judée, que quelques mots grecs et latins employés dans la langue de la Mischna et du Talmud (5). Contrairement à leurs frères de la Palestine, les Juifs d'Égypte acceptèrent la langue et la culture helléniques. Ce fut en effet à Alexandrie que fut entreprise la version des Septante (6), et l'école des Juifs hellénistes qui florissait sur les rives du Nil a produit, outre les traducteurs des Livres-Saints, des hommes assez marquants, comme Philon le juif, pour qu'on ne puisse pas dire que les études grecques trouvèrent une résistance invincible de la part du mieux doué de tous les peuples sémitiques. Cependant, cette répulsion des Juifs de Jérusalem pour les études grecques explique pourquoi on ne trouve point dans la littérature hébraïque de traductions des livres grecs. On ne peut en effet considérer comme des traductions des ouvrages grecs, les rares versions faites sur des livres déjà traduits par les Arabes sur des textes syriaques. Telles sont par exemple les traductions d'Aristote en hébreu, et quelques livres de médecine existant à la bibliothèque du Vatican (7) et dans d'autres dépôts littéraires de l'Europe.

Les Arméniens furent initiés de bonne heure à la science hellénique par les Syriens, qui parvinrent même à l'introduire chez les Perses, et plus tard chez les Arabes. Mais l'Arménie, qui était devenue chrétienne, subit bien plus profondément que l'Iran, l'influence des Syriens, dont la langue joua, pendant quelque temps, chez les populations de l'Ararat, le rôle d'idiome sacré. En effet, lors de l'introduction du christianisme en Arménie sous le règne de Tiridate, la grande majorité du clergé arménien se composait de prêtres syriens (8), et les traductions arméniennes de la Bible et des principaux ouvrages ecclésiastiques furent d'abord composées sur le syriaque (9). Mais si l'idiome vulgaire de l'Aramée parvint à supplanter, pendant quelque temps, l'hellénisme en Ar-

(1) Macchabées, II, ch. 3, 4, 5.

(2) Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 293.

(3) Ernesti, *de Jud. odio adv. litt. græc.*

(4) Talmud de Jérusalem, *Sota* 21, 2.

(5) Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 295.

(6) Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 168.

(7) Wenrich, *op. cit.*, pg. 134, 140 et suiv. p. 138.

(8) Cf. plus loin Agathange, *Hist. de Tiridate*, p. 179. — Jean Mamigonien, *Contin. de l'Hist. de Daron, Mémoires*; *ad calcem.* — Gorioun, *Biogr. de Mesrob.*

(9) Wenrich, *op. cit.*, p. 49 et suiv. — Quatremère, *Mém. sur les Nabatéens*, p. 139.

ménie, l'étude du grec reprit bientôt le dessus ; et le clergé national, en se plaçant sous le patronage de l'Église de Constantinople et de l'évêque de Césarée, abandonna les études syriennes, pour s'adonner de préférence aux études grecques. Les prêtres syriens qui habitaient les couvents de l'Arménie, durent céder la place à des moines du pays, et les supérieurs des couvents, dont quelques-uns étaient des syriens, furent remplacés par des évêques arméniens (1). La réunion du concile d'Éphèse paraît avoir été la cause déterminante de la réaction qui s'opéra en Arménie contre les Syriens. A ce moment, le patriarche saint Sahag et Mesrob reçurent des Pères qui composaient cette assemblée, une Bible en langue grecque qui fut immédiatement traduite, afin de corriger les imperfections de la première version faite sur le syriaque (2). Cette circonstance déterminâ saint Sahag à envoyer deux des disciples de Mesrob à Alexandrie, pour apprendre le grec (3). Au cinquième siècle, le nombre des disciples dirigés en Égypte, à Constantinople et à Athènes, s'accrut considérablement (4), et ce sont ces voyageurs qui, rentrés dans leur patrie, jetèrent les fondements de la célèbre « École des interprètes ou traducteurs », qui brilla d'un si vif éclat jusqu'au commencement du sixième siècle (5).

Durant l'espace de vingt années, c'est-à-dire depuis l'adoption des caractères alphabétiques, jusqu'au moment de la décadence de l'empire des Arsacides et de l'ingérance de plus en plus prépondérante de la Perse dans les affaires de l'Arménie, beaucoup de disciples se formèrent dans les écoles fondées dans toutes les provinces de ce royaume. Les critiques arméniens divisent en deux classes les disciples qui, durant cette période, s'exercèrent au pénible labeur des traductions. Les plus anciens sont désignés sous le nom de « premiers traducteurs », et les élèves qui travaillèrent sous la direction de ces derniers, sont appelés « seconds traducteurs ». On range dans la première classe les disciples immédiats de Sahag et de Mesrob, qui secondèrent les efforts de leurs maîtres dans leurs traductions. Les versions de ces premiers traducteurs se reconnaissent à l'absence de toute influence hellénique, comme par exemple le Pentateuque, les Arguments des Livres de l'Ancien Testament, les Évangiles, quelques anciens chants d'église, les cantiques des dimanches, les hymnes de Pâques et de la Pentecôte. La seconde classe se composait des disciples des anciens traducteurs, qui furent envoyés dans différentes villes de la Syrie, de l'Égypte et de la Grèce, pour compléter leur instruction.

Parmi les premiers traducteurs dont l'histoire nous a transmis les noms, il

(1) Cf. plus loin, Jean Mamigonien, *Contin. de l'histoire de Daron, Memorial; ad calcem.*

(2) Grégoire le syrien, *Schol. du psaume XV.* — Brian Waltoni, *in proleg. Bibl. polygl.*, (Ed. Dath), p. 621.

(3) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 53. — Lazare de Phârbe, *Hist. d'Arm.*, p. 30-32. — Gorioun, *Biogr. de Mesrob.*

(4) Moïse de Khorène, *op. cit.*, liv. III, ch. 54, 60. — Gorioun, *Biogr. de Mesrob.*

(5) Sukias de Somal, *Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in armeno.* (Ven., 1825). — Karékin, *Hist. de la littér. arm.*, p. 179 et suiv.

faut citer Joseph de Khoghotsim, dans le canton de Vaïotzdzor (1), qui fut patriarche de l'an 441 à l'an 452, et qui présida le synode d'Ardaschad (2); Hovhan ou Jean qui fut martyrisé à Ctésiphon; Ghévon ou Léon, prêtre de Vanant, qui aida puissamment Vartan à combattre le mazdéisme, que les Perses voulaient imposer à l'Arménie. Léon était le chef des disciples que Mesrob conduisit avec lui à Mélitène, et qu'il avait laissé dans cette ville, auprès de l'évêque Acacius, à la demande du général Anatole. Mesrob qui s'était consacré à l'instruction de ses disciples, dans le désert de Schaghakomk (3), nomma Léon directeur à sa place. Celui-ci, ayant appris que quelques-uns de ses compagnons se trouvaient à Constantinople, où ils s'occupaient de la traduction d'ouvrages grecs, vint les rejoindre. De là, il retourna en Arménie, où il rapporta des manuscrits des Livres-Saints et les canons des conciles de Nicée et d'Éphèse. On cite encore parmi les anciens traducteurs, Eznig de Goghyp et Gorioun; le premier composa une « Réfutation des hérésies (4) » et le second est l'auteur de la « Biographie de Mesrob (5) »; Mouché de Daron et Der ou Dirair de Khortzen (6); Joseph de Baghin et Hovhan d'Égéghiatz, qui secondèrent puissamment Mesrob, en exerçant ses disciples dans la traduction des Livres-Saints (7). Plus tard Mesrob, étant revenu du pays des Koukar (Gogarène), envoya Joseph de Baghin et Eznig, à Édesse, en vue d'obtenir des traductions des premiers Pères syriens. Ceux-ci quittèrent bientôt cette ville et se dirigèrent sur Constantinople, pour continuer la version des œuvres des Pères grecs. Ils rapportèrent de leur voyage des textes authentiques et très-corrects de la Bible et des canons d'Éphèse en grec, et c'est sur ces exemplaires qu'on entreprit une traduction nouvelle de ces divers écrits, dont les premières versions laissaient beaucoup à désirer. Ceci explique pourquoi on rencontre, dans la littérature arménienne, des versions différentes de certains livres, faites à peu près dans le même temps, comme par exemple le livre de l'Écclésiaste (8). Enfin, on cite encore comme faisant partie de l'école des anciens traducteurs, Hénoch et Tanan qui vécurent longtemps parmi les Aghouank, Jérémie, Tatig, Knith, évêque de Tertchan, disciple de l'école de Schaghakomk, Artzan l'Ardzrouni, compagnon de Jean d'Égéghiatz, qu'il suivit à Césarée (9), et Ghazarig ou Ghaznig.

Les seconds traducteurs, dont la réputation semble avoir éclipsé celle de leurs devanciers, sont l'historien Moïse de Khorène, son frère Mampré le

(1) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 61, 67.

(2) Gorioun, *Biogr. de Mesrob*.

(3) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 60.

(4) (Venise, 1826), en arm. — Levailant de Florival, *Réfutation des sectes des patens* (Paris, 1853).

(5) (Venise, 1854), en arm.

(6) Lazare de Pharbe, *Hist. d'Arm.* (Venise, 1798), en arm.

(7) Gorioun, *Biogr. de Mesrob*. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 53.

(8) *Petite Biblioth. arménienne*, (Venise, 1833), en arm.

(9) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 60.

lecteur, le philosophe David l'invincible, le patriarche Kiud, Jean Mantagouni, les historiens Élisée et Lazare de Pharbe, et le rhéteur Ezdras d'Ankegh. Enfin, on peut ranger parmi ces traducteurs, sans pouvoir leur assigner une époque précise, Sahag, Jean, Abraham ou Abel, Ananias, Jonathan, Khatchig, Andréas, Thothoul et Varos (1).

La plupart des traducteurs de la seconde classe, qui avaient longtemps résidé dans les villes grecques, s'étaient pénétrés des beautés de la langue et de la littérature helléniques. Ils voulurent faire profiter leur idiome national des avantages qu'ils avaient retirés de l'hellénisme, en traduisant, non-seulement des livres religieux et liturgiques, mais encore des ouvrages profanes. Leur intelligence et leur goût s'étaient développés d'une manière remarquable sous l'influence d'une langue bien formée et d'une brillante littérature. C'est ce qui explique comment, dans les traductions faites au cinquième siècle, et dans les ouvrages originaux composés à la même époque, on ressent l'influence du génie grec. Aussi, les traducteurs arméniens produisirent-ils une véritable révolution linguistique dans l'idiome national, qui acquit une plus grande précision et subit des transformations remarquables.

L'examen approfondi des textes a démontré que l'hellénisme, ou pour mieux dire, l'initiation des Arméniens à la science des lettres grecques, se fit sentir de trois manières différentes chez les écrivains de ce siècle. Ainsi Moïse de Khorène, Kiud et David l'invincible ont adopté chacun une méthode différente dans l'usage qu'ils ont fait de leurs connaissances helléniques, et c'est ce qui a fait partager ces chefs d'école et leurs disciples en trois groupes distincts : 1° Les traducteurs dont le style est arménien, mais dont les expressions sont prises avec une acception adaptée au génie de la langue grecque ; 2° ceux qui emploient des tournures grecques, et rendent ainsi leur style difficile à saisir de prime abord ; 3° enfin ceux qui emploient également des tournures propres au génie de la langue hellénique, et ont aussi adopté la syntaxe grecque (2).

Quelques-uns des savants qui firent leur éducation littéraire en Grèce, étaient revenus dans leur patrie, tellement enthousiastes du style grec, qu'ils voulurent même appliquer les règles de la Grammaire de Denys de Thrace à la langue arménienne, de sorte que nous trouvons dans la traduction de cet ouvrage des mots composés, de véritables néologismes, complètement étrangers aux règles grammaticales de l'arménien et à ses conjugaisons (3).

On ignore si les modifications et les changements introduits dans la langue arménienne par les traducteurs, furent accueillis avec faveur par leurs contemporains ; mais ce que l'on sait, c'est que ce style tout nouveau, sans uniformité, et qui n'était pas compris par les masses, fut rejeté d'assez bonne heure, car il disparaît complètement après le siècle des traducteurs. Au surplus, Moïse de Khorène nous donne à penser que les innovations introduites par lui et ses

(1) Karékin, *Hist. de la litt. arm.*, p. 192 et suiv.

(2) Karékin, *op. cit.*, et suiv. p. 179.

(3) Chahan de Cirbied, *Gramm. de Denys de Thrace*, textes grec et arm. avec trad. franç. (Paris. 1830.)

compagnons, dans le style arménien furent généralement peu goûtées, car il se plaint du peu de cas que ses nationaux font de la science des traducteurs et du dédain qu'ils affectent pour leur érudition (1).

Bien que le cinquième siècle soit par excellence l'âge d'or des traducteurs, cependant les Arméniens ne semblent pas avoir complètement abandonné, dans les siècles qui suivirent, la tradition des versions des livres grecs. Après un intervalle d'un siècle, nous trouvons Sarkis, qui traduisit les œuvres de Julien d'Halicarnasse (2); le vartabed Philon, auquel on doit la version de l'histoire ecclésiastique de Socrate, qu'il continua jusqu'au temps du patrice Nersès Gamsaragan, gouverneur de l'Arménie (3). Au huitième siècle, on cite Étienne de Siounie, auteur de versions nombreuses des Pères grecs et qui s'était perfectionné dans ses études, à Constantinople, où il avait longtemps résidé (4). Enfin au onzième siècle, le prince Grégoire Magistros, investi du titre de duc de la Mésopotamie par les Grecs, et qui traduisit sur les textes originaux les éléments d'Euclide, le Timée et le Phédon de Platon (5).

Le goût des traductions s'est du reste transmis de siècle en siècle chez les Arméniens, et c'est aujourd'hui la célèbre congrégation mékhitariste de Saint-Lazare de Venise, érigée en Académie arménienne, qui s'est imposé la tâche glorieuse de continuer la tradition des anciens interprètes, en rendant à l'idiome national le caractère vraiment littéraire dont il s'était écarté à partir du sixième siècle.

Les livres religieux et liturgiques, les œuvres des Pères des églises d'Orient, constituent l'ensemble principal du travail des anciens traducteurs (6); cependant les Arméniens ne négligèrent pas non plus les ouvrages scientifiques et profanes, et on trouve dans leur littérature des versions des livres de mathématiques et de philosophie des Grecs (7). Il paraît même qu'ils traduisirent Homère, car la Bibliothèque impériale de Paris possède un vocabulaire pour servir à l'intelligence du texte de l'Iliade. On connaît aussi un fragment, malheureusement très-court, de la tragédie des Péliades d'Euripide, qui est perdue en grec (8). On sait encore que les Arméniens avaient traduit les comédies de Ménandre, notamment les *Ἐπιτρέποντες*, mentionnées dans les Prolégomènes aux Catégories d'Aristote, de David le philosophe (9).

Il serait peut-être téméraire d'affirmer, comme le prétendent certains criti-

(1) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 2 et 3.

(2) Sukias de Somal, *Quadro delle opere* ..., p. 40.

(3) Tchamitch, *Hist. d'Arm.* (en arm.) t. II, p. 375.

(4) Tchamitch, *op. cit.*, t. II, p. 399.

(5) Grégoire Magistros, *Correspondance* (en arm.), lettre 46. — Sukias de Somal, *Quadro della storia* ..., p. 70, 71. — Le même, *Quadro delle opere* ..., p. 33.

(6) Sukias de Somal, *Quadro delle opere* ...; *passim*. — Le Pazmaveb, 1861, p. 159, 191 et suiv., 224, 293; 1862, p. 32, 128.

(7) Sukias de Somal, *Quadro delle opere* ...; *passim*.

(8) Moïse de Khorène, *Rhétorique* (Venise, 1843), en arm., p. 383 et suiv.

(9) Neumann, *David le philosophe*, p. 54 du tirage à part, extrait du *Journal asiatique*, 1829. Ménandre (de la collection Didot) p. 18.

ques, que les historiens grecs cités par Moïse de Khorène, et dont il nous a même conservé des fragments dans son Histoire, ont été traduits autrefois dans l'idiome arménien, et il est bien plus naturel de supposer que cet écrivain, qui possédait à un si haut degré la connaissance de l'idiome hellénique, consulta simplement les textes originaux. Toutefois, si, dans l'état actuel de nos connaissances, il nous est impossible de dire que les œuvres d'Hérodote, d'Abydène, de Céphalion, de Paléphate, de Manéthon, de Jules l'Africain, etc., ont existé jadis en arménien, nous pouvons affirmer, d'après le témoignage d'écrivains très-véridiques, qu'une version de Béroze se trouvait encore, au douzième siècle, en possession des Arméniens (1), et aujourd'hui même, on est sur la trace d'un manuscrit de Diodore de Sicile (en arménien), qu'un heureux hasard aurait protégé, jusqu'à ce jour, contre les incendies et les ravages dont la Transcaucasie a été le théâtre jusqu'à la fin du dix-huitième siècle (2).

À côté de la littérature arménienne se place une autre littérature qui a fait également aux Grecs des emprunts considérables, je veux parler de la littérature géorgienne. On croit généralement que la langue géorgienne, idiome indo-européen comme l'arménien, et qui a, avec ce dernier, des affinités très-apparentes, ne possédait pas de littérature écrite avant l'invention des caractères alphabétiques dont Mesrob gratifia les Géorgiens (3). Cependant certaines personnes prétendent qu'il existait autrefois, chez les Ibères et les Colches, une littérature profane et païenne qui a entièrement disparu. Tout ce que l'on peut dire, c'est que l'on n'en trouve pas la moindre trace dans les écrivains chrétiens des premiers siècles, et il est plus naturel de croire que ce fut par les Arméniens que les Géorgiens, comme aussi les Aghouank, furent initiés du même coup à la connaissance des lettres et de la foi évangélique. On n'a également que des données très-vagues sur le rôle que la langue grecque joua en Géorgie, avant l'époque de l'introduction du christianisme dans cette contrée de la Transcaucasie. Les colonies helléniques, échelonnées sur le rivage oriental de la Mer Noire, n'ont laissé comme témoignage de leur présence dans ces contrées, que quelques rares médailles dont les légendes sont en caractères grecs (4). Ce furent des prêtres syriens, venus en Géorgie, pour assurer le triomphe de la foi nouvelle, prêchée par sainte Nino (5), qui donnèrent au peuple de Karthlos ses premiers enseignements (6). On ignore l'époque précise à laquelle les

(1) Samuel d'Ani, *Chronographie* (ms. de la Bibl. imp. de Paris, anc. fonds, n° 96), fol. 1 verso, 3 verso et 7 recto.

(2) On comprend la réserve que m'impose la nouvelle d'une découverte aussi capitale. Si, comme je l'espère, le manuscrit de Diodore peut être acquis ou copié par des Européens, la publication fera dans le monde savant une véritable sensation.

(3) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 54.

(4) Mionnet, *Descript. des méd. grecques*; Colchide, Ibérie.

(5) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 86 et suiv. — Wakhtang, *Hist. de la Géorgie*, trad. de M. Brosset, t. I, p. 202 et suiv.

(6) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, t. I, p. 202 et suiv., et *Addit.* VI, p. 125 et suiv.

traductions des livres grecs que renferme la littérature géorgienne furent entreprises dans ce pays, et si elles ont été faites directement sur les textes originaux ou bien sur des versions arméniennes. On sait par le témoignage de Soulkhan Saba Orbélian, auteur d'un dictionnaire estimé (1), qu'il existait autrefois en géorgien des traductions des ouvrages de Josèphe, des Dialogues de Platon, des Catégories d'Aristote, de l'Histoire de Dion Cassius et des livres de Némésius (2). L'ΕΙΣΑΓΩΓΗ de Porphyre, qu'on croyait généralement avoir été traduite directement en géorgien sur le texte grec, n'est qu'une version moderne entreprise en 1735, par Zourab Chanchiani, contemporain de Wakhtang (3). Le *περὶ Ἑρμηνείας* fut traduit sur la version arménienne par Dosithée Nécrésil. On cite, parmi les principaux traducteurs géorgiens, Ioané Pétrisi qui vivait au douzième siècle, c'est-à-dire à l'époque la plus brillante de la littérature géorgienne; le patriarche Antoni Ier, fils du roi Iésé, qui occupa le trône pontifical de Metzkhétha, dans le courant du dix-huitième siècle; Gaïotz; le tzarévitch Ioané, fils du roi Georges XII, qui traduisit l'Iliade en vers iambiques, enfin plusieurs autres encore, dont les noms ne sont pas connus, et auxquels on doit des versions d'Hérodote, des Vies de Plutarque, etc. (4).

Le goût des traductions des livres grecs, que les Syriens inspirèrent aux Arméniens et aux Géorgiens, fut introduit également en Perse à la fin du cinquième siècle, par les exilés de l'École d'Édesse et par leurs disciples, qui avaient reçu un accueil brillant à la cour des Sassanides. Déjà, avant cette époque, les Parthes arsacides se servaient du grec comme langue officielle, et les monuments numismatiques de cette dynastie nous en fournissent la preuve irrécusable. Les grands rois s'honoraient même de porter le titre de *φιλέλληνας* (5). Au surplus, on ne saurait mettre en doute l'influence de la littérature grecque dans l'empire iranien, quand Élien nous assure que les versions des livres de philosophie, de mathématiques et d'astronomie des Grecs, furent précédées d'une version en langue perse des poèmes d'Homère (6). Les tragédies grecques se jouaient même sur les théâtres de la Perse, et ce fut pendant une représentation des Bacchantes d'Euripide, que la tête de Crassus fut apportée devant le roi Orodes (7). Mais ce fut surtout à l'époque des Sassanides, et pendant le règne de Chosroès Nouschirwan, que nous voyons les lettres grecques briller de l'éclat le plus vif en Perse (8). Ce prince attira dans ses États les philosophes byzantins

(1) *Le Bouquet des mots*, ms. de la Bibl. imp. de Paris; anc. fonds géorgien, *inéd.*

(2) Brosset, *Gramm. géorg.*, introd., p. 19.

(3) Brosset, *Rapports sur un voyage en Géorgie*, VIIe Rapport, p. 63.

(4) Brosset, *Catal. des livr. géorg.*, à la suite de son *Discours sur la littér. géorg.* (S.-Pét., s. d.)

(5) Mionnet, *Descript. des monn. grecques*. Cf. Arsacides de Perse. — Longpérier, *Mém. sur la chron. et l'icon. des Arsac.*, p. 5, 6.

(6) *Æliani varix histor.*, liv. XII, ch. 48 (éd. Didot).

(7) Plutarque, *Crassus*, XXXIII, p. 673 (éd. Didot).

(8) Assemani, *Bibl. orient.*, t. I, p. 203, 251, 406; t. II, p. 402; t. III, P. I, p. 226, 376. — Fabricius, *Biblioth. med. et inf. latin.*, t. IV, p. 204, note. — Wisemann, *Horæ syrtacæ*, 2e part., § V, note. — Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 285.

persécutés par Justinien, tels que Damascius le Syrien, Simplicius de Cilicie, Eulamius de Phrygie, Priscus de Lydie, Hermias et Diogène de Pléonice, Isidore de Gaza (1), et Uranius de Syrie, admirateur d'Aristote, commençal de Chosroès, qui discuta si brillamment avec les Mages, et reçut une pension sur le trésor royal (2). Chosroès passe pour avoir été le premier monarque perse qui encouragea les traductions des livres grecs, et ce fut sous son règne que furent entreprises les versions des œuvres d'Aristote et de Platon (3). Si l'on s'en rapporte au témoignage de Mohammed ben Isaq, ce fut encore sous le règne de ce même monarque, que les livres de médecine et de logique furent traduits; et c'est sur cette version que Abdullah ben Al-Mokaffa et d'autres entreprirent leurs traductions arabes (4).

La conquête de la Perse par les Arabes modifia pendant quelque temps les habitudes religieuses des populations iraniennes, et ces dernières subirent profondément l'influence des conquérants musulmans. Les Perses, qui s'étaient montrés passionnés pour les études grecques, les abandonnèrent, et ce ne fut qu'après la chute de la domination arabe, que l'hellénisme reprit en Perse un nouvel essor et arriva à une renaissance tout à fait extraordinaire. La langue nationale reprit également le dessus, et cette réaction énergique se manifesta durant toute la période du gouvernement des Ghaznévides et des Seldjoukides. Sous Djéjal-Eddin le seldjoukide, on entreprit la traduction en persan des écrits d'Euclide et de Ptolémée. Pendant le règne d'Houlagou, les études astronomiques furent poussées activement; l'observatoire de Maragha fut fondé et la direction en fut confiée à Naçer-Eddin, traducteur d'une partie des ouvrages de Ptolémée et commentateur des livres de morale d'Aristote et de Platon (5).

Toutefois, les versions persanes des livres grecs ne furent pas faites directement sur les textes originaux, et il paraît démontré qu'elles furent entreprises sur des traductions syriaques et arabes. Les Arabes, bien qu'ils aient été initiés à une époque déjà ancienne, mais seulement sur quelques points restreints de leur habitation, à la culture hellénique (6), se montrèrent plus tard très-hostiles à l'étude du grec proprement dite, qu'ils ne connurent que par des traductions syriaques et persanes (7). Il paraît même certain que très-peu de musulmans ont su le grec, et les savants de l'islamisme qui pénétrèrent un peu avant dans la connaissance de la littérature hellénique, se bornèrent à consulter les ouvrages

(1) Agathias, *De imp. et reb. Justiniani*, liv. II, ch. 30, 31.

(2) Agathias, *op. cit.*, liv. II, ch. 29, 32.

(3) Agathias, *op. cit.*, liv. II, ch. 28.

(4) Wenrich, *op. cit.*; *passim*.

(5) Aboulpharadj, *Hist. dynast.*, p. 548 du texte arabe, et 338 de la vers. lat.

(6) Droysen, *Geschichte des Hellenismus*, II, 645, 731, 746. — Reinaud, *Géogr. d'Aboulféda*, introd. p. 382. — Renan, dans le *Bulletin archéol. franç.*, sept. 1856. — Le même, *Hist. des lang. sémit.*, p. 299-301.

(7) Renan, *De philos. peripat. apud Syros*, § 8. — Le même, *Hist. des lang. sémit.*, p. 297-298, 378-379.

de science et de philosophie, et négligèrent de parti pris tout ce qui était littérature proprement dite, histoire, grammaire, etc.

Ce fut seulement à l'époque des Abbassides et par suite de la présence des médecins syriens à la cour des khalifes, que le goût des sciences de la Grèce s'empara des Arabes. Abou-Djafar Al-Mansor, fondateur de Bagdad, attira dans cette ville des savants, et se plaisait lui-même dans l'étude de la philosophie et de l'astronomie (1). D'autres khalifes, comme Haroun Al-Raschid, Al-Mamoun, Al-Watek Billah, Al-Motawakel, etc., favorisèrent de tout leur pouvoir les études littéraires, encouragèrent les savants et les admirent dans leur intimité (2). Al-Mamoun montra surtout un goût très-prononcé pour les études helléniques, en ordonnant de traduire en arabe les principaux ouvrages de science écrits en grec. Mais, chez les Arabes comme chez les Persans, les traductions des livres grecs furent faites de seconde main sur des versions syriaques, par les Nestoriens (3). Aussi faut-il considérer comme une légende le fait de l'incendie des livres grecs originaux, ordonné par Al-Mamoun, comme n'étant plus utiles, depuis qu'il en possédait des versions dans sa langue (4).

Les khalifes, en encourageant ainsi les traductions des livres grecs et notamment des ouvrages de philosophie, de médecine, d'astronomie et de mathématiques, ont rendu à la littérature hellénique un immense service. Beaucoup de ces ouvrages, dont les textes originaux sont aujourd'hui perdus, nous ont été conservés dans les versions arabes. On doit regretter toutefois que les musulmans aient complètement laissé de côté les ouvrages littéraires et historiques des Grecs, et que la poésie des Hellènes n'ait pas trouvé chez les Arabes un seul interprète !

Malgré l'immense service que les Syriens et les Arabes ont rendu à la science, en nous transmettant des versions de beaucoup d'ouvrages grecs, on doit dire cependant que leurs traductions sont loin, pour la plupart, de reproduire toujours fidèlement le sens exact et précis des textes originaux. On comprend au surplus que des traductions arabes, faites de seconde main sur des versions syriaques des textes grecs, ont dû, en passant par différentes transformations, subir de graves altérations qui en ont dénaturé le sens primitif. La *Table de Cébès*, traduite en arabe, présente en effet une foule de contre-sens qui dénotent, de la part des interprètes syro-arabes, un manque d'expérience dans la connaissance du grec et une ignorance complète de tout ce qui concernait la mythologie hellénique (5).

Il ne faudrait pas croire que ce furent seulement des Syriens qui se livrèrent exclusivement au pénible labeur des traductions des livres grecs dans l'idiome arabe. Nous connaissons aujourd'hui les noms d'une foule de musul-

(1) Aboulpharadj, *Hist. dynast.*, p. 246 du texte, et 160 de la vers. lat.

(2) El-Maçin, *Hist. Sarrac.*, liv. II, ch. 3, p. 401.

(3) Renan, *De philos. perip. apud Syros*, § 8. — Le même, *Hist. des lang. sémit.*, p. 265.

(4) Brucker, *Hist. crit. philos.*, t. III, p. 38.

(5) Wenrich, *op. cit.*, p. 39.

mans qui avaient appris à fond le syriaque et qui traduisirent, concurremment avec les Syriens, beaucoup d'ouvrages grecs, dont il existait des versions syriaques. Nous dépasserions le cadre qui nous est tracé, si nous voulions rappeler ici les noms et les travaux de ces savants interprètes (1); contentons-nous de rappeler qu'à leur tête figure Averroès, qui ne fut pas seulement un des traducteurs des écrits du philosophe de Stagyre, mais qui commenta aussi Aristote et devint le chef d'une école célèbre à laquelle il a donné son nom (2).

Malgré son éloignement des limites extrêmes de l'extension orientale de la langue grecque, l'Inde subit à un certain degré l'influence de l'hellénisme. La fondation des royaumes grecs de la Bactriane et de la vallée de l'Indus, où des soldats d'Alexandre avaient établi des empires, détermina l'emploi du grec comme langue officielle. Les monnaies bactriennes et autres qui, depuis quelques années, abondent dans les collections numismatiques, sont là pour attester ce fait (3). Un passage d'Élien nous donne aussi à entendre que les Indiens chantaient les vers d'Homère dans leur idiome (4). Nous savons encore que les Indiens avaient emprunté aux Grecs leur astronomie (5), et que les brahmines tenaient en grand honneur la littérature des Hellènes (6).

Les Éthiopiens reçurent également des Grecs la Bible, leurs symboles et toute leur culture intellectuelle, et ils leur furent probablement aussi redevables de leur alphabet. On connaît aujourd'hui beaucoup d'ouvrages grecs, traduits en *ghez*, langue classique et savante de l'Abyssinie. Ce fut dès le quatrième siècle de notre ère que la Bible des Septante fut traduite dans l'idiome éthiopien, et c'est grâce aux versions éthiopiennes des livres apocryphes de l'Ancien Testament, entreprises dans les siècles suivants, que le livre d'Hénoch, dont le texte original est perdu maintenant, nous a été conservé (7). On croit généralement que les Éthiopiens ne traduisirent pas directement du grec tous les ouvrages dont ils entreprirent des versions dans leur langue, et l'on s'accorde à penser que les traductions des livres grecs que possède leur littérature furent faites sur des traductions arabes (8). Cependant, au sixième siècle, le grec était la langue officielle de l'Éthiopie, car ce fut dans cet idiome qu'étaient conçus les textes épigraphiques (9) et les légendes des monnaies (10). Le code des lois dressé et

(1) Wenrich, *op. cit.*; *passim*.

(2) Renan, *Averroès et l'averroïsme*; essai historique (2e édit.).

(3) Raoul-Rochette, *Notice sur les médailles grecques de la Bactriane et de l'Inde*. (Extr. du *Journal des savants*, années 1834, 35, 36.)

(4) *Eliani varia histor.*, liv. XII, ch. 48.

(5) Weber, *Hist. de la littérat. indienne*, trad. franç. p. 36, 49, 372 et suiv.

(6) Philostrate, *Vie d'Apollonius de Thyane*, liv. III. 12. — Weber, *op. cit.*, p. 373. — Reinaud, *Mém. sur l'Inde*, p. 86-87.

(7) Dillmann, *Henoch liber, xthiopice cum varis lectionibus* (Leipsik, 1851).

(8) Renan, *Hist. des lang. sem.*, p. 335.

(9) Bœckh et Franz, *Corp. inscr. græc.*, t. III, p. 512 et suiv., § 15. — Letronne, *Journal des savants*, mai 1825. — Le même, *Mém. de l'Acad. des Inscr.*, t. IX, p. 128 et suiv. — Le même, *Matériaux pour servir à l'hist. du christ. en Égypte, Nubie, etc.*, p. 44-52. — Droysen, *Geschichte des Hellenismus*, t. II, p. 744 et suiv.

(10) *Ma Numismatique des Arabes avant l'islamisme*, p. 148 et suiv.

mis en ordre par Gergentius, évêque de Zhafar, était aussi écrit en grec (1). Le nombre des traductions d'ouvrages grecs, conservées dans ce que nous connaissons actuellement de l'ancienne littérature éthiopienne, est assez considérable; mais le fonds principal consiste spécialement dans des livres religieux et liturgiques, des Vies de saints et un recueil de maximes philosophiques (2). Ce dernier ouvrage n'est du reste qu'un extrait de sentences tirées d'Hippocrate, Galien, Platon, etc., qui a été traduit sur une version arabe.

La littérature copte, qui comporte également beaucoup de traductions d'ouvrages grecs religieux, entreprises à l'époque de l'introduction du christianisme en Égypte, paraît avoir complètement négligé les ouvrages profanes. On ne connaît, pour ainsi dire, aucun livre digne d'être signalé à l'attention des savants, et, à part les Vies des saints, qui ont fourni à Quatremère d'excellents renseignements sur la géographie de l'Égypte (3), on ne trouve, dans cette littérature, que des ouvrages d'un intérêt secondaire.

En terminant, nous donnons la liste des principales sources à consulter sur les ouvrages grecs traduits dans les différentes langues orientales.

1° Buhle, *De stud. græc. liter. inter Arab. atq. rationib.*, dans le tome XI des *Commentaires de la Société royale de Gættingue*.

2° Le même, *De libr. Aristotelis interpret. arab., in prolegom.* (Ed. Biont. Aristot.)

3° Renaudot, *De barbar. Aristotelis libr. versionib.*, dans la *Biblioth. græc.* de Fabricius (Ed. Harles), t. III.

4° Camus, *Des traductions des livres grecs faites en arabe et dans d'autres langues orientales*, dans les *Notices et extr. des ms.*, t. VI.

5° Sukias de Somal, *Quadro delle opere anticamente trad. in armeno.* (Venise, 1825.)

6° G. de Flügel, *Dissertatio de arabicis scriptor. græcor. interpret.* (Misenæ, 1841.)

7° J. G. Wenrich, *De auctorum græcorum versionib. et commentar. syriac., arab., armen. persicisque commentatio.* (Lipsiæ, 1842.)

8° Brosset, *Éléments de la langue géorgienne*, introd., p. 19, et *Catalogue des livres géorg. impr. et ms.* (S.-Petersbourg, s. d.)

VICTOR LANGLOIS.

(1) Hammer, *Literaturgeschichte des Araber*, t. I. — Renan, *Hist. des lang. sémit.*, p. 300-344.

(2) Catalogue des ms. éthiopiens de M. d'Abbadie, n° 26 et *passim*; et Catalogue du fonds éthiopien de la Bibliothèque impériale, n° 40 et *passim*.

(3) Quatremère, *Mém. géogr. sur l'Égypte* (Paris, 1841).

PREMIÈRE PARTIE.

HISTORIENS GRECS

TRADUITS EN ARMÉNIEN.

MAR APAS CATINA, BARDESANE, AGATHANGE

ET FAUSTUS DE BYZANCE.

Vertical line on the left side of the page.

MAR APAS CATINA.

HISTOIRE ANCIENNE DE L'ARMÉNIE,

EXTRAITE DE L'HISTOIRE DES PREMIERS ANCÊTRES,

TRADUITE DU CHALDÉEN EN GREC PAR ORDRE D'ALEXANDRE LE GRAND,

ET CONSERVÉE EN PARTIE PAR MOISE DE KHORÈNE.

TRADUCTION NOUVELLE EN FRANÇAIS

AVEC DES NOTES HISTORIQUES, CRITIQUES ET PHILOLOGIQUES,

PAR

VICTOR LANGLOIS.

INTRODUCTION.

A une époque très-reculée de l'histoire du monde, Babylone était le centre d'une culture intellectuelle très-développée. Une peuplade d'origine arienne, détachée de la famille iranienne, et sortie des montagnes de la Chaldie, région située sur les rivages méridionaux du Pont-Euxin (1), ayant émigré dans les contrées de l'Euphrate et du Tigre, fut amenée, par une série de circonstances restées inconnues, à régner sur Babylone, dans le commencement du huitième siècle avant notre ère (2). Cette peuplade, désignée par les Juifs sous le nom de כשדים, *Kasdes* (3), et par les Grecs sous celui de Χαλδαῖοι, *Chaldéens*, semble indiquer, d'après les écrivains hébreux, une nation militaire; tandis que chez les Grecs, et selon le témoignage d'Hérodote (4), elle représenterait une caste sacerdotale et plus tard un corps de savants (5). A quelle époque la science prit-elle naissance chez les Chaldéens? C'est là un problème que, dans l'état actuel de nos connaissances, il est impossible de résoudre. Tout ce que l'on peut conjecturer, c'est que longtemps avant notre ère il existait dans la Chaldée, en dehors des livres chaldéens composés par les Juifs, et de ceux qui furent écrits en syriaque par les chrétiens, une vaste littérature araméenne, païenne et profane, qui a complètement disparu.

La science moderne s'est vivement préoccupée, dans ces derniers temps, de rechercher les traces

de cette littérature (1), et la critique est arrivée à découvrir d'importants fragments dans les écrits de littératures plus modernes, et notamment dans les livres des Sabiens ou Mendaïtes, appelés improprement les chrétiens de saint Jean (2), et dans ceux des Arabes (3), des Syriens (4) et des Arméniens (5).

Cette littérature, que les Grecs avaient désignée sous le nom de chaldéenne, qui prit naissance à Babylone et se développa durant une longue suite de siècles dans l'Asie occidentale, semble à beaucoup d'égards être identique à la culture intellectuelle que les Arabes attribuent aux Nabatéens, assimilés par eux aux Babyloniens ou Chaldéens (6). Et en effet les Nabatéens, tels que nous les représentons les Arabes, sont un peuple savant en agriculture, en médecine, en magie, et ce peuple n'est autre que les habitants de la Chaldée (7).

(1) Quatremère, *Mémoire sur les Nabatéens*, dans le *Journal asiatique* (1835). — Larsow, de *Dialect. lingue syriacæ reliq.* — Kunik, dans les *Mémoires de l'Acad. des sc. de S.-Petersbourg*, t. I. — Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus*. — Le même, *Ueber die Ueberreste der Altbabylonischen Literatur*, dans le t. VIII des *Mémoires de l'Acad. des sc. de S.-Petersbourg*. — Renan, *Hist. des langues sémitiques*, liv. III, ch. 2.

(2) Renan, *Hist. des lang. sémit.*, liv. III, ch. 2, § 3.

(3) *Agriculture nabatéenne de Kouthami*, traduite en arabe par Ibn Wahschayah, publiée par M. Chwolsohn. La traduction française de cet ouvrage a paru récemment à Paris (1864); elle est due à M. Clément-Mullet. — Renan, *Mémoire sur l'âge du livre intitulé : Agriculture nabatéenne* (Mém. de l'Acad. des Inscrip. et Belles-Lettres, t. XXIV, 1re partie).

(4) W. Cureton, *Spicilegium syriacum*, p. 26. — *Journal asiatique* (1852), p. 296 et suiv.

(5) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. I, ch. 2, 3, 9, 18, 21; et Appendice du liv. I.

(6) Cf. Quatremère, *Mém. sur les Nabatéens; passim*. — Chwolsohn, *Die Ssabier*, t. I, p. 703 et suiv. — Weyers, *Specimen criticum exhibens locos Ibn-Khancanis*, p. 101 et la note (Leyde, 1831).

(7) Quatremère, *Mém. sur les Nabatéens*, p. 58 et suiv. — Chwolsohn, *Die Ssabier*, t. I, p. 698 et suiv.

(1) Knobel, *Die Volkertafel der Genesis*, p. 183. — Winer, *Bibl. Realwörterbuch*, t. I, p. 217-218. — Renan, *Histoire des langues sémitiques* (3e édit.), liv. I, ch. 2, p. 65 et 66. — Cf. aussi Constantin Porphyrogénète, de *Thematibus*, p. 30 (éd. Bonn.).

(2) Diodore de Sicile, liv. II, ch. 24 et suiv. — Alexandre Polyhistor [Ἀλεξανδρῆς] dans les *Fragmenta historicorum graecorum* de M. Ch. Müller, t. III, p. 210, § 2 (éd. de MM. Didot). — Nicolas Damascène, dans le même recueil, t. III, p. 358, § 9.

(3) Jérémie, XXI, 4; XXII, 25; et *passim*. — Ezéchiel, XXIII, 23.

(4) *Hist.*, liv. I, 181, 183.

(5) Daniel, II, 2, 5, 10; IV, 5; V, 7, 11.

Il ne reste de cette littérature nabatéenne ou chaldéenne que des écrits fort peu nombreux (1), dont le plus important est le traité d'agriculture de Kouthami, traduit en arabe au dixième siècle (2). Ce que les Grecs et les Latins nous ont transmis touchant la science chaldéenne a les rapports les plus intimes avec ce que les Arabes nous ont appris relativement à la littérature nabatéenne. Toutefois nous devons ajouter que si, à l'époque romaine, le nom de science chaldéenne servait à couvrir le plus grossier charlatanisme, il ne s'ensuit pas qu'il faille nier d'une manière absolue un développement très-sérieux de sciences mathématiques et astronomiques en Chaldée (3).

En dehors des renseignements que nous fournissent les Arabes, les Grecs et les Latins, sur la littérature chaldéenne, nous trouvons, chez d'autres peuples, la mention très-précise de livres chaldéens, que nous n'hésitons pas à identifier avec les productions du génie nabatéen. Béroze, Bardesane et Moïse de Khorène, qui appartiennent à trois nationalités orientales différentes, citent souvent, dans leurs écrits, des compositions appartenant à la littérature chaldéenne (4); et leurs compilations, malgré de nombreux contre-sens et peut-être quelques impostures, renferment à n'en pas douter des lambeaux de cette culture scientifique (5) qui, depuis un âge très-reculé jusqu'à une époque voisine de l'ère chrétienne, prit une grande extension dans l'Asie occidentale, et eut une influence très-sensible sur le développement intellectuel du monde grec et romain.

La littérature chaldéenne ou nabatéenne, comme on voudra l'appeler, eut une durée beaucoup plus longue que celle des grands empires au

sein desquels elle avait pris naissance et s'était développée. Sortant peu à peu des limites de la Babylonie, elle s'était étendue dans toute la Mésopotamie, et c'est de là surtout qu'elle se propagea dans l'Occident. Le christianisme, qui sévissait d'une façon si violente contre les anciennes doctrines philosophiques et religieuses, ne put anéantir complètement l'influence exercée sur les masses par la littérature chaldéenne, mais il fut la cause principale de la transformation qui s'opéra chez les populations araméennes de la Mésopotamie, en donnant naissance à une littérature nouvelle, le syriaque, dont le point d'attache avec le chaldéen ou nabatéen n'échappe point complètement à notre appréciation. « C'est un fait assez singulier, dit M. Renan (1), qu'une littérature apparaissant ainsi sans antécédents et sans qu'aucune tradition nous ait été conservée d'une littérature nationale antérieure; mais la surprise que nous cause cette brusque apparition n'est qu'un effet de l'ignorance où nous sommes sur les anciennes études araméennes. » Cependant la science a acquis aujourd'hui la certitude que la langue syriaque n'est que le prolongement chrétien du nabatéen; car ce que nous savons des écrits de Bardesane et les fragments qui nous en restent (2) nous prouvent que ce gnostique se rattache à l'école chaldéenne par ses ouvrages (3), si vivement réfutés par saint Éphrem, le représentant le plus glorieux de l'école chrétienne d'Édesse (4).

Cette entrée en matière était nécessaire pour bien faire comprendre la liaison qui unit la littérature ancienne de la Chaldée à celle de la Syrie chrétienne, et en même temps pour appeler l'attention du lecteur sur l'influence que la littérature syriaque elle-même devait exercer sur celle des Arméniens, voisins des Syriens, et qui, à une certaine époque, se fusionnèrent avec ces derniers dans la toparchie de l'Osrhoène (5). Édesse, en s'é-

1. II, p. 163, 606, 780. — Renan, *Hist. des langues sémitiques*, liv. III, ch. 2, p. 242 et suiv.

(1) Weyers, *Specimen criticum*, p. 100-101 et note.

(2) Chwolson, *Ueber die Ueberreste der Altbabylonischen Literatur*. — Renan, *Mémoire sur l'âge du livre intitulé : Agriculture nabatéenne*.

(3) Renan, *Histoire des langues sémitiques*, liv. III, ch. 2, p. 248 et suiv.

(4) *Fragmenta historicorum græcorum*, t. II, p. 495 et suiv. *Berosus Chaldaeus*; *passim*. — Cureton, *Spicil. syriac.*, p. 24. — *Journal asiat.* (1852), p. 296 et suiv. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. I, ch. 2, 3, 9, 18, 21 et *passim*.

(5) Renan, *Hist. des langues sémitiques*, liv. III, ch. 2, p. 249 et suiv.

(1) *Hist. des langues sémitiques*, liv. III, ch. 3, p. 259.

(2) *Journal asiat.* (1852), p. 296 et suiv.

(3) Assemani, *Bibliotheca orientalis*, t. I, p. 122 et suiv. — *Œuvres de saint Éphrem*, t. II (syriac. et latin), p. 144 et suiv.

(4) Cf. *Vita S. Ephremi* dans ses *Œuvres*, t. III, p. 23. — *Chron. Edess.* dans Assemani, *Biblioth. orient.*, t. I, p. 397. — Villemain, *Essai sur l'éloquence chrétienne au quatrième siècle*; *passim*. — Allemand Lavigerie, *Essai historique sur l'école chrétienne d'Édesse*, ch. II, p. 41 et suiv.

(5) Bayer, *Historia Osrhœna*; *passim*. — Cf. aussi

levant au rang de capitale de cet état demi-syrien, demi-arménien, sur le trône duquel on vit monter tour à tour des princes syriens et des rois arméniens d'origine arsacide, devint presque en même temps le centre d'un mouvement littéraire très-remarquable et le siège d'une école célèbre⁽¹⁾ qui eut une influence considérable sur la formation et les développements de la littérature chrétienne de l'Arménie.

Les Arméniens, dans les siècles qui précédèrent l'introduction du christianisme dans leur patrie, n'avaient qu'une littérature relativement très-restreinte, et on ne trouve nulle part, dans leurs écrivains, qu'ils aient cultivé avec éclat les lettres et les sciences. Tout ce que nous savons à cet égard, c'est que les Arméniens avaient des chants populaires conservés par tradition, et dont Moïse de Khorène a recueilli quelques fragments dans son Histoire⁽²⁾. Le même écrivain fait observer, en outre, que ses compatriotes montrèrent toujours une grande indifférence pour les œuvres de l'esprit, et qu'ils ne cherchèrent jamais à connaître l'histoire de leur passé⁽³⁾. Il blâme à plusieurs reprises cette conduite, et exprime le regret de voir une nation, célèbre par son antiquité, illustrée par la valeur et l'héroïsme de ses chefs, privée ainsi, par sa faute, d'une collection d'annales dont l'absence est irréparable⁽⁴⁾.

Il est difficile, en effet, de s'expliquer comment il a pu se faire que la nation arménienne soit restée ainsi en arrière du degré de civilisation et au-dessous du niveau intellectuel atteints par les peuples de son entourage. Toutefois nous savons que l'une des raisons principales invoquées par

les Arméniens, pour excuser leur indifférence en matière littéraire, c'est qu'ils ne possédaient pas de caractères alphabétiques qui leur fussent propres⁽¹⁾ et qu'ils étaient obligés d'avoir recours à ceux des Perses, des Syriens et des Grecs⁽²⁾. Moïse de Khorène, qui rapporte cette circonstance, ne trouve pas cette excuse suffisante, et ses reproches envers ses compatriotes s'exhalent en plaintes amères⁽³⁾. Quoi qu'il en soit, il paraît probable que l'absence ou l'insuffisance de caractères alphabétiques fut pour beaucoup dans les retards apportés au développement de la culture des lettres chez les Arméniens. Aussi, quand le christianisme eut pris des racines solides dans leur pays, les prêtres, qui représentaient la partie savante de la population, conçurent le projet d'inventer un alphabet approprié à l'idiome arménien, et, dès le quatrième siècle de notre ère, nous voyons la race d'Haig en possession des caractères alphabétiques dont l'introduction en Arménie est attribuée, à ce qu'il paraît, à saint Mesrob⁽⁴⁾. A partir de cette époque, une école se forma, en vue de faire passer tous les chefs-d'œuvre des littératures grecque et syriaque dans l'idiome national⁽⁵⁾. Les livres sacrés furent traduits⁽⁶⁾, et durant plusieurs siècles l'école des saints traducteurs, c'est ainsi qu'on a coutume de la désigner, travailla sans relâche à doter l'Ar-

(1) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. I, ch. 3.

(2) Diodore de Sicile, liv. XIX, § 13. — Polyen, liv. IV, ch. 8, § 3. — Zénob de Glag, *Hist. de Davon*; en armén., p. 27 et suiv. — Lazare de Pharbe, *Hist. d'Armén.*, en armén., p. 27. — Gorioun, *Biographie de saint Mesrob*, en armén., p. 9. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. III, ch. 54. — Cf. aussi les légendes des médailles des Arsacides, dans notre *Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité*, p. 23 et suiv.

(3) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. I, ch. 1 à 3.

(4) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. III, ch. 52-54. — Vartan, *Hist. univers.*, en armén., ch. 25. — Assoghig, *Hist. univers.*, en armén., 2e part. ch. I. — Cf. Emin, Moïse de Khorène, trad. russe, p. 361 et suiv., et *Revue d'Orient* (1865), de l'Alphabet arménien, trad. du russe.

(5) Sukias de Somal, *Quadro delle opere di vari autori, anticamente tradotte in armeno*, p. 7-29 (Venise, 1825).

(6) Dans l'origine de l'établissement du christianisme en Arménie, le clergé ne se servait que de bibles syriaques. — Cf. Lazare de Pharbe, *Histoire d'Arménie*, p. 25-26. — Saint-Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, t. I, p. 11-12.

la Chronique de Denys de Thelmahr (*Dionys. Thelma-harensis chronici lib. I*); éd. Tullberg (Upsal, 1850). — Assemani, *Biblioth. orient.*, t. I, p. 417 et suiv. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 24 et suiv. — Ma *Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité*, p. 48 et suiv.; p. 55 et suiv.

(1) Allemand Lavigerie, *L'École chrétienne d'Édesse*, ch. I, p. 17 et suiv.

(2) Liv. I, ch. 10 et *passim*. — Emin, *Vebk....; Études sur les chants populaires de l'ancienne Arménie*; en arménien (Moscou, 1850). — *Journal asiatique* (1852); *Étude sur les chants historiques de l'ancienne Arménie*. — *Revue des Deux-Mondes* (15 avril 1852); *les Chants populaires de l'ancienne Arménie*.

(3) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. I, ch. 3 et 21.

(4) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. I, ch. 1 et 3.

ménie de versions d'ouvrages appartenant aux littératures étrangères. Ces traductions formèrent ainsi comme les premières assises des monuments littéraires de l'Arménie (1).

La liste des traductions d'auteurs profanes dans l'idiome arménien est considérable. Un savant mékhitariste, feu M^{sr} Sukias de Somal, en a donné le détail dans un écrit spécial rédigé en italien (2). On y trouve mentionnées, siècle par siècle, les œuvres des écrivains grecs et syriens que le zèle des traducteurs avait fait passer dans l'idiome national. Ce sont d'abord les écrits d'Aristote (3), la vie d'Alexandre du Pseudo-Callisthène (4), l'Εισαγωγή de Porphyre (5), les œuvres d'Eusèbe (6) et de Philon le Juif (7), un commentaire sur Nonnus de Panopolis (8), la grammaire de Denys de Thrace (9), la Géographie de Pappus d'Alexandrie (10), la Chronique de Jules l'Africain (11), l'Histoire de Flavius

Josèphe (1), la Bibliothèque historique de Diodore de Sicile (2), les œuvres d'Olympiodore (3), de Callimaque (4) et les écrits philosophiques d'Andronic de Cerra (5). A une époque plus récente, au onzième siècle de notre ère, le goût des traductions s'était de nouveau manifesté chez les Arméniens, qui continuèrent la tradition de l'école des saints traducteurs, en faisant passer dans leur langue quelques écrits de Platon, tels que le Timée et le Phédon (6), les éléments d'Euclide (7), etc., etc.

Cependant, longtemps avant le quatrième siècle de notre ère, époque glorieuse qui donna naissance au goût des lettres en Arménie, les princes arsacides de ce pays, qui ne possédaient pas, comme les atnés de leur race établis dans la Parthie, des annales et des documents écrits touchant les origines de la nation, comprirent la nécessité de connaître l'histoire du pays qu'ils avaient été appelés à gouverner. Nous savons que jusqu'à l'avènement de la dynastie arsacide, vers le milieu du second siècle avant notre ère, l'Arménie avait été presque toujours placée dans une sorte de dépendance et de vassalité vis-à-vis des grands empires de l'Asie occidentale, et ne formait qu'une satrapie de premier ordre, relevant d'abord de l'Assyrie, puis plus tard de Babylone, ensuite de la Médie et enfin des Perses. Quand Arsace V le Grand, appelé aussi Mithridate Ier, eut rangé sous son autorité une notable partie des populations de l'Asie centrale et occidentale, il confia le gouvernement héréditaire de l'Arménie à son frère Valarsace, en le chargeant d'organiser le pays et de lui donner une administration calquée sur le même modèle que celle qui régissait l'empire des Parthes (8). Va-

(1) *Histoire de la renaissance de la littérature arménienne sous les traducteurs* (en armén.), dans la Petite Bibliothèque choisie, t. II (Venise, 1855-1861).

(2) *Quadro delle opere di vari autori, anticamente tradotte in armeno.*

(3) *Quadro*, p. 8-9. — Quelques écrits d'Aristote ont été publiés à Venise, en arménien (1833), conjointement avec les œuvres de Porphyre et de David le philosophe.

(4) *Quadro*, p. 9. — Cette version a été publiée à Venise en 1843 dans la Collection des classiques arméniens.

(5) *Quadro*, p. 9. — Cf. les *Œuvres* de David le philosophe, en armén. (Venise, 1833).

(6) *Quadro*, p. 9. — La Chronique d'Eusèbe a été publiée, en 1818, à Venise par le P. Aucher, et à Milan par le cardinal Aug. Mai et Zohrab. La version latine d'Aucher est de beaucoup préférable à celle de l'édition de Milan.

(7) *Quadro*, p. 10. — Les textes de trois discours ont été imprimés à Venise en grec et en arménien avec une traduction latine, par le père Aucher, en 1822, in-4°.

(8) *Quadro*, p. 18. — Les critiques pensent qu'il s'agit d'un autre Nonnus que l'on aurait confondu à tort avec l'auteur des *Dionysiaques* (*Biographie universelle*, au mot *Nonnus*).

(9) *Quadro*, p. 26. — Cette grammaire a été imprimée à Paris par Chalian de Cirbed en 1824, en grec, en arménien et en français, dans les *Mémoires de la Société des Antiquaires de France*.

(10) Cet ouvrage dont Moïse de Khorène nous a conservé un très-long fragment dans sa *Géographie* (Saint-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. II, p. 318 et suiv.) sera publié à la suite des *Geographi graeci minores*, édités par M. Ch. Müller, dans la collection des classiques grecs de MM. Didot.

(11) *Quadro*, p. 27.

(1) *Quadro*, p. 28.

(2) *Quadro*, p. 28.

(3) *Quadro*, p. 28.

(4) *Quadro*, p. 28.

(5) *Quadro*, p. 29.

(6) *Quadro*, p. 33. — Cf. *Œuvres* de Grégoire Magistros (en armén.); *Lettres à Serge, abbé de Seran* (Msc. de S. Lazare de Venise). — *Quadro della storia letteraria di Armenia* (Venise, 1829), p. 72.

(7) *Quadro delle opere*....., p. 64. — *Quadro della storia*....., p. 72.

(8) Moïse de Khorène, liv. I, ch. 8 et suiv., liv. II, ch. 6, 7. — Jean Catholicos, *Hist. d'Arm.*, ch. VIII, de la trad. Franç. de Saint-Martin (Paris, 1841). — Saint-Martin, *Fragments d'une histoire des Arsacides*, t. I, p. 54 et suiv., 92 et suiv. (Paris, 1850).

larsace prit à tâche de remplir exactement le programme politique que lui avait tracé son frère. L'Arménie, lors de son arrivée dans ce pays, n'était régie par aucune loi; tout y était livré à l'arbitraire. Les satrapes et les toparques, maîtres d'une partie du sol, se disputaient entre eux le pouvoir et cherchaient à se dépouiller mutuellement de leurs domaines (1). Il n'existait aucun document relatif à leurs propriétés; la tradition était le seul titre que les satrapes invoquaient pour prouver leur droit à la propriété de la terre et des hommes qui l'habitaient. Afin de mettre un terme à un tel état de choses, Valarsace résolut de régulariser l'organisation satrapale, de tracer à chacun des grands vassaux de sa couronne et des toparques nationaux des limites territoriales qu'ils ne devraient plus franchir, et d'assurer à tous les satrapes, qu'il confirmait dans la possession de leurs domaines, une sécurité dont ils n'avaient jamais joui jusqu'alors (2). Dans cette vue, Valarsace songea à s'entourer de documents authentiques. Ayant appris qu'il n'en existait pas en Arménie, il chargea un lettré syrien d'aller trouver son frère Mithridate Ier, et de lui demander l'autorisation de rechercher dans les dépôts d'archives de son royaume les documents dont il avait besoin pour mener son œuvre à bonne fin. Moïse de Khorène raconte, dans son Histoire, que Valarsace, ayant distingué Mar Apas Catina, lui confia cette importante mission auprès de son frère (3).

Le voyage de Mar Apas Catina, sa réception à la cour du roi parthe, ses recherches et ses découvertes dans les archives de Ninive, ont été mis en doute depuis longtemps déjà par les critiques français. Fréret (4) le premier, et ensuite Étienne Quatremère (5), se sont appliqués à nier la véracité du récit de Moïse de Khorène. Quatremère surtout n'hésite pas à déclarer que tout ce que raconte l'historien arménien présente les caractères d'une fable qui, flattant l'orgueil des

Orientaux, aura été accueillie avec transport par Moïse de Khorène, et à son exemple par tous les historiens de l'Arménie. D'autres au contraire (1) prétendent que le récit de Moïse de Khorène est vrai dans ses moindres détails, que les objections que Fréret et Quatremère ont soulevées au sujet de l'existence de Ninive et des archives de cette ville, à l'époque de Mithridate Ier, et touchant le nom de Mar Apas Catina lui-même, sont dénuées de fondement. Sans vouloir entrer dans le fond de ce débat, nous ferons remarquer que nous avons déjà combattu les idées trop absolues du savant Quatremère, et l'opinion par trop optimiste de son contradicteur du *Journal asiatique* (2). Selon nous, Mar Apas Catina ne peut être qu'un personnage appartenant à l'école naissante de la littérature qui se développa dans les premiers siècles de notre ère, sous le nom de syriaque. Toutefois nous sommes loin d'admettre l'opinion de M. Renan, qui veut que ce personnage soit un chrétien (3). En effet, dans les fragments de cet écrivain, que Moïse de Khorène nous a transmis, on ne trouve pas un seul passage qui révèle la moindre pensée chrétienne; on n'y rencontre pas non plus de traces d'une réminiscence biblique; au contraire, on y voit dominer le sentiment d'une époque païenne et particulièrement les idées du mazdéisme.

D'après le livre compilé par Mar Apas Catina et résumé par Moïse de Khorène, la terre a commencé par être peuplée d'êtres fabuleux, de géants en lutte ouverte avec les dieux, qui confondent leur orgueil en renversant la tour au moyen de laquelle ils voulaient tenter l'escalade des cieux. On sent là qu'un syncrétisme très-prononcé s'est produit dans l'esprit de l'auteur du livre compilé par Moïse de Khorène, et c'est pour nous une preuve que cet ouvrage ne fut pas écrit bien longtemps avant l'ère chrétienne. En effet, Mar Apas nomme les géants Zérouan, Titan et Japétos, personnages fort en vogue à l'époque du développe-

(1) Jean Catholicos, *Hist. d'Arm.*, ch. VIII, p. 18 et suiv. de la traduction française.

(2) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. II, ch. 6, 7.

(3) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. I, ch. 8, 9.

(4) Fréret, *Mémoire sur l'ère arménienne*, dans ses *Œuvres complètes*, t. XII, p. 187-254. — *Mémoires de l'Acad. des Inscr. et Belles-Lettres*, t. XLVII, p. 98 et suiv.

(5) *Journal des Savants* (1850), p. 364-365.

(1) *Journal asiatique* (1852); *Étude sur les chants historiques de l'Arménie*, p. 19-21, note I.

(2) Cf. notre *Étude sur les sources de Moïse de Khorène*, dans les *Mélanges asiatiques de l'Acad. des sciences de Saint-Petersbourg*, et dans le *Bulletin de la même Académie*, t. III, p. 531 à 583.

(3) Renan, *Hist. des langues sémitiques*, liv. III, ch. 3, p. 262-263.

ment des idées syncrétiques en Orient (1), et qui sont de création moderne, relativement aux temps que Moïse de Khorène assigne, dans son Histoire, au livre chaldéen traduit en grec par ordre d'Alexandre. Si Mar Apas eût appartenu à l'école chrétienne d'Édesse, il n'eût pas manqué, à propos de ces êtres fabuleux, de faire le rapprochement que Moïse de Khorène n'a eu garde d'oublier lorsqu'il décrit la filiation de Noé : « Japhétos, Mérod, Sirat, Taghlat, c'est-à-dire Japhet, Gomer, Thiras et Thorgom. » Mais au contraire, si Mar Apas Catina est un Syrien païen, voisin de l'époque qui précéda immédiatement l'introduction de la foi évangélique à Édesse et l'établissement de la célèbre école chrétienne qui jeta un si grand lustre dans les siècles qui suivirent, il est impossible de le faire exister, comme le veut Moïse de Khorène, à l'époque du Parthe Mithridate Ier et de l'Arsacide Valarsace. Il y a donc nécessairement dans le récit de Moïse de Khorène, soit un anachronisme inspiré par une croyance trop aveugle aux traditions qui avaient cours de son temps parmi les Arméniens, soit une erreur volontaire, qui aurait son excuse dans la nécessité où cet auteur se serait trouvé d'établir une comparaison louangeuse entre Isaac Pakradouni, auquel son livre est dédié, et Valarsace, que Mar Apas Catina représente comme un prince avide de connaître les antiquités de la nation sur laquelle il avait été appelé à régner. Peut-être même Moïse de Khorène aura-t-il cru être véridique en disant que Mar Apas Catina était le contemporain de Valarsace ; car, la compilation du lettré syrien s'arrêtant au règne d'Ardaschir Ier successeur de Valarsace, Moïse aura supposé que cette raison était suffisante pour établir un synchronisme entre le fondateur de la dynastie arsacide d'Arménie et l'historiographe de ce monarque. Cependant, malgré notre répugnance à reprocher à Moïse de Khorène un subterfuge aussi grossier, nous avouons que nous sommes très-disposé à nous arrêter à cette dernière supposition. Et en effet voici ce que nous écrivions dans notre *Mémoire sur les sources de l'histoire de Moïse de Khorène* (2) : « Que faut-il donc voir dans la fable de l'envoyé de Valarsace se rendant à Ninive (3),

(1) Renan, *Hist. des langues sémitiques*, liv. III, ch. 2, p. 246.

(2) *Mélanges asiatiques de l'Académie des sciences de Saint-Petersbourg*, t. III, p. 344-345.

(3) On trouvera, dans les notes qui accompagnent les

pour compiler les archives ? Nous croyons qu'il s'agit d'un simple rapprochement imaginé par Moïse de Khorène et dans un but que l'on va comprendre tout de suite. Comme tous les écrivains de son école et de son siècle, Moïse, quelquefois crédule, il faut le reconnaître, se plaisait à enregistrer des faits et des données d'une authenticité parfois contestable, et à opérer des rapprochements artificiels qui ne trouvent leur excuse que dans l'absence de critique qui est le propre des écrivains orientaux. Personne ne met plus en doute la fausseté des lettres soi-disant échangées entre le Christ et Abgar, et les théologiens eux-mêmes les repoussent comme des documents apocryphes (1), qui ne sont autre chose que l'œuvre de ces sectaires des premiers siècles, auxquels on doit le *Testament d'Adam* (2) et autres écrits singuliers considérés par les Sabiens actuels comme des livres sacrés. Moïse, qui vivait à une époque où ces écrits jouissaient d'une certaine faveur, et qui ne discute pas toujours avec bonheur quelques-uns des rapprochements qu'il a faits dans son Histoire, a commis peut-être, sur la foi d'une tradition populaire, fort accréditée de son temps, l'anachronisme qui l'a fait si sévèrement taxer d'imposture. Ce que nous voyons dans la prétendue relation de l'ambassade scientifique envoyée par Valarsace auprès de son frère Mithridate Ier, c'est tout simplement une flatterie adressée à Isaac Pakradouni, à qui Moïse de Khorène a dédié son livre. Il le compare à Valarsace, qui aurait chargé un lettré syrien de composer une histoire d'Arménie, lui (Isaac) qui vient aussi d'engager Moïse à rédiger les annales de la nation. Le fait est on ne peut plus naturel, et c'est là que réside, selon nous, l'explication de toute cette légende imaginée et racontée par Moïse de Khorène, si toutefois on ne veut pas admettre qu'il ait été dupe d'un mensonge. »

fragments de l'Histoire de Mar Apas Catina, ce qu'il faut entendre par archives de Ninive ; cf. plus bas, ch. II.

(1) Allemand Lavigerie, *Essai sur l'école chrétienne d'Édesse*, p. 120 et suiv. — Il paraît que W. Cureton, vers la fin de sa vie, voulait essayer de prouver, dans un ouvrage qui est resté inachevé, que la correspondance échangée entre le Christ et Abgar réunissait tous les caractères de l'authenticité !

(2) *Journal asiatique* (1854) ; cf. Renan, *Fragments du livre gnostique, intitulé : le Testament d'Adam*. — Le même, *Hist. des langues sémit.*, liv. III, ch. 2, p. 248.

Il nous reste maintenant à parler de la compilation de Mar Apas Catina et du livre chaldéen dont il fit usage pour rédiger les annales de l'ancienne Arménie (1). Moïse de Khorène raconte que le lettré syrien, ayant été introduit dans les archives de Ninive, trouva, parmi la masse de documents qui y étaient conservés, un livre portant cette suscription : « *Commencement du livre,* » avec cette rubrique : « *Ce livre a été traduit du chaldéen en grec par ordre d'Alexandre; il contient l'histoire des premiers ancêtres* (2). » Selon M. Quatremère (3), cet ouvrage, qu'il nie avoir été traduit par ordre du conquérant macédonien, lui paraît être un exemplaire du livre de Bérose. On comprend quelle réserve est imposée à la critique, lorsqu'il s'agit d'attribuer à un auteur comme Bérose, dont les œuvres ne sont connues que par quelques fragments très-peu étendus (4), un ouvrage qui était déjà anonyme à l'époque où Mar Apas le consulta. Bérose est le nom d'un historien d'origine perse, car il est facile de reconnaître sous la forme défigurée dans laquelle les Grecs nous ont transmis cette appellation Περωζής, le nom de *Firouz* (5). Il paraît certain que les Grecs ont groupé autour de la figure de Bérose une notable partie de la littérature profane de la Chaldée, et que c'est à ce personnage, dont le nom leur était le plus familier parmi ceux des autres écrivains de l'école babylonienne, qu'ils attribuaient indistinctement toutes les productions littéraires et scientifiques d'origine chaldéenne, ou qu'ils croyaient provenir de la même source. En effet, selon les traditions helléniques, Bérose aurait non-seulement composé des livres historiques, comme les Βαβυλωνιακά ou Χαλδαϊκά (6), mais encore des traités d'astronomie et d'astro-

logie (1). En sa qualité de principal représentant de la culture scientifique et littéraire de la Chaldée, aux yeux des Grecs, Bérose eut bien vite sa légende (2), absolument comme Orphée, qui, pour les anciens, centralisa autour de lui la science primitive, et dont l'individualité fut transformée plus tard, même par les mystiques et les néoplatoniciens, en un mythe surchargé de subtilités et de rêveries dignes de figurer dans la Kabale. M. Quatremère a donc eu le tort, selon nous, d'attribuer à Bérose le livre anonyme découvert dans les archives de Mithridate Ier par Mar Apas Catina. Nous savons d'une manière positive que Moïse de Khorène connaissait très-bien l'ouvrage historique de Bérose, car il le cite à plusieurs reprises dans son livre (3), et même il représente aussi cet écrivain comme un traducteur des livres chaldéens en langue grecque (4). De tout ceci on peut donc induire que le livre chaldéen, mis en lumière par Mar Apas Catina, était la traduction en langue grecque d'une histoire générale des grands empires de l'Asie centrale, autre que celle de Bérose, d'autant plus que Moïse de Khorène a soin de dire qu'il n'a extrait de cet ouvrage que ce qui regardait spécialement l'Arménie.

Moïse de Khorène raconte qu'au retour de Mar Apas à la cour de Valarsace, il présenta au roi une copie de sa compilation, écrite en caractères grecs et syriens (syriaques) et que ce prince la fit placer dans son palais, et en fit graver une partie sur la pierre (5). Ce renseignement est fort précieux, car il nous apprend, d'une part, que l'ouvrage de l'écrivain anonyme qu'il découvrit dans les archives des Parthes, fut traduit par lui du grec en syriaque, ou dans cet idiome désigné sous le nom de *syro-chaldaique*, qui est la transition entre la langue chaldéenne ou nabatéenne et le syriaque. En second lieu, le texte de l'historien arménien peut nous laisser encore soupçonner que les annales de Mar Apas Catina furent vraisemblablement traduites en arménien, et écrites avec des caractères grecs et syriaques, qui, nous l'avons vu pré-

(1) Le P. Karékin Djimedjian, savant mékhithariste de Venise, dans le premier volume de son *Histoire de la littérature arménienne* (p. 63 et suiv., en arménien), a consacré un long chapitre à Mar Apas Catina, où il rend compte de toutes les controverses auxquelles a donné lieu la compilation de cet historien. Son travail est fort estimable et sera consulté avec fruit.

(2) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 9.

(3) *Journal des Savants* (1850), p. 364.

(4) Cf. *Fragm. hist. græc.*, de M. Ch. Müller (éd. Didot), t. II, p. 435 et suiv.

(5) Renan, *Hist. des langues sémit.*, liv. III, ch. 2, p. 249, note 7.

(6) *Fragm. hist. græc.*, de M. Ch. Müller, t. II, p. 496 et suiv.

(1) *Fragm. hist. græc.*, t. II, p. 495, 509.

(2) Joseph, *Antiq. judaïq.*, I, 3, 6. — Tatien, *Orat. adv. Græcos*, ch. 58. — Le Syncelle, p. 28.

(3) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 2.

(4) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 2.

(5) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 9.

cédemment, étaient employés par les Arméniens à défaut d'un alphabet spécial à leur idiome et qui ne fut inventé que beaucoup plus tard.

Il y a deux parties bien distinctes dans la compilation de Mar Apas Catina, dont Moïse de Khorène nous a transmis des extraits. La première est l'œuvre de l'auteur chaldéen anonyme qui raconte l'histoire des premiers temps de l'Arménie et du gouvernement des Haiciens, et termine son récit à une époque antérieure à l'avènement des Arsacides, puisque la rédaction de son livre a dû précéder l'arrivée d'Alexandre à Babylone, si l'on s'en réfère à la suscription même de l'ouvrage. La seconde partie est une continuation de cette histoire due à Mar Apas Catina lui-même. Ce compilateur, après avoir traduit l'ouvrage de l'anonyme chaldéen du grec en syriaque, ajouta, soit dans sa langue, soit en arménien, — nous manquons de renseignements précis à cet égard, — plusieurs chapitres relatifs à l'avènement des Arsacides en Arménie, et à l'organisation politique que Valarsace donna à son royaume.

Nous avons tout lieu de croire que Moïse de Khorène n'est pas le seul écrivain qui ait eu entre les mains l'ouvrage de Mar Apas Catina, car on peut induire d'un passage de Jean Catholicos, auteur d'une Histoire de l'Arménie écrite au neuvième siècle, que cet annaliste, qui s'est très-certainement aidé du texte de l'Histoire de Moïse, dont il a tiré beaucoup d'extraits, a aussi consulté l'original de la compilation de Mar Apas Catina. En effet Moïse de Khorène ne parle pas des souverains qui, après la mort d'Anouschavan, gouvernèrent l'Arménie, et il passe immédiatement du règne de ce prince à celui de Barouïr en disant « qu'il serait trop long de rapporter cette histoire (1) ». Jean Catholicos comble cette lacune dans son livre, et nous donne même des détails assez circonstanciés sur les usurpateurs qui s'emparèrent du trône après la mort d'Anouschavan et gouvernèrent l'Arménie jusqu'au règne de Barouïr, l'allié de Varbace ou Arbace le Mède, qui renversa l'empire de Ninive (2). De plus, nous remarquons des différences assez notables dans la liste onomastique

des rois d'Arménie, dressée par Moïse de Khorène, et celle que Jean Catholicos nous a également transmise. Ces additions d'une part, et ces variantes d'autre part, nous autorisent donc à penser que la compilation de Mar Apas Catina existait encore en Arménie au neuvième siècle, et que cet ouvrage, dont la perte est irréparable, n'a disparu qu'après cette époque. Toutefois c'est notamment au quatrième et au cinquième siècle que l'ouvrage de Mar Apas Catina fut surtout consulté. Le livre de Mar Apas fut également connu de saint Jérôme, qui cite cet auteur dans le chapitre Ier de ses *Commentaires sur Ézéchiel*, sous son surnom de Catina, épithète qui, dit-il, signifie, « λεπτόν, id est acutum et ingeniosum, » chez les Syriens (1). Ce détail ne nous permet pas de douter qu'il ne soit question ici de l'auteur de la compilation dont s'est servi Moïse de Khorène. Si une grande incertitude règne sur l'âge du livre composé par Mar Apas Catina, la même difficulté existe pour fixer l'époque exacte où florissait cet historien. Moïse de Khorène ne nous a transmis aucun détail sur la biographie de ce personnage, et, bien qu'il répète son nom, à plusieurs reprises (2), il ne dit rien qui puisse jeter quelque lumière sur sa vie. Un passage du Pseudo-Agathange, qui nous a été conservé dans l'*Histoire de l'empereur Héraclius* par Sébéos (3), nous donnerait à penser que Mar Apas Catina était un Arménien, car il est qualifié du titre de philosophe de Medzourkh, qui est le nom d'une ville de la Haute-Arménie mentionnée par Faustus de Byzance (4). Toutefois, à part le nom de Mar Apas, et son surnom de *Catina* qui en syriaque a le sens de « subtil (5), » nous ne savons absolument rien de la vie de ce personnage. Le titre de *Mar* qui veut dire également dans le même idiome « seigneur » et qui correspond

(1) Œuvres de saint Jérôme, t. IV, p. 732, e. (édit. de Paris, 1579).

(2) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 8, 9, 11, 14, 18; liv. II, ch. 9.

(3) Édit. arménienne de M. Mihrtad (Constantinople, 1851), p. 1; et trad. russe de M. Patcanian (Saint-Petersbourg, 1862), p. 1.

(4) Faustus de Byzance, *Hist. d'Arménie*, liv. IV, ch. 14 (éd. de Venise, 1832), p. 115. — Cf. aussi Saint-Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, t. I, p. 51.

(5) Quatremère, dans le *Journal des Savants* (1850), p. 364-365, ne fait que répéter l'étymologie donnée par Lacroze, d'après saint Jérôme.

(1) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 20.

(2) Jean Catholicos, *Hist. d'Arménie*, trad. franç. de saint-Martin, p. 14.

exactement au mot *der* des Arméniens, *dominus* des Latins, *dom* et *don* des Occidentaux, indique que Mar Apas Catina était revêtu d'un caractère religieux ou scientifique. On a cru longtemps que ce titre de *Mar* impliquait une idée chrétienne, et M. Quatremère partageait cet avis; mais Moïse de Khorène nous aide à rectifier l'opinion de ce savant critique, en attestant (1) que ce titre était porté par un officier païen de la cour d'Abgar, Mar Ithap, envoyé par son souverain auprès du gouverneur de la Syrie Julius Marinus, et qui eut l'occasion pendant ce voyage d'entendre parler de Jésus-Christ pour la première fois. Le titre de *Mar* employé dans l'idiome syriaque n'était pas purement religieux à l'époque qui précéda immédiatement la prédication de l'Évangile dans l'Aramée; ce ne fut qu'après l'introduction de la foi chrétienne chez les Syriens qu'il fut appliqué aux prêtres, et servit à désigner en général les membres du clergé.

En faisant entrer la compilation de Mar Apas Catina, écrivain syrien appartenant à cette époque intermédiaire entre la culture chaldéenne et le développement syriaque, qui en fut la continuation, dans un recueil destiné à réunir les fragments d'auteurs grecs perdus dans cet idiome et conservés en arménien, nous avons voulu montrer les liens qui unissent la vieille littérature, dont Babylone fut jadis le centre, à celles des Syriens, des Grecs et des Arméniens. Voici donc un écrit historique d'un intérêt immense qui, après avoir été conçu primitivement en chaldéen, fut traduit en grec, ensuite en syriaque, puis traduit encore du syriaque en arménien, dans l'espace de plusieurs centaines d'années. C'est une étude curieuse en effet de suivre, pour ainsi dire siècle par siècle, l'histoire d'un livre appartenant à l'une des plus vieilles littératures de l'Orient, et de voir par combien de filières successives a dû passer l'ouvrage écrit originairement par l'anonyme chaldéen, avant d'arriver jusqu'à nous, dans la compilation de Mar Apas Catina, abrégée par Moïse de Khorène. Certes,

(1) *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 30.

si ce texte, d'une importance capitale, à en juger par les lambeaux qui nous sont parvenus, nous avait été conservé dans toute son intégrité, c'eût été, sans contredit, un des monuments les plus précieux de l'histoire du passé de l'Asie, et qui, à lui seul, eût suffi à assurer la gloire du génie littéraire de la Chaldée.

En publiant pour la première fois, isolément, les fragments de la compilation de Mar Apas Catina, nous avons suivi exactement le texte de l'Histoire de Moïse de Khorène, sans nous préoccuper des interpolations et des réflexions qui sont du fait de cet écrivain, et qu'il est facile de reconnaître dans les passages qui appartiennent en propre à l'œuvre du lettré syrien. Nous avons conservé l'ordre des chapitres tel qu'il a été arrêté dans les éditions modernes de l'Histoire de l'Hérodote arménien, et notamment dans celles publiées à Venise, par les savants mékhitaristes. Ces éditions, exécutées avec le plus grand soin par les membres de l'Académie arménienne de Saint-Lazare, ont été faites à l'aide des nombreux manuscrits conservés dans leur riche bibliothèque. Nous avons tenu compte des variantes que ces doctes religieux ont jointes à leur édition des *Œuvres complètes de Moïse de Khorène* (1), et de celles qui ont été signalées dans une brochure spéciale, publiée par M. Jacques Garinian (d'Erzeroum) sous le titre : *Comparaison de l'édition de l'Histoire de Moïse de Khorène éditée à Venise, avec deux nouveaux manuscrits* (2). Notre traduction présente donc toutes les garanties d'exactitude qu'on peut désirer. Nous avons donné aux chapitres de la compilation de Mar Apas Catina une suite régulière de numéros, en ayant soin de conserver entre parenthèse, à côté de chacun de ces chiffres, les numéros des chapitres de l'histoire de Moïse de Khorène; de cette façon, le lecteur n'éprouvera aucune difficulté à retrouver dans les éditions vénitienes de cet écrivain les passages correspondants.

(1) *Collection des classiques arméniens*, t. 21; en arménien (Venise, 1843, in-8°).

(2) *Paghtadouthioun*..... en armén. (Tiflis, 1588)

Vertical line on the left side of the page.

MAR APAS CATINA.

HISTOIRE ANCIENNE DE L'ARMÉNIE.

I. (EXTRAIT DE L'HISTOIRE DE MOÏSE DE KHORÈNE, LIVRE I, CH. VIII.)

Qui a trouvé ces récits et d'où sont-ils tirés?

..... Varlarsace (Vagharschag) (1), ayant disposé et réglé d'une manière grande et digne toutes les parties de sa puissance, et organisé son empire, voulut savoir quels étaient les princes qui, jusqu'à lui, avaient régné sur le pays des Arméniens; si enfin il tenait la place de princes généreux ou fainéants. Ayant trouvé un Syrien, Mar Apas Catina (2), homme profond et très-versé dans les lettres grecques et chaldéennes, il l'envoya avec de riches présents chez son frère aîné Arsace (Arschag), en le priant de lui ouvrir les archives royales.

II. (CH. IX.)

Lettre de Valarsace, roi des Arméniens, à Arsace le Grand, roi des Perses.

« A Arsace, souverain couronné de la terre et de la mer, toi, de qui la personne et l'image sont semblables à celles de nos dieux, dont la fortune et les destinées sont au-dessus de celles de tous les rois, dont les conceptions sont aussi vastes que l'étendue du ciel sur la terre, Valarsace, ton frère cadet et ton compagnon d'armes, par ta grâce roi des Arméniens, salut et victoire à toujours! L'ordre que tu m'as donné d'allier la sagesse à la vaillance, je ne l'ai jamais oublié; j'ai veillé sur toutes choses, autant que

(1) Valarsace, frère d'Arsace V appelé aussi Mithridate Ier, fut choisi par son frère pour gouverner les Arméniens, qui avaient volontairement appelé les Parthes, à la suite des troubles qui agitaient leur pays. Ce prince, qui fut le fondateur de la dynastie arsacide d'Arménie, régna de l'an 149 av. J.-C. jusqu'à l'an 127. — Cf. Moïse de Khorène, *Histoire d'Arménie*, liv. II, ch. 3 et suiv. — Jean Catholicos, *Histoire d'Arménie*, éd. St-Martin, ch. VIII, p. 9.

(2) Un msc. donne la variante *Mar Ipas Cqtina*. — Le Pseudo-Agathange (Cf. Sébéos, *Hist. d'Héraclius*, éd. Mühtad, ca¹. 1851, p. 1) l'appelle *Marappas* en un seul mot.

me l'ont permis mes forces et mon habileté. Maintenant que ce royaume est solidement établi par tes soins, il m'est venu à l'esprit de connaître quels furent les princes qui avant moi ont régné sur le pays des Arméniens, et d'où viennent les satrapies qui y sont établies. Car ici, il n'y a point de réglemens connus, ni de culte déterminé; on ne sait qui est l'homme le plus considérable du pays, et qui est le dernier. Rien n'est réglé; tout y est confus et à l'état sauvage.

« Je supplie donc ta Majesté de faire ouvrir les archives royales à celui qui se présentera devant ta vaillante Majesté. Après avoir trouvé ce que désire ton frère, ton fils, il s'empressera de lui rapporter des documents authentiques. Notre satisfaction venue de l'heureux succès de nos désirs, est, je le sais, un sujet de joie pour toi. Salut, toi, illustré par ton séjour parmi les immortels. »

Arsace le Grand, ayant reçu la lettre des mains de Mar Apas Catina, ordonna avec plaisir et empressement de lui ouvrir les archives de Ninive (1); heureux qu'une si noble pensée fut venue à son frère, auquel il avait remis la moitié de son empire. Mar Apas Catina, ayant examiné tous les manuscrits, en trouva un, en grec, sur lequel, dit-il, était cette suscription :

« COMMENCEMENT DU LIVRE (2).

« Ce livre fut, par ordre d'Alexandre le Ma-

(1) Il ne paraît pas probable qu'au temps de Mithridate Ier, cinquième roi (sixième, selon P. Orose, liv. V, ch. 4) parthe de la dynastie des Arsacides, qui vivait dans le courant du deuxième siècle avant notre ère, la ville de Ninive fût encore debout et renfermât des archives royales (Cf. Quatremère, dans le *Journal des Savants*, juin 1850). Mais on peut croire que, par archives de Ninive, il faut entendre, soit les débris de ce dépôt qui auraient été rassemblés par les soins des Séleucides et seraient ensuite passés aux mains des rois parthes, qui les possédaient quand Mar Apas Catina vint les consulter; soit enfin les archives d'Ecbatane qui existaient encore sous les premiers rois de Perse, à ce que raconte Esdras (liv. I, ch. 6, vers. 1-2).

(2) C'est ici que commencent dans Moïse de Khorène les extraits du livre de l'anonyme chaldéen compilé par Mar Apas Catina.

cédonien, traduit du chaldéen en grec (1), et contient l'histoire des premiers ancêtres (2). »

Le commencement de ce livre traite, dit-il, de Zérouan, de Titan et de Japhéto; chacun des personnages célèbres des trois lignées de ces trois chefs de race y est inscrit par ordre, chacun à sa place, durant de longues années.

De ce livre, Mar Apas Catina, ayant extrait seulement l'histoire authentique de notre nation, la porta au roi Valarsace à Medzpine (3), écrite en caractères grecs et syriens (4). Valarsace le

(1) Les mots *Ouin*, « Grec », et *Ounasdan*, « la Grèce », qui sont la transcription des noms *Ἰων*, *Ἰωνία*, sont également employés par les Arabes, sous la forme *Iouan*, par opposition aux *Roumis* qui sont les Grecs modernes.

(2) On ne saurait me'tre en doute ici qu'il s'agit d'un ouvrage historique, appartenant à la littérature nabatéenne, dont la science s'est fort occupée dans ces derniers temps (Cf. à ce sujet E. Quatremère, *Mémoire sur les Nabatéens*, dans le *Journal asiatique*, 1835. — Chwolsohn, *Die Sabier und der Ssabismus*, Pétersb., 1856, t. I, p. 705 et suiv., t. II, p. 910-911. — Le même, *Ueber die Ueberreste der Allbabylonischen Literatur in Arabischen Uebersetzungen*, Pétersb., 1859. — Renan, *Hist. des langues sémitiques*, 3e édit., 1863, p. 242 et suiv.) Cet ouvrage, dont l'auteur n'est pas nommé, n'est pas l'œuvre de Bérosee, comme l'a supposé E. Quatremère, dans le *Journal des Savants* (1850, p. 364 et suiv.); il est plus probable que c'est un écrit chaldéen qui, ayant été traduit dans la langue grecque, aurait été attribué à Bérosee, sur le compte duquel l'antiquité classique se plaisait à placer tous les écrits de la littérature babylonienne dont elle avait eu connaissance. (Cf. notre *Mémoire sur les sources de Moïse de Khorène*, dans les *Mélanges asiatiques* de l'Académie des Sciences de S.-Pétersb., et *Bulletin* de la même compagnie, t. III, p. 531 et suiv.)

(3) Medzpine était une ville du pays des Aghedznik, dans la partie de la Mésopotamie qui appartenait aux Arméniens. Elle fut, pendant toute la durée de la dynastie arsacide, la capitale du royaume, et cessa d'être la résidence des rois à l'époque où Abgar, premier prince chrétien de l'Arménie, transporta le siège de son gouvernement à Edeasse (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. II, ch. 27). Aujourd'hui Medzpine s'appelle Nisibe, nom qu'elle porta aussi pendant l'antiquité et le moyen âge.

(4) L'histoire de l'écriture chez les Arméniens est un des problèmes les plus intéressants que l'antiquité nous ait légués. On ne sait que fort peu de chose à ce sujet, et tout ce que l'on en peut dire se borne à quelques passages obscurs, conservés dans les historiens et les écrivains arméniens, et qui peuvent donner lieu à beaucoup de controverses. Toutefois on doit présumer, non sans quelque raison, que le mode d'écriture en usage chez les anciens Arméniens, à l'époque qui précéda l'avènement de la dynastie arsacide, était le même que celui employé par les Assyriens, les Babyloniens et les Achéménides, et que l'on désigne, à cause de la forme des signes, sous le nom générique d'écriture cunéiforme. En effet, on a découvert à Van, à Malatyah, à Palou, au Kellachim et en dernier lieu à Kalincha ou Kanlidja, des inscriptions cunéiformes, appartenant à un système d'é-

beau, habile à tirer l'arc, prince éloquent, ingénieux et subtil, estimant cette histoire comme

criture différent de ceux employés par les Assyriens, les Babyloniens et les Achéménides, et que l'on croit être conçues en langue arménienne ancienne ou *arméniaque*. (Cf. Schultz, *Mémoire sur le lac de Van*, dans le *Journal asiatique*, 1840, p. 257 et suiv. — C. Ritter, *Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdk. in Berlin*, 1840, p. 70 et suiv. — G. F. Grotefend, dans les *Original papers read before the Syro-Egypt. Soc. of London*, t. I, p. 127 et suiv. — A. Layards, *Niniveh and its remains*, t. II, p. 137. — Le même, *Inscript. in the cuneif. character from Assyr. monuments*, f. 74. — Khanikoff, dans les *Mélang. asiat.* de l'Acad. des Sc. de St-Pétersbourg, t. III, p. 76 et suiv. — Brosset et Kunik, *Notice sur deux Inscr. cunéiformes de l'Arménie russe*, dans les *Mélang. asiat.*, t. IV, p. 671 et suiv.). Bien que la lecture de ces inscriptions, dites *arméniaques*, soit encore un problème, puisque les savants ne sont pas d'accord sur l'idiome qu'elles représentent, et que les uns veulent y voir une langue sémitique (Saulcy, *Recherches sur les inscriptions de Van*, Paris, 1848), les autres une langue indo-européenne (E. Hincks, dans le *Journal of the Royal Asiatic Soc. of Great Britain*, t. IX, p. 387 et suiv.), les troisièmes enfin un idiome composé d'éléments touraniens et arméniens, mais n'ayant rien de sémitique (Mordtmann, dans la *Zeitschrift der D. M. G.*, t. XIII, p. 704-705), nous croyons qu'un jour ou l'autre, on pourra découvrir le moyen de les déchiffrer, en s'aidant des méthodes qui ont contribué à expliquer les inscriptions assyriennes et celles des Achéménides. M. J. Oppert, qui s'est occupé aussi des inscriptions dites *arméniaques*, croit que ces textes cachent, à n'en pas douter, un idiome indo-européen, et il a à plusieurs reprises exprimé cette opinion (*Archives des missions scientifiques*, t. V, p. 179 et suiv. — Atheneum français, 1854. *Remarques sur les différ. écrit. cun.*, p. 992, col. 1. — *Expédition de la Babylonie*, t. II, pag. 9.). Quoi qu'il en soit, il paraît certain que l'ancienne langue arménienne qui, on le sait, est composée en notable partie de racines indo-européennes (Neumann, dans la *Zeitschrift für die Kunde des Morg.*, I, p. 242. — Gosche, *de ariana linguæ gentisque Armen. indole*, p. 50 et suiv.), et de quelques éléments sémitiques, par suite du mélange de la race d'Haïg avec les populations arméniennes primitivement établies sur le sol de l'Arménie (Renan, *Histoire des langues sémitiques*, liv. I, ch. II, p. 52), a été écrite d'abord avec des caractères cunéiformes. A une époque relativement plus moderne, et qui s'est prolongée jusqu'au quatrième siècle de notre ère, l'antique écriture en forme de clous fut abandonnée, et les Arméniens employèrent pour écrire leur langue les caractères persans, grecs et syriens (Agathange, *Histoire de Tiridate*, éd. Ven., p. 85, 136. — Moïse de Khorène, *Histoire d'Arménie*, liv. III, ch. 4 et 52. — Lazare de Pharbe, *Histoire d'Arménie*, éd. Ven., p. 27. — Diodore de Sicile, liv. XIX, 23. — Polyen, liv. IV, ch. 8, § 3). Cependant on raconte qu'au temps d'Arsace les Arméniens avaient un système graphique qui leur appartenait en propre (Philostrate, *Vie d'Apollonius de Tyane*, liv. II, ch. 2); ce fait serait de nature à modifier toutes les idées reçues jusqu'à présent sur l'emprunt que les Arméniens avaient fait aux Perses, aux Syriens et aux Grecs de leurs alphabets. Il pourrait se faire en effet que,

l'objet le plus précieux de ses trésors, la place dans son propre palais, pour qu'elle y soit gardée en sûreté, et en fait graver une partie sur la pierre.

dans quelques provinces de l'Arménie, on se fût servi d'un alphabet national, tandis que dans d'autres au contraire, et notamment dans celles qui étaient limitrophes de la Perse, de la Syrie et des possessions grecques, on aurait employé les caractères propres aux idiomes parlés dans le voisinage. Dans la première hypothèse, l'alphabet dont l'invention est attribuée à Mearob, écrivain du cinquième siècle, aurait été en usage depuis un temps assez long dans certaines parties de l'Arménie, et ce personnage n'aurait fait que le réformer, et le compléter par l'addition de quelques caractères, et l'introduction des signes voyelles (cf. notre *Mémoire sur la culture des lettres en Arménie*, dans la *Revue d'Orient* (1863), et le tirage à part, p. 12-13. — J. B. Emin, de l'alphabet arménien, dans sa traduction russe de Moïse de Khorène (Moscou, 1858), p. 361 et traduction française de cette note dans la *Revue d'Orient* (1865), *L'alphabet arménien*). Chacun sait que l'alphabet syriaque, — et cela a lieu dans presque toutes les langues sémitiques, — est dépourvu de voyelles, et qu'il fut complété au huitième siècle de notre ère, au moyen de signes voyelles empruntés à l'alphabet grec (cf. Assemani, *Bibliotheca orientalis*, t. I, p. 64 et suiv.; t. III, 2e p. 378. — Renan, *Hist. des langues sémitiques*, p. 291 et suiv.). On reconnaît également à première vue que les voyelles arméniennes sont la copie des voyelles grecques légèrement altérées, et il est évident dès lors que Mesrob, auquel les historiens arméniens, et particulièrement Moïse de Khorène (*Hist. d'Arménie*, liv. III, ch. 52-54), attribuent l'invention des voyelles, et qui avait été en Grèce, pour travailler à la recherche de l'alphabet dont il voulait doter son pays, se décida dans ce dernier pays à emprunter aux Grecs les signes voyelles qu'il fit entrer dans l'alphabet arménien (Moïse de Khorène, *op. cit.*, liv. III, ch. 53). On peut lire l'histoire miraculeuse de la découverte des caractères arméniens, non-seulement dans Moïse de Khorène, mais aussi dans l'*Histoire universelle* de Vartan (éd. Ven., 1862, 49 et suiv.) et dans Asoghig (*Hist. universelle*, Paris, 1859, 2e partie, ch. 1), qui racontent qu'une main invisible traça, sur les rochers du Palou, les caractères arméniens, devant Mesrob, comme autrefois Dieu avait révélé au législateur Moïse la loi d'Israël sur le mont Sinai. En résumé, ce fut seulement au cinquième siècle de notre ère que l'alphabet arménien oncial (*tergathakir*, écriture de fer), ou comme on l'appelle encore, l'alphabet mesrobien, qui avait remplacé les caractères syriens, pelhvi et grecs, fut mis en usage parmi les Arméniens, et dès lors il fut constamment employé pour la transcription des écrits conçus dans l'idiome national. Cet alphabet se composa d'abord de 22 lettres, puis de 14 (cf. Emin., *op. cit.*, *De l'alphabet arménien*), et enfin plus tard, au XIIe siècle, on y ajouta deux nouveaux caractères également empruntés à l'alphabet grec, et qui étaient destinés, le premier, *o*, à remplacer la diphthongue *au*, et le second, *φ*, à rendre le son *p* ou *ph*, le *φ* grec, dont la forme n'a presque point subi d'altération, et qui est encore très-reconnaissable aujourd'hui, même dans l'alphabet cursif ou *nodorkir*, assez différent des caractères *tergathakir* ou onciaux. Le lecteur qui voudra étudier à fond la question si intéressante de l'alphabet arménien consultera avec fruit la

« Ainsi, assuré de l'authenticité et de l'ordre des événements, nous les répétons ici pour satisfaire ta curiosité. L'histoire de nos satrapies y est prolongée jusqu'au Sardanapale des Chaldéens, et même au delà. Voici dans ce livre le commencement des récits :

« Terribles, extraordinaires étaient les premiers dieux, auteurs des plus grands biens dans le monde, principes de l'univers et de la multiplication des hommes. De ceux-ci se sépara la race des géants, doués d'une force terrible, invincibles, d'une taille colossale, qui, dans leur orgueil, conçurent et enfantèrent le projet d'élever la tour. Déjà ils étaient à l'œuvre : un vent furieux et divin, soufflé par la colère des dieux, renverse l'édifice (1). Les dieux, ayant donné à chacun de ces hommes un langage que les autres ne comprenaient pas, répandirent parmi

savante notice de M. Emin, qui a tiré des textes arméniens des données toutes nouvelles et a éclairci, avec cette sagacité qu'on lui connaît, une question qui, avant lui, était toujours restée insoluble. Il est bon de tenir compte des observations du P. Karékin, mékhitariste de Venise, contenues dans son *Histoire de la littérature arménienne* (en arm., Venise, 1865), au sujet de l'alphabet arménien, chapitre intitulé « Caractères » (*Kir*) p. 8 et suiv., où ce savant a également émis, au sujet de l'invention des caractères, des idées fort ingénieuses.

(1) La légende de la destruction de la Tour de Babel par suite d'une tempête soulevée par la colère céleste, se trouve aussi bien chez les auteurs profanes que dans les écrits apocryphes de l'Ancien Testament, et en cela elle diffère du texte de la Genèse, qui dit seulement que le Seigneur, ayant confondu le langage des constructeurs, ceux-ci se dispersèrent et cessèrent de bâtir leur ville (*Genèse*, ch. XI, versets 4-9. — Abydène, *Fragm. histor. græc.*, ed. Müller, t. IV, p. 282. — Alexandre Polyhistor, ext. du Syncelle, p. 44, *Fragm. hist. græc.*, t. II, p. 502, 10; t. III, p. 212. — Josèphe, *Antiquités judaïques*, liv. I, ch. 4). Ces deux derniers, d'après une tradition qu'ils appellent *la Sibylle*, racontent que, les hommes ayant bâti une tour très-élevée, les dieux excitèrent contre elle une violente tempête qui la renversa. Ces deux témoignages sont non-seulement d'accord avec ce que raconte l'auteur chaldéen dont Mar Apas Catina rapporte ici le texte, mais ils sont encore corroborés par un passage du *Livre du juste ou de la génération*, composition apocryphe, dont on doit la traduction faite sur le texte hébreu rabbinique au chevalier Drach (cf. *Dictionnaire des Apocryphes* [Migne, 1858], t. II, p. 1069 et suiv.), qui dit que la terre, ayant ouvert sa bouche, engloutit un tiers de la tour, et qu'un feu descendu du ciel consuma un autre tiers, ne laissant subsister qu'un troisième tiers qui existe jusqu'à présent. La tour de Babel ou tour de Bélus n'est autre chose que la *Birs Nimrod* dont les ruines sont encore très-apparences dans la Babylonie (Fresnel, *Journal asiatique*, juin 1853. — Oppert, *Expéd. de la Babylonie*, t. I, p. 132 et suiv. et dont on trouve aussi la mention dans Hérodote, liv. I, 178, 183.)

eux la confusion et le trouble (1). L'un de ces hommes était Haïg (2), de la race de Japhétos, chef renommé, valeureux, puissant et habile à tirer l'arc. »

Un tel récit doit s'arrêter ici, car notre but n'est pas d'écrire l'histoire universelle, mais de nous efforcer de faire connaître nos premiers ancêtres, nos anciens et véritables aïeux. Or, en suivant ce livre, je dirai : Japhétos, Mérod, Sirat, Taglat, c'est-à-dire Japhet, Gomer (3), Thiras (4), Thorgom; puis le même chroniqueur, poursuivant, mentionne Haïg, Arménag (5) et les autres par ordre, comme nous l'avons dit plus haut (6).

(1) Lenom de *Babel*, בבל et mieux בבלבב signifie *confusio (linguorum)*. La critique moderne a reconnu que la légende de la *Tour de confusion*, fondée sur l'étymologie fictive du nom de Babel, reposait sur l'extrême difficulté que les diverses classes de la population de Babylone y trouvaient à s'entendre (Renan, *Hist. des lang. sémit.*, liv. I, ch. 2, p. 58). Eusèbe dit en effet : 'Εν δὲ τῇ Βαβυλωνίᾳ πολλοὶ πλῆθος ἀνθρώπων γενέσθαι ἀλλοεθνῶν κατοικήσαντων τῇ Χαλδαίᾳ (*Chronique; édit. Aucher*, t. I, p. 19-20). Rapprochez ce passage du vers qu'Eschyle fait prononcer au chœur dans sa tragédie des *Perses*, 52 et suiv.

(2) Haïg, que les traditions arméniennes nous représentent comme le premier patriarche de la nation, n'est autre chose que l'éponyme national. Les Arméniens, de toute antiquité, se sont appelés *Hak*, nom qu'ils portent encore aujourd'hui.

(3) Un msc. donne la variante *Kamir*.

(4) Thiras n'est pas nommé dans la Genèse; c'est un personnage mythique dont la création remonte aux premiers temps du christianisme. Les Arméniens l'ont placé entre Gomer et Thorgom, où il sert de trait d'union entre les fils de Noé et Haïg, en vue de rattacher les ancêtres nationaux aux filiations bibliques. Au surplus Moïse de Khorène n'est que l'écho de cette tradition, car il déclare dans son Histoire (liv. I, ch. 5) que Thiras n'est pas mentionné dans les Livres Saints, et qu'il a dressé la généalogie des patriarches de la nation arménienne sur la foi d'un savant syrien qu'il ne nomme pas. On sait que tous les peuples chrétiens de l'Asie font remonter, par un procédé identique, leurs ancêtres nationaux, éponymes ou autres, aux enfants de Noé. Les premiers historiens chrétiens ont employé cette méthode syncrétique, en vue de trancher la question si grave des origines des peuples, et de ramener toutes les familles d'hommes à une commune origine biblique. C'est ainsi que « les Géorgiens, les Raniens, les Mowakaniens, les Hers et les Lecs, les Mégres (Mingréliens) et les Caucasiens, sont tous issus d'un même père nommé Thargamos, fils de Tharchis, fils d'Avanan (Iavan), fils de Japhet, fils de Noé. » (Cf. les *Annales de Wakhtang*, traduites du géorgien en français, par M. Brosset, dans son *Histoire de la Géorgie*, S.-Pétersb., 1849, t. I, p. 15 et suiv.). — Une tradition identique existe chez les Afgans; cf. Hanway, *Beschreib. der neusten Reichsveränder. in Persien*, p. 19.

(5) Un msc. donne la variante *Aramantag*.

(6) Moïse de Khorène donne en effet la généalogie des premiers patriarches de sa nation dans le ch. 5 du 1er livre

III. (CH. X.)

De la rébellion de Haïg.

« Haïg, dit-il, célèbre par sa beauté, sa force, sa chevelure bouclée, par la vivacité de son regard, par la vigueur de son bras, prince valeureux et renommé entre les géants, s'opposa à tous ceux qui levaient une main dominatrice sur les géants et les héros. Dans son audace, il entreprit d'armer son bras contre la tyrannie de Bélus (1), lorsque le genre humain se dispersa sur toute la terre, au milieu d'une masse de géants furieux, d'une force démesurée. Car chacun, poussé par sa frénésie, enfonçait le glaive dans le flanc de son compagnon; tous s'efforçaient de dominer les uns sur les autres. Cependant la fortune aida Bélus à se rendre maître de toute la terre. Haïg, refusant de lui obéir, après avoir engendré son fils Arménag à Babylone, s'en va au pays d'Ararat, situé du côté du Nord, avec ses fils, ses filles, les fils de ses fils, hommes vigoureux, au nombre d'environ trois cents, avec les fils de ses serviteurs, les étrangers qui s'étaient attachés à lui, et avec tout ce qu'il possédait. Il s'arrêta auprès d'une montagne où quelques-uns des hommes, précédemment dispersés, avaient fait halte pour s'y fixer. Haïg les soumit à son autorité (2), fonda

de son Histoire. Selon lui, Haïg était fils de Thorgom; Haïg engendra Arménag, qui engendra Aramaïs, qui engendra Amasia, qui engendra Kégham, qui engendra Harma, qui engendra Aram, qui engendra Ara. J'ai déjà fait observer que le nom de Haïg est l'éponyme de la race; je dois en dire autant des noms d'Arménag ou Aramaniag, d'Aramaïs, d'Harma, et d'Aram, qui tous sont dérivés du radical *arm*, et qui sont des formes plus ou moins différentes d'une des appellations spéciales de la race d'Haïg, et dont les Grecs et beaucoup d'autres peuples ont fait les noms *Arménie* et *Arméniens* (Cf. Moïse de Khorène, liv. I, ch. 12. — Jean Catholicos, *Histoire d'Arménie*, ch. 8. — Samuel d'Ani, *Chronographie, éd. Zohrab et Maï*, p. 24.). En arménien le mot *arm* a la signification de *racine*; mais je n'oserais pas affirmer avec certitude qu'il entre pour quelque chose dans la formation des appellations précédentes.

(1) Bélus ou Bel paraît correspondre ici, dans le récit de l'historien, au Nemrod des Livres Saints (*Genèse*, I, 8, 9). Bel était une divinité assyrienne analogue au Jupiter des Romains (Rawlinson, *On the relig. of the Babylonians and Assyrians*, dans son *Histoire d'Hérodote*, t. I, p. 594 et suiv.). C'était l'Être primitif, le créateur de tout ce qui existe (Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus*, t. II, p. 39, 165, 171). — Cf. aussi J.-B. Emin, *Recherches sur le paganisme arménien* (Paris, 1864), p. 33 et 34.

(2) Ce passage du récit de Mar Apas Catina, emprunté au livre chaldéen anonyme qu'il a compilé, révèle la pré-

en ce lieu un établissement, et le donna en apavage à Gatmos, fils d'Arménag. » Ceci donne raison aux récits des anciennes traditions non écrites (1).

« Quant à Haïg, il s'en va, dit-il, avec le reste de sa suite au nord-ouest, s'établit sur une plaine élevée, appelée Hark (Pères) (2), ce qui veut dire : Ici habitèrent les Pères de la race de Thor-

gom (1). Puis il bâtit un village qu'il appela Haïgaschen (construit par Haïg). » L'histoire dit encore : « Au milieu de ce plateau, près d'une montagne à large base (2), quelques hommes s'étaient déjà établis, et ils se soumièrent volontairement au héros. » Ceci donne encore raison aux anciennes traditions non écrites.

IV. (CH. XI.)

De la guerre d'Haïg et de la mort de Bélus.

Poursuivant sa narration, (Mar Apas Catina) dit: « Bélus, ce Titan, ayant affermi sur tous sa domination, envoie dans le nord vers Haïg, un de ses fils, accompagné d'hommes fidèles, pour l'obliger à se soumettre à lui et à vivre en paix : — Tu t'es fixé, dit-il (à Haïg), au milieu des glaces et des frimas; réchauffe, adoucis l'âpreté glaciale de ton caractère hautain, et, soumis à mon-

sence, aux environs de l'Ararat, de populations autochtones antérieures aux Arméniens. Si l'on rapproche ce passage des données qui sont contenues dans les Livres Saints, on s'aperçoit bien vite que ces populations primitives ne pouvaient être que des Araméens, que nous savons avoir occupé une partie de l'Arménie et notamment Our-Kasdim qui est la même chose qu'Arphaxad ou pays des Kasdes. Il existe en effet une autre tradition conservée aussi par Moïse de Khorène (liv. I, ch. 6) qui fait arriver Sim, fils de Xisuthre, en Arménie, après le déluge, où il aurait fondé des établissements au pied des montagnes qui s'étendent depuis le lac de Van à l'ouest jusqu'au Tigre. Or, Sim, selon Moïse de Khorène, serait Sem, fils de Noé, qui aurait donné son nom à ces montagnes. De cette manière la présence de populations araméennes en Arménie antérieurement à l'arrivée de Haïg se trouverait ainsi démontrée. Il est probable que ce fut l'arrivée des Arméniens qui occasionna le mouvement des Araméens vers le sud, mouvement auquel est attaché le nom de Térach ou Tharé (*Genèse*, XII, 31), et qui détermina cette marche du nord-est au sud-ouest que les Sémites prennent aussitôt après la formation des grands empires de l'Asie, et notamment après l'établissement de celui de Babylone. Cette migration des Sémites vers le sud, ayant eu lieu vers l'an 2,000 environ avant notre ère, se trouve être en effet contemporaine de l'arrivée de Haïg ou des Arméniens dans le pays d'Ararat, que les chronographes fixent vers l'année 2,107 avant notre ère. (Renan, *Hist. des langues sémit.*, liv. I, ch. 2, § 1 et 2. — St-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. I, p. 407. — Tchamitch, *Hist. d'Arménie*; en arménien, tables). Ce premier contact des Araméens et des Arméniens dans la région d'Arphaxad, explique la présence, dans la langue arménienne, d'éléments sémitiques fort anciens; aussi les analogies que Posidonius, cité par Strabon (*Géogr.*, ed. Didot, liv. I, ch. 2, p. 34 et suiv.), croit trouver entre les Syriens et les Arméniens par la langue, les mœurs et la physiognomie, ne sont peut-être pas sans fondements. M. Renan est toutefois d'un avis contraire (*Lang. sémit.*, liv. I, ch. 2, § 2), et il considère ces analogies comme des ressemblances purement superficielles.

(1) Le mot *zrotz* signifie en arménien « une histoire en prose, une tradition antique transmise oralement, puis recueillie dans la suite des âges et consignée par écrit. » (Emin, *Vebkh... Chants de l'ancienne Arménie* (en arménien), Moscou, 1850, *Préface*, p. 6 et 7. — Cf. aussi *Étude sur les chants historiques de l'ancienne Arménie*, dans le *Journal asiat.*, 1852, et tirage à part, p. 9 et suiv.). Outre ces *zrotz*, les anciens Arméniens avaient encore des *vebkh* « poésies traditionnelles ou historiques », auxquelles Moïse de Khorène a fait de nombreux emprunts. (Emin, *op. cit.*, *préface*, p. 7.)

(2) Le canton de Hark, dans le Douroupéran, est le même que la *Xápax* de Constantin Porphyrogénète, *De adm. imp.*, ch. 44.

MAR APAS CATINA.

(1) L'épithète de race ou maison de Thorgom, d'où les Arméniens ont formé le nom de *Thorgomatzi*, est souvent donnée à leur nation (*Ezéchiel*, XXVII, 14). Ils prétendent en effet que le patriarche Thorgom, que les autres peuples appellent Thogorma, était fils de Thiras, fils de Gomer, ainsi que nous l'avons vu plus haut. Les Géorgiens et différents peuples du Caucase se donnent également le nom de *Thargamosiani*, du nom de Thogorma dont le fils aîné, Haos, serait le même que Haïg (Brosset, *Hist. de la Géorgie*, t. I, p. 15 et suiv.). Toutefois cette tradition est purement biblique, et n'a eu cours en Arménie et en Géorgie qu'après l'introduction de la foi chrétienne, puisque Mar Apas Catina dit qu'Haïg était fils de Thaglat, qui est un nom d'origine babylonienne, et qui entre dans la composition de plusieurs appellations royales, comme Thaglat Pileser, etc. L'assimilation que Moïse de Khorène a tentée entre les deux noms de Thorgom ou Thogorma et Thaglat est sans fondement, et n'a eu d'autre but que de rattacher les traditions nationales aux données fournies par les textes sacrés.

(2) La montagne dont il est ici question est probablement une de celles qui font partie de la chaîne qui s'étend depuis l'Araxe jusqu'aux bords de l'Euphrate, du Tigre et du lac de Van. La partie de cette chaîne qui est la plus élevée et qui est perpétuellement couverte de neige, porte chez les Arméniens le nom de Masis, qui est considéré comme l'Ararat des Livres Saints. Toutefois il paraît que ce nom de Masis, qui ne s'applique maintenant qu'aux parties montagneuses de l'Arménie centrale, s'étendait autrefois bien plus loin vers le midi, du côté de la Mésopotamie, car les anciens géographes désignent sous le nom de *Mastus*, la partie du Taurus, voisine d'Amid, qui séparait l'Arménie de la Mésopotamie. (Strabon, *Géogr.*, liv. XI, ch. 12, p. 447. — Ptolémée, liv. V, ch. 18. — Ammien Marcellin, liv. XVIII, ch. 6). Les auteurs arméniens donnent encore au Masis, le nom de *Medj-Liaren*, « grande montagne », parce qu'il est le point le plus élevé de leur pays (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 30. — Faustus de Byzance, *Hist. d'Arm.*, liv. V, ch. 25).

autorité, vis tranquille là où il te plaît, sur toute la terre de mon empire. Mais Haïg, congédiant les envoyés de Bélus, répondit avec dédain et le messager retourna à Babylone.

« Alors Bélus le Titan, rassemblant ses forces, marcha au nord, avec une nombreuse infanterie contre Haïg, et arriva au pays d'Ararat, non loin de l'habitation de Gatmos (1). Celui-ci s'enfuit vers Haïg, et envoie en avant de rapides coureurs : — Sache, dit Gatmos, ô le plus grand des héros, que Bélus vient fondre sur toi avec ses braves immortels, ses guerriers à la taille élevée, et ses géants. En apprenant qu'ils approchaient de mon domaine, j'ai pris la fuite. Me voici, j'arrive en toute hâte; avise sans plus tarder à ce que tu dois faire.

« Bélus, avec son armée audacieuse et imposante, pareil à un torrent impétueux qui se précipite du haut d'une montagne, se presse d'arriver sur les confins des possessions de Haïg. Bélus se confiait dans la valeur et la force de ses soldats; mais [Haïg], ce géant calme et réfléchi, à la chevelure bouclée, à l'œil vif, rassemble aussitôt ses fils et ses petits-fils, guerriers intrépides, habiles tireurs d'arc, mais très-peu nombreux, avec les autres hommes qui vivaient sous sa dépendance, et arrive au bord d'un lac dont les eaux salées nourrissent de petits poissons (2). Là, haranguant ses troupes, il leur dit : — En marchant contre l'armée de Bélus, efforçons-nous d'arriver à l'endroit où il se tient entouré par la multitude de ses braves; si nous mourons, ce que nous possédons tombera aux mains de Bélus; si nous nous signalons par l'adresse de nos bras, nous

dispenserons son armée, et nous serons maîtres de la victoire.

« Aussitôt, franchissant un large espace, les soldats de Haïg s'élancent dans une plaine située entre de très-hautes montagnes, et se retranchèrent sur une hauteur, à droite d'un torrent. Alors levant les yeux, ils virent la masse confuse de l'armée de Bélus, courant çà et là avec une audace farouche, et dispersée sur toute la surface du pays. Cependant Bélus, tranquille et confiant, se tenait, avec une forte escorte, à la gauche du torrent, sur une éminence, comme dans un poste d'observation. Haïg reconnut le détachement qui était Bélus en avant de ses troupes, avec des soldats d'élite et bien armés. Un large espace de terre le séparait de sa troupe. Bélus portait un casque de fer à la crinière flottante, une cuirasse d'airain qui lui garantissait le dos et la poitrine, des cuissards et des brassards; au côté gauche et fixée à la ceinture une épée à double tranchant; de la main droite, il portait une bonne lance et de la gauche un épais bouclier. A sa droite et à sa gauche se tenaient ses troupes d'élite. Haïg, voyant le Titan ainsi armé de toutes pièces, et flanqué des deux côtés d'une escorte choisie, place Arménag avec ses deux frères à sa droite, Gatmos et deux autres de ses fils à sa gauche, parce qu'ils étaient habiles à tirer l'arc et à manier l'épée; pour lui, se plaçant à l'avant-garde, il forma derrière lui en triangle ses autres troupes qu'il fit avancer doucement.

« S'étant rapprochés de tous côtés les uns sur les autres, les géants, dans leur choc impétueux, faisaient retentir la terre d'un bruit épouvantable, et par la fureur de leurs attaques ils répandaient parmi eux la terreur et l'épouvante. Grand nombre de robustes géants, de part et d'autre, atteints par le glaive, tombaient renversés à terre; cependant des deux côtés la bataille restait indécise. A la vue d'une résistance aussi inattendue et pleine de dangers, le roi effrayé remonte sur la colline d'où il était descendu, car il croyait trouver un abri sûr au milieu des siens, jusqu'à ce qu'enfin, toute l'armée étant arrivée, il put recommencer l'attaque sur toute la ligne. Haïg, l'habile tireur d'arc, comprenant cette manœuvre, se place en face du roi, bande son arc à la large courbure, décoche une flèche munie de trois ailes, droit à la poitrine de Bélus, et le trait, le traversant de part en part, sort par le dos, et retombe à terre. C'est ainsi que le fier Titan, abattu et renversé, expire. Ses troupes, à la vue de ce terrible exploit, prennent la fuite, sans qu'aucun se retournât en arrière. » Mais assez sur ce sujet.

(1) Au cinquième siècle, les peuples de la partie sud-est de l'Arménie portaient le nom de *Gatméan*, ou *Gatméagan*. Quelques critiques, et Sainte-Croix en particulier, ont confondu Gatmos avec Cadmos; nous n'avons pas besoin d'insister sur l'impossibilité d'une semblable analogie qui n'est basée que sur une ressemblance de noms, purement accidentelle.

(2) Le lac de Van, le plus grand des lacs de l'Arménie, est situé dans sa partie méridionale au delà du Tigre. Les Arméniens lui ont donné différents noms, tels que *lac* ou *mer d'Aghthamar*, des *Peznouni*, de *Reschdouni*, de *Dosp* et de *Vasbouragan*. C'est le même que les géographes grecs appellent *lac d'Arsène*, d'*Arsissa* ou de *Thopitis* (Strabon, *Géogr.* liv. XI, ch. 14, p. 453. — Ptolémée, liv. V. ch. 13). Le lac de Van est salé, aussi portait-il encore chez les Arméniens le nom de *Aghi dzov*, « mer salée ». (Moïse de Khorène, *Géographie*, dans *Saint-Martin, Mém. sur l'Arménie*, t. II, p. 361. — Indjidji, *Arménie ancienne* (en armén.) p. 172. — L. Alischan, *Géograph. universelle; Arménie*, p. 87. — *Saint-Martin, Mémoires sur l'Arménie*, t. I, p. 54 et suiv.). L'espèce des petits poissons, dont parle ici l'auteur, se trouve encore dans le lac de Van, au dire de Jaubert (*Voyage en Arménie*, p. 138-139).

Haïg couvre de constructions le champ de bataille et lui donne le nom d'Haïk, à cause de la victoire remportée; d'où le canton encore à présent s'appelle *Haïots-tzor* (vallée des Arméniens) (1). La colline où Bélus succomba avec ses braves guerriers fut nommée par Haïg *Kérezmank* (les tombeaux), et l'on dit encore à présent *Kérezmank* (2). Le corps de Bélus étant peint de divers couleurs, dit [Mar Apas Catina], Haïg le fit transporter à Hark, et enterrer sur une hauteur à la vue de ses femmes et de ses fils. Or notre pays est appelé *Haïk*, du nom de notre ancêtre Haïg.

V. (CH. XII.)

Races et familles issues de Haïg. — Faits et gestes de chacun de ses descendants.

Après ces événements, une foule de faits sont racontés dans ce livre; mais nous n'inscrirons ici que ce qui est nécessaire à notre histoire.

« Après cette expédition, Haïg, dit [Mar Apas Catina], retourna à sa même habitation, et donna à Gatmos, son petit-fils, une grande partie du butin fait à la guerre, ainsi que plusieurs des plus braves de ses gens; puis il lui ordonna de demeurer dans son séjour primitif. Ensuite Haïg, s'en étant allé, s'arrêta au lieu appelé Hark. Il avait engendré son fils Arménag à Babylone, ainsi que nous l'avons dit plus haut; après quoi, ayant vécu encore de longues années, il meurt, laissant à Arménag le gouvernement de la nation tout entière (3).

(1) L'*Haïots-tzor* porte encore actuellement le nom vulgaire d'*Haïou-tzor* (Mékhitari abbé, *Dictionn. géogr.* (en arm.), p. 304. — Injidji, *Géogr. anc.*, p. 199-200. — Le même, *Arménie moderne*, p. 144. — L. Alischan, *Géogr. de l'Arménie*, p. 94).

(2) Injidji (*Arm. anc.*, p. 200. — Le même, *Arménie moderne*, p. 145, dit que cette localité s'appelle aujourd'hui *Kérezman medj*, « le grand tombeau, » ou *Satanoi Kérezman*, « tombeau de Satah ». La Géographie de Pappus d'Alexandrie, qui nous a été conservée en partie dans celle de Moïse de Khorène, dit que ce fut dans l'île de Troprobane qu'eut lieu la chute de Satan (Cf. Saint-Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, t. II, p. 377). Toutefois nous devons dire que ce passage est interpolé, car il ne se trouve même pas dans tous les manuscrits.

(3) Le père Arsène Bagratouni, mékhitariste, a publié à Venise en 1858, en arménien, un poème épique en vingt chants, intitulé *Haïg*, qui est, sans nul doute, la plus magnifique épopée imaginée par le génie poétique des Arméniens. Le style en est très-élevé et les vers sont habilement cadencés : on doit regretter seulement que l'auteur ait représenté les anciens Arméniens comme étant monothéistes, car il est facile de démontrer la

Arménag laisse deux de ses frères, Khor et Manavaz avec toute leur suite, au lieu appelé Hark, ainsi que Paz, fils de Manavaz. Celui-ci reçut Hark en apanage; son fils eut en partage au nord-ouest le littoral de la mer salée, qu'il appelle de son propre nom, ainsi que le canton. De Manavaz et de Paz sont issus, dit-on, les familles satrapales des Manavazian, des Peznouni, des Ouortouni (1) qui, après saint Tiridate (Dertad), se sont détruites, assure-t-on, l'une l'autre dans les combats (2). Khor multiplie au nord et fonde des

fausseté de cette opinion, en s'appuyant sur les plus anciens textes historiques qui nous sont parvenus. Au surplus M. Emin a annoncé devoir rendre compte de l'épopée d'Haïg du père Arsène, dans un travail spécial qu'il prépare en ce moment (Cf. *Recherches sur le paganisme arménien* (en russe), Moscou, 1864, et en français, Paris, 1864, p. 6). — Nous ferons remarquer en passant que les Arméniens ont donné le nom d'Haïg à la constellation d'Orion, comme on peut le voir dans la version arménienne de la Bible (*Job*, ch. 38, v. 31. — *Isaïe*, ch. 13, v. 10). Ce nom d'Haïg donné à Orion provient sans doute de la ressemblance que les Arméniens avaient cru découvrir entre leur éponyme et patriarche national, et Orion, qui était aussi un grand chasseur, haut de taille, bien fait et d'une force herculéenne (Diodore de Sicile, *Biblioth. histor.*, liv. IV, ch. 85).

(1) Un autre manuscrit porte, au lieu de *Ouortouni*, le nom des *Kenouni*.

(2) Les trois satrapies dont il est ici question faisaient partie de la province de Douroupéran. — Les Manavazian possédaient le canton de Hark en apanage, et le conservèrent jusque vers l'an 320 de notre ère, après la mort de Tiridate (Dertad). A l'événement de son fils Khosrov II, une guerre éclata entre les Manavazian et les Ouortouni, et le roi, pour mettre fin aux scènes de carnage et de dévastation auxquelles se livraient ces deux familles rivales, essaya de rétablir la paix entre eux. Ne pouvant y parvenir, il fit marcher son armée contre ces satrapes, et anéantit ces deux familles, dont les possessions furent données à l'évêque Aghpianos qui jouissait d'un grand crédit en Arménie (Faustus de Byzance, *Hist. d'Arménie*, liv. III, ch. 4). La ville principale des Manavazian s'appelait Manazguerd ou Mandzguerd; on trouve son nom souvent mentionné dans les auteurs byzantins sous les formes *Μαντζιχίσιον*, *Μαζιχίσιον* (Constantin Porphyrog., *De admin. imp.*, ch. 44. — Cedrenus, t. II, p. 780. — Bryenne, liv. I), dans les écrivains syriens sous la forme Manazguerd (Aboulpharadj, *Chron. syriaque*, p. 22, 8, 244, 449) et chez les Arabes qui l'appellent Melazdjerd, Melazkerd (Aboulféda, *Géogr.*, éd. de M. Reinaud, texte arabe, p. 394 et 395. — *Annal. Mosl.*, t. III, p. 125, 145. T. IV, p. 112. — Cf. aussi Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 105). — Les Peznouni avaient pour apanage un canton situé au nord-ouest du lac de Van et qui faisait également partie de la province de Douroupéran. Cette satrapie subsista jusqu'au règne de Khosrov II qui, pour punir le chef de la famille des Peznouni, qui s'appelait Tadjapen, de l'avoir trahi en faveur des Persans, le fit tuer, lui et toute sa famille, et réunit ses possessions au domaine royal (Moïse de Khorène, liv. III, ch. 2. —

villages. De lui est issue la grande satrapie de la race des Khorkhorouni, hommes braves et renommés, comme le sont encore leurs descendants actuels (1).

Arménag, emmenant avec lui toute la multitude des siens, se dirige au nord-est, arrive et débouche dans une plaine encaissée, entourée de hautes montagnes, traversée par des fleuves impétueux venant de l'ouest; cette plaine, située à l'est, s'étend au loin sous les rayons du soleil. Au pied des montagnes jaillissent quantité de sources limpides qui, réunies en fleuves à leurs confins, à la naissance des montagnes, au bord de la plaine, jeunes encore, se promènent comme des jeunes filles. Mais la montagne au sud, qui regarde le soleil, — avec son sommet neigeux, s'élevant à pic, qui ne peut être atteint en moins de trois jours par un voyageur muni d'une bonne ceinture, à ce que rapporte un des nôtres, — se termine doucement en pointe; c'est véritablement une vieille montagne au milieu de montagnes d'une

formation plus récente. Dans cette plaine profonde, Arménag s'établit; il couvre d'édifices une partie de ce séjour du côté du nord, et nomme, conformément à son nom, le pied de la montagne du même côté: Arakadz (1), et ses domaines: le pied d'Arakadz (2).

Le même historien raconte ce fait merveilleux, que sur beaucoup de points se trouvaient établis des hommes, dispersés çà et là dans notre pays, avant l'arrivée de notre ancêtre Haig.

Cet Arménag engendra Armaïs, et, ayant encore vécu un grand nombre d'années, il mourut. Son fils Armaïs construisit son habitation sur une colline au bord du fleuve et, de son nom, la nomma Armavir (3); et du nom de son petit-fils Arasd, il appela le fleuve, Eraskh (4). Son fils Schara multipliait et mangeait beaucoup; il l'envoya avec toute sa suite dans une plaine voisine, très-fertile, arrosée par beaucoup de cours d'eau, derrière le nord de la montagne, et appelée Arakadz. On dit que du nom de Schara, le canton est ap-

Faustus de Byzance, liv. III, ch. 8). — Les Ouortouni possédaient en apanage une plaine située sur les deux rives de l'Araxe et qui portait le nom de Pasen (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 7). Quand Khosrov II détruisit cette famille en 320, il donna le pays d'Ouortoron qui formait son apanage à l'évêque de Pasen (Faustus de Byzance, liv. III, ch. 4).

(1) La satrapie des Khorkhorouni, en vulgaire Khoschorni (Mékhitâr, *Dict. géogr.*), faisait partie du Douroupéran; elle portait aussi le nom de satrapie des Maghkhazouni, du nom de Maghkhaz, chef de la garde de Vagharschag ou Valarsace fondateur de la dynastie arsacide d'Arménie (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 7). La principauté des Khorkhorouni joua un rôle assez important dans les affaires de l'Arménie (Agathange, *Hist. de Tiridate*. — Mesrob, *Vie de saint Nersès*, ch. I. — Moïse de Khorène, liv. III, ch. 9. — Élisée, *Hist. des Vartaniens*, ch. 4. — Lazare de Pharbe, *Hist. d'Arm.*, p. 114). Cette famille subsistait encore en 768, puisque le prince Vahram assista au concile de Bardaah, présidé par Sion, catholico ou patriarche d'Arménie (*Ganonkirk* ou *livre des canons de l'Église arménienne*; manusc. de la Bibl. imp.; anc. fonds 84, fol. 223 verso). — Le nom de Maghkhaz, qui était primitivement un nom propre d'homme, devint, dans le langage particulier du pays, synonyme de chef ou prince, car en effet, la forme de cette appellation, par suite de la transmutation du *gh* arménien en *l*, se rapproche tout à fait du mot arabe *malek* qui veut dire *roi*. Dans Agathange (p. 594, 647), on trouve le nom *malkhazouthioun*, comme titre de la fonction des Maghkhaz ou Malkhaz. Il est probable que c'est de ce nom Maghkhaz ou Malkhaz, qu'est venu plus tard le titre de *mélik*, en arabe *malik*, que portent encore aujourd'hui certains chefs arméniens de la Transcaucasie. On trouve le nom des Maghkhaz conservé encore actuellement chez les Arméniens de la Lithuanie polonaise, sous le nom de Malkazouski. — Cf. Indjidji, *Antiq. de l'Arménie*, t. II, p. 139.

(1) La chaîne des monts Arakadz, dans la province d'Ararat, se réunit à l'ouest au Barkhar, à l'est aux montagnes qui environnent le lac de Sévan et à celles de la province de Siunik. Le géographe Vartan rapporte que l'ascension de la montagne d'Arakadz exige une journée et demie de chemin depuis le pied jusqu'au sommet. Ce sommet est divisé en vingt-quatre grands pics, et au milieu se trouve une vallée où sont quatre autres sommets de rochers vis-à-vis les uns des autres, de manière à former une croix. Saint Grégoire consacre en cet endroit une croix miraculeuse. (Cf. Saint-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. II, p. 416-417). L'Arakadz s'appelle aujourd'hui Allahguez (œil de Dieu).

(2) Le pied d'Arakadz, en arménien Arakadzodn, est un canton de la province d'Ararat, qui fut appelé dans le onzième siècle, canton d'Anpert. (Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, t. III, *Tables*, p. 135. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 108).

(3) Cette ville, qui remonte à une haute antiquité, était située dans la province d'Ararat, au nord de l'Araxe. Saint-Martin (*Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 123) n'hésite pas à identifier Armavir avec l'Ἀρμαυρία de Ptolémée (liv. V, ch. 13). Cette ville resta, pendant une longue série de siècles, la capitale de l'Arménie et fut abandonnée pour Ardaschad ou *Artaxata*, à la fin du premier siècle de notre ère.

(4) Un manuscrit donne la variante *Erasd*.

L'Araxe, aujourd'hui appelé par les musulmans *Aras* ou *Ras*, traverse l'Arménie dans toute son étendue de l'ouest à l'est, et reçoit dans sa partie supérieure bon nombre de rivières. L'Araxe était connu des anciens sous le même nom d'Ἀράξης; il prend sa source dans les monts *Abos* (Strabon, liv. XI, ch. 14, 2), aujourd'hui appelés *Bing-gueul* [mille lacs], et se jette dans le Cyrus ou Gour, non loin de son embouchure. (Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 486. — Le même, *Géogr. mod.*, p. 24 et suiv. — L. Alischan, *Géogr. de l'Arm.*, p. 21.)

pelé Schirag (1). Ainsi s'explique le proverbe en usage chez les villageois, disant :

- « Si tu as le gosier de Schara,
« Nous n'avons pas les greniers de Schirag. »

Cet Armais engendra son fils Amasia, et mourut après avoir encore vécu de longues années.

Amasia, établi à Armavir, engendra Kégham; après Kégham, le valeureux Parokh (2) et Tzolag (3); puis passant le fleuve, il s'en va à la montagne du midi, au pied de laquelle il établit à grands frais, dans la vallée, deux habitations; l'une à l'orient près des sources qui jaillissent à la base de la montagne, l'autre à l'ouest de celle-ci, distante d'une bonne demi-journée de marche à pied. Il donna en apanage ces deux habitations à ses fils, le valeureux Parokh et Tzolag à l'œil flamboyant; ceux-ci, en s'y fixant, appelèrent ces lieux de leur propre nom, Parakhod (4), du nom de Parokh, et Tzolaguerd (5), de celui de Tzolag. Amasia nomma la montagne de son propre nom, Massis; puis étant retourné à Armavir, il vécut seulement quelques années et mourut.

Kégham engendra Harma à Armavir, et l'y laissant avec les siens, il s'en alla vers l'autre montagne au nord-est, sur les bords d'un lac (6), y

bâtit sur les rives et y laissa des habitants. Il appela la montagne de son nom Kégh, et les villages Kéghakouni (1), ainsi que la mer qui porte aussi cette appellation. Dans cet endroit, il engendra son fils Sissag, personnage renommé par sa noble fierté, sa force, sa beauté, son éloquence et son adresse à tirer l'arc. Il lui remit une grande partie de ses biens, beaucoup d'esclaves, et lui donna en apanage tout le pays depuis la mer à l'orient jusqu'à une grande plaine où le fleuve Eraskh, après s'être frayé un lit dans les cavernes des montagnes, avoir traversé des vallées boisées et franchi des gorges étroites, descend dans la plaine avec un bruit effrayant. Là, Sissag, ayant fait halte, couvre de constructions le sol de son domaine, et appelle le pays de son nom, Siunik, mais les Perses le dénommèrent plus exactement Sissagan (2). Valarsace, premier roi parthe d'Arménie, ayant rencontré là des hommes célèbres, de la descendance de Sissag, les institue seigneurs du pays; c'est la race de Sissagan. Ce que fit Valarsace, d'après le sens précis de l'histoire,

paraît répondre au lac appelé *Λυγίτις* par Ptolémée (liv. V, ch. 12, 8). Les Arméniens l'appellent aujourd'hui lac de Sévan, du nom d'une petite île qui se trouve dans sa partie septentrionale et qui renferme un célèbre monastère, dont il est souvent question dans l'histoire d'Arménie. (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 264. — Le même, *Géogr. moderne*, p. 256. — L. Alischan, *Géogr. de l'Arm.*, p. 8, 13, 76.)

(1) Le canton de Kéghakouni ou Kégharkouni (Arakhel de Tauris, ch. 7, p. 79, 82) se trouvait dans le nord de la province de Siunik, dont il faisait partie. (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 263.)

(2) La province de Siunik s'étendait depuis l'Araxe jusqu'au delà du lac de Sévan qu'elle environnait de toutes parts. Les limites de cette province ont beaucoup varié; dans l'antiquité, elles s'arrêtaient au confluent de l'Araxe et du Cyrus, et le pays comprenait les provinces d'Artsakh et de Phaidagaran, les cantons de Koghten et de Nakhdjavan. La province de Siunik formait l'apanage de satrapes arméniens qui la possédèrent jusque vers le douzième siècle, et dont le titre, consigné dans les actes de la chancellerie de Byzance, était, au dire de Constantin Porphyrogénète (*De cæremoniis*, t. I, p. 397) Ἀρχων τοῦ Σουνί. Les princes Orbélians devinrent ensuite maîtres de cette province, dont ils furent dépouillés par les musulmans. Nous possédons une histoire de la province et des princes de Siunik écrite par Étienne Orbélian au treizième siècle, et dont le texte arménien a été publié à Paris en 1859 (2 vol. in-12). M. Brosset vient d'en donner une traduction complète en français, à Saint Pétersbourg (1864, in-4°) sous le titre : « *Histoire de la Siounie par Stéphanos (Étienne) Orbélian.* » On peut croire que la province de Siunik est la même que la *Sacassène* de Strabon (liv. XI), *Sacaspène* de Ptolémée (liv. V, ch. 13, 9). — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 226 et suiv. — L. Alischan, p. 86. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. I, p. 142 et suiv.

(1) Le canton de Schirag faisait partie de la province d'Ararat. Il est situé sur les bords du fleuve Akhourian et renferme les villes d'Ani, capitale des Bagratides arméniens depuis le huitième jusqu'au onzième siècle, et de Kars qui fut également le siège d'une dynastie Bagratide, durant les dixième et onzième siècles. — Le canton de Schirag paraît répondre à la *Σαρανηνή* de Ptolémée (V, 13, 9). Aujourd'hui ce pays est désigné par les Arméniens sous les noms de Schiragran et de Garsou ergir (territoire de Kars). — Cf. Mékhitar, *Dict. géogr.* — Arakhel de Tauris, *Histoire d'Arménie et de Perse au dix-septième siècle* (en arm.) p. 36 et 51. — Indjidji, *Géogr. anc.* p. 416, 427. — Le même, *Géogr. moderne*, p. 121.

(2) Deux manuscrits donnent la variante suivante : après Kégham, Parokhari.

(3) Les deux noms de Parokh et de Tzolag signifient en arménien, le premier « le glorieux » et le second « l'œil flamboyant ». Ces épithètes sont placées quelques lignes plus bas, à la suite des noms de ces deux personnages, et confirment ainsi leur étymologie.

(4) Cette localité voisine de l'Ararat est mentionnée aussi par Elisée, *Histoire des Vartaniens*, ch. III, p. 60 (Venise, 1838, en arm.); sa position n'est pas très-bien déterminée. Cf. Indjidji, *Géogr. ancienne*, p. 538.

(5) La position de Tzolaguerd auprès de l'Ararat n'est pas exactement connue, car Mar Apas Catina est le seul écrivain qui ait fait mention de cette localité. Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 538.

(6) Le lac dont il est question ici est celui de Kégham ou de Kégharkouni, du nom d'un petit canton situé sur ses rives occidentales. Il est dans la partie septentrionale de l'Arménie sur la rive gauche de l'Araxe et

et comment il s'y prit? nous le raconterons en son temps (1).

Kégham retourne à la plaine au pied de la montagne, et dans un vallon escarpé, il bâtit lui-même un village, qu'il appelle de son nom Kéghami, et qui, dans la suite, fut nommé Karni (2), par son petit-fils Karnig. De sa descendance était issu, à l'époque d'Ardachès petit-fils de Valarsace, un jeune homme appelé Varj (3), adroit à la chasse des cerfs, des chèvres sauvages et des sangliers, habile à lancer le javelot; Ardachès l'institue gardien des chasses royales, et lui donne des villages sur les bords du fleuve appelé Hraztan (4). On dit que c'est de lui qu'est issue la maison des Varajnouni (5). Kégham, comme nous l'avons rapporté, engendra Harma et d'autres enfants; puis il mourut, en enjoignant à son fils Harma de résider à Armavir.

Tel est cet Haig, fils de Thorgom, fils de Thiras, fils de Gomer, fils de Japhet, ancêtre des Haïasdani (Arméniens); tels sont ses races, ses

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. II, ch. 7.

(2) Cette ville était située dans la partie méridionale du canton de Kégharkouni, au pied du mont Kégh, sur les bords du torrent du même nom. Le roi Tiridate y fit élever, dans le troisième siècle de notre ère, un palais pour sa sœur Khosrovitoukhd (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. II, ch. 90). Cet historien raconte qu'il le décora de magnifiques bas-reliefs, et qu'il y fit graver une inscription en caractères grecs, en l'honneur de la princesse sa sœur. Karni n'est plus qu'un village qui a fait donner à la contrée voisine le nom de vallée de Karni ou Karnoudzor (Arakhel de Tauris, ch. I, p. 6; IV, 39, 45, 48 et *passim*. — Indjidji, *Arm. anc.*, p. 265. — Le même, *Arm. mod.*, p. 256).

(3) Varj signifie en arménien, « adroit, habile. »

(4) Cette rivière est un des affluents de l'Araxe; elle traverse Erivan, et porte aujourd'hui le nom de Zenguisou en turc, en arménien Zangou-ked [rivière de Zengui]. (Indjidji, *Arm. mod.*, p. 25. — Le même, *Arm. anc.*, p. 457.)

(5) La satrapie des Varajnouni se trouvait dans la province d'Ararat. Cependant il paraît que les membres de cette famille possédaient encore des apanages dans le Douroupéran et le Vasbouragan et qu'ils donnèrent leurs noms à des cantons de ces deux provinces (Cf. la *Géogr.* de Moïse de Khorène, dans Saint-Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, t. II, p. 362 et 366). Les princes appartenant à la race des Varajnouni ont laissé peu de traces dans l'histoire; on sait toutefois qu'en 360 et quelques années plus tard, un certain Dikran [Tigrane] et un satrape du nom de Méhentag possédaient en apanage le territoire de Varajnouni (Mesrob, *Vie de saint Nersès*, en arménien, p. 61 et 75). Un Sahag Marzban [gardien des frontières], de la famille des Varajnouni, vivait en l'an 1000 de notre ère (Mathieu d'Édesse, *Chronique*, liv. I, ch. 33). Leur principauté cessa d'exister dans le courant du onzième siècle.

descendances, et l'endroit de son séjour. Dès lors, dit [Mar Apas Catina], sa postérité commença à se multiplier et à remplir le pays.

Harma engendra Aram sur le compte duquel on raconte une foule d'actions d'éclat, d'actes de valeur dans les combats, et qui étendit de tous les côtés le territoire des Arméniens. C'est de son nom que tous les peuples appellent notre pays : les Grecs, *Armen* (1), les Perses et les Syriens,

(1) Le nom d'Aram, qui, selon notre historien, a été appliqué par les Grecs aux Arméniens, se retrouve sous la forme Ἀραμενος dans Strabon (*Géogr.*, liv. XI, ch. 4, p. 432) qui dit que le thessalien Arménos qui faisait partie de l'expédition des Argonautes, donna son nom à l'Arménie. Justin (XLII, 2) raconte également la même fable. Le nom d'Arménie paraît avoir été appliqué au pays qui porte encore aujourd'hui cette appellation, à une époque fort ancienne et qui est vraisemblablement antérieure à celle à laquelle les Arméniens lui donnèrent le nom de pays d'Haig ou Haïasdan. Dans les livres zends, l'Arménie, selon quelques critiques, est désignée sous le nom d'*Eërieméno* (*Visperad*, ch. I, 2. — *Izchné*, ch. 32, 33, 45. — *Vendidad*, ch. 22. — Cf. Anquetil Duperron (*Zend Avesta*, t. I, part. 2, p. 5). — Toutefois cette opinion n'a pas été admise par M. Max Müller (*Science du langage*, p. 260 de la trad. fr.). Eug. Burnouf suppose sans trop essayer de le démontrer que le nom de l'Arménie contient le même élément, *airya* (*Commentaire sur le Yaçna*, note 2, p. CVII). Il paraît toutefois fort difficile de trouver une racine indo-germanique dans le nom de l'Arménie, et nous croyons plutôt que cette appellation doit avoir sa racine dans les langues sémitiques. On sait que l'Arménie avant d'être occupée par la race d'Haig, fut habitée par des Sémites ou Araméens. Or, le nom d'Aram est purement biblique et indique un ethnique comme Arphaxad et Canaan (Renan, *Lang. sémit.*, liv. I, ch. 2, p. 28). Un des membres de la famille d'Aram, Masch (*Genèse*, X, 23), rappelle le mont Masius qui sépare l'Arménie de la Mésopotamie (Bochart, *Phaleg*, liv. II, ch. 11), et on sait que les Araméens sortaient du pays de Klr [Gour ou Cyrus]. (Cf. *Amos*, IX, 7.) Le nom d'Aram qui semble indiquer une terre primitivement occupée par les Sémites, a persisté à rester l'appellation prédominante de l'Arménie, même après l'arrivée de la race d'Haig, et cette appellation qui a toujours été celle que lui ont donnée les peuples étrangers, a été aussi acceptée par les Arméniens, bien que, dans leur langage national, le nom d'Haïasdan ait constamment prévalu. Le rapprochement que Bochart (*Phaleg*, liv. I, ch. 3) a fait entre les mots *Har-mini* de la paraphrase chaldaique de Jérémie et le nom de l'Arménie, est, je crois, purement accidentel. Le nom d'Aram appliqué aux Syriens par Strabon, d'après Posidonius (I, 2, 34; XIII, 4, 6; XVI, 4, 27), provient, à n'en pas douter, de la même source que celui qui a servi à désigner l'Arménie, et il est présumable qu'il a été transporté de ce dernier pays en Syrie par les Sémites descendus de l'Arménie dans la Mésopotamie lors de l'émigration de Tharé. Ce nom d'Aram אַרַם ou d'Aramée qui servait à désigner les contrées connues sous la désignation de Eupia, forme abrégée d'Ἀραουπία, fut remplacé à l'époque des Séleucides par celui de Syrie. Toutefois le nom d'Aram ne se perdit pas entièrement, et il continua à désigner, en Orient, ceux des Araméens qui n'adoptèrent pas le christia-

Arméni. Mais pour ce qui est de rapporter son histoire tout entière, ses actes de courage, de dire le quand et le comment, nous le ferons, si tu veux, dans un autre ouvrage; ou bien nous laisserons de côté ces particularités, ou bien encore nous les noterons ici.

VI. (CH. XIII.)

*Guerre d'Aram contre les orientaux; sa victoire.
Mort de Nioukar Matès.*

Puisqu'il nous a paru (agréable) de regarder le travail entrepris par ta volonté, comme une source de jouissances plus grandes que ne le sont, pour les autres, les somptueux festins, avec leurs mets et leurs vins, nous avons voulu rappeler en peu de mots les combats d'Aram le Haïcien. Ce guerrier, ami des labeurs et de sa patrie, comme nous le montre le même historien, eût préféré mourir pour son pays, que de voir les fils de l'étranger fouler le sol natal, et commander à ses compatriotes et à ses frères.

Aram, peu d'années avant l'avènement de Ninus en Assyrie, à Ninive, inquiété par les nations voisines, rassemble toute la multitude de ses braves guerriers, habiles à manier l'arc et à lancer le javelot, jeunes, nobles, doués d'une grande adresse et d'une beauté remarquable, troupe qui, pour le courage et dans l'action, valait autant que cinquante mille hommes. Aram rencontre sur les confins de l'Arménie la jeunesse des Mèdes, sous la conduite de Nioukar, surnommé Matès, guerrier orgueilleux et vaillant, comme nous le montre le même historien. Déjà à l'exemple des Kouschans (1), Matès, imposant son

joug à l'Arménie, la tient esclave pendant deux années. Avant le lever du soleil, Aram, fondant sur lui à l'improviste, extermina toute la multitude de son armée. Quant à Nioukar, appelé Matès, Aram, l'ayant fait prisonnier, le conduisit à Armarvir, et là, au sommet de la tour des murailles, le front traversé avec un long clou de fer, Nioukar est fixé au mur, par ordre d'Aram, à la vue de tous les spectateurs qui étaient venus là, et des passants. Tout son pays jusqu'à la montagne appelée Zarasb, est soumise au tribut, jusqu'au règne de Ninus en Assyrie et à Ninive.

Cependant, Ninus devenu roi de Ninive, nourrissait dans son cœur un souvenir de haine, à cause de son ancêtre Bélus, car il connaissait le passé par la tradition. Il songeait depuis de longues années aux moyens de se venger, épiait le moment d'exterminer et d'anéantir, jusqu'au dernier rejeton, toute la race des fils du brave Haig. Mais la crainte de se voir lui-même dépourvu de son royaume, en exécutant un tel projet, le retint. Il cache ses perfides desseins, et ordonne à Aram de conserver la puissance sans inquiétude, lui accorde le droit de porter le bandeau de perles, et le nomme son second. Mais c'est assez; car notre but en ce moment ne nous permet pas de nous étendre sur cette histoire.

fel der Genesis, p. 251, 339 et suiv.) identiques aux Céphènes, auxquels la tradition grecque attribuait la fondation du premier empire chaldéen (Ch. Müller, *Fragm. hist. græc.* t. I, p. 67). Les Couschites, établis d'abord dans la Susiane et la Babylonie, se répandirent sur l'Assyrie où ils fondèrent Ninive, Babylone et d'autres centres de populations groupées autour de Ninive. C'est à eux qu'est attribuée la première fondation de ces villes (Renan, *Hist. des langues sémitiques*, liv. I, ch. 2, p. 59). Refoulés plus tard par les Sémites vers le sud, où ils avaient conservé des établissements, les Couschites conservèrent leur nom jusque dans le moyen âge, dans les régions occupées encore à présent par leurs descendants de l'Yémen et de l'Éthiopie, les Hymiarites et les Abyssins. Michel le syrien, patriarche jacobite d'Antioche, qui, au douzième siècle, a écrit une chronique syriaque dont nous ne possédons plus que la version arménienne, donne aux Éthiopiens le nom de Kouschans, dérivé de la forme régulière Kousch ou Kous. — Nous verrons plus loin au ch. 2 du second livre, ce que Moïse de Khorène entend par le pays des Kouschans. Selon cet historien, ce pays répondrait à la Parthie ou Bactriane, puisqu'il dit que la ville de Pahl, (que nous savons être la Βάκτρα ou Bactres des Grecs, la Balkh des modernes, située à peu de distance de l'ancienne, entre les possessions actuelles de l'émir de Boukhara et du khan de Kaboul), était au pays des Kouschans. A l'appui de ce témoignage, on peut invoquer aussi celui du géographe Vartan qui dit également, qu'après le pays des Persans, on trouve « la terre de Kouschan, puis celle de Djen (le Djenastanou la Chine). » (Cf. Saint-Martin, *Mem. sur l'Arménie*, t. II, p. 436-437.)

nisme, tels que les Nabatéens et les habitants de Carthes (Harran). — Cf. Quatremère, *Mémoire sur les Nabatéens*, dans le *Journal asiatique*, 1835 et tirage à part p. 70. — Renan, *Hist. des lang. sémit.*, liv. III, ch. I, p. 2, 3 et suiv., note 1.

(1) Les Kouschans (Couschites) dont parle ici l'historien, nous font remonter à l'époque la plus ancienne des annales du monde. La critique moderne, se basant sur les plus anciennes traditions consignées dans la Genèse et dans les livres zends, suppose qu'à une époque anté-historique, il existait sur le Tigre et le bas Euphrate une race étrangère aux Sémites, les Couschites, représentés dans les souvenirs des Hébreux par le personnage de Nemrod (*Genèse*, X, v. 8-10) et dans les écrits zends par le nom de *Améretat*, le *merdad* des Persans (Bötticher, *Arca*, p. 17; *Rudim. myth. semit.* p. 19, 20). Ces Couschites sont vraisemblablement les כושית ou Cuthéens, les Κίσσοι d'Hérodote (Movers, *die Phänizier*, t. II, p. I, p. 269, 276, 284 et s.; t. II, p. II, p. 104, 105, 388. — Knobel, *Die Völkerta-*

VII. (CH. XIV.)

Contestations d'Aram avec les Assyriens; sa victoire. Baïabis Kaghia. Césarée. Arménie Première et autres contrées du même nom.

Nous raconterons brièvement les grands faits d'Aram, ses actions glorieuses en Occident, rapportées dans le livre, ses différends avec les Assyriens, en signalant seulement les causes et l'importance des événements, et en montrant rapidement ce que l'historien raconte avec de longs détails.

Ce même Aram, après avoir terminé sa guerre contre l'Orient, marche avec les mêmes troupes en Assyrie. Il y trouve un homme qui ruinait sa patrie avec quarante mille fantassins et cinq mille cavaliers; il était de la race des géants et avait nom Parscham. A force d'opprimer le pays, de l'accabler d'impôts, il changeait en désert toute la contrée d'alentour. Aram lui livre bataille, le jette, fugitif, au milieu du pays des Gortouk (1), dans la plaine d'Assyrie, et extermine un grand nombre d'ennemis. Parscham mourut sous les coups des soldats d'Aram. Déifié à cause de ses nombreux exploits, (Parscham) fut adoré longtemps par les Syriens (2). Une grande

(1) Le canton de Gortouk ou Gortrik faisait partie de la province de Gordjaik, nom composé qui annonce une fusion des deux races kurde et arménienne. Le pays des Gortouk paraît répondre à la région nommée Γορδωαία par Ptolémée (liv. V, ch. 13, 5), tandis que la province de Gordjaik semble être la même que la *Gordyène* (Strabon, liv. XI, ch. 14, 2. — Plutarque, *Vies de Lucullus et de Pompeïe*), ou la *Cordouène* (Dion Cassius, liv. XXXVII. — Ammien Marcellin, XIV, 8; XXV, 7. — Plin., liv. VI, ch. 15) et le pays connu par Xénophon, sous le nom de pays des Kardouques, populations qui étaient de son temps en possession de la contrée appelée encore aujourd'hui Kurdistan ou pays des Kurdes. (Cf. Saint-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. I, p. 176 et suiv. — Indjidi, *Géogr. anc.*, p. 138.)

(2) Parscham, Parschamin (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 43), ou plutôt Barchimnia, est une divinité d'origine assyrienne qui passa dans le panthéon arménien à une époque très-ancienne. Barchimnia avait son temple au village de Tordan, canton de Daranakhî, dans la province de Bardzer Haig. Agathange (*Vie de Tiridate*, p. 58 de l'édit. arm. de Venise) lui donne le surnom de « glorieux ou éclatant de blancheur », *Spitakapar*; et Ananie de Schirak (msc. de S. Lazare de Venise) l'appelle « assyrien », ce qui ne laisse aucun doute sur l'origine de ce dieu. Le nom de Barchimnia, en assyrien *Barchamnîn*, signifierait, selon M. Emin, « le maître ou le seigneur de la guerre » (*Recherches sur le paganisme arménien*, p. 17-18). — Diodore de Sicile (liv. II, ch. I) parle d'un ancien roi d'Arménie, appelé Barzanès, qui fut vaincu par Ninus. Malgré la ressemblance qui semble exister entre les noms de Bars-

partie des plaines de l'Assyrie devint, pendant de longues années, tributaire d'Aram.

Il nous faut parler maintenant des prodiges de valeur qu'Aram fit en Occident contre le Titans. Il marche ensuite sur l'Occident, avec quarante mille fantassins et deux mille cavaliers, arrive en Cappadoce, dans un endroit appelé aujourd'hui Césarée (1). Comme il avait soumis l'Orient et le midi et qu'il en avait confié la garde à deux familles, l'Orient à celle des Sissagan et l'Assyrie à ceux de la maison de Gatmos, il n'avait plus dès lors aucune crainte de troubles.

Pour cela, Aram s'arrête longtemps en Occident. Baïabis Kaghia (2) lui livre bataille; ce Titan occupait tout le pays situé entre les deux grandes mers, le Pont et l'Océan (3). Aram fond sur lui, le défait, le refoule jusque dans une île de la mer asiatique. Puis laissant un de ses parents, nommé Mschag (4), avec dix mille hommes de ses troupes pour garder le pays, il retourne en Arménie.

Aram enjoint aux habitants du pays d'apprendre à parler la langue arménienne, c'est pourquoi jusqu'à ce jour, ils appellent cette contrée : Proton Armenia (5), qu'on traduit par Première Arménie (6). Le village que le gouverneur établi par Aram, et qui s'appelait Mschag, fonda et entoura de petites murailles, et auquel il donna son nom, les anciens habitants du pays le nommaient Majak, ne pouvant bien prononcer; jus-

cham ou Parscham et Barzanès, il paraît impossible de les identifier, à moins d'admettre que Diodore n'ait fait une confusion entre les souverains de l'Assyrie et ceux de l'Arménie.

(1) Césarée de Cappadoce, autrement appelée Mazaca, Μάζααα ou Μάζα en grec, prit le nom de Césarée sous Tibère, sans que ce nouveau nom ait fait disparaître entièrement le premier. Mazaca est la transcription grecque du nom arménien Majak (Cf. Agathange, *Vie de Tiridate*, p. 594. éd. de Venise). Julien l'Apostat, irrité contre les chrétiens de Césarée, lui enleva ce nom et lui fit reprendre celui de Mazaca.

(2) Une variante donne : *Babats Kaghén*.

(3) L'historien entend parler ici de l'Asie Mineure, et plus spécialement de la Cappadoce qu'il dit avoir été occupée par son parent Mschag ou Majak, fondateur de Césarée de Cappadoce.

(4) Mschag en arménien signifie « agriculteur, laboureur. »

(5) Les manuscrits écrivent aussi *Protin*, *Protoson*.

(6) On désigne sous le nom de Première Arménie, la province formée de la partie orientale de la Cappadoce et qui s'étend jusqu'à l'Euphrate. Elle sépare la Seconde Arménie de la Troisième, qui est au sud. Ses limites ont toutefois considérablement varié, selon que le nombre des émigrés arméniens venus de l'autre côté de l'Euphrate a été plus ou moins considérable. (Indjidi, *Arm. mod.*, p. 309 et suiv. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 135 et suiv.)

qu'à ce qu'ensuite agrandi par d'autres, ce village fut nommé Césarée. C'est ainsi qu'Aram; depuis ces lieux jusqu'à son propre empire, rempli d'habitants beaucoup de contrées désertes, et le pays fut nommé la Deuxième, la Troisième et même la Quatrième Arménie (1). Voilà la première et la véritable raison d'appeler les parties occidentales de notre pays, Première, Seconde, Troisième et Quatrième Arménie. Et ce que disent certaines personnes de l'Arménie grecque, ne nous plaît aucunement : que les autres fassent à leur guise!

Le nom d'Aram est tellement puissant et renommé jusqu'à ce jour, comme tout le monde le sait, que les nations qui nous entourent, le donnent à notre pays. Op raconte d'Aram bien d'autres actions d'éclat; mais nous en avons dit assez sur ce sujet.

Mais pourquoi ces faits ne furent-ils pas consignés dans les livres des rois et des temples (2)?

(1) Ces quatre provinces sont décrites dans la *Géographie* de Pappus, dont la traduction est attribuée à Moïse de Khorène ou à un de ses contemporains qui a intercalé dans le texte de Pappus des détails spéciaux sur l'Arménie. (Cf. Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, p. 354-355 et 360-361. — Indjilji, *Géogr. mod.*, p. 284, 322 et suiv.) — Ces provinces sont aussi connues des géographes sous le nom de Petite-Arménie (Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 180 et suiv.).

(2) Les Arméniens, comme tous les peuples dont l'origine est fort ancienne et qui font remonter leurs annales à une époque antérieure aux temps historiques, n'ont consigné par écrit que fort tard les traditions nationales. Leur histoire fut conservée d'abord par la tradition orale; et ensuite, à une époque relativement plus moderne, ces traditions furent recueillies et consignées dans des livres qui se conservaient, comme nous l'apprend Moïse de Khorène, dans les palais des rois et dans les sanctuaires des temples (*Hist. d'Arm.* liv. I, ch. 3, 5; II, 27). Les traditions orales se composaient de chants, *erk*, de narrations, *veb*, et de traditions, *zroitz*. Ces récits furent d'abord rassemblés dans des livres de traditions (Moïse de Khorène, liv. I, ch. 3, 6, 7) ou bien seulement gardés d'âge en âge dans la mémoire du peuple arménien; et ces derniers livres furent mis à profit, aussi bien que les traditions écrites, par l'Hérodote arménien (liv. I, ch. 2, 3, 9, 10). A côté de ces documents se rattachant à l'histoire positive, les Arméniens avaient aussi des fables ou mythes, *arasbel*, qui étaient des récits réels au fond, mais présentés sous le voile de l'allégorie (Moïse de Khorène, liv. I, ch. 3, 5, 7, 12, 19, 30; liv. II, 50, 51, 54, 61, 70, etc.) et qui peuvent être comparés à des légendes créées par l'imagination et où le merveilleux tient une plus grande place que la réalité (Emin, *Vebk..... préface et passim*). — Ainsi que nous l'avons dit tout à l'heure, tous ces chants, narrations, traditions et légendes furent rassemblés en corps d'ouvrage et conservés dans les palais des rois et dans les archives des temples. Les dépôts les plus célèbres en fait de documents de ce genre se trouvaient à Ninive (?), Medzpin, Eïesse et Sinope (Moïse de Khorène, liv. I, ch. 2, 3; II, 27, 49). Il paraît que les

Cependant que personne ne conçoive à cet égard ni doute, ni suspicion. Car premièrement, Aram est antérieur au règne de Ninus, époque où personne ne se préoccupait de tels soins; et deuxièmement, les peuples ne sentaient ni l'utilité, ni le besoin, ni l'intérêt de s'occuper des nations étrangères, des pays lointains, de recueillir les anciennes traditions, et les récits des premiers âges dans les livres de leurs rois ou de leurs temples; d'autant plus que la valeur et les exploits des peuples étrangers n'étaient pas pour eux un motif de vanité ou d'orgueil. Et, bien que non consignés dans leurs propres livres, ces faits, comme le raconte Mar Apas Catina, ont été extraits des ballades et des chants populaires, composés par quelques obscurs écrivains, et se trouvent réunis dans les archives royales. Il y a une autre raison, dit-il encore, c'est que, comme je l'ai appris, Ninus, homme imprudent et égoïste, voulant se donner comme le prince unique, le premier auteur de toute conquête, de toute qualité et de toute perfection, fit brûler quantité de livres d'annales des premiers âges, qui se conservaient dans différents endroits et relataient les actes de bravoure de tels ou tels personnages; il fit également détruire les annales relatives à son époque, exigeant que l'histoire n'écrive que pour lui seul. Mais il est superflu de répéter tout ceci.

Aram engendra Ara; puis ayant encore vécu de longues années, il mourut.

prêtres n'étaient pas seulement les dépositaires des archives historiques de la nation, mais qu'ils étaient chargés en outre d'écrire, jour par jour, les événements qui touchaient en quelque façon, soit au sacerdoce, soit à la vie politique du pays. Ces annales étaient connues sous le nom d'*Histoire des temples*. Moïse de Khorène nous a conservé le nom d'un de ces prêtres annalistes d'Ani, Oghioub [Olympios] qui vécut dans la seconde moitié du premier siècle de notre ère. (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 48. — Cf. aussi Emin, *Recherches sur le paganisme arménien*, p. 54.) — Peut-être doit-on rattacher à cette classe de prêtres historiographes, des fonctionnaires spéciaux chargés de réunir les matériaux historiques et de les conserver. Moïse de Khorène donne à ces officiers le titre d'inspecteurs « *véragatzouk* » des mémoriaux (liv. I, ch. 21). Il est probable que Mar Apas Catina, qui fut chargé de recueillir les anciennes traditions nationales, était un inspecteur des mémoriaux. — Ce n'était pas seulement en Arménie que les prêtres étaient chargés d'enregistrer les faits historiques sur des livres conservés dans les temples, car à Rome, le même usage existait depuis une époque fort ancienne (Denys d'Halicarnasse, *Ant. rom.*, XI, 62). Ce fait n'a pas échappé à l'auteur de la *Vie de Jules César* (t. I, p. 14, note 3).

VIII. (Ch. xv.)

Ara. Sa mort dans une guerre suscitée par Sémiramis.

Ara, peu d'années avant la mort de Ninus, obtint le gouvernement de sa patrie, jugé digne d'une telle faveur par Ninus, comme [antérieurement] son père Aram. Mais l'impudique et voluptueuse Sémiramis (Schamiram) (1), ayant entendu parler depuis longues années de la beauté d'Ara, brûlait du désir de satisfaire sa passion; cependant elle ne pouvait agir ouvertement. Mais après la mort, ou plutôt après la fuite de Ninus en Crète, comme je le crois, Sémiramis mûrissant en sûreté sa passion, envoie des messagers au bel Ara, avec de riches cadeaux, accompagnés d'instantes prières, de promesses magnifiques, pour l'engager à venir la trouver à Ninive, à l'épouser et à régner sur tout l'empire de Ninus, ou seulement à satisfaire son ardente passion, et à retourner ensuite en paix dans ses propres états, comblé de présents.

Déjà les ambassades s'étaient succédé sans interruption, et Ara refusait toujours. Alors Sémiramis, furieuse du mauvais résultat de ses messages, lève toute la multitude de ses troupes, se hâte d'arriver sur le territoire des Arméniens,

(1) Le nom de Sémiramis porté par la reine d'Assyrie, femme de Ninus, présente au point de vue philologique une étude assez curieuse. Un savant linguiste, M. Ph. Luzzato, suppose que cette appellation est tirée du sanscrit et qu'elle se compose du radical *smri* ou *smar*, « aimer » et du suffixe *ma* avec la voyelle de liaison *a*, ce qui donnerait la forme *Smarama* ou *Smirama*, par suite de l'affaiblissement de l'*a* en *i*. D'après cette étymologie, le nom de Sémiramis acquiert le sens de « celui qui aime » (*Le Sanscritisme de la langue assyrienne*, p. 32. — Le même, *Sur l'existence du Dieu assyrien Sémiramis*, dans le *Journal asiatique*, 1851). Diodore de Sicile (liv. II, ch. 4) donne toutefois une autre étymologie du nom de Sémiramis qui, selon lui, signifie « colombe » en langue syrienne. (Cf. Creuzer, *Relig. de l'antiquité*, trad. Guigniaut, t. II, p. 1, p. 33. — Maury, *Hist. des rel. de la Grèce antique*, t. III, p. 211-212.) — On n'est pas d'accord aujourd'hui sur l'époque exacte où vécut Sémiramis, et les dernières découvertes, amenées par le déchiffrement des textes cunéiformes, donnent à penser que la reine d'Assyrie ne serait pas l'épouse de Ninus, comme le disent Ctésias et Diodore de Sicile, mais bien la femme de Bélochus III, le dernier roi de la deuxième dynastie ninivite, qui vécut environ huit siècles avant notre ère. — Quoi qu'il en soit, nous croyons que la guerre entreprise par Sémiramis contre Ara roi d'Arménie n'est qu'une allégorie, et qu'il faut voir dans ces récits des historiens grecs et orientaux le développement de la puissance assyrienne cherchant à étendre sa domination sur les empires voisins et à les réduire sous le joug.

et de fondre sur Ara. Mais il était évident que ce n'était pas tant pour tuer Ara ou le mettre en déroute, qu'elle se hâtait ainsi, que pour le subjuguier, s'emparer de lui pour satisfaire ses passions; car devenue folle d'amour au seul portrait qu'elle avait entendu faire d'Ara, comme si elle l'eût vu, elle brûlait de feux dévorants. Elle accourt en se précipitant dans la plaine d'Ara, appelée de son nom Ararat. Au moment d'engager le combat, elle ordonne à ses généraux de faire en sorte, s'il est possible, d'épargner la vie d'Ara. Mais au fort de la mêlée, l'armée d'Ara est mise en pièces, et il meurt dans l'action, frappé par les soldats de Sémiramis. La reine envoie après la victoire sur le lieu du combat ceux qui dépouillent les cadavres, afin de chercher parmi les morts l'objet de son amour. Ara fut trouvé sans vie au milieu de ses braves compagnons d'armes. Sémiramis le fait placer sur la terrasse de son palais.

Cependant, comme les troupes arméniennes se ranimaient au combat contre la reine Sémiramis, pour venger la mort d'Ara; elle dit : — « J'ai ordonné à mes dieux, de lécher les plaies d'Ara (1), et il reviendra à la vie. » — Elle espérait par la vertu de ses maléfices ressusciter Ara, tant la fureur de sa passion avait égaré sa raison.

(1) Les *Recherches sur le paganisme arménien* de M. Emin contiennent, touchant ces divinités dont la fonction était de lécher les plaies des guerriers tombés sur le champ de bataille et de les rappeler à la vie, de curieuses révélations. Il paraît que les dieux d'un rang inférieur qui s'appelaient *Aralèz* ou *Arlèz* (mot composé dont la signification propre, en arménien, est « léchant continuellement »), étaient des êtres surnaturels nés d'un chien, à ce que nous apprend Esnig (*Refut. des hérésies*, p. 98 et 100, éd. armén. de Venise). Ces dieux secondaires, qui étaient passés de l'Assyrie dans le panthéon arménien, persistèrent dans les croyances du peuple d'Haïg, même après l'introduction du christianisme, car Faustus de Byzance, auteur du quatrième siècle, en racontant la mort du général arménien Mouscheg, arrivée sous le règne du roi Varazdat, de la dynastie arsacide (384 ans après J.-C.), ajoute que sa famille espérait que les *Arlèz* descendraient des espaces de l'air pour lécher la blessure de Mouscheg et le ressusciter (Faustus de Byzance, *Hist. d'Arménie*, liv. V, ch. 15. — Cf. sur le mythe des *Arlèz* la *traduction russe de l'histoire de Moïse de Khorène* par M. Emin (Moscou, 1858), p. 251-258, note 57. — Le même, *Vebk...*, p. 83 et suiv. — Le même, *Recherches sur le pagan. armén.*, p. 36 et suiv.) — Le mythe des *Aralèz* paraît avoir été connu des Grecs, car Platon, à la fin de sa République, raconte d'Er l'arménien qui fut tué dans une bataille, que son corps fut trouvé intact après le combat, et qu'ayant été ensuite rappelé à la vie, ce personnage donna des détails sur ce qu'il avait vu dans l'autre monde. (Cf. *Œuvres de Platon*, (trad. de V. Cousin), T. X. p. 279 et suiv. — Moïse de Khorène, *traduction russe, ad calcem*, note 57.)

Mais quand le cadavre fut en putréfaction, elle le fit jeter [par ses serviteurs (1)] dans une fosse profonde pour le dérober ainsi à la vue de tous. Puis ayant travesti en secret un de ses amants, elle publie sur Ara la nouvelle suivante : — « Les dieux, en léchant les plaies d'Ara, l'ont rendu à la vie, et ont ainsi comblé nos vœux les plus chers; aussi dorénavant ils doivent encore être davantage adorés et glorifiés par nous, comme les auteurs de notre félicité et de l'accomplissement de nos désirs. » — Sémiramis érige une nouvelle statue aux dieux (2), lui offre des sacrifices, comme si la puissance de ces dieux avait sauvé Ara (3). A l'aide de ces bruits répandus en Arménie touchant Ara, Sémiramis persuada tous les esprits et fit cesser la guerre.

En ce qui regarde Ara, il suffit de le rappeler en ce peu de mots : ayant vécu..... (4) années, Ara engendra Gartos (5).

IX. (CH. XVI.)

Comment après la mort d'Ara, Sémiramis bâtit la ville, la chaussée du fleuve (6) et son palais.

Après ces succès, Sémiramis, s'étant arrêtée peu de jours dans la plaine appelée Ararat, du nom d'Ara, passe au sud de la montagne, car on était alors en été, pour se promener dans les vallons et les campagnes en fleurs. En voyant la beauté du pays, la pureté de l'air, les sources limpides qui jaillissent de toutes parts, le cours ma-

jestueux des fleuves au doux murmure : — « Il nous faut, dit-elle, dans un pays où le climat est si tempéré et l'eau si pure, fonder une ville, une demeure royale pour résider [ici (1)] en Arménie, au milieu de toutes les délices, la quatrième partie de l'année; les trois autres saisons plus froides, nous les passerons à Ninive. »

Sémiramis, ayant visité beaucoup de sites, arrive du côté oriental, sur le bord du lac salé (2); elle voit sur ces bords une colline oblongue, exposée dans sa longueur au couchant; un peu oblique au nord; au midi une grotte s'élevant droit et perpendiculairement vers le ciel; à peu de distance au sud, une vallée plate, confinant à l'orient avec la montagne, et qui, en s'allongeant vers le lac, s'élargit et prend un aspect grandiose. A travers ces lieux, des eaux pures, tombant de la montagne dans les ravins et les vallées, réunies à la large base des montagnes, devenaient de véritables fleuves. A droite et à gauche des eaux, s'élevaient dans cette vallée de nombreux villages; et à l'est de cette riante colline, se dressait une petite montagne.

Ici, l'active et impudique Sémiramis, ayant tout examiné en détail, fit aussitôt venir de l'Assyrie et des autres parties de son empire, et rassembler en ce lieu douze mille ouvriers et six mille maîtres de tout état, pour travailler le bois, la pierre, le bronze et le fer, tous très-habiles dans leur art. Tout s'exécutait selon les ordres de la reine. On voyait accourir en hâte des ouvriers et des maîtres de tout état. Sémiramis fait d'abord construire la chaussée du fleuve, avec des blocs de rochers, liés entre eux avec de la chaux et du sable [fin (3)], œuvre gigantesque pour l'étendue et la hauteur et qui existe, à ce que l'on dit, encore à présent (4). Dans les fentes de cette chaussée, nous le savons par oui-dire, les voleurs et les vagabonds du pays y cherchent un refuge et s'y cachent en sûreté comme sur les cimes désertes des montagnes. Si quelqu'un veut en faire l'expé-

(1) Les mots ajoutés entre crochets manquent dans beaucoup de manuscrits.

(2) Le mot *dev* qui a généralement chez les auteurs arméniens le sens de « bon génie », paraît avoir eu chez les premiers écrivains de l'Arménie et notamment dans Moïse de Khorène, le sens de « mauvais génie ». — Cf. Emin, *traduct. russe de l'histoire de Moïse de Khorène*, p. 256, note 59.

(3) Ce passage ne laisse aucun doute sur la nationalité assyrienne des Aralèz. M. Emin ne doute pas que l'Aralèz était représenté avec une tête de chien. (*Traduction russe de l'histoire de Moïse de Khorène*, p. 251-256, note 57; et *Recherches sur le paganisme arménien*, p. 39.) Il serait curieux de rapprocher le mythe des Aralèz du culte d'Anubis, ce dieu du panthéon égyptien caractérisé par une tête de chacal ou de chien, et qui avait présidé avec Horus aux détails de l'embaumement d'Osiris. Le chacal, dans la mythologie de l'antique Égypte, était le symbole d'Anubis, et on le représente couché sur des coffrets funéraires, comme un gardien des morts.

(4) Les manuscrits présentent tous la même lacune en cet endroit.

(5) Gartos fut surnommé Ara, du nom de son père, que lui imposa Sémiramis (Jean Catholicos, *Hist. d'Arménie*, ch. VIII).

(6) Quelques manuscrits disent : *des fleuves*.

(1) Ce mot manque dans plusieurs manuscrits.

(2) Le lac de Van ou d'Aghthamar dont il a été question plus haut.

(3) Cet adjectif manque dans quelques manuscrits.

(4) Cf. sur ces travaux gigantesques attribués à Sémiramis, Indjidil, *Géogr. mod.*, p. 138-139. — Le même, *Géogr. anc.*, p. 177-186. — Jaubert, *Voy. en Arménie et en Perse*, p. 136-137. — Schultz, *Lettre à Saint-Martin*, et notice de ce dernier, intitulée : *Voyage littéraire en Orient de Schultz et découvertes qu'il a faites dans la ville de Sémiramis*, dans le *Journal asiatique*, 1828. — *Inscriptions de Van relevées par Schultz*, dans le *Journal asiatique*, 1840, avec planches. — Léon Alischan, *Géogr. de l'Arménie*, p. 49 et suiv.

rience, il ne pourra pas même, en employant toutes ses forces, détacher de cette construction une pierre de fronde; en examinant la parfaite liaison des pierres, on croirait que la cimentation a été faite avec de la cire coulée. Cette chaussée, longue de plusieurs stades, va jusqu'à la ville.

La reine fait ranger cette multitude de travailleurs en plusieurs classes, et donne pour chef à chacune le meilleur des artisans. Ainsi à force de fatigues continuelles, elle achève en peu d'années ces merveilleuses constructions, qu'elle entoure de fortes murailles avec des portes d'airain. Elle bâtit aussi dans la ville de nombreux et magnifiques palais, ornés de différentes pierres de diverses couleurs, élevés de deux ou trois étages, chacun, comme il convient, exposé au soleil. Elle distingue par de belles couleurs les quartiers de la ville, les divise par de larges rues; elle construit, selon les besoins, des thermes au milieu de la ville, avec un art admirable. Distribuant dans la cité une partie des eaux du fleuve, elle les amène partout où il en est besoin, et aussi pour l'arrosage des jardins et des parterres. Quant à l'autre portion des eaux, près des bords du lac à droite et à gauche, elle les destine aux usages de la ville et de tous les environs. Toutes les parties de la ville, à l'est, au nord et au sud, sont décorées par elle de beaux édifices, d'arbres touffus, produisant des fruits et des feuillages différents; elle plante aussi quantité de vignes dans les terrains fertiles en vins. Elle rend de tous côtés magnifique et splendide la portion de la ville entourée de murailles, et y fait entrer une immense population.

Quant à l'extrémité de la ville et aux merveilleux édifices qui s'y trouvent, bien des gens ignorent l'état des choses; il est donc impossible d'en faire la description. Sémiramis garnit le sommet des murailles, ouvre des entrées d'un accès difficile, et élève un palais royal, avec de terribles oubliettes. Le dessin et le plan d'un semblable édifice ne nous ont été transmis par personne avec vérité, aussi nous ne croyons pas opportun d'en parler dans cette histoire. Nous dirons seulement, que de tous les ouvrages royaux, comme nous l'avons appris, c'est le premier et le plus splendide.

Sur le côté oriental de la grotte, là où actuellement on ne peut tracer un seul trait avec la pointe, tant la pierre en est dure, on a creusé des palais, des chambres, des caveaux pour mettre les trésors et de longues galeries (1). Personne

(1) Tous les détails circonstanciés que notre auteur

ne sait comment ces merveilleuses constructions ont pu s'élever. Sur toute la surface de la pierre, comme sur de la cire, avec une pointe, sont tracés beaucoup de caractères (1). Or, la vue d'un semblable prodige jette tout le monde dans l'étonnement; mais assez sur ce sujet. Dans beaucoup d'autres cantons de l'Arménie, la reine fit graver sur la pierre le souvenir de quelqu'événement; sur beaucoup de points, elle fit dresser des stèles avec des inscriptions tracées de même (2). Mais, en voici assez sur les travaux exécutés en Arménie par Sémiramis.

X. (CH. XVII.)

De Sémiramis; pourquoi elle fit périr ses enfants? Comment s'enfuit-elle en Arménie pour échapper au mage Zoroastre? Elle est tuée par son fils Ninyas.

La reine, voulant toujours aller passer l'été dans le nord, dans la ville qu'elle avait fondée en Arménie, laissa comme gouverneur de l'Assyrie et de Ninive Zoroastre (Zrataschd) mage et chef religieux des Mèdes (Mar); pendant longtemps les choses étant ainsi réglées, Sémiramis remit tout le pouvoir aux mains de Zoroastre.

donne ici sur la ville dont la fondation est attribuée à Sémiramis et qui s'appela de son nom Schamiramagard sont confirmés par Diodore de Sicile, (liv. II, ch. 13, 14), par les géographes et les voyageurs modernes et notamment par Indjidji, Schultz, Jaubert et autres. Le nom de Schamiramagard fit place à celui de Vanagard ou Vanapert [ville ou château de Van], dont le nom s'est conservé intact jusqu'à nous. Ptolémée l'appelle Bouáva (Géogr., liv. V, ch. 13, 21) et les Byzantins Béva. (Cédrenus, t. II, p. 774.) Cette ville dut son nom de Van à un roi d'Arménie ainsi appelé, qui la fit reconstruire, et ce nom finit par lui rester, bien que le souvenir de Sémiramis ait persisté pendant toute la suite des siècles.

(1) Il s'agit ici des inscriptions cunéiformes en langue arménienne (Oppert, *Expéd. de la Mésopotamie*, t. II, p. 9) qui jusqu'à présent n'ont pas été déchiffrées. Cependant on doit dire que ces inscriptions donnent des noms de rois complètement inconnus dans l'histoire, ce qui permettrait de supposer qu'elles ont été gravées par ordre de princes appartenant à une dynastie arménienne qui régnait à une époque fort ancienne sur les bords du lac de Van, dans le pays de Vashouragan. On a là parmi les noms de ces princes celui du roi Argistès (Schultz, *Inscriptions de Van*, planche VI. — Hincks, dans le *Journal de la Soc. asiat. de Londres*, t. IX, n° 18, p. 387 et suiv.) qui se retrouve aussi dans une inscription récemment découverte à Kalincha, et dont le fac-simile a été donné dans les *Mélanges asiatiques de l'Acad. des Sciences de Saint-Petersbourg* (t. IV, p. 674).

(2) Cf. Diodore de Sicile (liv. II, ch. 13), qui dit que ces inscriptions étaient « en caractères syriens », c'est-à-dire assyriens.

Souvent reprise par ses enfants à propos de sa conduite déréglée et par trop voluptueuse, la reine les fit tous périr, à l'exception de Ninyas, le plus jeune. Dans son amour pour ses favoris, elle leur (1) remet son pouvoir souverain, ses trésors, et ne prend aucun soin de ses fils. Ninus, son mari, n'était pas mort; et ne fut pas enterré, comme on le dit, par ses soins, dans le palais, à Ninive; mais voyant la corruption de sa perfide épouse, il abandonna l'empire et se réfugia en Crète (Gridé). Ses fils, devenus grands, reprochent à leur mère sa conduite, croyant la faire rougir de ses vices, de ses méfaits diaboliques, et la déterminer à leur céder le pouvoir et ses trésors. La reine devint plus furieuse encore et les fit tous mourir. Ninyas fut seul épargné, comme nous l'avons dit plus haut.

Par suite des torts de Zoroastre envers la reine et de leur querelle, Sémiramis prend les armes contre lui, car il songeait à établir partout sa tyrannie. Au fort du combat, Sémiramis s'enfuit devant Zoroastre, et gagne l'Arménie. Ninyas trouve le moment opportun pour se venger; il tue sa mère, et règne sur l'Assyrie et Ninive. Nous avons dit la cause et les circonstances de la mort de Sémiramis (2).

XI. (CH. XVIII.)

Première guerre de Sémiramis dans les Indes, puis sa mort en Arménie.

J'ai en vue Céphalion (3), pour ne pas m'exposer à être un sujet de risée; il parle d'après d'autres écrivains, d'abord de la naissance de Sémiramis (4), ensuite de sa guerre dans les Indes (5). Mais les faits qui résultent de l'examen que fit

(1) Deux manuscrits donnent la variante suivante : « Dans son amour pour ses favoris, elle abandonne à ses amants et à ses courtisans toutes les affaires..... »

(2) Comparez ce récit de la mort de Sémiramis avec ce que disent Diodore de Sicile (liv. II, ch. 20) et Justin (liv. I, ch. 2), qui rapportent qu'à la suite de la conspiration de Ninyas contre sa mère, celle-ci lui remit l'empire et disparut, pour se mêler au rang des dieux. Diodore ajoute qu'elle prit la forme d'une colombe, et que c'est pour cela que cet oiseau est vénéré par les Assyriens. — Cf. aussi Lucien, *De la Déesse syrienne*, ch. 14.

(3) Cf. les *Fragm. histor. græc.* de M. Ch. Müller (t. III, p. 625 et suiv.), où ont été réunis tous les fragments de Céphalion qui nous ont été conservés par Eusèbe, Moïse de Khorène, le Syncelle et Malala.

(4) Deux manuscrits ajoutent : « puis de sa guerre contre Zoroastre, de sa défaite, ensuite..... »

(5) Cf. Eusèbe (*Chronique*, t. II, p. 90 et suiv.) et le Syncelle (p. 133).

Mar Apas Catina, dans les livres chaldéens, nous ont paru plus certains que toutes ces particularités; car il parle avec savoir et il expose les causes de la guerre. Ajoutons encore que les fables (1) de notre pays donnent raison au savant syrien, en disant qu'ici (en Arménie) eurent lieu la mort de Sémiramis, sa fuite à pied, sa soif ardente, ses recherches pour avoir de l'eau, son empressement à se désaltérer, et à l'arrivée des soldats armés de glaives, le jet du talisman dans la mer (2), d'où est venu ce chant : « Les perles de Sémiramis dans la mer. » Aimes-tu les fables? Écoute celle-ci : « Sémiramis changée en pierre, bien avant Niobé. » Assez sur ce sujet, occupons-nous des faits postérieurs.

XII. (CH. XIX.)

Événements qui eurent lieu après la mort de Sémiramis.

Je veux dans cet ouvrage te montrer tous les événements avec ordre, les ancêtres les plus renommés de la nation, toutes les traditions qui les concernent, chacun de leurs faits et gestes, en omettant toutes les choses imaginaires ou inconvenantes dans nos récits, et en racontant ce qui se trouve dans les livres, et notamment dans les discours des hommes sages et profonds, d'où nous avons précisément cherché à rassembler et à extraire les documents de notre antiquité. Et nous dirons : dans cette histoire, nous nous sommes attaché à la justice et à la vérité, aussi bien par inspiration que par conviction. C'est avec de telles dispositions qu'est faite notre compilation. Dieu le sait! louable ou blâmable aux yeux des hommes, leur jugement importe peu; mais l'uniformité de notre récit, la suite régulière des personnages, sont une garantie suffisante de l'exactitude de nos recherches. Ceci posé, certain ou presque assuré de la vérité, je commencerai par t'exposer les faits postérieurs, en suivant l'ordre historique.

Or, après la mort de Sémiramis, tuée par son fils Zamassis (3), c'est-à-dire Ninyas, né après le meurtre d'Ara, nous savons avec certitude l'ordre

(1) Le mot *arabbel*, en arménien, est susceptible de plusieurs acceptions, et dans ce passage, il peut bien vouloir dire, « légende », bien que cette signification ne soit pas donnée par les dictionnaires.

(2) Il est question ici de la mer de Van.

(3) La *Chronique d'Eusèbe* (éd. du P. Aucher; Venise, 1818, 2 vol. in-4°) donne au fils de Sémiramis et de Ninus le nom de Zamès (t. I, p. 98, t. II, p. 15).

des faits. Ninyas règne, après avoir fait périr sa mère voluptueuse, et vit en paix. Sous Ninyas, Abraham termina ses jours.

Comparaison de la généalogie de notre nation avec celle des Hébreux, des Chaldéens, jusqu'à Sardanapale, appelé Tonos-Concholéros (1).

Hébreux.	Chaldéens.	Arméniens.
Abraham.	Ninyas.	Aram.
Isaac.	Arios (2).	Ara.
Jacob.	Aralios.	Ara,

qui était fils de notre Ara, appelé Ara par Sémiramis qui lui confie le gouvernement de notre pays.

Levi.	Sosarès (3).	Anouschavan.
Cahat.	Xerxès.	Bared.
Amram.	Galéos.	Arpag.
Moïse.	Armamithrès (4).	Zavan.
Josué.	Bélochus.	Parnas.

Depuis Josué, ce n'est plus par ordre de filiation, mais de prééminence, que tous descendent d'Abraham. Défaits par Josué, les Cananéens, fuyant leur exterminateur (5), passèrent en Afrique (Akra) (6), naviguant sur Tharsis, événement constaté par une inscription gravée sur des stèles en Afrique, et qui se conserve jusqu'à présent. Voici ce qu'elle rapporte en propres termes :

« Mis en fuite par le brigand Josué,
« nous, les chefs des Cananéens,
« sommes venus habiter ici. »

Un de ces chefs était notre illustre Cananitas, en Arménie. Tout bien examiné, nous avons trouvé que la descendance des Kentouni provient de lui, sans aucun doute (7). Le caractère de ces derniers démontre bien qu'ils sont Cananéens.

(1) Cf. ces généalogies qui offrent quelques différences, avec les tables données par Eusèbe (*Chronique*, t. I, p. 98-100; t. II, p. 15 et suiv., et *passim*).

(2) *Ariosa, Arisa.*

(3) *Sovarès, Sovaren.*

(4) *Amamithrès.*

(5) Josué, liv. XVII, v. 16-18.

(6) Cette tradition est aussi rapportée par Procope (*Hist. bell. Vandal.*, II, 10), ce qui permet de corriger d'après lui le texte de notre auteur, et de restituer le mot « Afrique » au lieu d'« Akra ». — Pour ce qui est du nom de Tharsis qui se lit dans Moïse de Khorène, Procope l'écrivit *Tigisi*.

(7) Cf. plus bas, liv. I, ch. 23, et liv. II, ch. 7, où il est question des Kénouni, qui étaient chargés de revêtir Valarsace de ses ornements royaux.

Hébreux.	Chaldéens.	Arméniens.
Gothoniel.	Altadas.	Sour (1).
Avod.	Mamithus.	Havanag.
Barac.	Macaléus.	Vaschdag.
Gédéon.	Sphœrus.	Haïgag.
	Mamylus.	
	Sparethus.	
	Ascatades.	
	Amyntas.	
	Bélochus.	

Haïgag qui vivait, à ce que l'on dit, sous Bélochus, périt dans une émeute follement soulevée par lui.

Abiméleck.	Balatorès.	Ambag.
Thola.	Lampridis.	Arnag.
Jair.	Sosarès.	Schavarsch.
Jephté.	Lamparès.	Norair.
Eséphon.	Panyas.	Vsdasgar (2).
Aglon.	Sosarmus (3).	Korag.
Labdon.	Mithrœus.	Hrand (4).
Samson.	Teutamus (5).	Entzak.
Héli.		Kéghag.
Samuel.		Horo.
Saül.		Zarmair.

David (6), et ainsi de suite.

Zarmair, envoyé au secours de Priam par Teutamus avec une armée d'Éthiopiens, meurt de la main des braves Hellènes (7).

Chaldéens.	Arméniens.
Teutéus.	Berdj.
Tineus.	Arpoun.
Dercylus.	Pazoug.

(1) La liste des rois d'Arménie donnée ici par Moïse de Khorène, d'après Mar Apas Catina diffère sous beaucoup de rapports de celle que nous a laissée Jean Catholicos dans son *Histoire* (Cf. édit. de Moscou, p. 14, et traduction française de Saint-Martin éditée par M. Lajard (Paris, 1841), p. 14 et note; p. 385 et suiv.). Elle offre aussi quelques différences avec celle que Grégoire Magistros nous a transmise dans sa lettre en réponse à Sarkis. Les lettres de Grégoire Magistros, qui existent en manuscrit à Venise et dans d'autres bibliothèques, n'ont pas encore été publiées. Il serait à souhaiter que les Mékhitaristes de Venise fissent entrer cet auteur dans la série des écrivains qui composent la collection si précieuse des auteurs arméniens dont ils ont entrepris de donner des éditions.

(2) Ce nom est écrit différemment dans l'*histoire* de Jean Catholicos (ch. VIII) et dans les lettres de Grégoire Magistros, qui le sépare en deux mots : *Vesdam et Gar*.

(3) *Sosmarus*.

(4) *Hrand*.

(5) *Tevmomos*.

(6) Plusieurs manuscrits, après David, ajoutent : « Salmomon, Roboam, Abia, Asa, Josaphat, Joram. »

(7) Cf. plus bas, ch. XXXII.

<i>Chaldéens.</i>	<i>Arméniens.</i>
Eupalmeus.	Ho.
Laosthénès.	Housag.
Priétiadès.	Gaibag.
Ophrateus.	Sgaiorti (fils de géant).
Ophratonès.	
Acrazanès.	
Sardanapale.	

XIII. (CH. XX.)

Ara fils d'Ara. — Son fils Anouschavan, surnommé Sos.

Sémiramis, en souvenir de sa première passion pour le bel Ara, appelle Ara le fils né de lui et de sa femme bien-aimée Nouart, et qui était âgé d'environ douze ans à la mort d'Ara (1). Sémiramis, pleine de confiance en ce prince, l'investit du gouvernement de notre pays. Ara meurt, à ce que l'on dit, dans la guerre contre Sémiramis.

Voici l'ordre des événements postérieurs : Ara fils d'Ara meurt dans la guerre contre Sémiramis, laissant un fils, appelé Anouschavan, très-puissant et très-capable dans l'action et dans le conseil. Il était surnommé Sos (peuplier argentifère) (2), car il était voué aux fonctions sacerdo-

(1) Cf. la dernière note du ch. XV ci-dessus, p. 27, note 5, où il est dit que Ara [II] s'appelait Gartos.

(2) L'interprétation du mot *Sos* a donné lieu à beaucoup de controverses et même à une polémique assez violente entre deux savants, MM. Lajard et Quatremère. Le premier attribuait au mot *Sos* la valeur de cyprés, en se conformant ainsi à la traduction qu'en avaient donnée les frères Whiston dans leur édition de l'Histoire de Moïse de Khorène (Londres, 1736, p. 54). M. Quatremère et M. Levaillant (Moïse de Khorène, trad. franç., p. 95) prétendaient au contraire que le mot *Sos* signifie « platane ». Ces deux opinions sont également erronées. Le *Sos* est très-certainement le peuplier argentifère. — Le texte de Jean Catholicos (*Histoire d'Arménie*, édit. Émin, p. 13) donne à Anouschavan le surnom de *Sossanever* « consacré au bois de Sos, » qui paraît préférable (Cf. Émin, *Recherches sur le paganisme arménien*, p. 44, note 3). — Les Arméniens rendaient pareillement un culte à l'arbre *pardi*, sorte de peuplier diffèrent du peuplier argentifère; ce culte se continua à Samosate jusque dans le courant du douzième siècle, et S. Nersès nous en a conservé le souvenir dans une de ses lettres (Venise, 1838, p. 238-253). Cf. Émin, *Recherches sur le paganisme arménien*, p. 43 et suiv. — On sait que dans l'ancienne religion iranienne, les eaux et les arbres étaient l'objet d'un culte qui, de la Perse, était venu s'implanter chez les Arméniens. On lit dans le Zend-Avesta ce passage : « J'invoque, je célèbre les eaux pures, et toutes les eaux données de Mazda, et tous les arbres donnés de Mazda. » (Anquetil-Duperron, *Zend-Avesta*, t. 1, 2e partie, p. 87. — E. Burouf, *Commentaire sur le Yaçna*, ch. 1, p. 380-381.)

tales, dans les forêts de peupliers d'Aramaniag, à Armavir. Le tremblement des feuilles de peuplier, au souffle léger ou violent de l'air, était l'objet d'une science magique en Arménie et le fut longtemps.

Cet Anouschavan, ayant à souffrir pendant de longues années le mépris de Zamassis, languissait à la cour. Aidé par ses partisans, il réussit à obtenir le gouvernement d'une partie du pays, moyennant tribut, ensuite du pays tout entier (1). Mais ce serait trop de rapporter dans cette histoire tout ce qui est digne d'être rappelé, les paroles, les faits et les entreprises.

XIV. (CH. XXI.)

Barouïr fils de Sgaiorti est le premier roi couronné en Arménie. — Il aide Varbace le Mède à s'emparer du royaume de Sardanapale.

Laisant de côté les faits les moins considérables, nous dirons ce qui est le plus important. Le dernier de ceux qui vécurent sous l'empire des Assyriens, depuis Sémiramis ou depuis Ninus, est, je le dis, notre Barouïr, contemporain de Sardanapale (2). Aidé puissamment par Varbace

(1) Si l'on en croit le témoignage de Jean Catholicos (*Hist. d'Arménie*, ch. VIII), la dynastie des Haïciens fut renversée après le règne d'Anouschavan, et dès lors la race des premiers monarques aurait été supplantée par une dynastie étrangère à cette famille, dont Zamassis semble avoir été le chef. Voici ce que raconte à ce sujet le patriarche Jean qui paraît avoir eu entre les mains un exemplaire de l'histoire de Mar Apas Catina, puisqu'il donne à ce propos des détails assez circonstanciés dont Moïse n'a pas jugé opportun de faire usage : « Pendant quelque temps, Anouschavan ne régna que sur une partie de l'Arménie, mais ensuite il devint maître de tout le pays. Ce prince ne mourut qu'après un long règne. Ni ses fils, ni ses parents n'héritèrent de sa souveraineté; des hommes étrangers à sa race s'en emparèrent violemment et ils régnèrent sur la nation de Thorgoma, non par droit de succession, mais par droit de conquête » (Jean Catholicos, *Hist. d'Arménie*, trad. de Saint-Martin, p. 14). On peut conclure de ce passage que des usurpateurs, ayant renversé la dynastie haïcienne, dont le trône était déjà chancelant depuis le règne d'Ara [II], puisque son fils Anouschavan en avait été lui-même éloigné par Zamassis, continuèrent à gouverner le pays, comme vassaux du roi d'Assyrie, qui, ainsi que nous l'avons vu plus haut, avait étendu sa domination sur tous les peuples d'alentour.

(2) Les monuments assyriens récemment mis en lumière par la lecture des textes cunéiformes donnent à ce Sardanapale, surnommé improprement Concholéros par les Grecs, le nom de Sardanapale V qui régna de 798 à 741 avant J.-C. (Cf. Oppert, *Rapport sur une mission en Angleterre*; 2e partie, *Chronologie des Assyriens et des Babyloniens*, dans les *Archives des missions scientifiques*, t. V, p. 203 et suiv. — Le même,

le Mède (1), il ravit le royaume de Sardanapale.

A présent j'éprouve du bonheur et de la joie en arrivant au véritable ancêtre de notre nation (2), dont les descendants furent élevés au rang de roi; aussi nous avons une grande tâche à accomplir, bien des sujets à traiter. Nous avons cru de notre devoir de lire les preuves de ces faits dans quatre livres composés par cet homme sage et éloquent, le plus sage d'entre les sages (3).

Varbace, d'un canton de la Médie, à la pointe extrême de la province la plus fortifiée, homme d'une grande astuce, célèbre dans les combats, voyant la vie efféminée et la mollesse voluptueuse du faible et vil Concholéros (4), gagne par sa conduite, par ses largesses, beaucoup de partisans, parmi les personnages braves et puissants

Les inscriptions assyriennes des Sargonides, p. 6, extr. du t. VI (V^e série) des *Annales de philosophie chrétienne*, 1862.)

(1) Varbace ou plutôt Arbace, comme l'appelle Diodore de Sicile (liv. II, ch. 24 et suiv.). — Cf. aussi Ch. Müller, *Fragm. hist. græc.*, t. III, p. 357 et suiv.; 210.

(2) On peut présumer d'après ce passage, rapproché du témoignage de Jean Catholicos (ch. VIII), que Barouir était de la race de Haïg, qu'il reprit sur les usurpateurs étrangers qui s'étaient emparés du gouvernement de l'Arménie sous Anouschavan, le trône de ses ancêtres. « Après eux (les usurpateurs), dit Jean Catholicos, régna Barouir qui rétablit le nom de la nation arménienne, dont la souveraineté était détruite depuis longtemps. Il fut le premier qui ceignit chez nous le diadème des rois..... Les écrivains de notre nation ont déjà célébré les louanges de Barouir, et je n'ai pas envie d'en parler après eux. » (Jean Catholicos, *Hist. d'Arménie*, trad. de Saint-Martin, p. 14-15.)

(3) Cet écrit en quatre livres a peut-être quelque rapport avec ces panégyriques que des écrivains arméniens, aujourd'hui perdus, avaient composés à la louange de Barouir. — Cf. Jean Catholicos, *Hist. d'Arménie*, p. 15, et la note précédente.

(4) Le nom de Κονσοκγόλερος n'a jamais été, comme les Grecs l'ont supposé, un surnom de Sardanapale; c'est un titre royal qui se trouve dans les inscriptions de ce prince, expliquées par les assyriologues, et qui signifie mot à mot : *ego rex, vicem gerens Dei Assori* (*Arch. des miss. scientif.*, t. V, p. 205). — Au surplus les interprètes anciens des textes cunéiformes ont commis une erreur bien aussi grave en donnant pour père, à Sardanapale, un personnage imaginaire du nom d'Ἀναξυδάραξ ou Ἀναξυδάραξος, nom qui n'est autre chose que le titre royal de Sardanapale : *ego rex augustus Assyria*, que nous ont conservé les textes en langue assyrienne. Les Grecs qui ne comprenaient pas la valeur des mots de cette langue, ont pris ce titre tout entier pour un nom propre et ont forgé ainsi une appellation barbare qui eut une grande vogue dans toute l'antiquité et qui a été souvent rappelée par les écrivains classiques, à propos de l'inscription célèbre du tombeau de Sardanapale. Cf. notre *Mémoire sur le tombeau de Sardanapale à Tarsous*, dans la *Revue archéologique*, (1853); et notre *Voyage en Cilicie*, p. 205 et suiv.

qui alors soutenaient avec dignité et une grande fermeté l'empire d'Assyrie. Il se concilie l'amitié de notre brave satrape Barouir, lui promettant la couronne et tout l'éclat de la royauté; il s'attache aussi un grand nombre de vaillants guerriers habiles à manier le javelot, l'arc et le glaive. Varbace, s'emparant de cette manière des États de Sardanapale, commande à l'Assyrie et à Ninive; mais il y établit des gouverneurs et transporte aux Mèdes l'empire des Assyriens.

Si ces faits, chez les autres historiens, sont rapportés différemment (1), ne t'en étonne pas; car comme plus haut, dans les premiers chapitres (2), nous avons blâmé les usages de nos premiers ancêtres qui ne prenaient aucun souci de la science, il arrive encore ici la même chose. Les faits et gestes du père de Nabuchodonosor ont été consignés dans les annales et les registres de ses inspecteurs des mémoriaux (3); or nos princes n'ayant pas songé à faire de même, il n'y a eu de transcrit que les faits accomplis dans les derniers temps. Si on demande : « où donc avons-nous trouvé les noms, les faits et gestes de beaucoup de nos ancêtres ? » je répondrai : « dans les anciennes archives des Chaldéens, des Assyriens, des Perses (4), à cause de la mention faite dans les écrits royaux des noms et des actes de nos aïeux comme chefs de l'administration, chargés par les rois du gouvernement général. »

XV. (CII. XXI.)

Suite de nos rois. — Leur nombre de père en fils.

Jé vais compter nos grands hommes, surtout les rois, jusqu'à l'empire des Parthes, parce qu'ils me sont chers ces descendants de notre monarque couronné, comme mes compatriotes, mes proches et mes frères. Comme il m'eût été doux, si le Sauveur (Pergutch) fut alors venu me racheter, d'entrer dans le monde sous de tels monarques, de jouir du bonheur de les voir et d'échapper aux dangers du temps présent (5)! Mais ce sort heu-

(1) Cf. notamment Diodore de Sicile, liv. II, ch. 24 et suivants.

(2) Cf. Moïse de Khorène, *Histoire d'Arménie*, liv. I, ch. 3.

(3) M. Emin a rendu l'expression *ichogouthiantz veragatzoukh* par « préposés à la garde des archives », dans sa traduction russe de l'ouvrage de Moïse de Khorène, p. 60; et *ad calcem*, note 81.

(4) Rapprochez ce passage de ce que dit Moïse de Khorène (liv. II, ch. 3), au début de son Histoire, dans sa dédicace à Isaac Bagratouni.

(5) Moïse de Khorène fait allusion ici à la domination

reux, cette fortune a fui loin de nous. Mais ces rois nationaux vivaient sous le gouvernement des Mèdes, et nous allons en rappeler ci-dessous les noms (1).

En ce temps-là, le pouvoir royal de notre nation existait véritablement, comme l'atteste le prophète Jérémie, appelant aux armes contre Babylone : « Convoquez, dit-il, le royaume d'Ararat et la troupe d'Ascanaz (2). » Il est donc évident que notre empire existait alors. Mais, en réglant la succession de nos rois, nous mettrons à côté celle des rois mèdes :

<i>Premier roi des Mèdes (3).</i>	<i>Notre premier roi couronné par Varbace fut :</i>
Varbace.	Barouïr, fils de Sgaïorti.
Maudacès (4).	Hratchia.
Artysis.	Parnouas.
Déjocès.	Badjouïdj.
Phraortes.	Gornag.
Cyaxares.	Pavos.
Astyage.	Un autre Haïgag.
	Erouant qui vécut peu.
	Dikran (Tigrane) (5).

Du nom des deux derniers furent appelés les derniers Erouant et Tigrane (6), sans doute à cause des espérances qu'ils donnaient. Le temps

des rois perses de la dynastie sassanide en Arménie, qui s'étaient emparés de ce pays en 428 sous le règne de Bahram V et avaient mis fin à la dynastie des Arsacides arméniens représentés à cette époque par Ardaschès IV. — Cf. aussi l'Élégie de Moïse de Khorène sur les malheurs de sa patrie (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 68).

(1) L'édition arménienne des Fr. Whiston donne la variante suivante : « Vivant aujourd'hui sous le gouvernement d'étrangers, je donnerai en même temps ici et la succession de nos rois et celle des autres. »

(2) Jérémie, ch. LI, v. 28.

(3) Cf. cette liste des rois mèdes avec celles données par Eusèbe (*Chronique*, éd. Aucher, t. I, p. 101 et t. II, p. 32), qui offrent quelques différences. Les deux tables d'Eusèbe ne sont même pas d'accord entre elles.

(4) *Maudacès*, selon une variante.

(5) Jean Catholicos (*Hist. d'Arm.*, ch. VIII) dit que tous les princes issus de Barouïr ont une histoire très-concue, rapportée dans les livres chaldéens, écrits du temps de Tibère et qui se trouvaient à Ninive et à Édesse.

(6) Il s'agit ici d'Erouant, prince arsacide, qui régna après Sanadroug, de 58 à 78 après J.-C., et conquit toute l'Arménie (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. II, ch. 37 et suiv.), et de Tigrane-le-Grand, fils d'Ardaschès, qui occupa le trône des Arsacides d'Arménie de 89 à 36 av. J.-C. (Strabon, liv. XI, ch. 14, § 15. — Justin, liv. 38. — Moïse de Khorène, liv. II, ch. 14 et suiv. — Jean Catholicos, ch. VIII. — Plutarque, *Lucullus et Pompée*. — Dion Cassius, liv. 36 et suiv. — Velleius Paternulus, liv. II.)

NAR APAS CATINA.

n'est pas très-éloigné où nous mentionnerons leurs noms.

Hratchia (1) était ainsi appelé à cause de la vivacité de ses traits et de l'éclat pétillant de ses yeux. Sous lui, dit-on, vivait Nabuchodonosor, roi de Babylone, qui emmena les Juifs en captivité. On raconte que Hratchia lui demanda l'un de ces principaux captifs hébreux, appelé Champat, le conduisit dans ses États et le combla d'honneurs. De Champat, dit l'historien, descend la race des Pakradouni (2); cela est certain. Mais ce que firent nos rois pour convertir cette famille au culte de leurs dieux, combien et quels furent ces Pakradouni qui moururent dans le sein du culte divin, nous le raconterons plus tard avec détail (3). Certains individus, indignes de croyance, par pur caprice et non selon la vérité, disent que c'est de Haïg que descend la race des Thakatir (4) Pakradouni; mais je réponds à ceci : Ne crois pas à de pareils contes, car il n'y a aucun semblant de vérité, aucun indice de probabilité; et dans ce qui te fut dit, rien qui dénote la vérité. Ce sont des paroles absurdes, dénuées de sens et de valeur, contre Haïg et ses pareils. Mais sache que le nom de Sempad que les Pakradouni donnent souvent à leurs fils, correspond exactement dans leur langage primitif, qui est l'hébreu, à Champat (5).

(1) Ce nom en arménien signifie « yeux de feu ». — Cf. aussi Jean Catholicos, ch. VIII.

(2) Les Pakradouni ou Bagratides, famille illustre de l'Arménie, qui parvint au trône d'Ani dans le courant du huitième siècle de notre ère, et donna également des rois aux pays de Kars et de Daschir dans le dixième siècle, et enfin à la Géorgie depuis le sixième siècle jusqu'à la fin du dix-huitième. C'est cette même famille des Bagratides, divisée en une grande quantité de branches, qui subsiste encore actuellement en Russie sous le nom de Bagration, et qui a fourni à cet empire plusieurs célébrités. Les descendants des rois Bagratides de Géorgie portent encore aujourd'hui le titre de « Princes de Géorgie »; mais ce titre est purement honorifique.

(3) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. II, ch. 9, 63.

(4) *Thakatir* est un mot arménien formé de *thak* « couronne » et de *tir* « pose », qui veut dire, « celui qui pose la couronne ». — Cf. plus bas, xxviii (liv. II, ch. 3), et la note.

(5) On peut supposer que le nom de Sempad, venu de Champat, dérive de l'hébreu שבת, « *quies, sabbatum* », qu'on trouve comme nom propre d'homme sous la forme שבתאי, *Sabbathai*, dans le livre d'Esdras (II, Esdr. XI, verset 16). — Quant au nom de Pakarad, Moïse de Khorène (liv. II, ch. 63) lui donne également une origine hébraïque.

XVI. (CH. XXIII.)

Des fils de Sennakérib. — Les Ardzrouni, les Kénouni et le prince d'Aghdznik en sont issus. — Démontrer dans le même chapitre que la maison d'Ankegh vient de Baskam.

Avant de commencer l'histoire du grand Tigrane (Dicran) qui est le neuvième de nos ancêtres couronnés, prince vaillant, renommé et toujours victorieux entre les conquérants, nous raconterons ce qui est le plus important. Ce qui concerne Sennakérib (Sennakérim) a été mis en oubli. En effet, environ quatre-vingts ans avant le règne de Nabuchodonosor, vivait Sennakérib, roi d'Assyrie, celui-là même qui assiégea Jérusalem sous Ezéchias, chef des Juifs (1). Ayant tué leur père, les fils de Sennakérib, Atramelek et Sanassar, se réfugièrent chez nous (2).

L'un d'eux, Sanassar, fut établi par notre vaillant ancêtre Sgaïorti au sud-ouest de notre pays, près des confins de l'Assyrie. Les descendants de Sanassar ont peuplé la montagne de Sim (3). Les plus grands et les plus illustres d'entre eux, ayant signalé dans la suite leur dévouement envers nos rois, furent jugés dignes d'obtenir le gouvernement (4) de ces contrées. Arkamozan se fixe au

(1) Le mot *aradchnort* signifie en arménien littéral « conducteur, chef, prince » ; c'était un titre purement civil. De nos jours, cette expression a pris un tout autre sens et s'applique spécialement à un fonctionnaire de l'ordre religieux chargé de l'administration civile d'une province où résident des Arméniens. Les fonctions de l'aradchnort ont été définies dans le projet de constitution nationale que se sont donnée les Arméniens de la Turquie en 1860 (cf. *Azkatn sahmanatrouthioun.... Constitution nationale des Arméniens* (Constantinople, 1860), p. 8, article 4 ; et traduct. française (Paris, 1862), p. 6, article 4).

(2) Isaïe, XXXVII, 38. — IV, Rois, XIX, 37. — Cf. Josèphe (*Ant. judaïq.*, X, 12), d'après Bérose dont les fragments sont conservés dans la Chronique d'Eusèbe (Éd. Auclier (Venise, 1818), t. I, p. 39 et suiv.) et dans le Syncelle, p. 78, c., et publiés dans les *Fragm. histor. græcorum*, t. II, p. 504, § 12.

(3) Cf. Indjidji, *Géogr. ancienne*, p. 70. — Selon Moïse de Khorène (liv. I, ch. 6), Sim fils de Xisuthre (autrement Sem fils de Noé) vint en Arménie et s'établit au pied d'une montagne à laquelle il donna son nom. Le même historien cite à propos de cette montagne le nom d'Olympiodore, historien grec dont les œuvres ne sont pas venues jusqu'à nous (liv. II, ch. 74) et qui est oïffèrent du philosophe néoplatonicien du même nom. Quoi qu'il en soit de ces traditions, nous savons seulement que les Arméniens appliquaient le nom de Sim aux montagnes qui partent de l'ouest de Van et s'étendent jusqu'au Tigre (St-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. I, p. 54).

(4) Le mot *pteschkhouthioun*, dont le radical est *pteschkh* ou *ptiaschkh*, que les auteurs du grand dic-

sud-est du pays (1) ; c'est de lui, dit l'historien, que descendent les Ardzrouni et les Kénouni (2). Voilà la raison qui nous a fait rappeler Sennakérib.

La maison d'Ankegh, dit le même historien, est issue d'un certain Baskam, petit-fils de Haïgag (3).

XVII. (CH. XXIV.)

De Tigrane (4), tel qu'il fut en toutes choses.

Passons actuellement à ce qui regarde Tigrane et ses entreprises. C'est, de tous nos rois, le plus puissant, le plus vertueux, le plus brave de tous ces princes et de tous les guerriers. Il aida Cyrus à renverser l'empire des Mèdes (5), il retint longtemps sous son obéissance les Grecs, et il étendit notre territoire jusqu'à nos anciennes frontières. Objet d'envie pour tous les contemporains, il fit aussi, lui et son siècle, l'admiration de la postérité.

En effet, qui donc parmi les vrais guerriers et les admirateurs de la valeur et de la vertu ne tressaille au souvenir de Tigrane, ne désire ardemment l'égaliser en grandeur ? Chef et modèle des guerriers, signalant partout son courage, il éleva haut notre nation ; nous étions courbés

tionnaire arménien rendent par ὄνατος, *consul, dur*, signifie à proprement parler un gouverneur militaire de province, un satrape commandant à l'une des grandes divisions de la monarchie arménienne. Selon M. Brosset, le mot *ptiaschkh* serait dérivé des deux mots *bed*, « chef », et *aschkharh*, « contrée », et signifierait un satrape de province (*Histoire de la Siounie d'Étienne Orbelian*, p. 15, note 2). Le titre de *ptiaschkh* était surtout donné au chef de la province de Goukark, la Γουκαρκή de Strabon (liv. XI, 14, 4.), qui correspond au Somketh des historiens et des géographes géorgiens ; c'est la partie de la Géorgie située au sud de la Khran ou Ktzia. On connaît une pierre gravée, faisant partie des collections de la Bibliothèque impériale, où est représenté un *ptiaschkh* du Goukark. La légende grecque qui entoure le buste du personnage rend le mot *ptiaschkh* par πηριατῆς (Cf. Visconti, *Iconog. grecque*, t. II, p. 209 et suiv., pl. XLV, n° 10).

(1) Arkamozan est le surnom d'Atramelek ; mais comme ce surnom n'est pas donné dans les Livres saints, on doit croire qu'il s'était conservé dans les traditions nationales, ou que Moïse de Khorène l'avait trouvé mentionné dans le livre de Mar Apas Catina.

(2) Ce dernier nom manque dans certains manuscrits. Sur ces deux familles, cf. plus bas, xxxiii (liv. II, ch. 8).

(3) Le canton d'Ankegh ou Ankegh-doun [maison d'Ankegh], l'*Ingilène* des Grecs, faisait partie de la quatrième Arménie. — Cf. plus bas, xxxiii (liv. II, ch. 8).

(4) C'est du nom de Dicran que les Grecs ont fait Τυρανός.

(5) Xénophon, *Cyropédie*, liv. II, ch. 4. ; liv. III, ch. 1-3.

sous le joug, il la mit en état de subjuguier et de faire payer tribut à de nombreux peuples. Partout s'élevaient des monceaux d'or, d'argent, de pierres précieuses; partout on voyait des vêtements de toute forme, de toute couleur pour hommes et pour femmes; si bien que la laideur paraissait aussi belle que la beauté, et la beauté, selon l'esprit du temps, était déifiée (1). On voyait les fantassins chevaucher, les frondeurs devenus d'habiles tireurs d'arcs, les hommes auparavant armés de pieux manier le glaive et la lance, les gens autrefois sans armes, couverts de boucliers et d'armures de fer. La vue des soldats rassemblés, le feu, l'éclat resplendissant de leurs armures et de leurs armes, suffisaient pour dérouter l'ennemi. Tigrane inaugure la paix, multiplie les édifices et féconde tout le pays avec des ruisseaux d'huile et de miel.

Tels sont, avec beaucoup d'autres encore, les bienfaits dont gratifia notre patrie Tigrane fils d'Erouant, prince à la blonde chevelure bouclée (2), au visage coloré, au regard doux, puissamment membré, large des épaules, à la marche rapide, le pied bien tourné, sobre toujours dans le boire et le manger, et réglé dans ses plaisirs. Nos ancêtres le célébraient au son du pampirn (3), en chantant sa prudence, sa modération dans les plaisirs de la chair, sa sagesse, son éloquence, et son désir d'être utile à l'humanité (4). Quel plus grand plaisir pour moi, que de prolonger ces sujets louangeux pour lui, et qui sont la vérité de l'histoire! Toujours équitable dans ses jugements, sa balance, égale pour tous, pesait sans partialité la conduite de chacun. Il n'était point

(1) Deux manuscrits portent : « et la beauté paraissait surpasser les divinités ».

(2) Cf. Emin, traduct. russe de l'Histoire de Moïse de Khorène, p. 95. — Les dictionnaires arméniens et tous les traducteurs de Moïse de Khorène ont rendu l'expression *aghépeg* par « chevelure argentée » ou « grisonnante », ce qui n'est pas exact.

(3) Le pampirn était un instrument à cordes métalliques ou en boyaux, que l'on faisait résonner au moyen d'un petit morceau d'os ou d'ivoire, ou bien avec un archet (Emin, *Vebk*.... p. 97-98). Cet instrument devait donc présenter quelque analogie avec le *thampour* ou guitare des Persans, ou le *psalter* des Arabes. On peut voir dans la *Palestine* de M. Munk (coll. de l'*Univers pittoresque*), p. 454-455, la description des instruments de musique à cordes en usage chez les Hébreux et parmi lesquels il s'en trouve plusieurs qui ne sont pas sans une grande ressemblance avec le pampirn des Arméniens, notamment le *Kinnor* et le *Nébel*.

(4) On peut comprendre aussi ce membre de phrase un peu différemment : « et ses qualités utiles dans tout ce qui touche à l'humanité ».

jaloux des grands, il ne méprisait pas les petits; il n'avait d'autre volonté que d'étendre sur tous le manteau de sa sollicitude. [Tigrane], depuis longtemps déjà, lié par des traités avec Astyage (Aschtahag) (1), roi des Mèdes, lui donne en mariage sa sœur Dikranouhi, qu'Astyage recherchait avec empressement; car celui-ci se disait : « Par cette alliance, j'aurai pour Tigrane une constante affection, ou je lui tendrai facilement des embûches pour le faire périr. » En effet, pour lui, Tigrane était un sujet de crainte, car une prophétie indépendante de sa volonté lui avait annoncé l'événement que voici :

XVIII. (CH. XXV.)

Crainte et soupçon d'Astyage, en voyant l'étroite amitié de Cyrus et de Tigrane.

La cause première de ces craintes était l'alliance et l'amitié qui unissaient Cyrus et Tigrane. Souvent aussi le sommeil fuyait loin d'Astyage lorsqu'il rappelait ses souvenirs. Il faisait sans cesse à ce sujet des questions à ses confidents : « Comment pourrions-nous, disait-il, rompre les liens d'amitié entre le Perse et le descendant d'Haïg, fort de tant de myriades d'hommes? » Pendant qu'il est agité par ces pensées, une vision lui apparaît, qui lui révèle sa situation et qu'il raconte ainsi :

XIX. (CH. XXVI.)

Comment Astyage, la haine au cœur, voit sa destinée présente dans un songe singulier.

« Un grand danger, dit-il, menaçait le Mède Astyage, par le fait de l'union de Cyrus et de Tigrane. C'est pourquoi, de l'effervescence de ses pensées, lui apparaît dans le sommeil de la nuit un songe, où il vit ce qu'étant éveillé il n'a jamais vu ni entendu. Il se réveille en sursaut, et, sans attendre le cérémonial usité, l'heure du conseil, car il restait encore bien des heures de la nuit, il appelle ses confidents. Le visage triste,

(1) Le nom d'Astyage, en arménien *Aschtahag*, en ancien persan *Ajdahag*, signifie « dragon ». En arménien le mot dragon ou serpent est rendu par *Vitchab*, d'où s'est formé le nom des *Vitchabazounk*, « descendants des dragons » c'est-à-dire, « d'Astyage » (Cf. Emin, *Vebk*.... p. 16, 17). En persan, le mot *Mar* qui, en arménien, veut dire les Mèdes, a la signification de « serpent ». On sait qu'en Orient les deux expressions de « dragon » et de « serpent » se confondent habituellement chez les écrivains qui ont enregistré des faits de l'époque héroïque.

les yeux fixés à terre, il gémit du plus profond de son cœur et soupire. Pourquoi cette douleur? demandent les confidents. Et lui reste plusieurs heures sans répondre; enfin, poussant des gémissements, il commence à dévoiler toutes ses secrètes pensées, les soupçons de son cœur et aussi les détails de l'horrible vision :

« Il advint, ô mes amis, dit-il, que je me trouvais aujourd'hui sur une terre inconnue, près d'une haute montagne dont la cime paraissait enveloppée de glaces et de frimas. On disait que c'était le pays des descendants d'Haïg. Mon regard plongeait au loin vers la montagne, lorsqu'une femme revêtue de la pourpre, enveloppée d'un voile bleu céleste (1), m'apparut assise au plus haut de la cime. Ses yeux étaient beaux, sa stature était élevée, son teint était de rose; elle était dans les douleurs de l'enfantement. Comme j'avais le regard tendu vers ce spectacle étonnant, cette femme mit au monde tout à coup trois héros accomplis pour la taille et pour la force. Le premier, monté sur un lion, prit son vol vers l'occident; le second, sur un léopard, s'élança vers le nord; le troisième, sur un énorme dragon, se précipita avec fureur sur notre empire.

« Au milieu de ces visions confuses, il me semblait que, debout sur la terrasse de mon palais, j'en voyais la frise ornée de magnifiques tentures, et la plate-forme couverte de tapis émaillés de diverses couleurs. Nos dieux, à qui je suis redevable de la couronne, étaient là présents dans tout l'éclat de leur majesté, et moi avec vous, leur offrant des sacrifices et de l'encens. Tout à coup, levant les yeux, je vis le héros, monté sur le dragon, prendre son vol avec des ailes d'aigle; en fondant sur nous, il croyait venir exterminer nos dieux; mais moi, Astyage, me précipitant à sa rencontre, je soutins ce choc formidable et je combattis ce merveilleux héros. D'abord nous nous frappâmes l'un l'autre de la lance et nous répandîmes des flots de sang, et la plate-forme du palais, inondée des rayons du soleil, se transforma en un mur de sang. Puis, recourant à d'autres armes, nous combattîmes encore des heures entières (2).

« Mais à quoi bon prolonger ce récit, puisque la fin de tout était ma ruine? L'impression du danger me couvrit d'une sueur violente, le sommeil s'enfuit loin de moi, et depuis ce jour je ne compte

(1) Deux manuscrits portent : « d'un voile très-ample ».

(2) Sur les songes d'Astyage, cf. Hérodote (liv. I, ch. 107-108). Dans le récit de ce dernier, les songes d'Astyage avaient rapport à Cyrus son petit-fils et à sa fille Mandane.

plus parmi les vivants. Car le résultat d'un tel songe n'a d'autre signification que la terrible invasion que Tigrane, le descendant d'Haïg, doit faire chez nous. Mais quel est l'homme qui, avec le secours de nos dieux, nous venant en aide par ses conseils et ses actes, ne croirait pas partager le trône avec nous? »

Ayant oui beaucoup d'avis utiles de la part de ses confidents, le roi les honora de ses remerciements.

XX. (CH. XXVII.)

Opinions des confidents d'Astyage; ses réflexions et ses projets; leur exécution immédiate.

« Après avoir entendu de vos bouches bien des avis sages et ingénieux, ô mes amis, je dirai ce qui, en fait de conseils et de réflexions, me paraît à moi préférable, si les dieux daignent m'assister. Il n'y a rien de plus utile contre un ennemi, quand on connaît ses desseins, que la présence d'une personne qui, avec l'apparence de l'amitié, lui tende des embûches. Ce n'est ni avec des trésors, ni avec des paroles trompeuses, que nous pouvons réussir, mais c'est en agissant ainsi que je le veux. L'instrument de mes desseins, l'agent de cette trame est la sœur de Tigrane, la belle et prudente Dikranouhi; car de tels liens de parenté à l'étranger lui donnent toute facilité d'ourdir en secret de sourdes menées, en allant et en venant; ou bien à l'improviste, à force d'argent et de promesses pour engager quelqu'un des familiers de Tigrane à le poignarder ou à l'empoisonner; ou pour séduire avec de l'or, détacher de lui ses partisans et les gouverneurs des provinces. C'est ainsi que nous nous saisisrions de Tigrane comme d'un faible enfant. »

Les confidents du roi, regardant le projet comme efficace, en machinèrent l'exécution. Astyage envoie un de ses conseillers à Tigrane avec de riches trésors et une lettre ainsi conçue :

XXI. (CH. XXVIII.)

Lettre d'Astyage. Consentement de Tigrane. Départ de Dikranouhi pour la Médie.

« Mon frère bien-aimé le sait : rien ne nous fut donné par les dieux de plus utile dans cette vie qu'un grand nombre d'amis, c'est-à-dire d'amis sages et puissants; car ainsi les troubles du dehors ne nous atteignent pas, et, s'ils parviennent chez nous, aussitôt on les repousse; au dedans, la perfidie ne peut trouver accès, et toute per-

turbation est étouffée. Or, en voyant tous les avantages qui résultent de l'amitié, j'ai songé à rendre la nôtre plus stable et plus profonde. Ainsi, fortifiés de tous les côtés, nous maintiendrons notre empire ferme et inébranlable. Et cela, tu peux le faire, en m'accordant la fille de la grande Arménie, ta sœur Dikranouhi, pour épouse. J'espère que tu considéreras cette union comme avantageuse pour ta sœur, qui deviendra la reine des reines. Porte-toi bien, mon compagnon royal et mon frère bien-aimé. »

Sans prolonger ce récit, je dirai : L'envoyé accourt et accomplit la négociation au sujet de la belle princesse; car Tigrane consentit à donner sa sœur Dikranouhi pour épouse à Astyage. Ignorant complètement les ruses ourdies par ce dernier, Tigrane envoie sa sœur, comme c'était la coutume des rois (1). Ayant reçu la princesse, Astyage, non-seulement pour le succès des ruses qu'il médite en son cœur, mais encore à cause de la beauté de Dikranouhi, l'élève au premier rang de ses femmes, mais en lui-même il mûrit ses perfides projets.

XXII. (CH. XXIX.)

Comment la perfidie d'Astyage fut découverte, et comment s'engagea la bataille où il fut tué.

Après cet événement, dit [l'historien], Astyage, ayant élevé Dikranouhi à la royauté, ne faisait rien dans le royaume sans sa volonté; il réglait tout avec elle, et ordonnait à tous ses sujets d'être soumis à ses ordres. Ayant ainsi disposé toutes choses, il commença doucement à lui insinuer certaines perfides paroles : « Tu ne sais pas, dit-il, que ton frère Tigrane, excité par sa femme Zarouhi, est jaloux de te voir commander aux Arik (2)?

(1) Un manuscrit porte : « Tigrane envoie sa sœur, avec une pompe royale. »

(2) Le nom d'Arik, qui en arménien signifie les braves, s'applique aux Mèdes dans tous les passages de Moïse de Khorène où on le trouve employé. *Aryaka* est en effet un des noms de la Médie, et M. J. Müller (*Journal asiatique*, 1839, p. 298) n'hésite pas à rapprocher ce nom de celui d'Arik employé par les Arméniens. Ceux-ci l'ont également par extension appliqué aux Perses, notamment Lazare de Pharbe (*Hist. d'Arménie*, p. 149, 270, 271), Faustus de Byzance (*Hist. d'Arménie*, p. 136), Élisée (*Hist. des Variantiens, passim*), Esnig (*Réfut. des hérésies*, p. 122, 123). M. Quatremère, dans son *Histoire des Mongols, par Rachid Eddin* (collect. orientale, p. 241 et suiv., note 76), n'hésite pas à assimiler le mot *Arik* à *Iran*, en s'appuyant sur la formule qui se lit sur la légende des monnaies sassanides, où les marques perses prennent le titre de *Malikan malha*

Qu'en adviendra-t-il? D'abord je devrai mourir, et ensuite Zarouhi régnera sur les Arik, et occupera la place des déesses. Donc, il faut que tu choisisses l'un de ces deux partis : ou, par amour pour ton frère, d'accepter sous les yeux des Arik la ruine et l'infamie; ou bien, consultant ton propre intérêt, proposer quelque utile conseil et conjurer les événements. »

Cependant, au milieu de ces perfides détours, se cachait encore le projet de faire périr Dikranouhi, si son avis n'était pas conforme à la volonté du Médo-Perse. Mais la prudente et belle princesse, devinant l'artifice, répondit très-tendrement à Astyage; et aussitôt, par de fidèles messagers, elle révèle à son frère les trames perfides de son époux.

Dès ce moment, Astyage se met à l'œuvre; il demande par des messages une entrevue à Tigrane aux frontières des deux États, simulant une affaire importante qu'il est impossible de traiter par lettre ou par ambassade, si les deux souverains ne sont pas en présence. Mais Tigrane, ayant su par le messenger le but proposé, ne cacha rien de ce que pensait Astyage, et lui déclara par lettre connaître toute la noirceur de son cœur. Cette perfidie une fois découverte, il n'y avait plus dès lors ni paroles ni fourberies qui pussent pallier tant de méchanceté, et la guerre se préparait ouvertement.

Le roi des Arméniens rassemble des frontières de la Cappadoce, de l'Ibérie (*Vratsdan*) (1) et de

Iran ou Aniran, qui répond exactement à une expression identique de Moïse de Khorène, les *Arik* et les *Anarik* (Cf. *Lettre de Sapor aux habitants de Tigranocerte; Hist. d'Arménie*, liv. III, ch. 26). Élisée (p. 9, 22 et *passim*), Lazare de Pharbe (p. 80, 145, 270, 275) et Eusèbe (vers. arm. de la *Chron.*, t. I, p. 2) emploient aussi les mêmes expressions *Arik* et *Anarik*. M. Quatremère croit que les formes *Arik* et *Anarik* servent à désigner, chez les auteurs arméniens, les Mèdes et les Perses. A l'appui de son opinion, le savant critique invoque le témoignage d'Hérodote qui dit que les Mèdes avaient été anciennement connus dans toute l'Asie sous le nom d'Ἀριοί (liv. VII, ch. 62), et on sait que Hellanicus, qui écrivait avant Hérodote, cite Ἀρια comme un nom de la Perse (*Fragm. hist. græc.*, t. I, p. 68, n° 168). Étienne de Byzance nous a conservé également le nom Ἀριαρία pour l'Atropatène, qui est la partie septentrionale de la Médie. — Il n'entre pas dans notre sujet de parler ici des Aryas ou Ariens, dont le nom se rattache aux Arik des auteurs arméniens; nous nous contenterons de citer les principaux ouvrages où les origines de ce peuple ont été étudiées, notamment Ad. Pictet, *Origines européennes ou Aryas primitifs*. — Burnouf, *Commentaire sur le Yaçna*, note K, p. lxij, note 2, p. cv, 66. — Max Müller, *la Science du langage* (Paris, 1864), p. 254 et suiv. de la traduction française, etc. etc.

(1) Le mot *Vratsdan* est l'appellation donnée par les

l'Aghouanie (1) des troupes d'élite, ainsi que toutes celles de la grande et de la petite Arménie (2), et marche avec toutes ses forces contre le pays des Mèdes. Astyage se trouve alors en danger d'avoir à se mesurer avec le descendant d'Haïg, auquel il ne peut pas opposer des forces inférieures. La lutte se prolongea pendant cinq grands mois, car la vivacité, l'ardeur de l'action se ralentissaient lorsque Tigrane songeait au sort de sa sœur bien-aimée; aussi il manœuvrait de façon à sauver les jours de Dikranouhi. Cependant l'heure du combat approchait.

Mais je ne saurais trop louer mon héros, sa taille majestueuse, son sûr coup de lance, la juste proportion de tous ses membres, la beauté parfaite de son visage; car il était agile, en tout bien conformé, et nul ne l'égalait en force. Pourquoi prolonger ce récit? L'affaire engagée, le héros, d'un coup de lance, fend comme [une lame d']eau la lourde armure d'airain d'Astyage, le transperce avec le fer de sa longue lance, puis, retirant la main, il ramène avec l'arme la moitié de ses poumons (3). Le combat était magnifique, car

Arméniens à l'Ibérie, comme le nom de *Virk* sert à désigner chez eux les anciens Ibériens et les Géorgiens actuels. On trouve aussi la forme *Vrats-doun* [maison des *Virk*] usitée chez les auteurs arméniens. Selon M. Brosset le nom *Դարձա* dont les Grecs se servent pour désigner le pays des *Virk* ou Ibériens, serait dérivé de la préposition arménienne *ver*, *i vera* [en haut], d'où se sont formés *Verin* et *Veriatzi*, noms qui servent également à désigner l'Ibérie et les Ibériens (Brosset, *Hist. de la Géorgie*, t. I, introd., p. iv et v).

(1) Le pays des Aghouank ou l'Aghouanie, nommé improprement par les géographes occidentaux Albanie du Caucase, se trouvait à l'est de l'Ibérie et s'étendait depuis la Sarmatie près du Caucase jusqu'à la mer Caspienne et aux frontières de l'Arménie près du Cyrus ou Gour (Cf. la *Géogr. attribuée à Moïse de Khorène*, dans les *Mémoires sur l'Arménie de St-Martin*, t. II, p. 358-359). Les limites de ce pays ont varié à différentes époques; dans l'antiquité le pays des Aghouank ne comprenait que les contrées actuellement appelées Schirwan et Daghestan; mais plus tard, les Aghouank conquièrent sur l'Arménie tous les pays situés sur la rive droite du Cyrus (St-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. I, p. 214 et suiv.).

(2) Quelques critiques pensent qu'il ne faut pas prendre à la lettre les expressions de notre auteur, et en tirer cette conclusion que Tigrane appela sous ses drapeaux tous les hommes d'élite de l'Arménie proprement dite et des provinces connues sous le nom de petite Arménie, mais qu'on doit donner à ces paroles un sens différent. Ainsi les éditeurs de l'édition italienne de l'*Histoire de Moïse de Khorène* (Venise, 1850, p. 79, note 2) disent « per grandi e piccoli, intendiamo i nobili e i cittadini ».

(3) Ce récit de la mort d'Astyage n'est pas d'accord avec ceux d'Hérodote (liv. I, ch. 130), de Xénophon (*Cyropédie*, liv. I, ch. 5), de Ctésias et de Justin (liv. I,

c'étaient braves contre braves, ne tournant pas facilement le dos; aussi l'action dura longtemps. Ce qui mit fin au combat fut la mort d'Astyage. Cet exploit, ajouté à tous les succès de Tigrane, augmenta sa gloire.

XXIII. (CH. XXX.)

Pourquoi Tigrane envoya sa sœur Dikranouhi à Tigranocerte. — Anouïsch, première femme d'Astyage. — De la résidence assignée aux captifs.

On raconte aussi qu'après le succès de cette affaire, Tigrane, avec une pompe royale, envoya sa sœur Dikranouhi accompagnée d'une très-forte escorte en Arménie, au bourg qu'il appela de son nom Tigranocerte (Dikranaguerd) (1), et il ordonne à toute la contrée d'obéir à la princesse. Là, une noble famille appelée Osdan (2), dit [l'historien], est une race royale issue de cette dernière.

Enfin Anouïsch, la première des femmes d'Astyage, et beaucoup de jeunes princesses se

ch. 6), qui s'accordent à dire que le roi mèda survécut à la perte de son empire. Cependant Isocrate (*Épilogoras*, § 38) dit qu'Astyage fut mis à mort par Cyrus.

(1) Tigranocerte est une localité fort ancienne sur l'emplacement de laquelle s'élève aujourd'hui la ville d'Amid ou de Diarbékir. Cette ville faisait partie de la province d'Aghdznik (Faustus de Byzance, liv. IV, ch. 24; liv. V, ch. 27). Selon les Grecs, cette ville aurait eu pour fondateur non pas Tigrane le dynaste haïcien, mais Tigrane (Dikran II) le grand monarque arsacide, célèbre par ses conquêtes dans le premier siècle avant notre ère (Strabon, l. XI, ch. 14, § 15. — Appien, *de bello Mithrid.*, ch. 8. — Plutarque, *Lucullus*). Tigranocerte est appelée par Appien *Tigranopolis*, qui est la traduction du nom arménien. — Tigranocerte fut prise par le roi de Perse Sapor en 359 (Ammien-Marcellin, liv. XVIII, ch. 9, 10; liv. XIX, ch. 1-9. — Moïse de Khorène, liv. III, ch. 26, 28. — Faustus de Byzance, *loc. cit.*). — Cf. sur cette importante cité : Indjidi, *Géogr. anc.*, p. 74 et 330. — Le même, *Géogr. moderne*, p. 211. — St-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. I, p. 165-173.

(2) Osdan qui veut dire : « royal, noble, » est à la fois un nom de famille et l'appellation du territoire où se fixa cette famille, comme on peut le voir dans les écrits d'Élisée (*Hist. des Variantsiens*, p. 10, 71), et de Faustus de Byzance (*Hist. d'Arm.*, p. 129). Toutefois il ne faut pas confondre le territoire occupé par la satrapie d'Osdan avec deux autres localités du même nom situées, l'une dans le pays des Rechdouni, sur les rives méridionales du lac de Van, et qui fut au onzième siècle la résidence des rois Ardrouni du Vasbouragan (Mathieu d'Édesse, *Chronique*, liv. II, ch. 38, p. 42 de la trad. franç.), et l'autre dans la province d'Ararat (cf. Indjidi, *Géogr. anc.*, p. 167, 458. — St-Martin, *Mémoires sur l'Arm.*, t. I, p. 141). — Selon certains critiques, l'Osdan désignait quelquefois une sorte de *municipe*.

files, avec de jeunes garçons et beaucoup d'autres captifs, au nombre de plus de dix mille, furent établis dans le pays situé depuis l'orient de la grande montagne (l'Ararat) jusqu'aux contrées de Koghten (1), pays qui comprend Dampad, Osguogh, (2), Tajkouink (3). On leur concède aussi, sur les rives du fleuve (Araxe), les autres villages dont l'un est Vrandchounik (4) jusqu'en face du fort de Nakhdjavan (5), les trois bourgs Khram, Dchougha (6) et Khochagounik (7); de l'autre côté du fleuve, toute la plaine qui va d'Ajtanaghan (8) jusqu'au même fort de Nakhdjavan. Quant à la princesse Anouisch, Tigrane l'installe avec ses fils sur un vaste territoire au pied des ruines de la grande montagne, amenées, dit-on, par l'effet d'un horrible tremblement de terre (9), comme le racontent les voyageurs qui, par ordre de Ptolémée, mesurèrent non seulement le séjour des hommes, mais aussi en partie la mer et les contrées désertes depuis la zone torride jusqu'au pays des Cimmériens (Ki-

(1) Le pays de Koghten était à l'est du canton de Nakhdjavan, dans la province de Vasbouragan au nord de l'Araxe. C'est la contrée de *Colhène* de Ptolémée (*Géogr.*, liv. V, ch. 13). — Cf. sur ce pays Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 212, et St-Martin; *Mémoires sur l'Arm.*, t. I, p. 237 et suiv.

(2) Ou *Osgui-gogh*, c'est-à-dire: « le côté doré ».

(3) *Tikouink*, donné par une variante, signifie: « pâle, décoloré ».

(4) *Vendchounik*, selon un msc. — Cette localité est aussi mentionnée par Assoghig, II, 3. — Cf. Indjidji, *Géogr.*, anc. p. 538.

(5) Ville et canton du Vasbouragan, dont le nom s'est conservé jusqu'à aujourd'hui presque sans altération. Ptolémée l'appelle *Naxvana* (liv. V, ch. 13). — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 217. — Le même, *Géogr. mod.*, p. 266. — L. Alishan, *Géogr. de l'Arm.*, p. 80. — St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 131 et suiv.

(6) St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 135.

(7) Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 523.

(8) Quelques manuscrits séparent *Ajtan-agan*, en deux mots; cela voudrait dire alors: « le fossé d'Ajtan. »

(9) Les tremblements de terre qui ont à plusieurs reprises bouleversé les plaines situées à la base de l'Ararat, étaient plus fréquents dans l'antiquité qu'à l'époque moderne. Toutefois, la dernière catastrophe de ce genre qui se fit sentir le 20 juin de l'année 1840, et qui engloutit le village d'Arkhour, rappelle tout à fait l'horrible tremblement de terre dont parle Moïse de Khorène. M. de Gille (*Lettres sur le Caucase*, p. 307) raconte les détails de ce désastre qu'il tenait de la bouche même d'un vieillard, seul survivant de ce cataclysme qui engloutit 500 maisons: « La nuit, un grand bruit se fit entendre; la terre trembla sous moi; tout effrayé, songeant aux miens, je descendais de la montagne. Lorsque j'arrivai le matin là, où au milieu de la vallée s'élevait le village habité par mes fils et leurs familles, je ne vis plus que des roches entassées. Sous ces roches étaient ensevelis mes enfants, et je demeurai seul au monde, où je vis encore! »

miouron) (1). Tigrane donne à Anouisch des serviteurs pris parmi ces mêmes Mèdes établis au pied de la montagne.

Ceci est confirmé par les chants métriques (2) que conservèrent avec passion, comme je l'ai appris, les habitants du Koghten, canton fertile en vin, dans lesquels sont mentionnés Ardaschès (3) et ses fils, et d'une manière allégorique les descendants d'Astyage, sous le nom de descendants du dragon, car Ajtahag, dans notre idiome, veut dire « dragon » (4). On dit encore qu'Arkavan (5) donna un festin en l'honneur d'Ardaschès, et lui dressa des embûches dans le temple des dragons. Ardavazt (6), le vaillant fils d'Ardaschès, ne trouvant pas d'emplacement convenable pour un palais, lors de la fondation d'Artaxata (Ardaschad) (7), alla bâtir chez les Mèdes Maraguërd (8), située dans la plaine appelée Scharoura. La princesse Satinig (9), dit-

(1) Un manuscrit donne la variante *Kimernos*.

(2) Les mots *erkkh thovéliatz* présentent une assez grande obscurité; selon M. Emin (*Vebk....* p. 19), ce nom de chants métriques était attribué à un genre spécial de poèmes dans lequel les auteurs s'astreignaient à conserver l'ordre chronologique. Les Mékhitaristes, dans leur édition italienne de l'*Histoire de Moïse de Khorène* (p. 82, note 2), supposent que ces poésies étaient rimées et en vers, et en effet le mot *tiv* signifie « nombre et mètre ». Au surplus les *erkkh thovéliatz* sont une de ces expressions fort difficiles à rendre, puisque nous manquons complètement de données précises sur l'ancienne métrique arménienne, antérieure à l'introduction du christianisme.

(3) Il est question ici d'Ardaschès II, fils de Sanadroug, le onzième des Arsacides d'Arménie (88 à 129 de J.-C.), en l'honneur duquel les poètes composèrent des vers, comme le dit Moïse de Khorène (liv. II, ch. 48).

(4) Cf. plus haut xvii, et note 1, p. 35.

(5) Le même personnage est mentionné de nouveau dans l'histoire de Moïse de Khorène (liv. II, ch. 41), qui dit de lui: « Cet Arkam est celui que dans la fable on nomme Arkavan. » — Cf. encore Moïse de Khorène, liv. II, ch. 47-51.

(6) Ardavazt ou Artabase II, dont parle longuement Moïse de Khorène (*Hist. d'Arménie*, liv. II, ch. 61). Cet historien cite même quelques-unes des fables qui couraient sur le compte de ce prince.

(7) Ville de la province d'Ararat, sur le territoire de Tovin, au confluent de l'Araxe et du Medzamor, fondée d'après l'avis d'Annibal par Artaxias, gouverneur de l'Arménie pour les Séleucides, et puis ensuite roi de ce pays (Strabon, liv. XI, ch. 14, § 15. — Plutarque, *Lucullus*). — Cf. aussi Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 485. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 117 et suiv.

(8) C'est-à-dire « la ville des Mèdes », car le nom des Mèdes est toujours rendu par *Mar* chez les auteurs arméniens.

(9) Satinig, femme d'Ardaschès, fut chantée aussi par les bardes arméniens dans des poésies dont Moïse de Khorène nous a conservé un fragment à la suite de l'his-

on encore, convoite avec ardeur, de la table d'Arkavan, l'herbe *ardakhour* et l'herbette *ditz* (1).

N'admires-tu pas davantage ici encore notre véracité historique, et comment nous avons pu découvrir le secret des dragons qui habitent sur le libre Massis (2)?

XXIV. (СН. XXXI.)

Quelles sont les races issues de Tigrane, et quels sont les rameaux de ces races?

Peindre avec exactitude et sincérité Tigrane premier, et rapporter tous ses actes, est pour moi, historien, une tâche agréable au milieu de mes récits; et pour toi, lecteur, tous ces discours sur Tigrane, fils d'Erouant, seront remplis de charmes. Comme le héros et ses hauts faits nous intéressent, il en sera de même aussi de son histoire. C'est pourquoi il me plaît de nommer et de rappeler pour la valeur Haïg, Aram, Tigrane; car selon moi les fils des braves sont des braves. Quant aux hommes de second ordre, qu'on les appelle comme on voudra. Mais, d'après l'opinion adoptée lorsqu'il s'agit des héros, notre appréciation est juste: il n'y a pas d'Aramazd; mais quelques-uns veulent qu'il y en ait plusieurs, même quatre appelés Aramazd, dont l'un est un certain Gunt Aramazd (3). Ainsi

toire de la guerre d'Ardaschès contre les Alains (Cf. liv. II, ch. 49-50).

(1) Ce passage qui est fort obscur a trait sans doute à quelque légende relative à l'histoire romantique de Satinig, dont il ne nous est parvenu que quelques fragments très-courts, dans le livre de Moïse de Khorène (*Hist.*, liv. II, ch. 50). — Quant à l'herbe appelée *ardakhour*, et à la petite plante nommée *ditz*, les dictionnaires arméniens n'en donnent pas la signification.

(2) Rapprochez le passage de l'histoire de Moïse de Khorène, liv. II, ch. 61. — Quant à l'épithète de libre, *azad*, donnée à l'Ararat, cf. à ce sujet les conjectures de Indjidji (*Archéol. armén.*, t. I, p. 6), de Mesrob Thaghitian (*Voyage en Arménie* (Calcutta, 1847), t. II, p. 167) et de M. Emin (*Vebk.*..., p. 41-42) qui ajoute quelques détails sur l'introduction en Géorgie de la légende d'Artabaze, mais imprégnée d'une couleur chrétienne. — Remarquons encore que c'est à partir du règne d'Artabase II, dans la première moitié du deuxième siècle de notre ère, que Moïse de Khorène cesse de faire des emprunts aux chants populaires et aux traditions poétiques de sa patrie; car il est probable que c'est à cette époque aussi que l'inspiration poétique commença à se perdre chez les Arméniens.

(3) Ce passage est vraisemblablement une interpolation, et ne paraît se rattacher en aucune façon au reste du chapitre. Toutefois il est précieux pour les renseignements qu'il fournit sur la divinité principale de l'ancienne religion arménienne. Aramazd, l'*Ahura Mazda*

beaucoup de princes se nomment Tigrane: un seul est descendant de Haïg, c'est celui qui tua Astyage, emmena sa maison en captivité, ainsi qu'Anouisch, la mère des dragons, et, avec le consentement et l'appui de Cyrus, s'empara de l'empire des Mèdes et des Perses.

Ses fils furent Pap, Diran, Vahaken (1), au sujet duquel la fable dit:

- « Le ciel et la terre étaient dans l'enfantelement,
- « La mer aux reflets de pourpre était aussi en travail,
- « Dans la mer naquit un petit roseau vermeil,
- « Du tube de ce roseau sortait de la fumée,
- « Du tube de ce roseau jaillissait de la flamme,
- « De cette flamme s'élançait un jeune enfant,
- « Ce jeune enfant avait une chevelure de feu,
- « Il avait une barbe de flamme,
- « Et ses petits yeux étaient deux soleils. »

On chantait ses louanges au son du pampirn, et nous les entendimes de nos propres oreilles; puis on répétait dans les chants ses combats, ses

du Zend avesta [l'être sachant beaucoup], Oromazd, Ourmouzd, Ormizd, avait, chez les Arméniens, le surnom de père de tous les dieux (Agathange, p. 586), de fort et de puissant (p. 47, 48, 57, 102), de créateur du ciel et de la terre (p. 57) et produisant l'abondance et la fertilité (p. 102). Son temple se trouvait dans la province de Bardzer Haïg, dans le fort d'Ani, lieu de sépulture des rois arméniens arsacides (Agathange, p. 586. — Moïse de Khorène, liv. II, ch. 53). — Cf. sur l'*Ahura Mazda*, Burnouf, *Commentaire sur le Yaçna; invocation*, p. 71 et suiv. — Nous n'avons aucun renseignement précis sur les quatre Aramazd dont Moïse de Khorène parle dans ce passage, et M. Emin lui-même, dans sa savante dissertation sur le *Paganisme arménien*, n'a tenu aucun compte de ce renseignement (p. 9-10). — Quant au mot *Gunt*, servant à qualifier Aramazd, c'est un mot persan qui signifie « fort, intrépide, belliqueux. »

(1) Vahaken appartient à cette série de demi-dieux qui, dans le panthéon arménien, servent de trait d'union entre les dieux et les hommes, et indiquent le passage graduel du monde visible au monde invisible. Ces demi-dieux portaient chez les Arméniens le nom de *tutzazn*, c'est-à-dire, hommes d'origine divine (Emin, *Recherches sur le paganisme arménien*, p. 41). On ne sait que fort peu de chose touchant Vahaken; cependant la tradition nous a transmis quelques détails relatifs à ce demi-dieu, que nous allons rapporter. Vahaken, selon les Arméniens, avait volé de la paille au dieu assyrien Barcham, dont nous avons parlé plus haut (p. 24), et comme trace de sa fuite avec sa charge dans les espaces célestes, apparut la voie lactée qui, chez les Arméniens, porte le nom de « trace du voleur de paille » (Emin, *Recherches sur le paganisme*, p. 17, 42). Agathange, qui parle de Vahaken, lui donne le surnom de *Vitchabakal* (destructeur des dragons), ce qui s'accorde parfaitement avec ce que notre auteur dit de ce demi-dieu qui était célébré dans des chants populaires par ses combats et ses victoires contre les dragons, et ce qui veut dire, dans le langage de la symbolique, qu'il purgea le pays d'animaux nuisibles et malfaisants.

victoires contre les dragons, et ses exploits égalant ceux d'Hercule (1). On disait même qu'il était placé au rang des dieux (2), et, dans le pays des Ibériens (Virg), on lui éleva une statue à laquelle on offrit des sacrifices. De lui descendent les Vahnouni (3); de son fils puiné Aravan sont issus les Aravéniens (4). De Vahaken naquit Aravan; d'Aravan, Nerseh; de Nerseh, Zarèh; des rameaux de la race de Zarèh viennent les races appelées de Zarehnavan (5): Armok (6), premier-né de Zarèh; Pakam, fils d'Armok; Van (7), fils de Pakam; Vahé, fils de Van. Vahé périt en combattant contre Alexandre de Macédoine (8).

Depuis cette époque jusqu'au règne de Valarsace en Arménie, je n'ai plus rien de certain à te rapporter; car, au milieu du conflit des bandes insurgées, on voyait beaucoup d'ambitieux se disputer le gouvernement de notre patrie (9). C'est pourquoi Arsace (Arschag) le Grand, ayant

(1) Vahaken était assimilé à Hercule, et en effet les traducteurs arméniens des Livres-Saints n'ont pas hésité à rendre le nom d'Hercule, appelé Ἡρακλῆς; par les Septante, par Vahaken (Cf. *Bible arménienne*; II, *Machabées*, ch. iv, v. 19.)

(2) Le temple de Vahaken se trouvait à Achdichad, dans la province de Daron, sur les rives de l'Euphrate; c'était un temple fort riche, car il était rempli d'or, d'argent, et d'offrandes offertes par les rois; c'était le lieu préféré des sacrifices des souverains de la grande Arménie (Agathange, *Vie de Tiridate*, édit. de Venise, p. 603).

(3) Une variante écrit *Vahouni*. — Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 8.

(4) Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 8.

(5) Cf. Moïse de Khorène (liv. II, ch. 8), où les Zarehnavan sont appelés Zarehavanian, avec une légère différence dans l'orthographe.

(6) *Armol*, selon une variante.

(7) *Vahan*, selon une variante.

(8) Quinte-Curce (*Histoire d'Alexandre*, liv. III, ch. 4) dit que les Arméniens envoyèrent au secours de Darius quarante mille fantassins et sept mille cavaliers.

(9) Il n'existe, dans aucun historien arménien, de renseignements sur les gouverneurs de l'Arménie après la destruction du royaume des Haïciens par les Macédoniens. Les seules données qui nous sont parvenues à ce sujet se trouvent dans les écrits des Grecs. On sait par exemple que Mithrinès, qui avait livré la citadelle de Sardes à Alexandre, fut nommé, par le conquérant, gouverneur de l'Arménie. Néoptolème, nommé par les généraux d'Alexandre, remplaça Mithrinès. Après celui-ci vint Ardoates, puis Orontès [Hrand] et Artavasde, nommés par les Séleucides. Antiochus le Grand donna ensuite le gouvernement de l'Arménie à Artaxias [Ardaschas] qui se rendit indépendant. Artavasde son fils lui succéda, mais il fut détrôné par les Arsacides. — Cf. Polybe, liv. XXVI, ch. 6. — Appien, *Syriac.*, ch. 45, 46, 55 et 66. — Strabon, liv. XI, ch. 14, § 15. — Plutarque, *Lucullus*. — Arrien, *Anabas.*, VIII, 5. — Justin, liv. XLII, ch. 2.

envahi sans peine l'Arménie, créa son frère Valarsace roi du pays des Arméniens (1).

XXV. (СН. XXXII.)

Guerre de Troie (Ilion) sous Teutamus. — Notre (roi) Zarmair, avec une faible troupe, s'unit aux Éthiopiens. — Sa mort.

Ta studieuse ardeur nous impose deux conditions qui nous obligent à un travail fort difficile: un exposé court et rapide, et en même temps éloquent et sublime, un style platonique, exempt de fausseté et vrai en tout point; bref, une histoire non interrompue à partir du premier homme jusqu'à toi. Il est impossible de réunir toutes ces conditions; car le Créateur de toute chose, quoique pouvant tout créer d'un signe en un clin d'œil, ne le fait pas; mais il assigne des jours différents, des rangs distincts à ses créations; les unes sont créées le premier jour; les autres, le second et le troisième, et ainsi de suite (2). Ici, la même marche nous est indiquée par la doctrine de l'Esprit-Saint. Tes desirs, nous le voyons bien, ne veulent pas se plier à de telles règles; il faut te dire tout avec exactitude, sans rien omettre et à l'instant même. Alors, il y aura des longueurs si l'histoire est développée comme tu le désires; ou précipitation, et alors tu ne seras point satisfait. Ainsi, et à cause même de ta pressante insistance, nous n'avons point parlé en leur temps, ni du Macédonien, ni de la guerre iliaque; nous rappellerons donc ici ces faits. Nous ne saurions dire s'il eût été d'un habile ou d'un mauvais artiste de travailler alors, ou aussi tardivement, ces pièces importantes et dignes d'être exposées ici.

Quels doivent donc être les premiers de ces faits, sinon ceux que raconte Homère relativement à la guerre iliaque, sous Teutamus, roi des Assyriens, alors que notre Zarmair, soumis aux Assyriens, marche à la tête d'un faible détachement, avec l'armée éthiopienne, au secours de Priam? Là [Zarmair] (3) meurt frappé par les braves Hellènes, par Achille lui-

(1) Cf. plus bas, XXXIII. (liv. II, ch. viii.)

(2) *Genèse*, ch. I.

(3) Le nom de Zarmair ne se trouve pas dans l'Iliade, mais le P. Indjidji (*Archéol. de l'Arm.*, t. I, p. 186) croit pouvoir identifier Ascanios avec Zarmair qui était roi d'Ascanie, autrement dit du pays des descendants d'Ascanaz, l'un des noms bibliques de l'Arménie (*Jérémie*, LI, 27). Le P. Indjidji s'appuie sur ces deux vers d'Homère (*Iliade*, ch. II, 862):

même je le veux, et non par un autre héros (1).

XXVI. (LIVRE II. CH. I.)

(Extrait du livre deuxième de l'Histoire de Moïse de Khorène, intitulé : Histoire des temps intermédiaires de nos ancêtres.)

Je vais maintenant, dans ce second livre, te raconter l'histoire particulière de notre pays, depuis le règne d'Alexandre jusqu'à celui du saint et vaillant Tiridate (Dertad) le Grand (2). Je te dirai successivement les actes de valeur et d'éclat, les ordonnances et les institutions de chacun des princes qui sont issus d'Arsace (Arschag), roi des Perses, et notamment de Valarsace (Vagharschag), son frère (3), établi par lui roi de notre nation; enfin, de tous les monarques de sa race qui se sont succédé sur le trône de père en fils, et ont été appelés Arsacides (Arschagoumi) du nom d'Arsace. Ses descendants se multiplient et forment une nombreuse lignée; mais, d'après l'ordre établi, il n'y a qu'un seul prince d'appelé à ce pouvoir suprême. D'ailleurs, j'écris rapidement ce qui nous intéresse, et je néglige le reste, car, pour les autres nations, ce qu'ont dit une foule d'historiens suffit.

Alexandre de Macédoine, fils de Philippe et d'Olympias (4), vingt-quatrième descendant d'A-

Φόρκος αὐ Φρύγας ἦγε, καὶ Ἀσκάνιο; θεοειδής,
Τῆ' ἔξ Ἀσκανίης; μέμασαν δ' ὅσμινοι μάχεσθαι.

On peut croire aussi que Memnon, fils de Tithon, qui fut envoyé par Teutamus au secours de Priam, avec des Éthiopiens et des Susiens, et qui fut tué dans une embuscade dressée par les Thessaliens, est peut-être le même que Zarnair; comme ce dernier, Memnon meurt également de la main des Grecs (*Fragm. Cyclic.*, ad *calcem Homeri*, p. 583, éd. Didot. — Diodore de Sicile, liv. II, ch. 22).

(1) A la fin du premier livre de son Histoire, Moïse de Khorène a ajouté un chapitre additionnel, touchant la légende perse de Piourasb-Astyage. Comme ce chapitre n'a pas été emprunté par cet historien à l'œuvre de Mar Apas Catina, nous n'avons pas cru devoir le reproduire.

(2) Tiridate le Grand, fils de Chosroès, régna sur l'Arménie de 259 à 314 de notre ère. Il fut établi roi par les Romains et se convertit à la religion chrétienne, sur les instances de saint Grégoire l'Illuminateur (Agathange, *Hist. de Tiridate et de la prédication de saint Grégoire l'Illuminateur*. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. II, ch. 68-91).

(3) L'historien Vartan assure que Valarsace n'était pas le frère, mais le fils d'Arsace (*Histoire universelle*, ch. 15, p. 31 (éd. de Venise, 1862)). Ce fait est également rapporté par d'autres historiens.

(4) Il existe une tradition qui donne pour père à Alexandre, Nectanébo, roi d'Égypte, et Moïse de Khorène

chille (1), après avoir soumis à ses lois le monde entier, laisse par son testament son empire à plusieurs [généraux] (2), de telle sorte que l'empire de tous est appelé l'empire des Macédoniens; puis il meurt. Ensuite, Séleucus, régnant à Babyloane, ravit les États de ses compagnons. Il soumet les Parthes, après une guerre terrible, et fut appelé par cette raison Nicator (Nicanor). Après trente et un ans de règne, il laissa le royaume à son fils Antiochus, surnommé Soter, qui régna dix-neuf ans. Antiochus, dit Théus, lui succède [et règne] dix ans; mais, la onzième année, les Parthes secouent le joug des Macédoniens, et par suite le brave Arsace monte sur le trône. Il était de la race d'Abraham, du lignage de Cétura (3), en accomplissement de la parole du Seigneur à Abraham : « De toi sortiront les rois des nations (4). »

XXVII. (CH. II.)

Règne d'Arsace et de ses fils. — Guerre contre les Macédoniens. — Amitié avec les Romains.

Soixante ans après la mort d'Alexandre, le brave Arsace régna, comme nous l'avons dit (5), sur les Parthes, dans la ville appelée Pahl Aravadin (6), au pays des Kouschans. Il fait une

(*Hist.*, liv. II, ch. 13) rappelle sans doute cette tradition d'après le pseudo-Callisthènes (*Coll. des hist. grecs*, éd. Müller, liv. I, ch. 1 et suiv.) dont l'ouvrage avait été traduit en arménien, au cinquième siècle de notre ère, par Moïse de Khorène lui-même, à ce que l'on croit assez généralement (Sukias de Somal, *Quadro delle vari aut. antic. tradotte in arm.*, p. 9. — Préface de la *trad. ital.* de Moïse de Khorène, p. ix). Cette tradition est cours pendant le moyen âge et on la trouve rapportée dans *li Romans d'Alexandre*, par Lambert li Tors et Alexandre de Bernay (*Bibliothek des literarischen Vereins*, t. XIII, Stuttgart, 1846), publié par M. Michelant, p. 5 :

« Quar li plusior disoient, sens nule legerie,
« Que Alixandres est nés de bastarderie;
« Car è l' tans k' il fut nés, si com la letre die,
« Ert 1 clers de l' palais, plains de grande voisdie;
« Natabus (*var.* Natanabus) ot a non, en la langhe ar-
[rabie]:
« A l' nestre aida l'enfant, coi que nus li en die. »

(1) Cf. Diodore de Sicile, liv. XVII, ch. I. — Plutarque, *Alexandre*.

(2) Cf. Diodore de Sicile, liv. XIX, 105, et liv. XX, 28. — Ammien Marcellin, liv. XXIII, ch. 6. — I, *Machabées*, I, 7.

(3) Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 68.

(4) *Genèse*, ch. XVII, v. 6, 16.

(5) Cf. Moïse de Khorène, liv. I, ch. 8.

(6) Cf. plus haut, ch. vi, p. 23. note I. — Pahl, ainsi que nous l'avons fait observer déjà, est le nom arménien

guerre épouvantable, s'empare de l'orient tout entier, et chasse de Babylone les Macédoniens. Il apprend que les Romains sont maîtres de l'occident et de la mer, qu'ils ont enlevé aux Hispani les mines d'où l'on tire l'or et l'argent, qu'ils ont rendu tributaires les Galates et les royaumes de l'Asie; il envoie des ambassadeurs et sollicite une alliance en vertu de laquelle tout secours sera refusé aux Macédoniens. Il ne consent point à payer tribut aux Romains, mais il leur donne chaque année un présent de cent talents (kankar).

Arsace règne ainsi trente et un ans; Ardaschès, son fils, vingt-six ans. A celui-ci succède le fils d'Ardaschès, Arsace (1), surnommé le Grand. Ce dernier fait la guerre à Démétrius et à Antigone, fils de Démétrius. Antigone vient fondre sur Arsace à Babylone avec une armée macédonienne et lui livre combat; mais, fait prisonnier par Arsace, il fut conduit en Parthie chargé de fers, d'où lui vint le surnom de Sidéritès. Son frère, Antiochus Sidétès, prévenu de la marche d'Arsace, vient occuper la Syrie. Arsace revient contre lui avec cent vingt mille hommes (2). Antiochus, pressé par la rigueur de l'hiver, contraint de livrer bataille dans un étroit défilé, périt avec toute son armée. Alors Arsace commande en maître dans la troisième partie du monde, comme nous l'apprend le quatrième livre des histoires véridiques (3) d'Hérodote, qui traite de la division de l'univers en trois parties: l'une appelée Europe, l'autre Libye, la troisième Asie, sur laquelle domine Arsace.

XXVIII. (CII. III.)

Valarsace est établi roi dans le pays des Arméniens.

En ce temps-là, Arsace établit son frère Va-

de la ville que les Grecs avaient appelée Bactres et qui était la capitale de la Bactriane. Les ruines de Bactres ou Pahl ont été visitées par Burnes. Cette ville a été rebâtie à quelque distance des ruines de l'ancienne cité par les Afgans, et porte actuellement le nom de Balkh.

(1) Ce prince est aussi appelé Arschagan.

(2) Le texte arménien dit « douze myriades ».

(3) Le mot arménien *tragan* qui signifie « exact » est selon le père Indjidji une faute de transcription. Il propose de restituer soit le mot *hioussisagan*, « septentrional, » ou *ipéragan*, « ibérique, » ou mieux « hyperboréen, » parce que Hérodote, dans son quatrième livre, traite des Hyperboréens, après quoi il parle de la division du monde en trois parties, ce qui corrobore à la fois le texte de notre auteur et donne raison à l'explication proposée par le père Indjidji dans son *Archéologie de l'Arménie*

larsace roi de notre pays (1), lui donnant pour États le nord et l'occident. Valarsace, ainsi que nous l'avons dit dans notre premier livre (2), prince brave et vertueux, étendit bientôt son empire. Il organisa autant qu'il put les institutions civiles, créa des satrapies, à la tête desquelles il plaça des dynastes, personnages illustres, de la race de notre ancêtre Haig et des autres chefs.

Le Parthe magnanime, ayant dompté les Macédoniens et mis fin à la guerre, donne un large cours à sa bienfaisance. D'abord, il songe à récompenser les services du juif Schampa Pakarad, homme puissant et sage; il lui confère, ainsi qu'à ses descendants, le privilège de couronner les Arsacides (3). Il accorde à sa race le droit de s'appeler Bagratides (Pakradouni), satrapie considérable existant encore aujourd'hui en Arménie (4). Ce Pakarad s'était dévoué volontairement au service de Valarsace, ayant la guerre d'Arsace contre les Macédoniens. Il est créé aussi [chef] de la porte royale; et, à l'extrémité du royaume où se parle encore la langue arménienne, (il est nommé) préfet et prince de onze mille hommes à l'occident (5).

Mais retournons en arrière, et racontons la guerre de Valarsace contre les habitants du Pont

(1) Rapprochez ce passage de ce que dit Justin (liv. XLI, ch. 5), en parlant d'Arsace, qu'il imposa Bacase, comme roi à la Médie. Cédrenus nous apprend en effet qu'une partie de l'Arménie supérieure portait le nom de Médie.

(2) Cf. Moïse de Khorène, liv. I, ch. 8, et plus haut.

(3) Cf. plus haut, XV (liv. I, ch. 22), et plus bas, XXXII (liv. II, ch. 7). — La charge de *Thakatir*, « qui pose la couronne, » était la première dignité du royaume. Cette dignité qui, on le voit, remonte à une époque très-ancienne, avait été empruntée par Valarsace à l'organisation de la cour des rois parthes dont il avait introduit en Arménie le cérémonial, en même temps que les institutions de cet empire. La charge de *Thakatir* ou de *Thakabah* (conservateur de la couronne) était héréditaire et se conserva dans la famille de Pakarad, tant que dura la dynastie des Arsacides. Beaucoup plus tard, les rois Roupéniens de la Cilicie la rétablirent en faveur des Héthoumiens, seigneurs de Lampron. Une charte française octroyée par Constantin, seigneur de Lampron, aux Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem, en 1233, traduit le mot *Thakatir* par « *Méteur* (metteur ou poseur) de la couronne des Ermines (Arméniens). » Cf. notre *Cartulaire d'Arménie*, p. 140, n° XVII. — Toutefois la dignité de *Thakatir*, chez les Roupéniens, ne se continua pas longtemps en faveur des seigneurs de Lampron, et il paraît que les patriarches héritèrent de la fonction de couronner les rois, car, à partir du règne de Léon III, nous ne rencontrons plus dans l'histoire la mention des *Thakatirs*.

(4) Cf. plus haut, XV (liv. I, ch. 22).

(5) Cf. sur les Pakradouni Indjidji, *Archéologie de l'Arménie*, t. II, p. 96-108.

et ensuite contre ceux de la Phrygie, enfin sa victoire.

XXIX. (CH. IV.)

Comment Valarsace, après avoir réuni l'élite des Arméniens, marche contre les alliés des Macédoniens.

Après la guerre d'Arsace contre les Macédoniens et la conquête de Babylone et de la partie orientale et occidentale de l'Assyrie, Valarsace lève dans l'Aderbadagan (1) et l'Arménie centrale des guerriers renommés et valeureux, et convoque Pakarad et ses braves, avec la jeunesse du littoral, les descendants de Kégham, des Cananéens, de Schara, de Couschar, leurs voisins de Sissag et de Gatmos, enfin presque la moitié du pays. Valarsace arrive au milieu de l'Arménie, au-dessus des sources du Grand Marais (Medz-Amor) (2), au bord de l'Araxe (Eraskh), près de la colline d'Armavir. Là, il s'arrête plusieurs jours, parce que, comme il convient de le dire, ses troupes n'étaient pas au fait de la discipline.

Ayant encore levé des troupes en Chaldie (3),—

(1) C'est la province appelée encore à présent Adherbeidjan, qui formait toute la partie orientale de la province de Vasbouragan, et s'étendait jusque dans la Médie. C'est l'Ἀρπακίτιος de Strabon (liv. XI, ch. 13, §. 1). — Cf. Saint-Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, t. I, p. 127 et suiv. — Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 319. — Le même, *Arm. mod.*, p. 401. — L. Alischan, *Géogr. del'Arm.*, p. 98.

(2) Le Medz-Amor s'appelait aussi Azad (libre), et traversait les villes de Tovin et d'Artaxate. Cette rivière se jetait dans l'Araxe (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 465. — Le même, *Géogr. mod.*, p. 181. — Mekhitar abbé, *Dict. des noms propres*. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. I, p. 40 et suiv.). Agathange fait mention d'un port sur le Medz-Amor (*Hist. de Tiridate*, liv. II, ch. 8).

(3) La Géographie attribuée à Moïse de Khorène (Saint-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. II, p. 356-357) et tous les géographes anciens placent des Chaldéens en Arménie, dans le Pont et le pays des Chalybes, et Constantin Porphyrogénète (*de Thematibus*) parle d'une province qu'il appelle Χαλδία dont Trébizonde était la capitale. C'était sans doute dans cette région pontique que se trouvait la Chaldée primitive, repaire de belliqueux moutagnards très-redoutés (Habacuc, I, 6 et suiv. — Job. I, 17. — Xénophon, *Cyropæd.*, III, 1. — *Anabas.*, IV, 3; VII, 8), servant dans les armées étrangères comme mercenaires (Xénophon, *Cyropæd.*, III, 2, VII, 2. — *Anab.*, IV, 3) et identiques aux Kurdes actuels avec lesquels il est facile de les identifier. M. Renan conjecture que le nom de Kasdim, qui est la forme hébraïque du nom des Chaldéens, כַּשְׁדִּיִּם, ne diffère pas de la forme grecque Χαλδαίοι, en admettant la forme intermédiaire *Kard* (*Kardu* est le nom de la province d'Ararat dans la paraphrase chaldaique, et du mont Ararat chez les Syriens), et cette forme reparait aux diverses époques

car la Lazique (1), le Pont, la Phrygie, Majak (2) et les autres provinces, ne sachant rien de la guerre d'Arsace et soumises à l'empire des Macédoniens (3), gardaient scrupuleusement les traités, — un certain Morphilig, soulevant toutes ces provinces, livre bataille à Valarsace. Les deux armées se rencontrèrent près d'une haute colline rocheuse, aujourd'hui appelée Colonia (4), et, s'approchant l'une de l'autre de quelques stades, elles se fortifièrent des deux côtés pendant plusieurs jours.

XXX. (CH. V.)

Combat de Morphilig. — Il est tué d'un coup de lance.

Les deux armées, après avoir été occupées à se fortifier pendant plusieurs jours, engagent la bataille; les nôtres commencent. Morphilig, de gré ou de force, range ses soldats et charge avec fureur, car c'était un vaillant guerrier, aux membres vigoureux et bien proportionnés, et d'une force égale à sa stature. Tout couvert de fer et d'airain, à la tête de ses soldats d'élite en petit nombre, Morphilig faisait mordre la poussière à la jeunesse courageuse de Valarsace. Il s'efforça de s'ouvrir un passage jusqu'au roi d'Arménie, à travers un fort bataillon bien armé. Arrivé près de lui, il réussit à croiser la lance, et, fort comme il était, champion exercé, son arme fendait l'air comme de rapides oiseaux. Mais les braves et renommés enfants d'Haïg et de Sennékérim l'Assyrien ne tardèrent pas à lui barrer le chemin. D'un coup de lance ils renversent Morphilig, et

avec une persistance remarquable dans les noms de peuplades du Kurdistan, comme Κάρακιες, Καρδοῦχοι, en arménien *Gordoukh*, Κορδιαῖοι, Γορδουνοὶ, Γορδουαῖοι, Κόρτιοι, *Gordiani* et Kurdes (Renan, *Hist. des lang. sémit.*, liv. I, ch. 2, p. 65 et suiv.). — Notons encore que la Chaldie est mentionnée aussi par Étienne de Byzance, *de Urb. et pop.*, v° Χαλδία.

(1) La Lazique est une province de la Colchide, mentionnée par Ptolémée sous le nom de Λάζιαι (liv. V, ch. 2). La Géographie attribuée à Moïse de Khorène lui donne le nom de *Ghaziv* (car la lettre *gh* affecte le son de *l*, et est remplacée souvent par cette lettre dans un grand nombre de mots). C'est le Lazistan actuel.

(2) C'est-à-dire la Cappadoce, dont Mazaca, en arménien Majak, était la ville principale. Cf. plus haut ch. VII, p. 24, et notes.

(3) Le nom de Macédoniens s'applique ici aux rois Séleucides de Syrie, qui avaient hérité d'une notable partie de l'empire d'Alexandre.

(4) Cette ville est citée par Procope (*de Edificiis*, liv. III). Elle fut, dit-il, restaurée par Pompée qui l'appela Colonia.

mettent en fuite son armée. Le sang coulait sur la terre à flots pressés, comme des torrents de pluie. Depuis ce moment, le pays fut en paix et soumis à Valarsace. Les Macédoniens cessèrent alors toute attaque.

XXXI. (CH. VI.)

Valarsace organise les parties occidentales et septentrionales de notre pays.

L'expédition ainsi terminée, Valarsace organisa les provinces de Majak, du Pont et des Colches (Ekératzi). Il va au pied du Barkhar dans le Daik (1), dans des lieux marécageux, couverts de brouillards et remplis de forêts et de mousses. Il donne à la contrée une forme nouvelle, aplanit les terrains accidentés, change la brûlante chaleur en une douce température et en fait le séjour de délices de son empire. Là il prépare des résidences d'été quand il ira au nord. Il transforme en parcs deux plaines boisées, entourées de collines, pour le plaisir de la chasse. Il destine le climat chaud de Gogh (2) aux plants de vignes de l'Arménie et à des jardins. Je voudrais ici, pour un prince si cher, dire toutes choses avec détail et clareté ; mais j'ai seulement signalé en passant les localités, laissant de côté les particularités et les formes du style, afin de conserver indissolubles les liens de mon amour pour un aussi admirable prince.

Alors Valarsace convoque les populations étrangères et barbares, celles du nord de la plaine, celle de la base de la grande chaîne du Caucase, celles qui sont les plus enfoncées dans les vallées d'une large et profonde étendue, en descendant de la montagne qui est au sud jusqu'à l'entrée de la grande plaine. Valarsace ordonne à cette multitude de renoncer à ses brigandages et à ses ruses, et de se soumettre aux lois et aux tributs royaux, afin qu'en la revoyant, il puisse lui donner des chefs, des princes et une bonne organisation. Puis il la renvoie sous la conduite de prudents

inspecteurs de son choix. Ayant ainsi congédié les hommes de l'occident, il descend dans les prairies verdoyantes, près des domaines de Schara, que les anciens appelaient Pasène supérieure et déboisée (1). Plus tard, et par suite de l'établissement dans ces lieux de la colonie de Veghentour Boulgar (2) de Vount (3), le pays fut appelé de

(1) La Pasène est un pays assez considérable traversé par l'Araxe et qui faisait partie de la province d'Ararat. Il est cité par les Grecs du moyen âge, notamment par Constantin Porphyrogénète (*De adm. imp.*, ch. 45), sous le nom de Phaciane, et par Procope (*De Edif.*, l. III, ch. 5), qui le nomme Vezani ou Bizane. Ce pays formait une immense plaine (Arisdagùs Lasdivertzi, *Hist. d'Arm.*, p. 9, 13, 15 et *passim*), mais qui contenait des marécages et était fort malsaine, ce qui empêcha Justinien d'y élever des constructions (Procope, *de Edif.*, *loc. cit.*). Le nom de Phaciane, que Constantin Porphyrogénète applique à ce pays, s'est conservé dans celui de *Pasin* que lui donnent les géographes musulmans. — La Pasène déboisée, ou pays de Vanant, s'étendit à une certaine époque jusque dans le pays de Kars, dont le territoire fut appelé *Petite Vanant* (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 107-108). — Cf. aussi Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 380 et suiv.

(2) C'est la première fois qu'il est question, dans l'histoire, des Bulgares, peuple de race finnoise, établi anciennement sur les bords du Volga (Ethil). La géographie attribuée à Moïse de Khorène place les Bulgares dans la Sarmatie et les appelle Boulkh, nom qui paraît avoir été leur appellation véritable (Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, p. 354-355). Dans le courant de la seconde moitié du cinquième siècle, les Bulgares, qui avaient sans doute pris part aux entreprises des Huns, s'étaient avancés en Europe jusqu'au Borysthène et au Danube qu'ils ne tardèrent pas à franchir (Ennodius, *Panegyrique de Théodoric*, p. 296). Ils se fixèrent plus tard sur les rives méridionales de ce fleuve, et y fondèrent un royaume qui fit plus d'une fois trembler la puissance grecque. Toutefois il paraît certain que, lors de l'émigration des Bulgares au cinquième siècle, une partie assez notable d'entre eux resta dans leur ancienne patrie, où ils demeuraient encore au dixième siècle, puisque les écrivains byzantins donnent à leur pays le nom de Bulgarie noire, ἡ μάρη Βουλγαρία. Cette partie de la nation bulgare est souvent citée dans les écrivains slaves et orientaux, et il semble qu'elle était plus considérable que celle qui avait émigré et était venue se fixer sur le Danube. Les Bulgares orientaux ou noirs occupaient en effet, au dixième siècle, tout le cours du Volga depuis son embouchure dans la mer Caspienne jusqu'à une assez grande distance dans l'intérieur de la Russie. Ce fut Batou, fils de Gengis-Khan, qui mit fin à leur puissance au treizième siècle. — Le grand fleuve Ethil, Ἐθίλις de Théophane (p. 296-297), dont ils occupèrent si longtemps les rives, avait pris d'eux son nom de Volga, qu'il porte encore à présent.

(3) *Ventour Poulgar de Vent*, selon quelques msc. — Ce nom de *Vount* semble indiquer que la nation bulgare devait sa formation à l'agglomération de plusieurs peuples, et il n'est pas impossible en effet de reconnaître dans le nom de *Vount*, — qu'une variante donne sous la forme *Vent*, — les *Vendes* ou *Antes* qui occupaient les rives du Pont-Euxin depuis le Dniester jus-

(1) Le mont Barkhar est désigné par Strabon (liv. XI, ch. 14, § 5) et Pline (liv. V, ch. 27) sous le nom de monts Paryadres. Xénophon (*Anabas.*, liv. III, ch. 6) parle aussi de cette chaîne, mais sans donner son nom. — Indjidji, *Archéologie de l'Arménie*, t. I, p. 83. — Le même, *Géogr. anc.*, p. 369.

(2) Gogh ou Goghp, comme l'a écrit également Moïse de Khorène (liv. II, ch. 8, et liv. III, ch. 60), était un canton de la province de Daik. Ce pays produisait beaucoup de sel, et Héraclius en concéda la propriété à Esdras, patriarche d'Arménie (628-640 de N. E.). — Cf. Indjidji (*Arm. anc.*, p. 372) qui assimile le canton de Gogh à la Κωλική, *Colice*, d'Étienne de Byzance. — Cf. aussi Pline, liv. VI, ch. 5. — Le Périphe de Scylax, *Geogr. græc. minores*, éd. Ch. Müller, t. I, p. 61.

son nom Vanant; et les villages sont appelés jusqu'à présent du nom de ses frères et de ses descendants (1).

[Valarsace], afin de se soustraire au souffle glacé du nord, descend dans une immense plaine; là, il campe au bord du Medzamor, à l'endroit où le grand fleuve, sortant du lac septentrional, va se perdre dans le Grand Marais. Puis il organise les milices du pays, laisse des inspecteurs, et, emmenant avec lui les plus notables, il se rend à Medzpine.

XXXII. (CH. VII.)

Organisation du royaume. — D'où Valarsace tire toutes ses satrapies? — Comment il règle ses institutions.

Voici un important chapitre, tout rempli de détails historiques et digne de la plus claire et de la plus complète exposition; car il y a beaucoup à dire sur les institutions, les règlements, les familles, les races, les villes, les bourgs, les établissements, et en général sur l'organisation entière d'un royaume, sur tout ce qui le concerne, les armées, les généraux, les gouverneurs de provinces et les autres officiers (2).

qu'au Danube (Jornandès, *De reb. Getic.*, ch. 5). On trouve en effet dans Théophraste (*Chronogr.*, p. 296) un nom de peuple assez barbare et qui semble être formé de l'agglomération de trois noms différents, mais unis en corps de nation: ce sont les Ounno-bundo-bulgares, Ούννοβουνδοβουλγαροι, appellation dans laquelle on retrouve les Huns, les Bunds ou Vendes et les Bulgares. On peut donc induire du texte de notre auteur qu'à une époque assez ancienne, une nation d'origine slave, les Vendes, s'étaient déjà confondus avec les Bulgares, et en effet la langue slave a prédominé chez les descendants des Bulgares, et on trouve aussi des noms slaves portés par beaucoup de chefs bulgares.

(1) Voy. plus bas, XXXIV (liv. II, ch. 9).

(2) Dans ce chapitre, il est question de l'organisation du royaume d'Arménie basée sur un système que nous avons tout lieu de croire identique à celui qui régissait les grands empires de l'Asie, et dont l'Arménie elle-même ne formait qu'une partie, avec le titre de satrapie. On sait en effet que ce pays fut presque toujours soumis à des maîtres étrangers pendant toute la durée de la dynastie d'Haig, et qu'il faisait partie, à ces époques reculées, de ce vaste système monarchique, dont les chefs suprêmes, décorés du titre de roi des rois, furent tour à tour les souverains de Ninive, de Babylone, de la Médie et des Perses. Ce vaste système, qui se continua sous les Arsacides et les Sassanides, et dura jusqu'à la conquête arabe, représentait une vassalité solidement constituée, partant du dernier degré de l'échelle sociale pour s'élever successivement jusqu'au roi des rois. Moïse de Khorène a retracé, d'après Mar Apas Catina, le tableau fidèle de l'organisation de sa patrie sous le règne du premier Arsacide arménien, et ce qui rend plus cu-

En premier lieu, le roi règle tout ce qui concerne sa personne et sa maison, et commence par sa tête et sa couronne. Voulant récompenser le juif Pakarad de son ancien dévouement, de sa fidélité et de sa valeur, il confère, ainsi que nous l'avons dit (1), à lui et à sa descendance, le titre de grand feudataire, le privilège de mettre la couronne sur la tête du roi, de s'appeler thakatar et général de la cavalerie (2), de porter le diadème avec trois rangs de perles, sans or ni pierres, quand il se trouvait à la cour ou dans l'appartement du roi.

Valarsace choisit parmi les descendants des Cananéens un certain Tzerès, chargé de lui mettre ses ornements royaux, et donne à sa race le nom

rieux ce tableau, c'est que tout nous porte à croire qu'il ne fait que reproduire le mode de l'organisation politique existant dans la Perse et que les Arsacides avaient emprunté aux plus anciennes monarchies de l'Asie occidentale. Les Arsacides de Parthie avaient la suprématie sur toutes les autres branches de la même famille établies en Arménie, dans la Bactriane et dans la Médie, et, comme tels, les rois vassaux de ces trois États leur devaient l'hommage et étaient soumis à leur autorité (Cf. notre *Cartulaire d'Arménie*, ch. II, § I, p. 27). Un passage de Diodore de Sicile, qui nous a été conservé par Constantin Porphyrogénète (*Excerpt. de virt. et vitiis*), nous montre qu'Arsace ou Mithridate Ier voulut joindre à la gloire de conquérant celle de législateur. Il forma un code des lois qu'il trouva chez les diverses nations soumises à son empire, pour le donner aux Parthes: καθόλου δὲ πολλῶν ἐθνῶν ἐγκρατῆς γενόμενος, τὰ κατ' ἐκάστοις ἀρίστα τῶν νομίμων κατέδειξε τοῖς Πάρθοις. Son frère Valarsace, qu'il avait établi roi d'Arménie, imita entièrement sa conduite; il remit en vigueur les anciennes lois du pays et en publia de nouvelles pour remédier à l'imperfection de ces dernières. — Cf. Saint-Martin, *Hist. des Arsacides*, t. I, p. 336 et suiv.

(1) Cf. plus haut, XXVIII (liv. II, ch. 3).

(2) Le mot *asbed* voulait dire anciennement « général de la cavalerie » et non pas « chevalier » comme quelques traducteurs l'ont supposé. Ce mot est le synonyme d'*asbarabed*, *asbahabed*, *sbarabed*, qui au moyen âge, et particulièrement à l'époque de la dynastie roupénienne, était rendu par le mot connétable, comme on peut le voir dans les Chroniques de Sempad (éd. de Paris, en arménien, p. 105, et notre trad. fr., extr. des Mém. de l'Acad. des sciences de Saint-Petersbourg, p. 19) et d'autres historiens arméniens de l'époque des croisades. Le mot *sbarabed* paraît d'origine persane, car on trouve parmi les dignitaires de la cour de Perse les titres *sipahbeh* et *sipahsalar* (chef d'armée ou de soldats). Ce titre répond exactement au mot *στρατηγός* qui a la signification de général de cavalerie (Cf. S. de Sacy, dans les *Notices et extr. des msc.*, t. VIII, p. 143 et suiv., 191). Chez les Géorgiens, le même titre était aussi en usage, mais le nom avait subi une légère altération et s'écrivait *sparsalar* ou *achosalar* (Klaproth, *Reise in Georgien*, t. II, p. 210. — Brosset, *Hist. de la Géorgie*, t. I, *introd.*, p. CLXIV). — Cf. aussi Saint-Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, t. I, p. 298, note.

de Kentouni (1). Il tire ses gardes du corps, armés de toutes pièces, de la race de Khor descendant de Haïg, tous guerriers braves et habiles au maniement de la lance et de l'épée, et leur donne pour chef Malkhaz, en leur conservant le nom de leur race primitive (2). Tad, de la race de Karnig, sorti de Kégham, est préposé aux chasses royales. Son fils est Varj (3), et c'est de lui que la race tire son nom; toutefois ce ne fut que postérieurement, au temps d'Ardaschès (4). Kapagh (5) est intendant des greniers à blé (6), et Apel (7) est majordome et chambellan. Valarsace leur donne des villages qui portent leurs noms; cesont les satrapies Apéghèn (8) et Kapéghèn (9).

Les Ardzrouni (10), je ne devrais pas dire Ardz-

(1) Il ne paraît pas certain que les Kentouni descendent des Cananéens, car on lit dans Moïse de Khorène un passage qui semble infirmer cette tradition. Cet historien dit en effet (liv. II, ch. 24) que Zora Kentouni, chef de la satrapie de ce nom, ayant accusé de trahison Enanus, thakair et général de la cavalerie, auprès du roi Arscharm père d'Abgar, celui-ci fit jeter Enanus en prison, après l'avoir dégradé. Voici les paroles de Zora au roi, rapportées par Moïse de Khorène: « O roi! apprends qu'Enanus a voulu se révolter contre toi, et il m'a proposé de demander à Hérode, roi de Judée, un serment par lequel il s'engagerait à nous recevoir, à nous donner des possessions dans le pays de nos ancêtres, parce que nous avons beaucoup à souffrir dans celui-ci. Et moi, loin de consentir à ses propositions, je lui dis: Pourquoi vous laisser tromper par d'antiques traditions, par de vieilles fables, en croyant que nous sommes originaires de la Palestine?... » Jean Catholicos représente la race des Kentouni comme portée à la ruse et à la rébellion, portrait qui s'accorde avec celui que nous a tracé Moïse de Khorène, de Zora dénonciateur d'Enanus (*Hist. d'Arménie*, ch. VIII, p. 25 de la trad. fr.).

(2) Cf. V (liv. I, ch. 12).

(3) *Varaj*, selon un msc.

(4) Cf. liv. I, ch. 12 et les notes; et Moïse de Khorène (liv. II, ch. 11), qui dit que « Ardaschès Ier confia l'éducation de son fils Dikran à un jeune homme nommé Varaj, fils de Tad, de la race de Karnig, descendant de Kégham....., de son nom sa race s'appelle Varajouni. »

(5) *Kapa*, selon un msc.

(6) Le mot *goid* a aussi en arménien le sens de haras, de sorte qu'on peut supposer que Kapagh était chargé de l'intendance des haras du roi.

(7) Un msc. écrit *Arel*.

(8) Cette satrapie était sans doute la même que celle des Apéghians qui avait pour chef, à l'époque d'Ardaschès Ier, un certain Apégho (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 60). — Le canton d'Apéghian se trouvait dans la province d'Ararat (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 387).

(9) Cette satrapie se trouvait également dans la province d'Ararat (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 387), entre les deux fleuves Akhourian et Géghouan. La ville principale était Getchor (Vartan, *Géogr. de l'Arménie*, dans les *Mém. sur l'Arm.*, de Saint-Martin, t. II, p. 416-417), dans le voisinage d'Ani.

(10) La famille satrapale des Ardzrouni, mot formé de

rouni, mais Ardzivouni, parce qu'ils furent ceux qui portaient les aigles devant Valarsace. Je laisse de côté les fables et les contes publiés à Hatamaguerd (1), à savoir qu'un enfant dormait exposé à la pluie et au soleil, lorsqu'un oiseau couvrit de ses ailes l'enfant défaillant. Je sais que le mot Kénouni vient de *kini* (vin) et *ouni* (il a) : celui qui prépare les breuvages du roi. Voici une particularité curieuse touchant cette fonction et cette dénomination : celui qui dégustait les vins les plus savoureux et les plus généreux pour le roi, s'appelait Kin. Valarsace, dit-on, enchanté de cette singulière coïncidence, élève Kin au rang des grands satrapes. Ce sont là les deux maisons sorties de la race de Sennékérim, les Ardzrouni et les Kénouni.

Je le dis aussi : les Sbantouni (2) étaient préposés aux sacrifices; les Havénouni (3), fauconniers, habitaient les forêts; et si tu ne me prends pour un conteur, je dis encore : les Tzunagan (4) étaient les gardiens des résidences d'été, les préposés aux glacières du roi; ils furent anoblis pour leurs services, comme gens de la maison royale.

Valarsace crée quatre compagnies de gardes de la porte royale, armées de toutes pièces, et chacune avec son chef, recrutées parmi les anciennes

ardzi (aigle) et *ouni* (il a), qui correspond parfaitement au latin *aquilifer*, était une race issue d'Arkamozan, descendant de Sennachérib, qui vint en Arménie sous le règne de Sgaïorti (Cf. plus haut, XVI, liv. I, ch. 23) et reçut en apanage une portion du Vasbouragan. A l'époque des Arabes, les possessions des Ardzrouni s'augmentèrent considérablement, et elles formèrent le siège d'un État indépendant dont la capitale était Van. On possède une histoire détaillée des Ardzrouni écrite par un membre de cette famille, Thomas, qui a été publiée en arménien, à Constantinople, en 1852, et dont M. Brosset a donné l'analyse dans les *Mélanges asiatiques de l'Acad. des Sciences de Saint-Pétersbourg*, t. IV, p. 686. — Cf. aussi Indjidji, *Arch. de l'Arm.*, t. II, p. 109 et suiv.

(1) La ville d'Hatamaguerd est citée dans Thomas Ardzrouni (*Hist. des Ardzrouni*, liv. V, ch. 2) qui dit que Kourken, frère de Kakig, roi du Vasbouragan, y bâtit une église magnifique. Cette ville se trouvait dans le canton d'Aghpat, dans la province de Vasbouragan. — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 206.

(2) *Sbant*, en arménien, veut dire « sacrifice, immolation ».

(3) *Hav*, en arménien, veut dire « oiseau ». Le canton de Havénouni ou Havouni faisait partie de la province d'Ararat. C'est le même canton qui est probablement désigné dans la Géographie attribuée à Moïse de Khorène, sous le nom de Vabagouni (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, p. 366-367). — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 380.

(4) *Tzun*, en arménien, veut dire « neige » et *Tzunagir* « porte-neige », celui qui apportait les sorbets au roi. Lazare de Pharbe cite Vren Tzunagan au nombre des satrapes qui prirent part à la levée de boucliers contre les Perses, et en effet Mesrob (*Vie de saint Nersès*, en arm., p. 36) classe cette famille au rang des satrapies.

racés des rois successeurs d'Haig, qui, à différentes époques, ont hérité de leurs ancêtres de villages et d'établissements. Mais depuis, sous la domination des Perses, comme je l'ai appris, il se forma des compagnies tirées des autres classes, et qui s'appelaient Osdan (1). Je ne sais pas si c'est par suite de l'extinction de la première race, ou bien par esprit d'opposition à ces familles répudiées et proscrites, qu'on forma à leur place d'autres compagnies dites royales (2). Les premières descendent bien des premières races des rois primitifs, comme encore à présent en Ibérie, la race appelée Méphédzoul (3). Valarsace fait aussi eunuques des descendants de la même race (4), et leur donne pour chef Hair (5), prince du pays depuis l'Aderbadagan jusqu'à Djousach (6) et Nakhdjavan. Mais comment se fit cet arrangement? où sont passés les documents déjà oubliés de ce chef? Je l'ignore.

(1) Cf. plus haut, XXIII (liv. I, ch. 30). — Les Osdan descendaient de Dikranouhi sœur de Tigrane I, et ils furent connus longtemps sous le nom de Osdanig, ou princes de la maison royale.

(2) On trouve, dans l'ouvrage du P. Indjidji sur l'Archéologie de l'Arménie, quelques détails sur l'organisation des armées arméniennes, qui ont été abrégés par l'abbé Cappelletti, dans l'Armenia (Florence, 1841), t. II, ch. XII, p. 91 et suivantes; mais ces renseignements sont fort peu circonstanciés. Nous savons cependant qu'en dehors des armées du roi et des troupes de la garde du souverain, il y avait encore en Arménie des légions soldées par la caste sacerdotale qui était très-puissante dans ce pays, même à l'époque du paganisme (Cf. Zénob de Glag, Histoire de Davon, p. 28, 37). Cette armée avait pour chefs les *kirmabed* ou prêtres (Zénob, p. 25). — Cf. Emin, Rech. sur le paganisme arménien, p. 52 et suiv.

(3) Ce mot est composé des deux mots géorgiens *méphé* « roi » et *dzoul* « race », — race royale. On dit aussi *méphédzél*, « fils de roi. » On donne actuellement aux membres de la famille royale de Géorgie le nom de *bataounichwilli*, « fils du maître », qui correspond à la première expression. — Cf. Brosset, Hist. de la Géorgie, t. I, Introd., p. 85. — Ad. Bergé, Voyage en Mingrélie (Paris, 1864), p. 34.

(4) C'est-à-dire la race qui descendait de Tigrane et d'Haig.

(5) *Hair* en arménien veut dire « père ». C'était le nom que l'on donnait au chef des eunuques (Moïse de Khorène, liv. III, ch. 15) qui s'appelait également *martbed* (chef des hommes). La dignité de chef des eunuques s'exprimait en arménien par le mot de *martbedouthioun*, comme on peut le voir dans l'Histoire de Faustos de Byzance.

(6) Canton du Vasbouragan, sur les rives de l'Araxe, qui est appelé aussi Djovachrod par Thomas Ardzrouni (Hist. des Ardzrouni, liv. 4, ch. II). — Cf. Indjidji, Arm. anc., p. 210.

XXXIII. (CH. VIII.)

Seconde dignité du royaume, con férée aux descendants d'Astyage roi des Mèdes.

La maison du roi ayant été organisée, la seconde dignité du royaume (1) fut donnée aux descendants d'Astyage roi des Mèdes, appelés à présent Mouratzen (2); car le chef de cette race ne s'appelle pas Mouratzen-der, mais Maratzouotzer (seigneur des Mèdes). Valarsace abandonne à ce chef tous les villages pris sur les Mèdes. Il établit en orient, aux frontières de la langue arménienne (3), les chefs des descendants des deux dynasties de Sissag et de Gatmos, dont nous avons donné les noms dans la première partie (4).

Valarsace donne le gouvernement de la grande, illustre et fertile contrée du nord-est à Aran, homme illustre et distingué par sa prudence et son esprit. Cette contrée est près du Cyrus (Gour), grand fleuve qui traverse la plaine étendue. Sache aussi que nous avons oublié de mentionner, dans notre premier livre, cette grande et illustre maison de Sissag (5) qui possédait la plaine des Aghouank avec sa région montagnaise de-

(1) Cette charge répondait à celle de premier ministre, *sadzazam* ou grand-vizir des Orientaux. Moïse de Khorène décrit le costume que devait porter le personnage revêtu de cette charge importante (liv. II, ch. 47). On trouve aussi des détails analogues sur ce costume dans Procope (*de Edif.*, liv. III, ch. 1). — Cf. aussi Indjidji, *Archéol. de l'Arm.*, t. II, p. 284.

(2) Cf. sur les Mouratzen, Moïse de Khorène, liv. III, ch. 44 et suiv.

(3) Cette expression est purement biblique et s'employait pour désigner les peuples. C'est ainsi que, dans le livre de Daniel, on trouve à plusieurs reprises les mots « peuples, races et langues » (ch. III, versets 4, 7, 96, 98; ch. V, v. 19, 25). On peut encore rapprocher cette expression de ce vers du Dante (*Enfer*, ch. 5):

« Fù imperatrice di molte favelle. »

(4) Cf. plus haut, liv. I, ch. 12; liv. II, ch. 4.

(5) La maison de Sissag, dont la dynastie était souveraine de Siounik et à laquelle les Persans donnèrent le nom de Sisagan (Moïse de Khorène, liv. I, ch. 12), peupla tout le pays formé des contrées montagneuses comprises entre le lac de Kégham ou de Sévan et la partie de l'Araxe qui s'étend depuis Nakhdjavan jusqu'à la cataracte appelée aujourd'hui Arashbar, qui se trouve au confluent de l'Araxe et du Cyrus (Gour). St-Martin (*Mém. sur l'Arménie*, t. I, p. 209) conjecture que le pays de Sissag correspond à la *Sacasène* de Strabon (liv. XI, ch. 7, § 2), et il propose de lire dans le texte de cet auteur Σασακηνη, au lieu de Σακασηνη, qui doit être une erreur de transcription de la part des copistes qui ont écrit les manuscrits de sa Géographie. On peut croire encore que le pays de Sissag est le même que celui appelé *Sacapène* par Ptolémée (liv. V, ch. 13). Le pays de Sissag était possédé par des dynastes puissants qui, après avoir été d'abord soumis aux rois d'Arménie, devinrent indé-

puis l'Eraskh jusqu'à la forteresse qui est appelée Hénaraguerd. Le pays, à cause de la douceur des mœurs de Sissag, fut appelé Aghouank, car lui-même était surnommé Aghou (doux) (1). De celui-ci descend le renommé et brave Aran, créé par le Parthe Valarsace, chef de dix mille (soldats). D'Aran sont issues, dit-on, les races des Oudi (2), des Kartmanatzi (3), des Dzovtéatzi (4) et la principauté des Karkaratzi (5).

pendants après la conquête de ce pays par les Persans. Il est souvent question de ces dynastes, dans l'histoire de l'Arménie et notamment dans Faustus de Byzance, liv. IV, ch. II, 20. — Moïse de Khorène, liv. III, ch. 23 et suiv., 41. — Elisée, *Histoire des Variants*, p. 22, 32, 48 et passim. — Lazare de Pharbe, p. 243. — Jean Catholicos, ch. 13, 17, 19, 130, 133. — Les Byzantins appellent le prince de Siounik, Ἀρχων τοῦ Εὐνή; (Constantin Porphyr., *de Cærem.*, ch. 48). La dynastie des princes de Siounik se continua jusqu'au onzième siècle, époque à laquelle Vest Sarkis voulut s'emparer du trône d'Ani sur Kagig, et, n'ayant pu y réussir, il livra cette place à l'empereur Constantin Monomaque en 1045 (Matthieu d'Édesse, liv. I, ch. 65, p. 76, de la trad. française). En 1251, un certain David est qualifié du titre de prince de Siounik (Étienne Orbélian, trad. Brosset, ch. 66, p. 229), et régnait dans les montagnes de Gaban [défilé]. Cf. Tchamitch, *Hist. d'Arménie*, t. III, p. 245. — Cf. aussi Brosset, *Hist. de Géorgie*, t. I, p. 545.

(1) Voy. plus haut, liv. I, ch. 29 et la note. — Sur le royaume des Aghouank, on peut consulter Saint-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. I, p. 149, 213 et suiv.; Indjidji (*Géogr. anc.*, p. 301), et surtout l'*Histoire des Aghouank*, par Moïse de Gaghangaldoutz (Paris, 1860, 2 v. in-8°) et celle de E. Hassan Djalaliantz (Choucha, 1839, in-12).

(2) La province d'Oudi était située à l'est du Koukarkh, au nord de celle d'Artzakh, et au sud-est elle touchait au Phaidagaran. Le Cyrus l'arrosait dans toute sa longueur. Elle forme aujourd'hui une partie du pays appelé Karabagh (Jardin noir). Les anciens avaient rendu le nom d'Oudi par Ὀρνή ou Otène; Ptolémée (liv. VI, ch. 13) la nomme Μωρηνή pour Ὀρνή. — Étienne de Byz., *hac voce.* — Phine, liv. VI, ch. 13. — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 336. — St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 86 et suiv.

(3) Le canton de Kartman, dans la province d'Oudi, était situé sur la rive gauche du Cyrus (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 337). Les personnages de cette famille qui, selon le Père Indjidji (*Archéol. de l'Arm.*, t. II, p. 170), n'était pas satrapale, ont joué cependant un certain rôle dans l'histoire de l'Arménie. — Cf. Moïse de Khorène, liv. III, ch. 43, 55. — Faustus de Byzance, liv. III, ch. 17.

(4) On ne connaît pas la position de ce canton.

(5) La province de Koukarkh était située à l'orient de celle de Daik, au nord des provinces d'Ararat et de Siounik et à l'ouest de celle d'Oudi; au nord elle était limitée par le pays occupé par les Géorgiens. Elle était traversée de l'ouest à l'est par le Cyrus (Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 353. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 79). A la fin du neuvième siècle de notre ère, ce pays, qui s'était rendu indépendant des rois d'Arménie, eut à soutenir de longues guerres avec ces derniers qui voulaient le conquérir (Jean Catholicos, ch. 9). Au onzième siècle, il était possédé par des princes appelés dynastes Goriguans; ensuite il passa aux Orbélians (Matthieu d'Édesse, liv. I, ch. 10 de la traduction française. — Étienne

Kouschar, l'un des descendants de Schara, a pour sa part la montagne chargée de brouillards qui est Gankar, la moitié de la contrée de Dchavakh, Gogh, Dzop, Tzor (1), jusqu'à la forteresse d'Hénaraguerd. Quant au domaine d'Achotz (2), aux propriétés de Daschir (3), Valarsace en investit les enfants de Kouschar, descendant de Haïg. En face du mont Caucase, il établit, pour gouverner la partie nord, cette grande et puissante race; le titre de la principauté est pteschkh (toparque) (4) des Koukaratzi; c'est une race sortie de Mithridate (Mihrtad), satrape de Darius, qu'Alexandre emmena et chargea de commander aux captifs faits par Nabuchodonosor en Ibérie, comme le raconte Abydène (5) en ces termes : « Le puissant Nabuchodonosor était en-

Orbélian, *Hist.*, trad. Brosset, ch. 66, 14, 4). La province de Koukarkh était connue des anciens; Strabon (liv. XI, ch. 14, l'appelle Γωγαρηνή, Ptolémée (liv. V, ch. 13) Γωγαρηνή, mais il est aisé de voir que le T a été mis par erreur pour un Γ par les copistes des manuscrits de sa Géographie; Étienne de Byzance appelle les Karkaratzi : Ὀβερρηνοί, ce qui est aussi une erreur du copiste pour Γωγαρηνοί (Cf. Ste-Croix, *Mém. sur l'Araxe et le Cyrus*, p. 115). La province de Koukarkh comprenait neuf cantons (*Géogr. attr. à Moïse de Khorène*, dans Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, p. 366-367).

(1) Tous ces cantons faisaient partie de la province de Koukarkh (Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 353. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 81 et suiv.).

(2) Ce canton faisait partie de la province d'Ararat. (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 452).

(3) Le canton de Daschir était compris dans la province de Koukarkh, et fait partie aujourd'hui du Somketh, une des divisions de la Géorgie (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 360). — Cf. Wakhoucht, *Géogr. de la Géorgie*, édit. Brosset, p. 180-181.

(4) Cf. plus haut, XVI (liv. I, ch. 23), et la note 4.

(5) Moïse de Khorène cite en cet endroit Abydène, d'après un passage de la *Chronique d'Eusèbe* (part. I, p. 58) traduite en arménien, et qui renferme un singulier contre-sens. D'abord il attribue à Abydène le passage qui commence par ces mots : « Le puissant (sic) Nabuchodonosor », qui n'est pas d'Abydène, mais de Mégasthène dont le nom n'est pas prononcé dans la version arménienne, tandis qu'il existe dans le texte grec qui nous a été conservé par Eusèbe (*Præp. Evang.*, IX, 41). Voici ce qui a donné lieu à ce contre-sens : le mot μεγαροβής signifie : *magni roboris (vir), potentissimus*; le traducteur de la *Chronique d'Eusèbe*, prenant ce nom propre pour un adjectif servant de qualificatif à Nabuchodonosor, l'a traduit par *medzazor*, qui a en effet le même sens en arménien que μεγαροβής en grec. Voici le passage grec, tel qu'il se trouve dans le texte de la Préparation évangélique d'Eusèbe : Μεγαροβής δὲ φησι, Ναβουχοδρόσορον Ἑβραίων; ἀλιμώταρον γεγονότα, ἐπὶ τῷ Λιθίῳ καὶ Ἰβηρίῳ στρατεύσας, x. r. λ. Au surplus, tout ce passage a été fort mal traduit en arménien et rend d'une façon fort infidèle le texte de Mégasthène qui ne présente pas de difficulté. — Cf. la note 4, que le P. Aucher a écrite à propos de Mégasthène, à la p. 58 du t. I^r de son édition de la *Chronique d'Eusèbe*.

core plus terrible que l'Hercule libyen. Ayant rassemblé ses troupes, il fondit sur les Ibères, les défit, les réduisit sous le joug, et en transporta une partie sur la rive droite de la mer de Pont, en occident. » Dans une grande vallée de la Pâsène, Valarsace créa une satrapie appelée Ouor-touni (1), issue de Haïg.

Un homme au visage repoussant, grand mais difforme, au nez aplati, à l'œil enfoncé, d'un aspect féroce, de la descendance de Baskam, petit-fils de Haïgag (2), appelé Dork, et surnommé à cause de sa laideur Ankéghia (le laid), doué d'une taille et d'une force de colosse, est établi gouverneur de l'occident. A cause de la laideur de Dork, sa race prend le nom de maison d'Ankegh (3). Mais, si tu veux, je débiterai sur le compte de Dork des fables et des extravagances, comme ont fait les Perses pour Rosdom Sakdjig (4), duquel on disait que sa force égalait celle de cent vingt éléphants. Des chants rationnels (5) touchant la force et la valeur de Dork étaient en vogue, et on ne pouvait pas attribuer au même degré la même chose à Samson, à Hercule et à Sakdjig. On disait, dans ces chants, qu'il saisissait dans ses mains des pierres très-dures, sans aucune fêlure, qu'il les rendait à volonté grandes ou petites, les polissait avec ses ongles, en formait comme des tablettes, et y traçait, aussi avec l'ongle, des aigles et d'autres figures. Ayant vu des vaisseaux ennemis s'approcher du rivage de la mer de Pont,

il s'élança à leur rencontre ; mais les vaisseaux gagnent la haute mer à une distance de huit stades, et il ne peut les atteindre ; il prend, à ce que l'on raconte, des pierres grandes comme des collines et les lance sur ces navires. L'immense tourbillon engloutit un grand nombre de vaisseaux, et les flots, soulevés dans le vide, portent à plusieurs milles au loin le reste des vaisseaux. Oh ! c'est trop de fables ; c'est la fable des fables ! Mais que t'importe ? Dork était vraiment d'une force extraordinaire, et bien digne de semblables récits.

Valarsace établit ensuite la grande satrapie de Dzop (1) dans la quatrième Arménie, ainsi que les satrapies Abahouni (2), Manavazian, Peznounian (3), issues de la même race d'Haïg. Il choisit les plus illustres d'entre les habitants, les nomma seigneurs des villages et des cantons, et leur nom est appliqué à ces localités.

Pendant nous avons oublié le terrible Slak (4). Je ne saurais pas dire avec certitude s'il descend de Haïg, ou des habitants qui étaient établis dans la contrée avant son arrivée, et dont parlent les traditions. C'était un homme valeureux. Valarsace le charge avec une petite troupe de garder la montagne et de chasser les chamois. Ces hommes furent appelés Selgouni (5). Miantag, qui ne recule jamais, est préposé aux mêmes fonctions ; c'est de lui que descendent les Mantagouni (6).

(1) Cf. ci-dessus la note 5 de la p. 19 du liv. I, ch. 12.

(2) Cf. ci-dessus. liv. I, ch. 23.

(3) Les possessions de cette satrapie se trouvaient dans le grand Dzop situé dans la quatrième Arménie (Faustus de Byzance, l. IV, ch. 24). — Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 507. — Agathange fait mention du chef de la maison d'Ankegh (*Hist. de Tiridate*, p. 593, 647).

(4) Rosdom, en persan Roustem, est longuement célébré dans l'épopée de Firdouzi (*Schah-nameh*, éd. Mohl dans la *Collection orientale*, t. I, *Préface*) : « Roustem, fils de Zal, dont la vie a été tant célébrée par Firdouzi, n'a pas été chanté depuis par aucun autre auteur persan (*Préface*, p. LXI). » La mère de Roustem, ayant dit lorsqu'elle l'eut enfanté : *Roustem*, c'est-à-dire « je suis délivrée », désira qu'il fût appelé Roustem. L'histoire de Roustem est rapportée avec une foule de particularités (*Schah-nameh*, p. 340-569). A la page 50 commence le récit des sept aventures de Roustem, qui se continue dans le second volume jusqu'à la page 473. — Cf. aussi d'Herbelot, *Bibl. orientale*, v° *Manougéher*.

(5) Les chants rationnels ou raisonnés, *erkh panitz* ou *erkarank panavourk*, sont cités à deux reprises différentes par Moïse de Khorène (liv. I, ch. 3, et dans le chapitre dont nous nous occupons). C'étaient des chants simples et naturels, et vraisemblablement conçus dans un but moral qui excluait l'allégorie (*Étude sur les chants historiques de l'Arménie*, dans le *Journal asiatique* (1852), — et tirage à part, p. 28).

(1) Le canton de Dzop, qui fait en effet partie de la quatrième Arménie, était connu des anciens sous les noms de *Sophène*, *Sophanène*, *Tzophanène* (Strabon, l. XI, ch. 12, 14. — Plin., l. V, ch. 12. — Ptolémée, l. V, ch. 13. — Procope, de *Édif.*, liv. III). — Les Syriens le nommaient *Tsouphania* (Aboulpharadj, *Chr. syr.*, p. 490 de la vers. syriaque). Il était divisé en deux parties : la grande et la petite Sophène, ou Sophène des Schahouni (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 45. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 91 et suiv.).

(2) Le canton d'Abahouni faisait partie de la province de Dourouperan et était situé au bord de la mer de Peznouni, au pied de l'Ararat (Faustus de Byzance, l. IV, 20. — Thomas Ardzrouni, p. 276, 310). — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 128 et suiv. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 100. — Constantin Porphyrogénète (*De adm. imp.*, ch. 44) appelle les Abahouni *Ἀπαχουνή*.

(3) Voy. ci-dessus liv. I, ch. 12 et la note.

(4) En arménien *slak* veut dire « flèche ».

(5) La satrapie des Selgouni se trouvait dans le canton de Daron, province de Dourouperan (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 91). — Les Selgouni furent massacrés lors de leur révolte sous le règne de Tiridate, et leur satrapie passa aux mains de Mamcoun (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 84).

(6) La satrapie des Mantagouni se trouvait dans le canton de Daron, province de Dourouperan. Cette race

Parmi les enfants de Vahakn, il s'en trouva qui demandèrent spontanément le ministère des temples; Valarsace les comble d'honneurs en leur confiant le sacerdoce; il les élève au rang de première satrapie et les nomme Vahnouni (1). De même les races Aravénian (2) et Zaréhavian (3), issues des premiers rois, sont établies par Valarsace dans les bourgs du même nom.

Scharaschan, de la maison de Sanassar, est créé grand toparque et gouverneur de la partie sud-ouest, sur les frontières d'Assyrie, au bord du Tigre. Il reçoit [en apanage] le canton d'Artzen (4), le pays d'alentour, le mont Taurus (5), avec le Sim (6) et toute la Coelé-Syrie.

Quant aux Moghatzi, Valarsace, trouvant un homme du canton de Mog (7), qui était chef d'une bande de brigands, crée la satrapie du

fut exterminée par Ardeschir, roi de Perse (Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 78).

(1) Cf. plus haut, liv. I, ch. 31. — Les Vahnouni furent élevés à la dignité de grands prêtres en Arménie. C'était un droit héréditaire dans cette famille. La grande prêtresse, *kermouthoun*, fut confirmée par Valarsace aux descendants de Vahakn qui conservèrent leur nom de Vahnouni jusqu'en l'an 89 de J.-C., époque à laquelle Tigraue II les priva de la dignité sacerdotale (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 14). Les pontifes Vahnouni avaient élevé à Armavir les statues d'Artémis et d'Apollon. Celle d'Hercule, qu'ils avaient assimilé à leur aïeul Vahakn, fut dressée par eux au village d'Achdichad, dans le canton de Daron (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 12).

(2) Cf. liv. I, ch. 31. — La satrapie des Aravénian était située dans la province de Mog, où se trouvait la vallée des Arouvénian, avec une légère différence dans l'orthographe (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 134). — Moïse de Khorène (liv. III, ch. 43) et Lazare de Pharbe (p. 267) mentionnent quelques personnages appartenant à cette famille.

(3) Cf. liv. I, ch. 31, où ces satrapes sont appelés Zaréavan. Thomas Ardzrouni (liv. IV, ch. 11) les mentionne également. — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 153.

(4) Le canton d'Artzen était situé dans la province d'Aghdznik ou d'Aghdzen (*Arzanène* ou *Arsane* d'Ammien Marcellin, de Procope, d'Agathias, etc.). — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 67.

(5) Le Taurus a été l'objet d'une magnifique description qu'on lit dans Pline (liv. V, ch. 27) qui nomme chacune des montagnes de cette immense chaîne, qui s'étend depuis la partie sud-ouest de l'Asie-Mineure jusqu'en Perse. — Cf. aussi notre *Voyage dans la Cilicie*, Prolégomènes, p. 6 et suiv.

(6) C'est-à-dire toute la région montagneuse qui s'étend depuis le lac de Van, à l'ouest, jusqu'au Tigre. — Cf. plus haut, liv. I, ch. 10, et la note, et liv. I, ch. 23 et la note.

(7) La province de Mog, l'une des grandes divisions de l'Arménie, était bornée au nord par le Douroupéran et le Vasbouragan, à l'est par le Gordjaik, et au midi par une partie de l'Assyrie. Elle renfermait les montagnes du Kurdistan, et paraît répondre à la *Moxène* d'Ammien Marcellin, l. XXV, ch. 7 (Indjidji, *Géogr. anc.*,

même nom. Il fit de même des Gortoutzi (1), des Antzévatzi (2), des Aguéatzi (3) issus des mêmes cantons. Pour ce qui est des Rechdouni (4) et des Koghtnetzi (5), j'ai trouvé que ce sont vraiment des branches de la race Sissagan. Je ne sais si l'on appelle ces cantons du nom de ces hommes, ou leurs satrapies du nom des cantons.

Ayant fait toutes ces dispositions, Valarsace bâtit un temple à Armavir où il met les images du Soleil (Arékagen) (6), de la Lune (Lousin) (7),

p. 133). La province de Mog passa aux dynastes du Vasbouragan, sous le règne du roi Sempad, comme nous l'apprend Thomas Ardzrouni, p. 259 et suiv.

(1) Cf. liv. I, ch. 14 et la note.

(2) Le canton d'Antzévatzi était situé dans la province de Douroupéran, au milieu des montagnes actuelles du Kurdistan. Son nom vient de l'arménien *antzav* qui veut dire « grotte » (Jean Catholicos, cité par Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 196).

(3) Le canton d'Aguéatzi faisait partie de la province de Vasbouragan (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 201, note 2).

(4) Le canton de Rechdouni était situé dans le Vasbouragan sur les bords méridionaux du lac de Van qui s'appela aussi de son nom, « lac des Rechdouni » (Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 164). C'était une contrée très-fertile avant la malédiction donnée par saint Jacques à Manadjir, prince du canton (Moïse de Khorène, l. III, ch. 7). Agathange (p. 593, 647) dit que le chef du canton avait le titre de prince du pays de Rechdouni. L'île d'Aghamar dans le lac de Van faisait partie des domaines des Rechdouni (Moïse de Khorène, liv. III, ch. 15).

(5) Le canton de Koghten, fertile en vin (cf. plus haut, l. I, ch. 30), faisait partie du Vasbouragan. C'est dans ce pays que se conservèrent avec le plus de persistance les anciennes croyances et les traditions populaires des Arméniens (Moïse de Khorène, liv. I, ch. 30, II, 49, 61). Ce canton appartient pendant assez longtemps aux princes de Siounik et était compris alors dans la province de ce nom. Ptolémée (liv. V, ch. 13, § 9) appelle ce canton *Κολθηνή*. — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 212 et suiv.

(6) Arékagen signifie à proprement parler « l'œil d'Arék », le Soleil apparent que le Zend-Avesta nomme l'œil d'Ormuzd (Anquetil Duperron, *Zend-Avesta*, t. I, 2e partie, p. 87. — Burnouf, *Commentaire sur le Yaçna*, ch. I, p. 369 et suiv.). C'était, selon les idées arméniennes, idées qu'ils avaient empruntées à la religion des anciens Perses, la manifestation matérielle de Mihr ou Mithra, fils d'Aramazd ou Ormuzd (Agathange, p. 586, 588.). Cf. Emin, *Recherches sur le paganisme arménien*, p. 20-21. — Arékagen était aussi le symbole du feu sexuel chez l'homme.

(7) Lousin, mot à mot « lumineux » et par extension « la Lune », était le symbole du feu sexuel chez la femme. Moïse de Khorène (*Hist. des Vierges, compagnes de sainte Ripsimé*, dans ses *Œuvres complètes* publiées en arménien; Venise, 1843, p. 301, l'appelle le « feu-sœur ». La Lune, chez les Arméniens, était la seconde manifestation matérielle de Mihr. — Cf. Emin, *Rech. sur le pag. arm.*, p. 21-22. — Rapprochez ce que dit Burnouf, *Comm. sur le Yaçna*, ch. I, p. 369.

et celles de ses ancêtres. Schampa Pakarad le juif, investi de la dignité de thakapir et de général de la cavalerie, est invité et pressé d'abandonner la foi judaïque et d'adorer les idoles; mais s'y étant refusé, le roi Valarsace le laisse libre.

Valarsace fait reconstruire la ville de Sémiramis et élever dans beaucoup d'endroits, pour des populations nombreuses, des bourgs importants.

Il fait régner également un ordre parfait, fixe les heures d'audience, des conseils et des divertissements. Il divise la milice en première, seconde, troisième classe et ainsi de suite. Il nomme deux rapporteurs chargés de rappeler par écrit au roi, l'un, le bien à faire; l'autre, les vengeances à exercer. Il enjoint au premier de prévenir le roi, dans sa colère, qu'il donne des ordres iniques, et de le rappeler à la justice et à la philanthropie. Il crée des justiciers dans les villes et les campagnes. Il ordonne aux citadins de tenir un rang supérieur à celui des paysans, à ceux-ci d'honorer les citadins comme leurs supérieurs, enfin aux gens des villes de ne pas être hautains envers les paysans (1), mais de se conduire en frères pour maintenir le bon ordre et conserver l'harmonie, sans jalousie, ce qui est la cause du bonheur et de la tranquillité de la vie. Il établit encore d'autres institutions du même genre.

Valarsace, ayant plusieurs fils, ne jugea pas convenable de les garder tous à Medzpin. Il les envoie en conséquence demeurer dans le canton de Haschdiank (2) et dans la vallée frontière hors de Daron, leur laissant tous les villages avec une addition de revenus particuliers et de traitements pris sur le trésor royal (3). Valarsace garde près de lui son fils aîné, appelé Arsace (Arschag),

(1) Cette loi, qui établissait différentes classes entre les Arméniens, est une de celles qui paraît avoir été le plus longtemps en vigueur non-seulement pendant toute la durée du règne des Arsacides, mais encore sous les Bagratides et les Roupéniens. En effet, on trouve, dans le *Code de Mékhitar Koch* rédigé au douzième siècle, la distinction entre les citadins et les paysans parfaitement définie et réglée de la même manière qu'à l'époque de Valarsace (Manusc. de Saint-Lazare de Venise, et de la Bibl. impériale, fonds armén., suppl. n° 55).

(2) Ce canton faisait partie de la quatrième Arménie, et était connu des Grecs sous le nom d'*Asthianène* ou *Austanitis* (Ptolémée, liv. V, ch. 13. — Procope, de *Edif.*, liv. III. — *Cod. Justin.*, liv. I, *De magist. milit.*) — Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, p. 43 et suiv.

(3) Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 21, 32; III, 4. — Jean Mamigonien, *Continuat. de l'hist. de Zénob de Glag.* — Lazare de Pharbe, p. 12. — Faustus de Byzance, III, 12.

pour lui assurer le trône, et son petit-fils Ardashès qu'il aime tendrement. C'était en effet un enfant vraiment intelligent, de belle venue, et qui faisait présager de futures actions d'éclat. Ce fut dès lors un principe chez les Arsacides, qu'il ne restât près du roi qu'un seul fils, l'héritier de la couronne, tandis que les autres fils et filles allassent aux contrées de Haschdiank, apanage de la race.

Cependant Valarsace, après avoir accompli tous ces faits et cette magnifique organisation, meurt à Medzpin, après vingt-deux ans de règne (1).

XXXIV. (CH. IX.)

De notre Arsace (Arschag) premier. — Ses faits et gestes.

Arsace, fils de Valarsace, règne treize ans sur les Arméniens (2). Jaloux de suivre les traces des vertus de son père, il fit aussi beaucoup de sages institutions, déclara la guerre aux habitants du Pont, et laissa sur le rivage de la grande mer une marque de sa victoire. Prenant sa lance dont la pointe était bien affilée et qui était trempée dans le sang des reptiles, il la brandit, étant à pied, d'un bras vigoureux et la fit pénétrer profondément dans une colonne de pierre tré-dure qu'il érigea au bord de la mer.

A cette époque de son règne, surviennent de grands troubles dans les gorges de la chaîne du Caucase, au pays des Boulgars (3); grand nombre d'habitants émigrèrent dans notre pays, se fixèrent au-dessous de Gog, dans des plaines très-fertiles et abondantes en blé et y restèrent longtemps.

Les fils de Pakarad, inquiétés par Arsace [qui voulait les contraindre] à adorer les idoles, périrent noblement au nombre de deux, martyrs de la foi de leurs pères. Je n'hésite pas à proclamer qu'ils ont suivi l'exemple des Ananéens (4) et des Eléazaréens (5). Les autres (membres de cette famille) consentent seulement à chevaucher le jour du sabbat pour aller à la chasse ou en expédition, et à ne plus faire circoncire leurs

(1) Valarsace régna de 149 à 127 av. J.-C.

(2) Arsace I régna de 127 à 114 av. J.-C.

(3) Cf. plus haut, liv. II, ch. 6 et la note.

(4) Daniel, III, v. 12 et suiv. — Cf. aussi Joseph. *Antiq. Judatq.*, liv. X, ch. 2.

(5) II, Machab. VI, 18 et suiv. — Cf. aussi Joseph. *Antiq. judatq.*, liv. XII, ch. 7.

enfants dans l'avenir. Comme ils n'étaient pas mariés, Arsace fit défense dans toutes les satrapies de leur donner des femmes en mariage, s'ils ne faisaient serment de renoncer à la circoncision.

Ils se soumettent seulement à ces deux conditions, mais ils refusent d'adorer les idoles.

Ici se termine le récit du vénérable Mar Apas Catina.

BARDESANE.

ŒUVRES HISTORIQUES ET PHILOSOPHIQUES

PUBLIÉES

D'APRÈS LES SOURCES ARMÉNIENNES, GRECQUES ET SYRIAQUES,

AVEC DES NOTES HISTORIQUES, CRITIQUES ET PHILOGIQUES,

PAR

VICTOR LANGLOIS.

INTRODUCTION.

Bardesane, fondateur de la seconde école gnostique de la Syrie, est l'un des hommes les plus célèbres dans les fastes chrétiens des premiers siècles de notre ère. Sa vie offre l'un des phénomènes les plus bizarres, au milieu de toutes les singularités que présente l'histoire du gnosticisme. Adversaire acharné des gnostiques au début de sa carrière, il professa plus tard la *γνῶσις*, qu'il avait combattue avec ardeur, devint ensuite le chef d'un parti considérable sans avoir cherché de schisme, et son nom, ainsi que ses compositions religieuses, étaient encore vénérés des orthodoxes, que déjà il était exclu lui-même de leurs communautés (1).

Bardesane naquit en Syrie, vraisemblablement à Édesse (2). Il tirait son nom d'un petit fleuve le *Daizan* (3), que les Grecs ont traduit par Σίρρος (le Sauteur) (4). Bardesane est souvent désigné par les surnoms de Parthe et de Syrien (5), de Mésopotamien (6), de Babylonien (7), quelquefois même d'Arménien (8), et cette circonstance a fait supposer à tort qu'il avait existé en Orient, à des époques différentes, plusieurs personnages du même nom. Les anciens historiens ecclésiastiques n'ont pas peu contribué à entretenir cette erreur, car eux-mêmes ne sont pas d'ac-

cord sur l'époque exacte où vécut Bardesane. Selon les uns (1), Bardesane aurait fleuri sous l'empereur Marc-Aurèle, et c'est à lui ou à son collègue Lucius Verus, qu'ils prétendent que cet écrivain aurait adressé son fameux « *Traité du Destin* ». D'autres (2) le font vivre plus tard, et semblent dire que ce fut à l'époque des empereurs syriens, que Bardesane acquit sa célébrité. Les critiques modernes, et notamment l'école française (3), ont adopté l'opinion d'Eusèbe et des Pères de l'Église qui fixe aux règnes de Marc-Aurèle et de Lucius Verus l'époque florissante de Bardesane. Mais les travaux entrepris dans ces derniers temps sur ce célèbre gnostique, et principalement ceux de l'école allemande, représentée par MM. Lipsius, Merx et Hilgenfeld (4), ont prouvé que Bardesane florissait, non pas à l'époque de Marc-Aurèle et de Lucius Verus, mais bien au temps des empereurs syriens (5), et que c'est à Elagabal lui-même qu'il est fait allusion dans le « *Traité du Destin* », comme nous le montrerons tout à l'heure. Bardesane vivait dans la seconde moitié du deuxième siècle

(1) J. Matter, *Histoire critique du Gnosticisme*, t. I, sect. II, ch. 2, § 3.

(2) La Chronique d'Édesse (ap. Assemani, *Bibl. or.*, t. I, p. 389) fixe au 11 juillet 154 de notre ère la naissance de Bardesane.

(3) Aboulpharadj, *Hist. dynast.*, p. 79. « Bardesanes quidem Eber Disan appellatus, quod natus esset juxta fluvium Disan, supra urbem Roham, id est Edessam. » — St. Ephrem dans une de ses hymnes avait avancé la même chose : « Quis ille primus Bardesani a Daisan imposuit nomen? » — Strunzius (*Hist. Bardesani*, p. 27) donne une étymologie différente, mais qui n'est pas acceptable.

(4) Assemani, *Bibl. orient.*, t. I, p. 119, 412, note.

(5) Jules Africain, *Κερωί*, c. 29, p. 300, et suiv.

(6) Eusèbe, *Hist. Eccl.*, IV, 30. — Épiphanes, *Hær.*, LVI, 1.

(7) Saint Jérôme, *advers. Celsum*, lib. II.

(8) L'auteur des *Philosophumena* est le seul qui donne à Bardesane le surnom d'Arménien; liv. VII, III, 31 (Éd. Patr. Cruice).

(1) Eusèbe, *Hist. Eccles.*, liv. IV, ch. 30. — *Chronic.* (éd. Aucher.) *ad ann. 173.* — S. Jérôme, *in Catal.*, c. 33, *ed. Fabric.*, p. 103.

(2) Porphyre, *De abstinent.*, liv. IV, § 17; et *de Styge* (éd. Luc. Holsten.), p. 282. — *Chron. Edess.* (syr. et lat.) apud Assemani, *Bibl. orient.*, t. I, p. 389. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Armén.*, liv. II, ch. 66. — Aboulpharadj, *Hist. dynast.*, p. 79.

(3) Galland, *Biblioth. vet. patr.*, t. I, *Prolegom.*, p. CXXII. — Beausobre, *Histoire de Manichéisme et du Manichéisme*, t. II, ch. 9, p. 129 et suiv. — Matter, *Hist. du Gnosticisme*, t. I, sect. 2, ch. 2. — Cf. aussi Hahn, *Bardesanes gnosticus, Syrorum primus hymnologus*, p. 1 et suiv. — Cureton, *Spicileg. syriacum*, Préface, p. 1.

(4) Lipsius, *Der Gnosticismus, sein Wesen, Ursprung und Entwicklungsgang* (Leipsik, 1860). — Merx, *Bardesanes von Edessa, nebst einer Untersuchung über das Verhältniss der Clem. Recognit.* (Halle, 1863). — Hilgenfeld, *Bardesanes der letzte Gnostiker* (Leipsik, 1864).

(5) L'auteur des *Philosophumena* (liv. VI, n. 35) donnerait à entendre que Bardesane fut contemporain de Tertullien et il le représente comme le chef de la branche orientale de l'école valentinienne.

de notre ère et dans la première moitié du troisième. Il reçut une brillante éducation à la cour des toparques édesséniens, et fut l'ami d'Abgar VIII, fils de Maanou VIII (1), qui occupa le trône de l'Osroène de l'an 152-153 à l'an 187-188. C'était, à ce que raconte Jules Africain, un habile tireur d'arc (2). Mais s'il se plaisait dans les exercices du corps, il paraît qu'il cultivait avec non moins de succès les lettres et les sciences; et ce fut à la suite des études sérieuses auxquelles il se livra, qu'il occupa un rang distingué parmi les réformateurs et les écrivains de son siècle. Il se prit d'amour pour les sciences occultes des Chaldéens, et il était très-versé dans la connaissance des astres et dans celle des inductions que l'on peut tirer des phénomènes qu'ils présentent sur les destinées humaines (3). Cureton rapporte, à la fin du « Livre de la loi des contrées », un petit fragment d'un ouvrage sur les révolutions des astres, et qui fait partie d'un des manuscrits provenant du couvent de Sancta Maria Deipara de Nitrie (4).

Bien qu'adonné à l'étude des systèmes cosmiques et philosophiques de l'Orient, Bardesane cultivait aussi les sciences de l'Occident qui étaient alors le complément indispensable de l'enseignement des écoles d'Asie, et notamment de celle d'Édesse, réputée la plus célèbre après celles d'Athènes et d'Alexandrie (5). Connaissant à fond la langue syriaque, son idiome maternel (6), Bardesane était très-versé également dans les lettres helléniques (7), à ce qu'assure saint Épiphane qui va même jusqu'à prétendre qu'il composa plusieurs écrits en grec (8). Mais là où il excella principalement, ce fut dans la connaissance du syriaque, idiome dans lequel il composa tous ses ouvrages (9) et qu'il parlait avec une grande élégance et avec une éloquence pleine de

feu (1). Ce fut lui qui fixa les règles d'une métrique nouvelle pour la poésie syriaque; et il composait même, sur le rythme qu'il avait inventé, cent cinquante hymnes qui furent en usage, avec celles de son fils Harmonius (2), pendant près de deux siècles, parmi les Syriens. C'est encore à Bardesane que l'on attribue l'introduction du chant dans les églises orientales.

Bardesane, élevé d'abord dans les principes de l'orthodoxie (3), ouvrit une école célèbre, et dirigea contre les sectes séparées de l'Église ses premiers enseignements. On ignore à quelle époque de sa vie Bardesane abandonna l'orthodoxie pour embrasser les doctrines du gnosticisme.

Les Pères de l'Église, et même quelques critiques, ont cru que Bardesane avait adopté l'hérésie valentinienne, mais il n'en est rien; au contraire il repoussa avec énergie la doctrine de Valentin, mais pour arriver presque aux mêmes conclusions que ce dernier dont il continua, sans s'en douter, la secte, en la réformant (4). Saint Éphrem (5) ne nous a donné qu'une idée fort incomplète du système que Bardesane adopta. Il est certain qu'il admit l'autorité des Livres saints, rejetés par les disciples de Valentin comme l'œuvre des hommes. Origène le dit expressément (6). On voit que Bardesane chercha à concilier avec les enseignements des Écritures les rêveries de l'Inde et de la Chaldée; qu'il admit en Dieu, avec les gnostiques, huit couples d'Æons engendrés les uns des autres par *syzygies* (7);

suiv. — Renan, *Hist. des langues sémitiques* (3e édit.), liv. III, ch. 3, p. 261.

(1) Honor. Augustod., *Bibl. patr.*, t. XII, p. 1000. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 66.

(2) Assemani, *Bibl. orient.*, t. I, p. 48, 60-61, 132. — Hahn, *Bardesanes, Syrorum primus hymnologus*. — Le fils de Bardesane, Harmonius, avait été élevé dans l'école d'Athènes (Sozomène, *Hist. Eccles.*, liv. III, ch. 16. — Ephrem, *Hær. fab.*, I, 22). Il composa également des hymnes et fut le continuateur des doctrines de Bardesane. Ce furent les hymnes de saint Ephrem qui détrônèrent celles des deux hymnologues gnostiques dans les églises syriennes (Theod., *Hist. Eccles.*, IV, 26).

(3) S. Augustini *Opera*, t. VI, p. 2. — Ephrem, *Hæres.*, LVI.

(4) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 66.

(5) Ephrem, *Opera syr. et lat.*, t. II, p. 144 et suiv.

(6) Origenis *Opera*, p. II, de *recta in Deum fide*.

(7) Ephrem, *Op.*, t. II; *Hymn.*, LHI, p. 550.

(1) *Chron. Edess.*, apud Assemani, t. I, p. 423.

(2) Jules Africain, *Κατοί*, ch. 29.

(3) Ephrem, *Hymn.*, III, p. 444; *Hymn.*, XIV, p. 468. — Eusèbe, *Præp. Evang.*, p. 160.

(4) Cureton, *Spicil. syriac.*, p. 21 du texte et 40 de la version anglaise.

(5) Allemand-Lavigerie, *Essai sur l'école chrétienne d'Édesse*, p. 24 et suiv.

(6) Eusèbe, *Hist. Eccles.*, liv. IV, ch. 28.

(7) S. Jérôme, in *Catalog.*, voce *Bardesanes*. — Eusèbe, *Hist. Eccles.*, liv. IV, ch. 28.

(8) Épiphane, *Hæres.*, LVI, 1.

(9) Galland, *Biblioth. vel. patrum*, t. I, p. 640 et

qu'il enseigna, comme l'ancien sabéisme, l'existence des esprits sidéraux résidant dans les sept planètes et surtout dans le soleil et la lune, dont l'union mensuelle conservait le monde, en lui donnant des forces nouvelles (1). Saint Épiphané complète ces renseignements en ajoutant que Bardesane enseigna que le Christ n'avait pas eu un corps véritable, mais qu'il s'était uni à une sorte de fantôme descendu du ciel et qu'il nia la résurrection des corps (2).

Si les débuts de la carrière de Bardesane furent heureux et brillants, si, durant les longues années qu'il vécut à la cour des toparques, il jouit du prestige éclatant qui entourait le favori du trône, s'il se plaisait, comme le dit saint Ephrem, à déployer un grand luxe dans ses vêtements et une grande recherche dans toute sa personne, il arriva un moment où la fortune sembla lui retirer les faveurs qu'elle lui avait prodiguées. Caracalla, en se rendant en Mésopotamie, au retour de l'Égypte, détrôna Abgar X, fils de Maanou X (Mannus), et hiverna à Édesse (3), après avoir réduit en province romaine la toparchie d'Osrhoène. Cet événement força Bardesane à quitter sa patrie afin d'échapper aux persécutions que ses doctrines, opposées à celles des Romains, auraient inévitablement attirées sur lui. Il partit pour l'Arménie, où il essaya d'implanter ses croyances, mais il paraît qu'il ne put y parvenir (4). Alors il employa ses loisirs à compulsier les archives du fameux temple d'Aramazd à Ani, et il puisa dans l'Histoire des Temples les éléments d'une Histoire d'Arménie, dont un long fragment nous a été conservé par Moïse de Khorène (5).

L'avènement au trône impérial du Syrien Elagabal rouvrit à Bardesane les portes d'É-

desse. C'est à ce moment que l'on doit croire que Bardesane écrivit le « Traité du Destin » dans lequel il a pour adversaire, dans son dialogue, un philosophe du nom d'Avida ou Abida. Les fragments qu'Eusèbe nous a conservés de ce Traité, dans sa Préparation évangélique (1) et dont il existe aussi des extraits dans les *Reconnitions* du pseudo-Clément (2), dans Cæsarius (3) et dans Georges Hamartolos (4), appartiennent, selon Cureton, à l'ouvrage dont il a publié intégralement le texte syriaque dans son *Spicilege*, sous le titre de « Livre de la loi des contrées (5) ». Cependant les variantes très-considérables et les additions nombreuses qu'on remarque, en comparant les trois textes, ont suggéré aux savants de l'école allemande, et notamment à M. Hilgenfeld, la pensée que le « Livre de la loi des contrées », tel que Cureton l'a publié, devait être une composition postérieure à Bardesane, dont l'auteur serait un de ses disciples, nommé Philippe, qui parle à la première personne, tandis que Bardesane n'intervient qu'à la troisième. De même que Socrate, qui n'écrivit point les dialogues de Platon, bien qu'il y jouât le rôle principal, Bardesane ne paraît pas non plus avoir rédigé le « Livre de la loi des contrées », bien qu'il y figure comme un maître au milieu de ses disciples (6). Les mêmes critiques supposent avec raison que la mention de la campagne de l'Arabie par les Romains, que l'on croyait devoir reporter à l'époque de Marc-Aurèle, en 170 de notre ère, s'applique plutôt à l'occupation de cette province par Septime Sévère, vers 200. Un point non moins capital, en faveur de l'opinion de M. Hilgenfeld, touchant la rédaction, postérieure à Bardesane, du « Livre de la loi des contrées », c'est que ce critique a démontré qu'en compa-

(1) Ephrem, *Hymn.*, LV, p. 558.

(2) Épiphané, *Hæres.*, LVI. — *Philosophumena*, liv. VI, II, 35.

(3) Hérodien, liv. IV, ch. 21. — Dion Cassius, in *fragm. apud Zonar.*, t. I, p. 613, et *apud Xiphil.*, p. 352; cf. aussi liv. LXXVII et *excerpt. Vat.*, p. 746. — *Ma Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité*, p. 77.

(4) Moïse de Khorène, *Hist. d'Armén.*, liv. II, ch. 66.

(5) *Hist. de l'Arménie*, liv. II, ch. 61 à 65 inclus. — Cf. aussi le P. Karékin Djimédjian (*Histoire de la littérature arménienne* (en arménien), Venise, 1865, p. 79), où ce savant mékhitariste a résumé ce que Moïse de Khorène nous apprend sur la vie de Bardesane et sur ses écrits.

(1) Liv. VI, ch. 10, 6 et suiv.

(2) Ch. IX, p. 19 et suiv.

(3) *Quæstion.*, 47, 48.

(4) *Chron. (Anecd. græc.*, Oxon., édit. Cramer, t. IV), p. 236 et suiv.

(5) Cureton, *Spicilegium syriacum*, p. 1 et suiv., *ad calcem*.

(6) Le début du « Livre de la loi des contrées » ne peut laisser aucun doute à cet égard : « Il avait (Bardesane) l'habitude, chaque fois qu'il nous trouvait en conversation sur n'importe quel sujet, de nous demander : « Que disiez-vous ? » afin qu'il pût prendre part à la discussion. »

rant le texte du « Traité du Destin », conservé par les *Récognitions*, avec les textes d'Eusèbe et du « Livre de la loi des contrées », on s'aperçoit bien vite que ce ne fut pas l'auteur des *Récognitions* qui traduisit l'ouvrage attribué à Bardesane, mais au contraire que ce fut l'auteur du « Livre de la loi des contrées » qui s'est servi du travail du pseudo-Clément. D'où il résulte que si Bardesane lui-même a écrit un « Traité du destin », ce fut ce traité qui fut traduit par l'auteur des *Récognitions*, et puis transcrit ensuite en syriaque par un disciple de Bardesane, du nom de Philippe, qui aurait développé l'œuvre primitive de son maître, en lui donnant un titre nouveau : « le Livre de la loi des contrées », qui est précisément celui que nous trouvons en tête de l'édition de Cureton, attribuée à Bardesane.

M. Hilgenfeld, qui a résumé, dans son mémoire sur Bardesane, toutes les opinions des critiques ses devanciers, croit également que la tentative faite par Apollonius, — philosophe courtisan qui accompagnait, dans son voyage d'Orient, Lucius Verus, — en vue de conquérir pour le paganisme le plus illustre des chrétiens de Syrie, est une pure invention; et en effet, nous avons vu précédemment que les dates s'opposent à un pareil rapprochement, puisqu'il est démontré actuellement que Bardesane fleurit postérieurement à l'époque des règnes de Marc-Aurèle et de Lucius Verus. En outre, rien dans le dialogue de Bardesane ne fait soupçonner une controverse avec Apollonius, dont le nom ne figure pas dans la discussion. De son côté, M. Merx suppose, avec beaucoup de sagacité, que le récit de la prétendue dédicace du livre de Bardesane à Marc Aurèle ou à Lucius Verus provient de ce que certains apologistes avaient adressé leurs écrits à l'empereur philosophe, et par analogie on aura admis que Bardesane avait également adressé son « Traité du Destin » à Marc Aurèle. Au contraire, il paraît plus vraisemblable de croire que Bardesane, qui avait eu en Syrie des relations avec Elagabal avant qu'il parvint à l'empire, l'aurait fait intervenir avec lui comme principal interlocuteur dans son dialogue, et que c'est ce fait qui a donné lieu à cette supposition que Bardesane avait adressé son livre à un empereur. En effet, Elagabal, que la critique allemande

prétend être l'adversaire de Bardesane dans son dialogue, portait un nom qui se rapproche tout à fait de celui d'Avida, l'interlocuteur de Bardesane. L'histoire nous apprend que le véritable nom de cet empereur syrien était Varius Avitus Bassianus, et que ce nom d'Avitus fut même porté par l'aïeul d'Elagabal. En comparant ensemble les deux noms *Avida* et *Avitus*, on reconnaît sans peine que le second n'est que la forme ou la transcription latine du nom syriaque, et rien ne s'oppose dès lors à ce qu'on ne considère le nom d'Avida du dialogue précité, comme servant à désigner l'empereur Elagabal lui-même.

Il serait facile de grouper encore d'autres preuves en faveur de l'opinion de l'école allemande, et tendant à démontrer que Bardesane n'a pu être l'auteur du « Livre de la loi des contrées ». Mais ces preuves, tirées des doctrines professées dans cet ouvrage, ressortiraient de notre cadre; disons cependant qu'il résulte de l'examen du texte syriaque du « Livre de la loi des contrées », que les doctrines qui y sont exposées diffèrent sur beaucoup de points de celles qu'Ephrem attribue à Bardesane, et sont en opposition avec celles professées par ce chef de secte, dans les fragments du « Traité du Destin » qu'Eusèbe et les autres Pères de l'Église avaient eu principalement sous les yeux.

Lorsque Bardesane fut rentré à Édesse, il eut l'occasion de se mettre en rapport avec des *pardits*, venus de l'Inde, comme ambassadeurs en Occident. Bardesane recueillit, de la bouche même de ces envoyés, des informations curieuses sur leur pays, et il composa à ce sujet des Commentaires, dont deux fragments seulement nous ont été conservés par Porphyre (1), et que l'on n'hésite pas à considérer comme les meilleurs renseignements que l'antiquité nous ait transmis sur l'Inde (2).

Ce fut seulement à la fin de sa vie, si l'on en croit l'auteur des *Philosophumena*, que Bardesane disputa avec les Marcionites, secte issue de celle de Valentin, dont Marcion avait été le dis-

(1) Porphyre, *de Abstinencia*, liv. IV, § 17; et *de Styge*, éd. Holst., p. 282. — Cf. aussi M. Reinaud, *Relations politiques et commerciales de l'Empire romain avec l'Asie centrale, etc.*; § 3, p. 239 et 240.

(2) Renan, *Hist. des lang. sémit.*, liv. III, ch. 4, p. 281, note 3.

ciple ; cependant Eusèbe semble croire que ce fut beaucoup plus tôt (1).

Saint Jérôme nous apprend que Bardesane publia de savants traités contre les hérésies qui pullulaient en Syrie, suivant son expressif témoignage (2). Nicéphore cite un livre contre Marcion et cinq autres ouvrages contre autant d'hérésiarques dont les noms nous sont inconnus (3). Malheureusement la plus grande partie des écrits de Bardesane ne sont point parvenus jusqu'à nous.

On dit que, sur la fin de sa carrière, Bardesane sembla reconnaître ses erreurs. Mais l'évêque de Césarée, qui nous a conservé ce souvenir (4), assure que le célèbre gnostique d'Édesse ne rejeta jamais entièrement l'hérésie et qu'il finit par retomber dans tous ses égarements.

EXTRAITS D'EUSÈBE, DE SAINT ÉPIPHANE, DE SAINT JÉRÔME, DE SAINT ÉPIHEM, DE JULES L'AFRICAIN ET DE L'AUTEUR DES PHILOSOPHUMENA, SUR BARDESANE.

1.

[Eusèbe, *Hist. Eccles.*, liv. IV, ch. 30.]

... ἐπὶ δὲ τῆς αὐτῆς βασιλείας πληθουσῶν τῶν αἰρέσεων ἐπὶ τῆς μέσης τῶν ποταμῶν, Βαρδησιάνης, ἰκανώτατός τις ἀνὴρ ἐν τῇ Σύρων φωνῇ διαλεκτικώτατος, πρὸς τοὺς κατὰ Μαρκίωνα καὶ τινὰς ἐτέρους διαφρόνων προΐσταμένους δογματῶν διαλόγου συστησάμενος, τῇ οἰκείᾳ παρέδωκε γλώττη τε καὶ γραφῇ, μετὰ καὶ πλείστων ἐτέρων αὐτοῦ συγγραμμάτων· οὗς οἱ γνώριμοι (πλείστοι δὲ ἦσαν αὐτῷ δυνατῶς τῷ λόγῳ παρισταμένῳ) ἐπὶ τὴν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς Σύρων μεταβλήμασι φωνῆς· ἐν οἷς ἐστὶ καὶ ὁ πρὸς Ἀντωνίων ἰκανώτατος αὐτοῦ περὶ εἰμαρμένης διάλογος, ὅσα τε ἄλλα φασὶν αὐτὸν προφάσει τοῦ διωγμοῦ συγγράψαι. Ἦν δ' ἄρα οὗτος πρότερον τῆς κατὰ Οὐαλεντινὸν σχολῆς, καταγούς δὲ ταύτης, πλείστα κε τῆς κατὰ τοῦτον μυθοποιίας ἀπελέγξας, ἰδοὺ καὶ μὲν πως αὐτὸς ἐαυτῷ ἐπὶ τὴν ὀρθοτέραν γνώμην μεταταθεῖσθαι· οὐ μὴν γε παντελῶς ἀπερρύψατο τὸν τῆς παλαιᾶς αἰρέσεως ῥύπον. Ἐν τούτῳ γε μὴν καὶ ὁ τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας ἐπίσκοπος Σωτήρ τελευτᾷ...

(1) Eusèbe, *Hist. Eccles.*, liv. IV, c. 30. — Cf. aussi Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 66.

(2) Saint Jérôme, *Opera*, t. IV, p. 111, 112.

(3) Nicéphore, *Hist. eccles.*, liv. IV, ch. 11. — Cf. aussi Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 66.

(4) Eusèbe, *Hist. eccles.*, liv. IV, ch. 28

2.

[S. Épiphanes, *Hæres.*, LVI, C. 1.]

Ὁ δὲ Βαρδησιάνης οὗτος, ἐξ οὐπερ ἡ αἵρεσις τῶν Βαρδησιανιστῶν γεγένηται, ἐκ Μεσοποταμίας μὲν τὸ γένος ἦν, τῶν κατὰ τὴν Ἑδεσσηνῶν πόλιν κατοικούντων. Ὁς τὰ μὲν πρῶτα ἀριστὸς τις ἀνὴρ ἐτύγχανε, λόγους δὲ οὐκ ὀλίγους συνεγράψατο, δπηνίκα ἐρρωμένην εἶχε τὴν διάνοιαν. Ἐκ γὰρ τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας ὤρματο, λόγιός τις ὢν ἐν ταῖς δυσὶ γλώσσαις, ἑλληνικῇ τε διαλέκτῳ καὶ τῇ τῶν Σύρων φωνῇ, Αὐγάρῳ δὲ τῷ τῶν Ἑδεσσηνῶν δυνάστη, ἀνδρὶ δαιωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ, ἐξοικειούμενος τὰ πρῶτα καὶ συμπράττων τε ἄμα καὶ τῆς αὐτοῦ μετασχὼν παιδείας, διήρκεσε μὲν μετὰ τὴν ἐκείνου τελευταίαν ἄχρι τῶν χρόνων Ἀντωνίου Καίσαρος, οὗ τοῦ Εὐσεβοῦς καλουμένου, ἀλλὰ τοῦ Οὐήρου· δς πολλὰ Ἄβειδαν τὸν ἀστρονόμον κατὰ εἰμαρμένης λέγων συναλογίσατο. Καὶ ἄλλα δὲ κατὰ τὴν εὐσεβῆ πίστιν ἐμφέρεται αὐτοῦ συντάγματα. Ἀπολλωνίῳ δὲ τῷ τοῦ Ἀντωνίου ἐταίρῳ ἀντήρε παραινόμενος ἀρνήσασθαι τὸ χριστιανὸν ἑαυτὸν λέγειν. Ὁ δὲ σχεδὸν ἐν τάξει δμολογίας κατέστη, λόγους τε συνετοῦς ἀπεκρίνατο, ὑπὲρ εὐσεβείας ἀνδρείως ἀπολογούμενος, θάνατον μὴ δεδιέναι φήσας, ἐν ἀνάγκῃ ἕσθαι, κἀν τε τῷ βασιλεῖ, μὴ ἀντίποι. Καὶ οὕτως ὁ ἀνὴρ τὰ πάντα μεγάλως ἦν κεκοσμημένος, ἕως ὅτε τῷ ἀστοχῆματι τῆς ἑαυτοῦ αἰρέσεως περιέπεσε κ.τ.λ. — C. 2. προσφθίεται γὰρ οὗτος Οὐαλεντιναιοῖς κ.τ.λ.

3.

[S. Jérôme, *De viris illustr.*, c. 33. — *Opera*, t. II, page 871 et suiv.]

Bardesanes in Mesopotamia clarus habitus est, qui primum Valentini sectator, deinde confutator, novam hæresim condidit. Ardens ejus a Syris prædicatur ingenium et in disputatione vehemens. Scripsit infinita adversum omnes pæne hæreticos, qui ætate ejus pullulaverant, in quibus clarissimus est et fortissimus liber, quem Marco Antonio de fato tradidit, et multa alia super persecutione volumina, quæ sectatores ejus de syra lingua verterunt in græcam. Si autem tanta vis est et fulgor in interpretatione, quantum putamus in sermone proprio?

4.

[Id. *Adv. Jovianum*, II, 14. — *Opera*, t. II, p. 344.

Bardesanes vir Babylonius in duo dogmata apud

Indos gymnosophistas dividit, quorum alterum appellat Brachmanas, alterum Samanæos.

5.

[*Id. Comm. in Hos. X. — Opera, t. VI, 1, 106.*]

Bardesanes, cujus et philosophi admirantur ingenium.

6.

[*S. Ephrem, Hæres. fabul., I, 242.*]

Βαρδησάνης δὲ ὁ Σύρος ἐξ Ἑδέσης ὁρμώμενος, ἐν τοῖς Οὐήρου Μάρκου Καίσαρος ἤκμασε χρόνοις. Τοῦτον φασὶ πολλά τῆς Βαλεντίνου περικόψαι μυθολογίας. Πολλὰ δὲ καὶ τῆ Σύρων συνέγραψε γλώττη, καὶ ταῦτα τινὲς μετέφρασαν εἰς τὴν ἑλλάδα φωνήν. Ἐντετύχηκα δὲ ἀγῶ λόγοις αὐτοῦ κατὰ εἰμαρμένης γραφεῖσι καὶ πρὸς τὴν Μαρκίανος ἀρσεῖν καὶ ἄλλοις οὐκ ὀλίγοις. Φασὶ δὲ καὶ Ἀρμόνιον, τούτου παῖδα γενόμενον, ἐν Ἀθήναις τὴν ἑλληνικὴν παιδευθῆναι φωνήν. Πολλὰ δὲ καὶ οὗτος ἔγραψε τῆ Σύρων γλώττη χρησάμενος. Τῆν τῶν ἀμφοτέρων δὲ πλάνην Ἐφραίμ ὁ Σύρος ὁ πανεύφημος γενναίως διήλεγξεν.

7.

[*Jules Africain, Kestoi, ch. 29, p. 300 et suiv. — Veterum Mathematicorum opera (Paris, 1693), p. 275 et suiv.*]

Ἐχρήσατο τῆ πείρᾳ ταύτῃ καὶ Σύρος ὁ Σκύθης καὶ Βαρδησάνης ὁ Πάρθος, τάχα δὲ πού καὶ πλειόνες· εἶδον καὶ αὐτὸς ἐν Ἀγθάρου τοῦ βασιλέως Μάννου τοῦ παιδὸς αὐτοῦ πολλάκις πειράσαντος ἐμοῦ ὀφρηγασαμένου. Τοξότης οὕτω δεινὸς ἦν, ὥστε θήρας ποτὲ ἡμῖν οὐσης ἀμφὶ μεσημβρίαν (ἐτύγχανον δὲ καὶ αὐτὸς παριππεύων, οὐ κυνηγέτης τις ὢν, ἀλλὰ τῆς θήρας θεατής) ἐκπηδᾷ μὲν ἕκ τινος λοχμῆς ἄρκτος ὑλαία φοβερὰ προσελθεῖν, δεινὴ τις ἰδεῖν, ἀδύνατος τάχα καὶ βαλεῖν. Ἐπτοημένων δὲ πάντων τῆς φυγῆς τὰς ὁδοὺς ὁ Μάννος παρακελευσάμενος ἡμῖν θαρρεῖν, πάντα τὸν φόβον διέλυσε δύο βέλη βάλλων· τοὺς γὰρ ὀφθαλμοὺς κατατοξεύσας τῆς ἄρκτου εὐ-

χειρώτων ἐποίησεν αὐτὴν μηδὲ βλέπουσαν τοὺς κυνηγέτας. Ἦν δὲ ἄρα σοφὸς τοξότης Βαρδησάνης, εἴπερ τις ἕτερος. Οἶδά τε ἀνθρώπων τοξεύσαντα ὅλα ζωγράφον, ὁ δὲ τρόπος τοῖσδε· ἀνδρα καταντικρὺ ποιεῖσθησε νεανίαν καλὴν καὶ εὖρωστον, θν καὶ γραφαί· ἀν ἐξέκαμε μιμούμενος. Προυβάλετο δὲ τὴν ἀσπίδα ὁ νεανίσκος· τοῦτο γὰρ προσέταξεν ὁ Βαρδησάνης ἰνδεικνύμενος τὴν τέχνην ἡμῖν θεαταῖς. Ὅ δὲ ὅτε ζωγράφος ἀγαθὸς τὸν κατέχοντα μετέθηκεν ἐπὶ τὴν ἀσπίδα. Πρώτην μὲν δὴ τὴν κεφαλὴν ἔγραφεν, ἔρθοις βέλεσι κύκλον κεφαλῆς μιμούμενος. Ἔτα τῶν ὀφθαλμῶν τὰς βολὰς, χειρῶν ἀρμονίας, ρυθμῶν γενεῶν, καὶ ὁ λοιπὸς ἀνθρώπος ἠκολούθει τῇ τάξει τοῦ σώματος. Ὅ δὲ ἐσεμύνητο τοξικὴν γραφικὴν συλλαβῶν, καὶ γράφων τοξεύμασι καὶ τοξεύων γραφάς. Ἐθαυμάζομεν δὲ ὀρῶντες ὡς πολεμικὸν ἐπιτήδευμα τὸ τοξεύμα ἦν. Ἄλλ' ἦν τι καὶ τερπνὸν καὶ ἀκίνδυνος ἡδονή. Ὅ δὲ καταθέμενος τὴν ἀσπίδα εἶδεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ οικείου ὄπλου γεγραμμένον, καὶ ἔχαιρε γενόμενος στρατιωτικὸν ζωγράφημα· τῶσι μὲν οὖν ἔχω θαυμάσας. Σύρος δὲ τί ἂν λέγοιμι; σοφὸς καὶ ὁ Σύρος τοξότης, οὐ ζωγραφήσας βέλυσιν, ὥσπερ ὁ Βαρδησάνης κ.τ.λ.

8.

[*Philosophumena, lib. VI, n, 35.*]

Οἱ δ' αὖ ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς λέγουσιν, ὃν ἔστιν Ἀξιόνικος καὶ Βαρδησιάνης, ὅτι πνευματικὸν ἦν τὸ σῶμα τοῦ Σωτῆρος· Πνεῦμα γὰρ Ἅγιον ἦλθεν ἐπὶ τὴν Μαρίαν, τουτέστιν ἡ Σοφία καὶ ἡ δύναμις τοῦ Ὑψίστου ἡ δημιουργικὴ τέχνη, ἵνα διαπλασθῇ τὸ ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τῆς Μαρίᾳ δοθέν.

9.

[*Philosophumena, liv. VII, m, 31.*]

Ἐπεὶ δὲ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις νῦν καινότερόν τι ἐπεχείρησε Μαρκιωνιστῆς τις Πρέπων Ἀσσύριος, πρὸς Βαρδησιάνην τὸν Ἀρμένιον ἐγγράφως ποιήσας λόγους περὶ τῆς αἰρέσεως, οὐδὲ τοῦτο σιωπήσομαι.

BARDESANE.

I. FRAGMENTS D'UNE HISTOIRE DE L'ARMÉNIE.

§ 1.

[MOÏSE DE KHORÈNE, HISTOIRE D'ARMÉNIE,
LIVRE II, CH. 61-66.]

(Traduction faite sur le texte arménien.)

I. (LIV. II, CH. LXI.)

Règne d'Ardavazt; il chasse ses frères et ses sœurs; sa mort avec les circonstances fabuleuses.

Après Ardaschès, son fils Ardavazt régna (1). Il chassa de l'Ararat tous ses frères et les reléguâ dans les cantons d'Agliovid et d'Arpéran, pour qu'ils n'habitassent pas en Ararat, dans les domaines du roi. Il garde seulement auprès de lui Diran, son successeur désigné, car il n'avait pas de fils. Après quelques jours de règne (2), en passant sur le pont de la ville d'Ardaschad (3) pour aller à la chasse des sangliers et des onagres, près des sources de Kin (4), Ardavazt, saisi d'un vertige subit, et errant çà et là à cheval, tombe dans un gouffre profond et disparaît. Les chantres du Koghten improvisèrent des fables sur cet événement. A la mort d'Ardaschès, il y eut beaucoup de sang versé, selon l'usage des païens. Ardavazt, disent les chantres, parla ainsi avec amertume à son père :

« Tandis que tu es parti, emportant avec toi tout le pays,]

« Comment régnerai-je, moi, sur ces ruines? »

A cause de cela, Ardaschès maudit Ardavazt et lui répliqua en ces termes :

(1) Ardavazt IV monta sur le trône en l'année 120 après notre ère; il était fils d'Ardaschès III (Exaradès ou Axidarès des Grecs) fils de Sanadroug.

(2) Tchamitch (*Histoire d'Arménie*, en arm., t. I, p. 352-353, et t. III, p. 406) donne à Ardavazt deux ans de règne, ce qui prouverait que le mot jours, *avourtz*, ne doit être pris ici qu'au figuré, et qu'il veut dire dans ce passage, un temps indéterminé.

(3) *Artaxata*, dans le territoire de Tovin au confluent de l'Araxe et du Medzamor. (Cf. plus haut, p. 39, col. 2, note 7.)

(4) Petite rivière de la province d'Ararat, appelée aussi Medzamor par l'historien Vartan (*Hist. univ.*, p. 35, éd. de Venise). — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.* p. 467.

« Si tu vas à cheval chasser sur le libre Massis,
« Les Kadch (1) te saisiront, te conduiront sur le libre
Massis,]
« Tu resteras là et tu ne verras plus la lumière. »

Les vieilles femmes racontent également d'Ardavazt qu'il est emprisonné dans une caverne, chargé de chaînes de fer; deux chiens rongent continuellement ses chaînes, et il s'efforce de s'échapper pour venir porter la dévastation dans le monde. Mais au bruit des coups de marteau des forgerons, ses fers acquièrent, dit-on, une nouvelle force. C'est pourquoi, même de nos jours, beaucoup de forgerons, s'en rapportant à la fable, frappent l'enclume trois ou quatre fois le premier jour de la semaine (2), pour consolider, disent-ils, les chaînes d'Ardavazt (3). Toutefois la vérité est ce que nous avons rapporté plus haut.

On dit encore qu'à la naissance d'Ardavazt, ce fait se produisit, que les femmes des descendants d'Astyage (Achtahag) passèrent pour lui avoir jeté un sort, ce qui fit qu'Ardaschès les tourmenta de mille façons. Voici ce que disent les chants de la fable : « Les descendants du Dragon enlevèrent le jeune Ardavazt, et mirent un *Dev* à sa place. » Mais la vérité est, selon moi, que la folie s'empara d'Ardavazt depuis sa naissance jusqu'à sa mort. Ensuite Diran son frère s'empara de la royauté.

(1) Le mot *Kadch*, qui a en arménien le sens de *brave* et de *vaillant*, s'applique ici à une classe d'esprits supérieurs qui jouaient un rôle important dans la mythologie arménienne. Selon M. Emin, les *Kadch* étaient des esprits bienfaisants, en opposition avec les *Dev*, ou esprits malins. (*Recherches sur le paganisme arménien*, p. 39-40.)

(2) Le dimanche.

(3) La légende d'Ardavazt passa en Géorgie où elle subsiste encore dans la tradition populaire, et elle a été rapportée par M. Emin dans sa *Dissertation sur les chants populaires* (en arm., p. 41-42). Seulement, en passant dans ce pays, elle a pris une couleur chrétienne, sans cependant perdre le sens de la légende primitive. M. Hissarian (dans le journal arménien de Constantinople, le *Panaser*, mai 1851, p. 239-244) a publié sous le titre de « Chant du Koghten » le récit de la légende d'Ardavazt; mais l'authenticité de cette pièce est très-douteuse. (Cf. l'*Europe* de Vienne, journal arménien des Mékhitaristes, 1851, n° 34.)

II. (CH. LXII.)

Faits relatifs à Diran.

Diran, fils d'Ardaschès (1), règne en Arménie la treizième année de Firouz (Béroze) Ier roi des Perses. On ne raconte de lui aucune action remarquable; mais seulement qu'il servit fidèlement les Romains. Il vécut en paix, occupé de chasses et de plaisirs, à ce que l'on assure. Il avait deux chevaux plus rapides que Pégase, qui paraissaient non pas toucher la terre, mais bien fendre l'air. Un jour, Tadaké, prince des Pezuouni, obtint de les monter, et se vanta d'être plus magnifique que le roi.

Les hommes de la race antique des Arsacides (Arschagouni) qui était aussi la sienne, lesquels habitaient dans les contrées de Hachdiank, étant venus vers Diran, lui dirent : « Élargis nos domaines qui sont trop insuffisants pour nous à cause de notre accroissement. » Le roi ordonna à une partie d'entre eux d'aller dans les cantons d'Agghiovid et d'Arpérani. Mais ils firent au roi de plus vives réclamations, en disant : « Nous sommes encore plus à l'étroit. » Diran ne fit pas droit [à leur requête]; il refusa de leur donner d'autres domaines, et partagea entre eux, par parties égales, le territoire qu'ils occupent. Le partage fait par tête, le territoire de Hachdiank fut trouvé insuffisant pour le nombre des habitants. Alors beaucoup d'entre eux allèrent dans les cantons d'Agghiovid et d'Arpérani.

Il y avait, dit-on, du temps de Diran, un jeune homme de la race des Antzévatzi, accompli en toutes choses et appelé Erakhnavaou; il épouse la dernière des femmes d'Ardavazt, que ce prince avait ramenée de Grèce. Ardavazt n'ayant pas de fils, le roi laisse à Erakhnavaou toute la maison d'Ardavazt; car on disait celui-là, homme de mérite, modéré en toutes choses, et réglé dans ses passions. Le roi, qui l'aime, lui donne le second rang qu'occupait Ardavazt, lui confie l'armée d'orient et laisse près de lui Trouasb le Perse, son favori, qui était allié aux satrapes du Vasbouragan, et à qui il avait donné le bourg de Dardion avec son territoire, et une grande vigne arrosée par un canal venant du lac de Kailadou (2). Diran s'en alla dans les contrées d'Eguéghiatz, établir sa cour dans le bourg de Tcherms, et il

(1) Diran I régna de 121 à 142 de notre ère.

(2) Le *Kailad*, diminutif de *kail* (loup), était situé dans la province d'Ararat. — Cf. la Géographie attribuée à Moïse de Khorène, dans les *Mémoires sur l'Arménie* de Saint-Martin, t. II, p. 366-367.

occupa le trône vingt et un ans. Il périt enseveli sous une avalanche.

III. (CH. LXIII.)

Tiridate (Dertad) Pakradouni.

Assurément Tiridate (Dertad), de la race des Bagratides (Pakradouni), fils de Sempadonhi fille du brave Sempad, était un homme courageux et fort, de petite taille et d'apparence chétive. Le roi Diran lui fit épouser sa fille Eraniag. Celle-ci haïssait son mari Tiridate, et allait toujours se lamentant, murmurant et se plaignant d'être contrainte, elle si belle, de cohabiter avec un homme disgracieux; d'être alliée, elle sortie d'une maison illustre, à un homme d'un rang inférieur. Tiridate indigné, la frappa un jour très-rudement, arracha sa blonde chevelure, et, l'ayant dépouillée de ce riche ornement, il commanda qu'on l'entraînât et qu'on la jetât hors de l'appartement. Lui-même, s'étant révolté, s'en alla dans les contrées imprenables de la Médie. Arrivé au pays des Siouni, il apprend la mort de Diran, et à cette nouvelle il s'y arrête.

Un jour Tiridate est invité à la table de Pagour, chef de la famille des Siouni. Au milieu des joies de l'ivresse, Tiridate voit une femme d'une grande beauté, qui chantait en s'accompagnant d'un instrument, et qui s'appelait Nazinig. Transporté d'amour, il dit à Pagour : « Donne-moi cette chanteuse. » — « Non (répond celui-ci), car c'est ma favorite. » Tiridate, saisissant alors Nazinig, l'attira à lui au milieu du festin, et donna cours à sa passion comme un jeune libertin. Pagour, furieux de jalousie, se leva pour l'arracher [à son rival]; mais Tiridate, debout, s'arma d'un vase rempli de fleurs, et chassa du banquet les convives. On croyait voir un nouvel Ulysse expulsant le prétendant de Pénélope, ou bien la lutte des Lapithes et des Hippocentaures (1) aux noces de Pirithoüs. Mais il est superflu de toucher

(1) *Ouchgabarig* est le nom d'une divinité inconnue du paganisme arménien, que les traducteurs ont appliqué sans raison soit aux Sirènes, soit aux Hippocentaures. (Cf. Émin, *Recherches sur le paganisme arménien*, p. 36.) Ainsi, dans la traduction grecque de la Chronique d'Eusèbe, les Sirènes dont parle Apollodore sont appelées *Ouchgabarig* (t. I, p. 12, 13 de l'éd. Aucher), et Moïse de Khorène, en rappelant ici le combat des Lapithes et des Centaures, d'après Bardesane, se sert également de la même expression. Grégoire Magistros, dans sa lettre à Thornig Mamigonien, désigne également les Sirènes sous le nom d'*Ouchgabarig*. (Chronique d'Eusèbe, éd. Aucher, p. 13, note 1.)

le sujet des prouesses de cette homme débauché.

Sache donc que la race des Bagratides, en abandonnant la foi de ses pères (1), reçut d'abord des noms barbares, Piourab, Sempad, et autres appellations du même genre; privés ainsi des noms de leurs aïeux, qu'ils portaient avant leur apostasie, Pakatia, Doupia, Sénékia, Assout, Sapadia, Vazaria, Enanus. Il me semble que le nom de Pakarad que portent à présent les Bagratides est bien Pakatia; de même qu'Assout est Achot; de même aussi Vazaria est Varaz; Schampad est Sempad.

IV. (CH. LXIV.)

Le dernier Tigrane (Dikran) et ses actions.

A Tigrane (Dikran) succède son frère Tigrane (Dikran) dernier (2), qui régna sur l'Arménie la vingt-quatrième année de Firouz (Bérose) roi des Perses. Après un long règne (3) de quarante-deux ans, il mourut sans avoir accompli aucune action mémorable. Il fut captif d'une jeune fille grecque, à l'époque où mourut Titus second, empereur des Romains, appelé Antonin Auguste. Firouz, roi des Perses, fonda sur l'empire romain (4) et pour cela il fut nommé Firouz, c'est-à-dire vainqueur; car avant il se nommait Vologèse en langue grecque. Mais comment le nomment les Perses? je l'ignore.

En même temps que Firouz fait une invasion en Syrie sur le territoire de la Palestine, notre Tigrane envahit pour lui et par son ordre les provinces méditerranéennes. Il est fait prisonnier par une jeune princesse qui gouvernait le pays, dans le temps que Lucius (Loukianos) César (5), con-

(1) Les Bagratides qui descendaient du juif Schampa Pakarad conservèrent longtemps leur religion, après que le chef de la famille fut entré au service de Valarsace fondateur de la dynastie arsacide d'Arménie. Ils furent même pressés à plusieurs reprises d'abandonner leur foi religieuse pour embrasser le culte des idoles (Moïse de Khorène, II, 8, 14). S'étant convertis au christianisme, les Bagratides continuèrent à jouer un grand rôle politique en Arménie, et, à la chute des Arsacides, cette famille avait conquis le premier rang parmi les satrapes du pays (Indjidji, *Archéol. de l'Arm.*, t. II, p. 96-108). Les Bagratides fondèrent même une dynastie au neuvième siècle, dont le siège fut la ville d'Ani.

(2) Tigrane ou Dikran III régna de 142 à 178 de notre ère.

(3) Le texte arménien dit « une longue vie ».

(4) *Script. histor. August.*; Cf. Jules Capitolin (*Vie d'Antonin*, c. 8) qui parle de cette campagne de Firouz.

(5) Lucius Aurélius Vêrus Commodus Antoninus, dont il

truisait un temple à Athènes. Lucius, étant passé avec de nombreuses troupes dans les terres méditerranéennes, soumit l'Arménie, après la mort de Firouz, délivra Tigrane et lui donna en mariage la jeune Rufa. Mais, arrivé en Arménie, Tigrane l'abandonne, et des quatre fils qu'il avait eus d'elle, il en fait une race appelée Rufsian, du nom de leur mère Rufa. Il crée le premier d'entre eux chef de la famille, qu'il met au rang des autres satrapies, afin qu'ils ne puissent prendre le nom d'Arsacides.

Quant aux branches cadettes, ici et dans les contrées de Gordjaik (1), elles furent établies par Tigrane; c'étaient des hommes sans rang dans les milices, mais remarquables de leur personne, qui avaient combattu pour la cause de Tigrane en Grèce. Ils étaient venus des contrées de Gordjaik, ou bien de notre côté, je veux parler de nos voisins les Vedjiank et des descendants de Haïg, et même des étrangers. Nous ne les appelons pas par leurs noms, à cause de notre ignorance à ce sujet et aussi de la difficulté des recherches; enfin parce que les opinions de beaucoup de gens sont si différentes qu'il nous faudrait les passer toutes en revue. Pour cela, nous ne dirons rien de ces races constituées par le dernier Tigrane, quoique, à plusieurs reprises, tu nous aies engagé à le faire; mais nous parlerons seulement des faits dont nous sommes certain, des événements postérieurs. Nous avons évité autant que possible tout discours superflu, toute parole pompeuse, et tout ce qui était un sujet de doute en parole et en imagination; nous attachant, autant qu'il était en notre pouvoir, à ce qui est juste et vrai, soit que la chose vint de nous ou d'ailleurs; de même ici, je m'abstiens de toutes paroles irréfléchies, et de tout ce qui tend à introduire des opinions inexactes. Je te conjure encore, comme je l'ai déjà fait à plusieurs reprises, de ne pas m'imposer des récits superflus, et de ne pas faire que ce travail, qui est en tout point une œuvre grande et vraie, devienne puéril et oïseux par des récits douteux ou mensongers. Le danger, pour toi comme pour moi, serait le même.

est question dans l'histoire de Jules Capitolin (*Vies d'Antonin, passim; de Verus*, ch. 6 et 7).

(1) L'Arménie Kurde, la Gordyène ou Cordouène des anciens (Ptolémée, liv. V, ch. 13. Strabon, liv. XI, ch. 14. Plutarque, *Vies de Lucullus et de Pompée*. Dion Cassius, liv. XXXVII. Ammien Marcellin, XXIV, 8; XXV, 7. Pline, VI, 15). — Cf. St-Martin, *Mémoires sur l'Arm.*, t. I, p. 176 et suiv., et plus haut p. 24, col. 1, note 1.

V. (CH. LXV.)

Règne de Vagharsch; il fonde le bourg de Pasène; la nouvelle ville est ceinte de murailles; guerre contre les Khazirs; Vagharsch meurt.

Après la mort de Tigrane, son fils Vagharsch (1) règne la trente-deuxième année de son homonyme Vagharsch roi des Perses. Il élève un grand bourg sur le chemin, au lieu même de sa naissance. Sa mère, en allant passer l'hiver en Ararat, prise tout à coup de douleurs, était accouchée sur le chemin dans le canton de Pasène (2), au confluent du Mourtz (3) et de l'Araxe (Erask). Vagharsch couvrit cet endroit de constructions, et de son nom l'appela Vagharschavân (4). Il l'entoura de murailles, ainsi que le bourg de Vartkès (5), situé sur le fleuve Kasakh (6). Voici ce que disent les fables :

- « Vartkès (7), encore enfant, étant parti
- « Du canton de Douh, près du fleuve Kasakh
- « Va se fixer près de la colline de Chérech,
- « Près de la ville d'Ardimet (8), près du fleuve Kasakh,]
- « Pour tailler et sculpter la porte d'Érouant roi (9). »

C'est Érouant premier qui vécut peu de temps et descendait de Haïg. Vartkès, ayant épousé sa sœur, éleva ce bourg. Tigrane (Dikran) second, de la race des Arsacides, y établit de nombreux Juifs

(1) Ce prince s'appelait aussi Vologèse; il régna de 178 à 198 de notre ère.

(2) La Phasiane de Constantin Porphyrogénète (*De adm. imp.*, ch. 45). — Cf. plus haut p. 45, col. 2, note 1.

(3) *Le Musis* de Pline, *Hist. Nat.*, liv. VI, ch. 10.

(4) Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 471.

(5) Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 345.

(6) Cette rivière, qui vient du mont Arakadz, coule du N. au S. et arrosait les villes de Valarsabad ou Vagharschabad et de Garpi, dont elle prit les noms. Le nom de rivière de Garpi lui est resté (Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.* t. I, II, p. 39 et 40). — Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, p. 472, et *Arm. mod.*, p. 255.

(7) *Vartkès*, littéralement « à la chevelure rose ».

(8) Ardimet et Vartkès étaient les noms primitifs de la ville de Vagharschabad (Indjidji, *Arm. anc.*, p. 472).

(9) M. Émin, dans sa Dissertation sur les chants historiques de l'ancienne Arménie, a coupé les vers qu'on vient de lire d'une autre manière que les Mékhitaristes dont nous avons adopté ici le système (Cf. *Storia di Mose Corenese*, versione italiana; Venise, 1850, p. 216). Voici comment le savant orientaliste russe a divisé les vers du fragment poétique en question (Dissertation..., p. 93-94) :

- « Vartkès, encore enfant, — » étant parti
- « Du canton de Douh, — » près du fleuve Kasakh,
- « Va se fixer — » près de la colline de Chérech,
- « Près de la ville d'Ardimet, — » près du fleuve [Kasakh,
- « Pour tailler et sculpter la porte — » d'Érouant roi. »

provenant de la première captivité, et ce lieu devint une bourgade commerçante (1). Vagharsch l'entoura de murailles et de forts remparts, et l'appela Vagharschabad, qui est nommée encore la Nouvelle-Ville. Ce prince mourut après vingt ans de règne. Les autres vécurent seulement; mais lui, je le dis, continue à vivre après sa mort, à cause de sa bonne renommée qui l'élève au-dessus des rois pusillanimes et efféminés. Car, de son temps, les masses coalisées des peuples du Nord, j'entends parler des Khazirs et des Pasils (2), franchissant la Porte de Djor (3), sous la conduite de leur roi Venaseb Sourhab (4), passent le fleuve Cyrus (Gour), et se rassemblent dans cet endroit. Vagharsch accourt avec une nombreuse armée de vaillants soldats, et jonche toute la surface de leur camp d'une multitude de cadavres; puis, poursuivant vigoureusement les ennemis, il franchit le défilé de Djor. Là, ceux-ci, s'étant ralliés, se rangent en bataille, et bien que les braves Arméniens aient encore battus et mis en fuite, cependant Vagharsch meurt [frappé] par d'habiles archers, [après avoir régné vingt et un ans] (5).

Le trône de Vagharsch est occupé par Chosroès (Khosrov) (6) son fils, la troisième année d'Artaban (Ardavan) roi des Perses. Aussitôt ce prince, à la tête des forces de l'Arménie, passe la grande montagne (le Caucase), pour venger la mort de son père, poursuit avec l'épée et la lance ces populations courageuses, prend sur elles la centième partie des choses utiles, et, comme signe de sa domination, il laisse une colonne avec une inscription grecque, afin qu'il demeure

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist.*, liv. II, ch. 14.

(2) Ces peuples habitaient la Sarmatie et sont mentionnés dans la Géographie attribuée à Moïse de Khorène. — Cf. St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, p. 334-335.

(3) La Porte de Djor, appelée *Zour* par Procope (*De Bell. Goth.*, IV, 3) et aussi nommée Porte des Alains ou des Aghouank, est un défilé connu de nos jours sous le nom de Porte de Derbend et qui se trouve à l'endroit où le Caucase vient aboutir à la mer Caspienne. Ce défilé est souvent mentionné dans les historiens arméniens, arabes et persans. Alexandre y avait, dit-on, dressé une porte de fer dont il est fait mention dans la Chronique syro-arménienne de Michel le patriarche.

(4) Il est probable que ces deux noms n'appartiennent pas au même personnage et que le texte arménien a été légèrement altéré dans cet endroit; je propose de lire: « sous la conduite de leurs rois, Venaseb et Sourhab. » — Cf. St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 301.

(5) Ce qui est entre crochets [] manque dans presque tous les manuscrits; nous avons vu, quelques lignes plus haut, qu'il est dit que Vagharsch mourut après vingt ans de règne.

(6) Chosroès le Grand régna de 198 à 232 de notre ère, et fut assassiné par un seigneur arsacide appelé Anag, qui était le père de saint Grégoire l'Illuminateur.

évident que le pays est sous l'obéissance des Romains.

VI. (CH. LXVI.)

D'où ces faits sont tirés.

Ces faits nous sont transmis par Bardesane (Partadzan) d'Édesse, qui fleurit comme historien au temps du dernier Antonin (1). Il avait été disciple de l'hérésie de Valentinien; puis il l'avait rejetée et combattue, et il n'était pas arrivé à la vérité. Séparé de ce dernier, il avait fondé une secte particulière; cependant il ne dénatura pas l'histoire. Il était persuasif et sa parole était brillante (2); il osa même adresser une lettre à Antonin, disserta longuement contre la secte des Marcionites, contre le Destin et le culte des idoles pratiqué dans notre pays. Bardesane vint ici pour essayer de faire quelques prosélytes parmi ce peuple grossier de païens. Comme il ne fut pas bien accueilli, il entra dans le fort d'Ani, lut l'Histoire des Temples, où se trouvaient aussi relatées les actions des rois, y ajouta ce qui se passait de son temps et traduisit le tout en idiome syriaque, ce qui, dans la suite, fut retraduit en langue grecque. Bardesane rapporte, d'après l'Histoire des Temples, que le dernier Tigrane (Dikran), roi d'Arménie, voulant honorer le tombeau de son frère Majan le grand-prêtre, dans le bourg des idoles situé au canton de Pakrévant, élève sur ce tombeau un autel, afin que tous les passants puissent participer aux sacrifices, et que les étrangers y soient reçus la nuit. Dans la suite, Vagharsch y institua une fête générale au commencement de l'année, à l'entrée du mois de Navassart (3). C'est de cette histoire qu'ayant tiré nos

(1) Voir ce que nous avons dit touchant l'époque où florissait Bardesane, dans l'Introduction placée en tête des Fragments que nous avons rassemblés, p. 57-61.

(2) C'est ce que disent en effet saint Jérôme (*Ep. de script. eccles.*, t. IY, p. 111), saint Nicéphore (*Hist. eccl.*, liv. IV, ch. 11) et saint Augustin (*Œuvres*, t. VI, p. 2).

(3) Il s'agit ici de la fête instituée en l'honneur du dieu de la nouvelle année, *Amanor* (*am*, l'an; — *nor*, nouveau) qui, au dire d'Agathange, était protecteur des fruits et s'appelait aussi *Vanadourtik*, « dieu donnant asile ou abri ». Son temple était à Pakavan, canton de

récits, nous l'avons reproduite pour toi, depuis le règne d'Ardavazt jusqu'aux annales de Chosroès.

§ 2.

[ZÉNOB DE GLAG, *Histoire de Daron* (Venise, 1832, en arm.), p. 22, et trad. fr. (éd. Prud'homme); pg. 30-31.]

Si tu veux connaître exactement toutes ces choses, ô bienheureux Victor (Pekdor), lis l'Histoire du royaume des Hephthalites écrite en grec, ou [celle qui] traite du royaume des Djen, que tu trouveras à Édesse, dans l'historien Bardesane (Part) (1).

§ 3.

[OUKHTANÈS D'ÉDESSE, *Histoire de la séparation religieuse des Arméniens et des Géorgiens* (msc. de la Bibliothèque impériale de Paris, fonds arm., suppl., n° 47, p. 68, transcrit d'après une copie faite pour l'Académie impériale des sciences de S.-Petersbourg, sur le msc. unique du couvent patriarcal d'Edchmiadzin). Cf. *Catalogue* de cette Bibliothèque, imprimé en arménien, à Tiflis, en 1863, pg. 186, n° 1674.]

Zénob [de Glag] raconte ces faits à des hommes dignes de foi, ses nationaux et ses compatriotes; ces faits, vous les connaissez parfaitement vous-mêmes par les récits de nos pères. Mais si vous voulez savoir exactement ces choses, lisez le dernier livre de Bardesane d'Édesse, qui relate très-bien le colloque qu'échangèrent entre eux Tiridate (Dertad) et Hratché. Que fit-on ensuite de Hratché? Je l'ignore, dit l'historien.

Pakrévant, dans la province d'Ararat. Sa fête durait six jours et commençait au nouvel an arménien, le premier jour de *navassart* (11 août), dont le nom lui-même signifie en persi « nouvel an » (*nev*, nouveau, *sart*, an). Cf. Émin, *Recherches sur le paganisme arménien*, p. 23-24. — On peut voir dans les *Recherches sur la chronologie arménienne*, par M. Dulaurier (pg. 132, note 33), comment ce savant a expliqué le nom du dieu Amanor, et comment aussi il a créé un dieu *Vanadour* qui est de pure fantaisie, en prenant l'épithète d'*hospitalier* donnée à Amanor, pour un nom de divinité!!!

(1) Quelques manuscrits écrivent *Partian*.

II. COMMENTAIRES SUR L'INDE.

§ 1.

[PORPHYRE, *Fragment du Traité du Styx*, περί Στυγός.]

Ἰδοῦ (Ἰνδοί) οἱ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ ἐξ Ἑμισῶν εἰς τὴν Συρίαν ἀφικομένου Βαρδισάνη τῷ ἐκ Μεσοποταμίας εἰς λόγους ἀφικόμενοι ἐξηγήσαντο, ὡς ὁ Βαρδισάνης ἀνέγραψεν εἶναι τινα λίμνην ἔτι καὶ νῦν παρ' Ἰνδοῖς, δοκιμαστηρίου λεγομένην· εἰς ἣν, ἂν τις τῶν Ἰνδῶν αἰτίαν ἔχων τινὸς ἀμαρτίας ἀρνηται, τῶν Βραχμάνων τινὲς δοκιμάζουσιν αὐτὸν, τοῦτον δὲ τὸν τρόπον πυνθάνονται τοῦ ἀνθρώπου, εἰ θέλει διὰ τοῦ ὕδατος γενέσθαι τὴν ἐξέτασιν. Καὶ μὴ θέλοντα μὲν ὡς ὑπεύθυνον ἀποπέμψουσι, τὴν δίκην αἰτιάσονται (ἀν τίσονται vel ἐκτίσονται?)· παραδεχόμενον δὲ τὴν βάσανον εἰσάγουσι μετὰ τῶν κατηγόρων. Καταβαίνουσι γὰρ καὶ οὗτοι εἰς τὸ ὕδωρ, δοκιμασθησόμενοι μὴ συκοφαντῶσι. Διέρχονται τοίνυν οἱ ἐπιβαίνοντες τοῦ ὕδατος εἰς ἕτερον μέρος τῆς λίμνης. Τὸ βάθος δ' ἔστιν ἄχρι τῶν γονάτων. Παντὸς οὕτως οὖν (leg. οὖν οὕτως) εἰς αὐτὴν ἐπιβάντος, ὅταν ὁ κατηγορούμενος ἐπιβῇ, ἀναμάρτητος μὲν ὢν, ἀδεῶς διέρχεται, ἄχρι τῶν γονάτων ἔχων τὸ ὕδωρ· ἀμαρτῶν δὲ, ἀλίγον προβάς βαπτίζεται μέγχι κεφαλῆς. Οἱ δὲ Βραχμᾶνες ἀνασπῶντες αὐτὸν ἐκ τοῦ ὕδατος παραδίδασι τοῖς ἐνάγουσι (ἐναγαοῦσι?) ζῶντα, καὶ ἀξιούσι παιδεύθῃαι χωρὶς θανατικῆς καταδίκης· γίγνεσθαι δὲ τοῦτο σπανίως, τῷ μηδένα τολμᾶν ἀρνεῖσθαι τὸ ἀμάρτημα, διὰ τὸν ἐκ τοῦ ὕδατος ἐλεγχον. Ἐκουσίων τοίνυν ἀμαρτημάτων δοκιμαστήριον Ἰνδοῖς τοῦτο ἔχειν· τὸ ὕδωρ· ἀκουσίων δὲ ἁπομῶ καὶ ἐκουσίων καὶ ὅλως ὀρθοῦ βίου ἕτερον εἶναι, περὶ οὗ ὁ Βαρδισάνης τάδε γράφει· θήσω γὰρ τάχεινον κατὰ λέξιν. Ἔλεγον δὲ καὶ σπηλαιον εἶναι αὐτόματον μέγα ἐν ὄρει ὑψηλοτάτῳ σχεδὸν κατὰ μέσον τῆς γῆς· ἐν ᾧ σπηλαίῳ ἐστὶν ἀνδριάς, ὃν εἰκάζουσι πηχῶν δέκα ἢ δώδεκα, ἐστὼς ὀρθός, ἔχων τὰς χεῖρας ἠπλωμένας ἐν τύπῳ σταυροῦ. Καὶ τὸ μὲν δεξιὸν τῆς ὄψεως αὐτοῦ ἔστιν ἀνδρικό· τὸ δ' εὐώνυμον θηλυκόν. Ὅμοιος δὲ καὶ ὁ βραχίων ὁ δεξιός, καὶ ὁ δεξιὸς ποῦς, καὶ ὁ δλον τὸ μέρος, ἀρσενικόν· καὶ τὸ εὐώνυμον θηλυκόν· ὡς ἰδόντα τινα ἐκπλαγῆναι τὴν σύγκρισιν, πῶς ἀδιαιρέτως ἐστὶν ἰδεῖν τὴν ἀνομοιότητα τῶν δύο πλευρῶν ἐν ἐνὶ σώματι. Ἐν τούτῳ τῷ ἀνδριάντι λέγουσι γεγλυφῆναι περὶ τὸν μαζὸν τὸν δεξιὸν ἥλιον· καὶ περὶ τὸν ἀριστερόν, σελήνην. Καὶ κατὰ τῶν δύο βραχιόνων τέχνην γεγλυφῆναι ἀγγέλων ἀριθμὸν, καὶ ὄρη, καὶ θάλασσαν, καὶ ποταμὸν, καὶ ὠκεανὸν,

Qui eo tempore, quo Antoninus Imperator ex Emisa in Syriam descenderet, Bardisanem virum ex Mesopotamia oriundum convenere, narrabant eum scripto prodidisse, esse adhuc apud Indos lacum quem probationis vocant. Ad hunc, si quis Indorum alicujus criminis accusetur et factum neget, adducitur : ubi nonnulli ex Brachmanis eum hoc modo examinant. Primum ex homine quaerunt, num aquae illius examen subire velit. Si recuset, ut reum ad judicium remittant : si examen probet, introducunt eum unà cum accusatoribus ; nam et ipsi in aquam descendunt, ut explorentur nunquid forte falso accusent. Transeunt ergo quotquot in aquam descenderunt in adversam partem lacus : cujus altitudo non ultra genua ingredientium ascendit. Si ergo is qui lacum ingreditur culpa careat, impavidus transit, aqua ultra genua non pertingente. Si in culpa sit, mox ubi paulum progressus fuerit capite tenuis aquae immergitur. Tum Brachmanes extractum ex aqua vivum illis tradunt qui adduxerant : jubentque castigari, nulla in eorum sententia lata : idque raro usu venire, quod nemo factum negare ausit ob propositum aquae examen. Atque hac quidem aqua spontanea delicta apud Indos explorari. Esse autem aliam quae tam voluntaria, quam involuntaria, quinimo omnem vitam recte actam exploret. De qua Bardisanes, cujus verba apponam, sic scribit : aiebant et antrum nativum ingentis magnitudinis in editissimo monte ferme juxta terrae medietullium esse. In illo antro statua est decem, ut videtur, aut duodecim cubitorum, habitu erecto ; manibus in formam crucis extensis ; cujus dextera faciei pars virilis est ; sinistra muliebris. Atque eadem ratione brachium, ac pes, totumque dexterum latus virile, sinistrum vero muliebre : ut ista partium commissio stuporem spectantibus incutiat ; et quod in uno eodemque corpore conjunctam inter se utriusque lateris dissimilitudinem videant. Dexteræ mammæ illius statuæ Solem insculptum esse aiunt, sinistræ Lunam. Et in duobus brachiis sculptoris arte magnum numerum angelorum expressum, cæteraque quæ mundo continentur : vide licet caelum, montes, mare, fluvium, oceanum, plantas,

καὶ φυτὰ, καὶ ζῶα, καὶ ἀπλῶς ὅσα ἐστί. Τοῦτον τὸν ἀνδριάντα φασὶ δεδωκέναι τὸν θεὸν τῷ υἱῷ, δηλονότι τὸν κόσμον ἔκτισεν; ἵνα αὐτὸν ἔχῃ παράδειγμα. Ἐξήτασα δὲ, φησὶ, ποίας ἐστὶν ὕλης, καὶ διεβησαυτοῦ ὁ Σανδάλης, ἐμαρτύρουν δὲ αὐτῷ καὶ οἱ ἄλλοι, μηδὲνα εἰδέναι ποίας ὕλης ἐστὶν ὁ ἀνδριάνς ἐκεῖνος. Οὔτε γὰρ χρύσεός ἐστιν, οὔτε ἀργύρεος, οὔτε χάλκεος, οὔτε λίθινος, οὔτε ἄλλης ὕλης· ἀλλὰ μᾶλλον παραπλήσιός ἐστι ξύλῳ στεβροτάτῳ καὶ ἀσηπτοτάτῳ· μὴ εἶναι δὲ ξύλον. Προσετίθεσαν δὲ λέγοντες, ὅτι τῶν βασιλέων τις ἐθέλησεν ἀφελῆσθαι τρίχα ἐκ τῶν περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ, καὶ αἶμα βῆσαι· καὶ φοβηθῆναι τὸν βασιλέα ἐκεῖνον, ὡς μόλις εἰς αὐτὸν τῶν Βραχμῶνων ἀνακτήσασθαι ἑαυτόν. Ἐπὶ δὲ τῇ κερφαλῇ τούτου λέγουσι θεοῦ ἄγαμα εἶναι, ὡς ἐπὶ θρόνου τινὸς καθήμενον. Λέγουσι δὲ καὶ ἐν τοῖς καύμασιν ἰδροῦν ὄλον τὸν ἀνδριάντα τοῦτον, καὶ μπερῆσαι ὑπὸ τῶν Βραχμῶνων, καὶ παύεσθαι τοὺς ἰδρώτας· καὶ εἰ μὴ βριπίζοιεν, πολλὸν φέρειν ἰδρώτα, ὡς βρέχεσθαι τὴν περὶ αὐτὸν γῆν. Ἐνδοτερον δὲ αὐτῷ ἐν τῷ σπηλαίῳ μετὰ λαμπάδων εἰσέρχονται οἱ βουλόμενοι, καὶ εὐρίσκουσι θύραν τινὰ ἐξ ἧς προέρχεται ὕδωρ, καὶ λιμνάζει περὶ τὰ τελευταῖα τοῦ σπηλαίου. Καὶ ὡς δοκιμάζοντες ἑαυτοὺς εἰσέρχονται διὰ τῆς θύρας ἐκεῖνης. Καὶ ὅσοι εἰσὶ καθαροὶ ἀπὸ τῆς φαυλότητος τοῦ βίου εἰσέρχονται ἀνεμποδίστως εὐρυνόμενης τῆς θύρας· καὶ εὐρίσκουσι πηγὴν μεγίστην ὕδατος πάνυ διαυγεστάτου καὶ ποτιμωτάτου, ἐξ ἧς τὸ ὕδωρ ἐκεῖνο προέρχεται. Οἱ δὲ ἐν καταγνώσει ὄντες πολλὸν θλίβουσιν εἰσελθεῖν διὰ τῆς θύρας ἐκεῖνης, καὶ οὐ δύνανται, στενουμένης αὐτῆς· οἵτινες βιαζόμενοι ἐξομολογοῦνται ἐπὶ τῶν τέτρων εἰ τι ἤμαρτον· καὶ δέησιν ποιοῦνται, ἵνα οἱ λοιποὶ εὐζῶνται περὶ αὐτῶν· καὶ νηστεύουσι χρόνον τινὰ ἱκανόν. Ἐκεῖ φασὶν εἰρηκέναι τοὺς περὶ τὸν Σανδάλην συνάγεσθαι τοὺς Βραχμῶνας, ἡμέρα μόντοι τεταγμένη· ἀλλ' εἶναι μὲν τινὰς ἐκεῖ ἔχοντας τὴν διατριβήν. Τοὺς δὲ ἀλλοχθέν συνιέναι θέρους ὄρα, καὶ περὶ τὸ φθινόπωρον πλεοναζούσης τῆς ὀπώρας, ἐπὶ τε τὴν θεάν τοῦ ἀνδριάντος, καὶ ἐπὶ τὸ ἀλλήλοισι συμμίζαι· καὶ εἰς τὸ πείραν αὐτῶν λαθεῖν, εἰ δύνανται εἰσελθεῖν διὰ τῆς εἰρημένης θύρας. Γίνεσθαι δὲ ἐκεῖ ζητήσεις λέγουσι περὶ τῆς ἐν τῷ σώματι ἐκείνῳ γλυφῆς· οὐδὲ γὰρ ἐστὶ βραδίως πάση τῇ ἀνατυπώσει ἐπιστῆναι, διὰ τε τὸ κολλὰ εἶναι, καὶ διὰ τὸ μὴ πάντα τὰ ζῶα καὶ φυτὰ ἐν πάσῃ χώρᾳ ὑπάρχειν. Ἄ μὲν ὅν Ἰνδοὶ ἱστοροῦσι περὶ τοῦ παρ' αὐτοῖς δοκιμαστῆριου ὕδατος ἐστὶ ταῦτα. Οἶμαι δὲ τούτου καὶ Ἀπολλώνιον τὸν Τυανέα μемуνησθαι τοῦ ὕδατος, τοῦ ἐν τῷ σπηλαίῳ λέγων· γράφων γὰρ τοῖς Βραχμῶσιν, ὄρον τινὰ ὀμνύει· Ὁ μὲν τὰ Ταντάλιον ὕδωρ, ὃ με ἐμνήσατε. Οἶμαι γὰρ Ταντάλιον λέγειν τοῦτο, διὰ τὸ ἀεὶ τῇ προσδοκίᾳ κολάζειν τοὺς ὑπὸ τοῦτο ἐλθεῖν ἐσπουδακτάς, καὶ τοῦτο ποτὸν ἀρῆσασθαι.

et animalia, et quicquid tandem in rerum natura existit. Hanc statuum aiunt Deum filio suo dedisse, cum statuum conderet, ut exemplar sibi propositum haberet. Inquisivi etiam, ait, cujus materiae esset. Sed et Sandales mihi affirmabat, et reliqui testabantur, nemini quidquam de statuæ illius materia constare: cum nec aurea, nec argentea sit, neque ærea, nec lapidea, alteriusve materiae. Sed quam simillimam quidem esse ligno durissimo, nec ulli putredini obnoxio; neque tamen lignum esse. Addebant præterea regem quendam conatum fuisse evellere capillum aliquem eorum qui in cervicem statuæ dependent, et sanguinem inde profluxisse. Hinc regem istum tanto metu exanimatum fuisse, ut vix post longas Brachmanorum preces ad se redierit. Capiti ejus Dei effigiem veluti throno insidere ferunt. Quin et caloribus æstivis totam statuum sudore diffuere, et a Brachmanis ventilando refrigerari; sistique sudorem aiunt. Et nisi ventilabris calor temperetur, adeo largum effluere sudorem, ut humus circumcirca madescat. Post statuum hanc in interiore antri recessu longo intervallo tenebras esse. Eo cum facibus accensis ingrediuntur, quibus subeundi animus est; et offendunt ostium quoddam. Ex quo aqua profluit, quæ in extremo antro lacus instar restagnat. Per id ostium ingrediuntur, qui semetipsos probare cupiunt. Et quicumque a vitæ inquinamentis puri sunt, sine ullo impedimento intrant, largius sese aperiente ostio. Fontemque maximum undæ limpidissimæ et potui gratissimæ inveniunt: ex quo aqua illa, quam dixi, promanat. Sed qui crimini alicui obnoxii sunt, plurimum in ostii illius ingressu luctantur: nec ingredi queunt, ostio sese coarctante. Hi coacti coram aliis, si quid peccati commiserint, conflentur. Rogantque ut reliqui Deum pro sese exorent: et longum temporis spatium jejuniis exigunt. Hic aiunt Sandalem dixisse stato quodam die congregari Brachmanos: et nonnullos quidem ibidem perpetuo commorari; alios vero aliunde convenire tempore æstivo, et autumno, dum fructuum copia abundat: cum ut statuum illam videant, tum ob mutuum congressum; et ut quisque periculum in semetipso faciat, nunquid per dictum ostium ingredi queat. Ibidem quæstiones pertractari aiunt de figuris corpori isti insculptis. Neque enim facile omnes figuræ sciri possunt: cum quod multæ eæ sint, tum quod omnia animalia et plantæ non uno in loco existunt. Atque hæc sunt, quæ Indi de aqua probationis apud se referunt. Cæterum et Apollonium Tyaneum illius aquæ meminisse existimo: ejus inquam, quæ in antro est. Nam in literis, quas Brachmanis scribit, juramento quodam utitur: Non per Tantaliam aquam, qua me initiastis. Puto enim ipsum aquam hanc Tantaliam vocare, quod perpetua expectatione suspensos teneat eos, qui illam subire, potumque ex ea haurire conantur.

§ 2.

[PORPHYRE, *Extrait du Traité de l'abstinence de la chair des animaux*, περί ἀποχῆς ἐμφύχων. Liv. IV. §§ 17 et 18.]

§ 17. Ἰνδῶν γὰρ τῆς πολιτείας εἰς πολλὰ νενεμημένης, ἔστι τι γένος παρ' αὐτοῖς τὸ τῶν θεοσόφων, οὗς Γυμνοσοφιστὰς καλεῖν εἰώθασιν Ἕλληνας. Τούτων δὲ δύο αἰρέσεις· ὧν τῆς μὲν Βραχμᾶνες προΐστανται, τῆς δὲ Σαμαναῖοι. Ἄλλ' οἱ μὲν Βραχμᾶνες ἐκ γένους διαδέχονται ὡς περὶ ἱερατεῖαν τὴν τοιαύτην θεοσοφίαν, Σαμαναῖοι δὲ λογάδες εἰσὶν καὶ τῶν βουληθέντων θεοσοφῶν συμπληρούμενοι. Ἔχει δὲ τὰ κατ' αὐτοὺς τοῦτον τὸν τρόπον, ὡς Βαρδησάνης ἀνὴρ Βαβυλωνίος ἐπὶ τῶν πατέρων ἡμῶν γεγονώς καὶ ἐντυχῶν τοῖς περὶ Δανάμιν (1) πεπεμημένοις Ἰνδοῖς πρὸς τὸν Καίσαρα ἀνέγραψεν. Πάντες γὰρ Βραχμᾶνες ἐνός εἰσι γένους· ἐξ ἐνός γὰρ πατρὸς καὶ μητρὸς πάντες κατάγουσι· Σαμαναῖοι δὲ οὐκ εἰσὶ τοῦ αὐτοῦ (2) γένους, ἀλλ' ἐκ παντὸς τοῦ τῶν Ἰνδῶν ἔθνους, ὡς ἔφαμεν, συνειλεγμένοι· οὔτε δὲ βασιλεύεται Βραχμᾶν οὔτε συντελεῖ τι τοῖς ἄλλοις. Τούτων δὲ οἱ φιλόσοφοι, οἱ μὲν ἐν ὄρει οἰκοῦσιν, οἱ δὲ περὶ Γάγγην ποταμόν. Σιτοῦνται δὲ οἱ μὲν ὄρειοι τὴν τε ὀπώραν καὶ γάλα βόειον βοτάναις παγῆν, οἱ δὲ περὶ τὸν Γάγγην ἐκ τῆς ὀπώρας, ἢ πολλὴ περὶ τὸν ποταμὸν γεννᾶται. Φέρεται δὲ ἡ γῆ σχεδὸν καρπὸν αἰεὶ νέον καὶ μέντοι καὶ τὴν ὄρουσαν πολλὴν τε καὶ αὐτόματον, ἢ χρῶνται ὅταν τὸ τῆς ὀπώρας ἐπιλείπη. Τὸ δ' ἄλλου τινὸς ἀψαθαι ἢ ὄλιως θιγεῖν ἐμφύχου τροφῆς ἴσον καὶ τῇ ἐσχάτῃ ἀκαθαρσίᾳ τε καὶ ἀσεθείᾳ νενομίσται. Καὶ τοῦτο αὐτοῖς τὸ δόγμα· θρησκειοῦσά τε τὸ θεῖον καὶ εὐσεβοῦσι περὶ αὐτὸ, καθορῶνται. Τὸν τοίνυν χρόνον τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νυκτὸς τὸν πλείστον εἰς ὕμνους τῶν θεῶν ἀπένειμαν καὶ εὐχὰς, ἐκάστου ἰδίαν καλύβην ἔχοντος καὶ ὡς ἐνὶ μάλιστα ἰδιάζοντος. Κοινῇ γὰρ Βραχμᾶνες μένειν οὐκ ἀνέχονται οὐδὲ πολλὰ διαλέγεσθαι· ἀλλ' ὅταν τοῦτο συμβῇ, ἀναχωρήσαντες ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας οὐ φθέγγονται, πολλάκις δὲ καὶ νηστεύουσι. Σαμαναῖοι δὲ εἰσὶ μὲν, ὡς ἔφαμεν, λογάδες. Ὅταν δὲ μέλλῃ εἰς τὸ τάγμα τις ἐγγράφεσθαι, πρόσσει τοῖς ἀρχουσι τῆς πόλεως, ὅπου δ' ἂν τύχῃ τῆς πόλεως ἢ τῆς κώμης, καὶ τῶν κτημάτων ἐξίστασται (καὶ) πάσης τῆς ἄλλης οὐσίας, ξυράμενος δὲ τοῦ ὄμματός τῃ περιττὰ λαμβάνει σπολὴν ἄπεισά τε πρὸς Σαμαναῖους, οὔτε πρὸς γυναῖκα οὔτε πρὸς τέκνα, εἰ τύχοι κεκτημένος, ἐπιστροφὴν ἢ τινα λόγον ἔτι ποιούμενος ἢ πρὸς αὐτὸν ὄλιως νομίζων. Καὶ τῶν μὲν τέκνων ὁ βασιλεὺς κηδεύεται, ὅπως ἔχωσι τὰ ἀναγκαῖα, τῆς δὲ γυναικὸς οἱ οἰκεῖοι. Ὁ δὲ βίος τοῖς Σαμαναῖοις ἔστι τοιοῦτος· ἔξω τῆς πόλεως διατρέβουσι

§ 17. Nam cum Indorum respublica in multas partes distributa sit, genus quoddam sapientum apud ipsos est, quos Græci Gymnosophistas vocare consueverunt. Horum duæ factiones sunt, Brachmanum altera, altera Samanæorum. Brachmanes per generis successionem, non secus ac sacerdotium hujusmodi divinam sapientiam admittunt. Samanei selecti quidam sunt, et ex quibuslibet qui divinæ sapientiæ se tradere voluerint, constant. Eorum vita ad hunc modum est, quemadmodum Bardesanes Babylonius memoriæ prodiit, qui majorum nostrorum tempestate exstitit, cum illisque Indis est versatus, qui cum Dandami missi ad Cæsarem fuerant. Brachmanes enim omnes unius sunt generis, ex unius patris uniusque matris origine omnes deducti; Samanei vero non ita, sed ex omni Indorum gente, ut jam diximus, collecti. Neque igitur sub regno degunt Brachmanes, neque reliquis civibus adnumerantur: sed ex ipsis ii qui philosophi sunt, alii in monte, alii apud Gangem fluvium habitant. Ac montani quidem pomis et lacte bubulo herbis coagulato vescuntur: fluviales ex pomis etiam ipsi victum comparant, quæ multa apud fluvium nascuntur. Terra enim fere semper recentes fructus producit: quin etiam oryzae copiam sponte procreat, qua, si quando poma defecerint, uti quoque in cibo solent. Aliud vero quidpiam degustare, aut alimentum ex animatis vel omnino tangere immunditiæ extremæ atque impietati non dissimile apud ipsos habetur. Cultum deo religiose ac pie exhibent. Majorem enim diei ac nocti partem hymnis in deos ac precibus dicantur. Singuli tamen in propriis tuguriis manent, et quam maxime fieri potest soli morantur. Simul enim versari Brachmanes ac multum colloqui non admodum patiuntur. Sed cum id forte contigerit, recessione inde facta, in multos dies postea non loquuntur. Sæpe etiam jejulant. Samanei vero electi, ut diximus, sunt. In primum collegium cum quispiam est asciscendus, ad principis civitatis aut vici cujuscunque fuerit accedit, atque ibi bonis suis facultatibusque omnibus repudiatis ac servavacua omni corporis parte detonsa stolam accipit, atque ita nulla neque uxoris neque liberorum si forte adsint ratione habita, quasi ad se nihil omnino amplius pertineant, ad Samanæos recedit. Regi liberorum educandorum, cognatis uxoris cura relinquitur. Vita Samanæorum hujusmodi est: extra urbem commorantur

(1) Δανάμιν se lit dans quelques msc. — (2) γένους αὐτῶν.

διημερεύοντες ἐν τοῖς περὶ τοῦ θεοῦ λόγοις, ἔχουσι δὲ οἴκους καὶ τεμένη ὑπὸ τοῦ βασιλέως οἰκοδομηθέντα, ἐν ὧς οἰκονόμοι εἰσὶν ἀπότακτον τι λαμβάνοντες παρὰ τοῦ βασιλέως εἰς τροφήν τῶν συνιόντων. Ἡ δὲ παρασκευὴ γίνεται ὀρύζης καὶ ἄρτων καὶ ἰσώρας καὶ λαγάνων. Καὶ εἰσελθόντων εἰς τὸν οἶκον ὑπὸ σημαίνοντι κώδωνι οἱ μὴ Σαμαναῖοι ἐξίσασιν, οἱ δὲ προσεύχονται. Εὐξαμένων δὲ πάλιν διακωδωνίζει καὶ οἱ ὑπερέται ἐκάστῳ τρυβλίον δόντες (ὁμοίως γὰρ ἐκ ταύτου οὐκ ἐσθίουσι) τρέφουσιν (1) αὐτοὺς τῇ ὀρύζῃ· τῷ δὲ δεομένῳ ποικιλίας προστίθεται τὸ λάγανον ἢ τῆς ἰσώρας τι. Τραφέντες δὲ συντόμως ἐπὶ τὰς αὐτὰς διατριβάς ἐξίσασιν. Ἀγύναοι δ' εἰσὶ πάντες καὶ ἀκτῆμονες καὶ τοσοῦτον αὐτῶν τε καὶ τῶν Βραχμάνων σέβας ἔχουσιν οἱ ἄλλοι, ὥστε καὶ τὸν βασιλέα ἀφικνεῖσθαι παρ' αὐτοὺς καὶ ἱκετεύειν εὐξασθαι τι καὶ δεηθῆναι ὑπὲρ τῶν καταλαμβανόντων τὴν χώραν ἢ συμβουλευσαὶ τὸ πρακτέον.

§ 18. Αὐτοὶ δὲ οὕτως πρὸς θάνατον διάκεινται, ως τὸν μὲν τοῦ ζῆν χρόνον ὡσπερ ἀναγκαίαν τινὰ τῇ φύσει λειτουργίαν ἀκουσίως ὑπομένειν, σπεύδειν δὲ τὰς ψυχὰς ἀπολύσαι τῶν σωμάτων. Καὶ πολλάκις, ὅταν εὖ ἔχειν σκέψωνται, μηδεὶν αὐτοὺς ἐπιέγοντος κακοῦ μηδὲ ζελαύνοντος ἐξίσασιν τοῦ βίου, προειπόντες μέντοι τοῖς ἄλλοις· καὶ ἔστιν οὐδεὶς ὁ κωλύσων, ἀλλὰ πάντες αὐτοὺς εὐδαιμονίζοντες πρὸς τοὺς οἰκείους τῶν τεθνηκότων ἐπισκήπτουσι τινα. Οὕτως βεβαίαν καὶ ἀληθεστάτην αὐτοὶ τε καὶ οἱ πολλοὶ ταῖς ψυχαῖς τὴν μετ' ἀλλήλων εἶναι δίαίταν πεπιστεύασιν. Οἱ δ' ἐπειδὴν ὑπακούσασιν τῶν ἐντεταλμένων αὐτοῖς, κυρὶ τὸ σῶμα παραδόντες, ὅπως δὴ καθαρωτάτην ἀποκρίνωσι τοῦ σώματος τὴν ψυχὴν, ὑμνούμενοι τελευτῶσι· ῥᾶον γὰρ ἐκείνους εἰς τὸν θάνατον οἱ φιλιταὶ ἀποπέμπουσιν ἢ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ἕκαστοι τοὺς πολίτας εἰς μὴ μηκίστας ἀποδημίας. Καὶ σφᾶς μὲν αὐτοὺς δακρύουσιν ἐν τῷ ζῆν διαμένοντας (2), ἐκείνους δὲ μακαρίζουσι τὴν ἀθάνατον λῆξιν ἀπολαμβάνοντας, καὶ οὐδεὶς οὔτε παρὰ τούτους οὔτε παρὰ τοῖς ἄλλοις τοῖς εἰρημένους σοφιστῆς προσελθὼν, οἱοί βροτοὶ νῦν παρ' Ἑλλησιν, ἀπορεῖν ἔδοξε λέγων· Ἐὰν ὑμᾶς πάντες μιμήσωνται, τί ἡμῖν ἔσται; οὔτε διὰ τούτους συνεχύθη τὰ τῶν ἀνθρώπων. Οὔτε γὰρ ἐμιμήσαντο πάντες, οἳ τε μιμούμενοι εὐνομίας μάλλον, οὐ συγχύσεως τοῖς ἔθνεσι γεγόνασιν αἴτιοι. Καὶ μὴν οὐδὲ ὁ νόμος τούτους ἠνάγκασεν, ἀλλὰ τοῖς ἄλλοις ἐπιτρέψας σιτεῖσθαι κρέασι τούτους αὐτονόμους εἶπας καὶ ἐσέφθη ὡς αὐτοῦ κρείττονας, οὐ μὴν ὡς ἀδικίας κατάρχοντας ὑπήγαγε τῇ παρ' αὐτοῦ δίκῃ, ἀλλὰ τοὺς ἑτέρους. Πρὸς μέντοι τοὺς ἐρωτῶντας τί ἔσται μιμησάμενων πάντων τοὺς τοιούτους, δητέον τὸ τοῦ Πυθαγόρου· καὶ γὰρ βασιλέων πάντων γενομένων δυσδιέξατος ὁ βίος, φησὶν, ἔσται καὶ οὐ δήπου φευκτέον τὸ τῆς βασιλείας· καὶ σπουδαίων ἀπάντων οὐκ

(1) τρέφοντες. — (2) διαμείναντας.

ac totum diem in divinis colloquiis traducunt, ubi domos et fana a rege exstructa habent: in quibus œconomi sunt, qui certam quandam mercedem ad convenientium alimentum a rege accipiunt. Victus eorum ex oryza et pane et pomis et oleribus apparatus. Nam cum ingressi in domum fuerint, ad tintinnabuli signum Samanæi preces effundunt; quod ubi fecerunt; signo iterum dato ministri singulis lance oblata, duo enim ex eodem vase non comedunt, oryza ipsos pascunt. Si quis varietatem aliquam requirat, olus aut pomorum quiddam apponitur: quibus sane celeriter vescuntur. Quo facto exeunt ad eadem studia sese conversuri. Omnes autem cœlibes sunt neque ullas possessiones habent; ac tanta et ipsi et Brachmanes in veneratione apud alios sunt, ut rex quoque interdum ad eos accedat, rogetque ut pro statu regionis deum precentur, aut quid agendum sit, consulant.

§ 18. Ipsi autem ita erga mortem affecti sunt, ut vendi tempus quasi necessarium quoddam naturæ ministerium invitæ sustineant, atque ideo animas a corporibus festinate absolvere. Ac sæpe ubi bene se habere conspexerint, nullo malo urgente e vita decedunt, re tamen aliis prænuntiata, nullusque sit qui prohibeat, sed omnes eos beatos prædicantes suis quisque domesticis morituris mandata quædam tradant: adeo stabilem ac veram et ipsi et plerique animabus inter se post obitum vitam esse crediderunt. Illi autem ubi mandata sibi commissa perceperunt, corpore in ignem coniecto, ut purissimam a corpore animam secerant, ab omnibus celebrati mortem obeunt. Equiori enim animo illos amici ac propinqui ad mortem dimittunt, quam alii homines suos quisque cives in non admodum longinquas peregrinationes: ac se ipsos qui in vita superstites remanserint, deplorant, illos beant, quippe immortalem sortem jam receperint. Neque quispiam aut apud hos, aut apud alios quos superius commemoravi, sophista ac declamator procedens, quales multi apud Græcos nunc sunt, dubitare visus est, ac dicere, si non omnes imitabuntur, quid nobis eveniet? neque propter hos humanæ res confusæ sunt. Nam neque omnes hos sunt imitati: et qui imitati sunt, ordinis potius et tranquillitatis, quam confusionis populis in causa exstiterunt. At enim neque lex his necessitatem ullam afferebat, sed cum aliis permitteret, ut carnibus vescerentur, hos sui juris ut essent, reliquit, et quasi se superiores veneratâ est. Neque enim hos quasi injustitiæ perpetratores, pœnæ quam irrogat, subicit, sed alios. Ad eos tamen, qui quid eventurum sit, requirunt, si omnes hujuscemodi vitam hominum imitentur, illud Pythagoræ respondendum est: Si enim omnes essent reges, efficeretur, inquit, ut difficulter vita traduci posset, neque tamen propterea fugiendum regnum est. Sic quoque si omnes probi sint, reipublicæ quidem expediendæ ac disponendæ

ἔστιν εὐρεῖν πολιτείας διέξοδον τηροῦντας τὴν ἀξίαν τῆ σπουδαιότητι, καὶ οὐ δῆπου τοσοῦτον ἂν τις μανεῖη, ὥς μὴ πᾶσιν ἐπιβάλλειν ἡγεῖσθαι σπουδαίους εἶναι προθυμείσθαι. Πολλὰ μέντοι καὶ ἄλλα ὁ νόμος τῶν μὲν χυδαίων συνεχώρησεν, οὐχ ὅτι δὲ φιλοσόφῳ ἄλλ' οὐδὲ τῷ καλῶς πολιτευομένῳ ἐπέτρεψεν. Οὐδὲ γὰρ ἐκ πάσης τέχνης παραδέξαιτ' ἂν εἰς τὸ πολίτευμα, καί- τοι οὐκ ἐκώλυσε μὲν μεινῆναι τὰς τέχνας, οὐδ' ἐκ παν- τὸς ἐπιτηδεύματος, καὶ ὁμῶς τοὺς ἐκ τῶν βαναύσων ἄρχειν ἀπέργει, ὅπως τε ἐν αἷς δικαιοσύνης χρεῖα καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς, τῆς προστατείας κωλύει. Ἐπεὶ δ' οὐδ' ἑταίρας ὁμιλεῖν ἀπαγορεύει τοῖς πολλοῖς ἀλλὰ καὶ πραττόμενος τὰς ἑταίρας τὸ μίσθωμα, ἐπο- νείδιστον ἡγεῖται μετρίοις ἀνδράσι καὶ αἰσχρὰν τὴν πρὸς ταύτας ὁμιλίαν· τὸ τ' ἐν καπηλείοις διαζῆν οὐ κεκώλυκεν ὁ νόμος, καὶ ὁμῶς ἐπονείδιστον τῷ με- τρίῳ. Τοιοῦτον οὖν τι καὶ τὸ ἐπὶ τῆς διαίτης φαί- νεται. Καὶ οὐχ ἦτις τοῖς πολλοῖς συγχωρήσεται, ταύτην ἂν τις καὶ τοῖς βελτίστοις συγχωρήσειεν, φιλοσοφῶν δὲ ἀνὴρ μάλιστα' ἂν τοὺς ἱεροὺς ἑαυτῷ ὑπογράψει νόμους, ὅς θεοὶ τε καὶ ἀνθρωποὶ ἀφώρι- σαν θεοῖς ἐπόμενοι. Οἱ δ' ἱεροὶ πεφήνασι νόμοι κατὰ ἔθνη καὶ κατὰ πόλεις ἀγνεῖαν μὲν προσταττοντες, ἐμφύχων δὲ βρωῖσιν ἀπαγορεύοντες τοῖς ἱεροῖς ἥδη καὶ εἰς πλῆθος πίνειν κωλύοντες ἢ δι' εὐσέβειαν ἢ διὰ τινὰς βλάβας ἐκ τῆς τροφῆς· ὥστε ἢ τοὺς ἱερέας μιμητέον ἢ πᾶσι πειστέον τοῖς νομοθέταις. Ἐκατέ- ρως γὰρ πάντων ἀφεκτέον τὸν νόμιμόν τε τελείως καὶ εὐσεβῶς· εἰ γὰρ κατὰ μέρος τινὲς δι' εὐσέβειαν τινῶν ἀπέχονται, ὃ πρὸς πάντα εὐσεβῆς πάντων ἀφέξεται.

modus nullus reperietur in quo sua probitati servando dignitas sit. At nemo tamen sane adeo insaniret, ut non omnibus convenire existimaret, ut probi evadere studeant. Multa siquidem etiam alia vulgari ac confusæ turbæ concedit, quæ nedum philosopho, sed ne recte quidem civitatem administranti permetteret. Nam licet neque ex omni arte ad administrationem reipublicæ admittat, non vetat tamen quin illæ exerceantur. Sordidarum tamen artium opifices a magistratibus, sique omnino ab earum rerum præsentia arcet, in quibus iustitia aut reliquæ virtutes requiruntur. Sed neque cum meretricibus mercedem exigens, infamem tamen esse ac turpem earum congressum modestis hominibus censet. In cauponis item vitam traducere non prohibet: nihil tamen propterea obstat, quin id maximo opprobrio ingenuis hominibus habeatur. Idem in victa quoque fit. Non enim qui vulgo permittitur, is optimis quibusque etiam esse concedendus videtur. Nam philosophus vir sacras præcipue sibi leges præscribit, quas dii et homines deos sequuti constituerunt. Sacræ autem leges per singulas gentes et civitates illæ existunt, quæ sacris hominibus et castimoniam jubent, et animatorum esum interdicunt, et vero in circulis bibere vetant, vel pietatis causa, vel læsionis, quæ ex alimento evenit. Quam ob rem vel sacerdotes sunt imitandi, vel omnibus legislatoribus obtemperandum est. Utrolibet enim modo fiet, ut qui justus ac pius perfecte est, abstinere ab omnibus debeat. Si enim a quibusdam nonnulli ob pietatem abstinent, ab omnibus procul dubio sibi abstinendum censebit, qui pius in omnibus fuerit.

LE PSEUDO-BARDESANE.

LE LIVRE DE LA LOI DES CONTRÉES (1).

Extrait de la Préface du *Spicilegium syriacum*, par le Rd. W. Cureton (Londres, 1855).

« Les matériaux qui ont servi au présent ouvrage ont été principalement tirés de l'un des manuscrits que l'archidiacre Tattam a obtenus en 1843, dans le couvent syrien du désert de Nitrie. Il porte actuellement le n° 14,658 du nouveau fonds des manuscrits du *British Museum*. On y a joint, en 1847, plusieurs feuillets provenant de fragments acquis plus tard par M. Pacho (2); plus quatre feuillets en 1850, d'après d'autres fragments que le même voyageur s'est procurés à la même source. Tel qu'il est à présent, le volume renferme cent quatre-vingt-huit feuillets. Dans l'origine, il devait en comprendre plus de deux cent vingt, car la dernière feuille que nous possédons, est cotée vingt-deux, et chaque feuille contient dix feuillets. Il y a des lacunes au commencement et à la fin du manuscrit, des mutilations dans plusieurs endroits et de larges taches d'huile sur quelques feuillets. Ce manuscrit est à deux colonnes, d'une écriture grasse et assurée; les rubriques des différents ouvrages et des chapitres sont en lettres rouges. La transcription paraît remonter au sixième siècle de notre ère. Le premier opuscule imprimé d'après ce manuscrit est le célèbre traité de Bardesane, sur le Destin..... »

(1) Le titre de ce traité n'est pas donné de la même manière en grec, ce qui est une preuve en faveur de l'opinion des critiques de l'école allemande, qui, ainsi que nous l'avons fait remarquer dans l'Introduction, considèrent cet ouvrage comme différent du fameux « Traité du Destin » de Bardesane, et qui aurait été composé par un de ses disciples à une époque postérieure. Eusèbe (*Hist. eccles.*, liv. IV, ch. 30) l'appelle ὁ περὶ εἰμαρμένης ἀλόγος, et saint Epiphane (*Panarium adv. hæres.*, 36, p. 477) κατὰ εἰμαρμένης.

(2) Cf. le compte-rendu de l'acquisition de cette collection dans la préface de l'édition des *Festal letters of Athanasius*, de W. Cureton (Londres, 1848, in-8°), publiée par le Comité des traductions orientales de Londres.

[Manuscrits syriaques du *British Museum*, nouv. fonds, n° 14,658. — W. Cureton, *Spicilegium syriacum*, p. 1 et suiv. du texte.]

(Traduction faite sur le texte syriaque.)

Il y a quelques jours, nous montâmes rendre visite à Schemschgram (1) notre frère, et Bardesane vint nous y rejoindre. Après qu'il l'eut touché, et vu qu'il se trouvait bien, il nous demanda : De quoi parliez-vous, car j'ai entendu votre voix du dehors, avant d'entrer? Il avait en effet l'habitude, chaque fois qu'il nous trouvait en conversation sur n'importe quel sujet, de nous demander : Que disiez-vous? afin qu'il pût prendre part à la discussion. Alors nous lui répondîmes : Voici Avida (2) qui nous disait que si Dieu est un, comme vous le dites, s'il a créé l'homme et s'il veut que vous exécutiez ce qu'il ordonne, pourquoi n'a-t-il pas créé les hommes de telle manière qu'ils fussent incapables de mal faire, et qu'ils ne fassent que ce qui est bien; sa volonté serait ainsi accomplie.

Bardesane lui dit : Dis-moi, mon fils Avida, pourquoi penses-tu que le Dieu de tous n'est pas un, ou qu'il est un, et qu'il ne veuille pas que les hommes se conduisent saintement et avec droiture?

Avida répondit : Moi, mon seigneur, j'ai questionné ceux de mon âge, pour qu'ils me fissent une réponse.

Bardesane lui dit : Si tu désires t'instruire, il serait profitable pour toi que tu apprisses d'un homme plus âgé qu'eux; mais s'il s'agit d'enseigner, il n'est pas nécessaire que tu les questionnes; au contraire, tu devrais les exhorter à ce

(1) Ce nom, qui est écrit en grec sous la forme Σαμφιγράμω; fut porté également par un roi d'Émèse, dont la fille épousa Aristobule (Josèphe, *Antiq. judaïq.*, liv. XVIII, ch. 6; et liv. XIX, ch. 8); par un prêtre de Vénus à Émèse qui alla à la rencontre de Sapor quand il s'avancait contre l'empereur Valérien (J. Malala, *Chronogr.*, t. I, p. 391). Strabon orthographe le même nom Σαμφιγράμω; (*Géograph.*, lib. XVI, ch. 2, § 10).

(2) Le nom d'Avida est écrit Ἀβειδὰ en grec; la forme latine *Avitus* en est la transcription. Nous avons fait remarquer dans l'Introduction que le nom d'Avitus fut porté par Élagabal, et que les érudits allemands supposent qu'il est question ici de cet empereur syrien.

qu'ils te demandent ce qu'ils désirent. Car, d'habitude, on interroge les maîtres, mais eux n'adressent pas de questions; et chaque fois qu'ils posent une interrogation, cela devrait être dans le but de diriger l'esprit de celui qui questionne, pour qu'il le fasse d'une manière convenable, et afin qu'ils comprennent ce qui est son désir; car il est bon qu'un homme sache poser les questions.

Avida répondit : Je suis désireux d'apprendre, mais j'ai commencé d'abord par questionner mes frères que voici, parce que j'avais honte de m'adresser à toi.

Bardesane dit : Tu parles avec sagesse. Sache cependant que celui qui pose ses questions convenablement, et a la volonté de se laisser convaincre, et qui avance dans la voie de la vérité sans obstination, ne doit point avoir de honte, car il procurera certainement du plaisir à celui auquel il adresse sa question, d'après les principes que j'ai indiqués. Si tu as donc, mon fils, quelque doute dans l'esprit, sur l'objet dont tu t'informais, dis-le nous; et si cela nous plaît également, nous y prendrons part; enfin, si cela ne nous plaît pas, la nécessité nous obligera de te démontrer pourquoi cela ne nous convient point. Et si tu étais seulement désireux d'éclaircir ce doute, sans avoir quelque chose dans l'esprit à ce sujet, comme un homme qui s'est attaché dernièrement aux disciples, et qui est un investigateur nouveau, je te l'enseignerai, afin que tu ne te sépares pas de nous sans profit; et si les choses que je te dirai te plaisent, nous avons encore à ton service d'autres choses relatives à ce sujet; mais si elles ne te plaisent pas, au moins, en ce qui nous concerne, nous aurons parlé sans fiel.

Avida répondit : Je désire même instamment écouter et être convaincu, parce que je n'ai entendu exprimer ce doute par aucune autre personne, mais je l'ai exposé de mon propre mouvement à mes frères ici présents, et ils n'étaient pas disposés à me convaincre; en effet, ils me disaient : Crois fermement et tu seras capable de comprendre toute chose. Mais je ne puis pas croire à moins d'être convaincu.

Bardesane dit : Ce n'est pas Avida seulement qui ne veut pas croire, mais encore beaucoup d'autres, parce qu'ils n'ont pas la foi en eux, et ne sont pas même capables d'être convaincus; car ils ne font que détruire et reconstruire, et se trouvent privés de toute connaissance de la vérité. Cependant parce qu'Avida ne veut pas croire, je vous parlerai, à vous qui croyez, sur ce qu'il désire savoir, et il entendra quelque chose de plus.

Alors il commença à nous dire : Il y en a beaucoup qui n'ont pas la foi, et qui n'ont pas reçu de la sagesse la connaissance de la vérité. Et sous ce rapport, ils ne sont pas compétents pour parler et pour instruire; et ils ne se décident pas facilement à écouter, car ils n'ont pas le fondement de la foi pour édifier, et ils n'ont aucune confiance dans laquelle ils puissent avoir espoir. Et parce qu'ils doutent aussi de Dieu, ils n'ont pas aussi cette crainte de lui, laquelle les délivrerait de toute inquiétude; car celui qui ne possède pas en lui la crainte de Dieu, est sujet à toutes sortes d'inquiétudes. Et même, quoi qu'il en soit à ce sujet, ce qu'ils ne croient pas, ils ne sont pas sûrs de ne pas le croire à vrai dire, mais ils ne sont pas même convaincus dans leurs idées, et ils ne sont pas capables d'y rester fermes; la saveur de leurs pensées est insipide dans leur bouche, et ils sont toujours timides et pleins de hâte et de précipitation. Mais quant à ce que disait Avida tout à l'heure : Pourquoi Dieu ne nous a-t-il pas créés de telle façon, que nous ne puissions pécher ni être coupables? — si l'homme avait été créé ainsi, il ne l'aurait pas été pour lui-même, mais il serait devenu l'instrument de celui qui le dirigerait; et on sait que celui qui dirige ainsi à son gré, dirige ou vers le bien ou vers le mal. Et comment un homme différencierait-il alors d'une harpe, dont un autre homme tire des accords, ou d'un vaisseau qu'un autre gouverne? cependant la louange et le blâme sont dans la main de l'artiste, car la harpe ne connaît pas les accords que l'on tire d'elle-même, et le vaisseau ignore s'il est bien gouverné et dirigé; car ce sont des instruments faits à l'usage de celui qui possède en lui la science. Aussi Dieu, dans sa bonté, n'a pas voulu créer l'homme de cette façon, mais il l'a élevé par le Libre Arbitre au-dessus de beaucoup de choses, et il l'a rendu égal aux Anges. En effet, observez le soleil et la lune, et le firmament et le reste de ces êtres qui sont plus grands que nous sous certains rapports; il ne leur a pas été donné de Libre Arbitre, mais ils sont tous régis par une loi, de manière à ne faire que ce qui est disposé pour eux, et rien autre chose. En effet, le soleil ne dit jamais : Je ne veux pas me lever à mon heure; et la lune : Je ne veux pas changer et ne pas croître ni décroître; et aucune des étoiles ne dit : Je ne veux pas me lever ni me coucher; et la mer : Je ne veux pas porter les navires et je ne veux pas rester dans mes limites; et les collines : Nous ne voulons plus continuer à rester là où on nous a placés; et les vents ne disent pas : Nous ne vou-

lons plus souffler; et la terre : Je ne veux plus porter et soutenir tout ce qu'il y a sur moi. Mais toutes ces choses servent et sont sujettes à une loi, car elles sont les instruments de la sagesse de Dieu qui est infailible. En effet, si chaque chose se dirigeait elle-même, que serait donc celui vers qui elle serait dirigée? et si chaque chose était dirigée vers un but, que serait donc celui qui dirigerait? Alors il n'y aurait aucune chose différente de l'autre, car ce qui est simple et n'a pas de différence en soi, est un être qui, jusqu'à présent, n'a pas encore été créé. Mais ces choses qui ont besoin d'être dirigées, ont été mises au pouvoir de l'homme, parce qu'il fut créé à l'image d'Elohim. Sous ce rapport, ces choses lui ont été données par bonté, pour qu'elles lui servent pendant un temps; et il lui a été donné de se gouverner par sa propre volonté, et pour que tout ce qu'il est capable de faire, il le fasse s'il le veut; s'il ne le veut pas, qu'il ne le fasse pas; et enfin pour qu'il puisse se justifier ou se condamner. Car si l'homme avait été fait de telle sorte qu'il ne fût pas capable de faire un mal pour lequel il pût être condamné; de la même manière, le bien qu'il ferait ne serait pas son fait, et il ne serait pas capable par cela même de se justifier. Ainsi, quiconque ne ferait pas, d'après sa propre volonté, ce qui est bon ou mauvais, sa justification et sa condamnation reposeraient dans le Hasard pour lequel il est créé. Sous ce rapport, qu'il soit donc démontré pour vous, que la bonté de Dieu a été grande envers l'homme, et qu'il lui a été donné le Libre Arbitre à un plus haut degré qu'à tous ces éléments dont nous avons parlé tout à l'heure; que par l'usage de ce Libre Arbitre, il peut se justifier et se gouverner d'une manière divine et s'associer aux Anges (1), qui sont eux aussi en possession du Libre Arbitre; car nous savons que si les Anges ne possédaient pas en eux-mêmes le Libre Arbitre, ils n'auraient pas eu de relations avec les filles des hommes, ils n'auraient pas péché et ne seraient pas tombés de leurs places. C'est pourquoi, de la même manière, les autres Anges qui ont accompli la volonté de leur Seigneur ont été élevés et sanctifiés par leur empire sur eux-mêmes, et ont reçu des dons puissants. Car tout ce qui existe a be-

soin du Seigneur de tous, et il n'y a pas de limites à ses dons. Sachez néanmoins que même ces choses dont j'ai parlé, sont réglées par une loi, qu'elles ne sont pas complètement exemptes de liberté, et sous ce rapport, au dernier jour, elles seront toutes soumises au Jugement.

Je lui répliquai : Et comment ces choses qui sont sujettes à une règle, pourraient-elles être jugées ?

Il me répondit : Les éléments, ô Philippe, ne seront pas jugés en tant qu'ils sont soumis à une règle, mais en tant qu'ils sont une force; car des êtres, lors même qu'ils sont soumis à un ordre, ne sont pas pour cela privés de leurs qualités naturelles, mais seulement de leur force d'énergie qui est diminuée par le mélange des uns avec les autres, et ils sont soumis par le pouvoir de leur Créateur; et en tant qu'ils sont sujets, ils ne sont pas jugés, excepté pour ce qui leur est propre.

Avida lui dit : Les choses que tu as dites sont excellentes. Mais, hélas ! les Commandements qui ont été donnés aux hommes sont sévères, et ceux-ci ne sont pas capables de les exécuter.

Bardesane répondit : Ceci est la réponse d'un homme qui ne désire pas faire ce qui est bien, et plus spécialement encore d'un individu qui a obéi et qui s'est soumis à son Ennemi (Satan). Car les hommes ne sont pas tenus de faire ce qu'ils sont capables de vouloir. En effet, il y a deux Commandements qui nous sont imposés, et qui sont établis justement pour le Libre Arbitre : l'un qui ordonne de nous abstenir de tout ce qui est mal, et de ce que nous ne voudrions pas qui nous fût fait; et l'autre qui ordonne de faire le bien et d'aimer et de désirer qu'on nous le fasse. Car quel homme par exemple serait incapable d'éviter le mal, le mensonge, l'adultère et la fornication, ou de se rendre coupable de haine et de fausseté? Cependant, hélas ! toutes ces choses sont inhérentes à l'esprit de l'homme, et elles ne dépendent pas du pouvoir du corps, mais de la volonté de l'âme. Et même, quand un homme serait pauvre, malade, vieux et impotent de ses membres, il est capable de s'abstenir de toutes ces choses; et comme il est capable de s'en abstenir, il est de même capable d'aimer et de bénir, de dire la vérité, de prier pour le bien de tous ceux qu'il connaît. De plus, s'il est en santé et s'il a l'usage de ses mains, il est en outre capable de donner quelque chose de ce qu'il a, de supporter aussi, par sa force corporelle, celui qui est malade et qui s'est affaibli. Telle est sa capacité. J'ignore donc en quoi consiste ce qu'on n'est pas capable de faire, comme le disent ceux qui sont privés de foi. En effet, je pense que c'est selon ces Commande-

(1) Bardesane prend ici בני אלהים, que les Septante ont rendu par υἱοὶ τοῦ Θεοῦ (*Genèse*, VI, 2), pour les Anges. — Cf. aussi Josèphe, *Antiq. jud.*, liv. I, ch. 3. — Justin martyr, *Apolog.*, liv. II, c. 5. — Clément d'Alexandrie, *Stromat.*, liv. III et liv. V. — Sulpice-Sévère, *Hist. sacr.*, liv. I. — Lactance, *Inst. div.*, liv. II, c. 14. — *Le testament des XII patriarches; Test. de Ruben*, c. 5, dans Grabe, *Spicilegium SS. Patrum*, t. I, pg. 150.

ments, plus que dans toute autre chose, que l'homme peut agir. Car ils sont faciles à accomplir, et rien n'est capable de les empêcher. En effet, on ne nous ordonne pas de porter de lourdes charges de pierres ou de bois, ou de toute autre chose, ce qui est réservé à ceux seulement qui sont forts de corps; ou de construire des forteresses, ou de fonder des villes, ce que les rois seuls sont capables de faire; ou de gouverner des vaisseaux, ce que les marins seuls peuvent faire, puisqu'ils sont habiles dans l'art nautique; ou de mesurer et de diviser la terre, ce que les géomètres savent faire; ou bien de cultiver aucun de ces arts que quelques hommes possèdent et que les autres ignorent; mais il nous a été donné, selon la bonté de Dieu, des Commandements faciles à observer, tels que chaque homme qui possède une âme en lui peut les suivre avec joie, car il n'y a pas d'homme qui ne se réjouisse quand il fait ce qui est bien; et il n'y en a pas non plus qui ne soit satisfait, lorsqu'il s'abstient de choses perverses, excepté toutefois ceux qui n'ont pas été créés pour cette grâce, et qui sont appelés ivraie. Et en effet, un juge ne serait-il pas inique, s'il blâmait un homme pour une action que lui-même n'est pas capable d'éviter?

Avida lui dit : Pour ce qui est de ces choses, prétends-tu, ô Bardesane! qu'elles soient faciles à exécuter?

Bardesane répondit : J'ai dit et je répète qu'elles sont faciles pour quiconque le désire; car c'est la bonne direction d'un esprit libre et d'une âme qui ne s'est pas mise en révolte contre ceux qui la dirigent. En effet, il y a beaucoup de choses qui entravent l'action du corps, et plus spécialement la vieillesse, la maladie et la pauvreté.

Avida dit : Peut-être est-il possible que l'homme soit capable de s'abstenir de choses perverses, mais qui donc parmi les hommes est capable de faire de bonnes choses?

Bardesane répondit : Il est plus facile de faire le bien que de s'abstenir du mal. Car le bien est propre à l'homme, et c'est pourquoi il se réjouit chaque fois qu'il fait le bien; mais le mal est l'œuvre de l'Enemi (Satan), et c'est pourquoi, quand un homme est troublé et détourné de son élément, il fait des choses mauvaises. Aussi, sache, mon fils, que c'est chose facile pour un homme de louer et de bénir son ami; mais qu'il n'est pas aisé

qu'un homme ne blâme et ne rabaisse point celui qu'il déteste. Néanmoins le fait est possible, et quand un homme fait ce qui est bien, son esprit est satisfait, sa conscience est tranquille et il aime que chacun voie ce qu'il fait; mais quand un homme agit mal et commet une mauvaise action, il est agité, troublé et dominé par la colère et l'inquiétude, il est tourmenté et dans son âme et dans son corps. Quand il persévère dans cette idée, il n'aime à être vu par personne; et ces choses dont il se réjouit et qu'accompagnent même la louange et la bénédiction, il les repousse; mais les choses qui l'agitent et le troublent sont suivies de malédictions et de blâme. Cependant, me dira-t-on, les fous sont satisfaits lorsqu'ils commettent de mauvaises actions; mais ce n'est ni pour être loués, ni dans l'espoir d'une récompense qu'ils agissent ainsi; et ce plaisir ne dure pas chez eux. Car le plaisir qu'on ressent à l'état de santé et en vue d'une récompense, est une chose, tandis que le plaisir qu'on éprouve dans l'état de maladie et par désespoir, est autre chose. La luxure est une chose, et l'amour une autre chose; l'amitié est une chose, et la camaraderie une autre chose; aussi nous devons nettement comprendre que l'ardeur effrénée de l'amour s'appelle luxure; et même, bien qu'on y trouve une jouissance momentanée, elle diffère totalement du véritable amour dont la jouissance est éternellement pure et indissoluble.

Je lui répondis : D'après cette manière Avida que voici dit également : C'est par sa Nature que l'homme agit mal, car s'il n'avait pas été dirigé par sa Nature à faire le mal, il s'en abstenirait.

Bardesane répliqua : Si tous les hommes se conduisaient de la même manière et agissaient avec le même esprit, alors on aurait la certitude que c'est leur Nature qui les gouverne, et ils n'auraient pas en eux le Libre Arbitre dont je vous ai parlé. Cependant, afin que vous puissiez comprendre ce que c'est que la Nature et ce que c'est que le Libre Arbitre, je vais essayer de vous l'expliquer.

(*) La Nature de l'homme consiste dans ceci : qu'il doit naître, croître, grandir, procréer et vieillir, au moyen du manger et du boire, du sommeil et de l'état de veille, et enfin qu'il doit mourir. Toutes ces choses, par le fait même qu'elles sont de la Nature, sont communes à tous les hommes :

[Eusèbe, *Præp. evangel.*, VI, 10; 1-6.]

(*) Κατὰ φύσιν ὁ ἄνθρωπος γεννᾶται, τρέφεται, ἀκμάζει, γινῆσκει, ἐσθίει, πίνει, κοιμᾶται, γηρᾷ, ἀπο-

θνήσκει. Καὶ τοῦτο παντὸς ἀνθρώπου καὶ παντὸς αἰῶ-
γου ζώου· καὶ τὰ μὲν ἄλλα ζῶα ψυχικὰ ὄντα καὶ διὰ τὸ
κατὰ συμπλοκὴν γεγεννημένα, διόλου σχεδὸν κατὰ

mais non pas seulement à eux, encore à tous les animaux qui ont en eux une âme; quelques-unes même sont particulières également aux arbres. Car ceci est une opération physique qui arrange, produit et établit chaque chose, selon qu'il a été réglé. Ainsi, les animaux obéissent aussi à la Nature dans leurs instincts; car le lion se nourrit de chair, selon la Nature, et de même tous les lions sont carnivores. La brebis mange de l'herbe, et, pour cette raison, toutes les brebis sont herbivores. L'abeille produit du miel dont elle fait sa nourriture, et, par la même raison, toutes les abeilles produisent du miel. La fourmi amasse des provisions pendant l'été afin de se nourrir pendant l'hiver, et par cette raison toutes les fourmis agissent de même. Le scorpion pique avec son aiguillon celui qui ne lui a point fait de mal, et tous les scorpions piquent également de la même manière. Donc tous les animaux obéissent à leur Nature, car ceux qui se nourrissent d'herbe ne mangent point de chair, et ceux qui ne mangent point d'herbe se nourrissent de viande. Cependant les hommes ne sont pas régis de la même manière; toutefois, dans les choses qui appartiennent à leur corps, ils obéissent à leur Nature comme les animaux; et dans les choses qui appartiennent à leur esprit, ils agissent selon leur volonté, étant li-

bres, indépendants et créés à l'image de Dieu. Néanmoins, il y en a qui mangent de la viande et jamais de pain; il en est aussi qui font une distinction entre les viandes qu'ils mangent, et il s'en trouve d'autres qui ne se nourrissent point de la chair d'un animal en qui l'âme existe. Il y en a aussi qui ont des relations incestueuses avec leurs mères, avec leurs sœurs et avec leurs filles; il en est aussi qui ne s'approchent jamais d'une femme. Il s'en trouve d'autres qui se vengent à la manière des lions et des tigres; et il en est qui blessent celui qui ne leur a fait aucun mal, comme les scorpions. On en trouve encore qui se laissent mener comme des brebis et ne font aucun mal à ceux qui les gouvernent; d'autres se conduisent selon les règles de la vertu, d'autres selon celles de la justice, d'autres enfin d'une façon vicieuse. Et si quelqu'un venait me dire qu'ils ont chacun individuellement une Nature pour agir ainsi, faites lui voir qu'il n'en est rien. Car il s'en trouve qui sont fornicateurs et ivrognes, et si l'avertissement de bons conseils parvient jusqu'à eux, ils deviennent chastes et sobres et renoncent aux mauvais instincts de leurs corps. Il y en a qui pratiquent la chasteté et la tempérance; mais quand ils commencent à négliger les bons conseils et à mépriser les Commandements de Dieu et les

οὖσιν φέρεται. Λέων σαρκοφαγῆ καὶ ἀμύνεται, εἴ τι ἀδικηθῆ; καὶ διὰ τοῦτο πάντες οἱ λέοντες σαρκοφαγοῦσι καὶ ἀμύνονται. Καὶ ἀμνάδες χορτοφαγοῦσι καὶ κρεῶν οὐκ ἄπτονται καὶ ἀδικούμενοι οὐκ ἀμύνονται· καὶ ὁ αὐτὸς τρόπος πάσης ἀμνάδος. Σκορπίος γῆν ἐσθίει καὶ τοὺς μὴ ἀδικήσαντας ἀδικεῖ, κέντρον ἰοδόλω πλήσων· καὶ ἡ αὐτὴ κακία πάντων σκορπίων. Μύρμηξ κατὰ φύσιν οἷδε χειμῶνος παρουσίαν, καὶ δι' ὄλης θερείας κάμων ἀποτίθεται ἑαυτῷ τροφάς· καὶ ὁμοίως πάντες μύρμηκες ἐργάζονται. Μέλισσα μέλι γεωργεῖ, ἐξ οὗ καὶ τρέφεται· καὶ ἡ αὐτὴ γεωργία πάσαις μελίσσαις. Καὶ ἦν πολλὰ εἶδη ἐκθέσθαι ἡμῖν τῶν ζῴων, ἅτινα τῆς φύσεως μὴ δυνάμενα ἐκστῆναι πολλὴν θαυμασμὸν παρασχέιν ἡμῖν ἐδύναντο· ἀλλ' αὐτάρχη ἡγησάμην ἐκ τῶν παρακειμένων τὴν ἀποδείξιν ποιήσασθαι, ὅτι τὰ μὲν ἄλλα ζῶα κατὰ τὴν κοινότητα καὶ τὴν διαφορὰν κατὰ φύσιν δοθεῖσαν ἐκάστω ἐξ ἀνάγκης ἡδέως φέρονται, ἄνθρωποι δὲ μόνον τὸ ἐξαιρετὸν ἔχοντες, τὸν τε νοῦν καὶ τὸν ἐκ τοῦτου προφερόμενον λόγον, κατὰ μὲν τὴν κοινότητα ἔπονται τῇ φύσει, ὡς προεῖπον, κατὰ δὲ τὸ ἐξαιρετὸν οὐ κατὰ φύσιν πολιτεύονται. Οὐδὲ γὰρ μία βρώσις ἡ τῶν ἀπάντων· ἄλλοι μὲν γὰρ κατὰ τοὺς λέοντας τρέφονται, ἄλλοι δὲ κατὰ τὰς ἀμνάδας, οὐχ ἓν ἔχοντες σχῆμα φορημάτων, οὐκ ἔθος ἓν, οὐχ εἰς νόμο, πολιτείας ἓν αὐτοῖς, οὐ μία κίνησις

ἐπιθυμίας τῶν πραγμάτων· ἀλλ' ἕκαστος τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν ἰδίαν θέλησιν αἰρεῖται ἑαυτῷ βίον, τὸν πλησίον μὴ μιμούμενος, πλην ἐν οἷς βούλεται. Τὸ γὰρ ἐλεύθερον αὐτοῦ οὐχ ὑπόκειται δουλείᾳ, καὶ εἴ ποτε ἐκὼν δουλεύσει, καὶ τοῦτο τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ ἐστὶ, τὸ δύνασθαι δουλεύειν ἐκόντα. Πόσοι τῶν ἀνθρώπων, καὶ μάλιστα τῶν Ἀλαναίων, ὡς τὰ ἄγρια ζῶα κρεοβοροῦσιν ἄρτου μὴ γεύομενοι, καὶ οὐ διὰ τὸ μὴ ἔχειν, ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ θέλῃν· ἄλλοι κρεῶν οὐ γεύονται ὡς τὰ ἡμέρα ζῶα, ἄλλοι ἰχθυοφαγοῦσι μόνον· ἕτεροι δὲ ἰχθύων οὐ γεύονται, οὐδ' ἂν λιμώσσωσιν. Οἱ μὲν ὑδροποτοῦσιν, οἱ δὲ οἰνοποτοῦσιν, οἱ δὲ σίκερα πίνουσι. Καὶ ἀπλῶς πολλὴ διαφορὰ βρωμάτων καὶ πομάτων ἐν τῇ ἀνθρωπότητι, μέχρι καὶ ἐν τῇ τῶν λαχάνων καὶ ὄπωρῶν βρώσει διαφερόμενοι. Ἄλλα καὶ οἱ μὲν ὡς σκορπίοι καὶ ὡς ἀσπίδες μὴ ἀδικηθέντες ἀδικοῦσιν· οἱ δὲ ὡς τὰ ἄλογα [ἄλλα?] ζῶα ἀδικούμενοι ἀμύνονται. Ἔτεροι δὲ ὡς λύκοι ἄρπάζουσι καὶ ὡς γαλαὶ κλέπτουσι· ἄλλοι δὲ ὡς ἀμνάδες καὶ μηκάδες ὑπὸ τῶν ὁμοιοπαθῶν ἐλαύνονται καὶ τοὺς ἀδικοῦντας οὐκ ἀδικοῦσι καὶ οἱ μὲν λέγονται ἀγαθοὶ, οἱ δὲ κακοὶ, οἱ δὲ δίκαιοι. Ὅθεν ἐστὶ νοεῖν, μὴ πάντως κατὰ φύσιν ἀγεσθαι τὸν ἀνθρώπον· (ποῖαν γὰρ αὐτοῦ ἐροῦμεν φύσιν;) ἀλλὰ πῆ μὲν φέρεται κατὰ φύσιν, πῆ δὲ κατὰ προαίρεσιν. Διὸ τὸν ἐπαινον καὶ τὸν φόγον καὶ τὴν καταδίκην

ordres de leurs maîtres, ils s'écartent de la voie de la vérité, et deviennent des fornicateurs et des prodiges. On en rencontre qui se repentent de nouveau après leur chute; la crainte les saisit, et ils retournent à la vérité dont ils s'étaient éloignés.

Qu'est-ce donc que la Nature de l'homme? Car, hélas! tous les hommes diffèrent entre eux dans leur conduite et dans leurs désirs; mais ceux qui ont la même volonté et qui suivent les mêmes conseils se ressemblent; et ceux qui se laissent aller à leurs mauvais penchants jusqu'à ce moment, et que les passions gouvernent, se plaisent à attribuer à leur Créateur toutes leurs mauvaises actions, afin qu'ils puissent prouver, par un vain plaidoyer, qu'ils ne sont pas en faute, et que Celui qui les a créés doit être condamné. En effet, ils ne voient pas que la Nature n'a point de lois; car un homme n'est pas blâmé parce qu'il est de haute ou de petite taille, blanc ou noir, ou parce que ses yeux sont grands ou petits, ou pour n'importe quel défaut corporel; mais il est blâmé s'il vole ou s'il ment, s'il trompe ou s'il empoisonne, s'il maudit ou s'il commet des actions mauvaises. Hélas! il ressort de tout ceci, que pour ce qui est des choses qui ne sont pas faites par nos mains, mais que nous avons reçues en don de la Nature, nous ne sommes certainement ni condamnés par elles, ni justifiés par elles; mais les choses que nous faisons par notre Libre Arbitre, si elles sont bonnes, nous sommes justifiés et loués à cause d'elles, et si elles sont mauvaises, nous sommes condamnés et blâmés par elles.

Nous l'interrogeâmes encore et lui demandâmes: Il en est qui disent que les hommes sont gouvernés par le décret du Hasard, tantôt mal et tantôt bien.

Il nous répondit: Moi aussi, ô Philippe et Baryama (1)! je sais qu'il est des hommes appelés Chaldéens, et d'autres qui cultivent cette connaissance de la science, comme autrefois je l'ai aimée aussi; car il a été dit par moi ailleurs (2), que l'âme de l'homme est capable de connaître ce que beaucoup de gens ne connaissent pas,

(1) W. Cureton n'est pas sûr d'avoir bien compris ce mot et hésite à affirmer si c'est un nom propre ou non. Peut-être pourrait-on traduire par « profondément » ou plus littéralement par « fils de la mer ».

(2) C'est une allusion à l'un des ouvrages précédemment composés par Bardesane, et qui avait trait aux inductions que l'homme peut tirer de l'aspect des astres. Un écrivain arménien du cinquième siècle de notre ère, Eznig, auteur d'une « Réfutation des différentes sectes religieuses de l'Orient et de l'Occident », paraît avoir fait usage des

et ce que ces mêmes hommes projettent de faire; et que tout ce qu'ils font, mal ou bien, et que tout ce qui leur arrive, comme fortune ou pauvreté, comme maladie ou santé, défauts corporels, ils le doivent à l'influence de ces astres désignés sous le nom de Sept, et sont régis par eux. Mais d'autres soutiennent le contraire, disant par exemple que cette science est une imposture des Chaldéens, que le Hasard n'existe pas, que c'est un vain mot; que toutes choses, grandes ou petites, sont placées entre les mains de l'homme, et que les défauts corporels et les fautes arrivent et surviennent naturellement. Cependant, d'autres prétendent que tout ce qu'un homme fait, il le fait de sa propre volonté, en vertu du Libre Arbitre qui lui a été donné, et que les fautes, les défauts et les malheurs qui lui arrivent, il les reçoit comme une punition de Dieu. Quant à moi, dans mon humble opinion, il me semble que ces trois sectes ont en partie raison et en partie tort. Elles ont raison, parce que les hommes parlent selon leur manière de voir et parce qu'aussi ils voient comment les choses leur arrivent, et ils se trompent. En effet, la sagesse de Dieu est plus infinie que la leur, car c'est elle qui a établi les mondes et créé l'homme, qui a institué les gouverneurs et donné à toutes choses la force qui convient à chacune d'elles. Cependant, je dis que Dieu et les Anges, les Puissances et les Dominations, les éléments, les hommes et les animaux ont cette force; toutefois, il n'a pas été donné à toutes ces hiérarchies dont j'ai parlé le pouvoir de faire toutes choses. Car Celui qui est puissant en tout est élu, et eux, ils ont le pouvoir de faire certaines choses, et sont dans l'impossibilité de faire les autres, ainsi que je l'ai dit: afin que la bonté de Dieu puisse être reconnue là où ils ont le pouvoir, et que, là où ils ne l'ont pas, ils puissent connaître qu'ils ont un Seigneur. Il existe donc un Hasard, comme disent les Chaldéens; mais que chaque chose ne dépende pas de notre volonté, cela est démontré par ce fait que la plupart des hommes ont souhaité la richesse, de dominer leurs semblables, d'être sains,

écrits de Bardesane, et notamment du « Livre du Destin », car on retrouve dans ce philosophe des pensées qui paraissent inspirées par la lecture du livre du célèbre gnostique d'Edesse. Voyez notamment ce que dit Eznig, au liv. II, ch. 13 et suivants de l'édition de Venise (1826), et la traduction française, très-infidèle du reste, de M. Levallant de Florival, p. 103 et suiv., intitulée: *Réfutation des différentes sectes patennes...*, par le docteur (sic) Eznig (Paris, 1853).

et que les choses fussent soumises à leurs désirs. Cependant la richesse n'est la possession que de quelques-uns ; le pouvoir ne se rencontre que rarement ; la santé n'est pas le partage de tous ; et même ceux qui sont riches n'ont pas une entière possession de leurs richesses ; ceux qui ont le pouvoir n'ont pas toutes choses sous leur obéissance, comme ils le désirent, et quelquefois aussi leur autorité est méconnue plus qu'ils ne le voudraient. Tantôt les riches ont de la fortune comme ils le souhaitent, et tantôt ils deviennent pauvres contre leur volonté ; ceux qui sont complètement pauvres, restent dans un milieu qu'ils n'ambitionnent pas et vivent dans la société contre leur désir ; ils convoitent certaines choses et en repoussent d'autres. Beaucoup de gens ont des enfants et ne les élèvent pas ; d'autres les élèvent et ceux-ci n'héritent pas, tandis que ceux-là héritent et tombent ensuite dans la disgrâce et l'affliction. D'autres sont riches selon leurs désirs, et ont une mauvaise santé contrairement à leurs souhaits ; d'autres sont bien portants selon leurs désirs, mais ils sont pauvres contrairement à leur volonté. Il y en a qui ont beaucoup de choses qu'ils désirent et peu de celles qu'ils ne désirent pas ; il s'en trouve d'autres qui ont beaucoup de choses qu'ils ne désirent pas et peu de celles qu'ils désirent. Ainsi, on trouve que les richesses, les honneurs, la santé, la maladie, les enfants et plusieurs objets désirables sont à la merci du Hasard, et nullement en notre pouvoir. Cependant nous sommes contents et satisfaits de ce qui comble nos désirs, et nous sommes entraînés malgré nous vers ce que nous ne désirons pas. Or, si les événements nous arrivent lorsque nous ne les désirons pas, il est évident aussi que les choses que nous désirons nous surviennent non pas parce que nous les désirons, mais parce qu'elles doivent arriver ; donc quelques-unes nous font plaisir, et quelques autres nous affligent. Ainsi, nous autres hommes, nous sommes régis par les lois de la Nature d'une manière analogue, par le Hasard d'une façon différente, et enfin par notre Libre Arbitre, chacun selon sa propre volonté.

Mais discutons maintenant et démontrons que le Hasard n'a aucun pouvoir sur toutes les choses, car ce qu'on appelle Hasard est un ordre de marche qui est donné par Dieu aux Puissances et aux éléments ; et, d'accord avec cette marche et cet ordre, les intelligences sont modifiées par le fait de leur union avec l'âme, et les âmes sont modifiées également par le fait même de leur union avec le corps. Ces modifications s'appellent le Hasard, et la production de ce mélange se trouve

être épuré et transformé, en vue de venir en aide, par la faveur de Dieu et par la grâce, à ce qui a été aidé et le sera encore jusqu'à la consommation de tout. Le corps est donc gouverné par la Nature ; l'âme souffre et perçoit en même temps que lui. Le corps n'est ni gêné ni aidé par le Hasard dans tous ses actes individuels, car un homme ne devient pas père avant l'âge de quinze ans, et une femme n'enfante point avant sa treizième année. Réciproquement, il existe également une loi pour la vieillesse ; car les femmes deviennent stériles, et les hommes sont privés du pouvoir naturel d'engendrer ; tandis que cependant d'autres animaux qui sont aussi gouvernés par leur propre nature, ne procréent pas seulement avant les âges que j'ai indiqués, mais ils deviennent même trop vieux pour procréer. C'est ainsi que les corps des hommes, lorsqu'ils sont devenus vieux, n'engendrent plus, et le Hasard est impuissant à leur donner des enfants au moment où le corps, d'après les lois de la Nature, ne peut plus en produire. Le Hasard est également impuissant à entretenir la vie dans le corps de l'homme sans manger et sans boire ; et même quand il dispose d'aliments et de boissons, il ne peut pas faire qu'il échappe à la mort, car ces choses et beaucoup d'autres sont soumises à la Nature elle-même. Mais quand les époques et les procédés de la Nature sont accomplis, le Hasard apparaît alors en eux et donne naissance à des circonstances différentes les unes des autres. Tantôt il vient en aide à la Nature et augmente ses forces, et tantôt il arrête et entrave son développement. C'est de la Nature que vient la croissance et la perfection du corps ; mais en dehors de la Nature et par l'effet du Hasard, les maladies et les défauts corporels se produisent. C'est de la Nature que provient l'union des mâles et des femelles, ainsi que la jouissance réciproque ; mais c'est au Hasard que sont dues les abominations, les atouchements impurs et les actes honteux auxquels se livrent les hommes adonnés à la luxure. C'est la Nature qui donne la naissance et produit les enfants, et c'est le Hasard qui déforme les enfants, qui trouble leur santé, et quelquefois les fait mourir prématurément. C'est la Nature qui exige une somme de modération pour tous les corps, et c'est le Hasard qui produit le défaut d'aliments et la souffrance des corps. C'est encore le Hasard qui produit la voracité et l'intempérance exagérée. La Nature ordonne que les vieillards soient des juges pour les jeunes gens, que les sages retiennent les insensés, que les braves dominent les faibles, que les vaillants s'imposent aux timides.

Mais le Hasard fait que des jeunes gens sont chefs des vieillards, que des fous gouvernent des sages, qu'en temps de guerre les faibles gouvernent les braves et que les timides font la loi aux vaillants. Sachez donc bien que chaque fois que la Nature est détournée de sa véritable marche, l'obstacle est dû au Hasard. En effet ces têtes et ces gouverneurs qui sont sous l'influence de cette modification qu'on nomme *nativité*, sont en opposition l'un avec l'autre. Ceux qui s'appellent *droits*, secondent la Nature, ajoutent à son excellence, chaque fois que le procédé les aide et qu'ils sont dans les hautes régions de la sphère dans leurs propres éléments. Ceux qui s'appellent *gauches*, sont défavorables, car chaque fois qu'ils se trouvent dans les régions élevées, ils se mettent en opposition avec la Nature, et ne font pas seulement du tort aux hommes, mais, à différentes époques, ils en font aussi aux animaux, aux arbres, aux fruits, aux produits de l'année, aux sources d'eau, et à chaque chose qui appartient à la Nature, laquelle se trouve placée sous leur influence. Aussi, par rapport à ces divisions et à ces conflits qui existent chez les Puissances, quelques-uns ont supposé que le monde n'est régi par aucune loi supérieure, parce qu'ils ignorent que ces divisions et ces conflits, que cette justification et cette condamnation procèdent de l'influence donnée par Dieu au Libre Arbitre, afin que les hommes puissent être absous ou condamnés en vertu de la force qui leur est propre. Ainsi, de même que nous voyons le Hasard dominer la Nature, de même, nous pouvons voir le Libre Arbitre de l'homme repousser et dominer le Hasard, mais non pas en toute chose, comme le Hasard lui-même ne repousse pas non plus la Nature en toute chose; car il est nécessaire que ces trois choses, Nature, Hasard, Libre Arbitre, soient maintenues dans la vie des hommes jusqu'à ce que l'œuvre soit accomplie, que la mesure et le nombre soient remplis, afin qu'ils comparaissent devant Celui qui a réglé la vie et la perfection de toute créature, l'état de tout être et de toute nature.

Avida dit : Ce n'est pas à cause de sa Nature qu'un homme fait le mal; c'est une vérité dont je suis convaincu par les raisons que tu as don-

nées, que tous les hommes ne sont pas gouvernés d'une manière identique. Mais es-tu aussi capable de nous démontrer ceci, que si ce n'est pas par le Hasard et par le Destin que certains hommes font le mal, il sera juste de croire que l'homme possède un Libre Arbitre, qu'il est porté par sa Nature vers le bien plutôt qu'entraîné vers le mal, et que sous ce rapport il sera aussi justement jugé au dernier jour?

Bardesane répondit : De ce que les hommes ne sont pas gouvernés de la même manière, es-tu convaincu que ce n'est pas à cause de leur nature qu'ils agissent mal? Alors la matière te contraint à croire qu'ils ne font pas le mal à cause du Hasard qui les régit, si nous sommes capables de te démontrer que les décrets du Hasard et des Puissances n'agissent pas sur tous les hommes de la même façon, mais que nous possédons en nous-mêmes le Libre Arbitre, pour nous soustraire à la servitude de la nature physique, et à la force agissante des Puissances.

Avida dit : Prouve-moi cela, tu m'auras convaincu, et je ferai tout ce dont tu voudras me charger.

Bardesane reprit : Avez-vous lu les Livres des Chaldéens qui sont à Babylone, dans lesquels il est écrit que les astres ont une influence sur la naissance des hommes; et les Livres des Égyptiens dans lesquels sont aussi relatés tous les événements qui arrivent aux hommes?

Avida répondit : J'ai lu les Livres des Chaldéens, mais je ne sais pas ce qui appartient en propre aux Babyloniens et aux Égyptiens.

Bardesane dit : La doctrine de ces deux pays est la même (1).

Avida répondit : Il est connu que cela est ainsi.

Bardesane reprit : Écoute maintenant et sache que ce n'est ni hasard, ni calcul de la part des astres, si tous les hommes agissent par toute la terre de la même manière.

(1) Selon Diodore de Sicile (*Bibl. hist.*, liv. II, 29) les Chaldéens formaient une caste semblable à celle des prêtres égyptiens. — Cf. aussi Clément d'Alexandrie, *Stromat.*, I. — Eusèbe, *Præpar. Evang.*, X, 6. — Gal-læus, *De Sibyllis*, pg. 184. — Julius Firmicus rapporte dans sa préface, qu'il a intercalée dans son *Traité d'astrologie*, tout ce que les Égyptiens et les Babyloniens avaient écrit sur ce sujet.

Car les hommes ont établi des lois différentes en des lieux divers, en vertu du Libre Arbitre qui leur a été donné par Dieu. En effet, ce don lui-même est opposé à ce hasard des Puissances qui assument sur elles ce qui ne leur a pas été donné. Je commencerai par parler autant que je m'en souviens, en commençant par l'Orient, qui est le commencement de toute l'humanité.

Lois des Sères (1). — Les Sères ont des lois qui leur défendent de tuer, de forniquer et d'adorer des idoles; aussi, dans toute la région des Sères, il n'y a ni idoles, ni prostituées, ni assassins, ni gens assassinés; bien que les Sères, eux

aussi, naissent tous les jours et à toute heure. Et lorsque Mars le Cruel est placé au centre du ciel, il n'influe pas sur le Libre Arbitre des Sères, de manière à forcer un homme à répandre le sang de son semblable avec une arme de fer. Lorsque Vénus est en conjonction avec Mars, elle n'oblige pas non plus personne d'entre les Sères à avoir un commerce criminel avec la femme de son voisin ou avec toute autre femme. Toutefois, on trouve parmi eux des riches et des pauvres, des malades et des gens bien portants, des gouvernants et des sujets, parce que ces choses sont données au pouvoir des gouverneurs.

(1) Cf. Pline, *Hist. nat.*, liv. VI, ch. 17. — Solin, *Res. mem. coll.*, ch. 53. — Pomponius Mela, *De sit. orb.*, I, 2.

Eusebius, *Præpar. evangel.*, VI, 10, § 6 et sq.

Νόμους ἔθεντο διαφόρους οἱ ἄνθρωποι ἐν ἐκάστη χώρᾳ, τινὰς γεγραμμένους, τινὰς δὲ ἀγράφους· ἐξ ἧν διηγήσομαι, ὡς οἶδα καὶ ὧν μύθημαι, ἀρχαίμενος ἐκ τῆς τοῦ κόσμου ἀρχῆς.

Νόμος ἐστὶ παρὰ Σήραις μηδένα φονεύειν, μήτε πορνεύειν, μήτε κλέπτειν, μήτε ζῶανα προσκυνεῖν.

§ 7. καὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ μεγίστῃ χώρᾳ οὐ ναὸν ἔστιν ἰδαίῳ, οὐ γυναῖκα πορνικῆν, οὐ μοιχαλίδα ἐπινομαζο-

μένην, οὐ κλέπτῃν ἐλκόμενον ἐπὶ δίκην, οὐκ ἀνδροφόνον, οὐ πεφονευμένον· οὐδενὸς γὰρ τὸ αὐτεξούσιον ἠνάγκασεν ὁ τοῦ πυριλαμπέος Ἄρεος ἀστὴρ μεσουρανῶν ἄνδρα σιδήρῳ ἀνελεῖν, οὐ Κύπρις σὺν Ἄρει τυχοῦσα ἀλλοτρίᾳ γυναικὶ μιγῆναί τινα παρ' ἐκείνοις, πάντως πάσῃ ἡμέρᾳ μεσουρανοῦντος τοῦ Ἄρεος, καὶ πάσῃ ὥρᾳ καὶ ἡμέρᾳ γεννωμένων τῶν Σηρῶν.

Recognitiones Pseudo-Clementinæ, IX, 19 et sq.

Leges sunt in unaquaque regione vel regno ab hominibus positæ, sive scriptura sive etiam usu durante, quas nemo facile transgreditur.

Denique primi Seres, qui initio orbis terræ habitant, legem habent neque homicidium neque adulterium neque scortum nosse, neque furtum committere, neque idola venerari, et in illa omni regione quæ est maxima neque templum invenitur neque simulacrum neque meretrix neque

adultera, neque fur ad judicium deducitur, sed neque occisus ibi homo fertur aliquando, et tamen nullius libertas arbitrii compulsa est secundum vos a stella Martis ignita, ut ferro uteretur ad hominis necem, nec Venus cum Marte posita alienum matrimonium compulsi vitari, cum utique apud eos per singulos dies Mars medium cæli circulum teneat. Sed est apud Seres legum metus vehementior quam Genesis constellatio.

Cæsarius, *Questiones*, 47, 48.

Ἄλλὰ καὶ οἱ τῶν ἀρχόντων νόμοι — ἐγγράφως ἢ ἀγράφως ὑπάρχοντες παρ' ἡμῖν τε καὶ ἔθνεσιν, ἐν τοῖς μὲν τὸ γράμμα, ἐν τοῖς δὲ ἡ συνήθεια νόμος γὰρ ἀνόμιος τὰ πάτρια δοκεῖ.

Ἐν πρώτῳ Σήρες οἱ τὸ ἄκρον τοῦ γέρσου οἰκοῦντες, νόμον ἔχοντες τὸ πατρῶον ἔθος μὴ ἑταιρίζεσθαι, μηδὲ σὺλᾶν, μὴ μοιχᾶσθαι, μὴ ζῶάνους προσκυνεῖν ἢ πορνῆσθαι ὀπίμοσι, μηδ' ὄλως ἐν αὐτοῖς ὑπάρχειν εἰδῶλον

ἢ ἑταίραν ἢ μοιχαλίδα, οὐ σὺλώτην, οὐ φονέα, οὐ λωποδύτην· καὶ ὁμοῦς οὐδενὸς τὸ αὐτεξούσιον ἠνάγκασεν ὁ τοῦ κατὰ σὲ πυριλαμποῦς Ἄρεος ἀστὴρ, οὐδὲ ἐβιάσατό τινα αὐτῶν φασγάνῳ τὸν πέλας ἀναίρειν ἢ λίθῳ πατάξαι· οὐκ Ἄφροδίτῃ σὺν Ἄρει ἔπεισεν αὐτοὺς ἐπιλυτῆσαι τῇ γυναικὶ τοῦ γείτονος, πανημέριον μεσουρανοῦντος τοῦ Ἄρεος, καὶ ὁμοῦς ἰσχυρότερος τῆς ἀνάγκης τῶν ἀστρῶν παρὰ Σήρῃσιν ὁ πάτριος νόμος.

Georgius Hamartolus, *Chron. (Anecdota græca. Oxon., ed. Cramer, t. IV, p. 236 seq.)*

Ἄμελει γέ τοι καὶ ὁ μέγας Καισάρειος, ὁ καὶ βασιλεὺς Γρηγορίου τοῦ μεγίστου καὶ θεολόγου, διαφόρων ἔθνῶν καὶ ἡθῶν καὶ τρόπων καὶ νόμων ἐξέτασιν ποιούμενος σύντομον τοιαύδε φησίν.

Ἐν γὰρ ἐκάστη χώρᾳ καὶ ἔθνει, ἐν τοῖς μὲν ἐγγρα-

φος νόμος ἐστίν, ἐν τοῖς δὲ ἡ συνήθεια νόμος γὰρ ἀνόμιος τὰ πάτρια δοκεῖ. Ἐν πρώτῳ Σήρες, οἱ τὸ ἄκρον τῆς γῆς οἰκοῦντες, νόμον ἔχουσι τὸ πατρῶον ἔθος μὴ πορνεύειν ἢ μοιχεύειν ἢ κλέπτειν ἢ λοιδορεῖν ἢ φονεύειν ἢ κακουργεῖν τὸ σύνολον.

Lois des Brahmines qui habitent les Indes. — De même chez les Indiens, les Brahmines, qui se comptent par milliers et dizaines de milliers, ont une loi qui leur défend absolument de tuer, d'adorer des idoles, de forniquer, de manger de la chair et de boire du vin; et personne parmi eux ne transgresse cette loi. Il y a des milliers d'années que ces hommes-là sont régis par cette loi qu'ils ont faite pour eux (1).

Autre loi qui s'observe dans l'Inde. — Il y a une autre loi dans l'Inde et dans le même climat, qui est relative à ceux qui n'appartiennent pas à la caste des Brahmines et ne pratiquent pas leur doctrine. Cette loi leur prescrit d'adorer des idoles,

d'entretenir un commerce avec les femmes, de tuer et de commettre d'autres crimes abominables qui répugnent aux Brahmines. Dans le même climat de l'Inde, on trouve des hommes qui ont la coutume de manger la chair humaine, de la même manière que les autres nations mangent la chair des animaux. Ainsi, les mauvais astres n'ont pas obligé les Brahmines à faire le mal et à commettre des crimes abominables, et les astres favorables n'ont pas conseillé au reste des Indiens de s'abstenir du mal. En outre, ces astres qui ne s'écartent point de la place qui leur est assignée, et qui passent dans les signes du zodiaque qui ont une influence sur les hommes, n'ont pas engagé

(1) Cf. Palladius, *De Gentibus Indiæ et Bragman.* (Londres, 1685). — Strabon, *Géogr.*, liv. XV, ch. 1, § 59 et suiv. — S. Jérôme (*adv. Jovian.*, liv. II) mentionne, d'après Bardesane, deux castes de Gymnosophistes, les Brahmines et les Samanéens (Samanæi). Le nom de ces derniers ne se rencontre ni dans le texte syriaque, ni dans

Eusèbe, ni dans Cæsarius, ni dans les *Recongnitions*: on le trouve rappelé dans Porphyre sous la forme *Σαμαναία* (*De abstinentia*, liv. IV, § 17). — Origène (*contra Cels.*, liv. I, p. 19) et Clément d'Alexandrie (*Stromat.* I) mentionnent aussi les Samanéens.

Eusebius, *Præparat. evangel.*, loc. cit., § 8.

Παρά Ἰνδοῖς καὶ Βάκτροις εἰσι χιλιάδες πολλὰ τῶν λεγομένων Βραχμάνων, οἵτινες κατὰ παράδοσιν τῶν προγόνων καὶ νόμων οὔτε φονεύουσιν, οὔτε ξόανα σέβονται, οὐκ ἐμψύχου γεύονται, οὐ μεθύσκονται ποτε, οἶνου καὶ σίκερος μὴ γεύομενοι, οὐ κακία τινὶ κοινωνοῦσι προσέχοντες τῷ θεῷ, τῶν ἄλλων

Ἰνδῶν φονεύοντων καὶ ἐταιρευόντων καὶ μεθυσκούνων καὶ σεβομένων ξόανα καὶ πάντα σχεδὸν κατ' εἰμαρμένην φερομένων. Ἔστι δὲ ἐν τῷ αὐτῷ κλίματι τῆς Ἰνδίας φυλὴ τις Ἰνδῶν, οἵτινες τοὺς ἐμπύπτοντας ξένους ἀγρεύοντες καὶ τούτους θύοντες ἐσθίουσι. Καὶ οὔτε οἱ ἀγαθοποιοὶ τῶν ἀστρῶν κεκωλύκασιν τούτους

Recognitiones Ps. Clem., IX, 20.

Sunt similiter et apud Bactros in regionibus Indorum immensæ multitudines Bragmanorum, qui et ipsi ex traditione majorum, moribus legibusque concordibus, neque homicidium neque adulterium committunt, neque simulacra colunt neque animantia edere in usu habent, nunquam inebriantur, nunquam malitiose aliquid gerunt, sed Deum semper colunt; et qui-

dem hæc illi, cum cæteri Indorum et homicidia et adulteria committant et simulacra colant et inebriantur atque alia hujusmodi flagitia exercent. Sed et in ipsius Indiæ nihilominus occiduis partibus regio quædam est, ubi hospites cum inciderint, capti immolantur et comeduntur; et neque bonæ stellæ vetuerunt eos ab hujusmodi flagitiis et ab execrandis cibis, neque malignæ

Cæsarius, *Quæst.*, loc. cit.

Νόμος δὲ καὶ παρὰ Βακτριανοῖς ἦτοι Βραχμανοῖς ἢ ἐκ προγόνων παιδεία, μὴ μεθύειν, μὴ δὲ ἀψύχων ἀπογεύεσθαι, οὐκ οἶνου ἀπλοῦ ἢ νόθου μετέχειν, θεὸν τὸν ἑμὸν δεδοικώς· καίτοι τῶν παρακειμένων αὐτοῖς Ἰνδῶν μαιφρονούντων καὶ οἰνοφλυ-

γούντων καὶ μονιῶν ἀγρίων ἢ σαῶν δίχην θηλυμούντων καὶ τῷ πάθει κραδαينوμένων. Ἐν οὖν ταῖς ἐσπερίοις κλίμασιν ἐνδοτέρω τῶν ἐκεῖσε Ἰνδῶν ξενόβοροι τινὲς ὑπάρχοντες τοὺς ἐπήλυδας ἀναίρουσιν ἐσθίουσι, καὶ οὐδεὶς τῶν ἀγαθοποιῶν ἀστέρων τῶν

Georgius Hamartolus, *Chron.*, loc. cit.

Νόμος δὲ παρὰ Βακτριανοῖς (ἦτοι Βραχμᾶνες καὶ Γνησιώτες) ἢ ἐκ προγόνων παιδεία τε καὶ εὐσέβεια, μὴ κροφαγεῖν ἢ οἰνοποτεῖν ἢ λαγνεύειν ἢ παντοῖαν

κακίαν διαπράττεσθαι διὰ πολλὸν φόβον θεοῦ καὶ πιστίν· καίτοιγε τῶν παρακειμένων αὐτοῖς μαιφρονούντων καὶ αἰσχροπραγούντων, ἐμμανῶς τε καὶ ὑπερ-

ceux qui mangent la chair humaine à s'abstenir de cette exécration et odieuse nourriture.

Lois des Perses. — Les Perses ont fait, eux aussi, pour leur usage, des lois qui leur permettent de prendre pour épouses leurs sœurs, leurs filles et les filles de leurs filles. Il s'en trouve même qui vont plus loin et épousent même leurs mères (1). Quelques-uns de ces Perses ont été dispersés et se trouvent en Médie, dans la Parthie, en Égypte et en Phrygie; on les appelle Mages. Dans toutes les contrées où ils se trouvent, ils se gouvernent selon cette loi qui fut faite pour leurs

(1) L'empereur Julien (1er panégyrique de Constance, § 10) raconte que Parysatis était sœur du roi Darius Nothus. Dans son livre contre les chrétiens où il réfute les Évangiles (§ 4), le même écrivain dit que les Perses épousent leurs sœurs, leurs filles et leurs mères. Les au-

pères. Cependant nous ne pouvons pas dire que pour tous les Mages et le reste des Perses, Vénus était placée avec la Lune et avec Saturne dans le signe et dans les parties de Saturne, pendant que Mars y était aussi. Il existe dans beaucoup d'endroits du royaume des Parthes, des hommes qui tuent leurs femmes, leurs frères et leurs enfants, et n'encourent aucun châtement, tandis que, chez les Romains et les Grecs, celui qui tue un des siens encourt la peine capitale qui est le plus grand des châtements.

Lois des Gèles. — Chez les Gèles, les femmes

teurs chrétiens des premiers siècles confirment ce témoignage. Cf. Tertullien, *Ad nationes*, I, 18. — Saint Clément, *Homél.*, XIX, 19. — Origène, *Contra Celsum*. — D'après Théodoret, l'auteur de cette loi serait Zaradas (*Græc. affec. curat.*, de *Legibus*. Ed. Gaisford. p. 351).

Eusebius, *Præparat. evang.*, loc. cit. § 8-9.

μη μαιφονεῖν καὶ μὴ ἀθεμιτογαμεῖν, οὔτε οἱ κακοποιοὶ ἠνάγκασαν τοὺς Βραχμαῖνας κακουργεῖν.

Παρὰ Πέρσαις νόμος ἦν γαμεῖν τὰς θυγατέρας καὶ τὰς ἀδελφὰς καὶ τὰς μητέρας· καὶ οὐ μόνον ἐν τῇ χώρᾳ ἐκεῖνη καὶ ἐν ἐκείνῳ τῷ κλίματι τούτους τοὺς ἐνοσίους γάμους οἱ Πέρσαι ἐποίησαν.

§ 9. Ἄλλα καὶ ὅσοι αὐτῶν τῆς Περσίδος ἐξεδήμησαν, ὁτινες καλοῦνται Μαγουσαῖοι, τὴν αὐτὴν

ἀθεμιστίαν διαπράττονται, παραδιδόντες τοὺς αὐτοὺς νόμους καὶ τὰ ἔθνη τοῖς τέκνοις κατὰ διαδοχὴν. Ἐξ ὧν εἰσι μέχρι νῦν πολλοὶ ἐν Μηδίᾳ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Γαλατίᾳ. Καὶ οὐδέ ποτε Κύπρις ἐν Φρυγίᾳ καὶ ἐν ὄρεισι καὶ οἰκίαις Κρόνου, σὺν Κρόνῳ ἐφομαρτοῦντος τοῦ Ἄρεος, ἐν ταῖς τῶν πάντων γενέσεσιν εὐρίσκατο.

Παρὰ Γήλοις νόμος ἐστὶ τὰς γυναῖκας γεωργεῖν

Recognitiones Ps. Clem., IX, 20-21-22.

stellæ compulerunt Bragmanos, ut aliquid agerent mali.

Et rursus mos apud Persas, matres accipere in conjugium et sorores et filias, et sub illo omni axe incesta Persæ ineunt matrimonia.

21. Ac ne forte liceat his qui mathesim sequuntur uti illo perfugio quo dicunt, certas quasdam esse plagas cœli, quibus propria quædam habere conceditur, ex ipsa Persarum gente aliquanti ad peregrina profecti sunt, qui Magusæi

appellantur, ex quibus usque in hodiernum sunt alii in Media, alii in Parthia, sed et in Ægypto nonnulli, plures autem in Galatia et Phrygia, qui omnes incertæ hujus traditionis formam inclinabilem servant ac posteris custodiendam transmittunt, etiam cum plagam cœli mutaverint; nec tamen eos Venus cum Luna in finibus et domibus Saturni, cum Saturno attestante etiam Marte, compulit habere inter cæteros Genesisim.

22. Apud Gelos quoque mos est, ut mulieres

Cæsarius, *Questiones*, loc. cit.

μαιφονίας αὐτοὺς ἀποστῆναι ἴσχυσε μέχρι τήμερον.

Ἄλλος νόμος Χαλδαίοις τε καὶ Βαβυλωνίοις μητρογαμεῖν καὶ ἀδελφοφθορεῖν καὶ ταῖς σφῶν παισὶν ἐπιμαίνεσθαι καὶ μαιφονεῖν, εἰ καὶ πόρρω τῆς ἐνεγκαμένης γένωνται, καὶ τοῖς σφῶν κεργῆσθαι νόμοις, φανερώς καὶ λεληθότως διακελευόμενοι. Ἐξ ὧν

τινὲς αὐτῶν μέχρι καὶ νῦν ὑπάρχουσιν, ἐν Μήδοις καὶ Πάρθοις καὶ Ἑλαμίταις καὶ Αἰγυπτίοις, ἐν Φρυγίᾳ καὶ Γαλατίαις, ἐν τισὶ χώμασι μαιφονοῦντες· καὶ οὐδέ ποτε Κύπρις σὺν Μήνῃ ἐν ὄρεισι καὶ οἰκίαις Κρόνου, ἐπιμαρτυροῦντος τοῦ Ἄρεος, ἐν ταῖς πάντων αὐτῶν γενέσεσιν εὐρίσκασθαι οἶα τε.

Ἄλλος δὲ παρὰ Γήλαις νόμος· γυναῖκας γεωργεῖν

Georgius Hamartolos, *Chron.*, loc. cit.

φωῖς ἐν δὲ τοῖς ἐσωτέροις μέρεσι τούτων ἀνθρωποφθοροῦντες μάλιστα καὶ κατεσθίοντες ἀλλήλους ὡς οἱ κύνες.

Ἄλλος δὲ νόμος οὗτος Χαλδαίοις τε καὶ Βαβυ-

λωνίοις, μητρογαμεῖν καὶ ἀδελφοτεκνοφθορεῖν καὶ μαιφονεῖν καὶ πᾶσαν θεομισῆ πρᾶξιν ὡς θρετὴν ἀποτελεῖν, κἂν πόρρω τῆς χώρας αὐτῶν γένωνται.

Ἄλλος δὲ παρὰ Περσῶν νόμος (leg. παρὰ Γήλαις) νόμος,

σήμεν, récoltent, fabriquent et exécutent tout ce qui concerne le labourage, et ne portent pas de vêtements de couleur. Elles ne mettent pas non plus de chaussures et ne se servent pas de parfums délicats. Personne ne songe à les blâmer lorsqu'elles commettent un adultère avec des étrangers, ou quand elles entretiennent un commerce illicite avec les esclaves de leurs maisons. Quant aux Gèles, leurs époux, ils portent des ornements de couleur, se parent d'or et de bijoux, et emploient des parfums délicats. Et ce n'est point parce qu'ils sont efféminés qu'ils agissent de cette manière, mais parce qu'il existe chez eux une

(1) Selon Moïse de Khorène, le pays des Kouschans, nom qui paraît être synonyme de celui des Caschans, était le même que la Parthie ou Bactriane (*Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 2). — Cf. aussi la note que nous avons consacrée aux Kouschans (p. 23, note 1). Il est curieux de noter qu'Eusèbe n'a pas donné ce nom, et Cæsarius le

loi qui le veut ainsi, car tous les hommes aiment la chasse et sont guerriers. Cependant, nous ne pouvons pas dire que pour toutes les femmes des Gèles, Vénus était entrée dans le signe du Capricorne ou dans celui du Verseau, ou dans un signe défavorable. Il ne nous est pas possible non plus de dire pour tous les Gèles, que Mars et Vénus étaient entrés dans le signe du Bélier, sous lequel, d'après ce qui est écrit, naissent des hommes vigoureux et lascifs.

La loi des Bactriens. — Chez les Bactriens appelés Caschans (1), les femmes se parent avec les vêtements des hommes et avec beaucoup d'or et rend par la variante Σούσις τῆς Βαβυλώνας. L'auteur des *Récognitions* dit simplement, *in Susis*. Les Σούσις sont mentionnés par Strabon (*Géogr.*, liv. XV, ch. 3, § 2), qui les identifie avec les Κίσις, cités également par Hérodote (*Hist.*, liv. VII, 62, 86, 210).

Eusebius, *Præparat. evangel.*, *loc. cit.*, § 9-10-11.

καὶ οἰκοδομεῖν καὶ πάντα τὰ ἐργατικά πράσσειν καὶ κοινωνεῖν ὅς ἂν βούλωνται καὶ μὴ ἐγκαλεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν μήτε καλεῖσθαι τινα μοιχαλίδα, τῷ πάσας ἐργατικὰς εἶναι καὶ πᾶσι κοινωνεῖν, μάλιστα δὲ τοῖς ξένοις. Καὶ οὔτε μυρίζονται Γήλισσαι γυναῖκες, οὔθ' ἱμάτια βαπτὰ φοροῦσιν, ἀνυπόδητοι δὲ εἰσι πᾶσαι.

§ 10. καίτοι τῶν Γήλων ἀνδρῶν κοσμουμένων ἐν φορήμασι μαλακοῖς καὶ ἐν διαφοροῖς χρώμασι καὶ χρω-

σοφορούντων καὶ μυριζομένων, καὶ οὐ κατὰ τινα ἄλλην μαλακίαν· εἰσὶ γὰρ ἀνδρεῖοι καὶ πολεμικώτατοι καὶ κυνηγετικώτατοι. Καὶ οὐ πᾶσαι αἱ τῶν Γήλων γυναῖκες ἔλαχον ἐν Αἰγοκέρωτι ἢ ἐν Ὑδροχόῳ κακοδαιμονοῦσαν τὴν Κύπριν· οὔθ' οἱ ἀνδρες αὐτῶν πάντες ἔχουσιν ἐν Κριῶν σὺν Ἄρει τὴν Παρίην, ἐνθα τοὺς ἀνδρεῖους καὶ σπατάλους οἱ Χαλδαῖζοντες λέγουσι.

§ 11. Παρὰ Βάκτροις αἱ γυναῖκες παντὶ κόσμῳ διαφέροντι καὶ παντὶ μύρῳ χρώνται, ὑπηρετοῦμεναι

Recognit. Ps. Clem., IX, 22-23.

agricolentur, ædificant et omne opus virile perficiant, sed et misceri quibus volunt licet, nec incusantur a viris aut adulteræ appellantur; passim enim concubitus miscet et præcipue cum hospitibus. Unguenta nesciunt, non induuntur veste fucata, non calceis, e contra viri Gelorum ornantur, pectuntur, indumentis mollibus et variis induuntur, auro compositi unguentisque delibuti, et hæc non pro dissolutione virium, sunt

enim bellicosissimi et venatores acerrimi. Nec tamen universæ Gelonum mulieres in Capricorno aut Aquario cacodæmonem Venerem nascentem habuere, neque viri eorum in Ariete cum Marte Venerem positam, per quod schema effeminatos et dissolutos nasci adserit viros Chaldaïca disciplina.

23. Porro vero in Susis mulieres unguentis et quidem optimis utuntur, ornamentis comæ et

Cæsarius, *Quæstiones*, *loc. cit.*

καὶ οἰκοδομεῖν καὶ τὰ ἀνδρῶν πράττειν· ἀλλὰ καὶ κοινωνεῖν ὅς ἂν βούλωνται τῶν ἐπηλύδων, οὐκ ἐπιτιμώμεναι ὑπὸ τῶν προεχόντων ἀνδρῶν, οὔδὲ ζηλούμεναι. Οὐ μυρίζονται δὲ, οὔδὲ φυκίους τὴν ὄψιν νοθεύονται, σφῶν παρεῖας ἐπιχρῶννύσαι, καθὼς αἱ παρ' ἡμῖν ἀλλότριαι (*leg.* ἀλλότριον) ὑποδύνουσαι προσωπεῖον, οἱ δὲ ἀνδρες στιβάζονται ἐσθῆτι μαλακῇ περιβολῇ· ὑπάρχουσι δ' ἐν αὐταῖς καὶ πολεμικώτατοι

καὶ ἀνθοβάφῳ καὶ θηρῶσαι τὰ μὴ λίαν ἰσχυρὰ τῶν θηρίων. Πῶς οὖν πᾶσαι αἱ Γήλων γυναῖκες οὐκ ἔλαχον Αἰγοκέρῳ ἢ Ὑδροχόῳ, κακοδαιμονοῦσι τῇ Κυπρίδι (*corrigenda ex Euseb.*)· οὔτ' αὖ πάλιν οἱ ἀνδρες αὐτῶν ἔλαχον ἐν Κριῶν σὺν Ἄρει τὴν Ἀφροδίτην, ἐνθα τὰς ἀνδρεῖους καὶ σπατάλους φασὶν οἱ τῇ γνώμῃ Χαλδαῖται.

Ἐν δὲ Σούσις τῆς Βαβυλώνας αἱ γυναῖκες παντὶ μύρῳ διαφέροντι καὶ κόσμῳ χρώνται, ὑπηρετοῦμεναι

Georgius Hamartolus, *Chr.n.*, *loc. cit.*

γυναῖκα οἰκοδομεῖν καὶ γεωργεῖν καὶ τὰ ἀνδρῶν ἔργα πράττειν· ἀλλὰ καὶ πορνεύειν, ὡς ἂν βούλωνται, μὴ

κωλυόμεναι παντελῶς ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν ἢ ζηλούμεναι· αἱ ὑπάρχουσαι καὶ πολεμικώταται καὶ θη-

de bijoux de prix. Leurs esclaves, tant mâles que femelles, les servent plus que leurs époux; elles montent à cheval et quelques-unes s'habillent de vêtements tissés d'or et enrichis de pierres précieuses. Ces femmes n'observent pas la chasteté, mais elles entretiennent des relations adultères avec leurs esclaves (1) et avec les étrangers qui viennent dans ce pays; et leurs maris ne les blâment point pour cela. Ces femmes n'ont aucune crainte, car les Caschans considèrent leurs femmes comme étant au-dessus d'eux. Cependant nous ne pouvons pas dire de toutes les femmes bactriennes qu'elles sont nées lorsque Vénus, Mars et Jupiter se trouvaient dans le signe de Mars, au centre du ciel, époque à laquelle naissent les femmes riches et adultères, et qui dominent leurs époux en toutes choses.

Les lois des Racamiens, des Édesséniens et des

(1) Scylax (*Périple*, p. 27, t. I, éd. Didot, dans la Collection des petits Géographes grecs) attribue la même coutume aux Libournes.

(2) Cureton fait observer que les Arabes sont désignés

Arabes. — Chez les Racamiens, les Édesséniens et les Arabes (2), la femme qui commet un adultère, non-seulement est mise à mort, mais encore celle contre qui s'élève le soupçon d'adultère est punie de la même manière.

Les lois d'Hatra. — Il existe à Hatra une loi qui punit de la lapidation quiconque commet un vol, même d'un objet de mince valeur. Chez les Caschans, on crache au visage de celui qui commet un vol analogue. Chez les Romains, quiconque commet un vol sans importance est fouetté et banni. De l'autre côté de l'Euphrate, et vers l'Orient, celui qui est signalé, soit comme voleur, soit comme assassin, ne s'en préoccupe pas beaucoup; mais, quand un homme est appelé pédéraste, il se venge alors jusqu'à mettre à mort celui qui l'a insulté.

dans la version *peschito* (simple) de la Bible, par « Ba Rakam » (*Jud.*, VI, 3). Aboulféda mentionne une ville de Rakim près de Belka, dont les maisons sont taillées dans le roc (*Géogr.*, texte arabe, pg. 227, éd. Re naud).

Eusebius, *Præparat. evangel.*, VI, *loc. cit.*, § 11-12-13.

ὑπὸ παιδίσκων καὶ νεανίσκων μάλλον ἢ οἱ ἄνδρες· προερχόμενοι μετὰ πολλῆς φαντασίας ἐφιπποῖ, κομιῶσαι πολλῶν χρυσῶν καὶ λίθοις βαρυτίμοις τοὺς ἵππους καὶ οὐ σωφρονοῦσιν, ἀλλ' ἀδιαφόρως κοινωνοῦσι τοῖς δούλοις καὶ τοῖς ξένοις, ἄδειαν ἔχουσαι τοιαύτην, καὶ ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν μὴ ἐγκαλοῦμεναι, σχεδὸν κυριεύουσιν αὐτῶν. Καὶ οὐ πάντως ἐν πάσῃ γενέσει τῶν ἐν Βακτρία γυναικῶν μεσουρανεῖ μετὰ Διὸς καὶ Ἄρεος ἐν ἰδίῳις ὄροις ἢ φιλογέλως Ἄφροδίτη.

§ 12. Ἐν δὲ τῇ Ἀραβίᾳ καὶ τῇ Ὀσρονηῇ οὐ μόνον αἱ μοιγαλίδες φονεύονται, ἀλλὰ καὶ αἱ ὑποπιτυόμεναι οὐκ ἀφίενται ἀτιμώρητοι.

Παρὰ Πάρθοις καὶ Ἀρμενίοις οἱ φονεῖς ἀναιροῦνται, ποτὲ μὲν ὑπὸ τῶν δικαστῶν, ποτὲ δὲ ὑπὸ τῶν

καθ' αἷμα τῶν φονευθέντων. Καὶ ἐάν τις φονεύσῃ γυναῖκα αὐτοῦ ἢ ἀδελφὸν ἄτεκνον ἢ ἀδελφὴν ἄγαμον ἢ υἱὸν ἢ θυγατέρα,

§ 13. οὐκ ἐγκαλεῖται ὑπὸ τίνος, νόμου τοιοῦτου ὑπάρχοντος ἐν ταῖς χώραις ἐκείναις· παρ' Ἑλλήσι δὲ καὶ Ῥωμαίοις μείζονι τιμωρίᾳ ὑποβάλλονται οἱ τῶν οἰκείων καὶ συγγενῶν φονεῖται.

Ἐν Ἄτροις δὲ κλέπτων τι ὀβολοῦ ἀξίον λιθάζεται· παρὰ Βάκτροις δὲ ὀλίγα κλέπτων ἐμπύεται, παρὰ Ῥωμαίοις πληγαῖς αἰκίζεται· τοιοῦτοι γὰρ οἱ νόμοι. Ἀπὸ Εὐφράτου ποταμοῦ καὶ μέχρι τοῦ Ὀκεανοῦ ὡς ἐπὶ ἀνατολᾶς δὲ λοιδορούμενος ὡς φονεὺς ἢ ὡς κλέπτης οὐ πᾶν ἀγανακτεῖ· ὁ δὲ ὡς ἀρσενοκίτης λοιδορούμενος ἑαυτὸν ἐκδικεῖ μέχρι καὶ φόνου.

Recognit. Ps. Clem., IX, 23.

lapidibus pretiosis, ministeris quoque ancillarum fultæ procedunt multo majore ambitione quam viri, nec tamen pudicitiam colunt, sed indifferens eis cum quibuscumque voluerint usus est et servus et hospitibus, tali licentia a viris permessa; et

non solum non culpantur pro hoc, sed et dominantur in viros. Nec tamen omnium Genesis mulierum Susidarum in medietate cæli cum Jove et Marte Venerem in Jovis ædibus habent.

Cæsarius, *Quæst. loc. cit.*

καὶ παιδρῶς προῖουσαι σὺν βλοσυρία καὶ διαχύσει πολλῇ· πᾶσι δὲ νεήλυσιν ἀδελῶς τε καὶ ἀναιδῶς συγκαθεύδουσιν, ἀρχουσαι μάλλον τῶν οἰκείων ἀνδρῶν.

Καὶ οὐ πάντως ἐν πάσῃ γενέσει τῶν Σουσίδων γυναικῶν μεσουρανεῖ μετὰ Διὸς καὶ Ἄρεος ἐν Διὸς ὄροις ἢ Ἀφροδίτῃ.

Georgius Hamartolus, *Chron.*, *loc. cit.*

ρῶσαι τὰ μὴ λίαν ἰσχυρότατα τῶν θηρίων ἀρχουσι |

δὲ καὶ τῶν ἰδίων ἀνδρῶν καὶ κυριεύουσιν.

Les lois des..... (1) — garçons.... et ne sont pas..... De même, dans tous les pays de l'Orient, ceux qui ont été insultés et qui sont connus, sont tués par leurs pères et leurs frères; et souvent ceux-ci ne font pas connaître le lieu de leur sépulture.

Les lois des Orientaux (2). — Cependant, dans le nord, dans le pays des Germains et dans ceux qui se trouvent dans le voisinage, les jeunes garçons, beaux de figure, remplissent auprès des hommes le rôle de femmes. Ils célèbrent aussi des cérémonies de mariage, et cela n'est pas considéré chez eux comme un déshonneur, parce que leur loi le permet ainsi. Cependant il n'est pas possible que tous ceux qui habitent la Gaule, et qui

(1) Cette lacune provient d'une suppression faite avec intention. Les trois textes d'Eusèbe, des *Récognitions* et de Cæsarius offrent à cet endroit des variantes très-différentes qui ne permettent pas de restituer avec sécurité le texte syriaque.

sont ainsi flétris par ce vice honteux, soient nés pendant que Mercure était en conjonction avec Vénus dans le signe de Saturne, dans les limites de Mars, et dans les signes du Zodiaque à l'Occident. Car les hommes qui sont nés sous cette influence sont déshonorés, est-il écrit, et traités comme s'ils étaient des femmes.

Les lois des Bretons. — Chez les Bretons, beaucoup d'hommes n'ont qu'une seule femme.

Les lois des Parthes. — Chez les Parthes, un homme épouse beaucoup de femmes, et toutes observent scrupuleusement la fidélité envers le mari, en vertu d'une loi établie dans ce pays.

La loi des Amazones. — Pour ce qui regarde les Amazones, toutes sans exception, dans la nation,

(2) Cette rubrique est une erreur du copiste du manuscrit, car Eusèbe et l'auteur des *Récognitions*, dans le passage correspondant, mentionnent les Gaulois à deux reprises différentes.

Eusebius, *Præparat. evangel.*, *loc. cit.*, § 13-14-15.

Παρ' Ἑλλησι δὲ καὶ οἱ σοφοὶ ἐρωμένους ἔχοντες οὐ ψέγονται. Ἐν τῇ αὐτῇ (ἐν δὲ τῇ?) ἀνατολῇ ὑβρίζομενοι ἐὰν γνωσθῶσιν, ὑπὸ ἀδελφῶν ἢ πατέρων καὶ συγγενῶν φονεύονται καὶ ταφῆς προδήλου οὐκ ἀξιοῦνται.

§ 14. Παρὰ δὲ Γάλλοις οἱ νέοι γαμοῦνται μετὰ παρρησίας, οὐ ψόγον τοῦτο ἠγούμενοι διὰ τὸν παρ' αὐτοῖς νόμον. Καὶ οὐ δυνατόν ἐστι πάντας τοὺς ἐν Γαλλίᾳ οὕτως ἀθέως ὑβριζομένους λαχεῖν ἐν ταῖς γενέ-

σει φωσφόρον μεθ' Ἑρμοῦ, ἐν οἴκοις Κρόνου καὶ Ὀρίοις Ἄρεος δύνοντα.

Ἐν Βρεταννίᾳ πολλοὶ ἄνδρες μίαν γυναῖκα ἔχουσι.

Ἐν δὲ τῇ Παρθίᾳ πολλαὶ γυναῖκες ἓνα ἄνδρα, καὶ πᾶσαι σωφρονοῦσι πειθόμεναι αὐτῷ κατὰ τὸν νόμον.

§ 15. Αἱ δὲ Ἀμαζόνες πᾶσαι ἄνδρας οὐκ ἔχουσιν, ἀλλ' ὡς τὰ ἄλογα ζῶα ἅπαξ τοῦ ἔτους περὶ τὴν ἑαρι-

Recog. Ps. Clem., IX, 23-24.

In ulterioribus Orientis partibus, si puer muliebri se substernat injuriæ, cum agnitum fuerit, a fratribus aut parentibus vel quibuslibet aliis interficitur nec sepultura donatur.

Et rursus apud Gallos lex prisca constituit nuptum tradī publice pueros, nec opprobrium ex hoc aliquod duci; et numquid possibile est, ut omnes qui tam turpiter succumbunt apud Gallos,

Luciferum cum Mercurio in domibus Saturni et finibus Martis habuerint?

24. In Britannia partibus plures viri unam habent uxorem.

In Parthia, multæ mulieres unum habent virum, et utraque orbis pars moribus suis atque institutis obsequitur.

Amazones omnes non habent viros, sed sicut

Cæsarius, *Quæstiones*, *loc. cit.*

Ἐν δὲ τῇ Ἑώᾳ οἱ ἀρρενοφθοροῦντες οἱ παρὰ χριστιανοῖς ἐὰν γνωσθῶσιν ὑπὸ τῶν ὁμαίμων ἀφειδῶς τιμωροῦνται.

Ἐν Βρεταννίᾳ πλεῖστοι ἄνδρες μίᾳ συγκαθεύδουσι γυναίκα· ὡσαύτως καὶ πολλαὶ γυναῖκες ἐνὶ ἑταιρίζονται ἀνδρῶν.

Καὶ πᾶσι τοῖς πατρίοις τὰ ἔθνη ὡσπερ νόμῳ στιχοῦσιν ἀδάκνωσ (ἀδελῶς?) καὶ ἀπόνως.

Ἀμαζόνες δὲ ἄνδρας οὐκ ἔχουσιν ἀλλ' ὡς τὰ ἄλογα ζῶα ἅπαξ τοῦ ἔτους περὶ τὴν ἑαρινικὴν (ἢ ἑαρινὴν) ἰσημερίαν ὑπερόριοι γίνονται, μισγόμεναι τοῖς γυναικῶσιν ἀνδράσιν, οἷον πανήγυριν τινα καὶ ἑορτὴν

Georgius Hamartolus, *Chron.*, *loc. cit.*

Ἐν δὲ Βρεταννίᾳ πλεῖστοι ἄνδρες μίᾳ συγκαθεύδουσι γυναίκα, καὶ πολλαὶ γυναῖκες ἐνὶ ἑταιρίζονται ἀνδρῶν· καὶ τὸ παράνομον ὡς νόμον καλὸν καὶ πατρῶον πράττουσιν ἀζήλωτον καὶ ἀκώλυτον.

Ἀμαζόνες δὲ ἄνδρας οὐκ ἔχουσιν, ἀλλ' ὡς τὰ ἄλογα ζῶα ἅπαξ τοῦ ἑνιαυτοῦ περὶ τὴν ἑαρινὴν ἰσημερίαν ὑπερόριοι γίνονται καὶ μιγνύμεναι τοῖς γυναικῶσιν ἀνδράσιν ὡς πανήγυριν τινα καὶ μεγάλην ἑορ-

ne prennent pas d'époux ; cependant une fois par an, à l'exemple des animaux, au printemps, elles quittent leurs rivages et franchissent le fleuve ; puis quand elles sont parvenues de l'autre côté, elles célèbrent une grande fête sur la montagne. Les hommes qui habitent ces régions arrivent et demeurent quinze jours avec elles ; ils les fréquentent et elles deviennent grosses, après quoi elles retournent dans leur propre pays. Au moment de la naissance de leurs enfants, les Amazones exposent les mâles et n'élèvent que les filles. C'est un fait connu et conforme aux lois de la Nature, qu'elles deviennent toutes enceintes dans le même mois, un peu plus tôt, un peu plus tard ; et, comme nous l'avons entendu dire, toutes sont fortes et belliqueuses. Toutefois

(1) Nom d'une tribu arabe, souvent exprimé pour désigner les Arabes en général. Eusèbe n'a pas compris ce nom qu'il a rendu par la forme Ταῖνοί. Cæsarius l'a transcrit sous la forme Ἡλείοι, ce qui n'a aucun sens. Quant à l'auteur des Récongnitions, il a tout à fait supprimé ce nom.

aucun astre n'est capable d'empêcher que tous les enfants mâles qui sont nés des Amazones ne soient exposés de la sorte.

Le Livre des Chaldéens. — Il est écrit dans le Livre des Chaldéens que chaque fois que Mercure rencontre Vénus dans le signe qui porte son propre nom, il donne naissance à des peintres, à des sculpteurs et à des changeurs de monnaies ; mais quand ils se rencontrent dans le signe de Vénus, il naît des parfumeurs, des danseurs, des chanteurs et des poètes. Cependant, dans toute la contrée des Tayites (1) et des Sarrasins, dans la Libye supérieure et chez les Mauritanien, dans le pays des Nomades (Numides), qui est à l'embouchure de l'Océan, et dans la Germanie extérieure, dans la Sarmatie supérieure, en Espagne (2) et dans

(2) Ceci est une erreur de copiste ; il ne peut pas être question dans ce paragraphe de l'Espagne. Eusèbe et Cæsarius ont écrit ἐν τῇ Σκυθίᾳ, et le texte des Récongnitions est conforme à ceux des auteurs précédents.

Eusebius, Præparat. evangel., loc. cit., § 15-16.

τὴν ἰσημερινὴν ὑπερβαίνουσαι τοὺς ἰδίους ἔθρους κοινω-
νῶσι τοῖς πλησιοχώροις, ἐορτὴν τινα ταύτην ἡγου-
μένοις· ἐξ ὧν συλλαμβάνουσαι ὑποστρέφουσι καὶ
ἀναγκαίως ἐν ἐνὶ καιρῷ ἀποκυίσκουσι κατὰ τὸν τῆς
φύσεως νόμον, καὶ τοὺς μὲν γεννωμένους ἄρρενας
ῥίπτουσι, τὰς δὲ θηλείας ἀνατρέφουσι· πολεμικαὶ τὲ
εἰσι καὶ γυμνασίῳ προνοοῦμεναι.

§ 16. Ἐρμῆς μετὰ Ἀφροδίτης ἐν οἴκοις Ἑρμοῦ
ποιεῖ πλάστας καὶ ζωγράφους καὶ τραπεζίτας· ἐν οἴκοις
δὲ Ἀφροδίτης μυρμηδῶν καὶ φωνάσκους καὶ ὑποκριτὰς
ποιημάτων. Καὶ παρὰ Ταῖνοις καὶ Σαρακηνοῖς καὶ ἐν
τῇ ἀνωτέρᾳ Λιβύῃ καὶ παρὰ Μαύροις καὶ παρὰ τοῖς
περὶ τὸ στόμα τοῦ Ὀκεανοῦ Νομάσι καὶ ἐν τῇ ἐξω-
τέρᾳ Γερμανίᾳ, καὶ ἐν τῇ Σκυθίᾳ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἐξ

Recogn. Ps. Clem., IX. 24.

animalia semel in anno circa vernale æquinoc-
tium proprios egressæ terminos, finitimæ gentis
viris miscentur, solennitatem quandam per hoc
observantes, ex quibus cum conceperint redeunt,
et si marem pepererint abjiciunt, feminas nutriunt.
Cumque unius temporis sit omnium partus,
absurdum est, ut in maribus quidem putetur
Mars cum Saturno in tempore æquis esse por-

tionibus, in feminarum vero Genesi nunquam.
Sed neque Mercurium cum Venere habuisse
in domibus propriis positum, ut vel pictores ibi
vel sculptores vel trapezitas efficiat, aut in do-
mibus Veneris, ut unguentarios vel vocales vel
poetas producat. Apud Saracenos et superiores
Libes et Mauros et circa ora maris Oceani habi-
tantes, sed et in extremis Germaniæ partibus et

Cæsarius, Quæstiones, loc. cit.

τὸν καιρὸν τῆς ἑταιρείας ἡγούμεναι. Ἐξ ὧν κατὰ γασ-
τρὸς φέρουσαι παλινδρομοῦσιν οἰκαδὲ ἅμα πᾶσαι.
Τῷ δὲ καιρῷ τῆς ἀποκυσίσεως τὸν μὲν ἄρρενα φθεί-
ρουσι, τὸ δὲ θῆλυ ζωογονοῦσι καὶ τιθνοῦσιν ἐπιμε-
λῶς. Ἀτοπον δὲ πιστεῦσαι ἐπὶ μὲν τῇ τῶν ἀρρένων
σκορὰ Ἄρεα μετὰ Κρόνου ἐπὶ τῆς ὥρας ἰσομοίρας
τυχεῖν· ἐπὶ δὲ τοῦ θῆλεος οὐδέποτε.

Εἰ δὲ καὶ Ἐρμῆς, ὡς φατε, μετὰ Ἀφροδίτης ἐν
οἴκοις ἰδίους ἐπιτελεῖ πλάστας, ζωγράφους, κερματι-
στάς, ἐν οἴκοις δὲ Ἀφροδίτης μυρμηδῶν, φωνάσκους,
ὑποκριτὰς, ποιητὰς παρὰ δὲ Ἡλείοις καὶ Σαρακηνοῖς
καὶ τοῖς ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ Λιβύῃ καὶ Μαύροις, κατὰ
τὰς θήνας καὶ ὄχθας τοῦ Ὀκεανοῦ ποταμοῦ οἰκοῦσι,
καὶ ἐν τῇ ἐξωτέρᾳ Γερμανίᾳ καὶ ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ Σαρ-

Georgius Hamartolus, Chron., loc. cit.

τὴν τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἡγούνηται· ἐξ ὧν κατὰ γαστρὸς
συλλαβοῦσαι παλινδρομοῦσιν οἰκαδὲ πᾶσαι· τῷ δὲ

καιρῷ τῆς ἀποκυσίσεως τὸ μὲν ἄρρεν φονεύουσι, τὸ
δὲ θῆλυ ζωογονοῦσι καὶ ἐπιμελῶς ἐκτρέφουσι.

tous les pays qui sont situés au nord du Pont, dans toute la contrée des Alains et chez les Albains, chez les Zazi (Sasses), et à Brousa, qui est située au delà du Douro (1), on ne trouve ni sculpteur, ni peintre, ni parfumeur, ni changeur, ni poète. Cette influence de Mercure et de Vénus est sans effet sur toute cette contrée du monde.

Dans toute la Médie, tous les hommes au moment de leur mort, même quand il existe encore en eux un reste de vie, sont jetés aux chiens, qui mangent les cadavres de toute la Médie. Cependant nous ne pouvons pas dire que tous les Mèdes soient nés au moment où la Lune se trouve placée, par rapport à eux, avec Mars dans le signe du

(1) Le texte est encore altéré en cet endroit. Eusèbe donne la variante Ὠτηνῆ καὶ Σαυνία καὶ ἐν Χρυσῇ. Les Reconitions ne mentionnent que la « Chrysea insula ».

Cancer, pendant le jour où il passe sous la Terre. C'est ainsi que, selon ce qui est écrit, naissent ceux qui sont mangés par les chiens.

Tous les Indiens sont consumés par le feu, lorsqu'ils meurent; et beaucoup de leurs femmes sont brûlées vivantes avec eux. Cependant nous ne pouvons pas dire que toutes les femmes des Indiens qui sont brûlées, soient nées pendant que Mars et le Soleil se rencontrèrent dans le signe du Lion, pendant la nuit où il passait sous la Terre, comme naissent les hommes qui sont consumés par le feu.

Tous les Germains meurent étranglés à l'exception de ceux qui sont tués en combattant. Cependant, il n'est pas possible qu'à la naissance de

Épiphanie (p. 1091) donne une autre leçon : ἡ Γερμανῶν χώρα, ἡ Σαρματία, ἢ ὅποσοι ἐν τοῖς Δαυίνισιν, ἢ παρὰ Ζηροῖς.

Eusebius, Præparat. evangel., loc. cit., § 17-18.

ἀρκτικῶν μερῶν τοῦ Πόντου ἔθνεσι καὶ ὅλη τῇ Ἀλαβία καὶ Ἀλβανία καὶ Ὠτηνῆ καὶ Σαυνία,

§ 17. καὶ ἐν Χρυσῇ οὐκ ἔστιν ἰδεῖν οὐ τραπεζίτην, οὐ πλάστην, οὐ ζωγράφον, οὐκ ἀρχιτέκτονα, οὐ γεωμέτρην, οὐ φύνασκον, οὐχ ὑποκριτὴν ποιημάτων, ἀλλ' ἐστέρηται δὲ τῆς τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τῆς Ἀφροδίτης ἐνεργείας τρόπος ἐν ὅλῳ τῷ κύκλῳ τούτῳ τῆς οἰκουμένης.

Οἱ Μῆδοι πάντες τοῖς μετὰ σπουδῆς τρεφομένοις κυσὶ τοὺς νεκροὺς ἔτι ἐμπνέοντας παραβάλλ-

λουσι· καὶ οὐ πάντες σὺν τῇ Μῆνῃ τὸν Ἄρεα ἐπ' ἡμερινῆς γενέσεως ἐν Καρκίνῳ ὑπὸ γῆν ἔχουσιν.

Ἴνδοι τοὺς νεκροὺς καιοῦσι, μεθ' ὧν συγκαίουσιν ἐκούσας τὰς γυναῖκας· καὶ οὐ δήπου πᾶσαι αἱ καιόμεναι ζῶσαι Ἴνδῶν γυναῖκες ἔχουσιν ὑπὸ γῆν ἐπὶ νυκτερινῆς γενέσεως σὺν Ἄρει τὸν Ἥλιον ἐν Λέοντι ὄροισι (fort. ἢ Λέοντι ἐν ὄροισι) Ἄρεος.

§ 18. Γερμανῶν οἱ πλείστοι ἀγγονομαίῳ μέρῳ ἀποθνήσκουσι καὶ οὐ πάντως τὸ πλῆθος τῶν Γερμανῶν

Recogn. Ps. Clem., IX. 24-25.

apud Sarmatas et Scythas atque omnes quæ sub axe septentrionis jacent Pontici litoris gentes et in Chrysea insula nunquam invenitur trapezita nec sculptor, aut pictor, aut architectus, aut geometres, aut tragædus, aut poeta; ergo deficit apud eos Mercurii Venerisque constellatio.

25. Ex omni orbe terrarum Medi tantummodo summa observantia adhuc spirantes homines canibus devorandos abjiciunt, et non ob hoc Mar-

tem cum Luna per diurnam Genesim in Cancro positos habent.

Indi mortuos suos incendunt, cum quibus et uxores defunctorum sponte se offerentes exurantur. Sed non ideo omnes, quæ vivæ incenduntur Indorum mulieres, in nocturna Genesi sub terra habent Solem cum Marte in partibus Martis.

Germanorum plurimi laqueo vitam finiunt, nec idcirco omnes Lunam cum Hora, Saturno et

Cæsarius, Questions, loc. cit.

ματία καὶ ἐν Σκυθία καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἐξωτικοῖς μέρεσι τοῦ Πόντου ἔθνεσιν οὐχ οἷόν τε εὐρεῖν κολλυθιστὴν ἢ πλάστην ἢ ζωγράφον, οὐχ ἀρχιτέκτονα, οὐ φωνάσκον, οὐχ ὑποκριτὴν ποιημάτων, ὡς παρ' ἡμῖν διὰ τί Ἑρμῆς καὶ Ἀφροδίτη οὐ παρέσχον κατ' ἐνιαυτὸν ἐπιτυχεῖν γεννωμένῳ τοῖς ἐκλείπουσι παρ' αὐτοῖς ἐπιτηδεύμασι;

Μῆδοι δὲ πάντες μετὰ σπουδῆς ἔτι ἐμπνέοντας τοὺς κάμνοντας κυσὶ βορᾶν προστιθέασιν ἀναλήγτως σὺν τῇ Μῆνῃ, ὡς φατε, τὸν Ἄρεα ἐπὶ ἡμερινῆς γενέσεως ἐν Καρκίνῳ Μῆδοι ἔλαχον.

Ἴνδοι δὲ τοὺς νεκροὺς ἑαυτῶν τετροποιοῦσι κυρὶ, μεθ' ὧν καταπλέγουσι τινῶν τὰς συμβίους. Καὶ ὡς δήπου πᾶσαι αἱ πυριδάλωτοι Ἴνδῶν γυναῖκες ἢ αἱ ζῶσαι ἔλαχον ὑπὸ τῆς νυκτερινῆς συνελύσεως τῶν γονέων σὺν Ἄρει τὸν Ἥλιον, ἐν νυκτὶ μὴ ζαίνονται ἐν μοίραις Ἄρεος.

Γερμανῶν οἱ πλείους ἀγγόνῃ τοῦ ζῆν ἀμείβονται καὶ οὐ πάντως τὸ πλῆθος Γερμανῶν τὴν Σελήνην καὶ τὴν ὥραν μεσολαβανομένας ὑπὸ Κρόνου καὶ Ἄρεος ἔχουσιν. Ἄλλ' ἐν παντὶ ἔθνει ἡμέραι βροτοῖς γίνονται (lege: καὶ ἡμέρα βροτοὶ γεννῶνται), οὐ κρεί-

tous les Germains, la Lune et Hora se soient trouvées entre Mars et Saturne. Cependant, en tout lieu et à toute heure, des hommes naissent dans des circonstances différentes les unes des autres, et les lois humaines triomphent du Destin, et ils se gouvernent d'après leur volonté.

Ainsi, le Destin n'oblige pas les Sères à ne pas commettre d'homicide, quand ils n'en ont pas le désir, ni les Brahmines à manger de la chair. Il n'empêche pas non plus les Perses d'épouser leurs filles et leurs sœurs, ni les Indiens d'être brûlés, ni les Médes d'être dévorés par les chiens, ni les Bretons de prendre des hommes en guise de femmes, ni les Édesséniens d'être chastes, ni les Grecs de s'adonner à la gymnastique, ni les Romains de conquérir toujours des provinces, ni les Gaulois de se marier entre eux. Il ne

force pas non plus les Amazones à élever leurs enfants mâles; et la naissance n'oblige aucun être sur la surface du monde, à cultiver l'art des Muses. Mais, comme je l'ai dit, dans chaque pays et chez chaque peuple, tous les hommes agissent selon le Libre Arbitre de leur nature, comme ils l'entendent, et sont soumis au Destin et à la Nature, à cause du corps qui les enveloppe, tantôt selon leur volonté et tantôt contre leur gré. Car dans chaque pays et chez chaque peuple, il existe des riches et des pauvres, des gouverneurs et des gouvernés, des gens en santé et des malades, chacun selon que le Destin et la naissance l'ont atteint.

Je lui dis : Tu nous as convaincus de tout ceci, [notre] frère Bardesane, et nous savons que [ce que tu dis] est vrai. Mais tu sais que les Chaldéens disent

Eusebius, Præparat. evangel., *loc. cit.*, § 18-19-20.

τὴν σελήνην καὶ τὴν ὥραν μεσολαβουμένης ὑπὸ Κρόνου καὶ Ἄρεος ἔχει. Παντί ἔθνεϊ καὶ πάσῃ ἡμέρᾳ καὶ παντὶ τόπῳ τῆς γενέσεως γεννῶνται ἄνθρωποι· κρατεῖ δὲ ἐν ἑκάστῃ μοίρᾳ τῶν ἀνθρώπων νόμος καὶ ἔθος διὰ τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου.

§ 19. Καὶ οὐκ ἀναγκάζει ἡ γένεσις τοὺς Σήρας μὴ θέλοντας φονεύειν, ἢ τοὺς Βραχμῆνας κρεοφαγεῖν, ἢ τοὺς Πέρσας ἀθεμίτως μὴ γαμῆν, ἢ τοὺς Ἰνδοὺς μὴ καίεσθαι, ἢ τοὺς Μήδους μὴ ἐσθίεσθαι ὑπὸ κυνῶν ἢ τοὺς Πάρθους μὴ πολυγαμεῖν ἢ τὰς ἐν τῇ Μεσοποταμίᾳ γυναῖκας μὴ σωφρονεῖν, ἢ τοὺς Ἑλληνας μὴ γυμνάζεσθαι γυμνοῖς τοῖς σώμασιν, ἢ τοὺς Ῥωμαίους

μὴ κρατεῖν, ἢ τοὺς Γάλλους μὴ γαμῆσθαι, ἢ τὰ ἄλλα βάρβαρα ἔθνη ταῖς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λεγομέναις Μούσαις κοινωνεῖν· ἀλλ' ὡς προείπον, ἕκαστος ἔθνος καὶ ἕκαστος τῶν ἀνθρώπων χρῆται τῇ ἑαυτοῦ ἐλευθερίᾳ, ὡς βούλεται καὶ ὅτε βούλεται, καὶ δουλεύει τῇ γενέσει καὶ τῇ φύσει δι' ἣν περικείται σάρκα, πῆ μὲν ὡς βούλεται, πῆ δὲ ὡς μὴ βούλεται.

§ 20. Πανταχῆ γὰρ καὶ ἐν παντί ἔθνεϊ εἰσὶ πλούσιοι καὶ πένητες, καὶ ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι, καὶ ἔρρωμένοι καὶ νοσοῦντες, ἕκαστος κατὰ τοὺς τῆς γενέσεως αὐτοῦ κλήρους.

Ταῦτα, ὦ Βαρδησάνη, ἄκρω ἡμᾶς πέπεικας, φημί

Recogn. Ps. Clem., IX, 25-26.

Marte circumcinctas habent. Sed nonne in omni gente et in omni die per omnem diversitatem Genesis nascuntur homines? ex quibus omnibus apparet, quia metus legum in unaquaque regione dominatur, et arbitrii libertas, quæ est homini insita per spiritum obtemperat legibus.

Nec cogere potest Genesis aut Seres homicidium committere, aut Bragmanos carnibus vesci, aut Persas incesta vitare, vel Indos non exuri,

aut Medos non a canibus devorari, Parthos non habere plures uxores, aut mulieres Mesopotamiæ non servare pudicitiam, Græcos non exerceri palæstris, Gallorum pueros non pati muliebria, vel gentes barbaras Græcorum studiis institui, sed ut diximus unaquæque gens suis legibus utitur pro libertatis arbitrio, et decreta Genesis legum seruitate depellit.

26. Sed dicet aliquis eorum qui in disciplina

Cæsarius, Questiones, *loc. cit.*

τοὺς ἢ χεῖρονες κατὰ ἀστρον συμπλοκῆν, ὡς ἡμεῖς φατέ, ἀλλ' ἐν ἑκάστῃ χώρᾳ νόμοι τινὲς καὶ πάτρια ἔθνη κρατεῖ, ἐξ ὧν τὸ αὐτεξούσιον καὶ τὸ ἐφ' ἡμῖν τὰ πρακτέα ὑπάρχειν παιδευόμεθα πάντες.

Οὐ γὰρ οἷα τε ἡ καθ' ἡμᾶς γένεσις ἀναγκάσαι Σήρας ἀνακεῖν (*lego* : ἀναίρειν) ἢ Βραχμῆνας κρεοβορεῖν καὶ σικεροποτεῖν ἢ Πέρσας μὴ μητρογαμεῖν καὶ ἀδελφοφθορεῖν ἢ Ἰνδοὺς μὴ πυρὶ διδόναι τοὺς νεκροὺς ἢ Μήδους μὴ κυσὶ τοὺς θνησκομένους (*lego*. θνήσκοντας) προτιθέναι ἢ Πάρθους μὴ πολυγαμεῖν ἢ τοὺς Μεσο-

ποταμίτας μὴ ἄκρω σωφρονεῖν ἢ Ἑλληνας μὴ σωμασκεῖσθαι ἢ τὰ βάρβαρα ἔθνη ταῖς ὑφ' Ἑλλήνων προσγορευόμεναις κοινωνεῖν· ἀλλ' ὡς προέφην ἕκαστος βροτῶν χρῆται τῇ τοῦ νόμου ἐλευθερίᾳ, τὰ ἐκ τῶν ἀστρον μθουργούμενα καθ' Ἑλληνας παραπεμπόμενος, τῶν ἐκ τῶν νόμων δεῖε ἢ τῶν ἔθνους ἔθει πατριῶν τῶν φαύλων εἰργόμενος· αἱ μὲν γὰρ τῶν ἀρετῶν ὑπάρχουσι προαιρετικά, αἱ δὲ περιστατικά, ἀνάγκη ἐπὶ τὸ κρεῖττον χωροῦντος τοῦ ζητουμένου ὑπὸ τῶν νόμων.

Ἄλλ' ἐπὶ ὄντων (*add.* τῶν) τῇ γενέσει ἡμῶν ἀνα-

que la Terre est partagée en sept parties, appelées climats, et que, sur ces mêmes parties, les sept astres exercent leur influence, chacun en particulier sur chacune d'elles, et qu'enfin, dans chacun de ces mêmes endroits, la force de l'influence [de chaque astre] prévaut, et c'est ce qui est appelé Loi.

Il me répliqua : Sache d'abord, ô mon fils Philippe! que les Chaldéens ont inventé ceci en vue de tromper, car bien que la Terre soit divisée en sept parties, il existe néanmoins, dans chacune de ces parties, beaucoup de lois qui diffèrent les unes des autres. En effet, on ne trouve pas dans le monde sept lois selon le nombre des sept planètes, ni douze selon le nombre des signes du Zodiaque, ni trente-six selon le nombre des Dé-

(1) Les douze signes du Zodiaque étaient partagés chacun en trois parties, formant un total de trente-six, lesquels se trouvaient subdivisés eux-mêmes en dix parties appelées *decans* : « Singula signa in tres partes dividuntur : singula autem partes singulos habent decanos, ut sint in singulis signis terni decani. » (Julius Firmicus, *ad Mavort. Loll. Astron.*, pg. 17.) — Mani-

cans (1); mais il existe beaucoup de lois dans chaque état, dans chaque contrée, dans chaque province et dans chaque habitation, qui sont différentes de celles de leurs voisins. Vous vous rappelez ce que je vous ai dit, que, dans le même climat des Indes, il existe des hommes qui ne mangent pas la viande des animaux, et d'autres qui vivent de chair humaine. Je vous ai dit encore relativement aux Perses et aux Mages, que ce n'est pas seulement dans le climat de la Perse que les hommes prennent comme épouses leurs filles et leurs sœurs, mais aussi que dans chaque pays où ils sont établis, ils ont observé la coutume de leurs pères et suivi les mystères que ceux-ci leur avaient transmis. Souvenez-vous également qu'il y a beaucoup de

lius (Astronom. lib. 4, v. 298) en parle en ces termes :

Quapropter Graeae dixere Decania gentes?

A numero nomen positum est, quod partibus astra
Conditia tricenis triplici sorte feruntur,
Et tribuntur denas in se coeuntibus astris,
Inque vicem ternis habitantur singula signis.

Eusebius, *Præparat. evangel.*, *loc. cit.*, § 20-21-22.

αὐτῶν. Οἱ δὲ ἀστρονόμοι φασι τὴν γῆν ταύτην μεμερίσθαι εἰς ἑπτὰ κλίματα, καὶ ἄρχειν ἐκάστου κλίματος ἓνα τῶν ἑπτὰ ἀστέρων· καὶ τοὺς διαφοροὺς νόμους μὴ τοὺς ἀνθρώπους τεθεικέναι ἑαυτοῖς, ἀλλ' ἐκάστου ἀρχοντος πλεονάζειν τὸ θέλημα ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ, ὃν νόμον νενομίκασι οἱ κρατούμενοι.

§ 21. Ἀπεκρίνατο· Οὐκ ἀληθὴς ἡ ἀπόκρισις αὕτη, ὦ Φίλιππε· εἰ γὰρ καὶ διήρηται ἡ οἰκουμένη εἰς μέρη ἑπτὰ, ἀλλ' οὐδ' ἐν μιᾷ μερίδι εὕρισκόμεν πολλὰς διαφορὰς νόμων· οὐδὲ γὰρ ἑπτὰ νόμοι εἰσι

κατὰ τοὺς ἑπτὰ ἀστέρας, οὐδὲ δώδεκα κατὰ τὰ ζώδια, οὐδὲ τριακονταεξ κατὰ τοὺς δεκανοὺς, ἀλλὰ μυρία. Μνημονεύειν τε δεσφείτε ὧν προεῖπον, ὅτι καὶ ἐν ἐνὶ κλίματι καὶ ἐν μιᾷ χώρᾳ τῶν Ἰνδῶν εἰσὶν ἀνθρωποφάγοι Ἰνδοὶ, καὶ εἰσὶν οἱ ἐμψύχων ἀπεχόμενοι, καὶ ὅτι οἱ Μαγουσαῖοι οὐκ ἐν Περσίδι μόνη τὰς θυγατέρας γαμοῦσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν παντί ἔθνει, ὅπου ἂν οἰκήσωσι, τοὺς τῶν προγόνων φυλάσσοντες νόμους καὶ τῶν μυστηρίων αὐτῶν τὰς τελετάς.

§ 22. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ βάρβαρα ἔθνη κατελί-

Recogn. Ps. Clem., IX, 26.

mathesis eruditi sunt, Genesim in septem partes dirimi, quæ illi climata appellant, dominari vero unicuique climati unam ex septem stellis, et istas quas exposuimus diversas leges non ab hominibus positas, sed ab istis principibus secundum uniuscujusque voluntatem; et hoc quod stellæ visum est, legem ab hominibus observatam.

Ad hæc ergo respondebimus, quod primo quidem non est in septem partes orbis terræ divisus, tum deinde et si ita esset, in una parte et in

una regione invenimus multas differentias legum; et ideo neque septem sunt secundum numerum stellarum, neque duodecim secundum numerum signorum, neque triginta et sex secundum numerum Decanorum, sed sunt innumeræ.

27. Meminisse autem debemus eorum quæ supra enumerata sunt, quod in una Indiæ regione sunt et qui hominum carnibus vescantur, et sunt qui etiam a pecudibus vel avibus omnibusque animantibus abstineant et quia Magusæi non solum in Perside

Cæsarius, *Quæstiones*, *loc. cit.*

κειμένων ἀστέρων, εἰς ἑπτὰ λέγομεν κλίματα τὴν γῆν διαιρεῖσθαι, καὶ ἄρχεσθαι ἕκαστον κλίμα ὑφ' ἑνὸς τῶν ἀστέρων, καὶ πρὸς ἐκείνων συμπλοκὰς ἀγεσθαι καὶ ἀποτελεῖσθαι τοὺς ἀρχομένους· ὅπερ νόμον τινὰς τὴν τοῦ ἀστρου ἐνέργειαν λέγουσιν.

Καὶ πῶς, εἰ ἑπταχῶς διαιρεῖται ἡ οἰκουμένη, ἐν

μιᾷ μερίδι πολλοὺς καὶ διαφοροὺς νόμους εὕρισκόμεν, καὶ οὔτε ἑπτὰ μόνον κατὰ τοὺς ἀστέρας, οὔτε δεκάς κατὰ τοὺς ζωδιακοὺς, οὐδ' αὖ πάλιν τριακονταεξ κατὰ τοὺς δεκανοὺς, ἀλλὰ μυρία μνημονεύονται νόμοι, πάλαι ἀμειφθέντες καὶ νῦν ὑπάρχοντες. Πῶς δὲ; ἐν ταύτῃ τμήματι τοὺς ἀνθρωποδόρους Ἰνδοὺς καὶ

peuples, comme je vous l'ai dit, qui entourent toute la Terre et qui ne font pas partie de ces climats. Ces hommes ne possèdent pas l'art que Mercure et Vénus leur imposent, quand ils sont en conjonction l'un avec l'autre.

Et si les lois étaient spéciales aux climats, il n'en pourrait pas être ainsi, parce qu'il est connu que ces hommes n'ont aucun rapport avec les autres, et que leur manière de vivre est différente. Combien de sages, croyez-vous, ont abrogé dans leurs propres pays les lois qui leur semblaient défectueuses? Combien y a-t-il de lois qui ont été abolies par nécessité? Combien y a-t-il de rois qui, après s'être emparés des pays qui ne leur appartenaient pas, ont abrogé les lois qui y étaient établies, et en ont publié d'autres selon leur volonté? Et quand ces faits se passèrent, aucun astre n'avait la puissance de maintenir la loi. Cela vous est du reste facile à comprendre, car ce n'est que d'hier que les Romains ont con-

(1) Ceci est une allusion à la campagne que Lucius Verus fit contre les Parthes en Asie, et à la suite de laquelle la Mésopotamie fut cédée aux Romains; ou peut-être encore à l'occupation de l'Arabie par Septime Sèvre,

quils l'Arabie (1) et y ont abrogé d'anciennes lois, et notamment la circoncision, au moyen de laquelle ils se mutilaient. En effet, celui qui a le pouvoir en lui, obéit à des lois qu'un autre a établies pour lui, et celui-ci possède également le pouvoir sur lui-même. Mais je vous dirai ce qui servira plus que toute autre chose à convaincre les insensés et les incrédules. Tous les Juifs qui ont reçu la loi de la main de Moïse, circoncisent leurs enfants mâles le huitième jour, et n'attendent pas pour cela la venue des astres; ils n'observent pas non plus la loi des contrées; et l'astre qui a de l'influence dans le climat [qu'ils habitent] ne les régit point par force. Mais soit qu'ils se trouvent à Édom ou en Arabie, en Grèce ou en Perse, dans le nord ou dans le midi, ils observent cette loi qui fut établie pour eux par leurs pères. En outre, il est connu que ce qu'ils font, ne provient pas du fait de leur naissance, car il n'est pas possible que Mars se soit levé pour vers l'an 200. — Cf. les médailles de cet empereur faisant allusion à cette campagne (Cohen, *Descript. des méd. romaines*, t. III, pg. 236, n° 30 et suiv.).

Eusebius, *Præparat. evangel.*, loc. cit., § 22-23-24.

ξαμεν, τά τε ὄντα ἐν μεσημβρίᾳ καὶ ὄσει καὶ ἀνατολῇ καὶ ἀρκτω, τουτέστιν ἐν διαφόροις κλίμασι, μὴ μετέχοντα Ἑρμαϊκῆς ἐπιστήμης.

§ 23. Πόσοι, νομίζετε, σοφοὶ ἄνδρες παρήγαγον τοὺς κακῶς κειμένους νόμους, πόσοι δὲ νόμοι ὑπὸ τῆς ἀπορίας κατελύθησαν, πόσοι βασιλεῖς κρατήσαντες ἑθνῶν παρήγαγον τοὺς πρὸ αὐτῶν νόμους καὶ ἔθεντο τοὺς ἰδίους, καὶ οὐδεὶς τῶν ἀστέρων ἀπάλεσε τὸ ἴδιον

κλίμα. Χθὲς οἱ Ῥωμαῖοι τῆς Ἀραβίας κρατήσαντες τοὺς τῶν βαρβάρων νόμους ἤλλαξαν ἔπειτα γὰρ τὸ αὐτεξούσιον τῷ αὐτεξουσίῳ.

§ 24. Τὸ δὲ δυνάμενον πείσαι καὶ τοὺς ἀπίστους ἐκθήσομαι ὑμῖν. Ἰουδαῖοι πάντες οἱ διὰ Μωσέως δεξάμενοι νόμον τοὺς γεννωμένους ἄρρενας παῖδας ἐν τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ αἱμάσσουσι περιτέμνοντες, οὐκ ἀστέρως παρουσίαν ἀναμένοντες, οὐ κλίματος

Recogn. Ps. Clem., IX. 27-28.

matres ac filias excipiunt in matrimonium, sed et in omni gente ubicunque habitaverint, malorum (lege. majorum) suorum incesta instituta custodiunt, tum præterea et innumeras gentes memoravimus, quæ penitus studia nesciunt literarum.

Sed et aliquanti sapientes viri ipsas leges in nonnullis commutaverunt locis, aliæ vero etiam sponte pro sui vel impossibilitate vel inhonestate derelictæ sunt. Certe quod in promptu est noscere, quantū imperatores gentium quas vicerant leges et instituta mutarunt et suis eas legibus subjecerunt.

Quod evidenter a Romanis factum docetur, qui omnem pæne orbem omnesque nationes propriis primo et variis legibus institutisque viventes in Romanorum jus et civilia scita verterunt. Superest ergo ut et stellæ gentium, quæ a Romanis victæ sunt, climata sua partesque perdiderint.

28. Addam adhuc rem, quæ possit etiam valde incredulis satisfacere. Judæi omnes, qui sub lege Moysi vivunt, filios suos octava die absque ulla dilatione circumcidunt et infantis teneri sanguinem fundunt; a sæculo autem nullus ex gentibus

Cæsarius, *Quæstiones*, loc. cit.

τοὺς ἐμφύχων καὶ θοίνης ἀπάσης ἀπεχομένου Βραχμαίου οἰκοῦντας ὀρωμεν; πῶς δὲ οἱ ἐν Βαβυλωνί, ἔπου ἂν γίνωνται, τῇ μαιαιγαμίᾳ τῶν ὀμαίμων παρνοῦσι;

Καὶ πολλὸς ὁ λόγος περὶ Λογοδοῦρων καὶ Νό-

ρων καὶ Γάλλων καὶ Ἑσπερίων τῶν Ἑρμαϊκῆς καὶ χρονικῆς ἀμοιρούντων ἐπιστήμης τῶν ἀστέρων. Πόσοι βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες παρήγαγον τοὺς κακῶς κειμένους νόμους, αὐτοὶ τὸ δοκοῦν νομοθετοῦντες, ἢ αὐτὸ πάλιν τοὺς κρείττους οἱ ἐναντίοι ἀπίσσαντο, ὑπ' οὐδε-

tous les Juifs le huitième jour, quand on les circonceit, afin que le fer passe sur eux, et que leur sang soit répandu.

Tous parmi eux, à quelque endroit qu'ils se trouvent, s'abstiennent d'adorer des idoles, et un jour sur sept, eux et leurs enfants s'abstiennent de tout travail, de toute construction, de tout voyage, et ne font ni achat ni vente. Ils n'immolent pas non plus un animal le jour du sabbat, ils n'allument point de feu, ils ne rendent pas la justice, et il ne se trouve chez eux aucun homme à qui le Destin commande d'aller au tribunal le jour du sabbat, pour gagner sa cause ou la perdre; ou de démolir ou de bâtir, ou bien de faire aucune de ces choses que font les hommes qui n'ont

pas reçu cette loi. Les Juifs ont encore d'autres coutumes, selon lesquelles ils ne sont pas gouvernés comme le reste des hommes, tandis que le même jour, tous, sans exception, engendrent, naissent, tombent malades et meurent; car ces diverses circonstances ne sont pas au pouvoir de l'homme.

En Syrie et à Édesse, les hommes ont l'habitude de se circonceire en l'honneur de Tharatha (1); mais quand le roi Abgar se fut converti au christianisme, il ordonna que quiconque se circonceirait aurait la main coupée, et, depuis ce jour-là jusqu'à aujourd'hui, aucun homme ne se circonceit dans la contrée d'Édesse.

Que dirons-nous alors de notre nouvelle

(1) C'est une divinité analogue à Cybèle ou Rhéa avec laquelle Eusèbe l'a assimilée. Justin le Martyr fait mention de cette pratique : και φανερώς εις κιναιδίαν αποκόπτονται τινες; και εις μητέρα θεῶν τὰ μυστήρια ἀναπέρουσι (*Apolog.* I, c. 27). — Cf. aussi S. Augustin, *Cité de Dieu*,

liv. VII, ch. 24. — Épiphanes, *Panar.*, pag. 1092. — M. Matter croit que ce fut Bardesane qui engagea le roi Abgar à mettre fin aux mutilations que s'infligeaient certains enthousiastes en l'honneur de Cybèle (*Hist. du Gnosticisme*, t. I, sect. II, ch. 2).

Eusebius, *Præparat. evangel.*, *loc. cit.* 24-25-26.

ἐξουσίαν ἐκτρεπόμενοι (*leg.* ἐντρεπόμενοι), οὐχ ὑπὸ νόμου ἀλλοτρίας γῶρας ἀγόμενοι· ἀλλ' εἴτε ἐν Συρίᾳ τυγχάνουσιν, εἴτε ἐν Γαλλίᾳ, εἴτε ἐν Ἰταλίᾳ, εἴτε ἐν Ἑλλάδι ἢ ἐν Παρθίᾳ ἢ ὅπου ἂν ᾦσι, τοῦτο ποιοῦσιν. Ὅπερ οὐκ ἐστὶ κατὰ γένεσιν· οὐ γὰρ δύνανται πάντες Ἰουδαῖοι μίαν γένεσιν ἔχειν.

§ 25. Ἀλλὰ καὶ δι' ἡμερῶν ἑπτὰ πάντες ὅπου ἂν ᾦσιν ἀργοῦσιν ἐκ παντὸς ἔργου καὶ οὔτε ὀδεύουσιν οὔτε περὶ χρωμάτων· οὔτε ἀναγκάζει ἡ γένεσις Ἰουδαῖον οὐ κτίσαι οἶκον, οὐ καταλύσαι, οὐκ ἐργάσασθαι,

οὐ πωλῆσαι, οὐκ ἀγοράσαι ταῖς ἡμέραις τοῦ σαββάτου, καίτοι ἐν τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ γεννώντων Ἰουδαίων καὶ γεννωμένων καὶ νοσοῦντων καὶ ἀποθνησκόντων. Ταῦτα γὰρ οὐκ ἐστὶ ἐστὶ τοῦ αὐτεξουσίου.

Ἐν τῇ Συρίᾳ καὶ ἐν τῇ Ὀσσορηνῇ ἀπεκόπτοντο πολλοὶ τῇ Πέᾳ, καὶ ἐν τούτῳ μιᾷ ῥοπή ὁ βασιλεὺς Ἀβγαρος ἐκέλευσε τῶν ἀποκοπτομένων τὰ αἰδοῖα ἀποκόπτεσθαι καὶ τὰς χεῖρας, καὶ ἐκτότε οὐδεὶς ἀπέκοπτετο ἐν τῇ Ὀσσορηνῇ.

Τί δὲ ἐρούμεν περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν αἰρέσεως,

Recogn. Ps. Clem., IX, 28-29.

hoc die octava perpersus est, et contra Judæorum nullus omisit. Quomodo ergo in hoc ratio Genesis stabit? cum per cunctas orbis terræ partes omnes Judæi admixti gentibus vivant et octava ferrum perferat die unius in membri loco, et nemo gentilium, sed ipsi soli, ut dixi, hoc faciunt, non stella cogente nec perfusione sanguinis perurgente, sed lege religionis adducti, et in quocunque orbis loco fuerint, hoc est eis insigne verna-

culum. Sed et quod unum nomen omnibus inest ubicunque fuerint, numquid et hoc per Genesis venit? et quod nunquam apud eos infans natus exponitur, et quod septimo quoque die omnes ubicunque fuerint otium gerunt nec iter incedunt nec igni utuntur? quid est ergo, quod nullum Judæorum in illa die cogit Genesis aut iter agere, aut ædificare, aut vendere aliquid, aut emere?

29. Quin imo et majorem fidem rerum præ-

Cæsarius, *Quæstiones*, *loc. cit.*

νός τῶν ἀστρῶν πρὸς τὰ αἰρεθέντα εἰργόμενοι. Νῦν δὲ φάναι βούλομαι, ὃ καὶ τῶν ἀπίστων πάντων ἀπορράψει τὰ στόματα. Ἰουδαῖοι πάντες, τὸν διὰ Μωσέως δεξάμενοι λόγον, πᾶν ἄρρεν λογικὸν αὐτοῖς γινόμενον τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ περιτέμνοντες αἱμάττουσιν· ἀπὸ δὲ τοῦ αἰῶνος οὐδεὶς Ἑλλήνων ἢ Χριστιανῶν περιτομὴν ἐδέ-

ξατο. Πλείστον (*add. videtur οὖν*) Ἰουδαίων καὶ Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν κατὰ τοὺς αὐτοὺς μῆνας καὶ ἐβδομάδας καὶ ἡμέρας καὶ ὥρας γεννωμένων, Ἄρης (*leg.* ποῦ Ἄρης) ἢ Ἐρμῆς ἢ Κύπρις ἢ ὁ λοιπὸς Ἑλλήνων μῦθος, ἐνὸς κύκλου ἐμπεριέχοντος τὰ πάντα, καὶ μηδενὸς ὑπὸ ἀστέρων βιαζομένου; Οὐ γὰρ πάντες

génération, nous qui sommes chrétiens, et que le Messie a établis dans chaque contrée et dans chaque pays? car n'importe où nous habitons, nous sommes tous désignés par le seul nom du Messie, — chrétiens; et au jour qui tombe le premier de la semaine, nous nous réunissons, et nous jeûnons durant les jours fixés [par la loi]. Et nos frères qui sont en Gaule ne prennent pas des mâles pour femmes; ceux qui habitent la Parthie ne prennent pas deux épouses; ceux qui sont en Judée ne se circoncisent plus, et nos sœurs qui demeurent chez les Gèles et les Caschans n'ont pas de relations adultères avec les étrangers; et ceux qui sont dans la Perse ne prennent pas non plus leurs filles pour épouses, et ceux qui habitent la Médie n'abandonnent pas leurs morts, ne les enterrent pas vivants et ne les donnent pas en pâture aux chiens; et ceux qui résident à Edesse ne tuent pas leurs femmes qui commettent un adultère, non plus que leurs sœurs; mais ils se séparent d'elles, et s'en rapportent [pour les punir] au jugement de Dieu. Ceux qui habitent Hatra ne lapident pas les voleurs. Mais n'importe où ils résident, n'importe en quel lieu ils se trouvent, les lois du pays ne les séparent point des lois de leur Messie, et le caprice des gouverneurs ne les oblige point à faire usage des choses qui leur paraissent impures. Mais la maladie et la santé, la richesse et la pauvreté, enfin tout ce qui ne dépend pas de leur Libre Arbitre, leur arrive

dans quelque lieu qu'ils se trouvent. Car, comme le Libre Arbitre de l'homme n'est pas régi par l'influence des Sept; et quand il est régi par eux, il est capable de résister à leur influence; de même aussi cet homme visible n'échappe pas facilement aux ordres de ses gouverneurs, car il est esclave et sujet. En effet, si nous étions capables de faire toute chose, nous serions nous-mêmes toute chose; et si rien de ce qui se fait ne venait à la portée de nos mains, nous serions les instruments d'autrui. Toutefois, quand il plaît à Dieu, toutes choses sont possibles sans aucun empêchement, car il n'y a rien qui puisse arrêter cette grande et sainte volonté. Ainsi même ceux qui pensent être contre lui, ne le sont pas en force, mais seulement en mal et en erreur, et cela peut durer un court espace de temps, parce qu'il est bon, et qu'il permet à toutes les natures de persévérer dans l'état où elles se trouvent et de se gouverner selon leur propre volonté. Mais ces natures se trouvent néanmoins liées par les faits accomplis et par les plans médités pour leur venir en aide. Ainsi, cet ordre et ce gouvernement qui ont été imposés, et l'association de l'un avec l'autre, adoucissent la force de la Nature, pour qu'ils ne soient pas coupables tous ensemble, ni blessés tous à la fois, comme ils étaient coupables et blessés avant la création du monde. Il viendra aussi un temps où cette méchanceté qui persiste chez eux aura un terme, grâce à l'instruction qui se développera

Eusebius, *Præparat. evangel.*, *loc. cit.*, 26-27-28.

ἡς ἡμεῖς οἱ δοῦσαται πολλοὶ ὄντες καὶ ἐν διαφόροις ἀνέστημεν κλίμασιν, ἐν παντὶ ἔθνεϊ καὶ κλίματι, οἷτινες πολλοὶ ὄντες ἐνὶ ὀνόματι κεκλημέθα.

§ 26. Καὶ οὔτε οἱ ἐν Παρθία Χριστιανοὶ πολυγαμοῦσι, Πάρθοι ὑπάργοντες, οὔθ' οἱ ἐν Μηδία κυσὶ παραβάλλουσι τοὺς νεκρούς· οὐχ οἱ ἐν Περσίδι γαμοῦσι τὰς θυγατέρας αὐτῶν, Πέρσαι ὄντες, οὐ παρὰ Βάκτροις καὶ Γάλλοις φθείρουσι τοὺς γάμους· οὐχ οἱ ἐν Αἰγύπτῳ θρησκευοῦσι τὸν Ἄπιν ἢ τὸν κύνα ἢ τὸν τράγον

ἢ αἴλουρον· ἀλλ' ὅπου εἰσὶν, οὔτε ὑπὸ τῶν κακῶς κειμένων νόμων καὶ ἔθων νικῶνται, οὔθ' ἢ ὑπὸ τῶν ἀρχῶν πρυτανευομένη γένεσις αὐτοὺς ἀναγκάζει τοῖς ἀπειρημένοις κακοῖς ὑπὸ τοῦ διδασκάλου αὐτῶν γρηῃσθαι, νόσῳ δὲ καὶ πενίᾳ καὶ πάθει καὶ ταῖς νομιζομέναις ἀτιμίαις ὑπόκεινται.

§ 27. Ὡσπερ γὰρ ὁ ἐλεύθερος ἡμῶν ἄνθρωπος δουλεύειν οὐκ ἀναγκάζεται, κὰν ἀναγκασθῆ ἀνθίσταται τοῖς ἀναγκάζουσιν, οὕτως οὐδὲ ὁ φαινόμενος

Recogn. Ps. Clem., IX, 29.

sentium dabo, ecce enim ex adventu justī et verī prophetæ vixdum septem anni sunt, in quibus ex omnibus gentibus convenientes homines ad Ju-

dæam et signis ac virtutibus quæ viderant, sed et doctrinæ majestate permoti, ubi receperunt fidem ejus, abeuntes ad regiones suas illicitos

Cæsarius, *Questiones*, *loc. cit.*

Ἑλληνας ἢ Ἰουδαίους ἢ Χριστιανούς ἐν τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἢ ὥρᾳ ἐν τῇ μητρῴᾳ κατεβλήθησαν νηδυῖ, οὐδ' αὖ τάλιν πάντες ἕκαστα ἀπεκλύθησαν· πῶς οὖν οἱ πλείστοι

αὐτῶν Χριστῶ συνέθεντο, τὴν πατρῴαν ἀρνησάμενοι πλάνην, μὴ ἰσχύσαντος τοῦ ἀρχόντος ἀστέρος τῆς χερσαίου μερίδος ἐμποδῆσαι αὐτοὺς πρὸς θεοσέβειαν;

dans une autre société. Dès l'établissement de ce monde régénéré, tous les mauvais instincts disparaîtront et toutes les rébellions auront une fin.

L'insensé sera convaincu et les imperfections seront effacées; il y aura paix et sécurité par le don de Celui qui est le Seigneur de toutes les Natures.

Eusebius, *Præparat. evangel.*, VI, 27-28.

ἡμῶν δοῦλος ἄνθρωπος τῆς ὑποταγῆς ἐκφεύγειν ῥαδίως δύναται. Εἰ γὰρ πάντα ἐδυνάμεθα, ἡμεῖς ἂν ἦμεν τὸ πᾶν, ὥστε εἰ μὴδὲν ἐδυνάμεθα, ἄλλων ἂν ἦμεν, ὡς προεῖπον, ὄργανα καὶ οὐχ ἑαυτῶν.

§ 28. Θεοῦ δ' ἐπινεύσαντος πάντα δυνατὰ καὶ

ἀνεμπόδιστα· τῇ γὰρ ἐκείνου βουλήσει οὐδὲν ἀντιστῆναι δύναται· καὶ γὰρ τὰ δοκοῦντα ἀνθίστασθαι, αὐτοῦ γρηστοῦ ὄντος καὶ συγχωροῦντος ἐκάστη φύσει ἔχειν τὴν ιδιότητα καὶ τὸ αὐτεξούσιον τοῦ θελήματος, ἀνθίσταται.

Recogn. Ps. Clem., IX, 29.

quosque gentilium ritus et incesta sprevere conjugia. Denique apud Parthos, sicut nobis Thomas, qui apud illos evangelium prædicat, scripsit, non multi jam erga plurima matrimonia diffunduntur, nec multi apud Medos canibus objiciunt

mortuos suos, neque Persæ matrum conjugiiis aut filiarum incestis matrimoniis delectantur, nec mulieres Susidis licita ducunt adulteria; nec potuit ad crimina Genesis compellere, quos religionis doctrina prohibebat.

IV. TRAITÉ SUR LES RÉVOLUTIONS DES ASTRES.

[Fragment extrait du *Spicilegium syriacum* de W. Cureton ; pg. 21 du texte syriaque.]

Bardésane, un homme de l'antiquité, réputé pour son habileté dans les sciences, a consigné dans un Traité qu'il a composé sur les Révolutions des astres, les calculs qui suivent : Deux révolutions de Saturne équivalent à 60 années, cinq de Jupiter à 60 années, quarante de Mars à 60 années, soixante du Soleil à 60 années, soixante et douze de Vénus à 60 années, cent cinquante de Mercure à 60 années (1), sept cent vingt de la Lune

à 60 années; et c'est la même révolution pour tous les corps célestes, c'est-à-dire le temps d'une de leurs révolutions. D'où il résulte que 100 de ces révolutions représentent 6000 ans, de la manière suivante : 200 révolutions de Saturne, 500 de Jupiter, 400 de Mars, 600 du Soleil, 7,200 de Vénus, 12,000 de Mercure, 72,000 de la Lune. Et Bardésane établit ce calcul pour démontrer que la durée de ce monde ne serait que de 6,000 ans.

(1) Ceci ne s'accorde pas avec le calcul qui est fait plus bas de 12,000 révolutions de Mercure à 6,000 ans. Il y a donc une erreur dans le manuscrit, et il faudrait lire ou 120 au lieu de 150, ou 15 au lieu de 12.

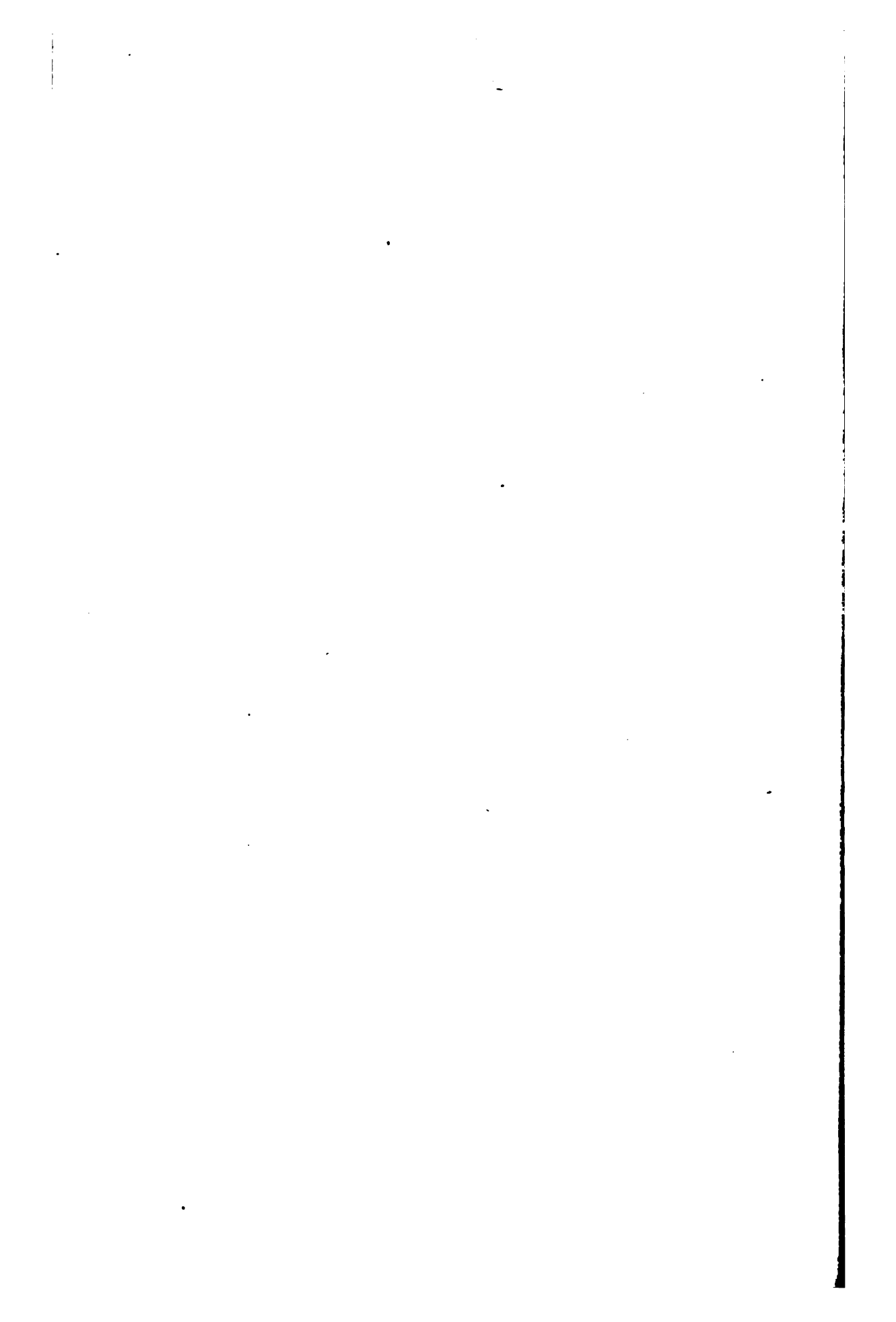
AGATHANGE.

HISTOIRE DU RÈGNE DE TIRIDATE ET DE LA PRÉDICATION DE SAINT GREGOIRE L'ILLUMINATEUR,

TRADUITE POUR LA PREMIÈRE FOIS EN FRANÇAIS
SUR LE TEXTE ARMÉNIEN ACCOMPAGNÉ DE LA VERSION GRECQUE,

PAR

VICTOR LANGLOIS.

INTRODUCTION.

Agathange, historien du quatrième siècle de notre ère, qui ouvre la série des annalistes arméniens dont les écrits nous sont parvenus (1), remplissait auprès du roi Tiridate II (Dertad) les fonctions de secrétaire (2). Les détails de la vie de ce personnage nous sont complètement inconnus. Cette écrivain est différent d'un autre Agathange, fils de Callistrate, dont parlent Léon Allatius et Fabricius (3). Les anciens écrivains de l'Arménie, comme Zénob de Glag (4) et Moïse de Khorène (5), représentent Agathange comme un historien « sincère et très-véridique, » et Lazare de Pharbe (6) lui décerne le titre d'« homme bienheureux ». Agathange, dans la préface de son Histoire, nous apprend qu'il était né à Rome, où il avait étudié les lettres grecques et latines; mais cette préface, qui se trouve seulement dans deux manuscrits arméniens, passe pour être apocryphe, et il serait téméraire de faire fond sur un document aussi peu certain, n'existant point dans la traduction grecque, plus complète à certains égards que le texte arménien.

Le nom d'Agathange, Ἀγαθάγγελος, nous donne à penser que le personnage qui le portait était un Grec, vraisemblablement originaire des contrées occidentales de l'Arménie, situées sur la frontière des possessions byzantines en Asie. Toutefois ce nom, dont les Arméniens ont parfaite-

ment connu le sens, puisqu'ils en donnent l'équivalent dans leur idiome, *pari-hretchdag* « bon ange » (1), paraît être une traduction de l'appellation perse Οἰδάρης, mentionnée par quelques écrivains de l'antiquité, notamment par Ctésias (2), Nicolas de Damas (3), et par l'abrégiateur de l'Histoire de Trogue-Pompée, sous une forme un peu altérée, *Sæbaris* (4). Nicolas de Damas dit en effet: Ὁ γὰρ Οἰδάρης δύναται ἑλλάδι γλῶσση Ἀγαθάγγελος. Dans les additions qu'il a jointes à son édition de la « Vie de César » par Nicolas de Damas, M. Alfred Didot rapporte l'opinion d'Eugène Burnouf sur l'origine du nom d'Οἰδάρης, où le savant indianiste a reconnu le mot zend *hubdra*, signifiant « celui qui apporte le bien, le portebonheur » (5).

L'histoire qui nous est parvenue sous le nom d'Agathange nous a été conservée dans les deux langues arménienne et grecque. Il est aujourd'hui démontré que le texte arménien a servi de prototype à la version grecque. M^{sr} Sukias de Somal avait d'abord formulé cette opinion avec réserve (6), et les savants Mékhitaristes vénitiens l'exprimèrent plus tard d'une façon formelle, dans la préface de l'édition italienne de l'Histoire d'Agathange, qui parut à Saint Lazare, sous le nom de M. Tomasseo (7). Les doctes religieux ont reconnu en effet que le texte arménien d'Agathange est conçu dans l'idiome le plus pur, et qu'il ne contient aucune trace d'hellénisme, tandis

(1) Sukias de Somal, *Quadro della storia letteraria di Armenia*, pag. 10 et suiv. — Neumann, *Versuch einer Geschichte der Armen. Litteratur.*, pag. 16 et suiv. — [Le P. Karékin Djimedjian], *Hist. de la litt. armén.* (en armén.), t. I, pag. 99 et suiv.

(2) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. II, ch. 67.

(3) Léon Allatius, *de Georgiis et eorum scriptis diatriba* (Paris, 1651) pag. 342. — Fabricius, *Biblioth. græca*, liv. V, ch. 45, t. X, pag. 473, 666.

(4) *Histoire de Daron* (éd. de Venise, 1632), pag. 19, 22. — Cf. aussi la traduction française (*Journal asiatique*, 1863) et tirage à part, pag. 24.

(5) *Histoire d'Arménie*, liv. II, ch. 64 et passim.

(6) *Histoire d'Arménie* (éd. de Venise, 1793), pag. 7 et suiv. — Cf. aussi Tchamitch, *Hist. d'Arménie*, t. I, pag. 668.

(1) Guiragos, *Hist. d'Arménie*, pag. 2 (éd. de Venise, 1665).

(2) *Persica fragm.*, à la fin de l'histoire d'Hérodote (Ed. Didot), pag. 46.

(3) *Fragm. Hist. Græc.*, de M. Ch. Müller (éd. Didot), t. III, pag. 400, *frag. cc.*

(4) Justin, *Hist. univ.*, I, 6-7.

(5) Piccolos et Alfr. Didot, *Vie de César*, par Nicolas de Damas, *addit.*, pag. 98-99.

(6) *Quadro della storia letteraria di Armenia*, pag. 11.

(7) *Collana degli storici armeni, II. — Agatangelo* (Venise, 1813), préface pag. ix et suiv.

qu'au contraire le texte grec présente des différences sensibles avec l'arménien, et paraît en être la version due à un traducteur qui n'aurait pas toujours rendu avec fidélité le sens du document qu'il avait sous les yeux. L'opinion des savants Mékhitaristes, en ce qui concerne les deux textes de l'Histoire d'Agathange qui nous sont parvenus, est à l'abri de toute critique. Mais ce point établi ne constitue qu'un côté de la question; et, après avoir fait une étude approfondie des deux textes arménien et grec qui nous ont été conservés, nous avons cru découvrir que ces deux rédactions ne sont pas l'œuvre originale d'Agathange et qu'elles ont dû être précédées d'un texte plus ancien qui a disparu aujourd'hui. Ce qui nous fait supposer l'existence d'une première rédaction de l'Histoire du secrétaire de Tiridate, c'est la présence, dans les deux textes bilingues que nous possédons, d'une notable quantité d'interpolations, indiquant un remaniement général de l'œuvre d'Agathange, et la mention de personnages historiques qui ont vécu un siècle et demi après l'époque où florissait notre auteur. En outre, dans les deux rédactions qui nous sont parvenues sous le nom d'Agathange, le secrétaire de Tiridate se sert d'expressions tellement peu en rapport avec le respect dû à la majesté du roi d'Arménie, qu'il n'est pas possible d'admettre qu'un historien chargé par son souverain d'enregistrer tous les actes de sa vie, ait pu rédiger une biographie aussi peu édifiante de son maître, avant sa conversion au christianisme. Enfin, il est impossible d'admettre qu'Agathange ait pu dire qu'il fut témoin oculaire des événements et des prodiges qu'il raconte, et qu'il soit l'auteur de cette longue digression renfermant toute l'exposition de la doctrine de S. Grégoire l'Illuminateur, qui n'a dû être coordonnée et rédigée dans les termes qui nous ont été transmis, qu'à une époque où la foi chrétienne avait jeté déjà de profondes racines dans l'Arménie.

Toutes ces raisons nous autorisent donc à supposer que les textes bilingues de l'Histoire d'Agathange que nous possédons actuellement sont l'œuvre d'un écrivain chrétien postérieur, qui aura fait subir à l'ouvrage original du secrétaire de Tiridate une transformation complète. En effet, l'Histoire d'Agathange, telle que nous la lisons aujourd'hui dans les deux textes arménien et grec, est bien plutôt l'œuvre d'une hagiographie,

qui a voulu retracer le martyre de S. Grégoire, celui de sainte Hripsimé et de ses compagnes, qu'une histoire particulière du premier roi chrétien de la Grande-Arménie. Au surplus, les doutes que nous émettons sur l'authenticité de l'Histoire d'Agathange avaient déjà été énoncés par le cardinal Baronius, et par les PP. Papebrock et Stilling, dans les *Acta Sanctorum* (1), qui firent de grandes réserves touchant l'authenticité des faits rapportés par le secrétaire de Tiridate.

Il est fort difficile, dans l'état actuel de nos connaissances, de se faire une idée bien nette des raisons qui firent préférer par les Arméniens le texte remanié d'Agathange à la composition originale de l'auteur. Pour ce qui est de l'époque de la seconde rédaction, il semble qu'elle a dû être entreprise au commencement du cinquième siècle, c'est-à-dire au moment où la littérature arménienne acquit les développements considérables dus au zèle des « saints traducteurs. » En effet, au commencement du quatrième siècle, un des premiers annalistes arméniens, Zénob de Glag, dont l'Histoire fut d'abord écrite en syriaque, eut sous les yeux le texte original du livre d'Agathange, différent de celui qui nous est parvenu, comme on peut s'en convaincre en comparant le passage où cet historien renvoie au livre du secrétaire de Tiridate, passage qu'on chercherait vainement dans les deux textes que nous possédons (2).

On ne saurait induire du témoignage de Lazare de Pharbe, écrivain du cinquième siècle qui, au commencement de son Histoire, parle assez longuement de celle d'Agathange, si cet annaliste a eu sous les yeux le texte original du secrétaire de Tiridate ou bien la seconde rédaction. Cependant nous sommes disposé à croire que déjà, du temps de Lazare, le texte primitif d'Agathange avait disparu, car il semble faire allusion plutôt à la seconde rédaction qu'au texte original, puisqu'il désigne l'histoire de Tiridate sous le nom de « Livre de S. Grégoire (3) », ce qui impliquerait déjà

(1) Septembre 30, t. VIII de la collection des Bollandistes; préface, et *passim*.

(2) Le passage de Zénob est ainsi conçu : « Plus tard, « Dertad (Tiridate), étant chez les Grecs (les Romains), « s'empara de lui (Hratché), car il avait fait la guerre « contre Dioclétien, roi des Grecs, à ce que raconte « Agathange. » (Cf. *Histoire de Daron*, pag. 21 du texte, et 29-30 de la trad. fr.)

(3) Lazare de Pharbe, *Histoire d'Arménie*, pag. 7.

l'existence de l'écrit hagiographique qui nous a été transmis sous le nom d'Agathange.

Moïse de Khorène, qui vivait au commencement du cinquième siècle, paraît n'avoir également connu que la seconde rédaction d'Agathange. En effet, les cinq passages de son Histoire (1) où il renvoie au livre de cet annaliste se trouvent exactement mentionnés dans la double rédaction, arménienne et grecque, de l'œuvre du secrétaire de Tiridate.

On ne peut donc plus avoir de doutes sur l'existence d'une rédaction originale du livre d'Agathange qui a disparu et a été remplacée, environ un siècle et demi plus tard, par une seconde rédaction très-différente de la première, où l'élément historique a fait place à toute une série de légendes rédigées après coup par un hagiographe anonyme. Au surplus, l'existence de deux textes différents de l'Histoire d'Agathange n'a rien qui doive nous surprendre, car le même fait s'est produit également pour l'histoire du syrien Zénob de Glag, écrivain contemporain du secrétaire du premier roi chrétien de la Grande-Arménie (2).

A partir du cinquième siècle, les écrivains arméniens qui ont fait usage du livre d'Agathange l'ont eu très-certainement à leur disposition que la seconde rédaction; et, bien que les mentions très-abrégées qu'ils font de cette Histoire ne nous permettent pas, en ce qui les concerne, de trancher la question d'une manière absolue, toutefois il semble fort naturel de croire que les panégyristes (3), que Jean Catholicos (4) et qu'Étienne Orbélian (5) par exemple, ne connurent pas l'Histoire originale d'Agathange.

L'histoire qui nous est parvenue sous le nom d'Agathange a toujours joui chez les Arméniens d'une très-grande réputation, car ils la considèrent

comme le plus ancien monument de leurs annales nationales. Telle que nous la possédons actuellement, l'Histoire d'Agathange s'est vulgarisée chez les Grecs, qui la firent entrer dans leurs *Ménologes* (1), chez les Égyptiens, les Arabes et les Chaldéens (2). La première édition grecque de l'Histoire du secrétaire de Tiridate, ou plutôt la seconde rédaction due à un hagiographe anonyme, est celle d'Agapius. Ensuite vient l'édition du P. Stilting (3), qui s'est servi du plus ancien manuscrit connu, appartenant à la bibliothèque des Médicis de Florence (4), copié par le P. Papebrock, et qui est bien préférable à celui donné dans le *Paradisius* d'Agapius. Le P. Stilting a donné également, à la suite du texte grec d'Agathange, une Vie abrégée de S. Grégoire, en latin, qui paraît avoir été rédigée au douzième siècle, d'après l'original grec, et qui se trouve à Rome, dans la bibliothèque Barberini (5).

Le texte arménien d'Agathange a été plusieurs fois réimprimé; la première édition parut à Constantinople en 1709, et fut réimprimée dans la même ville en 1824 (6). Le manuscrit dont se servirent les éditeurs fut copié à Amid, et appartient aujourd'hui à la bibliothèque du monastère de S.-Lazare de Venise. La troisième édition est celle des Mékhitaristes de Venise, qui parut en 1835 et qui a été réimprimée en 1862 (7). Des sept manuscrits dont les savants religieux se servirent pour donner leur édition, celui de la Bibliothèque impériale de Paris (8) fut préféré, comme étant le texte dont la rédaction paraissait la plus parfaite. L'édition de Venise, quoique infiniment

(1) Siméon le Métaphraste [Vies de 122 Saints]. — Agapius, *Liber dictus Paradisius, seu illustr. sanct. vitæ*, etc. (Venise, 1541).

(2) *Storia d'Agatangelo*, préface, page 12.

(3) *Acta Sanctorum*, 30 sept., t. VIII, pag. 295 et suiv.

(4) *Plut.* 7; *Cod.* 27.

(5) N° 928. — Cf. *Acta Sanctor.*, loc. cit., pag. 402-413.

(6) Cette édition laisse beaucoup à désirer. Elle fut imprimée à Ortakeui, faubourg de Constantinople, format in-8°, en 1824, mais elle porte par erreur le millésime de 1822.

(7) Cette édition, format in-18, est la meilleure édition de l'ouvrage d'Agathange.

(8) Biblioth. imp.; anc. fonds arm., n° 51, f° 108-291. — Ce msc. fut écrit au XIIIe siècle à Rim (Rimini en Italie), par un certain Vartan, pour le donner à l'hospice arménien sous le vocable des Évangélistes Jean et Matthieu, comme on le voit par le contenu des mémoriaux, fol. 255 verso et 293 recto.

(1) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie* (éd. Levaillant de Florival), t. I, pag. 309, 337, 341, 351, 363.

(2) *Histoire de Daron*, par Zénob de Glag (trad. fr. de M. Prudhomme), préface, pag. 5 et suiv.

(3) *Panégyriques de S. Grégoire l'Illuminateur*, par Jean Sargavag, Vartan de Parizerpert, Jean d'Erzinga, dans la *Petite Bibliothèque arménienne* (Venise, 1853), en arm.

(4) *Histoire d'Arménie* (éd. Emin, en arm.), pag. 23, et trad. fr. de St.-Martin (Paris, 1841), ch. VIII, pag. 30.

(5) *Histoire de la Stounie* (éd. Chahnazarian, 1859), pag. 55 et suiv., et trad. fr. par M. Brosset (S.-Petersbourg, 1864), pag. 8 et suiv.

plus gnée que celle de Constantinople, pourra cependant être améliorée par la suite, lorsqu'il sera permis de transcrire le précieux palimpseste conservé dans la bibliothèque du monastère des Mékhitaristes de Vienne, et qui est sans contredit le texte le plus ancien que l'on connaisse de l'Histoire d'Agathange, en arménien (1).

L'œuvre originale d'Agathange, retouchée par l'hagiographe anonyme, a servi de prétexte à une foule de biographies de S. Grégoire et des SS. Hripsimé et Gaiané, qu'on rencontre principalement dans les Panégyriques, dans les Martyrologes et dans d'autres écrits appartenant à la littérature religieuse de l'Arménie. Un prêtre de cette nation, Jacques Balthazarian, traduisit en 1717 beaucoup de ces compositions, qui offrent un caractère plutôt religieux qu'historique. Son travail existe à Rome, dans les Archives des Jésuites, et à Naples, dans celles du couvent de S.-Grégoire « l'Arménien. »

C'est principalement en Italie qu'a été imprimée le plus souvent la Biographie de S. Grégoire l'Illuminateur, d'après le texte du *Paradisius*. Dès l'année 1576, Blaise Acciaiuolo composa en italien une Vie de l'apôtre de l'Arménie, qu'il dédia à Lucrece Caracciolo, abbesse du monastère de S.-Grégoire. En 1630, Dominique Gravina, de l'ordre des frères prêcheurs, publia également une Vie du même apôtre. En 1636, Ange Volpe de Montepeloso, frère mineur, écrivit en italien une Vie de S. Grégoire qui fut imprimée à Naples. Enfin, en 1717, Antoine-Marie Bonucci publia à Rome, en italien, une vie de l'Illuminateur de l'Arménie.

La traduction latine, mise en regard du texte grec donné par le P. Stilling, fut, durant de longues années, la seule version qui existât de l'Histoire d'Agathange. En 1841, les savants religieux de S.-Lazare de Venise traduisirent en italien le texte arménien d'Agathange, dans la

Collection des historiens arméniens, confiée aux soins de M. Tomaseo. La partie dogmatique du livre fut supprimée avec intention dans cette édition, comme n'appartenant pas directement aux faits purement historiques, que les éditeurs avaient principalement en vue de faire connaître au monde savant.

Telle que nous la possédons aujourd'hui, l'Histoire d'Agathange, qui s'étend depuis l'an 226 à l'an 330 de notre ère, se compose de trois parties comprenant : 1° l'histoire et le martyre de S. Grégoire, des SS. Hripsimé et Gaiané et de leurs compagnes, y compris la délivrance de l'apôtre de l'Arménie; 2° la doctrine de S. Grégoire; 3° enfin, l'histoire de la conversion de l'Arménie, qui se termine par le récit du voyage du roi Tiridate et de S. Grégoire à Rome, et de leur visite à l'empereur Constantin le Grand et au pape S. Sylvestre.

L'édition que nous publions aujourd'hui comprend le texte grec et la version latine, donnés par le P. Stilling, ainsi que la traduction française inédite du texte arménien de l'Histoire d'Agathange, faite sur l'édition de Venise. Nous avons fait précéder notre version d'une traduction de la préface arménienne attribuée à Agathange, qui figure en tête de l'édition des Mékhitaristes. Si nous avons cru devoir faire des suppressions dans plusieurs endroits de l'Histoire du secrétaire de Tiridate, c'est afin d'éviter des longueurs qui n'ont aucun intérêt historique. Toutefois les coupures ne portent que sur les passages purement religieux, parce que les questions qui y sont traitées eussent été déplacées dans une collection qui est destinée à faire connaître spécialement les productions profanes du génie grec et les faits relatifs à l'histoire de l'antiquité. Afin de rendre notre publication aussi complète que possible, nous avons joint au livre d'Agathange un fragment d'une Histoire d'Arménie attribuée à cet écrivain par un annaliste du septième siècle, Sébéos, évêque de la satrapie des Mamigoniens, dont l'unique manuscrit découvert, il y a quelques années, dans la bibliothèque d'Edchmiadzin (1), a été signalé à l'attention des savants par M. Brosset (2), et dont le texte a été

(1) Le catalogue imprimé des manuscrits du monastère d'Edchmiadzin (Tiflis, 1863, in 4°) mentionne, à la page 179, six msc. de l'histoire d'Agathange, dont le plus ancien est daté de la fin du treizième siècle. Mais aucun des manuscrits connus de cet historien ne peut le disputer en antiquité avec le palimpseste des Mékhitaristes de Vienne. — Cf. aussi M. Brosset (3° Rapport sur un voyage archéologique en Géorgie et en Arménie, pag. 42, 45, 56, 59), qui donne des détails particuliers sur chacun des manuscrits de l'Histoire d'Agathange, conservés dans la bibliothèque patriarcale d'Edchmiadzin.

(1) Cf. le Catalogue de cette bibliothèque (Tiflis, 1863, in-4°, en arménien), pag. 192, n° 1746.

(2) Rapports sur un voyage archéologique en Géorgie et en Arménie; 3° Rapport, pag. 49 et suiv. — Cf.

publié à Constantinople par M. Thaddée Mhrtdian (1). Cette Histoire de Sébéos n'a pas encore été traduite en français, mais il en existe une version russe, publiée par les soins et sous le patronage de l'Académie impériale des sciences de S.-Pétersbourg (2).

Nous n'avons pas cru devoir joindre à l'ouvrage d'Agathange la « Lettre d'alliance » de Tiridate et de Constantin (3), qui est comme

aussi Chakhatounoff, *Descript. d'Edchmiadzin* (en armén.), t. II, *passim*.

(1) *Histoire d'Héraclius* (Constantinople, 1851), en arménien.

(2) *Histoire de l'empereur Héraclius*, par l'évêque Sébéos, traduite en russe par M. Patcanian (S.-Pétersbourg, 1862, in-8°).

(3) Le texte de ce document, dont il existe de nombreux manuscrits, a été publié d'abord à la suite de la

un complément de ce livre, parce que ce document est apocryphe (1), et qu'il est démontré que c'est l'œuvre d'un écrivain du douzième ou du treizième siècle. Au surplus, cette composition n'a aucun caractère historique, et appartient spécialement à la littérature religieuse de l'Arménie.

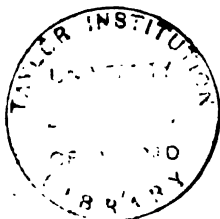
première et de la seconde éditions d'Agathange, données à Constantinople. Il a été publié en dernier lieu par G. Chahnazarian, dans sa « Réfutation de la prétendue alliance entre S. Grégoire et S. Sylvestre » (Paris, 1862), en arménien, p. 11 et suiv.

(1) Cf. l'ouvrage cité de G. Chahnazarian, *Réfutation, etc.* (p. 55 et suiv.), où il prouve que l'authenticité de la « Lettre d'alliance » soutenue par le catholico Mattéos (p. 31 et suiv.) est très-contestable. — Cf. aussi M. Brosset (3e Rapport, p. 45 et suiv.) et la trad. franç. d'Étienne Orbélian, par le même savant (p. 10 et suiv., note 1re).

NOTE ADDITIONNELLE.

Le P. Sukias Baron, Mékhitariste, chargé de la rédaction des manuscrits arméniens de la Bibliothèque impériale de Paris, a découvert dans le manuscrit, ancien fonds, n° 51, que le texte arménien d'Agathange qui nous est parvenu est une traduction faite sur une version grecque par un écrivain du septième siècle, Eznig le prêtre, auteur différent de Eznig de Gogh, qui vivait au cinquième siècle. Eznig a entrepris, à ce qu'il paraît, sa traduction à l'occasion de la première invention des reliques de sainte Hripsimé, sous le patriarcat de Gomidas (cf. Sébéos, *Histoire d'Héraclius*, en arm., th. 35, pag. 139;

C^o, 1851, in-8°), qui a composé une hymne sur cette vierge et ses compagnes (*Storia di Agatangelo*, Venise, 1843, in-8°, pag. 209-222, traduction italienne de Louis Carrer). — Mes doutes sur l'authenticité des textes arménien et grec d'Agathange qui nous sont parvenus sont donc parfaitement justifiés, puisque nous avons la preuve actuellement que l'Histoire de Tiridate, attribuée jusqu'à présent au secrétaire de ce prince, est l'œuvre d'un hagiographe dont le travail a été mis en lumière au septième siècle seulement, par Eznig le prêtre, à l'occasion de la découverte du corps de sainte Hripsimé.

AGATHANGE.

HISTOIRE DU RÈGNE DE TIRIDATE

ET DE LA PRÉDICATION DE SAINT GRÉGOIRE L'ILLUMINATEUR.

PRÉFACE ATTRIBUÉE A AGATHANGE (1).

(Traduction faite sur le texte arménien.)

L'ardent désir des navigateurs est d'arriver heureusement au port ; c'est pourquoi ils s'efforcent, dans leur avidité pour les richesses et le gain, de combattre les caprices des flots, des tempêtes et des ouragans. Au moment propice, ils se réunissent plusieurs, et, à force de rames, ils dirigent ces coursiers de bois et de fer ; ils s'encouragent tour à tour, et, le cœur rempli d'incertitude et de crainte, ils marchent sur la plaine d'azur, sans que leurs pieds fassent un mouvement, et ils volent sur la surface des eaux agitées. Les vagues furieuses se relèvent comme des montagnes, et puis s'abaissent peu à peu, comme David le chante sur sa harpe : « Elles s'élèvent et s'amoncellent ; elles s'abaissent et s'aplanissent (2). » Enfin, à l'abri de l'agitation des flots, ils se hâtent d'arriver dans leur pays ; là, ils racontent à leurs proches, à leurs voisins, les vicissitudes cruelles de leur voyage, leur ballotement continu sur les flots inconstants, en vue de recueillir quelque gain, car, en exposant leur vie et en la disputant à la mort, leur but est de s'enrichir. Et, bien que les vagues soulevées par un vent impétueux prennent diverses couleurs, semblables aux agitations de la jeunesse ; et que, blanches d'écume, elles se repoussent pour s'avancer en-

(1) Des sept manuscrits consultés par les PP. Mékhitaristes de Venise, deux seulement contiennent cette préface qu'ils ont placée en tête de leur édition d'Agathange, publiée à Venise (en arm., 1835, in-18). On a émis quelques doutes sur l'authenticité de cette préface ; mais nous devons faire observer toutefois que Zénob de Glag, Moïse de Khorène, Lazare de Pharbe et quelques autres auteurs y font allusion. Le texte de cette préface a été altéré en beaucoup d'endroits par les copistes, ce qui rend le sens parfois difficile à saisir. Nous devons faire également remarquer que la préface d'Agathange n'existe pas dans la version grecque.

(2) Psaume CIII, v. 8.

suite sur le sable du rivage, cependant les matelots, en arrivant au port, sourient de leur frayeur.

Ceux-là aussi qui mesurent la profondeur de l'abîme, tantôt uni, tantôt s'affaissant avec fracas, tremblent devant le danger, en se voyant ainsi suspendus sur les eaux ; mais, en songeant à la possibilité du succès, ils s'efforcent de résister à la fureur de la mer en courroux, et se disent : « Quand nous serons de retour avec nos richesses, nous montrerons avec joie à nos parents et à nos voisins le prix de nos labeurs. » Ils veulent s'affranchir du nom de pauvres et délivrer les leurs de la tyrannie des princes qui les accablent d'impôts ; [ils veulent] leur donner de quoi satisfaire leurs obligations et les débarrasser du joug de la servitude ; enfin [ils veulent] devenir les bienfaiteurs de leurs voisins, avoir un nom respecté de leurs ennemis, et faire la joie de tous ceux qui leur sont chers. Pour cela, ils déclarent une guerre terrible à l'immensité de la mer, en vue de trouver la sécurité de leur existence, lorsque, loin des abîmes écumants, ils seront à l'abri dans le port. Contraints ainsi par le danger de leur profonde misère, ils ont hâte de satisfaire à la loi du devoir, peut-être pour racheter leurs personnes et s'exonérer de leurs charges ; peut-être aussi se sont-ils endettés, et veulent-ils obtenir un double gain, afin de désintéresser les exacteurs et de se procurer quelques ressources.

Il s'en trouve aussi beaucoup qui, à cause de semblables malheurs, s'adonnent à la profession pénible du négoce. Il y en a qui emploient leurs richesses au profit de leur pays, [ou bien] pour orner la personne des rois de perles précieuses, de pierreries et d'étoffes de diverses couleurs. Ils sont aussi utiles aux pauvres et vendent à bas prix les marchandises ; et, avec de nouvelles

et merveilleuses découvertes, ils font avancer la civilisation. Ils pourvoient aux besoins de l'humanité par un bien-être nécessaire; ils nourrissent beaucoup de monde; ils garnissent les maisons des médecins d'aromates odorants et de racines efficaces; ils donnent des vêtements aux gens nécessaires, et de la célébrité aux provinces. Ils mesurent la longueur de l'espace, eux qui sont voyageurs dans l'univers; ils apportent avec eux la joie avec ses bienfaits. A d'autres, ils donnent la force; au monde, la puissance; ils rassasient ceux qui ont faim; ils désaltèrent ceux qui ont soif, et ils comblent les riches de trésors. Cependant, sous le coup de la violence, ils parviennent à se sauver de la détresse, et assurent aux autres le bien-être. Leur industrie habituelle les rend familiers et agréables. Ces voyages continuels au moyen desquels on met à profit les sommes les plus minimes, ils les augmentent à l'infini. Pour cela, ils pénètrent avec ardeur dans la vaste mer, non pas suivant leur volonté, mais suivant l'impulsion du vent qui, en soufflant, les pousse et les repousse sur l'immensité des eaux, à la recherche du gain, entre la vie et la mort.

Il est une nécessité analogue, plus grande même encore, qui force l'homme à naviguer sur la mer de la science; car il n'y a personne qui puisse s'imposer un travail aussi fatiguant, s'il n'y est sollicité par l'ordre impérieux d'un homme tout-puissant. Et quel est donc celui qui se plaît à mesurer la profondeur des abîmes de la mer? Dans ces longs voyages, on ne cherche qu'à se procurer quelque profit. Ainsi, pour nous, ce n'est pas une orgueilleuse résolution qui nous pousse à entreprendre témérairement ce travail; mais nous sommes contraint malgré nous, par les ordres formels des princes, à naviguer sur la mer des lettres. Un ordre royal a forcé le pauvre fonds de notre intelligence à payer l'impôt, à consigner dans la forme historique les vicissitudes arrivées de nos jours. A ceux qui viendront après nous, nous laissons cependant l'immense travail de confier avec ordre, à la mémoire, les événements accomplis dans le cours des siècles. Ce n'est pas non plus de notre plein gré que nous nous mettons à ce travail (1), mais, ne pouvant pas nous opposer à un commandement royal, nous raconterons les choses de notre mieux.

(1) C'est-à-dire de raconter les événements contemporains.

Prétons-nous donc à ce commerce des traditions, abordons le péril mortel, et présentons la série des événements politiques que nous avons minutieusement recherchés et examinés, suivant l'ordre des temps et conformément au commandement que nous avons reçu. Quant à l'excellence des événements spirituels qui sont les véritables richesses de ceux qui aiment Dieu, nous les offrons comme des perles précieuses, perles fines, brillant d'une rare beauté, n'ayant ni taches ni défauts dans leur pure blancheur, pour orner les couronnes des monarques, ou bien, comme les perles précieuses de l'Inde, pour garnir le bandeau royal. Certes, elles ne sont pas trouvées facilement même par les souverains; mais on les découvre avec beaucoup de dépenses, à la suite de longs voyages et de grandes fatigues. Aussi la splendeur des pierreries de ces hommes spirituels, mises en vente par nous, n'orne pas seulement la tête du roi en présence des autres, mais elle embellit, elle élève, elle satisfait, elle console chacun en particulier. Ces parures donnent aux princes la majesté, comme le diadème de la couronne aux bandeaux resplendissants; et en même temps elles enrichissent le pauvre, elles le délivrent, l'arrachent de son fumier, et le rendent illustre à l'égal [des rois]. Elles comblent les nations de bénédictions et l'année de douceur (1); elles remplissent les indigents d'une céleste abondance; elles offrent le repos à ceux qui sont fatigués, et à tous les maux un remède efficace; elles peuvent guérir sans le secours des racines et des aromates, donner aux villes la prospérité par les faveurs du Seigneur, et obtenir par leurs prières la grandeur de la nation. Ils indiquent le bonheur de s'élever jusqu'à Dieu, par les voies célestes, eux qui sont les voyageurs du royaume de Dieu. Ce sont eux qui, pleins de zèle pour le Seigneur, moururent et passèrent à la vraie vie, en léguant au monde leurs noms et leurs mérites. Ils sont la vie et le salut de ceux qui sont appauvris par le péché; ils sont les trésors cachés de la richesse du roi céleste. Ils réjouissent par leur foi ceux qui, comme Adam, ont perdu le vêtement de la lumière. Ils rassasient ceux que le péché de l'ignorance a affamés, et ils désaltèrent ceux qui ont soif à la coupe de la vérité. Ils présentent en abondance le trésor céleste à ceux qui en ont

(1) Psaume LXIX, v. 12.

le plus besoin, puisqu'ils ouvrent à tous les portes de la miséricorde de J.-C. Et pour cela, ils aimèrent leur Seigneur, et ils furent aimés de lui; ils intercèdent et ils obtiennent pour tous les faveurs dont ils ont besoin. C'est par leur entremise que Dieu accorde de telles paroles et une si grande prospérité, non-seulement aux âmes, mais encore aux corps, pour que la divine miséricorde descende sur eux et distribue au monde une indulgente piété. Pour cela, naviguant sur la mer orageuse du monde pécheur, ils surmontèrent le danger, combattirent contre les flots et arrivèrent au port tranquille du céleste nocher. Ils offrirent une couronne de gloire au roi de la lumière, à l'abri des orages du mal, aussitôt qu'ils furent parvenus à la cité, prêts pour la joie éternelle, ornés de pierres précieuses et couronnés de perles d'une splendeur spirituelle; après qu'ils eurent abandonné leur propre vie à ceux qui les martyrisaient, pour se procurer la richesse qui ne passe pas; portant hautement, solidement et entièrement la prospérité humaine sur le navire de la foi.

Et quel prix pourrait égaler une telle récompense? Un seul pourrait l'égaliser d'une manière parfaite : la volonté du cœur, en se confiant avec foi et amour aux oracles. Aussitôt la brillante et précieuse perle, attachée à la bonne volonté, y restera fixée comme un joyau. Baisse la tête, et tu auras sur-le-champ une couronne spirituelle qui t'ornera beaucoup plus que des pierres précieuses. Aspire au banquet royal, et tu goûteras aussitôt la saveur des mets. Aie seulement soif d'amour, et la source de vie te désaltérera entièrement. Lave-toi de tes souillures, et aussitôt tu seras paré d'un vêtement plus éclatant que la fleur du lis.

C'est pourquoi, voulant entrer dans la profondeur du discours historique, je dis à ceux qui voudront écouter attentivement cette utile narration : L'ordre m'en a été donné, à moi Agathange, originaire de la grande ville de Rome, instruit dans la science des anciens, ayant appris les lettres romaines et grecques, et n'ignorant pas l'art d'écrire en abrégé. Ainsi, étant arrivé dans le royaume des Arsacides, au temps du brave, du vertueux, du fort, du belliqueux Tiridate (Dertad), qui surpassa en valeur tous ses ancêtres, qui déploya une vigueur d'athlète et fit des entreprises de géant, il nous a imposé de raconter,

non pas ses hauts faits, ni des fictions ou des fables embellies par des récits exagérés et mensongers, mais les épisodes des diverses expéditions, les événements des temps de troubles et de guerres, de dire tout le sang répandu, les armées massacrées, les révoltes militaires, les incursions, la ruine des provinces, la chute des villes, la prise des bourgs, la lutte des hommes, leur héroïsme et leurs vengeances. Cet ordre m'a été donné par le grand roi Tiridate, en vue de raconter d'après la succession des temps, d'abord les exploits de son père Chosroès (Khosrov), les guerres heureuses à l'époque des troubles du royaume et de la confusion des peuples, puis la mort du valeureux Chosroès, qui en fut la cause; comment s'accomplit cet événement et ce qui en advint; la valeur dont hérita Tiridate, et tout ce qu'il fit durant son règne; de quel endroit et comment arrivèrent les martyres aimées de Dieu, qui brillèrent presque du même éclat que des flambeaux, pour dissiper les sombres nuages qui obscurcissaient l'Arménie; comment elles donnèrent leur vie pour la vérité de Dieu; comment le Seigneur eut pitié de l'Arménie, en la visitant et en opérant, par le moyen d'un homme, tant de miracles; avec quelle patience et par quel triomphe celui-ci souffrit tant d'épreuves pour le Christ; ses tourments dans la fosse; ses combats comme un lutteur de profession dans la ville d'Artaxate (Ardaschad); comment il mérita le nom de martyr; comment on le crut mort, et son retour à la vie par la volonté de Dieu; les soins qu'il prit de l'Arménie; comment il devint le messager de la doctrine du Christ et de la bonté divine, après le châtement miraculeux; comment Tiridate bienfaisant, en embrassant une vie inespérée, devint bon pour tous, et, par la grâce divine, le fils de sa patrie régénérée, en jouissant de la véritable existence.

Ainsi donc, comme nous l'avons dit, nous allons écrire, non pas d'après les renseignements puisés à d'anciennes traditions, mais après avoir vu nous-même, de nos propres yeux, les personnages; après avoir été témoin des vicissitudes spirituelles et de la lumineuse et glorieuse doctrine placée au-dessus de toutes les autres, à laquelle le roi soumettait tout son peuple, au joug imposé par Dieu; ou plutôt, ce n'était pas lui, mais bien la volonté du Christ tout-puissant. Quand ils travaillèrent à renverser les édifices et à fonder les saintes églises, ils l'érigèrent

ensuite (S. Grégoire l'Illuminateur), comme pasteur de l'Église, et ils jouirent de sa doctrine. Lorsque Tiridate retourna au pays des Romains, au temps du pieux Constantin, empereur (roi) des Grecs et des Romains, il entra avec lui en relations de foi, revint avec de riches présents, au comble de l'allégresse, et consacra à Dieu beaucoup de temples. Nous raconterons toutes ces circonstances avec ordre et en détail; nous donnerons la doctrine du saint, qui fut trouvé digne d'être élevé au siège épiscopal, d'avoir le titre de patriarche, lui, le grand défenseur de la vertu. Nous dirons aussi ce qu'il était, de qui il fut fils, et comment il avait mérité de faire le bien qu'il avait reçu par la grâce de Dieu. Je monterai donc le coursier de l'esprit, je parcourrai le champ de l'intelligence, je viserai au but de la pensée, je voguerai avec le bras de la mémoire et je m'avancerai bravement avec le *calam* (1). J'exprimerai par mes paroles mes pensées, et je ferai sortir de mes lèvres les vérités de la science. Puis, me dirigeant avec force, je tournerai rapidement la roue de ces narrations historiques, et, de bon cœur, je naviguerai sur les eaux de la mer des âges. Car, ayant consulté les documents écrits de ma patrie, il faut que je dise par ordre comment fut prêché l'Évangile du Verbe de vie donné par Dieu à la race de Thorgom (2) dans l'Arménie; comment et par qui les Arméniens l'ont reçu, et quel est celui qui apparut comblé des grâces divines. Quelle fut aussi la lumineuse doctrine et la vie angélique, remplie de vertu, d'une noble patience et de la grâce du

très-fort champion, du confesseur du Christ et du martyr de la vérité; et combien Dieu accorda de prospérité, de paix, d'abondance, de fertilité et de santé, grâce à ses prières. Comment, par son amour pour Dieu et par la force que le Christ lui avait accordée, les vains cultes tombèrent et se brisèrent, et la religion divine se répandit sur toute l'Arménie. Comment, ayant construit des églises dans tout le pays, ayant démoli les temples de la vanité, dans lesquels se trouvaient accumulées les erreurs de la fausse religion des anciens; l'inutile adoration des pierres et du bois; la stupide invocation des fantômes, lorsqu'ils étaient ivres de mensonge et des impuretés de l'idolâtrie, et que, semblables à la lie, ils tombaient dans les abîmes de l'Océan du mal. C'est alors que le juste S. Grégoire, étant devenu le prédicateur et le maître de toute l'Arménie, enseigna à ne pas s'arrêter dans les sentiers des péchés de ce monde semblable à la mer, et qu'étant entré dans le port sûr et tranquille de la vie du Père, il y prépara leur demeure.

Or, nous, ayant traversé d'un vol rapide les tourbillons profonds, les ondes immenses toujours agitées, qui coulent avec la fureur de torrents déchainés; ayant parcouru les cités, les îles et les pays lointains; ayant trouvé des marchandises en grande quantité et des objets d'un grand prix, très-ornés et procurant d'immenses bénéfices, nous les avons apportés au lieu sûr de votre profit. Hâtons-nous d'ouvrir les dépôts de nos marchandises; vendons aux auditeurs le fruit de nos pénibles recherches; captivons leur attention et offrons notre histoire, surtout d'après ton ordre, très-puissant Tiridate, roi de la Grande-Arménie! afin que la prospérité du pays, qui est le produit de cette vente, et que le fruit de nos fatigantes navigations, viennent s'ajouter à ton trésor.

(1) Le roseau taillé dont les Orientaux se servent pour écrire.

(2) Selon les traditions arméniennes, Thorgom, père de Haig, premier patriarche de l'Arménie, serait le même que Thaglath (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 9). Les historiens arméniens donnent souvent à la nation arménienne l'épithète de « race de Thorgom ».

ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ.

Acta Sanctorum septembris, tomus VIII, pag. 320 et seq. — Acta Sancti Gregorii, auctore Agathangelo; ex Bibliotheca Medicæa Florent. S. Laurentii, interprete Joanne Stillingo, S. J.

Πρόλογος Ἀγαθαγγέλου, ἐν οἷς καὶ τὸ μαρτύριον ἀγίου Γρηγορίου.

§ 1. Οἱ τῇ ἐπιθυμίᾳ τὰ (1. ταῖς) ἐν πελάγεσιν ὁδοιπορίας ἑαυτοὺς ἐκδιδόντες καὶ πρὸς τοὺς κινδύνους τῶν κυμάτων ἐπειγόμενοι προθύμως ναῦς κατασκευάζουσι, καὶ ἐν θαλάττῃ τὸν βίον ἀσπάζονται, ἰσθὺν ἰσθύντες καὶ τοῖς πηδαλίοις ἐκτέμνοντες τὴν τῶν ἰδίων βίαν καὶ κυβερῶντες τὴν ναῦν ἐνθαπερ βουληθῶσιν, χαλιναγωγοῦντες καθάπερ πῶλον τὴν σάφην πρὸς τὴν οἰκειάν ὁρμήν. Τούτους οὐ δειλαίνει κυμάτων βία, οὐ προσβολὴ σπιλάδων καταπτοεῖ· ἐν κινδύνοις γὰρ διαιτῶμενοι, γείτονες θανάτου εἶναι ἀσάζονται, ὅπως χορηγήσωσιν ἐκάστῳ τὰ πρὸς τὴν χρείαν. Καὶ οἱ μὲν πρὸς κατατροφὴν πόλεων ἐπείγονται, οἱ δὲ πρὸς καλλωπισμὸν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν ἐπὶ τὴν Ἰνδικὴν θάλατταν σπεύδουσι, τῆς ἐν ἐκείνοις εὐθυμίας (1. εὐθηνίας) λίθων τιμίῳ τοῖς δεομένοις μετακομίζοντες. Εἰς τοῦτο οὖν καὶ γὰρ πέλαιος πραγμάτων εἰσελθὼν, βαδίσω τῷ λόγῳ ἐπὶ τὰ τῶν Ἀρμενίων πράγματα, συγγραφόμενος (1. συγγραφῶν πλεον) τῶν Περσῶν τε καὶ Ἀρμενίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους.

§ 2. Πάρθων (1. Πάρθοι), ἐν εὐτυρίᾳ μεγίστῃ ὄντες καὶ κρατοῦντες τῆς τῶν Περσῶν βασιλείας καὶ Ἀρμενίων καὶ Ἰνδῶν τῶν γειτνιαζόντων τοῖς ἐξοῖς Πέρσαις, ἐπὶ δὲ τῶν σκληροτάτων Μασσαγετῶν, εἶχον τὴν τάξιν ταύτην· ὁ μὲν γὰρ πρῶτος τοῦ γένους τῶν Πάρθων, τῶν εἰς ὕστερον μετονομασθέντων Ἀρσαδίκων (Ἀρσακίδων), καὶ ἐν χρόνοις τὰ πρεσβεῖα ἔχων καὶ ἐν ἀρετῇ κοσμούμενος, ἐγένετο τῆς τῶν Περσῶν βασιλείας κύριος· ὁ δὲ τὰ δευτέρα κληρούμενος ἐπέβαινε τῇ τῶν Ἀρμενίων βασιλείᾳ. Ὁ δὲ τὸν τρίτον βαθμὸν ἔχων τῇ τῶν Ἰνδῶν τῶν πλεονίων ὄντων Περσῶν ἐβασίλευσεν. Ὁ δὲ τέταρτος τῆς τῶν Μασσαγετῶν βασιλείας ἐπελαμβάνετο. Αὕτη ἡ τάξις ὑπῆρχεν ἐν τῷ γένει τῶν Πάρθων, ἐπὶ πλείστον τε χρόνον τῆς τοιαύτης εὐδαιμονίας ἐντὸς ἦσαν.

(1) La monarchie arsacide était le centre d'un vaste système politique, en rapport avec les Romains du côté de l'occident, tandis qu'à l'orient, il était en contact avec l'empire chinois. Cette puissante monarchie féodale se composait de quatre royaumes principaux, possédés par les membres d'une même famille : la branche aînée dominait sur la Perse, et le monarque, décoré du titre de *roi des rois*, avait la haute souveraineté sur tous les princes de son sang. Les rois d'Arménie tenaient le second rang ; venaient ensuite ceux de la Bactriane, chefs de toutes les tribus alanes et gothiques répandues sur les bords de l'Indus ou dans les régions qui se prolongent au

AGATHANGELUS.

Prologus Agathangeli ad hæc, et martyrium S. Gregorii.

PRÆFATIO.

De potentia regni Parthorum.

§ 1. Qui se tradiderunt desiderio iter faciendi per maria et ad aquarum pericula incitantur, naves alacriter exstruunt, et in mari vivere amant, malum erigunt, et gubernaculis undarum impetum infringunt, navemque dirigunt, ubicumque voluerint, concavum illud lignum, pulli instar, pro arbitrio suo refrænantes. Hos non terret fluctuum vis, non saxorum occursus conturbat : in periculis enim vitam transigentes, in mortis vicinia versari cupiunt, ut unicuique afferant utilia. Et hi quidem ad victum civitatum pergunt ; alii vero ad ornatum virorum ac mulierum ad mare Indicum properant, pretiosorum lapidum in illis regionibus abundantiam transferentes eis, qui illos flagitant. In ejusmodi rerum pelagus et ego sermone ingrediar, in Armenorum videlicet negotia, scribens res gestas Persarum Armenorumque, qualia invicem bella gesserint.

§ 2. Parthi, quando in maxima fuerunt felicitate, regnum Persarum, Armenorum, et Indorum illorum, qui finitimi sunt orientalibus Persis, imo et durissimorum Massagetarum, possederunt hoc ordine : primus, ex genere Parthorum, qui postmodum Arsacidas fuerunt cognominati, et ætate reliquos præcedens et virtute ornat, dominium obtinuit regni Persarum. Qui secundas sortitus erat partes, Armenorum consecutus est regnum. Qui tertio erat gradu, Indorum Persis vicinorum dominium habuit. Quartus vero Massagetarum regnum suscepit. Hic erat ordo in genere Parthorum, et longissimo tempore in tali steterunt prosperitate (1).

nord de l'Inde et à l'orient de la Perse. Sébéos (p. 11) en fait mention dans son Histoire. Au dernier rang était le roi arsacide des Massagètes et des Lepins (*Lepones*, peuple mentionné par Tacite), possédant toute la Russie méridionale, et qui gouvernait les tribus gothiques, alanes, saxonnes, mèdes, perses et indiennes sur les rives du Volga et du Tanais. — Cf. Saint-Martin, dans le *Journal asiatique* (1822), p. 65 et suiv., et *Discours sur l'origine et l'histoire des Arsacides*, lu à la séance publique de l'Académie des Inscriptions, le 27 juillet 1821. publié par M. Lajard dans les Œuvres posthumes de Saint-Martin, *Histoire des Arsacides*, t. II, Appendice, p. 299 et

CAPUT PRIMUM.

Destructum Parthorum imperium, occiso Artabane ab Artasira, qui Persarum regnum occupat.

§ 3. Ἀρξομαι δὲ ἐκαίδεν, ὅθεν τῆς πτώσεως ὁ Πάρθος ἀρχὴν εἰδείατο. Ἀρταβάνης ὁ παῖς Οὐαλάρσου ἐκ Πάρθων καταγεγόμενος, τῆς τῶν Χαλδαίων παιδείας ἐν πείρᾳ ὑπάρχων, δρόμον τε ἀστέρων καὶ βροπᾶς ἀναμετρεῖν ἐπιστάμενος, καὶ τύχας εἰδέναι παιδευθεὶς, μετὰ τῆς οἰκείας ἀλόγου καθεύδων ἐν τῇ σκηνῇ, ἐσχόπει ἐπὶ τὰ φαινόμενα ἀστρού, ἔγνω δὲ τι, καὶ πρὸς τὴν βασιλίδα φησὶν· Δρόμον θεασάμην ἀστέρος, εἰκάσά τε οὕτως· τήμερον, εἰ τοῦ οἰκείου δεσπότης βουλῆθι τις ἀποστῆναι πόλεμον τε πρὸς αὐτὸν ποιῆσαι, ἐν τῷ παρόντι καιρῷ νικᾷ, ἤττωμένου τοῦ δεσπότη· καὶ ταῦτα εἰρηκῶς, ἐτρόπη εἰς ὕπνον. Κατὰ δὲ συνήθειαν μία τῶν βασιλευσάντων τῆς βασιλείας, ἐν αὐτῇ τῇ σκηνῇ καθεύδουσα, ὑπόρχει τῇ ἐπιταττομένη χρεῖα παρ' αὐτῆς. Ἦτις, τῶν ἐν πρώτοις τελευτώντων θυγατὴρ ὑπάρχουσα, συνήθησεν ἢ τινὶ τῶν μεγιστάνων Ἀρτασιρᾶ προσαγορευομένῳ, ἐκ τῆς πατρίας τῆς Ἀσσυρίας, πόθῳ πρὸς αὐτὸν βαλλομένη καὶ τῶν βημάτων τοῦ βασιλέως ἀκρατῆς γενομένη, λαθοῦσά τε τὸν βασιλέα καὶ τὴν βασιλισσαν, ἔδραμεν πρὸς Ἀρτασιρᾶν, παῖδα Σασάνου, ὅθεν καὶ Σασαμίαι (i. Σασανίδαι) ἐκλήθησαν οἱ ἐξ αὐτοῦ καταγεγόμενοι καὶ βασιλείων Περσῶν.

suiv. — Outre ces quatre dynasties, il y avait encore les Arsacides des Aghouank, et ceux de l'Ibérie (Moïse de Gaghangaldoutz, *Hist. des Aghouank*, liv. I, ch. 15 et addit.). — Cf. aussi Patcanian, *Essai d'une histoire de la dynastie des Sassanides*, p. 23 et suiv. de la trad. franç.

(1) Suivant les historiens grecs et latins, Artaban, cinquième du nom, était fils de Vologèse IV. Son règne dura de l'an 215 après notre ère, selon Prinsep, ou 219, selon Tychsen, jusqu'en 226, époque à laquelle il fut tué en combattant contre Ardschir, fondateur de la dynastie des Sassanides. Dion Cassius et Hérodien placent cet événement sous le règne d'Alexandre Sévère, et Agathias fixe plus exactement sa date à la quatrième année du règne de ce prince, l'an 538 de l'ère des Séleucides qui correspond à l'année 225-226 de notre ère (Saint-Martin, *Fragm. d'une hist. des Arsacides*, t. II, p. 220 et 221, 234. — Patcanian, *Essai d'une hist. des Sassanides*, p. 18 et suiv. de la trad. franç.).

(2) Les historiens orientaux donnent à cette femme le nom de Gulnar. Ayant noué des intelligences avec Ardschir, elle lui révéla qu'Artaban voulait se défaire de lui. Afin de reconnaître ce service, Ardschir promit à Gulnar de la prendre pour épouse, s'enfuit avec elle, et commença contre Artaban la lutte qui devait se terminer par le renversement de la dynastie des Arsacides de Perse et l'élévation de la race de Sassan sur le trône de l'Iran.

(3) Artaxerxès, ou Artaxarès, appelé Ardschir par les Orientaux, était fils de Sassan et de la femme d'un certain Babek qui avait engagé cette dernière à s'attacher à cet officier, à la suite d'un songe qui lui avait révélé que

§ 3. Ordinar autem ab eo, unde Parthus lapsus su ostendit principium. Artabanes, filius Valarsi (1), ex Parthis oriundus, cum scientiam Chaldeorum haberet compertam, cursumque astrorum et inclinationes metiri nosset, rerumque eventus præscire didicisset, cum propria uxore dormiens in tabernaculo, contemplatus est apparentia sidera, intellexitque aliquid, et ad reginam dixit: Cursum vidi sideris, illumque hodie talem censeo, ut, si quis a domino suo velit abscedere, illumque bello impetere, præsentis tempore victoriam sit consecuturus, superato domino. Et, his dictis, reversus est ad dormiendum. Secundum consuetudinem autem una ancillarum reginæ (2), in eodem dormiens tabernaculo, servil in necessariis ab ipsa mandatis. Hæc cujusdam ex primariis ministris erat filia, et familiaris erat cuidam ex magnatibus, cui nomen Artasiras (3), ex provincia Assyria, cujus tenebatur desiderio. Itaque cum regis verba audivisset, regemque et reginam id lateret, currens ad Artasiram, filium Sasani, unde Sassanico (Sassanide) (4) vocati sunt, qui ex illo et Persarum regibus orti sunt.

de Sassan naîtrait un homme qui se rendrait illustre. Ardschir, né de cette union bizarre, devint célèbre dans la suite par ses victoires sur Artaban qu'il remplaça sur le trône. Les différents historiens qui racontent l'origine d'Ardschir ne sont pas d'accord sur le détail des circonstances qui précédèrent sa naissance. Selon l'auteur du *Lebtarikh*, Ardschir Bahgan aurait été un berger de Babek, dont il épousa la fille (D'Herbelot, *Bibl. orient.*, v° *Ardschir*), tandis que Khondemir raconte, d'après le *Tarikh Kozideh* et le *Bina Kili*, que sous le règne d'Houmai, fille de Bahaman, plus connu sous le nom d'Artaxerxès Longue-main, Sassan, ayant été exclu du trône par sa sœur, quitta volontairement la Perse et s'exila dans l'Inde. Un fils de ce Sassan, appelé Ardschir, rentra dans sa patrie, se mit au service de Babek, gouverneur de la province de Perse pour Artaban, et épousa la fille de ce chef. Élevé dans le palais, Ardschir se fit bien vite distinguer par ses qualités et par son courage; mais bientôt, à la suite d'un songe du roi, il porta ombrage à ce prince qui le força à s'enfuir. C'est alors qu'Ardschir se révolta contre Artaban, et finit par le détrôner après une lutte qui dura douze ans (D'Herbelot, *loc. cit.*). — Cf. aussi Patcanian, *Essai*, etc., p. 41 de la trad. franç.

(4) La dynastie des Sassanides, fondée par Ardschir, occupa le trône de Perse depuis l'an 226 de notre ère jusqu'à l'an 642 ou même 651-652, car les chronographes ne sont pas d'accord sur ce point. Si l'on s'en rapporte à Maçoudi, les Sassanides régnèrent 439 ans, tandis que Bahram, mobed de Schapour, accorde à ces dynasties 455 ans de règne. — Cf. aussi Patcanian, *Essai*, etc., p. 114 et suiv. de la trad. franç.

§ 4. Εισβαλοῦσα οὖν αὐτὴ εἰς τὴν σκηνὴν, διακωλύσασθαι γὰρ αὐτὴν ἐκ τῶν ἐκρηγορούντων οὐκ ἦν, τὸ γὰρ φίλτρον τῶν ἀμφοτέρων οὐκ ἤγνοεῖτο, ἔλεγεν αὐτῆς· Φίλε Ἀρτασιρᾶ, ἀπίτῳ σου τῶν βλεφάρων ὁ ὕπνος· ὄμμα νῦν πρὸς τὴν βουλήν, ἣν πάλαι εἶχες· θάρρει, ἀφορῶν πρὸς τὴν μαντείαν τοῦ βασιλέως· νῦν καιρὸς πανοπλίας, νῦν βουλῆς χρεία ἀνδρῶν σωματοτάων, νῦν ἀθροῖσαι πλῆθος πρὸς παράταξιν δεῖ. Ὁ γὰρ βασιλεὺς, δρόμον ἀστέρων θεασάμενος, ἔφη· Νῦν δοῦλος ἀντικράττων δεσπότη νικᾷ ἐν τῷ παρόντι καιρῷ. Ἄλλὰ δέυρο, σὺ μὲν χῶρει ἐπὶ τὴν βουλήν, ἐμοὶ δὲ δεξιὰν ἐπιδοῦς, ὄρω βεβαίωσον τὴν ἐμὴν γνώμην, ὡς τῆς βασιλείας Περσῶν ἐντὸς γινόμενος, ἐμὶ τῆς σῆς κοίτης ἔξω οὐ καθιστᾷς, κοινωνόν με τῆς αὐτῆς δεξιᾶς (l. ἀξίας) ἀποδεικνύων. Τοῦτο γὰρ αἰεὶ μοι ἔλεγε ἐπιπαγγελλόμενος, ἥνικα τῆς αὐτῆς βουλῆς ἀπήρχου. Ταῦτα μὲν Ἀρτασιρᾶς, χάριν μεγίστην ὁμολογήσας, καὶ ἀψάμενος τοῦ γυναικοῦ τῆς χειρὸς μετὰ οὐκείας δεξιᾶς ἀνατείνων εἰς οὐρανόν, ἔλεγεν· Οὐτως ὄρωτο θεῖα δύναμις, ἥλιος καὶ πῦρ, ἀήρ τε καὶ γῆ, ὡς τίμιον βουλευόμενος μετὰ τῶν ἀρίστων Περσῶν, καὶ ἀφιστάμενος τοῦ βασιλέως, αὐτίκα σε ἐν τῷ ἐμῷ οἴκῳ δεσπόζειν πάντων παρασκευάσω.

§ 5. Ταῦτα ἀκούσασα Ἀρταδοῦκτα ἔλεγεν· Βαδιῶ λοιπὸν πρὸς τὴν σκηνὴν τοῦ βασιλέως· γρῆ γὰρ τὴν τίμιον τὴν τῶν προλαβουσῶν ἡμερῶν διακονίαν προσέγειν. Εἰ γὰρ καὶ τύχην ἐλευθερίαν κεκτήμεθα τεχθέντων ἐκ μεγιστάνων, ἀλλὰ δουλεύειν ταῖς βασιλικαῖς χρεῖαις χρή. Ταῦτα εἰποῦσα, ἐπορεύετο εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ βασιλέως, καὶ λάθρα εἰς τὴν οὐκείαν κοίτην ὑπεισελθοῦσα ἀνεκλίνετο. Ὁ δὲ Ἀρτασιρᾶς, ἀναστὰς, συνήγαγεν τοὺς μεγιστάνους (l. μεγιστάνους) τῶν Περσῶν καὶ Ἀσσυρίων, μεθ' ὧν καὶ ἐν ἄλλαις ἡμέραις ἐβουλεύετο, καὶ οὕτως ἐν μέσῳ λέγει· Ἄνδρες ἀριστοὶ Περσῶν καὶ Ἀσσυρίων, τὴν τῶν Πάρθων ἀλαζονείαν ἐκ πολλῶν τῶν χρόνων ἴσμεν, ἀλλοτρίων πόνους ἀρπάζοντας. Ἐγκαυχῶνται δὲ ἀδικούντες, μάτην φονεύοντες οὐ καύονται, Περσῶν ἀνδρας καὶ Ἀσσυρίους βδελύττονται οἱ Πάρθοι, ἐκ βαρβάρων γῆς ὑπεισελθόντες εἰς ἡμᾶς τί οὖν εἰρήτε; Εἰ ψευδεῖς οἱ ἐμοὶ λόγοι, μενέτω βασιλεύων καὶ ἀδικῶν· εἰ δὲ τῆς ἀληθείας ἔξω οὐκ εἰρηκα, ὀρμησωμεν πρὸς παράταξιν· κρείττον γὰρ θανεῖν ἢ εἶναι δοῦλοι δεσπότη ἀδικούντος. Ταῦτα μὲν Ἀρτασιρᾶς.

§ 6. Οἱ δὲ τῶν Περσῶν ἀριστοὶ ἐδέξαντο τὰ εἰρημνῆνα· ἤχοντο γὰρ ἀπαλλάττεσθαι μὲν τῶν Πάρθων, ἐκ δὲ τοῦ οὐκείου γένους εἶναι βασιλεῖα τῶν Περσῶν. Καὶ πρὸς Ἀρτασιρᾶν ἐροῦσιν (l. εἶπον)· Σὺ ἀρχηγὸν καὶ λόγων καὶ πράξεων ἔχομεν, πείραν τῆς σῆς ἀγαθῆς γνώμης λαβόντες, ἐνάρετόν τε πολιτεῖαν εἶναι ἐν σοὶ ἐπιστάμενοι· ὁ οὖν βούλη, πράττων ἡγεμόνευ· ἡμεῖς δὲ ἐπόμμεθα τοῖς σοῖς λόγοις, πράζοντες ὅσα εἰς λυσιστέλειαν ἀμφοτέροις ἐστίν. Ἡμέρας οὖν γενομένης, καὶ

§ 4. Ea igitur in tabernaculum ingressa (neque enim a ministris prohiberi poterat : nam amborum amor non erat incognitus), sic locuta est : Care Artasira, abeat a palpebris tuis somnus : arripe nunc consilium, quod olim habuisti : confide, respiciens ad divinationem regis. Nunc tempus est integræ armaturæ, nunc opus consulto sapientissimorum virorum, nunc congreganda in aciem multitudo. Quippe rex, considerato astrorum cursu, dixit : Nunc servus, domino suo repugnans, præsentem vincit tempore. Age, tu quidem ad condilium vade : mihi vero dexteram porrigens, sententiam meam jurejurando confirma, quod, ubi consecutus fueris regnum Persarum, nec a thoro tuo non sis separaturus, hujus ejusdem dignitatis participem me reddens : hoc enim semper mihi dixisti, cum promissis, quando hoc ipsum consilium aggredi cœpisti. Hæc quidem Artaducta (1). Artasiras vero gratias egit maximas, apprehensamque mulierculæ manum cum dextera sua in cœlum extendens, dixit : Sic videat divina potestas, sol et ignis, aerque et terra, ut, hodie consilio cum primatibus Persarum habito, deficiensque a rege, festim te in domo mea faciam dominam.

§ 5. His auditis, Artaducta dixit : Jam vadam ad tabernaculum regis. Nam oportet me hodie præcedentium dierum ministerium agere. Etiam si enim conditionem liberam natorum ex primatibus habeamus, oportet tamen ministrare necessitatibus regiis. His dictis, abiit in tabernaculum regis, latenterque lectum suum ingressa, decumbebat. Surgens vero Artasiras, congregavit primates Persarum et Assyriorum, quibuscum et aliis diebus consultaverat, et stans in medio dicit : Viri optimi Persarum et Assyriorum, fastum Parthorum a multo tempore novimus, alienosque ab eis rapi labores. Gloriantur, dum injurias inferunt ; occidere sine causa non desinunt, viros Persarum et Assyriorum abominantur Parthi, ex terra barbarorum in nostram ingressi. Quis ergo dicitis ? Si verba mea sunt falsa, maneat idem et regnans et injuria afficiens. Si vero non nisi vera dixi, ad arma concurramus. Nam præstat mori, quam servire regi injurias inferenti. Hæc Artasiras.

§ 6. Optimates autem Persarum dicta cum favore exceperunt : cupiebant enim Parthorum liberari dominio, et regem habere Persarum ex suo genere. Itaque ad Artasiram dicunt : Te dictorum factorumque ducem habemus, prudentiam consilii tui experientia edocti, scientesque gubernationem tuam ex norma virtutis procedere. Itaque quod vis, fac, et ducem te præbe : nos sequimur dicta tua, facturi quæ ad utilitatem utrorumque con-

(1) *Artatoukhâ* est un nom composé qui veut dire fille d'*Arâschir* ou d'*Ardaban*. C'est la même femme que

les historiens persans nomment *Guhâr*, comme nous l'avons dit précédemment, p. 110, note 2.

πρὸς πόλεμον ἀπιδόντες οἱ Πέρσαι ἅμα τῷ Ἄρτασιρᾷ τῷ ἀρχηγῷ αὐτῶν, πρέσβεις πρότερον ἀπέστειλλον πρὸς τὸν βασιλέα Ἀρταβάνην, Ζηκᾶν καὶ Καρινᾶν, μεγίστους γενεάρχας καὶ στρατηγούς, οἵτινες ἀπελθόντες ἔστησαν ἐναντίον τοῦ ἀρχιβασιλέως. Ἀρχὴ δὲ τῶν λόγων αὐτῶν ἦν αὕτη· Ἡμεῖς πρέσβεις Περσῶν· καὶ εἰ ἡμερωτάτη γνώμη τοὺς παρὰ Περσῶν δέξασθαι λόγους, λέξωμεν καὶ οἷα πρέσβεις λόγους ἐπαγγέλλειν πολλούς, φόβου καὶ κινδύνου ἔξω ὑπάρχοντες, τοῦτο καὶ τοῦ νόμου κελεύοντος, ὃν τεθείκασιν οἱ πάλαι ἄριστοι, ἀπαθεῖς τοὺς στελλομένους πρέσβεις φύλαξαντες. Εἰ οὖν συγχωρῆς, βασιλεῦ, ἐροῦμεν. Ἀρταβάνης δὲ ὁ βασιλεὺς ἐδίδου αὐτοῖς χώραν λέγειν, ὅπερ βούλονται.

§ 7. Ἡρχόντε (1. Ἡρχοντο) δὲ τοῦ λόγου λοιπὸν οὕτως· Ὁ βασιλεῦ, ἔστιν παρ' ἡμῖν τοῖς Πέρσαις μελέτη τὸ τοῖς βασιλεῦσιν ὑποτάσσεσθαι, οἷα τοῦ βασιλέως δεσπότητος τυγχάνοντος πάντων· αὐτὸν δὲ τὸν βασιλέα εὐνομία καὶ δικαιοσύνη τὰ πράγματα κυβερνᾶν, ἔξω βαρβαρικῆς φρονήσεως πολιτεύεσθαι, καὶ ἀντιπάλοις μὲν φοβερὸς φαίνεσθαι, ὑπηκόοις δὲ εὐνοϊκός. Πῶς γὰρ οἷός ἐστι κωλύειν ἀδικοῦντας, εἴπερ αὐτὸς ἀπάρχεται ἀδικίας; πῶς τιμωρεῖται τοὺς δεῖνα πράττοντας, αὐτὸς πρόχειρος εἰς τὰ πλημμελήματα; Ἡμεῖς πείραν τῶν σὺν δεινῶν εἰληφότες, τῆς σῆς βασιλείας ἑαυτοὺς ἔστερήσαμεν, οὐ μισοῦντες ὑποταγῆναι, ἀλλὰ παράνομον βασιλέα φεύγοντες, οὐ τυραννοῦντες, ἀλλὰ τυραννικὴν γνώμην μὴ φέροντες. Ταῦτα τῶν Περσῶν τὰ ῥήματα. Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἀρταβάνης πλείστας ὄρας κλίνας τὴν κεφαλὴν, καὶ θεωρῶν εἰς τὸ ἔδαφος, προεώρα τὴν μέλλουσαν ἔκπτωσιν τῆς οἰκείας βασιλείας, καὶ ἀποβλέψας πρὸς τοὺς σταλέντας λέγει· Ἐγὼ τῆς ὕβρεως ταύτης αἴτιος, τοὺς μὲν ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις τιμῆσας, τοὺς δὲ πλουτεῖν παρεσχηκώς, πολλοὺς δὲ διωρεαῖς βασιλικαῖς καὶ ἀγρῶν καὶ κτημάτων κυρίου καταστήσας. Ἡμεῖς δὲ χωρεῖτε πρὸς τὸ βουλευθὲν παρ' ἡμῶν· ὄψεσθε δέ με πρὸς τὰς ἡμετέρας γνώμας μεταρρυθμιζόμενον. Διδάξω ὑμᾶς μὴ ἀνίστασθαι βασιλεῖ. Οἱ δὲ σταλέντες ὑμεῖς βαδίσατε, μηκέτι τοιοῦτων λόγων ὑπουργοὶ γινόμενοι, μήπως ὑμᾶς πρώτους τῆς ἐμῆς ὕβρεως δίκας ἀπάρξομαι.

§ 8. Ταῦτα ἀκούσαντες Ζηκᾶς καὶ Καρινᾶς ἐπορεύοντο εἰς τὸ συνέδριον τῶν Περσῶν, καὶ ἐλθόντες ἀπήγγειλαν ἅπαντα τῷ τε Ἀρτασιρᾷ καὶ τοῖς λοιποῖς ἀρίστοις τῶν Περσῶν, προστεθεικότες τοῖς εἰρημένοις καὶ τὴν μανίαν τοῦ βασιλέως, ὡς μηκέτι ἀναμένοντος αὐτοῦ δευτέραν ἀπαγγελίαν, ἀλλ' ἐπιλιζόμενον κατὰ τῶν τῆς βουλῆς ἀρχηγῶν· ὁ δὲ Ἀρτασιρᾶς, πέμψας πρὸς Ἀρταδοῦκταν, ἔφερεν καὶ ὀχυρωτάτῳ καστέλλῳ ταύτῃν καθιστᾶ ἅμα τοῖς οἰκείοις πράγμασιν· αὐτὸς δὲ ὀπλιζέτο μετὰ Περσῶν καὶ Ἀσσυρίων κατὰ τοῦ

ducunt. Quare, orta luce, Persæ cum duce suo Artasira, ad bellum respicientes, ad regem Artabanem prius legatos miserunt Zecam et Carinam (1), præcipuarum familiarum principes et belli duces. Hi abeuntes, steterunt coram rege regum (2). Principium vero dictorum eorum hoc erat : Nos sumus legati Persarum : si mens tibi placida ad audiendum Persarum verba, loquamur etiam tamquam legati multa legationis verba sine timore et periculo, cum et lex id jubeat, quam statuerunt olim optimates, qui legatos ab omni perperessione servabant immunes. Si igitur permittis, rex, dicemus. Rex vero Artabanes dedit eis licentiam dicendi quod vellent.

§ 7. Deinde sermonem exorsi sunt ita : O rex, apud nos Persas cura et studium est, ut regi obediamus, quippe cum rex sit omnium dominus : ut vero rex ipse ex aequitate et justitia res administret, sine barbarico sensu gubernet, ut et inimicis quidem terribilis appareat, subditis vero benevolus. Qua enim ratione poterit injuriam inferentes punire, si ipse ab injuriis principium ducat? quo modo gravia committentes supplicio afficiet, si ipse in delicta sit promptus? Nos experti gravia tua delicta, regio tuo imperio nos subtraximus, non odio subjectionis, sed fugientes regem improbum; non tyrannidem arripientes, sed sensum tyrannicum non ferentes. Hæc Persarum verba. At rex Artabanes inclinato ad plures horas capite ad pavementum respiciebat, prævidens futurum e regno suo lapsum : inde missos intuitus, dixit : Ego hujus injuriæ auctor sum, qui alios principatibus et potestatibus honoravi, alios divitiis auxi, multos donis regalibus agrorum et possessionum dominos constitui. Vos autem abite ad consilia a vobis decreta. Me vero videbitis ad sententias vestras accommodatum. Docebo vos regi non resistere. Vos vero missi abscedite, nec unquam amplius ejusmodi sermonum fiatis ministri, ne vindictam injuriæ mihi illatæ a vobis exordiar.

§ 8. Hæc audientes, Zecas et Carinas abierunt ad concilium Persarum, venientesque annuntiaverunt omnia Artasiræ et reliquis Persarum primatibus : addiderunt etiam dictis insanam regis iram, non exspectantis unquam legationem secundam, sed armati adversus duces consilii. Artasiras autem mittens ad Artaductam, eam abstulit et munitissimo cum rebus suis inclusit castello : ipse vero cum Persis et Assyriis arma parabat adversus magnum regem Artabanem. Artabanes quoque;

(1) Le nom de Ζηκᾶς ne nous est pas connu. Quant à celui de Καρινᾶς, c'est la forme grecque du nom de Garsene, porté par une famille célèbre, dont les descen-

dants sont appelés Gamsarians. — Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, en arm., liv. II, ch. 71 à 74.

(2) Le texte grec porte ἀρχιβασιλεῦς, *archiroi*.

ἀρχιβασιλέως Ἀρταβάνου. Αἰσθόμενος δὲ Ἀρταβάνης τῆς κατ' αὐτοῦ παρασκευῆς ὠπλιζέτο καὶ αὐτὸς μετὰ Πάρθων, ἔχων καὶ οὐκ ὀλίγους Πέρσας, μὴ κεκοινωνή-
 κίας τῆ τῶν δημοφύλων βουλῇ. Πρώτη δὲ προσβολῇ πολεμήσαντες πρὸς ἀλλήλους (aliquid deest). Πέρσαις τε καὶ Πάρθοις ἐξ ἑκατέρου μέρους πλείστοι ἐπίπτον. Ἐπικρατέστερος δὲ ἐγένετο Ἀρτασιράς, πλείστον καὶ ἑτέρων χωρισθέντων μὲν Ἀρταβάνου, προστεθέντων δὲ Ἀρτασιρᾶ. Ἐν δευτέρῳ δὲ παρατάξει ὁμηήσαντες κατ' ἀλλήλων πλείστον ἀνήλισκον ἐκ τῶν Πάρθων, εἰς φυγὴν δὲ πρὸς βραχὺ ἐτρέπετο ὁ βασιλεὺς Ἀρταβάνης, πάλιν δὲ εἰς πόλεμον εὐτρεπτος γινόμενος. Δύο οὖν καὶ ἑκατὸν μῆνας παροχρησάντων πρὸς ἀλλήλους, πῆ μὲν πολεμοῦντων, πῆ δὲ ἀναπαυομένων, εἰς ὕστερον δὲ αὖτις πρὸς μάχην ἰδόντες ἔφρασαν εἰς τὸ χωρίον τῆς παρατάξεως, καὶ φησι πρὸς τὸν βασιλέα Ἀρταβάνην.

§ 9. ὁμολογήσας, ἅμα αὐτῇ ἐβασίλευσε τῶν τε περιλειφθέντων Πάρθων, Περσῶν τε καὶ Ἀσσυρίων, πάντα πράττων ἐπιεικῶς, εὐνομίᾳ χαίρων καὶ πολι-
 τείᾳ δικαιοτάτῃ.

Ἐσπευδε γὰρ ἐπαίνους κομίζεσθαι, οἷα ἐξ ἀδοκῆτου Περσῶν βασιλείας ἐπιβάς. Ἐὰ δὲ συμβάντα ταῦτα ἀπηγγέλλετο Χὸς (Χοσρόφ) Ἀρσακίδῃ βασιλεύοντι τῆς μεγάλης Ἀρμενίας, ὡς τοῦ παιδὸς Σασάνου Ἀρτασιρᾶ κρατήσαντος τῆς Περσῶν βασιλείας, ἀπολέσαντος δὲ Ἀρταβάνην τὸν αὐτοῦ ἀδελφόν. Προσετέθη δὲ τοῖς ἀπαγγελλομένοις, ὅτι καὶ Πάρθοι χαίρουσι μᾶλλον τῇ

intelligens arma parari contra se, similiter se parabat cum Parthis, habens et Persas non paucos, qui gregalium suorum conspirationis non erant participes. Primo autem impetu ex illis, qui invicem bello impetebant, tam Persis quam Parthis, plurimi cadebant ex utraque parte. At potentior fiebat Artasiras, quod alii plurimi Artabanem desererent, et Artasiras se adjungerent. Deinde, cum secundo conflictu invicem impeterent, plurimi ceciderunt ex Parthis, et rex Artabanes confestim in fugam versus est, rursus tamen postea ad bellum reversus. Cum igitur duodecim mensibus invicem congregarentur, partim bellantes, partim quiescentes, demum iterum ad pugnam intenderunt, et in locum conflictus pervenerunt, et dicit ad regem Artabanem (1) :

§ 9. confessus; cum ipsa [Artaducta] regnavit in reliquos Parthos, Persasque et Assyrios, omnia faciens moderate, æquitate gaudens et gubernatione justissima (2).

Studebat enim laudes consequi, ut qui ex improvise Persarum regnum erat adeptus. Hæc porro, quæ contingant, annuntiata sunt Cusaroui (Chosroi) Arsacidæ, regnanti in magna Armenia, videlicet quod filius Sasani, Artasiras, prævaluisset in regno Persarum et perdidisset Artabanem fratrem suum. Adjectum erat nuntiatis, etiam Parthos magis gaudere regno Artasiræ, quam illius, qui

(1) D'après ce qui est noté dans le ms. dont s'est servi Stilling, il y aurait ici une lacune dans le texte; aussi l'éditeur a-t-il cru devoir ajouter en cet endroit le passage suivant d'après Métaphraste :

« Cum postremo utriusque partis acies prope essent, aiunt Artasiram dixisse Artabani regi, ne temere faceret, et perderet genera Persarum et Parthorum : regnum enim nolle deinceps manere apud Artabanem, sed transire ad Artasiram. Tu autem, inquit, si me audias, vives citra ullam molestiam. Dabo enim tibi regionem, quæ affatim suppedabit omnia quæ ad usum pertinent. Oportet autem non alio, quam te ipso uti magistro ejus, quod est utile, et meminisse responsi, quod aliquando reginæ dixisti in tabernaculo. Sed hæc quidem Artasiras. Artabanus autem prius adspiciens ad quosdam suos familiares : Quam gravis res est, inquit, femina ! amor conjugii potius læserit, quam juverit. Hæc cum dixisset, jubet transire quendam ex satellitibus, et interficere reginam. Existimabat enim, eam prodidisse secretum. Conversus autem ad Artasiram, respondit, esse sibi longe optabilius mori, quam Artasiræ, qui erat servus, regno cedere. Quæ simul atque dixisset, insane et hæcchantis more irruit in Persas; et ex eis quidem multos sauciat, plures autem occidit; dirigit vero etiam hastam adversus Artasiram. Ille autem (habebat enim manus sagittandi peritas, et quæ hac in re semper magna cùm laude versabantur) fugam quidem simulat. Dum eum autem persequitur Artabanes, immittit telum in pectus propter mamillam ejus, qui persequatur. Quod

cum ob vires ejus, qui fuerat jaculatus, sustineri non potuisset, rumpit Artabani thoracem; et trajecto pectore excidit e dorso, et morte statim afflicto Artabanem. Mox autem convenientes inter se Parthi et Persæ, regem renuntiant Artasiram, qui ostendebat, se magnam eorum gerere curam, et non parvam esse suam in eos humanitatem. Et ille quidem cum sic se haberet, Artaductam ducit uxorem, quam datum jusjurandum ei prius desponderat, et eam eligit reginam. » — Dion Cassius raconte (liv. LXXX, 3) que les Parthes furent vaincus dans trois combats par Artaxerxès. Moïse de Khorène (liv. II. ch. 69) dit de son côté que « l'histoire de ce « temps a été écrite par un grand nombre d'auteurs perses, syriens et même grecs. Depuis le commencement « de leur empire jusqu'à sa chute, on voit que les Parthes ont eu des rapports avec les Romains, tantôt en « état d'obéissance, tantôt en état de guerre, comme le « rapportent Paléphatus, Porphyre, Philémon et beaucoup d'autres écrivains. » Moïse ne s'est pas servi de ces différentes sources; il a seulement puisé ses récits dans le livre de Khorohpoud, historien perse, secrétaire de Sapor, qui fut fait prisonnier par Julien l'Apostat, et qui avait traduit l'histoire de son compagnon de captivité Barsoma, appelé par les Perses Radssohoum (Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 70).

(2) Rapprochez ce passage de ce que dit Eutyclus (Annal., pag. 375) : « Quanta fieri potuit cum justitia inter homines versatus est. »

AGATHANGE.

HISTOIRE DE TIRIDATE LE GRAND ET DE LA PRÉDICATION DE SAINT GRÉGOIRE L'ILLUMINATEUR.

[Traduction de l'arménien.]

CHAPITRE I (4).

Lorsque (2) le royaume des Parthes penchait vers sa ruine, Ardaschir, fils de Sassan (3), satrape de la province de Sdahr (4), tua Artaban (Ardavan), fils de Vologèse (Vagharsch) (5), et lui ravit le pouvoir. Puis il attira dans son parti les armées perses, qui abandonnèrent et repoussèrent avec

mépris la souveraineté des Parthes, et ils choisirent d'un commun accord Ardaschir, fils de Sassan, pour leur souverain. Chosroès (Khosrov) (6), roi des Arméniens, apprit la nouvelle de la mort d'Artaban (7). Chosroès occupait le deuxième rang dans la monarchie perse (car le roi d'Arménie était considéré comme le second) (8). Bien qu'il eût connu sans tarder cette nouvelle, il ne put

(1) Vers l'époque de la naissance du Christ, la famille des Arsacides qui régnait en Perse se divisait en quatre branches : Arsachavir ou Phraate IV (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 28. — Richter, *Hist. Krit. Versuch*.... pag. 78. — Saint-Martin, *Fragm. d'une hist. des Arsacides*, t. II, pag. 370) avait laissé trois fils : Ardaschès, Garèn, Sourèn, et une fille, Koschm, mariée à Aspahabed, généralissime des armées de l'Iran. Ardaschès ou Artaban III (Richter, *op. cit.*, pag. 106) monta sur le trône, mais ses frères et sa sœur ne le reconnurent pas et se révoltèrent. L'arrivée en Perse d'Abgar d'Édesse apaisa pour un temps la discorde dans la maison royale. Il fut décidé en conseil qu'Ardaschès régnerait à titre héréditaire, que les frères et la postérité de sa sœur prendraient le nom de *Pahlav*, nom générique des Arsacides de Perse, qu'ils occuperaient le premier rang entre tous les seigneurs perses, et qu'en cas d'extinction de la famille d'Ardaschès, ils régneraient dans l'ordre suivant : d'abord la famille de Garèn-Pahlav, et, si celle-ci venait à s'éteindre, les familles Sourèn-Pahlav et Aspahabed-Pahlav. Cet arrangement calma pour quelque temps les partis hostiles; toutefois les dissensions intestines ne s'éteignirent qu'à la chute même de la dynastie parthe. Les membres de la branche Garèn-Pahlav, comme les plus proches héritiers, soutenaient mollement le gouvernement; mais les deux autres branches, qui avaient peu d'espoir d'arriver au trône, créaient constamment des embarras à la branche aînée et se rangeaient du côté de ses ennemis. Ces rapports hostiles ne contribuèrent pas peu à l'affaiblissement des Parthes dans les derniers temps, et les Romains en profitèrent plus d'une fois pour soutenir leurs ennemis (Patcanian, *Essai d'une histoire de la dynastie des Sassanides*, pag. 18-19 de la trad. franç.). Ces complications expliquent la suite des événements que raconte Agathange.

(2) Le texte arménien d'Agathange commence seule-

ment ici et offre, comme on le verra, des différences assez sensibles avec le texte grec qui en est la traduction.

(3) Ardaschir n'était pas le frère de Chosroès comme l'avancent Procope et Zénob de Glag, d'accord en cela avec le texte grec d'Agathange. Ces deux princes étaient simplement alliés (Oukhthannès d'Édesse, ms. de la Bibl. imp., nouv. fonds arm., n° 47, pag. 67). Moïse de Khorène et Dion Cassius ne parlent pas de la parenté d'Artaban et de Chosroès.

(4) La province de Sdahr est la *Persépolis* des Grecs et des Latins; Istakhar, selon Saint-Martin (*Mém. sur l'Arm.*, t. II, pag. 469, note 117). Le nom de l'ancienne capitale de la Perse était aussi l'appellation particulière de la province où elle était située. Moïse de Khorène (liv. II, ch. 69) dit que Sdahr, qu'il orthographe aussi *Sdahr*, était la patrie d'Ardschir. Le géographe Vartan dit que Sdahr était renommée par ses belles étoffes de soie (Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, pag. 438-439).

(5) Moïse de Khorène (liv. II, ch. 69) donne à Vologèse le nom de Vagharsch et lui accorde 50 ans de règne. Zénob de Glag (pag. 20 de l'édition arm. de Venise et p. 25 de la trad. fr.) dit également que le père d'Artaban s'appelait Vagharsch.

(6) Le texte grec porte seulement *Xός* pour *Xοσρόης*. Plus loin le nom de Chosroès est écrit constamment *Χουσάρων*. Il s'agit ici de Khosrov le Grand, que les Grecs et les Latins appellent Chosroès, roi arsacide d'Arménie, qui régna de l'an 198 ou 214 à 259 de J.-C. (Cf. Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pag. 412. — Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, t. III, pag. 46-48).

(7) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 19.

(8) Voir pour les détails de la lutte entre l'Arménie et la Perse : Zénob de Glag, *Hist. de Daron*, pag. 20 et suiv. du texte et pag. 25 et suiv. de la trad. franç. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 69, 71 à 73. — Cf. aussi Patcanian, *Essai*...., pag. 18, 41 et suiv.

βασιλεία Ἀρτασιρᾶ ἢ (add. τῆ) τοῦ οἰκείου προσυγενούς, ἐπειδήπερ ἐξέλειπον χρόνοι τῆς τῶν Πάρθων βασιλείας, καὶ περιεκρατεῖτο ἢ τοῦ Ἀρταβάνου υἱοῦ

cum eis ex eodem sanguine ortum ducebat, quandoquidem citissime defecerunt tempora Parthorum regni, et superata est potentia Artabanis, filii Valerii (1), occisi ab

(1) Il y a ici une altération évidente dans le texte grec d'Agathange. Le nom de Οὐαλέριος cache celui de Vag-

harsch ou Vologèse IV qui, nous l'avons dit dans une note précédente, était père d'Artaban V.

faire aucun préparatif de guerre. Il rentra donc dans son pays, plongé dans une tristesse profonde, sans avoir pu prévenir ces événements et y porter remède.

[§ 10.] Mais (1), au commencement de l'année suivante, Chosroès, roi d'Arménie, fit une levée de soldats. Il réunit les armées des Aghouank et des Géorgiens, ouvrit la porte des Alains (2) et leur (3) défilé, et en fit sortir les Huns pour attaquer les frontières de la Perse. Il dévasta la contrée d'Assyrie jusqu'aux portes de Ctésiphon (Dispon); il saccagea et livra au fer et au feu les villes popu-

leuses et les bourgs florissants, il ruina le pays et le laissa sans habitants. Il ne cherchait qu'à tout détruire; il abattait les villes jusque dans leurs fondements et prétendait même changer les lois de la monarchie perse. Il avait juré de venger sa race, qui avait été privée de ce royaume. Se fiant sur le nombre de ses soldats, et espérant beaucoup de leur valeur, il s'enorgueillissait et brûlait de haine et du désir de se venger. Il lui arriva donc rapidement comme auxiliaires les nombreuses et braves cohortes de cavalerie bien armée des Aghouank, des Lepin, des Djgheb, des Gasp (4), avec beau-

(1) Le texte grec est ici plus complet que l'arménien, car il ajoute : « Chosroès étant rentré dans sa province d'Érasène ». L'Érasène est le *Campus Araxenus* des Occidentaux, aussi appelé Ἀραξηνὸν πεδίων par Strabon (liv. XI, ch. 14, § 4). Il fut désigné plus tard sous le nom de pays d'*Arscharounikh*. Dans l'origine, les Arméniens avaient donné à ce pays le nom d'*Eraskhadzor*, « vallée de l'Araxe ». C'est dans ce canton que se trouvaient les villes d'Erovantaschad et de Pakaran (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 108-109).

(2) La Porte des Alains, ou bien encore Portes du Caucase ou Portes de Dzor (cf. Procope, *de Bell. Goth.*, liv. IV, ch. 3). C'est le défilé appelé aujourd'hui Dariel, mot formé du persan *Deri-alan*, « Portes des Alains ». Voici la description que Pline (liv. VI, ch. 11) donne de ce défilé : « Ingens naturæ opus, montibus interruptis repente, ubi fores obditæ ferratis trabibus, subter medias ane Dy-

riodori fluente, citraque in rupe castello communito ad arcendas transitu gentes innumeras. » Les Géorgiens donnent à ce défilé le nom de « Porte de l'Aragwi » (Klaproth, *Voy. dans le Caucase et la Géorgie*, t. I, p. 670-676 de l'édition allemande).

(3) Le texte grec porte ici un nom propre, Ζουάρος, qui ne se trouve pas dans l'arménien. C'est une méprise du traducteur grec, qui a pris le pronom *zouro*, « leur », pour un nom propre. Rien de semblable n'existe en arménien, ce qui est une preuve positive que le texte grec d'Agathange est la traduction de l'arménien, comme nous l'avons déjà fait observer dans l'Introduction.

(4) Ces noms désignent les nomades scythes et sarmates du nord de l'Arménie et de la Géorgie. Le texte grec dit Αιρίνιοι και Σιλάνοι. Pline (liv. VI, ch. 10) mentionne également quelques-uns de ces peuples : « gentes Sylvarum et infra Lubienorum. »

Οὐαλερίου δεσποτεία, ἀποκτανθέντος ὑπὸ Ἀρτασιροῦ υἱοῦ Σασάνου, οὐκέτι οὐδὲ (l. δὲ) ἐπὶ χρόνον μακρὸν σταθῆναι ἰσχυσεν.

Οὗτος δ' Ἀρτασιράς τῆς τῶν Σταχριτῶν πατρίδος σατράπης ὑπῆρχεν, ὃς παραγενόμενος συναθροίσας τε καὶ συναρμύσας τοὺς τῶν Περσῶν στρατοπεδάρχας ἐποίησεν ἀθετῆσαι καὶ ἀπόσασθαι τὴν Πάρθων βασιλείαν, εὐδοχῆσαντας καὶ πεισθέντας μᾶλλον ἐλέσθαι τὴν αὐτοῦ δεσποτείαν. Ἐπειδὴ οὖν μετὰ θάνατον τοῦ Ἀρταβάνου, τοῦ ἀποκτανθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀρτασιροῦ, υἱοῦ Σασάνου, κατέλαβεν ἡ ἀγγελία αὕτη πρὸς τὸν Κουσάρῳ βασιλέα Ἀρμενίας, ἀδελφὸν δὲ Ἀρταβάνου, ὃς ἦν δεῦτερος τῆς δεσποτείας Πάρθων, ὃ μὲν (l. γὰρ) τῶν Ἀρμενίων βασιλεὺς τῆς τῶν Πάρθων δεσποτείας δεῦτερος ὑπῆρχεν. Καίτοιγε δμως καὶ ἐν τάχει ἀκούσας τὴν λυπηρὰν ἀγγελίαν, καὶ στρατοπεδευσάμενος, οὐκ ἔβρασεν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῆς παρατάξεως. Ἄμα τε ἔφη (Ἄνεστράφη;) οὖν μετὰ πλείστης λύπης ἐπὶ τῇ γνομένη συμφορᾷ καὶ μάλιστα διὰ τὸ μὴ φθάσαι αὐτὸν τὸ ἔργον τοῦ πολέμου ποιῆσαι.

Artasira, filio Sasani, et ad longum tempus stare non potuit.

Hic Artasiras erat unus ex satrapis provinciae Stachritarum qui, cum venisset et in unum collegisset praefectos exercituum Persarum, et cum eis convenisset, effecit ut abrogarent ac repellerent Parthorum imperium, et acquiescerent consentirentque ejusdem potius dominationem instituire. Ubi ergo port mortem Artabanis, occisi ab Artasira, filio Sasani, pervenit hic nuntius ad Cusaronem (Chosroem) regem Armeniae, Artabanisque fratrem, qui in dominatione Parthorum secundus erat, nam Armeniorum rex Parthicae dominationis erat secundus. Hic quamvis velociter post auditum tristem nuntium castrametaretur, non pervenerat in numerum exercitus congregati. Regressus est igitur maximo cum dolore propter infortunium, quod acciderat, et maxime, quia non quo oportebat tempore advenerat ad opera belli exercenda.

CAPUT SECUNDUM.

Bellum ab Armeniae rege contra Persas pro imperio gestum : dolo Anaci occisus rex Armeniae.

§ 10. Ἀνακάμψας δὲ ἐπ' Ἐρασηνεῖς τὴν ἰδίαν πατρίδα, καὶ ἐν τῷ ἐπιόντι ἐνιαντῷ ἤρξατο ὁ αὐτὸς

§ 10. Reversus vero est in Erasenem provinciam suam et sequenti anno idem Cusaro Armeniae rex coepit con-

coup d'autres de ces contrées, pour venger le sang d'Artaban. Il était si affligé que les Perses, ayant abandonné ses parents, se fussent soumis comme vassaux à la nouvelle domination des Sdahr (Perses), qu'il envoya également une ambassade à ces mêmes parents, pour qu'ils s'assemblent avec le concours des belliqueuses populations et des courageux soldats des Kouschans (1) et d'au-

delà, et de leurs propres sujets. Mais ses parents, les chefs des familles et les principaux d'entre les Parthes, ne l'écouterent point, parce qu'ils étaient déjà soumis à Ardaschir et satisfaits d'être ses sujets, plutôt que de le devenir de leur compatriote et de leur parent (2).

[§ 11.] Cependant Chosroès rassembla la multitude de ses soldats et tous ceux qui étaient ar-

(1) Les Kouschans sont mentionnés dans Moïse de Khorène (liv. I, ch. 13). Nous avons donné des détails sur cette nation dans les notes qui accompagnent la traduction de Mar Apas Catina (voy. plus haut, p. 23, note 1).

(2) Moïse de Khorène (liv. II, ch. 67) raconte les tentatives faites par Chosroès, roi d'Arménie, pour entraîner ses parents dans la ligue contre Ardaschir, et s'appuie sur le témoignage même d'Agathange dont il reproduit pour ainsi dire textuellement les paroles. Mais, trouvant que les détails fournis par le secrétaire de Tiridate sont trop restreints, Moïse de Khorène (liv. II, ch. 68) donne un récit circonstancié de ces événements, en le faisant précéder de l'histoire de la fondation des satrapies de Garèn-Pahlav, de Sourèn-Pahlav et d'Aspahabed-Pahlav, créées par Ardaschès en faveur de ses frères. Plus loin (liv. II,

ch. 71), l'historien arménien raconte la jalousie des représentants de deux de ces satrapies, les Sourèn et les Aspahabed, contre la branche régnante sortie de leur race, et leur adhésion à l'élévation d'Ardaschir, qui avait tué Artaban et s'était emparé de sa couronne. Chosroès, roi d'Arménie, qui soutenait Artaban, vit avec chagrin la défection de ses parents, dont un seul, le représentant de la maison de Garèn, lui était resté fidèle (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 72). « Ardaschir, ajoute l'historien, se vengea de la race de Garèn-Pahlav en tuant tous les hommes et les descendants mâles de cette race, sauf un enfant qui échappa à ce massacre, et fut le chef des Gamsarian (liv. II, ch. 73). » — Cf. aussi Patcanian, *Essai d'une hist. des Sassanides*, pg. 18 et suiv.; 41 et suiv. de la trad. franc.

Κουσαρών ὁ τῶν Ἀρμενίων βασιλεὺς στρατείας συν-
αθροίζει, καὶ συγκαλεῖν τὴν τῶν Ἀλθανῶν καὶ Ἡθη-
ρῶν στρατοπεδαρχίαν, ἀνοῖξαι δὲ καὶ τὰς κλεισούρας τῶν
Αλανῶν, καὶ τοῦ λεγομένου Ζουάρου (Καζουάρου)
πύργου, ἐκβαλεῖν τε τὰ τῶν Οὔνων στρατεύματα,
ὥστε ἐπιδραμεῖν τοῖς τῆς Περσίδος μέρεσιν καταλαβεῖν
τε καὶ τὰ κλίματα τῆς Ἀσσυρίας, ἕως τῶν Κασπίων
λεγομένων πυλῶν, παρεῦσαι τε καὶ ἀφανίσαι ἢ μετα-
θεῖναι τὰς ἐν ἡσυχίᾳ καὶ εὐανθίᾳ πόλεις τε καὶ κωμοπό-
λεις καθισταμένας. Ἐσπούδαζεν γὰρ ἐνθυμούμενος καὶ
τὸν νόμον ἐξᾶραι τῆς τῶν Περσῶν δεσποτείας εἰς τέλος,
ἐκδίκησιν λαβεῖν ἐπειγόμενος τῆς ἐκπτώσεως τῆς δεσ-
ποτείας τοῦ ἀδελφοῦ. Μεγάλῃν δὲ ἔχων μῆνιν, καὶ
πεπληγῶς ἀμέτρῳ ζήλῳ τὴν καρδίαν ὑψηλὰ ἐφρόνει,
θαῤῥῶν τῷ τῆς στρατείας πλήθει καὶ τῇ ἀνδρείᾳ τῶν
συμμάχων. Τότε οὖν ἐν τάχει εἰς βοήθειαν ὁμοῦ πάντες
ἐφθασαν μετὰ ἀπείρου πλήθους καὶ ἀνδρειοτάτων ἱπ-
πέων καὶ ἰσχυρᾶς ἐτοιμασίας Ἀλθανοὶ, Λιφίνιοι, Σιλ-
βάνοι, Κασπίται, καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν αὐτῶν μερῶν, ὅπως
τὴν ἀμυναν τοῦ Ἀρταβάνου αἵματος ἐπιζητήσωσιν.
Καὶ γὰρ ἐν μεγίστῃ λύπῃ ὑπῆρχεν διὰ τὴν φυσικὴν
ἀδελφότητα τοῦ ἀναιρεθέντος, καὶ τὴν αὐτοῦ συγγέ-
νειαν τὴν ὁμοθυμαδὸν ὑποταγεῖσαν (τῇ ἀρχῇ?) τῶν
ἐπαρθέντων Σταρχιτῶν, καὶ μάλιστα ὅτι καὶ ἀποστεί-
λας ἦν ὁ Κουσαρῶν πρόσβεις, ἵνα οἱ συγγενεῖς εἰς βοή-
θειαν παραγίνονται, ἀνθιστάμενοι τῇ νεωστὶ βασιλείᾳ,
καὶ χεῖρα ὀρέζωσιν εἰς συμμαχίαν· ὅμοι οἱ συγγενεῖς,
φυλάρχαι καὶ σατράπαι καὶ ἑξαρχοὶ Πάρθων οὐχ
ὑπήκουσαν. Πειπεισμένοι γὰρ καὶ εὐδοκήσαντες καὶ
ὑποταγέντες ἦσαν :.... τῇ τῶν ὁμογενῶν δεσποτεία ἢ
ἀδελφότητι.

§ 11. Πλὴν ὁμοῦ λαβῶν ὁ Κουσαρῶν τὸ πλῆθος

gregare exercitum, et convocare agmina Albanorum et
Iberorum : apertisque claustris Alanorum, et ejus qui
dicitur Zuari (Chazari?) turris, Hunnorumque emittere
agmina, ut partes invaderent Persidis, caperentque etiam
tractus Assyriæ usque ad portas dictas Caspias, præ-
darenturque et exterminarent transpererentque civitates
et oppida felici quiete florentia. Studebat enim et cogi-
tabat legem dominationis Persarum in perpetuum tollere,
ut vindictam caperet de lapsu domini fratris sui. Magnam
autem fovens iram, immoderatoque succensus zelo,
excelsa animo volvebat, fretus exercitus sui multitudine
et commilitonum virtute. Tunc igitur velociter omnes
simul in auxilium venerunt cum innumera multitudine
et equitatu fortissimo validoque apparatu, Albani, Li-
phinnii, Silvani, Caspitæ, aliique ex illis partibus, ut
vindictam de sanguine Artabanis requirerent. In maxima
enim erat tristitia propter naturalem occisi fraternitatem,
et propter consanguineos unanimiter subjectos superbis
Stachritis, et maxime, quia etiam legatos miserat Cu-
saro, ut consanguinei suppetias venirent, resistentes nullo
nuper imperio, manumque præberent auxiliatricam ad
bellum simul gerendum. Attamen consanguinei, qui
tribuum principes, satrapæ et duces erant Parthorum,
non obtemperarunt. Nam obsequentes magis acquiescen-
tesque et subjecti erant ex eadem gente dominationi quam
fraternitati.

§ 11. Verumtamen Cusaro, sumpta secum multitudine

riés de différents côtés pour le secourir à la guerre. Quand le roi des Perses vit cette masse fondre sur lui avec tant d'impétuosité, il s'avança aussi contre elle en déployant toutes ses forces. Mais, comme il ne put leur opposer d'obstacle, il se mit à fuir. Les autres le poursuivirent et mirent en déroute toute l'armée des Perses, qui couvrit la campagne et les chemins de cadavres épars de tous côtés; puis ils dispersèrent tous ceux que le fer épargna. Le roi des Arméniens, après cet exploit meurtrier, retourna joyeux en Arménie, dans la ville de Vagharschabad (1), située dans la province d'Ararat, ayant remporté la victoire et ramassé un butin considérable (2). Il ordonna qu'on expédiât des messagers et qu'on écrivit des lettres en différents lieux, pour adresser des actions de grâces aux divinités dans les Temples des Sept

autels (3). Il gratifia les localités de la race ar-sacide consacrées au culte national d'offrandes de taureaux blancs et de chèvres blanches, de chevaux et de mulets blancs, d'ornements d'or et d'argent avec des franges éclatantes, de tissus de soie, ornés de guirlandes et de festons, de couronnes d'or et d'ornements d'argent, de magnifiques vases d'argent et d'or enrichis de pierres, de vêtements splendides et de superbes parures. Il y ajouta en outre la cinquième part du butin qu'il avait enlevé, et fit de grandes largesses aux prêtres. Il en fit également aux soldats qui l'avaient accompagné, et ensuite il les congédia.

CHAPITRE II.

[§ 12.] Au commencement de l'année suivante,

(1) Vagharschabad, c'est-à-dire « ville construite par Vagharsch » ou Vologèse. Sur la fondation de cette ville, cf. Moïse de Khorène (liv. II, ch. 65) qui donne les détails les plus circonstanciés touchant l'érection de cette cité fameuse dont l'origine est entourée d'une légende.

(2) Cf. sur cette campagne le récit de Moïse de Kho-

rène (liv. II, ch. 71-73) et celui d'Oukhthannès d'Édesse (ms. de la Bibl. imp., nouv. fonds arm., n° 47, p. 60-67).

(3) C'étaient vraisemblablement les autels principaux de l'Arménie, situés dans le territoire de Phaidagaran, où se trouvait un canton du nom d'« Autel des sept niches ». (Indjidji, *Géogr. anc. de l'Arm.*, en arm., p. 326).

τοῦ ἰδίου στρατοπέδου, καὶ τοὺς προσηλύτους λίαν ἐμπειροπολέμους, ἐπέβη τῇ Περσίδι. Θεωρήσαντος δὲ τοῦ τῶν Περσῶν βασιλέως τὸν ἀμύθητον ὄχλον τοῦ στρατεύματος, ὅτι ἐν βαρυτάτῃ δυνάμει ὀρμηθέντες ἐπέφθασαν αὐτὸν, ἐξῆλθεν καὶ αὐτὸς εἰς ὑπάντησιν ἀκουσίως ἐν ἐτοιμασίᾳ πολέμου· καὶ ἀντιπίπτει μὴ ἰσχύσας, νῦτα διδοὺς, φυγὰς ἐμπροσθεν αὐτῶν ἐγένετο. Οἱ δὲ πολέμιοι καταδιώξαντες κατέστρωσαν τῶν Περσῶν πᾶσαν στρατείαν κἀν ταῖς πεδιάσι καὶ ταῖς ὁδοῖς περιεσκόρπισαν ἄπειρον τῶν κατακοπέντων καὶ τεθνηκότων πλῆθος. Ὁ δὲ βασιλεὺς τῆς Ἀρμενίας, ἀναλεύξας ἐν μεγίστῃ νίκῃ καὶ πλήθει χρημάτων μετὰ πολλῆς θυμηδίας, διαβαίνει εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀρμενίας. Παραγενόμενος δὲ ἐν τῇ πατρίδι Ἀραράτ καὶ πόλει, ἣτις καλεῖται Οὐαλεροκτίστη, παρακαλεῖται ἀγγέλους διαποσταλῆναι διαφόροις μέρεσι, καὶ γράμματα καταπεμφθῆναι πρὸς τὰ ἀναθήματα γίνεσθαι τοῖς ἐπτά ἱεροῖς, τοῖς ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ ἔξουσίᾳ ὑπάρχουσιν, καὶ πέμπει λευκοὺς ταύρους καὶ λευκοὺς τράγους καὶ ἵππους λευκοὺς καὶ ἡμιόνους λευκοὺς, χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ σκεύη, καὶ λίθους τιμίους, καὶ πολυτελέστατον ἱματισμὸν ἐξ ὧν τε εἶχεν καὶ ἀπὸ τῶν αὐτοῦ συγγενῶν, εἰς τιμὴν καὶ κόσμον τῶν σεβασμιῶν αὐτοῦ τόπων, ἀπὸ πάντων τῶν σκύλων τὸ πέμπτον εἰς αὐτοὺς ἀφορίσας, πολλὰ τε δῶρα τοῖς ἱερέσιν ἐχαρίσατο, τοῖς δὲ στρατεύμασι τοῖς περὶ αὐτὸν παρασχὼν δωρεὰς, ἀπέλευσεν.

§ 12. Πάλιν δὲ ἐν τῷ ἐπιόντι ἑνιαυτῷ στρατείαν συναθροίσας Κουσαρών, ὁ τῶν Ἀρμενίων βασιλεὺς, καὶ τὴν αὐτοῦ συμμαχίαν ἀνακαλεσάμενος, ἧ καὶ πλείονα

exercitus sui cum advenis belli arte admodum exercitatis, ingressus est Persidem. Cum autem videret Persarum rex innumerabilem exercitus multitudinem, quandoquidem maximis cum viribus ipsum prævenerant, invitus et ipse obviam processit cum apparatu bellico; cumque resistere non valeret, terga dans, in fugam ab ipsis conversus est. Hostes vero persecuti, totum Persarum prostraverunt exercitum, et circumquaque in campis et in viis disperserunt innumeram concisorum mortuorumque multitudinem. Porro rex Armeniæ, motis castris, maxima potitus victoria et ingenti pecuniarum copia, magna cum oblectatione transgreditur in partes Armeniæ. Ubi autem pervenerat in provinciam Ararat et civitatem quæ vocatur Valeroctista (Valarsabad), jubet nuntios mitti in varias partes, litterasque scribi ad paranda donaria, suspendenda in septem fanis, quæ sunt in ipsius ditone; mittitque tauros albos, hircos albos, equos albos, asinos albos, vasa aurea et argentea, lapides pretiosos, et ex vestimentis tam quæ ipse habebat, quam quæ a consanguineis acceperat, magnificentissima ad honorem et ornatum venerandorum locorum suorum, ab omnibus spoliis quintam pro iis partem separans. Multa quoque sacerdotibus dona largiebatur; agmina vero, quæ secum habebat, donis honorata, dimisit.

§ 12. At rursus sequenti anno exercitum congregavit Cusaron Armeniæ rex, et advocavit idem sociorum subsidium, aut majus etiam præcedente, duxitque ad partes

Chosrôès rassembla une armée considérable, la partagea en cohortes, et, outre ses soldats, il en leva beaucoup d'autres et les envoya dans les contrées de l'Assyrie et même chez les Arabes (Dadjik) (1) qui s'étaient armés pour prêter leur concours. Ils dévastèrent tout le pays et revinrent triomphants. Si bien que, ravageant sans relâche pendant dix ans, ils ruinèrent tout le pays placé sous la dépendance du roi des Perses. Celui-ci, voyant tous ces désastres, en fut accablé, abattu et troublé, et il ne savait quel parti prendre. Il fit venir près de lui tous les rois et les gouverneurs, les satrapes et les généraux, les chefs et les princes de son royaume, pour tenir conseil avec eux. Il les conjura tous de s'efforcer à trouver quelque moyen de défense. « Si on trouve un moyen, disait-

il, je vous promets une grande récompense; si on découvre, disait-il encore, quelqu'un qui puisse me venger et calmer ma colère, je lui donnerai le second rang dans mon empire et il n'aura au-dessus de lui que le trône. S'il est ou d'un rang élevé ou d'une condition inférieure, je le récompenserai par les plus grands honneurs. »

[§ 13.] Alors un de ceux qui assistaient au conseil, et qui était un des principaux gouverneurs de l'empire des Parthes, nommé Anag, se leva, et, se tenant au milieu de l'assemblée, il promit à son maître de le venger de sa famille comme de ses propres ennemis. Le roi se tourna vers lui et lui dit : « Si tu te charges de ma vengeance de toute ton ardeur, je t'accorde de nouveau le pays de Pahlav (2) comme patrimoine de ta famille (3);

(1) Les Arméniens donnent le nom de *Dadjik* à tous les peuples qui professent la religion musulmane, sans distinction de nationalité. Ici, il est question plus spécialement des Arabes qui étaient voisins de l'Assyrie.

(2) Pahlav est la province de Pahlā, dont le chef-lieu portait le même nom. Zénob de Glag appelle cette ville

Palahav de Bardav, c'est-à-dire Pahlav de Parthie (Cf. Patcanian, *Essai d'une Hist. des Sassanides*, p. 18.19; et trad. franç., p. 35. — Zénob de Glag, trad. fr. p. 26. note 3).

(3) Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 28, 67.

τῆς προτέρας, ἐπέδραμεν εἰς τὰ μέρη τῆς Συρίας. Συνεβάλλοντο δὲ αὐτῶν καὶ αἱ τῶν Σαρακηνῶν στρατεῖαι πρὸς συμμαχίαν. Σκυλεύσας δὲ καὶ τὸ δευτέρου, ἐν ἐπαίνῳ ὑπέστρεψεν εἰς τοὺς αὐτοῦ ἰδίου τόπους· καὶ τοῦτον τὸν τρόπον ἐφεξῆς ἐπὶ δέκα ἔτη τὴν ὑποταταμένην τῷ τῶν Περσῶν βασιλεῖ ἔξουσίαν κατέστρεψεν. Ταῦτα οὖν θεασάμενος ἅπαντα τὰ κακὰ ὃ τῶν Περσῶν βασιλεὺς κατεληφότα αὐτὸν, συνεχύθη σφόδρα καὶ διηπορεῖτο ἐν ἑαυτῷ. Προσκαλεσάμενος δὲ πάντας τοὺς βασιλεῖς καὶ τοπάρχας καὶ στρατηγοὺς τῆς ἰδίας δεσποτείας συμβούλιον λαμβάνειν, παρακαλῶν πάντας λύσειν τῶν κακῶν εὐρέειν ὑπισχενίτο δὲ καὶ μελίζνας δωρεὰς τῷ δυναμένῳ ἐκδίχῃσιν εἰσπραῖσαι, ἐπαγγελόμενος ἐν τῷ δευτέρῳ ἀξιώματι τῆς ἰδίας δεσποτείας κατατάττει αὐτὸν, λέγων ὅτι Εἰ καὶ πάνυ τις τῶν ὑποδεστέρων τύχοι, πλὴν τοῦ ἐμοῦ θρόνου πρώτου φανέντος, παρ' αὐτῶν τὴν ἴσῃν μετ' ἐμὲ ἔχέτω τιμὴν.

§ 13. Τότε τις ἐκ μέσου τοῦ συνεδρίου ἐπιφανέστατος ἐθνάρχης τῆς τῶν Περσῶν δεσποτείας, ᾧ ὄνομα Ἄνακ, ἐκ τῆς συγγενείας Κουσάρῳ τοῦ βασιλέως, ἀναστὰς εἰς μέσον παρῆει, καὶ ἐκ τοῦ ἰδίου συγγενοῦς, ὡς παρὰ ἔχθρου, ὑπέσχετο ἐκδίχῃσιν λαβεῖν. Ἀρξάμενος δὲ ὃ τῶν Περσῶν βασιλεὺς διαλέγεσθαι, αὐτῷ φησὶν Ἐάν μοι ταύτην τὴν ἐκδίχῃσιν διλοφύχως ἐκζητήσης, τὴν ἀπαρχῆς προγονικὴν ὑμῶν ἔξουσίαν ἡμῖν ἀναδώσω, καὶ σοὶ περιθεις διάδημα ὑπερδοξάσω καὶ ἐπιφανέστατον καὶ ἐνδοξότατον τῶν ἐν τῇ ἐμῇ βασιλείᾳ ποιήσω, καὶ δεύτερός μου κληθήσῃ. Ἀποκρίθεις δὲ ὃ Πάρθος Ἄνακ, εἶπεν Ἐὶ καταλείμματα τῆς ἐμῆς συγγενείας εὐποιήσας τιμῆσης. Ἐγὼ γάρ καὶ

Syriæ. Adjuncta autem eidem quoque sunt Saracenorum agmina in subsidium. Raptisque iterum spoliis, cum laude reversus est ad loca propria. Et hoc modo deinceps in annos decem subjectam regi Persarum potestatem evertit. Cum ergo perspicere Persarum rex hæc omnia mala, quibus affligebatur, confusus est vehementer, hæsitque ambiguus. Convocatis autem omnibus regibus, locorum præsidibus, et belli ducibus, quos habebat in ditione sua, ad consultandum, hortatus est omnes, ut invenirent malorum exitum. Promittebat vero dona majora illi, qui vindictam facere valeret, annuntians, se eidem secundam dignitatem in dominio suo traditurum, dicens quod : Etiam si quis sit fortunæ admodum tenuis, solio tantum meo primo apparente, æqualem ab ipsis post me obtineat honorem.

§ 13. Tunc aliquis illustrissimus in ditione Persarum gentis præfectus, cui nomen Anac, consanguineus Casaronis regis, ex ipso surgens consensu, processit in medium, et promisit vindictam se capturum de proprio consanguineo, tanquam de inimico. Incipiens vero disserere Persarum rex, eidem dicit : Si hanc mihi vindictam toto animo exquisiveris, avitam potestatem statim vobis reddam : tibi que imponens diadema, gloria sublevabo, clarissimumque et omnium illustrissimum in regno meo efficiam, et secundus a me vocaberis. Respondens vero Parthus Anac, dixit : Relictos ex cognatione mea benefaciendo honoraveris. Ego enim et frater meus germanus

je te decore d'une couronne, je te comble d'honneurs et de gloire durant tout mon règne, et tu seras le second après moi (1). » — « Prends soin des miens, répliqua le Parthe, car aujourd'hui même, accompagné de mon frère, je prends congé de toi. » Alors le Parthe, ayant fait tous ses préparatifs, s'en alla avec son frère, ses serviteurs, leurs femmes et leurs enfants et avec toute sa suite, du côté de l'Arménie, comme s'il émigrerait et s'il se révoltait contre le roi des Perses, et il vint se présenter au roi Chosroès (2), [§ 14.] dans la province d'Oudi, dans la ville de Khaghkhagh (3), où se trouvait le palais d'hiver du roi d'Arménie (4). Ce qu'ayant entendu, le roi d'Arménie s'en réjouit; il vint à sa rencontre

et l'accueillit avec une joie extrême, surtout lorsqu'Anag commença à lui parler par feinte, et lui expliqua les secrètes intentions de son arrivée : « Je suis venu vers toi, dit-il, pour que nous nous vengions ensemble de notre ennemi commun. » Le roi, le voyant arriver avec toute sa famille, le crut sincère; il lui accorda des honneurs comme à un souverain et lui donna le second rang dans son royaume. Tout le temps des jours rigoureux et glacés de l'hiver se passa ainsi dans la joie. Lorsqu'arrivèrent ensuite les jours qui ouvrent les portes du printemps et que tempèrent le souffle des zéphyr, le roi quitta cette région, et descendit avec les siens à la ville de Vagharschabad, dans la province d'Ararat. Tandis

(1) Cf. Sébéos, *Hist. d'Héraclius* (en arm.), liv. III, ch. 1.

(2) Zénob de Glag (p. 20 et suiv. du texte et p. 26 de la trad. fr.) raconte les mêmes détails, mais plus brièvement. — Cf. aussi Moïse de Khorène (liv. II, ch. 74.)

(3) Khaghkhagh était située dans la partie septentrionale de la province d'Oudi. Non loin des murs de cette ville

coulait le petit fleuve Lopnas qui se jetait dans le Kour (Lazare de Pharbe, *Hist. d'Arm.*, en arm., p. 110), appelé Cyrus par les Occidentaux.

(4) Ce fut en effet dès le troisième siècle que Khaghkhagh devint la résidence d'hiver des rois d'Arménie. Plus tard, elle eut la même destination sous les rois des Aghouank (Élisée, *Hist. des Vartaniens*, ch. 3).

ὁ ἰμὸς γνήσιος ἀδελφὸς σήμερόν σοι συντασσόμεθα, καὶ ἀπαλλαττόμεθα. Ἐπ' ἀδήλω γὰρ πρόκειται τὸ ὑπ' ἀλλήλων ἔτι θεαθῆναι.

Τότε οὖν ἔτοιμος γενόμενος ὁ Πάρθος μετὰ καὶ τοῦ ἰδίου ἀδελφοῦ σὺν γυναίξιν τε καὶ παισίν καὶ τῇ λοιπῇ ἀποσκευῇ ἐξῆλθεν, ἀντάρτου σχῆμα ὑποκρινόμενος, καὶ ἤρχετο εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀρμενίας, ὡς ἀποστατήρας τῶν Περσῶν βασιλέως, προσκεχωρηκῶς δὲ Κωσάριον τῶν τῆς Ἀρμενίας βασιλεί.

§ 14. Παρεγένετο οὖν ἐν τῇ πατρίδι καὶ Χαλχάλ πόλει λεγομένη, ἐν παραχειμαίους τόποις τῶν τῆς Ἀρμενίας βασιλείων. Θεασάμενος δὲ αὐτὸν ὁ βασιλεὺς μετὰ πλειστης φιλοτιμίας ἀπεδέξατο, μάλιστα δὲ ὑποκρινόμενος δολερῶς συνομιλεῖν αὐτῷ ἤρξατο, καὶ τῆς ἰδίας παρουσίας τὴν πίστιν ἀπεδείκνυτο λέγων. Διὰ τοῦτο πάρειμι, ἵνα συμφώνως ὑπὲρ ἀμφοτέρων ἡμῶν ἐκδίκησιν εἰσπρᾶξαι δυναθῶμεν. Ἐπειδὴ οὖν ἰθεῦρει ὁ βασιλεὺς τὸν ἀνδρα πρὸς αὐτὸν ὀρμήσαντα σὺν πᾶσι τοῖς οἰκείοις, ἀδιστακτικῶς αὐτῷ ἐπίστευσεν καὶ τότε δίδωσιν αὐτῷ τιμὴν κατὰ τὸν βασιλικὸν νόμον, καὶ ἐπὶ δευτέρῳ αὐτὸν θρόνῳ ἀναβιβάσας ἐκάθισεν. Πάντα δὲ τὸν τοῦ χειμῶνος καιρὸν καὶ τὰς τῶν δεινοτάτων ἀνέμων πνοὰς ἐν εὐφροσύνῃ ἀναπεπαυμένοι ἦσαν. Ἐπειδὴ οὖν ἤκασιν αἱ τοῦ ἱαροῦ ἡμέραι, πνέοντος τοῦ νότου θερμῶν, τῆς θερμῆς θύρας ἀνοίγεισης, ἀπῆρεν ὁ βασιλεὺς ἐξ ἐκεῖνων τῶν μερῶν, καὶ κατέβη εἰς τὴν πατρίδα, λεγομένην Ἀραράτ, εἰς πόλιν Οὐαλεροκτίστην, καὶ δτε ἐν εὐφροσύνῃ ἀναπεπαυμένοι ἦσαν ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ Πάρθος, ἐνεθυμείτο ὁ βασιλεὺς στρατοπεδεῦσαι πάλιν εἰς τὰ μέρη τῆς Περσίδος. Ὁ δὲ Πάρθος ἀκούσας ἐμνήσθη τοῦ ὄρκου τοῦ πρὸς τὸν Περσῶν βασιλέα, καὶ τὴν ἰδίαν

tibi hodie valedicimus et nos discedimus. Nam incertum manet, an invicem etiamnum simus visuri.

Itaque tunc Parthus, simulac erat paratus, cum proprio fratre et cum uxoribus ac liberis, et cum reliquo apparatu egressus est, rebellatoris speciem simulans, profectus est in partes Armeniæ, quasi deserens Persarum regem, accedensque ad regem Armeniæ Cusaronem.

§ 14. Adventit itaque in provinciam et civitatem Chalach dictam, in loca hiberna regum Armeniæ. Rex vero eum videns, summo cum honore excepit, maxime postquam simulante dolo cum ipso colloqui cepit, et adventus sui fidem manifestare, dicens : « Hac de causa adsum, ut communi consensu de ambobus nobis vindictam facere possimus. » Igitur perspicieus rex virum ad se venisse cum omnibus suis familiaribus, indubitanter ei credidit, et tunc eidem regalem tribuit honorem, eumque attolens, in secundo sedere fecit solio. Omne autem tempus hiemale, illudque, quo vehementissimi erant ventorum flatus, cum lætitia transegerunt in quiete. At ubi venit tempus veris, austro calidum spirante, apertaque æstatis portâ, ex illis partibus rex discessit, profectusque est ad provinciam Ararat dictam, patriam suam, ad civitatem Valeroctistam; et ubi hilariter quieverant tam rex quam Parthus, cogitabat rex iterum castra movere in tractus Persidis. Hoc intellectu, Parthus jurisjurandi, quo se regi Persarum obstrinxerat, recordatus est, cupiebatque et propriam videre patriam, credebaturque

que, là, il se reposait dans la joie, il lui vint à l'esprit de lever des troupes avec lesquelles il résolut de parcourir et de ravager de nouveau les domaines des Perses. Le Parthe, ayant appris cette résolution, se souvint de l'engagement qu'il avait contracté envers le roi des Perses, et se rappela aussi les promesses qu'il lui avait faites. Aussi, désirant recouvrer son propre pays appelé Pahlav, [§ 15.] il médita un projet criminel. Ayant pris à l'écart le roi et son propre frère, comme pour faire une promenade et s'entretenir d'affaires secrètes, ils se munirent d'épées tranchantes. Tout à coup ils tirèrent leurs armes et en frappèrent le roi (1). Aussitôt la nouvelle de cet assassinat se répandit partout; la foule et les lamentations allèrent en grossissant; mais les meurtriers,

durant ce temps, étant montés sur leurs chevaux, prirent la fuite. Les satrapes de l'armée arménienne, ayant appris leur fuite, se partagèrent en différentes troupes et les poursuivirent. Les uns coururent au pont même qui mène à la ville d'Ardaschad (2), parce que le fleuve Araxe était gonflé jusqu'au bord de ses rives, et ses eaux étaient troublées et grossies par la fonte des neiges et des glaces. Les autres, ayant franchi le pont de la ville de Vagharschabad, appelé pont de Medzamor (3), coururent aussi à l'extrémité du pont d'Ardaschad, et, ayant cerné les fugitifs dans un étroit passage, ils les précipitèrent du pont de Dapher (4) dans le fleuve. Ensuite ils s'en retournèrent en poussant des cris de douleur, et tout le pays de concert pleurait son roi. Celui-ci,

(1) Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 74. — Zénob de Glag, p. 20 et suiv. du texte et p. 26-27 de la trad. fr.

(2) Cette ville, située au confluent de l'Araxe et du Medzamor, fut pendant longtemps la capitale de l'Arménie. Les Grecs la nommaient Ἀρτάτα ou Ἀρταξιάσατα (Strabon, liv. XI, ch. 14. — Ptolémée, *Géogr.*, liv. V, ch. 13. — Étienne de Byz., *de Urbib.*, *hoc verbo*). Selon Strabon et Plutarque (*Vie de Lucullus*) elle fut fondée d'après les avis d'Annibal, par Artaxias, d'abord gouverneur, et puis

ensuite roi d'Arménie. Tiridate, qui la rebâtit après qu'elle eut été ruinée par Corbulon, lui donna le nom de l'empereur Néron qui lui avait rendu ses États (Dion Cassius, liv. 63, *apud* Xiphil.). Cette ville n'est plus aujourd'hui qu'un monceau de ruines.

(3) Medzamor, *grand marais*, appelé aussi Azad, *libre*: c'est une rivière qui coule à l'ouest près de Tévin et va rejoindre l'Araxe un peu au-dessus de cette ville.

(4) Cf. Indjidji, *Géogr. ancienne*, p. 467.

πατρίδα ἰδεῖν ἐπεπόθει, καὶ τῶν ὑποσχέσεων ἐπιτυχεῖν ἐπίστευεν, ὡς μέλλων τῆς τῶν Πάρθων ἐξουσίας ἐπικρατεῖν, καὶ τὴν προγονικὴν τιμὴν ἀναλαβεῖν.

§ 15. Βουλὴν οὖν πονηρὰν σκεψάμενος, λαμβάνει τὸν βασιλέα αὐτός τε καὶ ὁ ἴδιος αὐτοῦ ἀδελφὸς ἰδιάζοντες, ὡς προπαισίζομενοι σέψιν τινὰ ἀναθέσθαι αὐτῷ, τὰς δὲ ῥομφαίας αὐτῶν, δλοστόμους, παρελυσθέντας ἐκράτουν κρυφίως. Αὐτίκα δὲ ἀπροσδοκῆτως τὰς σπάθας ἀνασπᾶσαντες, ἐπάταξαν τὸν βασιλέα, καὶ εἰς τὴν γῆν κατέρβριξαν. Γνοὺς δὲ τις εὐθέως τὸ γινόμενον πρᾶγμα, ἐξέκραγεν δλολυγμῷ μεγάλῳ, καὶ ὡς ᾧδε καὶ ᾧδε αὐτοὶ, ἐπιβάντες τοῖς ἰδίοις ἵπποις, φυγάδες ἐγένοντο, καὶ τοῦτο μαθόντες οἱ σατράπαι τῶν Ἀρμενίων, νομέραρχοι διεμερίζοντο ὀπίσω αὐτῶν καταδιώκοντες, καὶ προδραμόντες τινὲς προκατελάβοτο τὴν διαβάθραν ἐπὶ πύλαις Ἀρταξάτης πόλεως. Ὁ γὰρ ποταμὸς Ἐρασάχ πλημμύρων μέχρι τῆς κρηπίδος ἔβρεεν ἐκ τῆς λυθείσης χιόνος σὺν τῷ κρυστάλλῳ, οἰδαίνων καὶ ἀναθλύων ἐν ταῖς ἡμέραις ὧν τῆς αὐτοῦ ἀναθλώσεως. Ἄλλοι δὲ περάσαντες τὴν γέφυραν Οὐαλεροκτίστης τῆς πόλεως, καὶ τὴν διαβάθραν τοῦ λεγομένου ποταμοῦ Μάθεος, συνέδραμον καταλαβεῖν τὰς διαβάσεις τῆς προκειμένης πόλεως Ἀρταξάτης, καὶ ἐν τοῖς στενοῖς περικυκλώσαντες τοὺς φυγάδας ἐν μέσῳ τῶν γεφυρῶν ἔθεν καὶ ἔθεν, ποταμοερυχθίους πεποιήκασιν. Αὐτοὶ δὲ, ἀναστρέψαντες δλολυγμοῖς καὶ κραυγαῖς καὶ ἔλειναις φωναῖς σὺν πάσῃ τῇ χώρᾳ συναχθέντες, τὸν βασιλέα ἐθήρουν. Ἐπι δὲ μικρὰν ἐκείνος θέρμην ὑπὸ τὰ στέρνα ἀναπνέων, τῆς τελευταίας

obtenturum se promissa sibi facta, velut dominationem Parthiorum adepturus, honoremque progenitorum suorum habiturus.

§ 15. Igitur, pravo inito consilio, assumpserunt regem ipse ejusque frater sine alio comitatu, prætexentes, quandam considerationem se illi proposituros, gladios vero suos, totos acutos, involutos occulte arripiebant. Extemplo autem gladios improvise educentes, regem percusserunt et in terram dejecerunt. Cum vero factam aliquis continuo rescivisset, exclamavit magno cum ululatu; et cum illi, ascensis equis suis, huc illucque fugerent, et hoc Armeniorum satrapæ didicissent; cohortium præfecti dividebantur ad eos persequendos, et præcurrentes aliqui præoccupaverunt pontem ad portas civitatis Artaxatæ. Nam fluvius Erasach exundans, usque ad crepidinem fluebat ex nive soluta cum glacie, tumens et scaturiens in diebus limi ebullientis. Alii vero transientes pontem civitatis Valeroctistæ, et pontem fluvii, cui nomen Matheus, concurrerunt ad occupandos transitus civitatis Artaxatæ, fugitivosque in locorum angustiis circumdantes in medio pontium hinc et illinc, fecerunt ut submergerentur in flumine. Illi autem redeuntes, ululatibus et clamoribus, vocibusque miserandis, cum omni provincia congregati, regem lugebant. Ille vero, modicum adhuc calorem in pectore spirans, postremo adveniente flatu, præcepit ut omnis eorum cognatio

avant de rendre le dernier soupir, ordonna qu'on exterminât toute la famille [de son assassin]. Alors on commença à faire un grand carnage, et on n'épargna ni les hommes mûrs, ni l'âge qui ne sait pas encore distinguer la main droite de la gauche (1). Les femmes mêmes tombèrent sous le fer; deux petits enfants, arrachés par leurs nourrices au massacre des fils du Parthe, échappèrent seuls à la mort. L'un fut conduit en Perse et l'autre en Grèce (2).

CHAPITRE III.

[§ 16.] Or il advint que le roi des Perses, ayant

(1) Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 74. — Zénob de Glag, p. 21 du texte arm. et 27 de la trad. franç.

(2) Zénob de Glag (p. 21 et 22 du texte arm., et p. 27-28 de la trad. fr.) raconte qu'après le meurtre d'Anag et des membres de sa famille, un certain Pourtar d'une famille distinguée de la Perse et qui avait épousé à Césarée Sophie, sœur d'Euthale, prévint Okobi, femme d'Anag, de l'ordre donné par Chosroès de mettre à mort tous les membres de la famille de son époux. Ce Pourtar se chargea de cacher le fils d'Anag, appelé Grégoire, pour le sauver de la mort, et le confia à Sophie. Sourèn, frère de Grégoire, fut conduit en Perse par ses gouvernantes et fut élevé à la cour du roi des Hephthalites, auprès de Khosrovouhi, sœur d'Anag, femme de Diran, fils de Djevanchir (Oukhthannès d'Édesse, *op. cit.*, p. 68. — Vartan, *Hist., univ.* en arm., p. 37). Devenu grand, Sourèn passa sur le territoire des Djens et devint le roi du pays (Zénob, p. 22 du texte et p. 29 de la tr. fr. — Oukhthannès d'Édesse, p. 68). Pourtar, ayant conduit

appris ces événements, se livra à la joie (3); il y eut des danses et une fête de triomphe, et il accomplit les vœux nombreux qu'il avait faits aux Temples du Feu. Il enrôla des soldats, entra en campagne, lança des partis armés dans le royaume d'Arménie et enleva des hommes et des chevaux, des vieillards et des enfants, des jeunes filles et des jeunes gens (4). Cependant un des fils de Chosroès roi des Arméniens, qui était encore en bas âge et qui s'appelait Tiridate (Dertad), échappa aux envahisseurs, car ses gouverneurs (5) s'enfuirent avec lui à la cour de l'empereur du pays des Grecs. Ensuite le roi de Perse, étant venu en Arménie, s'empara du pays et lui imposa son nom. Il mit en

Grégoire en Cappadoce, le fit élever et instruire dans les lettres grecques et syriaques. A l'âge de douze ans, Grégoire épousa Marie, fille de David, dont il eut Verthanes et Rhesdaguès (Zénob, p. 22 du texte et p. 31-32 de la trad. fr. — Moïse de Khorène, liv. II, ch. 80. — Oukhthannès, p. 72. — Vartan, *Hist. univ.*, p. 37) qui devinrent plus tard patriarches de la nation arménienne.

(3) Zénob de Glag dit que le roi de Perse érigea en fête le jour de la mort de Chosroès (p. 21 du texte; et p. 27 de la trad. fr. — Oukhthannès, p. 62-64, 67).

(4) Cf. Moïse de Khorène (liv. II, ch. 76) qui emprunte ce qu'il raconte de l'invasion de l'Arménie par Ardschir, à Firmilien, évêque de Césarée, disciple d'Origène, auteur d'une Histoire des persécutions suscitées contre l'Église par les empereurs Maximien et Décimus, histoire aujourd'hui perdue et que cite Eusèbe, dans son *Histoire ecclésiastique*, liv. VII, ch. 14.

(5) Moïse de Khorène (liv. II, ch. 76) nomme l'un de ces satrapes, qui s'appelait Ardavazt Mantagouni.

κωῆς αὐτῶ φρασάσης ἐκέλευσε τὴν συγγένειαν αὐτῶν πᾶσαν ἐξολοθρεῦσαι; καὶ μηδὲν ὄλωσ καταλιπεῖν ἀπὸ νεανίσκου καὶ τοῦ μὴ γινώσκοντος δεξιὰν καὶ ἀριστεράν. Ἀλλὰ καὶ τὴν θήλειαν γονὴν ἐξήφάνισαν ἐν τοῖς ζῆφαισι. Πλὴν δύο μικρότατα παῖδια ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ Πάρθου διασώσας τις τῶν ἐγγυτάτων, ἐποίησατο μετὰ τροφῶν, καὶ ἐκφυγεῖν πεποίηκεν, ἕνα μὲν εἰς τὰ μέρη τῆς Περσίδος, τὸν δὲ ἕτερον ἐν τοῖς Ῥωμαϊκοῖς τόποις, καὶ ἐγένετο.

exterminaretur, nec ullus omnino relinqueretur, nec adulescens, nec ille, qui neque dextram novit neque sinistram: quin et genus muliebri gladiis deleverunt. Verumtamen, cum quis ex proximis duos infantes maxime pusillos ex filiis Parthi servasset, nutrices iisdem attribuit, fecitque ut effugerent, alter quidem in partes Persidis, alter in loca Romanis subjecta, ut revera factum est

CAPUT TERTIUM.

Primordia S. Gregorii et Teredatis Armeniæ regis: hic, obtento patris regno, Gregorium ad idololatriam inducere frustra nititur.

§ 16. Ὡς ἤκουσε ταῦτα πάντα ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν, θυμηδίας ἐπλήσθη, καὶ μεγάλην πανήγυριν ἐπέτελλει ἐκείνην τὴν ἡμέραν, καὶ πλεῖστα χαρίσματα τοῖς ἱεροῖς ἔδωρεῖτο τῶν δαιμόνων. Ἐπιστρατοπεδύσας καταλαμβάνει τὴν τῆς Ἀρμενίας μεγάλην χώραν, καὶ πᾶσαν ἡλικίαν ἁπο αἰχμαλωτίσας κατακράτος εἶλεν αὐτήν. Διασωθεὶς δὲ εἰς, περιεσώσατο ἐκ μέσου τῆς αἰχμαλωσίας ἕνα τῶν υἱῶν τοῦ βασιλέως

§ 16. Ubi hæc omnia intellexit rex Persarum, repletus est voluptate, et maximam festivitatem celebravit illa die, plurimaque dæmonum fanis largitus est dona. Collecto autem exercitu, occupavit magnam Armeniæ provinciam, omnemque simul ætatem captivitati addicens, terram vi obtinuit. At unus, qui evaserat, e medio captivorum unum ex filiis regis Armeniæ Cusaronis servavit, non nimis parvum, cui nomen Teredates, tra-

fuite les troupes grecques, les repoussa jusqu'à leurs frontières (1), fit creuser des fossés pour marquer leurs limites (2), et nomma *Porte du fossé* l'endroit qui s'appelait auparavant Ojdz (3). Il emmena avec lui le reste des habitants, et s'empara du pays. Pendant ce temps, Tiridate vint chez un comte appelé Licinius (Ligianès) (4) et trouva chez lui la nourriture et l'instruction.

[§ 17.] Cependant le fils du Parthe, qui s'était réfugié en Grèce, grandit et étudia à Césarée, ville de Cappadoce, et sa gouvernante (5) l'élevait sans cesse dans la crainte du Christ. Avant été instruit dans les doctrines de la foi chrétienne,

(1) Moïse de Khorène (liv. II, ch. 76) raconte que, pendant les règnes de Tacite et de Florien, Ardschir ravagea l'Arménie, battit les troupes grecques (romaines) et réduisit les habitants du pays en captivité. Tacite marcha contre Ardschir qui le mit en fuite, après quoi l'empereur fut assassiné à Djanik, dans le Pont, par les siens, tandis que son frère Florien mourait de la même manière, peu de temps après, à Tarse en Cilicie. Vopiscus (*Vie de Tacite*) est beaucoup moins précis que Moïse de Khorène, et c'est à peine s'il parle de l'expédition dirigée par Tacite contre les Perses. Quant à la mort de Tacite, Vopiscus ne dit pas si ce prince, qui était âgé de soixante-quinze ans, quand il revêtit la pourpre, périt de mort violente.

(2) Moïse de Khorène (liv. II, ch. 77) dit qu'Ardschir fit faire le bornage du pays, et éleva des termes pour indiquer les limites de la terre, et que ces bornes furent désignées sous le nom de termes ardaschiriens.

(3) L'emplacement de cette localité est incertain, car cet endroit paraît être différent de la ville du même nom qui était située dans la province de Siounie. La version grecque d'Agathange rend le nom d'Ojdz par τόπος Χάσματος.

l'Écriture-Sainte lui devint familière, et il grandit dans la crainte de Dieu. Son nom était Grégoire. Lorsqu'il eut appris par sa gouvernante l'acte commis par son père, il s'en alla vers le roi Tiridate (6) avec la libre volonté de le servir (7). Toutefois il se cachait, ne voulait pas faire savoir de qui il était fils, et il refusait de dire d'où et comment il était venu. S'étant consacré au service du roi, il lui était soumis entièrement. Dans ce temps-là, l'Église de Dieu était persécutée par le prince des Grecs (8). Tiridate, s'étant aperçu que Grégoire appartenait au culte chrétien, commença à lui faire des reproches et des menaces et le mit

(4) Il est certain qu'il est question ici de C. Fl. Licinius Licinianus qui, en 307, fut associé à l'Empire avec Galère, et en 311, prit le titre d'Auguste avec Constantin et Maximin Daza. — Cf. Moïse de Kh., II, 79.

(5) Cette gouvernante s'appelait Sophie; c'était une chrétienne de Césarée, mariée à Pourtar, Perse de nation, qui était venu s'établir en Cappadoce (Moïse de Khorène, II, 80).

(6) Tiridate II, appelé *Dertad* par les Arméniens, reçut le surnom de Grand. Il était fils de Chosroès, surnommé aussi le Grand, assassiné par Anag. Tiridate fut le premier roi chrétien de la Grande Arménie, et régna de l'an 286-287 à l'an 314 de notre ère, par la volonté de Dioclétien qui l'éleva sur le trône d'Arménie dans la troisième année de son règne (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 82. — Mékhitar d'Aïrivank, *Hist. d'Arm.*, en arm., p. 45).

(7) Cf. Zénob de Glag, p. 22 et 23 du texte, et p. 31 de la trad. fr. — Moïse de Khorène, liv. II, ch. 80.

(8) Agathange fait allusion ici à la persécution de Dioclétien, ordonnée contre les chrétiens, en 303.

Ἀρμενίας Κουσάρω, οὐ μικρότατον παιδίον, ᾧ ὄνομα Τηρηδάτης, καὶ παραδοὺς παιδαγωγοῖς ἐφυγάδευσεν εἰς τὰ μέρη Ῥωμανίας ἐν τῷ τοῦ Καίσαρος παλατίῳ. Τὴν μὲν οὖν Ἀρμενίων γῶραν ὁ βασιλεὺς Περσίδος περιελθὼν ἰδιοποίητο, καὶ ἐπὶ τῷ ἑαυτοῦ ὀνόματι τοὺς τόπους ἐκάλει· τοὺς ἐγκαθέτους στρατηγούς ἐξεδίωκεν ἕως τῶν ὄρων Ῥωμανίας, καὶ ἀφρους πεποιηκῶς, ὅρια ἔστησεν· τὸν δὲ τόπον ὠνόμασεν Φοσέων πύλας, ἐνθα πάλαι ἐκαλεῖτο τόπος Χάσματος. Παραγεγόμενος οὖν Τηρηδάτης ἐκάθισε παιδευόμενος παρὰ τινι κόμητι Λυκιανῷ καλουμένῳ.

§ 17. Ὁ δὲ υἱὸς τοῦ Πάρθου, ὁ προσπεφυγὸς τοῖς Ῥωμαίων μέρεσιν, ἀνετρέφετο καὶ ἐπαιδεύετο ἐν πόλει Καίσαρειᾷ τῆς Καππαδοκίας, καὶ ἐν γνώσει τίνος χριστιανοῦ γενόμενος, ἐδιδάχθη τὸν φόβον τῆς τοῦ Χριστοῦ διδαχῆς, καὶ τῆς θείας παιδείσεως ἀνυ ἔμπειρος ἐγένετο, ὀνόματι λεγόμενος Γρηγόριος. Ὡς δὲ ἔμαθε περὶ τῶν τοῦ πατρὸς πράξεων τῶν πάλαι γενομένων, ἐξεληθὼν ἐπορεύθη πρὸς Τηρηδάτην αὐτοπροαιρέτως λειτουργῆσαι αὐτῷ, περικρύπτων δὲ αὐτὸν, καὶ μηδὲν ἐκφῆνας, ἢ πόθεν, ἢ πῶς, ἢ ἕνεκεν τίνος εἰς δουλείαν

ditumque pædagogis, fugere jussit in partes Romanorum et ad Cæsaris palatium. Itaque Persarum rex captum undique Armeniæ provinciam sibi vindicavit, et ex nomine suo locis dabat nomina: ibi in statione positos militum duces persecutus est usque ad confinia ditionis Romanæ, fossisque factis, limites constituit: locum vero nominavit Φοσέων πύλας [Fossarum portas], ubi ante vocabatur τῶς Χάσματος [Hiatus locus]. Teredates igitur, ubi advenerat, manebat, ut institueretur, apud quendam comitem, nomine Lucianum.

§ 17. At filius Parthi, qui ante ad Romanorum partes fugerat, educabatur et erudiebatur in civitate Cæsarea Cappadociæ, notusque cuidam christiano factus, docebatur timorem doctrinæ christianæ, divinæque eruditionis peritus admodum factus est, nomine dictus Gregorius. Ubi vero didicit facta patris sui, quæ olim contigerant, abiens ivit ad Teredatem ut libera voluntate ei serviret, occultans tamen se, et nihil indicans, unde, aut quomodo, aut qua de causa, in servitutem se inclinans, administrandum ei cum omni subjectione venisset. *Isdem*

souvent en prison, couvert de chaînes, pour qu'il abandonnât le culte du Christ et qu'il lui obéît, en adorant de fausses et impures divinités.

[§ 18.] A cette époque le prince des Goths (1) rassembla des soldats, et, ayant réuni une armée considérable, déclara la guerre au prince des Grecs (2). Il lui envoya des ambassadeurs pour lui dire : « Pourquoi mettons-nous tant de gens en campagne, tant d'hommes hors de combat, et ruinons-nous le pays en y jetant la consternation? Me voici seul, loin de mes cohortes et marchant contre toi. Avance-toi de ton côté, et trouvons-nous ensemble en champ clos. Si je triomphe, les Grecs resteront soumis à ma domination; si au contraire tu es victorieux, nous

serons soumis à tes lois pour la vie, et, au lieu de répandre du sang, nous ne songerons qu'au bien général. » Ayant entendu ces paroles, le roi des Grecs fut effrayé, puisque son adversaire ne voulait pas livrer de bataille rangée et qu'il refusait de consentir aux propositions de l'ambassade, n'étant pas d'une complexion vigoureuse. Aussi, saisi de terreur, il ne savait que répondre. A ce moment l'empereur ordonna d'expédier des messagers et des décrets aux princes et aux officiers de son empire, pour qu'ils se hâtassent de venir le trouver. Tous les princes, les troupes et les satrapes arrivèrent sans retard. Licinius se hâta de rejoindre également le camp du roi avec son armée.

(1) Ce roi des Goths est appelé Hraché ou Hertché, par les écrivains arméniens. Il était fils d'Askednè ou Saktène, sœur de S. Jacques de Nisibe, l'un des plus illustres Pères de l'Église arménienne. Jacques était lui-même fils de Khosrovouhi, sœur d'Anag, père de S. Grégoire (Zénob de Glag, p. 22 du texte et p. 29 et 30 de la trad. fr. — Oukhthannès d'Édesse, p. 68). Hraché,

venu avec ses parents, dans le pays des Goths, fut, à la suite de circonstances heureuses, élevé à la dignité royale (Oukhthannès, p. 68. — Vartan, *Hist. univ.*, p. 37).

(2) Cf. Zénob de Glag, p. 22 du texte et p. 30 de la trad. fr. — Le prince des Grecs dont il est question dans ce passage n'est autre que Dioclétien.

ἑαυτὸν ὑποκλίνας, ἐν πάσῃ ὑποταγῇ λειτουργεῖν ἐνώπιον αὐτοῦ. Καὶ ἐν τοῖς καιροῖς ἐκεῖνοις ὁ τῶν Ἑλλήνων ἀρχῶν τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν ἐδίωκε, καὶ τότε μανθάνει ὁ Τηρηδάτης περὶ Γρηγορίου ὅτι Χριστιανὸς ὑπάρχει. Ἦρξατο δὲ τηνικαῦτα ἐπιτιμᾶν αὐτῷ, καὶ διαφόρως ἀγανακτήσεως ἐπιτιθέειν· πολλάκις δὲ ἐν φυλακαῖς καὶ δεσμοῖς καὶ βασάνοις ἔθλιβεν αὐτόν, καὶ ἀποστῆσαι ἔσπευδε τῆς τοῦ Χριστοῦ προσκυνήσεως, καὶ εἰς δουλείαν ὑπεισαγαγεῖν τῆς τῶν ματαίων ἐιδώλων βδελυρᾶς λατρείας.

§ 18. Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ἐκεῖναις στρατεύμα συναθροίζει ὁ τῶν Γόθων ἀρχῶν, καὶ πολλὴν βοήθειαν συγκομίσας, ἦλθε πόλεμον στήσαι μετὰ τοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντος, καὶ τὸν τρόπον τοῦτον, φασίν, ἀποστέλλει λέγων αὐτῷ· Ἴνα τί δλωκ παραγομεν τοὺς συμμίختους ἐν τῷ πολέμῳ, καὶ κατακόπτομεν τὰ στρατεύματα, κίνδυνον δὲ ἅμα καὶ ἀνάγκην ταῖς πόλεσι ἐπιφέρομεν; Ἰδοὺ ἐγὼ ἀντίπαλος ἐκ τοῦ ἡμετέρου στρατοῦ ἐξέρχομαι, καὶ σὺ αὐτὸς ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων, καὶ μονομαχήσωμεν. Ἐὰν ἐγὼ σὲ ὑπερνικήσω, οἱ Ἕλληνες ἐμοὶ ὑποταγῶσιν ἐν δουλείᾳ· εἰ δὲ αὐτὸς ἐμὲ ὑποτιάσῃς, οἱ ἡμέτεροί σοι ἀποκλίναντες δουλεύσωσι, καὶ χωρὶς αἱματεκχυσίας τοῖς ἀμφοτέρων μέρει γένηται εἰρήνη, καὶ ἀσφάλεια. Ταῦτα ἀκούσας ὁ τῶν Ἑλλήνων βασιλεὺς, ἐφοβήθη λίαν, ὅτι ἀναλέστατος ὑπῆρχε τῇ τῶν ὀστών δυνάμει, καὶ ἐκνεωθεὶς τὸ τῆς καρδίας θάρσος, ἐταράχθη μὴ εὐρίσκων, πῶς αὐτῷ παράσχοι ἀπόκρισιν. Τότε παρακαλεῖσθαι πανταχῇ γράμματα καταπεμφθῆναι πρὸς τοὺς στρατηγούς τῆς ἰδίας ἐξουσίας, ὅπως πάντες παρ' αὐτὸν ἐν τάχει παραγένωνται. Τότε δὲ οἱ ἀρχοντες καὶ οἱ στρατηγοὶ τὰ πρὸς αὐτόν ἐν σπουδῇ κατελάμ-

temporibus Græcorum princeps ecclesiam Dei persecutus est, et tum rescivit Teredates de Gregorio, quod christianus esset. Itaque ipsum continuo cepit increpare, variisque modis per indignationem aggredi: frequenter autem carceribus, vinculis et cruciatibus ipsum affligebat, studebatque eum ab adoratione Christi abducere, et ad abominandum inanum idolorum sensim reducere cultum.

§ 18. Illo tempore Gothorum princeps exercitum congregat, multorumque secum trahens subsidium, venit bellum moturus principi Græcorum, eoque modo inquit, legationem mittens, locutus est: Ut quid omnino commixtos adducimus in conflictum, et agmina concidimus, periculum vero simul et necessitatem urbibus inducimus? Ecce ego in lucta adversarius ex castris nostris egredior, et tu ipse ex Græcis: singulari dimicemus certamine. Si ego te superavero, Græci mihi subjiciantur servi; si vero ipse me depresseris, nostri se tibi inclinantes serviant, et sine sanguinis effusione ex amborum partibus pax fiat et securitas. Hæc audiens Græcorum rex vehementer timuit, quia ossium robore erat infirmissimus, animique fortitudine destitutus, et turbatus est, quod non inveniret, quo eidem responderet modo. Tunc jubet, litteras quoquoersus mitti ad belli duces dominationi sue subjectos, ut omnes velociter ad ipsum accedant. Duces autem et milites diligenter ad ipsum profecti sunt.

[§ 19.] Tandis que les corps d'armée étaient en marche, accompagnés de Tiridate, il arriva qu'ils entrèrent dans un chemin resserré par des haies de vignes et des blés, près des portes de la ville (1) qui, à cette heure de la nuit, étaient fermées. Ne trouvant pas à ce moment des fourrages pour les chevaux de l'armée, on découvrit, dans une étable à bœufs, une grande quantité de foin amoncelé; mais personne ne pouvait arriver jusqu'à la hauteur de l'enceinte. Tiridate, y étant monté et y ayant pénétré ensuite, jetait aux soldats botte par botte, jusqu'à ce qu'ils en eussent leur suffisance; puis il lança également au milieu de l'armée les gardiens du grenier et même les ânes (2), et franchit ensuite la muraille (3). Licinius, voyant cette force extraordinaire, en fut étonné. Le matin, comme le jour paraissait, on ouvrit les portes de

(1) Il est difficile de savoir à quelle localité il est fait allusion dans ce passage. Les Mékhitaristes, dans les notes jointes à la traduction italienne d'Agathange (p. 21, note 1), hésitent à affirmer qu'il s'agit de Rome ou de toute autre ville de l'empire.

(2) L'arménien dit formellement que c'étaient « des ânes », *itchian*; mais le traducteur grec a cru lire *itchantz*, « des chiens ».

la ville et toutes les troupes y entrèrent. Licinius se présenta au roi (4), avec tous les grands, les généraux, les capitaines et les princes.

[§ 20.] Le roi lui fit part de la proposition du roi des Goths. Licinius lui répondit : « Que mon seigneur soit sans aucune inquiétude; il y a à sa Porte un homme capable de lui résister; c'est Tiridate qui descend des rois du pays d'Arménie. » Et il se mit à raconter l'acte audacieux de la nuit précédente. Le roi ordonna aussitôt qu'on amenât Tiridate en sa présence, et lui fit part du défi qu'on lui avait jeté. On fit ensuite tous les préparatifs pour la rencontre qui devait avoir lieu le jour suivant. Le lendemain, à l'aube [du jour], le roi ordonna qu'on revêtît Tiridate de la pourpre et des ornements royaux. Ils lui mirent l'emblème de la dignité souveraine, et comme

(3) Cette action d'éclat n'est pas relatée par Moïse de Khorène (liv. II, ch. 79) qui a rassemblé cependant une foule de particularités intéressantes touchant l'adresse et la force de Tiridate, d'après l'Histoire, aujourd'hui perdue, de Firmilien, évêque de Césarée.

(4) C'est-à-dire : à l'empereur Dioclétien.

βανον. Παραλαβὼν οὖν καὶ Λικινιανὸς τὴν ὑπὸ τὴν αὐτοῦ χεῖρα στρατεῖαν, ἤκει μετὰ πάντων.

§ 19. Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ πορεύεσθαι τὰ συστήματα τῶν στρατοπέδων, ἔφθασαν ἐν στενωτάτοις τόποις ἀνὰ μέσον τῶν ἀμπελώνων φραγμῶν [καὶ] πρὸς τὰς πύλας τῆς πόλεως προσανέτρεχον. Αἱ δὲ πύλαι κεκλεισμέναι ἦσαν, μεσονυχτίου ὄντος, καὶ ἐπειδὴ οὐχ ἠύρισκετο χορτάσματα τοῖς ἵπποις, ἕως ὥρῶν πλείστων ἀναβλέψαντες, θεωροῦσι χόρτον πολὺν ἀποθειμένον ἐν περιβόλῳ, εἰς ὃν οὐδεὶς ἠδύνατο ἐκτεῖναι χεῖρα διὰ τὸ ὕψος τοῦ τείχους. Τότε Τηρηδάτης ἐπιβὰς κάτεισιν εἰς τὸ χορτοβολίον, καὶ ἀναβρίπτει δεσμὰς μεγάλας εἰς μέσον τῆς στρατείας εἰς χορτάσιαν τῶν ἵππων· οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ τοὺς φυλάσσοντας κύνας πολλοὺς ἐπάνωθεν τοῦ τείχους ὑπερηκόντιζεν· αὐτὸς δὲ ἀναπηδήσας καταβαίνει διὰ τοῦ τείχους. Ταύτην οὖν τὴν βοήθην αὐτοῦ θεασάμενος ὁ Λικινιανὸς ὑπερβαύμασεν, καὶ τοῦ ὄρθρου τὴν ἡμέραν ἀπογυμνώσαντος, ἠνοίχθησαν αἱ πύλαι τῆς πόλεως, οἱ δὲ στρατηγοὶ εἰσήρισαν εἰς τὴν πόλιν ἅμα τῶν στρατευμάτων. Ὁ δὲ Λικινιανὸς τῷ βασιλεῖ παρέστη, καὶ πάντες οἱ μεγιστᾶνες καὶ στρατοπεδάρχαι καὶ νομέραρχοι.

§ 20. Ὁ δὲ βασιλεὺς διηγῆσατο πάντα τοῖς ἀρχοῦσι τὰ δηλωθέντα ὑπὸ τοῦ τῶν Γότθων βασιλέως. Τότε ἤρξατο Λικινιανὸς τῷ βασιλεῖ λέγειν· Μηδὲν, φησὶ, ταραχθῆτω ἡ καρδία τοῦ ἐμοῦ δεσπότου. Ἔστιν ἐνθάδε ἀνὴρ ἐν τῷ ὑμετέρῳ παλατίῳ, δι' οὗ αὐτῆς ἡ ἀπορία λύσιν λαμβάνει, Τηρηδάτης ἐκ τῆς συγ-

Itaque et Licinianus, sumpto agmine, cui praerat, cum omnibus venit.

§ 19. Contigit autem quando turmae militares proficisciebantur, ut venirent in loca angustissima, inter media sepimenta vinearum qua ad portas civitatis accesserunt. Portae vero erant clausae, cum esset nox media; et quoniam non inveniebantur equis pabula, ad plures horas circumspicientes, perspiciunt foenum multum in vallo depositum, ad quod nemo poterat manum extendere propter muri altitudinem. Tunc Teredates ascendens venit ad foenum, fascisque magnas in medium agminis projicit in pabulum equorum: neque hoc tantum; sed etiam canes multos, qui pro custodia erant, desuper ex muro jaculatus est. ipse vero rursus insiliens ex muro descendit. Hunc ejus facinoris eventum videns Licinianus vehementer admiratus est: ortoque diei, discusso crepusculo, apertae sunt civitatis portae, ducesque cum agminibus ingressi sunt civitatem. Licinianus autem adstitit regi, uti et omnes optimates, ducesque agminum et manipulorum.

§ 20. At rex ducibus narrat omnia quae manifestata erant a rege Gothorum. Tunc coepit Licinianus regem alloqui. Nihil, inquit, turbetur cor domini mei: est hic vir in vestro palatio, per quem haec perplexa deliberatio solutionem accipiet, Teredates ex cognatione regis Ar-

personne ne le connaissait, le bruit courut que c'était l'empereur lui-même. Il traversa la masse des troupes, et, accourant au bruit de la trompette, il arriva en face des ennemis. Le roi des Goths et le prétendu empereur s'avancèrent, en aiguisant les flancs de leurs coursiers, et se heurtèrent. Tiridate, triomphant, saisit le roi et le conduisit en face de l'empereur (1).

[§ 21.] Alors ce prince le combla d'honneurs, lui fit de riches présents, lui ceignit la tête du diadème, lui donna la pourpre et le décora des ornements impériaux (2). Il lui confia une armée nombreuse pour son service, et le renvoya dans sa patrie, en Arménie. Après avoir remporté cette

(1) Cf. Zénob de Glag (p. 22 du texte, et p. 29-30 de la trad. fr.). — Bardesane d'Édesse qui avait composé une Histoire d'Arménie, mentionnée par Zénob et par Oukhthannès d'Édesse (p. 68), racontait dans ce livre, à ce que nous apprend ce dernier historien, que « Dertad et Hratché échangeaient entre eux un colloque », après quoi il déclare ignorer ce qu'on fit ensuite de Hratché. Il est probable qu'Oukhthannès a voulu faire allusion au combat singulier de Tiridate et de Hratché, à la suite duquel ce dernier, saisi par le prince arménien, fut amené en présence de Dioclétien. — Cf. les fragments historiques de Bardesane que nous avons recueillis et publiés dans ce volume, p. 67.

(2) L'élévation de Tiridate au trône d'Arménie, par l'ordre de Dioclétien, eut lieu la troisième année du règne de ce dernier, à ce que nous apprend Moïse de Khorène (liv. II, ch. 82), c'est-à-dire en 287. Oukhthannès d'E-

victoire, Tiridate, roi de la Grande-Arménie, prit la route de la Grèce. Arrivé dans ce pays, il rencontra beaucoup de soldats perses qui avaient soumis le pays à leur domination. Il en tua un grand nombre, et mit le reste en fuite en les repoussant jusqu'aux frontières des Perses. Tiridate reconquit le domaine de ses pères, et étendit sa puissance jusqu'aux confins de son empire (3).

V.

La première année de son règne dans la Grande-Arménie, Tiridate se rendit dans la province d'Acilicène (Eghéghiatz) (4) au village d'Erez (5),

desse a donc commis une erreur en disant que ce fut à l'empereur Probus que Tiridate fut redevable de sa couronne (p. 93 et suiv.).

(3) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 82.

(4) Le canton d'Eghéghiatz est celui que les géographes anciens, notamment Strabon (liv. XI, ch. 14, § 2) et Ptolémée (liv. V, ch. 13), appellent l'Acilicène. Il était situé sur les rives de l'Euphrate, près de la ville d'Erzenga (Ardzendjan). — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 14. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pg. 45.

(5) Erez, aussi appelé Eriza, Erzinga, ville située à l'O. de l'Euphrate, au sommet d'une colline, au nord du fleuve Kall ou Lycus. Tigrane II l'avait décorée de splendides édifices (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 13, 57). — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, pg. 14. — St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 71.

γενίας τοῦ τῆς Ἀρμενίας βασιλέως· καὶ διηγῆσατο αὐτῷ πάντα τὰ κατὰ τὴν ἐσπέραν αὐτοῦ ἀνδραγαθήματα. Τότε ἐκέλευσε προσκαλέσασθαι τὸν Τηρηδάτην, καὶ ἔλθων ἐξεῖπεν αὐτῷ πάντα ἀκολούθως. Παρατίκτα ὧν συνετάξαντο, καὶ ὤρισαν ἐν ἐτοιμασίᾳ πολέμου ἐπὶ τὴν αὐρίον ἀλλήλους θεάσασθαι μονομαχοῦντας. Ὁρθροῦ δὲ ἀνατελιαντος, ἐκέλευσεν ἡλουργίδα αὐτὸν ἐνδύσθαι, καὶ ἐκαλλωπίσθη Τηρηδάτης ἐν σχήματι Καίσαρος. Περιέθηκον δὲ αὐτῷ καὶ βασιλικὸν διάδημα, ὥστε μηδένα γινώσκειν, εἰ μὴ αὐτὸς ὄτος εἶη ὁ Καίσαρ. Τὸ δὲ πλῆθος τοῦ στρατεύματος ἐκβάλλοντες ἐν φωνῇ σάλπιγγος ἔμπροσθεν ἤγαγον ἕως ἐξ ἐναντίας τῶν ἐχθρῶν. Ἀντιπαρασταθέντες δὲ ὁ καισαροειδὴς καὶ ὁ τῶν Γόθων βασιλεὺς σφοδρῶτά τῃ τάσει φραγγελάσαντες ἀμφοτέροι τὰ τῶν ἵππων στέρνα, ἀλλήλους ἐπέβησαν. Ἐκείσε δὲ ὑπερνικήσας ὁ καισαροειδὴς τὸν Γόθων βασιλέα, καὶ ἀπὸ χειρὸς αὐτὸν λαβὼν, παρίστησι τῷ Καίσαρι.

§ 21. Τότε ἐμεγάλυνεν σφόδρα ὁ βασιλεὺς τὸν Τηρηδάτην, μεγίστας δωρεὰς οὐδωκῶς αὐτῷ, καὶ ἐπόδησας καὶ διάδημα ἐπὶ τὴν κεφαλὴν, καὶ πορφύραν ἐνδύσας καὶ Καίσαρος ἐνδύμασι κοσμησας, καὶ στρατεύματα εἰς βοήθειαν ἐγγειρίσας, ἀπέλευσεν εἰς τὴν ἰδίαν χώραν· καὶ μετὰ τὴν νίκην τῆς μονομαχίας ἀναξέυγυται ἀπὸ τῆς Ῥωμαίων χώρας Τηρηδάτης ὁ τῆς

menia: narrabatque eidem omnia vespere precedente ab illo patrata facinora. Tunc jussit advocari Teredaten: veniensque exposuit ei omnia consequenter. Quare confestim inter se pacti sunt et desinierunt in apparatu bellico postridie invicem videre singulari pugna decertantes. Orto crepusculo, jussit rex ipsum purpura indui, et ornatus est Teredates habitu Cæsaris. Caput ejus etiam regio diademate redimiverunt, ut nullus perspicere aliud posset, nisi quod esset hic ipse Cæsar. Multitudinem autem exercitus canente tuba progredi fecerunt, donec starent e regione hostium. At stantes invicem oppositi personatus Cæsar et Gothorum rex, equorum armis vehementissimo impetu percussis, in alterutrum ferebantur. Hic vero regem Gothorum superavit personatus Cæsar, manumque apprehensum, ad Cæsarem traxit.

§ 21. Tunc imperator summopere extulit Teredaten, datis ei muneribus maximis: diadema eidem imposuit et purpuram, vestimentisque ornavit cæsareis, datoque eidem exercitu in subsidium, dimisit in provinciā suam. Itaque post relatam singulari pugna victoriam, Teredates majoris Armeniæ rex ex dititione Romanorum

dans le temple d'Anahid (1), pour y faire des sacrifices. Ayant rempli cet indigne ministère, il descendit et campa sur la rive du fleuve Lycus (Kail) (2). Étant entré dans sa tente et s'étant mis à table, au moment où tout le monde se préparait à boire, le roi donna l'ordre à Grégoire (Krikor) de faire à l'autel d'Anahid une offrande de couronnes et d'épais rameaux. Mais celui-ci refusa de rendre aucun hommage aux divinités.

[§ 22.] Alors le roi commença à parler à Grégoire en ces termes : « Tu es étranger et ignoré parmi nous; comment oses-tu donc adorer un Dieu que je n'adore pas? » Ensuite il ordonna de le mettre en prison durant tout le jour. Le lendemain, il commanda qu'on amenât Grégoire

(1) Ce temple d'Anahid à Erez est cité par Pline (V, 33), Strabon (XI, ch. 14, § 16), Procope (*Bell. pers.*, I, 17), et d'autres encore (Emin, *Rech. sur le pagan. arm.*, p. 13). — La déesse Anahid est d'origine assyro-babylonienne; son nom était *Anahata* en ancien persan, mot qui veut dire « sans tache », épithète du génie femelle de l'eau, appelé aussi *Ardouï Sour* (Cf. *Zend-Avesta*, trad. d'Anquetil Duperron, t. III, p. 172 et suiv. — Oppert, *Expédit. de la Mésopotamie*, t. II, p. 194 et suiv. — Reinaud, *Mém. sur la Mésène et la Kharracène*, dans les *Mémoires de l'Acad. des Inscr. et Belles-lettres*, t. XXIV, P. II, p. 24, note 2). Anahid est la

en sa présence. Le roi lui parla alors de cette manière : « Il y a déjà tant d'années que je te connais, tu m'as toujours servi fidèlement; j'ai toujours été satisfait de tes services, et mon intention était de t'accorder la vie (des faveurs). Pourquoi donc refuses-tu d'exécuter ma volonté? » Grégoire lui répondit : « Dieu a commandé que les serviteurs obéissent à leurs maîtres sur la terre, et tu conviens que je t'ai servi de tout mon pouvoir. Mais le respect et le service que l'on doit à Dieu, on ne peut les accorder à aucun autre, parce que lui seul est le Créateur du ciel et de la terre, des anges qui glorifient sa majesté, des hommes qui sont son ouvrage et qui doivent l'adorer et accomplir sa volonté, et de tout ce qui est dans

même que la Bellis des Assyriens, la Mélita des Babyloviens (Hérodote, I, 131), qui était également adorée en Perse sous le même nom. — M. Emin a développé avec beaucoup de pénétration tout ce qui a trait au culte d'Anahid en Arménie, dans ses « Recherches sur le paganisme arménien » (p. 10 de la trad. fr. de M. de Stadler), et a démontré que cette divinité était différente d'Artémis, avec laquelle les Grecs l'avaient à tort identifiée.

(2) Le fleuve Kail, que les Grecs, et notamment Strabon (liv. XI, ch. 14, § 7), ont traduit par *Λύκος*, et Pline par *Lycus* (V, 24), descend des montagnes de Trébizonde et va se jeter dans l'Euphrate.

μεγάλης Ἀρμενίας βασιλεὺς, καὶ παραγενόμενος εὐρίσκει τοὺς τῶν Περσῶν στρατηγούς ὅτι τὴν ἄπασαν χώραν εἰς ἑαυτοὺς ἦσαν ἀποσπασάμενοι ἐν δουλείᾳ· καὶ πολλοὺς μὲν ἐξ αὐτῶν κατέκοψεν, πολλοὺς δὲ εἰς τὰ μέρη τῆς Περσίδος φυγάδας ἐποίησεν, καὶ τὴν πατρίαν δεσποτεῖαν ἀποσπάσας, κατίσχυσεν τῶν τῆς χώρας ὄρων.

Ἐν τῷ πρώτῳ ἔτει τῆς μεγάλης Ἀρμενίας Τηρηδάτου βασιλείως ἐπορεύθησαν καὶ ἦκασιν ὁ βασιλεὺς τε καὶ ὁ στρατὸς εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὴν (ἰ. Ἀκιλικηνήν) λεγομένην Πατρίδα, ἐν τῇ κώμῃ τῇ καλουμένῃ Ἐρηξ, ἔνθα ἦν τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερὸν, ἵνα ἐκεῖ ἐπιθύσωσι. Καὶ τελέσαντες τὸ ἀθέμιτον ἔργον, κατέθησαν παρεμβάλλοντες παρὰ τὸ χεῖλος τοῦ καλουμένου Λύκου ποταμοῦ. Εἰσελθὼν δὲ εἰς τὴν σκηνὴν ὁ βασιλεὺς, κατεκλίθη ἐν δαίπνῳ, καὶ πεπωκῶς ἠγαθύνθη σφόδρα. Τότε κελεύει τὸν Γρηγόριον στέμματα καὶ δασεῖς κλάδους τῶν δένδρων δῶρα εἰσφέρειν ἐν τῷ ἱερῷ τῇ εἰκόνι τῆς Ἀρτέμιδος. Ὁ δὲ οὐ προσεδέξατο τιμὴν προσενέγκαι τοῖς εἰδώλοις.

§ 22. Ἦρξατο οὖν ὁ βασιλεὺς διαλέγεσθαι πρὸς Γρηγόριον, καί φησιν· Ἄνθρωπος ξένος καὶ ἀπερίστατος ἔλθων προσήγγισας ἡμῖν, καὶ πῶς τολμᾷς σέβειν θεὸν τὸν μὴ παρ' ἐμοῦ προσκυνούμενον; Καὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ἐκέλευσεν αὐτὸν ἐν ἀσφαλείᾳ γενέσθαι. Τῇ δὲ ἐπιούσῃ προσέταξεν, καὶ ἤνεγκαν τὸν Γρηγόριον ἐπὶ τοῦ βασιλείως· εἶπεν δὲ αὐτῷ ὁ βασιλεὺς· Τσαῦτα ἔτη, ἀφ' οὗ θεάμαί σε, καὶ ἐξ ὅλων

castra movet, et ubi advenerat, reperit quod Persarum duces totam provinciam ad se abstraxerant in servitum : et multos quidem ex ipsis concidit, multos quoque coegit in Persidem fugere, paternamque dominationem sibi vindicans, fines provinciae in potestate sua habuit.

Anno primo regnantis Teredatæ, magnæ Armeniæ regis, rex ejusque exercitus profecti sunt; veneruntque ad ecclesiam (Acilicenen) dictam provinciam, ad vicum qui vocatur Erez, ubi erat fanum Artemidis, ut ibidem offerrent sacrificia. Peractoque nefando opere, descenderunt castrametaturi ad ripam fluminis dicti Lyci. Rex autem in tabernaculum ingressus, discubuit ad cœnandum et sumpto potu, admodum gavisus est. Tunc jubet Gregorium coronas et densos arborum ramos in templum portare dona simulacro Artemidis. At ille non sustulit honorem asferre idolis.

§ 22. Coepit igitur rex Gregorium alloqui et dixit : Homo peregrinus et destitutus ad nos veniens accessisti, et quomodo audes colere Deum qui a me non adoratur? Eodem die præcepit, ut sub tuta esset custodia. Postridie vero jussit, et Gregorium adduxerunt ad regem. Rex autem eidem dixit : Tot sunt anni, quibus te vidi, et

la mer et sur la terre. » Le roi répliqua : « Sache que tu as rendu inutile le mérite de tes services auxquels je rends témoignage. Donc, au lieu de faveurs que tu avais méritées, je multiplierai tes disgrâces; au lieu d'honneurs, je te couvrirai de honte; tu n'auras plus ni charges, ni dignités, mais je te donnerai la prison, des chaînes et une mort terrible, si tu refuses de rendre un culte aux divinités, et surtout à la noble dame Anahid, la gloire et la vie de notre nation (1), qui a été honorée par tous les rois et en particulier par le roi des Grecs; car elle est mère de toute science,

(1) Cf. Emin, *Recherches sur le pag. arm.*, p. 11 de la trad. fr.

(2) Aramazd, l'*Ahura-Madza* du Zend-Avesta, Ormazdès, Ormuzd ou Ormizd des Occidentaux. Les Arméniens lui donnaient le titre de *père des dieux*, et l'é-

bienfaitrice du genre humain, et fille du grand et fort Aramazd (2). »

[§ 23.] Grégoire reprit : « Je t'ai obéi autant qu'il était en moi; je n'ai pas perdu le mérite de mes services, puisque le Seigneur a prescrit d'obéir aux maîtres de la terre. Donc c'est Dieu qui récompense lui-même les services. Je n'attendais aucune récompense de toi, mais de mon Créateur de qui dépendent tous les êtres visibles et invisibles. Quant à ce que tu me dis, que tu multiplieras mes disgrâces au lieu de doubler mes faveurs, en me privant de cette vie, tu augmentes la joie qui

pithète de *grand et fort, créateur du ciel et de la terre, produisant la fertilité et l'abondance*. Les Grecs, qui avaient un goût très-prononcé pour les assimilations, ont identifié Aramazd à Zeus; (Emin, *Rech. sur le pag. arm.*, p. 9 et suiv.).

σο δυνάμειος ἐδούλευσάς μοι εὐγνωμόνως, καὶ ἠύχα-
ρίστου τοῖς καμάτοις. Διὸ εἶχον ἐν τῇ ψυχῇ ἀπο-
δοῦναι σοὶ τὴν χάριν· ἵνα τί οὖν οὐ ποιεῖς τὸ ἐμοῦ
θλίμμα; Ἀποκριθεὶς δὲ Ἰρηγόριος, εἶπεν· Ἐκέλευσεν ὁ
θεὸς, ἵνα οἱ δοῦλοι ὑποταγῶσι τοῖς σαρκικοῖς δεσπόταις,
καθὼς πρέπει ἐστίν, ὡς καὶ αὐτὸς μαρτυρεῖ μοι, ὡς
ἐδούλευσά σοι ἐξ ἑλης μου τῆς ἰσχύος. Ὅμως δὲ τὴν
τοῦ θεοῦ τιμὴν καὶ λατρείαν οὐδὲν ἔξεστιν ἀποδοῦναι
(ἢ οὐδ' ἔνεστι προδοῦναι). Αὐτὸς γάρ ἐστιν μόνος
ποιητὴς οὐρανοῦ καὶ ἀγγέλων καὶ γῆς καὶ ἀνθρώπων
καὶ πάντων ὄρατῶν τε καὶ ἀόρατῶν κτισμάτων, τῶν
ὀφειλόντων προσκυνεῖν αὐτὸν καὶ λατρεύειν. Ὁ δὲ
βασιλεὺς εἶπε· Γίνωσθε ὅτι ἀπεποιήσω τὸν σὸν κόπον,
ὃν ἐμοὶ κεκοπίακα, ὡς ἐγὼ μαρτυρῶ. Νῦν δὲ ἀντὶ
τιμῆς ἐπιτίμημί σοι θλίψιν, καὶ ἀντὶ δόξης ἀτιμίαν
καὶ ἀντὶ ἀξιώματος φυλακὴν καὶ δεσμὰ; καὶ αὐτὸν
τὸν θάνατον τὸν ἀποκόπτοντα πάσας τὰς ἐλπίδας τῶν
ἀνθρώπων, ἐάν μὴ καταδέξῃ τοῖς θεοῖς λατρείαν προσ-
φέρειν, μάλιστα ταύτη τῇ μεγάλῃ Ἀρτέμιδι, τῇ δε-
σποίνῃ, ἥτις ἐστὶ δόξα τῶν ἡμετέρων γένει καὶ σω-
ποῖός ἦν καὶ βασιλεῖς πάντες τιμῶσι, καὶ μάλιστα ὁ
βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων. Μήτηρ γάρ ἐστι πάσης
σωφροσύνης, καὶ φιλόανθρωπος τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει,
καὶ γέννημα τοῦ μεγάλου καὶ ἐναρέτου Διός.

§ 23. Εἶπε δὲ Ἰρηγόριος· Ἐγὼ μὲν σοὶ ἐν εὐνοίᾳ
κεκοπίακα, καὶ οὐκ ἂν ποτε ἐγὼ αὐτὸς τῶν ἐμαυτοῦ
κόπων (ἢ τὸν ἐμ. κόπον) ἀποποιήσω, οὐδὲ ἀθετήσω κατὰ
τὸ διαταχθὲν παρὰ τοῦ θεοῦ δουλεύειν σαρκικοῖς δεσπό-
ταις. Ἄλλ' ἐστὶν Κύριος, ὁ τῶν ἀγαθῶν μισθαποδότης.
Οὐδὲ γὰρ ἐγὼ παρὰ σοῦ ἰδούκων ἀπολαβεῖν τι, ἀλλ'
ἀπὸ τοῦ ποιητοῦ, οὐ εἰσὶν ὄρατὰ καὶ ἀόρατα κτίσματα.
Περὶ δὲ ὧν λέγεις θλίψιν μοι ἐπιθεῖναι ἀντὶ τιμῆς,
προστίθεις μοι τὴν τοῦ Χριστοῦ ἡτοιμασμένην εὐφρο-
σύνην, ὃ ἡ δεσποτεία αἰωνία, καὶ ἡ βασιλεία ἀλη-
κτος, καὶ τὰ ἀγαθὰ ἀκατάληπτα· καὶ ὅτι ἀντὶ δόξης
εἶπες ἀτιμίαν ἐπαγαγεῖν, ὄντως προξενεῖς μοι τὴν τῶν

totis viribus bonaque voluntate mihi servivisti, et labores
accepi animo benigno. Quapropter in anima habebam
tibi gratiam referre. Ut quid igitur non perficis volun-
tatem meam? Respondens vero Gregorius, dixit: Præcepit
Deus, ut servi subjiciantur dominis carnalibus, sicut
debet; quemadmodum ipse mihi testaris, quod tibi ser-
viverim ex tota virtute mea. Verumtamen non licet
Dei honorem et cultum ullo modo prodere. Ipse enim
solus est creator cæli et angelorum, terræque et homi-
num, visibiliumque omnium et invisibilium creaturarum,
quæ adorationem ipsi debent et servitatem. At rex
dixit: Intellige, irritum fecisse te laborem, quo mihi ser-
vivisti, ut ego testor. Nunc vero pro honore inferam
tibi angores, pro gloria ignominiam, pro dignitate carce-
rem et vincula, ipsamque mortem, qua omnes hominum
spes abscinduntur; nisi receperis divinum cultum te deis
oblaturum, præsertim magnæ huic Artemidi dominæ,
quæ generi nostro et gloriæ est et salutis: quam et reges
omnes colunt, et maxime rex Græcorum. Omnis enim
sapientiæ est mater, benignaque in humanam naturam,
et progenies magni fortisque Jovis.

§ 23. Verum Gregorius dixit: Ego quidem bona vo-
luntate pro te laboravi, et nunquam ego ipse laborem
meum recusabo, neque negligam secundum Domini
præceptum servire dominis carnalibus. At est Do-
minus, qui bonorum est remunerator. Neque enim a te
aliquid accipere cogitavi, sed a Creatore, cujus sunt vi-
sibiles invisibilesque creaturæ. Quod dicis, velle te
mihi pro honore angores inferre, auges mihi lætitiar
præparatam a Christo, cujus dominatio æterna, cujus
regnum perpetuum cujus bona incomprehensibilia sunt.

m'a été préparée par le Christ, dont la félicité est éternelle, dont le règne n'a pas de fin et dont les joies ne diminuent point. Si, au lieu d'honneurs, tu m'accables de ton mépris, tu m'accordes par là la splendeur des anges, adorateurs bienheureux de leur Créateur. Et pour ce qui est de me menacer de la prison et des chaînes, au lieu de m'élever en dignité, tu me rends heureux, car de cette manière, je ressemblerai à mon Seigneur par ses liens et je me réjouirai avec lui le jour de son avènement. En me chassant de ta table, tu me prépares une place au banquet d'Abraham, père des croyants et de tous les justes qui jouiront du royaume de Dieu. Me menaces-tu de la mort? voici que tu me fais entrer dans le chœur du Christ, où sont tous ceux qui ont été appelés, les patriarches, les justes, les prophètes, les

apôtres, les martyrs et tous les élus. Tu me menaces de m'enlever par la mort l'espérance de la vie, parce qu'en vérité tu n'as point d'espérance. Ne sais-tu pas que l'espérance de ceux qui adorent Dieu se raffermir? Tous ceux qui, comme toi, adorent des dieux muets, et les ouvrages inanimés faits par la main des hommes, désespèrent véritablement de la vraie vie de Dieu....

[§ 24.] « Quant à la noble dame Anahid que tu appelles Grande-Déesse, il y eut peut-être jadis une femme de ce nom, à qui des hommes, au moyen d'enchantements idolâtriques et de fantômes représentant différentes figures de démons, imaginèrent de faire élever des temples et des statues, pour les adorer. Ces simulacres n'ont pas de vie; ils ne peuvent faire ni le bien ni le mal, ils ne peuvent honorer leurs ministres,

ἀγγέλων τιμὴν ἐν εὐφροσύνῃ (deest σεβόντων) τὸν ἑαυτῶν ποιητὴν· καὶ οἷτι λέγεις ἀντὶ ἀξιώματος φυλακὴν καὶ δεσμὰ περιβαλεῖν μοι, μακάριός εἰμι δεξάμενος τὴν μίμησιν τῶν δεσμών τοῦ ἐμοῦ δεσπότητος, ἵνα μετ' αὐτοῦ εὐφρανθῶ καὶ ἀγαλλιάσωμαι ἐν τῇ αὐτοῦ παρουσίᾳ. Καὶ ἐπειδὴ νομίζεις ἀποστερεῖν με τῶν σῶν δείπνων, ἰδοὺ ἐτοιμάζεις με κατακλιθῆναι μετὰ τοῦ πατρὸς τῆς πλείστεως ἡμῶν Ἀβραάμ, καὶ πάντων τῶν δικαίων, τῶν μελλόντων εὐφρανθῆναι ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ· καὶ οἷτι ἀπειλεῖς μοι θάνατον, ἰδοὺ ἀναμιγνύεις με εἰς τὸν χορὸν τοῦ Θεοῦ, ἔνθα πάντες εἰσὶ χορεύοντες, πατέρες καὶ δίκαιοι καὶ προφῆται καὶ ἀπόστολοι καὶ μάρτυρες καὶ πάντες οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ Θεοῦ. Καθὼς δὲ λέγεις οἷτι ἐν τῷ θανάτῳ τὴν ἐλπίδα τῆς ζωῆς σου ἐκκόπτω, οὐχ ἡ ἐμὴ ἀλλ' οὐδενὸς ἡ ἐλπίς ἐκκόπτεται ἀπὸ πάντων τῶν θεοσεβῶν· ἡ δὲ τῶν θεοφιλῶν ἐλπίς περικρατεῖ, ἣν κατὰ αὐτὸς ἔχω· τῶν δὲ καθ' ἑμᾶς λατρευόντων εἰδώλοις καὶ χειροποιήτοις ἀνθρώπων, ἀληθῶς ἐστὲ ἀπηλπισμένοι ἀπὸ τῆς θεϊκῆς ζωῆς.

§ 24. Ἦν δὲ σὺ καλεῖς μεγάλην δέσποιναν Ἄρτεμιν, σεαυτὸν ἀπατῶν (ἢ ἀπατᾶς). Οὐχ οὕτως γὰρ ἔχει τὰ περὶ τούτων· ἀλλ' ἀνθρώποι ἐγένοντο ἐν καιρῷ τινι. Καὶ ἐπειδὴ περὶ διὰ κήσεις δαιμόνων καὶ γοητείας ἐξέστησαν τοὺς τε ἀνθρώπους, μορφὰς καὶ φαντασίας αὐτῶν τῶν δαιμόνων δεικνύοντων, ἐπεισαν βωμοὺς οἰκοδομεῖν, καὶ στήλας στήσαι, καὶ προσκυνεῖν τὰ ἀνωφελῆ, τὰ μὲν μηδὲ κακὸν μηδὲ ἀγαθὸν ποιῆσαι δυνάμενα. Οὐδὲ γὰρ τιμᾶσαι τοὺς ἰδίους λατρευτάς, οὐδὲ ἀτιμᾶσαι τοὺς ὑβρίζοντας οἷοί τε εἰσιν, οὐστὶνας ὑμεῖς σκοτισθέντες λατρεύετε, καὶ τὸν νοῦν ἐξεστηκότες. Καὶ ἀντὶ τοῦ Θεοῦ, οὗ τῶν ἀγαθῶν ἀπελάθετε, τιμᾶτε τοὺς λιθίνους καὶ ὑλίνους καὶ χρυσοῦς καὶ ἀργυροῦς, ἃ ὁ Θεὸς ἔκτισεν εἰς ὑπηρεσίαν καὶ ἀπόλαυσιν καὶ χεῖραν τῶν ἀνθρώπων...

Quod dixisti, pro gloria ignominiam te illaturum, omnino mihi concilias honorem angelorum, cum lætitia factorem suum laudantium. Quod ais, pro dignitate carcerem et vincula mihi præparata, beatus sum, si vincula domini mei valeam imitari, ut cum ipso oblectationem consequar, et in adventu ejus exultem. Quod statuis me tuis privare cœnis, præparas me ad decumbendum cum patre fidei nostræ Abraham, et cum omnibus justis, qui hilaritate summa perfuerunt in regno Dei. Quod mortem mihi minitaris; ecce immisceo me choro Dei, apud quem omnes choreas agunt, Patres, Justi, Prophetæ, Apostoli, Martyres, et omnes electi Dei. Quum vero dixisti: Morte omnem tibi vitæ spem abscindo: mea neque omnium piorum spes morte abscinditur; invalescit vero spes Deum colentium, quam et ego habeo. Eorum vero, qui apud vos idola et opera manuum colunt, nulla revera est spes vitæ divinæ.

§ 24. Quod autem magnam dominam vocas Artemidem, id facis te ipse decipiens. Non ita se habent res istorum: sed homines aliquando fuerunt. At quoniam dæmones per pruriges et præstigias homines in admirationem traxerunt, ipsi figuras et phantasmata representantes, persuaserunt eis, ut altaria ædificarent, columnas erigerent, et adorarent inutilia, quæ neque malum facere possunt, neque bonum. Etenim nec honorare possunt cultores suos, nec injuria afficientes ignominiose habere: quos vos tenebris excæcati et mente emoti divino cultu honoratis et Dei loco, a quo bonas accepistis, vos colitis lapideos, ligneos, aureos, argenteos deos, quas materies Deus creavit in ministerium et usum hominum...

ni punir ceux qui les outragent. Il n'y a qu'un esprit avengle qui puisse adorer les dieux que vous honorez..... »

VI.

[§ 28.] Le roi prit la parole et dit : « Combien de fois t'ai-je averti et ordonné de ne plus répéter en ma présence ces fables que tu as trouvées et apprises, et qu'il ne t'appartient pas de me raconter? Je t'ai ménagé à cause de tes services et parce que j'espérais que tu reviendrais au vrai culte, en adorant les divinités dont tu offenses de nouveau l'honneur. Tu invoques un autre Créateur inutile, et tu outrages ceux qui sont vraiment créateurs, même la grande Anahid qui vivifie et protège l'Arménie. Tu en fais de même pour le grand et fort Aramazd, créateur du ciel et de la terre. Nos autres divinités, tu

les appelles muettes et insensées. Dans ton arrogance, tu nous as outragés, en nous appelant chevaux et mulets. Or, puisque tu as accumulé tant d'offenses, en nous comparant même à des animaux, je te livrerai aux tourments, je mettrai un frein à ta langue, afin que tu saches que ce sont les paroles que tu as osé répéter devant moi qui en sont cause. Je t'ai fait un grand honneur en daignant parler avec toi, et tu m'as répondu comme à un égal. »

[§ 29.] Et il ordonna qu'on lui attachât les mains derrière le dos, qu'on lui mit un mors dans la bouche, une grande quantité de sel sur le dos, qu'on lui liât la poitrine; et, au moyen d'une corde attachée aux mains et aux pieds, qu'on le hissât avec une machine, à l'endroit le plus élevé des murs du palais. Il resta ainsi lié très-étroitement pendant sept jours. Après ce temps, le roi ordonna qu'on le délivrât de ses liens cruels et qu'on l'a-

CAPUT QUARTUM.

Supplicia, quibus Gregorii constantiam frangere nititur Teredates.

§ 28. Ὑπολαβὼν δὲ ὁ βασιλεὺς, εἶπεν αὐτῷ· Ποσικίς σε ἐνουτέθησα καὶ ἐνετειλάμην, ἵνα μὴ δευτερώσῃς τὰ πλάσματα τῶν μυθευομένων σου ὀημάτων, ἀ συμβάσαι μεμάρηκας; οὐδὲ γὰρ πρέπει σε λαλεῖν ταῦτα. Καγὼ ἀφεισάμην σου, ὡς κεκμηχότος, ὅπως Ἰθῆς εἰς εὐθύτητα σέβειν τοὺς θεοὺς. Σὺ δὲ ἐπιθαλὼν ἄλλω τῆν τιμὴν αὐτῶν, ὃν ἂν βούλη, καλεῖς ποιητὴν, καὶ τοὺς ὄντας ἀληθῶς ποιητὰς ὑβρίζεις, καὶ τὴν μεγάλην Ἄρτεμιν, ἐν ἧ Ἰῆ καὶ ζῶην ἔχει ἡ χώρα τῆς Ἀρμενίας, σὺν ταύτῃ καὶ τὸν ἀνδρείοτάτον Δία, τὸν ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, μετὰ δὲ τοῦτον καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς, καλέσας ἀψύχους καὶ ἀλάλους· καὶ ἡμῖν δὲ ἔξετινας ὑβρεις. Ἐτολμησας γὰρ εἰπεῖν ἡμᾶς ἵππους καὶ ἡμιόνους, καὶ πάσας λοιδορίας προστεθεικώς, ἐθάβρησάς τε ἀλόγους (f. ἀλογα) ἡμᾶς εἰπεῖν. Νῦν περιβαλῶ σε ἐν βασάνοις, καὶ κημὸν ἐμβαλῶ ἐν ταῖς σιαγόσιν σου, ἵνα γνῶς τὴν ματαιότητά τῶν σῶν λόγων, ὅς προελάλεις ἐνώπιόν μου, ὅτι διὰ ταῦτά σοι ἐγένετο. Καὶ τοῦτο, φησὶ, μέγα σοὶ ἔστιν, ὅτι ἐλάλησας ἐνώπιόν μου, καὶ ἐτίμησά σε, καὶ ἔδωκάς μοι ἀπόκρισιν, ὡς τῷ σῷ ἐταίρῳ.

§ 29. Καὶ ἐκέλευσεν ἐξάγκωνα δῆσαι αὐτὸν, καὶ κημὸν ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ δοῦναι, καὶ τοῦ παρ' αὐτοῦ λαξευτοῦ ἑλατος βώλους ἐπιθεῖναι κατὰ τοῦ νώτου αὐτοῦ, καὶ στραγγαλώσαντες αὐτὸν τῇ στραγγάλῃ κατὰ τοῦ στήθους κατασφίξαι καὶ ἀνακρεμασθῆναι ἐν ὑψηλοτάτῳ τόπῳ τοῦ δώματος τοῦ παλατίου αὐτοῦ διὰ μηχανικῶν ὀργάνων. Καὶ ἔμεινεν οὕτως κρεμᾶμμος ἑπτὰ ἡμέρας, καὶ ἐκέλευσεν καὶ ἔλυσαν αὐτὸν ἀπὸ τῶν πικροτάτων καὶ δεινοτάτων βασάνων τούτων.

§ 28. At rex respondens ad eum dixit : Quoties te monui et tibi præcepi, ut non repeteres figmenta verborum fabulosorum, quæ consarcinare didicisti : neque enim te decet talia loqui. Peperci tibi, ut qui laboraveris, ut ad rectam rationem accedas in cultu deorum. At tu illorum honorem transferens ad alium, quem tibi lubet, hunc factorem vocas, eosque, qui vere effectores sunt, contumeliis impetis, et magnam Artemidem, per quam vivit et vigorem habet provincia Armeniæ, cumque ea et fortissimam Jovem, cœli et terræ opificem, post hunc et alios deos, quos vocasti inanimos et mutos; et ad nos quoque injurias extendisti. Sustinuisti enim nos dicere equos et mulos, omnemque adjiciens contumeliam, etiam rationis expertes nos dicere ausus es. Nunc tradam te cruciatibus, et camum injiciam maxillis tuis, ut percipias vanitatem verborum tuorum, quæ locutus es coram me; cum id tibi eorum causa contingat. Et hoc, inquit, tibi magnum est, quod locutus sis coram me, et te honoraverim. At tu mihi respondisti, ut æquali tuo.

§ 29. Tunc manibus in tergum revinctis alligari jussit, et camum ori ejus inseri, massasque excisi apud ipsos salis dorso ejus imponi; constrictumque loro circa pectus fortiter stringente, suspendi in celsissimo loco palatii sui per instrumenta mechanica. Mansit autem septem diebus sic suspensus : tunc, jubente rege, solverunt ipsum amarissimis vehementissimisque cruciatibus istis : ferentesque eum stiterunt regi. Rex autem

menât devant lui. Il commença à lui parler ainsi : « Comment as-tu pu souffrir, supporter, résister et vivre jusqu'à aujourd'hui ? as-tu senti au moins que, comme un âne et un mulet, tu as véritablement porté ta charge et que tu es resté courbé dessous ? C'est parce que tu as osé insulter nos Dieux, en disant qu'ils étaient insensibles, qu'ils t'ont infligé ce châtement. Maintenant, si tu ne veux pas rendre un culte aux idoles, si tu continues à les outrager, tu endureras des tourments encore plus cruels..... »

VII.

[§ 31.] Alors le roi commanda qu'on le suspendît par un pied la tête en bas ; que, dans cette position, on brûlât sous lui du fumier et qu'on le frappât fortement avec des verges mouillées. D'après l'ordre du roi, dix hommes le martyrisèrent, et il resta ainsi suspendu durant sept jours.....

Καὶ ἐνέγκαντες ἔστησαν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ βασιλέως. Καὶ ἠρώτα αὐτὸν, λέγων· Πῶς ἐκαρτέρησας ἕως τῆς σήμερον; Ἐλαβες ἄρα πείραν, ὅτι ἀληθῶς ὡς ὄνος ὄντως βαστάξας κατὰ τοῦ νότου γόμον ἐστήριξας καὶ ἐπὶ τόπῳ ἔμεινας μετὰ τὸν γόμον, ἐπειδὴ ἐτόλμησας ὑβρίσαι τοὺς θεοὺς, λέγων· Ἀκίνητοί εἰσι· διὰ τοῦτο ἀπέδωκάν σοι τὴν τιμωρίαν ταύτην. Νῦν δὲ ἐὰν μὴ καταδέξῃ σέβειν αὐτοὺς, καὶ προσθήσεις τοιαύτας ὑβρῆς, ἔτι μαιζότερά σοι κακὰ γενήσεται...

§ 31. Καὶ θυμωθεὶς ὁ βασιλεὺς ἐκέλευσεν αὐτὸν κατὰ κεφαλὴν κρεμασθῆναι ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ποδός, ἵνα ἔτι αὐτοῦ κρεμαμένου καπνίσωσιν ὑποκάτω αὐτοῦ δυσώδη κόπρον, καὶ τυφθῇ σφόδρα βάλκλοις ὑγροῖς· καὶ ἕδειραν αὐτὸν δέκα ἄνθρωποι κατὰ τὴν κέλευσιν τοῦ βασιλέως, καὶ ἔμεινεν οὕτως κρεμαμένος ἑπτὰ ἡμέρας.....

VIII.

[§ 47.] Et il commanda qu'on apportât des entraves de bois, pour les lui mettre aux os des jambes et qu'on les serrât avec de fortes cordes qui faisaient couler le sang à l'extrémité inférieure de ses doigts de pieds. Alors le roi lui dit : « Ne ressens-tu aucune douleur ? » Il répondit en ces termes : « La force m'est donnée, puisque j'ai prié le Créateur de l'univers, l'architecte et le constructeur de toutes les choses visibles et invisibles. » Le roi alors ordonna qu'on lui ôtât ses liens, et, ayant fait apporter des coins de fer, on les lui enfonça dans la plante des pieds. Ensuite on le prit par la main et on le faisait courir çà et là d'un côté à l'autre. Le sang coulait de ses pieds et arrosait la terre en abondance....

interrogabat ipsum, dicens : Quomodo tolerasti usque in hunc diem ? Experimentum nunc cepisti, quod vere, et asinus, dorso onus gestans consisteteris, et per onus in loco manseris, quia deos contumeliis appetere ausus es, dicens : Immobiles sunt. Ideo hanc tibi poenam retruderunt. Nunc vero, si non consenseris eos honorare et ejusmodi addideris injurias, majora etiam tibi inferentur mala...

§ 31. Tunc rex iratus jussit eum capite deorsum verso suspendi ab uno pede, ut eo in caput præcipite pendente inferius fumum excitarent ex fimo graveolente, et fortiter cæderetur baculis humidis. Decem homines et mandato regis ipsum verberarunt, eoque modo pependit septem diebus.....

CAPUT QUINTUM.

[*Alia Sancti tormenta : injicitur tandem profundo puteo, ut ibi moriatur. Regis contra Persas bella et edicta contra Christianos.*]

§ 47. Καὶ ἐκέλευσεν κορμούς ξύλων ἐνεχθῆναι καὶ γενέσθαι σανίδας κατὰ τῶν ἀντικνημίων τῶν ποδῶν αὐτοῦ, καὶ μετὰ στραγγάλης περισφίγξαι σπαρτίους εὐτόνωσ, ἕως οὗ κατέβρεεν τὸ αἷμα διὰ τῶν ἀκρων τῶν δακτύλων τῶν ποδῶν αὐτοῦ, καὶ ἤσθάνθη τῶν πόνων..... Καὶ ἐκέλευσεν μετὰ ταῦτα ἥλους σιδηροῦς ἐνεχθῆναι, καὶ κατὰ τῶν πελμάτων αὐτοῦ ἐμπαγῆναι, καὶ λαβόντες ἀπὸ χειρὸς ἔνθεν καὶ ἔνθεν δραμῆιν αὐτὸν ἐπόουον ὡς κἀκεῖ. Καὶ τὸ αἷμα ἐξέχετο, καὶ ἔβρεεν ἀπὸ τῶν ποδῶν αὐτοῦ, καὶ τὴν γῆν σφόδρα κατέβρεγεν....

§ 47. Tunc jussit afferri lignorum truncos, et inde fieri tabulas tibiis pedum ejus imponendas, easque firmibus nodosis vehementer constringi, donec deflueret sanguis per summitates digitorum pedum ejus, et senserit hunc dolorem..... Deinde rex jussit afferri clavos ferreos, plantisque pedum ejus infigi : sumentes vero manum ejus hinc et inde, eum currere fecerunt hac et illac. Atque effundebatur sanguis et defluebat a pedibus ejus, et terram abunde rigabat.....

[§ 48.] Le roi dit alors : « Maintenant frappez-le, pour que de ses larmes il ressente de l'allégresse. » Et ils lui donnèrent des coups sur la tête et le frappèrent cruellement. Le roi lui demanda alors : « Est-ce de l'allégresse ? » — Il lui répondit : « Sans doute, car, si le laboureur ne suait pas sous l'ardeur brûlante du soleil, il n'aurait pas la joie de jouir du fruit de son labeur durant le repos de l'hiver. » Le roi reprit ensuite : « Tu vas aussi travailler dans la position terrible où tu te trouves. » Et il fit apporter du sel, du nitre et du vinaigre, le fit coucher à terre, le visage tourné en l'air, la tête serrée dans un étai de menuisier, et lui fit mettre un roseau dans les narines pour lui faire absorber ce mélange. Puis il fit apporter des sacs faits de peaux de brebis remplis des cendres d'un brasier, pas assez remplis pour qu'il ne pût respirer, mais suffisamment pour que la cendre, lui montant au cerveau, pût le tourmenter. On les lui mit sur la tête, et on lui serra l'ouverture du sac autour du cou ; il resta ainsi pendant six jours.

IX.

[§ 49.]..... Et le roi, s'irritant de plus en plus, lui fit lier les pieds avec des courroies, et le fit suspendre la tête en bas ; il lui fit mettre un entonnoir à l'anus, et, avec des outres, il lui fit verser de l'eau dans les entrailles.....

X.

[§ 50.] Et il ordonna qu'on lui déchirât les flancs avec des crochets de fer, jusqu'à ce que le sol fût arrosé de son sang... .. Puis il commanda qu'on apportât des clous et des crochets de fer dans beaucoup de paniers, qu'on les disposât par terre très-rapprochés, et, après avoir enlevé à Grégoire ses vêtements, on le jeta dessus. On lui perça tous les membres, on le traina, on l'ensevelit presque dans les pointes de fer, et on le roula de telle sorte qu'il ne resta plus une seule partie de son corps qui ne fût couverte de blessures.....

§ 48. Ἐΐπεν δὲ ὁ βασιλεὺς· Τύψατε αὐτὸν τῷ κλαυθμῷ, σκεύει τῶν δακρύων, ἵνα ἔλθῃ αὐτῷ εὐφροσύνη. Καὶ ἐκολάφισαν αὐτὸν εἰς τὴν κεφαλὴν, παίοντες δεινῶς. Οὐκοῦν ἐνταῦθα κοπίασον ἐργατικῶς διὰ τῶν βασάνων, ἐν αἷς ἐστηκας. Καὶ ἐκέλευσεν ἐνεργῆσαι ἄλας καὶ νίτρον καὶ ὄξος δριμύτατον, καὶ ἵπτιον αὐτὸν ἀπλώσαι καὶ τὴν κεφαλὴν ἀσφαλισθῆναι ἐν τῷ κοχλίᾳ τῶν τεκτόνων, καὶ καλάμου αὐλίσκον πῆξαι ἐν τῇ ῥινί αὐτοῦ, κάκεινα ἀναμιγνέντα διὰ τοῦ αὐλίσκου καταχέειν εἰς τὴν κεφαλὴν. Καὶ μετὰ ταῦτα ἐκέλευσεν, καὶ ἤνεγκαν θύλακα δερμάτινον καὶ ἐγένεμισαν αὐτὸν καμινιαίας αἰθάλης, καὶ ἐποίησαν ἵνα μὴ πάνυ μεμέστωται ἐνεκεν τῆς δόσοληψίας τῆς πνοῆς, ὅπως εἰσελκυσαντος τοῦ ἐγκεφάλου βασανισθῆ πικρῶς· καὶ ἐνδύσαντες εἰς τὴν κεφαλὴν τὸ στόμα τοῦ θύλακος, περιέδησαν τῷ τραχήλῳ αὐτοῦ· καὶ ἔμεινεν ὁσῶς ἕξ ἡμέρας.

§ 49. Ἐπὶ πλείον δὲ ὀργισθεὶς ὁ βασιλεὺς, ἐκέλευσεν δεῖσθαι τοὺς πόδας αὐτοῦ σπαρτίοις, καὶ κατὰ κεφαλὴν κρεμάσαι, καὶ καταχέειν διὰ τῆς ἑδρας ὕδωρ εἰς τὸ ἐντὸς αὐτοῦ....

§ 50.... Καὶ ἐκέλευσεν εὔσαι τὰς πλευράς αὐτοῦ σιδηροῖς ὄνυξιν, ἕως οὗ κατηρδεύθη τὸ ἕδαφος ἀπὸ τοῦ αἵματος αὐτοῦ..... Καὶ ἐκέλευσεν ἐνεργεῖν τριβόλους ἐν κοφίνοις καὶ ἐν τῇ γῇ βανθῆναι· καὶ γυμνώσαντες τὸν Γρηγόριον ἤπλωσαν ἐπάνω τῶν τριβόλων, καὶ κατεκεντήθη ὁμοῦ ὅλον τὸ σῶμα αὐτοῦ. Σύροντες δὲ αὐτὸν, ἐκαλίνδουν, καὶ περιέστρεφον, ἕως τοῦ μὴ ἀπομείναι τόπον ὀλόκληρον ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ.

§ 48. Rex autem dixit : Percutite eum usque ad fletum, asferentem lacrymas, ut oriatur eidem lætitia. Et colaphis eum ceciderunt in caput, percutientes vehementer. Ergo hic labora operose per tormenta, in quibus constitutus es. Et jussit afferri salem et nitrum et acetum vehementissimum, eumque extendi resupinum, caputque cochleæ architectonicæ tuto imponi, et nari ejus parvam infigi fistulam, illaque simul commixta per fistulam effundit in caput. Deinde jussit, et attulerunt saccum coriaceum, quem fuligine ex camino repleverunt, et fecerunt ne nimium repleretur ad respirationem non impediendam, ut cerebro atrahente acriter torqueretur : et inducentes capiti ejus os sacculi, collo ejus alligarunt : et sic mansit sex diebus.

§ 49. Rex vero magis excandescens, funibus pedes ejus colligari jussit, præcipitemque in caput suspendi, et per anum ejus ex utribus infundi aquam in interiora....

§ 50. Jussit autem latera ejus radi unguis ferreæ donec pavementum sanguine ejus rigaretur..... Tum jussit in cophinis afferri tribulos, iisque conspergi terram : et nudatum Gregorium super tribulos extenderunt, totamque simul ejus corpus punctationibus impletum est : trahentes quoque ipsum, tegebant (aculeis ?) et in iis circumvolvebant, donec non maneret locus integer in ejus corpore....

[§ 51.]..... Et le roi ordonna, qu'après lui avoir mis des cercles de fer aux genoux, on le frappât avec des marteaux, et qu'on le suspendit jusqu'à ce qu'on lui eût brisé les genoux. Et il demeura ainsi suspendu pendant trois jours. Le quatrième jour, il ordonna qu'on l'amenât en sa présence.....

[§ 53.] Et il ordonna qu'on fit fondre du plomb dans des chaudières de fer; et, quand il fut bouillant et liquide comme de l'eau, on le répandit sur lui. Tout son corps fut couvert de brûlures. Mais Grégoire n'en mourut pas et il résista avec un grand courage. Et, à quelques demandes qu'on lui adressât, il répondait aussitôt.....

XI.

[§ 54.] Tandis que Tiridate s'attachait à lui parler avec douceur et à lui promettre des richesses et

(1) Moïse de Khorène (liv. II, ch. 82) nous apprend le nom de ce satrape. « Dadjad, dit-il, beau-frère de Ardavazt Mantagouni, fut créé prince du canton d'Achoz. Ce fut Dadjad qui prévint Ardavazt, lequel

des honneurs, en disant : « S'il ne m'écoute pas, j'augmenterai encore ses souffrances et je le tourmenterai de telle façon qu'il ne pourra plus les supporter, » voici qu'un des satrapes (1) se présenta devant le roi pour lui donner cet avis : « Cet homme est indigne de vivre, c'est pourquoi il ne veut plus exister ni voir la lumière; depuis longtemps il habite parmi nous, et nous ne le connaissons point. C'est le fils du perfide Anag, qui tua ton père Chosroès, dévasta l'Arménie et la livra au pillage et à la captivité. Or le fils de ce criminel est indigne de vivre. » Après tant de tortures, de souffrances, de fléaux, de gibets et de douleurs atroces qu'il supporta avec tant de résignation pour le nom de Notre-Seigneur Jésus-Christ, le roi, ayant su d'une manière positive qu'il était fils d'Anag le Parthe, meurtrier de son père Chosroès, ordonna qu'on le conduisit

avertit à son tour Tiridate, que Grégoire était fils d'Anag..... » Zénob de Glag, *Hist. de Daron* (pag. 32 de la trad. fr.), dit au contraire que Tiridate apprit ce fait de la bouche « de la sœur du beau-père de Grégoire ».

§ 51. Καὶ ἐκέλευσεν περικνημίδας σιδηρᾶς γενέσθαι εἰς τὰ γόνατα αὐτοῦ, καὶ πῆξαι παχεῖς σφῆνας, καὶ ἀνακρεμάσει αὐτὸν, ἕως οὐ ἀπεισπάσθησαν τὰ γόνατα αὐτοῦ. Ἐμείνεν δὲ τρεῖς ἡμέρας κρεμάμενος. Καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατενέγκαντες ἔστισαν αὐτὸν ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως.....

§ 53. Καὶ ἐκέλευσεν λυθῆναι μόλυβδον ἐν λέβητι σιδηρῇ, καὶ εἶτι ζέουσαν καταχέειν κατὰ τοῦ στόματος αὐτοῦ καὶ καθ' ὄλον τὸ σῶμα αὐτοῦ. Καὶ οὐκ ἀπέθανεν, ἀλλ' εἶτι ἔχων δύναμιν, ἐν τῇ ἐπερωτᾶσθαι ἀπεκρίνατο ἐν τάχει.....

§ 54. Καὶ ὡς ἐτι ἐσκέπτετο Τηρηδάτιος λαλῆσαι αὐτῷ ἀπαλῶς, καὶ δηλῶσαι καὶ ἐπαγγεῖλαισθαι ὑπάρξεις καὶ τιμὰς, αἷς οὐκ ἔμελλεν ὑπακούειν, λογισάμενος ὡς, εἰ μὴ ταύταις πεισθεῖη, προσθεῖναι αὐτῷ βασάνους καὶ εἰς χρόνον κολάσαι· ἰδοὺ εἰς τῶν σατραπῶν προσέρχεται τῷ βασιλεῖ, καὶ ἀρξάμενος λαλεῖν αὐτῷ, καὶ διδάξει πᾶσαν τὴν ἀκρίθειαν, τὴν περὶ αὐτὸν, ἔφη· Οὐκ ἔξεστιν αὐτὸν ζῆν· διὰ τοῦτο οὐ θέλει τὸ φῶς ἰδεῖν, οὔτε ἐλεηθῆναι. Τοσοῦτος γὰρ χρόνος, καὶ οὐκ ἔγνωμεν αὐτόν. Ἄλλ' οὗτός ἐστιν υἱὸς Ἄνακ τοῦ κατὰ δίκου, τοῦ ἀποκτείναντος τὸν σὸν πατέρα Κουσαρῶ, καὶ ποιήσαντος σκότος τῇ τῶν Ἀρμενίων χώρα, καὶ εἰς θάλασσαν παραδόντος τὴν γῆν ταύτην, καὶ εἰς αἰχμαλωσίαν. Νῦν οὖν οὐ χρὴ αὐτὸν ζῆν· υἱὸς γὰρ ἐκδικήσεως ὑπάρχει. Καὶ μετὰ τοσαύτας ἐξετάσεις καὶ βασάνους καὶ πληγὰς καὶ φυλακὰς, στρεβλώσεις καὶ κρεμάσεις, ἐν αἷς ἐνέπηξαν εἰς αὐτόν, ἃς ἐπήνευχεν διὰ τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μαρτυρῶν περὶ τούτων τῶν πραγμάτων ὁ βασιλεὺς, ὅτι ἀληθῶς υἱὸς ἐστὶν τοῦ Πάρθου Ἄνακ, τοῦ ἀποκτείναντος

§ 51. ... Tunc jussit rex tibia ferrea imponi genibus ipsius, insigique cuneos crassos, eumque suspendi, donec genua ejus avellerentur. Mansit autem tribus diebus suspensus, et die tertia deposuerunt et statuerunt eum coram rege.....

§ 53. ... Et jussit liquefieri plumbum in lebeti ferreo, et adhuc fervidum effundi in os et in totum corpus ipsius. Non tamen est mortuus, sed vires etiamnum habens, dum interrogabatur, confestim respondit...

§ 54. Et dum Teredates adhuc meditabatur mollior ipsum alloqui, eique exhibere et promittere opes et honores, quibus promissis morem gesturus non erat, cogitans, si his non cederet, addere cruciatus, et in longum tempus eum punire; ecce quidam ex satrapis regem adit, eumque orsus alloqui et docere omnem diligentiam de illius rebus, dixit: « Non licet ipsum vivere. Hac de causa non cupit lucem videre, nec misericordiam obtinere. Multum effluxit temporis, quo eum non cognovimus. At hic est filius Anaci judicio damnati, qui occidit patrem tuum Cusaronem, et tenebras induxit in regionem Armeniæ, et hanc terram ad interitum perduxit et ad captivitatem. Nunc ergo non oportet eum vivere: nam filius ultionis est. » Et post tot inquisitiones, cruciatus, plagas, carceres, tormenta et suspensiones, quibus ipsum affligerunt, et quæ passus est propter nomen domini nostri Jesu Christi; intelligens de his rebus rex, quod revera filius esset Anaci Parthi, qui patrem ipsius

pieds et mains liés, dans la province d'Ararat, qu'on l'enfermât dans le donjon du château de la ville d'Ardaschad, et qu'on le descendît dans une caverne très-profonde (1) pour qu'il y mourût. Il y resta durant treize ans (2).

[§ 55.] Le roi s'en vint ensuite dans son palais d'hiver de la ville de Vagharschabad, dans la province d'Ararat, située dans la partie orientale de l'Arménie. Ensuite, durant tout le temps de son règne, le roi Tiridate détruisit et dévasta le pays placé sous la domination des Perses, ruina l'Assyrie et y fit un grand carnage. A cause de cela, ceci passa en proverbe : « Comme le fier Tiridate, qui, dans son impétuosité, renversa les digues des fleuves, et, dans son audace, arrêta leurs cours vers la mer. » Et en vérité, il était audacieux,

magnanime et doué d'une grande vigueur. Sa taille était très-élevée; il était très-robuste et très-fort; c'était un vaillant et courageux guerrier. Il avait passé toute sa vie au milieu des batailles, et avait toujours remporté la victoire. Il s'acquit une grande renommée, et l'éclat de ses triomphes se répandit par toute la terre. Il mit en déroute tous ses ennemis, et vengea ses ancêtres. Il fit d'immenses ravages dans toute l'Assyrie, et partout il enlevait du butin. Il passa au fil de l'épée les armées perses, rassembla des dépouilles considérables, et, à la tête de la cavalerie grecque, il culbutait les cohortes ennemies. Il fit une levée d'hommes parmi les Huns, et réduisit en servitude une grande partie de la Perse (3).

(1) La légende de S. Grégoire l'Illuminateur est un des faits les plus mémorables des annales religieuses de l'Arménie. Elle se trouve consignée dans la plupart des écrits religieux et profanes qui traitent de l'histoire de cette époque. Agathange donne à ce sujet des détails très-circostanciés que l'on trouve rapportés dans le Ménologe arménien (30 sept. et 18 nov.). — Cf. aussi J.-B. Aucher, *Vies des saints*, en arm., t. II, pag. 520 et t. III, pag. 74, §21 et suiv. — Le souterrain du château d'Ardaschad, que les Arméniens désignent sous le nom de *caverne* ou de *puits*, est appelé actuellement *Khor-virab* « fosse profonde ». On a construit sur l'emplacement de cette localité, illustrée par le martyre de S. Grégoire, un monastère célèbre, mentionné par Vartan dans sa *Géographie* (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, pag. 418 et suiv.). — Cf. aussi Indjadjî, *Géogr. anc.*, pag. 486. — Le P. L. Alischan, *Géogr. de l'Arm.*, pag. 72, § 139. — Chakhatounoff, *Descript. d'Edchmiadzin*, t. II, pag. 277 et suiv., § 571. — Il existe dans ce monastère une grande quan-

tité d'inscriptions arméniennes d'une époque assez récente, et qui rappellent que ce lieu servit de prison à l'apôtre national de l'Arménie. La plus intéressante est gravée sur un fût de colonne, au bas du clocher; elle est en caractères pehlwi, et n'a pas encore été publiée jusqu'à présent. J'en dois la communication à M. Bergé, de Tiflis, qui m'a également envoyé la copie de toutes les inscriptions arméniennes de Khor-virab, dont le père Chakhatounoff a publié le texte, souvent altéré, et dont Dubois de Montpereux a donné quelques traductions dans son *Voyage autour du Caucase*.

(2) Les historiens ne sont pas d'accord sur le nombre d'années que S. Grégoire passa dans la caverne d'Ardaschad; les uns disent qu'il y resta treize ans, d'autres quatorze; mais presque tous les écrivains fixent la durée de sa détention à quinze ans (Zénob de Glag, pag. du texte et pag. 32 de la trad. fr. — Oukthannès d'Edesse, pag. 75-77. — *Vies des saints arm.*, loc. cit.).

(3) Les exploits de Tiridate sont racontés tout au long

ναντος Κουσαρῶ πατέρα αὐτοῦ, ἐκέλευσεν δεδεμένον αὐτὸν χερσὶ καὶ ποσὶ καὶ τραχλῶ ἀπαγαγεῖν εἰς τὴν Ἀραράτ πατρίδα, καὶ δοῦναι αὐτὸν ἐν τῇ λόφῃ τοῦ κάστρου ἐν τῇ Ἀρταξάτ τῇ πόλει, καὶ καταγαγεῖν εἰς τὸ κατώτατον χάος, ὃ ἦν βαθύτατον πᾶν, ἕως οὗ ἐκεῖ ἀποθάνῃ· καὶ ῥιφεὶς ἔμεινεν ἐν ἐκείνῳ τῷ κρημῶ ἕτη δεκατέσσαρα.

§ 55. Καὶ αὐτὸς οὖν ὁ βασιλεὺς ἐπορεύθη παραχειμάσαι ἐν πατρίδι Ἀραράτ, ἐν Οὐαλαρσαπάτ πόλει τῆς Ἀρμενίων χώρας κατὰ ἀνατολάς. Ὁ δὲ βασιλεὺς Τηρηδάτιος δλον τὸν χρόνον τῆς αὐτοῦ βασιλείας κατέστρεφεν καὶ ἐπραΐδευεν τὴν γῆν τοῦ τῶν Περσῶν βασιλέως, καὶ τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἀσσυρίας ἐπάταξε δεινοτάταις πληγαῖς. Διὰ τοῦτο ἐβλήθησαν οὗτοι οἱ λόγοι ἐν παραβολαῖς λόγων, ὅτι ὡς ὁ ἀλαζῶν Τηρηδάτιος ἀλαζονεύμενος κατέστρεψεν τὰ τῶν ποταμῶν χεῖλη, καὶ ἐξήρανε τὰ βεῖθρα τῶν θαλασσῶν ἐν τῇ ἀλαζονείᾳ αὐτοῦ· ἐπειδὴ ἦν σφόδρα πρὸς τὴν ἀμφίαν ἀλαζῶν καὶ σεμνός, καὶ δυνατός καὶ στερεὸς ὀστέοις, καὶ εὐσαρκὸς σώματι· ἀνδρείοτάτος δὲ καὶ πολεμι-

Cusaronem occidit, jussit eum manibus pedibusque et collo vinctum perduci in provinciam Ararat, tradique in verticem castrî in civitate Artaxat, demittique in infimum hiatus, qui profundus admodum erat, donec ibidem moreretur. Injectus autem, mansit in illo præcipitio annis quatuordecim.

§ 55. Rex ipse quoque profectus est in provinciam Ararat, in Valarsapat civitatem, quæ est regionis Armeniæ versus orientem, ut ibi hiemaret. Hic autem rex Teredates toto tempore regni sui profligavit et deprædatus est terram regis Persarum, et provinciam Assyriæ percussit gravissimis plagis. Quapropter hæc verba in proverbium abierunt: Sicut gloriosus Teredates jactabundus evertit ripas fluviorum, et marium fluentia exsiccavit in jactantia sua. Nam supra modum in vestimentis gloriosus erat et magnificus, ossibus robustus et firmus, et corpore succi pleno: bellator vero erat fortissimus, procerus

[§ 56.] Pendant les treize années que Grégoire séjourna dans la caverne profonde du château, une veuve qui était dans ce château, ayant appris en songe sa captivité, préparait chaque jour un petit pain et le lançait dans la caverne. Par un effet de la divine Providence, il s'en nourrit durant toutes les années qu'il y fut enfermé. Par une faveur du Seigneur, il demeura vivant dans cette caverne, où tous ceux qu'on y jetait moururent par suite de l'odeur fétide de la fange de ce bourbier, de la quantité de reptiles et de la profondeur de la caverne. En effet, ce lieu était particulièrement destiné à ceux qui s'étaient rendus coupables d'homicides en Arménie.

par Moïse de Khorène (liv. II, ch. 75, 79, 82, 85) d'après l'Histoire, aujourd'hui perdue, de Firmilien, évêque de Césarée, que l'annaliste arménien a résumée dans son livre.

ὄτης, ἄκρως ἐψηλὸς καὶ πλατὺς τῇ ἡλικίᾳ. Ὅστις πάντα τὸν χρόνον αὐτοῦ πολεμῶν, ἐλάμβανε τὰ νικητήρια ἐν τοῖς μονομάχοις. Κτησάμενος δὲ καὶ ὄνομα καυχήματος, ἐστῆσεν ἀθλήσεως νίκην ἐν ὄλῳ τῷ κόμμῳ. Ἐν τοῖς ἰδίοις καιροῖς ἐπάταξεν ἐν πληγαῖς μεγάλαις τοὺς ἐχθροὺς, καὶ ἐζήτησεν ἐκδίκησιν τῶν προγόνων αὐτοῦ· ἔλαβεν σκῦλα πολλὰ ἀπὸ τῶν τῆς Ἀσσυρίας μερῶν, καὶ ἀφέλετο ὑπάρξεις μεγίστας· ἐνέβαλεν εἰς βουραϊαν τὸ στρατεύμα τῶν Περσῶν καὶ ἀπέσπασεν σκῦλα πολλὰ. Ἐγένετο ὁδηγὸς στρατοπεδάρχαις Ῥωμαίων, καὶ παρέδωκεν τὰς παρεμβολὰς αὐτῶν. Ἐξέβαλεν στρατιὰν Οὐννων, καὶ ἠχμαλώτισεν τὰ μέρη τῆς Περσίδος.

§ 56. Ἐν δὲ τοῖς τεσσαρεσκαίδεκα ἔτεσιν, ἐν οἷς γέγονεν ὁ ἅγιος Γρηγόριος ἐν τῷ κάστρῳ τῆς φυλακῆς, ἐν τῷ βαθυτάτῳ χάσματι, γυνὴ μίᾳ χήρα, οἰκοῦσα ἐν ἐκείνῳ τῷ κάστρῳ, χρηματισθεῖσα ἀπὸ δράματος, καθεδάστην ἄρτον ποιοῦσα ἔτοιμον, ἐβρίπτειν κάτω ἐν τῷ χάσματι, καὶ οὕτως ἐτρέφετο ἀπὸ τῆς τοῦ Θεοῦ κελεύσεως τὰ ἔτη ἐκεῖνα, ἐν οἷς ἔμεινεν αὐτόθι. Αὐτὸς γὰρ ἐν τῷ κρημνῷ ἐκείνῳ ἐφυλάττετο διὰ τῆς χάριτος τοῦ ἰδίου δεσπότου. Οἱ γὰρ ἄλλοι ἄνθρωποι βιφέντες ἐκεῖ ἐθνησκον ἕνεκεν τῆς δεινότητος καὶ τῆς πικρίας καὶ κακότητος τοῦ τόπου, καὶ τοῦ βορβοροῦ, καὶ τῶν ὄφειων τῶν ἐγκειμένων, καὶ τῆς βαθύτητος αὐτοῦ. Διὰ γὰρ τοὺς κακούργους ἀκοδομήθη ἐκεῖνος ὁ τόπος, καὶ εἰς κόλασιν πάντων τῶν καταδίκων τῆς Ἀρμενίων χώρας.

§ 57. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐκέλευσεν ὁ Τηρηδάτιος ὁ βασιλεὺς γράμματα καταπεμφθῆναι πανταχῇ τῆς ἰδίας ἐξουσίας ἐν τούτῳ τῷ τύπῳ· Τηρηδάτιος βασιλεὺς τῆς μεγάλης Ἀρμενίας τοῖς μεγιστάσι καὶ ἀρχουσι καὶ σατράπαις καὶ ἐπ' ἐξουσίαις, καὶ τοῖς λοιποῖς ὑπηκόοις ὑπὸ τὴν ἐμὴν ἐξουσίαν, κωμοπόλεσι καὶ κώμαις καὶ χωρίοις, ἐλευθέρους τε ἑμοῦ καὶ ἀπελευθέρους πᾶσιν εἰρήνην. Πρόνοια γένηται ἀπὸ τῆς τῶν θεῶν βοηθείας, καὶ πλῆθος ἐτοιμασίας ἀπὸ τοῦ ἀνδρείου

XII.

[§ 57.] A cette époque, le roi Tiridate expédia un édit dans toutes les contrées soumises à sa domination dont voici la teneur : « Tiridate, roi de la Grande-Arménie, aux grands, aux princes, aux satrapes, aux préfets et à tous ceux qui sont sous ma puissance, dans les bourgs, dans les villes, dans les villages, dans les campagnes, aux nobles et au peuple, à tous salut également. Puissent la santé et la prospérité vous arriver avec l'aide des dieux; une abondante fertilité par le puissant Aramazd, la protection de la grande déesse Anahid, et un grand courage par le vaillant Va-

admodum et latus statura. Hic omni tempore suo belligerans, victoriae præmia reportavit inter gladiatores. Obtento etiam nomine glorioso, per totum mundum luctationis victoriam extendit. In tempore suo magnus inimicis intulit clades, et vindictam progenitorum suorum expetivit: obtinuit spolia multa ex partibus Assyriae, et divitias abstulit maximas: exercitum Persarum magna strage percussit, multaque abstraxit spolia. Ducibus Romanorum factus est ductor, et ordines castrorum eis præbuit. Ejecit exercitum Hunnorum, et in captivitatem duxit tractus Persidis.

§ 56. Annis vero illis quatuordecim, quibus sanctus Gregorius manebat in castro carceris, in profundissimo hiato, mulier quædam vidua, habitans in castro illo, divinitus per visionem monita, quotidie panem præparatum mittebat deorsum in hiatum, et sic nutrebat mandato Dei annis illis, quibus ibidem mansit. Nam ipse in præcipitio illo conservabatur caritate Domini sui. Alii enim homines, qui illuc erant injecti, moriebantur ob molestiam, acerbiter et calamitatem loci, ob lutum et serpentes, qui erant in profunda illa caverna. Nam pro hominibus flagitiosis ædificatus erat iste locus, et ad supplicium omnium condemnatorum regionis Armeniæ.

§ 57. Post hæc Teredates quocumque per ditionem suam litteras transmitti jussit, quas hujus erant tenoris: Teredates rex magnæ Armeniæ magnatibus, ducibus, satrapis, præfectis et reliquis in ditione mea subditis, oppidis, vicis et locis, liberis simul et libertate carentibus, omnibus pacem. Providentia sit ab auxilio deorum, et plurimum alacritatis a fortissimo Jove, cura

hak'a (1), à tous les Arméniens de notre pays (2); la sagesse aux Grecs du pays des empereurs, et protection à ceux des divins Parthes, descendants de nos aïeux. Sachez, chacun en particulier, par cet ordre, tout ce que nous avons fait pour votre prospérité. Quand nous étions dans le pays des Grecs, nous vîmes la sollicitude des rois pour procurer la félicité dans leur pays, honorant le culte des dieux par des sacrifices, par des offrandes magnifiques, des dons différents, toutes sortes de fruits et leur offrant toute espèce de présents; observant leur culte très-pieusement et avec amour, adorant et vénérant de toutes les manières les dieux illustres, magnifiques et immortels. Nous avons vu également comment ces mêmes dieux donnaient la tranquillité, la prospérité, la richesse et l'abondance au pays, et une population florissante, comme la récompense de leur zèle pour le culte des dieux. C'est pourquoi les rois du pays, pour leur en inspirer la crainte, choisirent des hommes pour veiller au culte des dieux, parce que, si le vulgaire par ignorance, ou si quelqu'un par oubli ou par démence, voulait mépriser leur culte, les préfets, selon l'ordre établi par les rois, les extermineraient dans leurs provinces, afin que les dieux augmentent la félicité du royaume. Car, si quelqu'un les méprisait, il exciterait leur colère contre nous, il se

perdrait lui-même, en provoquant de grands dommages et d'irréparables malheurs. C'est précisément à cause de cela que les rois des Grecs donnèrent, dans leur royaume, l'ordre menaçant de condamner à mort les coupables (3). Or, nous aussi, jaloux de votre félicité et désirant que les dieux augmentent avec abondance leurs dons envers vous, nous ordonnons que vous restiez fidèles à leur culte et à leur glorification, pour obtenir par leur intervention la prospérité, l'abondance et la paix. De même que chaque père de famille prend soin de sa maison et des siens, nous aussi, nous veillons avec sollicitude à la prospérité de l'Arménie. Ainsi donc vous tous, nos grands bien-aimés, satrapes, nobles, préfets, villageois et citadins, et vous, nos sujets arsacides (Arschagouni), élevés et nourris pour le bien de votre roi, honorez les dieux. S'il se trouve quelqu'un qui les offense, s'il tombe entre vos mains, prenez-le, et, après lui avoir lié les pieds, les mains et le cou, conduisez-le à la Porte Royale; et ses biens, ses récoltes, ses terres, ses possessions et ses trésors, tout sera pour ceux qui l'auront dénoncé. Soyez satisfaits avec l'aide des dieux et de votre roi; soyez aussi heureux, car nous le sommes. »

Ensuite le roi Tiridate; pendant tout le temps de son règne, guerroya avec la Perse et tira ven-

(1) Le dieu Vahak'n, qui fait partie du Panthéon arménien, appartient, selon M. Emin, à la classe des demi-dieux, désignés par les auteurs nationaux sous le nom de *tut'azn* « hommes d'origine divine ». Vahak'n était fils de Tigrane I, roi d'Arménie, contemporain de Cyrus et de Crésus. Sa mémoire s'est conservée dans les chants des rhapsodes; et un fragment relatif à la naissance de ce dieu nous a été transmis par Moïse de Khorène (liv. I, ch. 30). Agathange donne dans un passage de son Histoire un précieux renseignement sur ce dieu, qui portait l'épithète de *Vitchabakal*, « destructeur de dragons ». Vahak'n avait son temple à Achdichad, dans

la province de Daron, non loin de l'Euphrate (Emin, *Recherches sur le pagan. arm.*, pag. 41 et suiv. de la trad. fr.).

(2) Nous ferons observer ici que le texte grec ne renferme que le préambule du décret de Tiridate, que l'arménien donne dans son entier.

(3) Ce passage fait allusion aux édits des empereurs romains ordonnant les persécutions contre les chrétiens. Tiridate s'appuie sur ce précédent, pour rendre également un édit de persécution, en sa qualité de prince allié des Romains, auxquels il devait sa couronne et la possession de son royaume.

τάτου Διός, φροντίς δὲ ἀπὸ τῆς δεσποίνης Ἀρτέμιδος· καὶ ἀρετῇ ὑμῖν φθάση ἀπὸ τοῦ ἐναρέτου Ἡρακλέους, πάσῃ τῇ χώρᾳ, καὶ τὰ λοιπά. Ἐν δλοῖσι δὲ τοῖς ἔτεσιν τῶν αὐτοῦ χρόνων Τηρηδάτιος ὁ βασιλεὺς, ἐχθρεύσας τῆς τῶν Περσῶν βασιλείας, ἐξεζήτησεν ἐκδόκῃσιν διὰ μάχης καὶ πολέμου, ἕως τοῦ πληρωθῆναι τὸν χρόνον τῶν δεκατεσσάρων ἐτῶν, τοῦ τὸν πανάγιον Γρηγόριον ἐν τῇ φυλακῇ τοῦ κάστρου γενέσθαι. Ἦν γὰρ πόλεμος σκληρότατος ἀνάμεσασιν Τηρηδάτου βασιλέως καὶ ἀνάμεσασιν τῶν τῆς Περσίδος βασιλέων. Πάλιν δὲ δευτέραν διάταξιν κελεύει διαχαράξαι πάσαις ἐπαρχίαις τούτῳ τῷ τύπῳ· Τηρηδάτης ὁ τῆς μεγάλης Ἀρμενίας βασιλεὺς ταῖς χώραις καὶ ἐπαρχίαις σατράπαις τε καὶ στρατηγοῖς καὶ πολίταις εἰρήνην. Ὑγιαίνετε· καὶ γὰρ ἡμεῖς αὐτοὶ ὑγιαίνομεν. Ὑμεῖς ἐπίστασθε πῶς ἀνωθεν καὶ

a domina Artemide, virtus ab Hercule, virtute ornato, adsit vobis et omni regioni, et reliqua. Porro omnibus annis temporum suorum Teredates rex, inimicitias gereas cum regno Persarum, vindictam exquisivit per pugnam et bellum, donec impleretur tempus quatuordecim annorum, quibus sanctissimus Gregorius erat in carcere castri. Erat enim bellum durissimum inter Teredaten regem et reges Persidis. Rursum jussit scribi secundum mandatum omnibus provinciis hunc in modum : Teredates magnæ Armeniæ rex locis et provinciis, satrapisque et belli ducibus ac civibus, pacem : valete, nam et nos ipsi valemus. Vos scitis, quomodo antiquitus et

geance des anciennes batailles. Ainsi, pendant les treize ans que Grégoire resta dans la caverne, il y eut une guerre continuelle et terrible entre Tiridate et le roi des Perses (1). Il ordonna encore qu'on expédiât un autre édit dans les provinces de son royaume et qui était conçu en ces termes : « Tiridate, roi de la Grande-Arménie, aux pays tributaires et aux provinces, aux satrapes, aux soldats, aux villageois et à tous, salut. Soyez satisfaits, car nous aussi sommes satisfait. Vous savez comment, dès le temps de nos ancêtres, nous obtinmes la victoire et la paix avec l'aide des dieux, comment nous avons subjugué toutes les nations, et nous les avons conservées sous notre obéissance. Mais quand nos hommages ne furent plus agréables aux dieux et que nous ne savions plus les apaiser dans leur courroux, ils nous renversèrent de force du faite de notre puissance.

[§ 58.] Et cela à cause de la secte des chrétiens. Or nous vous commandons que, s'il s'en trouvait quelques-uns (puisque'il n'est que trop vrai que ce sont eux qui s'opposent au culte des dieux),

on les dénonce aussitôt ; et, à ceux qui le feront, il sera distribué des présents et des largesses de notre trésor royal. Mais celui qui les cacherait ou qui ne les dénoncerait pas, s'il est découvert ensuite, qu'il soit condamné à mort, et envoyé au tribunal du roi ; il mourra, et sa maison sera dévolue au fisc. De même que je n'ai pas épargné mon fidèle Grégoire que j'aimais infiniment, puisque, précisément pour cela, je lui fis endurer d'atroces tourments, et puis ensuite je l'ai fait jeter dans une caverne profonde pour y servir aussitôt de pâture aux serpents, sans avoir égard à ses grands services, dès qu'il s'agissait de l'amour et de la crainte des dieux. Que ceci serve d'exemple, et redoutez une mort semblable. Ainsi vous vivrez sous la protection des dieux, et vous pourrez attendre de nous des bienfaits. Soyez satisfaits, car nous le sommes aussi. »

XIII.

[§ 59.] En ce temps-là, il arriva que l'empereur (Dioclétien, Tioghlidianos) voulut prendre

(1) Le roi des Perses était alors Sapor, fils d' Hormisdas. (Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 85-87.)

ἀπὸ προγόνων νίκη καὶ εἰρήνη πολλὴ κεχάριστο ἡμῖν διὰ τῆς τῶν θεῶν βοήθειας, ὅπως πάντα τὰ ἔθνη συμφώνως ὑποτάξαντες ἔσχμεν. Ὅταν γὰρ αὐτοὺς θεραπεύειν ἐν σεβάσμασιν οὐκ ἐσπουδάσαμεν, καὶ τὰς διαταγὰς αὐτῶν ὑπερεφρονήσαμεν, ἐξέβαλον καὶ ἀπίσαντο ἡμᾶς τῇ ὀργῇ αὐτῶν ἀπὸ τῆς μεγίστης ἡμῶν δεσποτείας.

§ 58. Νῦν οὖν μάλιστα διὰ τὴν τῶν χριστιανῶν θρησκείαν παραγγέλλομεν ὑμῖν, πολλάκις γὰρ συμβαίνει εὐρεθῆναι τινα, αὐτοὶ γὰρ πλεῖον γίνονται ἐμπόδιον τῇ τῶν θεῶν λατρείᾳ· ὥστε τοιοῦτους εὐρόντας ὑμᾶς εἰς μέσον ἀγαγεῖν· καὶ γὰρ ἀπὸ τῶν βασιλέων δῶρα καὶ τιμὴ κεχάρισται τοῖς φανεροῦσιν· εἰ δὲ μὴ ἀποδείξουσιν αὐτοὺς, ἧ καὶ κρύψουσι, καταληφθέντες οὐτοὶ μετὰ τῶν καταδίκων λογισθήσονται, καὶ εἰς τὰ βασίλεια ἀχθέντες ἀποθανέτωσαν, ὃ δὲ οἶκος αὐτῶν τῷ δημοσίῳ ἀποδοθῆ. Εἰ καὶ τὰ μάλιστα ἐγὼ οὐκ ἐφεισάμην τοῦ ἐμοῦ ἀγαπητοῦ καὶ εὐεργέτου Γρηγορίου, ὅνπερ ἔνεκεν τούτου τοῦ προστάγματος πολλάκις βασάνοις καὶ τιμωρίαις ὑποβαλῶν, ὕστερον ἐκέλευσα αὐτὸν ἐν τῷ βαθυτάτῳ κρημνῷ ριφῆναι, κἀκεῖσε ἅμα ὑπὸ τῶν ὄφρων βρωθῆναι. Οὐδὲ γὰρ τὸν μέγαν αὐτοῦ κόπον ἐλογισάμην τι πρὸς [τὴν] τῶν θεῶν ἀγάπην καὶ τιμὴν, ἵνα καὶ ἡμῖν ἀπειλὴ καὶ φόβος θανάτου γένηται, καὶ ζήσητε ὑπὸ τὴν αὐτῶν πρόνοιαν, καὶ παρ' ἡμῶν συνεργασίας εὐρητε· συνίετε. Ὑγιαίνετε, καὶ ἡμεῖς ὑγιαίνομεν.

§ 59. Καὶ ἐγένετο ἐν ἐκείνοις τοῖς καιροῖς, ἐζήτησεν ἑαυτῷ γυναῖκα Διοκλητιανὸς ὁ Καῖσαρ πρὸς γὰ-

a tempore progenitorum nostrorum victoria et pax multa nobis data sit per auxilium deorum, ut omnes gentes concorditer haberemus subditas. Nam quando illos in simulacris colere non studuimus, et mandata eorum contempsimus, ira sua nos ejecerunt et expulerunt a maxima dominatione nostra.

§ 58. Nunc ergo maxime propter religionem Christianorum mandamus vobis (nam sæpe contingit, ut illorum aliquis inveniatur, ipsique cultum deorum præcipue impediunt) ut, si quos tales inveniatis, in medium producatis. Nam eos manifestantibus et dona et honor decreta sunt a regibus: si vero illos non indicabunt, vel etiam abscondent, hi comprehensi cum damnatis habebuntur, ductique in carceres regio moriantur: domus vero eorum publico detur. Si ego vel maxime non peperci dilecto meo et bene merito Gregorio, quem propter hoc mandatum, multis cruciatibus et tormentis prius subjectum, in profundissimum præcipitium projici jussi, ibique simul a serpentibus devorari; neque enim magnum ejus laborem existimavi aliquid esse in comparatione ad amorem et cultum deorum, ut vobis etiam metus sit et timor mortis, et sub eorum vivatis providentia, et beneficia a nobis consequamini; intelligite. Valet, et nos valeamus.

§ 59. Illis temporibus Diocletianus imperator quaesivit mulierem nuptiis sibi sociandam: et tunc circumquæ-

une épouse ; or, des peintres allèrent dans toutes les parties de son empire, pour retracer exactement sur des tableaux la beauté du sujet, les charmes du visage, les yeux grands et noirs, le teint de la peau, afin d'exposer ensuite au roi ces images agréables à sa vue. En ce temps-là aussi, il y avait dans la ville des Romains un monastère de vierges solitaires, mortifiées, qui

ne vivaient que de légumes. C'étaient des chrétiennes chastes, pures, saintes et fidèles, qui, le jour et la nuit, à toute heure, étaient dignes d'adresser au ciel une sainte prière, des louanges et des actions de grâces. La supérieure s'appelaït Gaïanè, et une de ses disciples avait nom Hripsimè; elle était fille d'un homme de race royale, et pieux (1).

(1) L'histoire des saintes Hripsimiennes ou Ripsimes, nom générique que les Latins donnent aux compagnes de Hripsimè, se trouve racontée tout au long dans le Panégyrique de sainte Hripsimè, dont l'auteur est Moïse de Khorène (*Œuvres complètes*, Venise, 1843, pag. 297), par S. Nersès Schnorhall, dans ses poésies sacrées (*Œuvres compl.*, Venise, 1830, pag. 468, 469, 472, 475, 520), dans le livre des Hymnes, ou *Charagan, passim*, et dans les « Vies des saints arméniens » (8 et 6 octob.). Les Mékhitaristes ont donné à la fin de leur traduction d'Agathange en italien (*append.*) plusieurs hymnes du patriarche Gomidas et de S. Nersès Schnorhall en l'honneur des saintes Hripsimiennes, traduites en vers italiens par M. Luigi Carrer (pag. 209 et suiv.). — Cf. aussi les Vies des saints grecs (29 sept.) et latins (30 du même mois). — Malgré tout le respect dû à la tradition concernant les saintes Hripsimiennes, je ne puis m'empêcher de comparer ce que racontent Agathange, les hagiographes et les panégyristes, au sujet de ces martyres, avec un événement historique contemporain rapporté par Lactance (*de Mort. persec.*, ch. 15, 39, 40, 41, 50 et 51), et qui me paraît avoir servi de texte à la légende du voyage et du martyre en Arménie de sainte Hripsimè et de ses compagnes. Dioclétien avait eu de Prisca, sa femme, une fille appelée Valéria qui épousa Galère. Ce dernier, en mourant, recommanda à Licinius sa femme et un fils Candidianus qu'il avait eu d'une concubine. Licinius ne se vit pas plutôt maître du sort de Valéria, qu'il lui proposa de l'épouser; mais cette princesse refusa et chercha un refuge auprès de Maximien qui voulut également la prendre pour épouse. Valéria repoussa cette proposition, et elle fut dès lors en butte aux plus injustes persécutions; ses biens furent confisqués, son entourage périt dans de

cruelles tortures, et elle-même fut traitée d'exil en exil. Une vieille femme, amie de Valéria, une vestale et la femme d'un sénateur, accusées injustement d'avoir engagé Valéria à repousser Maximien, furent mises à mort, parce qu'elles avaient contrarié l'amour de ce prince. Valéria, reléguée dans les déserts de la Syrie, trouva le moyen d'instruire son père Dioclétien de ses malheurs. Ce prince, retiré à Salone, demanda à Maximien de lui rendre sa fille; mais il ne put fléchir la colère de l'empereur et mourut de chagrin. Valéria chercha alors à se dérober aux poursuites continuelles dont elle était l'objet de la part de Maximien. Pendant quinze mois elle erra déguisée, mais elle finit par être arrêtée en 315, avec sa mère, à Thessalonique. Licinius les condamna toutes deux à mort, et elles furent exécutées. Quelques auteurs ont prétendu que Valéria et sa mère étaient chrétiennes, et que Dioclétien les avait contraintes à offrir de l'encens aux idoles. La vie si accidentée de ces deux femmes, leur supplice, leur mort, offrent de telles analogies avec le récit d'Agathange qui dit que Hripsimè était d'origine royale, que je suis disposé à croire que ce que raconte le secrétaire de Tiridate des saintes Hripsimiennes, a peut-être son origine dans l'histoire des aventures malheureuses de Valéria, de Prisca et des femmes de leur suite, qui furent victimes de l'amour insensé de Maximien. Je signale ce rapprochement, sans rien conclure de positif; peut-être l'attention sera-t-elle appelée sur ce point historique qui mérite d'être examiné avec soin. — Cf. sur la vie et les aventures de Valéria et de Prisca, Lebeau, *Hist. du Bas-Empire* (éd. St-Martin), t. I, pag. 144 et suiv., et pour plus de détails l'ouvrage même de Lactance, auquel ce récit a été emprunté par le savant historien français.

μου κοινωνίαν· καὶ τότε πανταχῆ τῆς ἰδίας δεσποτείας ἀποσταλέντες περιήρισαν ζωγράφοι καὶ δμοιογράφοι, ἀκριογράφοι, καλλιγραφεῖς, καλλωπισταὶ καὶ ἡλικιομέτραι, ἵνα τὴν εὐμορφίαν τῆς ὄψεως, καὶ τὸν μέλανα κόσμον τῶν ὀφρύων ἐν ταῖς σανίσιν δμοιογραφήσαντες, διὰ τοῦ τῶν χρωμάτων καλλωπίσματος ἀποδείξωσιν εἰς τὴν τοῦ βασιλείως ἀρέσκειαν. Τότε οὖν παραγεγόμενοι εὐρίσκουσιν ἐν τῇ πόλει τῶν Ῥωμαίων μοναστήριον ἡσυχαστριῶν, ἀειπαρθένων, ἰδiazουσῶν ἐν ἐρημίαις, ἀσπρίων μόνον κεχρημένων, σεμνῶν, σωφρόνων, ἀγίων γυναικῶν τῆς τοῦ Χριστοῦ πίστεως, αἱ νυκτὸς καὶ ἡμέρας καὶ ἐν παντὶ καιρῷ δοξολογίας καὶ ὕμνους καὶ τελείας εὐχὰς τῷ Θεῷ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναπέμπουσαι οὐκ ἐπαύοντο. Ὄνόματα δὲ ἦν αὐταῖς ταῦτα· τῆς μὲν πρώτης Γαϊανῆ, καὶ τῆς ὑπ' αὐτῆς ἀνατραπέσης Ῥιψιμῖα ἐκ τοῦ βασιλικῆ καὶ θεοσεβοῦς γένους οὐσης. Ἦσαν δὲ καὶ ἄλλαι σὺν αὐταῖς πλείσται.

que per totam ejus dominationem missi circumibant pictores varii generis, nempe qui similitudinem norant exhibere, qui ipsam docti erant representare imaginem, qui accurata in pingendo praestabant diligentia, qui ornamenta norant addere, et qui staturam metiri, ut oculorum pulchritudinem, nigrumque superciliorum ornatum in tabulis ad vivum representantes, per colorum elegantiam exhiberent imaginem regi placitam. Cum itaque advenissent, in civitate Romanorum inveniunt monasterium viventium in quiete et in perpetua virginitate, quae in locis solitariis ad victum solis utebantur leguminibus, erantque mulieres honestae, prudentes, sanctae, fide christianae, quae noctu dieque et omni tempore laudes et hymnos, precesque perfectas in caelum ad Deum transmittere non cessabant. Nomina vero illis haec erant: prima dicebatur Gaiana; altera quae ab ipsa enutriebatur, et ex regio et christiano erat genere, Ripsimia: erant et aliae cum his plurimae.

(Tioghlidianos) César à notre bien-aimé frère Tirdate, notre collègue, salut. Ta fraternité doit connaître les dommages qui nous sont causés toujours par la secte perfide des chrétiens, parce qu'en toutes choses notre majesté et notre gouvernement sont méprisés par eux et par leur religion. Ils n'ont aucune retenue; ils adorent un crucifié; ils révèrent aussi un bois, et ils honorent également les ossements de ceux qui ont été tués; ils pensent que c'est une gloire et un honneur de mourir pour leur Dieu. Ils ont été condamnés par la justice de nos lois, parce qu'ils insultèrent et tourmentèrent nos ancêtres et nos prédécesseurs dans ce royaume. Le fil de nos épées s'est émoussé, et ils n'ont pas redouté la mort. Séduits par un Juif crucifié, ils enseignent à mépriser les rois, et à ne se point soucier des statues des dieux. Ils ne tiennent aucun compte de l'influence des astres, du soleil, de la lune et des étoiles, qu'ils regardent comme créés par ce crucifié. Ils enseignent

aussi à mépriser les images des dieux; ils les ont tous repoussés de leur culte; ils engagent même les femmes à abandonner leurs maris, et les maris leurs femmes.

[§ 68.] « Et cependant, bien que nous leur ayons infligé des peines et des supplices, ils s'enflamment encore davantage, et leur secte se répand partout. J'ai vu une jeune et belle vierge de leur secte, j'ai voulu en faire mon épouse, et ils ont osé me la ravir. Non-seulement elle ne fut point dans le ravissement de devenir ma compagne, moi son roi, mais elles toutes ne craignirent point mes menaces; et comme je n'appartiens point à leur secte, elles me regardèrent comme un être impar, souillé et abominable, et on l'a fait fuir dans les pays soumis à ta domination. Maintenant, mon frère, fais en sorte de les retrouver partout où elles seront, tire vengeance de celles qui sont avec elle et de sa supérieure, et fais-les mourir. Quant à la belle et divine fugitive, envoie-la près

τῷ ἀγαπητῷ ἀδελφῷ καὶ συνθρόνῳ μου Τηρηδάτῃ. Γνωρίζω τῇ σῇ ἀδελφότητι καὶ ἐμῷ συμμάχῳ τὰς συμφορὰς, ἄσπερ διαπαντὸς πάσχομεν ἀπὸ τῆς πεπλανημένης θρησκείας τῶν χριστιανῶν. Πάντοτε γὰρ ἐξουθενεῖται ἡ ἡμετέρα δεσποτεία ἀπὸ τῆς αὐτῶν συναγωγῆς, καὶ καταφρονεῖται ἡ βασιλεία ἡμῶν ὑπ' αὐτῶν. Αὐτοὶ γὰρ νεκρὸν τινα καὶ ἐσταυρωμένον σέβουσι, καὶ ξύλον προσκυνοῦσι, καὶ τὰ ὀστέα τῶν τεθνηκότων τιμῶσι, καὶ τὸν ἐν αὐτοῖς θάνατον ὑπὲρ τοῦ Θεοῦ δόξαν καὶ τιμὴν ἡγοῦνται. Καὶ ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου νόμου κατακέχρηνται, ἐπειδὴ καὶ τοὺς ἡμετέρους προγόνους, τοὺς ἀρχαίους πατέρας καὶ βασιλεῖς, εἰσάναν, καὶ τὰ ξίφη ἡμῶν ἡμέλυναν, αὐτοὶ δὲ οὐκ ἀπέκαμον τοῦ ἀποθανεῖν. Πεπλάνηται οὖν ἐν τινὶ Ἰουδαίῳ ἐσταυρωμένῳ, καὶ τοὺς βασιλεῖς ἀτιμάσαι διδάσκουσι, καὶ αὐτοὺς τοὺς θεοὺς ἐξουθενοῦντες, ἀλλὰ καὶ τὰς δυνάμεις τῶν φωστήρων ἡλίου τε καὶ σελήνης ἅμα τοῖς λοιποῖς ἀστροῖς ὡς οὐδὲν λογιζονται, ἀλλὰ ποιήματα λέγουσιν εἶναι αὐτοῦ τοῦ ἐσταυρωμένου, καὶ τὴν γῆν ἅπασαν μετέστησαν ἀπὸ τῆς τῶν θεῶν λατρείας, ὥστε καὶ τὰς γυναῖκας ἀπὸ ἀνδρῶν καὶ τοὺς ἀνδρας ἀπὸ γυναικῶν ἐπιζώντων ἀποχωρίζουσιν.

§ 68. Εἰ καὶ μεγίσταις ἀπειλαῖς καὶ διαφοροῖς βασάνοις ὑπεβλήθησαν, περισσοτέρως ἀνήφθη καὶ διέλαθεν καὶ διέδωκε ἡ θρησκεία αὐτῶν, καὶ ὅσον προσεθήκαμεν τὰς ἐκφοβήσεις, ἡ αἱματοχυσία αὐτῶν ὑπὲρ τὸ δέον ἐπλεόνασεν τὴν διδαχὴν. Συνέβη οὖν θεωρεῖν με ἀπὸ τῆς αὐτῶν θρησκείας νεάνιδα μίαν εὐμορφοτάτην παρθένον, καὶ βουλομένου μου αὐτὴν λαθεῖν εἰς γυναῖκα, ἐτόλμησαν καὶ ταύτην δολιεῦσαι ἀπ' ἐμοῦ· καὶ οὐδὲ ὡς βασιλέα ἐπεθύμησαν, οὐδὲ τὰς ἀπειλάς μου ἐφοβήθησαν, μᾶλλον δὲ διὰ τὴν θρησκείαν αὐτῶν βδελυκτὸν καὶ ἀκάθαρτον καὶ σταντὸν ἐλογι-

cousorti Tereatæ. Notas facio fraternitati tuæ et throni sodali meo calamitates, quas semper patimur per errantem superstitionem christianorum. Omnino enim vilipenditur dominatio nostra ab eorum congregatione, et ab ipsa contemnitur imperium nostrum. Nam illi colunt mortuum quendam et crucifixum, et lignum adorant, et ossa mortuorum honorant, et ob illa mortem pro Deo sue gloriæ sibi vertunt et honori. Per legem nostram damnati sunt, quandoquidem progenitores nostros, antiquos patres et imperatores, contemptui habuerunt, et gladios nostros obtulerunt, illi vero moriendo non sunt defatigati. Decepti autem sunt circa quendam Judæum crucifixum, discuntque regibus honorem non habere, ipsos quoque deos nihili facientes. Verum et potestates luminarium, solis et lunæ, et reliquorum astrorum pro nihilo habent, sed opera esse dicunt crucifixi sui, totamque a deorum cultu abstraxerunt terram, ut et uxores a maritis, et viri ab uxoribus etiamnum viventibus secedant.

§ 68. Etiam si autem gravissimis comminationibus, variisque subjecti fuerint suppliciis, tamen ipsorum superstitio magis accensa pluresque complexa est, et se disseminavit: quantum auximus terrores, tantum effusio sanguinis eorum supra æquum multiplicavit doctrinam ipsorum. Contigit autem, ut viderem illorum superstitionis puellam quendam, virginem speciosissimam, quam cum uxorem ducere vellem, ausi sunt et hanc deceptam a me alienare: et neque ut imperatorem me desideraverunt, neque minas meas timuerunt; sed per superstitionem suam potius me ut detestandum et imparum

de moi. Cependant, si sa beauté te charma, garde-la, car on n'a jamais rencontré chez les Grecs une beauté qui lui soit comparable. Sois en paix avec le culte des dieux et avec toute félicité. »

XV.

[§ 69.] Or il arriva qu'après avoir pris lecture de cet édit, le roi donna aussitôt des ordres sévères pour qu'on fit sans tarder des recherches dans tous les pays soumis à sa domination. Il expédia des messagers de différents côtés, pour qu'on lui amenât les fugitives aussitôt qu'on les aurait trouées, et il promit en récompense des présents magnifiques. Pendant qu'ils s'empresaient, aux confins de l'Arménie, dans l'espoir de semblables promesses, ces saintes martyres se tenaient cachées dans la ville royale de Vagharschabad, capitale du royaume. Peu de jours après, à la suite de recherches incessantes, elles furent découvertes.....

[§ 70.].... Or, on les trouva dans l'endroit où l'on met les cuves en réserve. Car, quand l'édit du grand roi des Grecs fut remis à Tiridate, il s'éleva un grand tumulte dans le pays des Arméniens. On fit fermer tous les chemins et toutes les issues des provinces, et on fit partout des recherches. Lorsque quelqu'un fit savoir qu'il les avait vues, et que la chose se fut vérifiée, on ordonna de suite à une légion de troupes à pied de cerner pendant deux jours le lieu où elles se trouvaient. Trois jours après, la renommée de la modeste et admirable beauté de Hripsimé se répandit parmi le peuple et sur toutes les places. Tout le monde était dans l'agitation, et l'unanimité des louanges augmentait l'étonnement. Une foule immense accourait de toutes parts pour rendre hommage à sa beauté. Les satrapes et les grands accouraient aussi à l'envi pour la voir. Les nobles, confondus avec le peuple, se pressaient les uns les autres, à cause du dérèglement de leurs mœurs et de l'impureté effrénée des païens. Quand ces saintes femmes virent la malice de ces hommes insensés

αυτοῦ με. Διὸ καὶ τὴν τροφὸν μετὰ τῆς νεάνιδος εἰς τὰ μέρη τῆς ὑμετέρας δεσποτείας προπέμφαντες ἐφυγάδευσαν. Φροντίς οὖν σοὶ γένηται, ἀδελφέ μου, ζητῆσαι ἐν ἑκατοῖς τοῖς μέρεσι, καὶ εὐρεῖν τὰ ἔχνη αὐτῶν, καὶ τὰς μετ' αὐτῆς ἅμα τῇ τροφῷ θανάτῳ ἀπαλλάξαι, καὶ τὴν ἀπατηθεῖσαν θεοειδῆ [καὶ] εὐμορφοτάτην ἔμοι ἐνθάδε ἀποστεῖλαι. Εἰ δὲ ἀρέσει σοὶ τὸ κάλλος τῆς ὄψεως αὐτῆς, σεαυτῷ τηρήσεις. Οὐ γὰρ ἀνευρέθη ὁμοία ταύτης ἐν τῇ Ἰωνίων χώρῃ. Ὑγιαίνει ἐν πάσῃ τιμῇ ἀπὸ τῆς τῶν θεῶν λατρείας.

§ 69. Καὶ ἐγένετο, ὡς ἀνεγνώσθη ἡ διαταγὴ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης, ἐκέλευσεν ὁ βασιλεὺς μετὰ σπουδῆς πλείστης καὶ παραγγελίας, ἵνα, πάντας τοὺς τόπους τῆς αὐτοῦ ἑξουσίας ἐξετάσαντες ἐν τάχει, ἐκζητήσωσιν. Δρομαίους οὖν ἔπεμπεν πανταχῇ, ἵνα εὐρόντες εἰς μέσον ἐνέγκωσιν τοῖς δὲ εὐρίσκουσιν αὐτὴν μεγάλας δωρεὰς ὑπισχνεῖτο. Καὶ ὡς ἔτι αὕτη ἡ ταραχὴ ἐν τοῖς τῆς Ἀρμενίας μέρεσιν ἐκινεῖτο, αἱ πανάγια μάρτυρες ἐκείναι ἐκρύπτοντο ἐν τῇ βασιλευούσῃ πόλει Οὐαλαρσαπάτ· καὶ μετ' οὐ πολλὸν εὐρεθεῖσαι ἐγνώσθησαν.....

§ 70..... Εὐρίσκονται οὖν εἰς τοὺς ληνοὺς ἔξωθεν τῆς πόλεως. Ὅτε οὖν ἔφθασε τὸ γράμμα ἀπὸ τοῦ μεγάλου τῶν Ῥωμαίων βασιλέως πρὸς Τηρηδάτιαν τὸν τῆς Ἀρμενίας βασιλέα, οὐκ ὀλίγη ἐγένετο ταραχὴ ἐν ἐκείνῃ τῇ χώρῃ. Ἐτήρησαν γὰρ πάσας τὰς περιόδους καὶ διαβάσεις ἐν τοῖς ἑκάστης τῆς πατρίδος μέρεσιν, καὶ θεασάμενός τις αὐτὰς διηγήσατο περὶ αὐτῶν. Ὡς δὲ καταφανεῖς αὐτὰς ἡ φήμη ἐποίησεν, ἐκελεύσθησαν ὅσοι ἡμέρας τηρηθῆναι ἐκείσε διὰ τῶν πεζῶν μετὰ τῶν θυρεῶν [καὶ] βοπάλων. Καὶ μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἤχησαν

et aversandum habuerunt. Quapropter nutricem cum puella ad vestram transmittentes ditionem fugere compulerunt. Itaque, frater mi, cura investigare in illis partibus, et vestigia earumprehendere, sociasque virginis una cum nutrice morte et medio tollere; deceptam vero, divinam scilicet et speciosissimam, inde ad me transmittere. Si vero tibi placebit decor faciei ejus, tibi ipsam servabis: neque enim inventa est huic similis in tota Ionia provincia. Vale cum omni honore per cultum deorum.

§ 69. Postquam epistolæ illius contextus erat perlectus, præcepit rex maximo cum studio et mandato, ut per omnia ditionis suæ loca continuo investigantes, illam quærent. Quoquoversum ergo mittebat cursores, ut inventam in medium adducerent: illam autem invenientibus magna pollicebatur præmia. Dum vero hic tumultus fiebat in partibus Armeniæ, sanctissimæ istæ martyres latebant absconditæ in regia civitate Valarsapat: et post non multum temporis repertæ innotuerunt.....

§ 70..... Inveniuntur autem in torcularibus extra civitatem. Cum enim venerat epistola magni Romanorum imperatoris ad Teredaten Armeniæ regem, non modicæ in illa regione factæ sunt turbæ, observabant enim omnes circuitus et transitiones in partibus uniuscujusque provinciae: cumque eas quis vidiasset, de ipsis adnuntiabat. Ut vero fama eas fecit manifestas, jussæ sunt duobus diebus ibidem custodiri per pedites, scutis et clavis instructos. Post tres dies vulgata est fama pulchritudinis Ri-

et dépravés, elles se mirent à se lamenter et à sangloter tout haut; elles élevaient leurs mains au ciel, en demandant leur salut au Seigneur tout-puissant qui les avait déjà sauvées de la malice impure des païens. Puisse Dieu leur accorder la victoire en l'honneur de la foi! Et, s'étant voilé le visage, elles se prosternaient à terre, par honte de ces hommes dissolus qui faisaient foule pour les voir.

[§ 71.] Beaucoup de ceux qui étaient les confidents du roi, ayant vu la beauté de Hripsimé, en parlèrent au prince qui en fut émerveillé. Le lendemain, dès le matin, le roi ordonna qu'on conduisit la bienheureuse Hripsimé au palais royal, et qu'on retint Gaïané et ses compagnes dans le lieu où elles se trouvaient. Aussitôt on fit venir du palais des litières couvertes de plaques d'or; des serviteurs arrivèrent à la

porte de l'endroit où l'on mettait les cuves en réserve et qui leur servait de demeure hors de la ville. Par ordre du roi, on apprêta également des vêtements magnifiques, brillants, splendides, éclatants, des ornements très-riches pour qu'elle s'en parât et qu'elle entrât avec pompe dans la ville, pour être présentée au roi; car, avant de l'avoir vue, il avait songé à la prendre pour épouse, à cause du récit qu'on lui avait fait de sa beauté.....

XVI.

[§ 74.] Les choses en étant à ce point, une foule immense de peuple se réunit aux ministres du roi, qui étaient venus pour conduire Hripsimé à la cour, ainsi que les satrapes, les principaux d'entre les grands qui étaient arrivés pour lui faire

ἡ φήμη τοῦ κάλλους τῆς Ῥιψίμης παρὰ πᾶσι, καὶ πάντες ἄνθρωποι, καὶ σύμμικτοι καὶ μεγάλοι καὶ σατράπαι, συνέδραμον εἰς τὸ θεωρῆσαι τὸ αὐτῆς κάλλος, καὶ κατὰ τὴν ἄθειον αὐτῶν καὶ δαιμονιώδη συνήθειαν, ἀλλήλοις ἐπεμβαίνοντες συνεθλίβοντο. Αἱ δὲ ἅγιοι καὶ μακαριώτατοι, θεασάμενοι τὴν τῶν ἀνθρώπων ἀναίδειαν, δολοῦζουσιν ὑψηλῇ τῇ φωνῇ μετὰ δακρῶν, καὶ τὰς χεῖρας εἰς εὐχὰς ἐπάρασαι, ἐζήτουν σωτηρίαν παρὰ τοῦ παντοκράτορος καὶ παντοδύναμου δεσπότου, ὃς καὶ ἐν πρώτοις αὐτὰς ἐλυτρώσατο ἀπὸ τοῦ παρανομωτάτου μιάσματος, ἵνα δώσῃ καὶ τὴν τοῦ παρόντος πολέμου νίκην. Τὰς δὲ ὄψεις αὐτῶν περιδήσασαι, ἔβριψαν ἑαυτὰς εἰς τὴν γῆν ἀπὸ αἰδοῦς ἐκ τῶν θεατῶν, τῶν περὶ αὐτὰς συνηγμένων.

psimes apud universos, et omnes homines, cum promiscui tum magni et satrapæ, concurrerunt ad videndam ejus pulchritudinem, et pro more suo impio et diabolico invicem comprimentes, conterebantur. At sanctæ et beatissimæ, perspecta tanta hominum impudentia, lamentabantur alta voce cum lacrymis, manusque elevantes ad orationem, ad salutem suam conservandam rogabant omnia continentem et omnipotentem dominum, qui jam antea ipsas ab improbissimo eruit flagitio, ut in presenti etiam bello concedat victoriam. Vultus quoque suos circumligantes, in terram se projecerunt ex verecundia, quam incutiebant spectatores circum ipsas congregati.

CAPUT SEPTIMUM.

Sanctarum Ripsimes, Gaianæ et sociarum cum Teredate pro castitate certamina, et martyrium.

§ 71. Καὶ οἱ πλείστοι αὐτῶν, καὶ μάλιστα πιστικοὶ τοῦ βασιλέως, πορευθέντες διηγοῦνται αὐτῷ περὶ τοῦ αὐτῆς κάλλους. Τῇ δὲ ἐπιούσῃ ἡμέρᾳ ὄρθρου ταχέως ἐκέλευσεν ὁ βασιλεὺς τὴν μακαριωτάτην Ῥιψιμίαν ἐν τοῖς βασιλείοις ἀνερχομένην, τὴν δὲ ἅγιαν Γαϊανὴν ἅμα ταῖς λοιπαῖς αὐτόθι τηρηθῆναι. Εὐθέως οὖν ἀπὸ τῶν βασιλικῶν χρύσεια παστοφορεῖα μετὰ πλήθους δορυφόρων ἐν τοῖς ληνοῖς ἐφθασαν, ὅπου ἦσαν παραμένουσαι ἐξωθεν τῆς πόλεως, καὶ πολυτελέστατος ἱματισμὸς καὶ ἀπαλὸς καὶ κόσμια λαμπρὰ προσενέγκαντες, ἔδωκαν αὐτῇ, ἵνα μετὰ τιμῆς καὶ δόξης εἰσελθοῦσα εἰς τὴν πόλιν θεάσῃται τὸν βασιλέα. Πρὸ τοῦ γὰρ ἰδεῖν αὐτὴν, ἐβουλήθη λαβεῖν αὐτὴν εἰς γυναῖκα διὰ τοὺς διηγησαμένους περὶ τῆς εὐμορφίας αὐτοῦ.....

§ 74. Τούτων οὖν παρ' αὐτῆς οὕτως ῥηθέντων, τὸ

§ 71. Plurimi autem eorum, et maxime qui fideles erant regi, ad ipsum accedentes, narrabant de Ripsimes pulchritudine. Postridie vero in crepusculo matutino rex continuo jussit beatissimam Ripsimam ad palatium adduci; et sanctam Gaianam una cum reliquis ibidem conservari. Itaque velociter a regio palatio lecticæ auro varietatæ cum multitudine satellitum ad torcularia perreperunt, ubi permanebant extra urbem sanctæ, unaque vestitus pretiosissimus et mollis: ornamentaque affrentes splendida, eidem dederunt, ut cum honore et gloria urbem ingressa, regem videret. Nam priusquam eam rex videret, uxorem sibi sumere volebat, quia audiverat narrantes de ejus egregia forma. ...

74. Hisce ab ea sic dictis, multitudo conflavit homi-

honneur et pour l'escorter jusqu'au palais, comme épouse du roi Tiridate et reine des Arméniens....

[§ 75.] A ce moment, on entendit dans le ciel un grand éclat de tonnerre; tous en furent épouvantés, et on entendit une voix qui leur dit : « Prenez courage, soyez fermes; parce que je suis avec vous, je vous ai gardées dans toutes vos voies, je vous ai conduites en sûreté jusqu'ici, pour que mon nom soit glorifié devant les peuples de ces contrées septentrionales. Surtout toi, Hripsimé, ainsi que le dit ton nom, tu fus véritablement jetée (1) de la mort à la vie avec Gaiané et ses compagnes bien-aimées. Ne craignez point, mais venez dans le lieu de l'ineffable allégresse, que mon Père et moi nous avons préparé à vous et à ceux qui vous ressemblent. » Et il tonna si longtemps que les hommes en furent saisis d'effroi; beaucoup de chevaux de la troupe se ca-

brèrent de frayeur, et, en bondissant et en ruant, ils renversèrent à terre beaucoup de leurs cavaliers, en foulèrent plusieurs aux pieds et les tuèrent. La foule épouvantée se pressa tellement que plusieurs furent étouffés; il y eut un grand massacre, et on entendit des cris et des lamentations. Tous furent saisis de confusion et de terreur, beaucoup de gens moururent, et plusieurs teignirent la terre de leur sang. Dans ce désordre et dans ce massacre de la multitude, quelques-uns des officiers du roi coururent aussitôt, et lui rapportèrent ce qu'ils avaient entendu; ils arrivèrent avec des signes d'écriture (2) et, après avoir enregistré toutes les paroles [de la sainte], ils les lurent en présence du roi. Le roi dit alors : « Puisqu'elle ne vient pas de bon gré en grande pompe, qu'on la transporte de force au palais, et qu'on la conduise dans mes appartements royaux. »

(1) Le nom de Hripsimé, qui est grec, vient de ῥίπτω, jeter et au figuré affronter un danger.

(2) L'usage d'écrire en abrégé existait chez les Arméniens, à ce que l'on peut induire de ce passage et d'un autre qui se trouve également dans Agathange (éd. arm. de Venise, p. 85) où il est dit : « Les secrétaires du roi Tiridate enregistrèrent avec des signes d'écriture, *nechanakirkh*, tout ce qui avait été dit par le saint homme (Grégoire l'Illuminateur). » Ces mots « signes d'écriture »

font allusion à des abréviations que M. Emin (*de l'Alphabet arménien*, p. 6 et suiv. de la trad. fr.) suppose être des caractères hiéroglyphiques ou cunéiformes, dont il a rapporté bon nombre d'exemples dans sa savante notice. Cependant, en l'absence de renseignements positifs sur l'écriture *trontenne* des Arméniens avant la vulgarisation de l'alphabet Mesrobien, il est bien difficile de se faire une idée exacte de ce qu'Agathange a voulu dire, en parlant des *nechanakirkh*.

κλήθος συνέβρεεν τῶν ἀνθρώπων. Ἦσαν γὰρ ἀπειροὶ οἱ τοῦ βασιλέως ὑπηρέται, οἱ ἰθρόντες λαθεῖν αὐτὴν εἰς τὰ βασίλεια, σατραπῆαι καὶ μεγιστᾶνες καὶ ἀρχοντες τιμηταὶ αὐτῆν, καὶ ἀπελθεῖν μετ' αὐτῆς, ἵνα ἀπενέγκωσιν αὐτὴν εἰς γυναῖκα τοῦ βασιλέως καὶ βασιλῖδα τῆς Ἀρμενίας.....

§ 75. Καὶ ἐγένετο σφοδροτάτη βροντὴ, ὥστε ἐκφοβεῖσθαι τὸν ὄχλον, καὶ ἤκουσαν φωνῆς λεγούσης πρὸς αὐτάς· Ἀνδρίζεσθε, καὶ θαρσεῖτε· μεθ' ὑμῶν γὰρ εἰμι, καὶ ἐφύλαξα ὑμᾶς ἐν πάσαις ταῖς ὁδοῖς ὑμῶν, καὶ ἦνεγκα ὑμᾶς τοῦ τόπου τούτου φυλάξας ἀσπίλους, ἵνα καὶ ἐνθάδε δοξασθῆ τὸ ὄνομά μου ἐν τοῖς βορεινοῖς μέρεσιν τῶν ἐθνῶν. Εἰ γὰρ μάλιστα, Ῥιψίμη, κατὰ τὸ ὄνομά σου ἀληθῶς ἐξεβρίθης σὺν τῇ Γαϊανῇ καὶ ταῖς λοιπαῖς ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν· μὴ φοβηθῆτε οὖν, ἀλλὰ δεῦτε εἰς τὸν τόπον, ἐν ᾧ ἡτοιμάσθη ὑμῖν, καὶ τοῖς ὑμῖν ὁμοίοις ἢ ἀνεκλάλητος εὐφροσύνη. Καὶ οὕτως ἐπὶ ἀρχῇ τῆς βροντῆς κρατούσης, ἐσκοτώθησαν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τοῦ φόβου, καὶ πολλῶν ἴπποι ἀφηνιάσαντες ἐβρίψαν τοὺς ἐπιβάτας, πολλοὺς δὲ καὶ κατεπάτησαν καὶ ἀπέκτειναν, κραυγῇ τε καὶ παραχῆ πάντες ἐθορόθησαν, καὶ ὑπ' ἀλλήλων συνεπατήθησαν. Τὸ γὰρ φόβητρον πάντας ἐξέστῃσεν, καὶ πολλῶν αἱμάτων ἐκχυθέντων τὴν γῆν ἐμόλυναν. Γενομένου οὖν τούτου τοῦ θορόβου τοῖς συναρχεῖσιν, τινὲς τῶν ὑπηρετῶν ἐκ μέσης τῆς παραχῆς δραμόντες, ἀπήγγειλαν

num. Nam innumeri erant regis ministri, qui venerant eam ad palatium perducturi, satrapæ, magnates et præfecti, qui aderant ad ipsam honorandam et ad abundum cum ea, ut ipsam abducerent uxorem regis, reginamque Armeniæ.....

§ 75. Et factum est tonitru vehementissimum, ut expavesceret turba : illæ vero audierunt vocem sibi dicentem : « Virili animo estote, et confidete : nam vobiscum sum, et servavi vos in omnibus viis vestris, et portavi vos etiam ex hoc loco servans sine macula, ut et hic gloriificetur nomen meum in partibus gentium borealibus : si quidem maxime, Ripsime, secundum nomen tuum *ejecta* es, cum Gaiana et reliquis, ex morte in vitam. Itaque nolite timere, sed venite in locum, ubi vobis parata est, iisque qui vobis sunt similes, ineffabilis delectatio. » Sic autem prævalente tonitru, homines timore excæcati sunt, multorum equi frenum mordentes excusserunt sessores suos, multosque et conculcarunt et occiderunt : clamoreque et tumultu omnes exæstuarunt, aliique ab aliis invicem conculcati sunt. Nam terror omnes fecerat attonitos, multoque effuso cruore terram contaminarunt. Facto igitur hoc tumultu inter congregatos, quidam ministrorum, ex mediis turbis abscurrerentes, nuntiauerunt regi omnia

[§ 76.] Alors les soldats du roi emmenèrent sainte Hripsimé, tantôt la traînant à terre, tantôt la portant dans leurs bras

[§ 77.] Pendant que sainte Hripsimé offrait à Dieu ses prières, le roi Tiridate entra dans la chambre où elle était renfermée. Or, quand il fut entré, la foule qui était au dehors du palais et dans les rues dansait, sautait et chantait des chansons. Beaucoup encombrèrent de tables le milieu de la ville, les autres le palais. Ils voulaient célébrer ainsi les noces, en excitant à danser. Mais le Seigneur Dieu regarda sa bien-aimée Hripsimé afin de la sauver; il prêta l'oreille à ses prières, il lui donna la force, comme il l'avait donnée à Jaël et à Debbora (1), pour qu'elle fût délivrée du tyran injuste et violent. Or le roi,

(1) Juges, IV, 9, 24.

étant entré, voulut la saisir pour satisfaire sa passion; mais elle, enveloppée de la force de l'Esprit-Saint, résista avec un courage viril, et lutta depuis la troisième jusqu'à la dixième heure, et le roi fut vaincu. Celui qu'on réputait avoir une force extraordinaire, qui chez les Grecs avait donné tant de preuves de sa vigueur, qui avait rempli tout le monde d'étonnement, et qui dans son propre royaume, lorsqu'il fut revenu dans sa patrie, avait déployé son courage et sa valeur (2), cet homme si remarquable en toutes choses fut ce jour-là vaincu par une jeune fille, par la volonté et la grâce du Christ. Et quand il fut vaincu et harassé, il perdit courage, et il sortit de la chambre.

(2) Cf. Moïse de Khorène, I, II, ch. 79, 82, 85.

πάντας τοὺς λόγους αὐτῶν καὶ τὰ λεγόμενα τῷ βασιλεῖ. Καὶ εἶπεν ὁ βασιλεὺς· Ἄνθ' ὧν οὐκ ἐβουλήθη ἔλθειν ἐν τιμῇ καὶ εἰρήνῃ, βία ἐνεχθῆ ἐν τῷ παλατίῳ, καὶ εἰσαχθῆ εἰς τὸν τοῦ βασιλέως κοιτῶνα.

§ 76. Λαθόντες οὖν τὴν ἁγίαν Ῥιψιμίαν οἱ δορυφόροι, ποτὲ μὲν σύροντες, ποτὲ δὲ ἀνασπάζοντες ἦγον.....

§ 77. Καὶ ὡς ἔτι ἡ ἁγία Ῥιψίμη ταύτας τὰς εὐχὰς τῷ Θεῷ προσέφερον, παραγεγόμενος εἰσῆλθεν ὁ βασιλεὺς Τηρηδάτιος εἰς τὸν κοιτῶνα, ἐνθα ἐνεκλειστο ἡ παναγία. Εἰσελθόντος δὲ αὐτοῦ, ὁμοῦ πάντες, οἱ μὲν ἔξωθεν τοῦ παλατίου, οἱ δὲ ἐν ταῖς πλατείαις, ἄλλοι δὲ ἐσωτέρω, ἐκράυαζον κρότοις πηδῶντες, καὶ οἱ μὲν ᾄδοντες, [καὶ τινὲς μὲν ἐν τῷ κάστρῳ], οἱ δὲ [τὸ μέσον τῆς πόλεως ἐπλήρωσαν, καὶ] παίζοντες, λογιζόμενοι τοῖς γάμοις ᾄδειν καὶ χορεύειν. Ὁ δὲ κύριος ὁ Θεὸς, προσεσχηκῶς τῇ ἀγάπῃ τῆς αὐτοῦ Ῥιψίμης, ὥστε περισῶσαι αὐτὴν, ἵνα μὴ ἀπολειταὶ ἡ παρακαταθήκη, ἣν ἐφύλαξεν καὶ ἠσφαλίσατο ἕως τότε, ἐνίσχυσεν αὐτὴν, ὡς τὴν Ῥαχὴλ καὶ Δεββορὰν, καὶ δέδωκεν αὐτῇ δύναμιν, ἵνα ρυσθῆ ἀπὸ τῆς παρανομωτάτης ἐκείνης βίας. Εἰσελθὼν οὖν ὁ βασιλεὺς, ἐπελάθετο αὐτῆς, ὥστε πληρῶσαι τὸ ἀθέμιτον ἔργον. Αὐτῇ οὖν, ἐνδυναμωθείσα ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀνδρείως ἀντέστη, ἀπειθοῦσα αὐτόν· καὶ ἀπὸ τρίτης ὥρας μαχεσάμενος ὁ βασιλεὺς ἕως δεκάτης, ἐκλυθεὶς ἔπεσεν, οὕτως δυνατώτατος ὢν, ὃς καὶ ἐν τῇ Ἰωνίων γῶρᾳ ἔτι ὑπάρχων, πολλὰς δυναστείας ἀπέδειξεν διὰ τὸ τῶν ὀστέων στερεὸν, ὃτε καὶ ἐξίστησεν πάντας. Οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ ἀφ' οὗ τὴν προγονικὴν πατρίδα παρέλαβεν, πολλὰ ἔργα τῆς αὐτοῦ ἀνδρείότητος ἀπέδειξεν, καὶ πανταχοῦ εὐφημος γεγόμενος ἦν. Οὕτως οὖν ἀπὸ μιᾶς κόρης ἡττηθεὶς τῷ θελήματι καὶ τῇ δυνάμει τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἀποκαμῶν ἐξῆλθεν ἔξω.

illarum verba, omniaque jam relata. At rex dixit, et, cum nolisset venire cum honore et pace, vi arretravit ad palatium, et induceretur in cubiculum regium.

§ 76. Itaque satellites sanctam Ripsimiam arretraverunt, et modo trahentes, modo gestantes, adduxerunt.....

§ 77. Adhuc preces has Deo offerente sancta Ripsimia, ingressus est rex Terodates in cubiculum, cui sancta erat inclusa. Illo autem ingresso, simul omnes, alii extra palatium, alii in plateis, alii interius, cantantes exclamaverunt, et cum plausibus saltarunt. Et cantantes quidem (quorum aliqui erant in castro, alii mediam urbis partem impleverant) et ludentes credebant se noptiarum causa cantare. At dominus Deus cum attenderet ad caritatem Ripsimiae suae, ut servaret eam, ne periret depositum, quod eo usque servaverat et securum reddiderat, confortavit ipsam, quemadmodum Rachelem et Debboram, deditque ei vires, ut liberaretur violentia illa iniquissima. Ingressus ergo rex, apprehendit eam, ut opus nefandum perageret. Illa igitur viribus animata a Sancto Spiritu, fortiter restitit, ipsum repellens. Ubi autem rex ab hora tertia pugnaverit usque ad decimam, debecis viribus cecidit, licet alias esset robustissimus, ut qui, cum adhuc in Ionia degeret, multa fortitudinis dedit specimina per soliditatem ossium suorum, quando omnibus stuporem ingessit. Neque tunc solum, sed in regno etiam suo, postquam regionem progenitorum suorum obtinuit, multa virtutis suae exhibuit documenta, et ubique famosus evaserat. Hic igitur ab una puella superatus pro voluntate Dei, et virtute Christi, fatigatusque cubiculo exivit.

[§ 78.] Et il fit venir la bienheureuse Gaianè, et après lui avoir fait mettre un carcan de bois au cou, il la fit amener à la porte de la chambre. Lui-même y rentra et ordonna à ses serviteurs de forcer l'inflexible Gaianè de dire à Hripsimè : « Accomplis la volonté du roi, tu vivras et nous vivrons aussi. » Gaianè consentit à parler à sa compagne, et, s'étant approchée de la porte, elle dit à Hripsimè qui était dans la chambre : « Ma fille, que le Christ t'épargne une pareille honte et vienne à ton secours; qu'il ne soit jamais vrai, ma fille, que tu renonces à l'héritage de la vie éternelle de Dieu, pour une vie fugitive qui n'est rien, qui est aujourd'hui et qui demain n'existe plus. » Lorsqu'on entendit quels conseils elle lui donnait, on prit des pierres et on l'en frappa sur la bouche, de manière à lui briser les dents, pour la forcer de dire à Hripsimè de faire la volonté du roi. Mais elle l'encourageait encore davantage, en lui disant : « Prends courage,

[§ 80.] Sainte Gaianè dit toutes ces choses en langue romaine (latine) à sa fille, lorsqu'elle était à la porte de la chambre, et durant que le roi luttait avec sainte Hripsimè. Mais, parmi les serviteurs du roi, il s'en trouvait quelques-uns qui comprirent ce discours prononcé dans le langage des Romains. Or, quand ils surent ce que Gaianè disait à sa compagne, ils l'arrachèrent de la porte; car, bien qu'ils la frappaient cruellement, qu'ils lui hachaient le visage avec une pierre, de manière à lui casser les dents, qu'ils lui brisaient la mâchoire, elle ne changea pas de langage, ne dit pas autre chose à la jeune fille, mais elle répéta ce qu'elle avait commencé à formuler devant eux. Hripsimè lutta de nouveau avec le roi depuis la dixième heure jusqu'à la première veille de la nuit, et elle resta triomphante. La jeune fille était fortifiée par l'Esprit-Saint en luttant contre le roi; elle le repoussait, elle le domptait, jusqu'à ce qu'enfin, fatigué et languissant, elle le terrassa. Elle lui enleva et lui déchira ses vêtements, elle

§ 78. Καὶ ἐκέλευσεν ἐνεγκεῖν τὴν μακαριωτάτην Γαϊανὴν, καὶ ξύλον κατὰ τοῦ τραχήλου αὐτῆς κρεμασθῆναι, καὶ ἐπὶ ταῖς τοῦ κοιτῶνος θύραις στήσαι αὐτήν. Αὐτὸς δὲ εἰσήει πάλιν πρὸς αὐτήν, παραγγείλας τοῖς ὑπρέταις ἀναγκάσαι τὴν Γαϊανὴν εἰπεῖν πρὸς τὴν ἄγιαν Ῥιψιμίαν ἀπὸ τῆς θύρας ποιῆσαι τὸ θέλημα αὐτοῦ, ὅπως σὺ καὶ ἡμεῖς ζήσωμεν, φησὶν. Καταδεξιάμενη οὖν λαλῆσαι αὐτῇ, προσῆλθεν τῇ τοῦ κοιτῶνος θύρᾳ, καὶ φησὶν· Τέκνον, φυλάξῃ σε ὁ Χριστὸς ἀπὸ τοῦ μιάσματος τούτου, καὶ γένηται σοι δύναμις. Τέκνον ἐμὸν, μηδαμῶς γένηται σε ἐξελθεῖν ἀπὸ τῆς κληρονομίας, καὶ τὰ πρόσκαιρα ἐπιθυμῆσαι, τὰ μηδὲν ὅσα σήμερον, καὶ αὔριον ἀπολλύμενα. Ὅτε οὖν ἐποίησε τὴν προσενηχθεῖσαν αὐτῇ νοουθεσίαν, λίθοις τὸ στόμα αὐτῆς ῥίψαντες, τοὺς ὀδόντας κατέκλασαν, καὶ ἰναγκάζον αὐτὴν εἰπεῖν τὸ θέλημα τοῦ βασιλέως. Ἡ δὲ πλέον δισχυριζομένη ἔλεγεν· Ἄνδρῶν.....

§ 80. Ταῦτα οὖν πάντα ἐλάλει ἡ ἅγια Γαϊανὴ ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ διαλέκτῳ ἀπὸ τῆς θύρας τοῦ κοιτῶνος, ἐπὶ τοῦ βασιλέως μαχομένου μετὰ τῆς ἁγίας Ῥιψήμης. Ἦσαν δὲ τινες τῶν ὑπηρετῶν τοῦ βασιλέως ἀκούοντες τὴν τῶν Ῥωμαίων ὁμιλίαν· καὶ ὡς ἤκουσαν ταῦτα πάντα, ἀ ἐλάλησεν Γαϊανὴ μετὰ τῆς παιδός, ἐπῆραν αὐτὴν ἀπὸ τῆς θύρας. Εἰ γὰρ καὶ πολλὰκις ἔτυψαν αὐτῆς τὸ πρόσωπον λίθοις, καὶ τὸ στόμα σὺν τοῖς ὀδοῦσιν καὶ ταῖς οὐλαῖς συνέτριψαν· ἀλλ' ὁμῶς αὐτῇ οὐκ ἠλλάξεν τοὺς λόγους, τοῦ λαλῆσαι ἄλλως πρὸς τὴν παρθένον, ἀλλὰ καθὼς ἤρξατο, τοῖς αὐτοῖς προσέειπεν. Ἐμαχήσατο οὖν ἐτι μετ' αὐτῆς ἀπὸ τῆς δεκάτης ὥρας ἕως μεῖς φυλακῆς τῆς νυκτός. Καὶ ἐδυναμωθεῖσα ἡ νεῆνις ἀπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔρριψεν τὸν βασιλέα, ὀλιγορήσαντα καὶ ἐκλυθέντα,

§ 78. Jussit vero adduci beatissimam Gaianam, et lignum ex collo ejus suspendi, et ad januas cubiculi eam constitui. Ipse autem iterum intrabat ad sanctam, dato ministris mandato cogendi Gaianam, ut ex janua ad sanctam Ripsimiam diceret, ut regis voluntati obsequeretur, quo et tu et nos vivere possimus, inquit. Itaque, cum recepisset ipsam alloqui, appropinquavit januae cubiculi, et dicit : « Filia, custodiat te Christus ab hac contaminatione, et tibi dentur vires. Filia mea, nequam contingat, ut excidas ab hereditate, et temporalia desideres, quæ nihil hodie sunt, et cras intereunt. » Quando ergo proferebat admonitionem ei factam, lapidibus contundendo ejus os, dentes ejus frangebant, cogebantque ipsam loqui secundum voluntatem regis. Illa vero magis confirmans, dicebat : « Viriliter age »

§ 80. Hæc omnia dicebat sancta Gaiana ex janua cubiculi lingua romana, adhuc rege pugnante cum sancta Ripsime. At ex ministris regis erant nonnulli, qui intelligebant sermonem Romanorum : et ubi hæc omnia, quæ sancta Gaiana loquebatur ad puellam, audiverant, eam amoverant a porta. Licet enim frequenter faciem ejus lapidibus percuterent, et os ejus cum dentibus et gengivis comminuisent, illa tamen non mutabat sermones ut alio modo loqueretur cum virgine : sed sicut cæperat, sic et prosequeretur. Rex ergo adhuc cum sancta pugnabat ab hora decima, usque ad primam noctis vigiliam : et roborata puella a Spiritu sancto dejecit regem vix spirantem et deficientem, nudum pallioque suo et veste

lui arracha le bandeau royal, et elle le laissa couvert de honte. Elle lui mit son manteau en lambeaux et remporta la victoire, en conservant sa pureté. Elle ouvrit les portés du palais et en sortit de vive force, en fendant la foule du peuple, sans que personne pût la retenir. Puis, courant par la ville, elle sortit par la porte d'orient. Étant venue à l'endroit où l'on serrait les cuves, où était d'abord leur demeure, elle jeta un cri pour avertir ses compagnes.

[§ 81.] Ensuite, s'étant éloignée de la ville, elle alla vers l'endroit situé entre le nord et l'orient, sur un point montant et sablonneux, près la grande route qui conduit à la ville d'Ardaschad. Là, s'agenouillant pour prier

[§ 83.] Pendant que sainte Hripsimé parlait ainsi, les ministres du roi, les chefs des gardes et les bourreaux, avec des torches allumées devant eux, arrivèrent en toute hâte cette nuit-là même. Ils parurent à l'inproviste, lui lièrent les mains

derrière le dos et voulurent lui couper la langue. Mais elle ouvrit la bouche et leur présenta sa langue à couper. Ils la dépouillèrent de ses vêtements, et, ayant enfoncé quatre pieux en terre, ils l'attachèrent par les pieds et par les mains, et, en ayant approché les torches, ils lui brûlèrent le corps avec la flamme pendant longtemps; puis ils la tuèrent à coups de pierre. Pendant qu'elle vivait encore, ils lui arrachèrent les yeux, et ensuite ils mirent son corps en pièces, en disant : « Que tous ceux qui oseront mépriser la volonté du roi et n'en tenir aucun compte périssent de la sorte. » Il y avait avec les compagnes de Hripsimé plus de soixante et dix personnes, tant hommes que femmes. Les compagnes cherchèrent à ensevelir leurs corps, car il y en eut trente-deux qui furent massacrées en même temps Ft, ayant prononcé ces paroles toutes ensemble, elles expirèrent.

γυμνὸν καὶ ἐκδεδωμένον ἀπὸ τῶν ἱματίων καὶ τῆς στολῆς αὐτοῦ· ἐσκόρπισεν δὲ καὶ τὰ κόσμια τοῦ διαδήματος, καὶ ἐν αἰσχύνῃ κατέλιπεν αὐτόν. Ἐξῆλθεν δὲ τὰ ἴδια ἐνδύματα κατεσχισμένα φοροῦσα, πλὴν ὁμῶς ἀσπίτως φυλαχθεῖσα ἔμεινεν ἐν ἀγνότῃ, καὶ ἀνοίξασα τὴν θύραν, βίᾳ ἐξῆλθεν, καὶ σχίσασα τὸν ὄχλον παρῆλθεν διὰ μέσης τῆς πόλεως, μηδενὸς ἰσχύσαντος κρατῆσαι αὐτήν. Διαπερῶσα οὖν ἐξῆι κατά ἀνατολὰς τὴν πόλιν, καὶ ἔλθοῦσα εἰς τὸν ληνὸν ὅπου τὸ πρότερον ἦν ἡ καταμονὴ αὐτῶν, εὐηγγελίζετο ταῖς λοιπαῖς παρθένοις.

§ 81. Μείνασαι δὲ μικρὸν ἀπὸ τῆς πόλεως εἰς τὰ μέρη τὰ βόρεια κατὰ ἀνατολὰς ἐν λόφῳ τινὶ ἀμμόδει, ἐχόμενα τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ, τῆς ἀποφερούσης εἰς τὴν Ἀρταξάτ πόλιν, γόνυ κλίναςαι ἤρχοντο.....

§ 83. Ἐτι δὲ λαλοῦσης ταῦτα πάντα τῆς ἁγίας Ῥιψήμης, ἐν αὐτῇ τῇ νυκτὶ ἐπέστησαν εἰς τὸν τόπον οἱ ἄρχοντες τοῦ βασιλέως, καὶ ὁ ἀρχιμάγειρος μετὰ τῶν στρατιωτῶν, λαμπάδας βαστάζοντες, καὶ προσελθόντες ἔδησαν ἐξάγκωνα τὴν ἁγίαν Ῥιψήμην, καὶ ἐζήτουν γλωττοτομησαί. Ἡ δὲ ἐκουσίως προσέφερεν ἐκβάλλουσα τὴν γλῶτταν, καὶ αὐτίκα τὰ περὶ αὐτὴν ἱμάτια περισχίσαντες χερσὶ καὶ ποσὶ, καὶ τανύσαντες τὰς λαμπάδας τῷ σώματι προσέφερον, καὶ οὕτως τῇ περὶ τῶν λαμπάδων τὸ σῶμα καύσαντες, καὶ λίθους ὀξεῖς ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς πῆξαντες, ἐσκόρπισαν τὰ σπλάγχνα αὐτῆς, καὶ ἐτι ἐχούσης πνοὴν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξώρουζαν. Μετὰ ταῦτα δὲ καταμελήσαντες αὐτήν, ἔλεγον· Πάντες οἱ τοῖς βασιλικῶς προστάγμασιν ἀνθιστάμενοι τούτῳ τῷ τρόπῳ ἀπολέσθωσαν. Ἦσαν δὲ καὶ ἄλλοι ἅγιοι ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, πλείους ἐβδομήκοντα ὀνομάτων, οἱ σὺν αὐταῖς ἐλθόντες ἐξίω,

talari exutum : dispersit quoque ornamenta diadematis, eumque reliquit pudore affectum. Exiit autem, discissis genens vestimenta : servata tamen sine macula in castitate permansit ; portaque aperta, per vim egressa est : scindensque turbam, per mediam transiit civitatem, nemine valente ipsam apprehendere. Itaque pertransiens versus orientem egressa est portā, veniensque ad talar, ubi antea earum erat mansio, reliquis virginibus bonum attulit nuntium

§ 81. Ubi vero manserant aliquo tempore non longe a civitate in partibus borealibus versus orientem in tumulo quodam arenoso prope viam regiam, quæ ducit ad urbem Artaxat, flexis genibus, orabant

§ 83. Adhuc omnia hæc loquente sancta Ripsime, eadem nocte advenerunt in locum præfecti regis et magister coquorum cum militibus, instructi lampadibus, et accedentes, S. Ripsimes manus post terga ligaverunt, et volebant eidentem linguam abscindere. At illa lubenter protulit linguam extensam. Et mox vestimenta, quibus erat induta, manibus pedibusque dilaceraverunt corpori, et extensas lampades admoverunt sic flamma lampadum corpus adurentes, et acutos lapides in sinus ejus infegentes, viscera ejus disperserunt ; oculosque etiam tum spirantis evulserunt. Post hæc vero, illā membratim discissā, dixerunt : « Hoc modo pereant omnes qui regis mandatis resistunt. » Erant autem et alii sancti, viri et mulieres, plures quam septuaginta, qui cum ipsis foras erant egressi, et quidam ad locum venerant, quod cuperent

[§ 84.] Une autre, qui fut tuée aussi dans leur demeure de la resserre aux cuves, dit en laissant le monde : « Je te remercie, ô Dieu bienfaisant, qui ne m'as point exclue ; j'étais malade et je n'ai pu me mettre à la suite de mes compagnes. Pourtant, Seigneur doux et miséricordieux, reçois mon âme, et mets-la avec la troupe de tes saintes martyres, mes compagnes et mes sœurs, près de ta servante, et de notre guide Gaianè, et de ta bien-aimée Hripsimè, notre fille. » Et en disant ces mots, elle mourut. On prit leurs corps et on les jeta en pâture aux chiens de la ville, aux bêtes féroces de la terre et aux oiseaux du ciel.

XIX.

[§ 85.] Quant au roi, il ne prenait nul souci de sa honte, comme il l'aurait dû. Célèbre comme il l'était à la guerre, et s'étant montré fort comme un géant, aux jeux Olympiques des Grecs ; ayant

remporté tant de victoires au-delà de l'Euphrate ; dans les pays des Dadjik (Arabes) il eut un cheval gravement blessé ; ayant pris le cheval et ses harnais, il serra sa cuirasse et passa l'Euphrate à la nage. Cependant ce prince si fort et si vigoureux qui fut, par la volonté de Dieu, vaincu par une jeune fille, ne songeait plus à la honte qui le couvrait, mais, épris ardemment de sa beauté, il était triste et accablé après la mort de la jeune fille, et il éclatait en lamentations : « Voyez, disait-il, cette secte abominable des chrétiens, comme elle égare les hommes en les éloignant du culte des dieux. Ils les privent des jouissances de cette vie, et les empêchent de redouter la mort. Ils ont fait de même pour l'admirable Hripsimè, qui n'a pas sa pareille parmi toutes les femmes qui sont sur terre. Mon cœur a brûlé pour elle, et moi, le roi Tiridate, tant que je vivrai, elle ne s'effacera point de ma mémoire. Je connais bien le pays des Grecs et des Romains,

τινὲς τὸν τόπον φθάσαντες ἐζήτουν τὰ λείψανα αὐτῶν συστῆλαι καὶ θάψαι. Τοῦτοις οὖν ξίφη ἐπιθέντες ἀνείλαν ὀνόματα τριάκοντα δύο..... Ταῦτα δὲ ἐπὶ τὸ αὐτὸ εἰπόντες ἐτελειώθησαν.

§ 84. Μίαν ἐξ αὐτῶν, ἀσθενοῦσαν ἐν τῇ καταμονῇ αὐτῶν τῷ ληψῇ, ἀπέκτειναν καὶ αὐτὴν εἰρηκυΐαν οὕτως ἐν ὥρᾳ τῆς τελευτῆς αὐτῆς· Εὐχαριστῶ σοι, δέσποτα φιλόανθρωπε, τῷ καμὲ μὴ ὑστερήσαντι. Ἀσθενὴς γὰρ ὑπάρχουσα, οὐκ ἠδυνήθην δραμεῖν ὀπίσω τῶν ἐμῶν ἑταίρων· ὁμοῦς δὲ, ἀγαθὴ καὶ ἐλεήμων, ὄξει καὶ σύναψον τὸ ἐμὸν πνεῦμα εἰς τὸν χορὸν τῶν σου μαρτύρων, ἐμῶν δὲ ἀδελφῶν, μετὰ τῆς μητρὸς ἡμῶν Γαϊανῆς, καὶ ἀδελφῆς καὶ τέκνου ἡμῶν Ῥιψίμης. Καὶ αὐτὴ οὖν οὕτως λαλήσασα ἐκοιμήθη. Σύρανας δὲ τὰ σώματα ἔξω ἔβριψαν βρῶμα γενέσθαι κσιὼν τῆς πόλεως, καὶ πετεινοῖς καὶ θηρίοις.

§ 85. Ὁ δὲ βασιλεὺς μεγάλως ἐνετρέπη, ὃ οὕτως ὀνομαστὸς πανταχοῦ γενόμενος ἐν πολέμῳ, καὶ μάλιστα ἐν τοῖς ὀλυμπιακοῖς ἀγῶσι τῆς Ἰωνίας γῆς γιγανταῖος φανεῖς, καὶ πολέμους ἐπέκεινα τοῦ Εὐφράτου ποταμοῦ κατορθώσας εἰς τὰ μέρη τῶν Σαρακηνῶν, ὅπου ποτὲ τρωθεὶς ἐξῆει μετὰ τοῦ ἵππου τὸν πόλεμον φεύγων καὶ ὥστε μὴ καταληφθῆναι, τὸν τε ἵππον σύρων καὶ τὰ οἰκτεῖα ὄπλα καὶ τὸ τοῦ ἵππου ἐνδυμα τοῖς μεταφρένοις ἐπιθείς, διενήξατο τὸν Εὐφράτην· καὶ οὗτος πανταχοῦ στερεώτατος τοῖς ὀστέοις ἀπὸ μιᾶς νεάνιδος ἠττηθεὶς κατισχύθη θελήματι τοῦ Θεοῦ. Ὅμοῦς δὲ παριδὼν τὴν ἑαυτοῦ αἰσχύνην, εἰς δὲ τὴν δρασιν τῆς ὄψεως τῆς κόρης, καὶ τῆς αὐτῆς φιλίας θερμανθεὶς, ἐν μεγίστῃ λύπῃ καὶ πένθει ἐκάθητο, τὸν θάνατον τῆς κόρης ὀδυρόμενος, Βλέπετε, λέγων, τὸ γοητικὸν γένος τῆς τῶν χριστιανῶν θρησκείας πῶς ἀπόλλυσι τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων διαστρέφοντας ἀπὸ τῆς θεῶν

ipsarum reliquias componere et sepelire. In hos ergo gladios stringentes, occiderunt triginta et duos. Hæc simul dicentes, mortem obierunt.

§ 84. Unam ex illis ægotantem in ipsarum mansione in torculari occiderunt, in hora obitus sui sic locutam : « Gratias tibi ago, misericors Domine, qui nec me destitisti. Cum enim infirma essem, non poteram socias currendo sequi. Verumtamen, benigne et misericors, spiritum meum accipe et conjunge cum choro martyrum tuarum, mearum vero sororum, una cum matri nostra Gaiana, et sorore ac filia nostra Ripsime. » Hæc itaque sic locuta obdormivit. Tracta vero foras corpora projecerunt, ut fierent esca canibus civitatis, avibusque et feris.

§ 85. At rex vehementer erubuit, ille nimirum, qui ubique tam famosus evaserat in bello, et qui maxime in olympicis certaminibus Ionie apparuerat instar gigantis, qui et bella fortiter gesserat trans flumen Euphraten in partibus Saracenorum, ubi aliquando vulneratus bello egressus est cum equo fugiens, et ne comprehenderetur, trahens equum, armaque propria et equi indumentum dorso imponens, Euphraten transnavit : et hic ossium robore ubique celebratus, ab una victus puella, Dei voluntate dejectus est. Verumtamen negligens verecundiam suam, in visionem vero faciei puellæ et in amorem ejus inflammatus, in maxima sedebat tristitia et luctu, de morte puellæ lamentans. « Videte, inquit, magicum genus illorum, qui sectæ sunt christianorum ; quo animas hominum perdant modo, dum eas avertunt ab adoratione

les contrées des Parthes qui nous appartiennent, et l'Assyrie, et le pays des Dadjik (Arabes), et l'Adherbadagan (Adherbeidjan). Mais pourquoi les énumérer les uns après les autres? Les pays que j'ai visités pendant la paix, beaucoup d'autres que j'ai parcourus pendant la guerre, en les saccageant, sont en nombre considérable; mais dans aucun d'eux je ne vis une semblable beauté, et elle a été perdue par les séductions de ses compagnes. Leurs sortilèges ont été tellement puissants, que moi-même j'ai été vaincu. »

[§ 86.] Le jour d'après, le chef des archers se présenta pour obtenir l'ordre de tuer sainte Gaianè. Le roi, en entendant cela, troublé par l'amour, consterné, stupéfait, anéanti, ne se souvenant plus de ce qui était advenu à sainte Hripsimè, la croyait encore vivante. Il promettait d'élever à de grandes dignités et à de grands hon-

neurs quiconque parviendrait à séduire la jeune fille et la persuaderait de venir à lui. Celui à qui il s'adressait lui dit : « Ainsi périssent, ô roi, tous tes ennemis, et ceux qui méprisent les dieux et la volonté des rois. Mais celle qui perdit l'admirable Hripsimè vit, ainsi que deux de ses compagnes. » Ayant appris que sainte Hripsimè était morte, le roi retomba de nouveau dans sa tristesse, se roula à terre, versa des larmes, et entra dans une fureur terrible. Puis il ordonna qu'on arrachât la langue à la vertueuse Gaianè, avant de la tuer, parce qu'elle avait osé perdre par de perfides conseils celle qui parmi les mortels avait la beauté d'une déesse (et cette beauté, les déesses la lui avaient donnée), et qu'on la fit mourir dans d'atroces tourments. Le chef des bourreaux se présenta alors, et il se vanta de la faire mourir cruellement. Il les fit sortir chargées

προσκυνήσεως, καὶ τῆς μὲν παρούσης ζωῆς καὶ ἀπολαύσεως καταφρονοῦσι, τὸν θάνατον οὐ φοβοῦνται. Ἐνοῶ δὲ μάλιστα τὴν θαυμασιωτάτην Ῥιψήμην, ἧς οὐκ ἐξισούτῳ τις ἐν συγκρίσει τῶν γηγενῶν γυναικῶν. Ὅπισθω γὰρ αὐτῆς ἡ καρδία μου ἀπομένει, καὶ οὐκ ἐπιλανθάνομαι αὐτῆς ἕως ἂν εἶμι ἐν τῇ ζωῇ Τηρηδάτιος ὁ βασιλεὺς. Τὴν γὰρ Ἰωνίαν καὶ Ῥωμαίαν χώραν ἐπίσταμαι καὶ τὰ μέρη τῶν Πάρθων, Ἀσσυρίαν τε καὶ Περσικὴν, καὶ ἵνα μὴ ἐφεξῆς ὀνομάσω, πολλοὺς γὰρ τόπους καὶ χώρας ἐν πολέμῳ κατέλαβον, πλείστους τε καὶ μετ' εἰρήνης, καὶ τοῦ κάλλους ταύτης ὁμοίον οὐκ ἐθεώρησα πώποτε, ἢν διαστρέφαντες ἦσαν οἱ γόητες, οὕτως ὑπερβαλλόντως φαρμακεύσαντες, ὡς καὶ με νικῆσαι.

§ 86. Τῇ δὲ ἐπιούσῃ προσελθὼν ὁ ἀρχιμάγειρος, διάταγμα ἤτει λαβεῖν περὶ τῆς ἁγίας Γαϊανῆς, ποίῳ θανάτῳ αὐτὴν ἀποκτείνῃ. Αὐτὸς οὖν ἀκούσας, ὡς ἐξεστηκὼς ἀπὸ τῆς φιλίας καὶ μωρανθεὶς καὶ ἐκλυθεὶς καὶ ἔξω ἑαυτοῦ γενόμενος, ἐνόμισεν ζῆν τὴν ἁγίαν Ῥιψήμην, καὶ φησιν· Ἐπὶ μεγάλῳ ἀξιώματι καὶ τιμῇ καὶ δώροις ἴσθημι τὸν δυνάμενον πείσαι τὴν κόρην ἔλθειν πρὸς μέ. Ὁ δὲ ἀρχιμάγειρος ἔφη οὕτως· Ἀπολοῦνται πάντες οἱ τοῦ βασιλέως ἔχθροί, καὶ οἱ τῶν θεῶν καταφρονοῦντες, καὶ τῶν βασιλικῶν προσταγμάτων, ὡς ἐκείνη. Ἡ δὲ διαστρέψασα αὐτὴν γοήτρια μετὰ δυοῖν ἐταίρων αὐτῆς ζῆ. Καὶ ὡς ἤκουσεν τὸν τῆς ἁγίας Ῥιψήμης θάνατον ὁ βασιλεὺς, πάλιν ἐν λύπῃ κατεπόθη καὶ καταβάς ἀπὸ τοῦ θρόνου, ἐπὶ τὴν γῆν ἐκάθισεν καὶ ἐθρήνηε καὶ ἔκλαιεν. Πάλιν οὖν κελεύει τὴν ἁγίαν Γαϊανὴν, ὥστε τὴν αὐτῆς γλῶσσαν διὰ τοῦ τένοντος ὀπισθεν πρῶτον ἐκβαλεῖν, καὶ οὕτως ἀποκτανθῆναι αὐτὴν, ἐπειδὴ ἐτόλμησεν, φησὶν, ἐν διαστρόφῳ νουθεσίᾳ ἀπολέσαι τοιαύτην κόρην, ἔχουσαν τὴν τῶν θεῶν εὐμορφίαν ἐν μέσῳ τῶν ἀνθρώπων. Διὰ

deorum : præsentem vitam ejusque fruitionem contem-
nunt : mortem non verentur. Verum maxime cogito ad-
mirandam summpere Ripsiniam, cui in comparatione
adequata non est ulla mulier terrestris. Ad illam enim
cor meum anhelat, ejusque non obliviscar, donec in vita
fuero rex Tiridates. Ioniam cognovi regionem et Roma-
nam, ditionesque Parthorum, et Assyriam, et Persidem,
et ne plura nominem, multa loca et provincias accessi in
bello, plurima in pace, et pulchritudinem huic equalem
nunquam vidi. Hanc perverterunt magi illi, qui eam ita
supra modum præstigiis instruxerunt, ut et me vi-
ceret. »

§ 86. Postridie accedens coquorum magister, mandatum
petiit de sancta Gaiana, qua eam morte perimeret. Au-
diens ergo rex, quasi attonitus præ amore et stupidas
dissolutusque et mentis impos factus, putabat vivere
sanctam Ripsimen, et dixit : « Si quis persuadere possit
puellæ, ut veniat ad me, ei magnam dignitatem, honorem
et dona offero. » At magister coquorum sic dixit : « Pererat
omnes regis inimici et contemptores deorum, ac manda-
torum regiorum, quemadmodum illa. At præstigatrix,
quæ illam pervertit, etiam nunc vivit cum duobus sociis.
» Ubi vero audivit rex mortem sanctæ Ripsimæ, ite-
rum tristitia absorptus est, solioque descendens, in terra
sedebat, iugebat, flebat. Quare iterum de sancta Gaiana
præcepit, ut linguam ejus per cervicem retro primum
evellerent, et sic ipsam occiderent, quia ausa est, inquit,
perversa admonitione perdere talem puellam, quæ in
medio hominum habebat pulchritudinem deorum. Hæc

de chaînes, par la porte méridionale de la ville, vers le chemin conduisant au pont de Medzamor, dans le lieu où l'on avait coutume d'exécuter tous les condamnés; c'était un endroit marécageux, proche du fossé qui entourait la ville.

[§ 87.] Ils enfoncèrent en terre quatre pieux pour chacune d'elles, et tandis qu'ils les préparaient, sainte Gaïanè et ses compagnes parlèrent ainsi : « Nous te remercions, Seigneur.... »

[§ 88.] Après cela, les bourreaux vinrent, et leur arrachèrent leurs vêtements. Ils les attachèrent chacune solidement aux quatre pieux; ils leur firent des incisions dans la peau des jambes, y placèrent des tubes de roseaux, et, en soufflant, ils les écorchèrent, pendant qu'elles respiraient encore, depuis les pieds jusqu'aux seins. Ils leur percèrent la nuque, et leur arrachèrent par cette

ouverture la langue. Ils leur entrèrent des pierres dans le corps, et leur firent sortir les entrailles. Et comme elles étaient encore vivantes, ils leur tranchèrent enfin la tête avec le glaive. Ceux qui les avaient accompagnées du pays des Romains dans la contrée d'Arménie étaient au nombre de soixante-dix personnes. Mais celles qui furent massacrées avec les saintes femmes Gaïanè et Hripsimè, et celles qui partagèrent avec elles le martyre, étaient seulement trente-sept. Donc le vingt-sixième jour du mois d'Hori (1), sainte Hripsimè fut martyrisée avec la sainte cohorte des trente-trois martyres ses compagnes; et le vingt-septième jour du même mois, sainte Gaïanè avec deux de ses compagnes, qui combattaient avec elle, reçurent la couronne de la victoire (2).

(1) Second mois arménien correspondant à septembre et octobre.

(2) Cf. Moïse de Khorène, *Panèg. des SS. Hripsim.*; *op. et loc. cit.*—La fête des SS. Hripsimiennes est célébrée dans l'église d'Arménie le lundi après l'octave de la Pen-

tecôte; celles des Gaïaniennes, c'est-à-dire des martyres compagnes de Gaïanè, le mardi d'après. Les Grecs célèbrent cette fête le 29 septembre, les Latins et les Arabes chrétiens, le 30, et enfin les Coptes le 26 du même mois.

τῷτο πρῶτον καταπήξαντες, οὕτως αὐτὴν ἀποκτείναντε. Διεξάμενος οὖν τὴν παραγγελίαν, ὁ ἀρχιμάγειρος ἐκέλευσεν ἐχούσας τὰς ἀλύσει ἐκβαλεῖν αὐτάς διὰ τῆς ἡλιακῆς πύλης τῆς πόλεως εἰς τὰ μέρη τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ, τῆς ἀποπερούσης εἰς τὴν γέφυραν τοῦ Βαθυτάτου κλουμένου ποταμοῦ, εἰς τὸν τόπον, ὅπου πάντας τοὺς καταδικούς ἐφόνευον ἐν τῇ πεδιάδι παρὰ τὸ φουσσάτον τὸ τὴν πόλιν κυκλοῦν.

§ 87. Καὶ πησσόντων αὐτῶν πάλους τέσσαρας μιᾷ ἐκάστη αὐτῶν, καὶ ἐτοιμαζόντων, ἤρξατο ἡ ἅγια Γαϊανὴ σὺν ταῖς ἄλλαις λαλεῖν οὕτως· Εὐχαριστοῦμέν σοι, δέσποτα.....

§ 88. Μετὰ ταῦτα οὖν προσελθόντες περιέσχισαν τὰ ἰμάτια ἀπὸ τῶν μελῶν αὐτῶν, καὶ ἐτάνυσαν μίαν ἐκάστην τέσσαραις πάλοις, τοὺς δὲ ἀστραγάλους τρυπήσαντες καὶ αὐλίσκῳ φυσῶντες, ὡς ἀσκούς, ἐξέδηραν τὰ τῶν ἁγίων δέρματα κάτωθεν ἀπὸ τῶν ποδῶν ἕως τῶν μασθῶν αὐτῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἄμα τῶν τριχῶν. Τὰς δὲ γλώσσας διὰ τῶν αὐχένων τρυπήσαντες ἐξέβαλον, καὶ λίθους ὀξεῖς ἐν τοῖς κολποῖς αὐτῶν πήξαντες διεσκόρπισαν τὰ σπλάγχνα αὐτῶν, καὶ ἔτι ζῶσαι τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν ξίφεσιν. Οἱ δὲ ἄμα αὐταῖς παραγεγόμενοι ἀπὸ τῆς Ῥωμαίων χώρας πλείους ὑπῆρχον ἑβδομήκοντα. Οἱ δὲ σφαγέντες μετὰ τῶν ἁγίων Γαϊανῆς καὶ Ῥιψήμης ἄμα ταῖς λοιπαῖς τριάκοντα ἑπτὰ ἦσαν τὸν ἀριθμὸν. Τοσοῦτος ἦν ὁ χορὸς τῶν μαρτύρων. Τῇ εἰκάδι οὖν καὶ ἕκτη τοῦ μηνὸς σεπτεμβρίου ἐτελειώθη ἡ ἅγια Ῥιψήμη ἄμα τοῖς σὺν αὐτῇ ἀθληταῖς· εἰκάδι δὲ καὶ ἑβδόμη τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἡ Γαϊανὴ σὺν ταῖς ἑσὶν ἔλαβεν τὸν στέφανον τῆς νίκης.

de causa ipsam prius figentes, sic occidite. Accepto mandato, magister coquorum jussit vincatas catenis illas ejici per portam urbis solarem in partes viæ regiae, quæ ducit ad pontem fluminis dicti Profundissimi, ad locum, ubi occidebant omnes condemnatos in planitie prope fossam, quæ urbem cingit.

§ 87. Dum autem illi singulis quatuor figebant palos, et omnia parabant, cœpit sancta Gaiana cum reliquis sic loqui : « Gratias tibi agimus, Domine.... »

§ 88. Post hæc ergo accedentes, dilaceraverunt vestimenta a membris earum, et unamquamque extenderunt quatuor palis : talos vero perforantes, et fistula inflantes, sicut utres, pellem sanctis detraxerunt ab imo, sive a pedibus usque ab ubera eodem modo una cum capillis. At linguas per cervices perforando extraxerunt; lapidesque acutos in sinus earum figentes, viscera dispererunt : et etiam tum viventibus capita gladio amputata sunt. Qui simul cum illis venerant e regione Romanorum, plures erant quam septuaginta. Qui vero cum sanctis Gaiana et Ripsime mactati sunt, una cum reliquis numero fuerunt triginta et septem. Tantus erat martyrum chorus. Itaque vigesima sexta mensis septembris, mortua est sancta Ripsime cum athletis eidem adjunctis : vigesima septima ejusdem mensis Gaiana cum duabus obtinuit coronam victoriæ.

XX.

[§ 89.] Durant six jours, le roi fut plongé dans le deuil et dans une sombre tristesse, par suite de son amour passionné pour la beauté de Hripsimé; puis il prit la résolution d'aller chasser dans la plaine de Paragan Nechamag (?) (1). Il fixa l'heure et commanda à sa garde de prendre des rets, des cordes, des lacets, et beaucoup de pièges. Le roi, monté sur son char, était sur le point de sortir de la ville, quand le châtimement du Seigneur s'appesantit sur lui. Un démon immonde s'empara du roi et le renversa à terre de son char. Aussitôt il entra dans une grande fureur, et il s'arrachait les chairs. Semblable à Nabuchodonosor, roi des

(1) Le nom de cet endroit est altéré dans tous les manuscrits, *Paragon Nechamag*, *Nechemag*, *Ichemag*, *Chemag*, *Emag* (Agathange, *texte armén.*, p. 662).

(2) Daniel, IV, 12, 13.

(3) Le roi Tiridate était vraisemblablement atteint de *lycanthropie*, espèce particulière d'aliénation mentale et de délire mélancolique, dans les accès duquel les malades s'imaginent être changés en loup ou en toute autre espèce d'animal sauvage, hurlent comme les fauves, fuient le jour la compagnie des hommes et courent la nuit à

Babyloniens (2), n'ayant plus rien d'humain, il prit la forme des sangliers et habitait avec eux. Puis, étant entré dans un lieu couvert de roseaux, il paissait l'herbe comme une brute, et il se roulait complètement nu dans les champs. Cependant, comme on voulait le retenir dans la ville, on ne put y parvenir, d'abord à cause de sa vigueur naturelle, ensuite par la force des démons qui s'étaient emparés de tout son être (3). Les habitants de la ville, également possédés du démon, devenaient furieux, et une infinité de malheurs fondait sur tout le pays. Toute la famille royale, serviteurs et ministres, étaient frappés de semblables châtimements, et un deuil immense était répandu en tous lieux.

travers les champs. On donne aussi le nom de *lycanthropie* à une maladie de l'âme qui rend sauvage et misanthrope l'homme qui en est atteint. J.-J. Rousseau fut une des victimes de cette touchante folie, qui diffère complètement de la maladie dont fut atteint le roi Tiridate. — Les anciens parlent souvent dans leurs récits de la lycanthropie. On se rappelle à ce sujet le récit de Nicéros, au banquet de Trimalchion (Pétrone, *Satyricon*, ch. LXII, p. 92 et suiv., éd. H. de Guerne).

CAPUT OCTAVUM.

Pœna divinitus inflictâ regi Teredati. Sanctus Gregorius e carcere aut puteo eductus, regem Armenosque docere incipit.

§ 89. Ἐπει οὖν ἐξ ἡμέρας διέμεινεν βαθυτάτη λύπη κατασχεθεὶς ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τῆς ἐπιθυμίας τοῦ κάλλους τῆς Ῥιψήμης· καὶ μετὰ ταῦτα ἠβουλήθη εἰς θήραν ἐξελεῖν ἅμα τῷ στρατεύματι, καὶ ἐτοιμαζόντων τῶν πεζῶν τὰ λῖνα, καὶ μελλόντων ἀπελθεῖν εἰς τὴν θήραν ἐν τῇ πεδιάδι καλουμένη Φαρακάνης ἐμάκων, ἀνῆλθεν ἐν τῷ ἄρματι ὁ βασιλεὺς, καὶ καθίσας ἐξῆει τὴν πόλιν, καὶ εὐθέως τιμωρία παρὰ τοῦ Θεοῦ φθάσασα παῖει τὸν βασιλέα ἐπὶ τῷ ἄρματι, πνεῦμα ἀκάθαρτον, καὶ εἰς γῆν καταβάλλει· καὶ ἤρξατο μαίνεσθαι, καὶ τὰς ἰδίας σάρκας κατεσθίειν. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ὁμοίωσιν Ναβουχοδονόσορ τοῦ βασιλέως Βαβυλῶνος, ἀπὸ φύσεως ἀνθρωπίνης γενόμενος ἐν μορφῇ σάγγρων, μετ' αὐτῶν ὄκει εἰς τοὺς καλάμωνας, καὶ γυμνωθεὶς παντελῶς τὴν πεδιάδα περιήει. Οὐδὲ γὰρ οἱ ἐν τῇ πόλει βουλόμενοι κρατῆσαι αὐτὸν ἰσχυροὺς διὰ τὴν φυσικὴν αὐτῷ δύναμιν προσοῦσαν, καὶ τὴν τῶν δαιμόνων μαγίαν τῶν ἐν αὐτῷ οἰκισθέντων. Ἀλλὰ καὶ πλείστοι τῶν ἐν τῇ πόλει ἀνθρώπων τὸν αὐτὸν τρόπον δαιμονισθέντες ἐμαίνοντο, καὶ φοβερά καταστροφή πάσῃ τῇ χώρᾳ ἐπέφθασεν. Οἱ δὲ τοῦ βασιλέως οἰκείοι, δοῦλοί τε καὶ ὑπηρέται, ὡσαύτως πάντες ὁμοῦ τιμωριαὶς πολλὰς ἐκολάζοντο.

§ 89. Rex autem, postquam sex diebus profundissimâ detentus manserat tristitia ex desiderio pulchritudinis Ripsimes, deinde voluit exire ad venationem cum agmine suo : cumque pedites lina pararent, et discessuri essent ad venationem in campum, dictum Φαρακάνης ἐμάκων, rex currum suum ascendit, sedensque exivit urbe. Protinus autem castigatio, immissa a Deo, regem in curru percutit, spiritus immundus, ipsumque dejicit in terram. Cœpit porro furere et carnes proprias comedere : quin etiam, veluti Nabuchodonosor rex Babylonis, ab humana natura ad formam aprorum dejectus est, et cum ipsis habitabat in arundinetis, planeque nudus pertransibat campum. Neque enim comprehendere eum poterant, qui ex urbe id volebant, propter naturale robur, quo præstabat, et propter furorem dæmonum, qui eum inhabitabant. Verum et homines plurimi ex iis, qui habitabant in urbe, eodem modo correpti a dæmonibus furebant, horrendaque subversio toti contigit regioni. Familiæ vero regis, servique et ministri, eodem modo omnes simul multis castigabantur suppliciis.

[§ 90.] Dans ce temps-là, la sœur du roi, nommée Kosrovitoukh, ent un songe inspiré par Dieu. Elle vint parler au peuple auquel elle raconta sa vision, disant : « J'ai eu cette nuit un songe. Un homme au visage radieux vint et me dit : Il n'y a pas d'autre moyen de faire cesser les châtimens qui vous accablent, que d'envoyer à la ville d'Ardaschad, pour y chercher le prisonnier Grégoire. Dès qu'il sera arrivé, il vous indiquera un remède à vos souffrances. » Lorsqu'ils eurent entendu ces paroles, ils en rirent et lui dirent : « Es-tu donc devenue folle, es-tu donc possédée aussi ? Comment cela se peut-il, puisqu'il y a quinze ans qu'on l'a jeté dans une caverne profonde, et tu dis qu'il est encore vivant ? Qui sait seulement si ses os se trouvent encore dans cet endroit ? car, le jour où il y fut jeté, il sera mort sur-le-champ, à la vue des reptiles. » Cependant la sœur du roi eut encore la même vision au moins cinq fois de suite, avec menace, si elle ne la racontait pas,

d'un grand châtiment, et de voir les souffrances du roi et des autres hommes augmenter jusqu'à la mort, avec un accroissement de douleurs. Kosrovitoukh, étant rentrée, répéta les paroles de l'ange avec une grande terreur et une insistance particulière.

[§ 91.] Ils envoyèrent aussitôt un grand satrape, nommé Oda (1), qui arriva à la ville d'Ardaschad, afin de tirer Grégoire de la caverne où il était renfermé. Or, quand Oda fut venu à la ville d'Ardaschad, les habitants allèrent à sa rencontre, en lui demandant la cause de son arrivée. Il répondit : « Je suis venu pour chercher le prisonnier Grégoire. » Et eux très-étonnés répondirent : « Qui peut savoir s'il est encore là ? Il y a bien longtemps qu'on l'a enfermé dans ce lieu. » Alors Oda raconta le songe et les événements qui étaient arrivés. Puis on apporta de longues et solides cordes, et, quand on les eut nouées, ils les descendirent dans la caverne. Oda appela à haute

(1) Oda, de la famille satrapale des Amadouni, gendre de la famille des Selgouni, était père adoptif de Kosrovitoukh, fille de Chosroès, et sœur de Tiridate. Ce personnage résista à Ardaschir, roi de Perse, et s'enferma dans le fort d'Ani (Moïse de Khorène, l. II, ch. 77). Oda

avait élevé la sœur de Tiridate, et avait gardé à Nitach les trésors du roi. Tiridate, en montant sur le trône, éleva Oda à la charge de premier ministre (Moïse de Khorène, II, 82), pour le récompenser de ses services et de son dévouement.

§ 90. Ἐν ἐκείνῳ οὖν τῷ καιρῷ ὀπτασία ἐπεφάνη τῇ τοῦ βασιλέως ἀδελφῇ, τῇ καλουμένῃ Κουσαρωδοῦκτα. Ἐλθοῦσα οὖν διηγείτο τοῖς ἀνθρώποις, καὶ ἔλεγεν· Ὅραμα θεασάμην ταύτη τῇ νυκτί· ἀνθρώπος εἰς φωτοειδέστατος παραστάς ἔφη πρὸς μέ, ὅτι οὐδεμία ἰασίς τῆς πληγῆς τῶν βασάνων ἡμῶν γενήσεται, ἐὰν μὴ πέμψαντες ἐν τῇ Ἀρταξάτ πόλει, ἐκείθεν ἐνέγκητε τὸν δέσιμον Γρηγόριον, ἵνα αὐτὸς ἐλθὼν διδάξῃ ὑμᾶς φάρμακον ἰάσεως. Ἀκούσαντες δὲ οἱ ἄνθρωποι κατεγέλων τῶν αὐτῆς ῥημάτων, λέγοντες· Τάχα καὶ αὐτὴ συμμαίνη, ἀπὸ δαίμονος ἐλαυνουμένη. Πῶς γὰρ οὐ; ἰδοὺ δεκαπέντε ἔτη πληροῦνται, ἀφ' οὗ αὐτὸν ἐβρέψαν ἐν τῷ κρημνῷ, καὶ λέγεις αὐτὸν ζῆν; πῶ γὰρ κἂν τὰ ὀστέα εὐρίσκηται; ἐν αὐτῇ γὰρ τῇ ὥρᾳ, ἐν ᾗ ἐκεῖ ἐχαλάσθη, ἀπὸ τῆς θεᾶς τῶν ἡμῶν ὀφθαλμῶν ἀνηλώθη. Δεύτερον οὖν καὶ τρίτον ὁ φανείς αὐτῇ μετὰ μείζονος ἀπειλῆς ἔλεγεν· Ἐὰν μὴ συχνῶς διηγῆσῃ, μεγάλας τιμωρίας καὶ αὐτῇ δέξῃ. Αἱ δὲ βράσαιοι τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ βασιλέως ἐπλεόναζον, καὶ ὁ θάνατος ἐν ὄχλῳ. Εἰσελθοῦσα οὖν πάλιν ἐν μεγάλῃ σπουδῇ Κουσαρωδοῦκτα διηγῆσατο τοὺς λόγους.

§ 91. Εὐθέως οὖν ἀποστέλλουσι τιμωτάτον τινα σατραπῆν, Αὐταίαν ὀνόματι, ἀπελθεῖν ἐν τῇ Ἀρταξάτ πόλει. Οἱ δὲ πολῖται, ὡς θεάσαντο αὐτὸν ἐρχόμενον, ἔξιόντες εἰς ὑπάντησιν αὐτοῦ μετὰ χαρᾶς, ἐπυνθάνοντο τὴν αὐτοῦ παρεούσιαν. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς· Διὰ τὸν δέ-

§ 90. Eodem tempore visio obtigit sorori regis, cui nomen Cusaroducta. Hanc ergo, accedens ad homines, narrabat, et dicebat : « Visionem vidi hac nocte. Vir lumine splendidissimus mihi adstans dixit, quod nulla sanatio plagæ cruciatuum nostrorum sit futura, nisi mittatis ad civitatem Artaxat, indeque auferatis vinctum Gregorium, ut ille veniens vos doceat medicamentum, quo obtineatur sanatio. » At homines id audientes deridebant ejus verba, dicentes : « Forsitan et ipsa insanis, stimulata a dæmone. Numquid non? Ecce quindecim anni complentur a tempore, quo eum in præcipitium injecerunt, et dicis ipsum vivere? ubi enim vel ossa inveniuntur? nam eadem hora, qua illuc dimissus est, a visu oculorum nostrorum ablatum est. » Secundo igitur et tertio apprensus ipsi, cum gravioribus minis dixit : « Nisi assidue narraveris, magnas et ipsa sustinebis pœnas. » Cruciatu vero hominum et regis angebantur, et mors in multitidine. Rursum ergo accedens Cusaroducta, magno studio narravit audita verba.

§ 91. Confestim ergo mittunt satrapam quendam honestissimum, nomine Autaviam, ut se conferat ad urbem Artaxat. Cives vero, ubi viderunt eum venientem, obviam exeuntes cum gaudio, interrogabant de adventu ejus. Ille autem dixit : « Adsum propter vinctum Gregorium,

voix et dit : « Grégoire, où que tu sois, sors, parce que le Seigneur Dieu, que tu adores, a commandé qu'on te tirât de ce lieu. » Et Grégoire, s'étant levé aussitôt, prit la corde, la secoua et s'y cramponna. Et ceux qui étaient au dehors, l'ayant entendu, le hissèrent et virent tout son corps noir comme du charbon; on lui apporta des habits et on l'en revêtit. Puis on l'accompagna avec joie dans la ville d'Ardaschad, et on se mit en route pour le conduire à Vagharschabad.

[§ 92.] Alors le démon, s'étant emparé du roi, le conduisit au-devant de lui, tout brisé par ses souffrances; et les satrapes attendaient Grégoire hors de la ville. Or, quand ils le virent venir de loin avec Oda et beaucoup d'autres hommes de

la ville d'Ardaschad, ils se précipitèrent à sa rencontre, et, se dévorant les chairs avec une épouvantable fureur, ils écumaient devant lui. Le saint, s'agenouillant aussitôt, se mit en prières, et ils revinrent à la raison tout à coup. Grégoire commanda qu'on leur mit des vêtements et qu'on cachât leur nudité. Le roi et les satrapes, s'étant approchés, embrassaient les pieds de saint Grégoire, disant : « Nous te supplions de nous pardonner tout le mal que nous t'avons fait. » Il les releva et leur dit : « Je suis un homme semblable à vous, et j'ai un corps pareil au vôtre. Mais vous, reconnaissez votre Créateur qui a fait le ciel, la terre, le soleil, la lune, les étoiles, la mer et le désert, car lui seul peut vous guérir. »

σμιον Γρηγόριον πάρεμι, ἐκβαλεῖν αὐτὸν ἀπὸ τῆς φυλακῆς. Ἰὼν δὲ θαυμαζόντων καὶ λεγόντων· Ἄρα σύ; πολλὰ γὰρ ἔτι ἐστίν, ἀφ' οὗ ἐβρίφη ἐκεῖ. Ἐἶτα αὐτὸς διηγῆσατο τὸ δράμα, καὶ τὰ λεγόμενα ἔργα. Ἐνέγκαντες οὖν σχοινία μακρὰ καὶ στιβαρὰ, προσδήσαντες σχοίνους μακροὺς ἐχάλασαν κάτω. Ἀνεβόησεν οὖν Αὐταυίας ὁ σατράπης μεγάλη τῇ φωνῇ καὶ εἶπεν, Γρηγόριε, εἰ ἔτι ἐν τοῖς ζῶσιν ὑπάρχεις, δεῦρο ἔξω· ὁ γὰρ κύριος ὁ Θεός σου, ὃς αὐτὸς λειτουργεῖς, ἐκέλευσέν σε ἀνελεθεῖν. Καὶ εὐθέως ἀναστὰς, καὶ δραζάμενος τῶν σχοινίων, ἐκίνει αὐτά. Αἰσθόμενοι οὖν καὶ ἀνεγκύσαντες αὐτὸν ἀναφέρουσιν, καὶ θεάσατο ὅτι τὸ σῶμα αὐτοῦ μεμελάνωτο, ὡς δαλός. Καὶ προσενέγκαντες ἱμάτια ἐνέδυσαν αὐτὸν, καὶ μετὰ χαρᾶς πλείστης λαβόντες αὐτὸν, ἀπὸ τῆς Ἀρταξάτ τῆς πόλεως ἔρχονται εἰς Οὐαλεροκτίστην πόλιν.

§ 92. Τότε οὖν ὁ βασιλεὺς διὰ τὴν τοῦ δαίμονος μάστιγα ἀγόμενος βία εἰς ὑπάντησιν ἔρχεται τοῦ ἁγίου, γυμνὸς καὶ ἐπονειδιστός. Οἱ δὲ σατράπαι ἔξω τῆς πόλεως παραμένοντες προσεδέχοντο αὐτούς. Θεασάμενοι οὖν ἐρχόμενον τὸν ἅγιον Γρηγόριον, ἅμα Αὐταυία τῷ σατράπῃ, πολλῶν ἐπακολουθούντων αὐτοῖς ἄλλων ἀπὸ Ἀρταξάτ τῆς πόλεως, προσεχώρουν εἰς συνάντησιν αὐτοῦ δαιμονιαζόμενοι, καὶ τὰς ἰδίας σάρκας ἐσθίοντες, καὶ ἀφρίζοντες ἐπιπτον ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Ὁ δὲ ἅγιος, εὐθὺς γόνου κλίνας, ἠύξατο ἐκτενωῖς περὶ αὐτῶν· ὡς δὲ ἀνένηψαν, ἐκέλευσεν αὐτοὺς περιβαλέσθαι ἱμάτια, καὶ σκεπασαί αὐτῶν τὰ ἀσχήμονα. Προσελθὼν οὖν ὁ βασιλεὺς μετὰ τῶν σατραπῶν ἐπλάβοντο τῶν ποδῶν τοῦ παναγίου Γρηγορίου, καὶ βίψαντες αὐτοὺς εἰς τὴν γῆν, ἀνεβόων λέγοντες· Αἰτούμεθα παρὰ σοῦ μὴ μνησθῆς τῶν κακῶν ἡμῶν, ἐν οἷς σε ἐθλίψαμεν. Αὐτὸς δὲ ἐξεγείρας αὐτούς, ἔλεγεν πρὸς αὐτούς· Κάγω καθ' ἑμᾶς ἀνθρωπος ὑπάρχω, σῶμα ἔχω ὁμοιοπαθὲς ὑμῖν. Ἰμεῖς δὲ γνώτε τὸν ποιήσαντα τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ἥλιόν τε καὶ σελήνην οὖν

ut eum de carcere educam. » Illis vero mirantibus et decentibus : « Ain' tu ? nam multi sunt anni, a quibus illa injectus est. » Deinde ipsis narravit visionem, et quae contigerant. Quapropter allatis funibus longis et solidis, colligaverunt funes oblongos, et deorsum demiserunt. Exclamavit ergo Autavia satrapa elata voce, et dicit : « Gregori, si etiamnum in vivis es, egredere. Nam dominus Deus tuus, cui tu servis, praecipit ut ascendas. » Et continuo surgens, et pugno funes apprehendens, eos movit. Id ergo sentientes, attrahentesque eum sursum tulerunt : visumque corpus ejus, nigrum erat factum instar titionis. Allatis vero vestimentis eum induerunt, eoque maxima cum laetitia suscepto, a civitate Artaxat proficiscuntur ad civitatem Valeroctisten.

§ 92. Tunc ergo rex, per flagellum daemonis vi ductus, in occursum sancti procedit, nudus et ignominiosus. Satrapae vero, qui debebant extra civitatem, illos expectabant. Ubi autem viderunt venientem sanctum Gregorium cum Autavia satrapa, multis ipsos sequentibus a civitate Artaxat, obviam ei se contulerunt a daemonibus vexati, et proprias comedentes carnes, spumasque emittentes coram ipso prociderunt. At sanctus, velociter genu flectens, orabat pro illis cum fervore. Ubi ad sobrietatem mentis redierunt, jussit eos vestibus circumdari, et verenda eorum tegi. Accedentes ergo rex et satrapa apprehenderunt pedes sancti Gregorii, seque in terram projicientes, exclamaverunt ad ipsum dicentes : « Rogamus te, ne memineris malorum, quibus te affliximus. » Ille vero eos surgere faciens, ad eosdem dixit : « Et ego inter vos homo sum, habens corpus vestris simile. Vos autem cognoscite eum qui fecit caelum et terram,

[§ 93.] Grégoire se mit à les interroger : « Où sont déposés les corps des martyres de Dieu ? » Ils répondirent : « De quelles martyres veux-tu nous parler ? » Il reprit : « De celles que vous sites mourir pour Dieu. » Et ils lui montrèrent l'endroit où elles étaient. Alors le saint courut recueillir les corps à l'endroit où elles avaient été suppliciées. Elles étaient restées là, en plein air, près de la ville. Et ils virent que la toute-puissance de Dieu avait conservé leurs corps durant neuf jours et neuf nuits, et qu'aucune bête féroce, aucun chien, aucun oiseau, ne s'était approché pour les dévorer, enfin que la corruption ne s'y était pas mise. Ils apportèrent beaucoup d'étoffes pour les envelopper. Mais le bienheureux Grégoire ne trouva pas les brocarts apportés par le roi et par les autres personnes, dignes de ces corps sacrés, et il enveloppa chaque sainte dans sa robe déchirée. « Pour le moment, que

tout reste dans cet état, jusqu'à ce que vous soyez dignes d'envelopper leurs corps. « Puis, les ayant pris avec lui, il se transporta dans l'endroit où l'on emmagasinait les cuves et qui servait de demeure aux saintes femmes, et lui-même y resta pour y fixer sa résidence. Et toute la nuit, saint Grégoire pria Dieu pour leur salut, afin qu'ils se convertissent, et qu'ils trouvassent le moyen de faire pénitence. Le jour suivant, le roi, les satrapes, les grands avec une grande foule de peuple vinrent se prosterner à genoux devant saint Grégoire et devant les restes saints des martyres du Seigneur. Ils priaient en disant : « Pardonne-nous tout le mal que nous t'avons fait, et demande pour nous à ton Seigneur que nous ne périssons point. »

[§ 108]..... Et ayant dit cela, saint Grégoire

τοῖς ἀστροῖς, τὴν θάλασσαν τε καὶ τὴν ξηρὰν, τὸν καὶ ὑμᾶς δυνάμενον ἰάσασθαι.

§ 93. Καὶ εὐθέως ἤρξατο ὁ ἅγιος Γρηγόριος πυνθάνεσθαι. Ποῦ, φησιν, εἰσὶν κείμενα τὰ σώματα τῶν τοῦ Θεοῦ μαρτύρων; Ἐφησαν ἐκεῖνοι· Ποίων μαρτύρων λέγεις; Εἶπεν αὐτοῖς· Τῶν διὰ Χριστὸν ἀποθανόντων ὑφ' ὑμῶν. Καὶ εἶπον πρὸς αὐτόν· Δεῦρο καὶ ἴδε τὸν τόπον. Δραμῶν οὖν ὁ ἅγιος συνέστειλεν τὰ αὐτῶν λείψανα. Ἐκείντο γὰρ ἐν τῷ θανάτῳ αὐτῶν τόποι ἔβριμμένα, φυλαχθέντα δὲ διὰ τῆς τοῦ Θεοῦ δυνάμεως, ἐννέα ἡμέρας καὶ τὰς ἰσας νύκτας ἐσκορπισμένα ἔσω τὰ σώματα μήτε θηρίου ἀψαμένου μήτε κυνός (ἐγγὺς γὰρ περὶ τὴν πόλιν ἦσαν)· ἀλλ' οὐδὲ πετεινὸν ἐρίζανεν ἠδυνήθη οὐδὲ μὴ ὥρῃσαν τὰ σώματα αὐτῶν. Προσήμεξαν οὖν πολυτελέστατον ἱματισμὸν τῆς κηδεύσεως χάριν ὁ βασιλεὺς καὶ πάντες. Ὁ δὲ ἅγιος Γρηγόριος οὐκ ἄξια αὐτῶν ἔκρινε ταῦτα, ἀλλ' ἐν τοῖς ἰδίοις ἱματίοις σκεπάσας αὐτὰ, εἶπεν πρὸς πάντας· Οὕτως ἐχέτωσαν ἕως οὗ γένησθε ὑμεῖς ἄξιοι τοῦ τιμῆσαι τὰ σώματα αὐτῶν· καὶ συνάψας τὰ λείψανα ἀνεχώρησεν εἰς τὸν ληνόν, ὅπου τὸ πρότερον ἦ καταμονὴ αὐτῶν ὑπῆρχεν, καθεῖσε ἐμεινεν. Καὶ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ὁ πανάγιος Γρηγόριος τῷ Θεῷ εὐχόμενος περὶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν, ἐζήτει πῶς ἵνα μετανοήσαντες σωθῶσιν. Τῇ δὲ ἐπιούσῃ ὁ βασιλεὺς μετὰ τῶν σατραπῶν καὶ μεγιστάνων καὶ συμμίκτων δημοῦ καὶ παντὸς τοῦ ὄχλου γονυπετοῦντες ἔμπροσθεν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου καὶ τῶν ἁγίων μαρτύρων, κλαίοντες ἔλεγον· Συγχώρησον ἡμῖν τὰ κακὰ ἡμῶν, τὰ παρ' ἡμῶν σοι γενομένα, καὶ αἴτησαι παρὰ τοῦ Θεοῦ σου, ἵνα μὴ ἀπολώμεθα.

§ 108. Καὶ τοῦτο εἰπὼν, ἀπέλυσε τὸν ὄχλον. Ὁ δὲ βασιλεὺς καὶ οἱ μεγιστάνες αὐτοῦ οὐδέποτε ἠδύ-

solem et lunam cum sideribus, mareque et terram aridam, qui et vos potest sanare.

§ 93. Tum continuo capit sanctus Gregorius interrogare. Ubi, inquiebat, jacent corpora Dei martyrum? Illi dixerunt : De quibus martyribus loqueris? Dixit eis : De illis qui pro Christo occisi sunt a vobis. Responderunt eidem : Veni et vide locum. Currens itaque sanctus eorum corpora simul collegit. Nam in loco mortis ipsorum projecta jacebant, conservata autem Dei potentia : novem dies totidemque noctes dispersa foris corpora nec fera bestia attingit, nec canis (nam prope civitatem erant) ; sed neque avis iis insidere potuit, nec vero olebant corpora eorum. Quapropter et rex et omnes pretiosissima attulerunt indumenta pro sepultura. At sanctus Gregorius hæc illis digna non censuit ; sed ea propriis contegens vestimentis, ad omnes dicebat : Sic permaneat, donec vos statis digni, qui honoretis earum corpora : conjunctisque corporibus, abiit in torcular, ubi prius earum fuerat habitatio, ibique mansit. Per totam porro noctem Deum orans pro illorum salute, sanctus Gregorius quærebat, ut pœnitentes salutem consequerentur. At sequenti die rex, satrapæ et magnates cum promiscuis et universa turba in genua provoluti sunt coram sancto Gregorio et sanctis martyribus, et flentes dixerunt : Condona nobis mala, quæ tibi intulimus, et ora Deum tuum, ut non pereamus.

§ 108. Et his dictis, dimisit multitudinem. Rex vero et magnates ipsius numquam poterant a sancto

les congédia. Mais le roi et les grands, frappés par le châtement, ne le quittaient jamais, et le jour et la nuit; ils restaient dans la vigne avec lui, près de la porte de l'endroit où l'on resserrait les cuves, revêtus d'un cilice et assis sur la cendre, et ils jeûnèrent durant soixante-six jours. Et le bienheureux Grégoire, sans prendre de repos, ne cessa jour et nuit durant soixante-cinq jours de discuter, d'avertir, d'enseigner et de persuader. En sage médecin, il s'efforçait de trouver le remède efficace, pour qu'ils se confiasent à lui comme malades....

CI.

[§ 109.] Or les soixante-six jours étant écoulés, le roi, les princes, les satrapes avec leur peuple (1), vinrent au lever du soleil se prosterner devant saint Grégoire; les femmes y étaient

(1) Chaque satrape possédait une, deux, et quelquefois même plusieurs provinces, dont il avait le gouvernement sous l'autorité immédiate du roi. De plus ces satrapes avaient leur armée à eux, différente des contingents qu'ils

également avec leurs jeunes enfants pleins d'innocence; tous le priaient de les délivrer des châtements qui s'étaient appesantis sur eux et de la verge terrible dont les avait frappés le juge inflexible; et, plus que tous les autres, le roi, qui avait pris la forme des pourceaux immondes. En effet, ses membres s'étaient couverts de poils, et sur tous ses os il lui était poussé des soies comme aux sangliers sauvages, les ongles de ses pieds et de ses mains s'étaient durcis comme les ongles des animaux qui labourent la terre avec leur groin et se nourrissent de racines. Ainsi les traits de son visage s'étaient allongés en forme de museau, semblable à celui des brutes qui vivent au milieu des roseaux.

[§ 110.] A cause de sa féroce nature et de ses actes abominables, le roi, déchu des honneurs du trône, et semblable aux brutes privées de raison, errait avec elles dans les buissons, se dé-

envoyaient au souverain, et qui formaient l'armée royale (cf. Moïse de Khorène, III, 56. — Indjidii, *Archéol. arm.*, en arm., t. II, pag. 87).

ναντο χωρισθῆναι αὐτοῦ, πεπληγμένοι γὰρ ἦσαν καὶ ποβερισμένοι (1. πεφοβ.). Νυκτὸς οὖν καὶ ἡμέρας ἢ κατομονὴ αὐτῶν ἦν ἐν τῷ ἀμπελῶνι πρὸς τῇ θύρᾳ τοῦ ληνοῦ. Ἦσαν ἐνδεδουμένοι σάκκου, καὶ σποδοῦ (1. ἐπὶ σποδοῦ vel ἐν σποδοῦ) καθήμενοι. Νηστεύοντες (1. Νηστεύοντας) δὲ ἐπὶ ἡμέρας ἐξήκοντα πέντε, λαλῶν καὶ παιδεύων καὶ διδάσκων αὐτοὺς καὶ διαβεβαιῶν, ὡς σοφὸς ἰατρός, σπουδάζων εὐρεῖν τὸ τῆς σωτηρίας αὐτῶν φάρμακον, ὅπως αὐτοὶ πρῶτοι προσεγγέλωσιν αὐτῷ τὰς ψυχὰς αὐτῶν, ὡς οἱ ἀσθενοῦντες.....

§ 109. Πληρωθέντων τῶν ἐξήκοντα ἡμερῶν, ὄρθρου ταχέως προσελθόντες οἱ μεγιστάνες καὶ ἀρχοντες σὺν τῷ βασιλεῖ καὶ τῷ λοιπῷ ὄχλῳ, μετὰ γυναικῶν καὶ παιδίων θηλαζόντων, φατρίαι διάφοροι, προσπεσόντες τῷ ἀγίῳ Γρηγορίῳ, ἐζήτησαν ἴασιν εὐρεῖν τῶν βασάνων. Πληγέντες γὰρ ἦσαν τῇ τῆς ὀργῆς ῥάβδῳ τοῦ δικαιοτάτου κριτοῦ, μάλιστα δὲ ὁ βασιλεὺς, ἀλλαγεῖς ἐν μορφῇ κοπρορύκτων χοίρων, δεδασυμένου δλου τοῦ σώματος αὐτοῦ, καὶ ἐν τοῖς μέλεσιν αὐτοῦ ἀναφρυσῶν τριχῶν, ὡς καὶ τῶν μεγάλων συάγρων, τῶν ἐν τοῖς καλαμῶσιν βοσκομένων, καὶ οἱ ὄνυχες δὲ τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν ἦσαν ὡς τῶν γεορύκτων χοίρων, καὶ τὸ στόμα, ἢ (1. ἦν) ὄψις ἀλλοιωθεῖσα ἐν σχήματι χοίρου.

§ 110. Δικαίαν γὰρ ἐπιτιμίαν παρὰ τοῦ δικαίου κριτοῦ Θεοῦ δεξάμενος διὰ τὸ ἀγριον αὐτοῦ καὶ ἀνήμερον ἦθος, ἐκπεσὼν τῆς βασιλείας μετὰ τῶν θηρίων ἐν τῷ ἀγρῷ ἐβόσκετο. Παρασυνεβλήθη γὰρ τοῖς κτή-

discedere: attoniti enim erant et exterriti. Quare noctibus et diebus manebant in vinea ad portam torcularis Induti erant saccis, et pulvere conspersi sedebant. Cum autem jejunarent ad sexaginta et quinque dies, loquens sanctus, instituensque et docens ipsos, et confirmans. veluti sapiens medicus, studebat invenire medicinam salutis eorum, ut illi primi offerrent eidem animas suas, sicut infirmi.....

§ 109. Completis illis diebus sexaginta, mane confestim accedentes magnates et principes cum rege et cum reliqua multitudine, cum uxoribus et pueris lactantibus, agrina diversa, accidentesque ad pedes sancti Gregorii, flagitabant sanationem dolorum. Percussi enim erant virga iræ justissimi Judicis, et vel maxime rex, mutatus in figuram in stercore se volutantium porcorum, hirsuto reddito toto ejus corpore, et excrescentibus per membra ejus pilis, quales sunt magnorum aprorum, qui pascuntur in arundinetis: imo et ungues manuum pedumque erant velut terram fodientium porcorum, quoadmodum et vos: os conspiciebatur forni porcinæ alienatum.

§ 110. Nam justam poenam cum accepisset a Deo justo judice ob mores suos silvestres et immites, regno privatus cum feris pascabatur in agris. Comparatus est illis, secundum quod scriptum est, separatus ab

robant à la vue des hommes. Quand le saint confesseur du Christ, Grégoire, sortit de la caverne qui lui servait de prison et arriva à l'endroit où étaient les martyres, tous les possédés, comme par un effet de la divine Providence, accoururent et vinrent ensemble dans ce lieu. Le roi lui-même, semblable à un animal du genre des porc-épics, sortit des roseaux hantés par une quantité de bêtes sauvages, et, poussant des grognements, labourant le sol avec son visage, ayant l'écume à la bouche, s'approcha du bienheureux Grégoire qui se mit en prières. Il demanda d'abord au Dieu très-miséricordieux, non pas la transformation des traits du visage des êtres châtiés, mais celle de leur intelligence, pour qu'ils pussent comprendre les mystères et écouter sa doctrine. Et ils obtinrent d'être assez guéris pour pouvoir entendre, comprendre et parler avec facilité. Cependant, jusqu'au soixante-sixième jour de l'instruction, le roi avait le même aspect, enveloppé

dans ses liens, et entouré d'un peuple innombrable accouru de tous les pays.

[§ 111.] A ce moment, ils se prosternèrent devant lui et sollicitèrent leur guérison. Le roi était loin d'avoir une figure humaine, et il se trouvait dans cette humiliation; mais il pouvait parler, écouter et comprendre. Grégoire, ayant entendu leur prière, répondit : « Et moi aussi, comme si j'étais parmi vous, je solliciterai votre délivrance; quant à vous, implorez votre guérison de tout votre cœur. En attendant, hâtez-vous d'élever des chapelles où nous déposerons les martyres de Dieu, pour qu'elles obtiennent pour vous le soulagement de vos peines, que vous soyez délivrés des supplices amers, cruels, épouvantables qui sont préparés et dont vous êtes menacés, et que vous soyez dignes du paradis du Christ. » Ils le supplièrent alors qu'il commandât ce qu'il voulait qu'on fit.

ναισιν τοῖς ἀνοήτοις, καὶ ὁμοιώθη αὐτοῖς, κατὰ τὸ γεγραμμένον, κειχωρισμένος ἐκ μέσου τῶν ἀνθρώπων. Ὅτε οὖν ἐξῆλθεν ὁ ὁμολογητὴς ἐκ τῆς φυλακῆς καὶ μάρτυς τοῦ Χριστοῦ Γρηγόριος, ἐφθασαν εἰς τὸν τόπον τῶν μαρτυρησάντων ἀπὸ τῆς τοῦ Θεοῦ οἰκονομίας, καὶ συνήχθησαν πάντες εἰς ἀπαντὴν ἐρχόμενοι δαιμονιῶντες, καὶ ὁ βασιλεὺς σὺν αὐτοῖς, καὶ ὡς σύαγρος μεγάλη τῆ φωνῆ ἐκραξεν, βρίζων (ἢ τρίζων ἢ βρύκων) καὶ ἀφροῦ πληρῶν τὴν ἑαυτοῦ ὄψιν, ἐν ὁμοιώματι τετραπόδων τρέχων ἀπὸ τῶν καλάμων, καὶ ἐφθασεν εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον. Ὁ δὲ ἅγιος Γρηγόριος εὐξάμενος ἐζήτησε παρὰ τοῦ παντοδωροδότη τοῦ Θεοῦ, ἵνα πρὸς ὦραν οὐ τὴν ὑγιάν τῆς ὄψεως ἀπολάβοι, ἀλλ' ἵνα τὴν ἀκρόασιν καὶ τὴν ἐννοιαν ὡς (ἢ εἰς) τὴν διδασκαλίαν νηραλίως ἔχειν (ἢ ἔχοι), ὥστε νοῆσαι τὰ λεγόμενα τῶν λεγομένων λογίων τοῦ Θεοῦ, τοσοῦτον μόνον τὴν ἴασιν γενέσθαι αὐτῶ, ὥστε ἀκούειν καὶ λαλεῖν καὶ νοεῖν ἀνεμποδίστως. Τετραηκὼς δὲ ταύτης ὁ βασιλεὺς τῆς ἰάσεως, τὰς ἐξήκοντα ἕξ ἡμέρας τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἔμεινεν ἐν τῇ αὐτῇ μορφῇ, περιδεδεμένος καὶ περικεκλεισμένος ἐν μέσῳ τῶν συνηγμένων ἀνθρώπων.

§ 111. Πάντες δὲ κυλιόμενοι καὶ κλαίοντες ἐζήτουν ἴασιν ἑαυτοῖς τε καὶ τῷ βασιλεῖ. Εἶπεν δὲ πρὸς αὐτοὺς μετὰ τὴν παράκλησιν ὁ ἅγιος Κἀγὼ μεθ' ὑμῶν ὡς εἷς ἐξ ὑμῶν ζητήσω τὴν ὠφέλειαν, καὶ ὑμεῖς συνθύμως ζητήσατε τὴν ὑμετέραν ἴασιν, καὶ ὁ φιλόανθρωπος Θεὸς ἐλεήσει ὑμᾶς. Σπεύσατε οὖν οἰκοδομησαί τὰ μαρτύρια καὶ ἀναπαύσαι τοὺς τοῦ Χριστοῦ μάρτυρας, καὶ αὐτοὶ ἀναπαύσωσιν ὑμᾶς ἀπὸ τῶν βασάνων καὶ τῆς ἐπελθούσης τιμωρίας· σωθῆτε καὶ ἀπὸ τῶν φοβερῶν καὶ πικρῶν καὶ ἡτοιμασμένων κολάσεων καὶ τῶν μελλουσῶν καὶ ἐπηγγελμένων κρί-

hominibus. Quando ergo confessor et martyr Christi Gregorius exivit de carcere, per Dei providentiam venerunt ad locum, ubi passi erant martyres, et congregati sunt omnes vexati a dæmonibus, ut ipsi procederent obviam, et cum eis rex; ac instar apri magna voce clamavit, freniens et vultum suum spumâ replens, more quadrupedum currens ex arundinibus, et pervenit ad locum istum. At sanctus Gregorius precatus, rogabat datorem donorum omnium Deum, ut ad tempus non sanitatem formæ obtineret, sed ut auditum impetraret et mentem ad doctrinam sobrie excipiendam, ut penderet exposita de dictis Dei oraculis, tantumque dumtaxat sanationis eidem concederetur, ut sine impedimento audiret, loqueretur et cogitaret. Hac ergo sanatione obtenta, rex illis sexaginta et sex diebus institutionis suæ permansit in eadem figura, undique ligatus et inclusus in medio eorum, qui convenerant.

§ 111. Omnes vero provoluti et flentes rogabant sanationem sibi et regi. At sanctus post consolationem ad eos dixit : Et ego vobiscum, tamquam unus ex vobis, rogabo quæ utilia sunt, et vos uno animo rogate sanationem vestram; et benignus Deus miserebitur vestram. Festinate igitur ædificare sacras martyribus aedes, et corpora Christi martyrum ad requiem perducere, ut ipsi vobis impetrent requiem a cruciatibus et a supplicio, quod vobis supervenit : ab horrendis etiam, amaris ac paratis pœnis futurisque et annuntiatis judiciis eruamini,

CII.

Il se mit alors à leur raconter sa vision, et leur dit : « Venez maintenant, et je vous raconterai, mes frères, quel signe le Créateur m'a donné de son amour pour vous, c'est-à-dire, la vision admirable qui m'est apparue; comment Dieu est descendu vers ces saintes martyres, et comment il les a élevées à une hauteur inaccessible dans le royaume des cieux.

[§ 112-113.] « Or voici la merveilleuse, ineffable et divine vision qui m'est apparue des grâces vivifiantes qui vous seront accordées. Voici quelle était sa forme : Vers le milieu de la nuit, tandis que, fatigués de veiller, vous vous étiez endormis, je veillais encore et je méditais sur l'infinie miséricorde de Dieu, qui se montra si prompt à vous

visiter et à vous placer comme au creuset des avertissements de sa sage et divine doctrine. Et je me rappelais l'amour des saintes martyres pour leur admirable Créateur, car elles jouissaient des ineffables récompenses qui leur étaient préparées. Alors un grand bruit de tonnerre se fit entendre; c'était un mugissement terrible comme le roulement des vagues gonflées et furieuses de la mer. La voûte du firmament céleste s'ouvrit comme un pavillon, et il en descendit un homme éclatant de lumière; il m'appela par mon nom et me dit : « Grégoire ! » Et moi, regardant, je vis son visage; épouvanté et tremblant, je tombai à terre. Et il me dit : « Regarde en haut, et contemple les merveilles que je te montre. » Et moi, regardant, je vis le firmament céleste ouvert, les eaux divisées et comme des vallées et des cimes de montagnes

σεων, και καταξιωθήτε τῆς τοῦ Χριστοῦ βασιλείας. Τῶν δὲ ἐν σπουδῇ ζητούντων, καθὼς βούλεται, προσέταξεν αὐτοῖς ποιεῖν. Καὶ αὐτὸς τι ὄραμα διηγούμενος αὐτοῖς, ἔλεγεν· Δεῦτέ, φησιν, ἀδελφοί, διηγῆσάμι ὑμῖν τὴν κηδεμονίαν τῆς τοῦ δημιουργοῦ ἀγάπης τὴν πρὸς ὑμᾶς οὕσαν· ἥτις ἀπεκαλύφθη μοι φοβερὰ καὶ θεϊκὴ θεωρία, δηλοῦσα τὴν αὐτοῦ συγκατάβασιν, τὴν πρὸς τοὺς ἁγίους αὐτοῦ μάρτυρας, καὶ τὴν ἀσύγκριτον τούτων τιμὴν τὴν εἰς τὸ ἀμετρον ὕψος ἀρθείσαν (fort. τῶν ἀρθειῶν) ἐν τῇ τῶν οὐρανῶν βασιλείᾳ καὶ τὴν ὑμῖν μέλλουσαν χαρισθῆναι ζωοφόρον ἐπίσκεψιν.

§ 112-113. Ἐφάνη οὖν λίαν θαυμαστὸν καὶ θεϊκὸν καὶ ἀνεκδιήγητον ὄραμα, οὗ ἐκ μέρους ἔλαβον τὴν κατανόησιν. Ἐν τῷ μεσονυκτίῳ οὖν τούτῳ, ὅτε ὑμεῖς κεκμηκότες ἀνεπαύεσθε ἀπὸ τοῦ βάρους τῆς ἀγρυπνίας, ἐγὼ ἐγρηγόρου ἐτι ἐνθυμούμενος καθ' ἑαυτὸν ἔνεκεν τῶν ἐξαίφνης θαυμασίων καὶ ἐπισκέψεων καὶ ἑλέους τοῦ Θεοῦ πρὸς ὑμᾶς, διὰ τὸ ἐμβαλεῖν αὐτὸν ὑμᾶς ἐν τῷ χωνευτηρίῳ τῆς θεϊκῆς γνώσεως καὶ τῆς διδασκαλικῆς παιδεύσεως. Ἐλογιζόμενη δὲ καὶ τὴν τῶν μαρτύρων ἀγάπην, τὴν πρὸς τὸν αὐτῶν ποιητὴν, καὶ τὰς ἐτοιμασθείσας αὐτοῖς ἀμοιβὰς, ἄρα ὅποια νῦν ὑπάρχουσι. Ὡς δὲ ἐν τούτοις ἤμην, ἄφνω ἐγένετο φωνὴ σφοδροτάτης βροντῆς, καὶ φοβερὸς κτύπος, ὡς φωνὴ θαλάσσης βραζούσης, τῶν κυμάτων οὐδαινότων καὶ τεταραγμένων, καὶ διηνοίχθη τὸ σκηνοειδὲς στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ, καὶ κατελθὼν ἄνθρωπος εἷς ἐν σχήματι φωτὸς ἐκάλεσε τὸ ὄνομά μου, καὶ εἶπεν· Γρηγόριε. Ἐγὼ δὲ, ἀτενίσας, εἶδον τὴν μορφήν αὐτοῦ. Ἐμφοβὸς δὲ γενόμενος καὶ τρομάσας, εἰς τὴν γῆν ἔπεσον. Καὶ εἶπέν μοι· Πρόσεχε ἄνω, καὶ ἴδε τὰ θαυμάσια, ἃ ἐγὼ σοι δεῖξω. Καὶ ἀναβλέψας ἔθεασάμην τὸ στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ, καὶ τὰ ὕδατα τὰ ὑπεράνω τοῦ στερέωματος διασχισθέντα καθ' ὁμοίωσιν τῶν παράγων, ὡς τοὺς λόφους τῶν ὄρων,

et dignemini regno Christi. Illis vero studiose obsecrantibus, ut volebat, eos facere jubebat. Ille quoque, quandam visionem illis enarrans, dicebat : Venite, inquit, fratres, narrabo vobis providentiam caritatis conditoris in vos. Hæc mihi ostensa est visio tremenda et divina, manifestans quam clementer se demittat in gratiam sanctorum martyrum, et horum incomparabilem gloriam, ad immensam altitudinem in regno cælorum elatam, et visitationem, quæ vitam afferat, vobis benigne imperitendam.

§ 112-113. Itaque apparuit mihi admodum admirandum, divinum et inerrabile spectaculum, cujus intelligentiam ex parte assecutus sum. In media hac nocte, quando vos dormientes requiescebatis a labore vigiliarum, ego vigilabam, in memetipso adhuc cogitans de repletis mirabilibus et visitationibus, et de Dei in vos misericordia, quia vos immisit in conflaturam Dei cognitionis et eruditæ institutionis. Considerabam autem et martyrum caritatem, qua feruntur in Creatorem suum, et paratas eis retributiones, qualibus utique nunc fruntur. Quando his immorabar, repente facta est vox tonitruï vehementissimi, et sonitus terribilis, qualis est senus maris fervescentis, fluctibus intumescentibus et conturbatis; et cæli firmamentum, tabernaculi referens formam, apertum est : descendensque homo quidam in habitu viri, vocavit nomen meum, et dixit : Gregori! Ego vero, intendens oculos, vidi formam ejus : at timens tremensque factus, in terram cecidi. Et dixit mihi : Respice sursum, et vide mirabilia, quæ tibi ostendam. Sursumque aspiciens, vidi firmamentum cæli, et aquas, quæ sunt supra firmamentum, discissas ad modum precipitorum, sicut vertices montium, hinc et inde divisas,

accumulées çà et là et tellement élevées que l'œil ne pouvait les atteindre. Et une lumière répandue sur elles descendait jusqu'à la terre, et en même temps que la lumière, d'innombrables cohortes d'hommes étincelants et ailés ; et leurs ailes étaient flamboyantes. La lumière était semblable aux légers atomes de la poussière, qui, au moment de la chaleur du printemps, se jouent dans le rayon de soleil glissant par une fenêtre ou par toute autre issue. Et les cohortes, en même temps que la lumière, inondèrent toute la terre ; et comme la lumière se répandait, elles se répandirent avec elle. Et un homme au visage terrible, grand et formidable, descendit le premier d'en haut. Il tenait à la main un énorme marteau d'or, et tous le suivaient. Il arrivait d'un vol rapide, semblable à un aigle aux ailes puissantes. Il descendit et vint jusqu'à terre, au milieu de la ville, et il frappa la croûte épaisse de l'immense contrée. Et le coup en retentit jusque dans les abîmes de l'enfer, et

toute la terre, jusqu'où pouvait atteindre la vue, devint unie comme une plaine.

[§ 114.] « Et j'aperçus au milieu de la ville, près du palais du roi, un piédestal rond en or, large comme un grand plateau, duquel s'élevait une immense colonne de feu, avec un nuage pour chapiteau, surmonté d'une croix flamboyante. Et je regardai, et je vis trois autres piédestaux, un à l'endroit où fut martyrisée sainte Gaïané avec deux de ses compagnes, l'autre, là où sainte Hripsimé fut martyrisée avec ses trente compagnes ; le troisième sur l'emplacement de la resserre des cuves. Et ces piédestaux étaient de couleur rouge sang, et les colonnes étaient de nuages et les chapiteaux de feu. Et sur les trois colonnes, des croix lumineuses, semblables à la croix du Seigneur. Et les croix de ces colonnes étaient semblables au chapiteau de la colonne de lumière qui était plus élevée que toutes les autres. Et sur les croix de ces quatre colonnes s'unirent ensemble

ὄδε καὶ ὄδε διαμεμερισμένα, ἐστηκότα καὶ συντεθειμένα, ἀνείκαστα καὶ ἀκατάληπτα τῆς τῶν ὀφθαλμῶν θεωρίας. Καὶ τὸ φῶς εἶδον βέον ἄνωθεν, καὶ μέχρι τῆς γῆς κατιόν, καὶ μετὰ τοῦ φωτός στρατιαὶ ἄμετροι, φωτεινοὶ, δίπτεροι ἐν δράσει ἀνθρώπων. Ἦσαν δὲ αἱ πτέρυγες αὐτῶν πῦρ. Κατῆσαν δὲ καθ' ὁμοίωσιν λεπτοτάτου κονιορτοῦ, κινουμένου ἀπὸ τῆς θερμότητος ἀκτίνος τοῦ ἡλίου, ὅταν διὰ θυρίδων καὶ φωτοφωρῶν στρογγυλῶν εἰσβάλλῃ. Οὕτως αἱ στρατιαὶ μετὰ τοῦ φωτός ἐπλήρωσαν τὰ κάτω μέρη, καὶ προέτρεχε τὸ φῶς σὺν τῇ στρατιᾷ, καὶ εἰς φοβερὸς ἐν δράσει ἀνθρώπου, ὑψηλὸς καὶ ἐνδοξὸς ἐκράτει τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῆς στρατιᾶς, καὶ προῆγεν ἕως κάτω, καὶ τὰς ἀμφὸς ἀρχὰς ἐφύλαττεν, καὶ ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ σφύρα μεγάλη χρυσῆ, καὶ πάντες ἠκολούθουν αὐτόν. Αὐτὸς δὲ, πετόμενος ὀξείως, κατὰ τὴν ὀξύτητα τοῦ ἀετοῦ, κατελθὼν ἐφθασε τὸ ἔδαφος τῆς γῆς εἰς τὸ μέσον τῆς πόλεως, καὶ ἐπάταξε τὸ πάχος τοῦ πλάτους τῆς γῆς. Μέγας δὲ καὶ ἄμετρος κτύπος ἤχησεν ἐν ταῖς καταχθονίαις τῶν ἀβύσσων, καὶ πᾶσα ἡ γῆ ἐν βλέμματι ὀφθαλμῶν ἰκανῶς ὁμαλοθεῖσα ἐξισώθη, καὶ πεδῖον γέγονε.

§ 114. Καὶ θεωρῶ ἐν μέσῳ τῆς πόλεως ἐγγὺς τοῦ παλατίου τοῦ βασιλέως τετονονυμένην βάσιν χρυσῆν, τῷ μεγέθει ὡς βουνὸν μέγαν, καὶ ἐπάνω αὐτῆς στῦλον πυρὸς ὑψηλὸν σφόδρα, καὶ ἐπάνω αὐτοῦ κεφαλίδα ἐκ νέφους καὶ σταυρὸν φωτός· ἔτι δὲ θεωρῶ ἄλλας τρεῖς βάσεις, μίαν ἐν τῷ τόπῳ, ἣ ἐμαρτύρησεν ἡ ἁγία Γαϊανὴ μετὰ τῶν δύο ἑταίρων αὐτῆς, καὶ μίαν ἐν τῷ τόπῳ, ἣ ἐμαρτύρησεν ἡ ἁγία Ῥιψίμη μετὰ τῶν τριάκοντα τριῶν, καὶ μίαν ἐν τῷ τόπῳ τοῦ ληνοῦ. Αἱ δὲ βάσεις ἐκεῖναι ἦσαν πυροειδεῖς, καὶ στῦλοι ἐπέκειντο ἐκ νεφέλης, καὶ αἱ κεφαλίδες ἐκ πυρὸς, καὶ ἐπάνω

consistentes et simul compositas, hominum conspectui invisibiles et incomprehensibiles. Lucem etiam vidi desuper fluentem, et ad terrain usque descendentem : et cum luce erant agmina immensa, eaque lucidorum et bipennium in aspectu hominum : sed pennæ eorum erant sicut ignis. Descendebant autem in similitudinem minutissimi pulveris, qui movetur a ferventissimo solis radio, quando per fenestras et rotunditates luciferas ingreditur. Hoc modo agmina cum lumine implebant inferiores partes : et procurrebat lux cum agmine, et aliquis vendenda hominis specie, excelsus et gloriosus, regebat principium et finem agminis, duxitque deorsum usque : et ambo custodiebat agmina, habebatque in manu suam grandem malleum aureum, et ipsum omnes sequebantur. Ille autem, velociter volans instar velocis aquilæ, descendens venit ad solum orbis terrarum in mediam civitatem, et percussit crassitiam latitudinis terræ ; ingens vero et immensus sonitus in infernis abyssorum locis insonuit, et omnis terra secundum oculorum visum abunde explanata est et ad æqualitatem redacta, factaque est planities.

§ 114. Et in medio civitatis prope palatium regis video basim auream tornatam magnitudine collis ingentis, et super ipsam ignis columnam valde extelsam, et supra ipsam capitulum ex nube et crucem lucidam : præterea video alias tres bases, unam in loco, ubi martyrio coronata est sancta Gaiana cum duabus suis sociabus ; et unam in loco, ubi passa est sancta Ripsime cum triginta tribus, et unam in loco torcularis. Hæ autem bases erant ignei aspectus, et columnæ ex nube iis insistebant, et capitula ex igne : et supra tres columnas erant cruces

des arcs admirables; et sur ces arcs je vis un édifice avec une coupole, en forme de pavillon, formé de nuages; c'était une œuvre prodigieusement divine. Et sous ce pavillon, sur les arcs, je vis les trente-sept saintes martyres, toutes éclatantes dans leurs robes blanches, avec des formes d'une beauté ineffable. En haut de l'édifice, je vis un trône divin et admirable, tout entier de feu, où se dressait la croix du Seigneur. La lumière répandue de toutes parts l'enveloppa et se confondit avec les rayons de la croix, pour former une colonne de lumière rayonnante qui s'étendit jusqu'à la base des colonnes.

[§ 115.] « Et une source abondante jaillit, coula et se répandit sur toute la plaine, la couvrit entièrement, aussi loin que l'œil pouvait voir. Et elle devint une mer unie et azurée, et tous les champs parurent de la couleur du ciel. Et je vis

un nombre immense d'autels de feu, et, près de chaque autel, une colonne surmontée d'une croix, et une multitude innombrable m'apparut brillante comme les étoiles. Et je vis d'immenses troupeaux de chèvres noires qui, après avoir traversé les eaux, se changèrent en agneaux, et leur couleur devint blanche, et leur laine scintillait et lançait des étincelles. Et tandis que je regardais, tout à coup les troupeaux enfantèrent et se multiplièrent, et les agneaux qui venaient de naître remplirent la campagne, et tous étaient d'une couleur très-brillante. Tout à coup, d'autres naquirent encore et se multiplièrent. Et une moitié, ayant traversé les eaux, se changea en loups noirs, ils assaillirent les troupeaux et commencèrent à en faire un immense carnage, et le sang coulait à flots. Et tandis que je regardais, je vis poindre des ailes aux troupeaux, et ils devinrent

τῶν τριῶν στύλων σταυροὶ τρεῖς φωτειδέστατοι, καθ' ὁμοίωσιν τοῦ δεσποτικοῦ σταυροῦ, καὶ τῶν στύλων τούτων οἱ σταυροὶ ἴσοι ἦσαν, τῆς δὲ φωτειδοῦς κεφαλίδος ὁ στύλος ὑψηλότερος ὑπῆρχεν. Καὶ τοῖς τέσσαρσι στύλοις ἐπάνω τῶν σταυρῶν καμάραι θαυμαστοειδεῖς, ἴσαι ἀλλήλαις, συνεπάγησαν. Τούτων δὲ ἐπάνωθεν κυκλοφερὲς ἡμισφαίριον σκῆνωμα, ὡς σελήνην, θεωροῦν, νεφοφανῆ καὶ θεοκτίστην οἰκοδομήν ἔχουσαν ὑποκάτω δὲ τῆς σκηνῆς ἐπάνω τῶν καμαρῶν τοὺς τριάκοντα ἁγίους μάρτυρας τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐν σχήματι λευκοτάτου φωτός μετὰ τῶν ἐνδυμάτων, περὶ ὧν οὐ δύναμαι διηγήσασθαι. Ἐπάνω δὲ τοῦ ἄκρου τῆς οἰκοδομῆς θεωροῦν θρόνον θαυμαστὸν, θεόπλαστον, φοβερὸν, πύρινον, καὶ τὸν δεσποτικὸν σταυρὸν ἐπάνω αὐτοῦ, φῶς δὲ τούτου περιερχόμενον, συμμιγνὲν εἰς τὰς ἀκτῖνας τοῦ σταυροῦ, καὶ συμπεπηγὸς ἐπὶ τὸ αὐτὸ, καὶ στύλον φωτός ἐργασάμενον ἔλαμψεν μέχρις ἄνω.

§ 115. Ἐν μέσῳ δὲ τῶν βάσεων τῶν κατωτέρων στύλων ἐξέβρευσεν πηγὴ σφοδροτάτου ὕδατος, καὶ ἐκχυθεῖσα ἠπλώθη ἐν πάσαις ταῖς πεδιάσι, καὶ ἐπλήρωσε τὰ σύμπαντα ἄχρι τῆς τῶν ὀφθαλμῶν καταλήψεως, καὶ ἐγένετο θάλασσα μεγάλη. Οὐρανοειδῆ δὲ καὶ γλωρρίζοντα ἐφάνη ἡμοῦ πάντα τὰ πεδία. Καὶ εἶδον πλῆθος πυρίνων θυσιαστηρίων ἀμετρον, καὶ σταυρὸν ἓνα ἐπάνω ἐνὸς ἐκάστου θυσιαστηρίου· ἔλαμπον δὲ ὡς τὸ πλῆθος τῶν ἀστρων. Καὶ εἶδον ἀγέλην ἀναρίθμητον αἰγῶν ἐν χρώματι μελανῷ, ἧτις, περᾶσασα τὰ ὕδατα, πρόβατα ἐγένετο, ὡς καὶ τὴν χροάν στραφῆναι αὐτῶν εἰς λευκότητα. Χρυσόμαλλα δὲ φωτειδέστατα ἐφάπαξ ἐγένοντο, ὥστε καὶ ἀκτῖνας ἐκπέμπειν. Αὐτὰ δ' εἶπε προσέχοντος ἡμοῦ, ἐξαίφνης γεννησις τῶν ποιμνίων ἐγένετο, καὶ ἐπληθύνθησαν, καὶ τὰ γεννήματα αὐτῶν ἐπλήρωσε τὰ σύμπαντα, καὶ τὰ γεννηθέντα ἀρνία πάντα φωτόμαλλα ὑπῆρχον. Μετὰ

tres lucidissimæ: ad similitudinem crucis Dominice, et trium columnarum æquales erant cruces, sed luminoso capitulo columna erat excelsior. Et quatuor columnas supra cruces mirabilis aspectus fornices, invicem similes, habebant superductas. Supra has videbam orbiculare dimidii circuli tabernaculum, quasi lunam, cujus structura ex nube videbatur et divinitus facta: et infra tabernaculum supra fornices videbam triginta sanctos Christi martyres, tanquam in forma candidissimi luminis cum vestimentis, de quibus nihil referre possum. Supra verticem ædificii spectabam solum admirandum, divini operis, reverendum, igneum, et supra illud Dominicam crucem, lumen vero circumfusum solio erat mixtum cum radiis crucis, simulque cum iis compactam columnam lucis efficiebat, et usque ad partem supremam resplendebat.

§ 115. Ex medio basium inferiorum columnarum scaturiebat fons aquæ vehementissimæ, eaque effusa evasit per omnia loca campestris, replebatque omnia, quæ patebant oculorum conspectui, fiebatque mare magnum. Cælestis autem et viridis coloris omnes simul apparebant campi. Et vidi multitudinem ingentem altarium igneorum et crucem supra unumquodque altare: splendebant autem ut multitudo stellarum. Et vidi gregem innumerabilem caprarum coloris nigri, quæ ingrediebantur in aquas fiebant oves, ut et cutis earum mutaretur in candorem: unica autem vice coloris aurei et splendidissimæ fiebant, ut radios etiam emitterent. Dum adhuc spectabar, confestim gregum facta est generatio, et multiplicati sunt, et fectus eorum omnia repleverunt: agni que generati erant omnes lucidi velleris. Post hos vero et alii fectus propositi sunt, et ex illis nonnulli. qui in

ailés, et, prenant leur vol, ils vinrent se joindre aux cohortes rayonnantes. Et il coula un torrent de feu qui emporta les loups, et je contemplant toutes ces choses avec étonnement...

[§ 120.] « Et on entendit un grand tremblement de terre; et, lorsque le jour parut, la vision s'évanouit.

[§ 121.] « C'est pourquoi il m'a dévoilé en songe l'avenir, pour que je vous le raconte, et que sa volonté s'accomplisse aussitôt en vous. Hâtez-vous donc, vous aussi, d'exécuter ses préceptes. Venez, élevons des chapelles pour transférer les martyres dans le lieu du repos, et elles-mêmes vous encourageront à vous renouveler. »

CIII.

Ayant dit ces mots, Grégoire ordonna qu'on préparât aussitôt les matériaux pour construire,

et toute la foule, dès qu'elle l'eut entendu, se mit ardemment à l'œuvre. Ils entassèrent, dans les endroits indiqués, les uns des cailloux, les autres de grosses pierres, quelques-uns des briques, quelques autres des cèdres, et ils disposaient chaque chose, remplis de joie et pénétrés d'une grande crainte. Grégoire lui-même, prenant le niveau des maçons, jetait les fondements de la chapelle destinée au repos des martyres. Toute la multitude était accourue à son aide; ils élevaient l'édifice suivant un plan bien arrêté. Chaque homme se mettait au travail; les femmes aussi prêtaient leur assistance, suivant la faiblesse de leurs forces. Ainsi ils travaillaient tous ensemble avec foi et saisis de crainte, afin qu'il ne restât personne qui ne participât aux grâces salutaires. Et ils élevèrent trois chapelles, l'une du côté de la ville entre le nord et le levant, là où fut martyrisée Hripsimé avec ses trente-trois compagnes, et ils construisi-

δὲ ταῦτα ἄλλα γεννήματα προετέθησαν, καὶ ἐξ αὐτῶν τινα, εἰσελθόντα εἰς τὰ ὕδατα, ἐπέρασαν, καὶ τὰ ἄρνια λύκοι ἐγένοντο μελανοὶ, καὶ ὀρμήσαντες εἰς μέσον τῶν ποιμνίων, ἤρξαντο σφάζειν, καὶ πλήθος αἵματος ἐξεχύθη. Καὶ ὡς ἔτι θβεώρουν, ἀνεφύθησαν πτέρυγες τοῖς ποιμνίοις, καὶ ἐγένοντο περωτὰ, καὶ πετασθέντα ἀνελήθησαν εἰς τὰς στρατιάς τοῦ φωτός, καὶ ἀνέστη κατακλυσμὸς πυρός, καὶ σύρας ἀπώλεσε τοὺς λύκους· ἐγὼ δὲ ἀτενίζων ἐθαύμασα.

§ 120. περί τὸν ὄρθρον σεισμὸς ἐγένετο, καὶ παρῆλθεν τὸ ὄραμα.

aquas fuerant ingressi, transiverunt, et agni facti sunt nigri, irruentesque in medium gregum, occurrunt mactare, et multum sanguinis effusum est. Et cum adhuc contemplarer, gregibus natæ sunt alæ, factique sunt alati, et volantes ad agmina lucis assumpti sunt : et ortum est diluvium ignis, trahensque perdidit lupos. Ego vero aspiciens miratus sum.

§ 120. Circa auroram motus est factus, et transit visio.

CAPUT UNDECIMUM.

Templa ædificata : rex sanatus cum populo : idola multis in provinciis confracta et gentes institutæ.

§ 121. Διὰ τοῦτο καὶ τὴν τῶν μελλόντων δράσιν ἐδειξέν μοι διηγήσασθαι ὑμῖν, ὥστε τὸ θέλημα αὐτοῦ ἐν ὑμῖν νῦν ἀποτελεσθῆναι. Ὑμεῖς δὲ σπεύσατε πρὸς τὴν διαταγὴν τὴν παρ' αὐτοῦ ῥηθείσαν. Δεῦτε μετενέγκωμεν τοὺς μάρτυρας εἰς ἀνάπαυσιν, ἕπως καὶ αὐτοὶ ὑμᾶς μετενέγκωσιν εἰς ἀνακαίνωσιν.

Τοῦτο δὲ εἰπὼν, ἐκέλευσε τὰ πρὸς τὴν οἰκοδομὴν ἐν τοῖς προτεταγμένοις τόποις· κομίζοντες οἱ μὲν λίθον, οἱ δὲ πλίνθον, οἱ δὲ κέδρινα ξύλα ἐν ἀγαθότητι καρδίας καὶ σπουδῇ καὶ φόβῳ. Αὐτὸς δὲ ὁ ἅγιος Γρηγόριος, ἀναλαβὼν τὸ τῶν οἰκοδόμων σπαρτίον, τὰ θεμέλια τῶν ναῶν ἐχάραξε, καὶ ἕκαστος ἐκ τοῦ πλήθους φροντίδα ἀναδεξάμενος, καλλίστῳ χαράγματι εὐαρμοστός τοὺς θεμελίους κατέθεντο εἰς ἐκδομάτωσιν τῆς οἰκοδομῆς, πάντων χεῖρα ὀρεζάντων εἰς τὸ ἔργον ἐν πίστει καὶ φόβῳ μεγάλῳ, δεδιὼς ἕκαστος μήπως ὑστέρ-

§ 121. Hac de causa et futurorum visionem mihi ostendit, ut eam vobis enarrarem, quo voluntas ejus in vobis modo perficiatur. Vos vero festinate ad implendum mandatum ab eo vobis declaratum. Venite, transferamus martyres ad requiem, ut et illi vos perducant ad renovationem.

Hoc ubi dixerat, mandavit necessaria ad ædificationem in designatis locis. Adferebant alii lapides, alii lateres, alii ligna cedrina, cum bonitate cordis, diligentia et timore. Ipse vero sanctus Gregorius, assumpto ædificantium funiculo, fundamenta templorum signavit, et singuli e multitudine, curam exhibentes, pulcherrimo ordine lapides fundamentales concinne deponebant, ad structuram ædificii, omnibus manum opere admoventibus cum fide et timore magno, quod unusquisque metueret, ne forsan postea salutari gratia sanationis excideret.

rent l'autre au midi de la même ville, là où la supérieure Gaianè souffrit le martyre, et la troisième près de la resserre des cuves, dans la vigne où était leur habitation (1).

[§ 122.] Ils les construisirent, les embellirent, et les ornèrent de lampes d'or et d'argent sans cesse allumées, de grands lustres resplendissants de lumière et également de candélabres brûlant toujours.

CIV.

Et il commanda qu'on fit pour chacune d'elles une caisse de bois de sapin, avec de fortes attaches et des garnitures de fer. Chaque caisse ayant été préparée suivant ses ordres, ils les portèrent à l'entrée de la resserre des cuves, devant saint Grégoire. Celui-ci les prit, entra seul dans la resserre, et ne permit à aucun autre d'y pénétrer, disant :

(1) Les églises des saintes Hripsimè, Gaianè et de leurs compagnes ont été élevées à petite distance de l'endroit où se dressent actuellement les constructions du célèbre monastère d'Edchmiadzin, résidence du catholicos des Arméniens dissidents, chef suprême de la religion. L'église consacrée à sainte Gaianè a été construite par le catholicos Ezdras ou Ezr en 630, et réparée par Philippe

« Il ne vous convient pas de vous en approcher et de les toucher, parce que vous n'êtes pas encore guéris, ni purifiés par le baptême. » Lorsqu'il était renfermé seul, il plaça chacune des saintes dans une caisse séparée, et il l'ensevelit avec soin dans une robe; puis il mit dessus le signe de Christ. Pendant ce temps-là, le roi, les princes du sang et tous les grands, les satrapes, les nobles et toute l'armée, apportèrent des aromates odoriférants, du pur encens, des étoffes de soie de diverses couleurs et des tissus d'or. Et la reine et les princesses, les femmes des grands et les filles des nobles, apportèrent des robes de pourpre tissées d'or, des tissus bleus et blancs comme la neige, pour les ornements destinés aux saintes. On entassait l'or, l'argent et les tissus, à la porte de la resserre des cuves.

patriarche, en 1652. — L'église de sainte Hripsimè fut bâtie par le catholicos Gomidas en 618 et réparée en 1633 par Philippe. (Sébéos, *Hist. d'Héraclius*, ch. 25, p. 131.) — Cf. Dubois de Montpereux, *Voyage autour du Caucase*, t. III, p. 213. — Chakhatounoff, *Descr. d'Edchmiadzin*, en arm., t. I, pag. 261, 273 et suiv. — Brosset, *Rapports sur un voy. en Arménie*, III, pag. 82 et suiv.

ρον τῆς σωτηριώδους χάριτος ἐκπέση τῆς ἰάσεως. Ἐξεδωμάτωσαν δὲ ναοὺς τρεῖς, ἓνα ἐν τοῖς βορεινοῖς μέρεισι κατὰ ἀνατολὰς τῆς πόλεως, ἕνθα ἐμαρτύρησαν οἱ (αἱ?) περὶ τὴν ἁγίαν Ῥιψίμην τριάκοντα τρεῖς, τὸν δὲ ἕτερον ἐν τοῖς μέρεισι τοῦ νότου, ἕνθα ἐμαρτύρησεν ἡ τῆς ἁγίας τροφὸς Γαϊανὴ μετὰ τῶν τριῶν αὐτῆς ἐταίρων, τὸν δὲ τρίτον παρὰ τὸν ληνὸν ἐν μέσῳ τοῦ ἀμπελῶνος, ὅπου τὸ πρότερον ὑπῆρχεν αὐτῶν ἡ καταμονή.

§ 122. Οἰκοδομήσαντες δὲ τοὺς τόπους ἐκόσμησαν χρυσοῖς καὶ ἀργυροῖς φανοῖς καὶ λαμπάσι ἀσβέστοις, καὶ λυχνίαις καιομέναις διαπαντός. Προσέταξε δὲ αὐτοῖς ποιῆσαι καὶ λάρνακας ἐκάστη ἀπὸ σανίδων κεδρίνων ἐν στερεοῖς ἤλοις συγκλεισθείσας καὶ πάντα κατὰ τὸ προστεταγμένον παραυτίκα ἀπηρτίσθη. Ἐνεχθεισῶν δὲ τῶν λαρνάκων πρὸς τὴν θύραν τοῦ ληνοῦ ἐνώπιον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, αὐτὸς καταμόνας εἰσήλθεν, μὴ συγχωρήσας ἄλλῳ τινὶ συνεισελθεῖν αὐτῷ. Οὐ γὰρ δεῖ, φησιν, ὑμᾶς πλησιάσαντας προσπελάσαι αὐτοῖς, μήπω ἰαθέντας, μηδὲ καθαρισθέντας διὰ τοῦ βαπτίσματος. Αὐτὸς δὲ λαβὼν τὰς λάρνακας ἔσω, ἕκαστον τῶν ἁγίων ἐν τῇ ἰδίᾳ λάρνακι κατέθετο, σὺν τοῖς αὐτῶν ἰσχισμένοις ἱματίοις περισφίγγας, ἐσφράγισε τῇ τοῦ Χριστοῦ σφραγίδι. Ὁ δὲ βασιλεὺς, καὶ οἱ μεγιστᾶνες, καὶ ἡ στρατός, ἕκαστος προσέφερον μύρα εὐωδέστατα, καὶ ἀρώματα καὶ ἐνδύματα διάφορα, ἀπὸ μεταξίων ὑφασμένα, καὶ χρυσέμπαστα, ὀλοσηρικὰ. Καὶ ἡ γυνὴ τοῦ βασιλέως καὶ νεάνιδες τοῦ αὐτοῦ γένους, καὶ αἱ τῶν μεγάλων γυναῖκες καὶ θυγατέρες

Construxerunt autem tria templa, unum in partibus borealibus ad orientem civitatis, ubi cum sancta Ripsime martyrio coronati sunt triginta tres; alterum in partibus australibus, ubi passa est sanctæ nutrix Gaiana cum tribus sociabus suis; tertium vero apud torcular in medio vineæ, ubi prius earum erat commoratio.

§ 122. Loca vero, quæ ædificaverunt, exornarunt auro et argento, lanternis et lampadibus inextinctis, et candelabris semper ardentibus. Eis quoque præcepit, ut singulis construerent arcas ex tabulis cedrinis per solidos clavos conclusas : et omnia, quæ mandaverat, velociter perfecta sunt. Allatis vero arcis ad portam torcularis oram sancto Gregorio, ipse solus ingressus est, non sicens secum alium quempiam ingredi. Non enim oportet, inquiebat, vos prope ad illos accedere, cum necdum sanati sitis, neque mundati baptismate. At ipse, arcis intro portatis, singulos sanctos in propria deposuit arca, scissis eorum constringens vestimentis, signavitque sigillo Christi. Rex vero, et magnates, et exercitus, unusquisque proferebat unguenta odoris optimi et aromata, et vestimenta varia ab opificibus serici contexta, aureisque variata filis et holoserica. Conjux quoque regis, et puellæ ex ejusdem genere, et magnatum uxores et filie.

[§ 123.] Quand saint Grégoire sortit et qu'il vit tant de richesses entassées à la porte de la resserre des cuves, il ne voulut pas les employer pour les saintes : « Ne vous ai-je pas dit qu'il ne convient pas que vous approchiez d'elles ce qui vous appartient, tant que le baptême ne vous aura point purifiés?... »

CV.

Cependant le roi Tiridate, à l'exception de la parole, conservait toujours la forme d'un porceau. Il en avait les cornes des pieds et des mains, son visage ressemblait à un grouin, ses dents étaient comme des défenses de sanglier, et son corps tout entier était hérissé de poils. Il avait la tête et la figure voilées, son corps était re-

(1) Sozomène (*Hist. ecclésiast.*, II, 8) attribue la conversion de Tiridate à un miracle, sans parler cependant

vêtu d'un cilice, et il paraissait ainsi à tout le peuple.

[§ 124.] Donc le roi s'approcha de saint Grégoire, et le supplia de guérir ses pieds et ses mains, pour qu'il pût aussi travailler à la construction des chapelles des saintes. Alors le bienheureux Grégoire, ployant les genoux devant le Seigneur de tous, devant le Dieu bienfaisant et miséricordieux, se prosterna devant les caisses où étaient renfermés les corps des saintes martyres du Christ, et, les invoquant, il leva les bras, les étendit vers le ciel, en implorant la guérison du roi et de tous les assistants. Puis il revint près du roi, et, par la grâce du Christ, il lui guérit les pieds et les mains; car la corne lui tomba des pieds et des mains (1) pour qu'il pût aussitôt travailler avec ses mains, et prendre part aux travaux élevés en l'honneur

de S. Grégoire et de son intervention pour obtenir la guérison du roi.

τὰ πορφυρᾶ, καὶ διάχρυσα, καὶ βύσσινα, καὶ οὐρανόχρωτα, καὶ χιονοφανῆ, εἰς τὰ ἐνδύματα τῶν ἁγίων προσέφερον, ὡσαύτως χρυσὸν καὶ ἄργυρον καὶ λίνον ἰκόμισαν ἐν σπουδῇ πρὸς τὴν θύραν τοῦ ληνοῦ.

§ 123. Ἐξεληθὼν δὲ ὁ ἅγιος Γρηγόριος, ἐθεάσατο πάντα βεβουμισμένα ἐπὶ τῇ θύρᾳ, καὶ μὴ καταδεξάμενος λαβεῖν τι ἐξ αὐτῶν, εἶπε πρὸς αὐτούς· Τοῦτο ὑμῖν πάλα εἶρηκα, ὅτι οὐ δέον ἐστὶν τῶν ὑμετέρων τι αὐτοῖς προσεγγίσει, μήπω καθαρισθέντων τῶν λουτρῶν τοῦ ἁγίου βαπτίσματος... Ὁ οὖν βασιλεὺς Τηρηδάτιος ἐπὶ ὑπῆρχον ἐν τῇ τοῦ χοίρου μορφῇ, καὶ τοῖς ὄνυξι τῶν χειρῶν καὶ ποδῶν, καὶ τῶν ὁμοιώματι τῆς ὄψεως, πλὴν τῆς ἀνθρωπίνης ὁμιλίας. Ἦσαν δὲ οἱ ὀδόντες μεγάλοι ὡς σὺγγρων, καὶ τῶν βοστρύχων ἢ δασύτης περὶ ὅλον τὸ σῶμα, περιδεδεμένους ἐν σάκκῳ ὡς φοβερὸν θέαμα ἐν μέσῳ τῶν λαῶν.

§ 124. Προσεληθὼν οὖν παρεκάλει τὸν ἅγιον Γρηγόριον, ὅπως τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν τῆς ἰάσεως ἐπιτύχῃ, καὶ τοῦ ἔργου τῶν ἁγίων μὴ ἄμοιρος παντελῶς γένηται· ὁ δὲ ἅγιος Γρηγόριος εἰσεληθὼν, καὶ γόνα κλίνας τῶν πάντων δεσπότη καὶ φιλανθρώπων Θεῷ, περιλαβὼν τε καὶ τὰς λάρνακας τῶν ἁγίων μαρτύρων καὶ μακαρίων σωμάτων τῶν τοῦ Χριστοῦ ἀθλητῶν, προσέφερεν ἔκτενεῖς δεήσεις, ἐπάρας τὰς ἁγίας καὶ διαπαντός ἠπλωμένας χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν, ἐπιζητῶν τῶν βασιλεῖ (add. καὶ) τοῖς συναχθεῖσιν ἱασιν. Ἦ δὲ κραυγὴ πάντων καὶ ὀλολυγμὸς καὶ ὁ κλαυθμὸς τὸν ἀέρα ἐπλήρου. Στραφεὶς οὖν πρὸς τὸν βασιλεῖα, διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ χάριτος τὰς χεῖρας αὐτοῦ καὶ τοὺς πόδας ἴασατο· ἐξέπεσαν γὰρ αἱ ὀπλαὶ αὐτοῦ, ἵνα κοινῶνς γένηται τοῦ ἔργου τῶν ἁγίων, ταῖς ἰδίαις χερσὶν κατξυζούμενος κοπιᾶν. Ἰαθεὶς οὖν ἡρώτα τὸν ἅγιον Γρηγόριον, τί αὐτῷ προστάττει ποιεῖν. Ὁ δὲ τὸ μέτρον

purpurea et inaurata et byssina et caelesti colore tincta et niveo candore fulgida, pro indumentis sanctorum offerebant; similique animo aurum, argentum et linum studiose afferbant ad portam torcularis.

§ 123. At egressus sanctus Gregorius, vidit omnia in cumulum congesta ad portam, et non sustinens ex illis aliquid accipere, ad eos dixit: Jam ante indicavi, nequam decere aliquid rerum vestrarum ad sanctos accedere, quod necdum mundati sitis lavacro sancti baptismatis..... Rex autem Teredates etiam tum habebat figuram porci cum unguibus manuum et pedum et similitudine vultus, excepto sermone humano. Dentes erant fulminei, velut aprorum; capillorum hirsuties erat per totum corpus: circumdatus erat sacco, ut horrendum spectaculum in medio populorum.

§ 124. Itaque accedens rogat sanctum Gregorium, ut manuum ac pedum obtineat sanationem, et operis pro sanctis non omnino expers permaneat. Sanctus vero Gregorius aedem ingressus, flexit genua coram domino omnium et misericordi Deo; complexusque arcas sanctorum martyrum et beatorum corporum Christi athletarum, obtulit ferventes obsecrationes, extensis sanctis manibus iisque semper in caelum expansis, efflagitans sanationem regi et reliquis ibi congregatis. Clamor vero omnium et ejulatus et fletus aera replebat. Igitur sanctus ad regem conversus, per gratiam Christi manus ejus ac pedes sanavit; nam ungulae ejus deciderunt, ut particeps fieret laboris pro sanctis, operandi propriis manibus gratia impetrata. Sanatus ergo rogavit sanctum Gregorium, quidnam faciendum sibi committeret. Ille

des saintes. Le roi demanda à Grégoire ce qu'il voulait qu'il fit. Il lui donna la mesure des caisses des saintes, afin qu'il creusât la terre pour chacune d'elles, dans les chapelles destinées à leur repos. Et il pria de nouveau Grégoire qu'il ordonnât à son épouse, la reine Aschkhen (1), et à sa sœur Khosrovitoukhd, de s'associer aussi au travail. Le saint donna cet ordre, et elles se rendirent avec lui pour l'aider dans son œuvre. Et lorsqu'il eut pris la mesure des caisses, elles creusaient, dans le temple des saintes martyres, l'endroit où elles devaient reposer.

[§ 125.] Le roi prit alors la bêche et la pioche, et il creusait la terre selon la grandeur des caisses. Et les deux autres, la reine Aschkhen et la sœur du roi, Khosrovitoukhd, se passaient de main en main, dans le pan de leur tunique, la terre qu'elles enlevaient pour la porter dehors. Et ainsi, selon l'ordre [qu'elles avaient reçu], elles disposèrent d'abord la tombe de sainte Hripsimè, et puis celles de ses trente-deux compagnes, dans l'endroit

(1) Aschkhen était fille d'Achkhatar; elle était aussi grande de taille que le roi. Tiridate la fit inscrire au rang des Arsacides, lui fit revêtir la pourpre, ceindre la couronne, pour en faire son épouse. D'Aschkhen naquit Khosrov ou Chosroès (Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 83). A la mort de Tiridate, la reine Aschkhen se refira à Carni, où elle mena une vie toute religieuse jusqu'à sa mort.

même où fut répandu le sang de leur bienheureux martyr, là où on allait dresser le glorieux autel du Christ. Et également dans la chapelle située au midi de la ville, là où furent martyrisées sainte Gaianè et ses deux compagnes, le roi lui-même avec sa sœur Khosrovitoukhd et avec la reine Aschkhen préparèrent leurs tombes de leurs propres mains. Puis le roi vint solliciter de saint Grégoire l'autorisation de se transporter sur le sommet du mont Massis (2), voyage qui exigeait sept journées. Il prit dans ce lieu, sur la cime de la montagne, des pierres très-dures, pesantes, longues, grosses, énormes, dont une seule n'eût pu être mise en mouvement par une multitude d'hommes. Mais le roi, doué d'une force extraordinaire, plaçant sur son épaule huit de ces blocs, à la manière d'Haïg (3), les apporta à la chapelle des vierges. Lui seul dressa sur le seuil quatre énormes blocs, comme pour réparer sa lutte insensée avec la sainte, dans sa chambre, lorsque, gardée par la grâce du Seigneur, elle en triompha

(2) Le mont Ararat est appelé Massis par les Arméniens.

(3) L'arménien se sert de l'expression *haigapar* qui est intraduisible, et qui exprime la force herculéenne du roi qu'il compare à celle de Haïg, chef de la race arménienne, qui passait pour un géant d'une force extraordinaire (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, I, 10).

δέδωκεν αὐτῷ τῶν ἁγίων λαρνάκων, ὅστε σκάπτειν τοὺς τόπους ἐκάστη λαρνάκι ἐν ταῖς στοαῖς τῶν μαρτύρων ἐν τόποις ἀφωρισμένοις παρὰ Κυρίου. Παρεκάλεσε δὲ τὸν ἅγιον Γρηγόριον κελεῦσαι τὴν βασιλισσάν Ἀσιχίνην αὐτοῦ γυναικίκα, καὶ τὴν ἀδελφὴν, τὴν καλουμένην Κουσαρωδοῦκα, συνεργοὺς αὐτῷ γενέσθαι, ὅπως καταξωθῶσι καὶ αὐταὶ κοινωνῆσαι τῷ ἔργῳ. Κελεύσαντος δὲ αὐτοῦ, ἐπορεύθησαν σκάπτειν κατὰ τὸ διάμετρον τῶν λαρνάκων ἕσω ἐν τῷ ναῷ ἐν τοῖς τόποις τῆς αὐτῶν καταπαύσεως.

§ 125. Λαβὼν οὖν ὁ βασιλεὺς ἀξινόρυγα λαξευτήριον καὶ ἄμην, ἔσκαπτε τοὺς τῶν ἁγίων τόπους κατὰ τὸ μέτρον τῶν λαρνάκων. Ἡ δὲ βασίλισσα Ἀσιχίνη, καὶ ἡ τοῦ βασιλέως ἀδελφὴ Κουσαρωδοῦκα, δεξάμεναι τὸν χεῖρ ἐπὶ τοὺς κόλπους αὐτῶν ἔξω ἐκόμιζον, καὶ ἀκολούθως ἠτοίμασαν πρῶτον τὴν τῆς ἁγίας Ῥιψίμης κατάθεσιν, ἔπειτα τῶν τριάκοντα τριῶν ἐν τῷ τόπῳ τῆς αὐτῶν μαρτυρίας, ὅπου ἐκενώθη τὸ αἷμα αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ. Ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τῷ μαρτύριῳ, τῷ κατὰ νότον τῆς πόλεως, ἠτοίμασαν τῆς ἁγίας Γαϊανῆς καὶ τῶν ἄμα αὐτῆς τριῶν αὐτῶν ὁ βασιλεὺς σὺν τῇ ἰδίᾳ ἀδελφῇ καὶ τῇ δεσποίνῃ Ἀσιχίνῃ τὰς θήκας, χερσὶν ἰδίαις περικοσμήσασαι τοὺς ἐκάστους τόπους. Μετὰ δὲ ταῦτα προτελθὼν ὁ βασι-

vero eidem dedit mensuram arcarum, ut loca singulis effoderet arcis in cellis martyrum, in locis a Domino distinctis. Rogavit autem sanctum Gregorium, ut juberet reginam Asichenen, conjugem suam, et sororem nomine Cusaroductam, secum operari, ut et hæc operis participes fieri mererentur. Illo autem jubente, ierunt intro in ecclesiam ad fodendum secundum arcarum diametrum in locis requiei martyrum.

§ 125. Sumens itaque rex marram et lignem, effodit loca sanctis secundum mensuram arcarum: regina vero Asichene, et regis uxor Cusaroducta, acceptum in sinu pulverem foras portabant; et consequenter præpararunt primum sanctæ Ripsimes depositioni locum, deinde aliorum triginta trium in loco martyrii eorum, ubi sanguis ipsorum pro Christi nomine effusus est. Simili modo in æde martyrum, quæ est ad austrum civitatis, præpararunt sanctæ Gaianæ et tribus cum ea rex ipse cum sorore sua, et domina Asichene, thecas, propriis manibus loca singula circumornantes. Post hæc accedens rex cum

d'une façon si victorieuse. Aussi, à ce moment, il lui offrit comme couronne de sa victoire le travail de ses mains.

[§ 126.] Après avoir élevé et terminé les trois chapelles sacrées, ils les ornèrent et les embellirent d'une manière digne; puis ils transportèrent chaque martyr dans sa chapelle. On mit sainte Gaiané avec ses deux compagnes dans la chapelle du midi, au lieu de son martyr. Et ils transportèrent aussi la bienheureuse Hripsimé avec ses trente-deux compagnes dans la chapelle de l'orient, du côté de la grande église. Et celle qu'ils avaient martyrisée seule dans la resserre aux cuves, ils lui élevèrent une chapelle au nord de la ville. Et ils transportèrent toutes les saintes

(1) L'Église élevée par S. Grégoire porta le nom de « Descente du fils unique ». C'est sur son emplacement que se dressent les constructions actuelles de l'église du monastère patriarcal d'Edchmiadzin, décrites par Dubois de Montpereux, dans son « Voyage autour du Caucase », par le P. Chakhatounoff, « Descript. d'Edchmia-

λεὺς συνετάξατο τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ εἰς ὑψηλότατον καὶ μέγα ὄρος, Μασῆς λεγόμενον, ἀπελθεῖν, ἑπτὰ ἡμερῶν ὁδὸν ἔχον, ὥστε ἀπὸ τῆς κορυφῆς λαβεῖν λίθους ἀκροτόμους, στιβαροὺς, πλατεῖς τε καὶ μήκει παμμεγέθει, ὡς μὴ βραδίως κινεῖσθαι ὑπὸ πλῆθους ἀνθρώπων. Ἀναβαστάξας οὖν τῶν νότιω γιγαντιαίως καὶ κομίσας ὀκτὼ στήλας εἰς τὰς θύρας τῶν ναῶν, ἔστησεν παραστάδας καὶ ὑπέρθυρα, ἀντὶ τῆς προτέρας καὶ ἀνοήτου μάχης, ἣν μετὰ τῆς ἁγίας Ῥιψίμης ἐπέκτευσεν ἐν τῇ ἰδίῳ κοιτῶνι, ἀντισιπέρων τῶν πόρων.

§ 126. Οἰκοδομήσας δὲ καὶ καλλωπίσας τρεῖς ναοὺς τῶν μαρτύρων, μετὰ πάσης ἐτοιμασίας καὶ παντὸς κόσμου ἕκαστον τῶν ἁγίων ἐν τοῖς ἰδίοις τόποις ἀποκατέστησεν. Καὶ τὴν μὲν ἁγίαν Γαϊανὴν πρὸς τοῖς νοτιαίοις μέρεσιν μετὰ τῶν τριάκοντα τριῶν ἐν τοῖς βορεινοῖς μέρεσιν κατὰ ἀνατολὰς τῆς πόλεως ἐν τῷ ναῷ παρέδωκαν καὶ τὴν σφραγίσαν ἀσθενῆ ἐν τῷ ληνῷ ἀπέθεντο, ἔθθα καὶ γέγονε ναὸς κατὰ βορρᾶν τῆς πόλεως. Πάντας οὖν τοὺς μάρτυρας παθόντας ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ μετήνεγκαν εἰς τὸν ἕκαστου τόπον τῆς αὐτῶν καταθέσεως, κατὰ τὴν προφανείσαν δρασιν τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ οὕτως τελειώσαντες. Ἐσω δὲ τῶν τριῶν ναῶν ἐπάνω τῶν κοιμητηρίων καὶ ζωφόρων τάφων, ἐν τοῖς τόποις τῶν θυσιαστηρίων, ἔστησεν ἕκαστῳ τὸ δεσποτικὸν σημεῖον τοῦ σταυροῦ, ἵνα, φησὶ, ἐνώπιον τοῦ ζωοδότου σημείου τούτου προσκυνήσῃτε κύριον τὸν Θεόν, ποιήσαντα ὑμᾶς

Καὶ ἅμα τῷ βασιλεῖ σὺν τοῖς ὄχλοις τὸν τόπον, ἔθθα θεάσατο τὸν στυλὸν πύρινον ἐπὶ τῇ χρυσοῦ βᾶσει, περιετέλιξεν ὑψηλοτάτῳ τείχει εἰς τιμὴν τοῦ τόπου, θυρεῶν δὲ καὶ κλειθροῖς ἀσφαλισάμενος, καὶ

martyres du Christ, chacune dans le lieu de son repos. Et chaque chose fut accomplie suivant l'ordre de la vision apparue à saint Grégoire. Et dans les trois chapelles élevées sur les sépultures de ces martyres vivantes [en Dieu], il éleva le signe sacré de la croix du Seigneur, en recommandant au peuple d'adorer le Seigneur leur Créateur devant ce signe qui vivifie tout le monde....

Aussitôt il alla avec le roi et avec tout le peuple au lieu indiqué de la colonne de feu sur la base d'or; ils environnèrent aussitôt ce lieu d'une haute muraille, ils la munirent de portes et de serrures, et là aussi ils élevèrent le signe de la croix salutaire (1); et quiconque venait en cet endroit pouvait adorer à genoux le Dieu Créateur.

dzin », par M. Brosset dans son « IIIe Rapport sur un voyage en Arménie, » et en général par tous les voyageurs qui ont écrit des relations de leurs pérégrinations dans la province d'Erivan, sur le territoire de laquelle se trouve le couvent patriarcal de l'Arménie.

sancto Gregorio decrevit abire in altissimum et anplum montem, Masis nominatum, septem dierum itinere distantem, ut ex vertice ejus caperet lapides duros, graves, latosque et ingentis amplitudinis, ut non facile moverentur a multis hominibus. Sublatas ergo in humerum gigantes more octo columnas tulit pro portis templorum, et constituit porticus et lapides superiores ostiorum, pro priore et amenti pugna, qua in cubiculo suo cum sancta Ripsime luctatus est, reddens labores.

§ 126. Ubi ædificaverat et ornaverat tres martyrum ædes sanctus cum omni apparatu omnique ornatu unumquemque sanctorum in loco suo deposuit: et sanctam quidem Gaianam in partibus australibus [cum duabus posuerunt, sanctam Ripsimen] cum triginta tribus in borealibus versus orientem civitatis in templo sepulture tradiderunt; et infirmam mactatam in torculari deposuerunt, ubi et templum constructum est ad septentrionem civitatis: Itaque omnes martyres pro Christo passos transtulerunt ad loca suæ depositionis singulos, omnia perficientes secundum visionem sancto Gregorio ante manifestatam. Intus vero in tribus templis super cœmeteria et sepulchra vitam afferentia, in locis altarium, in singulis sanctus constituit Dominicum signum crucis, ut, inquiebat, coram hoc signo, per quod vita data est, adoretis dominum Deum, qui fecit vos.....

Tum una cum rege et cum turbis locum, ubi vidit columnam igneam super basim auream, circumvallavit muro altissimo ad honorem loci, saxoque ad ostium et

CVIII.

[§ 129.] Et aussitôt le roi, de sa propre volonté, prescrivit et recommanda à saint Grégoire d'enlever tout d'abord et d'anéantir les anciennes divinités de sa patrie, qui ne sont pas des dieux. Puis le roi alla lui-même avec toute l'armée de la ville de Vagharschabad à Ardaschad, pour y détruire les autels d'Anahid, à l'endroit appelé Erazamoïn (1). Il rencontra d'abord sur sa route le temple du dieu Dir (2) où l'on expliquait les songes inspirés par ce dieu; c'était le temple du maître enseignant la sagesse des prêtres, qui

(1) Erazamoïn, de *eraz*, songe, et *mouïn*, faculté, — c'est-à-dire, interprétation des songes (Cf. Emin, *Recherches sur le pag. armén.*, pag. 18 de la trad. fr.). — Cet endroit se trouvait dans la province d'Ararat. — Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, pag. 497 et suiv.

(2) Le dieu Dir n'est cité qu'en ce seul endroit d'Agathange, et on ne trouve nulle part, dans les écrivains arméniens, qu'il soit fait mention de cette divinité. M. Emin (*Rech. sur le pag. arm.*, pag. 18 et suiv.) le compare à Hermès ou Mercure, et affirme qu'il était le même que le Tir assyrien, fils de Nébo. — Le nom de Tiridate, en arménien Dertad, est composé du nom *Dir* et de *dad* qui signifient « don de Dir », comme Mithrad (Mithridate) veut dire « don de Mithra. » (Emin., *op. laud.*, pag. 20, note 1.)

portait le nom d'école de l'Écrivain d'Ormizd, et dans laquelle s'enseignaient tous les arts (3).

[§ 130.] Ils se mirent aussitôt à le détruire; ils l'incendièrent et le laissèrent en ruines. Là, apparut une immense troupe de démons, ayant la forme humaine, montés sur des chevaux ou à pied, armés de lances et de javelots, munis d'armes et de projectiles; ils couraient, criaient et poussaient des hurlements terribles. Lorsqu'ils se furent enfuis, ils se précipitèrent dans le temple d'Anahid. De là, ils combattaient contre ceux qui s'approchaient, et, du sommet de l'édifice, ils décochaient contre ceux qui se trouvaient en bas, des flèches

(3) Cette phrase a été différemment interprétée par les savants Mékhitaristes qui semblent ne pas avoir reconnu le nom du dieu Dir que leur texte donne sous la forme *Dour*. Voici comment ces savants ont rendu ce passage dans la version italienne d'Agathange (pag. 147): « N'andò poi il re stesso con tutto l'esercito dalla città di Valarsabad in Ardassad, per quivi distruggere i simulacri d'Anaite: poi al luogo detto Erazamujn; che primo incontrasi nolla via questo tempio delle spiegazioni de' sogni, ov'era il soggiorno de' sacerdoti pagani, e chiamavasi l'archivio del Dio potente, scrittore della dottrina d'Ormizda, e dottore del senno eloquente. »

στήσας ἐκεῖ τὸ σωτήριον σημεῖον τοῦ σταυροῦ, ἐκέλευσεν, ἵνα ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ πάντες φθάνοντες καὶ γονυπετοῦντες προσκυνήσωσι τὸν παντοκράτορα Θεόν.

§ 129. Ἐν τάχει οὖν ὁ βασιλεὺς ἐξουσιαστικῶς ἐκέλευσεν, συμπειθομένων καὶ τῶν λοιπῶν, ἐν τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου εἶναι τὴν καταστροφὴν τῶν πατρῶων νομιζομένων αὐτοῖς θεῶν, καὶ τῶν βουῶν αὐτῶν, ὅπως ἐξάρῃ ἐκ μέσου τὰ μνημόσυνα αὐτῶν. Αὐτὸς οὖν ὁ βασιλεὺς ἐπορεύθη μετὰ τοῦ στρατεύματος ἀπὸ Οὐαλεροκτίστης τῆς πόλεως εἰς τὴν Ἀρταξερζοκτίστην, ὥστε καταστρέψαι τὸν ἐκεῖ σεβασμὸν τῆς Ἀρτέμιδος ἐν ταῖς λεγομένοις τόποις Ὀνειρομούσοις. Ἀπιούσι δὲ αὐτοῖς ὑπήντησε τόπος, προσαγορευόμενος ὄνειροπόλων, ὄνειροδεικτῶν, σέβασμα δαίμονος γραμματέως, καὶ γνώσεις ἱερέων. Τριδὶς ἐκέκλητο βωμὸς Ἀπόλλωνος, χαρτυλαρίου (χαρτυλᾶριον;) Διὸς διδαχῆς, εὐμαθήτης (οὐ μάθησις;) ἱερέων.

§ 130. Πρῶτον οὖν τοῦτον χειρωσάμενοι καθεῖλαν, καὶ ἐκλασαν, καὶ ἐκ θεμελίων κατέστρεψαν ἐν ᾧ φανέντων τῶν δαιμόνων, ὡς πληθὸς στρατοπέδων καὶ νομῆρων ὑπομασμένων, ὡς εἰς παράταξιν, λόγχας βασταζόντων ἐν σχήματι ἀνθρώπων προστρεχόντων μετὰ δοράτων καὶ θυρεῶν, καὶ μεγάλως βοώντων, τροπὴ γέγονεν αὐτῶν, καὶ εἰς τὸ τῆς Ἀρτέμιδος

claustris munivit, et salutare crucis signum ibi erexit, præcipiens ut omnes ad illum locum venientes genuaque flectentes adorent omnipotentem Deum.

§ 129. Confestim ergo rex, consentientibus et reliquis, pro imperio mandavit, ut in potestate esset sancti Gregorii evertere patrios, quos ipsi putabant, deos, et colles eorum, ut de medio tollerentur monumenta ipsorum. Ipse quoque rex cum exercitu profectus est ab urbe Valeroctiste ad civitatem Artaxercoctistem, ut destrueret vigentem ibi cultum Dianæ in locis dicis Ὀνειρομούσοις. Absentibus autem illis occurrit locus cognominatus divinantium per somnia, demonstrantium somnia, numen dæmonis scribæ, et cognitiones sacerdotum. Tridis vocata est ara Apollinis, chartularium Jovis, ubi institutio sacerdotum.

§ 130. Hanc igitur primum, injecta manu, abstulerunt, frerunt, et a fundamentis everterunt. Cum ibi apparerent dæmones, velut turma militum, et cohortium paratarum tamquam ad bellum, lanceas gestantium, et humana forma procurrentium cum hastis et scutis magnoque clamore, fuga eorum facta est, et ad tem-

inoffensives et une grêle de pierres, ce qui effraya peu les nouveaux adeptes. Quand Grégoire vit cela, il fit le signe du Seigneur, courut à la porte du temple, et toutes les constructions de l'édifice, ébranlées jusque dans leurs fondements, s'écroulèrent. Les matériaux en bois s'allumèrent à l'improviste et brûlèrent par la puissance de la croix divine, et la fumée s'éleva comme les ramures d'un arbre jusqu'aux nues. Tous les démons prirent alors la fuite devant le peuple, déchirant leurs vêtements et se frappant le front, hurlant et poussant des cris déchirants : « Malheur à nous, parce que Jésus, fils de Marie, nous chasse de la terre tout entière; il nous faut quitter ces lieux, par la puissance des morts et des captifs; qu'allons-nous devenir, fugitifs que nous sommes,

puisque sa gloire remplit l'univers? Irons-nous au milieu des habitants du Caucase, du côté du nord? là peut-être pourrons-nous nous cacher et vivre, et au lieu de combattre avec les vents, sans relâche, séparés des habitations des hommes, pourrons-nous accomplir notre volonté contre eux. » Tous ceux qui entendirent ces paroles [§ 131.] furent confirmés dans la foi. Alors la troupe ténébreuse des démons disparut de ce lieu, comme une fumée. Mais le peuple qui était arrivé là détruisit aussitôt les fondements qui restaient; il distribua les trésors qui y étaient accumulés aux mendiants, aux pauvres et aux nécessiteux. Le terrain, les ministres, avec les prêtres païens et leurs biens, furent donnés pour le service de l'Église. Ensuite Grégoire, semant chez eux tous

ἰερὸν ἔφυγον, ὅθεν καὶ τοῖς καταλαβοῦσιν ἀνθρώποις ἀνθιστάμενοι ἐμάχοντο, βέλη ἀδύνατα καὶ λίθους ὡς λαίλαπας ἀνωθεν ἐκ τῆς οἰκοδομῆς κατὰ τῶν ἀνθρώπων ἀκοντίζοντες, οὐς πρὸς ὀλίγον ἐτάραξαν νεοπίστους ὑπάρχοντας. Ὡς δὲ Ἰγρηγόριος ταῦτα θεάσατο, τὸ δεσποτικὸν σημεῖον τοῦ σταυροῦ ποιήσας, εἰς τὴν θύραν τοῦ ἱεροῦ ἔφθασεν, καὶ εὐθὺς ἡ οἰκοδομησισθεῖσα ἐκ θεμελίων κατέπεσεν. Ἡ δὲ τῶν ξύλων κατασκευὴ ἀναφθεῖσα κατεκάη ἀπὸ τῆς τοῦ σημείου δυνάμεως. Ὁ δὲ καπνὸς τὸν ἀέρα ἐκάλυψεν, καὶ πάντες οἱ δαίμονες, φυγᾶδες γενόμενοι, ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων φαντασίας ἐποίουν περιεσχισμένοι καὶ κοπτόμενοι ἐν κραυγῇ μεγάλη καὶ κλαυθμῶν λέγοντες· Οὐαὶ ἡμῖν, οὐαὶ ἡμῖν, ὅτι ἀπὸ πάσης τῆς γῆς ἐφυγάδευσεν ἡμᾶς Ἰησοῦς, ὁ υἱὸς Μαρίας, καὶ ἐντεῦθεν διὰ τοῦ δεσμίου καὶ τεθνηκότος Ἰγρηγορίου γέγονεν ἡμῖν δίωξις. Ποῦ οὖν φύγωμεν; ἡ γὰρ δόξα αὐτοῦ ἐπλήρωσεν τὴν ὑπ' οὐρανόν. Νῦν οὖν ἐκχωρήσαντες ἀπελθόμεν εἰς κατοικήσιν ἐν ὄρει Καυκασίῳ ἐν τοῖς μέρεσι βορρᾶ, ὅπως ἐκεῖσε διασωθέντες ἡσυχάσωμεν. Ἀπαύστως γὰρ κατὰ τὸν ἀέρα πλανωμένους ποιήσας, διεχώρισεν ἀπὸ τῆς ἐπιμιξίας τῶν ἀνθρώπων, ὥστε μὴ συντελέσαι δι' αὐτῶν τὰς ἐπιθυμίας ἡμῶν. Ταῦτα δὲ εἶλεγον ἐκείνοι, ἀκουόντων πάντων.

§ 131. Οἱ δὲ ἄνθρωποι περισσοτέρως ἐν τῇ πίστει ἐδρατοὶ ἐγίνοντο. Μελανοφανεῖς δὲ οἱ δαίμονες ἀφθέντες, ὡς καπνὸς, ἀπὸ τοῦ τόπου ἐκείνου ἐξέλειπον. Πάντων δὲ καθελόντων τὸ ἱερὸν ἐκ θεμελίων, ἀρπαγῇ τῶν ἐκεῖσε θησαυρῶν γέγονε τοῖς δεομένοις καὶ πτωχοῖς, ὄρφανοῖς τε καὶ χήραις καὶ ἀπεριστατοῖς διανεμηθέντων. Τὴν δὲ περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ μετὰ τῶν ὑπηρετῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ἱερῶν, καὶ ἀρούρας καὶ ὄριων εἰς δουλείαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑπηρεσίας ἀφώρισαν. Οὕτως δὲ πᾶσιν ὁ ἅγιος Ἰγρηγόριος σπείρας τὸν λόγον τῆς θεογωγίας, καὶ πάντας στήσας ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ ὁδῷ, ἐδίδαξεν τὰς ἐντολάς τοῦ κτίσαντος

plum Dianæ recesserunt : unde etiam supervenientibus hominibus resistentes pugnabant, jacula impotentia et lapides nimborum instar ex suprema ædificii parte vibrantes in homines, quos, utpote neophytos, modico tempore perturbarunt. At ubi ea vidit Gregorius, facto Dominico crucis signo, in portam templi pervenit, et continuo motum a fundamentis ædificium concidit : lignorum vero materies virtute signi incensa est et combusta. Fumus autem aera obscuravit, et omnes dæmones, in fugam coniecti, coram hominibus spectra faciebant, et dissoluti plangentesque magno cum clamore et fletu dicebant : Væ nobis ! væ nobis ! quia ex omni terra fugavit nos Jesus, Mariæ filius, et hic per vinctum et mortuum Gregorium concitata est adversum nos persecutio. Quo ergo fugiamus ? nam gloria ejus implevit orbem terrarum. Nunc itaque cedentes discedamus ad habitandum in monte Caucaso, in partibus borealibus, ut ibidem servati in quiete degamus. Nam indesinenter per aera vagantes nos fecit et separavit a societate hominum, ut non perficiantur ab illis desideria nostra. Hæc illi dicebant, audientibus omnibus.

§ 131. Homines autem in fide abundantius firmabantur. Postquam vero dæmones nigra specie fuerant visi, tamquam fumus, a loco illo evanuerunt. At omnibus templum a fundamentis diruentibus, spoliatio facta est thesaurorum ibi servatorum, qui indigentibus et pauperibus pupillisque et viduis et hominibus derelictis fuerunt divisi. Ambitum templi cum ministris ejus et sacris, agrisque et terminis, in servitium ministerii ecclesiastici separaverunt. Hoc modo sanctus Gregorius omnibus seminavit verba cognitionis Dei, omnesque in via Christi constituit, et deinde præcepta Dei, qui eos

la parole du culte véritable de Dieu, les amena dans le sentier du Seigneur et il les instruisit dans les préceptes du Créateur. Dans toutes les villes de l'Arménie, dans les cités, les bourgs et les campagnes, il indiquait l'emplacement de la maison de Dieu. Cependant il n'en creusait nulle part les fondements, il n'élevait nulle part aucun autel au nom de Dieu, car il n'était pas revêtu des honneurs du sacerdoce. Il entourait seulement les localités consacrées de murailles et y dressait le signe de la croix. Il élevait également, au commencement des rues et des chemins, sur les places et dans les carrefours, le signe conservateur et protecteur....

[§ 132.] Il choisit ensuite les principaux de la race des Arsacides (Arschagouni) et leur enseignait

la doctrine. Le premier parmi eux était le roi Tiridate, avec toute sa famille. Il s'efforçait également d'indiquer à toutes les intelligences la science de la vérité. En prêchant ainsi et en répandant partout le saint Évangile du Seigneur, il les instruisait pour qu'ils se conduisissent bien dans le chemin de la vie éternelle. Il leur recommandait principalement d'adorer seulement le Seigneur leur Dieu, et de ne servir que lui.

CIX.

Puis, invoquant pour eux la grâce du Dieu bienfaisant, il s'en alla avec le roi dans les autres parties de l'Arménie, semer le Verbe de vie. Il parvint dans le canton de Taranaghi (1), pour y

(1) Le canton de Taranaghi est appelé Δαράνισσα par Ptolémée, *Géogr.*, V, 15, 14.

αὐτοὺς Θεοῦ, καὶ ἐν πάσαις ταῖς πόλεσι τῆς Ἀρμενίας, καὶ ταῖς κώμαις καὶ χωρίοις, καὶ κωμοπόλεσιν, ἀπώρισε τοὺς τόπους τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ, μὴ καταβαλὼν θεμέλιον ἐκκλησίας, μηδὲ στήσας θυσιαστήριον, διὰ τὸ μὴ ἔχειν αὐτὸν τὴν τῆς ἱερωσύνης τιμὴν. Μόνον δὲ περιετείχισεν τοὺς τόπους περιβόλῳ, καὶ τὸ δεσποτικὸν σημεῖον τοῦ σταυροῦ ἐπήγγυεν, ὡσαύτως ἐν εἰσόδοις καὶ ἐξόδοις....

§ 132. Ἀπὸ τότε οὖν ἀρξάμενος, ἐκέλευσεν τὸ τῶν Σαρακηνῶν (l. Ἀρσακιδῶν) γένος κατὰ σχολὴν πρὸς τὴν θεϊαν διδασκαλίαν γυμνάζεσθαι· ἐν ᾧ πρῶτος ἦν Τηρηδάτιος ὁ βασιλεὺς μετὰ παντὸς τοῦ οἴκου αὐτοῦ, καὶ οἱ λοιποὶ τοῦ αὐτοῦ γένους. Σπουδῆν γὰρ ἐποιεῖτο οὕτως πᾶσαν ψυχὴν εἰς εὐθύτητα καὶ γνῶσιν ἀληθείας ἐνέγκαι, καὶ ἐμπλήσαι πάντων τὰς ἀκοὰς τῶν λογίων τοῦ ἀγίου Εὐαγγελίου, ἀσφαλῶς τὴν τῆς ζωῆς ὁδὸν παραδόναι, ὥστε πάντοτε αὐτοὺς ἔχειν ἐν τῇ καρδίᾳ κύριον τὸν Θεὸν αὐτὸν τε προσκυνεῖν καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύειν. Παραθέμενος δὲ αὐτοὺς τῇ τοῦ Θεοῦ χάριτι, αὐτὸς ἀναλαβὼν τὸν βασιλεῖα, ἐπορεύθη, ὅπως καὶ τοῖς ἄλλοις μέρεσι τῶν ὀρίων τῆς Ἀρμενίων χώρας σπεῖρῃ τὸν λόγον τῆς ζωῆς. Παραγενόμενος δὲ ἔφθασε τὴν τῶν Δαραλιστῶν πατρίδα, ἵνα κακεῖ τῶν ψευδονόμων θεῶν τὰ ἱερά καταστρέψωσιν. Ἐλθόντες οὖν ἐν τῇ καλουμένῃ κώμῃ Θορδάν, ἐν ᾗ ὑπῆρχεν ἱερὸν λεγόμενον λευκοδόξων δαιμόνων, βωμὸς Βα[ρ]σαμήνης, πρῶτον τοῦτον καταστρέψαντες, τὴν εἰκόνα αὐτῆς συνέτριψαν καὶ πάντας τοὺς θησαυροὺς τοῦ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου συλλέξαντες, διεμέρισαν τοῖς πτωχοῖς, τὴν δὲ κώμην πᾶσαν σὺν ταῖς ἀρούραις καὶ ὀρίοις αὐτῆς εἰς ὄνομα ἐκκλησίας ἀπώρισαν, καὶ τὸ ζωοφόρον ἐκεῖ σημεῖον ἔστησαν. Ὁ δὲ μακάριος, εὐθέως τὴν εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν ἀναλαβὼν, ἤρξατο τὴν πατρίδα, συνευδοκῶντος Θεοῦ καὶ τοῦ βα-

creaverat, edocuit : in omnibus quoque civitatibus Armeniæ, in vicis, locis et in oppidis, separavit loca pro domo Dei, non jaciens tamen fundamentum ecclesiæ, nec erigens altare, quia non habebat honorem sacerdotii. Loca solum circumvallabat, et Dominicum crucis signum figebat, cum in ingressibus tum in egressibus....

§ 132. Ab eo igitur incipiens tempore, jussit genus Saracenorum (l. Arsacidarum) per otium divina doctrina institui. Hac in re primus erat rex Teredatius cum omni domo sua, et cum reliquis generis sui. Nam hoc modo studebat omnem animam ad rectam viam et cognitionem veritatis adducere, omnium auditum implere dictis Evangelii. iisque secure viam vitæ tradere, ut semper in corde haberent dominum Deum, ipsumque adorarent, atque ei soli servirent. At ille, ubi eos per Dei gratiam adduxerat, secum assumens regem, profectus est, ut in aliis quoque partibus ditionis regni Armeniæ verbum vitæ seminaret. Venit autem ad provinciam Daralistarum, ut ibidem etiam templa falsi nominis deorum destruerent. Ubi vero advenerant in pagum, Thordan dictum, in quo erat templum, λευκοδόξων δαιμόνων vocatum, altare Barsaminæ; hoc primum destruentes, imaginem ejus confregerunt, omnesque thesauros auri et argenti colligentes, pauperibus distribuerunt, totum vero pagum cum agris et finibus suis nomine ecclesiæ sequestrarunt, et salutare signum ibi posuerunt. Porro beatus, assumpta confestim doctrina evangelica, cepit provinciam, Deo probante et consentiente rege, a patribus

détruire le temple des faux dieux, parce qu'il y avait dans le bourg de Thortan (1) le temple d'un dieu glorieux et célèbre, appelé Parschimnia (2). Ils le ruinèrent d'abord, et mirent en pièces la statue (3). S'étant emparés de tous les trésors en or et en argent, ils les distribuèrent aux pauvres, et le bourg avec toutes les terres et les champs furent donnés au nom de Dieu. Là aussi on éleva le signe de la croix du Sauveur de tous. Ensuite le saint, prenant le caractère d'apôtre sacré, avec l'aide efficace du roi, s'occupa à détacher les habitants de cette province du culte de leurs ancêtres et de leurs coutumes sataniques, pour les amener au service de l'obéissance du Christ. Et pendant qu'ils semaient en eux le Verbe de vie, qu'il les exerçait tous dans le culte de Dieu, il

se manifesta des miracles éclatants aux habitants du pays, et les démons, sous des formes diverses, s'enfuirent en masses pressées du côté de la Chaldie (4).

[§ 133.] Les ayant aussi confirmés dans la foi, Grégoire s'en alla dans une place forte appelée Ani (5), sépulture des rois d'Arménie, et là également, ils ruinèrent les statues du dieu Aramazd, qu'on disait être le père de tous les dieux. Après avoir élevé aussi dans cet endroit le signe divin, ils donnèrent le bourg avec son château pour le service de l'Église. Ensuite, il se dirigea sur la province d'Eghéghiatz qui est sur les confins, dans le bourg d'Erez où se trouvaient les temples les plus considérables des rois d'Arménie, consacrés spécialement au culte d'Anahid. Là, les dé-

(1) Le bourg de Thortan, dans la Haute-Arménie, était situé à l'orient de l'Euphrate. C'est dans cette localité que fut enterré S. Grégoire avec quelques-uns de ses successeurs. (Faustus de Byzance, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 2. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, II, 88. — Mesrob, *Vie de S. Nersès*, ch. I. — Cf. aussi Indjidji, *Arm. anc.*, pag. 6.)

(2) Le dieu Parschimnia est d'origine assyrienne. On le désignait sous l'épithète de *spitakapar*, « glorieux ». Moïse de Khorène (I. I, ch. 13; liv. II, 14) l'appelle Parchamin, et Anania de Schirag le nomme Parcham l'Assyrien. La légende raconte que pendant l'hiver Vahak'n lui vola de la paille, et s'enfuit avec le fruit de son larcin à travers la voûte des cieux, en laissant tomber des brins qui formèrent la Voie lactée, appelée par les anciens Arméniens « trace du voleur de paille ». (Ermin, *Rech. sur le pag. arm.*, pag. 17.) Cf. plus haut, p. 24, et p. 40.

(3) Moïse de Khorène (liv. II, ch. 14) dit que la statue de Parchamin fut transportée de la Mésopotamie par

Tigrane II, fils d'Ardaschès, dans le village de Thortan, et ajoute que cette statue était d'ivoire et de cristal, montée en argent.

(4) C'est-à-dire dans le pays de Chaldik qui se trouvait dans le Pont. — Cf. plus haut, p. 44, note 3.

(5) Le fort d'Ani, appelé aussi Gamakh, et que Constantin Porphyrogénète (*De adm. imp.*, ch. 50) nomme Κάμαχα, était situé sur la rive occidentale de l'Euphrate, dans le canton de Taranaghi. Ce fort était célèbre, non-seulement par son temple d'Aramazd et par la sépulture des rois, mais aussi parce qu'on y gardait les trésors de la couronne. Vers la fin du quatrième siècle, les tombeaux des rois d'Arménie furent détruits par Méroujan Ardzrouni, commandant les armées perses en Arménie, après la mort d'Archag II (Faustus de Byzance, liv. III, ch. 2, et liv. IV, ch. 24). Lors de la domination byzantine, Ani fut occupé par une garnison grecque, chargée de protéger la partie orientale de l'empire contre les Arabes (Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, pag. 7 et suiv.).

σιλίως, ἀριστῶν ἀπὸ τῶν πατρικῶν παραδόσεων, καὶ τὰς σατανικὰς καὶ δαιμονιώδεις συνθηεῖας τῆ ὑποταγῆ καὶ δουλείᾳ τοῦ Χριστοῦ προσφέρειν. Καὶ ὅτι ἐσπειρεν καὶ τούτοις τὸν λόγον τῆς ζωῆς, πάντας εἰς θεοεΐθειαν ἄγων, μεγάλα παρὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ταύτῃ τῇ πατρίδι σημεῖα γέγονεν. Οἱ γὰρ δαίμονες, ὀφθαλμοφανῶς ἐν διαφόροις σχήμασι φυγάδες γενόμενοι, εἰσῆλθον εἰς τὰ μέρη τῶν Χαλτῶν.

§ 133. Στηρίξας δὲ τοὺς πιστοὺς, ἐξεληθὼν ἐπορεύθη εἰς ὀχυρώτατον τόπον, καλούμενον Ἰαυί (I. Ani), βασιλικὸν οἶκον ἐν τοῖς κοιμητηρίοις τῶν τῆς Ἀρμενίας βασιλέων, κακεῖ κατέστρεψαν τὸν βωμὸν τοῦ Κρόνου, τοῦ πατρὸς Διὸς παντοδαίμονος, καὶ τὸ δεσποτικὸν σημεῖον ἔστησαν· τὴν δὲ κωμόπολιν σὺν τῷ ὀχυρώματι εἰς δουλείαν ἐκκλησίας ἀφώρισαν. Μετὰ δὲ ταῦτα εἰς τὴν ὀμορον πατρίδα, Ἐκκλησιανὴν λεγομένην, ἀνῆλθον, κακεῖσε ἐφάνησαν δαίμονες ἐν τοῖς μεγάλοις ἱεροῖς τῆς Ἀρμενίας, ἐν τοῖς τόποις τῶν σεβασμάτων, οὗτοι ἦν ὁ βωμὸς τῆς Ἀρτέμιδος ἐν κωμοπόλει Ἐρηζῶς γὰρ στρατιῶται μετὰ θυρεῶν συναγθέντες ἐμά-

avellere traditionibus, et satanicas diabolicasque consuetudines subjectioni et famulatu Christi deferre : et quandoquidem in iis seminabat verbum vitæ, omnes ad cultum Dei impellens, magna a Deo huic etiam provincie signa ostensa sunt. Nam dæmones variis formis, quæ oculis patebant, fugientes, in partes Chaltorum ingressi sunt.

§ 133. Confirmatis autem fidelibus, egressus venit ad locum munitissimum, Javi (I. Ani) nominatum, domum regiam ex cæmeteriis regum Armeniæ, et ibi everterunt altare Saturni, patris Jovis, deorum principis, et signum Dominicum erexerunt : oppidum vero cum munitione in servitutem ecclesiæ separarunt. Post hæc in finitimam profecti sunt provinciam, dictam Ecclesianam, ibique apparuerunt dæmones in magnis Armeniæ templis, in locis sacrorum, ubi erat altare Artemidis, in oppido Erez. Nam sicut milites collecti scutis pugnabant, et præ-

mons, s'étant réunis comme une armée, avec des boucliers, combattaient en faisant retentir les montagnes d'un bruit épouvantable et de leurs hurlements. Ensuite ils prirent la fuite, et les hautes murailles, s'écroulant tout à coup, aplanirent le sol. Saint Grégoire, avec le roi, l'armée et tous ceux qui étaient venus, brisèrent la statue d'or de la déesse Anahid (1), détruisirent tout et enlevèrent l'or et l'argent.

CX.

Ensuite, ayant traversé le fleuve Kail (Lycus), ils détruisirent la statue de Nanéa (2), fille d'Aramazd, dans le bourg de Thil (3), et ayant pris et rassemblé le trésor des deux temples, ils les laissèrent en offrande avec les terres aux églises de

(1) La statue d'or d'Anahid était célèbre chez les Arméniens et les Occidentaux. Pline en a donné la description (*Hist. nat.*, liv. 33, ch. 24), en disant que cette statue d'or massif fit partie du butin emporté par Marc-Antoine, lors de son expédition contre les Parthes. C'est sans doute cette statue d'or qui avait valu à Anahid les surnoms de *oskeduin*, « créée d'or », *osktamatr*, « mère d'or », *oskéhat*, « d'or », que lui donnent les auteurs arméniens, et notamment Agathange (Cf. Emin, *Recherches sur le pag. arm.*, pag. 14 de la trad. fr.).

(2) Nanéa, Nané, est une divinité très-peu connue. Les Grecs l'assimilaient à Artémis (Josèphe, *Ant. jud.*, XIII, 13); mais les Arméniens semblent en faire une forme d'Astlign ou de Vénus (Emin, *Recherches sur le pag. arm.*, pag. 16).

(3) Thil, bourg de la Haute-Arménie, appelé Θαλίνα par Ptolémée (V, 13, 12). C'est dans ce bourg que furent enterrés les fils de S. Grégoire et le patriarche S. Nersès (Faustus de Byzance, III, 2; V, 24. — Mesrob, *Vie de S. Nersès*, en arm., ch. 1 et 10).

Dieu. Ainsi, dans beaucoup d'endroits, ils ruinaient les idoles muettes, perverses, fondues, sculptées, taillées, vaines, inutiles, pernicieuses, créations de l'ignorance d'hommes insensés, eux qui s'étaient convertis de plein gré et avaient été confirmés dans la foi.

[§ 134.] Saint Grégoire se hâta d'arriver dans le canton de Terdjan (4), pour y prêcher et y introduire la culture apostolique, délivrer les habitants de la barbarie abominable, idolâtre et satanique, pour instruire ces races barbares, et les conduire de la vie âpre et sauvage de l'idolâtrie dans la voie droite et à la sagesse divine, et leur faire connaître la vérité évangélique. Il alla également au temple de Mihr (5) qu'on disait fils d'Aramazd, dans la ville de Pakaiaridj (6) dans l'idiome des Parthes, et le détruisit aussi, jus-

(4) Le canton de Terdjan faisait partie de la Haute-Arménie; il correspond à la Derxène ou Xerxène de Strabon (liv. XI, 14, § 5). Au quatorzième siècle, le canton de Terdjan se nommait Atakh, à ce que nous apprend Vartan dans sa Géographie (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, pag. 434-435).

(5) Mihr est un dieu d'origine perse, le même que Mithra (Emin, *Rech. sur le pag. arm.*, pag. 20 et suiv. de la trad. fr.). La traduction grecque a assimilé Mihr à Vulcain, Ἡρμαιο; mais le rapprochement n'est pas exact. Il est vrai que Tigrane avait fait dresser la statue de Vulcain dans le temple de Mihr à Pakaiaridj, statue qu'Ardaschès avait enlevée comme butin de guerre et transportée en Arménie (Moïse de Khorène, II, 14). Toutefois ces deux divinités sont très-différentes, et ne peuvent en aucune façon être confondues l'une avec l'autre.

(6) Sur cette ville, cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, pag. 26. et St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pag. 74.

χοντο, καὶ ἀπὸ τῆς κραυγῆς αὐτῶν τὰ ὄρη ἠχῆσαντα ἐδόκει σειεσθαι. Ἐκκεχωρηκότων δὲ τούτων τοῦ ἱεροῦ, καὶ ἐκπεφυγόντων, καταπεσὼν τὸ ἱερὸν μετὰ τοῦ ὑψηλοτάτου τείχους, ἐν τάγῃ ἠδαφίσθη. Ὁ δὲ στρατὸς ἄμα Ἰρηγορίῳ καὶ τῷ βασιλεῖ τὴν χρυσοῦν εἰκόνα τῆς Ἀρτέμιδος συνέτριψαν, καὶ τὸν τόπον παντελῶς καθελόντες, ἔλαβον τὸ χρυσοῦν καὶ τὸ ἀργύριον· κἀκείθεν περάσαντες τὸν Λύκον ποταμὸν κατέβαλον τὸν τῆς Ἀθηνᾶς βωμὸν, θυγατρὸς Διὸς, ἐν τῇ κωμοπόλει Θεσδίας, τοὺς δὲ θησαυροὺς ἀμφοτέρων τῶν ἱερῶν συναΐξαντες, ἀφόρισαν εἰς ὑπηρεσίαν ἐκκλησιαστικῶν κειμηλίων μετὰ τῶν τόπων αὐτῶν. Καὶ οὕτως ἀπὸ πολλῶν πατριδῶν ἐξῆραν τὰ σκάνδαλα, κωφὰ τε καὶ ἰκονοειδῆ καὶ γλυπτὰ εἰδῶλα, βλαβερά τε καὶ ἀχρεῖα, πεποιημένα ἀπὸ τῶν ἀνοήτων καὶ ἐξεστηκότων ἀνθρώπων.

§ 134. Μετὰ δὲ ταῦτα ἔσπευδεν ὁ ἅγιος Γρηγόριος καταλαβεῖν καὶ τὴν τῶν Ζερανιτῶν πατρίδα,

clamore eorum montes resonantes videbantur moveri. Verum illis e templo discedere coactis et aufugientibus, concidens templum cum altissimo muro confestim aequatum est solo. Exercitus vero cum Gregorio et rege auream imaginem Dianæ confregerunt, locumque omnino subvertentes, abstulerunt aurea et argentea. Inde trajicientes Lycum fluvium, dejecerunt Minervæ aram, Jovis filia, in oppido Thesdias : thesauros vero utriusque templi collectos segregarunt ad usum ecclesiasticorum ornamentorum cum locis ipsis. Hoc modo a multis provinciis abstulerunt officendula, surdaque et tornatilia et sculpta idola, noxiaque et inutilia, ab hominibus amantibus et stupidis fabricata.

§ 134. Deinde vero festinavit sanctus Gregorius provinciam Zeranitarum, apostolicamque ibi

qu'aux fondements. Il en prit les trésors pour les distribuer aux pauvres, et il consacra le terrain à l'Église. Il confirma les habitants du pays dans la science de la vérité. Ensuite il commença à instruire avec soin dans la sagesse divine la cour du roi, ainsi que les grands et les nobles de l'armée.

CXI.

[§ 135.] Ensuite le roi Tiridate, avec sa femme la reine Aschkhen et sa sœur Khosrovitoukhé, commanda qu'on réunît toutes ses troupes, et d'après ses ordres elles arrivèrent aussitôt au ren-

dez-vous indiqué, qui était la ville de Vagharschabad, dans la province d'Ararat. Le roi y vint aussi et toutes les cohortes s'y rassemblèrent; les grands, les préfets, les gouverneurs, les nobles, les généraux, les commandants, les princes, les satrapes, les juges, les magistrats, tous se présentèrent devant le roi. Celui-ci décida, de concert avec eux, de hâter la possession de si grands biens: « Hâtons-nous d'élire pour notre pasteur Grégoire, qui nous a été donné par Dieu comme guide, pour qu'il nous illumine par le baptême, et qu'il nous renouvelle par le sacrement du Créateur. » Mais Grégoire ne voulait pas consentir à recevoir le

καὶ τὸ ἀποστολικὸν κήρυγμα κἀκεῖσε σπείρας, ἀποστῆσαι τῆς βδελυρᾶς τῶν δαιμόνων προσκυνήσεως καὶ τῆς ἐπιλατικῆς ἐνεργείας τὰ βαρβαρικά μέρη, καὶ εἰς τὰ μαθήματα τῆς θεϊκῆς σοφίας μεταλαθεῖν τὸ τραχύτατον ἔθνος καὶ περιφερόμενον ἐθνικαῖς ἀγωγαῖς, ὥστε πεπαιδευμένους καὶ γεγυμνασμένους ἐν τοῖς εὐαγγελικαῖς παραγγέλμασι καὶ οὐκ οἴους (1. οἰκείους) καταστῆσαι. Ἐφθασεν οὖν ἐν τῷ ἱερῷ Ἡραΐστου, λεγομένου οἴου τοῦ Διός, ἐν κώμῃ λεγομένῃ Βαραάρις κατὰ τὴν τῶν Πάρθων γλῶσσαν, καὶ τοῦτο ἀπὸ θεμελίων κατήσκαψεν, τοὺς δὲ ἀποκειμένους θησαυροὺς συλλέξαντες, τοῖς πτωχοῖς διένειμαν· καὶ τὸν τόπον τῆ ἐκκλησίας ἀφώρισαν, καὶ ἐστήριξαν ἐν τῇ γνώσει τῆς ἀληθείας. Καὶ ἀπὸ τότε ἐσπευδεν τοὺς οἰκειοτάτους, καὶ τοὺς μεγάλους τοῦ παλατίου καὶ ἐλευθέρους ἐν γένει ἐν τῇ τοῦ Θεοῦ σοφίᾳ παιδεῦσαι.

etiam promulgando prædicationem, abstrahere ab abominanda dæmonum adoratione, et ab Ephialtica operatione partes barbaricas, et ad disciplinam divinæ sapientiæ transferre gentem durissimam, institutisque gentilibus circumlatam, ut eruditi et exercitati essent evangelicis monitis et amici fierent. Venit ergo ad templum Vulcani, qui Jovis dicitur, in pago Baraariz nominato secundum linguam Parthorum, et hoc a fundamentis everterunt: sed thesauros ibi jacentes collegerunt, et diviserunt pauperibus: locum pro ecclesia sequestrarunt, et ipsos in cognitione veritatis confirmarunt. Ab eo tempore festinavit familiarissimos, et proceres palatii, et genere liberos, Dei scientia erudire.

CAPUT DUODECIMUM.

Sanctus Gregorius cum insigni comitatu et cum litteris Cæsaream missus a rege, ibique ordinatus archiepiscopus, redit in Armeniam cum litteris Cæsareensium.

§ 135. Ὁ δὲ βασιλεὺς Τηρηδάτιος σὺν τῇ βασιλίῳ Ἀσιχῆνῃ, καὶ τῇ ἀδελφῇ αὐτοῦ Κουσαρωδοῦκτᾳ, ἐπέλευσεν συναχθῆναι δημομαζὸν τὰ στρατεύματα. Οἱ δὲ διὰ τάχους εἰς τὴν ὠρισμένην ἡμέραν παρεγένοντο εἰς Ἄραράτ τὴν πατρίδα, καὶ Οὐαλεροκτίστην τὴν πόλιν, ἐνθα καὶ ὁ βασιλεὺς ἐπορεύετο. Καὶ συνήχθησαν μεγιστᾶνες, καὶ φύλαρχοι, καὶ τοπάρχαι, καὶ οἱ ἐν ἀξιώματι ἐντιμοὶ, στρατοπεδάρχαι, καὶ οἱ ἐπ' ἐξουσιῶν ἀρχοντες, σατράπαι τε καὶ ἐλεύθεροι, καὶ παρίστανται ἐνώπιον τοῦ βασιλέως. Συμβούλιον δὲ ἔλαβεν μετὰ πάντων ὁ βασιλεὺς, σπεύδων αὐτοὺς ἀγαθῶν ἔργων κληρονόμους γενέσθαι, καὶ φησιν· Δεῦτε τοῦτον ἐν τάχει, τὸν δοθέντα παρὰ τοῦ Θεοῦ τῆς ζωῆς ἡμῶν ὁδηγόν, ποιμένα καταστήσωμεν τὸν Γρηγόριον, ὅπως φωτίσῃ ἡμᾶς διὰ τοῦ βαπτίσματος, καὶ ἀνακαινίσῃ διὰ τῶν ζωοφόρων μυστηρίων τοῦ

§ 135. Rex porro Teredatius cum regina Asichene et sorore sua Cusaroducta jussit unanimiter congregari exercitus. Hi vero velociter ad diem præstitutum advennerunt in provinciam Ararat, et in civitatem Valeroctisten, quo et rex profectus est. Congregati autem sunt magnates, principes tribuum, locorum principes, et qui in dignitatibus sunt honorati, agminum duces, magistratum principes et liberi, adstiteruntque coram rege. Consultabat autem cum omnibus rex, studens bonorum operum eos reddere possessores, et dixit: Agite, hunc Gregorium, qui a Deo nobis datus est vitæ dux, quamprimum constituamus pastorem, ut illuminet nos baptisate et renovet mysteriis vitam afferentibus creatoris nostri

grand honneur du sacerdoce. « Je ne puis, disait-il, soutenir une telle dignité à cause de sa grandeur, car c'est un honneur et une gloire ineffable donnée par le Christ, d'être intercesseur entre Dieu et les hommes. Cherchez donc et trouvez quelqu'un qui en soit digne. »

[§ 136.] Alors Dieu envoya au roi une vision admirable, parce qu'il voyait l'ange de Dieu qui lui parlait : « Vous devez, disait-il, conférer sans tarder le sacerdoce à Grégoire, afin qu'il vous éclaire par le baptême. » L'ange de Dieu apparut également à Grégoire, et il lui dit de ne point s'y refuser : « car, disait-il, cela est ordonné par le Christ. » Alors il consentit aussitôt et dit : « Que la volonté de Dieu soit faite ! »

(1) La race d'Ankegh était issue de Baskam, petit-fils de Haïgag (Moïse de Khorène, I, 13), surnommé Dork (II, 8). Faustus de Byzance dit que les possessions de cette satrapie se trouvaient dans le canton de Dzop, situé dans la quatrième Arménie.

(2) Cette province, appelée aussi Aghdzen, située au sud de l'Arménie et sur les bords du Tigre, correspond au pachalik d'Amid. Les Byzantins la nommaient Arzanène (Indjilji, *Arm. anc.*, pag. 67 *σι-μαρτιν*, *Mém. sur l'Arménie*, t. I, pag. 158 et suiv.).

(3) Le titre de ptiachtchkh, que les Grecs ont rendu par πητιάξ (*Visconti, Icon. grecque*, t. II, pag. 386), veut dire « commandant des frontières. » (Cf. Moïse de Khorène, II, 8.)

(4) Ce personnage portait, selon Moïse de Khorène (II, 7), le nom d'*Hatr-ichkhan*, « prince-père ».

CXII.

Alors le roi, avec hâte, avec crainte et aussi avec une grande joie, rassembla les principaux satrapes et les gouverneurs du pays. En premier lieu, le prince de la maison d'Ankegh (1); le second, le prince d'Aghdznik (2) qui était grand ptiachtchkh (3); le troisième, le prince chef des eunuques (4); le quatrième, le prince thakatir, chef de la cavalerie (5); le cinquième, le prince généralissime, chef des troupes arméniennes (6); le sixième, le prince du pays de Gortouk (7); le septième, le prince du pays de Dzop (8); le huitième, le prince du pays des Karkars (9), nommé le second ptiachtchkh; le neuvième, le

(5) Le thakatir « qui pose la couronne » était également *asbed* « chef de la cavalerie ». Cette charge appartenait aux Pakradouni (Bagratides), issus du juif Pakrad, auquel Valarsace avait conféré cette importante dignité (Moïse de Khorène, II, 7, 8).

(6) Ce prince s'appelait Ardavazt Mantagouni (Moïse de Khorène, II, 82).

(7) Cantouq de la province de Gordjaik (Moïse de Kh., II, 8.)

(8) Dans la quatrième Arménie. Ce canton répond à la Sophène de Strabon (XI, 14, 2). — Cf. Moïse de Kh., II, 8.

(9) Le Koukharkh est une province de l'Arménie septentrionale, qui répond à l'ancienne Gogarène de Strabon (XI, 14, 4).

δημιουργοῦ ἡμῶν Θεοῦ. Ὁ δὲ Γρηγόριος οὐκ ἐβούλετο καταδέξασθαι τὴν τῆς ἀρχιερωσύνης τιμὴν· Οὐκ εἶμι ἱκανὸς, λέγων, διὰ τὸ ἀπειρον ἕψος τῆς θεότητος ταύτην βαστάζει· ἀνεκδιήγητα γὰρ δωρήματα ὑπάρχουσιν ἀπὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ δόξης τῶ ἡγουμένῳ καὶ μεσίτῃ γινομένῳ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Ἀλλὰ ζητήσατε τὸν ἄξιον εἰς τοῦτο προχειρισθῆναι.

§ 136. Τότε θεωρεῖ ὁ βασιλεὺς δράμα φοβερὸν παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀποδειχθὲν αὐτῷ. Εἶδεν γὰρ Θεοῦ ἄγγελον λέγοντα αὐτῷ· Δεῖ ὑμᾶς, φησί, τὸν Γρηγόριον κληρῶσαι ἀνυπερθέτως ἐν τῇ τῆς ἱερωσύνης τιμῇ, ὅπως φωτίσῃ ὑμᾶς. Ὡσαύτως ἐφάνη καὶ Γρηγόριῳ αὐτὸς ὁ ἄγγελος, λέγων· Μὴ τολμήσης ἀντιστῆναι, παρὰ τοῦ Χριστοῦ γὰρ ταῦτά σοι προστέακται. Καὶ εὐθέως καταδεξάμενος, ἔφη· Τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου γενέσθω.

Τότε ὁ βασιλεὺς μετὰ πολλῆς χαρᾶς καὶ σπουδῆς καὶ φόβου μεγάλου ἐφρόντιζεν. Κελεύει οὖν τοὺς ἀρχηγούς τῶν σατραπιῶν συγκαλέσασθαι, καὶ τὸν πᾶρχα. Καὶ πρῶτος ἀρχῶν Ἀγγελιῶν οἴκου, ὁ δεύτερος ἀρχῶν Ἀλσενῶν, ὁ τῆς κομητατησίας, ὁ τρίτος ἀρχῶν ἐπὶ τῆς ἐξουσίας Πατρικίου λεγόμενος, ὁ τέταρτος ἀρχῶν ὁ τὸ διάδημα ἐξουσιαν ἔχων ἐπιθῆσαι τῷ βασιλεῖ, ὁ λεγόμενος Ἀσπέτων, ὁ πέμπτος

Dei. At Gregorius volebat acceptare honorem summi sacerdotii. Non sum idoneus, aiebat, propter immensam sublimitatem divinitatis hunc honorem possidere. Nam inenarrabilia a gloria Christi habet dona, qui ductor fit hominumque intercessor apud Deum. Verum querite dignum, qui ad hoc promoveatur.

§ 136. Tunc offertur regi visio verenda, eidem a Deo ostensa. Vidit enim Dei angelum sibi dicentem : Oportet vos, inquit, Gregorium sine dilatione sortiri in honorem sacerdotii, ut vos illuminet. Similiter Gregorio visus est idem angelus, dicens : Ne præsumpseris resistere : nam hac tibi a Christo mandata sunt. Ille statim amens, dixit : Fiat voluntas Dei !

Tunc rex ingente cum gaudio studioque et timore magno rei curam suscepit. Jussit ergo convocari satraparum duces, et locorum principes. Primus princeps domus Angelitarum : secundus princeps Albanarum, qui est ex comitatu : tertius princeps, qui a dignitate sua Patricius dicitur : quartus princeps, qui auctoritatem habet redimiendi regem diademate, dicitur Aspeton : quintus princeps, castrorum præfectus militum

prince du pays des Reschdouni (1); le dixième, le prince du pays de Mog (2); le onzième, le prince du pays de Siounik (3); le douzième, le prince du pays de Zotek (4); le treizième, le prince du pays d'Oudi (5); le quatorzième, le prince préfet du canton de Zaravant et de Her (6); le quinzième, le prince de la race de Malkaz (7); le seizième, le prince des Ardzrouni (8). Ce sont là les princes choisis, les préfets et les gouverneurs, les chefs de mille et de dix mille soldats d'Arménie, de la race de Thorgom. Le roi, les ayant rassemblés, les envoya en Cappadoce, dans la ville de Césarée, qui dans l'idiome arménien s'appelle Majakh (9). C'est là qu'ayant envoyé

Grégoire, Tiridate voulait le faire nommer grand pontife de tout son pays.

CXIII.

[§ 139.] Grégoire monta dans le char enrichi d'or du roi, traîné par des mules blanches; et tous les princes réunis l'accompagnèrent avec des chars et des chevaux, avec des troupes et des bannières, chacun conduisant sa cohorte. Ils quittèrent la province d'Ararat et la ville de Vagharschabad, et ils arrivèrent aux frontières des Grecs, où ils trouvèrent l'hospitalité dans toutes les villes et furent reçus avec de grands hon-

(1) Canton de la province de Vasbouragan, situé sur les rives méridionales du lac de Van.

(2) Province de la Grande Arménie, située à l'orient du Tigre, dans les montagnes du Kurdistan, et qui paraît être la même que la Moxoène d'Ammien Marcellin (liv. 25, ch. 7).

(3) Cette province s'étendait depuis l'Araxe jusqu'au-delà du lac de Sévan. Les satrapes de cette province descendaient de Haïg, et étaient qualifiés par les Grecs d'Ἀρχωντῶν τοῦ Συνῆς (Const. Porphyr., *De caerem. aul. byz.*, t. I, pag. 397). Plus tard la Siounie devint l'apanage des princes Orbélians, qui en furent dépouillés par les Musulmans.

(4) La tribu des Zotek, issue de la race d'Ahran (Moïse de Khorène, II, 7), occupait le pays situé à l'orient du Kour ou Cyrus.

(5) La tribu des Oudi occupait le territoire situé à l'extrémité septentrionale de l'Arménie sur les rives du Kour. C'est ce pays qui est appelé Otène par Pline (VI, 13). — Cf. S.-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pag. 226 et suiv.

(6) Ces deux cantons faisaient partie de la Persmnie, et se trouvaient situés sur le versant des montagnes du Kurdistan vers l'est, et du côté d'Ourmiah. — Cf. S.-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pag. 178.

(7) La race de Malkaz descendait des Khorkhorouni, issus de Haïg. Le chef de cette race était commandant des gardes du corps du roi (Moïse de Khorène, II, 7).

(8) Cette satrapie fut fondée par Vagharschag. Le chef avait le privilège de porter les aigles devant le roi (Moïse de Khorène, II, 7). Les Ardzrouni régnerent au dixième siècle dans le Vasbouragan (Γνομῶν Ἀρτζρουνῶν, *Hist. des Ardzrouni*, en arm. — Indjidji, *Archeol. arm.*, t. II, pag. 109-121).

(9) Mazaca fut fondée, selon les traditions arméniennes, par Majakh, deux mille ans avant J.-C. (Moïse de Kh., I, 13). Le nom de Césarée, qui remplaça celui de Mazaca, fut donné à cette ville par Tibère (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, I, pag. 185-186).

ἀρχων στρατοπεδάρχης στρατηλατικῆς ἐξουσίας τῆς Ἀρμενίων χώρας, ὁ ἕκτος ἀρχων ὁ τῆς Κορδοβιτῶν χώρας, ὁ ἕβδομος ἀρχων ὁ ἕτερος κομητατῆσιος· ὁ ὄγδοος ἀρχων τῆς Ρουστινῶν χώρας, ὁ ἕννατος ἀρχων τῆς Κωμητῶν χώρας· ὁ δέκατος ἀρχων τῆς Συνιστῶν χώρας, ὁ δωδέκατος ἀρχων ὁ Σουδεῶν χώρας, καὶ ὁ τρισκαίδεκατος ἀρχων ὁ τῆς Σουτιῶν χώρας. Ὁ τεσσαρεσκαίδεκατος, ὁ ἐθνάρχης Ζαρουανῶν καὶ Χερῆς τῆς πατρίδος· ὁ πέμπτος καὶ δέκατος ἀρχων, ὁ τοῦ Μαλχασιῶν οἴκου ὁ ἐξκαίδεκατος ἀρχων, ὁ Ἀσουρουῶν. Οὗτοι οἱ ἀρχοντες οἱ ἐκλεκτοὶ, τοποκράτορες, πατριαρχικοὶ, χιλιάρχου καὶ μυριάρχου ἐν μέσῳ τῆς Ἀρμενίων χώρας οἴκου Θοργῶμ, οὗς συναθροίσας ὁ βασιλεὺς, ἀπέστειλεν εἰς τὰ μέρη Καππαδοκίας εἰς πόλιν Καισαρέων, κατὰ τὴν Ἀρμενίων διάλεκτον Μασάχ λεγομένην, ὅπως ἀπελθόντες τὸν Γρηγόριον ἀρχιερέα καταστήσωσι πάση τῇ χώρᾳ.

§ 139. Ἀνεβίβασαν δὲ τὸν ἄγιον Γρηγόριον ἐν τῷ χρυσεμπάστῳ ἄρματι, ἐλκομένῳ λευκαῖς ἡμιόνοις, καὶ πάντες οἱ ἀρχοντες μετ' αὐτοῦ μετὰ τῶν ἄρμάτων καὶ ἵππων, ἕκαστος σὺν τῷ ἰδίῳ στρατεύ-

egionis Armeniæ : sextus princeps, præfectus regionis Cordobitarum . septimus princeps, alius ex comitatu : octavus princeps, regionis Rustinarum præfectus : decimus princeps, regionis Synistarum : duodecimus princeps, regionis Sudeorum : decimus tertius princeps, regionis Sutiarum : decimus quartus, præfectus gentis Zaruandarum et provinciae Checras : decimus quintus, princeps Malchasiarum domus : decimus sextus, princeps Asurunarum. Hi sunt principes electi, locorum præfecti, capita familiarum, mille et decem millium ductores in regione Armeniæ ex familia Thorgom, quos collegit rex, et misit in Cappadociam ad civitatem Cæsaream, secundum idioma Armenorum Masach dictam, ut proficiscentes Gregorium constituerent summum sacerdotem totius regionis.

§ 139. Sanctum vero Gregorium ascendere fecerunt in currum auro distinctum, tractum a mulis candidis, et omnes cum ipso principes cum curribus et equis, singuli cum agminibus suis egressi a provincia

neurs. On leur témoignait une grande joie, on leur donnait des fêtes et des banquets, lorsqu'on apprenait les miracles opérés par Dieu, la conversion salutaire de ceux qui étaient venus, et leur progrès dans la voie du bien. Étant ainsi fêtés sur toute la route, ils arrivèrent à Césarée et ils y virent le saint catholico Léonce (Léontios), tout le clergé de l'Église par ordre de dignités, et tous les ministres des mœurs angéliques. Après les avoir salués, ils racontèrent tout ce que Dieu avait opéré, et ils présentèrent la lettre du roi au saint pontife qui la reçut avec de grandes démonstrations d'allégresse. Tous les habitants, les accueillant avec amour, leur faisaient avec joie une grande fête; ils accueillirent saint Grégoire à cause des mérites de ses vertus et des souffrances qu'il avait endurées dans son martyre, et ils le reçurent avec des cierges, des chants et des hymnes spirituelles. Les grands de la ville lui témoignèrent un grand respect, et l'honorèrent de

(1) Sur l'apostolat de S. Grégoire et la légalisation ecclésiastique de ses travaux qu'il alla chercher lui-même à Césarée, avec le titre d'évêque d'Arménie, consultez

grand cœur, suivant la coutume de ceux qui appartiennent au Christ. Ainsi, il fut honorablement accueilli de tous, à cause du bonheur qu'il avait éprouvé en obtenant le titre de martyr.

[§ 140.] Alors on convoqua dans la ville de Césarée un concile composé de beaucoup d'évêques pour ordonner saint Grégoire, et lui concéder l'honneur de l'humble sacerdoce du Christ et la dignité de l'épiscopat pour la gloire de Dieu. Les saints évêques réunis et le saint catholico Léonce lui imposèrent les mains avec le saint Évangile, pour qu'il reçût l'autorité sur la terre et dans le ciel et les clefs du royaume céleste (1). Ensuite ils prirent congé de saint Grégoire et des princes, avec de grands honneurs, et lui donnèrent une lettre et une escorte. Ceux-ci se mirent en route, et, ayant quitté la ville, avec la grâce de Notre-Seigneur Jésus-Christ, ils arrivèrent à la ville de Sébaste, où, ayant trouvé des demeures, ils résidèrent plusieurs jours. Grégoire y rencontra beaucoup de

Fabricius, *Lux salutaris*, p. 640. — Blumhardt, *Hist. gener. de l'établ. du Christ.* (trad. de Bost.), t. 1, p. 292. — Lenain de Till emont, *Mémoires*, t. V, p. 112.

ματι, ἐξεληθόντες ἀπὸ Ἀραράτ τῆς πατρίδος καὶ Οὐαλεροκτίστης πόλεως, ἔφθασαν ἐν τοῖς ὄρεισις Ἰωνίας, πολλὴν τιμὴν εὐράμενοι πανταχοῦ ἐν ταῖς πόλεσι, μετὰ πλείστης χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης προπεμπόμενοι, ἐπειδὴ ἀκούοντες ἦσαν ἅπαντες τὰ θαυμάσια τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν γινομένην σωτηρίαν, καὶ τὰς ἐπ' ὤφελείᾳ πορείας αὐτῶν. Οὕτως πανταχοῦ ὀδηγηθέντες, ἔφθασαν εἰς τὴν Καισαρέων πόλιν, καὶ ἐθεάσαντο ἐκεῖ τὸν ἁγιώτατον καὶ καθολικὸν Λεόντιον, καὶ πάντας τοὺς ἐκκλησιαστικὸς χοροὺς τῶν ἁγίων κληρικῶν, καὶ τὰς ἀγγελικὰς καταστάσεις ἐν τῇ ἀσκήσει καὶ λειτουργίᾳ. Καὶ ἀσπασάμενοι αὐτοὺς διηγῆσαντο τὰ γενόμενα παρὰ τοῦ Θεοῦ· προσήνεγκαν δὲ καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ βασιλέως τῷ ἁγιωτάτῳ ἐπισκόπῳ Ἔστις, μετὰ πλείστης χαρᾶς δεξάμενος, σὺν πάσῃ τῇ πόλει ἠύφραίνετο, καὶ πάντες ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐώρταζον πανηγυρικὴν ἑορτήν. Τὸν δὲ ἅγιον Γρηγόριον ἀξίως ἐτίμησαν, κατὰ τὴν ἐνάρετον αὐτοῦ ἀθλησιν, καὶ τὸ μαρτυρικὸν στάδιον ψαλμοῖς καὶ πνευματικοῖς ᾄσμασιν δοξολογοῦντες· καὶ τῶν ἀρχόντων δὲ τῆς πόλεως φιλοτίμως δεξαμένων αὐτοὺς μετὰ σπουδαιοτάτης φροντίδος κατὰ τὸ χριστιανικὸν σπούδασμα. Οὕτως παρὰ πάντων δεόντως ἐτιμήθησαν, καὶ μάλιστα διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ μαρτυρικοῦ ὀνόματος.

§ 140. Μετὰ ταῦτα οὖν γίνεται σύνοδος ἐπισκόπων ἐν τῇ Καισαρέων πόλει, ἵνα τὸν ἅγιον χειροτονήσωσιν, ὥστε ἐγχειρισθῆναι αὐτῷ τὴν τιμὴν τῆς ταπεινώσεως καὶ ἀρχιερωσύνης τοῦ Χριστοῦ, καὶ τὸ ὄψωμα τῆς ἀρχιερατικῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. Τὸ δὲ ἅγιον Εὐαγγέλιον κατὰ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ κουφίσαντες, ἐπέθηκεν

Ararat et urbe Valerocliste, venerunt ad confisia Ioniae, multum honoris ubique recipientes in urbibus, magnoque cum gaudio et oblectatione deducti, quandoquidem omnes audiebant mirabilia Dei, factamque salutem, et itinera eorum fructuosa. Sic ubique deducti, venerunt ad civitatem Caesaream, et ibidem viderunt sanctissimum et catholicum Leontium, et omnes choro ecclesiasticos sanctorum clericorum, et angelicos sessus in exercitatione et liturgia. Ubi illos salutaverant, narrabant facta a Deo: epistolam vero regis attulerunt sanctissimo episcopo, qui, ea summo cum gaudio accepta, cum tota civitate exsultabat, et omnes simul magnificam celebrarunt festivitatem. Sanctum quoque Gregorium digne honorarunt propter fortia ejus certamina. Totum etiam martyrii ejus cursum psalmis et canticis spiritualibus gloriose celebrantes. Praeterea civitatis principes honorifice eos cum diligentissima cura exceperunt secundum christianorum studium. Sic ab omnibus decenter honorabantur, et maxime propter dignitatem nominis martyris.

§ 140. Post haec igitur habitum est concilium episcoporum in civitate Caesarea, ut sanctum manus imponendo ordinarent, ipseque acciperet honorem humilitationis et summi sacerdotii Christi, et excellentiam pontificalis honoris Dei. Cum autem levarent super caput ejus sanctum Evangelium, manus imposuerunt episcopi

moins qu'il persuada de venir avec lui pour les ordonner prêtres dans son pays, et il en emmena un grand nombre. Il fut magnifiquement reçu par les évêques de cette ville, par les grands et par le peuple. Partout où ils passaient, une foule immense se pressait pour voir le saint évêque Grégoire, et pour recevoir sa bénédiction..... Ensuite..... ayant accompli de cette manière leur long voyage, en bonne santé, en prospérité et remplis d'allégresse spirituelle, ils arrivèrent en Arménie.

CXIV.

[§ 141.] Étant arrivé aux confins de l'Arménie, Grégoire apprit que le temple de Vahak'n, dans

(1) Le mont Karké faisait partie de la chaîne des montagnes du Kurdistan (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 32).

(2) Ville principale du canton de Daron, dans la province de Douroupéran, célèbre par les temples des dieux nationaux de l'Arménie.

(3) Le dieu Vahak'n était représenté dans ce temple

le canton de Daron, était rempli d'or et d'argent et de beaucoup de présents offerts par les grands rois, et célèbre par le nom de la huitième statue du dieu appelé Vahak'n, destructeur de dragons. C'était l'endroit des sacrifices des rois de la Grande Arménie, situé sur le sommet du mont Karké (1) et proche de l'Euphrate, en face de la grande montagne du Taurus, et, à cause des nombreux sacrifices qui s'y faisaient, on l'appelait encore Achdichad (lieu des sacrifices) (2). Trois temples étaient encore restés debout : le premier était le temple de Vahak'n (3); le second, celui de la divine Mère d'or, et la statue avait aussi ce nom, c'est-à-dire la Mère d'or (4); le troisième temple était celui de la déesse Astghig, appelé aussi la résidence de Vahak'n, et qui est l'Aphrodite des Grecs.

sous la forme d'un homme tuant un dragon. Les anciens bardes arméniens récitaient au son du pampirn les exploits de Vahak'n, qui avait délivré le pays des monstres qui l'infestaient (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, I, 31).

(4) Ce nom était donné à la déesse Anahid, comme nous l'avons dit dans une note précédente.

τὰς χεῖρας οἱ ἐν τῇ ἀγίᾳ συνόδῳ ἐπίσκοποι, ὧν πρῶτος Λεόντιος. Λαβὼν οὖν τὴν ἐξουσίαν ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς ὄψαι καὶ λῦσαι, κατὰ τὸ ῥητὸν τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, προπέμπεται ἰσὺ τοῦ πλήθους ἐπισκόπων ὁ ἀγιώτατος Γρηγόριος μετὰ πολλῆς τιμῆς καὶ γραμμάτων. Ἐξελθόντες δὲ ἐκείθεν ἐν τῇ χάριτι τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἔφθασαν τὴν Σεβαστινῶν πόλιν, κακέϊσε καταμείναντες ἡμέρας οὐκ ὀλίγας, ἐπεισαν πλείονας τῶν εὐλαβεστάτων ἀδελφῶν συνελθεῖν αὐτοῖς, ἵνα ὁ ἀγιώτατος ἀρχιεπίσκοπος κληρώσῃ αὐτοὺς ἱερατικῶ κλήρῳ ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ, καὶ πολλοὺς χοροὺς συμπαραλαβόντες ἱπορεύοντο. Φιλοτίμως δὲ παρὰ πάσης χώρας τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν ἀρχόντων καὶ λαῶν ὑπεδέχοντο. Ἐπὶ δὲ τῇ αὐτῶν πορείᾳ συνήγετο ὄχλος πολὺς τῶν λαῶν, ὥστε ἰδεῖν τὸν ἅγιον ἀρχιεπίσκοπον Γρηγόριον, ἵνα εὐλογηθῶσι παρ' αὐτοῦ..... Μετὰ δὲ ταῦτα..... διήνυσεν τὸ μῆκος τῆς ὁδοῦ μετὰ πολλῆς εὐδωσείως καὶ πνευματικῆς χαρᾶς μέχρι τῆς ἰδίας χώρας.

§ 141. Καὶ ὅτε ἔφθασαν εἰς τὰ ὄρη τῆς Ἀρμενίων χώρας, ἤκουσεν ὁ ἅγιος Γρηγόριος, ὅτι ὁ Βαθῆιος βωμὸς κατελείφθη ἐν χώρᾳ Ταρουνῶν, βωμὸς πλουσιώτατος, μεστὸς ἀργυρίου καὶ χρυσοῦ. Ἦν γὰρ ἐκεῖ πολλὰ ἀναθήματα μεγάλων βασιλέων ἀποκειμένα. Προσηγορεύετο δὲ ὁ βωμὸς ὀγδόου σεβάσματος τοῦ ἐμφημοτάτου δρακοντοπνίκτου Ἡρακλείου, τόπος θυσίων βασιλέων Ἀρμενίας μεγάλης ἐν τοῖς Χαρχαρῶν ὄρεσιν. Ἦν δὲ ἐπάνω τοῦ ποταμοῦ Εὐφράτου, κατέναντι τοῦ μεγάλου ὄρους Ταύρου, ὁ εἰρημένος τόπος διὰ τὰς πολλὰς θυσίας πολύθυτος. Τοῦτο τὸ ἱερὸν ἔτι περιέστηκεν τρεῖς βωμοὺς ἐν ἑαυτῷ ἔχον· ὁ

in sancto concilio praesentes, quorum primus Leontius. Accepta ergo in caelo et in terra potestate ligandi et solvendi, secundum verba Evangelii, et clavibus regni caelorum, sanctissimus Gregorius a multitudine episcoporum diinititur magno cum honore et cum litteris. Inde egressi cum gratia Domini nostri Jesu Christi, venerunt ad civitatem Sebasten, ibique morati diebus non paucis, pluribus e piissimis fratribus persuaserunt, ut secum proficiscerentur, quo sanctissimus archiepiscopus in sua provincia eos ordinatione sacra clero sacerdotali adscriberet, multosque choros secum ducentes inde discesserunt. Honorifice autem ab omnium locorum episcopis, praefectis et populis excipiebantur. In eorum quoque itinere multa conveniebat populorum turba, ut viderent sanctum archiepiscopum Gregorium, et benedictionem ab eo obtinerent..... Post haec longam viam multa cum itineris prosperitate absolvit, et cum spiritali laetitia pervenit ad regionem suam.

§ 141. Ubi vero pervenerant in montes regionis Armeniæ, audivit sanctus Gregorius, relictum esse altare Babeium in provincia Taraunarum, altare ditissimum, plenum argenteis et aureis. Erant enim ibidem deposita multa donaria magnorum regum. Nominabatur autem altare octavi simulacri Herculis, famosissimi draconum suffocatoris, locus sacrificiorum magnæ Armeniae regum in montibus Charcharearum. Erat situs locus supra Euphratem fluvium e regione magni montis Tauri, appellatus propter multitudinem sacrificiorum Polythytus

Grégoire alla pour le détruire aussi; car la masse ignorante des habitants sacrifiait toujours dans les temples qui existaient encore.

[§ 142.] En revenant de la Grèce, il apportait avec lui quelques reliques des ossements du grand prophète, du bienheureux Jean-Baptiste (Méguerditch) et du saint martyr du Christ Athénogène (1). Cependant, arrivé en face de ces temples, près de l'Euphrate, il voulut porter les reliques à l'un des temples pour détruire les autels des idoles, et élever des chapelles aux saints. Quand ils arrivèrent près du fleuve Euphrate, distant de deux courses de cheval, ils eurent à traverser encore une vallée où il y avait un peu d'eau. Les mules blanches du carrosse où se trouvaient les divins trésors, les reliques, s'étant arrêtées, il fut impossible de les faire avancer

(1) Athanakinès ou Athénogène, évêque de Sébaste, fut martyrisé sous Dioclétien (*Vies des Saints*, 17 juillet). Il est curieux de lire dans Zénob de Glag (*Histoire de la province de Daron*, p. 34 et suiv. de la trad. fr.) l'histoire des événements qui mirent S. Grégoire en possession des reliques de S. Jean-Baptiste et de S. Αθηνόγενος. Η πρωτή γὰρ revoque de Césarée vendit à S. Grégoire, pour la somme de 1200 tabégans, les reliques de ce dernier.

dans la vallée. Mais l'ange de Dieu, étant apparu à Grégoire, lui dit : « Il platt au Seigneur que ces saints de Dieu demeurent ici. » Aussitôt toute la troupe, s'étant mise au travail, éleva bien vite une chapelle, et donna à ces saints leur repos (2).

CXV.

Pendant qu'ils élevaient la chapelle, Grégoire commanda à la troupe et aux princes qui étaient avec lui de monter pour abattre à coups de marteau le temple des idoles. Ayant gravi en se pressant, ils ne purent trouver les portes du temple pour y entrer, parce que les démons les leur avaient cachées. Ils tâchaient d'y pénétrer par l'extérieur, mais les outils de fer ne purent

(2) Le monastère de S. Jean-Précurseur, en Arménie. *Sourp Garabed*, fondé par S. Grégoire sur l'emplacement où il déposa les reliques de ce saint et celles d'Athénogène (Zénob de Glag, p. 50 et suiv. de la trad. fr.), devint la résidence des évêques de la principauté des Mamigonians. On appelle encore ce monastère, couvent de Glag ou des Neuf-Sources, *Innagnian*, à cause de neuf cours d'eau qui se trouvent dans son voisinage (Indjidji, *Géogr. anc. de l'Arm.*, p. 99).

πρῶτος ἐλέγετο ὁ Βαβήσιος, ὁ δεύτερος Χρυσῆς μητρὸς χρυσογεννητῶν θεῶν, χρυσοκόκκος (Χρυσῆς μητρὸς τῶν δαιμόνων). Καὶ ὁ τρίτος βωμὸς ἀστέρους θεῶν (f. Ἀστέρωθ) καὶ τῶν (τοῦ?) Ἡρακλέους ἐλέγετο κληθεὶς, κατὰ δὲ τοὺς Ἕλληνας Ἀφροδίτης. Ὁρμησεν οὖν ὁ ἅγιος Γρηγόριος, ἵνα καὶ τοῦτον καθέλῃ. Ἐτι γὰρ ἀγνοοῦντες οἱ ἄνθρωποι ἐθυσίαζον ἐν τοῖς καταλειφθεῖσιν βωμοῖς τούτοις.

§ 142. Ἀναστρέφων δὲ ἀπὸ τῶν Ἰωνίας μερῶν ἔλαβεν ἐκ τῶν λειψάνων τοῦ μεγάλου προφήτου καὶ φθάσας κατέναντι τῶν βωμῶν παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν, ἐβούλετο ὁ ἅγιος Γρηγόριος ἀνελεῖν, ἔνθα οἱ βωμοὶ, ἵνα καθελῶν αὐτοὺς μαρτύρων τοῖς λειψάνοις ἀναστήσῃ. Ὡς δὲ προσεπέλασαν τῷ Εὐφράτη ποταμῷ ἀπὸ τριῶν σταδίων, καὶ φάραγμα μικρὰν ἐμελλον περᾶσαι, ὕδωρ ὄλιγον ἔχουσαν, ἀπεστάθησαν αἱ ἐν τῷ ἄρματι λευκαὶ ἡμίονοι καὶ τὸν θεῖκον θησαυρὸν τῶν ἁγίων λειψάνων βαστάζουσαι, καὶ οὐκ ἠδύναντο παραλεῖν τὴν φάραγμα. Ἀποκαλυφθεὶς δὲ ὁ ἄγγελος Κυρίου πρὸς Γρηγόριον εἶπεν· Εὐδόκησεν Κύριος τὴν κατοικησὶν τῶν ἁγίων ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ. Τοῦ δὲ πλῆθους εὐθέως χεῖρα ἀρέξαντος, κατὰ πρόθεσιν Γρηγορίου, ἠκοδόμησαν μαρτύριον, καὶ τοὺς ἁγίους κατέθεντο.

Ἐτι δὲ μελλούσης τελειωθῆναι τῆς οἰκοδομῆς, προσέταξεν Γρηγόριος τῷ στρατεύματι καὶ τοῖς ἄρχουσι τοῖς σὺν αὐτῷ, ἵνα ἀνελθόντες μετὰ λαξευτηρίων καταβάλωσι τοὺς βωμούς. Πολλὰ δὲ κοιλίσαντες, οὐκ ἴσχυσαν ἐξευρεῖν τὰς θύρας τοῦ ἱεροῦ,

(sacrificiis abundans). Hoc fanum adhuc stabat, tria in se habens altaria : primum vocabatur Babeius; secundum Aureæ geneticis auro genitorum deorum, auro purpuraque ornata (statua?) Aureæ matris deorum. Et tertium altare Astaroth (?) et Herculis dicebatur locus, vocatum secundum Græcos Aphroditæ. Profectus ergo est sanctus Gregorius, ut hoc etiam fanum destrueret; nam homines ignorantes etiam tum sacrificabant in relictis istis altaribus.

§ 142. Revertens autem ex partibus Ionisæ, accepit de reliquiis magni prophetae [Joannis Baptistæ et Athenogenis martyris], veniensque e regione altarum circa Euphratem fluvium, volebat sanctus Gregorius pergere ad locum ubi erant altaria, ut ea destrueret et martyrum reliquiis alia erigeret. Cum vero ad Euphratem appropinquarent, tribusque ab eo distarent stadiis, et modicam transituri essent vallem, in qua nonnihil erat aquæ. albi muli, qui currum trahebant, et divinum portabant sanctarum reliquiarum thesaurum, defecerunt et non poterant transire vallem. Apparens vero angelus Domini, ad Gregorium dixit : Placuit Domino, ut habitatio sanctorum sit in hoc loco. Continuo secundum propositionem Gregorii, multitudine manuum porrigente, ædificaverunt sacram martyrum œdem, et sanctos ibi deposuerunt.

Dum adhuc perficiendum erat ædificium, præcepit Gregorius exercitui et principibus, qui cum ipso erant, ut pergerent cum instrumentis lapidariis, et altaria dejicerent. At illi multum laborando non potuerunt invenire portas templi, ut illud ingrederentur : qui

entamer les murailles. Aussitôt les princes accoururent et firent part des obstacles qu'ils avaient rencontrés.

[§ 143.]..... Un vent violent s'éleva bientôt du bois de la croix que le saint pontife portait à la main. Le vent souffla fortement, aussi haut que la cime de la montagne; et, y étant arrivé, il abattit, renversa et déracina tout l'édifice des autels des idoles, et le fit si bien disparaître qu'on n'aperçut ensuite plus rien dans cet endroit, ni p'erre, ni bois, ni argent; il semblait qu'il n'y avait jamais eu là de constructions. Ceux qui s'y trouvaient renfermés, les ministres paiens et leurs sectaires furent anéantis; leurs ossements mêmes disparurent..... (1).

(1) Cf. le récit détaillé de la prise de possession de cette localité appelée Kicané, sur le territoire de Bakoulik, dans le canton de Daron, qu'a donné Zénob de Glas (*Histoire de Daron*, p. 36 et suiv. de la traduction française).

Il gravit ensuite à l'endroit où étaient les temples, et, ayant rassemblé les gens du pays, il les convertit au culte divin. Il jeta les fondements de l'église et éleva un autel à la gloire du Christ. C'est là qu'on commença d'abord à construire des églises et des autels au nom de la Sainte Trinité et à établir les fonts baptismaux (2). D'abord il purifia par le baptême les grands satrapes qui l'avaient accompagné à la ville de Césarée, puis ensuite les habitants du pays. Il s'arrêta vingt jours en cet endroit, où il baptisa plus de cent quatre-vingt-dix mille personnes. Il éleva un autel dans la chapelle du repos des saints qu'il avait construite, y célébra le sacrifice salutaire, et là il distribua le corps et le sang vivifiant du Christ. Il

(2) Faustus de Byzance appelle cette première église « la mère des églises d'Arménie » (*Hist. d'Arm.*, III, 3, 14. — IV, 14). Elle fut détruite par Abderrahim, neveu de Mahomet, à ce que nous apprend le continuateur arménien de l'Histoire de Zénob, Jean Mamigonien.

ὡστε ἔνδον εἰσελθεῖν· οἱ γὰρ ἔνδον φαντασίας ποιήσαντες ἐκάλωψαν ταύτας. Ἀλλὰ μὴν οὐδὲ ἐξωθεν ὁ σάηρος ἤψατο τῆς οἰκοδομῆς. Σπεύσαντες δὲ οἱ ἄρχοντες κατέβησαν διηγήσασθαι τῷ πατριάρχει.

§ 143. Σφοδρότατος ἀνεμος ἀπὸ τοῦ δεσποτικοῦ σημείου, οὗ ἐν τῇ χειρὶ ἐβάσταζε, πνεύσας, καὶ τὴν οἰκοδομὴν τῶν βωμῶν τύψας, ἐκ θεμελιῶν κατέβαλεν, τῆς φάραγγος πλήρης ἐκπνεύσας, καὶ παντελῶς ἐδαφίσας τὸν τόπον, ὥστε μὴδὲ τὰ ἴχνια αὐτῶν ἀπὸ τότε φανῆναι, καὶ τοὺς λίθους δὲ μὴκόθεν ἀκοντίσας. Ἄλλ' οὐδὲ ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἀργυρὸς, ὁ πολὺς ἀποκείμενος ἐν τῷ ἱερῷ, εὐρέθη, καὶ πλῆθος δὲ ἀνθρώπων ἐκ τῶν ἱερέων καὶ τῶν δεισιδαίμωνων ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ ἀπέθανον, μὴδὲ τῶν ὀστέων αὐτῶν εὐρεθέντων.....

Μετὰ δὲ ταῦτα ἀνελθὼν εἰς τὸν τόπον ἱεροῦ, καὶ συναΐας τοὺς ἀνθρώπους, ἐδίδασκεν τὴν θεογνωσίαν, καὶ κατέθετο τὰ θεμέλια τῆς ἐκκλησίας ἐν αὐτοῖς τοῖς τόποις, καὶ ἔστησεν θυσιαστήριον ἐν ὀνόματι τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, ἐκεῖσε ἐν πρώτοις ἀρξάμενος ἐκκλησιῶν οἰκοδομῆς καὶ καταστάσεως θυσιαστηρίων εἰς ὄνομα τοῦ Χριστοῦ· καὶ ἐτοιμάσας λουτήρας βαπτίσματος, πρώτων μὲν τοὺς μετ' αὐτοῦ συνοδεύσαντας μεγάλους σατράπας ἐπελθόντας, ἡμέρας δὲ εἴκοσι ἐν τῇ αὐτῇ πατρίδι παραμείνας, ἐβάπτισε πλείους ἐννέα καὶ ὀκταμυριάδας ἀνθρώπων· καὶ στήσας θυσιαστήρια ἐν τοῖς μαρτυρίοις τῶν ἁγίων, τοῖς ὑπ' αὐτοῦ οἰκοδομηθείσιν, προσήνεγκεν προσφοράς σωτηρίων; καὶ τὸ ζωοποιὸν σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ μετέδωκε πᾶσι· καὶ προσέταξεν ἐπιτελέσαι κατ' ἔτος ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ τὴν τῶν μαρτύρων μνήμην ἑβδόμῃ τοῦ μηνὸς Σαομῆ κατὰ χώραν λεγομένου, κατὰ δὲ Ῥωμαίους ὀκτωβρίῳ, ὅπως μετὰ πλείστης χαρᾶς συναχθέντες τὴν πανήγυριν ἐκείνης τῆς ἡμέρας ἐορτάσωσιν, ἐπειδὴ ἐνταῦθα ἐκ-

enim intus erant, spectra obijciendo illas occultabant. At neque extrinsecus formam tannebat edificium. Itaque principes festinanter iverunt, patriarchæ ista nuntiaturi.

§ 143..... Ventus vehementissimus a signo Dominico, quod in manu gestabat, spirans, ædificiumque altarium percutiens, a fundamentis dejecit, plenus ex valle aspirans, et locum omnino solo æquans, ut nec altarium vestigia ab illo tempore cernerentur, imo et lapides longissime jactarentur. At neque aurum et argentum, quod in templo plurimum jacebat, inventum est, et multitudo hominum ex sacerdotibus et superstitionis in loco illo mortui sunt, ne ossibus quidem eorum inventis.....

Post hæc procedens ad locum templi et congregans homines, docebat Dei cognitionem: et posita sunt fundamenta ecclesiæ in iisdem locis, et erexit altare ad gloriam Dei, ibi primum incipiens ædificare ecclesias et altaria erigere nomine Christi: præparatisque lavacris ad baptizandum, primum quidem magnos satrapas, qui itineris comites fuerant, accedentes baptizavit, deinde vero viginti diebus in eadem permanens provincia, plures quam novem et decem hominum myriadas. Erectis quoque altaribus in sacris sanctorum martyrum ædibus, quas ipse ædificaverat, obtulit sacrificia salutaria, et salutiferum Christi corpus et sanguinem distribuit omnibus: præterea mandavit, ut quotannis in loco illo martyrum memoria celebraretur septima die mensis Saome in loco illo dicti, secundum Romanos mense Octobri, ut maximo cum gaudio congregati festivitatem illius diei celebrent, quandoquidem ecclesiam in principio ibidem

prescrivit qu'on célébrât dans ce lieu chaque année la fête des saints, et que là, s'étant tous réunis, ils sanctifiasent une fête en leur mémoire, le septième jour du mois de Sahmi (1), parce que ce fut là qu'il éleva des églises, et qu'il ordonna des prêtres. Tout à l'entour, on construisit des églises entourées de murailles et on y établit des prêtres.

[§ 144.] Ensuite, en quittant ce lieu, avec la glorieuse puissance de la croix, il emporta une partie des reliques des saints, pour leur élever des chapelles en d'autres endroits. Et parcourant toutes les provinces, visitant les bourgs et les campagnes, il construisait des églises, donnait le baptême et consacrait des prêtres.

CXVI.

Le grand roi Tiridate, ayant appris que Gré-

(1) Le 16 d'octobre. Maintenant les Arméniens célèbrent cette fête le deuxième dimanche après la Pentecôte.

(2) Ville de la province d'Ararat dans le canton de Pakrévant, dans le voisinage du mont Massis. Elle fut

κλησίαν ἐν ἀρχῇ ὑποδόμησεν καὶ θυσιαστήρια ἔστησεν καὶ ἱερέας ἐκλήρωσε τοῖς τόποις ἐκεῖνοις, καὶ βαπτίσματα ἐποίησεν.

§ 144. Ἐπειτα δὲ τὴν περίχωρον ἐπλήρωσεν ἐκκλησιῶν καὶ ἱερέων, αὐτὸς δὲ ἀπάρας, ἐπορευθεὶς ἐκείθεν μετὰ τοῦ καυχήματος τοῦ σταυροῦ καὶ δυναμείας τοῦ Χριστοῦ, βασιτάζας μέρος τῶν ἁγίων λειψάνων, ὥστε καὶ ἐν ἄλλοις τόποις οἰκοδομῆσαι μαρτύρια. Ἐν πολλαῖς δὲ ἐπαρχίαις, καὶ κομποπόλεσιν, καὶ χωρίοις ὑποδόμησεν ἐκκλησίας καὶ βαπτίσματα καὶ ἱερέας ἔστησεν.

Ἀκούσας δὲ ταῦτα ὁ μέγας βασιλεὺς Τηρηδάτιος, ὅτι κατέλαβε τὴν τῆς Ἀρμενίας χώραν ὁ ἅγιος Γρηγόριος, ἀναλαβὼν τὰ περὶ αὐτὸν στρατεύματα, καὶ τὴν βασιλίαν Ἀσιχίνην καὶ τὴν ἀδελφὴν Κουσαρωδοῦκταν, ἐξῆλθεν ἀπὸ τῆς Ἀραράτ πατρίδος καὶ Οὐαλεροκτίστης τῆς πόλεως, εἰς ἀπάντησιν τοῦ ἁγίου ἀρχιεπισκόπου, καὶ παρεγένετο ἐν πόλει Βαγαβάν ἥτις καλεῖται διὰ τῆς τῶν Πάρθων γλώσσης Κωμόπολις βωμῶν· καὶ ἐν αὐτῇ παρέμεινεν μὴνὸς ἡμέρας παραδοκῶν αὐτόν. Ὁ δὲ ἅγιος Γρηγόριος περιῆει εἰς διάφορα μέρη, πληρῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἱερέων, καὶ βαπτισμάτων φωτίζων πάντας διὰ πασῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καταστάσεων. Ἐλθὼν οὖν ἔφθασεν τὴν πόλιν, λεγομένην Βαγαβάν, μετὰ τῶν μεγιστάνων καὶ τοῦ ὄχλου ἀκολουθοῦντος αὐτῷ ἀπὸ διαφόρων τόπων, οἱ καὶ ἰάσεως παρ' αὐτοῦ ἀπὸ νοσημάτων ἐτύγχανον. Αὐτὸς δὲ ἐν τῇ βασιλιᾷ διδασκαλίᾳ πᾶσι περιέσπειρε τὸν λόγον ζωῆς σὺν τοῖς

goire était arrivé en Arménie, partit avec son armée, la reine Aschkhén et sa sœur Khosrovitoukhd, de la ville de Vagharschabad, dans la province d'Ararat, pour aller au-devant de Grégoire. Il arriva au bourg de Pakovan (2), qui en langue parthe se dit Titzavan (bourg des idoles) (3), et il y séjourna un mois. Ensuite il voyagea pour doter différents pays d'églises, de prêtres et de ministres, et introduire la discipline pour le service divin et pour purifier beaucoup de gens par le baptême. Il arriva ensuite dans un lieu appelé Titzavan, avec tous les grands, les soldats et la foule du peuple qui s'était rassemblée dans différentes localités, le suivait partout et obtenait de lui la guérison et tout ce qui était nécessaire. Et lui, avec une doctrine abondante, semait chez tous le Verbe de vie. Le bienheureux évêque, suivi des ministres de l'Évangile qui étaient avec lui et dont nous ne pouvons mentionner les noms,

fondée à la fin du premier siècle, par Sempad Bagratide, général des armées du roi Ardaschès II, qui la peupla avec des captifs amenés de Pakaran (Moïse de Khorène, II, 45).

(3) En arménien *Titzavan* a la signification « de bourg des idoles »; *tikh*, idole, et *avan*, bourg.

construxit, altaria erexit, sacerdotes illis locis ordinavit, et baptismum contulit.

§ 144. Deinde vero loca circumjacentia replevit ecclesiis et sacerdotibus, ipseque discedens, inde profectus est cum gloria crucis et virtutis Christi, secum portans partem sanctorum reliquiarum, ut in aliis quoque locis sacras martyrum aedes construeret. Et vero in multis provinciis, oppidis et locis aedificavit ecclesias baptismatumque lavacra, et sacerdotes constituit.

At ubi audiverat magnus rex Teredatius, in regionem Armeniæ pervenisse sanctum Gregorium, assumptis exercitibus, quos habebat secum, et regina Asichene et sorore Cusaroducta, egressus est a provincia Ararat, et ab urbe Valeroctiste, in occursum sancti archiepiscopi, venitque ad civitatem Bagaban, quæ Parthorum lingua vocatur Oppidum altarium; mansitque in ea mensis intervallo, cum exspectans. At sanctus Gregorius circumibat ad partes varias, replens omnes ecclesiis et sacerdotibus, omnemque baptismate illuminans, secundum omnia ecclesiastica statuta. Eundo igitur pervenit ad civitatem, Bagaban nominatam, cum magnatibus, et cum turba ipsam ex variis locis sequentium, qui et sanationem ex morbis ab eo impetrabant. Ipse vero abundantissima doctrina omnibus in circuitu spargebat verbum vitæ, una cum

s'étant recommandé à la grâce de Dieu, arriva au pied du mont Nead (1).

[§ 145.] Le roi vint à sa rencontre avec toute l'armée sur le bord du fleuve Euphrate, et Grégoire, le rencontrant en cet endroit, les remplit tous de la grâce de l'Évangile du Christ. Puis, avec une grande révérence et un contentement parfait, ils retournèrent au bourg, où les princes présentèrent au roi la réponse qu'ils avaient apportée à la lettre.....

CXVII.

[§ 149.] Là, Grégoire posa les fondations pour

(1) Le mont Niphate était au sud-ouest du mont Ararat, vers les sources de l'Euphrate. Les anciens géographes comme Strabon (XI, 12, § 4) et Ptolémée (V, 13) en parlent comme d'une montagne célèbre. Virgile en fait aussi mention dans le IIIe livre des *Géorgiques* (vers 30), et

élever une église et il plaça dans cette maison du Seigneur les reliques des saints qu'il apportait avec lui. Et de cette manière, dans chaque endroit des provinces, il fondait des églises, il dressait des autels, et consacrait des prêtres. Tout le pays s'étant converti de bon gré, tous persévéraient dans la prière et dans la crainte de Dieu. Lorsque les jours de jeûne furent accomplis, Grégoire convoqua les cohortes de l'armée, le roi lui-même, avec son épouse Aschkhen, la grande princesse Khosrovitoukh, tous les grands, et, au jour fixé, il les conduisit tous sur la rive de l'Euphrate, et là il les baptisa tous, au nom du Père, du Fils et du saint Esprit (2).....

Horace dans son IIe livre (*Ode IX*, à Valgius), où il qualifie le Niphate de montagne glacée, « rigidum Niphaten ».

(2) Le martyrologe arménien, dix-huitième jour de novembre, constate que Grégoire imposa alors à Tiridate le nom de Jean.

οἷσιν αὐτῶ ἐργάταις τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ, οὗς κατ' ὄνομα εἰπεῖν δυσθεώρητον. Μετὰ τούτων οὖν ἐρχόμενος ὁ ἅγιος ἀρχιεπίσκοπος, πλήρης τῆς τοῦ Θεοῦ χάριτος, ἐπέρασεν παρὰ τὸ ὄρος, τὸ λεγόμενον Ναπάτ.

§ 145. Ὁ δὲ βασιλεὺς προκατελάβετο αὐτὸν οὖν τῷ στρατεύματι ἐπὶ τοῦ χεῖλους τοῦ ποταμοῦ Εὐφράτου· ἐν δὲ τῇ συναντήσει πάντας ἐπλήρωσε θεϊκῆς χάριτος, καὶ εὐαγγελικῶν ἀσπασμῶν παραπλησίων τῶν τοῦ Χριστοῦ μαθημάτων. Μετὰ πολλῆς οὖν εὐφροσύνης καὶ χαρᾶς εἰς τὴν κωμόπολιν ὑποστρέψαντες, ἐκεῖσε προσκομίζουσι τὰ εἰρηνοφόρα γράμματα....

operariis Evangelii Christi, quos habebat, sed quorum nomina dicere difficile est. Post hæc igitur veniens sanctus archiepiscopus, plenus Dei gratia, pervenit ad montem, dictum Napat.

§ 145. Rex autem in occursum ejus cum exercitu venit ad ripam Euphratis fluminis; in occursum vero sanctus omnes replevit divina gratia et evangelicis salutationibus ex sibi notis Christi disciplinis. Cum magna ergo oblectatione et gaudio in oppidum revertentes, ibidem protulerunt litteras pacificas.....

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

Baptismus regi, reginæ et innumeræ Armenorum multitudini collatus: ecclesiæ per totum regnum constructæ; iisque sacerdotes præfecti: scholæ institutæ, etc.

§ 149. Καταβεβληκῶς δὲ κάκεισε θεμέλια, φκοδόμησεν ἐκκλησίαν, καὶ τὰ καταλειφθέντα τῶν ἁγίων λείψανα ἐν τῷ τοῦ Κυρίου οἴκῳ ἐναπέθετο, καὶ οὕτως ἐν πάσῃ περιχώρῳ θεμελίωσεν ἐκκλησίας, καὶ θυσιαστήρια ἀνωρθώσατο, καὶ ἱερέας προεχίρισε, πάντων ἐπιστραφέντων ἐξ ὅλης καρδίας αὐτῶν προαιρέτως, καὶ προκοπτόντων ἐν νηστείαις καὶ εὐχαῖς καὶ φόβῳ Θεοῦ. Πληρωθείσης δὲ τῆς νηστείας καὶ τῆς ὠρισμένης ἡμέρας, λαβὼν ὁ μακαριώτατος τὸ στρατεύμα, καὶ αὐτὸν τὸν βασιλεῖα, καὶ Ἀσχηγήνην τὴν βασίλισσαν καὶ τὴν μεγάλην νεᾶνιν Κουσαρωδοῦκταν, μετὰ τῶν λοιπῶν μεγάλων, ἀνιόντος ἡλίου, κάτεισι παρὰ τὸ χεῖλος τοῦ Εὐφράτου ποταμοῦ, καὶ ἰθάπτισε πάντας ἑαυτοῦ ἐν ὀνόματι Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος.....

MAR APAS CATINA.

§ 149. Jactis autem fundamentis, ibidem ecclesiam ædificavit, et sanctorum reliquias, quæ supererant, in domo Domini deposuit: et in omnibus circumjacentibus locis ecclesias fundavit, altaria erexit, et sacerdotes promovit, omnibus in toto corde suo libera voluntate conversis, ac proficientibus in jejuniis et orationibus et timore Dei. Inpleto deinde jejunio et die præfixo, beatissimus vir, assumptis secum exercitu, ipsoque rege, et Asichene regina et magna puella Cusaroducta, cum reliquis magnatibus, oriente sole, descendit ad ripam Euphratis fluminis, et omnes simul baptizavit in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti.....

CXIX.

[§ 150]..... Ceux de l'armée royale qui furent baptisés durant ces sept jours, tant hommes qu'enfants, étaient au nombre de plus de quatre millions. Il ordonna qu'on célébrât solennellement la commémoration des saints qu'il avait apportés avec lui, au jour même où l'on célébrait déjà le culte inutile du dieu Amanor (1), au moment de l'apparition des fruits nouveaux, et où l'on fêtait joyeusement dans cette localité le dieu hospitalier, dans les premiers jours de Navassart. Enfin il ordonna que, les réunissant ensemble, ils célébrassent à la fois, le même jour, dans ce bourg, la commémoration du grand et bienheureux Jean Baptiste et du saint martyr de Dieu, Athénogène (2). Ensuite le bienheureux Grégoire, enseignant sa doctrine et ouvrant le

(1) La fête d'Amanor, « nouvel an », divinité d'origine perse, avait lieu au commencement du nouvel an, c'est-à-dire le premier jour de Navassart (11 août), et durait six jours. Cette fête avait été instituée par Vagharschag (Moïse de Khorène, II, 66). Les pieux pèlerins qui venaient à cette fête, de tous les points de l'Arménie, restaient à l'entour du temple de Bagavan, où ils recevaient l'asile et participaient aux produits des sacrifices (Emin,

cœur du peuple pour la saisir, et proposant ses enseignements comme une mer montante, les remplissait tous des biens spirituels (3).

[§ 151.] Après avoir visité chaque localité de la Grande Arménie, il éleva des églises dans toutes les provinces, les villes, les bourgs, les villages et les campagnes. Le roi écrivit également par tout son royaume pour qu'on donnât à chaque église quatre champs dans les campagnes, et dans les bourgs sept domaines, comme offrande au Seigneur. Il institua des prêtres en tous lieux, et il commanda qu'on adorât seulement le Seigneur Dieu, Créateur du ciel et de la terre. Il multiplia partout les ministres de l'autel de Dieu, et consacra des prêtres dans toutes les églises pour chaque autel. Ainsi, il instituait les évêques, comme chefs du peuple du Seigneur, et il leur imposa de gouverner avec un zèle prudent et

Rech. sur le pag. arm., p. 23 et suiv. de la trad. fr.)

(2) On célébra aussi plus tard dans cette localité la fête de sainte Gaianè.

(3) Cédrenus (*ad ann. XIX Const. magni*) confirme le témoignage d'Agathange, touchant la conversion de l'Arménie tout entière par S. Grégoire l'Illuminateur : Ἡ πᾶσα Ἀρμενία εἰς τὴν τοῦ Χριστοῦ πίστιν μετατίθηται.

§ 150.... Ἐν δὲ ταῖς ἑπτὰ ἡμέραις ἐκεῖναις ἐβαπτίσθησαν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς παρεμβολῆς ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες σὺν τοῖς παιδίοις πλείους τετρακόσσιαι μυριάδες. Καὶ τὰ μνημόσυνα τῶν ἐνεχθέντων ἔταξεν εἰς τὴν μεγάλην πανηγύριν τῆς λεγομένης Διαπομπῆς, τῆς ματαίως εἰς τιμὴν τῶν παλαιῶν σεβασμάτων γενομένης ἀπὸ τῶν καιρῶν τῶν νέων εἰς τὰς ἀπαρχὰς τῶν καρπῶν, ζενοδέκτων Θεῶν λεγομένης τῆς πανηγύρεως, ἣν ἐπιτελοῦσιν ἐν τῷ τόπῳ ἐκεῖνῳ εὐφραντικῶς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων καιρῶν ἐν ἡμέρᾳ τῆς πληρώσεως τοῦ ἐνιαυτοῦ. Αὐτὴν οὖν τὴν ἡμέραν ὠρίσατο ὁ ἅγιος, συναχθέντας ὁμοῦ εορτάζειν τὴν τῶν μαρτύρων ἡμέραν, Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ Ἀθηνογένους τοῦ μάρτυρος ἐν αὐτῇ τῇ πόλει Βαγαβάν, ἐν ἣ καὶ ὁ μακαριώτατος τὴν διδασκαλίαν εἰς ἔργον ἐμβαλὼν, ἐπλήρωσεν πνευματικῆς νοουθεσίας τοὺς συνελθόντας, καὶ πλατυτέρως ἐξηγησάμενος, πάντας ἐχαροποίησεν.

§ 151. Μετὰ ταῦτα δὲ ἐξελθὼν εἰς πάντα τὰ ὄρια Ἀρμενίων τῆς μεγάλης χώρας, ψυχοδόμησεν ἐκκλησίας ἐν πάσαις ταῖς ἐπαρχίαις, καὶ πατρίσι, καὶ μέρεσιν, ἐν ταῖς πόλεσιν τε καὶ κωμοπόλεσιν, κώμαις τε καὶ χωρίοις, καὶ ἐποικίαις. Ὅμοιος δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς ἐν πάσῃ τῇ αὐτοῦ ἐξουσίᾳ ἔταξεν τέσσαρας ἀρούρας, εἰς ὑπηρεσίαν τοῦ ἱερέως, ὥστε προσενέγκαι τὰς ἀπαρχὰς τῷ Κυρίῳ· καὶ ἐν πᾶσι τοῖς τόποις στήσαντες ἱερέας, ἐκέλευσεν κύριον τὸν Θεὸν μόνον σέβειν, τὸν ποιήσαντα τὸν οὐρανὸν

§ 150.... Illis autem diebus septem baptizati sunt in castris regis, cum viri, tum mulieres cum pueris, plures quam quadringentæ myriades. Memoriam sanctorum aliorum statuit in magna festivitate, quæ dicitur Διαπομπή (dimissio) et quæ vane in honorem antiquorum simulacrorum peragebatur, a temporibus novarum frugum pro primitiis fructuum. Hospitalium deorum dicta erat festivitas, quam celebrant in illo loco hilariter ab antiquis temporibus in die, quo annus completur. Hæc igitur diem constituit, ut simul congregati diem festivitatis martyrum Joannis Baptistæ et Athenogenis celebrarent in illa civitate Bagaban : in qua vir beatissimus instructionem opere exsequens, congregatos spirituali adhortatione replevit, latiusque disserens, omnibus gratificatus est.

§ 151. Post hæc egressus in omnes fines magnæ Armenorum regionis, ecclesias construxit in omnibus prefecturis, provinciis et tractibus, in civitatibus, in oppidis, in pagis, in vicis, et in villis. Similiter et rex in omnium conditione sua ordinavit in vicis quatuor arva, in oppidis vero arva septem, ad servitium sacerdotis, ut offerret primitias Domino. Cumque in omnibus locis sacerdotes constituerent, jussit rex Deum qui fecit cælum et terram solum coli; ejusque servos et altarium Domini ministrum

dévoué le troupeau du Seigneur. Saint Grégoire persuada ensuite au roi de rassembler dans plusieurs localités beaucoup d'enfants de divers pays et de diverses provinces et de les instruire. Ayant mis ce peuple grossier, sauvage et barbare dans le creuset de la doctrine, par l'ardeur de l'amour spirituel, il leur enlevait l'écorce et la rouille des démons impurs et des cultes superstitieux, et il les déshabituaient tellement des coutumes de leur patrie, qu'ils disaient : « J'ai oublié mon peuple et la maison de mon père (1). »

CXX.

[§ 152.] Le roi Tiridate ordonna qu'on amenât beaucoup d'enfants des différentes parties de l'Arménie, pour étudier la doctrine et pour en

(1) *Psalm.*, XLIV, 11.

(2) Ce nom est altéré dans tous les manuscrits, ce qui

faire des maîtres dévoués; qu'on amenât spécialement dans des localités désignées, et en différentes catégories, les enfants des prêtres réprochés des idoles, et qu'on leur accordât un salaire annuel. Il les partagea en deux catégories, l'une qui devait apprendre la langue syriaque, et l'autre le grec. Ainsi tout à coup, ce peuple grossier, nomade et brutal, s'instruisant dans la doctrine des prophètes et des apôtres, connut et posséda l'Évangile, et apprit les divines traditions. Grégoire arriva d'abord dans son domaine de Rodangag (2) dans la province d'Ararat, dans la ville de Vagharschabad, là où avaient commencé les châtiments divins, où il avait eu la vision et où il avait ensuite élevé le signe de la sainte croix; c'était là aussi qu'avaient été ensevelies les saintes de Dieu, que leurs chapelles furent édi-

empêche d'identifier cette localité avec aucun nom connu.

καὶ τὴν γῆν καὶ τοὺς μὲν ὑπηρέτας καὶ λειτουργοὺς τῶν τοῦ Κυρίου θυσιαστηρίων ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις. Ἐκλήρου δὲ τούτους εἰς ἀνακεφαλαίωσιν τῶν λαῶν Κυρίου ὁ ἀρχιεπίσκοπος, παραγγέλλων αὐτοῖς διαπιστικῶς τὰ τῆς ὁδηγίας κυβερνᾶν, καὶ φωτίζειν τὸ τοῦ Κυρίου ποιμνιον. Ἐπειτα δὲ ἔπεισεν τὸν βασιλέα ἵνα ἐκάστη πατρίδι, καὶ τότῳ ἐν πᾶσι τοῖς μέρεσι συναγάγῃ παῖδας πρὸς διδασκαλίαν, τὸ ἄγριον καὶ ἀνήμερον καὶ ἐφιαλτικὸν ἦθος ἐξημερῶν. Ὅπερ καὶ πεποίηκεν, ἐμβάλων αὐτοὺς ἐν τῷ χωνευτηρίῳ τῆς πνευματικῆς παιδείσεως καὶ ἀγάπης, τὸν ἴον καὶ ῥύπον καὶ δυσωδίαν τῶν δαιμόνων ἐκκαθαίρειν καὶ ἀποῦσαι θέλων· καὶ οὕτω διεχώρισε τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἀπὸ τῶν ματαίων καὶ πατρικῶν σεβασμάτων, ὥστε εἰπεῖν αὐτοὺς· Ἐπελαθόμην τοῦ λαοῦ μου καὶ τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς μου.

§ 152. Παρακελεύεται οὖν ὁ βασιλεὺς Τηρηδάτιος κατὰ τόπους τῶν ὄριων τῆς Ἀρμενίας ἐν τῇ ἰδίᾳ ἀπὸ χωρῶν καὶ πατρίδων πλῆθος νεολαίας παιδῶν εἰσφέρειν, ἐπὶ τοῦ γυμνάσαι αὐτοὺς, πιστικὸς διδασκάλους ἐπιστήσας. Ἐπαιδεύει δὲ μάλιστα τὸ γένος τῶν δεισιδομιμόνων ἱερέων, καὶ τούτους ἐν τοῖς ἐπιτηδείοις τόποις συνάξας, τὰ πρὸς τὴν ἀναγωγὴν ἐκέλευσαν χορηγεῖσθαι, διαμερίσας ἐν δυσὶ χωρίοις τοὺς παιδευομένους, τοὺς μὲν ἐν τῇ σύρα διαλέκτῳ, τοὺς δὲ ἐν τῇ ἑλληνικῇ παιδευθῆναι. Διὸ παραυτίκα οἱ ἀγριογῶμονες καὶ ἀμεριμνόβιοι καὶ κτηνόφρονες ἄνθρωποι, προφητικόνγνωστοι, καὶ ἀποστολικομαθεῖς, καὶ εὐαγγελικῶν βημάτων κληρονόμοι ἐγίνοντο. Οὕτως γὰρ ἰχνηλατήσας πᾶσαν τὴν θεϊκὴν παράδοσιν, ἐν ᾧδενι ἄμοιρους αὐτοὺς ἀπέδειξεν. Ἐφθασεν καὶ ἐν τοῖς πρώτοις μέρεσιν ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐν τῇ Ἀραράτ πατρίδι καὶ Οὐαλεροκτίστῃ τῇ πόλει, ἐνθα ἡ θεϊκὴ

in omnibus ecclesiis. Hos vero sortiebatur archiepiscopus ad populos Domini summatim recensendum, ut fideliter administrarent, quæ ad directionem pertinent, et gregem Domini illuminarent. Deinde persuasit regi, ut unicuique provincie et loco in omnibus partibus pueros congregaret docendos, ut quod in eorum moribus est agreste, immitte et paganicum, ad mansuetudinem reduceret: quod et fecit, immittens eos in conflaturam spiritualis instructionis et caritatis, ut rubiginem, sordes et fetorem dæmonum abstergeret et abraderet: adeoque eorum animas avulsit a vanis et patriis sacris, ut ipsi dicerent: « Oblitus sum populi mei, et domus patris mei. »

§ 152. Jubet ergo rex Teredatius per loca finium Armeniæ, ut in locum privatum ex tractibus et provinciis inferretur multitudo conventus puerorum, ad eos instituendum fideles magistros præponens. Maxime autem instruebat genus supersticiosorum sacerdotum, hisque in locis idoneis congregatis necessaria ad institutionem suppeditari jubebat; instruendos in duas dividens classes, ut alii quidem lingua syriaca, alii græca erudirentur. Hinc confestim, qui silvestri erant indole, qui negligentioris vitæ, qui mente belluina erant homines, siebant prophetiæ doctrinæ gnari, apostolicarum scripturarum discipuli, et verborum evangelicorum participes. Sic enim investigata omni traditione divina, nulla in re eos illius ostendebat expertes. Venit etiam archiepiscopus in primum tractum, nempe in provinciam Ararat, et in urbem Valeroctisten, ubi divina comminatio principium habuit, ubi et ipso

fiées, et que l'autel fut élevé au Seigneur sur le lieu du repos des saintes. Il bâtit à l'endroit assigné la maison de Dieu, comme cela lui avait été révélé dans la vision, et il éleva l'autel du Christ (1).

[§ 153.] Il multiplia les églises dans tous les lieux où existaient autrefois des temples qu'il avait détruits et dans des pays et des endroits différents. Il consacra des prêtres, et, avec la confirmation du Christ, il les fortifia tous pour recevoir le Saint-Esprit. Ainsi, dans toute l'Arménie, il répandit la culture de la prédication évangélique, depuis la ville de Satala (2) jusqu'au pays des Chaldik, et depuis Gaghardch (3) près les confins des Massagètes (4), vers le pays des

Alains, jusqu'au pays des Caspiens, à Phaidagan (5), ville du royaume d'Arménie; depuis la ville d'Amid (6) jusqu'à Medzpin (7) en côtoyant la Syrie, la nouvelle Schiragan et Mahkherdan (8), et près des Gortouk jusqu'au pays des Mèdes (Mares), et aux domaines du prince de Mahkherdan; enfin il étendit ses soins évangéliques jusqu'à l'Adherbadagan (9). Tout le temps de sa vie, l'été et l'hiver, le jour et la nuit, avec une infatigable sollicitude, avec une marche lente et évangélique, il porta le nom du Christ sauveur, en présence du roi et des princes et de tous les pays, ne rencontrant pas d'adversaires; il revêtit chaque âme de la grâce divine et des armes du Saint-Esprit.

(1) L'église patriarcale d'Edchmiadzin, à laquelle il est fait allusion dans ce passage, a été souvent décrite par les voyageurs, notamment par Dubois de Montpeureux, M. Brosset, et le P. Chakhatounoff dans sa « Description de l'Arménie et du siège patriarcal d'Edchmiadzin. »

(2) Satala, ville de la Petite-Arménie sur la branche septentrionale de l'Euphrate. Elle porte aujourd'hui le nom d'Erzinga (Indjidji, *Arm. mod.*, p. 98. — L. Alischan, *Géogr. de l'Arm.*, p. 59).

(3) Canton du Koukarkh, appelé le Klardjethi en Géorgien, et qui était situé à l'extrémité septentrionale de l'Arménie, près du Djawakethi (Moïse de Kh., liv. II, 83). C'est peut-être les monts *Coraxiani* de Plin., V, 27; VI, 9.

(4) Le grec porte Ούνων « des Huns ».

(5) Ville capitale de la province du même nom, située dans le canton de Vartanaguerd. C'est là que Sanadroug se rendit indépendant au commencement du quatrième

siècle et prit le titre de roi (Moïse de Kh., III, 3). Cette ville s'appela sous les Musulmans qui s'en emparèrent, Baylekan (Aboulfeda, *Géogr.*, text. arab., p. 404).

(6) Ville de la province d'Aghdznikh, sur le Tigre, dans le pays de Diarbékir (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 165 et suiv.).

(7) Medzpin, aussi appelée Nisibe, ville importante de l'Aghdznikh, dont il est souvent question dans l'histoire d'Arménie (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pg. 161).

(8) Nor-Schirag ou Nouvelle-Schirag se trouvait aux confins de la Syrie, mais en dehors de l'Arménie. Le père Indjidji l'identifie avec la Cœlésyrie. Mahkherdan était également située en dehors de l'Arménie, au sud. Il en est fait mention dans Faustus de Byzance (IV, 50).

(9) L'Adherbeidjan, canton de l'Arménie dépendant de la province de Vasbouragan et qui confinait avec la province persane d'Adherbeidjan (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pg. 127 et suiv.).

ἀπειλή ἤρξατο, ἔπου καὶ αὐτὸς τὸ δεσποτικὸν σημεῖον ἔστησε, καὶ οἱ μάρτυρες τοῦ Θεοῦ τελειωθέντες κατετέθησαν. Ἀνωρθώσατο οὖν ἐκεῖ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ ἐν τοῖς κοιμητηρίοις, καὶ τὸν περιτειγισθέντα τόπον τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ ἐξεδωμάτωσεν, τὸν πρὸ πάντων ἀποδειχθέντα αὐτῷ διὰ τῆς θείας δράσεως.

§ 153. Οὕτω καὶ ἐν τοῖς τόποις τῶν ἱερῶν ἐν ἀρχῇ καθαιρεθέντων, ἐν Ἀρταξάτ τῇ πόλει, καὶ τοῖς λοιποῖς τόποις, καὶ χώραις, καὶ πατρίσιν, ἐπλήθυνεν ἐκκλησίας, καὶ ἱερέας κατέστησεν· καὶ σημειοχρίστους πάντας πειποιηκώς, καὶ πνευματοφόρους προσήνεγκε τῷ Θεῷ, καὶ ἐν πάσῃ τῇ χώρᾳ τῆς Ἀρμενίας ἀπ' ἄκρου ἕως ἄκρων διέτεινε τὴν ἐργασίαν τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος ἀπὸ Σαταλῶν τῆς πόλεως μέχρι τῆς χώρας Χαλτῶν καὶ Καλαρσῶν, ἕως ὄριων Μασαχοῦ τῶν Οὐννων, καὶ πυλῶν Κασπίων, καὶ μερῶν Ἀλανῶν καὶ Φατακαρηνῆς πόλεως Ἀρμενίας βασιλέων, καὶ ἀπὸ τῆς τῶν Ἀμνηδηνῶν πόλεως μέχρι Νισίβως παρὰ τὰ ὄρια τῆς Συρίας ἕως Νοσικάρων γῆς, καὶ Κορδοβιτῶν, καὶ τῆς ὀχυρωτάτης χώρας τῶν Μήδων, καὶ τοῦ οἴκου Μαχουρτῶν τοῦ ἀρχοντος καὶ μέχρι Ἀτραπατακῶν, ἧτις καλεῖται Προχωρία κατὰ τὴν Περσικὴν γλῶσσαν, ἐξέτεινε τὸ εὐαγγελικόν

signum Dominicum erexerat, et Dei martyres post mortem erant depositi. Exerit ergo ibidem altare Deo in loco sepulturæ martyrum, et locum ante vallo circumdatum pro domo Dei, exædificavit, illum ipsum, qui ante omnem eidem divina visione ostensus fuerat.

§ 153. Sic quoque in locis templorum gentilium, quæ in principio fuerunt eversa, in civitate Artaxat, et reliquis locis, tractibus et provinciis, multiplicavit ecclesias et sacerdotes constituit: et omnes Christi signo fulgentes reddidit et Spiritu sancto afflatus Deo obtulit. In omni quoque tractu Armeniæ, ab extremo usque ad extremos, dilatavit operationem evangelicæ prædicationis, a Satalorum civitate usque ad regiones Chaltarum et Calarsarum, usque ad confinia Masachi Hunnorum et usque ad portas Caspias et partes Alanorum, et ad civitatem Phatacaranen, quæ est regum Armeniæ: et a civitate Amedenorum usque ad Nisibin prope confinia Syriæ, et usque ad terram Nosicarorum, et Cordobitarum, et munitissimum Medorum tractum et domum principis Machurtarum, et usque Atrapatacan, quæ Προχωρία vocatur sermone persico, extendit evangelicam

[§ 154.] Il sauva la vie à beaucoup de prisonniers qui avaient été martyrisés, les délivrant par la puissance terrible de la gloire du Christ; il anéantit beaucoup d'ordres sévères, injustement écrits. Il confirma dans une confiante espérance beaucoup d'hommes simples et sincères, et, avec sa consolante doctrine, il les exhorta à la glorieuse apparition du Dieu très-grand, seigneur et sauveur de tous, Jésus-Christ, et il les dirigea vers l'ordre et la piété. Il envoyait également des cénobites par troupes, dans les lieux habités et sauvages, dans les campagnes et sur les montagnes, réfugiés et rassemblés dans des grottes. Il prit aussi les enfants de quelques prêtres païens et il les élevait et les instruisait sous ses yeux. Il s'occupait de les nourrir et de les instruire avec une ferveur

et un zèle spirituels. Il consacra ceux qui avaient mérité la dignité épiscopale. Le premier se nommait Albin (Aghpian), qui fut prélat au-delà de l'Euphrate; le second Euthalius (Eudaghios), qui fut pasteur dans le pays de Passen; le troisième Bassus (Pasos); le quatrième Moïse; le cinquième Eusèbe; le sixième Jean; le septième Agapius (Agapès); le huitième Arditès (1); le neuvième Arsougès; le dixième Antiochus; le onzième Dirigès; le douzième Cyriaque (Guiragos). Ce sont eux qui furent choisis parmi les prêtres païens pour être évêques des divers diocèses, et étendre la prédication. Mais celui qui voudrait se souvenir du nom des autres ne le pourrait pas.

(1) Il est cité dans la rubrique du ch. 80 du livre II de l'Histoire de Moïse de Khorène.

κρήνημα, θέρους και χειμῶνος, ἡμέρας και νυκτός, ὁ ἀσκὸς ἐν τῇ ἀποστολικῇ αὐτοῦ πορείᾳ και εἰρηνοφόρος βαδίσματι, ἐπὶ βασιλέων και ἀρχόντων, και ἔθνων ἀπόδως τὸ πανσωτήριον ὄνομα τοῦ Κυρίου ἐπὶ στόματος φέρων, πᾶσαν ψυχὴν Χριστοφόρον εἰργάσατο.

§ 154. Καὶ πολλῶν δεσμίων και πεφυλαχισμένων ἐπὶ τυράννων σωτηρίας πρόξενος γέγονεν, ἐκπάσας ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτῶν τῇ δυνάμει τῆς τοῦ Χριστοῦ δόξης, τῆς ἐν αὐτῷ ἐνοικούσης. Πολλῶν δὲ και τὰ ἀδίκαια γραμμάτια περισχίσας, ἐγένετο παράκλησις τοῖς πενθῶσιν ὀλιγοψύχοις· και διὰ τῆς θεϊκῆς διδασκαλίας τὴν προσδοκωμένην ἔλπιδα τῆς ἐπιφανείας τοῦ μεγάλου Θεοῦ, και σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ ἐκάστου ψυχῇ ἐναπέθετο. Πάντας οὖν οὕτως μετὰ προθυμίας εἰς τὴν θεογνωσίαν μετήνεγκεν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας αὐτῶν παραδόσεως. Πολλοὺς δὲ (add. και) ἀναριθμήτους χοροὺς τῶν μοναστῶν ἐν ἀοικήτοις τόποις, και χωρίοις, και κωμπολεσι, τὴν δρεινὴν τε και πειδιάδα οἰκοῦντας, στηλίτας και ἀποκλειστοὺς κατέστησεν. Τινὰς δὲ και δεισιδαιμόνων ἱερέων παῖδας δεξιόμενος ἐνώπιον αὐτοῦ, ἐνάγειν ἐποιεῖ σπουδὴν πνευματικοῦ μαθήματος ἐπιτιθέμενος, παραγγείλας μετὰ φόβου διάγειν αὐτούς· ἐξ ὧν και εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν τιμὴν τινες ἀξιοθνήτες παρ' αὐτοῦ χειροτονούνται. Ὁ πρῶτος Ἀλβηνὸς καλούμενος, ὅστις τοῖς μέρεσιν Εὐφράτου τοῦ ποταμοῦ ἐπίστη διδάσκαλος. Ὁ δὲ δεύτερος Εὐθάλιος, τοῖς μέρεσι Βασηνῶν κατασταθὴς ποιμὴν. Ὁ τρίτος Βάσσος, ὁ τέταρτος Μωυσῆς· ὁ πέμπτος Εὐσέβιος· ὁ ἕκτος Ἰωάννης· ὁ ἕβδομος Ἀγάπιος· ὁ ὄγδοος Ἄρτιος· ὁ ἔνατος Ἀρσύχης· ὁ δέκατος Ἀντιόχος. Αὐτοὶ ἐκ τῶν ἱερέων υἱῶν ἐξελέχθησαν γενέσθαι ἐπίσκοποι ἐν διαφόροις μέρεσιν,

prædicationem, tempore æstatis et hiemis, diebus et noctibus, vigil in sua via apostolica, et in itinere suo pacem afferente; et coram regibus, principibus et gentibus nomen salutariferum Domini sine timore in ore gerens, in omni anima efficiebat, ut Christum portaret.

§ 154. Multis quoque vincis et custodia detentis per tyrannos salutem conciliabat, Christi gloriosa virtute, quæ in ipso inhabitabat, illos ab eorum manibus evellens. Præterea, conscissis multorum schedis injustis, fiebat consolatio lugentium et eorum, qui pusillo crant animo. Per divinam autem doctrinam uniuscujusque animæ instillabat expectatam spem revelationis magni Dei et salvatoris nostri Jesu Christi. Hoc itaque modo omnes cum alacritate ab antiqua ipsorum traditione ad cognitionem Dei transferebat. Choros vero monachorum multitudine innumerabiles in locis inhabitatis, in vicis, in oppidis, cum in montanis tum in campis degentes, stylitas et reclusos, constituit. Sumpsit autem et nonnullos superstitionum sacerdotum filios apud se, quos jubebat studiose incumbere ad spiritualem doctrinam, adhortans, ut cum timore viverent: ex quibus aliquos, honore episcopali dignatos, manuum impositione ipse ordinavit. Primus nominatus est Albenus, qui partibus fluminis Euphratis præest magister. Secundus vero Euthalius, tractui Basenorum constitutus pastor. Tertius Bassus, quartus Moyses, quintus Eusebius, sextus Joannes, septimus Agapius, octavus Artius, nonus Arsyces, decimus Antiochus. Hi ex filiis sacerdotum electi sunt ad episcopatum in variis partibus obeundum, ut

[§ 155.] Il laissa Albin, homme sincère et rempli de l'amour de Dieu, pour veiller sur l'armée de la cour royale; et lui, de temps en temps, s'en allait sur les montagnes et il se donnait lui-même comme exemple aux autres. Il prenait quelques-uns de ses disciples des différents monastères, et ils allaient ensemble habiter sur des montagnes solitaires, cachés dans des grottes et dans des cavernes, heureux de se nourrir d'herbes.....

CXXIII.

[§ 158.]... En ce temps-là, l'Arménie devenait heureuse, enviée et admirée. Comme autrefois

(1) Ce renseignement sur l'usage de la langue arménienne est précieux, car il est pour nous la preuve que l'idiome national était en usage parmi le peuple, malgré l'absence de caractères alphabétiques spéciaux à la langue arménienne, qui s'écrivait avec les caractères grecs, syriaques ou perses. On peut induire également de ce passage que l'arménien n'était pas la langue dont se ser-

Moïse fut tout à coup maître de la loi des Hébreux, avec tout le chœur des prophètes, comme Paul avec la troupe des apôtres et le salutaire Évangile du Christ; ainsi Grégoire vint et apparut, et aux Arméniens il parla la langue arménienne (1). Étant allé dans diverses provinces, il choisissait un lieu solitaire dans les déserts, et là il résidait, et de là il les instruisait. Il institua des évêques dans toutes les provinces de l'Arménie son diocèse. Ceux qui furent appelés par lui à la dignité épiscopale étaient au nombre de plus de quatre cents, et les ordres des prêtres, des diacres et des lecteurs et d'autres ministres du Seigneur étaient innombrables. Le roi Tiridate fit ce pacte avec tous les hommes sous sa domination, grands et petits,

vaient les premiers apôtres qui vinrent prêcher le christianisme en Arménie, et nous savons en effet que les premiers prêtres du pays furent des Syriens et même des Grecs, comme semblent l'indiquer les noms propres d'hommes, portés par les premiers évêques ordonnés par S. Grégoire (Cf. plus haut, § 154, p. 181).

ὥστε εἰς αὐξήσιν φέρειν τὸ κήρυγμα. Τῶν δὲ λοιπῶν τὰ ὀνόματα δυσθεώρητα, εἰ καὶ βουλευθεῖη τις ἐξειπεῖν.

prædicatio caperet incrementa. Aliorum vero nomina cognita sunt difficilia, etsi quis vellet edicere.

CAPUT QUARTUMDECIMUM.

Gregorius, relicta regis aula, in solitudine sic habitat, ut frequenter invisat ecclesias. Duo ejus filii, jussu regis, in Armeniam ducti, ex his unus Arostaces consecratus episcopus; mira regis pietas.

§ 155. Τὸν δὲ Ἀλβινὸν ἄνδρα ἀληθινὸν καὶ θεοφιλέστατον ἐν τῷ παλατίῳ τοῦ βασιλέως ἐπιστάτην ἔταξεν καὶ αὐτὸς κατὰ καιροῦς ἐν τοῖς ἀβάταις ὄρεσιν ἦγεν σχολήν, τύπος ἐν παντί καὶ πᾶσι γενόμενος. Παρλαμβάνων γὰρ τινὰς ἐκ τῶν μαθητευθέντων τῶν μοναστηρίων, ἀνθίει εἰς τὰ ὄρη ἰδιαζόντως, ἐν σχίσμασι πετρῶν καὶ σπηλαίοις, τὴν ἡμερούσιον τροφήν ἀπὸ τῶν βοτανῶν ἐπιτηδεύων.

§ 158. Τότε οὖν ποθεινοτάτη καὶ εὐπρεπεστάτη καὶ ὑπερκαλλίστη ἐγεγόνει ἡ χώρα τῆς Ἀρμενίας. Ὡς γὰρ ὁ Μωϋσῆς νομοθέτης εὐρεθείς ταῖς ἑβραϊκαῖς παρεμβολαῖς μετὰ τοῦ προφητικοῦ χοροῦ, καὶ ὁ παρῆσιαστικώτατος Παῦλος μετὰ τοῦ ἀποστολικοῦ συστήματος, καθ' ὁμοίωσιν αὐτῶν εἰς μέσον παρελθὼν, καὶ τὸ ζωποιοὶν κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ ἐπειράσθη τῇ τῶν Ἀρμενίων γλώττῃ, τὴν θεοσέβειαν πάντας ἐδίδαξεν, καὶ ἐν πάσαις χώραις πορευόμενος ἐπέλεξάτο ἑαυτῷ εἰς κατοικήσιν ἐρήμους τόπους, κακάϊσε ὦκει, ἀπὸ τῶν ἐρημιῶν πάντας εἶναι (fort. ἐνίεις) ἐπισκόπους πάσαις ταῖς πατρίσιν τῆς Ἀρμενίων χώρας. Οἱ δὲ ὑπ' αὐτοῦ χειροτονηθέντες καὶ κατασταθέντες πλείους ἢ τετρακκόσιοι ἐπίσκοποι ἦσαν, οἱ καὶ διαφόροι τόποις

§ 155. Albenum autem, virum tenacem veri Deique amatissimum, in palatio regio magistrum ordinavit: et ipse ad tempus otio vacabat in montibus inaccessis, omnibus exemplar factus in omnibus. Assumens enim quosdam in monasteriis institutos, seorsum abibat in montes, in scissuris petrarum et speluncis degens, et victum quotidianum sibi parans ex herbis....

§ 158 Tunc ergo desideratissima, honestissima et supra modum pulcherrima facta est regio Armenia. Sicut enim Moyses castris hebraicis cum choro prophetico inventus est legislator, et liberrimus Paulus cum turba apostolica, simili modo in medium eorum progressus, S. Gregorius etiam vivificam Evangelii Christi prædicationem sermone Armenorum tentavit, pietatem omnes docuit; et omnes ingrediens tractus, in omnibus pro sua habitatione sibi elegit loca deserta; ibique habitabat, ex eremis omnes immittens episcopos omnibus provinciis regni Armeniæ. Qui vero ab ipso ordinati erant et constituti, plures quam quadringenti erant episcopi, qui et

qu'ils obéiraient avec fermeté à tous les commandements du Seigneur, et qu'ils croiraient au Créateur de tout leur cœur. Tous, étant persuadés, s'empresaient d'accomplir l'ordre. Le roi supplia Grégoire de rester auprès de lui et de l'accompagner dans ses voyages; mais il n'y consentit pas, aimant mieux habiter dans des déserts. Il veillait à s'humilier dans des jeûnes, afin que l'orgueil ne s'élevât pas pour le faire tomber. Il avait résolu durant toute sa vie de se nourrir seulement tous les quarante jours et de jeûner le reste du temps, jusqu'au jour où il serait invité par le Christ à son repos.

[§ 159.] Et tandis que le roi affligé désirait, ainsi que tous, qu'il habitât au milieu d'eux, et se plaignait de lui; quelques-uns de ceux qui le connaissaient avertirent le roi que saint Grégoire, dans sa jeunesse, avait été d'abord marié et qu'il

avait eu deux fils, dont le premier s'appelait Verthanès (il était séculier et s'était voué également à la prêtrise), et le second, Rhedaguès, avait été élevé dès l'enfance dans le service de Dieu. Ce dernier était entré dans l'ordre des moines solitaires qui habitaient sur les montagnes; il avait supporté de grandes afflictions, et suivait l'Évangile en tous points. Il s'était adonné entièrement aux choses spirituelles, à la solitude, au séjour des montagnes, à la faim et à la soif, vivant d'herbes, s'enfermant dans l'obscurité, couvert d'un cilice, dormant sur la terre, se privant même souvent du doux repos de la nuit, du sommeil réparateur, et veillant debout. Il faisait tout cela depuis peu de temps. D'autres s'étaient réunis à lui et il les avait élevés dans le même culte évangélique. Ayant ainsi fortement et volontairement supporté toutes les tentations qui lui étaient survenues, et étant sanctifié

ἐπισκόπησαν τὸ δὲ πλῆθος τῶν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων καὶ ἀγνωστών, καὶ ἄλλων τῶν ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Θεοῦ κατασταθέντων, τὸν ἀριθμὸν υπερβαίνει. Τηρηδάτιος δὲ ὁ βασιλεὺς τὴν εὐνοίαν τῶν ὑψηλῶν ἀπαιτῶν, τὴν πίστιν τῆς πρὸς αὐτὸν εὐνοίας ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ τὸν λαὸν ἐπιδέκνυσθαι ἔφρασκεν, καὶ ἐν τῇ πίστει τῇ πρὸς τὸν ἀπάντων δημιουργὸν καὶ Θεὸν καὶ πάντων μετὰ προθυμίας πιστευόντων ἐν σπουδῇ ἐπληροῦντο τὰ προσεταγμένα. Πολλάκις δὲ ὁ βασιλεὺς προσπίπτων ἠντιβόλει τὸν ἀρχιεπίσκοπον αὐτῷ παραμείναι διαπαντός, καὶ περινοστεῖν τὰς χώρας. Ὁ δὲ οὐκ ἐπένευσε, ἀλλ' ἐν ταῖς ἐρήμοις κατοικῶν, ἐν νηστείαις κατέτρυχεν ἑαυτὸν, ἵνα μὴ ἀπὸ τῆς ὑπερηφανίας ἐπαρθεῖς καταπατηθῇ, ἀλλ' ὥρισεν ἑαυτῷ ἐν πάσαις ταῖς ἡμέραις τῆς ζωῆς αὐτοῦ διὰ τεσσαράκοντα ἡμερῶν τὴν νηστείαν ἄγειν μέχρι τῆς τοῦ Χριστοῦ κλήσεως καὶ ἀναπαύσεως τῆς ἰδίας τελευτῆς.

§ 159. Ὁ δὲ βασιλεὺς σὺν πάσῃ τῇ χώρᾳ ὀδυρόμενος τὸν χωρισμὸν αὐτοῦ, ἐν πολλῇ ἀδημονίᾳ διῆγεν. Τότε ἀκούσας ὁ βασιλεὺς παρὰ τιῶν, ἐπισταμένων περὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, ὅτι νεώτερος ἔτι ὑπάρχων καὶ βιώσας δύο ἔσχεν υἱούς, ὧν ὁ μὲν πρωτότοκος ἐγνωρίζετο Οὐρθάνης τοῦνομα, ὅστις καὶ αὐτὸς ἐν τῷ βίῳ διαπρέπων εἰς βαθμὸν λειτουργίας πρεσβυτέρου προσῆλθεν· ὁ δὲ δεύτερος Ἀρωστάκης, ὅστις ἐκ νέας ἡλικίας ἐν τῷ θεικῷ ἔργῳ τε καὶ δουλείᾳ ἀνετράφη, ἀναχωρητῆς τε καὶ ἀσκητῆς ὢν, καὶ τὰ ὄρη οἰκῶν, καὶ πολλὰς κακοπαθείαις ὑποπιεσθεὶς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον, πάσῃ τῇ γυμνασίᾳ τοῖς πνευματικοῖς μαθήμασι ἐξέδρακεν ἑαυτὸν, ὅτι τε μονοχίτων ἦν μόνος, καὶ πεινῶν καὶ διψῶν, καὶ λαχάνοις χρώμενος, ἀπεκλειστο ἐν ἐνδύμασι ταπεινοῖς καὶ χαμοκοιτίαις, πολλάκις τὰς νυκτερινὰς ἀγρυπνίας ἐν ἀκοιμήτῳ ὄμματι ἐκ ποδῶς ἀποπληρῶν, καὶ τοῦτο οὐκ ἐπ' ὀλίγῳ χρόνῳ,

episcopatum in diversis locis administrarunt. Multitudo vero presbyterorum, diaconorum, lectorum, et aliorum, qui in Dei ministerio sunt constituti, numerum supergreditur. At rex Teredatius, subditorum suorum exigens benevolentiam, dicebat fidem benevolentiae in se ostendi a populo per subjectionem, qua Dei praecepta observabat, et per fidem in omnium conditorem et Deum. Omnibus autem cum alacritate credentibus, studioso perficiebantur mandata. Rex porro frequenter procidens rogabat archiepiscopum, ut semper maneret secum et provincias circumiret. At ille non consentit, sed habitans in locis desertis, se jejuniis affligebat, ne in superbiam elatus conculcicaretur. Omnibus vero diebus vitae suae sibi praescripsit, ut jejunaret per dies quadraginta utque ad vocationem Christi et requiem ejus per mortem.

§ 159. At rex cum universo regno dolens de secessu ejus, in multa vivebat tristitia. Tunc rex per quosdam, qui res Gregorii noverant, intellexit eum, cum junior esset et in saeculari vita, duos genuisse filios, quorum primogenitus notus erat, nomine Urthanes, qui et ipse in saeculari vita insignis, ad ministerium clericale et gradum presbyteri accessit; secundus vero Arostaces, qui a pueritia educatus erat in opere et servitute Dei, cumque anachoreta esset et asceta, et in montibus degeret, multosque secundum Evangelium in omni exercitatione passus esset labores, disciplinis spiritualibus se tradiderat: nam unico indutus erat vestimento et solus, esuriens et sitiens, oleribus vescens, degebat reclusus humilibus et indumentis et humi cubationibus. Nocturnas vigiliis frequenter vigilantibus oculo expedite peragebat: et hacce non exiguo, sed longissimo tempore consuetudine utebatur.

de la sorte, il fut connu et devint cher à Dieu et aux hommes. Or le roi Tiridate, ayant entendu toutes ces choses, expédia, sans plus tarder, trois princes honorables et estimés, avec des lettres, pour que les deux fils de Grégoire fussent aussitôt amenés près de lui.

[§ 160.] Les envoyés du roi, qui devaient les amener, étaient : le prince Ardavast, généralissime de toutes les armées de la Grande Arménie; le second, Dadjad, prince de la province d'Aschotz (1); le troisième, Tad, héraut (précurseur) du roi.

CXXIV.

Ceux-ci, étant arrivés dans la contrée de Cap-padoce, rencontrèrent Verthanès dans la ville de

(1) Cf. sur ce personnage, qui était beau-frère d'Ardavast Mantagouni, ce qu'en dit Moïse de Khorène, liv. II, ch. 78 et 82.

(2) La caverne ou l'autre de Mané tirait son nom d'une des compagnes de sainte Hripsimè, qui ne suivit pas ces dernières en Arménie, et s'arrêta en cet endroit, sachant que « tous les lieux appartiennent à Dieu » (Moïse

Césarée, et saint Rhedaguès qui habitait dans le désert de son monastère. Ce dernier ne voulait pas quitter sa solitude, jusqu'à ce que beaucoup de chrétiens, s'étant réunis, le persuadèrent de partir, car, « il est mieux pour toi, disaient-ils, de travailler à l'œuvre de la culture divine que d'habiter en solitaire dans le désert. » Et ils les envoyèrent. Ceux qui étaient venus s'en retournèrent en Arménie et présentèrent au roi les deux fils de Grégoire qu'ils avaient ramenés avec eux. Le roi les reçut et alla avec eux en personne à la recherche de saint Grégoire partout où ils croyaient le rencontrer. Enfin on le découvrit dans la province de Taranaghi, sur le mont Manaiark (2), dans le désert. Alors le roi Tiridate supplia le bienheureux Grégoire, puisqu'il ne voulait pas con-

de Khorène, l. II, ch. 91). On ignore quel nom portait originellement la montagne où se trouvait l'autre de Mané. Au douzième siècle, les Arméniens nommaient cette montagne le mont Sebouh, et le géographe Vartan lui donne le nom de Kohanam « je rends grâce » *Géogr.*, dans St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, pag. 432-433, qui est une épithète donnée par le peuple à toute montagne élevée.

ἀλλ' ἐπὶ πλείστον οἰκειούμενος. Εὐρηκῶς δέ τινας, προσπελάσαι ἑαυτῷ πεποιθὴν καὶ κατηχήσας αὐτοὺς, ἐδίδαξεν τὴν εὐαγγελικὴν λειτουργίαν, καὶ τοὺς ἐπερχομένους πειρασμοὺς ἀνδρείως φέρειν. Οὗτος δὲ φωστὴρ γενόμενος καὶ ὑπερεκλάμψας, ἐγνώσθη Θεῷ καὶ ἀνθρώποις. Περὶ τούτων ἀκριβέστερον μαθὼν Τηρηδάτιος ὁ βασιλεὺς, ἐν τάχει καὶ ἀνυπερβέτως ἀπέστειλε τρεῖς τῶν ἐνδοτάτων ἀρχόντων μετὰ θείων γραμμάτων, ἵνα τοὺς δύο υἱοὺς Γρηγορίου κομισώσιν αὐτῷ.

§ 160. Τῶν δὲ πεμφθέντων παρὰ τοῦ βασιλέως ὁ πρῶτος, στρατοπεδάρχης πάσης τῆς μεγάλης Ἀρμενίας, ὁ δεύτερος, Τασάτης Ἀσουκῶων πατρίδος ἀρχων, ὁ τρίτος Δατάς, ὁ προμηνυτὴς τοῦ βασιλέως.

Παραγενόμενοι οὖν οὗτοι ἐν τῇ Καππαδοκῶν χώρα, εὔρον τὸν Οὐρθάνην ἐν τῇ Καισαρέων πόλει. Ὁ δὲ ἅγιος Ἀρωστάκης ὤκει ἐν ταῖς ἐρήμοις ἀναχωρητῆς, ὅστις οὐκ ἐπειθετο χωρισθῆναι τῆς ἡσυχίας, καὶ συνελθεῖν αὐτοῖς, εἰ μὴ ἐγεγόνει συνέλευσις πλῆθους χριστιανῶν· οἱ καὶ πάντα ποιήσαντες, ἐποίησαν ἅμα αὐτοῖς συνελθεῖν αὐτὸν, φάσκοντες· Βέλτιόν σοι ὑπάρχει ὁ κόπος τῆς τοῦ Θεοῦ ἐργασίας ἢ περιμονία τῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ κατοικίας. Προπέμπουσιν οὖν αὐτὸν σὺν τῷ ἰδίῳ ἀδελφῷ. Οἱ δὲ ἀπεσταλμένοι, παραγενόμενοι ἐν τῇ Ἀρμενίων χώρα, τοὺς δύο υἱοὺς Γρηγορίου παρέστησαν τῷ βασιλεῖ· ὅς δεξάμενος ὁ βασιλεὺς, σὺν αὐτοῖς εἰς ἐκλήτησιν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐξῆλθεν, ὅπου δὴ εὔροι καὶ ἔλθων εὐρίσκει αὐτὸν ἐν τῇ Δαραναλητῶν πατρίδι, ἐν τῷ ὄρει τῷ καλουμένῳ Μαναάρχ, ἐν τῇ ἐρήμῳ. Παρεκάλεσεν οὖν ὁ βασιλεὺς Τηρηδάτιος τὸν ἅγιον Γρηγόριον, Ἄνθ' ὧν, φησὶν, οὐκ ἠβουλήθη παραμεῖναι ἡμῖν, ἀγαπήσας τὴν ἐρημίαν καὶ

Cum vero quosdam invenisset, illos ad se jussit accedere, eosque instruendo evangelicum ministerium docuit, et irruentes tentationes fortiter tolerare. Hic ergo lumen effectus, et supra modum resplendens, notus erat Deo et hominibus. De hisce autem cum accuratius instructus esset rex Teredatius, continuo sine dilatione tres ex principibus familiarissimis cum divinis litteris misit, ut duos Gregorii filios ad se perducerent.

§ 160. Primus ex missis a rege præfectus erat castrorum totius magnæ Armeniæ : secundus Tasates, princeps provinciæ Asucoorum : tertius Datas, prænuntius regis.

Ubi ergo hi advenerant in provinciam Cappadocum. Urthanem invenerunt in civitate Cæsareensi. At sanctus Arostaces habitabat anachoreta in locis desertis; necque is consensit ad discedendum ex solitudine et cum illis proficiscendum, nisi ubi factus fuerat conventus multorum christianorum. Hi omnia molientes, effecerunt, ut una cum illis discederet, dicentes : Utilior tibi est labor in opere Dei, quam perseverans habitatio in eremo. Itaque ipsum cum fratre suo dimittunt. Qui vero erant missi, postquam advenerant in Armeniam, duos Gregorii filios regi stiterunt. His acceptis, rex cum illis profectus est ad quærendum sanctum Gregorium, tuncque eum posset invenire : veniensque eum reperit in provincia Daranaletarum, in monte cui nomen Manaarch, in loco solitario. Quapropter rex Teredatius hortatus est sanctum Gregorium, dicens : Quandoquidem noluisti nobiscum manere, quod ames solitudinem et vitam monasticam.

sentir à rester avec lui par amour de la vie solitaire, de consacrer évêque son saint fils Rhedaguès qu'il lui avait amené. Grégoire le consacra évêque à sa place, d'après ces paroles de l'Écriture : « Au lieu des pères, les enfants seront comme princes de la terre (1). »

[§ 161.] Car, plus que son père, celui-ci démontra sa doctrine du vivant de son père ; et puis il lui succéda et monta sur le siège du patriarcat de la Grande Arménie (2). Puis le grand Grégoire lui-même s'en alla dans les pays qu'il avait organisés et dans les provinces de l'Arménie qu'il avait instruites, pour consoler, fortifier, renouveler, confirmer.....

CXXV.

[§ 163.] Dans ce temps-là, Constantin, fils du roi Constance (3), régna en Espagne et en Italie, et il

(1) *Psalm.* XLIV, 17.

(2) Saint Grégoire monta sur le trône pontifical de l'Arménie vers l'an 303 ou 304 de notre ère. Son fils cadet Rhedaguès le remplaça en 306, et occupa le patriarcat jusqu'en 314, époque à laquelle le fils aîné de Grégoire, Verthanès, succéda à son frère.

(3) Constantin 1er le Grand, fils de Constance Chlore.

(4) Le nom de Marcien, qui régna de l'an 450 à 457, est une preuve manifeste des retouches et des interpolations

crut en Dieu, Créateur du ciel et de la terre, et dans le Verbe son fils unique, et dans le saint Esprit de sa divinité. Il rassembla une nombreuse armée sur les rivages du grand Océan, et il les adjura tous de croire à la vérité, en écoutant les oracles d'un Dieu unique, et que tous, comme une seule nation parfaite, glorifiasse Dieu. Se confiant en Dieu, il marcha contre les rois païens, et en peu de temps les mit tous en déroute; il renversa, par la puissance de la Croix du Christ, les rois impies et scélérats Dioclétien, Marcien (4), Maximien, Lucien (5) et Maxence, et il extermina toute la race des rois impurs et païens. Il releva également les églises ruinées et les autels détruits de la maison du Seigneur; il mura les endroits où les saints avaient été martyrisés et il multiplia la gloire des bienheureux martyrs. Il augmenta l'honneur des prêtres de Dieu; il établit la paix par toute la terre, en détruisant le scandale, afin

qu'a subies le texte d'Agathange; et même, on peut conclure que le texte qui nous est parvenu est postérieur de plusieurs siècles à la rédaction primitive. Il paraît évident que les noms de ces empereurs n'ont pu être cités qu'après la réunion du concile œcuménique de Chalcédoine, qui amena la séparation des Églises d'Orient et d'Occident.

(5) Il est probable que le nom de Lucien est une faute de copiste pour Licinius, que le grec appelle Licinianus.

τὸν μοναστικὸν βίον, χειροτόνησον ἡμῖν ἐπίσκοπον τὸν ἄγιον υἱὸν Ἀρωστάκην ἀντὶ σοῦ. Ὁ δὲ καὶ πεποίηκεν αὐτὸς, κατὰ τὸ γεγραμμένον. Ἀντὶ τῶν πατρῶν σου ἐγενήθησαν οἱ υἱοὶ σου. Καταστήσεις αὐτοὺς ἄρχοντας ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν.

§ 161. Οὗτος ὁ Ἀρωστάκης, ὑπερβαλλόντως κάλλιστος εὐρεθεὶς, ἐπλεόνασε τὴν διδασκαλίαν ὑπὲρ τὸν πατέρα, καὶ μετ' αὐτὸν κρατήσας τοῦ πατρικοῦ τόπου, παρέλαβε τοὺς οἴκους τοῦ καθολικοῦ θρόνου τῆς μεγάλης Ἀρμενίας. Τότε καὶ αὐτὸς ὁ ἅγιος Γρηγόριος ἐκπορεύεται περιελθεῖν τοὺς τόπους, καὶ τὰς διαταγὰς τῶν μαθητευομένων περιεργάσασθαι, ὅπως παραυθίσσεται αὐτοὺς, καὶ χαροποιήσῃ, καὶ πλείον στήριξῃ.

protepiscope nobis manuum impositione constitue sanctum filium tuum, Arostacen. Id sane et ipse fecit, secundum quod scriptum est : Pro patribus tuis nati sunt tibi filii : constitues eos principes super omnem terram.

§ 161. Hic Arostaces quam optimus repertus, prædicationem multiplicavit supra patrem, et post ipsum in paternum elevatus locum, suscepit administrationem catholici solii magnæ Armeniæ. Tunc et ipse sanctus Gregorius egressus est, circumiturus tractus, ad dispositiones discipulorum curiose perficiendas, ut eos consolaretur, eis gratificaretur eisdemque magis confirmaret.

CAPUT QUINTUMDECIMUM.

Laus Constantini imperatoris, quem cum Gregorio invisit Teredates. Concilium Nicænum cui interest Gregorii filius: perseverantia sancti in bono usque ad mortem. Fides scriptoris.

§ 163. Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων, ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις ἐβασίλευσεν Κωνσταντῖνος, υἱὸς Κωνσταντίου βασιλέως, ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Σπανιῶν καὶ Γαλλιῶν, καὶ ἐπίστευσεν εἰς Θεὸν, τὸν ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, καὶ εἰς τὸν αὐτοῦ Υἱὸν, τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν μονογενῆ, καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα τῆς θεότητος αὐτοῦ. Οὗτος, συναθροίσας ἄπειρον πλῆθος ἐπὶ τὴν μεγάλην

§ 163. Cum hæc sic se haberent, illis temporibus imperabat Constantinus, filius Constantii imperatoris, in regione Hispaniarum et Galliarum : crediditque in Deum factorem cœli et terræ, et in Filium ejus unigenitum, verbum Dei, et in sanctum Spiritum divinitatis ejus. Hic collecta immensa multitudo ad mare magnum, quod

que personne ne chancelât dans la voie du Seigneur. Il renversa les temples impies des démons ; et ces mêmes démons avec leurs ministres prirent la fuite et disparurent. Il combla d'honneurs et de présents ceux qui n'avaient cessé de vivre dans le culte vrai et pieux de Dieu.

[§ 164.] C'est pourquoi il remporta sur tous la victoire, parce qu'il avait la bannière de la croix et que, par ses édits, il répandit dans l'univers le ferme commandement de la vérité, pour que les hommes restassent fermes dans la foi reçue de Dieu : imposant à tous de vivre religieusement avec la lumière puissante de la foi divine. Ainsi il dispersait les cohortes des ténèbres et domptait toutes leurs forces. Mais ceux qui consentaient à se faire

les adorateurs de la vérité devenaient ses amis, et, en les honorant, il les appelait auprès de lui. De cette manière, ayant acquis la puissance sur les hommes, il établit sa domination et il disait avec raison que son royaume était fondé par Dieu. Il devint si pieux et si constant que, tous les jours de sa vie, un ange lui apparut et le bénissait chaque matin, en prenant le signe du Christ de sa couronne, et le lui posait sur le front. Ainsi le bienheureux et admirable Constantin voyait l'ange céleste son ministre ; et lui, le véritable adorateur et l'ami de Dieu toujours victorieux, offrait au Christ sa pourpre royale, confirmait son royaume dans la foi, et établissait dans toutes les églises la croyance à la vérité.

ὁλάσσαν, τὴν ἐν τῷ Ὁκεανῷ, τοῦτον τὸν λόγον τὸν περὶ τῆς πίστεως πᾶσι διέθετο, ἵνα ὁμοθυμαδὸν πάντες τῇ ἀληθείᾳ πάντες πιστεύσωσιν (ἰ. πιστεύσωσιν, πάντες), ἐν ἐνὶ θεολόγῳ φρόγγῳ ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ ἐπιτελοῦντες, ὥστε ἐνὸς Θεοῦ προσκυνητὰς γενέσθαι· καὶ θαρβήσας τῷ Θεῷ τὰ τῶν Ἑλλήνων βασιλείων ὄρμησεν, καὶ εὐθέως ἐξολοθρῦσας ἀπώλεσεν πάντας, διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ δεσποτικῆς σημείου, τοὺς ἀκαθάρτους καὶ παρανόμους βασιλεῖς, τὸν Διοκλητιανὸν καὶ Μαρκιανὸν καὶ Μαξιμιανὸν καὶ Λικινιανὸν καὶ Μαξέντιον, καὶ πᾶν ἀκάθαρτον γένος τῶν ἐθνικῶν βασιλείων ἐξῆρεν ἐκ μέσου, καὶ ὠκοδόμησεν ἐκκλησίας, καὶ τὰ κατεστρεμμένα θυσιαστήρια ἔστησεν ἐν τοῖς οἴκοις τοῦ Θεοῦ. Ἐξεδωμάτωσεν δὲ καὶ μαρτύρια, καὶ ἐπλήθυνε τοὺς λειτουργοὺς αὐτῶν, προσέθηκέν τε τιμὴν καὶ τοῖς ἱερεῖσι τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἐποίησεν ἐρήνην τοῖς ἐπιγενοῖς, καὶ ἐξῆρεν ἐκ μέσου τὰ σκάνδαλα, ἵνα μηδεὶς ἐν μηδενὶ προσκόψῃ εἰς τὴν θεϊκὴν πορείαν. Κατέστρεψεν δὲ καὶ τὰ βδελυκτὰ ἱερὰ τῶν δαιμόνων, καὶ τοὺς ὑπηρέτας αὐτῶν φυγάδας ποιήσας ἐξῆλειψεν. Δῶρα δὲ καὶ τιμὴν ἐχαρίσατο τοῖς ἐν τῇ ἀληθινῇ θεοσεβείᾳ ἐμμεύουσιν, καὶ μὴ ἀπισταμένοις τῆς εὐθύτητος.

§ 164. Γούτου οὖν ἐνεκεν ἐχαρίσθη αὐτῷ νίκη πρὸς πάντας. Ἀνεδέξατο γὰρ εἰς αὐτὸν καὶ τὸ σημεῖον, τὸ τοῦ αἰε νικῶντος σταυροῦ, καὶ τὰ προστάγματα τῆς ἀληθινῆς ἐντολῆς, καὶ ἐμμένειν ἐν τῇ ἐδραίᾳ πίστει τοῦ Κυρίου ἐπηγγελματο, καὶ ταύτην διὰ γραμμάτων εἰς τὴν οἰκουμένην ἤπλωσεν. Ἐξέπληξεν δὲ πάντας τῇ ἀνικήτῳ δυνάμει διὰ τῆς φωτοφόρου πίστεως, καὶ εὐσεβῶς τῷ δεσπότη αὐτοῦ προκειμένος διετέλεσεν. Οὕτως ὑπερισχύσας ἐφυγάδευσε τὴν στρατιάν τοῦ σκότους, καὶ ἀνώτερος πάντων ἐγένετο. Τοὺς δὲ ὑποταγέντας τῇ προσκυνήσει τῆς ἀληθείας, ὡς φίλους, μετὰ πλείστης τιμῆς οἰκείους ἑαυτῷ ἐποίει, καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ πάντων τῶν ἀνθρώπων δυνατώτερος εὐρεθεὶς τὴν ἰδίαν βασιλείαν παρὰ τοῦ Θεοῦ δεδομένην ὄντως βασιλείαν ἤγειτο. Ἐπὶ τοσαῦτον δὲ πρόεκοψεν ἐν τῇ εὐαρεστήσει τοῦ Θεοῦ, ὥστε πάσας

est Oceanus, de ratione fidei coram omnibus egit, ut uno omnes essent animo, omnes veritati crederent, consensu sermone de Deo omnes simul præcepta Dei perficerent, omnesque unius Dei fierent adoratores. Confusus porro de Deo, imperatorum gentilium ditionem invasit, et brevi tempore per virtutem signi Domini penitus exterminavit immundos et injustos imperatores Diocletianum, et Marcianum, et Maximianum, et Licinianum, et Maxentium, omneque immundum gentilium imperatorum genus de medio sustulit, et ædificavit ecclesias, altariaque eversa in Dei ædibus erexit. Construxit similiter sacras martyrum ædes, earumque ministros multiplicavit ; et Dei sacerdotum auxit honorem. Pacem terræ tribuit, et offuscicula e medio abstulit, ut nullus ulla in re laboraret contra institutum divinum. Evertit autem et abominanda sacra dæmonum, eorumque ministros fugatos obliteravit. Dona vero et honorem impertiebat illis, qui in vero Dei cultu permanserant, et a via recta non erant aversi.

§ 164. Horum ergo causa eidem contra omnes data est victoria. Nam ille acceperat signum crucis semper vincens, verasque legis præcepta ; et pollicitus est se mansurum in firma Domini fide, et hanc litteris per orbem declaravit. Omnes autem attonitos reddidit insuperabili virtute fidei luciferas, et pie Domino suo subjectus vitam traducebat. Sic supra modum confortatus agmen tenebrarum fugabat, et omnibus fiebat major. Illos vero, qui se veritatis cultui subjecerant, tanquam amicos, maximo cum honore familiares sibi faciebat, et hoc modo omnibus factus potentior, imperium sibi a Deo datum vere imperium existimabat. Tantum vero proficiebat in gratia Dei, ut omnibus diebus vitæ suæ angelos haberet sibi ministrantes, et diadema Christi signo distinctum

CCXXVI.

[§ 165.] Alors cette grande nouvelle arriva dans la Grande Arménie, à la cour arsacide de Tiridate, roi de la Grande Arménie. Celui-ci, l'ayant apprise, offrit au Seigneur de tous des louanges infinies, et, avec les témoignages d'une immense joie, il remerciait celui qui, dans tous les pays, glorifiait son saint nom. Après qu'il eut pris des renseignements, le grand roi des Arméniens tint conseil pour entreprendre son voyage. Ayant fait ses préparatifs, il prit avec lui le grand archevêque Grégoire, son fils Rhedaguès, l'évêque Albin, et les quatre préfets de sa cour qu'on

(1) La province de Mog, limitrophe de celle d'Aghds-nikh, à l'est du Tigre, dans les montagnes du Kurdistan, répond à l'ancienne Moxoène d'Ammien Marcellin (liv. XXV, ch. 7). Les princes de Mog se succédèrent pendant plusieurs siècles dans cette province, et leurs descendants régnaient même dans le pays au commencement du dixième siècle (Jean Cathol., *Hist. d'Arm.*, ch. 116, pag. 291 de la trad. de St-Martin).

appelait ptiachtchkh de la milice : le premier, le commandant des frontières de Nor-Schirag ; le second, le commandant des pays de l'Assyrie ; le troisième, celui des pays arabes ; le quatrième, celui des pays des Massagètes ; de plus, le grand prince de la race d'Ankegh, le thakatir, chef de la cavalerie, et le généralissime, prince de Mog (1), le prince de Siounik, le prince des Reschdouni, le prince de la race de Makaz (2), le gouverneur de Schahab, et le surintendant des chasses royales. En outre il emmena beaucoup d'autres grands et soixante-dix-mille soldats d'élite, [§ 166.] et il s'en alla de la ville de Vagharschabad dans la province d'Ararat, et arriva aux frontières des Grecs. Il traversa avec une grande

(2) Le grec dit ἀπογράφοντα ἄρχοντα qui semble indiquer un chancelier. Les Mékhitaristes, dans les notes jointes à l'édition italienne d'Agathange (pag. 192, note 2), émettent l'opinion que cette indication cache peut-être le titre que portait Agathange, qui était secrétaire du roi. Toutefois le texte arménien, qui est très-différent en cet endroit, n'autorise cette supposition qu'avec une extrême réserve.

τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς αὐτοῦ ὑπ' ἀγγέλων ὑπηρετεῖσθαι, καὶ τὸ σημεῖοχριστον διάδημα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κατὰ πρῶτῃ ἐπιτιθεῖναι. Ὅπως θεωρῶν οὐράνιον ἄγγελον τῇ ἰδίᾳ ὑπηρσία ὁ μακαρίτης, ποθεινότατος πᾶσιν ἐγένετο ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς Κωνσταντῖνος δς καὶ τὴν ἰδίαν ἀλουργίδα τῷ Χριστῷ προσανέθηκε. Διὰ γὰρ τῆς ἐνούσης αὐτῷ θεοσεβείας πάντας ὑπερικήσας, ἔσθησε τὴν βασιλείαν αὐτοῦ ἐν πίστει, καὶ ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις ἐβεβαίωσε τὴν ἀληθινὴν πίστιν.

§ 165. Τούτων δὲ ἀκουστῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ χώρᾳ, καὶ ἐν τῷ παλατίῳ τῆς βασιλείας τῶν Ἀρσακιδῶν πρὸς Τηρηδάτιον βασιλέα τῆς μεγάλης Ἀρμενίας, πολλὴν εὐχαριστίαν προσεέγκας τῷ Θεῷ, μετὰ πλείστης χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης εὐλόγησεν τὸν Κύριον, ὅτι ἐν πάσῃ τῇ γῆι δοξάζεται τὸ πανάγιον αὐτοῦ ὄνομα. Ὅτε οὖν ἤκουσε τοιαῦτα ὁ βασιλεὺς, ἐβουλεύσατο μετὰ σπουδῆς πορευθῆναι πρὸς αὐτὸν, καὶ ἔτοιμος γενόμενος παραλαμβάνει τὸν μέγαν ἀρχιεπίσκοπον Γρηγόριον, καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἀρωστάκην ἐπίσκοπον, καὶ ἀπὸ τῶν περὶ αὐτὸν ἐνδόξων τοὺς τέσσαρας τιμωτάτους τοῦ ἰδίου παλατίου, τὸν πρῶτον τοποκράτορα ἀπὸ Νορσιρέων μερῶν, τὸν δεύτερον τοποκράτορα ἀπὸ τῶν τῆς Ἀσσυρίας μερῶν, τὸν δὲ τρίτον ἀπὸ τῶν Ἀρואστῶν μερῶν, τὸν δὲ τέταρτον ἀπὸ τῶν Μασαχῶ τῶν Οὐννων μερῶν, καὶ τὸν μέγιστον ἄρχοντα τοῦ οἴκου τῶν λεγομένων Ἀγγελιτῶν, καὶ τὸν στέφανον τὸν βασιλέα ἄρχοντα, Ἄσπετ λεγόμενον, καὶ τὸν στρατοπεδάρχην τὸν μέγαν, καὶ τὸν ἄρχοντα Μωκλιτῶν, καὶ τὸν ἄρχοντα Συναστῶν, καὶ τὸν ἄρχοντα Ῥεστουνιτῶν, καὶ ἀπογράφοντα ἄρχοντα, καὶ τὸν ἐπίσκοπον Σαπιανῶν, καὶ τὸν ἄρχοντα Πασκαπετῶν,

matutino tempore capiti suo imponentes. Cum autem religiosus imperator Constantinus ita paratum ad sibi ministrandum perspiceret caelestem angelum, beatus ille omnibus factus est desideratissimus : qui et purpuram suam Christo obtulit. Cum enim pietate sibi insita omnes superaret, per fidem imperium suum constituit, et in omnibus ecclesiis veram fidem stabilivit.

§ 165. Ubi hæc innotuerant in regione Armenorum, et in palatio regni Arsacidarum Tiridatio regi magnæ Armeniæ, multis Deo gratias actis, maxima cum lætitia et exultatione benedixit Domino, quod in omni terra glorificaretur sacrosanctum nomen ejus. Quando igitur talia rex audivit, consilium cepit ipsum studiose invisendi : factusque ad iter paratus comites assumpsit magnum archiepiscopum Gregorium et filium ejus Arostacen episcopum, et ex viris apud se honoratis quatuor palatii sui honoratissimos : primum Norsireorum tractus præfectum, secundum Assyræ partium præfectum, tertium tractus Aruasparum, quartum Masachi partium Hunnorum ; et principem domus eorum, qui nominantur Angelitæ ; et principem, qui diadema regi imponit, Aspet vocatum ; et magnum castrorum præfectum, et ducem Macitarum, et ducem Synistarum, et ducem Restunitarum, et scribam principem, et præfectum gentis Sapianarum, et præfe-

allégresse beaucoup de pays, et reçut de grands honneurs et des marques de respect dans toutes les villes. Beaucoup de princes venaient à sa rencontre et lui offraient leurs respectueux hommages. Ainsi, voyageant promptement et par terre et par mer, ils arrivèrent enfin en Italie, dans la province des Dalmates (1), et à la ville capitale de Rome. Aussitôt l'avis en fut donné au palais royal. Dès qu'il eut appris cette nouvelle, le roi sacré par Dieu et le digne possesseur de ce trône, Constantin, avec le pontife, grand archevêque de la ville royale, Sylvestre (Selpestros) (2), les honorant d'une grande estime, et avec toutes les marques de l'allégresse, les firent reposer quelque temps dans la ville universelle. Puis le pieux roi Constantin, rempli d'admiration, demanda au roi

(1) Les historiens anciens de l'Arménie donnent assez souvent le nom de Dalmates aux Latins, probablement parce qu'à cette époque, il y eut plusieurs empereurs d'origine illyrienne.

Tiridate de quelle manière lui était arrivé le miracle de Dieu. Et Tiridate raconta devant l'empereur tous les biens qu'il avait reçus de Dieu, et n'eut pas honte de rappeler le châtement qui l'avait changé en bête sauvage; la pieuse résignation des saintes martyres, ce qui arriva, et l'endroit où elles reposaient actuellement. Et il montra au roi Grégoire lui-même, et lui disait : « C'est l'homme par le moyen duquel nous avons connu la bonté de Dieu. » Et il raconta ses souffrances et les miracles prodigieux qu'il accomp-

[§ 167.] L'empereur (Gaiser) Constantin, dans l'admiration, se prosterna et s'agenouilla devant Grégoire pour recevoir sa bénédiction et lui rendit des honneurs comme au confesseur du Christ, autant qu'il le méritait. Il montra aussi au roi

(2) Le texte grec l'appelle Eusèbe, ce qui est une faute des copistes.

καὶ πλείστους τῶν ἄλλων μεγάλων, καὶ ἑβδομήκοντα χιλιάδας ἐκλεκτῶν στρατοπέδων.

§ 166. Ἐξεληθὼν οὖν Ἀραρὰτ τῆς πατρίδος, καὶ Οὐαλαρσαπάτ τῆς πόλεως, ἐπέρασεν εἰς τὰ μέρη τῆς Ἰωνίας. Πολλὰς δὲ ἡμέρας διανύσας ἐν πλείστη εὐφροσύνῃ καὶ τιμῇ καὶ ἐτοιμασίᾳ κατὰ τὰς πόλεις ὑπὸ πάντων τῶν ἀρχόντων μετὰ μείζονος ὑποδοχῆς διὰ γῆς τε καὶ θαλάσσης ἐπειγόμενος, ἔφθασεν ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Ἰταλῶν, εἰς τὴν βασιλεύουσαν πόλιν τῶν Ῥωμαίων· καὶ περὶ τοῦτο παραυτίκα ἐμνηύθη ἐν τῷ βασιλικῷ παλατίῳ. Ἀκούσας δὲ ὁ θεοσεβέστατος βασιλεὺς καὶ τιμιώτατος τῶν βασιλέων Κωνσταντῖνος, καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος, εἰσπορευόμενος ἐν τῷ αὐτοῦ παλατίῳ πάντοτε, ὁ καλούμενος Εὐσέβιος, μετὰ μεγίστης τιμῆς καὶ ἀγάπης ἐξῆλθον εἰς ἀπάντησιν αὐτῶν, καὶ ἠτοίμασαν ξένια ἐν τῇ αὐτῇ οἰκουμένη πόλει, ὅπως ἀναπαύσεται ἀπὸ τοῦ μήκου τῆς ὁδοπορίας. Θαυμάσας οὖν ὁ θεοφιλέστατος Καῖσαρ Κωνσταντῖνος, ἐπηρώτα τὸν βασιλέα Τηρηδάτιον, λέγων· Πῶς πρὸς σὲ τὰ θαυμάσια τοῦ Θεοῦ γέγονεν, ἀδελφέ; Ὁ δὲ διηγῆσατο πάντα ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ Καῖσαρος τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ γεγεννημένην φιλανθρωπίαν, καὶ τὴν τιμωρίαν τοῦ γενέσθαι ἐν μορφῇ κτηνῶν ἀνεπισχύντως ἐξαγγελίας, καὶ τὴν ὑπομονὴν τῶν ἀθλοφόρων μαρτύρων, καὶ πάντα τὰ πεπραγμένα λεπτομερῶς ἐξειπῶν καὶ τὸν παρεστῶτα μέγαν Γρηγόριον ἐπὶ τοῦ Καῖσαρος ἀποδεικνύων, Οὗτός ἐστιν, ἔφη, ὁ ἀνὴρ, δι' ὃ ἡμεῖς ἔγνωμεν τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ, καὶ περὶ τοῦ (1. τῆς τοῦ) ἀνδρὸς καρτερίας καὶ ὑπομονῆς, καὶ τῶν σημείων καὶ θαυμάτων δι' αὐτοῦ γενομένων.

§ 167. Διὸ ὑπερθαυμάσας ὁ θεϊότατος Καῖσαρ Κωνσταντῖνος, καὶ ταπεινώσας ἑαυτὸν, ἔπεσεν εἰς τοὺς πόδας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, ἵνα εὐλογηθῇ παρ'

ctum Pascapeteorum; plurimosque ex aliis magnalibus et septuaginta millia electorum militum.

§ 166. Egressus ergo a provincia Ararat et civitate Valarsapat, transivit in provinciam Ioniae. Multos autem transigens dies, magna cum voluptate, honore et apparatu in civitatibus ab omnibus praefectis una cum majore susceptione exhibitis, per terram et mare festinans, pervenit in provinciam Italicam, et in dominantem urbem Romam : et hac de re nuntius quam primum delatus est ad palatium imperiale. Ubi id intellexerat religiosissimus imperator et regum omnium honoratissimus Constantinus, et archiepiscopus, qui in ejus palatio semper venerabatur, nominatus Eusebius, maximo cum honore et amore egressi sunt in occursum eorum, et in eadem illa orbis instar urbe praepararunt hospitia, ut requiescerent post iter longissimum. Cum autem miraretur Dei amantissimus imperator Constantinus, interrogabat regem Teredatium, dicens : Quomodo Dei mirabilia in te facta sunt, frater? Ille vero coram imperatore accurate enarravit, nimirum exhibitam a Deo misericordiam, penamque inflictam, qua formam jumentorum induerant, sine pudore referens, et tolerantiam martyrum coronatorum, omniaque facta enucleate exponens : adstantem vero magnum Gregorium imperatori ostendens, Hic est, inquit, vir ille, per quem cognovimus misericordiam Dei; narratque viri fortitudinem ac patientiam, signaque et miracula per eum patrata.

§ 167. Quapropter supra modum miratus, et humilissimus se divinissimus imperator, procidit ad pedes sancti Gregorii, ut sibi bene precaretur; ipsum vero postquam decenter

Tiridate de l'affection comme à un frère bien-aimé, avec une grande joie, surtout parce qu'il avait reconnu Dieu. Il fit alliance avec lui, ayant pour médiatrice la foi dans le seigneur Christ, pour qu'on observât entre les deux royaumes une amitié durable (1). Aussi le roi des Arméniens se confirmait encore davantage dans sa foi dans la Sainte-Trinité. Il raconta aussi comment les martyres de Dieu avaient été suppliciées. Puis l'empereur Constantin se mit également à raconter leur vie incomparable; car il savait déjà combien elles étaient vertueuses, quand elles étaient dans leur patrie, et à quelle noble race elles appartenaient. Il raconta aussi les victoires que Dieu lui

avait accordées, et comment il avait triomphé de tous les ennemis de la vérité: « Sache, mon frère, lui dit-il, que Dieu fait connaître sa miséricorde par toute la terre, afin que toutes ses créatures le connaissent et glorifient sa vérité, parce qu'il veut de tels adorateurs! »

[§ 168.] Puis on leur fit de grands honneurs, on leur donna des subsistances, et on les entourra de la glorieuse pompe en usage à la cour, de prêtres et de nobles de la ville. On leur fit des présents et des cadeaux précieux, comme marque de respect et d'affection. Puis, prenant congé des Augustes, et étant salués par le saint catholicos, par le clergé et par les illustres seigneurs de la

(1) Beaucoup de critiques ont mis en doute le voyage de Tiridate et de S. Grégoire à Rome, bien que la relation de cet événement nous ait été transmise par la plupart des anciens écrivains profanes et religieux de l'Arménie. Cependant, comme ce fait a été passé sous silence par les historiens occidentaux, on s'accorde à le croire contourné. Pour ce qui est de la Lettre d'alliance entre les deux souverains, arménien et romain, et entre le catholicos Grégoire et le pape Sylvestre, il paraît certain que ce document est apocryphe. On y rencontre en effet des mots empruntés au langage des Croisés, ce qui est la preuve manifeste que cette pièce est l'œuvre d'un

écrivain contemporain des dernières guerres saintes. Pour entreprendre la critique des deux questions si épineuses du voyage de Tiridate en Occident et de l'antiquité de la Lettre d'alliance, il faudrait entrer dans de longues et minutieuses discussions qui nous entraîneraient trop loin. Nous dirons seulement que les Arméniens eux-mêmes révoquent en doute l'authenticité du voyage et de la lettre, comme on pourra s'en convaincre, en lisant le travail récent sur ce sujet de Garabed Chahnazarian, publié à Paris, en 1862 (en arménien), sous le titre de *Réfutation de la prétendue alliance entre saint Grégoire et saint Sylvestre*.

αὐτοῦ· πρεπόντως δὲ αὐτὸν τιμήσα·, ὡς τοῦ Χριστοῦ ἠμολογητὴν, ἀξίως καὶ τὸν βασιλεῖα Τηρηδάτιον ἀδελφικῶ φιλίῃματι προσεδέξατο, καὶ ἡγάγησεν αὐτὸν, ὡς γνησιώτατον ἀδελφὸν, καὶ δμῶψυχον, μάλιστα θεωρῶν αὐτὸν φιλόχριστον· καὶ διαθήκην πρὸς αὐτὸν διέθετο, μεσίτην ποιησάμενος αὐτῶν τὴν εἰς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστιν, ὅπως ἀπαρалаίπτως ἢ φιλία μεταξὺ τῆς βασιλείας αὐτῶν εἰς τέλος διατηρηθῆιη· καὶ περισσῶς ἐβεβαίωσε τὸν βασιλεῖα τῆς Ἀρμενίας ἐν τῇ ἠμολογίᾳ τῆς ἀγίας Τριάδος. Περὶ δὲ τῶν παναγιῶν τοῦ Θεοῦ μαρτύρων Κωνσταντίνος ὁ μέγας Καίσαρ δηγήσατο, πῶς ἐν Ῥωμίᾳ οὔσαι ἐβίωσαν, καθὼς πάλαι περὶ αὐτῶν ἠπίστατο τὴν εὐάρεστον αὐτῶν τῷ Θεῷ πολιτείαν, καὶ πῶς συγγενίδες αὐτοῦ ὑπάρχουσαι, πάντων ἡμῶν διὰ τὸν Χριστὸν κατεργόνησαν. Ἐξείπεν δὲ αὐτῷ καὶ τὴν νίκην τὴν δοθείσαν αὐτῷ παρὰ τοῦ Θεοῦ πρὸς πάντας τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἀληθείας, πῶς πάντων περιεγένετο, καὶ φησιν πρὸς αὐτὸν· Γίνωσκς, ἀδελφέ, ὅτι ὁ Θεὸς ἐν πάσῃ τῇ γῆ ἀποδείκνυσι τὸ ἔλαος τῆς δεσποτείας αὐτοῦ, ὅπως πάντα τὰ ποιήματα αὐτοῦ γνώσωνται αὐτὸν καὶ γέωνται προσκυνηταὶ τῆς ἀληθείας· τοὺς γὰρ τοιοῦτους προσκυνητὰς βούλεται.

§ 168. Μετὰ δὲ ταῦτα τιμηθέντες πρεπόντως ἀπὸ τῶν βασιλικῶν, καὶ τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ τιμιωτάτων ἀρχόντων τῆς πόλεως ἐν δώροις μείζονσι, μετὰ πολλῆς εὐνοίας συνετάξατο τῷ θεῷ Αὐγούστῳ. Δεξάμενος δὲ ἱσπασμὸν καὶ ἀπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς ἐκκλησίας, καὶ τῶν ἐνδοξοτάτων ἀρχόντων, ἐξῆλθεν μετὰ πάσης

honoravit, ut Christi confessorem, regem quoque Tere-datum digne excepit fraterno osculo, eumque dilexit ut fratrem germanissimum et unanimum, maxime quod videret Christi amantem. Fœdus quoque cum eo inivit; fidem in dominum nostrum Jesum Christum interponens, ut indesinenter amicitia inter regna eorum usque ad finem conservaretur. Abundantius etiam confirmavit regem Armeniæ in confessione sanctissimæ Trinitatis. De sanctissimis autem Dei martyribus narravit Constantinus magnus imperator, quo modo vixissent, quando erant in ditione Romana, qua ratione olim cognovisset earum vivendi modum Deo gratum; quodque, cum ejus essent consanguinæ, omnia simul pro Christo reliquissent. Narravit victoriam sibi a Deo datam de omnibus veritatis inimicis, quo omnes superavisset modo; eidemque dixit: Scito, frater, quod Deus in omni terra ostendat misericordiam dominationis suæ, ut ipsum omnes creaturæ ejus agnoscant, siantque cultores veritatis: tales enim vult adoratores.

§ 168. Post hæc majoribus decore honorati donis, cum ab aulicis imperatoris, tum ab ecclesiis, tum a præcipuis urbis principibus, summa cum benevolentia valedixit divino Augusto. Accepta etiam salutatione benevola ab archiepiscopo ecclesiæ, et ab honoratissimis principibus,

ville, et étant montés sur un char comblé des sou-
hais de l'empereur, ils s'en allèrent avec une
grande pompe et un grand cortège, pour com-
mencer leur royal voyage. On les comblait d'hon-
neurs dans toutes les villes, jusqu'à ce qu'ils fussent
arrivés en Arménie, dans la province d'Ararat,
à la ville de Vagharschabad, où étaient les cha-
pelles des saintes martyres. Les ornements d'or
donnés par l'empereur furent mis dans le tom-
beau des saintes. Ils élevèrent et ornèrent d'autres
églises. Ensuite le grand Grégoire entreprit de
rendre visite à ses premiers disciples, et il les
confirmait dans la véritable instruction.

CXXVII.

[§ 169.] Ensuite le grand et auguste empereur

Constantin ordonna à tous les évêques de se réu-
nir dans la ville de Nicée. Alors le grand roi Ti-
ridate et le saint catholicos Grégoire envoyèrent
Rhesdaguès, muni de tout ce qui était nécessaire.
Il arriva avec tous les évêques à ce grand concile
de Nicée où fut exposée la croyance universelle
qu'on devait accepter. On établit des règles défi-
nies, des canons invariables, suivant la divine
volonté du Très-Haut. Et là, le grand empereur
Constantin, étant entré, confessa sa foi, et, cou-
ronné de la bénédiction du concile, il laissa sa
mémoire sur la terre, et dans les cieus il s'assura
la récompense. Le bienheureux Rhesdaguès, étant
reparti, arriva en Arménie avec la foi resplendis-
sante, et avec les canons de Nicée, confirmés et
acceptés par Dieu. Alors il présenta au roi et au
saint catholicos le dépôt qu'il avait apporté. Saint

τιμῆς. Ἀναβιβάσαντες δὲ αὐτοὺς ἐν χρυσεμπάστοις
ἄρμασιν, κελεύσαντος τοῦ Καίσαρος οὕτως, προεπέμ-
ποντο εὐπρεπῶς ἐπὶ τὴν βασιλικὴν ὁδόν. Λαμπρό-
τατοι δὲ φανέντες πάσαις ταῖς πόλεσι, καὶ κατὰ τὸ
βασιλικὸν ἀξίωμα παρὰ πάντων τιμηθέντες, ἔφθασαν
εἰς τὴν τῶν Ἀρμενίων χώραν, ἐν πατρίδι Ἀραράτ,
ἐν πόλει Οὐαλαρσαπάτ, ἔνθα τὰ κοιμητήρια ἦν τῶν
μαρτύρων, φέροντες καὶ τὰ παρασχεθέντα δῶρα,
χρυσὸν καὶ ἄργυρον καὶ τιμιώτατα σκεύη, ἐπὶ τῶν
ἀναθέσθαι τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας, καὶ
τοῖς εὐκτηρίοις τῶν μαρτύρων. Ἔδωκεν δὲ καὶ ὁ μέ-
γας Καῖσαρ εἰς τιμὴν τῶν μαρτύρων χρυσοῦ κειμήλια·
οἱ δὲ καὶ προσανέθηκαν, καὶ πλέον τῆς ἰδίας ἐκκλησίας
ἐκόσμησαν. Ὁ δὲ μέγας Γρηγόριος ἤρξατο περινο-
στεῖν τοὺς μαθητευομένους, καὶ ἐπὶ πλεῖον αὐτοὺς στη-
ρίζειν τῷ ἀληθινῷ κηρύγματι.

§ 169. Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων, μετὰ ταῦτα
ἐκέλευσεν ὁ μέγας Καῖσαρ Αὐγουστος Κωνσταντῖνος
σύνοδον πάντων τῶν ἐπισκόπων γενέσθαι ἐν τῇ Νι-
καίῳ πόλει. Τότε ὁ μέγας βασιλεὺς Τηρηδάτιος καὶ
ὁ ἅγιος καὶ καθολικὸς Γρηγόριος παρασκευάσαντες
ἀπέστειλαν τὸν Ἀρωστάκην ἐπίσκοπον, υἱὸν δὲ τοῦ
ἁγίου Γρηγορίου, παραγενέσθαι ἐν τῇ Νικαίῳ πόλει
μετὰ πάντων τῶν ἐπισκόπων, ἔνθα πάση οἰκουμένη
ἐξεδόθη ἡ ἀληθινὴ παράδοσις τῆς πίστεως, καὶ δια-
τάξεις τῶν φωτοφόρων κανόνων, δεδομένα εἰς εὐαρέ-
στησιν τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου. Ἐν ταύτῃ τῇ συνόδῳ
εἰσελθὼν ὁ μέγας Καῖσαρ Κωνσταντῖνος, ὡμολόγησε
τὴν ὀρθὴν πίστιν, καὶ παρὰ πάσης τῆς συνόδου εὐλο-
γηθεὶς καὶ στεφθεὶς, τὸ ἐπαινετὸν ὄνομα ἐν τῇ γῆ κα-
τέλιπεν, καὶ τὴν δικαιοσύνην ἐν τῷ οὐρανῷ προέπεμ-
ψεν. Ὁ δὲ μακαριώτατος Ἀρωστάκης ἤρξατο ἔλλαμ-
φθεῖς ἀπὸ τῆς πίστεως τῆς ἁγίας καὶ θεοπρεπεστάτης
συνόδου σὺν τοῖς κανόσι τῶν Νικαίων. Ἐφθασε δὲ ἐν

egressus est cum omni honore. Cum autem ipsos eleva-
sent in curru auro distinctos, jubente sic imperatore,
honorifice deduxerunt in viam regiam. Ubi vero in om-
nibus civitatibus magnificentissimi apparuerant, et pro
regia dignitate ab omnibus fuerant honorati, pervenerunt
in regionem Armeniæ, in provinciam Ararat, in urbem
Valarsapat, ubi erant sepulcra martyrum. Afferebant
autem obtenta dona, aurum et argentum, vasaque pre-
tiosissima, ut ea offerrentur in ministerium ecclesie Dei,
et oratoriorum martyrum. Dedit autem magnus impera-
tor in honorem martyrum etiam ornamenta aurea; hi vero
et obtulerunt, eaque oratoria magis, quam propriam
ecclesiam, exornarunt. At magnus Gregorius cepit in-
visere discipulos, eosque vera prædicatione magis con-
firmare.

§ 169. Hisce sic se habentibus, postea magnus Cæsar
Augustus Constantinus jussit concilium omnium episco-
porum congregari in urbe Nicæa. Tunc magnus rex Te-
redatius et sanctus et catholicus Gregorius, facta præ-
paratione, miserunt Arostacen episcopum, filium sancti
Gregorii, ut cum omnibus episcopis adesset in urbe Ni-
cæa, ubi toti mundo edita est vera fidei traditio, condita-
que depositio canonum luciferorum, ambæ ad placendum
Deo altissimo. Hoc ingressus concilium magnus impera-
tor Constantinus, confessus est rectam fidem, et ab omni
concilio faustis precationibus honoratus et coronatus,
laudabile nomen in terra reliquit, et justitiam præmisit
in cælum. At beatissimus Arostaces, illustratus fide
sancti divinique concilii, venit cum canonibus Nicæanorum
patrum: pervenitque in Armeniam, ac regi et sancto

Grégoire, ayant fait quelques additions à ces canons (1) de concert avec le roi Tiridate, illumina son diocèse d'Arménie pour tous les jours de son existence.

[§ 171.]... De cette manière, passant en véritable apôtre tous les jours de sa vie, conformément aux préceptes qu'il avait reçus, il fit de même, d'année en année, jusqu'à sa mort (2). Et il était plongé et rayonnant dans l'amour du Christ.

[§ 172.] Nous, qui avons reçu de ta Majesté, ô Tiridate, l'ordre de tout exposer, comme il convient à un historien, nous n'avons pas écrit conformément aux règles de l'éloquence grecque, en disposant les événements avec art, mais nous avons regardé dans la divine Écriture, comme

(1) Ces documents se trouvent dans les recueils de canons arméniens, dont il existe bon nombre de manuscrits dans les bibliothèques d'Edchmiadzin, Venise (Saint-Lazare), Paris, etc.

(2) On est étonné de ne trouver dans Agathange aucun détail sur la mort de S. Grégoire. Galanus, auteur d'un ouvrage fort remarquable, intitulé *Conciliatio ecclesie armenae cum romana*, en 3 vol. in-4°, raconte que S. Grégoire mourut dans des lieux solitaires, ignorés de tous, et que son corps fut trouvé par des bergers. Au temps de l'empereur Zénon, le saint apparut en songe à un ermite et lui commanda de prendre son corps et de l'ensevelir dans la ville de Thortan, ce que fit l'ermite. Zénon ordonna de le transporter ensuite à Constantinople, en ne laissant qu'une partie de ces reliques dans la première ville. Ces faits sont relatés dans le Bréviaire de l'ordre des frères prêcheurs, en arménien. Ce qui resta en Arménie des reliques de saint Grégoire fut partagé et placé dans de riches reliquaires ornés de

dans un miroir, les préceptes très-hauts inspirés au bienheureux Moïse, en vue d'écrire tous les faits pour les conserver aux siècles futurs. Ce commandement fut donné aussi à d'autres prophètes : « Prends, dit-il, une tablette polie et neuve et écris avec le style d'un écrivain courageux (3) », et ailleurs : « Écris cette vision sur une tablette et couche-la dans un livre, pour que quiconque la lira la comprenne facilement (4). Et David, parlant plus clairement, indique que les lois divines sont données en héritage à toutes les nations, et il dit ainsi : « Que ceci soit écrit pour la génération dernière (5). » Et ailleurs : « Le Seigneur racontera aux peuples par écrit (6) » ce qu'est venu accomplir le Sauveur de tous, le Christ, avec son gracieux commandement :

pierres précieuses. Une partie fut déposée dans l'église patriarcale de Vagharschabad (Edchmiadzin), siège pontifical de saint Grégoire; l'autre, après différentes péripéties, fut déposée dans l'église du monastère patriarcal de Sis, en Cilicie. A Edchmiadzin on conserve aujourd'hui encore la dextre du premier patriarche de l'Arménie; et à Sis, j'ai vu moi-même, en 1852, l'autre bras de saint Grégoire enfermé dans une châsse d'argent en forme de bras (V. mon *Voyage en Cilicie*, p. 400). Pour ce qui est des reliques apportées à Constantinople, elles furent plus tard transférées en Italie, où elles furent déposées dans une église de Naples, appelée Saint-Liguor, corruption de Saint-Grigor ou Grégoire, appartenant à des moines bénédictins (Cf. Baronius, *Annot. ad Martyrol.*, 11 junii et 30 sept.).

(3) Isaïe, VIII, 1.

(4) Isaïe, XXX, 8. — Habac., 22.

(5) Psalm., CI, 19.

(6) Psalm., LXXXVI, 6.

τῆ τῆς Ἀρμενίας χώρα, καὶ προσένεγκε τῷ βασιλεῖ καὶ τῷ ἁγίῳ ἀρχιεπισκόπῳ τὴν ἐνεχθεῖσαν παράδοσιν. Ἐν ταύτῃ οὖν τῇ πίστει ὁ ἅγιος Ἰρηγόριος καὶ τοῖς κανόσι φωτίσας τὴν κληρωθεῖσαν αὐτῷ χώραν τῆς Ἀρμενίας, συμπράττοντος δὲ καὶ τοῦ βασιλέως Τηρηδάτου, πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἐφωταγωγῶν, ἔργασε πάντα.

§ 171..... Τοῦτω οὖν τῷ τρόπῳ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἀποστολικῶς διάγων, ἠκολούθει τοῖς παραγγέλμασι τῶν παραδεδικώτων. Τοῦτο ποιήσας μετὰ τῆς τελευταίας αὐτοῦ ἐν πάσῃ ψυχῇ ἐγκατέθετο τὴν τοῦ Χριστοῦ φωταγωγούσαν ἀγάπην.

§ 172. Ἡμεῖς δὲ, καθὼς ἐδεξάμεθα τὴν διάταξιν τοῦ σοῦ κράτους, ἄριστε βασιλέων Τηρηδάτιε, συγγράψαι τὰ ὑπομνήματα, ὡς χρηστοὺς χρονογραφίας τόμους, διελύσαμεν (I. διελύσαμεν) καὶ κατὰ τὸν τύπον τῆς ἑλληνικῆς παιδείσεως ἀκολουθῶν τὰ πάντα συνεγραψάμεθα. Προσεσχηκότες δὲ καὶ, ὡς ἐν ἐσόπτρῳ, τῇ θεϊκῇ παραδόσει καὶ τῇ δεδομένῃ ἐντολῇ τῷ μεγάλῳ Μωϋσεῖ, ὅστις παραγενόμενος περὶ πάντων τῶν γενομένων πραγμάτων τὰ θεϊκὰ προστάγματα παρέδωκεν

archiepiscopo attulit stabilitam traditionem. Hac igitur fide hisque canonibus sanctus Gregorius illuminavit commissam sibi Armeniae regionem, rege Teredatio opem afferente, et sic omnibus vitae suae diebus lumen omnibus attulit.

§ 171..... Hoc ergo modo omnes vitae suae dies apostolice transigens [sanctus Gregorius] sequebatur praecepta eorum, qui ea tradiderant. Cum vero ista fecisset, post obitum suum tota anima sua induit illuminantem Christi amorem.

§ 172. Nos vero, quemadmodum accepimus praeceptum potentiae tuae, optime regum Teredati, conscribendi commentarios, velut utiles descriptionis temporum tomos, debitum solvimus, et ad similitudinem eruditionis Graecae, omnia consequenter conscripsimus. Attendimus tamen etiam, veluti in speculum intuiti, ad divinam traditionem et ad praeceptum magno Moyse datum, qui, cum adfuisset omnibus rebus gestis, divina praecepta scriptis

« Allez par toutes les nations (1), » et « Cet Évangile sera prêché dans tout l'univers (2), » pour démontrer que l'Évangile serait bientôt divulgué et pratiqué avec une fructueuse culture.

[§ 173.] Or, pour agir conformément à ces écrits, nous avons raconté tout ceci, non pas d'après les données conservées dans d'anciens ouvrages, mais ayant vu les personnages de nos propres yeux (3), étant témoins des faits spirituels, ayant entendu le cher enseignement dont nous avons été aussi les ministres suivant le précepte évangélique. Nous n'avons pas raconté faussement, jouant avec nos propres paroles; mais, ayant laissé le trop, nous avons seulement consigné les choses principales sans [y ajouter] beaucoup de

(1) Matth., XXVIII, 19.

(2) Marc, XVI, 15.

(3) Ce passage a été un des points capitaux qui ont fait taxer de mensonge le livre d'Agathange par le bollandiste Stilling. Il est vrai qu'on est autorisé à penser qu'Agathange n'a pas été témoin de tous les faits qu'il

détails. Car nous n'avons pas écrit pour nous, mais pour les rois; et, lorsqu'on lira ce livre en ta présence, on en reconnaîtra la véracité, car nous ne pouvions minutieusement noter tout ce que firent les saints, mais nous nous sommes borné à ce qui est facile et nécessaire, selon la manière des apôtres. Laisant de côté les nombreux mérites des saints, sans entrer dans les détails, nous avons seulement noté le plus utile et le plus important. Nous avons agi de cette manière, non pour ajouter à l'honneur des élus de Dieu qui sont célèbres et vénérables par la gloire vivifiante de la croix, mais pour donner l'exemple et inspirer le courage à leurs enfants spirituels, qui doivent être instruits par eux pendant de longues générations, suivant le chantre spirituel qui dit : « Ainsi

a enregistré, et il est probable que l'hagiographe qui a dénaturé son livre aura conservé cette phrase de l'œuvre primitive, sans penser que les interpolations et les additions ajoutées par lui feraient suspecter la bonne foi du secrétaire de Tiridate.

διὰ τῆς συγγραφῆς εἰς τήρησιν τῶν ἐν τοῖς μετέπειτα αἰῶσιν ἐρχομένων· ἀκολούθως δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις προφήταις, οἷς ὁ Θεὸς ἐτάξατο, Λάβε σεαυτῷ, λέγων, τόμον νέον μέγαν, καὶ γράψεις ἐν αὐτῷ γραφίδι γραμματέως, καὶ ἀλλαχοῦ· Γράψον τὴν ὄρασιν ταύτην ἐν πλαξίν καὶ ἐν βιβλίῳ, ἵνα οἱ ἀναγινώσκοντες παρῆρασι ἀναγινώσκωνται. Ὁ δὲ ἅγιος Δαβὶδ ῥητικῶς περὶ πάντων τῶν ἔθνων τὸν κλῆρον τῶν θείων προσταγμάτων σημαίνει, φάσκων· Γραφήτω αὕτη εἰς γενεὰν ἑτέραν, καὶ Κύριος διηγήσεται ἐν γραφῇ λαῶν. Ὅπερ ἐλθὼν ἐπλήρωσεν Χριστὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν διὰ τῆς θεϊκῆς χάριτος, Ἐξέλθετε, λέγων, εἰς πάντα ἔθνη, καὶ κηρύξατε τὸ Εὐαγγέλιον τοῦτο ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ. Ὅθεν καὶ ὁ μακαριώτατος τῆ ἐλπίδι τοῦ Θεοῦ ἐμπλησθεὶς ἐν σπουδῇ ἐφάνερωσε κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον τὴν αὐτοῦ ἐργασίαν.

§ 173. Nunc vero exemplari conscripto finem demum imponamus, qui non ex antiqua fama novimus, quo consequenter scripsimus, sed, cum ipsi adfuerimus, rerum gestarum facti sumus spectatores et doctrinae traditæ auditores. Cum autem evangelicorum præceptorum simus ministri, non sermone nostro fabulose mendacis comminiscentes; sed plurima brevitate gratia præmittentes, insignioribus usi sumus, ex utilioribus collecta compositione. Quod quidem, non nobis tantum, o rex, sed ubi tomus coram potestate tua lectus fuerit, ubique fuit manifestum. Neque enim idonei eramus ad omnia, quæ peracta sunt a sanctis, singulatim exponenda: sed ad illud, quod facilius, necessarium et suavissimum est, more apostolico consilium nostrum defleximus, quomodo

tradidit, ut observarentur ab iis, qui venturi essent futuris sæculis: consequenter et ad alios prophetas, quibus Deus præcepit: « Sume tibi librum novum grandem, et scribes in eo stilo scribæ. » Et alibi: « Scribe hanc visionem in tabulis et in libro, ut legentes cum libertate legant. » At sanctus David, disertis verbis, de omnibus gentibus loquens, hæreditatem divinarum præceptorum ostendit, dicens: Scribatur hæc in generatione altera, et Dominus narrabit in scriptura populorum. Quod Christus servator noster, ubi venerat, implevit divina gratia: Exite, inquit, ad omnes gentes, et prædicate Evangelium hoc in orbe terrarum. Unde et beatissimus, Dei fiducia repletus, studiosè ostendit operationem suam Evangelio conformem.

§ 173. Nunc vero exemplari conscripto finem demum imponamus, qui non ex antiqua fama novimus, quo consequenter scripsimus, sed, cum ipsi adfuerimus, rerum gestarum facti sumus spectatores et doctrinae traditæ auditores. Cum autem evangelicorum præceptorum simus ministri, non sermone nostro fabulose mendacis comminiscentes; sed plurima brevitate gratia præmittentes, insignioribus usi sumus, ex utilioribus collecta compositione. Quod quidem, non nobis tantum, o rex, sed ubi tomus coram potestate tua lectus fuerit, ubique fuit manifestum. Neque enim idonei eramus ad omnia, quæ peracta sunt a sanctis, singulatim exponenda: sed ad illud, quod facilius, necessarium et suavissimum est, more apostolico consilium nostrum defleximus, quomodo

LE PSEUDO-AGATHANGE.

HISTOIRE ANCIENNE DE L'ARMÉNIE.

Sébéos, évêque de la satrapie des Mamigoniens, qui florissait au septième siècle de notre ère, a rapporté au commencement de son *Histoire de l'empereur Héraclius* (1) un passage assez étendu composé, à ce qu'il prétend, par Agathange, secrétaire et biographe du roi Tiridate. Ce fragment historique contient l'histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au règne de Bab, qui mourut soixante-trois ans après que Tiridate eut cessé d'exister. Il est donc constant que l'auteur de cette composition historique ne peut être Agathange. Toutefois, comme ce document renferme des détails complètement neufs sur quelques points de l'histoire d'Arménie que Moïse de Khorène ne nous a pas transmis, nous n'avons pas hésité à le publier, parce qu'il est évident que l'auteur a puisé ses renseignements à des sources aujourd'hui perdues, et qui complètent les informations recueillies par Moïse de Khorène dans le livre de Mar Apas Catina.

EXTRAIT DE L'HISTOIRE D'HÉRACLIUS PAR SÉBÉOS.

Traduction de l'arménien.)

LIVRE I.

Ce n'est pas de mon propre mouvement (2) que j'ai entrepris de décrire avec soin l'époque des anciens héros, et de retracer leur histoire,

(1) Constantinople, 1851, édition de M. Thaddée Mihrtad Mihrtadiantz, p. 1 à 14. — Cette édition a été faite sur le seul manuscrit de Sébéos connu jusqu'à présent, et qui appartient à la bibliothèque d'Edchmiadzin. M. Brosset avait signalé, en 1848, l'existence de ce manuscrit dans ses « Rapports sur un voyage en Géorgie et en Arménie, » (3e Rapport, p. 45 et suiv.). Le Catalogue imprimé de la bibliothèque d'Edchmiadzin (Tiflis, 1863, in-4°, en arménien) mentionne cet important ouvrage sous le n° 1746, p. 192. — Le P. Chakhatounoff, dans sa « Description d'Edchmiadzin » (en arménien), t. II, a parlé aussi à plusieurs reprises de l'Histoire de l'empereur Héraclius, par Sébéos.

(2) Déjà, dans la préface attribuée à Agathange, l'auteur insiste sur ce point, en disant que c'est en vertu de l'ordre du roi Tiridate, qu'il a entrepris d'écrire l'histoire des événements qui amenèrent le triomphe de la foi chrétienne en Arménie. — Cf. plus haut, p. 191, § 172.

en mentionnant également les temps fabuleux. Dans ce livre, je vais faire également le récit de ce qui arriva dans la suite, et je le comparerai aux misères du temps présent, en comptant les années et les jours des cinq rois. Pour cela, j'examinerai dans le livre de Marappas (Mar Apas Catina) (1), le philosophe de Medzourkh (2), l'inscription qu'il découvrit dans la ville de Medzpin (Nisibe), résidence du roi Sanadroug (3), en face des portes de son palais, inscription tracée sur une pierre ensevelie sous les décombres de l'habitation royale. Lorsque les colonnes (4) qui ornaient ce palais furent demandées pour la Porte du roi des Perses, on trouva aussitôt, en fouillant les ruines pour les découvrir, une inscription en lettres grecques, gravée sur une pierre : c'étaient les jours et les années des

(1) Cf. plus haut, p. 13 et suiv., le long fragment de l'« Histoire ancienne de l'Arménie », de Mar Apas Catina, que nous a conservé Moïse de Khorène.

(2) Cf. plus haut, p. 10, et note 6.

(3) A la mort d'Abgar Ouchama arrivée l'an 32 après J.-C., le royaume d'Arménie fut partagé en deux parties : Ananoun, fils d'Abgar, régna à Edesse, et Sanadroug hérita d'une partie de l'Arménie et de l'Adiabène. En 36, Sanadroug fit périr le fils d'Abgar et régna seul (Moïse de Khorène, II, 35). C'est ce prince qui est appelé Izate par Joseph (Antiq. jud., liv. XVIII, ch. 9; XX, 3). Moïse de Khorène (II, 36) dit qu'en effet Sanadroug releva la ville de Medzpin (Nisibe) détruite par un tremblement de terre, et qu'il dépensa pour la reconstruction de cette ville tous ses trésors. Ce prince mourut d'une façon tragique à l'âge de trente ans, à ce que raconte l'Histoire de Lérubna, auteur dont le livre est perdu et dont Moïse de Khorène a emprunté quelques chapitres relatifs aux règnes d'Abgar et de Sanadroug (Hist. d'Arm., liv. II, ch. 26 à 37).

(4) Nisibe, située dans la partie septentrionale la plus fertile de la Mésopotamie, à deux journées du Tigre, sur le Mygdonius, au pied du mont Masius, répondait, selon S. Jérôme (Quæst. in Genes., c. II, v. 10, t. III, p. 320, éd. Vallars.), à l'Achad de la Genèse, ville bâtie par Nemrod, en même temps que Babylone et Edesse. Nisibe, en phénicien, veut dire « colonnes » ou « monceau de pierres ». Le premier sens est donné par Philon, écrivain cité dans Étienne de Byzance, et le second par Uranius, mentionné par le même auteur. Ces deux interprétations sont confirmées par les langues hébraïque et syriaque et par tous les idiomes de même origine.

cinq rois arméniens et parthes. J'ai trouvé cette inscription chez les disciples de Marappas dans la Mésopotamie, et je veux vous la faire connaître. En voici la suscription :

Moi, le scribe Agathange, j'ai tracé de ma main sur cette pierre les années des premiers rois d'Arménie, d'après l'ordre du vaillant Tiridate (Dertad), après les avoir relevées dans la cour (archives) royale. Tu verras plus bas, à sa place, la copie de cette inscription.

Je commencerai mon récit par l'histoire du roi redoutable, de l'homme brave; ce sera d'abord l'histoire des anciens, afin de montrer d'où est venue l'abondance des choses terrestres. Ensuite j'ajouterai, en les y greffant, les mythes des héros et les récits fabuleux des guerres insensées. Lorsque les douleurs qui suivirent la construction de la tour [de Babel], pareilles à celles d'un enfantement, amenèrent la dispersion d'un peuple nombreux dans le grand désert, dans les lieux inaccessibles au bruit, à cette époque Titan (Didan), qui régna le premier sur la terre, déclara la guerre à tous ses compagnons (1).

Bel le Titan, ne tenant aucun compte de sa nature, s'imaginait être supérieur au genre humain, dont il convoitait la domination entière. C'est alors que Haïg, de la race de Japhet, ne voulut pas se soumettre au roi Bel et ne consentit pas à le reconnaître pour son Dieu. Bel s'arma contre Haïg, qui le repoussa avec son arc (2).

Ce fut cet Haïg qui engendra son fils Aramaniak à Babylone (3). Aramaniak fut père de plusieurs fils et de plusieurs filles; l'aîné fut Aramaïs. Aramaïs eut beaucoup de fils et de filles; l'aîné fut Amasia. Amasia engendra beaucoup de fils et de filles; l'aîné fut Kéghâm. Kéghâm engendra beaucoup de fils et de filles; l'aîné fut Harma. Harma engendra beaucoup de fils et de filles; l'aîné fut Aram. Aram engendra beaucoup de fils et de filles; l'aîné fut Ara le Beau (4).

Voilà les noms des premiers hommes fondateurs de la race, nés à Babylone, et qui émigrèrent dans les contrées du Nord, sur la terre d'Ararat. Haïg vint de Babylone avec sa femme, ses enfants et tous ses biens. Il arriva et se fixa

sur les terres de l'Ararat, au pied de la montagne (1), dans la demeure que s'était bâtie autrefois Zérouan le père avec ses frères (2).

Ensuite Haïg laissa cette possession en apanage à son petit-fils Gatmos, fils d'Aramaniak. Quant à lui, il se retira, alla au nord et se fixa sur un plateau élevé. Ce plateau reçut le nom de Hark (pères) en l'honneur de ses ancêtres. De même, le pays reçut le nom de Haïg, ainsi que tous les Haïciens (Arméniens) (3).

Haïg était doué d'une force puissante, beau de visage, adroit à lancer les flèches et fort à la lutte (4).

En ce temps-là, Bel le Titan régnait à Babylone; c'était un fort chasseur, magnifique, et classé parmi les Dieux. Il était doué d'une force colossale, et sa personne était d'une remarquable beauté. Il était prince de tous les peuples dispersés sur la surface de la terre. Usant d'artifices pour les tromper, leur dictant ses ordres, et enflammé d'un orgueil insensé, il dressa sa propre image, et les força de l'adorer et de lui offrir des sacrifices comme à Dieu.

Aussitôt tous les peuples se soumièrent à sa puissance. Mais Haïg, un des patriarches de la race, refusa de lui obéir, n'éleva pas l'image du roi dans sa maison, et ne lui rendit pas les honneurs divins.

Le nom de cet homme était Haïg, et le roi Bel conçut contre lui une haine implacable. Le roi Bel, rassemblant ses armées à Babylone, s'élança sur Haïg afin de le tuer.

Il arriva dans le pays d'Ararat, dans le domaine qui était leur apanage héréditaire, élevé au pied de la montagne. Gatmos s'enfuit à Hark, auprès de son père, et l'informa en ces termes : « Le roi Bel a marché contre toi; il est parvenu jusqu'à notre domaine, et me voilà fuyant avec ma femme et mes enfants. »

Haïg se fit alors accompagner de ses fils Aramaniak et Gatmos, de leurs enfants et des fils de ses sept filles, guerriers vaillants quoique peu nombreux.

Haïg se porta à la rencontre du roi Bel et se

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arménie*, liv. I, ch. 10 et suiv., et plus haut, p. 16 et suiv.

(2) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, chap. 10 et 11, et plus haut, p. 16 et suiv.

(3) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 10, et plus haut, p. 16 et suiv.

(4) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 5, 12 et 14 à la fin; et plus haut, p. 20 et suiv.; enfin, p. 25, à la fin.

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 10, et plus haut, p. 16.

(2) Cf. Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 6), qui raconte d'après la « Sibylle Béroïenne » la lutte que Titan et Japhet soutinrent contre Zérouan qui voulait les dominer.

(3) Cf. Moïse de Khorène, liv. I, ch. 10, 12 et suiv., et plus haut, p. 16, 19 et suiv.

(4) Cf. Moïse de Khorène, liv. I, ch. 10, et plus haut, p. 16.

qu'il a commandé à nos pères de montrer ces choses à nos enfants, pour qu'elles soient connues d'une autre génération. Les enfants qui naîtront les raconteront à leurs enfants, pour qu'ils mettent en Dieu leur espérance, qu'ils n'oublient pas

ses œuvres, qu'ils cherchent avec soin ses préceptes et qu'ils ne deviennent pas comme leurs pères (1) », mais, parlant à leur Créateur, ils s'expriment ainsi : « Tu es le Seigneur notre Dieu ! »

(1) Psalm., LXXVII, 5-8.

ρῶσιν ἐξεδούκαμεν, ὡς καὶ ὁ ἅγιος Λουκᾶς τὰ πλεῖστα τῶν ἁγίων ἀποστόλων ἔργα παρὶς λεπτομερῶς ἐκθέσθαι, τὰ ἀναγκαῖα καὶ ὠφελιμώτατα ἐξηγήσατο. Ὅθεν καὶ ἡμεῖς καθ' ὁμοιότροπον ἐξεθέμεθα οὐκ εἰς τιμὴν τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ Χριστοῦ, οἱ διὰ πάντων τῶν καυχημάτων τοῦ ζωοποιῦ σταυροῦ γνωρισθέντες ἐτιμήθησαν, ἀλλ' εἰς τύπον θάρρους τῶν πνευματικῶν γεννημάτων, τῶν μελλόντων μαθητευθῆναι ἐν διαφορῶς γενεαῖς κατὰ τὸν πνευματικὸν ψαλμῶδον, τὸν λέγοντα· Καθὼς ἐνετίλατο τοῖς πατράσιν ἡμῶν τοῦ γνωρίσαι αὐτὰ τοῖς υἱοῖς αὐτῶν, ὅπως γῆν γενεὰ ἑτέρα, υἱοὶ τεθησόμενοι καὶ ἀναστήσονται καὶ ἀναγγελοῦσιν αὐτὰ τοῖς υἱοῖς αὐτῶν, ἵνα θῶνται ἐπὶ τὸν Θεὸν τὴν ἐλπίδα αὐτῶν, καὶ μὴ ἐπιλάθωνται τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ, καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ ἐκζητήσωσιν, ἵνα μὴ γένωνται ὡς οἱ πατέρες αὐτῶν, ἀλλ' ἵνα αὐτοὶ πρὸς τὸν δημιουργὸν οὕτως φηγγόμενοι εἴπωσι· Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν σὺ εἶ, καὶ αὐτὸς εἶπῃ· Λαὸς μου ὑμεῖς ἴστε· αὐτῶν ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

modum et sanctus Lucas, plurima sanctorum apostolorum opera minutatim exponere prætermittens, necessaria et utilissima enarravit. Unde et nos simili modo exposuimus, non in honorem electorum Christi, qui vivificæ crucis gloriationibus innotuerunt et honorati sunt, sed ad exemplar fortitudinis spiritualium filiorum, qui erudientur in variis generationibus secundum spiritualem Psalmistam, qui dicit : Sicut mandatum est patribus nostris nota facere ea filiis suis, ut cognoscat generatio altera : filii qui nascentur, et exsurgent, et narrabunt filiis suis, ut ponant in Deo spem suam, et non obliviscantur operum Dei, et mandata ejus exquirant, ne fiant sicut patres eorum : sed ut ipsi ad conditorem loquentes, dicant : Dominus Deus noster es tu ; ipse dicat : Populus meus vos estis. Ipsi gloria in sæcula. Amen !

APPENDICE.

FRAGMENT DU IVe LIVRE DE L'HISTOIRE DE MOÏSE DE KHORÈNE.

On savait par le témoignage de Thomas Ardrouni, écrivain du dixième siècle, auquel on doit une « Histoire de la maison satrapale des Ardrounis », et par quelques allusions d'Assoghig et de Samuel d'Ani, qu'il avait existé jadis un quatrième livre de l'« Histoire d'Arménie » de Moïse de Khorène. Ce quatrième livre n'était pas, comme on aurait pu le supposer, une continuation du récit des événements rapportés dans les trois premiers, mais plutôt une sorte de commentaire de cette histoire, où l'auteur développait certains chapitres qu'il avait rédigés avec trop de concision. On peut donc supposer que ce quatrième livre était plutôt une seconde histoire, entreprise par l'Hérodote arménien, et c'est à cette opinion que le savant P. Léon Alischan paraît s'être arrêté, dans une remarquable notice qu'il a imprimée dans le *Pasmaveb*, journal arménien des Mékhitaristes de St-Lazare de Venise (1851, page 69 et suiv.). Jusqu'au moment où le

P. Alischan publia son mémoire, on ne connaissait aucun fragment du quatrième livre de l'histoire de Moïse de Khorène, bien que certaines personnes assurent qu'il se conserve en manuscrit dans la bibliothèque du couvent patriarcal arménien de Saint-Jacques (Sourp Agop), à Jérusalem. Toutefois l'opinion la plus accréditée est celle qui considère cette partie de l'« Histoire de Moïse de Khorène », comme à jamais perdue. Le P. Alischan, en compulsant les manuscrits du couvent de Saint-Lazare de Venise, a découvert un fragment fort précieux de ce quatrième livre, dans un *Donagan* ou Martyrologe, et cette découverte a été une véritable révélation. Le fragment en question contient le récit de l'assassinat et des funérailles du roi Tiridate. Il se trouve reproduit dans le texte original, à la suite de la savante notice du P. Alischan (page 75 du *Pasmaveb*, de 1851).

ASSASSINAT ET FUNÉRAILLES DU ROI TIRIDATE.

Cependant le roi Tiridate (Dertad), après avoir cru dans le Christ, fit briller la vertu la plus éclatante jusqu'au moment de sa mort, arrivée alors

qu'il était fort avancé en âge. Mais l'endurcissement de notre nation, et son orgueil qui se manifesta depuis l'origine, furent la source de toutes

nos infortunes. En effet, quelques hommes pervers; à l'instigation de Sapor (Schapouh), conçurent le projet de tuer Tiridate, et de rétablir de nouveau le paganisme en Arménie. Parmi les conjurés se trouvait le chambellan (sénégalbed) du roi, imitant en cela l'exemple du traître Judas. D'ailleurs le roi ignorait le nom et le nombre des conjurés; c'est pourquoi, ayant mandé en sa présence le chambellan, il voulut savoir de lui si une semblable conjuration existait dans le palais. Le chambellan, à cette communication du roi, se troubla et fut saisi de frayeur; il déclara n'avoir connaissance de rien de semblable. Aussitôt après son entrevue avec le roi, il alla trouver, encore plein d'épouvante, ses complices. Ceux-ci, effrayés, promirent d'abandonner le projet impie qu'ils avaient conçu, et, à sa prière, ils feignirent tous par crainte d'y renoncer. Cependant le roi, persistant dans ses soupçons, et mettant son espoir et sa vie entre les mains de Dieu, se retira du côté de l'occident, dans le canton d'Eghéghiatz, en feignant d'ignorer complètement cette conspiration. Parmi les conjurés, dont le nombre était considérable, il s'en trouva quelques-uns, comme les nobles de la contrée de Siounik, qui, désirant assurer la tranquillité de leurs domaines, secondaient les vues de Sapor avec plus de zèle que les autres, et vinrent rejoindre le roi. Comme ils se trouvaient auprès de Tiridate pendant une chasse aux bêtes fauves, ils profitèrent de cette occasion pour lui décocher un trait, lancé comme par l'effet du hasard. Alors le roi rentra dans son palais et se coucha, légèrement blessé. Alors le chambellan, qui était au nombre des conjurés, s'approcha du roi afin de panser sa

blessure; et, jugeant qu'elle n'était point mortelle, il lui donna du poison. Tiridate expira sur-le-champ. Ce fait fut révélé dans la suite par les complices mêmes du coupable.

Le corps du roi fut transporté à Thortan, placé dans un cercueil garni d'argent, et orné d'étoffes précieuses; il était traîné par des mulets dont les harnais étaient d'or. Des cohortes de soldats armés, portant des étendards, l'escortaient à droite et à gauche. En avant du cercueil, on chantait des hymnes funèbres et on faisait brûler des parfums. Après, marchaient sur deux files les amis, les familiers, les parents; plusieurs des fils [du roi] suivaient à pied le cortège. Derrière le cercueil, les trompettes et les harpes faisaient entendre des sons funèbres qu'accompagnaient de leurs chants des femmes éplorées; sans compter une masse considérable de peuple qui fermait la marche. Dès que le cortège fut arrivé à l'endroit désigné pour la sépulture, on éleva un tombeau monumental en marbre blanc, et là on déposa ce trésor précieux, cette victime pure, cette illustre dépouille, ce bienfaiteur du pays. On couvrit le cercueil de cristal et on inhuma [le corps du roi] à l'endroit désigné sous le nom de « délasement du grand Grégoire [l'Illuminateur] », qu'il avait entouré lui-même d'une muraille et qu'il appelait son « jardin ». On établit pour règle dès lors de célébrer chaque année [en cet endroit] l'anniversaire de la mort du roi; et après avoir confié à l'évêque du village le soin d'accomplir cette fête, on s'en retourna. Telle fut la fin de Tiridate qui, après un règne de soixante-quinze ans, rendit son âme au Père, au Fils et au Saint-Esprit.

NOTE ADDITIONNELLE.

J'ai reçu dernièrement de M. Brosset, membre de l'Académie des sciences de Saint-Petersbourg, l'inventaire traduit par lui des manuscrits géorgiens conservés au monastère d'Ivéron, au mont Athos, dont j'ai donné un court résumé dans l'Introduction de la Géographie de Ptolémée (1). En faisant une étude plus approfondie des matières contenues dans cet inventaire dressé en 1836 par un prêtre géorgien, le P. Hilarion, j'ai découvert qu'il existait, dans un volumineux martyrologe, une traduction en langue géorgienne de l'Histoire d'Agathange. Ce curieux

document, dont on ignorait jusqu'à présent l'existence, forme le § 15 des pièces contenues dans le manuscrit en question. Cette traduction commence ainsi : « Vie du saint prêtre Grégoire, évêque d'Arménie. — Lorsque l'empire des Perses était divisé..... ». Ces derniers mots sont précisément le début de l'Histoire d'Agathange, en arménien, ce qui est pour nous la preuve que la version géorgienne de la « Vie de Grégoire » a été faite directement, comme la version grecque, sur le texte arménien qui nous est parvenu.

(1) Cf. pag. 105 de l'Introduction qui précède la reproduction en photolithographie du msc. de la Géographie

de Ptolémée, appartenant au monastère de Vatopédi, au mont Athos (Paris, A. Firmin Didot, 1867, in folio).

mer occidentale (1). Arsace régna un grand nombre d'années à Babylone (2).

Dans la cent quatorzième année (?) du roi parthe Arsace et dans la quatrième du gouvernement de Démétrius en Asiasdan et en Syrie, lorsqu'Arsace était absent et se trouvait en Orient, Démétrius rassembla des troupes et s'empara de Babylone.

Voyant qu'Arsace s'avancait contre lui avec une grande quantité de troupes, Démétrius se replia et se retira vers Antioche. Là, il livra bataille à Arsace. Un combat sanglant eut lieu près de la ville d'Antioche; les troupes de Démétrius furent battues et détruites, et Démétrius lui-même fut fait prisonnier. Arsace, lui ayant fait attacher les bras et les jambes, l'emmena en Orient, à Pahl-Schahasdan (3).

Antiochus, frère de Démétrius, ayant appris que ce dernier était tombé au pouvoir du roi Arsace, s'empara du trône de Syrie et de l'Asiasdan, rassembla une armée, et, dix ans après, il marcha sur Babylone. Arsace apprit qu'Antiochus, frère de Démétrius, régnait et qu'il marchait sur Babylone.

Dix ans après, Arsace donna la liberté à Démétrius et le laissa revenir chez son frère pour lui parler de ce qu'il y avait à faire. Mais Démétrius ne se rendit pas à Babylone chez son frère, et alla dans l'Asiasdan. Alors Arsace marcha contre Babylone avec une armée de 130,000 hommes.

Dans la cent vingt-huitième année du règne d'Arsace, et comme il s'approchait de Babylone, Antiochus l'attaqua à l'improviste dans les gorges des montagnes et en hiver, mais il ne put triompher de lui. Arsace battit son armée, et, portant un coup à Antiochus de sa propre main, il le renversa et le tua. Il fit en même temps prisonnier Séleucus, fils d'Antiochus, qu'il ordonna de garder dans son palais royal (4).

Dans ce temps-là, Arsace confia le trône de l'Arménie à son fils Arsace dit le jeune (5), dans

la ville de Medzpin (Nisibe), et lui soumit l'Arouasdan (1) sur les confins des Dadjiks et de la Syrie, ainsi que la Cappadoce tenant à la Cilicie, jusqu'aux rivages de la grande mer occidentale; au nord, jusqu'à la grande montagne du Caucase qui s'étend à l'est et va tout le long de la frontière fortifiée du pays des Mèdes, rejoint le mont Zarasb et traverse la contrée de Nor-Schirag (Nouveau-Schirag) (2).

Arsace l'envoie à Merdzan vers l'occident avec une armée forte de 70,000 hommes et accompagné des plus grands princes des satrapies, car personne ne pouvait lui opposer de résistance. Pakarad Pharazian (3), descendant d'Aramaniak, grand satrape, vint à sa rencontre avec son armée et lui offrit des présents en or et en argent, le revêtit de la tunique et du manteau [royal], lui posa [sur la tête] la couronne des anciens rois, le fit asseoir sur le trône d'or orné de pierres précieuses, et lui donna sa fille en mariage.

Ensuite le roi Arsace le fit commandant de la cavalerie du royaume d'Arménie, c'est-à-dire prince et gouverneur, chargé de l'exécution des ordres souverains, [et lui donna le titre] de père et frère du roi, avec des pouvoirs considérables (4). Il dispersa et détruisit les bandes qui s'étaient révoltées contre lui dans la Mésopotamie syrienne.

Voici les princes parthes qui régnèrent, après Arsace leur père, à Pahl-Schahasdan dans la terre des Couschans: On raconte qu'Arsace, roi des Parthes, eut quatre fils; on dit que le premier régna dans le pays de Thétaliens, le second sur les Ciliciens, le troisième sur les Parthes, et le quatrième sur le pays d'Arménie (5).

Arsace vécut 130 ans et régna 56 ans. Après lui, son fils Arsace régna sur les Parthes à Pahl-Schahasdan pendant 70 ans. Après celui-ci, son fils Aschnasch, 32 ans; Arschen, 22 ans; Arschavir, 45 ans; Ardaschès, 34 ans; Darius

(1) Le Pont-Euxin.

(2) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 2, 68.

(3) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 2) raconte qu'Arsace le Grand eut à soutenir une guerre contre Démétrius et son fils Antigone. Ce dernier vint fondre sur Arsace à Babylone; il fut fait prisonnier et conduit chez les Parthes chargé de fers, d'où lui est venu son nom de Sidéritès. — Cf. aussi plus haut, p. 42 et suiv.

(4) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 2, et plus haut, p. 42.

(5) Moïse de Khorène (liv. II, ch. 3) assure que ce fut Valarsace, qu'Arsace le Grand, son frère, établit sur le trône d'Arménie. — Cf. aussi plus haut, p. 43.

(1) L'Arouasdan « pays des Arik ». Sur ce nom voyez plus haut, p. 36, note 2.

(2) Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, p. 530 et suiv.

(3) Il est question ici de Schampa Pakarad, descendant d'une famille juive transportée en Arménie, et qui, ayant rendu les plus grands services à Valarsace, fut élevé par lui aux plus hautes dignités du royaume (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 3, 7). Ce Pakarad est le chef de la race des Bagratides dont nous avons parlé plus haut, p. 48, note 3, 2e colonne, et p. 46.

(4) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 3, 7, et plus haut, p. 43 et 46.

(5) Cf., sur la constitution politique de l'empire des Parthes et des royaumes qui en dépendaient, ce que nous avons dit plus haut, p. 46, note 2, 1re colonne.

(Darèh), 30 ans; Arschag, 17 ans; Ardaschir, 46 ans; Péroze, 64 ans; Valarsace (Vagharschag), 50 ans; Artaban (Ardavan), 36 ans; ainsi toutes les années du gouvernement des Parthes font 573 ans (1).

Voici les rois arsacides qui, après Arsace le Grand, ont régné sur l'Arménie : la 129e année du règne d'Arsace, son fils Arsace le jeune monta sur le trône d'Arménie, dans la ville de Medzpin, avec son frère Valarsace qu'il institua roi d'Arménie, et régna 42 ans. Ensuite vinrent Arsace, 13 ans; Ardaschès, 25 ans; Artaban et Arschavir, 37 ans; Érouant, fils d'Arsace, 21 ans; Ardaschès son frère, 52 ans; Diran, fils d'Ardaschès, 22 ans(2); Tigrane son frère, 42 ans (3); Arschar, 38 ans (4); Sanadroug, fils de la sœur d'Abgar,

(1) Cette généalogie des Parthes arsacides est complètement erronée. Il suffira pour s'en convaincre de consulter Saint-Martin, *Fragments d'une Histoire des Arsacides* (Paris, 1850, 2 vol. in-8°), où ce savant critique a rassemblé tous les textes anciens qui tendent à éclaircir l'histoire des souverains arsacides de la Parthie, de l'Arménie, de la Bactriane, etc., qui formaient l'ensemble d'un vaste système monarchique embrassant l'Asie centrale et occidentale.

(2) Les historiens arméniens et notamment Moïse de Khorène (liv. II, ch. 9 et suiv.) établissent ainsi la succession des rois d'Arménie de la dynastie arsacide : Valarsace, Arsace Ier, Ardaschès Ier auquel succéda Tigrane Ier, dont il sera question plus bas.

(3) Tigrane Ier régna de 89 à 36 av. J.-C.

(4) Arschar, frère de Tigrane Ier, paraît être le même

30 ans (1); Ardaschès, fils de Sanadroug, 41 ans (2); Ardavazt et Tigrane, fils d'Ardaschès, 24 ans (3); Vagharsch, fils de Tigrane, 20 ans (4); Chosroès (Khosrov) le brave, fils de Vagharsch, 48 ans (5); ensuite Tiridate le Grand, fils de Chosroès, 48 ans (6); Arsace, fils de Diran, 7 ans (7); Sapor (Schapouh), roi de Perse, 74 ans; Bab, fils d'Arsace, 7 ans (8).

que le Monobaze ou Manovaze des Grecs et des Arméniens, et le Maanou Sapheloul des Syriens; il régna à Edesse de l'an 38 avant J.-C., jusqu'à l'an 10.

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 36. — Ce prince régna de l'an 36 à 58 après J.-C.

(2) Ardaschès III régna de 78 à 120; c'est ce personnage que les Grecs appellent Axidarès, et dont le règne fut sans cesse troublé par la rivalité des Parthes et des Romains.

(3) Ardavazt IV ne régna que quelques jours en 129; il eut pour successeur Diran Ier son frère (121-1/2) auquel succéda Tigrane VI son frère (142-161), lequel fut remplacé par Sohème, créature de Lucius Vénus.

(4) Vagharsch ou Vologèse régna de 178 à 198.

(5) Chosroès Ier le Grand régna de 198 à 232.

(6) Tiridate II, fils de Chosroès Ier, régna de 259 à 314.

(7) Arsace III régna de 341 à 370.

(8) Bab régna de 370 à 377. Ce fut dix ans après la mort de Bab que l'Arménie fut partagée entre les Romains et les Perses. Arsace IV régnait sous la suzeraineté de l'empereur de Constantinople dans les provinces occidentales du royaume, et Chosroès III, de la race des Arsacides, gouvernait, au nom de Sapor III, la portion de l'Arménie qui reconnaissait l'autorité des Sassanides de Perse.

put lutter avec le nombre considérable des géants bien armés.

Lorsqu'Haïg et Bel se trouvèrent face à face, celui-ci voulut faire Haïg prisonnier de ses propres mains; mais celui-ci s'échappa de sa présence et prit la fuite. Alors Bel se mit à sa poursuite, accompagné de son écuyer.

Haïg s'arrêta et lui dit : « Pourquoi me poursuis-tu? Retourne dans ton pays, afin que tu ne meures pas aujourd'hui de ma main, car ma flèche ne manque jamais son but. »

Bel lui répondit en ces termes : « Je ne veux pas que tu tombes aux mains de mes jeunes guerriers et que tu meures. Soumets-toi à mon autorité, vis en paix dans ton domaine, et tu seras placé à la tête des jeunes chasseurs de ma maison. »

Haïg, répliquant à Bel, lui dit : « Tu es un chien, de la meute des chiens, toi et ta troupe; c'est pourquoi aujourd'hui je viderai mon carquois contre toi. » Le roi Titan, étant armé, se fait à son armure.

Haïg, descendant de Japhet, s'approcha de lui, tenant en main son arc, pareil à une énorme massue de cèdre. Il s'arrêta et ajusta son arc contre Bel.

Plaçant une flèche dans la courbe de son arc immense, et la lançant avec force, il traverse la cuirasse de fer, et, perçant son bouclier d'airain, il frappa si violemment l'idole de chair que la flèche, passant d'outre en outre, s'enfonça dans la terre. Le héros, qui se croyait dieu, roula à terre. Quant à son armée, elle prit la fuite. S'élançant alors à la poursuite des vaincus, les Haïciens leur enlevèrent leurs troupeaux de chevaux, de mulets et de chameaux (1).

Haïg rentra dans son pays et posséda la terre d'Ararat où il s'établit avec sa race jusqu'à nos jours. Avant de mourir, il laissa ses domaines en apanage à Gatmos, son petit-fils, fils d'Aramaniak, et frère de Harma.

Il commanda à Aramaniak de se rendre au côté du nord où il s'était d'abord fixé. Après la mort de Haïg, Aramaniak, prenant ses fils et ses

filles, ses sept sœurs avec leurs maris, leurs fils et leurs filles, ainsi que tous ses biens, s'en alla et se fixa dans la première province qui fut appelée Hark en l'honneur de ses pères (1).

Ensuite Aramaniak, s'avançant vers le nord, gagne une vallée profonde qui s'étend entre de hautes montagnes, et à travers laquelle roule en s'échappant un fleuve rapide. L'ayant traversé, Aramaniak se fixe dans cette contrée montagneuse et aride, et en fait son apanage héréditaire.

Après Aramaniak, son fils Aramaïs se construit une habitation sur les bords du fleuve, et la nomme de son nom Aramaïs. Ses enfants commencèrent à se multiplier et à remplir la terre.

Ils fondèrent des provinces. Aramaïs mourut et son fils Amasia occupa le pays. Après lui vint Kégham. Après Kégham, son fils Harma gouverna; après celui-ci vint son fils Aram (2), et puis le fils de ce dernier Ara le Beau, qui donna son nom à toute la plaine d'Ararat.

Sémiramis (Schamiram), femme du roi des Assyriens Ninus, ayant entendu parler de sa beauté, voulut faire amitié avec lui, pour trouver l'occasion de satisfaire sa passion voluptueuse. Sa renommée de beauté lui faisait désirer ardemment de posséder le bel Ara et sa beauté.

Il n'y avait pas d'homme dans ce temps-là qui lui fût comparable en beauté. Elle lui envoya donc des ambassadeurs chargés de lui offrir des présents, pour l'inviter à venir la trouver chez elle à Ninive. Mais Ara dédaigna ses présents et refusa de venir voir Sémiramis à Ninive. Alors Sémiramis, ayant réuni ses troupes, marcha contre lui, en Arménie. Dès qu'elle fut arrivée dans la plaine d'Ara, elle lui livra un combat, défit ses troupes, et fit périr Ara dans la bataille.

Alors Sémiramis donna l'ordre de porter le cadavre d'Ara sur la terrasse de son palais, et dit : « Je vais commander aux dieux de lécher ses plaies, et il ressuscitera. »

Mais, lorsque le cadavre commença à se décomposer sur la terrasse du palais, elle ordonna de le jeter secrètement dans une fosse et de la combler. Ensuite, faisant revêtir de magnifiques ornements un de ses favoris, beau de figure, elle fit courir le bruit que les dieux avaient léché les plaies d'Ara et l'avaient ranimé. La reine Sémiramis, de cette manière, le tenant enfermé et ne

(1) Le récit du Pseudo-Agathange est beaucoup plus circonstancié que celui de Moïse de Khorène, qui parait avoir abrégé en cet endroit le livre de Mar Apas Catina (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 11). On doit croire que notre auteur a eu sous les yeux l'ouvrage original de l'annaliste syrien, à moins qu'on ne suppose, ce qui est fort possible, que le Pseudo-Agathange, qui était peut-être un écrivain postérieur à Moïse de Khorène, ait développé le texte de cet historien pour donner à son récit un plus grand intérêt.

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 10 et 12, et plus haut, p. 16, 19 et suiv.

(2) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 12, et plus haut, p. 19 et suiv.

le faisant voir à personne de ceux qui le connaissent, inventa la fable des Araléz (1).

Sémiramis s'empara alors de la terre d'Arménie, et dès cette époque les rois de l'Assyrie la possédèrent jusqu'à la mort de Sennakérib (Sénékarim), après lequel les Arméniens secouèrent le joug des rois assyriens.

Ils furent gouvernés par Zareh, fils de l'un des enfants d'Aramaniak, homme fort et adroit à lancer des flèches. Après lui vint Armok, puis Sarnank, puis Schavasch, et ensuite Pharnavaz (2).

Celui-ci engendra Pakam et Pakaram; Pakaram engendra Piouram; Piouram engendra Asbad. Les enfants de Pakaram recueillirent leur héritage dans les contrées occidentales. Ils forment la maison d'Ankegh, parce que Pakaram s'appelait aussi Ankegh, qui était adoré dans ce temps-là par les nations barbares (3).

Pharnavaz se soumit à Nabuchodonozor, roi de Babylone. Depuis lors les rois babyloniens et mèdes dominèrent l'Arménie jusqu'au temps d'Alexandre de Macédoine, qui soumit à son pouvoir l'univers entier.

Les Arméniens furent soumis aux Macédoniens jusqu'à la révolte des Parthes contre ces derniers et jusqu'à la fondation du royaume des Arsacides (Arschagouni) (4). Comme tu le vois, c'est ainsi que le raconte l'annaliste.

On raconte qu'une esclave d'Abraham, Marsiag, s'enfuit de Damas, de la maison d'Isaac, et vint s'établir au pied des deux montagnes qui do-

minent la grande plaine de l'Arâi (Araxe), le sommet de l'Arakadz et la montagne de Kégh.

Elle donna son nom aux montagnes qui s'appellent Azad (libre). Elle eut trois fils, Parokh, c'est-à-dire Eléazar. Son habitation est appelée Parokhd et la terre Paragan, servant à leurs courses et à leurs chasses; ils se sont confondus avec la race d'Aramaniak (1).

Révolte des Parthes qui arriva en Arménie à cette époque.

Après la mort d'Alexandre, roi (césar) des Macédoniens, les Parthes furent soumis à ces derniers pendant soixante et un ans. Cependant, à Babylone, régnèrent Séleucus Nicator (Nicanor), trente-huit ans; Antiochus Soter, dix-neuf ans; Antiochus Théus, dix ans.

La onzième année du règne d'Antiochus, les Parthes se révoltèrent et s'affranchirent du joug des Macédoniens. Arsace (Arshag) le Grand, fils du roi des Thétaliens [qui habitait] à Pahl-Schahardan (2), au pays des Couschans, s'empara du pouvoir, et tous les peuples de l'orient et du nord se soumièrent à sa domination (3).

Alors le roi Arsace, avec toute son armée, porta la guerre de l'orient à Babylone, dans les États des rois que nous avons nommés, pour y établir sa domination, et il arriva à Babylone.

Mais, lorsque Antiochus s'aperçut que le roi des Parthes, Arsace, avec une nombreuse armée s'avancait contre lui, et qu'il ne pouvait compter sur ses troupes pour arrêter l'usurpateur, il s'enfuit devant lui et gagna l'Asiasdan (4) où il régna cinq ans. Après lui, l'Asiasdan fut soumis pendant quelque temps aux Macédoniens qui s'y succédèrent. Le roi Arsace soumit les Assyriens, sujets d'Antiochus, ainsi que les Babyloniens, les Perses, les Mèdes et le pays d'Arménie jusqu'au mont Gabgoh (5) et jusqu'aux rivages de la grande

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 15, et plus haut, p. 26 et suiv.

(2) Ces trois personnages ne figurent pas dans la liste des rois de la dynastie haïcienne que nous a transmise Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 31) d'après Mar Apas Catîqa. Le nom de Pharnavaz, qui paraît être le même que celui de Pharnouas, deuxième successeur de Barouïr (Moïse de Khorène, liv. I, ch. 22), n'autorise pas cependant à confondre ces deux personnages. Le nom de Pharnavaz paraît plutôt géorgien qu'arménien, car il figure dans les annales géorgiennes, comme l'appellation du premier roi du Karthli, qui régna de l'an 302 à 237 avant J.-C. — Cf. Brosset, *Hist. de la Géorgie*, t. I, p. 36 et suiv.

(3) Cette généalogie des derniers rois de la dynastie d'Haig est complètement différente de celle que nous a transmise Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 31), qui donne la liste suivante : « Vahak'n, Aravan, Nerseh, Zareh, Armok, Pakam, Van et Vahé qui périt en combattant contre Alexandre de Macédoine. » L'absence de documents ne nous permet pas de contrôler les renseignements généalogiques que nous ont transmis Moïse de Khorène et le Pseudo-Agathange; aussi nous nous contentons de signaler les différences qui se remarquent dans ces deux monuments historiques.

(4) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*; liv. I, ch. 31, et plus haut, p. 41.

(1) Ce passage du Pseudo-Agathange diffère complètement des renseignements que nous a transmis Moïse de Khorène (liv. I, ch. 12), où il est question de Parokh qu'il dit être fils de Kégham, fils d'Amasia. Il est évident que le Pseudo-Agathange a puisé les données qu'il nous transmet ici à des sources différentes de celles où Moïse a recueilli ses renseignements.

(2) Cette même ville est appelée par Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 2) Pahl-Aravatine. Le nom de Schahardan veut dire en arménien « pays ou contrée du roi ».

(3) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 12 et 68, et plus haut, p. 42 et suiv.

(4) L'Asie centrale.

(5) Le Caucase.

INTRODUCTION.

De tous les monuments historiques de l'Arménie, l'ouvrage de Faustus de Byzance est assurément celui qui a été le plus sévèrement jugé par les écrivains nationaux. Déjà, à une époque fort ancienne, les Arméniens, par un sentiment exagéré de patriotisme, avaient témoigné leur mécontentement contre Faustus, en accusant cet historien de s'être fait l'écho de récits mensongers et d'appréciations calomnieuses. Lazare de Pharbe, auteur du cinquième siècle, qui avait compris l'injustice de ses compatriotes envers Faustus, s'appliqua à le défendre et à le justifier. Cet historien, qui fit preuve en cette circonstance d'une louable impartialité, n'hésita pas à reconnaître que l'ouvrage de Faustus avait subi d'importantes modifications, et que l'ignorance et l'esprit de parti n'étaient point étrangers aux interpolations qu'on remarque, à première vue, dans l'histoire de cet écrivain. Au surplus, ces altérations des textes originaux des plus anciens prosateurs de l'Arménie sont assez fréquentes, et la critique a déjà signalé des additions et des changements introduits dès le quatrième siècle (1), dans les ouvrages historiques qui nous sont parvenus sous les noms d'Agathange (2) et de Zénob de Glag (3). Il est curieux de voir qu'au cinquième siècle, comme de nos jours, les Arméniens se sont toujours blessés des attaques dirigées contre leur nation, et qu'il est fort difficile de faire taire chez eux les rancunes qu'ils conservent contre plusieurs de leurs écrivains, accusés d'avoir flétri ou stigmatisé les défauts de leurs compatriotes. Lazare de Pharbe qui, de son côté, s'est montré impitoyable envers ses nationaux (4), et qui a pris à tâche de

justifier Faustus, en le représentant comme un écrivain supérieur, d'une rare érudition, incapable de descendre jusque dans les basses régions de la calomnie (1), n'a pu, malgré ses efforts, ramener les Arméniens à des sentiments plus justes envers cet historien. Ce préjugé a subsisté même jusqu'à présent, et les savants religieux de la congrégation de Saint-Lazare de Venise, notamment Indjidji (2) et Tchamitch (3), n'hésitent point à déclarer que tout le récit de Faustus, à quelques exceptions près, est dépourvu d'authenticité et ne mérite aucune confiance. Il est vraiment regrettable que les éditeurs de l'Histoire de Faustus n'aient attaché qu'une médiocre importance au témoignage de Lazare de Pharbe qui place cet auteur au même rang qu'Agathange, en donnant aux livres de ces deux annalistes la préférence sur « cette quantité d'ouvrages historiques arméniens qu'il avait à sa disposition », en composant son livre (4). Toutefois l'ouvrage de Faustus, auquel nous accordons une véritable importance, n'est pas exempt de défauts, et il est vrai de dire qu'on y trouve des erreurs capitales, de fréquents anachronismes, une absence complète de chronologie et des exagérations inexplicables sur le nombre et l'importance des armées dont il fait l'énumération. Mais ces défauts qui, il faut bien le reconnaître, sont communs aux écrivains de cette époque, et dont la faute retombe en partie, soit sur les traducteurs, soit sur les copistes, sont du reste excusables chez un écrivain du quatrième siècle, d'autant plus qu'à côté de quelques taches, nous trouvons des indications précieuses et exactes qu'on chercherait en vain chez les contemporains de Faustus; nous voulons parler des détails que donne cet historien sur les mœurs,

(1) Cf. l'introduction à l'*Hist. d'Arménie* de Lazare de Pharbe, en arménien (Venise, 1793, pag. 14).

(2) Cf. l'introduction à l'*Histoire d'Agathange*, plus haut, pag. 100 et suiv.

(3) Cf. l'avant-propos en tête de la traduction française de Zénob de Glag dans le *Journal asiatique*, 1863, et tirage à part, pag. 5.

(4) Cf. la *Lettre* de Lazare de Pharbe à Vahan Mami-gonien, en arménien (Moscou, 1853, in-8°).

(1) Introduction à l'*Histoire d'Arménie* de Lazare de Pharbe, pag. 14.

(2) Indjidji, *Archéol. armén.*, en arménien (Venise, 1835), t. II, pag. 185.

(3) Tchamitch, *Hist. d'Armén.*, en arménien (Venise, 1832), t. I, p. 11.

(4) Lazare de Pharbe, *Hist. d'Arm.*, p. 9.

les usages, les coutumes, les superstitions, les croyances populaires, les cérémonies du paganisme arménien, les relations des satrapes avec le roi, le système féodal introduit en Arménie par les Arsacides, les commencements du christianisme et ses luttes, les rapports de l'Église avec l'État, enfin sur les relations du patriarche avec le pouvoir royal, etc. Non-seulement Faustus nous apparaît dans son livre comme un historien savant et fort au courant des événements qu'il raconte, mais encore il déploie un véritable talent de narrateur lorsqu'il trace les portraits de quelques-uns des personnages dont il a esquissé l'histoire. Les biographies des patriarches Verthanès, Grigoris, Iousig, Jacques de Medzpin, Daniel, Nersès, Khad, et des généraux Vasag, Mouschég, Manuel, sont rédigées de main de maître, et nous représentent avec une vérité parfaite ces personnages peu connus et dignes de l'admiration de la postérité.

Les récits de Faustus, comparés à ceux de Moïse de Khorène qui a rapporté également quelques-uns des faits historiques racontés par son prédécesseur, offrent des différences sensibles, et ce désaccord a été l'un des principaux arguments mis en avant par les critiques arméniens pour accuser Faustus de s'être écarté de la vérité. Cependant, dans l'état actuel de nos connaissances, il est fort difficile de dire auquel des deux historiens il faut accorder le plus de confiance, et on doit attendre, pour se prononcer à cet égard, que la critique, à l'aide de données nouvelles, soit en mesure de contrôler avec une entière certitude les récits de ces deux grands écrivains.

Quoi qu'il en soit, l'Histoire de Faustus de Byzance est, avec celle de Moïse de Khorène, la source capitale qui fournit les renseignements les plus abondants pour les annales de l'Arménie dans les deux premiers siècles de la conversion de ce pays au christianisme. Le récit de Faustus s'étend depuis l'année 344 de notre ère jusqu'en 392. Le savant Saint-Martin faisait grand cas de l'Histoire de Faustus, à laquelle il a emprunté une foule d'informations qui ont trouvé place dans les notes dont il a enrichi les premiers volumes de la nouvelle édition de « l'Histoire du Bas-Empire » de Lebeau (1). Du reste, dans un autre ouvrage, Saint-Martin s'était plu à rendre justice à

cet historien, en disant « qu'il est facile de voir, par l'attention scrupuleuse qu'il prend de rappeler jusqu'aux moindres détails des événements, qu'il doit donner une connaissance plus exacte de l'Arménie au quatrième siècle de notre ère, que Moïse de Khorène, dont l'Histoire est écrite avec une extrême brièveté (1). » Il n'est pas douteux que Moïse de Khorène ait fait de larges emprunts à l'Histoire de Faustus qu'il n'a pas nommé, et du reste son exemple a été suivi par Lazare de Pharbe, Sébéos, Moïse de Gaghangaidoutz, Jean Catholicos, Mesrob, Étienne Assoghig, Guiragos de Gantzag, Vartan le Grand, et tant d'autres encore, qui citent Faustus sans le nommer, et rapportent même quelques-unes de ses expressions.

Bien que Faustus de Byzance fasse partie de la pléiade des historiens classiques de l'Arménie, on ne connaît que fort peu de chose de sa biographie. Son origine grecque, qui n'est pas douteuse, l'a fait considérer comme un étranger, et aucun écrivain national ne s'est spécialement attaché à nous conserver des détails particuliers sur sa vie (2). Dans un seul passage de son Histoire, Faustus, en énumérant les grands satrapes convoqués par le roi Diran (353-363), mentionne un certain prince de la famille des Saharouni qu'il dit être de sa famille : « l'ischkhan de notre famille, dit-il, de la race des Saharouni (3). » On ne saurait dire si c'était par son père ou par sa mère, qu'il appartenait à cette illustre maison, mais ce qu'on peut avancer avec certitude, c'est qu'il était originaire de Byzance, comme l'indique son surnom de *Pouzantatzi*, qui veut dire en arménien « natif de Constantinople ou de Byzance ». Il reçut une instruction solide dans cette capitale, comme l'assure Lazare de Pharbe (4), mais il n'appartenait pas vraisemblablement à la caste sacerdotale, car notre auteur n'a rien de commun avec l'évêque Faustus dont il est ques-

(1) Saint-Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, t. I, pag. 313-314, note 2.

(2) Les critiques modernes, et notamment le P. Karékin dans son « Histoire de la littérature arménienne, » en arménien, n'hésite pas à considérer Faustus, comme un Grec.

(3) Faustus de Byzance, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 12. — Ce passage paraît du reste altéré par les copistes. Le P. Karékin suppose, qu'au lieu de lire *méro dokmi* « de notre famille, » il faut restituer le nom du satrape *Mérohtahzad*, ce qui changerait complètement le sens de ce passage.

(4) Lazare de Pharbe, *Hist. d'Arm.*, p. 14.

(1) Cf. les tomes II à V. Édition F. Didot.

FAUSTUS DE BYZANCE.

BIBLIOTHÈQUE HISTORIQUE

EN QUATRE LIVRES,

TRADUITE POUR LA PREMIÈRE FOIS DE L'ARMÉNIEN EN FRANÇAIS,

PAR

JEAN-BAPTISTE EMINE,

DIRECTEUR DU GYMNASÉ IMPÉRIAL DE WLADIMIR SUR LA KLIAZMA.

pas été étudiée avec le soin qu'elle mérite, et nous | hypothèses, offrira au public savant quelque in-
avons tout lieu d'espérer que ce travail, entrepris | térêt et sera consulté avec une sympathique in-
en dehors du domaine par trop fréquenté des | dulgence.

J.-B. EMIN.

tion dans son Histoire (1), et avec lequel on a cherché à l'identifier (2).

L'instruction brillante que Faustus avait acquise dans les écoles de la capitale de l'empire des Césars ne permet pas de douter que cet écrivain n'ait composé son livre dans l'idiome grec, et en effet son style diffère essentiellement, même dans la traduction arménienne qui nous est seule parvenue, de celui des autres écrivains de son époque. De plus, les derniers mots qui terminent le troisième livre de son Histoire ne peuvent laisser subsister aucune incertitude sur la langue dans laquelle il rédigea son livre, puisque Faustus y est désigné par cette épithète « grand historien et chronographe grec. »

On doit croire que l'Histoire de Faustus de Byzance fut traduite dans la première moitié du cinquième siècle, immédiatement après l'introduction ou la mise en usage de l'alphabet national, dont l'invention est attribuée à S. Mesrob (3), et ce qui nous autorise à avancer cette hypothèse, c'est la mention que fait Lazare de Pharbe de la mutilation qu'aurait subie le texte original de Faustus de la part des falsificateurs grecs ou syriens qui abondaient à cette époque (4).

La version arménienne de l'Histoire de Faustus, répandue en grand nombre d'exemplaires en Arménie, contribua sans aucun doute à la perte du texte original grec, comme cela avait eu lieu déjà pour une foule d'ouvrages du même genre, dont il ne reste que des versions syriaques, arméniennes, coptes, etc. Cependant le texte primitif de Faustus, qui avait eu un certain retentissement en Grèce, existait encore au sixième siècle, puisque Procope l'a connu, et qu'on trouve dans son *Histoire de la Guerre Persique* (5), des détails précis sur les événements qui précédèrent et suivirent la détention d'Arschag II dans le Château de l'Oubli (Aniouch; φρούριον τῆς λήθης), détails qui sont textuellement empruntés à notre au-

teur (1). En effet, Procope nomme la source à laquelle il a puisé les renseignements qu'il donne sur Arschag II « une Histoire d'Arménie », et c'est le même titre que nous trouvons dans Lazare de Pharbe (2). L'édition de Venise donne une rubrique différente : « Histoire d'Arménie de Faustus de Byzance, en 4 livres. » Il serait curieux de savoir si ce titre existe réellement sur les manuscrits dont se sont servis les savants éditeurs, car il est à remarquer qu'en tête des quatre livres de l'Histoire de Faustus, on lit les mots *Pouzantaran Badmouthiounk*, qui sont fort importants. S'il est vrai, comme le dit Lazare de Pharbe, que l'ouvrage de Faustus portait la rubrique d'« Histoire d'Arménie », on se demande ce que pourrait signifier alors le terme *Pouzantaran*, et pourquoi le mot *Badmouthiounk* qui le suit écrit immédiatement, est au pluriel au lieu d'être exprimé au singulier. Pour répondre à cette question, il faut avant tout expliquer le mot *Pouzantaran*. Cette expression fort singulière se compose de deux éléments, d'abord *Pouzant*, surnom de Faustus qui est l'abrégé de *Pouzantatzi*, « originaire ou natif de Byzance », et ensuite la particule *ran* qui, en arménien, exprime l'idée de lieu. C'est le seul et unique cas où cette particule entre dans la composition d'un nom propre. Or, en présence d'un fait aussi rare dans la langue arménienne, on peut hasarder une conjecture, c'est que le mot composé *Pouzantaran* doit signifier « Bibliothèque de Pouzant » ou « de Faustus de Byzance ». A l'appui de cette hypothèse, nous voyons le mot *Badmouthiounk* « histoires » employé au pluriel, ce qui nous permet de conjecturer que les expressions *Pouzantaran Badmouthiounk* veulent dire « Bibliothèque historique de Faustus de Byzance », et que cette Bibliothèque renfermait l'histoire de plusieurs nations et notamment celle de l'Arménie. Au surplus, ce titre n'a rien d'inouï, puisque déjà il avait été pris à une époque plus ancienne par Diodore de Sicile, dont les œuvres, soit dit en passant, étaient complètes à l'époque où vécut Faustus (3).

Faustus a divisé son ouvrage en quatre livres (4);

(1) Faustus de Byzance, *Hist. d'Arm.*, liv. IV, ch. 54, et liv. V, ch. 7.

(2) Lazare de Pharbe, *Hist. d'Arm.*, p. 8.

(3) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 1.

(4) Cf. plus bas, la Préface de Faustus, p. 200.

(1) Liv. IV, ch. 4; liv. V, ch. 24; liv. VI, ch. 5 et 6.

(2) Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, t. I, liv. II, ch. 45. — St-Martin, *Hist. du Bas-Empire* (éd. Didot), t. V, p. 27.

(3) Sur l'alphabet arménien, cf. notre Mémoire inséré dans l'édition russe de Moïse de Khorène (Moscou, 1858) pag. 377; la traduction française dans la *Revue d'Orient* (1865) et le tirage à part de cette traduction.

(4) Lazare de Pharbe, *Hist. d'Arm.*, p. 14.

(5) Procope, *Bell. persic.*, liv. I, ch. 5.

cependant le premier livre est nommé, par l'auteur ou par son traducteur, le 3e; le second devient le 4e, le troisième est appelé le 5e, et enfin le quatrième est désigné sous le nom de 6e. Cette division, qui peut paraître singulière de prime abord, est cependant facile à expliquer. En effet, les premières lignes de l'avis préliminaire que Faustus a placé en tête de son Histoire, quoique assez confuses, nous permettent de reconnaître que l'ouvrage de cet annaliste, tel qu'il nous est parvenu, ne forme que la troisième partie de la « Bibliothèque historique », et que les deux parties précédentes devaient être divisées en deux livres distincts, traitant de l'histoire d'autres nations. L'Histoire d'Arménie venait ensuite; elle formait la continuation de la « Bibliothèque » de Faustus, et devait par conséquent commencer par le troisième livre. En effet, pour que le lecteur ne pût avoir de doutes sur cette division en livres, l'auteur, après avoir écrit, en tête de son Histoire d'Arménie, la rubrique « troisième livre », se hâte d'ajouter le mot « commencement », puis vient le premier chapitre de ce même livre. De cette façon, on doit écarter la supposition des savants Mékhitaristes qui croyaient à l'existence d'une autre Histoire d'Arménie du même auteur, qui serait aujourd'hui perdue. En résumé, si le mot *Pouzantaran*, dont le sens a été expliqué plus haut, a la valeur que nous lui avons attribuée, les mots « voici ce qui se trouve dans les livres de cette troisième Histoire (1) » se comprennent aisément sans qu'il soit besoin de recourir à une autre explication.

M. Neumann, de Munich, a cependant donné une explication différente de la nôtre (2), et que nous croyons utile de rappeler, malgré son peu de vraisemblance. Selon lui, le 1er livre de Faustus serait appelé le 3e, parce que cet historien aurait considéré son ouvrage comme faisant suite au récit d'Agathange. Mais cette supposition, tout ingénieuse qu'elle paraisse, ne repose sur aucune preuve et se trouve en désaccord avec le texte même de l'avis préliminaire de Faustus.

Les quatre livres de Faustus ont subi de la

(1) Cf. plus bas, Avis préliminaire de l'Histoire de Faustus.

(2) *Versuch einer Geschichte der Armenischen Literatur* (Leipzig, 183), p. 26. — C'est aussi l'opinion du P. Karékin dans son Histoire de la littérature arménienne.

part des copistes de fâcheuses mutilations, comme on peut s'en assurer en lisant la table des matières qui termine le sixième livre. En effet, Faustus donnait, dans cette partie de son Histoire, des détails sur lui-même « en dix versets bien complets », qui manquent actuellement dans tous les manuscrits.

L'Histoire de Faustus embrasse l'espace d'environ un demi-siècle, et traite des règnes de huit souverains arméniens de la dynastie arsacide. Après avoir dit quelques mots sur le roi Tiridate, sur S. Grégoire l'Illuminateur et son fils Rhesdaguès, notre auteur raconte le règne de Chosroès II, fils de Tiridate; puis il passe à ceux de Diran II, d'Arschag II, de Bab, de Varzad, d'Arschag IV, de Vagharschag ou Valarsace II. Il termine son Histoire par un exposé de la division politique de l'Arménie arrêtée par Sapor, roi de Perse, et par Arcadius, empereur des Grecs, en faveur d'Arschag IV et de Chosroès III.

Le style de Faustus est irréprochable comme pureté de langue, et en cela il ne le cède en rien pour l'élégance aux traductions arméniennes faites pendant le cinquième siècle. Cependant Faustus a le défaut d'allonger ses périodes, ce qui rend son style parfois très-languissant, et le sens des mots difficile à saisir au premier abord. Aussi on doit comprendre que de difficultés il nous a fallu vaincre, pour rendre dans un idiome européen l'ouvrage de cet auteur, qui jusqu'à présent n'avait pas encore été soumis à l'épreuve d'une traduction.

Le texte de Faustus n'a eu encore que deux éditions; la première a paru à Constantinople en 1730; la seconde a vu le jour un siècle plus tard à Venise en 1832. L'édition *priniceps* est fort rare, et il nous a été impossible de nous la procurer; c'est sur le texte de Venise que nous avons fait notre traduction.

En terminant, nous ferons observer que Faustus ne donne dans son livre aucune date, ce qui rend la chronologie des Arsacides très-difficile à établir. Pour entreprendre la restitution des époques de chaque règne, il aurait fallu entrer dans une série de longues discussions qui nous eussent entraîné au-delà des bornes qui nous ont été tracées. Dans un ouvrage spécial, pour lequel nous avons rassemblé des documents assez nombreux, nous aborderons la question de la chronologie des Arsacides d'Arménie qui, jusqu'à présent, n'a

FAUSTUS DE BYZANCE.

BIBLIOTHÈQUE HISTORIQUE.

(Traduction de l'arménien.)

AVIS PRÉLIMINAIRE DE L'AUTEUR.

Voici ce qui se trouve dans les livres de cette troisième Histoire (1) : les canons chronologiques des trois ouvrages, puis les quatre livres [suivants], qui ne renferment que des mémoires sur la même matière; l'histoire de la nation arménienne, issue des enfants de Thorgom (2); c'est-à-dire les faits et gestes accomplis autrefois; les actions et la biographie des saints pontifes, hommes de Dieu, jusqu'au moment de la mort de chacun d'eux; [les exploits] des rois arsacides, maîtres du pays, et ceux des hommes illustres placés à la tête de l'armée et issus du nombre des vaillants satrapes (nakharar); [le tableau] de la paix, de la guerre, de la prospérité, de la dévastation, de la justice, de l'iniquité, de la foi et de l'impiété. A partir du règne de Chosroès (Khosrov), fils de Tiridate (Dertad), jusqu'au dernier temps de la décadence de la royauté en Arménie, et du pontificat de Verthanès, fils du premier pontife Grégoire, enfin jusqu'aux principaux et derniers évêques arméniens, j'ai décrit [tout] en détail, selon l'ordre chronologique et dans des chapitres rigoureusement divisés. J'ai fait précéder ces quatre livres de quatre tables des matières, que je reproduis en tête de chaque chapitre, jusqu'à la fin de cet [ouvrage], afin d'en faciliter [la lecture] à tous ceux qui voudront étudier ce que je vais raconter.

(1) C'est ainsi que nous avons compris ce premier membre de phrase, qui est le début de la « Bibliothèque historique » de Faustus de Byzance. Les termes en sont confus, mais nous avons expliqué dans l'Introduction ce qu'il faut entendre par les mots « troisième histoire ». — Cf. plus haut, p. 206.

(2) Selon les traditions arméniennes, Thorgom, le *Thogarma* des Livres saints, était père de Haig, premier chef de la race arménienne. Ainsi l'expression « enfants de Thorgom » signifie « les Arméniens ». — Cf. plus haut, p. 16, notes 4 et 6.

LIVRE TROISIÈME.

CANONS DE CE LIVRE; VINGT ET UN CHAPITRES.

- I. Ce qu'il advint en Arménie après la prédication de l'apôtre Thaddée (Thatéos). Canons des livres chronologiques.
- II. Du premier grand pontife Grégoire; [de son fils] et de leurs sépultures.
- III. Règne de Chosroès (Khosrov), fils de Tiridate (Dertad); Patriarchat de Verthanès, fils du grand pontife Grégoire.
- IV. Des deux familles des Manavazian et des Ouortouni, qui s'entretuèrent en Arménie.
- V. Des deux fils de Verthanès, dont le premier se nommait Grigoris et le second Iousig.
- VI. De Grigoris, fils de Verthanès; sa mort; sa sépulture.
- VII. Grand combat livré à la suite de l'invasion du roi des Massagètes (Mazkhouth) dans les États du roi d'Arménie. Comment il périt, lui et ses troupes.
- VIII. Plantation d'une forêt. Guerre avec les Perses et extermination de la race satrapale des Peznouni.
- IX. Le ptieschkh Bacour se révolte contre le roi d'Arménie; il est remplacé par le ptieschkh Vaghinag de Siounik.
- X. De Jacques (Agop), évêque de Medzpin.
- XI. Grande guerre entre les Perses et les Arméniens, où succomba le commandant Vatché. Mort du roi Chosroès (Khosrov) et passage de ce monde à l'autre du patriarche Verthanès.
- XII. Diran règne après son père. Iousig, après la mort de son père Verthanès, occupe le siège patriarcal; de quelle manière il fut tué par le roi Diran, dont il avait censuré la conduite.
- XIII. Comment, après la mort de Iousig, l'Arménie resta sans chef [spirituel], ses fils n'étant pas dignes d'occuper le siège de leur père.

- XIV. Vie et actions du grand Daniel ; comment il réprimanda le roi Diran qui, pour se venger, le fit mourir.
- XV. Des fils de Iousig ; comment ils foulèrent aux pieds l'honneur du divin sacerdoce.
- XVI. De Pharin qui occupa le siège patriarcal.
- XVII. De Schahag, issu de la race de l'évêque Albin (Aghpianos), qui occupa le siège patriarcal. Comment l'Arménie entière abandonna le Seigneur et ses commandements.
- XVIII. Le chef des eunuques, Haïr, fait mourir les familles satrapales.
- XIX. De Bab et d'Athanakès, fils de Iousig, et de quelle manière ils moururent dans leur iniquité.
- XX. Le roi Diran est trahi par son chambellan Phisig de Siounie, et fait prisonnier par Varaz. Le pays partage le sort de son roi.
- XXI. Les satrapes arméniens se réunissent d'un consentement unanime et engagent l'empereur des Grecs à venir en Arménie pour les secourir. Le roi des Perses, accouru avec une nombreuse armée, est contraint de s'enfuir seul dans son royaume sur un cheval.

LIVRE TROISIÈME.

COMMENCEMENT.

CHAPITRE I.

Ce qu'il advint en Arménie après la prédication de l'apôtre Thaddée. — Canons des livres chronologiques.

La prédication de l'apôtre Thaddée depuis son début ; son martyre et sa mort jusqu'à la fin de la prédication et de la mort de saint Grégoire (1) ; le meurtre de l'apôtre commis par le roi Sanadroug (2) jusqu'au moment où celui-ci

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Histoire d'Arménie*, liv. II, ch. 33. — Les détails que donne Moïse sur la prédication de Thaddée à Edesse, à la cour du toparque Abgar Ouchama qu'il convertit à la foi, sont extraits, à ce qu'il nous apprend lui-même (ch. 36), d'une histoire écrite en syriaque par Léroubna, fils du scribe Apschatar, qui a raconté les événements des règnes d'Abgar et de Sanadroug. L'ouvrage de Léroubna était conservé dans les archives d'Edesse. Il existe à la Bibliothèque impériale de Paris, dans un martyrologe arménien manuscrit, une histoire attribuée à Léroubna, mais cette composition est apocryphe.

(2) L'apôtre Thaddée fut martyrisé avec ses compagnons, dans le canton de Chavarchan, appelé aussi Ardaz. Selon la tradition, la pierre s'entr'ouvrit pour recevoir le corps de l'apôtre, qui fut ensuite inhumé

fut obligé d'embrasser la foi [chrétienne] (1) ; la mort du roi Tiridate (Dertad) (2) ; les faits accomplis par les anciens ; la vie des hommes illustres, celle de leurs adversaires, tout cela a été décrit par d'autres [historiens] (3). Néanmoins nous allons relater succinctement tous ces faits dans le cours de notre Histoire, pour ne pas en intervertir l'ordre. Dans notre narration, nous examinerons et l'époque primitive et les derniers temps ; quant à l'époque intermédiaire, elle a été écrite par d'autres, et nous la mentionnons seulement pour ne point laisser de lacunes dans notre ouvrage. C'est ainsi qu'une brique placée au milieu d'un mur achève la construction de l'édifice entier. Cela dit, nous allons entrer immédiatement en matière.

CHAPITRE II.

Du premier grand pontife Grégoire ; [de son fils] et de leurs sépultures.

Pendant le règne de Tiridate (Dertad), fils de Chosroès (Khosrov), [l'Arménie] embrassa la foi chrétienne (4), grâce au zèle du grand prêtre Grégoire, fils d'Anag.

dans la plaine (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 34).

(1) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 34, 35.

(2) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 92) raconte que le roi Tiridate avait pris la résolution, vers la fin de sa vie, d'abdiquer et d'aller vivre en solitaire dans l'antré de Mané, où saint Grégoire avait achevé ses jours. Ses sujets, mécontents de la résolution du roi, lui donnèrent un breuvage empoisonné qui causa sa mort (voir plus haut, p. 194). Le même historien donne à Tiridate cinquante-six ans de règne.

(3) Il est impossible, dans l'état actuel de nos connaissances, de savoir quels sont les historiens auxquels Faustus de Byzance fait allusion dans ce passage. On ne saurait même dire si ces historiens étaient arméniens ou grecs, car Moïse de Khorène lui-même, en racontant l'histoire détaillée de ces événements, n'indique pas non plus les sources où il a puisé ses informations (*Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 34). Un seul historien syriaque est cité par Moïse : c'est Léroubna, dont il a été question dans une note précédente, et qui a donné le texte de la prétendue correspondance échangée entre Abgar et le Christ, correspondance dont Esèbe nous a transmis une traduction grecque, dans son *Histoire ecclésiastique*, liv. I, ch. 13.

(4) Tiridate II, fils de Chosroès le Grand, monta sur le trône de son père, l'an 286 de J.-C. et gouverna le royaume d'Arménie pendant l'espace de cinquante-six ans, c'est-à-dire jusqu'à l'année 342. La dix-septième année de son règne, en 302, il embrassa la foi chrétienne, par suite de la prédication et des miracles de saint Grégoire l'illuminateur (Cf. plus haut, Agathange, *Hist. de Tiridate*, ch. XX, § 92 et 93, p. 152 et suiv.).

Aristaguès (1), fils cadet de ce dernier, pendant l'apostolat de son père, fut son coopérateur actif durant toute sa vie, jusqu'au jour de sa mort, quand il fut rappelé par le Christ (2). On avait préparé pour tous les deux des sépultures dignes de les recevoir : Grégoire le Grand fut enterré dans le village de Thortan, au canton de Taranagh. Quant à son fils Aristaguès, après sa mort de confesseur, son corps fut emporté du canton de Dzop et enseveli dans le bourg de Thil au canton d'Eghéghiatz, dans les domaines de son père Grégoire (3).

CHAPITRE III.

Règne de Chosroès, fils de Tiridate. — Patriarcat de Verthanès, fils du grand pontife Grégoire.

Aussitôt après, le trône [d'Arménie] fut occupé par Chosroès [II] Kotac (4), petit-fils de Chosroès [I], fils du vaillant et vertueux roi Tiridate. Sous son règne, vivait Verthanès, fils aîné de Grégoire, qui, à l'exemple de son père et de son frère, occupa le siège du premier et devint [grand] pontife (5). En ce temps-là, régnaient la paix, l'ordre, la fécondité, la santé, la richesse, un zèle et un grand amour pour le bien qui se propageaient partout. Saint Verthanès, suivant l'exemple de son père et de son frère, ne faisait qu'éclairer le peuple et le guider [dans la voie du bien]. C'était une époque où la justice et la probité florissaient. Vers ce même

temps, le pontife Verthanès, partit pour aller visiter la première et grande mère des églises arméniennes, dans le pays de Daron, où jadis, du temps du grand pontife Grégoire, les autels des temples païens furent détruits par l'effet d'un miracle (1). Arrivé là, il se préparait, comme il avait l'habitude de le faire, à renouveler le sacrifice que le Seigneur avait offert sur la croix pour notre salut et communier en souvenir de la Passion, c'est-à-dire avec le corps et le sang vivifiants du Fils de Dieu, Notre-Seigneur Jésus-Christ. Car c'est ainsi que les pontifes arméniens, avec les rois, les grands, les satrapes et une foule immense de gens du pays, venaient ordinairement honorer les localités où, dans le commencement, on ne voyait érigées que les statues des idoles, les localités qui, purifiées au nom de la divinité, devenaient une maison de prières et un lieu de dévotion pour tous. Là surtout, dans ce centre principal de l'Église, on se réunissait sept fois l'année en commémoration des saints qui y reposaient; c'était avec une prédilection prononcée qu'on se rendait aussi à la chapelle du grand prophète saint Jean-Baptiste. Ce rendez-vous se faisait chaque année dans les églises placées sous l'invocation des apôtres, disciples du Seigneur, et dans celles consacrées aux martyrs, où on venait fêter avec allégresse le jour de leur mort.

Il arriva une fois que le grand pontife Verthanès, accompagné d'une suite peu nombreuse, était venu offrir le sacrifice de la bénédiction. Des gens, qui jusqu'alors gardaient en secret le culte invétéré du paganisme et de l'idolâtrie, s'étant réunis au nombre de deux mille, convinrent entre eux de tuer Verthanès, le pontife de Dieu. Ils étaient un peu encouragés dans leur dessein par l'épouse du roi, que le saint réprimandait sans cesse au sujet de sa conduite déréglée. Cette foule cernait déjà la grande muraille de l'église d'Achdichad; et, tandis que Verthanès, entré dans le temple, célébrait la messe, la troupe se prépara à l'assiéger du dehors. Mais ici un miracle s'accomplit; les bras des gens qui faisaient partie de la troupe se replièrent sur leurs dos; et de cette manière tous se sentirent attachés, sans avoir été liés par personne. C'est ainsi que tous ces gens frappés de stupeur, pliés, garrottés, accroupis, gisaient sur le sol, ne pouvant bouger de leur place : c'étaient des hommes de la race sacerdotale qui ne faisaient que sacca-

(1) Arisdaguès, ou Rhesdaguès, occupa le trône pontifical de l'Arménie de l'an 306 à l'an 314 de J.-C.

(2) Agathange est entré dans quelques détails sur l'activité de Rhesdaguès, fils cadet de saint Grégoire, dans son *Histoire de Tiridate*. — Cf. plus haut, ch. cxxiii, § 159, pag. 183.

(3) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 89 et 91, liv. III, ch. 2) précise l'endroit où saint Grégoire fut enterré; ce fut dans l'autre de Mané sur la montagne où il s'était retiré de son vivant. Rhesdaguès, qui avait succédé à son père, fut tué par Archélaüs, proconsul de la Quatrième Arménie, qui l'assassina dans le canton de Dzop. Ses disciples enlevèrent son corps, le portèrent dans la localité indiquée par Faustus, où il fut enseveli. — Cf. aussi la *Vie des saints arméniens*; sub nom. SS. Grégoire et Rhesdaguès.

(4) Le mot *kotac*, ajouté ici comme épithète au nom de Chosroès II, fils de Tiridate, est inconnu, et on ne saurait en donner l'explication. Faustus est le seul auteur qui l'ait employé. On peut supposer que ce mot a la signification de « petit », épithète qui avait été donnée à Chosroès II, dont le règne fut de neuf ans (344-353).

(5) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 80 et 91; liv. III, ch. 2. — Verthanès, fils aîné de saint Grégoire l'illuminateur et successeur de Rhesdaguès, son frère cadet, sur le trône pontifical, administra l'Église d'Arménie, de l'an 314 à 330 de J.-C.

(1) Agathange, *Hist. de Tiridate*, pag. 173, ch. cxiv, § 16. — Zénob de Glag, *Hist. de Daron*, pag. 86 de la traduct. franç.

ger et dévaster le pays par leur cruauté. Toute cette foule restait entassée pêle-mêle dans l'enceinte de l'église, quand Verthanès en personne, s'approchant d'elle, demanda : « Qui êtes-vous, d'où venez-vous et qui cherchez-vous ? » Ils commencèrent à lui confesser la vérité en disant : « Nous sommes venus pour ravager cet endroit et pour vous tuer, encouragés que nous étions par l'ordre et à l'instigation de la reine de la Grande Arménie. Mais le Seigneur Dieu vient de manifester sa puissance et de nous prouver que c'est lui seul qui est Dieu. Et maintenant nous sommes convaincus et nous croyons que c'est bien lui seul qui est Dieu. Nous voilà garrottés, ne pouvant même bouger de cette place. »

Alors le bienheureux Verthanès commença à leur enseigner la foi et à les fortifier dans la croyance du Seigneur Jésus-Christ ; et il leur parla longuement. Après quoi, s'adressant à Dieu, il lui adressa des prières, puis, après avoir guéri [cette multitude], il la délivra de ses liens invisibles et de ses souffrances insupportables. Toute cette multitude, une fois libre, se prosterna devant Verthanès en lui demandant, comme remède, la pénitence ; le saint homme leur en désigna le terme. Instruits dans la foi de la Trinité une et sainte, ils reçurent le baptême, au nombre de deux mille environ, sans compter leurs femmes et leurs enfants. Verthanès, après les avoir réunis aux fidèles, les congédia, purifiés et fermes dans leur croyance (1).

CHAPITRE IV.

Des deux familles des Manavazian et des Ouortouni qui s'entre-tuèrent en Arménie.

Vers ce temps-là, un grand conflit éclata dans le pays des Arméniens : deux grands satrapes et princes, maîtres et seigneurs de provinces et de pays entiers, étant aux prises, se firent l'un contre l'autre une guerre cruelle avec une violence inimitié. D'un côté, le prince de la maison des Manavazian (2), de l'autre, le chef de la famille des Ouortouni (3), ne cessèrent de troubler le vaste pays des Arméniens (4). C'était une guerre acharnée entre eux, qui fut la cause d'une ruine et d'un massacre immense d'individus. Enfin

(1) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 2) ajoute qu'après avoir échappé au complot des païens, Verthanès s'en alla au bourg de Thil, où se trouvait le tombeau de son frère Rhesdaguès.

(2) Cf., sur cette famille, la note 5 de la page 19.

(3) Cf., sur cette famille, la note 5 de la page 19-20.

(4) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 2.

le roi Chosroès et le grand pontife Verthanès se décidèrent à envoyer le vénérable archevêque Albin (1) pour rétablir la paix entre eux. On le traita avec mépris et on rejeta son intervention, en se moquant de ceux qui l'avaient envoyé. L'évêque ayant été congédié avec des injures, [les princes ennemis] se mirent à dévaster la maison du roi. Acharnés comme ils l'étaient, ils continuèrent à se faire la guerre avec plus de violence. Alors le roi, courroucé, envoya contre eux le commandant en chef de l'armée arménienne, Vatché, fils d'Ardavazt, chef de la maison des Mamigonien, pour tuer et exterminer entièrement les deux familles. Le commandant Vatché, aussitôt arrivé, tomba sur les deux familles, les combattit et les mit en fuite, n'épargnant pas même un seul enfant mâle. Après quoi il revint auprès de Chosroès, roi des Arméniens, et du grand pontife Verthanès. Le roi fit don du bourg et du village, résidence du chef des Manavazian, à l'église de l'évêque Albin, ainsi que de Manavazakert (2) avec tous ses alentours et son petit canton, situé sur les confins de ce dernier, et s'étendant vers les rives de l'Euphrate. Le propre village des Ouortouni, nommé Ouortou, fut aussi cédé (3) : il se trouvait dans le pays de Pasan (4), où l'évêque de Pasan avait son siège.

CHAPITRE V.

Des fils de Verthanès, dont le premier se nommait Grigoris et le second Iousig.

Verthanès et Rhesdaguès (Aristaguès) étaient les fils du grand pontife Grégoire. Rhesdaguès était vierge et pur dès son enfance ; quoique fils cadet, il occupa le premier le siège épiscopal de son père. Bien que marié, Verthanès n'avait point de postérité. Pendant bien des années, il pria Dieu de ne pas le priver de la bénédiction d'avoir un enfant qui se consacrerait un jour au service du Seigneur, comme étant son héritier. Dans sa vieillesse, le Seigneur exauça ses prières ; son épouse conçut et engendra deux fils jumeaux ; Verthanès donna à l'aîné le nom de son père Grigoris, au cadet celui de Iousig. Élevés en présence du

(1) Un personnage du même nom est cité à plusieurs reprises par Agathange (*Hist. de Tiridate*, éd. de Venise, pag. 626, 627, 646). Cf. plus haut, pag. 181 et *passim*.

(2) Ce mot veut dire « la ville de Manavaz ».

(3) Cf. plus haut, pag. 19 et note 5.

(4) Le pays de Pasan, ou de Pasen, situé dans la province d'Ararat. — Cf. Indjidji, *Géogr. anc. de l'Arménie*, pag. 380 et suiv., et plus haut, pag. 45, note 1, 2e col.

roi d'Arménie, ils se voyaient entourés de soins pour leur éducation. Dans la suite, le fils aîné, Grigoris, occupa le siège épiscopal dans les contrées des Aghouank et des Ibériens (Virk), quand il fut d'âge à faire de bonnes actions et à porter en lui la science de Dieu. Il ne voulut pas contracter mariage; et, dans sa seizième année, il monta sur le siège épiscopal dans les pays des Ibériens et des Aghouank, c'est-à-dire dans le voisinage des Massagètes (Mazkouth) (1). Aussitôt installé, son premier soin fut de rétablir l'ordre dans les églises, en suivant l'exemple de Grégoire premier (2).

Ce fut Diran (3), fils du roi Chosroès, qui éleva Iousig (4). Le prince royal Diran donna sa fille en mariage à Iousig, fils de Verthanès. Comme c'était un jeune homme, la première nuit qu'il connut sa femme, elle conçut. Immédiatement, il aperçut dans une vision, qu'il avait deux enfants et tous deux indignes du service du Seigneur Dieu; alors il se repentit de s'être marié. Il versa des larmes, implora Dieu, et, abreuvé de chagrin, il fit pénitence. Comme jeune homme, il ne s'était marié qu'en cédant aux instances du roi. Ceci même ne se fit que par la grâce de Dieu; car plus tard devait naître de lui de grands pasteurs qui se voueraient au bien de leur pays et à l'intérêt du service de l'Église, d'après les préceptes de l'Évangile. Après cette première et unique nuit, il ne connut plus sa femme. La femme engendra pour ce monde, comme cela avait été déjà montré d'avance à Verthanès, dans la vision. L'un des fils s'appela Bab, l'autre Athénogène (Athanakinès).

Iousig, jeune homme resté pur, à la suite de la première nuit [de ses noces], n'approcha plus sa femme, non pas qu'il considérât le mariage comme une chose impure, mais parce qu'il avait

souci de la vision qu'il avait eue, et il ne voulut plus donner le jour à des enfants indignes. Or ce n'était pas pour ce monde qu'il désirait avoir un enfant, mais il le souhaitait pour le consacrer au service du Seigneur Dieu. Il comptait pour rien tout ce qui était terrestre; il préférait aux choses passagères ce qui venait d'en haut; il n'avait qu'une seule aspiration, celle de la vie céleste. Servir Jésus-Christ était son seul désir et son unique gloire. Il ne s'arrêtait ni sur l'amitié du roi, ni sur les honneurs et les grandeurs qui venaient de lui, ni sur ce qu'il était son gendre. Il renonça à tout, comme à des choses inutiles, abominables et trompeuses. La première déception éprouvée, il ne fut jamais enclin à la séduction comme un adolescent; dès lors il parut avoir l'esprit d'un vieillard, ne méditant que l'immortalité. Il préféra le blâme, par amour du Christ, aux grandeurs des rois. Il se consacra à la vie austère et, dès l'âge de douze ans, il n'endura que des mortifications. En tout il suivait [la doctrine de] ses pères, et l'exemple de son frère Grigoris vivait en lui. Il a supporté le joug du Christ jusqu'à la fin de sa vie sans la moindre paresse.

La maison royale s'était posée vis-à-vis de Verthanès dans une situation hostile, et, tandis que ses beaux-parents (beaux-pères) le tracassaient à cause des faits que je viens de raconter, la mort atteignit sa femme, et [de cette manière] Iousig se trouva libre d'engagement. Préoccupé comme il l'était du sort de ses enfants, il passait des heures entières à prier Dieu; l'ange du Seigneur lui apparut dans une vision et lui dit : « Iousig, fils de Grégoire, sois sans crainte, car le Seigneur a exaucé ta prière, et de tes enfants naîtront d'autres enfants qui apporteront la lumière de la science à l'Arménie; ils seront pour ce pays la source de la sagesse spirituelle. Ce sera d'eux que jaillira la grâce des commandements de Dieu; par leur intermédiaire, le Seigneur accordera une paix abondante et une prospérité durable aux églises triomphantes et fortes; nombre d'égarés rentreront dans la voie de la vérité et le Christ sera glorifié par beaucoup de nations. Ils seront les colonnes de l'église, les dispensateurs de la parole de vie, les bases de la foi, les serviteurs du Christ et du Saint-Esprit; car ce qui servira de fondement à l'édifice doit en servir aussi pour le couronnement. Leur main laborieuse plantera beaucoup d'arbres fructueux et utiles, qui obtiendront la bénédiction de Dieu. Ceux d'entre eux qui ne consentiront pas à être plantés par elle, qui ne voudront pas s'abreuver de la rosée de la science, seront rejetés avec mé-

(1) Moïse de Gaghangaidoutz (*Hist. des Aghouank*, t. I, ch. 14, 21, Paris, 1860, en arm.) parle longuement de Grigoris, fils de Verthanès, qui prêcha la foi dans le pays des Aghouank, après avoir reçu à l'âge de quinze ans la consécration patriarcale des mains de son frère Iousig, patriarche d'Arménie. Grigoris fut mis à mort en 343 (Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, t. I, p. 426) dans la plaine de Vadoian par ordre de Sanesan ou Sana-droug (voy. plus loin, ch. VI). Ses reliques furent portées au village d'Hagou par les moines syriens. — Cf. aussi Brosset, *Hist. de la Géorgie*, t. I. Addition XXVI, pag. 473.

(2) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 3.

(3) Diran II, fils de Chosroès II le Petit, monta sur le trône en 325 et mourut en 351.

(4) Iousig, petit-fils et troisième successeur de saint Grégoire sur le trône pontifical de l'Arménie, fut intronisé à la mort de son père Verthanès, l'an 330, et occupa le siège patriarcal jusqu'en 326.

pris et malédiction et consumés par le feu. Souvent, pour le nom du Seigneur, ils seront envieux et hais par les indignes; mais ils resteront cependant inébranlables dans leur foi comme un rocher, et triompheront de leurs ennemis par leur longanimité. Après eux commencera à régner le mensonge engendré par des gens qui ne connaîtront pas de frein, égoïstes, intéressés, sans asile, indignes et fourbes, et le nombre de ceux qui ont fait vœu de conserver fermement la foi sera très-restreint. » Le jeune Iousig, après avoir entendu tout cela de la bouche de l'ange, se consola et rendit grâces au Seigneur Dieu, qui le jugea digne d'une pareille révélation. Dès lors, il ne fit que rendre grâces au ciel à chaque heure de sa vie.

CHAPITRE VI.

Fin de Grigoris.

L'évêque Grigoris, fils de Verthanès et frère d'Iousig, étant encore un jeune homme, fut nommé catholico des pays des Ibériens (Virk) et des Aghouank, où il fit construire et restaurer beaucoup d'églises, dans les districts limitrophes de l'Adherbéidjan (Aderbadagan). Prédicateur de la vraie foi chrétienne, il se présentait, admirable et sublime, devant tout le monde; il menait une vie d'une austérité indicible; jeûnant, se sanctifiant, veillant durant toute la nuit, et priant avec ferveur le Seigneur Dieu pour le salut de chacun. D'après les prescriptions de l'Évangile, aidé par les grâces de Dieu, il surveillait sans cesse la sainte Église. Il travaillait surtout sans relâche à convaincre chacun de la nécessité de faire le bien, à passer le jour et la nuit dans le jeûne et dans les prières, et à remplir les prescriptions sublimes de la foi. Il faisait cela également et avec la même ardeur spirituelle, pour ceux qui étaient près et pour ceux qui étaient loin. Comme un athlète jaloux de combattre, il s'exerçait sans cesse et était prêt à aller au-devant des tentations et des dangers, à répondre avec hardiesse et à lutter pour la vérité de la foi chrétienne.

Après avoir édifié et restauré toutes les églises des pays dont il a été question, Grigoris arriva au camp du roi arsacide des Massagètes, qui se nommait Sanesan (1). Il y avait parenté entre les rois Massagètes et ceux des Arméniens, parce qu'ils tiraient leur origine de la même race. Grigoris se présente au roi des Massagètes qui com-

mandait l'immense armée des Huns. Debout devant eux, il commença à leur prêcher l'Évangile du Christ en disant : « Reconnaissez Dieu. » Au commencement, les Huns l'écoutèrent avec attention, acceptèrent [la foi] et se soumièrent à lui. Ensuite, en examinant la religion du Christ, ils apprirent que Dieu déteste le pillage, le meurtre, l'avarice, le désir de s'emparer et de s'approprier ce qui appartient à autrui. Quand ils apprirent cela, ils dirent avec emportement : « Si nous cessons de piller, de dépouiller les autres, de nous emparer de leurs biens, comment subsistera alors une armée aussi nombreuse que la nôtre? » Avec beaucoup de bonnes paroles, Grigoris essaya de les convaincre, mais personne ne voulut l'écouter. Ils se disaient entre eux : « Le voilà arrivé chez nous pour nous empêcher avec de semblables discours de pratiquer ce que nous avons fait jusqu'à présent. Si nous prêtons l'oreille à ce qu'il dit et si nous embrassons la religion chrétienne, qu'est-ce que nous deviendrons, sans pouvoir monter à cheval comme c'est chez nous la coutume? » Ils ajoutèrent : « C'est la pensée du roi d'Arménie, qui, en l'envoyant chez nous, a voulu, par la propagation de cette doctrine, nous faire renoncer à nos incursions dans son propre royaume. Eh bien ! tuons-le, recommençons nos invasions en Arménie, et enrichissons notre pays d'un butin abondant. »

Le roi [des Massagètes] se tourna vers eux et se plaça du côté de sa troupe. Alors on amena un cheval fougueux; on attacha le jeune Grigoris à la queue de ce cheval et on le lança sur le littoral de la grande mer septentrionale (1), qui s'étend au-delà de leur camp situé dans la plaine de Vadnian. C'est ainsi qu'on tua le vertueux prédicateur du Christ, le jeune Grigoris. Ceux qui l'avaient accompagné du canton de Hapant enlevèrent son corps, le transportèrent dans leur propre district, dans le pays des Aghouank sur les confins de l'Arménie, à Hapant, dans le village qui se nomme Amaraz. On le déposa près de l'église qui fut construite par le premier Grégoire, surnommé le Grand, lequel était l'aïeul de Grigoris, grand pontife du vaste pays des Arméniens. Chaque année, les habitants de tous les cantons du pays se réunissent pour fêter la mémoire et le jour de son martyre (1).

(1) Il s'agit ici de la mer Caspienne, comme le dit de son côté Moïse de Khorène (*Hist.*, liv. III, ch. 3) qui a raconté très-brièvement cet événement.

(2) Selon le récit de Moïse de Khorène (*Hist.*, liv. III, ch. 3), « les barbares foulèrent Grigoris aux pieds de leurs chevaux, dans la plaine de Vadnian près de la mer

(1) Sanesan est le même souverain que Sanadrourg dont il est longuement question dans l'*Histoire d'Arménie* de Moïse de Khorène (liv. III, ch. 3).

CHAPITRE VII.

Grand combat livré à la suite de l'invasion du roi des Massagètes dans les États du roi d'Arménie. Comment il périt, lui et ses troupes.

Dans ce temps-là, Sanesan, roi des Massagètes, nourrissait une animosité et une haine implacables contre son parent le roi d'Arménie Chosroès (Khosrov). Il réunit ses troupes composées des Huns, des Phokh (1), des Thavasbar, des Hedjmadag, des Ijmakl, des Kath, des Teghouar, des Koukar, des Schischp, des Dchighp, des Paghadj, des Ekersouan (2), celles des autres peuplades innombrables, non habituées à avoir un domicile fixe et vivant sur des charriots, et tout ce que le roi avait de gens de guerre sous son commandement. Laisant derrière lui ses frontières, il franchit la grande rivière Cyrus (Kour), entra dans l'Arménie et envahit [avec ses troupes] tout le pays. Les cohortes de cette immense cavalerie étaient innombrables, et même on ignorait le nombre des fantassins armés de lances. Ces peuplades elles-mêmes n'étaient pas en état de connaître le chiffre de leurs troupes. Seulement, quand, dans des localités indiquées, on passait en revue ces cohortes, dont chacune avait son drapeau et ses armes particulières, ordre était donné à chaque homme d'apporter une pierre et de la jeter dans un endroit désigné pour en former un monceau. C'est de cette manière qu'on indiquait la quantité de cette

masse d'hommes, et par ce moyen on voulait inspirer l'épouvante à ceux qui devaient passer le lendemain par cet endroit. Chemin faisant, ils laissaient [cette indication] aux carrefours des grandes routes. Enfin ils entrèrent dans le pays d'Arménie, qui bientôt se trouva envahi par ces barbares dans toute son étendue. Ils ne cessaient de détruire, de porter la dévastation partout et de réduire les habitants en captivité. Ils se répandirent vers les frontières [du pays] jusqu'à la petite ville de Sadagh et jusqu'à Kandsag d'Aderbéidjan (Aderbadagan) (1). Alors on ordonna [à toutes ces troupes] de se réunir dans un même lieu, et ce rendez-vous général était fixé dans la province d'Ararat.

A la nouvelle de l'invasion de son frère Sanesan, roi des Massagètes, le roi d'Arménie Chosroès prit la fuite et se jeta dans le château inaccessible de Tarioun (2), dans le territoire de Gok (Govk), suivi par le vieux Verthanès, grand pontife des Arméniens. Alors on commença à jeûner, à prier Dieu pour qu'il les délivrât de ce bourreau implacable, qui déjà depuis une année entière tenait sous sa main tout le pays qui était couvert de ses guerriers. C'est alors qu'on vit arriver Vatché, fils d'Ardavazt, de la maison des Mamigoniens, commandant en chef de toutes les armées de la Grande Arménie, qui, dans ce temps-là, revenait d'un voyage lointain, entrepris dans les provinces grecques (3). Il rassembla les vaillants satrapes (nakharar), improvisa un corps nombreux, et le lendemain,

Caaspie. Les diacres de Grigoris, ayant enlevé son corps, le portèrent dans la petite Siounik et l'enterrèrent dans le bourg d'Amaraz. » — Cf. Moïse de Gaghan-gaidoutz, *Hist. des Aghouank*, t. I, ch. 14, 21.

(1) Dans la Géographie de Pappus d'Alexandrie, attribuée à Moïse de Khorène (Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, pag. 356-357), cette peuplade est appelée les Phaakh. On trouve mentionnés dans la même géographie les noms des deux peuplades suivantes.

(2) Les noms de ces peuplades sont en majeure partie inconnus. Elles habitaient toutes la Sarmatie orientale où se trouvaient un nombre considérable de tribus dont quelques-unes ont été mentionnées dans la Géographie de Pappus, attribuée à Moïse de Khorène (Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, pag. 354-357). Les écrivains et les géographes postérieurs ne nous ont pas transmis les noms de toutes ces tribus scythiques, dont la plupart étaient d'origine touranienne, et ils se contentent de les désigner sous le nom générique de Gog et Magog, appellation empruntée aux Livres saints et qui persista dans tout le moyen âge oriental, comme qualification des populations barbares qui, à différentes reprises, envahirent l'Asie occidentale. — Cf., à ce sujet, la note savante de M. Pauthier, insérée dans sa remarquable édition du *Livre de Marco-Polo* (Paris, Didot, 1865), t. I, pag. 217 et suiv. note 4.

(1) Cette ville s'appelle actuellement Gandjah ou Elisabethpol. Les Arméniens la désignaient aussi sous le nom de Kandsag des Aghouank. Kandsag se trouve dans la province arménienne d'Artsakh, à peu de distance du Kour. (Cf. Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 150 et suiv.)

(2) Un manuscrit donne, au lieu de ce nom, celui de Daron, ce qui n'est pas admissible. Ce château, qui portait aussi les noms de Taronkh, Taroun, Tarioun, etc., était en effet situé dans le canton de Gok ou Gokaiovid, qui faisait partie de la province d'Ararat. On conservait dans l'église de ce château de précieuses reliques dont parle Vartan dans sa Géographie (Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, pag. 420-421).

(3) Moïse de Khorène parle dans son Histoire (liv. III, ch. 4) d'une ambassade que Verthanès et les satrapes arméniens envoyèrent à Constance, fils de Constantin le Grand, pour lui demander des secours contre Samadroug et Pagour, prince d'Aghdsnikh, qui voulait se rendre indépendant. Les députés qui allèrent en Grèce étaient Mar, prince de Dzop, et Cac, prince de Hachdiank. Mais l'historien arménien auquel nous empruntons ces détails ne nomme pas Vatché, fils d'Ardavazt, qui semble cependant avoir fait partie de l'ambassade, à ce qu'on peut induire des paroles de Faustus.

à l'heure des matines, il tomba sur le camp des ennemis, établi au pied de la montagne nommée *Tzlou-kloukh* (tête de taureau). Après avoir passé tout le monde au fil de l'épée, de telle sorte que personne ne put échapper au massacre, il emmena avec lui de nombreux captifs. Chargé du butin, il descend dans la plaine de la province d'Ararat, y rencontra le roi des Massagètes, Sanesan, avec son armée principale qui était considérable [et qui occupait] la ville de Vagharschabad (1). Vatché, à la tête de son corps d'armée, fond sur la ville à l'improviste, et le Seigneur lui livre les ennemis.

L'ennemi, se voyant ainsi attaqué, sort de la ville et se dirige vers les endroits escarpés du château d'Oschagan, cherchant asile dans ces lieux déserts et couverts de blocs de pierres. Cependant il s'y livra un combat des plus acharnés. Les compagnons d'armes du commandant en chef des Arméniens, c'est-à-dire Bagrat Bagratide (Pakratouni), Méhountag et Karékin Reschdouni, Vahan, chef de la famille des Amadouni, et Vazraz Gaminagan, arrivés à temps, se mettent à frapper et à tuer les troupes des Alains, des Massagètes, des Huns et des autres peuplades, jusqu'à ce que cette plaine couverte de pierres se trouvât encombrée de cadavres; le sang coulait comme un fleuve et il n'y avait pas moyen de préciser le nombre des tués. Le peu de gens échappés à la mort étaient poursuivis par les Arméniens qui les chassèrent devant eux jusqu'au pays des Paghassidj. On apporta la tête du grand roi Sanesan et on la présenta au roi d'Arménie qui, à cette vue, commença à pleurer, en disant : « Oui, c'était un frère pour moi, un prince d'origine arsacide. » Ensuite le roi, accompagné du grand pontife arménien, se rendit sur le lieu du combat où ils virent un nombre immense de guerriers morts de leurs blessures : l'endroit était empesté par les cadavres en putréfaction. Ils donnèrent l'ordre d'amener un nombre considérable d'hommes robustes pour qu'ils les ensevelissent en entassant sur eux de grands blocs de rochers, afin de préserver le pays de la peste qui pouvait se propager. Pendant plusieurs années, aucun événement ne vint troubler la paix de l'Arménie.

C'est ainsi que la mort de saint Grigoris fut vengée sur le roi Sanesan et sur toute son armée, car il ne resta pas un seul homme en vie (2).

(1) Sur cette localité, voyez plus haut, pag. 117, note 1.

(2) Cette guerre est racontée différemment par Moïse de Khorène, qui rapporte (*Hist.*, liv. III, ch. 3 et suiv.) que Sanadroug s'empara sur Chosroès de la ville de Phaidagaran. Cette agression engagea le roi d'Arménie, con-

CHAPITRE VIII.

Plantation d'une forêt. — Guerre avec les Perses et extermination de la race satrapale des Pezouni.

Quand la paix fut rétablie pour quelque temps dans le pays des Arméniens, le roi d'Arménie, Chosroès, ordonna de distribuer des présents à tous les hommes vaillants, qui l'avaient servi et qui s'étaient exposés dans tous les combats pour [le salut] de la Grande Arménie (1). Il fit don au commandant Vatché des sources de Tchanchanag, Tcherapachkhik et de Tzlou-kloukh (tête de taureau) avec tous leurs cantons; il en fit autant aux autres grands satrapes. Le roi donna ordre à son commandant de faire venir beaucoup de palissades de tout le pays, d'apporter des noisetiers sauvages et de planter une forêt de noisetiers dans la province d'Ararat, à commencer du solide château royal, nommé Karni, jusqu'à la plaine de Medzamor qui s'étend au pied de la colline appelée Tevin, située au nord de la grande ville d'Ardaschad. Cette forêt suivait le courant du fleuve jusqu'au palais de Dignouni, que le roi nomma Dadjar-maïri (palais du bosquet). Une autre forêt fut plantée au sud de la première, dans la plaine qui s'étend depuis l'endroit où croit le roseau : on la nomma Khosrovakert (plantée par Chosroès). C'est ici qu'on construisit un palais royal. Les deux forêts étaient entourées de palissades, et on ne les avait pas réunies pour laisser libre la grande route qui les traversait. Quand les forêts eurent pris racine et grandi, le roi ordonna de les remplir de bêtes fauves de toute espèce, pour qu'elles puissent servir aux chasses royales. Le commandant Vatché exécuta

seillé par Verthanès, à implorer l'assistance de Constance, qui envoya au secours de Chosroès un de ses généraux nommé Antiochus. Celui-ci, ayant pris comme auxiliaires Pacarad, général de la cavalerie arménienne, Mihran, gouverneur de l'Ibérie et ptieschkh des Koukara, Vahan Amadouni et Manadjhr Reschdouni, marcha au-devant de Sanadroug qui se retira du côté de la Perse, auprès du roi Sapor (Schapouh). Antiochus, ayant rétabli l'ordre dans le royaume, revint en Grèce. Moïse de Khorène (liv. III, ch. 9) parle ensuite d'une seconde invasion des peuples du Nord, excités secrètement par Sanadroug. Vahan Amadouni se porta à la rencontre des ennemis, leur livra bataille à Oschagan et les mit en pleine déroute. Son récit est moins circonstancié que celui de Faustus.

(1) Moïse de Khorène (*Hist.*, liv. III, ch. 9) rapporte que le roi Chosroès donna le territoire d'Oschagan à Vahan, qui avait remporté en cet endroit une victoire signalée contre les peuples du Nord.

l'ordre du roi avec la plus grande diligence (1).

Tandis que Chosroès était occupé à planter la forêt, il arriva tout à coup chez lui, pendant son séjour dans le canton de Her et de Zaranvand (2), un messenger [avec la nouvelle] que l'armée perse, prête à entrer en campagne, allait bientôt lui déclarer la guerre. Alors le roi Chosroès ordonna à Tadapé, chef de la famille des Peznouni, de réunir un nombre considérable d'hommes les plus vaillants du pays, et d'aller avec ce corps d'élite au-devant de l'ennemi afin de l'arrêter dans sa marche. Tadapé, à la tête de cette nombreuse armée arménienne, alla à la rencontre des Perses. Quand il rencontra l'ennemi, il entra en négociation avec les chefs de l'armée perse, afin de leur livrer le roi d'Arménie, son maître. Il donna l'ordre à l'ennemi de se tenir en embuscade, de se jeter sur les Arméniens et de les passer au fil de l'épée. Au moment où les Arméniens s'y attendaient le moins, quarante mille hommes furent massacrés et les autres prirent la fuite. Alors, le traître Tadapé, ayant pris le commandement de l'armée perse, se prépara à attaquer le roi d'Arménie. Mais les fugitifs, arrivés au camp du roi des Arméniens, lui apportèrent la funeste nouvelle du grand désastre et de l'exécration trahison du perfide Tadapé.

Alors le roi d'Arménie, Chosroès, avec Verthanès, le grand pontife, se prosternant devant Dieu, commença à lui adresser de ferventes prières accompagnées de larmes abondantes. Après quoi il se hâta de rassembler autour de lui une armée d'environ trente mille hommes; le commandant Vatché fut mis à leur tête. C'est ainsi que le roi alla à la rencontre de l'ennemi avec tous ses grands satrapes. Les deux armées se heurtèrent sur le bord de la mer de Peznouni dans le bourg d'Aresd (3), près de la petite rivière où se trouvait la pêcherie royale. C'est de là qu'ils virent l'armée perse qui était innombrable; c'était comme des étoiles dans le ciel et comme le sable sur le bord d'une mer. Il était impossible de compter les guerriers, ni de préciser le nombre des éléphants. Mettant leur

espérance en Dieu, ils se précipitèrent sur le camp ennemi; ils frappèrent, ils hachèrent, ils tuèrent de telle sorte que personne ne put échapper. Ils firent un grand butin et emmenèrent les éléphants et tout ce qui formait la force [ennemie]. Tadapé, pris par le commandant en chef Vatché et par le vaillant Vahan Amadouni, fut amené devant le grand roi Chosroès et lapidé comme un homme qui avait trahi sa patrie, son armée et son maître. Vatché, apprenant que tous les parents, la femme et les enfants [de Tadapé] se trouvaient au château du prince des Reschdouni, dans l'île d'Aghthamar (1), s'embarqua pour cette île, où il massacra hommes et femmes sans exception. C'est ainsi que la race des Peznouni fut exterminée. On confisqua la maison [de Tadapé] pour le fisc.

Après cela, les Perses ne discontinuèrent pas de guerroyer avec le roi Chosroès, qui établit la loi suivante : « Dorénavant les grands et les satrapes, maîtres et possesseurs des provinces, commandant une troupe de mille à dix mille hommes, seront obligés de rester auprès du roi, et de former sa suite; et aucun d'eux ne devra se trouver dans l'armée royale. » Le roi, se méfiant de leur fidélité, pensait qu'à l'exemple de Tadapé, il leur serait facile de se révolter contre lui. Il n'avait de confiance que dans le vieux Vatché, le fidèle généralissime de la Grande Arménie, et que dans le vaillant Vahan Amadouni. Après avoir réuni les troupes de toutes les anciennes familles à l'armée royale, il leur transmit le commandement. Dès lors cette armée ne cessa de se couvrir de gloire dans les guerres incessantes qu'elle faisait sur le territoire de la Perse, empêchant l'ennemi d'envahir et de dévaster l'Arménie, à cause de l'inaction [des généraux de ce royaume]. Durant la vie de ces deux chefs, le pays jouit de la paix et le roi d'une parfaite sécurité.

CHAPITRE IX.

Le ptieschkh Bacour se révolte contre le roi d'Arménie; il est remplacé par le ptieschkh Vaghinag.

Vers ce temps-là, le grand prince d'Aghdsnik, un des vassaux qu'on nommait ptieschkh, se révolta contre le roi d'Arménie. C'était un des quatre [personnages] occupant la première

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 8.

(2) Ces deux cantons faisaient partie de la province de Persarménie, non loin des montagnes occupées par les Kurdes, près de la ville d'Ourmiah. — Cf. Géogr. de Pappus, dans Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, p. 362-363, et Géogr. de Vartan, même ouvrage, pag. 422-423.

(3) Cette localité était située dans la province de Dourouperan, non loin du lac de Van, dont il est ici question sous le nom de mer de Peznouni (Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pag. 55).

(1) Cette île du lac de Van est entièrement occupée par une ville et par le célèbre monastère d'Aghthamar, fondé en 653 par le prince Théodore (Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, en arm., t. II, p. 355), et qui sert actuellement de résidence à un patriarche naguère indépendant, mais qui relève actuellement du catholicos d'Edchmiadzin.

place et le premier coussin au palais du roi (1). Il se rangea du côté du roi des Perses (2), et trahit la maison royale qui avait en lui une confiance parfaite (3). Il demanda au roi des Perses une troupe auxiliaire, et, se détachant du royaume d'Arménie, il commença contre son roi, avec le secours des Perses, une guerre qui, chaque jour, devenait de plus en plus acharnée. Alors le roi d'Arménie, à la tête d'une nombreuse armée, expédia ses fidèles vassaux, notamment le prince de Gortouk (4), Tchonn; le prince du grand Dzop (5), Mar; le prince de Dzop (6), Schahéi-Nersèh; le prince de Siounik, Vaghinag; le prince de Hachdiank (7), Tad; et le prince de Pasen (8), Manag (9), qui, étant partis, prirent [non-seulement] le dessus sur l'armée perse, mais exterminèrent [encore] tous les combattants, en les faisant passer au fil de l'épée.

Le ptieschkh, ainsi que ses frères et ses fils, furent tués (10). On présenta au roi la tête de Bacour, et sa jeune fille. Comme de toute la famille, il ne restait que cette jeune fille, le roi la donna en mariage à son favori Vaghinag de Siounik avec toute la maison d'Aghdsnik en l'élevant à la dignité de ptieschkh et en le déclarant héritier de la maison de ce dernier. Vaghinag, le ptieschkh, eut beaucoup d'héritiers, et, quoiqu'il possédât de vastes domaines et une troupe nombreuse, il resta toujours fidèle au roi. Seulement un des fils du ptieschkh, Bacour, jeune encore, s'enfuit et se réfugia chez le commandant

arménien Vatché, dans la maison duquel il fut caché et sauvé. Dans la suite, il devint héritier de la maison de Vatché, et après quelque temps il reparut et rentra en possession de sa propre maison. Ce jeune homme se nommait Hécha.

CHAPITRE X.

De Jacques, évêque de Medzpin (Nisibe).

Vers ce temps-là, le grand évêque de Medzpin, cet admirable vieillard, infatigable dans les œuvres de la vérité [chrétienne], cet élu de Dieu, Jacques (Agop) de nom, Perse d'origine (1), partit de sa ville, se dirigeant vers les montagnes d'Arménie, c'est-à-dire vers le mont de Sararat (2), dans le territoire de la principauté d'Ararat, au canton de Gortouk. C'était un homme rempli des grâces du Christ, qui possédait la puissance de faire des miracles et des prodiges. Arrivé [sur la place], il s'adressa à Dieu avec le plus vif désir d'obtenir la possibilité de voir l'arche de délivrance construite par Noé, qui s'était arrêtée sur cette montagne pendant le déluge (3). Jacques obtenait de Dieu tout ce qu'il lui demandait. Tandis qu'il montait les côtés pierreux de l'inaccessible et aride montagne de Sararat, lui et ceux qui l'accompagnaient se sentirent altérés par suite de la fatigue. Alors le grand Jacques fléchit les genoux et resta en prières devant le Seigneur, et, à la place où il posa sa tête, jaillit une source dont lui et ceux qui l'accompagnaient étanchèrent leur soif : [c'est pour cela que] jusqu'à ce jour on la nomme « source de Jacques ». Cependant il ne discontinua pas de s'appliquer avec zèle à voir l'objet de son désir, et il ne cessa de prier le Seigneur Dieu.

Déjà il était près du sommet de la montagne, et, exténué et fatigué comme il était, il s'endormit. Alors l'ange de Dieu vint et lui dit : « Jacques ! Jacques ! » Il répondit : « Me voici Seigneur. » Et

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 4 et 7.

(2) Sapor II, qui régna de 310 à 380.

(3) Il est question ici de la révolte de Bacour contre Chosroès, roi d'Arménie (Moïse de Khorène, liv. III, ch. 4, 7).

(4) Gortouk était un canton du Gordjaik, et répond à la *Cortæa*, de Ptolémée (*Géogr.*, liv. V, ch. 13).

(5) La Sophène des anciens, canton de la Quatrième-Arménie. (Strabon, liv. XI, ch. 12 et 14. — Pline, liv. V, ch. 12. — Ptolémée, liv. V, ch. 13.)

(6) La petite Sophène, aussi appelée Sophène des Schahouni. (Indjidji, *Arm. anc.*, p. 48.)

(7) Canton de la Quatrième-Arménie qui servait de résidence aux Arsacides qui n'étaient pas destinés à régner. C'est l'Asthianène de Ptolémée, liv. V, ch. 13.

(8) La Phasiane de Constantin Porphyrogénète, *De adm. imp.*, ch. 45) qui était un canton de la province d'Ararat.

(9) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 7) raconte que ce fut Manadjhr, chef des Reschdouni, qui fut chargé d'opérer contre Bacour et les Perses, et qui revint victorieux de son expédition.

(10) Le fils de Bacour s'appelait Hécha; il fut envoyé chargé de chaînes au roi d'Arménie (Moïse de Khorène, liv. III, ch. 7). Faustus dit plus loin que ce prince échappa au massacre de sa famille.

(1) S. Jacques de Nisibe, surnommé le Sage, et Ezcon, parent de S. Grégoire l'Illuminateur, fut un des pères du concile de Nicée. On a de lui un livre d'homélies appelé *Ezcon*, qui fut publié et traduit à Rome par le cardinal Antonelli en 1756, et édité de nouveau à Venise, en 1765, à la suite de l'édition des SS. Pères. L'original arménien fut également publié à Constantinople en 1824. — Cf. aussi Assemani, *Biblioth. orient.*, t. I, p. 17 et suiv.

(2) Le mont Ararat, le Massis des Arméniens, considéré comme la montagne où s'arrêta l'arche de Noé. L'orthographe du nom de Sararat, donnée par Faustus, me paraît être une faute des copistes, car elle ne se trouve que chez cet écrivain.

(3) Genèse, VIII, 4.

l'ange dit : « Le Seigneur exauce ta prière et accomplit ta demande; ce qui se trouve sur ton chevet est du bois de l'arche. Le voilà; je te l'apporte, il vient de là. Dorénavant tu cesseras de désirer de voir l'arche, car telle est la volonté du Seigneur. » Jacques se réveilla avec la plus grande joie, adorant le Seigneur en lui rendant grâce; il vit la planche qui paraissait avoir été enlevée d'un coup de hache à un grand morceau de bois. L'ayant prise, il rebroussa chemin, avec ce qui lui était accordé, suivi de ses compagnons de voyage. La joie qu'éprouva le grand [prophète] Moïse, cet homme qui avait vu Dieu, n'avait pas été plus grande [que celle de Jacques], peut-être même fut-elle moindre, quand, après avoir reçu les commandements écrits avec le doigt de Dieu, et les ayant entre les mains, il descendait de la montagne de Sinaï, avec les tables qu'il apportait au peuple rebelle; à ce peuple qui, s'étant détourné des saints lieux, la face prosternée contre terre, ayant quitté la voie du Seigneur, adorait le veau de métal et attristait profondément le porteur des commandements; car les tables brisées prouvaient déjà le chagrin de celui qui les apportait. Mais quant à ce bienheureux [Jacques], l'objet de notre discours, ce n'était pas le même cas; car, rempli de consolation spirituelle, il revenait en apportant la bonne nouvelle à toutes les nations de la terre, accordée évidemment et secrètement par le Dieu tout-puissant.

Pendant que l'homme de Dieu apportait le bois de la délivrance, ce symbole de l'arche construite par notre père Noé, ce symbole éternel du grand châtiment infligé par Dieu aux êtres raisonnables et à ceux privés de raison, les habitants de la ville et des alentours venaient à sa rencontre avec une joie et une allégresse sans bornes. Dès qu'on eut aperçu le saint homme, on l'entoura comme un envoyé du Christ et comme un ange du ciel; on envisageait ce vaillant pasteur comme le prophète qui avait vu Dieu; on l'embrassait et on baisait les traces de ses pieds fatigués. On recevait avec empressement ce bois, ce gracieux présent, conservé jusqu'à ce jour chez eux comme le signe visible de l'arche du patriarche Noé (1).

Après cela l'admirable évêque Jacques apprit une nouvelle venant du pays des Arméniens; il partit vers le grand prince Manadjhr Reschdouni, grand vassal du roi d'Arménie (2), et

il entra sur son territoire. Il avait entendu parler de lui comme d'un homme méchant et cruel, qui, dans des accès d'emportement, faisait périr à tort quantité de gens. Il était venu pour le réprimander et l'édifier, afin que Manadjhr, se rappelant la crainte du Seigneur, devint plus docile et renonçât à ses habitudes de férocité. Quand l'impie Manadjhr vit l'homme de Dieu, l'évêque Jacques, il commença à se moquer de lui avec mépris. Entraîné par le penchant naturel de ses mœurs indomptables, il donna ordre d'amener devant le saint homme huit cents individus qui se trouvaient mis aux fers, sans avoir commis de crime, et, comme par dérision, il chargea un bourreau de les jeter tous dans la mer. Après avoir fait périr tant d'âmes innocentes, il ordonna de chasser de ses domaines le saint évêque, le couvrant d'injures et de moqueries : « Tu vois bien, lui dit-il, que je fais grand cas de ton intercession : je les ai délivrés tous de leurs chaînes et les voilà qui nagent dans la mer (1). »

Plongé dans une profonde tristesse, Jacques quitta ces lieux et, selon l'ordre du Seigneur, en secouant sur eux la poussière de ses pieds. Lui et ses compagnons atteignirent la montagne de Reschdouni, où se trouvent les mines de fer et d'étain. C'est une haute montagne, qu'on nomme Endsakiar (2); elle se divise en deux, et, de son sommet, on peut voir tout le territoire du canton. Pendant plusieurs jours, Jacques n'avait pris aucune nourriture; une soif brûlante le tourmentait, et comme il était déjà arrivé au pied de la montagne, il se mit en prières à genoux devant le Seigneur. Au moment où il posait sa tête sur la terre, il vit jaillir une source, dont lui et ceux qui étaient avec lui étanchèrent leur soif. Ce qui s'était passé sur la montagne de Sararat se répétait au pied d'Endsakiar, au bord de la mer de Reschdouni. Cette source, comme la première, se nomme également jusqu'à ce jour « source de Jacques. »

Jacques, le grand pontife de Dieu, monta au sommet de la montagne d'Endsakiar, maudit toute la contrée, afin que la discorde n'y cessât

l'Arménie, et chargé par Antiochus d'envahir l'Assyrie et la Babylonie (Moïse de Khorène, liv. III, ch. 6).

(1) Selon Moïse de Khorène (liv. III, ch. 7), Manadjhr aurait fait un grand nombre de prisonniers, parmi lesquels se trouvaient huit diacres de S. Jacques, qu'il fit jeter à la mer.

(2) Cette montagne, qu'on appelait aussi Endsakhisar, est citée par Jean Catholico dans son Histoire; il dit que cette montagne faisait partie des contrées cédées par Chosroès à l'empereur Maurice (Jean Catholico, *Hist. d'Arménie*, ch. IX).

(1) On conserve à Edchmiadzin, dans le trésor du monastère, un morceau de bois pétrifié qu'on dit avoir appartenu à l'arche de Noé (Cf. Brosset, 3e Rapport, p. 20).

(2) Manadjhr était chef de l'armée méridionale de

jamais, puisqu'on avait rejeté la paix du Seigneur. Le saint évêque, ce pasteur de la bonne nouvelle, retourna ensuite dans sa ville. Deux jours après son départ, la femme de Manadjhr et ses sept fils moururent dans ce même canton ; puis, par suite d'une maladie horrible, Manadjhr lui-même eut son corps rongé de vers et sortit de ce monde dans d'affreuses souffrances (1). Selon la parole qui a été dite, depuis ce jour et après, il n'y a pas eu de paix dans ce pays. Jacques faisait de grands miracles. Il assista au grand concile de Nicée qui eut lieu pendant le règne de l'empereur grec Constantin, où se réunirent trois cent dix-huit évêques, à cause de la maudite hérésie d'Arius d'Alexandrie, de la province d'Égypte. Tous les évêques étaient déjà assis devant Constantin, et parmi eux se trouvait aussi Rhedaguès (Aristakès), fils du merveilleux Grégoire, premier catholicos de la Grande-Arménie. C'est ici que les actions inconnues de ce souverain admirable furent, par un miracle du Saint-Esprit, dévoilées à Saint-Jacques, qui vit le cilice que l'empereur Constantin portait sous la pourpre et sous l'habit royal, et l'ange gardien qui le servait (2). L'évêque Jacques, frappé d'admiration, révéla aux autres évêques du concile la présence de l'ange, mais personne ne voulut y croire. Cependant il ne discontinua pas de discuter avec eux, en disant : « Puisque vous connaissez les choses secrètes, dites-moi avant tout ce que le souverain porte sous son habit royal ? » Alors il se leva, et, avec le secours du Saint-Esprit, il leur montra le signe qui prouvait l'humilité de l'empereur, son ascétisme et son amour pour Dieu. C'est ainsi qu'il prouva et montra à tous que Constantin, à cause de sa foi fervente en Jésus-Christ, portait le cilice sous sa pourpre. A son tour, l'empereur Constantin vit l'ange qui servait Jacques ; il se jeta aux pieds de ce dernier et l'honora par de grands présents.

L'empereur ordonna que son siège fût placé au-dessus de celui de beaucoup d'autres [évêques] qui assistaient au concile.

Les ossements de Jacques, donnés à la ville d'Amid, y furent transférés par les habitants de Medzpin, pendant les guerres des empereurs grecs avec les rois perses (3).

(1) Cf. Moïse de Khorène, liv. III, ch. 7.

(2) La même légende est racontée par Agathange, dans son *Histoire de Tiridate*. — Cf. plus haut, p. 186, § 164.

(3) Le géographe Vartan assure qu'on conservait la main droite de S. Jacques dans l'ermitage de Reschdagapnag, situé dans le canton d'Arakadzodn (S. Martin, *Mém. sur l'Arménie*, t. II, p. 416-417).

CHAPITRE XI.

Grande guerre entre les Perses et les Arméniens, où succomba le commandant Vatché. Mort du roi Chosroès, et passage de ce monde à l'autre du patriarche Verthanès.

Après cela, la guerre entre les Arméniens et les Perses se renouvela avec encore plus de violence. Les Perses réunirent une armée nombreuse pour envahir tout le territoire du pays des Arméniens. De son côté Vatché, chef de la cavalerie de la Grande-Arménie, rassembla les satrapes avec toutes leurs troupes et marcha à leur tête contre les Perses : un combat eut lieu ; des deux côtés le carnage fut immense, et plusieurs des anciens les plus marquants y trouvèrent la mort. Dans ce combat fut tué Vatché, le chef illustre de la cavalerie arménienne, ce qui causa un grand deuil dans tout le pays, car c'était par lui que le Seigneur avait plus d'une fois sauvé l'Arménie. Alors Verthanès, le grand pontife, invita le roi Chosroès et rassembla tout le monde et toute l'armée ; tous, plongés dans une tristesse profonde, versant des torrents de larmes, en proie aux plus vives angoisses, pleurèrent amèrement la perte irréparable de ceux qui, abandonnant cette vie, en laissèrent les pénibles soins à ceux qui restaient. Le grand Verthanès, visitant tout le monde, consolait chacun en disant : « Consolerez-vous en Christ, car ceux qui sont morts ont péri pour sauver leur pays, leurs églises et les lois dictées par la Providence divine, pour que notre patrie ne tombe pas dans la servitude, que nos églises ne soient plus profanées, que nos martyrs ne soient plus voués au mépris, que nos vases sacrés ne tombent pas entre les mains impures des infidèles, que notre clergé ne se désorganise point et que ceux qui ont reçu le baptême, réduits en captivité, n'embrassent pas les abominations des cultes impies. Si nos ennemis étaient parvenus à s'emparer de notre pays, ils y auraient sans doute établi leur religion impie qui renie le vrai Dieu : nous implorons [le ciel] pour que cela ne s'accomplisse jamais. C'est pour cela que nos pieux athlètes ont combattu avec courage ; ils n'ont embrassé la mort que pour détourner le mal de leur pays, pour que l'impiété ne s'introduise pas dans une contrée où fleurissent l'amour et le culte du vrai Dieu, pour que le malin [esprit] n'asservisse pas à sa volonté et ne sème pas la discorde dans les cœurs liés entre eux par un amour ardent. Durant leur vie, ils n'ont fait que travailler dans cette vue avec équité, et en mourant ils se sont sacrifiés avec une fermeté unanime pour la vérité du Seigneur.

pour les églises, pour les martyrs, pour la sainte loi, pour la foi, pour le clergé, pour les innombrables néophytes baptisés au nom du Christ et enfin pour l'armée du Seigneur de notre pays. Puisqu'ils n'ont pas épargné leurs propres personnes, ils méritent d'être rangés au nombre des confesseurs du Christ. Eh bien! cessons de les pleurer, honorons-les pour leur foi inébranlable, comptons-les au nombre de nos martyrs, et que la mémoire de leur vertu soit dorénavant célébrée dans notre pays avec celle des confesseurs du Christ, dans les siècles des siècles. Célébrons donc leur fête, réjouissons-nous pour complaire à Dieu, afin qu'il nous accorde la paix. »

Le grand pontife Verthanès établit comme loi dans toute l'Arménie que l'église célébrait chaque année la mémoire de ces martyrs, et que le souvenir de ceux qui, à leur exemple, tomberaient dans le combat pour la délivrance du pays, fût célébré aussi devant le saint autel de Dieu, pendant la messe, immédiatement après la commémoration des saints, afin que les vivants reçoivent des trépassés sollicitude et miséricorde; « car, disait Verthanès, ils sont tombés dans la guerre comme les frères de Judas et de Matathias Macchabée. »

Le fils du commandant Vatché, jeune enfant qu'on nommait du nom de son aïeul, Ardavazt, fut élu à sa place et mis en possession du coussin de son père. En présence du roi, on posa sur sa tête les insignes portés par son père et on l'éleva à la dignité de chef de la cavalerie, puisqu'il était le représentant d'un homme et d'une famille qui avaient rendu de grands services. Tout ce qu'il y avait d'hommes vaillants dans sa famille avait péri dans cette bataille sanglante. On transmit le commandement de l'armée à Arschavir Gamsaragan, prince de Schirag et de la province d'Archarounik (1), ainsi qu'à Antov, prince de Siounie, parce que tous deux étaient les beaux-fils de la famille des Mamigoniens. Le grand pontife Verthanès, de concert avec le roi, chargea Arschavir et Antov d'élever le jeune Ardavazt, afin qu'il pût occuper la place de ses ancêtres et celle de son père, et accomplir de grandes actions pour le Christ, Seigneur de tous, ainsi que pour ses propres maîtres, les héros arsacides, en défendant leur vie et leur maison; qu'il fût le protecteur des veuves et des orphelins, et qu'enfin, durant toute sa vie, il restât le digne successeur de son illustre père dans la fonction de chef de la cavalerie.

(1) Cf. Moïse de Khorène, liv. III, ch. 10.

Après cela Chosroès, roi de la Grande-Arménie, ce héros qui ne rêvait que le bien de son pays, passa de ce monde dans l'autre (1). Les habitants de toutes les contrées et de toutes les provinces de la Grande-Arménie se réunirent et firent de grandes lamentations; après quoi on le porta et on le mit avec ses ancêtres à Ani, dans le canton de Taranagh (2).

Après lui, passa de ce monde dans l'autre Verthanès, le grand pontife (3). Tout le pays se rassembla, profondément consterné, versant des larmes abondantes sur ce qu'il était privé de son maître et de son enseignement spirituel; et avec une grande cérémonie et des chants spirituels, avec des candélabres, des cierges et de l'encens, on transporta sur un char royal le corps de saint Verthanès jusqu'au village de Thortan, dans le district de Taranagh (4). Et là on posa près du grand patriarche Grégoire ses saints ossements, et, après avoir chanté des prières funèbres, chacun retourna dans son foyer (5).

CHAPITRE XII.

Diran règne après son père. Iousig, après la mort de son père Verthanès, occupe le siège patriarcal; de quelle manière il fut tué par le roi Diran dont il avait censuré la conduite.

Le roi Chosroès étant mort, son fils Diran lui succéda dans le royaume de la Grande-Arménie (6). En même temps le saint et bienheureux jeune homme Iousig occupa le siège des patriarches d'Arménie (7). Alors le roi Diran manda Vagharsch, prince d'Andzith (8), grand intendant de l'Arménie et réunit chez Iousig, comme c'était l'usage, les grands satrapes dont les noms suivent : le prince

(1) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 10. — Chosroès II mourut en 325.

(2) Cf. plus haut, p. 166, note 1; p. 167, notes 1 et 3.

(3) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 11. — Verthanès mourut en 330.

(4) Cf. plus haut, p. 167, note 1.

(5) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 11.

(6) Diran II régna de l'an 335 jusqu'en 341.

(7) Iousig occupa le siège patriarcal de l'an 330 à 336.

(8) Le canton d'Andzith, aussi appelé Andzda et Handzith, faisait partie de la Quatrième Arménie. Une dynastie satrapale occupait ce canton depuis une époque fort reculée (Cf. plus loin, Faustus, liv. IV, ch. 24; liv. V, ch. 9. — Moïse de Khorène, liv. III, ch. 15. — Lazare de Pharbe, p. 268. — Mesrob, *Vie de S. Nersès*, ch. I.) — Ptolémée (liv. V, ch. 13) nomme ce canton Andzitène, nom que les Byzantins ont transcrit sous la forme *Χανζιτ* (Coust. Porphyr., *de adm. imp.*, ch. 50.) — Cf. aussi Aboulpharadj, *Chr. syr.*, p. 301 et suiv. — Assemani, *Bibl. orient.*, t. 1, p. 249, t. III, p. 718.

Zarèh, chef de la famille du Grand-Dzop; Varaz Schahouni, prince du pays de Dzop; Guénith, de la race des Gaminagan, prince de la province de Haschdiank; Voroth, prince de la province de Vanant; Schahèn, prince de la race d'Andsevatzi; Adam, prince de Koghthen; Manavaz, prince de Goghp; Korouth, prince du pays de Dzork (1), Manasb, prince de Khorkhorouni (2), de la maison de Maghkhazouni; le prince de notre famille, de la race des Saharouni (3), et Apa, prince de la famille de Kenouni. Le roi ordonna à tous ces satrapes d'aller avec le grand intendant Vagharsch chez le bienheureux Iousig, de le conduire sur un char royal à Césarée, capitale de la Cappadoce, limitrophe de l'Arménie, pour qu'il fût élevé au siège apostolique des patriarches. Arrivé dans la ville de Césarée, on fit sacrer catholicos Iousig fils de Verthanès. Il fut élevé sur le siège de l'apôtre Thaddée, occupé jadis par son bisaïeul Grégoire le Grand; après quoi tous revinrent sans et saufs dans la province d'Ararat, avec la plus vive allégresse. On dépêcha d'avance les deux princes des deux provinces de Dzop chez le roi, comme messagers apportant la bonne nouvelle.

Le roi, ayant appris cette nouvelle, passa par le pont de Dapher au-delà de la rivière, dans la plaine, et alla en personne à la tête d'une troupe nombreuse à la rencontre de Iousig. Après s'être salués mutuellement, on traversa le pont de Dapher, on entra dans la grande ville d'Ardaschad, en se dirigeant vers l'église, où on fit asseoir le jeune Iousig sur le siège épiscopal. Digne fils de son père, Iousig hérita de la mission apostolique de Verthanès. Il menait une vie angélique, remplissant ses devoirs selon les grâces divines. Il mettait un grand zèle à faire paître le troupeau des êtres raisonnables du Christ, en lui proposant les préceptes de l'Évangile. C'était un jeune homme de haute taille et d'une beauté telle que rien ne l'égalait sur toute la terre. Avec son âme sainte et pure, il ne s'occupa jamais des choses d'ici-bas, mais, comme un vaillant guerrier du Christ, comme un athlète, dès l'âge le plus tendre, il ne cessa de combattre et de vaincre l'ennemi invisible. Pour lui, craindre ou favoriser qui que ce fût, était chose inconnue;

(1) Canton de la province de Douroupéran, qui paraît correspondre à la *Xopî* ou *Xopî* de Constantin Porphyrogénète, *De adm. imp.*, ch. 44.

(2) C'est ce passage qui nous donnerait le seul détail connu sur la famille à laquelle appartenait Faustus de Byzance; mais il paraît altéré, ainsi que je l'ai dit, p. 204, note 3.

(3) Indjidji, *Arm. anc.*, p. 487.

il portait toujours le glaive de la parole du Saint-Esprit à ses côtés. Le Saint-Esprit l'avait rempli de ses grâces, et son savoir se répandait comme une rosée sur ses ouailles, en arrosant la terre de leurs cœurs.

Cependant le roi Diran, les satrapes les plus marquants, et en général le pays entier, menaient une vie contraire à la volonté de Dieu. Le roi surtout et ses princes ne faisaient que donner l'ordre de commettre des meurtres, d'odieux forfaits et de répandre le sang des innocents. Ils ne faisaient pas attention aux commandements du Très-Haut, quoiqu'on leur rappelât chaque jour ce qu'ils devaient attendre de Dieu. Le bienheureux patriarche Iousig s'opposait à tout cela; il réprimandait sans relâche avec de douces paroles pénétrées de l'esprit chrétien, en rappelant à tous les tourments éternels du feu inextinguible qui les attendaient après le dernier jugement. Quoique jeune, Iousig portait en lui la sagesse de la vieillesse et remplissait le devoir du pasteur avec un courage admirable. Ce jeune homme, par sa sagesse, ne le cédaient en rien à ses pères: leur raison, leur esprit pénétrant, leur génie, vivaient en lui, et, à la fleur de ses jours, il était prêt à combattre pour la vérité jusqu'à la mort. Il n'était préoccupé que d'une seule chose: sauver son âme ainsi que celles des autres. La crainte du Seigneur était tellement grande en lui, qu'il n'estimait ni l'amitié, ni le courroux du roi. Il était plein de la sagesse divine et profondément versé dans l'Écriture-Sainte. Armé de ces vertus, il réprimandait incessamment; enfin il donna l'ordre d'interdire au roi ainsi qu'aux grands, l'entrée de l'église.

C'est ainsi qu'il châtaient, en liant par sa parole de pontife, le roi et les grands, à cause de l'iniquité, de l'adultère, des vices contre nature, de l'effusion du sang, de la rapine, du manque d'amour pour les pauvres, enfin pour beaucoup d'autres péchés semblables. En voulant observer strictement les lois du Seigneur et en frappant impitoyablement ceux qui transgressaient les préceptes du Christ, Iousig était devenu leur ennemi commun. De cette manière, durant toute sa vie, il faisait une guerre constante à tout le monde. Il advint que, le jour d'une fête annuelle, le roi Diran, accompagné des grands, allait entrer dans l'église. Iousig lança contre lui ces mots: « Tu es indigne; pourquoi es-tu venu? n'entre pas dans le temple! » A cause de ces paroles, on le traîna hors de l'église, on lui asséna des coups de bâton, et le grand pontife de Dieu, le bienheureux Iousig, abattu et blessé, resta sur la

place à demi mort. Les prêtres attachés à l'église du palais, dans le château royal de Penapegh du canton du Grand Dzop, le relevèrent et le portèrent dans le village de Thortan, au canton de Taranagh, où, peu de jours après, il mourut. Il fut enterré auprès de Grégoire et de ses pères (1).

CHAPITRE XIII.

Comment, après la mort de Iousig, l'Arménie resta sans chef [spirituel], ses fils n'étant pas dignes d'occuper le siège de leur père.

Après cette mort que le bienheureux Iousig subit sous des coups de bâton redoublés, tous les habitants du pays de Thorgom (l'Arménie), restés sans chef spirituel, erraient comme des aveugles. Car il leur avait été donné l'esprit de l'erreur et des yeux pour ne point voir, des oreilles pour ne point entendre et un cœur pour ne pas comprendre et ne pas se repentir. Ils se sont frayé les voies qui les conduisaient tout droit dans l'abîme ténébreux de la perdition, dans lequel ils sont tombés. Restés sans pasteur, ils n'avaient personne pour retenir leur fureur effrénée à commettre le péché. Étant devenus des enfants rebelles, ils allaient à leur gré dans la voie de la perdition, et c'était sans Dieu que la perverse nation arménienne vivait sur la terre. Ils ressemblaient à ce troupeau de brebis qui, après avoir rejeté la surveillance des chiens vigilants, est devenu la proie des loups ravisseurs, à l'exemple de la grande ville d'Athènes.

En ce temps-là, le roi Diran leur servait de mauvais exemple : tous commencèrent à l'imiter et à agir comme lui. Depuis longtemps les Arméniens avaient embrassé le christianisme, mais extérieurement et seulement pour avoir un culte quelconque; ils l'envisageaient comme un également humain qu'ils avaient été contraints d'ac-

(1) Moïse de Khorène (liv. III, ch. 14) raconte différemment le martyre de Iousig : « Étant arrivé au canton de Dzop, Diran voulut ériger, dans son église royale, l'effigie [de l'empereur Julien et celles des démons (ch. 13),] qu'il venait d'apporter. Saint Iousig, arrachant cette image des mains du roi, la jeta à terre, la foula aux pieds, et la brisa en criant à l'imposture. Diran n'écoutait rien, car il connaissait la colère de Julien. Il pensait que la mort l'attendait pour avoir profané l'effigie de l'empereur. Ces réflexions, ajoutant encore à l'ardeur de sa haine pour Iousig, à cause des reproches que celui-ci lui faisait sans cesse sur sa coupable conduite, Diran le fit battre longtemps à coups de fouet, jusqu'à ce qu'il rendit l'esprit..... Le corps d'Iousig fut transporté près de celui de son père au village de Thortan. S. Iousig avait passé six ans dans l'épiscopat. »

cepter; car le nombre de ceux qui avaient embrassé le christianisme avec espoir, foi et conscience était très-restreint et se bornait seulement aux personnes initiées à la littérature grecque et syriaque, ou bien à ceux qui étaient un peu versés dans l'un ou l'autre idiome. A ceux qui n'étaient pas du nombre des initiés, c'est-à-dire à la multitude du peuple, soit satrapes, soit sujets, les docteurs prenaient la peine d'enseigner jour et nuit, de verser sur eux leurs enseignements, comme les nuages versent une pluie abondante. Personne d'eux ne comprenait ni un mot, ni un demi-mot, pas même un soupçon de ce qu'ils entendaient dire. La mémoire leur faisait défaut, et ils ne pouvaient absolument rien retenir dans leur esprit; car cet esprit n'était occupé que de choses inutiles et vaines. Comme des enfants gâtés dans leur enfance par des jouets, et peu habitués à songer à l'utile et au nécessaire, ils dépensaient, avec leur esprit inculte et barbare, leur temps et leurs facultés à étudier les usages et coutumes du paganisme ancien, cette œuvre d'un esprit pauvre et superficiel. Ils s'adonnaient au contraire aux études de leur mythologie et de leurs chants épiques avec un amour vif et constant, avec une foi ardente, d'où découlaient la haine, l'envie, la discorde, l'animosité qu'ils nourrissaient avec constance. S'entre-tuer et trahir son prochain et son frère était pour eux une occupation de prédilection. Ils étaient prêts à se tendre des pièges les uns aux autres, les amis aux amis, les proches aux proches, les familiers aux familiers, les parents aux parents et les alliés aux alliés. Altérés de sang, ils le versaient en profusion et il leur était aussi facile de commettre des forfaits, qu'aux gens privés de culture morale et spirituelle. Dans l'obscurité des nuits, ils rendaient un culte à leurs anciennes divinités, comme on commet l'adultère en se livrant à des débauches abominables. C'est pour cela qu'ils ne prêtèrent pas l'oreille aux conseils des sages et n'écoutèrent pas les chefs spirituels qui leur rappelaient les commandements de Dieu. A cause des conseils qu'ils donnaient, ceux-ci étaient haïs, persécutés et tués, et, comme dit le prophète : « Ils haïssent ceux qui les reprennent à la porte des villes et ils ont en abomination celui qui rend la justice » (1). La connaissance de la vraie foi n'était pas prêchée parmi eux, comme elle était propagée par la voie de la parole divine parmi les nations des croyants et des sages qui, en l'embrassant, l'acceptèrent avec reconnaissance, y crurent

(1) Amos, chap. V, vers. 10.

et jouirent des grâces de la miséricorde. Non, ils l'avaient acceptée, comme les Hébreux, avec un esprit boiteux et aveugle. C'est peut-être à cette nation [arménienne] que se rapportait la parole du prophète : « Ce sont des enfants insensés, des enfants qui ne sont pas dociles ; ils sont sages pour faire le mal, ils n'ont jamais su faire le bien ; » et encore : « Ce sont des enfants effrontés dont le cœur est obstiné... ; eux et leurs pères ont péché contre moi. » Cette nation fut délaissée parce qu'elle ne voulut pas saisir les choses invisibles que Dieu lui faisait comprendre par les choses visibles ; elle n'a pas voulu s'élever par les êtres créés jusqu'au Créateur, qui coordonne et protège tout, et qui ne cessa de multiplier le nombre de ses prodiges et de ses signes visibles jusqu'à changer même l'image de l'homme en une figure de bête. C'est par cette voie que Dieu a sauvé cette nation. Le règne du roi Diran, ce règne qui passa sans rien produire d'utile ni de sage, n'avait d'autre but [que ce que nous venons de décrire]. Il surpassa tous les règnes précédents, par ses méchancetés, dont la plus grave a été la mort que subit le chef spirituel, sous les coups de bâton. Après cela, les Arméniens n'agissaient que d'après leur volonté, puisqu'il n'y avait personne dont les conseils sévères pussent leur servir de frein et les empêcher d'aller dans la voie de l'iniquité. Alors le Seigneur, les abandonnant, leur laissa suivre le désir de leur cœur. Mais, comme il n'y avait pas de chef du sacerdoce, les Arméniens commencèrent à chercher un pasteur ou un chef qui pût occuper la place de pontife, non pas pour [enseigner] la vérité [chrétienne], mais pour avoir un complice qui consentit à faire leur volonté.

Alors le roi, les princes et en général tous [les grands] délibérèrent sur le choix d'un homme digne [d'occuper le siège patriarcal], car les deux jumeaux de Iousig, qui étaient restés après leur père, l'un nommé Bab, l'autre Athanakinès, étaient des jeunes gens indociles et rebelles, nullement versés dans la science de l'Écriture divine, ni élevés dans les principes de la vertu. Ils ne voulurent pas imiter l'exemple de leur père, ni s'arrêter sur la vie vertueuse de Grégoire le Grand, ni penser à l'honneur spirituel [de leur famille], ni même à la vie éternelle. Ils suivirent de préférence les habitudes de leur siècle, et, fiers de leur parenté vaine et passagère, ils embrassèrent l'état militaire. A cause de cela et de leur orgueil, ils ne furent pas élus et furent rejetés d'après la vision de leur père ; de cette manière ils n'entrèrent pas sous le joug du culte divin. [Excepté ces

deux jeunes hommes], il n'y avait personne de la maison des enfants de saint Grégoire qui pût hériter de la dignité de grand pontife dans la maison du Seigneur.

CHAPITRE XIV.

Vie et actions du grand Daniel ; comment il réprimanda le roi Diran qui, pour se venger, le fit mourir.

En ce temps-là, vivait encore l'homme admirable, le saint vieillard, le grand chorévêque Daniel, disciple du grand Grégoire, qui l'avait nommé surintendant principal du district de Daron, dans la province d'Egéghiatz (1). Investi du pouvoir, Daniel avait l'administration de la juridiction ecclésiastique sur tout le pays, où il était chef indépendant. Outre cela, il avait la surveillance, l'inspection et la sollicitude pastorale sur toutes les églises de la Grande-Arménie. Il prêcha l'Évangile jusque dans les lieux les plus lointains de la Perse, où il convertit au christianisme un nombre immense d'égarés. Syrien d'origine, il occupa le siège de Daron, où était la mère, la première et la plus grande de toutes les églises de l'Arménie, le siège principal le plus honoré. Car c'est ici que, pour la première fois, la sainte église fut construite et l'autel érigé au nom du Seigneur. Plus loin se trouvait l'église du prophète [Jean-Baptiste], et près de la maison du Seigneur, l'église où reposent les apôtres. Les patriarches et les rois avaient ordonné d'honorer ces lieux à cause de leur priorité, de même que dans le district de Taranagh, on honorait l'église de Thortan qui renfermait le tombeau du patriarche Grégoire. Les mêmes honneurs se rendaient à la mémoire du roi Tiridate, qui le premier, contraint ou de bon gré, se trouva digne d'embrasser la foi du Christ. C'est pour cela que tout le pays voulut honorer les lieux où reposaient les évêques des temps anciens ; il lui était aussi agréable de rendre les mêmes honneurs à son roi Tiridate, le premier voué au Christ, à son premier évêque Grégoire, aux premiers martyrs Gaianè et Hripsimè, qui, avec leurs compagnes, subirent le martyre dans la province d'Ararat (2), qu'à la première église [de l'Arménie].

Tous ces lieux avec leurs districts étaient confiés aux soins de Daniel, de cet homme fidèlement attaché non-seulement à la première église,

(1) Cf. Moïse de Khorène, liv. III, ch. 14.

(2) Cf. plus haut, Agathange, *ad calcem*.

mais aussi au pouvoir du siège patriarcal et à la stabilité de l'union de l'église catholique. Il avait reçu du grand Grégoire la dignité de chorévêque même, par l'imposition des mains, quand celui-ci détruisit les autels du temple d'Hercule, c'est-à-dire de Valiak'n, à l'endroit nommé Ach-dichad, où étaient posés les fondements de la première église (1).

Daniel était un homme admirable, doué de la vertu d'opérer de grands miracles au nom de Notre-Seigneur Jésus-Christ. Il marchait sur les eaux des fleuves avec ses chaussures, sans les mouiller. S'il lui arrivait dans les jours d'hiver de se frayer un passage dans les montagnes couvertes d'une neige profonde et abondante, les monceaux de neige, ayant acquis de la solidité, s'aplanissaient tout à coup sous ses pas. Voulant entreprendre un voyage lointain, il le faisait sans efforts, avec la vitesse de l'éclair. Dans l'endroit où il voulait se rendre, on l'y voyait paraître au moment où il y était le moins attendu, comme s'il avait été apporté sur des ailes. Il ressuscitait les morts, il guérissait les malades et opérait beaucoup d'autres prodiges plus grands que ceux-là, que ma parole n'est pas en état de transcrire. Pour demeurer il choisissait les montagnes inhabitées par l'homme, d'où il venait cependant s'informer des besoins de son troupeau avec une sollicitude admirable. Il ne portait qu'un habit, un manteau de cuir et des sandales; il se nourrissait de racines, d'herbes, et ne se servait même jamais de bâton. Il obtenait tout ce qu'il demandait de Dieu, et sa parole était pénétrée d'une puissance tellement divine, que ce qu'il disait s'accomplissait. Quand il quittait les déserts et qu'il descendait dans les villages pour faire de bonnes œuvres, il s'arrêtait dans les principales églises et souvent à l'origine de la source, au pied de la hauteur qui servait jadis d'emplacement au temple d'Hercule et qui, en s'élevant en face de la grande montagne, nommée Tzoul (taureau), se trouve éloignée du lieu de l'autel, du côté inférieur, d'environ un jet de pierre. [Cette source est] dans l'étroit ravin entouré d'un bocage riche en frênes, qui pour cette raison s'appelaient Hatsiats-trakhd (jardin des frênes); c'est à cette source que jadis saint Grégoire baptisa un grand nombre de soldats. Saint Daniel avait ici une petite cellule, creusée dans la terre, d'où il ne sortait que pour aller inspecter son diocèse.

Ainsi les plus grands des satrapes, réunis dans

un même endroit, après avoir délibéré entre eux, engagèrent le roi à faire venir le vieillard Daniel dans le camp, pour le désigner comme chef spirituel et l'élever au siège patriarcal. On envoya vers lui un des princes de la race des Saharouni, Artaban (Ardavan), prince de Vanand, Garen, prince de la race des Amadouni, et Varaz, prince de la race des Timakhsian. Tous ces satrapes, arrivés dans le district d'Egéghiatz, trouvèrent le saint homme à Thil, village appartenant aux domaines de l'église, où il était occupé à faire la moisson de Dieu. C'est ici qu'il fut rencontré et amené au bourg de Paraedch, au canton d'Aghdsnik, où se trouvait alors le roi Diran. Aussitôt qu'il fut en présence du roi Diran, le grand chorévêque Daniel débuta par le réprimander.

C'est ainsi qu'il parla en s'avancant : « Pourquoi avez-vous oublié Dieu, votre Créateur, les châtiments, les signes et les prodiges qu'il a faits pour vos pères et pour vous? pourquoi êtes-vous retombés dans l'erreur de l'idolâtrie de vos ancêtres, dans la haine, dans l'avarice, dans la violence, dans la persécution des pauvres, dans l'adultère, dans la perfidie, dans la vexation mutuelle et dans le meurtre? Pourquoi avez-vous abandonné la voie de la justice? pourquoi vous êtes-vous détournés de Dieu, votre bienfaiteur, qui vous a tirés du néant et que vous oubliez dans vos erreurs, lui, qui est venu vous chercher quand vous étiez plongés encore dans l'éternelle perdition? Fils de Dieu, il est descendu pour enseigner ses créatures; elles n'ont pas voulu l'entendre, elles l'ont tourmenté jusqu'à la mort; cependant il a supporté ces tourments, et en même temps il n'a caché sa puissance à personne, puisqu'il a voulu être cause de la vie de tous. Il a élu ceux qu'il trouva après sa résurrection, prêts et dignes; il les enseigna et les envoya comme des prêcheurs et comme des solliciteurs pour vous inviter à jouir de la lumière de la délivrance.

« Mais vous, vous avez payé d'ingratitude les bienfaits; vous avez tué celui qui fut envoyé vers vous comme prédicateur et incitateur pour vous appeler aux grâces salutaires du royaume de Notre-Seigneur Jésus-Christ. Dans votre démesure, vous êtes devenus complices de la nation déicide des Hébreux, car ceux-ci tuèrent le Seigneur, tandis que vos pères ont tué son apôtre et ont fait subir les mêmes souffrances à un autre apôtre et pour la même cause. Après quoi est venue une multitude de saints martyrs de Dieu qui subirent le même martyre qu'avaient embrassé ces apôtres : ils subirent non-seulement de crucifiés

(1) Cf. plus haut, Agathange, p. 173, ch. cxiv.

supplices, mais la mort même, pour vous faire voir la vérité et vous convaincre de retourner vers la connaissance de la sagesse du Fils de Dieu. C'est par son sang, comme je viens de dire, et par divers prodiges que Dieu vous a châtiés, mais il ne vous a pas fait périr à cause de sa grande miséricorde; il a voulu vous faire approcher de lui et, par la connaissance de sa doctrine, vous faire entrer dans la demeure de la vie, à cause de son grand amour pour son fils bien-aimé.

« Après cela, Dieu, en vous pardonnant vos méfaits, vous donna pour docteurs ses [créatures] bien-aimées; vous les avez non-seulement oubliés, mais vous ne vous en souvenez plus; vous imitez les Hébreux que vous avez pris pour modèles dans toutes vos actions. Vous devriez bien garder dans vos cœurs les bienfaits de Notre-Seigneur Jésus-Christ qui n'a pas voulu se rappeler les péchés de vos pères ainsi que vos iniquités. Impossible à vous d'oublier les soins que les saints-pères ont eus pour vous; eux qui, par leurs conseils et leurs enseignements, n'ont pensé jour et nuit qu'à sauver vos âmes. Vous devriez avoir de l'affection pour eux comme pour des personnes qui vous ont enfantés et régénérés spirituellement par leur enseignement; et quand vous êtes retombés dans vos erreurs, les saints-pères, voyant quelques-uns de vos proches se repentir, se sont décidés à vous enfanter de nouveau, à inculquer en vous le Christ, pour vous rendre dignes du royaume du ciel. Pour votre part, vous devriez aussi avoir de la sollicitude pour leurs fils et leurs disciples, qui ont été vos guides et vos chefs pendant la propagation de la parole divine parmi vous; je ne parle pas déjà de ceux d'entre ces derniers qui, quoique leurs descendants par la chair, ne leur étaient nullement inférieurs par leurs œuvres spirituelles.

« Ainsi, après avoir abandonné Dieu, vous vous êtes rappelé vos méchancetés d'autrefois et vous avez comblé la mesure des crimes de vos pères qui, ne voulant pas prêter l'oreille aux bons et utiles conseils des saints-pères, les ont fait périr dans des tourments; vous aussi vous avez tué leurs fils, leurs héritiers, leurs compagnons et leurs imitateurs, car vos actions criminelles leur déplaisaient: j'entends nommer saint Iousig, le jeune patriarche, le vicaire et le remplaçant de l'apôtre saint Thaddée et de son égal saint Grégoire. En ceci vous agissez comme les Hébreux, qui ne faisaient que massacrer les envoyés de Dieu et les prophètes. Eh bien, pour tant de mensonges et d'abominations, le Seigneur vous ôtera votre royaume, vous ôtera votre sacerdoce. Vous tom-

berez en ruine, vous vous disperserez; vos frontières se dissoudront comme celles du royaume d'Israël; vous resterez sans maître; personne ne vous épargnera, personne ne vous accordera de sollicitude: vous serez comme des brebis qui n'ont pas de berger et comme un troupeau livré à des fauves. Vous serez privés de votre gloire; la main de l'ennemi vous emmènera dans la captivité et vous imposera le joug de la servitude que vous ne secouerez jamais de vos cous: vous dépérerez et vous vous userez en aspirant toujours [à la liberté]. De même qu'Israël, après son déclinement, n'a pu se réunir de nouveau, de même vous vous ruinerez et vous vous disperserez. Ce seront d'autres qui jouiront de vos travaux, ce seront d'autres qui se nourriront de la sève [de votre nation]. Alors il ne se trouvera personne pour vous délivrer, et le Seigneur ne daignera même pas jeter un regard sur vous et vous sauver de nouveau.

« Eh bien, est-ce pour cela, est-ce pour entendre de ma bouche tout ce que je viens de vous dire, que vous m'avez engagé à venir chez vous? Si même je ne vous avais pas parlé de tout cela, tout cela devrait s'accomplir un jour à cause du meurtre du jeune Iousig, de ce juste, de ce grand et vertueux chef, issu de la maison de saint Grégoire. C'est cela que le Seigneur m'a fait voir, et cela s'accomplira un jour.

« Quant à ce que vous m'avez fait dire par vos envoyés, de venir et de m'installer en qualité de chef, [je vous demandé]: comment puis-je être chef de ceux qui ne veulent pas revenir au Seigneur? Comment puis-je m'installer comme chef d'une nation que le Seigneur a déjà abandonnée? Comment lèverai-je mes mains vers Dieu en priant pour ceux dont les mains sont couvertes du sang des saints du Seigneur? Comment, étant en oraison, rendrai-je grâces pour ceux qui ont tourné vers le Seigneur, non pas leurs visages, mais leurs dos? Comment me poserai-je en médiateur pour ceux qui ont subjugué? Comment parlerai-je de la réconciliation à ceux qui ont trahi et ne veulent pas revenir? Le Seigneur lui-même a préparé tous les maux pour ces gens-là qui disaient que le Seigneur ne voit rien de tout cela... et ainsi de suite. »

Tel est le discours que le vieux chorévêque Daniel prononça en présence du roi Diran devant les princes, devant les chefs, devant toute l'armée. Pendant qu'il le débitait, le roi, frappé d'étonnement, absorbé par les paroles qu'il venait d'entendre, gardait un profond silence. Après avoir écouté tout ce discours, Diran s'enflamma

d'une violente colère suscitée par son impiété et donna l'ordre d'étrangler Daniel. Ceux qui servaient [le roi], ayant entendu cet ordre, l'exécutèrent sur-le-champ. Les plus anciens des sarpes ne purent parvenir à détourner l'esprit du roi de cette méchante pensée; dans l'emportement de sa violente colère, il refusa de prêter l'oreille [à leur intercession]. Par conséquent, on jeta un lacet autour du cou de Daniel et on l'étrangla. C'est ainsi que le saint vieillard finit ses jours (1).

Une multitude de gens qui le connaissaient intimement, ayant pris son corps, voulurent le déposer auprès des ossements des martyrs du Christ. Mais Daniel apparut à saint Épiphane, un de ses disciples, et lui dit de ne pas honorer ses ossements comme ceux des autres [martyrs], mais de les porter et de les ensevelir dans l'endroit indiqué par lui-même en ajoutant : « Si le corps de Notre-Seigneur a été enseveli dans le sépulcre jusqu'à la troisième journée, quand il ressuscita pour aller vers son Père, d'autant plus notre corps terrestre peut rester enterré. » Alors les plus aimés de ses disciples, accompagnés du clergé du camp (royal), ayant à leur tête Schaghita et Épiphane, dont le premier avait été désigné par Daniel même, comme docteur dans le pays de Gortouk, et le second dans les cantons d'Aghdsnik et du Grand Dzop, ayant pris son saint corps, le portèrent et le déposèrent dans le lieu, où jadis se trouvait sa cellule, c'est-à-dire dans le pays de Daron, où était la mère de toutes les églises de l'Arménie, près de la source dans laquelle Grégoire baptisa l'immense quantité du peuple, dans la localité qui se nomme Flatziatz-drakht (Jardin des frênes). C'est ici qu'on ensevelit le corps de saint Daniel, d'après l'ordre qu'il avait donné à ses disciples pendant son apparition (2).

CHAPITRE XV.

Des fils de Iousig; comment ils foulèrent aux pieds l'honneur du divin sacerdoce.

Après cela, on assembla un conseil où il fut décidé de présenter le fils de saint Iousig au sacerdoce auquel ses pères avaient été voués (3). Aussitôt Bab et Athanakinès furent pris, sans leur consentement, amenés dans l'assemblée des évêques où, contre leur propre volonté, on im-

posa sur eux les mains et on leur conféra le diaconat. Mais en foulant aux pieds ce gage de l'honneur spirituel, ils embrassent la vocation militaire et de cette manière ils se dégradent profondément. Non-seulement ils donnent la préférence à la vie terrestre, mais ils prennent pour femmes les sœurs du roi et s'éloignent de l'héritage de Dieu. La femme de Bab se nommait Varazdoukht. Tous deux sortirent de ce monde sans avoir jamais eu d'enfants. Le nom de la femme d'Athanakinès était Bambischen (1); c'est d'eux que naquit Nersès, homme admirable, qui ensuite fut grand pontife. Cependant en ce temps-là, il n'y avait personne qui pût administrer le siège pontifical. On délibéra sur le choix d'un chef et on s'arrêta unanimement à ceci : trouver quelqu'un de la maison de Grégoire qui put occuper la chaire des patriarches.

CHAPITRE XVI.

De Pharén qui occupa le siège patriarcal.

En ce temps-là, on trouva digne [du siège patriarcal] Pharén (2) du district de Daron, qui était prêtre de la grande église placée sous le vocable du prophète saint Jean-Baptiste, la première maison de prière où reposent les saints dont l'administration était confiée à Pharén. Il fut invité chez le roi qui, après l'avoir muni d'une lettre, lui donna un cortège de princes les plus brillants, [à savoir] le grand commandant arménien Vasag, de la race des Mamigoniens, Méhéntag Reschdouni, Antov Siouni, Arscharir Gamsaragan, tous grands et principaux chefs de famille, avec dix autres personnages honorables, et l'envoya avec des présents à Césarée, capitale de la Cappadoce où Pharén fut consacré catholicos de la Grande-Arménie. Après quoi ils retournèrent en paix dans leur pays.

Pharén n'occupa la chaire patriarcale que peu de temps (3). Il n'avait pas assez de courage pour châtier ou réprimander quelqu'un à cause de ses erreurs ou de son impiété. Il ne surveillait que la pureté de sa propre vie, se soumettant en tout

(1) Moïse de Khorène (liv. III, ch. 16) raconte que les deux fils d'Iousig qui étaient indignes d'occuper le siège apostolique, furent foudroyés ensemble à la même place.

(2) C'est le même personnage qui est appelé Pharsnersèh, d'Aschdischad, au canton de Daron, par Moïse de Khorène (III, 16) et qui occupa le siège pontifical de l'an 336 à l'an 340.

(3) Moïse de Khorène (liv. III, ch. 16) dit quatre ans.

(1) Cf. Moïse de Khorène, liv. III, ch. 14.

(2) Cf. Moïse de Khorène, liv. III, ch. 14.

(3) Cf. Moïse de Khorène, liv. III, ch. 16.

à la volonté du roi impie avec lequel il agissait de concert involontairement. Enfin il s'endormit et fut enseveli avec ses pères. Les prêtres de l'église du camp (royal) enlevèrent son corps, partirent pour le district de Daron et dans le village appartenant à la célèbre église du prophète saint Jean-Baptiste, lieu de son séjour d'autrefois, ils construisirent un magnifique tombeau et y ensevelirent ses ossements.

CHAPITRE XVII.

De Schahag, issu de la race de l'évêque Albin, qui occupa le siège patriarcal. Comment l'Arménie entière abandonna le Seigneur et ses commandements.

En ce temps-là, tout le pays se réunit et commença à délibérer sur celui qui pourrait être investi de la dignité patriarcale. Car puisque de la maison de Grégoire il n'y avait personne de digne, on s'arrêta sur un certain Schahag de la race de l'évêque Albin. On confia Schahag au chef des eunuques, qualifié du nom de Hair (père), qui fut accompagné de dix satrapes, ayant à leur tête un des grands princes de la vallée de Gardinan, et on l'envoya avec de grands honneurs à la grande ville de Césarée, dans le pays de Cappadoce. C'est ici qu'il reçut l'imposition des mains et fut consacré catholico de la Grande-Arménie. Après quoi, ils revinrent chez le roi avec honneur.

Or, Schahag s'installant sur le siège des patriarches, suivit en tout l'exemple de Pharên et administra le pays comme son prédécesseur. Mais ceux qu'il instruisait, ne prêtaient nullement l'oreille à ses conseils, et, quoique réprimandés, ils continuaient à commettre le péché ouvertement. Le roi, les satrapes et les princes en général, abandonnant le Seigneur et ses commandements, étaient revenus sans la moindre crainte à tous les maux d'autrefois. L'impiété que les hommes commettaient envers leurs proches, surpassait celle des grands : tout le monde, à commencer par les gens du peuple jusqu'aux seigneurs, tous ne pensaient qu'à revenir aux anciennes habitudes de leurs pères. A cause de tout cela, le Seigneur Dieu, s'indignant contre eux, les délaissa et permit à leurs ennemis de les fouler aux pieds. Car au temps du règne de Tiridate, quand ils connaissaient le Seigneur, Dieu leur accorda la paix et imposa silence à leurs ennemis; dès lors le Seigneur apaisa la guerre dans le territoire de leur pays : il n'y avait ni discorde ni trouble avec leurs voisins, et ils vivaient dans la plus parfaite tranquillité. Mais

dans le temps [dont nous parlons], sur toutes les frontières, les nations voisines s'étaient posées en ennemies contre chacun des rois de l'Arménie, et ceux-ci ne pouvaient compter sur l'amitié d'aucune d'elles.

CHAPITRE XVIII.

Hair, chef des eunuques, fait mourir les familles satrapales.

Or, à l'époque de ce règne extravagant, non-seulement les ennemis trahissaient leurs ennemis, les amis leurs amis, et les proches leurs proches; mais dans toute l'étendue du pays des Arméniens, les habitants ne faisaient qu'ourdir de nombreuses trames les uns contre les autres. C'était le Seigneur qui répandait parmi eux la discorde, faisait souffler l'esprit immonde et le vent des erreurs; aussi ils commencèrent à s'entre-tuer, à cause de leur iniquité. Il y avait surtout un homme pervers, poussé par l'esprit malin qui, plus que personne, tâchait d'exciter le roi Diran contre les familles satrapales. Il était revêtu de la dignité de grand eunuque; c'était un homme malveillant et cruel, au cœur endurci, qu'on nommait Hair. Cet homme, par ses rapports mensongers, fit massacrer beaucoup de satrapes innocents et ébranla tout ce grand royaume. Par ses intrigues, il fit passer au fil de l'épée deux familles, celles des Reschdouni et des Ardzrouni, qu'il anéantit complètement. Sans avoir commis aucun crime, elles furent exterminées, y compris les femmes qui ne furent pas même épargnées. En ce temps-là, on était à la recherche de Dadjad fils de Méhentag Reschdouni, et de Schavasp, fils de Vatché Ardzrouni, tous deux enfants à la mamelle, qui étaient élevés chez leurs nourriciers; ils furent amenés en présence du roi. Aussitôt que [ce dernier] les vit, il donna l'ordre de les égorger, parce que c'étaient les derniers enfants mâles, restés des deux familles. Mais Ardavazt et Vasag, de la race des Mamigoniens et généraux de l'armée arménienne, se trouvant là en ce moment, s'emparèrent de ces petits enfants et les prenant sous les bras, les emportèrent avec eux. Levant au-dessus d'eux leurs épées, ils se préparèrent à combattre pour ces enfants, jusqu'à la mort (1). Et quoique, en ce temps-là, ils eussent

(1) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 15) raconte ces événements d'une manière toute différente. Selon cet historien, les satrapes arméniens, en apprenant le martyre d'Iousig (ch. 14), firent éclater leurs murmures, et Zora, commandant l'armée méridionale de

en nourrice Arschag, fils du roi; cependant ils abandonnèrent Arschag leur nourrisson et quittèrent le camp royal. Ils se retirèrent dans leurs domaines, et quittant leurs propres maisons pendant un grand nombre d'années, ils vécurent avec leurs familles, dans les lieux inaccessibles de Daïk. Après avoir élevé ces enfants, c'est-à-dire Schavasp et Dadjad, ils leur donnèrent leurs filles en mariage. C'est ainsi que ces deux races commencèrent à se propager de nouveau. Pendant une longue série d'années, Ardavaat et Vasag ne prirent aucune part dans les conseils des Arméniens.

CHAPITRE XIX.

De Bab et d'Athanakinès, fils de Iousig; et de quelle manière ils moururent dans leur iniquité.

Cependant les fils d'Iousig, Bab et Athanakinès, menant une existence en haine de Dieu, ne faisaient que marcher dans la voie de l'impudicité et de l'iniquité. N'ayant pas devant leurs yeux la crainte de Dieu, ils passaient tous les jours de leur vie dans la plus grande insolence. Ils préféraient l'incontinence et l'impudicité aux commandements de Dieu, qu'ils tournaient en dérision. Les deux frères, Bab et Athanakinès, se rendirent au village d'Aschdischad, au canton d'Egéghiatz, dans la province de Daron, où leur bisaïeul avait construit la première église. Retirés dans le palais épiscopal qui s'élevait là, entourés de femmes perdues, de courtisanes, de joueurs d'instruments et de bouffons, ils se livrèrent à l'ivrognerie, ne s'inquiétant nullement des lieux saints qu'ils foulaient aux pieds, plaisantant et se moquant même du temple de Dieu.

Tandis que, plongés dans la plus grande joie et assis dans le palais épiscopal, ils mangeaient et buvaient, l'ange du Seigneur apparut subitement comme un éclair, frappa les deux frères et

l'Arménie, à la place de Manadjhr, qui accompagnait l'armée mise à la disposition de l'empereur Julien par Diran, se révolta contre le roi avec ses soldats et se retrancha à Demoris. Sur ces entrefaites, Julien écrivit à Diran que les auxiliaires arméniens qu'il lui avait donnés, désertaient l'armée, et il lui enjoignit de faire mourir Zora. Diran expédia à ce dernier l'eunuque Hair en lui donnant l'ordre de venir le trouver. Zora qui se vit tout à coup abandonné par ses soldats, prit le parti d'aller trouver le roi qui s'empara de son château d'Aghthamar et fit mettre à mort Zora et toute sa famille. Un seul enfant, fils de Méhéntag, échappa à ce massacre, et fut sauvé par ses nourriciers. Saghamous, seigneur d'Andzith fut placé par le roi à la tête de l'armée de Zora.

les fit périr au milieu du festin (1). Ceux qui se trouvaient au palais, partageant leur joie et le festin, tous, sans exception, abandonnèrent la place et prirent la fuite. L'épouvante était si grande que personne d'entre eux n'osa retourner au palais une autre fois. Personne d'étranger ne s'arrêta non plus jamais à la pensée d'entrer dans ce lieu, d'approcher des portes et de les fermer, car elles étaient restées ouvertes au moment de la fuite générale. De même, les jours suivants, personne n'osa passer devant ces portes.

C'est ainsi que périrent les deux frères Bab et Athanakinès. Leurs corps gisaient dans l'intérieur du palais épiscopal, là où étaient réunis les convives. Les portes du palais restèrent ouvertes, personne n'eut assez de courage pour y entrer, si bien que leurs corps se pourrèrent, se décomposèrent, et les os décharnés se détachèrent les uns des autres. Plusieurs mois s'écoulèrent avant qu'on se fût décidé à aller ramasser ces os et à les emporter de ce lieu. On les trouva dépouillés de leurs chairs et entièrement desséchés : ils furent déposés dans la vigne de l'église qu'on nomme Akarag.

Cependant il restait un fils d'Athanakinès, qu'il avait eu de sa femme Bambischen, sœur du roi : il se nommait Nersès (2). Ce fut lui qui, dans la suite, occupa le siège patriarcal de tout le pays des Arméniens. Quant à Bab, il n'eut pas d'enfants de sa propre femme, mais comme il avait eu une concubine de noble origine, née au village de Hatziatz dans la province de Daron, il eut de cette femme de Hatzeg un fils du nom de Vrig.

CHAPITRE XX.

Le roi Diran est trahi par son chambellan Phisac (Phisig) de Stounte et fait prisonnier par Varaz. Le pays partage le sort de son roi.

Une [parfaite] amitié liait le roi d'Arménie et celui de la Perse. Un des premiers dignitaires de la Perse, Schapouh-Varaz, avait sa résidence dans le pays d'Adherbeidjan (Aderbadagan). Tandis qu'une paix parfaite régnait entre eux, le Seigneur choisit un homme indigne appelé Phisac (Phisig), un vrai démon de discorde, originaire de

(1) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 16) dit que les deux frères furent frappés au même instant par la foudre qui les tua sur le coup.

(2) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 16) raconte que le jeune Nersès résidait à Césarée, et qu'il passa de là à Byzance, où il épousa la fille d'un grand prince du nom d'Aspion.

Siounie, chambellan du roi Diran, et par son intermédiaire, il suscita le trouble pour un motif futile. Il fut envoyé comme messenger vers Varaz-Schapouh, que le roi de Perse avait laissé dans le pays d'Adherbeidjan comme gouverneur de la province.

Or, en ce temps-là, le roi Diran avait un cheval qui excitait l'admiration de tout le monde. C'était un cheval gris-pommelé, fougueux, magnifique, connu dans tout le pays, un bel animal qui n'avait pas son égal et qui, par sa grandeur et sa taille, surpassait tous les chevaux. Phisac, chambellan du roi, pendant son ambassade, parla de ce cheval à Varaz, avec qui il avait déjà noué amitié. En retournant, il présenta au roi des Arméniens une lettre de la part de Varaz, [dans laquelle celui-ci priait le roi de lui céder son cheval]. Diran ne voulut pas même entendre parler de cette affaire. Cependant, comme il se méfiait de cet homme, qui pouvait semer la discorde entre les deux rois, il donna ordre de chercher un cheval qui fût aussi beau et de la même couleur. On parvint à en trouver un, gris-pommelé, en tout semblable au sien, mais moins grand; il fut envoyé avec le perfide Phisac, muni d'une lettre et de présents pour le prince Varaz en Adherbeidjan. Le roi lui conseilla de dire ces paroles : « Voici le cheval que tu avais demandé et que le roi te cède sans aucun regret à cause de l'amitié qu'il te porte. » Arrivé chez Varaz, Phisac ne lui cacha point le refus du roi; et, au lieu de dissimuler ses perfides projets, il fit tout son possible pour exciter davantage Varaz. Il ne craignit pas même de raconter que le roi Diran nourrissait une haine violente, une envie démesurée, une grande animosité contre le roi de Perse et son armée, qu'il ne redoutait nullement, et qu'enfin, il avait manifesté sa répugnance à se séparer de son cheval qu'il avait caché. [Il ajouta : « Le roi] se moquant de toi, a voulu te tromper en t'envoyant un autre cheval avec moi. Mais ce n'est pas encore tout : le roi Diran, fondant son espérance sur l'empereur et sur son armée, se propose d'arracher le pouvoir royal des mains des Sassanides, en disant : « Ce pouvoir appartenait jadis à nous et à nos pères, et je ne me tranquilliserai pas jusqu'à ce que l'honneur de mes ancêtres ne me revienne, jusqu'à ce que la royauté d'autrefois ne me soit rendue, à ma maison, à mon fils et à leurs enfants. » C'est ainsi que par de semblables paroles, le perfide Phisac excitait Varaz contre son propre maître, et appelait la mort sur la tête de son roi.

Aussitôt que Varaz-Schapouh, marzban d'Ad-

herbeidjan, entendit tout cela de la bouche de Phisac, ce chien enragé, il écrivit sur-le-champ une lettre de dénonciation, et la dépêcha à Nersès, roi de Perse. [Dès ce moment] il ne cessa de provoquer le roi des Perses, de l'exciter contre le roi des Arméniens jusqu'à ce qu'il reçut l'ordre de trouver le moyen de se saisir de Diran, en lui tendant toutes sortes d'embûches. Pendant que la paix régnait entre les deux princes, la colère du Seigneur excita sa vengeance contre le pervers Diran, sur qui fut vengée la mort des deux grands prêtres, dont le sang fut versé par lui.

Alors Varaz dépêcha un messenger vers le roi des Arméniens et, prétextant le vif désir de le voir, il lui demanda une entrevue pour lui témoigner son amitié et pour l'entretenir de questions concernant la paix. Aussitôt que Diran entendit exprimer ce désir, il donna l'ordre, avec la plus grande joie, de l'engager à venir chez lui. Avant l'arrivée de Varaz, le roi, après avoir conféré avec ses familiers et les dignitaires de son palais, dit : « Il va nous arriver un personnage qu'il faudra divertir et amuser avec des chasses, des festins et d'autres plaisirs. Cependant il ne faut pas qu'il voie les chasses de notre pays qui abondent en bêtes fauves, car les Perses en général sont très-envieux et très-malveillants; trouvez seulement un lieu où nous puissions nous divertir sans tuer beaucoup de bêtes fauves et sans en faire grande parade. [En un mot,] la chasse doit être médiocre, pour ne pas exciter l'envie de cette méchante et perverse nation des Perses. Que cela soit dans le pays d'Abahouni, au pied de la grande montagne Masik, dans les environs de l'endroit où se trouve la ville d'Aghiorskh; c'est là que vous préparerez la chasse. »

Enfin Varaz-Schapouh arriva accompagné d'une suite de trois mille hommes; il se présenta au roi dans le pays d'Abahouni, et [Diran] lui fit un accueil des plus magnifiques. Les paroles concernant la chasse, qui avaient été proférées par le roi, furent rapportées sur-le-champ au commandant des Perses, par le perfide calomniateur Phisac, par ce lâche qui, trahissant son maître, préparait sa mort, en consommant aussi la ruine de sa patrie. Cependant les deux princes se divertirent pendant quelques jours. Mais le prince perse cachait profondément sa haine sous le voile de l'astuce, jusqu'à ce qu'il pût trouver un moment favorable pour accomplir ses perfides projets.

Or, il advint qu'en ce temps-là, les généraux [arméniens] s'étaient retirés et se trouvaient absents, ainsi que les plus grands des satrapes et les anciens chefs de familles; l'armée royale vi-

vait soit dans ses maisons, soit dans son camp, en sorte qu'il n'y avait avec le roi aucun détachement de soldats ou de cavalerie; il n'y avait que quelques serviteurs munis de leurs filets pour la chasse, des éclaireurs, des gens de service, gardant les tentes, enfin quelques soldats chargés du service de la garde; puis venaient la reine et le prince royal, le jeune Arschag. Quoique Diran eût si peu de gens autour de lui et qu'il vit le général des Perses arriver avec une escorte forte de trois mille hommes, armés de toutes pièces, il ne conçut aucun soupçon, parce qu'il le voyait venir avec des intentions pacifiques, avec de riches présents et en lui témoignant beaucoup d'égards.

Quelques jours s'étaient à peine écoulés, que le roi fut engagé [par Varaz] à un festin où il devait être magnifiquement traité. Après d'amples libations, le roi et tous ceux qui l'accompagnaient s'étant enivrés, des soldats embusqués se jetèrent subitement et à l'improviste sur chacun des convives et s'emparèrent d'eux, ainsi que de la personne du roi Diran qui fut entouré d'hommes armés de haches et de boucliers. Dès qu'il fut saisi, on l'attacha avec des chaînes de fer. Alors l'ordre fut donné de piller le camp [royal]; tout ce qu'on y trouva, le trésor du roi, ses biens, sa femme et ses fils furent emmenés du pays d'Abahouni.

A peine [les soldats] arrivaient au village de Talaris, que le général des Perses qui les suivait, faisait aussi son entrée dans le même village, amenant avec lui le roi Diran enchaîné. Alors Varaz dit : « Eh bien, apportez-moi du charbon pour faire rougir le fer et brûler les yeux du roi des Arméniens. » Le charbon apporté, on brûla les yeux de Diran. Alors Diran commença à parler en ces termes : « Puisque c'est en cet endroit que la lumière de mes deux yeux s'est assombrie, que dorénavant et pour toujours il soit nommé *Atzough* au lieu de *Talaris*, et que cela reste comme un souvenir de moi. Maintenant je me rappelle et je comprends que c'est une vengeance pour l'énormité de mes péchés, puisque j'ai privé tout mon pays, dont j'étais le roi, de la lumière que lui apportaient les deux docteurs; en croyant éteindre la lumière de la vérité prêchée par eux, me voilà privé de la lumière de mes propres yeux. »

Après quoi, le général des Perses, quittant le village d'*Atzough*, partit sans délai pour la Perse, emmenant avec lui le roi Diran et tous les captifs; de là il se rendit en Assyrie chez son maître le roi des Perses (1).

(1) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 17),

La funeste nouvelle de cette calamité ne tarda pas à se répandre bientôt [dans tout le pays]. De tous les côtés arrivèrent les satrapes, les princes, les juges, les généraux d'armée, les chefs et une multitude de gens : ils se réunirent en corps et se mirent à la poursuite de Varaz, mais ils ne purent l'atteindre. Néanmoins, ils s'emparèrent d'une contrée du pays des Perses, où ils firent passer au fil de l'épée tous les habitants, répandant sur tout leur passage l'incendie et la dévastation. Après quoi ils retournèrent chez eux et, se réunissant, ils pleurèrent le roi des Arméniens, leur propre maître, ainsi que la ruine de leur pays et de ce qu'ils restaient privés de maître et de seigneur.

CHAPITRE XXI.

Les satrapes arméniens se réunissent d'un consentement unanime et engagent le roi des Grecs à venir en Arménie pour les secourir. Le roi des Perses, accouru avec une nombreuse armée, est contraint de s'enfuir seul dans son royaume sur un cheval.

Or, les habitants du pays des Arméniens, c'est-à-dire les grands satrapes, les anciens, les gouverneurs, les dynastes, les nobles, les généraux, les juges, les chefs, les princes et le peuple lui-même se réunissant, commencèrent à se dire les uns aux autres : « A quoi bon ce deuil dans lequel nous sommes plongés? Nos ennemis vont sans doute en tirer profit; encore quelque temps et ils vont faire irruption dans notre pays. Il est urgent de nous consoler; défendons-nous, défendons notre patrie, et vengeons la mort de notre maître. » Après quoi, tous les gens du pays en général consentirent unanimement à chercher du secours.

Alors les anciens parmi les Arméniens envoyèrent un des grands satrapes nommé Antov, chef de la famille de Siounie et Arschavir Gamsaragan, chef de la famille des Arscharouni, avec des présents, vers le roi des Grecs, en lui promettant de se soumettre à son pouvoir, s'il consentait à

en racontant la captivité de Diran, donne d'autres motifs à cet événement. Selon cet historien, le roi de Perse, Sapor, après la mort de Julien et le traité de paix qu'il signa avec son successeur Jovien, aurait écrit à Diran qu'il le félicitait de sa fidélité, de l'ordre habile qu'il avait donné à son armée, et d'avoir quitté le parti des Romains, faisant ainsi allusion à la retraite de Zora qui, nous l'avons vu, s'était révolté contre Diran. Sapor qui feignait de croire que Diran était dans ses intérêts, bien qu'il sût le contraire, l'engagea à venir le trouver pour recevoir la récompense de sa fidélité. Mais, dès que le roi d'Arménie fut auprès du roi de Perse, Sapor changea de langage, lui adressa les plus vifs reproches, et lui fit crever les yeux. Ce prince avait régné onze ans.

venir à leur secours et à leur prêter la main pour se venger de leur ennemi. Arrivés au pays des Grecs, ils se rendirent au palais impérial, et présentant au souverain la lettre et les présents, ils lui firent part de la prière que tous leurs compatriotes lui adressaient. L'empereur, après les avoir entendus, témoigna une grande disposition à leur être utile et s'empressa de tendre la main au pays des Arméniens. En effet, il se rappelait très-bien le pacte que l'empereur Constantin et le roi Tiridate avaient conclu entre eux et confirmé par leurs serments.

Les ambassadeurs, envoyés du pays des Arméniens au palais impérial, n'étaient pas encore de retour dans leur patrie, lorsque du côté de l'orient, le roi des Perses, Nersèh, se mit en marche vers l'Arménie, afin de conquérir son territoire et de le livrer à l'incendie et à la dévastation. Il partit à la tête de son armée avec un camp immense, avec beaucoup d'éléphants, muni de provisions et accompagné de toute sa suite, de sa chancellerie, de ses femmes et de la reine des reines; puis il entra dans le territoire de l'Arménie et occupa tout le pays en général. Les satrapes arméniens, accompagnés de leurs sujets et de leurs familles, s'enfuirent en cherchant un refuge sur le territoire de la Grèce et en faisant parvenir à l'empereur l'avis de cette funeste nouvelle. Aussitôt que l'empereur grec apprit tous ces événements, il rassembla ses troupes, entra en Arménie et marcha contre le roi des Perses. Laissant son camp près de la ville de Sadagh, il choisit deux hommes des plus marquants et des plus sages du camp arménien, nommés Archavir et Antov, ceux-mêmes qui avaient été envoyés vers lui comme ambassadeurs la première fois; et, travesti en paysan, en habit de maraicher, il entra avec eux dans le camp des Perses, qui était établi dans le village d'Oskha situé dans le canton de Pasèn, où ils examinèrent et étudièrent attentivement le nombre et la force de l'armée ennemie. Revenus dans leur camp, ils se préparèrent à marcher contre l'armée du roi des Perses, qu'ils trouvèrent dans le même lieu, campée sans précaution et sans méfiance. Il faisait déjà jour quand ils fondirent sur le roi des Perses et passèrent au fil de l'épée le camp tout entier, sans laisser échapper personne. Ils s'emparèrent du camp, des trésors, des richesses et emmenèrent en captivité les femmes du roi et la reine des reines, avec toute leur suite. Le roi seul, monté sur un misérable cheval, se sauva précédé d'un courrier et parvint avec peine jusque dans son royaume. Alors l'empereur ap-

parut en triomphe au milieu du camp, et donna ordre d'exterminer en général tout individu dans la force de l'âge et d'emmener le reste en captivité au pays des Grecs. Après avoir comblé d'honneurs Antov et Archavir, il leur confia le gouvernement de l'Arménie, leur donna la suprématie sur tous les princes et leurs domaines, et se mit en route pour retourner dans ses états, dans le pays des Grecs.

Cependant le roi des Perses, fugitif, rentra dans son royaume, convoqua le reste de ses dignitaires en conseil et donna l'ordre d'examiner et de découvrir la cause primitive de cette guerre. Enfin on parvint à la connaître, et on rapporta au roi que le méchant Varaz-Schapouh en avait été la cause unique, qu'il avait suscité tout ce trouble pour une chose sans importance, pour un motif futile, c'est-à-dire pour un cheval. Alors il ordonna de le démettre de sa dignité, de le dépouiller de ses vêtements d'honneur et de lui infliger la bastonnade la plus terrible. Puis, selon l'usage des Perses, il ordonna de l'écorcher, de rembourrer sa peau avec de la paille et de l'exposer à la risée de tout le monde. Se repentant des choses déjà accomplies, le roi dépêcha vers l'empereur ses dignitaires les plus honorables, pour solliciter la paix et [demander la liberté de] ses femmes captives, afin qu'il lui épargnât la honte et l'humiliation. [A la suite de cette prière], l'empereur grec Valens (Vaghès) expédia au roi des Perses une lettre ainsi conçue : « C'est à toi premièrement à rendre les captifs que tu as emmenés du pays des Arméniens et tout le butin pris par toi. Pour que je te rende ce que j'ai pris, il faut que tu fasses ce que je te propose. » Ayant reçu cette lettre, le roi des Perses n'eut rien de plus pressé que de se conformer sur-le-champ [à son contenu]. Il fit sortir le roi Diran de sa prison, lui parla avec douceur, disant qu'il allait le renvoyer avec honneur en Arménie et lui rendre le pouvoir royal. A cela Diran répondit : « Non-seulement il est inutile, mais même il est impossible à un aveugle de régir un royaume; élève plutôt mon fils Arschag sur le trône royal à ma place. » Alors Nersèh, élevant à la royauté le fils de Diran, Arschag (1), l'expédia en Arménie avec toutes les femmes du roi, tous les captifs, les trésors, les

(1) Arschag III régna de l'an 341 jusqu'en 370. Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 18) ne parle en aucune façon des faits rapportés ici par Faustus. Il se contente de dire que Sapor plaça Arschag, fils de Diran II, sur le trône d'Arménie, afin de se concilier les bonnes grâces des habitants du pays et de s'assurer la possession de ce royaume.

présents et le butin. De même il envoya de son royaume, dans le pays des Arméniens, le roi Diran avec un attirail magnifique. Il remplit ainsi strictement l'ordre de l'empereur grec. Après les avoir tous expédiés en Arménie, le roi des Perses congédia aussi les envoyés de l'empereur grec, afin qu'ils lui rapportassent en détail comment il venait d'exécuter son ordre, et pour que l'empereur renvoyât de la même manière les captifs pris au roi des Perses. L'empereur apprit avec la plus grande satisfaction les détails de l'exécution de son ordre, touchant le renvoi du roi Diran et des captifs arméniens. Alors l'empereur grec, de son côté, consentit à rendre les captifs perses; il renvoya les femmes du roi des Perses avec les plus grands honneurs, ainsi que tous les captifs; et il les fit partir tous sains et saufs du pays des Grecs dans le pays des Perses.

Ici finit le troisième livre, [contenant] vingt et un chapitres et les canons chronologiques de Faustus de Byzance, grand historien et chronographe grec (1).

LIVRE QUATRIÈME.

CANONS CHRONOLOGIQUES DE L'HISTOIRE D'ARMÉNIE, DU PAYS DES ENFANTS DE THORCOM.

- I. Comment, après une longue guerre, le roi des Perses, Nersès, éleva au trône Arschag, fils de Diran; et comment il envoya ce dernier dans le pays des Arméniens avec son père Diran et tous les captifs.
- II. L'ordre est rétabli et reconnu dans toute l'étendue du pays; rétablissement du royaume d'Arménie.
- III. Saint Nersès; son origine; comment il fut choisi comme évêque du pays des Arméniens.
- IV. Comment Nersès fut emmené à Césarée; nombreux miracles accomplis par Dieu; apostolat et direction religieuse que Nersès donna à son troupeau.
- V. Nersès, catholicos des Arméniens, accompagné de satrapes, est envoyé par le roi Arschag vers l'empereur Valens; son discours sur la religion, à propos du fils de l'empereur, est cause de son arrestation et de son exil; l'empereur renvoie les satrapes avec des présents.
- VI. Comment Nersès, après avoir été exilé dans une île déserte, y vécut miraculeusement pendant neuf ans.
- VII. Miracles accomplis par Dieu envers Nersès et Basile. Jalousie de l'évêque Eusèbe contre ce dernier.
- VIII. L'empereur Valens persécute tous les orthodoxes; il est cause d'une dispute entre les vrais croyants et les Ariens hétérodoxes. Saint Basile, à la suite d'une vision miraculeuse, est contraint d'accepter le combat, durant lequel, avec l'aide de Dieu, il triomphe de ses adversaires en présence de l'évêque Eusèbe. Comment ce dernier est jeté en prison et y meurt. Basile est mis en liberté.
- IX. Saint Basile est élu évêque; miracle de Dieu; Basile ordonne au peuple croyant en Jésus-Christ de réunir tous ses trésors, ce qui est exécuté. On les lui apporte à cause de l'amour de Dieu vivifiant, et on implore l'empereur pour qu'il fasse rentrer les évêques [bannis] dans leurs diocèses.
- X. L'empereur Valens engage un sophiste à aller combattre la vraie doctrine; miracles dont ce dernier fut témoin en voyant la multitude des martyrs dans l'enceinte de l'église; l'empereur Valens meurt à la suite de prodiges accomplis par Dieu, et la paix est rétablie dans l'Église de Dieu.
- XI. Les princes envoyés vers l'empereur Valens retournent en Arménie chez leur maître Arschag; ce dernier s'emporte contre l'empereur et dévaste les domaines de l'empire grec.
- XII. Khat est sacré évêque de Pakravant par Nersès et chargé du vicariat; son caractère, ses prodiges et ses miracles; comment, guidé par la vérité, il se montre impartial pour le grand roi Arschag et cherche à mettre un frein à toutes ses iniquités; il prend soin des pauvres, à l'exemple du grand pontife Nersès.
- XIII. Après son retour de la Grèce, le saint catholicos Nersès réprimande le roi Arschag; prodiges horribles accomplis dans le bourg d'Arschagavan; toute la multitude des hommes qui s'y trouvaient, périt subitement.
- XIV. Hair chef des eunuques; son arrivée dans le canton de Daron; il visite Aschdischad, lieu de prières; comment, condamné par ses propres paroles, il se trouva contraint de s'en aller; sa mort.
- XV. Comment l'impie roi Arschag, excité par la

(1) Cette indication finale est des plus importantes, car elle ne permet pas de douter que Faustus de Byzance n'ait composé son livre en grec, puisque le titre d'historien grec lui est donné ici, ce qui n'aurait aucun sens si Faustus avait écrit son livre en arménien.

- calomnie du méchant Dirith, fit périr Knel fils de son frère; il est réprimandé pour ce fait par l'homme de Dieu, Nersés; le roi ordonne de tuer son autre neveu Dirith; il prend pour femme la veuve de Knel; il fait amener Olympie (Oghempi) de la Grèce et la prend pour épouse; elle est empoisonnée par le prêtre Merdchiounig, sur l'ordre de Pharandzém, pendant la communion.
- XVI.** Le roi des Perses, Sapor, invite chez lui Arschag roi des Arméniens et lui fait un accueil des plus magnifiques; le sbarabed arménien Vasag le Mamigonien, tue le chef de l'écurie du roi des Perses. Le roi Arschag prête serment de fidélité au roi des Perses sur l'Évangile; il viole son serment et s'enfuit. Sapor, pour se venger, fait massacrer soixante-dix serviteurs de Dieu.
- XVII.** Sapor, roi des Perses, persécute les chrétiens.
- XVIII.** Vartan est mis à la mort par le roi Arschag, à l'instigation du sbarabed Vasag, frère de Vartan.
- XIX.** Le roi des Arméniens, Arschag, massacre les satrapes sans raison et sans pitié.
- XX.** Guerre acharnée entre les Grecs et les Perses; secours apporté par Arschag, roi des Arméniens, au roi des Perses; il fait passer au fil de l'épée les troupes grecques. Arschag, trompé par Antov de Siounie, s'enfuit de la cour de Sapor, roi des Perses.
- XXI.** Guerre entre Sapor, roi des Perses, et Arschag, roi des Arméniens; ce dernier remporte la victoire.
- XXII.** Après cette première bataille, trois combats ont lieu avec les Perses dans le pays des Arméniens; ceux-ci triomphent encore de leurs ennemis.
- XXIII.** Mehroujan Ardzrouni se révolte contre Arschag, roi des Arméniens; il passe chez le roi des Perses, Sapor, et commence à susciter la guerre; il renie Dieu et cause de grandes calamités au pays des Arméniens.
- XXIV.** Mehroujan engage le roi des Perses, Sapor, à continuer la guerre; il sert de guide à Sapor. Mehroujan envahit l'Arménie; il s'empare des ossements des rois Arsacides; le général Vasag, après avoir triomphé de l'ennemi, reprend ces ossements.
- XXV.** Le roi Arschag tente une invasion en Perse; il attaque le camp du roi Sapor à Thavredch, et le met en déroute.
- XXVI.** Vin le perse, avec quatre cent mille hommes, essaye d'envahir l'Arménie; il est vaincu par les troupes arméniennes.
- XXVII.** Le général perse Antigan, avec une armée de quatre cent mille hommes, s'avance pour dévaster l'Arménie, le sbarabed arménien Vasag va à sa rencontre à la tête de cent vingt mille hommes et le défait, ainsi que son armée.
- XXVIII.** Hazaroukhd, satrape perse, est envoyé par le roi Sapor à la tête de huit cent mille hommes, pour envahir l'Arménie; Vasag avec cent dix mille hommes va à sa rencontre et le défait, lui et son armée, sur le territoire d'Aghdsnik.
- XXIX.** Temaïount Vecemagan, avec une armée de neuf cent mille hommes, est envoyé par Sapor, roi des Perses contre Arschag, roi des Arméniens; le général arménien Vasag le bat avec toute son armée.
- XXX.** Vahridch, à la tête d'une armée de quatre millions d'hommes (?), fond sur le roi Arschag; il est défait avec toute son armée par le général arménien Vasag.
- XXXI.** Koumant Sapor se vante en présence de Sapor, roi des Perses [de conquérir l'Arménie]. Il marche à la tête de neuf cent mille hommes; il est défait et chassé honteusement du pays des Arméniens.
- XXXII.** Kébgan, chef de race, envoyé avec de nombreuses troupes par Sapor, roi des Perses, contre Arschag, roi des Arméniens, est défait par Vasag, général des Arméniens.
- XXXIII.** Sourén Pahlav, avec une nombreuse armée, est défait comme ses prédécesseurs.
- XXXIV.** Abagna Vicemagan, prend parti dans cette guerre; il n'est pas plus heureux que ses prédécesseurs.
- XXXV.** Zig, chef des secrétaires de Sapor, roi des Perses, envoyé par ce dernier avec une armée nombreuse en Arménie, périt comme ses prédécesseurs.
- XXXVI.** Sourén le perse veut continuer la guerre après Zig; il tombe entre les mains de Vasag et périt avec ses troupes.
- XXXVII.** Herevschoghoun, envoyé par le roi des Perses avec neuf cent mille hommes en Arménie, donne aux Arméniens une nouvelle occasion de triompher de leurs ennemis.
- XXXVIII.** Alanozan, à la tête de quatre millions d'hommes (?), marche, sur l'ordre du roi des Perses, pour combattre le roi des Arméniens; il est vaincu par Vasag.
- XXXIX.** Le grand satrape Poiagan, avec ses quatre cent mille hommes, est exterminé par le sbarabed arménien Vasag.
- XL.** Vatchagan, à la tête d'une armée de cent quatre vingt mille hommes, marche à la con-

- quête de l'Arménie; il est mis en fuite avec ses troupes par le sbarabed Vasag.
- XLII.** Meschgan fait une invasion en Arménie avec trois cent cinquante mille hommes; il est vaincu par Vasag et par les troupes arméniennes.
- XLIII.** Maroudjan, avec six cent mille hommes venus contre le roi Arsachag, sont battus et exterminés par le sbarabed Vasag.
- XLIV.** Le chef des Zintags, à la tête d'une armée de neuf cent mille hommes, fond sur le roi arménien; il est défait avec ses troupes par le général Vasag.
- XLV.** Le prince royal Bab, possédé par les dev, commet des abominations.
- XLVI.** Saguesdan, grand maître de la garde-robe du roi Sapor, est envoyé par ce dernier en Arménie; il est mis en fuite par le général arménien Vasag.
- XLVII.** Schabesdan, grand maître de la cour, venu avec une armée de cinq millions d'hommes (?) en Arménie, est entièrement défait par les troupes arméniennes.
- XLVIII.** Le grand-maître de la garde-robe des Mages, avec cent quatre-vingt mille hommes, livre bataille au roi des Arméniens; il est défait comme ses prédécesseurs.
- XLIX.** L'intendant général des vivres, avec neuf cent mille hommes, arrive pour combattre les troupes du roi des Arméniens; il est défait par eux et le général Vasag, à Saghamas.
- L.** Mergan, avec quatre cent mille hommes, présente le combat au roi des Arméniens; il est défait par Vasag et les troupes arméniennes.
- L.** Désorganisation du royaume d'Arménie; plusieurs satrapes arméniens se révoltent et passent du côté de Sapor, roi des Perses; affaiblissement du royaume d'Arménie.
- LI.** Les satrapes restés en Arménie viennent se réunir chez le catholicos arménien Nersès, pour porter plainte contre leur roi Arsachag, qu'ils abandonnent.
- LII.** Le roi Sapor fait en ce moment cesser la guerre avec Arsachag, roi des Arméniens, et l'engage avec des promesses à conclure la paix.
- LIII.** Le roi Sapor fait de nouvelles propositions à Arsachag, roi des Arméniens; ce dernier se rend à son appel et meurt.
- LIV.** Sapor, ayant interrogé les Mages et les Chaldéens, cherche à sonder Arsachag; il le fait jeter dans le château de l'Oubli (Aniousch), et fait endurer une mort cruelle au sbarabed arménien Vasag.
- LV.** Invasion et dévastation de l'Arménie; cap-

tivité [arménienne] emmenée en Perse; mort cruelle de la reine Pharandzém, et ruine totale des villes et du pays entier.

- LVI.** Martyre du prêtre Zouith en Perse.
- LVII.** Invasion tentée par Sapor, roi des Perses, afin d'exterminer entièrement le reste [des habitants] de l'Arménie; malheurs sans nombre endurés par ces derniers.
- LVIII.** Calamités que Vahan et Méroujan font subir au pays des Arméniens; Vahan et sa femme sont mis à mort par leur propre fils.

LIVRE QUATRIÈME.

CANONS CHRONOLOGIQUES DE L'HISTOIRE D'ARMÉNIE, DU PAYS DES ENFANTS DE THOROOM.

CHAPITRE I.

Comment, après une longue guerre, le roi des Perses, Nersèh, éleva au trône Arsachag, fils de Diran, et comment il envoya ce dernier dans le pays des Arméniens avec son père Diran et avec tous les captifs.

La paix et l'amitié étant rétablies entre l'empereur des Grecs et le roi des Perses Nersèh, [les deux souverains] s'empressèrent de remplir ponctuellement leurs engagements. L'empereur grec renvoya les captifs au roi des Perses Nersèh qui, après avoir investi Arsachag (1) du pouvoir royal, l'expédia en grande pompe avec son père, leurs femmes, tous les captifs, leurs trésors et leurs biens. C'est ainsi qu'Arsachag, roi de la Grande-Arménie, se mit en route, accompagné de son père et de sa famille, traversa le pays des Assyriens et entra dans son royaume, où il réunit tous [les habitants] dispersés et commença à régner sur eux. En ce temps-là, la paix fut rétablie partout, et tous ceux qui s'étaient enfuis, égarés, ou bien se tenaient cachés dans des lieux inaccessibles du pays des Arméniens, revinrent, et, s'étant réunis, ils vécurent en sécurité sous la protection du roi Arsachag. C'est de cette manière que l'ordre et la paix furent rétablis par ces deux souverains dans l'Arménie, et que la population entière ne cessa dès lors de jouir d'une parfaite tranquillité dans ses possessions et dans ses domaines.

(1) Arsace ou Arsachag III, fils de Diran II, régna en Arménie de l'an 341 à 370 de notre ère. — Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 18.

CHAPITRE II.

L'ordre est rétabli et reconnu dans toute l'étendue du pays ; rétablissement du royaume d'Arménie.

En ce temps-là, le roi Arschag se mit à la recherche des généraux de la race des vaillants Mamigoniens ; car ils avaient été ses pères nourriciers. Il les rencontra dans leurs propres domaines, dans des lieux inaccessibles du pays de Daik et les fit rentrer à son service ; car, pendant la démente de Diran, ils s'étaient refusés à prendre part aux affaires des Arméniens. Le frère aîné, Vartan, fut rétabli par le roi dans ses droits de chef de sa famille ; le second frère, Vasag, nourricier du roi, fut nommé généralissime (sbarabed) de l'armée, et le plus jeune fut investi d'un commandement militaire. Arschag, à l'exemple des rois ses prédécesseurs, fit rentrer dans le devoir les chefs de toutes les grandes familles avec leurs troupes, en désignant à chacun d'eux leurs fonctions. Les grands une fois soumis, il partagea les troupes et leur confia la garde des frontières de l'Arménie de tous les côtés.

Le pouvoir royal fut dès lors rétabli dans le pays des Arméniens comme par le passé ; les grands rentrèrent dans l'exercice de leurs charges, et les commissaires remplissaient leurs fonctions. On voyait à la tête des gouverneurs et des administrateurs, chargés de pourvoir aux besoins des habitants du pays, dans les villes et dans les villages, la famille des Kénouni, [dont les membres] furent investis de la haute direction des affaires. L'armée entière avec tout ce qui en dépend, c'est-à-dire les munitions d'armes, les piques, les arcs, les étendards ornés d'aigles et de faucons, ainsi que le commandement des troupes, en temps de guerre, furent confiés aux descendants de l'ancienne famille des Mamigoniens, qui furent investis des charges de stratélates et de sbarabed. Ces personnages étaient renommés pour leur intrépidité, leur courage, leur dextérité, leur valeur militaire, leur célébrité et leurs bonnes œuvres ; on eût dit que c'étaient des gens auxquels le ciel même accordait l'administration militaire dans toute l'étendue de la Grande-Arménie. Les membres de ces deux maisons, ainsi que ceux de la noblesse qui venait après eux, décorés des titres de gouverneurs, obtinrent le droit de s'asseoir en présence du roi sur des coussins, de porter les insignes d'honneur sur leurs têtes ; sans parler des chefs des grandes familles qui, en leur qualité de gouverneurs, étaient aussi admis au palais, à l'heure du repas, et occupaient neuf

cents coussins parmi les convives, sans compter un nombre considérable de serviteurs au service du palais.

CHAPITRE III.

Saint Nersès ; son origine ; comment il fut choisi comme évêque du pays des Arméniens.

Les chefs de plusieurs grandes familles et de différentes races, les grands qui avaient leurs propres soldats et leurs bannières, tous les sètrapes et les nobles, les chefs et les princes, les généraux et les gardiens des frontières, se réunirent chez le roi Arschag pour délibérer sur le choix d'un chef [spirituel], qui fût digne d'occuper le siège patriarcal et de garder les brebis du Christ. La décision qui fut prise au conseil, et qui fût accueillie en général par tous les assistants, consistait à trouver parmi les descendants de la maison de Grégoire [l'Illuminateur] quelqu'un qui fût digne d'être choisi comme chef [spirituel]. Tous, s'adressant au roi, lui dirent : « Puisque Dieu a voulu rétablir votre royauté, il faut que le patriarcat spirituel reste aussi dans cette famille. Car, avec la restauration de ce siège, il y aura une notable amélioration des mœurs dans notre pays. »

Alors les nombreuses troupes de toute l'Arménie demandaient et proclamaient celui qui se nommait Nersès. C'était le fils d'Athanakiès et le petit-fils du grand patriarche Iousig, fils de Verthanès, fils du grand et du premier Grégoire, sa mère avait nom Bambischen et était sœur du roi Diran. Dans son enfance, il fut élevé à Césarée, ville de Cappadoce (Kamir), où il reçut son instruction sous la direction de maîtres fidèles, et où il acquit l'affection de ses condisciples. Entré dans le monde, il se maria jeune encore (1). En ce temps-là, il était au service militaire, et occupait la charge de chambellan particulier du roi Arschag, qui lui accordait une entière confiance dans toutes les affaires intérieures et extérieures du royaume.

Nersès était d'une taille élevée et agréable, d'une beauté si attrayante que personne ne l'égalait sur la terre ; à ceux qui le voyaient, il inspirait non-seulement de la sympathie, mais encore de l'admiration, voire même une certaine crainte ; son courage dans la guerre était envié par tout le monde. Il se nourrissait de la crainte du Seigneur

(1) Nersès, au dire de Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.* liv. III, ch. 16), était en ce moment à Constantinople, on l'était venu pour épouser la fille d'un grand personnage, nommé Aspion. — Voir plus haut, p. 229, note 2.

Dieu, en conservant ses commandements. Charitable, pieux et prudent, il possédait une sagesse infinie; c'était un juge impartial, modeste, aimable et doux; il aimait les pauvres; les saintes lois du mariage étaient sacrées pour lui, et son amour pour Dieu atteignait la perfection. Il aimait son prochain, selon les commandements, autant que son âme. Bien qu'au service militaire, sa conduite était très-régulière. Malgré sa jeunesse, il vivait selon les préceptes du Seigneur, dans la voie de la justice. Sa manière d'être habituelle envers ses égaux était à l'abri de tout reproche. Il était infatigable, plein de zèle pour la gloire de Dieu et [enflammé] d'un amour ardent pour le Saint-Esprit. Tel était cet homme, parfait et accompli en tout. Il aimait les pauvres et les malheureux, et il en avait soin au point de partager avec eux non-seulement ses vêtements, mais encore sa nourriture. Il portait secours aux affligés, à ceux qui étaient dans la douleur, et s'offrait toujours comme protecteur et médiateur des opprimés.

Nersès, ce jeune homme à la taille grande et élancée, à la chevelure abondante et flottante, portait un vêtement riche et élégant, et se tenait debout derrière le roi, portant en main l'épée royale, qui était d'acier et enfermée dans un fourreau d'or avec une ceinture ornée de perles et de pierres précieuses. Aussitôt toute l'assemblée commença à crier à haute voix : « C'est Nersès qui doit être notre pasteur ! » Ayant entendu cette acclamation, Nersès refusa d'accepter [le mandat] dont il se disait indigne. Cependant l'assemblée ne cessait de persister dans sa résolution et continuait à crier devant le roi : « Personne excepté lui ne sera notre pasteur; personne excepté lui n'occupera le siège. » Mais lui, à cause de sa grande humilité, se considérant indigne [d'un tel honneur], s'avança et fit des rapports mensongers sur sa propre personne, s'accusant d'iniquité et de péchés qu'il n'avait jamais commis. La multitude, de même que le roi, en l'écoutant, poussèrent des éclats de rire, surtout quand il se calomniait ainsi lui-même. Cependant les troupes qui étaient présentes répétaient unanimement et à haute voix : « Que les péchés commis par toi retombent sur nous et sur nos têtes; nous prenons sur nous-mêmes et sur nos enfants toutes les actions [que tu as commises]; mais toi, reprends l'œuvre de ton bisaïeul Grégoire [l'Illuminateur] et renouvelle parmi nous son patriarcat. » Comme il ne savait que répondre à ces paroles, il se mit à blâmer les troupes en disant : « Vous êtes des hommes iniques et impurs; c'est pour cela que je ne veux pas être votre pasteur et que je ne

puis pas prendre sur moi vos péchés : je ne suis pas injuste, je ne tolérerai pas vos méchancetés. Oui, vous m'aimez aujourd'hui, mais c'est en vain; demain vous me haïrez et vous me considérerez comme votre ennemi, car je deviendrai pour vous une lourde massue que vous appelez sur vos têtes. Ainsi laissez-moi trainer ma vie misérable, remplie de péchés, sans d'autres soucis, en attendant le jugement dernier. » Mais la multitude des guerriers faisait entendre son acclamation, en disant : « Eh bien, nous ne voulons que toi, pécheur, pour être notre pasteur ! » Sans doute ce n'était que la Providence divine qui les faisait persister tous dans leur résolution. Alors le roi Arschag, s'enflammant d'une grande colère, se retourna vers Nersès, qui, en sa qualité de chambellan, tenait l'épée royale avec la ceinture, et, l'arrachant de ses mains, il donna ordre de le lier en sa présence, de lui couper ses cheveux bouclés, longs, épais, magnifiques, incomparables pour leur beauté, et d'arracher ses riches vêtements. Puis il donna l'ordre d'apporter les habits sacerdotaux et de l'en revêtir; en même temps le roi fit appeler le vénérable évêque Faustus (Fausdos) pour qu'il lui conférât le diaconat par l'imposition des mains.

Pendant qu'on lui coupait les cheveux, plusieurs des personnes présentes ne purent retenir leurs larmes et ne pas exprimer leurs regrets, à cause de leur beauté, en apercevant son visage complètement méconnaissable. Mais aussitôt qu'on le vit orné de la beauté du Christ, aussitôt que la grâce divine l'appela à veiller sur la maison du Christ, plusieurs des assistants éprouvèrent une immense joie.

C'était le Seigneur lui-même qui avait inspiré dans les cœurs de tous ces gens le choix du pasteur qui pouvait être leur guide et qui devait leur montrer le chemin de la vie. Faisant encore partie de l'armée, bien qu'il en portât le costume extérieurement, il avait intérieurement revêtu le Christ. La vie qu'il menait était empreinte d'une noblesse exemplaire. Dans son cœur, il se croyait crucifié avec Jésus-Christ; il partageait avec lui sa sépulture, et, semblable à un juste, il attendait avec un ferme espoir la Résurrection.

Tout cela le rendait vraiment digne du siège patriarcal et de la chaire occupée par ses pères et par l'apôtre Thaddée, et digne également de cet héritage matériel légué par saint Grégoire. Aussi, comme c'était le Seigneur qui l'appelait à cette charge, c'était lui qui avait mis dans le cœur de tout le monde de l'en trouver digne et de le demander. De son côté, il se trouvait indigne du haut

rang auquel on voulait l'élever ; lui, toujours si craintif et si humble, ne cédant qu'à la violence, au désir unanime, à l'ordre de Dieu et à ce qui fut prédit à Iousig dans sa vision : « Un homme sortira de ta race qui sera le flambeau illuminateur de tout son pays. »

CHAPITRE IV.

Comment Nersès fut emmené à Césarée ; nombreux miracles accomplis par Dieu ; apostolat et direction religieuse que Nersès donna à son troupeau.

On réunit alors les plus grands princes pour accompagner Nersès qu'on avait tant désiré, et pour aller là où on avait l'habitude de consacrer les patriarches. Une multitude d'évêques se rassembla pour cela chez le roi, et tous, tant qu'ils étaient, consentirent à élire Nersès et à l'élever sur le siège patriarcal. Avec le consentement unanime de tous les évêques, du roi et des laïques, Haïr, principal chef des eunuques, Pakarad, grand prince investi du commandement militaire, Daniel, grand prince de Dzop ; Méhantag Reschdouni ; Antov, prince de Sioumie ; Archavir, prince de Schirac et d'Archarouni ; Noïn, prince du second Dzop ; Barkev, prince de la maison des Amadouni, munis de lettres authentiques de la part du roi pour le catholicos Eusèbe, furent envoyés avec une quantité de présents magnifiques à Césarée, capitale de la Cappadoce (Kamir), afin que saint Nersès y fût consacré catholicos de la Grande-Arménie.

Arrivés dans cette ville, ils éprouvèrent la plus grande joie, en voyant le catholicos des catholicos, le saint, le célèbre, le bienheureux, le magnifique et l'admirable Eusèbe. Ils lui remirent la lettre du roi Arschag, en étalant devant lui les présents qu'ils avaient apportés. L'archevêque Eusèbe accueillit les envoyés avec beaucoup de considération et d'après les règles canoniques et les lois établies par les apôtres, et convoqua chez lui beaucoup de saints évêques pour qu'ils consacrasent par l'imposition des mains à saint Nersès le pontificat de la Grande-Arménie. Alors un grand miracle éclata : à peine étaient-ils entrés dans l'église qu'une colombe blanche descendit sur l'autel à la vue de tout le clergé et de tout le monde. Puis, au moment où le grand pontife Eusèbe faisait son entrée, accompagné de prêtres et d'un saint archiprêtre, qui avait nom Basile, la colombe quitta l'autel, et, s'arrêtant sur ce dernier, elle se posa sur lui pendant plusieurs heures. Aussitôt l'heure du sacre arrivée, on vit la co-

lombe s'envoler loin de saint Basile et se placer sur la tête de Nersès.

A la vue de ce miracle et de ce prodige de Dieu qui s'accomplissaient sur cet homme, tout le peuple et le grand archevêque Eusèbe étaient frappés d'admiration. Alors une acclamation générale se fit entendre : « Tu as plu à Dieu, et l'Esprit de Dieu s'est arrêté sur toi ; » car c'était vraiment ainsi que le Saint-Esprit était jadis apparu sur le Seigneur. Après l'imposition des mains, on fit asseoir Nersès sur le siège épiscopal, on lui rendit honneur et plusieurs personnes disaient : Ἐγκωμιά, ce qui signifie : « Le Saint-Esprit s'est arrêté sur lui. » Cependant Nersès ne cessait de se croire indigne de l'accomplissement de ces faveurs. On le fit partir avec la plus grande pompe, accompagné par les grands satrapes arméniens. Tous, revêtus de la gloire spirituelle, rentrèrent dans le pays des Arméniens. Le roi Arschag alla au-devant d'eux jusqu'à la montagne nommée Arioutz (Lion), où ils se rencontrèrent pleins de joie ; et, après s'être salués et bénis mutuellement, ils rentrèrent dans l'intérieur du pays.

C'est ainsi que saint Nersès s'installa sur le siège patriarcal. Durant son pontificat, la paix ne cessa de régner dans le pays. En effet, dans toutes les occasions de sa vie, il ne fit qu'imiter l'exemple de son bisaïeul Grégoire le Grand, car il avait hérité de son ineffable bonté. Il réhabilita l'apostolat de ses ancêtres, et continua leur œuvre, c'est-à-dire qu'il prit soin de garder [son troupeau] intact contre les attaques des ennemis visibles et invisibles. Il ressemblait aux premiers arbres, il portait les mêmes fruits, grâce à son enseignement et à sa vigilance pastorale, en donnant [à ses fidèles] une pâture utile et spirituelle. La grâce divine était si grande en lui que, lorsque l'occasion se présentait, il faisait des prodiges de guérison sur les malades. Non-seulement il convertissait les égarés, mais il faisait des miracles plus grands encore ; il finissait par convaincre les obstinés endurcis, en leur inspirant de la crainte, et en persuadant ceux dont les cœurs étaient ouverts aux douces paroles de l'enseignement.

Nersès renouvelait les églises dévastées et rétablissait les autels renversés. Il prêchait le repentir à ceux dont la foi était chancelante, pour qu'ils puissent se sauver en croyant en Dieu. Il consolait ceux qui croyaient, en leur inspirant l'espérance des biens éternels qui les attendaient. Occupant la chaire de Thaddée et marchant dans la voie de ses pères, il devint un fils digne d'eux. Il faisait taire la médisance et empêchait [la propagation] de l'iniquité, soit par les paroles, soit

par les actions. Prêt à embrasser la mort pour la vérité, il applaudissait et encourageait avec joie les succès du juste. La pluie de son enseignement, en fécondant la justice, la nourrissait et la rendait capable de recevoir la bénédiction et de porter des fruits. Dans toutes les localités de la Grande-Arménie, où jadis ses ancêtres avaient semé la prédication de la parole de vie, lui aussi fit tomber la pluie, et, patient moissonneur, il participait à l'œuvre des semeurs. En arrosant et en faisant croître l'herbe, il multiplia la moisson abondante dans le grenier du royaume de Dieu. Oui, c'était vraiment un successeur digne de ses ancêtres.

Il possédait un pouvoir immense pour accomplir des prodiges indicibles. Pratiquant l'œuvre de la charité, il donnait par là le bon exemple, et par son enseignement il ouvrait en général les portes fermées de l'esprit de tout le monde, en engageant à faire le bien. D'un côté, il enseignait l'amour, l'espérance, la foi, la sainteté, la douceur, l'humilité, la clémence, la sollicitude pour le soutien des indigents et l'espérance de la promesse faite par le Christ; d'un autre côté, il rappelait le juste châtement par le feu inextinguible et par les supplices sans fin qui auront lieu au [second] avènement, lorsque viendra le Fils de Dieu, Jésus-Christ. Par ce moyen, il suscita une telle crainte, que tous ceux qui habitaient le territoire de l'Arménie crurent [à ses paroles] et se hâtèrent de distribuer leurs biens aux pauvres, et cela avec une grande joie.

Nersès se mit en route et arriva dans le pays de Daron, où il convoqua tous les évêques de l'Arménie. Réunis dans le village d'Aschdichad, où était construite la première église, la mère de toutes les églises, et où ordinairement les anciens convoquaient les assemblées synodales, ils commencèrent à délibérer sur le rétablissement de l'ordre dans l'Église et l'unité dans la foi. Tous se montrèrent unanimes dans ce concile, en établissant des règles générales et obligatoires pour tous les ordres monastiques du pays des Arméniens, à l'exception du mariage. Le saint pontife Nersès imposait une seule chose à tous : c'étaient les institutions apostoliques, c'est-à-dire que tous devaient, par leurs conseils, par la persuasion et le zèle, guider le peuple dans la voie des bonnes œuvres. Nersès était le premier à faire ce qu'il enseignait aux autres; en général, c'est ainsi qu'il voulait qu'on agit dans tous les cantons, dans toutes les contrées, dans tous les lieux et dans tous les endroits du territoire de l'Arménie. Il ordonna de choisir les lieux les plus commodes,

pour y construire des hospices, pour y réunir les malades, les lépreux, les paralytiques, enfin tous ceux qui étaient atteints d'une maladie quelconque. On établit simultanément des hôpitaux pour les lépreux et pour les malades ordinaires; en pourvoyant aux besoins de chaque jour et en fournissant aux pauvres le nécessaire. Cet ordre venait du grand pontife Nersès et était [en même temps] l'avis du saint conseil, à savoir, que les malades devaient rester dans leurs demeures propres et ne pas les quitter pour aller mendier, mais ne pas même en franchir les portes, et que tout le monde fût obligé de venir à leur secours. « Il ne faut pas, disait-il, que l'ordre dans le pays en souffre; il faut qu'en général chaque homme, mû par la charité et la crainte, leur apporte des aliments et pourvoie à leurs besoins. »

C'est ainsi que Nersès organisa, construisit, établit toutes ces choses; il enseigna à tout le pays mille autres moyens de pratiquer la charité, en rétablissant les institutions de ses pères. A ceux qui, dans leur désespoir, s'abandonnaient aux lamentations et aux pleurs sur les morts et se faisaient beaucoup de mal, Nersès prêchait l'espérance de la Résurrection, persuadant aux hommes que la mort n'est pas éternelle, et qu'ils renaitront un jour, que le Seigneur viendra, qu'il y aura une renaissance par la Résurrection et que chacun aura sa récompense selon ses actions. Il conseillait de respecter les lois du mariage, de se garder une fidélité mutuelle; surtout de ne pas contracter de mariage avec de proches parents, d'éviter l'inceste, de ne pas avoir de rapports illicites avec les filles d'une beauté remarquable, comme cela était arrivé une fois. Il établit comme règle, de s'abstenir complètement de la chair des animaux et de l'usage du sang [pour la nourriture], de ne pas s'approcher d'une femme pendant l'époque de ses menstruations, parce qu'il trouvait toutes ces choses impures devant le Seigneur.

Nersès envisageait l'astuce, les murmures, l'avarice, l'envie, le désir, l'iniquité, la sodomie, la lâcheté, la médisance, l'ivrognerie, la gourmandise, la violence, l'adultère, la vengeance, le mensonge, l'inimitié, la cruauté, le faux témoignage, l'effusion du sang, le meurtre, enfin toutes sortes d'abominations, comme il envisageait ceux qui n'avaient pas foi en la Résurrection, qui pleuraient leurs morts avec désespoir, et il les estimait également dignes de la perdition. Il prescrivait au pays entier, à commencer par le roi et par les grands jusqu'à ceux qui avaient quelque autorité sur leurs proches, d'avoir compassion des serviteurs, des humbles, des disciples, de les aimer

comme leurs proches et de ne pas les accabler d'impôts outre mesure, en leur rappelant qu'eux aussi ils ont un maître dans le ciel. De même, il ordonnait aux serviteurs d'avoir une parfaite obéissance envers leurs seigneurs, afin de mériter la récompense de la part de Jésus-Christ.

De son temps, les églises restaurées jouissaient d'une paix parfaite. Partout les évêques se voyaient entourés d'honneurs et de considération dans toute l'étendue de la Grande-Arménie. La prospérité dans toute sa plénitude régnait dans l'Église en général : la pompe et la magnificence ornaient les principales églises, le nombre du clergé augmentait chaque jour. Il multiplia le nombre des églises dans les villages et dans les déserts. On peut en dire autant des moines.

Dans tous les districts de l'Arménie, il fonda des écoles pour les langues grecque et syriaque. Il fit rentrer dans leur patrie beaucoup de captifs malheureux et affligés, les uns par la rançon, les autres par la crainte qu'il inspirait, en prêchant la gloire du Christ. Les veuves, les orphelins, les indigents, trouvaient toujours chez lui un asile et la nourriture, les pauvres la consolation : son palais et sa table étaient toujours prêts à recevoir les indigents, les étrangers et les hôtes. Quoiqu'il eût déjà construit à leur usage beaucoup d'hospices dans tous les cantons, et qu'il les eût munis de provisions indispensables pour qu'ils ne fussent pas dans la nécessité de quitter leurs lits et d'aller mendier; inspiré par son grand amour pour les pauvres, il leur laissait cependant la libre entrée dans son palais; car les boiteux, les aveugles, les paralytiques, les sourds, les gens perclus, les malheureux, les nécessiteux, tous assis à sa table, partageaient avec lui son repas. Il les lavait tous de ses propres mains; il les oignait et les pansait; c'était lui qui donnait à chacun son aliment et dépensait pour eux tout le nécessaire. Tous les étrangers trouvaient le repos auprès de lui et sous son toit.

Le pays des Arméniens ne posséda jamais un semblable pasteur (1).

(1) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 20) raconte dans les mêmes termes, mais plus brièvement, les bienfaits dont saint Nersès dota son pays durant son patriarcat. Ce catholicos, un des plus illustres de l'Arménie, occupa le siège pontifical de l'an 340 à 374 de notre ère. Un écrivain arménien du Xe siècle, Mesrob le prêtre, nous a transmis une biographie de saint Nersès qui a eu plusieurs éditions (Madras, 1775; Venise, 1853, dans la *Petite Biblioth. arm.*) — Cf. aussi Aucher, *Vies des saints arm.*, s. verb. Nersès. — Le même, *Fleur de la*

CHAPITRE V.

Nersès, catholicos des Arméniens, accompagné de satrapes, est envoyé par le roi Arsachag vers l'empereur Valens; son discours sur la religion, à propos du fils de l'empereur, est cause de son arrestation et de son exil; l'empereur renvoie les satrapes avec des présents.

Or, il arriva que le roi des Arméniens jugea nécessaire d'envoyer en Grèce le grand catholicos Nersès, avec dix satrapes les plus marquants, pour renouveler le pacte d'alliance qui existait entre le royaume d'Arménie et l'empereur grec. Ils se mirent en route et arrivèrent au palais impérial des souverains grecs.

Vers ce temps-là, Valens (1), le grand souverain grec, ayant pris parti pour les Ariens, avait embrassé leur hérésie. Quand, à la première audience, il vit Nersès, il lui témoigna la plus grande considération, en lui faisant un accueil magnifique.

Quelque temps après il advint que le fils unique de l'empereur, — il n'en avait pas d'autre, — tomba gravement malade. Le saint catholicos des Arméniens, Nersès, fut engagé par le souverain à réciter des prières sur l'enfant. Arrivé en sa présence, Nersès lui parla en ces termes (2).

C'est ainsi que saint Nersès parla à l'empereur; de plus il ajouta à ces paroles : « Dès aujourd'hui nous t'indiquons un terme de quinze jours pour que tu puisses bien penser au bienfait que nous te proposons. Si pendant ce temps ou jusqu'au dernier jour de ce terme, tu n'embrasses pas la vraie foi, pour que tu comprennes que tout ce que je viens de dire devant toi est juste et fidèle, tu auras le signe que voici : ton enfant mourra! »

Pendant que Nersès parlait en présence de Valens, ce souverain l'écoutait, gardant le plus profond silence. Il était assis les jambes croisées, appuyé sur le coude, la main sous le menton. Telle était l'attitude de Valens pendant tout le discours de Nersès, dont toutes les paroles étaient

vie des saints, page 218. — P. Karékin, *Hist. de la lit. arm.*, p. 129 et suiv.

(1) Selon Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 21), ce fut vers l'empereur Valentinien I, collègue de Valens, que saint Nersès fut envoyé par le roi d'Arménie. Ces deux opinions sont erronées; c'était l'empereur Constant qui régnait à Constantinople lors du voyage de saint Nersès (Lebeau, *Hist. du Bas-Empire*, ed. Saint-Martin, t. II, liv. X, 19).

(2) Le discours de Nersès à l'empereur est une profession de foi orthodoxe que nous n'avons pas cru nécessaire de reproduire ici.

fidèlement inscrites par des secrétaires gardes-notes qui se tenaient debout devant l'empereur. Enfin [Valens], s'enflammant d'une colère violente, ordonna de charger le saint pontife arménien, Nersès, de chaînes de fer, de le jeter dans une prison, de l'y garder jusqu'au moment où il se déciderait quelque chose : la guérison ou la mort de l'enfant. Mais, aussitôt les quinze jours écoulés, le fils de l'empereur, son héritier unique, mourut. Après l'avoir grandement pleuré, il ordonna d'amener en sa présence saint Nersès, et, l'appelant à lui, il lui demanda : « N'est-ce pas vous, chrétiens, qui êtes la cause de la mort de l'enfant ? » Nersès répliqua en disant : « Après les paroles dites par moi, Jésus-Christ a prolongé pendant quinze jours [la vie de l'enfant] pour que vous ayez le temps de vous convertir [à la vraie foi] ; mais vous ne l'avez pas fait ; et c'est pour cela que l'enfant est mort. Pourtant, si maintenant, toi et tes familiers, croyez en Jésus-Christ, Fils de Dieu, il peut ressusciter ton fils. » A ces paroles, l'empereur s'emporta à un tel point qu'il voulut lui faire subir la mort la plus cruelle. Mais les grands dignitaires du palais et les conseillers, s'approchant de l'empereur, lui dirent : « C'est un des envoyés d'un grand souverain, et il vient d'un pays lointain de la part d'un roi puissant : il ne faut pas qu'il souffre le moindre mal chez nous. Autrement, une inimitié fâcheuse va éclater bientôt et une guerre désastreuse s'engagera entre nous et le grand roi des Arméniens. [Sans doute], ce n'est pas d'après la parole [de cet homme] que l'enfant pouvait vivre ou mourir. » Ils parlèrent longtemps dans ce sens, mais ils ne parvinrent pas à apaiser le courroux de l'empereur. Si d'un côté les choses prenaient de plus en plus un caractère sombre, de l'autre toute la multitude, à laquelle se joignirent aussi les troupes, insistait fermement pour que l'homme en question ne fût pas mis à mort. Enfin on parvint, et cela avec beaucoup de peine, à convaincre l'empereur de ne pas le faire tuer ; le persuader de laisser aller Nersès dans son pays était chose impossible. Cependant l'empereur était mis dans une telle position, qu'il devait consentir seulement à l'exiler. En agissant ainsi, les sages conseillers pensèrent avec raison qu'une fois en exil, Nersès conserverait la vie, qu'ensuite il pourrait conquérir sa liberté, et que de cette manière la guerre n'éclaterait pas entre les deux royaumes. Ils dirent : « Nulle part, dès les temps les plus reculés, on n'a vu, ni entre les nations ennemies, ni en temps de guerre, qu'un ambassadeur fût jamais détenu, ni surtout qu'il ait été menacé de mort, sans parler déjà d'un

personnage aussi considérable que l'est le chef [spirituel] d'un pays entier ; car le roi de leur pays et lui sont égaux, dit-on. Le pays entier, d'où ces envoyés sont venus, aime grandement cet homme, et il y jouit de la plus grande célébrité. Ceux qui l'accompagnaient ont raconté qu'il est non-seulement un des personnages les plus intimes du roi, mais qu'il est même son parent. En un mot tout le pays le chérit. »

Le roi répondit à cela : « Tout ce que vous venez de dire, hommes sages, serait bien pensé si la chose était ainsi. Car, si Nersès était autorisé par son maître à me transmettre tous ces reproches humiliants, on n'aurait pas le droit d'accuser l'ambassadeur, de le blâmer ou de l'en punir. Mais cet homme a commencé de son chef à m'adresser des reproches, de son chef il s'est fait garant de la mort de mon fils, et il est même allé jusqu'à dire : « Oui, c'est moi qui l'ai tué. » Son roi l'avait envoyé ici pour consolider l'amitié mutuelle, et le voilà qui introduit la mort chez nous ; par conséquent il est dangereux même pour son roi. Il est responsable d'avoir agi de son gré, il est condamnable pour avoir fait tout cela, j'en suis convaincu, à l'insu de son roi. »

Par conséquent l'empereur ne fit aucune attention à ce qu'on venait de dire. Il donna l'ordre d'exiler le bienheureux Nersès et de l'envoyer dans une des îles de la grande mer déserte et inhabitée, où il n'y aurait ni eau pour boire, ni aliment quelconque, afin qu'il y mourût de faim. [Après quoi], Valens réunit chez lui les évêques, les prêtres et les diacres de toutes les villes de l'empire qui confessaient la foi orthodoxe, il en forma une assemblée nombreuse et il leur proposa d'embrasser la fausse doctrine de la secte arienne, de retourner dans leurs diocèses respectifs et de convertir leur troupeau à la foi des Ariens. Mais, comme personne parmi eux ne voulut y consentir, il les fit tous bannir dans des pays étrangers, de sorte que personne d'eux ne rentra dans son foyer. A leurs places, il nomma des pasteurs impies et envoya de faux évêques dans toutes les villes. C'est ainsi que le trouble et l'hérésie, entrés dans l'église, l'ébranlèrent jusque dans ses fondements. L'épreuve, l'anxiété et le péril étaient répandus partout, si bien qu'on n'avait rien vu de pareil du temps des souverains d'autrefois : c'était encore pire que la guerre et les troubles excités jadis par les empereurs idolâtres, amis des temples païens. Les vrais docteurs orthodoxes furent remplacés par les ouvriers de Satan ; l'anxiété gagna tous ceux qui avaient foi en Jésus-Christ, et le peuple en général fut plongé

partout dans le deuil et dans la tristesse. Car les ouvriers de Satan envahirent les églises, et, avec l'éloignement des pasteurs de leurs troupeaux, les ouailles se dispersèrent, et, restées sans chefs, elles n'avaient [pas d'endroit] où prier Dieu.

Pour ne pas seulement obéir aux envoyés de Satan, les fidèles faisaient leur oraison hors des villes et des villages, à ciel ouvert, dans des lieux découverts. A la fin de chaque prière, ils demandaient à Dieu qu'il fit cesser les temps difficiles, qu'il leur rendît leurs vrais chefs, et qu'il les fit rentrer dans les églises construites par eux-mêmes et dont ils étaient éloignés.

Quant aux princes arméniens, qui avaient accompagné saint Nersès, Valens leur donna à tous beaucoup d'argent, et, après les avoir ainsi comblés de présents, il les renvoya. Il les chargea en même temps d'une immense quantité d'or, d'argent et de pierres précieuses pour leur souverain, voulant de la sorte gagner les bonnes grâces du roi des Arméniens, Arsachag, et il lui adressa une lettre dans laquelle il accusait Nersès d'être l'unique cause de la mort de son fils. En outre, il congédia les otages du roi d'Arménie, Arsacides d'origine, qui se trouvaient alors au palais impérial, c'est-à-dire les deux neveux du roi, dont l'un se nommait Knel, l'autre Dirith, en les confiant aux satrapes arméniens. C'est ainsi que Valens se décida à mettre en liberté ces derniers.

CHAPITRE VI.

Comment Nersès, après avoir été exilé dans une île déserte, y vécut miraculeusement pendant neuf ans.

L'empereur Valens, après avoir persécuté la sainte Eglise dans toute l'étendue de son empire, après avoir éloigné tous les évêques de leur troupeau en les bannissant dans des pays étrangers, concentra tout son courroux sur saint Nersès qui fut la cause de la mort de son fils unique et chéri, et se décida à lui faire subir la mort la plus cruelle. C'était avec beaucoup de peine que les grands et les conseillers du souverain, qui n'étaient point de son avis, parvinrent à soustraire Nersès au danger qui le menaçait. Ordre fut donné qu'on le transportât dans une île déserte du grand Océan, où il n'y eût ni eau, ni herbe, ni racine, enfin rien de ce qui est indispensable pour les besoins de l'homme, et qui ne fût qu'un rocher couvert de sable, inaccessible aux voyageurs et aux navires.

Nersès fut transporté dans le lieu désigné avec

soixante-dix autres personnages, dont les uns étaient des évêques de différentes villes, les autres, des clercs de différentes églises. Nersès se réjouissait à la pensée qu'enfin il lui était donné de souffrir pour le nom du Seigneur Jésus-Christ, Fils de Dieu. Parmi ceux qui subirent l'exil avec lui, il y avait deux des siens : un diacre, nommé Rasdom, et un certain Diranam. Les soixante-dix exilés venant de différents lieux une fois montés sur le navire, le bâtiment partit, et, grâce à un vent favorable, il arriva en quinze jours au lieu désigné et retourna après les avoir débarqués. Cette île couverte de sable était dépourvue de tout, même d'herbe et d'eau potable. C'est pour cette raison qu'on l'avait choisie pour le lieu d'exil où, d'après l'ordre impérial, ils furent tous transportés et où ils devaient mourir de faim. A peine un mois s'était-il écoulé que les plus faibles parmi les exilés, tourmentés par la faim et la soif, commencèrent à s'épuiser et à s'affaiblir. Nersès les consolait et les ranimait. . . . (1).

Après avoir parlé, Nersès ajouta : « Pliez le genou tous ensemble pour que Jésus-Christ nous rende dignes de sa miséricorde. » A peine avaient-ils plié le genou trois fois et récité l'oraison, qu'un vent violent se leva sur la mer et commença à jeter dans l'île une immense quantité de poissons en monceaux, ainsi qu'une pareille quantité de bois. Le bois préparé, ils virent qu'il leur manquait du feu pour l'allumer. Tout d'un coup, le bois s'enflamma de lui-même et commença à brûler; alors tous se redressèrent pour prier Dieu et lui rendre grâce; puis ils firent cuire le poisson. Cela fait, ils s'assirent et mangèrent. Ils étaient déjà rassasiés quand ils sentirent le besoin d'apaiser leur soif. Alors saint Nersès se levant creusa dans le sable de l'île, et voilà qu'une source d'eau douce et savoureuse jaillit; ceux qui s'y trouvaient étanchèrent leur soif. C'est ainsi que la mer les nourrissait dans cette île. De son côté, Nersès ne cessait de les encourager.

Les frères, jour et nuit, rendaient grâces au Seigneur Jésus-Christ, le bénissant sans relâche. Ils attendaient le coucher du soleil, quand les flots de la mer leur apportaient l'aliment habituel, pour prendre le repas envoyé par Dieu. Quant à saint Nersès, il ne prenait son repas qu'une fois la semaine, c'est-à-dire les dimanches. Durant neuf ans que les frères passèrent dans cette île, Nersès ne cessa jamais de soutenir leur courage.

(1) Nous avons supprimé une longue prière qu'il nous a semblé inutile de reproduire, puisqu'elle ne renferme rien d'historique.

CHAPITRE VII.

Miracles accomplis par Dieu envers Nersès et Basile. Jalousie de l'évêque Eusèbe contre ce dernier.

Quand l'évêque de la Césarée, Eusèbe, vit la colombe, descendant miraculeusement du ciel, s'arrêter sur le saint archiprêtre Basile de Césarée, il conçut une jalousie excessive contre lui, et, dès ce moment, il le considérait comme son antagoniste et son ennemi. Le bruit s'en était déjà répandu par tout le pays, où l'on racontait que pendant le sacre du saint catholico Nersès, [le Saint-Esprit], sous la forme d'une colombe, se posa d'abord sur le saint archiprêtre Basile, puis, s'envolant loin de lui, s'arrêta sur le pontife Nersès. Ce bruit courait dans tout le pays de Cappadoce. Aux yeux de tout le monde, ce miracle était extraordinaire, par conséquent chacun témoignait une haute considération à saint Basile. [Ce qui le rendait digne de tout honneur c'étaient] la vie sainte, l'humilité sans bornes, la prière fervente adressée à Dieu, la modestie de son caractère, son amour pour les pauvres et les malheureux et son aptitude pour les commandements [de Dieu]. Ayant de vastes connaissances, il était comme une source intarissable de sagesse, comme un fidèle interprète de la doctrine [chrétienne]; versé dans la philosophie, il était prêt partout et toujours à fermer la bouche aux hérétiques, affermissant chez tous la foi en la vraie et très-sainte Trinité. A cause de tout cela, on le considérait comme un apôtre du Christ, comme un ange du ciel, en disant que vraiment il était digne de l'esprit de Dieu. A le voir, on dirait l'humilité personnifiée, et, quoiqu'il s'estimât indigne, tous ceux qui sentaient le besoin de s'instruire venaient chez lui et surtout les chefs des philosophes profanes. Il convertit plusieurs d'entre eux de leur croyance erronée à la vraie foi, et de la sorte il rendait adorateurs de Jésus-Christ beaucoup de gens. Tout le pays le regardait comme un être descendu du ciel. Mais la parole humaine est faible pour rendre toutes ses perfections. Cependant, quand saint Basile, rencontrant son évêque, lui voyait la figure sombre, il s'éloignait de lui, et, quittant la ville, il se retirait dans quelque village, où il pouvait vivre tranquillement.

CHAPITRE VIII.

L'empereur Valens persécute tous les orthodoxes. Il est cause d'une dispute entre les vrais croyants

et les Ariens hétérodoxes. Saint Basile, à la suite d'une vision miraculeuse, est contraint d'accepter le combat, durant lequel, avec l'aide de Dieu, il triomphe de ses adversaires, en présence de l'évêque Eusèbe. Comment ce dernier est jeté en prison et y meurt. Basile est mis en liberté.

En ce temps-là, Valens, cet empereur impie, s'armait avec le plus grand acharnement contre les ouvriers de la vraie foi, c'est-à-dire contre ceux qui croyaient sincèrement en Jésus-Christ, le confessant vrai Fils de Dieu, engendré par le Père et consubstantiel avec lui. Il était prêt à susciter la persécution générale accompagnée de supplices et de tourments, à prescrire à tous [d'embrasser la doctrine arienne] et à l'imposer avec son autorité.

Alors les fanatiques docteurs de la secte arienne, se réunissant, dirent : « Souverain, permets-nous d'entrer en combat avec nos adversaires et de discuter avec eux; alors nous verrons lequel des deux partis remportera la victoire, et on n'aura pas le droit de dire que nous avons triomphé [de nos adversaires] par la force. » L'empereur Valens accepta cette proposition avec joie. Il choisit des hommes éloquentes et d'habiles dialecticiens, qu'il croyait profondément versés [dans l'art], parmi les faux évêques de la secte arienne. Il envoya vers Eusèbe, évêque de Césarée, demander que celui-ci indiquât le jour pour la discussion qui devait avoir lieu en sa présence et qui prouverait jusqu'à l'évidence de quel côté est la vérité. Le jour des conférences une fois fixé, l'évêque Eusèbe, après avoir réuni tous les clercs chez lui, commença de concert avec eux à penser sérieusement à l'issue de l'affaire; et comme c'était un homme qui n'avait pas le don de la parole, il était fort inquiet des réponses qu'il devait donner à ses adversaires. Dans ce conseil, on se décida d'envoyer vers le bienheureux Basile pour l'engager à venir, « parce que, disait-on, il a la parole puissante et que lui seul a la grâce de mettre fin à la fraude traîtresse de Satan que celui-ci prépare à l'Église que le Christ a rachetée par son sang. » Par conséquent l'évêque Eusèbe écrivit une lettre suppliante à l'archiprêtre Basile concernant l'honneur du culte [orthodoxe], dans laquelle il conjurait ce dernier d'oublier les désagréments réciproques qui eurent lieu jadis entre eux et d'arriver sans délai, car il s'agissait d'une discussion sur la foi en Dieu. De leur côté, tous les clercs qui se trouvaient présents lui adressèrent aussi une lettre, en le priant d'arriver sur-le-champ sans perdre un instant. On chargea de ces lettres des hommes fidèles et honorables, et on

les dépêcha vers Basile. Ces gens se mirent en route et, tandis qu'ils voyageaient, saint Basile célébrait le service divin dans le lieu où il était. Tout à coup il fut saisi d'un profond sommeil pendant lequel il vit en songe une grande et belle vigne, couverte de fruits abondants, et trois sangliers dans cette vigne la détruisaient en la bouleversant. Ils coupèrent plusieurs racines aux cepes, les déracinèrent, arrachèrent leurs rejetons et ils firent de grands dégâts dans toute la vigne. Tous les vigneronns étaient là réunis et, malgré leurs efforts, ils ne pouvaient parvenir à chasser de la vigne les sangliers dévastateurs. Alors ils se mirent à appeler à haute voix Basile, en disant : « Si toi, Basile, tu refuses de venir [à notre secours], personne d'autre ne sera en état de faire sortir d'ici ces sangliers et de mettre fin à cette grande dévastation. Hâte-toi, accours vite, car le dégât est grand. » Basile, étant arrivé, chassa les sangliers dévastateurs hors de la vigne et répara ce qui avait été détruit.

L'homme admirable, Basile, se réveillant, était frappé de son rêve et plongé dans ses pensées. Pendant qu'il se demandait ce que ce songe pouvait signifier, les envoyés de l'évêque Eusèbe arrivèrent de Césarée et lui présentèrent les lettres. Les ayant parcourues, il se réjouit grandement, car il comprit bien que c'était Dieu qui avait inspiré à Eusèbe le désir de l'engager à se poser en défenseur de la vérité. D'après cette lettre, il se mit en route immédiatement, se dirigeant vers l'évêque Eusèbe. Après avoir délibéré sur ce qu'ils devaient entreprendre, Basile dit à Eusèbe de demander à l'empereur l'autorisation d'amener avec lui l'un de ses prêtres. Eusèbe se rendit chez l'empereur et lui dit : « Comme tu viens de me donner deux adversaires, laisse-moi amener un de mes prêtres [à la conférence]. » De concert avec les évêques ariens, l'empereur consentit à ce qu'Eusèbe amenât avec lui ses compagnons, en se rendant à l'assemblée.

A l'heure indiquée, l'empereur, l'évêque Eusèbe avec le bienheureux archiprêtre Basile et les deux adversaires du côté de Satan, c'est-à-dire les deux faux évêques ariens, entrant en lice, se prirent à discuter et à examiner les opinions divergentes sur Notre-Seigneur Jésus-Christ, Fils de Dieu, c'est-à-dire s'il était engendré du Père et s'il était Fils de son essence ou non. Alors le bienheureux Basile, qui se tenait derrière l'évêque Eusèbe et prenait note de tout, rempli du Saint-Esprit, commença à faire des citations de la Genèse, du Lévitique, des Prophètes, des Actes des Apôtres, de la Sainte-Écriture en général,

montrant et démontrant [la vérité de la doctrine orthodoxe], jusqu'à ce qu'il eût imposé silence aux deux champions de Satan et, en les faisant taire ainsi que l'empereur, il les couvrit d'opprobre.

L'empereur Valens, portant ses regards sur l'évêque, le vit couvert de sueur. Il lui demanda : « Comment se fait-il qu'une sueur si abondante ruisselle sur ton visage, car c'est grâce à ton secrétaire-garde-notes que tu viens de remporter la victoire dans cette discussion ? » Basile répliqua à l'empereur disant : « Comment ! après avoir longuement chassé devant lui deux pourceaux et un âne, tu viens lui demander pourquoi il est couvert de sueur ? » Cependant l'empereur conçut un vif regret d'avoir consenti à ce que Basile eût été adjoint à Eusèbe. Alors les Ariens, couverts de honte, se levèrent et dirent à Valens : « A quoi bon toutes ces peines et ces discussions ? N'es-tu pas maître d'ordonner d'accumuler toutes les souffrances possibles sur la tête de ceux qui se montrent rebelles à ta volonté ? » C'est ainsi que l'assemblée fut dissoute.

L'empereur donna ordre de jeter Eusèbe avec beaucoup d'autres personnes dans une prison, d'opprimer les chrétiens orthodoxes et de surcharger les églises d'impôts onéreux. Sur ces entrefaites, Eusèbe succomba dans sa prison, accablé qu'il était sous le poids des chaînes les plus lourdes. Quant à saint Basile, les habitants de Césarée disaient : « Si vous ne le faites pas sortir de la prison, nous mettrons le feu à toute la ville. » Quand cette menace devint générale, l'empereur se vit contraint de céder, et il ordonna de délivrer le bienheureux Basile.

CHAPITRE IX.

Saint Basile est élu évêque ; miracle de Dieu ; Basile ordonne au peuple croyant en Jésus-Christ de rassembler tous ses trésors, ce qui est exécuté. On les lui apporte, à cause de l'amour du Dieu vivifiant, et on implore l'empereur pour qu'il fasse rentrer les évêques [bannis] de leurs diocèses.

Alors tous les évêques du diocèse de Césarée se réunirent pour élire saint Basile comme archevêque de Césarée. Les évêques étaient déjà rassemblés pour consacrer saint Basile, quand on vit une colombe descendre du ciel et se poser sur lui, comme cela était déjà arrivé une fois lors du sacre du grand pontife Nersès. Grand fut l'étonnement de tout le monde. On rendit grâces au Christ miséricordieux de permettre que le prodige accompli sur sa propre personne, en preuve de

sa divinité, se renouvelât aussi sur ses saints et ses serviteurs. C'est ainsi que Basile s'installa sur le siège des catholiques de Césarée.

Pendant l'empereur Valens ne discontinuait pas d'opprimer les chrétiens, car il disait : « Tous ceux dans mon empire qui portent le nom de chrétiens ne doivent dorénavant avoir chez eux ni or ni argent : ils doivent les apporter au palais [impérial]. » Par conséquent on enleva chez les soldats et les généraux, chez les habitants de plusieurs villes, portant le nom de chrétiens, leur or et leur argent, afin de n'en rien laisser chez personne, car ceux chez qui on en trouverait devaient subir la mort. C'était avec joie que chacun apportait au palais [son trésor], pour le nom du Christ, et qu'on se soumettait à ce châtiment avec empressement. De même les commissaires impériaux se saisirent de l'or et de l'argent des habitants de la ville de Césarée. Alors le bienheureux Basile commença à les encourager pour qu'ils l'apportassent de bon cœur, en disant : « Rendez vos trésors par mon intermédiaire ; je m'en fais garant, car Notre-Seigneur Jésus-Christ, l'unique Fils de Dieu, contre lequel l'empereur s'est armé avec arrogance, va se venger de lui par la mort. Mais soumettez-vous gaiement à ce dépouillement de vos richesses, car on a préparé pour vous dans le ciel des trésors impérissables. Quant à cette richesse, je vous la ferai rendre bientôt en vos propres mains. » Alors tous les habitants de la ville de Césarée arrivèrent en apportant l'argent et l'or qui se trouvaient chez chacun d'eux, et l'église en fut entièrement encombrée. On fit venir les grands et fidèles serviteurs de l'empereur, et, en leur présence, on mit les scellés sur les portes de l'église.

Après quoi, l'empereur Valens ordonna d'enchaîner de rechef l'archevêque Basile et de le jeter en prison, ainsi que tous les évêques, dans toutes les villes [de l'empire]. Cependant le peuple en général faisait des vœux et implorait [le ciel] pour qu'il mit fin à cette calamité menaçante, et pour que les vrais pasteurs rentrassent dans leurs foyers et fussent rendus à leurs ouailles.

CHAPITRE X.

L'empereur Valens engage un sophiste à aller combattre la vraie doctrine ; miracles dont ce dernier est témoin, en voyant la multitude des martyrs dans l'enceinte de l'église ; l'empereur Valens meurt à la suite des prodiges accomplis par Dieu, et la paix est rétablie dans l'Église de Dieu.

L'empereur Valens donna l'ordre de chercher et de trouver un homme éloquent qui fût en

état de réfuter par écrit la foi des chrétiens [orthodoxes]. On lui dit qu'il y avait dans une certaine ville un sophiste très-habile. L'empereur dépêcha vers lui des fonctionnaires (magistros) pour qu'ils l'amenassent chez lui le plus vite possible ; ce qui fut exécuté sur-le-champ. Au second relais, ils virent une ville, et hors de cette ville une église au nom de sainte Thécia. C'est ici que le sophiste s'arrêta ; il se choisit un gîte dans l'enceinte même de l'église, tandis que les envoyés de l'empereur en cherchèrent un dans la ville. Après avoir pris ses repas, le sophiste arrangea son lit et ferma les portes de l'église. Assis sur son lit, il était déjà prêt à s'y étendre, quand il vit de ses propres yeux, — car il veillait encore, — les portes de l'église s'ouvrir subitement et une grande multitude de martyrs apparaître entourés d'une gloire éblouissante. Sainte Thécia alla à leur rencontre, vêtue magnifiquement et étincelante de lumière. Après s'être salués mutuellement, sainte Thécia leur dit : « Vous êtes les bienvenus, amis, qui avez travaillé pour Jésus-Christ. » Chacun d'eux se prépara un siège et ils se rangèrent par ordre. Les saints commencèrent à parler ainsi : « Les saints du Seigneur qui n'ont pas encore quitté la terre s'y trouvent dans de grands dangers ; car les uns sont dans les fers, les autres en prison, ceux-ci dans l'exil, ceux-là accablés d'impôts, calomniés et suppliciés odieusement. Nous voilà réunis pour porter secours aux croyants du Seigneur et les venger de leurs ennemis. Plusieurs ouvriers du Seigneur restent emprisonnés, beaucoup de champs sont délaissés et beaucoup de vignes sont devenues stériles : il faut que nous mettions un frein à Valens pour qu'il n'empêche pas les ouvriers de reprendre leurs travaux. C'est ainsi que le vaillant ouvrier Basile reste éloigné de son œuvre. Eh bien, envoyons deux d'entre nous pour qu'ils mettent fin à la vie de l'impie Valens. » L'un d'eux avait nom Serge (Sarkis), l'autre Théodore ; on les expédia, en leur indiquant l'heure du rendez-vous : « A telle heure nous nous reverrons. » Cela dit, ils se levèrent et partirent.

Le sophiste qui se trouvait dans l'église et contemplait cette vision de ses propres yeux, frappé d'étonnement, ne put fermer l'œil pendant toute la nuit. Le lendemain, les envoyés de l'empereur étant venus de grand matin lui dirent : « Allons, mettons-nous en route. » Lui, prétextant une maladie, disait qu'il n'était pas en état de bouger de sa place. Et pendant qu'ils persistaient, le sophiste en défaillance respirait à peine, soupirant toujours, et ne pouvant leur donner de réponse jus-

qu'au soir. Le jour baissait déjà, quand les envoyés, le laissant dans l'enceinte de l'église, retournèrent en ville dans leurs gîtes. A peine le sophiste avait-il fermé les portes de l'église et s'était-il couché sur son lit, que tout à coup il vit les portes se rouvrir et les mêmes martyrs rentrer : ils remplirent l'église entière. Ils allèrent à la rencontre les uns des autres, radieux de joie, se saluant mutuellement; après quoi tous, se préparant un siège, s'assirent avec ordre. C'est alors qu'on vit arriver saint Sarkis et saint Théodore revenant de la mission qu'on leur avait confiée et entrant dans l'assemblée des saints. Le synode des saints, en les voyant, demanda : « Comment vous êtes-vous acquittés de l'affaire pour laquelle vous avez été envoyés? » Ils répondirent : « Aussitôt partis d'ici, nous avons tué Valens, l'ennemi de la vérité; maintenant nous voilà de retour auprès de vous. » Alors, tous se levèrent, et, après avoir rendu grâce à Notre-Seigneur Jésus-Christ, ils retournèrent chacun chez eux. Jusqu'au matin, le sophiste épouvanté ne pouvait revenir de sa frayeur. Le jour venu, arrivent les envoyés de l'empereur, qui dirent au sophiste : « Eh bien, rendons-nous auprès de l'empereur. » Mais il leur répliqua : « L'empereur est déjà mort : chez qui irons-nous à présent? » Sur cette question, il s'engagea bientôt une discussion des plus vives; on alla même jusqu'à faire un pari, en indiquant un terme de trois jours. « Si l'on ne s'empare pas des marchandises, dit le sophiste, si l'on ne pille pas les villes, si l'empereur est en vie, je donne ma tête à couper, puisque je me suis permis d'avancer ce que je viens de dire. » Les envoyés consentirent à ce délai de trois jours. Les trois jours écoulés, on vit les paroles du sophiste confirmées, car en effet l'empereur était déjà mort.

Après cela, tous ceux qui étaient en prison ou en exil furent mis en liberté; les biens confisqués furent rendus à ceux à qui ils appartenaient. Ordre fut donné de restituer aussi aux habitants de Césarée leurs biens. Engagés par saint Basile à reprendre leurs effets, personne ne voulut même s'en approcher; et quoique Basile leur dit : « N'avais-je pas raison d'avancer que je me faisais garant de remettre vos biens dans vos propres mains? » ils n'y faisaient aucune attention, disant seulement : « Que nos biens entrent dans la trésorerie du Seigneur qui fut notre juge et vengea les serviteurs de la sainte Église. » De la sorte, aucun des habitants de Césarée ne toucha à son argent qui fut versé dans la trésorerie de l'église. Plus tard, l'archevêque en fit des fonts de baptême en argent qui existent jusqu'à ce jour dans la maison de Dieu.

CHAPITRE XI.

Les princes envoyés vers l'empereur Valens retournent en Arménie chez leur maître Arschag; ce dernier s'empare contre l'empereur et dévaste les domaines de l'empire grec.

Voici les noms des princes qui, de la part du grand roi Arschag, furent envoyés du pays des Arméniens vers Valens, empereur des Grecs. Le grand pontife arménien, Nersès, en personne; le chef de la famille des Mamigoniens, Vartan, frère de Vasag, grand straléatè des Arméniens, qui tous deux étaient les pères nourriciers du roi Arschag; Méhen[tag], chef de la famille des Reschdouni; Méhar, chef de la famille des Andsévatzi; Karchouil Maghkhaz, chef de la famille des Khorkhorouni; Mouschig, chef de la famille des Saharouni; Témed, chef de la famille des Kentouni; Gischgen, chef de la famille des Pakiank, Sourig, chef de la famille de Hersidzor; Vergen, chef de la famille des Hapoujen; tous partirent en ambassade pour renouveler l'alliance avec l'empereur Valens. Ce dernier fit arrêter le grand pontife Nersès et l'envoya en exil; à sa place, il mit en liberté Knel et Dirith, neveux du roi Arschag, auquel il expédia de grands présents, avec Vartan et avec ceux qui l'accompagnaient, pour gagner ses bonnes grâces. Après avoir quitté l'empereur, les ambassadeurs, arrivés dans leur pays, se présentèrent au roi de la Grande-Arménie, Arschag, en lui offrant la lettre de l'empereur, dans laquelle il se plaignait de saint Nersès, l'accusant de la mort de son fils unique. « C'est à cause de cela, écrivait l'empereur, que j'ai fait arrêter Nersès; pour que tu ne m'accuses pas trop, je te rends Knel et Dirith, deux jeunes gens qui sont tes neveux, fils de ton frère Arschag. » En même temps, les ambassadeurs présentaient au roi de grands et inestimables trésors.

Quand le roi Arschag eut entendu ce qu'on venait de lui lire, et vu tout ce qu'on avait apporté, il témoigna son mécontentement contre celui qui lui envoyait ces présents, ainsi que contre ceux qui les apportaient. Il s'enflamma de colère contre l'empereur qui avait osé arrêter un personnage aussi considérable et aussi honoré que l'était le chef spirituel d'un pays entier et de tout un royaume : « Nous lancerons une quantité de pierres à l'empereur ainsi qu'à vous; oui, nous en avons assez pour briser ses dents et les vôtres : les siennes à cause de son envoi, les vôtres pour vous en être chargés. Et notre humiliation, qu'en ferons-nous? Eh bien, je lui ferai payer cher toutes ses bontés! »

Il ordonna à Vasag, son général, de réunir les troupes et d'aller porter la dévastation sur le territoire de Césarée (Kamir). Vasag le sbarabed exécuta sur-le-champ l'ordre qu'il venait de recevoir. Il réunit une nombreuse armée de deux cent soixante mille hommes environ, à la tête de laquelle il ravagea tout le pays de Cappadoce jusqu'à la ville d'Ancyre (Angora). Pendant six ans, il dévasta sans relâche les domaines de l'empire grec. Grands étaient le butin et la richesse que ramassa [l'armée de Vasag], qui, en même temps, usait de violence et de cruauté envers ses ennemis dans tout le pays.

CHAPITRE XII.

Khat est sacré évêque de Pakravant par Nersès et chargé du vicariat; son caractère, ses prodiges et ses miracles; comment, guidé par la vérité, il se montre impartial pour le grand roi Arsachag et cherche à mettre un frein à toutes ses iniquités; il prend soin des pauvres, à l'exemple du grand pontife Nersès.

Khat était originaire du village de Marak (1), du canton de Garin (2). Disciple du grand pontife Nersès, il fut élevé en sa présence. Doué d'une intelligence remarquable, il se montra zélé pour la foi, fidèle en toutes choses, il excella surtout dans le service et dans l'amour de l'Église de Dieu. Saint Nersès lui confia la surveillance des pauvres, et il fit preuve d'une sollicitude exemplaire. En conséquence saint Nersès, avant son voyage en Grèce, consacra Khat en qualité d'évêque de Pakravant et d'Arsharouni, et partit après l'avoir nommé son vicaire (3). Cependant, tout le pays des Arméniens, avec les grands seigneurs et les chefs des familles les plus considérables, maîtres des provinces, des cantons et des bourgs, avec tout le clergé et tout le peuple en général, tous étaient plongés dans un deuil profond, après le départ de leur grand et principal pasteur. L'évêque saint Khat prescrivit à tout le pays d'observer le jeûne et de se mettre en prières jusqu'au retour de saint Nersès. Pendant tout le temps de l'emprisonnement [de ce dernier], le peuple ne cessa de jeûner; Khat de son côté le guidait en toutes choses, à l'exemple du grand pasteur Nersès, jusqu'à ce que le Seigneur daignât exaucer la prière de tous les fidèles, et rappeler saint Nersès sur son siège.

Pendant ce temps-là, le roi des Arméniens,

(1) Indjidji, *Arm. anc.*, page 35.

(2) Cette ville est la même que *Theodosiopolis* ou *Erzeroun*, dans la Haute-Arménie.

(3) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 20.

Arsachag, s'écartait du sentier de Dieu : autant dans sa jeunesse il avait suivi la sagesse divine, autant dans l'âge mûr il se montra vicieux et insensé. Malgré les constantes réprimandes du saint pasteur Khat, il restait sourd à ses paroles. Vers ce temps-là, le roi fit construire un bourg dans la vallée du canton de Kog (1). Par la voix des crieurs publics, il ordonna de proclamer sa volonté royale dans toute l'étendue de son empire, dans tous les lieux, dans tous les cantons, sur les places publiques, afin d'engager tous les débiteurs, tous les criminels et tous les accusés, à venir dans ce bourg et à s'y établir. Celui qui avait versé le sang humain, qui avait commis un crime, qui avait enlevé la femme d'un autre, qui restait devoir à quelqu'un, qui s'était emparé du bien d'autrui, qui avait raison de craindre quelqu'un, n'avait qu'à se rendre dans ce lieu pour se soustraire à la poursuite de la loi.

Cet ordre aussitôt proclamé, on vit accourir de tous les côtés des voleurs, des brigands, des assassins, des meurtriers, des parjures, ceux qui volent les hommes, des malfaiteurs, des saccaillaires, des oppresseurs, des juges prévaricateurs, des calomniateurs, des spoliateurs et des avarés. A la suite de cela, ceux qui excellaient dans le crime y trouvèrent refuge, comme les femmes qui abandonnaient leurs maris, les maris qui abandonnaient leurs femmes, accompagnés des femmes des autres, des serviteurs qui s'étaient saisis des trésors de leurs maîtres et des personnes avec les objets qu'ils avaient en nantissement : de la sorte, le pays entier fut spolié et dévasté. Le murmure devint général, et cependant personne n'obtenait de justice, même dans les tribunaux. Par conséquent tout le monde se lamentait, poussait des gémissements, disant à haute voix : « La justice est morte, c'est pour cela que nous ne la trouvons nulle part; car, si elle existait, si elle n'était que perdue, nous l'aurions retrouvée. »

Cependant l'endroit prit d'abord l'aspect d'un bourg, puis celui d'une ville, qui ne tarda pas à remplir bientôt toute la vallée (2). Le roi Arsachag donna ordre de nommer ce bourg en son honneur Arsachagan, et de plus d'y construire un palais royal. Dès ce moment, [les habitants de cet endroit] n'eurent aucune crainte du Seigneur. Beaucoup de gens commencèrent à se ressentir de cet ordre de choses, et le mécontentement devenait général. Pour cette raison, l'évêque saint

(1) Le canton de Kog, appelé aussi Gokovid, faisait partie de la province d'Ararat (Moïse de Khorène, *Géogr.*, dans S. Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, pages 366-367).

(2) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 27.

Khat fit au roi des observations continuelles, le réprimandait ouvertement surtout quand on le contraignit d'élever l'autel dans l'église du bourg l'Arshagavan. En blâmant et en gourmandant le roi, les grands et les princes, il disait : « Je ne suis qu'un vicaire et, sans le consentement de mon père qui m'a laissé ici, je ne puis rien entreprendre. » Alors le roi Arshag conçut l'idée de corrompre le saint évêque Khat par des honneurs et par des présents; il lui donna beaucoup d'or et d'argent, plusieurs chevaux de son écurie royale avec un harnachement royal enrichi de soie et d'or, afin de l'attirer à lui et de gagner ses bonnes grâces. Mais Khat, en présence du roi, distribuait aux pauvres les présents qu'il avait reçus de lui et ne discontinuait pas de le réprimander jusqu'à ce que l'ordre fut donné de le chasser du camp [royal]. Cependant, Khat alla faire sa tournée dans le pays, pour y rétablir l'ordre, édifier [ses ouailles] et les enseigner, enfin pourvoir aux besoins des pauvres, comme cela lui avait été ordonné par saint Nersès, lors de son départ. Khat fit beaucoup de prodiges et de miracles, et guérit beaucoup de malades. En venant au secours des pauvres, il vidait tous les greniers, tous les vases, toutes les caves et tous les tonneaux; arrivé le lendemain, il voyait que tout était plein et rempli de nouveau par l'ordre de Dieu. Chaque jour il recommençait son œuvre de bienfaisance envers les pauvres, mais les greniers et les caves ne s'épuisaient jamais. Tels étaient les grands miracles qui se faisaient par l'intermédiaire de cet homme admirable, magnifique et illustre parmi tous les Arméniens, qui, à l'exemple de saint Nersès, allait partout édifiant et enseignant les églises arméniennes.

Il arriva un jour que des voleurs dérobèrent les bœufs appartenant à l'église de l'évêque saint Khat, et s'en allèrent. Bientôt les voleurs furent frappés de cécité; sans le vouloir, en tâtonnant, ils ramenèrent avec eux tous les bœufs jusqu'aux portes de saint Khat qui, en sortant, les vit de ses propres yeux et rendit grâces au Seigneur de n'avoir pas oublié ceux qui croyaient en lui. Alors l'évêque se mit en oraison et rendit la vue aux voleurs; après quoi il ordonna de les laver, de leur donner à manger et de les fêter dignement. Après les avoir bénis, il leur rendit les bœufs qu'ils avaient volés, les laissa poursuivre leur chemin, et ils partirent.

En général, il faisait preuve de longanimité dans toutes ses actions. Il avait deux filles dont il donna l'une en mariage à un certain Asroug, qui, après son beau-père, occupa son siège épiscopal.

CHAPITRE XIII.

Après son retour de la Grèce, le saint catholico Nersès réprimande le roi Arshag; prodiges horribles accomplis dans le bourg d'Arshagavan; toute la multitude des hommes qui s'y trouvaient périt subitement.

Après la mort de l'empereur, tous les évêques, revenus de leur exil, vinrent se fixer de nouveau dans les villes qui leur servaient de résidence. Le saint catholico Nersès revint aussi de l'île déserte où il avait été enfermé. La prière générale fut exaucée, et il fut rendu à son pays. A son arrivée en Arménie, les évêques de plusieurs cantons accompagnés de leurs ouailles, tous les satrapes et les gouverneurs de province allèrent à sa rencontre. On amenait vers lui des malades qu'il guérissait, ce qui faisait rendre grâces à Dieu, en le glorifiant. Le peuple entier, à cause de son amour sans bornes pour son principal pasteur, se croyait délivré comme lui de la captivité.

La joie et l'allégresse spirituelles étaient immenses : partout on allait accomplir les vœux faits au Seigneur Dieu pour le retour du patriarche, de ce trésor spirituel qui leur avait été enlevé; [car vraiment] en exauçant leurs prières, il avait envoyé la consolation à tous, en la personne de leur père et de leur docteur spirituel, sans lequel ils étaient restés orphelins, le cœur brisé et dans le désespoir. Tout le monde avait déjà oublié la tristesse cruelle qui venait de se changer en allégresse. Quant au roi Arshag, il alla à la rencontre jusqu'aux contrées de Pakhsar, d'où ils partirent ensemble gais et joyeux. Dorénavant, toute l'Arménie allait prendre un autre aspect : les mœurs, les ordonnances et les lois de l'Église allaient se renouveler.

A son arrivée en Arménie, le premier soin du patriarche Nersès fut de se convaincre que son vicaire, saint Khat, était resté fidèle à la vérité et à l'orthodoxie, qu'il avait toujours marché dans le sentier du Seigneur Dieu, et qu'il n'avait jamais erré ni à droite, ni à gauche. Alors il rendit grâces à Dieu d'avoir retrouvé son fils spirituel Khat, comme il le désirait : il lui tardait de le revoir. Mais quand il eut appris, par Khat, l'iniquité, la méchanceté et la mauvaise conduite du roi, il fut plongé dans la plus profonde tristesse et ne cessa de se lamenter, de verser des larmes et de pousser des gémissements. Ce qui surtout affligeait Nersès, c'était la ville d'Arshagavan qui avait été construite au prix de beaucoup de péchés, d'iniquités et de méchancetés.

Alors le saint patriarche Nersès, entrant chez

le roi, commença à lui parler ainsi : « Pourquoi as-tu oublié le Seigneur et négligé ses commandements, le Seigneur qui a tout créé du néant, qui est le père des orphelins et le protecteur des veuves, qui pour notre salut a daigné se faire homme, qui secourt les pauvres, qui les nourrit par sa miséricorde, le Seigneur qui est un juge équitable, fort et clément, qui prête l'oreille à tous les affligés et qui ne supporte jamais le mépris de qui que ce soit ? Comment as-tu osé faire si peu de cas de ses commandements ? N'est-ce pas pour cette iniquité que ton père a péri ? Cependant ne t'es-tu pas rappelé celui qui, ne se souvenant pas des péchés de ton père, t'a permis d'occuper sa place, c'est-à-dire d'hériter de son trône et de sa couronne ? Malgré tout cela, tu as commencé à faire des iniquités devant ton Seigneur Dieu et à commettre ouvertement l'impiété et l'injustice à l'exemple des habitants de Sodome. Tout le pays ne fait que gémir et verser des larmes sur les vexations et les déprédations sur lesquelles tu as voulu fonder ta grandeur, quoique tu possèdes les immenses richesses du royaume que le Seigneur de tous, Jésus-Christ, t'a donné.

« Eh bien, écoute ce que je vais te dire, et fais-le pour que tu puisses te sauver, et te soustraire à la colère de Dieu, et pour que le malheureux pays des Arméniens ne périsse pas à cause de toi. J'ai eu une vision : j'ai vu la perte et la ruine se préparant à se ruer sur l'Arménie. Par conséquent, ordonne de détruire le bourg que tu as élevé, de chasser les hommes que tu y as réunis, afin que chacun d'eux retourne dans sa résidence primitive et rende à son prochain ce qu'il lui doit, et pour que tu n'encoures pas le malheur de tomber dans l'abîme des maux préparés par la colère divine. Quant aux péchés que tu as commis, nous prescrivons à tout le pays d'observer le jeûne et de se mettre en prières pour toi et nous ferons avec toi pénitence ; peut-être que le Seigneur te pardonnera tes énormes péchés. Enfin, si tu as une telle prédilection pour Arschagavan, moi-même je le remplirai équitablement d'édifices et je le maintiendrai en bon état pour toi. »

Mais le roi se moqua du catholicos et de ce qu'il venait de dire. Nersès s'adressa à lui pour la seconde fois et lui dit avec irritation : « O roi, sais-tu ce que Dieu a prédit par la bouche des prophètes : Malheur à celui qui bâtit sa maison par l'injustice et ses étages sans droiture (1) ; et encore : Malheur à celui qui cherche à faire un gain injuste pour établir sa maison ? Nonobstant

la beauté et la grandeur des maisons, elles tomberont en ruine : l'homme ne les habitera jamais, et elles deviendront cloisons pour les troupeaux, repaires pour les bêtes sauvages, tanières pour les hyènes, les lapins et les renards, nids pour les grues et les corbeaux. C'est ainsi que l'œuvre de tes mains se détruira et ne sera plus rétablie ; tous les impies qui l'habitent périront jusqu'au dernier ; elle deviendra la cabane des cerfs et la nourriture des onagres ; les renards ne feront qu'y entrer et en sortir ; elle ne sera plus rétablie, elle ne sera plus habitée. »

Après avoir ainsi parlé, le patriarche Nersès quitta le roi et alla visiter les cantons, les instruisit et établit l'ordre dans toutes les églises de l'Arménie. Trois jours après le discours du bienheureux Nersès, le Seigneur livra le bourg d'Arschagavan à la destruction. Alors, une maladie cruelle, que quelques personnes qualifiaient d'« implacable », commença à faire de grands ravages, en sévissant sur les hommes et les animaux. Cette épidémie, n'ayant duré que trois jours, dépeupla entièrement le bourg : plus de vingt mille individus périrent, de manière que personne n'échappa. C'était une calamité subite et inattendue qui détruisit tout (1).

À la suite de ce désastre, le roi alla lui-même à la recherche du patriarche Nersès, et, après l'avoir trouvé, il le supplia de prier pour lui, afin qu'il ne périt point, car il éprouvait des angoisses horribles

Le roi tomba à genoux, supplia saint Nersès de se réconcilier avec lui, et lui promit de ne jamais lui désobéir dorénavant.

CHAPITRE XIV.

Hair, chef des eunuques ; son arrivée dans le canton de Daron ; sa visite à Aschdischad, lieu de prières ; comment, condamné par ses propres paroles, il se trouva contraint de s'en aller ; sa mort.

Hair, le chef des eunuques (martbed), était un

(1) La ruine d'Arschagavan est racontée d'une manière toute différente par Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 27). Selon cet écrivain, les satrapes arméniens, qui avaient vu avec regret la fondation d'une ville donnant droit d'asile à des malfaiteurs de la pire espèce, s'étaient amèrement plaints au roi Arschag, qui ne tint aucun compte de leurs avis. Ceux-ci s'armèrent alors, et, ayant marché contre la ville du roi, passèrent au fil de l'épée tous les habitants, sauf les enfants à la mamelle. Nersès, en apprenant ce massacre, accourut, délivra les enfants qu'il fit porter dans des corbeilles dans une étable, et les fit élever par des nourrices. Ces enfants formèrent plus tard une bourgade qui fut appelée *Ouori* « corbeille », à cause de cette circonstance.

(1) Jérémie, XXII, 13.

homme méchant, qui par son iniquité, par son injustice et son caractère vindicatif, surpassait tous les chefs des eunuques, ses prédécesseurs, du même nom. C'était lui qui, pendant le règne du roi Diran, fit mourir les familles satrapales et renouvela ce massacre au temps d'Arschag. Pendant qu'il visitait ses domaines (martbédouthioun), il arriva à Hair le martbed de descendre dans le canton de Daron, pour inspecter ses villages.

Vers ce temps-là, saint Nersès faisait aussi sa tournée dans ses propres domaines qui se composaient de quinze cantons, jadis octroyés à ses ancêtres, et où ils avaient leurs résidences d'été. Les principaux de ces quinze cantons étaient Ararat, Taranagh, Egéghiatz, Daron, Peznouni, Tzop; les autres étaient situés ou parmi ces derniers ou dans les environs. Hair le martbed arriva dans ses domaines [de Daron], en même temps que le saint catholicos Nersès visitait le lieu de la première église construite par Grégoire, où se trouvent aussi les églises [érigées en l'honneur] des saints martyrs, pour célébrer le service en commémoration des saints. Hair le martbed, en traversant ces localités, voulut voir les saints lieux d'Aschdischad, pour y prier et pour recevoir la bénédiction du saint pontife Nersès. Après l'office, ils se saluèrent mutuellement. Le saint patriarche Nersès ordonna de préparer un diner pour les assistants. Tandis qu'on était occupé à préparer un repas digne d'un hôte aussi considérable [que Hair], ce dernier, quittant l'endroit où était le palais épiscopal, se dirigea vers les églises des saints martyrs et sur une place large et spacieuse, où il se mit à se promener en long et en large, et à admirer les jolis endroits, les sites agréables, les collines au pied desquelles se déroulaient des paysages, car vraiment le pays était magnifique. Dès lors un violent sentiment de jalousie s'empara de lui.

Rentré [au palais épiscopal], il se mit à table et commença à manger et à boire. Il était déjà pris de vin, quand il se mit à proférer, dans son ivresse, des paroles outrageantes, à vomir des injures contre le roi Tiridate, contre les morts et les vivants, contre les ancêtres et les descendants des rois arméniens arsacides : « Comment ont-ils pu octroyer de pareils biens à des individus vêtus comme des femmes et non pas à de véritables hommes ? » Il parlait des saints lieux légèrement et avec mépris, disant : « Nous nous emparerons de cette place, car il faut y construire un palais royal. Si moi, Hair le martbed, je conserve la vie, aussitôt arrivé auprès du roi, je ferai transporter d'ici tout ce qui s'y trouve, je chasserai tout le

monde et je transformerai cet endroit en une résidence royale. »

Le saint pontife, après l'avoir écouté, dit : « C'est Notre-Seigneur Jésus-Christ qui a choisi cet endroit; son nom est glorifié partout avec celui du Père et du Saint-Esprit. Il a commandé de ne convoiter rien de ce qui appartenait à un autre; par conséquent celui qui arrête avec avidité ses regards sur ce qui lui est consacré, n'atteindra jamais le but qu'il s'est proposé, et il sera ruiné par cela même dont il menace les autres. » Après quoi, Hair le martbed, quittant les saints lieux, descendit sur la rive de l'Euphrate, dans des vallées couvertes de forêts épaisses et de roseaux abondants au confluent des deux rivières, à l'endroit nommé Medzourkh, où jadis une ville avait été construite par le roi Sanadroug. C'est ici que la colère et le jugement du Seigneur se manifestèrent sur l'impie Hair, à la suite de ses actions et de ses menaces. Il tomba dans les mains d'un homme, nommé Schavasb, descendant de la famille des Ardzrouni. Tandis qu'il poursuivait son chemin, monté sur son char, Schavasb, venant à sa rencontre, trompa sa crédulité en disant : « Je viens de rencontrer un ours blanc comme la neige. » Hair, séduit par ces paroles, descendit de son char, et, montant un cheval, s'enfonça dans la forêt [avec Schavasb]. Ils étaient déjà dans la plus profonde épaisseur des bois, quand ce dernier ralentit sa marche et décocha par derrière une flèche qui, perçant d'outre en outre l'écu de Hair, lui fit mordre la poussière. C'est ainsi que les paroles dites par l'homme de Dieu s'accomplirent immédiatement, car ce n'était pas en vain qu'il les avait prononcées.

CHAPITRE XV.

Comment l'impie roi Arschag, excité par la calomnie du méchant Dirith, fit périr Knel, fils de son frère; il est réprimandé pour ce fait par l'homme de Dieu, Nersès; le roi ordonne de tuer son autre neveu, Dirith; il prend pour femme la veuve de Knel; il fait amener Olympie de la Grèce et la prend pour épouse; elle est empoisonnée par le prêtre Méréchtounig, sur l'ordre de Pharandzém, pendant la communion.

Un certain Antov, un des vassaux du chef de la famille de Siounie, avait en ce temps-là une fille nommée Pharandzém, renommée pour sa beauté et sa modestie. Le jeune Knel, neveu du roi, l'épousa (1). Bientôt le bruit de sa beauté, s'étant répandu partout, fut connu dans tout le

(1) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 22.

pays. Il parvint aussi jusqu'à Dirith, cousin germain de Knel, qui, en apprenant cette réputation de beauté, conçut une vive passion pour la jeune femme. Dès lors il ne cessa de chercher le moyen de jeter, ne fût-ce que furtivement, un regard sur sa belle-sœur. Une fois ce but atteint, il n'eut d'autre pensée que de faire périr le mari de cette femme, afin d'avoir plus tard la satisfaction de la posséder.

Alors Dirith se mit à tramer un complot contre Knel. Grâce à son argent, il gagna plusieurs personnes, par la voie desquelles il était sûr de faire réussir sa calomnie. Il fit même arriver au roi Arschag les mensonges inventés par lui; on lui disait : « Knel veut te tuer et s'emparer de ton trône; en général, les satrapes de tout notre pays préféreraient se trouver sous son pouvoir plutôt que sous le tien. Prince, c'est à toi de bien penser à ce que tu devrais entreprendre et faire pour te sauver. » Telles étaient les paroles au moyen desquelles on excitait continuellement le roi Arschag, jusqu'à ce qu'on parvint enfin à le persuader de la vérité de la chose (1).

Dès lors, le roi, excité de cette manière contre le jeune Knel, ne cessait de le persécuter et de machiner lentement de secrètes menées contre lui. Enfin, le roi se décida à engager le jeune Knel aux fêtes de *navassart* (2) afin de le tuer. Il dépêcha vers lui le chef de la famille des Mamigoniens, Vartan, frère du général (sbarabed), pour qu'il l'engageât à venir, [en lui prescrivant toutefois de prendre] toutes les précautions pour que le secret ne transpirât point, car alors Knel pourrait se dérober par la fuite. [Le roi conseilla à Vartan] d'user de beaucoup de finesse et de séduction pour l'amener là où la mort l'attendait. Alors le camp royal était établi à Schahabivan, chef-lieu du camp des rois arsacides, [qui se trouve] plus bas que la Siounie et plus haut que la plaine. Vartan, envoyé par le roi Arschag, partit et trouva Knel dans un lieu voisin, c'est-à-dire au village d'Aravioudotz. Le chef de la famille des Mamigoniens lui fit beaucoup de promesses, et usa d'une grande habileté pour décider le jeune Knel à venir, accompagné de sa femme et de sa maison, au camp royal. Il lui disait : « Depuis que la calomnie de tes rivaux s'est trouvée émise, depuis qu'Archag a reconnu lui-même ton innocence et qu'il t'a haï à tort, toi, qui es grandement digne de son amour; depuis ce temps,

dis-je, il t'affectionne beaucoup, il te réserve des honneurs et il ne veut pour rien au monde passer les fêtes de *navassart* sans toi (1). »

Knel se mit en route avec toute sa suite; il employa toute une nuit pour gagner le camp royal et y arriva le lendemain de grand matin, quand le jour du dimanche allait commencer. Il advint que ce jour était celui de la fête de Grégoire et de Tiridate qu'on célébrait dans le bourg de Pakavan. A cette fête étaient accourus une immense multitude de gens du pays et plusieurs évêques de différents cantons. Le grand pontife Nersès y avait envoyé Khat, son vicaire, et son archidiacre Mourig, tous deux autorisés par lui à y assister à sa place et à pourvoir à tous les besoins du peuple qui s'y trouvait. Lui-même était resté au camp royal pour y célébrer la même fête. Cette même nuit, en présence du catholicos, on chanta les offices de la manière la plus solennelle.

Le jour ne faisait que poindre quand Knel, suivi de son escorte, s'approchait du camp royal. A peine était-il entré dans le camp qu'on fit savoir son arrivée au roi qui donna l'ordre de l'arrêter, de l'emmener hors du camp et de le tuer. Il se trouvait déjà au milieu du camp, monté sur son cheval et se dirigeant vers la tente royale, d'où il vit sortir beaucoup de serviteurs à pied, armés d'épées et de boucliers, de lances, de poignards, de haches et de piques, qui, se jetant sur le jeune Knel, se saisirent de lui et le firent descendre de cheval. Après lui avoir lié les mains sur le dos, on l'emmena sur le lieu du supplice. Sa femme, qui l'accompagnait en litière, se trouvait au milieu de l'escorte. Quand elle vit son mari arrêté et garrotté, elle se précipita vers la tente qui servait d'église, où l'on récitait les offices pour les gens du camp, réunis pour prier Dieu, et où était alors le grand pontife Nersès. Arrivée près de lui, elle lui apporta la funeste nouvelle de la mort injuste que son mari allait subir, et cria à haute voix : « Va, hâte-toi, car on veut égorger mon époux qui n'est coupable d'aucun crime. » Nersès, interrompant le service, se dirigea aussitôt vers la tente royale, et, y étant arrivé, il se présenta brusquement au roi. Quand celui-ci vit le grand pontife devant lui, il comprit qu'il venait en médiateur pour le dissuader de faire périr Knel; alors le roi, se couvrant la tête et le visage de son hermine, et feignant de dormir, se mit à ronfler pour ne pas entendre les paroles du pontife. Mais le saint homme, s'approchant du roi et le touchant, lui dit : « Seigneur, souviens-toi de ton

(1) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 22.

(2) Cf. sur ces fêtes, les *Recherches sur le paganisme arménien*, trad. d'A. de Stadler, page 23.

(1) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 22.

Seigneur, qui, pour l'amour des hommes, quitta son céleste séjour et prit notre humble et indigne image, afin de nous enseigner la charité, et qu'en suivant l'exemple du maître divin, nous ayons mutuellement pitié les uns des autres, que nous nous aimions avec des égards, et que nous nous gardions de nous faire du mal réciproquement. Eh bien, si tu n'épargnes pas ton frère, ton compagnon, ton proche et ton parent, le Seigneur, qui volontairement s'est fait notre frère, n'aura pas de pitié pour toi ; car il nous a dit : Si tu écoutes le Christ qui te parle par ma bouche, tu ne périras pas. [Qui sait?] peut-être seras-tu privé de ton royaume ; peut-être resteras-tu seul, et personne ne viendra à ton secours. Écoute ce que le Christ vient de dire ; pense à toi-même, ne verse pas le sang de ton frère, de ton parent, en tuant le juste, sans sujet et sans pitié. »

Le roi restait immobile, faisant semblant de ne rien entendre. Il ne se découvrait pas le visage et ne donnait aucune réponse. Étendu sur son siège, enveloppé et couvert comme il était, il ne montrait même pas le moindre désir de se bouger. Tandis que Nersès prononçait ces paroles pour persuader le roi, le chef des bourreaux, Erazmag, arriva, et, entrant dans la tente royale, il dit : « Je viens d'accomplir l'ordre de Votre Majesté. Ayant pris Knel, je l'emmenai sous le mur de Sious ; où je l'ai tué et enterré sur place (1). »

(1) Faustus de Byzance attribue la mort de Knel à des circonstances secondaires, en supposant que ce fut par jalousie que Dirith ourdit contre lui une intrigue auprès du roi Arschag. Moïse de Khorène (liv. III, ch. 21 — 25) paraît avoir mieux compris le sens de ce drame dont il raconte les péripéties avec des détails fort circonstanciés. Pendant une guerre entre les Romains et les Arméniens, Valentinien avait fait périr Tiridate, frère d'Arschag et père de Knel ; mais plus tard, s'étant repenti de cette action criminelle, il accorda à Knel le titre de *hypatos* (consul), ce qui irrita beaucoup Dirith. Knel, ayant épousé Pharandzém, de la rare de Siounie, obtint des sa'rapes arméniens leurs fils qu'il fit élever dans son palais. Dirith profita de cette circonstance pour dénoncer Knel au roi, comme aspirant à la royauté, et il fut appuyé dans ses calomnies par Vartan le Mamigonien, écuyer du roi. Arschag donna l'ordre à Knel de quitter la province d'Ararat et de se fixer ailleurs. Cependant Vartan ne cessait de renouveler ses perfides menées contre Knel et excitait secrètement Arschag contre lui. Ce prince écrivit alors à Knel une lettre que Moïse de Khorène nous a conservée, et, l'ayant invité à une chasse, il le fit tuer traîtreusement par Vartan. Arschag, s'étant débarrassé de Knel, lui fit faire de magnifiques funérailles à Zarichad, et, pour paraître étranger au meurtre de ce prince, il s'abandonna publiquement à la plus vive douleur. Cependant saint Nersès n'ignorait pas le crime d'Arschag et il le maudit. Arschag s'empara des richesses de Knel, et épousa sa femme Pharandzém de laquelle il eut Bab.

Alors saint Nersès commença à parler ainsi : « Vraiment tu es comme l'aspic qui ferme son oreille pour ne pas écouter la voix des psalles, la voix du charmeur habile dans l'art des enchantements ; toi aussi, tu te bouches les oreilles pour ne pas écouter les paroles et les conseils de la divine Écriture ; à l'exemple des bêtes féroces, tu commences à dévorer les hommes. Par conséquent ce qui a été dit d'eux s'accomplira pour toi : « Dieu brisera leurs dents dans leurs bouches. Le Seigneur rompra les dents de la mâchoire des lionceaux. » Puisque tu es allé contre le commandement de ton Seigneur Jésus-Christ, tu seras humilié comme de l'eau qui coule, et, quand il bandera son arc, tu seras terrassé. Telle sera la défaite que je viens de prédire par la bouche du prophète ; votre race arsacide boira le calice jusqu'à la lie, vous vous abreuverez dans cette coupe, vous serez terrassés et vous ne vous relèverez plus. Au second avènement du Seigneur, c'est le feu inextinguible qui vous sera réservé ; alors vous serez dans les ténèbres et vous ne verrez plus la splendeur de la gloire du Fils de Dieu. Mais toi, Arschag, puisque tu viens de commettre l'œuvre de Caïn, tu hériteras de la malédiction de Caïn : toi vivant, tu seras dépouillé de ta royauté ; tu subiras des supplices plus grands encore que ceux endurés par ton père Diran, et ta vie d'ici-bas sera couronnée par une mort cruelle. » Ayant dit cela, le grand pontife Nersès sortit de chez le roi, pour ne plus retourner au camp royal.

Le jeune Knel, emmené près de Sious royale, fut décapité au sommet du monticule, à l'endroit nommé Lesin, tout près de la palissade qui entoure l'enceinte destinée à la chasse des bêtes fauves, vis-à-vis des sources du bosquet de myrte, en face du camp royal.

Alors le roi donna ordre que tous ceux, grands et petits sans exception, qui se trouvaient au camp, se réunissent pour se lamenter et pleurer Knel, le grand *sébouh* (1) arsacide qui venait de subir la mort. Le roi en personne se rendit à cette cérémonie funèbre pour pleurer son neveu dont il avait lui-même ordonné la mort. Assis auprès du corps, il pleurait Knel et ordonnait en même temps qu'on fit entendre de grandes et tristes lamentations autour du corps de sa victime. Pharandzém, la femme de Knel, la tunique déchirée, les cheveux épars, le sein découvert, pleurait et se lamentait au milieu des pleureurs ; elle poussait des gé-

(1) Le mot *sébouh* veut dire, littéralement, « un noble de haut rang, un pair du roi. »

misements, et ses larmes amères faisaient verser des pleurs à tous les assistants. Le roi Arschag, qui venait de voir la femme de Knel à cette cérémonie, se prit de passion pour elle, et, dès ce moment, il conçut l'idée d'en faire son épouse.

Mais celui qui venait de mettre en œuvre tant de trahisons et de calomnies et de préparer cette intrigue pour faire tuer son propre parent, était Dirith. Il avait commis tous ces crimes à cause de la femme [de Knel] dont il était devenu amoureux; et, pour satisfaire sa passion, il avait excité le roi à commettre ce meurtre. Le deuil le plus profond régnait encore, quand Dirith, dans l'ivresse de sa passion, commençait déjà à perdre patience. Il envoya dire à la femme de Knel : « Ne t'afflige point trop, car je suis meilleur que ton mari; je t'aime, c'est à cause de cet amour que je l'ai fait périr pour t'avoir pour épouse. » Telles étaient les propositions adressées par Dirith à Pharandzèm durant le cours des lamentations qui se faisaient autour du corps de son mari. S'abandonnant à des plaintes déchirantes, elle dit : « Vous tous, écoutez; c'est moi qui suis cause de la mort de mon mari; car celui qui, en attachant sur moi ses regards, est devenu amoureux de moi, a fait périr mon mari. » Elle s'arrachait les cheveux, elle poussait des gémissements perçants, en donnant un libre cours à ses lamentations.

Quand ces graves événements eurent été dévoilés à tout le monde, Pharandzèm se mit à la tête des pleureuses qui toutes ensemble commencèrent à chanter, sur un ton lamentable, la convoitise de Dirith, le regard amoureux de ses yeux, ses calomnies, ses secrètes menées contre Knel, le meurtre de ce dernier, avec une voix déchirante, pénétrante et passionnée, que se faisait entendre au milieu des lamentations générales. A peine le chant eut-il cessé, que le bruit [de cet amour] se répandit partout. Il parvint jusqu'au roi Arschag, qui, après s'en être assuré, fut étonné et surpris, et éprouva un vif regret d'avoir ordonné le meurtre de Knel. Il se tordait les mains, en exprimant le profond regret d'avoir commis un tel crime, en disant : « Épris d'un amour blâmable pour la femme de Knel, Dirith a causé tous ces maux, cette calomnie, cette mort cruelle et inutile; à cause de sa passion criminelle, il nous a fait verser le sang innocent; en nous poussant à faire périr son frère, il a accumulé sur notre tête les malédictions éternelles qui vont nous frapper. »

Le roi, après avoir pris des renseignements précis sur tous ces événements, dissimula son dépit pendant quel que temps. La victime était

déjà enterrée dans l'endroit où elle avait été massacrée, et un grand nombre de jours s'étaient déjà écoulés depuis sa mort, lorsque Dirith expédia au roi une dépêche ainsi conçue : « Que le roi daigne me permettre de prendre Pharandzèm, la femme de Knel, pour épouse. » Quand le roi apprit cela, il dit : « Maintenant je suis convaincu de ce que j'ai entendu dire : la femme de Knel a été la cause unique de la mort de ce dernier. » Dès lors, le roi ne cessa de méditer la mort de Dirith afin de venger sur lui le meurtre de Knel. A peine Dirith eut-il eu connaissance des intentions du roi qu'il prit la fuite pendant la nuit, pour se soustraire à la colère d'Archag. On rapporta au roi Arschag que Dirith venait de s'enfuir; alors il donna ordre à tous les nobles qui se trouvaient dans le camp de se mettre à la poursuite de Dirith et de le tuer là où il serait atteint. Plusieurs braves se mirent à la poursuite de Dirith qu'ils rencontrèrent dans la forêt du canton de Pasèn, où il fut tué. Alors Arschag emmena chez lui Pharandzèm, la femme de Knel. Autant le roi Arschag aimait cette femme, autant celle-ci le haïssait, disant que le roi Arschag était velu et qu'il avait la peau basanée. Quand le roi se persuada qu'il lui serait impossible de se faire aimer de cette princesse, il dépêcha des envoyés en Grèce, d'où on lui amena pour femme une certaine Olympie, issue du sang impérial. Arschag l'aima d'un amour ardent et par là excita la jalousie de Pharandzèm, qui, portant envie à Olympie, cherchait le moyen de la perdre. Cependant Pharandzèm venait de mettre au monde un fils qu'on nomma Bab. Ayant grandi et étant devenu fort et robuste, il fut envoyé comme otage à la cour de l'empereur grec. Pharandzèm continuait toujours à nourrir la plus grande jalousie et la plus implacable inimitié contre Olympie, qu'elle cherchait à empoisonner par tous les moyens. Mais elle ne trouvait aucune facilité pour réaliser ses machinations, car Olympie, étant toujours sur ses gardes, ne prenait la nourriture et la boisson que des mains de ses confidentes, et ne buvait que le vin préparé par ces dernières dans les bassins. Quand Pharandzèm vit qu'elle avait épuisé tous les moyens possibles pour faire prendre des breuvages mortels à sa rivale, elle fit saisir un certain Merdchiounig, originaire d'Archamouni, du canton de Daron, qui en ce temps-là était prêtre de la cour, et le fit jeter dans une prison. Alors ce prêtre [se vit contraint] d'accomplir un crime inouï qui, jusqu'à présent, n'avait encore été commis sur la terre par qui que ce soit, c'est-à-dire de glisser du poison dans l'Eucharistie. En mêlant

le poison mortel au saint et divin corps du Seigneur, le prêtre Merdchiounig l'administra à la reine Olympie dans l'église, et mit ainsi fin à ses jours. De la sorte, il accomplit les ordres implacables de l'impie Pharandzém et reçut d'elle en récompense le village de Komgounk, au canton de Daron, dont il était originaire (1).

Le saint catholicos Nersès ne vit plus le roi Arschag jusqu'au jour de sa perte. A la place de Nersès, on fit siéger un certain Tchounag comme chef spirituel : c'était le serviteur des serviteurs de la cour. Le roi donna ordre de convoquer tous les évêques du pays des Arméniens pour sacrer Tchounag en qualité de catholicos de toute l'Arménie. Mais personne d'eux ne se rendit à cet appel, excepté les évêques de Gortouk et d'Aghd-snik, qui, d'après l'ordre du roi, consacrerent Tchounag catholicos. Ce Tchounag était un homme doux, dépourvu d'éloquence, et incapable ni d'enseigner, ni de réprimander ; le roi était sûr d'obtenir son approbation pour toutes les actions qu'il commettrait.

CHAPITRE XVI.

Le roi des Perses, Sapor, invite chez lui Arschag, roi des Arméniens, et lui fait un accueil des plus magnifiques ; le sbarabed arménien, Vasag le Mamigonien, tue le chef de l'écurie du roi des Perses. Le roi Arschag prête serment de fidélité au roi des Perses sur l'Évangile ; il viole son serment et s'enfuit. Sapor, pour se venger, fait massacrer soixante-dix serviteurs de Dieu.

En ce temps-là, le roi des Perses, Sapor, invita chez lui le roi des Arméniens, Arschag, lui fit un accueil magnifique, le combla de faveurs et d'honneurs, l'honora avec des présents en or et en argent, enfin il lui donna tout ce qui est dû à un roi. Il accueillit Arschag comme un frère, comme un fils bien-aimé, et lui céda l'Adherbeidjan, cette vaste contrée, qui occupait le second rang [dans la hiérarchie politique de l'empire perse]. A l'heure des festins, ils étaient toujours ensemble, assis l'un à côté de l'autre sur le même siège, ayant des habits de la même couleur et les mêmes insignes royaux. Chaque jour, le roi des Perses préparait pour lui un diadème semblable au sien. Tous les deux étaient comme des frères du même sang, inséparables dans les banquets et les festins, où ils passaient leur temps dans une joie indécible.

Or, il advint qu'un jour le roi des Arméniens,

(1) Cf. Moïse de Khorène, liv. III, ch. 24, 25.

Arschag, visita une des écuries du roi des Perses. Le chef de l'écurie royale s'y trouvait assis dans un des bâtiments attenants. En voyant le roi, non-seulement il ne lui témoigna aucun égard, mais au contraire il commença à l'injurier, en lui adressant en langue perse ces paroles : « Roi des boucs arméniens, viens et assieds-toi sur ce tas d'herbe. » Le sbarabed de la Grande-Arménie, Vasag le Mamigonien, ayant entendu ces paroles, et enflammé d'une violente colère, tira l'épée qui pendait à sa ceinture, et, d'un seul coup, il trancha sur place la tête du chef de l'écurie du roi des Perses. Il ne supportait jamais des paroles humiliantes pour son roi, et il était prêt à endurer plutôt mille morts que d'entendre des injures adressées à son maître. Quoiqu'il fût dans un pays étranger, entouré de Perses, il n'hésita pas un instant à châtier l'insolence de cet homme. Quand le roi des Perses eut appris ce meurtre, il témoigna beaucoup d'égards au général Vasag, admirant en même temps son intrépidité et son courage. Il le combla de présents et d'honneurs, à cause de son attachement pour son maître. Durant tout le temps de la paix qui régna entre les deux souverains, Vasag fut l'objet de la constante affection de Sapor.

Le roi des Arméniens était encore chez le roi des Perses ; une grande amitié et une paix solide régnaient encore entre eux, quand Sapor eut de vives appréhensions touchant le roi des Arméniens, Arschag. Il craignait qu'il ne trahît l'alliance mutuelle et ne se détachât de lui en se rangeant du parti de l'empereur grec. Il n'avait aucune confiance en lui et il redoutait beaucoup de le voir rompre le pacte d'alliance. En conséquence, il exigea que le roi Arschag lui fit un serment : « Déclare, lui disait-il, et jure-moi que tu ne me trahiras jamais. » Pressé de la sorte, il fut contraint de faire venir des prêtres de l'église de la ville de Ctésiphon (Dispon), dont le principal s'appelait Mari. On apporta le saint Évangile ; le roi des Perses, Sapor, fit prêter au roi des Arméniens, Arschag, serment sur l'Évangile de Dieu, qu'il ne le trahirait jamais et qu'il conserverait le pacte d'alliance conclu entre eux. Tous ces pourparlers avaient lieu par l'intermédiaire du chef de la maison des Mamigoniens, c'est-à-dire par le frère aîné du sbarabed Vasag, qui se nommait Vartan et qui était un des principaux favoris du roi Sapor. Le général arménien Vasag, qui portait envie à son frère aîné Vartan et voulait lui nuire, s'efforça de brouiller les deux souverains. Il conseilla au roi des Arméniens de prendre la fuite ; et ce dernier y consentit sans beaucoup

d'hésitation. Le roi Sapor, instruit de son intention, dit : « Si, vous autres Arméniens, aviez prêté serment de bon cœur et avec sincérité, votre roi ne m'aurait jamais trahi et pris la fuite. Je suis convaincu que vous avez usé d'artifices pour me tromper, et que vous avez comploté traitreusement avec lui, avant de le décider à s'enfuir. Vous n'avez d'autre pensée que de vous emparer du royaume des Arsacides : voilà tout ce que vous cherchez ! »

Alors le roi Sapor jura par le Soleil, l'Eau et le Feu, en disant qu'il ne laisserait pas en vie un seul homme confessant la religion chrétienne, et il ordonna de massacrer tous les chrétiens. Alors on emmena les prêtres, les diacres et le principal prêtre Mari à leur tête, en tout soixante-dix personnes, et on les égorgea tous dans une même fosse. Sapor fit attacher le saint Évangile sur lequel le roi Arsachag avait prêté serment, avec des chaînes de fer, le scella avec sa propre bague, puis il ordonna de le mettre dans la trésorerie et de l'y garder soigneusement.

CHAPITRE XVII.

Sapor, roi des Perses, persécute les chrétiens.

En ce temps-là, quand le prêtre Mari et les soixante-dix autres prêtres eurent subi le supplice de la mort, le roi Sapor suscita la plus grande persécution contre la religion chrétienne ; il chargeait les chrétiens d'impôts onéreux, leur infligeait des peines et des châtimens, après quoi il donna l'ordre de passer au fil de l'épée tous ceux qui, dans son royaume, portaient le nom de chrétien, sans aucune exception. A la suite de cet ordre, on massacra les chrétiens par milliers et par dizaine de milliers, pour qu'il n'en restât pas un seul dans les domaines du roi.

CHAPITRE XVIII.

Vartan est mis à mort par le roi Arsachag, à l'instigation du sbarabed Vasag, frère de Vartan.

Cependant Vartan, chef de la maison des Mamigoniens, étant venu en ambassade de la part du roi des Perses auprès du roi des Arméniens, Arsachag, lui remit la lettre [de Sapor], en ajoutant que ce dernier resterait comme par le passé, fidèle, non-seulement à la paix et à l'amitié réciproque, mais aussi au serment juré. En outre, Vartan disait : « Sapor est prêt à oublier le passé, si tu restes fidèle au pacte d'alliance et si tu ne trahis pas le serment que tu as juré selon

les lois de la religion. Dans le cas contraire, il t'abandonne [aux remords] de ta propre conscience et à ta foi que tu trahiras. » Le roi Arsachag écouta avec beaucoup de calme ce que Vartan venait de lui dire, et lui promit de se conformer au vœu [du roi des Perses]. Après quoi il le congédia avec de grands égards et le laissa aller dans ses domaines pour s'y reposer des fatigues de son long voyage. Vartan partit aussitôt.

Pendant le séjour de Vartan, chef de la famille des Mamigoniens, chez Arsachag, Vasag, frère cadet du premier, ne se trouvait pas auprès du roi. Mais quand il arriva, [après le départ de son frère], il commença à exciter le roi contre son aîné, en disant : « Vartan ne pense qu'à te livrer au roi des Perses, il ne médite que ta perte ; si tu ne te hâtes pas de t'en défaire le plus tôt possible, il te fera périr et l'Arménie entière avec toi. » La reine, de son côté, répétait les mêmes paroles, confirmant celles du général Vasag. Elle avait de la rancune contre Vartan, parce qu'il avait traitreusement, et avec de grands serments, engagé son [premier] mari Knel à venir trouver le roi Arsachag, afin de le faire périr. A cause de cette haine invétérée, la reine ne se lassait pas d'exciter le roi, qui enfin se décida à rassembler des troupes et à les faire marcher contre Vartan. Il confia leur commandement à Vasag, frère de Vartan.

Arrivés dans le district de Daïk, appartenant à Vartan, ils le trouvèrent dans son château fort d'Erakhani (1). Quand les gens du lieu virent le détachement, et Vasag à sa tête, ils ne conçurent aucune crainte, et ne prirent aucune précaution, croyant que c'était l'escorte du frère [de Vartan], et que son arrivée ne pouvait annoncer rien de funeste. On le vit, lui et son détachement, mettre pied à terre devant la tente de Vartan, dressée dans la vallée au pied même du château. Les gens de Vasag portaient tous des armes sous leurs habits. [En ce moment, Vartan], entièrement nu, se lavait la tête. Il était courbé, attendant qu'on lui versât de l'eau, quand plusieurs hommes, se jetant sur lui avec des épées, lui en portèrent des coups, de telle sorte qu'il ne put même pas se relever et fut tué sur place.

La femme de Vartan était enceinte et sur le point d'accoucher. Elle était en haut du château assise sur un siège, quand une grande clameur retentit aussitôt. A peine l'eut-elle entendue,

(1) Cette localité n'est citée que cette seule fois, par Faustus, comme se trouvant dans le canton de Daïk. Les autres écrivains arméniens n'en font aucunement mention. — Cf. Indjldji, *Géogr. anc.*, page 373.

qu'elle se précipita de son siège, et, tandis qu'elle courait, elle mit au monde un enfant, auquel on donna le nom de son père, Vartan.

CHAPITRE XIX.

Le roi des Arméniens, Arschag, massacre les satrapes sans raison et sans pitié.

Dès le moment où le saint pontife Nersès s'éloigna du camp royal, il n'y eut personne qui pût en imposer au roi, lui donner des conseils ou le reprendre; dès lors il se livrait à des actes d'une cruauté sans exemple. Plusieurs satrapes furent massacrés par lui; des familles satrapales furent totalement anéanties; les domaines de plusieurs familles furent réunis au fisc. La race des Gamsaragan, par exemple, qui possédait les districts de Schirag et d'Archarouni, fut détruite entièrement, et leurs cantons furent acquis par le fisc. Vasag, sbarabed des Arméniens, parvint à soustraire à la mort un seul petit garçon de cette famille, nommé Sbantarad, et à le sauver. Ce dernier rentra plus tard en possession de ses domaines (1). Le roi Arschag donna ordre de construire dans le district d'Archarouni un fort qui fut nommé Ardaker (2); et comme c'était un des châteaux les plus importants, ce canton était désigné par le roi pour approvisionner de vivres les magasins destinés à l'entretien de sa maison.

CHAPITRE XX.

Guerre acharnée entre les Grecs et les Perses; secours apporté par Arschag, roi des Arméniens, au roi des Perses; il fait passer au fil de l'épée les troupes grecques. Arschag, trompé par Antov de Siounie, s'enfuit de la cour de Sapor, roi des Perses.

Quand pour la première fois le roi Arschag, foulant aux pieds ses serments, s'enfuit de chez le roi Sapor, ce dernier ne chercha nullement à l'inquiéter, parce qu'il soutenait alors une guerre des plus acharnées contre l'empereur grec. Le roi des Arméniens, Arschag, voyant cette guerre devenir de jour en jour plus menaçante, attendait patiemment, dans sa présomption,

(1) Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III. ch. 31) raconte aussi en détail les cruautés commises par Arschag envers les satrapes. Il parle de l'extermination complète de la race des Gamsaragan, dont il convoitait la forteresse Ardaker et leur ville Erouantachad. Spantarad, qui échappa seul au massacre de cette famille, était le fils d'Arschavir.

(2) Sur cette forteresse, cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, p. 396.

quel serait celui des deux souverains qui solliciterait son secours. Il espérait que l'empereur grec lui ferait des ouvertures à ce sujet, et il se serait rendu avec empressement à son appel. Toutefois il fut déçu dans son attente, car les Grecs ne lui firent aucune proposition dans ce sens.

Cependant le roi des Perses, Sapor, dépêcha vers Arschag des ambassadeurs chargés de lui rappeler son premier serment et de lui dire : « Mon frère, si tu es disposé à me prêter ton concours pendant cette guerre, tu feras bien d'arriver à la tête de ton armée. Car, si tu te ranges de notre côté, je sais d'avance que la victoire est à nous. » Ce fut avec la plus grande joie que le roi des Arméniens, Arschag, entendit cette proposition. Il manifesta [sur-le-champ] sa volonté d'aller porter secours à Sapor, roi des Perses. Il ordonna à son sbarabed Vasag de réunir et de préparer les troupes, ce qui fut exécuté sans délai. Une armée de quatre cent mille hommes d'élite et de braves soldats, courageux et habitués aux fatigues de la guerre, fut bientôt sur pied. Elle était composée de soldats armés de toutes pièces, munis de piques, d'épées, de haches, et d'archers habiles, dont les coups étaient sûrs. C'étaient des gens pleins de courage qui ne tournaient jamais le dos à l'ennemi, des cavaliers cuirassés, ayant la tête couverte d'un casque, avec des drapeaux, des étendards et des trompettes au son retentissant.

Le roi Arschag se mit en route, entouré d'une multitude de satrapes; il traversa l'Aghdshnik, qui faisait partie de ses domaines; et, se précipitant dans le pays d'Arouatsasdan, il ne s'arrêta que devant la ville de Medzpin (Nisibe), où devait avoir lieu la bataille. Alors, des deux côtés, on se prépara, afin d'arriver au lieu du combat, dans le temps voulu.

Les troupes grecques, campées sur le bord de la mer, étaient innombrables comme [les grains] de sable. L'armée perse se faisait attendre, car elle était encore en marche, se dirigeant vers l'endroit désigné. Cependant le roi des Arméniens, étant arrivé avant les Perses, campait au rendez-vous fixé; ses troupes, fatiguées de leur inactivité, commençaient à perdre patience. Elles voulaient, sans attendre les Perses, attaquer l'empereur grec et terminer la guerre à elles seules. Chaque corps de l'armée arménienne était prêt à engager l'attaque; le général Vasag lui-même avait une ardeur égale à celle de ses compagnons d'armes; pour lui, tout obstacle était facile à vaincre, car il voulait à tout prix commencer et terminer lui-même le combat

avec ses propres ressources, sans attendre le secours de l'armée perse.

C'est ainsi que toute l'armée arménienne se présenta à son souverain Arschag, en le suppliant de ne pas attendre l'arrivée du roi des Perses, Sapor. Elle lui demandait la faveur de mettre fin à l'entreprise pour laquelle elle était venue, c'est-à-dire d'attaquer l'ennemi le plus vite possible, au lieu de séjourner dans un pays étranger; car elle préférerait plutôt mourir, que de vivre loin de sa patrie. Le roi Arschag fut contraint de céder et consentit à livrer le combat. Alors le général Vasag, sbarabed de la Grande-Arménie, ordonna à l'armée arménienne de se préparer.

Après lui avoir fait prendre les armes, Vasag, à la tête de tous les braves soldats d'Ararat, fondit sur le camp ennemi, et fit passer au fil de l'épée tous les Grecs, de telle sorte que personne ne fut épargné. Les Arméniens s'emparèrent d'un riche butin, de trésors immenses, et prirent tout ce que possédaient les troupes grecques.

Dès que le combat fut terminé, le roi des Arméniens alla se reposer avec ses troupes jusqu'au moment où le roi des Perses arriva, accompagné d'une armée immense, innombrable. Quand ce dernier eut appris les hauts faits accomplis par les Arméniens, [les résultats] du combat qu'ils avaient livré et de la victoire qu'ils avaient remportée, enfin que l'affaire était déjà terminée, il fut frappé d'admiration et d'étonnement. Il s'empressa aussitôt de combler de grands honneurs le roi des Arméniens Arschag, tous les grands, ainsi que le sbarabed Vasag.

Le roi des Perses, Sapor, consulta alors [les chefs] de son armée sur les présents et les récompenses qu'on pourrait dignement accorder au roi Arschag, qui venait d'accomplir de si grandes choses, de donner des marques d'une valeur à toute épreuve, de battre un si redoutable ennemi, de livrer une si grande bataille, de laquelle il était sorti victorieux, et qui avait couvert ses alliés d'une gloire aussi éclatante. « Car si nous avions été présents, [dit-il], et si la fortune nous avait été favorable, ce n'est qu'avec le secours des Arméniens que l'armée arienne aurait pu espérer triompher de l'ennemi. Mais voilà que le roi des Arméniens [seul] vient de combattre sans nous, et qu'il a remporté des succès et accompli des actions d'éclat dont personne n'est capable de lui disputer le mérite. Eh bien, comment le récompenserons-nous? »

Préoccupé qu'il était, il se demandait : « Que puis-je lui offrir? » Alors les satrapes, répondant au roi des Perses Sapor, lui dirent : « Tu peux lui

donner ce que tu voudras et le récompenser comme bon te semblera; car tu possèdes une immense quantité d'or, d'argent, de perles et d'étoffes de soie; tu n'as qu'à choisir et lui en donner selon ta volonté. » Mais le roi des Perses, Sapor, répondit à ses princes en disant : « Ce que vous venez de dire n'est pas encore une preuve d'amitié [solide]; je veux contracter une telle amitié avec le roi des Arméniens, Arschag, qu'elle soit indissoluble et éternelle. Je lui donnerai pour femme ma fille, je lui octroierai un domaine tellement vaste que, quand il voudra venir chez nous de l'Arménie, il puisse, pendant son voyage depuis l'Arménie jusqu'à Ctésiphon (Dispon) s'arrêter partout dans ses propres possessions. Voilà ce que nous ferons pour le roi! Quant au commandant en chef Vasag, aux grands et autres généraux, nous leur distribuerons de l'or, de l'argent, des soieries et des perles. » Les conseillers du roi et les grands accueillirent cette proposition et l'approuverent, en disant : « C'est ce qu'il faut faire absolument. »

Cependant Sapor, roi des Perses, engageait le roi des Arméniens, Arschag, à venir sans délai avec lui en Assyrie pour y célébrer son mariage [avec sa fille], avec une pompe vraiment royale. Arschag et ses troupes ne se prêtèrent pas volontiers à entreprendre ce voyage lointain; car tous, et chacun d'eux en particulier, avaient grande envie, selon les habitudes des Arméniens, de rentrer sans tarder dans leurs foyers. Antov, chef du canton de Siounie, apprenant que le roi des Perses, Sapor, voulait donner sa fille en mariage au roi des Arméniens, Arschag, conçut la plus vive inquiétude, et dès lors il ne cessa de concevoir des craintes mortelles. Il pensait qu'aussitôt qu'Arshag prendrait pour épouse la fille du roi des Perses, [la reine] Pharandzém, qui était sa propre fille, tomberait en disgrâce, car cette princesse, qui était la veuve de Knel, était alors la femme d'Arshag, roi des Arméniens. Il était dans de continuelles appréhensions, pensant qu'une fois qu'Arshag prendrait une autre femme, sa propre fille devrait subir une grande humiliation.

C'est alors qu'Antov se mit à chercher, dans son esprit inquiet, le moyen de troubler la profonde amitié qui liait les deux souverains. Antov commença par le général arménien Vasag, auquel il offrit une quantité d'or; de même il corrompit tous les grands, afin de pouvoir parvenir à faire rompre les relations d'intimité qui existaient entre les deux rois. Tous les grands, aveuglés par l'or de la corruption, s'engagèrent à lui prêter leur concours. Alors Antov, par les

machinations les plus coupables, essaya d'entraîner dans son complot un des conseillers les plus intimes et les plus influents du roi des Perses, pour qu'il se chargeât de brouiller Sapor et Arschag. Après lui avoir donné une immense quantité d'or, Antov lui mettait même dans la bouche les paroles qu'il devait dire au roi, en feignant de le prévenir qu'Arschag voulait s'enfuir parce que le roi des Perses avait pris la ferme résolution de se saisir de lui et de le tuer. [Antov ajouta] : « Après lui avoir dit cela, tu nous feras appeler en conseil et tous les anciens affirmeront la véracité de tes paroles. » Après quoi le conseiller du roi des Perses, entrant chez le roi des Arméniens, commença à raconter les paroles que le traître Antov lui avait apprises : « O roi des Arméniens, Arschag, quitte ces lieux, car le roi des Perses, Sapor, a pris la ferme résolution de se saisir de toi et de te faire mourir : » A ces mots, le roi Arschag, frappé d'étonnement, resta ébahi, puis il dit : « Quoi ! est-ce là la récompense des grands services que je viens de lui rendre ? » A l'instant même, le roi Arschag ordonna de réunir en sa présence tous les grands, tous ses conseillers, le sbarabéd Vasag, son beau-père Antov et en général tous les satrapes, et leur raconta ce qu'il venait d'entendre de la bouche du Perse. Alors tous ensemble dirent d'un commun accord : « Il y a déjà longtemps que nous avons entendu cela, seulement nous n'osions pas te le dire ; mais la chose est malheureusement très-vraie. Maintenant, ô roi, réfléchis et fais en sorte de t'enfuir en même temps que nous. » Le roi Arschag fit présent de beaucoup d'or et d'argent au Perse qui venait de lui faire cette communication. Sur ces entrefaites, on se prépara à partir. Après avoir délibéré avec ses grands, le roi des Arméniens, Arschag, avec tout ce qu'il y avait en fait d'hommes au camp arménien, se leva pendant une nuit, monta à cheval et s'enfuit. On laissa sur place les tentes, les pavillons, les bagages, en un mot le camp entier et on s'en alla furtivement. Dans le camp des Perses, personne ne se douta de rien jusqu'à la pointe du jour.

Quand, à l'heure de la présentation, tous les rois et les grands princes se rendirent chez le roi des Perses pour le féliciter, on ne vit parmi eux, ni le roi des Arméniens Arschag, ni ses grands. Alors Sapor ordonna aux siens d'aller au camp du roi Arschag et de savoir la cause qui l'avait empêché de venir rendre hommage au roi des Perses. On se rendit au camp, et on le trouva désert, car il n'y avait plus personne : on n'y trouva que des pavillons, des tentes, des toiles,

des rideaux, des sièges, des lits, des ustensiles de toute espèce, des bagages et même des trésors abandonnés, excepté les armes qu'on avait prises en partant. Enfin, ceux qui étaient allés au camp revinrent et racontèrent à Sapor, roi des Perses, tout [ce qu'ils venaient de voir]. A peine eut-il appris la chose, qu'il comprit, en homme sage, ce qui était arrivé, et il dit : « Ce sont des gens de notre maison qui ont fait prendre la fuite au roi des Arméniens, ce sont nos serviteurs, des gens attachés à notre propre cour qui ont engagé Arschag à s'enfuir. » Et il dépêcha sur-le-champ les plus considérables parmi ses grands pour se porter vers le roi des Arméniens, afin de l'assurer de son amitié, jurant d'observer fidèlement son serment, et de l'engager à revenir sur ses pas, afin de rechercher et de découvrir les paroles de la calomnie. Mais le roi des Arméniens ne voulut ni prêter l'oreille aux paroles des envoyés de Sapor, ni retourner dans le pays des Perses. Depuis ce jour, il s'engagea entre le roi des Arméniens, Arschag, et Sapor, roi des Perses, une guerre acharnée qui dura plus de trente ans.

CHAPITRE XXI.

Guerre entre Sapor, roi des Perses, et Arschag, roi des Arméniens ; ce dernier remporte la victoire.

Après que le roi des Arméniens, Arschag, se fut enfui du royaume de Sapor, roi des Perses, ce dernier, pendant huit ans, ne lui témoigna aucune rancune ; au contraire il ne faisait qu'entretenir Arschag de paroles amicales, en le priant de conserver la paix et l'union établies entre eux, car il était sans cesse menacé de soutenir une guerre continuelle et sans relâche avec les empereurs grecs. Arschag, roi des Arméniens, ne faisait aucune attention à lui et n'exprimait aucun désir de se rapprocher du roi des Perses. Il avait rompu toute relation avec Sapor ; et non-seulement il ne lui envoyait pas de présents, mais il ne voulait même pas qu'on prononçât son nom en sa présence. Néanmoins le roi des Perses ne cessait de lui envoyer de riches cadeaux avec ses ambassadeurs, tandis que, d'un autre côté, il continuait à guerroyer contre les empereurs grecs.

Mais, quand la paix fut conclue entre les empereurs grecs et Sapor, roi des Perses, un pacte d'alliance fut rédigé et scellé par l'empereur des Grecs, et remis au roi des Perses. Dans ce pacte d'alliance, il était écrit : « Je te cède la ville de Medzpin en Arouastan, ainsi que

la Mésopotamie syrienne; quant aux régions méditerranéennes d'Arménie, j'en fais l'abandon; si tu en fais la conquête et si tu les soumetts, je prends l'engagement de ne pas venir au secours des Arméniens. » L'empereur grec, se voyant pressé et dans une position difficile, fut contraint de mettre son sceau sur ce traité qu'il renvoya au roi des Perses. C'est à cette condition qu'il put s'échapper des mains de ce dernier.

Une fois la paix consolidée entre l'empereur grec et le roi des Perses, ce dernier se prépara à faire la guerre à Arsachag, roi des Arméniens. Les troupes arméniennes qui gardaient les frontières et étaient campées à Kandzag d'Adherbeidjan (Aterbadagan) se hâtèrent d'en prévenir leur maître avant que Sapor eût atteint le territoire de l'Adherbeidjan. Aussitôt informé [de cette invasion], Arsachag, roi des Arméniens, donna ordre à son sbarabed Vasag de rassembler toutes ses troupes et d'aller à la rencontre du roi des Perses, Sapor. Après les avoir réunies dans un même endroit, Vasag le sbarabed, commandant de toutes les armées arméniennes, les passa en revue et trouva une cavalerie armée de toutes pièces, munie de piques, formant ensemble six cent mille hommes, animés d'un même sentiment et d'une même pensée. A la tête de cette cavalerie, Vasag se mit en marche, et, fondant sur le roi des Perses, il le mit en pleine déroute. Tous les soldats perses sans exception furent passés au fil de l'épée; le roi Sapor put seul s'échapper au galop d'un cheval. Les Arméniens, après avoir porté l'incendie et la dévastation dans toute la Perse, après avoir fait un immense butin, [revinrent sur leurs pas] et, occupant le lieu du combat, ils gardèrent le territoire de la Perse.

CHAPITRE XXII.

Après cette première bataille, trois combats ont lieu avec les Perses dans le pays des Arméniens; ceux-ci triomphent encore de leurs ennemis.

En ce temps-là, Sapor, roi des Perses, rassembla une armée aussi nombreuse que les sables de la mer et une prodigieuse quantité d'éléphants. Il divisa son armée en trois corps. Il en confia deux au commandement des généraux Antigan et Hazaravoukhd, se réservant la direction du troisième. Le roi ordonna à ses troupes de faire irruption en Arménie par trois endroits différents. Cet ordre arriva à la connaissance du roi des Arméniens, Arsachag, et du général Vasag, qui [de leur côté] rassemblèrent une immense

quantité de troupes. Nonobstant leur diligence, les Perses pénétrèrent en Arménie en y faisant leur entrée par trois endroits à la fois.

Le roi Arsachag divisa aussi son armée en trois corps, dont il confia le premier au sbarabed Vasag, le second à Pakas, frère de ce dernier, qui avait l'esprit borné, mais avait fait preuve d'une bravoure excessive, et lui-même prit le commandement du troisième corps. Ordre fut donné de partir et de livrer sans tarder la bataille aux troupes perses. Le sbarabed Vasag, s'étant mis en marche, rencontra le premier détachement perse, commandé par Hazaravoukhd, qui avait déjà pénétré dans le canton de Vanant et se trouvait dans le lieu nommé Eréval. C'est ici que Vasag livra bataille aux troupes perses, les vainquit et les mit en pleine déroute; celles-ci prirent la fuite et se dispersèrent. Alors le général Vasag lança ses soldats à la poursuite des Perses fugitifs qui furent tous exterminés. On s'empara de dépouilles immenses et des éléphants.

Le même mois, la même semaine, le même jour, Pakas arriva à la tête de ses troupes. Il rencontra le second corps d'armée perse sous le commandement du général Antigan qui avait assis son camp aux environs des pêcheries royales d'Arèsd. Prévenus d'avance de l'arrivée de Pakas, les Perses se préparèrent à attaquer les troupes arméniennes pour les combattre. Pakas fondit sur elles, attaqua l'ennemi de front, fit un grand carnage dans les rangs des Perses et tua Antigan sur le lieu du combat. Après quoi, Bagas rencontra la troupe des éléphants, au milieu desquels il en vit un qui était orné magnifiquement, ayant les bannières royales déployées sur lui. Pakas, croyant le roi sur cet éléphant, mit pied à terre, tira son épée et se jeta sur l'animal. L'épée à la main, il se précipita sous [le ventre de] l'éléphant, et lui trancha les nerfs [des pieds]. L'animal tombant sur lui l'écrasa, car Pakas n'eut pas le temps de se sauver, de sorte que tous les deux périrent sur place. Quoique le général Pakas mourût dans ce combat, les troupes perses néanmoins furent massacrées sans qu'aucun homme pût échapper.

La même année, la même semaine, le même jour, car les trois combats eurent lieu dans la même journée, le roi Arsachag arriva avec les troupes qui étaient sous son commandement. Il trouva l'ennemi campé dans le district de Pasen, au lieu nommé Oskha (Okhsa?). Le roi Arsachag se jeta sur le camp des Perses pendant la nuit et passa tous les ennemis au fil de l'épée. Sapor seul, monté sur un cheval, s'enfuit avec peine, gagnant le territoire du pays des Perses.

Alors les messagers partis des trois détachements avec la nouvelle de la victoire se rencontrèrent. Excepté Pakas, qui seul tomba dans un des combats, tous étaient sains et saufs. Ce fut Dieu qui accorda cette victoire. Les Arméniens portèrent la dévastation dans le territoire de la Perse jusqu'à la contrée qu'on nomme Khar-dizan. Ils s'emparèrent d'immenses trésors, de grandes richesses, de beaucoup de butin, d'armes et d'ornements, en un mot ils s'enrichirent outre mesure.

CHAPITRE XXIII.

Méroujan Ardzrouni se révolte contre Arschag, roi des Arméniens; il passe chez le roi des Perses, Sapor, et commence à susciter la guerre; il renie Dieu et cause de grandes calamités au pays des Arméniens.

En ce temps-là, Méroujan Ardzrouni, un des grands satrapes, se révolta contre le roi des Arméniens, vint se présenter à Sapor, roi des Perses, et, prêtant serment entre ses mains, il lui jura fidélité comme son vassal pour toujours. Avant tout, il renia la [vraie] vie qu'il avait en Dieu, car, ayant abandonné la foi chrétienne, il renonça au nom de chrétien et embrassa la religion du mazdéisme (1), c'est-à-dire celle des Mages; il se prosterna devant le Soleil et le Feu, en confessant que les [vrais] dieux sont ceux que le roi des Perses adore. Après quoi, il conclut le pacte suivant avec Sapor, roi des Perses. Si Sapor parvenait à triompher des Arméniens et à conquérir leur territoire, et si lui, Méroujan, venait à rentrer dans son pays et dans ses propres domaines, alors il serait le premier à construire dans sa propre maison un *artouschan* (2), c'est-à-dire une maison pour adorer le feu. Il jura par la mort et la vie, promettant d'accomplir ce qu'il disait en paroles. Alors on organisa une armée plus nombreuse que la première, à la tête de laquelle on plaça le traître Méroujan, pour envahir le pays des Arméniens. Sous la conduite de Méroujan, les Perses incendièrent et dévastèrent l'Arménie tout entière; on foulait [les hommes] aux pieds des éléphants; on accrochait les femmes au timon des chariots, et on massacrait tous les habitants des provinces septentrionales de l'Arménie.

Le roi Arschag était encore dans les contrées in-

(1) *Mazdezn* est la transcription arménienne du mot zend *mazdayasna*, qui veut dire « adorateur d'Ahauramazda ou Ormuzd. »

(2) Mot zend signifiant « temple du feu ».

férieures du canton d'Ankegh, à Oudesd, quand les troupes perses détruisirent, saccagèrent et dévastèrent les régions méditerranéennes. Le général arménien, Vasag, se hâta aussitôt de réunir ses troupes; mais ce qu'il parvint à rassembler n'était qu'un corps d'élite de dix mille cavaliers armés de toutes pièces. Il voulait, à leur tête, atteindre les Perses. Aussitôt que les généraux de l'armée du roi des Perses apprirent que le général arménien, Vasag, était occupé à rassembler ses troupes, ils s'emparèrent du peu de gens qui restaient dans le pays et partirent en toute hâte pour la Perse, en les emmenant avec eux en captivité. Cependant Vasag le Mamigonien se mit à leur poursuite et les atteignit quand ils étaient encore sur le territoire de l'Adherbeidjan. Les troupes perses, abandonnant les captifs, s'enfuirent avec Méroujan. Après avoir délivré des prisonniers en grand nombre, les Arméniens retournèrent tranquillement auprès du roi Arschag.

CHAPITRE XXIV.

Méroujan engage le roi des Perses, Sapor, à continuer la guerre; il sert de guide à Sapor. Méroujan envahit l'Arménie; il s'empare des ossements des rois Arsacides. Le général Vasag, après avoir triomphé de l'ennemi, reprend ces ossements.

Après cela, le traître Méroujan s'efforçait d'entretenir la haine violente du roi des Perses, Sapor, contre le roi Arschag. Sapor rassembla de nouvelles troupes, et envoya des émissaires pour épier les mouvements du roi Arschag. Tandis que ce dernier, à la tête de ses troupes, attendait l'arrivée des Perses sur le territoire d'Adherbeidjan, ceux-ci, sous la conduite de Méroujan, firent une incursion dans l'Arménie par un autre côté. Car le roi des Perses, Sapor, avec son armée innombrable, passant par Aghdsnik, par le grand Dzop, par Ankegh-doun, par le canton d'Andsid, par Dzop de Schabé, par le district de Mzour, par Taranagh et par Egéghiatz, se répandit comme un torrent violent, en ravageant les territoires de ces cantons. On brûlait, on pillait, on passait au fil de l'épée une multitude d'hommes, on attachait aux timons des chariots des femmes et des enfants, on foulait les autres sous les herbes, on jetait une immense quantité d'hommes aux pieds des éléphants et on emmenait en captivité un grand nombre de jeunes gens. Un nombre considérable de châteaux forts et de forteresses furent rasés. Après s'être emparés de la grande ville de Tigranocerte,

(Dikranaguerd), située dans le district d'Aghdsnik, gouvernée par le ptieschkh, les Perses la démantelèrent. Ayant emmené en captivité quarante mille familles, ils prirent le chemin du canton du grand Dzop : ils s'emparèrent de quelques-uns des châteaux, mais il en resta d'autres dont ils ne purent se rendre maîtres. Ils allèrent mettre le siège devant le château fort d'Ankegh, qui était dans le district d'Ankegh-donn, parce que là se trouvaient plusieurs tombeaux des rois arméniens de la race des Arsacides, et des trésors entassés et accumulés par les anciens, depuis un temps immémorial. Mais, comme ce château était imprenable, ils ne parvinrent pas à s'en emparer, et ils furent forcés de lever le siège et de s'en aller. C'est ainsi qu'ils durent renoncer à conquérir beaucoup d'autres châteaux forts dont ils ne purent s'emparer. Il n'y eut que l'inaccessible château d'Ani, situé dans le district de Taranagh, qui, par suite des intrigues du traître Mérroujan, ouvrit ses portes aux Perses. Dès que ceux-ci eurent escaladé les murailles, ils s'empresèrent de les démanteler et d'en faire descendre les immenses trésors renfermés dans le château. En ouvrant les tombeaux des premiers rois arméniens, des vaillants Arsacides, ils enlevèrent leurs ossements et les emportèrent comme trophées. Un seul tombeau celui du roi Sanadroug, résista à leurs efforts, à cause de sa construction forte, solide, immense, et qu'on aurait cru fabriquée par des géants et avec un art parfait. Ayant quitté ce lieu, ils s'éloignèrent et ils ravagèrent tous les pays par où ils passaient. Ils se dirigèrent ensuite vers les contrées de Pasen, pour attaquer par derrière les troupes du roi des Arméniens.

Sur ces entrefaites, arriva un messager vers le roi Arschag avec cette funeste nouvelle : « Tandis qu'assis dans l'Adherbeidjan, tu attends que l'ennemi t'attaque par devant, le voilà qui dévaste par derrière notre pays tout entier et il va bientôt t'attaquer toi-même. » A cette nouvelle, le roi des Arméniens Arschag et son général Vasag passèrent aussitôt en revue leurs troupes. A ce moment, le général Vasag n'avait à sa disposition que soixante mille hommes, braves guerriers, animés d'un même sentiment et d'une même volonté pour la guerre, prêts à combattre pour leurs femmes et pour leurs enfants, décidés à sacrifier leur vie pour leur patrie, pour leur église et ses serviteurs, pour la foi en Dieu, et pour leurs maîtres, les souverains arsacides. Il arriva même que beaucoup de gens enlevèrent de leurs sépultures les restes des rois qui étaient morts, et s'exilèrent volontairement avec ces saintes dépouilles.

Le sbarabed Vasag, laissant le roi Arschag avec ses serviteurs dans un lieu inaccessible du pays des Mèdes (Mar), se mit en marche, et, à la tête de ses soixante mille hommes, il arriva dans la province d'Ararat, centre de l'Arménie, où il trouva les troupes perses, nombreuses comme les grains de sable sur les bords de la mer, et campées aux environs de cette province. Vasag, avec sa troupe, attaqua brusquement pendant la nuit le camp du roi des Perses, passa au fil de l'épée presque toutes les troupes de l'ennemi, le roi excepté, qui seul, à cheval, s'échappa avec peine. Il poursuivit quelques fugitifs qui avaient échappé au massacre jusqu'aux frontières de leur pays, et s'empara d'un riche butin. Après ce grand carnage, les Arméniens délivrèrent les ossements de leurs rois des mains des Perses, qui les emportaient dans leur pays. « Nous emportons, disaient-ils, d'après leur coutume païenne, les ossements des rois des Arméniens avec nous, pour que la gloire, la fortune et la valeur de ces rois passent avec leurs dépouilles dans notre pays. » Vasag délivra aussi tous les captifs arméniens. Quant aux ossements des rois, il les fit ensevelir dans un village de la province d'Ararat, nommé Aghdskh, et situé dans un des plus tortueux et inaccessibles défilés de la grande montagne d'Arakadz. Après cela, Vasag commença à rétablir l'ordre dans le pays, et à réparer les ravages produits par l'ennemi et par l'incendie.

Le traître Mérroujan, cette fois encore, échappa avec le roi des Perses par la fuite. Dès lors, le roi Arschag, de concert avec le général Vasag, prit grand soin de la défense de son pays, en surveillant les frontières de l'Arménie jusqu'au dernier jour de leur vie.

CHAPITRE XXV.

Le roi Arschag tente une invasion en Perse; il attaque le camp du roi Sapor à Thavresch, et le met en déroute.

Arschag, roi des Arméniens, ayant rassemblé auprès de lui des troupes nombreuses comme le sable, marcha contre la Perse. Vasag, qui avait convoqué comme auxiliaires les Huns et les Alains, alla rejoindre Arschag à la tête de son corps d'armée. En même temps, le roi des Perses, accompagné de toutes ses troupes, se porta de son côté contre les Arméniens, et se dirigea vers leur pays. Mais les Arméniens entrèrent en grande diligence dans l'Adherbeidjan, où ils trouvèrent le camp du roi des Perses, assis à Thavresch.

Le sbarabed Vasag, avec ses deux cent mille

hommes, attaqua le camp des Perses. Le roi seul put s'échapper, monté sur un cheval. Tout le camp ennemi fut pris par les Arméniens qui y firent un immense butin. Ils massacrèrent la plus grande partie des troupes perses. Après quoi, ils portèrent la dévastation dans tout le pays d'Adherbeidjan, en le saccageant de fond en comble, et en emmenant en captivité des populations aussi nombreuses que les étoiles [du ciel]. Après avoir passé le reste des habitants au fil de l'épée, les Arméniens prirent grand soin de garder les frontières de leur pays avec la plus grande vigilance.

CHAPITRE XXVI.

Vin le Perse, avec quatre cent mille hommes, essaye d'envahir l'Arménie; il est vaincu par les troupes arméniennes.

Après cela, Sapor, roi des Perses, envoya contre Arschag, roi des Arméniens, Vin, à la tête de quatre cent mille hommes. Aussitôt arrivé dans le pays, ce dernier lança ses troupes sur toute la surface du territoire de l'Arménie. Le roi Arschag, averti de cette invasion, alla attaquer l'armée perse, dont il détruisit la plus grande partie, en chassant devant lui le reste des fugitifs jusqu'aux frontières de la Perse. Revenant sur leurs pas, les Arméniens occupèrent le lieu du combat.

CHAPITRE XXVII.

Le général perse, Antigan, s'avance avec une armée de quatre cent mille hommes, pour dévaster l'Arménie; le sbarabed arménien, Vasag, va à sa rencontre, à la tête de cent vingt mille hommes, et le défait, ainsi que son armée.

Après cela, le roi des Perses, ayant réuni une armée d'élite et de bons guerriers au nombre de quatre cent mille hommes, l'expédia sous le commandement du général Antigan contre le roi des Arméniens, pour s'emparer de son royaume et le livrer à la dévastation et à l'incendie. Antigan arriva et fit irruption en Arménie. Le sbarabed arménien, Vasag le Mamigonien, alla à sa rencontre avec cent vingt mille hommes. Il défait Antigan, battit son armée de sorte que personne n'échappa, et, après avoir pris tous les bagages de l'ennemi, il s'établit sur le champ de bataille.

CHAPITRE XXVIII.

Hazaravoukhd, un des satrapes perses, est envoyé par le roi Sapor à la tête de huit cent mille hommes

pour envahir l'Arménie. Vasag, avec cent dix mille hommes, va à sa rencontre, et le défait lui et son armée, sur le territoire d'Aghdsnik.

Hazaravoukhd, un des généraux perses, fut envoyé avec la mission d'incendier, de ravager et de ruiner le pays des Arméniens de fond en comble. Se dirigeant vers le district d'Aghdsnik, il se préparait à répandre ses troupes dans l'Arménie entière et dans tout son territoire. Mais Vasag, s'étant porté à sa rencontre, le défait entièrement et chassa devant lui le reste des fugitifs qui s'enfuirent en Perse. Hazaravoukhd fut tué pendant le combat.

CHAPITRE XXIX.

Témavout Vécémagan, avec une armée de neuf cent mille hommes est envoyé par Sapor, roi des Perses, contre Arschag, roi des Arméniens; le général arménien Vasag le bat avec toute son armée.

Ensuite, arriva en Arménie Témavout Vécémagan, de la race de Kavous (Gavosagan), envoyé par Sapor, roi des Perses, avec une armée de neuf cent mille hommes pour livrer bataille aux Arméniens. Les troupes arméniennes se préparèrent à l'attaque, ayant à leur tête le général Vasag, et se portèrent à la rencontre de l'ennemi pour lui offrir le combat. L'armée perse fut vaincue et tourna le dos. Le carnage que fit Vasag dans les rangs des Perses fut immense; il n'épargna personne. Il tua Vécémagan qui se tenait au milieu de son armée. Quant à ceux qui échappèrent au massacre, les Arméniens les poursuivirent loin de leurs frontières.

CHAPITRE XXX.

Vahridch, à la tête d'une armée de quatre millions d'hommes (?), fond sur le roi Arschag. Il est défait avec toute son armée par le général arménien Vasag.

Ensuite on vit arriver Vahridch, [fils] de Vahridch, avec une armée de quatre millions (?) de Perses, envoyée par le roi Sapor en Arménie, pour ravager ce pays et le détruire entièrement. Les Perses atteignirent un lieu nommé Makhasian. Le général Vasag les rencontra avec quarante mille hommes, les battit, fit un massacre des plus sanglants et n'épargna personne. Dans ce combat, Vahridch fut tué. Après cela, les troupes arméniennes surveillèrent les frontières de leur pays.

CHAPITRE XXXI.

Koumant Sapor se vante en présence de Sapor, roi des Perses, [de conquérir l'Arménie]. Il marche à

à tête de neuf cent mille hommes ; il est défait et chassé honteusement du pays des Arméniens.

Après cela, Koumant Sapor, se vantant [de sa valeur] en présence du roi Sapor, fut envoyé par ce dernier [en Arménie], avec neuf cent mille hommes, et, ayant pris pour guide le traître Mérourjan, de la famille des Ardzrouni, Arménien d'origine, il pénétra en Arménie, dont les frontières étaient généralement mal défendues. Les Perses se répandirent sur toute l'étendue de l'Arménie, où ils rassemblèrent du butin et ravagèrent le pays tout entier. Le général arménien Vasag, ayant préparé [les siens], marcha contre eux ; il atteignit le détachement du roi et fondit sur lui. Koumant Sapor fut le premier que tua Vasag ; après quoi les Arméniens, se répandant dans la plaine, massacrèrent les Perses jusqu'au dernier. Mérourjan le traître parvint seul à s'enfuir, monté sur un cheval, et se sauva en Perse.

CHAPITRE XXXII.

Téhgan, chef de race, envoyé avec de nombreuses troupes par Sapor, roi des Perses, contre Arschag, roi des Arméniens, est défait par Vasag, général des Arméniens.

Après cela, Sapor, roi des Perses, rassembla ses troupes ; il réunit une armée aussi nombreuse que les sables de la mer, armée de piques, au nombre de quatre millions (?) d'hommes. Téhgan, chef de race, qui était parent des généraux arméniens, c'est-à-dire des Mamigoniens, fut envoyé par Sapor en Arménie. Il trouva que les Arméniens veillaient attentivement et qu'ils étaient prêts à livrer combat. Le général Vasag, à la tête de soixante-dix mille combattants, rencontra les Perses, les battit et les obligea à prendre la fuite devant lui. Téhgan, chef de race, parent de Vasag, fut tué par ce dernier. Mérourjan Ardzrouni, qui lui servait de guide, échappa seul par la fuite.

CHAPITRE XXXIII.

Sourén Pahlav, avec une nombreuse armée, est défait comme ses prédécesseurs.

Cependant Sapor, roi des Perses, rassembla de nouveau des troupes, organisa et forma plusieurs légions de braves combattants avec un nombre considérable d'éléphants, qu'il confia à Sourén Pahlav, parent d'Arshag, roi des Arméniens, sous la conduite de Mérourjan ; et il les envoya combattre les Arméniens. Le général arménien Vasag le rencontra avec trente mille hommes, fit un carnage horrible des troupes perses, et

attaquant face à face Sourén, il le tua. Toutefois Mérourjan parvint [encore] à prendre la fuite.

CHAPITRE XXXIV.

Abagan Vécémagan prend parti dans cette guerre ; il n'est pas plus heureux que ses prédécesseurs.

Après Sourén, Vécémagan parut à la tête d'une immense armée guidée par Mérourjan. Il était envoyé par Sapor, roi des Perses, en Arménie, pour conduire la guerre. Le sbarabed arménien Vasag fut chargé de se porter à sa rencontre. Il attaqua Abagan Vécémagan et ses troupes, les défit complètement, et personne ne put échapper. Mérourjan le traître put seul s'enfuir.

CHAPITRE XXXV.

Zig, chef des secrétaires de Sapor, roi des Perses, envoyé par ce dernier avec une armée nombreuse en Arménie, périt comme ses prédécesseurs.

Après cela, Sapor, roi des Perses, envoya Zig (1), son premier secrétaire, pour faire la guerre aux Arméniens ; il lui donna pour guide Mérourjan. Son armée se composait de cohortes et de légions aussi nombreuses que le sable de la mer. Ayant pénétré en Arménie, le général arménien, Vasag, rencontra l'ennemi et lui livra le combat ; après avoir tué Zig, il massacra une partie de ses troupes, l'autre fut obligée de prendre la fuite. Cette fois encore, on ne parvint pas à s'emparer de Mérourjan.

CHAPITRE XXXVI.

Sourén le Perse veut continuer la guerre après Zig ; il tombe aux mains de Vasag et périt avec ses troupes.

Après la mort de Zig, Sourén le Perse fut envoyé [en Arménie] par Sapor, roi des Perses. Il vint à la tête de six cent mille combattants pour présenter le combat au roi des Arméniens, Arschag ; il avait encore Mérourjan pour guide. Alors Vasag, sbarabed arménien, réunit toutes les troupes satrapales, et, pendant la nuit, il s'introduisit à pied dans le camp ennemi, l'épée à la main, avec dix mille combattants d'élite. On y fit

(1) Ammien Marcellin (XXVII, 12), en parlant du siège d'Artogérasse, dit que cette expédition était confiée à deux Arméniens transfuges, Cylax et Artaban. Or, au ch. 54, qu'on lira plus loin, Faustus dit que l'un des chefs de l'armée perse, chargé d'assiéger Artaguers (Artogérasse), s'appelait Zig ; on peut donc supposer que Cylax et Zig sont un même personnage dont le nom aura été altéré par Ammien Marcellin ou par les copistes de son Histoire.

un horrible carnage; Sourèn le Perse fut pris et amené en présence du roi Arschag, qui donna ordre de l'assommer à coups de pierres. Quant à Méroujan, il put encore s'échapper par la fuite.

CHAPITRE XXXVII.

Herevschoghoun, envoyé par le roi des Perses, avec neufcent mille hommes, en Arménie, donne aux Arméniens une nouvelle occasion de triompher de leurs ennemis.

Herevschoghoun alla à son tour porter la guerre en Arménie. Lui aussi était parent du roi des Arméniens. Vasag, après avoir préparé et armé toutes ses légions, s'avança à la rencontre des Perses, les contraignit à prendre la fuite, en les chassant devant lui. Herevschoghoun et Méroujan prirent la fuite.

CHAPITRE XXXVIII.

Alanozan (Aghanaozan), à la tête de quatre millions (?) d'hommes, marche sur l'ordre du roi des Perses pour combattre le roi des Arméniens; il est vaincu par Vasag.

Aghanaozan, de la race de Pahlav et de la famille des Arsacides (1), se fit fort en présence de Sapor, roi des Perses, d'envahir le territoire de l'Arménie. Arschag, roi des Arméniens, prévenu à temps de son invasion, confia ses troupes au sbarabed arménien, Vasag. Le roi plaça tous les satrapes arméniens sous le commandement de ce dernier et les envoya à la rencontre de l'armée perse. Vasag vainquit et repoussa ce qui restait d'ennemis dans le pays des Perses. Puis, revenant sur ses pas, il organisa la défense des frontières de l'Arménie.

CHAPITRE XXXIX.

Le grand satrape Potégan, avec ses quatre cent mille hommes, est exterminé par le sbarabed arménien, Vasag.

Après cela, Poïégan, grand satrape perse, entra

(1) Ce personnage est mentionné par Moïse de Khorène. (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 34). Toutefois les faits racontés par l'Hérodote arménien, sont en complet désaccord avec le récit de Faustus. Selon Moïse de Khorène, Arsachag prit la fuite dès qu'il apprit l'arrivée de Alanaozan Pahlavig dans ses États, car il était abandonné de la plupart des satrapes qui s'allièrent au général de l'armée perse et se rendirent volontairement auprès de Sapor. Celui-ci les combla d'honneurs et les renvoya dans leur patrie. C'est alors, dit Moïse de Khorène, qu'Arschag envoya un message à Alanaozan pour l'engager à cesser de le poursuivre, mais celui-ci refusa d'accueillir ses propositions.

avec quatre cent mille hommes dans l'Adherbeïdjan, afin d'envahir l'Arménie. Vasag, lui barrant le chemin avec son armée, battit les troupes perses et tua Poïégan à Thavresch. Il mit le feu au palais du roi des Perses, et, ayant trouvé le portrait de ce prince, il en fit une cible et lui décocha des flèches. Méroujan, qui était venu avec les Perses, parvint seul à s'enfuir.

CHAPITRE XL.

Vatchagan, à la tête d'une armée de cent quatre-vingt mille hommes, marche à la conquête de l'Arménie; il est mis en fuite avec ses troupes par le sbarabed Vasag.

Vatchagan, un des satrapes perses, fit irruption en Arménie à la tête d'une armée de cent quatre-vingt mille combattants. Le général arménien, Vasag, laissant le roi Arsachag dans le château fort de Tarioun, se mit en marche avec toutes les troupes arméniennes, et fonda sur le camp de Vatchagan. Il tua Vatchagan et fit un immense massacre dans le camp ennemi. Méroujan seul, qui était venu comme guide, se sauva avec un petit nombre de combattants.

CHAPITRE XLI.

Meschgan fait une invasion en Arménie avec troiscent cinquante mille hommes. Il est vaincu par Vasag et par les troupes arméniennes.

Un satrape perse, nommé Meschgan, se mit en route pour présenter le combat au roi Arsachag. Le général Vasag dirigea ses troupes contre lui. Des deux côtés on s'attaqua avec une grande impétuosité. L'armée arménienne triompha des troupes perses et en fit un tel carnage que personne ne put s'échapper. Meschgan lui-même fut tué, mais Méroujan parvint à s'enfuir.

CHAPITRE XLII.

Marouljan, à la tête de six cent mille hommes, vint contre le roi Arsachag, sont battus et exterminés par le sbarabed Vasag.

Un grand satrape, appelé Marouljan, vint livrer combat aux Arméniens. Il pénétra dans le centre de l'Arménie, à la tête d'une armée de six cent mille combattants. Ce satrape avait pris pour guide Méroujan Ardzrouni. Vasag, avec les troupes arméniennes, rencontra l'armée perse, la défit et tua Marouljan. Méroujan s'échappa seul.

CHAPITRE XLIII.

Le chef des Zintag, à la tête d'une armée de neuf cent mille hommes, fond sur le roi d'Arménie; il est défait avec ses troupes par le général Vasag.

Un certain chef des Zintag se chargea du commandement des troupes du roi des Perses, et envahit le territoire d'Adherbeidjan. Le général arménien, Vasag, se hâta d'aller à sa rencontre. Pendant la nuit, il fondit sur le camp des Perses, passa ces derniers au fil de l'épée et tua le chef des Zintag au milieu du camp. Le traître Mèroujan parvint encore à s'enfuir.

CHAPITRE XLIV.

Le prince royal Bab, possédé par les dev, commet des abominations.

Bab, fils d'Arschag, avait pour mère Pharandzèm, originaire de Siounie et veuve de Knel, tué par le roi Arschag, qui prit pour épouse la femme de sa victime. C'est de cette Pharandzèm qu'il eut un fils nommé Bab. Aussitôt après la naissance de l'enfant, son père, qui était un impie et ne craignait pas Dieu, le voua aux *dev* (1). A la suite de cela, l'enfant fut possédé par les *dev*, qui le dirigèrent d'après leur volonté. Quand il devint grand, il se livra au péché, à l'adultère, à la sodomie et à toutes sortes d'abominations; c'était en outre un homme très-efféminé.

Sa mère, avertie de ces abominations et ne pouvant plus supporter cette mauvaise renommée, dit au chambellan de son fils de l'appeler dans la chambre de Bab, quand celui-ci ferait entrer chez lui ceux avec qui il était en liaison coupable. Le jeune homme était déjà dans son lit et avait fait mander ses compagnons de débauche, quand il

(1) Les *dev* étaient des génies malfaisants selon l'ancienne religion des Perses (Burnouf, *Comm. sur le Yaçna*, t. I, p. 8). — Cf. Emin, *Rech. sur le pagan. arm.*, page 27 de la trad. fr. — On verra quelques lignes plus bas que les *dev* prenaient la forme de serpents blancs pour tourmenter leurs victimes. Il n'y a donc pas de doutes à avoir sur le rôle des *dev* dans la mythologie arménienne, puisque Faustus nous révèle ici un fait fort intéressant, qui confirme le *Zend-Avesta* (Vendidad-Sadé, dans le *Zend-Avesta*, t. I, part. II, p. 305, éd. Anq. Duperron), et ce qu'avance M. Ernin, touchant les mauvais esprits qu'il considère comme les agents d'Ahriman, bien que cette divinité ne soit pas mentionnée dans les auteurs arméniens comme faisant partie de leur Panthéon. Le nom d'Ahriman, corrompu en celui de Kharaman, est devenu chez les Arméniens le nom du serpent et du Diable (History of Vartan, by Elisæus, éd. Neumann, page 84, note 9). — Cf. aussi A. Maury, *Histoire des religions de la Grèce antique*, t. I n° 133, et note 3.

vit entrer brusquement sa mère qui se plaça devant lui. Le jeune prince se mit alors à gémir et à se lamenter, en disant à sa mère : « Lève-toi, et va-t-en, je ne puis plus supporter ta présence et je mourrai si tu restes dans cette chambre. » Sa mère lui répondit : « Non, je ne quitterai pas cette chambre ; » mais lui continua à se plaindre et à gémir encore plus fort. C'est alors que Pharandzèm vit de ses propres yeux des serpents blancs qui s'enroulaient autour des pieds du lit et se tordaient sur le jeune Bab pendant qu'il restait couché. [Cependant le prince] ne cessait de gémir et d'appeler ses jeunes compagnons de débauche. Alors Pharandzèm se rappela ce qui s'était passé, lors de la naissance de son fils, quand son père le voua aux *dev*. Elle comprit que c'étaient bien eux, qui sous la figure des serpents se tordaient sur [le corps de] son fils. Fondant alors en larmes, elle dit : « Malheur à moi, ô mon fils ! tu es sous la puissance des *dev*, et je n'en savais rien. » Après avoir prononcé ces mots, elle se leva et s'en alla, laissant son fils assouvir sa passion. C'est ainsi que, possédé par les *dev*, Bab, fils d'Arschag, ne discontinuait pas de commettre des abominations tous les jours de sa vie jusqu'à son avènement au trône, et depuis jusqu'à sa mort (1).

CHAPITRE XLV.

Saguesdan, grand-maitre de la garde-robe du roi Sapor, est envoyé par ce dernier en Arménie; il est mis en fuite par le général arménien, Vasag.

Après cela, le roi des Perses, Sapor, rassembla ses troupes, au nombre de quatre cent mille hommes, et les ayant placées sous le commandement du grand-maitre de la garde-robe, Saguesdan, il les envoya en Arménie. Dès qu'elles furent arrivées dans ce pays, ces troupes se répandirent dans tout le royaume d'Arménie. Alors les principaux satrapes arméniens se réunirent à un rendez-vous donné, où ils décidèrent que le roi Arschag ne devait point prendre part personnellement au combat qui allait se livrer. Après cela, le général arménien Vasag, de concert avec tous les grands et les principaux satrapes de la Grande-Arménie, fit essayer aux troupes perses une défaite complète. Il tua Saguesdan, grand-maitre de la garde-robe. Mèroujan Ardzrouni seul s'échappa par la fuite.

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 38 et suiv.

CHAPITRE XLVI.

Schabesdan, grand-maître de la cour, venu avec une armée de cinq millions (?) d'hommes en Arménie, est entièrement défait par les troupes arméniennes.

Schabesdan, grand-maître de la cour, qui était venu à la tête d'une armée de cinq millions (?) d'hommes, se préparait à pénétrer dans l'intérieur de l'Arménie. Cependant le général arménien, Vasag, après avoir rassemblé les légions arméniennes, se mit à leur tête et se porta à la rencontre des Perses, qu'il massacra tous, y compris Schabesdan, grand-maître de la cour de Perse. Mérioujan fut le seul qui se sauva par la fuite.

CHAPITRE XLVII.

Le grand-maître de la garde-robe des Mages, avec cent quatre-vingt mille hommes, livre bataille au roi des Arméniens; il est défait comme ses prédécesseurs.

Après cela, le grand-maître de la garde-robe des Mages, avec cent quatre-vingt mille combattants, vint livrer bataille au roi des Arméniens, Arschag. En un lieu [désigné], se réunirent les troupes arméniennes et le sbarahed Vasag qui avait été jadis le nourricier du roi Arschag. Quoiqu'ils eussent mis beaucoup de diligence dans leur marche, ils ne purent cependant parvenir que jusqu'à Maghkhazan. Ce fut dans cet endroit que les deux armées se heurtèrent; les Perses furent vaincus et prirent la fuite devant Vasag et les troupes arméniennes. Le grand-maître de la garde-robe des Mages fut tué, et l'armée entière qu'il commandait fut massacrée. Mérioujan seul, monté sur un coursier fougueux, put échapper au massacre.

CHAPITRE XLVIII.

L'intendant général des vivres, avec neuf cent mille hommes, arrive pour combattre les troupes du roi des Arméniens; il est défait par eux et le général Vasag, à Saghamas.

L'intendant général des vivres du roi des Perses vint à la tête d'une armée de neuf cent mille hommes à Saghamas, dans le canton de Gordjekh. Ayant assis son camp dans un lieu inaccessible, il se préparait à livrer combat à Arschag, roi des Arméniens. Alors arriva le général arménien, Vasag, avec dix mille combattants d'élite, et il se tint en embuscade aux environs du camp. La nuit venue, il fondit sur le camp [ennemi] et fit passer tout le monde au fil de l'épée, de sorte que per-

sonne ne put s'enfuir. Mérioujan qui, à ce moment, était loin de l'armée, s'enfuit seul.

CHAPITRE XLIX.

Mérioujan, avec quatre cent mille hommes, présente le combat au roi des Arméniens; il est défait par Vasag et par les troupes arméniennes.

Enfin un certain Mérioujan arriva en Arménie à la tête d'une nouvelle armée perse. Il vint avec quatre cent mille hommes pour livrer combat à Arschag, roi des Arméniens. De leur côté, les troupes arméniennes, ayant à leur tête le général Vasag, fondirent sur l'ennemi comme des lions furieux, massacrèrent les Perses, et tuèrent Mérioujan. Cette fois encore Mérioujan put s'échapper par la fuite.

CHAPITRE L.

Désorganisation du royaume d'Arménie. Plusieurs satrapes arméniens se révoltent et passent du côté de Sapor, roi des Perses; affaiblissement du royaume d'Arménie.

Pendant trente-quatre ans, l'Arménie soutint la guerre contre le roi des Perses; des deux côtés on se sentait fatigué, harassé et épuisé. C'est alors qu'on vit les grands quitter un à un le camp du roi des Arméniens et se disperser, en abandonnant leur maître Arschag. Ce furent les principaux satrapes qui donnèrent l'exemple de cette désertion: en premier lieu le ptieschkh d'Aghdsnik, le ptieschkh de Norschiragan, ceux de Mahgurdoun, de Nihoragan et de Tassendré, de concert avec tous les satrapes d'Aghdsnik, avec le corps des troupes et toute la population de cette province. Ils abandonnèrent le roi Arschag, et vinrent se présenter à Sapor, roi des Perses. Ils se hâtèrent de se retrancher dans [leurs domaines] du côté de l'Arménie, de l'autre côté de la muraille, nommé Dzoraï, et y pratiquèrent des portes. De cette manière, ils séparèrent entièrement leur pays de l'Arménie.

En second lieu, c'était le ptieschkh de Koutar (Koutor), puis le seigneur du canton de Dzoraï, le seigneur du district de Goghp et avec eux celui de Kartmanadzor, [enfin] tous ceux dont les domaines se trouvaient de leur côté ou confinaient aux domaines des premiers, ou bien étaient situés dans leurs alentours; tous abandonnèrent Arschag, roi des Arméniens, et allèrent se présenter au roi des Perses, Sapor. La province d'Artsakh, le district des Demori, le pays de Gortik, tous célèbres par leur position inattaquable, se révoltèrent contre Arschag. Ensuite le seigneur du canton de Gortik alla se présenter au roi des Perses.

Après cela, le pays de Mar, qui est au delà de l'Adherbeïdjan, se révolta contre le roi d'Arménie et se rendit indépendant. Il refusa de reconnaître son autorité, et son exemple fut suivi par le pays de Gasp. Saghamous, seigneur d'Andsit, de concert avec le prince du grand Tzop, abandonnèrent aussi Arschag, et allèrent trouver l'empereur grec. [A la suite de tous ces événements], les régions méditerranéennes [de l'Arménie] commencèrent à concevoir de la défiance pour leur roi et à se détacher de son obéissance, en refusant de prendre part à aucune de ses entreprises. C'est ainsi que le pouvoir royal s'affaiblit considérablement.

Vahan, frère du sbarabed Vasag, de la maison des Mamigonien, séduit par son neveu (fils de sa sœur) Méroujan Ardzrouni, se révolta aussi contre Arschag, roi des Arméniens, et se rendit auprès du roi des Perses, Sapor. Pour gagner entièrement les bonnes grâces de ce dernier, Vahan renia la [vraie] vie en Jésus-Christ et consentit à confesser la religion des Mages, c'est-à-dire à adorer le Feu, l'Eau, et le Soleil, et à renier la foi chrétienne, dans laquelle il était né. Il entra dans les bonnes grâces du roi des Perses, l'excita par ses calomnies contre le roi des Arméniens, Arsachag, et contre Vasag, chef de sa propre famille, en lui rappelant la mort de Vartan, « qui, ajoutait-il, est mort à cause de toi ».

Vahan devint alors le favori de Sapor, qui lui donna pour femme sa propre sœur Ormizdtoukh; dès lors la plus grande intimité régna entre Vahan et Sapor qui lui accorda le cousin (1) et les honneurs dont jouissaient ses ancêtres. Il investit Vahan de grands honneurs, en présence de son armée, en lui promettant beaucoup de biens. A partir de ce moment, le nombre des Arméniens commença à diminuer (2).

CHAPITRE LI.

Les satrapes restés en Arménie viennent se réunir chez le catholicos arménien Nersès, pour porter plainte contre leur roi Arsachag, qu'ils abandonnent.

Alors tous les hommes du royaume d'Arménie, s'étant rassemblés, se rendirent chez le grand

(1) De même que les seigneurs perses, les princes arméniens avaient à la Porte de Perse, leur place et leur cousin distincts. (Moïse de Khorène, III, 51, 65. — Moïse de Gaghangaidoutz, I, II, c. 1. — Agathange, p. 593, Ed. de Venise.) — Cf. Patcanian, *Essai d'une histoire des Sassanides*, page 13, § 4 de la trad. franç.

(2) Faustus est encore en désaccord complet dans ce chapitre avec Moïse de Khorène qui raconte (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 36) qu'à la mort d'Arschag, Sapor

pontife arménien Nersès; c'étaient de grands satrapes, des chefs et des gouverneurs de provinces, des seigneurs de cantons, des intendants et des chefs de villages qui se présentèrent devant Nersès et lui dirent : « Seigneur, tu sais toi-même qu'il y a déjà trente ans, que grâce à notre roi Arsachag, nous n'avons pas eu une année de repos; nous n'avons pu essuyer la sueur de notre front que par le tranchant de l'épée, et par la pointe de la lance. Nous sommes découragés, nous ne pouvons plus combattre, nous aimerions mieux faire ce qu'ont fait nos compagnons, c'est-à-dire aller chez le roi des Perses et lui rendre hommage : il ne nous reste que cela à faire, car nous sommes las de guerroyer. Si le roi Arsachag a besoin de continuer la guerre avec Sapor, il n'a qu'à demander l'assistance de Vasag et de son beau-père Antov; quant aux gens de l'Arménie, dorénavant personne n'ira lui porter secours. Combattre le roi perse, ou ne pas le combattre, ne dépend que du bon plaisir d'Arschag : nous lui laissons le champ libre, cela ne nous regarde plus. »

Saint Nersès leur répondit comme on devait bien s'y attendre, et leur adressa les paroles suivantes : « Réfléchissez, pensez bien et souvenez-vous du commandement que Notre-Seigneur nous a prescrit par rapport aux serviteurs, c'est-à-dire d'obéir à ceux qui sont nos maîtres. Vous tous, qui êtes présents ici, vous pouvez rendre témoignage que vous êtes redevables de beaucoup aux rois arsacides. C'est d'eux que quelques-uns de vous ont reçu en apanage des cantons entiers, d'autres ont été nommés chefs de contrées; à ceux-ci, des villages et des bourgs considérables ont été accordés, à ceux-là, on a donné des trésors et des terres. Quoique cette abominable race des Arsacides soit coupable devant le Dieu Créateur, néanmoins elle a été tout pour vous : elle vous a tous protégés, elle vous a tirés de la boue, elle vous a tous relevés, les uns par des honneurs, les autres par le pouvoir, les troisièmes par de hautes charges. Oui, le roi Arsachag est coupable devant Dieu, il est redevable d'intérêts à son Créateur, c'est-à-dire que la vengeance doit retomber sur lui; mais Dieu, par sa grande et immense miséricorde, l'a épargné, ainsi que vous, à cause de lui. Néanmoins vous voilà prêts à vous précipiter dans la servitude des idolâtres, à vous priver de

envoya une armée en Arménie sous les ordres de Méroujan. Le roi aurait donné, selon le même historien, sa sœur Ormizdtoukh en mariage à Méroujan avec de nombreux villages et des domaines en Perse, et lui aurait même promis le trône d'Arménie, à la condition de convertir tout le pays au magisme.

la [vraie] vie en Dieu et à renier vos propres maîtres qui vous ont été donnés par Dieu même; [vous êtes prêts] à aller servir des maîtres étrangers et à rechercher leur religion sans Dieu. Est-ce que vous préféreriez par exemple aimer et accepter ces derniers et rejeter votre roi qui adore le Créateur? Supposons qu'Arshag soit le plus méchant des hommes, cependant il est adorateur de Dieu: j'admets qu'il soit pécheur, mais il est votre roi! Vous venez de me dire que, pendant des années entières, vous avez fait la guerre pour sauver vos personnes, vos âmes, votre pays, vos femmes, vos enfants, et ce qui est le plus grave encore, vos églises, les serviteurs de la foi que nous avons en Notre-Seigneur Jésus-Christ, et que Dieu vous a toujours accordé la victoire. Au lieu du Christ votre Seigneur, vous voulez servir le magisme et ses adorateurs; vous voulez abandonner notre Créateur et ses préceptes qui vous prescrivent de rester fidèles aux maîtres, selon la loi imposée par lui. Peut-être [à la suite de tout cela], votre Seigneur Dieu, dans sa colère, va vous détruire entièrement, vous livrer à jamais à la triste servitude des idolâtres, de sorte que ce joug pèsera à jamais sur nous. Alors vous implorerez Dieu, mais il ne vous écoutera point, car c'est de bon gré que vous serez allés en servitude chez des maîtres idolâtres et cruels, chez des hommes ignorants et sans Dieu. Une immense quantité de maux vous attend et vous ne serez pas en état de vous en débarrasser. »

Alors toute l'assemblée, réunie dans un même lieu, commença à pousser des clameurs et à vociférer, en disant: « Eli bien, allons-nous-en, rentrons chacun dans nos foyers, car nous ne sommes pas disposés à entendre de semblables paroles. » Et ils se retirèrent tous dans leurs maisons.

CHAPITRE LII.

Le roi Sapor fait en ce moment cesser la guerre avec Arshag, roi des Arméniens, et l'engage avec des promesses à conclure la paix.

Cependant le roi des Perses, Sapor, invita Arshag à venir le trouver pour conclure la paix avec lui et cimenter une amitié solide, en lui adressant des prières et des lettres accompagnées de présents. Quoique Arshag fût disposé à continuer la guerre, les troupes arméniennes refusèrent formellement de lui obéir. C'est alors [seulement] que de bon gré ou de force, il se vit contraint d'écrire une lettre de soumission au roi des Perses, Sapor, comme il convenait à un vassal de le faire vis-à-vis de son maître, et de lui envoyer des présents [comme gage] de réconciliation.

CHAPITRE LIII.

Le roi Sapor fait de nouvelles propositions à Arshag, roi des Arméniens; ce dernier se rend à son appel et meurt.

Après cela, Sapor, roi des Perses, envoya une seconde députation vers le roi des Arméniens, Arshag. Elle était chargée de lui dire: « Si moi et toi, nous sommes en paix, il faut que nous nous voyions, et que dès ce moment nous vivions comme un père et un fils. Cependant si tu persistes à ne pas venir me voir, c'est pour moi la preuve que tu cherches à entretenir la guerre entre nous. » Alors, Arshag demanda à Sapor un serment solennel pour qu'il puisse se rendre auprès de lui sans appréhension. Ce dernier fit apporter du sel et, d'après l'usage établi en Perse pour assurer l'inviolabilité du

Προκοπίου Καισαρείως Ιστορίαι.

..... Διὸ δὴ καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην πρὸς Περσῶν ἔλαχεν. Ἀπαξ δὲ ἡ τῶν Ἀρμενίων ἱστορία φησὶ νόμου τοῦ ἀμφὶ τῷ λήθῃ φρουρίῳ παραλελύσθαι τὴν δύναμιν Πέρσαις τράπωι τοιῷδε.

Πόλεμος ποτε Πέρσαις τε καὶ Ἀρμενίοις ἀκέρυκτος γέγονεν εἰς δύο καὶ τριάκοντα ἔτη ἐπὶ Πακουρίου μὲν Περσῶν βασιλεύοντος, Ἀρμενίων δὲ Ἀρσάκου Ἀρσακίδου ἀνδρός. Τούτῳ τε τῷ πολέμῳ μηχανομένῳ κεκακῶσθαι μὲν ἔς ἄγαν ἀμφοτέρους ξυνέβη καὶ διαφερόντως τοὺς Ἀρμενίους. Ἀπιστία δὲ πολλῇ ἔς ἀλήλους ἔχόμενοι ἐπικηρυκεύσθαι παρὰ τοὺς ἐναντίους οὐδέτεροι εἶχον. Ἐν τούτῳ δὲ Πέρσαις τετύχηκε πόλεμον πρὸς ἄλλους βαρβάρους τινὰς οὐ πόρρω Ἀρ-

Procopii de bello persico, lib. I. cap. 5. (Ed. Paris, pg. 15 et seq. — Ed. Bonn. T. I. pg. 26 et sq.)

..... Quæ causa fuit appellationis ejusmodi (i. e. Oblivionis). Semel autem legi, quæ est de castello Oblivionis, abrogatam vim datunquæ laxamentum fuisse, Armeniorum monumenta fidem faciunt. Res ita contigit.

Persis aliquando bellum fuit cum Armenis inexpugnabile per annos xxxij imperante illis Pacurio (i. Sapor), his Arsace ex genere Arsacidarum. Et graviter quidem utrosque, sed Armenos in primis afflixerat bellum impendio diuturnius. Eo processerat mutua diffidentia, ut neutri integrum sibi esse putarent caduceatores mittere. Interim forte accidit ut cum aliis barbaris Armenis accolis bellum Persæ susciperent. Hic Armeni quo summa is

serment, le fit cacheter avec une bague [sur le chaton de laquelle] était la figure d'un sanglier (1), et il l'envoya à Arschag, avec une lettre ainsi conçue : « Au cas où Arschag se refusera après un tel serment de venir me trouver, qu'il se prépare à recommencer la guerre » (2).

Les gens du pays des Arméniens, ayant appris et entendu [ces nouvelles], ne donnèrent pas de répit à Arschag ; ils le pressaient par tous les moyens d'aller se présenter devant le roi des Perses, Sapor. Alors Arschag, roi des Arméniens, accompagné du sbarabed arménien son nourricier, se mit en route non sans regret et quitta le pays des Arméniens pour se rendre en Perse, auprès du roi Sapor. Aussitôt arrivés, tous les deux, c'est-à-dire le roi Arschag et le sbarabed Vasag, furent reçus par le détachement de la garde qui se composait de nobles, et, bien qu'ils étaient surveillés, ils jouissaient toutefois de leur liberté. Cependant, le roi Sapor ayant fait venir le roi Arschag en sa présence, le reçut avec dureté comme un vassal. Le roi des Arméniens s'avoua coupable et criminel envers lui, et il fut de nouveau remis à la garde du détachement qui l'avait accompagné, pour y être surveillé.

(1) Cf. Moïse de Gaghangaidoutz, *Hist. des Aghouank*, liv. II. ch. I. — Patcanian, *Essai d'une hist. des Sassanides*, pg. 13. §. 5 de la trad. franc.

(2) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III. ch. 34, 35.

CHAPITRE LIV.

Sapor, ayant interrogé les Mages et les Chaldéens, cherche à sonder Arschag. Il le fait jeter dans le château de l'Oubli (Aniousch) et fait endurer une mort cruelle au sbarabed arménien Vasag.

Alors Sapor, roi des Perses, appela les mages, les astrologues et les Chaldéens, et leur adressa la parole en ces termes : « Plus d'une fois j'étais prêt à cimenter l'amitié la plus solide avec Arschag, roi des Arméniens ; mais lui m'a toujours méprisé. J'avais conclu avec Arschag un pacte d'alliance, et quoiqu'il m'eût juré sa foi, selon la loi chrétienne, sur ce qu'on appelle l'Évangile, il fut cependant le premier à trahir son serment. J'étais prêt à avoir mille bontés pour lui, comme un père aurait été capable de le faire pour son fils ; mais il m'a payé le bien avec le mal. Supposant que ce furent les prêtres de l'église de la ville de Ctésiphon (Dispon), qui lui avaient frauduleusement fait prêter un serment pour qu'il le reniât plus tard, j'ai fait venir ces prêtres, afin de les châtier comme des criminels ; mais Mâri, le principal d'entre eux, me dit : « Nous avons fait prêter serment à Arschag avec la plus grande sincérité ; s'il n'a pas été loyal, ce même Évangile le reniera à vos pieds. » Toutefois je n'ai prêté aucune attention à ce que lui et ses compagnons disaient. J'ai donné ordre de les égorger, au

μενίων διωκημένους διενεγκεῖν. Οἱ τε Ἀρμένιοι, ἐν σπουδῇ ἔχοντες ἐπίδειξιν ἐς Πέρσας τῆς ἐς αὐτοὺς εὐνοίας τε καὶ εἰρήνης ποιήσασθαι, ἐσβαλεῖν ἐς τούτων δὴ τῶν βαρβάρων τὴν γῆν ἔγνωσαν, δηλώσαντες τοῦτο πρότερον Πέρσαις. Ἀπροσδόκητοὶ τε αὐτοὶ ἐπιπεσόντες σχεδὸν τι ἅπαντας ἤδηδὸν ἔκτειναν. Ὁ τε Πακούριος τοῖς πεπραγμένοις ὑπερησθεῖς, πέμψας παρὰ τὸν Ἀρσάκην τῶν οἱ ἐπιτηδείων τινάς, τὰ τε πιστά οἱ παρασχόμενος, τὸν ἄνθρωπον μετεπέμψατο. Καὶ ἐπεὶ παρ' αὐτὸν Ἀρσάκης ἀφίκετο, τῆς τε ἄλλης αὐτὸν φιλοφροσύνης ἠξίωσε καὶ ἅτε ἀδελφὸν ἐπὶ τῇ ἴσῃ καὶ ὁμοίᾳ ἔσχε. Καὶ τότε μὲν ὄρκοις δευνοτάτοις τὸν τε Ἀρσάκην καταλαβὼν καὶ αὐτὸς οὐδὲν ἤσσον ὁμωμοκῶς ἢ μὴν εὐνοῦς τε καὶ ξυμμάχους Πέρσας τε τὸ λοιπὸν καὶ Ἀρμενίους ἀλλήλοισ ἐῖναι, αὐτίκα δὴ αὐτὸν ἐς τὰ πάτρια ἤθη ἀφῆκεν λέναι.

Χρόνῳ δὲ οὐ πολλῷ ὕστερον διέβηλον τὸν Ἀρσάκην τινές, ὡς δὴ πράγμασιν νεωτέροις ἐγχειρεῖν βούλοιο. Οἷσπερ ἀναπεισθεῖς ὁ Πακούριος αὐθις αὐτὸν μετεπέμπετο ὑπειπὼν ὅτι δὴ αὐτῷ τὸ κοινολογεῖσθαι ὑπὲρ τῶν ὄλων ἐπιμελές εἶη. Καὶ ὅς οὐδὲν τι μελλήσας ἐς αὐτὸν ἦλθεν, ἄλλους τε τῶν ἐν Ἀρμενίῳι μα-

Persas benevolentiam, et pacis cum ipsis colendæ studium declararent, in barbarorum illorum fines prorumpere statuerunt. Cum autem de suo consilio certiores Persas fecissent, improviso impetu Barbaros sine ullo ætatis discrimine ad internecionem prope ceciderunt. Quo facto summe lætans Pacurius, Arsacem per quosdam ex intimis data fide ad congressum invitavit, eumque, postquam advenit, proluxa humanitate dignatus, non aliter habuit quam si cum fratre parique egisset. Tum demum jusjurandum exegit sanctissimum, ipseque vicissim reddidit, Persas deinceps atque Armenos mutuum sibi benevolentiam, et in bellis auxilium præstituros. Mox in patriam dimisit.

Haud multo post quidam ad Pacurium detulerunt rebus novis Arsacem studere. Id Pacurius sibi passus persuaderi, ipsum iterum ad conferenda de summa rerum, ut aiebat, consilia advocavit. Nulla is interposita mora adfuit, cum alios Armenos bello egressos in comitatu habens

nombre de soixante-dix individus qu'ils étaient, dans une même fosse, et de passer leurs coreligionnaires au fil de l'épée. Quant à l'Évangile, sur lequel le roi Arschag a prêté serment et qui renferme l'essence de la doctrine chrétienne, je l'ai fait attacher avec des chaînes et déposer avec mes trésors. Les paroles du prêtre Mâri sont gravées dans ma mémoire; je me rappelle bien ce qu'il disait : « Ne nous tuez pas, car je sais bien que l'Évangile amènera le roi Arschag à vos pieds. » — « Voilà déjà bien des prédictions de ce prêtre accomplies. Il y a déjà trente ans que nous autres Arik soutenons la guerre contre le roi Arschag, et nous ne sommes pas parvenus à remporter une seule victoire sur lui; aujourd'hui il arrive ici de sa propre volonté et sur ses propres jambes. Si j'étais sûr que dorénavant il restera fidèle et soumis au pacte [d'alliance,] je le renverrais avec beaucoup d'honneurs dans son pays. »

A cela les Chaldéens répondirent à Sapor : « Accorde-nous le jour présent [pour réfléchir], et demain matin nous te donnerons notre réponse. » Le lendemain, tous les Chaldéens et les astrologues vinrent ensemble et dirent au roi : « Maintenant que le roi des Arméniens, Arschag, est venu chez toi, comment parle-t-il, quel ton prend-il avec toi, et comment se comporte-t-il ? » Le roi dit : « Il se tient sur le même

rang que mes vassaux, il cherche à ressembler à la poussière de mes pieds. » Ils respirèrent : « Fais ce que nous allons te dire; garde-le encore ici, et [en même temps] dépêche des envoyés en Arménie, pour qu'ils apportent de là, à peu près deux mesures de terre arménienne avec une cruche d'eau. Alors tu ordonneras de couvrir la moitié du sol de ta tente avec de la terre rapportée de l'Arménie, après quoi tu prendras le roi des Arméniens, Arschag, par la main, et, d'abord tu le mèneras à l'endroit où est ta propre terre, en lui adressant quelques paroles. Puis tu le prendras de nouveau par la main, tu le conduiras dans la partie de la tente couverte de terre arménienne, et tu feras une grande attention à ce qu'il te dira. C'est alors que tu sauras si Arschag, après avoir été renvoyé par toi en Arménie, sera fidèle à l'alliance et au pacte. Mais si, sur la terre arménienne, il commence à parler avec arrogance, sache que le jour même où il touchera la terre d'Arménie, il reprendra avec toi le ton hautain d'autrefois, il renouvellera la même guerre avec toi, en entretenant ses anciennes inimitiés. »

Ayant entendu cette communication des Chaldéens, le roi des Perses envoya en Arménie, des exprès avec des chameaux d'Arabie, pour y chercher de la terre et de l'eau qui devaient servir à la divination. Peu de jours après, ils revin-

χιμωτάτων επαγόμενος και Βασίκιον, ὅσπερ αὐτῶν στρατηγός τε και ξύμβουλος ἦν· ἀνδρείας τε γὰρ και ξυνέσεως ἐπὶ πλεῖστον ἀφίκετο. Εὐθύς οὖν ὁ Πακούριος ἄμφω, τὸν τε Ἀρσάκην και Βασίκιον, πολλὰ ονειδίζων ἐκάκιζεν, εἰ τὰ ὀμωμοσμένα ἠλογηκότε οὕτω δὴ τάχιστα ἐς ἀπόστασιν ἴδοιεν. Οἱ δὲ ἀπηρνοῦντό τε και ἀπώμυνον ἐνδελεχέστατα, μηδὲν σφίσι αὐτοῖς βεβουλεῦσθαι τοιοῦτον. Τὰ μὲν οὖν πρῶτα ὁ Πακούριος αὐτοὺς ἐν ἀτιμία ἐφύλασσεν, ἔπειτα δὲ τῶν μάγων ἀνεπυνθάνετο ὅ τι οἱ ποιητέα ἐς αὐτοὺς εἶη. Οἱ δὲ μάγοι τῶν μὲν, ἀρνούμενων και οὐ διαρρήδην ἐληλεγμένων, καταγινώσκειν οὐδαμῆ ἐδικαίουν, ὑποθήκην δὲ αὐτῶν τινα ἔφραζον, ὅπως ἂν Ἀρσάκης αὐτοὺς ἀντικρυς αὐτοῦ κατηγορεῖν ἀναγκάζοιτο. Τὸ γὰρ τῆς βασιλικῆς σκηνῆς ἔδαφος κόπρῳ καλύπτειν ἐκέλευον, ἥμισυ μὲν ἐκ τῆς Περσῶν χώρας, θάτερον δὲ ἥμισυ ἐκ τῆς Ἀρμενίας. Καὶ ὁ βασιλεὺς κατὰ ταῦτα ἐποίησεν. Τότε δὲ οἱ μάγοι τὴν σκηνὴν ὅλην μαγείαις τισὶ καταλαβόντες ἐκέλευον τὸν βασιλέα σὺν τῷ Ἀρσάκῃ τοὺς περιπάτους ἐνταῦθα ποιησθαι, ἐπικαλοῦντα τοῖς τε ξυγκειμένοις και ὀμωμοσμένοις λυμῆνασθαι. Δεῖν δὲ αὐτοὺς τῷ διαλόγῳ παραγενέσθαι (ἢ περιγενέσθαι)· οὕτω γὰρ ἂν τῶν λόγων μάρτυρες ἀπάντων εἶεν. Αὐτίκα γοῦν ὁ Πακούριος τὸν Ἀρσάκην μεταπεμφάμενος

tum Basicium (l. Vasacium), quem ob fortitudinem ac prudentiam singularem, et rei bellicæ, et consilio regio præfecerat. Ambos amarulentis verbis excepit Pacurius, spretum exprobandis jusjurandum, quo vix dato, incubissent continuo ad defectionem. Infideli illi constantissimeque tale consilium abjurare. Nihil tamen minus Pacurius eos in custodia primum habuit, et parum illa quidem liberali atque honesta : postea quid in ipsos esset statuendum requisivit ex Magis. Hi cum iniquum esse pronuntiassent reos diffidentes nec aperte conjunctis damnare, aggressi sunt rationem tradere, qua Arsaces accusare se ipse coram adigeretur. Ergo jubent regi tabernaculi solum obduci luto, sumpta ex agro Persico dimidia parte, ex Armenio altera. Præscriptum rex accuravit. Tum Magi tabernaculo incantato, regi denuntiant, inambulandum illic esse cum Arsace, deque facta conventis ac iuramento fraude expostulandum : oportere autem ipsos colloquio interesse; atque ita testes existuros eorum omnium quæ essent ultro citroque dicta. Accito confestim Arsace obambulare cum eo cepit Pa-

rent, en apportant avec eux ce qu'on leur avait ordonné de chercher. Alors le roi des Perses, Sapor, commanda de recouvrir la moitié du sol de sa tente avec de la terre apportée de l'Arménie et de l'asperger avec de l'eau provenant de ce pays, en laissant intacte l'autre moitié du sol. Il ordonna qu'Arshag, roi des Arméniens, fût amené en sa présence et que tout le monde se retirât. Sapor, prenant Arshag par la main, se mit à marcher avec lui dans sa tente de long en large. Arrivé sur la terre perse, il dit : « O Arshag, roi des Arméniens, pourquoi es-tu devenu mon ennemi? ne t'ai-je pas aimé comme un fils? ne t'avais-je pas promis ma fille pour épouse, afin de t'avoir pour fils? Néanmoins, tu t'es révolté contre moi, de ta propre volonté; tu t'es posé en ennemi vis-à-vis de moi, et voilà déjà trente années que tu soutiens la guerre contre moi. »

Le roi Arshag répondit : Oui! je suis fautif et coupable envers toi. Venu à ton secours, j'ai taillé en pièces tes ennemis et je les ai vaincus, espérant obtenir de toi une grande récompense; mais, séduit par [les paroles trompeuses de] mes ennemis, qui me conseillaient de me défier de toi, je me crus dans l'obligation de m'enfuir. Maintenant le serment que je t'ai prêté m'amène auprès de toi, et me voici en ta présence; comme ton vassal, je me livre entre tes mains. Fais de moi ce que tu voudras, et agis comme tu le trouveras bon. Tue-moi, car moi, ton vassal, je suis très-coupable, et je me reconnais criminel envers toi. »

Mais le roi Sapor, le prenant par la main, marcha de nouveau et, faisant semblant de justifier Arshag, il se dirigea vers l'endroit recouvert de terre arménienne. A peine Arshag avait-il atteint cet endroit, à peine avait-il touché la terre arménienne, qu'il commença à parler avec orgueil, et changea de ton avec arrogance, en disant : « Éloigne-toi de moi, vassal scélérate, toi qui domines tes maîtres d'autrefois; je me vengerai de toi et de tes enfants, [je tirerai vengeance de l'op-

probre] de mes ancêtres et de la mort du roi Artaban (Ardevan). Car vous autres vassaux, vous voilà occupant le coussin de vos maîtres; mais je n'abandonnerai pas [mon dessein] tant que je n'aurai point repris la place [que vous occupez]. »

Sapor le prit de nouveau par la main, et le conduisit encore sur la terre perse. Arshag, se repentant de ses paroles, s'inclina [devant le roi des Perses], embrassa ses genoux et regretta beaucoup d'avoir parlé de la sorte. Sapor le ramena sur la terre arménienne, et Arshag se mit à parler encore avec plus de véhémence que la première fois. Le roi des Perses l'éloigna de rechef de l'endroit, et Arshag exprima de nouveaux regrets [à cause des paroles imprudentes] qu'il venait de prononcer et se repentit encore une fois. Cependant Sapor, du matin jusqu'au soir, ne cessa pas de sonder le roi des Arméniens. Lorsqu'il se trouvait sur la terre arménienne, ce dernier devenait arrogant; mais aussitôt qu'il touchait la terre perse, il commençait à se repentir.

Sur le soir, arriva l'heure du repas du roi des Perses. Ordinairement, c'était l'usage de préparer un siège pour le roi des Arméniens sur le même divan qu'occupait le roi des Perses pendant le festin : c'était déjà une coutume du pays que les deux souverains devaient s'asseoir sur le même siège. Ce jour-là, on prépara d'abord et on arrangea les sièges pour tous les hôtes royaux, qui étaient présents; mais celui d'Arshag fut placé plus bas que tous les autres et à un endroit très-éloigné, qui était recouvert de terre arménienne. Tous les convives occupaient déjà les places qui leur étaient assignées, selon leur dignité, lorsqu'on amena le roi Arshag qu'on fit asseoir. Après avoir manifesté pendant quelques instants un sentiment d'humeur et de colère, Arshag se leva et dit, en s'adressant au roi Sapor : « Elle est à moi la place que tu occupes, ôte-toi de là pour que je puisse m'y asseoir : elle appartient de droit à notre race; [si non], arrivé dans mon

διαύλους ἐν τῇ σκηνῇ ξὺν αὐτῷ ἐποιεῖτο, παρόντων σφίσι ἐνταῦθα τῶν μάγων, καὶ ἀνεπυνθάνετο τοῦ ἀνθρώπου οὗτου διὰ ἕνεκα τὰ ὁμωμοσμένα ἠλογηκῶς εἶτα Πέρσας τε καὶ Ἀρμενίους αὐθις τρίβειν ἀνηκέστοις κακοῖς ἐγχειροῖν· ὁ δὲ Ἀρσάκης, ἕως μὲν ἐν τῷ χώρῳ οἱ λόγοι ἐγίνοντο οὐδὲν ἄλλο ἐκ τῆς Περσίδος ἐπέκειτο, ἀπηνειτό τε καὶ ὄρκους τοῖς δαινοτάτοις πιστούμενος ἀνδράποδον ἰσχυρίζετο εἶναι Πακουρίου πιστόν· ἐπειδὴ δὲ μεταξὺ λέγων ἐς τῆς σκηνῆς τὸ μέσον ἀφίκτο, ἵνα δὲ κόπρου τῆς Ἀρμενίας ἐπέβησαν, ἐνταῦθα οὐκ οἶδα ὅτι ἀναγκασθεὶς λόγους μὲν τούτους ἐπὶ τὸ θρασύτερον

curius in tabernaculo, coram Magis interrogans, cur contra fidem juramento sancitam tentasset denuo maximis calamitatibus Persas pariter Armenosque conterere? Ac pernegavit quidem Arsaces, fidum se esse mancipium Pacurii dejerans, quamdiu ubi terra Persica suberat, sunt collocuti. Ut vero medio in sermone medium in tabernaculum ventum est, et terra Armenia calcari coepit, illa e vestigio vi nescio qua adactus effervesce-

pays, je me vengerai cruellement de toi. » Sapor, roi des Perses, ordonna qu'on apportât [sur-le-champ] des chaînes, et qu'on les mit au cou, aux pieds et aux mains d'Arshag; qu'on l'emmenât à Antmesch (1), aussi appelé le château d'Aniousch, et qu'on l'y enfermât jusqu'à sa mort (2).

Le lendemain, le roi Sapor fit amener en sa présence Vasag le Mamigonien, sbarabed de la Grande-Arménie. Il lui fit d'amers reproches, en

(1) Antmesch en persan, et Aniousch-pert en arménien, veulent dire « château de l'Oubli ». C'est une localité dont la position n'est pas bien déterminée. Ammien Marcellin l'appelle *Agabana*, (XXVII, 12). Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 35) et Faustus placent ce château dans la Suziane ou Khoudjastan (Khoudjastan). Procope le mentionne également dans son *Bell. Persic.* (liv. I, ch. 5), dont nous donnons un extrait relatif à cet événement, qu'il semble avoir emprunté à Faustus. Agathias (I. IV, p. 138) et Cédrenus (t. I, p. 356, 396) donnent au château d'Aniousch le nom de τῆς λήθης φρουρίου, ce qui est la traduction de l'arménien.

(2) Ammien Marcellin (liv. XXVII, ch. 12) raconte que le vieux roi de Perse, Sapor, se montrait aussi envahisseur à la fin de sa vie qu'au commencement de son règne. A la mort de Julien et après le traité ignominieux qui l'avait suivie, on crut à une apparence de concorde entre la Perse et les Romains. Mais bientôt foulant aux pieds ce pacte, il voulut étendre la main sur l'Arménie et réunir ce royaume à ses domaines. L'esprit public y étant contre lui, il employa la ruse et le parjure pour décider Arshag à venir le trouver, et il le fit arrêter et conduire dans un endroit écarté où on lui creva les yeux. Après quoi le roi captif fut chargé de chaînes d'argent et relégué au fort d'*Agabana*, où il fut mis à mort au milieu des tortures. Le château d'*Agabana* doit être la même chose que le fort d'Aniousch.

disant : « Eh bien, renard (car Vasag était de petite taille), c'est bien toi qui a été la cause de tant de malheurs, et qui nous as procuré une si grande somme de fatigues? C'est bien toi qui pendant tant d'années as taillé en pièces les Arik? Que feras-tu maintenant, car je vais te faire subir la mort d'un renard? » Vasag répondit à cela : « Maintenant me voyant petit comme je le suis, tu ne peux comprendre la mesure de ma grandeur, car jusqu'à présent j'étais un lion pour toi; mais actuellement tu me traites comme un renard. Cependant, tant que j'ai été Vasag, j'étais un géant; j'avais un pied sur une montagne, un autre pied sur une autre montagne; quand j'appuyais sur mon pied droit, la montagne de droite rentrait sous terre; quand j'appuyais sur mon pied gauche, c'était la montagne de gauche qui s'enfonçait sous la terre. » Sapor, roi de Perses, lui répliqua : « Eh bien, dis-moi quelles sont les montagnes que tu as ainsi enfoncées? » Vasag répondit : « Les deux montagnes! l'une c'était toi, l'autre l'empereur grec. Je vous aurais fait rentrer, toi et l'empereur des Grecs, sous la terre, si Dieu me l'avait permis, s'il ne nous avait pas abandonnés et si la bénédiction de notre père Nersès reposait sur nous. Car tant que nous avons suivi la parole et le conseil de ce dernier, nous n'avons pas cessé de te châtier cruellement. Maintenant que de notre propre chef, les yeux ouverts, nous nous sommes nous-mêmes précipités dans l'abîme, fais de moi ce que tu voudras. » Le roi des Perses donna ordre d'écorcher le général arménien, Vasag, de remplir d'herbe

ἐξαπιναιῖος μεταβιβάσει, ἀπειλῶν δὲ τῶν τε Πακουρίου καὶ Πέρσαις οὐκ ἔτι ἀνίει, ἀλλὰ τίσασθαι αὐτοὺς ἐπιγγέλλετο ὕβρεως τῆσδε, ἐπειδὴν αὐτὸς αὐτοῦ τάχιστα κύριος γένοιτο. Καὶ ταῦτα λέγων τε καὶ νεανιεύμενος ἐποιεῖτο τὸν περιπάτον ὄλον, ἕως ἀναστρέψας ἐς κόπρον αὐθις τὴν ἐκ γῆς τῆς Περσίδος ἀφίκετο. Ἐνταῦθα γὰρ πάλιν ὡσπερ τινὰ παλινωδίαν ἄδων ἰκέτης τε ἦν καὶ οἰκτροῦς τινὰς τῶν Πακουρίου προῦφερε λόγους. Ἐπεὶ δὲ ἐς χοῦν αὐθις τὸν Ἀρμενίων ἦλθεν, ἐς τὰς ἀπειλὰς ἀπεχώρησε. Καὶ πολλάκις οὕτω μεταβληθεὶς ἐφ' ἑκάτερα ἐκρυψε τῶν οἱ ἀπορρήτων οὐδέν. Τότε δὴ οἱ μὲν μάγοι κατέγνωσαν αὐτῷ ἐς τε τὰς σπονδὰς καὶ τοὺς ὄρκους ἡδικηκένας. Πακούριος δὲ Βασιλείου μὲν τὸ δέριμα ἐκδείρας, ἄσκόν τε αὐτὸ πεποιημένον καὶ ἀχύρων ἐμπλησάμενος, ὄλον ἀπεκρέμασεν ἐπὶ δένδρου τινὸς ὑψηλοῦ λίαν. Τὸν μέντοι Ἀρσάκην (ἀποκτείναι γὰρ ἄνδρα τοῦ βασιλείου αἵματος ὄντα οὐδαμῇ εἶχεν) ἐν τῷ τῆς λήθης φρουρίῳ καθέρξε.

re, ingentique spiritu vocem mittere, Pacurio Persisque minitari, memorem se atque adeo ultorem acceptæ contumeliæ polliceri, statim ut juris esse sui cœpisset. Ita confecit spatium, hæc denuntians juveniliterque ferociens; donec regressus, in terra Persica pedem posuit. Hic enim palinodiam canens, famulum rureus egit supplicem ac miserabili voce in humilitatem sese submitit. Post, simul ad Armeniam terram, simul ad minas rediit: atque ita utroque versum sæpe circumductus, quidquid habuit arcani effudit. Eum tandem Magi fœdiferum ac perjurum judicarunt: et Basicio quidem deripi catem jussit Pacurius, deinde utrem ex ea fieri, tum inferari paleis, ex arbore demum procerissima suspendi; Arsacem vero in castellum Oblivionis detruendi. Neque enim sibi committendum putavit, ut virum regio cretum sanguine morte afficeret.

sa peau et de l'apporter au château d'Antmesch, aussi appelé Aniousch, où était déjà enfermé le roi Arschag (1).

CHAPITRE LV.

Invasion et dévastation de l'Arménie; captivité [arménienne] emmenée en Perse; mort cruelle de la reine Pharandzém, et ruine totale des villes et du pays entier.

Alors Sapor, roi des Perses, envoya en Arménie deux de ses grands, dont l'un se nommait Zig, l'autre Garén (2), à la tête de cinq millions (?) de combattants, pour ruiner et dévaster ce royaume de fond en comble. Ils s'y rendirent sans retard. Quand la reine d'Arménie, Pharandzém, femme du roi Arschag, vit les armées du roi des Perses couvrir toute la surface du pays, elle prit avec elle onze mille hommes d'élite, tous nobles, braves guerriers et bien armés; elle partit avec eux et s'enferma dans le château d'Ardakers (3) situé dans la contrée d'Arscharouni, et s'y réfugia.

Bientôt arrivèrent les Perses qui mirent le siège

(1) Il existe, dans la littérature moderne de l'Arménie, plusieurs tragédies dont le sujet est tiré de l'histoire d'Arschag III. L'une, intitulée « Arschag II » (*sic*) est en prose et a pour auteur un arménien de Constantinople, Mr Karakasian. L'autre, qui porte le même titre, (les Arméniens ne comptant pas parmi leurs rois, Arschag II, fils d'Artaban III, roi des Parthes, qui régna en 35 de J.-C.), est en vers; elle a été composée par le P. Khorene Calfa, qui en a publié une traduction française, dans la *Revue de l'Orient*, en 1864.

(2) Ammien Marcellin (liv. XXVII, ch. 12) raconte qu'après l'emprisonnement d'Arschag, le roi de Perse, Sapor, envoya en Arménie deux transfuges, l'eunuque Cylax et Artaban, dont le premier était un ancien préfet et le second un général investi d'un grand commandement sous le roi Arschag, avec ordre de prendre le fort d'Artogérasse (Artakers) des Arméniens, point très-important où était renfermé le trésor d'Arschag et où s'étaient réfugiés la femme et le fils du roi d'Arménie. — Le nom de Cylax est peut-être une altération du nom de Zig; nous donnons cette explication sous toute réserve. Quant au nom d'Artaban, il me paraît bien difficile de l'identifier avec celui de Garén, à moins qu'on ne suppose que Garén ne soit le nom de famille d'Artaban, car on sait que la race de Garén-Pahlav était fort nombreuse en Perse et en Arménie, comme nous l'avons fait remarquer dans une des notes qui accompagnent l'Histoire d'Agathange, p. 114, note 1.

(3) Ardarakers ou Ardakers, château fort de la province d'Ararat, appelé aussi Gaboid-pert « château bleu », faisait partie des domaines des Gamsaragan. Ammien Marcellin (liv. XXVII, ch. 12) le nomme *Artogérasse*. — Strabon (liv. XI, 14, § 6) lui donne le nom d'Artagéras, qui est aussi l'appellation que l'on trouve dans Velléius Patercule (liv. II, p. 125). Ptolémée (liv. V, ch. 13) l'appelle Artagigarta. — Cf. Indjidji, *Géogr. anc.*, pag. 395. — Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pag. 122-123.

devant le château et l'enveloppèrent de tous les côtés. Les Arméniens s'y enfermèrent, comptant sur la position inaccessible de cette place.

Cependant les Perses établirent leurs tentes et assirent leur camp dans les vallées d'alentour. Ils assiégèrent ce château pendant treize mois et ne purent s'en emparer, car il était imprenable. La contrée fut dévastée entièrement par eux; ils ne quittaient leur camp que pour aller faire du butin; ils amenaient des districts voisins des captifs et des bestiaux, et ils apportaient d'autres endroits, des vivres pour leur propre subsistance. C'est ainsi qu'ils traînèrent en longueur le siège de cette place.

En ce temps-là, Bab (1), fils du roi Arschag, ne se trouvait pas en Arménie, car il s'était réfugié auprès de l'empereur des Grecs (2). Quand la noblesse arménienne apprit tous ces malheurs, elle conçut le projet d'aller chercher des secours et résolut de venir rejoindre son prince royal. Elle avait à sa tête le général Mouschegh, fils du sbarabed Vasag. Pendant que la députation sollicitait des secours auprès de l'empereur des Grecs, la noblesse envoyait sans cesse des messagers chez la reine Pharandzém, lui conseillant de garder le château et de ne pas se rendre aux Perses. Son fils Bab lui envoyait chaque semaine des exprès, qui s'introduisaient en cachette dans le château par une porte secrète, afin d'encourager la reine, et cela pendant les treize mois que dura le siège. Ceux qui venaient chez la reine n'avaient qu'une seule parole: « Tenez ferme, car votre fils Bab va arriver bientôt à votre secours avec les troupes impériales. » Chaque jour on ne faisait que lui répéter: « Encore quelques instants, encore un peu de patience, et le secours vous arrivera. »

Il arriva que, le quatorzième mois, les assiégés qui étaient dans le château, furent atteints par la colère de Dieu, car la mort commença à y faire de grands ravages: c'était un châtiment envoyé par le Seigneur. Car, en présence de la reine Pharandzém, on mangeait, on buvait, et on se livrait à la joie dans ses appartements mêmes. Or il arriva qu'à la table autour de laquelle tout le monde se trouvait réuni, subitement, dans l'espace d'une heure, mouraient cent, deux cents et cinq cents hommes; et ceci se renouvelait chaque jour. Cette calamité dura un mois et pendant ce temps-là tout le monde périt; savoir onze mille hommes

(1) Bab, fils d'Arsace ou Arschag III, régna de 370 à 377. C'est ce prince qui est appelé *Para* par Ammien Marcellin (XXVII, 12; XXX, 1).

(2) Valens.

et six mille femmes. La reine Pharandzém avec ses deux servantes resta seule au château. Alors Hair le martbed, chef des ennuques, s'introduisit furtivement dans le château et accabla d'injures la reine, comme si elle était une courtisane, puis il blâma la race des Arsacides, comme des hommes coupables et criminels, qui avaient causé la perte du pays : « Vous avez bien mérité votre malheur et ce qui vous attend encore. » [Ayant dit cela], il sortit brusquement et s'en alla. Quand la reine Pharandzém se vit seule, elle ouvrit la porte du château, y laissa entrer les Perses qui s'emparèrent de sa personne, et la firent sortir de la forteresse. Dès qu'il fut entré dans le fort, le général des Perses s'empara des trésors du roi des Arméniens qui s'y trouvaient renfermés. Pendant neuf jours et neuf nuits, les Perses ne furent occupés qu'à enlever tout ce qu'ils trouvèrent dans le château d'Ardakers (1). La reine avec tout le butin furent envoyés [en Perse].

Après cela, ils se rendirent près de la grande ville d'Ardaschad, la prirent et, après en avoir rasé les murailles, ils s'emparèrent de tous les trésors qui s'y trouvaient accumulés, et réduisirent en captivité tous les habitants de la ville. On emmena d'Ardaschad quarante familles arméniennes et neuf mille familles juives qui jadis avaient été amenées captives de la Palestine par le roi Tigraue l'arsacide. On mit le feu aux bâtiments en bois, on démolit ceux en pierre, on abattit la muraille de la ville de fond en comble, on ne laissa pas pierre sur pierre, [en un mot] on

(1) Moïse de Khorène (III, 35.) — Cylax et Artaban, envoyés par Sapor pour faire le siège d'Artogérasse, entourèrent la place avec une nombreuse armée, pendant l'hiver. L'eunuque Cylax, voyant qu'il serait très-difficile de s'emparer du château qui était entouré de formidables défenses, vint, accompagné d'Artaban, avec un sauf-conduit, trouver la reine dans la forteresse pour l'engager à capituler. Cependant la reine, par ses larmes éloquentes, parvint à séduire les deux généraux qui abandonnèrent le parti de Sapor et engagèrent la reine à faire une sortie pendant la nuit, pour surprendre le camp de Perses. Cette ruse ayant réussi, les Arméniens battirent les assiégeants et le prince Para (Bab) parvint à s'échapper et à aller trouver Valens qui lui donna pour résidence, la ville de Néocésarée, dans le Pont. Ces bonnes dispositions de Valens envers les Arméniens engagèrent Cylax et Artaban à envoyer une députation à Valens pour lui demander Para pour roi, ce qui fut accordé. Ces événements et surtout la trahison de Cylax et d'Artaban irritèrent tellement Sapor, qu'il résolut d'envoyer une armée pour dévaster l'Arménie et se rendre maître d'Artogérasse. Il s'empara de la ville, fit la reine prisonnière et mit la main sur tous les trésors d'Arsace. (Ammien Marcelin, XXVII, 12.)

fit régner la désolation dans la ville d'Ardaschad (1).

Après avoir réuni tous les captifs de la ville dans un même lieu, on leur fit traverser le pont de Dapher, on en fit le dénombrement et on les enveloppa de troupes armées de haches. C'est alors que les généraux perses dirent à Zouith, prêtre de la ville d'Ardaschad (2) : « Sors du milieu des captifs et va-t-en où bon te semblera. » Mais le prêtre Zouith ne consentit pas à cette proposition, disant : « Où vous conduisez mes fidèles, conduisez-moi aussi, car je suis leur pasteur; il est impossible que le pasteur abandonne son troupeau, puisque le berger doit donner sa vie pour ses brebis. » Ayant dit cela, il reprit sa place au milieu des captifs et alla avec eux en captivité en Perse.

Les Perses prirent la ville de Vagharschabad, l'ayant détruite de fond en comble, ils enlevèrent [de cette ville] dix-neuf mille familles. Dans toute la cité, ils ne laissèrent pas debout un seul édifice. Après avoir tout détruit et démoli, ils répandirent la dévastation dans le pays entier, massacrèrent tous les hommes mûrs, et réduisirent en captivité les femmes et les enfants. Puis ils s'emparèrent de toutes les forteresses du roi des Arméniens, et, les ayant amplement approvisionnées, ils y mirent des garnisons.

Les Perses s'emparèrent aussi de la grande ville d'Erouantaschad, et, après avoir enlevé vingt mille familles arméniennes et trente mille familles juives, ils la démolirent de fond en comble.

Ensuite ils prirent Zarehavan (3), ville du district de Pakrévant, d'où ils enlevèrent cinq mille familles arméniennes et huit mille familles juives. Quant à la ville, ils la détruisirent de fond en comble.

Ils prirent aussi la grande ville de Zarischad (4), située dans le canton d'Aghiovid (Aghoïhovid), [d'où ils firent sortir] quatorze mille familles arméniennes et dix mille familles juives, puis ils la détruisirent de fond en comble.

De même, ils s'emparèrent de la forte ville de Van, dans le canton de Dosp (5); l'ayant détruite jusqu'aux fondements ils la livrèrent à l'incendie

(1) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 35.

(2) Zouith était un prêtre chrétien d'origine juive, qui ayant été accusé auprès de Sapor d'exciter les captifs faits à Ardaschad, à ne pas abandonner la foi du Christ, fut martyrisé par ordre du roi de Perse (Moïse de Khorène, III, 35.)

(3) Indjidji, *Arm. anc.*, p. 153.

(4) Indjidji, *Arm. anc.*, p. 125.

(5) Indjidji, *Arm. anc.*, pg. 378. — St-Martin, *Mémoires sur l'Arm.*, t. I, pg. 131.

et y firent captifs cinq mille familles arméniennes et dix-huit mille familles juives.

Toute cette multitude de Juifs que les Perses conduisirent en captivité de l'Arménie, avaient été amenés de la Palestine par le grand roi des Arméniens, Tigrane, lors de la captivité du grand-prêtre des Juifs, Hyrcan, qu'il amena jadis en Arménie (1). Le grand roi, de son vivant, avait établi tous ces Juifs dans les villes de l'Arménie que les Perses venaient de dévaster et dont les habitants avaient été réduits en captivité. [A ces captifs, on avait joint] ceux de tout le pays des Arméniens, c'est-à-dire de plusieurs districts, de plusieurs contrées, de plusieurs cantons et de plusieurs provinces : tous furent rassemblés dans la ville de Nakhitchévan (Nakhdjavan), où était le quartier général de l'armée perse. Cette ville fut prise également et détruite. On en fit sortir deux mille familles arméniennes et seize mille familles juives, pour les emmener en captivité avec tous les autres. Pour réduire tout le reste du pays, les Perses y laissèrent des gouverneurs et des chefs et, ayant pris la reine Pharandzém, les trésors et tous les captifs, ils se dirigèrent vers la Perse, afin de les présenter à Sapor. Arrivés dans le pays des Perses, ils allèrent présenter la reine Pharandzém, tous les captifs arméniens et les trésors au roi qui témoigna beaucoup de reconnaissance à ses généraux. Sapor voulant humilier la nation et la royauté arméniennes, donna ordre de rassembler toutes ses troupes, tous ses nobles et tous les hommes de son pays, grands et petits, qui étaient sous son pouvoir et d'amener devant toute cette multitude Pharandzém, reine d'Arménie. D'après l'ordre royal, elle fut jetée dans un lieu préparé d'avance pour cela, et elle fut livrée à des hommes qui se portèrent vis-à-vis d'elle, aux plus odieux attentats. C'est ainsi que mourut la reine Pharandzém. Quant aux captifs, on les établit, partie en Assyrie, partie dans le pays de Khouzistan.

CHAPITRE LVI.

Martyre du prêtre Zouïth en Perse.

Parmi les captifs arméniens, emmenés en Perse, se trouvait aussi Zouïth, prêtre de la ville d'Ardaschad, qui fut amené, chargé de chaînes en présence du roi des Perses, Sapor. En le regardant, le roi remarqua que le prêtre Zouïth était un homme robuste et grand de taille; et quoique jeune encore, il avait la chevelure

blanche, tandis que sa barbe était tout à fait noire. Les premières paroles proférées par le roi furent celles-ci : « Voyez-vous la méchanceté de cet homme; cela est évident, car sa chevelure prouve qu'il doit être magicien : il a les cheveux blancs et la barbe noire. » A cela le prêtre répondit : « Tu es libre de dire ce que tu veux, mais apprends qu'il est juste que mes cheveux aient blanchi, car ils sont plus vieux et ils ont poussé au moins quinze ans avant ma barbe. » Le roi ordonna de le garder jusqu'au lendemain. Le jour suivant, il le fit conduire sur la place publique, chargé de chaînes. Les gens du roi vinrent l'interroger, croyant que s'il consentait à embrasser la religion des mages, il pourrait ne pas subir la mort. Mais Zouïth refusa nettement, en déclarant qu'il mourrait avec joie pour Dieu. Arrivé sur le lieu du supplice, il demanda aux bourreaux de lui permettre de se mettre un instant en prières. En s'avançant un peu, il fléchit le genou et dit :

« Notre (1) Créateur, qui as créé les cieux, la terre et la mer, c'est toi qui nous a tirés de la poussière en nous donnant l'esprit, la parole et la vie; c'est toi qui t'es révélé à nous en nous envoyant le Fils de l'Homme, par la voie des saints prophètes, tes précurseurs. Toi-même, tu es descendu [du ciel], tu es devenu homme et tu as paru sur la terre, tu as marché avec les hommes, tu as accordé ta parfaite sagesse à tes créatures en la faisant prêcher dans le monde par les apôtres. Par l'intermédiaire des saints docteurs que tu as placés dans ton Église pour l'éclairer, tu as donné la sagesse à tout le monde. Moi aussi, homme indigne et malheureux, tu m'as rendu digne de ton service, en me faisant préparer d'avance par ton saint et grand pontife Nersès, ton serviteur, qui après m'avoir élevé et instruit, m'ordonna prêtre par l'imposition de ses mains. Dès lors tu m'avais jugé digne de boire le calice salutaire du martyr : en le buvant, j'invoquerai le nom du Seigneur, adressant ma prière au Seigneur, en présence de tout son peuple. A toi, comme à ton fils unique, ton bien-aimé Jésus-Christ et à ton Saint-Esprit vivifiant, gloire, force et puissance soient rendues avant les siècles, maintenant et toujours. Amen. »

A peine Zouïth avait-il prononcé ces mots,

(1) Dans quelques msc., la prière de Zouïth forme un chapitre spécial, le 57e; il a pour titre : « *Prière de Zouïth à l'heure de la mort* ». Les Mékhitaristes, dans leur édition de Faustus de Byzance, ont conservé ce chapitre, ce qui porterait à 59 le nombre des chapitres du IVe livre.

(1) Moïse de Khorène, liv. II, ch. 19.

que la foule, qui se pressait autour de lui, dit : « Amen. » Les bourreaux mécontents de ce qu'on lui avait permis de parler si longuement, le conduisirent, sans plus tarder, sur le lieu du supplice. Ce fut avec une grande joie que Zouith tendit son cou et fut frappé avec le tranchant de l'épée (1).

CHAPITRE LVII.

Invasion tentée par Sapor, roi des Perses, afin d'éliminer entièrement le reste [des habitants] de l'Arménie; malheurs sans nombre endurés par ces derniers.

Après cela, Sapor, roi des Perses, à la tête de toutes ses armées, se mit en marche et arriva en Arménie, ayant pour guide Vahan le Mamigonien et Méroujan Ardzrouni. Ses troupes dévastèrent le pays en tout sens, et réunirent en un même lieu tous les captifs. Plusieurs satrapes arméniens, abandonnant leurs femmes, leurs enfants et leurs proches, s'enfuirent de tous les côtés. Ces femmes délaissées furent prises par les envahisseurs et amenées en présence de Sapor.

Le camp du roi Sapor était assis dans le canton de Pakrévant, sur les ruines de la ville de Zarehavan, détruite précédemment par les troupes perses. Les captifs de l'Arménie furent tous réunis devant le roi qui donna ordre de jeter aux pieds des éléphants tous ceux qui avaient atteint l'âge mûr, et d'attacher aux timons des chariots les femmes et les enfants. C'était par mille, par dizaines de mille qu'on comptait les victimes, de sorte qu'il est impossible de préciser le nombre des morts. Les femmes des nobles et des satrapes, qui avaient pris la fuite, amenées sur la place publique de la ville de Zarehavan, furent mises à nu, d'après l'ordre royal, et rangées des deux côtés de la place publique. Le roi Sapor, entouré de pompe, chevauchait autour de ces femmes et emmenait celles qui étaient les plus belles, les prenant une à une dans son palais pour assouvir sa passion; car non loin de la place, il avait fait dresser une tente, pour accomplir ces forfaits. Ceci se continua pendant l'espace de plusieurs jours. Tous les hommes de la race de Siounie, d'un âge mûr, furent massacrés, les femmes furent tuées, les enfants mâles furent mutilés pour en faire des eunuques, après quoi on les emmena en Perse. Sapor faisait tout cela pour se venger d'Antov qui avait excité la guerre contre Nersèh, roi des Perses (2).

Le roi des Perses, Sapor, donna ordre de construire des forteresses dans les lieux les plus inaccessibles de l'Arménie et de les faire toutes occuper par des garnisons. Il distribua les femmes nobles [arméniennes] dans toutes ces forteresses pour y être gardées, et il imposa cette condition que, si leurs maris ne prenaient pas du service chez le roi, elles seraient tuées par ceux qui en avaient la garde. Il laissa en Arménie, Zig et Garèh comme gouverneurs, avec un nombre considérable de troupes, en chargeant Vahan et Méroujan, d'administrer le reste du pays (1); puis il partit lui-même pour l'Adherbeidjan.

CHAPITRE LVIII.

Calamités que Vahan et Méroujan font subir au pays des Arméniens; Vahan et sa femme sont mis à mort par leur propre fils.

Après cela, Vahan le Mamigonien et Méroujan Ardzrouni, hommes impies et abominables, qui avaient tous les deux renié le culte divin et embrassé l'hérésie du mazdéisme, détruisirent les églises chrétiennes et les maisons de prières dans plusieurs cantons et dans plusieurs contrées de l'Arménie. Ils persécutèrent beaucoup de monde, en les contraignant d'abandonner la foi divine et d'embrasser le culte du mazdéisme. Vahan et Méroujan donnèrent en même temps l'ordre de persécuter dans toutes les forteresses, les femmes abandonnées par les satrapes leurs maris, afin de leur faire accepter la loi du mazdéisme, et si elles s'y refusaient, ils donnaient plein pouvoir aux chefs des garnisons de les faire périr toutes, au milieu des souffrances les plus cruelles. Quand on reçut cet ordre dans les forteresses, on le mit partout à exécution. Mais comme aucune de ces femmes ne consentit à renier la foi chrétienne, toutes furent massacrées, après avoir enduré les plus épouvantables supplices (2). Cependant Vahan avait une belle-sœur, issue de la race mamigonienne, sœur de Vartan, et appelée Hamazasbouhi : elle était la femme de Karékin, seigneur du canton de Reschdouni. Lors de l'invasion du roi Sapor en Arménie, Karékin, la laissant dans la citadelle de Van, ville du canton de Dosp, s'enfuit. Mais l'impie Vahan et Méroujan envoyèrent l'ordre aux chefs des garnisons, de contraindre cette femme à accepter la loi du mazdéisme, et au cas où elle s'y refuserait, de la tuer, en l'attachant au sommet de la plus haute tour. Hamazasbouhi,

(1) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 35.

(2) Cf. plus haut, liv. III, ch. 24, pag. 231 et suiv.

(1) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 36.

(2) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 36.

ayant refusé de se soumettre à cet ordre, fut conduite sur la tour qui s'élève au plus haut sommet du rocher et regarde le lac du côté du fleuve; là elle fut mise à nu, comme au moment où elle était sortie du sein de sa mère, et, après qu'on lui eut lié les pieds, on la suspendit au sommet de la tour, la tête en bas. C'est ainsi qu'elle mourut sur le gibet. Hamazasbouhi avait le corps très-blanc et excessivement beau; par conséquent il y avait une foule de monde qui se réunissait chaque jour pour le contempler comme un objet digne d'admiration. A la vue de la princesse Hamazasbouhi, une femme qui avait été jadis sa nourrice, ayant mis un manteau appelé *anguough* (1), et s'étant ceinte d'une ceinture, se plaça au pied du rocher où était la tour, à laquelle était suspendu [le cadavre de] la princesse, jusqu'à ce que son corps se détachât par lambeaux. A mesure que les os tombaient, elle les rassemblait tous dans son sein; cette femme retourna ensuite parmi les siens.

La méchanceté de Vahan et de Mérioujan était telle qu'ils furent impitoyables même envers leurs parents; quant aux étrangers, ils les traitèrent avec dureté et sans miséricorde. Ils firent construire des temples du feu dans plusieurs endroits, en obligeant les gens de se soumettre aux lois du mazdéisme. Dans leurs propres domaines, ils construisirent aussi des temples du feu, et firent enseigner la doctrine du mazdéisme à leurs enfants et à leurs proches. Enfin, le fils de Vahan, qui s'appelait Samuël, fit périr sous ses coups Vahan son père et Ormizdtoukhd sa mère, sœur de Sapor, roi des Perses, et se sauva dans le pays de Chaldie.

LIVRE CINQUIÈME.

CANONS CHRONOLOGIQUES DE L'HISTOIRE DE LA MAISON DES ENFANTS DE THORGOM, SOUCHE DES ARMÉNIENS.

I. Bab est élevé à la dignité royale en Grèce; son arrivée en Arménie; il entre en possession de son pays et réussit dans toutes ses entreprises.

(1) Le texte arménien présente ici quelque obscurité; le mot *anguough*, que d'autres manuscrits nous ont transmis sous la forme *anguough*, dérive du mot *anguoun*, « angle », et veut dire sans doute « une poche ». Le vêtement de la nourrice de Hamazasbouhi devait être une sorte de manteau, garni d'une large poche, ou dont une des pointes se relevait et se fixait à une ceinture, afin de remplir l'office d'une poche.

II. Le général arménien Moushegh attaque le camp de Sapor, roi des Perses, et en fait un horrible carnage; Sapor s'enfuit à cheval.

III. Le roi Bab donne l'ordre de tuer Hair le martbed.

IV. Nouvelle guerre entre le roi Bab et les Perses; une bataille est livrée dans le bourg de Pakavan, dans le canton de Pakravant.

V. Avis donné par Ournaire d'un second combat livré par les Arméniens aux Perses à Kandzag d'Adherbeidjan, où les premiers sont vainqueurs.

VI. Teghag le martbed, nommé chef des frontières (marzban), entre en négociation avec le roi des Perses, pour trahir le roi des Arméniens; le roi Bab fait mourir Teghag.

VII. Arschag, roi des Arméniens, se donne la mort dans le château d'Aniousch, situé dans le pays de Khouzistan, à l'instigation de Trasadamad.

VIII. Après la guerre des Perses, le sbarabed Moushegh livre bataille à ceux qui s'étaient révoltés contre le roi des Arméniens, en différents endroits, à commencer par l'Adherbeidjan, possession du roi d'Arménie.

IX. De Noschiragan.

X. Des cantons de Gortouk de Gortik, et de Dmorik.

XI. Des Mar.

XII. De l'Ardsakh.

XIII. De l'Aghouank.

XIV. De Gasp.

XV. De l'Ibérie (Virik).

XVI. Du roi d'Aghdsnik.

XVII. Du grand Dzop.

XVIII. De l'Ankegh-doun.

XIX. Du district d'Andsid.

XX. Du sbarabed arménien Moushegh.

XXI. Du pontife Nersès; ce qu'il était et ce qu'il faisait.

XXII. Le roi Bab est obsédé par les *dev*; son genre de vie.

XXIII. Comment saint Nersès reprenait sans cesse le roi Bab, à cause de sa conduite déréglée.

XXIV. Le saint et grand pontife Nersès est mis à mort par le roi Bab.

XXV. Vision qui apparut aux saints anachorètes Schaghida et Épiphané, quand ils vivaient encore dans la montagne.

XXVI. De saint Schaghida.

XXVII. De saint Épiphané.

XXVIII. Prodiges et miracles merveilleux opérés par Dieu à Mampré, après le départ d'Épiphané.

- XXIX. Iousig, descendant de la famille de l'évêque Albin (Albianus), est élevé à la dignité patriarcale par le roi Bab, sans le consentement du grand pontife de Césarée. Les patriarches arméniens sont dès lors privés du droit de donner l'imposition des mains aux évêques.
- XXX. Deuil profond causé par la mort du patriarche Nersès.
- XXXI. Après la mort du patriarche Nersès, le roi Bab abolit et renverse l'ordre établi dans l'église par Nersès, de son vivant.
- XXXII. Le roi Bab se détache de l'alliance du roi des Grecs; il est tué par les soldats grecs.
- XXXIII. Les princes arméniens délibèrent sans résultat.
- XXXIV. Varaztad est élevé à la dignité royale dans le pays des Arméniens, après Bab.
- XXXV. Varaztad, roi des Arméniens, à l'instigation d'hommes insensés et malintentionnés, fait périr le général arménien Mouschegh.
- XXXVI. Vaine espérance des proches parents de Mouschegh et d'autres personnes.
- XXXVII. Manuel, de retour de sa captivité en Perse, venge Mouschegh; il chasse le roi Varaztad de l'Arménie, et s'empare du pays.
- XXXVIII. Le sbarabed des Arméniens, Manuel, de concert avec toute l'Arménie, se range du côté du roi des Perses, amène en Arménie Sourén en qualité de marzban et de lieutenant du roi des Perses; ce prince le comble de présents. Méroujan Ardzrouni, par ses intrigues, soulève l'Arménie. Commencement de la guerre.
- XXXIX. Koumant-Sapor est envoyé par le roi des Perses pour porter la guerre en Arménie; il périt avec toute son armée de la main de Manuel.
- XL. Varaz est envoyé en Arménie par le roi des Perses; il périt comme son prédécesseur, de la main de Manuel.
- XLI. Mergan est envoyé par le roi des Perses avec une armée nombreuse dans le pays des Arméniens contre Manuel; il périt de la même manière que son prédécesseur.
- XLII. Paix qui dure sept ans.
- XLIII. Méroujan Ardzrouni, à la tête d'une armée, marche contre Manuel et périt de sa main.
- XLIV. Le sbarabed Manuel fait élever à la royauté le jeune Arsachag.

LIVRE CINQUIÈME.

CANONS CHRONOLOGIQUES DE L'HISTOIRE DE LA MAISON DES ENFANTS DE THORCOM, SOUCHE DES ARMÉNIENS.

CHAPITRE I.

Bab est élevé à la dignité royale en Grèce; son arrivée en Arménie; il entre en possession de son pays et réussit dans toutes ses entreprises.

A la suite de ces événements, Mouschegh, fils de Vasag, ayant rassemblé ce qui restait de la noblesse arménienne, se rendit avec elle auprès du roi des Grecs. Il fit part à ce dernier de la prière des Arméniens et de tous leurs malheurs, et il demanda à l'empereur le fils d'Arschag, Bab, pour roi d'Arménie. Le grand roi des Grecs éleva à la royauté Bab (1), fils d'Arschag, d'après la demande qu'on venait de lui adresser et, donnant un secours considérable au roi Bab, il l'expédia en Arménie, accompagné du stratélate Térance, d'un certain comte Até (2), [lesquels étaient suivis par] six millions (?) de combattants.

Arrivé en Arménie, Mouschegh fut nommé sbarabed de l'armée arménienne à la place de Vasag son père. Alors, de tous les côtés du pays, tous ceux qui, après s'être dispersés et enfuis, s'étaient tenus cachés [jusqu' alors], venaient et se rassemblaient. Le premier soin du roi, de tous les habitants du pays des Arméniens, des grands, des gouverneurs de cantons et des seigneurs de provinces, fut d'aller trouver le saint et le grand-pontife Nersès. Ils savaient tous que le grand catholico pouvait par sa prière, obtenir de Dieu la prospérité du pays et sa délivrance des mains

(1) Selon Moïse de Khorène (III, 36), Nersès le Grand, patriarche d'Arménie ayant appris les malheurs de ce royaume et la mort du roi Arsachag, vint trouver Théodose pour lui demander d'élever Bab sur le trône de ses pères. L'empereur, cédant aux prières du pontife, envoya Bab dans son royaume, avec une armée sous le commandement de Térance. Le prince arménien chassa Méroujan du pays et occupa dès lors le trône de ses ancêtres. Le récit d'Ammien Marcellin (liv. 37) est plus détaillé et semble se rapprocher davantage de la vérité. Cylax et Artaban demandèrent à Valens de leur donner Para (Bab) pour roi et de lui prêter le concours de ses armées. L'empereur accéda à leur demande et envoya Térance avec Para en Arménie, pour l'installer sur le trône de ses pères. Seulement Valens, pour ne pas rompre le traité signé par les Romains avec la Perse, défendit à Para de prendre les insignes de la royauté, mais il l'autorisa à exercer dans tout son royaume la puissance souveraine.

(2) C'est le même personnage que Moïse de Khorène (III, 38) appelle Até et qu'il qualifie de « grand comte ».

de l'ennemi; [ils savaient] aussi que tout ce qu'il demandait à Dieu lui était accordé, et qu'enfin guidés par sa sagesse, il pouvait leur être utile par ses conseils. C'était une chose très-grave d'aller à la recherche d'un tel homme, qui pût leur donner des conseils sages et utiles, et selon les circonstances du moment, leur inspirer des idées dont ils pourraient servir dans des occasions données.

Alors le roi Bab lui-même, avec tous les anciens de l'Arménie, alla à la recherche de Nersès; il trouva le grand pontife et le supplia d'être le père des Arméniens, de les guider en toutes choses par ses conseils et d'intercéder pour eux [auprès de Dieu]. Ce fut avec beaucoup de peine qu'on parvint à persuader Nersès de venir avec eux au camp royal; car, depuis le jour où Knel fut mis à la mort, jusqu'à l'avènement de Bab, Nersès n'avait point paru dans le camp royal.

Cela leur coûta beaucoup [de peines]; enfin ils l'y emmenèrent. Dès lors il fut leur seul chef et leur seul conseiller; il arrangeait et dirigeait [en même temps] toutes choses, priant Dieu sans cesse pour eux. Car vraiment on le voyait partout avec sa sagesse, ici partageant les soucis [du roi], là allégeant les peines [des ses compatriotes] par ses prières; [en un mot] en tout et partout, il se comportait en père.

Pendant le ébarabed Mouschegh, après avoir préparé les troupes arméniennes au nombre de dix mille hommes placés sous son commandement, après les avoir rangées et munies d'armes, de brillants drapeaux et d'étendards déployés, il les passa en revue en présence du roi Bab, du grand pontife Nersès et des généraux grecs, Térénce et Até. Bab, roi des Arméniens, témoigna la plus grande reconnaissance au général Mouschegh, en lui accordant des présents considérables; de leur côté les généraux grecs lui adressèrent aussi leurs félicitations. Le grand pontife Nersès, bénissant le général Mouschegh, lui dit : « Que le Seigneur Christ te bénisse, qu'il te soit propice, qu'il t'accorde le don de la victoire tous les jours de ta vie, qu'il délivre par toi et par [les membres] de ta famille, le pays des Arméniens, à tout jamais [de ses ennemis]. »

Le général arménien, Mouschegh, à la tête de son corps d'armée, se mit en marche, précédant comme avant-garde le roi Bab et les troupes impériales. Arrivé dans le canton de Taranagh, Mouschegh pressa hardiment le pas; il pénétra dans les régions méditerranéennes de l'Arménie, tomba sur Garèn et Zig, généraux perses, les tua et passa au fil de l'épée toutes leurs troupes, ne laissant échapper personne. Ainsi, il délivra

tout le territoire de l'Arménie, dont il s'empara jusqu'à Kandzag, ville de l'Adherbeidjan.

C'est ainsi que le roi Bab fit son entrée dans le pays des Arméniens et commença à y régner. Il conquit les plus forts des châteaux dont les Perses s'étaient emparés, entre autres celui de Tarouk, dans le pays de Gok (1), où étaient déposés d'immenses trésors appartenant aux Arsacides. Comme la garnison de ce château consistait en gens dévoués, les Perses ne parvinrent pas à s'en emparer, quoiqu'ils ne cessèrent pas de battre en brèche cette place depuis le moment où le roi Arsachag fut emmené en Perse jusqu'à l'arrivée du roi Bab en Arménie. De la sorte, le trésor fut conservé et passa intact entre les mains du roi Bab. A Érant et à Pakhisch l'armée grecque, se divisant, alla occuper toutes les provinces du pays des Arméniens. Cependant Méroujan le traître s'enfuit seul, monté sur un cheval.

Le général arménien Mouschegh, parcourant le pays entier, détruisit partout les temples du feu du mazdéisme. Il donna l'ordre de s'emparer des sectaires de cette religion, d'en prendre autant qu'il était possible et de les brûler tous à petit feu. Il fit subir la mort la plus cruelle aux garnisons de plusieurs châteaux, et ayant pris plusieurs des seigneurs qui jouissaient d'une grande considération auprès du roi des Perses, Mouschegh les fit écorcher, fit remplir leurs peaux d'herbe, et les suspendit sur [le haut] des murailles. Il fit cela dans plusieurs endroits, pour venger la mort de Vasag son père.

On reconstruisit ce que l'ennemi avait détruit; on répara les églises. On voyait la royauté acquiescer de jour en jour de nouvelles forces et les affaires prendre une meilleure direction. [On voyait partout] saint Nersès, ce sage patriarche, comme guide, dirigeant toutes les affaires par ses conseils lumineux, construisant des hospices pour les pauvres, comme il le faisait jadis, et surveillant les mœurs dans tout le royaume, en fondant sa doctrine sur les bons principes de la religion, comme du temps des anciens rois, ainsi qu'il en avait été lui-même le témoin oculaire. Ayant sur toutes choses une grande sollicitude pour l'ordre de l'Église et pour le service des évêques, des prêtres et des diacres, il répara en même temps les édifices appartenant aux églises [en général], et ceux des églises en l'honneur des martyrs.

D'après l'ordre du roi Bab, le général arménien Mouschegh, à la tête de son armée, se rendit

(1) Indjidji, *Arm., anc.*, p. 450.

vers les frontières de son pays, pour les garder et les surveiller avec attention.

CHAPITRE II.

Le général arménien Mouschegh attaque le camp de Sapor, roi des Perses, et en fait un horrible carnage; Sapor s'enfuit à cheval.

Le stratélate de la Grande-Arménie, Mouschegh, fils de Vasag, réunit autour de lui un corps d'élite de quarante mille hommes [appartenant à la] noblesse, tous animés d'un même désir et d'une même volonté, et après les avoir munis d'armes, de chevaux et de vivres, il alla, à leur tête, occuper les confins d'Adherbadidj pour garder [les frontières] de l'Arménie. En même temps, Sapor, roi des Perses, s'étant préparé [aussi de son côté] avec une armée fortement organisée, vint dans le pays d'Adherbeidjan, en prenant pour guide Méroujan. Le camp royal se trouvait alors à Thavresch.

Le sbarabed arménien Mouschegh alla à sa rencontre avec ses quarante mille combattants, et, attaquant le camp [royal], il le tailla en pièces. C'est avec la plus grande peine que le roi Sapor put trouver à cheval un salut dans la fuite. Aidé par les troupes arméniennes, Mouschegh passa au fil de l'épée tous les gens du camp; il y en eut beaucoup qui furent massacrés; plusieurs des grands furent pris avec les trésors du roi des Perses; de même la reine des reines, avec beaucoup d'autres femmes, tomba entre les mains de Mouschegh. Le sbarabed s'empara aussi de toute la chancellerie [royale], de tous les anciens, au nombre de six cents hommes, et les ayant fait écorcher, il ordonna de remplir d'herbe leurs peaux et de les envoyer à Bab, roi des Arméniens. Mouschegh fit ces représailles pour venger [la mort de] Vasag son père.

Quant aux femmes du roi Sapor, le général arménien Mouschegh prescrivit sévèrement aux siens de se bien garder de leur faire le moindre affront. Il ordonna de préparer pour elles des litières dans lesquelles il les expédia toutes à la suite du roi Sapor, leur mari, escortées par des Perses qui furent chargés de les conduire auprès de Sapor, saines et sauvées, et à l'abri de toute insulte. Le roi des Perses fut frappé de voir la magnanimité, la noblesse et l'indépendance de Mouschegh qui s'était bien gardé d'insulter ses femmes. En ce temps-là, Mouschegh avait un coursier blanc. Il arriva au roi Sapor, pendant les banquets qu'il donnait à son armée, de prendre dans sa main la coupe remplie de vin, en disant :

« Que l'homme au coursier blanc prenne aussi du vin. » Il fit peindre sur une coupe le portrait de Mouschegh, monté sur un cheval blanc, et ordinairement pendant les grands festins, il posait la coupe devant lui et répétait chaque fois les mêmes paroles : « Que l'homme au coursier blanc prenne aussi du vin! »

Cependant Mouschegh et les troupes arméniennes s'emparèrent d'un butin considérable dans le camp des Perses et s'enrichirent de trésors et de richesses immenses. Ils mirent de côté une part du butin pour le roi Bab, une autre pour les troupes restées auprès de ce dernier et une troisième pour les généraux grecs qui étaient auprès du roi; outre cela, ils distribuèrent des présents à chaque soldat. Cependant les troupes arméniennes, rentrées dans leur pays, portèrent des plaintes au roi Bab contre le sbarabed Mouschegh, en disant : « Pourquoi a-t-il laissé aller les femmes du roi des Perses, notre ennemi? » A cause de cela, Bab, roi des Arméniens, garda rancune à Mouschegh pendant longtemps.

CHAPITRE III.

Le roi Bab donne l'ordre de tuer Haïr le martbed.

On rapporta au roi Bab et on lui raconta toutes les injures que Haïr le martbed vomissait contre la reine Pharandzém, mère du roi, quand elle se trouvait dans le château assiégé [par l'ennemi], où il s'était introduit furtivement, en l'outrageant comme une courtisane; après quoi il s'en était allé. Pendant que Haïr le martbed visitait ses domaines dans le pays de Daron, le sbarabed arménien Mouschegh était dans la même province, dans son propre château d'Oghagan (1) qui s'élève sur [les bords] du fleuve Euphrate. Là, un courrier envoyé par le roi Bab arriva chez le général arménien Mouschegh, avec une lettre où il était écrit que Mouschegh était chargé de faire subir à Haïr le martbed la mort la plus cruelle. Il tenait encore dans sa main la lettre du roi avec son ordre, quand il envoya inviter avec perfidie Haïr [à venir] chez lui à Oghagan, sous prétexte d'un festin qu'il allait lui préparer. On était en plein hiver, et les eaux de l'Euphrate étaient complètement glacées. Haïr le martbed, invité à ce festin, se rendit au château d'Oghagan. Alors le général Mouschegh ordonna aux soldats de le prendre, de le mettre à nu, tel qu'il était sorti [du sein] de

(1) Indjidji, *Arm. anc.*, pag. 107. — Place forte du Douroupéran qui appartenait aux Selgoumi (Moïse de Khorène, II, 84).

sa mère, de lui lier les mains sous ses genoux, de le faire descendre dans la rivière et de l'exposer sur la glace du fleuve. Hair périt de la sorte. Le lendemain, quand on vint le voir, on trouva que sa cervelle, à la suite du froid, s'était écoulée par ses narines. Il fut remplacé dans son office de Hairmartbed par un certain Teghag, qui, du temps du roi Arschag ou de Diran, père de ce dernier, avait occupé la charge de martbed pendant quelque temps.

CHAPITRE IV.

Nouvelle guerre entre le roi Bab et les Perses; une bataille est livrée dans le bourg de Pakavan, situé dans le canton de Pakravant.

A la suite de ces événements, le roi des Perses rassembla de nouveau toutes ses troupes et se mit à leur tête pour le pays d'Adherbeidjan, où il resta avec quelques soldats; et il envoya le gros de son armée faire la guerre au roi Bab. Les troupes perses dévastèrent le pays des Arméniens jusque dans le centre de la contrée. Le roi d'Arménie [de son côté] donna ordre de réunir ses troupes à Pakavan. L'armée des Grecs, qui était cantonnée à Erant et à Pakhisch, vint rejoindre Bab et se retrancha dans son camp, en l'entourant d'un fossé, à peu de distance de la montagne de Nead (Niphates), près du fleuve Euphrate. A la suite de ces préparatifs, on attendit l'heure du combat.

Le sbarabed arménien Mouschegh rassembla aussi les troupes arméniennes au nombre de quatre-vingt-dix mille hommes et s'appréta [à soutenir le choc des ennemis]. Le roi Sapor avait déjà envoyé ses troupes contre les Arméniens et les Grecs, quand Ournaïr, roi des Aghouank (1), qui se trouvait alors chez le roi des Perses, se présenta à ce dernier et lui demanda un présent, en disant : « Daigne, ô le plus brave des hommes, me permettre de combattre seul, avec mon détachement, les troupes du roi Bab, car il est plus convenable que l'armée des Arik aille au-devant des Grecs, et que moi à la tête des miens, je marche contre les généraux arméniens. »

Non-seulement cette proposition plut à Sapor, mais il en témoigna sa reconnaissance à Ournaïr et il lui accorda [ce qu'il demandait]. Cependant Mérroujan Ardzrouni dit à Ournaïr : « Tu vas ramasser des épines, ce sera une grande merveille si tu parviens à les recueillir. » [En même temps, Mérroujan dépêcha secrètement un

messager vers le général arménien Mouschegh pour lui dire : « Méfie-toi et sois sur tes gardes, Mouschegh; car tu es le présent qu'Ournaïr, roi des Aghouank, a demandé [à Sapor], avec beaucoup de présomption. Maintenant c'est à toi de te tirer d'embarras. »

Après avoir délibéré sur ce qu'il y avait à faire, les troupes perses se mirent en marche pour aller en Arménie, suivies par le détachement d'Ournaïr, roi des Aghouank. Voici le langage que ce dernier tint aux siens : « Quand vous serez aux prises avec les troupes grecques, je vous recommande de faire des prisonniers plutôt que de les tuer; nous les emmènerons liés comme des trophées, et nous les ferons travailler chez nous comme des ouvriers et des maçons à la construction de nos villes et de nos palais. » Au moment où les troupes des Grecs et celles des Perses se trouvaient déjà en présence et étaient prêtes à en venir aux mains, le roi Bab lui-même s'arma pour aller prendre part au combat. Mais le général grec Térance l'en dissuada en disant : « L'empereur grec, en nous envoyant près de toi, nous a recommandé de te bien garder. Qui sait, s'il t'arrive quelque accident, avec quel visage paraîtrons-nous devant notre maître? Quelle réponse lui donnerons-nous, lorsque nous reviendrons auprès de lui sans toi? Alors l'empereur nous considérera comme des criminels. O roi, fais ce que nous allons te dire : prends le pontife des Arméniens, Nersès, éloigne-toi avec lui sur la montagne de Nead, dans quelque lieu inaccessible et à l'abri du danger; que le grand-pontife se mette en prière et demande pour nous la victoire au Seigneur. Quant à toi, tu regarderas de la hauteur, et tu seras témoin du zèle, des prouesses ou de la lâcheté de chacun, dans le combat qui s'engagera bientôt sous tes yeux. » Le roi Bab consentit à cette proposition, et ayant pris le grand-pontife Nersès, il alla se placer sur la montagne de Nead, [d'où il voyait] les troupes grecques et arméniennes descendre sur le lieu du combat. Alors le sbarabed arménien Mouschegh, avant de se rendre au combat, apporta ses armes et ses étendards au pontife Nersès, pour qu'il les bénît. Le roi Bab se souvint en ce moment des paroles qui lui furent rapportées jadis et dit : « Je me rappelle que Mouschegh est un ami du roi des Perses, Sapor. N'est-ce pas ce même Mouschegh qui a délivré les femmes du roi Sapor [et les a envoyées] dans les litières, escortées par des soldats? J'ai même entendu dire qu'il négocie avec les Perses. Eh bien il ne faut pas qu'il prenne part à ce combat. »

(1) Ce personnage est cité également par Moïse de Khorène (III, 37), comme auxiliaire des Perses.

Le général arménien Mouschegh demanda au grand-pontife Nersès d'intercéder pour lui auprès du roi Bab. Mais celui-ci répondit à Nersès : « N'intercède pas pour lui, car, aussitôt descendu, il va se ranger du côté des Perses. » Cependant le pontife continuait à le solliciter, et comme en ce temps-là, le roi mettait beaucoup d'empressement à accomplir la volonté de Nersès, il lui dit : « Fais ta volonté, mais avant que tu le laisses aller au combat, fais-lui prêter serment entre tes mains, qu'il ne nous trahira pas. » Mouschegh fut appelé en présence du roi et, après l'avoir salué, il s'approcha du grand-pontife Nersès, prit sa main droite et prêta serment ; puis il mit sa main dans celle du roi Bab et lui prêta le serment suivant : « Je vivrai et je mourrai pour toi, comme mes ancêtres l'ont fait pour tes ancêtres ; ce que mon père a fait pour ton père Arschag, je le ferai pour toi ; seulement ne prête pas l'oreille à la colomnie. »

Alors le pontife arménien Nersès le bénit avec la plus grande ferveur. Le roi Bab ordonna d'amener son coursier et sa lance, et les offrit au brave général Mouschegh, qui cependant se refusa à les accepter, en disant : « Je combattrai avec mes propres armes, et quand je serai de retour, tu me donneras ce que bon te semblera ; ne suis-je pas ton serviteur ? » Puis il présenta son drapeau et ses armes à Nersès pour qu'il les bénît. Monté à cheval, à la tête de son détachement, qui occupait l'aile droite de l'armée grecque, Mouschegh commença à s'avancer.

Le roi Bab et le pontife Nersès restèrent debout sur la montagne de Nead. Saint Nersès, les bras élevés vers le ciel, demandait au Seigneur d'épargner sa sainte Église, rachetée par son sang précieux ; de ne pas abandonner son peuple aux idolâtres et aux infidèles, afin qu'on ne dise pas parmi les gentils : où est leur Dieu ? Tandis qu'il adressait à Dieu sa prière, les troupes arméniennes se présentaient comme un feu ardent vis-à-vis les Perses. [On vit alors] le corps d'armée de Mouschegh, devançant les autres détachements, se précipiter avec impétuosité [sur l'ennemi.] Le roi qui contemplait ce spectacle, allait perdre Mouschegh de vue ; enfin il voyait disparaître ses drapeaux. Aussitôt ces derniers disparus, le roi Bab se mit à crier et dit, s'adressant à Nersès : « Me voici, grâce à toi, précipité dans le feu ! ne t'avais-je pas dit de ne pas envoyer cet homme au combat ? Le voilà qui a passé du côté des Perses et il va maintenant nous causer beaucoup de malheurs. » Le pontife Nersès répliqua : « Non, roi, non, ne pense pas ainsi ; il n'est pas homme

à nous trahir : tu verras toi-même quelles prouesses va accomplir devant toi ton serviteur. »

Le roi Bab ne cessait d'importuner le pontife Nersès pour qu'il ne discontinuât pas d'implorer le secours du Seigneur pendant la mêlée. Mais Nersès perdant patience, dit au roi Bab : « Si tu diriges ton cœur vers le Seigneur, alors peut-être il aura pitié de toi et de ton pays ; si tu te purifies de tes actes abominables, le Seigneur t'accueillera ; il ne te laissera pas échapper de ses mains, et il ne te livrera pas à tes ennemis.....(1).

C'est en ces termes, que Nersès, debout sur la montagne, ayant le roi Bab à ses côtés, pria Dieu jusqu'au soir, au coucher du soleil, et jusqu'au moment où le combat fut terminé.

Pendant cette bataille, Dieu venant en aide aux Grecs, les troupes arméniennes remportèrent la victoire. L'armée des Perses, défaite, tourna le dos et se dispersa dans les plaines, dans les hautes montagnes et dans les vallées profondes. Les troupes grecques et arméniennes poursuivirent les Perses et les taillèrent en pièces, [y compris] les chefs et les simples soldats, sans aucune distinction ; ceux qui avaient des chevaux légers purent seuls s'enfuir. C'est ainsi que les Arméniens poursuivirent les fugitifs, les chassant devant eux jusqu'à Kandzag d'Adherbeidjan, c'est-à-dire jusqu'aux frontières de l'Arménie. Le sbarabed Mouschegh fit un carnage immense des troupes perses. Ensuite il guetta le détachement des Aghouank, qu'il décima entièrement. Il atteignit leur roi Ournair au moment de sa fuite et le frappa sur le crâne, à coups rebouclés, avec la hampe de sa pique, en disant : « Tu dois remercier le sort d'être roi et d'avoir une couronne ; car je ne voudrais jamais tuer un roi, quand même je serais dans des circonstances très-difficiles. » Il le laissa ainsi s'enfuir avec huit cavaliers dans le pays des Aghouank.

Quand les troupes arméniennes furent de retour, le général Mouschegh présenta à Bab, roi des Arméniens, une quantité considérable de têtes des plus braves combattants. Les satrapes, les grands, enfin tous les guerriers en firent autant. On célébra cette victoire dans l'Arménie entière, ainsi que dans l'armée grecque. Il serait difficile de préciser l'immense quantité de trésors, d'armes, d'ornements d'or, d'argent et de butin, le nombre de chevaux, de mulets et d'éléphants que [les vainqueurs] prirent à l'ennemi.

(1) Il y a ici une longue prière de saint Nersès qui ne renferme rien d'historique et que nous n'avons pas cru nécessaire de reproduire.

Bientôt après, on calomnia le général Mouschegh auprès du grand roi Bab en disant : « Sache, ô roi, que Mouschegh est plein d'astuce pour toi ; il n'attend que le moment propice pour te tuer ; car il donne ouvertement la liberté à tes ennemis ; il lui est arrivé plus d'une fois de laisser partir ceux qui se trouvaient entre ses mains. Il vient de faire la même chose à ton rival, le roi Ournaïr, qu'il a laissé échapper. » A la suite de ces calomnies, il y avait sans cesse des querelles entre le général Mouschegh et le roi Bab, qui lui adressait des reproches continuels. [Enfin] Mouschegh fit au roi Bab la réponse suivante : « J'ai taillé en pièces tous ceux qui étaient mes égaux ; mais ceux qui portent des couronnes sont tes égaux et non pas les miens ; tu n'as qu'à aller tuer tes semblables, comme je l'ai fait avec les miens. Jusqu'à ce moment, je n'ai pas levé la main contre quiconque portait une couronne, je ne la lève pas à présent, je ne la lèverai pas dans l'avenir. Si tu as envie de me tuer, tue-moi ; quant à moi, si dorénavant un roi quelconque tombait entre mes mains, comme cela m'est arrivé plus d'une fois, [je te répète] que je ne suis pas homme à tuer un roi qui porte la couronne, quand même il serait sur le point de m'ôter la vie. »

Le roi Bab, après avoir entendu ces paroles, se levant de son trône, les larmes aux yeux, se jeta au cou de Mouschegh, l'embrassa et dit en pleurant : « Oui, ils méritent bien la mort ceux qui osent calomnier Mouschegh, cet homme brave et honorable ! Mouschegh est issu d'une race aussi noble que la nôtre ; ses ancêtres sont comme les nôtres ; car, ayant abandonné la royauté du pays des Djen (1) et étant venus en Arménie, ils ont non-seulement consacré leur vie à nos ancêtres, mais ils l'ont même sacrifiée pour eux ; son père, le père de Mouschegh a donné sa vie pour mon père, il nous a servi lui-même [jusqu'à présent] avec un dévouement sans bornes, grâce aux prières ferventes que notre admirable père Nersès a adressées à Dieu. Mouschegh a remporté des victoires et a été la cause unique d'une longue paix. Eh bien ! comment [maintenant] ose-t-on me dire que Mouschegh attend le moment propice pour me tuer ? Un homme juste, raisonnable et bien intentionné, au point d'épargner même les

souverains étrangers, pourrait-il lever la main contre ses propres maîtres ? »

En ce temps-là, Bab donna au général Mouschegh beaucoup de présents, de villages, et le combla d'honneurs.

CHAPITRE V.

Avis donné par Ournaïr d'un combat livré par les Arméniens et les Perses à Kandzag d'Adherbeïdjan — les premiers sont vainqueurs.

Après cela, Ournaïr, roi des Aghouank, dépêcha un envoyé vers Mouschegh pour lui donner cet avis : « Je te suis vivement reconnaissant de ne m'avoir pas tué, car Dieu m'avait fait tomber entre tes mains ; mais tu as bien voulu m'épargner : tant que je vivrai, je n'oublierai jamais ce témoignage d'amitié de ta part. Je te préviens donc que le roi des Perses, Sapor, se prépare à la tête de toute son armée à tomber sur toi à l'improviste. » A la suite de cet avis, le stratélate grec disposa les troupes qu'il avait alors sous ses ordres et partit avec elles, en dirigeant sa marche vers les frontières de l'Arménie, du côté de Kandzag d'Adherbeïdjan. De même, le sbarabed Mouschegh rassembla toutes les troupes arméniennes qui étaient au nombre de quatre-vingt-dix mille hommes d'élite, tous bien armés et portant des lances, sans parler de ceux qui étaient munis de boucliers ; et, pour prévenir l'ennemi, il se porta sans tarder sur les frontières. Le roi resta seul en Arménie avec le pontife Nersès qui implorait le secours de Dieu pour tout le pays, ainsi que pour l'armée qui allait livrer bataille.

Le roi des Perses, Sapor, arrivé avec ses troupes sur le lieu du combat, y trouva déjà l'armée grecque et les légions arméniennes prêtes à entamer l'affaire. Une mêlée terrible s'engagea et les Perses furent vaincus. Ce fut surtout le corps des soldats armés de lances qui, attaquant avec ardeur les soldats perses, les faisait tomber de leurs chevaux, en présence même du roi Sapor. Les guerriers arméniens, voyant les Perses tomber, faisaient retentir ce même cri tous ensemble : « Qu'ils soient à Arschag le brave ! » C'est à leur roi Arschag qu'ils consacrèrent tous les valeureux combattants qu'ils tuèrent dans cette bataille ; ils disaient à chaque soldat tué : « Sois une victime pour notre roi Arschag ! » C'était toujours le même cri qu'on entendait, quand les braves Arméniens, armés de lances, appartenant à la noblesse, renversaient les Perses, car eux aussi disaient : « Qu'ils soient à Arschag le brave ! » puis

(1) Les Mamigoniens et les Orbélians passaient, selon une ancienne tradition, pour être originaires de la Chine (Djénastan). Leurs ancêtres, chassés de leur pays par une révolution, seraient venus chercher asile en Arménie, où les rois arsacides les accueillirent et leur donnèrent le titre de satrapes, avec des domaines. (Moïse de Khorène, II, 81.)

à chaque tête tranchée, on disait ordinairement : « Sois une victime pour Arschag ! »

[A ce combat], un nombre considérable de légions grecques et arméniennes étaient munies et entourées de boucliers, ayant l'aspect d'une ville imprenable. Quand les Perses commencèrent à presser les troupes grecques et le corps des Arméniens armés de lances, alors ces derniers, pénétrant au milieu des légions grecques et arméniennes, s'y reposèrent protégés par leurs boucliers, comme dans une forteresse. Après s'être reposés un instant, ils sortaient et recommençaient à attaquer les Perses, en faisant un horrible carnage dans leurs rangs et en leur faisant mordre la poussière à leurs pieds. C'était toujours avec le même cri poussé au nom de leur roi Arschag que les Arméniens s'encourageaient les uns les autres, en tranchant la tête à une foule de Perses. Quand les troupes perses commencèrent à les harceler de nouveau, ils se retirèrent encore au centre des légions, comme dans un château inaccessible, et ceux-ci, écartant leurs boucliers, les accueillirent dans leurs rangs. Ce jour-là, le stratélate Térance, avec son armée, et le sbarabed Mouschegh, à la tête de ses troupes, taillèrent complètement en pièces les Perses. Sapor, roi des Perses, s'enfuit du lieu du combat avec le peu de gens qui lui restaient. Après avoir laissé des troupes pour garder les frontières, les vainqueurs retournèrent auprès de leur roi Bab, couverts de gloire, chargés d'un riche butin, et entourés d'une grande pompe (1).

Le roi Sapor rentra dans son royaume, émerveillé de la bravoure que le corps d'armée arménien venait de déployer devant lui. Il disait : « Je suis en admiration devant ce que je viens de voir. Dès ma jeunesse, j'ai passé toutes mes journées à la guerre dans les combats; [et quoiqu'] il y ait déjà plusieurs années que j'occupe le trône, je n'en ai pas passé une seule sans livrer bataille; eh bien, je n'ai jamais vu un combat aussi acharné que celui dont je viens d'être témoin. Quand les Arméniens armés de lances s'avançaient pour tenter l'attaque, ils ressemblaient à une haute montagne ou à une tour bien assise, forte et inébranlable. S'il nous arrivait de les ébranler quelque peu, ils se réfugiaient parmi les légions grecques, qui, écartant leurs boucliers, les recevaient comme dans l'enceinte d'une ville entourée de murailles.

« Après s'y être reposés un peu, ils sortaient de

(1) Il est question dans ce chapitre de la bataille de Tzirav, mentionnée par Moïse de Khorène (III, 37).

nouveau et se mettaient à massacrer impitoyablement les troupes des Arik. Encore une chose qui m'a vivement frappé, c'est cet amour, ce dévouement que l'armée arménienne porte à son maître. Quoiqu'il y ait déjà tant d'années que leur roi Arschag leur a été enlevé, c'était par son nom qu'ils s'encourageaient les uns les autres au combat.

« Quand il leur arrivait de terrasser les combattants, ils disaient d'une voix unanime : « A Ars-chag ! » Cependant Arschag n'était plus parmi eux. Professant un tendre amour pour leur maître, ils sacrifiaient à Arschag les ennemis qu'ils tuaient. Et ce ~~long~~ détachement de Mouschegh ! Il ne semblait qu'un feu jaillissant de ses bannières; quant à lui, il passait et repassait comme la flamme qui embrase les touffes des joncs. Des années entières se sont déjà écoulées depuis qu'ils ont perdu leur maître Arschag, qui, à l'heure qu'il est, se trouve au château d'Antmesch, dans le pays de Khouzistan; cependant les Arméniens, qui l'aiment ardemment, s'imaginaient qu'il était à leur tête comme leur propre roi, le croyaient parmi eux, dirigeant le combat, et eux-mêmes remplissaient leur devoir en sa présence. Ah ! continua Sapor, heureux le maître qui commanderait une armée animée de pareils sentiments, aussi fidèle et aussi dévouée à son roi ! »

CHAPITRE VI.

Teghag le martbed, nommé chef des frontières, entre en négociation avec le roi des Perses, pour trahir le roi des Arméniens; le roi Bab fait mourir Teghag.

Le général de l'armée grecque Térance, et Mouschegh, général des troupes arméniennes, laissent Teghag le martbed, qui d'après ses fonctions se nommait *Hair* du roi (1), comme gardien des frontières, à Kandzag, qui se trouvait sur les confins des deux royaumes, de Perse et d'Arménie. Ils lui confièrent trente mille hommes d'élite, munis de lances et couverts de cuirasses, et pourvus de tout ce qui était nécessaire. Térance et Mouschegh, avec le reste des troupes, retournèrent ensuite en Arménie auprès du roi Bab. Teghag le martbed, [resté seul], dépêcha secrètement des envoyés vers Sapor, roi des Perses, s'engageant à livrer dans ses mains le roi Bab, le général grec Térance et le général arménien Mouschegh. Teghag obtint de Sapor [en retour de cette proposition] une immense quantité de trésors. Cependant quelques-uns des grands se-

(1) C'est-à-dire « père du roi ». Cette charge était celle de chef des eunuques.

trapes, par exemple Knel, seigneur du canton d'Andsevatsi, et d'autres qui étaient restés avec lui [à Kandzag], en avertirent secrètement le roi Bab. Celui-ci envoya des exprès vers Teghag le marthbed pour lui dire : « Après avoir réuni les troupes qui se trouvent sous ta main, transmets-les à Knel Andsevatsi, et hâte-toi d'arriver auprès de moi le plus vite possible; il m'est indispensable de t'envoyer vers Sapor, roi des Perses, car je me suis décidé à me reconnaître son vassal. » A peine Teghag le marthbed avait-il entendu ces paroles, qu'ivre de joie, il disait de son cœur : « Maintenant il me sera plus facile de réaliser ce que j'ai promis au roi Sapor. Une fois auprès de Bab, d'un côté j'userai de tout mon pouvoir pour le tranquilliser, de l'autre je le ferai attaquer à l'improviste par le roi des Perses. » Teghag, au comble de la joie, se mit à négocier avec les deux souverains; puis, étant monté sur un bon coursier, il partit sans plus tarder, pour rejoindre le roi Bab [qui se trouvait alors] au grand village d'Artians appartenant au domaine royal et situé dans la province d'Ararat. Aussitôt arrivé, Teghag se présenta au roi qui lui fit un accueil des plus magnifiques. A l'heure du souper, le roi Bab donna ordre qu'on emmenât Teghag le marthbed et qu'on le revêtît de riches habits. On lui mit un caleçon très-large, tombant à gros plis et dont l'ampleur l'empêchait d'être [convenablement] habillé. Puis on lui fit endosser un habit très-large et on lui attacha une ceinture à laquelle pendait une épée. Les plis qui retombaient de sa ceinture couvraient entièrement son épée. Pendant qu'on mettait à Teghag le caleçon, la chaussure, et qu'on lui ceignait l'épée, — les plis de son caleçon, descendant jusqu'aux chevilles de ses pieds, couvraient totalement son épée, — il ne se douta pas un instant du mauvais augure que présageait la largeur démesurée de ses habits. A neuf heures, on vint dire à Teghag : « On t'invite à souper dans les appartements intérieurs du palais. » On le fit entrer dans le corridor de l'appartement habité par le roi. Or ce corridor était étroit et avait plusieurs petites ouvertures pratiquées au plafond pour donner du jour. Des deux côtés de ce corridor, se trouvaient rangés des gens munis de boucliers et armés de haches; tandis qu'on conduisait Teghag, tout d'un

coup les fenêtres furent fermées. Alors ceux des gens qui portaient des boucliers l'entourèrent et le tirèrent de côté et d'autre. En vain, il porta la main pour saisir son épée qui se trouvait enveloppée et cachée dans les plis de ses habits; il ne put parvenir à la tirer.

Quoique Teghag fût grand de taille, robuste et osseux, cependant les gens qui portaient des boucliers, après l'avoir entouré l'entraînèrent et le transportèrent jusque dans les portes de l'appartement du marthbed, voyant qu'on allait l'y faire entrer, dit : « Ne le portez pas ici; ne le portez pas ici; mais conduisez-le dans la garde-robe. » Les soldats, portant des boucliers, le firent passer du corridor même dans la garde-robe, où était déposée la couronne royale. Lorsqu'on lia les mains de Teghag, il dit : « Dites au roi, dites-lui bien que j'ai mérité cette mort; mais que cependant il devait me faire tuer sur la place publique et non dans un appartement où on garde les couronnes et où on va ensanglanter la sienne. » A peine avait-il proféré ces mots, qu'on l'égorgea dans les chambres de la garde-robe. Après lui avoir tranché la tête, on la porta au bout d'une pique, qui fut plantée au milieu du camp royal.

CHAPITRE VII.

Arschag, roi des Arméniens, se donne la mort dans le château d'Aniousch, situé dans le pays de Khouzistan, à l'instigation de Trasdamad.

En ce temps-là, Arschag, roi des Arméniens, vivait encore au château d'Antmesch, nom qui signifie château d'Aniousch (1), et qui se trouvait dans la contrée de Khouzistan, située dans le royaume de Perse. Bien qu'à cette époque, la guerre entre la Perse et l'Arménie eût cessé, cependant le roi des Kouschans, qui était d'origine arsacide, suscita une [nouvelle] guerre contre le roi Sapor le sassanide. Ce prince, ayant réuni toutes ses troupes et tous les cavaliers qu'il avait emmenés en captivité avec lui du pays des Arméniens, leur donna l'ordre de marcher et se mit à leur tête, accompagné de l'eunuque du roi Arschag. Or, cet eunuque d'Arshag, roi des Ar-

(1) Cf. Moïse de Khorène, liv. III, ch. 35.

Προκοπίου Καισαρέως Ἱστορίαι.

.... Χρόνῳ δὲ ὕστερον τῶν τις Ἀρμενίων τῶν τε Ἀρσάχῃ ἐν τοῖς μάλιστα ἐπιτήδαιοι καὶ οἱ ἐπισκόπου-
νος ἐς τὰ Περσῶν ἤθη ἰόντι Πέρσαις ἐπὶ τι ἔθνος

Procopii de Bello Persico, lib. I, cap. 5. (Ed. Paris., pag. 17 et seq. — Ed. Bonn., t. I, pag. 29 et seq.)

.... Secundum ea, quidam Armenus ex intimis Arsacis, et eorum numero, qui ipsum in Persidem comitatus

méniens, qui jadis avait été un personnage dévoué, investi d'un pouvoir étendu, jouissant de grands honneurs et très-aimé [de son maître], s'appelaient Trasdamad. La guerre entre le roi des Kouschans et celui des Perses une fois commencée, les troupes du premier harcelèrent cruellement celles des Perses, réduisirent en captivité beaucoup de leurs ennemis et chassèrent devant elles le reste. L'eunuque Trasdamad, qui pendant le règne de Diran, roi des Arméniens, ~~son~~ fils Arschag, avait été gouverneur de province et [garde] fidèle des trésors du château d'Ankegh et de tous les châteaux royaux de ces contrées, ainsi que des trésors du château de Penapegh dans le pays de Dzop (1), confiés à ses soins, avait son cousin plus élevé que ceux des autres satrapes. Cette charge [de gardien des trésors], dès les temps les plus anciens de la dynastie arsacide, était inhérente à celle de martbed.

L'eunuque Trasdamad, prince (ischkhan) [du canton] d'Ankegh-doun, avait été emmené captif en Perse, au temps où le roi Arschag fut fait prisonnier. Il se trouva au combat où les Kouschans défirent Sapor, roi des Perses. Dans cette affaire, Trasdamad se signala par sa bravoure et sauva la vie à Sapor; il mit hors de combat beaucoup de Kouschans et présenta [ensuite à son maître] les têtes de plusieurs ennemis.

C'est ainsi que Trasdamad sauva la vie à Sapor au moment où ce dernier se trouva pressé et entouré de tous les côtés par les ennemis.

Quand le roi des Perses rentra en Assyrie, [son premier soin] fut de témoigner à l'eunuque Tras-

damad sa reconnaissance pour le service qu'il lui avait rendu. Il lui dit : « Tu peux me demander ce que tu voudras, et ce que tu demanderas, je te l'accorderai sans hésiter. » Trasdamad dit au roi : « Je ne te demande qu'une seule chose : permets-moi d'aller voir mon propre maître, Arschag, roi des Arméniens. Permets-moi, quand je me serai rendu chez lui, de le délivrer de ses liens pour un jour seulement, de lui laver la tête, de l'oindre, de le revêtir de riches habits, de lui préparer son siège, de lui présenter un repas et ~~de~~ et de le divertir au moyen de musiciens, et cela pour un jour seulement. »

Le roi Sapor lui dit : « C'est une demande bien difficile à accorder; car depuis que le royaume de Perse existe et que le château porte la dénomination de château d'Aniousch, personne n'a osé rappeler aux rois un seul homme qui y ait été enfermé. Ce que tu demandes est d'autant plus grave que celui qui est enfermé dans cet endroit est un roi, un personnage qui est mon égal et qui s'y trouve retenu parce qu'il a été mon rival. En me faisant une demande aussi importune, tu risques ta propre vie en prononçant le nom seul d'Aniousch; car cela est défendu par la loi, depuis qu'existe le royaume des Arik. Mais puisque les services que tu m'as rendus sont immenses, je t'accorde ta demande, tu peux aller [trouver Arschag]. Cependant il serait plus prudent de songer à tes intérêts, de me demander [comme don] une province, un canton ou bien des trésors. En exprimant ton désir, quoique tu enfreignes la loi du royaume des Arik, j'y accède au lieu de t'accorder des récompenses auxquelles tu as droit. »

(1) Cf. Indjldji, *Arm. anc.*, pag. 507 et 57.

ἰοῦσι βαρβαρικὸν ζυεστράτευσεν· δε δὴ ἀνὴρ τε ἀγαθὸς ἐν τῷ πόνῳ τούτῳ, ὀρώντος Πακουρίου τὰ ποιούμενα, γέγονε καὶ τῆς νίκης αἰτιώτατος Πέρσας. Διὸ δὴ αὐτὸν ὁ Πακούριος ὅτι ἂν βούλοιο αἰτεῖσθαι ἤξιου, ἰσχυρισάμενος ὅτι δὴ οὐδενὸς πρὸς αὐτοῦ ἀτυχῆσει. Ὁ δὲ ἄλλο οἱ οὐδὲν γενέσθαι ἤξιου ἢ ὥστε τὸν Ἀρσάκην ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ θεραπεῦσαι ἢ βούλοιο. Τοῦτο τὸν βασιλέα ἠνίασε μὲν ὡς τὰ μάλιστα, εἰ λυεῖν νόμον οὕτω δὴ παλαιὸν ἀναγκάζεται, ὅπως μὲντοι παντάπασιν ἀληθίζηται, ζυνεχώρει τὴν δέησιν ἐπιτελῆ γενέσθαι. Ἐπεὶ δὲ γε βασιλέως ἐπαγγελιαπτος γέγονεν ἐν τῷ λήθης φρουρίῳ, ἠσπάσατο μὲν τὸν Ἀρσάκην, ἔμφω δὲ ἀλλήλοιν περιβαλόντες ἐθρηνησάτην τε ἡδὺν τινα θρήνον καὶ ἀπολοφουραμένω τὴν παροῦσαν τύχην μολίς ἀπ' ἀλλήλοιν διαλύειν τὰς αὐτοῦ χεῖρας ἐκάτερος ἴσχεν. Ἐπεὶ δὲ τῶν ὀδυρμῶν ἐς κέρον ἐθόντες ἐπάσαντο, ἔλουσε μὲν ὁ Ἀρμένιος τὸν Ἀρσάκην καὶ τὰλλα οὐ κατημελημένως ἐκόσμησε,

fuerant, militarem navavit operam Persis adversum barbaros, et sub oculis ipsius Pacurii (l. Saporis) tam strenue se gessit in eo bello, ut Persæ illius maxime opera victoriam reportarint. Quamobrem contendit ab ipso Pacurii ut peteret quidquid collibitum esset, affirmative recipiens ei nihil se negaturum. Unum hoc ille rogavit, sibi ut potestas fieret ministrandi Arsaci per diem unum, idque prout libido foret. Mirum quam grave regi fuerit in necessitatem adduci infringendæ adeo antiquæ legi: fidem tamen ne falleret, annuit postulatum. Mandato itaque regio admissus ille in castellum Oblivionis, Arsacem salutavit. Hic interse complexi, et in suavissimum lamentum effusi, vicem suam complorarunt, vix ut alter ab altero divellere manus quiverint. Tandem legendi satietate fessi cum paululum respirassent, Arsacem lavit Armenius, et totum accurate composuit; habitum etiam regali ornatum reclinavit in toro. Tum Arsaces

Le roi donna à Trasdamad un officier de sa garde des plus dévoués, le munit d'une lettre portant l'empreinte de la bague royale. Cette lettre lui accordait la libre entrée dans le château d'Antmesch, où, d'après la faveur qu'il venait de solliciter, il pouvait réaliser son désir de voir le roi prisonnier, Arschag, qui jadis avait régné sur l'Arménie. Avec l'officier de la garde et la lettre royale, Trasdamad s'introduisit dans le château d'Aniousch où il vit son propre maître. Aussitôt, il délivra Arschag des fers qui liaient ses mains et ses pieds, ainsi que du jonc (2) ~~des~~ chaînes qui retenaient son cou. Il lava la tête d'Arshag et le fit baigner. Ensuite il le revêtit de magnifiques habits, lui prépara le siège et le fit asseoir. Puis il lui servit son repas d'après le cérémonial de la cour, et plaça du vin devant lui, selon le même cérémonial. De cette manière, Trasdamad tira Arschag de sa torpeur, le consola et le divertit au moyen des musiciens.

Vers la fin du repas, on fit placer devant Ars-chag des fruits, des pommes; des concombres et des mets délicats; et en même temps, on déposa un poignard devant lui, pour qu'il pût s'en servir. Trasdamad faisait tout son possible pour divertir Ars-chag, et, se tenant debout devant lui, il ne cessait de lui prodiguer des consolations. Ars-chag était déjà plongé dans les vapeurs de l'ivresse, qui commençaient à lui obscurcir la vue. Alors il se rappela son passé et dit : « Malheur à Ars-chag ! ainsi vont les choses ! Me voilà ici et arrivé à ce point. » Ayant dit cela, il plongea dans son cœur le poignard qu'il tenait à la main pour couper le fruit auquel il allait goûter. Il mourut

sur le coup, à l'endroit même où il était assis. Trasdamad voyant cela, se précipita sur lui, arracha de son sein le poignard, et se l'étant plongé dans le côté, il mourut, lui aussi à l'instant même.

CHAPITRE VIII.

Après la guerre des Perses, le sbarabed Mouschegh déclara la guerre à ceux qui s'étaient révoltés contre le roi des Arméniens, dans différents endroits, à commencer par l'Adherbeidjan, possession du roi des Arméniens.

Quand la guerre avec les Perses fut terminée, et que tout rentra dans le calme, le sbarabed arménien Mouschegh, déclara la guerre à ceux qui s'étaient soulevés contre les rois arsacides, pour se rendre indépendants (1). En premier lieu, il commença par les possessions du roi des Arméniens, dans l'Adherbeidjan, en dévastant tout le territoire des Adherbaditch, et en emmenant en captivité une multitude considérable de gens. Après avoir soumis le reste des habitants, il leur imposa un tribut et prit beaucoup d'otages.

CHAPITRE IX.

De Noschiragan. (2)

Mouschegh défait les habitants du pays de Noschiragan, qui s'étaient révoltés contre le roi des Arméniens. Après avoir soumis le pays, il le dévasta et le réduisit en esclavage. Il prit des otages parmi les habitants qui restèrent, et leur imposa un tribut.

(1) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 35.

(2) Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, pag. 530.

σῆμα δὲ αὐτῷ περιθέμενος τὸ βασιλεῖον ἐπὶ στίβῳ δὸς ἀνέκλινεν. Ἐνταῦθ' αὖ τε τοὺς παρόντας Ἀρσάκης βασιλικῶς εἰστία ἤπερ εἰώθει τὰ πρότερα. Ἐν ταύτῃ τῇ θοίνῃ πολλοὶ μὲν ἐπὶ κύλικι λόγοι ἐλέγχθησαν, οἱ περ τὸν Ἀρσάκην ἱκανῶς ἤρσεσκον, πολλὰ δὲ ἄλλα ἐς μέσον ἦλθεν, ἀπερ αὐτῷ ἐν ἡδονῇ ἦν μηχανομένου τε τοῦ πότου ἄρι ἐς νύκτα τῇ πρὸς ἀλλήλους ὁμιλίᾳ ὑπερφυῶς ἤσθησαν, μόλις δὲ ἀλλήλων ἀπαλλαγέντες διελύθησαν, καταβεβρεγμένοι τῇ εὐπαθείᾳ. Τότε δὲ λέγουσι τὸν Ἀρσάκην εἰπεῖν ὡς ἡμέραν τὴν ἡδίστην διατελέσας, ἐν ταύτῃ τε ζυγυγενομένοι τῶ ποθεινοτάτῳ ἀνθρώπων ἀπάντων, οὐκ ἂν ἔτι ἐκὼν γε εἶναι ὑποσταίη τὰ φλαῦρα τοῦ βίου. Καὶ ταῦτα εἰπόντα μαχαίρα ἑαυτὸν διαχρήσασθαι, ἤπερ ἐν τῇ θοίνῃ ἐξέπικτιδες κεκλοφῶς ἔτυχεν, οὗτω τε αὐτὸν ἐξ ἀνθρώπων ἀφανισθῆναι. Τὰ μὲν οὖν κατὰ τοῦτον δὴ τὸν Ἀρσάκην ἢ τῶν Ἀρμενίων συγγραφή λέγει ταύτη, ἤπερ ἐρρήθη, κευρωχέναι, καὶ τὸν νόμον τότε ἀμφὶ τῷ τῆς λήθης φρουρίῳ λελύσθαι.

regifice pro more pristino apparatis epulis eos accepit qui adfuerunt. Convivalibus joci, non sine magno ejus oblectamento, bellissime lusum est, aliaque in mediis venere plurima, quæ ipsum multa hilaritate consperserunt. Summa certe fuit confabulandi suavitas, quæ ad noctem usque computationem duxit. Vix tandem discesserunt, lauti epuli voluptate perfusi. Subindo Arsacem dixisse memorant, haud æquo deinceps animo leturum se ærumnas vitæ, postquam cum mortalium sibi optatissimo omnium lætissimum diem egisset : his dictis, cultro, quem de mensa consulto sublegerat, se confodisse, itaque occubuisse. Eum exitum habuisse Arsacem, ac tunc temporis legem illam quæ est de castello Oblivionis, abrogatam esse prodit historia Armenorum.

CHAPITRE X.

Des cantons de Gortouk, de Gortik et de Dmorik.

Le sbarabed Mouschegh ravagea également les districts de Gortouk (1), de Gortik et de Dmorik (2), qui s'étaient aussi révoltés contre le roi d'Arménie. Après les avoir soumis, il les dévasta, les réduisit en esclavage et imposa un tribut au reste des habitants, il prit également beaucoup d'otages.

CHAPITRE XI.

De Mark.

Mouschegh dévasta également les contrées de Mark, [dont les habitants] s'étaient aussi révoltés contre le roi des Arméniens; il emmena beaucoup de captifs. Après avoir imposé tribut au reste des habitants, il leur prit des otages.

CHAPITRE XII.

De l'Artsakh.

Mouschegh ravagea le pays d'Artsakh (3) d'où il enleva un grand nombre de prisonniers; et, après avoir pris des otages, il imposa un tribut au reste des habitants.

CHAPITRE XIII.

De l'Aghouanie.

Mouschegh porta la guerre dans le pays des Aghouank, qu'il dévasta cruellement. Il reconquit plusieurs cantons, notamment Oudi, Schagaschen, la Vallée de Kartman, Goght et d'autres contrées environnantes, dont les Aghouank, qui les avaient détachées de l'Arménie, s'étaient emparés. Le fleuve Kour fut désigné comme devant servir de limite entre le pays des Aghouank et celui des Arméniens, ainsi que cela existait auparavant. Plusieurs chefs aghouank furent tués [dans cette

(1) La province de Gordjaïk ou des Kurdes. (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pag. 176.)

(2) Le canton appelé Gortik (Indjidji, *Arm., anc.* pag. 146. répond à la *Cortaxa* de Ptolémée (V, 13.) où se trouvait la forteresse de Dmorik ou Dmoris (Moïse de Khorène, II, 50; III, 15.)

(3) La province d'Artsakh, appelée plus tard Khatchen, dont les Grecs ont fait la *Chatziène* mentionnée par Constantin Porphyrogénète (*de cærem. aul. byz.*, t. I, pag. 397.) qui appelle le prince du pays, ἀρχων τῆς Χατζιηνῆς. C'est aujourd'hui le Karabagh (jardin noir) dans les provinces russes de la Transcaucasie, et dont le chef-lieu est Choucha.

campagne]. Mouschegh, après avoir pris des otages, imposa au reste des habitants un tribut.

CHAPITRE XIV.

De Gasp (1).

Ensuite le sbarabed Mouschegh tira une cruelle vengeance du pays des Perses et de la ville de Phaidagaran (2), parce que les gens de ce pays avaient trahi le roi des Arméniens, en se révoltant contre lui. Arrivé là, le sbarabed arménien massacra un grand nombre de leurs habitants dont une quantité considérable fut réduite en captivité. Après avoir pris des otages, il imposa un tribut au reste des habitants et laissa [dans le pays] des gouverneurs.

CHAPITRE XV.

De l'Ibérie (Virk).

Ensuite le sbarabed Mouschegh alla contre le roi de l'Ibérie (Virk) (3), qu'il pressa excessivement, en dévastant le territoire de son royaume. Il passa au fil de l'épée toute la noblesse et toutes les familles satrapales qu'il y trouva. Mouschegh donna ordre de mettre en croix, au centre même du pays, la race des Phar[n]avazian (4); il prit aussi le ptiaschkh des Konkark qui reconnaissait autrefois la suzeraineté du roi des Arméniens, mais qui, dans la suite, se révolta contre ce dernier. Le sbarabed massacra tous les mâles de la famille de ce ptiaschkh et emmena en captivité ses femmes et ses filles. Il agit de la même manière envers tous les satrapes qui, se trouvant dans ce pays, s'étaient révoltés contre le roi des Arméniens, c'est-à-dire qu'il les décapita tous. Il reconquit toutes les provinces et, ayant pris des otages, il imposa un tribut au reste des habitants. Après avoir rétabli pour limite entre le pays des Arméniens et celui des

(1) Indjidji, *Arm. anc.*, pag. 319.

(2) Capitale de la province du même nom, sur le Kour, et non loin de la mer Caspienne. La ville actuelle de Sallian occupe son emplacement. (L. Alischan, *Geogr. de l'Arm.*, pag. 92.)

(3) Le pays de Virk ou d'Ibérie formait alors le royaume de Géorgie, dont les rois furent souvent en guerre avec ceux d'Arménie, leurs voisins. Il n'est pas question de la guerre que Mouschegh fit au roi des Géorgiens qui devait être alors Bakour III, fils de Pharsman VI, le dernier souverain de la dynastie khosroïde. (Brosset, *Hist. de la Géorgie*, t. I, pag. 214 et suiv.)

(4) Les descendants de Pharnavaz, qui fut le premier roi du Karthli, n'ont pas laissé de traces dans l'histoire de la Géorgie. J'ignore où Faustus a puisé ce renseignement.

ibériens le grand fleuve Kour, comme cela existait jadis, il rentra en Arménie.

CHAPITRE XVI.

Du roi d'Aghdsnik.

Ensuite Mouschegh se dirigea vers le pays d'Aghdsnik, qui s'était révolté contre le roi des Arméniens, et le livra à une épouvantable dévastation. Ayant pris le ptiaschkh d'Aghdsnik, il fit massacrer ses femmes en sa présence et réduisit ses enfants en captivité. Il imposa le tribut à ceux qui restèrent dans le pays d'Aghdsnik, où il établit des chefs et des gouverneurs.

CHAPITRE XVII.

Du grand Dzop.

De là [les Arméniens] firent irruption dans le grand Dzop (1) qui s'était aussi révolté. Mouschegh y porta la dévastation, passa au fil de l'épée les habitants, et, après avoir pris des otages, il imposa un tribut à toute la population.

CHAPITRE XVIII.

De l'Ankegh-doun.

Mouschegh fit périr une multitude de gens dans l'Ankegh-doun (2), en les passant au fil de l'épée. Mais, comme ce pays fut jadis une résidence royale, Mouschegh se contenta d'imposer seulement un tribut à ses habitants.

CHAPITRE XIX.

Du canton d'Andsid.

Ensuite Mouschegh fit irruption dans le canton d'Andsid (3), en portant la dévastation dans tous les lieux environnants, qui s'étaient tous révoltés contre le royaume des Arsacides. Après avoir soumis ce canton, il passa au fil de l'épée les seigneurs du pays, prit des otages, et contraignit le reste des habitants à payer tribut à Bab, roi des Arméniens.

CHAPITRE XX.

Du sbarabed arménien Mouschegh.

Le bravesbarabed arménien [Mouschegh], plein

(1) Canton de la Quatrième-Arménie qui était appelé Sophène par les Grecs, et que les Arméniens divisaient en deux parties, le grand et le petit Dzop (St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pag. 92.)

(2) Indjidji, *Géogr. anc.*, pag. 507.

(3) Indjidji, *Arm.*, *anc.*, pag. 43.

d'ardeur et de zèle, consacrait tous les jours de sa vie au royaume d'Arménie, qu'il servit toujours avec fidélité. Occupé et le jour et la nuit, il passait tout son temps à combattre l'ennemi pour ne pas le laisser s'emparer même d'un coin de territoire faisant partie du pays des Arméniens. [Il n'avait qu'une seule pensée], celle de vivre pour sa patrie, de mourir bravement pour ses propres maîtres, pour les habitants du pays, pour la patrie chrétienne, pour ceux qui croient en Dieu, pour le peuple baptisé au nom du Christ, pour les églises, pour les vases sacrés, pour les basiliques consacrées à la mémoire des martyrs du Christ, pour les serviteurs de Dieu, pour les sœurs et les frères, pour les proches parents, pour les amis sincères; enfin, toujours prêt à se sacrifier, Mouschegh ne rêvait qu'à servir ses maîtres arsacides.

CHAPITRE XXI.

Du pontife Nersès, ce qu'il était, et ce qu'il faisait.

Le pontife des Arméniens, Nersès, renouvela tout ce qui était détruit dans le pays des Arméniens. Se chargeant de consoler, de nourrir et de surveiller les pauvres, il accueillait en même temps les lépreux. Il construisit partout des églises, restaurant celles qui avaient été démolies, en y rétablissant l'ordre renversé. Ici, il édifiait [le peuple] et l'affermissait [dans la foi], là il le reprenait et le châtiait. Il accomplit beaucoup de miracles, de grands prodiges et des guérisons merveilleuses. Sévère dans tout ce qui concernait la religion, quand il bénissait quelqu'un, sa bénédiction produisait son effet; quand il maudissait quelqu'un, il était maudit. Il multiplia le nombre des serviteurs [de Dieu] sur tous les points du territoire d'Arménie, en instituant des évêques dans chaque canton, et en se réservant pour lui la surveillance générale et la juridiction, qu'il exerça jusqu'à ses derniers jours.

CHAPITRE XXII.

Le roi Bab est obsédé par les dev; son genre de vie.

Le roi Bab, dans son enfance, et dès les premiers jours de sa naissance, fut consacré aux dev (1) par sa mère impie Pharandzém (2); à la suite de cela,

(1) Voir plus haut, pag. 265, et note 1, ch. XLIV.

(2) Faustus est ici en contradiction avec ce qu'il a dit dans le ch. 44 du liv. IV (pag. 265), où il raconte que ce fut le roi Arschag qui, à la naissance de son fils Bab, l'avait consacré aux dev. La reine ignorait même cette cir-

il fut obsédé par les *dev*, dès l'âge le plus tendre. Ne pensant qu'à accomplir leur volonté, Bab ne chercha jamais à s'en délivrer. Il s'était voué tout à fait à ces génies du mal, et ceux-ci, invoqués par des sortilèges, se montraient sur la personne de Bab, et chacun pouvait de ses yeux s'apercevoir de leur présence auprès du roi. Chaque fois qu'il venait saluer le roi Bab, on voyait les *dev*, sortant de son corps, s'enrouler autour de ses épaules sous la forme de serpents. Les personnes présentes, épouvantées, n'osaient s'approcher du roi. Quant à lui, il disait à tout le monde : « Ne craignez rien, ce sont les miens. » Ces serpents se faisaient voir à tout le monde, enlacés autour de lui; car Bab était possédé par une masse de ces génies, et par conséquent tous ceux qui approchaient le roi voyaient également ces serpents. Ces *dev* se rendaient invisibles seulement quand le patriarche Nersès ou le saint évêque Khat entraient chez Bab.

Le roi Bab avait des mœurs déréglées; il commettait des adultères et toutes sortes d'abominations. Possédé comme il était par les *dev*, il le fut jusqu'à ses derniers jours, car ils ne cessèrent de résider dans toute sa personne.

CHAPITRE XXIII.

Comment saint Nersès reprenait sans cesse le roi Bab à cause de ses mauvaises actions.

Saint Nersès, pontife des Arméniens, ne cessait de réprimander souvent le roi Bab, en présence même de témoins. A cause de la somme de ses péchés, il lui interdit non-seulement l'entrée de l'église, mais aussi d'approcher du vestibule. Il lui adressait des reproches continuels et lui infligeait des pénitences. Nersès croyait, par ce moyen, mettre un terme aux actes abominables du roi, et pensait le faire rentrer dans la voie de son propre salut; aussi ne cessait-il de lui inspirer la pensée du repentir. Il lui faisait des citations de l'Écriture-Sainte, lui rappelant les châtimens éternels qui l'attendaient au jugement dernier, afin qu'il se rendit sage et meilleur, en vue de progresser dans la voie de la justice et de prendre quelque soin des œuvres saintes. (1)

Le roi Bab, non-seulement ne prêta pas l'oreille à ses exhortations, mais au contraire il s'arma contre Nersès d'une haine implacable, et il n'attendait que le moment favorable pour le tuer et

cela sans déguiser ses projets. Par crainte de l'empereur des Grecs (1), il n'osa pas exécuter ce meurtre contre Nersès, ni même se permettre de l'injurier publiquement. [Du reste] aucun habitant de son royaume, et aucun soldat de son armée n'aurait consenti à accomplir un tel forfait, car Nersès était un homme sur qui les regards de tous les Arméniens étaient tournés, à cause de ses œuvres équitables, de sa vie sainte, de son administration animée d'un esprit de paix, et surtout à cause des prodiges qu'il accomplissait en face de tous, ce qui le faisait regarder comme un ange du ciel. Cependant, le roi nourrissait [toujours] une haine implacable contre lui et cherchait tous les moyens de le faire périr, quoiqu'il n'osât point en parler, attendu que ses troupes l'auraient massacré. Tout le monde recourait aux prières de Nersès qui était aimé généralement des grands et des petits, des personnes notables et des hommes de basse extraction, des nobles et des gens du peuple.

CHAPITRE XXIV.

Comment le saint et grand pontife Nersès fut tué par le roi Bab.

Cependant, le roi Bab s'était déclaré l'ennemi irréconciliable du grand pontife Nersès, de cet homme de Dieu, qui le reprenait toujours sur l'énormité de ses péchés. Il ne voulait ni se corriger, ni marcher dans le sentier droit, mais comme il était fatigué de s'entendre réprimander sans cesse par Nersès, il conçut le projet de faire mourir le grand pontife de Dieu. Ne pouvant le faire ouvertement, il feignit de se repentir, en priant le saint homme de lui imposer une pénitence. Il l'invita à venir dans son palais situé dans le bourg de Khakh, dans le canton d'Egégghiatz (2), où il prépara un souper à l'homme de Dieu, en le faisant asseoir sur le siège royal. C'était comme un commencement de la pénitence qu'il allait s'imposer dès ce moment, pour se purifier de ses péchés.

L'ayant fait asseoir à sa table, le roi se leva lui-même de son siège, et alla présenter à l'homme de Dieu, à Nersès, la coupe et l'acine empoisonnés. A peine Nersès avait-il vidé la coupe qu'il comprit la perfidie du roi et dit : « Sois béni, Seigneur Dieu, pour m'avoir jugé digne de vider cette coupe et de subir pour toi cette mort que j'ai tant désirée dès mon enfance! J'accepte cette

constance, ainsi qu'on peut le voir dans la suite de ce chapitre.

(1) Moïse de Khorène, liv. III, ch. 38

(1) Moïse de Khorène (liv. III, ch. 38) dit que l'empereur des Grecs était Théodose [le Grand].

(2) Indjidji, *Arm. anc.*, pag. 21.

coupe de salut, j'invoque le nom du Seigneur, car moi aussi je vais participer dorénavant à l'héritage des saints dans la lumière. — O roi, maintenant c'est à toi que je m'adresse : n'était-il pas en ton pouvoir de me faire tuer ouvertement ? car personne ne pouvait t'en empêcher ; personne ne pouvait arrêter ton bras au moment de l'accomplissement de ton forfait. Mais, Seigneur, pardonne-lui le crime qu'il vient de commettre sur ma personne, reçois l'âme de ton serviteur, toi qui es le refuge de tous les affligés et le dispensateur de tous les biens ! »

Après avoir ainsi parlé, Nersès se leva et rentra dans sa demeure. Tous les grands satrapes arméniens, le sbarabed Mouschegh, Hair le martbed, enfin ceux qui avaient assisté à cette scène, quittant le palais du roi, suivirent Nersès dans sa demeure. Rentré chez lui, Nersès, relevant son manteau, montra [aux assistants la tache] bleu foncé, grande comme un gâteau, qui se dessinait à l'endroit de son cœur. Aussitôt les satrapes, pour le sauver, se hâtèrent de lui présenter l'antidote contre le poison meurtrier, mais lui refusa de le prendre, et le rejeta en disant : « C'est le plus grand bien qui m'arrive, car je meurs pour avoir surveillé l'accomplissement des préceptes du Christ. Vous savez bien vous-mêmes que tout ce que je vous ai dit a été dit publiquement, et ç'a été toujours mon unique désir. Je suis content du sort qui me réunit aux élus, et c'est avec joie que j'embrasse mon héritage ! Oh ! avec quelle joie je vais quitter bientôt ce monde pervers et impie ! » Ayant parlé de la sorte, Nersès leur donna des conseils, et pria tous les assistants d'avoir soin d'eux-mêmes et de garder les commandements du Seigneur.

Après cela, un sang caillé commença à lui sortir de la bouche, ce qui dura presque deux heures. Il se mit en prières et, fléchissant le genou, il pria [Dieu] de pardonner à son meurtrier. Il pria ensuite pour tous les hommes, pour les présents et les absents, pour les dignes et les indignes, même pour les inconnus. Après avoir terminé sa prière, il éleva ses bras et ses yeux vers le ciel, en disant : « Seigneur Jésus-Christ, reçois mon âme ! » Ayant achevé ces mots, il rendit l'esprit. Alors les serviteurs de l'Église, ayant à leur tête, l'évêque Faustus (1), le maître des offices Dertadz, le sbarabed Mouschegh, Hair le martbed

et tous les nobles du camp royal, prirent le corps de saint Nersès, de cet homme de Dieu, et le transportèrent du village de Khakh, où le crime avait été commis, dans son propre bourg de Thil, avec des torches allumées et avec une grande pompe, en récitant des psaumes et des prières. Le corps n'était pas encore enseveli, quand on vit arriver le roi Bah qui l'enveloppa et le mit dans le sépulcre ~~mar-~~ martyrs. Cependant le roi Bah ~~avait~~ semblait de ne rien ~~com-~~ comme s'il était complètement étranger à la mort [de Nersès] (1).

CHAPITRE XXV.

Vision qui apparut aux saints anachorètes, Schaghita et Epiphane, quand ils vivaient encore dans la montagne.

Deux moines anachorètes, dont l'un s'appelait Schaghita, Syrien d'origine, qui vivait dans la montagne d'Arioutz (du lion), et l'autre, d'origine grecque, se nommait Epiphane et habitait dans la grande montagne, sur le lieu consacré aux idoles et qu'on nomme « trône d'Anahid » (athor Anahta), avaient été disciples du grand saint Daniel, dont nous avons parlé plus haut (2). Au moment même de la mort de saint Nersès, les deux anachorètes, se trouvant chacun dans leurs montagnes, virent de leurs propres yeux, au milieu du jour, l'homme de Dieu, comme transporté jusqu'aux nues, et porté en haut par les anges de Dieu et des légions d'autres anges qui venaient à sa rencontre. Étant frappés de cette vision, les anachorètes furent étrangement surpris. Cependant Schaghita, qui se trouvait sur la montagne d'Arioutz, versé qu'il était dans les sciences, comprit à l'instant même que saint Nersès était mort, et que c'était son âme qu'il venait d'apercevoir ; Epiphane comprit autrement cette vision : il pensa que Nersès était enlevé vivant de cette terre. Quittant tous deux leurs montagnes, ils se dirigèrent sans plus tarder du côté du canton d'Égégghiatz, où ils apprirent en effet que le saint patriarche Nersès était déjà mort. Ils allèrent alors jusqu'au village de Thil, et virent l'endroit où reposait son corps. Ces deux hommes, s'étant rencontrés dans ce lieu, se racontèrent, en présence du peuple, ce dont ils avaient été témoins. C'étaient des hommes qui menaient une vie angélique, et vivaient dans le désert. Ils avaient le

(1) Ce personnage, qu'on a souvent confondu avec l'auteur de cette histoire, est tout à fait différent. Nous avons fait observer, dans l'Introduction, que Faustus de Byzance n'avait pas reçu les ordres sacrés ; du moins nous n'avons pu recueillir aucun renseignement à cet égard.

(1) Cf. le récit analogue de l'empoisonnement et des funérailles de S. Nersès, dans Moïse de Khorène (liv. III, ch. 38) qui ajoute que ce pontife occupa pendant 34 ans le siège pontifical de l'Arménie.

(2) Cf. liv. III, ch. 14 ; pag. 224 et suiv.

pouvoir de faire de grands prodiges, et tout le monde connaissait leurs œuvres.

CHAPITRE XXVI.

De saint Schaghita.

Schaghita, homme saint, avait été disciple du grand Daniel. ~~Il alla dans le canton de Gortouk, où il fit de grands prodiges, vivant au milieu des lions, car plus de vingt lions l'entouraient toujours et l'accompagnaient partout. Si quelque maladie attaquait ces animaux, ils entouraient Schaghita, le tiraient [par ses vêtements] et, par des signes, lui faisaient entendre qu'ils avaient besoin de son secours. Or il advint qu'un énorme lion, qui avait une écharde dans la patte, vint un jour trouver saint Schaghita, dans la montagne où ce dernier habitait, et levant son membre blessé, comme l'aurait fait un homme, il lui montra sa plaie, et semblait implorer sa guérison. Saint Schaghita, après avoir enlevé l'écharde, mit de la salive sur la plaie, et avec le morceau d'étoffe qui entourait sa tête, il pansa la blessure du lion et le guérit.~~ son enfance, élevé dans le désert, il vivait avec les animaux et se nourrissait d'herbes. Après la mort de saint Nersès, il alla dans le canton de Gortouk, où il fit de grands prodiges, vivant au milieu des lions, car plus de vingt lions l'entouraient toujours et l'accompagnaient partout. Si quelque maladie attaquait ces animaux, ils entouraient Schaghita, le tiraient [par ses vêtements] et, par des signes, lui faisaient entendre qu'ils avaient besoin de son secours. Or il advint qu'un énorme lion, qui avait une écharde dans la patte, vint un jour trouver saint Schaghita, dans la montagne où ce dernier habitait, et levant son membre blessé, comme l'aurait fait un homme, il lui montra sa plaie, et semblait implorer sa guérison. Saint Schaghita, après avoir enlevé l'écharde, mit de la salive sur la plaie, et avec le morceau d'étoffe qui entourait sa tête, il pansa la blessure du lion et le guérit.

C'est ainsi que le saint opéra de nombreux miracles. Il passait tous les jours de sa vie dans les déserts, en compagnie des bêtes sauvages. S'il lui arrivait de traverser un fleuve, il marchait sur ses eaux avec ses sandales, qui étaient à peine mouillées. Quand il entrait dans un village, il convertissait plusieurs égarés par des miracles et par des prodiges. Il marchait toujours seul, et aussitôt qu'il entrait dans un village, il guérissait beaucoup de malades. C'était un homme d'un âge fort avancé.

Tout le monde attendait sa mort avec impatience, afin de s'emparer de son corps. Schaghita, ayant appris que plusieurs hommes attendaient sa mort pour s'emparer de son corps, demanda à Dieu de ne pas leur accorder ce souhait. Un jour, comme il avait l'habitude de le faire, quand il marchait sur les eaux d'un fleuve du [canton] de Gortouk pour le traverser, tout d'un coup, sur sa demande [adressée à Dieu], il plongea sous les eaux et disparut; ce qui causa un grand deuil dans tout le canton. De tous les côtés, une immense multitude d'hommes, s'étant réunis, détournèrent les eaux de la rivière, les dirigeant d'un autre côté, et se mirent à chercher le corps de saint Schaghita, qu'ils ne purent trouver nulle part. C'était la prière qu'il avait faite à Dieu qui venait de s'accomplir.

CHAPITRE XXVII.

De saint Épiphanes.

Le bienheureux saint Épiphanes avait été, comme saint Schaghita, élève du grand Daniel; lui aussi fut, dès son enfance, élevé dans le désert. Après la mort du grand pontife Nersès, il se retira dans le désert du Grand Dzop, nommé Mampré, qui s'étend sur la rive du fleuve Mamouschegh. Il habitait des cavernes, vivait entouré de bêtes féroces, tels que des ours et des panthères. Habitant dans le désert, il opérait de grands prodiges et des miracles. Il convertit plusieurs païens au christianisme; il couvrit le pays de Dzop de monastères, instituant des docteurs dans tout le pays, et [de la sorte] saint Épiphanes devint la lumière de Dzop par son enseignement lumineux. Il passa de cet endroit dans le pays d'Aghdsnik pour y répandre la lumière: il y fonda un grand nombre de monastères; et, le jour de la commémoration des saints, il posa, pour le salut du pays, les fondements d'une église en l'honneur des martyrs dans la ville de Tigranocerte. Après avoir opéré des miracles dans cette ville, il rentra dans sa demeure habituelle. Or il y avait à peu de distance du fleuve Mamouschegh, une source d'où sortait une multitude de poissons; beaucoup de gens en faisaient leur nourriture. Deux frères s'étant pris de querelle à propos de ces poissons, l'un d'eux tua l'autre. Saint Épiphanes, ayant appris cet événement, dit: « Do-rénavant personne ne mangera [plus de ces poissons.] » A l'instant même le poisson de cette source prit un goût d'amertume, et jusqu'à ce jour il est d'une saveur amère comme la bile. Personne n'en a plus pêché jusqu'à présent. Saint Épiphanes fit beaucoup d'autres prodiges. Après avoir rétabli l'ordre dans ces cantons, saint Épiphanes, accompagné de ses disciples, c'est-à-dire des moines qui vivaient dans les montagnes et dans les déserts, au nombre de cinq cents, se dirigea vers le pays des Grecs. Chemin faisant, ils rencontrèrent une femme. Ils l'avaient laissée déjà bien loin en arrière, quand Épiphanes interrogea ses disciples en leur disant: « Comme cette femme est belle et magnifique! » Un des disciples qui était jeune, dit: « La femme dont tu viens de faire l'éloge est borgne. » A cela saint Épiphanes répliqua: « Et quel besoin avais-tu d'examiner son visage? n'est-ce pas une preuve que tu es obsédé par de mauvaises pensées? » A l'instant même il congédia le jeune homme. S'étant embarqués sur des navires, ils entrèrent dans la grande mer et prirent pied dans une île déserte, qui était infestée de reptiles. Cette île était

un repaire de serpents, d'aspics, de basilics et de beaucoup d'autres vipères venimeuses. Aussitôt que saint Épiphané mit le pied sur cette île, toutes les vipères la quittèrent. Dès ce moment, ils y furent en sûreté et y demeurèrent en paix. C'est dans ce lieu que saint Épiphané s'établit, et qu'il termina ses jours.

CHAPITRE XXVIII.

Grands prodiges et miracles opérés par Dieu à son départ, après le départ d'Épiphané.

Saint Épiphané, se préparant à quitter le lieu de sa solitude, nommé Mampré, dans le canton de Dzop, y laissa plusieurs frères animés du même esprit et de la même foi chrétienne; c'étaient des ermites et des athlètes qui habitaient les montagnes, ayant pour chef un prêtre. Il y en avait parmi eux quelques-uns, qui, dès leur enfance, n'avaient pris d'autre nourriture que de l'herbe et de l'eau pure, et qui ne connaissaient même pas le goût du vin. Un de ces frères, menant une vie austère, avait cependant une conduite blâmable, car il ne buvait jamais à la coupe du salut, c'est-à-dire le sang de Notre-Seigneur Jésus-Christ, et, quand il montait à l'autel de Dieu, il ne pouvait pas se convaincre que le vin fût véritablement le sang du Fils de Dieu. Ce vin [consacré] ne lui représentait simplement que du vin, et il en faisait le sujet de disputes sans fin avec tout le monde. Un jour qu'on allait consommer le mystère du sacrifice de la messe dans l'église construite par saint Épiphané, on mit le pain sacré et le vin sur l'autel pour qu'il s'y transformât en sang. Le frère incrédule était là présent. Le prêtre se tenait déjà devant le saint autel; mais, avant d'opérer le sacrifice, il tendit les mains vers le tabernacle et pria (1).

Ayant prié de la sorte avant d'offrir le sacrifice de la messe, le prêtre commença à le célébrer. Quand il récita : « Notre Père, qui êtes aux cieux, » il fléchit le genou et pria longtemps. Pendant qu'il était en oraison, le frère incrédule se tenant debout, regardait l'autel d'en bas; c'est alors qu'il vit un miracle de ses propres yeux. Il aperçut le Christ, descendu [du ciel], qui se tenait sur l'autel. Il montrait son côté, percé par une lance, d'où sortait son sang qui venait remplir le calice posé sur l'autel. Quand le moine incrédule vit cela, il fut frappé de terreur, et, saisi d'un violent frisson, il tomba sans connaissance et s'évanouit.

(1) Nous avons supprimé cette invocation qui ne renferme rien d'historique.

Le prêtre, après avoir terminé la sainte messe, descendit de l'autel avec le calice et vit le frère couché par terre et privé de sentiment. Lorsqu'il eut fait communier les assistants, le prêtre reporta le calice sur l'autel, puis, étant revenu sur ses pas, il s'approcha du frère qui était évanoui à terre. Il versa de l'eau dans le calice du frère qui reprit peu à peu ses sens. Ce frère raconta alors le grand miracle dont il avait été témoin. Alors le prêtre voulut lui administrer le saint sacrement; mais le frère, s'en croyant indigne, n'y consentit pas. Il se creusa une caverne, dans laquelle, pendant sept ans, il expia le péché de son incrédulité; après quoi il se crut digne de participer au sacrement [de la communion]. Cependant le frère redescendit de nouveau dans la caverne et y passa tous les jours de sa vie jusqu'au moment de sa mort. Le prêtre mourut aussi et tous les deux furent ensevelis dans l'église construite par Épiphané, où ces miracles avaient été accomplis.

CHAPITRE XXIX.

Iousig, descendant de la famille de l'évêque Albin, est nommé patriarche à la place de Nersès, par le roi Bab, sans le consentement du grand pontife de Césarée. Les patriarches arméniens sont privés du droit de donner l'imposition des mains aux évêques.

Après le patriarche Nersès, tué par le roi Bab, celui-ci ordonna à l'évêque Iousig, de la famille d'Albin (Aglipianos), évêque de Manazguerd, d'occuper le siège patriarcal (1). Le pontife de Césarée apprit qu'après la mort du grand patriarche Nersès, Iousig avait été installé, à la place de ce dernier, sans son consentement et sans qu'il eût obtenu l'imposition des mains du pontife de Césarée.

Cet événement excita l'étonnement et le courroux du patriarche de Césarée. Un concile d'évêques de cette province se réunit sous la présidence du patriarche, et rédigea une lettre pleine de réprimandes, [adressée à l'Église arménienne], et une autre au roi Bab, dans laquelle il annulait le pouvoir du patriarche [d'Arménie], lui interdisait d'imposer les mains aux évêques arméniens, et ne lui laissait que la seule prérogative de bénir la table du palais du roi. A partir de ce moment, le patriarche [d'Arménie] fut privé du droit d'imposer les mains aux évêques qui, de

(1) Les canons chronologiques des catholiques arméniens nomment, après Nersès-le-Grand, le patriarche Schahag, de Manazguerd dans le canton de Harkh, qui occupa le siège pontifical, de l'an 374 à 378. — Cf. Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, tables.

toutes les provinces et de toutes les contrées de l'Arménie, se rendirent dès lors à la ville de Césarée, pour obtenir la dignité épiscopale. Ainsi, dans le pays des Arméniens, l'évêque qui était le plus ancien ne jouissait que de la préséance du droit de bénir la table des rois. [Iou-sig], quoique Arménien, n'osa jamais réprimander qui que ce fût; ayant un caractère faible et facile, il passa toute sa vie paisiblement, en gardant le silence, car il n'avait obtenu sa dignité que [de l'autorité] du roi seul.

CHAPITRE XXX.

Deuil profond causé par la mort du patriarche Nersès.

Le meurtre du saint patriarche Nersès, commis par le roi Bab, plongeale pays entier dans une profonde tristesse. Tous les habitants de l'Arménie disaient entre eux : « La gloire de l'Arménie s'en est allée, puisque le juste de Dieu a été enlevé à notre pays ! » Les princes et les satrapes disaient également : « C'en est fait, notre pays est perdu ! c'est en vain que le sang du juste a été répandu, d'autant plus que c'est pour Dieu que Nersès a été tué. » Le sbarabed des Arméniens, Mouschegh, disait de son côté : « Le sang du saint de Dieu a été versé sans raison. Dorénavant je ne puis plus marcher contre les ennemis, ni diriger ma lance contre qui que ce soit. Je sais d'avance que Dieu nous a déjà abandonnés, que nous sommes abattus, et que nous ne pouvons plus relever nos têtes. Maintenant nous ne remporterons plus de triomphes sur nos ennemis; je le sais bien, car la victoire nous venait de la prière de celui qui a été tué et de ceux de sa race. » Tous les habitants de la maison de Thorgom, tous ceux qui parlaient l'arménien, les nobles comme les paysans, d'un côté à l'autre du pays, déploraient amèrement cette perte.

CHAPITRE XXXI.

Après la mort du patriarche Nersès, le roi Bab détruit et renverse l'ordre établi dans l'Église par Nersès, de son vivant.

Quoique Bab, roi des Arméniens, eût déjà tué le patriarche Nersès, cependant il ne se contenta pas de sa mort, car il cherchait à détruire entièrement tout l'ordre établi dans l'Église par Nersès. Animé d'un esprit de vengeance, il ordonna ouvertement de fermer les asiles destinés aux veuves et aux orphelins, que Nersès avait construits dans plusieurs cantons du pays, et de dé-

molir les monastères de filles, fondés par ce dernier dans les bourgs de plusieurs cantons et qui étaient entourés de murailles flanquées de tours. Le pontife arménien avait construit ces monastères pour qu'ils pussent recevoir dans leur enceinte les filles de tout le royaume, afin qu'elles s'adonnassent au jeûne et à la prière, en recevant leur nourriture ou des habitants du pays ou de leurs parents. Bab fit démolir tous ces monastères et les religieuses à la prostitution.

Dans chaque bourg, Nersès avait construit un hospice que les habitants d'alentour étaient obligés de pourvoir de vivres. La surveillance des malades et des pauvres, dans ces hospices, était confiée à la sollicitude de gens dévoués, et à ceux qui avaient la crainte de Dieu et la foi dans le jugement universel et dans l'avènement du Christ. En détruisant ces établissements, le roi fit chasser de leurs emplois les surveillants désignés par Nersès, pour avoir soin des indigents et des malheureux, et en même temps il publia un édit dans tout le royaume, en vertu duquel les pauvres pouvaient aller tendre la main et mendier partout, et il faisait défense à tous de leur porter dorénavant quoi que ce fût dans les hospices. C'était aussi un usage établi par les anciens, de donner au clergé les fruits et les dîmes; cependant le roi Bab défendit à chacun de se conformer à cet usage.

Du temps du patriarche Nersès, personne, dans tout le pays des Arméniens, n'osait répudier sa femme, qui avait porté le voile ou la couronne du mariage bénis [par le prêtre]; c'était une chose à laquelle personne n'eût osé arrêter sa pensée. De son vivant, personne ne se permettait de pleurer un mort avec désespoir et d'une manière interdite par les règles ecclésiastiques; personne n'osait faire lamentations et des cris de douleur. A la cérémonie des funérailles, on versait seulement des larmes, on entendait réciter les psaumes et les prières, et on ne voyait que des torches ou des cierges allumés. Mais, après la mort de Nersès, chacun eut la permission du roi d'abandonner sa femme; il y eut même des cas où un homme changea dix fois de femme; en un mot l'impunité devint générale dans ce temps-là. On faisait les obsèques des morts en poussant de grandes lamentations, accompagnées de trompettes, de guitares, de harpes et de danses. Les femmes et les hommes, ayant les bras ornés de bandelettes (?), le visage bariolé de diverses couleurs (?), se tenant les uns devant les autres et battant des mains, se livraient à des danses abominables et monstrueuses.

Du temps de Nersès, dans tout le territoire de l'Arménie, on ne voyait nulle part les pauvres mendier, car tout le monde avait soin de leur porter tout ce dont ils avaient besoin dans leurs asiles mêmes, de sorte qu'ils étaient pourvus abondamment de tout [ce qui leur était nécessaire.] Après la mort de ce pontife, s'il arrivait à quelqu'un de procurer quelque repos aux pauvres, il encourait de graves punitions, d'après l'ordre du roi.

Du temps de Nersès, dans tout le pays des Arméniens, l'exercice du culte se faisait dans les églises avec la plus grande pompe, et le nombre des saints serviteurs [de l'autel] était considérable. Alors on célébrait partout et toujours la mémoire des saints martyrs devant une affluence considérable du peuple; la considération dont on entourait les évêques dans toutes les provinces de l'Arménie allait en croissant, les institutions monastiques florissaient en général dans les lieux habités et inhabités. Tout cela fut oublié et détruit après la mort de Nersès.

Du temps du pontificat de Nersès, dans toutes les provinces de l'Arménie, dans les campagnes et dans les villages, des hospices et des hôpitaux avaient été construits au moyen des aumônes et de la charité envers les pauvres, les affligés, les étrangers, les outragés et les voyageurs. Saint Nersès avait désigné des surveillants pour leur procurer des vivres de différents lieux. Après sa mort, le roi Bab abolit tout cela et foula aux pieds l'honneur dû à l'Église; car toutes les règles qui y étaient établies par le patriarche, étant rejetées par lui, allaient tomber dans l'oubli. Après sa sortie de ce monde, plusieurs provinces d'Arménie et bon nombre de leurs habitants retournèrent à l'ancien culte des *dev*, et, avec le consentement du roi Bab, ils dressèrent des idoles dans plusieurs endroits, car il n'y avait personne qui leur inspirât quelque crainte ou qui pût les réprimander. Chacun faisait sans pudeur ce que bon lui semblait. On avait même dressé plusieurs statues qu'on adorait ouvertement.

En outre, le roi Bab réunit au fisc les terres que le roi Tiridate, du vivant du grand-pontife Grégoire, avait concédées au profit de l'Église, dans tout le pays des Arméniens. De sept terres [appartenant à l'Église], il en donna cinq au fisc et n'en laissa seulement que deux [à l'Église]. Dans chaque village dépendant de ces terres, il institua deux prêtres et autant de diacres, dont les frères et fils étaient obligés d'entrer au service du roi. En agissant ainsi, il croyait insulter [à la mémoire] de Nersès qu'il haïssait d'une haine invé-

térée, et se vengeait ainsi du mort [en tyrannisant] les vivants. Il ne songeait pas qu'il marchait ainsi à la perdition. A cette époque, l'ordre de l'Église et le culte allaient en s'affaiblissant dans tout le pays des Arméniens.

CHAPITRE XXXII.

Le roi Bab se venge du roi des Grecs. Il est tué par des soldats grecs.

Le roi Bab conçut dans son esprit de nouveaux projets et se détacha de l'alliance [qu'il avait conclue avec] le roi (l'empereur) grec, afin de s'unir au roi des Perses (1). Il dépêcha des envoyés vers ce dernier pour conclure une alliance avec lui, en lui demandant des secours. Ensuite il envoya des ambassadeurs chez le souverain des Grecs [pour lui dire]: « Rends-nous Césarée et dix autres villes, qui nous appartenaient jadis, ainsi que la ville d'Édesse (Ourrha), qui a été construite par nos ancêtres. Si tu ne veux pas susciter des troubles, remets-nous ces villes, ou bien je vais te faire une guerre acharnée. » Cependant Mouschegh et tous les princes arméniens tâchèrent de détourner le roi [de l'idée] de rompre l'alliance avec l'empire grec; mais il ne les écouta pas et déclara sur-le-champ la guerre à l'empereur.

[En ce temps-là], les généraux grecs, avec leurs troupes, étaient encore en Arménie; l'un se nommait Térance, l'autre Até. Le roi des Grecs expédia secrètement un exprès vers les chefs de ses troupes en Arménie avec l'ordre de tuer Bab, roi des Arméniens. Les chefs [grecs], ayant reçu l'ordre de l'empereur, cherchèrent un moment propice pour tuer Bab. Enfin Térance et Até apprirent que le roi Bab se trouvait seul, puisque tous les grands étaient absents ainsi que les troupes arméniennes. Le camp de Bab, roi des Arméniens, était assis dans la plaine, nommée Khou, dans le canton de Pakravant. Tout près de ce camp

(1) Moïse de Khorène (III, 39) raconte que Bab, qui était sous la dépendance de Théodose, ayant appris que ce prince s'était éloigné de sa capitale, se révolta contre le général romain Térance, qu'il chassa de ses États, avec les troupes impériales qui y étaient cantonnées. Ammien Marcellin (XXX, 1), qui paraît mieux informé que Moïse de Khorène, prétend que Térance, qu'il dépeint sous des couleurs peu favorables, complotait avec quelques Arméniens contre le roi Bab (Para), et qu'il écrivait lettres sur lettres à l'empereur Valens pour demander à ce prince de nommer un successeur à Bab. C'est alors que Bab résolut de se jeter dans les bras du roi de Perse, pour obtenir sa protection contre les Romains. Ce récit paraît plus conforme à la vérité historique que ceux de Moïse de Khorène et de Faustus de Byzance.

les troupes grecques étaient aussi installées. Le général grec prépara un banquet magnifique, digne d'un souverain, auquel fut invité le grand roi des Arméniens, Bab. On fit tous les préparatifs indispensables. Le roi se rendit à ce banquet, et, après avoir occupé sa place, il mangea et but. La tente du grec Térence, où était entré le roi, était complètement fermée à l'intérieur par une légion de fantassins, ayant le bouclier à la main et l'épée à la ceinture; au dehors se tenait un autre détachement, armé de toutes pièces, qui cachait soigneusement ses armes sous ses vêtements ordinaires. Le roi Bab, à la vue de cet appareil, le considéra comme un hommage qui lui était rendu.

Pendant qu'il était à souper, les soldats, armés de haches, serrèrent les rangs, et l'enveloppèrent de tous les côtés. Aussitôt qu'on présenta au roi Bab la première coupe du festin, les tambours, les flûtes, les harpes et les trompettes commencèrent à faire entendre leurs fanfares. Le roi, tenant à la main la coupe de joie, promenait ses yeux sur tous les joueurs d'instruments. Cette coupe d'or était dans sa main gauche et il avait le coude gauche appuyé sur la table, tandis que sa main droite reposait sur la garde de l'épée attachée à son côté droit. Il allait porter la coupe à ses lèvres, les yeux fixés sur les joueurs des différents instruments, quand Térence fit un signe de l'œil aux troupes grecques. Deux légionnaires, armés de haches avec leurs boucliers ornés de clous d'or, qui se tenaient derrière le roi, levant leurs haches, se jetèrent tout à coup sur Bab. L'un d'eux le frappa juste à la nuque, et l'autre d'un coup de hache lui coupa le poignet de la main droite qui reposait sur la garde de son épée. Le roi Bab tomba sur place, la face contre terre; le vin de la coupe se mêla avec le sang qui coulait de son cou sur le plateau. Bab périt aussitôt (1). La consternation

(1) Moïse de Khorène (III, 39) raconte que Théodose le Grand, ayant appris la défection du roi Bab qui venait de faire alliance avec le roi des Perses, donna l'ordre à son général Térence, qui était cantonné en Arménie, de marcher contre Bab pour le punir. Térence attaqua le camp des Arméniens, surprit Knel, général de l'armée royale, le tua et s'empara de la personne du roi. Bab, chargé de chaînes, fut conduit en présence de Théodose qui lui fit trancher la tête d'un coup de hache, pour le punir de sa perfidie. Selon Ammien Marcellin (XXX, 1), les choses se seraient passées tout autrement; ce fut pendant le règne de Valens que Térence cabala avec plusieurs Arméniens pour perdre le roi. Il le représentait comme un prince corrompu, tyrannique, emporté, et demandait qu'on lui ôtât la couronne. Bab (Para), appelé en Cilicie, sous le prétexte de conférer d'affaires urgentes, se rendit sans déliance à cette invitation. Il vint à Tarso, où on le reçut avec de grands témoignages de

respect; mais bientôt il s'aperçut qu'il était joué, et il prit le parti de s'enfuir. Poursuivi par des soldats romains, il put gagner du terrain et arriva sur les bords de l'Euphrate. Bab passa le fleuve sur des outres et pénétra dans la Mésopotamie. L'empereur ordonna au comte Daniel et à Barzimère, tribun des sectaires, de poursuivre le fugitif avec des troupes légères et de s'emparer de sa personne. Le roi, serré de près par les troupes envoyées à sa poursuite, prit un sentier détourné, et parvint à s'échapper. Bab rentra dans ses États, laissant les soldats Romains consternés de l'habileté avec laquelle il avait pu leur échapper. Cependant les deux généraux de Valens, fort irrités d'avoir manqué leur but, formèrent le complot de tuer Bab. Ils chargèrent Trajan, général des troupes romaines cantonnées en Arménie, d'exécuter ce projet. Il assura Bab des intentions bienveillantes de Valens envers lui et l'engagea plusieurs fois à venir à sa table. Bab, rassuré par les promesses du général romain, se décida à accepter un banquet en son honneur que donnait Trajan. Il fut placé sur un trône, et, tandis que la musique faisait résonner ses fanfares et que le roi portait la coupe à ses lèvres, Trajan sort et donne l'ordre à un barbare, de ceux qu'on nomme *Supra*, de se jeter sur Bab et de le tuer. Le roi tomba percé de coups. Ammien Marcellin blâme en termes énergiques cet assassinat, qui fait honte à la dignité romaine, et il ajoute que « l'ombre de Fabricius en a gémi, si le sentiment subsiste au-delà de cette vie. » (Ammien Marcellin, XXX, 1, *ad calcem*.)

(1) Selon Moïse de Khorène (III, 39), Knel fut en effet tué par Térence, non pas dans le festin dont il est ici question, mais dans une bataille livrée par le général romain aux troupes arméniennes commandées par Knel, général de Bab. Le roi d'Arménie qui, selon Faustus, fut tué le premier, aurait péri, dit Moïse de Khorène, dans un festin; mais alors Knel était déjà mort. Ces deux récits bien différents jettent une grande confusion dans la suite des événements accomplis à cette époque.

CHAPITRE XXXIII.

Les princes arméniens délibèrent sans résultat.

Tous les grands princes arméniens, le sbarabed Mouschegh, Hair le marbed et les autres seigneurs, s'étant réunis, tinrent conseil entre eux. « Qu'allons-nous entreprendre? qu'allons-nous faire? vengerons-nous notre roi ou non? » Voilà ce qui fut décidé dans ce conseil: « Nous ne pouvons, ni reconnaître la domination des Perses idolâtres, ni nous faire un ennemi de l'empereur grec; nous ne pouvons pas nous faire des ennemis de ces deux souverains, ni même nous passer du secours de l'un ou de l'autre. » Enfin on s'ar-

respect; mais bientôt il s'aperçut qu'il était joué, et il prit le parti de s'enfuir. Poursuivi par des soldats romains, il put gagner du terrain et arriva sur les bords de l'Euphrate. Bab passa le fleuve sur des outres et pénétra dans la Mésopotamie. L'empereur ordonna au comte Daniel et à Barzimère, tribun des sectaires, de poursuivre le fugitif avec des troupes légères et de s'emparer de sa personne. Le roi, serré de près par les troupes envoyées à sa poursuite, prit un sentier détourné, et parvint à s'échapper. Bab rentra dans ses États, laissant les soldats Romains consternés de l'habileté avec laquelle il avait pu leur échapper. Cependant les deux généraux de Valens, fort irrités d'avoir manqué leur but, formèrent le complot de tuer Bab. Ils chargèrent Trajan, général des troupes romaines cantonnées en Arménie, d'exécuter ce projet. Il assura Bab des intentions bienveillantes de Valens envers lui et l'engagea plusieurs fois à venir à sa table. Bab, rassuré par les promesses du général romain, se décida à accepter un banquet en son honneur que donnait Trajan. Il fut placé sur un trône, et, tandis que la musique faisait résonner ses fanfares et que le roi portait la coupe à ses lèvres, Trajan sort et donne l'ordre à un barbare, de ceux qu'on nomme *Supra*, de se jeter sur Bab et de le tuer. Le roi tomba percé de coups. Ammien Marcellin blâme en termes énergiques cet assassinat, qui fait honte à la dignité romaine, et il ajoute que « l'ombre de Fabricius en a gémi, si le sentiment subsiste au-delà de cette vie. » (Ammien Marcellin, XXX, 1, *ad calcem*.)

rêta à cela : « Ce qui est fait est fait; [maintenant] il faut que nous reconnaissons le pouvoir des Grecs et que nous nous remettions entièrement à leur volonté. » Et on ne songea plus ni à se venger, ni à entreprendre quoi que ce fût; chacun se tint tranquille.

CHAPITRE XXXIV.

Varaztad est élevé à la dignité royale dans le pays des Arméniens, après Bab.

Après la mort de Bab, roi des Arméniens, l'empereur des Grecs éleva à la royauté du pays des Arméniens un certain Varaztad, d'origine arsacide (1). Il fit son entrée en Arménie avec une grande pompe et commença à régner sur ce pays. C'était un jeune homme plein de bravoure, avec des bras nerveux et un cœur intrépide (2), mais d'un esprit léger, d'un caractère versatile et d'une intelligence bornée. Pendant il était à peine arrivé que toutes les grandes familles satrapales se réunirent pour lui témoigner la joie qu'elles ressentaient de son avènement.

Le sbarabed Mouschegh commandait [comme toujours] l'armée arménienne. Avec une vigilance digne d'admiration, il gardait les frontières de l'Arménie, comme il était habitué à le faire. Il dirigeait le roi Varaztad de ses conseils. Toute sa sollicitude se portait vers l'Arménie, qu'il voulait voir florissante. Cet homme bien intentionné ne songeait qu'à rétablir la stabilité du royaume. Il entra en négociation avec les dignitaires grecs, et par leur intermédiaire avec l'empereur, [en proposant] : de construire, dans chaque province du pays des Arméniens, une ville avec deux châteaux forts, entourés de murailles et munis de garnisons dans chacune, et cela jusqu'à Kandzag, qui formait la limite de l'Arménie du côté de la Perse; d'armer la noblesse et les troupes arméniennes aux frais de l'empereur, afin qu'elles pussent défendre le pays contre les incursions des Perses. L'empereur accepta avec joie cette proposition pour la sécurité et la tranquillité de l'Arménie du côté des Perses, et pour que ceux-ci ne pussent pas s'emparer du pays.

CHAPITRE XXXV.

Varaztad, roi des Arméniens, à l'instigation d'hom-

(1) Varaztad régna de 384 à 386; cependant Moïse de Khorène (III, 40) lui accorde quatre années de règne.

(2) Moïse de Khorène (III, 40) fait également l'éloge de Varaztad, dans les termes les plus pompeux. Il le compare à Tiridate, à Chion le Laconien et à Achille (1).

mes insensés et malintentionnés, fait périr le général arménien Mouschegh.

Les grands satrapes arméniens s'aperçurent bientôt que Varaztad, roi des Arméniens, était un jeune homme facile à se laisser influencer, et qu'il ne savait même pas faire de distinction entre le mal et le bien. En conséquence, ils commencèrent à le conduire selon leur guise, en le dirigeant à leur volonté. Quant à lui, il était enclin à écouter plutôt les avis des jeunes gens de son âge que ceux des vieillards sages, qui pouvaient lui donner des conseils utiles.

Or Pad, chef de la famille des Saharouni, nourricier du roi Varaztad, conçut l'idée de s'emparer de la dignité de sbarabed, dont Mouschegh était investi. Il se mit à calomnier ce dernier auprès du roi Varaztad son pupille, en disant : « Dès le commencement, vous autres Arsacides, vous avez eu pour ennemie et adversaire la famille des Marnigoniens; ce sont eux qui ont ruiné le pays des Arméniens, et principalement Mouschegh, qui est un homme méchant et perfide. Il est ami de vos ennemis et ennemi de vos amis. Toujours et partout il a usé de fraude, de duplicité et de méchanceté envers vous; car n'était-ce pas Mouschegh qui, sous le règne de Bab, a eu maintes fois l'occasion de tuer dans les combats le roi des Perses, Sapor, et qui cependant ne le fit pas, et laissa échapper cet ennemi? N'était-ce pas lui qui jadis, avec la plus grande sollicitude, envoya les femmes de Sapor, tombées entre ses mains, dans des litières à la suite du roi? N'était-ce pas Mouschegh qui, ayant entre ses mains Ournair, roi des Aghouank, ne voulut pas le tuer, mais laissa échapper cet ennemi? N'est-ce pas ce Mouschegh qui, par ses conseils et ses instigations, fit assassiner le roi Bab par les généraux grecs? N'est-ce pas lui qui, excitant et soulevant l'empereur contre le roi, décida le prince romain à donner l'ordre de faire mourir Bab? Donc il mérite bien de subir la mort de ta main, car il n'est pas digne de vivre. O roi! il faut pourtant que tu te hâtes, car il médite de faire construire dans tout notre pays des villes, et d'y faire mettre des garnisons grecques. Alors, ou l'empereur te dépouillera de ton royaume, ou bien Mouschegh, après t'avoir tué, s'emparera de ton trône. » Tel était le langage qu'on tenait toujours au roi, jusqu'à ce qu'on parvint enfin à le persuader de faire tuer le sbarabed Mouschegh.

Ensuite on commença à délibérer sur les moyens de s'emparer de Mouschegh, car on le craignait beaucoup : « S'il a seulement le pressentiment de ce complot, disait-on, il va susciter

une guerre affreuse, et alors personne ne pourra résister à sa bravoure. Il ne nous reste qu'à conspirer contre lui. » Les conjurés n'attendaient plus que le moment favorable [pour exécuter leur complot]. Un jour Varaztad, roi des Arméniens, fit préparer un souper somptueux. Il donna l'ordre d'inviter à ce souper tous les anciens les plus marquants et les grands, ainsi que le général Mouschegh. Le roi Varaztad choisit des gens courageux et forts, qui devaient se tenir prêts à porter le coup fatal à Mouschegh, au moment le plus inattendu. Il les traita magnifiquement, leur fit boire une certaine quantité de vin et les divertit de toutes les manières. Le signal que le roi donna d'avance à ces assassins était celui-ci : « Quand vous serez bien assurés que le sbarabed Mouschegh est déjà pris de vin, et que l'ivresse aura allourdi sa paupière, et quand vous me verrez me lever pour satisfaire un besoin, c'est alors que vous l'entourerez. » Les convives buvaient; chacun était déjà sous l'influence des fumées du vin, mais seul le roi Varaztad s'abstenait de boire. Quand ce dernier fut assuré qu'à la suite de l'ivresse, on était devenu insensible, il se leva comme pour aller satisfaire un besoin; alors tous les anciens, quittant leurs sièges, se levèrent, afin de lui témoigner leur respect. Tout d'un coup, les douze hommes, qui avaient reçu leurs instructions, assaillirent Mouschegh par derrière; six de ces individus se saisirent d'un de ses bras, six autres de l'autre bras. [Mouschegh], voyant le roi s'arrêter, se tourna vers lui [et demanda] : « Qu'est-ce cela ? » Le roi lui répondit : « Retourne chez le roi Bab; c'est lui qui t'expliquera ce que cela signifie. » [Ayant dit cela], le roi s'en alla. Mouschegh reprit : « Telle est la récompense pour tant de services rendus, pour tant de sang versé, pour tant de sueur essuyée avec la pointe de ma flèche ! Mais, puisque l'instant de la mort est venu pour moi, je regrette de ne pouvoir l'affronter à cheval... » Ce fut tout ce qu'il put dire; car il ne put proférer ensuite aucune parole. Pad Saharouni, le nourricier du roi Varaztad, ayant dégainé son épée, suspendue à son côté, frappa à l'instant même la gorge du général Mouschegh et lui trancha la tête. On prit son corps et on le porta dans son propre village.

CHAPITRE XXXVI.

Vaine espérance des proches parents de Mouschegh et d'autres personnes.

Quand on apporta le corps du sbarabed Mouschegh dans sa maison, chez ses familiers, ces

derniers ne voulaient pas croire à sa mort; quoi- qu'ils vissent bien que sa tête était séparée du tronc. Ils disaient : « Il a pris part à des combats sans nombre et n'a jamais reçu de blessure, jamais trait ne l'a atteint, personne ne l'a blessé d'une arme quelconque. » D'autres espéraient le voir ressusciter; aussi quelques-uns, ayant rapproché la tête du tronc, les recousirent ensemble, transportèrent ce corps et le placèrent sur le toit d'une tour, en disant : « Comme Mouschegh était un homme brave, les Arlèz descendront et le ressusciteront (1). » Espérant le voir ressusciter, ils restèrent à le garder jusqu'à ce que le cadavre se fût décomposé. Alors ils le descendirent de la tour, le pleurèrent et l'enterrèrent selon les règles prescrites.

CHAPITRE XXXVII.

Manuel, au retour de sa captivité en Perse, venge Mouschegh; il chasse le roi Varaztad de l'Arménie et s'empare du pays.

Ensuite le roi Varaztad nomma sbarabed Pad, chef de la famille des Saharouni, qui avait été son nourricier et qui fut le calomniateur et le meurtrier de Mouschegh. Pad remplaça ce dernier dans sa charge de sbarabed de toute l'Arménie. [En même temps], le roi désigna comme chef de la famille des Mamigoniens un certain Vatché, issu de cette même famille.

En ce temps-là, deux frères mamigoniens, dont l'un s'appelait Manuel, et l'autre Goms (2), et qui avaient été emmenés en captivité par le roi Sapor, revinrent de la Perse. Peu de temps avant [leur retour en Arménie], le roi des Perses, de race sassanide, était en guerre avec le grand roi des Kouschans l'arsacide, qui résidait dans la ville de Pahl. Le roi des Perses, envoyant son armée faire la guerre contre les Kouschans (3), congédia en même temps les captifs arméniens. Au nombre de ces derniers, se trouvaient Manuel et son frère Goms. Une fois le combat en-

(1) Le culte des Arlèz ou Aralèz était très répandu en Arménie, où il se maintint, comme le prouve ce passage de Faustus, même après la destruction du paganisme et alors que la religion chrétienne avait fait disparaître presque toutes les traces des antiques croyances orientales. — Cf. *Vebk.... Chants populaires de l'Arménie (en arm.)*, pag. 83, et plus haut, p. 26, note 1, col. 1.

(2) Quelques mss. orthographient ce nom sous la forme « Gon ». Les éditeurs arméniens de Faustus se sont arrêtés à la première leçon.

(3) Cf. plus haut, p. 23, note 1, les renseignements que nous avons donnés sur les Kouschans.

gagé entre les armées ennemies, les Kouschans eurent l'avantage sur les Perses, qui prirent bientôt la fuite. Les Kouschans se mirent à les poursuivre et firent un tel carnage dans leurs rangs, que personne ne put s'échapper pour aller porter la nouvelle de la défaite, excepté Manuel Mamigonien, fils d'Ardaschin et son frère Goms. Ceux-ci qui avaient fait preuve, dans cette bataille, d'une bravoure remarquable, se virent contraints de se sauver à pied. De toute l'armée perse, il n'y eut que ces deux frères qui, après s'être signalés par leurs actes de courage, revinrent sains et saufs chez le roi des Perses.

Ce dernier fut profondément affligé du désastre de ses troupes. Cette affliction se changea en colère, quand il vit que de toute son armée, il n'y avait eu de sauvés que les deux frères. S'emportant contre eux et les accablant de moqueries, il les expulsa de son territoire, pour qu'ils pussent retourner dans leur pays. Les deux frères se mirent en chemin et se dirigèrent à pied vers leur pays. Tous deux étaient grands et avaient une taille de géant. Ils étaient encore en route, quand Manuel renonça à continuer son chemin, car il avait mal aux pieds; alors son frère Goms, ayant pris ce géant sur ses épaules, le portait en faisant dix *farsang* (1), et le ramena ainsi en Arménie. Quand Vatché, jusqu'alors chef de la famille, vit rentrer dans le pays des Arméniens Manuel avec son frère Goms, il lui céda, avant même de l'avoir vu, le pouvoir qu'il avait obtenu du roi Varaztad, parce que Manuel était l'aîné de la race. Dès lors l'honneur du chef de la famille revint à Manuel, et Vatché resta le second.

Une fois rentré en possession de ses droits, Manuel s'empara de la dignité de sbarabed, sans en avoir reçu l'ordre du roi Varaztad, qui venait de concéder à son nourricier Pad le privilège appartenant à la famille des Mamigoniens. Après cela, le sbarabed Manuel dépêcha un message vers le roi Varaztad pour lui dire : « Depuis les temps les plus reculés, notre race a rendu de grands services à tous les rois Arsacides; nous nous sommes sacrifiés pour vous; nous n'avons vécu que pour vous; nos ancêtres sont tombés pour vous dans les batailles; Vasag, père de Mouschegh, est mort pour le roi Arsachag; [en un mot] nous avons toujours servi la dynastie des Arsacides; eh bien! au lieu de nous en récompenser, vous autres Arsacides, vous faites périr ceux de notre race qui ont été épargnés par

l'ennemi. Et le brave Mouschegh, mon frère qui, dès son enfance, consacra toute sa vie à votre famille, qui défit et tailla en pièces vos ennemis, que ses ennemis mêmes ne sont jamais parvenus à tuer, tu le fis saisir et égorger durant un festin. En outre, tu n'es pas même un Arsacide, tu n'es qu'un bâtard (1), et c'est pour cela que tu n'as pas voulu reconnaître ce que tu nous as rendu des services aux Arsacides. Quant à nous, nous n'avons jamais été vos vassaux, nous sommes vos égaux et même d'une extraction plus noble que la vôtre, car nos ancêtres ont été jadis rois dans le pays des Djen, d'où à la suite de discordes survenues entre les frères, et d'une grande effusion de sang, nous nous sommes mis à la recherche d'un lieu sûr; et c'est ici que nous l'avons trouvé. Les premiers rois arsacides savaient bien qui nous étions et d'où nos sommes venus. Mais puisque tu n'es pas un Arsacide, [je te conseille] de t'en aller de ce pays pour ne pas mourir de ma main. »

Le roi Varaztad [de son côté] fit transmettre au général Manuel la réponse suivante : « Bien que je ne sois pas un Arsacide, toutefois j'ai déjà posé sur ma tête la couronne de mes prédécesseurs arsacides et je domine sur tout leur royaume; j'ai vengé mon oncle (le frère de mon père) Bab sur ton frère, le perfide Mouschegh. Cependant tu viens de dire que vous n'êtes pas originaires de ce pays, mais issus de personnalités d'extraction royale, venant du pays des Djen, et qu'ici vous êtes des étrangers; eh bien! songe à ne pas subir le sort de ton frère. Mû par la bonté, je te laisse aller; retourne dans le pays des Djen, va t'y installer, et place sur ton front un diadème. Mais si tu refuses de partir, je te ferai périr comme ton frère Mouschegh. »

Après un échange de courriers et de longues négociations des deux côtés, qui chaque jour devenaient plus acerbes, on finit par fixer le jour du combat. Le roi Varaztad, à la tête des troupes de son armée, parfaitement équipées, se mit en marche pour se rendre sur le lieu du combat. Le sbarabed Manuel arriva avec sa troupe au même endroit. Ce fut dans la plaine de Garin que la mêlée eut lieu et que les combattants des deux troupes s'entrechoquèrent.

Le roi Varaztad et le sbarabed Manuel, la lance à la main, s'avancèrent l'un contre l'autre. Quand le roi, levant les yeux, aperçut le sbarabed se dirigeant vers lui, quand il vit la hauteur de cette taille magnifique couverte de pied en cap d'une

(1) Nom d'une mesure itinéraire, usitée en Perse. (Cf. Aucher, *Traité des poids et mesures* (en arm.), pag. 180.

(1) Varaztad était fils d'Anob, frère d'Arschag III, et par conséquent n'appartenait pas à la ligne directe des Arsacides

armure de fer, et ce corps robuste se dressant immobile sur un noble coursier, il crut un instant avoir devant les yeux une haute et inaccessibile montagne. Mais [bientôt], il pensa à la mort, et ne comptant plus sur la vie, il se précipita [sur son adversaire.] Comme un jeune homme sans expérience, Varzad voyant son ennemi ainsi armé et n'espérant pas que la lance pourrait entamer sa cuirasse, il la plongeait avec force dans la bouche du général Manuel. Celui-ci, saisissant la lance, l'arracha de la main du roi et fit sortir le fer de la lance de sa joue, en s'arrachant plusieurs dents.

Le roi Varzad prit la fuite devant le général Manuel qui se mit à le poursuivre et, tenant dans sa main le fer de la lance, il en frappa à coups redoublés sur le crâne de Varzad, en le chassant ainsi devant lui l'espace d'environ quatre stades. Les fils de Manuel, Hemaïag et Ardaschès, armés de lances, se précipitèrent aussi pour tuer le roi. Mais Manuel rappela ses fils en leur disant : « Gardez-vous bien d'être des régicides. » A peine avaient-ils entendu la voix de leur père, qu'ils rebroussèrent chemin sur-le-champ. C'est ainsi que l'armée du roi fut vaincue ce jour-là par la troupe de Manuel.

La surface de la plaine fut jonchée de morts, de blessés et d'hommes mutilés; le nombre des satrapes tués fut très-grand, et celui des fugitifs fut aussi considérable. Tandis que la troupe de Manuel poursuivait les fuyards, arriva le sébouch Hamazasb de la famille des Mamigoniens, qui, en passant devant les cadavres et les blessés, tombés dans ce combat, vit Karékin, seigneur du canton des Reschdouni, étendu parmi eux sain et sauf, et n'était pas blessé. Ce Karékin était le beau-frère de ce même Hamazasb, car il avait pour femme Hamazasbouhi, qui avait été conduite dans la ville de Van, dans le pays de Dosp, et fut pendue par les Perses sur la haute tour qui s'élève au-dessus de la caverne (1). Karékin était couché parmi les morts, quand son beau-père (*sic*) passa devant lui. Karékin dit alors à haute voix : « Seigneur Hamazasb, pense aussi à moi; ordonne qu'on m'amène un coursier pour que je le monte. » A cela Hamazasb reprit : « Qui es-tu ? » Il répondit : « Je suis Karékin Reschdouni. » Alors Hamazasb donna l'ordre suivant aux soldats qui étaient munis de boucliers, et qui l'accompagnaient : « Descendez, mettez vos boucliers sur lui et gardez-le, » et il passa outre. Les soldats, d'après l'ordre qu'ils avaient reçu,

(1) Cf. plus haut, liv. IV, ch. 58.

descendirent de leurs montures, couvrirent Karékin de leurs boucliers et le gardèrent.

Ensuite arriva un certain Tanoun, chef d'une cohorte armée de boucliers et faisant partie des troupes de Manuel. Ces soldats, ayant vu Karékin gardé par des hommes munis de leurs boucliers, leur demanda : « Qui est là, pourquoi êtes-vous descendus et que faites-vous ici ? » Ils répondirent : « C'est Karékin, seigneur des Reschdouni; Hamazasb nous a donné l'ordre de le garder. » Tanoun emporta vivement à cette réponse et dit : « Est-ce que Hamazasb ne voudrait pas l'avoir de nouveau pour beau-frère, lui donner en mariage sa [seconde] sœur Hamazasbouhi; serait-ce pour cela qu'il l'épargne et qu'il vous a ordonné de le garder ? » Ayant dit cela, il descendit de cheval et, tirant son épée, il s'approcha de Karékin, se mit à le hacher à coups redoublés et dispersa ses membres.

La moitié des troupes de Manuel revenait du carnage, ramenant un grand nombre de captifs. On présenta au sbarabed Manuel Pad le calomniateur et le meurtrier de Mouschegh, avec son fils et avec beaucoup d'autres qui lui avaient prêté la main dans [l'accomplissement de] ce forfait. Le sbarabed Manuel donna un ordre cruel contre le perfide Pad : d'abord il ordonna d'égorger le fils sous les yeux du père, puis il fit décapiter le père; enfin les autres furent massacrés de la même manière. Le roi Varzad lui-même, chassé du territoire de l'Arménie, se réfugia dans le pays des Grecs, où il passa le reste de ses jours jusqu'à sa mort (1).

Le sbarabed des Arméniens, Manuel, après avoir soumis à son autorité le pays tout entier, réunit autour de lui les grands et les satrapes arméniens et, se plaçant à leur tête, il gouverna le pays à la place du roi, en rétablissant l'ordre partout. Au lieu du roi, il produisait devant le peuple la reine Zarmantoukhé, femme du roi Bab, accompagnée de ses deux fils arsacides, et entourée d'une pompe royale. Pendant tout le temps de son gouvernement, Manuel administra les affaires de son pays

(1) Moïse de Khorène (III, 40) raconte d'une façon bien différente les événements accomplis sous le règne de Varzad. Selon cet historien, le roi d'Arménie, aussitôt établi sur le trône par l'empereur, chercha à s'affranchir du joug des Grecs et à s'allier avec le roi Sépor dont il demanda une des filles en mariage. Les généraux grecs avertis de ces menées, en donnèrent avis à l'empereur Théodose qui leur intima l'ordre de faire venir le roi d'Arménie à sa cour pour expliquer sa conduite. Varzad se rendit sans tarder à l'appel de Théodose, qui refusa de le recevoir et le fit charger de chaînes. Puis il le fit partir pour l'île de Thulé.

avec beaucoup de sagesse et de succès. Les deux jeunes princes arsacides se nommaient, l'ainé Ars-chag, le cadet Vagharschag. Tous les deux avaient été élevés par le sbarabed Manuel comme des nourrissons. Quant à leur mère Zarmantoukhd, il la gardait, en l'entourant des honneurs dus à une reine. Cependant Manuel comprit bien que l'acte audacieux qu'il avait commis ne devait pas satisfaire l'empereur grec; aussi il résolut de concert avec la reine, de faire une alliance, et ils se décidèrent à recourir à la protection du ~~souverain~~ des Grecs (1).

CHAPITRE XXXVIII.

Le sbarabed des Arméniens, Manuel, de concert avec toute l'Arménie, se range du côté du roi des Perses, amène en Arménie Sourén, en qualité de marzban et de lieutenant du roi des Perses. Ce prince le comble de présents. Méroujan Ardzrouni, par ses intrigues, soulève l'Arménie. Commencement de la guerre.

Après cela, la reine d'Arménie, Zarmantoukhd, et le sbarabed Manuel envoyèrent Kardchouil Maghkhaz, accompagné de plusieurs satrapes arméniens, avec des lettres et de riches présents, à la cour du roi des Perses, pour lui annoncer qu'ils étaient décidés à le servir fidèlement et à reconnaître son autorité, en plaçant sous sa suzeraineté le pays des Arméniens. Kardchouil avec sa suite, étant arrivé à la cour du roi des Perses, présenta à ce prince les lettres de la reine et du sbarabed arménien, en lui faisant part de la soumission de l'Arménie. Le roi des Perses accueillit cette ambassade avec la plus grande joie, la combla de grands honneurs, et donna des présents considérables à Kardchouil.

Il envoya avec lui dans le pays des Arméniens Sourén le perse, un de ses plus puissants satrapes, accompagné de dix mille cavaliers bien armés, afin de servir de renfort au général Manuel pour garder la reine Zarmantoukhd contre les attaques de l'ennemi. [En même temps], il chargea Sourén de porter un diadème, des vêtements et un voile à la reine Zarmantoukhd, avec des couronnes pour ses deux jeunes fils Ars-chag et Vagharschag (2). Quant au

sbarabed Manuel, le roi des Perses envoya aussi pour lui un vêtement royal, une fourrure d'hermine, un ornement flottant en or et en argent pour attacher à l'aigle du casque, un bandeau pour ceindre son front, des ornements pour orner sa poitrine, tels qu'en portent les rois, une tente de couleur rouge de pourpre avec un ~~carpe~~, de grandes tapisseries bleu ~~noir~~ pour tendre l'entrée de sa ~~tente~~ et des vases d'or pour sa table; ~~en~~ outre le roi investit le général Manuel d'un pouvoir illimité sur le pays des Arméniens.

Kardchouil Khorkhorouni revint en Arménie accompagné de Sourén le perse et de dix mille cavaliers. On apporta les présents à la reine et aux princes royaux, ainsi qu'au sbarabed Manuel et à chacun des anciens et des chefs des grandes familles arméniennes. La reine Zarmantoukhd et le général Manuel, voyant ces marques d'honneurs et ces preuves d'amitié données par le roi des Perses, témoignèrent la plus grande considération à Sourén, reconnurent la suzeraineté du souverain de la Perse sur l'Arménie, et transmittent à son satrape le gouvernement du pays. Depuis lors, on fixa au roi d'Arménie un tribut fixe, des présents et des dons; au marzban Sourén l'entretien, la chaussure et les vivres nécessaires et aux dix mille cavaliers la nourriture indispensable. C'est ainsi qu'ayant obtenu cette protection, les Arméniens trouvèrent dans le roi des Perses un soutien solide qu'ils servirent fidèlement. Les envoyés du roi ne faisaient qu'aller et venir en Arménie, et le pays tâchait par tous les moyens de témoigner son attachement au souverain de la Perse. De son côté, le roi des Perses envoyait de fréquents présents à la reine Zarmantoukhd, ainsi qu'au général Manuel, qui, devenu son ami intime, atteignit bientôt le plus haut degré de gloire. Méroujan Ardzrouni, voyant la considération et les honneurs dont le roi des Perses comblait Manuel, comme s'il était son frère ou son fils, lui porta envie et chercha le moyen de le perdre auprès du roi, afin de le remplacer lui-même [dans ses bonnes grâces.] Mais n'espérant pas réussir auprès des Perses [pour nuire à Manuel], il dissimula son ressentiment et entreprit de tramer

(1) Je crois qu'il y a ici une erreur de copiste et qu'il faut lire « des Perses », comme semble l'indiquer la rubrique du chapitre suivant.

(2) Moïse de Khorène (III, 41) dont le récit diffère de celui de Faustus, assure que ce fut Théodose le Grand qui éleva sur le trône d'Arménie les deux fils de Bab, Ars-chag et Vagharschag. Ces deux princes, au dire du même narrateur, s'assirent sur le trône, après avoir lutté courageusement contre les Perses. Mais Vagharschag mou-

rut dans l'année de son avènement, et Ars-chag resta seul maître du pouvoir qu'il conserva durant cinq ans. — Ars-chag IV et Vagharschag II montèrent sur le trône en 382. Vagharschag étant mort en 383, Ars-chag régna seul de l'an 383 à 389. Le royaume d'Arménie était partagé entre les Grecs et les Perses. En 387, Ars-chag était roi de la partie occidentale du pays comme vassal des Grecs, et Chrosrès ou Khosrov III, d'origine arsacide, gouvernait la partie orientale, sous la suzeraineté de Sapor III, roi de Perse.

dans son cœur la perte du général. S'appuyant fermement sur la noblesse du caractère de Manuel, il s'empara d'abord de son esprit en lui témoignant son humilité et son dévouement, puis il tâcha de se montrer pénétré d'une vraie sollicitude pour lui ; enfin il vint [un jour] le prévenir d'un ~~secours~~ qui n'était que le fruit de son imagination, et qu'il lui ~~avait~~ dit dans les termes suivants : « Manuel ! il faut que ~~un~~ ~~secours~~ qu'un exprès est arrivé de la part du roi des Perses portant à Sourén l'ordre de te prendre, de te lier et de te tuer ici, ou bien de t'emmener avec les plus grandes précautions auprès du roi, en chargeant de fers tes pieds, tes mains et ton cou. Maintenant, c'est à toi de penser à ce que tu dois faire dans cette conjoncture. » Ayant entendu ces paroles, Manuel, frappé d'étonnement, se disait : « Je ne me sens pas coupable envers les Perses, pourquoi agirait-ils ainsi envers moi ? » Mais Méroujan dit à Manuel : « Guidé par mon attachement et ma constante sollicitude pour toi, je me suis bien assuré de la vérité du fait avant de t'en prévenir. » Se fiant aux paroles de Méroujan, Manuel les crut sincères, et se mit à réunir ses nombreuses troupes autour de lui. Sourén vivait paisiblement et sans souci dans son camp, parce que le calomniateur et le scélérat Méroujan n'avait pas encore opposé l'un à l'autre les deux chefs. Tout à coup le général arménien Manuel tomba à l'improviste sur le camp de Sourén et tailla en pièces les dix mille Perses. Il épargna la vie au marzban Sourén, qu'il laissa aller seul, monté sur un cheval et qui cependant, saisi d'étonnement, ne pouvait s'expliquer pourquoi Manuel avait accompli un pareil acte. A cela Manuel dit : « Grâce à notre amitié, je te laisse aller ton chemin sain et sauf ; [et je te déclare] que dorénavant je ne tomberai plus dans le piège tendu par les Perses. » Cependant Manuel comprit bien qu'il allait exciter la colère et la haine du roi des Perses ; aussi il se prépara et rassembla toutes les troupes arméniennes. A la tête de son armée, il conduisit la reine Zarmantoukhd, femme du roi Bab, dans [la résidence] des souverains, et lui-même, défendant l'intégrité de l'Arménie, repoussait les attaques dirigées contre cette princesse par les peuples du voisinage, et surtout par les troupes des Perses, et cela durant tous les jours de sa vie. Quant à Méroujan, il alla en Perse, afin d'exploiter ses calomnies contre Manuel auprès du roi des Perses.

CHAPITRE XXXIX.

Koumant-Sapor (Schabouh) est envoyé par le roi des

Perses pour porter la guerre en Arménie ; il périt avec toute son armée de la main de Manuel.

Le roi des Perses envoya Koumant-Sapor à la tête de quatre-vingt huit mille combattants en Arménie, pour qu'il s'emparât de ce pays et le livrât à la dévastation. Il arriva du côté de l'Adherbeidjan, jusqu'aux frontières de l'Arménie. En ce temps de troubles incessants, le sbarabed Manuel réunit avec beaucoup de peine vingt mille hommes et se porta en toute hâte à la rencontre de l'ennemi dont il passa les troupes au fil de l'épée. Il tua Koumant-Sapor et revint triomphant dans son pays.

CHAPITRE XL.

Varaz est envoyé en Arménie par le roi des Perses ; il périt comme son prédécesseur, de la main de Manuel.

Ensuite un certain Varaz, général du roi des Perses, à la tête de cent quatre-vingt mille hommes, vint en Arménie pour combattre le sbarabed Manuel et les légions arméniennes. Le général arménien, après avoir préparé et armé dix mille cavaliers, alla livrer bataille à Varaz. Il défit et anéantit entièrement l'armée ennemie, tua en même temps Varaz, et revint avec un riche butin, beaucoup d'armes et de dépouilles enlevés aux Perses.

CHAPITRE XLI.

Mergan est envoyé par le roi des Perses avec une armée nombreuse dans le pays des Arméniens contre Manuel ; il périt de la même manière que son prédécesseur.

Après ces événements, le roi des Perses envoya Mergan à la tête de quatre cent mille combattants contre l'Arménie. Aussitôt arrivé [dans ce pays], le général perse s'empara d'une partie du pays des Arméniens et assit son camp dans la plaine d'Ardantan. Manuel tomba pendant la nuit sur le camp ennemi, et après avoir passé tous les combattants au fil de l'épée, il tua Mergan et enleva un butin immense.

CHAPITRE XLII.

Paix qui dure sept ans.

Après cela, les Perses n'osèrent plus pénétrer sur le territoire de l'Arménie pendant sept ans, et la paix ne fut pas troublée. Ceux qui s'étaient dispersés dans tout le pays, commencèrent à se

réunir autour du sbarabed Manuel, ou bien à s'assembler en société et à vivre en sécurité sous l'administration de ce général. On vit arriver chez lui trois jeunes princes de la maison de Siounie, qui avaient échappé au carnage lors de l'invasion des Perses. L'un s'appelait Papic, l'autre Sam, le troisième Vaghinag. Le général arménien Manuel non-seulement les accueillit, mais il leur prêta même son concours, et les fit retourner dans leur propre domaine. Il institua Papic comme seigneur du pays, en désignant aussi des positions aux deux autres. Papic (1) jura fidélité à Manuel et resta pendant toute sa vie son compagnon d'armes. Le sbarabed arménien institua de même des chefs de familles et des seigneurs dans plusieurs cantons, qui tous furent administrés par lui. Durant la vie de Manuel, le pays des Arméniens jouit d'une parfaite tranquillité sous son administration; les habitants du pays gouvernés par lui, buvaient et mangeaient; et pendant sept ans, ils se livrèrent à la joie, jusqu'au [moment de] la division de l'Arménie en deux parties et jusqu'à l'anéantissement de la royauté.

CHAPITRE XLIII.

Méroujan Ardzrouni, à la tête d'une armée, marche contre Manuel et périt de sa main.

Méroujan Ardzrouni qui, du vivant du roi Ars-chag (2), s'était déjà révolté contre le roi des Arméniens, avait passé du côté du roi des Perses. Il avait renié la foi chrétienne, et avait embrassé la religion du mazdéisme. Il avait à plusieurs reprises conduit les troupes perses en Arménie, en faisant éprouver de grands désastres à sa patrie, et il se trouvait encore auprès du roi des Perses. En excitant ce prince [contre l'Arménie], il le persuada de lui confier une grosse armée à la tête de laquelle il marcha contre le pays des Arméniens. Il se vantait auprès du roi des Perses, de prendre et d'amener Manuel auprès de lui, ou bien de lui présenter sa tête tranchée.

Il entra en Arménie avec une nombreuse armée perse, qu'il laissa campée dans le canton de Gordjek, et à la tête de son propre détachement, il se sépara de l'armée des Arik, pour aller tomber à l'improviste sur Manuel, lui livrer bataille et le défaire, afin d'être seul à se couvrir de gloire. [Avant de se mettre en marche], il parla ainsi aux généraux de l'armée des Arik : « J'irai d'abord

épier [la position de Manuel], et puis je vous conduirai contre lui; de la sorte il nous sera plus facile de nous emparer de lui. »

Ayant pris avec lui son détachement, Méroujan partit pour le canton de Gok, s'y arrêta et commença à surveiller le camp de Manuel. Ce dernier avait son camp assis dans le village de Pakovan, situé dans le canton de Pakravant près des ruines de la ville de Zarehavant. Les espions de Méroujan vinrent épier le camp et le lieu où étaient parqués les chevaux, et, quand ils furent revenus, ils lui en firent un rapport. Méroujan conçut le projet de s'emparer de ces chevaux, et il porta toute son attention à cette entreprise, se réjouissant d'avance et disant à ses troupes : « Demain, à la même heure, Manuel sera entre mes mains, pris et garrotté, et sa femme Vartanousch sera déshonorée en sa présence même. » Il se mit en route pour accomplir son dessein, car il lui tardait de le réaliser. Sur le chemin par lequel devait passer le détachement de Méroujan, s'élevait une montagne nommée par les habitants, Eghdcherk. Chemin faisant, il rencontra des voyageurs auxquels il demanda : « Quels sont les endroits par lesquels ce chemin mène à Pakravant? » Les voyageurs lui répondirent : « Ce chemin va à Pakravant par la montagne d'Eghdcherk. » Méroujan tira un mauvais augure de ces paroles, qui le jetèrent dans une profonde tristesse. Aussi il ordonna de frapper cruellement ces hommes. Puis, traversant la route, il alla chez un magicien pour lui demander son avis; mais les sorts furent peu favorables et ne répondirent aucunement à ses espérances. Profondément affligé, il envoya en avant ses émissaires pour qu'ils le conduisissent au lieu où se trouvaient parqués les chevaux, afin de pouvoir d'abord s'emparer de Manuel. Arrivé en cet endroit, il ne l'y trouva pas; car par une inspiration divine, le sbarabed Manuel venait de donner ordre aux troupes arméniennes d'aller à la chasse. En conséquence, tous les chevaux étaient réunis dans le village et les gens étaient déjà prêts à les monter. Sur ces entrefaites arriva un homme porteur de la funeste nouvelle; il dit au général Manuel : « Sache que Méroujan Ardzrouni est arrivé à la tête d'un fort détachement et va tomber sur toi! Prends tes précautions. »

A l'instant même, les gens du détachement et le sbarabed arménien passèrent auprès des reliques de Saint-Jean (1), qui se trouvaient dans ce

(1) Selon Moïse de Khorène (III, 41), Papic avait donné sa fille en mariage au roi Ars-chag III.

(2) Ars-chag III. — Cf. plus haut, pag. 260. liv. IV, ch. 23.

(1) Les reliques de Saint-Jean Précurseur (Sourp Garabed) avaient été partagées entre plusieurs églises.

même village et se mirent à invoquer Dieu, ce juge équitable, pour qu'il vint à leur secours. Sortis de là, ils envoyèrent la reine arsacide, ses deux fils, Arschag et Vagharschag, avec leurs femmes dans l'inaccessible château situé sur la grande montagne de Varaz (1). En même temps, Manuel donna ordre à Ardavazt, fils de Vatché, de partir avec les femmes; mais il ne voulut pas y consentir. Il était très-jeune encore, et comme il avait selon les coutumes religieuses des Arméniens, établies pour les garçons, la tête rasée tout autour et, ne gardant qu'une longue tresse de cheveux. Manuel, voyant la résistance de ce jeune homme qui se refusait à suivre les femmes, donna des coups de sa housine sur la tête nue d'Ardavazt, en lui défendant sévèrement de se rendre au combat, à cause de sa grande jeunesse. Ce dernier, mû par un sentiment de crainte que lui inspirait le général, partit avec les femmes; mais bientôt il s'arma et se rendit sur le lieu du combat.

Après avoir envoyé la reine avec ses suivantes dans le château inaccessible, Manuel se prépara au combat; il rassembla ses troupes et il traversa, enseignes déployées, le bourg de Kéough, en se dirigeant du côté de l'occident. Bientôt il vit Méroujan venir à sa rencontre, à la tête de son détachement. Cet indigne scélérat avait fait mettre à plusieurs de ses soldats des armes, des ornements et des bandelettes à leurs casques, que lui seul avait le droit de porter et, les ayant ainsi travestis, lui-même ne prit aucun de ses insignes habituels. Aussitôt que Manuel s'aperçut que l'armée des Perses et son détachement en étaient venus aux mains, il se précipita, semblable à un lion ou à un sanglier, dans les rangs de l'ennemi, en portant toute son attention sur ceux qui avaient revêtu les insignes de Méroujan, croyant qu'il allait tuer ce dernier. Ayant tranché la tête à plusieurs braves ainsi travestis, il se persuada bientôt qu'il n'avait pas eu affaire à Méroujan. Alors le sbarabed Manuel, s'adressant à son compagnon d'armes Paptic, lui dit : « Vois-tu la feinte que ce maudit Méroujan vient d'employer? Mais il m'est arrivé jadis, quand nous étions amis, de vivre en sa compagnie, et je connais de lui un signe particulier : quand il est à cheval, ses genoux ne touchent pas les flancs de sa monture, car il les tient écartés. Eh bien! faisons attention à cela, peut-être parviendrons-nous à le reconnaître à ce signe. » Tous les deux regardèrent attentivement et ils reconnurent bientôt Méroujan,

qui s'était travesti, car il ne portait pas ses insignes. Alors Manuel se mit à crier, en engageant Méroujan à s'avancer, et lui dit : « Maudit soistu! Jusques à quand te joueras-tu de nous et feras-tu massacrer les autres à ta place? Mais nous t'avons reconnu, c'est bien toi, et aujourd'hui tu ne t'échapperas pas de nos mains, car c'est le Seigneur Dieu qui, après avoir accumulé sur ta tête tous les crimes commis par toi, va te livrer à nous. » A peine Méroujan avait-il entendu ces paroles, que la lance à la main, il s'avança sur-le-champ, tandis que d'un autre côté, Manuel alla à sa rencontre. Tous les deux étaient des hommes robustes; aussi ils se portèrent réciproquement des coups de lance, qui les renversèrent par terre. A l'instant même, arriva le seigneur de la province de Siounie, Paptic, le compagnon d'armes de Manuel; d'un coup de lance, dirigé de haut en bas au flanc de Méroujan, il le cloua à terre, de telle sorte qu'il lui fut impossible de faire un mouvement. Les serviteurs du sbarabed Manuel, après l'avoir remis à cheval, tranchèrent la tête à Méroujan (1). Les troupes de Méroujan, le voyant mort, prirent la fuite. Le détachement de Manuel, reprenant courage à la suite de cet événement, se mit à la poursuite de l'armée de Méroujan et la tailla en pièces, sans laisser échapper personne.

Le jeune Ardavazt, à l'insu de Manuel, s'était rendu sur le lieu du combat. Armé de pied en cap, il passa loin du détachement de Manuel, sur les bords de l'Euphrate, et il fit un grand carnage dans les rangs des ennemis, parmi les plus braves combattants. Un des guerriers de Méroujan, qui portait un étendard, voyant ce jeune homme imberbe, beau de figure et plein de feu, lui lança quelques paroles blessantes, et ayant enroulé les plis de son étendard autour de sa lance, il se précipita sur Ardavazt. Mais celui-ci banda son arc et décocha une flèche, qui, ayant traversé le corps du porte-étendard, vint se fixer dans le sol en le laissant étendu sur la place. S'emparant de la lance, Ardavazt se mit à la poursuite des fuyards, et plus que personne, ce jeune homme fit un horrible carnage dans l'armée de Méroujan. Après s'être couvert de gloire, il revint avec un riche butin pris sur l'ennemi.

(1) Moïse de Khorène (III, 37) raconte autrement la mort de Méroujan. Selon cet historien, Méroujan aurait été fait prisonnier par le général Sempad à la bataille de Tzirav, qui fut livrée sous le règne du roi Bab. Sempad, pour punir Méroujan de sa trahison, aurait fait rougir une broche de fer et l'aurait placée sur la tête de Méroujan qui mourut à la suite de ce supplice.

(1) Cf. St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, pag. 265.

Ce jour-là, il arriva un grand malheur. Vatché, qui était le lieutenant de Manuel, périt écrasé par son cheval, de même que Kardchouil Maghkhaz qui, emporté par sa monture, fut tué également; car tous deux étaient montés sur des chevaux jeunes et indomptés.

Manuel alla rejoindre le camp de la reine, en portant avec lui la tête de Méroujan. Samuel, fils de Vahan, ne voulant pas le suivre, se rendit au camp. Aussitôt que les femmes du camp de Manuel virent la tête de Méroujan, elles poussèrent un grand cri, la prenant pour celle de Samuel, fils de Vahan, car Méroujan et Samuel se ressemblaient beaucoup. Mais quand elles virent la tête de Méroujan fixée au sommet d'une poutre élevée, elles furent convaincues que ce n'était pas la tête de Samuel, mais celle de Méroujan Ardzrouni. Toutefois, elles dirent: « Cependant Méroujan était un frère à nous. »

Ensuite, on apporta dans le camp le corps de Vatché, père d'Ardavazt, ainsi que celui de Kardchouil Maghkhaz Khorkhorouni: on les pleura en faisant de grandes lamentations. Le porte-étendard de Méroujan, frappé par la flèche d'Ardavazt, fut aussi amené. L'étonnement fut général quand on vit que cet homme avait échappé à la mort, quoique la flèche l'eût transpercé d'outre en outre. Quand les troupes perses, que Méroujan avait laissées dans le canton de Gordjek, apprirent la mort de ce dernier et le massacre de son armée, elles prirent la fuite, en se dirigeant vers le pays des Perses. La tranquillité fut dès lors rétablie en Arménie.

CHAPITRE XLIV.

Le sbarabed Manuel fait élever à la royauté le jeune Arschag [IV]. Sa mort.

Après tous ces événements, le sbarabed Manuel rassembla toutes les troupes et, ayant pris la reine arsacide et les deux jeunes princes, Arschag et Vagharschag, suivis de l'armée arménienne, des grands satrapes et de tous les chefs des familles, il arriva dans le canton de Garin, où il donna sa fille Vartantoukhd en mariage au jeune prince arsacide, Arschag. Puis il célébra les noces du frère de ce dernier, qui épousa la fille d'un général bagratide (1), du district de Sber, de cette race qui, dès l'origine [de la dynastie], avait seule le droit de poser la couronne sur la tête des rois arsacides. Le pays entier prit part à ces noces,

(1) Il est question ici de Sahag Bagratouni, dont il est fait mention dans Moïse de Khorène, liv. III, ch. 41 et 43.

qui causèrent la plus grande joie à tous les habitants. Enfin, Manuel convoqua les représentants de toute l'Arménie et éleva le jeune Arschag [IV] à la royauté, en nommant Vagharschag le second (1), ce qui causa aussi beaucoup de joie aux Arméniens.

Après cela, le sbarabed des Arméniens, Manuel, fut atteint d'une maladie mortelle; il appela son fils Ardachtr, lui conféra tous ses droits et l'investit de la charge de sbarabed, en lui recommandant de garder fidélité au roi Arschag et de lui être entièrement soumis. Il ajouta à cela: « Tu seras [toujours] prêt à te sacrifier pour le pays des Arméniens, à l'exemple de tes braves ancêtres qui ont donné leur vie pour leur patrie. Car c'est un devoir noble et agréable aux yeux de Dieu, qui n'abandonne jamais ceux qui le remplissent. [En accomplissant ce devoir], vous laisserez ici-bas un nom glorieux et vous irez représenter la justice au ciel. Ne craignez pas la mort, mais mettez votre espérance en celui qui a tout créé et tout affermi. Rejetez loin de vous la fraude, l'abomination et la méchanceté. Adorez le Seigneur Dieu avec sainteté et fidélité. Soyez prêt à mourir pour le pays qui adore Dieu, car vous subirez cette mort pour lui, pour son Église et ses serviteurs, et pour vos propres maîtres arsacides régnant sur ce pays. »

Ayant dit cela, il écrivit une lettre à l'empereur grec, en lui confiant [le sort de] l'Arménie et du roi Arschag. Lorsqu'il était couché sur son lit, très-malade, plusieurs personnes s'étaient réunies autour de lui; c'étaient le roi Arschag, Vartantoukhd, sa femme, les anciens, les grands, les satrapes arméniens, et plusieurs hommes et femmes de la plus haute condition. Manuel découvrit devant eux tous ses membres, les leur montra nus et ils purent voir de leurs propres yeux que sur tout son corps il n'y avait pas un endroit grand comme une monnaie d'argent qui ne portât une cicatrice; sur ses membres génitaux, il y avait plus de vingt marques de blessures. Il avait découvert ses membres et les montraient à tout le monde. Alors il se mit à verser des larmes et dit: « Dès ma jeunesse, j'ai passé ma vie dans les combats; c'est en combattant bravement que j'ai reçu toutes ces blessures. Pourquoi ne m'a-t-il pas été donné de tomber sur le champ de bataille, plutôt que de mourir ainsi comme un animal! J'aurais mieux aimé mourir dans un combat pour mon pays, en défendant les églises et les serviteurs de Dieu. Quel bonheur eût été le mien d'em-

(1) Cf. Moïse de Khorène, liv. III, ch. 41.

brasser la mort pour les maîtres arsacides de notre pays, pour nos femmes et nos enfants, pour les gens qui croient en Dieu, pour nos frères, nos proches et nos amis sincères! Peut-être est-ce à cause de ma grande présomption, qu'il m'est dévolu de mourir de cette mort honteuse sur mon lit!

Tel fut le discours tenu par Manuel en présence du roi et de tous les assistants! Puis il adressa à Arschag la prière suivante : « J'ai vécu en chrétien fervent, mettant toute mon espérance en Dieu, par conséquent, je désire qu'on ne se livre pas au désespoir, en me pleurant et en se lamentant à l'exemple des païens; car il ne faut pas pleurer ceux qui croient à la résurrection et au second avènement du Christ. Jusqu'à ce moment, j'ai vécu dans l'espérance et la crainte de Dieu; [de votre côté], vous ne devez pas vous écarter des commandements de Dieu, surtout prenez soin de la justice et plus encore de la miséricorde. C'est la principale chose que nous recommandée le grand patriarche Nersès, qui, de son vivant, faisait ce qu'il enseignait aux autres : il portait secours aux indigents, aux pauvres, aux captifs, aux délaissés et aux étrangers en disant : « Il n'y a pas de commandement plus grand et plus honorable aux yeux de Dieu que la miséricorde et l'aumône. » Nersès envisageait comme un grand péché les lamentations sur les morts, auxquelles il avait mis fin de son vivant, et ce ne fut qu'après sa mort que des gens insensés les ont remises en vigueur. Que personne ne se lamente à propos de moi, autrement il sera coupable; sans doute une fois mort, je ne serai plus en état de défendre qui que ce soit; mais on ne doit pas faire ce que je ne veux pas qu'on fasse. Que celui qui m'aime, conserve ma mémoire. Ne craignez pas la mort dans le combat où je n'ai pas trouvé la mort, car rien ne se fait sans Dieu. »

C'est ainsi que parla Manuel. Il distribua de ses propres mains des trésors immenses aux pauvres et aux nécessiteux, après avoir fait don de ses richesses aux églises et aux grands évêques, et il mourut. Quoique le grand sbarabed venait de donner ordre de ne pas se lamenter, personne ne put se conformer à ses intentions, car dès qu'il eut fermé les yeux, les nobles et les pauvres, en un mot tous les habitants du pays des Arméniens, firent de grandes lamentations et le pleurèrent unanimement. Ce brave et bienfaisant Manuel était considéré par le monde

comme un père, à cause de sa douceur, de sa charité, de son humilité et de sa sollicitude. Se voyant séparés à jamais de leur brave général, de leur sauveur et de leur triomphateur, tous exhalèrent des plaintes amères.

LIVRE SIXIÈME.

FIN QUI DOIT SERVIR DE COMPLÈMENT AUX LIVRES PRÉCÉDENTS.

- I. L'Arménie est divisée en deux états; Arschag [IV] est élevé à la royauté par l'ordre de l'empereur grec; Chosroès [III] règne sur l'autre moitié de la nation [arménienne], par l'ordre du roi des Perses. Après la division du pays, on fixe les limites des deux États.
 - II. Évêques illustres qui, en ce temps-là, véquirent en Arménie, dans les États du roi Chosroès, lequel reconnaissait la domination des Perses. Vie de Zavén.
 - III. De Schahag, [originaire] de Gordjek, qui remplaça Zavén comme grand pontife.
 - IV. D'Asbourag de Manazguerd, qui s'établit pontife après Schahag.
 - V. Des évêques Faustus et Zorth.
 - VI. D'Arosdom, frère de l'évêque Faustus.
 - VII. De l'évêque de Pasen, Ardith.
 - VIII. De l'évêque Jean; sa vie, ses paroles et ses actes insensés; prodiges opérés sur lui par Dieu.
 - IX. Continuation de l'histoire de Jean.
 - X. Suite [et fin] de l'histoire de Jean.
 - XI. De l'évêque Cyriaque (Guiragos).
 - XII. De Zorthovaz, évêque de Vanant.
 - XIII. De Dirig et Moïse, évêques de Pasen.
 - XIV. De l'évêque Aaron (Arscharoun).
 - XV. Du grand évêque Asbourag.
 - XVI. Du saint et vertueux Kint, qui, en ce temps-là, était chef des moines arméniens et vivait dans le désert ou dans les monastères.
- A la fin de toutes ces histoires, les lecteurs trouveront des renseignements sur ma personne, en dix versets bien complets (1).

(1) Ces renseignements sur la vie de Faustus, qu'il est été très-précieux de connaître, n'existent plus dans aucun des manuscrits que nous possédons actuellement.

LIVRE SIXIÈME.

FIN QUI DOIT SERVIR DE COMPLÈMENT AUX LIVRES PRÉCÉDENTS.

CHAPITRE I.

L'Arménie est divisée en deux États; Arschag [IV] est élevé à la royauté par l'ordre de l'empereur grec; Chosroès [III] règne sur l'autre moitié de la nation [arménienne] par l'ordre du roi des Perses. Après la division du pays, on fixe les limites des deux États.

Après la mort du général arménien Manuel, tout s'ébranla dans le royaume du roi Arschag [IV], car, plusieurs des satrapes se séparèrent de lui et trahirent leur patrie en passant du côté du roi des Perses, à qui ils demandèrent, pour les gouverner, un [autre] roi arsacide. Ce fut avec une grande joie qu'il accepta la proposition et consentit à leur donner un roi de la race des arsacides arméniens, afin de s'emparer de leur pays. Il choisit un jeune homme de cette race, nommé Chosroès [III], auquel il fit ceindre le diadème et, après lui avoir donné sa sœur Zérouantoukhd pour épouse et un certain Zig pour régent, il l'envoya en Arménie avec une nombreuse armée (1). Aussitôt que le roi Arschag les vit arriver, il passa sur le territoire de la Grèce pour y chercher du secours, tandis que les Perses prêtèrent la main à Chosroès. Le roi Arschag était déjà parvenu aux environs du canton d'Egéghiatz, quand les troupes grecques vinrent le rejoindre. L'armée des Perses et le roi Chosroès occupèrent la province d'Ararat. C'est ici que les envoyés et les ambassadeurs des souverains des Grecs et des Perses entamèrent des négociations, à la suite desquelles il fut décidé qu'on partagerait entre eux l'Arménie, « car, disaient-ils, il nous est indispensable d'affaiblir ce riche et puissant royaume qui se trouve entre nous. En le divisant entre ces deux rois arsacides placés par nous, puis en le dépouillant et en le réduisant en captivité, il ne sera plus en état de relever la tête. » S'arrêtant à cette pensée, ils divisèrent l'Arménie en deux parties : sur la partie appartenant à la Perse régnait le roi Chosroès, sur celle des Grecs régnait le roi Arschag. Cependant, plusieurs provinces furent détachées çà et là [par l'empereur des Grecs

(1) Arsachag IV et son frère Vagharschag II, fils du roi Bab, étaient montés sur le trône d'Arménie en 382. L'année suivante, Arsachag IV régna seul, et en 387, l'Arménie fut partagée entre les Grecs et les Perses. La partie orientale du pays fut laissée à Arsachag qui reconnaissait la suzeraineté des Grecs, et la partie orientale fut donnée à Chosroès III par Sapor III, roi de Perse.

et le roi des Perses], de manière que des deux parties, il en resta peu de chose pour les deux rois, [c'est-à-dire] pour Chosroès et Arsachag. Les deux arsacides marquèrent comme limite entre leurs deux États le canton de Siounie, dont les habitants reconnaissaient leurs rois respectifs.

Ajoutons à cela que la partie appartenant à Chosroès était plus grande que celle d'Arsachag. Les deux États se virent dépouillés de plusieurs de leurs provinces, et peu après le royaume d'Arménie, tombant en pièces et marchant dès cette époque vers la décadence, s'amointrit dans sa grandeur (1).

CHAPITRE II.

Evêques illustres qui, en ce temps-là, vécurent en Arménie, dans les États du roi Chosroès, lequel reconnaissait la domination des Perses. Vie de Zavén.

Zavén était un descendant du célèbre évêque Albin (Albianus), du village de Manavazguerdt; c'était un homme excessivement méchant et envieux. Il établit pour les prêtres de son temps la coutume de porter l'habit militaire. En abandonnant la règle de l'Église apostolique, chacun vivait à sa manière, car de son temps, les prêtres ne portèrent plus de longues robes, comme cela était établi dès le commencement, mais des vêtements courts, [ne descendant] qu'aux genoux; ils ornèrent leurs vêtements de broderies, et marchèrent d'une manière superbe, ce qui ne leur convenait nullement; ils se paraient également de la fourrure des bêtes mortes. Quant à Zavén, il était toujours vêtu de vêtements brodés et garnis de rubans, il portait des habits doublés d'hermine et de loup, ayant par-dessus une fourrure de renard; c'est ainsi qu'il se tenait assis devant l'autel. Adonné à la dépravation, il passa toute sa vie à boire et à manger, et n'occupa son siège que trois ans.

CHAPITRE III.

De Schahag [originnaire] de Gordjek, qui remplaça Zavén comme grand pontife.

Ensuite ce fut Schahag de Gordjek, qui, après la mort de Zavén, le remplaça comme grand pontife pendant trois ans. C'était un bon chrétien,

(1) Moïse de Khorène (I. III, ch. 42) est entré dans d'assez longs détails sur cette division de l'Arménie entre les deux rois Arsachag IV et Chosroès III, et qui complètent les renseignements que nous fournissons sur cet événement Faustus de Byzance et Lazare de Pharbe, pag. 17 et suiv., du texte arménien.

qui cependant ne pensa guère à changer l'ordre établi par Zavèn, et sortit de ce monde après deux ans de pontificat.

CHAPITRE IV.

D'Asbourag de Manazquerd qui fut pontife après Schahag.

Après la mort de l'évêque Schahag, s'établit comme chef des évêques, Asbourag, de la race de l'évêque Albin; c'était un homme juste, vivant en Dieu et pénétré de l'esprit chrétien. Il avait son siège dans la partie de l'Arménie où régnait Chosroès. Il ne changea en rien l'ordre établi par Zavèn, touchant les vêtements du clergé.

CHAPITRE V.

Des évêques Faustus et Zorth.

Vers ce temps-là vivait l'évêque Faustus, qui jadis avait été administrateur de la maison du grand pontife Nersès, ainsi que Zorth le camérier. Tous les deux étaient du nombre des douze évêques qui, vivant dans la maison patriarcale, formaient le conseil et régissaient tout, sous la direction du grand pontife. Sans parler des évêques de toutes les provinces, Faustus et Zorth étaient surtout chargés de la surveillance des hospices, et pendant toute leur vie, ils remplirent fidèlement leur devoir, du vivant de Nersès et pendant les règnes des deux rois, Chosroès et Arschag.

CHAPITRE VI.

D'Arosdom, frère de l'évêque Faustus.

L'évêque Faustus avait un frère, qui était un moine anachorète, d'une vie admirable, vivant dans les montagnes; tous les deux étaient d'origine grecque. [Ce frère de Faustus] vécut dans la plus grande austérité durant toute sa vie. Conduit par le Saint-Esprit, il résidait dans la province d'Ararat. Habillé de vêtements de cuir, se nourrissant d'herbes, il n'habita que le désert et les montagnes, jusqu'au jour de son repos. Enfin il mourut; son corps fut rapporté du désert et enseveli dans le propre village du patriarche Nersès, nommé Amok (1), où l'on célébrait annuellement sa mémoire.

CHAPITRE VII.

De l'évêque de Pasen, Ardith.

En ce temps-là, l'évêque de Pasen, Ardith,

(1) Indjidji, *Arm. anc.*, pag. 505.

vieillard honorable et utile, était célèbre parmi les évêques qui vivaient alors. Par une vie sainte et droite, il se trouva digne du Saint-Esprit, et pendant plusieurs années, il opéra de grands prodiges dans plusieurs endroits. Disciple du grand Daniel, il avait vécu du temps du roi Diran et vivait encore à l'époque des deux rois d'Arménie, Chosroès et Arschag.

CHAPITRE VIII.

De l'évêque Jean; sa vie, ses paroles et ses actes insensés; prodiges opérés sur lui par Dieu.

L'évêque Jean, si toutefois on peut le nommer évêque, était fils du patriarche Pharèn. C'était un vieillard hypocrite qui aimait à montrer aux hommes qu'il portait le cilice et s'abstenait d'aliments; il allait jusqu'à ne pas porter de souliers, car l'été il enveloppait ses pieds d'une bande de toile, et l'hiver il mettait des chaussures d'écorce. Son avarice ne connaissait pas de bornes, et il n'était pas en état de se corriger par crainte de Dieu, et cela à un tel point, qu'il faisait des choses indignes et incroyables.

Il arriva qu'un jour, il rencontra en route un jeune homme, un laïque, venant à sa rencontre: il était à cheval, ceint d'une épée attachée à sa ceinture et portant le carquois sur le dos; il avait les cheveux lavés, oints et bien coiffés; un bandeau ceignait sa tête, un manteau couvrait ses épaules; il suivait son chemin, et peut-être revenait-il de faire du brigandage. Le cheval qu'il montait était grand, fougueux et rapide; l'évêque Jean l'aperçut de loin et, émerveillé qu'il était, il ne pouvait pas en détacher ses regards. Quand le cavalier approcha de l'évêque qui se tenait là à l'attendre, Jean saisit la bride du cheval et s'adressant [au jeune homme], lui dit: « Descends à l'instant même de ton cheval, car j'ai à te parler. » — L'autre répondit: « Tu ne me connais point, et moi je ne te connais pas du tout; donc qu'est-ce que tu veux me communiquer? » Pour rien au monde, le cavalier ne voulait mettre pied à terre, et cela d'autant plus, qu'il paraissait être ivre. Mais Jean persista à le faire descendre de cheval, et, l'ayant conduit à une certaine distance du chemin, il lui dit de s'incliner, « car, dit-il, j'ai à te parler. » L'individu avoua avoir été brigand, meurtrier et scélérat dès son enfance, qu'il l'était même jusqu'à ce moment, par conséquent il ne se croyait pas digne d'un pareil honneur. De côté et d'autre s'engagea une vive dispute; ni l'un ni l'autre ne voulait céder. Enfin Jean terrassa avec force cet homme et lui imposant les mains, il l'ordonna prêtre; puis, se le-

vant, il lui commanda d'ôter son manteau et jeta son pallium sur ses épaules : « Va dans ton village et sois-y prêtre, dit-il à cet homme qui ne savait même pas de quel village il était. » Quant à Jean, il s'empara du cheval en disant : « Parce que je t'ai ordonné prêtre, ton cheval me remplacera la chaussure. » Quoique l'homme ne voulait pour rien au monde le lui céder, l'évêque s'en empara de force, et congédia le possesseur. Tout cela n'avait été fait qu'à cause du cheval.

L'individu, contre son gré, le pallium sur ses épaules, se dirigea vers sa maison, se présenta à sa femme et à ses familiers, et il leur dit : « Levez-vous et allons nous mettre en oraison. » A cela ils dirent : « Mais tu divagues, n'es-tu pas possédé par le *dev* ? » Il répliqua : « Allons, mettons-nous en oraison, car je suis prêtre. » Tantôt c'était la rougeur qui couvrait le visage de ces gens frappés d'étonnement, tantôt c'était le sourire qui paraissait sur leurs lèvres ; enfin le voyant persister, ils consentirent à se mettre en prière avec lui. Cependant la femme dit au mari : « Mais tu n'étais que catéchumène, tu n'étais pas encore baptisé ! » Le mari répondit : « Dominé [par l'évêque] qui ne m'a rien demandé à ce propos, moi-même j'ai oublié de le lui rappeler ; il m'a ordonné prêtre, il a pris mon cheval, avec la bride et la selle, et s'en est allé. » Alors ses familiers lui dirent : « Pars à l'instant même chez l'évêque et dis-lui : « Je ne suis pas encore baptisé, comment as-tu pu m'ordonner prêtre ? » Arrivé chez l'évêque, il lui dit : « Je ne suis pas encore baptisé, comment as-tu pu m'ordonner prêtre ? » A cela, Jean répliqua : « Apportez-moi une cruche d'eau. » Ayant pris de l'eau, il la versa sur la tête de l'homme et lui dit : « Va-t'en, car je viens de te donner le baptême, » et il le congédia sur-le-champ.

CHAPITRE IX.

Continuation de l'histoire de Jean.

Il arriva à Jean de passer un jour devant une vigne au temps où on en faisait la taille. Quelqu'un de la vigne se mit à crier, et s'adressant à l'évêque, lui dit : « Seigneur, bénis-nous ainsi que notre vigne. » Jean répondit : « Qu'elle te produise des épines et des chardons ! » L'homme dit : « Puisque tu nous maudis sans raison, eh bien ! que ton propre corps soit couvert d'épines et de chardons ! » Le prodige de Dieu ne tarda pas à se manifester, car aussitôt que l'évêque eut gagné sa demeure, il fut atteint par le châtiment ; sur tous les membres de son corps, on vit poindre

des épines. Attaqué de maladies cruelles, il se trouva pendant plusieurs jours entre la vie et la mort. Enfin il envoya chercher le vigneron et le supplia de réciter des prières sur lui, afin qu'il fût délivré de ses maux. Mais le vigneron lui dit : « Qui suis-je donc pour pouvoir bénir ou maudire quelqu'un, et surtout un évêque ? » Jean persista jusqu'à ce que le vigneron se mit en oraison en disant : « Soigneur Dieu, tu sais bien que je ne suis qu'un indigne et un pécheur, et que je ne comprends rien à tous ces troubles qui m'enveloppent. Délivre-moi de ce mal, parce qu'on me dit : C'est toi qui as maudit l'évêque, et [son mal] n'est que la suite de ta parole. J'aurais mieux aimé la mort, car je ne comprends rien à tout ce qu'on dit de moi. » Cela dit, l'évêque fut guéri. [On vit alors] les épines se détacher de tout son corps ; c'étaient des épines semblables à celles des plantes. Et il recouvra aussitôt la santé.

CHAPITRE X.

Suite [et fin] de l'histoire de Jean.

Ce même évêque Jean, fils de Pharèn, toutes les fois qu'il lui arrivait de se rendre chez le roi des Arméniens, prenait volontiers près de lui le rôle d'histriion, afin d'en obtenir quelque libéralité, car il était pétri d'avarice. Il se mettait à marcher en présence du roi, à quatre pattes, et imitant le chameau, il faisait entendre le cri de cet animal. En faisant cela, il entremêlait ses cris de mots tels que : « Je suis un chameau, je suis un chameau, je porte les péchés du roi, mettez sur moi les péchés du roi, pour que je les porte. » Les rois, au lieu de leurs péchés, mettaient sur le dos de Jean des diplômes qui lui octroyaient des champs et des villages. Ce fut ainsi que cet évêque, imitant le chameau et portant les soi-disant péchés, obtint des rois des Arméniens, des champs, des villages et des trésors. Ce Jean était tellement plongé dans l'avarice, que mû par cette passion, il ne fit toute sa vie que des choses indignes [d'un évêque].

CHAPITRE XI.

De l'évêque Cyriaque (Guiragos).

L'évêque de Daik, Cyriaque, qui se nommait aussi Schahag, était d'une piété exemplaire ; se confiant à la volonté de Dieu, il conduisait son peuple dans la voie de la vérité et il gouverna toute sa vie son évêché selon la volonté de Dieu.

CHAPITRE XII.

De Zorthovaz, évêque de Vanant.

Zorthovaz, évêque du district de Vanant, [était] un homme modeste, digne de Dieu et plein de l'Esprit-Saint; il agissait en tout comme un [vrai] chrétien, et conduisait son peuple selon la volonté de Dieu.

CHAPITRE XIII.

Des évêques Dirig et Moïse.

Il y avait dans le district de Pasen deux évêques : Moïse et Dirig. C'étaient des hommes bons, angéliques, saints, croyants et dignes d'être les élus [de Dieu]. Chaque jour de leur vie, tous deux conduisaient leur troupeau de fidèles dans la voie de Dieu.

CHAPITRE XIV.

De l'évêque Aaron (Arscharoun).

Vers ce temps-là, vivait en Arménie l'évêque Aaron, homme célèbre qui excellait dans la vertu ; tous les jours de sa vie, il se montra un chef éclairé pour son peuple.

CHAPITRE XV.

Du grand évêque Asbourag.

Asbourag était le grand évêque des Arméniens, homme saint, pieux, craignant Dieu et les hommes. Il n'osa jamais reprendre qui que ce fût. Doux, modeste, sobre, humble, bienfaisant et charitable, il passa toute sa vie en jeûnant et en priant Dieu. Seulement il portait des vêtements garnis de rubans, à la manière de Zavén.

CHAPITRE XVI.

Du saint et vertueux Kint qui, en ce temps-là, était chef des moines arméniens et vivait dans le désert ou dans les monastères.

Kint, originaire du district de Daron, avait été disciple du grand Daniel. Après la mort de ce dernier, il fut [nommé] chef des moines, docteur (vartabed) des ermites et de tous les anachorètes, surveillant des monastères et de tous ceux qui, pour l'amour de Dieu, quittant le monde, habitaient le désert, les cavernes, les anfractuosités des rochers, les crevasses de la terre, et marchaient nu-pieds, n'ayant qu'un seul vêtement,

errant dans les montagnes à l'exemple des bêtes, vêtu des peaux de brebis et de chèvres, réduits à la misère, affligés, tourmentés, errant dans le désert pendant le froid et la chaleur, endurant la faim et la soif, se nourrissant d'herbes, de légumes et de racines. Telles furent les épreuves auxquelles ils se soumettaient tous les jours de leur vie et, comme il est écrit : « Le monde n'était pas digne de tels hommes. »

A l'exemple d'une troupe d'oiseaux, ils vivaient dans des trous de rochers et de cavernes, sans rien posséder, n'ayant aucune propriété, se privant de nourriture, et n'ayant aucune sollicitude. [En les voyant, on était tenté de demander] : comment le corps [humain] peut-il supporter tant [de privations ? Comme nous venons de dire], saint Kint était leur principal chef, et tous les gens du pays des Arméniens lui donnaient le nom de *vartabed*.

Parmi ces anachorètes, il y en avait d'autres qui avaient été disciples [de Kint] et lui ressemblaient en tout; voici leurs noms : Vatchag, Ardoïd Marakh et Tiridate (Dertad), qui avait été le compagnon de ces derniers. L'archidiacre du grand pontife Nersès, après la mort de celui-ci, alla rejoindre l'essaim de ces vartabed-anachorètes. Mousché, jeune homme élevé par le saint Kint, marcha [aussi] sur les traces de son maître; enfin le nombre de leurs disciples était grand; tous vivant d'une vie angélique. Cependant il n'est pas donné à tout le monde de raconter les détails de leur vie.

Saint Kint était plein de l'Esprit de Dieu; tous ceux qui étaient avec lui opéraient, à son exemple, de grands prodiges et des guérisons, au nom du Seigneur Jésus-Christ. Visitant les pays lointains, habités par les païens, ils convertirent plusieurs d'entre eux, en les conduisant à la connaissance de la vie et dans le chemin de la vérité. Saint Kint remplit plusieurs déserts d'ermites, plusieurs villages de monastères, rétablissant et affermissant [en même temps] la divine religion parmi les hommes. Il avait lui-même pour lieu d'habitation le désert où jaillissent les sources du fleuve Euphrate. C'est là que, dans les anfractuosités des rochers qui jadis furent la demeure du premier et grand Grégoire, qu'on nomme Ougil, que le grand anachorète Kint avait son habitation. Saint Mousché ne le quittait jamais, tandis que les autres disciples de Kint visitaient sans cesse les cantons [environnants], d'après l'ordre de leur chef. Saint Tiridate avait son habitation construite par ses frères dans le canton de Daron.

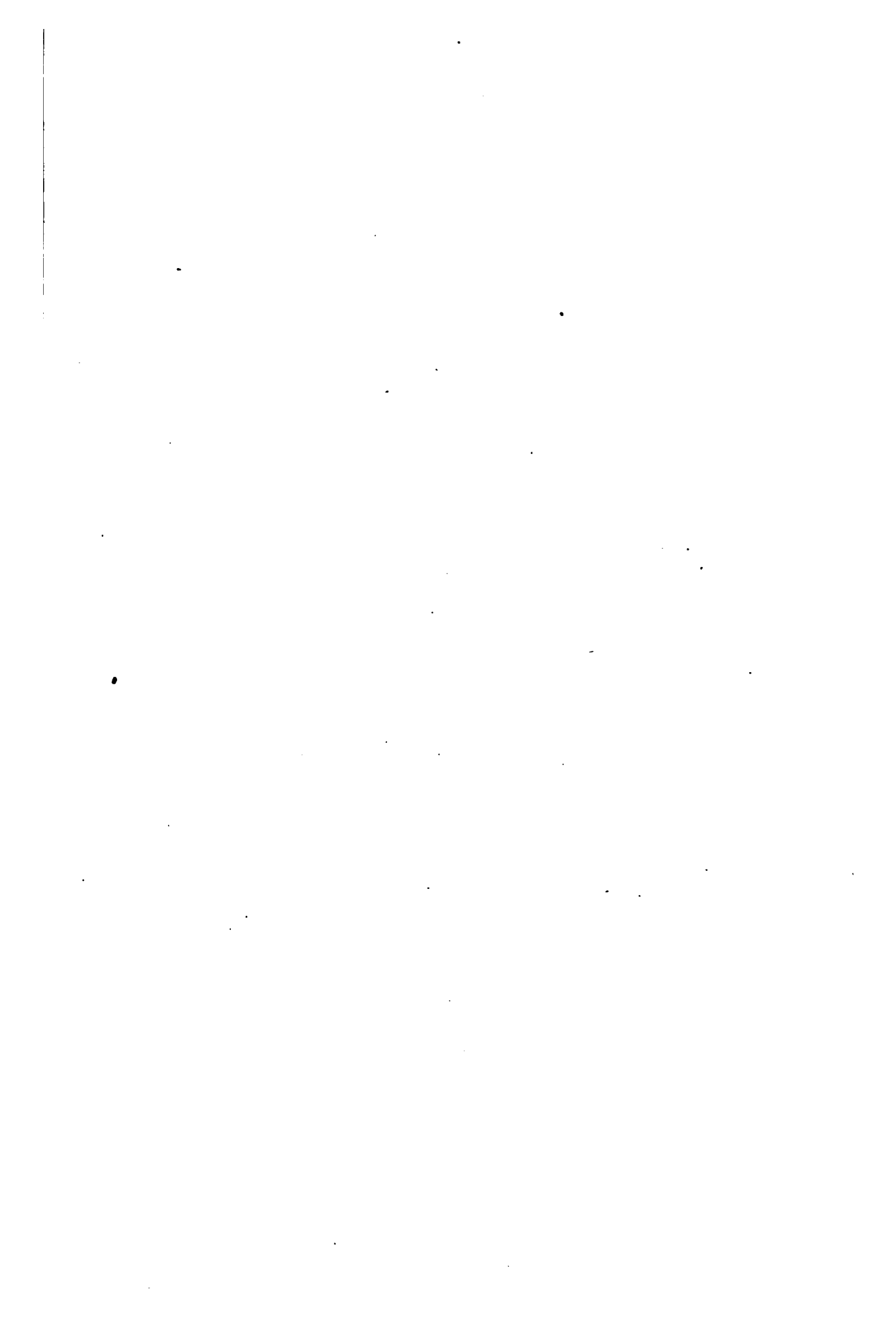
SECONDE PARTIE.

HISTORIENS SYRIENS

TRADUITS EN ARMÉNIEN.

LÉROUBNA D'ÉDESSE, ZÉNOB DE GLAG

ET SON CONTINUATEUR JEAN MAMIGONIEN.

LÉROUBNA D'ÉDESSE.

HISTOIRE D'ABGAR

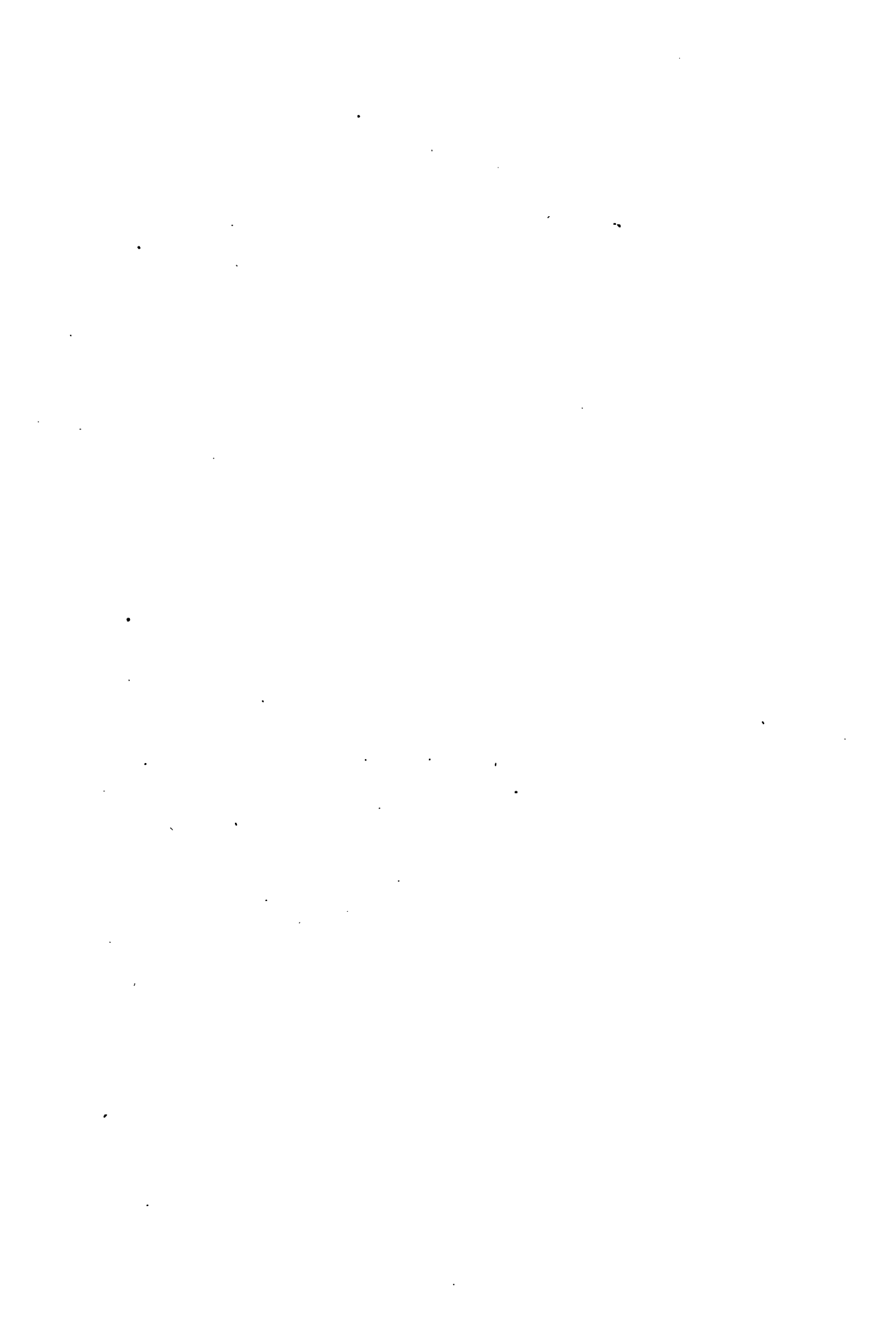
ET DE LA PRÉDICATION DE THADDÉE,

TRADUITE POUR LA PREMIÈRE FOIS

SUR LE MANUSCRIT UNIQUE ET INÉDIT DE LA BIBLIOTHÈQUE IMPÉRIALE DE PARIS,

PAR

JEAN-RAPHAEL ÉMINE

INTRODUCTION.

Moïse de Khorène mentionne, dans son Histoire d'Arménie, un écrivain syrien du nom de Léroubna ou Ghéroupna, fils du prêtre Apschatar, contemporain d'Abgar Ouchama, toparque d'Édesse, et qui florissait par conséquent dans le premier siècle de notre ère. Cet écrivain avait étudié à fond les Annales des Temples, et avait écrit l'histoire d'Abgar et de son neveu Sana-droug, laquelle se conservait dans les archives de la capitale de l'Osrhoène (1). Je ne saurais dire sur quelle autorité certains critiques se fondent pour prétendre que Léroubna était disciple de Bardesane (2). Moïse de Khorène, qui est le seul auteur qui parle de Léroubna, dont il avait lu le livre et auquel il a fait des emprunts assez notables, n'en dit pas un mot, et la chronologie s'oppose à ce qu'on puisse admettre que ces deux écrivains aient vécu dans le même temps.

On croit généralement que l'ouvrage original de Léroubna est perdu; et en effet, ni Assemani, qui vivait au siècle dernier et qui connaissait si bien les écrivains de sa patrie, ni les savants modernes qui s'occupent de la langue et de la littérature syriaques, n'ont rencontré jusqu'à présent de monuments historiques appartenant à cet auteur. Cependant, il y a quelques années, un docte mékhitariste de Venise, le P. Sukias Baron, qui avait été chargé de rédiger le catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque impériale de Paris, eut un instant l'espoir d'avoir découvert l'ouvrage de Léroubna. Il avait en effet trouvé dans un Martyrologe, écrit en caractères onciaux, un document intitulé : « Lettre d'Abgar, » et qui n'est autre chose que la prétendue correspondance échangée entre le toparque d'Édesse et le Christ, suivie d'une Histoire apocryphe de l'Invention de la croix et d'une relation de la prédication de l'apôtre Thaddée (3). A la fin de

ce morceau, on lit qu'il fut composé par « Ghé-poupnia (*lisez Ghéroupna*), fils d'Anag, fils d'Apschatar, secrétaire du roi,..... avec l'aide d'Anna (*lisez Anan*) confident du roi. » La correspondance d'Abgar et du Christ, ainsi que la relation de la prédication de Thaddée, paraissent être en effet l'œuvre de Léroubna, puisque Moïse de Khorène raconte les mêmes détails que ceux que nous donne le manuscrit de la Bibliothèque impériale; seulement l'Histoire de l'Invention de la croix, qui n'est pas dans Moïse de Khorène, est sans aucun doute une composition bien postérieure, due à un hagiographe ignorant qui l'a interpolée dans l'écrit original de Léroubna. En effet, selon le document en question, la découverte de la croix du Christ serait due à une princesse nommée Patronicia, femme de Claude, général romain et *césar* de Tibère, qui serait venue à Jérusalem au temps de cet empereur. Cet anachronisme suffit pour démontrer que la narration de l'Invention de la croix, attribuée à Léroubna, est un hors-d'œuvre, qui retrace sous une forme un peu différente, la découverte de la croix du Christ par Hélène, mère de Constantin le Grand.

Les critiques arméniens, et notamment le P. Karékin (1), n'hésitent pas à considérer le document qui nous est parvenu sous le nom de Léroubna, dans le Martyrologe de la Bibliothèque impériale, comme apocryphe d'un bout à l'autre. Cependant je suis disposé à croire que la partie de ce document, qui contient la prétendue correspondance échangée entre Abgar et le Christ et la prédication de l'apôtre Thaddée, est bien l'œuvre de Léroubna. Toutefois je ferai observer qu'en dehors de l'interpolation que nous avons signalée, cet ouvrage a subi, sous la plume des copistes, des altérations considérables et qu'il est facile de reconnaître, en comparant les deux textes de Moïse de Khorène et du Martyrologe de la Bibliothèque impériale. Un fait curieux à signaler dans le document de la Bibliothèque impériale, c'est que dans la lettre d'Abgar au

(1) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, l. II, ch. 36.

(2) Allemand-Lavigerie, *Essai sur l'École chrét. d'Édesse*, p. 36.

(3) Anc. fonds arm., n° 88, in-f. contenant 142 articles. — Le document en question s'étend depuis le f. 112 verso jusqu'au f. 126 verso. — Cf. aussi Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 30 à 34.

(1) *Hist. de la littér. arm.*, en arm., p. 82 et suiv.

Christ, il le qualifie de « grand médecin », tandis que, dans Moïse de Khorène, le titre de médecin est remplacé par ceux de « sauveur et de bienfaiteur ». Léroubna était né païen, tandis que Moïse était un prêtre chrétien; aussi la variante s'explique aisément.

Le document de la Bibliothèque impériale a été traduit sans aucun doute sur un ouvrage rédigé originairement en syriaque. On reconnaît de prime abord que le style appartient à la bonne époque de la littérature arménienne, et que cette version doit être l'œuvre d'un des savants interprètes qui travaillèrent à la traduction en armé-

nien des Livres saints. En effet, le style du document en question offre beaucoup d'analogies avec celui des Évangiles qui, on le sait, remonte au cinquième siècle de notre ère. La traduction française de la « Lettre d'Abgar », qui paraît ici pour la première fois, a été faite directement sur le texte arménien, par un élève distingué du collège Mourad de Paris, M. Jean Raphaël Émine, qui montre une aptitude remarquable pour les études scientifiques, et promet de devenir un jour un érudit distingué dont s'honorera la congrégation mékhitariste de Saint-Lazare de Venise.

V. L.

LÉROUBNA D'ÉDESSE.

I.

LETTRE D'ABGAR, FILS DE MANOVA (1), ROI DE LA VILLE D'ÉDESSE, QUI EST OURRHA EN LANGUE SYRIENNE.

(Manuscrit de la Biblioth. Imp. de Paris; anc. fonds armén.; n° 88. — Martyrologe; f. 112 v. et suiv.)

(Traduction faite sur le texte arménien.)

L'an 340 de l'ère des Grecs, sous les règnes de Tibère, empereur des Romains et d'Abgar, fils de Manova, roi de la ville d'Édesse en Mésopotamie de Syrie, la 32e année, le 12e jour du mois de Dré, le roi Abgar envoya avec des lettres Rapihap (2) et Schamschagram (3), personnages illustres et distingués de sa cour, et son confident Anan, dans la ville d'Euothropolis (Éleuthéropolis), appelée en langue syrienne Beth-Kouprin (4), vers le grand et illustre Sabinus (*lis. Marinus*), [fils] d'Eustorge (5), général de l'empereur, et gouverneur de la Syrie, de la Phénicie et de la Palestine. Ceux-ci lui apportèrent une lettre relative à des affaires du gouvernement, et, lorsqu'ils furent arrivés chez lui, Sabinus les reçut avec une grande joie et de grands honneurs; ils restèrent vingt-cinq jours avec lui. Sabinus écrivit

(1) Manova ou Maanou est le nom que Denys de Telmahr, dans sa Chronique, donne à Arschar, père d'Abgar; plus loin, le nom de Maanou est remplacé par celui d'Arschar. (Voy. p. 318.)

(2) Moïse de Khorène (II, 30) appelle ce personnage Mar-Ihap, prince d'Agbdnik; l'orthographe véritable est du reste rétablie quelques lignes plus bas.

(3) C'est la même appellation que les Occidentaux ont rendue sous la forme *Sampsicéramus*, Σαμφιγράμος (cf. Ch. Müller, *Fragm. hist. græc.*, t. III, p. 502. — Mém. de l'Acad. des Inscript., t. XXIII, 2e part., p. 334). — Sampsicéramus était satrape des Abahouni (Moïse de Khorène, II, 30).

(4) Beth-Kouprin était un village du canton d'Éleuthéropolis, en Judée. (Reland, *Palest.*, I, 3.)

(5) Moïse de Khorène (II, 30) nomme ce personnage Marius, fils d'Eustorge. Tibère l'avait nommé commandant de la Phénicie, de la Palestine, de la Syrie et de la Mésopotamie. — Il y eut aussi un gouverneur de la Syrie qui s'appela Sabinus, au temps d'Auguste; mais il ne peut être question de lui dans ce passage. (Münk, *Palestine*, p. 560-561.)

des lettres en réponse à celles que ces [messagers] lui avaient apportées, et il les renvoya auprès du roi Abgar. Ceux-ci prirent congé de lui et se dirigèrent directement sur Jérusalem. Ayant vu une multitude de gens qui venaient de loin pour voir le Christ (car la renommée des merveilles et des prodiges qu'il faisait dans tout le pays s'était répandue au loin), Mar-Ihap, Schamschagram et Anan, confident du roi, se joignirent à eux. Dès qu'ils furent entrés à Jérusalem, ils virent aussitôt le Christ et furent grandement émerveillés, ainsi que le peuple qui se trouvait avec eux. Ils virent aussi les Juifs réunis par groupes et discutant sur ce qu'ils devaient faire de lui. Les Juifs étaient très-tristes et fort troublés, en voyant la multitude de leurs concitoyens qui croyaient au Christ. Après [que les messagers] furent restés pendant dix jours à Jérusalem, Anan, confident du roi, écrivit toutes les choses qu'il avait vu accomplir par le Christ, et tout ce qu'il avait encore fait auparavant, alors qu'ils ne s'étaient pas encore rendus à Jérusalem. De là, ils s'en allèrent, et étant arrivés dans la ville d'Ourrha (Édesse), ils se présentèrent devant le roi Abgar leur maître, et lui remirent la lettre telle qu'ils l'avaient reçue. Après la lecture de cette lettre, Anan raconta au roi tout ce qu'ils avaient vu faire au Christ à Jérusalem. Anan lut ensuite au roi ce qu'il avait écrit et apporté à la résidence royale. Le roi Abgar, au comble de l'étonnement, disait à ses principaux officiers et aux princes de sa maison qui étaient présents : « Ces actes ne sont pas ceux d'un homme, mais d'un Dieu, car il n'y a personne parmi les hommes qui puisse ressusciter les morts, si ce n'est Dieu. » Il voulait se rendre lui-même en Palestine, pour voir de ses yeux le Christ et toutes les merveilles qu'il accomplissait, mais, comme le pays des Romains qu'il devait traverser, n'était pas sous sa domination, il resta chez lui pour ne pas donner lieu à quelque contestation.

Après quoi, il écrivit une lettre et la fit porter au Christ par son confident Anan. Celui-ci partit d'Ourrha, le 14 du mois d'Arek, et entra à Jérusalem le 12 du mois d'Ahégan, qui était un mercredi. Il trouva le Christ dans la maison du

grand-prêtre des Juifs, Gamaliel. Il lut la lettre devant lui; elle était conçue en ces termes :

« Abgar, fils d'Arscham (1), à Jésus, grand médecin qui est apparu en Judée, dans la ville de Jérusalem, salut.

« Seigneur, j'ai entendu parler de toi et des guérisons que tu fais. Tu ne guéris pas avec des remèdes et des racines, mais avec ta parole. Tu rends la vue aux aveugles, tu fais marcher les boiteux, tu rends la santé aux lépreux et tu fais entendre les sourds; tu chasses les démons et tu ressuscites les morts; tu guéris par ta parole tous ceux qui souffrent et tous ceux qui sont malades. Lorsque j'ai entendu parler de ces merveilles extraordinaires que tu as faites, j'ai compris et j'ai cru que tu es Dieu, fils de Dieu, qui es descendu du ciel et qui accomplis toutes ces choses. A cause de cela, je t'ai adressé cette supplique, afin que tu viennes vers moi, pour que je t'adore et que tu me guérisses de mes douleurs et de ma maladie, comme je crois que tu en as le pouvoir. J'ai aussi entendu dire que les Juifs se plaignent de toi, te poursuivent et veulent te perdre. Je possède une petite ville charmante et suffisante pour nous deux, où nous vivons paisiblement. »

Jésus, ayant reçu la lettre dans la demeure du grand-prêtre des Juifs, dit à Anan, confident du roi : « Va dire à ton maître qui t'a envoyé vers moi : Heureux celui qui a cru en moi sans m'avoir vu, car il est ainsi écrit de moi : Ceux qui me voient ne croiront point en moi, et ceux qui ne me voient pas y croiront. Sur ce que tu m'as écrit de venir vers toi, et pourquoi j'ai été envoyé dans ce monde, tout est accompli. Après quoi, je retournerai vers mon Père qui m'a envoyé, et lorsque je m'élèverai vers mon Père, je t'envverrai l'un de mes disciples pour qu'il te guérisse, toi et tout le peuple qui est avec toi, et qu'il vous conduise à la vie éternelle. Que ta ville soit bénie et que nul ennemi ne s'en empare à jamais. »

Anan, ayant entendu tout ce que Jésus lui avait dit, peignit son portrait avec des couleurs précieuses, car il était peintre du roi, et il vint l'apporter et l'offrir au roi Abgar, son maître. Lorsque le roi Abgar vit le portrait de Jésus, il le reçut avec une grande allégresse et le plaça avec honneur dans l'appartement de son palais. Anan lui raconta ensuite tout ce qu'il avait entendu dire de Jésus. Après l'ascension du Christ

(1) Abgar, fils d'Arscham, le Maanou Sapheloul de Denys de Telmahr, régna en Osrhoène depuis l'an 5 avant J.-C. jusqu'à l'année 32 après notre ère. — Abgar, surnommé Ouchama (le noir) par les Syriens, est appelé Monobaze par l'historien juif Josèphe.

dans les cieux vers son Père, Thomas, l'un des douze apôtres, envoya vers le roi Abgar Até (Thaddée), l'un des soixante-douze disciples. Lorsqu'Até arriva dans la ville d'Ourrha, il entra dans la demeure de Doupia (Tobie), fils de Doupia le juif (1), qui était de la Palestine, et toute la ville fut remplie de cette nouvelle.

L'un des satrapes d'Abgar, nommé Abdiou, fils d'Abdiou, qui était l'un des principaux de la ville et collègue du roi, se présenta devant lui et lui dit : « Voici qu'un ange est arrivé et est entré ici, serait-ce celui que le Christ t'a annoncé en disant : Je t'envverrai l'un de mes disciples qui te guérira ? Lorsque le roi Abgar eut entendu parler d'Até, des prodiges qu'il faisait, des guérisons remarquables qu'il opérât, il se souvint et crut sincèrement qu'il était celui auquel Jésus avait fait allusion en disant : Lorsque je monterai aux cieux vers mon Père, je t'envverrai l'un de mes disciples qui te guérira. »

Le roi Abgar envoya chercher Doupia et lui dit : « J'ai entendu dire qu'un homme puissant est entré dans votre maison, amenez-le moi pour que je puisse espérer une bonne guérison qui me délivrera de mes douleurs. » Doupia se hâta le lendemain de prendre l'apôtre Até et de le conduire en présence du roi. Até savait qu'il possédait dans son cœur la force de Dieu, afin d'accomplir toutes ses volontés. Lorsqu'il eut été introduit chez le roi Abgar, et que tous les satrapes, les princes et les grands se tenaient devant lui, Abgar, dès qu'il fut entré, contempla sur le visage d'Até une merveilleuse vision. Au même instant où Abgar aperçut la vision, il se prosterna devant lui, l'honora, et ceux qui se tenaient devant lui s'en étonnèrent, car ils ne voyaient pas la vision dont Abgar seul avait été frappé. Abgar dit alors à Até : « Réponds-moi sincèrement si tu es en vérité le disciple de Jésus le puissant, fils de Dieu, qui m'envoya dire : « Je t'envverrai l'un de mes disciples qui te guérira de tes maux et te donnera la vie. » Até lui dit : « Puisque tu as cru d'avance en lui, il m'a envoyé vers toi; si tu crois en lui de tout ton cœur, tu obtiendras tout ce que tu lui demanderas... » Le roi Abgar reprit : « J'ai cru en lui si sincèrement que j'ai voulu le rejoindre avec mes soldats et exterminer les Hébreux qui le crucifièrent; mais j'en fus empêché à cause de la puissance des Romains, car nous avons conclu un traité de paix avec l'empereur Tibère, comme nos premiers an-

(1) Moïse de Khorène (II, 63) dit que ce Tobie était de la race des Bagratides.

cêtres. » L'apôtre Até lui répondit : « N.-S. J.-C., ayant accompli les volontés de son Père, est retourné vers son Créateur et s'est assis avec lui au milieu des gloires éternelles, dans lesquelles il était dès le commencement. » Le roi dit : « Moi aussi, je crois en lui et en son Père. » L'apôtre reprit : « Puisque tu as cru de cœur et d'esprit, j'impose mes mains sur toi, au nom de Celui en qui tu as cru. » Au même moment, il imposa ses mains sur le roi et le guérit du fléau de la maladie qui le dévorait depuis longtemps. Abgar s'étonna et s'émerveilla beaucoup de voir que, comme Jésus, il guérissait par la parole et sans remèdes, au nom de J.-C.

Quand Abdiou, fils d'Abdiou, vit que le roi Abgar était guéri, il avança ses pieds vers Até, car il était goutteux, et Até, ayant imposé la main sur lui, le guérit, et le mal disparut. Il faisait également de grands miracles et des prodiges dans toute la ville; il guérissait les maux [des habitants] et toutes leurs maladies, et il accomplit devant eux les plus grands prodiges. Abgar lui dit : « Maintenant nous reconnaissons que tu fais ces miracles par la force et le nom de J.-C., aussi tous tes actes nous étonnent; nous te prions de nous raconter la manière dont s'effectua la venue du Christ, son règne glorieux, les miracles qu'il faisait et dont nous avons entendu parler et dont toi et tes autres compagnons avez été les témoins. » L'apôtre Até répondit : « Je ne cesse de prêcher que j'ai été envoyé ici pour enseigner et évangéliser tous ceux qui veulent croire comme toi. Or, dès demain, ordonne d'assembler près de moi toute la ville et j'y sèmerai la parole de vie; je prêcherai devant tout le monde sur la venue du Christ, comment elle se fit, sur le Père qui l'envoya, sur les mystères glorieux qu'il enseigna au monde et sur la vraie prédiction. Je dirai comment et pourquoi il abaissa la personne et humilia la hauteur de sa divinité, en se revêtant de notre humanité, comment il fut crucifié de son plein gré, comment il descendit chez les morts et affranchit ceux qui étaient encore dans les liens; comment il racheta les morts par sa mort, en descendant lui seul et en rejoignant avec beaucoup d'autres son glorieux Père, qui était avec lui dès le commencement, réunis ensemble dans une même divinité suprême. » Le roi Abgar commanda [qu'on donnât] à l'apôtre Até beaucoup d'argent, d'or et de présents.

Até lui dit alors : « Comment pourrai-je prendre ce qui ne nous appartient pas? car nous avons fait l'abandon de tout ce que nous possédions, selon l'ordre du Seigneur qui nous ordonna de

prêcher sans bourse et sans besace, en portant la croix sur nos épaules et son Évangile dans tout l'univers, Évangile dont toutes les créatures ont été informées et se sont lamentées en sachant que le Seigneur a été crucifié pour nous en vue de délivrer tous les hommes. » Até raconta tous les prodiges et tous les miracles du Seigneur devant le roi Abgar, ses princes, ses satrapes, et devant Augusta, mère d'Abgar, de Scheghameth (Salomé), fille de Mihrtad, femme d'Abgar (1).

« Je [raconterai] les miracles étonnants qu'il accomplit, les prodiges divins qu'il opéra, son ascension vers son Père dans le ciel, et la manière dont il faisait de grands prodiges, avec une immense autorité, au moment de son ascension. [Je dirai] que c'est avec la même puissance qu'il guérit Abgar et Abdiou, fils d'Abdiou, le second personnage de son royaume. » Il leur montra de quelle manière il devait se manifester lors de la fin du monde, au moment de la résurrection à la vie qui est préparée à tous les hommes, et il leur indiqua la différence qui doit être faite entre les brebis et les boucs, entre les croyants et les infidèles. Até leur dit : « La porte de la vie est étroite, la voix de la vérité n'est pas retentissante; à cause de cela, les fidèles sont peu nombreux, et, comme le démon réside chez les infidèles, il y a beaucoup de tromperies qui égarent les spectateurs. Mais si ce n'était pas pour la bonne foi, qui doit être le partage de l'homme fidèle, que N.-S. est descendu des cieux, a pris naissance, s'est livré aux tourments de la mort, et nous a envoyés pour que nous soyons ses prédicateurs et ses évangélistes, lui que nous vîmes et dont nous avons entendu parler, pourquoi eût-il agi de la sorte et enseigné avec tant de hardiesse [sa doctrine]? Nous prêchons avec conviction devant tout homme, nous annonçons le véritable Évangile; et non-seulement cela, mais ce qui a été établi en son nom, après son ascension, nous le démontrerons et nous le prêcherons à tous.

« Or, je vais vous raconter un fait qui se passa au milieu d'hommes qui, comme vous, crurent que le Christ était le fils du Dieu vivant. Une femme appelée Patronicia, femme du général Claude, que l'empereur Tibère éleva à la seconde dignité de son empire, lorsqu'il s'en alla faire la guerre aux Hispaniens (Espagnols) qui s'étaient révoltés contre lui, à l'époque où Pierre, l'un des

(1) Selon Moïse de Khorène (II, 35), la femme d'Abgar se nommait Hélène. Après la mort de son mari, elle reçut la souveraineté de l'Adiabène, et mourut à Jérusalem, où elle fut enterrée.

disciples du Christ et chef des apôtres, se trouvait dans la ville de Rome, ayant vu les grands prodiges et les miracles qu'il accomplissait au nom du Christ, renia le paganisme de ses pères et les idoles qu'elle adorait, et crut en N.-S. J.-C. Elle l'adorait et le glorifiait avec ceux qui suivaient Pierre, qu'elle comblait des plus grands honneurs. Après cela, elle voulut voir Jérusalem et les lieux où s'accomplirent les grands miracles du Christ. Puis, partant sans plus tarder, elle quitta la ville de Rome et vint à Jérusalem, avec ses trois fils et une fille [qui était] vierge. A son entrée dans la ville, tous les habitants vinrent au-devant d'elle et on la reçut avec de grands honneurs, comme la reine et la maîtresse de tout l'empire des Romains.

« Cependant Jacques, chef et directeur de l'Église qui était bâtie dans Jérusalem, ayant appris la cause qui amenait cette princesse dans la ville, vint également et lui rendit visite, car elle était descendue au palais du grand roi Hérode. Quand la princesse l'aperçut, elle le reçut avec toutes les marques de la plus vive allégresse, comme Simon-Pierre, et il lui montra les guérisons merveilleuses qu'il opérait comme Pierre. Elle lui dit alors : « Montrez-moi le Golgotha où le Christ fut crucifié, le bois de la croix où il fut attaché par les Juifs, et l'endroit où il a été enseveli. »

« Jacques répondit : « Ces trois choses que Votre Majesté veut contempler sont entre les mains des Juifs, ce sont eux qui en sont les maîtres; ils ne nous permettent pas d'en approcher, ni de prier au Golgotha, ni à [l'endroit de] la résurrection, et ils se refusent à nous donner le bois de la croix. Là ne se bornent pas leurs mauvais procédés; ils nous persécutent cruellement pour nous empêcher d'évangéliser et de prêcher au nom du Christ, et même ils nous jettent souvent dans les prisons. » La reine, en entendant ces paroles, donna l'ordre d'amener en sa présence Zonia, fils du prêtre Anan, Athalie, fils de Caïphas, Juda, fils d'Absalon, les principaux et les chefs des Juifs, et elle leur dit : « Remettez entre les mains de Jacques et de ses compagnons le Golgotha, le lieu où s'accomplit la résurrection, et le bois de la croix du Christ, et que nul ne les empêche de vénérer les Lieux-Saints, selon leur habitude. » Ayant donné cet ordre aux prêtres, elle se leva, alla visiter les Lieux-Saints, qu'elle remit à la garde de Jacques et de ceux qui l'accompagnaient.

« Après cela, elle entra dans le sépulcre et trouva à l'intérieur trois bois de la croix, l'un de N.-S. et les autres des deux larrons qui furent crucifiés

avec lui (1). Au moment de son entrée avec ses enfants dans le sépulcre, sa fille, qui était vierge, tomba et mourut sans souffrance ni maladie, et sans qu'il y eût aucune cause apparente de mort. Quand la princesse eut vu sa fille expirer si subitement, elle se mit à genoux et pria dans l'intérieur du sépulcre, en disant ces paroles : « Dieu qui avez voué votre personne à la mort à la place des créatures, qui êtes monté sur la croix en ce lieu même pour délivrer tous les hommes, qui avez été placé dans ce sépulcre pour donner la vie à tous ceux qui étaient renfermés dans le tombeau, qui êtes ressuscité comme un Dieu en vivifiant toutes les créatures, qui en ressuscitant avez rendu la vie à beaucoup d'autres, faites à présent, Seigneur Dieu de tous, que les païens, ainsi que les Juifs qui vous ont crucifié et foulé aux pieds, renoncent aux erreurs que j'ai reniées, aux idoles, aux images, et à la crainte des divinités de leur paganisme. Ils se réjouiront et se riront de moi, en disant que tout ce qui m'est arrivé est dû à ma renonciation au culte des dieux que j'adorais et devant lesquels je me prosternais, que j'ai confessé le Christ que je ne connaissais pas, et que je suis venue honorer les lieux de sa crucifixion et de sa sépulture. Si je ne suis pas digne, Seigneur, de voir exaucer mes prières, parce que j'ai adoré vos créatures au lieu de vous, ô vous, Seigneur, ayez pitié de moi à cause de votre nom adoré, afin qu'il ne soit pas blasphémé à présent pour la seconde fois, comme il a été blasphémé lors de votre crucifixion. » Lorsqu'elle eut prié de la sorte et soupiré amèrement, en se lamentant devant tous les assistants, son fils aîné se présenta à elle, et lui dit : « Écoutez, ma mère, ce que je vais vous dire. Je crois que la mort qui vient de frapper si subitement ma sœur n'a pas été une chose inutile, mais c'est au contraire un grand et étonnant miracle qui va servir à glorifier le grand nom du

(1) Le récit de l'Invention de la croix, qu'un hagiographe ou un copiste ignorant a interpolé dans l'écrit de Léroubna, est emprunté aux livres des écrivains ecclésiastiques qui racontent qu'Hélène, mère de Constantin le Grand, étant âgée de soixante-dix-neuf ans, se rendit à Jérusalem, afin d'aller honorer les Lieux-Saints. A son arrivée, elle fut étonnée de l'état déplorable où se trouvait le Calvaire, et ce ne fut pas sans de grandes difficultés qu'elle parvint à découvrir le sépulcre du Christ. En fouillant aux environs, on trouva trois croix, les clois et l'inscription telle qu'elle est rapportée par les évangélistes. Un miracle fit distinguer la croix du Christ. (Ensebe, *Vie de Constant.*, liv. III, ch. 25 et suiv. — Théodoret, l. I, ch. 17, 18. — Zosime, liv. II, ch. 1. — Paulin, lett. 31. — S. Jérôme, lett. 58, t. I, p. 319.)

Christ, et que ceux qui le proclamèrent et y crurent ne seront point méprisés à cause de cela. Puisque nous sommes entrés dans ce sépulcre et que nous y avons trouvé trois croix, nous ne savons pas quelle est celle de ces croix sur laquelle le Christ fut crucifié. Or, par la mort de ma sœur, nous pouvons savoir et connaître quelle est la croix du Christ, car le Christ a pitié de ceux qui croient en lui. » Alors Patronicia, bien que très-désolée en ce moment, réfléchit pour comprendre si ce que son fils lui avait dit était vrai. Puis, s'étant approchée, elle prit une des croix et la plaça sur sa fille couchée devant elle. Aussitôt elle se mit en prières et dit ces paroles : « Christ, qui avez fait tant de miracles et de prodiges en ce lieu, nous avons appris et cru que cette croix est à vous, Seigneur ; que vous avez étendu vos bras sur elle et que vous y avez été attaché par des hommes criminels et audacieux : dévoilez-nous la puissance et la grandeur de votre divinité. Vous qui avez pris un corps et êtes devenu homme, avez été tourmenté et crucifié, faites que ma fille revienne à la vie, et votre nom sera glorifié lorsque son âme rentrera dans son corps, et ceux qui vous ont crucifié seront honteux, et ceux qui vous adorent se réjouiront. » Après avoir attendu une heure, après qu'elle eut prononcé ces paroles, elle mit de côté la croix qui était sur le cadavre et y plaça une autre croix. Puis elle dit encore cette prière : « Dieu qui avez créé tout être d'un regard et qui avez établi toutes les éternités d'un mot, Dieu qui avez répandu la vie sur tous les hommes qui vous prient, ne repoussez pas la prière que nous vous adressons, Seigneur, et, si cette croix est à vous, montrez la puissance de votre grandeur, comme vous le pouvez, pour que ma fille ressuscite, se lève, et que les Juifs qui vous ont crucifié soient confondus, que les païens qui adorent des idoles au lieu de vous adorer, que les fidèles et les vrais adorateurs vous remercient, en faisant retentir vos louanges devant ceux qui vous renient. » Ayant attendu encore deux heures, elle enleva encore cette croix de dessus le corps de sa fille.

« Ayant pris la troisième croix, elle la plaça sur sa fille, et, tandis qu'elle élevait les yeux au ciel et regardait en haut, en ouvrant la bouche pour prier, tout à coup, en un instant, lorsque la croix fut approchée du cadavre, sa fille revint à la vie, se leva sur son séant et, en se redressant, elle glorifia Dieu qui, avec sa croix, lui rendait la vie. Patronicia, en voyant la manière subite dont sa fille était ressuscitée, fut terrifiée, et, se jetant la face contre terre, elle glorifiait J.-C.,

en qui elle avait cru, et elle persévéra davantage dans sa foi qu'il était réellement fils du Dieu vivant. Son fils lui dit : « Voyez, princesse, si ce miracle ne s'était pas accompli ainsi aujourd'hui, peut-être, n'en ayant point été témoins, nous aurions abandonné la croix du Christ qui a rendu la vie à ma sœur, nous aurions pris l'une des croix des larrons meurtriers et nous l'eussions honorée. Mais dorénavant nous l'avons vue, nous nous sommes grandement réjouis, et Dieu, qui a accompli ce miracle, a été glorifié. »

« Ayant pris la croix du Christ, elle la remit à Jacques, pour qu'il la gardât avec de grands honneurs, et elle lui donna l'ordre de construire un grand et splendide édifice sur le sommet de la montagne où fut crucifié le Christ et sur le sépulcre où on l'avait déposé, afin que ces endroits fussent vénérés et devinssent des lieux d'adoration pour tous les fidèles (1). Or, quand la princesse vit que tous les habitants de la ville s'étaient rassemblés à la vue d'un si grand miracle, elle ordonna à sa fille de lever son voile et de laisser les insignes de sa naissance pour regagner le palais où elles étaient descendues, afin que tout homme qui la verrait glorifiât Dieu.

« Cependant les Juifs et la multitude des païens qui s'étaient réjouis et égayés à la mort de la jeune fille s'attristèrent beaucoup lors de sa résurrection. Ils n'osaient pas dire que le miracle ne s'était pas accompli ainsi, car ils voyaient beaucoup de gens qui croyaient au Christ, et ils étaient témoins de la quantité des miracles opérés après son ascension par les apôtres qui prêchèrent l'Évangile, en bien plus grand nombre que ceux qui avaient eu lieu en ce moment. La renommée des grands prodiges des apôtres arriva jusque dans les pays les plus éloignés, et ce fut une grande joie pour l'Église de Jérusalem. Dans les villes d'alentour, ceux qui ne furent pas témoins de ces miracles, ayant entendu ces récits, glorifiaient Dieu de plus en plus.

« Quand la princesse quitta Jérusalem pour rentrer dans la ville de Rome, par toutes les villes où elle passait une foule de gens se pressaient autour d'elle et la suivaient pour voir sa fille. Quand elle entra à Rome, elle raconta devant le général Claude tous les événements qui s'étaient passés. Lorsqu'il eut entendu tous ces faits, il ordonna d'expulser tous les Juifs du pays d'Italie, et par-

(1) Il est question dans ce passage de la construction de l'*Anastasis*, c'est-à-dire de l'Église de la Résurrection, ou du St-Sépulcre (Eusèbe, *Vie de Constantin*, liv. III, ch. 29 et suiv. — Socrate, liv. I, ch. 1. — Sozomène, liv. I, ch. 1. — Fleury, *Hist. ecclési.*, liv. II, ch. 54.)

tout on racontait ce miracle. Cependant la princesse répéta aussi devant Simon-Pierre le récit du miracle. Or tout ce que les apôtres font, leurs disciples le font également; ils prêchent devant tout le monde, pour que ceux qui ne le savent pas apprennent ce qu'a fait le Christ par notre entremise, et que chacun glorifie son nom.

« Tout ce que j'ai raconté devant vous, [c'est pour] que vous soyez convaincus, et que vous croyiez combien le nom du Christ est grand pour ceux qui croient véritablement en lui. Cependant Jacques, chef de l'Église de Jérusalem, qui vit de ses propres yeux ces miracles, les consigna dans un écrit et le fit porter à ses collègues, à tous les apôtres, dans les pays et les villes qu'ils parcouraient. Les collègues (de Simon), les apôtres, écrivirent et prouvèrent à ce même Jacques tout ce que le Christ faisait par leur entremise, et ils le lisaient et le racontaient au peuple. »

Lorsque le roi Abgar, Scheghameth (Salomé), fille de Mihrtad, Pogra, Apethschmia et Schamschagram, Abdiou, Aghi et Parkaghapa, avec les autres, eurent entendu ce récit, ils en furent très-joyeux et ils glorifiaient Dieu, en confessant tout le nom du Christ. Le roi Abgar dit à l'apôtre Até : « Je veux que tout ce que nous t'avons entendu raconter, tu le répètes devant toute la ville à haute voix, et chacun entendra la prédiction de l'Évangile du Christ que tu enseignes; ainsi nous connaissons à fond et nous nous raffermirons dans la doctrine que tu enseignes, et beaucoup d'hommes sauront que j'ai véritablement cru au Christ par la lettre que je lui ai adressée. Tous sauront qu'il est Dieu et fils de Dieu, que tu es son vrai et fidèle disciple, et tu montreras par des œuvres sa puissance glorieuse devant tous ceux qui veulent croire en lui. »

Après cela, le roi Abgar ordonna à Abdiou, fils d'Abdi[ou], qui avait été guéri de sa maladie, d'envoyer des hérauts pour convoquer tous les habitants de la ville, pour que tous les hommes et les femmes, sans exception, se rassemblent dans un endroit appelé Beth-para, endroit très-vaste près de la maison d'Avita, fils d'Abtekhé, afin d'entendre la doctrine de l'apôtre Até, comment il enseignait, et au nom de qui et par quelle puissance il guérissait et faisait des miracles et des prodiges. Car, lorsqu'il guérit Abgar, il n'y avait là que ses satrapes qui virent qu'il le rendit à la santé par la parole du Christ, tandis que beaucoup de médecins ne purent le guérir, malgré toutes leurs peines; mais un étranger le guérit par la seule parole du Christ.

Lorsque toute la ville, hommes et femmes, se

furent assemblés d'après l'ordre du roi, on y voyait Avita, Ghappou, Khapès, Parkaghapa, Ghoupounnia, Khosrov et Schamschagram, avec d'autres de leurs compagnons qui, comme eux, étaient les premiers et les satrapes du roi, toute son armée et beaucoup de gens de métier.

Les Juifs et les païens qui étaient dans la ville, les étrangers des pays éloignés, les gens de Medzpin, de Kharran, avec les habitants de la Mésopotamie, étaient venus et se tenaient tous en foule compacte pour entendre la doctrine de l'apôtre Até. Ils avaient oui dire qu'il était disciple de Jésus qui fut crucifié à Jérusalem, et qu'il faisait des miracles et opérait en son nom de merveilleuses guérisons. Até commença à leur parler de la sorte..... (1)

Et lorsque l'apôtre Até eut exposé entièrement sa doctrine devant tous [les habitants] de la ville d'Ourrha, le roi Abgar vit que chacun des citadins était joyeux de la prédication de l'apôtre, hommes et femmes tous ensemble, et ils lui dirent : « Le Christ qui t'a envoyé vers nous est véritablement Dieu. » Le roi lui-même se réjouissait de plus en plus, il glorifia Dieu, car, comme il l'avait appris du Christ, il voyait les prodiges et les merveilles que faisait l'apôtre Até, au nom du Christ.

Le roi Abgar lui dit : « Comme je l'ai écrit au Christ dans ma lettre et comme il m'a répondu, et comme aussi je l'ai compris de toi aujourd'hui, je croirai de même durant tous les jours de ma vie et je demeurerais fidèle [à ma croyance], en m'en glorifiant, car j'ai compris qu'il n'y a pas d'autre puissance au nom de laquelle il se fasse des prodiges et des merveilles que la puissance du Christ, comme tu les accomplis en vérité. Or, désormais, c'est lui que j'adore, moi et mon fils Maanou (2), et les reines Augusta et Scheghameth (Salomé). Ainsi donc, là où tu voudras, construis une église, un lieu de réunion où ceux qui ont cru et qui croient à tes paroles, comme l'a dit Notre-Seigneur, seront libres de l'adorer à toute heure. Ceux qui voudront instruire et prêcher l'Évangile recevront de grands présents, et ils n'a-

(1) Lérubna expose longuement ici la doctrine de l'apôtre Thaddée, que nous n'avons pas jugé utile de reproduire, car elle ne renferme aucun renseignement historique. Cependant l'apôtre fait mention des divinités du paganisme édessénien, « l'idole Napou, Pel (Belus), Pathnicagh (Patnikal), divinité adorée par les habitants de Kharran, Tartha, divinité des Apontiens (?), le Soleil, la Lune et l'Aigle adorés par les Arabes. » Ces divinités sont également mentionnées par Moïse de Khorène (II, 27).

(2) Le fils d'Abgar s'appelait Anané ou Ananous; il succéda à son père l'an 32 après J.-C.

ront d'autre occupation que leur ministère. Tout ce dont tu auras besoin pour l'usage de l'Église, je te le donnerai avec abondance. Comme ta parole est puissante et répandue dans cette ville, tu entreras chez moi sans te faire annoncer dans le palais d'honneur de ma royauté. » Alors le roi Abgar se rendit dans son palais royal et il fut rempli de joie, ainsi que les princes Abdiou, Kaimou, Schamschagram, Apouptou et Mihrtad. Après tout ce qu'ils virent de leurs yeux et entendirent de leurs oreilles, ils glorifiaient, la joie dans le cœur, Dieu qui fit revenir à lui leurs esprits détournés.

Et lorsqu'ils eurent renié le paganisme qu'ils pratiquaient et qu'ils eurent accepté l'Évangile du Christ, Até construisit [à Ourrha] une église, et ils y offraient leurs vœux et leurs sacrifices, eux et la multitude [des gens] de la ville, et là ils glorifiaient Dieu tous les jours de leur vie. Avita et Parkaghapa, qui étaient les principaux et les chefs de la ville et qui portaient des tiars, vinrent trouver Até et lui demandèrent des détails sur la venue du Christ; comment, étant Dieu, il s'était fait homme et comment [ses disciples] pouvaient supporter l'éclat de son visage? Até répondait à leurs questions, les enseignait et rendait le calme à leurs esprits. Sur tout ce que virent leurs yeux et que leurs oreilles entendirent, et tout ce qui a été prédit par les prophètes, touchant le Christ, il leur expliqua et ils accueillirent ses paroles avec candeur et avec foi, et personne ne s'éleva contre lui, car les prodiges qu'il faisait ne permettaient pas qu'on pût s'élever contre lui.

Mais Schavita et Apetnabon, les principaux de la ville, avec Béroze, Tangov et leurs compagnons, ayant vu les miracles de l'apôtre Até, acceptèrent sa doctrine, et détruisirent les temples dans lesquels on sacrifiait à Aratchnassou (?) et à Bel, leurs dieux.

Dans le grand temple qui était au milieu de la ville, ils criaient en disant : « Il est véritablement le disciple du grand docteur, de l'illuminateur glorieux dont nous avons entendu parler, touchant ce qu'il accomplissait en Palestine. » Tous ceux qui croyaient au Christ, l'apôtre Até les recevait et les baptisait au nom du Père, du Fils et du Saint-Esprit. Ceux qui adoraient les pierres et le bois venaient s'asseoir à ses pieds, pour apprendre et être conseillés par lui, pour s'éloigner des impuretés et des erreurs du paganisme. Les Juifs instruits dans la loi et les prophètes, qui étaient marchands de toiles, consentirent à devenir ses disciples, en avançant que le Christ est le fils

du Dieu vivant. Cependant, ni le roi Abgar, ni l'apôtre Até, ne tourmentaient qui que ce soit, en les violentant pour croire au Christ, car, sans aucune menace, la seule force des miracles et des prodiges les poussait à croire au Christ; et toute la Mésopotamie et les pays d'alentour reçurent avec empressement sa doctrine. Até, fabricant de soie et de tiars du roi, Peghod et Parchghama, Parcemi et leurs autres compagnons, se joignirent à l'apôtre Até. Il les accueillit, en les faisant participer au ministère et à la doctrine..... (1)

On adorait [Dieu] dans l'église qu'éleva l'apôtre Até, sur l'ordre exprès du roi Abgar. [Les disciples d'Até] étaient les administrateurs du roi et des satrapes, en ce qui concernait les besoins de l'Église et les aumônes à faire aux pauvres. Cependant beaucoup de gens du peuple s'assemblaient de jour en jour et venaient aux prières et aux offices. Tous étaient fortifiés dans la lecture de l'Ancien et du Nouveau Testament, dans les écrits sur la Trinité, et ils croyaient à la résurrection et à la rédemption des morts. Ils entassaient leurs morts dans l'espérance de la rédemption, et ils célébraient avec allégresse les fêtes de l'Église aux époques déterminées. Tous les jours, dans les veillées de l'Église, ils faisaient des aumônes abondantes aux malades et aux pauvres, selon la doctrine d'Até. Ils construisaient des églises autour de la ville et beaucoup de gens étaient ordonnés prêtres par lui. D'autres, en grand nombre, arrivaient, sous le costume de marchands, des pays de l'Orient et de la domination des Romains, afin de voir les prodiges accomplis par l'apôtre Até; ceux qui devenaient ses disciples recevaient l'ordination de la prêtrise, et ils reportaient dans leurs pays ses enseignements. En Assyrie et dans leurs provinces, ils élevaient des maisons de prières en secret, par crainte de ceux qui rendaient un culte au Feu et à l'Eau.

Cependant Nersèh, roi d'Assyrie, ayant entendu parler des actes qu'accomplissait l'apôtre Até, envoya quelqu'un auprès du roi Abgar, pour lui dire : « Fais-moi conduire cet homme qui fait des prodiges chez toi, pour que je le voie, que j'entende ses paroles, ou bien fais-moi savoir tout ce qu'il a fait dans ta ville. » Le roi Abgar écrivit à Nersèh, roi d'Assyrie, et il lui fit savoir toute l'histoire des faits accomplis par l'apôtre Até, depuis le commencement [de sa prédication] jusqu'à la fin; il n'omit rien, lui faisant tout connaître par écrit.

(1) Nous avons supprimé ici un passage de la doctrine de Thaddée qui renferme des conseils aux ministres de la nouvelle église.

Lorsque Nersèh entendit [la lecture] de ce qui lui avait été écrit, il en fut ravi et étonné, et il souhaitait très-ardemment de voir. Até.

Abgar, ne pouvant point passer sur les domaines des Romains et se rendre en Palestine, afin d'exterminer les Juifs qui avaient crucifié le Christ, écrivit une lettre et la fit porter à l'empereur Tibère. Elle était ainsi conçue :

« Le roi Abgar à mon maître l'empereur Tibère, salut.

« Comme je sais que rien ne peut être caché à ta royauté, j'ai écrit à ta redoutable et immense puissance que les Juifs, qui sont sous ta domination dans les contrées de la Palestine, se sont assemblés et ont crucifié le Christ, sans qu'il ait commis aucun crime capital, [par jalousie] des grands prodiges qu'il a accomplis. En effet, il faisait de grandes merveilles et de grands miracles, et il ressuscitait même les morts. A l'heure où on le crucifia, le soleil s'obscurcit, la terre trembla et toutes les créatures furent saisies d'effroi et de terreur. Et si ce phénomène avait duré encore, tout l'univers et tous les fils des hommes auraient été anéantis. Or, ta royauté sait ce qu'il convient d'ordonner contre le peuple juif qui a accompli ce forfait. »

L'empereur Tibère écrivit et fit porter la réponse que voici au roi Abgar : « J'ai reçu la lettre dictée par ton amitié, et on l'a lue devant moi. J'ai su ce qu'ont fait les Juifs au crucifié, car l'éparque Péghanos (1) m'en a écrit, ainsi que sur le juge Pilate (2) (2). C'est la même chose que ce que tu m'as mandé. Comme je suis actuellement en guerre avec les Hispaniens (Espagnols) qui se sont révoltés contre moi dans ce moment-ci, je n'ai encore pu tirer vengeance de ce peuple. Mais je suis décidé, et quand j'aurai le loisir, j'ordonnerai de faire subir aux Juifs impies des châtimens suivant la loi qu'ils ont enfreinte. Quant à ce que le juge Pilate a fait dans tes domaines, je lui ai infligé une punition, car je l'ai destitué outrageusement, pour avoir enfreint les lois et accompli les volontés des Juifs, en laissant crucifier le Christ dans leur propre résidence. J'ai appris du Christ qu'il ne méritait pas le supplice de la croix et de la mort, mais qu'il était digne d'être honoré et adoré par eux, d'autant plus qu'ils voyaient de leurs yeux tout ce qu'il faisait. Quant à toi, à cause de notre amitié et de notre solide alliance, qui [existaient déjà du temps] de tes pères, tu as bien fait de m'écrire à ce sujet. »

(1) Moïse de Khorène (II, 33) nous permet de rectifier le nom de Pilate qui a été défiguré ici par les copistes.

(2) Ce membre de phrase a été altéré par les copistes.

Le roi Abgar ayant reçu Ardétias, envoyé vers lui par l'empereur Tibère, le renvoya avec de riches présents et des honneurs aussi grands que ceux avec lesquels on l'avait envoyé. Il partit de la ville d'Ourrha et se rendit à Nouthigoutha (?) où se trouvait Claude, le second de l'empire, et de là ils passèrent à Aratice (?), car l'empereur Tibère se trouvait dans cet endroit. Caius gardait les pays qui étaient dans le voisinage de l'empereur, et Aratice raconta devant l'empereur Tibère les prodiges que faisait l'apôtre Até devant le roi Abgar. Quand on eut parlé de la paix et de la guerre, Tibère envoya et fit exterminer les principaux d'entre les Juifs de la Palestine, en nombre considérable. Quand le roi Abgar eut connu cette résolution, il fut joyeux d'apprendre que les Juifs avaient reçu le châtiment qu'ils méritaient.

Plusieurs années après, lorsque l'apôtre Até eut construit l'église d'Ourrha, et qu'il l'eut organisée comme il lui convenait, il enseigna un nombre considérable d'hommes des villes et des villages voisins ou éloignés. Il éleva de nouvelles églises qu'il orna et organisa ; il y établit des prêtres, des diacres et des lecteurs, et il leur apprit les réglemens du ministère, à l'intérieur comme à l'extérieur.

Après cela, l'apôtre Até prit la résolution d'aller prêcher dans les pays de l'Orient et en Assyrie, d'y enseigner la nouvelle doctrine du Christ et d'élever des églises dans toutes les provinces et dans tous les villages de l'Orient. Or, ayant convoqué tous les princes et le peuple qui étaient dans la ville, il éleva à sa place, à la dignité d'évêque, le fabriquant de tissus de soie Até, aux fonctions de prêtre Péghod, et de diacre Apchghama. Tandis que les satrapes et les principaux de la ville, Parkaghapa, fils de Zamé et Mar-Ihap, fils de Parschamscha, Snéga, fils de Badriga (du patrice?), avec d'autres de leurs compagnons, étaient rassemblés autour de lui, l'apôtre Até leur parla en ces termes. (1).

Le roi Abgar, avec les principaux satrapes de son royaume, se levèrent, et le roi rentra au palais. Tous étaient attristés du départ et de l'éloignement d'Até. Abgar, fit apporter [au fabricant

(1) Nous avons supprimé le discours prononcé par Théodée, qui est purement religieux ; seulement nous avons rencontré dans ce discours un passage intéressant sur le culte ancien des Édesasiens, que nous avons cru utile de reproduire ici : « Prenez garde aux païens qui adorent le Soleil et la Lune, Bel et Napou, ainsi que les autres choses qui sont dans le ciel et sur la terre, et qu'ils appellent des dieux ; ce sont toutes choses créées par le Créateur pour les besoins de l'humanité. »

de soieries Até, à Pégghod et à Apchghama], beaucoup de présents. Até, les ayant vus, envoya quelqu'un vers le roi Abgar, pour lui dire : « Je n'ai rien pris de vous à mon arrivée, et je témoigne que je me suis conformé à l'ordre du Christ qui a dit : « Ne prenez rien de personne et n'acquérez rien dans ce monde. » Trois jours après, l'apôtre Até, ayant parlé de la sorte, reçut le témoignage de l'enseignement qu'il avait fait de sa doctrine et de sa prédication devant tous les satrapes et les princes [de la cour] du roi. Il éleva les mains, se mit en prières et les bénit. Il se mit en route, suivi de toute la multitude. C'était un jeudi, le 14e jour du mois de Maréri. Son éloignement causa un grand deuil et une grande tristesse dans toute la ville. Non-seulement les chrétiens pleuraient, mais, plus que personne, le roi Abgar était attristé de son départ. Les chefs du royaume étaient également plongés dans une profonde douleur ; aussi le roi ne fit plus aucun cas de sa dignité royale et [sembla l']abandonner. Il ne mangea ni ne but durant tout ce jour ; et, en versant des larmes amères, il reconduisit Até, suivi de toute l'Église. Tous les habitants de la ville, le voyant ainsi, s'étonnaient de cette grande tristesse du roi. De même qu'on accompagne un mort, avec de grands honneurs, du respect et de la tristesse, on accompagna Até, qui s'en alla vers l'Orient pour prêcher l'Évangile du Christ. Até, qui fut son disciple, devint le chef, le directeur et l'héritier du siège de l'apôtre Até, par la consécration sacerdotale qu'il reçut de lui publiquement. Toute la Mésopotamie et tous les pays de l'Orient se soumièrent à Até, selon la doctrine qu'il reçut de l'apôtre Até. Car, en ce temps-là, Ourrha fut la métropole de tous les pays du côté de l'Orient ; ce fut dans ses murs que fut d'abord prêché l'Évangile du Christ, et là aussi fut bâtie la première église. Les habitants de tout l'Orient recevaient de cette ville leurs évêques consacrés, et ils se soumettaient eux-mêmes, comme elle se soumit à l'apôtre Até.

Quelques années après, le roi Abgar mourut et le trône fut occupé par un de ses fils (1), homme méchant et pervers, rempli d'impiété, haïssant la paix et ne croyant pas à la doctrine de la prédication de l'Évangile. Il envoya dire à l'évêque Até qui était dans l'église et interprétait au peuple les saintes Écritures : « Fais-moi des tiaras en or comme tu en faisais auparavant à mes pères. » Até n'y consentit pas, et renvoya le messager en

disant : « Je n'abandonne pas le ministère du Christ qui m'a été confié par l'apôtre Até, son disciple. » Lorsque le roi vit qu'Até ne consentait pas à faire ses volontés, il envoya [un homme] qui lui brisa les jambes, lorsqu'il s'asseyait dans l'église et interprétait [les Livres-Saints]. En mourant, Até fit jurer à Pégghod et à Apchghama : « Mettez-moi dans cette demeure, où je meurs pour la vérité et ensevelissez-moi ici. » Ainsi qu'il avait fait jurer à Pégghod et à Apchghama, ceux-ci se conformèrent à son désir. On l'enterra en avant de la porte du centre, au milieu des hommes et des femmes. Le deuil fut grand et amer dans toute l'Église et dans toute la ville, à cause des événements qui venaient de s'accomplir. Un deuil et une douleur semblables eurent lieu, quand mourut en martyr l'apôtre Até, son maître, [qui périt] de la main des impies habitant du côté de l'Orient (1).

Lorsqu'on eut brisé les jambes d'Até, il mourut presque subitement et n'eut pas le temps de consacrer Pégghod. Celui-ci se rendit à Antioche et reçut l'ordination des mains de Sérapion, évêque de la ville d'Antioche, qui l'avait reçue lui-même de Zéprianos (2), évêque de la ville de Rome, qui l'avait reçue de Simon-Pierre, qui l'avait reçue du Seigneur. Celui-ci fut évêque de Rome pendant 25 ans du temps de l'empereur Tibère qui régna 13 ans ; car les règnes des rois, les lois qu'ils édictent et les affaires dont on les entretient sont consignés et gardés dans les archives. De même aussi dans la ville d'Ourrha, Ghépounnia (Ghéroupna), fils d'Anag, fils d'Apschatar, secrétaire du roi, a écrit tous les événements arrivés à l'apôtre Até, depuis le commencement jusqu'à la fin, avec le concours d'Anna (Anan), confident du roi, et ils placèrent [leur récit] dans les archives où l'on garde les livres, les lois royales, les contrats de vente et d'achat et les actes particuliers. Ces documents sont conservés soigneusement dans ces archives.

(1) Thaddée et Barthélemy furent martyrisés, au dire des hagiographes, par ordre de Sanadroug, neveu d'Abgar.

(2) Le pape Zéphirin occupa le siège de Saint-Pierre de l'an 202 à 218. Il y a donc ici une erreur de nom qui prouve que ce passage est encore une interpolation due à l'ignorance des copistes.

(1) Moïse de Khorène (IK, 34) nomme le fils d'Abgar Anané ou Ananoun. — Cf. plus haut, p. 322, note 2.

II.

HISTOIRE D'ABGAR OUCHAMA ET DE SANADROUG.

(Extrait de l'Histoire de Moïse de Khorène, livre II, chap. XXVI à XXXVI.)

I. (Ch. XXVI.)

Règne d'Abgar [Ouchama]. — L'Arménie entièrement soumise au tribut des Romains. — Guerre avec les armées d'Hérode. — Son neveu Joseph est tué.

Abgar, fils d'Arscham, monte sur le trône la vingt-quatrième armée d'Arschavir, roi des Perses. Cet Abgar était appelé *Avag-hair* (homme brave) à cause de sa bonté, de sa sagesse, et surtout à cause de sa haute stature. Les Grecs et les Syriens, qui ne pouvaient bien prononcer son nom, l'appelaient Abgar. La seconde année de son règne, toutes les provinces de l'Arménie devinrent tributaires des Romains. Il parut alors un édit de César-Auguste enjoignant, comme il est dit dans l'Évangile de Saint-Luc, de faire un dénombrement général. Alors des procureurs romains furent envoyés en Arménie, y apportèrent l'image de l'empereur Auguste, et la placèrent dans tous les temples. En ce temps-là naquit notre Sauveur Jésus-Christ, fils de Dieu.

Dans le même temps, Abgar et Hérode [Antipas] se brouillèrent, parce qu'Hérode voulait que son image fût placée à côté de celle de César, dans les temples de l'Arménie; Abgar s'y opposa. D'ailleurs Hérode, qui ne cherchait qu'une occasion pour attaquer Abgar, envoya une armée composée de Thraces et de Germains, pour faire une incursion dans le pays des Perses, avec ordre de traverser les États d'Abgar. Abgar, loin de consentir, s'oppose [au passage de cette armée], en se fondant sur l'ordre de l'empereur qui disait de la faire passer en Perse par le désert, Hérode indigné, et ne pouvant agir par lui-même, [tant il était] accablé de souffrances, en punition de sa coupable conduite envers le Christ, comme le raconte Joseph, envoie son neveu Joseph, à qui il avait donné sa fille, unie en premières noces à Phérou (Phéroras) son frère. Celui-là, à la tête d'une armée considérable, précipitant sa marche sur la Mésopotamie, se présenta devant le camp d'Abgar, établi dans la province de Pouknan, fut tué dans le combat, et son armée fut mise en déroute. Aussitôt après, Hérode mourut, et Archélaüs son fils fut nommé dynaste des Juifs par Auguste.

II. (Ch. XXVII.)

Fondation de la ville d'Édesse. — Court aperçu sur la race de notre Illuminateur.

Peu de temps après, Auguste mourut, et Tibère lui succéda comme empereur des Romains. Germanicus devint César et conduisit à Rome les princes [du royaume] d'Arschavir et d'Abgar qui ornèrent son triomphe, à la suite de la guerre où ils avaient fait périr le neveu d'Hérode. Abgar irrité médite des projets de révolte, et se prépare à la guerre. Il éleva une ville sur le lieu occupé par le camp des Arméniens, à l'endroit même où précédemment elle gardait le passage de l'Euphrate contre les entreprises de Cassius. Cette nouvelle ville fut appelée Édesse. Abgar y transporte sa cour qui était à Medzpin, tous ses dieux, savoir : Nabok, Bel, Patnikal et Tarata, les bibliothèques des écoles attachées aux temples, et aussi les archives royales.

Ensuite, Arschavir étant mort, son fils Ardaschès régna sur les Perses. Bien que ce ne soit pas l'ordre chronologique ni l'ordre systématique que nous avons adopté pour la rédaction de ces annales, nous allons, — puisqu'il est question des descendants du roi Arschavir et d'Ardaschès son fils, [auxquels la nation arménienne est redevable de la vraie croyance (1)], — pour faire honneur à ces princes, les placer par anticipation près d'Ardaschès, afin que les lecteurs sachent qu'ils sont bien issus de la race du brave [Arschag le Parthe]. Enfin nous noterons l'époque de l'arrivée en Arménie de leurs ancêtres, les Garénian et les Sourénian, de qui descendent saint Grégoire et les Gamsarian, lorsque, suivant l'ordre des événements, nous atteindrons le règne du roi sous lequel ils purent (2).

Cependant Abgar échoua dans ses projets de révolte; des dissensions s'élevées entre ses parents du royaume de Perse, il se mit en marche avec une armée pour apaiser et faire cesser la discorde.

III. (Ch. XXVIII.)

Abgar va en Orient et maintient Ardaschès sur le trône de Perse. — Il réconcilie ses frères de qui sont issus notre Illuminateur et ses parents.

Abgar étant allé en Orient, trouva sur le trône de Perse Ardaschès, fils d'Arschavir, et les frères

(1) Ce qui est entre crochets ne se trouve que dans deux manuscrits.

(2) Cf. le ch. suivant et le 58e du liv. II de l'Histoire de Moïse de Khorène.

d'Ardaschès en lutte avec lui ; car ce dernier voulait régner sur eux dans sa postérité, et eux ne voulaient pas se soumettre à ses prétentions. C'est pourquoi Ardaschès les cerne de toutes parts, en les menaçant de les faire mourir. La division régnait parmi leurs soldats, leurs parents et leurs alliés ; car le roi Arscharir avait trois fils et une fille : l'aîné était le roi Ardaschès lui-même, le second Garèn, le troisième Sourèn, et leur sœur appelée Goschm était mariée au général de tous les Arik, choisi par leur père Arscharir (1).

Alors Abgar persuade aux fils d'Arscharir de faire la paix, et stipule ainsi les conditions : Ardaschès régnera avec sa postérité, comme il le voulait, et ses frères seront appelés Pahlav, du nom de leur ville et de leur vaste et fertile domaine, de manière que leur satrapie soit la plus noble et la première de toutes celles de la Perse, comme étant d'origine vraiment royale. Il est stipulé en outre, par des traités et des serments, qu'en cas d'extinction de la ligne masculine d'Ardaschès, ses frères arriveront au trône. Après la descendance régnante d'Ardaschès, ses frères sont distingués en trois branches appelées : race de Garèn Pahlav, race de Sourèn Pahlav, et la race de leur sœur, Asbahabed Pahlav, du titre d'honneur porté par son mari.

On dit saint Grégoire issu de la race de Sourèn Pahlav, et les Gamsarian de la race Garèn Pahlav. Nous raconterons plus tard les circonstances de la venue de ces personnages, ne rappelant seulement ici leurs noms à côté d'Ardaschès, que pour que tu saches que ces grandes races sont bien du sang de Valarsace, c'est-à-dire la postérité d'Arsace le Grand, son frère.

Tout étant réglé de la sorte, Abgar, muni du texte du traité, retourne [dans son royaume], malade et en proie à d'intolérables douleurs.

IV. (Ch. XXIX.)

Abgar revient d'Orient, et secourt Arétas contre Hérode le tétrarque.

A son retour d'Orient, Abgar apprend que les Romains le soupçonnaient d'y être allé pour lever une armée. En conséquence, il expose aux procureurs romains les causes de son voyage en Perse et le traité signé entre Ardaschès et ses frères. Toutefois on n'ajouta pas foi à ses rapports, car il était calomnié par ses ennemis, Pilate, Hérode le tétrarque, Lysanias (Lousina) et Philippe. Abgar s'étant rendu dans sa ville d'Édesse, se

liga avec Arétas, roi de Pétra (des Pétréens), lui fournit des auxiliaires sous la conduite de Kosran Ardzrouni, pour faire la guerre à Hérode. Celui-ci avait d'abord épousé la fille d'Arétas, puis l'avait répudiée pour prendre Hérodiade, du vivant même de son mari, circonstance pour laquelle il avait fait mourir Jean-Baptiste (Méguerich). Ainsi la guerre entre Hérode et Arétas éclata à cause de l'injure faite à la fille de ce dernier. Les troupes d'Hérode, brusquement attaquées, furent écrasées, grâce au concours des braves Arméniens, comme si la divine Providence eût voulu tirer vengeance de la mort du Baptiste (1).

V. (Ch. XXX.)

Abgar envoie à Marinus des princes, qui, à cette occasion, voient le Christ notre Sauveur, ce qui fut la cause première de la conversion d'Abgar.

Vers ce temps-là, Marinus (2), fils de Storig (Eusthorge), fut investi par l'empereur de la charge de commandant de la Phénicie, de la Palestine, de la Syrie et de la Mésopotamie. Abgar lui envoya deux de ses principaux officiers, Marthap prince d'Aghdsnik et Sampsicéramus (Schamschagram), chef de la maison des Abahouni, ainsi qu'Ananus (Anan) son favori. Les envoyés se rendirent dans la ville de Bethkoubin (3) pour faire connaître à Marinus les causes du voyage d'Abgar en Orient, en lui montrant le traité conclu entre Ardaschès et ses frères, et en même temps pour invoquer l'appui de Marinus. Ils rencontrèrent ce dernier à Eleuthéropolis. Marinus reçut avec courtoisie et distinction les députés, et fit cette réponse à Abgar : « Ne redoute rien de la part de l'empereur, pourvu que tu acquittes régulièrement le tribut. »

A leur retour, les députés allèrent à Jérusalem pour voir le Christ notre Sauveur, attirés par la renommée de ses miracles. Devenus eux-mêmes témoins oculaires de ses prodiges, ils en firent part à Abgar. Celui-ci, saisi d'admiration, crut vraiment que Jésus était le fils de Dieu, et dit : « Ces miracles ne sont pas d'un homme, mais d'un Dieu ! Il n'est personne ici-bas qui ait le pouvoir de ressusciter les morts, si ce n'est Dieu ! » Abgar souffrait par tout le corps de douleurs aiguës qu'il avait contractées en Perse, sept ans auparavant, et les hommes n'avaient pu apporter aucun soulagement à ses maux. Il fit porter une

(1) Cf. Josèphe, *Antiq. Judatq*, liv. XVIII, ch. 6.

(2) Cf. plus haut, pag. 317.

(3) Cf. plus haut, pag. 317 et note 4.

(1) Cf. plus haut, Agathange, pag. 114, note 1.

lettre suppliante à Jésus, le conjurant de venir le guérir de ses douleurs. Cette lettre était ainsi conçue :

VI. (Ch. XXXI.)

*Lettre d'Abgar à Jésus-Christ, Sauveur.**

« Abgar, fils d'Arscham, toparque (prince du pays), à Jésus, Sauveur et bienfaiteur [de l'humanité] qui a apparu dans le pays de Jérusalem, salut.

« J'ai entendu parler de toi et des guérisons opérées par tes mains, sans l'emploi des remèdes et des plantes. Car il est dit que tu fais que les aveugles voient, que les boiteux marchent et que les lépreux sont guéris. Tu chasses les malins esprits; tu guéris les malheureux affligés de longues maladies; enfin tu ressuscites les morts. Comme j'ai entendu parler de toutes ces merveilles opérées par toi, je n'hésite pas à croire, ou que tu es Dieu descendu du ciel pour faire de tels prodiges, ou bien le fils de Dieu, toi qui opères de si grandes choses. En conséquence je t'ai donc écrit, te suppliant de daigner venir vers moi afin de me guérir du mal qui me dévore. J'ai entendu dire aussi que les Juifs murmurent contre toi et veulent te livrer au supplice. Je possède une ville petite, mais [dont le séjour est] agréable; elle suffira à nous deux. »

Les porteurs de ce message rencontrèrent Jésus à Jérusalem, événement confirmé par les paroles de l'Évangile : « Quelques-uns d'entre les païens vinrent trouver Jésus; mais ceux qui les entendirent, n'osant rapporter à Jésus ce qu'ils avaient entendu, le dirent à Philippe et à André qui racontaient tout à Jésus. »

Le Sauveur n'accepta pas alors l'invitation qui lui était adressée, mais il voulut bien honorer Abgar d'une réponse dont voici le sens :

* Eusebe, *Hist. Ecclés.*, lib. 1, ch. 13.

Ἄβγαρος τοπάρχης Ἐδέσσης Ἰησοῦ Σωτῆρι ἀγαθῷ ἀναφανέντι ἐν τόπῳ Ἱεροσολύμων χαίρειν.

Ἦκουσαί μοι τὰ περὶ σοῦ καὶ τῶν σῶν ἰαμάτων, ὡς ἄνευ φαρμάκων καὶ βοτανῶν ὑπὸ σοῦ γινομένων. Ὡς γὰρ λόγος, τυφλοὺς ἀναβλέπειν ποιεῖς, χωλοὺς περιπατεῖν, καὶ λεπροὺς καθαρῖζεις, καὶ ἀκάθαρτα πνεύματα καὶ δαίμονας ἐκβάλλεις, καὶ τοὺς ἐν μακρονομίᾳ βασανιζομένους θεραπεύεις, καὶ νεκροὺς ἐγείρεις. Καὶ ταῦτα πάντα ἀκούσας περὶ σοῦ, κατὰ νοῦν ἐθέμην τὸ ἕτερον τῶν δύο· ἢ ὅτι σὺ εἶς ὁ θεὸς, καὶ καταβάς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς ταῦτα, ἢ υἱὸς εἶ τοῦ θεοῦ ποιῶν ταῦτα. Διὰ τοῦτο τοίνυν γράψας ἐδέησθην σου σκυλῆσαι πρὸς με, καὶ τὸ πάθος ὃ ἔχω, θε-

VII. (Ch. XXXII.)

*Réponse à la lettre d'Abgar, écrite par l'apôtre Thomas, d'après l'ordre du Sauveur.***

« Heureux celui qui croit en moi sans m'avoir vu ! car il est écrit de moi : « Ceux qui me voient ne croiront point en moi; et ceux qui ne me voient point, croiront et vivront. » Quant à ce que tu m'as écrit de venir près de toi, il me faut accomplir ici toutes les choses pour lesquelles j'ai été envoyé, et, lorsque j'aurai tout accompli, je monterai vers Celui qui m'a envoyé; et quand je m'en irai, j'enverrai un de mes disciples qui guérira tes maux, te donnera la vie à toi et à tous ceux qui sont avec toi. »

Anan, courrier d'Abgar, lui apporta cette lettre, ainsi que l'image du Sauveur qui se trouve encore à présent à Édesse.

VIII. (Ch. XXXIII.)

Prédication à Édesse de l'apôtre Thaddée. — Copie de cinq lettres.

Après l'ascension de notre Sauveur, l'apôtre Thomas, l'un des douze, envoya un des soixantedix disciples, Thaddée, dans la ville d'Édesse, pour guérir Abgar et évangéliser selon la parole du Seigneur. Thaddée se rendit dans la maison de Tobie, prince juif que l'on dit être de la race des Bagratides (Pakradouni). Ce Tobie, ayant été persécuté par (1) Arscham, n'abjura pas cependant avec ses autres parents le judaïsme, mais il en observa les lois jusqu'au moment où il crut au Christ. Bientôt le nom de Thaddée se répandit dans toute

(1) Deux msc., au lieu du mot *khsial*, qui veut dire « ayant fui ou évité » donnent la variante *khsuchial*, qui a la signification de « ayant été persécuté ou tourmenté ». Cette dernière acception doit être préférée selon moi.

ραπεῦσαι. Καὶ γὰρ ἤκουσα ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι καταγωγύζουσί σου καὶ βούλονται κακῶσαι σε. Πόλις δὲ μικροτάτη μοι ἐστὶ καὶ σεμνή, ἥτις ἐξαρκεῖ ἀμφοτέροις.

** Ἄβγαρε, μακάριος εἶ πιστεύσας ἐν ἐμοὶ μὴ ἑωρακώς με. Γέγραπται γὰρ περὶ ἐμοῦ, τοὺς ἑωρακότας με μὴ πιστεύσειν μοι, ἵνα οἱ μὴ ἑωρακότες, αὐτοὶ πιστεύσωσι καὶ ζήσωσιν. Περὶ δὲ οὗ ἔγραψάς μοι ἔλθεῖν πρὸς σε, δέον ἐστὶ πάντα δι' ἐμὲ ἀπεστάλην, ἐταῦθα πληρῶσαι με· καὶ μετὰ τὸ πληρῶσαι, οὕτως ἀναληφθῆναι πρὸς τὸν ἀποστείλαντά με. Καὶ ἐπειδὴ ἀναληφθῶ, ἀποστελέω σου τινὰ τῶν μαθητῶν μου, ἵνα ἰδῆσθαι σου τὸ πάθος, καὶ ζῶην σοὶ καὶ τοῖς σὺν σοὶ παράσχηται.

la ville. Abgar, en apprenant sa présence, dit : « C'est bien celui au sujet duquel Jésus m'a écrit, » et il le manda aussitôt auprès de lui. Lorsque Thaddée entra, une apparition merveilleuse éclaira sa face aux yeux d'Abgar, qui se leva tout à coup de son trône, tomba la face contre terre et se prosterna devant l'apôtre. Tous les princes qui étaient présents, furent saisis d'étonnement, car ils n'avaient point remarqué la vision. « Es-tu vraiment, dit Abgar, le disciple de Jésus à jamais béni, qu'il m'a promis de m'envoyer, et peux-tu me délivrer de mes maux? Je le suis, dit Thaddée; si tu crois en Jésus-Christ, fils de Dieu, les vœux de ton cœur seront exaucés. » — « J'ai cru en lui, reprit Abgar, et en son Père; c'est pourquoi je voulais aller à la tête de mes troupes exterminer les Juifs qui ont crucifié Jésus, si je n'en eusse été empêché par la puissance romaine.

Dès lors Thaddée se mit à évangéliser le roi et [les habitants de] sa ville; puis, imposant ses mains sur Abgar, il lui rendit la santé. Il guérit aussi un goutteux appelé Abdion, patricien de la ville, très-honoré dans la maison du roi. Il guérit encore tous les malades et les infirmes de la ville, et tous eurent la foi. Abgar fut baptisé, et avec lui, tous [les habitants] de la ville; les temples des faux-dieux furent fermés, et les statues des idoles [qui étaient placées] sur les autels et les colonnes, furent dissimulées sous [d'épaisses nattes de] roseaux. Abgar ne contraignait personne par la force à embrasser la foi, mais de jour en jour le nombre des croyants augmentait.

L'apôtre Thaddée baptisa un fabricant de tiars de soie, appelé Addée, le consacra, l'établit à Édesse et le laissa au roi à sa place. Ensuite, ayant reçu un édit du roi, qui exigeait que tous écoutassent l'Évangile du Christ, Thaddée s'en alla trouver Sanadroug, neveu (fils de la sœur) d'Abgar, que ce prince avait établi comme chef du pays et de l'armée.

Abgar se plut à écrire à l'empereur Tibère la lettre suivante :

Lettre d'Abgar à Tibère.

« Abgar, roi des Arméniens, à son Seigneur Tibère, empereur des Romains, salut.

« Je sais que rien n'est ignoré de ta majesté; mais, comme ton ami, je te ferai encore mieux connaître les faits par écrit. Les Juifs qui habitent dans les cantons de la Palestine ont crucifié Jésus, sans péché, après tant de bienfaits, tant de prodiges, tant de miracles opérés en leur faveur jusqu'à ressusciter les morts. Crois-le bien, ce ne sont pas là des

effets de la puissance d'un simple mortel, mais ce sont [des manifestations] divines. Au moment où ils l'ont mis en croix, le soleil s'obscurcit, la terre fut ébranlée jusque dans ses fondements. Jésus lui-même, le troisième jour, ressuscita d'entre les morts et apparut à plusieurs [personnes]. Aujourd'hui, en tous lieux, son nom invoqué par ses disciples, produit les plus grands miracles. Ce qui m'est arrivé à moi-même, en est la preuve manifeste. Ta majesté sait donc ce qu'elle doit ordonner à l'égard du peuple juif qui a commis ce forfait; elle sait si elle doit publier partout l'univers l'ordre d'adorer le Christ comme le Dieu véritable. Sois en santé. »

Réponse de Tibère à la lettre d'Abgar.

« Tibère, empereur des Romains, à Abgar, roi des Arméniens, salut.

« On a lu devant moi ta lettre amicale, et on t'adresse de ma part des remerciements. Quoique nous ayons déjà entendu raconter ces faits par plusieurs, Pilate, de son côté, nous a officiellement informé des miracles opérés par Jésus. C'est ainsi qu'étant ressuscité d'entre les morts, plusieurs l'ont reconnu pour être Dieu. En conséquence, j'ai voulu moi aussi faire ce que tu proposes; mais, comme il est d'usage chez les Romains de ne pas admettre un Dieu [nouveau] sur l'ordre du souverain seulement, tant que le sénat ne s'est pas réuni pour discuter l'affaire, j'ai donc dû proposer l'admission de ce Dieu au sénat qui l'a rejeté avec mépris, parce qu'elle n'avait pas été examinée d'abord par lui. Toutefois, nous avons donné ordre à tous ceux à qui cela conviendra, de recevoir Jésus parmi les dieux; et nous avons menacé de mort quiconque parlera en mal des chrétiens. Quant aux Juifs qui ont osé crucifier Jésus, qui, ainsi que je l'ai appris, ne méritait ni la croix, ni la mort, mais était digne d'être honoré et adoré, j'examinerai l'affaire quand j'aurai apaisé la révolte des Hispaniens, et je traiterai ces Juifs selon leur mérite. »

Abgar écrit encore une lettre à Tibère.

« Abgar, roi des Arméniens, à son Seigneur Tibère, empereur des Romains, salut.

« J'ai reçu la lettre écrite de la part de ta majesté et je me suis réjoui des ordres émanés de ta sagesse. Si tu le permets, mon avis est de la conduite du sénat est ridicule; car, selon la raison, c'est d'après le jugement des hommes que se confère la divinité. Ainsi donc, si Dieu ne convient pas à l'homme, il ne peut être Dieu, car il faut

de toute nécessité que Dieu soit accepté par l'homme. Donc, mon seigneur pensera qu'il est juste d'envoyer un autre gouverneur à Jérusalem, en place de Pilate qui doit être chassé avec ignominie de l'emploi élevé où tu l'avais appelé; car il a fait la volonté des Juifs et crucifié le Christ injustement et sans ton ordre. Je souhaite que tu conserves la santé. »

Abgar ayant écrit cette lettre, en déposa la copie avec celle des autres lettres dans les archives. Il écrivit ensuite au jeune Nersès (Nersèh), roi d'Assyrie, à Babylone (*sic*).

Lettre d'Abgar à Nersès.

« Abgar, roi des Arméniens, à mon fils Nersès, salut.

« J'ai reçu ta lettre; j'ai brisé les fers de Béroze et je lui ai remis ses offenses. Si cela te convient, nomme-le gouverneur de Ninive. Quant à ce que tu m'écris de t'envoyer ce médecin qui fait des miracles et prêche un autre Dieu supérieur au Feu et à l'Eau, afin que tu puisses le voir et l'entendre, [sache que] ce n'est point un médecin selon l'art des hommes, mais qu'il est un disciple du fils de Dieu, Créateur du feu et de l'eau, et destiné à venir [évangéliser] les contrées de l'Arménie. Toutefois, un de ses principaux compagnons, appelé Simon, est envoyé dans les contrées de la Perse. Cherche-le et tu l'entendras, toi, ainsi que ton père Ardaschès. Il guérira tous vos maux, et vous conduira dans le chemin de la vie. »

Abgar écrit encore à Ardaschès, roi de Perse, la lettre suivante.

Lettre d'Abgar à Ardaschès.

« Abgar, roi des Arméniens, à Ardaschès, mon frère, roi des Perses, salut.

« Je sais que tu as entendu parler de Jésus-Christ, fils de Dieu, que les Juifs ont crucifié, qui est ressuscité d'entre les morts et qui a envoyé ses disciples par tout l'univers pour instruire les hommes. L'un de ses principaux disciples, nommé Simon, se trouve dans les États de ta majesté. Cherche-le, tu le trouveras; il vous guérira de toutes vos maladies, il vous conduira dans le chemin de la vie, et tu croiras à ses paroles, toi, tes frères et tous ceux qui sont soumis à ton autorité. Il m'est bien doux de penser que mes parents, selon la chair, seront aussi mes parents et mes amis selon l'esprit. »

Abgar n'avait pas encore reçu la réponse à ces lettres, lorsqu'il mourut après trente-huit ans de règne.

IX. (Ch. XXXIV.)

Martyre de nos Apôtres.

Après la mort d'Abgar, le royaume d'Arménie se divisa en deux parties : Ananoun, fils d'Abgar, fut couronné roi à Édesse, et son neveu (le fils de sa sœur) Sanadroug [régna] en Arménie. Ce qui se passa de leur temps, a été écrit antérieurement par d'autres : l'arrivée de l'apôtre en Arménie et la conversion de Sanadroug, son apostasie par crainte des satrapes arméniens, le martyre de l'apôtre et de ses compagnons dans le canton de Schavarschan, appelé aujourd'hui Ardaz, la pierre s'entrouvrant pour recevoir le corps de l'apôtre, l'enlèvement de ce corps par ses disciples, son inhumation dans la plaine, le martyre de Santoukhd, fille du roi, près de la route, l'invention des reliques des deux saints, et leur translation dans les grottes, faits relevés par d'autres [écrivains] avant nous, ainsi que nous l'avons dit, et que nous n'avons pas cru nécessaire de rappeler en détail. De même aussi, ce qui a trait au martyre d'Addée, disciple de l'apôtre à Édesse, ordonné par le fils d'Abgar, a été raconté par d'autres avant nous.

Celui qui régna après la mort de son père, n'hérita pas des vertus paternelles, car il ouvrit les temples des idoles, et retourna au paganisme. Il envoya dire à Addée : « Fabrique-moi une tiare en étoffe tissée d'or, comme celles que tu faisais pour mon père. » Il lui fut répondu : « Mes mains ne fabriqueront pas de tiare pour le prince indigne qui n'adore pas le Christ, Dieu vivant. » Aussitôt le roi chargea un de ses gardes d'aller trancher les pieds d'Addée avec le glaive. Le soldat étant venu et ayant vu le saint homme assis sur le siège doctoral, lui coupa les jambes avec son épée, et aussitôt le saint rendit l'esprit. Nous mentionnons ce fait sommairement, parce que d'autres l'ont déjà raconté.

Vint ensuite en Arménie l'apôtre Barthélémy qui fut martyrisé chez nous, dans la ville d'Arévan (1). Quant à Simon, envoyé en Perse, je ne puis pas rapporter avec certitude ce qu'il y fit, ni où il souffrit le martyre, parce que l'on raconte qu'un Simon apôtre fut martyrisé à Vériospora. Est-ce vrai? et pourquoi vint-il là? Je l'ignore. J'ai seulement noté ce fait pour que tu saches que je n'épargne aucun soin pour te dire tout ce qui est nécessaire.

(1) Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, pag. 509.

X. (Ch. XXXV.)

Règne de Sanadroug. — Les enfants d'Abgar mis à mort. — La princesse Hélène.

Sanadroug étant monté sur le trône, lève des troupes avec le secours des braves Bagratides et Ardzrouni, ses tuteurs, et va déclarer la guerre aux fils d'Abgar, pour s'assurer la possession de tout le royaume. Pendant qu'il était occupé de cette expédition, et comme par un effet de la divine Providence, la mort d'Addée par le fils d'Abgar fut vengée; car une colonne de marbre, — qu'il faisait ériger à Édesse sur le faite de son palais, lorsqu'il était en bas pour diriger les travaux, — échappa des mains des ouvriers, tomba et lui écrasa les pieds.

Aussitôt un message des habitants de la ville parvint à Sanadroug, lui demandant qu'il s'obligeât par un traité, à ne pas les troubler [dans l'exercice] du culte chrétien, et eux alors remettaient en ses mains la ville et les trésors royaux. Sanadroug promit; mais ensuite il viola son serment. Il passa au fil de l'épée tous les enfants de la maison d'Abgar, hormis les filles qu'il retira de la ville pour les établir dans la province d'Hachdiank. Quant à la première des femmes d'Abgar, appelée Hélène, il l'envoya à Kharran, ville qui lui appartenait, lui laissant la souveraineté de toute la Mésopotamie, en souvenir des bienfaits qu'elle avait obtenus pour lui d'Abgar.

Cette Hélène, pieuse comme Abgar son époux, n'accepta point de résider parmi des idolâtres, et se rendit à Jérusalem au temps de Claude, à l'époque de la famine prédite par Akab. Elle acheta en Égypte, avec ses trésors, une immense quantité de blé qu'elle distribua aux pauvres, ainsi que le rapporte Josèphe (1). Le tombeau d'Hélène, [monument] vraiment remarquable, se voit actuellement devant la porte de Jérusalem (2).

(1) *Antiq. judaïq.*, liv. XX, ch. 2-4.

(2) Josèphe, *Antiq.*, XX, 4, 3. — Eusèbe, *Hist. eccl.*, II, 12. — Pausanias (VIII, 16) parle de ce tombeau comme d'une merveille.

XI. (Ch. XXXVI.)

La ville de Medzpin reconstruite. — Dénomination de Sanadroug. — Sa mort.

De toutes les actions de Sanadroug, rien n'est digne de souvenir que la reconstruction de la ville de Medzpin; car cette ville ayant été ruinée par un tremblement de terre, Sanadroug la démolit, la rebâtit plus magnifiquement, l'entoura d'une double enceinte de murailles avec des bastions, et fit ériger au milieu [de la ville] sa statue avec une seule pièce de monnaie dans la main, ce qui signifiait : tous mes trésors ont été dépensés à construire cette ville, et il ne m'est plus resté que cette seule [pièce].

Mais pourquoi ce prince fut-il appelé Sanadroug? Nous le dirons : c'est qu'Odé, sœur d'Abgar, voyageant en hiver en Arménie, fut assaillie dans les monts Gortouk par un tourbillon de neige qui dispersa tous les voyageurs, au point que le compagnon ignorait où son compagnon avait été emporté. La gouvernante de Sanadroug, Sanod, sœur de Piourab Bagratide et épouse de Khosran Ardzrouni, prit l'enfant qui était encore tout petit, le plaça sur son sein, et resta avec lui sous la neige pendant trois jours et trois nuits. C'est de là qu'est venue la fable [qui dit] qu'un animal d'une nouvelle espèce, merveilleux et de couleur blanche, envoyé par les dieux, garda l'enfant. Mais, d'après nos informations, voici le fait : un chien blanc, qui était avec les [gens] envoyés à la découverte, trouva l'enfant et la gouvernante. Cet enfant fut donc appelé Sanadroug, du nom de sa gouvernante, c'est-à-dire : don de Sanod (1).

Sanadroug, monté sur le trône la douzième année d'Ardaschès, roi des Perses, et ayant vécu trente ans, mourut à la chasse d'un trait qui lui traversa les entrailles, comme une punition des tourments qu'il avait fait subir à sa sainte fille. Léroubna, fils du scribe Apschatar, a recueilli tous les faits qui se sont passés du temps d'Abgar et de Sanadroug et les a déposés dans les archives d'Édesse.

(1) Le mot arménien *dourk* signifie « don ».

Vertical line on the left margin.

ZÉNOB DE GLAG.

HISTOIRE DE DARON.

TRADUCTION NOUVELLE.

INTRODUCTION.

Les Arméniens rangent Zénob de Glag ou Klag parmi leurs écrivains nationaux, bien que cet historien soit d'origine sémitique et qu'il ait écrit dans l'idiome syriaque. On sait du reste que les auteurs qui ouvrent la série des historiens nationaux de l'Arménie étaient pour la plupart des étrangers, grecs ou syriens, et que leurs œuvres, bientôt traduites dans la langue des enfants d'Haïg, furent regardées de tout temps comme faisant partie du cycle littéraire arménien. Zénob était Syrien et originaire de Glag, localité que l'on croit avoir été située dans la partie méridionale de la Syrie et dans le voisinage de la frontière d'Égypte. Le nom de *Glag* est une altération du mot *kalah*, « château ou forteresse ». C'est un ethnique qui se rencontre souvent dans les pays habités par les peuples de race sémitique, et que les Arméniens ont emprunté à ces derniers. On trouve en effet *Hrom-gla* pour *Roum-kalah* « château des Grecs », et le mot *gla* ou *kla*, employé seul, pour *pert* « château » (1). Zénob quitta sa patrie et vint s'établir à Césarée de Cappadoce, où saint Grégoire l'Illuminateur le rencontra lorsqu'il arriva dans cette ville pour y recevoir la consécration épiscopale des mains de Léonce. Durant son séjour à Césarée, l'apôtre de l'Arménie s'attacha Zénob qu'il emmena avec lui, pour l'aider à achever la conversion des habitants de ce royaume, dont beaucoup se montraient encore hostiles à la religion du Christ. On ignore à quelle époque Zénob fut consacré évêque; tout ce que l'on sait de lui, c'est que Grégoire, après avoir jeté les fondements du monastère d'*Innagnian* ou « des Neuf-Sources », appelé aussi couvent de *Sourp Garabed* « saint Jean Précurseur », lui en confia la direction. En sa qualité de premier abbé du monastère des Neuf-Sources, Zénob imposa son surnom à ce couvent, qui est également connu sous la dénomination de « Couvent de Glag » (2). Zénob resta pendant vingt années à la tête des religieux

(1) Cf. le Grand Dictionnaire des Mékhitaristes, v° *Gla*, qui cite plusieurs autres exemples.

(2) Indjidji, *Arm. anc.*, p. 98.

de Sourp Garabed, à ce que nous apprend Jean Mamigonien, continuateur de l'Histoire de l'évêque syrien et son trente-cinquième successeur (1). Zénob mourut, à ce que l'on croit, vers l'an 323 ou 324 de notre ère. Tels sont les seuls renseignements que nous avons pu rassembler sur la vie du premier abbé du monastère de Sourp Garabed.

On croit que Zénob, qui vivait dans l'intimité de saint Grégoire, remplissait, auprès de l'apôtre de l'Arménie, les fonctions d'historiographe, ou ce qu'on appelait alors *abréviateur*, emploi que nous avons vu souvent cité dans l'Histoire d'Agathange. Zénob, dont le monastère était situé sur les confins de l'Arménie et de la Syrie, à peu de distance des contrées où la foi chrétienne fit sa première apparition en Osrhoène, au temps du toparque Abgar et de l'apôtre Thaddée, écrivit vraisemblablement sous la dictée et par ordre de saint Grégoire l'histoire des luttes que le christianisme eut à soutenir dans le canton de Daron. Cette histoire est écrite sous forme de correspondance. Dans la première lettre, saint Grégoire remercie Léonce, évêque de Césarée, de lui avoir envoyé les reliques de saint Jean Précurseur, et l'informe des miracles qu'elles ont opérées, en détruisant le sanctuaire de la statue du dieu indien Kisané. Dans sa réponse à Grégoire, Léonce le félicite des merveilleux changements accomplis en Arménie, et l'engage à persévérer avec le même zèle dans son apostolat. La troisième lettre est adressée à des religieux syriens qui se trouvaient à Constantinople et qui demandaient des détails sur la conversion de l'Arménie à la foi nouvelle. Cette lettre fut écrite, d'après l'ordre de saint Grégoire, par Zénob qui se proposait de raconter toute l'histoire des événements accomplis en Arménie depuis la mort de Chosroès Ier, grand-père de Tiridate; mais il en fut dissuadé par le saint Illuminateur, et il se contenta seulement d'enregistrer les faits principaux qui s'accompli-

(1) Continuation de l'*Histoire de Daron*, par Zénob de Glag, en arménien (Venise, 1852), p. 7.

rent avant la conversion du pays, en insistant spécialement sur les derniers événements qui firent triompher en Arménie la foi du Christ. Cette lettre de Zénob forme, à proprement parler, le fond de son Histoire de Daron. C'est un document précieux pour lequel l'évêque syrien a fait usage de différentes sources aujourd'hui perdues, telles que les ouvrages historiques de Bardesane d'Édesse (1), les traductions d'un certain Bisiton, et une histoire grecque du royaume des Hephthalites, livres qui n'existent plus aujourd'hui et sur lesquels nous n'avons que les courts renseignements que nous fournit Zénob.

L'histoire de Zénob, telle qu'elle nous est parvenue, paraît avoir subi de graves altérations. On sait du reste que ces altérations des textes originaux des œuvres des plus anciens écrivains arméniens, dont les écrits sont arrivés jusqu'à nous, sont très-fréquentes; et nous avons fait remarquer ailleurs (2) que le livre d'Agathange a subi des modifications considérables qui ont complètement dénaturé l'œuvre originale du secrétaire de Tiridate. L'Histoire de Zénob n'a pas échappé à ces remaniements, et il s'est produit dans l'écrit qui nous est parvenu sous le nom de cet adnaliste des changements très-notables au point de vue de la langue et de la vérité historique. Le texte original de Zénob a été corrompu, les mots et les tournures de phrases ont été dénaturés et détournés de leur sens et de leur véritable signification, ce qui rend parfois très-obscur la pensée de l'auteur, quand elle n'est pas complètement inintelligible (3).

Les critiques sont divisés sur la question de savoir quel est l'idiome que Zénob a employé pour rédiger son Histoire. Si l'on considère la nationalité de l'auteur, on ne saurait douter un seul instant que Zénob a d'abord écrit ses lettres en syriaque; et, en effet, comme le titre de son livre porte : « *Histoire de Daron, traduite par Zénob le Syrien*, » on doit croire que cette histoire, rédigée d'abord dans la langue maternelle de l'auteur, fut ensuite traduite par lui en arménien. Cependant on a la preuve qu'il a existé deux traductions arméniennes différentes de l'Histoire de Zénob : la première, qui est contemporaine de

l'auteur (1) et qui existait encore au dixième siècle; et la seconde, qui est de beaucoup postérieure, et qui diffère notablement de la première, dont quelques fragments nous sont parvenus dans l'Histoire d'Oukhtannès d'Édesse (2). La seconde traduction, la seule que nous possédons actuellement, pourrait bien être l'œuvre de Jean Mamigonien, continuateur de l'histoire de l'évêque syrien, qui aurait modifié l'écrit original de son prédécesseur, pour mettre d'accord les récits de Zénob avec ceux d'Agathange et de Moïse de Khorène. Au surplus, l'histoire de Zénob, telle que nous la possédons, et celle de Jean Mamigonien qui écrivit au septième siècle, offrent les plus grandes analogies de style, et on sait que la langue arménienne varie souvent dans le même siècle, au point de présenter les plus grandes dissemblances. On peut donc croire que si Jean Mamigonien n'est pas l'auteur de la seconde traduction de l'histoire de Zénob, il l'a du moins révisée et modifiée complètement, afin que la continuation qu'il a ajoutée aux Annales de Daron n'offrit pas de différences d'idiome par trop sensibles avec la première traduction arménienne de l'ouvrage de son prédécesseur.

Il existe deux éditions de l'histoire de Zénob de Glag, avec la continuation de Jean Mamigonien. La première fut imprimée à Constantinople en 1719; elle est assez défectueuse. La seconde a été donnée à Venise par les Mèkhitaristes de St-Lazare en 1843. Cette dernière édition a été faite à l'aide de cinq manuscrits appartenant à la riche bibliothèque du monastère arménien de Venise. M. Prud'homme a donné, dans le *Journal asiatique* de l'année 1863, une traduction de l'Histoire de Zénob, moins la continuation de Jean Mamigonien. En publiant une traduction nouvelle de l'Histoire de Daron, à laquelle nous ajouterons celle de son continuateur qui est inédite, et que M. Jean-Raphaël Émine a entreprise, nous nous sommes attaché à rendre aussi fidèlement que possible le texte de l'évêque syrien qui, en beaucoup d'endroits, donne lieu à des interprétations différentes et présente de grandes incertitudes qu'il est souvent difficile de dissiper. V. L.

(1) Sukias de Somal, *Quadro della storia lett. di Armenia*, p. 12.

(2) *Hist. de la séparation relig. des Arm. et des Géorgiens*; en arm.; Ms. de la Bibl. impériale de Paris, suppl. arm., n° 47, p. 68, 69, 93, 94.

(1) Cf. plus haut, p. 63 et suiv.

(2) Cf. plus haut, p. 99 et suiv.

(3) Le P. Karékin, *Hist. de la litt. arm.*, p. 124 et suiv.

ZÉNOB DE GLAG,

ÈVÈQUE SYRIEN.

HISTOIRE DE DARON.

*Première lettre de saint Grégoire [l'Illuminateur]
à Léonce, à Césarée (1).*

« Au Seigneur trois fois béni, honoré d'en haut et vénéré par les hommes; au divin et saint pontife Léonce, archevêque de la grande, célèbre et magnifique ville de Césarée, cette première lettre de la faiblesse de notre intelligence est adressée en reconnaissance de la sainte consécration que vous nous avez donnée (2), avec notre salut et piété, à votre gloire et à l'univers entier.

« Nous rendons d'éclatantes actions de grâces à Dieu qui, dans sa sollicitude paternelle, a manifesté sa miséricorde au genre humain, en lui envoyant son Fils unique, qui a convoqué toutes les nations dans la Cité céleste, par la prédication apostolique. Ce bienfait a été, pour ce pays, la cause d'une gloire immense, car deux apôtres sont venus ici, dans cette contrée qui leur avait été désignée, conduits par la grâce et obéissant à l'ordre du Saint-Esprit (3). Quoique, de leur temps, le pays eût repoussé la vérité, cependant la miséricorde divine a eu pitié de notre misère, c'est pourquoi l'Esprit-Saint a opéré de nos jours des miracles que vous avez appris par le récit que nous vous en avons fait. En outre, nous offrons par votre intermédiaire à Dieu d'autres actions de grâces, et à vous particulièrement l'expression de notre gratitude, pour avoir donné à la terre d'Arménie le trésor de vie, le médiateur entre Dieu et les hommes, les reliques de saint Jean-Baptiste (Meguerditch). L'Arménie se réjouit de leur arrivée, avec la même allégresse qu'autrefois le Jourdain de la venue du Christ.

(1) En Cappadoce.

(2) Cf. plus haut, Agathange, *Hist. de Tiridate*, p. 170 et suiv., ch. cxii et suiv.

(3) Il est fait allusion dans ce passage à la prédication des saints Barthélemy et Thaddée. — Cf. plus haut, Léroubna, p. 325 et 330.

Nous vous faisons savoir, de source certaine, que, de même que par la descente du Christ dans l'eau, la mort a été anéantie; ainsi, lorsqu'arrivèrent ici [les reliques du saint], les portes de l'enfer furent brisées. En effet, il y a en Arménie, dans la province appelée Quatrième-Arménie, située aux frontières de la Troisième, dans la chaîne de montagnes du Taurus, [un territoire] d'où un rameau, se détachant, se prolonge jusqu'aux portes de Pahl (Bahlav) en Perse (1). Autour s'étend le domaine des Mamigoniens (2), qui est riche en sites agréables et abondamment planté d'arbres pour tous les besoins. C'est dans ce pays que la mort habitait comme dans une caverne, dans deux endroits différents.

« La mort s'était même si solidement établie dans l'un de ces endroits que, suivant une révélation du Saint-Esprit, ce lieu était réellement l'entrée de l'enfer. Les Indiens et les Perses l'appellent les Neuf-Sources (Innagnian) (3). Les habitants tenaient en grande vénération l'idole de Kisané et son frère Témèdre (4); aussi Satan y avait-il fixé solidement sa résidence. Nous avons renversé l'idole de Satan, et déposé dans une chapelle élevée sur ce lieu même les reliques du saint Précurseur (Garabed) Jean et celles du martyr Athénogène (Athanakinès) (5). Ainsi la mort a été détruite avec sa puissance, et actuellement Dieu y est honoré et adoré.

« Dans ce lieu des Neuf-Sources, j'ai laissé deux hommes vivant [en Dieu], Antoine (Andon) et Gronitès, dont ton amitié a gratifié le pays d'Ar-

(1) Cf. plus haut, p. 23, note 1.

(2) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 81, 85, et surtout Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, p. 23 et suiv.

(3) Indjidji, *Arm. anc.*, p. 99. — Cf. plus haut, p. 174, note 2.

(4) Emin, *Recherches sur le paganisme arm.*, p. 29 de la trad. française.

(5) Cf. Agathange, p. 174, § 142 et notes 1 et 2.

ménie, qui ont livré leurs corps vivants pour être crucifiés avec le Christ, pour la rédemption de l'âme de ceux qui sont en vie; et je les considère comme une perle d'un prix inestimable qui me serait donnée. Confiant dans l'affection et la tendresse que tu as pour nous, je te supplie de m'offrir une autre personne en présent, car, si la moisson est abondante, les ouvriers sont en petit nombre. Je te conjure donc d'envoyer des ouvriers pour faire cette moisson. L'un des moissonneurs que nous désirons est Éléazar, l'autre, le frère de Jacques le Syrien que j'ai emmené avec moi et consacré évêque de la maison des Mamigoniens. Fais-le donc partir avec d'autres ouvriers et particulièrement avec Timothée (Dimothéos) évêque d'Akten, dont tu vantais toi-même les connaissances littéraires; il serait certainement d'un très-grand secours pour notre pays, étant aidé de tes prières et de tes conseils.

« Tu es un exemple par tes pénitences continues, tu es le précepteur de beaucoup de gens; par la grâce de Dieu, tu vivras avec l'aide de nos prières, pour un grand nombre d'individus, dans le Seigneur. Amen! »

Seconde lettre. Réponse à saint Grégoire, de la part de l'archevêque de Césarée, écrite à l'époque de sa mort.

« Au bienheureux et divin seigneur, [mon] frère.

« Nous avons reçu ta sainte et gracieuse lettre qui nous a rempli de la joie la plus parfaite, au milieu de nos tribulations. Par suite de la tristesse qui nous est survenue, nous étions dans l'affliction, mais ta lettre de remerciements a secoué notre paresse. Après l'avoir lue, j'ai rendu grâce à Dieu de ce que, comme tu l'écris, il n'a pas rejeté les nations du Nord, qui, privées pendant longtemps de la vérité, regardaient comme des dieux les auteurs de leurs égarements, selon qu'ils l'avaient appris de Satan, l'ennemi de la vérité; car, marchant dans les ténèbres, elles étaient exclues de la connaissance de Dieu. Mais c'est à elles que s'appliquent ces paroles du prophète : « Le peuple qui est assis dans les ténèbres a vu la grande lumière de la connaissance de Dieu. » Quoique le Soleil de Justice (Jésus-Christ) eût brillé depuis longtemps déjà sur les créatures, tes peuples marchaient en tâtonnant à la lumière du jour, comme en pleine nuit. C'est pourquoi Dieu a jeté naguère un regard sur eux et il est descendu pour les délivrer du Pharaon incorporel. En effet, par les tour-

ments que tu as endurés, tu es devenu supérieur à Moïse, puisque tu n'as pas épargné ton corps, jusqu'à ce que tu les aies délivrés et conduits au désert de Sinai, inaccessible aux bêtes fauves et d'où étaient bannis les douleurs et les plaintes.

« Ainsi donc, puisque par toi le Soleil de Justice, le Christ, a brillé sur eux, et que tu as été choisi pour remplacer les saints apôtres, Barthélemy et Thaddée (1), qui avaient été élus [les premiers], souviens-toi de leurs travaux et suis toujours leurs traces. Au reste, il n'y a pas de raison pour cela, car le Seigneur qui les a donnés pour édifier et non pour détruire, a voulu que toi, nouveau précurseur, tu ne fasses que commencer à entrer dans ton pays d'Arménie. Inscris aussi mon nom dans ton livre; mentionne-le, pour que je reçoive une part de bénédiction après toi.

« Voici un bon conseil que je te donne : à l'endroit des Neuf-Sources, qu'on dit fertile en excellents fruits, construis une habitation pour des moines (2); tu les institueras sur le modèle des religieux de ce pays que tu as vus dans notre diocèse, et tu apprendras du bienheureux Antoine les règles de la vie monastique, car il n'est inférieur en rien au premier [Antoine]. Je pense que cela te sera utile, car j'ai persuadé à Épiphane, disciple du bienheureux Antoine, d'aller aux Neuf-Sources (3). Il emmène avec lui quarante personnes vertueuses, pénitents couverts de cilices, de mœurs irréprochables, et morts pour le monde. Quand tu les auras reçus, tu établiras Épiphane comme leur supérieur et celui des autres frères. Puis rédige un règlement perpétuel, afin que personne, dans les bourgs ou dans les villages, à l'exemple de ceux d'Alexandrie, ne se construise chacun un temple au Seigneur et ne se crée une maison à part. Tu rassembleras dans le même endroit cent personnes, tu leur assigneras de grands bourgs et de grands villages, pour subvenir aux besoins du couvent, afin que les moines vaquent uniquement à la prière et à la pénitence.

« Recommande aussi aux princes du pays d'orner les églises, d'aimer les pauvres et les moines, et de vivre dans la crainte de Dieu. Ne construis pas les bâtiments de la chapelle pour servir d'habitation à tes moines, mais établis-y des prêtres et un chorévêque, assigne-lui des vil-

(1) Cf. plus haut, Léroubna, p. 325, 330.

(2) Cf. plus haut, Agathange, 176, § 143.

(3) Cf. plus bas, Jean Mamigonien, *Contin. de l'hist. de Daron*, ch. 1. — Épiphane succéda à Zénob de Glag comme abbé du monastère d'Innagnian.

lages et élèves-y des hôpitaux pour les pauvres, afin que ceux qui iront y chercher leur guérison ne murmurent pas comme autrefois ceux qui portaient des offrandes et qu'on laissait dormir à la porte du tabernacle (1). Accomplis tout cela comme je viens de te le dire.

« En ce qui concerne les évêques Timothée et Éléazar que tu m'as demandés avec insistance, ils étaient déjà partis avant que tu eusses renversé les autels des idoles et que tu nous eusses répondu. Éléazar a quitté en fugitif son siège, à cause des intrigues des hérétiques, qui se sont soulevés contre lui et l'ont banni sur le territoire des Grecs (Romains). Quant à Timothée, j'ai appris qu'il était allé à Jérusalem, au sujet de la traduction grecque de l'Évangile. Et moi, subissant les épreuves douloureuses de la mort, j'ignore encore combien de temps se prolongera mon existence; c'est pourquoi je diffère de leur écrire. Mais toi, adresse-leur des lettres pour leur faire connaître les hommes que tu as avec toi et les charmes de vos contrées. Surtout, fais-leur l'histoire exacte de la guerre que vous avez eu à soutenir contre les prêtres [idolâtres], quand vous vous êtes séparés de nous (2). Tu leur indiqueras aussi par un écrit secret les endroits où tu as déposé les reliques, afin que, l'apprenant, ils ne se refusent pas à y croire, pensant qu'elles n'ont pas encore été découvertes.

« Si, après cela, ils désirent savoir l'état de notre santé, [dis-leur que] nous sommes dans l'attente de la mort et de la fin de notre existence. L'homme extérieur, en vérité, se décompose en nous, mais l'homme intérieur commence à reprendre une vie nouvelle. Que le Seigneur Dieu vous accorde ce qui nous manque à nous-même, pour que vous puissiez conduire le troupeau qui vous a été confié au bercail spirituel de la Sion céleste, et que, par là et par tes prières, le Christ étende sa miséricorde sur notre propre troupeau, et qu'enfin, quand le pasteur paraîtra, nous recevions, nous aussi, la récompense des premiers ouvriers. Salut dans le Seigneur! »

Lorsque les messagers retournèrent vers saint Grégoire, ils ne le trouvèrent plus à Daron. Continuant leur route, ils traversèrent le canton de Haschdiank (3), et [arrivèrent] dans la province d'Ararat, à la ville de Vagharschabad. Là, montrant cette lettre, ils la lurent au peuple, et après qu'on en eut pris connaissance, tous, y compris

le roi [Tiridate], furent saisis d'une profonde tristesse, principalement à cause des persécutions endurées par Éléazar et de son éloignement du pays.

Saint Grégoire, de concert avec le roi et les quatre princes investis de la garde des frontières (kaheretz ichkhank), écrivit à Éléazar, évêque de Nystra, et à Timothée, évêque d'Akten, la lettre suivante :

« Au seigneur [Éléazar], aux frères bien-aimés, aux ouvriers éloignés à cause de la parole de vie, nous offrons le salut dans le Seigneur, avec Tiridate et tous les princes.

« Celui qui entreprend de travailler à l'œuvre du Seigneur doit être persécuté, parce que sa prédication n'est pas accueillie par tout le monde. C'est pour cela, comme nous l'apprenons aujourd'hui à votre sujet, que vous avez quitté votre résidence et pris la résolution d'abandonner vos amis et votre diocèse, sans songer à votre exil. Suivant votre résolution, vous êtes partis sans savoir où vous alliez. C'est pourquoi nous vous félicitons à cause de votre émigration, mais nous croyons votre sagesse en défaut. En effet, puisque vous saviez que le roi [d'Arménie] est rempli de foi chrétienne et que le culte de Dieu est en honneur dans le pays, pourquoi vous êtes-vous enfuis dans des lieux étrangers et lointains, sachant surtout que dans tous les cantons il y a besoin d'un évêque et de prêtres? Plusieurs se sont, il est vrai, réunis ici de différents côtés; mais qu'est-ce que leur petit nombre comparé aux six cent vingt cantons de l'Arménie? C'est à peine si, dans chacun, il se trouve un prêtre ou deux. Les jeunes gens du pays sont encore des écoliers, et aucun d'eux n'est en état de recevoir les ordres sacrés. Et vous, avec tant de prêtres que vous emmenez, vous vous êtes aventurés dans un long et lointain voyage, et vous ne pensez pas à revenir dans ce pays qui est le vôtre.

« Nous vous conjurons donc de ne pas nous abandonner, de prendre courage, et de vous hâter de revenir avec les messagers que nous vous avons envoyés. Si vous venez, nous vous offrirons les contrées d'Égéghiatz et de Hark. Quel que soit l'endroit que vous choisirez pour résidence, il sera à vous et à vos successeurs après vous, aussi longtemps que nous vivrons, vous et nous. Si le territoire des Mamigoniens vous convient et vous plaît, comme tu l'as manifesté autrefois, en me demandant les Neuf-Sources, — comme c'est là que j'ai consacré ton frère [Zénob] évêque, et que, grâce à ses instantes prières, j'ai changé le nom

(1) *I Reg.*, 2, v. 22.

(2) Cf. plus haut, Agathange, p. 174, ch. cxv et suiv.

(3) *Indjidji, Géogr. anc.*, p. 43.

de cette localité en son propre surnom [de Glag]; il a tellement de zèle pour le service du saint Précurseur, qu'il a construit en pierre et en ciment tous les bâtiments du couvent; et il ne me paraît pas disposé à le céder à qui que ce soit avant sa mort; — il ne nous convient pas de le lui ôter, car il a travaillé seul et achevé lui-même l'église, dont je n'avais fait que jeter les fondements. Cependant, s'il cède de lui-même, j'y ajouterai de nouveaux villages. Dans le cas contraire, choisis dans le pays tout ce qui te conviendra. Le lieu qui te plaira le mieux est à toi, et vous ne trouverez rien de notre part qui soit au-dessous de nos paroles. Salut dans le Seigneur ! »

Envoi de la lettre.

Les messagers, venus de Césarée, prirent la lettre, la portèrent à Édesse (Ourrha), puis à Césarée (1), où ils ne trouvèrent point [Éléazar]. De là ils passèrent à Jérusalem où ils ne le rencontrèrent pas non plus, et ils apprirent, dans cette ville, que tous les deux étaient partis pour le pays des Grecs (pour Rome). Arrivés dans ce pays, Éléazar était retourné dans la Mésopotamie syrienne, pour la traduction des Douze Prophètes. Victor (Pekdor), Anastase et Caius, évêques d'Égypte (?) (2), ayant vu la lettre, furent remplis d'une vive allégresse, parce qu'ils voyageaient aussi sur toutes les routes à la recherche d'Éléazar.

Ils écrivirent aussitôt une autre lettre semblable et l'envoyèrent à Timothée à Corinthe, en l'appelant ainsi que le diacre Akhigos, personnage très-instruit, et eux-mêmes prirent le chemin de la Mésopotamie. N'ayant pas rencontré Éléazar [dans ce pays], ils retournèrent à Jérusalem, d'abord dans l'espoir de l'y trouver, et enfin, pour faire une enquête sur la secte de Ménandre (3); car, à cette époque, il existait encore beaucoup de gens infectés de son venin. Quand ils furent arrivés [dans cette ville], ils ne trouvèrent point Éléazar. En ce temps-là, mourut le patriarche de Jérusalem (4). Les fidèles choisirent Caius pour le remplacer et le consacrèrent ar-

(1) En Syrie.

(2) Il faut lire « de Syrie », car tous les évêques dont il s'agit ici occupaient des évêchés en Syrie.

(3) Ménandre était chef d'une secte gnostique et se disait envoyé de Dieu, afin de faire connaître un bain magique qui rendait les hommes invulnérables par les mauvais Éons. — Cf. Fleury, *Hist. ecclés.*, t. I, p. 276 et suiv.

(4) Quelques pages plus loin, ZénoB donne le nom de ce patriarche qui s'appelait Symmaque. — Cf. p. 341.

chevêque de Jérusalem. Quant à Victor et à Anastase, ils retournèrent à Césarée. Cependant Éléazar, en revenant [du pays des Romains], rencontra en chemin saint Grégoire et Tiridate; ivre de joie, il retourna avec eux à Rome. Après un assez long séjour dans cette ville, saint Grégoire demanda une partie des reliques des saints Apôtres, la main gauche d'André l'apôtre et celle de l'évangéliste Luc. Les ayant obtenues, ils s'en retournèrent remplis de joie en Arménie. Tiridate rentra dans son royaume, dans sa ville de l'Ararat (1).

Saint Grégoire resta quelque temps à Daron, ayant avec lui les reliques des saints Apôtres, et demeura vingt-cinq jours dans le couvent de Glag, au lieu des Neuf-Sources et de l'idole Kisané, où reposaient les reliques du saint Précurseur. Il envoya les princes de la maison des Marnigoniens à la recherche d'un lieu convenable dans les montagnes. Ceux-ci cherchèrent durant plusieurs jours et retournèrent sans avoir découvert aucun endroit commode dans tous les cantons. Alors saint Grégoire recommanda à ses prêtres de faire des prières le soir; lui-même, étant entré dans l'église, étendit les bras devant les reliques des saints Apôtres et sur le tombeau du saint Précurseur, et adressa à Dieu cette prière :

« Seigneur, Dieu tout-puissant et miséricordieux, qui commandes la justice et fais la charité, qui t'es souvenu du genre humain oublié de tes miséricordes, qui ne t'es pas irrité pour toujours contre lui et ne l'as pas complètement abandonné, tu m'as ordonné dans le sacerdoce que je remplis, et tu nous as donné le temps de payer la dette de nos premiers pères qui ont résisté à la prédication du saint Évangile. Tombés sous l'empire de la mort, du péché et de l'abîme de la corruption, la mort, en s'emparant d'eux, les a tous enveloppés dans la malédiction et les a rendus dignes du séjour de l'enfer, et le malin (Satan) les a engagés à persister dans le néant de l'erreur, comme si c'était la vérité. Mais tu nous as accordé la grâce de connaître ton nom et de devenir les héritiers de ton royaume céleste, en compagnie de tes saints apôtres. Tu as fait la paix avec ceux qui sont éloignés et ceux qui sont proches, par la venue de ton Fils unique et par la prédication des saints Apôtres, qui se sont partagé le monde entier pour y propager l'Évangile. Plus qu'ailleurs, tu as accompli dans ce pays les desseins de ta miséricorde par l'interné-

(1) Cf. plus haut, Agathange, p. 189, § 168.

diaire du saint Précurseur qui s'est réservé, par [la présence] de son corps, toute cette contrée. En outre, ta miséricorde a daigné habiter dans ce temple, dont ta providence m'a fait la grâce de jeter ici-même les fondements, et dans lequel la base de notre foi demeurera solidement établie et inébranlable jusqu'au dernier jour, quand, Seigneur, tu viendras le renouveler [sous une forme] incorruptible. C'est lui qui est l'intermédiaire entre les ténèbres et la vérité, et il sera assis à la droite de ton Fils unique, dans une gloire innarrable. Toi, Seigneur des armées, regarde du haut du ciel, ton éternelle demeure, et désigne-moi un lieu pour y faire reposer les reliques de tes saints Apôtres, dans cette terre, pour [célébrer] les louanges de ta toute-puissance, l'honneur de ta divinité et la gloire de la très-sainte Trinité. »

Lorsque saint Grégoire eut achevé de prier, un ange du Seigneur lui apparut et lui dit : « Lève-toi, va au pied de la montagne du Taurus, je te montrerai le lieu que le Seigneur a choisi pour servir de demeure aux saints. » Grégoire, le cœur rempli de joie, partit et emporta les reliques des saints Apôtres, et il se rendit dans le lieu qui lui avait été indiqué par l'ange du Seigneur. Là, ayant prié, il fit préparer des matériaux pour la construction d'une chapelle et y déposa les reliques des saints Apôtres qu'il avait apportées avec lui. Il établit en ce lieu douze serviteurs de l'Église, et le donna à Éléazar, d'où lui est venu le nom de « monastère d'Éléazar » (1). Saint Grégoire célébra une grande fête dans cet endroit, le jour même où les restes des saints y furent déposés, en présence d'une multitude de peuple. On y opérait de nombreuses guérisons.

En ce temps-là, Victor et Anastase, ayant rencontré à Constantinople (Pouzantia) plusieurs personnes d'Aschdischad de Daron, qui étaient venues dans cette ville, celles-ci leur racontèrent l'histoire de la première guerre soutenue par saint Grégoire à son retour à Daron, comment il avait été attaqué avec les siens par les prêtres païens, habitant le bourg de Kisané, ainsi que la deuxième guerre qui eut lieu entre Tiridate et le prince du Nord. En apprenant ces événements, les Grecs furent émerveillés de la bravoure du roi d'Arménie, et, en écoutant ce récit, Victor,

Anastase, Aquila et Marcel furent dans l'admiration. S'étant donc arrêtés quelques jours à Constantinople, ils adressèrent à saint Grégoire une lettre en ces termes :

« Au saint, divin et glorieux patriarche de la noble Arménie, salut dans le Seigneur !

« Saint patriarche, nous avons lu, dans la ville des Romains (1), avec des sentiments de parfaite amitié et d'affection spirituelle, la lettre écrite par ta main vénérable. Dans l'excès de notre joie, nous avons rendu grâce à Dieu et nous avons été sur le point de suivre tes envoyés; mais nous avons été retenus par l'absence d'Éléazar qui voyageait en Mésopotamie. Étant revenus du pays des Romains [dans cette contrée], nous ne le rencontrâmes point. Alors nous nous rendîmes à cause de lui et des Lieux-Saints de Jérusalem auprès de saint Symmaque. Celui-ci étant mort, les fidèles, inspirés par la providence divine, consacrèrent à sa place Caius comme patriarche de Jérusalem. En ce moment, nous sommes à Constantinople, parce que l'évêque d'Akten est allé en Égypte (2) et essaye d'apaiser ceux qui nous ont exilés. Voici ce qu'il nous écrit : « Les habitants d'Akten ont remis leur ville entre mes mains, mais ceux de Nystra ont refusé de me recevoir. Demeurez donc à Constantinople, pendant que j'irai dans une autre ville. Voilà pourquoi nous différâmes notre départ; car ton pays est loin, et notre mauvaise santé et les voyages nous ont rendus impotents. Victor souffre considérablement de la chaleur, et le bienheureux Marcel a la vue très-affaiblie.

« Nous te conjurons donc, bienheureux ouvrier de Dieu, de donner l'ordre à l'un de tes prêtres de nous envoyer par écrit le récit de votre voyage, de votre arrivée dans tout le pays d'Arménie, de la première guerre que vous avez eu à soutenir de la part des prêtres païens du pays, celui de votre second retour en revenant de Rome, et de la guerre suscitée par les peuples du Nord. En ce qui concerne les reliques que tu as apportées avec toi, fais-nous connaître où tu les as déposées et quels prêtres tu y as laissés pour les garder; si l'endroit en est connu de quelqu'un, comme plusieurs le prétendent, ou s'il ne l'est pas; où tu as laissé Gronitès et Antoine, de la sainteté desquels se glorifient leurs églises; ce qu'est devenu Épiphane leur disciple; enfin où sont Éléazar et Zénob [de Glag]. Nous te supplions de nous écrire toutes ces choses fidèlement, afin que, quand nous irons trouver l'évêque Timothée, nous puis-

(1) Ce couvent, aussi appelé « monastère des Saints-Apôtres », est situé dans le voisinage de Mousch, dans le Kurdistan oriental (Indjidji, *Arm. mod.*, p. 188-189). — Cf. aussi Vartan, *Géogr.*, dans Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, p. 430-431.

(1) Constantinople.

(2) Il faut lire : « sur les frontières d'Égypte. »

sions l'en instruire, lui et les siens, par écrit. Tout ceci est important pour nous, ne tarde donc pas. Que la grâce du Saint-Esprit demeure sur ceux qui croient [en Dieu !].»

Lorsque saint Grégoire eut pris connaissance de cette lettre, il ordonna à Zénob le Syrien de rédiger par écrit le récit exact de la première et de la seconde guerre, de faire connaître l'endroit exact où avaient été déposées les reliques, comment vivaient Antoine et Grinitès, et où ils étaient. Quant à la description des vallées et de la montagne et aux hommes qui avaient provoqué cette guerre, pour ne pas vouloir renverser les idoles, « tu écriras, » dit-il, « ce qui les concerne, en indiquant chaque chose en détail, et tu en enverras le récit. » Zénob demanda à commencer son histoire à la mort de Chosroès [1er le Grand] (Khosrov), et de narrer, à partir de ce moment, tous les faits par ordre chronologique. Grégoire n'y consentit pas, prétendant que ce qu'il avait indiqué suffisait. « Il ne convient pas, dit-il, d'écrire une aussi longue histoire dans une lettre adressée à des Syriens et de faire mention des Arméniens. Envoie-leur seulement [le récit de] ce qu'ils ont demandé. » Zénob obéit et se contenta d'écrire aux évêques syriens le récit des événements accomplis sur leurs frontières.

Réponse de Zénob [de Glag] faisant connaître l'origine de cette histoire.

« Au Seigneur [Victor], aux chers et bienheureux évêques, salut dans le Seigneur, et profonde amitié de la part de Zénob, indigne serviteur de votre sainteté et de celle des Arméniens.

« Lorsque la lettre écrite par votre main vénérable eut été lue devant le saint archevêque Grégoire, nous avons rendu grâce à Dieu avec une joie inexprimable, de ce qu'il a fait cesser les persécutions dans vos contrées. Sur-le-champ, il donna l'ordre d'écrire et de répondre à chacune de vos questions. Quelques-uns voulaient empêcher qu'on ne vous répondit, à cause de votre départ, mais il n'en a pas tenu compte, et il a oublié tout son ressentiment pour ne se souvenir que de vos explications.

« Ne méprisez pas ce récit, soit à cause de sa brièveté, soit parce qu'Agathange ne mentionne pas les faits qui y sont relatés; la cause est que j'ai écrit avant lui (1). Si je n'ai pas raconté l'his-

toire des rois, c'est parce que saint Grégoire m'a prescrit de n'écrire rien de plus que ce que vous avez demandé, et qu'il a cru raisonnable de laisser de côté ce qui concernait les vaillants rois arsacides de la maison d'Arménie, pour vous adresser simplement une lettre de réponse, lettre que saint Grégoire a intitulée lui-même « Histoire des Syriens ». Je prendrai donc votre demande pour point de départ de cette histoire.»

Réponse de Zénob le Syrien, évêque, contenant l'histoire de la localité nommée les Neuf-Sources (Innagnian) et de la guerre suscitée par Artzan.

Pendant le cours de son règne, Chosroès [1er], fils de Vagharsch (1), voulut venger la mort d'Artaban (Ardévan), son frère (2). La guerre ayant éclaté entre les deux rois, celui d'Arménie et celui de Perse, le combat s'engagea avec fureur, et le roi d'Arménie triompha. Pendant dix ans, il dévasta le territoire perse qu'il s'efforçait de ruiner, en portant partout l'extermination et l'esclavage. Le roi des Djen (3) intervint, mais il ne put faire cesser son ressentiment et l'amener à faire la paix. Chosroès vengea, par la famine et le glaive, la mort de son frère, mis à mort par le roi de Perse (4). Sur ces entrefaites, un homme du nom d'Anag, de la famille même des Arsacides (5), proposa au roi d'aller tuer Chosroès, à la condition qu'on lui donnerait comme récompense Pahl (Bahlav) de Parthie (Bardav). Le roi ayant accueilli cette proposition, le Parthe ne recula point devant le meurtre de Chosroès. Il partit donc en emmenant avec lui son frère, sa femme et ses enfants, et alla trouver Chosroès, en simulant l'amitié et feignant d'être exilé (6). A la fin de la seconde année [de son séjour en Arménie], le roi manifesta le projet de faire une expédition en Perse. Un jour qu'ils étaient à la chasse, Anag prit à part Chosroès, comme s'il eût eu un secret à lui communiquer; puis, levant tout à coup sur lui son épée, il étendit le roi mort à terre.

(1) Cf. plus haut, Agathange, p. 114.

(2) Cf. plus haut, Agathange, p. 114.

(3) Cf. sur le pays des Djen ou Djénastan Vartan, *Géogr.* publ. par Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, p. 436-437.

(4) Cf. plus haut, Agathange, p. 115 et suiv. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 72-73.

(5) La race des Arsacides d'Arménie se divisait en trois branches (cf. plus haut, p. 114, note). Anag appartenait à la branche de Sourén-Pahlav, qui avait émigré en Perse et s'était soumise à Ardschir. (Moïse de Khorène, liv. II, ch. 71 et 74.)

(6) Cf. plus haut, Agathange, p. 117 et suiv., ch. II, § 12 et suiv.

(1) Ce passage est évidemment une interpolation que le traducteur ou le continuateur de Zénob de Glag, Jean Mamigonien, aura ajoutée au texte primitif, pour donner plus de poids au récit de son devancier.

Anag et les siens périrent submergés dans les flots, avant d'avoir pu gagner la Parthie. Quant au roi de Perse, il érigea en fête le jour de la mort de Chosroès, et donna Pahl aux membres de la famille d'Anag qui avaient survécu.

Anag, en arrivant de Perse, était venu dans le canton d'Ardaz (1) et s'était arrêté auprès du tombeau du saint apôtre Thaddée; c'est là, à ce que l'on raconte, que fut conçu saint Grégoire [l'Illuminateur], qui compléa l'œuvre de Thaddée. Pendant que Chosroès était en paix [avec la Perse], un homme nommé Pourtar, d'une famille distinguée de la Perse, étant parti à la suite d'Anag, était venu jusqu'à Ardaz, d'où il avait émigré en Cappadoce (Kamir). Étant venu à Césarée, il s'était allié à une famille chrétienne, en épousant une femme appelée Sophie, sœur d'un riche habitant du nom d'Euthale. Pourtar habitait depuis un an cette ville, quand il emmena sa femme, et reprit le chemin de la Perse. Euthale, qui le poursuivait, le rejoignit dans la province d'Ararat. Ils s'étaient arrêtés dans la ville de Vagharschabad, et Sophie avait été prise pour nourrice du jeune Grégoire. En sa qualité de gouvernante, elle éleva notre Illuminateur (2).

Après avoir été frappé mortellement par Anag, Chosroès, qui respirait encore, prescrivit de passer au fil de l'épée la famille tout entière de l'assassin. Pourtar, en apprenant l'ordre royal, entra précipitamment chez Okohi, femme d'Anag, enleva Grégoire de ses bras et le donna à sa femme Sophie. Son frère Sourèn fut transporté à la porte des Perses par ses gouvernantes, et il fut élevé auprès de sa tante (sœur de son père), femme de Djévanschir (3), roi des Hephthalites. Devenu grand, il passa sur le territoire des Djen, après la mort de Khosrovouhi, et y resta dix ans; après quoi, il régna sur le pays pendant dix-neuf ans (4). Plusieurs [auteurs] prétendent que le frère de Grégoire est surnommé « le sage » (zkon) et l'appellent Jacques (5), mais c'est une erreur. Jacques était neveu (fils de la sœur) du père de saint Grégoire, et le nom de sa mère était Khos-

rovouhi. Quand celle-ci fut morte, et que Diran son père eut perdu la couronne avec la vie dans un combat, de la main de Rekès roi des Lephni (1), Jacques, avec sa sœur Asguetné, continua à résider dans le même endroit. Au bout d'un certain temps, son neveu (fils de sa sœur) s'en alla dans le pays des Goths (Keth) et y devint roi. Plus tard, Tiridate, étant chez les Grecs, s'empara de sa personne, car c'est lui qui fit la guerre contre Dioclétien, roi des Grecs, ainsi que le raconte Agathange (2). Si tu veux connaître exactement toutes ces choses, ô bienheureux Victor, lis l'histoire du royaume des Hephthalites, écrite en grec, ou [celle qui] traite du royaume des Djen, que tu trouveras à Édesse, dans l'historien Bardesane (Part).

Pourtart, ayant pris sa femme et le jeune Grégoire, s'en retourna à la suite d'Euthale, son beau-père, dans la province de Cappadoce. Il envoya l'enfant à l'école et le fit instruire dans la littérature et les langues syriaque et grecque. Grégoire s'instruisait en même temps dans la piété. Lorsqu'il eut atteint l'âge de douze ans, un homme pieux, nommé David, lui donna en mariage sa fille Marie. Devenue mère de deux enfants, dont l'aîné se nommait Verthanès, et le plus jeune Rhesdaguès, [Marie] entra dans un couvent de femmes, et son plus jeune fils suivit un moine nommé Nicomaque (Niguimakos); l'aîné demeura avec son gouverneur et se maria dans la suite (3).

Cependant leur père [Grégoire] se rendit auprès de Tiridate, pour payer la dette de son père; il y resta jusqu'à ce que [Tiridate] eût remplacé le sien sur le trône. Comme il refusait de sacrifier aux idoles, le roi le livra à d'effroyables tourments. Enfin, ayant appris de la sœur du beau-père de Grégoire qu'il était fils d'Anag, l'assassin de son père Chosroès, Tiridate le fit jeter dans une caverne profonde et l'y retint pendant quinze ans. Au bout de ce temps, l'Arménie tout entière fut possédée par des démons, et le roi lui-même alla vivre en compagnie des sangliers (4). Par l'ordre de Dieu, ses satrapes allèrent chercher [Grégoire] et le ramenèrent. Tiridate, étant revenu, les réunit autour de lui, les garda cinq jours en sa présence, sans manger, et écoutait l'enseignement que prêchait le saint. Ce fut le

(1) Vartan, dans sa Géographie (Saint-Martin, *Mém.* t. II, p. 422-423), appelle ce pays Magou. — Cf. aussi Indjidji, *Arm. anc.*, p. 201.

(2) Moïse de Khorène, liv. II, ch. 80.

(3) Selon Oukhtannès d'Édesse (*Hist. de la séparation des Arm. et des Géorg.*, ms. de la *Bibl. imp.* p. 68.), Khosrovouhi, sœur d'Anag, était femme de Diran, fils de Djévanschir.

(4) Cf. Agathange, p. 121, ch. III, et note 2.

(5) Cf. plus haut, p. 218 et suiv., ce que dit Faustus de Byzance, de saint Jacques de Nisibe, l'un des pères de l'Église d'Arménie.

(1) Il s'agit ici de Hratché ou Hertché, qualifié de roi des Goths, par Agathange. (Cf. plus haut, p. 123, § 18.)

(2) Cf. plus haut, p. 124-125. § 20, et note 1 de la p. 125.

(3) Cf. Moïse de Khorène, liv. II, ch. 80.

(4) Cf. plus haut, Agathange, p. 125 et suiv.

premier jeûne institué à l'époque de Grégoire. Sylvestre l'adopta à Rome, et il fut observé par Constantin lui-même et par toutes les villes d'Égypte; nous l'appelons « préliminaire » (aradchavorkh).

Lorsque les jours de leur jeûne furent achevés, l'apparence immonde d'un sanglier qu'avait pris Tiridate s'évanouit, et les soldats qui étaient possédés par les démons furent guéris (1).

Alors [Grégoire], commençant sa mission, leur enseigna à élever des temples au Seigneur, et leur dit : « Il faut faire venir des prêtres pour vous diriger. » Mais un ange du Seigneur leur persuada de le prendre lui-même pour pasteur (2). [Tiridate] sanctionna leur choix, lui donna des princes et des soldats en grand nombre et l'envoya avec cette escorte en Cappadoce, à Césarée, pour y être consacré par le saint archevêque Léonce (3). Étant donc partis de Vagharschabad, ils traversèrent le canton de Pasen (4) et arrivèrent au village d'Érez, dans le canton d'Égégghiatz, non loin des idoles qui furent détruites par saint Grégoire (5). Ensuite ils se rendirent à Césarée. Là il fut sacré par l'illustre archevêque Léonce, avec de grands honneurs. [Léonce] le traita avec distinction (6) et lui fit présent des reliques du saint Précurseur Jean et du martyr Athénogène (Athakinés).

Qui donc avait apporté à Césarée les reliques du Précurseur? Ce fut Jean l'Évangéliste qui, étant dans l'île de Patmos, vint à Éphèse et passa ensuite à Jérusalem, où, par un effet de la providence divine, il découvrit son tombeau. Jean enleva pendant la nuit le saint corps du Précurseur, et le donna à l'évêque Polycarpe son disciple, pour le transporter à Éphèse, dans l'église qu'il avait lui-même élevée sous l'invocation de la Sainte-Mère de Dieu. Après la mort de l'Évangéliste, les saintes reliques du Précurseur restèrent à Éphèse jusqu'au temps de l'empereur (roi) [Trajan] Déce. Sous le règne de ce dernier, siégeait à Éphèse un disciple d'Agtnus (7), Firmilien (Pharmélos), qui, ayant été banni de cette ville, vint à Césarée, emportant les reliques entières du saint Précurseur, à l'exception du chef.

(1) Cf. plus haut, Agathange, p. 154 et suiv., § 109 et suiv.

(2) Cf. plus haut, Agathange, p. 170, § 136.

(3) Cf. plus haut, Agathange, p. 170 et suiv., ch. cxii.

(4) Cf. plus haut, p. 45, note 1.

(5) Cf. plus haut, Agathange, p. 167, § 133.

(6) Cf. plus haut, Agathange, p. 171 et suiv., ch. cxiii, § 139.

(7) Il s'agit d'Origène qui fut le maître de Firmilien. (Moïse de Khorène, II, 75. — *Vies des Saints*, 11 août.)

Il les déposa dans une étoffe de lin immaculée, non secrètement, mais en face de tous, et elles demeurèrent dans le même endroit jusqu'au règne de Dioclétien.

Lorsque saint Grégoire alla trouver Léonce, archevêque de Césarée, pour être sacré par lui, il lui demanda, à plusieurs reprises, [de lui donner] des reliques du saint Précurseur. [Léonce] résista jusqu'au moment où il reçut l'ordre du Seigneur, pendant la dernière nuit, de les partager et de lui en remettre la moitié. Le lendemain, des lattes très-sérieuses eurent lieu; enfin les satrapes pesèrent 12,000 tahégans à l'archevêque, et, ayant enlevé de vive force les reliques, ils sortirent de la ville. Le prince de la maison d'Ankegh (1) proposa même de mettre le feu [à Césarée] pendant la nuit. L'archevêque, averti de ce projet, réussit, par son éloquence, à rétablir la paix, et, en retour des 12,000 tahégans, il leur donna les reliques d'Athénogène, et ne put qu'avec peine rétablir la concorde et l'amitié avec eux, avant de les congédier. Il offrit en outre à saint Grégoire deux pierres éclatantes de lumière qu'il avait reçues de l'archevêque de Rome.

Ayant quitté Césarée, [Grégoire] demeura pendant quelque temps à Sébaste, pour réunir des moines. Il appela aussi plusieurs docteurs d'Alexandrie, avec d'excellents prêtres, dont il consacra l'un, Téglarios, évêque de la plaine de Tévin, et il en fit venir également de Syrie. Quant à moi, [Zénob], il ne me permit pas de retourner à Nystra, et m'obligea à me séparer de mon frère Éléazar. Étant partis [de Sébaste], nous gagnâmes Thortan (2), où nous laissâmes Sourdinios d'Éphèse, en qualité de docteur de tous les districts.

De Thortan, nous formâmes le projet de traverser Garin et Hark; mais quelques-uns d'entre les princes informèrent saint Grégoire que, dans le district de Daron, il restait encore deux temples où l'on sacrifiait aux démons (3). En conséquence, il se dirigea de ce côté pour les détruire. Lorsqu'il arriva sur le territoire de Balounik, dans le grand bourg de Kisané, au village de Gouvar (4).

(1) Cf. plus haut (p. 170, note 1) l'origine de cette famille, dont les domaines se trouvaient dans le canton de Dzop, situé dans la Quatrième-Arménie.

(2) Village situé dans le canton de Taranagh, qui faisait partie de la Haute-Arménie. C'était le lieu de la sépulture de Tiridate. Cf. plus haut, p. 194. — Moïse de Khorène, I, 14. — Agathange, ch. cxix, p. 167, note 1.

(3) Cf. plus haut, Agathange, p. 173, ch. cxv, § 141.

(4) Village de la province de Douroupéran, dans le canton de Balounik. Ce canton est différent de celui qui portait le même nom dans la province de Vasbouragan

il y avait là quelques prêtres païens. Ceux-ci, ayant appris du prince de Haschdiank (1) qu'on devait renverser le lendemain les grandes divinités, Kisané et Témèdre, se rendirent, pendant la nuit, dans les temples, enfouirent les trésors dans des souterrains, et adressèrent aux prêtres d'Aschdischad cet avis : « Rassemblez des troupes et hâtez-vous de venir nous rejoindre demain, parce que le grand Kisané doit livrer bataille aux princes apostats. » Ils excitèrent également les habitants de Gouvar à dresser des embuscades dans les vignes, et en placèrent quelques-unes plus en arrière dans une forêt. Le chef des prêtres, nommé Artzan, et son fils Témèdre, à la tête des troupes du territoire de Gouvar, au nombre de 400 hommes environ, se portèrent sur une montagne, en face de Gouvar, et attendirent en cet endroit que d'autres troupes vissent à leur secours. Ils partirent le lendemain et passèrent au pied de la montagne comme des gens habitués à faire des expéditions.

Saint Grégoire, escorté par le prince des Ardrouni, le prince des Antzévatzi, le prince de la maison d'Ankegh, et suivi d'une petite escorte composée d'environ trois cents hommes (2), s'avançait vers la troisième heure du jour, dans le voisinage de la colline où Artzan se tenait caché. Ils marchaient sans crainte et sans le moindre soupçon. Lorsqu'ils arrivèrent au pied de la pente, Artzan et Témèdre, s'avançant, firent sonner par les trompettes le signal de l'attaque et s'élançèrent hardiment contre eux. Au son des trompettes, les princes se levèrent, les chevaux hennirent et chacun voulait engager la lutte. Le prince de la maison d'Ankegh, élevant la voix, disait : « Prince de Siounie, porte-toi en avant, et vois si ce sont les troupes du prince du Nord. » Celui-ci partit, mais il ne put les reconnaître. Étant revenu, il dit : « Fais conduire Grégoire dans quelque lieu sûr, avec ceux qui l'accompagnent, de peur que les ennemis ne s'emparent de lui et que nous n'ayons à encourir les reproches du roi. Envoie aussi prévenir les nôtres pour qu'ils reviennent, car il y a un corps considérable de troupes rangées en bataille, et l'on voit flotter des étendards en grand nombre. »

Alors le prince de la maison d'Ankegh confia saint Grégoire à la garde du prince de Mog (3),

(Moïse de Khorène, *Géogr.* dans Saint-Martin, *Mém.*, t. II, p. 364-365.) — Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, p. 105.

(1) Cf. plus haut l'origine de cette famille, p. 52, note 1.

(2) Agathange (cf. plus haut, p. 170-171) a donné les noms de tous les princes qui accompagnaient saint Grégoire.

(3) Cf. plus haut, p. 171, note 2.

en lui disant : « Hâte-toi de gagner la forteresse d'Oghgan (1), et restes-y pour attendre les événements. »

Puis il envoya avertir les soldats. Le prince de Mog, ayant pris avec lui saint Grégoire, revint au bas de la colline, dans l'intention de descendre à la ville de Govar; mais les gens du lieu avaient occupé ce passage. Saint Grégoire, comprenant la grandeur du péril de ce côté, descendit les reliques auprès d'une source située de l'autre côté de la vallée, en face du village, et marqua l'endroit où il les déposa. Le Seigneur les tint cachées, et personne ne put les découvrir jusqu'au retour de saint Grégoire.

Cependant les hommes du village se mirent à nous poursuivre. Alors, chacun de nous étant monté à cheval, nous primes la fuite dans la direction de la forteresse d'Oghgan, où nous arrivâmes avant eux et où nous nous réfugiâmes, car les hommes du lieu, étant venus au-devant de nous, nous y avaient introduits. Ceux du village, survenant, pénétrèrent par l'autre côté, dans la ville de Govar, dont les habitants leur donnèrent sur nous des indications. A la suite de ces informations, ils traversèrent de ce côté et se mirent à investir la forteresse. Serrés de près, nous expédiâmes, la nuit même, un courrier au prince de la maison d'Ankegh, et nous l'instruisîmes, par lettre, de l'état des choses. Il envoya quatre mille hommes, armés d'épées, qui passèrent le fleuve le lendemain et assiégèrent la ville trois jours après. Elle fut ruinée et détruite ainsi que les remparts, et les habitants furent transportés à Meghdi (2).

Ayant eu connaissance de ces événements, les princes montèrent en haut de la colline et virent qu'Artzan n'avait avec lui que quatre cents hommes environ plus ou moins. Sans plus tarder, ils les attaquèrent bravement et contraignirent Artzan à s'enfuir. En entendant des cris, le reste des troupes arméniennes atteignit en un instant le sommet de la colline. Alors Artzan, se portant en avant, commença à injurier les princes arméniens : « Avancez, dit-il, apostats qui avez renié les dieux de vos pères, ennemis du très-glorieux Kisané; ne savez-vous pas qu'aujourd'hui Kisané vous déclare la guerre, qu'il va vous livrer entre nos mains, et vous frapper d'aveuglement et de mort? » Le prince des Ardrouni, se plaçant entre les deux armées, répondit : « Toi qui nous

(1) Place forte de la province de Douroupéran, appelée aussi Oghagan. (Indjidji, *Arm. anc.*, p. 107-108.)

(2) Ville du pays de Daron, sur la rivière de Meghdi. (Indjidji, *Arm. anc.*, p. 105.)

provoques avec insolence, si c'est pour les dieux que tu combats, tu es dans l'erreur ; si c'est pour la possession du territoire, tu es un insensé, car voici le prince de la maison d'Ankegh, le prince de Siounie, et autres également puissants que vous connaissez bien. » Témèdre, fils d'Artzan, répliqua : « Écoutez-nous, princes d'Arménie ; il y a quarante ans que nous servons les grands dieux ; nous connaissons leur force et nous savons qu'ils combattent en personne contre les ennemis de leurs prêtres. Nous ne pouvons pas vous résister assurément, car c'est ici le pays du roi d'Arménie, et vous êtes des princes. Mais sachez ceci : c'est que, bien que nous ne puissions pas vous vaincre, cependant il vaudrait mieux mourir aujourd'hui pour nos dieux que de voir leur temple profané par vous ; c'est pourquoi nous avons fait l'abandon de notre vie, et nous désirons la mort. Toi, prince de la maison d'Ankegh, approche et combattons ensemble. »

Aussitôt le prince de la maison d'Ankegh et Artzan, s'avancant dans l'espace [laissé libre entre les deux armées], commencèrent à tourner l'un autour de l'autre. Artzan, par un mouvement rapide, frappant son adversaire de sa lance à la cuisse, faillit le terrasser. Alors le prince, se retournant contre lui, lui dit : « Sache qu'on appellera ce lieu *Artzan* (pierre) parce qu'en ce lieu on te dressera une pierre. » Puis, élevant le bras, il lui asséna un coup d'épée sur l'épaule droite, et détacha le cou avec le bras et la jambe gauches. On érigea une pierre sur son tombeau qui est en cet endroit. Aujourd'hui encore la montagne est appelée *Artzan*.

Sur ces entrefaites, arrivèrent en toute hâte les troupes des prêtres de la ville de Vischab (Dragon), suivies des hommes de Bardikh et de ceux de Meghdi ; d'autres, venus d'Asdghouk (1), se joignirent aussi à ceux-ci. Toutes ces troupes réunies formaient, comme ils le disaient eux-mêmes plus tard, un ensemble de cinq mille quatre cents combattants.

Lorsqu'ils atteignirent le sommet de la montagne, une grande clameur se fit entendre dans les deux camps-ennemis. Toutes les cohortes des prêtres, après s'être réunies, s'élançèrent sur les troupes arméniennes, les mirent en fuite et les refoulèrent jusqu'au bas de la montagne, dans la direction du village. Les habitants de ce village, placés en embuscade, s'étant portés à la rencontre de nos troupes, cernèrent les Arméniens par de-

vant et par derrière, et les massacrèrent. Cependant le prince de la maison d'Ankegh, s'étant ouvert un chemin à travers les rangs des prêtres, passait par derrière et s'efforçait de gagner une colline occupée par des fantassins postés sur le flanc de la montagne et qui causaient beaucoup de mal aux chevaux, en lançant des pierres. Témèdre, en apercevant le prince d'Ankegh au sommet de la colline, quitta son corps de troupes et se dirigea de ce côté. D'autres cavaliers le suivirent sur ce point, au galop de leurs chevaux.

Lorsqu'ils furent tous parvenus sur la colline, les deux armées se rangèrent de nouveau en bataille. Nos princes se trouvaient seuls en face de l'armée ennemie, parce que les autres corps de nos troupes n'étaient pas encore réunis : quatre mille hommes gardaient à Meghdi nos prisonniers ; trois mille étaient en route dans les cantons de Pasen et de Hark (1) ; d'autres disséminés dans la plaine parcouraient le pays en le ravageant. La nuit survint, lorsque les deux armées, étant en présence, allaient engager le combat. Les troupes mirent pied à terre et campèrent en cet endroit jusqu'au lendemain. Au point du jour, toute l'armée arménienne arriva, en même temps que cinq cents hommes environ, de la ville de Diragadar (2), accouraient au secours des prêtres. Lorsque, des deux côtés, on eut reçu des renforts, les prêtres avaient sous leurs ordres six mille neuf cent quarante-six hommes, et les princes arméniens cinq mille quatre-vingts combattants. Aussitôt les trompettes donnèrent le signal de l'attaque, et chaque soldat se précipita sur celui qui lui faisait face. D'abord les Arméniens battirent les prêtres ; mais le prince de Haschdiank, qui était de la famille de Témèdre et se trouvait dans nos rangs, ayant passé avec sept cents hommes du côté de l'ennemi, tourna ses efforts contre les princes arméniens. En voyant cette défection, nos soldats perdirent courage et restèrent consternés, parce que c'était un homme victorieux dans les combats, habile au métier des armes, et tellement fort que tous les princes arméniens tremblaient de crainte devant lui. Il répandit avec une cruauté raffinée des torrents de sang. Alors l'armée entière appela à grands cris le prince de Siounie. Celui-ci, s'adressant [au prince de Haschdiank], lui dit : « Louveteau, tu t'es souvenu des mœurs de ton père et tu continues

(1) Canton du Douroupéran (Indjüdj, *Arm. anc.* p. 115-120).

(2) Localité de la province de Douroupéran, dont on ne trouve la mention que dans Zénob.

(1) Toutes ces localités, situées dans la province de Douroupéran, ne sont citées que par Zénob.

comme lui à dévorer des cadavres. » — « Aiglon, reprit l'autre, tu es fier de tes ailes, mais si tu tombes dans un de mes pièges, je te montrerai ma force. » Le prince de Siounie ne put supporter ces injures, et, se précipitant sur lui, il lui asséna sur le casque un coup de sa masse d'armes, le sépara de l'armée et le contraignit à s'enfuir sur la montagne, dans la direction de l'est. Enfin, l'ayant poursuivi jusqu'en face des Neuf-Sources, il l'atteignit, le renversa de cheval; puis, mettant pied à terre, il lui trancha la tête d'un coup d'épée et, faisant rouler son cadavre en bas de la colline, il dit : « Les vautours te verront et sauront que l'aigle a tué le lièvre. » Après cela, il revint. Cet endroit se nomme encore aujourd'hui *Ardzouik* (aigle).

Le prince des Ardzrouni, s'étant fait jour au milieu des combattants, détacha des rangs le chef des prêtres d'Aschdischad, qu'on appelait Médaguès, et le poursuivit jusque sur le pic le plus élevé de la montagne. Il l'avait atteint, lorsque Médaguès se retournant, le frappa à la cuisse. Le prince des Ardzrouni, devenu furieux à la vue du sang qui coulait de sa blessure, fond sur lui, partagea en deux, d'un coup d'épée, le crâne et le cou [de son ennemi], et précipita son cadavre en bas de la montagne. Ce lieu est appelé *Médagogh* (plainte de Médaguès?).

Cependant le prince d'Ardchouk qui avait cherché un refuge dans cet endroit, s'y tenait caché. Le prince des Ardzrouni, l'ayant aperçu, feignit de ne pas le voir, et se dirigeant de son côté, il arriva près de lui et l'attaqua à l'improviste. [Le prince d'Ardchouk] s'enfuit dans la forêt; mais un tronc de bois lui traversa le cœur et le foie, et il mourut. Alors [le prince des Ardzrouni] prit les deux chevaux et s'en retourna. Cette localité fut nommée vallée d'Ardchouk.

De retour sur le lieu du combat, [le prince des Ardzrouni] rencontra Témèdre et le prince de la maison d'Ankegh luttant ensemble. Il se précipita sur Témèdre, lui fend l'épaulé droite, le renverse par terre, lui tranche la tête, la place dans sa valise et s'en va. Ensuite tous les deux s'élancent sur les troupes ennemies, massacrant sans pitié et étendant par terre, sans vie, mille trente-huit hommes environ. Quant aux autres, ils les dépouillèrent. Dans ce combat, Témèdre tua le fils du prince de Mog, ce qui causa un grand deuil parmi les princes arméniens.

Témèdre étant mort dans ce combat, le prince fit annoncer par les trompettes la fin de la lutte, et des deux côtés, on cessa de s'exterminer. Les habitants de ce pays qui étaient des prêtres,

voyant cela, supplièrent les princes d'accorder la paix, afin qu'ils pussent enterrer leurs morts. Les princes y consentirent. Ils rassemblèrent donc de tous côtés ceux qui avaient succombé; puis, ayant creusé des fosses, ils les y déposèrent, et, sur leur tombe, ils érigèrent une pierre portant cette inscription :

Première guerre qui fut très-meurtrière.

*Le chef de l'armée était le grand prêtre Artzan,
qui est enterré ici,
avec mille trente-huit hommes.*

*Nous avons fait cette guerre à cause du dieu Kisané
et à cause du Christ (1).*

Ils écrivirent ceci en syriaque et en grec, avec des caractères grecs et arabes (ismaéliens). Ensuite, les princes arméniens se mirent en route et passèrent la nuit aux Neuf-Sources; puis ils expédièrent sans retard à saint Grégoire un courrier pour l'inviter à revenir. Quant à eux, ils restèrent en cet endroit. Une partie des troupes resta sur la hauteur et les autres campèrent dans une prairie marécageuse sur le bord d'une source d'eau douce, dans la forêt (2).

Nous sortîmes de la forteresse et nous reprîmes le chemin que nous avions suivi pour nous enfuir. Arrivés aux abords du village, nous nous égarâmes, parce que la nuit était venue. Pendant que nous longions la lisière des vignes, tout à coup une lumière, plus éclatante que les rayons du soleil, jaillit des reliques que saint Grégoire avait conservées. Tous les habitants du village, hommes, femmes, vieillards, enfants, se placèrent sur le seuil de leurs maisons pour la contempler. Émerveillés de ce spectacle, ils se repentirent. En un instant, ils apportèrent les reliques au milieu du village et firent des prières accompagnées de démonstrations de joie, jusqu'au point du jour. Le lendemain, ayant repris les reliques, nous vinmes

(1) Jean Mamigonien (*Cont. de l'Hist. de Daron*, p. 15) dit que cette inscription fut détruite en 603 par les Perses.

(2) L'histoire de cette première guerre de religion, dont Agathange ne dit pas un mot, prouve que le christianisme éprouva, dans le canton de Daron particulièrement, une résistance assez vive. Il y avait, dans le Douroupéran, une colonie sacerdotale, issue de prêtres indiens, qui s'était établie dans le canton de Daron, depuis plusieurs siècles, et y avaient introduit le culte des dieux Kisané et Témèdre. (Emin, *Rech. sur le pag. arm.*, p. 29 de la trad. fr.) Zénob ne cache pas que la guerre fut sérieuse et qu'un instant le résultat en fut douteux. On verra plus loin que la foi chrétienne eut encore à lutter contre les résistances opiniâtres, que certains cantons de l'Arménie opposèrent à la doctrine évangélique.

à Artzan et y lûmes l'inscription. Saint Grégoire pleura pendant plusieurs heures l'inutile massacre accompli dans ce bourg; puis, prenant la dextre de [saint Jean] Baptiste, il bénit le canton, en faisant successivement de tous les côtés le signe de la croix, et disant : « Que la droite du Seigneur s'étende sur ce pays et le préserve de l'ennemi; maintenant qu'il a été châtié par le Seigneur à cause de ses péchés, que ses ennemis cessent de le tourmenter et qu'ils soient exterminés avec leurs iniquités. Que les hérétiques n'habitent point dans ce pays; que la droite du saint Précurseur soit son sceau et son gardien, et que cet édifice se perpétue éternellement de générations en générations. »

A peine avions-nous répondu : Amen! qu'un bruit épouvantable se fit entendre. Lorsque nous descendîmes aux Neuf-Sources, les princes arméniens vinrent à notre rencontre, et nous annoncèrent la bonne nouvelle de la défaite de Témèdre. Étant arrivés sur les lieux, nous vîmes le temple renversé, et l'idole, qui avait quinze coudées de hauteur (1), brisée en quatre morceaux. Les prêtres poussaient des cris et versaient des larmes amères; les démons eux-mêmes fatiguaient les oreilles de leurs plaintes : « Malheur à nous, disaient-ils; des ossements de morts nous chassent de ce pays. » Puis ils allèrent, sous une forme humaine, comme s'ils eussent eu des ailes, se réfugier auprès [du temple des] idoles d'Aschdischad (2). Les autres, semblables à une nuée de guêpes ou à une pluie abondante, se jetèrent sur la foule, et massacrèrent cruellement les prêtres qu'ils laissèrent presque pour morts. Cependant saint Grégoire s'approcha d'eux et les guérit; ensuite, il donna l'ordre d'abattre l'idole de Kisané qui était de cuivre et haute de douze coudées (3). Lorsque les personnes chargées de cette mission entrèrent dans le temple, les ministres du sanctuaire, en les voyant venir, se précipitèrent au-devant d'eux et les attaquèrent, en disant : « Mourons avant que le grand Kisané soit détruit. » Les soldats cernèrent les prêtres et en tuèrent six; après quoi ils renversèrent les portes de la mort. Alors les démons, élevant la voix, crièrent : « Quoique vous nous chassiez d'ici, il n'y aura jamais de repos

(1) Quelques ms. varient dans les mesures de hauteur de l'idole; les uns disent trente coudées, deux coudées et une palme de largeur; les autres ajoutent que cette idole était en cuivre.

(2) Cf. plus haut, Agathange, p. 173. — Emin, *Rech. sur le pagan. arm.*, p. 50 de la trad. française.

(3) Quelques lignes plus haut, Zénob dit que la statue de Kisané avait quinze coudées.

pour ceux qui voudront y habiter. » Cela est incroyable; semblable aux portes des villes par où pénétrèrent des masses de soldats, cet endroit était la porte des démons, dont le nombre était aussi considérable à Kisané, que dans les profondeurs de l'abîme.

Lorsque les soldats eurent détruit l'idole, saint Grégoire jeta les fondements d'une église. Comme il n'existait pas de matériaux disposés dans la localité, il prit des pierres brutes; puis, ayant trouvé de la chaux dans les temples des idoles, il commença la construction de l'église sur l'emplacement de celui de Témèdre et dans les mêmes proportions. Il demeura douze jours dans cet endroit, et voulait même y déposer toutes les reliques provenant du saint Précurseur; cependant il n'en reçut pas l'ordre du Seigneur; il les enfouit dans un sarcophage en argile, car c'est par la terre et non par l'or [que le corps a été formé]. Ensuite il les plaça dans une caisse en cuivre, et y joignit une des pierres brillantes de lumière, nommée améthyste, qu'il avait apportées de Césarée. Il ne laissa rien voir à personne; puis, ayant secrètement choisi un lieu propice, l'évêque Albin (Aghpianos) (1) et moi [Zénob], nous emportâmes des bêches pendant la nuit, nous creusâmes une fosse de la dimension de deux hommes, nous jetâmes dedans des cailloux et nous y déposâmes les reliques du saint Précurseur : le bras droit jusqu'au coude, la main gauche avec le bras, l'os de la cuisse droite, avec d'autres petits os du corps. Quant aux reliques d'Athénogène, nous partageâmes par moitié le chef et le bras droit jusqu'à la ceinture, et nous les enfermâmes dans un sarcophage d'argile. Si vous voulez connaître les détails exacts de tout ceci, interrogez Bisiton, interprète syrien; il vous les donnera de vive voix. Le Précurseur est à l'angle de la porte arsacide; à une palme de distance, des clous servent d'indication à l'entrée, et ils sont placés à une demi-palme au-dessus du sol à droite de l'église. Ensuite saint Grégoire fit graver sur une plaque de cuivre placée devant l'estrade [ces mots] : « Qu'aucune femme n'ose franchir le seuil de cette église, de peur qu'elle ne marche sur de saintes reliques, et que la colère implacable de Dieu ne tombe sur celles qui entrèrent et les regarderont (2). » Bisiton a lu lui-même l'inscription.

(1) Cf. plus haut, Agathange, p. 181.

(2) Cf. Jean Mamigonien, qui raconte au chapitre Ier de sa continuation de l'*Histoire de Daron la mort de la princesse Marie, femme de Vart le patrice, prince des*

Les reliques d'Athénogène sont près de la même porte, à l'angle gauche. L'endroit où les reliques sont déposées est tellement dissimulé, qu'il est impossible de le découvrir, même avec les clous qui servent de marque, et quand bien même on creuserait [un trou de] quarante coudées. Voici pourquoi, lorsque nous eûmes enfoui les reliques du saint, saint Grégoire, ayant fléchi par trois fois le genou avec nous, se releva ; puis étendant les bras vers l'Orient, il dit :

« Dieu des dieux et Seigneur des seigneurs, qui exécutes la volonté de ceux qui te craignent et ne rejettes pas les prières de ceux qui te sollicitent ; toi, Seigneur, qui as conservé ces reliques et les a apportées dans ce lieu, étends ta droite sur ces tombeaux, et scelle de ta force infinie les ossements qu'elles contiennent, afin que personne ne puisse les enlever d'ici, ni les trouver jusqu'à la fin du monde, lors de leur renouvellement et de celui de tous les saints. Que si quelqu'un des saints essaye de les en tirer, je te prie de ne point écouter ses prières ; mais ceux qui, avec espérance et avec foi, demanderont leur guérison à la porte du saint Précurseur, guéris-les, à moins que ta volonté ne soit de les laisser souffrir, et qu'ayant été affligés corporellement, ils vivent spirituellement jusqu'au jugement dernier. Conserve les prêtres qui te serviront avec zèle et avec foi, dans cette sainte église, car toi seul as la toute-puissance, et à toi appartient la gloire dans l'éternité. »

Lorsque nous eûmes dit : Amen ! une voix du ciel se fit entendre, qui disait : « Il sera fait selon tes désirs, personne ne découvrira les [reliques] des saints pour les enlever, et ceux qui me consacreront, dans ce lieu, une vie pure et un cœur sincère, participeront à leurs biens. » Aussitôt la terre trembla, et recouvrit l'endroit où les reliques étaient déposées. Le lendemain, on amena un prêtre païen au prince de Siounie ; ils le pressèrent de leur indiquer le lieu où les trésors étaient cachés et de leur découvrir l'endroit où se trouvait la porte du souterrain. Il refusa et mourut sur le gibet, dans des tortures. Il fut impossible dès lors de découvrir ces trésors, quoiqu'ils savaient bien qu'ils devaient être cachés sous les fondements de l'église, qui était auparavant le sanctuaire de Témèdre, car elle avait été construite sur le même emplacement et exactement avec les mêmes proportions de largeur et de longueur, avec cette différence toutefois

Arzrouni, qui ayant enfreint cet orare, fut foudroyée par l'ange du Seigneur.

que [les Indiens] se tournaient du côté de l'Occident. Ils fouillèrent également le temple de Kisané, situé à proximité d'une source abondante, du côté de l'Orient, à environ deux pas d'homme de distance, dans l'espoir de découvrir [les trésors] ; mais ils ne réussirent pas davantage.

Après avoir passé neuf jours en cet endroit, le prince de Siounie quitta le village de Govar, et persuada aux hommes armés de la bourgade de venir recevoir le baptême ; ils y consentirent et le suivirent. Saint Grégoire les conduisit au fond de la vallée d'Aidzan (1), située en face de Gadjgonk, à l'est de la forteresse d'Asdghonk (2). Il les baptisa, leur conféra l'onction du Christ et les initia à la croyance de la Sainte-Trinité. Le Seigneur fit paraître une grande lumière sous la forme d'une colonne de feu au-dessus des néophytes ; elle se tint durant l'espace de trois heures au-dessus de l'endroit témoin de ce merveilleux baptême, après quoi elle disparut. Le nombre de ceux qui furent baptisés, hommes et enfants, était de cinq mille cinquante. De là, il les mena au temple du Seigneur et fit célébrer une fête en l'honneur du saint Précurseur ; c'était le premier jour de Navassart (3). Puis saint Grégoire confia [ces nouveaux adeptes] aux soins des prêtres, qui par son ordre les reconduisirent dans leurs villages, et leur recommanda d'élever une croix de bois sur le lieu où il avait enlevé les reliques, une autre au centre du village, et de baptiser les femmes en cet endroit. Quand tout ceci fut terminé, saint Grégoire rassembla les enfants des prêtres païens avec les ministres des idoles et les exhorta à servir le Seigneur Dieu. Ceux-ci refusèrent et dirent aux princes : « Retenez bien ceci : si nous survivons, nous réclamerons de vous la même chose ; et si nous mourons, les dieux nous vengeront. » Le prince de la maison d'Ankegh ayant entendu cette menace, les fit transporter à Phaidagaran (4) et renfermer dans une prison, au nombre de quatre cent trente-huit hommes, après qu'on leur eut rasé les cheveux.

Ils avaient un aspect étrange ; ils étaient noirs et difformes et avaient les cheveux crépus ; car ils étaient de race indienne. Voici du reste l'origine des idoles existant dans ces lieux. Témèdre et Kisané étaient deux frères et princes dans

(1) Selon un ms., cet ethnique serait appelé Éman.

(2) Localités du Douroupéran, qui ne sont citées que par Zénob.

(3) Ce jour est le premier de l'année arménienne qui commence le 11 juillet.

(4) Ville et province de la Grande-Arménie. — Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, p. 317, 326.

l'Inde. Ils ourdirent un complot contre Tinasklé, leur souverain. Celui-ci en fut informé et envoya des troupes à leur poursuite, avec ordre de les tuer ou de les chasser du pays. Ils ne s'échappèrent qu'avec peine et se réfugièrent auprès du roi Vagharschag. Celui-ci leur donna le pays de Daron en apanage, et ils y élevèrent une ville qu'ils appelèrent Vischab (Dragon). Étant venus à Aschdischad, ils y érigèrent ces idoles sous le nom qu'elles portaient et sous lequel on les adorait dans l'Inde. Au bout de quinze ans, le roi mit à mort les deux frères pour un motif inconnu, et partagea leurs domaines entre leurs trois fils : Govar, Meghdès et Horian. Govar construisit le village du même nom, ainsi dénommé à cause de lui; Meghdès éleva dans une plaine une bourgade appelée de son nom Meghdi; Horian fonda un bourg dans le canton de Balounik et l'appela aussi de son propre nom (1).

Au bout d'un certain temps, Govar, Meghdès et Horian, s'étant concertés ensemble, se rendirent sur le mont Karké (2), qu'ils trouvèrent fort agréable et bien situé, parce qu'il offrait un vaste terrain pour la chasse, des lieux couverts d'ombrage, des pâturages et des bois en abondance. Ils y élevèrent des villages, érigèrent deux idoles, l'une sous le nom de Kisané, l'autre sous celui de Témèdre, et consacrerent les membres de leur famille à leur service. Kisané, portant toute sa chevelure, ses prêtres avaient, à son exemple, laissé croître la leur; mais le prince de Sioumie avait ordonné de leur couper les cheveux. Lorsque ces populations se convertirent au Christ, leur foi était douteuse; car ne pouvant suivre ouvertement les usages de leurs pères, elles avaient imaginé ce subterfuge, de laisser pousser une mèche de cheveux sur la tête de leurs enfants, afin que l'aspect de ces enfants leur rappelât leur culte détestable. Je vous en conjure, soyez attentifs, de peur que ce culte ne se répande sur votre pays et que vous ne tombiez sous le coup de la malédiction! Mais revenons à notre sujet et reprenons la suite de notre récit.

Après avoir jeté les fondements de l'église et y avoir déposé les reliques, saint Grégoire éleva le signe en bois de la croix du Seigneur, à la porte même, sur l'emplacement de l'idole Kisané, et laissa pour administrer l'église Antoine et Grotités. Il établit Épiphane (3) supérieur du couvent sous sa propre direction, lui donna quarante-

trois moines et lui assigna douze villages pour les besoins du monastère. De ce nombre étaient Govar, Meghdi, Prekh, Mousch, Khorni (Khorène), Gueghk et Pouzou, villages considérables, comme cela est mentionné dans les [documents des] archives des princes Mamigoniens. En effet, Govar comptait trois mille et douze maisons et mille cinq cents cavaliers; Doum (1), neuf cents maisons et quatre cents cavaliers; Khorni (2) mille neuf cent six maisons et sept cents cavaliers avec mille sept fantassins; Prekh (3), mille six cent quatre-vingts maisons, mille trente cavaliers et quatre cents fantassins; Guédegk (4), mille six cents maisons, huit cents cavaliers et six cents fantassins; Pouzou (5), nom qui signifie « demeure de beaucoup d'hommes », trois mille deux cents maisons, mille quarante cavaliers, huit cent quarante fantassins armés d'arcs (6), six cent quatre-vingts armés de lances, et deux cent quatre-vingts armés de frondes. Ils envoyaient paître leurs troupeaux jusque dans le canton de Haschdiank. Tous ces villages furent, dès le principe, affectés au service des idoles. Les princes en confirmèrent la cession en faveur de l'Église, en l'an 32 (7). Ainsi l'a réglé saint Grégoire.

Douze jours après, nous descendîmes au village de Meghdi et nous y couchâmes. Au milieu de la nuit, un messager vint nous annoncer la fâcheuse nouvelle que le roi du Nord s'avancait contre nous. Sur-le-champ, nous nous décidâmes à traverser le fleuve et à nous renfermer dans la forteresse de Thartzenk (8).

Les princes allèrent à la découverte jusqu'aux portes de la ville de Mousch (9); puis, s'étant assurés qu'il n'y avait rien, ils rebroussèrent chemin et vinrent au-devant de nous. Nous ayant fait quitter les rives de l'Aradzani (10), quelques uns prirent les devants et entrèrent dans la ville, quelques autres nous accompagnèrent. Lorsque nous fûmes éloignés d'une distance de deux ou trois courses de cheval environ, nous arrivâmes

(1) Var. *Doump, Kherdoun*.

(2) Var. *Kherdni*. C'est la même localité qui est plus connue sous le nom de *Khorni* ou *Khorène*.

(3) Var. *Barekh*.

(4) Var. *Guedghek*.

(5) Var. *Pazoum* (beaucoup).

(6) Var. 2040 cavaliers et 740 fantassins.

(7) Var. en l'an 38.

(8) Var. *Hoviank*. — Cette place était située dans la province d'Aghdsnik (Indjidji, *Arm. anc.*, p. 74).

(9) Dans le canton de Daron; aujourd'hui chef-lieu du pachalik de Mousch. — Cf. St-Martin, *Mém.*, t. I, p. 102.

(10) *L'Arsanias* de Pline, rivière qui se jette dans l'Euphrate et que les Turcs appellent Mourad-Tschai. (St-Martin, *Mém.*, t. I, p. 50, 51 et suiv.)

(1) Indjidji, *Arm. anc.*, page 107.

(2) Cf. plus haut, p. 173, note 1.

(3) Cf. plus bas, Jean Mamigonien, *Cont. de l'Hist. de Daron*, ch. I.

près d'un petit vallon que nous voulûmes traverser tous pour gagner le lieu des temples, où l'on avait songé à déposer les restes des reliques. Mais les mulets des chars ne purent atteindre l'autre extrémité de la vallée et s'arrêtèrent court. Dans ce moment parut un ange qui arrêta Grégoire et lui dit : « Il a plu au Seigneur que les saints reposent ici pour manifester, jusque dans les lieux les plus éloignés la puissance de Dieu, afin qu'en la voyant les hommes croient aux miracles. » Nous n'avons point entendu d'autres raisons de la bouche de saint Grégoire.

Nous nous hâtâmes de construire une église, et, pendant la nuit, nous préparâmes, de la même manière que précédemment, un endroit pour recevoir des reliques, que nous déposâmes dans une caisse de grandeur d'homme, près de la porte de l'église, du côté droit. Saint Grégoire plaça dans cette caisse la seconde pierre brillante, à cause de la lumière qui en jaillissait continuellement. Voici les reliques contenues dans cette caisse : la moitié du corps d'Athénogène, l'os de la cuisse gauche du Précurseur, les deux jambes et une partie de la colonne vertébrale. Le reste, c'est-à-dire, les deux pieds et le pouce de la main gauche étaient restés à Césarée. Après que nous eûmes enfoui ces reliques à la même profondeur qu'aux Neuf-Sources, saint Grégoire fléchit le genou avec nous, et adressa la même prière à Dieu, pour que personne n'osât les enlever. Une voix se fit entendre aussi, qui disait : « Ce que tu as demandé sera accompli, personne ne pourra découvrir ces reliques. » Ensuite nous nous en allâmes en paix. Un clou marque l'endroit pour ceux qui désireraient le connaître.

Les événements qui suivirent seront racontés par d'autres, jusqu'à ce que la série des faits de l'histoire nous ramène de nouveau à Daron. Car, de même que je n'ai point raconté ce qui concerne d'autres localités, de même personne ne peut écrire l'histoire de mon diocèse, parce que c'est l'histoire des rois.

Tel est le récit de la première guerre d'Artzan et des événements accomplis de mon temps.

Deuxième lettre relative à la guerre qui eut lieu dans Artzan.

Vers ce temps-là, on apprit à la porte du roi la nouvelle que l'empereur Constantin avait cru au Christ-Dieu, qu'il avait fait cesser la persécution contre les églises et qu'il signalait son règne par des actes de bravoure éclatants (1). Ayant

(1) Cf. plus haut, Agathange, ch. CXXV, p. 185.

formé le projet de se rendre à la porte de l'empereur pour conclure avec lui un traité de paix, [Tiridate et saint Grégoire] partirent (1) et arrivèrent dans le canton d'Abahouni, au village de Mandzguerd (2). Le roi du Nord réunit une armée et marcha contre le prince de Géorgie (3), le mit en fuite et le chassa jusque dans la ville de Garin, réduisit le pays en servitude et emmena environ quarante-huit mille personnes [en captivité]. Sur ces entrefaites, un envoyé du prince de Géorgie vint trouver Tiridate pour lui demander son alliance et le conjurer de ne pas laisser dépeupler le pays. Le roi réunit trente mille hommes sous le commandement du prince des Abahouni et les envoya à son secours. Ces troupes restèrent un mois, rendirent la liberté à un certain nombre de prisonniers, s'emparèrent de trois princes et les emmenèrent. [Le prince des Abahouni], ayant laissé [le prince d'Aghdshnik] pour garder le pays, s'en retourna avec ses troupes vers le roi.

Cependant je priai saint Grégoire de venir visiter mon couvent, dont lui-même avait jeté les fondements, en le dédiant au saint Précurseur, et qui était encore dans le même état. Le roi, ayant consenti également à visiter les lieux fondés par saint Grégoire, partit d'Aschdek (Aschdischad), et traversa les montagnes, parce que plusieurs personnes, ayant aperçu des troupes grecques, avaient publié que les princes du roi du Nord s'avançaient avec une armée considérable, [pour se venger de ce que] Tiridate leur avait ruiné beaucoup de villes et de cantons, et réduit en esclavage soixante mille des leurs qui avaient été envoyés à Tevin. Mais, lorsque Tiridate eut appris que c'étaient des troupes grecques, il revint dans le canton de Haschdiank, et alla établir son camp au sommet d'Artzan, à cause de la position commode du terrain.

Lorsque nous fûmes arrivés aux Neuf-Sources avec le roi, nous demandâmes Antoine et Gronités. Les prêtres répondirent : « Il y a un peu moins d'une année que nous ne les avons pas vus. » Le roi fut extrêmement affligé de cette nouvelle, parce qu'il y avait longtemps qu'il désirait les voir. Alors saint Grégoire envoya l'évêque Albin avec deux diacres à leur recherche,

(1) Cf. plus haut, Agathange, ch. CXXVI, p. 187.

(2) Cf. plus haut, p. 19, note 5, et Indjidji, *Arm. anc.*, p. 116.

(3) L'histoire de Géorgie de Wakhtang ne parle pas de cette guerre, mais elle nous apprend que le roi qui régnait alors en Géorgie s'appelait Mirian (265-342). — Cf. Brosset, *Hist. de la Géorgie*, t. I, p. 83 et suiv. — Le roi des Géorgiens est appelé Mibran par Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 85, 86.

et lui adressa cette recommandation : « Dès le matin, ils sortiront de la forêt pour aller sur un endroit de la colline ; prends garde qu'ils ne t'aperçoivent, car ils pourraient prendre la fuite. » Ils furent pendant quatre jours sans pouvoir les découvrir. A l'aurore du cinquième jour, ils les entendirent chanter des hymnes au moment où ils sortaient de la forêt, à l'ouest de la source d'eau pure. Lorsqu'ils furent arrivés sur la colline que nous appelons « Colline du Soleil » à l'orient, sur l'emplacement du temple de Témèdre, — car ils habitaient des cavernes, situées sur les flancs de la colline, à l'est, et qui leur servaient de cellules, — ils se rapprochèrent de la fontaine et se mirent à chanter : « Fais-moi entendre dès l'aurore, Seigneur, la voix de ta miséricorde. » Albin répondit : « Ton esprit plein de bonté me conduira. » Après qu'ils eurent terminé leur prière en cet endroit, Antoine dit à Albin : « Sois le bienvenu, voyageur pacifique. » Albin répondit : « Nous nous félicitons de vous avoir trouvés, ô sanctuaires du Saint-Esprit et flambeaux lumineux. Nous vous apportons une bonne nouvelle : saint Grégoire et le roi Tiridate sont dans votre couvent, et insistent pour vous voir. » — « Et nous, nous vous annonçons, reprit Antoine et Gronitès, que Satan a été détruit et que Dieu a rempli aujourd'hui le monde d'une double félicité par la descente du Saint-Esprit. » Ce lieu fut nommé colline des Bonnes-Nouvelles (Avédiatz plour). Albin nous envoya ses deux diacres pour nous annoncer cette nouvelle qui nous remplit de joie. Saint Grégoire chargea ces deux mêmes diacres de la transmettre à Tiridate, au pied du mont Artzan. Le roi, en l'apprenant, éprouva beaucoup de joie. Il vint au monastère, suivi de ses princes les plus considérables. Dans l'endroit où les nouvelles avaient été échangées, il donna l'ordre de rassembler des quartiers de rocs, d'en faire un monticule et de dresser dessus une croix que nous appelons « croix des Bonnes-Nouvelles » (Avédiatz Khatch).

Saint Grégoire partit accompagné de tous les moines, de la croix du Seigneur et des prêtres portant des torches, entouré des parfums délicats de l'encens. La forêt retentissait des chants d'allégresse des prêtres. Lorsque nous approchâmes de la colline, Antoine et Gronitès vinrent à notre rencontre, et, après que nous l'eûmes gravie, nous priâmes. Quand on se fut salué, saint Grégoire dit : « Je suis heureux de vous avoir rencontrés, aurores de paix. » Ils répondirent : « Tu es le bienvenu, soleil de justice qui éclaire le monde, ouvrier irréprochable, tour

plus élevée que les cieux ! » Nous nous embrassâmes à plusieurs reprises les uns les autres, puis nous les emmenâmes avec nous, en nous dirigeant vers l'église, non loin de la colline qui en est peu éloignée du côté du nord. Cette colline regarde l'orient, elle est dans une position agréable et forme comme un belvédère d'où l'on embrasse un horizon très-étendu. Quand nous les eûmes conduits en présence du roi, celui-ci les supplia de le bénir. S'étant levé, il les embrassa et ils s'assirent devant l'église. Ils s'entretenirent longtemps ensemble sur la doctrine ; puis Antoine et Gronitès leur enseignèrent les règles de la vie monastique. Quand on fut resté quinze jours en cet endroit, le roi érigea une croix faite de grands blocs de pierres, taillés sur l'emplacement même du temple de Kisané, en face de la fontaine où saint Grégoire avait guéri les malades. Lorsque le signe vénéré eut été dressé, on célébra une fête en signe de réjouissance. Toutes les populations qui s'étaient rassemblées de divers lieux s'élevaient au nombre de cent mille quatre cent cinquante hommes, non compris les troupes du roi et les gens de la suite de saint Grégoire. Le roi ordonna d'en faire le dénombrement, d'en graver le chiffre sur la base de la croix, pour servir de témoignage aux générations futures.

Après ces fêtes, les troupes cantonnées en Géorgie rejoignirent le roi, amenant avec elles les trois princes et quatre cents hommes de haute naissance. En les voyant, le roi fut rempli de joie, rendit grâce à Dieu de ce qu'il avait livré ses ennemis entre ses mains, et envoya les princes enchaînés dans la forteresse d'Oghgan. Tiridate et Grégoire, de leur côté, continuèrent leur voyage, et, après un petit nombre d'étapes, ils arrivèrent jusqu'à Rome. Ils ne séjournèrent que peu de jours dans cette ville, et s'en revinrent comblés des plus grands honneurs (1). Ils éprouvèrent une grande joie en entrant dans le canton d'Égéghiatz, au village de Thil, qu'ils quittèrent au bout de trois jours et entrèrent dans le canton de Balounik. Ils demeurèrent deux jours dans le grand bourg de Horian, et passèrent de là à Govar. Comme ils étaient fatigués, ils se reposèrent ce jour-là.

Les troupes qui étaient allées en Géorgie, avaient délivré les captifs et avaient renfermé dans la forteresse d'Oghgan les trois princes qu'elles avaient amenés avec elles. Elles avaient laissé pour gouverner le pays le prince d'Aghdsmik,

(1) Cf. plus haut, Agathange, p. 187 et suiv.

[nommé Trov (1)] avec quatre mille hommes. Mais celui-ci, corrompu par l'or du roi du Nord qui lui avait donné 60,000 tahégans, se retira sur le territoire des Abahouni. Le prince du Nord essayait en effet, par toutes sortes de ruses, de se saisir de Tiridate, qui ignorait ses perfides trames. Il s'emparait des soldats qui marchaient isolément, les faisait attacher et conduire dans son camp. Grâce à ce stratagème et à ses éclaireurs, il arriva jusque dans le voisinage du roi et le cerna de très-près.

Les troupes que Tiridate avait avec lui se composaient seulement de trente mille hommes; le reste était allé occuper le village de Mousch. Au milieu de la nuit, nous célébrions l'office devant la croix vénérée, érigée par le prince de Siounie, à la recommandation de saint Grégoire. Dans le même temps, Tiridate avait dressé la croix des Neuf-Sources, le prince de la maison d'Ankegh avait élevé celle de Horiank et le prince de Siounie celle de Gouvar. Saint Grégoire avait été les bénir toutes deux et avait jeté les fondements d'une église dans chacun des villages. Dans le même village de Gouvar, au milieu de l'office de la nuit, pendant que nous récitions le cantique d'actions de grâces des « Trois-Enfants », en présence du roi et de tous les princes qui priaient, tout à coup, sans que nous eussions le moindre soupçon de ce qui se passait, une voix terrible comme celle des nuages, dont le bruit ébranle fortement, vint frapper nos oreilles : « Des fantassins cernent le haut du village et des cavaliers occupent le bas. » Puis les trompettes sonnèrent le signal de l'attaque et nous entendîmes un fracas épouvantable, mêlé aux hennissements des chevaux, tout autour de nous.

Nos princes se préparaient à se porter à la rencontre de l'ennemi et à engager le combat, parce que la lune était à la moitié de sa course; mais Tiridate les arrêta : « Il fait nuit, dit-il, et nous ne connaissons pas le nombre des ennemis. Si vous voulez agir prudemment, que six mille hommes se cachent au milieu des vignes, au sommet d'Artzan, et y restent jusqu'au matin; que quatre mille se portent sur le territoire d'Haschdiank; que quatre mille autres, passant au milieu, aillent se poster autour des vignes sur le point culminant et nous y attendent. Surtout, prenez garde que l'ennemi ne soupçonne votre présence, et que, par une fuite simulée, il ne vous cerne et ne vous mette en danger. » Il partagea les

troupes [comme il l'avait ordonné] et les envoya prendre les positions qu'il avait indiquées.

Cependant le roi, Grégoire et nous, renfermés ensemble dans une petite forteresse, nous faisons des prières. Sur ces entrefaites, un soldat des troupes de Siounie s'empara d'un jeune guerrier de l'armée du Nord et le conduisit devant le roi. Lorsque Tiridate apprit que c'étaient ses propres soldats et ses princes [révoltés] qui étaient arrivés en cet endroit, [que le chef des rebelles] était Kétréhon, et qu'il était venu avec cinquante mille hommes pour s'emparer de sa personne, il recommanda aux siens de se tenir prêts à combattre en désespérés, comme si ce devait être leur dernier jour. Dès le matin, les soldats se mirent à lui préparer sa route pour monter à Artzan. Cependant le roi du Nord donna l'ordre à ses troupes de se porter en avant; il voulait arrêter Tiridate avec six mille hommes armés de toutes pièces. Ceux-ci, ayant pris les devants, arrêterent Tiridate, qui resta pendant de longues heures dans l'impossibilité d'atteindre le sommet [de la colline]. A cette vue, saint Grégoire, fondant en larmes, éleva la voix et dit : « Baptiste et Précurseur du Christ, vois ce qu'ils font; viens à notre secours et fais que ce jour soit signalé parmi les nations. » Puis, prenant les reliques des apôtres qu'il avait apportées de Rome, il fit avec elles le signe de la croix sur les ennemis. Aussitôt Tiridate reprit courage, poussa un cri de guerre, en appelant à son aide le saint Précurseur, s'ouvrit un passage au milieu de l'avant-garde ennemie et atteignit le haut de la colline. Les troupes qui étaient restées cachées pendant la nuit se démasquèrent alors, cernèrent ce corps d'armée, le mirent en complète déroute, et l'acculèrent au sud, à une forêt. L'ayant pris comme dans un filet, les [troupes royales] les frappèrent à coups d'épée et les massacrèrent. Cet endroit fut nommé Thagarth (filet). Cependant l'armée du Nord, jugeant le moment favorable, se porta sur le village et allait nous contraindre à abandonner la forteresse. Alors les quatre mille hommes qui étaient postés au-dessus du village, s'élançèrent à sa rencontre, mirent en fuite cette armée, et la repoussèrent jusqu'en bas. Les vigneronniers lançaient des pierres à la tête des chevaux, et quelques cavaliers, atteints par ces projectiles, moururent.

D'un autre côté, nos soldats, ayant dispersé l'armée ennemie au milieu des vignes, très-peu d'hommes échappèrent. Six cents avaient trouvé la mort à Thagarth; on en avait massacré deux mille sept cents autres, puis huit cents qui furent

(1) Cette interpolation ne se trouve que dans trois ms. de la Bibliothèque de Saint-Lazare de Venise.

tués à coups de fronde, ce qui faisait en tout deux mille quatre cent douze hommes. Le roi, au retour de cette expédition meurtrière, monta au sommet d'Artzan, et fit sonner la trompette pour que toutes ses troupes se rassemblent au même lieu. Lorsqu'elles furent réunies, on conduisit saint Grégoire dans la forêt et on lui laissa une garde de six cents hommes. Cependant le roi du Nord ramena ses troupes dans le canton de Haschdiank. De là, il expédia à Tiridate une lettre conçue en ces termes : « Sois prêt à combattre demain et que ce jour-là soit éternellement mémorable entre nous deux ; rends-moi mes princes [prisonniers], et paye-moi tribut pendant quinze ans ; sinon je ravagerai ton territoire par le glaive, l'esclavage et la mort, afin que tu saches que tu t'es conduit comme un pourceau en face de tes soldats. J'attends ta réponse. » Le roi, ayant lu cette lettre, ne répondit point ; mais il partit à la tête de ses trente mille hommes pour livrer combat, et alla camper en face de l'ennemi à Mouscheghamark (1) de Haschdiank. Le lendemain, ils commencèrent leurs préparatifs et disposèrent l'ordre d'attaque. Tiridate laissa deux portes pour le passage, et en confia la garde au prince des Pakradouni, puis il donna le commandement de l'aile droite de l'armée au prince de Siounie et celui de l'aile gauche au prince de la maison d'Ankegh. Quant aux princes chargés de la garde des frontières, il les réserva pour sa garde personnelle. Les dispositions étant terminées des deux côtés, on se prépara à la lutte.

Au moment où les deux armées allaient se choquer, le roi du Nord, élevant la voix, dit : « Roi d'Arménie, avance toi ! » Arrivés en face l'un de l'autre, ils se mirent à frapper comme des mineurs sur le roc ou des forgerons sur le fer rouge ; l'un levait le bras, l'autre l'abaissait, car le roi du Nord était de haute stature et non moins fort que Tiridate. Ils se portèrent des coups redoublés, sans résultats. Cependant le roi du Nord commença à perdre de ses forces et comprit qu'il allait succomber. Étant muni d'un lacet, il le lança brusquement sur Tiridate, lui serra l'épaule avec le cou ; puis tournant rapidement, il noua le lacet et mit son adversaire dans l'impossibilité de se servir de sa main.

Celui-ci, éperonnant les flancs de son cheval, le pousse contre Kétréhon avec une telle violence qu'il ne lui laissa pas le temps de faire dix pas devant lui. Quand il l'eut atteint : « Chien enragé, lui cria t-il, tu t'es attaché à ta chaîne, »

et, levant la main droite sur lui, il lui asséna un coup d'épée sur l'épaule gauche, le fendit jusqu'à la ceinture, sépara en deux le corps du cheval avec la tête, et les fit rouler à terre. Spectacle affreux ! la tête, le bras droit se tenant ensemble et le dos du cheval, fendu par le milieu, gisaient sur le sol. Ce que voyant, le prince de la maison d'Ankegh se porta en avant avec l'aile gauche, en criant : « Prince de Siounie, fais avancer les chèvres, car le bouc Hun est mort ! » Celui-ci se mit en marche, traversa les rangs ennemis et se dirigea du côté de l'aile droite de l'armée du Nord. « Toi qui aboies contre les astres, dit il, approche que nous luttons seul à seul. » Ils s'abordèrent ; le général du Nord fondit sur le prince de Siounie et abattit la tête de son cheval. Celui-ci, tirant son épée, trancha les jambes de devant du cheval de son ennemi. Tous deux renversés par terre, combattaient corps à corps. Cependant un des hommes du prince de Siounie culbuta un cavalier et vint présenter le cheval à son maître, en lui disant : « Levez-vous, maître, et montez en selle. » Le prince se hâta de monter sur le cheval ; puis, se retournant contre le général [ennemi], il lui trancha la tête, la jeta dans sa valise et s'en alla. Le prince de la maison d'Ankegh, voyant ce qui se passait, et les ennemis battre en retraite, entra en ligne à son tour, et on s'assailit des deux côtés avec acharnement. Le roi les poursuivit jusqu'au coucher du soleil et massacra sans pitié tous ceux qui lui résistaient. Arrivées dans un lieu étroit, les deux armées demandèrent à passer la nuit sur le bord d'une petite rivière qui traverse le canton de Haschdiank, au nord-est. Les ennemis campèrent de l'autre côté, et les nôtres en deçà. Au point du jour, les restes de l'armée du Nord firent leurs préparatifs et se précipitèrent sur les troupes arméniennes qu'ils massacraient impitoyablement. Ils les poursuivirent avec un tel élan, qu'ils cernèrent le prince de Dzop, avec beaucoup d'autres. Réduit à l'extrémité, celui-ci s'écria : « Où es-tu, prince de Siounie ? viens à mon aide ! » Celui-ci, accourant comme un aigle au vol rapide, le dégagea de ceux qui l'entouraient. Lorsqu'il vit qu'il était blessé grièvement à l'aine, il le prit par la main et le reconduisit au camp, où il mourut. Cependant le général du Nord excita pendant la nuit les autres princes à marcher contre le roi. Ceux-ci suivirent cet avis. Ils fondirent à l'improviste sur les tentes du roi, rompirent les ailes de l'armée de Tiridate, et, fondant sur lui, ils allaient s'emparer de sa personne, si un corps de troupes, celui des braves Melnouni, n'était accouru à temps pour lui

(1) C'est-à-dire : la plaine de Mouschegh.

permettre d'atteindre les restes de l'armée du Nord. Tiridate et le général s'abordèrent avec rage, et le général blessa grièvement le roi Tiridate au bras gauche. Furieux et rugissant comme un lion, Tiridate se précipita sur son adversaire, lui fendit la tête en deux, mit en déroute les troupes qu'il avait devant lui et les poursuivit jusque sur le territoire de Harkh; quelques autres le repoussèrent jusqu'à la ville de Garin (1). De retour à Artzan, le roi et les princes descendirent auprès de saint Grégoire, à l'endroit où était le saint Précurseur; ils rendirent ensemble de solennelles actions de grâces à Dieu, lui offrirent en holocauste des taureaux blancs, des boucs et beaucoup d'agneaux, et distribuèrent aux pauvres d'abondantes aumônes. Lorsque toute l'armée et les princes furent réunis, on en fit le dénombrement et l'on trouva que le nombre des morts s'élevait à huit cents hommes des nôtres (2), tandis que ceux du Nord avaient perdu quinze mille neuf cent quarante-deux combattants.

Ceux qui s'étaient enfuies jusque dans le canton de Harkh furent attaqués en six endroits différents par le prince de Harkh, qui leur tua mille six hommes. De là, ayant pénétré en Géorgie, ils furent exterminés en beaucoup d'endroits. Six mille hommes seulement rentrèrent dans leur pays; quand ils avaient envahi Daron, ils étaient au nombre de cinquante-huit mille. Tout ceci se passa au retour de Rome de Tiridate et de Grégoire, par suite de la trahison du prince d'Agh-

(1) Agathange a passé sous silence cette guerre d'invasion, et Moïse de Khorène (II, 85) n'en parle que très-brièvement. Selon cet historien, le roi du Nord ou des Passils (peuplade scythique ou sarmate appelée *Parsegh* ou *Parsils* par Moïse de Khorène, *Géogr.*, dans Saint Martin, *Mém.*, t. II, 354-355), envahit l'Arménie et fut battu et tué dans les mêmes circonstances racontées par Zénob.

(2) Au nombre des morts se trouvait le généralissime arménien Ardavazt Mantagouni (Moïse de Khorène, II, 85).

dsnik. Ils restèrent trois jours aux Neuf-Sources, après quoi ils partirent ensemble pour le district d'Abahouni, emmenant avec eux les princes qui étaient renfermés dans la forteresse d'Oghgan; quant aux quatre cents hommes, Tiridate les fit transporter à la cour. Lorsque nous eûmes rejoint les troupes qu'il avait envoyées en avant, il leur donna l'ordre de s'emparer du prince d'Aghdsnik. Lorsque ce dernier eut été amené en sa présence, Tiridate voulait lui trancher les pieds et les mains. Mais saint Grégoire l'en empêcha et lui conseilla, au lieu de ce châtiment, de le dépouiller de sa dignité et de l'expulser du territoire arménien.

Quant aux événements qui suivirent, si on désire les connaître, on les trouvera dans un autre historien. Cette réponse de notre part doit vous suffire. Si vous désirez venir dans ce pays, le sol y est fertile, la température y est douce, les eaux [y coulent] en abondance; le sol est uni comme une plaine, et autour des montagnes se dressent de nombreuses forteresses. Il produit en grande abondance des pâturages et du miel. Semblable à la manne qui tombait du ciel pour les Juifs, une rosée plus douce que le miel se dépose ici sur les arbres; on l'appelle *kazabin* (1). La terre [d'où vous êtes] est desséchée par un vent brûlant; votre pays est pauvre en blé; les animaux y sont en petit nombre. Notre pays au contraire regorge de toutes sortes de richesses; [et il est] excellent et salubre. Les princes sont amis des religieux, exempts de désordres et bienveillants pour les pauvres; ils prennent soin des orphelins, protègent les églises et sont pleins de sollicitude pour tous. Que le Seigneur conserve en paix, par vos prières, notre troupeau et le vôtre avec sa grâce. Salut en N.-S. J.-C.

(1) En persan *guézengubin* ou *guézembo*, « résine, manne ».

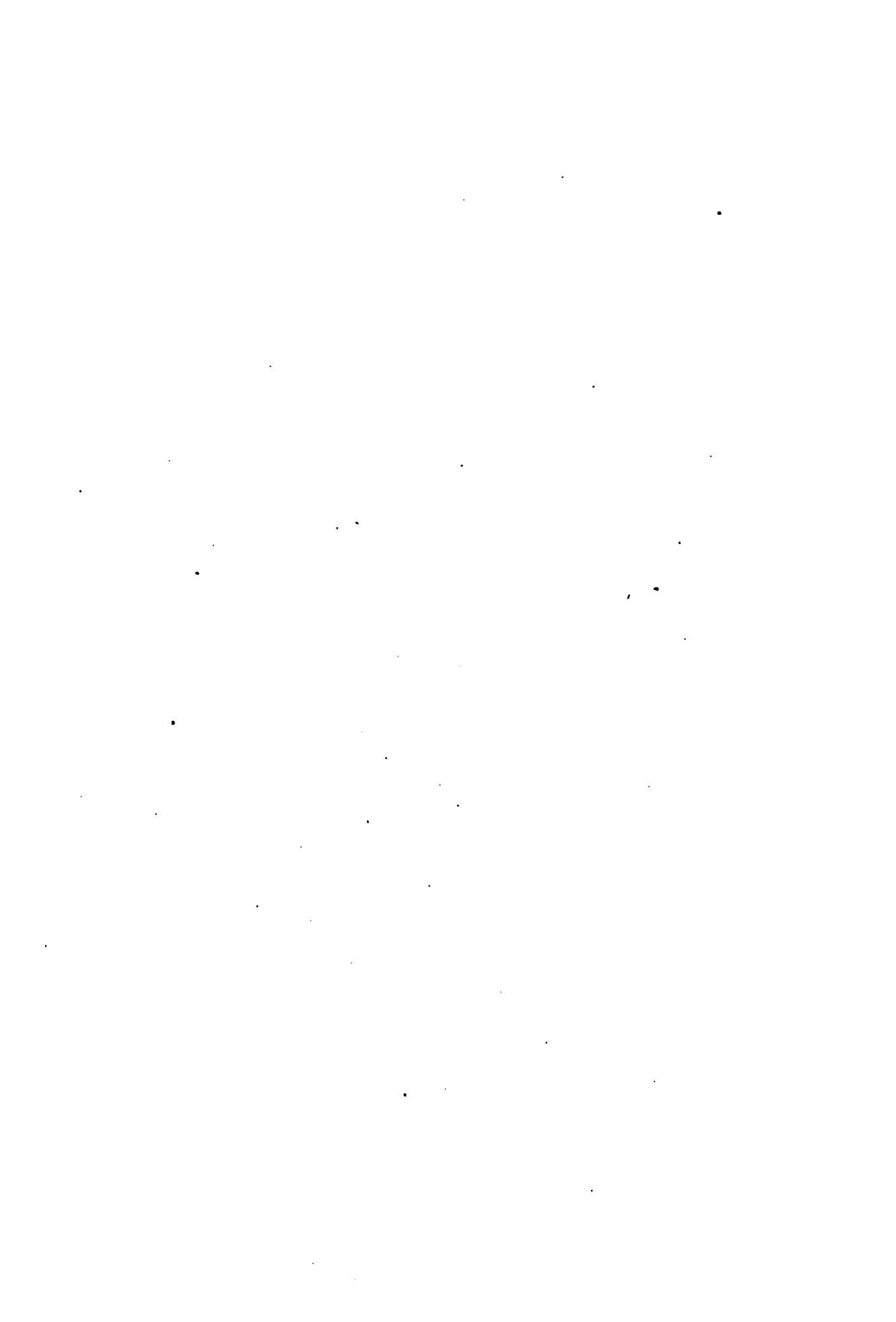

JEAN MAMIGONIEN,
CONTINUATION DE L'HISTOIRE DE DARON,

TRADUITE POUR LA PREMIÈRE FOIS DE L'ARMÉNIEN,

PAR

JEAN-RAPHAEL EMINE.

INTRODUCTION.

L'ouvrage de Jean Mamigonien, qui écrit au septième siècle, ne devait pas faire partie de ce volume, mais, comme il est la continuation de celui de Zénob de Glag, nous n'avons pas cru devoir séparer ces deux histoires, qui du reste portent le même titre, et dont la seconde forme, pour ainsi dire, le complément indispensable de la première.

Jean Mamigonien, trente-sixième abbé du monastère de saint Jean Précurseur (Sourp Garabed), dans le canton de Daron, vivait à l'époque du patriarche Nersès III, dit le Constructeur, qui monta sur le siège pontifical de l'Arménie en 640. Ce fut par l'ordre de ce patriarche que Jean composa son Histoire, pour faire suite à celle de Zénob de Glag, car elle porte également le titre d'« Histoire de Daron ». Jean raconte dans le mémorial de son livre que, déjà du temps de Zénob, on considérait comme une chose utile et agréable, que chaque abbé du monastère de Sourp Garabed tint au courant le registre des annales du canton de Daron, où étaient transcrits les actes de bravoure accomplis à la guerre par le prince, les fondations et les règlements faits par lui, et de conserver ces documents dans le trésor de l'église du couvent. Ces chroniques, s'augmentant de jour en jour, étaient désignées sous le titre d'« Histoire des Syriens », parce que, jusqu'à l'époque de l'administration de Thotig ou Thaddée, tous les abbés du monastère de Sourp Garabed étaient Syriens de nation (1). Jean fait observer cependant que, depuis l'époque de Chosroès jusqu'au règne de Tiridate, les registres des annales de Daron ne parlent en aucune façon des événements accomplis dans la satrapie des Mamigoniens, et, en vue de combler cette lacune, il a pris la résolution de se rendre dans les environs d'Édesse, où un religieux du nom de Marmara pos-

édait des annales analogues. Ayant rencontré ce moine, il lui demanda d'examiner son recueil d'annales, et il acquit dès lors la conviction que ce document avait été écrit au monastère des Neuf-Sources, et qu'il était tombé aux mains de son possesseur, à la suite des invasions et des guerres qui avaient désolé le canton de Daron. Jean raconte ensuite qu'il possédait déjà dix des chapitres de ce registre et qu'il traduisit les vingt-huit suivants, de façon à former un corps d'annales qu'il légua après lui à ses successeurs.

L'histoire de Daron se composait donc dans l'origine de trente-huit chapitres; cependant, telles qu'elles nous sont parvenues aujourd'hui, ces annales n'en forment plus que huit seulement, dont cinq appartiennent en propre au Livre de Zénob de Glag et trois à celui de Jean Mamigonien.

L'ouvrage de Jean Mamigonien est loin d'être aussi important pour l'histoire que les écrits des annalistes ses devanciers. Cet historien a accueilli avec trop de facilité certains faits d'une authenticité très-douteuse, et les données chronologiques que son livre nous fournit sont, pour la plupart du temps, très-erronées. L'auteur confond aussi certains personnages, et attribue aux uns des actions accomplies par d'autres individus et à des époques très-différentes. On doit croire que le livre de Jean a subi, sous la plume des copistes, des modifications considérables, car on trouve dans son Histoire la mention de faits qui se sont passés après sa mort. On s'explique du reste les interpolations que l'on remarque dans le livre de Jean, quand on lit dans son mémorial qu'il engage instamment ceux qui viendront après lui à ajouter à son ouvrage les événements accomplis de leur temps. Ces continuateurs anonymes, en se conformant aux intentions de Jean, ont pu conserver sans doute le souvenir de faits qui seraient aujourd'hui oubliés, mais les changements qu'ils ont introduits dans l'œuvre originale de Zénob ont beaucoup nui à la réputation de cet écrivain, dont le style est assez

(1) Thotig, vingtième abbé du monastère de Sourp Garabed, expulsa tous les Syriens de son église, abolit les règlements qu'avaient faits ses prédécesseurs, et proscrivit même leur langue, en forçant les moines placés sous sa juridiction, à n'employer que l'idiome arménien dans les usages ordinaires de la vie et dans la liturgie de l'Église.

vulgaire et diffère essentiellement de celui des grands littérateurs arméniens du quatrième et du cinquième siècle (1).

L'Histoire de Jean Mamigonien a été imprimée pour la première fois à Constantinople en 1719;

(1) Cette notice sur l'ouvrage de Jean Mamigonien a été rédigée d'après celle que le P. Karékin a insérée dans son *Histoire de la littérature arménienne* (en arm.), p. 316 et suiv.

mais il existe une édition bien préférable à la première et qui a été donnée par les Mékharistes de Venise, en 1832, à la suite de l'Histoire de Zénob. Cette dernière édition a été faite à l'aide de plusieurs manuscrits qui fournissent des variantes très-importantes pour les noms propres d'hommes et de lieux et pour les dates.

V. L.

JEAN MAMIGONIEN.

HISTOIRE DE DARON.

CHAPITRE Ier.

Sur ceux qui administrèrent successivement le monastère de Saint-Jean Précurseur (Sourp Garabed), appelé aussi couvent de Glag.

Zénob administra le monastère de Glag pendant vingt ans. Épiphane, disciple d'Antoine, lui succéda pendant trente ans. La dixième année de son administration, saint Grégoire [l'Illuminateur] vint visiter le monastère de Glag et il demeura quatre ans chez Antoine et Gronitès, sur la colline d'Avédiatz. Ceux-ci le congédièrent en lui disant : « Allez habiter les déserts, les lieux solitaires, pour qu'on ne vienne pas vous glorifier à cause de votre sainteté. » Saint Grégoire quitta ce lieu et se retira dans la grotte de Mané, où il mourut sept ans après, dans la gloire de Dieu (1).

A Épiphane succéda son disciple Étienne pendant quinze ans (dix-huit ans, *selon 2 ms.*). La quatrième année de son administration, saint Antoine mourut, et deux ans après saint Gronitès, qui avait séjourné pendant quarante ans dans le lieu appelé Innagnian. Il fut enterré à quelque distance de l'église, du côté méridional (2). Il avait élevé une église de l'autre côté de Govar, près d'une source abondante et il y avait établi soixante religieux qui avaient des mœurs angéliques. C'est en cet endroit que saint Grégoire cacha les reliques (3).

Ephrem administra pendant vingt-huit ans.

Jean, pendant dix ans (cinquante ans, *selon 2 ms.*); il vivait à l'époque de saint Sahag.

Ghimintos administra pendant dix ans;

Marc, pendant dix-huit ans (Margar-Macaire), pendant douze ans, *selon 2 ms.*)

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 91. — *Panegyriques de saint Grégoire et Vies des Saints arm.*, sub nom. Grégoris.

(2) Cf. Vartan, *Géograph.*, dans Saint-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. II, p. 430-431.

(3) Cf. plus haut, Zénob de Glag, p. 345.

Cyrille (Gioureg), pendant vingt-deux ans. Il fut le premier [abbé] qui fut consacré évêque par Jean Mantagouni, catholicos des Arméniens (1). Grégoire administra pendant six ans; André, pendant onze ans (huit ans, *selon 3 ms.*);

Nersès, pendant sept ans (quatre ans);

Jean, pendant trois ans (deux ans);

Sahag, pendant cinq ans (sept ans);

Joseph, pendant six ans;

Barthélemy, pendant quatre ans (trois ans);

Athanase, pendant dix ans (seize ans); c'est lui qui, du temps de Moïse, catholicos des Arméniens (2), et à sa demande, fixa [le point initial de] l'ère [arménienne] dans la ville de Tevin, car il connaissait les calendriers de tous les peuples (3).

Gomidás administra pendant huit ans (dix ans); il fut envoyé vers les Géorgiens par Abraham, patriarche des Arméniens (4), pour consacrer l'union avec eux.

Étienne (Sdéphanos) administra pendant six ans. Il se rendit auprès de Gomidas, patriarche des Arméniens (5), et comme celui-ci construisait de

(1) Jean Mantagouni, auteur d'homélie célèbres, dont le texte a été imprimé à Venise, au monastère arménien de Saint-Lazare. Cf. Lequien, *Oriens Christ.*, t. I, 1380. — Sukias de Somal, *Quadro*, p. 30. — Karékin, *Hist. de la litt. arm.*, p. 218 et suiv.

(2) Cf. sur la fixation de l'ère arménienne les savantes recherches du P. Suriaélian (*Traité du calend. arm.* — Venise, Saint-Lazare, en arm.) qui ont été mises à profit dans l'ouvrage intitulé : *Recherches sur la chronologie arménienne* (Paris, 1859). — Le point initial de l'ère arménienne est fixé au 11 juillet de l'année 552 de notre ère.

(3) Moïse II, d'Eghivart, dans le canton d'Arakadzodn, occupa le siège patriarcal d'Arménie depuis l'an 551 jusqu'à l'an 581. Moïse, qui était très-avancé en âge, avait pris pour coadjuteur Verthanès.

(4) Abraham I, évêque du pays des Rheschdouni, originaire du canton d'Abahouni, succéda à Moïse II, et occupa le siège patriarcal de l'an 594 à l'an 600.

(5) Gomidas, successeur de Jean III, né à Aghtsits dans le canton d'Arakadzodn, était évêque de la satrapie des Mamigoniens, quand on l'appela sur le siège patriarcal d'Arménie en 617. Il l'occupa jusqu'en 625.

nouveau la chapelle des saintes Hripsimiennes (1), il en rapporta une relique qu'il plaça dans le couvent de Glag, où il résidait.

Basile (Parsegh-Barthélemy, *selon 3 ms.*) administra pendant huit ans;

Thaddée, pendant trente ans (Thotig, saint et ermite, *selon 2 ms.*). Il fut vertueux dès l'enfance. C'était le disciple de Basile qui le chérissait à cause de sa bonne conduite, ainsi que Mouschegh, prince des Mamigoniens, qui lui donna beaucoup de fermes. Il établit dans le couvent de Glag trois cent quatre-vingt-huit religieux qui ne faisaient qu'un seul repas par jour.

De son temps, quatre ermites qui ne mangeaient que des légumes et qui ne se donnaient aucun plaisir des sens, voulant se rendre à Sougav (2), passèrent dans le pays des Grecs. Arrivés en ce lieu, il leur convint d'y vivre en solitude et ils y passèrent deux ans. [Au bout de ce temps,] trois hommes qui habitaient le Sedjestan (Sakastan), ayant entendu parler d'eux, vinrent au monastère de Glag et y demeurèrent avec eux : les uns au lieu dit Innagnian, sur la colline des Avédiatz, les autres dans la grotte qui se trouve au sud-est, du côté de la croix cachée, et quelques-uns sur la colline couronnée d'un bois. Ils passèrent ainsi vingt ans dans cette austérité.

Pendant le gouvernement du prince Mouschegh le Mamigonien et l'administration de Thotig, un événement merveilleux se passa au monastère de Glag, devant la porte de Saint-Garabed. Le prince des Ardzrouni, appelé Vart le pâtre, qui avait fait construire plusieurs églises et plusieurs couvents, voulant se rendre à Césarée, conduisit sa femme chez son père, et, ayant confié la contrée à la garde des autres nobles, il s'en alla. C'était une femme pieuse et qui s'appelait Marie. Elle désirait ardemment voir les saints hommes qui se trouvaient au couvent de Glag et au monastère de Garabed. Ayant pris un jour avec elle son fils aîné, encore à la mamelle, elle se présenta avec une grande insistance à la porte de l'église de Saint-Garabed. Elle supplia à plusieurs reprises les religieux de lui laisser visiter l'église, mais ceux-ci s'y refusèrent. Étienne conduisit l'enfant devant l'autel, le fit prosterner devant Dieu et le rapporta à sa mère. Celle-ci le prit, fondit en larmes, et se lamenta en disant : « Malheur à moi, pécheresse, qui ne puis jouir

de pareilles faveurs. Femmes, déplorez mon sort; hommes, laissez-moi répandre des pleurs! Que les montagnes m'écrasent sous leur poids et que les collines me prennent en compassion. Que les monstres me plaignent, et la race des oiseaux aura pitié de moi. Les anges auront pitié de moi, et les démons se rassembleront et se précipiteront sur moi. Ayez compassion de moi, saints serviteurs de saint Jean, et conduisez-moi dans l'église. » Puis se tournant vers son fils, elle lui « dit : Pourquoi es-tu sorti de mes bras, ô mon enfant, et n'as-tu pas eu pitié de ta mère? N'est-ce pas moi qui t'ai mis au monde, qui t'ai nourri, et pourquoi m'as-tu laissée seule? »

Après avoir parlé de la sorte, la princesse présenta aux religieux beaucoup d'encens odoriférant qu'elle avait apporté avec elle, puis, l'ayant envoyé à Thotig, elle lui demanda la permission de la laisser pénétrer dans l'église. Il lui répondit : « Nos prédécesseurs n'ont pas permis de laisser entrer les femmes (1), et il nous est impossible d'exaucer votre prière. Si c'est pour un zèle pieux que vous voulez visiter l'église, Dieu sera satisfait du chagrin que vous avez éprouvé. Que notre réponse n'altère en rien vos sentiments pour nous, et allez en paix. » La princesse répliqua : « Non, il n'en sera pas ainsi, et si vous voulez m'opposer la force, je ne vous crains pas, et si vous me dites que saint Jean me méprise, n'est-il pas né lui-même d'une femme? le Seigneur n'est-il pas né aussi d'une femme, et les apôtres et les prophètes n'avaient-ils pas de mères? J'entrerai, Seigneur, car j'ai pour intercéder en ma faveur votre mère, afin que vous ne soyez pas irrité. N'exercez pas sur moi l'effet de votre colère, afin que je ne devienne pas la risée du monde. Puisque vous avez sucé le lait de la femme, rendez-moi digne de visiter ce temple. »

Ayant ainsi parlé, la princesse entra dans l'église, baisa le mur du temple, se prosterna à genoux devant le saint autel et dit : « Seigneur, voyez mon cœur déchiré et soyez miséricordieux envers une malheureuse, car, dans votre bonté, vous ne vous êtes pas souvenu de votre colère. Que votre nom soit éternellement béni! » Lorsque la princesse sortit de l'église, ils furent attristés de ce qui s'était passé et ne pardonnèrent pas à cette princesse l'acte qu'elle avait commis; ils voulaient s'en venger et ne lui préparèrent point de repas. Alors la princesse ordonna aux

(1) Sébéos, *Hist. d'Héraclius*, ch. 25, p. 131 (en arm.).

(2) Montagne de la province d'Ararat. — Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, p. 406.

(1) Cette défense remontait à saint Grégoire l'Illuminateur, ainsi qu'on peut le voir plus haut, dans l'histoire de Zénob de Glag, p. 348, col. 2.

gens de sa suite de préparer un dîner pour les religieux, les invita tous à y prendre part, et leur nombre s'élevait à trois cent quatre-vingt-quinze personnes. Lorsqu'ils eurent fini de manger, la princesse dit : « O saints hommes ! zélés pour la propagation du culte divin, réjouissez-vous avec moi dans le Seigneur, car il m'a permis de visiter l'église sans me punir, et il a accompli le vœu de mon cœur. Or, donnez-moi votre bénédiction, et continuez à vivre saintement et en paix. » Aussitôt la princesse partit avec sa suite.

Cependant, le sacristain et l'un des religieux vinrent s'agenouiller devant le saint autel, et dirent : « O Seigneur ! vous ne punissez donc pas la femme qui osa commettre un acte semblable, car après cela, toutes les autres femmes violeront ainsi l'entrée de ce monastère. Montrez à présent votre force, pour que les nations sachent qu'il ne faut pas violer ce saint lieu, et pour que ce soit un exemple et une loi pour beaucoup d'hommes. » Pendant que la princesse gravissait la petite colline au sud du couvent, et qui se trouve au sommet de Nartag (3 ms. Satag), et domine le petit fort de Medzamor qui est en bas de Nartag et qu'on appelle Antag (1 ms. Artag), elle aperçut du côté du nord une vision merveilleuse. Ayant confié l'enfant à sa nourrice, elle dit : « Je vois un homme à la longue chevelure, enflammé de colère et descendant des cieus ; il entre dans l'église, il sort, il vient à moi. Dans sa main, il tient une épée effilée, humectée et rougie de sang. » A peine avait-elle prononcé ces mots qu'elle fut frappée par l'homme de la vision, et elle tomba morte sur le coup. Voyant cela, ses serviteurs coururent avertir ceux de l'église et leur racontèrent ce qui s'était passé. Le supérieur du couvent, en apprenant cette nouvelle, s'emporta contre le sacristain qui en fut attristé, et pleura pendant plusieurs heures. Le supérieur se rendit avec ses serviteurs à l'endroit où la princesse avait succombé, et, lui ayant creusé une tombe, il y déposa son corps, y dressa une croix de pierre, sur laquelle on grava l'inscription que voici :

*Cette épée sera près de celui
qui aura l'audace de violer
l'église de Dieu.*

Cette croix existe encore avec l'inscription.

Le supérieur prit l'enfant, le confia à sa nourrice jusqu'à ce qu'il eût atteint l'âge de puberté, après quoi il l'admit dans le couvent, l'y instruisit et le nomma supérieur du monastère avant de mourir. Son père, le prince des Ardzrouni, apprit la

nouvelle de la mort de sa femme au moment où il quittait Césarée. Il en fut très-attristé, mais le supérieur Thotig lui donna des consolations. Il résolut ensuite de bâtir des églises et partit pour Madravank (1), afin de se procurer des matériaux avec lesquels il éleva une magnifique église ; qu'en souvenir de sa femme, il nomma l'église de la Mère de Dieu. Il lui fit don d'ornements magnifiques et l'orna avec une rare élégance. Il dota également de grandes richesses le monastère de Saint-Jean Précurseur, de Glag.

C'est encore lui qui rendit au couvent du saint Précurseur les villages de Govar et de Baregh, car un prince impie de la maison des Mamigonien s'était emparé de ces deux villages qui appartenaient au monastère et les avait donnés à une chanteuse. Le père Cyrille s'irrita de ce procédé et maudit le prince qui s'était emparé de propriétés appartenant au couvent. Mais ce prince fut lancé à terre par son cheval, un mois après cette malédiction, et il mourut. Cependant son fils offrit au couvent de rendre les villages que son père s'était appropriés ; mais le supérieur refusa de les accepter et exigea que le prince se présentât. [Le prince des Ardzrouni] compta vingt-deux mille tahégans qu'il donna au prince de Daron, pour racheter Govar et Baregh, qu'il rendit au couvent, en y joignant les documents authentiques. Il fit don encore au couvent de deux villages de ses domaines, Ardamed et le Trône des Princes (3 ms. Koms) ; puis, ayant laissé son fils près de Thotig, il rentra dans son pays. Au moment de mourir, il se fit transporter au couvent d'Innagnian, et son tombeau se trouve à trois pieds, à l'est de l'église.

En ce temps-là, les Perses assassinèrent leur roi Hormisdas (Ormizt), et son fils Chosroès (Khosrou) Dchamp se réfugia chez les Grecs (3 ms. chez les Romains). Ayant accepté le concile de Chalcedoine (2), Chosroès marcha contre les alliés perses avec l'armée que Maurice lui confia et retourna en maître dans son pays. Lorsque Chosroès se rendit dans ses États, après avoir quitté la Grèce, il prit avec lui Mouschegh, seigneur de Mousch, et Khouth, prince de Daron et de Sassoun, et, ainsi

(1) Cf. sur cette localité de la province de Dourouperan, Indjidji, *Arm. anc.*, p. 96 et suiv.

(2) Cf. Jean Catholicos, *Hist. d'Arm.*, ch. IX, p. 56-57 de la trad. franç. de Saint-Martin. — C'était une tradition répandue parmi les Arméniens, que Chosroès I avait adopté le christianisme. Jean Mamigonien attribue par erreur cette conversion à Chosroès II Parviz, fils d'Hormisdas, que Maurice, empereur de Constantinople, aida à reconquérir ses États contre l'usurpateur Bahram Tchoubiu.

que l'avait ordonné Maurice, il le conduisit à Tevin, le nomma gouverneur de l'Arménie et lui confia l'armée des Arméniens, forte de 30,000 hommes. Quant à Chosroès, il se mit à la tête de l'armée grecque composée de 70,000 soldats et marcha contre Pahl Schahasdan (3 ms. Palkhasdan). Pendant qu'on campait, les Grecs crurent manquer à leur dignité en restant avec les Arméniens, et, continuant leur marche, ils vinrent s'établir dans la ville.

Nikhordjès, qui avait assassiné Hormisdas, leva une armée de 80,000 Perses et s'avança à la rencontre de Mouschegh. Le valeureux Mouschegh parvint à peine par ses encouragements à décider les Arméniens à accepter le combat. Le prince des Mamigoniens, gouverneur de l'Arménie, engagea son armée à invoquer le secours de Dieu par l'intervention du saint Précurseur. S'étant tous conformés à cet ordre, les Arméniens s'élançèrent sur les Perses, et Dieu leur livra leurs ennemis. Mouschegh, ayant aperçu de loin le roi et l'ayant reconnu, s'approcha de lui, et ils s'attaquèrent mutuellement. Mouschegh, harassé de fatigue, mais n'attachant pas plus de prix à la mort qu'à la vie, leva sa masse d'armes et en asséna un coup sur le crâne de Nikhordjès. Ce coup lui brisa la tête et sa cervelle s'échappa par ses narines. Mouschegh lui trancha la tête et, l'ayant mise dans une valise, il exhorta les siens à se battre. Ceux-ci, se ranimant, mirent en fuite les ennemis et firent prisonniers quarante-huit princes. On ne pouvait pas compter les morts, tant leur nombre était considérable. On fit, avec les princes, mille prisonniers; les Arméniens rentrèrent après cette grande victoire dans leur pays (1).

En entendant cette nouvelle, le roi Chosroès fut dans l'allégresse, mais les soldats grecs étaient confus de honte. Lorsque le roi fit demander Mouschegh et se disposait à faire des largesses à toute son armée, l'empereur Maurice fit dire à Chosroès qu'on l'avait nommé roi à la place de son père. « Savez-vous, lui dit-il, que Mouschegh voulait vous faire tuer ? » Alors Chosroès voulut s'emparer par trahison de Mouschegh et le faire mourir. Il l'envoya mander auprès de lui; mais la sœur de Chosroès, instruite de la trahison de son frère, avertit Mouschegh. Celui-ci prit avec lui quarante princes seulement, armés en guerre, lesquels, ayant ceint leur sabre de bataille, vinrent se présenter en face du roi. Ils s'approchèrent à

cheval jusqu'auprès de la tente royale et éclatèrent en reproches amers, en racontant la trahison qu'on avait ourdie. Ils crachèrent au visage du roi, et lui firent des reproches sur sa folle conduite. Après quoi Mouschegh quitta le roi avec les siens, le cœur gonflé de colère. Quand le roi eut appris que Mouschegh était parti fort irrité, il fut saisi de terreur, car c'était encore un jeune homme.

Mouschegh envoya au général des Grecs le message suivant : « Vous avez voulu, dit-il, m'assassiner par trahison, mais, je vous le dis, ne réveillez pas le lion qui dort, ni le renard qui a oublié ses instincts, autrement celui qui a vaincu 80,000 hommes peut bien aussi en exterminer 70,000. » Ensuite, laissant l'armée à Tevin, il se démit de sa charge de gouverneur, prit avec lui les troupes de la maison des Mamigoniens, et retourna dans ses domaines. Peu d'années après, Phocas assassina Maurice et monta sur le trône.

Chosroès marcha contre Phocas pour venger la mort de Maurice (1). En passant près de la ville de Garin (Erzeroum), il envoya un messenger à Mouschegh, prince de Daron, et lui dit : « Venez et accompagnez-moi à la porte du roi des Grecs pour demander vengeance de la mort de Maurice, sinon je ruinerai votre pays à mon retour, je vous chargerai de chaînes, et je vous conduirai à la Porte, vous, votre femme et vos enfants. » Mouschegh, ne répondit pas et commença à fortifier le pays. Chosroès se rendit en Grèce, y fit beaucoup de butin et un grand nombre de prisonniers; puis se dirigea du côté de Pasen, à Tevin, à Her et à Pahl. Lorsqu'il fut arrivé à Garin, Chosroès envoya Mihran à Daron, contre le prince Mouschegh, afin de s'emparer de sa personne et de le conduire prisonnier en Perse. Il lui ordonna de ruiner les lieux consacrés au culte et de massacrer les religieux. Les Perses firent irruption dans le pays et se mirent à exécuter les ordres qu'ils avaient reçus.

CHAPITRE II.

Histoire des Perses. Mihran se rend à Daron avec une armée de 30,000 hommes, qui sont massacrés près de la ville d'Otz par Vahan le Loap. Le seigneur de Mousch, de Kalouhr, de Khouth, de Schadkh et de Sassoun va trouver Mihran.

La première année du règne de Phocas, qui

(1) Cf. sur ces événements Théophylacte Simocatta, liv. IV, ch. 3-15; V, 1-13. — Théophraste, p. 221 et suiv. — Cédrenus, t. I, p. 396-397. — Zonaras, *Annal.*, t. II, liv. XIV, p. 74-75.

(1) Théoph. Simoc., liv. VI, ch. 15. — Théophraste, p. 244-272. — Cédrenus, t. I, p. 405-420. — Zonaras, *Annal.*, t. II, liv. XIV, p. 82-85.

assassina son maître, l'empereur Maurice, par trahison, et monta sur le trône, Chosroès se souvint de la paix signée entre lui et Maurice et passa sur le territoire des Grecs avec 140,000 hommes. Il pilla plusieurs villes et beaucoup de provinces et retourna ensuite dans ses États. Son neveu Mihran fut envoyé par lui à Daron, avec 30,000 hommes. Lorsqu'il fut arrivé dans la contrée de Haschdiank, ils prirent un guide, et, ayant continué leur marche, ils arrivèrent à la croix de pierre (Artzan). Quand ils eurent lu l'inscription de la croix, ils la mirent en pièces (1), et 8,000 hommes pris parmi eux se rendirent à Meghdi et à Asdégoun. Les 22,000 autres restèrent près de la croix pour voir les fuyards. Lorsque les sept religieux qui vivaient de légumes apprirent leur arrivée, ils vinrent au couvent et en firent sortir tous les moines. Les uns s'en allèrent, mais les autres demeurèrent ; toutefois Polycarpe les envoya dans le fort d'Oghgan et ne garda au couvent que le supérieur Thotig, les religieux attachés au service de l'église, et il leur ordonna de se préparer à recevoir la communion divine. Après que les sept religieux eurent célébré la messe, ils enjoignirent à un secrétaire abrégiateur, venu de la part des Grecs, d'écrire tout ce qu'ils allaient dire ; puis, élevant les bras devant le saint autel, ils parlèrent ainsi (2).

.....
 Au moment où ils disaient *Amen*, une voix se fit entendre du ciel, qui disait : « Qu'il soit fait ainsi que vous le voulez. Je vous récompenserai lors de ma venue, et je pardonnerai les péchés à ceux qui souffriront en mon nom et en celui de mon Précurseur, car je suis miséricordieux envers chacun. Venez donc dans les lieux de lumière que vous vous êtes préparés par vos austérités. »

En entendant ces paroles, les saints se prosternèrent devant le saint autel, et puis ils sortirent de l'église. Polycarpe alla se prosterner devant la sainte croix et se mit en prières, afin de supplier Dieu de donner la paix à toute la terre, de mettre en déroute l'ennemi qui était arrivé, et [il pria ensuite] pour que les pauvres obtinssent la tranquillité dans leurs demeures. Les Perses arrivèrent tout à coup, et, apercevant Polycarpe, ils lui tranchèrent aussitôt la tête, en laissant son corps devant la croix. Puis ils vinrent en toute hâte jus-

qu'à la porte de l'église, aperçurent les religieux en pleurs et absorbés dans la prière, et, se précipitant sur eux, ils les massacrèrent tous les sept. C'étaient Théon, Polycarpe, Siméon, Jean, Épiphané, Timarios et Énargius (lis. Evagrius — 3 ms. Narésos). Tous les sept furent massacrés par les soldats perses de Mihran, au mois de Kaghots, le 4e jour qui était un jeudi, à la 9e heure. Leurs corps restèrent sur le lieu du supplice jusqu'au matin.

Cependant les Perses ne purent pas découvrir la porte de l'église, car Dieu la déroba à leur vue ; mais ils se mirent à donner des coups de marteau, sans pouvoir la découvrir davantage. Effrayés par les démons, ils s'éloignèrent enfin de ces lieux, car il faisait déjà nuit. Trois jours après, les serviteurs et le supérieur Thotig arrivèrent, mais les corps des saints restèrent sur place sans être enterrés, car tout le monde s'en était éloigné. Ayant reconnu qu'ils étaient morts, tous versèrent des larmes et furent plongés dans une grande tristesse. Ensuite, ayant relevé les corps, ils les descendirent dans le jardin au sud de l'église ; là ils creusèrent la terre, préparèrent une sépulture et les déposèrent auprès d'Antoine et de Gronitès qui étaient venus jadis de Césarée avec saint Grégoire. On dressa sur leur sépulture la croix divine, et beaucoup de gens obtenaient leur guérison en cet endroit (1).

Quelques hommes envoyés par le prince Mouschegh, pour s'informer du nombre des soldats, furent étonnés lorsqu'ils apprirent que les saints avaient été massacrés ; ils allèrent en toute hâte trouver le prince Mouschegh et lui racontèrent les détails de cet événement. A cette nouvelle, Mouschegh demeura trois jours sans prononcer une parole. Ses soldats lui donnèrent alors un livre renfermant les lois chrétiennes et des paroles consolantes, en lui disant : « Véritable rayon de la lumière bienheureuse, vous, notre illustre général, ne vous affligez pas de leur mort, car, par leurs prières, ils sont devenus les remparts solides du monde, nos intercesseurs et nos protecteurs auprès de Dieu. Laissez maintenant la douleur de côté, et mettez en fuite Mihran qui s'est levé contre nous. » Mouschegh, comme sortant d'un songe, ordonna de mander auprès de lui Vahan qu'il avait nommé prince de Daron, lorsqu'il était gouverneur de l'Arménie. Il lui parla en ces termes : « Vahan, ô mon fils, vous connaissez mon grand âge ; voilà cent vingt ans (?) que je fais la

(1) Cf. plus haut, Zénob de Glag, p. 347, qui parle de l'érection de ce monument, élevé après la bataille gagnée par les arméniens chrétiens sur les idolâtres de Daron.

(2) Nous avons supprimé une longue prière, où les sept religieux offrent leur vie à Dieu en holocauste, pour s'assurer le ciel.

(1) Vartan mentionne, dans sa Géographie, la sépulture de ces sept martyrs (Saint-Martin, *Mém.*, t. II, p. 428-431).

guerre, ma lance à la main, et mon front ruisselait de sang au lieu de sueur. Moi-même, j'ai rangé en personne mon armée et j'ai entrepris la guerre. A présent je suis vieux, mes membres tremblent ; Dieu et vous pouvez marcher à mon aide. Or, mon fils, sachez bien que si vous succombez pour les chrétiens et pour l'Église, vous serez un martyr ; si vous entreprenez la guerre pour des honneurs temporels, c'est de la bravoure. Je n'ai pas d'autre héritier que vous, et mes domaines vous appartiendront autant qu'à vos fils après vous. Levez-vous donc, marchez, joignez-les avec prudence, et le saint Précurseur vous sera en aide et vous servira de bouclier, car les prières des saints religieux s'élèveront à votre gauche et à votre droite. »

Vahan se chargea d'exécuter la volonté de Mouschegh ; il commença à former des ambassades, les envoya vers Mihran et lui demanda de faire la paix et de sortir du pays. Mihran lui fit répondre : « Il n'en sera pas ainsi tant que je n'aurai pas fait prisonnier le prince Mouschegh et que je ne l'aurai pas conduit en Perse en présence du roi. » Vahan lui envoya dire : « Si vous me remettez le pays de manière que j'en sois le maître et le prince, je vous livrerai Mouschegh, et même je me révolterai contre lui et je me joindrai à vous, en vous enlevant ainsi tout sujet de crainte, et les choses seront ainsi réglées. » Mihran s'obligea à accepter les propositions de Vahan et le manda auprès de lui. Il vint s'installer dans la ville de Mousch, et Mouschegh se rendit au fort d'Oghan.

Les soldats qui avaient massacré les religieux se transportèrent au fort d'Asdghon, se tinrent pendant deux jours en face des murailles sans pouvoir réussir à le prendre ; puis ils allèrent trouver Mihran et lui décrivirent en détail la position de la place. Lorsque Vahan se présenta devant Mihran, celui-ci lui demanda de lui céder le fort d'Asdghon. Vahan répondit : « Non pas, seigneur, mais confiez-moi 4,000 hommes et nous irons nous emparer des places fortes où sont les fâvoris et les trésors de Mouschegh ; car, me croyant peut-être en état de révolte, ils se mettraient sur la défensive et refuseraient de me livrer les forteresses. Maintenant rendons-nous dans la ville d'Otz, et ensuite nous nous porterons ailleurs. » Mihran confia à Vahan 4,000 cavaliers d'élite qu'il conduisit jusqu'à la porte de la ville d'Otz, et il se ménagea des intelligences dans la place, afin de faire prisonniers les soldats qu'il avait avec lui, et de les faire mourir. Le lendemain, ayant parlé avec la ville pour l'engager à ouvrir ses portes aux soldats, il commença

à les y faire entrer, et, comme l'entrée de la place était étroite, peu de gens pouvaient pénétrer ensemble dans l'enceinte de la ville. Les habitants firent entrer dans les maisons les soldats qui pénétraient dans la ville, les dépouillaient de leurs vêtements, leur coupaient la tête, et les jetaient dans des trous bien dissimulés, situés en dehors des remparts. Il avait laissé seulement 50 hommes sur les 4,000 dans le village de Khartz (2 ms. Harts), et il leur avait ordonné, lorsqu'il leur enverrait l'un d'eux, d'aller trouver Mihran et de lui amener de nouvelles troupes. Lorsqu'il eut introduit les soldats dans la ville, Vahan leur envoya donc dire de lui envoyer de nouvelles troupes de Mihran. Ceux-ci vinrent trouver Mihran, et, ayant emmené avec eux 2,000 hommes d'élite, ils rejoignirent Vahan qui prépara un nouveau stratagème, dont ils ne se vantèrent pas et qui devait les perdre.

Dès qu'ils furent arrivés près de la porte appelée Mor (du marais), Vahan avait donné aux habitants les chevaux et les vêtements des soldats perses. Il les manda près de lui et leur communiqua un avis, en disant : « Lorsque les soldats perses vous apercevront, prenez tous le chemin de la ville et, en entrant dans la cité, faites sonner les trompettes comme pour annoncer la victoire ; puis, laissez les portes ouvertes pour que les nouveaux arrivants croient que la place est élevée. » Ils agirent comme il leur avait été ordonné. Or, lorsque les Perses les virent se précipiter en masse sur la ville, ils furent dans l'allégresse, et, se dirigeant vers la place, ils se hâtèrent d'y pénétrer. Vahan, se présentant sans tarder devant le front des Perses, leur annonça la prise de la ville, et envoya à Mihran vingt hommes de l'armée perse, en lui annonçant cette heureuse nouvelle : « Nous avons pris la ville ; » et lui-même rejoignit les soldats perses. Plusieurs soldats, en entrant dans la place et pendant que les autres les suivaient, commencèrent à se douter du piège et voulaient battre en retraite pour rejoindre Mihran. Alors Vahan se mit à leur poursuite, commença à les massacrer et à les jeter dans le marais. D'un côté, Vahan, d'un autre côté, les habitants noyèrent quarante hommes dans le marais, et, ayant fait les autres prisonniers dans la ville, il fit trancher leurs têtes que l'on rangeait sur les remparts. Lorsqu'on eut compté les têtes tombées ce jour-là, on en trouva au moins 2,000. Il ordonna de leur couper à tous le nez et le prépuce et de les mettre dans des sacs.

Vahan, ayant rassemblé ses soldats au nombre de 700, vint dans la ville de Mousch. Ayant laissé 300 hommes à Méghoua (2 ms. Meghdea) et deux

cents soldats de Sanas (2 ms. Sasan) armés de lances à Dzdzmag (2 ms. Dzmag), il prit seulement avec lui 200 hommes et alla rejoindre Mihran. Lorsqu'il fut entré dans son appartement, il lui parla ainsi : « Je viens vers vous, fuyant vos soldats, car ils m'ont refusé l'entrée de la ville et une part du butin, et ils ont même enfermé mes troupes dans la place. J'arrive donc en fuytif auprès de vous. » Mihran voulut alors envoyer 1000 hommes contre eux; mais Vahan lui dit : « Ils se sont même révoltés contre vous, car, après avoir pris le butin et les richesses de la ville, ils veulent passer dans le pays des Grecs. » Mihran, se mettant de plus en plus en colère, ordonna d'envoyer 2,000 hommes contre eux. Vahan conseilla à ces soldats de ne pas franchir le fleuve de Meghdi pendant la nuit, mais de camper sur ses rives et de continuer leur route le lendemain. « Peut-être les ennemis se précipiteront sur vous, et vous ne connaissez pas les localités. » Il leur dit encore : « Que mille d'entre vous passent par Dzdzmag et les mille autres par la plaine. » Puis, leur ayant donné des guides, il prit congé de Mihran, afin de présider à leur départ. Dès qu'ils furent parvenus à l'endroit où il leur avait commandé de se séparer, il leur adjoignit cent hommes et ils se dirigèrent sur Dzdzmag. Vahan, s'étant mis à la tête des cent autres soldats, les suivit à quelque distance.

Quand cette troupe fut parvenue sur les rives du fleuve de Meghdi, Vahan les fit camper pour qu'ils se livrassent au sommeil, et, ayant préparé des embuscades, il ordonna aux serviteurs d'éloigner les chevaux comme pour les faire paître; de cette manière il n'éveillait en rien les soupçons des Perses. Tout à coup, les soldats de Vahan firent résonner les trompettes, en avant et en arrière des Perses, les entourèrent et les précipitèrent dans le fleuve; pas un seul n'échappa. Ensuite, poussant les chevaux devant eux, ils se dirigèrent sur Dzdzmag. Cette affaire une fois commencée et terminée, les Arméniens se rendirent à Dzdzmag, pour y surprendre les autres Perses qui n'étaient pas encore arrivés, et ils les attendirent jusqu'à ce qu'ils fussent venus. Ceux-ci descendirent de cheval, comme le leur avait prescrit Vahan, sans avoir le moindre soupçon. Bientôt après, les soldats de Vahan se placèrent à l'entrée du pont, firent entendre un bruit terrible tout autour d'eux, et ils commencèrent à les exterminer sans pitié. L'un d'eux, qui s'était réfugié dans le marais, monta à cheval et s'enfuit du côté de Mousch. Deux des soldats de Vahan se mirent à sa poursuite, l'atteignirent sur l'autre rive du fleuve, l'assommèrent en le frappant sur la tête, et sa cervelle lui sortit par les

narines. L'un d'eux prenant du sable, le présenta au cadavre en disant : « Cuisinier des Perses, prenez ce sel, » et le nom de cet endroit fut appelé *Araghs* (1); on y construisit depuis une ville. Vahan ayant acculé les Perses sur les rives du marais, quelques-uns n'en purent sortir, et les autres tombèrent dans l'eau et s'y noyèrent. On coupa le nez et le prépuce de ceux qu'on massacrait sur la terre, et on lançait leur tête dans le marais et dans la plaine. Vahan ayant rassemblé les 2,000 chevaux, les fit conduire dans le fort d'Éghantz (3 ms. d'Oghen) qu'on appelle aussi Eghinoud (2).

Quand toutes ces choses furent accomplies, Vahan et les siens s'en allèrent retrouver Mihran (2 ms. Nikhor), et il commanda à ses serviteurs de préparer un festin et d'y convier Mihran. Mais, comme celui-ci était malade, il demeura dans son appartement et permit à Vahan seulement d'y entrer. Vahan se plaça près de la porte, et congédiait les princes qui se présentaient, en disant que le gouverneur de l'Arménie ne pouvait se rendre au festin. Mihran et Vahan entrèrent dans une chambre où était préparé un repas et ils y burent du vin. Aussitôt Vahan, prenant le sac où se trouvaient les nez et les prépuces, le vida devant Mihran qui fut saisi d'épouvante et lui demanda : « Qu'est-ce que cela? dites-moi ce que c'est! » Vahan lui raconta les choses telles qu'elles s'étaient passées et ne lui cacha rien de ce qu'il avait fait. Mihran, au comble de la fureur en entendant ce récit, prit une lance qu'un serviteur tenait à la main et voulait en percer Vahan. Mais celui-ci, saisissant son sabre de la main, lui coupa le prépuce, le mit dans la bouche de Mihran en lui disant : « C'est vous qui avez insulté Dieu, qui avez fait mourir les religieux qui sont les colonnes du monde. » Il lui coupa le nez, le lui mit devant les yeux, puis, lui ayant ouvert le ventre, il ordonna à un serviteur de lui arracher le foie et de le lui mettre dans la bouche. Ensuite, lui ayant traversé l'abdomen d'un coup d'épée, il le fit empaler. Au moment où il venait seulement de lui couper le prépuce, il lui dit : « Donnez-moi un ordre et une lettre pour le Perse qui est chez les Abahouni, et je vous ferai grâce de la vie. » Mihran lui donna une lettre et un ordre qu'il jura à plusieurs reprises être véridiques et que lui seul et le gouverneur des Abahouni connaissaient. Quand il eut tout appris, Vahan saisit son épée, en frappa Mihran au cœur, et il mourut aussitôt. Les serviteurs prirent les habits ensanglantés de

(1) Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, p. 108

(2) Cf. Indjidji, *op. cit.*, p. 108.

Mihran, les cachèrent, et, ayant fait disparaître les traces du sang sur le sol, ils le couchèrent sur le côté, dans son lit, et le couvrirent comme s'il dormait. Vahan manda alors dans la tente le secrétaire perse et lui fit écrire une lettre contenant des salutations et le mot d'ordre, et qui disait : « Dans trois jours, montez sur la colline qui se trouve au-dessus de la vallée de Goth avec 1,000 hommes seulement, pour que nous vous apercevions. » Le secrétaire écrivit selon l'ordre qu'il avait reçu de Vahan, qui apposa sur la lettre le sceau de Mihran; puis, ayant convoqué dix des fidèles serviteurs de ce dernier, il leur confia la lettre pour la remettre à Varschir, qui avait les 1,000 hommes sous son commandement et qui résidait chez les Abahouni. Les serviteurs prirent la lettre et s'en allèrent. Vahan, ayant fait venir le héraut, lui dit : « Allez mander tel prince, » dont il lui donna le nom. Celui-ci exécuta l'ordre de Vahan. Lorsque le prince fut venu et traversait un passage sombre entre six hommes qui se tenaient à droite et à gauche, passage qui conduisait dans l'appartement où il devait entrer, des hommes se précipitèrent sur lui pour lui fermer la bouche, afin que, s'il venait à crier, on n'entendît pas sa voix dans l'appartement voisin; puis ils lui enfoncèrent une épée dans le cœur, et jetèrent son corps dans une autre pièce. Vahan fit mettre ensuite en prison le héraut et le secrétaire sous un prétexte quelconque.

Il manda ensuite les princes pour délibérer so-disant sur les affaires, mais c'était une ruse, car il massacra ce jour-là quatre-vingt-six d'entre eux. Quand tous ces princes furent exterminés, il se rendit dans la localité où les soldats perses tenaient garnison, il les rassembla tous, éloigna ses propres soldats, ainsi que ceux des autres pays, et se mit à les insulter, en disant : « Convenait-il que vous enleviez la couronne de perles du gouverneur? à présent voici l'ordre qui vous enjoint de vous dépouiller tous à l'instant de vos vêtements jusqu'à ce qu'elle soit trouvée. » Puis, leur ayant fait ôter à tous leurs vêtements, il en enferma une partie dans une maison, et fit mettre les autres, au nombre de dix-neuf cents trois individus, dans un autre endroit, en faisant fermer les issues. Ensuite, Vahan se fit apporter la tête de Mihran, la fit suspendre à une fenêtre, et la leur montra en disant : « C'est cette tête qui voulait ruiner de fond en comble le monastère du saint Précurseur et brûler tous les religieux. » Il ordonna de mettre le feu aux deux maisons; en disant à ceux qui y étaient renfermés : « Vous m'êtes nuisibles, puis-je vous me faites brûler ces deux habitations,

mais, s'il plaît à Dieu et au saint Précurseur, je fais le sacrifice de ce bois sans regret. Je briserai la tête de votre roi et vos têtes; et, puisque vous êtes nus, et que vous avez froid, j'obtiendrai le pardon de mes péchés et ceux de mes ancêtres en vous faisant brûler; surtout n'ayez point de honte. Ces maisons seront vos tombeaux, par la grâce du roi des Perses. »

On alimentait le feu avec de la graisse, de telle sorte que toute la ville fut remplie de l'odeur de la fumée. Ensuite, ayant rassemblé les trésors et le butin des Perses, Vahan les envoya au fort d'Oghgan, et, ayant mandé le prince Mouschegh dans la ville, il se porta avec 3,000 hommes au-devant de Vaschir. Arrivé au sommet de la colline, il plaça dans trois endroits différents des embuscades de soldats, et envoya vers Vaschir le secrétaire et le héraut. Ceux-ci partirent et appelèrent Vaschir, en l'engageant à monter sur la colline, car il était descendu sur les bords de la mer de Dzia (mq. dans 3 ms.). Cependant le héraut et le secrétaire ignoraient tout ce qui s'était passé, car Vahan ne les laissait pas approcher de l'armée, et ils venaient seuls à distance des troupes. En effet, au moment d'incendier les maisons, Vahan les envoya sous un prétexte dans un endroit éloigné, afin qu'ils ne vissent pas ce qui se passait, si bien qu'en reconnaissant les costumes des princes, ils les prirent pour des Mihraniens. Étant arrivés à Mousch, ils transmirent au gouverneur les ordres de Vahan, comme si Mihran les avait lui-même donnés. Vaschir prit alors 100 hommes, gravit la montagne et, arrivé à l'endroit [qu'il supposait] être occupé par les Perses, il entra dans la tente de Vahan, croyant y trouver Mihran en personne. En apercevant Vaschir, Vahan l'interpella en ces termes : « Qu'avez-vous résolu de faire? vous vouliez transformer en Perses les habitants de l'Arménie? » Puis il ordonna aux gardes de la porte de tenir les soldats éloignés, fit frapper cruellement Vaschir, pour l'obliger à lui donner le mot d'ordre qui servait à convoquer les soldats. Vaschir, contraint par la douleur, écrivit au général et aux princes de le rejoindre en toute hâte. Vahan fit écrire la lettre par le secrétaire perse; il le gagna avec de l'argent, de façon à ce que sa lettre mândât pour le lendemain les soldats, « car, disait-il, les Grecs se préparent à marcher contre nous. » Il envoya de même aux soldats éloignés la bague et la lettre de Vaschir; puis, faisant appeler les princes un à un, il leur tranchait la tête. Les autres soldats ignorèrent le massacre, jusqu'à ce qu'un des princes, étant parvenu à s'échapper, regagna son armée.

Quand Vahan eut appris que la chose était dévoilée, il fit prévenir les soldats qui étaient en embuscade de se précipiter sur les Perses; ceux-ci, les ayant attaqués par derrière, les forcèrent à se réfugier dans le fort situé de l'autre côté de la vallée de Goth. Les soldats qui se tenaient au loin en embuscade ne bougèrent même pas de leur poste. Cependant les hommes qui occupaient le fort reçurent les Persans à coups de pierres et de cailloux et les massacrèrent sans pitié. Cent de ces soldats se réfugièrent alors chez les Abahouni; mais les hommes placés en embuscade, les ayant aperçus, s'élançèrent sur eux et les firent prisonniers. Le lendemain, les autres soldats perses arrivèrent sur la colline à l'endroit où se tenait Vahan qui les reçut, les fit descendre de cheval et leur dit : « Laissez paître vos chevaux jusqu'au soir; alors nous descendrons à ce moment dans la plaine et nous marcherons contre les Grecs. » Les Perses accueillirent sa proposition, et se conformèrent à cet ordre. A ce moment, les hommes placés en embuscade se précipitèrent tout à coup sur les chevaux, les éloignèrent des soldats, et, les poussant devant eux, leur firent passer le fleuve d'Aradzani et les menèrent à Kharké. A cette vue, les soldats perses se mirent à crier ensemble : « Malheur à nous, nous sommes perdus ! » et cet endroit fut appelé *Gori* (1).

Vahan se mit à la tête des soldats perses et les fit descendre dans la plaine. Alors ceux qui étaient en embuscade les assaillirent de tous les côtés, et, les ayant entourés, ils les massacrèrent jusqu'au dernier. Vahan ordonna d'en épargner quarante seulement, pour qu'ils pussent raconter au roi de Perse ce qui s'était passé. Puis il envoya à ce monarque la tête de Mihran, en lui faisant dire : « Lorsque ce gouverneur arriva dans notre pays, les soldats se mutinèrent; il voulut les discipliner sans pouvoir y réussir; et nous ne pûmes aller combattre les Grecs nos ennemis. Étant en amitié avec vous, et les soldats s'étant mutinés, nous avons fait trancher cette tête, et nous sommes parti. Cependant nous avons appris que vous avez quitté le Schahardan, que vous vous étiez dirigé vers Posdr dans un lieu uni comme une plaine, et nous savons que vous marchez avec succès. Prenez la tête de votre neveu, et elle vous servira à vous guider, vous et les générations futures. » Quand les quarante soldats furent arrivés auprès de Chos-

(1) Le mot *Gori* signifie, en arménien, « un canal, un conduit d'eau. » Nous ne saurions dire si cet ethnique renferme une allusion au passage du fleuve d'Aradzani par les chevaux des soldats perses.

roès, ils lui remirent la tête de Mihran, ce qui lui causa un grand trouble et le couvrit d'une honte éternelle. Mais, [le cœur] rempli d'orgueil, il envoya l'année suivante des soldats [contre l'Arménie].

Cette même année, le monastère du saint Précurseur, qui se trouve dans l'endroit appelé *Innagnian*, s'écroula à la suite d'un grand tremblement de terre, en sorte que les habitations qui se trouvaient dans l'enceinte du couvent furent aussi abattues. L'église, qui était construite sur les fondements du monastère, se lézarda. Le prince de Daron, Mouschegh, fit de grands dons en argent et ordonna de la reconstruire de nouveau en pierre. Cependant on ne put la rebâtir comme il convenait de le faire, parce que les soldats perses inquiétaient sans cesse les constructeurs. La même année, Mouschegh reconstruisit le monastère du saint Précurseur et mourut. Il repose à côté du prince des Ardzrouni, au côté oriental du portail de l'église.

A la mort de Mouschegh, Vahan, prince de la maison des Mamigoniens, lui succéda. A cette occasion, on célébra de grandes réjouissances dans les lieux saints où se pratiquait la foi, en présence de beaucoup de prêtres, et de soixante-dix évêques, en face de la porte de Saint Garabed, et dans le couvent de l'évêque de Glag. Mouschegh avait enlevé (aux Perses) dix-huit villages, dont les noms furent effacés des registres royaux, et il les avait donnés à l'église.

La même année mourut le bienheureux Thotig, supérieur du monastère de Glag, et il repose dans l'endroit appelé Hair plour, qui est à droite de l'église, au nord-est. Après lui, on élut comme supérieur le jeune Étienne (Stéphanos), fils du prince des Ardzrouni dont la mère fut frappée de mort [par l'ange] (1). Ses parents reposent aussi dans le même couvent. Cet Étienne introduisit d'excellentes réformes dans la province de Daron, car on le considérait comme supérieur à l'évêque, puisqu'il était chef du couvent et avait sous sa direction 398 religieux. C'était un homme si vertueux, que tous le considéraient comme saint Jean Précurseur lui-même.

Étienne demanda au saint Précurseur de baigner la bouche des bêtes féroces qui brisaient les fenêtres de l'église, et, grâce à la sévérité de ses mœurs, il réprimanda le prince de Harkh qui avait épousé la femme de son frère, lui persuada de la répudier, lui conféra les ordres et lui fit élever

(1) Cf. plus haut, ch. I, p. 363.

l'église du hameau de Thil, dans la province d'Égéhiaz.

CHAPITRE III.

Arrivée de Vakhdank à Daron avec 30,000 hommes. Il construit la ville de Borb et la forteresse de Kahar. Il se fixe pendant trois ans à Kerkour.

Le roi Chosroès rassembla pour la seconde fois une armée contre les Grecs, en se rappelant la mort de son neveu Mihran, et il mit à sa tête Vakhdank, son oncle, suivi de trente mille cavaliers d'élite. Dès qu'il fut parvenu dans le canton des Abahouni, Vakhdank envoya des percepteurs d'impôts à Hark, à Haschdiank et à Daron. Les gouverneurs de ces cantons lui écrivirent : « Si Vahan paye le tribut, nous le payerons également, autrement vous quitterez le pays sans rien obtenir de nous. » En apprenant cela, Vakhdank prit un ton impérieux et s'indigna. Il laissa un gouverneur dans le canton des Abahouni, et vint aux confins de Daron, avec l'esprit fort agité. Il releva la grande ville ruinée de Tzunguerd (1), changea son nom et lui imposa celui de sa femme Borbès, c'est-à-dire « savoureuse », qu'il avait amenée avec lui. Il fit des plantations de vignes, établit des jardins et transporta le pyrée à la porte de la cathédrale élevée par saint Sahag. Il bâtit sur le mont Taurus une forteresse à laquelle il donna le nom de Karkar (2), car plusieurs personnes se précipitèrent en cet endroit sur des animaux qu'elles avaient pris pour des cavaliers. Il changea le nom de la colline de Koroz, qu'il appela Kerkour, du nom de son fils Krékour, et s'y récréait pendant les jours d'été. Puis il envoya à Vahan beaucoup de présents avec une lettre ainsi conçue :

« Au bras puissant et fort de Vahan le terrible, avec l'aide des dieux, salut. Bien que nous soyons attristé de la mort de notre neveu, nous sommes étonné de la profondeur de votre sagesse. Je suis venu ici pour faire paix et amitié, et [je vous invite] à venir vers moi, à jurer de payer le tribut au roi, à lui être soumis et à garder votre ancienne honnêteté ; enfin à ne plus agir de ruse. Portez-vous bien avec le secours des dieux. »

Vahan lui adressa une réponse conçue en ces termes :

« A votre personne lâche et efféminée, Vakhdank, et à votre armée de pourceaux qui se nourrit d'immondices, salut. Si je me suis réjoui de la

mort de Mihran, je pleure sur votre imbécillité. Puisque vous avez appris sa mort et reconnu la force qui m'a été donnée par Dieu, comment avez-vous osé marcher contre l'Église de Dieu? Si vous êtes venu pour conclure [un traité d'] amitié, pourquoi avez-vous amené votre femme avec vous? Désirez-vous avoir des enfants sortis de nos reins? Si vous êtes venu par amitié, pourquoi avez-vous construit une ville et des forteresses? Je sais que vous mentez et que vous cherchez à flatter, comme [le fait] un chien. Préférez donc votre vie à la mort, sortez du pays et allez-vous-en en paix ; autrement la mort que vous subirez sera connue du pays tout entier. »

Vakhdank, animé de colère, envoya six mille hommes à Mousch contre Vahan. Quelques personnes en informèrent ce dernier et lui dirent : « Rahan marche sur vous avec six mille hommes. » Vahan, faisant une marche de nuit, se dirigea à leur rencontre sur Ddzmag où ils étaient campés, et il les battit aussitôt avec le glaive, sans qu'ils pussent se servir de leurs chevaux, parce que Sempad, traversant le milieu du camp, détacha quatre mille chevaux, les fit passer de l'autre côté d'Aradzani et les amena du côté de Haschdiank. On donna deux cents chevaux provenant de cette première expédition à l'église du couvent de Glag, comme une part du butin, car c'était là que se trouvait leur maison-paternelle, et on confirma ce don. Vahan poursuivit les ennemis du côté du marais, en massacra un grand nombre, en blessa beaucoup, et fit noyer deux cents hommes dans les marais.

Le prince de Haschdiank avait sous son commandement trois mille six cents hommes, le prince des Balouni deux mille deux cents, le prince des Ardchk trois mille, le prince d'Eghnoud cinq mille, le prince Vahan huit mille et son fils Sempad six mille, en tout vingt-huit mille hommes. Toute cette armée était sous les ordres de Vahan, mais il l'avait divisée, et il avait laissé des gouverneurs de provinces de tous les côtés. Seulement, ce jour-là, il n'avait auprès de lui que trois mille hommes. Le prince de Haschdiank massacra beaucoup de gens ; il s'était précipité, avait tranché la tête à Rahan et mis en fuite l'armée [ennemie]. Il l'assaillit de telle sorte que les vaincus demandaient grâce et promettaient de lui payer tribut. Cependant Vahan leur dit : « Donnez-nous la tête de Rahan, et nous vous laisserons aller. » L'armée ennemie était dans une grande perplexité ; elle chercha cette tête sans pouvoir la trouver. Mais, s'étant saisis de son fils Vah, les soldats le donnèrent à Vahan. Cependant le prince de

(1) Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, p. 108.

(2) Cette forteresse de l'Euphratèse est appelée aussi Gargar. (Cf. St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 193.)

Haschdiank étant intervenu, dit : « Donnez-nous Rahan ou trente mille tahégans. » Ils donnèrent trente mille tahégans et s'en retournerent [chez eux]. Vahan voyant qu'ils s'en allaient tous sans exception, mû par un sentiment divin de jalousie, se précipita sur eux et les massacra. Ceux-ci se mirent à crier et dirent : « Pourquoi recommencez-vous le combat, hommes à la parole trompeuse ? » Cet endroit fut appelé *Arinchs*(1). Quand on les eut conduits dans la plaine, ils en firent un massacre affreux, et ceux qui purent s'enfuir étaient à peine cinq cents, qui allèrent raconter cet événement à Vakhdank. Celui-ci, furieux, donna l'ordre de décapiter ceux qui étaient revenus, et de la sorte aucun des six mille hommes n'échappa à la mort.

Vakhdank, irrité [de la défaite de] Rahan, envoya Assour avec huit mille hommes contre Vahan. Ils vinrent camper sur les rives du fleuve de Meghdi et envoyèrent à Vahan le message suivant : « O rusé Vahan le Loup, puisque vous savez que vous allez servir le roi des Arik, pourquoi vous conduisez-vous avec autant d'audace et d'imposture ? Venez nous trouver et acceptez d'être tributaire, autrement vous mourrez comme un chien. » Ayant entendu ces paroles, Vahan prit avec lui six mille hommes, et, accompagné de son fils Sempad, il marcha contre les Perses. Lorsqu'ils furent en présence, Assour commença à outrager Vahan en l'appelant loup. Celui-ci répondit : « Cette épithète m'est bien donnée, car je viens, je massacre, je m'en vais et je reviens (2). » Ensuite ils se combattirent. Dès que le combat fut engagé, Sempad, fils de Vahan, attendit Assour et le rencontra. Assour, voyant que c'était un jeune homme, le méprisa, et lui dit : « Bâtard, adorateur de pierres, ôte-toi de là, car je ne combats qu'avec des pierres. » Sempad lui répliqua : « Fils du démon, votre nom d'Assour vous est justement donné (3), car votre gloire n'est rien, et, en combattant avec un jeune homme comme moi, vous reconnaissez votre impuissance. » Sempad, ayant tiré son épée, trancha la tête du cheval d'Assour et le fit tomber par terre. Puis se précipitant sur lui, il lui coupa la tête, et, l'élevant en l'air, il dit : « Gloire à vous, Christ et saint [Jean] Précurseur, vous avez vaincu mon ennemi. »

(1) Cf. Indjidji, *Arm. anc.*, p. 109.

(2) Cette phrase forme un jeu de mots en arménien : *khail* veut dire « loup » et *khail*, « pas ». *Leverbe khattel* a la signification de « aller, marcher. »

(3) *L'atp* ou *a* arménien est négatif comme l' α grec, et *sour* veut dire « glaive » ; or *a-sour* signifierait donc « sans glaive. »

Comme il disait ces mots, dix hommes cernèrent Vahan et, comme des bûcherons qui abattent [les arbres d']une forêt, ils le frappaient sans pitié. Vahan, se sentant défaillir, éleva la voix et dit : « Où es-tu, Sempad, mon fils ? arrive à mon secours, car je suis vieux ; » il avait en effet quatre-vingt-trois ans. Sempad, se précipitant bravement, comme un aigle au vol rapide, disait : « Aidez-nous, saint Précurseur ! » et il trancha immédiatement la tête du fils d'Assour, en la fendant par le milieu, si bien qu'il détacha l'épaule droite. Vahan, se sentant secouru, coupa la tête aux six chevaux. Dieu leur livra l'armée des Perses qu'ils chassèrent devant eux jusqu'au soir. Sur dix-huit mille hommes, trois mille seulement revinrent auprès de Vakhdank, qui resta tranquille jusqu'à l'année suivante. Cette même année, mourut Vahan le brave, vengeur de l'Église. Il [avait voulu] qu'on transportât son corps au couvent de Glag, et il est enterré à la porte du saint Précurseur, devant le seuil.

L'année suivante, Vakhdank rassembla et forma une armée de vingt mille hommes, et il envoya dire à Sempad : « Venez pour que nous combattions, ou bien soumettez-vous au tribut. » Mais Sempad, ayant réuni dix mille hommes, se porta contre Vakhdank à Antag, et, ayant laissé cinq mille soldats sur la colline, qu'on appelle le Champ de Mort, il se porta avec cinq mille autres soldats au-devant de l'ennemi, pour le provoquer. Vakhdank envoya à sa rencontre dix mille combattants, croyant qu'il n'avait que sa seule escorte. L'armée [ennemie] arriva et le cerna pendant la nuit, car Sempad avait voulu cette nuit-là même se porter au-devant des Perses, mais les prêtres l'en avaient dissuadé. Il leur dit : « J'ai confiance en Dieu qui ne nous abandonnera pas, parce que nous avons fidèlement servi le saint Précurseur. » Il se porta au-devant de l'ennemi avec des torches. Tout à coup, on vit un homme ayant une chevelure qui lançait du feu et aveuglait les ennemis. Sempad le brave, apercevant cette lumière, dit aux soldats : « Prenez courage, mes enfants, et ne craignez rien, car le saint Précurseur est venu à notre secours, et il combat pour nous. » Que personne ne doute de la vérité de ce prodige, car les ennemis se mirent à s'attaquer l'un l'autre et à s'entre-tuer. C'était le Seigneur qui combattait contre eux. Le massacre fut si grand qu'il y eut des torrents de sang répandu. On donna à cet endroit le nom de *Thil*.

Lorsque le massacre de cette multitude fut terminé, il laissa la vie à deux cents hommes, pour qu'ils pussent témoigner aux autres [de la présence] de l'homme qu'ils avaient vu pendant la

nuit ; car les ennemis même l'aperçurent. Puis il envoya les chevaux dans le bourg de Mousch , à son fils qu'il avait appelé Vahan, du nom de son aïeul Vahan Gamsaragan, afin qu'avec les fantassins de la localité il pût en faire des cavaliers qu'il lui expédierait en toute hâte. Vahan, ayant formé un corps de deux mille deux cents cavaliers, les envoya vers son père Sempad, qui pendant huit jours fit des marches militaires pour instruire son armée. Ces huit jours s'étant écoulés, Vakhthank arriva dans la plaine, et dès le lendemain on se prépara à la guerre. Sempad détacha pendant la nuit deux mille cavaliers, les plaça en embuscade derrière les Perses, et en fit passer deux mille derrière la colline, de ce côté-ci. Des deux côtés, on préparait secrètement des plans de bataille, et on partagea les huit mille hommes en six cohortes. Le matin venu, l'armée fit ses préparatifs de façon à tenir les embuscades secrètes, et, en attaquant l'ennemi de front, elle l'attira sur elle.

Dès que la lutte fut engagée, Sempad fut tout d'abord repoussé, et, gravissant la colline, ils'écria : « Où êtes-vous, braves ? avancez ! » De tous côtés, les soldats se précipitèrent et cernèrent l'armée des Perses. La lutte s'engagea de nouveau, si bien qu'il n'y avait plus moyen de se reconnaître, si ce n'est au son des trompettes et à la vue des étendards. Lorsque Vakhthank et Sempad se rencontrèrent, celui-là dit : « Arrêtez, bâtard, quoique vous ayez massacré beaucoup de monde, cependant aujourd'hui vous n'échapperez pas aux mains de mes braves, sans que mes glaives ne vous mettent en pièces. » Mais Sempad, s'avancant, lui coupa les jambières qui couvraient ses cuisses, le blessa cruellement et le désarçonna. Vakhthank, baissant sa lance, frappa Sempad à la poitrine, et ayant fait pénétrer la pointe de l'arme, il ne put l'enfoncer davantage. Sempad, élevant alors la voix, dit : « Saint Précurseur ! faites-vous voir et montrez-vous encore aujourd'hui à vos serviteurs, car c'est pour vous et pour ceux qui croient au Christ que nous mourons. » Ensuite, ayant abaissé sa lance contre la poitrine de Vakhthank, il traversa sa cuirasse, lui perça le cœur, et, ayant tiré son épée, il lui trancha la tête. Toutefois il ne put s'en emparer, parce qu'elle fut enlevée par la multitude.

Cependant l'un de ses serviteurs, étant parvenu à s'emparer de la tête de Vakhthank, s'enfuit en l'emportant. Sempad le rejoignit, et, lui assénant des coups de masse d'armes sur la tête, lui brisa son casque. Le crâne ayant été entamé, la masse d'armes pénétra si profondément dans le casque qu'il ne put l'en arracher que très-difficilement.

Le serviteur jeta alors la tête de Vakhthank et tomba mort. Mais un autre serviteur ramassa cette tête et s'enfuit en l'emportant. Sempad, se mettant à sa poursuite, dit : « Perses, n'agissez pas ainsi légèrement, car ce fut après que Vakhthank fut dans cette situation que vous, ses serviteurs affligés, vous prenez sa tête et vous vous enfuyez ; mais sachez qu'il vous faudra endurer alors le même sort [que votre maître]. » Le serviteur, jetant aussitôt la tête à la poitrine de Sempad, dit : « Allez, faites-la cuire et mangez-la, et malheur à vous, puisque vous ne l'avez pas tué plutôt. » Sempad prit la tête, et, poursuivant le serviteur : « O Perse, qui laissez votre maître, pourquoi n'avez-vous pas donné votre tête à la place de celle de votre maître ? mais, puisque vous laissez votre maître, eh bien ! je prends votre tête. » Il le frappa au cœur avec sa lance qui le transperça d'outre en outre, et, l'ayant renversé de cheval, il lui trancha la tête et s'en revint sur la colline après ce grand triomphe. Les soldats, ayant cerné en cet endroit les Perses, les massacrèrent. Il n'échappa que ceux qui gardaient les chameaux et qui étaient au nombre de 400 individus. Sempad ordonna de ne point les massacrer, car c'étaient des fuyards. Il s'empara de mille quarante chameaux et de huit mille chevaux et mulets.

Quant le combat eut cessé, Sempad ordonna d'enterrer les morts dans les vallons et les ravins, et cette colline fut appelée Colline de la Mort. Sempad marcha ensuite pendant la nuit avec son armée, et se dirigea sur la ville de Borb. Les soldats s'introduisirent dans les maisons, massacrèrent tous les gens qui s'y trouvaient et qui parlaient l'idiome perse. Ils leur coupèrent le nez, les passèrent dans un fil et les portèrent à Sempad. On compta les nez, et on trouva que quatre mille Perses, hommes, femmes et enfants, avaient été massacrés.

On s'empara du fils et de la femme de Vakhthank que l'on conduisit dans la forteresse des Chèvres, qu'on appelait auparavant château des Aigles, pour les y garder. Sempad envoya ensuite Chosroès (Khosrov) auprès du roi des Perses, pour lui dire : « Payez-moi un tribut de douze années ; votre armée a mangé l'herbe et le pain de mon pays ; elle a brûlé les forêts ; payez-moi le prix de l'eau qu'elle a bue, la valeur des maisons que mon père Vahan le Loup a brûlées à cause de vous, le prix du savon, c'est-à-dire 60,000 tahégans que nous avons dépensés pour laver nos vêtements souillés par le carnage, et ceux qui étaient teints de sang, et dont nous étions tous vêtus ; sinon je marche contre vous avec cent hommes, je ferai

prisonniers tous vos Perses et je les amènerai à Daron. J'attacherai auprès de vos dieux des chiens qui hurleront à leur place. Hâtez-vous de m'envoyer ce que je réclame, autrement vous verrez ce qu'il vous adviendra. » Le roi, ayant entendu cela, se prit à rire [des menaces] de Sempad et ne répondit pas à sa lettre.

Cependant Sourèn, frère de Vakhdank, ayant pris cent mille tahégans et s'étant mis à la tête de quatre-vingt dix personnes, vint à Daron pour racheter la femme et le fils de Vakhdank. Sempad, venant au-devant de Sourèn, frère de ce dernier, le reçut avec amitié et le conduisit à Mousch. Après y être resté dix jours, Sourèn se mit à la recherche de son neveu pour savoir où il était. Or [les Arméniens] lui montrèrent la forteresse dans laquelle il était gardé. Sourèn dit : « Est-ce que, dans cet endroit, il fait paître des chèvres ou des diables ? » Sempad sourit du propos de Sourèn, envoya quelqu'un, et fit amener la femme et l'enfant devant lui. Lorsqu'on les eut amenés, Sourèn dit : « Prince puissant du pays d'Arménie, donnez-nous les prisonniers comme un tribut du roi de Perse. » Le prince dit : « Je ne donnerai pas même sans argent au roi de Perse un chien mort pour qu'il en fasse un repas ; à plus forte raison, je ne lui donnerai pas les prisonniers. Si cependant vous voulez les racheter, je les donnerai volontiers ; autrement allez tous les trois [au château] des Aigles, pour faire paître les chèvres ; rendez-vous ainsi utiles dans la forteresse et vous mangerez mon pain. »

Sourèn, qui était un homme prudent, dit : « Prince pieux et puissant, si vous nous faisiez même garder le chien de votre porte, ce serait un honneur pour nous de rester auprès de votre demeure ; donc, à plus forte raison, de faire paître des chèvres. Mais, si vous voulez nous écouter, acceptez de nous cent mille tahégans, six cents chameaux, six chevaux perses, et donnez-nous en échange cette femme et cet enfant. » Le prince dit : « Ce que vous avez apporté nous appartient, je vous trancherai la tête et je m'emparerai de ce que vous avez amené. Si ces prisonniers vous tiennent au cœur, faites-vous chrétiens, signez-vous en faisant le signe de la croix, prenez ces prisonniers et retournez chez les Perses ; alors ils seront à vous, ou bien cherchez un autre moyen. » Cependant Sourèn, ayant apporté les cent mille tahégans, les chameaux et les chevaux, dit au prince : « Voici la rançon. » Le prince répondit : « J'accepte cette rançon ; mais les [Perses] ont emporté avec eux, de Karké, du bois

pour une valeur de 160,000 tahégans ; ils ont mangé, de cette plaine que voici, de l'herbe pour 400,000 tahégans, ils ont chassé et mangé les biches, les cerfs et les lièvres du pays, représentant une valeur de 60,000 tahégans ; je ne compte pas le prix de l'eau et du pain ; qu'ils donnent de ce vin généreux de Syrie, de Salan et de Mokhir, que depuis deux ans, ils m'ont pris et consommé ; qu'ils rendent le tribut des dix cantons qu'ils ont occupés et les droits d'entrée de la ville qu'ils ont dépensés, plus quatre cents tahégans. Que les Perses payent tout cela ; de plus faites-vous chrétiens, conduisez-moi en Perse, et ces prisonniers vous seront livrés. »

Sourèn fut fort attristé et garda le silence pendant trois jours. Le prince envoya vers lui un messenger pour lui dire : « Ne vous attristez pas, car je ferai tout ce que vous désirez ; mais venez me trouver, passons de l'autre côté [du fleuve] et allons en pèlerinage dans mon couvent construit par mon père. » Ayant pris Sourèn avec lui, il passèrent sur l'autre rive de l'Aradzani, et on anena avec eux la femme et l'enfant [de Vakhdank]. Cependant, comme [le prince] se proposait de tendre un piège au Perse, il laissa de l'autre côté la femme, l'enfant et Vahan le Gamsaragan, et au cas où [Sourèn] serait revenu sur ses pas, on l'aurait tué. Ayant laissé son armée, forte de quatre mille hommes à Meghdi, et le détachement perse dans le jardin du couvent des Ardk, et eux n'étant accompagnés que de quatre cents soldats d'élite et de quatre cents autres soldats [de Sourèn], ils se dirigèrent tous deux du côté du couvent. Lorsqu'ils arrivèrent à la Croix cachée, ils descendirent de cheval et se dirigèrent à pied au couvent, car personne ne pouvait aller à cheval en cet endroit. De même, personne n'osait gravir du côté de l'est du vallon, au pied de la pente jusqu'à l'église, car, si Tiridate et saint Grégoire n'osèrent pas y monter à cheval, quel homme eût été assez téméraire pour le faire ?

Lorsqu'ils furent sur le point d'arriver au couvent, les prêtres se portèrent à leur rencontre pour en défendre l'accès, à cause de Sourèn. Sempad s'en irrita et dit : « Puisque vous, Perses ! vous êtes si impurs, que vous n'êtes même pas dignes des bois (?), comment mériteriez-vous de vivre ? » Varaz, prince des Balouni, se précipitant alors sur eux, leva son épée et trancha la tête de Sourèn. Quant aux deux princes perses, on les pendit à un arbre et on les étrangla. Les autres s'en retournèrent reprendre leurs chevaux. Cependant les soldats du prince des Balouni, au nombre de trois cents, s'étaient embusqués sur la

colline, dans la petite forteresse de Medzamor, au bas d'Antag. Les Arméniens se tinrent à cheval jusqu'à ce que les autres fussent venus à Medzamor. Ceux qui étaient en embuscade se portèrent à leur rencontre, cernèrent les quatre cents hommes, les massacrèrent, puis, ayant rejoint les autres soldats, ils s'en allèrent. Ceux qui étaient dans la forteresse du village d'Arđk, firent une sortie pendant la nuit, tombèrent sur les Perses, et, ayant détaché leurs chevaux qui étaient au nombre de deux mille cinq cents, ils les conduisirent dans la Vallée des épées. L'armée perse se mit à la poursuite des ravisseurs, et arriva à l'endroit appelé la Source des voleurs. Ceux qui avaient enlevé les chevaux se retournèrent alors, lancèrent à ceux qui les poursuivaient des pierres avec des frondes et des flèches, et tuèrent cinq cent vingt individus. Ils s'emparèrent également des chevaux de ces derniers, qu'ils emmenèrent avec les autres, ce qui en porta le nombre à trois mille.

Quelques fantassins de l'armée perse se cachèrent dans les vallées, et, s'étant mis à la poursuite des voleurs de chevaux, à travers la forêt, ils en firent un grand massacre. Celui qui était le chef des voleurs de chevaux et qu'on appelait Srem, revint sur ses pas, tira son épée et combattit seul [contre les assaillants], jusqu'à ce que ses compagnons vinsent à son secours. Quand ils arrivèrent, Srem était mort, car on l'avait blessé à la poitrine avec une flèche. On l'enterra dans cette vallée, et on lui donna le nom de Vallée de Srem. Les compagnons de Srem attaquèrent ceux qui les poursuivaient à coups de pierres et de flèches et en tuèrent un grand nombre; les autres prirent la fuite et se réunirent ensuite dans le même endroit. Après être descendus de leurs montures, ils firent un repas.

Deux cent cinquante hommes sortirent d'Oghgan, sous prétexte d'aller à la chasse. Lorsqu'ils virent que les Perses se reposaient sans défiance, ils se précipitèrent comme des voleurs sur eux, et aucun n'eut le temps de remonter à cheval. On les cerna, et sur le lieu même du festin on massacra cinq cent huit individus. On donna à cet endroit le nom de Réunion (Joghovs), parce qu'on y massacra ceux qui s'y étaient réunis.

Pendant que ces événements se passaient, Sempad et le prince des Balouni se cachèrent dans une vallée, et ils envoyèrent un messager à Meghdi pour dire [aux Arméniens] de se porter en hâte contre les Perses, tandis qu'ils envoyaient de leur côté contre ces derniers cent soldats pour les tenir en haleine. Les soldats, en voyant les Perses, se précipitèrent et arrivèrent un à un. Lorsque

l'armée [qu'ils avaient demandée] arriva auprès de Sempad, il dit aux soldats : « Tenez-vous sur la colline, l'emplacement est favorable pour combattre, et ne bougez pas jusqu'à l'arrivée des renforts que nous attendons. » Les soldats gravirent la colline. L'armée perse dirigea alors ses efforts contre Sempad et Varaz qui se mirent à genoux devant Dieu et invoquèrent le secours du saint Précurseur en disant : « Souvenez-vous de nos services, rappelez-vous que vous nous avez secourus de loin, et ne nous abandonnez pas de si près. » Le secours de Dieu leur vint alors en aide. Ils s'avancèrent sur la colline; Sempad commandait l'aile droite, et Varaz l'aile gauche. [Bientôt] ils furent, ainsi que leurs chevaux, couverts de sang. Le sabre de Sempad était poissé de sang dans sa main et il ne put l'en détacher; le sang qui s'était coagulé autour [de la poignée] du sabre et dans la paume de sa main le fit briser. Les Perses, s'apercevant que Sempad ne pouvait pas prendre un autre sabre, se disaient les uns aux autres, en s'encourageant : « Hâtez-vous, car [le sang est] coagulé dans la main du brave; son Dieu l'a enchaîné et son sabre s'est brisé dans sa main. » Beaucoup d'ennemis l'entourèrent, et, de même que le bois sec craque en se fendant, de même les armes craquaient sur la tête de Sempad. Alors il cria à haute voix : « Honte à votre bravoure, puisque vous n'avez pas pu entamer ma tête. » Il dit cela pour qu'on se souvint de cette parole. S'apercevant que le nombre des ennemis augmentait autour de lui, il éleva la voix et dit : « Où êtes-vous, bras puissant, marteau terrible [qui vous élevez] contre les ennemis? Soutien de ma vieillesse, prince des Balouni, avance, car des vautours et des hiboux m'ont environné. » Ce dernier, laissant le commandement de l'aile gauche à son fils Vahan qui bâtit Vahanouvid (vallée de Vahan), se précipita comme un aigle rapide [au secours de Sempad], en criant. Tous les chevaux furent saisis d'épouvante. Étant arrivé auprès de Sempad, et ayant donné un coup de lance sur le dos du Perse, il le traversa ainsi que son cheval, et il ne put ensuite arracher son arme. Puis, il dit par moquerie : « Allez mesurer votre lance et savoir combien elle a de coudées; que personne ne vous mente et ne vous dise qu'elle a moins de trois brasses, alors il vous mentirait. » Le Perse mourut sur le coup.

Sempad, regagnant la ligne de bataille, garrotta un Perse, seulement avec sa main gauche [qui était libre], et il le fit tuer, afin qu'avec ce sang chaud on pût ramollir sa main et [la poignée de] son sabre. Il prit un autre sabre et monta un nouveau

cheval. Aussitôt qu'il fut en selle, il s'aperçut que mille hommes le cernaient de nouveau, lui et cinquante cavaliers. Voyant les chevaux s'arrêter, il frappa un Perse et le renversa, puis, prenant son cheval, il le présenta au prince Varaz et lui dit : « Descendez et montez, prince des Balouni. » Celui-ci monta sur le nouveau cheval. L'armée, à cette vue, fut saisie d'étonnement. Agissant de la sorte au plus fort de ce terrible combat, ils changèrent de cheval, car plus l'armée ennemie augmentait en nombre, moins [les Arméniens] s'en émouvaient. L'ennemi devint si nombreux que [les Arméniens] ne purent même les entourer tous.

Lorsque quelques-uns des soldats de Sempad commencèrent à douter du succès de l'affaire, selon la volonté de la Providence de Dieu, ils virent venir [en ce moment] l'autre Sempad, prince de Haschdiank, amenant avec lui Vahan le Gamsaragan, le fils de Sempad et six mille combattants. Le prince Varaz, l'ayant aperçu, s'écria : « Vahan, fils d'un brave, où étiez-vous donc, que vous arrivez si tard à notre secours ? » Mais Vahan, élevant la voix, disait en pleurant : « Mon vieux père, courbé par la fatigue, vit-il encore ; ou est-il allé dans le repos du Seigneur ? » Sempad, l'ayant entendu, dit : « Le saint Précurseur est venu à mon secours, autrement je serais mort par la main des infidèles. » Celui-ci remercia Dieu, et, marchant en avant contre l'ennemi, ils s'ouvrirent un passage et passèrent à travers [les ennemis]. Ils se partagèrent [les commandements] ; Vahan prit l'une des ailes, et Sempad, prince de Haschdiank, prit l'autre aile. Puis, recommençant le combat, ils se mirent à massacrer les chefs des cohortes ennemies. Ensuite, s'avançant encore, ils firent former en cercle l'aile de Vahan, cernèrent l'armée des Perses, qu'ils massacrèrent jusqu'au soir. Au coucher du soleil, quatre cents Perses qui avaient échappé à la mort s'enfuirent ; et, comme ils avaient abandonné leurs chevaux, ils pénétrèrent dans une vallée, se cachèrent et s'y endormirent jusqu'au lendemain. Les soldats [arméniens] se mirent à leur recherche, et, ayant répandu de l'eau sur eux, ils les réveillèrent et les amenèrent à Meghdi. Cet endroit fut appelé Vallée du sommeil (Thempradzor). Sempad ordonna d'entasser les cadavres les uns sur les autres en haut de la colline, et cet endroit fut appelé Colline de Varaz (Varazaplour), en souvenir du massacre de Varaz. Les [Arméniens] descendirent ensuite et vinrent se loger dans le village du couvent qu'on appelle Lieu de vie (Genats vair).

Lorsqu'ils entrèrent dans le village, des danseurs

vinrent au-devant d'eux, et composèrent des chants dans lesquels ils louaient beaucoup les actes accomplis [dans cette campagne]. Lorsque les cadavres commencèrent à se corrompre et à se remplir de vers, ils firent le chant que voici : « Les bêtes fauves ont dévoré le corps de Varaz et se sont engraisées. La fouine devint aussi grosse que l'ours, et le renard est devenu plus orgueilleux que le lion. Le loup, qui est glouton, en a crevé, et l'ours, qui ne peut digérer ce qu'il mange, est mort de faim. Les chouettes, qui sont voraces, restent sur place sans pouvoir s'envoler. Les souris, qui transportent beaucoup de provisions dans leurs trous, ont usé leurs pattes (1). » Ils chantaient ainsi, et en effet ce chant convenait aux circonstances, et, à cause de cela, ce village fut appelé Schiraganig. Dès que les hommes qu'on avait amenés à Meghdi furent guéris de leurs blessures, Vahan leur distribua de l'argent, des chevaux, des armes, et les renvoya en Perse. Quant aux [Arméniens], ils s'en retournèrent dans la maison du Seigneur [à Glag], firent à Dieu beaucoup de dons dans l'église du saint Précurseur, et finalement ils revinrent chez eux tout joyeux.

Dans ces jours-là, mourut le bienheureux Étienne (Stéphanos), et il repose auprès des autres pères sur la colline de Haïraplour (du Père). Vahan, ayant amené avec lui les évêques des Mamigoniens, des Balouni et des Haschdiank, se rendit au monastère de Glag. On éleva à la dignité de supérieur du couvent Épiphane, qui était venu de la plaine de Tevin dans le désert, et demeurait sur les terres de l'Église. Il succéda à Étienne et fut le vingt-deuxième [supérieur] ; il avait été moine pendant vingt ans. Il se rendit au concile rassemblé par [ordre d'] Héraclius, la 19e année de son règne, et dans lequel on anathématisa tous les hérétiques. L'évêque des Haschdiank s'enfuit dans le pays des Grecs.

CHAPITRE IV.

Arrivée de Tigrane (Dikran) et massacre accompli à Honenquetz.

Chosroès (Khosrov) dirigea de nouveau une autre armée, composée de 20,000 hommes, contre la maison rebelle des Mamigoniens, [et qu'il plaça sous le commandement] du grand général Tigrane (Dikran). Lorsque cette armée fut par-

(1) Ce chant, qui n'était pas connu jusqu'à présent, et n'a pas encore été signalé par les savants, mérite d'être recueilli. Les chants d'une époque aussi ancienne sont fort rares, et celui-ci est assurément un des plus anciens que nous connaissions.

venue dans [le canton des] Abahouni, Tigrane manda Sempad auprès de lui. Celui-ci envoya son fils Vahan le Gamsaragan pour connaître ses intentions. Lorsque Vahan fut arrivé et connu les intentions de Tigrane, il adressa une réponse à son père en disant : « Cet homme promet tantôt de faire le bien et tantôt le mal, et il demande les restes mortels du prince Mouschegh, de votre père Vahan, de la femme de Vakhdank et de son fils qu'on tua dans le combat de Varaz. Si vous ne faites pas droit à ma demande, je me rendrai dans l'endroit où ils reposent, j'y ferai creuser et je ruinerai [l'église]; ensuite j'éleverai des pyrées à la place de vos églises et je vous amènerai à la cour du roi. Il s'exprime ainsi, et il veut marcher contre vous à travers [le pays] des Haschdiank. Quant à moi, je le suivrai par derrière; mais vous, rassemblez vos soldats, rendez-vous à l'église du saint Précurseur, et priez les religieux de faire des prières. Salut dans le Seigneur! »

Sempad, ayant pris connaissance de cette lettre, se rendit devant le saint Précurseur; il étendit les mains en face du saint autel, et dit en versant des larmes : « Éveillez-vous, Seigneur, et augmentez vos forces. Voyez, Seigneur, ne restez pas muet, ne cessez pas, Seigneur, [de nous secourir], car l'ennemi nous méprise! Que votre volonté soit faite! Nous vous supplions de vous souvenir des efforts que nous avons faits pour vous et pour la sainteté [de votre Église], et votre nom sera glorifié. » Ayant prié de la sorte, il fit apporter douze épées qu'il commanda de placer devant l'autel, tandis qu'on célébrait la messe; puis il les prit et dit : « Seigneur, nous espérons que ces épées serviront de levain pour d'autres épées, et, par votre volonté, nous vaincrons [les ennemis]. Seigneur! nous sommes las et fatigués de massacrer même des impies, et ceux qui ont enlevé la rouille et le sang de nos épées se sont aussi lassés. Nous espérons que vous ferez pour nous ce que vous avez déjà fait. »

Ensuite il alla rassembler son armée [qui se composait] de 9,940 hommes, se rendit dans le canton de Haschdiank, dans le village appelé Kirehn (1), où l'eau est abondante. Tigrane arriva de son côté, et prit position à Honenguetz. Il envoya dire à Sempad : « Venez me trouver, ne craignez rien, et recevez de moi des trésors et des honneurs; je placerai la couronne sur votre tête et je vous ferai marzban de l'Arménie. Seulement donnez-moi les ossements

de Mouschegh et de Vahan. » Sempad se saisit des messagers, fit rougir une barre de fer, la mit comme une couronne sur leur tête et leur dit : « Attendez pour savoir ce qu'il me donnera en présent, à moi qui vous ai mis cette couronne. » Il ordonna de s'emparer de tous les hommes qui accompagnaient le messager, et il leur coupa la tête jusqu'à la sixième heure du jour. Cet endroit fut nommé Tombeau des Mages, c'est-à-dire Moggoun (maison des mages) (1).

Sempad, ayant gravi la montagne appelée Srémavaïr, campa en face de Tigrane. Quand le soir fut venu, Vahan le Gamsaragan, fils de Sempad, se leva et vint trancher les têtes du fils de Tigrane et de trois seigneurs, car ils étaient dans la même tente. Il prit leurs têtes, vint chez son père et s'en retourna de nouveau au même endroit. Il arriva secrètement et entra [dans la tente de] Tigrane, par le côté de la tête. Tigrane, le voyant avec un sabre nu à la main, n'osa point appeler du secours, et crut qu'il voulait seulement voler ses effets. Mais Vahan, saisissant subitement un coussin, se hâta de lui fermer la bouche, en se précipitant sur lui. Un serviteur de Vahan, qui l'avait suivi, trancha la tête de Tigrane et s'en alla après avoir pris les effets, les pierres précieuses et les sabres de prix. L'armée arménienne, au comble de la joie, rendit à Dieu de grandes actions de grâces, et se repentit d'avoir détruit les tombeaux des princes. Vahan, [qui était un homme] rempli de prudence, prit deux cents boucliers de cuir, les attacha sur le dos de cent mulets fougueux et fixa de chaque côté de ces boucliers une lame [d'épée]. Puis il se dirigea vers l'armée de Hon qui avait remplacé Tigrane dans son commandement, et avait sous ses ordres huit mille combattants, et qui était campé près de la colline à l'extrémité des rochers qui font face à la montagne de Daron. Cette armée était séparée des autres corps. Vahan, ayant emmené avec lui les cent mulets fougueux, les conduisit près de cette armée. Un homme était chargé de suivre dix mulets. Quand on eut aiguillonné les mulets avec la pointe des épées, on les lança sur l'armée, tandis que les [Arméniens] les suivaient en faisant retentir la trompette guerrière; ils massacrèrent alors tous ceux qui leur tombaient sous la main. Les ennemis criaient pleins d'effroi, s'animaient et se troublaient, car les mulets épouvantés du bruit des boucliers, du trouble des soldats, du son des trompettes, se lançaient d'eux-mêmes sur l'armée. Les ennemis croyaient avoir

(1) Quelques ms. orthographient ce mot sous la forme *Grehn*.

(1) *Mogdoun*, selon plusieurs ms.

devant eux des cavaliers et que le bruit des sabres provenait [des coups portés] par ceux qu'on massacrait. Chaque combattant ne cessait de crier : « Malheur ! » car il ne savait pas ce qui allait lui arriver, et en effet c'était le Seigneur qui combattait avec [les Arméniens].

Cependant, comme l'autre armée perse ne pouvait avancer, parce qu'il faisait sombre, nos soldats les harcelaient et les massacraient, et comme [les Perses] ne savaient plus où se trouvait la colline rocheuse, car le Seigneur les frappa d'insanité, ils abandonnèrent leurs bagages, prirent la fuite vers la colline et se précipitèrent du haut en bas en roulant sur des pierres énormes. Personne ne se douta de cet événement, jusqu'au moment où les cris cessèrent [de se faire entendre]. Ce fut alors que les Arméniens eurent la certitude que l'armée des Perses était anéantie. Alors ils retournèrent dans le camp, ramassèrent les bagages, les meubles, les trésors, les chevaux et les chameaux, et ils envoyèrent ce butin dans le canton des Balouni. On compta dix-huit mille chevaux, mulets, chameaux et ânes qui couvraient la surface du canton. Quand le jour fut venu, les Perses se mirent à la recherche de Tigraue et de son fils, mais ils ne les trouvèrent plus ; puis, ayant cherché à rassembler les fuyards, ils les virent tous gisant [au pied des rochers]. Ensuite ils s'assemblèrent, élurent pour chef Mihr-Khosrov, et, enflammés de colère, ils se rangèrent en bataille.

Sempad avait laissé Vahan pour garder les abords du camp pendant la nuit, avec quatre mille hommes, et il avait dressé, avec deux mille hommes, une embuscade dans deux endroits. Quant à lui, rangeant en bataille les autres soldats, il confia l'aile droite à Varaz, prince des Balouni, car il était si fort qu'il ne redoublait pas le coup qu'il portait à un homme. Il donna le commandement de l'aile gauche au prince de Haschdiank, et il conserva auprès de lui, comme garde du corps, Vahan, fils de Varaz.

Le combat s'engagea des deux côtés. Mihr-Khosrov et Sempad se précipitèrent l'un contre l'autre et se frappèrent mutuellement sur la tête. Les soldats perses se précipitèrent sur Sempad comme [un essaim] d'abeilles, et il allait défaillir, car il était d'un âge avancé. Il éleva alors la voix en disant : « Où es-tu, mon fils Vahan ? accours ! » Celui-ci, s'adressant au saint Précurseur, disait : « Voilà l'heure, ô Baptiste du Christ, Jean Précurseur ; où sont les prières de mes saints religieux ? » Et, s'introduisant au milieu de la mêlée, il dispersa ceux qui entouraient son père. Sempad, reprenant courage, tira son

épée, coupa l'épaule de Mihr-Khosrov, et jeta par terre, avec l'épaule, la tête de leur chef. Ensuite les Arméniens, poursuivant les ennemis l'épée dans les reins, les chassèrent devant eux jusqu'aux embuscades. Ceux qui formaient ces embuscades se démasquèrent et les cernèrent. Beaucoup de combattants périrent ce jour-là, et on jeta sur la colline quatre mille têtes comptées. Ce lieu s'appela dès lors Honenguetz (jetées-là).

Le soir étant venu, l'armée perse prit la fuite, et se rendit au canton de Haschdiank ; elle était composée de 8,000 hommes. Là, on fit le dénombrement des soldats, et cet endroit fut appelé Hantsiank. Les Perses voulaient par ruse se joindre aux Abahouni. Sempad, ayant appris leur départ, se mit à leur poursuite [avec les siens], et le lendemain ils les atteignirent. Comme ils étaient campés à peu de distance les uns des autres, [les Arméniens] voulurent marcher contre les Perses, et ils se préparèrent à les attaquer dès le soir. Ce projet était arrêté, lorsque l'armée [des Perses], forte de 3,000 hommes, arriva du canton des Abahouni. L'armée des Arméniens, ayant vu que l'armée des Abahouni avait fait alliance avec celle des Perses, se découragea et elle fut battue. Trouvant l'occasion de s'enfuir par le canal de Margoutz (1), l'armée descendit le long [du cours] de l'Aradzani et y campa. Les Perses les poursuivirent, en les poussant du côté du fleuve et en les harcelant. Sempad, mettant tout son espoir en Dieu, dit : « Seigneur, je connais votre bonté pour nous depuis les temps anciens ; à présent voyez ici les ennemis et là le fleuve, et regardez comme les ennemis nous harcèlent. » Alors, ayant fait le signe de la croix, ils se précipitèrent sur les Perses. Pendant le combat, [Dieu] fit voir aux [Arméniens] un homme éclatant et lumineux, dont la chevelure lançait des éclairs. Vahan le brave, l'ayant vu et ayant reconnu le Précurseur, se réjouit et se précipita sur les ennemis. Ayant séparé l'armée ennemie qui comptait 3,000 hommes, il les chassa devant lui, les poursuivit et les fit passer du côté d'Asdghonk. Ensuite, les ayant cernés de toutes parts, il les fit descendre devant l'église, car les ennemis voulaient venir en cet endroit pour massacrer les religieux ; mais la puissance de Dieu les en empêcha, et ils ne purent franchir le vallon, même en rampant par terre (?). On appela alors cet endroit Hedsang (2).

(1) Quelques ms. disent « par le canal des Mardes. »

(2) L'orthographe de ce nom est différente dans tous les ms. ; ainsi on trouve les variantes *Hédank*, *Atdzsun* et *Atdzda*.

L'armée [ennemie] pénétra dans la forêt en face du couvent et s'y cacha. Vahan se hâta [de la rejoindre] et massacra avec le glaive [tous les Perses], de telle sorte qu'il ne resta pas même de trace [de cet engagement]. Cet endroit fut appelé Mahou Arith (cause de mort). Sempad éprouva ce jour-là les terribles fatigues ; mais Varaz, prince des Balouni, vint à son secours, et, poursuivant l'ennemi devant lui, il le précipita dans le fleuve, jusqu'à ce que les fuyards eussent atteint l'endroit appelé aujourd'hui Goura (1). Les chevaux des fuyards s'étant arrêtés, le prince des Balouni se mit à leur poursuite avec beaucoup de soldats, et massacra les ennemis. Lorsqu'ils furent arrivés [à Goura], Varaz dit aux Perses : « Pourquoi avez-vous été anéantis ? fuyez, ou nous vous massacrerons. » Ils répondirent : « Nous sommes perdus et morts. » Cet endroit fut nommé Goura. Dans cet endroit, Varaz se saisit un à un des ennemis, et coupa le prépuce à 1,680 individus. Deux mille autres Perses se précipitèrent dans le fleuve et se noyèrent. Quant à l'autre corps d'armée qui fut massacré par Sempad, il se trouvait de l'autre côté de Hoviank, et il gravissait la montagne pour rejoindre les fuyards. Les gardes de la forteresse, se mettant à leur poursuite par derrière, les attaquèrent à coups de flèches, de pierres lancées avec des frondes et à coups de pierres ; ils massacrèrent 2,800 hommes. Ceux qui purent fuir étaient au nombre de 1,040 hommes qui allèrent rejoindre Chosroès (Khosrov). Alors ce prince envoya une nouvelle armée contre Daron.

Cette même année, Sempad mourut. Il se fit porter au tombeau de ses pères dans le couvent de Glag. Il repose à la porte de Saint-Étienne, que construisit cet Étienne dont la mère fut tuée, et qui avait placé en cet endroit, dans une place secrète, le grand doigt gauche du protomartyr saint Étienne. La même année de la mort de Sempad, le père Épiphane retourna vers Dieu, vingt années après [son élévation]. David lui succéda et [administra pendant] 3 ans. Il fut le 23e supérieur en commençant de saint Grégoire. À cette époque, on baptisa le fils de Vahan, Diran, dans le couvent de Glag, dans l'église du saint Précurseur, sous l'administration de David.

(1) Quelques ms. donnent cet ethnique sous la forme de *Gouran*

CHAPITRE V.

Arrivée de Vartouhri. Sa mort à Phantigar (1) avec 50,000 hommes, sur les bords de l'Aradzani.

Dix-huit ans plus tard, une nouvelle rupture éclata entre les Perses et Vahan. Chosroès envoya une armée contre [le district] de Daron ; elle se composait de 50,600 hommes qui arrivèrent à Daron, animés d'un grand ressentiment, et qui voulaient s'arrêter au couvent de Glag pour enlever les ossements de leurs ennemis. [Vartouhri, qui les commandait], vint camper à Mousch. Vahan appela son fils, le brave Diran, et lui dit : « Mon fils, ne vous laissez pas aveugler par les péchés, ni parce que vous êtes devenu grand, ni parce que vous êtes jeune ; ne vous laissez pas aller à la beauté des femmes ; mais souvenez-vous de vos pères, de la sainteté et de la pureté avec lesquelles ils servirent Dieu. N'oubliez pas de servir le saint Précurseur, car dans les combats c'était lui qui venait à notre secours. Si vous voulez vivre longtemps, ne vous laissez pas aller à l'impureté à laquelle vous avez échappé jusqu'à présent. Si je meurs en combattant, faites-moi transporter dans notre couvent, et servez saintement Dieu et ses religieux, comme je les ai servis moi-même. En effet, je ne me suis point laissé entraîner par la beauté [des femmes], je n'ai fait de tort à personne, je n'ai pas tourmenté les malheureux, car tous ceux qui étaient placés sous ma dépendance, hommes, femmes et enfants, je les ai soignés comme des frères, des familiers et des pères. Mon fils, agissez de même et le Seigneur vous fortifiera. Maintenant marchons au combat. »

On partit à la rencontre de l'ennemi, et on dépêcha [un courrier] vers le supérieur Grégoire, qui était le 25e et occupa son siège pendant 8 années. On amena au combat 385 religieux [dont la tête était coiffée] du capuchon. Lorsque le combat fut engagé sur les bords de l'Aradzani, auprès de la forêt appelée Colline des peupliers (Gaghanakhiats plour), les religieux étaient vêtus de noir, portaient des cilices et [avaient la tête coiffée] du capuchon. Il y avait une crécelle pour dix personnes, et deux autres personnes portaient la croix ornée d'un étendard fixé à une longue hampe. Ils se rangèrent pour combattre les uns à côté des autres, de l'autre côté du fleuve qui est dans la plaine. Les ennemis, en les voyant, furent saisis

(1) Quelques ms. orthographient ce nom sous les formes *Phatigav*, *Phantig*.

d'épouvante. Vartouhri ne prit point part à l'affaire. « J'observerai, dit-il, ce qu'ils feront. » Lorsque le combat se fut engagé entre les Perses et les soldats de Vahan, ceux-ci voulaient fuir. Alors [les religieux,] se mettant à genoux, s'adressèrent ensemble à Dieu, en priant et en pleurant : « O Seigneur, combattez pour nous; ô Précurseur, éveillez-vous à la voix de vos ministres. » Ayant dit ensemble cette prière, ils se levèrent, tournèrent la croix du côté des ennemis, et firent retentir avec force les crâcles. Vahan, ayant porté les yeux sur la troupe des religieux, vit à leur droite un jeune homme à l'aspect redoutable, ayant sur la tête une couronne de pourpre et une croix, et portant des vêtements resplendissants de lumière. Il vit encore deux hommes dans la force de la jeunesse, avec des ailes, et qui se tenaient au-devant de lui. Les ennemis, les ayant aussi aperçus, furent si effrayés qu'ils se jetèrent en masse dans le fleuve, et ceux qui étaient de l'autre côté se dirigèrent vers Meghdi. Vahan, appelant son fils Diran et les autres soldats, dit : « Voici le Seigneur des créatures; le Christ se fait voir au milieu de ses serviteurs. C'est lui qui est leur roi et le nôtre. Il s'est rendu à l'appel de ses ministres, et il est descendu afin de les délivrer ainsi que nous. Poursuivons donc les ennemis. » Quand les impies furent arrivés à Meghdi, ils y trouvèrent douze religieux âgés et les massacrèrent. Ils sont enterrés à la porte de l'église, car ils avaient sollicité cette faveur.

Vahan entra dans le fleuve, attacha sur le dos de son cheval ses armes, et passa ainsi sur l'autre rive, dans le village appelé Côté des Perses (Barsitz témn). Là, tous les soldats de Vahan se réunirent et les religieux prièrent en cet endroit, jusqu'à l'arrivée de leur supérieur qui tenait Vartouhri, chef des infidèles, par la tête. Vahan, faisant avancer l'armée et étant arrivé à la plaine qui est sur le Madravank, fit former le cercle et rangea ses soldats en bataille. Vartouhri et Diran, fils de Vahan, s'étant approchés l'un de l'autre, Vartouhri dit : « Magiciens, vous vous glorifiez de vos magiciens, et vous voulez vaincre par des moyens magiques les braves Perses. » Diran répliqua : « Si nous sommes des magiciens, attendez quelques instants, et je vous montrerai la queue de votre cheval. » Se précipitant tout à coup, Diran coupa le pied droit avec la jambière de Vartouhri qui se pencha de l'autre côté et tomba. Diran dit alors : « Vartouhri, soyez sans inquiétude, votre tête penchait et vous a fait tomber, à présent j'ai équilibré votre poids. » Puis il leva [le bras], lui coupa la tête qu'il remit à un serviteur

en disant : « Gardez-la, nous descendrons à Madravank et nous danserons devant le saint Précurseur, car c'était [Vartouhri] qui méprisait ses serviteurs. » Puis, ayant cerné l'armée des Perses, ils la massacrèrent, car le prince des Balouni sépara deux princes [du reste de leur armée], et les poursuivit jusqu'à Haschdiank. Lorsqu'il arriva à un endroit dont le terrain était plat, le prince, qui fuyait, se trompa de chemin, car l'armée était loin et il ne put se retourner pour la rejoindre, aussi fut-il obligé de rester [à la même place]. L'un de ses serviteurs lui dit : « Prince, pourquoi vous troublez-vous ? » Il répondit : « Je vois le prince Baghag, et je ne puis m'en aller. » Ils ne purent savoir ce que signifiait cette parole, car il mourut aussitôt. [Diran] coupa sa tête, et, ayant pris les deux fils du prince, il les ramena et les mit sous bonne garde. Quant à lui, il continua à poursuivre les fuyards. Varaz ayant atteint l'autre prince, lui dit : « Perse, tombez volontairement, sinon vous tomberez malgré vous. » Celui-ci continua à fuir. Varaz le poursuivit, lui enfonça sa lance dans le dos et traversa même l'échine du cheval. Il dit alors : « Vous tombez à présent. » Cet endroit fut appelé Nerkinangnis.

S'étant encore avancé, Varaz atteignit l'autre prince et dit : « Tombez volontairement, sinon vous tomberez malgré vous. » Mais le fuyard se retourna, trancha la tête du cheval de Varaz et le fit tomber par terre. Varaz se laissa choir, trancha les jarrets du cheval du Perse, en disant : « Tombez aussi, » et cet endroit fut appelé Vairanganis. Ceux qui étaient restés à Boughg prirent avec eux les deux fils du prince et la tête de celui qui fut frappé d'insanité, et ils les amenèrent à Varaz. Cet endroit fut appelé Boughg. Varaz alla rejoindre son fils Sempad, et ils vinrent trouver Vahan qui avait massacré beaucoup d'ennemis et était harassé de fatigue. Ils gagnèrent le milieu de la plaine et s'en allèrent. Cet endroit fut nommé Phantig (1). Les religieux quittèrent la colline des Peupliers et montèrent sur une autre colline qui est en face de la plaine de Maïravank. Une troupe de fuyards perses vinrent se réfugier auprès d'eux, en les suppliant de leur laisser la vie. Lorsque les troupes du prince de Haschdiank arrivèrent en cet endroit, elles dirent : « Où sont les Perses qui venaient derrière les fuyards ? » Mais les religieux ne voulurent pas les leur livrer. Le prince de Haschdiank étant arrivé, dit : « Où sont les Perses ? » On lui répondit : « Ils sont ici avec les Arméniens. » Cet

(1) Var. : *Photatig*.

endroit fut appelé Haïguerd (1). La guerre cessa alors. On conduisit à Meghdi les fuyards, qui étaient au nombre de 480. Après leur avoir donné de l'argent et des chevaux, on les renvoya en Perse, pour qu'ils pussent raconter les merveilles accomplies par ces religieux, en faveur [des Arméniens]. La guerre de Daron se termina ainsi, grâce à la vaillance de cinq princes vertueux, Mouschegh, Vahan, Sempad, Vahan le Gamsaragan et Diran. Que leur mémoire soit bénié!

HISTOIRE DE LA CROIX DE DZIDZARN;

par qui elle fut apportée; comment elle se trouve à Dzidzarn; à quelle époque elle fut fabriquée.

Sous le règne d'Héraclius, Chosroès, roi des Perses, devint puissant et s'empara de Jérusalem. Il ruina la ville, brûla les Livres [saints], emporta avec lui la sainte Croix, la transporta en Perse, et la conserva avec ses ornements, jusqu'à la 17e année de son règne. Héraclius devint puissant également dans son royaume, marcha sur la Perse, tua Chosroès et ramena la sainte Croix avec les captifs. Il passa sans s'arrêter devant beaucoup de localités, distribua beaucoup de morceaux [de la Croix] dans le pays d'Arménie et aux grands seigneurs. Lorsqu'il se rendit à Éreznavan, le serviteur en coupa un grand morceau et voulut s'enfuir. Mais quelqu'un, l'ayant su, en informa le roi qui lui reprit ce morceau et lui trancha la tête. Étant ensuite allé à Césarée avec son armée, Héraclius remit ce fragment au patriarche de Césarée qui s'appelait Jean, et lui-même gagna sa ville capitale de Constantinople. La même année, Vahan le Gamsaragan se rendit à Césarée; il donna 36,000 tahégans au patriarche Jean, et, ayant pris le fragment de la Croix, il l'apporta au couvent de Glag [à l'église] du saint Précurseur, et le mit dans le tabernacle qui était placé sur le saint autel, où il y resta six ans.

Le prince des Artchk, Kork le Bavard qui donna son nom au canton de Chadakh, vint trouver dans la plaine de Daron un homme appelé Dzidzarnig, qui construisit un petit village et le nomma Dzidzarn. Le prince dit à Dzidzarnig : « Trouvez un moyende dérober la Croix, car le sacristain est votre parent. Apportez et donnez-moi cette Croix, et je vous donnerai 6,000 tahégans. » Celui-ci dit : « Gardez votre argent. Je prendrai la Croix, j'irai dans votre pays, j'y choisirai un endroit fortifié, j'y élèverai un village et je lui donnerai mon nom. » Le prince, ayant consenti,

(1) Var.: *Haïrguerd*.

s'en alla chez lui. Dzidzarnig envoya sa femme, ses enfants et sa famille auprès du prince des Artchk, et vint faire sa proposition au sacristain. Celui-ci, ayant consenti, déroba la Croix dans la sacristie, et, se rendant dans le pays du prince, il choisit un endroit pour y bâtir une église. On y plaça la sainte Croix du Seigneur et le village fut appelé Dzidzarn. En ce temps-là, le patriarche des Arméniens, Nersès [III], qui était natif de Daik, et qui construisit l'église de Vagharschaguerd, vint pour rendre hommage à la sainte Croix. Vahan, prenant avec lui le patriarche, vint au couvent de Glag et demanda la sainte Croix. Les serviteurs la cherchèrent et ne la trouvèrent pas. Les princes, le patriarche et les évêques en prirent le deuil, et Vahan, durant sept jours, ne mangea ni ne but. Tandis que le prince Vahan dormait à la porte de l'église, un vendredi, il eut une vision où il vit un homme resplendissant de lumière sur le seuil de l'église qui, se dressant de son côté, lui dit : « On m'a dépouillé pour orner Artchk, or, tenez-vous tranquille, car ce pays est fort, et on ne peut pas la dérober. » Celui-ci, plein de joie, s'éveilla et courut avertir le patriarche, en lui disant que la Croix était à Artchk. Tous s'en réjouirent, et le lendemain ils célébrèrent une grande fête, et se préparèrent à se rendre à l'endroit indiqué. Vahan se saisit du religieux qui avait dérobé la Croix, le remit au patriarche, qui lui fit crever les deux yeux pour avoir dérobé [la Croix de l'église] du Saint-Précurseur. Vahan s'empara aussi de la personne de Dzidzarnig et lui trancha la tête. Il exila le prince des Artchk dans l'Oghgan, jusqu'à ce qu'il eût reçu de lui cent mille tahégans. Ensuite il bâtit l'église qui se trouve sur la colline de Mousch, en mémoire de son petit-fils Étienne qui est enterré à la porte [de cette église]. Quant à la Croix, Vahan en fit don à l'évêque des Artchk qui établit sept prêtres dans l'église, pour que chaque année l'un d'eux y demeurât. Puis on stipula que les Arméniens de Daron leur feraient une rente de six mille tahégans.

· Cette histoire avait été écrite dans l'église de Dzidzarn, en l'année cent trente de l'ère arménienne (comm. 9 juin 681 de l'ère chrét.), la 427e des Grecs. On écrivit avec fidélité l'histoire qui s'était accomplie et on la renferma dans le couvent de Glag, [dans l'église] du Saint-Précurseur, sur l'ordre de Nersès, 29e patriarche des Arméniens, en commençant par Grégoire, et sous le gouvernement de Vahan le Mamigonien. Il y a eu trente-deux princes de la race des Mamigoniens, en commençant par Mouschegh qui fut

prince de Daron pendant 30 ans, et marzban pendant 6 ans.

Sur la mort de Diran, fils de Vahan, et sur le combat [qui fut livré] sur les bords de la mer d'Aght (salée).

Après avoir raconté tant de faits historiques, le deuil s'étendit sur notre paisible patrie. Vahan alla rejoindre ses pères, et mourut; il est enterré à la porte de l'église du Saint-Précurseur, après avoir été prince de Daron et des Abahouni, durant trente ans. Son fils Diran se rendit, avec l'autorisation de Vachtyan, prince des Géorgiens, et de Vahan son père, à la cour de Chosroès qui l'adopta comme son fils. Il devint marzban d'Arménie, leva une grande armée et marcha contre les Grecs, comme pour leur déclarer la guerre. Cependant, il envoya dire à l'empereur : « Ne redoutez rien de ma venue, mais donnez-moi une ville où je réunirai les soldats arméniens, et je serai votre auxiliaire. » L'empereur fit avec lui une alliance d'amitié et le reconnut non-seulement comme marzban des Arméniens et des Persans, mais encore il le créa *timeslégos* (domesticos) de toute la Grèce.

Ayant appris cela, Vachtyan, prince des Géorgiens, envoya dire à Chosroès : « Diran vous a trahi et a embrassé le parti des Grecs. Envoyez 8,000 hommes vers Vahan et je le livrerai entre vos mains. » Le roi manda le fils du prince des Géorgiens, Dchodchig, et il le créa marzbau; quant au prince de Siounie, il le fit frapper à coups de poing, comme appartenant à une nation de traîtres et de trompeurs. Puis il envoya à Vachtyan 5,000 hommes. Vachtyan écrivit à Diran une lettre ainsi conçue : « Vous vous repentez d'avoir émigré; or, venez me trouver pour que nous arrêtions quelque projet [à présenter] au roi des Perses. » Dès qu'il eut pris connaissance de cette lettre, il arriva le même jour une lettre de Hamam, neveu de Vachtyan, pour lui dévoiler le piège qui lui était tendu, avec des soldats venus de la Perse. Diran écrivit aussitôt une lettre à Vachtyan pour lui représenter tout l'odieux de ses machinations. Vachtyan irrité se fit amener Haman et lui fit couper les pieds et les mains. Puis, s'étant mis à la tête des Perses, il passa le fleuve Tchorokh, se rendit dans la ville de Hamam, appelée Dampour, la réduisit par le fer et par le feu et emmena en captivité les habitants. Le saint évêque de la ville, Manknos, anathématisa le prince qui avait ordonné aux Perses de massacrer les prêtres dans l'église de Sainte-Sion. L'évêque se mit à prier Dieu en silence et annonça

que désormais la ville serait ruinée et déserte, et que personne ne pourrait jamais y demeurer. Il se plaça devant l'autel, et on le massacra le jour de la Pentecôte, avant que le sacrifice du Christ fût consommé. Deux jours après, les nuées du ciel éclatèrent et Vachtyan fut brûlé, tandis qu'il s'asseyait près de la porte de la ville de Dampour. Ensuite Hamam rebâtit cette ville et l'appela de son nom, Hamamaschen. La prophétie de Manknos fut accomplie, car trois mille hommes moururent en une seule nuit; les autres prirent la fuite et la ville resta déserte.

La même année, Héraclius déclara la guerre à Chosroès et le tua. Il se souvint de l'alliance signée entre Diran et lui, et l'établit marzban de toute l'Arménie. Quant à lui, il retourna à Constantinople. Huit ans après, Aprahim (*sic*), neveu de Mahomet, vint avec beaucoup de bagages et, ayant amené avec lui 18,000 cavaliers, il exigeait le tribut des Arméniens. Diran fit prévenir en tous lieux que l'Arménie tout entière se rassemblait pour soutenir la guerre. Le fils de Vachtyan, prince des Géorgiens, Dchodchig, trouvant l'occasion favorable, excita une révolte en Arménie, afin d'empêcher les habitants [de se rendre à l'appel] de Diran. Diran, en présence de ces événements, prononça devant les 8,000 soldats qui s'étaient spontanément réunis à lui, cette allocution : « O peuple du Christ! il m'est préférable de mourir, plutôt que de voir l'Église de Dieu livrée aux Arabes. » Le lendemain, s'étant rassemblés au pied du Kerkour qui se trouve au sud, ils se groupèrent dans cette plaine depuis le matin jusqu'à la troisième heure. Ils auraient probablement mis en fuite les Arabes, lorsque le prince des Antzévatzi se révolta, déserta l'armée et fit un grand massacre des troupes arméniennes. Diran s'étant par deux fois enfoncé dans la mêlée, rencontra Sahour et lui dit : « Arrête, Sahour l'apostat, car le Christ t'a livré entre mes mains. » Diran trancha la tête de Sahour, et lui-même mourut frappé par le glaive avec deux princes. Aussitôt après, [les Arabes,] ayant cerné l'armée des Arméniens, les massacrèrent tous. Quelques-uns purent s'enfuir et passèrent devant la ville marécageuse d'Otz. Ceux qui furent massacrés par les Perses sont enterrés auprès de la chapelle et on les appelle la sainte armée. Quant à Aprahim, il passa à Hark, à Pasian, en Géorgie, à Dchakhvakh et à Vanant, et, après avoir levé le tribut, il retourna en Arabie.

La même année, l'église construite dans le couvent des Aschdk par saint Grégoire fut renversée, avec celles du Précurseur aux Neuf-Sourcees et de

Madravank à Daron, la grande cathédrale de Asdghapert, et celle du patriarche Nersès à Thil dans le canton d'Égéghiatz. Le marzban est enterré à la porte de la cathédrale à Tzunguêrd de Daron, dans la ville de Borb.

MÉMORIAL.

Cette chronique [a été] commencée du temps de saint Grégoire par Zénob le Syrien, qui laissa en écrit dans la même église ce qui se passa sur le territoire [des Syriens]. Ses successeurs se plaisent à suivre le même exemple. Chaque supérieur a écrit seulement les actes de valeur accomplis par le prince de cette maison, et les faits arrivés de son temps. Ainsi entretenue et augmentée, [cette chronique] s'appelait l'*Histoire des Syriens*. En effet, les noms de ses supérieurs, qui tous étaient Syriens, y sont inscrits jusqu'à Thotig, et dans cette demeure on s'est servi également des lettres et de la liturgie syriennes jusqu'à Thotig, qui changea les règlements et chassa du couvent tous les moines de race syrienne.

Cependant je n'ai pas trouvé relaté ce qui s'est passé, depuis Tiridate jusqu'à Chosroès, roi des Perses, dans la satrapie des Mamigoniens. Après, j'ai appris de quelques personnes qu'il y avait dans les environs d'Édesse un religieux appelé Marmara, qui possédait ce livre. Je suis allé le trouver, et j'ai vu le livre qui avait été écrit au couvent des Neuf-Sources. Il l'avait eu de quelque soldat perse ou de quelques autres personnes qui avaient ravagé le pays, et je crois que ce livre

était venu dans ces mains par ce moyen. J'ai traduit de ce livre 28 chapitres, qui, avec les 10 chapitres que j'avais déjà et que j'y ai réunis, font 38 chapitres. En réunissant le tout en un seul livre, je l'ai laissé au clergé.

Du temps du règne d'Héraclius et à la mort de Chosroès, d'après l'ordre de Nersès [III], patriarche des Arméniens, et pendant le gouvernement de Vahan le Mamigonien, qu'on appelle Gamsaragan du côté de sa mère, et qui était le 32e [descendant] de Mouschegh le Fort, j'ai écrit ce livre et je l'ai mis en ordre dans le couvent de Glag, à la porte [de l'église] du Saint-Précurseur; [j'y ai apposé] mon sceau pour l'authentifier, et je l'ai laissé en souvenir ineffaçable pour moi et pour les miens, moi Jean Mamigonien, évêque et 35e [successeur] de Zénob, premier évêque des Mamigoniens, sous le patriarcat de Samuel qui était monté sur le siège [pontifical] depuis 4 mois.

Les religieux qui viendront après ceux-ci devront mettre en écrit dans ce même livre ce qui se passera dans cette contrée, car nous avons trouvé cela ainsi ordonné par nos prédécesseurs. En outre moi, seigneur Jean Mamigonien, évêque, je prie le clergé de Dieu que, quand vous copierez ce livre, personne n'y trouve sujet de rire, mais qu'au contraire on le transcrive complètement et en toutes lettres, car vous en serez bénis par le saint Précurseur, par nos humbles prières pastorales et surtout par le Christ. Dieu payera la récompense à vous qui transcrirez [ce livre], et à vous qui le lirez. Amen.

APPENDICE.

FRAGMENTS D'HISTORIENS GRECS PERDUS,

CONSERVÉS DANS LES ŒUVRES DES ÉCRIVAINS ARMÉNIENS.

I.

MOÏSE DE KHORÈNE.

Moïse naquit dans la seconde moitié du IVe siècle, dans le bourg de Khorni ou Khorène, situé au canton de Daron, dans la province de Douroupéran, et florissait dans la première moitié du Ve siècle. Il fut l'un des nombreux disciples que Mesrob chargea de traduire dans la langue nationale les Livres-Saints. Préparé dès sa jeunesse, par une instruction solide et variée, à l'étude des belles-lettres, il consulta les nombreux dossiers conservés dans les archives de l'Orient et les riches dépôts de manuscrits rassemblés dans les bibliothèques de la Syrie, de l'Égypte et de la Grèce. Très-versé dans la connaissance des langues syriaque et grecque, il traduisit, à ce que l'on croit, la chronique d'Eusèbe, la vie d'Alexandre du Pseudo-Callisthènes et quelques autres ouvrages (1); il entreprit même de longs voyages en Égypte, à Athènes et à Rome, où il se perfectionna dans l'étude de la langue grecque, et où il rassembla quelques-uns des matériaux qui lui servirent à composer son « Histoire d'Arménie » (2).

Moïse de Khorène est un des écrivains arméniens qui ont emprunté aux ouvrages des Grecs les plus nombreux renseignements que nous fournit la littérature classique de l'Arménie. C'est surtout dans son « Histoire » que Moïse a consigné des citations curieuses et de nombreux extraits, empruntés à la littérature profane et religieuse de la Grèce. Il signale même l'existence d'ouvrages aujourd'hui perdus, et il rappelle les noms de plusieurs écrivains qui nous sont totalement inconnus. Dans un autre ouvrage qu'il composa, sous le titre de *aghaks bidoitz*, « sur le besoin », ce qui est une traduction du grec *χρεία*, « chrie », avec le sens de « extraits concis à l'usage des orateurs », et par

extension « traité de rhétorique » (1), Moïse a cité quelques ouvrages grecs. Dans ce traité, il invoque les noms de plusieurs philosophes, comme Socrate, Pythagore, les Sages de la Grèce, Platon et Aristote. Il parle également, dans plusieurs chapitres de ce même ouvrage, des discours de Démosthène et d'Eschine, des œuvres d'Homère et d'Hésiode, et des tragédies de Ménandre et d'Euripide. Moïse nous a même transmis quelques renseignements fort précieux sur la Médée d'Euripide qui est perdue, et il en cite un passage (2). Toutefois Moïse n'a rapporté dans cet ouvrage aucun fragment historique grec, et même il ne mentionne aucun nom d'historien grec.

Tous les passages historiques grecs contenus dans la Rhétorique de Moïse de Khorène se bornent à un résumé de la fable de Niobé, extrait d'Hésiode, p. 359, au récit abrégé de l'histoire de Candaule et de Gygès, p. 377, et à un fragment sur Téléphe, fils d'Hercule et d'Augé, p. 379, qu'on retrouve aussi dans Pausanias.

C'est dans la Géographie de Moïse de Khorène, qui n'est qu'un abrégé de l'Épitomé de Pappus d'Alexandrie, que cet écrivain a parlé, dans sa préface, de plusieurs géographes grecs auxquels il a fait quelques emprunts fort courts. Il cite notamment Ptolémée, Diodore de Samos et Constantin d'Antioche (3).

C'est donc seulement dans son Histoire de l'Arménie que Moïse de Khorène a surtout fait usage des sources historiques grecques, et les

(1) Œuvres de Moïse de Khorène, en arm. (Venise, 1843, in-8°), p. 382-383.

(2) Moïse de Khorène, Traité de rhétorique, p. 383 de ses œuvres complètes en arménien. — Cf. aussi Mai et Zohrab, Chronique d'Eusèbe (Milan, 1818, in-4°), p. 43, note 3. — Th. Fix, Tragédies d'Euripide (éd. Didot), p. 765.

(3) Moïse de Khorène, Géographie, dans ses œuvres complètes (en arm.). — St-Martin, Mémoires sur l'Arménie, t. II, p. 318-327. — Les extraits de Pappus, de Diodore de Samos et de Constantin d'Antioche paraîtront dans le 3e volume des Petits Géographes grecs, éditées par M. Ch. Müller, dans la Collection des classiques grecs de M. Amb. Firmin Didot.

(1) Sukias de Somal, *Quadro delle opere di autori antici. trad. in arm.* (Venise, 1825, in-8°). — *Storia di Mose Corenese*, p. IV. (Venise, 1850.) — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 65. — Bulletin de l'Acad. des sc. de S.-Petersb., t. III, p. 537 et suiv., *notre Étude sur les sources de Moïse de Khorène*.

(2) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 62.

renseignements qu'il nous donne sur les écrivains et les documents grecs qu'il compulsa se trouvent épars dans les trois livres qui nous sont parvenus de cet important ouvrage. Nous avons recueilli tous les passages où Moïse parle des recherches auxquelles il se livra pour composer son « Histoire », et nous avons en même temps donné des extraits de chacun des chapitres où cet écrivain mentionne les écrits des auteurs grecs auxquels il a fait des emprunts, ou dont il a consulté les ouvrages.

Historiens grecs dont il existe des fragments conservés dans l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorène.

Bérose.	Polycrate.
Alexandre Polyhistor.	Évagoras.
Abydène.	Camadrus.
Josèphe.	Phlégon de Tralles.
Manéthon.	Olympius d'Ani.
Céphalion.	Ariston de Pella.
S. Épiphane de Constance.	Paléphate.
Gorgias? (Korki).	Porphyre.
Panan.	Philémon.
David.	Khorohpoud, <i>vulgo</i>
Olympiodore.	Éléazar.
Jules l'Africain.	Firmilien de Césarée.
Hippolyte.	

MOÏSE DE KHORÈNE.

Histoire d'Arménie, Livres I et suivants.

§ 1.

[Liv. I, ch. 1.] Pour ce qui est des satrapies d'Arménie, nous en décrivons sommairement l'origine et la durée, ainsi qu'il est constaté dans quelques histoires grecques.

§ 2.

[Ch. 2.] Que personne ne s'étonne que, lorsqu'il y a des écrivains de plusieurs nations, comme cela est connu de tout le monde, notamment des Perses et des Chaldéens, dans les ouvrages desquels se rencontrent le plus fréquemment les annales de notre nation, nous n'avons cité que les seuls écrivains grecs, en promettant d'en extraire notre généalogie. Car les rois grecs, ayant arrangé leurs affaires intérieures, s'efforcèrent avec un grand zèle de transmettre aux Grecs, non-seulement le fruit de leurs conquêtes, mais encore celui des travaux de l'esprit; comme ce Ptolémée Philadelphe qui fit traduire en grec les livres et les histoires de toutes les nations.

..... Mais bien d'autres hommes célèbres de la Grèce, et passionnés pour la sagesse, s'adonnèrent à traduire en grec, non-seulement les documents des archives des autres nations, c'est-à-dire celles des rois et des temples, — comme fit celui qui chargea de ce soin Bérose le Chaldéen (1), très-versé dans toutes les parties de la sagesse, — mais encore tout ce qu'il y avait de plus grand et de plus admirable dans les arts. Tous ces documents découverts par eux, ils les recueillirent et les traduisirent en langue grecque, comme l'aïp (a) au khé (kh), le za (z) et le tho (th) au piour (ph), le gén (g) à l'ietch (i), et le sé(s) au scha (sch). Ces hommes, dont nous savons positivement les noms, rassemblant tous ces documents, les consacèrent à la gloire du pays des Hellènes. Ces hommes sont dignes de louange, car par amour de la sagesse, avec de louables efforts, ils découvrirent les productions de l'esprit des autres. Ceux qui ont accueilli et honoré ces découvertes de la sagesse sont encore plus louables; c'est pourquoi je dis sans aucun doute que la Grèce tout entière est la mère et la nourrice des sciences.

§ 3.

[Ch. 4.] Relativement à la racine, ou mieux encore, à la cime du genre humain, il convenait de dire brièvement pourquoi, étant d'une opinion contraire à l'Esprit-Saint, les autres historiens ne s'accordent pas entre eux, — je veux dire, Bérose, le Polyhistor et Abydène (2), — au sujet du constructeur de l'arche et des autres patriarches, non-seulement pour les noms et les époques, mais aussi parce qu'ils n'assignent pas au genre humain la même origine que nous. Car, au sujet de [Noé], Abydène (3) dit avec les autres historiens: « Dieu, dans sa providence infinie, le fit pasteur et directeur de son peuple; » puis il ajoute: « Alors régna dix sars, qui font trente-six mille ans. » De même aussi, à l'égard de Noé, ils lui donnent un autre nom (4) et lui accordent des temps infinis, bien que, pour le débordement des eaux et la corruption de la terre, ils soient d'accord avec

(1) Bérose a été également cité par Thomas Ardzrouni dans son Histoire des Ardzrouni, en arm.

(2) Cf. Thomas Ardzrouni (Hist. des Ardzrouni, en arménien, Constantinople, 1852), qui cite également Bérose et Abydène, à propos de l'histoire des premiers âges du monde.

(3) Eusèbe, *Chron.*, I, 46-47. — Le Syncelle, p. 30: ὅτι μιν τοῦ λεῶ ποιμένα ὁ θεὸς ἀποδείξει. Βασιλεῦσα: ἡ σάρου. Ἐσάρου δὲ ἐστὶ γ' καὶ γ' ἔτα.

(4) *Xisuthre*, cf. Eusèbe, *Chron.*, I, p. 40.

les paroles de l'Esprit-Saint (1). Ils comptent pareillement dix patriarches, sans en excepter Xisuthre (2). Ainsi, non-seulement d'après la révolution du soleil, et la division de notre année en quatre saisons, leurs années sont différentes des nôtres de beaucoup, etsurtout des années divines, et en outre, ils ne comptent pas les nouvelles lunes comme les Égyptiens. Pour ce qui est de ces périodes qui tirent leurs noms des divinités, si quelqu'un les considère comme des années, ils ne les comparent pas avec notre calcul, mais ils augmentent ou ils diminuent ces périodes (3).

§ 4.

[Ch. 4.] Seth élève deux colonnes contre les deux cataclysmes à venir, comme le dit Josèphe; mais on ne sait pas où (4).

§ 5.

[Ch. 5.] Quant à Mesdraïm, qualifié de quatrième descendant de Noé et troisième de Cham, nous ne le trouvons inscrit ni dans notre version, ni dans les chronographes; mais il est ainsi rangé par un savant lettré syrien (5), et ce qu'il avance nous paraît certain. Car Mesdraïm est Medzraïm, qui signifie Égypte. Beaucoup de chronographes en disant que Nemrod, c'est-à-dire Bélus, était Éthiopien (6), ont prouvé que le fait est certain, car l'Éthiopie confine à l'Égypte.

Nous ajouterons encore : bien que les années qui s'écoulèrent entre la descendance de Cham jusqu'à Ninus, nese trouvent calculées nulle part, ou ne nous soient point parvenues, et que nous n'ayons pas une grande certitude à l'égard de Ninus et de notre Japhet, cependant cette généalogie est exacte, car chacune des trois lignées se compose de onze personnes jusqu'à Abraham, Ninus et à notre Aram, puisque Ara qui mourut tout jeune, est le douzième après Ninus. Ceci est vrai et personne n'en doute, car ces faits sont rapportés par Abydène, historien très-souvent véridique, qui s'exprime ainsi : « Ninus, fils d'Arbel, fils de Chaël, fils d'Arbel, fils d'Anébis, fils de Bab, fils de Bélus. » De même aussi pour notre généalogie depuis Haïg jusqu'à Ara le Beau, que fit périr

l'impudique Sémiramis, il compte ainsi : « Ara le Beau, fils d'Aram, fils de Harma, fils de Kégham, fils d'Amassia, fils d'Aramais, fils d'Araménag, [fils d'Haïg], qui fut l'ennemi et le meurtrier de Bélus. » Ces faits nous sont transmis par Abydène dans le premier recueil des généalogies détaillées qui furent anéanties déjà depuis longtemps (1).

Céphalion atteste les mêmes faits, car il s'exprime ainsi dans un chapitre : « Au commencement de notre entreprise, nous avons commencé par écrire toutes les généalogies, même les plus ordinaires, d'après les archives royales; mais l'ordre nous fut donné par les rois de taire les noms obscurs d'hommes sans valeur de l'antiquité, et de mentionner seulement les hommes vertueux et sages, les conquérants, et de ne pas dépenser inutilement notre temps, etc. »

Mais il est étrange et mensonger, comme quelques-uns le disent, que Ninus soit fils de Bélus ou Bélus lui-même, car ni la généalogie, ni la somme des années, ne justifient cette opinion. Sans doute quelqu'un, cherchant la célébrité et la renommée, aura voulu rapprocher ce qui est éloigné. Tous ces documents, nous les avons vraiment trouvés dans la littérature grecque, et bien que les Grecs les aient traduits du chaldéen dans leur propre langue, et qu'un Chaldéen (2), de son propre mouvement ou d'après l'ordre des rois, ait entrepris un semblable travail, — comme firent Arius (3) et beaucoup d'autres, — cependant nous attribuons tout aux Grecs, comme ayant tout appris d'eux.

§ 6.

[Ch. 6.] Pour ce qui est du commencement, tantôt il y a du vrai et tantôt du faux, comme ce qui concerne le premier être créé que l'on n'appelle pas premier homme, mais roi, et auquel on donne un nom barbare, vide de sens, [en lui attribuant une existence] de trente-six mille

(1) Cet extrait d'Abydène est perdu en grec, et la traduction arménienne ne se trouve que dans l'Histoire de Moïse de Khorène.

(2) Il est question ici de Mar Apas Catina; cf. plus haut, p. 1 et suiv.

(3) L'écrivain dont parle ici Moïse de Khorène me paraît être Arius d'Héracléopolis, dont Philon de Byblos a parlé dans un assez long fragment du traité intitulé : *περί τῶν Φοινίκων στοιχείων*, qu'Eusèbe nous a transmis dans la Préparation évangélique (I, 10, p. 40 D) : « καὶ φησιν ὁ Ἐπίγειος ἀλληγοῶν (ὁ ὀνομασθεὶς παρ' αὐτοῖς μέγιστος ἱεροφάντης καὶ ἱερογραμματικὸς, ὃν μετέφρασεν εἰς Ἑλλάδα φωνὴν Ἀρείος Ἡρακλεοπολίτης) κατὰ λέξιν οὕτως, κ. τ. λ. (Ch. Müller, *Fragm. hist. græc.*, t. III, p. 572.)

(1) Alexandre Polyhistor; cf. Eusèbe, *Chron.*, p. 38.

(2) Eusèbe, *Chron.*, I, p. 28-29.

(3) Eusèbe, *Chron.*, I, 27, et note 1, p. 28.

(4) Cf. Josèphe, *Ant. jud.*, liv. I, ch. 2. — Vartan, *Hist. univ.* (éd. de Venise), p. 37.

(5) Cf. Manéthon, dans Eusèbe, *Chron.*, I, p. 201, et *Fragm. hist. græc.* (éd. Ch. Müller), t. II, p. 526.

(6) Cf. Eusèbe, *Chron.*, I, p. 109.

ans (1). Et quant au nombre des patriarches et à la mention du déluge, il y a concordance avec Moïse (2). De même aussi après le déluge, en citant trois personnages célèbres avant la construction de la tour [de Babel], après la navigation de Xisuthre en Arménie, on est dans le vrai (3); mais pour le changement de noms et bien d'autres choses encore, on est dans le faux.

A présent, il m'est agréable de commencer mes récits avec ma chère sibylle bérosienne plus véridique que beaucoup d'historiens : « Avant la tour, dit-elle, et la multiplication des langues parmi le genre humain, après la navigation de Xisuthre en Arménie, Zérouan, Titan et Japhet étaient princes de la terre. » Ces personnages me semblent être Sem, Cham et Japhet (4). « A peine se furent-ils partagé l'empire du monde, que Zérouan se rend maître des deux autres (5), » Zérouan que le mage Zoroastre, roi des Bactriens, c'est-à-dire des Médes, dit être principe et père des dieux. Zoroastre rapporte encore bien d'autres fables sur Zérouan, qu'il est inutile de rapporter ici.

« Titan et Japhet s'opposèrent à la tyrannie de Zérouan et lui déclarèrent la guerre, car Zérouan songeait à régner sur tout le monde. Dans ce conflit, Titan, dit l'historien, ravit une partie des domaines de Zérouan, mais leur sœur Asdghig (6), s'interposant entre eux, fit cesser le différend. Ils consentirent à laisser régner Zérouan, mais ils convinrent, par un traité juré, de faire périr tout enfant mâle qui naîtrait de Zérouan, afin qu'il ne régnât pas sur eux dans sa

(1) Abydène, dans Eusèbe, *Chron.*, I, 46-47, appelle le premier roi Alorus, Ἄλωρος, et dit qu'il vécut 6 sares, ou 36,000 ans. — Cf. aussi le Syncelle.

(2) Abydène, dans Eusèbe, *op. cit.*, I, 48-49.

(3) Abydène, Bérose, le Polyhistor, dans Eusèbe, *op. cit.*, *loc. cit.*

(4) Sur cette trilogie titanique, cf. Ewald, *Geschichte des Volk.*, liv. I, p. 373.

(5) Moïse de Khorène a extrait les fragments qu'il donne ici de la sibylle bérosienne, du Polyhistor auquel Eusèbe avait lui-même emprunté ces passages. (*Chron.*, I, p. 38-39.)

(6) Asdghig, en arménien, a la signification de « constellée »; c'est un mot formé de *asdgh*, « astre, étoile » en grec ἀσθή, et du diminutif *ig*. Cette divinité était assimilée par les Arméniens et par les Grecs à Aphrodite (Agathange, *Hist. de Triridate*, p. 168, note 2).

Les temples d'Asdghig étaient à Aschdischad dans la province de Daron (id., p. 602-603) et à Bakhat dans le Vasbouragan, où se trouvait aussi un temple d'Aramazd (Moïse de Khorène, *Hist. des vierges compagnes de Rhipsimè*, œuvres, en arm., p. 301. — Lettre à Sahag Ardzrouni, *id.*, p. 294-295). — Asdghig était, au dire d'Agathange, l'épouse du dieu arménien Vahaku. — Cf. Emin, *Rech. sur le pagan. arm.*, pag. 15-16.

postérité; c'est pourquoi ils chargent des Titans redoutables de surveiller les enfantements des femmes de Zérouan. Déjà deux enfants mâles sont immolés pour maintenir le pacte juré, lorsque Asdghig, sœur de Zérouan, de Titan et de Japhet, médite avec les femmes de Zérouan le projet d'engager et de persuader quelques Titans à laisser vivre les autres enfants mâles, et à les envoyer en Occident sur la montagne appelée *Tutzenguetz* (rebut des dieux), à présent l'Olympe. »

Quoique ces récits soient traités de fables ou de faits réels, moi, j'en suis convaincu, il s'y trouve beaucoup de vrai; car Épiphanes, évêque de Constance en Chypre, dans sa Réfutation des hérésies, essayant de démontrer que Dieu est véritable et juste dans ses jugements, même lorsqu'il extermina les sept races par les mains des enfants d'Israël, s'exprime ainsi (1) : « C'est avec justice que Dieu a détruit et anéanti ces races de devant les enfants d'Israël, car la terre de ces possessions était échue en partage aux enfants de Sem, et Cham occupa cette terre dont il fit son domaine. Or Dieu, gardant les droits des traités jurés, punit la race de Cham en lui arrachant l'héritage de Sem. » Il est question des Titans et des Raphaïm dans les divines Écritures (2).

Mais relativement à ces anciens discours, tenus autrefois parmi les sages de la Grèce, et transmis jusqu'à nous par des hommes du nom de Korki (Gorgias?) (3), Panan, et par un troisième appelé David (4), il convient, quoiqu'en très-peu de mots, de répéter ces discours. Un d'eux, profond philosophe, s'exprime ainsi : « Vieillards, lorsque j'étais parmi les Grecs, occupé à cultiver la sagesse, il arriva un jour qu'il y eut parmi ces sages et ces savants un entretien au sujet de la géographie et de la division des nations. Les uns et les autres citaient à leur manière les livres, quand le plus instruit de tous, Olympiodore (5), s'exprima en ces termes : « Je

(1) Cf. saint Épiphanes, Œuvres, t. I, pag. 704 (Cologne, 1882.). — Thomas Ardzrouni cite également saint Épiphanes, à propos de la division des trois races humaines.

(2) Judith, XVI, 8. — Genèse, XIV, 5; XV, 20. — Josué, XII, 14; XIII, 12. — I Paral., XX, 4. — Judith, VIII, 1, et *passim*.

(3) Un Gorgias d'Athènes, auteur d'un livre intitulé *περί τραιζών*, est cité par Athénée, XIII, p. 583. — Cf. Ch. Müller, *Fragm. hist. græc.*, t. IV, p. 410.

(4) Il est douteux qu'il soit ici question de David le philosophe surnommé l'Invincible, car il était disciple de Moïse de Khorène.

(5) On connaît plusieurs écrivains du nom d'Olympiodore; le plus célèbre est Olympiodore de Thèbes en Égypte, poète et historien, qui vécut au temps d'Arca-

vous raconterai, dit-il, les discours non écrits, transmis par tradition, discours qu'encore aujourd'hui répètent beaucoup de paysans. Il est un livre touchant Xisuthre et ses fils, livre qui ne se trouve plus aujourd'hui nulle part et où l'ordre des faits est ainsi fixé : Après la navigation de Xisuthre en Arménie et son arrivée en terre ferme, un de ses fils, appelé Sim, s'en va au nord-ouest, afin de reconnaître le pays. Arrivé au pied d'une montagne à large base qui formait une petite plaine traversée par des cours d'eau qui se rendent en Assyrie, il s'arrête sur les bords d'un fleuve, l'espace de deux lunes, et appelle de son nom la montagne, Sim, puis il retourne au sud-est d'où il était venu. Un de ses fils putnés, appelé Darpan, avec ses trente fils, ses quinze filles et leurs époux, s'étant séparé de son père, retourne s'établir sur les rives du même fleuve. Sim, du nom de son fils, appela ce lieu Daron (1), et le lieu que lui-même habitait, il le nomme Tzronk (dispersion) (2) ; car ce fut là que ses enfants se séparèrent primitivement de lui. Étant allé sur les confins du pays des Bactriens, dit-on, il y demeura quelques jours, mais un de ses fils y resta : car les contrées de l'Orient appellent Sim, Zérouan et son canton Zarouant (3) jusqu'à présent. Mais souvent, très-souvent, les anciens descendants d'Aram répétaient ces traditions populaires au son du pampirn, dans leurs chants et leurs danses. » Que ces récits soient faux ou véridiques, peu importe.

dus et de Théodose le jeune. Photius (*Biblioth.*; *cod.* 80) nous a conservé un long fragment de son Histoire, dont on trouve également quelques lignes dans Zosime (V, 27). — Cf. Ch. Müller, *Frag. hist. græc.*, t. IV, p. 57-68). — Moïse de Khorène (*Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 74) fait encore allusion à cet Olympiodore dans le courant de son Histoire : « Je vais, dit-il, rapporter le récit merveilleux d'un vieillard qui disait : Je tiens des anciens la coutume de recueillir de père en fils le souvenir des traditions, comme celle d'Olympiodore, au sujet de Daron et de la montagne appelée Sim. » — David le Philosophe cite à deux reprises différentes un certain philosophe du nom d'Olympiodore, dont il compare les idées à celles de Platon (Œuvres de David le Philosophe, en arm., pag. 143, 164 ; Venise, 1833).

(1) Le canton de Daron.

(2) Cf. ce passage avec les détails que la Bible nous donne sur la généalogie d'Arphaxad. Le nom de Phaleg est un mot abstrait qui a aussi le sens de « dispersion ». Cf. Tuch, *Kommentar über die Genesis*, p. 257. — Knobel, *die Vælkertafel der Genesis*, p. 169. — Renan, *Hist. des lang. sémit.*, liv. I, ch. 2, § 1, p. 30.

(3) Zarouant, canton de la Perse-Arménie, qui est appelé par Plin., *Zoaranda* ou *Zoroanda* (*Hist. nat.*, liv. VI, ch. 27).

§ 7.

[Liv. II, ch. 10.] Nous commencerons à te faire le récit des événements d'après le cinquième livre de [Jules] l'Africain, le chronographe, dont le témoignage est confirmé par Josèphe, Hippolyte (1) et beaucoup d'autres auteurs grecs ; car l'Africain a extrait des livres et des archives d'Édesse, c'est-à-dire Ourrha, tout ce qui concernait l'histoire de nos rois. Ces livres y avaient été transportés de Medzpin. L'Africain (2) se servit également des Histoires des Temples de Sinope, dans le Pont ; qu'on n'en doute pas, car nous avons vu ces archives de nos propres yeux. Tu as encore, pour témoignage et pour garantie, l'Histoire ecclésiastique d'Eusèbe de Césarée, que le bienheureux Machdotz fit traduire en arménien (3). Cherche à Kéghacouni, au canton de Siounie, et tu trouveras dans le premier cahier, sous le numéro treize, l'assurance que, dans les archives d'Édesse, on conserve l'histoire de toutes les actions de nos premiers rois jusqu'à Abgar, et depuis Abgar jusqu'à Érouant. Je crois que ces documents sont conservés encore à présent dans cette ville.

§ 8.

POLYCRATE (4).

[Ch. 13.] Mais, puisque beaucoup d'historiens disent que notre Ardaschès prit Crésus et qu'ils rapportent ce fait avec des détails circonstanciés, je veux bien le croire ; car Polycrate s'exprime ainsi : « Ardaschès le Parthe me paraît bien supérieur à Alexandre de Macédoine, parce que, tout en restant dans son propre pays, il commanda à Thèbes et à Babylone ; et, sans franchir le fleuve Halys, il tailla en pièces les troupes lydiennes et

(1) On ne connaît d'autre écrivain de ce nom que saint Hippolyte, métropolitain de l'Arabie, qui souffrit le martyre sous le règne d'Alexandre Sévère. Saint Hippolyte avait composé plusieurs ouvrages qui ont été réunis dans la Bibliothèque des Pères.

(2) Jules l'Africain, dont les œuvres étaient encore complètes au XIe siècle, a été consulté par Thomas Arzrouni et par Grégoire Magistros.

(3) Machdotz est le surnom donné à Mesrob, inventeur des lettres alphabétiques arméniennes et chef de l'école des saints traducteurs. — Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. III, ch. 40 et suiv. — Gorioun, *Vie de Mesrob*, en arm. — Aucher, *Vie des SS. Arméniens* (en arm.) et *Fleur des vies des saints* (en arm.).

(4) D'autres fragments de Polycrate, conservés en grec, ont été publiés par M. Ch. Müller dans les *Fragmenta historicorum græcorum* (éd. Didot), t. IV, p. 480-481.

prit Crésus. Avant son arrivée en Asie, son nom était connu dans le château de l'Attique (Eddigé). Malheur à sa destinée! Si, du moins, il était mort sur le trône, et non dans une défaite! »

§ 9.

ÉVAGORAS (1).

[Ch. 13.] Évagoras (Évagaros) (2) dit également : « La guerre d'Alexandre et de Darius est peu de chose, comparativement à celles d'Ardaschès; car la poussière soulevée par la marche d'Alexandre et de Darius obscurcissait la clarté du jour; mais Ardaschès cacha le soleil avec la multitude des flèches lancées, et produisit les ténèbres, faisant ainsi une nuit artificielle au milieu du jour. Il ne laisse pas un seul des Lydiens prendre la fuite pour annoncer la nouvelle [de leur défaite], et il fait mettre leur roi Crésus dans une chaudière de fer. A cause d'Ardaschès, les torrents ne grossirent pas le fleuve; ses eaux, absorbées par les soldats, s'étaient abaissées comme en hiver. Ardaschès rendit les nombres impuissants à calculer la multitude de ses troupes, au point qu'il fallut plutôt recourir aux mesures qu'aux chiffres. Il ne se glorifiait pas de cela; mais il pleurait en disant : Hélas! ma gloire est passagère! »

§ 10.

CAMADRUS (?) (3).

[Ch. 13.] Camadrus s'exprime ainsi : « Les Lydiens, dans leur orgueil, se laissèrent tromper par la réponse de l'oracle pythique à Crésus : « Crésus, en passant, l'Alys, brisera la puissance. » Il entendait la puissance des étrangers, et il se brisa lui-même. Fait prisonnier par le Parthe Ardaschès, il est jeté dans une chaudière de fer. Alors Crésus, se rappelant les paroles de Solon l'Athénien, dit dans sa langue : « O Solon, ô Solon! tu avais

(1) Cf. les fragments grecs de cet auteur, dans les *Fragm. hist. græc.*, t. IV, p. 406.

(2) Le nom d'Évagaros, donné par les éditeurs de Moïse de Khorène, me semble devoir être corrigé en celui d'Évagaros, car il est facile de voir que les copistes ont transposé les lettres de ce nom. Suidas mentionne un Εὐαγόρας Ἀνδοῖος historien (v° Τιμαγένης).

(3) Le nom de cet écrivain est douteux, et on peut croire qu'il est peut-être le même que l'historien Καμαδρών, dont Plutarque (*de Fluv.*, 4, 3) a rapporté un passage, extrait du Xe livre des Ἰνδικά, que M. Charles Müller attribue à Daimachus. — Cf. *Fragm. hist. græc.*, t. II, pag. 441, 4 a; t. IV, p. 352, v° *Cæmaro*.

bien raison de ne pas vouloir proclamer le bonheur d'un homme jusqu'au moment de sa fin. » Ce qu'ayant entendu les gens les plus rapprochés de lui, ils rapportèrent à Ardaschès que Crésus invoquait quelque nouveau dieu. Ardaschès, touché de compassion, se fit amener le captif, l'interrogea, et, ayant compris son invocation, il fit cesser les tortures. »

§ 11.

PHLÉGON DE TRALLES (1).

[Ch. 13.] Phléton (Phlégon) écrit : « Le Parthe Ardaschès était devenu de tous les rois le plus puissant; non-seulement il défit les Lydiens, enchaîna Crésus, mais encore, dans l'Hellespont et dans la Thrace, il changea la nature des éléments; sur terre, il marchait à pleines voiles; sur mer, il marchait à pied. Il menaça la Thessalie; sa renommée plongea toute la Grèce dans la stupeur; il défit les Lacédémoniens, mit en fuite les Phocéens; les Locriens se donnèrent à lui et les Béotiens firent partie de ses peuples. Toute la Hellade lui payait tribut par terreur. Peu de temps après, ses malheurs dépassèrent ceux de tous les autres. Cyrus en combattant contre les Massagètes, Darius chez les Scythes, Cambyse chez les Éthiopiens, n'éprouvèrent pas tant d'infortunes. C'est peu de chose que la disgrâce de Xerxès, dans son expédition de Grèce, abandonnant ses trésors et ses tentes, car il s'échappa sain et sauf. Mais lui, si fier de ses grands triomphes, il est assassiné par ses propres soldats (2). »

§ 12.

FLAVIUS JOSÈPHE.

[Ch. 15.] Pompée, dans sa guerre contre Mithridate (Mithridate), trouve une grande résistance, livre de terribles combats et court de grands périls. Cependant le nombre l'emporte. Mithridate est mis en fuite dans les contrées du Pont. Pompée, comme délivré de lui par un bonheur inespéré, fait

(1) Le nom de cet historien est donné dans tous les manuscrits de Moïse de Khorène sous la forme Phléton, mais c'est une erreur des copistes qui ont confondu le k arménien avec le t, car ces deux lettres ont une très-grande ressemblance. On trouve le nom de Phlégon cité parmi les sources auxquelles puise l'historien syrien Denys de Thel-Mahr. (*Chron.*, liv. I, p. 120, éd. Tullberg.)

(2) M^r Ch. Müller a rassemblé plusieurs fragments grecs de Phlégon, dans ses *Fragm. hist. græc.*, t. III, p. 602 et 607, § 15.

prisonnier Mihrdate, fils de Mihrdate, prit Mazaca (1) et y mit une garnison. Mais, ne poursuivant pas le vaincu, Pompée se hâte d'arriver en Judée par la Syrie. Il fait prisonnier Mihrdate grâce au père de Ponce-Pilate, c'est ce que confirme Joséphe, lorsqu'en parlant du baume (2), il dit : « Pompée, près de Jéricho, reçoit l'heureuse nouvelle que Mihrdate est mort (3). »

§ 13.

OLYMPIUS D'ANI.

Olympius (Oghioub) vivait dans la seconde moitié du IIe siècle de notre ère (4). Il était grand prêtre d'Aramazd (Ormuzd), dont le temple s'élevait dans la forteresse d'Ani (5). La classe des prêtres, composée d'hommes éclairés et initiés aux mystères de la vie politique de leur patrie, jouissait du privilège exclusif d'écrire l'histoire ou plutôt de tenir les annales où, jour par jour, ses membres inscrivait tous les événements qui touchaient de quelque manière, soit au sacerdoce, soit à la nation. Ces annales étaient connues dans l'ancienne Arménie, sous le nom de *Méhénagan badmouthioun* « Histoire des Temples » (6). On conservait ces annales dans les archives des Temples, et elles étaient l'objet des soins assidus des prêtres et des rois (7). Le dépôt principal de ces archives était dans les dépendances du temple d'Aramazd, à Ani, et c'est là que Bardesane vint les consulter (8).

[Ch. 66.] Sempad emmène alors les esclaves d'Érouaz qu'il a pris à Pacaran, les transporte sur le versant du Massis, et appelle cet établissement du même nom, Pacaran. Il va ensuite en Perse, pour offrir des présents à Darius, sans s'inquiéter de la puissance des Romains. Cependant, au départ de Sempad pour la Perse, les collecteurs de l'empereur arrivèrent en Arménie avec des troupes nombreuses. Ardashès, à force de prières et en payant un double tribut, parvint à les apaiser. Ces faits nous sont attestés par

(1) Nom arménien de Césarée de Cappadoce. — Cf. St-Martin, *Mém. sur l'Arm.*, t. I, p. 185 et suiv.

(2) Le mot *abersam* ou *abrasam* est non-seulement un nom propre, mais il désigne aussi le baume.

(3) Joséphe, *Ant. jud.*, liv. XIV, ch. 3, § 4.

(4) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 48.

(5) Cf. plus haut, Agathange, *Vie de Tiridate*, p. 586. — Moïse de Khorène, liv. II, ch. 12, 14, 53.

(6) Moïse de Khorène, liv. II, ch. 48. — Emin, *Recherches sur le paganisme arménien*, p. 54.

(7) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 27.

(8) Moïse de Khorène, *op. cit.*, liv. II, ch. 66.

Olympius (Oghioub) prêtre d'Ani qui a écrit l'histoire des Temples, ainsi que beaucoup d'autres faits qu'il nous reste à raconter, et qui sont en outre confirmés par le témoignage des livres des Perses et par les chants historiques des Arméniens.

§ 14.

ARISTON DE PELLA.

Ariston de Pella (1) en Palestine, surnommé aussi de Chaldée (2), était, à ce que l'on croit, secrétaire de Marc, évêque de Jérusalem (3); il florissait dans la première moitié du second siècle de notre ère, et pour préciser davantage, à la fin du règne d'Hadrien et au commencement de celui d'Antonin (4). Il est l'auteur d'une controverse entre Jason et Papisus, *διάλεξις Παπισκου καὶ Ἰάσονος*, écrite après la dix-huitième année du règne d'Hadrien (5) et publiée sous celui d'Antonin le Pieux. Maxime (6) n'hésite pas à reconnaître dans Ariston, l'auteur de l'ouvrage dont il s'agit, cité au surplus par plusieurs écrivains qui en ont rapporté des extraits, et notamment par saint Jérôme (7), Origène (8), Celse (9), et un autre Celse, auteur d'une version latine de l'écrit d'Ariston, dont il ne reste plus que la préface (10). Origène a rendu hommage à cet ouvrage d'Ariston, dans son livre contre Celse, qui avait déclaré que la controverse de Papisus et de Jason, touchant le Christ, méritait plutôt le mépris et la haine que la risée (11). Les fragments qui nous sont parvenus de l'écrit d'Ariston sont malheureusement fort peu étendus, et ne permettent pas d'apprécier le mérite de son ouvrage qui était un livre de controverses religieuses et phi-

(1) Ville de la Syrie qui, après la ruine de la capitale de la Judée par Titus, devint le siège de l'évêché de Jérusalem.

(2) Quelques auteurs croient qu'il était de Pella, village de la Chaldée. — Thomas Ardzrouni, *Hist. des Ardzrounis*, en arm., p. 3) le cite sous le nom d'Ariston le chaldéen, *khaldeatsi*.

(3) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 60.

(4) M. J. Routh, *Reliquiæ sacræ*, t. I, p. 89 et suiv.

(5) Eusèbe, *Hist. eccl.*, liv. IV, ch. 6. — Nicéphore, *Hist. eccl.*, liv. III, ch. 24. — Cf. Fabricius, *Bibl. gr.* t. V, p. 187.

(6) *Comment. ad cap. 1 Dionysii pseudo-Areopag., de mystica theologia*.

(7) Lib. II, *Comm. ad Galat.*, cap. 3, comm. 13. — Le même, *Quæst. hebr. in Genes*.

(8) *Contra Celsum*, liv. I et IV.

(9) *Ap. Origen. contr. Celsum*, liv. IV, cap. 52, p. 544. (Ed. Delarue.)

(10) Cf. *Oper. S. Cypriani; ad calc.*, pag. 31. (Ed. Felli.)

(11) Origène, *contr. Celsum*, liv. IV. — Cf. aussi Routh, *Reliq. sacr.*, t. I, p. 102, note.

iosophiques (1). En l'absence de renseignements précis, on ne saurait dire si les fragments d'Ariston de Pella qu'Eusèbe, Nicéphore, Moïse de Khorène et Thomas Ardzrouni nous ont transmis, appartiennent à la διαλέξις, ou s'ils faisaient partie d'un autre ouvrage du même auteur. Cependant on doit croire qu'ils se rapportent plutôt à un écrit historique, dont le titre ne nous est pas parvenu.

[Ch. 60.] Ce que raconte Ariston de Pella, touchant la mort d'Ardaschès, est vraiment digne d'intérêt. En ce temps-là (*) les Juifs se révoltèrent contre Hadrien, empereur des Romains, firent la guerre contre l'éparque Rufus, sous la conduite d'un certain brigand appelé Barcocébas (Parkoba), c'est-à-dire Fils de l'Étoile. Malfaiteur, assassin, cet homme se vantait de son nom avec orgueil, comme s'il eût été pour les Juifs un sau-

(1) Cf. Routh, *Reliq. sacr.*, t. 1, p. 91 et suiv. — Ch. Müller, *Frag. hist. græc.*, t. IV, p. 328.

veur descendu des cieux, afin de délivrer les opprimés et les captifs. Il poussait si activement la guerre que, à cette vue, les Syriens, les habitants de la Mésopotamie et toute la Perse, s'affranchirent du tribut des Romains, car Barcocébas avait appris qu'Hadrien était atteint de la lèpre. Cependant notre Ardaschès resta fidèle à l'empereur. Sur ces entrefaites, Hadrien arriva en Palestine et défit les révoltés, en les assiégeant dans une petite ville (1) près de Jérusalem. En conséquence, il ordonna à tous les Juifs de s'éloigner de leur pays, de telle sorte qu'ils n'apercevront pas même de loin Jérusalem. Hadrien rebâtit cette ville, détruite par Vespasien et par lui-même, et il la nomma Ælia (Eghia) de son propre nom, car on appelait Hadrien, le Soleil (Arékagn) (2).

(1) Biththéra, Βιθθηρα, ou Betthara. — Cf. Eusèbe, *Hist. eccles.*, IV, 6.

(2) Le nom d'Hadrien était Ælius, Αἴλιος, que Moïse de Khorène a confondu avec Ἡλιος. — Cf. Eusèbe, *Hist. eccles.*, IV, 6, et les notes de Valois.

(*) Eusèbe, *Hist. eccles.*, IV, 6. — Ch. Müller, *Frag*

hist. Gr., IV, 328. — Nicéphore, *Hist. eccl.*, III, 24.

(Ἡ κατ' Ἀδριανὸν Ἰουδαίων πολιορκία.) Καὶ δὴ τὰ τῆς Ἰουδαίων ἀποστασίας αὐθις εἰς μέγα καὶ πολλὴ προελθούσης, Ρούφος ἐπάρχων τῆς Ἰουδαίας, στρατιωτικῆς αὐτῷ συμμαχίας ὑπὸ βρασιλείως πεμφθείσης, ταῖς ἀπονοαῖς αὐτῶν ἀφριδῶς χρώμενος ἐπέχει, μυριάδας ἀθρόως ἀνδρῶν δημοῦ καὶ παιδῶν καὶ γυναικῶν διαφθεῖρων, πολέμου δὲ νόμῳ τὰς χώρας αὐτῶν ἐξανδραποδίζόμενος. Ἐστρατήγει δὲ Ἰουδαίων τινικαῦτα Βαρχωχιβᾶς ὄνομα, ὃ δὴ ἀστέρα δηλοῖ· τὰ μὲν ἄλλα φοινικὸς καὶ ληστρικός τις ἀνὴρ, ἐπὶ δὲ τῇ προσηγορίᾳ οἶα ἐπ' ἀνδραπόδων (?), ὡς δὴ ἐξ οὐρανοῦ φρωστῆρ αὐτοῖς κατακληλυθῶς, κακουμένοις τε ἐπιλάμψαι τερατευόμενος. Ἀκμάσαντος δὲ τοῦ πολέμου ἔτους δεκάκαιδεκάτου τῆς ἡγεμονίας Ἀδριανοῦ κατὰ Βίθηρα πόλιν, ἣτις ἦν ὀχυρωτάτη, τῶν Ἰεροσολύμων οὐ σφόδρα πόρρω διεστῶσα, τῆς τε ἐξωθεν πολιορκίας χρονίου γενομένης, λιμῶν τε καὶ δίψης τῶν νεωτεροποιῶν εἰς ἴσχατον ὀλέθρου περιελαθέντων, καὶ τοῦ τῆς ἀπονοίας αὐτοῖς αἰτίου τὴν ἀξίαν ἐκτίσαντος δίκην, τὸ πᾶν ἔθνος ἐξ ἐκείνου καὶ τῆς περὶ τὰ Ἱεροσόλυμα γῆς πᾶμπλου ἐπιβαίνειν εἰργεται νόμου δόγματι καὶ διατάξειν Ἀδριανοῦ, ὡς ἂν μὴδ' ἐξ ἀπόπτου θεωροῖεν τὸ πατρῶν ἴδαφος ἐγκελευσαμένου, [ὡς] Ἀρίστων ὁ Πάλλαϊος ἱστορεῖ. Οὕτω δὲ τῆς πόλεως εἰς ἐρημίαν τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους καὶ πολυτελεῆ εἴθορᾶν τῶν πάλαι οἰκητόρων ἐβούσης, ἐξ ἀλλοφύλου τε γένους συνοικισθείσης, ἣ μετέπειτα συστάσα Ῥωμαϊκῆ πόλις τὴν ἰπωνυμίαν ἀμείψασα, εἰς τὴν τοῦ κρατοῦντος Δαδίου Ἀδριανοῦ τιμὴν, Αἴλια προσαγορεύεται.

Postrema Judæorum expugnatio temporibus Hadriani. Quum defectio Judæorum magis ac magis iterum cresceret, Rufus legatus Judææ, auxiliis sibi ab imperatore submissis, amentiam ac desperationem hominum in occasionem saviendi vertens, eos acerbissime ultus est. cæsa innumerabili hominum multitudine cum conjugibus ac liberis, agroque illorum jure belli in populi Romani ditionem redacto. Erat tunc temporis Judæorum ductor Barchochebas quidam, quod nomen stellam significat: vir alioqui cruentus et latrocinandi avidus, sed qui nomine suo auditoribus utpote vilissimis mancipiis fucum faciebat, quasi sidus e caelo delapsum esset, ut ipsis ærumnarum mole oppressis lucem afferret. Anno demum octavo decimo imperii Hadriani, quum totius belli vis circa Bitthera urbem munitissimam nec procul Hierosolymis dissitam exarsisset, et protracta diutius a Romanis obsidione, rebelles fame ac siti oppressi essent, ipseque adeo deditiois auctor debitas poenas dedisset, ex eo deinceps tempore universa Judæorum gens in regionem circa Hierosolyma sitam pedem inferre prohibita est, lege et constitutione imperatoris Hadriani, adeo ut ne prospicere e longinquo patrium solum ipsis liceret, ut scribit Aristo Pellæus. In hunc igitur modum quæm civitas Judæorum gente nudata esset et veteribus incolis penitus vacuefacta, postea alienigenis eo confluentibus urbs et colonia civium Romanorum effecta, in honorem Ælii Hadriani imperatoris Ælia nuncupata est.

Il y établit des païens et des chrétiens, dont l'évêque était Marc. Vers le même temps, Hadrien envoya de grandes forces en Assyrie, et ordonna à notre Ardaschès d'aller en Palestine avec les nobles de sa garde (1). [Ariston de Pella] qui nous a transmis cette relation, était attaché à sa personne comme secrétaire. Il rencontra Ardaschès en Médie, dans un endroit appelé Sohount. Il est dit qu'Ardaschès tomba malade à Marant, dans le bourg de Pagouraguerd. Là, se trouvait un certain Apégho, chef de la maison des Apéghian, homme actif, astucieux et adulateur. Ardaschès, sur sa demande, l'envoie à Érizza, canton d'Égéghiatz (2), au temple d'Artémis (3) pour demander à la déesse la guérison et une longue vie. L'envoyé n'était pas encore de retour, qu'Ardaschès était mort. L'historien raconte en détail le nombre de personnes qui périrent à la mort d'Ardaschès, ses femmes bien-aimées, ses concubines et ses esclaves dévoués, quelles pompes magnifiques on déploya pour rendre honneur à ses dépouilles mortelles, selon la coutume des villes, et non à la manière des barbares. La civière était d'or, le trône et le lit d'étoffe fine, le manteau qui enveloppait le corps, de drap d'or. Une couronne était posée sur la tête d'Ardaschès; son épée d'or était devant lui. Autour du trône se tenaient ses fils et toute la foule des parents et des proches. Près d'eux étaient les généraux, les chefs des satrapies, les classes des nobles, les corps de troupes armées de toutes pièces, comme si elles allaient marcher au combat. En avant, les trompettes d'airain retentissantes; derrière le cortège, des jeunes filles vêtues de noir, des femmes éplorées, et enfin la foule du peuple. Ce fut ainsi qu'Ardaschès fut porté et enseveli. Autour de son tombeau eurent lieu bien des morts volontaires, comme nous l'avons dit plus haut.

(1) Le mot *zioukosdad*, qui ne se rencontre que dans Moïse de Khorène, n'a pas de signification bien précise.

(2) Ce temple est mentionné par Pline, V, 33; Strabon, XI, 14, 16; Procope, *Bell. Pers.*, I, 17, qui le place dans le canton d'Acilicène, le même qu'Égéghiatz. — Cf. plus haut, Agathange, p. 125, 126.

(3) L'Anahid du panthéon arménien. — Cf. Emin, *Recherches sur le paganisme armén.*, p. 10 et suiv., et plus haut, Agathange, p. 126, note 1.

Διάλεξις Παπίσκου καὶ Ἰάσονος.

Controverse entre Papiscus et Jason.

a. Préface.

[*Celsus quidam in præfatione versionis deperditæ « Disputationis Jasonis et Papisci » operis Aristoniani (ad calcem op. S. Cypriani; pag. 30. Éd. Felli). — Cf. Routh, Reliquiæ sacræ, t. I, p. 93.*]

Illud præclarum atque memorabile gloriosumque Jasonis hebræi christiani, et Papisci alexandrini judæi disputationis occurrit: Judaici cordis obstinatam duritiam hebræa monitione ac leni increpatione mollitam; victricem in Papisci corde Jasonis de Spiritus Sancti infusione doctrinam. Qua Papiscus ad intellectum veritatis admissus, et ad timorem Domini ipso Domino miserante formatus, et in Jesum Christum filium Dei credidit, et ut signaculum sumeret, deprecatus Jasonem postulavit. Probat hoc scriptura concertationis ipsorum, quæ collidentium inter se, Papisci adversantis veritati, et Jasonis asserentis et vindicantis dispositionem et plenitudinem Christi, græci sermonis opere signata est.

b.

[*S. Hieronymi, lib. II, Comment. ad Galat., cap. iij, comm. 13. — Routh, Reliq. sacr., t. I, p. 91.*]

Memini me, [inquit Hieronymus], in altercatione Jasonis et Papisci, quæ græco sermone conscripta est, ita reperisse: *Μαροδρα Θεοῦ ὁ χρημάμενος*, id est: « Maledictio Dei qui appensus est. »

c.

[*S. Hieronymi Quæstion. hebr. in Genesin. — Routh, op. cit., t. I, p. 91.*]

« In principio fecit Deus cælum et terram. » Plerique existimant, sicut in altercatione quoque Jasonis et Papisci scriptum est, et Tertullianus in libro contra Praxecem disputat, nec non Hilarius in expositione cujusdam psalmi affirmat, in hebræo haberi: « In filio fecit Deus cælum et terram, » quod falsum esse, ipsius rei veritas comprobatur.

d.

[*Maximus, Schol. in oper. de Mystica Theolog. S. Dionysii Areopag., cap. I., pag. 17. (Éd. Corderii). — Routh, op. cit., t. I, p. 92. — Ch. Müller, Fragm. hist. græc., t. IV, p. 328.*]

Ἀνεγνων δὲ τοὺς ἑπτὰ οὐρανούς καὶ ἐν τῇ συγγεγραμμένῃ Ἀρίστωνι τῷ Πελλαίῳ διαλέξει Παπῆσκου καὶ Ἰάσονος, ἣν Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν ἕκτῳ βιβλίῳ τῶν Ὑποτυπώσεων τὸν ἄγιον Λουκᾶν φησὶν ἀναγράφαι.

[Origenis contra Celsum, lib. IV, cap. 52. — Routh, *Reliq. sacr.*, t. I, p. 92.]

Ἐν ᾧ (sc. τῷ βιβλίῳ τούτῳ) ἀναγράφεται Χριστιανὸς Ἰουδαίῳ διαλεγόμενος ἀπὸ τῶν Ἰουδαϊκῶν γραφῶν καὶ δεικνὺς τὰς περὶ τοῦ Χριστοῦ προφητείας ἐφαρμόζειν τῷ Ἰησοῦ· καίτοι γε οὐκ ἀγεννῶς οὐδ' ἀπρεπῶς τῷ Ἰουδαϊκῷ προσώπῳ τοῦ ἐτέρου ἱσταμένου πρὸς τὸν λόγον.

f.

[Thomas Ardzrouni, *Hist. des Ardzrouni*, page 3. (Éd. de Constantinople, 1852, en arm.)]

L'histoire s'exprime ainsi : Titan, ayant triomphé de Zérouan, s'empara de Babylone et en fit sa résidence; Zérouan était le cinquième descendant de Xisuthre (Ksisouthros). Quant à Assur, troisième descendant de Sem, il éleva le premier, Ninive. Ninus est le deuxième descendant de Sem et de Cham, et Ninive est réellement le domaine de Sem. Ninus descend du fils de Cham, selon Ariston de Chaldée, ce qui se vérifie d'après Eusèbe de Césarée, Moïse de Khorène et Julien d'Halicarnasse.

§ 15.

KHOROHPOUD, vulgo ÉLÉAZAR.

[Ch. 69-70.]... On voit que les Parthes, depuis le commencement de leur empire jusqu'à sa chute, ont eu des rapports avec les Romains, tantôt comme tributaires, tantôt comme belligérants, ainsi que le racontent Paléphatos (1), Porphyre (2) Philémon (3), et beaucoup d'autres écrivains. Mais nous ne parlerons que d'après le livre apporté par Khorohpoud, sous le nom de Barsouma. Ce Khorohpoud était secrétaire de Sapor (Chapouh) roi de Perse, et tomba aux mains des Grecs, quand Julien l'Apostat (*Paravados* — ὁ παραβάτης) vint à Ctésiphon (Dispon). Julien étant mort, Khorohpoud alla en Grèce avec Jovien, au nombre des officiers impériaux, et ayant embrassé notre religion, il fut nommé Éléazar. Instruit dans la langue grecque, il écrivit les actions de Sapor et de Julien. Il traduisit ensuite en un volume l'Histoire des temps primitifs, composée par un de ses compagnons de captivité,

(1) Cf. les fragments de cet écrivain, dans les *Fragm. hist. græc.*, t. II, p. 338.

(2) Cf. *Fragm. hist. græc.*, t. III, p. 688.

(3) Cf. *Fragm. hist. græc.*, t. IV, p. 474.

Legi etiam septem caelos in disputatione Papisci et Jasonis, quæ scripta est ab Aristone Pellæo, quam Clemens Alexandrinus in sexto libro Hypotyposeson ait actum Lucam descripsisse.

e.

[Routh, *Reliq. sacr.*, t. I, p. 92.]

Ibi enim christianus cum Judæo disserens demonstrat ex Judaicis scripturis vaticinia de Christo ad Jesum pertinere; quanquam strenne adversarius contradicit personamque Judaicam pulchre sustineat.

appelé Barsouma et que les Perses nomment Rasdsohou (1). Nous reproduisons les données de cet ouvrage, en omettant le merveilleux de leurs fables. Car il serait déplacé de répéter ici les contes relatifs au songe du désir, à la colonne de feu qui sortait de Sassan et entourait le troupeau, à la clarté de la lune, à ces prédictions des interprètes des songes qui sont des astrologues, et ainsi de suite. Nous tairons le projet luxurieux d'Ardaschir suivi de meurtre, et cette passion insensée.

§ 16.

FIRMI LIEN DE CÉSARÉE.

Firmilien naquit en Cappadoce vers l'an 200, et mourut à Tarse en 269. Si l'on s'en rapporte au témoignage de Zénob de Glag (2), Firmilien était évêque d'Ephèse, à l'époque de Trajan Déce, et ayant été chassé de son siège, il partit pour sa patrie, emportant les reliques de saint Jean-Baptiste que saint Grégoire l'Illuminateur et saint Léonce de Césarée se partagèrent dans la suite (3).

Dès l'année 230, il était en possession du siège épiscopal de Césarée de Cappadoce (4), et c'est en cette qualité qu'il assista au concile d'Iconium, où, par son influence, il fut déclaré qu'on devait rebaptiser les hérétiques. Il présida, en 264, le concile d'Antioche, tenu contre Paul de Samosate. Firmilien résista au schisme des Novatiens et montra beaucoup de courage pendant la persécution de Trajan Déce. Habile théologien, Firmilien fut en rapport avec Origène dont il suivit

(1) *Rasdsohou*, *Rasdohou*, *Rasdahou*, selon les variantes des msc.

(2) Zénob de Glag, *Hist. de Daron*; cf. plus haut, pag 344.

(3) Agathange, cf. plus haut, p. 174, § 142. — Zénob de Glag, *op. cit.*, p. 344.

(4) Eusèbe, *Hist. ecclès.*, liv. VI, ch. 26, 41; liv. VII, ch. 5.

les leçons (1), et qu'il reçut sous son toit dans la persécution qui eut lieu sous Maximien. Il entretint aussi des relations avec S. Cyprien, S. Denis d'Alexandrie et S. Grégoire le Thaumaturge. L'Église l'a sanctifié à cause de ses vertus (2). Jusqu'à présent, on ne connaissait de Firmilien qu'une lettre sur la question du baptême des hérétiques, dans laquelle il s'élève contre les prétentions de l'évêque de Rome, et qui se trouve rapportée dans la correspondance de S. Cyprien (3). Moïse de Khorène nous a conservé en outre, dans son Histoire, un assez long fragment d'un livre que Firmilien écrivit sur les persécutions de l'Église (4), et qui eût mérité de nous être transmis tout entier. Disons toutefois que, dans le fragment qui nous est parvenu, les faits historiques manquent d'exactitude, en ce qui concerne notamment les renseignements que Firmilien nous donne sur les empereurs romains et leurs expéditions guerrières.

FRAGMENT D'UNE HISTOIRE DES PERSÉCUTIONS DIRIGÉES CONTRE L'ÉGLISE.

[Extrait de Moïse de Khorène, *Histoire d'Arménie*, liv. II, ch. 75 à 79 inclus.]

I. (Ch. LXXV.)

Firmilien, évêque de Césarée en Cappadoce, et les histoires qu'il composa.

Firmilien (Fermélianos), évêque de Césarée en Cappadoce, d'un amour admirable pour l'étude, alla, dans sa jeunesse, prendre les leçons d'Origène. Il composa plusieurs discours : l'un est l'Histoire des persécutions dirigées contre l'Église, sous Maximien [Hercule] et [Trajan] Déce, et qui se continuèrent encore sous Dioclétien. Il raconta aussi les actes des rois. Dans cette histoire, il dit que le seizième évêque, qui occupait alors le siège d'Alexandrie, Pierre, souffrit le martyre la neuvième année de la persécution (5). Il parle également de plusieurs martyrs envoyés au supplice, dans notre pays, par Chosroès, et d'autres

(1) Zénob de Glag, *op. cit.*, p. 344. — Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, lib. II, ch. 75.

(2) Tillemont, *Hist. ecclés.*, t. IV. — Dom Cellier, *Hist. des ant. sacrées et profanes*, t. III. — Vies des saints arm.; en arm., 11 août.

(3) *S. Cypriani epistolæ et opuscula, ex recensione J. Andreæ (Romæ, 1471, f°), ep. LXXV.*

(4) Moïse de Khorène, *op. cit.*, liv. II, ch. 75 à 79 inclus.

(5) Ce prélat eut la tête tranchée par le glaive. (Eusèbe, *Hist. eccl.*, liv. VII, ch. 32, liv. VIII, ch. 13, liv. IX, ch. 6.)

encore immolés par d'autres princes; mais, comme il ne raconte pas les choses avec une exactitude rigoureuse, qu'il ne mentionne ni les noms des martyrs, ni le lieu de leur supplice, nous n'avons pas cru nécessaire de reproduire ses récits. Nous passons aussi sous silence ce qu'il dit d'Antonin [Caracalla], fils de Sévère, qui combattit contre Vagharsch, roi des Perses, en Mésopotamie, et mourut entre Édesse et Kharres, tandis que notre [roi] Chosroès ne prit parti pour aucun d'eux (1). Mais pour ce qui concerne les événements arrivés depuis la mort de Chosroès jusqu'au règne de Tiridate, dans les temps d'anarchie, nous les tenons pour certains et nous les reproduisons en abrégé. Ce qui a trait au règne de Tiridate et aux temps postérieurs n'est erroné ni par négligence ni par ignorance, aucune faute volontaire ne s'y remarque; tout se trouve raconté d'après les documents tirés des archives des Grecs. Pour tout le reste, nous te le raconterons fidèlement d'après les relations d'hommes savants, instruits des choses du passé, philologues et véridiques.

II. (Ch. LXXVI.)

Ardaschir envahit notre pays; il triomphe de l'empereur Tacite.

Le même historien dit que, après le meurtre de Chosroès (2), les satrapes arméniens, d'un consentement unanime, amenèrent dans leur intérêt commun les troupes grecques qui étaient en Phrygie, pour résister aux Perses et garder le pays, et ils en informèrent sans retard l'empereur Valérien. Cependant, comme quelques troupes, en franchissant le Danube (Tanou), enlevèrent beaucoup de prisonniers dans plusieurs cantons et saccagèrent les îles Cyclades, Valérien n'arriva

(1) Cf. Dion Cassius, *Excerpt. apud Xiphil.*, lib. LXXIX. — Eutrope, *Épitom.*, liv. VIII, ch. 20. — Spartien, *Caracalla*, VI. — Ce dernier historien donne des détails circonstanciés sur la mort de Caracalla. Il raconte que ce prince, voulant porter de nouveau la guerre chez les Parthes, établit à Édesse ses quartiers d'hiver. De là, il se rendit à Kharres, pour faire un sacrifice au dieu de la ville, Lunus; mais le jour anniversaire de sa naissance, le 6 avril, pendant les fêtes de Cybèle, s'étant retiré à l'écart pour satisfaire un besoin naturel, il fut tué par les embûches de Macrin, préfet du prétoire, qui, après sa mort, s'empara de l'empire. — Cf. aussi Sextus Rufus, *Breviarium*, XXI.

(2) Chosroès 1er, fils de Vagharsch, monta sur le trône en 198, et fut tué en 232, par Anag, prince arsacide de Perse et père de saint Grégoire l'Illuminateur. — Cf. plus haut, Agathange, *Hist. de Tiridate*, p. 114 et suiv.

pas à temps pour défendre notre pays (1). Il vécut trop peu de temps, et l'empire passa aux mains de Claude, puis à celles d'Aurélien, car ces princes se succédèrent promptement. Pendant quelques mois, les frères Quintus (2), Tacite et Florian occupèrent l'empire (3). C'est pourquoi Ardaschir envahit tout à son aise notre pays, met en fuite l'armée grecque, et fait prisonniers ou anéantit une grande partie [des habitants] de l'Arménie. Obligés de s'enfuir, les satrapes d'Arménie, avec la race des Arsacides (Arschagouni), se réfugient en Grèce. Un de ces derniers était Ardavazt Mantagouni, qui, ayant enlevé Tiridate, fils de Chosroès, le conduisit à la porte de l'empereur. En conséquence, Tacite se vit dans l'obligation de marcher contre Ardaschir dans les contrées du Pont, et envoya son frère Florian avec une autre armée (4) dans la Cilicie. Ardaschir rejoignit Tacite et le mit en fuite. L'empereur fut tué par les siens à Djanik, dans le Pont, qui est la Chaldie (5). Son frère Florian périt de la même manière, quatre-vingt-huit jours après, à Tarse (6).

III. (Ch. LXXVII.)

Paix entre les Perses et les Grecs. — Ardaschir, durant les années d'anarchie, élève de nombreuses constructions dans toute l'Arménie.

Probus qui régnait sur les Grecs (7), ayant conclu la paix avec Ardaschir, divisa notre pays, et en fixa les limites en faisant creuser des fossés. Ardaschir soumet la caste satrapale, rappelle les émigrés, réduit ceux qui s'étaient fortifiés, à l'exception d'un satrape nommé Oda, de la maison des Amadouni, gendre de celle des Selgouni et père adoptif de Khosrovitoukhd, fille de Chosroès. Oda se tient caché sur le rocher d'Ani, comme dans une tanière.

(1) Cf. Zosime, *Hist. rom.*, liv. I. — Trébellius Pollion, *Valérien*. — Eutrope, IX, 7.

(2) Quintille était frère de Claude et non pas de Tacite et de Florian. (Eutrope, IX, 12.)

(3) Cf. Zosime, *op. cit.*, liv. I. — Trébellius Pollion, *Claude*. — Fl. Vopiscus, *Aurélien, Tacite, Florian*. — Eutrope, IX, 11-16.

(4) Deux msc. disent : « avec une grande armée. »

(5) Djanik est une localité du Pont oriental, mentionnée par Procope (*Bell. Pers.*, I, 15, II, 29. — *Bell. Goth.*, IV, 1) et d'autres auteurs qui écrivent ce nom Τζάνοι, Τζανουκί, Σάνοι et Σάνοι (Strabon, *Géogr.*, liv. XII, ch. 3, § 18.). — Cf. sur la Chaldie, plus haut, p. 44, note 1, col. 1.

(6) Cf. Zosime, *Hist. rom.*, liv. I. — Vopiscus, *Tacite, Florian*. — Eutrope, IX, 16.

(7) Zosime, liv. I. — Vopiscus, *Probus*. — Eutrope, IX, 17.

Ardaschir, organisant notre pays d'une manière admirable, le replace au premier rang. Les Arsacides, qui avaient perdu la couronne et leurs domaines de l'Ararat, sont rétablis dans leurs possessions, avec leurs revenus et leurs apanages, comme auparavant. Ardaschir donne de plus larges attributions aux fonctions des temples, et ordonne que le feu d'Ormizd brûle continuellement sur l'autel de Pacavan (1). Quant aux statues élevées par Valarsace (Vagharschag) en l'honneur de ses ancêtres, et à celles du Soleil et de la Lune érigées à Armavir, qui avaient été transportées d'abord à Pacaran et ensuite à Ardaschad (2), Ardaschir les abat ; il contraint par un édit notre pays à lui payer le tribut, et impose partout [l'autorité de] son nom.

Les termes de pierre qui avaient été plantés sur le sol, par ordre d'Ardaschès, furent renouvelés par Ardaschir qui leur donna son nom et les appela « termes ardaschiriens (3). » Ardaschir administra, comme une de ses provinces propres, notre pays qui fut soumis à des gouverneurs perses pendant vingt-six ans. Après lui, son fils appelé Sapor (Chapouh), nom qui signifie « fils du roi », régna jusqu'à l'avènement de Tiridate durant une année.

IV. (Ch. LXXVIII.)

Ardaschir extermine la race des Mantagouni.

Ardaschir avait su qu'un des satrapes arméniens s'était enfui avec un des fils de Chosroès, et l'avait mis en sûreté (4). Ayant découvert qu'il était ce satrape, il s'assura que c'était Ardavazt, de la race des Mantagouni, et il ordonna d'exterminer toute cette famille (5). En effet, quand les Arméniens désertèrent la cause d'Ardaschir, les Mantagouni l'avaient également abandonnée, conjointement avec les autres races satrapales. Ensuite, quand Ardaschir les eut réduites à l'obéissance, les Mantagouni revinrent et furent massacrés. Cependant, une des sœurs d'Ardavazt, jeune fille d'une grande beauté, fut enlevée par Dadjad (6), de la race d'Achotz, de la lignée de

(1) Cf. Émin, *Recherches sur le pagan. arm.*, p. 9, 50.

(2) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 8, 12, 49.

(3) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 56.

(4) Deux msc. ajoutent : « à la porte de l'empereur. »

(5) Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 8.

(6) Ce Dadjad, qui était devenu violemment le beau-frère d'Ardavazt Mantagouni, fut créé, par Tiridate le Grand prince du canton d'Achotz. Dadjad avertit plus

Couchar, descendant de Haig (1). Ce Dadjad s'enfuit avec elle dans la ville de Césarée où il la retint en lieu sûr et l'épousa à cause de sa rare beauté.

V. (Ch. LXXIX.)

Hauts faits de Tiridate pendant les années d'anarchie en Arménie.

L'historien rapporte ensuite les hauts faits de Tiridate (Dertad). Encore jeune homme, il aimait à monter à cheval, ce qu'il savait très-bien; il maniait les armes avec dextérité et apprenait avec ardeur les autres exercices guerriers. Selon l'oracle de la Pythie dans le Péloponnèse, Tiridate surpassait dans les combats Cléostrate le Rhodien, auquel il suffisait de saisir son ennemi par le cou pour le vaincre, Céras l'Argien, qui arrachait le sabot d'un bœuf. En effet, Tiridate saisit d'une seule main deux buffles par la corne, l'arracha et l'enleva en la tordant. Ayant voulu conduire un char aux courses du grand hippodrome, Tiridate fut renversé par l'adresse de son rival et tomba à terre; mais, saisissant le char, il l'arrêta au grand étonnement de tous. Lors de la guerre de Probus contre les Goths, il y eut une grande famine; les soldats, ne trouvant plus de vivres, se mutinèrent et égorgèrent Probus. Ils fondirent en même temps sur tous les autres princes; mais Tiridate, seul contre tous, ne laissa entrer personne dans le palais de Licinius, près de qui il était.

Alors Carus occupa le trône avec ses fils Carin et Numérien (2). Ayant rassemblé ses troupes, Carus livra bataille au roi des Perses et entra vainqueur à Rome. Mais Ardaschir, appelant à son aide beaucoup de peuplades, s'appuyant aussi sur le désert de l'Arabie (Dadjgastan), attaqua de nouveau les Romains des deux côtés de l'Euphrate, et fit mourir Carus à Rinon (3). Il en fut de même de Carin qui marcha sur Gornag (4) dans le désert, ayant Tiridate avec lui.

tard son beau-frère, qui prévint le roi que son serviteur Grégoire, celui qui plus tard fut surnommé l'Illuminateur, était fils d'Anag, assassin de son père (Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 82).

(1) Moïse de Khorène, liv. II, ch. 8.

(2) Vopiscus, *Carus*. — Eutrope, IX, 18 et suiv.

(3) Cf. Vopiscus, dont le récit est très-différent. Le texte de Moïse de Khorène est ici fort défectueux, car, quelques lignes plus bas, il est question d'un personnage appelé *Gornag* sur lequel nous allons revenir dans la note suivante.

(4) Samuel d'Ani raconte, dans sa Chronographie, que « Gornag, général de l'armée du grand Chosroès, père de Tiridate, passe pour avoir vécu 160 ans et avoir con-

Carin fut taillé en pièces avec son escorte, et le reste de son armée fut mis en fuite. Tiridate, dont le cheval était blessé, ne put courir avec les fuyards; prenant alors ses armes et les harnais de son cheval, il traversa à la nage la grande et profonde largeur de l'Euphrate, pour rejoindre les troupes au milieu desquelles se trouvait Licinius. En ce temps-là, Numérien fut tué en Thrace, et Dioclétien lui succéda sur le trône (1). Pour ce qui est des faits arrivés de son temps, Agathange te les expose (2).

EURIPIDE.

FRAGMENT DE LA TRAGÉDIE PERDUE DES PÉLIANES D'EURIPIDE, CONSERVÉ DANS LE LIVRE III DE LA « RHÉTORIQUE » DE MOÏSE DE KHORÈNE (3).

[Éd. complète de ses œuvres, en arm. — Venise, 1843, p. 383.]

...Elle s'embarqua, raconte [Euripide], d'un canton de la Scythie, à la suite d'un certain Jason et arriva en Thessalie (Thédalia). Là, elle se livra à la pratique des arts magiques, car elle voulait faire mourir le roi qui régnait sur ce pays. Elle finit, par ses perfides conseils, à persuader les filles du roi, en alléguant pour motif la vieillesse de leur père, et l'absence d'enfant mâle qui puisse lui succéder et hériter de la puissance royale. « Si vous voulez, je suis à même de vous

servé jusqu'à sa dernière heure les yeux, les oreilles, les cheveux, les dents et la force corporelle de la jeunesse. » Il tua l'empereur Carus avec son fils Carin, dans un combat livré aux Perses qu'il commandait. Ce récit est de pure invention. Ce qui a donné lieu à la légende de Gornag est une mauvaise interprétation que les Arméniens ont faite du mot *gornag* qui n'est autre chose que la transcription du grec *Κορνάχης* ou *Καρνάχος*, mot estropié par les copistes pour *καρπυρός* « la foudre ». L'histoire nous apprend en effet que Carus fut tué par la foudre, lorsqu'il asseyait son camp sur le Tigre, et que Carin mourut dans un combat. Tel est du moins le récit des historiens romains (Vopiscus, *Carus, Carin*. — Eutrope, IX, 18-19). La confusion qu'on remarque dans la narration de Firmilien, rapportée par Moïse de Khorène, s'explique maintenant sans difficulté.

(1) Vopiscus, *Numérien, Carin*. — Eutrope, IX, 19 et suiv.

(2) *Hist. de Tiridate*, cf. plus haut, p. 109 et suiv.

(3) Ce fragment avait déjà été signalé par le card. A. Mai et Zohrab dans leur édition de la chronique d'Eusèbe (Milan, 1818), p. 43, note 3. — Cf. aussi Œuvres d'Euripide (éd. Didot), pag. 765. — Ce passage de Moïse de Khorène, où il cite ce fragment, est une réfutation de la fable de Médée. — Cf. Diodore de Sicile, liv. IV, ch. 50 § 2.

montrer votre père redevenu jeune. » En disant cela, elle leur montra, par un exemple, comment la chose se passerait. Elle prit un bélier, le découpa, le plaça dans une chaudière et mit le feu dessous. Par le bouillonnement qui avait lieu à

l'intérieur de la chaudière, elle faisait voir le bélier qui s'agitait comme s'il était en vie. Ayant ainsi trompé [les filles du roi], elle découpa par morceaux Pélias (Bélias), le mit dans la chaudière, où il resta sans que rien ne se manifestât.

II.

LE PSEUDO-CALLISTHÈNES.

HISTOIRE D'ALEXANDRE DE MACÉDOINE (Venise, 1842, en arménien); p. 1-186.

La traduction arménienne de l'Histoire d'Alexandre par le Pseudo-Callisthènes, faite au Ve siècle de notre ère, par l'un des membres de l'École des traducteurs (1), a été entreprise sur un texte qui diffère, pour les premiers chapitres, de l'édition publiée par M. Ch. Müller (2), dont le 1er ch. du liv. I commence par ces mots : Ἀριστός μοι δοκεῖ γενέσθαι, κ. τ. λ. En comparant la version arménienne qui nous est parvenue des différents textes de cette histoire, on reconnaît que cette version a été entreprise sur un exemplaire analogue à celui dont M. Müller a donné les variantes en note de son édition, et qui avait déjà été étudié et mis à profit par M. Berger de Xivrey (3). Ce manuscrit commence par ces mots :

(1) [Sukias de Somal], *Quadro delle opere antic. trad. in armeno*, p. 9.

(2) Arriani *Anabasis et Pseudo-Callisthenis hist. fabul. primum edid.* C. Müller (Didot, 1846).

Οἱ σοφώτατοι Αἰγύπτιοι, κ. τ. λ., qui sont aussi le début de la version arménienne : « Les sages de l'Égypte... » (p. 1.) Le commencement de la version latine de Julius Valerius (4) débute également de la même manière (cf. Müller, *op. laud.*, p. 1 et suiv.). La version arménienne est du reste très-fidèle, et ne s'écarte pour ainsi dire point de l'original grec; aussi les variantes, qui sont curieuses comme étude philologique, ne présenteraient-elles aucun intérêt pour l'histoire (cf. Müller, *op. laud.*, introd., p. X, et note I). — M. Paul de Lagarde a publié, dans ses *Analecta syriaca* (Leipsik, 1858, in-8°, p. 205-208), un fragment de quelques pages qui appartient à une version syriaque du Pseudo-Callisthènes, découverte dans les manuscrits syriaques du *British Museum* à Londres (Add. 12, 154, f° 153 b à 155 a).

(3) Notices et extr. des msc., t. XIII, p. 162 et suiv. — Tradit. tératologiques, p. 350 et suiv.

(4) Msc. de la Bibl. impériale; fonds grec, 5818.

III.

GRÉGOIRE MAGISTROS,

DUC DE LA MÉSOPOTAMIE.

Grégoire, surnommé Magistros, issu de la race de Souren Bahlav (1), descendait des Arsacides de Perse (2); il naquit à la fin du Xe siècle ou dans les premières années du XIe. Son père Vassag, seigneur de Pedchni, comptait parmi ses ancêtres maternels saint Sahag et saint Grégoire l'Illuminateur, patriarches de l'Arménie (3). Grégoire fut destiné dès sa jeunesse au métier des armes, et eut plusieurs fois l'occasion de signaler sa valeur sur les champs de bataille. Il était parvenu à occuper un rang élevé dans l'armée arménienne, à l'époque où Constantin Monomaque était assis sur le trône de Byzance et où Kakig II, prince bagratide d'Arménie, possédait le royaume d'Ani. S'étant brouillé avec ce dernier, à la suite des calomnies que Vest-Sarkis avait répandues contre lui, Grégoire quitta la province d'Ararat et vint se fixer dans le canton de Daron, où il établit des écoles dépendantes du couvent de Saint-Jean Précurseur (Sourp Garabed) qui lui devait sa fondation. Chassé de cette résidence par Kakig, il confia les établissements qu'il avait créés à Hraad, son intendant, et partit pour Constantinople. Accueilli avec de grands témoignages d'amitié dans la capitale des Césars byzantins, Grégoire, grâce à sa haute et solide instruction, acquit bientôt une grande réputation de savoir, car il discutait avec les philosophes, qui le considéraient comme un des plus illustres docteurs de l'Arménie (4). Ce fut à Constantinople que Grégoire entra en relations avec Manoutché et Ibrahim, princes musulmans avec lesquels il entretint une correspondance touchant les plus graves matières de la religion. La fidélité dont Grégoire fit constamment preuve envers Constantin Monomaque

lui valut, de la part de cet empereur, le titre de *magistros* (1), l'anneau d'or et la charge de duc de la Mésopotamie (2). Kakig II, qui ne cessait de poursuivre Grégoire de sa haine, fut très-irrité, en apprenant les faveurs dont il avait été comblé par l'empereur. A partir de ce moment, il considéra Grégoire non plus seulement comme un rival travaillant sourdement à le déposséder, mais comme un traître, et lui adressa sur sa conduite une lettre de reproches. Grégoire répondit au roi pour se justifier, et la dignité dont il fit preuve dans cette circonstance engagea Kakig à mettre un terme à ses persécutions.

Lorsque les Grecs se furent emparés de la ville d'Ani par trahison, Grégoire partit pour Constantinople, afin de plaider la cause de Kakig et d'essayer de le maintenir dans ses États. Son intervention n'eut pas les résultats qu'il attendait, et, voyant que tout espoir de conserver le royaume des Bagratides était perdu, Grégoire abandonna aux Grecs Pedchni, Gaïan et Gaidzon, forteresses qui constituaient son fief paternel, en échange de villes et de villages situés dans la Mésopotamie (3), où il se fixa. En même temps, Grégoire céda ses domaines de Daron à Thornig, de la famille des Mamigoniens (4). Depuis l'époque où Grégoire vint s'établir dans la

(1) Cf. Moïse de Khorène, *Hist. d'Arm.*, liv. II, ch. 82; et plus haut, p. 114, note 1.

(2) Matthieu d'Édesse, *Chroniq.*, 1re part., ch. 59, p. 70 de la trad. franç. (Paris, 1858).

(3) Matthieu d'Édesse, 1re part., ch. II, pag. 9 et 10, ch. 12, p. 12.

(4) Matthieu d'Édesse, 2e part., ch. 94, p. 154-155.

(1) Arisdaguès Lastiverdzi, *Hist. d'Arm.*, trad. fr., p. 67.

(2) Ce titre d'une très-grande dignité de la cour de Byzance, *μάγιστρος*, *magister officiorum*, répond à peu près au titre de conseiller aulique. Dans l'origine, il n'y eut qu'un *magistros*, mais plus tard on en compta jusqu'à quatorze. Ce titre était différent de celui de *magister militiæ*. — Cf. Indjidji, *Antiq. de l'Arm. (en arm.)*, t. II, p. 229-230. — Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, t. II, p. 839 et suiv.

(3) Vartan, *Hist. univ.*, en arm., p. 133. — Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, t. II, p. 934.

(4) Ce prince résidait à Aschmouschad, dans le pays de Sassoun. — Cf. sur Thornig, Matthieu d'Édesse, *Chron.*, liv. II, ch. 82, p. 109, et ch. 106 et suiv., et p. 173 et suiv.

Mésopotamie, il ne cessa de se consacrer à l'étude des lettres et aux bonnes œuvres (1). Il mourut en 1058.

Grégoire forma plusieurs disciples, dont les plus célèbres sont Basile et Élisée, qui devinrent évêques dans la suite, et son fils aîné Vahram, d'abord engagé dans la carrière des armes comme son père et son aïeul, et qui succéda à Grégoire comme duc de la Mésopotamie. Ce Vahram, étant entré dans les ordres, devint ensuite catholicos de l'Arménie, sous le nom de Grégoire II Vegaïasser (ami des martyrs) (2), surnom qui lui fut donné, pour avoir coopéré avec un grand zèle à la traduction en arménien, des martyrologes grec et syriaque (3). Grégoire Magistros eut encore d'autres enfants, Vassag, duc d'Antioche (4), Basile, Philippé et deux filles, dont les noms ne nous sont pas connus.

Grégoire Magistros composa un grand nombre d'ouvrages, dont le plus important est le recueil de ses lettres, qui sont au nombre de quatre-vingt-cinq (5). Les lettres de Grégoire ont trait à une foule de sujets dans lesquels l'auteur se montre à la fois philosophe, théologien, poète, et très au courant de toutes les sciences de la Grèce. Grégoire rapporte en effet, dans ses lettres, une foule de faits empruntés aux écrivains grecs qu'il avait sous les yeux, et il cite Aristote, Abydène, Apollodore, Pythagore, Socrate, Platon, Olympien, Jules l'Africain, etc. Toutefois, son style laisse beaucoup à désirer, car, bien que fortement empreint d'hellénisme, il se ressent de la décadence des lettres grecques et arméniennes, et il est surchargé d'une foule de locutions étrangères empruntées aux différents idiomes de l'Orient. Les lettres de Grégoire peuvent se diviser en trois catégories : 1° les lettres dogmatiques (*vartabedagan*), 2° les lettres philosophiques, et 3° les lettres familières. De toutes ces lettres, les premières sont les plus intelligibles à la lecture. Celle qui paraît être la plus ancienne en date, est adressée au pa-

triarche syrien, alors que Grégoire exerçait l'autorité au nom des Grecs, comme duc de la Mésopotamie; elle a trait aux Thontracites (1) et aux Manichéens. Une lettre que Grégoire adressa en réponse au prince musulman Ibrahim, né d'une mère arménienne de la race de Sissag, qui lui demandait de l'éclairer sur les vérités du christianisme et de lui expliquer les mystères de la foi, est fort remarquable. Grégoire a fait preuve, dans cette réponse, d'une connaissance très approfondie de la philosophie et de la théologie. Les lettres philosophiques de Grégoire sont moins intéressantes que celles contenues dans sa correspondance dogmatique. Il profite notamment d'envois de grenades ou de poisson qui lui sont faits (2), pour jouer sur les mots, ce qui l'a fait accuser de sophisme. Ces lettres sont fort difficiles à comprendre, car elles fourmillent de mots étrangers dont le sens nous échappe, comme celles qu'il adressa, par exemple, à Vahram et à un de ses élèves auquel il reproche sa paresse. Une autre lettre, qui rentre également dans la catégorie de celles dont nous parlons, commence par un acrostiche du nom de Grégoire Magistros. La correspondance familière du duc de la Mésopotamie renferme plusieurs lettres dont les plus remarquables sont, d'abord, celles qu'il adressa en réponse au catholicos Pierre 1er Kédatars (qui arrête un fleuve) (3), qui lui annonçait les mauvaises intentions du roi Kakig à son égard, une autre écrite à Sarkis, arachnort de Sévan, lorsqu'il était persécuté par le roi d'Arménie, et enfin une réponse qu'il envoya à Jean, archevêque de Siounie, qui lui avait adressé une lettre de condoléance sur la mort de son oncle Vahram.

Outre cette volumineuse correspondance, Grégoire composa une Explication mystique de l'alphabet arménien (4), des Commentaires sur d'anciennes grammaires, que cite souvent Jean d'Erzinga, auteur lui-même d'une grammaire arménienne fort estimée. On possède encore de Grégoire quelques ouvrages en vers, tels que des Épitres adressées à un anonyme, un Discours sur

(1) S. Nersès Schnorhali, *Hist. rimée*, en arm. (*Vidusanouthioun*), p. 541, 553 (Venise, 1830). — Arisdaguès Lasdivertzi, *Hist. d'Arm.*, en arm., p. 41, 94 (Venise, 1844), et trad. franç., p. 67 et suiv. (Paris, 1864). — Cf. aussi le P. Karékin, *Hist. de la littér. arm.*, p. 456 et suiv.

(2) Grégoire II occupa le siège patriarcal depuis l'an 1065. Il mourut à Tarse en 1073.

(3) Matthieu d'Édesse, 2e partie, ch. 89.

(4) Matthieu d'Édesse, ch. 111.

(5) Le P. Karékin, *Hist. de la litt. arm.*, p. 460, n'en signale que 80 seulement. — Les msc. les plus complets que l'on connaît sont ceux de la bibliothèque de S. Lazare de Venise et de la collection de M. J.-B. Émin.

(1) Cf. sur cette secte, Arisdaguès Lastivertzi, *Hist. d'Arm.*, ch. 22, et Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, t. II, p. 884-895. — Le passage de Tchamitch a été traduit à la fin de l'édition française d'Arisdaguès, p. 135-138.

(2) Lettres adressées à Éphrem, évêque de Pédchai, et à un prince Mamigonien.

(3) Ce patriarche occupa le siège patriarcal de 1196 à 1053.

(4) Msc. arm. de la Bibl. imp.; suppl. 43, § 8, f° 224 verso à 233.

la croix, une Poésie dédiée au catholico Pierre Ier Kédatars, pour accompagner l'envoi d'un bâton crocifié. Mais son plus grand ouvrage est la traduction en mille strophes de l'Ancien et du Nouveau Testaments, faite à la prière de l'émir musulman Manoutché.

Grégoire n'avait pas seulement composé des ouvrages originaux : il s'était livré également au pénible travail de traducteur, suivant en cela l'exemple des anciens écrivains de sa nation, qui, dans les IVe et Ve siècles, avaient entrepris de faire passer dans l'idiome arménien une foule d'écrits profanes et religieux appartenant à la littérature hellénique. Malheureusement, toutes les traductions faites par Grégoire ne nous sont point parvenues.

Nous savons, par le témoignage même de Grégoire, qu'il avait traduit le Timée et le Phédon de Platon, ainsi que la Géométrie d'Euclide. En outre, Grégoire cite en arménien les ouvrages d'Olympiodore, dont David le philosophe nous a transmis deux passages fort courts (1), et dont il est également question dans l'histoire de Moïse de Khorène (2), enfin ceux de Callimaque et d'Andronic. Il ne nous reste de toutes ces traductions que le Timée et le Phédon, et environ une page de la Géométrie d'Euclide (3). Quelques critiques supposent que la traduction du Timée et du Phédon est de beaucoup antérieure à Grégoire, et qu'elle doit être l'œuvre des traducteurs du Ve siècle, auxquels on doit la version des ouvrages philosophiques de Platon et de Philon le juif. A défaut de renseignements précis, on ne saurait se prononcer d'une manière formelle sur une question aussi grave.

Les œuvres de Grégoire Magistros sont en très-grande partie conservées en manuscrit dans la

(1) Œuvres de David le philosophe, en arm., p. 143 et 164.

(2) *Hist. d'Arm.*, liv. I, ch. 6, et II, 74.

(3) Cette page appartient à la bibliothèque de St-Lazare de Venise.

bibliothèque des Mékhitaristes de Venise et dans d'autres dépôts littéraires; mais jusqu'à présent personne n'a songé à les publier. Toutefois on a imprimé quelques-unes des poésies et des lettres du duc de la Mésopotamie, dans des recueils de morceaux littéraires des principaux écrivains de l'Arménie, et dans quelques feuilles et revues périodiques nationales (1).

EXTRAIT DE LA CORRESPONDANCE DE GRÉGOIRE MAGISTROS.

[Msc. comprenant 83 lettres, et appartenant à M. J.-B. Émin.]

Lettre 46e adressée à Sarkis, abbé du monastère de Sévan, et 83e.

.....Quant à moi, je n'ai jamais cessé de traduire beaucoup de livres que je n'ai pas rencontrés dans notre langue : les deux ouvrages de Platon, intitulés « Dialogues du Timée et du Phédon », dans lesquels se trouve tout le discours sur le pronostic, et d'autres philosophes encore; ce livre est plus considérable que notre Missel. Mais j'ai trouvé en outre et traduit en arménien le livre d'Olympiodore, mentionné déjà par David [l'Invincible], qui le compare à un poème merveilleux et hors ligne, bien supérieur à tous les discours philosophiques. J'ai également trouvé et traduit en arménien les œuvres de Callimaque et d'Andronic. J'ai commencé aussi une version de la Géométrie d'Euclide, et si le Seigneur Dieu veut bien encore prolonger ma vie, je me hâterai de traduire avec soin en arménien ce qui reste des auteurs grecs et syriens.

(1) Cf. sur Grégoire Magistros, Tchamitch, *Hist. d'Arm.*, t. II, p. 839. — Sukias de Somal, *Quadro*, p. 72. — Le P. Karékin, *Hist. de la littér. arm.*, p. 456-469.

IV.

SAINT ÉPIPHANE,

ÉVÊQUE DE SALAMINE, EN CHYPRE.

FRAGMENTS ARMÉNIEN ET SYRIAQUE DU « LIVRE DES POIDS ET MESURES, » *περί μέτρων και σταθμών.* (Ed. Paris., D. Petav., 1622. — T. II, p. 158 et suiv.)

Les chrétiens d'Orient, et particulièrement les Syriens et les Arméniens, ont traduit plusieurs des ouvrages de saint Épiphané. On trouve, dans la littérature de ces deux peuples, des livres entiers ou des fragments de quelques-unes des œuvres de ce Père de l'Église, notamment le « Bestiaire » *Φυσολόγος* (1), dont le cardinal Pitra a donné dans le Spicilege de Solesme une version arménienne avec la traduction latine; le chapitre relatif aux « Poids et mesures », extrait de l'ouvrage qui porte le même titre (2); sans compter les œuvres purement religieuses de l'évêque de Salamine, dont Sukias de Somal a donné le détail, d'après les manuscrits conservés dans la riche bibliothèque de Saint-Lazare de Venise (3). L'histoire légendaire de la version grecque des Livres-Saints, par les Septante, qui est attribuée à Aristée (4), a été reproduite par saint Épiphané, dans son « Traité des poids et mesures, » et forme un ouvrage spécial en arménien. Les manuscrits qui renferment cette notice existent en petit nombre, et la Bibliothèque impériale de Paris n'en possède qu'un seul exemplaire (5) qui fait partie d'un *osguéporig* ou recueil de différents écrits, d'une date assez ancienne. L'écriture de ce manuscrit est un mélange de caractères *iergathakir* et *polorkir*. Il est écrit sur papier, et servait de cartonnage à la reliure d'un autre manuscrit. Le P. Sukias Baron, qui le

découvrit, pendant qu'il travaillait à la rédaction du catalogue arménien, a collationné avec soin les feuillets de cet *osguéporig*. C'est actuellement l'un des monuments les plus anciens et les plus précieux du fonds arménien. L'Histoire des Septante forme le premier paragraphe de la rubrique consacrée à saint Épiphané. Nous avons ajouté, comme appartenant également au « Traité des poids et mesures » de l'évêque de Salamine, un fragment syriaque, faisant partie aussi des manuscrits de la Bibliothèque impériale (1), et qui traite des signes conventionnels adoptés pour la transcription et la lecture des textes sacrés. Ce morceau, dont l'abbé Cériani, docteur de la Bibliothèque ambrosienne de Milan, et l'un des plus savants orientalistes de l'Italie, a bien voulu nous donner la traduction, n'avait pas encore été signalé, et, quoiqu'il soit étranger à l'histoire proprement dite, nous avons cru néanmoins devoir lui donner place ici.

I.

HISTOIRE DES SEPTANTE.

(Traduction de l'arménien.)

Histoire des Ptolémées (2) et combien de temps ils régnèrent après Alexandre de Macédoine. Ptolémée Lagus régna 40 ans; Ptolémée Philadelphé, 38 ans; Ptolémée Évergète, 26 ans (3); Ptolémée Philopator, 17 ans (4); Ptolémée Épiphané, 24 ans (5); Ptolémée Philométor (6), 35 ans (7); Ptolémée Évergète, 29 ans; Ptolémée Physcon, 17 ans; Ptolémée appelé aussi

(1) Œuvres de saint Épiphané, éd. Pétau, t. II, p. 169.

(2) Id., t. II, p. 177, § XXI. — Cf. la version arménienne publiée par le P. Aucher, dans son « Traité des poids et mesures » en arm., p. 1 à 20 (Venise, 1821).

(3) *Quadro delle opere di vari autori antic. trad. in armeno*, p. 20 et suiv.

(4) Cf. cette histoire dont le texte a été publié à Oxford, en 1662, et dans la Bibliothèque des Pères.

(5) Msc. de l'anc. fonds arm., n° 93 bis, du fol. 9 verso au fol. 10 verso.

(1) Fonds syriaque, n° 5, fol. 88 verso et seq.

(2) Cf. § XII du texte grec (éd. Pétau), p. 168 et suiv.

(3) Le grec, 24 ans.

(4) Le grec, 21 ans.

(5) Le grec, 22 ans.

(6) Le grec porte *φιλοπάτωρ*.

(7) Le grec, 34 ans.

Alexandre, 10 ans (1); Ptolémée Philadelphie, 8 ans; Ptolémée Dionysios, 30 ans (2); Cléopâtre, 22 ans (3); ce qui fait un total de 296 ans (4) et six mois (5).

Le (6) second roi, Ptolémée Philadelphie, s'occupa de recueillir tous les livres, et il fit traduire ensuite en langue grecque toutes les Saintes Écritures des Prophètes, et se montra un roi passionné pour les livres. Ainsi, après le premier Ptolémée, Ptolémée deuxième régna à Alexandrie, et fut surnommé Philadelphie et ami des sciences. Il forma une bibliothèque où il rassembla tous les ouvrages qui existaient dans l'univers. Il adressa des lettres à tous les rois, les engageant à lui envoyer (7) [les œuvres des poètes ou d'autres écrivains, orateurs, sophistes, médecins, medicosophistes, historiens] et tous les autres livres qui existaient. L'entreprise réussit et les livres furent envoyés de tous les pays. Un jour, le roi demanda à celui (8) à qui il avait confié la garde des livres : « Combien y a-t-il de livres rassemblés dans la bibliothèque ? » Celui-ci lui répondit : « Quarante mille huit cents, ni plus ni moins. Mais j'ai appris qu'il y avait encore d'autres livres dans l'univers, en Éthiopie, aux Indes, en Perse, en Élymaïde, en Assyrie, en Babylonie, en Chaldée, chez les Romains, les Phéniciens, en Grèce, à Jérusalem et en Judée, où se trouvent les livres sacrés des prophètes qui parlent de Dieu, de la création du monde et fournissent des renseignements d'une utilité générale. Or, s'il plaît à Votre Majesté, envoyez quelqu'un à Jérusalem pour cet objet; les docteurs en feront la copie, vous l'adresseront, et vous la placerez dans votre bibliothèque religieuse. » Le roi écrivit alors une lettre ainsi conçue : « Aux docteurs des Juifs qui sont à Jérusalem, salut de la part du roi Ptolémée. J'ai formé une bibliothèque et rassemblé beaucoup de livres de chaque pays que j'y ai placés; mais j'ai appris qu'il y avait chez vous des ouvrages prophétiques qui traitent de Dieu et de la création. Désirant les avoir ainsi que d'autres encore,

je vous ai écrit [cette lettre], sans aucun sentiment de jalousie, pour que vous me les envoyiez, afin de me faire honneur et non pour que j'en fasse un sujet de rancune ou de haine; car je suis au-dessus de ces passions et [je ne recherche que] votre amitié et votre confiance. Souvenez-vous de la bienveillance que nous vous avons témoignée; rappelez-vous que jadis Antiochus Épiphane, ayant emmené en captivité les habitants de votre pays, en envoya un grand nombre dans ce pays-ci, pour y être vendus. J'en ai acheté moi-même à grand prix, et ayant donné plusieurs pièces d'or pour une seule personne, je les ai délivrés et soignés de toute manière. J'ai pris soin des blessés; j'ai vêtu ceux qui étaient nus et je leur ai rendu la liberté, en leur donnant beaucoup d'argent. A présent même, j'ai fait fabriquer une table d'or du poids de cent vingt talents, je l'ai envoyée au saint lieu, avec des présents et des dons pour remplacer celle qu'a enlevée Antiochus. Nous vous rappelons ces faits, pour que vous sachiez que c'est dans un but pieux et sacré que nous vous demandons ces livres. »

Les lettres furent envoyées avec les présents. Les [docteurs des Juifs] ayant reçu ces lettres et les ayant lues, et ayant vu les cadeaux que le roi avait envoyés, éprouvèrent une grande joie et ils transcrivirent sans retard, en caractères d'or, les livres en langue hébraïque; puis ils envoyèrent vingt-deux livres qui étaient authentiques et soixante-douze qui étaient apocryphes. Le roi ayant reçu [les livres] et les ayant ouverts, ne put les lire, parce que les caractères et le langage étaient hébreux. Il fut obligé d'écrire une seconde lettre ainsi conçue, relative à ce trésor caché : « [Le roi (1) Ptolémée, aux maîtres de la foi, qui résident à Jérusalem. Quelle peut être l'utilité d'un trésor caché et d'une source fermée? et comment nous sera-t-il possible de comprendre les livres que vous nous avez envoyés? Car, puisque nous ne pouvons lire les caractères tracés dans cette langue, ils ne peuvent nous être d'aucun usage et deviennent inutiles.] C'est pourquoi je vous demande avec instance que vous nous envoyiez de jeunes interprètes de ces caractères, habiles dans les langues grecque et hébraïque. » Alors ils envoyèrent les soixante-douze traducteurs, choisis parmi les docteurs juifs déjà mentionnés, en suivant l'exemple de Moïse, lorsqu'il gravit la montagne par l'ordre

(1) Le grec, 12 ans.

(2) Le grec, 31 ans.

(3) Le grec, 32 ans.

(4) Le grec, 306 ans.

(5) Cf. § IX du texte grec, p. 166 et suiv.

(6) Le canon des Lagides diffère ici de celui donné par saint Épiphane, parce que le traducteur arménien s'est conformé à la liste dressée par Eusèbe dans sa Chronique.

(7) Il y a deux lignes illisibles dans le manuscrit, mais on peut les restituer facilement à l'aide du grec.

(8) Démétrius de Phalère.

(1) La phrase entre [] est illisible dans le msc., nous l'avons restituée au moyen du texte grec; § XI, p. 67.

du Seigneur, comme il lui avait été commandé : « Prends avec toi soixante-dix personnes et gravis la montagne (1). » Mais Moïse, afin d'éviter des querelles parmi le peuple, choisit six personnes de chaque tribu, et on envoya de la même manière ceux qui traduisirent en entier l'Ancien Testament, dans l'île de Pharos. Il commencèrent [à travailler] du matin au soir, en face d'Alexandrie, à l'endroit où Ptolémée leur construisit trente-six cellules, et où ils furent renfermés deux à deux, du matin au soir. Le soir, on les embarquait dans des bateaux, on les passait de l'autre côté, [pour venir] dans le palais du roi Ptolémée, avec lequel ils prenaient leurs repas. Ils couchaient de même deux à deux, dans un même lit, pour qu'ils ne pussent pas se consulter entre eux et qu'ils traduisissent à l'insu l'un de l'autre. Ils traduisirent ainsi, renfermés deux à deux dans une cellule, ayant pour les servir deux serviteurs qui préparaient leur repas, car les traducteurs travaillaient sans relâche. Le roi fit construire des cellules doubles, n'ayant point de fenêtres sur les côtés, mais éclairées par le haut. Ainsi séquestrés du matin au soir, ils traduisirent tout l'Ancien Testament; deux personnes traduisaient le même livre, à partir de la création. Lorsque les deux premiers avaient terminé [la traduction] d'un livre, ils le passaient aux deux suivants qui le transmettaient à deux autres, et chacun des trente-six livres ayant passé l'un après l'autre à chacun des couples de traducteurs, l'Ancien Testament se trouva traduit dans son entier. Lorsqu'ils eurent terminé leur version, le roi s'assit sur un trône élevé; les trente-six lecteurs jaloux que les trente-six traductions fussent conformes entre elles devant le roi, et ayant devant les yeux l'exemplaire hébreu, écoutaient en présence du souverain, pendant que l'un d'eux en faisait la lecture. Le roi fut émerveillé de voir que la concordance [de ces versions] était parfaite (2).

2.

SECONDE NOTICE EXTRAITE ET ABRÉGÉE DU TRAITÉ DE SAINT ÉPIPHANE, SUR LES ASTÉRISQUES, LES OBÈLES, LES LEMNISQUES ET LES HYPOLEMNISQUES, QUI SE TROUVENT EXPRIMÉS DANS LES LIVRES-SAINTS.

Traduction du syriaque.

Ceci est la notice relative à l'astérisque *, à

(1) Exode, XXIV, 1.

(2) Cf. ma traduction de la Chronique de Michel le Syrien (en cours de publication à Venise, p. 79, note 1) où j'ai discuté toute cette légende, en m'appuyant sur les documents les plus autorisés.

l'obèle — (1), au lemnisque [÷] (2) et à l'hypolemnisque [∓] (3), signes qui se rencontrent dans les Livres-Saints. L'astérisque * (4) est placé sur les mots qui se trouvent dans les livres des Hébreux, dans Aquila, dans Symmaque, et fréquemment aussi dans Théodotius. Les soixante-douze (Septante) interprètes les ont omis et ne les ont pas traduits, comme étant répétés et superflus. Pour démontrer cela, je le ferai brièvement, afin que les autres signes soient expliqués de la même manière. Au commencement de la Genèse, on lit dans le traité hébreu, et également aussi dans Aquila et les autres interprètes, excepté les soixante-douze, ces mots : καὶ ἔζησαν Ἀδὰμ τριάκοντα ἔτος, καὶ ἔνωχόσια ἔτος. Les soixante-douze, en traduisant de l'hébreu en grec, ont omis les mots faisant double emploi et inutiles, ils ne les ont pas répétés comme le texte hébreu, et comme l'ont fait également Aquila et les autres; ils les ont donc supprimés comme superflus et ont traduit : καὶ ἔζησεν Ἀδὰμ ἔτη ἔνωχόσια καὶ τριάκοντα. Quoiqu'ils aient retranché les mots qui sont dans l'hébreu, la version grecque n'en souffre point, et le sens même est plus serré, ce qui ne pouvait pas avoir lieu en hébreu. Origène ayant comparé les versions entre elles, et ayant rencontré des mots qui étaient omis, parce que les soixante-douze ne les avaient pas traduits comme inutiles, ainsi qu'il a été dit, mais qui étaient nécessaires dans l'hébreu, comme cela est exigé par [le génie de] cette langue, les autres interprètes ont adopté les mots du texte hébreu, bien que, selon [le génie de] la langue grecque, ils soient superflus. Origène ajouta donc ces mots, non point qu'ils fussent nécessaires dans la leçon, c'est-à-dire dans la langue grecque, car ils sont inutiles, ainsi qu'il a été dit, mais afin que l'on ne crût pas que la version des soixante-douze avait été faite en supprimant des mots du texte hébreu. Seulement il mit sur ces mots les astérisques, ainsi qu'il a été dit qui indiquent que, de même qu'au firmament du ciel il y a des étoiles qui sont voilées, soit par les nuages, soit par le soleil, de même aussi les asté-

(1) Ὀβελός, dard, trait, broche, sert à indiquer une répétition ou une surabondance de mots.

(2) Ἀημιβίσκος, ruban, indique la différence textuelle des interprètes.

(3) Les figures du lemnisque et de l'hypolemnisque manquent dans le msc.; nous les avons restituées au moyen du texte grec. Nous ferons observer aussi que, dans cette version syriaque, il n'est pas question du métobèle.

(4) Cf. Œuvres de Saint Éphane (éd. Petau.), t. II, p. 159, § II.

risques, placés sur les mots, indiquent que ces mots existent bien dans le texte hébreu, comme les étoiles dans le firmament, mais le texte des soixante-douze les dissimule et les voile, comme le soleil cache les étoiles. Voici pour les astérisques.

Ceci est l'explication de l'obèle (1). Le signe de l'obèle s'exprime ainsi [—], et se traduit dans la langue syriaque par broche. Il se place dans les Livres-Saints sur les mots qui ont été employés spécialement par les soixante-douze, mais qu'Aquila et Symmaque ont omis. Car les soixante-douze interprètes eux-mêmes ont employé et ajouté ces mots avec intention et non pas inutilement, en vue d'être bien compris. En effet, il y a des mots hébreux qui, étant traduits en grec, ne sont pas très-exactement rendus, si l'on n'ajoute pas d'autres mots qui indiquent et complètent le sens de ceux traduits de l'hébreu. Pour cette raison, ces mots ont été ajoutés forcément par les soixante-douze interprètes, afin que la version grecque ne fût pas défectueuse. Origène a donc mis sur les mots qui ont été ajoutés forcément, et qui ne sont pas exprimés dans les textes hébreux d'Aquila et de Symmaque, les obèles qui ont par eux-mêmes une signification. De même que la broche anéantit ceux qu'elle transperce, de même l'obèle rend inutiles les mots sur lesquels il est placé, comme superflus et n'étant pas exprimés dans le texte des Hébreux ou dans aucun des autres interprètes, excepté toutefois dans la version des soixante-douze, d'après la raison qu'on a donnée plus haut. De plus, comme les soixante-douze ont traduit les Livres-Saints, ils étaient par couples, comme on le sait d'après l'histoire qu'en a faite

(1) Cf. Saint Épiphané, *loc. cit.*, p. 160, § III.

saint Épiphané, où il est dit que chacun des Livres-Saints fut traduit trente-six fois; il arriva que des phrases rendues par les interprètes différaient seulement dans la traduction d'un mot et non dans la valeur. Or Origène, ayant étudié ces différentes traductions et s'étant aperçu de ces variantes, pour un mot qu'un couple seulement avait rendu différemment, à l'exception de tous les autres, marqua sur ces mots l'hypolemnisque — qui est figuré par une broche avec un point dessus (1). Là où il trouva un mot que deux couples d'interprètes ont rendu différemment, il a figuré le lemnisque ÷ qui est une broche avec deux points, dont l'un est au-dessus et l'autre au-dessous. Cette notice donne en abrégé la valeur de l'astérisque, de l'obèle, de l'hypolemnisque et du lemnisque, pour l'instruction de ceux qui les rencontreront, conformément à la doctrine inspirée par Dieu à saint Épiphané, touchant la valeur de ces signes. Et s'il arrive que quelqu'un trouve l'astérisque sur des mots ajoutés par Aquila, Symmaque, Théodotius et d'autres traducteurs, il saura quels sont les mots qui sont répétés deux fois dans l'hébreu et ont été omis par les soixante-douze, par la raison donnée plus haut. Origène a mis de même les astérisques sur ces mots, comme il les a mis sur ceux qu'il a empruntés lui-même à l'hébreu; et on n'a pas mis la désignation du texte hébreu ni d'un autre interprète sur ces mots, mais seulement les astérisques. Cependant il se trouve quelquefois des mots sur lesquels on a désigné spécialement le texte hébreu, et on y a figuré aussi des astérisques.

(1) Cf. Saint Épiphané, *loc. cit.*, p. 165 et suiv. § VIII.

INDEX.

A.

- Aaron, 310.
 Azad, 198.
 Abagan Vécémagan, 263.
 Abalouni, 50, 230, 231, 327, 351, 353, 355, 367, 368, 369, 370, 376, 377, 381.
 Abdiou, 318, 319, 322, 323, 329.
 Abgar, 92, 200, 317, 318, 319, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331.
 Abgar Ouchama, 326.
 Abraham, 30, 42, 128, 198, 361.
 Absalon, 320.
 Abtekhé, 322.
 Abydène, 49.
 Achdichad, 211, 225, 229, 239, 249, 250.
 Achille, 41, 42.
 Achot, 65.
 Achotz, 49, 184, 394.
 Acilicène, 125.
 Adam, 106, 222.
 Addée, 329, 330, 331.
 Aderbadagan, 44, 48, 148, 180.
 Aderbadagan, *voir* Adherbéidjan.
 Adherbadidj, 280.
 Adherbéidjan, 214, 215, 229, 230, 254, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 267, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 287, 302.
 Adrien, *voir* Hadrien.
 Aïia, 392.
 Agapès, *voir* Agapius.
 Agapius, 181.
 Agathange, 107, 342, 343, 397.
 Aghanaiozan, 264.
 Aghdskh, 261.
 Aghdshnik, 34, 170, 217, 218, 225, 227, 254, 256, 260, 261, 262, 266, 289, 292, 327, 351, 352, 355.
 Aghi, 322, 381.
 Aghlorskh, 230.
 Aghiovid, 63, 64, 274.
 Aghoïhovid, 274.
 Aghou, 49.
 Aghouank, 48, 49, 281, 282, 283, 288, 297.
 Aghouanie, 38, 288.
 Aghouank, 115.
 Aghpian, *voir* Albin.
 Aghpianos, *voir* Albin.
 Aghihamar, 217.
 Agop, *voir* Jacques.
 Agténus, 344.
 Aguéatzi, 51.
 Ahégan, 317.
 Aidzan, 349.
 Aigles, 372, 373.
 Aïtahag, 39.
 Aïtanaghan, 39.
 Akab, 331.
 Akhigos, 340.
 Akten, 338, 339, 341.
 Alanozan, 264.
 Albanus, *voir* Albin.
 Albin, 181, 182, 187, 210, 212, 228, 293, 307, 308, 348, 351, 352.
 Alexandre le Macédonien, 13, 41, 42, 49, 198.
 Alexandrie, 338, 344, 395.
 Amadouni, 225, 238, 396.
 Amanor, 178.
 Amaraz, 214.
 Amasia, 21, 196, 197.
 Amazones, 86, 87.
 Amid, 180, 220.
 Amok, 308.
 Anag, 118, 132, 210, 325, 342, 343.
 Anahid, 176, 127, 128, 129, 134, 164, 167, 168, 291.
 Anahta, *voir* Anahid.
 Anan, *voir* Ananus et Anna.
 Ananou, 330.
 Ananus, 327.
 Anastase, 340, 341.
 Ancyre, 247.
 Andon, *voir* Antoine.
 André, 328, 340, 361.
 Andzith, 221, 260, 267, 289.
 Angora, *voir* Ancyre.
 Ani, 67, 167, 261, 391, 396.
 Aniousch, *voir* Antmesch.
 Ankegh, 34, 50, 170, 187, 198, 200, 261, 286, 344, 345, 346, 347, 349, 353, 354.
 Ankegh-doun, 260, 261, 289.
 Ankéghia, 50.
 Anna, 325.
 Anouisch, 38, 39.
 Anouschavan, 31.
 Antag, 33, 371, 374.
 Antigan, 259, 262.
 Antigone, 43.
 Antioche, 199, 325, 394.
 Antiochus, 42, 181, 199.
 Antiochus Sidètes, 43.
 Antiochus Soter, 42, 198.
 Antiochus Théus, 42, 198.
 Antipas, *voir* Hérode.
 Antmesch, 273, 284, 285, 287.
 Antoine, 337, 338, 341, 342, 350, 352, 361, 365.
 Antonin, 67, 391, 395.
 Antonin-Auguste, *voir* Titus.
 Antonin le Pieux, 391.
 Antov, 221, 231, 232, 238, 250, 267, 276.
 Antov de Siounie, 227, 256, 257, 258.
 Antzévatzi, 51, 64, 222, 246, 285, 296, 345, 381.
 Apa, 222.
 Apchghama, 324, 325.
 Apéghèn, 47.
 Apéghian, 393.

- Apéggho, 393.
 Apel, 47.
 Apethschmia, 322.
 Apetnabou, 323.
 Aphrodite, 173.
 Apouptou, 323.
 Apschatar, 325, 331.
 Aptrahim, 381.
 Aquila, 341.
 Ara, 25, 26, 27, 29, 30, 31.
 Ara le Beau, 196, 197.
 Arabes, 85.
 Arabie, 91, 270, 381, 397.
 Aradzani, 350, 369, 370, 373, 377, 378.
 Araghs, 367.
 Araï, *voir* Araxe.
 Arakadz, 20, 198, 261.
 Aralios, 30.
 Aram, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 40.
 Aramais, 196, 197.
 Aramaniak, 31, 196, 197, 198, 199.
 Aramazd, 40, 127, 129, 134, 167, 168, 397.
 Aran, 48, 49, 196, 197.
 Ararat, 16, 18, 26, 27, 33, 39, 63, 66, 117, 133, 139, 169, 171, 176, 179, 187, 190, 196, 197, 215, 216, 222, 224, 250, 261, 285, 307, 308, 339, 340, 343, 396.
 Arasd, 20.
 Aratchnassou, 323.
 Aravan, 41.
 Aravénian, 51.
 Aravioudotz, 251.
 Araxe, 20, 21, 39, 44, 49, 66, 120, 198.
 Archamouni, 253.
 Archarouni, *voir* Arscharouni.
 Archélaüs, 326, 256.
 Ardakers, 273, 274.
 Ardamed, 363.
 Ardantan, 302.
 Ardaschad, 63, 120, 133, 146, 151, 152, 164, 216, 222, 274, 275, 396, 397.
 Ardaschad, *voir* Artaxata.
 Ardaschès, 22, 39, 43, 47, 52, 63, 199, 200, 300, 326, 327, 330, 331, 391, 392, 393, 396.
 Ardaschin, 299.
 Ardaschir, 114, 116, 200, 305, 394, 395, 396.
 Ardavan, *voir* Artaban.
 Ardavazt, 39, 63, 64, 67, 184, 200, 212, 215, 221, 228, 229, 304, 305.
 Ardavazt Mantagouni, 396.
 Ardaz, 330, 343.
 Ardchk, 370.
 Ardchouk, 347.
 Ardétias, 324.
 Ardévan, *voir* Artaban.
 Ardimet, 66.
 Ardités, 181.
 Ardith, 308.
 Ardk, 373, 374.
 Ardoid, 310.
 Ardzivouni, *voir* Ardzrouni.
 Ardzouik, 347.
 Ardzrouni, 34, 47, 228, 250, 331, 345, 347, 362.
 Aratice, 324.
 Arek, 317.
 Arékagen, *voir* Soleil.
 Aresd, 259.
 Arétas, 327.
 Arevpan, 330.
 Ariens, 243.
 Arik, 37, 270, 272, 281, 284, 286, 303, 327, 371.
 Arinchs, 370.
 Arios, 30.
 Arioutz, 238, 291.
 Aristaguès, *ou* Aristakès, *voir* Rhesdaguès.
 Ariston de Pella, 391, 392, 393.
 Arius, 220.
 Arkamozan, 34.
 Arkavan, 39, 40.
 Arlèz, 298.
 Armais, 20, 21.
 Armavir, 13, 20, 21, 22, 23, 44, 51, 396.
 Arnen, 22.
 Arménag, 16, 17, 18, 19, 20.
 Arménie, *voir* Thorgom.
 Armok, 41, 198.
 Arosdom, 308.
 Arouasdan, 199.
 Aronatsasdan, 256, 258.
 Arpéran, 63.
 Arpérani, 64.
 Arsace, 13, 42, 43, 44, 52, 53, 198, 199.
 Arsace le Grand, 41, 42, 327.
 Arsacides, 342, 396.
 Arschag, 200, 229, 231, 232, 235, 236, 237, 238, 240, 242, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 299, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 326.
 Arschagavan, 247, 248, 249.
 Arschagouni, *voir* Arsacides.
 Arscham, 200, 318, 326, 328.
 Arscharoun, *voir* Aaron.
 Arscharouni, 221, 231, 238, 247, 256.
 Arschavir, 199, 200, 232, 238, 326, 327.
 Arschavir Gamsaragan, 221, 227, 231.
 Arschen, 199.
 Arsougès, 181.
 Artaban, 66, 114, 116, 200, 225, 271, 342.
 Artag, *voir* Antag.
 Artaxate, 39, 107.
 Artchk, 380.
 Artémis, 393.
 Artians, 285.
 Artsakh, 266, 288.
 Artzan, 342, 345, 346, 347, 348, 351, 352, 353, 354, 355, 365.
 Asbad, 198.
 Ashahabed Pahlav, 327.
 Asbourag, 308, 310.
 Aschanaz, 33.
 Aschdek, 351.
 Aschdk, 381.
 Aschkhen, 162, 176, 177.
 Aschanasch, 199.
 Aschtahag, *voir* Astyage.
 Asdégghoun, 365.
 Asdghapert, 382.
 Asdghonk, 349, 377.
 Asdghon, 366.
 Asdghouk, 346.
 Asguetné, 343.
 Asiasdan, 198, 199.
 Asie, 43.

Assour, 371.
 Assout, 65.
 Assur, 394.
 Assyrie, 23, 24, 27, 29, 34, 44, 115, 118, 133, 187, 198, 231, 257, 275, 286, 323, 324, 330, 393.
 Astghig, 173.
 Astyage, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 48.
 Até, 278, 279, 295, 318, 319, 322, 323, 324, 325.
 Aterbadagan, *voir* Adherbéidjan.
 Athalie, 320.
 Athanakinés, ou Athénoène, 224, 227, 229, 236.
 Athanase, 361.
 Athènes, 65, 223.
 Athénoène, 174, 178, 213, 224, 227, 229, 236, 337, 344, 348, 349, 351.
 Atramélek, 34.
 Atzough, 231.
 Augusta, 319, 322.
 Aurélien, 396.
 Avaghair, *voir* Abgar.
 Avédiatz, 361, 362.
 Avédiatz-khatch, *voir* Bonnes-Nouvelles.
 Avédiatz-plour, *voir* Bonnes-Nouvelles.
 Avida, 73, 74, 76, 80.
 Avita, 322, 323.

B.

Bab, 40, 200, 210, 213, 224, 227, 229, 253, 265, 273, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302.
 Babel, 196.
 Babylone, 16, 18, 19, 42, 44, 80, 196, 198, 199, 330, 394.
 Bacour, 209, 217, 218.
 Bactriens, 84.
 Badriga, 324.
 Bagas, 259.
 Baghag, 379.
 Bagrat Bagratide, 216.
 Bagratides, 33, 43, 64, 65, 328, 331, 354.
 Bahlv, *voir* Pahl.
 Baïahia Kaghia, 24.
 Balouni, 344, 352, 370, 373, 374, 375, 377, 378, 379.
 Bambischen, 227, 236.
 Barcocébas, 392.
 Bardav, *voir* Parthie.
 Bardesane, 63, 67, 73, 74, 75, 76, 80, 95, 343, 391.
 Bardikh, 346.
 Baregh, 363.
 Barkev, 238.
 Barkhar, 45.
 Barouir, 31, 32.
 Barsitz-témm, *voir* Côté des Perses.
 Barsouma, 394.
 Barthélemy, 330, 338, 361.
 Baryama, 78.
 Basile, 238, 243, 244, 245, 246, 362.
 Baskam, 34, 50.
 Baasus, 181.
 Bel le Titan, 196, 197, 323, 326.
 Bélias, *voir* Pélias.
 Bélochus, 30.
 Bélus, 16, 17, 18, 19, 23.
 Béroze, *voir* Firouz.
 Bethkoubin, 327.
 Beth-kouprin, 317.

Beth-para, 322.
 Bisiton, 348.
 Borb, 370, 372.
 Borbès, 370.
 Bonnes-Nouvelles, 352.
 Boughg, 379.
 Bretons, 86.
 Brousa, 88.

C.

Cain, 252.
 Caïphas, 320.
 Caius, 324, 340, 341.
 Cananitas, 30.
 Cappadoce, 24, 37, 122, 171, 184, 199, 222, 227, 228, 236, 238, 247, 343, 344, 394, 395.
 Caracalla, *voir* Antonin.
 Carin, 397.
 Carus, 397.
 Caschans, 84.
 Cassius, 326.
 Caucase, 45, 49, 52, 66, 165, 199.
 Celse, 391.
 Céphalion, 29.
 Céras l'Argien, 397.
 César-Auguste, 326.
 Césarée, 24, 25, 122, 171, 172, 175, 184, 222, 227, 228, 236, 238, 243, 244, 245, 246, 247, 293, 294, 295, 337, 338, 339, 340, 343, 344, 348, 351, 362, 363, 365, 380, 395, 397.
 Cétura, 42.
 Chadakh, 380.
 Chalcedoine, 363.
 Chaldée, 391.
 Chaldéens, 87, 269.
 Chaldie, 44, 167, 277, 396.
 Cham, 394.
 Champ de Mort, 371.
 Champat, 33.
 Chapouh, *voir* Sapor.
 Chérech, 66.
 Chèvres, 372.
 Chosroès, 66, 67, 107, 114, 115, 116, 118, 121, 132, 200, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 217, 220, 221, 307, 308, 342, 343, 369, 370, 372, 375, 378, 380, 381, 395, 396.
 Chosroès Dcham, 363, 364, 365.
 Christ, 122, 123, 128, 132, 138, 144, 145, 155, 160, 161, 162, 163, 167, 170, 172, 174, 175, 177, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 191, 193, 211, 212, 213, 214, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 250, 252, 289, 291, 293, 294, 306, 310, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 330, 337, 338, 347, 349, 350, 351, 353, 355, 371, 372, 379, 380.
 Crète, 26.
 Cilicie, 199, 396.
 Claude, 319, 321, 324, 331, 396.
 Cléostrat le Rhodien, 397.
 Coelé-Syrie, 51.
 Colline de la mort, 372.
 Colline des Peupliers, 378, 379.
 Colline de Varaz, 375.
 Colonia, 44.
 Concholéros, 32.
 Constance, 183, 190.
 Constantin, 108, 185, 186, 188, 189, 220, 232, 344, 351.

Constantinople, 341, 380, 381.
 Corinthe, 340.
 Côté des Perses, 379.
 Couschar, 44, 397.
 Croix, 373.
 Ctésiphon, 115, 254, 257, 269.
 Cyclades, 395.
 Cyriaque, 181, 309.
 Cyrille, 361, 363.
 Cyrus, 34, 35, 40, 48, 66, 215, 288, 289.

D.

Dadion, 64.
 Dadjad, 184, 228, 229, 396, 397.
 Dadjar-maïri, 216.
 Dadjastan, 397.
 Daïk, 45, 229, 236, 255, 309, 380.
 Damas, 198.
 Dampad, 39.
 Dampour, 381.
 Daniel, 210, 224, 225, 227, 238, 291, 292, 308, 310.
 Danube, 395.
 Dapher, 120, 222, 274.
 Darèh, *voir* Darius.
 Darius, 49, 199, 191.
 Daron, 211, 224, 227, 228, 229, 239, 250, 253, 254, 280, 310, 337, 339, 340, 341, 344, 350, 351, 355, 361, 363, 364, 365, 369, 370, 373, 376, 378, 380, 381, 382.
 Daschir, 49.
 David, 105, 191, 343, 378.
 Dchakhvakh, 381.
 Dchavakh, 49.
 Dchodchig, 381.
 Dchougha, 39.
 Debbora, 144. -
 Dèce, *voir* Trajan.
 Démétrius, 43, 199.
 Demori, 266.
 Dertad, *voir* Tiridate.
 Dertadz, 291.
 Dev, 63.
 Dicran, *voir* Tigrane.
 Didan, *voir* Titan.
 Dignouni, 216.
 Dikranaguerd, *voir* Tigranocerte.
 Dikranouhi, 35, 46, 37, 38.
 Dimothéos, *voir* Timothée.
 Dioclétien, 136, 139, 185, 343, 344, 395, 397.
 Dir, 164.
 Diragadar, 346.
 Diran, 40, 63, 64, 200, 209, 210, 213, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 250, 281, 286, 308, 343, 378, 379, 380, 381.
 Dirig, 310.
 Dirigès, 181.
 Dirith, 242, 246, 250, 251, 253.
 Dispon, *voir* Ctésiphon.
 Djanik, 396.
 Djen, 67, 283, 299, 342, 343.
 Djévanschir, 343.
 Djgheb, 115.
 Djouasch, 48.
 Dmorik, 277, 288.
 Dork, 50.
 Dosp, 274, 276, 300.
 Douh, 66.

Doum, 350.
 Doupia, 65, 318, 328.
 Douro, 88.
 Dragon, *voir* Vischab.
 Dré, 317.
 Dzdzmag, 367, 370.
 Dzia, 368.
 Dizdarn, 380.
 Dzidzarnig, 380.
 Dzmag, *voir* Dzdzmag.
 Dzop, 49, 170, 211, 218, 222, 238, 250, 260, 261, 267, 286, 289, 292, 293, 354.
 Dzop de Schahé, 260.
 Dzorai, 266.
 Dzork, 222.
 Dzovléatz, 49.

E.

Edesse, 67, 92, 295, 317, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 340, 343, 395.
 Edesséniens, 85.
 Edom, 91.
 Éghantz, 367.
 Eghdcherk, 303.
 Eghia, *voir* Elia.
 Eghnoud, 367, 370.
 Eguéghiatz ou Aclicène, 64, 167, 211, 224, 225, 229, 250, 260, 290, 291, 307, 339, 344, 352, 370, 382, 393.
 Egypte, 73, 220, 331, 340, 341, 344.
 Éléazar, *voir* Khorohpoud et Parokh.
 Éleuthéropolis, *voir* Enothropolis.
 Elohim, 75.
 Enargius, 365.
 Enanus, 65.
 Endsakiar, 219.
 Éphèse, 344, 394.
 Ephrem, 361.
 Épiphane, 226, 291, 292, 293, 338, 341, 350, 361, 365, 375, 378, 405.
 Erakhani, 255.
 Erakhnavaou, 64.
 Eraniag, 64.
 Érant, 279, 281.
 Eraskh, *voir* Araxe.
 Erazamoïn, 164.
 Erazmag, 252.
 Erez, 125, 167, 344.
 Éreznavan, 380.
 Ériza, 393.
 Erouant, 33, 35, 40, 66, 200.
 Erouantaschad, 274.
 Érouaz, 391.
 Erzeroum, *voir* Garin.
 Espagne, 87, 185.
 Ethiopiens, 41.
 Étienne, 361, 369, 375, 378, 380.
 Eudaghios, *voir* Euthalius.
 Enothropolis, 317.
 Euphrate, 85, 147, 174, 177, 181, 212, 250, 280, 281, 304, 310, 326, 397.
 Euripide, 397.
 Europe, 43.
 Eusébe, 181, 238, 243, 244, 392.
 Euthale, 181, 343.

Enstorge, 317, 327.
Evagrius, 365.
Ezéchias, 34.

F.

Fausdos, *voir* Faustus.
Faustus, 237, 291, 308.
Faustus de Byzance, 233.
Fermélianos, *voir* Firmilien.
Firmilien, 344, 394, 395.
Firouz, 64, 65.
Florien, 396.

G.

Gabgoh, 198.
Gadjonk, 349.
Gaghamakhiatz plour, *voir* Colline des peupliers.
Gaghardch, 180.
Gaianè, 137, 139, 142, 143, 145, 147, 148, 149, 157, 160, 162, 163, 224.
Gamaliel, 318.
Gamsaragan, 256.
Gamsarian, 327.
Gankar, 49.
Garabed, *voir* Précurseur.
Gardman, 228.
Garèn, 225, 273, 276, 279, 327.
Garénian, 326.
Garin, 247, 299, 305, 344, 351, 355, 364.
Gartos, 267.
Gasp, 115, 267, 288.
Gatmos, 16, 18, 19, 24, 44, 48, 196, 197.
Gavosagan, *voir* Kavous.
Gaule, 86, 93.
Gèles, 83, 84.
Genats-vair, *voir* Lieu de Vie.
Géorgie, 351, 352, 381.
Germanie, 87.
Germanicus, 326.
Ghappou, 322.
Ghépoupnia, 322, 325.
Ghimintos, 361.
Gioureg, *voir* Cyrille.
Gischgen, 246.
Glag, 340, 361, 362, 363, 369, 370, 371, 375, 378, 380.
Gogh, 45, 49.
Gogbp, 222, 266.
Goght, 288.
Gok, 52, 215, 279, 303.
Golgotha, 320.
Gomer, 16, 22.
Gomidas, 361.
Goms, 298, 299.
Gonag, 397.
Gordjaik, 65.
Gordjekh, 266, 303, 305, 307.
Gori, 369.
Gortik, 266, 277, 288.
Gortouatzi, 51.
Gortouk, 24, 170, 218, 227, 254, 266, 277, 288, 292, 321.
Goschm, 327.
Goths, 343, 368, 369.
Gour, *voir* Cyrus.
Goura, 378.

Govar, 344, 345, 349, 350, 352, 353, 361, 363.
Gouk, *voir* Gok.
Grand-Dzop, 222, 223, 227.
Grande-Déesse, *voir* Anahid.
Grand-Marais, 44, 46.
Grèce, 65, 91, 121, 122, 125, 174, 232, 240, 247, 250, 253, 277, 278, 307, 364, 381.
Grecs, 231, 256, 295, 396.
Grégoire, 122, 126, 127, 131, 132, 134, 136, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 190, 191, 194, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 236, 237, 238, 250, 251, 295, 310, 326, 327, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 361, 365, 373, 378, 380, 381.
Grégoire l'illuminateur, 108, 114, 394.
Grégoire Magistros, 403.
Gridé, *voir* Crète.
Grigoris, 209, 212, 213, 214, 216.
Gronitès, 337, 341, 342, 350, 351, 352, 361, 365.
Guèdeghk, 350.
Gueghk, 350.
Guénith, 222.
Guiragos, *voir* Cyriaque.
Gunt Aramazd, 40.

H.

Hadrien, 391, 392, 393.
Haïasdani, 22.
Haïg, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 33, 35, 36, 38, 40, 44, 47, 48, 49, 50, 65, 66, 162, 196, 197, 397.
Haïgag, 30, 34, 50.
Haïgaschen, 17.
Haïguerd, 380.
Haik, 19.
Haïotz-tzor, 19.
Hair, 48, 210, 228, 238, 249, 250, 274, 277, 280, 281, 284, 291, 296, 369.
Haïraplour, 375.
Hamam, 381.
Hamamaschen, 381.
Hamazash, 300.
Hamazasbouhi, 276, 277, 300.
Hantisiank, 377.
Hapant, 214.
Hapoujen, 246.
Hark, 17, 19, 196, 197, 339, 344, 346, 355, 369, 370, 381.
Harma, 21, 22, 196, 197.
Harts, *voir* Khartz.
Haschdiank, 52, 64, 218, 222, 331, 339, 345, 346, 350, 351, 353, 354, 365, 370, 371, 375, 376, 377, 379.
Hatamaguerd, 47.
Hatra, 85, 93.
Halzeg, 229.
Hatziatz-trakhd, 225, 227.
Hatziatz, 229.
Havénouni, 47.
Hazaravoukhd, 259, 262.
Hécha, 218.
Hedsang, 377.
Hèlène, 331.
Hemaïag, 300.
Hénaraguerd, 49.

Nephtalites, 343.
 Her, 171, 217, 364.
 Héraclius, 195, 375, 380, 381.
 Hercule, 41, 50, 225.
 Hercule, *voir* Maximien.
 Hercule libyen, 50.
 Herevschoghoun, 264.
 Hérode, 320, 326, 327.
 Hérodiade, 327.
 Hérodote, 43.
 Hersidzor, 246.
 Homère, 41.
 Hon, 376.
 Honenguetz, 375, 376, 377.
 Horian Govar, 350.
 Horiak, 353.
 Hormisdas, 363, 364
 Hoviank, 378.
 Hratché, 67.
 Hratchia, 33.
 Hraztan, 22.
 Hripsimé, 124, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 157, 159, 162, 163.
 Hripsimennes (les), 362.
 Hun, 354.
 Hyrcan, 275.

I.

Ibérie, 37, 48, 49, 288.
 Iconium, 394.
 Ilion, *voir* Troie.
 Indes, 29, 82, 106.
 Innagnian, *voir* Neuf-Sources.
 Iousig, 209, 210, 212, 213, 214, 221, 222, 227, 229, 293, 294.
 Isaac, 30, 198.
 Israël, 226.
 Italie, 185, 188, 321.

J.

Jacques, 209, 218, 219, 220, 320, 322, 343.
 Jacques le Syrien, 338.
 Jacob, 30.
 Jaël, 144.
 Japétos, 14, 16.
 Japhet, 197.
 Jason, 391, 393, 397.
 Jean, 181, 308, 309, 361, 365, 380.
 Jean-Baptiste, 174, 178, 221, 224, 227, 228, 327, 337, 348, 394.
 Jean l'Évangéliste, 344.
 Jean Mamigouien, 361.
 Jean Mantagouni, 361.
 Jean (S.), 303.
 Jérémie, 33.
 Jéricho, 391.
 Jérôme, 391.
 Jérusalem, 34, 317, 318, 320, 321, 322, 327, 328, 330, 331, 339, 340, 341, 344, 380, 391, 392.
 Jésus-Christ, 107, 108, 165, 267, 268, 275, 279, 318, 322, 326, 328, 329.
 Joghovs, *voir* Réunion.
 Joseph, 361.
 Josèphe, 326, 331, 391.

Josué, 30.
 Jourdain, 337.
 Jovien, 394.
 Juda, 320.
 Judas, 194, 221.
 Judée, 318, 391.
 Julien l'Apostat, 394.

K.

Kadch, 63.
 Kaghots, 365.
 Kahar, 370.
 Kail, *voir* Lycus.
 Kalouhr, 364.
 Kaimou, 323.
 Kamir, *voir* Cappadoce.
 Kandzag, 215, 259, 277, 279, 282, 283, 284, 285, 297.
 Kapagh, 47.
 Kapéghèn, 47.
 Karékîn, 276, 300.
 Karékîn Reschdouni, 216.
 Karkar, 370.
 Karkaratzi, 49.
 Karké, 350.
 Karni, 22, 216.
 Karnig, 22, 47.
 Karchouil Maghkhaz, 246, 301, 305.
 Kardchouil Khorkhorouni, 301.
 Kartmanadzor, 266.
 Kartmanatzi, 49.
 Kasakh, 66.
 Kavous, 262.
 Kégh, 21, 198.
 Kéghakouni, 21.
 Kégham, 21, 22, 44, 47, 197.
 Kénouni, 34, 47, 222, 236.
 Kentouni, 47, 246.
 Kéough, 304.
 Kérezmank, 19.
 Kerkour, 370, 381.
 Keth, *voir* Goths.
 Kétréhon, 353, 354.
 Khakh, 290, 291.
 Khapès, 322.
 Khardizan, 260.
 Kharké, 369, 373.
 Kharran ou Kharres, 322, 331, 395.
 Khartz, 366.
 Khat, 247, 248, 251, 290.
 Khazirs, 66.
 Khochagounik, 39.
 Khor, 19, 47.
 Khorène, *voir* Khorni.
 Khorkhorouni, 20, 222, 246.
 Khorni, 250.
 Khorohpoud, 394.
 Khosroès ou Khosrov, *voir* Chosroès.
 Khosrovakert, 216.
 Khosrovitoukhd, 396.
 Khosrovouhi, 343.
 Khou, 295.
 Khouth, 363, 364.
 Khouzistan, 275, 277, 284, 285.
 Khram, 39.
 Kin, 47, 63.

Kint, 310.
 Kisané, 337, 340, 341, 344, 345, 347, 348, 349, 345, 350, 352.
 Kirehn, 376.
 Knel, 242, 246, 250, 251, 252, 253, 255, 257, 265, 279, 285, 296.
 Kog, 247.
 Koghten, 39, 63, 222.
 Koghtnetzi, 51.
 Koungouk, 254.
 Koms, *voir* Trône des Princes.
 Kork le Bavard, 380.
 Korouth, 222.
 Koroz, 370.
 Kosran Ardrouni, 327, 331.
 Kosrovitoukhd, 151, 162, 169, 176, 177.
 Kotac, 211.
 Koukaratzi, 49.
 Koumant Sapor, 262, 263, 302.
 Kour, *voir* Cyrus.
 Kouschans, 23, 285, 286, 298, 299.
 Kouschar, 49.
 Koutar, 266.
 Krikor, *voir* Grégoire.
 Krékour, 370.
 Ksisouthros, 394.

L.

Lazique, 44.
 Léonce, 172, 337, 344.
 Léonce de Césarée, 394.
 Léontios, *voir* Léonce.
 Lephni, 343.
 Lepin, 115.
 Léroubna, 317, 322, 325, 331.
 Lévi, 30.
 Libye, 43, 87.
 Licinius, 122, 123, 124, 397.
 Lieu de vie, 375.
 Lieux-Saints, 341.
 Ligianès, *voir* Licinius.
 Lion, *voir* Arioutz.
 Loukianos, *voir* Lucius César.
 Lousin, *voir* Lune.
 Lousina, *voir* Lysanias.
 Luc, 340.
 Lucien, 185.
 Lucius César, 65.
 Lune, 51.
 Lycus, 126, 168.
 Lysanias, 327.

M.

Maanou, 322.
 Macédoniens, 44.
 Madravank, 363, 379, 38
 Mages, 266, 269.
 Magkhazani, 266.
 Magkhazouni, 222.
 Mahguerdon, 266.
 Mahkherdan, 180.
 Mahomet, 381.
 Mahou Arith, 378.
 Mairavank, 379.

Majak, 24, 44, 45.
 Majan, 67.
 Makhasian, 262.
 Malkbaz, 47.
 Mamigoniens, 236, 246, 251, 254, 255, 263, 267, 337, 338, 339, 340, 350, 362, 363, 364, 369, 375, 380.
 Mamouschegh, 292.
 Mampré, 292, 293.
 Manadjhr Reschdouni, 219, 220.
 Manag, 218.
 Manaiark, 184.
 Manasb, 222.
 Manavaz, 19, 222.
 Manavazakert ou Manavazguerd, 212, 307.
 Manavazian, 19, 50.
 Manazguerd, 293, 308.
 Mandzguerd, 351.
 Mané, 361.
 Manknos, 381.
 Manova, 317.
 Mantagouni, 50, 396.
 Manuel, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307.
 Mar, 218, 267, 277.
 Maraguerd, 39.
 Marak, 247, 310.
 Marant, 393.
 Mar Apas Catina, 13, 14, 17, 19, 22, 25, 29, 53.
 Marappas, 195, 196.
 Maratzouotz-der, *voir* Mouratzen-der.
 Marc, 391, 393.
 Marcel, 341.
 Marcien, 185.
 Mari, 254, 255, 269, 270.
 Marie, 165, 343, 362.
 Mar-lhap, 317, 324, 327.
 Marinus, *voir* Sabinus.
 Margar ou Macaire, 361.
 Margoutz, 377.
 Mark, 288.
 Maroudjan, 264.
 Marsiag, 198.
 Masik, 230.
 Massis, 21, 40, 63, 162, 391.
 Matathias Macchabée, 221.
 Maurice, 363, 364, 365.
 Maxence, 185.
 Maxime, 391.
 Maximien, 185, 395.
 Médagogh ou Médaguès, 347.
 Mèdes, 48.
 Médie, 83, 88, 93, 393.
 Medzamor, 44, 46, 120, 149, 216, 363, 374.
 Medzourkh, 195, 250.
 Medzpin, 14, 46, 52, 180, 195, 199, 200, 209, 218, 220, 256, 258, 322, 326, 331.
 Meghdea, *voir* Méghoua.
 Meghdès, 350.
 Meghdi, 346, 350, 365, 367, 371, 373, 374, 375, 379, 380.
 Méghoua, 366.
 Méguerdtch, *voir* Jean-Baptiste.
 Méhar, 246.
 Méhéntag, 216, 238, 246.
 Méhéntag Reschdouni, 227, 223.
 Mehnouni, 354.
 Ménandre, 340.
 Méphédzoul, 48.

Merdchiounig, 250, 253, 254.
 Merdzan, 199.
 Mergan, 302.
 Mèrigan, 266.
 Mèrod, 16.
 Mèroujan, 263, 266, 267, 305.
 Mèroujan Ardzrouni, 260, 261, 263, 264, 265, 276, 277,
 279, 280, 281, 301, 302, 303, 304.
 Meschgan, 264.
 Mésopotamie, 196, 199, 259, 317, 322, 323, 325, 326, 327,
 331, 340, 341, 392, 395.
 Mésie (le), 93.
 Miantag, 50.
 Mihr, 168.
 Mihran, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370.
 Mihraniens, 368.
 Mihr-Khosrov, 377.
 Mihrtad, 319, 322, 323, 391.
 Mihrtad ou Mithridate, 49.
 Mog, 51, 171, 187, 345, 347.
 Moggoun, 376.
 Moghatzi, 51.
 Moïse, 91, 181, 182, 191, 219, 310, 338, 361.
 Moïse de Khorène, 42, 63, 392.
 Mokhir, 373.
 Mor, 366.
 Morphilig, 44.
 Mouratzen-der, 48.
 Mouratzen, voir Mèdes.
 Mourig, 251.
 Mourtz, 66.
 Mousch, 246, 350, 353, 363, 364, 366, 367, 368, 370,
 372, 373, 378, 380.
 Mousché, 310.
 Mouschegh, 273, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 287,
 288, 289, 291, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 362, 363,
 364, 365, 366, 368, 369, 376, 380.
 Mouscheghamark, 354.
 Mschag, 24.
 Mzour, 260.

N.

Nabok, 326.
 Nabuchodonosor, 32, 33, 34, 49, 150, 198.
 Nakhdjavan, voir Nakhitchévan.
 Nakhitchévan, 39, 40, 275.
 Nanéa, 168.
 Narésos, 365.
 Nartag, 363.
 Navassart, 178, 349.
 Nazinig, 64.
 Nèbad, 177, 281, 282.
 Nerkinangnis, 379.
 Nersèh ou Nersès, 41, 227, 229, 230, 232, 235, 236, 237,
 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249,
 250, 251, 252, 254, 256, 267, 272, 275, 278, 279, 281,
 282, 283, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 306, 308,
 310, 330, 361, 380, 382.
 Neuf-Sources, 337, 338, 339, 340, 342, 347, 348, 351,
 353, 355, 381.
 Nicanor ou Nicator, 42.
 Nicée, 190, 220.
 Nicephore, 392.
 Nicomaque ou Niguimakos, 343.
 Nihoragan, 266.
 Nihor, voir Mihran.

Nihordjès, 364.
 Nimive, 13, 23, 27, 28, 29, 32, 197, 330, 334.
 Ninus, 23, 25, 26, 29, 31, 197, 394.
 Ninyas, 28, 29, 30.
 Niobé, 29.
 Nioukar, 23.
 Nioukar Matès, 23.
 Niphates, voir Nèbad.
 Nisibe, voir Medzpin.
 Nitrie, 73.
 Noé, 218, 219.
 Noïn, 238.
 Norkaghakn, voir Vagharschabad.
 Nor-Schirag, 187, 199.
 Norschiragan, 266, 277, 287.
 Nouart, 31.
 Nouthigoutha, 324.
 Nouvelle-Ville, voir Vagharschabad.
 Numérien, 397.
 Nystra, 339, 341, 344.

O.

Oda, 151, 152, 396.
 Odé, 331.
 Oghagan, 280, 345, 352.
 Oghen, voir Éghantz.
 Oghgan, 355, 365, 366, 368, 374, 380.
 Oghioub, voir Olympius.
 Okhsa, voir Oskha.
 Okohi, 343.
 Olympias, 42.
 Olympie, 250, 253, 254.
 Olympius d'Ani, 391.
 Origène, 391, 394, 395.
 Ormizt ou Hormisdas, 164, 363, 364, 396.
 Ormizdtoukhd, 267, 277.
 Ormuzd, voir Aramazd.
 Oschagan, 216.
 Osdan, 38, 48.
 Osgik, 310, 318.
 Osgutogh, 39.
 Oskha, 232, 259.
 Otz, 364, 366, 381,
 Oubli, 269.
 Oudi, 49, 171, 288.
 Oukhtanès, 67.
 Ouortoron, 212.
 Ouortouni, 19, 50.
 Ournaïr, 277, 281, 283, 297.
 Ourrha, 322, 323, 324, 325.
 Ourrha, voir Edesse.

P.

Pacaran, 396, 397.
 Pad, 297, 298, 300.
 Pad Saharouni, 298.
 Pagour, 64.
 Pagouraguerd, 393.
 Pagratouni, voir Bagrat et Bagratide.
 Pahl, 298, 337, 342, 343, 364.
 Pahl-Aravadin, 42.
 Pahl-Schahasdan, 198, 199, 364.
 Pahlav, 118, 120, 264, 327.
 Pakaiaridj, 168.

- Pakam, 41, 198.
 Pakarad, 44, 46, 65, 238.
 Pakarad Pharazian, 199.
 Pakaram, 198.
 Pakas, 259, 260.
 Pakatia, 65.
 Pakavan, 251, 277, 281, 396.
 Pakhaser, 248.
 Pakhisch, 279, 281.
 Pakiank, 246.
 Pakovan, 176, 303.
 Pakradouni, *voir* Bagratides.
 Pakravant ou Pakrévant, 67, 247, 274, 276, 277, 281, 295, 303.
 Palestine, 65, 274, 275, 317, 318, 323, 324, 326, 329, 391, 392, 393.
 Palkhasdan, *voir* Pahl Schahasdan.
 Pap ou Bab, 40.
 Papié, 303, 304.
 Papiscus, 391, 393.
 Paracdh, 225.
 Paragan, 198.
 Paragan Nechamag, 150.
 Parakhod, 21.
 Parchemi, 323.
 Parchghama, 323.
 Parcoba, *voir* Barcocebas.
 Parkaghapa, 321, 322, 323, 324.
 Parokh, 21, 193.
 Parscham, 24.
 Parschamscha, 324.
 Parschiinnia, 167.
 Parsogh ou Barthélemy, *voir* Basile.
 Parti, *voir* Bardesane.
 Partadzan, *voir* Bardesane.
 Parthes, 43, 86, 120, 198, 342.
 Parthie, 43, 73, 93, 342, 343.
 Pasan, 212.
 Pasen ou Pasène, 45, 66, 181, 218, 232, 253, 259, 261, 308, 310, 314, 316, 364.
 Pasian, 331.
 Pasos, *voir* Bassus.
 Patnos, 314.
 Patnikal, 326.
 Paul, 182.
 Paul de Samosat, 394.
 Patronicia, 319, 321.
 Paz, 19.
 Pégase, 64.
 Péghanos, 324.
 Péghod, 323, 324, 325.
 Pekdor, *voir* Victor.
 Pélias, 398.
 Péloponnèse, 397.
 Penapegh, 223, 286.
 Pénélope, 64.
 Pères, *voir* Hark.
 Péroze, 200.
 Perse, 91, 93, 115, 121, 133, 135, 217, 224, 229, 230, 231, 259, 260, 261, 262, 266, 273, 274, 275, 276, 284, 285, 297, 298, 302, 326, 327, 330, 337, 342, 343, 364, 366, 369, 373, 375, 380, 381, 391, 393.
 Persea, 83, 216, 220, 231, 235, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 262, 263, 276, 287, 301, 302, 303, 307, 364, 396.
 Pétra, 327.
 Pétréens, *voir* Pétra.
 Peznouni, 19, 250.
 Peznounian, 50.
 Phaidagaran, 180, 288, 348.
 Phantig, 379.
 Phantigar, 378.
 Pharandzém, 250, 252, 253, 254, 257, 265, 273, 274, 275, 280, 289.
 Pharaon, 338.
 Pharén ou Pharin, 210, 227, 228, 308, 309.
 Pharmélos, *voir* Firmilien.
 Pharnavaz, 198.
 Pharnavazian, 288.
 Phénicie, 317, 327.
 Pheroras ou Pherour, 326.
 Philippe, 42, 75, 78, 90, 327, 328.
 Phisac, 210, 229, 230.
 Phisig, 210.
 Phocas, 364.
 Phrygie, 44, 83, 395.
 Pierre, 319, 320, 395.
 Pilate, 324, 327, 329, 330.
 Pirihoüs, 64.
 Piourab, 65.
 Piourab Bagratide, 331.
 Piouram, 198.
 Pogra, 322.
 Poiégan, 264.
 Polycarpe, 344, 365.
 Pompée, 391.
 Ponce-Pilate, 391.
 Pont, 24, 43, 44, 45, 50, 52, 88, 396.
 Porte de Djor, 66.
 Porte Royale, 135.
 Posdr, 369.
 Pouknan, 326.
 Pourtar, 343.
 Pouzantia, *voir* Constantinople.
 Pouzou, 350.
 Précurseur, 337, 340, 341, 344, 349, 351, 353, 355, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 380, 381.
 Prekh, 350.
 Priam, 30, 41.
 Probus, 397.
 Proton-Armenia, 24.
 Pseudo-Bardesane, 73.
 Ptolémée, 39.
 Pythie, 397.

 Q.
 Quintus, 396.

 R.
 Racamiens, 85.
 Rahan, 370, 371.
 Rapihap, 317.
 Rasdom, 242.
 Rasdsohoum, 394.
 Rekès, 343.
 Reschdouni, 51, 187, 219, 228, 238, 246, 300.
 Réunion, 374.
 Rhesaguès, 183, 184, 185, 187, 190, 212, 220, 343.
 Rinon, 397.
 Rodangag, 179.
 Romains, 42, 326.
 Rome, 107, 188, 319, 320, 321, 325, 326, 340, 341, 344, 352, 353, 355, 395.

Rosdom Sakdjig, 50.
Rufa, 65.
Rufsian, 65.
Rufus, 392.

S.

Sabinus, 317, 327.
Sadagh, 215, 232.
Saghamas, 266.
Saghamoud, 267.
Saguesdan, 265.
Sahag, 361, 370.
Saharouni, 222, 225, 246, 297, 298.
Sabour, 381.
Saint-Étienne, 378.
Saint-Garabed, 362, 369.
Saint-Sarkis, 246.
Sainte-Sion, 381.
Sakastan, *voir* Sedjestan.
Sakdjig, 50.
Samson, 50.
Sanesan, 214, 215, 216.
Sapor, 194, 200, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 297, 298, 394, 396.
Sanassar, 34, 51.
Sardanapale, 15, 30, 31, 32.
Salan, 373.
Salomé, *voir* Scheghameth.
Sampsicéramus, 317, 322, 323, 327.
Samuel, 277, 305.
Sanadroug, 195, 200, 250, 261, 326, 329, 330, 331.
Sanas, 367.
Sanod, 331.
Santoukhd, 330.
Sapadia, 65.
Sararat, 218, 219.
Sarhank, 198.
Sarkis, *voir* Serge.
Sarmatie, 87.
Sasan, *voir* Sanas.
Sassan, 114, 394.
Sassoun, 363, 364.
Satag, *voir* Nartag.
Satala, 180.
Satan, 337, 338, 340, 352.
Satinig, 39.
Sbantarad, 256.
Shantouni, 47.
Sber, 305.
Schadkh, 364.
Schagaschen, 288.
Schaghita, 227, 291, 292.
Schahab, 187.
Schahabivan, 251.
Schahag, 307, 308, 309.
Schahasdan, 369.
Schahéi-Nersèh, 218.
Schahên, 222.
Schamiram, *voir* Sémiramis.
Schampa Pakarad, 43, 52.
Sampsicéramus ou Schamschagram, 73, 317, 322, 323.
Schapouh, *voir* Sapor.
Schapouh-Varaz, 229.
Schara, 20, 21, 44, 45, 49.
Scharaschan, 51.
Scharoura, 39.
Schavarschan, 330.
Schavasch, 198.
Schavasp, 229, 250.
Schavita, 323.
Schbesdan, 266.
Scheghameth, 319, 322.
Schiragan, 180.
Schirg, 256.
Schirag, 21, 221, 238.
Schiraganig, 375.
Schlahag, 210, 228.
Scythie, 397.
Sdahr, 114, 116.
Sdéphanos, *voir* Étienne.
Sébaste, 172, 344.
Sébéos, 195.
Sedjestan, 362.
Séleucus, 42, 199.
Séleucus Nicator, 42, 198.
Selgouni, 50, 396.
Selpestore, *voir* Sylvestre.
Sem, 394.
Sémiramis, 26, 28, 29, 30, 31, 52, 197.
Sempad, 33, 64, 65, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 391.
Sempadouhi, 64.
Sénnakérib, 34, 198.
Sénékia, 65.
Sénékarim, *voir* Sennakérib.
Sennékérim, 34, 47.
Sennékérim l'Assyrien, 44.
Sérapion, 325.
Serge, 245, 403.
Sévère, 395.
Sgaiorti, 31, 34.
Sidéritès, 43.
Sim, 51.
Siméon, 365.
Simon, 330.
Simon-Pierre, 320, 322, 325.
Sinaï, 219, 338.
Sioumie, 21, 64, 171, 187, 194, 209, 210, 218, 221, 222, 240, 231, 238, 250, 251, 265, 276, 303, 304, 307, 345, 346, 347, 349, 350, 353, 354, 384.
Sious, 252.
Sirat, 16.
Sissag, 21, 44, 48, 49.
Sissagan, 21, 24, 51.
Slak, 50.
Snéga, 324.
Sodome, 249.
Sohount, 393.
Soleil, 21.
Sophie, 343.
Sos, *voir* Anouschavan.
Sosarès, 30.
Soter, *voir* Antiochus.
Sougav, 362.
Source des Voleurs, 374.
Sourdinos, 344.
Sourèn, 301, 302, 327, 343, 373.
Sourèn le Perse, 263, 264.
Sourèn Pahlav, 263.
Sourénian, 326.
Sourig, 246.

Sourp Garabed, *voir* Précurseur.
 Srem, 374.
 Srémavir, 376.
 Storog, 327.
 Sylvestre, 188.
 Syric, 43, 92, 180, 199, 317, 327, 344, 373, 391.

T.

Tacite, 395, 396, 397.
 Tad, 47, 184, 218.
 Tadaké, 64.
 Tadopé, 217.
 Taglat, 16.
 Tajkouink, 39.
 Talaris, 231.
 Tangov, 323.
 Tanoun, 300.
 Tanoup, *voir* Danub.
 Taranagh,, 166, 184, 221, 223, 224, 250, 260, 261, 279.
 Tarata, 326.
 Tarioun, 215, 264.
 Tarouk, 279.
 Tarse, 394, 396.
 Tassendré, 266.
 Taurus, 51, 337, 341, 370.
 Tavresch, 261, 264, 280.
 Tchanchanag, 216.
 Tcherapachkhik, 216.
 Tchermès, 64.
 Tchoun, 218.
 Tchorokh, 381.
 Tchounag, 254.
 Teghag, 277, 281, 284, 285.
 Téglarios, 344.
 Téghan, 263.
 Témavount Vécémagan, 262.
 Téméd, 246.
 Témèdre, 337, 345, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 352.
 Terdjan, 168.
 Térance, 278, 281, 284, 295, 296.
 Teutamus, 30, 41.
 Tévin, 216, 344, 351, 361, 364, 375.
 Thaddée, *voir* A16.
 Thaddée, 209, 222, 226, 238, 328, 329, 338, 343, 362.
 Thagarth, 353.
 Thakatir, 33.
 Tharatha, 92.
 Tharsis, 30.
 Thartzenk, 350.
 Thatéos, *voir* Thaddée.
 Thavresch, *voir* Tavresch.
 Thécla, 245.
 Thédalia, *voir* Thessalie.
 Thempradzor, *voir* Vallée du Sommeil.
 Théodore, 245, 246.
 Théon, 365.
 Thessalie, 397.
 Théus, *voir* Antiochus.
 Thil, 168, 211, 225, 291, 352, 370, 371, 382.
 Thiras, *voir* Sirat.
 Thomas, 318, 328.
 Thomas Ardzrouni, 392, 394.
 Thorgom, 17, 22, 108, 117, 209, 223, 235, 277, 294.
 Thortan, 167, 194, 211, 221, 222, 224, 344.
 Thotig, 362, 363, 369.
 Tibère, 317, 318, 319, 324, 325, 326, 329.

Tigrane, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 200, 274, 275, 375, 376, 377.
 Tigranocerte, 38, 260, 292.
 Tigre, 51.
 Timaksian, 225.
 Timarios, 365.
 Timothée, 338, 339, 340, 341.
 Tinaskhé, 350.
 Tioghlianos, *voir* Diociétien.
 Tiridate, 19, 42, 107, 108, 295, 310, 339, 340, 341, 343, 344, 351, 352, 353, 354, 355, 373, 395, 396, 397.
 Tiridate le Grand, 42, 43.
 Tiridate (Saint), 19.
 Tiridate Pakradouni, 64, 104, 107, 108, 114, 121, 122, 124, 125, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 143, 144, 147, 161, 166, 169, 171, 176, 179, 182, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 196, 209, 210, 211, 224, 228, 232, 250, 251.
 Titan, 14, 196, 197, 394.
 Titus, 65.
 Titzavan, 176.
 Tobie, 65, 318, 328.
 Tombeau des Mages, 376.
 Tonos-Concholéros, *voir* Sardanapale.
 Trajan, *voir* Dèce.
 Trajan, 394, 395.
 Trasdamad, 277, 285, 286, 287.
 Troie, 41.
 Trône des Princes, 363.
 Trouasb, 64.
 Trov, 353.
 Tzerès, 46.
 Tziou-kloukh, 216.
 Tzolog, 21.
 Tzolaquerd, 21.
 Tzop, *voir* Dzop.
 Tzor, 49.
 Tzoul, 225.
 Tzunagan, 47.
 Tzunguerd, 370, 382.

U.

Ulysse, 64.

V.

Vachtyan, 381.
 Vadnian, 214.
 Vagharsch, 66, 67, 200, 221, 222, 342, 395.
 Vagharschabad, 66, 120, 133, 139, 140, 141, 152, 164, 169, 171, 176, 179, 187, 190, 216, 274, 339, 343, 344.
 Vagharschag ou Valarsace, 301, 304, 305, 350.
 Vagharschaguerd, 380.
 Vagharschavan, 66.
 Vaghès, *voir* Valens.
 Vaghinag, 209, 127, 218.
 Vah, 370.
 Vahaken ou Vahak'n, 40, 41, 51, 134, 173, 225.
 Vahan, 266, 267, 305, 369, 370, 371, 372, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 381.
 Vahan Amadouni, 217.
 Vahan Gamsaragan, 372, 373, 375, 376, 380.
 Vahan le Loup, 364, 365, 366, 367, 368.
 Vahan Mamigonlen, 276, 277, 380.

- Vahanovid, 374.
 Vahé, 41.
 Vahnouni, 41, 51.
 Vahridch, 262. -
 Vairanganis, 379.
 Valarsace, *voir* Vagharschag.
 Valarsace, 13, 14, 21, 22, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 200, 301, 304, 305, 327, 394.
 Valens, 232, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246.
 Valentinien, 67.
 Valérien, 395.
 Vakhthank, 370, 371, 372, 373, 376.
 Vallée de Kartman, 288.
 Vallée de Srem, 374.
 Vallée de Vahan, *voir* Vahanovid.
 Vallée des Épées, 374.
 Vallée du Sommeil, 375.
 Van, 41, 274, 276, 300.
 Vanant, 46, 222, 225, 259, 310, 381.
 Varajnouni, 22.
 Varas Schahouni, 222.
 Varaz, 210, 225, 229, 230, 231, 302, 304, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379.
 Varaz, *voir* Vazaria.
 Varazaplour, *voir* Colline de Varaz.
 Varazdoukht, 227.
 Varaz Gaminagan, 216.
 Varaz Schapouh, 230, 232.
 Varaztad, 297, 298, 299, 300.
 Varbace, 31, 32, 33.
 Varj, 22, 47.
 Varschir, 368.
 Vart, 362.
 Vartan, 236, 246, 251, 254, 255, 267, 276.
 Vartanouisch, 303.
 Vartkès, 66.
 Vartantoukhd, 305.
 Vartouhri, 378, 379.
 Vasag, 227, 228, 229, 236, 246, 247, 266, 267, 269, 272, 273, 278, 279, 280, 299.
 Vasag le Mamigonien, 254, 255, 256, 257, 258, 359, 260, 261, 262, 263, 264, 265.
 Vasbouragan, 64.
 Vatchag, 310.
 Vatchagan, 264.
 Vatché, 209, 212, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 298, 299, 304, 305.
 Vatché Ardzrouni, 228.
 Vazaria, 65.
 Vedjiak, 65.
 Veghentour Boulgar de Vount, 45.
 Venasch Sourhab, 66.
 Vergen, 246.
 Vériospora, 330.
 Verthanès, 183, 184, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 220, 221, 222, 236, 343.
 Vespasien, 392.
 Victor, 67, 340, 341, 342, 343.
 Vin, 262.
 Virk, *voir* Ibérie.
 Vischab ou Dragon, 346, 350.
 Vologèse, 65, 114.
 Voroth, 222.
 Vrandchounik, 39.
 Vratsdan, *voir* Ibérie.
 Vrig, 229.

X.

Xisuthre, 394.

Z.

Zamassis, 29, 31.
 Zamé, 324.
 Zarasb, 23, 199.
 Zaravant, 171, 217.
 Zarèh, 41, 198, 222.
 Zaréhavan, 274, 276.
 Zaréhavanian, 51.
 Zaréhavant, 303.
 Zaréhnavan, 41.
 Zarischad, 274.
 Zarmair, 30, 41.
 Zarmantoukhd, 300, 301, 302.
 Zarouhi, 37.
 Zavèn, 307, 308, 310.
 Zénob de Glag, 67, 337, 339, 341, 342, 344, 345, 361, 394.
 Zéprianos, 325.
 Zérouan, 14, 196, 394.
 Zérouantoukhd, 307.
 Zig, 263, 273, 276, 279, 307.
 Zintag, 265.
 Zonia, 320.
 Zoroastre, 28, 29.
 Zorth, 308.
 Zorthovaz, 310.
 Zotek, 171.
 Zouith, 274, 275, 276.
 Zrataschad, *voir* Zoroastre.

TABLE DES MATIÈRES.

PRÉFACE.....	Pages.	v
DISCOURS PRÉLIMINAIRE.....		ix

PREMIÈRE PARTIE.

HISTORIENS GRECS TRADUITS EN ARMÉNIEN.

MAR APAS CATINA. — <i>Histoire ancienne de l'Arménie</i> ; par Victor Langlois.....		1
Introduction.....		2
Histoire ancienne de l'Arménie.....		13
BARDESANE. — <i>Œuvres historiques et philosophiques</i> ; par Victor Langlois.....		55
Introduction.....		57
I. Fragments d'une Histoire de l'Arménie.....		63
II. Commentaires sur l'Inde.....		68
III. LE PSEUDO-BARDESANE. — Le livre de la loi des contrées.....		73
IV. Traité sur les révolutions des astres.....		95
AGATHANGE. — <i>Histoire du règne de Tiridate et de la prédication de Saint Grégoire l'Illuminateur</i> ; par Victor Langlois.....		97
Introduction.....		99
Histoire du règne de Tiridate.....		105
LE PSEUDO-AGATHANGE. — Histoire ancienne de l'Arménie.....		195
FAUSTUS DE BYZANCE. — <i>Bibliothèque historique</i> ; par Jean-Baptiste Émine.....		201
Introduction.....		203
Bibliothèque historique.....		209

SECONDE PARTIE.

HISTORIENS SYRIENS TRADUITS EN ARMÉNIEN.

LÉROUBNA D'ÉDESSE. — <i>Histoire d'Abgar et de la prédication de Thaddée</i> ; par Jean-Raphaël		
---	--	--

Émine.....	Pages.	313
Introduction.....		315
I. Lettre d'Abgar, fils de Manova.....		317
II. Histoire d'Abgar Ouchama et de Sana-droug.....		326
ZÉNOB DE GLAG. — <i>Histoire de Daron</i>		333
Introduction.....		335
Histoire de Daron.....		337
JEAN MAMIGONIE. — <i>Continuation de l'Histoire de Daron</i> ; par Jean-Raphaël Émine.....		357
Introduction.....		359
Histoire de Daron.....		361

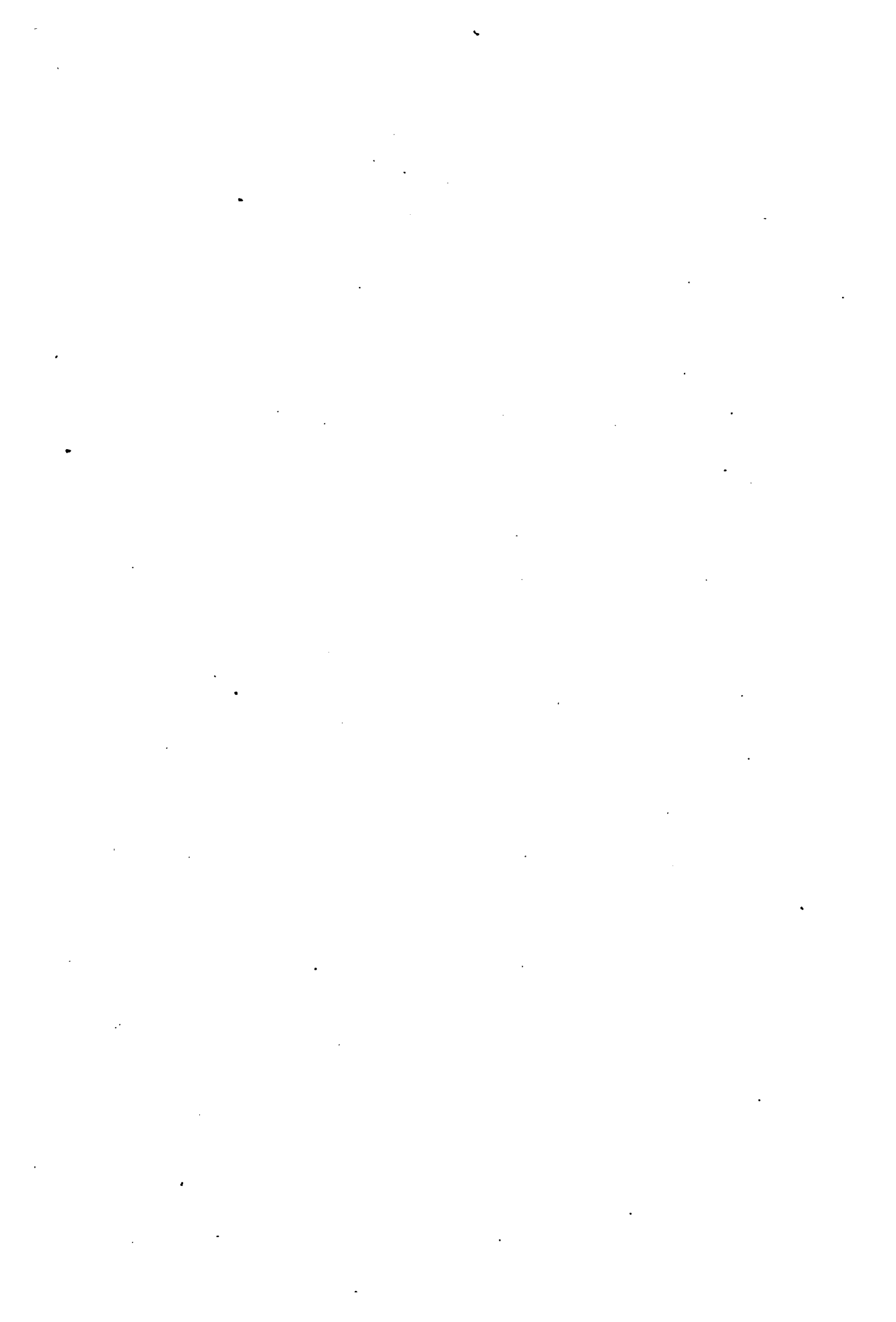
APPENDICE.

FRAGMENTS D'HISTORIENS GRECS PERDUS, CONSERVÉS DANS LES ŒUVRES DES HISTORIENS ARMÉNIENS.

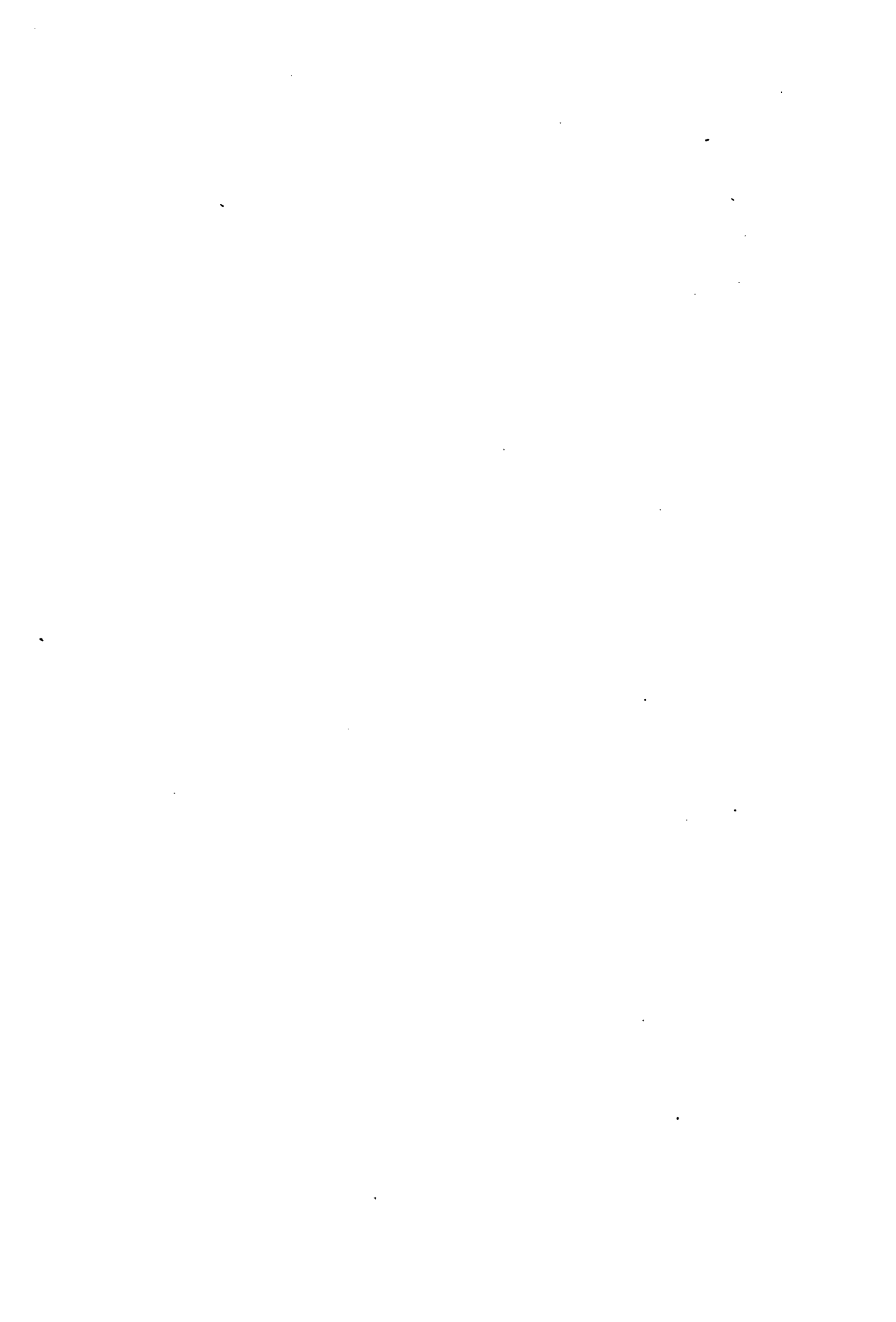
I. MOÏSE DE KHORÈNE. (<i>Extraits divers</i>).....	385
Polycrate.....	389
Évagoras.....	390
Camadrus.....	390
Phlégon de Tralles.....	390
Flavius Josèphe.....	390
Olympius d'Ani.....	391
Ariston de Pella.....	391
Khorohpoud.....	394
Firmilien de Césarée.....	394
Euripide.....	397
II. LE PSEUDO-CALLISTHÈNE.....	399
III. GRÉGOIRE MAGISTROS.....	401
IV. SAINT ÉPIPHANE. Extraits du Livre des poids et mesures.....	405
INDEX.....	409

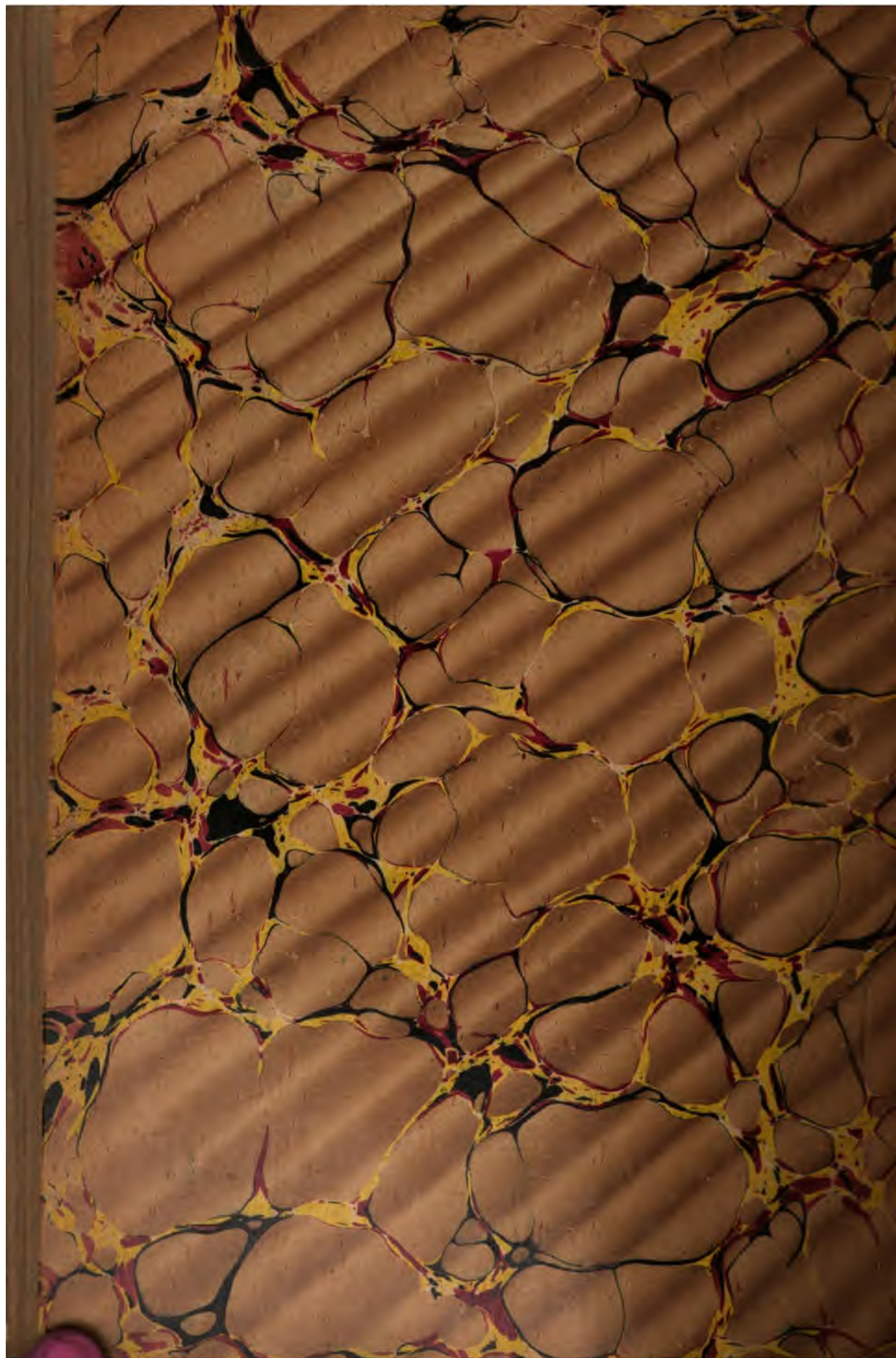

578570

20

DAWKINS COLLECTION

THIS WORK IS
PLACED ON LOAN IN THE LIBRARY
OF THE TAYLOR INSTITUTION BY
THE RECTOR AND FELLOWS OF
EXETER COLLEGE

OXFORD